

श्रीमन्महाभारतम् ।

चतुर्थभागे-द्रोणपर्व ।

चतुर्थरवंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचित-
भारतभावदीपाख्यटीकया समेतम् ।

पण्डित रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतैः पाठान्तर-
टिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम् ।

तच्च

पुण्याख्यपत्तने

१०२६ सदाशिववीथ्यां चित्रशालाख्ये मुद्रणालये 'शंकर नरहर जोशी'
इत्येतैः संमुख्य प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५३]

प्रथमं संस्करणम् ।

[ख्रिस्ताब्दाः १९३१

[अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशयित्रा स्वायत्तीकृताः]

॥ श्रीभारती विजयते ॥

प्रा स्ता वि क म् ।

—३—

इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविवृद्धयः ।

पञ्चम्य इव भूतेभ्यो लोकसंविधयस्त्रिधा ॥

इतिहासप्रदीपेन मोहावरणघातिना ।

लोकगर्भगृहं कृत्स्नं यथावत्संप्रकाशितम् ॥

अहो प्रेक्षावत्प्रमुखाः पाठकमहाभागाः ! महाभारतस्यास्यैव जयेति प्राचीनमपरं नामासीदिति नारायणं नमस्कृत्येत्यादिश्लोकतः सुस्पष्टमवगम्यते । अत्रैतद्विचार्य जयशब्दस्य कोऽर्थ इति । तत्र जयशब्दस्यान्ये अर्था व्याकरणकोषादिभिर्वक्तुं शक्याः, परं न तैर्यौगिकैरर्थैर्मनः समाहितं भवति । अतः अन्य एव कश्चन रूढार्थः स्याज्जयशब्दस्येत्यनुमीयते । इत्थं हि विचार्यमाणे ज्योतिःशास्त्रसिद्धान्तमनुसृत्य १८ दशसंख्याबोधकः शब्दो जय इति ज्ञायते । तथाहि—क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज झ, ञ, एतेषां व्यञ्जनानां क्रमेण १-२-३-४-५-६-७-८-९-१० इति संज्ञाः । तथा च ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न, एतेषामक्षराणामपि ता एव संज्ञाः । एवं य, र, ल, व, श, ष, स, ह, ळ, ञ, एतेषामपि ताः संज्ञाः । प, फ, ब, भ, म, एतेषां पञ्चानामक्षराणां १-२-३-४-५ एताः संज्ञाः प्रोक्ता ज्योतिर्विज्ञेयैः । अनया रीत्या जकारोऽष्टसंख्याबोधको यकारश्च प्रथमसंख्याबोधको भवति । ततः 'अङ्कानां वामतो गतिः' इति नियमेन जयशब्दस्याष्टादश इति तावदर्थः सिध्यति । जयशब्दस्यायमेवार्थः समीचीनतर इति भाति । प्रमाणान्तरसद्भावात् । तानि प्रमाणानि यथा—ग्रन्थेऽस्मिन्पूर्वाणि सत्त्वष्टादश, संग्रामश्चाप्यष्टादशदिनात्मकोऽभूत् । महाभारते सैन्यमप्यष्टादशाक्षौहिणीसंख्यम् । भगवद्गीताया अध्याया अष्टादशैव । अतो ग्रन्थस्वरूपबोधकोऽयं जयशब्दोऽष्टादशसंख्यापरपर्यायभूत इति निश्चयः सद्भा-
इमं ग्रंथराजं भगवान्देव्यासस्त्रिभिर्वर्षैः समपूरयत् । संकल्पितं ग्रन्थमिमं लिखितुं समीचीनो लेखकः श्रीगणराज आसीत् । गणाधीशेनाप्रतिहतो वाक्प्रसरश्चेदहं लिखेयमिति भाषितो भगवान् व्यासोऽप्यभाषात्—'अज्ञात्वा मा लिख क्वचित्' इति । गणपतिना तत्स्वीकृते, लेखनसमये व्यासो मध्ये मध्ये कानिचन कूटान्यररचत् । यदर्थचिन्तने व्यग्रे गणनाथे भूयसः श्लोकान् रचयितुं व्यासोऽवसरमासादितवान् । एतानि कूटान्यस्मिन् महाभारतेऽष्टौ सहस्राण्यष्टौ शतानि च वर्तन्ते, यानि व्यासः शुक्थ निः-

संदिग्धमवेदीत् । सञ्जयोऽपि वेत्ति वा न वेति व्यासस्यापि संशयस्तत्र काऽन्येषां गतिः ॥
एतेषां कूटश्लोकानां गूढार्थत्वे आदिपर्वश्रुतम्—

तच्छ्लोककूटमद्यापि ग्रथितं सुहृदं मुने ।

भेत्तुं न शक्यतेऽर्थस्य गूढत्वात्प्रश्रितस्य च ॥

अथ प्रियपाठकमहाभागानां कृते नीलकण्ठीव्याख्यासहिताः केचन कूटश्लोकाः
उदाहरणत्वेन प्रदर्शयामः—

अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।

केशशूलाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥

—वनपर्व अध्याय १८८, पृ० ३०३

अस्यार्थः—“अट्टमन्नं शिवो वेदो ब्राह्मणाश्च चतुष्पथाः । केशो भग्नं समाख्यातं शूलं
तद्विक्रयं विदुः इति पूर्वेषां व्याख्यासंक्षेपः । विस्तरस्तु यथा—अट्टमन्नं तदेव शूलं
दुःखदं येषां ते अट्टशूलाः क्षुब्धाधिग्रस्ता इत्यर्थः । शिवाः सर्वपुरुषप्रार्थनीयतया कल्याण-
वत्यः शूलाः पण्यास्त्रियो येषु ते शिवशूलाः । विट-वाराङ्गनापूर्णाश्चतुष्पथा इत्यर्थः । स्त्रियः
पाणिग्रहणवत्योऽपि केशोपलक्षितं सौभाग्यं लज्जामूलं शीलं शूलमिव दुःखदं त्याज्यं च
यासां ताः केशशूलाः । भर्तृद्वेषिण्यस्त्यक्तलज्जाश्चेत्यर्थः ।

नदीज लंकेशवनारिकेतुर्नागाह्वयो नाम नगारिसूनुः ।

एषोऽङ्गनावेषधरः किरीटी जित्वाऽव यं नेष्यति चाद्य गा वः

—विराटपर्व ३९ श्लो० १० पृ० ५७

अस्यार्थः—हे नदीज गाङ्गेय हे भीष्म । लङ्केशस्य रावणस्य वनं, तस्यारिर्ना-
शको हनूमान् सः केतुर्ध्वजो यस्य सः लङ्केशवनारिकेतुः । नगो वृक्षस्तदाह्वयो वृक्ष-
नामा । नामेति वितर्के निश्चितं वा अर्जुन इत्यर्थः । ‘शैलवृक्षौ नगावगौ’ इत्यमरः । नगारि-
रिन्द्रस्तस्य सुनुः एष अङ्गनावेषधरः किरीटी, एतन्नामा । यं जित्वा वः गुप्ताकं गाः
धेनुः नेष्यति तं दुर्योधनमव पालयेत्यर्थः । अस्मि श्लोके आपाततो नदीजलं, केशव,
नारिकेतुः, वयम् । गावः इत्याकारकाणि पदान्यवभासन्ते । परं तानि ग्रामादिकानि ।

गोकर्णा सुमुखीकृतेन ह्युणा गोपुत्रसंप्रेषिता

गोशब्दात्मजभूषणं सुविहितं सुव्यक्तगोऽसुप्रभम्

दृष्ट्वा गोगतकं जहार मुकुटं गोशब्दगोपुरि वै

गोकर्णासनमर्दनश्च न ययावप्राप्य मृत्योर्विशम्

—कर्णपर्व अ० ९० श्लो० ४२ पृ० १७९

अस्यार्थः—गोकर्णा मुकुटं जहारेत्यन्वयः । अर्जुनस्य मुकुटहरणमपि महत्कर्मोक्तिं
सूचयन्मुकुटं विशिनष्टि—गवि चक्षुषि कर्णो यस्याः सा गोकर्णा चक्षुःश्रवाः सर्पिणी अर्जु-
नेन खाण्डवो निहता सती इह निमिचभूता तस्य मुकुटमेव जहार हतवती न तु शिरः । कथं

हताया हनननिमित्तत्वमत आह—‘सुमुखीकृतेन इषुणा गोपुत्रसंप्रेषिता’ संधिरविवाक्षितत्वान्न भवति । शोभनं पुत्रजीवनकरं मुखं यस्याः सा सुमुखी । सा हि पुत्रं निर्गीर्य दह्यमाना-
त्स्वाण्डवादुत्पतन्ती शिरोदेशेऽर्जुनेन छिन्ना सती स्वयं मृता पुत्रं च रक्षितवतीत्यादिपर्व-
ण्युपाख्यायते । कृतेन स्वयं निर्मितेन पुत्रेण त्रातेन इषुणा इषुभावं गतेन । ‘आत्मा वै
पुत्रनामासि’ इति श्रुतीरेष्वाकारपुत्ररूपेण संपन्ना सती गोमतो रश्मिमतोऽर्कस्य पुत्रेण
कर्णेन प्रेषिता । किं कृत्वा मुकुटं जहारेत्यत आह—‘सुव्यक्तगोऽसुप्रभं गोगतकं दृष्ट्वा’ इति ।
सुव्यक्ताः अतिशयेनाविर्भूताः गावो रश्मयस्तेज इति यावत् । सुव्यक्तैर्गोभिरसुभिश्च
प्रकर्षेण भासमानं निरतिशयतेजोबलमर्जुनम् । गोगतकं, गोशब्देन हयरश्मीनां
प्रदेशो लक्ष्यते । तत्र गतं विद्यमानं कं शिरो यस्य तम् । अर्जुनस्य
श्रीवादेशं कर्णेन लक्ष्मीकृतं विज्ञाय भगवता स्वभारेण अश्वेषु जानुभ्यामवनीं
गमितेषु रश्मिभिः समसूत्रदेशेऽर्जुनस्य शिरो दृष्ट्वाऽपि वेगातिशयात्स्वयं नीचीभवितु-
मशक्ता सती तद्देशस्थं मुकुटं जहारेत्यर्थः । ‘गोशब्दात्मजभूषणं सुविहितम्’ इति—गौः पृथिवी
तया शब्द्यते गोशब्दादिति । ‘इयं वा अदितिः’ इति पृथिव्या अदितेर्निर्देशात् ।
तस्या आत्मजस्येन्द्रस्य भूषणं सुविहितं वेधसेति शेषः । वै निश्चितं प्रसिद्धं वा । ‘गोशब्द-
गोपूरि’ इति । गोभिः रश्मिभिः शब्द्यते रश्मिमानीति कथ्यते इति सूर्यः तस्येव भुवनमर्भ्यव्यापिनो
गावः किरणस्तैर्भुवनं पूरयितुं शीलमस्य तच्चया । सूर्यसमप्रभमित्यर्थः । ननु चेतनाधि-
ष्ठितो बाणः पुनरेत्याहुर्न कुतो न हतवानित्यत आह—‘गोकर्णोसनमर्दनश्च न यथावप्राप्य
मृत्योर्विशम्’ इति । गोकर्णं सर्पं पुनरर्जुनं हन्तुमिच्छन्तमसनेन बाणक्षेपेण मर्दयति यः स तथा-
भूतोऽर्जुनश्च तमेव सर्पमनवाप्य मृत्योर्विशं न ययौ ” । अलमतिविस्तरेण । एतादृशानि पर-
शतानि कूटान्यस्मिन्ग्रन्थे विराजन्ते । तत्र तत्र विवृतानि च तानि चतुर्धरवंशावतंसेन
श्रीनीलकण्ठपण्डितेन ।

महाभारताख्योऽयं रघुशास्त्री त्रिभिः स्कन्धैर्विभक्त इति वक्तुं शक्यते । तत्र प्रथमः
स्कन्ध आदित आरभ्योद्योगपर्वान्तः । द्वितीयस्तावद्वीष्मपर्वारभ्य स्त्रीपर्वान्तः ।
तृतीयश्च शान्तिपर्वारभ्य स्वर्गारोहणपर्वान्तः । आहत्य त्रिषु स्कन्धेषु परमकारुणिकेन भग-
वता पाराशर्येण चतुर्दशविधानां रहस्यान्त्येकत्र मन्दमध्यमपतीननुग्रहीतुं सुलभतया प्रकटी-
कृतानि ।

अयि महामहिमशालिन उत्थानैकदृष्टयः सांप्रतं यद्भारतीययुद्धशास्त्रस्य गाढाज्ञानं प्रसृतं
तद्भारतसदृशमहाग्रन्थानामुपेक्षामूलमेव, योऽयं भारतीयानां सर्वैः प्रकरैर्विनिपातः प्रतिक्षणं
संजायते तत्र भारतादिग्रन्थानां सूक्ष्मदृशाध्ययनाध्यापन एव मुख्यः प्रतीकारोपायः । यथा
मेषसमूहस्थितस्य सिंहशावकस्य परिचयवशादहमप्येतेषां मेषाणामन्यतम इति बुद्धिर्भवति,
तथैवास्माकमवस्था समजनि । अतः सिंहशिशुं प्रतिबोधयितुं यथा तत्सजातीयदर्शनमलं
भवति तथैवास्मत्सजातीया ये पूर्वजास्तेषां पराक्रमः, विद्याः, शीलादि यथावज्ज्ञातं चेत्स्या-

न्मनस्यस्माकमहो वयमपि पुरुषसिंहा एवेति । अतः प्राचीनभारतादिग्रन्थानामध्यय-
नेनास्माभिः पूर्वा पराक्रमप्रणाली, क्षात्रं तेजः, विशेषतो भारतीयं युद्धशास्त्रं च प्रयत्नाज्ज्ञा-
तव्यम् । यस्मिन्युद्धशास्त्रे एते विषया वरीवर्तन्ते—गदायुद्धप्रकाराः, विविधानि
शरासनानि, शराणां तारतम्यम्, अस्त्राणि, व्यूहाः, मायाबलेनैच्छिकं रूपं धृत्वा शत्रु-
संहारणम्, उत्तमाश्ववर्णनम्, रथगतयः, शस्त्राणां नामानि, रूपाणि च, सैनिकानां समयः,
देशविशेषेण सेनानां बलावलनिश्चयः, चमूपतिः, चतुरङ्गसैन्ये यथायथं व्यवस्था, अक्षौहि-
णीपरिमाणम्, धर्माधर्मयुद्धे, सूतविद्या, युद्धे गजानां महत्त्वम्, शिविररचना, युद्धारम्भाव-
सानिकानि दूतपरीक्षा, परिखा, प्राकारः, शतघ्न्यः, सर्वाभिसारः, शकटादियुद्धसामग्री,
इत्यादयः ।

अयि ! पण्डितगणवरेण्याः सकलमहीमण्डलमण्डनायमानाः असकृदगण्यपुण्यसम-
यसमस्तनिर्धृतकलिकल्मषाः पदवाक्यप्रमाणप्रमाणितश्रेष्ठीकाः सहृदयाः ! अद्य खलु
महाभारतस्य नीलकण्ठकृतटीकासमन्वितस्य द्रोण-कर्ण-शल्य-सौप्तिक-स्त्रीपर्वात्मकोऽयं
चतुर्थो भागो भवन्नयनसरणिमुपयातीत्येतन्नः परमं प्रमोदस्थानम् । पूर्वतनविभाग-
वदस्मिन्चतुर्थे विभागे सर्वाः सुविधा अवलोक्येरन् भवद्भिः । स एष श्रीमतामनुग्रहस्य
परिपाकः । इतः परमवशिष्टं भागद्वयमप्यचिरादेव भावत्करकमलयोः प्राप्नुयादिति दृढीयान-
स्माकं विश्वासः स खलु भवदाशीः सम्पदमनुबन्नाति । अतोऽत्र कर्मणि श्रीमद्भिर्यथाहाचि,
यथाशक्ति च साहाय्यकरणभारेणाधरीक्रियतामस्मन्मूर्धेति विज्ञाप्य विरमति—

मार्गशर्विपूर्णिमा
शालिवाहनशकीये १८५३ वत्सरे

विद्वद्विधेयः
किञ्चवडेकरोपाहो रामचन्द्रशास्त्री
पुण्यपत्तनस्थभारतीशुवननिवासी

॥ श्रीभारती जयतु ॥

॥ महाभारतम् ॥

द्रोणपर्व ।

—७—

विषयानुक्रमणिका ।

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
(१) द्रोणाभिषेकपर्व १-२६
१ ५३ भीष्महननानन्तरं धृतराष्ट्रादयः
किमकारुरिति जनमेजयप्रश्ने
वैशंपायनस्योत्तरम्—निशि शि-
बिराजस्तितनापुरमागतं सञ्जयं
प्राति विलापपूर्वकं भीष्मं संशो-
च्य कुरवः किमकारुरिति धृत-
राष्ट्रप्रश्नः । सञ्जयस्योत्तरम्—स्वध-
र्ममनुसरन्तो राजानो भीष्माय
शरैरुपघानादिकं प्रकल्प्य
वाद्यघोषे प्रवृत्ते युद्धस्थानमाज-
गमुः । भीष्मरहितानामागतानां
कौरवाणां भीष्मसादृश्येन कर्णं
स्मृतवतां कर्णं कर्णत्याक्रोशः ।
'अर्धरथः कर्णः' इत्यादिभीष्मो-
क्त्यनुवादपूर्वकं कर्णकृतयुद्ध-
त्यागादिप्रतिज्ञानुवादः कौरव-
कृतः । पुनर्धर्तैराष्ट्रकृतं कर्णस्मर-
णादि कथयन्तं सञ्जयं प्राति धृत-
राष्ट्रवाक्यम् ३
२ ३७ भीष्मं हतं श्रुत्वा आगत्य भीष्म-
प्रशंसादिकं कुर्वति कर्णं कौरवा
आक्रोशपूर्वकम् शुमुमुः । कर्णः
कौरवाउपहसन्भवत्सु तिष्ठत्सु
कथं भीष्मो निपातित इत्याद्यु-
क्त्वा समाहितं चात्मानि भार-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
मीदृशम् इत्याद्युवाच । कर्णो युधि-
ष्ठिरादीनामज्यत्वादि कथ-
यित्वा स्वसारार्थं प्राति 'मित्र-
द्रोहो न मर्षणीयः' इत्याद्यभि-
धाय शत्रून्हत्वा दुर्योधनाय
राज्यं दास्यामीत्युवाच । स्मृतं
प्राति 'निबध्यतां मे कवचम्'
इत्यादिना युद्धसामग्रीसज्जी-
करणपूर्वकं रथसज्जीकरणमा-
दिभ्य रथमारुह्य भीष्मं प्राति
जगाम कर्णः ५
३ २५ कर्णः शरतल्पस्थं भीष्मं दृष्ट्वा र-
थादवतीर्य तत्समीपं गत्वा स्तुति-
मिस्तं प्रसादयामास । 'अद्यप्रभृति
संकुद्धाः' इत्यादिनाऽजुनं प्रशस्य
तं जेतुं त्वां विना कः समर्थ
इत्याद्यभिधाय 'तमद्याहं पाण्ड-
वम्' इत्यादिनाऽऽत्मशूरत्वं स्या-
पयति स्म कर्णः ६
४ १८ एवं प्रलपन्तं कर्णं प्राति देशका-
लानुगुणं वदन् भीष्मस्तत्कृत-
नम्रजिवादिपराजयकथनपूर्वकं
'दुर्योधनवत् त्वमपि कौरवाणां
गतिर्भव' 'गच्छ शत्रुभिः सह
युज्यस्व' इत्याद्याह । भीष्मवचनं
श्रुत्वा तस्य चरणावभिवाद्य चा-

- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
- गतं कर्णं वीरवाः सिंहनादा-
दिना समपूजयन् ७
- ५ २१ कर्णं दृष्ट्वा दुर्योधने त्वया सेना-
यमेतद्वलमित्युक्त्वाति तं प्रोत्साह-
यन् कर्णो वयं तव वचः श्रोतु-
कामा इत्युवाच । दुर्योधनोऽपि
सेनापतौ भीष्मे दिवं गते माम-
केषु सर्वेष्वन्यं सेनापतिं पश्येति
कर्णमुवाच । कर्णः सर्वेषां राज्ञां
सेनापतित्वे योग्यतामुद्गाढ्य
सर्वयोधानामाचार्यो द्रोणः से-
नापतिः कर्तव्य इत्याह ८
- ६ १३ कर्णोपदेशाद्दुर्योधनो द्रोणं
गत्वा तदुत्साहजनकानि वा-
क्यान्युक्त्वा त्वयि सेनापतावहं
युधिष्ठिरं ज्ञप्स्यामीत्युवाच ।
दुर्योधनोक्तं श्रुत्वा सर्वे द्रोणं
प्रति जयेत्युचुः... .. ९
- ७ ५४ द्रोणः स्वगुणान् ख्यापयन् पाण्ड-
वान् योधयिष्यामीत्युक्त्वा म-
द्वधार्थं सृष्टं धृष्टदुस्त्रं न हनिष्या-
मीति चाभिधाय सर्वान् सोम-
कान् नाशयन् सैन्यानि योधयि-
ष्यामीत्युवाच । दुर्योधनेन सेना-
पत्येऽभिषिक्तो द्रोणः सैन्यं व्यूह्य
युद्धार्थं निर्जगाम । तमनु सैन्य-
बादयस्तद्वक्षिणपार्श्वोद्गो स्थिताः
सन्तो निर्ययुः । सर्वे धन्विनामग्रे
प्रस्थितं कर्णं दृष्ट्वा सर्वे योधाः
'पाण्डवा रणे न स्थास्यन्ति'
इत्यादि वचनेन तं संमानया-
मासुः । द्रोणेन शकटव्यूहे रवि-
ते धर्मराजः क्रौञ्चव्यूहं चकार ।
तदग्रे कृष्णाजुनयोरवस्थानम् ।
अत्रैव कर्णोऽुनी परस्परं दृढशतुः
एकादशदिवसयुद्धम् ।
ततो द्रोणागमनानन्तरं योधाना-
मातैनादौ विविधाश्रोतपाता
रूपस्थास्तदनु युद्धारम्भश्च संजा-
- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
- त इति सञ्जयः प्राह । द्रोणेन
विश्लोभ्यमाणा सा पाण्डवानां
महती चमूरपि व्यशीर्यतेति कथ-
नम् । ततो याज्ञसेनेर्धृष्टद्युम्नस्य
द्रोणेन साकं संग्रामः १०
- ८ ३६ अन्तं द्रोणं दृष्ट्वा युधिष्ठिरवाक्या-
दर्जुनादिषु युद्धयत्सु पुनरपि स
कुधा युयुधे । द्रोणः स्वनाम आ-
वयन्नात्मनो रौद्रं रूपं कृत्वा सकु-
ञ्जरपत्यश्वान् पञ्चालाञ्जयान् ।
क्रमेण द्रोणः पाण्डवैः सह तुमुलं
युद्धं कुर्वन् याज्ञसेनिना पातितः
स्वर्गं जगाम । आचार्यो युधि नि-
हते सति भूतानां धिगातिं शब्दः
समभवत् पाण्डवानां च हर्षः १२
- ९ ४५ द्रोणनिधनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य
तद्वृणानुवर्णनपूर्वकं शोचनम् १३
- १० ७७ द्रोणमरणश्रवणमूर्च्छितस्य धृत-
राष्ट्रस्य परिचारकादिभिर्ज-
लसेचनादिना समुद्रोधनम् ।
पुनः पृच्छन् धृतराष्ट्रो युधिष्ठिरा-
दीनां घटोत्कचान्तानां प्रशंसा-
पूर्वकमेकैकमुद्दिश्य 'कस्तं द्रो-
णादचारयत्' इत्याद्युवाच । कृष्ण-
व्यपाश्रयात्पाण्डवानामजेयत्वं
श्रुत्वा तस्य दिव्यानि कर्माण्य-
भिधातुं प्रतिजज्ञे १६
- ११ ५१ धृतराष्ट्रः प्रसङ्गाद्भक्त्युद्रेकेण
केशिवधमारभ्य पारिजातहरणा-
न्तं श्रीकृष्णचरित्रं कथयति स्म ।
धृतराष्ट्रेण बहुधा विचिन्त्य
सञ्जयं प्रति युद्धकथनचोदना १८
- १२ ३१ श्रीकृष्णस्यार्जुनेन सहैकात्मता-
दिकथनम् । द्रोणचोदितेन दुर्यो-
धनेन युधिष्ठिरस्य जीवप्राहं ग्रह-
णवरणम् । एतदभिप्रायजिज्ञास-
या द्रोणेन पृष्टो दुर्योधनः पुनर्द्यूत-
क्रीडाकरणाद्विरूपं स्वामिप्राय-
माविश्वकार । द्रोणेनार्जुनासञ्चि-

Drona Parva, Shalya, Sanjaya

Shriman MAHĀBHĀRATAM

Part IV

VII Dronaparvan

WITH

800

Bharata Bhawadeepa By Nilkantha.

Edited by

Pandit Ramehandrashastri Kinjawadekar

*Sa 8 Km
Kin*

PRINTED & PUBLISHED

BY

SHANKAR NARHAR JOSHI

Chitrashala Press, 1026 Sadashiv Peth, Poona City.

(All rights reserved.)

OEN

1-407-1-54. 866

Acc

Date

Call

866

22-1-54

Sab Km/Km

० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 धाने तद्ग्रहणे प्रतिज्ञाते युधिष्ठिरं धृतमिव मत्वा दुर्धननेन सैन्येषु नदुहोषणम् ... १९
 ३ २९ अर्जुनेन द्रोणप्रतिज्ञाभीतस्य युधिष्ठिरस्य समाध्यासनम् । उभयोः सैन्ययोरुपगतयोर्दुद्धे प्रसक्ते बाणैः पाण्डवांस्त्रासयतो द्रोणस्य स्वरूपवर्णनम् ... २०
 ४ ८७ तुमुलं युद्धं कुर्वन्तं द्रोणं प्रति युधिष्ठिरादिष्वागतेषु तान् प्रति कुरुसेनानामागमनम् । शकुनिसहदेवप्रभृतीनां चेकितानानुविन्दान्तानां द्वन्द्वयुद्धवर्णनम् । पौरवसौभद्रयोर्दुह्यतोः सौभद्रेण पराभूतं पौरवं दृष्ट्वा आगतेन जयद्रथेन सह स युयुधे । जयद्रथेनाच्छिन्नखड्गोऽभिमन्यौ स्वरथमारुह्य नदति सति तं प्रति शल्यः शक्तिं चिक्षेप । अभिमन्युरुत्प्लव्य तां शक्तिं गृहीत्वा प्रक्षिप्तया तथैव शल्यसारथिं जघान । तद्वृष्ट्वा विराटादयस्तं प्रशशंसुः ... २३
 ५ ३७ शल्यसौभद्रयोर्दुद्धं कथंकारमभूदिति धृतराष्ट्रप्रश्ने सख्यस्योत्तरम् -- गदां गृहीत्वा रथादवप्लुत्याभिधावन्तं शल्यं प्रति गदाहस्तो भीम आगत्य गदाग्रहणपूर्वकं शल्यमाह्वयन्तमभिमन्युं निवारयामास । गदायुद्धं कुर्वतोभीमशल्ययोः परस्पराधातेन पतितयोः सतोर्मूर्छितं शल्यं गृहीत्वा कृतवर्मोऽपययौ । गदाहस्तस्य भीमस्य संदर्शनेन हर्षितैः पाण्डवैरर्धमानानां कौरवाणां पलायनम् ... २४
 ६ ५४ वृषसेने रथिनः पातयति सति तेन सह युज्यतः शशानीकस्य साहाय्यार्थं द्रौपदेयेष्वागतेषुभयोः सेनयोस्तुमुलं युद्धम् । युधिष्ठिरं प्रति गच्छन्द्रोणो मध्येमार्गं पा-

० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 आलेन कुमारैर्न निवारितः शिखाण्डप्रभृतीन्प्रति बाणान्मुमोच । युधिष्ठिरपरीप्सया विराटादिषु बाणान्प्रक्षिपत्सु द्रोणः सिंहसेनव्याघ्रदत्तयोः शिरसी छित्त्वा युधिष्ठिररथसमीपे तस्थौ । पाण्डवसेनानामार्निनादं श्रुत्वाऽऽगतेऽर्जुने बाणैर्दिश आच्छादायति द्रोणादयोऽवहारं चक्रुः २६
 (२) संशप्तकवधपर्व २६-५३
 १७ ४९ उभयसेनानां स्वस्वशिविरगमनान्तरमर्जुनसन्निधौ युधिष्ठिरग्रहणमशक्यमतः कश्चिदाह्वयार्जुनं प्रकर्षतिवाति द्रोणवचनम् । द्रोणवाक्यं निशम्य त्रिगतादयस्तदङ्गीकृत्यार्जुनवधार्थं शपथं कृत्वा तमाह्वयामासुर्बुधाय । संशप्तकैराहूतस्यार्जुनस्य युधिष्ठिररक्षणे सत्यजितं नियोज्य तान्प्रति बुधाय गमनम् । युधिष्ठिरानुह्वयाऽर्जुने संशप्तकान्प्रति गते दुर्योधनसैन्यानि जहृषुः । ... २७
 द्वादशदिवसयुद्धम् ।
 १८ ३१ अर्घ्यचंद्राकारं त्व्यूहं रचयतां त्रिगतादीनां हर्षं विलोक्य फाल्गुनेन शंखे वादिते त्रिगतेसैन्यानां त्रासः । संशप्तकार्जुनयोर्मिथो महति युद्धे प्रवृत्तेऽर्जुनबाणप्रहारेण सुधन्वो नाशे पलायमाना त्रिगतेसेना तद्वाक्यात्पराववृते ... २८
 १९ ३९ पुनरागतान्त्रिगतांन्दृष्ट्वाऽर्जुनेन प्रेरिते श्रीकृष्णे तान्प्रति रथं नीतवता पुनस्तैः सह युद्धम् । दुःखितस्य श्रीकृष्णस्य वाक्यादार्जुनो वायव्याक्षेपे ताजघान । एतदन्तरे द्रोणो युधिष्ठिरग्रहणार्थं यत्नमकरोत् ... ३०
 २० ६३ प्रभातायां रात्र्यां द्रोणेन रचितं

- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 सुपर्णव्यूहं दृष्ट्वा युधिष्ठिरोऽर्ध-
 मण्डलव्यूहं रचयामास । कौरव-
 व्यूहं दृष्ट्वा 'यथा ब्राह्मणस्य वशं
 नाहमियां तथा नीतिर्विधीयताम्'
 इत्याद्युक्तवन्तं युधिष्ठिरमाश्वस्य
 धृष्टद्युम्नो द्रोणमुपाद्रवत् । तत्र
 धृष्टद्युम्नदुर्मखयोर्बुद्धे प्रवृत्ते द्रोणः
 पुनरपि निर्मर्यादं युद्धं कृत्वा यु-
 धिष्ठिरमधावत् ३२
- २१ ६५ युधिष्ठिरं जिवांसोद्रोणस्य स-
 त्यजिता निरोधः । द्रोणेन वृकेण
 सह सत्यजिति निहते तेन साकं
 युधिष्ठिररक्षणार्थमागतानां पञ्चा-
 लादीनां युद्धम् । द्रोणो
 युद्धार्थमागतं विराट्प्रातरं श-
 तानीकं हत्वा मत्स्यादीक्षित्वा
 च पाण्डवसैन्यं नाशयञ्शोणि-
 तनदीं प्रावर्तयत् । बाणांस्त्यज-
 त्सु शिखण्डिप्रभृतिषु द्रोणेन
 जितेषु युधिष्ठिरे च पलायमाने
 स पाण्डवस्य राजपुत्रं जघान ३४
- २२ ३० द्रोणपराक्रमदृष्टेन दुर्योधनेन
 कर्णं संबोध्य भीमसेनाद्यवशान्ने
 कृते कर्णेन भीमादीनां प्रशंसन-
 पूर्वकं तदनवज्ञत्वकथनम् । पुन-
 र्निवृत्त्य युद्ध्यमानान्भीमादीन्
 दृष्ट्वा दुर्योधनः कर्णवाक्याद्द्रोण-
 रथं जगाम ३५
- २३ ९८ पाण्डवानां रथहयध्वजजिज्ञा-
 सोर्धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने सञ्जयकृतं त-
 त्कथनम् । भीष्मादीनां शिखण्डि-
 प्रभृतीनां च पाण्डवद्रोणसहि-
 तानां रथादिचिह्नान्यभिधाय
 युधिष्ठिरादीनां धनुर्लक्षणानि
 कथयति स्म सञ्जयः... ... ३५
- २४ २० धृतराष्ट्रेण पुत्रान्प्रति शोचन-
 पूर्वकं सञ्जयं प्रति युद्धकथन-
 बोधना ३९
- २५ ६५ भीमदुर्मर्षणप्रभृतिघटोत्कचा-
 लम्बुधान्तानां द्रन्वशो युद्धं कथ-

- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 यन् सञ्जयस्तद्वशशंस ... ४१
- २६ ६८ गजानीकैः सहागतस्य दुर्यो-
 धनस्य बाणैर्नान्तकं पीडयता
 भमिने सह युद्धम् । दुर्योधनसाहा-
 य्यार्थमागतेऽङ्गराजे गजसहितेन
 भीमेन हते कौरवसैन्यस्य पला-
 यनम् । सैन्यभङ्गं दृष्ट्वा, आगतस्य
 भगदत्तस्य हस्तिना व्याकुली-
 कृते भीमेऽपयाते तं हतं मत्वा
 युधिष्ठिरादय आगत्य बाणान्ब-
 वुधुः । सात्यकिं प्रति भगदत्तेन
 प्रेरितो हस्ती यदा तद्रथं चिक्षेप
 तदा तस्मिन्पलायिते पाण्डव-
 सैन्येषु च भग्नेषु पुनर्भगदत्तं प्रति
 भीमस्यागमनम् । भगदत्तेन रुचि-
 पर्वणि हते तं प्रत्यागतान्भीम-
 द्रादीन् क्षिप्रस्तद्वस्ती पाण्डवा-
 न्छासयामास ४४
- २७ ३१ गजशब्दं श्रुत्वाऽर्जुनेन प्रेरितः
 श्रीकृष्णो भगदत्तयुद्धस्थाने या-
 वद्रथं प्रेरयति तावत्संशतका-
 स्तमाह्वयन्ति स्म । उभयकार्यप्र-
 सङ्गव्याकुलोऽर्जुनः परावृत्त्य
 संशतकैः सह तृक्षुलं युद्धं कुर्वन्स-
 हसशस्तान्हत्वा भगदत्ताय
 याहीत्युवाच श्रीकृष्णम् ... ४५
- २८ ३० द्रोणानीकं प्रति रथं प्रेरयति
 श्रीकृष्णे मध्य आगतं सुशर्माणं
 दृष्ट्वाऽर्जुनप्रेरणया रथं पुनः परा-
 वर्तयति च सुशर्मप्रभृतिभिः पुन-
 र्जुनस्य युद्धम् । सुशर्माणं मोह-
 यित्वा कौरवान् प्रत्यागत्य भग-
 दत्तसमीपं गतस्यार्जुनस्य तेन
 सह युद्धम् । अर्जुनकृष्णयोर्ना-
 शार्थं भगदत्तेन प्रेरितो हस्ती
 यदा पाण्डवगजादीन्नाशया-
 मास, तदा युकोधार्जुनः ... ४६
- २९ ५१ कुक्षोऽर्जुनः किमकरोदिति धृत-
 राष्ट्रप्रश्ने भगदत्तार्जुनयोर्बुद्धं कथ-
 यति स्म सञ्जयः । उभयोर्बुद्ध्यमा-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
नयोर्भगदत्तेन प्रेरितं वैष्णवाख्यं
श्रीकृष्णो वक्षसि दधारातद्दृष्ट्वाऽ
जुनेनाक्षितः श्रीकृष्णो वैष्णवाख्य-
वृत्तान्तमकथयत् । कृष्णवाक्या-
द्राणवृष्टिं कुर्वन्नजुनो बाणेन
हस्तिनं निपात्यापरेण बाणेन हृदि
भगदत्तं विव्याध, स च विभिन्न-
हृदयो गतासुः पपात... ४८

३० ४२ गांधारराजसुताभ्यां युद्ध्यमा-
नोऽर्जुनः पञ्चशतगांधारवीरा-
न्नाशयित्वा वृषकाचलावप्यना-
शयत् । वृषकाचलौ हतौ दृष्ट्वा शकु-
निना माययोत्पाद्य प्रेषितान्खरो-
द्गादीन् जघानार्जुनः । मायांविना
शकुनिना युद्ध्यमानेऽर्जुने, तद्गया-
त्पलायिते शकुनी कौरवसैन्यं
भग्नमभूत् । सञ्जयः कौरवाणाम-
सामर्थ्यं कथयन्नर्जुनपराक्रमप्रशं-
सापूर्वकं युद्धभूमिशोभां वर्ण-
यति स्म ... ४९

३१ २९ भग्नसैन्यस्यावस्थानविषयके धृ-
तराष्ट्रप्रेक्षे सञ्जयस्योत्तरम् । द्रोण-
मुद्दिश्योभयसेनयोस्तुमुले युद्धे
प्रवृत्ते तद्युद्धं सञ्जयः प्रशशंस ।
कौरवसैन्यनाशार्थमागते नीलेऽ
श्वत्थाम्ना हते पाण्डवसैन्यानां
स्वजीवितचिन्ता ... ५०

३२ ८० द्रोणकर्णौ प्रति बाणात्पर्षन्मीमो
युगपद्रोणादिभिस्त्यक्तान् बाणा-
न्निवार्य तान्प्रति बाणांस्तत्याज ।
भीमरक्षणार्थं युधिष्ठिरेण सैन्ये
प्रेषिते सात्यकिप्रभृतिभिर्द्रोणा-
दीनां निर्मयादं युद्धमवर्तत ।
सेनापतिवाक्यादागतं पाण्डव-
सैन्यं निवार्य नाशयति द्रोणोऽ
र्जुनः संशतकान्बिजित्य तमभ्य-
गात् । कौरवसैन्यं नाशयत्यर्जुने
आर्तस्य तस्य सैन्यस्य कर्णं कर्ण-
त्याचाक्रोशं श्रुत्वा कर्णः संशु-
खमाजगाम । कर्णार्जुनयोर्युद्धं

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
मानयोरर्जुनः शत्रुञ्जयादींस्त्रीन्
कर्णप्रातुञ्जघान । भीमश्च पञ्चदश
तत्पक्षीयाञ्जघान । धृष्टद्युम्ने-
न चन्द्रवर्मैवृहत्क्षत्रयोर्हतयोः
सतोः कर्णसाहाय्यार्थमागतैर्दुर्यो-
धनादिभिर्दृष्ट्युम्नादीनां संकुलं
युद्धम् । ततो भृशलुलिते बले दि-
वाकरमस्तंगिरिमास्थितं दृष्ट्वा
शिविराय प्रयाते । अत्रैव द्वादश-
दिनयुद्धं समाप्तम् ... ५३

(३) अभिमन्युवधपर्व ५३-९५

३३ २८ अवहारानन्तरं प्रभाते युधि-
ष्ठिरस्याग्रहणादुर्मनायमानं दुर्यो-
धनं प्रति द्रोणेनार्जुननिससारण
पूर्वकं कस्यचिन्महारायस्य हनन-
प्रतिज्ञा । सञ्जयेन धृतराष्ट्रे प्रति
संक्षेपतोऽभिमन्युवधकथनम् । पु-
नर्विस्तारेणाभिमन्युविक्रीडितशु-
श्रूषोर्धृतराष्ट्रस्य प्रक्षेपे सञ्जयस्त-
त्कथयितुं प्रतिजज्ञे ... ५४

३४ २५ क्रमेण पाण्डवाननुवर्णयोर्भिमन्युं
वर्णयन् सञ्जयो धृतराष्ट्रेण पुनः
पृष्ट उत्तरं वदन् द्रोणस्य चक्र-
व्यूहनिर्माणमभिवदति स्म ... ५५

३५ ३१ चक्रव्यूहभेदनार्थं युधिष्ठिरेणो-
क्तोऽभिमन्यौ ' प्रवेशं जानामि न
निर्गमम् ' इत्युक्तवति तं प्रति
युधिष्ठिरमीमौ ' त्वं द्वारं जनय
वयमनुयास्यामः ' इत्युच्यत ।
तच्छ्रुत्वा शत्रुक्षयकारणं प्रतिज्ञा-
तवन्तमभिमन्युं युधिष्ठिरः प्रो-
त्साहयति स्म ... ५६
त्रयोदशदिवसयुद्धम् ।

३६ ४५ व्यूहं भेत्तुमुद्यतोऽभिमन्युः ' अति-
भारोऽयमायुष्मन् ' इत्याद्युक्त-
वन्तं स्वसारथिं प्रति ' सारथे
को न्वयं द्रोणः ' इत्याद्युक्त्वा
द्रोणानीकं याहीत्युवाच । अभि-
यान्तमभिमन्युं प्रति द्रोणादिव्वा-

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्	
		गतेषुभयोः सैन्ययोस्तुपुलं युद्धम्। पश्यतो द्रोणस्य द्यूहं भित्त्वा प्रविष्टोऽभिमन्युः कौरवसैन्यं ममन्य ५८			तुमुलं युद्धं कुर्वन्वसतातीयं जघान ६६			
३७	३७	भक्षां चमू दृष्ट्वाऽऽगतं दुर्योधन- मन्वागतेषु द्रोणादिष्वभिमन्युः कौरवसेनां प्रति शरान्माक्षिपन्न- श्मकेश्वरं जघान। पुनः कर्णादि- भिर्युद्धयमानः सुषेणादीन्हीन- हत्वा शल्यं मोहयति स्म ... ५९		४५	३०	सत्यश्रवसमाक्षिप्य बलं विलो- डयत्यभिमन्यौ युद्धार्थमागतः। शल्यपुत्रो रुक्मरथस्तेनाहन्यत। रुक्मरथवयस्यान्शतं राजपुत्रान् निहत्याभिमन्युना विलोड्यमानं स्वबलं दृष्ट्वाऽऽगतो दुर्योधनस्त- च्छरताडितो विमुखो बभूव... ६७		
३८	३४	मोहितं शल्यं दृष्ट्वाऽऽगतं तक्रा- तरं हत्वा तत्सैन्यं मर्दयति स्मा- भिमन्युः। ६०		४६	२७	स्वबलं भग्नमवलोक्यागतेषु द्रो- णादिषु युद्धयमानोऽभिमन्युर्दुर्यो- धनपुत्रं लक्ष्मणं काश्यपुत्रं च जघान ६८		
३९	३१	युद्धयमानमभिमन्युं दृष्ट्वा हर्षेण कृपं प्रत्युक्तं द्रोणवाक्यं श्रुत्वा दु- र्योधनेन कर्णं प्रत्युक्तं वाक्यमाक- र्ण्य दुःशासनोऽभिमन्युवधप्रति- ज्ञां कृत्वा सौमद्रमभ्ययात्। अभिमन्युदुःशासनयुद्धम् ... ६१		४७	२४	द्रोणादिभिः सह विपुलं युद्धं कुर्वन्नाभिमन्युर्द्वारकं बृहद्वलं चावधीत् ४९		
४०	३७	‘दिष्ट्या पश्यामि संप्रामे’ इत्याद्युक्तवताऽभिमन्युना सह दुःशासनस्य युद्धे प्रसक्तेऽभि- मन्युबाणेन मूर्छितं दुःशासनं सारथिरपोवाह। पाण्डवसौनि- केषु द्रोणानीकं प्रति गतेष्वभि- मन्युकर्णयोर्युद्धे प्रसक्तेऽभिमन्यु- ना व्याकुलोक्तं कर्णं दृष्ट्वा तक्राता आजगाम ६३		४८	४१	कर्णेन सह युद्धयमानोऽभिमन्यु- स्तस्य पद्मं सचिवान् हत्वाऽश्वको- त्वादीजघान। युद्धयमानं दौशा- सनिं शल्यं च विमुखीकृत्य शत्रु- जयादीनश्च हत्वा सौबलं वार्ष्णे- र्विदयाध। अभिमन्युवधोपायं चिन्तयितुं शकुनो दुर्योधनं प्रति वदति सति कर्णो द्रोणं प्रत्युवा- च। द्रोणेनाभिमन्युप्रशंसापूर्वकं कथितं तद्वधोपायमवलम्ब्य, प्रथमं कर्णेन तस्य धनुवि छिन्ने भोजोऽश्वानवधीतः कृपश्च पार्थि- सारथिं जघान। ततः खड्गच- र्मणि गृहीत्वा विचरत्यभिमन्यौ द्रोणः खड्गं कर्णश्च चर्मं चिच्छेद। ततश्चर्कं गृहीत्वा द्रोणमभ्यधाव- दभिमन्युः ७१		
४१	२६	कर्णभ्रातुः शिरश्छित्त्वा कर्णं विमुखीकृत्य कौरवसैन्यं बभञ्जा- भिमन्युः ६४		४९	३९	बहुभो राजाभिर्मिलित्वा चक्रे छिन्नेऽभिमन्युगैर्वा गृहीत्वा तथाऽ श्वत्थान्तो रथादीन् प्रमथ्य का- लिकेयादींश्च हत्वा दौशासनिं विरथं चकार। सगदेन दौशा- सनिना सह गदायुद्धं कुर्वत्यभि- मन्यावुभयोरपि परस्परगदा-		
४२	२२	सज्जयेन धृतराष्ट्रं प्रति अभिम- न्युमनुगतानां पाण्डवानां जयद्र- थेन निरोधकथनम्। तथा जयद्र- थस्य रुद्रात् पाण्डवननिरोधनरूप- वरलामकथनम् ६४						
४३	१९	पाण्डवसेनां रुन्धजयद्रथो यो यो द्यूहं भेत्तुं यत्नमकरोत्तं तं रुरोध ६५						
४४	२१	अभिमन्युः कौरवसेनां विलोड्य						

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
		घातात्पतितयोः प्रथममुत्थितो दौःशासनिरुत्थिष्ठन्तमिमिन्युं मूर्धन्यताडयत् । दौःशासनिना ताडितोऽभिमन्युर्गुतचेताः पपात । पतितेऽभिमन्यौ शोकाकुलं स्वबलं तत्पराक्रमवर्णनपुरःसरमाश्वासयामास युधिष्ठिरः... ७२		५०	५८	प्रजासंहारकातरा मृत्युर्विनयपूर्वकं धेनुकाश्रमं गन्तुं प्रार्थयती प्रजापतिप्रसादनानन्तरं धेनुकाश्रमादौ गत्वा परमं तपश्चचार । तपसा तुष्टः प्रजापतिः संहारमनिच्छन्तो तां प्रति तत्प्रकारमुपादिशति स्म, सा च तमङ्गीचकार । एवं मृत्युपाद्यानं कथयित्वाऽकम्पनं परिसान्त्वय नारदो जगाम ।" भगवान्ध्यास इममितिहासमुक्त्वा युधिष्ठिरं बुद्धार्थमुद्योजयति स्म... ८०	
५०	१५	अभिमन्युहननानन्तरं शरपीडितानां कौरवाणां शिबिरगमनमभिधाय युद्धभूमिं वर्णयामास सञ्जयः । अत्र त्रयोदशदिनयुद्धं समाप्तम् ... ७३		५५	५०	पुनः प्राचीनराजचरितशुश्रूषोः युधिष्ठिरस्य प्रप्रेत्यासस्तत्कथयन्नादौ शैव्यपुत्रस्य सञ्जयस्य चरितमभिदधति स्म—" नारदपर्वताश्रयो सहासीने सञ्जये वरामिलाषेण समीपागतौ तत्कन्यां दृष्ट्वा पर्वतेन कस्येयमिति सचितकं पृष्ठः स ममेयमित्याह । तदवसरे भायर्थं कन्यां याचितवति नारदे राजा तद्दानमङ्गीचकार । नारदपर्वतयोः परस्परं शापं दत्त्वा तत्रैव स्थितयोः सतोः सञ्जयेन पुत्रकामनया पुत्रितानां ब्राह्मणानुज्ञया नारदवरदानात्तस्य स्वर्णष्टोत्रपुत्रलाभः । पुत्रमूलिकां राजसंपत्तिं दृष्ट्वा चौरहेतस्य स्वर्णष्टीविनो नाशो कृते विलपन्तं सञ्जयं प्रति शोकापनयार्थमुक्तिः— नारदकथितो मरुत्तवृत्तान्तः ८२	
५१	२१	अभिमन्युमुद्दिश्य युधिष्ठिरस्य विलापः ... ७४		५६	१२	सुहोत्रराजोदन्तः ... ८२	
५२	४५	विलपन्तं युधिष्ठिरमालक्ष्यगतेन द्वैपायनेन कृतं तत्प्रबोधनम् । युधिष्ठिरेण— 'कस्य मृत्युः कुतो मृत्युः कथं संहर्ते प्रजाः । हरत्यमरसङ्काश तन्मे ब्रूहि पितामह' इति प्रप्रेकृते तदुत्तरं वदन्ध्यासोऽकम्पनराजबुत्तान्तमभिधातुमुपचक्रमे—" युद्धे शत्रुभिर्हतं पुत्रमुद्दिश्य शोचन्तमकम्पनमेवेक्ष्यागतं नारदं प्रति तेन मृत्युस्वरूपे पृष्टे तदुत्तरमाह नारदः । असंहतं जगद्दृष्ट्वा रुष्टस्य ब्रह्मण इन्द्रियेभ्य उत्पन्नेनाग्निना जगति दह्यमाने तद्विरक्षया आगतं शिवं प्रति 'किं कुर्मः' इत्यादि स उवाच ... ७६		५७	१२	पौरवराजकथा ... ८३	
५३	२३	ब्रह्मणाम्युत्पत्तिकारणे कथिते शिवप्रार्थनयाऽग्निं शमयति तस्मिन्स्तर्दिन्द्रियेभ्यो निर्गता स्त्री विस्मिता सती दक्षिणां दिशमाशिप्रियो तां 'मृत्यो' इत्याह्वय प्रजासंहारं कर्तुमाज्ञापयति ब्रह्मणि रुदत्यास्तस्या अश्रूण्यञ्जलौ धृत्वा पुनस्तामनुनयति स्म पितामहः ... ७७		५८	१५	शिबिराजाख्यानम् ... ८४	
				५९	२५	रामस्य दाशरथेवृत्तम् ... ८५	
				६०	१४	भगीरथचरित्रम् ... ८६	
				६१	१२	दिलीपस्यैलविलस्य प्रभावः ८६	
				६२	२०	मान्धातुचरिताभिधानम् ... ८७	
				६३	११	ययातिप्रवृत्तिः ... ८८	

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
६४	१७	नारदेन सृज्यं प्रत्यम्बरीषविभ- वाभिधानम् ८९	
६५	१२	शशबिन्दुयशोऽनुवर्णनम् ... ८९	
६६	२१	गयराजमुणानुवर्णनम् ... ९०	
६७	२१	रन्तिदेवकथासंकीर्तनम् ... ९१	
६८	१७	भरतवार्ताकथनम् ९२	
६९	३३	पृथुराजोदन्तनिर्वचनम् ... ९३	
७०	२५	परशुरामप्रभावसंकीर्तनम् ... ९४	
७१	२६	एतच्छ्रुत्वा तूष्णींभूतः सृज्यो वरं वृणीष्वेति नारदेनोक्त एते- नैव प्रतीतोऽहमित्याद्युवाच । मृतं पुत्रं ददानीत्युक्तवति नारदे त- त्कालाविर्भूतस्य पुत्रस्य संगेन प्रीतिमानभूत सृज्यः ।" अभिम- न्युना प्राप्तांलोकान्कथयित्वा युधिष्ठिरमाश्वास्योपदिश्य चान्त- र्द्वेषे व्यासः... .. ९५	

(४) प्रणिज्ञापर्व ९६-११५

७२	८८	संशप्तकान्हत्वा शिविरमागच्छ- न्नर्जुनः श्रीकृष्णं प्रत्याकस्मिकान्ति- दुश्चिन्तान्ति कथयंस्तेनाश्वासितः शिविरं प्रविवेश । शिविरस्थान् सर्वाभिरुत्साहान्दृष्ट्वा सौमद्रमप- श्यन् विषण्णोऽर्जुनस्तद्वधमाशंक- मानः "स्वर्गतोऽभिमुखः सख्ये" इत्यादि विललाप । पुत्रशोका- र्दितोऽर्जुनः श्रीकृष्णेन 'सर्वेषा- मेव वै पत्न्याः ? इत्यादिनाऽऽश्वा- सितस्तद्वधवृत्तान्तशुद्धुः पाण्ड- वानाधिचक्षेप ९८	
७३	५३	अभिमन्युवधवृत्तान्तं कथयन्- युधिष्ठिरः स्त्रीयानां द्रोणनिवार- णासामर्थ्यमभिधायास्मद्वाक्या- द्ग्रहं प्रविष्टमभिमन्युमनुप्रविश- त्स्वस्मासु जयद्रथेन रुद्रवरप्रभा- वाद्धारितेषु द्रोणादयः सप्त महा- रथा मिलित्वा तमन्यग्नक्षिति कथयति स्म । युधिष्ठिरवाक्यं श्रुत्वा हा पुत्रेत्यादि वदन् मूर्छां	

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
		प्राप्य पुनर्लब्धसंज्ञोऽर्जुनः शपथ- करणपूर्वकं जयद्रथवधं प्रति- जवे, श्रीकृष्णोऽपि पाञ्चजन्यं दध्मी १००	
७४	३५	अर्जुनप्रतिज्ञां श्रुत्वा भीतो जय- द्रथः सभामागत्य तां कथयित्वा ऽऽत्तरक्षां प्रार्थयन्गान्तुमिवेष । दुर्योधनेनाश्वासितो जयद्रथ- स्तेन सह द्रोणं प्रति गतस्तेना- प्याश्वासितो निर्भयो बभूव कौ- रवसैन्यानि नृ जहदुः... १०२	
७५	३१	श्रीकृष्णोऽर्जुनं प्रति 'घ्रातृणां मतमाज्ञाय त्वया वाचा प्रति- श्रुतम् । सैन्यध्वं चास्मि हन्तेति तत्साहसमिदं कृतम्' इत्याद्युक्त्वा कौरवाणां सिंहनादादिकथन- पूर्वकं द्रोणकृताश्वासनं कर्णादि- नामविषह्यत्वं चाह... .. १०३	
७६	२७	अर्जुनः स्वपराक्रमं कथयन् पुनः प्रतिज्ञां विधाय गाण्डिवादिकं प्रशंसन् रथसज्जीकरणाद्यर्थं कृष्ण- मादिदेश १०४	
७७	२६	रात्रौ निर्निद्रौ कुद्वौ वासुदेवा- र्जुनौ ज्ञात्वा देवेषु चिन्तयत्सु रू- क्षवातादीनि दुर्निमित्तान्यभूवन् । सुभद्राश्वासनार्थमर्जुनेन प्रेरितः श्रीकृष्णस्तद्रुहं गत्वा तां सभा- श्वासयामास १०५	
७८	४४	विलपन्ती सुभद्रा भीमबलाद्या- क्षेपपूर्वकं स्तुषामुदिश्य विलपन्ती सती पुत्रस्योत्तमलोकप्राप्तिमा- श्रास्ते स्म । वैराटीसंहिताया द्रौपद्या आगताया दर्शनेन मूर्छि- तां सुभद्रामाश्वास्य श्रीकृष्णोऽ- र्जुनसमीपमाज्जगाम ... १०७	
७९	४४	श्रीकृष्णेन राजावर्जुनेन ध्यम्ब- काय बलिप्रदापनम् । कृष्णदारुक- संभाषणम् १०८	
८०	६५	स्वप्रतिज्ञां स्मरन् शोकसन्तप्तोऽ- र्जुनः स्वमेव ससमीपागतस्य कृष्ण	

अ० श्लोकाः

विषयः

पृष्ठम्

अ० श्लोकाः

विषयः

पृष्ठम्

स्योपदेशेन शिवं मनसा चिन्त-
यामास । कृष्णाजुनौ हिमालयैक-
देशगमनानन्तरं पर्वतशृङ्गो
ध्यानस्थं शंकरं दृष्ट्वा प्रणामपूर्वकं
स्तुत्वा पुनरुत्थप्राप्तये प्रसादया-
मासतुः १११

(५) जयद्रथवधपर्व ११६-२३७

८५ ५४ धृतराष्ट्रेण सञ्जये प्रति पुत्रान्प्र-
तिशोचनपूर्वकमभिमन्युनिधना-
नन्तरीयकयुद्धकथनचोदना ११८
८६ २३ सञ्जयेन धृतराष्ट्रोपालम्भन-
पूर्वकं युद्धकथनापक्रमः ... ११८

८७ ३४ स्वसेनां व्यूहितुं द्रोणे प्रवृत्त स-
ति उभयसैन्येषु परस्परं प्राति ग-
र्जनादि कुर्वन्तु द्रोणो जयद्रथमा-
श्वसयामास । द्रोणेन रचितं
शकट-चक्र-पद्म-सूच्याख्यव्यूहच-
तुष्टयात्मकं महाव्यूहं दृष्ट्वा कौर-
वाद्यो हृष्टा बभूवुः ... १२०

८८ २९ युद्धभूमावर्जुने आगच्छति श-
तानीकधृष्टद्युम्नो व्यूहं रचयामा-
सतुः । सर्वसेनाप्रे दुर्मर्षेण स्वशौर्य-
गर्भं वाक्यं ब्रुवति कृष्णाजुनाभ्यां
शङ्खवादेन कृते तद्धनिश्रवणेन
कौरवाणां त्रासादि ... १२१

८९ ३२ अर्जुनवाक्याच्छ्रीकृष्णेन तद्वये
दुर्मर्षेणसमीपं नीति युद्धमारभ-
माणोऽर्जुनः स्ववाणावच्छिन्नैः
शत्रुशिरोभिः पृथ्वीमाच्छादया-
मास । भयेन सर्वत्रार्जुनमेव
पश्यतां तद्वाणपीडितानां तं द्रुप-
मसमर्थानां कौरवाणां पलाय-
नम् १२२

९० ३४ भग्रे सैन्ये के वीरा धनञ्जयं
प्रत्युदीयुरिति धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्ज-
योऽर्जुनं प्रति दुःशासनगम-
नादि कथयति स्म । दुःशासनेन
सहार्जुनस्तुमुलं युद्धं कुर्वन् गजा-
दींश्छित्त्वा सैन्यानि पातयन्मु-
द्भमं यावच्छोभयति तावत्त-
द्भयादुःशासनो द्रोणसमीपं
जगाम १२३

९१ ४४ द्रोणानीकं प्रति गतोऽर्जुनो द्रो-
णं प्राति विनयपूर्वकं शिवेन ध्या-
हि माम् इत्यादि वदन् मामजि-
त्वा न बीमत्सो इत्यादिना तेनो-

८१ २५ अर्जुनेन पाशुपतास्त्रे प्रार्थिते
शिववाक्याद्भुवर्षानायनाथे त-
र्जिदिष्टं सरः प्राति कृष्णाजुनौ
जम्भतुः । सरसि गतौ कृष्णाजुनौ
प्रथमं नागरूपौ पश्चाच्छिवप्रभा-
वाद्भुवर्षाणौ गृहीत्वा शिवाय
ददतुः । ततो महादेवादर्जुनस्य
पाशुपतास्त्रालभार्थकं वरलभान-
न्तरं कृष्णाजुनौ स्वशिबिरमाज-
ग्मतुः ११२

८२ ३४ प्रातर्मागधादिभिर्विधितो यु-
धिष्ठिर आवश्यकं कृत्वा स्ना-
तोऽन्यगारं प्रविश्य होमं वि-
धाय ब्राह्मणेभ्यः काञ्चनादीनि द-
दौ । ब्राह्मकक्षायामासन उपविश्य
भूषणग्रहणादिकं युधिष्ठिरो या-
वत्करोति तावद्द्वारपालेन कृष्णा-
गमने निवेदिते तमानाययामास
... .. ११३

८३ २८ कृष्णयुधिष्ठिरयोः परस्परं कुश-
लप्रश्नानन्तरं विराटादिष्वागतेषु
तत्समक्षमुभयोऽस्तिप्रत्युक्ता ११४

८४ ३५ समायामागतो युधिष्ठिरेणा-
लिङ्गितोऽर्जुनः स्वमे शिवदर्शनपू-
र्वकं पुनः पाशुपतास्त्रप्राप्तितृप्तान्तं
कथयामास । युधिष्ठिरानुब्रूया
सर्वेषु युद्धार्थं निर्गतेषु सात्यकि-
कृष्णयोरर्जुनेन सह तद्ग्रहमाग-
तयोः सतोः कृष्णेन सजीकृते
रथे त्रिविध्यारूढेषु शुभनिमि-
त्तानि दृष्टवताऽर्जुनेन प्रेरितः
सात्यकिर्युधिष्ठिररक्षणार्थं गच्छ-
ति स्म ११५

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 त्तरितस्तेन सह महद्युद्धं चकार।
 उभयोयुद्ध्यमानयोः श्रीकृष्णवा-
 क्यदार्जुनो द्रोणं प्रदक्षिणीकृत्य
 युधामन्युत्तमौजोभ्यामनुगम्यमा-
 नो जयकृतवर्मादिभिर्महद्युद्धं च-
 कार ... १२५
 ९२ ७६ पुनरग्रे गच्छन्नर्जुनोऽश्वादीन्
 पातयन्पुद्गलमानं द्रोणं परित्यज्य
 कृतवर्ममार्दिनिं प्रतिगतःकृतवर्मणा
 युयुधे । श्रीकृष्णवाक्यात्कृतव-
 र्माणं मोहयित्वाऽर्जुने काम्बोजा
 न्प्रति गते युधामन्युत्तमौजसौ
 कृतवर्मणा युयुधाते । पुनरग्रे ग-
 च्छन्नर्जुनः श्रुतायुधेन युद्ध्यमान-
 स्तस्याश्वाभ्यन्सारयि च जघान ।
 अयुद्ध्यमाने श्रीकृष्णे श्रुतायुधेन
 परित्यक्ता वरुणदत्ता गदा परा-
 वृत्ता सती तमेव जघान । श्रुता-
 युधे हते हाहाकृत्वा कौरवसैन्ये
 पलायमाने आगत्य युद्ध्यमानं
 काम्बोजपुत्रं सुदक्षिणं जघाना-
 र्जुनः ... १२७
 ९३ ५७ आगतया कौरवसेनया सह
 युद्ध्यमानोऽर्जुनो युद्ध्यमाना-
 नामभीषाहादीनां शिरोभिर्महीं
 तस्तार । अर्जुनस्य श्रुता-
 युरच्युतायुभ्यां महति युद्धे प्रसक्ते
 श्रुतायुषा परिक्षितेन तोमरेण
 मोहितमर्जुनं प्रत्यच्युतायुः शूलं
 चिक्षेप । श्रीकृष्णेन प्रत्याश्वा-
 सितोऽर्जुनः श्रुतायुरच्युतायुभ्यां
 महद्युद्धं कुर्वन्तो जघान । पुन-
 रग्रे गच्छन्नर्जुनो युद्धार्थमागतौ
 तत्पुत्रौ नियतायुर्दोर्घायुवौ हत्वा
 हतैः सैन्यैः पृथ्वीं तस्तार ।
 बाणान्वर्षन्तो यवनपारदादीन्
 हत्वाऽर्जुनो रुधिरनदीं प्रावर्तयत् ।
 पुनः सेनां प्रविशन्नर्जुनो युद्धार्थ-
 मागताभ्यां श्रुतायुरम्बुषाभ्यां
 सह युद्ध्यमानः सञ्जुमौ

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 जघान ... १३०
 ९४ ७६ सुदक्षिणादिषु हतेषु दुर्योधनो
 द्रोणमागत्याक्षेपपूर्वकमुवाच ।
 दुर्योधनवाक्यं श्रुत्वाऽर्जुनस्या-
 जयत्वकथनादिपूर्वकं व्यूहमुखे
 संप्राप्तो पाण्डववाहिनीं त्यक्त्वा
 नाहमर्जुनेन योत्स्ये, त्वमेव गन्वा
 तेन सह युद्ध्यस्वेत्याद्युवाच
 द्रोणः । अर्जुनेन सह युद्धार्थं
 स्वस्यासामर्थ्यपुद्गावयति दुर्यो-
 धने कवचवन्धनं प्रातेक्ष्य तद्-
 त्तान्तकथनपूर्वकं तत्प्राप्तिपरंपरां
 कथयित्वा दुर्योधनशरीरे तत्क-
 वचं बध्नन् द्रोणः । कवचं बद्धा
 द्रोणेन प्रेरितो दुर्योधनोऽर्जुन-
 समीपं जगाम ... १३२
 ९५ ५१ कुरुपाण्डवसेनयोस्तुमुले युद्धे
 प्रवृत्ते धृष्टद्युम्नद्रोणयोयुद्ध्यमान-
 याधृष्टद्युम्नः कौरवसेनां द्रोणः पा-
 ण्डवसेनां च मोहयति स्म । भीम-
 निवारणार्थं विविंशतिप्रभृतिषु
 यत्नं कुर्वत्सु बालहीकराजद्रौपदे-
 यादयो द्वन्द्वशो युयुधिरे । कृपा-
 दीनां जयद्रथरक्षित्वकथनम् १३४
 ९६ ३१ सञ्जय उभययुद्धकथनं प्रतिज्ञा-
 य विन्दानुविन्दविराटप्रभृतीनां
 द्वन्द्वशो युद्धं वथयामास... १३५
 ९७ ३६ जलसन्धादीनां भीमादिभि-
 रुद्धेप्रवृत्ते धृष्टद्युम्नो द्रोणमवावता
 द्रोणेन सह युद्ध्यमानो धृष्टद्युम्नो
 द्रोणरथेन सह खरथं संयोज्य
 खड्गं गृहीत्वा द्रोणरथस्य युगमा-
 रुरोह । धृष्टद्युम्नस्य खड्गं छित्त्वाऽ-
 श्वादींश्च विद्ध्वा तद्धननार्थं
 द्रोणेन प्रेरितं बाणं सात्यकिश्चि-
 च्छेद ... १३६
 ९८ ५७ सात्यकिद्रोणयोर्द्वन्द्वशुश्रूषया
 धृतराष्ट्रप्रे सञ्जयस्य तत्कथनम् ।
 कुद्धं द्रोणमागतं दृष्ट्वा सात्यकिः
 खसूतं प्रेरयित्वा तत्समीपमाज

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 गाम । उभयोस्तुल्ये युद्धे प्रवृत्ते
 तद्दर्शनार्थमन्येषां योधानां युद्धा-
 दुपरमो ब्रह्मादीनामागमनं च ।
 सात्यकिना धनुषां शते
 छिन्ने द्रोणो मनसा तं प्रशशंस ।
 क्रुद्धस्य द्रोणस्य सात्यकिना सह
 दिव्यास्त्रयुद्धे प्रवृत्ते सर्वेषु विष-
 ण्णेषु युधिष्ठिरादयः सात्यकि-
 रक्षार्थं यत्नं चक्रुः दुःशासनादयश्च
 द्रोणरक्षार्थम् ... १३८
 ९९ ६३ अवतरति दिवसकरे जयद्रथ-
 वधार्थमर्जुनवासुदेवयोगच्छतो-
 रागताभ्यामावन्त्याभ्यां विन्दातु
 विन्दाभ्यां सह युद्धयमानोऽर्जुनो
 द्वावपि जघान । जयद्रथं दूरस्थं
 दृष्ट्वा हयानां विशल्यकरणाद्यर्थ-
 मर्जुनेन प्रार्थितः श्रीकृष्णस्तदङ्गी-
 चकार । 'अहमावारयिष्यामि
 सर्वसैन्यानि' इति प्रतिज्ञाय
 रथादवरोढमर्जुनं प्रति कौरवयो-
 धेषु बाणान्वर्षत्सु तान्सर्वान्स्व-
 भुजबलेन निवारयामास । 'अ-
 श्वानां पानादियोग्यं जलमत्र
 नास्ति' इति श्रीकृष्णेनाभिहि-
 तोऽर्जुनो बाणेन मेदिनीं भित्त्वा
 सरो निर्ममे तत्परितः शरगृहं च
 चकार ... १४०
 १०० ३७ अष्टपृष्ठं सरो दृष्ट्वा सिद्धादिषु
 साधुवादं वदत्सु बाणान्वर्षन्तः
 सर्वं राजानोऽर्जुनमवययितं दृष्ट्वा
 प्रशशंसुः । श्रीकृष्णेन विशल्य-
 करणपूर्वकं जलपानादि कार-
 यित्वा योजितेष्वश्वेषु पुनः
 रथमारूढा यान्तमर्जुनं दृष्ट्वा
 कौरवा विमनस्काः सन्तो 'धिग-
 स्मान्' इत्याद्युचुः । दुर्योधनं
 निन्दत्सु कौरवसैन्येष्वश्वान्प्रेर-
 यित्वा श्रीकृष्णेन पाञ्चजन्ये वा-
 दितेऽर्जुनं प्रति दुर्योधनादय
 आजग्मुः ... १४२

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 १०१ ४२ आन्तानामपि कौरवबलानां
 धैर्येणार्जुनसमीपं गतानां पुनर-
 निवर्तनं कृष्णार्जुनौ दृष्टवताम-
 न्येषां जयद्रथजीवितनिराशत्वं
 चाह सञ्जयः । जयद्रथं दृष्ट्वा
 कृष्णार्जुनयोर्नदतोः सतोस्तौ
 प्रत्यागतं दुर्योधनं दृष्ट्वा कौरव
 सैन्यानि जहृषुः ... १४३
 १०२ ३८ दुर्योधनं दृष्ट्वा तच्चिन्दापूर्वकं
 'यथाऽयं जीवितं जह्यास्तथा
 कुरु' इति श्रीकृष्णवाक्येऽर्जुने-
 नाङ्गीकृते तौ दुर्योधनं प्रति रथं
 प्रेषयामासतुः । निर्भयमर्जुनस-
 मीपं गतं दुर्योधनं दृष्ट्वाऽऽलपतां
 सैन्यानां तत्कृतमाश्वासनमर्जुनं
 प्रति तस्य प्रौढिवादश्च ... १४५
 १०३ ४९ दुर्योधनार्जुनयोः परस्परं बा-
 णप्रहारे प्रवृत्तेऽर्जुनबाणानां नै-
 र्फल्यं दृष्ट्वा कृष्णेन पृष्ठः स द्रोण
 दत्ताभेद्यकवचवृत्तान्तं कथयति-
 स्म । स्वबाणानां नैर्फल्यं दृष्ट्वा-
 नर्जुनः कवचानावृतं दुर्योधनाङ्गं
 निर्णयितुं तस्य हयान्दृष्ट्वा हस्ता-
 वापं च छित्त्वा हस्ततलयोर्नख-
 मांसान्तरे च विव्याध । तथा
 विद्धे दुर्योधने पलायनपरे स-
 तितद्रक्षिभिरावृतोऽर्जुनस्तत्सैन्यं
 नाशयति स्म । आगच्छन्तमर्जुनं
 दृष्ट्वा जयद्रथराक्षिणः सिंहनादा-
 दिकं चक्रुः ... १४६
 १०४ ३५ कौरववीरेष्वर्जुनं प्रत्यागतेषु
 भूरिश्रवःप्रभृतिभिः शङ्खवादे-
 न कृते कृष्णार्जुनावपि शङ्खवादं
 चक्रुः । दुर्योधन-द्रोणि-कर्णादि-
 भिरर्जुनस्य तुल्यं युद्धम् ... १४७
 १०५ ३८ ध्वजानां विशेषज्ञानार्थं धृतरा-
 णप्रश्ने सञ्जयोऽर्जुनादीनां ध्वज-
 लक्षणानि कथयित्वा धृतराष्ट्र
 क्षेमपूर्वकमर्जुनं प्रशशंस ... १४९
 १०६ ४७ "पञ्चालाः कुरुभिः सार्धं

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 किमकुर्वत " इति धृतराष्ट्रप्रश्ने
 सञ्जयस्योत्तरम् । द्रोणादिभिः
 पञ्चालानां तुमुले युद्धे प्रवृत्ते बृह-
 तक्षत्रक्षेमधृत्यादीनां युद्धः । तत्र
 विशेषेण द्रोणयुधिष्ठिरयोर्बुद्ध्या
 मानयोर्विरोधो युधिष्ठिरः सह-
 देवरथमारुह्यापायात् ... १५०
 १०७ ३९ बृहत्क्षत्रक्षेमधृत्योर्बुद्ध्यमानयो-
 र्वृहत्क्षत्रः क्षेमधृतिं जघान ।
 धृष्टकेतुवीरधन्वनायुद्ध्यमानयो-
 र्धृष्टकेतुः शक्या वीरधन्वानं जघा-
 न । सहदेवदुर्मुखयोर्दुर्ध्वं कुर्वतो वि-
 रथे दुर्मुखे निरमित्ररथारूढे सति
 सहदेवो निरमित्रं हतवान् । सा-
 त्याकि व्याघ्रदत्तयोर्दुर्ध्वं सात्याकि-
 ना व्याघ्रदत्ते हते तं प्रति मागधा
 आजगमुः । मागधैः सह युद्धं
 कुर्वता सात्याकिना सैन्ये विद्रा-
 चिते तं प्रति द्रोण आजगाम १५१
 १०८ ४४ द्रौपदेयैः सौमदत्तिं युद्धे प्रसक्तं
 साहदेविः सौमदत्तिं जघान ।
 भीमालम्बुषयोर्दुर्ध्वं प्रवृत्ते माय-
 या शस्त्रवृष्टं कुर्वन्नलम्बुषो भीम-
 प्रेरितेन त्वाष्ट्रास्त्रेण पीडितः
 पलायनं चकार ... १५३
 १०९ ३७ अलम्बुषघटोत्कचयोस्तुमुले यु-
 द्धे प्रवृत्ते भीमादिस्वागतेषु स-
 वैः सह युद्धं कुर्वन्तमलम्बुषं घटो-
 त्कचो न्यवधीत् । तस्मिन्हते
 पाण्डवाः सिंहनादादि कृत्वा
 घटोत्कचं संमानयामासुः १५४
 ११० १०३ सात्याकिद्रोणं कथं न्यवारयदि-
 ति धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जयस्य तत्क-
 थनम् । द्रोणसात्यकिर्बुद्ध्यमानयोः
 सात्यकिं विषयं दृष्ट्वा कौरवा-
 हर्षेण सिंहवद्वानन्दन् । कौरवनादं
 श्रुत्वा युधिष्ठिरः सैन्यं धृष्टद्युम्नं
 च संप्रेष्य सात्यकिरक्षणार्थं
 मायया । द्रोणस्तैः सह युद्धं
 कुर्वन्पञ्चालादीजिगाय । एत

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 दन्तरे पाञ्चजन्यध्वनिं श्रुत्वा
 गाण्डीवशब्दमशृण्वन्त्याकुलो यु-
 धिष्ठिरः सात्यकिं प्रति त-
 त्प्रशंसादिपूर्वकमर्जुनसाहाय्यार्थं
 प्रेरयति स्म ... १५७
 १११ ५१ अर्जुनं प्रति गच्छतेति युधिष्ठिर-
 चोदितेन सात्यकिना तं प्रति स्व-
 स्याजुनेन तद्रक्षणाय नियोगा-
 मिधानपूर्वकं स्वेन तस्यापरि-
 त्याज्यत्वकथनम् । युधिष्ठिरेण
 भीमादिभिः स्वस्य रक्षणकथन-
 पूर्वकं पुनः सात्यकेरर्जुनं प्रति
 गमने नियोजनम् ... १५९
 ११२ ८० युधिष्ठिरोक्तं श्रुत्वा चिन्तय-
 न्सात्यकिरर्जुनसमीपगमनं प्रति-
 ज्ञाय कौरवसैन्यमारणं तदन्तर्ग-
 तकिरातादिमारणं च प्रतिज्ञाय
 रथसज्जीकरणमभिधाति स्म ।
 सज्जीकृतं रथमारूढः सात्यकिः
 सहागच्छन्तं भीमं परावर्त्य कौ-
 रवसैन्यं प्रविवेश ... १६२
 ११३ ६७ सात्यकौ गते धृष्टद्युम्नादयो
 द्रोणं प्रति जगमुः । कौरवसे-
 न्यनाशनपूर्वकमर्जुनं जिगमिषुः
 सात्यकिः द्रोणेन वारितः संस्तेन
 सह युयुधे । द्रोणेन सक्रोधमुक्तः
 सात्यकिर्विनयेनार्जुनकृतिमवल-
 म्ब्य द्रोणं प्रदक्षिणीकृत्य स्वसा-
 रथिं प्रेरयन्भारतार्थं सेनां प्रवि-
 वेष्ट । प्रविष्टः सात्यकिरागतेन
 कृतवर्मणा युद्ध्यमानस्तं बाणैरा-
 च्छाद्य तत्सारथिं हत्वा काम्बो-
 जसैन्यं जगाम । सात्यकिं
 प्रति जिगमिषुं द्रोणं पाण्डवसेना
 निवारयामास ... १६४
 ११४ १०३ सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रो विस्मय-
 पूर्वकं वदन्नर्जुनसात्यकयोः प्रशं-
 सारूपं वाक्यमुक्त्वा तावुनौ
 सेनाप्रविष्टौ दृष्ट्वा दुर्गोधनः किम-
 करोदिति पप्रच्छ । पुनर्धृतराष्ट्रः

अ० श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्	अ० श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
	युवाणां शोकं संभावयसर्जुनसा- त्यकयोः सेनाप्रवेशेनानुत्प- मानः सन् द्रोणयुद्धं जयद्रथवध- वृत्तान्तं च शृणुषुः पृच्छति स्म । आगतैर्भौमादिभिः सह युद्ध- मानः कृतवर्मा शिखण्डिना युद्धं कुर्वन्तं बाणैर्मौहयामास । शिख- ण्डिनं मोहितं दृष्ट्वा कौरवेषु कृत- वर्मणं पूजयत्सु शिखण्डिसार- थिस्तमपोवाह । कृतवर्मणा परा- जिताः पाण्डवसैनिका विमुखाः समपद्यन्त ... १६७			सैन्यमध्ये गच्छन् सुदर्शनेन युधु- धे । सात्यकिः सुदर्शनस्य हयादी- न्निहत्य तं च हत्वाऽर्जुनमार्ग- णाजगाम ... १७३	
११५ ६२	कौरवाणानिनादं श्रुत्वा सा- त्यकिः कृतवर्मणमेत्य युद्धमान- स्तं विरथं कृत्वा सारथिं प्रेरय- न्निगतैस्सैन्यसमीपं जगाम । त्रिग- तैः सह युद्धं कुर्वन्तः सात्यकेबाण- प्रहारैः पीडिते गजसैन्ये पला- यिते तं प्रति जलसन्धे आजगाम । जलसन्धेन सह युद्धमानः सा- त्यकिस्तस्य बाहुद्वयं छित्त्वा शि- रश्चिच्छेद । जलसन्धे हते भग्नं सैन्यं दृष्ट्वा कौरवसहितो द्रोणः सात्यकिमाजगाम ... १६९		११९ ५५	सात्यकिः स्वसारथिं प्रत्यर्जुन- हतसैन्यं दृशेयित्वा दुर्योधनादी- न्प्रति रथं नेतुमाज्ञापयन् प्रथमं मुण्डनाशार्थं तान् प्रत्यश्वान् प्रेर- येत्याज्ञापयति स्म । रथे प्रेरिते यवनैः सह युद्धमानः सात्यकि- स्तान् हत्वा काभोजादीन् जघान ... १७५	
११६ ४६	द्रोणादिषु सप्तसु महारथेषु युगपद्वाणान्वर्षत्सु तान्प्रति सात्य- किर्वाणान्वर्ष । सात्यकिर्दुर्योध- नेन युद्धं कुर्वन्तस्य सारथिं जघान । ततस्तस्मिन्नित्रसेनरथ- मारुह्य पलायिते आतनादं श्रुत्वा कृतवर्मा पुनराजगाम । सात्यकिः कृतवर्मणा युद्धं कुर्वन्तं विजित्वा- र्जुनदर्शनार्थं गच्छति स्म... १७१		१२० ४७	अर्जुनसमीपं गच्छन् सात्यकि- मध्ये दुर्योधनादिभिर्वारितस्तैः सह तुमुलं युद्धं कुर्वन् दुर्योधन- स्य सारथिं जघान । हतसारथी दुर्योधने पलायिते तमनु तत्स- न्येऽपि द्रुते सात्यकिरर्जुनरथं जगाम ... १७६	
११७ ३६	सात्यकिना सैन्ये पीड्यमाने द्रोणः सात्यकिं प्रति बाणान्सम- वाकित । सात्यकिना द्रोणस्य सारथी हते विद्रवन्तं तद्रथं प्रति सैन्ये गते स द्यूहद्वारमागत्य तस्थी ... १७२		१२१ ५८	यान्तं सात्यकिं दृष्ट्वा मत्पुत्राः किमकुर्वन्तेति धृतराष्ट्रपुत्रे सञ्जयः 'शृणुश्चावहितो भूत्वा' इत्या- द्युवाच । आगतैर्दुर्योधनादिभिः सह युद्धं कुर्वन्सात्यकिस्तद्वलं नाशयन्हस्त्यश्वादीजघान । दुः- शासनप्रेरितैः पाषाणयोधिभिः पाथैर्वाप्येयुद्धं कुर्वन्सात्यकिस्ता- न्हतवान् । कौरवबलस्यातं ध्वनि श्रुत्वा यावद्द्रोणस्तत्सारथिश्च मिथः संबद्धस्तावद्भीमं कौरव- बलं द्रोणरथं प्रत्याययौ ... १७८	
११८ १८	द्रोणादीजिह्वा सात्यकिः		१२२ ७३	आगते सैन्ये दुःशासनरथं दृष्ट्वा दुःशासनं प्रत्याक्षेपवचनपूर्वकं पाण्डवैः शमकरणार्थं वदन्तं द्रोणं प्रत्युत्तरमदत्वा स सात्यकिं जगाम । पाण्डवसैन्ये प्रविष्टो द्रोणो युद्धार्थमागतं पञ्चालपुत्रं वीरकेतुं जघान, तद्दृष्ट्वा आगता- स्तद्भातृश्चित्रकेतुप्रभृतीनपि ज- घान । पञ्चालान् हतान् दृष्ट्वा	

अ० श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्	अ० श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
१२३ ३७	आगतस्य धृष्टद्युम्नस्य द्रोणेन सह महाते युद्धे प्रवृत्ते द्रोणबाणेन सूते हते धृष्टद्युम्ने च पलायिते द्रोणः पुनः गृहद्वारमाययौ १८१ सात्याकिं प्रति गते दुःशासने उभयोस्तु सुले युद्धे प्रवृत्ते दुःशासनसाहाय्यार्थं त्रिगतां आजग्मुः । आगतैस्त्रिगतैः सह युज्यमानः सात्यकिस्तदीयान्पञ्चशतवीरा- विहत्य गच्छन्मध्ये निवारयन्तं दुःशासनमपि जित्वाऽर्जुनरथं प्रति जगाम ... १८२	१८१	१२६ ४२	लायमानेषु द्रुपदस्तमाजगाम १८६ व्यूहं भित्त्वा पार्थेषु प्रा प्लेषु शरणमपश्यन् श्रुतयानो युधिष्ठिरो गाण्डीवशब्दमशृण्वन् सा यकिं चापश्यन् भीममभीपमागत्य 'यः सदेवान्सगन्धर्वान् दैत्यांश्चैकरथोऽजयत् । तस्य लक्ष्म न पश्यामि भीमसेनानुजस्य ते' इत्युवाच । सान्त्वनं कुर्वन्तं भीमं युधिष्ठिरोऽर्जुनं हतमाशङ्क्य तत्समीपगमनार्थं प्रेरयित्वा सात्यक्य-र्जुनौ द्वौ संविदं कुर्वित्याह १८८	१८६
१२४ ४८	किं मत्मेनायां सात्यकेनिवारयिता कोऽपि नास्तीत्यादिके धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जयस्योत्तरम् । सेनासमूहं द्रोणव्यूहं च प्रशस्य सेनासंबन्धिनं तुमुलं शब्दं च शंसन् भीमादीनामाकन्दनमाह सञ्जयः । अर्जुनसात्यक्योः सुखेन जयद्रथसमीपगमनार्थं युधिष्ठिरादिभिः प्रेरितायां पाण्डवसेनायां कौरवबलं नाशयन्त्यां दुर्योधन आजगाम । भीमादिभिः सह युज्यमानस्य दुर्योधनस्य युधिष्ठिरेण सह युद्धे प्रसक्ते युधिष्ठिरं प्रत्यागतैः पञ्चालैः सह द्रोणस्य संकुलं युद्धम् ... १८३	१८२	१२७ ५४	युधिष्ठिरमनुनीय तद्वाक्यम-ङ्गीकृत्यार्जुनसमीपं गच्छन् भीमो धृष्टद्युम्नं तद्रक्षार्थमादिश्य निर्जगाम । पाञ्चजन्यध्वनिं श्रुत्वा पुनर्दुःधिष्ठिरेण प्रेरितः पञ्चालादिभिरनुगम्यमानो भीमो मध्ये प्रातान्दुःशलादीनतीत्य द्रोणसमीपं गतो गजानकमवधीर् । अर्जुनसरणिमालम्ब्य गच्छति द्रोणेनोक्तो भीमस्तद्वनङ्गीकुर्वन् गदया तद्रथं चूर्णयामास अन्यं रथमास्थाय द्रोणे गृहद्वारि स्थिते दुःशलादेभिर्युज्यमानो भीमो वृन्दारकादीन् स्तवत्युवाच हत्वा सिंहनादादिकं चकार ... १९०	१८८
१२५ ७८	पराक्रमं प्रकाशयन्पुद्गार्थमागतं बृहत्क्षेत्रं हत्वा शिशुपालपुत्रं धृष्टकेतुं जवान् । द्रोणो धृष्टकेतौ हते आगतं तत्पुत्रं हत्वा जारासं च निहत्य पाण्डवसैन्यं यावन्नाशयति तावत्पञ्चालादयस्तमाजग्मुः । द्रोणेन चेदिष्टेषु हतेषु भीतानां पञ्चालानां द्रोणप्रशंसारूपं वाक्यं श्रुत्वा क्षत्रधर्मा तं प्रत्याजगाम । क्षत्रधर्मणि हते कम्पमानेषु पञ्चालेषु चेकितानेन सह युज्यमानेन द्रोणेन तत्सारथौ हते तद्वयेषु त्वप-	१८३	१२८ ५६	द्रोणे निवारयितुमिच्छति स भीमो गदया युद्धमानः कौरवान् विद्राव्य चमूं प्रविष्टः सन् द्रोणेन महद्युद्धमकरोत् । द्रोणस्य रथं क्षिप्त्वा व्यूहं प्रविष्टो भीमो भोजानीकं प्रमथ्य दुरदादीनतीत्य गच्छन् सात्यक्यर्जुनौ द्वौ सिंहनादं चकार । भीमनादं श्रुत्वा कृष्णार्जुनसात्यकिश्चपि नदत्सु स वैषां शब्दं श्रुत्वा युधिष्ठिरो हृष्टः सन् मनसा भीमादीन् प्रशशंस १९२ नर्दन्तं भीमं के पर्यवारयन्ति धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जयस्योत्तरम् ।	१९०
			१२९ ३९		

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 गमनमार्गं रुन्धता कर्णेन सह
 तुमुले युद्धे प्रसक्ते भीमस्तस्य
 सारथ्यादीन् हत्वा तं निजित्य
 सिंहनादं चकारात्कृष्णणाद्युधि-
 छिरो जहर्ष... १९३
 १३० ४४ दुर्योधनेन शीघ्रमागत्याक्षितो
 द्रोणो हृताद्यनुवादपूर्वकं तं
 तिरस्कृत्य जयद्रथरक्षणार्थं ग-
 च्छेत्यादिदेश । द्रोणेनादिष्टो
 दुर्योधनो युधामन्युत्तमौजोभ्यां
 युज्यमानस्ताभ्यां विरधीकृतो
 गद्या तयोरपि स्थौ भङ्ग-
 क्त्वा शल्यरथमारुरोह । ताव-
 प्यन्यथारुढावर्जुनं जग्मतुः १९५
 १३१ ५८ कर्णे भीमे प्रति पुनरागते
 तद्युद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्ने
 सज्जयस्योत्तरम् । कर्णं त्यक्त्वाऽ-
 र्जुनं गन्तुकामो भीम आक्षेपयुक्तं
 तदाह्वानमसहमानः कर्णेन युद्धं
 कुर्वेत्तत्सारथ्यादीन्हत्वा तं परा-
 जिग्ये... १९६
 १३२ ४३ विमुखं कर्णं दृष्ट्वा दुर्योधनः
 किमब्रवीदित्यादिकं धृतराष्ट्रप्रश्ने
 सज्जयस्योत्तरम् । रथान्तरमारुह्य
 पुनरागतस्य कर्णस्य भीमेन सह
 तुमुले युद्धे प्रसक्ते हृतादिसंभ-
 वान् कृशान्सृत्वा सकोधो
 भीमः कर्णं प्रत्यधावत् । कर्ण-
 भीमौ परस्परपराक्रमप्रदर्शन-
 पूर्वकमुभावाप्युभयसैन्यं व्यनाश-
 यताम्... १९८
 १३३ ४५ भीमयुद्धश्रवणेन विस्मितो
 धृतराष्ट्रः कर्णपराजयं श्रुत्वाऽ-
 नुतप्तो दुर्योधनमाक्षिपन्भीम-
 कर्णयोर्बुद्धं शुश्रूषः प्रश्नं चकार ।
 नपुः कर्णभीमयोर्बुद्धमानयोर्भीमे
 न कर्णस्य सारथ्यादिहनने कृते
 विरथः स मुमोः । मोहिते कर्णे दु-
 र्योधनेन प्रेरितः स्वभ्राता दुर्जयो
 भीमेन युज्यमानस्तेन हतः १९९

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 १३४ ३५ रथान्तरमारुह्य पुनरागतं कर्णं
 युज्यमानो भीमो विरथं चकार ।
 दुर्योधनप्रेरणया आगतेन तस्मा-
 द्वा दुर्मुखेन युद्धं कुर्वन् भीमस्तं
 जघान । हतं दुर्मुखं प्रदक्षिणी-
 कृत्य कर्णस्तद्रथमारुह्य शोचन्
 भीमबाणपीडितो रणादपायात्
 ... २००
 १३५ ४० कर्णपलायनं श्रुत्वाऽनुतप्यमानं
 दुर्योधनोक्तकर्णप्रसांसादिमरण-
 पूर्वकं भीमं स्तुत्वा दुर्योधनं
 निन्दन्तं धृतराष्ट्रं सज्जयो भर्त्सयौ-
 चके । कर्णऽपयाते आगतान्दुर्भ-
 र्षणादीन्पञ्च दुर्योधनभ्रातृन् पुन-
 रागतस्य कर्णस्य समक्षं भीमो
 जघान ... २०२
 १३६ ४० दुर्भरणादिहननेनाधिकं क्रुद्धः
 कर्णो भीमेन सह तुमुलं युद्धं
 कुर्वेत्तद्भयात्पुनः पलायनं चक्रे ।
 कर्णऽपयाते दुर्योधनेन प्रेषिता-
 श्चित्रोपचित्रादीन् षट् स्वभ्रातृन्
 भीम एकैकेन बाणेन जघिष्वान् ।
 तान्निहतान् दृष्ट्वा पुनरागते कर्णे
 पुनरुभयोर्बुद्धे प्रसक्ते भीमपरा-
 क्रमदर्शनेन कौरवा विमनसोऽ-
 भूवन् ... २०३
 १३७ ५३ भीमजयातलनिरुचनं श्रुत्वा
 क्रुद्धः कर्णः पुनर्युयुधे । तुमुलशब्दे
 श्रुतवता दुर्योधनेन सेनया सह
 प्रेषितेषु सप्तसु भ्रातृषु सर्वं कर्ण-
 रक्षणार्थं यत्नं चक्रुः । भीमसेन-
 कर्णसमक्षं शत्रुजयादीन् सप्त
 दुर्योधनाभ्रातृन् हत्वा तन्मध्ये
 हतं विकर्णमनुशोचन् सिंहनादं
 चकार । तं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्तु-
 तोष । एकत्रिशङ्कातुहननानन्तरं
 विदुरवाक्यं श्रुतवतो दुर्यो-
 धनस्य सूकीर्णमात्रं कथयित्वा
 दुर्योधनादीन्निन्दन् धृतराष्ट्रमा-
 चक्षेपसज्जयः ... २०५

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 १३८ २८ पुनः शोकसंतप्ते धृतराष्ट्रे
 पृच्छति सञ्जयः कर्णभीमयोर्बुद्धं
 शशंस। भीमबाणपीडिते सैन्ये प-
 लाय माने योधा बाणपातमाति-
 क्रम्य युद्धदर्शनार्थं तस्थुः। सञ्जयो-
 रुधिरनदीप्रवहणं हतैर्मनुष्यादि-
 भिर्युद्धभूमिशोभां चारणादीनां
 हर्षं च कथयति स्म ... २०६
 १३९ १२४ कर्णभीमयोः पुनर्बुद्धं प्रवृत्ते
 भीमबाणप्रहरणे मोहितः कर्णः
 संज्ञां लब्ध्वा पुनर्बुद्धे । बाणव-
 र्पणेनाकाशं छादयित्वा नादं कुर्व-
 न्तावुभौ प्रति देवर्ष्यादयः पुष्पवृ-
 ष्ठादि चक्रुः । कर्णेन भीमस्य धनु-
 रादिषु छिन्नेषु भीमत्यक्तां शक्तिं
 चिच्छेद कर्णः । भीमः खड्गप्रक्षे-
 पेण कर्णस्य धनुश्छित्त्वा वि-
 शस्त्रो मृतहस्त्यादींस्तं प्रति क्षिप-
 न्नुनप्रतिष्ठां स्मृत्वा तं न ज-
 घान । कर्णाऽपि कुन्तीवाक्यं
 स्मृत्वा तं न जघान । धनुष्को-
 ट्या कर्णेन स्पृष्टस्य भीमस्य
 तस्य च परस्पराधिक्षेपपूर्वक-
 मुक्तिप्रत्युक्ती । भीमस्य बाहुयुद्ध-
 विषयकं मतमाज्ञाय युद्धाभिवृत्तं
 विकत्थमानं कर्णं प्रत्यर्जुने बाणा-
 न्निक्षपति तद्बाणपीडितः सोऽ-
 पयांचक्रे । कर्णं प्रत्यर्जुनमुक्तान्बा-
 णांश्छिन्दन्द्रोणपुत्रोऽर्जुनबाणपी-
 डितः स सैन्यमध्यं प्रविवेश २१०
 १४० २५ विलापपूर्वकं सात्यकिर्युद्धशृङ्ग-
 षोर्धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने सञ्जयस्योत्त-
 रम् । सैन्यमध्यं प्रविशन्ननिवार्यः
 सात्यकिरागतेनालम्बुषेण युद्धं
 कुर्वन्तं जघान । दुःशासनमग्रतः
 कृत्वा आगतान्दुर्योधनभ्रातृन्नि-
 वार्य गच्छन्तं सात्यकिं दृष्ट्वाऽ-
 र्जुनो जहर्ष ... २११
 १४१ ३७ दुःशासनवर्यं प्रति गच्छन्सात्य-
 किस्त्रिगर्तराजप्रभृतिभिर्निवारि-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 तस्ताञ्जित्वा भारती सेनां प्रवि-
 वेश । युद्धविशारदः सात्यकिः
 शूरसेनसेनां जित्वा कलिङ्ग-
 सैन्यं जिगाय । सात्यकिं दृष्ट्वा तं
 प्रशंसन्तं श्रीकृष्णं प्रति तत्कृत-
 युधिष्ठिरत्यागेन दुःखितस्यार्जुन-
 स्योक्तिः ... २१२
 १४२ ७२ आगच्छन्तं सात्यकिं प्रति
 भूरिश्रवस्यागते उभयोरुत्तरप्र-
 त्युत्तरपूर्वकं युद्धं कर्तुं प्रवृत्तयो-
 स्तत्सर्वे सैनिका ददृशुः परस्परं
 हयनाशनेन विरथावुभावसिबुद्धं
 कुर्वन्तौ परस्परमसिचर्मणी छि-
 त्त्वा बाहुयुद्धं चक्रुः । कृष्णार्जु-
 नयोः पश्यतोर्भूरिश्रवसा सात्य-
 कावास्फाल्य भूमौ पातिते एनं
 रक्षेत्युवाचार्जुनं कृष्णः । उरसि
 पादप्रहारं कृत्वा केशान् धृत्वा
 शिरश्छेत्तुं प्रवृत्तस्य भूरिश्रवसः
 सार्सिबाहुं श्रीकृष्णवाक्यादर्जुनं
 शिच्छेद ... २१५
 १४३ ७२ भूरिश्रवा अर्जुनं निन्दन्तस्य
 प्रत्युत्तरं श्रुत्वा प्रायोपवेशनं च-
 कार । निन्दां कुर्वतः कौरवा-
 न्प्रत्याक्षेपवाक्यं वदन्नर्जुनो भू-
 रिश्रवस उत्तमलोकप्राप्तिमाशा-
 स्ते स्म श्रीकृष्णश्च स्वसारूप्य-
 प्राप्तिमनुजज्ञे । उत्थितः सात्यकिः
 कृष्णादिभिर्वार्यमाणोऽपि भूरि-
 श्रवसः शिराश्छिच्छेद । देवेषु
 भूरिश्रवसं स्तुवन्तु सात्यकिं
 निन्दन्तः कौरवाः सात्यकि-
 वाक्यं श्रुत्वा निरुत्तरबभूवुः २१७
 १४४ २५ द्रोणादिभिरनिगृहीतः सात्य-
 किर्भूरिश्रवसा कथं निगृहीत
 इति धृतराष्ट्रप्रश्ने सात्यकिर्भूरि-
 श्रवसोर्दत्पित्तं कथयन्सञ्जयः
 शिनिपर्यन्तं चन्द्रवंशपरंपराम-
 ह । देवक्यर्थं स्वयंवरं वसुदेवार्थं
 शिनिना देवक्यां हतायां तदस-

अ० श्लोकाः

विषयः

पृष्ठम्

हमानो युद्धयमानः सोमदत्तस्तेन पराभूतो महादेवं प्रसाद्य तस्माच्छिन्निपुत्रहन्तारं भूरिश्रवसं पुत्रमवाप । भूरिश्रवसो जन्म कथयित्वा सात्यकेरजेत्यत्वं कथयन् वृष्णीन् प्रशशंस सञ्जयः ... २१८

१४५ ९८

पुनर्युद्धवृत्तान्तं श्रुश्रूणोर्धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने सञ्जयस्योत्तरम् । अश्वप्रेषणार्थं श्रीकृष्णं प्रेरयत्यर्जुने तस्मिन्वारणार्थं दुर्योधनादय आजग्मुः । जयद्रथवधोद्यतमर्जुने दृष्ट्वा सैन्यवरक्षणार्थं वदन्तं दुर्योधनमाश्वासयति स्म कर्णः । कौरवसैन्यं निघ्नन्नर्जुनो दुर्योधनादिभिर्वाहितोऽश्वत्थामप्रभृतिभिर्युद्धं कुर्वन्कर्णं विरथं चकार, स च द्रौणिं रथमारुरोह । पुनः कर्णादिभिरर्जुनस्य संकुलं युद्धम् ... २२१

१४६ १४४

गाण्डीवशब्दं श्रुत्वा क्षुब्धे कौरवसैन्येऽर्जुन पेन्द्रास्त्रेण कौरवसैन्यं नाशयन्शोणितनदां प्रावर्तयत् । अर्जुनः कौरवमहारथानतिक्रम्य द्रौण्यादीन्प्रति बाणान्वर्षञ्जयद्रथेन युद्धयमानस्तत्सारथिं नाशयामास । सूर्याच्छादनार्थं तमः सृष्ट्वा 'पश्य सिन्धुपतिं वीरम्' इत्याद्युक्तवति श्रीकृष्णेऽर्जुनः कृपादीन्प्रति बाणवर्षं कृत्वा जयद्रथमधावत् । अर्जुनमुक्तशरजालेन जयद्रथरक्षिषु पलायमानेषु पुनरर्जुनः कृपादौ न व्याकुलीकृत्य जयद्रथं हन्तुमखं जग्राह । श्रीकृष्णकथितं जयद्रथवृत्तान्तं श्रुत्वाऽर्जुनो बाणेन जयद्रथशिरादिच्छित्त्वा बाणैरुर्ध्वमुत्क्षिपन्स्ततपितृभक्तसङ्गे तत्पातयामास । उत्सङ्गादधः पतिते शिरसि तत्पितुः शिरोऽपि शतधा विभेद । तद्वर्जुनस्य कर्म

द्रो० अ० २

अ० श्लोकाः

विषयः

पृष्ठम्

१४७ ९२

दृष्ट्वा सैन्येषु विस्मितेषु कृष्णस्तत्तमः सञ्जहार । जयद्रथनाशं दृष्ट्वा दुर्योधनादिषु दुःखितेषु वासुदेवादीनां शंखशब्दं श्रुत्वा युधिष्ठिरो जहर्ष, सोमकाश्च द्रौणेन सह युयुधिरे ... २२५
जयद्रथे हते मामकाः किमकुर्वन्तेति धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जयस्योत्तरम् । जयद्रथे हते कृपद्रौणिभ्यामर्जुनस्य युद्धे प्रसक्ते बाणप्रहारेण मूर्छितं कृपं दृष्ट्वा विलपन्तमर्जुनं प्रति कर्ण आद्रवत् । कर्णं प्रति पाञ्चाल्याभ्यां सह सात्यकावागतेऽर्जुनकृष्णयोरुक्तिप्रत्युक्ती । सात्यकिकर्णयोर्युद्धं श्रुश्रूणोर्धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने तदुत्तरं वदन्सञ्जयः श्रीकृष्णार्जुनौ प्रशशंस । विरथसात्यकिदर्शनानन्तरं श्रीकृष्णेन शंखे वादिते तद्धनि श्रुत्वा दारुकेणानीतं रथमारुह्य सात्यकिः कर्णं प्रति जगाम । कर्णसात्यक्योस्तुमुले युद्धे प्रवृत्ते सात्यकिना विरथीकृतं कर्णं दृष्ट्वा वृषसेनादय आयुर्विह्वलः कर्णश्च दुर्योधनरथमारुरोह । सात्यकिद्रौणिप्रभृतीन्विजित्य दारुकम्पान्ना आनीतमन्यं रथमारुह्य कौरवसैन्यं प्रत्युपाद्रवत् । कर्णोऽपि रथान्तरमारुह्य रिपुसैन्यं प्रत्यधावत् ... २२८

१४८ ४८

भीमः किमकार्षीदिति धृतराष्ट्रप्रश्ने भीमयुद्धवृत्तान्तं सञ्जयः कथयति स्म । भीमेन निवेदितं कर्णधाम्बाणप्रहारादि श्रुत्वाऽर्जुनेन कर्णसमीपे तत्सुतवधे प्रतिज्ञाते रथिनस्तुमुलं शब्दं चक्रुः । अस्तंगते सूर्येऽर्जुनं प्रशंसन्तेन च स्तुतः श्रीकृष्णस्तस्मै तद्धतसैन्यानि युद्धभूमिं च प्रदर्श्य शङ्खं वादयित्वा युधिष्ठिरमागत्य जयद्रथवधं कथयति स्म ... २३०

- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
- १४९ ६२ पादवन्दनपूर्वकं 'दिष्ट्या वर्धसि राजेन्द्र' इत्याद्युक्तवति श्रीकृष्णे युधिष्ठिरो रयादवप्सुत्योभावाल्लिङ्ग्य 'प्रियमेतदुपश्रुत्य' इत्याद्युक्त्वा श्रीकृष्णं तुष्टाव । तौ च ते तुष्टवतुः । अभिवन्दनं कुर्वन्तौ सात्यकिमीमौ प्रति 'दिष्ट्या पश्यामि वाम्' इत्याद्युवाच युधिष्ठिरः ... २३३
- १५० ३६ सैन्यध्वे निहते शोचन् दुर्योधनो मनसाऽर्जुनं प्रशस्य कौरवान्प्रति विलापवाक्यमुक्त्वा द्रोणं प्रत्यन्युवाच ... २३४
- १५१ ४१ दुर्योधनेनोक्तो द्रोणः किमब्रवीदिति धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जय उत्तरं जगाद । दुर्योधनोक्तं श्रुत्वा दुःखितो द्रोणो घृताद्युवादपूर्वकं तं प्रत्याक्षेपवाक्यानुक्त्वा 'नाहत्वा सर्वपञ्चालान् कवचस्य विमोक्षणम्' इत्यादि प्रतिजज्ञे । अश्वत्थामानं प्रति वक्तव्यं संदेशं दुर्योधनं प्रत्युक्त्वा पाण्डवसञ्जयाञ्जगाम द्रोणः ... २३६
- १५२ ३६ पुनर्बुद्धौद्योगं कुर्वन् दुर्योधनः कर्णं प्रति द्रोणनिन्दारूपं वाक्यमब्रवीत् । परं कर्णो द्रोणस्य निर्दोषत्वं कथयित्वा येनास्मत्पौरुषं नाशितं तदैवस्य कर्मत्याद्युवाच । ततस्तावकानां परेषां च पुनर्बुद्धारंभ इति सञ्जयः प्राह अत्र चतुर्दशदिवसयुद्धं समाप्तम् । अतः परं रात्रियुद्धम् ... २३७

(६) घटोत्कचवधपर्व २३७-२९६

रात्रियुद्धम्

- १५३ ४४ पञ्चालैः कौरवाणां युद्धे प्रसक्ते जयद्रथवधसंतप्तो दुर्योधनः पाण्डवसैन्यमवजगाहे । भीमादीन्प्रति बाणान्बर्षन् दुर्योधनो युधि-

- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
- धृरेण युयुधे । युधिष्ठिरबाणेन दुर्योधनस्य मूर्च्छा । अथ द्रोणसाहाय्येन प्रमुदिते दुर्योधने पुनश्चासीत्संग्रामः इत्याद्युवाच सञ्जयः ... ३९२
- १५४ ४१ कुपित आचार्यो यदा पाण्डून् प्राविशत्तदा पाण्डवास्तं कथं पर्यवारयन् ? इत्यादिप्रश्ने सञ्जयस्योत्तरम् । सायाह्ने द्रोणं प्रत्यर्जुनादिषु गतेषु रात्राबुभयोस्तुमुले युद्धे प्रवृत्ते द्रोणः पाण्डवसैन्यं विमुखं चकार ... २४०
- १५५ ४६ तस्मिन्प्राविष्टे दुर्धर्षे इत्यादिके धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जयस्योत्तरम् । द्रोणं प्रति पाण्डवेषु गतेषु स कैकयादीन्हत्वा सैन्यानि नाशयञ्शिविराजं जघान । युद्धस्थमानो भीमो मुष्टिना कलिङ्गसुतान् हत्वा कौरवसैन्यं नाशयन् युद्धार्थमागतौ दुर्मुखदुष्कर्णौ दुर्योधनप्रातरी जघान ... २४२
- १५६ १९० पुत्रशोकसंतप्ते क्रुद्धे सोमदत्ते सात्यकिं प्रत्यागत्याधिक्षेपवाक्यमुक्त्वा तद्वचार्थं शपथं चकार । सोमदत्तसाहाय्यार्थं दुर्योधनादिष्वागतेषु सात्यकिसाहाय्यार्थं ससैन्ये धृष्टद्युम्ने चागते उभयोस्तुमुलं युद्धम् । सात्यकिबाणप्रहारेण सोमदत्ते मोहिते तत्सारथिनापवाहिते सात्यकिं प्रत्यायान्तं द्रोणं युधिष्ठिरादय आजगमुः । द्रोणे बाणान्बर्षति विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वाऽर्जुने आगते पाण्डवैः सार्धं तुमुले युद्धे प्रवृत्ते पञ्चालादय आजगमुः । सात्यकिं प्रत्यायान्तमश्वत्थामानं प्रत्यागतस्य घटोत्कचस्य युद्धे दृष्ट्वा सकर्णाः कौरवाः प्रदुःखवुः । द्रौणिघटोत्कचयोर्बुद्धे प्रसक्ते युद्धमानं घटोत्कचपुत्रं द्रौणिर्जघान । पुत्रवधं दृष्ट्वा आग-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्

तस्य शोकसन्तप्तस्य घटोत्कच-
स्याश्वत्थाम्ना सहोक्तिप्रत्युत्की ।
द्रौणिं प्रति सक्रोधवाक्यमुक्त्वा
तेन सह युद्धयमानस्य मायावि-
नो घटोत्कचस्य युद्धं दृष्ट्वा दुर्यो-
धनो निपसाद । अश्वत्थाम्ना
समाश्वसितस्य दुर्योधनस्य प्रेर-
णया शकुनिः ससैन्यः पाण्डवा-
ञ्जगाम । द्रौणिघटोत्कचयोस्तु-
मुले युद्धे प्रवृत्ते घटोत्कचप्रेरिते
राक्षसैः सह युद्धं कुर्वन्द्रौणिरद्भुतं
पराक्रमं प्रकटयति स्म । द्रौणिं
प्रति घटोत्कचेन प्रेरिता अशनि-
द्रौणिनोत्प्लुत्य गृहीत्वा प्रक्षिता,
सैव घटोत्कचस्य नाशयामास ।
विरथे घटोत्कचे धृष्टद्युम्नस्यमा-
रुदे उभयोर्बाणान्वर्षतोद्रौणी
राक्षसादीन् पातयन् युद्धभूमिं
शोभयित्वा शोणितनदीं प्रावले-
यत् । भीमादीन्प्रति बाणान् वर्ष-
न्नाश्वत्थामा दुपदपुत्रान् सुरयादी-
न्श्रुताह्वयादीनन्यांश्च जघान ।
अश्वत्थाम्ना घटोत्कचे पराजिते
धृष्टद्युम्नादिषु च विमुखेषु सिद्धा-
दयोऽश्वत्थामानं प्रशशंसुः... २४७

१५७ ४९ दुपदपुत्रादीनां नाशं दृष्ट्वा युधि-
ष्ठिरादिषु संकुलं युद्धं कुर्वन्सु
सात्यक्यादीनां बाणैः सोमदत्तो
मोहितोऽभूत् । सोमदत्तं मोहितं
दृष्ट्वाऽऽगतेन बाल्हीकेन सह युद्धं
कुर्वन्भीमस्तं जघान । नागदत्त-
प्रभृतिभिर्दशभिर्दुर्योधनभ्रातृभि-
र्बुध्यमानो भीमस्ताञ्जघान । सै-
न्यानि नाशयतो युधिष्ठिरस्य
द्रोणेन सह युद्धे प्रवृत्ते सैनिका-
स्तत्प्रशशंसुः । युधिष्ठिरं विमुच्य
पञ्चालान् गच्छन्तं द्रौणं प्रत्याग-
तयोर्भीमार्जुनयोर्बाणैर्वर्षयिता कौ-
रवसेना व्यथार्यत ... २४९

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्

१५८ ७० दुर्योधनेन युद्धकरणार्थं प्रार्थितः
कर्णस्तमाश्वसायति स्म । कर्ण-
वाक्यं श्रुत्वा तन्निर्मत्सर्नां कुर्व-
न्तं कृपं प्रति कर्णः स्वप्रागल्भ्यं
प्रकाशयन्नुवाच । पुनः स्वाक्षेप-
पूर्वकं पाण्डवान्प्रशंसन्तं कृपं कौ-
रवप्रशंसापूर्वकमधिचिक्षेप कर्णः
... २५१

१५९ १०० कृपाधिक्षेपेण युद्धं कर्णाधिक्षेपं
कुर्वन्तमश्वत्थामानं दुर्योधनो नि-
वारयति स्म । कर्णाश्वत्थाम्नो-
रुक्तिप्रत्युक्त्यनन्तरं दुर्योधनेन
प्रार्थितोऽश्वत्थामा प्रससाद । यु-
द्धार्थमागतस्य कर्णस्य पाण्डवैः
सह युद्धयमानस्य पराक्रमं दृष्ट्वा
तुष्टो दुर्योधनोऽश्वत्थामानं प्रति
कर्णं प्रशंसन्नुवाच । कर्णरक्षणार्थ-
मश्वत्थामप्रभृतिध्वागतेषु सत्सु
पञ्चालैः सहाजुने चागत उभयो-
स्तुमुलं युद्धम् । अर्जुनेन धनुरादि
छित्त्वा विरथीकृते कर्णे कृपस्य
मारुदे सैन्ये च पलायमाने तदा-
श्वसनं कृत्वाऽऽत्मस्थाघापूर्वकं
युद्धार्थं गच्छन्तं दुर्योधनं कृपप्रे-
रितोऽश्वत्थामा निवारयति स्म ।
दुर्योधनोऽश्वत्थामानं प्रति सखे-
दवाक्यमुक्त्वा पाण्डवसेनाना-
शार्थं प्रेरयन्तं प्रशशंस ... २५४

१६० ६० पाण्डवसेनां नाशयितुं यत्नं
कुर्वतोऽश्वत्थाम्नो दुर्योधनमधि-
क्षिप्य केकयपञ्चालादिभिः सह
युद्धकरणं प्रतिज्ञातवतस्तैः सह
तुमुलं युद्धम् । द्रवतः पञ्चाला-
दीन्दृष्ट्वा आगतस्य धृष्टद्युम्नस्या-
श्वत्थाम्ना सह सक्रोधोक्तिप्रत्यु-
क्त्यनन्तरं तुमुलं युद्धम् । उभयो-
र्बुद्धदर्शने हृष्टेषु सैन्येष्वश्वत्थामा
धृष्टद्युम्नस्य ध्वजदिक् छित्त्वा
ननाद ... २५६

१६१ १९ अश्वत्थामानं प्रत्यागतानां

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 युधिष्ठिरादीनां दुर्योधनादिभिः सह युद्धे प्रवृत्ते भीमार्जुनाभ्यामम्बुष्ठादिपुं-हतेषु द्रोणे च पञ्चालान् प्रति भीमार्जुनभयेन कौरवसैन्यं पलायति स्म ... २५७
 १६२ ५५ सोमदत्तेन सह तुमुलं युज्यमानः सात्यकिर्बाणेन तं जघान, तं दृष्ट्वा कौरवयोधा आजग्मुः । द्रोणयुधिष्ठिरयोस्तुमुले युद्धे प्रसक्ते युधिष्ठिरः श्रीकृष्णवाक्यात्स्थानान्तरं जगाम ... २५९
 १६३ ३८ रात्रियुद्धवृत्तान्तं कथयन्तं सञ्जयं प्रति 'कथं प्रकाशस्तेषां वा' इत्यादिके धृतराष्ट्रप्रश्ने स कौरवव्यूहरचनाकथनपूर्वकं दीपादीनां व्यवस्थामाह ... २६१
 १६४ ३६ सर्वत्र द्रौपकाशे सति परस्परवधेच्छया आगतेषु योधेषु दीपादिभिः शोभितायां युद्धभूमावर्जुनः कौरवसैन्यं व्यधामत् । 'तस्मिन्प्रविष्टे' इत्यादिके धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जयस्योत्तरम् । दुर्योधनेन द्रोणरक्षणार्थं भ्रातृप्रभृतिषु प्रेरितेषु भयोस्तुमुलं युद्धम्... २६२
 १६५ ४१ द्रोणसमीपगमनार्थं युधिष्ठिरेण सैन्ये प्रेरिते योद्धृणां परस्परं द्वन्द्वशो युद्धे प्रवृत्ते कृतवर्मशरैः पीडितस्य युधिष्ठिरस्य रणादपयानम् ... २६४
 १६६ ६७ भूरिसात्यक्योस्तुमुलं युज्यमानयोः सात्यकिः शक्त्या भूरिं जघान, तं हतं दृष्ट्वा आगच्छतोऽश्वत्थामो घटोत्कचेन युद्धे प्रसक्ते तच्छराहतोऽश्वत्थामा मुमोह । पुनर्लब्धसंज्ञस्य द्रौणेः शराघातेन विमुढे घटोत्कचे सारथिनाऽपवाहिते भीमदुर्योधनयोस्तुमुले युद्धे प्रसक्ते भीमगदया चूर्णितस्थो दुर्योधनो नन्दकरथमारुरोह । २६६

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 १६७ ५० सहदेवकर्णयोस्तुमुले युद्धे प्रवृत्ते कर्णेन पराजितस्तद्वाक्शल्यपीडितः सहदेवो जनमेजयस्थमारुरोह । विराट्शल्ययोस्तुमुले युद्धे प्रवृत्ते शल्येन विरथीकृतं दृष्ट्वा आगतं शतानीकं तदभ्रातरं शल्यो जघान । शतानीकरथमारुह्य युज्यमाने विराटे शल्यबाणपीडिते युद्धादपयाते कृष्णार्जुनौ शल्यसमीपमाजग्मुः । अलम्बुषार्जुनयोर्युद्धे प्रसक्तेऽर्जुनोऽलम्बुषं विजित्य द्रोणान्तिकं जगाम... २६८
 १६८ ४७ शतरथीकविश्रसेनयोर्युद्धे प्रवृत्ते विरथश्चित्रसेनो हार्दिकयथमारुरोह । द्रुपदवृषसेनयोर्युद्धे प्रवृत्ते वृषसेनबाणप्रहारेण मोहिते द्रुपदे तत्सारथिनाऽपवाहिते पाण्डवसैन्यं निजित्य वृषसेनो युधिष्ठिरं जगाम । प्रतिविन्ध्यदुःशासनयोर्युज्यमानयोर्दुःशासनेन विरथीकृतं प्रतिविन्ध्यं दृष्ट्वा तस्मात्तर आजग्मुः २६९
 १६९ ५० नकुलसौबल्योर्युज्यमानयोर्नकुलबाणपीडिते सौबलेऽपयाते नकुलो द्रोणसमीपमाजगाम । शिखण्डिकृपयोस्तद्रक्षणार्थमागतयो रुभयसैन्ययोश्च तुमुलं युद्धम् ... २७१
 १७० ७० धृष्टद्युम्नद्रोणयोर्युद्धे प्रवृत्ते द्रोणरक्षणार्थमागतैः कर्णादिभिर्धृष्टद्युम्नस्य युद्धम् । द्रुमसेनेन युज्यमानो धृष्टद्युम्नस्तं हत्वा कर्णादिभिर्धुंयुधे, तदा तं प्रति सात्यकिराजगाम । सात्यकिना सह तुमुलं युद्धं कुर्वतो गाण्डीवध्वनिं श्रुतवतः कर्णस्य वाक्याद्दुर्योधनेन प्रेरितः शकुनिः ससैन्योऽर्जुनं प्रति जगाम । शकुनौ प्रयाते कर्णादयो बाणान्वर्षन्तः सात्यकिमाववुः ... २७३

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 १७१ ५४ कर्णादिभिर्दुःख्यमानः सात्यकि-
 र्यावत्कौरवबलं नाशयति ताव-
 दागतो दुर्योधनो युद्धं कुर्वन्तेन
 विरथीकृतः कृतवर्मरथमारुह ।
 शकुनिघनञ्जययोरुद्व्यमानयोः स्व-
 बाणच्छिन्नसैन्यमुजादिभिर्भूमि-
 माच्छादयता धनञ्जयेन वि-
 रथीकृते शकुनावुलूकरथमारुहे
 सैन्यं सर्वा दिशः प्रदुद्राव । धृष्ट-
 द्युम्नद्रोणयोरुद्धे प्रवृत्ते धृष्टदु-
 स्सा द्रोणं निवार्य तत्सेनां व्यध-
 मत्, तदा पाण्डवसैन्यानि शङ्का-
 न्दध्युः ... २७५
 १७२ ४१ खबलं विद्रुतं दृष्ट्वा कुन्तेन दुर्यो-
 धनेन प्रेरितो द्रोणकर्णौ पाण्ड-
 वान्प्रत्याजग्मतुः, द्रोणादिषु सा-
 त्यकिं प्रति बाणान्वर्षत्सु द्रोणं
 प्रत्यागतेषु पञ्चालादिषु तेन भ-
 श्नेषु दीनमनाः श्रीकृष्णोऽर्जुनं
 प्रति वदति स्म । पलायमानां
 खसेनां यावत्कृष्णार्जुनावाश्वा-
 सयतस्तावदागच्छन्तं भीमं दृष्ट्वा
 उभावपिः द्रोणकर्णौ न जग्मतु-
 स्तदाऽऽश्वस्ता युधिष्ठिरादयोऽप्या
 जग्मुः । ततः पुनरुभयोः सेनयोः
 संकुलं युद्धम् ... २७६
 १७३ ६८ धृष्टद्युम्नकर्णयोस्तुमुले युद्धे प्र-
 वृत्ते कर्णेन पराजितं धृष्टद्युम्नं दृष्ट्वा
 आगताः पञ्चालादयो द्रोणकर्णा-
 भ्यां पीडिताः प्रदुद्रुवुः । स्वसैन्यं
 विद्रुतं दृष्टवतो युधिष्ठिरस्य
 'पश्य कर्णं महेश्वासस' इत्यादि
 वाक्यं श्रुत्वाऽर्जुनः श्रीकृष्णं प्रति
 'भीतः कुन्तसितो राजा'
 इत्याद्युवाच । कर्णं प्रति घटो-
 त्कचप्रेषणार्थं श्रीकृष्णेन प्रेरितोऽ-
 र्जुनस्तमाजुहाव । कर्णं प्रति ग-
 मनार्थं कृष्णार्जुनाभ्यां प्रेरितो
 घटोत्कच उभावाश्वास्य कर्णं
 प्रति जगाम ... २७८

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 १७४ ४५ कर्णसमीपे राक्षसं दृष्ट्वा दुर्यो-
 धनो यावदुःशासनं प्रेरयति ता-
 वत्पाण्डवान्हेतुं प्रार्थयमानो जा-
 टासुरिरलम्बुषो दुर्योधनवाक्या-
 द्घटोत्कचं जगाम । कर्णालम्बुषा-
 भ्यां युद्धं कुर्वन्घटोत्कचोऽलम्बुषं
 हत्वा दुर्योधनं प्रति 'एष ते नि-
 हतो बन्धुः' इत्याद्युक्त्वा कर्णं
 जगाम ... २८०
 १७५ ११४ कर्णघटोत्कचयोरुद्धे शुश्रूषोऽ-
 तराष्टस्य प्रश्ने सञ्जयो घटोत्कच-
 रूपादि वर्णयन् कर्णं प्रति तस्य
 गमनमाह । आगतैनं घटोत्कचेन
 सहः तुमुलं युद्धं कुर्वन्कर्णस्तस्य
 प्रगल्भवाक्यानि श्रुत्वा पुनर्यु-
 द्ध्यमानस्तत्सेनां नाशयन् दुर्नि-
 रीक्ष्यः शुश्रूषे । मायानिमित्तं
 रथमारुहागते घटोत्कचे नाना-
 रूपाणि धृत्वा तुमुलं युद्धं कुर्वति
 कर्णः स्वास्त्रेण तस्य मायां नाश-
 यति स्म, स च पुनरन्तर्दधे २८३
 १७६ २२ एतदन्तरे अलायुध आगत्य 'वि-
 दितं ते महाराज' इत्याद्युक्त्वा
 दुर्योधनेनामुमेदितो भीमेन सह
 युद्धार्थं गच्छति स्म, तदा घटो-
 त्कचसदृशः स वभौ ... २८४
 १७७ ४७ राक्षसं दृष्ट्वा हृष्टेषु कौरवेषु
 कर्णघटोत्कचयोरुद्व्यमानयोरार्तं
 कर्णं दृष्ट्वा दुर्योधनेन प्रेरितोऽ-
 लायुधो घटोत्कचं जगाम ।
 अलायुधघटोत्कचयोस्तुमुले युद्धे
 प्रवृत्ते घटोत्कचसाहाय्यार्थमा-
 गतस्य भीमस्यालायुधेन सह
 तुमुलं युद्धम् । उभयोर्वीरं युद्धं
 दृष्टवता श्रीकृष्णेन प्रेरितोऽर्जुनो
 यथायथं सैनिकान्योजयति स्म
 पुनरलायुधभीमौ तुमुलं युयुधाते
 ... २८५
 १७८ ४० अलायुधग्रस्तं भीमं दृष्टवता श्री-
 कृष्णेन प्रेरितो घटोत्कचोऽला-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 युधेन युयुधे । अलायुधसैन्येन सह सात्यक्यादिषु युद्धयमानेषु तेन सह तुमुलं युद्धं कुर्वन्घटोत्कचोऽलायुधं हत्वा तच्छिरो दुर्योधनसमीपे चिक्षेप । अलायुधं हतं दृष्ट्वा पञ्चालादिषु सिंहवच्च दत्सु दुर्योधन उद्विग्विजे ... २८७
 १७९ ६४ पञ्चालादिभिर्युद्धं कुर्वता कर्णेन स्वचलं भग्नं दृष्ट्वा आगतो 'घटोत्कचस्तेन सह तुमुलं युद्धं कृत्वाऽन्तर्दधे । ततो मदीयैः किं कृतमिति धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जयो 'घटोत्कचनाशार्थं कौरवा मन्त्रयामासुः' इत्याह । घटोत्कचस्य मायायुद्धं दृष्ट्वा दुर्योधनादिषु भीतेषु सैन्ये च भग्नं सत्यपि कर्णो धैर्येणामोहितस्तस्मै 'घटोत्कचं हन्तुं शक्तिं प्रेरय' इत्यादिनिबन्धपूर्वकं कौरवैः प्रेरितः कर्णस्तं प्रतीन्द्रक्षां शक्तिं चिक्षेप । शक्त्या हतो घटोत्कचः पतन्स्वदेहेन कौरवाणामेकामक्षीहिर्णां सेनां नाशयति स्म ।
 २९०

१८० ३३ घटोत्कचे हते पाण्डवेषु शोचत्सु हृष्टं श्रीकृष्णमालोक्यार्जुनस्तं प्रति 'अतिहर्षोऽयमस्थाने तवाद्य मधुसूदन' इत्याद्युवाच । श्रीकृष्णो हर्षकारणं कथयन्शक्तिसहितस्य कर्णस्याजेयत्वं तत्परकर्म च कथयित्वा तद्वधोपायादिकमाचख्यौ २९१

१८१ ३३ जरासन्धादयः कथं हता इत्याद्यर्जुनप्रश्ने श्रीकृष्णो 'गुप्माकं जयोपकाराय' इत्याद्युक्त्वा जरासन्धादिपराक्रममाख्यातवान् २९२

१८२ ४७ 'कर्णोऽर्जुनं परित्यज्य घटोत्कचे

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 कथं शक्तिं मुमोच' इति धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जयस्योत्तरम् । प्रतिदिनं राजावस्माभिरर्जुनैः शक्तिप्रक्षेपार्थं प्रेरितः कर्णस्तत्क्षेपं निश्चित्य प्रातर्युद्धार्थं गतः संस्तद्विस्मरणमवाप । 'सति प्रत्यये कर्णेनार्जुनं प्रति शक्तिः कथं न मुक्ता' इति सात्यकिना पृष्टः श्रीकृष्णो दुःशासनादिभिः प्रेरितोऽपि कर्णो मया मोहितत्वाच्च चिक्षेप इत्याद्याह ... २९४
 १८३ ६७ 'कृष्णेऽर्जुने वा शक्तिः कथं न त्यक्ता' इति पुनर्धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जयः शक्तित्यागविषये सर्वेषां विस्मृतिरित्याद्याह । अनुततस्य धृतराष्ट्रस्य युद्धशुश्रूषया पुनः प्रश्ने सञ्जयस्योत्तरकथनम् । कर्णपराक्रममयात्कौरवसैन्यनिवारणार्थं भीममादिश्य दुःखितं युधिष्ठिरं श्रीकृष्ण आश्वासयामास । कृष्णेनाशवासितोऽपि घटोत्कचवधेनाभिमन्युवधस्मरणेन चानुत्पन्मानो युधिष्ठिरो द्रोणकर्णयोर्वधविषये तं प्रत्युक्त्वा कर्णं हन्तुं स्वयं निर्जंगाम । कर्णेन सह योद्धुं गच्छन्तं युधिष्ठिरं दृष्ट्वा श्रीकृष्णनप्रेरितेऽर्जुने तमनुधावति व्यास आगत्य युधिष्ठिरमाश्वासयति स्म २९६

(७) द्रोणवधपर्व २९६-३१४
 १८४ ५६ व्यासोपदेशात्कर्णवधानिवृत्तस्य द्रोणवधार्थं धृष्टद्युम्नमादिशतो युधिष्ठिरस्य प्रेरणया द्रोणवधार्थं निर्गतेषु पाण्डवसेन्येषु मयसेनयोस्तुमुलं युद्धम् । रात्रियुद्धेन श्रान्ता निद्राव्याकुलाः सैनिका अर्जुनेन दत्तानुज्ञाः शयनं कुर्वन्तस्तमाशिषाऽभ्यनन्दन् । सर्वेषां निद्रास्थानवर्णनपूर्वकं चन्द्रोदयं वर्णयति स्म सञ्जयः ... २९८

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 १८५ ३७ अधिक्षिपन्तं दुर्योधनं प्रति क्रुद्धो
 द्रोणोऽर्जुनं प्रशंसन्नुवाच । अर्जुन-
 प्रशंसया क्रुद्धं विकथ्यन्वाक्यानि
 वदन्तं दुर्योधनं प्रत्युपहासपूर्वकं
 भर्त्सनरूपं द्रोणवाक्यम् ... २९९
 १८६ ६१ रात्रिर्विशेषेऽरुणोदयसमये स-
 र्वेषां जयाघनन्तरं द्वैधीभूतं सैन्य-
 मालोक्य द्रोणकर्णयोरपसव्य-
 करणार्थं कृष्णेन प्रेरितो भीमेन
 च तथैवानुमोदितोऽर्जुनस्तावति-
 चक्राम । दुर्योधनादिभिरर्जुनस्य
 युद्धे प्रवृत्ते द्रोणदर्शनेन त्रस्ते
 पाण्डवसैन्ये आगतयोर्विराट्-
 द्रुपदयोर्द्रोणेन सह युद्धम् ।
 द्रोणं दृष्ट्वा तद्वधार्थं धृष्टद्युम्नेन
 शपथे कृते भीमेन सकोधमुक्तः
 स तेन सह द्रोणेन युद्धं कर्तुं
 जगाम ... ३०२
 पञ्चदशदिवसयुद्धम् ।
 १८७ ५५ सूर्योदये युद्धप्रवृत्तौ दुर्योधनक-
 र्णद्रोणदुःशासनादिषु चतुर्षु चतु-
 र्भिः पाण्डवैर्युज्यमानेषु नकुलदु-
 र्योधनयोर्युद्धम् ... ३०३
 १८८ ५४ सहदेवदुःशासनयोर्भीमकर्ण-
 योश्च युद्धम् । द्रोणार्जुनयोर्युज्य-
 मानयोस्तद्वधार्थं देवेष्वगतेशु-
 सिद्धादिषु च विस्मितेषु भयोरुभौ
 प्रति ब्रह्मास्त्रप्रक्षेपः ... ३०५
 १८९ ६६ दुःशासनधृष्टद्युम्नयोर्युज्यमान-
 योर्दुःशासनं पराजित्य द्रोणं प्रति
 गच्छन्तं धृष्टद्युम्नं प्रति युद्धार्थ-
 मागतस्य कृतवर्मणस्तेन तत्स-
 होदराभ्यां च सह छलादिरहितं
 तुमुलं युद्धम् । युद्धार्थं सङ्गतयोर्दु-
 र्योधनसात्यकयोः संवदतोः प्रिय-
 वाक्यानि वदन्तं दुर्योधनं प्रति
 'एवं वृत्तं सदा क्षात्रम्' इत्याद्यु-
 वाच सात्यकिः । दुर्योधनसा-
 त्यकयोस्तुमुले युद्धे प्रवृत्ते दुर्योध-
 नसाहाय्यार्थमागतेन कर्णेन सह

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 भीमस्य युद्धम् । युधिष्ठिरप्रेरि-
 ताः सैनिका द्रोणं प्रत्यागत्य
 युधिष्ठिरे ... ३०८
 १९० ५९ पञ्चालैः सह द्रोणस्य युद्धे प्रवृत्ते
 द्रोणबाणपीडितांस्तान् दृष्ट्वा श्री-
 कृष्णोऽर्जुनं प्रति 'नैष युद्धेन सं-
 ग्रामे' इत्याद्युवाच । श्रीकृष्ण-
 वाक्यं श्रुत्वा भीमो मालवेन्द्र-
 गजमश्वत्थामनामानं हत्वा द्रो-
 णस्याग्रे 'अश्वत्थामा हतः' इत्या-
 ह । भीमवाक्येन क्रुद्धं युज्यमान
 द्रोणं प्रति विश्वामित्रादय आग-
 त्य 'अर्धमतः कृतं युद्धम्' इ-
 त्याद्युवाच । ऋषिवाक्यं भीमवा-
 क्यं च श्रुत्वा सत्यवादित्ववि-
 श्वासात्स्वयुत्रं हत वाऽहतं वेति
 युधिष्ठिरं प्रति प्रपच्छ । श्रीकृष्ण-
 वाक्याद्भीमवाक्याच्च युधिष्ठिरे-
 णोक्तमश्वत्थामा हत इति व्यक्तं
 गज इत्यव्यक्तं च वाक्यं श्रुत्वा
 द्रोणो विपण्णोऽभूत् ... ३०९
 १९१ ५३ विषण्णेन द्रोणेन सह धृष्टद्युम्न-
 स्य तुमुले युद्धे प्रसक्ते धृष्टद्युम्नहन-
 नार्थं द्रोणेन प्रेषितं बाणं सात्यकि-
 श्लिष्ट्वा धृष्टद्युम्नं मोचयति-
 स्म ... ३११
 १९२ ८४ आगतैर्दुर्योधनादिभिः सात्यके-
 रुद्धे प्रसक्ते युधिष्ठिरः 'स्वसेनां
 प्रति अभिद्रवत संयत्ताः' इत्याद्यु-
 वाच । युद्धार्थं प्रवृत्ते द्रोणे भू-
 कम्पादिषु दुर्निमित्तेषु जातेषु
 भीमप्रोत्साहितेन धृष्टद्युम्नेन सह
 युज्यमानं द्रोणं प्रति भीमो 'यदि
 नाम न युज्येरन्' इत्याद्युवाच ।
 भीमवाक्यं श्रुत्वा कर्णोदीनाह-
 यास्त्राणि त्यक्त्वा रथोपस्थ उप-
 विश्य सर्वभूतेभ्योऽभयं दत्वा
 योगधारणां चकार द्रोणः । यो-
 गधारणया ब्रह्मलोकं गतस्य
 द्रोणस्य धृष्टद्युम्नेन शिरसि छिन्ने

- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 कौरवेषु पलायमानेषु पाण्डवेषु
 च सिंहवन्नदत्सु भीमस्तं प्रश-
 शंस ... ३१४
- (८) नारायणास्त्रमोक्षपूर्वं ३१४-३४३
- १९३ ७० द्रोणे हते पलायमानेषु शकुनि-
 कर्णादिषु वलं भयं दृष्ट्वाऽश्वत्था-
 मा तद्विषये दुर्योधनं पप्रच्छ ।
 पितृवधकथनार्थं दुर्योधनेन प्रे-
 रितः कृपोऽश्वत्थामानं प्रति द्रो-
 णवधवृत्तान्तं कथयति स्म, स
 च चुक्रोध तच्छ्रुत्वा ... ३१६
- १९४ १५ द्रोणं प्रशंसन्धृतराष्ट्रो धृष्टद्युम्ने-
 नाधर्महतं पितरं श्रुत्वाऽश्वत्थामा
 किमब्रवीदिति पप्रच्छ सञ्जयं
 प्रति ... ३१७
- १९५ ५० शोचन्पितृवधेनाश्वत्थामा यु-
 धिष्ठिरविषये दुर्योधनसमीपे
 शपथं कृत्वाऽऽत्मानं श्लाघयन्नारा-
 यणास्त्रप्राप्तिवृत्तान्तं कथयित्वा
 तत्प्रयुज्यां ... ३१९
- १९६ ५४ अश्वत्थामा नारायणास्त्रे प्रमुक्ते
 दुर्निमित्तान्ध्रभूवन् । धृष्टद्युस्तं
 रक्षितुं पाण्डवाः किं मन्त्रयामा-
 सुरित्यादिके धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जय-
 स्योत्तरम् । कुरुसेनारवश्रवण-
 भातन युधिष्ठिरेण पलायितसे-
 नाप्रतिनिवर्तकप्रश्ने अर्जुनेन त-
 त्कथनपूर्वकं द्रोणवधोपेक्षणादा-
 त्मोपालम्भः ... ३२१
- १९७ ४४ साधिक्षेपमश्वत्थामतो युधिष्ठिरं
 भीषयन्तं पार्थं प्रति भीमेन साम-
 र्पमात्मबलवर्णनादिपूर्वकं खेना-
 श्वत्थामादिविजयप्रतिज्ञानम् ।
 धृष्टद्युस्तनाप्यर्जुनं प्रति सक्रोधं
 क्षात्रधर्मादिकथनपूर्वकं सङ्कत-
 द्रोणवधस्य धार्मिकत्वकथनम्
 ... ३२२
- १९८ ६८ क्षत्रधर्मनिन्दापूर्वकं धृतराष्ट्रे धृ-
 च्छति सञ्जय आह । धृष्टद्युम्नवा-

- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 कथं श्रुत्वा सर्वेषु तूर्णार्थं भूतेष्व-
 र्जुने च क्रुद्धे धृष्टद्युम्नं निनिन्द-
 सात्यकिः । सात्यकिमाक्षिप्य
 कौरवनिन्दावाक्यं वदति धृष्ट-
 द्युम्ने स गदामादाय तं गच्छति
 स्म । श्रीकृष्णप्रेरितेन भीमेन
 निवारितं सात्यकिं प्रति सह-
 देवः सविनयमुवाच । सात्यकिं
 क्षमापयन्तं भीमं प्रति सोपहासं
 वाक्यं वदति धृष्टद्युम्ने कृष्णयुधि-
 ष्ठिरावुभावपि निवारयतुः ३२४
- १९९ ६३ सैन्यनाशपूर्वकं दुर्योधनसमीपे
 पुनः प्रतिज्ञां कुर्वन्त्यश्वत्थाश्चि कुरु-
 पाण्डवसेनयोः समागमं कथय-
 ञ्सञ्जयो नारायणास्त्रप्रभावं कथ-
 यति स्म । द्रोणमारणरुष्टेनाश्व-
 त्थामा वैरिसेनायां नारायणास्त्र-
 प्रयोगः । अस्त्रतेजसा पीड्यमा-
 नानां कृष्णवचनाधानावरोहण-
 शस्त्रन्यासादिनाऽऽत्मरक्षणम् ।
 भीमे एकस्मिन्नेव शस्त्रधारणपू-
 र्वकं प्रतिबुद्धयमाने साति तस्म-
 स्तकेऽस्त्रस्य प्रज्वलनम् ... ३२६
- २०० १३२ नारायणास्त्रेणावेष्टितं दृष्ट्वा
 कृष्णार्जुनाभ्यां हस्ततः शस्त्रापक-
 षेणपूर्वकं रथादपकृष्टे तस्मिन्नश्व-
 स्य प्रशमनम् । सञ्जयेन दुर्यो-
 धनाश्वत्थामोर्कप्रत्युक्तिकथना-
 नन्तरं 'तस्मिन्नश्वे प्रतिहते
 द्रौणिः किमकरोत् ?' इति धृत्-
 राष्ट्रप्रश्ने सञ्जयस्योत्तरम् । धृष्ट-
 द्युस्त्राश्वत्थामोर्कप्रथमनयोर्धृष्टद्यु-
 स्त्रं पीडितं दृष्ट्वाऽऽगतः सात्य-
 किः कृपादिभिर्बुद्धं कुर्वन्त्यश्वत्था-
 मसंहितान्सर्वान्भिरयाश्चकार ।
 रथान्तरमारह्यागतेनाश्वत्थामा
 सर्वपञ्चालवधं प्रतिज्ञाय बाणेन
 विद्धः सात्यकिर्मुमोह, तं च रणा-
 दपोवाह सारथिः । द्रौणिबाण-
 प्रहारेण मूर्च्छितं धृष्टद्युम्नामालो-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 कथागतैरर्जुनादिभिस्तस्य युद्धम् ।
 पौरवादीनां नाशं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य
 भीमस्याश्वत्थामा युद्धं कुर्वतस्त-
 द्वाणप्रहारेण हयेषु प्रभुतेषु तद-
 पयानं दृष्ट्वा पञ्चालादयोऽपि प्रदु-
 ह्नुवुः ... ३३०
 २०१ १०० नारायणास्त्रे विफलीकृते पुनर-
 श्वत्थामाऽऽग्नेयप्रयोगः । तदपि
 पार्थेन व्यर्थीकृते दृश्यमानेन द्रौ-
 णिना शस्त्रन्यासपूर्वकं रणाङ्ग-
 णाग्निर्गमनम् । निर्गच्छता च
 तेन यदृच्छासमागतं व्यासं
 प्रति निजालम्बैफल्यकारणप्रश्नः ।
 व्यासेन कृष्णाञ्जनयोर्नरनाराय-
 णात्मकथनप्रसङ्गेन शतरुद्रीयक-
 थनपूर्वकं तं प्रत्युपदेशः । व्यासवा-
 क्यं श्रुत्वा द्रौणिना सेनावहारे
 कृते पाण्डवा अपि स्वसैन्यान्यव-
 जन्तुः । इति पञ्चदशदिनयुद्धम् ३३५
 २०२ १५८ द्रोणे हते मामकाः पाण्डवाश्च
 किमकुर्वन्ति धृतराष्ट्रेण पृष्टः

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 सञ्जय आह । यदृच्छागतं व्यासं
 प्रत्यर्जुनो ' युद्धे योऽयं मदग्रे
 शूलहस्तोऽतितेजस्वी पुरुषो ग-
 च्छन्दस्यते स कः ' इति पप्रच्छ ।
 तदुत्तरं वदन्त्यासो महादेवस्व-
 रूपं तत्पारिषदानां नामानि
 महादेवस्य स्तोत्रं च कथयित्वा
 त्रिपुरजयवृत्तान्तं कथयति स्म ।
 पार्वती स्वाङ्गे बालं धृत्वा कोऽ-
 यमिति देवान्पप्रच्छ, तदाऽस्य-
 या तं प्रति वज्रं प्रहरिष्यत इन्द्र-
 स्य बाहू स्तम्भयामास प्रभुः ।
 इन्द्रमोचनार्थं ब्रह्मणा स्तुतो महा-
 देवः प्रससाद् । पशुपतिप्रभृतीनां
 नाम्नां निर्वचनान्यभिधाय महा-
 देवस्तवश्रवणादिफलं च कथ-
 यित्वा व्यासो जगाम । सञ्जय-
 कथितो द्रोणपर्वकथोपसंहार-
 स्तच्छ्रवणफलकथनं, भविष्य-
 त्पर्वसंसृचनपूर्वका द्रोणपर्वस-
 माप्तिश्च ... ३४२

॥ समाप्तं द्रोणपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

॥ शुभं भवतु ॥

ॐ

॥ द्रोणपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

द्रोणपर्व-७

॥ महाभारतम् ॥

द्रोणपर्व ।

—७—

द्रोणाभिषेकपर्व १

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १

जनमेजय उवाच ।

तमप्रतिमसत्त्वौजोबलवीर्यसमन्वितम् ।

हतं देवव्रतं श्रुत्वा पाञ्चाल्येन शिखण्डिनाः ।

धृतराष्ट्रस्ततो राजा शोकव्याकुललोचनः ।

किमचेष्टत विप्रैर्हते पितरि वीर्यवान् ॥ २

॥ तस्य पुत्रो हि भगवान्

भीष्मद्रोणमुखै रथैः ।

पराजित्य महेश्वासान्

पाण्डवान् राज्यमिच्छति ॥ ३

तस्मिन् हते तु भगवन् केतो सर्वधनुष्मताम्

यदचेष्टत कौरव्यस्तमे हृदि तपोधन ॥ ४

वैशम्पायन उवाच ।

निहतं पितरं श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनाधिपः ।

लेभे न शान्तिं कौरव्यञ्चिन्ताशोकपरायणः

तस्य चिन्तयतो दुःखमनिशं पार्थिवस्य तत्

आजगाम विशुद्धात्मा पुनर्गावल्गणिस्तदा

शिबिरात् सञ्जयं प्राप्तं निशि नागाह्वयं पुरम्

आभिवक्ष्यो महाराज धृतराष्ट्रोऽन्वपृच्छत ॥

श्रुत्वा भीष्मस्य निधनमग्रहृष्टमना भृशम् ।

पुत्राणां जयमाकाङ्क्षन् विललापातुरो यथा ८

धृतराष्ट्र उवाच ।

संशोच्य तु महात्मानं भीष्मं भीमपराक्रमम्

किमकार्षुः परं तात कुरवः कालचोदिताः ९

तस्मिन् विनिहते शूरे दुराधर्षे महात्मनि ।

किं तु खित्कुरवोऽकार्षुर्निमग्नाः शोकसागरे

तदुदीर्णं महत सैन्यं द्वैलोक्यस्यापि सञ्जय ।

भयमुत्पादयेत् तीव्रं पाण्डवानां महात्मनाम्

को हि दौर्योधने सैन्ये पुमानासीन्महारथः

यं प्राप्य समरे वीरा न व्रस्यन्ति महामथे १२

नीलकण्ठी टीका—

प्रणम्य परमात्मानं प्राचीनाचार्यवर्त्मना ।

द्रोणपर्वणि संक्षेपाद्भावदोषो वितन्यते ॥ १

पूर्वास्मिन् पर्वणि विषयव्यवस्थानं तद्विदां चार्चिरादिमा-

गपिशा च भीष्मकृतकालप्रतीक्षया दर्शिता । तत्रैव

निष्कले रूपे 'तमेव शरणं गच्छ' । 'तमेव चार्य

पुरुषं प्रपद्ये' । 'उत्तमः पुरुषवन्धवः' इत्यादिना उक्तम् ।

तदाधिमग्नतां च नीलि तन्मागपिञ्चेति द्रोणनिर्वाणनिर्देश-

नेन दर्शयित्वा द्रोणपर्वं समागमते-तमप्रतिमसत्त्वौज

इत्यादिना । तत्राख्यायिका शोधात्साध्यां महतामपि

सुनुरस्तीत्यादिना जगदन्वित्यवप्रदर्शनायां च । तत्र सत्त्वं

धैर्यं महत्तमं दुःखकारणे वैकल्यराहित्यम् । ओजो मानसं

बलम् । बलं शरीरदार्ढ्यम् । धैर्यमुत्साहादिहेतुः । परा-

क्रमः पराभिभवसामर्थ्यम् ॥ १ ॥ केतो चिन्हमुते । एवं-

भूतो धनुषाग्रे न भवतीत्यन्येषामभिज्ञापके ॥ ४ ॥

चिन्ता ध्येयविषये मनोवृत्तिप्रवाहः । शोक इच्छस्य पुनः

पुनर्मनसि निवेशनम् ॥ ५ ॥ दुःखं दुःखहेतुम् ॥ ६ ॥

शिबिरात्तद्वतः कुरुक्षेत्रात् । पृच्छेदिकमस्वात् पुत्राणां जयं

अन्वपृच्छतेति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ ॥ 'यस्य' इति पाठान्तरम्

देवव्रते तु निहते कुलगायुधमे तदा ।
 किमकारुषुपतयस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ १३
 सञ्जय उवाच ।
 शृणु राजक्षेकमना वचनं वृचतो मम ।
 यत् ते पुत्रास्तदाऽकारुषुहते देवव्रते मृषे ॥ १४
 निहते तु तदा भीष्मे
 राजन् सत्यपराक्रमे ।
 तावकाः पाण्डवेयाश्च
 प्राध्यायन्त पृथक् पृथक् ॥ १५
 विस्मिताश्च प्रहृष्टाश्च क्षत्रधर्मं निशम्य ते ।
 स्वधर्मं न निन्दमानास्ते प्रणिपत्य महात्मने १६
 शयनं कल्पयामासुर्भीष्मायामितकर्मणे ।
 सोपधानं नरव्याघ्र शरैः सञ्चतपर्वभिः ॥ १७
 विधाय रक्षां भीष्माय समाभाष्य परस्परम्
 अनुमान्य च गाङ्गेयं कृत्वा चापि प्रदक्षिण्य
 क्रोधसंस्तनयनाः समवेत्य परस्परम् ।
 पुनर्युद्धाय निर्जङ्गुः क्षत्रियाः कालचोदिताः
 ततस्तूर्यनिनादैश्च मेरीणां निनदेन च ।
 तावकानामनोऽहानि परेषां च विनिर्धयुः २०
 व्यावृत्तेऽर्थेऽग्निं राजेन्द्र पतिते जाह्नवीसुते ।
 अमर्षवशमापन्नाः कालोपहतचेतसः ॥ २१
 अनादृत्य वचः पथ्यं गाङ्गेयस्य महात्मनः ।
 निर्धयुर्भरतश्रेष्ठाः शस्त्राण्यादाय सत्वरः ॥
 मोहात् तव सपुत्रस्य वधाच्छान्तनवस्य च ।
 कौरव्या मृत्युसाह्वताः सहिताः सर्वराजभिः
 अजावय इवागोपा वने श्वापद्सङ्कुले ।
 भृशमुद्दिग्धमनसो हीना देवव्रतेन ते ॥ २४
 पतिते भरतश्रेष्ठे बभूव कुरुवाहिनी ।
 द्यौरिवापेतनक्षत्रा हीनं क्षमिव वायुना २५
 विपन्नसंस्थेव महौ वाक्त्रिवांसंस्कृता तथा ।
 आसुरीव यथा सेना निगृहीते नृपे बलौ २६
 विश्वधेव वरारोहा शुष्कतोयेव निम्नगा ।
 वृक्षैरिव वने रुद्धा पृथ्वी हतव्यूथपा ॥ २७

प्राध्यायन्त पृथक् पृथक् एकै पराजयं प्राप्ताः स्म इति अन्ये
 जयं प्राप्स्यन्त इति च ध्यानं कृतवन्तः ॥ १५ ॥ विस्मिता
 गुरुवदेऽपि दोषाभावात् । प्रहृष्टा महाफलवायुद्धमरणस्य
 ॥ १६ ॥ अर्थेऽग्निं सूर्यं व्याहृते अरराज्ञादलम्बिनि
 ॥ २१ ॥ मोहाज्यासाह्वताः शान्तनवस्य वधादिनि
 परेषां बलवत्त्वात् । मृत्युसाह्वता मृत्युवशाः मृत्युनद्धता
 इत्यपि पाठः ॥ २३ ॥ द्यौरिव निःश्रीका क्षमिव

शरभाहतसिंहेव महती गिरिकन्दरा ।
 भारती भरतश्रेष्ठे पतिते जाह्नवीसुते ॥ २८
 विष्वग्वाताहता रुग्णा नौरिवासीन्महार्णवे
 बलिभिः पाण्डवैर्विरलेऽधलक्षेर्भृशार्दिता २९
 सा तदासीद्भृशं सेना व्याकुलाश्वरथद्विपा ।
 विपन्नभूयिष्ठनरा कृपणा ध्वस्तमानसा ॥ ३०
 तस्यां व्रस्ता नृपतयः सैनिकाश्च पृथग्विधाः
 पाताल इव मज्जन्तो हीना देवव्रतेन ते ३१
 कर्णं हि कुरवोऽस्माभुः स हि देवव्रतोपमः ।
 सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं रोचमानमिवातिथिम् ३२
 बन्धुमापहतस्येव तमेवोपागमन्मनः ।
 चुक्रुशुः कर्णं कर्णेति तत्र भारत पार्थिवाः ॥
 राधेयं हितमस्माकं सूतपुत्रं तनुस्यजम् ।
 स हि नायुध्यत तदा दशाहानि महायशः
 सामात्यबन्धुः कर्णो वै तमानयत मा चिरम्
 भीष्मेण हि महाबाहुः सर्वशस्त्रस्य पश्यतः ॥
 रथेषु गण्यमानेषु बलविक्रमशालिषु ।
 संख्यातोऽर्धरथः कर्णो द्विगुणः सत्तरधमः ॥
 रथातिरथसंख्यायां योऽद्विगुणः शूरसंमतः ।
 सासुरानपि देवेशान् रणे यो योद्धुस्तसहैव ॥
 स तु तेनैव कोपेन राजन् गाङ्गेयमुक्तवान् ।
 त्वयि जीवति कौरव्य नाहं योत्स्ये कदाचन
 त्वया तु पाण्डवेयेषु निहतेषु महामुधे ।
 दुर्योधनमनुज्ञाप्य वनं यास्यामि कौरव ३९
 पाण्डवैर्वा हते भीष्मे
 त्वयि स्वर्गमुपेयुषि ।
 हन्तास्म्येकरथेनैव
 कृत्स्नान् यान् मन्यसे रथान् ॥ ४०
 एवमुक्त्वा महाबाहुर्दशाहानि महायशः ।
 नायुध्यत ततः कर्णः पुत्रस्य तव संमते ॥ ४१
 भीष्मः समरविक्रान्तः पाण्डवेयस्य भारत
 जघान समरे योधानसंस्थेयपराक्रमः ॥ ४२

शून्या ॥ २५ ॥ विपन्नसंस्थेव निःसारा । असंस्कृता
 वायुशः कर्तव्ये अवमर्षा आसुरीव सेना व्याकुला ।
 इवशब्दो वाक्त्रिवांसंकरे ॥ २६ ॥ विश्वधेव निरलेकारा
 शुष्कतोयेव निरुपयोगा वृक्षैरिव निरुद्धा आमजमरणा पृथ्वी
 चित्रमूर्ती ॥ २७ ॥ विष्वग्वाता अनेकदिश्वाना ॥ २९ ॥
 तस्यां सेनायाम् ॥ ३१ ॥ रोचमानं विधातपोभ्यामिति
 शेषः ॥ ३२ ॥ * निन्दमानाः 'विधमानाः' इति पाठान्तरे ।

तस्मिंस्तु निहते शूरे सत्यसन्धे महौजसि ।
त्वत्सुताः कर्णमस्मादुस्तर्तुकामा इव प्लवम् ॥

तावकास्तव पुत्राश्च
सहिताः सर्वराजभिः ।

हा कर्ण इति चाकन्दन्

कालोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ४४

एवं ते स्म हि राधेयं सूतपुत्रं तनुत्यजम् ।
बुधुशुः सहिता योधारतश्च तत्र महाबलाः ॥

जामदग्न्याभ्यनुज्ञातमखे दुर्धरपौरुषम् ।
अगमन्नो मनः कर्णं बन्धुमात्ययिकैश्चिव ४६

स हि सक्तो रणे राज-

न्नातुमस्मान् महाभयात् ।

त्रिदशानिब गोविन्दः

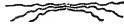
सततं सुमहाभयात् ॥ ४७

वैशम्पायन उवाच ।

तथा तु सख्यं कर्णं कीर्तयन्तं पुनः पुनः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि धृतराष्ट्रप्रे

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

सख्य उवाच ।

हृतं भीष्ममथाविरथिविदित्वा

मिच्छां नावमिवात्यगाधे कुरुणाम् ।

सोदर्थवत्सनात् सूतपुत्रः

सन्तारयिष्यन्तव पुत्रस्य सेनाम् १

श्रुत्वा तु कर्णः पुरुषेन्द्रमच्युतं

निपातितं शान्तनवं महारथम् ।

अथोपयायात् सहस्राऽरिकर्षणे

धनुर्वराणां प्रवरस्तदा नृप ॥ २

हृते तु भीष्मे रथसज्जे परै-

र्निमज्जतां नावमिवाणवे कुरुन् ।

आशीविषवदुच्छस्य धृतराष्ट्रोऽब्रवीदितम् ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

यत् तद्वैकर्तनं कर्णमगमन्नो मनस्तदा ।

अत्यपश्यत राधेयं सूतपुत्रं तनुत्यजम् ॥ ४९

अपि तच्च शृषाकार्षति

कञ्चित् सत्यपराकमः ।

संभ्रान्तानां तदातीनां

वस्तानां ज्ञानमिच्छताम् ॥ ५०

अपि तत् पूरयांचक्रे धनुर्धरवरौ युधि ।

यत्तद्विहितं सीधे कौरवाणामपाकृतम् ५१

तत् खण्डं पूरयन् कर्णः परेषामादधद्भयम् ।

स हि वै पुरुषस्याग्रे लोके सख्य कथ्यते ॥

आतीनां बान्धवानां च कन्दतां च विशेषतः

परित्यज्य रणे प्राणांस्तज्ज्ञानार्थं च शर्म च ।

कृतवान् मम पुत्राणां जयाशांसफलामपि ५२

पितेव पुत्रांस्त्वरितोऽभ्ययात् ततः

सन्तारयिष्यन्तव पुत्रस्य सेनाम् ३

कर्ण उवाच ।

यस्मिन् धृतिर्द्विपराक्रमौजः

सत्यं स्मृतिर्वीरगुणाश्च सर्वे ।

अस्त्राणि दिव्यान्यथ सन्तातेर्ह्राः

प्रिया च वागनसूया च भीष्मे ॥ ४

सदा कृतज्ञे द्विजरात्रुघातके

सनातनं चन्द्रमसीव लक्ष्म ।

स चेत्प्रशान्तः परवीरहन्ता

मन्ये हतानेव च सर्ववीरान् ॥ ५

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

हृतमिति । विविधा चामुखात् उपयायादित्य-

पठ्यते ॥ १ ॥ शुभ्रा योधमुखात् अच्युतं अन्वलिखता-

दिम् ॥ २ ॥ चन्द्रमसि लक्ष्मेव यस्मिन् ध्यायादिकं सनातनं

सार्वकालिकमिति द्वयोर्नवयः ॥ ४ ॥

आकन्दन्नाहुतवन्तः कालोऽयं त्वत्पराक्रमयेति शेषः ॥ ४४ ॥

जामदग्न्येन अभ्यनुज्ञातं विप्रितं नः अस्मन्मन्त्रेविनाम् ॥ ४६ ॥

तनुत्यजं देहव्ययेनाग्न्यान्मर्द्धितेविणम् । अपश्यत यूयमिति शेषः

॥ ४९ ॥ तत् अस्मदीयं नां विप्रितम् ॥ ५० ॥ भीष्मे

विनिहते सति तत् तदा यदपाकृतं न्यूनं तत्पूरांचके अर्पा-

त्यनवयः ॥ ५१ ॥ खण्डं रिक्तम् ॥ ५२ ॥ कृतवाधैवति

शेषः ॥ ५३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां

नेह ध्रुवं किंचन जातु विद्यते
 लोकं हस्मिन् कर्मणोऽनित्ययोगात्
 सूर्योदये को हि विमुक्तसंशयो
 भावं कुर्वीतार्थं महाव्रते हते ॥ ६
 वसुप्रभावे वसुवीर्यसंभवे
 गते वसुनेव वसुन्धरात्रये ।
 वसूनि पुत्रांश्च वसुन्धरां तथा
 कुलंश्च शोचध्वमिमां च वाहिनीम्
 सञ्जय उवाच ।
 महाप्रभावे वरदे निपातिते
 लोकेश्वरे शास्त्रे चामितौजसि ।
 पराजितेषु भरतेषु दुर्मेनाः
 कर्णो भृशं न्यश्वसदशु वर्तयन् ॥ ८
 इदं च राधेयवचो निशम्य
 सुताश्च राजंस्तव सैनिकाश्च ह ।
 परस्परं चुक्रशुरार्तिजं मुहु-
 स्तदाशु नेत्रैर्मुचुश्च शब्दवत् ॥ ९
 प्रवर्तमाने तु पुनर्महाहवे
 विगाह्यमानासु चमूषु पार्थिवैः ।
 अथाव्रवीद्धर्षकरं तदा वचो
 रथर्षमान् सर्वमहारथर्षभः ॥ १०
 जगत्यानित्ये सततं प्रधावति
 प्रचिन्तयन्नश्चिरमद्य लक्ष्ये ।
 भवत्सु तिष्ठत्सिंह पातितो मृधे
 गिरिप्रकाशः कुसुपुङ्खः कथम् ॥ ११
 निपातिते शान्तनवे महारथे
 दिवाकरे भूतलमास्थिते यथा ।
 न पार्थिवाः सोढुमलं धनञ्जयं
 गिरिप्रबोद्धारमिवानिलं द्रुमाः ॥ १२
 हतप्रधानं त्विदमार्तरूपं
 परैर्हतोत्साहमनाथमद्य वै ।
 मया कुरूणां परिपाल्यमाह्वे
 बलं यथा तेन महात्मना तथा ॥ १३

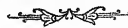
महाव्रते दृढव्रतवर्धे हते सति श्वः सूर्योदयो भविष्यतीति
 कस्य निश्चयः स्यात् । मृशुजयिनोऽपि मृशुश्वेत् काऽस्माकं
 जीवितास्तथैव ॥ ६ ॥ वसुवीर्यसंभवे वसुनामिव वीर्यं यस्य
 शान्तनोस्तस्मात् संभवे जन्म यस्य ॥ ७ ॥ इदं यस्मिन् वृत्तिरि-
 त्वादिपुत्रोक्तमवश्यं वचनम् ॥ ११ ॥ प्रधावति मृत्यवे स्थिरं न
 किमपीति लक्ष्ये ॥ ११ ॥ प्रोक्षन् प्रापयन् प्रवेरयन्निति
 पाठोऽपि स एवायं । विनाभ्य प्रकाश्य वर्तिता स्याता ॥ १५

समाहितं चात्मनि भारमीदृशं
 जगत् तथा नित्यमिदं च लक्ष्ये ।
 निपातितं चाहवशौण्डमाहवे
 कथं तु कुर्यामहमीदृशे भयम् ॥ १४
 अहं तु तान् कुरुवृषभानजिह्मैः
 प्रवेशयन् यमसदनं चरन् रणे ।
 यशः परं जगति विभाज्य वर्तिता
 परैर्हतो भुवि शयिताऽथवा पुनः ॥ १५
 युधिष्ठिरो धृतिमतिस्तस्यसत्त्ववान्
 वृकोदरो गजशततुल्यविक्रमः ।
 तथाऽजुनस्त्रिदशवरात्मजो युवा
 न तद्वलं सुजयमिहामरैरपि ॥ १६
 यमौ रणे यत्र यमोपमौ बले
 ससात्यफिर्यत्र च देवक्रीसुतः ।
 न तद्वलं कापुरुषोऽभ्युपेयिवा-
 न्निवर्तते मृशुमुखान्न चासुभृत ॥ १७
 तपोऽभ्युदीर्णं तपसैव बाध्यते
 बलं बलेनैव तथा मनस्विभिः ।
 मनश्च मे शत्रुनिवारणे ध्रुवं
 स्वरक्षणे चाचलवद्भवस्थितम् ॥ १८
 एवं कैषां बाधमानः प्रभावं
 गत्वैवाहं ताञ्जयास्यद्य सृत ।
 मित्रद्रोहो मर्षणीयो न मेऽयं
 भद्रे सैन्ये यः समेयात् स मित्रम् ॥ १९
 कर्तास्म्येतत् सत्पुरुषार्थकर्म
 त्यक्त्वा प्राणाननुयास्यामि भीष्मम् ।
 सर्वान् सहृदये शत्रुसङ्घान् हनिष्ये
 हतस्तैर्वा वीरलोकं प्रपत्स्ये ॥ २०
 संप्राकृष्टे रुदितस्त्रीकुमारे
 पराहते पौरुषे धार्तराष्ट्रे ।
 मया कृत्यमिति जानामि सृत
 तस्माद्राक्षस्त्वद्य शत्रून् विजेष्ये ॥ २१

धृतिमतिस्तस्यसत्त्ववान् नित्ययोगे मनुष्य ॥ १६ ॥ तद्वलं
 अभ्युपेयिवात् कापुरुषा न निवर्तते । तत्र दृष्टान्तः मृशु-
 मुखादिति । लुप्तोपमेयम् । अशुभप्राणी ॥ १७ ॥ नाहं
 कापुरुष इत्याह—तप इति ॥ १८ ॥ एवं मनस्यनुकूलं सति ।
 एषां शत्रूणां गन्धैव गमनानन्तरं तान् शत्रून् ॥ १९ ॥ सत्पु-
 षाणां योग्यमार्थकर्म श्रेष्ठकार्यम् ॥ २० ॥ संप्राकृष्टं येन केनापि रक्ष
 रक्षेत्युक्तं सति मया कृत्यं कार्यं युद्धमिति शेषः ॥ २१ ॥

कुरुन् रक्षन् पाण्डुपुत्रान् जिघांसं-
स्त्यक्ता प्राणान् घोररूपे रणेऽस्मिन् ।
सर्वान् सङ्ख्येयं शत्रुसङ्ख्यान्निहत्य
दास्याभ्यहं धार्तराष्ट्राय राज्यम् ॥२२॥
निबध्यतां मे कवचं विविचं
हैमं शुभ्रं मणिरत्नावभासि ।
शिरस्त्राणं चाकिसमानभासं
धनुः शरांश्चाधिविषाहिकल्पान् ॥२३॥
उपासङ्गान् षोडश योजयन्तु
धनुंषि दिव्यानि तथाऽऽहरन्तु ।
अस्तीश्च शक्तीश्च गदाश्च गुर्वीः
शङ्खं च जाश्व्वनदचित्रनालम् ॥ २४॥
इमां रौक्मीं नागकक्ष्यां विचित्रां
ध्वजं चित्रं दिव्यभिन्दीवराङ्गम् ।
ऋक्षणेर्वैश्विप्रमुज्यानयन्तु
चित्रां मालां चारुवङ्गां सलाजाम् ॥
अश्वानध्यान् पाण्डुराभ्रप्रकाशान्
पुष्टान् क्षातान् मन्त्रपूताभिरङ्गिः ।
तत्सैर्भौण्डैः काञ्चनैरभ्युपेतान्
शीघ्राञ्शीघ्रं सूतपुत्रानयस्व ॥ २६॥
रथं चाश्वं हैममालावनद्धं
रत्नैश्चित्रं सूर्यचन्द्रप्रकाशैः ।
द्रव्यैर्बुक्तं संपहारोपपन्नै-
र्वाहैर्बुक्तं तूर्णमावर्तयस्व ॥ २७॥
चित्राणि चापानि च वेगवन्ति
ज्याश्चोत्तमाः सन्नहनोपपन्नाः ।
तूर्णाश्च पूर्णान्महतः शराणा-
मासाद्य गात्रावरणानि चैव ॥ २८॥
प्रायात्रिकं चानयताशु सर्वं
दध्ना पूर्णं वीरं कांस्यं च हैमम् ।
आनीय मालामवधय चाङ्गे
प्रवाद्यन्त्वाशु जयाय भेरीः ॥ २९॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि कर्णनिर्याणे
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

शुभ्रमुदीतम् ॥ २३ ॥ उपासंगान् शरपूर्णस्तृणान् ॥ २४ ॥
नागकक्ष्यां शृङ्खलां चैव जगत्प्रापकम् । इंदीवराङ्गं कमल-
विह्वम् ॥ २५ ॥ तैरारापितवर्णकर्मोदिरत्नैः ॥ २६ ॥
संपहारोपपन्नैर्बुधैर्वितैः अवर्तयस्व आनय ॥ २७ ॥

प्रयाहि सूताशु यतः किरीटी
बृकोदरो धर्मसुतो यमौ च ।
तान् वा हनिष्यामि समेत्य सङ्ख्येयं
भोष्माय गच्छामि हतो द्विषद्भिः ३०
यस्मिन् राजा सत्यधृतिर्बुद्धिष्टिरः
समास्थितो भीमसेनाजुनी च ।
वासुदेवः सात्यकिः सृजयाश्च
मन्ये वलं तदजय्यं महीपैः ॥ ३१॥
तं चेन्मृत्युः सर्वहरोऽभिरक्षेत्
सदाऽप्रमत्तः समरे किरीटिनम् ।
तथाऽपि हन्ताऽस्मि समेत्य सङ्ख्येयं
यास्यामि वा भोष्मपथा यमाय ॥ ३२॥
न त्वेवाहं न गमिष्यामि तेषां
मध्ये शूराणां तत्र चाहं ब्रवीमि ।
मित्रद्रुहो दुर्वैलभकयो ये
पापात्मानो न ममैते सहायाः ॥ ३३॥
सङ्ख्येय उवाच ।
समुद्रिमन्तं रथसुत्तमं ददं
सङ्कवरं हेमपरिष्कृतं शुभम् ।
पताकिनं वातजवैर्हयोत्तमै-
र्बुक्तं समास्थाय ययौ जयाय ॥ ३४॥
संपूज्यमानः कुरुभिर्महात्मा
रथर्षभो देवगणैर्यथेन्द्रः ।
ययौ तदायोधनमुग्रधन्वा
यन्त्रावसानं भरतर्षभस्य ॥ ३५॥
वरुणिना महता सध्वजेन
सुवर्णसुक्तामणिरत्नमालिना ।
सदश्वयुक्तेन रथेन कर्णो
मेघस्वनेनार्क इवामितौजाः ॥ ३६॥
हुताशनाभः स हुताशनप्रभे
शुभः शुभे वै स्वरथे धनुर्धरः ।
स्थितो रराजाधिरथिर्महारथः
स्वयं विमाने सुरराट्वास्थितः ॥ ३७॥

गात्रावरणानि कवचानि ॥ २८ ॥ प्रायात्रिकं प्रायात्रा
युद्धार्थं प्रयाणं तत्रार्हम् ॥ २९ ॥ भोष्माय कर्मणि चतुर्थी
॥ ३० ॥ यमाय यमे द्रष्टुम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते
द्रोणपर्वणि टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

सञ्जय उवाच ।

शरतलपे महात्मानं शयानममितीजसम् ।
 महावातसमूहेन समुद्रमिव शोषितम् ॥ १
 दृष्ट्वा पितामहं भीष्मं सर्वक्षत्रान्तकं गुरुम् ।
 दिव्यैरस्त्रैर्महेष्वासं पातितं सव्यसाचिना ॥ २
 जयाशा तव पुत्राणां संभङ्गा शर्मं वर्मं च ।
 अपाराणामिव द्वीपमगाधे गाधमिच्छताम् ॥ ३
 स्रोतसा यामुनेनेव शरीरेण परिप्लुतम् ।
 महेन्द्रेणेव भैनाकमसह्यं भुवि पातितम् ॥ ४
 नभश्च्युतमिवादित्यं पतितं धरणीतले ।
 शतक्रतुमिवाचिन्त्यं पुरा वृधेण निजितम् ॥ ५
 मोहनं सर्वसैन्यस्य युधि भीष्मस्य पातनम् ।
 कुरुदं सर्वसैन्यानां लक्ष्म सर्वधनुष्यताम् ॥ ६
 धनञ्जयशरैर्व्योतं पितरं ते महाव्रतम् ।
 तं वीरशयने वीरं शयानं पुरुषर्षभम् ॥ ७
 भीष्ममाधिरथिर्दृष्ट्वा भरतानां महाश्रुतिः ।
 अवतीर्य रथादातौ बाष्पदयाकृलिताक्षरम् ॥ ८
 अमिवाद्याज्जालं बद्ध्वा वन्दमानोऽभ्यभाषत ।
 कर्णोऽहमस्मि भद्रं ते वद मामभि भारत
 पुण्यया क्षेम्यया वाचा चक्षुषा चाबलोकय ।
 व दूनं सुकृतस्येह फलं कर्त्तव्यं समश्रुते ॥ १०
 यत्र धर्मपरो वृद्धः शोते भुवि भवानेह ।
 कौशसंचयने मन्त्रे द्यूहे प्रहरणेषु च ॥ ११
 नाहमन्यं प्रपद्यामि कुरूणां कुरुपुङ्गव ।
 बुद्ध्या विप्रुद्ध्या युक्तो यः कुर्वन्स्तारयेद्भयात्
 योर्थास्तु बहुधा हत्वा पितृलोकं गमिष्यति ।
 अद्यप्रभृति संकुहा द्याव्रा इव मृगक्षयम्
 पाण्डवा भरतश्रेष्ठ करिष्यन्ति कुरुक्षयम् ।

अद्य गाण्डीवघोषस्य वीर्यज्ञाः सव्यसाचिनः
 कुरवः सन्त्रसिष्यन्ति वज्रपाणेरिवासुराः ।
 अद्य गाण्डीवमुक्तानामशनीनामिव स्वनः ॥ १५

त्रासथिष्यति बाणानां

कुरुनन्याश्च पार्थिवान् ।

समिद्धोऽग्निर्वैथा वीर

महाज्वालो द्रुमान् दहेत् ॥

धार्तराष्ट्रान्प्रधक्ष्यति तथा बाणाः किरीटिनः
 येन येन प्रसरतो वाय्वग्नां सहितौ वने ॥ १७
 तेन तेन प्रदहतो भूरिगुल्मवृण्णुमान् ।
 यादृशोऽग्निः समुद्भूतस्ताडक् पाथौ न संशयः
 यथा वायुर्नरदयात्र तथा कृष्णो न संशयः ।
 नदतः पाञ्चजन्यस्य रसतो गाण्डिवस्य च ॥
 श्रुत्वा सर्वाणि सैन्यानि त्रासं यास्यति भारत
 कपिष्वजस्योत्पततो रथस्यामित्रकार्ष्णिणः २०
 शब्दं सोढुं न शक्यन्ति त्वास्तुते वीर पार्थिवाः
 को ह्यर्जुनं योधयितुं त्वदन्यः पार्थिवोऽर्हति ॥
 यस्य दिव्यानि कर्माणि प्रवदन्ति मनीषिणः
 अमानुषैश्च संग्रामस्थैस्त्वकेण महात्मना ॥
 तस्माच्चैव वरं प्राप्नो दुष्प्रापमकृतात्मभिः ।
 कोऽन्यः शक्तो रणे जेतुं पूर्वं यो न जितस्त्वया
 जितो येन रणे रामो भवता वीर्यशालिना ।
 क्षत्रियान्तकरो घोरो देवदानवदर्पहा ॥ २४

तमद्याहं पाण्डवं युद्धशौण्ड-

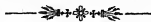
मसुभ्यमाणां भवता चानुशिष्टः ।

आशीर्विषं दृष्टिहरं सुघोरं

शूरं शक्याम्यस्त्रबलाच्चिहन्तुम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणामिषेकपर्वणि कर्णवाक्ये

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

३

शरतलपे इति ॥ १ ॥ कुरुदं श्रेष्ठम् ॥ ६ ॥ रसतः
 वन्द्यं कुर्वतः ॥ १९ ॥ अमानुषमिवातकवचादिभिः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां तृतीयोऽ-
 ध्यायः ॥ ३ ॥

४

सञ्जय उवाच ।

तस्य लालप्यमानस्य कुरुवृद्धः पितामहः
देशकालोचितं वाक्यमब्रवीत् प्रीतमानसः ॥
समुद्र इव सिन्धूनां ज्योतिषामिव भास्करः ।
सत्यस्य च यथा सन्तो बीजानामिव चोदरा
पर्जन्य इव भूतानां प्रतिष्ठा सुहृदां भव ।
बान्धवास्त्वानुजीवन्तु सहस्राक्षमिधामराः ॥
मानहा भव शत्रूणां मित्राणां नन्दिवर्धनः ।
कौरवाणां भव गतिर्यथा विष्णुर्दिवीकसाम्
स्वबाहुबलधीर्येण धार्तराष्ट्रजयैषिणा ।

कर्णं राजपुरं गत्वा

काम्बोजाभिर्जितास्त्वया ॥ ५

गिरिव्रजगताश्चापि नम्रजित्प्रमुखा नृपाः ।
अम्बष्ठाश्च विदेहाश्च गान्धाराश्च जितास्त्वया
हिमवद्गुर्गनिलयाः क्षिराता रणकर्कशाः ।
दुर्योधनस्य वशगास्त्वया कर्णं पुरा कृताः ॥

उत्कला मेकलाः पौण्ड्राः

कलिङ्गान्धाश्च संयुगे ।

निषादाश्च जिगर्ताश्च

बाल्हीकाश्च जितास्त्वया ॥ ८

तत्र तत्र च संग्रामे दुर्योधनाहेतृषिणा ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणामिषेकपर्वणि कर्णाध्वसे

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

सञ्जय उवाच ।

रथस्थं पुरुषं यत्र दृष्ट्वा कर्णमवस्थितम् ।

दृष्टो दुर्योधनो राजर्षिर्धृक् वचनमब्रवीत् ॥ १

सनाथमिव मन्येऽहं भवता पालितं बलम् ।

अत्र किं नु समर्थं यद्धितं तत् संप्रधार्यताम् ॥

कर्ण उवाच ।

ब्रूहि नः पुरुषं यत्र त्वं हि प्राकृतमो नृप ।

यथा चायं पतिः कृत्यं पश्यते न तथेतरः ॥ ३

४

तस्येति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि

टीकायां चतुर्थाऽध्यायः ॥ ४ ॥

बहवश्च जिताः कर्णं त्वया वीरा महौजसा ॥

यथा दुर्योधनस्तान् सब्रूति कुलबान्धवः ।

तथा त्वमपि सर्वेषां कौरवाणां गतिर्मव ॥

शिवेनामिव दामित्वा गच्छ युद्धस्य शत्रुभिः

अनुयाधि कुरु सङ्घं धत्स्व दुर्योधने जयं

भवान् पौत्रसमोऽस्माकं यथा दुर्योधनस्तथा

तवापि धर्मतः सर्वे यथा तस्य वयं तथा ॥

यौनात् संबन्धकाहोके विशिष्टं संगतं सतां

सद्भिः सह नरश्रेष्ठ प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ३

स सत्यसङ्गतो भूत्वा ममेदमिति निश्चितः ।

कुरुणां पालय बलं यथा दुर्योधनस्तथा ॥

निशम्य वचनं तस्य चरणान्वभिवाद्य च ।

ययौ धैकतनः कर्णः समीपं सर्वधन्विनाम् ॥

सोऽभिवीक्ष्य नरौघाणां स्थानमप्रतिभं महत्

व्यूढप्रहरणोरस्कं सैन्यं तत् समदृहयत् ॥ १६

दृषिताः कुरवः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः ।

उपागतं महाबाहुं सर्वानीकपुरःसरम् ॥ १७

कर्णं दृष्ट्वा महात्मानं युद्धाय समुपस्थितम् ।

श्वेडितास्फोटितरथैः सिंहनादरवैरपि ।

धनुःशब्दैश्च विविधैः कुरवः समपूजयन् ॥ १८

ते स्म सर्वे तव वचः श्रोतुकामा नरेश्वर ।

नान्याय्यं हि भवान् वाक्यं

व्यादिति मतिर्मम ॥ ४

दुर्योधन उवाच ।

मीष्मः सेनाप्रणेतासीद्वयसा विक्रमेण च

श्रुतेन चोपसंपन्नः सर्वैर्योधगणैस्तथा ॥ ५

तेनातिशयासा कर्णं व्रता शत्रुगणान्मम ।

सुपुङ्गेन दशाहाने पालिताः स्मो महात्माना

† 'तत्संग्रः' इति पाठान्तरम् ।

५

रथस्थमिति ॥ ११ ॥ अथपतिः प्रधानस्वामी ॥ ३ ॥

तस्मिन्नुत्तरं कर्म कृतवत्याखिते दिवम् ।
 कं तु सेनाप्रणेतारं मन्यसे तदनन्तरम् ॥ ७
 न बिना नायकं सेना मुहूर्तमपि तिष्ठति ।
 आहवेष्वाहवश्रेष्ठ नेतुर्हीनेव नौर्जले ॥ ८
 यथा ह्यकर्णधारा नौ रथश्चासारथिर्यथा ।
 द्रुवेद्यथेष्टं तद्वत्स्यादते सेनापतिं बलम् ॥ ९
 अदेशिको यथा सार्थः सर्वैः कृच्छ्रं समृच्छति
 अनायका तथा सेना सर्वान् दोषान्समच्छति
 स भवान् वीक्ष्य सर्वेषु मामनेषु महात्मसु ।
 पश्य सेनापतिं युक्तमनु शान्तनवादिह ॥
 यं हि सेनाप्रणेतारं भवान् वक्ष्यति संयुगे ।
 ते वयं सहिताः सर्वे करिष्यामो न संशयः ॥
 कर्ण उवाच ।

सर्व एव महात्मान इमे पुरुषसत्तमाः ।
 सेनापतित्वमर्हन्ति नात्र कार्या विचारणा ॥
 कुलसंहननज्ञानैर्बलविक्रमबुद्धिभिः ।
 युक्ताः श्रुतज्ञा धीमन्त आहवेष्वावनिवर्तिनः ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि कर्णवाक्ये
 पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

सज्जय उवाच ।

कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
 सेनामध्यगतं द्रोणमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
 दुर्योधन उवाच ।

वर्णश्रेष्ठयात्कुलोत्पत्त्या श्रुतेन वयसा धिया
 वीर्यादाश्चयादधुप्यत्वादर्थज्ञानान्नयाजयात् २
 तपसा च कृतज्ञत्वाद्वृद्धः सर्वगुणैरपि ।
 युक्तो भवत्समो गोप्ता राज्ञामन्यो न विद्यते
 स भवान् पातु नः सर्वान् देवानिव शतक्रतुः
 भवन्नेवाः पराजितुमिच्छामो द्विजसत्तम ॥ ४
 रुद्राणामिव कापाली वसुनामिव पावकः ।
 कुबेर इव यक्षाणां मरुतामिव वासवः ॥ ५

युगपन्न तु ते शक्याः कर्तुं सर्वे पुरःसराः ।
 एक एव तु कर्तव्यो यस्मिन् वैशेषिका गुणाः
 अन्योन्यस्पर्धिनां ह्येषां यथेकं यं करिष्यासि
 शेषा विमनसो व्यक्तं न योत्स्यन्ति हितास्तव
 अयं च सर्वयोधानामाचार्यः स्वविरो गुरुः ।
 युक्तः सेनापतिः कर्तुं द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ॥
 को हि तिष्ठति दुर्धर्षं द्रोणे शस्त्रभृतां वरे ।
 सेनापतिः स्यादन्योस्माच्छुक्रांगिरसदर्शनात्
 न च सोऽप्यस्ति ते योधः सर्वराजसु भारत
 द्रोणं यः समरे यान्तमनुयास्यति संयुगे ॥
 एष सेनाप्रणेतृणामेष शस्त्रभृतामपि ।
 एष बुद्धिमतां चैव श्रेष्ठो राजन् गुरुस्तव ॥ २०

एवं दुर्योधनाचार्य-

माशु सेनापतिं क्रुह ।

जिगीवन्तो सुरान् संख्ये

कारिं क्रैयनिवामराः ॥

२१

वसिष्ठ इव विप्राणां तेजसामिव भास्करः ।
 पितृणामिव धर्मन्द्रो यादवसामिव चाम्बुराट्
 नक्षत्राणामिव शशी दितिजानामिवोशनः
 श्रेष्ठः सेनाप्रणेतृणां स नः सेनापतिर्भव ॥ ७
 अक्षौहिण्यो दशैका च वशगाः सन्तु तेऽनघ
 तामिः शस्त्रं प्रतिष्पृष्ट्वा जहीन्द्रो दानवानिव
 प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पावकः
 अनुयास्यामहे त्वाजौ सौरभेया इवर्षभम् ॥ ९
 उग्रधन्वा महेश्वसो दिव्यं विस्फारयन् धनुः
 अत्रैव त्वां तु दृष्ट्वा नार्जुनः प्रहारेष्यति १०
 ध्रुवं युधिष्ठिरं संख्ये सातुवन्धं सवान्धवम् ।
 जेष्यामि पुरुषं यत्र भवान् सेनापतिर्यदि ११

नेता कर्णवारः ॥ ८ ॥ अदेविशोऽप्येतत्सहितः ॥ १० ॥
 संहननं वरारम् ॥ १४ ॥ शुक्रांगिरसदर्शनात् शुक्रबुद्धस्पति-
 तुष्णात् ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
 दीर्घायाम् पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

कर्णस्येति ॥ १ ॥ भवाज्ञेन नेता येषां ते ॥ ४ ॥

धर्मन्द्रो यमः । अंबुराट् वज्रः ॥ ६ ॥ पावकः स्कन्दः ॥ ११ ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्ते ततो द्रोणं जयेत्पुत्रुर्नराधिपाः ।
सिंहनादेन महता हर्षयन्तस्तत्रात्मजम् ॥ १२

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि द्रोणप्रोत्साहने

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

द्रोण उवाच ।

वेदं षडङ्गं वेदाहमर्थविद्यां च मानवीम् ।
त्रैव्यम्बकमथैवस्त्रं शस्त्राणि विधिधानि च ॥
ये चाधुक्ता मयि गुणा भवद्भिर्जयकांक्षिभिः ।

चिकीर्षुस्तानहं सर्वान्

योधयिष्यामि पाण्डवान् ॥ २

पार्षते तु रणे राजञ्च हनिष्ये कथञ्चन ।

स हि सुष्ठो वधार्थाय ममैव पुरुषर्षभः ॥ ३

योधयिष्यामि सैन्यानि

नाशयन् सर्वसोमकान् ।

न च मां पाण्डवा युद्धे योधयिष्यन्ति हर्षिताः

सञ्जय उवाच ।

स एवमभ्यनुज्ञातश्चक्रे सेनापतिं ततः ।

द्रोणं तव सुतो राजन् विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

अधामिषिषिषुद्रोणं वुयोधनमुखा नृपाः ।

सैनापत्ये यथा स्कन्दं पुरा शकमुखाः सुराः

ततो वादिन्नघोषेण शस्त्रानां च महास्वनैः ।

प्रादुरासीत् तत्ते द्रोणे हर्षः सेनापतौ तदा ॥

ततः पुण्याहघोषेण स्वतिवाद्स्वनेन च ।

संस्तवैर्गातशब्दैश्च सूतमागधबन्दिनाम् ॥ ८

जयशब्दैर्दिज्ञान्याणां सुभगानर्तितैस्तथा ।

सत्कृत्य विधेना द्रोणं

मोनेर पाण्डवाजितान् ॥ ९

सञ्जय उवाच ।

सैनापत्यं तु संप्राप्य भारद्वाजो महारथः ।

युयुत्सुर्धृष्ट सैन्यानि प्रायात्तव सुतेः सह ॥

सैन्धवश्च कलिङ्गश्च विकर्णश्च तत्रात्मजाः ।

दक्षिणं पार्श्वमास्थाय समतिष्ठन्त दंशिताः ॥

सैनिकाश्च मुदा युक्ता वर्धयन्ते द्विजोत्तमश्च

वुयोधनं पुरस्कृत्य प्रार्थयन्तो महद्यशः ।

वुयोधनं ततो राजन् द्रोणो वचनमब्रवीत् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि द्रोणप्रोत्साहने

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

प्रपक्षः शकुनिस्तेषां प्रवैरह्यसादिभिः ।

ययौ गान्धारकैः सार्वं विमलप्रासयोधिभिः

कृपश्च कृतवर्मा च चित्रसेनो विविशतिः ।

दुःशासनमुखा यत्ताः सद्यः पक्षमपालयन् ॥

तेषां प्रपक्षाः कांबोजाः सुदक्षिणपुरासराः ।

ययुरश्वैर्महावेगैः शकाश्च यवनेः सह ॥ १४

मद्रास्त्रिगर्ताः सांवष्टाः प्रतीच्योदीच्यमालवाः

शिबयः शूरसेनाश्च शूद्राश्च मल्लैः सह ॥

सीवीराः कितवाः प्राच्या

दाक्षिणात्याश्च सर्वशः ।

तत्रात्मजं पुरस्कृत्य

सूतपुत्रस्य पृष्ठतः

॥ १६

हर्षयन्तः स्वसैन्यानि ययुस्तव सुतैः सह ।

प्रवरः सर्वयोधानां बलेषु बलमादधत् ॥ १७

ययौ वैकर्तनः कर्णः प्रमुखे सर्वधन्विनाम्

तस्य दीप्ता महाकायः स्वान्यनीकानि हर्षयन्

हस्तिकस्यो महाकेतुर्वभौ सूर्यसमद्युतिः ।

न भीष्मज्यसनं कश्चिद्दृष्ट्वा कर्णममन्यत ॥ १९

विशोकाश्चाभवन् सर्वे राजानः कुरुभिः सह

हृष्टाश्च बहुवो योधास्तत्राजयन्त धेगतः ॥

न हि कर्णं रणे दृष्ट्वा युधि स्वास्यन्ति पाण्डवाः

कर्णो हि समरे शक्तो जेतुं देवान् सवासवान्

किमु पाण्डुसुतान्युद्धे हीनवीर्यपराक्रमान् ।

भीष्मेण तु रणे पार्याः पालिता बाहुशालिनाः ॥

तास्तु कर्णः शरैस्तीक्ष्णैर्नाशयिष्याति संयुगे ।

एवं ब्रुवन्तस्तेन्योन्यं हृष्टरूपा विशांपते ॥ २३

राधेयं पूजयन्तश्च प्रशंसन्तश्च निर्ययुः ।

अस्माकं शकटव्यूहो द्रोणेन विहितोऽभवत्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

+ सूतानां नर्तितैः इति पाठः ।

७

वेदमिति ॥ १ ॥ सुभगानर्तितैः सौभाग्यवर्तान्कृतैः ॥ ९ ॥

परेषां कौञ्च एवासीद्व्यूहो राजन्महात्मनाम्
 प्रीयमाणेन विहितो धर्मराजेन भारत ॥ २५
 व्यूहप्रमुखतस्तेषां तस्यतुः पुरुषर्षभौ ।
 वानरध्वजमुच्छ्रित्य विष्वक्सेनधनञ्जयी २६
 ककुद् सर्वसैन्यानां धाम सर्वधनुष्मताम् ।
 आदित्यपथगः केतुः पार्थस्यामिततेजसः ॥
 दीपयामास तत् सैन्यं पाण्डवस्य महात्मनः ।
 यथा प्रज्वलितः सूर्यो युगान्ते वै वसुन्धराम्
 दीप्यन् दृश्येत हि तथा केतुः सद्यश्च धीमतः
 योधानामर्जुनः श्रेष्ठो गाण्डीवं धनुषां वरम् ॥
 वासुदेवश्च भूतानां चक्राणां च सुदर्शनम् ।
 चत्वार्येतानि तेजांसि बहन् श्वेतहयो रथः ॥
 परेषामग्रतस्तस्थौ कालचक्रमिवोद्यतम् ।
 एवं तौ सुमहात्मानौ बलसेनाग्रगवुभौ ॥
 तावकानां मुखे कर्णः परेषां च धनञ्जयः ।
 ततो जयामिसरब्धौ परस्परवधैषिणौ ॥ ३२
 अवेक्षेतां तवाऽन्योन्यं समरे कर्णपाण्डवौ ।
 ततः प्रयाते सहसा भारद्वाजे महारथे ३३
 आर्तनादेन घोरेण वसुधा समकम्पत ।
 ततस्तुलमाकाशमावृणोत सदिवाकरम् ३४
 वातोद्धतं रजस्त्रां कौशेनिकरोपमम् ।
 वधर्षं धीरनन्नापि मांसास्त्रिभिराण्युत ३५
 गृध्राः श्येना वकाः कङ्का वायसाश्च सहस्रशः
 उपयुं परि सेनां ते तदा पर्यपतष्टुप ॥ ३६
 गोमायवश्च प्राक्कोशन् भयदान्दारुणान् रवान्
 अकार्पुंरपस्यन् च बहुशः पृतनां तव ॥ ३७
 विखादिवन्तो मांसानि पिपासन्तश्च शोणितम्
 अपतद्दीप्यमाना च सनिर्घाता सकम्पना ३८
 उल्का ज्वलन्ती संश्रामे पुच्छेनावृत्य सर्वशः
 परिवेषो महाश्वापि सविद्युस्तनायेत्तुमान् ॥
 भास्करस्याभवद्राजन् प्रयाते वाहिनीपती ।
 एते चान्ये च बहवः प्रादुरासन् सुदारुणाः ४०

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिवेकपर्वणि द्रोणपराक्रमे
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

उत्पाता युधि वीराणां जीवितक्षयकारिणः
 ततः प्रवृत्ते युद्धं परस्परवधैषिणाम् ॥४१
 कुरुपाण्डवसैन्यानां शब्देनापूरयज्जगत् ।
 ते त्वन्योन्यं सुसंरब्धाः पाण्डवाः कौरवैः सह
 अभ्यग्नश्चिशितैः शस्त्रैर्जयगृह्णाः प्रहारिणः ।
 स पाण्डवानां महतीं महेष्वासो महायुतिः ॥
 वेगेनाभ्यद्रवः सेनां किरन् शरशतैः शितैः ।
 द्रोणमभ्युद्यतं दृष्ट्वा पाण्डवाः सह सुजयैः ४४
 प्रत्यगुल्लंस्तदा राजच्छरवर्षैः पृथक् पृथक् ।
 विश्लोभ्यमाणा द्रोणेन मिथ्यमाना महाचमूः ॥
 द्यशीर्थित सपाञ्चाला वातेनेव बलाहकाः ।
 बहूनीह विकुर्वाणो दिव्यान्यस्त्राणि संयुगे ॥
 अपीडयत् क्षणेनैव द्रोणः पाण्डवसुजयान् ।
 ते वध्यमाना द्रोणेन वासवेनेव दानवाः ४७
 पञ्चालाः समकम्पन्त भृष्टद्युम्नपुरुगमाः ।
 ततो दिव्यास्त्रविच्छूरो शास्त्रसेनिर्महारथः ४८
 अभिनच्छरवर्षेण द्रोणानीकमनेकधा ।
 द्रोणस्य शरवर्षाणि शरवर्षेण पार्षतः ॥ ४९
 सन्निवार्य ततः सर्वान् कुरुन्यवधौद्वली ।
 संयम्य तु ततो द्रोणः समवस्थाप्य चाहवे ॥
 स्वमनीकं महेष्वासः पार्षतं समुपाद्रवत् ।
 स बाणवर्षं सुमहद्वज्रज्ज पार्षतं प्रति ॥ ५१
 मघवान् समभिकृद्धः सहसा दानवानिव ।
 ते कप्यमाना द्रोणेन बाणैः पाण्डवसुजयाः ५२
 पुनः पुनरभ्युज्यन्त सिंहनेवेतरे रगाः ।
 तथा पर्यचरद्द्रोणः पाण्डवानां बले बली ।
 अलातचक्रवज्रज्जस्तदङ्गुतमिवामवत् ॥ ५३
 खच्चरनगरकल्पं कलिपतं शास्त्रदृष्ट्या
 चलदग्निलपताकं लहादन् वदिगताश्वम् ।
 स्फटिकमिवलक्षितं शसन् शास्त्रवाणां
 रथवरमधिकुलः संजहारारिसेनाम् ॥ ५४

आदित्यपथगः आकाशगः ॥२७॥ ल्हादन् योद्धुरानन्दजननं
 ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायां

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

+ पृष्ठस्यास्य मालिनीवृत्तम् । महामारते काविल्कमिदम् ।

८

सञ्जय उवाच ।

तथा द्रोणमभिघ्नन्तं साश्वसुतरथद्विपान् ।
 ह्यथिताः पाण्डवा दृष्ट्वा न चैनं पर्यवारयन् १
 ततो युधिष्ठिरो राजा धृष्टद्युम्नधनञ्जयौ ।
 अग्रवीत सर्वतो यत्तैः कुंभयोर्निर्निवार्यताम् २
 तत्रैनमर्जुनश्चैव * पार्षतश्च सहानुगः ।
 प्रत्यगृहण्णात् नतः सर्वे समापेतुर्मेहारथाः ३
 केकया भीमसेनश्च सौमद्रोऽथ घटोत्कचः ।
 युधिष्ठिरो यमौ मत्स्या द्रुपदस्यात्मजास्तथा
 द्रौपदेयाश्च संहृष्टा धृष्टकेतुः ससात्याकिः ।
 चैकितानश्च संकुब्धो दुष्युत्सुश्च महारथः ॥ ५

ये चान्ये पार्थिवा राजन्

पाण्डवस्यानुयायिनः ।

कुलधीर्यानुकृपाणि

चक्रुः कर्माण्यनेकशः ॥ ६

संरक्ष्यमाणौ तां दृष्ट्वा पाण्डवैर्वाहिनीं रणे ।
 ह्यावृत्य चक्षुषी कोपाद्भ्रातृद्वजोऽन्ववैक्षत ७
 स तीव्रं कोपमास्थाय रथे समरदुर्जयः ।
 व्यधमत् पाण्डवानीकमभ्राणीव सदागतिः ८
 रथानभ्याक्षराक्षगानभिधावलितस्ततः ।
 चचारोन्मत्तवद्गोणो वृद्धोऽपि तरुणो यथा ९
 तस्य शोणेतदिग्धाङ्गाः शोणस्ते वातरंहसः
 आजानेया हया राजन्नाविश्रान्ता ध्रुवं ययुः ॥
 तमन्तकामिव क्रुद्धमापतन्तं यतव्रतम् ।
 दृष्ट्वा संप्राद्ववन् योधाः पाण्डवस्य ततस्ततः
 तेषां प्राद्ववतां भीमः पुनरावर्ततामपि ।
 पश्यतां तिष्ठतां चासौच्छब्दः परमदारुणः ॥
 शराणां हर्षजननो मीरुणां भयवर्धनः ।
 द्यावापृथिव्योर्विवरं पूरयामास सर्वतः ॥ १३
 ततः पुनरपि द्रोणो नाम विश्वावयन् युधि
 अकरोद्रौद्रमात्मानं किरञ्ज्जरशतैः परान् १४
 स तथा तेष्वनीकेषु पाण्डुपुत्रस्य मारिष ।
 कालवज्राक्षरद्रोणो युवेव स्वावरो बली ॥ १५
 वत्कृत्य च शिरांस्युग्रान् बाह्वनपि सुभूषणान्
 कृत्वा शून्यान् रथोपस्थानुदक्रोशन्महारथान्
 तस्य हर्षप्रणादेन बाणवेगेन वा विभो ।

प्राकम्पन्त रणे योधा गावः शीतार्द्रिता इव
 द्रोणस्य रथघोषेण मूर्धौ निष्पेषणेन च ।
 धनुःशब्देन चाकाशे शब्दः समभवन्महान् ॥
 अथास्य धनुषो बाणा निश्चरन्तः सहस्रशः ।
 व्याप्य सर्वो दिशः पेतुर्नागाश्वरथपत्तिषु १९
 तं कार्मुकमहावेगमस्त्रज्वालितपावकम् ।
 द्रोणमासाद्यांचक्रुः पञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥
 तान् सङ्कुञ्जरपत्यश्चान् प्राहिणोद्यमसादनम् ।
 चक्रेऽविवरेण च द्रोणो महीं शोणितकर्दमाम्
 तन्वता परमास्त्राणि शरान् सततमस्यता ।
 द्रोणेन विहितं दिक्षु शरजालमदृश्यत ॥ २२
 पदातिषु रथाश्वेषु वारणेषु च सर्वशः ।
 तस्य विद्युदिवाग्नेषु चरन् केतुरदृश्यत ॥ २३

सकैकयानां प्रवरोऽपि पञ्च

पञ्चालराजं च शरैः प्रमथ्य ।

युधिष्ठिरानीकमदीनसत्त्वो

द्रोणोऽभ्ययात् कार्मुकबाणपाणिः २४

तं भीमसेनश्च धनञ्जयश्च

शिनैश्च नप्ता द्रुपदात्मजश्च ।

शैव्यात्मजः काशिपतिः शिविश्च

दृष्ट्वा नदन्तो ह्यकिरञ्जरशैः ॥ २५

तेषामथ द्रोणधनुर्विमुक्ताः

पतन्निजः काञ्चनचित्रपुङ्खाः ।

भित्त्वा शरीराणि गजाश्वयूनां

जग्मुर्महीं शोणितदिग्धवाजाः ॥ २६

सा योधसहैश्च रथैश्च भूमिः

शरैर्विभिर्दौर्गजबाजिभिश्च ।

प्रच्छाद्यमाना पतितैर्बभूव

समावृता धीरिव कालमेघैः ॥ २७

शैनेयसीमार्जुनवाहिनीशं

सौमद्रपाञ्चालसकाशिराजम् ।

अन्यांश्च वीरान् समरे ममर्द

द्रोणः सुतानां तव भूतिकामः ॥ २८

८

तथेति ॥ १ ॥ भीमः शब्दः इति सम्बन्धः ॥ १२ ॥ * धृष्टद्युम्न पार्षतः इति पाठः ।

एतानि चान्यानि च कौरवेन्द्र
कर्माणि कृत्वा समरे महात्मा ।
प्रताप्य लोकानि च कालस्यौ
द्रोणो गतः स्वर्गमितो हि राजन् २९
एवं रुक्मरथः शूरो हत्वा शतसहस्रशः ।
पाण्डवानां रणे बोधान् पार्थेन निपातितः
अक्षौहिणीमभ्यधिकं शूराणामनिवर्तिनाम्
निहत्य पश्चाद्वृत्तिमानगच्छत् परमां गतिम् ॥
पाण्डवैः सह पञ्चालैरशिवैः क्रूरकर्माभिः ।

हतो रुक्मरथो राजन् कृत्वा कर्म सुदुष्करम्
ततो निनादो भूतानामाकाशे समजायत ।
सैन्यानां च ततो राजन्नाचा निहतं युधि ॥
द्यां धरां खं दिशो वापि प्रदिशश्चातुनादयन्
अहो धिगिति भूतानां शब्दः सममवदृशम्
देवताः पितरश्चैव पूर्वं ये चास्य बान्धवाः ।
दृष्टुर्निहतं तत्र भारद्वाजं महारथम् ॥ ३५
पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा सिंहनादान् प्रचक्रिरे
सिंहनादेन महता समकम्पत मेदिनी ॥ ३६

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि द्रोणामिषेकपर्वणि द्रोणवधश्रवणे

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

धृतराष्ट्र उवाच ।

किं कुर्वाणं रणे द्रोणं जगुः पाण्डवसृज्याः
तथा निपुणमखेडु सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ १
रथमङ्गो बभूवास्य धनुर्वीर्यैतास्वतः ।
प्रमत्तो वाऽनवद्रोणस्ततो मृत्युमुपैषिवान् २
कथं नु पार्थस्ततां शत्रुभिर्दुष्प्रवर्षणम् ।
किरन्तामिषुतञ्ज्यातान् रुक्मपुत्राननेकशः ३
क्षिप्रहस्तं त्रिज्येष्ठं कृतिनं चित्रयोजिनम् ।
दूरेषुपातिनं दान्तमखयुक्तेषु पारगम् ॥ ४
पाञ्चालयुत्रो न्यवधीहि श्याखधरमच्युतम् ।
कुर्वाणं दारुणं कर्म रणे यत्तं महारथम् ॥ ५
व्यक्तं हि देवं बलवत्पौरुषादिते मे मतिः ।
यद्द्रोणो निहतः शूरः पार्थेन महात्मना ॥ ६
अखं चतुर्विधं वीरे यस्मिन्नासीत् प्रतिष्ठितम्
तमिष्वखधराचार्यं द्रोणं शंससि मे हतम् ॥ ७
श्रुत्वा हतं रुक्मरथं धियाप्रपरिवारितम् ।
जातरूपपरिष्कारं नाद्य शोकमुपादधे ॥ ८
न नूनं परदुःखेन त्रियते कोऽपि सृजय ।
यत्र द्रोणमहं श्रुत्वा हतं जीवाभि मन्दधीः ९
दैवमेव परं मन्ये नन्वनर्थं हि पौरुषम् ।
अहमसारमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम ॥ १०

यच्छ्रुत्वा निहतं द्रोणं शतधा न विदीर्यते ।
ब्राह्मे दैवे तथेष्टखले यमुपासन् गुणार्थिनः ॥ ११
ब्राह्मणा राजपुत्राश्च स कथं मृत्युना हतः ।
शोषणं सागरस्थेव मेरोरिव विसर्पणम् ॥ १२
पतनं भास्करस्थेव न सृष्टे द्रोणपातनम् ।
दुष्टानां प्रतिषेधासीद्भार्मिकानां च रक्षिता
योऽहासीत् कृपणस्याथ प्राणानपि परंतपः ।
मन्वानां मम पुत्राणां जयाशा यस्य विक्रमे ॥
बृहस्पत्युशनस्तुत्यो बुद्ध्या स निहतः कथम् ।
तेन शोणा बृहन्तोऽभ्याञ्छन्ना जालैर्हरणमैः

रथे वातजवायुकाः

सर्वशस्त्रातिगा रणे ।

बलिनो ष्हेषिणो दान्ताः

सैन्यवाः साधुवाहिनः ॥ १६

हृदाः संश्राममध्येषु × कविशस्रजं विह्वलाः ।

करिणां बृंहतां युद्धे शंखदण्डुभिनिःस्वनः १७

ज्याक्षेपशरवर्षाणां

शस्त्राणां च सहिष्णवः ।

आशंसन्तः पराजितं

जितश्वासा जितव्यथाः ॥ १८

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

किं कुर्वाणमिति ॥ १ ॥ अस्वतः शरानिति

शेषः ॥ २ ॥ इष्वज्जघराचार्यं धनुर्वराचार्यम् ॥ ७ ॥

अहमसारो लोहम् ॥ १० ॥ विसर्पणं शेषणम् ॥ ११ ॥

बलेनस्तेजस्विनः ॥ ११ ॥ × केचिदाऽऽ इति पा०

हयाः पराजिताः शीघ्रा भारद्वाजयथोद्धृताः ।
ते स्म रुक्मरथं युक्ता नरवीरसमाहृताः ॥ १९
कथं नाभ्यतरंस्तात पाण्डवानामनीकिनीम् ।
जातरूपपरिष्कारमास्थाय रथमुत्तमम् ॥ २०
भारद्वाजः किमकरोद्युधि सत्यपराक्रमः ।
विधां यस्पोषजीवन्ति सर्वलोकधनुर्धराः ॥
स सत्यसन्धो बलवान् द्रोणः किमकरोद्युधि ।
दिवि शक्रमिव श्रेष्ठं महामात्रं धनुर्भूताम् २२
के तु तं रौद्रकर्माणं युद्धे प्रत्युद्ययु रथाः ।
ननु रुक्मरथं दृष्ट्वा प्राद्रवन्ति स्म पाण्डवाः ॥
दिव्यमस्त्रं विक्रवाणं रणे तस्मिन्महाबलम् ।
उताहो सर्वसिन्धेन धर्मराजः सहाजुजः ॥ २४
पाशाल्यप्रग्रहो द्रोणं सर्वतः समवारयत् ।
नूनमावारयत्पार्था राथेनोऽन्यानजिह्वगैः २५
ततो द्रोणं समारोहत पार्थतः पापकर्मकृत् ।
न ह्यहं परिपश्यामि वधे कञ्चन शुष्मिणः २६
धृष्टद्युम्नादन्ते रौद्रात्

प्राप्यमानात् किरीटिना ।

तैर्भूतः सर्वतः शूरः

पाशाल्यापसदस्ततः ॥ २७

केकयैधेदिकाज्यैर्मत्स्यैरन्यैश्च भूमिपैः ।
ह्याकुलीकृतमाचार्यं पिपीलैरुग्रं यथा ॥ २८

कर्मण्यसुरके सक्तं

जघानेति मतिर्मम ।

योऽधीत्य सतुरो वेदान्

साधनान्ध्यानपञ्चमान् ॥ २९

ब्राह्मणानां प्रतिष्ठासीत् श्रोतसामिव सागरः
क्षत्रं च ब्रह्म वैवैह योऽभ्यतिष्ठत् परंतपः ॥ ३०
स कथं ब्राह्मणो वृद्धः शस्त्रेण वधमाप्तवान् ।
अमर्षिणा मर्षितवान् क्लिश्यमानान्सदा मया

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि धृतराष्ट्रशोके
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अनर्हमाणान् कौन्तेयान्
कर्मणस्तस्य तत् फलम् ।

यस्य कर्मानुजीवन्ति

लोके सर्वधनुर्भूतः ॥

स सत्यसन्धः सुकृती श्रीकामर्निहतः कथम् ।
दिवि शक्र इव श्रेष्ठो महासत्त्वो महाबलः ३३
स कथं निहतः पार्थः हृद्रमत्स्यैर्था तिमिः ।
क्षिप्रहस्तश्च बलवान् दृढधन्वाऽरिमर्दनः ३४
न यस्य विजयाकांक्षी विषयं प्राप्य जीवति ।
यं ह्यौ न जहत्तः शब्दैर्जीवमानं कदाचन ॥
ब्राह्मणं वेदकामानां ज्योत्सोपश्च धनुष्मताम् ।
अर्धिनं पुरुषव्याघ्रं नहीमन्तमपराजितम् ॥ ३६
नाहं मृष्ये हतं द्रोणं सिंहधिरदधिकमम् ।
कथं सञ्जय दुर्धर्मनामृष्ययशोबलम् ॥ ३७
पश्यतां पुरुषेन्द्राणं समरे पार्थोऽवधीत् ।
के पुरस्तादुप्यन्त रक्षन्तो द्रोणमन्तिकत् ।
के तु पश्चादवर्तन्त गच्छन्तो दुर्धर्मां गतिम् ।
केऽरक्षन् दक्षिणं चक्रं सत्यं के च महात्मनः

पुरस्तात् के च वीरस्य

गुह्यमानस्य सतुगे ।

के च तस्मिन्सदृस्यकृत्वा

प्रतीपं मृत्युमायजन् ॥ ४०

द्रोणस्य समरे वीराः केऽकुर्वन्त परां वृत्तिम्
कश्चिदेन भयान्मन्दाः क्षत्रिया इयजहन् रणे
रक्षितारस्ततः शन्ये कश्चिर्न हतः परैः ।
न स पृष्ठमरेखासाद्रणे शौर्यात् प्रदर्शयेत् ॥
परामर्षापदं प्राप्य स कथं निहतः परैः ।
एतदार्थेण कर्तव्यं लुब्धास्वाप्तु सञ्जय ॥
पराक्रमेद्यथाशक्या तच्च तस्मिन् प्रतिष्ठितम्
मुह्यते मे मनस्ताव कथा तावन्निवार्यताम् ॥
भूयस्तु लब्धसंहरत्वां परिवृच्छामि सञ्जय ॥

महामात्रं प्रधानम् ॥ २२ ॥ पाशाल्यप्रग्रहः पाशाल्यः
अमर्षो बन्धनपञ्चमः ॥ २५ ॥ हृष्मिणस्तंजस्त्रिनः
॥ २६ ॥ अयसरोऽधमः ॥ २७ ॥ आह्वानं पुराण-

भातादि ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

वैशम्पायन उवाच ।

एतत् पृथा स्तपुत्रं हृच्छोकेनार्दितो भृशम्
जये निराशः पुत्राणां धृतराष्ट्रोऽपतत् क्षिप्तो
तं विसंज्ञं निपतितं सिषिषुः पारिचारिकाः ।
जलेनात्यर्थशीनेन वीजन्त्यः पुण्यगन्धिनः २
पतितं चैनमालोक्य समन्ताद्भरतस्त्रियः ।
परिवर्तुमहाराजमस्पृशन्त्यैव पाणिभिः ॥ ३
उत्थाप्य चनं शनकै राजानं पृथिवीतलात् ।
आसनं प्रापयामासुर्वाष्पकण्ठ्यो वराननाः ४
आसनं प्राप्य राजा तु मुञ्चयाऽभिपारिप्लुतः ।
निश्चेष्टोऽतिष्ठत तदा वीज्यमानः समन्ततः ५
स लब्ध्वा शनकैः संज्ञां वेपमानो महीपतिः
पुनर्गोचलग्निं सृतं पर्यपृच्छयथातथम् ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

यः स उद्यमिवादिन्यो ज्योतिषा प्रणुवंस्तमः
अजातशत्रुमायान्तं कस्यं द्रोणाद्धारयत् ॥ ७
अभिज्ञमिध मातङ्गं यथा कुञ्जं तरासेनम् ।
प्रसन्नवदनं दृष्ट्वा प्रातिष्ठिरवगामेनम् ॥ ८
वासितासंगमे यद्वज्रचर्यं प्राति ब्रूयसि ।
निजघान रणे वीरान् वीरः पुरुषस्तज्जमः ॥ ९
यो ह्येको हि महावीर्यो निर्दहै रोरचक्षुषा ।
कृत्स्नं दुर्योधनबलं धृतिमान् सत्यसंगरः १०
चक्षुर्हणं जये सकमिन्वासधरमच्युतम् ।
दान्तं बहुमतं लोकं के शूराः पर्यवारयन् ॥ ११
के दुःप्रवर्गं राजानभिष्वासधरमच्युतम् ।
समासेदुर्नरव्याघ्रं कौन्तेयं तत्र मामकाः ॥
तरसैवाभिपचाय यो वै द्रोणमुपाद्रवत् ।
यः करोति महत् कर्म शूणां वै महाबल १२
महाकायो महोत्साहो नागापुतसमो बले ।
तं भीमसेनमायान्तं के शूराः पर्यवारयन् १३
यदाऽऽयाजल इप्रभ्यो रथः परमवीरवान् ।
पर्जन्य इव भीमस्तुमुलामशनीं खञ्जन् १४
विस्तृञ्चलजालानि वर्षाणि मघवानिव ।
अवस्फुजैर्दिशः सर्वास्त्यलनेभ्यस्त्वेन च ॥
चापविद्युत्प्रमो घोरो रथगुलमबलाहकः ।

स नेमिघोषस्तानितः शरशब्दातिबन्धुरः १६
रोषनिर्जितजीमूतो मनोभिप्रायशीघ्रगः ।
ममोत्तमो वाणधरस्तुमुलः शोणितोदकः ॥
संज्ञावयन्दिशः सर्वा मानधैरास्तरन् महीष
भीमानिः स्वनितो रौद्रो दुर्योधनपुरोगमान् ॥

युद्धेऽभ्यविश्रुद्धिजयो

गार्ध्रपद्मैः शिलाशितैः ।

गाण्डीवं धारयन् भीमान्

कीदृशं वो मनस्तदा ॥ २०

इषुसंवाचमाकाशं कुर्वन् कपिवरध्वजः ।
यदायात् कथमासीत् तदा पार्थ समीक्षताम्
कविज्ञाण्डीवशब्देन न प्रणश्यति वै बलम् ।
यदः सौरवं कुर्वन्नुनो भृशमन्वयात् ॥ २२
कबिरापातुत् प्राणानिधुभिर्वा धनञ्जयः
वातो वेगादिघातिभ्यश्चमैश्च शरगणैर्दुपान्
वो हि गाण्डीवधन्वानं रणे सोढुं नरोऽहति
यमुपश्रुत्य सेनाप्रे जनः सर्वो विदीर्यते ॥ २४
यत्सेनाः समकम्पन्त यद्दीरानस्तुह्यन्त्यम् ।
के तत्र नाजहुर्द्रोणं के क्षुद्राः प्राद्रवन् भयात्
के वा तत्र तनूस्त्यक्त्वा प्रतीपं मृत्युमावजन्
अमानुषाणां जेतारं युद्धेष्वपि धनञ्जयम् ॥
न च धेगं सिताश्वस्य विसहिष्यमिति मामकाः
गाण्डीवस्य च निर्धोषं प्रावृज्जलदनिःस्वनम्

विष्वक्सेनो यस्य यन्ता

यस्य योद्धा धनञ्जयः ।

अशक्यः स रथो जेतुं

मन्ये देवासुरोपि ॥ २८

सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पाण्डवः ।
मेधावी निपुणो भीमान् बुद्धि सत्यपराक्रमः ।
आरावं विपुलं कुर्वन् व्यययन् सर्वसैनिकान्
यदाऽऽयाजल्लो द्रोणं के शूराः पर्यवारयन्
आशीविष इव कुक्षुः सहदेवो यदाम्ययात् ।
कदनं करिष्यन् शूणां त्वेजसा दुर्जयो युधि
आर्यव्रतमोघेषु ह्रीमन्तमपराजितम् ।
सहदेवं तमायान्तं के शूराः पर्यवारयन् ३२

१०

एतदिति ॥ १ ॥ सः प्रसिद्धः तमजातशत्रुं आयान्तं
दृष्ट्वा द्रोणात् कः अवारयदित्यन्वयः । साध्वीकद्वयमेकं

वाक्यम् ॥ ७ ॥ यदा अयात् यदा च दुर्योधनपुरोगमान्
गार्ध्रपद्मविषतदा वो मनः कीदृशममुदिति पठेता-
न्वयः ॥ १३ ॥ x श्वताधु ७-इति पाठः ।

यस्तु सौवीरराजस्य

प्रमथ्य महतीं चमूम् ।

आदात्त महिषीं भोजो

काभ्यां सर्वाङ्गशोभनम् ॥ ३३

सत्यं धृतिञ्च शौर्यं च ब्रह्मचर्यं च केवलम् ।

सर्वाणि युधुधानेऽस्मिञ्जित्यानि पुरुषर्षभे ॥ ३४

बलिनं सत्यकर्मणमदीनमपराजितम् ।

वासुदेवसमं बुद्धे वासुदेवादन्तरम् ॥ ३५

धनञ्जयोपदेशेन श्रेष्ठमिष्वस्त्रकर्मणि ।

पार्थेन सममस्त्रेषु यशसा विक्रमेण च ॥ ३६

दृष्णीनां प्रचरे वीरं शूरं सर्वधनुष्मताम् ।

रामेण सममस्त्रेषु यशसा विक्रमेण च ॥ ३७

सत्यं धृतिर्मतिः शौर्यं द्वाहां चास्त्रमनुत्तमम् ।

सात्वते तानि सर्वाणि प्रैलोक्यभिष केशवे

तमेव्यगुणसम्पन्नं दुर्बारमपि देवतैः ।

समासाद्य महेश्वासं के शूराः पर्यवारयन् ॥

पञ्चालेषूत्तमं वीरमुत्तमाभिजनप्रियम् ।

नित्यमुत्तमकर्माणमुत्तमौजसमाहवे ॥ ४०

युक्तं धनञ्जयद्विते ममानर्थार्थमुत्थितम् ।

यमवैश्रवणादित्यमहेन्द्रवक्रणोपमम् ॥ ४१

महारथं समाख्यातं द्रोणायोद्यतमाहवे ।

त्यजन्तं तुमुले प्राणान् के शूराः समवारयन्

एकोपस्थत्येदिभ्यः पाण्डवान्यः समाश्रितः

धृष्टकेतुं समायान्तं द्रोणं कस्तं न्यवारयत् ॥

योऽवधीत केतुमान् वीरो

राजकुत्रं दुरासदम् ।

अपरान्तगिरिद्वारे

द्रोणात् कस्तं न्यवारयत् ॥ ४४

स्त्रीपुंसयोर्नरन्याद्रो यः स वेद गुणायुधान् ।

शिक्षयिष्यन् शङ्खसेनिमम्लानमनसं युधि ॥ ४५

देवव्रतस्य समरे हेतुं स्युत्योर्महात्मनः ।

द्रोणायामिमुखं यान्तं के शूराः पर्यवारयन्

यस्मिन्नभ्यधिका धीरे गुणाः सर्वे धनञ्जयात्

यस्मिन्नस्त्राणि सत्यं च ब्रह्मचर्यं च सर्वदा ॥

वासुदेवसमं वीर्यं धनञ्जयसमं बले ।

तेजसाऽऽदित्यसदृशं बृहस्पतिसमं मती ॥ ४८

अभिमन्युं महात्मानं त्याक्ताननमिवान्तकम्

द्रोणायामिमुखं यान्तं के शूराः समवारयन्

तरुणस्तुरुणप्रज्ञः सौमद्रः परवीरहा ।

यदाभ्यधावद्रे द्रोणं तदासीद्धो मनः कथम् ॥ ५०

द्रौपदेया नरन्यात्राः समुद्रमिव सिन्धवः ।

यद्भोगमाद्रवन् संख्ये के शूरास्तादृशवारयन्

एते द्वा दश वर्षाणि क्रीडासुः सुख्य बालकान्

अस्त्रार्थमवसन् मीढे विप्रतो व्रतमुत्तमम् ॥

क्षत्रंजयः क्षत्रदेवः क्षत्रवर्मा च मानदः ।

धृष्ट युक्तात्मजा वीराः के तां द्रोणा द्वा वारयन्

शतां शिष्टिं यं बुद्धे सममभ्यन्त वृष्णयः ।

चक्रितानं महेश्वासं कस्तं द्रोणा द्वा वारयत् ॥

वार्धक्षेभिः कलिह्वानां यः कन्धामाहरयुधि ।

अनावृष्टिरसीनात्मा कस्तं द्रोणा द्वा वारयत् ॥

स्नातः पञ्च कैनेया धार्मिकाः सत्यविक्रमाः

इन्द्रगोपकसङ्काशा रक्तवर्मा बुधव्यजाः ॥ ५६

मातृवसुः सुता वीराः

पाण्डवानो जयार्थिनः ।

तां द्रोणं हन्तुमायाताम्

के वीराः पर्यवारयन् ॥ ५७

यं योधयन्तो राजानो नाजयन् वारणावते ।

वपमासानपि संरन्ध्रा जिघांसन्तो युवां पार्ति

अनुभूतां वरं शूरं सत्यसम्भवं महाबलम् ।

द्रोणात् कस्तं नरन्यात्रं युयुत्सुं पर्यवारयत् ।

यः पुत्रं काशिराजस्य वाराणस्यां महारथम्

समरे स्त्रीषु शृण्वन्तं महेतापाहरद्रपात् ॥ ६०

धृष्टपुञ्जं महेश्वासं पार्थिनां मन्त्रधारिणम् ।

युक्तं दुर्योधनानर्थं स्पृष्टं द्रोणवधाद्य च ॥ ६१

निर्वहन्तं रणे योधान् दारयन्तं च सर्वतः ।

द्रोणामिमुखमायान्तं के शूराः पर्यवारयन् ॥

उत्सङ्ग इव संदुर्जं द्रुपदस्थास्त्रवित्तमम् ।

शैखण्डिनं शस्त्रगुप्तं के च द्रोणा द्वा वारयन् ॥ ६३

य इमां पृथिवीं कृत्स्नां चरन्वत् समवेष्टयत् ।

महता रथघोषेण सुवृष्टाग्निो महारथः ॥ ६४

दशान्वधेधानाजह्वे स्वत्रपानासदक्षिणम् ।

निरर्गलाभस्यैवैधान् पुत्रवत् पालयन् प्रजाः ॥

गङ्गास्रोतसि यावत्यः सितकटा अयशोवतः

तावतीर्णा ददौ वीर उशीनरसुतोऽम्बरे ॥ ६६

न पूर्वं नापरे चकुरिदं केचन मानवाः ।

हतीन्दं बुकुशुर्वाः कृते कर्मणे दुष्करे ॥ ६७

युधुधानं सात्यकौ ॥ ३४ ॥ सात्वते सात्यकौ ॥ ३८ ॥

* विष्टा दक्षिणा यस्य गङ्गाजलमवारयत् इत्यधिकं कवित्वं

पश्यामस्त्रिषु लोकेषु
न तं सं स्थातुचारिषु ।

जातं चापि जनिष्यन्तं

द्वितीयं चापि सांप्रतम् ॥

६८

अन्यमौशीनराजैश्च द्याङ्गुरो बोद्धारमित्युत ।
गतिर्यस्य न यास्यन्ति मातुषा लोकवासिनः
तस्य नस्तारमायान्तं शैव्यं कः समचारयत् ।
द्रोणायामिमुखं यत् द्यात्ताननमिवान्तकम्
चिरादस्य स्थानीकं मत्स्यस्यामिघ्नघातिनः
प्रेप्सन्तं समरे द्रोणं के वीराः पर्यवारयन् ॥
सद्यो वृकोदरास्त्रातो महाबलपराक्रमः ।
मायावी राक्षसो वीरो यस्मान्मम महद्भयम्
पार्थानां जयकामं तं पुत्राणां मम कण्टकम् ।

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

धृतराष्ट्र उवाच ।

शृणु दिव्यानि कर्माणि

वासुदेवस्य सञ्जय ।

कृतवान्यानि गोविन्दो

यथा नान्यः पुमान् क्वचित् ॥

१

संवर्धता गोपकुले बालेनैव महात्मना ।

विख्यापितं बलं बाह्वीस्त्रिषु लोकेषु सञ्जय २

उच्चैःश्रवस्तुल्यबलं वायुधेगसमं जवे ।

जघान हयराजं तं यमुनावनवासिनम् ॥ ३

दानवं धोरकर्माणं गवां मृतुमिवोत्थितम् ।

वृषरूपधरं बाल्ये भुजाभ्यां निजघान ह ४

प्रलम्बं नरकं जम्भं पीठं चापि महासुरम् ।

मुक्तं चान्तकसङ्काशमवधीतं पुष्करेक्षणः ॥ ५

तथा कंसो महातेजा जरासन्धेन पालितः ।

विक्रमेणैव कुण्णेन सगणः पातितो रणे ॥ ६

सुनामा रणविक्रान्तः

समग्राक्षौहिणीपतिः ।

भोजराजस्य मध्यस्थो

भ्राता कंसस्य वीर्यवान् ॥

७

बलदेवद्वितीयेन कुण्णेनामिघ्नघातिना ।

तरुणी समरे दग्धः ससैन्यः शूरसेनराट् ८

दुर्वासा नाम विप्रर्षिस्तथा परमकोपनः ।

आराधितः सदारणे स चास्मै प्रददौ वरान् ९

तथा गान्धारराजस्य सुतां वीरः स्वयंवरे ।

निर्जित्य द्रुथिवीपालानावहतं पुष्करेक्षणः ॥

अमृष्यमाणा राजानो यस्य जात्या हया इव

रथे वैवाहिके युक्ताः प्रतोदेन कृतव्रणाः ॥ ११

जरासन्धं महाबाहुमुपायेन जनार्दनः ।

परेण घातयामास समग्राक्षौहिणीपतिम् १२

चेदिराजं च विक्रान्तं राजसेनापतिं बली ।

अर्थे धिक्वदमानं च जघान पशुवत् तदा ॥ १३

सौमं दैत्यपुरं खल्वं शादवगुप्तं दुरासदम् ।

समुद्रकुक्षौ विक्रम्य पातयामास माधवः १४

११

शृणुवति ॥ १ ॥ हयराजं केशिनम् ॥ ३ ॥ विक-

मेणैव अलं विना ॥ ६ ॥ परेण भीमेन ॥ १२ ॥

स्थानुचारिषु स्वावरज्जमात्मकेषु समित्यस्य व्यवहितेन
पश्याम इत्यनेन सम्बन्धः ॥ ६८ ॥ इति श्रीमहामारते
द्रोणपर्वणि टीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अज्ञानं वज्ञानं कलिङ्गांश्च
मागधान् काशिकोसलान् ।
वात्स्यगार्ग्यकुरुपांश्च
पाण्डुश्चाप्यजयद्रणे ॥ १५
आवन्त्यान् दाक्षिणात्यांश्च
पार्वतीयान् दशेरकान् ।
काश्मीरकानौरसिकान्
पिशाचांश्च समुद्रलान् ॥ १६
काम्बोजान् वाटधानांश्च
चोलान् पाण्ड्यांश्च सञ्जय ।
त्रिगतान् मालवांश्चैव
दरदांश्च सुदुर्जनान् ॥ १७

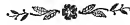
नानादिग्भ्यश्च संप्राप्तान् खशांश्चैव शकांस्तथा
जितवान् पुण्डरीकाक्षो यवनं च सहानुगम्
प्रविश्य मकरवासं यादोगणनिधेयितम् ।
जिगाय वरुणं संख्ये सलिलान्तर्गतं पुरा ॥ १९
युधि पञ्चजनं हत्वा दैत्यं पातालवासिनम् ।
पाञ्चजन्यं हृषीकेशो दित्यं शङ्खमवासवान् ॥ २०
खाण्ड्ये पार्थसहितस्तोषयित्वा हुताशनम् ।
आग्नेयमल्लं कुर्धर्षं चक्रं लेने महाबलः ॥ २१
धेनुतेयं समारुह्य त्रासयित्वाऽमरावतीम् ।
महेन्द्रभवनानीरः पारिजातमुपानयत् ॥ २२
तच्च मर्षितवान् शको जानन्तस्य पराक्रमम् ।
राक्षां चाप्यजितं कञ्चित् कृष्णेनेह न शुश्रुम
यच्च तन्महदाश्चर्यं सभायां मम सञ्जय ।
कृतवान् पुण्डरीकाक्षः कस्तदन्त्य इहाहति ॥
यच्च भक्त्या प्रसक्तोऽहमद्राक्षं कृष्णमीश्वरम् ।
तन्मे सुविदितं सर्वं प्रत्यक्षमिव चागमम् ॥ २५
नान्तो विक्रममुक्तस्य दुर्बला युक्तस्य वा पुनः
कर्मणां शक्यते गन्तुं हृषीकेशस्य सञ्जय ॥ २६
तथा गदश्च साम्बश्च प्रमुक्तोऽथ विदूरथः ।
अगावहो निरुद्धश्च चारुदेष्णः ससारणः ॥ २७
उल्लुको निशटश्चैव शिहोबभूव वीर्यवान् ।
पृथुश्च विपृथुश्चैव शर्माकोऽथारिमेजयः ॥ २८
यतेऽन्ये बलवन्तश्च वृष्णिवीराः प्रहारिणः ।
कथञ्चित् पाण्डवानां कं श्रेयसुः समरे स्थिताः
आहूता वृष्णिवीरेण केशवेन महात्मना ।
ततः संशयितं सर्वं भवेदिति मतिर्मम ॥ ३०
नागायुतबलो वीरः कैलासशिखरोपमः ।
वनमालो हली रामस्तत्र यत्र जनार्दनः ॥ ३१
द्रो २

यमाहुः सर्वपितरं वासुदेवं द्विजातयः ।
अपि वा ह्येव पाण्डूनां योत्स्यतेऽर्थाय सञ्जय
स यदा तात संनह्ये पाण्डवाचार्य सञ्जय ।
न तदा प्रतिसंयोद्धा भविता तत्र कश्चन ३३
यदि स्म कुरवः सर्वे जयेयुर्नाम पाण्डवान् ।
वार्णयोऽर्थाय तेषां वै ग्रहीयाच्छस्त्रमुत्तमम्
ततः सर्वास्त्ररथावो हत्वा नरपतीन् रणे ।
कौरवांश्च महाबाहुः कुन्त्यै दद्यात् स मेदिनीम्
यस्य यन्ता हृषीकेशो योद्धा यस्य धनञ्जयः ।
रथस्य तस्य कः संख्ये प्रत्यनीको भवेद्रथः ॥
न केनचिदुपायेन कुरुणां दृश्यते जयः ।
तस्मान्मे सर्वमाचक्ष्व यथा युद्धमवर्तते ॥ ३७

अर्जुनः केशवस्यात्मा
कृष्णोऽन्यात्मा किरीटिनः ।
अर्जुने विजयो नित्यं
कृष्णे वीरतिश्च शाश्वती ॥ ३८
सर्वेष्वपि च लोकेषु वीमत्सुरपराजितः ।
प्राधान्येनैव भूयिष्ठममेयाः केशवे गुणाः ३९
मोहायुधोनः कृष्णं यो न वेत्तीह केशवम्
मोहितो दैवयोगेन मृत्युपाशपुरस्कृतः ॥ ४०
न वेद कृष्णं दाशार्हमुर्जुनं चैव पाण्डवम् ।
पूर्वदेवी महात्मानो नरनारायणायुधौ ॥ ४१
एकात्मानौ द्विधाभूतौ दृश्येते मानधैर्मुवि ।
मनसाऽपि हि दुर्धर्षौ सेनामेतां यशस्विनौ ॥
नाशयेतामिहेच्छन्तौ मातुषत्वाच्च नेच्छतः ।
युगस्थेव विपर्ययो लोकानामिव मोहनम् ॥
भीष्मस्य च वधस्तात द्रोणस्य च महात्मनः
न ह्येव ब्रह्मचर्येण न वेदाध्ययनेन च ॥ ४४
न क्रियामिर्न चाखेण मृत्योः कश्चिन्निवार्यते
लोकसंभाविसौ वीरौ कृतात्मा युद्धदुर्मदौ ॥
भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा किं नु जीवामि सञ्जय
यां तां श्रियमस्तुयामः पुरा दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ४६
अथ तामनुजानीमो भीष्मद्रोणवधेन ह ।
मत्कृते चाप्यनुप्राप्तः कुरुणामेव संक्षयः ॥ ४७
पकानां हि वधे सत् वज्रायन्ते वृणाभ्युत ।
अनन्तमिदमैश्वर्यं लोके प्राप्नो युधिष्ठिरः ॥ ४८
यस्य कोपान्महात्मानो
भीष्मद्रोणौ निपातितौ ।
प्राप्तः प्रकृतितो धर्मो
न धर्मो मामकान् प्रति ॥ ४९

कूरः सर्वविनाशाय कालोऽसी नातिवर्तते ।
अन्यथा चिन्तिता ह्यर्था नरेस्तात मनस्विभिः
अन्यथैव प्रपद्यन्ते दैवादिति मतिर्मम ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणामिषेकपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

सञ्जय उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान्
यथा स न्यपतद्रोणः सुदितः पाण्डुसञ्जयैः १
सेनापतित्वं संप्राप्य भारद्वाजो महारथः ।
मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य पुत्रं ते वाक्यमब्रवीत् २
यत् कौरवाणामुपभावापयोगेयादनन्तरम् ।
सेनापत्येन यद्राजन् मामद्य कुतवानसि ॥ ३
सदृशं कर्मणस्तस्य फलं प्राप्नुहि भारत ।
करोमि कामं कं तेऽद्य प्रवृणीष्व यमिच्छसि
ततो दुर्योधनो राजा कर्णदुःशासनादिभिः ।
सैन्यस्योवाच दुर्धर्षमाचार्यं जयतां वरम् ५
ददासि चेद्वरं मह्यं जीवब्राह्मं युधिष्ठिरम् ।
गृहीत्वा रथिनां श्रेष्ठं मत्समीपमिहानय ॥ ६
ततः कुरुणामाचार्यः श्रुत्वा पुत्रस्य ते वचः ।
सेनां प्रहर्षयन् सर्वोर्मिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
धन्यः कुन्तीसुतो राजन् यस्य ग्रहणमिच्छसि
न वधार्थं सुदुर्धर्षं वरमद्य प्रयाचसे ॥ ८
किमर्थं च नरहत्याव्र न वधं तस्य कांक्षसे ।
नाशंससि क्रियामेतां मत्तो दुर्योधन ध्रुवम् ॥
आहोसित्व धर्मराजस्य द्वेष्टा तस्य न विद्यते
यदीच्छसि त्वं जीवन्तं कुलं रक्षसि चात्मनः
अथवा भरतश्रेष्ठ निर्जित्य युधि पाण्डवान् ।
*राज्यं संप्रति दत्त्वा च सौमित्रां कर्तुमिच्छसि
धन्यः कुन्तीसुतो राजा
सुजातं चास्य धीमतः ।
अजातशत्रुता सत्या
तस्य यत्किञ्चिद् भवान् ॥ १२

तस्मादपरिहार्येऽर्थे संप्राप्ते कृच्छ्र उत्तमे ।
अपारणीये दुश्चिन्त्ये यथाभूतं प्रचक्ष्व मे ५१

द्रोणेन चैवमुक्तस्य

तव पुत्रस्य भारत ।

सहसा निःसृतो भावो

योऽस्य नित्यं हृदि स्थितः ॥ १३

नाकारो गृहीतुं शक्यो बृहस्पतिसमैरपि ।
तस्मात्तव सुतो राजन् प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत्
वधे कुन्तिसुतस्याजौ नाचार्यं विजयो मम ।
हते युधिष्ठिरे पार्था हन्तुः सर्वान् हि नो ध्रुवं
न च शक्या रणे सर्वं निहन्तुममरैरपि ।
य एव तेषां शेषः स्यात्स एवास्मान्न शेषयेत्
सत्यप्रतिज्ञे त्वानीते पुनर्युतेन निर्जिते ।
पुनर्यास्यन्त्यरण्याय पाण्डवास्तमनुव्रताः ॥
सोयं मम जयो द्यक् दीर्घकालं भविष्यति ।
अतो न वधमिच्छामि धर्मराजस्य कर्हिचित्
तस्य जिह्वमभिप्रायं ज्ञात्वा द्रोणोर्धेतत्त्वविवि
तं वरं सान्तरं तस्मै ददौ सञ्चिन्त्य बुद्धिमान्
द्रोण उवाच ।

न चेद्युधिष्ठिरं वीरः पालयत्यर्जुनो युधि ।
मन्यस्व पाण्डवश्रेष्ठमानीतं वशमात्मनः ॥ १०
न हि शक्यो रणे पाथः सेन्द्रैर्वासुरैरपि ।
प्रत्युद्यातुमतस्तात नैतदामर्षथाभ्यहम् ॥ २१
असंशयं स मे शिष्यो मत्पृथ्वीत्वात्सुकर्मणि ।
तरुणः सुकृतैर्बुक् एकाग्रनगतश्च ह ॥ २२
अस्त्राणिन्द्राच्च रुद्राच्च भूयः स समवाप्तवान्
अमर्षितश्च ते राजस्ततो नामर्ष्याभ्यहम् ॥ २३
स चापकर्म्यतां युद्धाद्येनोपायेन शक्यते ।
अपनीते ततः पार्थ धर्मराजो जितस्त्वया ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकादशोऽध्यायः
॥ ११ ॥

१२

हन्तेति ॥ १ ॥ एतां वधरूपां क्रियां मत्तो नाशंससि

न संभावयसि ॥ १५ ॥ सुजातं शोभनं जन्म ॥ १२ ॥ भृगुर्कं निय-
तम् ॥ १८ ॥ आनर्ष्यामि उत्तरे ॥ २१ ॥ मत्पृथ्वः अहं
पूर्वो मुख्यस्य एकाग्रनगतः अग्रमणाम्यतरनिष्ठयवान् ॥ २२ ॥
* 'राज्यांशं प्रति' इति पाठः साङ्गः ।

ग्रहणे हि जयस्तस्य न वधे पुरुषर्षभ ।
 एतन् चान्द्रपायेन ग्रहणं समुपैष्यसि ॥ २५ ॥
 अहं गृहीत्वा राजानं सत्यधर्मपरायणम् ।
 आनयिष्यामि ते राजन् वशमद्य न संशयः ॥
 यदि स्वास्थितिं संग्रामे मुहूर्तमपि मेऽग्रतः ।
 अपनीते नरहत्याश्च कुन्तीपुत्रे धनञ्जये ॥ २७ ॥
 फाल्गुनस्य समीपे तु न हि शक्यो युधिष्ठिरः
 ग्रहीतुं समरे राजन् सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणामिकेकपर्वणि द्रोणप्रतिज्ञायां

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

सञ्जय उवाच ।

सान्तरं तु प्रतिज्ञाते राज्ञो द्रोणेन निग्रहे ।
 ततस्ते सैनिकाः श्रुत्वा तं युधिष्ठिरनिग्रहम् ॥
 सिंहनादरवांश्चक्रुर्बाहुशब्दश्च कृत्स्नशः ।
 तत्र सर्वं यथान्यायं धर्मराजेन भारत ॥ २ ॥
 आक्षेपाश्च परिज्ञातं भारद्वाजचिकीर्षितम् ।
 ततः सर्वान् समानाभ्य ब्रातृनन्यांश्च सर्वशः
 अन्नवीक्ष्मराजस्तु धनञ्जयमिदं वचः ।
 श्रुतं ते पुरुषव्याघ्र द्रोणस्याद्य चिकीर्षितम् ॥
 यथा तत्र भवेत् सत्यं तथा नीतिविधीयताम्
 सान्तरं हि प्रतिज्ञातं द्रोणेनामित्रकर्षिणा ॥
 तच्चान्तरं महोष्वासं त्वयि तेन समाहितम् ।
 स त्वमद्य महाबाहो युध्यस्व मदनन्तरम् ॥ ६ ॥
 यथा दुर्योधनः कामं नेमं द्रोणादवायुयात् ।

अर्जुन उवाच ।

यथा मे न वधः कार्यं आचार्यस्य कदाचन ॥
 तथा तत्र परित्यागो न मे राजंश्चिकीर्षितः ।
 अर्ष्यं पाण्डव प्राणानुत्सृजेयमहं युधि ॥ ८ ॥
 प्रतीपो नाहमाचार्यं भवेयं वै कथञ्चन ।
 त्वां निगृह्याहवे राज्यं धार्तराष्ट्रोऽयमिच्छति
 न स तं जिविलोकेऽस्मिन्
 कामं प्राप्सेत् कथञ्चन ।

सञ्जय उवाच ।

सान्तरं तु प्रतिज्ञाते राज्ञो द्रोणेन निग्रहे
 गृहीतं तममन्यन्त तव पुत्राः सुबालिशः ॥
 पाण्डवेष्वेषु साक्षेपं द्रोणं जानाति ते सुतः ।
 ततः प्रतिज्ञाक्षेयार्थं स मन्त्रो बहुलीकृतः ॥ ३० ॥
 ततो दुर्योधनेनापि ग्रहणं पाण्डवस्य तत् ।
 सैन्यस्थानेषु सर्वेषु सुघोषितमार्गदम् ॥ ३१ ॥

प्रपतेत् द्यौः सनक्षत्रा

पृथिवी शकली भवेत् ॥

१०

न त्वां द्रोणो निगृह्णीयाज्जीवमाने मयि ध्रुवम्
 यदि तस्य रणे साह्यं कुरुते वज्रभृत् स्वयम् ॥

विष्णुर्वा सहितो देवै-

न त्वां प्राप्स्यत्यसौ मृधे ।

मयि जीवति राजेन्द्र

न मयं कर्तुमर्हसि ॥

१२

द्रोणादस्त्रभृतां श्रेष्ठतः सर्वशस्त्रभृतामपि ।

अन्यच्च द्रूपां राजेन्द्र प्रतिज्ञां मम निश्चलाम् ॥

न स्मराम्यनुतं तावन्न स्मरामि पराजयम् ।

न स्मरामि प्रतिश्रुत्य किञ्चिदप्यनुतं कृतम् ॥

सञ्जय उवाच ।

ततः शंखाश्च भेर्यश्च मृदंगाश्चानकैः सह ।

प्रावाद्यन्त महाराज पाण्डवानां निवेशने ॥

सिंहनादश्च सज्जो पाण्डवानां महात्मनाम् ।

घनुज्योत्तलशब्दश्च गगनस्पृक्सुमैरवः ॥ १६ ॥

श्रुत्वा शंखस्य निर्घोषं पाण्डवस्य महौजसः ।

त्वदीयेष्वप्यनीकेषु चादिप्राप्यमिजगिरे ।

ततो व्यूढान्यनीकानि तव तेषां च भारत

शनैरुपेयुरन्योन्यं योध्यमानानि संयुगे ॥

बहुलीकृतः प्रतिज्ञां न त्यजेदिति बहुषु प्रकाशितः ॥ ३० ॥
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

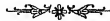
१३

सान्तरं इति ॥ १ ॥

ततः प्रववृते रुद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
पाण्डवानां कुरुणां च द्रोणपाञ्चाल्ययोरपि ॥
यतमानाः प्रयत्नेन द्रोणाणीकविशातने ।
न शोकः खञ्जया युद्धे तद्धि द्रोणेन पालितम् ॥
तथैव तव पुत्रस्य रथोदाराः प्रहारिणः ।
न शोकः पाण्डवी सेनां पाल्यमानां किरीटिना
आस्तां ते स्तिमिते सेने रक्षमाणे परस्परम् ।
संप्रसुप्ते यथा नक्तं वनराज्यौ सुपुष्पिते ॥ २२
ततो रुक्मरथो राजचक्रेणैव विराजता ।
वरुथिना विनिष्पत्य द्यच्चरत् पृतनामुखे ॥
तमुद्यतं रथैकैकमाशुकारिणमाहवे ।

अनेकमिव संत्रासान्मेनिरे पाण्डुखञ्जयाः २४
तेन मुक्ताः शरा घोरा विभेदः सर्वतोदिशम्
त्रासयन्तो महाराज पाण्डवेयस्य बाहिनीम्
मध्यं दिनमनुप्राप्तो गमस्तिशतसंघृतः ।
यथा दृश्येत घर्मांशुस्तथा द्रोणोऽप्यदृश्यत ॥
न जैनं पाण्डवेयानां कश्चिच्छक्नोति भारत ।
वीक्षितुं समरे रुद्धं महेन्द्रमिव दानवः ॥ २७
मोहयित्वा ततः सैन्यं भारद्वाजः प्रतापवान्
धृष्टद्युम्नवल् तूष्णं द्यधमक्षिशितैः शरैः ॥ २८
स दिशः सर्वतो रुध्वा संधुम्य खमजिह्वगैः ।
पार्षतो यत्र *तत्रैव ममूदे पाण्डुबाहिनीम् २९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभियेकपर्वणि अर्जुनकृतयुधिष्ठिराश्वासने
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

सञ्जय उवाच ।

ततः स पाण्डवानीके जनयन्सुमहद्भयम् ।
द्यच्चरत् पृतनां द्रोणो दहन् कक्षमिवानलः ।
निदैहन्तमनीकानि साक्षादग्निवोत्थितम्
दृष्ट्वा रुक्मरथं कुण्डं समकम्पन्त खञ्जयाः ॥ २
सततं कृष्यतः संख्ये धनुषोऽस्याशुकारिणः
ज्याघोषः शुश्रुवेत्यर्थं विस्फूर्जितमिवाशनेः ३
रथिनः सादिनश्चैव नागानश्वान् पदातिनः
रौद्रा द्रुतवता मुक्ताः संमुदन्ति स्म सायकाः
नानद्यमानः पर्जन्यः प्रवृद्धः शुचिसंक्षयः ।
अद्भुतवर्षमिवावर्षत् परेषामावहद्भयम् ॥ ५

विचरन् स तदा राजन्
सेनां संक्षोभयन् प्रभुः ।

वर्धयामास संत्रासं

शात्रवाणाममानुषम् ॥ ६

तस्य विद्युदिवाम्रेषु चार्पं हेमपरिष्कृतम् ।
अमद्रथाम्बुदे चास्मिन् दृश्यते स्म पुनः पुनः
स वीरः सत्यवान् प्राक्षो
धर्मेतिन्यः सदा पुनः ।

युगान्तकालवद्गोरां

रौद्रां प्रावर्त्यन्नदीम् ॥ ८

अमर्षवेगप्रभवां कट्यादगणसंकुलाम् ।
बलौघैः सर्वतः पूर्णां ध्वजवृक्षापहारिणीम्
शोणितोदां रथावतां हस्त्यश्वकुतोद्यसम् ।
कवचोडुपसंयुक्तां मांसपङ्कसमाकुलाम् १०
मेदोमज्जाखिसिकतामुष्णीषचयफेनिलाम् ।
संग्रामजलदापूर्णां प्रासमत्स्यसमाकुलाम् ११
नरनागाश्वकलिलां शरवैगोघघाहिनीम् ।
शरीरदारुसंघट्टां रथकच्छपसंकुलाम् ॥ १२
उत्तमाङ्गैः पङ्कजिनीं निश्चिशद्वपसंकुलाम् ।
रथनागहृदोपेतां नानाभरणभूषिताम् ॥ १३
महारथशतावतां भूमिरेणूमिमालिनीम् ।
महावीर्यवतां संख्ये सुतरां भीरुदुस्तराम् ॥
शरीरशतसम्बाधां गृध्रकङ्कनिषेविताम् ।
महारथसहस्राणि नयन्तीं यमसादनम् १५
शूलव्यालसमाकीर्णां प्राणिवाजिनिषेविताम्
छिन्नक्षत्रमहाहंसां मुकुटाण्डजसेविताम् १६

१४

तत इति ॥ १ ॥ शुचिसंक्षये प्रीभान्ते ॥ ५ ॥
प्राणिन एव वाजिनः पक्षिणः ॥ १६ ॥

संप्रसुप्ते कृतपत्रवंकोचे ॥ २२ ॥ वरुथिना रथेन ॥ २३ ॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः
॥ १३ ॥ * तत्रैनामभिनतं इति पाठः ।

चक्रकूर्मा गदानकां शरशुद्धशपाकुलाम् ।
 वक्रशुभ्रसुगालानां घोरसंघैर्निषेधिताम् १७
 निहतान् प्राणिनः संख्ये द्रोणेन बलिना रणे
 बहन्ती पितृलोकाय शतशो राजसत्तमम् ॥
 शरीरशतसंवाधां केशशैवलशाद्वलाम् ।
 नदीं प्रावर्तयद्वाजन् भीरूणां भयवर्धिनीम् ॥
 तर्जयन्तमनीकानि तानि तानि महारथम् ।
 सर्वतोऽभ्यद्रवन् द्रोणं युधिष्ठिरपुरोगमाः २०
 तानमिद्रवतः शरांस्तावका दृढविक्रमाः ।
 सर्वतः प्रत्यगुणहन्त तद्भूलामहर्षणम् ॥ २१
 शतमायस्तु शकुनिः सहदेवं समाद्रवत् ।
 सनियन्त्वध्वजरथं विव्याध निशितैः शरैः ॥
 तस्य माद्रीसुतः केतुं
 धनुः सुतं हयानपि ।
 नातिमुद्रः शरैश्छित्त्वा
 पृथ्व्या विव्याध सौबलम् ॥ २३
 सौबलस्तु गदां गुह्यं प्रचस्कन्द रथोत्तमात् ।
 स तस्य गदया राजन् रथात् सुतमपातयत्
 ततस्तौ विरथौ राजन् गदाहस्तौ महाबली ।
 चिक्रीडन् रणे शरीरं सप्रङ्गाविव पर्वतौ २५
 द्रोणः पाञ्चालराजानं विद्वा दशभिराशुगैः
 बहुभिस्तेन चाभ्यस्तस्तं विव्याध ततोऽधिकैः
 विविशति भीमसेनो विशत्या निशितैः शरैः
 विद्वा नाकम्पयद्गीरस्तदद्भुतमिवाभवत् २७
 विविशतस्तु सहसा व्यश्वकेतुशरासनम् ।
 भीमं चक्रे महाराज ततः सैन्यान्यपूजयन् २८
 स तत्र ममुपे वीरः
 शत्रोर्विक्रममाहवे ।
 ततोऽस्य गदया दान्तान्
 हयान् सबीनपातयत् ॥ २९
 हताश्वात् सरथाद्राजन् गुह्यं चर्म महाबलः ।
 अभ्यायाद्भीमसेनं तु मत्तो मत्तमिव द्विपम् ३०
 शल्यस्तु नकुलं वीरः स्वस्वीयं प्रियमात्मनः
 विव्याध प्रहसन् बाणैर्लालयन् कोपयन्निव
 तस्याश्वानातपत्रं च ध्वजं सुतमथो धनुः ।
 निपात्य नकुलः संख्ये शङ्खं धूमौ प्रतापवान्
 धृष्टकेतुः कृपेणास्तान्
 छित्त्वा बहुविधाच्छरान् ।

कृपं विव्याध सप्तत्या

लक्ष्म चास्याहरत्रिभिः ॥ ३३

तं कृपः शरवर्षेण महता समवारयत् ।
 विव्याध चरणे विप्रो धृष्टकेतुमर्षणम् ३४
 सात्यकिः कृतवर्माणं नाराचेन स्तनान्तरे ।
 विद्वा विव्याध सप्तत्या पुनरन्यैः स्मयन्निव
 तं भोजः सप्तसप्तत्या विद्वाशु निशितैः शरैः
 नाकम्पयत् शैनेयं शीघ्रो वायुरिवाचलम् ३६
 सेनापतिः सुशर्माणं भृशं मर्मस्वताडयत् ।
 स चापि तं तोमरेण जत्रुदेशेऽभ्यताडयत् ॥
 वैकर्तनं तु समरे विराटः प्रत्यवारयत् ।
 सह मत्स्यैर्महावीर्यैस्तदद्भुतमिवाभवत् ३८
 तत् पौरुषमभूत् तत्र सुतपुत्रस्य दारुणम् ।
 यत् सैन्यं वारयामास शरैः सन्नतपर्वभिः ॥
 दुपदस्तु खयं राजा भगदत्तेन सङ्गतः ।
 तयोर्दुर्द्धं महाराज ध्वित्ररूपमिवाभवत् ॥ ४०
 भगदत्तस्तु राजानं दुपदं नतपर्वभिः ।
 सनियन्त्वध्वजरथं विव्याध पुरुपर्वभिः ॥ ४१
 दुपदस्तु ततः कुड्रो भगदत्तं महारथम् ।
 आजघानोरसि क्षिप्रं शरेणानतपर्वणा ॥ ४२
 युद्धं योधवरीं लोके सौमदत्तिशिखण्डिनौ ।
 भूतानां वासजननं चक्रातेऽस्त्रविशारदौ ४३
 भूरिश्रवा रणे राजन् याज्ञसेनिं महारथम् ।
 महता सायकौघेन छादयामास धीर्यवान् ॥
 शिखण्डौ तु ततः कुजः सौमदत्तिं विशापते ।
 नवला सायकानां तु कम्पयामास भारत ४५
 राक्षसी रौद्रकर्मणीं द्वैडिम्बालबुधबुधौ ।
 चक्रातेऽस्यद्भुतं युद्धं परस्परजयैषिणौ ॥ ४६
 मायाशतस्रजौ द्वौ मायाभिरितरेतरम् ।
 अन्तर्हिता चेरतुस्तौ भृशं विस्मयकारिणौ ॥
 चेकितानोऽनुविन्देन युयुधे चातिमैरवम् ।
 यथा देवास्तेर युद्धे बलशक्तौ महाबली ॥ ४८
 लक्ष्मणः क्षत्रदेवेन विमर्दमकरोद्भृशम् ।
 यथा विष्णुः पुरा राजन् हिरण्याक्षेण संयुगे
 ततः प्रचलिताश्वेन विधिवत्कल्पितेन च ।
 रथेनाभ्यपतद्वाजन् सौमद्रं वीरवो नदन् ५०
 ततोऽभ्ययात् सत्वरितो युद्धाकांक्षी महाबलः
 तेन चक्रे महद्युद्धमभिमन्तुररिन्दमः ॥ ५१

पौरवस्त्वथ सौमद्रं शरत्रातैरवाकिरत् ।
 तस्यार्जुनिध्वजं छत्रं धनुश्चोढ्यामपातयत् ॥ ५२
 सौमद्रः पौरवं त्वन्यैर्विज्ञा सप्तभिराशुगैः ।
 पञ्चभिस्तस्य विद्याध ह्यामसूतं च सायकैः
 ततः प्रहर्षयन् सेनां सिंहवद्विन्दमसुहुः ।
 समादत्तार्जुनिस्तूर्णं पौरवान्तकरं शरम् ॥ ५४
 तं तु सन्धितमाज्ञाय सायकं घोरदर्शनम् ।
 द्वाभ्यां शराभ्यां हादिक्यश्चिच्छेद सशरं धनुः
 तदुत्सृज्य धनुश्छिन्नं सौमद्रः परवीरहा ।
 उद्वबर्हं सितं खड्गमादवानः शरावरम् ॥ ५६
 स तेनानेकतारेण चर्मणा कुतहस्तवत् ।
 भ्रान्तासिना चरन्मार्गान्दर्शयन्धीर्यमात्मनः
 भ्रामितं पुनरुद्भ्रान्तमाधृतं पुनरुधितम् ।
 चर्मनिस्त्रिशयो राजन्निर्विशेषमदृश्यत् ॥ ५८
 स पौरवरयस्येषामामुत्पत्य सहसा नदन् ।
 पौरवं रथमास्थाय केशपक्षे परामृशत् ॥ ५९
 जघानास्य पदा सूत-
 मसिना पातयद्भुजम् ।
 विक्षोभ्याम्मोनिधिं ताक्ष्य-
 स्तं नागमिव चाक्षिपत् ॥ ६०
 तमागलितकेशान्तं दृष्टुः सर्वपार्थिवाः ।
 उक्षाणमिव सिंहेन पात्यमानमचेतसम् ॥ ६१
 तमार्जुनिवशं प्राप्तं कृष्यमाणमनाथवत् ।
 पौरवं पातितं दृष्ट्वा नामृष्यत जयद्रथः ॥ ६२
 स बर्हिबर्हावततं किंकिणीशतजालवत् ।
 चर्मं चादाय खड्गं च नदन् पर्यपतद्रथात् ॥ ६३
 ततः सैन्धवमालोक्य
 कार्पण्यस्तृज्य प्रौरवम् ।
 उत्पपात रथात् तूर्णं
 द्येनवन्निपपात च ॥ ६४
 प्रासपि निस्त्रिंशच्छत्रुभिः संप्रचोदितान् ।
 चिच्छेत् चासिना कार्पण्यमर्मेणा संरुरोध च
 स दशायत्वा सैन्यानां सबाहुबलमात्मनः ।
 तमुद्यम्य महाखड्गं चर्मं चाथ पुनर्बली ॥ ६६
 वृद्धक्षत्रस्य दायादं पितुरत्यन्तवैरिणम् ।
 ससाराभिमुखः शूरः शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ ६७
 तौ परस्परमासाद्य खड्गदन्तनखायुधौ ।
 दृष्टवत्संप्रज्ज्हाते व्याघ्रकेसरिणाविव ॥ ६८

संपातेष्वभिधातेषु निपातेष्वसिचर्मणोः ।
 न तयोरन्तरं कश्चिद्दर्शनं नरासिंहयोः ॥ ६९
 अवक्षेपोऽसिनिहार्दः शस्त्रान्तरनिदर्शनम् ।
 बाह्यान्तरनिपातश्च निर्विशेषमदृश्यत् ॥ ७०
 बाह्याभ्यन्तरं चैव चरन्तौ मार्गमुत्तमम् ।
 दृष्टशते महात्मानौ सपक्षाविव पर्वतौ ॥ ७१
 ततो विक्षिपतः खड्गं सौमद्रस्य यशस्विनः ।
 शरावरणपक्षान्ते प्रजहार जयद्रथः ॥ ७२
 रुक्मपत्रान्तरे सक्तस्तस्मिंश्चर्मणि भासरे ।
 सिन्धुराजबलोद्भूतः सोऽभज्यत महानसिः ॥
 भग्नमाज्ञाय निस्त्रिंशच्चतुस्र पदानि पद् ।
 अदृश्यत निमेषेण स्वरथं पुनरास्थितः ॥ ७४
 तं कार्पण्यं समरामुक्तमास्थितं रथमुत्तमम् ।
 सहिताः सर्वराजानः परिववृत्तः समंततः ॥ ७५
 ततश्चर्मं च खड्गं च समुक्षिप्य महाबलः ।
 ननादार्जुनदायादः प्रेक्षमाणो जयद्रथम् ॥ ७६
 सिन्धुराजं परित्यज्य सौमद्रः परवीरहा ।
 तापथामास तत् सैन्यं भुवनं भास्करो यथा ॥
 तस्य सर्वोयसीं शक्तिं शल्यः कनकभूषणम्
 चिक्षेप समरे घोरां वीर्यामग्निशिखामिव
 तामवप्लुत्य जग्राह विकोशं चाकरोदसिम् ।
 वैनतेयो यथा कार्पण्यः पतन्तमुरगोत्तमम् ॥
 तस्य लाघवमाज्ञाय सर्वं चामिततेजसः ।
 सहिताः सर्वराजानः सिंहनादमथानदन् ॥ ८०
 ततस्तामेव शल्यस्य सौमद्रः परवीरहा ।
 मुमोच भुजवीर्येण वैदूर्यविकृतां शिताम् ॥ ८१
 सा तस्य रथमासाद्य निमुक्तभुजगोपमा ।
 जघान सूतं शल्यस्य रथाच्चैनमपातयत् ॥ ८२
 ततो विराट्द्रुपदौ धृष्टकेतुयुधिष्ठिरः ।
 सात्यकिः केकया भीमो धृष्टद्युम्नशिखण्डिनी
 यमौ च द्रौपदेयाश्च
 साधु साध्विते बुकुशुः ।
 बाणशब्दाश्च विविधाः
 सिंहनादाश्च पुष्कलाः ॥ ८४
 प्रादुरासन् हर्षयन्तः सौमद्रमपलायिनम् ।
 तस्मान्मुष्यन्त पुत्रांस्ते शत्रोर्विजयलक्षणम् ॥ ८५
 अथैनं सहसा सर्वे समन्ताभिशितैः शरैः ।
 अभ्याकिरन्महाराज जलदा इव पर्वतम् ॥ ८६

तेषां च प्रियमन्त्रिच्छन् सुतस्य च पराभवम् । आर्तीयनिरमित्रघ्नः क्रुद्धः सौमद्रमभ्ययात् ॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणामिपेकपर्वणि अग्निमन्युपराक्रमे
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

धृतराष्ट्र उवाच ।

बहूनि सुविचित्राणि ब्रह्मयुद्धानि सञ्जय ।
स्वययोक्तानि निशम्याहं स्पृहयाभि सचक्षुषाम्
आश्चर्यभूतं लोकेषु कथयिष्यन्ति मानवाः ।
कुरुणां पाण्डवानां च युद्धं देवासुरोपमम् ॥ २ ॥
न हि मे सुप्तिरस्तीह शृण्वतो युद्धसुत्तमम् ।
तस्मादार्तीयनेर्धुद्धं सौमद्रस्य च शंस मे ॥ ३ ॥
सञ्जय उवाच ।

सादितं प्रेक्ष्य यन्तारं शल्यः सर्वायसौ गदां
समुत्क्षिप्य नदन् ऋद्धः प्रचस्कन्द रथोत्तमात्
तं दीप्तमिव कालाग्निं दण्डहस्तमिवान्तकम् ।
जवेनाभ्यपतद्भीमः प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ५ ॥
सौमद्रोऽप्यशनिप्रख्यां प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
पृच्छेहीत्यब्रवीच्छल्यं यत्नाद्भीमेन वारितः ॥
वारयित्वा तु सौमद्रं भीमसेनः प्रतापवान् ।
शल्यमासाद्य समरे तस्मै गिरिरिवाचलः ॥
तथैव मद्रराजोऽपि भीमं दृष्ट्वा महाबलम् ।
सखाराभिमुखस्तूर्णं शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ ८ ॥
ततस्तूर्यनिनादाश्च शंखानां च सहस्रशः ।
सिंहनादाश्च संजङ्घुर्भेरीणां च महास्रवाः ॥ ९ ॥
पश्यतां शतशो ह्यासी-
दभ्योन्यमभिधावताम् ।

पाण्डवानां कुरुणां च साधु

साध्विति निःस्वनः ॥

१०

न हि मद्राधिपादन्यः सर्वराजसु भारत ।
सोढुमुत्सहते वेगं भीमसेनस्य संयुगे ॥ ११ ॥
तथा मद्राधिपस्यापि गदावेगं महात्मनः ।
सोढुमुत्सहते लोके युधि कोऽन्यो वृकोदरात्

पट्टैर्जाम्बूनदैर्बद्धा बभूव जनहर्षणी ।
प्रजङ्गवाल तदा विद्धा भीमेन महती गदा ॥
तथैव चरतो मार्गान्मण्डलानि च सर्वशः ॥
महाविद्युत्प्रतीकाशा शल्यस्य शुश्रुभे गदा ॥
तौ वृषाविव नर्दन्तौ मण्डलानि विचरेतुः ॥
आवर्तितगदाशृङ्गावुभौ शल्यवृकोदरौ ॥ १५ ॥
मण्डलावर्तमाणेषु गदाविहरणेषु च ।
निर्विशेषमभ्युद्युजं तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ १६ ॥
ताडिता भीमसेनेन शल्यस्य महती गदा ।
साम्निज्वाला महारौद्रा तदा तूर्णमशीर्यत ॥
तथैव भीमसेनस्य द्विषताऽभिहता गदा
वर्षाप्रदोषे खद्योतैर्वृता वृक्ष इवावभौ ॥ १८ ॥
गदा क्षिप्ता तु समरे मद्रराजेन भारत ।
व्योम दीपयमाना सा ससृजे पावकं मुहुः ॥
तथैव भीमसेनेन द्विषते प्रेषिता गदा ।
तापयामास तत् सैन्यं महोदका पतती यथा
ते गदे गदिनां श्रेष्ठे समासाद्य परस्परम् ।
श्वसन्त्यौ नागकन्येव ससृजाते विभावसुम्
नक्षैरिव महादयाग्नौ दन्तैरिव महानजौ ॥
तौ विचरेतुरासाद्य गदाभ्याभ्यां परस्परम् ॥
ततो गदाग्राभिहतौ क्षणेन रुधिरोक्षितौ ॥
ददृशाते महात्मानौ किंशुकाविष पुष्पितौ ॥
शुश्रुभे दिष्टु सर्वासु तयोः पुरुषसिंहयोः ।
गदाभिघातसंन्हादः शकाशानिरधोपमः ॥
गदया मद्रराजेन सव्यदक्षिणम्राहतः ।
नाकम्पत तदा भीमो भिद्यमान इवाचलः ॥
तथा भीमगदावेगैस्ताड्यमानो महाबलः ।
धैर्यान्मद्राधिपस्तस्मै वज्रीर्गिरिरिवाहतः २६

परामर्षं प्रेक्ष्येति शेषः ॥ ८७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

बहूनीति ॥ १ ॥ व इत्यर्थे ॥ २१ ॥

अपेततुर्महावेगौ समुच्छिन्नगदावुभौ ।
 पुनरन्तरमार्गस्थौ मण्डलानि विचरेतुः ॥ २७
 अथाप्युत्पन्नपदान्यष्टौ सन्निपत्य गजाविव ।
 सहसा लोहदण्डाभ्यामन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥
 तौ परस्परवेगाच्च गदाभ्यां च भृशहतौ ।
 युगपत्पेततुर्वीरौ क्षिताधिन्द्रध्वजाविव ॥ २९
 ततो विह्वलमानं तं निःश्वसन्तं पुनः पुनः
 शल्यमभ्यपतत तूर्णं कृतधर्मा महारथः ॥ ३०
 दृष्ट्वा चैनं महाराज गदयाऽभिनिपीडितम् ।
 विचित्रान्तं यथा नागं सूच्छ्रयाऽभिपरिप्लुतम् ॥
 ततः खरथमारोप्य मद्राणामधिपं रणे ।

अपोवाह रणात् तूर्णं कृतधर्मा महारथः ॥
 क्षीबवद्विह्वलो वीरो निमेषात्पुनरुत्थितः ।
 भीमोऽपि सुमहाबाहुर्गदापाणिरदृश्यत ॥
 ततो मद्राधिपं दृष्ट्वा तव पुत्राः पराङ्मुखम् ॥
 सनागपत्यश्वरथाः समकम्पन्त मारिष ॥
 ते पाण्डवैर्यमानास्तावका जितकाशिमिः ॥
 भीता दिशोऽन्वपद्यन्त वातनुन्ना घना इव ॥
 निर्जित्य धार्तराष्ट्रांस्तु पाण्डवेया महारथाः ॥
 ह्यरोचन्त रणे राजन् दीप्यमाना इवाश्रयः ॥
 सिंहनादान्भृशं चक्रुः शंखान् दध्मुश्च हर्षिताः ॥
 मेरीश्च वादयामासुर्मुदङ्गान्श्चानकैः सह ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि शल्यापयाने
 पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

सञ्जय उवाच ।

तद्वलं सुमहदीर्णं त्वदीयं प्रेक्ष्य वीर्यवान् ।
 दधरैको रणे राजन् वृषसेनोऽस्त्रमायया ॥
 शरा दश दिशो मुक्ता वृषसेनेन संयुगे ।
 विचरेरुस्ते विनिमिद्य नरबाजिरथद्विपान् ॥
 तस्य दीप्ता महाबाणा विनिश्चेरुः सहस्रशः ।
 भानोरिव महाराज धर्मकाले मरीचयः ॥ ३
 तेनार्दिता महाराज रथिनः साविनस्तथा ।
 निपेतुरुत्थ्या सहसा वातभग्ना इव द्रुमाः ॥ ४
 हयौघाश्च रथौघाश्च गजौघाश्च महारथः ।
 अपातयद्गणे राजन् शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५
 दृष्ट्वा तमेकं समरे विचरन्तमभीतवत् ।
 सहिताः सर्वराजानः परिववुः समन्ततः ॥ ६
 नाकुलिस्तु शतानांको वृषसेनं समभ्ययात् ।
 विध्याध चैनं दशभिर्नाराचैर्ममैभेदिभिः ॥ ७
 तस्य कर्णात्मजश्चापं छित्त्वा केतुमपातयत् ।
 तं भ्रातरं परीप्सन्तो द्रौपदेयाः समभ्ययुः ॥

कर्णात्मजं शरव्रातैरदृश्यं चकुरञ्जसा ।
 तान्नदन्तोऽभ्यधावन्त द्रोणपुत्रमुखा रथाः ॥
 छादयन्तो महाराज द्रौपदेयान् महारथान् ॥
 शरैर्नामाविधैस्तूर्णं पर्वतान् जलदा इव ॥
 तान् पाण्डवाः प्रत्यगृह्णन्स्त्वरिताः पुत्रगृह्णिनः
 पञ्चालाः कैकया मत्स्याः सुजयाश्चोद्यतायुधाः
 तद्युद्धमभवद्गौरं सुमहद्विमहर्षणम् ।
 त्वदीयैः पाण्डुपुत्राणां देवानामिव दानवैः ॥
 एवं युयुधिरे वीराः सरब्धाः क्रुद्रपाण्डवाः ।
 परस्परमुदीक्षन्तः परस्परकृतागसः ॥ १३
 तेषां ददशिरै कोपाद्भृशं युमिततेजसाम् ।
 युयुत्सुनामिवाकाशे पतञ्जिवरभोगिनाम् ॥
 भीम-कर्ण-कृप-द्रोण-द्रौणि-पार्थ-साल्यकैः
 बभ्रासे स रणोद्देशः कालसूर्य इवोदितः ॥ १५
 तदासीत् तुमुलं युद्धं निघ्नतामितरेतरम् ।
 महाबलानां बलिभिर्दानवानां यथा सुरैः ॥ १६
 ततो युधिष्ठिरानीकमुद्धतार्णवानिःस्वनम् ।
 त्वदीयमवधीत सैन्यं संप्रद्रुतमहारथम् ॥ १७

श्रीवदन्तवत् ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
 मेलकण्ठेय्ये भारतमावदीपे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

तादिति । अत्रमायया अत्रकीचलेन ॥ १ ॥ 'कथं
 युयुधिरे' इत्यस्योत्तरं 'एवं युयुधिरे' इति ॥ १३
 पतञ्जिवरभोगिनामिव पतञ्जिवरो गच्छः । भोगिनः सर्पाः १४

तत् प्रभञ्जं बलं दृष्ट्वा शत्रुभिर्वृक्षमर्दितम् ।
 अलं द्रुतेन वः शूरा इति द्रोणोऽभ्यभाषत ॥
 ततः शोणहयः कुक्ष्यतुर्दन्त इव द्विपः ।
 प्रविश्य पाण्डवानीकं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् १९
 तमाविध्यच्छित्तैर्बाणैः कङ्कपत्रैर्युधिष्ठिरः ।
 तस्य द्रोणो धनुर्भिक्ष्वा तं द्रुतं समुपाद्रवत्
 चक्ररक्षः कुमारस्तु पञ्चालानां यशस्करः ।
 दधार द्रोणमायान्तं वेल्लेख सरित्तां पतिम् ॥
 द्रोणं निवारितं दृष्ट्वा
 कुमारेण द्विजर्षभम् ।
 सिंहनादरघो ह्यस्तीव्र
 साधु साध्विति भाषितम् ॥ २२
 कुमारस्तु ततो द्रोणं सायकेन महाहवे ।
 विव्याधोरस्त्रि संक्रुद्धः सिंहवच्च नदन्मुहुः २३
 संवार्थं चरणे द्रोणं कुमारस्तु महाबलः ।
 शरैरेकसाहस्रैः कृतहस्तो जितश्रमः ॥ २४
 तं शूरमार्थवतिनं मंत्रास्त्रेषु कृतश्रमम् ॥
 चक्ररक्षं पराभुन्वात् कुमारं द्विजपुङ्गवः ॥ २५
 स मर्ष्यं प्राप्य सैन्यानां
 सर्वाः प्रविचरन् दिशः ।
 तच्च सैन्यस्य गोप्ताऽऽसी-
 न्द्राग्नाजो द्विजर्षभः ॥ २६
 शिखण्डिनं द्वादशभिर्विशत्या चोत्तमौजसम्
 नकुलं पञ्चभिर्विद्धा सहदेवं च सप्तभिः ॥ २७
 युधिष्ठिरं द्वादशभि-
 र्द्रौपदेयास्त्रिभिस्त्रिभिः ।
 सात्यकिं पञ्चभिर्विद्धा
 मत्स्यं च दशभिः शरैः ॥ २८
 द्यक्षोभयद्रणे योधान यथा मुख्यमभिद्रवन् ।
 अभ्यघर्तत संप्रेक्षुः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २९
 युगन्धरस्ततो राजन् भारद्वाजं महारथम् ।
 चारयामास संकुर्वन् वातोद्धतमिवाणवम् ३०
 युधिष्ठिरं स विद्धा तु शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 युगन्धरं तु भलेन रथनीडादपातयत् ॥ ३१
 ततो विराट्पुण्डरीककयाः सात्यकिः शिबिः
 व्याघ्रदत्तश्च पाञ्चाल्यः सिंहसेनश्च वीर्यवान्
 एते चान्ये च बहवः परीक्षन्तो युधिष्ठिरम् ।
 आबुस्तस्य पन्थानं किरन्तः सायकान् बहून्

व्याघ्रवत्स्तु पाञ्चाल्यो
 द्रोणं विव्याध मार्गैः ।
 पञ्चाशतां शितै राज-
 स्तत उच्छुक्रशूर्जनाः ॥ ३४
 त्वरितं सिंहसेनस्तु द्रोणं विद्धा महारथम् ।
 प्राहसत् सहसा हृष्टस्त्रासयन् वै महारथान् ॥
 ततो विस्फार्थं नयने धनुर्ग्रामधनुष्य च ।
 तलशब्दं महत्कृत्वा द्रोणस्तं समुपाद्रवत् ३६
 ततस्तु सिंहसेनस्य शिरः कायात् सकुण्डलम्
 व्याघ्रदत्तस्य चाकम्भ्य मल्लाम्भ्यामाहरदली ॥
 तान् प्रमुष्य शरव्रातैः पाण्डवानां महारथान्
 युधिष्ठिररथाभ्याशे तथौ मृत्युरिवान्तकः ॥
 ततोऽभवन्महाशब्दो राजन् यौधिष्ठिरबले
 हतो राजेति योधानां समीपस्त्रे यतव्रते ॥ ३९
 अनुवन् सैनिकास्तत्र दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रमम्
 अद्य राजा धार्तराष्ट्रः कृतार्थो वै भविष्यति
 अस्मिन् महर्ते द्रोणस्तु पाण्डवं गृह्य हर्षितः ।
 आगमिष्यति नो नूनं धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ।
 एवं सञ्जल्पतां तेषां तावकानां महारथः ।
 आयाज्येन कौन्तेयो रथघोषेण नादयन् ॥
 शोणितोदां रथावती कृत्वा विशसने नदीम्
 शूरास्त्रिचयसंकीर्णां प्रेतकूलापहारिणीम् ॥
 तां शरीरघमहाफेनां प्रासमत्स्यसमाकुलाम् ।
 नदीमुत्तीर्य वेगेन कुरुन् विद्राह्य पाण्डवः ॥
 ततः किराटी सहसा द्रोणानां किमुपाद्रवत् ।
 छादयन्निपुजालेन महता मोहयन्निव ॥ ४५
 शत्रिमभ्यस्यतो बाणान् संदधानस्य चानिर्ध-
 नान्तरं ददृशे कश्चित् कौन्तेयस्य यशस्विनः ॥
 न दिशो नान्तरिक्षं च न योनैव च मेदिनी
 अदृश्यन्त महाराज बाणभृता इवामवन् ॥
 नादृश्यत तदा राजंस्तत्र किञ्चन संयुगे ।
 बाणान्धकारे महति कृते गाण्डीवधन्वना ॥
 सूर्यं चास्तमनुप्राप्ते तमसा चाभिसंवृते ।
 नाहायत तदा शत्रुर्न सुहृन् च कश्चन ॥ ४९
 ततोऽवहारं चकृस्ते द्रोणदुर्गोधनादयः ।
 तान् विदिता पुनस्तस्मात्तनुद्वमनसः परान्
 स्वान्वनीकानि वीभत्सुः शनकैरवहारयत् ।
 ततोऽभितुष्टुः पार्थं प्रहृष्टः पाण्डुसञ्जयाः ॥

पञ्चालाश्च मनोज्ञाभिर्वाग्भिः सूर्यमिवधैर्यः ।
एवं स्वशिविरं प्रायाजित्वा शत्रून् धनञ्जयः ॥
पृष्ठतः सर्वसैन्यानां मुद्रितो वै स केशवः ॥

मसारगल्वर्कसुवर्णरूपै-
वैजप्रवालरुफटिकैश्च मुख्यैः ।
चित्रे रथे पाण्डुसुतो बभासे
नक्षत्रचित्रे वियतीव चन्द्रः ॥ ५४

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि प्रथमदिवसावहारे
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समाप्तं द्रोणाभिषेकपर्वं ॥

संशप्तकवधपर्व २

१७

सञ्जय उवाच ।

ते सेने शिविरं गत्वा न्यविशेतां विशांपते
यथाभारं यथान्यायं यथागुल्मं च सर्वशः १
कृत्वाऽवहारं सैन्यानां द्रोणः परमदुर्मताः ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य सर्वोऽभिदमब्रवीत् ॥ २
उक्तमेतन्मया पूर्वं न तिष्ठति धनञ्जये ।
शक्यो ग्रहीतुं संग्रामे देवैरपि युधिष्ठिरः ॥ ३
इति तद्रः प्रयततां कृतं पार्थेन संयुगे ।
मा विशङ्कीर्ष्वामो महामजेयौ कृष्णपाण्डवौ ४
अपनीते तु योगेन केनचिच्छ्रेतवाहने ।
तत एष्यति ते राजन् वशमेव युधिष्ठिरः ॥ ५
कश्चिदाह्वय तं संहृद्ये देशमन्यं प्रकर्षतु ।
तमजित्वा न कौन्तेयो निवर्तेत कथंचन ॥ ६
एतस्मिन्नन्तरे शून्ये धर्मराजमहं नृप ।
ग्रहीष्यामि चमूं भिस्त्वा धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः
अर्जुनेन विहीनस्तु यदि नोत्सृजते रणम् ।
मासुपायान्तमालोक्य गृहीतं विद्धि पाण्डवम्
एवं तेऽहं महाराज धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
समानेष्प्यामि संगणं वशमद्य न संशयः ॥ ९
यदि तिष्ठति संग्रामे मुहूर्तमपि पाण्डवः ।
अथापयाति संग्रामाद्विजयाच्चद्विशिष्यते १०
सञ्जय उवाच ।

द्रोणस्य तद्वचः श्रुत्वा भ्रिगुर्ताधिपतिस्तदा
प्रावृत्तिः सहितो राजभिर्दं वचनमब्रवीत् ॥

वयं विनिकृता राजन् सदा गाण्डीवधन्वना
अनागः स्वपि चागस्तत्कृतमस्मासु तेन वै ॥

ते वयं स्मरमाणास्तान्
विनिकारान् पृथग्विधान् ।
कोधाग्निना दह्यमाना
नशेमहि सदा निशि ॥ १३
स नो दिष्ट्यास्त्रसम्पन्नश्चक्षुर्विषयमागतः ।
कर्तारः स्म वयं कर्म यश्चिकीर्षाम हृद्गतम् १४
भवतश्च त्रियं यत्स्यादस्माकं च यशस्करम्
वयमेनं हनिष्यामो निकृष्यामो घनाद्वहिः १५
अद्यास्त्वनर्जुना भूमिरभ्रिगुर्ताऽथ वा पुनः ।
सत्यं ते प्रतिजानीमो नैतन्मिथ्या भविष्यति
एवं सत्यरथश्चोक्ता सत्यवर्मा च भारत ।
सत्यव्रतश्च सत्येषुः सत्यकर्मा तथैव च १७
सहिता भ्रातरः पञ्च रथानामयुतेन च ।
न्यवर्तन्त महाराज कृत्वा शपथमाहवे ॥ १८
मालवास्तुण्डिकेराश्च रथानामयुतेस्त्रिभिः ।
सुशर्मा च नरव्याघ्रस्त्रिगर्तः प्रस्थलाधिपः ॥
मावेहकैर्लेलिखितैश्च सहितो मद्रकैरपि ।
रथानामयुतेनैव सोऽगममङ्गारुभिः सह २०
नानाजनपदेभ्यश्च रथानामयुतं पुनः ।
समुत्थितं विशिष्टानां शपथार्थमुपागमत् २१
ततो ज्वलनमानचर्यं हुत्वा सर्वे पृथक् पृथक्
जगृहुः कुशचीराणि चित्राणि कवचाणि च

मसार इन्द्रनीलः गल्वर्कः पद्मरागः ॥ ५४ ॥ इति
श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

* सुसार इति पाठः ।

१७

ते सेने इति ॥ १ ॥ योगेन उपायेन ॥ ५ ॥

ते च बद्धतनुनाणा घृताकाः कुशचीरिणः ।
मीचीमेखालिनो वीराः सहस्रशतदक्षिणाः २३

यज्वानः पुत्रिणो लोक्याः ।

कृतकृत्यास्तनुयजः ।

योक्ष्यमाणस्तदाऽऽत्मानं

यशसा विजयेन च ॥ २४

ब्रह्मचर्यश्रुतिमुखैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ।

प्राप्यान् लोकान् सुयुद्धेन क्षिप्रमेव धियासवः

ब्राह्मणांस्तपयित्वा च

निष्कान् दत्त्वा पृथक् पृथक् ।

गाश्च वासांसि च पुनः

समाभाष्य परस्परम् ॥ २६

प्रज्वाल्य कृष्णवर्मानमुपागम्य रणव्रतम् ।

तस्मिन्नग्नौ तदा चक्रुः प्रतिज्ञां दृढनिश्चयाः

शृण्वतां सर्वभूतानामुच्चैर्वाचो बभाषिरे ।

सर्वं धनञ्जयवधे प्रतिज्ञां चापि चक्रिरे २८

ये धै लोकाश्चावतिनां ये चैव ब्रह्मघातिनाम्

मद्यपस्य च ये लोकाः शुकदाररतस्य च २९

ब्रह्मस्वहारिणश्चैव राजपिण्डापहारिणः ।

शरणागतं च त्यजतो याचमानं तथा व्रतः

अगारदाहिनां धैव ये च गां निम्नतामपि ।

अपकारिणां च ये लोका ये च ब्रह्मद्विषामपि

स्वभार्यामृतकालेषु मोहाद्वै नाभिगच्छताम् ।

आह्वमैशुनिकानां च ये चाप्यात्मापहारिणां

न्यासापहारिणां ये च श्रुतं नाशयतां च ये ।

कृषिभेन युध्यमानानां ये च नीचानुसारिणाम्

नास्तिकानां च ये लोका

येऽग्निमातृपितृत्यजाम् ।

तानामुयामहे लोकान्

ये च पापकृतामपि ॥ ३४

यद्यहत्वा वयं युद्धे निर्वर्तेम धनञ्जयम् ।

तेन चाभ्यर्चितास्त्रासाह्वेन हि पराऽमुखाः

यदि त्वसुकरं लोके कर्म कुर्याम संयुगे ।

इष्टाँल्लोकान् प्राप्नुयामो वयमद्य न संशयः ३६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

एवमुक्त्वा तदा राजस्तेऽभ्यवर्तन्त संयुगे ।

आह्वयन्तोऽर्जुनं वीराः पितृशुष्टां दिशं प्रति

आहूतस्तेनैरव्याघ्रैः पार्थः परपुरञ्जयः ।

धर्मराजमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ ३८

आहूतो न निर्वर्तयमिति मे व्रतमाहितम् ।

संशप्तकाश्च मां राजन्नाह्वयन्ति महामुधे ३९

एष च भ्रातृभिः सार्धं सुशर्माऽह्वयते रणे ।

वधाय सगणस्यास्य मामनुह्रातुमर्हसि ४०

नैतच्छक्नोमि संसोदु-

माह्वानं पुरुषर्षभ ।

सत्यं ते प्रतिजानामि

हतान् विद्धि परान् युधि ॥ ४१

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतं ते तत्त्वतस्तात यद्द्रोणस्य चिकीर्षितम् ।

यथा तदनुत्तं तस्य भवेत् तत्त्वं समाचर ॥ ४२

द्रोणो हि बलवान् शूरः कृतास्त्रश्च जितश्रमः

प्रतिज्ञातं च तेनैतद्ब्रह्मणं मे महारथ ॥ ४३

अर्जुन उवाच ।

अयं धै सत्याजेद्राज-

ञ्च त्वां रक्षिता युधि ।

त्रियमाणे च पाश्चात्थ्ये

नावार्थः काममाप्स्यति ॥ ४४

हते तु पुरुषव्याघ्रे रणे सत्यजिते प्रभो ।

सर्वैरपि समेतैर्वा न ह्यातव्यं कथञ्चन ॥ ४५

सञ्जय उवाच ।

अनुह्रातस्ततो राक्षा परिष्वक्तश्च फाल्गुनः

प्रेम्णा दृष्टश्च बहुधा ह्याशिषश्चास्य योजिताः ॥

विहयिनं ततः पार्थस्त्रिगतान् प्रत्ययाद्वली ।

क्षुधितः क्षुद्धिघातार्थं सिंहो मृगगणानिव ॥

ततो दौर्बोधनं सैन्यं मुदा परमया युतम् ।

ऋतेऽर्जुनं भृशं कुर्वं धर्मराजस्य निग्रहे ॥

ततोऽन्योन्येन ते सैन्ये समाजग्मतुरोजसा ।

गङ्गासरय्वौ वेगेन प्रावृषीवोत्पणोदके ॥ ४९

संशप्तकधरपर्वणि धनञ्जययागे

लोक्याः पुण्यलोकार्हाः ॥ २४ ॥ ब्रह्मचर्यं वेदक्रताचरणं

श्रुतिर्वेदाध्ययनं ते एव सुखं प्रधानं येषु तैः कर्मभिरिति

शेषः ॥ २५ ॥ आत्मापहारिणां स्वजातिगोपकानाम् ॥ ३२ ॥

श्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ ३३ ॥ अपदान्तरमभ्यवहितम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां सप्तदशोऽध्यायः

॥ १७ ॥ + 'नरव्याघ्रः इति पाठः'

१८

सञ्जय उवाच ।

ततः संशप्तका राजन्समे देशे व्यवस्थिताः
 व्यूहानीकं रथैरेव चन्द्राकारं मुदा युताः ॥ १
 ते किराटिनमायान्तं दृष्ट्वा हर्षेण मारिष ।
 उदक्रोशच्चरव्याघ्राः शब्देन महता तदा ॥ २
 स शब्दः प्रदिशः सर्वा दिशः खं च समवृणोत्
 आवृतत्वाच्च लोकस्य नासीत् तत्र प्रतिसनः
 सोऽतीव संप्रहृष्टस्तानुपलभ्य धनञ्जयः ।
 किञ्चिदभ्युत्समयन् कृष्णमिदं वचनमब्रवीत् ॥
 पश्येतान् देवकीमातर्मुमूर्षुर्नय संयुगे ।
 भ्रातृस्त्रैर्गतकानेव रोदितव्ये प्रहर्षितान् ॥ ५

अथवा हर्षकालोऽयं

त्रैगतीनामसंशयम् ।

कुनरैर्दुरवापान् हि

लोकान् प्राप्स्यन्त्यनुत्तमान् ॥ ६

एवमुक्त्वा महाबाहुर्द्वीपकेश ततोऽर्जुनः ।
 आससाद् रणे द्यूढां त्रैगतीनामनौकिनीम्
 स देवदत्तमादाय शंखं हेमपरिष्कृतम् ।
 दध्मी वेगेन महता घोषेणापूरयन् दिशः ॥ ८
 तेन शब्देन विप्रस्ता संशप्तकवर्धनिनी ।
 विचेष्टाऽवस्थिता संख्ये ह्यमसारमयी यथा
 बाहास्तेषां विवृत्ताक्षाः स्तब्धकर्णशिरोधराः
 विष्टब्धचरणा मूत्रं रुधिरं च प्रस्रवतुः ॥ १०
 उपलभ्य ततः संहामवस्थाप्य च बाहिनीम्
 युगपत् पाण्डुपुत्राय चिक्षिपुः कङ्कपत्रिणः ॥
 तान्यर्जुनः सहस्राणि दशपञ्चमिराशुगैः ।
 अनागतान्येव शरैश्चिच्छेदाशु पराक्रमी ॥
 ततोऽर्जुनं शितैर्बाणैर्दशभिर्दशभिः पुनः ।
 प्राविध्यन्त ततः पार्थस्तानविध्यस्त्रिभिस्त्रिभिः

एकैकस्तु ततः पार्थ

राजन् विव्याध पञ्चभिः ।

स च तान् प्रतिविव्याध

द्वाभ्यां द्वाभ्यां पराक्रमी ॥ १४

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भूय एव तु संकुञ्चास्त्वर्जुनं सह केशवम् ।
 आपूरयन् शरैस्तीक्ष्णैस्तडागमिव कृष्टिभिः ॥
 ततः शरसहस्राणि प्रापतर्जुनं प्रति ।
 भ्रमराणामिव व्राताः फुल्लं द्रुमगणं वने ॥ १६
 ततः सुबाहुस्त्रिशद्विरद्विसारमयैः शरैः ।
 अविध्यद्विभुमिर्गाढं किराटे सव्यसाचिनम् ॥
 तैः किराटी किराटस्त्रैर्हमपुङ्खैरजिह्वैः ।
 शातकुंभमयापीडो बभौ सूर्य इवोत्थितः ॥
 हस्तावापं सुबाहोस्तु भलेन युधि पाण्डवः ।
 चिच्छेद तं चैव पुनः शरवर्षैरवाकितम् ॥ १९
 ततः सुशर्मा दशभिः सुरथस्तु किराटिनम् ।
 सुधर्मा सुधनुश्चैव सुबाहुश्च समापयत् ॥ २०
 तांस्तु सर्वान् पृथग्बाणैर्वानरप्रवरध्वजः ।
 प्रत्यविध्यद्गजांश्चैषां भलैश्चिच्छेद सायकान् ॥
 सुधन्वनो भन्तुश्चिच्छेदा हयांश्चास्यावधीच्छरैः
 अथास्य सशिरस्त्राणं शिरः कायादपातयत् ॥
 तस्मिन्निपतिते वीरे व्रस्तास्तस्य पदानुगाः
 व्यद्रवन्त भयाङ्गीता यत्र दीर्योधनं बलम् ॥
 ततो जघान संकुञ्चो वासविस्तां महाचमूम्
 शरजालैरविच्छिन्नैस्तमः सूर्य इवांशुभिः ॥
 ततो भग्ने बले तस्मिन् विप्रलीने समततः ।
 सव्यसाचिनि संकुञ्चे त्रैगतीन् मयमाविशत् ॥
 ते वध्यमानाः पार्थेन शरैः सज्जतपर्वभिः ।
 अमुह्यन्तत्र तत्रैव व्रस्ता मृगगणा इव ॥ २६
 ततस्त्रिगतैराद् कुञ्जस्तानुवाच महारथान् ।
 अलं द्रुतेन वः शूरानभयं कर्तुमर्हथ ॥ २७
 शप्तबाधशपथान् धोरान्सर्वसैन्यस्य पश्यतः
 गत्वा दीर्योधनं सैन्यं किं वै वक्ष्यथ मुख्यशः
 नावहास्याः कथं लोके कर्मणानेन संयुगे ।
 भवेम सहिताः सर्वे निवर्तध्वं यथाबलम् ॥
 एवमुक्तास्तु ते राजन् उदक्रोशन्मुहुर्मुहुः ।
 शंखांश्च दध्मिरे वीरा हर्षयन्तः परस्परम् ॥
 ततस्ते संन्यवर्तन्त संशप्तकगणाः पुनः ।
 नारायणाश्च गोपाला मृत्पुं कृत्वा निवर्तनम् ॥
 संशप्तकवधपर्वणि सुधन्ववधे

१८

तत इति ॥ १ ॥ इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

सञ्जय उवाच ।

दृष्ट्वा तु संनिपुत्तांस्तान् संशतकगणान् पुनः
वासुधैवं महात्मानमर्जुनः समभाषत ॥ १
चोदयाश्वान् हृषीकेश संशतकगणान् प्रति ।
नैते हास्यन्ति संग्रामं जीवन्त इति मे मतिः
पश्य मेऽस्त्रवर्धं घोरं बाहोर्निष्वसनस्य च ।
अधैतान् पातयिष्यामि क्रुद्धो रुद्रः पशूनि च
ततः कुण्णः स्मितं कृत्वा प्रतिनन्द्य शिथेन तं ।
प्रावेशयत दुर्धर्षो यत्र यत्रैच्छदजुनः ॥ ४
स रथो भ्राजतेऽत्यर्थमुद्यमानो रणे तदा ।
उद्यमानमिवाकाशे विमानं पाण्डुरैर्हयैः ५
मण्डलानि ततश्चक्रे गतप्रत्यागतानि च ।
यथा शक्ररथो राजन् युद्धे देवासुरे पुरा ६
अथ नारायणाः क्रुद्धा विधिधातुधपाणयः ।
छादयन्तः शरवातेः परिववुर्धनञ्जयम् ॥ ७
अदृश्यं च मुहूर्तेन चक्रुस्ते भरतर्षभ ।
कुण्णेन सहितं युद्धे कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् ८
क्रुद्धस्तु फाल्गुनः संस्थे द्विगुणीकृताविक्रमः ।
गाण्डीवं धनुरामुज्य तूर्णं जग्राह संयुगे ॥ ९
बद्धा च मुकुटं वक्त्रे कोधस्य प्रतिलक्षणम् ।
देवदत्तं महाशङ्खं पूरयामास पाण्डवः ॥ १०
अथास्त्रमरिसंघघ्नं त्वाष्ट्रमभ्यस्यदजुनः ।
ततो रूपसहस्राणि प्रादुरासन् पृथक् पृथक् ॥
आत्मनः प्रतिरूपैस्तेनानारूपैर्विमोहिताः ।
अन्योन्येनार्जुनं मत्वा स्वमात्मानं च जग्निरे
अयमर्जुनोऽयं गोविन्द इमौ पाण्डवयादवौ
इति तुवाणाः संभूढा जघ्नुरन्योन्यमाहवे ॥
मोहिताः परमास्त्रेण क्षयं जग्मुः परस्परम् ।
अशोभन्त रणे योधाः पुष्पिता इव किंशुकाः
ततः शरसहस्राणि तैर्विमुक्तानि मस्मसात् ।
कृत्वा तदस्त्रं तान् वीराननयद्यमसादनम् ॥
अथ प्रहस्य बीभत्सुर्ललितान्मालवानपि ।
माघेष्ठकांस्त्रिगर्ताश्च योधेयांश्चादयच्छरैः ॥
ते हन्यमाना वीरेण क्षत्रियाः कालबोदिताः
व्यसृजच्छरजालानि पार्थे नानाविधानि च ॥
न ध्वजो नाजुनस्तत्र न रथो न च केशध्वजः ।

प्रत्यदृश्यत घोरेण शरवर्षेण संवृतः ॥ १८
ततस्ते लब्धलक्षत्वादभ्योन्यमभिबुक्नुः ।
हतौ कृष्णाविति प्रीत्या वासांस्यादुधुवुस्तदा
भेरी-सुदङ्ग-शङ्खाश्च दध्मुर्वीराः सहस्रशः ।
सिंहनादरवांश्चोभ्रांश्चकिरे तत्र मारिष ॥ २०
ततः प्रसिष्विदे कुण्णः विचित्रार्जुनमग्रीत
क्वासि पार्थ न पश्येत्वां कचिज्जीवसि शत्रुहन्
तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा त्वरमाणो धनञ्जयः ।
वायव्यास्त्रेण तैरस्तां शरवृष्टिमपाहरत् ॥ २२
ततः संशतकमातान् सांभ्वद्विपरयायुधान् ।
उवाह भगवान् वायुः शुष्कपर्णचयानिव ॥
उद्यमानास्तु ते राजन् बहुशोभन्त वायुना ।
प्रतीनाः पक्षिणः काले वृक्षेभ्य इव मारिष ॥
तांस्तथा व्याकुलीकृत्य त्वरमाणो धनञ्जयः ।
जघान निशितैर्बाणैः सहस्राणि शतानि च ॥
शिरोसि भङ्गिरहरद्वाहनपि च सायुधान् ।
हस्तिहस्तोपमांश्चोरून् शरैरुर्व्यामपातयत् ॥
पृष्ठाच्छिन्नान् विचरणान्
बाहुपाश्वक्षणाकुलान् ।
नानाङ्गावयवैर्हीना-
श्चकारारीन् धनञ्जयः ॥ २७
गन्धर्वनगराकारान्
विधिवत्कल्पितान् रथान् ।
शरैर्विशकलीकुर्व-
श्चक्रे व्यश्वरथद्विपान् ॥ २८
मुण्डतालवनानीव तत्र तत्र चकाशिर ।
छिन्ना रथध्वजमाताः केचित्तत्र कचित्कचित्
सोत्तरायुधिनी नागाः सपताकांकुशध्वजाः
पेतुः शकाशनिहता बुभुवन्त इवाचलाः ॥
चामरापीडकवचाः सस्तांवनयनास्तथा ।
सारोहास्तुरगाः पेतुः पार्थबाणहताः क्षितौ ॥
विप्रविद्धासिनखराश्लिखवर्मैर्दृशकयः ।
पत्तयश्लिखवर्मोणः कृपणाः शेरतः हताः ॥ ३२
तैर्हैतैर्हन्यमानैश्च पतद्भिः पतितैरपि ।
म्रमद्भिर्निष्टनद्भिश्च क्रूरमायोधनं वभौ ॥ ३३
रजश्च सुमहद्भातं शान्तं रुधिरवृष्टिभिः ।
मही चाप्यभवदुर्गा कबन्धशतसंकुला ॥ ३४

१९

दृष्ट्वाते ॥ १॥ सोतरायुधिनः उपरितैर्योधैः सहिताः ॥ ३० ॥ *आकाशं विमानैरिति पाठः ।

तद्वभौ रौद्रवीभत्सं बीभत्सोर्यानिमाहवे ।
आक्राडमिव रुद्रस्य घ्नतः कालात्यये पशून्
ते वध्यमानाः पार्थेन व्याकुलाश्च रथद्विपाः ।
तमेवामिमुखाः क्षीणाः शक्रस्यातिथितां गताः
सा भूमिर्मरतश्रेष्ठ निहतैस्तेर्महारथैः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशतकवधपर्वणि अर्जुनसंशतकयुद्धे
ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

सञ्जय उवाच ।

परिणाम्य निशां तां तु भारद्वाजो महारथः
उक्त्वा सुबहुराजेन्द्र वचनं वै सुयोधनम् १
विधाय योगं पार्थेन संशतकगणैः सह ।
निष्क्रान्ते च तदा पार्थे संशतकवधं प्रति ॥

व्यूढानीकस्ततो द्रोणः

पाण्डवानां महाचभूम् ।

अभ्यथाद्भरतश्रेष्ठ

धर्मराजजिघृक्षया ॥

व्यूढं दृष्ट्वा सुपर्णं तु भारद्वाजकृतं तदा ।

व्यूहेन मण्डलार्थेन प्रत्यव्यूहयुधिष्ठिरः ।

सुखं त्वासीत् सुपर्णस्य भारद्वाजो महारथः

शिरो युयोधनो राजा सोदर्यैः सानुगैर्वृतः ।

चक्षुषी कृतवर्माऽऽसीद्भीतमश्वास्यतां वरः ॥

भूतशर्मा क्षेमशर्मा करकाशश्च वीर्यवान् ।

कलिगाः सिंहलाः प्राच्याः

शूराभीरा दशेरकाः ॥

शका यवनकाम्बोजास्तथा हंसपथाश्च ये ।

ग्रीवायां शूरसेनाश्च द्रुदा मद्रकंकयाः ॥ ७

गजाश्वरथपत्न्योघास्तस्थुः परमदंशिताः ।

भूरिश्चिवास्तथा शक्यः सोमदत्तश्च बालिहकः

अक्षौहिण्या वृता वीरा

दक्षिणं पार्श्वमाश्लिताः ।

विन्दानुविन्दावावन्थी

काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥

आस्तीर्णां संवभौ सर्वां प्रेतीभूतैः समन्ततः ॥
एतस्मिन्नन्तरे चैव प्रमत्ते सत्यसाचिनि ।
व्यूढानीकस्ततो द्रोणो युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥
तं प्रत्यगृह्णंस्त्वरिता व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥
युधिष्ठिरं परीप्सन्तस्तदासीत् तुमुलं महत् ॥

वामं पार्श्वं समाश्लित्य द्रोणपुत्राग्रतः स्थिताः
पृष्ठे कलिङ्गाः साम्बघ्ना मागधाः पौण्ड्रमद्रकाः

गान्धाराः शकुनाः प्राच्याः

पार्वतीया वसातयः ।

पुच्छे वैकर्तनः कर्णः

सपुत्रह्वातिबान्धवः ॥ ११

महत्या सनया तस्यौ नानाजनपदोत्थया ।

जयद्रथो भीमरथः संपातिर्धूमनो जयः १२

भूमिजयो वृषकाथो नैषधश्च महाबलः ॥

वृता बलेन महता ब्रह्मलोकपरिष्कृताः ॥ १३

व्यूहस्योरासि ते राजन् स्थिता युद्धविशारदाः

द्रोणेन विहितो व्यूहः पदात्यश्वरथद्विपैः ॥

वातोद्भूतार्णवाकारः प्रवृत्त इव लक्ष्यते ।

तस्य पक्षप्रपक्षेभ्यो निष्पतन्ति युयुत्सवः ॥

सविद्युस्तनिता मेघाः

सर्वदिग्भ्य इवोष्णगे ।

तस्य प्राग्ज्योतिषो मध्ये

विधिवत् कल्पितं गजम् ॥ १६

आश्लितः शुश्रुभे राजक्षंशुमानुदये यथा ।

माद्वयदामवता राजन् श्वेतच्छत्रेण धार्यता ॥

कृत्तिकायोगयुक्तेन पौर्णमास्यामिवेन्दुना ।

नीलाञ्जनचयप्रभ्यो मदान्धो द्विरदो बभौ ॥

अतिवृष्टो महामैवैर्यथा स्थात पर्वतो महान् ।

नानानुपतिभिर्दिशिर्विधिघातुघभृणैः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि धीक्रायानुविंशोऽध्यायः
॥ १९ ॥ × उक्तस्तवाहं रा० इति पाठः

२०
परिणाम्येते ॥ १ ॥ उष्णगे घर्मालये ॥ १६ ॥
पौर्णमास्यां कृत्तिकायोगयुक्तेन इन्दुना वारदपूर्णचन्द्रेणेत्यर्थः
॥ १८ ॥

समन्वितः पार्वतीयैः शक्रो देवगणैरिव ।
ततो युधिष्ठिरः प्रेक्ष्य द्यूहं तमतिमानुपम् ॥
अजय्यमरिभिः संख्ये पार्षते वाक्यमब्रवीत्
ब्राह्मणस्य वशं नाहमियामथ यथा प्रभो ।
पारावतसवर्णाश्च तथा नीतिर्विधीयताम् ॥

धृष्टद्युम्न उवाच ।

द्रोणस्य यतमानस्य वशं नैष्यसि सुमत ।
अहमावारिष्यामि द्रोणमद्य सहायुगम् ॥ २२ ॥
मयि जीवति वीरव्य नोद्वेगं कर्तुमर्हसि ।
न हि शक्तो रणे द्रोणो विजेतुं मां कथंचन ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा किरन्वाणान्

हुपदस्य सुतो बली ।

पारावतसवर्णाश्च

खयं द्रोणमुपाद्रवत ॥ २४ ॥

अनिष्टदर्शनं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नमवस्थितम् ।
क्षणेनैवामवद्रोणो नातिदृष्टमना इव ॥ २५ ॥
तं तु संप्रेक्ष्य पुनस्ते दुर्मुखः शत्रुकर्षणः ।
प्रियं विदिकीपुर्द्रोणस्य धृष्टद्युम्नमवारयत् ॥ २६ ॥
स संप्रहारस्तुलः सुधोरः समपद्यत ।
पार्षतस्य च शूरस्य दुर्मुखस्य च भारत २७ ॥
पार्षतः शरजालेन क्षिप्रं प्रच्छाद्य दुर्मुखम् ।
भारद्वाजं शरीरेण महता समवारयत् ॥ २८ ॥
द्रोणमावारितं दृष्ट्वा भृशायस्तस्तवात्मजः ।
नानाल्लिङ्गैः शरघातेः पार्षते सममोहयत् २९ ॥
तथोर्विषक्तयोः संख्ये पाञ्चाल्यकुरुसुख्ययोः
द्रोणो यौधिष्ठिरं सैन्यं बहुधा व्यधमच्छरैः

अनिलेन यथाऽग्राणि

विच्छिन्नानि समन्ततः ।

तथा पार्थस्य सैन्यानि

विच्छिन्नानि वचिन्वत् ॥ ३१ ॥

दृष्ट्वा तैमिव तदुद्धमासीन्मधुरदर्शनम् ।

तत उन्मत्तवद्राजनिर्मयादमवर्तत ॥ ३२ ॥

नैव खेन परे राजकाशायन्त परस्परम् ।

अनुमानेन संक्षामिर्मुहं तत समवर्तत ॥ ३३ ॥

बुद्धामणिषु निष्पेषु भूषणेष्वपि वर्मसु ।

तेषामादिर्यवर्णभा रश्मयः प्रचकाशिरै ॥

तत्प्रकीर्णपताकानां रथवारणवाजिनाम् ।

बलाकाशबलाभ्रान् ददशै रूपमाहवे ॥ ३५ ॥

नरानिव नरा जमुकुदग्राश्च हया हयान् ।
रथाश्च रथिनो जघ्रुर्वारणा वरवारणान् ३६ ॥
समुच्छिन्नपताकानां गजानां परमद्विषैः ।
क्षणेन तुमुलो धोरः सन्नामः समपद्यत ॥ ३७ ॥
तेषां संसक्तगात्राणां कर्षताभितरेतरम् ।
दन्तसङ्घातसङ्घर्षात् सभ्रमोऽशिरजायत ॥
विप्रकीर्णपताकास्ते विषाणजनिताभ्रयः ।
वभ्रुवुः खं समासाद्य सविद्युत् इवाम्बुदाः ३९ ॥
विक्षिपद्भिर्नदद्भिश्च निपतद्भिश्च वारणैः ।
संबभूव मही कीर्णां मेघैर्धौरेव शारदा ४० ॥
तेषामाहन्त्यमानानां वाणतोमरकृष्टिभिः ।
वारणानां रवो जज्ञे मेघानामिव सङ्घ्रवे ४१ ॥
तोमराभिहताः केचिद्वाणैश्च परमद्विषाः ।
विश्वेसुः सर्वनागानां शर्वमेवापरेऽवजन् ४२ ॥
विषाणाभिहताश्चापि केचित्तत्र गजा गजैः ।
चक्रुरार्तस्त्वनं धोरमुत्पातजलदा इव ॥ ४३ ॥
प्रतीपाः क्रियमाणाश्च वारणा वरवारणैः ।
उन्मथ्य पुनराजग्मुः प्रेरिताः परमांकुशैः ४४ ॥
महामात्रैर्महामात्रास्ताडिताः शरतोमरैः ।
गजेभ्यः पृथिवीं जग्मुर्मुक्तप्रहरणांकुशैः ४५ ॥
निर्मेतुष्याश्च मातङ्गा विनदन्तस्ततस्ततः ।
छिन्नाग्राणीव संपेतुः संप्रविश्य परस्परम् ४६ ॥
हतान् परिवहन्तश्च पतितान् पतितायुधान्
दिशो जग्मुर्महानागाः केचिदेकचरा इव ४७ ॥
ताडितास्ताड्यमानाश्च तोमरार्ष्टिपरख्यधैः ।
पेटुरार्तस्त्वनं कृत्वा तदा विशसने गजाः ४८ ॥
तेषां शैलोपमैः कायैर्निपतद्भिः समन्ततः ।
आहता सहसा भूमिश्चकम्पे च ननाद च ४९ ॥
सादितैः सगजारोहिः सपताकैः समन्ततः ।
मातङ्गैः शुश्रुमे भूमिर्विकीर्णैरिव पर्वतैः ५० ॥
गजस्थाश्च महामात्रा निर्मिन्नहृदया रणे ।
रथिभिः पातिता भूयैर्विकीर्णांकुशतोमराः ॥
क्रौञ्चवद्विनदन्तोऽन्ये नाराचाभिहता गजाः
परान् खांश्चापि सृजन्तः परिपेटदिशो दश
गजाभ्वरथयोधानां शरीरौघसमावृता ।
बभूव पृथिवी राजन् मांसशोणितकदम्बा ५३ ॥
प्रमथ्य च विषाणाभिः समुत्क्षिप्ताश्च वारणैः ।
सचक्राश्च विचक्राश्च रथैरेव महारथाः ५४ ॥

अनिष्टदर्शनं स्मरत्युद्देतुत्वात् ॥ २५ ॥ रुशायस्तोऽतिप्रयत्नवान् ॥ २९ ॥ एकनराः द्विषान्तरदर्शनादहाः ॥ ४४ ॥

रथाश्च रथिभिर्हीना निर्मुप्याश्च वाजिनः ।
 हतारोहाश्च मातङ्गा दिशो जन्मुर्मयातुराः ५५
 जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
 इत्यासीत् तुमुलं युद्धं न प्राज्ञायत किञ्चन ५६
 आगुल्फेभ्योऽवसोदन्ते नरा लोहितकर्दमैः ।
 दीप्यमानैः परिक्षिता दावैरिव महाद्रुमाः ५७
 शोणितैः सिच्यमानानि वस्त्राणि कवचानि च
 लत्राणि च पताकाश्च सर्वे रक्तमदृश्यत ५८
 हयौघाश्च रथौघाश्च नरीघाश्च निपातिताः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

सञ्जय उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो द्रोणं दृष्ट्वाऽन्तिकमुपागतम्
 महता शरवर्षेण प्रत्यगृह्णादभीतवत् ॥ १
 ततो हलहलाशब्द आसीद्यौधिष्ठिरं बले ।
 जिघृक्षति महसिंहे गजानामिव यूथपम् २
 दृष्ट्वा द्रोणं ततः शूराः सत्यजित् सत्यविक्रमः
 युधिष्ठिरमभिप्रेत्युराचार्यं समुपाद्रवत् ॥ ३
 तत आचार्यपाञ्चाल्यौ युयुधाते महाबलौ ।
 विश्वोभयन्तौ तत् सैन्यमिन्द्रवैरोचनाविव ४
 ततो द्रोणं महेष्वासः सत्यजित्सत्यविक्रमः
 अविध्यजिज्ञासाप्रेण परमास्त्रं विदर्शयन् ॥ ५
 तथास्य सारथेः पञ्च शरान् सर्पविषोपमान्
 अमुञ्चदन्तकप्रल्यान् संसृमोहास्य सारथिः ६
 अथास्य सहसाऽविध्यद्भयान् दशमिराशुगैः
 दशभिर्दशभिः क्रुद्ध उभौ च पाणिसारथी ७
 मण्डलं तु समावृत्य विचरन् पृतनामुखे ।
 ध्वजं चिच्छेद च क्रुद्धो द्रोणस्यामित्रकर्षणः
 द्रोणस्तु तत्समालोक्य चरितं तस्य संयुगे ।
 मनसा चिन्तयामास प्राप्तकालमरिन्दमः ९
 ततः सत्यजितं तीक्ष्णैर्दशभिर्मर्मभेदिभिः ।
 अविध्यच्छीघ्रमाचार्यं श्लिष्टवास्य सशरं धनुः
 स शीघ्रतरमादाय धनुरन्यत् प्रतापवान् ।

संक्षुण्णाः पुनरावृत्य बहुधा रथनेमिभिः ५९
 सगजौघमहावेगः परासुनरशैबलः ।
 रथौघतुमुलावर्तः प्रवभौ सैन्यसागरः ॥ ६०
 ते बाहनमहानौमियोधा जयधनैविणः ।
 × अवगह्याथ मज्जन्तो नैव मोहं प्रचक्रिरे ६१
 शरवर्षाभिवृष्टेषु योधेष्वञ्जितलक्ष्मसु ।
 न तेष्वाञ्जिततां लेभे कश्चिदाहतलक्षणः ६२
 वर्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयङ्करे ।
 मोहयित्वा परान् द्रोणो युधिष्ठिरमुपाद्रवत्
 संशतकवधपर्वणि संकुलयुद्धे

द्रोणमभ्यहनद्राजंस्त्रिशता कङ्कपत्रिभिः ११

दृष्ट्वा सत्यजिता द्रोणं

अस्यमानमिवाहवे ।

वृकः शरशतैस्तीक्ष्णैः

पाञ्चाल्यो द्रोणमार्दयत् ॥ १२

संछाद्यमानं समरे द्रोणं दृष्ट्वा महारथम् ।

युक्रुशुः पाण्डवा राजन् वस्त्राणि दुधुवुश्च ह

वृकस्तु परमक्रुद्धो द्रोणं पृथ्वा स्तनान्तरे

विठ्वाध बलवान् राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥

द्रोणस्तु शरवर्षेण छद्यामानो महारथः ।

धेगं चक्रे महावेगः क्रोधादुद्धृत्य चक्षुषा १५

ततः सत्यजितश्चापं छित्त्वा द्रोणो वृकस्य च

पङ्क्तिभिः ससृतं सहयं शरैर्द्रोणोऽवधीवृकम्

अथान्यद्भुतादाय सत्यजिद्वेगवत्तरम् ।

साश्वं ससृतं विशिखैर्द्रोणं विठ्वाध सध्वजं

स तत्र मसृपे द्रोणः पाञ्चाल्येनार्दितो मृधे ।

ततस्तस्य विनाशाय सत्वरं व्यसृजच्छरान्

हयान् ध्वजं धनुर्मुष्टिमुभौ च पाणिसारथी

अवाकिरत् ततो द्रोणः शरवर्षैः सहस्रशः १९

तथा संछिद्यमानेषु कामुकेषु पुनः पुनः ।

पाञ्चाल्यः परमास्त्रहः शोणाश्वं समयोधयत्

अचित्तात् मोहं आहतलक्षणे चस्तचिन्हः ॥ ६२ ॥ इति

श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकार्यं विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

× अवगाह्याप्यमज्जन्तो वैरमोहमिति पाठः ।

२१

तत इति ॥ १ ॥

शिखण्डिनं द्वादशभिर्विशत्या चोत्तमौजसां
वसुधानं च भलेन प्रेषयद्यमसादनम् ॥ ५५
अशीत्या क्षत्रवर्माणं पश्चिंशत्या सुदक्षिणम् ।
क्षत्रदेवं तु भलेन रथनीडादपातयत् ॥ ५६
युधामन्युं चतुःषष्ठ्या शिशता चैव सात्यकिं
विज्झा रुक्मरथस्तूर्णं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥
ततो युधिष्ठिरः क्षिप्रं गुरुतो राजसत्तमः ।
अपायाल्लवनैरश्वैः पाञ्चाल्यो द्रोणमभ्ययात् ॥
तं द्रोणः सधनुष्कं तु साश्वयन्तारमाक्षिणोत्
स हतः प्रापतद्भूमौ रथाज्ज्योतिरिवाम्बरात् ॥
तस्मिन् हते राजपुत्रे पञ्चालानां यशस्करे ।
हतद्रोणं हतद्रोणमित्यासीक्षः सनो महान् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशतकवधपर्वणि द्रोणयुद्धे
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

धृतराष्ट्र उवाच ।
भारद्वाजेन भग्नेषु पाण्डवेषु महामुचे ।
पञ्चालेषु च सर्वेषु कञ्चिदन्योऽभ्यवर्तत ॥ १
आर्यायुद्धे मतिं कृत्वा क्षत्रियाणां यशस्करीम्
असेवितां कापुरुषैः सेवितां पुरुषवैभैः ॥ २
स हि वीरोत्तमः शूरो
यो भग्नेषु निवर्तते !
अहो नासीत् पुमान् कश्चिद्
दृष्ट्वा द्रोणं व्यवस्थितम् ॥ ३
लुम्भमाणमिव व्याघ्रं प्रभिसमिव कुङ्कुरम् ।
त्यजन्तमाहवे प्राणान् सन्नद्धं चित्रयोधिनम्
महेष्वासं नरव्याघ्रं द्विपतां भयवर्धनम् ।
कृतबलं सत्यनिरतं दुर्योधनहितादिपिणम् ॥ ५
भारद्वाजं तथाऽनीकं दृष्ट्वा शूरमवस्थितम् ।
के शूराः संन्यवर्तन्त तन्ममाचक्ष्व सज्जय ॥ ६
सज्जय उवाच ।
तान् दृष्ट्वा चलितान् संख्ये
प्रणुजान् द्रोणसायकैः ।

पञ्चालान् पाण्डवान् मत्स्यान्
सज्जयांश्चेदिकेकयान् ॥ ७

द्रोणचापभिसुकेन शरैर्धेणाशुहारिणा ।
सिन्धोरेव महौघेन द्विगमाणान्यथा ह्रवान्
कौरवाः सिंहनादेन नानावाद्यस्वनेन च ।
रथद्विपनरांश्चैव सर्वतः समवारयन् ॥ ९

तान् पश्यन् सैन्यमध्यस्थो
राजा सज्जनसंपुतः ।

दुर्योधनोऽब्रवीत् कर्णं
प्रहृष्टः प्रहसन्निव ॥ १०

दुर्योधन उवाच ।

पश्य राधेय पञ्चालान् प्रणुजान् द्रोणसायकैः
सिंहेनैव मृगान् वन्यांस्त्रासितान् दृढधन्वना
नैते जातु पुनर्दुस्समीहेयुरिति मे मतिः ।
यथा तु भग्ना द्रोणेन वातेनैव महादुःसा ॥ १२
अयं मानाः शरैरेते रुक्मपुङ्गवैर्हतात्मना ।
पथा नैकेन गच्छन्ति धूम्रेनावास्ततस्ततः ॥ १३

२२

भारद्वाजेति ॥ १ ॥

उभयत्र विद्धेति शेषः ॥ ५५ ॥ पाञ्चाल्यो नाम्ना ॥ ५८ ॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकविंशोऽध्यायः
॥ २१ ॥

सखिरुद्राश्च कौरव्यैर्द्रोणेन च महात्मना ।
 मृतेऽन्ये मण्डलीभूताः पावकेनेव कुञ्जराः १४
 अमरैरेव चाविष्टा द्रोणस्य निशितैः शरैः ।
 अन्योन्यं समलीयन्त पलायनपरायणाः १५
 एष भीमो महाकोपी ह्रीनः पाण्डवसृजयैः ।
 मदीयैरावृतो योयैः कर्णं नन्दयतीव माम् १६
 व्यक्तं द्रोणमयं लोकमद्य पश्यति दुर्मतिः ।
 निराशो जीविताज्ञमद्य राज्याच्च पाण्डवः
 कर्णं उवाच ।

नैष जातु महाबाहुर्जीवन्नाहवमुत्सृजेत् ।
 न चेमान् पुरुषस्यास्मिन्निहनादान् सहिष्यति
 न चापि पाण्डवा युद्धे भज्येरञ्जिते मे मतिः
 शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः १९
 विषाग्निघ्नतस्त्रैस्तान् वनवासं च पाण्डवाः
 स्मरमाणान् हास्यन्ति संग्राममिति मे मतिः
 निवृत्तो हि महाबाहु-
 रमितौजा द्रुकोदरः ।
 वरान् वरान् हि कौन्तेयो
 रथोदारान् हनिष्यति ॥ २१
 अस्मिन्ना धनुषा शक्त्या हृषीर्गर्गैर्न रथैः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि द्रोणयुद्धे

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

धृतराष्ट्र उवाच ।
 सर्वेषामेव मे ब्रूहि रथाचिह्नानि सज्जय ।
 ये द्रोणमभ्यवर्तन्त क्रुद्धा भीमपुरोगमाः १
 सज्जय उवाच ।
 क्रुद्धवर्णैर्हृष्यैर्द्वौ तयाचच्छन्तं वृकोदरम् ।
 रजताश्वस्ततः शूरः शैनेयः संन्यवर्तत ॥ २
 सारङ्गाश्चो युधामन्युः स्वयं प्रत्वरयन् हयान्
 पर्यवर्तत दुर्धर्षः क्रुद्धो द्रोणरथं प्रति ॥ ३
 पारावतसवर्णस्तु हेमभाण्डमैहाजयैः ।

आयसेन च दण्डेन घ्रातान् घ्रातान्हनिष्यति
 तमेनमनुवर्तन्ते

सात्यकिप्रमुखा रथाः ।

पञ्चालाः केकया मत्स्याः

पाण्डवाश्च विशेषतः ॥ २३

शूराश्च बलवन्तश्च विक्रान्ताश्च महारथाः ।

विनिघ्नन्तश्च भीमेन संवधेनाभिचोदिताः ॥

ते द्रोणमभिवर्तन्ते सर्वतः कुरुपुङ्गवाः ।

वृकोदरं परीक्षन्तः सूर्यमग्नगणा इव ॥ २५

एकायनगता ह्येते पीडयेयुर्धृतव्रतम् ।

अरक्षमाणं शलभा यथा दीपं सुसूचिवः ॥ २६

असंशयं कृतास्त्राश्च पर्यास्ताश्चापि वारणे ।

अतिभारमहं मन्ये भारद्वाजे समाहितम् २७

शीघ्रमनुगमिष्यामो यत्र द्रोणो व्यवस्थितः ।

कोका इव महानागं मा धै हन्त्युर्धृतव्रतम् २८

सज्जय उवाच ।

राधेयस्य वचः श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्ततः

प्रावृभिः सहितो राजन् प्रायाद्रोणरथं प्रति

तत्रारवो महानासीदिकं द्रोणं जिघांसाताम्

पाण्डवानां निवृत्तानां नानावर्णैर्हयोत्तमैः

पाञ्चालराजस्य सुतो धृष्टद्युम्नो न्ववर्तत ४

पितरं तु परिप्रेप्सुः

क्षत्रधर्मा यतव्रतः ।

सिद्धिं चास्य परां कांक्षन्

शोणाश्वः संन्यवर्तत ॥ ५

पद्मपत्रनिर्भाश्वान्

मल्लिकाक्षान् स्वलंकृतान् ।

शौखण्डिः क्षत्रदेवस्तु

स्वयं प्रत्वरयन् ययौ ॥ ६

कोको वृकः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
 नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

सर्वेषामिति । रथाचिह्नानि रथशब्दो ह्ययोपलक्षणम् ।

रथान् हयान् चिन्हानि च्वाञ्चेत्यर्थः ॥ १ ॥ व्यापच्छन्तं

निवर्तमानम् ॥ २ ॥ 'सितनीलाक्षणे वर्णः सारंगसदृशश्च स' ॥ ३

'पारावतकर्मोत्तामः सितनीलसमन्वयात्' ॥ ४ ॥ शोणः

कोकनदच्छविः ॥ ५ ॥ मल्लिकाक्षानि मेलक्षणान् ॥ ६ ॥

वर्शनीयास्तु काम्बोजाः शुक्रपत्रपरिच्छदाः
बहन्तो नकुलं शीघ्रं तावकानभिदुद्रुवुः ७
कृष्णास्तु भेदसङ्काशा अवहणुत्समोजसम् ।
कुर्धवाभिन्सन्धाय कुलं युद्धाय भारत ॥ ८
तथा तिष्ठिरिकल्माषा हया वातसमा जवे
अवहंरुगुले युद्धे सहदेवमुदायुधम् ॥ ९
वन्तवर्णास्तु राजानं कालवाला युधिष्ठिरम्
भूमिवेगा नरव्याघ्रमवहन् वातरंहसः ॥ १०
हेमोत्तमप्रतिच्छदः ह्यैवातसमैर्जवे ।
अभ्यवर्तन्त सैन्यानि सर्वोप्येव युधिष्ठिरम् ॥

राक्षस्त्वनन्तरो राजा

पाञ्चाल्यो द्रुपदोऽभवत् ।

जातरूपमयच्छत्रः

सर्वैस्तैरभिरक्षेतः ॥ १२

ललामैर्हरिभिर्मुक्तः सर्वैश्चन्द्रक्षमेर्गुधि ।
राज्ञां मध्ये महेश्वासः शान्तभीरभ्यवर्तत ॥
तं विराटोऽन्वयाच्छीघ्रं सह सर्वैर्महारथैः
केकयाश्च शिक्षणी च धृष्टकेतुस्तथैव च ॥
हृदिः हृदिः सैन्यैः परिपृता मत्स्यराजानमन्वयुः
तं तु पाटलिपुष्पाणां समवर्णां हयोत्तमाः ॥
बहमाना व्यराजन्त मत्स्यस्याभिभ्रघातिनः
हिरद्रासमवर्णास्तु जवना हेममालिनः ॥ १६
पुत्रं विराटराजस्य सत्वरं समुदावहन् ।
इन्द्रगोपकवर्णैश्च घ्रातरः पञ्च केकयाः ॥ १७
जातरूपसमाभासाः सर्वे लोहितकव्जवाः ।
ते हेममालिनः शूराः सर्वे युद्धविशारदाः ॥
वर्षन्त इव जीमूताः प्रत्यह्दयन्त दक्षिताः ।
आमपात्रनिकाशास्तु पाञ्चाल्यममितिजसम् ॥

दत्तास्तुङ्गुरुणा दिव्याः शिक्षिण्डिनमुदावहन्
तथा द्वादश साहस्राः पञ्चालानां महारथाः
तेषां तु पदसहस्राणि ये शिक्षिण्डिनमन्वयुः ॥
पुत्रं तु शिक्षुपालस्य नरसिंहस्य मारिष ॥ २१
आकीर्णतो बहन्ति स्म सारङ्गश्वला हयाः
धृष्टकेतुस्तु वेदीनामृषमोऽतिबलोदितः ॥ २२
काम्बोजैः शबलैरभ्यैरभ्यवर्तत दुर्जयः ।
बृहत्क्षत्रं तु कैकेयं सुकुमारं हयोत्तमाः ॥ २३

पलालधूमसंकाशाः

सैन्धवाः शीघ्रमावहन् ।

मल्लिकाक्षाः पञ्चवर्णा

बाह्विजाताः स्वलङ्कृताः ॥ २४

शूरं शिक्षिण्डिनः पुत्रमुक्षदेवमुदावहन् ।
रुक्मभाण्डप्रतिच्छद्राः कौशेयसदृशा हयाः
क्षमावन्तोऽवहन् संख्ये सेनाबिन्दुमरिदम्
युवानमवहन् युद्धे कौशवर्णा हयोत्तमाः ॥
काश्यस्याभिभुवः पुत्रं सुकुमारं महारथम् ।
श्वेतास्तु प्रतिविश्र्यतं कृष्णद्रीवा मनोजवाः
यन्तुः प्रेथक्करा राजन् राजपुत्रमुदावहन् ॥
सुतसोमं तु यः सौम्यं पार्थः पुत्रमजीजनत् ।
मापुष्पसवर्णास्तमवहन् वाजिनो रणे ॥ २८

सहस्रोसमप्रतिमो बभूव

पुरे कुरुणामुद्येन्दुनाम्नि ।

तस्मिज्जातः सोमस एकन्दमध्ये

यस्मात्सस्मात्सुतसोमोऽभवत्सः २९

नाकुलि तु शतानीकं शालुष्पनिभा हयाः ।
आदित्यतरुणप्रख्याः श्लाघनीयमुदावहन् ३०

‘महालालाटजनस्तन्धवलोजवा हयाः ॥

दीर्घमीवायता ह्रस्वगुहाः काम्बोजकाः स्फुटाः’

शुक्रपत्रपरिच्छदाः शुक्रपत्रारोमाणाः ॥ ७ ॥ दन्तवर्णाः

जगदन्तगौराः ॥ १० ॥

‘क्षेतं ललाटमध्यस्थं ताराण्यं हयस यत् ।

ललासं चापि तस्मात्तुल्यमाश्वस्तदन्वितः ॥

सकेवराणि रोमाणि घृग्णानि यस्य तु ।

हरिः स वर्णतोऽस्तु पीतकौशेयसन्निभः’ ॥ १३ ॥

पाटलिपुष्पाणां समवर्णाः श्वेतरक्षाः ॥ १५ ॥ विराट-

राजस्य पुत्रसत्तरम् ॥ १७ ॥ आमपात्रनिकाशाः मलिन-

क्षेताः ॥ १९ ॥ सारङ्गश्वलाः सारङ्गा एव अन्तरे बिन्दु-

चिताः ॥ २३ ॥

पलालधूमसंकाशाः विशदनीलाः ।

‘दीर्घमीवा मुक्तालवर्मेहनाः पृथुलोचनाः ।

महान्तस्तुरोमाणो बलिनः सैन्धवा हयाः’ ।

पञ्चवर्णाः—

‘सितरूपसमायोगालघवणः प्रकीर्त्यते ।

काम्बोजसमसंस्थाना बाल्विजाताश्च वाजिनः ।

विशेषः पुनरोवा दीर्घपृष्ठाश्चोच्यते’ ॥ २४ ॥

कौशेयसदृशाः सितपिताः ॥ २५ ॥ क्षमावन्तो विनीताः ।

‘सितलोमन्सराज्वाः कृष्णत्वग्गुह्यलोचनाहृष्टाः ।

ये स्फुर्गुनिर्गिरा निर्विष्टाः कौशवर्णान्ते’ ॥ २६ ॥

प्रेथक्कराः कृष्णतुविधायिनः ॥ २७ ॥ मापुष्पसवर्णा

आपाण्डुपीताः ॥ २८ ॥ सहस्रोसमप्रतिमः सोम-

सहस्रसुमः सम्प्लुतम् इत्यर्थः । तस्मिन् उदयेन्दुनात्रि

उदयेन्दुपयौ पुरे दक्षप्रथ एव । सोमसंस्कन्दः सोमा-

भिषवणं तस्य मध्ये तद्विहस्य तत्प्रेनेत्यर्थः । तस्मादितोः

॥ २९ ॥ शालुष्पनिभा रुक्मपीताः ॥ ३० ॥

काञ्चनापाहेतयैर्कैर्मथुरावसस्त्रिमाः ।
 द्रौपदेयं नरठयात्रं श्रुतकर्माणमाहवे ॥ ३१
 श्रुतकीर्तिं श्रुतानां हि द्रौपदेयं हयोत्तमाः ।
 ऊढः पार्थसमं युद्धे चापपत्रनिभा हयाः ॥
 यमाहुरध्यर्धगुणं कृष्णात् पार्थाच्च संयुगे ।
 अभिमन्युं पिश्यास्तं कुमारमवहनं रणे ॥ ३३
 एकस्तु धार्तराष्ट्रेभ्यः पाण्डवान्यः समाश्रितः
 तं बृहन्तो महाकाया युयुत्समवहनं रणे ॥ ३४
 पलालकाण्डवर्णास्तु वार्धक्षेमि तरस्विनम् ।
 ऊढः सुसुले तुद्धे हयाः कृष्णाः स्वलेपताः ॥
 कुमारं शितिपादास्तु रुक्मचिद्वैरुच्छदैः ।
 सौचितिसमवहनं युद्धे यन्तुः प्रेय्यकरा हयाः
 रुक्मपीठावकीर्णास्तु वैशेषसदृशा हयाः ।
 सुवर्णमालिनः क्षान्ताः श्रेणिमन्तमुदावहनम् ॥
 रुक्ममालाधराः शूरा हेमपृष्ठाः स्वलङ्कृताः ।
 काशिराजं नरश्रेष्ठं स्थाधनीयमुदावहनम् ॥
 अस्त्राणां च धनुर्वेदे ब्राह्म वेदे च पारगम् ।
 तं सत्यधृतिमायान्तमरुणाः समुदावहनम् ॥
 यः स पांचालसेनानिर्द्रोणमंशमकरुपयत् ।
 पारावतसवर्णास्तं धृष्टद्युम्नमुदावहनम् ॥ ४०
 तमन्वयात् सत्यधृतिः सौचित्यं युद्धदुर्मेदः ।
 श्रेणिमान् वसुदानश्च पुत्रः काश्यपस्य चाभिभूः
 युक्तीः परमकाम्बोजैर्जवर्मेहेममालिभिः ।
 मीषवन्तो द्विपत्सैन्यं यमवैश्रवणोपमाः ॥ ४२
 प्रमदक्रास्तु काम्बोजाः पट्टसहस्राण्युदायुधाः
 नानावर्णैर्हयैः श्रेष्ठैर्मवर्णैरथध्वजाः ॥ ४३
 शरमातैर्विधुन्वन्तः शत्रून् विततकाः ।
 समानगत्यवो भूत्वा धृष्टद्युम्नं समन्वयुः ॥ ४४
 बहुकौशेयवर्णास्तु सुवर्णवरमालिनः ।
 ऊढुरम्लानमनसश्चेकितानं हयोत्तमाः ॥ ४५
 इन्द्रायुधसवर्णस्तु कुन्तिभोजो हयोत्तमैः ।
 आयात सदभ्यैः पुरजिन्मातुलः सत्यसाचिनः

अन्तरिक्षसवर्णास्तु तारका चित्रिता इव ।
 राजानं रोचमानं ते हयाः संख्ये समावहनं
 कर्जुराः शितिपादास्तु स्वर्णजालपरिच्छदाः
 जारासन्धि हयाः श्रेष्ठाः सहदेवमुदावहनम् ॥ ४८
 ये तु पुष्करनालस्य समवर्णा हयोत्तमाः ।
 जवे इयं समाचित्राः सुदामानमुदावहनम् ॥ ४९
 शशलोहितवर्णास्तु पाण्डुरोरुतराजयः ।
 पाञ्चाल्यं गोपतेः पुत्रं सिंहसेनमुदावहनम् ॥ ५०
 पञ्चालानां नरठयात्रो यः ख्यातो जनमेजयः
 तस्य सपैपुष्पायां तुल्यवर्णा हयोत्तमाः ॥ ५१
 माषवर्णाश्च जवना बृहन्तो हेममालिनः ।
 दधिपृष्ठाधिप्रमुखाः पाञ्चाल्यमवहनं दुश्मन् ॥
 शूराश्च भद्रकाः शरकाण्डनिभा हयाः ।
 पद्माकिञ्चलकवर्णाभा दण्डधारमुदावहनम् ॥ ५३
 रासमारुणवर्णाभाः पृष्ठतो मृषिकप्रभाः ।
 वल्गन्त इव संयता त्वाग्रदत्तमुदावहनम् ॥ ५४
 हरयः कालकाचिन्नाश्चमाल्याविभूषिताः ।
 सुधन्वानं नरठयात्रं पाञ्चाल्यं समुदावहनम् ॥ ५५
 इन्द्राशिनिसमस्पर्शा इन्द्रगोपकसस्त्रिमाः ।
 काये चित्रान्तराचित्राचित्राद्युधमुदावहनम् ॥ ५६
 विप्रतो हेममालास्तु चक्रबाकोदरा हयाः ।
 कोसलाधिपतेः पुत्रं सुक्षवं वाजिनोऽवहनम् ॥ ५७
 शबलास्तु बृहन्तोऽभ्या दान्ता जांबूनस्रजः
 युद्धे सत्यधृतिं क्षेमिमवहनं मांशवः शुभाः ॥ ५८
 एकवर्णनं सर्वेण ध्वजेन कवचैश्च च ।
 अश्वैश्च धनुषा चैव शुक्लैः शुक्लो न्यवर्तत ॥ ५९
 समुद्रसेनपुत्रं तु सासुद्रा रुद्रतेजसम् ।
 अश्वः शशाङ्कसदृशा इन्द्रसेनमुदावहनम् ॥ ६०
 नीलोत्पलसवर्णास्तु तपनीयविभूषिताः ।
 शैव्यं चित्ररथं संख्ये चित्रमालयाऽवहनम् ॥ ६१
 कलायपुष्पवर्णास्तु श्वेतलोहितराजयः ।
 रथसेनं हयश्रेष्ठाः सद्गुह्यं दुर्मदम् ॥ ६२

यौकैरावन्धैः । समुद्रावो मरुतविशेषः ॥ ३१ ॥ पिश्याः
 कपिलाः ३३ पलालकाण्डो विष्णुकर्मादिशब्दतद्वर्णा इति
 पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३५ ॥ रुक्मपीठेन रुक्मवर्णेन पीठेन पृष्ठेनावकी-
 र्णा व्याप्ताः ॥ ३७ ॥ हेमपृष्ठाः श्वेता एव ॥ ३८ ॥ अश्व-
 धर्मवत्तराभाः ॥ ३९ ॥ धृष्टद्युम्नं पुनर्वचनं द्रोणहन्तु-
 लक्ष्मीकरणार्थम् ॥ ४० ॥ बहुकौशेयवर्णाः पित्रगौराः ४५ ॥
 इन्द्रायुधसवर्णैर्जिवैः ॥ ४६ ॥ अन्तरिक्षसवर्णा नीलाः ॥ ४७ ॥

कर्जुराचित्राः ॥ ४८ ॥ शशलोहितवर्णाः शितारुभाः ५०
 माषवर्णाः मजिनश्यामाः ॥ ५१ ॥ भद्रकाः क्षोभनिरस्य
 शरकाण्डनिभाः शितगौराः ॥ ५३ ॥ रासमारुणवर्णा
 अरुणमालिनाः मृषिकप्रभा मालिनीयताः ॥ ५४ ॥ कालकाः
 कृष्णमल्लकाः ॥ ५५ ॥ चित्रान्तरा चित्रेनावकाशाः ।
 चित्रा अद्भुतदर्शनाः ॥ ५६ ॥ चक्रबाकोदरा ईश्वरवृत्ताः
 ॥ ५७ ॥ कलायपुष्पवर्णाः मिमश्यामाः ॥ ६२ ॥

यं तु सर्वमनुष्येभ्यः प्राहुः शूरतरं नृपम् ।
तं पटच्चरहन्तारं शुक्रवर्णाऽवहन् हयाः ॥
चित्राबुधं चित्रमालयं चित्रवर्माबुधध्वजम् ।
अहुः । शुक्रपुष्पाणां समवर्णा हयोत्तमाः ॥
एकवर्णेन सर्वेण ध्वजेन कवचेन च ।
धनुषा रथवाहैश्च भीमैर्नीलोऽभ्यवर्तत ॥ ६५ ॥
नानारूपै रत्नचिन्हैर्ध्वजैरथकाशुकैः ।
वाजिध्वजपताकामिश्रिष्टैश्चिन्त्रोऽभ्यवर्तत ॥
ये तु पुष्करवर्णस्य तुल्यवर्णा हयोत्तमाः ।
ते शोचमानस्य सुतं हेमवर्णमुदावहन् ॥ ६७ ॥
योधाश्च भद्रकाराश्च शरदण्डानुदण्डयः ।
श्वेताणः कुटाणामावण्डकेतुं हयाऽवहन्
ये दाधेन हतं संख्ये पितर्यथ नराधिपे ।
भिन्ने कपाटे पाण्ड्यानां विवृतेषु च बन्धुषु ॥

भीष्मादावाप्य चास्त्राणि

द्रोणाद्रामात् कृपात् तथा ।

अस्त्रैः समत्वं संप्राप्य

रुक्मिकर्णार्जुनाच्युतैः ॥ ७० ॥

इथेष्ट द्वारकां हन्तुं कृत्वा जेतुं च मेदिनीम् ।
निवारितस्ततः प्राक्षैः सुहृदिहितकाम्यया ॥
वैरागुबन्धमुत्तुज्य स्वराज्यमनुशास्ति यः ।
ससागरध्वजः पाण्डवबन्धुरादिमनिर्हयैः ॥
वैद्व्यजालसंछन्नैर्वीरैर्द्रविणमाश्रितः ।
दिष्टं विस्कारथैर्भाप्य द्रोणमभ्यद्रवदली ॥
आदरूपकवर्णाभा हयाः पाण्ड्यानुयायिनाम्
अवहन् रथमुख्यानामयुतानि चतुर्दश ॥ ७४ ॥
नानावर्णेन रूपेण नानाकृतिमुखा हयाः ।
रथचक्रध्वजं वीरं घटोत्कचमुदावहन् ॥ ७५ ॥

भारतानां समेताना-

मुत्तुज्यैको मतानि यः ।

गतो युधिष्ठिरं भक्त्या

त्यक्त्वा सर्वमभीक्षितम् ॥ ७६ ॥

लोहिताक्षं महाबाहुं बृहन्तं तमरुद्रजाः ।
महासत्त्वा महाकायाः सौवर्णस्यन्दने स्थितम्
सुवर्णवर्णा धर्मज्ञः नीकस्यं युधिष्ठिरम् ।
राजश्रेष्ठं हयश्रेष्ठः सर्वतः पृथतोऽन्वयुः ॥ ७८ ॥

पटच्चरणामसुरविशेषाणां हन्तारं समुद्राधिपम् ॥ ६३ ॥ योधा
मुदत्तमाः भद्रकाराः शोभनक्रियाः शरदण्डः शरप्रकाण्ड इव
अनुदण्डिः पृष्ठवंशो येषां सितगीरुष्ठा इत्यर्थः ॥ ६८ ॥
कमटे नगरविशेषे ॥ ६९ ॥ आदरूपकवर्णाभाः आदर-

वर्णैरुच्चावचैरन्यैः सद्भवानां प्रभद्रकाः ।
संन्यवर्तन्त सुहाय बहवो देवरूपिणः ॥ ७९ ॥
ते यत्ता भीमसेनेन साहेताः काञ्चनध्वजाः
प्रत्यहश्यन्त राजेन्द्र सेन्द्रा इव दिवौकसः ॥
अत्यरोचत तान् सर्वान् धृष्टद्युम्नः समागतान्
सर्वाण्यति च सैन्यानि भारद्वाजो व्यरोचत
अतीव शुश्रुमे तस्य ध्वजः कुष्णाजिनोत्तरः ।
कमण्डलुर्भट्टाराज जातरूपमयः शुभः ॥ ८२ ॥
ध्वजं तु भीमसेनस्य वैद्युर्मणिगोबनम् ।
स्राजमानं महार्जिहं राजन्तं दृष्टवानहम् ८३ ॥
ध्वजं तु कुरुराजस्य पाण्डवस्य महीजसः ।
दृष्टवानस्मि सौवर्णं सोमं प्रहगणान्वतम् ॥
शुद्धौ चात्र विपुलौ दिव्यौ नन्दोपनन्दकौ
यन्त्रेणाहन्यमानौ च सुस्वनी हर्षवर्धनौ ॥
शरम् पृष्टसौवर्णं नकुलस्य महाध्वजम् ।
अपद्याम रथेऽत्युग्रं भीषयाणमवस्थितम् ८६ ॥
हंस्तु राजतः श्रीमान् ध्वजे धन्दापताकवान्
सहदेवस्य दुर्धर्षोऽपिपतां शोकवर्धनः ॥ ८७ ॥
पञ्चानां द्रौपदेयानां प्रतिमाध्वजभूषणम् ।
धर्मभारुतशकाणामभिजिनोश्च महात्मनोः ८८ ॥
अभिमन्योः कुमारस्य शार्ङ्गपक्षी हिरण्यमयः ।
रथे ध्वजवरो राजस्तप्तवाभीकरोऽज्ज्वलः ॥
घटोत्कचस्य राजेन्द्र ध्वजे शुभ्रौ व्यरोचत ।
अर्धाश्च कामगास्तस्य रावणस्य पुरा यथा ॥
माहेन्द्रं च धनुर्दिव्यं धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
वायव्यं भीमसेनस्य धनुर्दिव्यमभूषणम् ९१ ॥
त्रैलोक्यरक्षणार्थीयं ब्रह्मणा सृष्टमाबुधम् ।
तदिदमजरं धैव फाल्गुनार्थीयं वै धनुः ॥
वैष्णवं नकुलायथ सहदेवाय चाश्विजम् ।
घटोत्कचाय पौलस्त्यं धनुर्दिव्यं भयानकम्
रौद्रमाश्रेयकौबेरं याम्यं गिरिशमेव च ।
पञ्चानां द्रौपदेयानां धनुरत्नानि भारत ९३ ॥
रौद्रं धनुर्वरं श्रेष्ठं लेभे यद्राहिणीसुतः ।
तत्तुष्टः प्रददौ रामः सौमद्राय महात्मने ९५ ॥
एते चाग्रे च बहवो ध्वजा हेमविभूषिताः ।
तत्रादश्यन्त शराणां क्षिपतां शोकवर्धनाः ९६ ॥

पकस्य वासकस्य कुसुमं तद्वर्णसद्वर्णाः ॥ ७४ ॥
यो बृहन्तः ॥ ७६ ॥ हया अवहन् इति पूर्वस्मा-
दनुदण्डितं ॥ ७७ ॥ सुवर्णवर्णा इति पूर्वोत्तरान्वयि ॥ ७८ ॥
नन्दोपनन्दकौ नाम्ना ॥ ८४ ॥

तदभूच्चुजसंवाधमकापुरुषसेवितम् ।

द्रोणानीकं महाराज पटे चित्रमिवार्पितम् ॥ ७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशतकवधपर्वणि ह्यध्वजादिकथने
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

धृतराष्ट्र उवाच ।

व्यथयेयुरिमे सेनां देवानामपि सञ्जय ।

आहवे ये न्यवर्तन्त वृषोदरमुखा नृपाः ॥ १

संप्रयुक्तः किलैवायं दिष्टैर्भवति पूरुषः ।

तस्मिन्नेव च सर्वोऽर्थः प्रहृदयन्ते दृशग्विधाः

दीर्घं विप्रोषितः कालमरण्ये जटिलोऽजिनी

अज्ञातैव लोकस्य विजहार युधिष्ठिरः ॥ ३

स एव महर्षेः सेनां समावर्तयदाहवे ।

किमन्यदैवसंयोगान्मम पुत्रस्य चामवत् ॥ ४

युक्त एव हि भाग्येन ध्रुवमुत्पद्यते नरः ।

स तथा कृष्यते तेन न यथा स्वयमिच्छति ॥

यूतव्यसनमासाद्य ह्येतिशो हि युधिष्ठिरः ।

स पुनर्भोगधेयेन सहायानुपलब्धवान् ॥ ६

अथ मे केकया लब्धाः काशिकाः बोसलाश्च ये

*चेदयश्चापरे वज्रा मामेव समुपाश्रिताः ॥ ७

पृथिवी भूयसी तात मम पार्थस्य नो तथा ।

इति मामब्रवीत् सुत मन्दो दुर्योधनः पुरा ॥ ८

तस्य सेनासमूहस्य मध्ये द्रोणः कुरक्षितः ।

निहतः पार्श्वेनाजौ किमन्यद्भागधेयतः ॥ ९

मध्ये राज्ञां महाबाहुं सदा युद्धाभिनन्दिनम्

सर्वोत्तपारंगं द्रोणं कथं मृत्युरूपेयिवान् ॥ १०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशतकवधपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

शुश्रुवुर्नामगोत्राणि वीराणां संयुगे तदा ।
द्रोणमाब्रवीत् राजन् स्वयंवर इवाहवे ॥ १८

समनुप्राप्तकच्छोऽहं मोहं परममागतः ।
भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा नाहं जीवितमुत्सहे
यन्मां क्षत्ताऽद्रवीक्षात् प्रपश्यन् पुत्रशृङ्गिनम्
दुर्योधनेन तत् सर्वं प्राप्तं सुत मया सह ॥ १२
नृशंसं तु परं नु स्यात्स्यक्त्वा दुर्योधनं यदि
पुत्रशेषं चिकीर्षयं कृत्स्नं न मरणं ब्रजेत् ॥ १३
यो हि धर्मं परित्यज्य भवत्यर्थपरो नरः ।
सोऽस्माच्च हीयते लोकात्
क्षुद्रभावं च गच्छति ॥ १४
अथ चाप्यस्य राष्ट्रस्य हतोऽसाहस्य सञ्जय ।
अवशेषं न पश्यामि ककुदे मृदिते सति ॥
कथं स्यादवशेषो हि दुर्योधोरभ्यतीतयोः ।
यौ नित्यमुपजीवामः क्षमिणीं पुरुषपत्नीम् ॥
व्यक्तमेव च मे शंस यथा युद्धमवर्तते ।
केऽयुध्यन् के व्यपाकुर्वन्
के क्षुद्राः प्राद्वन् भयात् ॥ १७
धनञ्जयं च मे शंस यद्यक्षके रथर्षभः ।
तस्माद्भयं नो भूयिष्ठं भ्रातृव्याच्च वृकोदरात्
यथाऽऽसीच्च निवृत्तेषु पाण्डवेषु सञ्जय ।
मम सैन्यावशेषस्य सन्निपातः सुदारुणः ॥ १९
कथं च वो मनस्तात निवृत्तेष्वभवत् तदा ।
मामकानां च ये शूराः के कांस्तत्र न्यवारयन्
समनुप्राप्तकच्छोऽहं मोहं परममागतः ।
भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा नाहं जीवितमुत्सहे
यन्मां क्षत्ताऽद्रवीक्षात् प्रपश्यन् पुत्रशृङ्गिनम्
दुर्योधनेन तत् सर्वं प्राप्तं सुत मया सह ॥ १२
नृशंसं तु परं नु स्यात्स्यक्त्वा दुर्योधनं यदि
पुत्रशेषं चिकीर्षयं कृत्स्नं न मरणं ब्रजेत् ॥ १३
यो हि धर्मं परित्यज्य भवत्यर्थपरो नरः ।
सोऽस्माच्च हीयते लोकात्
क्षुद्रभावं च गच्छति ॥ १४
अथ चाप्यस्य राष्ट्रस्य हतोऽसाहस्य सञ्जय ।
अवशेषं न पश्यामि ककुदे मृदिते सति ॥
कथं स्यादवशेषो हि दुर्योधोरभ्यतीतयोः ।
यौ नित्यमुपजीवामः क्षमिणीं पुरुषपत्नीम् ॥
व्यक्तमेव च मे शंस यथा युद्धमवर्तते ।
केऽयुध्यन् के व्यपाकुर्वन्
के क्षुद्राः प्राद्वन् भयात् ॥ १७
धनञ्जयं च मे शंस यद्यक्षके रथर्षभः ।
तस्माद्भयं नो भूयिष्ठं भ्रातृव्याच्च वृकोदरात्
यथाऽऽसीच्च निवृत्तेषु पाण्डवेषु सञ्जय ।
मम सैन्यावशेषस्य सन्निपातः सुदारुणः ॥ १९
कथं च वो मनस्तात निवृत्तेष्वभवत् तदा ।
मामकानां च ये शूराः के कांस्तत्र न्यवारयन्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां त्रयोविंशोऽध्यायः २३
१ अर्धमिति पाठः । * चेदीनां चाधमपरे इत पाठः ।

२४

व्यथयेयुरिति ॥ ११ ॥ संप्रयुक्तः संबद्धः भवति उत्पद्यते
तस्मिन् दिष्ट एव ॥ २ ॥ अत्रादाहरणमाह दीर्घमिति

॥ ३ ॥ मम पुत्रस्य यदभवद्वाज्यं अर्थात्तपि दैवसंयोगा-
दिल्लुप्यतः ॥ ४ ॥ दुर्योधनं त्यक्त्वा यदि पुत्रशेषं चिकीर्षयं
तत्परं केवलं दृष्टं स्यात्कृत्स्नं मरणं तु न भवेदित्यन्वयः
॥ १३ ॥ भ्रातृव्यादमिषात् ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते
द्रोणपर्वणि नैलकण्ठ्ये भातभावदीपे चतुर्विंशोऽध्यायः २४

२५

सजय उवाच ।

महद्भैरवमासीच्चः सखिवृत्तेषु पाण्डुषु ।
 दृष्ट्वा द्रोणं छाद्यमानं तैर्भास्करमिवांबुदैः ॥ १ ॥
 तैश्चोद्धतं रजस्तीव्रमवचके चमूं तव ।
 ततो हतममस्याम द्रोणं दृष्टिपथे हते ॥ २ ॥
 ततोस्तु शूरान् महेश्वासान् कूरं कर्मचिकीर्षितः
 दृष्ट्वा दुर्योधनस्तूर्णं स्वसैन्यं समचुचुदत् ॥ ३ ॥
 यथाशक्ति यथोत्साहं यथासत्त्वं नराधिपाः ।
 वारयध्वं यथायोगं पाण्डवानामनीकिनीम्
 ततो दुर्मर्षणो भीममभ्यगच्छत् सुतस्तव ।
 आरावद्दृष्ट्वा किरन् बाणैर्जिघृक्षुस्तस्य जीवितं
 तं बाणैरवतस्तार कुब्जो मृत्युरिवाहवे ।
 तं च भीमोऽस्तदद्वाणेस्तदाऽऽसीत्तुमूलं महत्
 त ईश्वरसमादिष्टाः प्राज्ञाः शूराः प्रहारिणः ।
 राज्यं मृत्युमयं त्यक्त्वा प्रत्यतिष्ठन् परान्मुधि
 कृन्वमो शिनेः पीत्रं द्रोणं प्रेक्षुं विशांपते ।
 पर्यवारयदायान्तं शूरं समरशोभिनम् ॥ ८ ॥
 तं शीनेयः शरव्रातैः कुब्जः कुब्जमवारयत् ।
 कुतश्चर्मा च शीनेयं मत्तां मत्तामिव द्विपम् ॥ ९ ॥
 सैन्धवः क्षत्रवर्माणमायान्तं निशितैः शरैः ।
 उग्रधन्वा महेश्वांसं यत्तो द्रोणादवारयत् ॥
 क्षत्रवर्मां सिन्धुपतेभिच्छित्त्वा केतनकाशुके ।
 नाराचैर्दशभिः कुब्जः सर्वमर्मस्यता डयत् ॥ ११ ॥
 अथान्यङ्गनुरादाय सैन्धवः कृतहस्तवत् ।
 विव्याध क्षत्रवर्माणं रणे सर्वोयसैः शरैः ॥
 युयुत्सुं पाण्डवार्थाय यतमानं महारथम् ।
 सुबाहुमूर्तं शूरं यत्तो द्रोणादवारयत् ॥
 सुबाहोः सुधनुर्बोनावस्यतः परिघोपमी ।
 युयुत्सुः शितपीताभ्यां क्षुराभ्यामच्छिन्नद्वजौ
 राजानं पाण्डवश्रेष्ठं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
 घेलव सागरं क्षुब्धं मद्राजं समवारयत् ॥ १५ ॥
 तं धर्मराजो बहुभिर्मर्मभिर्द्विरवाकितम् ।
 मद्रेशस्तं चतुःषष्ट्या शरैर्विदुः ॥ १६ ॥
 तस्य नानदतः केतुमुच्चकतं च काशुकम् ।
 क्षुराभ्यां पाण्डवो ज्येष्ठस्तत उच्चुक्षुर्गुर्जनाः
 तथैव राजा बाणहीको राजानं द्रुपदं शरैः ।

आद्रवन्तं सहानीकः सहानीकं न्यवारयत् ॥
 तद्युद्धमभवद्धोरं वृद्धयोः सह सेनयोः ।

यथा महायूथपयोर्द्विपयोः संप्राभिनयोः ॥ १९ ॥

विन्दानुविन्दवावन्त्यौ

विराटं मत्स्यमाच्छेताम् ।

सहसैन्यौ सहानीकं यथेन्द्रास्त्री पुरा बलिम् ॥

तदुत्पेज्जलकं युद्धमासीद्वाहुरोपमम् ।

मत्स्थानां केकयैः सार्धमभीताश्वरथाद्वेपम् ॥

नाकुलं तु शतानीकं भूतकर्मा सभापतिः ।

अस्पन्तमिषुजालानि यान्तं द्रोणादवारयत् ॥

ततो नकुलदायादस्त्रिभिर्महैः सुसंशितैः ।

चक्रे विवाहुशिरसं भूतकर्माणमाहवे ॥ २३ ॥

सतसोमं तु विकान्तमायान्तं तं शरीधिणम् ।

द्रोणायाभिमुखं वीरं विविंशतिरवारयत् ॥

सुतसोमस्तु संयुद्धः स्वापेतुन्यमजिज्ञौः ।

विविंशतिं शरैर्मित्वा नाभ्यवतैत दशितः ॥ २५ ॥

अथ भीमरथः शाल्वमाश्रुगैरायसैः शितैः ।

षडिः साश्वनियन्तारमनयद्यमसादनम् ॥

श्रुतकर्माणमायान्तं मयूरसदृशैर्हयैः ।

चैत्रसेनिर्महाराज तव पौत्रं न्यवारयत् ॥ २७ ॥

तौ पौत्रौ तव धूर्ध्वौ परस्परवधैषिणौ ।

पितृणामर्थेसिद्धयर्थं चकतुर्बुद्धमुत्तमम् ॥ २८ ॥

तिष्ठन्तमग्रे तं दृष्ट्वा प्रतिविन्ध्य महाहवे ।

द्रौणिर्मानं पितुः कुर्वन्

मार्गैः समवारयत् ॥ २९ ॥

तं कुब्जं प्रतिविव्याध प्रतिविन्ध्यः शितैः शरैः

सिंहलांगुललक्षमाणं पितुरर्थं त्यक्त्वास्थितम् ३०

प्रवपस्त्रिषु बीजानि बीजकाले नरपंथः ।

द्रौणायनि द्रौपदेयाः शरवर्षैरवाकिन् ॥

आजुन श्रुतकीर्तिं तु द्रौपदेयं महारथम् ।

द्रोणायाभिमुखं यान्तं दौःशासनिरवारयत्

तस्य कुण्डलसमः कार्णिणालिभिर्महैः सुसंशितैः

धनुर्ध्वजं च सुतं च

छित्त्वा द्रोणान्तिकं ययौ ॥ ३३ ॥

यस्तु शूरतमो राजानुभयोः सेनयोर्मतः ।

तं पटच्चरहन्तारं लक्ष्मणः समवारयत् ॥ ३४ ॥

२५

महदिति । भीरोर्भावो भैरवं भयमिति यावत्

॥ १ ॥ उपिज्जलकमत्यन्ताकुलम् ॥ २१ ॥ भूतकर्मा-

सभापतिरिति द्रुतात्मा ॥ २२ ॥ भीमरथो राजप्राता ॥ २६ ॥

स लक्ष्मणस्यैव सनं छित्त्वा लक्ष्म च भारत ।
लक्ष्मणे शरजालानि विस्तृजन् बद्धो मत् ॥
विकर्णस्तु महाप्राज्ञो याज्ञसेनि शिखंडिनम् ।
पर्यवारयदायान्तं युवानं समरे युवा ॥ ३६ ॥
ततस्ततोभयुजालेन याज्ञसेनिः समावृणोत् ।
विभ्रय तद्वाणजालं बभौ तव सुतो बली ॥ ३७ ॥
अङ्गदोऽभिमुखं वीरमुऽमौजसमाहवे ।
द्रोणायामिमुखं यान्तं शरैश्चेण न्यवारयत् ॥
स संप्रहारस्तुमुलस्तयोः पुरुषसिंहयोः ।
सैनिकानां च सर्वेषां तयोऽप्रीतिवर्धनः ॥
दुर्मुखस्तु महेष्वासो वीरं पुरुजितं बली ।
द्रोणायामिमुखं यान्तं वत्सदन्तैरवारयत् ॥
स दुर्मुखं भुवोर्मध्ये नाराचेनाभ्यताडयत् ।
तस्य तद्विभौ वक्रं सनालमिव पङ्कजम् ॥ ४१ ॥

कर्णस्तु केकयान् भ्रातृन्
पञ्च लोहेतकञ्जान् ।

द्रोणायामिमुखं यातान् शरवर्षैरवारयत् ४२
ते चैनं भृशसंतप्ताः शरवर्षैरवाकिरन् ।
स च तांश्छादयामास शरजालैः पुनः पुनः ॥
नैव कर्णो न ते पञ्च ददृशुर्वाणसंवृताः ।
साश्वजुतश्चजरथाः परस्परशराचिताः ॥ ४४ ॥
युवास्ते दुर्जयश्च जयश्च विजयश्च ह ।
नीलकाश्यजयत्सेनांस्त्रयस्त्रीन् प्रत्यवारयन् ॥
तद्युद्धममबद्धोरमीक्षतुः प्रीतिवर्धनम् ।
सिंहस्याप्रतरक्षणां यथर्क्षमोहिषधर्मैः ॥ ४६ ॥
क्षेमधूर्तिबृहन्तौ तु भ्रातरौ सात्वतं युधि ।
द्रोणायामिमुखं यान्तं शरैस्तीक्ष्णैस्ततश्क्षतुः ॥
तयोस्तस्य च तद्युद्धमत्यद्भुतमिवाभवत् ।
सिंहस्य प्रियमुखाभ्यां प्रभिक्षाभ्यां यथा वने
राजानं तु तथाऽम्बष्ठमेकं युद्धाभिनान्दिनम् ।
चेदिराजः शरानस्यन् कुद्धो द्रोणादवारयत्
ततो बध्नोऽपि मेदिन्या निरभिघच्छलाकया
स त्यक्त्वा सशरं चापं रथाद्भिमुपागमत् ॥
वार्धक्षोमं तु वाष्पेयं रूपः शरैश्चतः शरैः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि द्रन्धुयुजे

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अक्षुद्रः क्षुद्रकैर्वागैः पुद्गलपवारयत् ॥ ५१ ॥
युध्यन्तौ रूपवाष्पेयौ येऽपश्यन्नित्रयोधिनीं ।
ते युद्धासक्तमनसो नान्यां बुबुधिरै क्रियाम् ॥
सौमदस्ति राजानं मणिमन्तमतन्द्रितम् ।
पर्यवारयदायान्तं यशो द्रोणस्य वर्धयन् ॥
स सौमदत्सेस्त्वारतोऽन्नेष्वसनकेतने ।
पुनः पताकां स्तुतं च छत्रं चापातयद्रथात् ॥
अथापुल्य रथात् तूर्णं यूपकेतुरामित्रहा ।

साश्वजुतश्चजरथं तं चक्रे वरासिना ॥ ५५ ॥

रथं च स्रंसमास्थाय

धनुराशाय चापरम् ।

स्वर्यं यच्छत्रं हयान् राजन्

व्यधमत् पाण्डवै चमूम् ॥ ५६ ॥

पाण्ड्यामिन्द्रमिवायान्तमसुरान् प्रति दुर्जयम्
समर्थः सायकौधेन वृषसेनो न्यवारयत् ॥ ५७ ॥

गदापारेधानिस्त्रिशपांश्चाशो वनोपलैः ।

कडङ्गैर्युगुण्डाभिः प्रासेत्सोमरसायकैः ॥

मुसलैर्धुरैश्चैर्मिर्मिद्रिपालपरश्वधैः ।

पांसुवाताभिसलिलैर्मैर्मलोल्लुप्तजुमैः ॥ ५९ ॥

आतुन् प्रजुजन् भञ्ज-

सिन्नन् विद्रावयन् क्षिपन् ।

सेनां विभीषयन्नाया-

द्रोणप्रेत्सुर्धोतकचः ॥ ६० ॥

तं तु नानाप्रहरणैर्नानागुह्यविशेषणैः ।

राक्षसं राक्षसः पुद्गः समाजग्रे ह्यलंबुपः ॥

तयोस्तदभवयुद्धं रक्षोप्रागणिमुत्पयोः ।

तादग्यादृक् पुरावृत्तं शम्बराभरराजयोः ॥

पर्वं ह्यनुशतान्यासन् रथवारणवाग्निनाम् ।

पदातीनां च मद्रं ते तव तेषां च संकुले ॥

नैतादृशो दृष्टपूर्वः संप्रामो नैव च श्रुतः ।

द्रोणस्याभावभावे तु प्रसक्तानां यथाऽभवत् ॥

इदं घोरमिदं विग्रमिदं रौद्रमिति प्रमो ।

तत्र युद्धान्यदृश्यन्त प्रततानि बहूनि च ६५

शलाकया संज्ञा ॥ ५० ॥ अयोधना लघुशः कडङ्गैर्दण्डैः
॥ ५० ॥ आतुन् व्ययन् । प्रजुजन् विष्यन् । भञ्जन्
आमर्दयन् । निजन् मारयन् । विद्रावयन् पलाययन् ।

क्षिपन् प्रेरयन् ॥ ६० ॥ अभावभावे मारणे रणे च ॥ ६४ ॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नैलकण्ठे भारताभावदीपे
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

धृतराष्ट्र उवाच ।

तेष्वेवं सखिषु तेषु प्रत्युद्यातेषु भागशः ।
 कथं युयुधिरे पार्थो मामकाश्च तरस्विनः ।
 किमजुनश्चाप्यकरोत् संशतकबलं प्रति ।
 संशतका वा पार्थस्य किमकुर्वत सञ्जय ॥ २
 सञ्जय उवाच ।

तथा तेषु निवृत्तेषु प्रत्युद्यातेषु भागशः ।
 स्वयमभ्यद्रवद्भीमं नागानीवेन ते सुतः ॥ ३
 स नाग इव नागेन गोवृषेणैव गोवृषः ।
 समाहूतः स्वयं राज्ञा नागानीकमुपाद्रवत् ४
 स युद्धकुशलः पार्थो बाहुवीर्येण चान्वितः ।
 अभिनतं कुञ्जरानीकमचिरैर्गैव मारिष ॥ ५
 ते गजा गिरिसंकाशाः क्षरन्तः सर्वतो मदम् ।
 भीमसेनस्य नाराचेविमुखा विमदीकृताः ६
 विधमेदन्नजालानि यथा वायुः सगुदतः ।
 व्यधमत्तान्यनिकानि तथैव पवनात्मजः ७
 स तेषु विस्त्रजन्वाणान् भीमो नागेष्वशोभत ।
 भुवनेश्वरः सवेषु गभस्तीनुदेतो रविः ८
 ते भीमबाणाभिहताः संस्यूता विबभुर्गजाः ।

गभस्तिभिरिवाकस्य

वयोस्त्रि नाताबलाहकाः ॥ ९

तथा गजानां कदनं कुर्वाणमनिला मज्जम् ।
 कुक्षो दुर्योधनोभ्येत्य प्रत्यवध्व्यञ्छितैः शरैः ।
 ततः क्षणेन क्षितिपं क्षतजप्रतिमेक्षणः ।
 क्षयं निनीषुरिनिशितेर्भीमो विव्याध पाद्रेभिः ॥

स शराचितसर्वाङ्गः

कुक्षो विव्याध पाण्डवम् ।

नाराचैरकरदम्यभिर्भीमसेनं समयन्निवः ॥ १२
 तस्य नागं मणिमयं रत्नचित्रध्वजे स्थितम् ।
 मल्लाभ्यां कार्मुकं चैव क्षिप्रं चिच्छेद पाण्डवः
 दुर्योधनं पीड्यमानं दृष्ट्वा भीमेन मारिष ।
 दुह्खमयिषु रभ्यागादङ्गो मातङ्गमास्थितः ॥
 तमापतन्तं नागेन्द्रमम्बुदप्रतिमस्वनम् ।
 कुंभान्तरे भामसेनो नाराचैरार्धयद्भुशम् ॥
 तस्य कार्यं विनिर्मिधं न्यमज्जङ्गरणीतले ।
 ततः पपात हिरदो वज्राहत इवाचलः ॥ १६

तस्यावार्जितनागस्य

म्लेच्छस्याधः पतिष्यतः ।

शिरश्चिच्छेद भङ्गेन क्षिप्रकारी वृकोदरः ॥
 तस्मिन्क्षिपति ते वीरे संश्राद्रवत सा चक्षुः ।
 संभ्रान्ताग्बद्धिपरधाः पदातानवदुनन्ती ॥ १८
 तेष्वनीकेषु भग्नेषु विद्रवत्सु समततः ।
 प्राग्ज्योतिषस्ततो भीमं कुञ्जरेण समाद्रवत् ॥
 येन नागेन मघवानजयद्वैत्यदानवान् ।
 तदन्वयेन नागेन भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ २०
 स नागप्रवरो भीमं सहसा समुपाद्रवत् ।
 चरणाभ्यामथो द्वाभ्यां संहतेन करेण च ॥ २१
 व्याट्त्तनयनः कुङ्कः प्रमथन्निध पाण्डवम् ।
 वृकोदररथं साश्वमविशेषमच्युनीयत् ॥ २२

पद्भ्यां भीमोऽप्यथो धाव-

स्तस्य गात्रेष्वलीयत ।

जानस्रञ्जलिकावेधं नापाक्रामत पाण्डवः ॥
 गात्राभ्यन्तरगो भूत्वा करेणाताडयन्मुहुः ।
 लालयामास तं नागं वधाकाङ्क्षिणमव्ययम् ॥
 कुलालचक्रवज्रागस्तदा तूर्णमयाभ्रमत ।

नागायुतबलः श्रीमान्

कालयापो वृकोदरम् ॥ २५

भीमोऽपि निष्कस्य ततः

सुप्रतीकाप्रतोऽभवत् ।

भीमं करेणावनम्य जानुभ्यामभ्यस्ताडयत् ॥
 ग्रीवायां वेष्टयित्वेनं स गजो हन्तुर्मेहत ।
 करवेष्टं भीमसेनो भ्रमं दत्त्वा ह्यमोचयत् ॥
 पुनर्गात्राणि नागस्य प्रविवेश वृकोदरः ।
 यावत्प्रतिगजायातं स्वबले प्रत्यवेक्षत ॥ २८

भीमोऽपि नागगात्रेभ्यो

विनिःसृत्यापयाज्जवात् ।

ततः सर्वस्य सैन्यस्य नादः समभवन्महान् ।
 अहो धिक् हतो भीमः कुञ्जरेणेति मारिष ।
 तेन नागेन सन्नस्ता पाण्डवानामनीकिनी ॥
 सहसाऽभ्यद्रवद्राजन् यत्र तस्थौ वृकोदरः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा हतं मत्वा वृषोदरम्

२६

तेष्विति ॥ १ ॥ आवर्जितः पतनप्रवणो नागो यस्य ॥ १७ ॥ संहतेन सङ्कुचितेन ॥ २१ ॥

भगदत्तं सपाञ्चाल्यः सर्वतः समवारयत् ।
तं रथं रथिनां श्रेष्ठाः परिवार्य परंतपाः ॥३२॥
अवाकिरन् शरैस्तीक्ष्णैः शतशोऽथ सहस्रशः
सविघातं पृथक्कानामङ्कुशेन समाहरन् ॥
गजेन पाण्डुपञ्चालान् व्यधमत् पर्वतेश्वरः ।
तदद्भुतमपश्याम भगदत्तस्य संयुगे ॥ ३४ ॥
तथा वृद्धस्य चारेतं कुञ्जरेण विशापते ।

ततो राजा दशार्णानां

प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् ॥ ३५

तिर्यग्यातेन नागेन समदेनाशुगामिना ॥
तयोर्बुद्धं समभवत्प्रागयोर्भौमरूपयोः ॥ ३६ ॥
सपक्षयोः पर्वतयोरेधा सद्भुमयोः पुरा ।
प्राग्ज्योतिषपतेनागः सन्निवृत्त्यापस्त्य च ॥
पार्श्वे दशार्णाधिपतेभिस्त्वा नागमपातयत् ।
तोमरैः सूर्यरश्म्याभैर्भगदत्तोऽथ सप्तभिः ॥३८॥
जघान द्विरदस्थं तं शङ्खं प्रचलितासनम् ।
व्यवाच्छिद्य तु राजानं भगदत्तं रुधिष्ठिरः ॥
रथानीकेन महता सर्वतः पर्यवारयत् ।
स कुञ्जरस्यो रथिभिः शुश्रुमे सर्वतो वृत्तः ॥४०॥
पर्वतं वनमध्यस्थो ज्वलन्निव द्रुताशनः ।
मण्डलं सर्वतः क्षिप्रं रथिनामुग्रप्रचन्विनाम् ॥
किरतां शरवर्षाणि स नागः पर्यवर्तत ।

ततः प्राग्ज्योतिषो राजा

परिरुह्य महागजम् ॥ ४२

श्रेययामास सहसा युयुधानरथं प्रति ।
शिनेः पौत्रस्य तु रथं परिरुह्य महाद्विपः ।
अभिचिक्षेप वेगेन युयुधानस्त्वपाकमत् ।
बृहतः सैन्धवानश्वान् समुत्थाप्याथ सारथिः
तस्यौ सत्यकिमासाद्य संप्लुतस्तं रथं प्रति ।
स तु लब्धवान्तरं नागस्त्वारितो रथमण्डलात्
निष्कृताम ततः सर्वान् पारिचिक्षेप पार्थिवान्
ते त्वाशुगतित्वा तेन त्रास्यमाना नरर्षमाः ४६
तमेकं द्विरदं संस्थे मेनिरे शतशो द्विपान् ।
ते गजस्थेन काल्यन्ते भगदत्तेन पाण्डवाः ॥
पेरावतस्थेन यथा देवराजेन दानवाः ।
तेषां प्रद्रवतां भीमः पञ्चालानामितस्ततः ॥
गजवाजिर्भुतः शब्दः सुमहान् समजायत ।

भगदत्तेन समरे काल्यमानेषु पाण्डुषु ॥
प्राग्ज्योतिषमभिकुङ्क्षः पुनर्भीमः समभ्ययात् ।
तस्याभिद्रवतो बाहान् हस्तमुकेन वारिणा ॥
सिक्त्वा व्यत्रासयन्नागस्ते पार्थमहुरस्ततः ।
ततस्तमभ्ययात् तूर्णं रुधिपर्वा कृतौ सुतः ५१
समद्वन्द्वरवर्षेण रथस्थोऽन्तकसन्निभः ।
ततः स रुधिपर्वाणां शरेणानतपर्वणा ॥ ५०
सुपर्वा पर्वतपतिमिन्यै वैवस्वतक्षयम् ।
तस्मिन्निपतिते वीरे सौमित्रो द्रौपदीसुतः ॥
चेकितानो धृष्टकेतुर्बुधुस्तुष्टादयन् द्विपम् ।
त एनं शरधारामिधोरामिधिरिव तोयदाः ॥

सिपिचुर्भैरवास्त्रादान्

विनदन्तो जिघांसवः ।

ततः पाण्ड्वैर्कुशाङ्गुष्टैः

कृतिना चोदितो द्विपः ॥ ५५

प्रसारितकरः प्रायात् स्तब्धवर्णक्षणो द्रुतम्
सोधिधाय पदा बाहान् युयुत्सोः सुतमारुजत्
युयुत्सुस्तु रथाद्राजप्राप्तमत् त्वरान्वितः ॥
ततः पाण्डवयोधास्ते नागराजं शरैर्द्वुस्ततः ॥
सिपिचुर्भैरवास्त्रादान् विनदन्तो जिघांसवः ॥
पुत्रस्तु तव संश्रान्तः सौमद्रस्याद्भुतो रथम् ॥
स कुञ्जरस्थो विस्त्रजन्निपूनरिषु पार्थिवः ।
बभौ रश्मीनिवादिषो भुवनेषु सद्भुः स्रजम् ॥
तमार्जुनिर्द्वादशभिर्बुधुः सुदर्शभिः शरैः ।
त्रिभिस्त्रिभिर्द्वादशभिर्बुधुः सुदर्शभिः शरैः ॥६०॥
सोऽतियत्तापितैर्बाणैराचितो द्विरदो बभौ ।
संस्थुत इव सूर्यस्य रश्मिभिर्जलदो महान् ॥
नियन्तुः शिल्पयन्नाभ्यां प्रेरितोऽरिशारादितः
परिचिक्षेप तान्नागः स रिपून् सद्यस्वक्षिणम्
गोपाल इव दण्डेन यथा पशुगणान् वने ।
आवेष्टयत् तां सेनां भगदत्तस्तथा मुहुः ॥६३॥
क्षिप्रं द्येनामिपन्नानां वायसानामिव स्वनः ॥
बभूव पाण्डवेयानां भृशं विद्रवतां स्वनाः ६४

स नागराजः प्रवराङ्कुशाहतः

पुरा सपश्नोऽद्विचरो यथा नृप ।

भयं तदा रिपुषु समादधद्भृशं

वणिजजनानां ह्रिमितो यथार्णवः ६५

तिर्यग्यातेन पार्थिवो गामिना ॥ ३६ ॥ व्यवाच्छिद्य विद्वान् ॥ ३९ ॥ पर्यवर्तत भ्रान्तवान् ॥ ४२ ॥ समुत्थाप्य स्थिरहित्य

॥ ४४ ॥ सुपर्वा शोभनाज्ञसन्निभः ॥ ५३ ॥

ततो ध्वनिर्द्विरदरथाभ्वपार्थिवै-
र्मयाद्रवद्भिर्जनिताऽतिमैरवः ।
क्षितिं वियद् धां विदिशो दिशस्तथा
समावृणोत् पार्थिव संयुगे ततः॥६६
स तेन नागप्रवरेण पार्थिवो
भृशं जगाहे द्विषतामनोकिनीम् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशतकवधपर्वणि भगदत्तयुद्धे

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

सञ्जय उवाच ।

यन्मां पार्थस्य संग्रामे कर्माणि परिपुच्छसि ।
तच्छृणुष्व महाबाहो पाथो यदकरोद्रे ॥ १
रजो हृष्टा समुद्भूतं श्रुत्वा च गजानिःस्वनम्
भगदत्ते विकुर्वाणे कौन्तेयः कृष्णमब्रवीत् ॥२

यथा प्राग्ज्योतिषो राजा

गजेन मधुसूदन ।

त्वरमाणो विनिष्कान्तो

ध्रुवं तस्यैव निःस्वनः ॥ ३

इन्द्रादनवरः संख्ये गजयानविशारदः ।

प्रथमो गजयोधानां पृथिव्यामिति मे मतिः ॥

स चापि द्विरदश्रेष्ठः सदाऽप्रतिगजो युधि ।

सर्वशस्त्रातिगः संख्ये कृतकर्मा जितक्लमः॥५

सहः शस्त्रनिपातानामस्त्रस्पर्शस्य चानघ ।

स पाण्डवबलं सर्वमथैको नाशयिष्याति ॥६

न चावाभ्यासुतेऽन्योऽस्ति

शक्तस्तं प्रतिबाधितम् ।

त्वरमाणस्ततो याहे

यतः प्राग्ज्योतिषाधिपः ॥ ७

हमं संख्ये द्विपचलाद्वयसा चापि विस्मितम्

अथैनं प्रेषयिष्यामि बलहन्तुः प्रियातिथिम् ॥

वचनादथ कृष्णस्तु प्रययौ सत्यसाचिनः ।

दीर्यते भगदत्तेन यत्र पाण्डववाहिनी ॥९

तं प्रयान्तं ततः पश्चादाह्वयन्तो महारथाः ।

पुरा सुगुप्तां विबुधैरिवाहवे

विरोचनो देववस्थिनीमिव ॥ ६७

भृशं ववौ ज्वलनसखो त्रियद्रजः

समावृणोत्सुहृरापे चैव सैनिकान् ।

तमेकनागं गणशो यथा गजान्

समन्ततो द्रुतमथ मानेरे जनाः ॥६८

संशतकाः समारोहन् सहस्राणि चतुर्दश ॥

दशैव तु सहस्राणि भिगतानां महारथाः ।

चत्वारि च सहस्राणि वासुदेवस्य चानुगाः

दीर्घमाणां चमूं दृष्ट्वा भगदत्तेन मारिष ।

आह्वयमानस्य च तैरभवद्दृश्यं द्विधा ॥ १२

किं तु श्रेयस्करं कर्म भवेदथेति चिन्तयन् ।

इह वा विनिवर्तयं गच्छेयं वा युधिष्ठिरम् ॥

तस्य बुद्ध्या विचार्यैवमर्जुनस्य कुरुद्वह ।

अभवद्यसौ बुद्धिः संशतकवधे स्थिरा ॥१४

स सन्निवृत्तः सहसा कपिप्रवरकेतनः ।

एको रथसहस्राणि निहतुं वासवी रणे॥१५

साहिदुर्योधनस्यासीन्मातःकर्णस्य चोभयोः

अर्जुनस्य वधोपाये तेन द्वैधमकल्पयत् ॥ १६

स तु दोलायमानोऽभूद्द्वैधीभावेन पाण्डवः ।

वधेन तु नराश्याणामकरोत् तां मृषा तदा ॥

ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।

असृजन्नर्जुने राजन् संशतकमहारथाः ॥ १८

नैव कुन्तीसुतः पार्थो नैव कृष्णो जनार्दनः ।

न ह्या न रथो राजन् दृश्यन्ते स्म शरैः क्षिताः

तदा मोहमनुप्राप्तः सिण्विदे हि जनार्दनः ।

ततस्तान् प्रायशः पार्थो

ब्रह्मास्त्रेण निजधिवान् ॥ २०

शतशः पाणयोश्छिन्नाः सेतुज्यातलकार्मुकाः ।

केतवो बांजिनः सूता रथिनश्चापतन् क्षितौ

वियदाकाशं धां स्वर्गं ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोण-
पर्वणि टीकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७
यदिति ॥ १ ॥ विकुर्वाणे विविधाः क्रिया कर्माणि
॥ २ ॥ अप्रतिगज इति छेदः ॥ ५ ॥ सहः सोढा पचा-
यन् ॥ ६ ॥ विस्मितं स्फाहङ्कारम् ॥ ८ ॥ समारोहन्
संकुचयन्तः ॥ १० ॥

द्रुमाचलाश्रमुधरैः समकायाः सुकल्पिताः
हतारोहाः क्षितौ पेतुर्द्विपाः पार्थशराहताः॥
विः विद्धकुशा नागाश्छिन्नमाण्डाः परासवः
सारोहास्तु रणे पेतुर्मथिता मार्गैर्भृशम् ॥
सर्पिःप्रासासिनस्त्रराः समुद्रपरश्वधाः ।
विच्छिन्ना बाहवः पेतुर्धना भङ्गैः किरीटिना
बालादित्याम्बुजैर्नृणां तुल्यरूपाणि मारयन् ॥
संछिन्नान्यर्जुनशरैः शिरास्तुट्यार्थं प्रपेदिरे ॥

जज्वालालङ्कृता सेना
पात्रिभिः प्राणिभोजनैः ।

नानारूपैस्तदाऽभिज्ञान्
कुन्दे निमग्नैः फाल्गुने ॥ २६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशतकवधपर्वणि संशतकवधे
सतांशोऽध्यायः ॥२७॥

२८

सञ्जय उवाच ।

यियास्ततस्ततः कृष्णः

पार्थस्याश्वामनोजवान् ।

संश्रैपीदेमसंछिन्नान्

द्रोणानीकाय संवर्तन् ॥ १

तं प्रयान्तं कुरुक्षेत्रं

स्वान् भ्रातॄन् द्रोणतापितान् ।

सुशर्मा भ्रातृभिः सार्धं

युद्धार्थं पृष्ठतोऽन्वयात् ॥ २

ततः श्वेतहयः कृष्णमब्रवीदजितं जयः ।

एष मां भ्रातृभिः सार्धं सुशर्माऽऽह्वयतेऽच्युत

दीर्यते चोचरेणैव तत् सैन्यं मधुसूदन ।

द्वैधीमूर्तं मनो मेऽद्य कृतं संशतैरिदम् ॥ ३

किं तु संशतकान् हस्मिन्

स्वान् रक्षाभ्यहितादितान् ।

इति मे त्वं मतं वेत्सि

तत्र किं कृकृतं भवेत् । ४

एवमुक्तस्तु दाशार्हः स्थेदनं प्रत्यवर्तयत् ।

येन त्रिगताधिपतिः पाण्डवं समुपाह्वयत् ६

क्षोभयन्तं तदा सेनां क्षिरदं नलिनीमिव ।
धनञ्जयं भूतगणाः साधु साध्वित्यपूजयन् ७

दृष्ट्वा तत् कर्म पार्थस्य वासवस्येव माधवः ।

विस्मयं परमं गत्वा प्राज्जलितमुवाच ह २८

कर्मैतत् पार्थ शक्येण यमेन धनदेन च ।

दुष्करं समरे यत् ते कृतमद्येति मे मतिः ॥२९॥

युगपच्चैव संग्रामे शतशोऽथ सहस्रशः ।

पातिता एव मे दृष्टाः संशतकमहारथाः ॥३०॥

संशतकांस्ततो हत्वा भूयिष्ठा ये ह्यवस्थिताः

भगदत्ताय याहीति कृष्णं पाप्योऽभ्यनोदयत्

॥३१॥

॥३२॥

॥३३॥

॥३४॥

॥३५॥

॥३६॥

॥३७॥

॥३८॥

॥३९॥

॥४०॥

॥४१॥

॥४२॥

॥४३॥

॥४४॥

॥४५॥

॥४६॥

॥४७॥

॥४८॥

॥४९॥

॥५०॥

॥५१॥

॥५२॥

॥५३॥

॥५४॥

॥५५॥

॥५६॥

॥५७॥

॥५८॥

॥५९॥

॥६०॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां सप्तविंशोऽध्यायः
॥ २७ ॥

२८
यियास्तत इति ॥ १ ॥ भूरिपर्वमिति वासवविके-
षणम् ॥ ११ ॥

तदेव तव पुत्रस्य राजन् दुर्धतदेविनः ।
 कुले क्षत्रविनाशाय धनुरायच्छदजुनः ॥ १६
 तथा विश्वोभ्यमाणा सा पार्थेन तव वाहिनी
 व्यशीर्यत महाराज नौरिवासाद्य पर्वतम् ॥
 ततो दशसहस्राणि न्यवर्तन्त धनुष्मताम् ।
 मतिं कृत्वा रणे कूरां वीरा जयपराजये ॥ १८
 व्यपेतहृदयन्नासा आववृत्तं महारथाः ।
 आच्छेत् पार्थो गुरुं भारं सर्वभारसहो गुधि
 यथा नलवनं क्रुद्धः प्रभिन्नः पट्टिहायनः ।
 मृदुनीयात्तद्वदायस्तः पार्थोऽमृदुनाच्चसू तव
 तस्मिन् प्रमाथिते सैन्ये भगदत्तो नराधिपः ।
 तेन नागेन सहसा धनञ्जयमुपाद्रवत् ॥ २१
 तं रथेन नरव्याघ्रः प्रत्यगृह्णाद्धनञ्जयः ।
 स सन्निपातस्तुमुलो बभूव रथनागयोः ॥ २२
 कल्पिताभ्यां यथाशास्त्रं रथेन च गजेन च ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशतकवधपर्वणि भगदत्तयुद्धे
 अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

धृतराष्ट्र उवाच ।

तथा क्रुद्धः किमकरोद्भगदत्तस्य पाण्डवः ।
 प्राग्योतिषो वा पार्थस्य तन्मे शंस यथातथम्
 सञ्जय उवाच ।
 प्राग्योतिषेण संसृतावुभौ दशार्हपाण्डवी
 मृत्युर्दद्यान्तिकं प्राप्ती सर्वभूतानि मेनिरे ॥ २
 तथा तु शरवर्षाणि पातयत्यनिशं प्रभो ।
 गजस्कन्धान्महाराज कृष्णयोः स्यन्दनस्थयोः
 अथ कार्पाण्यसैर्बाणैः पूर्णकार्मुकानिःसृतैः ।
 अधिष्यद्देवकीपुत्रं हेमपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ ४
 अभिस्पृशसमास्तीक्ष्णा भगसेन चोदिताः ।
 निर्मिथ देवकीपुत्रं क्षितिं जग्मुः सुवाससः ॥
 तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा परिवारं निहत्य च
 लालयन्निव राजानं भगदत्तमयोधयत् ॥ ६
 सोऽर्कश्चिमनिमास्तीक्ष्ण-
 स्तोमरान् वै चतुर्दश ।

अप्रेषयत् सव्यसाची

द्विधैकैकमथाच्छिन्नत् ॥

७

ततो नागस्य तद्वर्गं व्यधमत् पाकशासनिः ।
 शरजालेन महता तद्वशीर्यत भूतले ॥ ८
 शोणवर्मा स तु गजः शरैः सुभृशमर्दितः ।
 बभौ धारानिपाताक्तो व्यघ्रः पर्वतराडिव ९

ततः प्राग्योतिषः शक्तिं

हेमदण्डामयस्मयीम्

व्यसृजद्वासुरेवाय द्विधा तामजुनोऽच्छिन्नत् ॥
 ततश्छत्रं ध्वजं चैव छित्त्वा राक्षोऽजुनः शरैः
 विव्याध दशनिस्तूर्णमुत्समयन् पर्वतेश्वरम् ॥
 सोऽतिविह्वोऽजुनशरैः सुपुङ्खैः कङ्कपात्राभिः ।
 भगदत्तस्ततः क्रुद्धः पाण्डवस्य जनाधिपः ॥
 व्यसृजत्तोमरान् मूर्ध्नि श्वेताश्वस्थोन्ननाच्च
 तैरजुनस्य समरे किरीटं परिवर्तितम् ॥ १३

आयच्छद्गृहीतवान् यदेवाजुनस्य वरुणरतानां क्षेमकरमाली-
 तदेव तत्पुत्रनिमित्तं क्षनञ्जयकरमवदिति वाक्यार्थः ॥ १९ ॥
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टाविंशोऽध्यायः

॥ २८ ॥

२९

तथा क्रुद्ध इति ॥ १ ॥

परिवृत्तं किरीटं तद्यमयेव पाण्डवः ।
 सुदृष्टं क्रियतां लोक इति राजानमब्रवीत् ॥
 पद्ममुक्तसु संकुहः शरवर्षेण पाण्डवम् ।
 अभ्यवर्षत् स गोविन्दं धनुरादाय भास्वरम् ॥
 तस्य पार्थो धनुश्छिन्त्वा
 तूणीरान् सन्निहत्य च ।
 त्वरमाणो विसप्तत्या सर्वमर्मस्वताडयत् ॥
 विद्वस्ततोऽतिव्यथितो वैष्णवास्त्रमुदीरयन् ।
 अभिमन्याकुशं कुड्रो व्यसृजत् पाण्डवोरसि
 विमुष्टं भगदत्तेन तदस्त्रं सर्थवाति धै ।
 उरसा प्रतिजग्राह पार्थ संच्छाद्य केशवः ॥
 वैजयन्त्यभवन्माला तदस्त्रं केशवोरसि ।
 पद्मकोशविचित्रास्त्रा सर्वतुं हसुमोत्कटा ॥
 ज्वलनार्कन्दुवर्णाभा पावकोज्ज्वलपल्लवा ।
 तया पद्मपलाशिन्या वातकम्पितपत्रया ॥२०॥
 शुशुभेऽभ्यधिकं शौरिरितसीपुष्पसन्निभः ।
 ततोऽर्जुनः क्लान्तमनाः केशवं प्रत्यभाषत २१
 अयुध्यमानस्तुरगान् संयन्तास्मीति चानघ
 इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्ष प्रतिष्ठां स्वां न रक्षसि
 यद्यहं व्यसनी वा स्यामशक्तो वा निवारणे ।
 ततस्त्वयैव कार्यं स्याद्य तत्कार्यं मयि स्थिते
 सबाणः सधनुश्चाहं ससुरासुरमाधुना ।
 शक्तो लोकानिमान् जेतुं तच्चापि विदितं तव
 ततोऽर्जुनं वासुदेवः प्रत्युवाचार्थबद्धचः ।
 शृणुगुह्यमिदं पार्थ पुरा वृत्तं यथाऽनघ ॥ २१॥
 चतुर्भुजैरहं शश्वलोकत्रापार्थमुद्यतः ।
 आत्मानं प्रविमज्जेह लोकानां हितमादधे ॥
 एका मूर्तिस्तपश्श्रयां कुरुते मे भुवि स्थिता ।
 अपरा पश्यति जगत् कुर्वाणं सा ध्वसाधुनी ॥
 अपरा कुरुते कर्म मानुषं लोकमाश्रिता ।
 शीते चतुर्थी त्वपरा निद्रां वर्षसहस्रिकम् ॥
 याऽसौ वर्षसहस्रान्ते
 मूर्तिरुत्तिष्ठते मम ।
 वराहंभ्यो वरान् श्रेष्ठ-
 स्तस्मिन् काले ददाति सा ॥ २२॥
 तं तु कालमनुप्राप्तं विदित्वा पृथिवी तदा ।
 अयाचत वरं यन्मां नरकार्थीय तच्छृणु ॥ २३॥
 देवानां दानवानां च अवश्यस्तनयोऽस्तु मे ।

उपेतो वैष्णवास्त्रेण तन्मे त्वं दातुमर्हसि ॥
 एवं वरमहं श्रुत्वा जगत्यास्तनये तदा ।
 अमोघमस्त्रं प्रायच्छं वैष्णवं परमं पुरा ॥ २२॥
 अवोचं चैतदस्त्रं धै ह्यमोघं भवतु क्षमे ।
 नरकस्याभिरक्षार्थं नैनं कञ्चिद्विष्यति ॥ २३॥
 अनेनास्त्रेण ते गुप्तः सुतः परबलादनः ।
 भविष्यति दुराधर्षः सर्वलोकेषु सर्वदा ॥ २४॥
 तथेत्युक्त्वा गता देवी कृतकामा मनस्विनी ।
 स चाप्यासीदुराधर्षो नरकः शत्रुतापनः ।
 तस्मात् प्राग्ज्योतिषं प्राप्तं तदस्त्रं पार्थ मामकम्
 नास्यावश्योऽस्ति लोकेषु सेन्द्रकद्रेषु मारिष
 तन्मया त्वत्कृते चैतदन्यथा ध्यपनामितम् ।
 विमुक्तं परमास्त्रेण जहि पार्थ महासुरम् ॥ २७॥
 धैरिणं जहि दुर्धर्षं भगदत्तं सुरद्विषम् ।
 यथाऽहं जहिरवान् पूर्वं हितार्थं नरकं तथा ॥
 पद्ममुक्तस्तदा पार्थः केशवेन महात्मना ॥
 भगदत्तं शितैर्बाणैः सहसा समवाकिरत् ॥
 ततः पार्थो महाबाहुरसंभ्रान्तो महामनाः ।
 कुम्भयोरन्तरे नागं नाराचेन समापयत् ॥ २४॥
 स समासाद्य तं नागं बाणो वज्र इवाचलम् ।
 अभ्यगात् सह पुङ्गेन वल्मीकमिव पन्नगः ॥
 स करी भगदत्तेन प्रेथमाणो मुहुर्मुहुः ।
 न करोति वचस्तस्य दरिद्रस्यैव योविता ॥
 स तु विष्टभ्य गात्राणि दन्ताभ्यामवनि ययौ
 नद्वार्तस्त्वनं प्राणानुत्ससर्ज महाद्विषः ॥ २५॥
 ततो गाण्डीवधन्वानमभ्यभाषत केशवः ।
 अर्थं महत्तरः पार्थ पलितेन समावृतः ॥ २६॥
 वलीसंलग्ननयनः शूरः परमदुर्जयः ।
 अक्ष्णोरुन्मीलनार्थाय बद्धपट्रो ह्यसौ नृपः ॥
 देववाक्यात् प्रविच्छेद शरेण भृशमर्जुनः ।
 छिन्नमात्रेऽशुके तस्मिन् रुद्धनेत्रो बभूव सः ॥
 तमोमयं जगन्नेन भगदत्तः प्रतापवान् ।
 ततश्चन्द्रार्धेविम्बेन बाणेन नतपर्वणा ॥ २७॥
 विमेद हृदयं राक्षो भगदत्तस्य पाण्डवः ।
 स भिन्नहृदयो राजा भगदत्तः किरीटिना ॥
 शरासनं शरांश्चैव गतास्तुः प्रमुमोच ह ।
 शिरसस्तस्य विभ्रष्टं पपात च वरांशुकम् ।
 नालताडनविभ्रष्टं पलाशं नलिनादिव ॥ २८॥

एका मूर्तिर्दरिकाश्रमे नारायणस्या अपरा परमात्मस्या २७
 अपरा क्षेत्रज्ञस्या अपरा जलशायिनी ॥ २८ ॥ व्यपनासितं

स्वार्थे निवृत्तं व्यपनीतमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ योविता भागुरितेन
 दाप् ॥ २२ ॥

स हम्ममाली तपनीयभाण्डात्
पपात् नागाद्विरसन्निकाशात् ।
सुपुष्पितो मारुतवेराङ्गणे
महीधराप्रादिव कर्णिकारः ॥ ५०

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि संशतकवधपर्वणि भगदत्तवधे
एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

सञ्जय उवाच ।

प्रियमिन्द्रस्य सततं सखायममितीजसम् ।
हृत्वा प्राग्द्योतिषं पार्थः प्रदक्षिणमवतत ॥ १
ततो गान्धारराजस्य सुतौ परपुरञ्जयौ ।
अर्देतामर्जुनं सङ्गृह्ये भ्रातरी वृषकाचली ॥ २
तौ समेत्यार्जुनं वीरौ पुरः पश्चाच्च धन्विनौ
अविध्यतां महावेगैर्मिश्रितैराशुभैर्भृशम् ॥ ३
वृषकस्य हयान् सृतं धनुस्त्रयं रथं ध्वजम् ।
तिलशो व्यधमत पार्थः सौबलस्य शितैः शरैः
ततोऽर्जुनः शरमातेनानाप्रहरणैरपि ।
गान्धारानाकुलाञ्चके सौबलप्रमुखान् पुनः ॥ ५

ततः पञ्चशतान् वीरान्
गान्धारानुद्यतायुधान् ।

प्राहिणोन्मुत्सुलोकय
क्रुद्धो बाणैर्धनञ्जयः ॥ ६

हताभ्वात् तु रथात् तूर्णमवतीर्य महाभुजः ।
आकरोह रथं भ्रातुरन्यच्च धनुराददे ॥ ७
तावेकरथमारुढौ भ्रातरी वृषकाचली ।
शरवर्षेण वीमत्सुमविध्येतां मुहुर्मुहुः ॥ ८
स्यालौ तव महामानो राजानो वृषकाचलौ
भृशं विजघ्नतुः पार्थमिन्द्रं वृषबलाविव ॥ ९
लब्धलक्षौ तु गान्धारारवहतां पाण्डवं पुनः ।
निदाघवार्षिकौ मासौ लोके धर्मोद्युभिर्यथा
तौ रथस्थौ नरदयाधौ राजानौ वृषकाचली ।
सौश्रेष्ठानौ स्थितौ राजलघानैकेषुणाऽर्जुनः
तौ रथासिंहसंकाशौ लोहिताक्षौ महाभुजौ

निहत्य तं नरपतिमिन्द्रविक्रमं
सखायमिन्द्रस्य तदैन्द्रिराहवे ।
ततोऽपरास्तव जयकाक्षिणौ नरान्
बभञ्ज वायुबलवान् दुर्मानिव

राजन् सपेततवीरौ सोदयाविकलक्षणौ ॥ १२
तयोर्भूमिं गतौ देहौ रथाद्वन्धुजनप्रियौ ।
यशो दशदिशः पुण्यं गमयित्वा व्यवस्थितौ ॥
दृष्ट्वा विनिहतौ सङ्ख्ये मातुलावपलायिनौ ।
भृशं मुमुक्षुरक्षणे पुत्रास्तव विशांपते ॥ १४
निहतौ भ्रातरी दृष्ट्वा मायाशतविशारदः ।
कृष्णौ समोदयन्यायां विदधे शकुनिस्ततः ॥
लगुढायोऽगुडाश्मानः शतचम्यश्च सशक्तयः ।
गदापारेघानैर्विशालमुद्गरपट्टिशाः ॥ १६
संघनपट्टिनखरा मुसलानि परश्वधाः ।
क्षुराः क्षुरप्रनालीकाः वत्सदन्तास्त्रिसन्धयः
चक्राणि विशिखाः प्रासा
विविधान्यायुधानि च ।

प्रपेतुः शतशो दिग्भ्यः
प्रदिग्भ्यश्चार्जुनं प्रति ॥ १८

खरोद्गमहिषाः सिंहा व्याघ्राः सुमरचित्रकाः ॥
ऋक्षाः शालावृका गृध्राः कपयश्च सरीसृपाः
विविधानि च रक्षांसि क्षुधितान्यर्जुनं प्रति
संकुद्धान्यभ्यधावन्त विविधानि ययांसि च
ततो दिव्यास्त्रविचक्रः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥
विस्त्रुजभिषुजालानि सहसा तान्यताडयत् ॥
ते हन्यमानाः शूरेण प्रवरैः सायकैर्हतैः
विरुवन्तो महारावान् विनेष्टुः सर्वतो हताः
ततस्तमः प्रादुरभूदर्जुनस्य रथं प्रति ।
तस्माच्च तमसो वाचः क्षुराः पार्थमभर्त्सयन्
तत् तमो भैरवं घोरं भयकर्तुं महाहवे ।
उत्तमालेखे महता ज्यौतिषेणार्जुनोऽवधीत् ॥

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकोनत्रिंशोऽ
ध्यायः ॥ २९ ॥

३०

प्रियमिति ॥ १ ॥ वदंश्चोद्यस्तुवचनः । निदाघर्तु-
संबन्धनावित्यर्थः । धर्मोद्युभिर्यथा ॥ १० ॥ कम्पना

वदथः । क्षुराः क्षुराकृतिकलाः । क्षुरप्रास्तुः सन्ध्याफलकाः ।
नालीका नलिख्या क्षेपाः । वत्सदन्ता गोपतकदन्ताकार-
फलकाः । अस्त्रिसन्धयोऽस्त्रिमयफलकाः ॥ ११ ॥ विशिखाः
फणित्राकारफलकाः ॥ १८ ॥ सुमरा गवयाः चित्रको
व्याघ्रभेदः शालावृकाः श्वानः ॥ १९ ॥

हृते तस्मिञ्जलौघास्तु प्रादुरासन् भयानकाः
अभसस्तस्य नाशार्थमादित्यास्त्रमथार्जुनः ॥
प्रायुक्तांभस्ततस्तनूतं प्रायशोऽस्त्रेण शोषितम् ।
एवं बहुविधा मायाः सौबलस्य कृताः कृताः
जघानास्त्रबलेनाशु प्रहसन्नर्जुनस्तदा ।

×तदा हतास्तु मायास्तु वस्तोऽर्जुनशराहतः
अपायाज्जवनेरश्वैः शकुनिः प्राकृतो यथा ।
ततोऽर्जुनोऽस्त्रविच्छेदयं दर्शयन्नात्मनोऽरिषु
अभ्यवर्षच्छरौघेण कौरवाणामनीकिनीम् ।
सा हन्यमाना पार्थेन तव पुत्रस्य वाहिनी ॥
द्वैधीभूता महाराज गङ्गेवासाय पर्वतम् ।
द्रोणमेवान्वपद्यन्त केचित् तत्र नरर्षभाः ॥३०॥
केचिदुद्योधनं राजन्नर्षमाणाः किरीटिना ।
नापश्याम ततस्त्वेनं सैन्ये वै रजसावृते ॥
गाण्डीवस्य च निर्घोषः श्रुतो दक्षिणतो मया
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं वादिघ्राणां च निःस्वनम्
गाण्डीवस्य तु निर्घोषो व्यतिक्रम्यास्पृशदिवं
ततः पुनर्वक्षिणतः संग्रामश्चित्रयोधिनाम् ॥
सुयुद्धं चार्जुनस्यासीदहं तु द्रोणमन्विथाम् ।
योधिष्ठिराभ्यनीकानि प्रहरन्ति ततस्ततः ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि शकुनिपलायने
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

धृतराष्ट्र उवाच ।

तेष्वनीकेषु भग्नेषु पाण्डुपुत्रेण सज्जय ।
चलितानां द्रुतानां च कथमासीन्मनो हि वः
अनीकानां प्रभञ्जानामवस्थानमपश्यताम् ।
दुष्करं प्रतिसम्भानं तन्ममाचक्ष्व सज्जय ॥ १ ॥
सज्जय उवाच ।

तथापि तव पुत्रस्य प्रियकामा विशांपते ।
यशः प्रवीरा लोकेषु रक्षन्तो द्रोणमन्वयुः ॥३॥
समुद्यतेषु चास्त्रेषु संप्राप्ते च युधिष्ठिरे ।
अकुर्वन्नायकमार्मानि भैरवे सत्यमीतवत् ॥ ४ ॥

अन्तरं भीमसेनस्य प्राप्तकामितौजसः ।
सात्यकेश्वर वीरस्य धृष्टपुत्रस्य वा विभो ॥
द्रोणं द्रोणमिति क्रूराः पञ्चालाः समचोदयन् ।
मा द्रोणमिति पुत्रास्ते कुरून् सर्वानचोदयन्
द्रोणं द्रोणमिति ह्येके मा द्रोणमिति चापरे ।
कुरूणां पाण्डवानां च द्रोणधृतमवर्तत ॥ ७ ॥
यं यं प्रमथते द्रोणः पञ्चालानां रथव्रजम् ।
तत्र तत्र तु पाञ्चाल्यो धृष्टदुश्शाभ्यवर्तत ॥ ८ ॥
तथा भागविपरायैः संग्रामे भैरवे सति ।
वीराः समासदन् वीरान् कुर्वन्तो भैरवं रथम्

एनम् अर्जुनम् ॥ ३१ ॥ शरामिच्छैर्वाणामिहतैः । आयो-
घशिरो रणाज्ञानम् ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
टीकायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ × तथेति पाठः
द्रो० ४

३१

तेष्विति ॥ १ ॥ अन्तरं छिद्रं प्राप्तम् । युतवन्तः
॥ ५ ॥ समासदन् प्रतिगतवन्तः ॥ ९ ॥

अकम्पनीयाः शङ्कां बभूवुस्तत्र पाण्डवाः ।
 अकम्पयन्ननीकानि स्मरन्तः क्लेशमारमनः ॥
 ते त्वमर्षवशं प्राप्ताः पृथ्वाः सत्त्वचोदिताः ।
 त्यक्त्वा प्राणाङ्ग्यवर्तन्तः घ्नन्तो द्रोणं महाहवे
 अथसामिव संपातः शिलानामिव चाभवत् ।
 दीव्यतां तुमुले युद्धे प्राणैरमिततेजसाम् ॥ १२
 न तु स्मरन्ति संग्राममपि वृद्धास्तथाविधम्
 दृष्टपूर्वं महाराज श्रुतपूर्वमथापि वा ॥ १३
 प्राक्गपतेव पृथिवी तस्मिन् धीरावसादने ।
 निवर्तता बलौघेन महता भारपीडिता ॥ १४
 घूर्णतोपि बलौघस्य दिवं स्तब्धवेव निःस्वनः
 अजातशत्रोस्तस्मै न्यमाविवेश सुमेरवः ॥ १५
 समासाद्य तु पाण्डूनामनीकानि सहस्रशः ।
 द्रोणेन चरता संख्ये प्रभन्नानि शितैः शरैः ॥
 तेषु प्रमथ्यमानेषु द्रोणेनाद्भुतकर्मणा ।
 पर्यवारयदासाद्य द्रोणं सेनापतिः सयम् ॥
 तदद्भुतमभ्युक्षं द्रोणपञ्चाशत्योस्तथा ।
 नैव तस्योपमा काचिदेति मे निश्चिता मतिः
 ततो नीलोऽनलप्रस्थो ददाह कुरुबाहिनीम्
 शरस्फुलिङ्गश्चापार्धिर्दहन् कक्षमिवानलः ॥

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि संवत्सकवधपर्वणि नीलवधे
 एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

सञ्जय उवाच ।

प्रतिघातं तु सैन्यस्य नामुप्यत वृकोदरः ।
 सोऽभ्याहनद्रुहं पृथ्वा कर्णं च दशभिः शरैः
 तस्य द्रोणः शितैर्बाणैस्तीक्ष्णधारैरजिह्वभिः ।
 जीवितान्तमभिप्रेक्षुर्मर्माण्याशु जघान ह ॥ २
 आनन्तर्यमभिप्रेक्षुः षडंशत्या समार्पयत् ।
 कर्णो द्वादशभिर्बाणैरभ्यर्थात्मा च सप्तभिः ॥
 षड्भिर्दुर्योधनो राजा
 तत एनमथाकिरत् ।

भीमसेनोऽपि तान् सर्वान्

प्रत्यविध्यन्महाबलः ॥ ४

द्रोणं पञ्चाशतेषूपां कर्णं च दशभिः शरैः ।
 दुर्योधनं द्वादशभिर्द्रोणिमद्याभिराश्रुभिः ॥ ५

आरावं तुमुलं कुर्व-

न्नभ्यवर्तत तान् रणे ॥

तस्मिन् संत्यजति प्राणान्

सृत्युसाधारणीकृते ॥ ६

न्यवर्तन्त भवेभ्यो निवृत्ताः ॥ ११ ॥ इति श्रीमहामारते
 द्रोणपर्वणि टीकायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ इति पाठः ।

३२

प्रतिघातमिति ॥ १ ॥ सृत्युसाधारणीकृते मरण-
 तुल्यावस्थाकृति ॥ ६-॥ × तदपि इति पाठः ।

अजातशत्रुस्तान् योधान्
भीमं त्रातेत्यचोदयत् ।
ते ययुर्भीमसेनस्य

समीपममितौजसः ॥ ७

युयुधानप्रभृतयो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
ते समेत्य सुसंरब्धाः साहेताः पुरुषर्षभाः ॥ ८
महेष्वासघरैर्गुप्ता द्रोणानीकं विभित्सवः ।
समापेतुर्मेहावीर्या भीमभृतयो रथाः ॥ ९
तान् प्रत्यगृह्णादव्यग्रो द्रोणोऽपि रथिनां वरः
महार्थानतिबलान् वीरान् समरयोधिनः ॥
बाह्यां मृत्युभयं कृत्वा तावकान् पाण्डवा ययुः
सादिनः सादिनोऽभ्यर्घ्नस्तथैव रथिनो रथान्
आसीच्छक्त्यसि संपातो युद्धमासीत्परश्वधैः
प्रकृष्टमसियुद्धं च बभूव कटुकोदयम् ॥ १२
कुञ्जराणां च संपाते युद्धमासीत् सुदारुणम् ।
अपतत्कुञ्जरादन्यो हयादन्यस्त्ववाकृशिराः
नरो बाणविनिर्मितो रथादन्यश्च मारिषः ।
तत्रान्यस्य च संमर्दे पतितस्य विबर्मणः ॥ १४
शिरः प्रध्वंसयामास वधस्याक्रम्य कुञ्जरः ।
अपराङ्मापरेऽमृदून् न वारणाः पतितान्नरान् ॥

विषाणैश्चावर्णि गत्वा
व्यभिन्दन् रथिनो बहून् ।

नरात्रैः केचिदपरे

विषाणालग्रसंश्रयैः ॥ १६

अब्रमुः समरे नागा मृदून्तः शतशो नरान् ।
काष्णीयसतनुत्राणाकराश्वरथकुञ्जरान् ॥
पतितान् पोथयांचकुर्क्षिपाः स्थूलनलानिव ।
गृध्रपत्राधिवासांसि शयनानि नराधिपाः ॥
ह्रीमन्तः कालसंपर्कात् सुदुःखान्यनुशरेते ।
हन्ति स्मात्र पिता पुत्रं रथेनाभ्येत्य संयुगे ॥
पुत्रश्च पितरं मोहान्निर्मयां दमवर्तत ।
रथो भग्नो ध्वजश्छिन्नश्छत्रमुर्व्यां निपातितम्
युगार्धं छिन्नमादाय प्रदुद्राव तथा हयः ॥
सासिर्बाहुर्निपातितः शिरश्छिन्नं सकुण्डलम्
गजेनाक्षिप्य बलितारथः संचूर्णितः क्षितौ ।

रथिना ताडितो नागो नाराचेनापतत् क्षितौ
सारोहश्चापतद्वाजी गजेनाभ्याहतो भृशम् ।
निर्मर्यादं महद्युद्धमवर्तत सुदारुणम् ॥ २३
हा तात हा पुत्र सखे कासि तिष्ठ कथावसे
प्रहराहर जहानं स्मितश्चेडितगर्जितैः ॥ २४
इत्थेवमुच्चरान्त स्म श्रूयन्ते विविधा गिरः ।
नरस्याश्वस्य नागस्य समसज्जत शोणितम् ॥
उपाशाम्यद्रजो भीमं भीरुन् कश्मलमावेशत्
चक्रेण चक्रमासाद्य वीरो वीरस्य संयुगे ॥
अतीतेषु पथे काले जहार गदया शिरः ।
आसीत् केशपरामर्शो मुष्टियुद्धं च दारुणम्
नखैर्दन्तैश्च शूराणामद्रीपि क्षीपमिच्छताम् ।
तत्राच्छिद्यत शूरस्य सख्यो बाहुसूतः ॥ २८
सधनुश्चापरस्यापि सशरः सांकुशस्तथा ।
आक्रोशदन्यमन्योऽत्र तथा न्यो विमुक्तोऽद्रवत्
अन्यः प्राप्तस्य चान्यस्य
शिरः कायादपाहरत् ।

सशब्दमद्रवचान्यः

शब्दादन्योऽत्र सद्रुशम् ॥ ३०

स्वानन्योऽथ परानन्यो जघान निशिदिः शरैः
गिरिर्गुणोपमश्चात्र नाराचेन निपातितः ॥
मातङ्गो न्यपतद्भूमौ नदीरोध इवोऽपने ।
तथैव रथिनं नागः क्षरन् गिरिरिवावजन् ॥
अभ्यातिष्ठत् पदाभूमौ सहाश्वं सहसारथिम्
शूरान् प्रहरतो दृष्ट्वा कृतास्त्रान् सधिरोक्षितान्
बहून्प्याविशन्मोहो भीरुन् दृढदयदुर्बलान् ।
सर्वमाविश्रमभवन्न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ३४
सैन्येन रजसा ध्वस्तं निर्मर्यादमवर्तत ।

ततः सेनापतिः शीघ्रमयं काल इति बुचन्
नित्याभित्वरितानेव त्वरयामास पाण्डवान्
कुर्वन्तः शासनं तस्य पाण्डवा बाहुशालिनः ॥
सरो हंसा इवापेतुर्गन्तो द्रोणरथं प्रति ।
गृहीताद्रवतान्योन्यं विभीता विनिकुन्तत ॥
इत्यासीत्सुमुलः शब्दो दुर्धर्षस्य रथं प्रति ।
ततो द्रोणः क्रुपः कर्णो द्रौणी राजा जयद्रथः

कटुकस्य पश्यत्योदयो यत्र ॥ १२ ॥ अवर्णि गत्वा अभिहत्य
विषाणालग्रसंश्रयैः दन्तलम्बकद्वेषैः ॥ १६ ॥ गृध्रपत्राधिवा-
सांसि गृध्रपत्रास्तत्पणानि ॥ १८ ॥ समसज्जत घनतामगमत्
॥ २५ ॥ अतीतः इषुपयः शरावकाशो यत्र ॥ २७ ॥ अद्रीपे

निराश्रये द्रौपमाश्रमम् ॥ २८ ॥ आवेतिशत् आहतवान् ॥ २९ ॥
क्षरन्मदमिति शेषः । राथेन तथैव सहाश्वं सहसारथिं अर्थाद्रथं
च पदा आवृजन् भूमौ अभ्यातिष्ठदित्यन्वयः ॥ ३२ ॥
विभीता अभीताः ॥ ३७ ॥ दुर्धर्षस्य द्रोणस्य ॥ ३८

विन्दाजुविन्दाबावन्त्यौ

शल्यश्चातस्यवारयन् ।

ते त्वार्यधर्मसंरब्धा

दुर्निधारा दुरासदाः ॥ ३९

शरान्तं न जहृद्रोणं पञ्चालाः पाण्डवैः सह ।

ततो द्रोणोऽतिसंकुद्धो विसृजन्शतशः शरान्

चेदिपञ्चालपाण्डुनापकरोत् कदनं महत् ।

तस्य ज्यातलनिर्वाणः शुभ्रवे दिक्षु मारिष ॥

वज्रसंहादसंकाशस्त्रासयन् मानवान् बहून्

एतस्मिन्नन्तरे जिष्णुर्जित्वा संशतकान्वहून्

अभ्ययास्त्र यथासौ

द्रोणः पाण्डून् प्रमदति ।

ताञ्छरौघान्महावतान्

शोणितोदान् महावहान् ॥ ४३

तीर्णः संशतकान् हत्वा प्रत्यदृश्यत फाल्गुनः

तस्य कीर्तिमतो लक्ष्म सूर्यप्रतिमतेजसः ॥ ४४

दीप्यमानमपद्याम तेजसा वानरध्वजम् ।

संशतकसमुद्रं तमुच्छोष्यास्त्रगमस्तिभिः ॥

सपाण्डवयुगान्तार्कः कुरुनव्यभ्यतीतपत् ।

प्रवदाह कुरुन् सर्वान्जुनः शस्त्रतेजसा ॥ ४६

युगान्ते सर्वभूतानि धूमकेतुरिवोत्थितः ॥

तेन बाणसहस्रीर्ध्वजाश्वरथयोधिनः ॥ ४७

ताड्यमानाः क्षितिं जग्मुर्मुक्तकेशाः शरार्दिताः

केचिदातस्त्वनं चतुर्विनेशुरपरे पुनः ॥ ४८

पार्यबाणहताः केचि-

जिपेदुर्विगतासवः ।

तेषामुत्पतितान् काञ्चित्

पतितान्श्च पराङ्मुखान् ॥ ४९

न जघनार्जुनो योधान् योध्वतमनुस्मरन् ।

ते विकीर्णस्थाश्चित्राः प्रायशश्च पराङ्मुखाः

कुरवः कर्ण कर्णोति हाहेति च विभुः शुभ्रः ।

तमाधिरथिराक्रन्दं विज्ञाय शरणाधिनाम्

मामैष्टोति प्रतिश्रुत्य ययावभिमुखोऽर्जुनम् ।

स भारतरथश्रेष्ठः सर्वभारतहर्षणः ॥ ५२

प्रादुश्चक्रे तदाग्नेयमस्त्रमस्त्रविदां वरः ।

तस्य दीप्तशरीरस्य दीप्तचापधरस्य च ॥ ५३

शरौघाञ्छरजालेन विदुषाव धनञ्जयः ।

तथैवाधिरथिस्तस्य बाणाञ्ज्वलिततेजसः

अस्त्रमस्त्रेण संवार्य प्राणदद्विसृजन् शरान् ।

धृष्टद्युम्नश्च भीमश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ ५५

विद्येयधुः कर्णमासाद्य त्रिभिस्त्रिभिर्जिह्वभिः ।

अर्जुनास्त्रं तु राधेयः संवार्य शरवृष्टिभिः ॥

तेषां त्रयाणां चापानि

चिच्छेद विशिखैस्त्रिभिः ।

ते निकृत्तायुधाः शूरा

निर्विषा भुजगा इव ॥ ५७

रथशक्तीः समुक्षिप्य भृशं सिंहा इवानदन्

ता भुजाग्रैर्मेहावेगा निरुष्टा भुजगोपमाः ॥

दीप्यमाना महाशक्त्यो जग्मुराधिरार्थं प्राति

ता निकृत्य शरमातैस्त्रिभिस्त्रिभिर्जिह्वभिः

ननाद् बलवान् सार्धं पार्थोय विसृजन्श्छरान्

अर्जुनश्चापि राधेयं विद्ध्वा सप्तभिराशुभिः ॥

कर्णाद्वरजं बाणैर्जघान निशितैः शरैः ।

ततः शत्रुञ्जयं हत्वा पार्थः पङ्क्तिभिरजिह्वैः

जहार सद्यो मल्लेन विपाटस्य शिरो रथात् ॥

पश्यतां धार्तराष्ट्रानामेकेनैव किरीटिना ॥

प्रमुखे सूतपुत्रस्य सोदर्या निहतास्त्रयः ।

ततो भीमः समुत्पत्य स्वरथाद्देनतेयवत् ॥

वरासिना कर्णपश्चान् जघान दशपञ्च च ।

पुनस्तु रथमास्थाय धनुरादाय चापरम् ॥ ६४

विद्याध दशभिः कर्णं सूतमश्वान्श्च पङ्क्तिभिः ।

धृष्टुः सोऽप्यसिध्वं चर्मचादाय भास्वरम् ॥

जघान चन्द्रवर्माणं बृहत्क्षत्रं च नैषधम् ।

ततः स्वरथमास्थाय पाञ्चालयोऽप्यथ काशुकं

आदाय कर्णं विद्याध त्रिसप्तत्या नदन् रणे ।

शैनेयोऽप्यन्यदादाय धनुरिन्दुसमद्युतिः ॥

सूतपुत्रं चतुःषष्ट्या

विद्ध्वा सिंह इवानदन् ॥

मल्लाम्बां साधुमुक्ताभ्यां

छित्त्वा कर्णस्य काशुकम् ॥ ६८

पुनः कर्णं त्रिभिर्बाणैर्वाहोरसि चार्पयत् ।

ततो दुर्भीषणो द्रोणो राजा कैव जयद्रथः

निमज्जमानं राधेयमुज्जङ्घुः सात्यकर्णवात् ॥

पत्यश्वरथमातङ्गास्त्वदीयाः शतशोऽपरे ॥

कर्णमेवाभ्यधावन्त त्रास्यमानाः प्रहारिणः ।

धृष्टद्युम्नश्च भीमश्च सौमद्रोऽर्जुन एव च ७१

नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च जुगुप्सुरणे ।

पवमेव महारौद्रः क्षयार्थं सर्वधन्विनाम् ७२

तावकानां परेषां च त्यक्त्वा प्राणानभूद्रणः
पदानिरयनागाश्वा गजाश्वरथपत्तिभिः ७३
रथिनो नागपत्त्यश्वै रथपत्ती रथद्विपैः ।
अश्वैरश्वा गजैर्नागा रथिनो रथिभिः सह ७४
संयुक्ताः समदृश्यन्त पत्तयश्चापि पत्तिभिः ।
एवं सुकलिलं युद्धमासीत्क्रड्यादहर्षणम् ।
महद्भिस्तेरमीतानां यमराष्ट्रविधर्षणम् ७५

ततो हता नररथवाजिकुञ्जरै-
रनेकशो द्विपरथपासिवाजिनः ।

गजैर्गजा रथिभिरुदायुधा रथा
हयैर्हयाः पत्तिगणैश्च पत्तयः ७६

रथैर्द्विपा द्विरद्वयैर्महाहया
हयैर्नैरा वररथिभिश्च वाजिनः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि द्वादशदिचसावहारे
द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

॥ समाप्तं संशप्तकवधपर्वं ॥

अभिमन्युवधपर्व ३

३३

सञ्जय उवाच ।

पूर्वमस्मासु भग्नेषु फाल्गुनेनामितीजसा ।
द्रोणे च मोघसंकल्पे रक्षिते च युधिष्ठिरे १
सर्वे विध्वस्तकवचास्तावका युधि निजिताः
रजस्वला भृशोद्विग्ना वीक्षमाणा दिशो दश
अवहारं ततः कृत्वा भारद्वाजस्य संमते ।
लब्धलक्षैः शरैर्मिन्ना भृशावहसिता रणे ३
स्त्राघमानेषु भूतेषु फाल्गुनस्यामितान् गुणान्
केशवस्य च सोढावै कौर्त्यमानेऽर्जुनं प्रति ४
अभिदस्ता इवाभून् ध्यानमूकत्वमाश्लिताः
ततः प्रभातसमये द्रोणं दुर्योधनोऽब्रवीत्
प्रणयादभिमानाच्च द्विषद्द्वया च दुर्मनाः ।
ऋणवतां सर्वयोधानां संरब्धो वाक्यकोविदः
नूनं वयं वध्यपक्षे भवतो द्विजसत्तम ।

प्राणास्त्यक्त्वा युद्धघतामिति शेषः ॥ ७३ ॥ अमीतानां
अभिमुखानां भयहीनानां वा ॥ ७५ ॥ बहुकरणैरेनेकप्रक्रियैः
रथमुखानां रथमुखानां नेमिभिश्च कान्तैः ॥ ७८ ॥ इति
श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

निरस्तजिह्वादशनेक्षणाः क्षितौ
क्षयं गताः प्रमथितवर्मभूषणाः ॥ ७७
तथा परैर्बहुकरणैर्वैरागुधै-
हता गताः प्रतिभयदर्शनाः क्षितिम् ।
विपथिता हयगजपादताडिता
भृशाकुला रथमुखनेमिभिः क्षताः ७८
प्रमोदने श्वापदपाक्षरक्षसां
जनक्षये वर्तते तत्र दारुणे ।
महाबलास्ते कुपिताः परस्परं
निषृद्यन्तः प्रभिन्नेरुजसा ॥ ७९
ततो बले भृशालुलिते परस्परं
निरीक्षमाणे रुधिरौघसंछ्लृते ।
दिवाकरेऽस्तं गिरिमास्थिते शनै-
रुभे प्रयाते शिबिराय भारत ॥ ८०

तथा हि नाग्रहीः प्राप्तं समीपेऽद्य युधिष्ठिरम्
इच्छतस्तेन मुच्येत चक्षुःप्राप्तो रणे रिपुः ।
जिघृक्षतो रक्ष्यमाणः सामरैरपि पाण्डवैः ८
वरं दत्त्वा मम प्रीतः पश्चाद्विहृतवानसि ।
आशाभङ्गं न कुर्वन्ति भक्तस्यार्याः कथञ्चन ९

ततोऽप्रीतस्तथोक्तः सन्
भारद्वाजोऽब्रवीत्तुपम् ।

नाहंसे मां तथा शातुं
घटमानं तव प्रिये ॥ १०

ससुरासुरगन्धर्वाः सयक्षोरगराक्षसाः ।
नालं लोका रणे जेतुं पाल्यमानं किरीटिना
विश्वसृग्यत्र गोविन्दः पृतनानीस्तथाऽर्जुनः
तत्र कस्य बलं कामेदन्यत्र ज्यैवकात् प्रभोः ॥

३३

पूर्वमिति ॥ १ ॥ रजस्वला धूलिग्न्याताः ॥ २ ॥
विहृतवान् अन्यथा कृतवान् ॥ ९ ॥

सत्यं तात प्रवीन्यद्य नैतज्जात्वस्यथा भवेत् ।
 *अथैकं प्रवरं कश्चित् पातयिष्ये महारथम्
 तं च द्यूहं विधास्यामि योऽभ्यस्त्रिदशैरपि
 योगेन केनचिद्राजज्जुतस्त्वपनीयताम् ॥ १४
 न ह्यज्ञातमसाध्यं वा तस्य संख्येऽस्ति किञ्चन
 तेन लुपतं सकलं सर्वज्ञानमितस्ततः ॥ १५

द्रोणेन व्याहृते त्वेवं संशस्रङ्गणाः पुनः ।
 आहत्यसर्जुनं संख्ये दक्षिणामभितो दिशम् ॥

ततोऽर्जुनस्याथ परैः

सार्धं समभवद्रणः ।

तादृशो यादृशो नान्यः

श्रुतो दृष्टोऽपि वा कश्चित् ॥ १७

तत्र द्रोणेन विहितो द्यूहो राजन् ह्वरोचत
 चरन्मर्ष्यादिने सूर्यः प्रतपन्निव दुर्दृशः ॥ १८
 तं चाभिमन्युर्वचनात् पितुर्ज्येष्ठस्य भारत ।
 विमेदं दुर्मिदं संख्ये चक्रद्यूहमनेकधा ॥ १९
 स कृत्वा दुष्करं कर्म हत्वा वीरान् सहस्रशः
 परसु वीरेषु संसक्तो वीरशासनिवशं गतः ॥
 सौमद्रेः पृथिवीपाल जहौ प्राणान् परन्तपः ।
 वयं परमसंहृष्टाः पाण्डवाः शोककशिताः ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युवधसंक्षेपकथने

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

सञ्जय उवाच ।

समरेऽन्युग्रकर्माणः कर्माभिव्यञ्जितश्रमाः ।
 सकृष्णाः पाण्डवाः पञ्च देवैरपि दुरासदाः
 सत्त्वकर्मान्वयैर्दुष्ट्या कीर्त्या च यशसा श्रिया
 नैव भूतो न भविता नैव तुल्यगुणः पुमान् २
 सत्यधर्मरतो दान्तो विप्रपूजादिमिथुणैः ।
 सदैव त्रिदिवं प्राप्तो राजा किल युधिष्ठिरः
 युगान्ते चान्तको राजन्
 जामदग्न्यश्च वीर्यवान् ।

कलामि सहितं सकलम् । इतोऽस्मत् ततोऽन्यतः ॥ १५ ॥
 बहसु द्रोणश्रीणि-कृप-वर्ण-भोज-श्लेषे ॥ २० ॥ धर्मकर्तृ-
 मिर्मेणादिभिः २३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां
 त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ *अथैकं प्रवरं वीरं मिति पाठः

सौमद्रे निहते राजसवहारमकुर्मही ॥ २१
 भृतराष्ट्र उवाच ।

पुत्रं पुरुषसिंहस्य सञ्जयाप्राप्तयौवनम् ।
 रणे विनिहत् श्रुत्वा भृशं मे दीयते मनः २२
 दारुणः क्षत्रधर्मोऽयं विहितो धर्मकर्तृभिः ।
 यत्र राज्येप्सवः शूरा बाले शस्त्रमपातयन् ॥
 बालमत्यन्तदुखितं विचरन्तमभीतघत् ।
 कृतात्मा बहवो जहूहि गावदगणं कथम् २४
 क्षमिस्सता रथानीकं सौमद्रेणामितौजसा ।
 विक्रीडितं यथा संख्ये तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥

सञ्जय उवाच ।

यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र

सौमद्रस्य निपातनम् ।

तत् तं कात्स्न्येन वक्ष्यामि

शृणु राजन् समाहितः ॥ २६

विक्रीडितं कुमारेण यथानीकं क्षमिस्सता
 आरुणाञ्च यथा वीरा दुःसाध्याश्चापि विप्लवे
 दावान्यभिपरीतानां भूरिशुलमृण्मृदुम् ।
 वनौकसामिभारण्ये त्वद्दीयानामभ्युत्थयन् २८

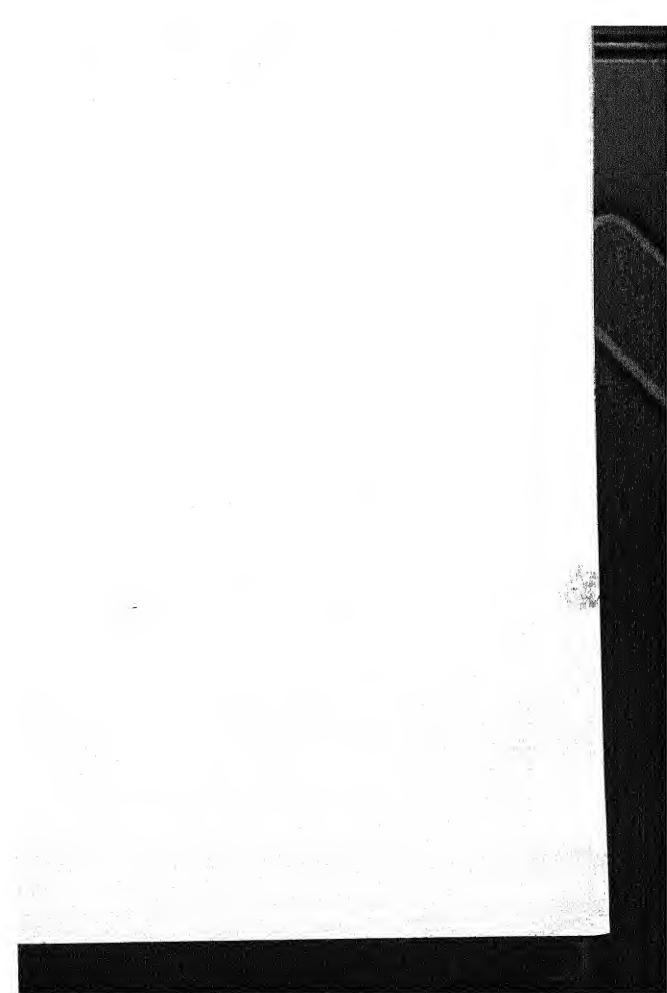
रथस्थो भीमसेनश्च

कथ्यन्ते सदृशालयः ॥ ३५

प्रतिज्ञाकर्मदक्षस्य रणे गाण्डीवधन्वनः ।
 उपमां नाधिगच्छामि पार्थस्य सदृशो क्षितौ
 गुरुवात्सल्यमत्यन्तं नैभृत्वं विनयो दमः ।
 नकुलेऽप्रातिरूप्यं च शौर्यं च नियतानि पद-
 श्रुत-गांमार्य-माधुर्य-सत्य-रूप-पराक्रमैः ।
 सदृशो देवदौर्भरः सहदेवः किलाश्विनोः ॥

३४

समर इति ॥ १ ॥ कीर्तिः साधुतयान्यैः कथनम्
 यशः परचित्तवत्कृतौ गुणोपमा ॥ २ ॥ नैभृत्वं कृतकृत्या-
 प्रकाशनम् । अप्रातिरूप्यं सौन्दर्यम् ॥ ६ ॥ श्रुतवज्रो

चक्रव्यूहः ।

॥ ❦ ❦ ॥

चक्रव्यूहचित्रमिदं महाराष्ट्रदेशे सुप्रथितमिति कृत्वा
विचारार्थं केवलं प्रदर्शितम् । तत्सम्यगसम्य-
भवेति सुधीभिर्निर्णयम् ।

—संपादकः

ये च कृष्णे गुणाः स्फीताः
पाण्डवेषु च ये गुणाः ।

अभिमन्यौ किलैकस्या

दृश्यन्ते गुणसञ्जयाः ॥

८

युधिष्ठिरस्य वीर्येण कृष्णस्य चरितेन च ।

कर्मभिर्भीमसेनस्य सदृशो भीमकर्मणः ॥ ९

धनञ्जयस्य रूपेण विक्रमेण धृतेन च ।

विनयात् सहदेवस्य सदृशो नकुलस्य च ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

अभिमन्युमहं सूत सौमद्रमपराजितम् ।

श्रोतुमिच्छामि कात्स्न्येन कथमायोधने हतः

सञ्जय उवाच ।

स्थिरो भव महाराज शोकं धारय दुर्धरम्

महान्तं बन्धुनाशं ते कथयिष्यामि तच्छृणु ॥

चक्रव्यूहो महाराज आचार्येणामिकलिपतः ।

तत्र शक्रोपमाः सर्वे राजानो विनिवेशिताः

आरास्थानेषु विन्यस्ताः कुमाराः सूर्यवर्चसः ।

संघातो राजपुत्राणां सर्वेषामभवत् तदा १४

कृताभिसमयाः सर्वे सुवर्णविकृतध्वजाः ।

रक्ताम्बरधराः सर्वे सर्वे रक्तविभूषणाः ॥ १५

सर्वे रक्तपताकाश्च सर्वे वै हेममालिनः ।

चन्द्रनागुरदिग्नाङ्गाः रुग्णिणः सूक्ष्मवाससः

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युधर्षणि चक्रव्यूहनिर्माणे

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

सञ्जय उवाच ।

तदनीकमनाधुष्यं भारद्वाजेन रक्षितम् ।

पार्थाः समभ्यवदन्त भीमसेनपुरोगमाः ॥ १

सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्श्वतः ।

कुन्तिभोजश्च विक्रान्तो द्रुपदश्च महारथः ॥ २

आर्जुनिः क्षत्रधर्मा च बृहत्क्षत्रश्च वीर्यवान् ।

चेदिपो धृष्टकेतुश्च माद्रीपुत्री घटोत्कचः ॥ ३

युधामन्युश्च विक्रान्तः

शिखण्डी चापराजितः ।

सहिताः पर्यधावन्त कार्णिं प्रति युयुत्सवः ॥

तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दध्निर्विनाम् ॥ १७

पौत्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनम् ।

अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः ॥

अन्योन्यं स्पर्धमानाश्च

अन्योन्यस्य हिते रताः ।

दुर्योधनस्तु राजेन्द्र

सैन्यमध्ये व्यवस्थितः ॥

१९

कर्णदुःशासनकृपैर्वृत्तो राजा महारथैः ।

देवराजोपमः श्रीमान्क्षेत्रच्छत्राभिसंवृतः ॥

चामरव्यजनाक्षैपैरुदयध्रिव भास्करः ।

प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः

सिन्धुराजस्तथाऽतिष्ठच्छ्रीमान्मेरुरिवाचलः ।

सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः

सुतास्तव महाराज

त्रिंशच्चिदशसन्निभाः ।

गान्धारराजः कितवः

शल्यो भूरिश्रवास्तथा ॥

२३

पार्श्वतः सिन्धुराजस्य व्यराजन्त महारथाः

ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ २४

तावकानां परेषां च मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् २५

उत्तमौजाश्च दुर्धर्षो

विराटश्च महारथः ॥

४

द्रौपदेयाश्च संरब्धाः शैशुपालश्च वीर्यवान् ।

केकयाश्च महावीर्याः सृञ्जयाश्च सहस्रशः ॥ ५

एते चान्ये च सगणाः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः

समभ्यधावन् सहसा भारद्वाजं युयुत्सवः ६

समीपे वर्तमानांस्तान्

भारद्वाजोऽतिवीर्यवान् ।

असंघ्नान्तः शरौघेण

महता समधारयत् ॥

७

सैन्यस्य नायको द्रोणः । अवास्थितेतिच्छन्दोनुरोधा-

द्विसंलोकः ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि

टीकायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

तदनीकमिति ॥ १ ॥

महौघः सलिलस्येव गिरिमासाद्य दुर्मिदम् ।
 द्रोणं ते नाभ्यवर्तन्त वेलामिव जलाशयाः ।
 पीडयमानाः शरै राजन्द्रोणचापविनिःसृतैः
 न शोकः प्रमुखे स्थातुं भारद्वाजस्य पाण्डवाः
 तदद्भुतमपश्याम द्रोणस्य भुजयोर्वलम् ।
 यदेन नाभ्यवर्तन्त पञ्चालाः सञ्जयैः सह ॥ १०
 तमायान्तमभिकुङ्क्षं द्रोणं दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ।
 बहुधा चिन्तयामास द्रोणस्य प्रतिवारणम् ॥
 अशक्यं तु तमन्येन द्रोणं मत्वा युधिष्ठिरः ।
 अविषह्यं गुरुं भारं सौमद्रे समवायुजत् ॥ १२
 वासुदेवादनवरं फाल्गुनाञ्चामितौजसम् ।
 अब्रवीत् परवीरघ्नमभिमन्युभिदं वचः ॥ १३
 एतय नो नाजुनो गह्वरेयथा तात तथा कुरु ।
 चक्रव्यूहस्य न वयं विश्वो भेदं कथञ्चन ॥ १४
 त्वं वाऽर्जुनो वा कृष्णो वा
 भिन्ध्यात् प्रशुन्न एव वा ।

चक्रव्यूहं महाबाहो

पञ्चमो नोपपद्यते ॥

१५

अभिमन्यो वरं तात याचतां दातुमर्हसि ।
 पितॄणां मातुलानां च सैन्यानां चैव सर्वशः ॥
 धनञ्जयो हि नस्तात गह्वरेदेव संयुगात् ।
 क्षिप्रमस्त्रं समादाय द्रोणानीकं विशातय ॥
 अभिमन्युरुवाच ।
 द्रोणस्य दृढमनुग्रमनीकप्रवरं युधि ।
 पितॄणां जयमाकांक्षन्नवगाहेऽविलम्बितम् ॥
 उपदिष्टो हि मे पित्रा योगोऽनीकविशातने ।
 नोत्सहे हि विनिर्गन्तुमहं कस्यांचिदापदि ॥
 युधिष्ठिर उवाच ।

भिन्ध्यनीकं युधां श्रेष्ठ द्वारं सञ्जनयस्व नः ।

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युप्रतिज्ञायां

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

सञ्जय उवाच ।

सौमद्रस्तद्वचः श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः । अचोदयत् यन्तारं द्रोणानीकाय भारत ॥ १

मातुलानां सात्यकिप्रभृतीनाम् ॥ १६ ॥ योग उपायो
 युक्तिर्वा ॥ १९ ॥ प्रणिधाय प्रविश्य ॥ २१ ॥ इति
 श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

सौमद्र इति ॥ १ ॥

× ज्वलन्तमिति पाठः ।

वर्यं त्वातुगमिष्यामो येन त्वं तात यास्यसि
 धनञ्जयसमं युद्धे त्वां वयं तात संयुगे ।
 प्रणिधायानुयास्यामो रक्षन्तः सर्वतोमुखाः
 भीम उवाच ।

अहं त्वाऽनुगमिष्यामि धृष्टद्युम्नोऽथ सात्यकिः
 पञ्चालाः केकया मत्स्यास्तथा सर्वे प्रभद्रकाः
 सकृद्भिन्नं त्वया व्यूहं तत्र तत्र पुनः पुनः ।
 वयं प्रश्वंसयिष्यामो निम्नमाना वरान् वरान्
 अभिमन्युरुवाच ।

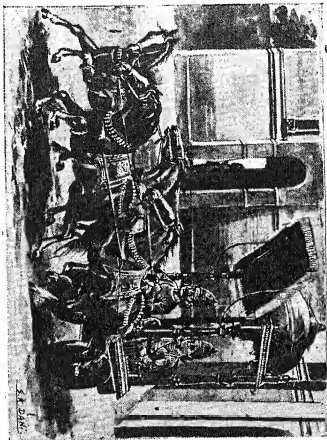
अहमेतत् प्रवेक्ष्यामि द्रोणानीकं दुरासदम् ।
 पतङ्ग इव संकुक्षो ज्वलितः जातवेदसम् ॥
 तत्कर्माद्य करिष्यामि हितं यद्वंशयोर्द्वयोः ।
 मातुलस्य च यत्प्रीतिं करिष्यति पितुश्च मे ॥
 शिशुनैकेन संग्रामे काल्यमानानि संघशः
 द्रक्ष्यन्ति सर्वभूतानि द्विपत्सैन्यानि धै मया
 नाहं पार्थेन जातः स्यां न च जातः सुमद्रया
 यदि मे संयुगे कश्चिज्जीवितो नाद्य मुच्यते ॥

यदि धैकरयेनाहं समग्रं क्षत्रमण्डलम् ।
 न करोम्यष्टधा युद्धे न भवास्यर्जुनात्मजः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

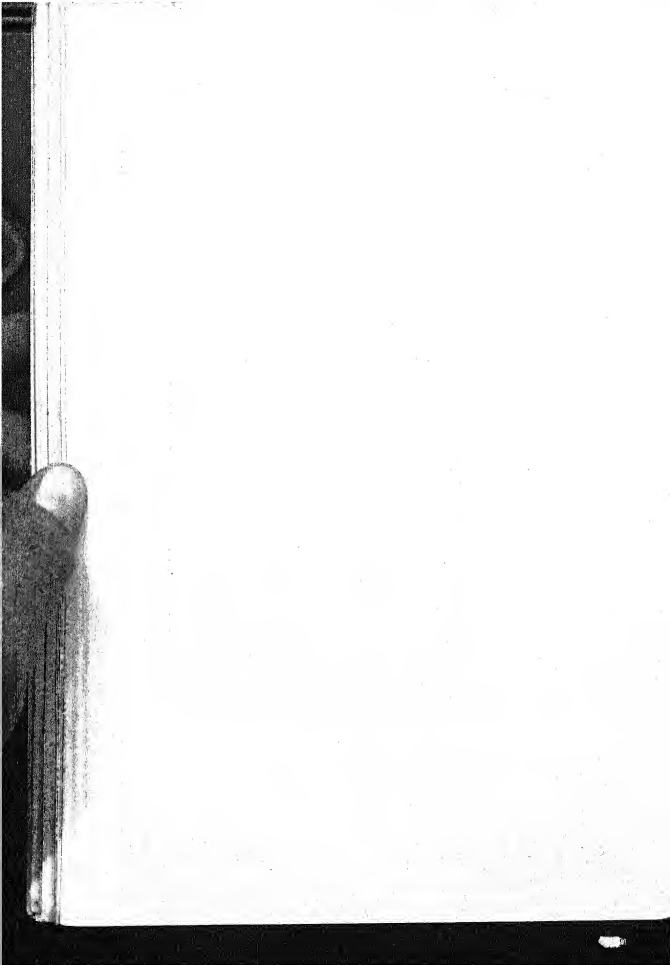
एवं ते भावमाणस्य बल सौमद्र वर्धताम् ।
 यत्समुत्सहसे भेत्तुं द्राणानाक दुरासदम् ॥
 रक्षितं पुरुषव्याघ्रैर्महेष्वासैर्महाबलैः ।
 साध्यरुद्रमरुतुल्यैर्वैरसैन्यादित्यधिकमैः ॥ ३०
 सञ्जय उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स यन्तारमचोदयत् ॥
 सुमित्राश्वान् रणे क्षिप्रं द्रोणानीकाय चोदय ॥

सौमद्रस्तद्वचः श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ॥
अचोदयत् यन्तारं द्रोणानीकाय भारत ॥

—द्रोणपर्व, अ. ३६ पृ. ५६

तेन सञ्चोद्यमानस्तु याहि याहीति सारथिः ।
 प्रत्युवाच ततो राजन्ममिन्मुमिदं वचः ॥ २
 अतिभारोऽयमायुष्मन्नाहितस्त्वयि पाण्डवैः ।
 संप्रचार्य क्षणं बुद्ध्या ततस्त्वं योद्धूमहेसि ॥ ३
 आचार्यो हि कृती द्रोणः परमास्त्र कृतधमः ।
 अत्यन्तसुखसंबुद्धस्त्वं चायुद्धविशारदः ॥ ४
 ततोऽभिमन्युः प्रहसन् सारथिं वाक्यमब्रवीत्
 सारथे को न्वयं द्रोणः समग्रं क्षत्रमेव वा ॥ ५
 पेरावतगतं शक्रं सहामरगणैरहम् ।
 अथवा रुद्रमीशानं सर्वभूतगणार्थितम् ।
 योधयेयं रणमुखे न मे क्षेपेऽद्य विस्मयः ॥ ६
 न ममैतद्विषयैस्सैन्यं कलामहेति षोडशीम् ।
 त्रिषु विश्वजितं यिष्णुं मातुलं प्राप्य सुतज ॥
 पितरं चाजुनं युद्धे न भीमोऽमुपयास्यति ।
 अभिमन्युश्च तां वाचं कदर्थीकृत्य सारथेः ॥ ८
 याहीत्येवाब्रवीदेनं द्रोणानीकाय मा चिरम्
 ततः संनोदयामास हयानांश्च विहायनान् ॥ ९
 नातिहृष्टमनाः सुतो हेमभाण्डपरिच्छदान् ।
 ते प्रेषिताः सुमित्रेण द्रोणानीकाय बाजिनः ॥
 द्रोणमभ्यद्रवन् राजन् महावेगपराक्रमम् ।
 तमुदीक्ष्य तथा यान्तं सर्वे द्रोणपुरोगमाः ॥
 अभ्यवर्तन्त कौरव्याः पाण्डवाश्च तमन्वयुः ॥
 स कर्णिकारप्रवरोच्छ्रितध्वजः
 सुवर्णवर्मोजुनिरजुनाद्वरः ।
 युयुत्सया द्रोणमुखान् महारथान्
 समासद्वीत्सहशिष्टुर्ध्या द्विपान् ॥
 ते विशतिपदे यत्ताः संप्रहारं प्रचक्रिरे ।
 आसीन्नाङ्ग इवावर्तो मुहूर्तमुद्धाविव ॥ १३
 शूराणां युध्यमानानां निप्रतामितरेतरम् ।
 संग्रामस्तुमुलो राजन् प्रावर्तत सुदारुणः ॥ १४
 प्रवर्तमाने संग्रामे तस्मिन्नतिभयंकरे ।
 द्रोणस्य मिषतोऽयुहं मिरचा प्राविशदार्जुनिः
 तं प्रविष्टं विनिप्रन्तं शत्रुसंग्राममहाबलम् ।
 हस्त्यश्वरथपत्नीधाः परिववृक्षदयुधाः ॥ १६
 नानावादित्रनिनदैः श्वेडितोऽक्रुष्टगर्जितैः ।
 हुंकारैः सिंहनादैश्च तिष्ठ तिष्ठति निःसर्गैः ॥

घोरैर्हलहलाश्वैर्दमो गास्तिष्ठेहि मामिति ।
 असावहमामित्रेति प्रवदन्तो मुहुर्मुहुः ॥ १८
 वृंहितैः सिञ्जितैर्हासैः करनोमिस्त्रैरपि ।
 सन्नादयन्तो वसुधाममिदुद्बुधराजुनेम् ॥ १९
 तेषामापततां वीरः शत्रूयोधो महाबलः ।
 क्षिप्रास्त्रो न्यवधोद्राजन् मर्मज्ञो मर्मभेदिभिः
 ते हन्यमाना विवशा नानालिङ्गैः शितैः शरैः ॥
 अभिपेतः सुबहुशः शलभा इव पावकम् ॥ २१
 ततस्तेषां शरीरैश्च शरीरावयवैश्च सः ।
 सन्तस्तार क्षितिं क्षिप्रं कुशैर्वेदिमिवाध्वरे ॥
 बद्धगोधाः ऋणुलित्राणान्सशरासनसायकान् ।
 सासिचर्मोकुशाभीषून् सतोमरपरश्वधान् ॥
 सगदायोगुडप्रासान् स्रष्टितोमरपट्टिशान् ।
 समिद्विपालपारेधान् सशक्तिवरकम्पनान् ॥
 सप्रतोदमहाशंखान् सकुन्तान् सकचग्रहान् ।
 समुद्गरक्षेपणीयान् सपाशपारेधोपलान् ॥ २५
 सकयूराङ्गदान् बाहुन् हृद्यगन्धानुलेपनान् ।
 सञ्चिच्छेदार्जुनिस्तूर्णं त्वदीयानां सहजशः ॥
 तैः स्फुरन्निर्महाराज शृष्टुमे भूः सुलोहितैः ।
 पञ्चास्थैः पन्नगैश्चिन्नैर्गण्डनेव मारिष ॥ २७
 सुनासाननकेशान्तैरवगणैश्चास्रकुण्डलैः ।
 संदद्यौष्टपदैः कौषात् क्षरद्भिः शोणितं बहु ॥
 स चारुमुकुटोष्णभिर्गणैश्च विभूषितैः ।
 विनालनलिनाकारैर्दिवाकरशशिप्रभः ॥ २९
 हितप्रियंवदः काले बहुभिः पुण्यगन्धिभिः ।
 द्विपच्छिरोभिः पृथिवीं स वै तस्तार फाल्गुनिः
 गन्धर्वनगराकारान्
 विधिवत् कल्पितान् रथान्
 वीषामुखान् द्विधिवेणून्
 न्यस्तदण्डकवन्धुरान् ॥ ३१
 विजंघाकूबरान्स्तत्र विनेमिदशनानपि ।
 विचक्रोपस्करोपस्थान् भक्षोपकरणानपि ॥
 प्रपातितोपस्तरणान् हतयोधान् सहजशः
 शरैर्विशकलीकुर्वन् दिक्षु सर्वोस्वइत्यत
 पुनर्द्विपान् द्विपारोहान् नैजयन्त्यं कुशश्चवान्
 तूषान् वमोण्ययो कथ्या ध्रुवेयांश्च सकवलां

विशतिरिति बहूपर्मायः । तदुक्तम्—

‘विशत्यंगतया बहो विशतिर्व्यपदिद्यते’ इति ।

विशतेः पदे रक्षणे ।

‘पदं व्यवसितत्राणस्थानल्लमाप्रिवस्तु’ इत्यमरः ॥ १३ ॥
 श्वेडितं चानिविशेधः । उरुकुष्ठमाब्धानं गणितं हन्य-
 न्तां हन्यन्तामिति वचः ॥ १७ ॥ कचग्रहाकुशः ॥ २५ ॥
 उपस्थो रथकोटः ॥ ३१ ॥

घण्टाः शुष्ण्डाविषाणाद्रान्
छत्रमालाः पदानुगान् ।
शरैर्निशितधाराभिः
शात्रवाणामशातयत् ॥ ३५
वनायुजान् पार्वतीयान्
काम्बोजानथ बाह्लिकान् ।
स्थिरवालधिकणीक्षान्
जवनान् साधुबाहिनः ॥ ३६
आरूढान् शिक्षितैर्यौधैः
शक्त्युष्टिप्रासयोधिभिः ।
विष्वस्तचामरमुखान्
विप्रविद्धप्रवीणकान् ॥ ३७

निरस्तजिह्वानयनास्त्रिष्वकीर्णस्त्रयकृद्नान् ।
हतारोहोच्छिन्नघण्टान् कट्यादगणमोदकान्
निकृत्तचर्मकवचान् शकृन्मृदासुखाप्लुतान् ।
निपातयत्तद्विश्वरास्तावकान् स द्यरोक्षत ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे
षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

सजय उवाच ।
तां प्रमत्तां चरुं दृष्ट्वा सौमद्रेणामितौजसा ।
दुर्योधनो भृशं क्रुद्धः स्वयं सौमद्रमभ्ययात् ॥
ततो राजानमावृत्तं
सौमद्रं प्रति संयुगे ।
दृष्ट्वा द्रोणोऽब्रवीद्योधात्
परीप्तध्वं नराधिपम् ॥ २
पुराभिमन्युर्लक्ष्मणः पश्यतां हन्ति वीर्यवान् ।
तमाद्रवत मा भैष्ट क्षिप्रं रक्षत कौरवम् ॥ ३
ततः कुतश्चा बलिनः सुहृदो जितकाशिनः ।
त्रास्यमाना मयाद्दीरं परिववृस्तवात्मजम् ॥
द्रोणो द्रौणिः लुपः कर्णः कृतवर्मा च सौबलः
बृहद्रथो मद्राजो भूरिभूरिश्रवाः शलः ॥ ५
पौरवो द्रुपसेनश्च विश्वजन्तः शिताञ्जलान्

सौमद्रं शरवर्षेण महता समवाकिरन् ॥ ६
संमोहयित्वा तमथ दुर्योधनममोचयन् ।
आस्यान्नासमिवाक्षित मरुषे नार्जुनात्मजः ७
ताञ्जलीधेण महता साश्वसूतान् महारथान् ।
विमुखीकृत्य सौमद्रः सिंहनादमथानदत् ॥ ८
तस्य नादं ततः श्रुत्वा सिंहस्यैवामिषेणिणः
नासृष्यन्त सुसंरब्धाः पुनर्द्रोणमुखा रथाः ॥
त एनं कोष्ठीकृत्य रथयंशेन मारिष ।
व्यसृजन्निपुजालानि नानालिङ्गानि सहशः
तान्यन्तरिक्षे चिच्छेद पौत्ररते निशितैः शरैः
तांश्चैव प्रतिविधाय तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ११
ततस्ते कोपितास्तेन शरैराशोविधोपमैः ।
परिववृर्जिघांसन्तः सौमद्रमपराजितम् ॥ १२

यत्कालखंडम् ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
टीकायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७
तामिति ॥ १ ॥ त्रास्यमानाः पालयिन्तः ॥ ४ ॥

समुद्रमिव पर्यस्तं त्वदीयं तं बलार्णवम् ।
दधारिकोऽर्जुनिर्वाणैर्वैलेव भरतर्षभ ॥ १३

शराणां पुष्टमानानां
निघ्नतामितरेतरम् ।
अभिमन्योः परेषां च

नासीत्कश्चित् पराङ्मुखः ॥ १४

तस्मिंस्तु घोरे संग्रामे वर्तमाने भयंकरे ।

दुःसहो नवभिर्बाणैराभिमन्युमविध्यत ॥ १५

दुःशासनो द्वादशभिः क्रुपः शारद्वत्स्त्रिभिः ।

द्रोणस्तु सप्तदशभिः शरैराशीविषोपमैः ॥ १६

विंशतिस्तु सप्तत्या कृतवर्मा च सप्तभिः ।

बृहद्वलस्तथाष्टाभिरश्वत्थामा च सप्तभिः ॥

भूरिश्रवास्त्रिभिर्बाणैर्मद्रेशः पट्टभिराशुगैः ।

द्राभ्यां शराभ्यां शकुनिस्त्रिभिर्दुर्योधनो नृपः

स तु तान् प्रति विद्याध न्निभिस्त्रिभिरजिह्वैः

नृत्यधिव महाराज चापहस्तः प्रतापवान् ॥

ततोऽभिमन्युः संकुदस्त्रास्यमानस्तवात्मजैः

विदर्शयन् धे सुमहच्चिक्षोरसकृतं बलम् ॥

गरुडानिलरंहोभिर्यन्तुर्वाक्यकरैर्हवैः ।

वान्तरश्मकदायादस्तधरमाणो ह्यवारयत् ।

विद्याध दशभिर्बाणैस्तिष्ठ तिष्ठेतिचाग्रवीत्

तस्याभिमन्युदशैर्मिहयान् सूर्त ध्वजं शरैः ॥

बाहू धनुः शिरश्चोर्ध्वा

स्मयमानोऽभ्यपातयत् ।

ततस्तस्मिन् हते वीरे

सौमद्रेणाश्मकेश्वरे ॥ २३

सञ्चाल बलं सर्वं पलायनपरायणम् ।

ततः कर्णःक्रुपो द्रोणो द्रोणिर्गान्धारराट् शलः

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

भूतराष्ट्र उवाच ।

तथा प्रमथमानं तं महेश्वानजिह्वगैः ।

आर्जुनि मामकाः संख्ये के त्वेन समवारयन्

सञ्जय उवाच ।

शृणु राजन् कुमारस्य रणे विकीर्णं महत् ।

बिभित्सतो रथानीकं भारद्वाजेन रक्षितम् २.

पर्यस्तमुत्क्रान्तमर्षाधम् ॥ १३ ॥ शिशौसहृदमभ्यासकृतं

निर्गमवं च ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि

दीक्षायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

तथोति ॥ १ ॥

मद्रेषां सादितं दृष्ट्वा
सौमद्रेणाशुगै रणे ।

शल्यादवरजः कुब्जः

किरन् बाणान् समभ्ययात् ॥ ३

स विद्धा दशभिर्बाणैः साश्वयन्तारमारुर्निभ
उदकोशमहाशब्दं तिष्ठ तिष्ठेति चाग्रवीत् ४
तस्यार्जुनिः शिरोऽग्निं पाणिपादं धनुर्हयान्
छत्रं ध्वजं नियन्तारं श्रिवेणुं तल्पमेव च । ५
चक्रं युगं च तूणीरं ह्यनुकर्षं च सायकैः ।
पताकां चक्रगोसारौ सर्वापकरणानि च ॥ ६
लघुहस्तः प्रविच्छेद दृष्टो तं न कश्चन ।
स पपात क्षितौ क्षीणः प्रविद्धाभरणाम्बरः
वायुनेव महाशैलः संभग्नोऽमिततेजसा ॥
अनुगास्तस्य वित्रस्ताः प्राद्रवन् सर्वतो दिशः
आर्जुनेः कम्पं तद्दृष्ट्वा संप्रणेदुः समन्ततः ।
नादेन सर्वभूतानि साधु साध्विति भारत ९
शल्यभ्रातर्यथारुणे बहुशस्तस्य सैनिकाः ।
कुलाधिवासनामानि श्रावयन्तोऽर्जुनात्मजम्
अभ्यधावन्त संकुब्जा विविधायुधपाणयः ।
रथैरश्वैर्गजैश्चान्ये पद्भिश्चान्ये बलोत्कटाः ११
बाणशब्देन महता रथनेमिस्त्रेण च ।
हुंकारैः श्वेति तौ दृष्टैः सिंहनादैः सगर्जितैः
उयातलत्रस्तैरन्ये गर्जन्तोऽर्जुननन्दनम् ।
ब्रुवन्तश्च न नो जीवन्मोक्ष्यसे जीवितादिति
तांस्तथा ब्रुवतो दृष्ट्वा
सौमद्रः प्रहसन्निव ।

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युपराकमे
अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

यो योऽस्मै प्राहरत पूर्वं

तं तं विद्याध पत्रिभिः ॥ १४

संदर्शयिष्यन्नस्त्राणि विचित्राणि लघूनि च
आर्जुनिः समरे शूरो मृदुपूर्वमयुध्यत ॥ १५
वासुदेवादुपात्तं यद्वत् यच्च धनञ्जयात् ।
अदर्शयत तत्काणिः कृष्णाभ्यामविशेषवत् ॥
दूरमस्य गुहं भारं साध्वसं च पुनः पुनः ।
संदधद्विस्त्रुजं श्रेष्ठेभिरविशेषमदृश्यत ॥ १७
व्यापमण्डलमेवास्य विस्फुरद्विश्वदृश्यत ।
सुदीप्तस्य शरत्काले सवितुर्मण्डलं यथा १८
ज्याशब्दः शृणुवे तस्य तलशब्दश्च दारुणः ।
महाशनिमुचः काले पयोदस्त्रेव निःस्त्रनः १९
ह्रीमानमर्षी सौमद्रो मानकुत्प्रियदर्शनः ।
संमिमानयिषुर्वीरानिष्वहैश्चाप्ययुध्यत २०
मृदुर्भूत्वा महाराज दारुणः समपद्यत ।
वर्षाभ्यतीतो भगवान्छशरदीध दिवाकरः २१
शरान् विचित्रान् सुबहून्
रुक्मपुङ्गवाङ्गिलाशितान् ।
मुमोच शतशः कुक्षो
गभस्तीनिव भास्करः ॥ २२
छुरप्रैवैत्सदन्तैश्च विपाटैश्च महायशः ।
नाराचैरथैश्चन्द्रामैर्मेहैरङ्गलिकैरपि ॥ २३
अवाकिरद्रथानीकं भारद्वाजस्य पश्यतः ।
ततस्तत्सैन्यमभवद्विमुखं शरपीडितम् ॥ २४

३९

धृतराष्ट्र उवाच ।

द्वैर्धाभवति मे चित्तं द्विधा तुष्ट्या च सञ्जय ।
मम पुत्रस्य यत्सैन्यं सौमद्रः समवारयत् १
विस्तरैर्नैव मे शंस सर्वं गावल्गणे पुनः ।

विभीडितं कुमारस्य स्कन्दस्येवासुरैः सह
सञ्जय उवाच ।
हन्त ते संप्रवक्ष्यामि विमर्दमितदारुणम् ।
एकस्य च बहूनां च यथाऽऽसीत् तुमुलो रणः

तस्य रथगतशय्याम् ॥ ५ ॥ अधिवासो निवास ॥ १० ॥
अविशेषवत्पुल्यामित्यर्थः ॥ ११ ॥ इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि
टीकाचामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

द्वैर्धाति ॥ १ ॥

अभिमन्युः कुतोत्साहः

कुतोत्साहानरिन्दमान् ।

रथस्यो रथिनः सर्वा-

स्तावकानभ्यवर्षयत् ॥ ४

द्रोणं कर्णं कृपं शल्यं द्रौणिं भोजं बृहद्वलम् ।

दुर्योधनं सौमदर्शितं शकुनिं च महाबलम् ॥ ५

नानानृपावृषसुतान् सैन्यानि विविधानि च

अलातचक्रवत्सर्वोश्चरन् बाणैः समार्षयत् ॥ ६

निघ्नवमित्रान् सौमद्रः परमास्त्रैः प्रतापवान्

अदर्शयत् तेजस्वी दिक्षु सर्वाभु भारत ॥ ७

तदृष्ट्वा चरितं तस्य सौमद्रस्यामितौजसः ।

समकम्पन् सैन्यानि त्ववीयानि सहस्रशः ॥ ८

अथाब्रवीन्महाप्राज्ञो भारद्वाजः प्रतापवान् ।

हर्षणोऽप्लुनयनः कृपमाभाष्य सत्वरम् ॥ ९

घटयन्निव मर्माणि पुत्रस्य तव भारत ।

अभिमन्युं रणे दृष्ट्वा तदा रणविशारदम् ॥ १०

एष गच्छति सौमद्रः पार्थोनां प्रथितो युवा

नन्दयन् सुहृदः सर्वान् राजानं च युधिष्ठिरम्

नकुलं सुहृदं च

भीमसेनं च पाण्डवम् ।

बन्धून् सम्बन्धिनश्चान्यान्

मध्यस्थान् सुहृदस्तथा ॥ १२

नास्य युद्धे समं मन्ये कश्चिदन्यं धनुर्धरम् ।

इच्छन् हन्यादिमां सेनां किमर्थमपि नेच्छति

द्रोणस्य प्रीतिसंयुक्तं श्रुत्वा वाक्यं तवात्मजः

आर्जुनिं प्रति संयुद्धो द्रोणं दृष्ट्वा स्मयन्निव ॥

अथ दुर्योधनः कर्ण-

मब्रवीद्वाहिकं नृपः ।

दुःशासनं मद्राजं

तस्तथाऽन्यान् महारथान् ॥ १५

सर्वमूर्धोमिथिकानामाचार्यो ब्रह्मविस्मयः ।

अर्जुनस्य सुतं मूढं नायं हन्तुमिहेच्छति ॥ १६

न ह्यस्य समरे युद्धेदन्तुकोऽप्याततायिनः ।

किमङ्ग पुनरेवान्यो मर्त्यः सत्यं ब्रवीमि वाः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि दुःशासनयुद्धे

एकौनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

अर्जुनस्य सुतं त्वेष शिष्यत्वाद्भिरक्षति ।

शिष्याः पुत्राश्च दयितास्तदपत्यं च धर्मिणाम्

संरक्ष्यमाणो द्रोणेन मन्यते वीर्यमात्मनः ।

आत्मसंभावितो मूढस्तं प्रमद्रीत मा चिरम्

एवमुक्तास्तु ते राहो सात्वतीपुत्रमभ्ययुः ।

संरुधास्ते जिघांसन्तो भारद्वाजस्य पश्यतः

दुःशासनस्तु तच्छ्रुत्वा दुर्योधनवचस्तदा ।

अब्रवीत् कुरुशार्दूल दुर्योधनमिदं वचः ॥ २१

अहमेनं हनिष्यामि महाराज ब्रवीमि ते ।

मित्रतां पाण्डुपुत्राणां पञ्चालानां च पश्यताम्

प्रसिष्याम्यद्य सौमद्रं यथा राहुर्दिवाकरम् ।

उत्कुक्ष्य चाब्रवीद्वाक्यं कुरुराजमिदं पुनः ॥

श्रुत्वा कृष्णौ मया अस्तं सौमद्रमतिमानिनौ

गमिष्यतः प्रेतलोकं जीवलोकान् संशयः ॥

तौ च श्रुत्वा मृतौ ध्येयं

पाण्डोः क्षेत्रोद्भवः सुताः ।

एकाह्वा सहुद्वर्गाः

क्लेश्यान्नास्थान्ति जीवितम् ॥ २५

तस्मादस्मिन् हते शत्रौ हताः सर्वेऽहितास्त ।

शिवेन मां ध्याहि राजशेष हस्मि रिपुस्तव ॥

एवमुक्त्वाऽनदद्राजन् पुत्रो दुःशासनस्तव ॥

सौमद्रमभ्ययात् कुङ्गः शरवपैरवाकिरन् ॥

तमतिकुङ्गमायान्तं तव पुत्रमरिन्दमः ।

अभिमन्युः शरैस्तीक्ष्णैः पण्डितस्या समार्षयत्

दुःशासनस्तु संकुङ्गः प्रभिन्न इव कुङ्गरः ।

अयोधयत् सौमद्रमभिमन्युश्च तं रणे ॥ २९

तौ मण्डलानि चित्राणि

रथाभ्यां सद्यदक्षिणम् ।

चरमाणावयुध्येतां

रथशिक्षाविशारदौ ॥ ३०

अथ पणवस्तुदङ्गदुन्दुमीनां

क्रकचमहानकभेरिशृङ्गेराणाम् ।

निनदमतिभृशं नराः प्रचकु-

र्लवणजलोद्भवसिंहनादमिश्रम् ॥ ३३

अत्रेत्यस्यायाम् ॥ १७ ॥ धर्मिणामिति सोऽङ्गम् ॥ १८ ॥ आत्मसंभावितोऽहमेवेति संभावनामाहूतः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

सञ्जय उवाच ।

शरविश्वतगात्रस्तु प्रत्यभिन्नमवस्थितम् ।
 अभिमन्युः स्मयन् धीमान्
 दुःशासनमथाब्रवीत् ॥ १
 दिष्टया पश्यामि संग्रामे मानिनं शूरमागतम्
 निपुणं त्यक्तधर्माणामाक्रोशनपरायणम् ॥ २
 यत्सभायां त्वया राज्ञो धृतराष्ट्रस्य शृण्वतः
 कोपितः परपैर्वाक्यैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३
 जयोन्मत्तेन भीमश्च बहुवर्द्ध प्रभाषितः ।
 अक्षकूटं समाश्रित्य सौबलस्यात्मनो बलम् ॥
 तत्त्वैदमनुप्राप्तं तस्य कोपान्महात्मनः ।
 परविज्ञापहारस्य कौधस्याप्रशमस्य च ॥ ५
 लोभस्य ज्ञाननाशस्य द्रोहस्यात्याहितस्य च
 पितृणां मम राज्यस्य हरणस्योद्ग्रधन्विनाम् ॥
 तत्त्वैदमनुप्राप्तं प्रकोपाद्वै महात्मनाम् ।
 स तस्योद्ग्रधमस्य फलं प्राप्नुहि दुर्मते ॥ ७
 शासितास्म्यद्य ते बाणैः सर्वसैन्यस्य पश्यतः
 अद्याहमनुगन्तस्तस्य कोपस्य भविता रणे ॥ ८
 अमर्षितायाः कुल्पायाः काङ्क्षितस्य च मे पितुः
 अद्य कौरव्य भीमस्य भविताऽस्म्यनुगो युधि
 न हि मे मोक्षस्य जीवन्त्यदि नोत्सृजसे रणं
 एवमुक्त्वा महाबाहुर्बाणं दुःशासनान्तकम् ॥
 संदधे परवीरघ्नः कालाग्र्यनिलवर्चसम् ।
 तस्योत्सृष्ट्वासाद्य जनुदेशे विमिश्रितम् ॥
 जगाम सह पुङ्खेन बलमीकमिव पन्नगः ।
 अयैनं पञ्चविंशत्या पुनरेव समारपयत् ॥ १२
 शरैरग्निसमस्पर्शैराकर्णसमचोदितैः ।
 स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्य उपाविशत् ॥
 दुःशासनो महाराज कम्बलं चाविशन्महत्
 सारथिस्त्वरमाणस्तु दुःशासनमचेतनम् ॥
 रणमध्यादपोवाह सौमद्रशरपीडितम् ।
 पाण्डवा द्रौपदेयाश्च धिराट्थं समीक्ष्य तम्
 पञ्चालाः केकयाश्चैव सिंहनादमथानदन् ।
 चादित्राणि च सर्वाणि नानालिङ्गानि सर्वशः
 प्रावादयन्त संहृष्टाः पाण्डूनां तत्र सैनिकाः ।
 अपश्यन् स्मयमानाश्च सौमद्रस्य विचेष्टितम्

अत्यन्तवैरिणं दत्तं दृष्ट्वा शत्रुं पराजितम् ।
 धर्ममारुतशकाणामाश्विनोः प्रतिमास्तथा ॥
 धारयन्तो ध्वजाग्रेषु द्रौपदेया महारथाः ।
 सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ॥
 केकया धृष्टकेतुश्च मत्स्याः पञ्चालसञ्जयाः ।
 पाण्डवाश्च सुदा सुका युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥
 अभ्यद्रवन्त त्वारेता द्रोणानीकं विभित्सवः
 ततोऽभवन्महायुद्धं त्वदीयानां परैः सह ॥
 जयमाकांक्षमाणानां शूराणामनिवर्तिनाम् ।
 तथा तु वर्तमाने वै संग्रामेऽतिमयङ्करे ॥ २२
 दुर्योधनो महाराज राधेयमिदमब्रवीत् ।
 पश्य दुःशासनं वीरमभिमन्युवशं गतम् ॥
 प्रतपन्तमिवादित्यं निग्नन्तं शात्रवान् रणे ।
 अद्य चैते सुसंरक्ष्वाः सिंहा इव बलोत्कटाः ॥
 सौमद्रमुद्यतास्त्रातुमभ्यधावन्त पाण्डवाः ।
 ततः कर्णः शरैस्तीक्ष्णैरभिमन्युं दुरासदम् ॥
 अभ्यवर्षत संकुलः पुत्रस्य हितकृते तव ।
 तस्य चानुचरास्तीक्ष्णैर्विद्याध परमैर्षभिः ॥
 अवज्ञापूर्वकं शूरः सौमद्रस्य रणाजिरे ।
 अभिमन्युस्तु राधेयं त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः ॥
 अविध्यस्त्वरितो राजन् द्रोणं प्रेप्सुर्महामनाः
 तं तथा नाशकं कश्चिद्द्रोणाद्वारायेतुं रथी ॥
 आरुजन्तं रथशतान् वज्रहस्तात्मजात्मजम्
 ततः कर्णो जयप्रेप्सुर्मानी सर्वधनुष्मताम् ॥
 सौमद्रं शतशोऽविध्यदुत्तमास्त्राणि देशयन् ।
 सोऽस्त्रैरस्त्राविदां श्रेष्ठो रामशिष्यः प्रतापवान्
 समरे शत्रुदुर्धर्पमभिमन्युमपीडयत् ।
 स तथा पीड्यमानस्तु राधेयनास्त्रबुद्धिभिः ॥
 समरेऽमरसंकाशः सौमद्रो न व्यशीर्यत ।
 ततः शिलाशितैस्तीक्ष्णैर्मल्लैरानतपर्वभिः ॥
 छित्त्वा धनूषि शूराणामाजुनेः कर्णमादधत् ।
 धनुर्मण्डलानिमुक्तैः शरैराशीविषोपमैः ॥ ३२
 सकलत्रध्वजयन्तारं साश्वमाशु समयन्निव ।
 कर्णोऽपि चास्य चिक्षेप बाणान् सन्नतपवणः
 असंभ्रान्तश्च तान्सर्वान्गृह्णात फालगुनात्मजः
 ततो मुहूर्तौ कर्णस्य बाणैर्नैकेन वायवान् ॥

४०

शरेति ॥ १ ॥ अत्याहितस्य जीवनपेक्षकर्मणः साहसत्वेति यावत् ॥ ६ ॥

सध्वजं कामुकं वीरश्चिह्नत्वा भूमावपातयत् ।
ततः कृच्छ्रायतं कर्णं दृष्ट्वा कर्णादनन्तरः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि कर्णदुःशासनपराभवे
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

सज्जय उवाच ।
सोऽतिगर्जनं धनुष्पाणि-
उर्यां विकर्षन् पुनः पुनः ।
तयोर्महात्मनोस्तूर्णं
रथान्तरमवापतत् ॥

सोऽविध्यदृशमिवागैरभिमन्युं दुरासदम् ।
सच्छत्रध्वजयन्तारं साध्मनाशु समयजिव ॥
पितृपैतामहं कर्म कुर्वाणमतिमानुषम् ।
दृष्ट्वादितं शरैः कार्ष्णीं त्वदीया द्रुपिता भवन्
तस्याभिमन्युरायस्य समयजेकेन पात्रेणा ।
शिरः प्रच्यावयामास तद्रथात् प्रापतद्भुवे ॥
कर्णिकारमिवाधृतं घातेनापतितं नगात् ।
भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा राजन् कर्णो ह्यथां ययौ
विमुखाकृत्य कर्णं तु सौभद्रः कङ्कपात्राभेः ।
अन्यानपि महेश्वासास्तूर्णमेवाभिदुहुवे ॥ ६
ततस्तद्विततं सैन्यं हस्यश्वरथपासितम् ।
क्रुद्धोऽभिमन्युरभिनसिगतेजा महारथः ॥
कर्णस्तु बहुमिवागैर्यमानोऽभिमन्युना ।
अपाथाज्जवनैरश्वैस्ततोऽनीकमभ्ययत् ॥ ८
शलसैरिव चाकाशे धाराभिरिव ज्वाबुते ।
अभिमन्योः शरै राजन्न प्राश्नायत किञ्चन ॥ ९
तावकानां तु योवानां वध्यतां निशितैः शरैः
अन्यत्र सैन्धवाद्राजत्र स्म कश्चिदतिष्ठत् ॥
सौभद्रस्तु ततः शंखं प्रध्माप्य पुरुषर्षभः ।
शीघ्रमभ्यपतत् सेनां भारतां भरतर्षभ ॥
स कक्षेऽग्निरिवोत्सृष्टो निर्दहंस्तरसा रिपून्
मध्यं भारतसैन्यानामाजुनिः पर्यवर्तत* १२
रथनागाश्वमनुजानर्दयिन्नशिखैः शरैः ।
संप्रविश्याकरोऽह्निं कबन्धगणसंकुलाम् ॥

सौभद्रचापप्रभवे-
निर्गुप्ताः परमेष्ठिभिः ।
खानेवामिमुखान् प्रन्तः
प्राद्रचन् जीवितार्थिनः ॥

ते घोरा सौद्रकर्माणो विपाठा बहवः शिताः
निप्रन्तो रथनागाश्वान् जम्पुराशु वसुधराम्
सायुधाः सांगुलिन्नाणाः सगदाः साङ्गद्वारणे
दश्यन्ते बाहवाश्छिन्ना हेमामरणभूषिताः ॥
शराश्चापानि खट्वाश्च शरीराणि शिरांसि च
सकुण्डलानि स्त्रावीणि भूमावासन् सहस्रशः
सोपस्करैरिविष्टानैरीषादण्डैश्च बन्धुरैः ।
अक्षैर्विमथितैश्चकैर्बहुधा पतितैर्गुणैः ॥ १८
शक्तिचापासिमिश्रैश्च पतितैश्च महाध्वजैः ।
चर्मचापशरैश्चैव ह्ययचक्रीणैः समन्ततः ॥ १९
निहतैः क्षत्रियैरश्वैर्गौरैश्च विशांपते ।
अगम्यरूपा पृथिवी क्षणेनासीत् सुदारुणा ॥

वध्यतां राजपुत्राणां कन्दतामितरेतरम् ।
प्रादुरासीन्महाशब्दो मीरुणां भयवर्धनः ॥
स शब्दो भरतश्रेष्ठ दिशः सर्वा व्यानादयत् ।
सौभद्रश्चाद्रवत् सेनां प्रन् वराश्वर्यद्विपान्
कक्षमाग्निरिवोत्सृष्टो निर्दहंस्तरसा रिपून् ।
मध्ये भारतसैन्यानामाजुनिः प्रत्यदश्यत् ॥
विचरन्तं दिशः सर्वाः प्रदिशश्चापि भारत ।
तं तदा नानुपदयामः सैन्ये च रजसाऽऽवृते
आददानं गजाश्वानां नृणां चार्युधि भारत ।
क्षणेन भूयः पश्यामः सूर्यं मध्यादिने यथा ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्वाक्यां चत्वारिंशोऽध्यायः
॥ ४० ॥ * 'प्रवर्तत' इति पाठान्तरम् ।

४१

स इति ॥ १ ॥

अभिमन्युं महाराज प्रतपन्तं द्विपट्टणान् । स वासवसमः संख्ये वासवस्यात्मजात्मजः ।
अभिमन्युमहाराज सैन्यमध्ये ह्यरोचत ॥ २६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे
एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

धृतराष्ट्र उवाच ।

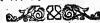
बालमत्यन्तसुखिनं स्वबाहुबलदर्पितम् ।
युद्धेषु कुशलं वरिं कुलपुत्रं तनुत्यजम् ॥ १
गाहमानमनीकानि सद्भ्यश्च त्रिहायनैः ।
अपि यौधिष्ठिरात् सैन्यात् कश्चिदन्वपतद्वली
सञ्जय उवाच ।

युधिष्ठिरो भीमसेनः शिखण्डी सात्यकिर्यमौ
धृष्टद्युम्नो विराटश्च द्रुपदश्च सकेकयः ॥ ३
धृष्टकेतुश्च संरथ्यो मत्स्याश्चाभ्यपतन् रणे ।
तेनैव तु पथा यान्तः पितरो मातुलैः सह ॥ ४
अभ्यद्रवन् परीप्सन्तो ह्युदानीकाः प्रहारिणः
तान् दृष्ट्वा द्रुपतः शूरांस्त्वदीया विमुक्तामवन्
ततस्तस्मिन् दृष्ट्वा तव ह्युनोर्महद्वलम् ।
जामाता तव तेजस्वी संस्तंभयिषुराद्रवत् ॥ ५
सैन्यवस्य महाराज पुत्रो राजा जयद्रथः ।
स पुत्रगृह्णिनः पार्थान् सह सैन्यानवारयत् ॥
उग्रधन्वा महैष्वासो दिव्यमखमुदीरयन् ।
पार्थैश्च त्रिरुपासेधत् प्रवणादिव कुञ्जरः ॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच ।

अतिभारमहं मन्ये सैन्यध्वे सञ्जयाहितम् ।
यदेकः पाण्डवान् कुञ्जान् पुत्रप्रेप्सुनवारयत् ॥
अत्यद्भुतमहं मन्ये बलं शौर्यं च सैन्यध्वे ।
तस्य प्रहृष्टि मे वीर्यं कर्म चाप्यं महात्मनः ॥
किं दत्तं हुतमिष्टं वा किं सुतप्तमथो तपः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि जयद्रथयुद्धे
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

सिंधुराजो हि येनैकः पाण्डवान् समवारयत्
सञ्जय उवाच ।

द्रौपदीहरणे यत्तद्भीमसेनं निर्जितः ।
मानात् स तप्तवान् राजा वरार्थं सुमहत् तपः
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्रियेभ्यः सन्नित्यर्थः सः
क्षुतिपपासातपसहः कुशो धमनिसन्ततः ॥
देवमाराधयच्छर्वं गृणन् ब्रह्म सनातनम् ।
भक्तानुकम्पी भगवांस्तस्य चक्रे ततो दयाम्
स्वप्नान्तेऽप्यथ चैवाह हगः सिंधुपतेः सुतम् ।
वरं वृणीष्व प्रीतोऽस्मि जयद्रथ किमिच्छसि
एवमुक्तस्तु शर्वेण सिंधुराजो जयद्रथः ।
उवाच प्रणतो रुद्रं प्राञ्जलिर्नियतात्मवान् ॥
पाण्डवेयानहं संख्ये भीमवीर्यपराक्रमान् ।
वारयेयं रथेनैकः समस्तानिति भारत ॥ १७
एवमुक्तस्तु देवेशो जयद्रथमथाब्रवीत् ।
ददामि ते वरं सौम्य विना पार्थं धनञ्जयम् ॥
वारयिष्यसि संग्रामे चतुरः पाण्डुनन्दनान्
एवमस्तिवति देवेशमुक्त्वाऽनुकृत्य पार्थिवः
स तेन वरदानेन दिव्येनास्त्रबलेन च ।
एकः संवारयामास पाण्डवानामनीकिनीम्
तस्य ज्यातलघोषेण क्षत्रियान् मयमाविशत्
परांस्तु तव सैन्यस्य हर्षः परमकोऽभवत् ॥
दृष्ट्वा तु क्षत्रिया भारं सैन्यध्वे सर्वमाहितम् ।
उत्क्रुध्याभ्यद्रवन् राजन्येन यौधिष्ठिरं बलम्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकचत्वारिंशोऽध्यायः
॥ ४१ ॥

४२

बालमिति ॥ १ ॥ प्रवणाक्षिप्रदेशं प्राप्य ॥ ८ ॥

बलं सामर्थ्यम् शौर्यमुत्साहः । वीर्यं प्रभावम् ॥ १० ॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां द्विचत्वारिंशोऽध्यायः
॥ ४२ ॥

४३

सञ्जय उवाच ।

यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र

सिन्धुराजस्य विक्रमम् ।

शृणु तत् सर्वमाख्यास्ये

यथा पाण्डूनयोधयत् ॥ १

तमुहुर्वाजिनो वय्याः सैन्धवाः साधुवाहिनः

विक्रुवाणा बृहन्तोऽश्वाः श्वसनोपमरेहसः ॥

गन्धर्वनगराकारं विधिवत्कल्पितं रथम् ।

तस्याभ्यशोभयत्केतुर्वीराहो राजतो महान्

श्वेतच्छत्रपताकाभिश्चामरद्वयजनेन च ।

स बभौ राजलिङ्गैस्तेस्तारापतिरिवाम्बरे ॥

मुक्तावज्रमणिखण्डैर्भूषितं तमयस्मयम् ।

वरुथं विवभौ तस्य ज्योतिर्भिः खमिवावृतम्

स विस्फार्थमहच्चापं किरन्निपुगणान् बहून् ।

तत् खण्डं पुरयामास यद्यदारयदाहुनिः ॥ ६

स सात्यकिं त्रिभिर्बाणैरष्टमिश्रं वृकोदरम् ।

धृष्टदुष्मं तथा षष्ठ्या विराटं दशभिः शरैः ॥

द्वुपदं पञ्चभिस्तीक्ष्णैः सप्तमिश्रं शस्त्रखण्डनम्

केकयान् पञ्चविंशत्या द्रौपदेयांस्त्रिभिस्त्रिभिः

युधिष्ठिरं तु सप्तत्या ततः शेषानपातुदत् ।

इषुजालेन महता तद्वृत्ताभिवामवत् ॥ ९

अथास्य शितपीतेन भङ्गनादिद्वयं कार्मुकम् ॥

चिच्छेदं ग्रहसन् राजा धर्मपुत्रः प्रतापवान्

अङ्गोर्निमेषमात्रेण

सोऽन्यदादाय कार्मुकम् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि जयद्रथयुद्धे

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

सञ्जय उवाच ।

सैन्धवेन निरुद्धेषु जयशुद्धेषु पाण्डुषु ।

सुघोरममवद्युद्धं त्वदीयानां परैः सह ॥ १

प्रविश्यायार्जुनिः सेनां सत्यसन्धो दुरासदः

व्यक्षोभयत तेजस्वी मकरः सागरं यथा ॥ २

४३

अदिदि ॥ १ ॥ वंशं रथवेधनम् ॥ ५ ॥ आदिद्वय

एष छिन्नशाल्युद्दिश्य ॥ १० ॥ इतिः श्रीमहाभारते द्रोण-

द्रो० ५

पर्वणि, टाकायां त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

सैन्धवेनेति ॥ १ ॥

त तथा शरवर्षेण क्षोभयन्तमरिन्दमम् ।
 यथा प्रधानाः सौमद्रमभ्ययू रथसत्तमाः ॥ ३
 तेषां तस्य च संमर्दो दारुणः समपद्यत ।
 खजतां शरवर्षाणि प्रसक्तममितीजसाम् ॥ ६
 रथव्रजेन संरुद्धस्तैरमिदैस्तथाजुनिः ।
 वृषसेनस्य यन्तारं हत्वा चिच्छेद कार्मुकम्
 तस्य विव्याध बलवान् शरैरश्वानजिह्वगैः ।
 वातायमानैरथ तैरश्वैरपहतो रणान् ॥ ६
 तेनान्तरेणाभिमन्योर्यन्तापासारयद्रथम् ।
 रथव्रजास्ततो हृष्टाः साधु साध्विति बुकुशुः
 तं सिंहमिव संकुञ्चं प्रमग्नन्तं शरैररीन् ।
 आरादायान्तमभ्येत्य वसातीयोऽभ्ययाद्भुतम्
 सोऽभिमन्युः शरैः षष्ट्या रुक्मपुंश्चैरवाकिरत्
 अन्नवीक्ष न मे जीवन् जीवतो युधि मोक्ष्यसे
 तमयस्मयवर्माणमिषुणा दूरपातिना ।
 विव्याध हृदि सौमद्रः स पपात व्यसुः क्षितौ
 वसातीयं हतं दृष्ट्वा क्रुद्धाः क्षत्रियपुरुषाः ।
 परिबुद्धस्तदा राजंस्तव पौत्रं जिघांसवः ॥ ११
 विस्फारयन्तश्चापाणि नानारूपाण्यनेकशः ।
 तद्युद्धमभवद्राद्रं सौमद्रस्यारिमिः सह ॥ १२
 तेषां शरान् सेष्वसनान्
 शरीराणि शिरांसि च ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे
 चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

सञ्जय उवाच ।

आदवानस्तु शराणामाशुष्यमभवदार्जुनिः ।
 अन्तकः सर्वभूतानां प्राणान् काल इवागते १
 स शक्र इव विक्रान्तः शक्रसूनुः सुतो बली ।
 अभिमन्युस्तदानीकं लोडयन् समदृश्यत २
 प्रविश्यैव तु राजेन्द्र क्षत्रियेन्द्रान्तकोपमः ।
 सत्यश्रवसमादत्त त्वाग्रे मृगमिवोल्बणः ३
 सत्यश्रवसि चाक्षिते त्वरमाणा महारथाः ।
 प्रगृह्य विपुलं शस्त्रमभिमन्युमुपाद्रवन् ॥ ४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां चतुश्चत्वारिंशोऽ-
 ध्यायः ॥ ४४ ॥

सकुण्डलानि स्रग्चीण
 कुद्वश्चिच्छेद फाल्गुनिः ॥ १३
 सखद्वाः साङ्गुलिवाणाः सपाट्टिप्रपरश्वधाः
 अपश्यन्त भुजाच्छिन्ना हेमाभरणभूषिताः ।
 स्रग्भिराभरणैर्वर्जैः पापितैश्च महापुजैः ।
 वर्ममिश्रमामेहार्दिभुं कृदैश्च त्रवामरैः ॥ १५
 उपस्करैरविष्टानैरीषादण्डकबन्धुरैः ।
 अक्षैर्विमण्यैश्च कैर्मैत्रैश्च बहुधा युगैः ॥ १६
 अनुकर्वैः पनाकामित्थया साराथेज्जाजिमिः ।
 रथैश्च भग्नैर्नागैश्च हतैः कीर्णोऽभवन्मही ॥
 निहतैः क्षत्रियैः शरैर्नानाजनपदेश्वरैः ।
 जयगृह्यैर्भूता भूमिर्दाराणां समपद्यत ॥ १८
 दिशो विव्रततस्तस्य सर्वाश्च प्रदिशस्तथा ।
 रणेऽभिमन्योः क्रुद्धस्य रूपमन्तरधीयत ॥ १९
 काञ्चनं यद्यद्रस्यासीदमं चाभरणानि च ।
 धनुषश्च शराणां च तदपश्याम केवलम् २०

तं तद्वा नाशकत कश्चि-
 चक्षुभ्यामभिबीक्षितम् ।
 आदवानं शरैर्योश्चान्
 मध्ये सूर्यमिव स्थितम् ॥ २१

अहं पूर्वमहं पूर्व-
 मिति क्षत्रियपुरुषाः ।

स्पर्धमानाः समाजङ्ग-
 जिघांसन्तोऽर्जुनात्मजम् ॥ ५

क्षत्रियाणामनीकानि प्रभुतान्यभिधावताम् ।
 जग्राह तिमिरासाद्य क्षुद्रमत्स्यानिवाणीवे ६
 ये केचन गतास्तस्य समीपमपलायिनः ।
 न ते प्रतिन्यवर्तन्त समुद्रादिव सिन्धवः ७

४५
 आदवान इति ॥ १ ॥

महाप्राहृष्टहीतेव वातवेगमयादित्वा ।
समकम्पत सा सेना विभ्रष्टा नौरिवार्णवे ८

अथ रुक्मरथो नाम

मद्रेश्वरसुतो बली ।

व्रस्तामाश्वसयन् सेना-

मव्रस्तो वाक्यमब्रवीत् ॥ ९

अलं प्रासेन वः शूरा नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।

अहमेनं ग्रहीष्यामि जीवग्राहं न संशयः १०

अथ मुञ्चतु सौभद्रमभिदुद्राव वीर्यवान् ।

सुकुलिपतेनोद्यमानः स्यन्दनेन विराजता ११

सोऽभिमान्युं त्रिभिर्बाणै-

र्विद्धा वक्ष्यस्थानदत् ।

त्रिभिश्च दक्षिणे बाहौ

सद्ये च निशितस्त्रिभिः ॥ १२

स तस्येष्वसनं छित्वा

फाल्गुनिः सद्येदक्षिणौ ।

भुजौ शिरश्च स्वक्षिभु

क्षितौ क्षिप्रमपातयत् ॥ १३

दृष्ट्वा रुक्मरथं रुणं पुत्रं शल्यस्य मानिनम् ।

जीवग्राहं जिघृक्षन्तं सौभद्रेण यशस्विना १४

संग्रामदुर्मदा राजन् राजपुत्राः प्रहारिणः ।

वयस्याः शल्यपुत्रस्य सुवर्णविकृतध्वजाः १५

तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महाबलाः

आर्जुनि शरवर्षेण समन्तात् पर्यवारयन् १६

शूरैः शिक्षाबलोपेतैस्तरुणैरत्यमर्षणैः ।

दृष्ट्वाकं समरे शूरं सौभद्रमपराजितम् ॥ १७

लाघ्यमानं शरवातैर्हृष्टो दुर्योधनोऽभवत् ।

धैर्यस्वतस्य भवनं गतं ह्येनममन्यत ॥ १८

सुवर्णपुङ्खैरिषुभिर्नालिकैः सुतैर्जनैः ।

अदृश्यमार्जुनि चक्रुर्निमेषात्ते नृपात्मजाः १९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि दुर्योधनपराजये

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

धृतराष्ट्र उवाच ।

यथा वदसि मे सूत एकस्य बहुभिः सह । संग्रामं तुमुलं घोरं जयं चैव महात्मनः ॥ १

आयच्छन् कृत्वा न रथमायां दुर्लभ्यां रथशिशाम् ॥ १६ ॥

फलोपगः फलान्मुखः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि

टीकायां पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

ससृताश्वध्वजं तस्य स्यन्दनं तं च मारिष
आश्रितं समपश्याम आवाधं शल्लोरेव २०

स गाढविद्धः कुद्धश्च तोत्रैर्गज इवादितः ।

गान्धर्वमस्त्रमायच्छद्रथमायां च भारत २१

अर्जुनेन तपस्तपत्वा गान्धर्वैभ्यो यदाहृतम् ।

तुमुलप्रमुखेभ्यो वै तेनामोहयताहितान् २२

एकधा शतधा राजन् दृश्यते स्म सहस्रधा ।

अलातचक्रवत्संख्ये क्षिप्रमस्त्राणि दर्शयन् २३

रथचर्यास्त्रमायाभिर्मोहयित्वा परंतपः ।

विभेद शतधा राजन् शरीराणि महीक्षिताम्

प्राणाः प्राणभूतां संख्ये प्रेषितानि शितैः शरैः

राजन् प्रापुरुमुं लोकं शरीराण्यवनि ययुः २५

धनुष्यश्वासयन्तुश्च

ध्वजान् बाहुंश्च साङ्गदान् ।

शिरांसि च सितेर्बाणै-

स्तेषां बिच्छेद फाल्गुनिः ॥ २६

चूतारामो यथा भग्नः पञ्चवर्षः फलोपगः ।

राजपुत्रशतं तद्वत्सौभद्रेण निपातितम् ॥ २७

कुन्दाशीविषसङ्काशान्

सुकुमारान् सुलोचितान् ।

एकेन निहतान् दृष्ट्वा

भीतो दुर्योधनोऽभवत् ॥ २८

रथिनः कुञ्जरानश्वान्

पदार्ता अपि मज्जतः ।

दृष्ट्वा दुर्योधनः क्षिप्र-

मुपायात्तममर्षितः ॥ २९

तयोः क्षणमिवापूर्णाः

संग्रामाः समपद्यत ।

अयामवत्ते विमुखः

पुनः शरशताहतः ॥ ३०

४६

यथेति ॥ १ ॥

अभ्रक्षेयमिवाश्चर्यं सौमद्रस्याथ विक्रमम् ।
किं तु नात्यद्भुतं तेषां येषां धर्मो ध्यपाश्रयः
दुर्योधने च विमुखे राजपुत्रशते हते ।
सौमद्रे प्रतिपत्तिं कां प्रत्यपद्यन्त मामकाः ३

सञ्जय उवाच ।

संशुष्कास्याश्चलजेनाः प्रखिन्ना लोमहर्षणाः
पलायनकुतोत्साहा निरुत्साहा द्विपञ्जये ४
हतान् भ्रातॄन् पितॄन् पुत्रान्

सुहृत्संबन्धिवान्धवान् ।

उत्सृज्योत्सृज्य संजग्मु-

स्त्वरयन्तो हयद्विपान् ॥

तान् प्रमत्नास्तथा दृष्ट्वा द्रोणो द्रोणिवृहद्वलः ।
कृपो दुर्योधनः कर्णः कृतवर्माऽथ सौबलः ६

अभ्यधावन्सुसंकुद्राः सौमद्रमपराजितम् ।
ते तु पौत्रेण ते राजन् प्रायशो विमुखीकृताः

एकस्तु सुखसंबुद्धो बाल्यादूर्पाञ्च निर्भयः ।
इष्वत्सविन्महातेजा लक्ष्मणोऽङ्गुनिमभ्ययात्

तमन्वगेवास्य पिता पुत्रगृद्धो न्यवर्तत ।
अनुदुर्योधनं चान्ये न्यवर्तन्त महारथाः ॥ ९

तं तेऽभिविषिबुर्बाणै-

र्मैषा गिरिमेवाङ्गुभिः ।

स तु तान् प्रममायैको

विष्वग्वातो यथाम्बुदान् ॥ १०

पौत्रं तव च दुर्धर्षं लक्ष्मणं प्रियदर्शनम् ।
पितुः समीपे तिष्ठन्तं शरमुद्यतकार्मुकम् ११

अत्यन्तसुखसङ्गृह्य धनेश्वरसुतोपमम् ।
आससाद् रणे कार्ष्णिर्मत्तो मत्तामिव द्विपम्

लक्ष्मणेन तु संगम्य सौमद्रः परवीरहा ।
शरैः सुनिशितैस्तीक्ष्णैर्बाहोरुरसि चार्पयत् १३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि

पद्मचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

संकुद्धो वै महाराज दण्डाहत इवोरगः ।
पौत्रस्तव महाराज तव पौत्रमभापत ॥ १४

सुदृष्टः क्रियतां लोको ह्यसुं लोको गमिष्यति ॥
पश्यतां बान्धवानां त्वां नयामि यमसादनम्

एवमुक्त्वा ततो मल्लं सौमद्रः परवीरहा ।
उद्वहर्षं महाबाहुनिभुकोरगसन्निभम् ॥ १६

स तस्य भुजनिभुको लक्ष्मणस्य सुदर्शनम् ।
सुनसं सुमुकेशान्तं शिरोऽहार्पात् सकुण्डलम्

लक्ष्मणं निहतं दृष्ट्वा हाहेत्सुचुकुशुजनाः ।
ततो दुर्योधनः क्रुद्धः प्रिये पुत्रे निपातिते ॥

हतैनमिति चुक्रोश क्षत्रियान् क्षत्रियपूजितः ॥
ततो द्रोणः क्रुपः कर्णो द्रोणपुत्रो बृहद्वलः

कृतवर्मा च हार्दिक्यः बड्धाः पर्यवारयन् ।
तांस्तु विद्धा शितैर्बाणैर्विमुखीकृत्य चाङ्गुनि-

वेगेनाभ्यपतत्क्रुद्धः सैन्धवस्य महद्वलम् ।
आवुत्स्य पन्थानं गजानकेन दर्शिताः ॥

कलिगात्र निपादाश्च काथपुत्रश्च वीर्यवान् ।
तत्प्रसक्तमिवात्यर्थं बुद्धमासीद्विशो पते ॥ २२

ततस्तत्कुञ्जरानीकं व्यधमदृष्ट्माङ्गुनिः ।
यथा बाहुर्नित्यगतिजैलदान् शतशोऽम्बरे ॥

ततः काथः शरभ्रातैराङ्गुनिं समवाकिरत् ।
अथेतरे सन्निवृत्ताः पुनर्द्रोणमुखा रथाः ॥ २४

परमास्त्राणि धुन्वानाः सौमद्रमभिपुङ्गुः ।
ताश्चिवार्याङ्गुनिर्वाणैः काथपुत्रमथार्दयत् ॥ २५

शरीधेनाप्रमेयेण त्वरमाणा जिघांसया ॥
सधनुर्बाणैकैयूरैर्बाहू समकुटं शिरः ॥ २६

सच्छत्रध्वजयन्तारं रथं चाश्वाम्बुपातयत् ।
कुलशैलश्रुतिबलैः कीर्त्या चास्त्रबलेन च ॥

युक्ते तस्मिन्हते वीराः प्रायशो विमुखाऽभवन् ॥

प्रतिपत्तिं प्रतिविधानम् ॥ ३ ॥ विष्वग्वातोऽश्वेन्द्रिवातः
॥ १० ॥ केशान्तं केशैर्मनोहरं 'अन्तः प्रान्तोऽन्तिके मध्ये
स्वल्पे च मनोहरे' इत्यादिधानात् ॥ १७ ॥ वृष्टं प्रगल्भम्

॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां
पद्मचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

भृतराष्ट्र उवाच ।

तथा प्रविष्टं तक्षणं सौमद्रमपराजितम् ।

कुलानुरूपं कुर्वाणं संश्रामेष्वपराजितम् ॥ १

आजानैथैः सुबलिभिर्यान्तमश्वैस्त्रिहायनैः ।

ब्रुवमानमिवाकाशे के शूराः समवारयन् ॥

सञ्जय उवाच ।

अभिमन्युः प्रविश्येता-

स्तावकाभिहितैः शरैः ।

अकरोत् पार्थिवान् सर्वान्

विमुखान् पाण्डुनन्दनः ॥ ३

तं तु द्रोणः क्रुपः कर्णो द्रौणिश्च स बृहद्वलः

कृतवर्मा च हार्दिक्यः पङ्क्याः पर्यवारयन् ॥

दृष्ट्वा तु सैन्यवे भारमतिमात्रं समाहितम् ।

सैन्यं तव महाराज युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ५

सौमद्रमितरं वीरमभ्यवर्षन् शरांशुभिः ।

तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महाबलाः

तांस्तु सर्वान् महेश्वासान्

सर्वविद्यासु निष्ठितान् ।

व्यष्टंभयद्रणे बाणैः

सौमद्रः परवीरहा ॥ ७

द्रोणं पञ्चाशताऽविध्यद्विंशत्या च बृहद्वलम्

अशीत्या कृतवर्माणं क्रुपं पृथ्वा शिलीमुखैः ॥

रुक्मपुङ्गवमहावेगैराकर्षसमचोदितैः ।

अविध्यद्विंशतिर्बाणैरश्वत्थामानमार्जुनिः ॥ ९

स कर्णं कर्णिना कर्णे पीतेन च शितेन च ।

फाल्गुनिर्द्विंशतां मध्ये विद्याध परमेष्ठुणा ॥

पातयित्वा कुपस्याश्वान्-

स्तथोमी पार्थिवसारथी ॥

अथैनं दशमिर्बाणैः

प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे ॥ ११

इति श्रीमहामारुते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि बृहद्वलवधे

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

सञ्जय उवाच ।

स कर्णं कर्णिना कर्णे पुनर्विद्याध फाल्गुनिः । शरैः पञ्चाशतां चैनमविध्यत् कोपयन् भृशम्

ततो बृन्दारकं वीरं कुरूणां कीर्तिवर्धनम् ।

पुत्राणां तव वीराणां पश्यतामवधीद्वली ॥

तं द्रौणिः पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्षयत्

वरं वरममित्राणामारुजन्तमभीतवत् ॥ १३

स तु बाणैः शितैस्त्वर्णं प्रत्यविध्यत् मारिष ।

पश्यतां धार्तराष्ट्राणामश्वत्थामानमार्जुनैः ॥

पृथ्वा शराणां तं द्रौणिस्तिग्मधारैः सुतेजसैः

उग्रैर्नौकम्पयद्विद्ध्वा मैनाकमिव पवतम् ॥ १५

स तु द्रौणिं त्रिसप्तत्या हेमपुङ्खैरजिह्वैः ।

प्रत्यविध्यन्महातेजा बलवानपकारिणम् ॥

तस्मिन् द्रोणो बाणशतं पुत्रगृही न्यपातयत् ।

अश्वत्थामा तथाऽष्टौ च परीक्षन् पितरं रणे

कर्णो द्वाविंशतिं भलान् कृतवर्मा च विंशतिम्

बृहद्वलस्तु पञ्चाशत् क्रुपः शारद्वतो दश ॥

तांस्तु प्रत्यवधीत् सर्वान् दशमिर्दशभिः शरैः

तैरर्थमानः सौमद्रः सर्वतो निशितैः शरैः ॥

तं कोसलानामधिपः

कर्णिनाऽताडयद्वृदि ।

स तस्याश्वान् ध्वजं चापं

सूतं चापातयत् क्षितौ ॥ २०

अथ कोसलराजस्तु विरयः खट्वाङ्गमभृत् ।

इयेष फाल्गुनेः कायाच्छिरो हतं सकुण्डलम्

स कोसलानामधिपं राजपुत्रं बृहद्वलम् ।

हृदि विद्याध बाणेन स भिन्नहृदयोऽपतत्

वभञ्ज च सहस्राणि दश रात्रां महात्मनाम्

सृजतामशिवा वाचः खड्गकार्मुकधारिणाम्

तथा बृहद्वलं हत्वा सौमद्रो व्यचरद्रणे ।

व्यष्टंभयन्महेश्वासो योधास्तव शरांशुभिः

तथेति ॥ १ ॥ इति श्रीमहामारुते द्रोणपर्वणि

दीकार्या सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

सकर्णमिति ॥ १ ॥

प्रतिविद्याथ राधेयस्तावद्विरथ तं पुनः ।
 शरैराचितसर्वाङ्गो बह्वशोभत भारत ॥ २
 कर्णं चाप्यकरोत्कुड्रो रुधिराःपीडवाहिनम्
 कर्णोऽपि विवर्धो शरैः शरैश्छिन्नोऽसृगाप्लुतः
 तावुमौ शरचिन्नाङ्गौ रुधिरं समुक्षितौ ।
 बभूवतुर्महात्मानौ पुष्पिताविव किङ्करी ॥
 अथ कर्णस्य सचिवान् पदं शूरांश्चित्रयोधिनः
 साश्वसूतध्वजस्थान् सौमद्रो निजघान ह ॥
 तथैतरान् महेष्वासान् दशभिर्दशभिः शरैः ।
 प्रत्यविध्यदसंभ्रान्तस्तदद्भुतमिवामभवत् ॥ ६
 मागधस्य तथा पुत्रं हत्वा पद्मभिरजिह्वैः ।
 साश्वं ससूतं तरुणमश्वकेतुमपातयत् ॥ ७
 मर्तिकावतकं भोजं ततः कुञ्जरे तनम् ।
 क्षुरप्रेण समुन्मथ्य ननाद विस्फुजन् शरान् ८
 तस्य दौःशासनिर्विद्धा चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
 सूतमेकेन विद्याध दशभिश्चाजुनात्मजम् ९

ततो दौःशासनि कार्ष्णि-
 विंधवा सप्तभिराशुगैः ।

संरम्भाद्रकनयनो

वाक्यमुच्चैरथाब्रवीत् ॥ १०

पिता तवाहवं त्यक्त्वा

गतः कापुरुषो यथा ।

दिष्ट्वा त्वमपि जानीषे

योद्धुं न त्वद्य मोक्ष्यसे ॥ ११

एतावदुक्ता वचनं

कर्मारपरिमार्जितम् ।

नाराचं विससर्जोस्मै

तं द्रौणिस्त्रिभिराच्छिनत् ॥ १२

तस्याजुनिध्वजं छित्त्वा शल्यं त्रिभिरताडयत्

तं शल्यो नवभिर्बाणैर्गार्धपत्रैरताडयत् ॥ १३

हृद्यसंभ्रान्तवद्राजं-

स्तदद्भुतमिवामभवत् ।

तस्याजुनिध्वजं छित्त्वा

हृद्योमौ पार्ष्णिसारथी ॥ १४

तं विद्याधायसैः पङ्क्तिः सोपाकामद्रथान्तरम्

शत्रुञ्जयं चन्द्रकेतुं मेघवेगं सुवर्चसम् ॥ १५

सूर्यभासं च पश्येत्तान्

हत्वा विद्याध सौबलम् ।

तं सौबलस्त्रिभिर्विद्धा

दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ १६

सर्व एनं विमग्नीमः पुरैकैकं हिनस्ति नः ।

अथाब्रवीत् पुनर्द्रोणं कर्णो वैकर्तनो रणे १७

पुरा सर्वान् प्रमथ्नाति ब्रह्मस्य वधमाश्रु नः ।

ततो द्रोणो महेष्वासः सर्वोस्तान् प्रत्यभाषत

अस्ति वाऽस्यान्तरं भिक्षित्

कुमारस्याथ पश्यत ।

अण्वप्यस्यान्तरं ह्यथ

चरतः सर्वतोदिशम् ।

शीघ्रतां नरासिंहस्य पाण्डवेयस्य पश्यत ।

धनुर्मण्डलमेवास्य रथमार्गेषु दृश्यते ॥ २०

संदधानस्य विशिखान् शीघ्रं चैव विमुञ्चतः ॥

आरुजन्मपि मे प्राणान् मोहयन्मपि सायकैः ॥

प्रहर्षयति मां भूयः सौमद्रः परवीरहा ।

अति मां नन्दयत्येष सौमद्रो विचरन् रणे २२

अन्तरं यस्य संरब्धा न पश्यन्ति महारथाः ।

अस्यतो लघुहस्तस्य दिशः सर्वा महेशुनिः ॥

न विशेषं प्रपश्यामि रणे गाण्डीवधन्वनः ॥

अथ कर्णः पुनर्द्रोणमाहाजुनिशराहतः ॥ २४

स्वातथ्यामेति तिष्ठामि

पीड्यमानोऽभिमन्युना ।

तेजस्विनः कुमारस्य

शराः परमदारुणाः ॥ २५

क्षिण्वन्ति हृदयं मेऽद्य घोराः पावकतेजसम्

तमाचार्योऽब्रवीत् कर्णं शनकैः प्रहसन्निव २६

अभेद्यमस्य कवचं युवा चाशुपराक्रमः ।

उपदिष्टा मया चास्य पितुः कवचधारणा २७

तामेव निखिलां वेति

ध्रुवं परपुरञ्जयः ।

शक्यं त्वस्य धनुश्छेत्तुं

ज्यां च बाणैः समाहितैः ॥ २८

अभीपुंश्च हयांश्चैव तयोमौ पार्ष्णिसारथी ।

एतत्कुरु महेष्वास राधेय यदि शक्यते २९

अथैनं विमुञ्चीत्यस्य पश्चात् प्रहरणं कुरु ।

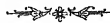
सधनुष्को न शक्योऽयमपि जेतुं सुराहुरैः ॥

विरथं विधनुष्कं च कुरुध्वैनं यदीच्छसि ।

तदाचार्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्तनस्त्वरन् ॥

अस्यतो लघुहस्तस्य पुष्टकैर्धनुराच्छिनत् ।
 अश्वानस्यावधीद्भोजो गौतमः पाणिंसारथी
 शोपास्तु छिन्नधन्वानं शरवर्षैरवाकिरन् ।
 त्वरमाणास्त्वरकाले विरथं पथमहारथाः ॥
 शरवर्षैरकृणा बालमेकमवाकिरन् ।
 सच्छिन्नधन्वा विरथः स्वधर्ममुपालयन् ३४
 खड्गचर्मधरः श्रीमानुत्पपात विहायसा ।
 मार्गैः सदीशिवद्विष्ट लाघवेन बलेन च ३५
 आर्जुनित्वचरद्गोमिनि भृशं वै पक्षिराडिव ।
 मध्येव निपतत्येव सासिरित्यूर्ध्वदृष्टयः ॥ ३६
 विरथपुस्तं महेष्वासं
 समरे छिद्रदर्शितः ।
 तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्ट्री
 खड्गं माणिमयत्सरम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युविरथकरणे
 अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

सञ्जय उवाच ।
 विष्णोः स्वसुर्नन्दकरः स विष्णवायुधभूषणः
 रराजातिरथः संख्ये जनार्दन इवापरः ॥ १
 मारुतोद्भूतकेशान्तमुद्यतारिवरायुधम् ।
 वपुः समीक्ष्य पृथ्वीशा दुःसमीक्ष्य सुरैरपि २
 तच्चक्रं भृशमुद्रिष्टाः सञ्चिच्छिदुरनेकधा ।
 महारथस्ततः कार्ष्णिः संजग्राह महागदाय
 विधनुःस्यन्दनासिस्तैर्विचक्रश्चारिमिः कृतः
 अभिमन्युर्गदापाणिरश्वत्थामानमार्दयत् ।
 स गदामुद्यतां दृष्ट्वा उचलन्तीमशानीमिव ।
 अपाक्रामद्रथोपस्थाद्विक्रमांस्त्रीजरर्षभः ॥ ५
 तस्याश्वान् गदया हत्वा
 तथोभौ पाणिंसारथी ।
 शराचेताङ्गः सौमद्रः
 श्वाविहृतसमदृश्यत् ॥ ६
 ततः सुबलदायादं
 कालिकेयमपोथयत् ।

क्षुरप्रेण महातेजास्त्वरमाणः सपक्षजित् ।
 राधेयो निशितैर्बाणैर्दधमचर्म चोत्तमम् ३८
 द्यसिचर्मैषु पूर्णाङ्गः
 सोऽन्तरिक्षात् पुनः क्षितिम् ।
 आखितश्चक्रमुद्यम्य
 द्रोणं कुद्धोऽभ्यधावत ॥ ३९
 स चक्रेणुज्ज्वलशोभिताङ्गो-
 बभावतीवोज्ज्वलचक्रपाणिः ।
 रणेऽभिमन्युः क्षणमास रौद्रः
 स वासुदेवानुकृतिं प्रकुर्वन् ॥ ४०
 स्रुतस्त्रिविरक्तैकरामवस्त्रो
 मुकुटिषुटाकुलितोऽतिसिंहनादः ।
 प्रसुरमितबलो रणेऽभिमन्यु-
 र्वृषवरमध्यगतो भृशं हयराजत् ४१

जघान चास्यानुचरान्
 गान्धारान् सप्तसप्ततिम् ॥ ७
 पुनश्चैव वसतीयान् जघान रथिनो दश ।
 केकयानां रथान् सप्त हत्वा च दश कुञ्जरान्
 दौःशासभिरथं सार्वं गदया समपोथयत् ।
 ततो दौःशासनिः क्रुद्धो गदामुद्यम्य मारिष
 अभिदुद्राव सौमद्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाग्रवीत् ।
 तावुद्यतगदौ वीरावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ १०
 भ्रातृव्यौ संप्रजन्हाते पुरेव इयस्वकान्धकौ ।
 तावन्योन्यं गदाभ्राग्न्यामाहस्य पतितौ क्षितौ
 इन्द्रध्वजाविबोत्सृष्टौ रणमध्ये परन्तपी ।
 दौःशासनिरथोत्थाय कुरुणां कीर्तिवर्धनः १२
 उत्तिष्ठमानं सौमद्रं गदया मूर्ध्न्यताडयत् ।
 गदावेगेन महता व्यायामेन च मोहितः १३
 विचेता न्यपतद्भूमौ सौमद्रः परवीरहा ।
 एवं विनिहतो राज्ञश्चेको बहुभिराहवे ॥ १४

कौशिकं सर्वतोभद्रम् ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोण-
 पर्वणि द्वाकामष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९
 विष्णोरिति ॥ १ ॥

क्षोभयित्वा चमूं सर्वां नलिनीमिव कुञ्जरः ।
 अशोभत हनो वीरो ह्याचैर्वनगजो यथा ॥
 तं तथा पतितं शूरं तावकाः पर्यवारयन् ॥
 द्वावं दग्ध्वा यथाशान्तं पावकं शिशिरात्यये
 विमुच्य नगशृङ्गाणि सखिवृत्तामिवानिलम् ॥
 अस्तंगतमिवादिश्यं तस्या भारतवाहिनीम् ॥
 उपप्लुतं यथा सोमं संशुष्कमिव सागरम् ।
 पूर्णचन्द्रामवदनं काकपक्षवृत्ताक्षिकम् ॥ १८
 तं भूमौ पतितं दृष्ट्वा तावकास्ते महारथाः ।
 मुदा परमया युक्ताश्चुकुशुः सिंहवन्मुहुः ॥
 आसीत् परमको हर्षस्नावकानां विशापते ।
 इतरेषां तु वीराणां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥
 अन्तरिक्षे च भूतानि प्राकोशन्न विशाम्पते
 दृष्ट्वा निपतितं वीरं च्युतं चन्द्रमिवाम्बरात् ॥
 द्रोणकर्णमुखैः पश्चिमादिरेष्टैर्महारथैः ।
 एकोऽयं निहतः शेते नैव धर्मा मतो हि नः ॥
 तस्मिन् विनिहते वीरे बह्वशोभत मेदिनी ।
 द्यौर्वथा पूर्णचन्द्रेण नक्षत्रगणमालिनी ॥ २३
 रुक्मपुङ्खैश्च संपूर्णां रुधिरौघपरिप्लुता ।
 उत्तमाङ्गैश्च शूराणां भ्राजमानैः सकुण्डलैः ॥
 विचित्रैश्च परितोमैः पताकामिश्च संवृता ।
 चामरैश्च कुथामिश्च प्रविद्धैश्चाम्बरौत्तमैः ॥
 तथाभ्वनरनागानामलंकारैश्च सुप्रभैः ।
 खड्गैः सुनिधितैः पतिर्निर्मुक्तैर्जगैरिव ॥ २६
 चापैश्च विविधैश्चित्रैः शक्यैश्चैव प्रासकम्पनैः
 विविधैश्चायुधैश्चान्यैः संवृता भूरशोभत ॥
 वाजिभिश्चापि निर्जीवैः
 श्वसन्निः शोणितोक्षितैः ।
 सारोहैर्विषमा भूमिः
 सौमद्रेण निपातितैः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युवधे

एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

सञ्जय उवाच ।

वयं तु प्रवरं हत्वा तेषां तैः शरपीडिताः ।
 निवेद्याभ्युपायामः सायान्हे रुधिरौक्षिताः

उपप्लुतं राहुग्रस्तम् ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
 टीकायामेकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

सा शुकुशैः समहामात्रैः स्वर्मायुधकेतुभिः ।
 पर्वतैरिव विध्वस्तैर्विशालैर्मथितैर्गजैः ॥ २९
 पृथिव्यामनुनीचैश्च व्यश्वसारथिगोचरिभिः ।
 नृदैरिव प्रभ्रुमतेर्हवनार्गै रथोत्तमैः ॥ ३०
 पदातिसन्धैश्च हतैर्विविधायुधभूषणैः ।
 भीरूणां त्रासजननी घोररुपाऽभवन्मही ॥
 तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ चन्द्रार्कसदृशद्युतिम् ।
 तावकानां परा प्रीतिः पाण्डूनां चामवद्यथा
 अभिमन्यौ हते राजन् किञ्चिदप्राप्तयौवनैः ।
 संप्राद्रवच्चक्षुः सर्वा धर्मराजस्य पश्यतः ॥ ३३
 दीर्घमाणं बलं दृष्ट्वा सौमद्रे विनिपातिते ।
 अजातशत्रुस्तान् वीरानेवं वचनमब्रवीत् ॥
 स्वर्गमेष गतः शूरो यो हतो न परा सुखः ।
 संस्तंभयत मा भैष्ट विजेष्यामो रणे रिपून् ॥
 इत्येवं स महातेजा दुःखितेभ्यो महाद्युतिः ।
 धर्मराजो युधां श्रेष्ठो ब्रुवन् दुःखमपाजुदत् ॥
 युद्धे ह्याशीविषाकारान्
 राजपुत्रान् रणे रिपून् ।
 पूर्वं निहत्य स ह्यग्रे
 पश्चादाहुर्निरभ्ययात् ॥ ३७
 हत्वा दश सहस्राणि कौसल्यं च महारथम्
 कुष्णाहुर्नसमः कार्पण्यः शक्रलोकं गतो ध्रुवं
 रथाभ्वनरमातङ्गान्
 विनिहत्य सहस्रशः ।
 अविमुक्तः स संप्रामा-
 दशोक्यः पुण्यकर्मकृत् ।
 गतः पुण्यकृतां लोकान्
 शाश्वतान् पुण्यनिर्जितान् ॥ ३९

निरीक्षमाणास्तु वयं परे चायोधनं शनैः ।
 अपयाता महाराज ग्लानिं प्राप्ता धिचेतसः २

५०

वयं तिष्ठति ॥ १ ॥ समाक्षिपन् संहर्न् समानयन्ने
 कर्ता नयन् ॥ ४ ॥

ततो निशया दिवस्सग चाशिवः
 शिवारुतैः सन्धिरवर्तताद्भुतः ।
 कुशेशयापीडनिमे दिवाकरे
 विलम्बमानेऽस्तमुपेत्य पर्वतम् ॥ ३
 वरासिंशकगृष्टिवरूथकर्मणां
 विभूषणानां च समाक्षिपन् प्रभाः ।
 दिवं च भूमिं च समानयन्निव
 प्रियां तनुं भानुरुपेति पावकम् ॥ ४
 महाभक्त्याचलशृङ्गसन्निभै-
 र्गजैरनेकैरेव वज्रपातितैः ।
 स वैजयन्त्यकुशवर्मेयन्तुभि-
 र्निपातितैर्नष्टगतिश्चिता क्षितिः ॥ ५
 हतेश्वरैश्चर्णितपत्सुपस्करी-
 र्हेताश्वसुतैर्विपताकफेताभिः ।
 महारथैर्भू शृशुभै विचूर्णितैः
 पुरैरिषामित्रहतैर्नराधेप ॥ ६
 रथाश्ववृन्दैः सह सादिमिहैतैः
 प्रविद्धभाण्डाभरणैः पृथग्विधैः ।
 निरस्तजिह्वादशानाश्वलोचनै-
 र्धैरा बभौ घोरविरूपदर्शना ॥ ७
 प्रविद्धवर्माभरणाम्बरायुधा
 विपन्नहस्त्यश्वरथानुगा नराः ।
 महाहृशयस्तरणोचितास्तदा
 क्षितावनथा इव शेरते हताः ८
 अतीव हृष्टाः श्वशृगालवायसा
 बकाः सुपर्णाश्च वृकास्तरक्षवः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि तृतीयदिवसावहारे समरभूमिवर्णने
 पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

सञ्जय उवाच ।

हते तस्मिन् महावीर्ये सौमद्रे रथयूथपे ।
 विमुक्तयसन्नाहाः सर्वे निक्षिप्तकार्मुकाः १
 उपोपविष्टा राजानं परिवार्य युधिष्ठिरम् ।
 तदेव युद्धं ध्यायन्तः सौमद्रगतमानसाः ॥ २

वयांस्यसृक्पान्थ्य रक्षसां गणाः
 पिशाचसंघाश्च सुदारुणा रणे ॥९
 त्वचो विनिर्मिष्टा पिबन् वसामसृक्
 तथैव मज्जाः पिशितानि चाश्रुवन् ।
 वपां विदुपन्ति हसन्ति गान्ति च
 प्रकर्षमाणाः कुण्ठान्यनेकशः ॥ १०
 शरीरसङ्घातवहा ह्यसृजला
 रथोदुपा कुञ्जरशैलसङ्कटा ।
 मनुष्यशीपोपलमांसकदर्मा
 प्रविद्धनानाविधशस्त्रमालिनी ॥ ११
 भयावहा धैतरणीव दुस्तरा
 प्रवातिता योधवरैस्तदा नदी ।
 उवाह मध्येन रणाजिरे भृशं
 भयावहा जीवमृतप्रवाहिनी ॥ १२
 पिबन्ति चाश्रुतैश्च यत्र दुर्दशाः
 पिशाचसंघास्तु नदन्ति भैरवाः ।
 सुनन्दिताः प्राणभृतां क्षयङ्कराः
 समानभक्षाः श्वसृगालपक्षिणः ॥ १३
 तथा तदायोधनमुग्रदर्शनं
 निशामुखे पितृपतिराष्ट्रवर्धनम् ।
 निरीक्षमाणाः शनकैर्जहुर्नराः
 समुत्थिता नृत्तकबन्धसंकुलम् ॥ १४
 अपेतविध्वस्तमहाहर्भूषणं
 निपातितं शकसमं महाबलम् ।
 रणेऽभिमन्युं दृष्टुस्तदा जना
 व्यपोढहृदयं सदसीव पावकम् ॥ १५

तता युधिष्ठिरो राजा विललाप सुदुःखितः ।
 अभिमन्यौ हते वीरे भ्रातुः पुत्रे महारथे ॥ ३
 द्रोणानीकमसम्बाधं मम प्रियचिकीर्षया ।
 भित्त्वा व्यूहं प्रविष्टोऽस्मी गोमध्यमिव केसरी

पत्नयः पादस्त्राः उपस्करा उपकरणानि ॥ ६ ॥ इति
 श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

हते इति ॥ १ ॥ असम्बाधमप्रतीघातम् ॥ ४ ॥

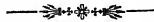
यस्य शूरा महेष्वासाः प्रत्यनीकगता रणे ।
 प्रमग्ना विनिवर्तन्ते कृतस्त्रा युद्धदुर्मदाः ॥ ५
 अत्यन्तशत्रुस्माकं येन दुःशासनः शरैः ।
 क्षिप्रं ह्यभिमुखः संख्ये विसंज्ञो विमुक्तीकृतः
 स तीर्त्वा दुस्तरं वीरो
 द्रोणानीकमहार्णवम् ।
 प्राप्य दौःशासनिं कार्ष्णिः
 प्राप्तो वैवस्वतक्षयम् ॥ ७
 कथं द्रक्ष्यामि कौन्तेयं सौभद्रं निहतेऽर्जुनम्
 सुमद्रां वा महाभागां प्रियं पुत्रमपश्यतीम् ८
 किंस्त्रिद्वयमपेतार्थमक्लिष्टमसमजसम् ।
 तावुभौ प्रतिवक्ष्यामो हृषीकेशधनञ्जयौ ॥ ९
 अहमेव सुमद्रायाः केशवार्जुनयोरपि ।
 प्रियकामो जयाकांक्षी कृतवार्तिदमप्रियम् १०

न लुब्धो बुध्यते दोषा-
 ह्योभान्मोहात् प्रवर्तते ।

मधुलिप्सुर्हि नापश्यं

प्रापातमहमीदृशम् ॥ ११
 यो हि भोज्ये पुरस्कार्यो यानेषु शयनेषु च ।
 भूषणेषु च सोऽस्माभिर्बालो युधि पुरस्कृतः
 कथं हि बालस्तरुणो युद्धानामविशारदः ।
 सद्यश्च इव संबाधे विषमे क्षेममर्हति ॥ १३

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणे युधिष्ठिरप्रलापे
 एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

सञ्जय उवाच ।

अथैनं विलपन्तं तं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 कृष्णद्वैपायनस्तत्र आजगाम महानृषिः ॥ १
 अर्चयित्वा यथान्यायमुपविष्टं युधिष्ठिरम् ।
 अन्नबीच्छोकसंतप्तो भ्रातुः पुत्रवधेन च ॥ २
 अधर्मयुक्तैर्बहुभिः परिवार्य महारथैः ।

असमञ्जसमुक्तवपम् ॥ ९ ॥ संबाधे गहने ॥ १३ ॥ एवं
 अभिमन्युम् । अनु चेन्न महीं शयीमहि तदा क्रोधदीप्तस्य
 वीमत्सोः कृपणेनावसनेन चक्षुषा दग्धा भवेमहीत्यन्वयः
 ॥ १४ ॥ वपुष्मास्तेजस्वी ॥ १६ ॥ इति श्रीमहामारते
 द्रोणपर्वणि टीकायामेकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

नो चेद्धि वयमप्येनं महीमनु शयीमहि ।
 वीमत्सोः कोपदीप्तस्य दग्धाः कृपणचक्षुषा
 अलुब्धो गतिमान् हीमान्
 क्षमावान् रूपवान् बली ।
 वपुष्मान् मानकृद्धीरः
 प्रियः सत्यपराक्रमः ॥ १५
 यस्य श्लाघन्ति विबुधाः कर्माण्यूर्जितकर्मणः
 निवातकवचान् जघ्ने कालकेयांश्च धीर्यवान्
 महेन्द्रशत्रवो येन हिरण्यपुरवासिनः ।
 अक्ष्णोर्निभेषमात्रेण पौलोमाः सगणा हताः ॥
 परेभ्योऽप्यभयार्थिभ्यो यो ददायभयं विभुः
 तस्यास्माभिर्न शकितस्मातुमप्यात्मजो बली
 भयं तु सुमहत् प्राप्तं धार्तराष्ट्रान्महाबलान् ।
 पार्थः पुत्रवधात् कुद्गः कौरवान् शोषयिष्यति

क्षुद्रः क्षुद्रसहायश्च

स्वपक्षक्षयकारकः ।

व्यक्तं दुर्बोधो दृढा

शोचन् हास्यति जीवितम् ॥ २०

न मे जयः प्रीतिकरो न राज्यं
 न चामरत्वं न सुरैः सलोकता ।

इमं समीक्ष्याप्रतिवीर्यपौरुषं
 निपातितं देववरात्मजात्मजम् २१

युध्यमानो महेष्वासैः सौभद्रो निहतो रणे ३
 बालश्च बालबुद्धिश्च सौभद्रः परवीरहा ।
 अनुपायेन संग्रामे युध्यमानो विशेषतः ॥ ४
 मया प्रोक्तः स संग्रामे द्वारं सञ्जनयन्न नः ।
 प्रविष्टेऽभ्यन्तरे तस्मिन् सैन्यध्वेन निवारिताः

५२

अथैनं विलपन्तं तमित्यादेः शीघ्रं योदुमुपाक्रम्यदि-
 त्यन्तस्य ग्रन्थस्य तात्पर्यं 'हस्तनोद्यतनो वाऽपि कामरोगा-
 दिव्यभूत् । स्वदोषःपुण्यं हन्ति न शस्त्ररिपुमृत्यवः' इति ॥ ११ ॥
 द्वारं सञ्जनयस्वति मया उक्त इति सम्बन्धः । निवारिताः
 तमनुप्रविशन्त इति शेषः ॥ ५ ॥

ननु नाम समं युद्धमेष्टव्यं युद्धजीविभिः ।
इदं धैवासमं युद्धमीदृशं यत् कृतं परैः ॥ ६
तेनास्मि भृशसंतप्तः शोकबाष्पसमाकुलः ।
शमं नैवाधिगच्छामि चिन्तयानः पुनः पुनः ७

सञ्जय उवाच ।

तं तथा विलपन्तं वै शोकव्याकुलमानसम् ।
उवाच भगवान् ध्यासो युधिष्ठिरमिदं वचः
ध्यास उवाच ।

युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
व्यसनेषु न मुह्यन्ति त्वादृशा भरतर्षभ ॥ ९
स्वर्गमेष गतः शूराः शत्रून् हत्वा बहून् रणे ।
अबालसदृशं कर्म कृत्वा वै पुरुषोत्तमः ॥ १०
अनतिक्रमणीयो वै धिरेरेष युधिष्ठिर ।
देवदानवगन्धर्वान् मृत्युर्हरति भारत ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

इमे वै पृथिवीपालाः शेरते पृथिवीतले ।
निहताः पृतनामध्ये मृतसंज्ञा महाबलाः ॥ १२
नागायुतबालाश्चान्ये बाधुवेगबलास्तथा ।
त एते निहताः संख्ये तुल्यरूपा नरैर्नराः ॥ १३
नैषां पश्यामि हन्तारं प्राणिनां संयुगे वचित्
विक्रमेणोपसंप्राप्तोऽबलसमन्वितः ॥ १४
जेतुं श्यामि ते वान्योन्मत्तं
येषां नित्यं हृदि स्थितम् ।

अथ चेमे हताः प्राज्ञाः

शेरते विगतायुषः ॥ १५

मृता इति च शब्दोऽयं वर्तते च ततोऽर्थवत्
इमे मृता महीपालाः प्रायशो भीमविक्रमाः
निश्चेष्टा निरभीमानाः शूराः शत्रुवशंगताः ।
राजपुत्राश्च संरब्धा धैवानरमुखं गताः ॥ १७
अत्र मे संशयः प्राप्तः कुतः संज्ञा मृता इति ।
कस्य मृत्युः कुतो मृत्युः कथं संहरते प्रजाः
हृत्यमरसङ्काशं तन्मे द्रुहि पितामह ।

सञ्जय उवाच ।

तं तथा परिपृच्छन्तं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
आश्वासनमिदं वाक्यमुवाच भगवानुषिः १९

ध्यास उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अकम्पनस्य कथितं नारदेन पुरा नृप ॥ २०
स चापि राजा राजेन्द्र पुत्रव्यसनमुत्तमम् ।
अप्रसह्यतं लोके प्राप्तवानिति मे मतिः २१
तदहं संप्रवक्ष्यामि मृत्योः प्रभवमुत्तमम् ।
ततस्त्वं मोक्ष्यसे दुःखात् स्नेहबन्धनसंश्रयात्
समस्तपापराशिर्न शृणु कीर्तयतो मम ।
धन्यमाख्यानमायुष्यं शोकघ्नं पुष्टिवर्धनम् ॥
पवित्रमरिसंघघ्नं मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥
यथैव वेदाध्ययनमुपाख्यानमिदं तथा ॥ २४
श्रवणीयं महाराज प्राप्तनित्यं नृपोत्तमैः ।
पुत्रानायुष्मतो राज्यमीहमानैः श्रियं तथा २५
पुरा कृतयुगे तात आसीद्राजा ह्यकम्पनः ।
स शत्रुवशमापन्नो मध्ये संग्राममूर्ध्वनि ॥ २६
तस्य पुत्रो हरिर्नाम

नारायणसमो बले ।

श्रीमान् कृतास्त्रो मेधावी

युधि शक्रोपमो बली ॥ २७

स शत्रुभिः परिवृतो बहुधा रणमूर्धनि ।
व्यस्यन् बाणसहस्राणि योधेषु च गजेषु च
स कर्म दुष्करं कृत्वा संग्रामे शत्रुतापनः ।
शत्रुभिर्निहतः संख्ये पृतनायां युधिष्ठिर २९

स राजा प्रेतकृत्यानि

तस्य कृत्वा शुचान्वितः ।

शोचन्नहनि रात्रौ च

नालभत् सुखमात्मनः ॥ ३०

तस्य शोकं विदित्वा तु पुत्रव्यसनसम्भवम्
आजगामाथ देवर्षिनौरदोऽस्य समीपतः ३१
स तु राजा महाभागो दृष्ट्वा देवर्षिसत्तमम् ।
पूजयित्वा यथान्यायं कथामकथयत् तदा ३२
तस्य सर्वं समाकृष्टं यथा वृत्तं नरेश्वरः ।
शत्रुभिर्विजयं संख्ये पुत्रस्य च वर्धं तथा ३३
मम पुत्रो महावीर्य इन्द्रविष्णुसमद्युतिः ।
शत्रुभिर्बहुभिः संख्ये पराक्रम्य हतो बली ॥

विधिः स्वकर्म, स एव मृत्युः ॥ ११ ॥ अयेति ।
विगतायुष इति शब्देन देहविशोगे पुरुषस्य पारतन्त्र्यं
प्रतीयते ॥ १५ ॥ मृता इति शब्देन धात्वर्थो-
गुणमात् । प्राणत्यागे पुरुषस्यास्मात्तन्त्र्यं प्रतीयते ।

ततः पुरुषं किमन्यो मास्यति । उत स्वयमेव खालानं
मास्यतीति प्रश्नार्थः ॥ १६ ॥ कस्य मृत्युः क इति शेषः ।
अन्तिमपक्षे कुतो हेतोः पुनश्च स्वयं स्वस्य मृत्युर्भवतीत्यर्थः
॥ १८ ॥

क एष मृत्युर्भगवन् किंवीर्यबलपौरुषः ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन श्रोतुं मतिमतां वर ३५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नारदो वरदः प्रभुः ।
आख्यातमिदमाचष्ट पुत्रशोकापहं महत् ३६
नारद उवाच ।

अणु राजन् महाबाहो आख्यातं बहुविस्तरम्
यथा वृत्तं श्रुतं चैव मयाऽपि वसुधाधिप ३७
प्रजाः सृष्टा तदा ब्रह्मा आदिसर्गे पितामहः ।
असंहृतं महातेजा दृष्ट्वा जगदिदं प्रभुः ॥ ३८
तस्य चिन्ता समुत्पन्ना सहारं प्रति पार्थिव ।
चिन्तयन्न ह्यसौ वेद संहारं वसुधाधिप ३९
तस्य रोषान्महाराज खेभ्योऽश्रुदातेष्टत ।
तेन सर्वा दिशो व्याप्ताः सान्तेदंशा दिधक्षता

ततो दिवं भुवं चैव

ज्वालामालासमाकुलम् ।

चराचरं जगत सर्वं

ददाह भगवान् प्रभुः ॥ ४१

ततो हतानि भूतानि चराणि स्वावराणि च
महता क्रोधवेगेन त्रासयन्निव वीर्यवान् ४२
ततो रुद्रो जटो स्वाणुर्निशाचरपानिहारः ।
जगाम शरणं देवं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ॥ ४३
तस्मिन्नापातेते स्थाणौ प्रजानां हितकाम्यया
अब्रवीत् परमो देवो ज्वलन्निव महामुनिः ॥

किं कुर्मं कामं कामार्हं

कामाज्जातोऽसि पुत्रक ।

करिष्यामि प्रियं सर्वं

हृदि स्थाणो यादच्छसि ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

स्वाणुरुवाच ।

प्रजासर्गनिमित्तं हि कृतो यत्नस्त्वया विभो
त्वया सृष्टाश्च वृक्षाश्च भूतग्रामाः पृथग्विधाः
तास्तवेह पुनः क्रोधात् प्रजा दहन्ति सर्वशः
ता दृष्ट्वा मम कारुण्यं प्रसीद भगवन् प्रभो २
ब्रह्मोवाच ।

संहर्तुं न च मे काम एतदेवं भवेदिति ।
पृथिन्या हितकामं तु ततो मां मन्युराविशत्
इयं हि मां सहादेवी भारता समचुदत्
संहारार्थं महादेव भारेणामिहता सतो ४
ततोऽहं नाधिगच्छामि तथा बहुविधं तदा ।
संहारमप्रमेयस्य ततो मां मन्युराविशत् ॥ ५

रुद्र उवाच ।

संहारार्थं प्रसीदस्व मा रुषो वसुधाधिप ।

मा प्रजाः स्वावराश्चैव जङ्गमाश्च ह्यनीनशः
तव प्रसादाद्भगवन्निदं वरं निश्चिदा जगत् ।
अनागतमतीतं च यच्च संप्रति वर्तते ॥ ७
भगवन् क्रोधसंदीप्तः क्रोधादग्निमवासृजत् ।
स दहत्यश्मकूटानि क्रुमांश्च सारितस्तथा ८
पल्वलानि च सर्वाणि सर्वं चैव तृणोलपाः ।
स्वावरं जङ्गमं चैव निःशेषं कुरुते जगत् ॥ ९
तदेतद्भस्मसाद्भूतं जगत् स्वावरजङ्गमम् ।
प्रसीद भगवन् स त्वं रोषो न स्याद्दुरो मम
सर्वं हि सृष्टा नश्यन्ति तव देव कथञ्चन ।
तस्माच्चिवर्ततां तेजस्त्वय्येवंदं प्रलीयताम्
तव पश्य देव सुभृशं प्रजानां हितकाम्यया ।
यथेमे प्राणिनः सर्वे निवर्तन्तेस्तथा कुरु ॥ १२

स्वभ्यः श्रोत्रादिच्छिन्नेभ्यः ॥ ४० ॥ इति श्रीम. द्रोण.
वीर्यायां द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ५२ × 'सदा देवी' इति पाठः ।

५३

प्रजेते ॥ १ ॥ कारुण्यं जातमिति शेषः ॥ २ ॥
अप्रमेयस्थानतस्य जगत इति शेषः । आहंस्वयेति वाऽर्थः ।

॥ ५ ॥ संहारार्थं मा रुषः रोषं मा कार्षीः । किं तु प्रसीदस्व
॥ ६ ॥ तवेति अनागतादिप्रकारजययुक्तं सर्वदेव जगदस्तु
न त्वरा निरन्वयोच्छेदः कार्य इत्याशयः ॥ ७ ॥ तव रोषो
न स्यादिति मम मर्षं वरोऽस्त्विति योजना ॥ १० ॥
उत्सवजननाः प्रशीणस्तनानाः ॥ १२ ॥

अभावं नेह गच्छेदु-
 रुत्सन्नजननाः प्रजाः ।
 आदिदेव नियुक्तोऽस्मि
 त्वया लोकेषु लोककृत् ॥ १३
 मा विनश्येज्जगन्नाथ जगत् स्थावरजङ्गमम् ।
 प्रसादाभिमुखं देवं तस्मादेवं ब्रवीम्यहम् ॥ १४
 नारद उवाच ।
 श्रुत्वा हि वचनं देवः प्रजानां हितकारणे ।
 तेजः सन्धारयामास पुनरेवांतरात्मनि ॥
 ततोऽग्निमुपसंहृत्य भगवाँल्लोकसत्कृतः ।
 प्रवृत्तं च निवृत्तं च कथयामास वै प्रभुः ॥
 उपसंहरतस्तस्य तमग्निं रोषजं तथा ।
 प्रादुर्बभूव विश्वेभ्यो गोभ्यो नारी महात्मनः
 कृष्णरक्ता तथा पिङ्गरक्ताजिह्वास्यलोचना ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अग्निमनुवधपर्वणि सृष्टुकथने
 विपश्चाशतमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

नारद उवाच ।
 विनीय दुःखमबला आत्मन्येव प्रजापतिम्
 उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा लतेषावर्जिता पुनः ॥
 सृष्टुरुवाच ।
 त्वया सृष्टा कथं नारी ईदृशी वदतां वर ।
 क्रूरं कर्माहितं कुर्यां तदेव किमु जानती ॥ २
 विभेम्यहमधर्मादि
 प्रसीद भगवन् प्रभो ।
 प्रियान् पुत्रान् वयस्यांश्च
 भ्रातृन् मानुः पितृन् पतीन् ॥ ३
 अपध्यास्यन्ति मे देव सुतेष्वेभ्यो विभेम्यहम्
 कृपणानां हि रुदतां ये पतन्त्यश्रुविन्दवः ॥

आदीति । मां लोकस्तान्ते नियोज्य कथं लोकान्
 नाशयसीत्यर्थः ॥ १३ प्रवृत्तं कर्म सृष्टिर्नियुक्तं कर्म मोक्षहेतुं
 कथयामास ॥ १६ ॥ गोम्य इन्द्रियच्छिद्रेभ्यः ॥ १७ ॥ देवौ
 ब्रह्मादौ ॥ १९ ॥ देवौ ब्रह्मा मरणं दृष्ट्वाणवियोगस्तमन्य-
 स्वेच्छतीति सृष्टुरित्यर्थः । इति आहोति शेषः ॥ २० ॥ रुषो
 रोषात् ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां
 त्रिपञ्चाशतमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

कुण्डलाभ्यां च राजेन्द्र तत्ताभ्यां तप्तभूषणा
 सा निःसृत्य तथा खेभ्यो
 दक्षिणां दिशमाश्रिता ।
 समयमाना च साऽवेक्ष्य
 देवौ विश्वेश्वराभुवौ ॥ १९
 तामाहूय तदा देवो लोकदिनिधनेश्वरः ।
 सृष्टो इति महीपाल जहि जेमाः प्रजा इति
 त्व हि संहारयुद्धाय प्रादुर्भूता रुषो मम ।
 तस्मात्संहार सर्वास्त्वं प्रजाः सजडपंडिताः
 मम त्वं हि निधोगेन ततः श्रेयो ह्यावस्थसि
 एवमुक्ता तु सा तेन सृष्टुः कमललोचना ॥
 दध्यौ चात्यर्थमबला प्रहरोद च सुखरम् ।
 पाणिभ्यां प्रतिजग्राह तात्थ्यं पितामहः
 सर्वभूतहितार्थाय तां चाप्यनुनयत् तदा ॥ २३

तेभ्योऽहं भगवन्भीता शरणं त्वाऽहमागतं
 यमस्य भवनं देव गच्छेयं न सुरोत्तम ॥ ५
 कायेन विनयोपेता मुध्रौदघ्नखेन च ।
 पतदिच्छाम्यहं कामं त्वत्तो लोकपितामह ॥
 इच्छेयं त्वत्प्रसादाजि तपस्तप्तुं प्रजेश्वर ।
 प्रदिशेमं वरं देव त्वं मह्यं भगवन् प्रभो ॥ ७
 त्वया लुक्ता गमिष्यामि धेनुकाश्रममुत्तमम् ॥
 तत्र तप्स्ये तपस्तीव्रं तवेवाराधने रता ॥ ८
 न हि शक्यामि देवेश
 प्राणान् प्राणभृतां प्रियान् ।
 हर्तुं विलपमानाना-
 मधर्मादभिरक्ष माम् ॥ ९

५४

विनीयेति । लतेवेति त्वदेकशरपत्यत्वे दृष्टान्तः ॥ ११ ॥
 प्रियादीन् जन्तीमिति शेषः । तस्तेकान्धिनः अपध्यास्यन्ति ।
 परानिष्ठविन्तनमपथानं सृष्टेयु मया मारितेषु लोकेषु
 सद्यु मे माम् ॥ ४ ॥ यमः शास्ता मृत्युः प्राणवियोगः
 कर्त्रा देवता ॥ ५ ॥ उदघ्नखेन अञ्जलिना विनयोपेता
 शरणगताऽसीत्यर्थः ॥ ६ ॥ × पश्यामीति पाठः ।

ब्रह्मोवाच ।

मृत्यो संकल्पिताऽसि त्वं प्रजासंहारहेतुना
नच्छ संहर सर्वास्त्वं प्रजा मा ते विचारणा
भविता त्वेतदेवं हि नैतज्जातवन्त्यथा भवेत् ।
भवत्वनिन्दिता लोके कुरुष्व वचनं मम ॥
नारद उवाच ।

एवमुक्ताऽभवत् प्रीता प्राञ्जलिर्भगवन्मुखी ।
संहारे नाकरोद्बुद्धिं प्रजानां हितकाम्यया ॥
तूष्णीमासीत्तदा देवः प्रजानामीश्वरेश्वरः ॥
प्रसादं चागमन्निप्रमात्मनैव प्रजापतिः ॥१३॥
स्मयमानश्च देवेशो लोकान् सर्वानवेक्ष्य च ।
लोकास्त्वासन्न यथापूर्वं दृष्टास्तेनापमन्युना
निवृत्तरोषे तस्मिन्स्तु भगवत्यपराजिते ।
सा कन्यापि जगामाथ समीपात्तस्य धीमतः
अपसृत्याप्रतिश्रुत्य प्रजासंहरणं तदा ।
त्वरमाणा च राजेन्द्र मृत्युर्धेनुकमभ्यगात् ॥
सा तत्र परमं तीव्रं चचार व्रतमुत्तमम् ।
सा तदा ह्येकपादेन तस्यै पद्मानि धोऽश ॥
पञ्च चाब्दानि कारुण्यात्
प्रजानां तु हितैषिणी ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः

प्रियेभ्यः सन्निवर्त्य सा ॥

१८

ततस्त्वेकेन पादेन पुनरन्यानि सप्त वै ।
तस्यै पद्मानि षट् चैव सप्त चैकं च पार्थिव ॥
ततः पद्मायुतं तात मृगैः सह चचार सा ।
पुनर्गत्वा ततो नन्दां पुण्यां शीतामलोदकाम्
अप्सु वर्षसहस्राणि सप्त चक्रं च साऽनयत् ।
धारयित्वा तु नियमं नन्दायां वीतकलमषा ॥
सा पूर्वं कौशिकीं पुण्यां जगाम नियमैषिता
तत्र वायुजलाहारा चचार नियमं पुनः ॥ २२ ॥
पञ्चगङ्गासु सा पुण्या कन्या वेतसकेषु च ।
तपोविशेषैर्बहुभिः कर्षयद्देहमात्मनः ॥ २३ ॥
ततो गत्वा तु सा गङ्गां महामेघं च केवलम् ।
तस्यै चादमैव निश्चेष्टा प्राणायामपरायणा ॥
पुनर्हिभवतो मूर्ध्नि यत्र देवाः पुराऽयजन् ।
तत्रांगुष्ठेन सा तस्यै निखर्व परमा शुभा ॥ २५ ॥
पुष्करेष्वथ गोकर्णे नैमिषे मलये तथा ।
अपाकर्षत् स्वकं देहं नियमैर्मानसप्रियैः ॥ २६ ॥

अनन्यदेवता नित्यं दृढभक्ता पितामहे ।
तस्यै पितामहं चैव तोषयामास धर्मतः ॥
ततस्ताम्रवीत् प्रीता लोवानां प्रभवोऽत्ययः
सौम्येन मनसा राजन् प्रीतः प्रीतमनास्तदा ॥
मृत्यो किमिदमन्यन्तं तपसि चरसी ॥ ह ।
ततोऽब्रवीत् पुनर्मृत्युर्भगवन्तं पितामहम् ॥
नाहं हन्यां प्रजा देव स्वस्थाश्चाक्रोशतीस्तथा
एतदिच्छामि सर्वेश त्वत्तो वरमहं प्रभो ॥
अधर्ममयमीताऽस्मि ततोऽहं तप आश्रिता ।
भीतायास्तु महामाग प्रयच्छामयमव्यय ॥
आतोऽन्नागर्सा नारी याचामि भव मे गतिं
तामप्रवीत् ततो देवो भूतमव्ययमविष्यदिवत् ॥
अधर्मो नास्ति ते मृत्यो संहारन्या इमाः प्रजाः
मया चोक्तं मृषा भद्रे भविता न कथञ्चन ॥
तस्मात् संहार कल्याणि प्रजाः सर्वास्तु विधाः
धर्मः सनातनश्च त्वां सर्वथा पावयिष्यति ॥
लोकपालो यमश्चैव सहाया व्याधयश्च ते ।
अहं च धिबुधाश्चैव पुनर्दास्याम ते वरम् ॥ ३५ ॥

यथा त्वमेनसा मुक्ता
विरजाः स्थितिमेष्यसि ।

सैवमुक्ता महाराज

कृताञ्जलिरिदं विभुम् ॥

३६

पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं

प्रसाद्य शिरसा तदा ।

यद्येवमेतत् कर्तव्यं

मया न स्याद्विना प्रभो ॥

३७

तवाज्ञा सूर्ध्नि मे न्यस्ता

यत् ते वक्ष्यामि तच्छृणु ।

लोभः क्रोधोऽभ्यसूयेर्ष्या

द्रोहो मोहश्च देहिनाम् ॥

३८

अन्धोऽन्धोन्यपरुषा

देहं भिन्दुः पृथग्विधाः ।

ब्रह्मोवाच ।

तथा भविष्यते मृत्यो

साधु संहार भोः प्रजाः ।

अधर्मस्तेन भविता

नापध्यास्यास्यहं शुभे ॥

३९

अपमन्युना गतामर्षेणेत्यर्थः ॥ १४ ॥ अप्रतिश्रुत्यानङ्गीकृत्य ॥ १६ ॥ पदं स्तं कोट्यो वर्षाणि तानि शोढ्य पञ्च च
॥ १७ ॥ अन्योन्यपरुषा वागिति शेषः ॥ ३९ ॥

यान्यश्रुविन्दुनिकरे ममासं-
स्ते ह्याधयः प्राणिनामात्मजाताः ।
ते मारयिष्यन्ति नरान् गतास्तु-
न्नाधर्मस्ते भविता मा स्म भेषीः ४०
नाधर्मस्ते भविता प्राणिनां वै
त्वं वै धर्मस्त्वं हि धर्मस्य चेष्टा ।
धर्म्या भूत्वा धर्मनित्या धरित्री
तस्मात् प्राणान् सर्वयेमास्त्रियच्छ ॥
सर्वेषां वै प्राणिनां कामरोषौ
सन्त्यज्य त्वं संहरस्वेह जीवान् ।
एवं धर्मस्त्वां भविष्यन्त्यन्तो
मिथ्यावृत्तान् मारयिष्यत्यधर्मः ४२
तेनात्मानं पावयस्वात्मना त्वं
पापेऽऽत्मानं मज्जयिष्यन्त्यसत्यात् ।
तस्मात् कामं रोपमप्यागतं त्वं
सन्त्यज्यान्तः संहरस्वेति जीवान् ॥
नारद उवाच ।

सा वै भीता मृत्युसंक्षोपदेशा-
च्छापाङ्गीता बाढमित्यब्रवीत् तम् ।
सा च प्राणं प्राणिनामन्तकाले
कामकोधौ त्यज्य हरत्यसक्ता ४४
मृत्युस्त्वेषां व्याधयस्तत्प्रसृता
व्याधौ रोगो रुज्यते येन जन्तुः ।
सर्वेषां च प्राणिनां प्रायणान्ते
तस्माच्छोकं मा कृथा निष्फलं त्वम्
सर्वे देवाः प्राणिभिः प्रायणान्ते
गत्वा वृत्ताः सन्निवृत्तास्तथैव ।
एवं सर्वे प्राणिनस्तत्र गत्वा
वृत्ता देवा मर्त्यवद्राजसिंह ॥ ४६
वायुर्भीमो भीमनादो महौजा
भेत्ता देहान् प्राणिनां सर्वेगोऽसौ ।

नो वा वृत्तिं नैव वृत्तिं कदाचित्
प्राप्नोत्युग्रोऽनन्ततेजोबोधिष्ट ॥ ४७
सर्वे देवा मर्त्यसंज्ञाविशिष्टा-
स्तमात् पुत्रं मा शुचो राजसिंह ।
स्वर्गं प्राप्नो मोदते ते तनूजो
नित्यं रम्यान् वीरलोकानवाप्य ४८
त्यक्त्वा दुःखं सङ्गतः पुण्यकृद्भि-
रेवा मृत्युर्देवदिष्टा प्रजानाम् ।
प्राप्ते काले संहरन्ती यथावत्
स्वयं कृता प्राणहरा प्रजानाम् ४९
आत्मानं वै प्राणिनो प्रमत्ति सर्वे
नैतान् मृत्युर्देवप्राणिहन्ति स्त ।
तस्मान्मृताञ्चातुशोचन्ति धीरा
मृत्युं ज्ञात्वा निश्चयं ब्रह्मरुष्टम् ।
इत्थं सृष्टिं देवकृतां विदित्वा
पुत्राक्षष्टाच्छोकमाश्रु त्यजस्व ॥ ५०
द्वैपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वाऽर्धेवद्वाक्यं नारदेन प्रकाशितम् ।
उवाचाकम्पनो राजा सखायं नारदं तथा ॥
दयपेनशोकः प्रीतोऽस्मि भगवद्वृषिसत्तम ।
श्रुत्वेतिहासं त्वत्तत्तु कृतार्योऽस्म्यभिवादये
तथोक्तो नारदस्तेन राज्ञा ऋषिवरोत्तमः ।
जगाम नन्दनं शीघ्रं देवर्षिरमितात्मवान् ५३
पुण्यं यशस्यं स्वर्ग्यं च धन्यमायुष्यमेव च ।
अस्येतिहासस्य सदा श्रवणं श्रावणं तथा ५४
एतदर्थपदं श्रुत्वा तदा राजा युधिष्ठिरः ।
क्षत्रधर्मं च विज्ञाय दूराणां च परां गतिम्
संप्राप्तोऽसौ महावीर्यः स्वर्गलोकं महारथः ।
अभिमन्युः परान् हत्वा प्रमुखं सर्वधन्विनाम्
युध्यमानो महेष्वासो हतः सोऽभिमुखो रणे
असिना गद्या शक्त्या धनुषा च महारथः

प्रायणान्ते आयुष्यकर्मणोऽवसाने ॥ ४५ ॥ सर्वे इति । देवा
हन्मियाणि प्राणिभिः जीवैः सह गत्वा तत्रैव परलोके कृता
वृत्तवन्तः । पुनर्भूत्वा सन्निवृत्ता भवन्ति । मर्त्यमाचार्या एव
देवा इन्द्रादयः । मर्त्यवदेव गत्वा वृत्ता भवन्ति । न तु
निवृत्ता भवन्ति मर्त्यमाचार्य कर्म देवा एव निवर्तन्ते । न
स्वाज्ञानदेवास्तेषां कममुक्तिशोमत्वादिति भावः ॥ ४६ ॥
प्राणबाधयेव गत्यागती तदुपहिते प्राणिनि उपचर्यते न तु

प्राणिन्यो निकृश्य तस्य ते स इत्याह-वायुरिति ।
प्राणिन्येतनस्य देहानिव मिनति न तु तं यतोऽसौ सर्वगः
अत एवाहृत्यादिरहितेति भावः ॥ ४७ ॥ सर्वे देवा
इति । मर्त्यत्वं मरणधर्मत्वं ब्रह्मादीनामीषं स्वाभावि-
कमस्त्यतोऽनर्थकः शोक इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ स्वयमेव स्वस्वैव
मृत्युः । अवापि जन नां प्राणहरा मृत्युर्जना इत्येति कथना
कृता अनर्हिरिति चेन्न ॥ ४९ ॥ एतदेवाह-आत्मान-
मिति नष्टात् जातमिति शेषः ॥ ५० ॥

विरजाः सोमसुनुः स पुनस्तत्र प्रलीयते ।
तस्मात् परां धृतिं कृत्वा
प्रातुभिः सह पाण्डव ।

अग्रमत्तः सुसन्नदः
शीघ्रं योद्धुमुपाक्रम ॥

५८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि सृत्युप्रजापतिसंवादे
चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

सञ्जय उवाच ।

श्रुत्वा सृत्युसमुत्पत्तिं कर्माण्यनुपमानि च ।
धर्मराजः पुनर्वाक्यं प्रसाधैनमथाब्रवीत् ॥ १
सुधिष्ठिर उवाच ।

गुरवः पुण्यकर्माणः शकप्रतिमविक्रमाः ।
स्थाने राजर्षयो ब्रह्मचरनद्याः सत्यवादिनः २
भूय एव तु मां तथैवैवोभिरभिबृंहय ।
राजर्षीणां पुराणानां समाश्वासय कर्मभिः ३
कियन्त्यो वक्षिणा दत्ताः कैश्च दत्ता महात्मभिः
राजर्षिभिः पुण्यकृद्भिस्तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ४

व्यास उवाच ।

शैब्यस्य नृपतेः पुत्रः सुञ्जयो नाम नामतः ।
सखायौ तस्य शैबोभौ ऋषौ पर्वतनारदौ ५
तौ कदाचिद्गृहं तस्य प्रविष्टौ तदिदक्षया ।
विधिवच्चाक्षितौ तेन प्रीतौ तत्रोपतुः सुखम्
तं कदाचित्सुखासीनं
ताभ्यां सह शुचिस्मिता ।
दुहिताभ्यागमत् कन्या
सुञ्जयं वरवर्णिना ७
तयाऽभिवादितः कन्या-
मभ्यनन्दयथाविधि ।

तत्सलिङ्गामिराशीर्भि-

रिष्टाभिरभितः स्थिताम् ॥

८

तां निरीक्ष्याब्रवीद्वाक्यं पर्वतः प्रहसन्निव ।
कस्येयं चञ्चलापाङ्गी सर्वलक्षणसंमता ॥ ९

उताहो माः खिदकंस्य

उवलनस्य शिखा त्वियम् ।

श्रीर्हीः कीर्तिधृतिः पुष्टिः

सिद्धिश्चन्द्रमसः प्रभा ॥

१०

एवं लुषाणं देवर्षिं नृपतिः सुञ्जयोऽब्रवीत् ।
ममेयं भगवन् कन्या मत्तो वरमभीप्सति ११
नारदस्त्वब्रवीदेनं देहि महामिमां नृप ।
भार्यायं सुमहच्छ्रेयः प्राप्तुं चेदिच्छसे नृपः १२
दधानोत्थेव संहृष्टः सुञ्जयः प्राह नारदम् ।
पर्वतस्तु सुसंकुब्धो नारदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३
हृदयेन मया पूर्वं वृतां वै वृतवानासि ।
यस्माहता त्वया विप्र मा गाः स्वर्गं यथेप्सया
एवमुक्तो नारदस्तं प्रत्युवाचोत्तरं वचः ।
मनोवाग्बुद्धिसंभाषा दत्ता चोदकपूर्वकम् १५
पाणिग्रहणमच्चाश्च प्रथितं वरलक्षणम् ।
न त्वेषा निश्चिता नष्टा निष्टा सप्तपदी स्मृता

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां चतुष्पञ्चाशत्तमोऽ-
ध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

श्रुत्वेति ॥ १ ॥ ननु सृत्योः स्वाभाविकत्वेऽपि
गुणवत्पुरुषवियोगो दुःखायैवेत्यारोक्ष्य 'दुःखे दुःखाधिकान्
पश्येतेन शाकोऽपनयिते' इत्युक्तेः । शाकापनोदार्थं अतीतान्
गुणवत्तरान् पृच्छति-गुरव इति । सति शोभने स्थाने
सख्यलोकादौ पुण्यकर्माणो गुरवो वसन्तीति शेषः । अवादिनः
मौनितः ॥ २ ॥ गुणवत्तरत्वं बुभुक्षया तेषां कर्माणि
पृच्छति-भूय इति ॥ ३ ॥ तत्सलिङ्गामिस्तस्य अनु-

रूपाभिः अभितः पार्ष्वतः ॥ ८ ॥ हृदयेनेति । मदव-
ज्ञानान्मातुषीवरणाच्च स्वर्गतिस्ते प्रतिबदेत्यर्थः ॥ १४ ॥
मनोवागिति । वरलक्षणं वरणं वरः कन्यापरिग्रहलक्ष्यं
लक्षणं साधकं प्रथितं सप्तविधं प्रतिद्वम् । तत्र वरस्य मनो-
वचोभ्यां दातुर्बुद्ध्या उभयोः संभाषया लौकिकं वरवचोः
सन्धानमुदकपूर्वकं दानेन पाणिग्रहणेन च मंत्रवदौदिकं
संधानं भवति । एषा वद्विधाऽपि मुख्या निष्ठा न भवति ।
किं तु सप्तैव निश्चिता निष्ठा । 'पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठा
स्यात्सप्तमे पदे' इति वचनात् । सप्तमोद्देशेन भार्यात्वं
भवति न ततः प्रागिति भावः ॥ १५ ॥

अनुत्पन्ने च कार्यार्थं मां त्वं व्याहृतवानसि ।
तस्मात्स्वमपि न स्वर्गं गमिष्यसि मया विना
अन्योन्यमेवं शक्या वै तत्स्थितस्तव तौ तदा ।
अथ सोऽपि नृपो विप्रान् पानाच्छादनभोजनैः
पुत्रकामः परं शक्त्या यज्ञाद्योपाचरच्छुचिः
तस्य प्रसन्ना विप्रेन्द्राः कदाचित् पुत्रमीप्सवः
तपःस्वाध्यायनिरता वेदवेदाङ्गपारगाः ।
सहिता नारदं प्राहुर्द्वेष्टस्यै पुत्रमीप्सितम् ॥
तथेत्युक्त्वा द्विजैश्चकः सृज्यं नारदोऽब्रवीत्
तुभ्यं प्रसन्ना राजर्षे पुत्रमीप्सन्ति ब्राह्मणाः ॥
वरं वृणीष्व भद्रं ते यादृशं पुत्रमीप्सितम् ।
तयोक्तः प्राञ्जली राजा पुनं बभूव शुणान्वितम्
यशस्विनं कीर्तिमन्तं तेजस्विनं मरिन्दमम् ।
यस्य मूत्रं पुरीषं च ह्रैदः स्वेदश्च काञ्चनम् ॥
सुवर्णश्रीविरित्येवं तस्य नामाभवत् कृतम् ।
तस्मिन् वरप्रदानेन वर्धयत्यमितं धनम् ॥ २४
कारयामास नृपतिः सौवर्णं सर्वमीप्सितम्
गृहप्राकारदुर्गाणि प्राह्मणावसाथान्यपि ॥
शय्यासनानि यानानि

शाली पिठरभाजनम् ।

तस्य राजोऽपि यद्वेष्टम्

बाह्याश्रोपस्कराश्च ये ॥

२६

सर्वं तत् काञ्चनमयं कालेन परिवर्धितम् ।
अथ द्रुमुगणाः श्रुत्वा दृष्ट्वा चैनं तथाविधम्
संभूय तस्य नृपतेः समारब्धाश्चिकीर्षितुम् ।
कञ्चित्तन्नाष्टवन् राज्ञः पुनं गृहीम धै स्वयम् ॥
सोऽस्याकरः काञ्चनस्य तस्य यत्नं चरामहे
ततस्ते द्रुमवो लुब्धाः प्रविश्य नृपतेर्गृहम्
राजपुत्रं तथा जन्तुः सुवर्णश्रीविनं बलात् ।
गृह्णन्मनुपायज्ञा नीत्वाऽरण्यमचेतसः ॥ ३०
हत्वा विशस्य चापश्यन् लुब्धा वसु न किञ्चन
तस्य प्रापैषिषुक्तस्य नष्टं तद्वरं वसु ॥ ३१
द्रुमवश्च तदाऽन्योन्यं जनुर्मूर्खौ विचेतसः ।
हत्वा परस्परं नष्टाः कुमारं चाद्भुतं भुवि ॥
असंभाव्यं गता घोरं नरकं दुष्टकारिणः ।

तं दृष्ट्वा निहतं पुत्रं वरदत्तं महातपाः ॥ ३३
विललाप सुदुःखार्तं बहुधा करुणं नृपः ।
विलपन्तं निशम्यथ पुत्रशोकहतं नृपम् ॥ ३४
प्रत्यदृश्यत देवर्षिर्नारदस्तस्य सन्निधौ ।
उवाच चैनं दुःखार्तं विलपन्तमचेतसम् ॥
सृज्यं नारदोऽभ्येत्य तज्जिबोधं युधिष्ठिर ।
कामानामावेतुस्तत्त्वं सृज्येह मरिष्यसि ॥
यस्य चैते वयं गेहे उपिता ब्रह्मवादिनः ।
आविक्षितं मरुत्तं च सृत्तं सृज्यं शुश्रुम् ॥ ३७
संवर्तो याजयामास रूपधया वै बृहस्पतिः ।
यस्मै राजर्षये प्रादाद्धनं स भगवान् प्रभुः ॥
हैमं हिमवतः पादं धियक्षोर्विविधैः सवैः ।
यस्य सेन्द्राऽमरगणा बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ ३९
देवा विश्वसृजः सर्वे यजनान्ते समासते ।
यज्ञवाटस्य सौवर्णाः सर्वे चासन् परिच्छदाः
यस्य सर्वं तदा ह्यन्नं मनोभिप्रायगं शुचिः ।
कामतो बुभुक्षुर्बिप्राः सर्वे चान्नार्थिनो द्विजाः
पयोऽग्निः, घृतं, क्षौद्रं, मक्ष्यं, भोज्यं च शोभनम्
यस्य यज्ञेषु सर्वेषु वासांस्यामरणानि च ॥
ईप्सितान्युपतिष्ठन्ते प्रदद्यान् भेदपारगान् ।
“मरुतः परिवेष्टारो मरुतस्याभवन् गृहे ॥ ४३
आविक्षितस्य राजर्षेर्विश्वे देवाः समासदाः”
यस्य वीर्यवतो राज्ञः सुवृष्ट्या सस्यसंपदः ।
हविर्मिस्तर्पिता येन सम्भृक् कल्लैर्दिवीकसः
ऋषीणां च पितॄणां च देवानां सुखजीविनाम्
ब्रह्मचर्यश्रुतिमुखैः सर्वैर्दानैश्च सर्वदा ।
शयनासनपानानि स्वर्णराशीश्च दुस्त्यजाः ॥
तत् सर्वैर्ममितं वित्तं दत्तं विप्रेभ्य इच्छया ।
सोऽनुभ्यातस्तु शक्रेण प्रजाः कृत्वा निरामयाः
श्रद्धधानो जितान् लोकान्
गतः पुण्यदुहोऽक्षयान् ।
सप्रजः सन्तृपामात्यः
सद्वारापत्यबान्धवः ॥ ४८
यौवनेन सहस्राब्दं मरुतो राज्यमन्वशात् ।
स चेन्ममार सृज्य चतुर्भद्रतरस्तवया ॥ ४९

द्विजैश्च नारदस्त्येत्युक्त्वा सृज्यममर्षीदित्यन्वयः ॥ २१ ॥
यस्य सुनारिकः काश्चनं तं पुत्रं वभै इति सम्बन्धः ॥ २२ ॥
ह्रैदः श्लेष्मादिः ॥ २३ ॥ सुवर्णश्रीविरित्यनेन गम्बूवाधिकमपि
काश्चनं भवतीति सूचितम् ॥ २४ ॥ चिकीर्षितुमपकारं
कर्तुम् कृ हिंसायामित्यस्य रूपम् ॥ २८ ॥ सवैः यज्ञैः ॥ ३९ ॥

द्रो० ६

चतुर्भद्रतरः धर्मज्ञानवैराग्यैश्चर्माणि चत्वारि भद्राणि ।
धर्मावर्कामबलानीत्यन्वे । “वितं दानमेतं ज्ञानमगर्वं क्षमा-
न्वितं शौर्यं शोभाः संगतिहीनो दुर्लभमेतच्चतुर्भद्रम्” इति वा
तथा त्वतः ॥ ४९ ॥

पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्पद्यथाः । अयज्वानमदाक्षिण्यमभिधैत्येति द्याहरन् ॥ ५
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकथे
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

नारद उवाच ।

सुहोत्रं नाम राजानं मृतं खञ्जय शुश्रुम ।
एकधीरमशक्यं तममरैरभिधीक्षितम् ॥ १

यः प्राप्य राज्यं धर्मेण

ऋत्विग्रहापुरोहितान्* ।

अपुच्छदात्मनः श्रेयः

पृष्ट्वा तेषां मते स्थितः ॥ २

प्रजानां पालनं धर्मो दानमिज्या द्विषज्जयः ।

एतत्सुहोत्रो विज्ञाय धर्मेणैच्छद्दनागमम् ३

धर्मेणाराधयन्देवान् बाणैः शङ्खं जयंस्तथा

सर्वाण्यपि च भूतानि स्वगुणैरप्यरञ्जयत् ४

यो भुङ्क्ते मां वसुमतीं स्लेच्छादधिकवर्जिताम्

यस्मै ववर्ष पर्जन्यो हिरण्यं परिवत्सरान् ५

हैरण्यास्तत्र वाहिन्यः

स्रैरिण्यो व्यवहन् पुरा ।

प्राहान् कर्कटकांश्चैव

मत्स्यांश्च विविधान् बहून् ॥ ६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकथे

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

नारद उवाच ।

राजानं पीरखं वीरं मृतं खञ्जय शुश्रुम ।
सहस्रं यः सहस्राणां श्वेतानश्वानवासृजत् १

तस्याश्वमेधे राजर्षे-

दैशादेशात् समीयुषाम् ।

शिक्षाक्षरविधिज्ञानां

नासीत् संख्या विपश्चिताम् ॥ २

तुभ्ये तव । मरुतात्वं निर्गुणस्त्वतोऽपि निर्गुणस्त्वत्पुत्र इति
न तदर्थं शोको युक्त इति भावः । अयज्वानमदाक्षिण्यं
पुत्रमभिलक्ष्य माऽनुत्पद्यथाः । हे शैल्य क्षित्यपुत्र इति
व्याहरन् नारदः खञ्जयं प्रतीतिं व्यासवाक्यम् ॥ ५० ॥ इति
श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः
॥ ५५ ॥ * ऋत्विक्वांनि पुरोहितान् इति पाठः ।

५८

सुहोत्रमिति ॥ १ ॥ हैरण्या हिरण्ययाः प्राहा-
दयोऽपि वाहिन्यो नयः स्रैरिण्यः सर्वजनोपयोग्याः ॥ ६ ॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां षट्पञ्चाशत्तमोऽ-
ध्यायः ॥ ५६ ॥

५९

राजानमिति ॥ १ ॥ * रूप्याणि विविधानि च इति पाठः ।

वेदविद्याव्रतज्ञाता वदान्याः त्रियदर्शनाः ।
 सुमिक्षाच्छादनमृहाः सुशय्यासनमोजनाः ३
 नट-नर्तक-गन्धर्वः पूर्णैर्नैवेद्यमानैः ।
 नित्योद्योगैश्च क्रीडाङ्गिस्तत्र स्म परिहर्षिताः
 यक्षे यक्षे यथा कालं दक्षिणाः सोऽत्यकालयत्
 द्विपा दशसहस्राख्याः प्रमदाः काञ्चनप्रभाः ५
 सध्वजाः सपताकाश्च रथा हेममयास्तथा ।
 यः सहस्रं सहस्राणि कन्या हेमविभूषिताः
 धूर्जजाश्वगजारूढाः स्वगृहक्षेत्रगोशताः ।
 शतं शतसहस्राणि स्वर्णमाली महात्मनाम्
 गवां सहस्रांशुवरान् दक्षिणामत्यकालयत् ।

हेमशृङ्गो रौप्यसुराः सवत्साः कांस्यदोहनाः
 दासीदासखरोट्टाश्च प्रादादाजाविकं बहु ।
 रत्नानां विविधानां च विविधानांश्चपर्वतान्
 तस्मिन् संवितते यक्षे दक्षिणामत्यकालयत् ।
 तत्रास्य गाथा गायन्ति येपुराणविदो जनाः
 अङ्गस्य यजमानस्य स्वन्नमार्तिव्रगताः शुभाः ।
 गुणोत्तरास्तु कतवस्तस्यासन्सार्वकामिकाः
 स चन्ममार सृज्य चतुर्भद्रतरस्यया ।
 पुनात् पुण्यतरस्तु र्वं मा पुत्रमनुत्पयथाः ।
 अयज्वानमदाक्षिण्यमभिधेयति व्याहरन्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये
 सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

नारद उवाच ।

शिविमौशीनरं चापि मृतं सृज्य शुश्रुम ।
 य इमां पृथिवीं सर्वौ चर्मवत् पर्यवेष्टयत् ॥ १
 साद्विद्वीपाणववनान्
 रथघोषेण नादयन् ।
 स शिविवै रिपुसित्यं
 मुख्यान्निग्रन् सपत्नजित् ॥ २
 तेन यक्षैर्वहुविधै-
 रिष्टं पर्याप्तदक्षिणैः ।
 स राजा वीर्यवान् धीमा-
 नवाप्य वसु पुष्कलम् ॥ ३
 सर्वमूर्ध्नाभिमिक्षानां संमतः सोऽभवद्युधि ।
 अयजचाश्वमेधेयौ धिजित्य पृथिवीमिमाम् ४
 निरगलैर्वहुफलैर्भिक्षकोटिसहस्रदः ।
 हस्त्यश्वपशुभिर्धान्यैर्धुगैर्गजाविभिस्तथा ५

विविधां पृथिवीं पुण्यां

शिविर्ब्राह्मणसात् करोत् ।

यावत्यो वर्षतो धारा

यावत्यो दिवि तारकाः ॥ ६

यावत्यः सिक्ता गाह्यो यावन्मेरोर्भूभोपलाः
 उदन्वति च यावन्ति रत्नानि प्राणिनोऽपि च
 तावतीरद्द्रा वै शिविवीशीनरोऽवरे ७
 नो यन्तारं धुरस्तस्य कश्चिदस्य प्रजापतिः ।
 भूतं भव्यं भवन्तं वा नाध्यगच्छन्नरोत्तमम् ८

तस्यासन् विविधा यज्ञाः

सर्वकामैः समन्विताः ॥ ९

हेमपूपासनमृहा हेमरा कारतोरणाः ।

शुजि स्वाहोपानं च ब्राह्मणाः प्रयुक्तायुताः ॥

नानामस्यैः त्रियकथाः पयोदधिमहाह्वदाः ।

तस्यासन् यज्ञवाटेषु नद्यः शुभाश्चपर्वताः ११

५८

शिविमिति । पर्यवेष्टयत् साधोनामकरोत् ॥ १ ॥

त्रैकालिके राजपु तदस्य राजानं तस्य शिषेः धुरः
 कायमारस्य यन्तारं वोढारं प्रजारतिः सद्यः स्वसृष्टौ
 नाध्यगच्छत् ॥ ८ ॥

पूर्णैः स्वर्णचूडैः ङाकुलता इति दक्षिणारत्यप्रसिद्धैः । वर्ष-
 मानकैः आरातैः कट्टैः ॥ ८ ॥ धूर्जजा रथाः ॥ ७ ॥ इति
 श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि दीकार्या सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ५७
 † 'अङ्गस्य यजमानस्य अपि विष्णुदेव वयम् । अमापदिन्द्रः
 सोमेन दक्षिणमभिर्जातवः । देवमानुषगन्धर्वैर्वात्यरोचन्त
 दक्षिणाः' इति पाठान्तरम् ।

पिबत स्नात खादध्वामिति यद्रोचते जनाः ।
यस्मै प्रादाह्वरं रुद्रस्तुष्टः पुण्येन कर्मणा ॥ १२
अक्षयं दत्तो वित्तं श्रद्धा कीर्तिस्तथा कियाः ।
यथोक्तमेव भूतानां प्रियत्वं स्वर्गमुत्तमम् ॥ १३
पतान् लब्ध्वा वरानिष्टान्

शिबिः काले दिवं गतः ।

स चेन्ममार सृज्य

चतुर्मेद्रतरस्त्वया

॥ १४

पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्पद्यथाः ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिधैत्येति व्याहरन् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये
अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

नारद उवाच ।

रामं दाशरथिं चैव मृतं सृज्य शुश्रुम ।
यं प्रजा अन्वमोदन्त पिता पुत्रानिवोरसान् ॥
असंख्येया गुणा यस्मिन्नासन्नमिततेजसि ।
यश्चतुर्दश वर्षाणि निदेशात् पितुरच्युतः ॥ २
वने वनितया सार्धमवसल्लभ्यमाणः प्रजः ।
जघान च जनस्थाने राक्षसान् मनुजपंथः ॥ ३
तपस्विनां रक्षणार्थं सहस्राणि चतुर्दश ।
तत्रैव वसतस्तस्य रावणो नाम राक्षसः ॥ ४
जहार भार्यां वैदेहीं संमोह्यन् सहानुजम् ।
तमागस्कारिणं रामः पौलस्त्यमजितं परैः ॥
जघान समरे क्रुद्धः पुरेव ध्वम्बकोऽन्धकम्
सुरासुरैरवध्यं तं देवद्राह्मणकण्टकम् ॥ ६
जघान स महाबाहुः पौलस्त्यं सगर्णं रणे ।
स प्रजानुग्रहं कृत्वा विदशैरभिपूजितः ॥ ७
व्याप्य कृत्स्नं जगत्कीर्त्या सुरार्थिगणसेवितः ॥
स प्राप्य विविधं राज्यं सर्वभूतानुकम्पकः ॥
आजहार महायज्ञं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
निरर्गलं सजाकृष्यमश्वमेधं च तं विभुः ॥ ९
आजहार सुरेशः य हविषा मुदमाहरत् ।
अन्यैश्च विविधैर्बैरीजे बहुगुणैर्नृपः ॥ १०
क्षुरिपपासेऽजयद्रामः सर्वरोगांश्च देहिनाम् ।
सततं गुणसंपन्नो दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ ११

अति सर्वाणि भूतानि रामो दाशरथिर्बभौ ॥
ऋषीणां देवतानां च मानुषाणां च सर्वशः ।
पृथिव्यां सहवासोऽभूद्रामे राज्यं प्रशासति ॥
नाहीयत तदा प्राणः प्राणिनां न तदन्यथा ।
प्राणोऽपानः समानश्च रामे राज्यं प्रशासतिः
पर्यदीप्यन्त तेजांसि तदनर्थाश्च नामवन् ॥ १४
दीर्घायुषः प्रजाः सर्वा युवा न म्रियन्ते तदा ।
वैदेशतुर्भिः सुभीताः प्राप्नुवन्ति दिवौकसः ॥
हृदयं कठयं च विविधं निष्पूर्तं हुतमेव च ।
अदंशमशका देशा नष्टयालसरीसृपाः ॥ १६
नाप्सु प्राणभृतां कृत्स्नार्काले ज्वलनोऽदहत्
अधर्मरुचयो लुब्धा मूर्खा वा नामवंस्तदा ॥
शिष्टेष्टप्राज्ञकर्मणाः सर्वे वर्णास्तदाऽभवन् ।
स्वधां पूजां च रक्षोभर्जनस्थाने प्रणाशिताम्
प्रादाकृह्य रक्षांसि पितृदेवेभ्य ईश्वरः ॥
सहस्रपुत्राः पुरुषा दशवर्षशतायुषः ॥ १९

न च ज्येष्ठाः कनिष्ठेभ्य-

स्तदा आद्यान्यकारयन् ।

श्यामो युवा लोहिताक्षो

मत्तमातङ्गविक्रमः

॥ २०

आजानुबाहुः सुभुजः सिंहस्कन्धो महाबलः ।
दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ २१

दत्तो राज्ञो वितादिकमक्षयमस्त्विति स्त्रो वरं ददाविति
सम्पन्ः ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
टीकायामष्टाष्टमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

राममिति । प्रजानां पुत्रवप्रियोऽभूदित्यर्थः ॥ १ ॥

पृथिव्यां मानुषाणां प्रत्यक्षा देवादयो विचरन्ति पुण्याति-
शयात् ॥ १२ ॥ प्राणो बलम् । प्राणादयश्च तदन्यथा प्राणा-
न्यथा भावेन नाहीयन्त । अतिशया निश्वासादयो रोगा
नामवशित्यर्थः ॥ १३ ॥ निष्पूर्तं तदाकारमादि । हुतं इधम्
॥ १६ ॥ * आद्यानि कुर्वन्ते इति पाठः ।

सर्वभूतमनःकान्तो रामो राज्यमकारयत् ।
रामो रामो राम इति प्रजानामभवत् कथा ॥
रामाद्रामं जगद्भूद्रामे राज्यं प्रशासति ।
चतुर्विधाः प्रजा रामः स्वर्गं नीत्वा दिवं गतः
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये
एकोनपष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

नारद उवाच ।

भगीरथं च राजानं मृतं सृज्य शुश्रुम ।
येन भगीरथी गङ्गा चयनैः काञ्चनेश्रिता ॥
यः सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः ।
राक्षश्च राजपुत्रांश्च ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ।
सर्वा रथगताः कन्या रथाः सर्वे चतुर्जुजः ॥
रथे रथे शतं नागाः सर्वे वै हेममालिनः ॥ ३
सहस्रमभ्वाश्चैकैकं गजानां वृष्टतोऽन्वयुः ।
अश्वे अश्वे शतं गावो गवां पञ्चादजाविकरा ॥
देवाकान्ता जलोधेन दक्षिणा भूयसीर्ददत् ।
उपह्वरेऽतिव्यथिता तस्यांके निषसाद ह ॥ ५
तथा भगीरथी गङ्गा उर्वशी चामवत् पुरा ।
दुहितृत्वं गता राक्षः पुत्रत्वमगमत् तदा ॥ ६
तां तु गाथां जगुः प्रीता गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः

पितृदेवमनुष्याणां शृण्वतां वल्लुवादिनः ॥ ७
भगीरथं यजमानमैश्वराकुं भुरिदक्षिणम् ।
गङ्गा समुद्रगा देवी चमे पितरमीश्वरम् ॥ ८
तस्य सेन्द्रैः सुरगणैर्देवैश्चः खलङ्कृतः ।
सम्यक्परिशुहीतश्च शान्तविप्रो निरामयः ॥
यो य इच्छेत विमो वै यत्र यत्रात्मनः प्रियम्
भगीरथस्तदा प्रतस्तत्र तत्राद्ददृशी ॥ १०
नादेयं ब्राह्मणस्यासीद्यस्य यत्स्यात् प्रियं धनं
सोऽपि विप्रप्रसादेन ब्रह्मलोकं गतो नृपः ॥
येन यातो मखमुखौ दिशाशाविहपादपाः ।
तेनावस्थातुमिच्छन्ति तं गत्वा राजमीश्वरम्
स चेन्ममार सृज्य चतुर्भेद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्पद्यथाः ॥ १३
अयज्वानमदाक्षिणमभिश्चैत्येति व्याहरन् ॥

रामनभिरामम् ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
टीकायामेकोनपष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

भगीरथमिति । चयनैः काञ्चनैः विता स्वर्णैश्चक्रमयैः
ऋतयस्त्र्यङ्गिभ्योऽपि चयनैरिष्टकासोपानैर्वा, कूलद्वये उद्रमा-
त्सममपर्यन्तं निर्वितति वाऽर्थः ॥ १ ॥ राक्षश्च राजपुत्रांश्चा-
दिकम्प्यति शेषः । ब्राह्मणेभ्यः अमन्यत दत्तवान् ॥ २ ॥ येन
हेतुना उपह्वरे समीपे भूयसीर्दक्षिणा ददत् राजा आस्ते तेन
हेतुना गङ्गा जनौघमारेण आकान्ता वेत्रयाष्टवत्सीरप्रदेशे नतिं
प्राप्ता सती अतिव्यथिताऽतस्तस्याङ्गे निषसाद ह दक्षिणा-
मारेण तंरप्रदेशेऽनन्ते प्रवाहाम्बु राक्षीकृपमन्तमागतामित्यर्थः
॥ ५ ॥ तथा तेन प्रकारेण गङ्गा ऊर्ध्वं भारमश्रुत इति वा
राक्ष ऊरुमश्रुते इति वा योगात् उर्वशी अभवत् । द्वितीय-

पक्षे पृथोदरादित्वादादेर्हेत्वत्वम् । पुत्रत्वं नरकात्राणकर्तृत्वम्
॥ ६ ॥ क्वी योगी योगप्रभावात् यो यत्र देशे यत्
इच्छेत् स तत्र प्राप्नुवादित्यर्थः ॥ १० ॥ येनेति । पादया
मरीचिपा ऋषयः येन कारणेन यदर्थं यातो उदितौ मखौ
कर्मयशस्येभ्यो मुखे प्रातिहारभूती ययोस्तौ मखमुखौ
सूर्यतदन्तर्धामिणौ । अत्रत्यातुमुत्पत्त्यातुमिच्छन्ति हेतु-
प्रयोजनेन तं भगीरथमवस्थातुमिच्छन्ति तत्र हेतुद्वयम् । गत्वा
राजमिति धरमिति च गच्छतीति गत्वा त्रिजगती तस्यां
राज्यत इति गत्वा राजः सूर्यः पृथश्च ईश्वरः ईशानशोस्त-
वन्तर्यामी वृषश्च । अयं भावः—सूर्यसूर्यदानेन फले पापना-
शादि तदस्य दर्शनेन भवति यच्च सूर्यान्तर्यामिणः उपा-
सनेन फले सत्ययज्ञकृत्पत्वादि तदस्योपासनेन भवतीति मरी-
चिपादीनामयमेव द्रष्टव्य उपास्यश्च जात इति ॥ १२ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये
पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

नारद उवाच ।

दिलीपं चेद्वैलविलं मृतं रुज्य शुश्रुम ।
यस्य यज्ञशतेष्वासन् प्रयुतायुतशो द्विजाः ।
तंत्रज्ञानार्थसंपन्ना यज्वानः पुत्रपौत्रिणः ॥ १ ॥
य इमां वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिपः ।
ईजानो वितते यक्षे ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ॥ २ ॥
दिलीपस्य तु यक्षेषु कृतः पन्था हिरण्मयः ।
तं धर्मं इव कुर्वाणाः सेन्द्रा देवाः समागमन्
स्वहस्तं यत्र मातङ्गा गच्छन्ति पर्वतोपमाः ।
सौवर्णं चाभवत् सर्वं सद्यः परममाखरम् ॥
रसानां चाभवन्कुलया
भक्ष्याणां चापि पर्वताः ।
सहस्रव्यामा नृपते
यूपाश्चासनेहरण्मयाः ॥
अषालं प्रचपालं च यस्य रूपे हिरण्मये ।

नृत्यन्तेऽप्सरसस्तस्य वत्सहस्राणि सतथा ॥

यत्र वर्णां वादयति
प्रीत्या विश्वावसुः स्वयम् ।
सर्वभूतान्यमन्यन्त

राजानं सत्यशीलिनम् ॥ ७

रागखाण्डवभोज्यैश्च मत्ताः पतिषु शेरते ।
तदेतदद्भुतं मन्ये अन्यैर्न सदृशं नृपैः ॥ ८

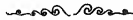
यद्वसु बुध्यमानस्य चक्रे न परिपेततुः ।
राजानं दृढधन्वानं दिलीपं सत्यवादिनम् ॥

येऽपश्यन्भूरिदाक्षिण्यं तेपि स्वर्गजितो नराः
पंच शब्दा न जीर्यते खर्वांगस्य निवेशने ॥

स्वाध्यायघोषो ज्याघोषःपिबताश्रीत खादत्
स चेन्ममार रुज्य चतुर्मद्रतरस्त्वया ॥ ११

पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्पयथाः ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्चैत्यति द्याहरन् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये
एकपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

नारद उवाच ।

मान्धाता चेद्यौवनश्रवा मृतः रुज्य शुश्रुम
देवासुरमुष्याणां दैलोष्यविजयी नृपः ॥ १ ॥
यं देवावश्विनौ गर्भति पितुः पूर्वं चकर्षतुः ।
मृगयां विचरन् राजा वृषितः क्लान्तवाहनः

धूमं दृष्ट्वाऽगमत् सत्रं पृषदाज्यमवाप सः ।

तं दृष्ट्वा युवनाश्वस्य जटरे स्तुतां गतम् ॥ ३

गर्भाज्जि जन्हुतुर्देवावश्विनौ मिषजां वरौ ।

तं दृष्ट्वा पितुःसंगे शयानं देवचर्चसम् ॥ ४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां पष्ठितमोऽ-
ध्यायः ॥ ६० ॥

६१

दिलीपमिति ॥ १ ॥ तंत्रं क्रिया सार्धश्लोकः ॥ २ ॥
पन्था हिरण्मयः हिरण्मयः रुचो भवन्तीति विधिमाग-
स्तत आरभ्य प्रवृत्त इत्यर्थः । धर्मं निमित्ते पुण्यापत्त्यर्थमिव
देवास्तामलं बुधन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ रागखाण्डवं गुडोदनं पर्व-

टिकेति वैदर्भाः ॥ ८ ॥ अणु न परिपेततुः न ममजतुः ॥ ९ ॥
खट्वाग इति ऐलविलस्य दिलीपस्यैव नामान्तरम् ॥ १० ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां एकपष्ठितमोऽ-
ध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

मान्धातेति ॥ १ ॥

अन्योन्यमुचुवन् देवाः कमयं धास्यतीति वै ।
 मामेवायं ध्यत्स्वमे इति ह स्माह वासवः ॥
 ततोऽङ्गुलिभ्यो हीन्द्रस्य
 प्रातुरासीत् पयोऽमृतम् ।
 मां धास्यतीति कासण्या-
 द्यदिन्द्रो ह्यन्वकम्पयत् ॥ ६
 तस्मात्तु मान्धातेत्येवं नाम तस्याद्भुतं कृतम्
 ततस्तु धारां पयसो दृतस्य च महात्मनः ॥
 तस्यास्यै यौवनाश्वस्य
 पाणिरिन्द्रस्य चाश्रवत् ।
 अपिबत् पाणिमिन्द्रस्य
 स चाप्यह्नाऽभ्यवर्धत ॥
 सोऽभवद्वाद्दशसमो द्वादशाहेन वीर्यवान् ।
 इमां च पृथिवीं कृत्स्नामेकाह्ना स व्यजीजयत्
 धर्मोत्मा धृतिमान् वीरः
 सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ।
 जनमेजयं सुधन्वानं
 गयं पुरुं बृहद्रथम् ॥ १०
 असितं च नृगं चैव मान्धाता मनुजोऽजयत्
 उदेति च यतः सूर्यो यत्र च प्रतितिष्ठति ॥
 तत् सर्वं यौवनाश्वस्य माधातुः क्षेत्रमुच्यते ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अग्निमनुबध्नपर्वणि षोडशराजकीये
 द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

नारद उवाच ।

ययातिं नाहुयं चैव मृतं सृज्य शुश्रुम ।
 राज्ञ्यशतैरिष्टा सोऽश्वमेधशतेन च ॥ १
 पुण्डरीकसहस्रेण वाजप्यशतैस्तथा ।
 अतिरात्रसहस्रेण चातुर्मास्यैश्च कामतः ।
 अग्निष्टोभैश्च विविधैः सन्नेत्र प्राज्यदक्षिणैः ॥ २

अब्राह्मणानां यद्विचित्रं पृथिव्यामस्ति किञ्चन ।
 तत् सर्वं परिसंख्याय ततो ब्राह्मणसात्करोत्
 सरस्वती पुण्यतमा नदीनां
 तथा समुद्राः सरितः साद्रयश्च ।
 ईजानाय पुण्यतमाय राज्ञे
 घृतं पयो दुडुहुर्नाहुपाय ॥ ४

द्वादशसमो द्वादशवार्षिकः शय इतिपाठे द्वादशहस्तः
 व्यजीजयद्विजितवान् ॥ ९ ॥ रोहितान् रोहितान् लोहि-
 तमुग्रदेशान् पद्मरगखनिमतो वा मत्स्यान् देशविशेषान्
 हैरण्यान् स्वर्णकरशुक्रान् जनोत्सेधान् जनेषु उत्सेध
 उच्छ्रायो येषां तान् मत्स्यदेशोत्सेधे हि नद्यावथापि
 परंपरया पूर्वापरो समुद्रौ गच्छत इति तेषामुच्छिद्यतत्वं प्रसि-
 द्धम् ॥ १३ ॥ अतिरिक्तमवाधिष्टं भुजानो जन एव हीयते न

त्वचमित्यर्थः ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
 टीकायां द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

ययातिमिति ॥ १ ॥ प्राज्यदक्षिणैः बहुदक्षिणैः
 ॥ २ ॥ अब्राह्मणानां ब्राह्मणदेविणां स्लेच्छानामिति यावत्
 परिसंख्याय अपहृत्य ॥ ३ ॥

द्यूहे देवासुरे युद्धे कृत्वा देवसहायताम् ।
चतुर्थो व्यभजत सर्वां चतुर्थ्यः पृथिवीमिमाम्
यक्षैर्नानाविधैरिष्टा प्रजामुत्पाद्य चोत्तमाम् ।
देवयान्यां चौशनस्यां शर्मिष्ठायां च धर्मतः
देवारण्येषु सर्वेषु विजहारामरोपमः ।
आत्मनः कामचारेण द्वितीय इव वासवः ७
यदा नाभ्यगमच्छान्तिं कामानां सर्ववेदवित्
ततो गाथाभिमां गीत्वा सदारः प्राविशद्वनम्

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि अशिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकथि
त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

नारद उवाच ।

नाभागमम्बरीषं च मृतं सुजय शुश्रुम ।
यः सहस्रं सहस्राणां राज्ञां धैकस्त्वयोधयत्
जिगीषमाणाः संग्रामे समन्ताद्भैरिणोऽभ्ययुः
अख्युज्ज्विदो घोराः सृजन्तश्चाशिवा गिरः
बललाघवशिखानिस्तेषां सोऽस्त्रबलेन च ।
छत्रायुधध्वजरथाभिलषत्वा प्रासान् गतव्यथः
त एनं मुक्तसत्ताहाः प्रार्थयन् जीवितैषिणः ।
शरण्यमीयुः शरणं तवास्म इति वादिनः ४

स तु तान् वशगान् कृत्वा
जित्वा चेमां वसुंधराम् ।

ईजे यक्षशतैरिष्टैथ्या शास्त्रं तथाऽनघ ॥ ५
बुभुजुः सर्वसंपन्नमन्नमन्ये जनाः सदा ।
तस्मिन् यक्षे तु विप्रेन्द्राः संतुष्टाः परमार्चिताः

मोदकान् पुरिकापूपान्
स्वादुपूर्णान् शङ्कुलीः ।

करंभान् पृथुमृद्रीका
अन्नानि सुकृतानि च ॥ ७

सुपान् भैरवकापूपान् रागखाण्डवपानकान्
मृष्टान्नानि सुयुक्तानि मृदूनि सुरभीणि च ८

चतुर्थ्यः ऋत्विभ्यः प्राची दिशोतुर्दक्षिणाध्वोरित्यादि
श्रुतेः ॥ ५ ॥ इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायां
त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

नाभागमिति ॥ १ ॥ मादनीयानि मदकराणि

यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः
नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत् ९
एवं कामान् परित्यज्य ययातिर्धृतिमेत्य च ।
पूर्वं राज्ये प्रतिष्ठाप्य प्रयातो घनमीश्वरः १०

स चेन्ममार सुजय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिष्वेत्येति व्याहरन् ॥

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि अशिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकथि
त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

घृतं मधु पयस्तोयं दधीनि रसवन्ति च ।
फलं मूलं च सुखादु द्विजास्तत्रोपभुजते ९
मादनीयानि पापानि
विदित्वा चात्मनः सुखम् ।
अपिबन्त यथाकामं
पानपा गीतवादितैः ॥ १०
तत्र स्म गाथा गायन्ति
क्षीवा दृष्टाः पठन्ति च ।

नाभागस्तुतिर्संयुक्ता
ननुतश्च सहस्रशः ॥ ११

तेषु यक्षेष्मम्बरीषो दक्षिणामत्यकालयत् ।
राज्ञां शतसहस्राणि दश प्रयुतयाजिनाम् १२
हिरण्यकवचान् सर्वान्
श्वेतच्छत्रप्रकीर्णकान् ।

हिरण्यस्यन्दनारूढान्
सानुयात्रपरिच्छदान् ॥ १३

ईजानो वितते यक्षे दक्षिणामत्यकालयत् ।
मूर्ध्नीभिषिकांश्च नृपान् राजपुत्रशतानि च ॥
सदृण्डकोशमिच्छयान् ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ।
नैवं पूर्वं जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ॥ १५

सुरादीनि पापानि पापहेतुतीति ज्ञात्वाऽपि सुखलिप्तवः
पिबन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ अलकालयद्वातुं निष्कासितवान् ।
जिता राजान एव सोपस्करदक्षिणात्वेन दत्ताः । तेषां
राज्यादि ते राजानश्च ब्राह्मणसात्कृता इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यदम्बरीपो नृपतिः करोत्यमितदक्षिणः ।
इत्येवमनुमोदन्ते प्रीता यस्य महर्षयः ॥ १६
स चेन्ममार सृज्य चतुर्मद्वतरस्त्वया ।

पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्पयथाः ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्चैत्येति व्याहरन् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अमिमन्वुवधपर्वणि षोडशराजकीये
चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

नारद उवाच ।

शशिबिन्दुं च राजानं मृतं सृज्य शुश्रुम ।
ईजे स विविधैर्यज्ञैः श्रीमान् सत्यपराक्रमः १
तस्य भार्यासहस्राणां शतमासीन्महात्मनः ।
एकैकस्यां च भार्यायां सहस्रं तनयाऽभवन्
ते कुमारः पराक्रान्ताः सर्वे नियुतयाजिनः
राजानः क्रतुभिर्मुह्यैरीजाना वेदपारगाः २
हिरण्यकवचाः सर्वे सर्वे चोत्तमप्रभिनः ।
सर्वेऽश्वमेधैरीजानाः कुमारः शशिबिन्दुः
तानश्वमेधे राजेन्द्रो ब्राह्मणेभ्योऽदत्त्वा पिता
शतं शतं रथगजा एकैकं पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ ५
राजपुत्रं तदा कन्यास्तपनीयसलंकृताः ।

कन्यां कन्यां शतं नागा

नागे नागे शतं रथाः ॥

रथे रथे शतं चाश्वा बलिनो हेममालिनः ।
अश्वे अश्वे गोसहस्रं गवां पञ्चाशदाविकाः ७
एतद्धनमपर्याप्तमश्वमेधे महामखे ।
शशबिन्दुर्महाभागो ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ८
वाक्षोश्च युपा यावन्त अश्वमेधे महामखे ।
ते तथैव पुनश्चान्ये तावन्तः काञ्चनाऽभवन् ९
भक्ष्यान्नपाननिचयाः पर्वताः क्रोशमुच्छ्रिताः
तस्याश्वमेधे निर्वृत्ते राज्ञः शिष्टास्त्रयोदश १०
तुष्टपुष्टजनाकीर्णां शान्तविभ्रामनामयाम् ।
शशिबिन्दुर्दिमां भूमिं विरं भुङ्गा दिवं गतः

स चेन्ममार सृज्य चतुर्मद्वतरस्त्वया ।

पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्पयथाः ।
अयज्वानमदाक्षिण्यमभिश्चैत्येति व्याहरन् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अमिमन्वुवधपर्वणि षोडशराजकीये
पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

६६

नारद उवाच ।

गयं चामूर्तरयसं मृतं सृज्य शुश्रुम ।
यो वै वर्षशतं राजा हुताशिष्टाशनोऽभवत् ॥ १
तस्मै ह्यग्निर्वै प्रादात् तनो चमे चरे गयः ।
तपसा ब्रह्मचर्येण व्रतेन नियमेन च ॥ २

गुरुणां च प्रसादेन
वेदानिच्छामि वेदितुम् ।
स्वधर्मेणाविहिंस्याम्यान्
धनमिच्छामि चाक्षयम् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ × विसर्गलोपे संक्षिप्यः ।

॥ १० ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

६५

शशिबिन्दुमिति ॥ १ ॥ त्रयोदशात्र निबन्धाः शिष्टाः

६६

गयमिति स्वार्थः ॥ १ ॥

विप्रेषु ददत्तश्चैव श्रद्धा भवतु नित्यशः ।
 अनन्यास्तु सवर्णास्तु पुत्रजन्म च मे भवेत् ॥ ४
 अर्धं मे ददत्तः श्रद्धा धर्मं मे रमतां मनः ।
 अविघ्नं चास्तु मे नित्यं धर्मकार्येषु पावक ॥
 तथा भविष्यतीत्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत् ।
 गयो ह्यवाप्य तत्सर्वं धर्मेणारीनजीजयत् ॥
 स दशैर्षीर्णमासीभ्यां कालेष्वग्रयणेन च ।
 चातुर्मास्यैश्च विविधैर्यज्ञैश्चावाप्तदाक्षिणैः ॥ ७
 अयजच्छ्रद्धया राजा परिसंवत्सरान् शतम् ।
 गवां शतसहस्राणि शतमश्वशतानि च ॥ ८
 शतं निष्कसहस्राणि गवां चाप्ययुतानि षट्
 उत्थायोत्थाय स प्रादात् परिसंवत्सरान् शतं
 नक्षत्रेषु च सर्वेषु ददन्नक्षत्रदक्षिणाः ।
 ईजे च विविधैर्यज्ञैर्यथा सोमोऽङ्गिरा यथा ॥
 सौचर्णां पृथिवीं कृत्वा य इमां मणिशर्कराम्
 विप्रेभ्यः प्राददद्राजा सोऽश्वमेधे महामखे ॥
 जाम्बूनदमया मृपाः सर्वे रत्नपरिच्छदाः ।
 गयस्थासन् सरङ्गास्तु सर्वभूतमनोहराः ॥
 सर्वकामसङ्ख्यं च प्रादाद्वन्नं गयस्तदा ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रहृष्टेभ्यः सर्वभूतेभ्य एव च ॥ १३
 स समुद्रघनदीपनदीनदघनेषु च ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये
 षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

नारद उवाच ।
 सांक्रति रन्तिदेवं च सुतं सुख्य शुश्रुम ।
 यस्य द्विशतसाहस्रा आसन् सुदा महात्मनः
 गृहानभ्यागतान् विप्रानन्तिथीन् परिवेषकाः
 पृथापकं दिवारात्रं वराक्षमनुतोपमम् ॥ २
 न्यायेनाधिगतं चित्तं ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ।
 वेदानधीत्य धर्मेण यश्चक्रे द्विपतो वशे ॥ ३
 उपस्थिताश्च पशवः स्वयं यं शंसितव्रतम् ।
 बहवः स्वर्गमिच्छन्तो विविधवत् सत्रयाजिनम्
 नदी महानसाद्यस्य प्रवृत्ता चर्मराशितः ।
 तस्माच्चर्मण्वती पूर्वमग्निहोत्रेऽभवत् पुरा ॥ ५

नगरेषु च राष्ट्रेषु दिवि द्येयोस्त्र च येऽवसन् ॥
 भूतग्रामाश्च विविधाः
 संतृप्ता यज्ञसंपदा ।
 गयस्य सदृशो यज्ञो
 नास्त्यन्य इति तेऽब्रुवन् ॥ १५
 पश्चिमाद्योजनायामा त्रिशद्योजनमायता ।
 पश्चात् पुरश्चतुर्विंशद्वेदी ह्यासीद्धिरण्यमी ॥
 गयस्य यजमानस्य
 मुक्ता वज्रमणिस्तृता ।
 प्रादात् स ब्राह्मणेभ्योऽथ
 वासांस्त्याभरणानि च ॥ १७
 यथोक्ता दक्षिणाश्रान्या विप्रेभ्यो भूरिदक्षिणः
 यत्र भोजनशिष्टस्य पर्वताः पश्चविंशतिः ॥ १८
 कुल्याः कुशलवाहिन्यो रसानामभवंस्तदा ।
 वस्त्राभरणगन्धानां राशयश्च पृथग्विधाः ॥
 यस्य प्रभावाच्च गयस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 वदन्नाक्षय्यकरणः पुण्यं ब्रह्मसरश्च तत् ॥ २०
 स चेन्ममार सुख्य चतुर्भद्रतरस्तथा ।
 पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्पत्थाः ।
 अयज्जानमवाक्षिण्यमग्निधैर्येति ह्याहरन् ॥

ब्राह्मणेभ्योऽददन्निकांस्तौवर्णान्स प्रभावतः
 तुभ्यं निष्कं तुभ्यं निष्कमिति ह स्म प्रभाषते
 तुभ्यं तुभ्यमिति प्रादा-
 न्निकां निष्कान् सहस्रशः ।
 ततः पुनः समाभ्यास्य
 निष्कानेव प्रयच्छति ॥ ७
 अल्पं दत्तं मयाऽद्येति
 निष्ककोटिं सहस्रशः ।
 एकह्रा दास्यति पुनः
 कोऽन्यस्तत् संप्रदास्यति ॥ ८

नक्षत्रविहिता दक्षिणाः ॥ १० ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोण-
 पर्वणि टीकार्या षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७
 सांक्रतिमिति ॥ १ ॥

द्विजपाणिभिर्योगेन दुःखं मे शाश्वतं महत् ।
 भविष्यति न सन्देह एवं राजाऽदद्वसु ॥ ९
 सह त्रशश्च सौवर्णान् वृषभान् गोशतानुगान्
 सार्धं शतं सुवर्णानां निष्कमाहुर्धनं तथा ॥
 अर्घ्यधर्मासमदद्ब्राह्मणेभ्यः शतं समाः ।
 अग्निहोत्रोपकरणं यज्ञोपकरणं च यत् ॥ ११
 ऋषिभ्यः करकान् कुम्भान् स्थालीः पिठरमेव च
 शयनासनयानानि प्रासादाश्च गृहाणि च ॥
 वृक्षाश्च विविधान् दद्यादस्नानि च धनानि च
 सर्वं सौवर्णमेवासीद्भस्मिदेवस्य धीमतः ॥
 तत्रास्य गाथा गायन्ति ये पुराणविदो जनाः
 रन्तिदेवस्य तां दृष्ट्वा समृद्धिमतिमानुधीम् ॥
 नैतादृशं दृष्टपूर्वं कुबेरसदनेष्वपि ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकाये
 सप्तपष्टिमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

नारद उवाच ।
 दीप्यन्ति भरतं चापि मृतं खड्ग्य शुश्रुम ।
 कर्मण्यसुराण्यन्यैः कृतवान् यः शिशुर्धने
 हिमावदातान् यः सिंहाक्षखट्वायुधान् बली
 निर्वीर्यास्तरसा कृत्वा विचकर्षे वबन्ध च ॥
 कूराञ्चोत्तरान् व्याघ्रान्
 दमिन्त्वा चाकरोद्वशे ।
 मनःशिला इव शिलाः
 संयुक्ता जतुराशिभिः ॥ ३
 व्यालादींश्चातिबलवान् सुप्रतीकान् गजानपि
 दंष्ट्रासु गृह्य विमुखात् शुष्कास्यानकरोद्वशे ॥
 महिषानप्यतिबलोलिनां विचकर्षे ह ।
 सिंहानां च सुदसानां शतान्याकर्षयद्वलात् ॥

पारिभाषिकं निष्कमाह-सहस्रश इति ॥ १० ॥ अर्घ्य-
 धर्मासं पक्षे पक्षे इत्यर्थः । शतं समा इति वाक्यशेषात्
 ॥ ११ ॥ बस्वो कसारा सख्योप आर्षः । कनकमयानि
 ओकांसि सारो यस्याः सा तथा ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते
 द्रोणपर्वणि टीकायां सप्तपष्टिमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

धनं च पूर्यमाणं नः किं पुनर्मनुजेष्विति ॥ १५
 व्यक्तं बस्वो कसारेयमित्यूचुस्तत्र विस्मिताः
 सांक्तो रन्तिदेवस्य यां रात्रिमितिथिर्वसेत् ॥
 आलभ्यन्त तदा गावः सहस्राण्येकविंशतिः
 तत्र स्म सूदाः क्रोशन्ति सु १ प्रमणिकुण्डलाः ॥
 सुपं भूयिष्ठमश्रीध्वं नाद्य मांसं यथा पुरा ।
 रन्तिदेवस्य यत्किञ्चित् सौवर्णमभवत् तदा ॥
 तत् सर्वं धितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ।
 प्रत्यक्षं तस्य हव्यानि प्रतिगृह्णन्ति देयताः ॥
 कव्यानि पितरः काले सर्वकामान् द्विजोत्तमाः
 स चेन्ममार खड्ग्य चतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ २०
 पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्प्यथाः ।
 अयज्वानमदाक्षिण्यमभिष्वेत्तेति व्याहरन् २१

बलिनः सुभरान् खड्गान्
 नानासस्त्वानि चाप्नुत ।
 कुरुक्ष्मप्राणं वने बद्धा
 दमयित्वाऽप्यवाखजत् ॥ ६
 तं सर्वदमनेत्याहुर्द्विजास्तेनास्य कर्मणा ।
 तं प्रत्यपेधज्जननीं मा सस्त्वानि विजीजहि ॥
 सोऽश्वमेधशतेनेष्टा यमुनामनुचीर्यवान् ।
 त्रिशताश्वान् सरस्वत्यां गङ्गामनु चतुःशतान्
 सोऽश्वमेधसहस्रेण राजकुशशतेन च ।
 पुनरीजे महायज्ञैः समासधरदक्षिणैः ॥ ९
 अग्निहोमातिरात्रायामिष्टा विश्वजिता अपि
 वाजपेयसहस्राणां सहस्रैश्च सुसंवृतैः ॥ १०

६८

दीप्यन्तिमिति ॥ ११ ॥ कूरानिति । यथा मन-
 शिलामयाः शिलाः जतुराशिमिलोक्षपुण्ड्रिकासहस्रशान्
 रक्तविन्दुशुक्रान् रक्तीतवर्णान् व्याघ्रविशेषान् वशोऽकरो-
 दित्यर्थः ॥ ३ ॥ कुरुक्ष्मप्राणं संकटगतं यथा स्यात्तथा बद्धा
 ॥ ६ ॥ मा विजीजहि मा हिंसीः ॥ ७ ॥

इष्टा शाकुन्तलो राजा
तर्पयित्वा द्विजान् धनैः ।

सहस्रं यत्र पद्मानां

कण्वाय भरतो ददौ ॥ ११

जाम्बूनदस्य शुद्धस्य कनकस्य महायशाः ।

यस्य यूपः शतध्यामः परिणाहेन काञ्चनः ॥

समागम्य द्विजैः सार्धं सेन्द्रैर्देवैः समुच्छ्रितः

अलंकृताव्राजमानान् सर्वैरक्षैर्मनोहरैः ॥ १३

हैरण्यानश्वान् हिरदान्

रथानुपानजाधिकम् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये

अष्टपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

नारद उवाच ।

पृथुं चैत्यं च राजानं मृतं सुख्य शुश्रुम् ।

यमभ्यपिञ्चन साम्राज्ये राजसूये महर्षयः ॥

यज्ञतः प्रथितेत्युतुः सर्वाननिमवन् पृथुः ।

क्षताक्षस्त्रास्यते सर्वानित्येवं क्षत्रियोऽभवत्

पृथुं चैत्यं प्रजा दद्या रक्ताः स्मेति यदब्रुवन् ।

ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥

अनुष्टुपन्था द्रुपिर्वि आसीद्विन्यस्य कामधुक्

सर्वाः कामदुष्टा गावः पुटके पुटके मधु ॥ ४

आसन्नहिरण्यमा दर्माः सुखरूपशः सुखावहाः

तेषां चौराणि संवीताः प्रजास्तेष्वेव शेरते ॥

फलान्यनुत्तकल्पानि स्वादूनि च मधूनि च ।

तेषामासीत्तदाहारो निराहाराश्च नामवन्

अरोगाः सर्वलिङ्गार्था मनुष्या ह्यकुतोमयाः

न्यवसन्त यथा कामं वृक्षेषु च गुहासु च ॥ ७

प्रथिमागो न राष्ट्राणां पुराणां चामवत्तदा ।

यथासुखं यथा कामं तथैता मुदिताः प्रजाः ॥

तस्य संस्तंभिता ह्यापः समुद्रमभियास्यतः

पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजमंगश्च नामवत् ॥ ९

दासीदासं धनं धान्यं

गाः सवत्साः पयस्विनीः ॥ १४

ब्रामान् गृहांश्च क्षेत्राणि

विविधांश्च परिच्छदान् ।

कोदीशतापुतांश्चैव

ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ॥ १५

चक्रवर्ता ह्यदीनात्मा जितारिह्योजितः परैः

स चेन्ममार सुख्य चतुर्मद्रतरस्तवया ॥ १६

पुत्राव पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्पद्यथाः ।

अयज्वानमदाक्षिण्यमभिध्वैत्येति व्याहरन् ॥

तं वनस्पतयः शैला देवासुरनरोरगाः ।

सतर्षयः पुण्यजना गन्धर्वाप्सरसोऽपि च १०

पितरश्च सुखासीनमभिगम्येदमब्रुवन् ।

सम्राडसि क्षत्रियोसि राजा गोप्ता पितासि नः

देह्यस्मभ्यं महाराज

प्रभुः सन्नीप्सितान् वरान् ।

शैर्वयं शाश्वतीस्तृप्ति-

र्वर्तयिष्यामहे सुखम् ॥ १२

तथेत्युक्त्वा पृथुर्वन्धो

गृहीत्वाऽऽजगवं धनुः ।

शरांश्चाप्रतिमान् घोरां-

श्चिन्तयित्वाऽब्रवीन्महीम् ॥ १३

पद्मेहि वसुधे क्षिप्रं क्षैरभ्यः काक्षितं पयः ।

ततो दास्यामि भद्रं ते अन्नं यस्य यथेष्टितम्

वसुधोवाच ।

दुहितृत्वेन मां घोर संकल्पयितुमर्हसि ।

तथेत्युक्त्वा पृथुः सर्वं विधानमकरोद्वरी ॥

ततो भूतानिकायालां वसुधां दुदुहुस्तदा ।

तां वनस्पतयः पूर्वं समुत्तस्थुर्दुधुक्षवः ॥ १६

व्यामो हस्तचतुष्टयम् । परिगृह्णन्तैर्देवैः ॥ १२ ॥ इति

श्रीमहाभारते द्रोणखण्डे टीकायामष्टपष्ठितमोऽध्यायः

॥ ६८ ॥

६९

पृथुमिति ॥ १ ॥ प्रथिता पृथ्वी अनेनेति पृथुरित्यर्थः

॥ २ ॥ तेषां दर्माणामेव चौराणि वल्कलानि यैः प्रजाः

संवीताः तान्येव परिधानीयानि शयनानि चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अजभद्रस्तोरणादिना ॥ ९ ॥

साऽतिष्ठद्वत्सला वत्सं
दोग्धुपात्राणि चेच्छती ।

वत्सोऽभूत् पुष्पितः शालः

प्लक्षो दोग्धाऽभवत् तदा ॥ १७

छिन्नप्ररोहणं दुग्धं पात्रमौ दुम्बरं शुभम् ।

उदयः पर्वतो वत्सो मेरुदोग्धा महागिरिः ॥

रत्नान्योषधयो दुग्धं पात्रमममयं तथा ।

दोग्धा चासीत्तदा देवो दुग्धमूजैस्करं प्रियम्

असुरा दुदुहुर्मोयामामपात्रे तु ते तदा ।

दोग्धा क्षिपूर्वा तत्रासीद्वत्सश्चासीद्विरोचनः

कृषिं च सस्यं च नरा दुदुहुः पृथिवीतले ।

स्वायंभुवो मनुर्वत्सस्तेषां दोग्धाऽभवत् पृथुः

अलावुपात्रे च तथा विषं दुग्धा वसुंधरा ।

धृतराष्ट्रोऽभवद्दोग्धा तेषां वत्सस्तु तक्षकः ॥

सप्तर्षिभिर्ब्रह्म दुग्धा तथा चाङ्गिष्टकर्मभिः ॥

दोग्धा बृहस्पतिः पात्रं छन्दो वत्सश्च सोमराट्

अन्तर्धानं चामपात्रे दुग्धा पुण्यजनैर्विराट् ।

दोग्धा वैश्रवणस्तेषां वत्सश्चासीदूषध्वजः ॥

पुण्यगन्धान् पद्मपात्रे गन्धर्वाप्सरसोऽदुहन्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

नारद उवाच ।

रामो महातपाः शूरो वीरलोकनमस्कृतः ।

जामभ्योऽप्यतियशा अबितृप्तो मरिष्यात ॥ १

यस्माद्यमनुर्पथेति भूमिं कुर्वन्निमां सुखाम् ।

न चास्तीद्विक्रिया यस्य प्राप्य श्रियमनुत्तमाम्

यः क्षत्रियैः परामृष्टे वत्से पितरि चाबुवन ।

ततोऽवधीत् कार्तवीर्यमजितं समरे परैः ॥ ३

क्षत्रियाणां चतुःषष्टिमयुतानि सहस्रशः ।

तदा मृत्योः समेतानि एकेन धनुषाऽजयत्क्ष

ब्रह्मक्षिपां चाथ तस्मिन् सहस्राणि चतुर्दश ।

पुनरन्याभिजग्राह दन्तकूरं जवान ह ॥ ५

सहस्रं सुसलेनाहन् सहस्रमसिनाऽवधीत् ।

उद्धम्यनात् सहस्रं च सहस्रमुदके धृतम् ॥ ६

दन्तान् भङ्क्वा सहस्रस्य कर्णाघासान्यकृतन्त

ततः सप्तसहस्राणां कटुधूपमपाययत् ॥ ७

दोग्धेति । चाहत्सोऽपि देव एव । प्रियं दुग्धं पात्र-
मप्ययन्मन एवैति कल्पम् । ग्रन्थान्तराद्वा वत्सपात्रे ज्ञेये ।

एवमन्यत्रापि ॥ १९ ॥ विराट् पृथिवीं ॥ २४ ॥ पार्थिवाः

पृथ्वीसम्बन्धिपदार्थाः ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोण-

पर्वणि टीकायामेकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

ये मृतास्तेऽतीता ये वर्तमानास्तेऽपि मरिष्यन्तेवेत्याह

राम इति ॥ १ ॥ यो रामः इमां पृथ्वीं सुखामनुपव्रतां

धुर्वन् आथमादियुगादिहितं धर्मेमनुययति स अतुप्रवर्तितवा-

नित्यर्षेः ॥ २ ॥ क्षत्रियैः कार्तवीर्यपुत्रैः अनुववाविकस्थयन्

॥ ३ ॥ मृत्योर्भूत्युमवधीह्व ॥ ४ ॥ तस्मिन्मन्ये एव दन्तकूरं

तद्देशाधिपतिम् ॥ ५ ॥ उद्धम्यनात् दृक्शाखावलम्बनात् ॥ ६ ॥

शिष्टान् बद्धा च हत्वा वै
तेषां मूर्ध्नि मिथश्च ।

गुणावतीमुत्तरेण
खाण्डवाद्दक्षिणेन च ।

गिर्यन्ते शतसाहस्रा हैहयाः समरे हताः ॥ ८
सरथाश्वगजा वीरा निहतास्तत्र शेरते ।
पितुर्वधामर्षितेन जामदग्नयेन धीमता ॥ ९
निजघ्ने दशसाहस्रान् रामः परशुना तदा ।
न ह्यतुष्यत ता वाचो यास्तैर्भृशमुदीरिताः ॥
भृगौ राममिधावेति यदाकन्दन् द्विजोत्तमाः
ततः काश्मीरद्वरदान् कुन्तिक्षुद्रकमालवान् ॥

अङ्गवङ्गकलिङ्गान्

विदेहान्ताम्रलितकान् ।

रक्षोवाहान् धीतिहोत्रो-

स्त्रिगतान् मार्तिककावतान् ॥ १२

शिवीनन्याश्च राजन्यान्

देशान् देशान् सहस्रशः ।

निजघान शितैर्बाणै-

जौमदग्नयः प्रतापवान् ॥ १३

कोटीशतसहस्राणि क्षत्रियाणां सहस्रशः ।

इन्द्रगोपकवर्णस्य बन्धुजीवनिमस्य च ॥ १४

रुधिरस्य परीवाहैः पूरयित्वा सरांसि च ।

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजकीये

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

व्यास उवाच ।

पुण्यमाख्यानमायुष्यं श्रुत्वा षोडशराजकम्
अट्याहुरन्नरपतिस्तूष्णीमासीत् स खञ्जयः १
तमब्रवीत् तथाऽऽसनिं नारदो भगवानुनिः ।
श्रुतं कीर्तयतो मह्यं गृहीतं ते महाद्युते ॥ २
आहोस्विदन्ततो नष्टं आर्द्धं शूद्रीपतायिव ।
स एवमुक्तः प्रत्याह प्राञ्जलिः खञ्जयस्तदा ॥ ३
एतच्छ्रुत्वा महाबाहो धन्यमाख्यानमुत्तमम् ।

सर्वानष्टादश द्वीपान् वशमानीय भार्गवः १५
ईजे क्रतुशतैः पुण्यैः समाप्तवरदक्षिणैः ।
वेदीमष्टनलोत्सेधां सौवर्णां विधनिर्मिताम्
सर्वैरत्नैः पूर्णां पताकाशतमालिनीम् ।
ग्राभ्यारण्यैः पशुगणैः संयुर्णां च महीमिमां
रामस्य जामदग्न्यस्य प्रतिजग्राह कश्यपः ।
ततः शतसहस्राणि द्विपेन्द्रान् हेमभूषणान् ॥
निर्दस्युं पृथिवीं कृत्वा शिष्टेष्टजनसंकुलाम् ।
कश्यपाय ददौ रामो हयमेघे महामखे ॥ १९
त्रिःसप्तहृत्वाः पृथिवीं कृत्वा निःशत्रेणां प्रभुः
इष्ट्वा कः पुशतैर्वीरो ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ॥ २०
सप्तद्वीपां वसुमतीं मारीचोऽगृह्यत द्विजः ।
रामं प्राधाच निर्गच्छ वसुधातो ममाख्या ॥
स कश्यपस्य वचनात् प्रोत्सायै सरितां पतिं
इषुपाते युधां श्रेष्ठः कुर्यन् ब्राह्मणशासनम् २२
अध्यावसाहिरश्रेष्ठं महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ।
एवं गुणशतैर्बुको भृगूणां कीर्तिवर्धनः ॥ २३
जामदग्न्यो ह्यतिवशा मरिष्याते महाद्युतिः ।
त्वया चतुर्भद्रतरः पुत्रात् पुण्यतरस्तव ॥ २४
अयज्वानमदाक्षिण्यं मा पुजमतुत्तमयाः ।
एते चतुर्भद्रतरास्तव्या भद्रशतायिकाः ।
मृता नरवरश्रेष्ठ मरिष्यन्ति च खञ्जय ॥ २५

राजर्षीणां पुराणानां यज्वनां दक्षिणावताम्
विस्मयेन हृतं शोके तमसीवाक्येजस्ता ।

विषाण्मास्यव्ययोपेतो हूहि किं करवाण्यहम्
नारद उवाच ।

दिष्ट्याऽपहतशोकस्त्वं

वृणीष्वेह यद्विच्छसि ।

तत् तत् प्रपत्स्यसे सर्वै-

न भृषावादिनो वयम् ॥ ६

तैराभ्रमवासिभिः ॥ १० ॥ अग्रनलेयत्र नलशब्दश्चतुर्ह-
स्तवचनः ॥ १६ ॥ इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि द्वाकायां
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

पुण्यमाख्यानमिति ॥ १ ॥ विस्मयेन पुण्या-
ख्यानश्रवणजनितचित्तविस्तारेण ॥ ४ ॥

सृज्य उवाच ।

एतेनैव प्रतीतोऽहं प्रसन्नो यद्भवान् मम ।
प्रसन्नो यस्य भगवान् तस्यास्तीह दुर्लभम् ७
नारद उवाच ।
मृतं ददानि ते पुत्रं दसुभिर्निहतं वृथा ।
उद्धृत्य नरकात् कष्टात् पशुवत्प्रोक्षितं यथा
ध्यास उवाच ।

प्रादुरासीत् ततः पुनः सृज्यस्याद्भुतप्रभः ।
प्रसन्नैर्बिणा दत्तः कुबेरतनयोपमः ॥ ९
ततः संगम्य पुत्रेण प्रीतिमानभवत्पुनः ।
इंजे च कर्तुमिः पुण्यैः समाप्तवरदक्षिणैः ॥ १०
अकृतार्थश्च भीतश्च न च साक्षादिको हतः ।
अयज्वा त्वनपत्यश्च ततोऽसौ जीवितः पुनः
शूरो वीरः कृतार्थश्च प्रताप्यारीन्सहस्रशः
अभिमन्युर्गतो वीरः पृतनाभिमुखो हतः ॥ १२

ब्रह्मचर्येण यान् काश्चित्
प्रज्ञया च श्रुतेन च ।

इष्टैश्च कर्तुमिर्मांसे

तोस्ते पुत्रोऽक्षयान् गतः ॥ १३

विद्वांसः कर्मभिः पुण्यैः

स्वर्गमीहन्ति नित्यशः ।

न तु स्वर्गादयं लोकः

काम्यते स्वर्गवासिभिः ॥ १४

तस्मात् स्वर्गगतं पुत्र-

मर्जुनस्य हतं रणे ।

न चेहानयितुं शक्यं

किञ्चिद्प्राप्यमीहितम् ॥ १५

यां योगिनो ध्यानविवेकदर्शनाः

प्रयास्ति यां चोत्तमयज्विनो जनाः

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि वोडशराजकीये

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

॥ समाप्तमभिमन्युवधपर्व ॥

तपोभिरिन्द्रैरनुयान्ति यां तथा
तामक्षयां ते तनयो गतो गतिम् १६
अन्तात् पुनर्मोहवतो विराजते
राजेश्वरी ह्यनुतामरश्मिभिः ।
तामैन्द्रीमात्मतनुं द्विजोचितां
गतोऽभिमन्युर्न स शोकमर्हति १७

एवं ज्ञात्वा स्थिरो भूत्वा
जहारीन् धैर्यमामुहि ।

जीवन्त एव नः शोच्या न तु स्वर्गगतोऽनघ
शोचतो हि महाराज अघमेवाभिवर्धते ।
तस्माच्छोकं परित्यज्य श्रेयसे प्रयतेदुषः १९
प्रहर्षमभिमानं च सुखं प्राप्तिं च चिन्तयन् ।
एतद्बुद्ध्वा बुधाः शोकं
न शोकः शोक उच्यते ॥ २०

एवं विद्वन् समुत्तिष्ठ प्रयतो भव मा शुचः ।
श्रुतस्ते संभवो मृत्योस्तपांस्यनुपमाने च २१
सर्वभूतसमत्वं च चञ्चलाश्च विभूतयः ।

सृज्यस्य तु ते पुत्रं मृतं संजीवितं पुनः २२

एवं विद्वन्महाराज मा शुचः साधयाम्यहम्

एतावदुक्ता भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत २३

वागीशाने भगवति ध्यासे ह्ययन्ननमःप्रभे ।

गते मतिमतां श्रेष्ठे समाध्यास्य बुधिष्ठिरम् ॥

पूर्वेणां पार्थिवेन्द्राणां महेन्द्रप्रतिमौजसाम् ।

न्यायाधिगतवित्तानां तां श्रुत्वा यज्ञसंपदम्

संपुज्य मनसा विद्वान्

विशो कोऽभू बुधिष्ठिरः ।

पुनश्चाचिन्तयद्दीनः

किंस्विवद्वक्ष्ये धनञ्जयम् ॥ २६

प्रतीतः प्रीतः ॥ ७ ॥ साक्षादिकः युद्धोद्यतः ॥ ११ ॥
अप्राप्यमीहितमपि न शक्यं न सुखम् ॥ १५ ॥
अन्तान्मरणात् भागवतः संतप्राप्तः द्विजाचितां द्विजैरभि-
मताम् ॥ १७ ॥ अयं दुःखम् ॥ १९ ॥ अभिमानं माना-
तिशयम् । चिन्तयन्नमित्यन् शोकं न कुर्वन्ताति शेषः । न

शोकः शोक उच्यते किं त्वस्मैव शोक इत्यर्थः ॥ २० ॥
सुखयस्य पुत्रमुद्दिश्य चञ्चला विभूतयश्च भूता इति शेषानुषङ्गः
॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेक-
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

प्रतिज्ञापर्व ४

७२

सञ्जय उवाच ।

तस्मिन्नहनि निर्दुत्ते घोरे प्राणभृतां क्षये ।

आदित्येऽस्तं गते श्रीमान्

संध्याकाल उपस्थिते ॥ १

दृश्ययातेषु वासाय सर्वेषु भरतर्षभ ।

हत्वा संशप्तकप्रातान् दिव्यैरस्त्रैः कपिध्वजः

प्रायात्स शिविरं जिष्णुर्जैत्रमास्थाय तं रथम्

गच्छन्नैव च गोविन्दं साश्रुकण्ठोऽभ्यभाषत

किं नु मे हृदयं त्रस्तं वाक् सज्जति केशव ।

स्यन्दन्ति चाप्यनिष्टानि

गात्रं सीदति चाप्युत ॥ ४

अनिष्टं चैव मे शिष्टं हृदयान्नपसर्पति ।

भुवि ये दिक्षु चाप्युद्रा

उत्पातास्त्रासयन्ति माम् ॥ ५

बहुप्रकारा दृश्यन्ते सर्वे एवाघशंसिनः ।

अपि स्वस्ति भवेद्राज्ञः सामात्यस्य गुरोर्मम ॥ ६

वासुदेव उवाच ।

दृश्यते शिवं तव भ्रातुः सामात्यस्य भविष्यति

मा शुचः किञ्चिदेवान्यत् तज्जानिष्टं भविष्यति

सञ्जय उवाच ।

ततः सन्ध्यामुपास्यैव वीरौ वीरावसादने ।

कथयन्तौ रणे वृत्तं प्रयातौ रथमास्थितौ ८

ततः स्वशिविरं प्राप्ता हतानन्दं हततिवषम् ।

वासुदेवोऽर्जुनश्चैव कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ९

ध्वत्ताकारं समालक्ष्य शिविरं परवीरहा ।

वीमत्सुरब्रवीत् कृष्णमस्त्रस्वहृदयस्ततः ॥ १०

नदन्ति नाद्य तुर्योणि मंगलयानि जनादन ।

मिश्रा दुन्दुभिनिर्घाषिः शङ्खाश्चाडम्बरैः सह

वीणा नैवाद्य वाद्यन्ते शम्यातालस्वनैः सह ।

मङ्गलयानि च गीतानि न गायन्ति पठन्ति च

स्तुतियुक्तानि रम्याणि ममानिकेषु बन्दिनः

योधाश्चापि हि मां दृष्ट्वा निवर्तन्ते ह्ययोमुखाः

कर्माणि च यथापूर्वं कृत्वा नाभिवदन्ति माम्

अपि स्वस्ति भवेदद्य भ्रातृभ्यो मम माधव ॥ १४

न हि शुद्ध्यति मे भावो दृष्ट्वा स्वजनमाकुलम्

अपि पाञ्चालराजस्य विराटस्य च मानद १५

सर्वेषां चैव योधानां सामर्थ्यं स्यान्ममाच्युत

न च मामद्य सौभद्रः प्रहृष्टो भ्रातृभिः सह ।

रणादायान्तमुचितं प्रत्युद्यति हसन्निव १६

सञ्जय उवाच ।

एवं संकथयन्तौ तौ प्रविष्टौ शिविरं स्वकम्

दृष्ट्वा ते भृशस्वस्थान् पाण्डवान् दृष्ट्वा ततः

दृष्ट्वा भ्रातृश्च पुत्राश्च विमना वानरध्वजः ।

अपश्यन्श्चैव सौभद्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८

मुखवर्णोऽप्रसन्नो वः सर्वेषामेव लक्ष्यते ।

न चाभिमन्युं पश्यामि न च मां प्रतिनन्द्य

मया श्रुतश्च द्रोणेन चकव्यूहो विनिर्मितः ।

न च वस्तस्य भेत्ताऽस्ति विना सौभद्रमयैकं

न चोपदिष्टस्तस्यासीन्मयानीकाद्भिर्निर्गमः

कञ्चिन्न बालो युष्माभिः परानीकं प्रवेशितः

भित्त्वाऽनीकं महेश्वासः परेषां बहुशो युधि

कञ्चिन्न निहतः सन्ध्ये सौभद्रः परवीरहा ॥

लोहिताक्षं महाबाहुं जातं सिंहभिवद्रिषु ।

उपेन्द्रसदृशं ब्रूत कथमायोधने हतः ॥ २३

सुकुमारं महेश्वासं वासवस्यात्मजात्मजम् ।

सदा मम प्रियं ब्रूत कथमायोधने हतः ॥ २४

सुभद्रायाः प्रियं पुत्रं द्रौपद्याः केशवस्य च ।

अम्बायाश्च प्रियं नित्यं

कोऽवधीत् कालमोहितः ॥ २५

सदृशो वृष्णिवीरस्य केशवस्य महात्मनः ।

विक्रमश्रुतमाहात्म्यैः कथमायोधने हतः २६

वाष्पण्यीदयितं शूरं मया सततलालितम् ।

यदि पुत्रं न पश्यामि यास्यामि यमसादनम्

मृदुकुञ्चितकेशान्तं बालं बालसृगंक्षणम् ।

मत्तद्विरदविक्रान्तं सिंहपातमिवोद्भूतम् ॥

स्मिताभिभाषिणं दान्तं गुरुवाक्यकरं सदा ।

बाल्येऽप्यतुलकमार्णं प्रियवाक्यममत्सरम् ।

महोत्साहं महाबाहुं दीर्घराजीवलोचनम् ॥

भक्तानुकम्पिनं दान्तं न च नीचानुसारेणम्

७२

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ शिष्टमनुबद्धम् ॥ ५ ॥ आडम्बरैस्तूर्यस्यैः ॥ ११ ॥ X मम गुरोः-ज्येष्ठभ्रातृपुत्रिष्ठित्येः ।

कृतज्ञं ज्ञानसम्पन्नं कृतात्मनिर्वर्तितम् ।
 युद्धाग्निनिन्दनं नित्यं द्विषतां भयवर्धनम् ॥
 स्वेषां प्रियहिते युक्तं पितॄणां जयवृद्धिनम् ।
 न च पूर्वं प्रहर्तारं संग्रामे नष्टसंघ्नम् ॥ ३२
 यदि पुत्रं न पद्यामि यास्यामि यमसादनम्
 रथेषु गण्यमानेषु गणितं तं महारथम् ॥ ३३
 मयाध्यक्षेणुणं संख्ये तरुणं बाहुशालिनम् ।
 प्रद्युम्नस्य प्रियं नित्यं केशवस्य ममैव च ॥ ३४
 यदि पुत्रं न पद्यामि यास्यामि यमसादनम्
 सुनसं सुललाटान्तं स्वक्षिप्तदशनच्छदम् ॥ ३५
 अपश्यतस्तद्वदनं का शान्तिर्हृदयस्य मे ।
 तन्वीस्वनसुखं रम्यं पुंस्कोकिलसमध्वनिम् ॥ ३६
 अश्रुण्वतः स्वनं तस्य का शान्तिर्हृदयस्य मे
 रूपं चाप्रतिमं तस्य त्रिदशैशापि दुर्लभम् ॥ ३७
 अपश्यतो हि वीरस्य का शान्तिर्हृदयस्य मे
 अभिचादनदक्षं तं पितॄणां वचने रतम् ॥ ३८
 नाद्याहं यदि पद्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे
 सुकुमारः सदा वीरो महाहृदयनोचितः ॥ ३९
 भूमावनाध्वच्छले नूनं नाथवतां वरः ।
 शयां न समुपासन्ति यं पुरा परमस्त्रियः ॥ ४०
 तमद्य धिप्रविद्धाङ्गमुपासन्त्यशिवाः शिवाः ।
 यः पुरा बोध्यते सुतः सूत-मागव-बन्दिभिः
 बोधयन्त्यद्य तं नूनं श्वापदा विकृतैः स्वनैः ।
 छत्रच्छायासमुच्चितं तस्य तद्वदनं शुभम् ॥ ४१
 नूनमद्य रजोध्वस्तं रणरेणुः करिष्यति ।
 ह्यो पुत्रकावितृप्तस्य सततं पुत्रदर्शने ॥ ४२
 भाग्यहीनस्य कालेन यथा न नीयसे बलात्
 सा च संयमनी नूनं सदा सुकृतिनां गतिः ॥ ४३
 स्वभामिमोहिता रम्या त्वयाऽत्यर्थं विराजते
 नूनं वैवस्वतश्च त्वां वरुणश्च प्रियातिथिम् ॥ ४४
 शतकतुर्धनेशश्च प्राप्तमर्चन्त्यमीरुक् ।
 एवं विलप्य बहुधा भिन्नपोतो वणिग्यथा
 दुःखेन महताऽऽविष्टो युधिष्ठिरमवृच्छत ।
 कश्चित्स कदनं कृत्वा परेषां कुरुनन्दन ॥ ४५
 स्वर्गतोऽभिमुखः संख्ये युध्यमानो नरर्षभैः ।
 स नूनं बहुभिर्भयैर्बुध्यमानो नरर्षभैः ॥ ४६
 असहायः सहायार्थी मामनुध्यातवान् ध्रुवम्
 पीड्यमानः शरीरतोऽक्षैः कर्णेन्द्रोणकूपादिभिः
 नानालिङ्गैः सुधौताग्रैर्मम पुत्रोऽल्पचेतनः ।

इह मे स्यात् परित्राणं पितेति स पुनः पुनः
 इत्येवं विलपन्मन्ये नृशंसैर्भुवि पातितः ।
 अथवा मत्प्रसूतः स स्वकीयो माधवस्य च ॥ ५१
 सुभद्रायां च संभूतो न जैवं वक्तुमर्हति ।
 वज्रसारमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम ॥ ५२
 अपश्यतो दीर्घबाहुं रक्षाक्षं यज्ञ दीर्यते ।
 कथं बाले महेष्वासा नृशंसा ममैवेदिनः ॥ ५३
 स्वस्तीथे वासुदेवस्य मम पुत्रेऽक्षिपन् शराणां
 यो मां नित्यमदीनात्मा प्रत्युद्गन्त्याभिनन्दति
 उपायान्तं रिपुन् हत्वा
 सोऽद्य मां किं न पश्यति ।
 नूनं स पातितः शेते
 धरण्यां रुधिरोक्षितः ॥ ५५
 शोभयन्मेदिनीं गात्रैरादित्य इव पातितः ।
 सुभद्रामनुशोचामि या पुत्रमपलायिनम् ॥ ५६
 रणे विनिहतं श्रुत्वा शोकात्तां वै विनश्यति
 सुभद्रा वक्ष्यते किं मामभिमन्युमपश्यति ॥ ५७
 द्रौपदी चैव दुःखातं वै वक्ष्यामि किं त्वहम्
 वज्रसारमयं नूनं हृदयं यज्ञ यास्यति ॥ ५८
 सहस्रया वयं दृष्ट्वा रुदतां शोककर्षिताम् ।
 दत्तानां धार्तराष्ट्राणां सिंहनादो मया श्रुतः ॥ ५९
 युयुत्सुश्चापि कृष्णेन श्रुतो वीरानुपालभन् ।
 अशकुबन्तो भीमस्तु बालं हत्वा महारथाः ॥ ६०
 किं मोदध्वमधर्मज्ञाः पाण्डवं हृदयतां बलम्
 किं तयोर्विप्रियं कृत्वा केशवाजुनयोर्मध्ये ॥ ६१
 सिंहवन्नदय प्रीताः शोककाल उपस्थिते ।
 आगमिष्यति वः क्षिप्रं फलं पापस्य कर्मणः
 अधर्मा हि कृतस्तीव्रः कथं स्यादफलश्चिरम्
 इति तान् परिभाषन् वै वैश्यापुत्रो महामतिः
 अपायाच्छस्त्रमुत्सृज्य कोपदुःखसमन्वितः ।
 किमर्थमेतन्नाख्यातं त्वया कृष्ण रणे मम ॥ ६२
 † अधाक्षं तानहं कुरास्तदा सर्वान् महारथान्
 सज्जय उवाच ।
 पुत्रशोकादितं पार्थ ध्यायन्तं साश्रुलोचनम्
 निवृत्तं वासुदेवस्तं पुत्राधिभिरभिप्लुतम् ।
 मैवमित्यब्रवीत् कृष्णस्तीव्रशोकसमन्वितम्
 सर्वेषामेष वै पत्न्याः शूराणामनिर्वर्तिनाम् ।
 क्षत्रियाणां विशेषेण येषां युद्धेन जीविका ॥

येति कथमर्थं ॥ ४४ ॥ यदि मे पिता स्यात्तदा मे त्राणं साहित्यन्वयः ॥ ५० ॥ † अपश्यमिति पाठः

यथा वै युध्यमानानां शराणामनिवर्तिनाम्
विहिता सर्वशास्त्रैर्गतिर्मतिमतां वर ॥ ६८
ध्रुवं हि युद्धे मरणं शराणामनिवर्तिनाम् ।
गतः पुण्यकृतां लोकानभिमन्युर्न संशयः ६९
एतच्च सर्ववीराणां कांक्षितं भरतर्षभ ।
संग्रामेऽभिमन्यो मृत्युं प्राप्नुयादिति मानद ७०
स च वीरान् रणे हत्वा राजपुत्रान् महाबलान्
वीरैराकांक्षितं मृत्युं संप्राप्तोऽभिमन्युः रणे ७१
मा शुचः पुरुषद्वयात्र पूर्वैरेष सनातनः ।
धर्मकृद्भिः कृतो धर्मः क्षत्रियाणां रणे क्षयः ७२
इमे ते भ्रातरः सर्वे दीना भरतसत्तम ।
त्वयि शोकसमाविष्टे नृपाश्च सुहृदस्तवा ७३
एतांश्च वचसा साम्रा समाश्वासय मानद ।
विदितं वेदितव्यं ते न शोभः कर्तुमर्हसि ७४
एवमाश्वासितः पार्थः कृष्णेनाद्भुतकर्मणा ।
ततोऽब्रवीत्तदा भ्रातृन्सवान् पार्थः सगद्गदान्
स दीर्घबाहुः पृथ्वंसो दीर्घराजीवलोचनः
अभिमन्युर्यथावृत्तः श्रोतुमिच्छाम्यहं तथा ७५
सनागस्यन्दनहयान् द्रक्ष्यध्वं निहतान् मया
संग्रामे सानुबन्धांस्तान् मम पुत्रस्य वैरिणः ॥
कथं च वः कृतास्त्राणां सर्वेषां शस्त्रपाणिनाम्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनकोपे

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

युधिष्ठिर उवाच ।

त्वयि याते महाबाहो संशक्तबलं प्रति ।
प्रयत्नमकरोत् तीव्रमाचार्यो ग्रहणे मम ॥ १
व्यूढानीका वयं द्रोणं वारयामः स्म सर्वशः
प्रतिव्यूह रथानीकं यतमानं तथा रणे ॥ २
स वार्यमाणो रथिर्मिमंथि चापि सुरक्षिते ।
अस्मानभिजगामाशु पीडयन्निशितैः शरैः ३
ते पीड्यमाना द्रोणेन द्रोणानीकं न शकुमः ।
प्रतिवीक्षितुमप्याजौ भेत्तुं तत् कुत एव तु ॥ ४
वयं त्वप्रतिमं वीर्यं सर्वं सौमद्रमात्मजम् ।
उक्तवन्तः स्म तं तात मिन्ध्यनीकमिति प्रभो

स तथा नोदितोऽस्माभिः

सदध्व इव वीर्यवान् ।

असह्यमपि तं भारं

बोद्धुमेवोपचक्रमे ॥ ६

स तवास्त्रोपदेशेन वीर्येण च समन्वितः ।

प्राविशत्तद्वलं बालः सुपर्ण इव सागरम् ॥ ७

तेऽनुयाता वयं वीरं सात्वतीपुत्रमाहवे ।

प्रवेष्टुकामास्तेनैव येन स प्राविशच्चभूम् ॥ ८

ततः सैन्धवको राजा क्षुद्रस्तात जयद्रथः ।

वरदानेन रुद्रस्य सर्वोच्चः समवारयत् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकार्यो द्विसप्ततितमोऽध्यायः
॥ ७२ ॥ * भगवद्गीतादिप्रस्तादिदिते भावः ।

७३

त्वय्यीति ॥ १ ॥

ततो द्रोणः कृपः कर्णो द्रौणिः कौसल्य एव च
 कृतवर्मा च सौमद्रं पश्याः पर्यवारयन् ॥ १०
 परिवार्य तु तैः सर्वैर्युधि बाहो महारथैः ।
 यतमानः परं शक्त्या बहुभिर्विरथीकृतः ॥ ११
 ततो दौःशासनिः क्षिप्रं तथा तैर्विरथीकृतम्
 संशयं परमं प्राप्य दिष्टान्तेनाभ्ययोजयत् ॥ १२
 स तु हत्वा सहस्राणि नराश्वरथदन्तिनाम् ।
 अष्टौ रथसहस्राणि नव दन्तिशतानि च ॥ १३
 राजपुत्रसहस्रे द्वे वीरांश्चालक्षितान् बहून् ।
 बृहद्वलं च राजानं स्वर्णेणाजौ प्रयोज्य ह ॥ १४
 ततः परमधर्मात्मा दिष्टान्तमुपजग्मिवान् ।
 एतावदेव निर्वृत्तमस्माकं शोकवर्धनम् ॥ १५
 स चैवं पुरुषव्याघ्रः स्वर्गलोकमवाप्तवान् ।
 ततोऽर्जुनो वचः श्रुत्वा धर्मराजेण भाषितं
 हा पुत्र इति निःश्वस्य द्ययितो न्यपतद्भुवि ।
 विषण्णवदनाः सर्वे परिहार्य धनञ्जयम् ॥ १७
 नेत्रैरनिमिषैर्दनाः प्रत्यवैक्षन् परस्परम् ।
 प्रतिलभ्य ततः संज्ञां वासविः क्रोधमूर्च्छितः
 करुपमानो ज्वरेणेव
 निःश्वसंश्च मुहुर्मुहुः ।
 पाणि पाणी विनिष्पिथ्य
 श्वसमानोऽश्रुनेत्रवान् ॥ १९
 उन्मत्त इव विप्रेक्षन्दिदं घचनमब्रवीत् ।
 अर्जुन उवाच ।
 सत्यं वः प्रतिजानामि
 श्वोऽस्मि हन्ता जयद्रथम् ।
 न चेद्रथमयाद्वीतो
 धार्तराष्ट्रान् प्रहास्यति ॥ २०
 न चास्मान् शरणं गच्छेत्
 कृष्णं वा पुरुषोत्तमम् ।
 भवन्तं वा महाराज
 श्वोऽस्मि हन्ता जयद्रथम् ॥ २१
 धार्तराष्ट्रप्रियकरं मथि विस्मृतसौहृदम् ।
 पापं बालवधे हेतुं श्वोऽस्मि हन्ता जयद्रथम्
 रक्षमाणाश्च तं सङ्गृहे
 ये मां योत्स्यन्ति केचन ।

अपि द्रोणकृपौ राजन्
 छादयिष्यामि ताञ्छरैः ॥ २३
 यद्येतदेवं संग्रामे न कुर्यां पुरुषर्षभा ।
 मा स्म पुण्यकृतां लोकाप्राप्तिं शरसंमतान्
 ये लोका मातृहृत्पुत्रां ये चापि पितृघातिनाम्
 गुरुदारगतानां ये पिशुनानां च ये सदा ॥ २५
 साधूनसुयतां ये च ये चापि परिव्रादिनाम् ।
 ये च निक्षेपहर्तृणां ये च विश्वासघातिनाम्
 भुक्तपूर्वा क्षियं ये च विन्दतामघशंसिनाम् ।
 ब्रह्मघ्नानां च ये लोका ये च गोघातिनामपि
 पायसं वा यवाजं वा शाकं कुसरमेव वा ।
 संयावापूपमांसानि ये च लोका वृथाश्रताम्
 तानन्धायाधिगच्छेयं न चेद्दन्त्यां जयद्रथम्
 वेदाध्यायिनमत्यर्थं संशितं वा द्विजोत्तमम् ॥
 अवमन्यमानो यान् याति
 वृद्धान् साधून् गुरुंस्तथा ।
 स्पृशतो ब्राह्मणं गां च
 पादेनाग्निं च या भवेत् ॥ ३०
 याऽप्यु श्लेष्मपुरीषं च मूत्रं वा मुञ्चतां गतिः
 तां गच्छेयं गतिं कष्टां न चेद्दन्त्यां जयद्रथम्
 नद्रस्य स्नायमानस्य या च वन्ध्यातिर्येगतिः
 उत्क्रोचिनां मृगोक्तीनां वध्रकानां च या गतिः
 आत्मापहारिणां या च
 या च मिथ्याभिर्शंसिनाम् ।
 भृत्यैः संदिश्यमानानां
 पुत्रदाराश्रितैस्तथा ॥ ३३
 असंविभज्य क्षुद्राणां या गतिर्मिष्टमश्रुताम् ।
 तां गच्छेयं गतिं घोरां न चेद्दन्त्यां जयद्रथम्
 संश्रितं चापि यस्त्यक्त्वा साधुं तद्वचने रतं
 न विभर्ति नृशंसात्मा निन्दते चोपकारिणं
 अर्हते प्रातिवेद्याय श्राद्धं यो न ददाति च ।
 अनर्हस्यश्च यो दद्याद्दृपलीपतये तथा ॥ ३६
 मद्यपो मिश्रमर्यादः कृतघ्नो भवैतिन्दकः ।
 तेषां गतिमियां क्षिप्रं न चेद्दन्त्यां जयद्रथम् ॥
 भुञ्जानानां तु सद्येन उत्सङ्गे चापि खादताम्
 पालाशमासनं चैव तिन्दुकैर्दन्तधावनम् ॥ ३८

कौसल्यो बृहद्वलः ॥ १० ॥ भुक्तपूर्वामन्योपमुष्ठां विन्दतां स्वीकृन्ताम् ॥ २७ ॥ आत्मापहारिणाम् आत्मानम-
 न्यथा प्रकाशयतां मिथ्याभिर्शंसिनां असदोक्त्या परान् दूषयतां संदिश्यमानानां निपुण्यमानानाम् ॥ ३३ ॥ वृषला
 क्षुद्रा कन्यामावै राजलला वा ॥ ३६ ॥ * निशिखां बुद्ध्यां कृत्वा कौशलेरुत्तमोचनः इति पाठान्तरम् ।

ये चावर्जयतां लोकाः स्वपतां च तथोषसि
 शीतभीताश्च ये चिप्रा रणभीताश्च क्षत्रियाः
 एककूपोदकग्रामे वेदध्वनिविचर्जिते ।
 षण्मासं तत्र वसतां तथा शास्त्रं विनिन्दताम्
 दिवामैथुनिनां चापि दिवसेषु च शेरते ।
 अगारदाहिनां चैव गरवानां च ये मताः ४१
 अश्रयातिथ्यविहीनाश्च गोपानेषु च विघ्नदाः
 रजस्वलां सेवयन्तः कन्यां शुलकेन दायिनः
 या च वै बहुयाजिनां ब्राह्मणानां श्ववृत्तिनाम्
 आस्यमैथुनिकानां च ये दिवा मिथुने रताः ४२
 ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुत्य यो वै लोमाद्वाति न ।
 तेषां गतिं गमिष्यामि श्वो न हन्यां जयद्रथम्
 भर्मादपेता ये चान्ये मया नात्रानुकीर्तिताः
 ये चानुकीर्तितास्तेषां गतिं क्षिप्रमवाप्नुयात्
 यदि ह्युष्टामिमां रार्त्रि श्वो न हन्यां जयद्रथम्
 इमां चाप्यपरां भूयः प्रतिज्ञां मे निबोधत
 यद्यस्मिन्नहते पापे सूर्योऽस्तमुपयास्यति ।
 इहैव संप्रवेष्टाऽहं ज्वलितं जातवेदसम् ४३

असुरसुरमनुष्याः पक्षिणो वोरगा वा
 पितृजनचिरा वा ब्रह्मदेववर्षयो वा

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनप्रतिज्ञायां
 त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

७४

सञ्जय उवाच ।
 श्रुत्वा तु तं महाशब्दं
 पाण्डूनां जयगुह्यिनाम् ।
 चारैः प्रवेदिते तत्र
 समुत्थाय जयद्रथः ॥ १
 शोकसंमूढहृदयो दुःखेनाभिपरिप्लुतः ।
 मञ्जमान इवागाधे विपुले शोकसागरे ॥ २
 जगाम समितिं राज्ञां सैन्धवो विमृशन् बहु
 स तेषां नरदेवानां सकाशे पर्येदेवयन् ॥ ३

तदपि तैऽपीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ दितेरिति कार्ये कारणो-
 पचारादित्यानामित्यर्थः ॥ ४९ ॥ शब्दं शब्दान्तरम् ॥ ५० ॥
 इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायां त्रिसप्ततितमोऽ-

चरमचरमपीदं यत्परं चापि तस्मा-
 त्तदपि मम रिपुं तं रक्षितुं नैव शक्ताः ।
 यदि विशन्ति रसातलं तद्ग्रयं
 वियदपि देवपुरं दितेः पुरं वा ।
 तदपि शरशतैरहं प्रभाते
 भृशमभिमन्युरिपोः शिरोऽभिहर्ता
 एवमुक्त्वा विचिक्षेप
 गाण्डीवं सद्यदक्षिणम् ।
 तस्य शब्दमतिक्रम्य
 घनुःशब्दोऽस्तुशद्विषम् ॥ ५०
 अर्जुनेन प्रतिज्ञाते पाञ्चजन्यं जनार्दन ।
 प्रदध्मी तत्र संकुद्धो देवदत्तं च फाल्गुनः ५१
 स पाञ्चजन्योऽच्युतवक्त्रवायुना
 भृशं सुपूर्णैरदनिःसृतध्वनिः ।
 जगत् सपातालधियदिगीश्वरं
 प्रकम्पयामास गुगात्यये यथा ॥ ५२
 ततो वादित्रघोषाश्च पादुरासन् सहस्रशः ।
 सिंहनादश्च पाण्डूनां प्रतिज्ञाते महात्मना ५३

प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनप्रतिज्ञायां

अभिमन्योः पितुर्भीतः
 सग्रीडो वाक्यमब्रवीत् ।
 योऽसौ पाण्डोः किल क्षेत्रे
 जातः शकेण कामिना ॥ ४
 स निनीपति दुर्धुद्धि-
 मां किलैकं यमक्षयम् ।
 तव स्वस्ति वोऽस्तु यास्यामि
 स्वगृहं जीवितेप्सया ॥ ५

चायः ॥ ७३ ॥

७४
 श्रुत्वैति ॥ १ ॥ किलैक्यकौ ॥ ५ ॥

अथवास्त्रप्रतिबलास्त्रात मां क्षत्रियर्षभाः ।
 पार्थेन प्रार्थितं वीरास्ते संदत्त ममानयम् ६
 द्रोण-दुर्योधन-कृपाः कर्ण-मद्रेश-बाह्लिकाः ।
 दुःशासनादयः शक्तास्त्रातुं मामन्तकादितम्
 किमङ्ग पुनरेकेन फाल्गुनेन जिघांसता ।
 न त्राययुर्मवन्तो मां समस्ताः पतयः क्षितेः
 प्रहर्ष पाण्डवैयानां श्रुत्वा मम महद्भयम् ।
 सीदन्ति मम गात्राणि सुमुपौरिव पार्थिवाः
 वधो नूनं प्रतिज्ञातो
 मम गाण्डीवधन्वना ।
 तथा हि दृष्टाः क्रोशन्ति
 शोककाले स्म पाण्डवाः ॥ १०
 तत्र देवा न गन्धर्वा नासुरोरगराक्षसाः ।
 उत्सहन्तेऽन्यथाकुत कुत एव नराधिपाः ११
 तस्मान्मामनुजानीत भद्रं वोऽस्तु नरर्षभाः ।
 अदर्शनं गमिष्यामि न मां द्रक्ष्यन्ति पाण्डवाः
 एवं बिलपमानं तं
 भयाद्वाकुलचेतसम् ।
 आत्मकार्यगरीयस्त्वा-
 द्राजा दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ १२
 न भेतव्यं नरव्याघ्र को हि त्वां पुरुषर्षभ
 मध्ये क्षत्रियवीराणां तिष्ठन्तं प्रार्थयेद्युधि १४
 अहं वैकर्तनः कर्णश्चित्रसेनो विर्विशतिः ।*
 भूरिध्रुवाः शलः शल्यो वृषसेनो दुरासदः ॥
 पुरुमित्रो जयो भोजः काम्बोजश्च सुदक्षिणः
 सत्यव्रतो महाबाहुर्विकर्णो दुर्मुखश्च ह १६
 दुःशासनः सुबाहुश्च
 कालिङ्गश्चाण्डुदायुधः ।
 बिन्दानुबिन्दावबन्धौ
 द्रोणो द्रौणिश्च सौबलः ॥ १७
 एते चान्ये च बहुवो
 नानाजनपदेश्वराः ।
 ससैन्यास्त्वामिष्यास्यन्ति
 द्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ १८
 त्वं चापि रथिनां श्रेष्ठः स्वयं शूरोऽमितद्युते
 स कथं पाण्डवैरभ्यो भयं पश्यसि सैन्धव
 अक्षौहिण्यो दशैका च
 मदीयास्तव रक्षणे ।

यत्ता योत्स्यन्ति मा भैस्त्वं
 सैन्धव द्येतु ते भयम् ॥ २०
 सञ्जय उवाच ।
 एवमाश्वासितो राजन् पुत्रेण तव सैन्धवः
 दुर्योधनेन सहितो द्रोणं राजाब्रुवागमत २१
 उपसंग्रहणं कृत्वा द्रोणाय स विशांपते ।
 उपोपविश्य प्रणतः पर्यपृच्छदिदं तदा ॥ २२
 निमित्ते दूरपातिस्त्वे लघुस्त्वे दृढवैधने ।
 मम ब्रवीतु भगवान् विशेषं फाल्गुनस्य च ॥
 विद्याविशेषमिच्छामि ज्ञातुमाचार्य तत्त्वतः
 अर्जुनस्यात्मनश्चैव याथातथ्यं प्रचक्ष्व मे ॥ २४
 द्रोण उवाच ।
 स ममाचार्यकं तात
 तव चैवार्जुनस्य च ।
 योगादुःखोपितत्वाच्च
 तस्मात्त्वत्तोऽधिकोऽर्जुनः ॥ २५
 न तु ते युधि संत्रासः कार्यः पार्थात् कथञ्चन
 अहं हि रक्षिता तात भयार्त्वा नात्र संशयः
 न हि मद्बाहुयुतस्य प्रभवन्त्यमरा अपि ।
 द्यूहयिष्यामि तं द्यूहं यं पार्थो न तरिष्यति
 तस्माद्युद्धस्व मा भैस्त्वं स्वधर्ममनुपालय ।
 पितृपैतामहं मार्गमनुयाहि महारथ ॥ २८
 अधीत्य विधिवद्वेदानप्रयः सुहुतास्त्वया ।
 इष्टं च बहुभिर्यज्ञैर्न ते मृत्युर्भयङ्करः ॥ २९
 दुर्लभं मानुषैर्मन्दै-
 र्महामान्यमवाप्स्यतु ।
 भुजवीर्यजितान् लोकान्
 दिव्यान् प्राप्स्यस्यनुत्तमान् ॥ ३०
 कुरवः पाण्डवाश्चैव वृष्णयोऽन्ये च मानवाः
 अहं च सह पुत्रेण अश्रुवा इति चिन्त्यताम् ॥
 पर्यायेण वयं सर्वे
 कालेन क्षलिना हताः ।
 परलोकं गमिष्यामः
 स्वैः स्वैः कर्मभिरन्विताः ॥ ३२
 तपस्तप्त्वा तु यान् लोकान्
 प्राप्नुवन्ति तपस्विनः ।
 क्षत्रधर्माश्रिता वीराः
 क्षत्रियाः प्राप्नुवन्ति तान् ॥ ३३

अक्षौहिण्य इति प्रत्यक्षौहिण्येवमादायोक्तम् ॥ २० ॥ उपसंग्रहणं पादाभिवन्दनम् ॥ २१ ॥ निमित्ते लक्ष्यभेदेन ॥ २३ ॥
 योगादभ्यासात् ॥ २५ ॥ * 'पैतां नरवैयानां मत्तमातङ्गाभिनाम् । संघातमुपयातानामपि बिम्बेत्पुनन्दः' इत्यधिकम् ।

एवमाश्वासितो राजा भारद्वाजेन सैन्धवः
अपातुद्वयं पार्थायुद्धाय च मनो दधे ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि जयद्रथाश्वासे
चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

७५

सञ्जय उवाच ।

प्रतिज्ञाते तु पार्थेन सिन्धुराजवधे तदा ।
वासुदेवो महाबाहुर्धनञ्जयमभाषत ॥ १
भ्रानृणां मतमज्ञाय त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ।
सैन्धवं चास्मि हन्तेति तत्साहसमिदं कृतम्
असंमन्य मया सार्धमतिभारोऽयमुद्यतः ।
कथं तु सर्वलोकस्य नावहास्या भवेमहि ॥ ३
धार्तराष्ट्रस्य शिबिरे मया प्रणिहिताश्चराः ।
त इमे शीघ्रमागम्य प्रवृत्तिं वेदयन्ति नः ॥ ४
त्वया वै संप्रतिज्ञाते सिन्धुराजवधे प्रभा ।
सिंहनादः सवादित्रः सुमहानिह तैः श्रुतः ५
तेन शब्देन धिक्स्ता
धार्तराष्ट्राः ससैन्धवाः ।
नाकस्मात् सिंहनादोऽय-
मिति मत्वा ह्यवस्थिताः ॥ ६
सुमहाब्जशब्दसंपातः कौरवाणां महाभुज ।
आसीन्नागाश्वपत्तीनां रथघोषश्च भैरवः ॥ ७
अभिमन्योर्बधं श्रुत्वा
ध्रुवमार्तो धनञ्जयः ।
रात्रौ निर्यास्यति क्रोधा-
दिति मत्वा ह्यवस्थिताः ॥ ८
तैर्यतस्त्रिरियं सत्या श्रुता सत्यवतस्तव ।
प्रतिज्ञा सिन्धुराजस्य वधे राजीवलोचन ९
ततो विमनसः सर्वे व्रत्ताः क्षुद्रभृगा इव ।
आसन्सुयोधनामात्याः स च राजा जयद्रथः
अयोत्थाय सहामात्यैर्द्वीनः शिबिरमात्मनः ।
आयातस्त्वौघीरसिन्धूनामीश्वरो भृशदुःखितः
स मन्त्रकाले संमन्य सर्वा नैःश्रेयसीं कियौ

सुयोधनमिदं वाक्यमब्रवीद्राजसंसादि ॥ १२
मामसौ पुत्र हन्तेति श्वोऽभियाता धनञ्जयः
प्रतिज्ञातो हि सेनाया मध्ये तेन वधो ममा ॥
तां न देवा न गन्धर्वा नासुरोरगराक्षसाः ।
उत्सहन्तेऽन्यथा कर्तुं प्रतिज्ञां सव्यसाचिनः
ते मां रक्षत संग्रामे मा वो मूर्ध्नि धनञ्जयः ।
पदं कृत्वाऽऽमुयाल्लक्ष्यं तस्मादत्र विधीयताम्
अथ रक्षा न मे संख्ये
क्रियते कुरुनन्दन ।
अनुजानीहि मां राजन्
गमिष्यामि गृहान् प्रति ॥ १६

एवमुक्तस्त्ववाक्रुशीर्षो विमनाः स सुयोधनः
श्रुत्वा तं समयं तस्य ध्यानमेवावपद्यत ॥ १७
तमार्तमभिसंप्रेक्ष्य राजा किल स सैन्धवः ।
मृदु चात्महितं चैव सापेक्षमिदमुक्तवान् ॥ १८
नेह पश्यामि भवतां तथावीर्यं धनुर्धरम् ।
योऽर्जुनस्यास्त्रमख्येन प्रतिहन्यान्महाहवे ॥ १९

वासुदेवसहायस्य
गाण्डीवं धुन्वतो धनुः ।
कोऽर्जुनस्याप्रतस्तिष्ठेत्
साक्षादपि शतक्रतुः ॥ २०
महेश्वरोऽपि पार्थेन श्रूयते योधितः पुरा ।
पदातिना महावीर्यो गिरौ हिमवति प्रभुः २१
दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनाम् ।
जघानैकरथेनेव देवराजप्रचोदितः ॥ २२
समायुक्तो हि कौन्तेयो वासुदेवेन धीमता ।
सामरानपि लोकांस्त्रीन् हन्यादिति मतिर्मम

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां चतुःसप्ततितमोऽ-
ध्यायः ॥ ७४ ॥

७५

प्रतिज्ञात इति ॥ १ ॥ अत्राद्यो निषेधे अत्राले-
त्यर्थः ॥ २ ॥ विधीयतां रक्षेति परतः सम्बन्धते ॥ १५ ॥

सोऽहमिच्छाम्यनुज्ञातु रक्षितुं वा महात्मना
द्रोणेन सहपुत्रेण वीरेण यदि मन्यसे ॥ २४
स राक्षसास्वयमाचार्यो भृशमत्रार्थितोऽर्जुन
संविधानं च विहितं रथाश्च किल सज्जिताः
कर्णो मुरिश्च वा द्रोणिधुपसेनश्च दुर्जयः ।
कृपश्च मद्राजश्च पङ्कतेऽस्य पुरोगमाः ॥ २६
शकटः पद्मकश्चाथो गृहो द्रोणेन निर्मितः ।
पद्मककिर्णमध्यस्थः सूची पार्श्वे जयद्रथः ॥ २७

स्थास्यते रक्षितो वीरैः सिन्धुराट् स सुदुर्मदः
धनुष्यस्त्रे च वीर्ये च प्राणे चैव तथीरसः ॥ २८
अविषह्यतामो ह्येते निश्चिताः पार्थ पट्टयाः ।
एतानजित्वा पट्टयास्तैव प्राप्यो जयद्रथः ॥ २९
तेषामेकैकशो वीर्ये पण्णां त्वमनुचिन्तय ।
सहिता हि नरद्वयात्र न शक्या जेतुमञ्जसा ॥
भूयस्तु मन्त्रयिष्यामि नीतिमात्महिताय वै ।
मन्वन्तैः सचिवैः सार्धं सुहृद्भिः कार्यसिद्धये ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि कृष्णवाक्ये
पञ्चसततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

अर्जुन उवाच ।
पङ्कस्थान् धार्तराष्ट्रस्य
मन्यसे यान् बलाधिकान् ।
तेषां वाय ममाथैनं
न हृदयमिति मे मतिः ॥ १
अस्त्रमस्त्रेण सर्वेषामेतेषां मधुसूदन ।
मया द्रक्ष्यसि निर्मिच्छं जयद्रथवधैषिणा ॥ २
द्रोणस्य मिततश्चाहं सगणस्य विलप्यतः ।
मूर्धानं सिन्धुराजस्य पातयिष्यामि भूतले ॥
यदि साध्याश्च रुद्राश्च वसवश्च सहाश्विनः ।
मरुतश्च सहेन्द्रेण विश्वेदेवाः सहेश्वराः ॥ ४
पितरः सहस्रन्धवाः सुपर्णाः सागरादयः ।
द्यौर्विद्युतं पृथिवी चैव दिशश्च सदृशोऽश्वराः ॥
प्रामारण्यानि भूतानि
स्थावराणि चराणि च ।
वातारः सिन्धुराजस्य
भवन्ति मधुसूदन ॥ ६
तथापि बाणैर्निहतं श्वो द्रष्टाऽसि रणे मया ।
सत्येन च शपे कृष्ण तथैवायुधमालये ॥ ७
यस्य गोप्ता महेष्वासस्तस्य पापस्य दुर्मतेः ।
तमेव प्रथमं द्रोणमभियास्यामि केशव ॥ ८

तस्मिन् यत्नतमिदं बद्धं
मन्यते स सुयोधनः ।
तस्मात्तस्थैव सेनाग्रं
भिस्त्वा यास्यामि सैन्यवम् ॥ ९
द्रष्टाऽसि श्वो महेष्वासा-
न्नाराधैस्तिगमतेजितैः ।
शृङ्गाणीव गिरेर्वज्रै-
र्दधैमाणान्मया युधि ॥ १०
नरनागाश्वदेहेभ्यो विस्रयिष्यति शोणितम् ।
पतद्भ्यः पतितेभ्यश्च विभिन्नेभ्यः शितैः शरैः
गाण्डोवप्रेषिता बाणा मनोऽनिलसमा ज्वं
नृनागाश्वान् विदेहासून् कर्तारश्च सहस्रशः
यमात् कुबेराद्धरुणादिन्द्राद्बुद्धाश्च यन्मया ।
उपात्तमस्त्रं घोरं तद्द्रष्टारोऽत्र नरा युधि ॥ १३
ब्राह्मेणास्त्रेण चास्त्राणि
हन्यमानानि संयुगे ।
मया द्रष्टाऽसि सर्वेषां
सैन्यवस्याभिरक्षिणाम् ॥ १४
शरवेगसमुत्कृष्टै
राज्ञां केशव सूर्यभिः ।
आस्तीर्यमाणं पृथिवीं
द्रष्टाऽसि श्वो मया युधि ॥ १५

संविधानं प्रतिविधानम् ॥ २५ ॥ पद्मगृहः पार्थिवे पथा-
ङ्गणे यस्य सूची सूचीमुखो गृहः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहा-
भारते द्रोणपर्वणि टीकायां पञ्चसततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

पङ्कस्थानिति ॥ १ ॥ तस्मिन् द्रोणे बद्धं युद्धकृतम् ।
बद्धमिव बद्धं एकान्तजयेन स्थिरीकृतम् १ × युद्धकृतं पाठः ॥

कव्यादांस्तर्पयिष्यामि
द्रावयिष्यामि शात्रवान् ।

सुहृदो नन्दयिष्यामि
प्रमथिष्यामि सैन्धवम् ॥ १६

बह्वागस्कृतं कुसम्बन्धी
पापदेशसमुद्भवः ।

मया सैन्धवको राजा

हतः स्वान् शोचयिष्यति ॥ १७

सर्वक्षीरान्नभोक्तारं पापाचारं रणाजिरे ।
मया सराजकं बाणैर्मिश्रं द्रक्ष्यसि सैन्धवम्
तथा प्रभाते कर्ताऽस्मि यथा कृष्ण सुयोधनः
नान्यं धनुर्धरं लोके मंस्यते मत्समं युधि १९
गाण्डीवं च धनुर्दिव्यं योद्धा चाहं नरर्षभ ।
त्वं च यन्ता हृषीकेश किं नु स्यादजितं मया
तव प्रसादाद्भगवन् किं नावाप्तं रणे मम ।

इति श्रीमहामारते- द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापूर्वपञ्चमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

७७

सञ्जय उवाच ।

तां निशां दुःखशोकार्तां
निःश्वसन्ताविवोरगौ ।

निद्रां नैवोपलेभाते
वासुदेवधनञ्जयौ ॥

नरनारायणौ कुक्षीं ज्ञात्वा देवाः सवासवाः
व्यथिताश्चिन्तयामासुः किंस्विदेतद्भविष्यति
वबुध दारुणा वाता रुक्षा घोरामिश्रसिन्धः
सकबन्धस्तथाऽऽदित्ये परिधः समदृश्यत ॥

शुष्काशन्यश्च निष्पेतुः सनिर्घाताः सविद्युतः
चञ्चाल चापि पृथिवी सशैलवनकानना ॥ ४

बुध्बुध्भु महाराज सागरा मकरालयाः ।
प्रतिस्नातः प्रवृत्ताश्च तथा गन्तुं समुद्रगाः ॥

स्थाश्वनरनागानां प्रवृत्तमधरोत्तरम् ।
कव्यादानां प्रमोदाय यमराष्ट्रविवृद्धये ॥ ६

वाहनानि शक्रन्मूत्रे

सुमुचु रुद्रुश्च ह ।

अविषह्यं हृषीकेश किं जानन्मां विगर्हसे १६
यथा लक्ष्म स्थिरं चन्द्रे समुद्रे च यथा जलम्
एवमेतां प्रतिज्ञां मे सत्यां विद्धि जनार्दन २२
मावमंस्था ममास्त्राणि मावमंस्था धनुर्द्वन्द्वम्
मावमंस्था बलं बाह्वोर्भावमंस्था धनञ्जय २३
तथाभियामि संग्रामं न जीयेयं जयामि च
तेन सत्येन संग्रामे हतं विद्धि जयद्रथ २४
ध्रुवं वै ब्राह्मणे सत्यं ध्रुवा साधुषु सञ्जातिः ।
श्रीध्रुवाऽपि च यज्ञेषु ध्रुवो नारायणे जयः २५

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा हृषीकेश स्वयमात्मानमात्माना
संदिदेशार्जुनो नर्दन् वासविशः केशवं प्रभुम्
यथा प्रभातां रजनीं कल्पितः स्याद्रथो मम
तथा कार्यं त्वया कृष्ण कार्यं हि महदुद्यतम्

तान् दृष्ट्वा दारुणान् सर्व-
नुत्पाताहोमहर्षणान् ॥ ७

सर्वे ते व्यथिताः सैन्यास्त्वदीया भरतर्षभ
श्रुत्वा महाबलस्योग्रां प्रतिज्ञां सञ्जयसाचिनः

अथ कृष्णं महाबाहुरब्रवीत् पाकशासनिः
आश्वासय सुभद्रां त्वं भगिनीं क्षुपया सह ॥ ९

क्षुषां चास्या वयस्याश्च विशोकाः कुरु माधव
साम्रा सत्येन युक्तेन वचसाऽऽश्वासय प्रभो

ततोऽर्जुनग्रहं गत्वा वासुदेवः सुदुर्मनाः ।
भगिनीं पुत्रशोकार्तामाश्वासयत दुःखिताम् ॥

वासुदेव उवाच ।

मा शोकं कुरु वाष्पेयि कुमारं प्रति सञ्जया
सर्वेषां प्राणिनां भीरु निष्ठेया कालनिर्मिता

कुले जातस्य धीरस्य क्षत्रियस्य विशेषतः ॥
सदृशं मरणं होतव्यं तव पुत्रस्य मा शुचः ॥ १३

दिष्टया महारथो धीरः पितृस्तुल्यपराक्रमः ।
क्षेत्रेण विधिना प्राप्तो वीरामलिषितां गतिम्

न जीयेयं न केनापि जितोऽसि ॥ २४ ॥ इति श्रीमहा-
मारते द्रोणपर्वणि टीकायां षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

७७

तामिति ॥ १ ॥ * 'यथाभियाव' इति पाठः ।

जित्वा सुबहुशः शत्रून्
प्रेषयित्वा च मृत्यवे ।

गतः पुण्यकृतां लोकान्

सर्वकामदुहोऽक्षयान् ॥ १५

तपसा ब्रह्मचर्येण श्रुतेन प्रज्ञयाऽपि च ।

सन्तां यां गतिमिच्छन्ति तां प्राप्तस्तव पुत्रकः

वीरसुर्वीरपत्नी त्वं वीरजा वीरबान्धवा ।

मा शुचस्तनयं भद्रे गतः स परमां गतिम् ॥

प्राप्स्यते चाप्यसौ पापः सैन्धवो बालघातकः

अस्यावलेपस्य फलं ससुहृद्गणबान्धवः ॥ १८

व्युष्टायां तु वरारोहे

रजन्यां पापकर्मकृत ।

न हि मोक्षयति पार्थात् स

प्रविष्टोऽप्यमरावतीम् ॥ १९

श्वः शिरः श्रोत्र्यसे तस्य सैन्धवस्य रणे हृतम्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि सुमद्राश्वसने

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

सञ्जय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य

केशवस्य महात्मनः ।

सुमद्रा पुत्रशोकातां

विललाप सुदुःखिता ॥ १

हा पुत्र मम मन्दायाः

कथमेत्यासि संयुगम् ।

निधनं प्राप्तवांस्तात

पितृस्तुल्यपराक्रमः ॥ २

कथमिन्दीवरश्यामं सुदृढं चारुलोचनम् ।

मुखं ते दृश्यते वरस गुणैर्गुणैर्गुणैर्गुणैः ॥ ३

नूनं शूरं निपातितं त्वां पश्यन्त्यनिवर्तिनम् ।

सुशिरोऽग्नीवबाहूंसं व्यूढोरस्कं नतोदरम् ॥ ४

चारुपचितसर्वांगं स्वशं शस्त्रक्षताचितम् ।

भूतानि त्वां निरीक्षन्ते नूनं चन्द्रमिवोदितम्

शयनीयं पुरा यस्य स्वध्व्यांस्तरणसंवृतम् ।

भूमावद्य कथं शेषे विप्रविद्धः सुलोचितः ॥

योऽन्वाहस्यत पुरा वीरो वरुणीर्मिहामुजः

कथमन्वाहस्यते सोऽद्य शिवाभिः पतितो मृधे

योऽस्त्यत पुरा हृष्टैः सूत-मागध-वन्दिभिः ॥

सोऽद्य कट्याद्गणैर्घोरैर्विनदद्भिरुपास्यते ८

पाण्डवेषु च नाथेषु वृष्णिवीरेषु वा विभो ।

पञ्चालेषु च वीरेषु हतः केनास्यनाथवत् ॥ ९

अतुल्यदर्शना पुत्र दर्शनस्य तवानघ ।

मन्दभाग्या गमिष्यामि ह्यक्तमद्य यमक्षयम्

विशालाक्षं सुकेशान्तं चारुवाक्यं सुगन्धि च

तव पुत्र कदा भूयो मुखं द्रक्ष्यामि निर्मग्नम् ॥

धिग्बलं भीमसेनस्य

धिकपार्थस्य धनुर्मताम् ।

धिग्वीर्यं वृष्णिवीराणां

पञ्चालानां च धिग्बलम् ॥ १२

अबलेमस्यापराधस्य ॥ १८ ॥ अभियान्ति रक्षिष्यन्ति ॥ २६ ॥

इति श्री० द्रो० वी० सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ७७ * स्वाध्याय-

मुक्ते ब्राह्मणी याचितारं, गौर्वाडारं, क्षिप्रान्तरमथा । दासं

शूरा, कर्मकारं तु वैश्या, शूरं स्ते त्वद्विधा राजपुत्री इत्यविकम्

७८

एतदिति ॥ १ ॥

धिकेकयांस्तथा चेदीन्
मत्स्यांश्चैवाथ सुज्जयान् ।
ये त्वां रणगतं वीरं
न शेकुरभिरक्षितुम् ॥ १३
अथ पद्म्यामि पृथिवीं
शून्यामिव हतत्विवम् ।
अभिमन्युमपश्यन्ती
शोकव्याकुललोचना ॥ १४
स्वकीयं वासुदेवस्य
पुत्रं गाण्डीवधन्वनः ।
कथं त्वाऽतिरथं वीरं
द्रक्ष्याम्यथ निपातितम् ॥ १५
यहोहि वृषितो वत्स स्तनौ पूर्णौ पिबाशु मे
अङ्गमारुह्य मन्दाया ह्यवृतायाश्च दर्शने ॥ १६
ह्यहो वीर दृष्टो नष्टश्च धनं स्वप्न इवासि मे ।
अहो ह्यनित्यं मानुष्यं जलबुद्बुदचञ्चलम् ॥ १७
इमां ते तरुणीं भार्यां तवाधिभिरभिप्लुताम्
कथं संधारयिष्यामि धिवत्सामिव धेनुकाम्
अहो ह्यकाले प्रस्थानं कृतवानसि पुत्रक ।
विहाय फलकाले मां सुपुत्रां तव दर्शने ॥ १९
नूनं गतिः कृतान्तस्य
प्राज्ञैरपि सुदुर्घिदा ।
यत्र त्वं केशवे नाथे
संग्रामेऽनाथवद्धतः ॥ २०
यज्वनां दानशीलानां
ब्राह्मणानां कृतात्मनाम् ।
चरितब्रह्मचर्याणां
पुण्यतीर्थावगाहिनाम् ॥ २१
कृतज्ञानां वदान्यानां गुरुशुश्रूषिणामपि ।
सहस्रदक्षिणानां च या गतिस्तामवाप्नुहि २२
या गतिरुपैष्यमानानां शूराणामनिवर्तिनाम्
हत्वाऽरीन्निहतानां च संग्रामे तां गतिं व्रज
गोसहस्रप्रदानां क्रतुदानां च या गतिः ।
नैवेशिकं चाभिमतं दत्तां या गतिः शुभा ॥
ब्राह्मणभ्यः शारण्येभ्यो
निधिं निदधतां च या ।

या चापि न्यस्तदण्डानां
तां गतिं व्रज पुत्रक ॥ २५
ब्रह्मचर्येण यां यान्ति मुनयः संशितव्रताः ।
एकपत्न्यश्च यां यान्ति तां गतिं व्रज पुत्रक
राज्ञां सुचरितैर्यां च गतिर्भवति शाश्वती ।
चतुराश्रमिणां पुण्यैः पावितानां सुरक्षितैः ॥
दीनानुकम्पिनां या च सततं संधिभागिनाम्
पैशुन्याच्च निवृत्तानां तां गतिं व्रज पुत्रक २८
व्रतिनां धर्मशीलानां गुरुशुश्रूषिणामपि ।
अमोघातिथिनां या च तां गतिं व्रज पुत्रक २९
कृच्छ्रेषु या धारयतामात्मानं द्यसनेषु च ।
गतिः शोकाग्निदग्धानां तां गतिं व्रज पुत्रक
मातापित्रोश्च शुश्रूषां कल्पयन्तीह ये सदा ।
स्वदारनिरतानां च या गतिस्तामवाप्नुहि ३१
ऋतुकाले स्वकां भार्यां
गच्छतां या मनीषिणाम् ।
परस्त्रीभ्यो निवृत्तानां
तां गतिं व्रज पुत्रक ॥ ३२
साम्राजे सर्वभूतानि पश्यन्ति गतमत्सराः ।
नारुतुदानां क्षमिणां या गतिस्तामवाप्नुहि ३३
मधुमांसनिवृत्तानां
मदाहंमात्स्याऽनुतात् ।
परोपतापत्यक्तानां
तां गतिं व्रज पुत्रक ॥ ३४
हीमन्तः सर्वशास्त्रज्ञा ज्ञानवृत्ता जितेन्द्रियाः ।
यां गतिं साधवो यान्ति तां गतिं व्रज पुत्रक
एवं धिलपतीं दीनां सुभद्रां शोककशिताम्
अन्वपद्यत पाञ्चाली वैरादिसहितां तदा ३६
ताः प्रकामं रुदित्वा च
विलप्य च सुदुःखिताः ।
उन्मत्तवत्तदा राजन्
विसंज्ञा न्यपतन् क्षितौ ॥ ३७
सोपचारस्तु कृष्णश्च दुःखितां भृशदुःखितः
सिक्ताभिसा समाश्वस्य तत्तदुक्ता हितं वचः
विसंज्ञकदपां रुदतीं मर्मविद्धां प्रवेपताम् ।
मगिनीं पुण्डरीकाक्ष इदं वचनमब्रवीत् ३९

नैवेशिकं सोपकरणं गृहम् नैवेशिकायेति पाठे गृहाश्रमोन्मुखाय विद्याव्रतज्ञाताय । अभिमतं विवाहोपयुक्तम् ॥ २४ ॥
न्यस्तदण्डानां निरस्त्राभिमानानां ' दण्डोऽस्त्री ल्युङ् पुमान् ' इत्युपक्रम्य ' वसे यमेऽभिमाने च ' इति मेदिनी ॥ २५ ॥
एकपत्न्यः पतिव्रताः ॥ २६ ॥

सुमद्रे मा शुचः पुत्रं
पाञ्चाल्याश्वासयोत्तराम् ।
गतोऽभिमन्युः प्रथितां
गतिं क्षत्रियपुङ्गवः ॥ ४०
ये चान्येऽपि कुले सन्ति पुरुषा नो वरानने
सर्वे ते तां गतिं यान्तु ह्यभिमन्योर्यशस्विनः

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि सुमद्राप्रविलापे
अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

७९

सञ्जय उवाच ।

ततोऽर्जुनस्य भवनं प्रविश्याप्रतिमं विभुः
स्पृष्ट्वाऽभः पुण्डरीकाक्षः स्थपिडले शुभलक्षणे
संतस्तार शुभां शय्यां द्रुमेवैदूर्यसज्जितः ।
ततो मालयेन विधिवद्वाजैर्गन्धैः सुमङ्गलैः २
अलं चकार तां शय्यां परिवार्यापुशोत्तमैः ।
ततः स्पृष्ट्वादेकं पार्थं विनीताः परिवारकाः
दर्शयन्तोऽन्तिके चकुर्नैशं त्रैयम्बरकं बलिम् ।
ततः प्रीतमनाः पार्थो गन्धमालयैश्च माधवम्
अलंकृत्योपहारां तं नैशं तस्मै न्यवेदयत् ।
स्मयमानस्तु गोविन्दः फाल्गुनं प्रत्यभाषत ।
सुप्यतां पार्थं मद्रं ते

कल्याणाय ब्रजाम्यहम् ।

स्थापयित्वा ततो द्वाः स्थान्

गोर्ध्वंश्चात्तापुधाक्षरान् ॥ ६

दाक्षकानुगतः श्रीमान् विवेश शिबिरं स्वकम् ।
शिरस्ये च शयने शुभ्रे बहुकृत्यं विचिन्तयन्
पार्थोऽयं सर्वं भगवान् शोकदुःखापहं विधिम्
द्वयदधात् पुण्डरीकाक्षस्तेजोयुतिविध्वनम् ८
योगमास्थाय युक्तात्मा सर्वेषामीश्वरेश्वरः ।
श्रेयस्कामः पृथुयशा विष्णुर्जिष्णुप्रियंकरः ९
न पाण्डवानां शिबिरे
कश्चित् सुष्वाप तां निशाम् ।

प्रजागरः सर्वैजं

ह्याविवेश विशांपते ॥ १०

पुत्रशोकाभिततेन प्रतिज्ञातो महात्मना ।
सहसा सिन्धुराजस्य वधो गाण्डीवधम्वना
तत् कथं नु महाबाहुर्वांसधिः परवीरहा ।
प्रतिज्ञां सफलां कुर्यादिति ते समविन्तयन् १२
कष्टं हीवं व्यवसितं पाण्डवेन महात्मना ।
स च राजा महावीर्यः पारयत्वर्जुनः सताम्
पुत्रशोकाभिततेन प्रतिज्ञा महतीं कृता ।
भ्रातरश्चापि धिकान्ता बहुलानि बलानि च
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सर्वं तस्मै निवेदितम् ।
स हत्वा सैन्धवं संख्ये पुनरेतु धनञ्जयः ॥
जित्वा रिपुगणांश्चैव पारयन्नर्जुनो व्रतम् ।
श्वोऽहत्वा सिन्धुराजं वै भूमकेतुं प्रवेक्ष्यति
न ह्यसावनृतं कर्तुमलं पार्थो धनञ्जयः ।
धर्मपुत्रः कथं राजा भविष्यति सुतेऽर्जुन ॥
तस्मिन् हि विजयः कृत्स्नः
पाण्डवेन समाहितः ।
यदि नोऽस्ति कृतं किञ्चि-
द्यदि दत्तं हुतं यदि ॥ १८
फलेन तस्य सर्वस्य सद्यसाञ्ची जयत्वरीन्
एवं कथयतां तेषां जयमाशंसतां प्रभो ॥ १९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टसप्ततितमोऽ-
ध्यायः ॥ ७८ ॥

७९

तत इति ॥ १ ॥ लाजिरक्षते ॥ २ ॥ तस्मै व्यम्ब-
काय ॥ ५ ॥ पार्थाय तादर्थ्ये चतुर्वां । तेजः प्रतापः ॥ ८ ॥

कृच्छ्रेण महता राजन् रजनी व्यत्यवर्तत ।
तस्यां रजन्यां मध्ये तु प्रतिबुद्धो जनार्दनः ॥
स्मृत्वा प्रतिज्ञां पार्थस्य दारुकं प्रत्यभाषत ।
अर्जुनेन प्रतिज्ञातमातेन हतबन्धुना ॥ २१
जयद्रथं वधिष्यामि श्वोभूत इति दारुक ।
तच्च दुर्योधनः श्रुत्वा मन्त्रिभिरन्वयिष्यति ॥

यथा जयद्रथं पार्थो

न हन्यादिति संयुगे ।

अक्षौहिण्यो हि ताः सर्वा

रक्षिष्यन्ति जयद्रथम् ॥ २३

द्रोणश्च सह पुत्रेण सर्वास्त्रविधिपारगः ।

एको वीरः सहस्राक्षो दैत्यदानवदर्पहा ॥

सोऽपि तं नोत्सहेताजौ

हन्तुं द्रोणेन रक्षितम् ।

सोऽहं श्वस्तत् करिष्यामि

यथा कुन्तीसुतोऽर्जुनः ॥ २५

अप्राप्तेऽस्तं दिनकरे हनिष्यति जयद्रथम् ।

न हि दारानमित्राणि ज्ञातयो न च बान्धवाः

कश्चिदन्यः प्रियतरः कुन्तीपुत्रान्ममार्जुनात् ।

अनर्जुनमिमं लोकं मुहूर्तमपि दारुक ॥ २७

उदीक्षितुं न शक्नोऽहं

भविता न च तत् तथा ।

अहं विजित्य तान् सर्वान्

सहसा सहयद्विपान् ॥ २८

अर्जुनार्थं हनिष्यामि सकर्णान् ससुयोधनान्

श्वो निरीक्षन्तु मे वार्यं त्रयो लोका महाहवे

धनञ्जयार्थं समरे पराक्रान्तस्य दारुक ।

श्वो नरेन्द्रसहस्राणि राजपुत्रशतानि च ॥

साश्वद्विपरथान्याजौ विद्रविष्यामि दारुक ।

श्वस्तां चक्रप्रमथितां द्रव्यसे नृपवाहिनीम् ॥

मया कुन्डेन समरे पाण्डुवार्यं निपातिताम् ।

श्वः सदेवाः सगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः

ज्ञास्यन्ति लोकाः सर्वे मां सुहृदं सद्यसाचिनः

यस्तं द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्तं चानु स मामनु ॥

इति संकल्प्यतां बुद्ध्या शरीरार्थं ममार्जुनः

यथा त्वं मे प्रभातायामस्यां निशि रथोत्तमम्

कल्पयित्वा यथाशास्त्रमादाय व्रज संयतः ।

गदां कौमोदकीं दिव्यां शक्तिं चक्रं धनुः शरान्

आरोप्य वै रथे स्तु सर्वोपकरणानि च ।

स्थानं च कल्पयित्वाऽथ रथोपस्थे ध्वजस्य मे

वैनतेयस्य वीरस्य समरे रथशोभिनः ।

छत्रं जाम्बूनदैर्जालैरकेज्वलनसम्पन्नैः ॥ ३७

विश्वकर्मकृतैर्दिदैरश्वानपि विभूषितान् ।

बलाहकं मेघपुष्पं शैथ्यं सुग्रीवमव च ॥ ३८

युक्तान् वाजिवरान् यत्तः कवची तिष्ठ दारुक

पाञ्चजन्यस्य निर्घोषमार्पमेणैव पूरितम् ॥ ३९

श्रुत्वा च भैरवं नादमुपेयास्त्वं जघेन माम् ।

एकाह्वाऽहममर्षं च सर्वदुःखानि चैव ह ॥ ४०

प्रातुः पैतृष्वसेयस्य द्यपनेष्यामि दारुक ।

सर्वोपार्थैर्यतिष्यामि यथा बीभत्सुराहवे ॥ ४१

पश्यतां धर्तराष्ट्राणां हनिष्यति जयद्रथम् ।

यस्य यस्य च बीभत्सुर्वर्षे यत्नं करिष्यति ।

आशंसि सारथे तत्र भविताऽस्य ध्रुवो जयः ॥ ४२

दारुक उवाच ।

जय एव ध्रुवस्तस्य कुत एव पराजयः ।

यस्य त्वं पुरुषद्वयात्र सारथ्यमुपजग्मिवान् ॥ ४३

एवं चैतत् करिष्यामि यथा मामनुशाससि ।

सुप्रभातामिमां रात्रिं जयाय विजयस्य हि ॥ ४४

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि कृष्णदारुकसंभाषणे

एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

सहसा बलेन ॥ २८ ॥ अनु अनुगतः ॥ ३३ ॥ आषमेण
कृममस्त्रप्रकारेण ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि

टीकायामेकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

८०

सञ्जय उवाच ।

कुन्तीपुत्रस्तु तं मन्त्रं स्मरन्नेव धनञ्जयः ।
प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन्मुमोहाचिन्त्यधिकम् ॥ १
तं तु शोकेन संतप्तं स्वप्ने कपिवरध्वजम् ।

आससाद् महातेजा ध्यायन्तं गरुडध्वजः ॥ २
प्रत्युत्थानं च कृष्णस्य
सर्वावस्थो धनञ्जयः ।

न लोपयति धर्मात्मा

भक्त्या प्रेम्णा च सर्वदा ॥ ३

प्रत्युत्थाय च गोविन्दं स तस्मा आसनं ददौ
न चासने स्वयं बुद्धिं बीभत्सुर्व्यदधात् तदा ॥

ततः कृष्णो महातेजा
जानन् पार्थस्य निश्चयम् ।

कुन्तीपुत्रमिदं वाक्य-

मासीनः स्थितमब्रवीत् ॥ ४

मा विषादे मनः पार्थ कृथाः कालो हि दुर्जयः
कालः सर्वाणि भूतानि नियच्छति परे विधौ
किमर्थं च विषादस्ते तद्ब्रूहि द्विपदां वर ।

न शोच्यं विदुषां श्रेष्ठ शोकः कार्यविनाशनः
यस्तु कार्यं भवेत् कार्यं कर्मणा तत् समाचर

हीनचेष्टस्य यः शोकः स हि शत्रुर्वेनञ्जय ॥ ८
शोचन्नन्दयते शत्रून् कशैयत्यपि बान्धवान् ।

क्षीयते च नरस्तस्माच्च त्वं शोचितुमर्हसि ॥
इत्युक्तो वासुदेवेन बीभत्सुरपराजितः ।

आवभाषे तदा विद्वानिदं वचनमर्थवत् ॥ १०
मया प्रतिज्ञा महती जयद्रथवधे कृता ।

श्वोऽस्मि हन्ता दुरात्मानं पुत्रमिति केशव ॥
मत्प्रतिज्ञाविघातार्थं धातुराष्ट्रैः किलाच्युत ।

पृष्ठतः सैन्यवः कार्यः सर्वैर्गुप्तो महारथैः ॥ १२
दश चैका च ताः कृष्ण अक्षौहिण्यः सुदुर्जयाः

हन्तावशेषास्तत्रेमा हन्त माधव संख्यया ॥ १३
ताभिः परिवृतः संख्ये सर्वैश्चैव महारथैः ।

कथं शक्येत संद्रष्टुं दुरात्मा कृष्ण सैन्यवः ॥
प्रतिज्ञापारणं चापि न अभिष्यति केशव ।

प्रतिज्ञायां च हीनायां कथं जीवति मन्त्रिभ्यः १५
दुःखोपायस्य मे वीर विकांक्षा परिवर्तते ।

कुतं च याति सविता तत् एतद्भवीम्यहम् १६
शोकस्थानं तु तच्छ्रुत्वा पार्थस्य द्विजकेतनः ।

संसृष्ट्यामस्ततः कृष्णः प्राङ्मुखः समवस्थितः
इदं वाक्यं महातेजा वभाषे पुष्करेक्षणः ।

हितार्थं पाण्डुपुत्रस्य सैन्यवस्य वधे कृती १८
पार्थ पाश्र्वापतं नाम परमार्थं सनातनम् ।

येन सर्वान् मुधे दैत्यान् जग्मे देवो महेश्वरः ॥
यदि तद्विदितं तेऽद्य श्वो हन्ताऽसि जयद्रथ ।

अथाज्ञातं प्रपद्यस्व मनसा वृषभध्वजम् ॥ २०
तं देवं मनसा ध्यात्वा ज्ञोषमास्य धनञ्जय ।

ततस्तस्य प्रसादात्स्वं भक्तः प्राप्स्यसि तन्महत
ततः कृष्णवचः श्रुत्वा संसृष्ट्यामो धनञ्जयः ।

भूमावासीन एकाग्रो जगाम मनसा भवम् २२
ततः प्रणिहितो ब्राह्मे सुहृत् शुभलक्षणे ।

आत्मानमर्जुनोऽपश्यद्गगने सहकेशवम् २३
पुण्यं हिमवतः पादं मणिमन्तं च पर्वतम् ।

ज्योतिर्मिश्रं समाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम्
वायुवेगगतिः पार्थः खं भेजे सहकेशवः ।

केशवेन गृहीतः स दक्षिणे धिमुना भुजे ॥ २५
प्रेक्षमाणो बहून् भावान् जगामाद्भुतदर्शनात्

उदीच्यां दिशि धर्मात्मा सोऽपश्यच्छ्रुतपर्वतं
कुधेरस्य विहारे च नलिनीं पद्मभूषिताम् ।

सरिच्छ्रेष्ठां च तां गङ्गां वीक्षमाणो बहूदकाम्
सदा पुष्पफलैर्वृक्षैरुपेतां स्फटिकोपलाम् ।

सिंहव्याघ्रसमाकीर्णं नानावृगसमाकुलाम्
पुण्याश्रमवतीं रम्यां मनोह्रां डजसेविताम् ।

मन्दरस्य प्रदेशांश्च किन्नरोद्गीतनादैतान् २९
हेमरूप्यमयैः शृङ्गेरौ नौषधिविदीपितान् ।

तथा मन्दारवृक्षैश्च पुष्पितैरुपशोभितान् ३०
क्षिप्रधांजनचयाकारं संप्राप्तः कालपर्वतम् ।

ब्रह्मसुहृन्नाद्यान्यास्तथा जनपदानपि ३१

८०

कुन्तीपुत्रस्त्विति ॥ १ ॥ परेऽर्ज्यभाविनि विधौ
विधाने नियच्छति प्रवर्तयति ॥ ६ ॥ न शोच्यं शोको नाच-

रणीयः ॥ ७ ॥ कार्यं कृत्यं कार्यं करणीयं भवेत् इत्यन्वयः
॥ ८ ॥ दुःखोपायस्य दुःखहारस्य प्रतिज्ञायाः विकांक्षा
विसंवादः परिवर्तते प्रतिभाति ॥ १६ ॥ प्रणिहितः समा-
हितमनाः ॥ २३ ॥

स तुङ्गं शतशृङ्गं च शर्यातिवनमेव च ।
 पुण्यमश्वशिरःस्थानं स्थानमाथर्वणस्य च ३२
 वृषदंशं च शैलेन्द्रं महामन्दरमेव च ।
 अश्वरोमिः समकीर्णं किन्नरैश्चोपशोभितम्
 तस्मिन् शैले व्रजन् पार्थः
 सकृष्णः समवैक्षत ।
 शुभैः प्रसन्नवैजुष्टां
 हेमधातुविभूषिताम् ॥ ३३
 चन्द्रदिमप्रकाशाङ्गीं
 पृथिवीं पुरमालिनीम् ।
 समुद्रांश्चाद्भुताकारा-
 नपश्यद्ब्रह्मलोकान् ॥ ३५
 वियद्द्यां पृथिवीं चैव
 तथा विष्णुपदं व्रजन् ।
 विस्मितः सह कृष्णेन
 क्षिप्तो बाण इवाभ्यगात् ॥ ३६
 ग्रहनक्षत्रसोमानां सूर्याद्योश्च समत्विषम् ।
 अपश्यत् तदा पार्थो ज्वलन्तमिव पर्वतम् ॥
 समासाद्य तु तं शैलं शैलाग्रे समवस्थितम् ।
 तपोनित्यं महात्मानमपश्यद्ब्रह्मभञ्जम् ३८
 सहस्रमिव सूर्याणां दीप्यमानं स्वतेजसा ।
 शूलिनं जिह्मं गौरं बलकलाजिनवाससम्
 नयनानां सहस्रैश्च विचित्राङ्गं महौजसम् ।
 पार्वत्या सहितं देवं भूतसहस्रैश्च भास्वरैः ४०
 गीतवादित्रसन्नादै-
 र्हास्यलास्यसमन्वितम् ।
 वल्गितास्फोटितोत्तुष्टैः
 पुण्यैर्गन्धैश्च सेवितम् ॥ ४१
 स्तूयमानं स्तवैर्दिव्यैश्चैषिभिर्ब्रह्मवादिभिः ।
 गोसातं सर्वभूतानामिष्वासधरमच्युतम् ४२
 वासुदेवस्तु तं दृष्ट्वा जगाम शिरसा क्षितिम्

पार्थेन सह धर्मात्मा गृणन् ब्रह्म सनातनम्
 लोकादि विश्वकर्माणमजमीशानमव्ययम्
 मनसः परमं योनिं खं वायुं ज्योतिषां निधिम्
 स्रष्टारं वारिधाराणां भुवश्च प्रकृतिं पराम् ।
 देवदानवयक्षाणां मानवानां च साधनम् ४५
 योगानां च परं धाम दृष्टं ब्रह्मविदां निधिम्
 चराचरस्य स्रष्टारं प्रतिहर्तारमेव च ॥ ४६
 कालकोपं महात्मानं शक्रसूर्यगुणोदयम् ।
 ववन्दे तं तदा कृष्णो बाह्मनोबुद्धिकर्मभिः ॥
 यं प्रपद्यन्ति विद्वांसः सुहृन्माध्यात्मपदैविणः ।
 तमजं कारणात्मानं जन्मतुः शरणं भवम् ॥ ४८
 अर्जुनश्चापि तं देवं भूयो भूयोऽप्यवन्दत् ।
 ज्ञात्वा तं सर्वभूतादिं भूतमव्ययमवोद्भवम् ४९
 ततस्तावागतौ दृष्ट्वा नरनारायणावुभौ ।
 सुप्रसन्नमनाः शर्वः प्रोवाच प्रहसन्निव ॥ ५०
 स्वागतं धो नरश्रेष्ठावुत्तिष्ठेतां गतकृमौ ।
 किं च वामीप्सितं वीरौ मनसः क्षिप्रमुच्यतां
 येन कार्येण संप्राप्तौ युवां तत्साधयामि किम्
 त्रियतामात्मनः श्रेयस्तत् सर्वं प्रददामि वाम्
 ततस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युत्थाय कृताञ्जली ।
 वासुदेवार्जुनौ सर्वं तुष्टुवाते महामती ॥ ५३
 भक्त्या त्वेन दिव्येन महात्मानाधनिन्दितौ
 कृष्णार्जुनावूचतुः ।
 नमो भवाय शर्वाय रुद्राय वरदाय च ।
 पशूनां पतये नित्यमुप्राय च कपदिने ॥ ५५
 महादेवाय भीमाय त्र्यम्बकाय च शान्तये ।
 ईशानाय मखप्राय नमोऽस्तबन्धकघातिने ५६
 कुमारगुरवे तुभ्यं नीलग्रीवाय वेधसे ।
 पिनाकिने हविष्याय सत्याय विभवे सदा ५७
 बिलोहिताय धूम्राय व्याधायानपराजिते ।
 नित्यनीलशिखण्डाय शूलिने दिव्यचक्षुषे ५८

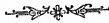
अथर्वणस्य मुनेः ॥ ३२ ॥ तथा च व्रजन् विष्णु-
 पदमाकाशमभ्यगादिलान्वयः ॥ ३६ ॥ लास्यं मूलम् ।
 वल्गितमितस्ततः प्रचारः । आस्फोटितं मुखाडम्बरः
 उत्तुष्टुच्चैः खनितम् ॥ ४१ ॥ लोकानामादिमुपादानम् विश्वं
 जगत्कर्म प्राप्यं यस्य । ईशानमप्रतिहतेच्छम् । अव्ययम-
 विकारम् । मनसः परमं प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणम् । योनिमुत्पत्ति-
 स्थानं च । ज्योतिषां तेजसां निधिमधिष्ठानम् ॥ ४५ ॥
 परां मूलभूतां प्रकृतिं प्रधानं साधनं सिद्धेर्निधानम् ॥ ४५ ॥
 योगानां योगदर्शिनां परं धाम परमाश्रयम् । दृष्टं साक्षाद्भूतं

ब्रह्मत्त्वं तद्विदां निधिं रहस्यम् ॥ ४६ ॥ काल इव कोपौ
 यस्य शक्तस्य गुणा ऐश्वर्यादयः सूर्यस्य गुणाः प्रतापादयः ।
 तेषामुद्यो यस्मात् ॥ ४७ ॥ कारणात्मानं कारणैकत्व-
 भावम् ॥ ४८ ॥ भवः सर्वप्रभुत्वात् । शर्वः संहरणात्
 ॥ ५५ ॥ शान्तिः शमप्रधानत्वात् ॥ ५६ ॥ हविष्यः
 हविष्ययोग्यत्वात् । सत्याय सदैकत्वभावत्वात् । विभुर्गोपक-
 र्त्वात् ॥ ५७ ॥ व्याधाय मृगहनत्वात् । द्विषादिद्वैतत्वाकर-
 णात् । अनान्द्राणिनः परजयतीति अनपराजितसर्वभूतोत्तम-
 त्वात् । नीलशिखण्डो नीलवैश्रवात् ॥ ५८ ॥

होत्रे पोत्रे त्रिनेत्राय व्याधाय वसुरेतसे ।
अचिन्त्यायाम्बिकाभर्त्रे सर्वदेवस्तुताय च ५९
वृषध्वजाय मुण्डाय जडिने ब्रह्मचारिणे ।
तप्यमानाय सलिले ब्रह्मण्यायाजिताय च ६०
विश्वामित्रे विश्वस्त्रजे विश्वमावृत्य तिष्ठते ।
नमो नमस्ते सेव्याय भूतानां प्रभवे सदा ६१
ब्रह्मयक्षाय सर्वाय शंकराय शिवाय च ।
नमोऽस्तु वाचस्पतये प्रजानां पतये नमः ॥ ६२

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनस्वप्ने

अज्ञीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

सञ्जय उवाच ।

ततः पार्थः प्रनञ्जात्मा प्राञ्जलिर्बृषभध्वजम्
ददृशौत्कुलनयनः समस्तं तेजसां निधिमम् ॥ १
तं चोपहारं सुकृतं नैशं नैत्यकमात्मना ।
ददर्श ज्यंभकाभ्याशे वासुदेवनिवेदितम् ॥ २
ततोऽभिपूज्य मनसा कृष्णं शर्वं च पाण्डवः
इच्छाम्यहं दिव्यमस्त्रमित्थापत शंकरम् ॥ ३
ततः पार्थस्य विश्वाय वरायै बचनं तदा ।
वासुदेवार्जुनौ देवः स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ४
स्वागतं वां नरश्रेष्ठौ विज्ञातं मनसेऽस्मिन्
येन कामेन संप्राप्तौ भवद्वां तं ददाम्यहम् ॥ ५
सरोऽमृतमयं दिव्यमभ्याशे शत्रुसूदनौ ।
तत्र मे तद्वज्रदिग्ध्यं शरश्च निहितः पुरा ॥ ६
येन देवारयः सर्वे मया शुचि निपातिताः ।
तत आनीयतां कृष्णौ सशरं धनुरुत्तमम् ॥ ७
तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ सर्वपारिषदैः सह
प्रस्थितौ तत्सरो दिग्ध्यं दिव्यैश्वर्यशतैर्युतम् ८
निर्दिष्टं यद्गुणाङ्केन पुण्यं सर्वार्थसाधकम् ।
तौ जग्मतुर्संभ्रान्तौ नरनारायणावृषी ॥ ९
ततस्तौ तत् सरो गत्वा सूर्यमण्डलसन्निभम्

नमो विश्वस्य पतये महतां पतये नमः ॥
नमः सहस्रशिरसे सहस्रभुजस्तुत्यवे ॥ ६३
सहस्रनेत्रपादाय नमोऽसंख्येयकर्मणे ।
नमो हिरण्यवर्णाय हिरण्यकवचाय च ।
भक्तानुकम्पिने नित्यं सिध्यतां नो वरः प्रभो
सञ्जय उवाच ।

एवं स्तुत्वा महादेवं वासुदेवः सहार्जुनः ॥
प्रसाद्यामास भवं तदा ह्यस्रोपलब्धये ॥ ६४

नागमन्तर्जले घोरं दृढशान्तेऽर्जुनाच्युतौ ॥ १०
द्वितीयं चापरं नागं सहस्रशिरसं वरम् ।
वमन्तं विपुला ज्वाला दृढशान्तेऽग्निवर्चसम् ॥
ततः कृष्णश्च पार्थश्च संस्पृश्यामः कृताञ्जली ।
तौ नागावुपतस्थान्ते नमस्यन्तौ वृषध्वजम् ॥ १२
गुणन्तौ वेदविद्वांसौ तद्ब्रह्म शतक्रद्वियम् ।
अप्रमेयं प्रणमतौ गत्वा सर्वात्मना भवम् ॥ १३
ततस्तौ रुद्रमाहात्म्यादित्वा रूपं महोरगौ
धनुर्बाणश्च शत्रुघ्नं तद्वद्वं समपद्यत ॥ १४
तौ तज्जगृहतुः प्रीतौ धनुर्बाणं च सुप्रभम् ।
आजगृहतुर्महात्मानौ ददतुश्च महात्माने ॥ १५
ततः पार्थावृषाङ्कस्य ब्रह्मचारी न्यवर्तत ।
पिंगाक्षस्तपसः क्षेत्रं बलवाचीललोहितः ॥ १६
स तद्ब्रह्म धनुःश्रेष्ठं तस्यौ स्थानं समाहितः ।
विचक्रपार्थ विधिवत्सशरं धनुरुत्तमम् ॥ १७
तस्य मौर्वी च मुष्टिं च
स्थानं चालक्ष्य पाण्डवः ।
ध्रुत्वा मन्त्रं भवप्रोक्तं
जप्राहाचिन्त्यविक्रमः ॥ १८

दक्षितः भावेन हवनशीलत्वात् वसुरेतोऽभ्युपेक्षात्
॥ ५९ ॥ मुण्डो दक्षितत्वात् । ब्रह्मचारी रेतोविधारणात्
॥ ६० ॥ भूतानां प्राणिनां प्रमथादीनाम् ॥ ६१ ॥ ज्यं-
भको वेदपूर्णमुखत्वात् सर्वः सर्वस्वरूपत्वात् । शिवो मोक्षहेतु-
त्वात् । वाचस्पतिर्वाच्यप्रवर्तनात् ॥ ६२ ॥ सहस्रभुजाय
मृत्स्वे च मन्त्र्ये इति पाठः ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते

द्रोणपर्वणि टीकायामज्ञीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

तत इति ॥ १ ॥ आत्मना सुकृतं सुकल्पितम् २ ॥
द्वन्द्वं युगलम् ॥ १४ ॥ नीललोहितः भगवतोऽपरा तनुः
॥ १६ ॥ स्थानं स्थापनक्रमः ॥ १७ ॥ जप्राह मनसि कृत-
वान् ॥ १८ ॥

स सरस्वयेव तं बाणं सुमोक्षातिबलः प्रभुः ।
चकार च पुनर्वीरस्तस्मिन् सरसि तद्वनुः ॥
ततः प्रीतं भवं ज्ञात्वा स्मृतिमानर्जुनस्तदा ।
वरमारण्यके दत्तं दर्शनं शंकरस्य च ॥ २०
मनसा चिन्तयामास तन्मे संपद्यतामिति ।
तस्य तन्मतमाज्ञाय प्रीतः प्रादाहरं भवः ॥
तच्च पाशुपतं धोरं प्रतिज्ञायाश्च पारणम् ।

ततः पाशुपतं दिव्यमवाप्य पुनरीश्वरात् ॥
संहृष्टोऽपि दुर्धर्षः कृतं कार्यममन्यत ।
ववन्दुश्च संहृष्टो शिरोभ्यां तं महेश्वरम् ॥
अनुज्ञातौ क्षणे तस्मिन् भवेनार्जुनकेशवौ ।
प्राप्तौ स्वशिविरं वीरौ मुदा परमया युतौ ॥
तथा भवेनानुमतौ महासुरनिधातिना ।
इन्द्राविष्णु यथा प्रीतौ जमस्य वधकांक्षिणौ

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनस्य पुनः पाशुपतास्त्रप्राप्तौ
एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

सञ्जय उवाच ।

तयोः संवदतोरेवं कृष्णदारुकयोस्तथा ।
साऽत्यगाद्रजनी राजन्वय राजाऽन्वबुध्यत ।
पठन्ति पाणिखनिका मागधा मधुपर्किकाः ।
वैतालिकाश्च सूताश्च तुष्टुवुः पुरुषर्षभम् ॥ २
नर्तकाश्चाप्यनुत्यन्त जगुगातानि गायकाः ।
कुरुवंशस्तवाथानि मधुरं रक्तकण्ठिनः ॥ ३
मृदंगा हार्श्वरा मेर्यः पणवानकगोमुखाः ।
आडम्बराश्च शंखाश्च दुन्दुभ्यश्च महाखनाः
एवमेतानि सर्वाणि तथान्यान्यपि भारत ।
वाद्यन्ति सुसंहृष्टाः कुशलाः साधुशिक्षिताः
स भेषसमनिर्घोषो महान् शब्दोऽस्पृशाद्विषम्
पार्थिवप्रवरं सुप्तं युधिष्ठिरमबोधयत् ॥ ६
प्रतिबुद्धः सुखं सुप्तो महाहं शयनोत्तमे ।
उत्थायावश्यकार्यायै ययौ ज्ञानगृहं नृपः ॥ ७
ततः शुक्लाम्बराः स्नातास्तरुणाः शतमष्ट च
स्नापकाः काञ्चनैः कुम्भैः पूर्णैः समुपतस्त्रिरे
भद्रासने सुपविष्टः परिधायाम्बरं लघु ।
सखौ चन्दनसंयुक्तैः पानीयैरभिमन्त्रितैः १
उत्सादितः कपायेण बलवन्निः सुशिक्षितैः ।

आमुतः साधिवासेन जलेन स सुगन्धिना १०
राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीषं शिथिलार्पितम्
जलक्षयनिमित्तं धै धेययामास मूर्धनि ॥ ११
हरिणा चन्दनेनाङ्ग-
मुपलिप्य महाभुजः ।
सगर्वो बालिष्ठवसनः
प्राङ्मुखः प्राञ्जलः स्थितः ॥ १२
जजाप जप्यं कौन्तेयः सतां मार्गमनुष्ठितः ।
तन्नाशिशरणं दत्तं प्रविधेश विनीतवत् ॥ १३
समिद्धिः सपवित्राभिरग्निमाहुतिमिस्तथा ।
मन्त्रपूताभिरर्चित्वा निश्चकाम गृहात् ततः ॥
द्वितीयां पुरुषव्याघ्रः कक्ष्यां निर्गम्य पार्थिवः
ततो वेदविदो घृक्षानपश्यद्वाह्वर्णमानः ॥ १५
दान्तान् वेदमन्त्रातान् स्नातानवभृथेषु च ।
सहस्राणुचरान् सौरान् सहस्रं चाष्ट चापरान्
अक्षतैः सुमनोभिश्च वाचयित्वा महाभुजः ।
तान् द्विजान् मधुसर्पिर्भ्यां फलैः श्रेष्ठैः सुमंगलैः
प्रादात् काञ्चनमैकैकं निष्कं धिप्राय पाण्डवः
अलंकृतं चाश्वशतं वासांसीष्टाश्च दक्षिणाः १८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकाशीतितमोऽ-
ध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

तयोरिति ॥ १ ॥ मधुपर्किकाः मांगल्योपस्थापकाः
पाणिखनिका हस्तेन तालस्पर्शनं कुर्वते । मधुपर्किकाः मधुपर्क-
समये पठन्ति इति देवबोध ॥ २ ॥ रक्तकण्ठिनो रक्तस्वराः

॥ ३ ॥ हार्श्वरा सिद्धिकाः भेय्यो बृहद्वक्त्राः पणवा मुरजाः
आनकाः पट्टाः । गोमुखाः प्राणवाः । आडम्बराश्च
क्षुद्रपट्टाः दुन्दुभ्यो वक्त्राः ॥ ४ ॥ भद्रासने चतुःसमासने
॥ ५ ॥ कपायेण सर्वोपस्थादिकत्वेन ॥ १० ॥ अङ्गिष्ठम-
मुपहतं वसनं यद्वत् ॥ १२ ॥ दीप्तं ज्वलदग्निम् ॥ १३ ॥
सौरान् सूर्योपासकान् ॥ १५ ॥

तथा गाः कपिला दोग्ध्रीः
 सवत्साः पाण्डुनन्दनः ।
 हेमशृङ्गा रौप्यश्वरा
 दत्त्वा तेभ्यः प्रदक्षिणम् ॥ १९
 खस्तिकान् वर्धमानांश्च
 नन्धावर्तांश्च काञ्चनान् ॥
 माल्यं च जलकुम्भांश्च
 उवलितं च हुताशनम् ॥ २०
 पूर्णान्यक्षतपात्राणि रुचकं रोचनास्तथा ।
 खलंरुताः शुभाः कन्या दधिसर्पिमधूदकम्
 मङ्गलान् पक्षिणश्चैव
 यच्चान्यदपि पूजितम् ।
 दद्याद्दृष्ट्वा च कौन्तेयो
 बाह्यां कक्ष्यां ततोऽगमत् ॥ २२
 ततस्तस्यां महाबाहोस्तिष्ठतः परिचारकाः
 सौवर्णं सर्वतोमद्रं मुक्ताधैदूर्यमण्डितम् ॥
 परार्ध्यास्तरणास्तीर्णां सोत्तरच्छदशृङ्गिणम् ।
 विश्वकर्मकृतं दिव्यमुपज-हर्वरासनम् ॥ २४
 तत्र तस्योपविष्टस्य भूषणानि महात्मनः ।
 उपाज-हर्महाहाणि प्रेष्याः शुभ्राणि सर्वशः

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि युधिष्ठिरसञ्ज्ञतायां
 ऋषीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

सञ्ज्ञ उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो राजा प्रतिनन्द्य जनार्दनम्
 उवाच परमप्रीतः कौन्तेयो देवकीसुतम् ॥ १
 सुखेन रजनीं व्युष्टा कश्चित्ते मधुसूदन ।
 कश्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि तवाच्युत
 वासुदेवोऽपि तद्युक्तं पर्यष्टुच्छुयुधिष्ठिरम् ।
 ततश्च प्रकृतीः क्षत्ता न्यवेदयदुपाक्षिताः ॥ ३
 अनुज्ञातश्च राजा स प्रावेशयत तं जनम् ।

विराटं भीमसेनं च धृष्टद्युम्नं च सात्याकिम्
 चेदिपं धृष्टकेतुं च द्रुपदं च महारथम् ।
 शिखण्डिनं यमौ चैव चेकितानं सकेकयम्
 युयुत्सुं चैव कौरव्यं पाञ्चाल्यं चोत्तमौजसम्
 युधामन्युं सुबाहुं च द्रौपदेयांश्च सर्वशः ॥ ६
 एते चान्ये च बहवः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ।
 उपतस्थुर्महात्मानं विधिगुञ्जासने ध्रुमे ॥ ७

प्रदक्षिणं कृत्वेति शेषः ॥ १९ ॥ स्वस्तिकानालिङ्गनानि
 वर्धमानान् शरावान् नन्धावर्तान् संपुटितावर्षपात्राणि ॥ २०
 रुचकं मातुलङ्गकम् ॥ २१ ॥ विश्वकर्मकृतं विश्वकर्मप्रणीतेन
 विधिना निर्मितम् ॥ २४ ॥ बन्धमानः स्तब्धमानः स्तुलभस्य
 वदे रूपम् ॥ २८ ॥ शुद्धान्तं कक्ष्याभ्यन्तरम् ॥ ३१ ॥ स्वागते-
 द्रो० ८

नाप्रतिबन्धगमनेन ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोण-
 पर्वणि टीकायां ऋषीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

तत इति ॥ १ ॥

एकस्मिन्नासने वीराबुपविष्टी महाबली ।
कृष्णश्च युयुधानश्च महात्मानौ महाद्युती ॥ ८
ततो युधिष्ठिरस्तेषां श्रृण्वतां मधुसूदनम् ।
अब्रवीत् पुण्डरीकाक्षमाभाष्य मधुरं वचः ॥
एकं त्वां वयमाश्रित्य सहस्राक्षमिवामराः ।
प्रार्थयामो जयं युद्धे शाश्वतानि सुखानि च

त्वं हि राज्यविनाशं च
द्विषद्भिश्च निराक्रियाम् ।

क्लेशाश्च विविधान् कृष्ण
सर्वास्तानपि वेद नः ॥ ११

त्वयि सर्वेश सर्वेषामस्माकं भक्तवत्सल ।
सुखमायत्तमत्यर्थं यात्रा च मधुसूदन ॥ १२
स तथा कुरु वाण्येय यथा त्वयि मनो मम ।
अर्जुनस्य यथा सत्या प्रतिज्ञा स्याच्चिकीर्षिता
स भवांस्तारयत्यस्मादुःखामर्षमहार्णवात् ।
पारंतितीर्षतामद्य प्लवो नो भव माधव ॥
न हि तत् कुरुते संख्ये रथी रिपुवधोद्यतः ।
यथा वै कुरुते कृष्ण सारथिर्यत्नमाश्रितः ॥
यथैव सर्वास्वापस्तु पासि वृष्णीजनार्दन ।
तथैवास्मान् महाबाहो वृजिनाब्राह्ममहसि ॥
त्वमगाधेऽप्लवे मग्नान् पाण्डवान् कुरुसागरे
समुद्धर प्लवो भूत्वा शंख-चक्र-गदाधर ॥ १७
नमस्ते देवदेवेश सनातन विशातन ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये
व्यदतीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

सञ्जय उवाच ।

तथा तु वदतां तेषां प्रादुरासीद्धनञ्जयः ।
दिदृक्षुर्मरुतश्रेष्ठं राजानं समुद्वहणम् ॥ १
तं निविष्टं ध्रुमां कक्ष्यामभिवन्द्याग्रतः स्थितम्
तमुत्थायाजुनं प्रेम्णा सखजे पाण्डुवर्षभः ॥ २
सूर्ध्वं चैनमुपाश्रय परिष्वज्य च बाहुना ।

निराक्रियामपसारणम् ॥ ११ ॥ यात्रा स्थितिः ॥ १२ ॥
वृजिनात् व्यसनात् ॥ १६ ॥ सनातन अनादिनिबन्ध
विशातन संहर्तः कृष्ण संसारकर्षक पुष्पोत्तम परात्मन्
॥ १८ ॥ युद्धशौण्डः युद्धप्रवीणः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते

विष्णो जिष्णो हरे कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम १८
नारदस्त्वां समाचक्ष्यौ पुराणश्रुतिसत्तमम् ।
वरदं शार्ङ्गिणं श्रेष्ठं तत् सत्यं कुरु माधव ॥ १९
इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षो धर्मराजेन संसदि ।
तौयमेवस्त्वनो वाग्मी प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥

वासुदेव उवाच ।

सामरेष्वपि लोकेषु सर्वेषु न तथाविधः ।
शरासनधरः कश्चिद्यथा पार्थो धनञ्जयः ॥ २१
वीर्यवानस्त्रसंपन्नः पराक्रान्तो महाबलः ।
युद्धशौण्डः सदामर्षो तेजसा परमो नृणाम्
स युवा वृषभस्कन्धो दीर्घबाहुर्महाबलः ।
सिंहर्षभगतिः श्रीमान् द्विपतस्ते हनिष्यति
अहं च तत्करिष्यामि यथा कुन्तीसुतोऽर्जुनः
धातैराष्ट्रस्य सैन्यानि धक्ष्यत्यग्निरिवेन्धनम्
अद्य तं पापकर्माणं क्षुद्रं सौमद्रघातिनम् ।
अपुनर्दर्शने मार्गभिर्गुप्तेः क्षेप्यतेऽर्जुनः ॥
तस्याद्य गृध्राः द्येनाश्च चण्डगोमायवस्तथा
भक्षयिष्यन्ति मांसानि ये चान्ये पुरुषादकाः
यद्यस्य देवा गोक्षारः सेन्द्राः सर्वे तथाऽप्यसौ
राजधानीं यमस्याद्य हतः प्राप्स्यति संकुले
निहृत्य सैन्धवं जिष्णुरद्य त्वामुपयास्यति ।
विशोको विज्वरो राजन् भव भूतिपुरस्कृतः

आशिषः परमाः प्रोच्य स्मयमानोऽभ्यभाषत
व्यक्तमर्जुनसंग्रामे ध्रुवस्ते विजयो महान् ।
यादृग्गृपा च ते च्छाया प्रसन्नश्च जनादनः ॥ ४
तमब्रवीत् ततो जिष्णुर्महदाश्चर्यमुत्तमम् ।
दृष्टवानस्मि भद्रं ते केशवस्य प्रसादजम् ॥ ५

द्रोणपर्वणि टीकायां व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

तथेति ॥ १ ॥

ततस्तत्कथयामास यथा दृष्टं धनक्षयः ।
 आश्वासनार्थं सुहृदां व्यम्बकेण समागमम् ६
 ततः शिरोभिरवानं स्पृष्टा सर्वे च विस्मिताः
 नमस्कृत्य वृषाङ्गाय साधु साधिवत्यथावृणु ७
 अनुज्ञातास्ततः सर्वे सुहृदो धर्मसुनुना ।
 त्वरमाणाः सुसज्जदा दृष्टा युद्धाय निर्ययुः ८
 अभिवाद्य तु राजानं युयुधानाच्युतार्जुनाः ।
 दृष्ट्वा विनिर्ययुस्ते धैर्यं युधिष्ठिरनिवेशनात् ९
 रथैर्नकेन दुर्धर्षौ युयुधानजनादौ नौ ।
 जग्मतुः सहितौ वीरावर्जुनस्य निवेशनम् १०
 तत्र गत्वा दृष्टीकेशः कल्पयामास सुतवत्
 रथं रथवरस्याजौ वानरर्षमलक्षणम् ॥ ११
 स मेघसमनिर्घोषस्तस्माज्जनसप्रभः ।
 बभौ रथवरः क्लृप्तः शिशुर्दिवसकृत्तया ॥ १२
 ततः पुरुषशार्दूलः सज्जं सज्जपुरःसरः ।
 कृताङ्गिकाय पार्याय न्यवेदयत् तं रथम् ॥ १३
 तं तु लोकवरा पुंसां किरीटी हेमवर्मभृत् ।
 चापबाणधरो बाहू प्रदक्षिणमवर्तत ॥ १४
 तपोविद्यावयोवृद्धैः क्रियावर्जिजितेन्द्रियैः ।
 स्तूयमानो जयाशीर्भिरारुरोह महारथम् ॥ १५
 जैत्रैः सांग्रामिकैर्मन्त्रैः पूर्वमेव रथोत्तमम् ।
 अभिमन्त्रितमर्चिष्मानुदयं भास्करो यथा ॥ १६
 स रथे रथिनां श्रेष्ठः काञ्चने काञ्चनावृतः ।
 विजयौ विमलोर्ध्वमान् मेराविव दिवाकरः
 अन्वारुरुहतुः पार्थ युयुधानजनादौ नौ ।
 दद्यात्तैर्यज्ञमायान्तं यथेन्द्र देवमश्विनौ ॥ १८
 अथ जग्राह गोविन्दो रश्मिग्राहमविदां वरः
 मातलिवांसवस्येव वृषं हन्तुं प्रयास्यतः ॥ १९
 स ताभ्यां सहितः पार्थ रथप्रवरमास्थितः ।
 सहितो बुधशुक्राभ्यां तमो निघ्नन् यथा शरी
 सैन्धवस्य वचं प्रेप्सुः प्रयातः शत्रुपूगहा ।
 सहांबुषातिभिर्नाभ्यां यथेन्द्रस्तारकामथे ॥ २१
 ततो वादित्रानिर्वैषीर्माण्ड्यैश्च स्तवैः शुभैः ।
 प्रयान्तमर्जुनं वीरं मागधात्रैव तुष्टुतुः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनवाक्ये

चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

॥ समाप्तं प्रतिज्ञापर्व ॥

सजयाशीः सपुण्याहः सुतमागधनिःस्वनः
 युक्तो वादित्रघोषेण तेषां रतिकरोऽभवत् २३
 तमनुप्रयतो वायुः पुण्यगन्धवहः शुभः ।

ववौ संहर्षयन् पार्थ

द्विषतश्चापि शोषयन् ।

ततस्तस्मिन् क्षणे राजन्

विविधानि शुभानि च ॥ २४

प्रादुरासज्जिमित्तानि

विजयाय बहूनि च ।

पाण्डवानां त्वदीयानां

विपरीतानि मारिष ॥ २५

दृष्ट्वाऽर्जुनो निमित्तानि

विजयाय प्रदक्षिणम् ।

युयुधानं महत्प्रास-

मिदं वचनमब्रवीत् ॥ २६

युयुधानाय युद्धे मे दृश्यते विजयो ध्रुवः

यथा हीमानि लिगानि दृश्यन्ते शिनिपुङ्ख

सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र सैन्धवको नृपः

यियासुर्यमलोकाय मम वीर्यं प्रतीक्षते ॥ २८

यथा परमकं कृत्यं सैन्धवस्य वधो मम ।

तथैव सुमहत्कृत्यं धर्मराजस्य रक्षणम् ॥ २९

स त्वमद्य महाबाहो राजानं परिपालय ।

यथैव हि मया गुप्तस्त्वया गुप्तो भवेत्तथा ३०

न पश्यामि च तं लोके यसत्वां युद्धे पराजयेत्

वासुदेवसमं युद्धे स्वयमप्यमरेश्वरः ॥ ३१

त्वयि चाहं पराश्वस्तः प्रयुक्ते वा महारथे ।

शत्रुर्यां सैन्धवं हन्तुमनपेक्षो नरर्वम ॥ ३२

मय्यपेक्षा न कर्तव्या कथाञ्चिदपि सात्त्वत ।

राजस्येव परा गुप्तिः कार्या सर्वात्मना त्वया

न हि यत्र महाबाहुर्वासुदेवो व्यवस्थितः ।

किञ्चिदप्यद्यते तत्र यद्वाहमपि च ध्रुवम् ३३

एवमुक्त्वा पार्थेन सात्त्विकः परवीरहा ।

तथेत्युक्त्वाऽगमत् तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ३४

शिशुर्दिवसकृत् बालः सूर्यः सज्जपुरःसरः सामग्रीसमप्रः
 ॥ १२ ॥ मेरावुदयशैव मनोमुकलायैषु सुखसंवेदनं भवति
 ॥ १७ ॥ प्रयतो मन्दः ॥ २३ ॥ प्रदक्षिणं कन्दोर्ध्ववर्तिनम्

॥ २६ ॥ अपेक्षा अनुरोधः ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते
 द्रोणपर्वणि टीकायां चतुस्शीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

जयद्रथवधपर्व ५

८५

धृतराष्ट्र उवाच ।

अबोभूते किमकार्षुस्ते दुःखशोकसमन्विताः
 अभिमन्यौ हते तत्र के वाऽप्युध्यन्त मामकाः
 जानन्तस्तस्य कर्माणि कुरुवः सत्यसाचिनः
 कथं तत्किद्विषं कृत्वा निर्भया ब्रूहि मामकाः
 पुत्रशोकाभिसेतसं कुरुं मृत्युमिवान्तकम् ।
 आयान्तं पुरुषद्वयात्र कथं ददृशुराहवे ॥ ३
 कपिराजध्वजं संख्ये विधुन्वानं महद्धनुः ।
 दृष्ट्वा पुत्रपरिधूनं किमकुर्वत मामकाः ॥ ४
 किं नु सञ्जय संग्रामे वृत्तं दुर्योधनं प्रति ।
 परिदेवो महानघ धृतो मे नाभिनन्दनम् ॥ ५
 बभूवुर्ये मनोग्राह्याः

शब्दाः श्रुतिसुखावहाः ।

न श्रूयन्तेऽद्य सर्वे ते

सैन्यवस्य निवेशने ॥ ६

स्तुवतां नाद्य श्रूयन्ते पुत्राणां शिबिरे मम ।
 सूतमागधसहानां नर्तकानां च सर्वेशः ॥ ७
 शब्देन नादिताऽभीक्ष्णमभवद्यत्र मे श्रुतिः ।
 दीनानामथ तं शब्दं न शृणोमि समीरितम्
 निवेशने सत्यधृतेः सोमदत्तस्य सञ्जय ।
 आसीनोऽहं पुरा तात शब्दमश्रौषमुत्तमम् ॥ ९
 तदद्य पुण्यहीनोऽहमार्तस्त्ररिनादितम् ।
 निवेशनं गतोऽहं पुत्राणां मम लक्ष्ये ॥ १०
 विविशते दुर्मुखस्य चित्रसेनविकर्णयोः ।
 अन्येषां च सुतानां मे न तथा श्रूयते ध्वनिः ॥ ११
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैद्या

यं शिष्याः पर्युपासते ।

द्रोणपुत्रं महेष्वासं

पुत्राणां मे परायणम् ॥ १२

वितण्डालापसंलापैर्द्धुतवादित्रवादितैः ।
 गीतैश्च विविधैरिष्टै रमते यो दिवानिशम्
 उपास्यमानो बहुभिः कुरुपाण्डवसात्वतैः ।
 सूत तस्य गृहे शब्दो नाद्य द्रौण्येय्या पुरा ॥ १४

८५

अबोभूते इति ॥ १ ॥ पुत्रपरिधूनं पुत्रवधुःस्मितम्
 ॥ ४ ॥ यत्रेति तृतीयायै सप्तमी ॥ ८ ॥ स्वपक्षस्थापन-

द्रोणपुत्रं महेष्वासं गायना नर्तकाश्च ये ।
 अत्यर्थमुपतिष्ठन्ति तेषां न श्रूयते ध्वनिः ॥ १५

विन्दानुविन्दयोः सायं
 शिबिरे यो महाध्वनिः ॥ १६

श्रूयते सोऽद्य न तथा
 केकयानां च वैश्वसु ।

नित्यं प्रमुदितानां च
 तालगीतस्वनो महान् ॥ १७

नृत्यतां श्रूयते तात गणानां सोऽद्य न स्वनः ॥
 समतंतून वितन्वाना याजका यमुपासते ॥ १८

सौमदत्ति श्रुतिनिधि तेषां न श्रूयते ध्वनिः ।
 ज्याघोषो ब्रह्मघोषश्च तोमरासिरयध्वनिः ॥ १९

द्रोणस्यासीदधिरतो गृहे तं न शृणोम्यहम्
 नानादेशसमुत्थानां गीतानां योऽभवत्स्वनः

वादित्रनादितानां च
 सोऽद्य न श्रूयते महान् ॥

यदा प्रभृत्युपप्लव्या-
 च्छान्तिमिच्छन् जनार्दनः ॥ २१

आगतः सर्वभूतानामनुकम्पार्थमच्युतः ।
 ततोऽहमद्यं सूत मन्दं दुर्योधनं तदा ॥ २२

वासुदेवेन तीर्थेन पुत्र संशाम्य पाण्डवैः ।
 कालप्राप्तमहं मन्ये मा त्वं दुर्योधनातिगाः

शमं चेद्याचमानं त्वं
 प्रत्याख्यास्यसि केशवम् ।

हितार्थमभिजल्पन्तं
 न तवास्ति रणे जयः ॥ २४

प्रत्याचष्ट स दाशार्हसृपभं सर्वधन्विनाम् ।
 अनुनेयानि जल्पन्तमनयास्त्रान्वपद्यत ॥ २५

ततो दुःशासनस्यैव कर्णस्य च मतं द्वयोः ।
 अन्ववर्तत मां हित्वा कृष्टः कालेन दुर्मतिः

हीनः प्रतिपक्षे प्रतिक्षेपो वितंडा, आलापो भाषणम् ।
 संलापो मिथोभाषणम् ॥ १३ ॥ गणानां सहानाम्
 ॥ १८ ॥ तीर्थेन निदानेन उपायेन वा । कालप्राप्तं समयो-
 चितम् ॥ २३ ॥ अनुनेयानि अनुकूलानि ॥ २५ ॥

न ह्यहं हृतमिच्छामि
विदुरो न प्रशंसति ।
सैन्यधर्मा नेच्छति हृतं
भीष्मो न हृतमिच्छति ॥ २७
शल्यो भूरिश्रवाश्चैव
पुरुमित्रो जयस्तथा ।
अश्वत्थामा कृपो द्रोणो
हृतं नेच्छन्ति सञ्जय ॥ २८
यतेषां मतमादाय यदि वर्तते पुत्रकः ।
सञ्ज्ञातिमित्रः ससुहृदिनं जीवेदनामयः २९
ऋक्षणा मधुरसंभाषा
ज्ञातिवन्धुप्रियंवदाः ।
कुलीनाः संमताः प्राज्ञाः
सुखं प्राप्स्यन्ति पाण्डवाः ॥ ३०
धर्मापेक्षी नरो नित्यं सर्वत्र लभते सुखम् ।
प्रेत्यभावे च कल्याणं प्रसादं प्रतिपद्यते ॥ ३१
अहोस्ते पृथिवीं भोक्तुं समर्थाः साधनेऽपि च
तेषामपि ससुद्रागता पितृपैतामही मही ॥ ३२
निजुज्यमानाः स्वास्यन्ति
पाण्डवा धर्मवर्त्मनि ।
सन्ति मे ज्ञातयस्तात
येषां श्रोष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ३३
शल्यस्य सोमदत्तस्य भीष्मस्य च महात्मनः
द्रोणस्याथ विकर्णस्य बालहीकस्य कृपस्य च
अन्येषां चैव वृद्धानां भरतानां महात्मनाम्
त्वदर्षे ब्रुवतां तात करिष्यन्ति वचो हि ते ॥
कं वा त्वं मन्यसे तेषां
यस्तान् ब्रूयादतोऽन्यथा ।
कृष्णो न धर्मं सञ्जहात्
सर्वं ते हि तदन्वयाः ॥ ३६
मयाऽपि चोक्तास्ते वीरा
वचनं धर्मसंहितम् ।
नान्यथा प्रकरिष्यन्ति
धर्मात्मानो हि पाण्डवाः ॥ ३७
इत्यहं विलपन् सुत
बहुशः पुत्रमुक्तवान् ।
न च मे श्रुतवान् मृदो
मन्ये कालस्य पर्ययम् ॥ ३८

वृकोदराजुनी यत्र वृष्णिवीरश्च सान्त्वयिः ।
उत्तमौजाश्च पाञ्चाल्यो युधामन्युश्च दुर्जयः ॥
धृष्टद्युम्नश्च दुर्घर्षः शिखण्डौ चापराजितः ।
अरुमकाः केकयाश्चैव क्षत्रधर्मा च सीमकिः
क्षैद्यश्च चेकिनातश्च पुत्रः काश्यपश्च चाभिभूः
द्रौपदेया विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४१
यमौ च पुरुषव्याघ्रौ
मन्वी च मधुसूदनः ।
क एतान् जातु दुष्येत
लोकोऽस्मिन् वै जिजीविषुः ॥ ४२
दिव्यमस्त्रं विकुर्याणान्
प्रसेह्या परान् मम ।
अन्यो दुर्योधनात् कर्णा-
च्छकुनेश्चापि सौबलात् ॥ ४३
दुःशासनचतुर्थानां नान्यं पश्यामि पञ्चयम् ।
येषाममीपुहस्तः स्याद्विष्वक्सेनो रथे स्थितः
सबद्धश्चाजुनो योद्धा तेषां नास्ति पराजयः
तेषामथ विलापानां नायं दुर्योधनः स्मरेत् ॥
हतौ हि पुरुषव्याघ्रौ भीष्मद्रोणौ त्वमात्य वै
तेषां विदुरवाक्यानां मुक्तानां दीर्घदर्शनात्
दृष्ट्वा फलनिर्वृत्तिं मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
सेनां दृष्ट्वाऽभिभूता मे शैवेयान्जुनेन च ॥ ४४
शून्यान् दृष्ट्वा रथोपस्थान्
मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
हिमात्मन्ये यथा कथं
शुष्कं वातेरितो महान् ॥ ४८
अग्निर्देहस्तथा सेनां माभिकां स धनञ्जय ।
आत्रक्ष्व मम तत्सर्वं कुरालो ह्यसि सञ्जय ४९
यदुपायात् सायान्हे
कृत्वा पार्थस्य कलिबधम् ।
अभिमन्यौ हते तात
कथमासीन्मनो हि वः ॥ ५०
न जातु तस्य कर्माणि युधि गाण्डीवधन्वनः
अपकृत्य महत्तात सोढुं शक्यन्ति मामकाः ५१
किन्तु दुर्योधनः कृत्यं कर्णः कृत्यं किमब्रवीत्
दुःशासनः सौबलश्च तेषामेवं गतेष्वपि ॥ ५२
सर्वेषां समवेतानां पुत्राणां मम सञ्जय ।
यद्गच्छं तात संग्रामे गन्दस्यापनयैर्भृशम् ॥ ५३

ऋक्षणा कृजवः ॥ ३० ॥ साधने स्वीकरणे ॥ ३२ ॥
दीर्घदर्शनादनागतसुसन्धानात् ॥ ४६ ॥ यथदा उपायात्

यूयमिति शेषः ॥ ५० ॥ महदस्यम् ॥ ५१ ॥ तेषां
मन्ये ॥ ५२ ॥

लोभाजुगस्य दुर्बुद्धेः क्रोधेन विकृतात्मनः । राज्यकामस्य मूढस्य रागोपहतचेतसः ।

दुर्नीतं वा सुनीतं वा तन्ममाचक्ष्व सज्जय ॥

५४

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये

पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

सज्जय उवाच ।

हन्त ते संप्रवक्ष्यामि सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान्
शुश्रूषस्व स्थिरो भूत्वा तव ह्यपनयो महान् ।
यतीदृके सेतुबन्धो यादृक् तादृगयं तव ।

विलापो निष्फलो राजन्मा शुचो भरतर्षभ
अनतिक्रमणीयोऽयं कृतान्तस्याद्भुतो विधिः
मा शुचो भरतश्रेष्ठ दिष्टमेतत् पुरातनम् ॥ ३
यदि त्वं हि पुरा हृतात् कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्
निवर्तयेथाः पुत्राश्च न त्वां ह्यसनमाव्रजेत् ४

युद्धकाले पुनः प्राप्ते

तदैव भवता यदि ।

निवर्तिताः स्युः संरब्धा

न त्वां ह्यसनमाव्रजेत् ॥

५

दुर्योधनं चाविधेयं वप्रीतेति पुरा यदि ।

कुरुनचोदयिष्यस्त्वं न त्वां ह्यसनमाव्रजेत् ॥

न ते बुद्धिह्यभीचार-

मुपलप्स्यान्ति पाण्डवाः ।

पञ्चाला वृष्णयः सर्वे

ये चान्येऽपि नराधिपाः ॥

७

स कृत्वा पितृकर्म त्वं पुत्रं संस्थाप्य सत्पथे ।

वर्तेथा यदि धर्मेण न त्वां ह्यसनमाव्रजेत् ॥ ८

त्वं तु प्राञ्चलमो लोके हित्वा धर्मं सनातनम्

दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्चान्वरा मतम् ॥ ९

तत्ते विलपितं सर्वं मया राजनिशामितम् ।

अर्थं निविशमानस्य विषमिध्रं यथा मयुः ॥ १०

नामन्यत तदा कृष्णो राजानं पाण्डवं पुरा ।

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि

षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

न भीष्मं नैव च द्रोणं यथा त्वां मन्यतेऽच्युतः
अजानात् स यदा तु त्वां राजधर्मादधश्च्युतम्
तदाप्रभृति कृष्णस्त्वां न तथा बहु मन्यते ॥
परुषाण्युच्यमानांश्च यथा पार्थापुपेक्षसे ।
तस्यानुबन्धः प्राप्तस्त्वां पुत्राणां राज्यकामुक
पितृपैतामहं राज्यमपवृत्तं तदाऽनघ ।

अथ पार्थैर्जितां कृत्स्नां पृथिवीं प्रत्यपद्यथाः ॥
पाण्डुना निर्जितं राज्यं कौरवाणां यशस्तथा
ततश्चाप्यधिकं भूयः पाण्डवैर्धर्मचारिभिः १५
तेषां तत्तादृशं कर्म त्वामासाद्य सुनिष्फलम् ।
यत्पिप्याङ्गुलिता राज्यास्वयेहामिषगृदिना
यत्पुनर्बुद्धकाले त्वं पुत्रान् गृह्यसे नृप ।

बहुधा व्याहरन् दोषान्न तदद्योपपद्यते ॥ १७

न हि रक्षन्ति राजानो युद्धान्तो जीवितं रणे

चमूं विगाह्य पार्थानां युध्यन्ते क्षत्रियर्षभाः ॥

यां तु कृष्णाङ्गुनी सेनां यां सात्यकिवृकोदरौ

रक्षेरन् को तु तां युद्धेयच्चमूमन्यत्र कौरवैः १९

येषां योद्धा गुडाकेशो येषां मन्त्री जनार्दनः

येषां च सात्यकिर्योद्धा येषां योद्धा वृकोदरः

को हि तान् विषहेद्योऽनु मर्त्यधर्मा धनुर्वरः ।

अन्यत्र कौरवेयेभ्यो ये वा तेषां पदाजुगाः २१

यावत्तु शक्यते कर्तुमन्तरिक्षैर्जनाधिपैः ।

क्षत्रधर्मेरतैः शूरैस्तावत् कुर्वन्ति कौरवाः २२

यथा तु पुरुषव्याघ्रैर्बुद्धं परमसंकटम् ।

कुरुणां पाण्डवैः सार्धं तत्सर्वं शृणु तत्त्वतः ॥

रागो मात्सर्यं ' रागस्तु मात्सर्यं लोहितादिषु ' इति

भोविनी ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायां

पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

हन्तेति ॥ १ ॥ ते तव बुद्धेर्यभिचारं वैषम्यं उपल-

प्स्यन्त्यनुभावयन्ति ॥ ७ ॥ मन्यते बहुमन्यते ॥ ११ ॥

अपवृत्तं सांशयिकं यथेवं न करिष्यति तर्हि ॥ १४ ॥

अन्तरिक्षैरवरवेदिभिः ॥ २२ ॥ इति श्रीमहामारते द्रोण-

पर्वणि टीकायां षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

सञ्जय उवाच ।

तस्यां निशयां द्युष्ट्यां द्रोणः शस्त्रभृतां वरः
स्वान्यनीकानि सर्वाणि प्राकामद्व्यहितुं ततः
शूराणां गर्जतां राजन् संकुब्जानामभिषिणाम्
श्रूयन्ते स्म गिराश्चित्राः परस्परवधैषिणाम् ॥२॥
विस्फार्य च धनुष्यन्ये ज्याः परे परिभृज्य च
विनिःश्वसन्तः प्राकोशन् केदार्तां स धनञ्जयः
विकोशान् सुस्तरुनन्ये

कृतधारान् समाहितान् ।

पीतानाकाशसंकाशा-

नसीन् केचिच्च क्षिपुः ॥ ४

चरन्तस्त्वसिर्मागीश्च

धनुर्मागीश्च शिक्षया ।

संग्राममनसः शूरा

दृश्यन्ते स्म सहस्रशः ॥ ५

सघट्टाश्चन्द्रनादिभ्याः खर्णवज्रविभूषिताः
समुत्क्षिप्य गदाश्रान्ये पर्यपुरुच्छन्त पाण्डवम्
अन्ये बलमदोन्मत्ताः परिघैर्बाहुशालिनः ।

चक्रुः सम्बाधमाकाशमुच्छित्तेन्द्रध्वजोपमैः ७
नानाप्रहरणैश्चान्ये विचित्रस्त्रगलकुताः ।

संग्राममनसः शूरास्तत्र तत्र व्यवस्थिताः ॥ ८

क्राजुन्तः क स गोविन्दः क च मानी वृकोदरः

क च ते सुहृदस्तेषामाह्वयन्ते रणे तदा ॥ ९

ततः शंखमुपाध्माय नवरयन् वाजिनः स्वयम्

इतस्ततस्तान् रचयन् द्रोणश्चरति वेगितः ॥ १०

तेष्वनीकेषु सर्वेषु स्थितेष्वहध्वनन्दिषु ।

भारद्वाजो महाराज जयद्रथमथाव्रवीत् ॥ ११

त्वं चैव सोमदक्षिण कर्णश्च महारथः ।

अश्वत्थामा च शल्यश्च वृषसेनः कृपस्तथा ॥ १२

शतं चाश्वसहस्राणां स्थानामयुतानि षट् ।

द्विरदानां प्रभिन्नानां सहस्राणि चतुर्दश ॥ १३

पदातीनां सहस्राणि दंशितान्येकविंशतिः ।

गद्यूतिषु विमात्रासु मामनासाद्य तिष्ठत ॥ १४

तत्रस्थं त्वां न संसोढुं शक्ता देवाः सवासवाः

किं पुनः पाण्डवाः सर्वे समाश्वसिहि सैन्धव

एवमुक्तः समाश्वस्तः सिन्धुराजो जयद्रथः

संप्रायात् सह गान्धारैर्वृतस्तैश्च महारथैः ॥ १६

वर्मिभिः सादिभिर्वैतैः प्रासपाणिभिरास्थितैः

चामरापीडिनः सर्वे जाम्बूनदविभूषिताः ॥ १७

जयद्रथस्य राजेन्द्र हयाः साधुप्रवाहिनः ।

ते चैकसप्त साहस्रास्त्रिसाहस्राश्च सैन्धवाः ॥

मत्तानां सुविक्रूढानां हस्त्यारोहविंशारदैः ।

नागानां भीमरूपाणां वर्मिणां रौद्रकर्मिणाम्

अध्यर्धेन सहस्रेण पुत्रो दुर्मर्षेणस्तव ।

अग्रतः सर्वसैन्यानां युध्यमानो व्यवस्थितः ॥

ततो दुःशासनश्चैव विकर्णश्च तवात्मजौ ।

सिन्धुराजार्थसिद्धयर्थमग्रानीके व्यवस्थितौ

दीर्घौ द्वादश गव्यूतिः पश्चार्धे पञ्च विस्तृतौ ॥

द्यूहस्तु चक्रशकटो भारद्वाजेन निर्मितः ॥ २२

नानानुपतिभिर्वारितस्तत्र तत्र व्यवस्थितः ॥

रथाश्वगजपत्न्योघैर्द्रोणेन विहितः स्वयम् २३

पश्चार्धे तस्य पञ्चस्तु गर्भे द्यूहः सुदुर्मिदः ।

सूचीपक्षस्य गर्भेऽसौ गूढो द्यूहः कृतः पुनः ॥

एवमेतं महाद्यूहं द्यूह्य द्रोणो व्यवस्थितः ।

सूचीमुखे महेश्वासः कृतवर्मा व्यवस्थितः ॥ २५

अनन्तरं च कौबोजो जलसन्धश्च मारिषः ।

दुर्धौघनश्च कर्णश्च तदनन्तरमेव च ॥ २६

ततः शतसहस्राणि योधानामनिवातिनाम् ।

व्यवस्थितानि सर्वाणि शकटे मुखरक्षिणाम् ॥

तेषां च पुष्टतो राजा बलेन महता वृत्तः ॥

जयद्रथस्ततो राजा सूचीपाशे व्यवस्थितः २८

शकटस्य तु राजेन्द्र भारद्वाजो मुखे स्थितः ।

अनु तस्यामवद्रोजो जुगोपैनं ततः स्वयम् २९

श्वेतवर्मान्भरोष्णीषो द्यूहोरस्को महाभुजः ।

धनुर्विस्फारयन् द्रोणस्तस्मै क्रुद्ध इवान्तकः

पताकिनं शोणहर्षं धेदिकृष्णाजिनध्वजम् ।

द्रोणस्य रथमालोक्य प्रहृष्टाः क्रुवोऽभवन्

सिद्धचारणसंघानां विस्मयः सुमहानभूत् ।

द्रोणेन विहितं दृष्ट्वा द्यूहं क्षुब्धार्णवोपमम् ॥

८७

तस्यामिति ॥ १ ॥ पीतान् पायितो द्वात् ॥ ४ ॥

क चेति चकार इत्यर्थे इत्याह्वयन्त इत्यन्वयः ॥ ९ ॥

विमात्रासु त्रिसंख्यासु तिष्ठत्यित्यर्थः ॥ १४ ॥ पश्चार्धे

पश्चाद्भाग्ये पञ्चगव्यूतिः चक्रशकटः चक्रगर्भः शकटः २२ ॥

सशैलसागरवनां
नानाजनपदाकुलाम् ।
प्रसेद्वहः क्षिति सर्वा-
मिति भूतानि मेनिरे ॥

इति श्रीहामारते द्रोणपर्वणि जयप्रथमपर्वणि कौरवद्यूहनिर्माणे
सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

सञ्जय उवाच ।

ततो द्यूदेष्वासीकेषु समुत्कृष्टेषु मारिष ।
ताड्यमानासु मेरीषु मृदंगेषु नदत्सु च ॥ १
अनीकानां च संह्रादे वादित्राणां च निःस्वने
प्रध्मापितेषु शंखेषु सन्नादे लोमहर्षणे ॥ २
अभिहारयत्सु शनकैर्मरतेषु युयुत्सुषु ।
रौद्रे मुहूर्ते संप्राप्ते सव्यसाची व्यदश्यत ॥ ३
बलानां वायसानां च पुरस्तात् सव्यसाचिनः
बहुलानि सहस्राणि प्राकीर्दन्तत्र भारत ॥ ४
सुगाश्च घोरसंनादाः शिवाश्चाशिवदर्शनाः
दक्षिणेन प्रयातानामस्माकं प्राणदंस्तथा ॥ ५
सनिघ्नीता ज्वलन्त्यश्च पेतुस्तकाः सहस्रशः
चचाल च मही कुत्सा भये घोरि समुत्थिते ॥
विष्वक्वाताः सनिघ्नीता रुक्षाः शर्करकर्षिणः
बबुरायाति कौन्तेये संप्रामे समुपस्थिते ॥ ७
नाकुलिश्च शतानीको धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
पाण्डवानामनीकानि प्राक्षी तौ द्यूहतुस्तदा
ततो रथसहस्रेण द्विरदानां शतेन च ।
त्रिभिरश्वसहस्रैश्च पदातीनां शतैः शतैः ॥ ९
अर्धधर्मात्रे धनुषां सहस्रे तनयस्तव ।
अग्रतः सर्वसैन्यानां स्थित्वा दुर्मर्षेणोऽब्रवीत्
अद्य गाण्डीवधन्वानं तपन्तं युद्धदुर्मदं च ॥ ११
अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ ११
अद्य पश्यन्तु संप्रामे धनञ्जयमर्षणम् ।
विषक्तं मायि दुर्धर्षमस्मकूटमिवाश्मनि ॥ १२

बहुरथमनुजाश्वपत्तिनागं
प्रतिभयनिःस्वनमद्भुतानुरूपम् ।
अहितहृदयमेदनं महद्वै
शकटमवेक्ष्य कृतं ननन्द राजा ॥ ३४

तिष्ठध्वं रथिनो यूयं संप्राममभिकाक्षिणः ।
युध्यामि संहतानेतान् यशो मानं च वर्धयन्
एवं द्रुवम्महाराज महात्मा स महामतिः ।
महेष्वासैर्वृतो राजन् महेष्वासो व्यवस्थितः ॥
ततोन्तक इव कुजः सवज्ज इव वासवः ।
दण्डपाणिर्वासासहो मृत्युः कालेन चोदितः
शूलपाणिरिवाक्षोभ्यो वरुणः पाशवानिव ।
युगान्ताग्निरिवाग्निष्मान्प्रक्षयन्वै पुनः प्रजाः
क्रोधामर्षबलोद्भूतो निधातकवचान्तकः ।
जयो जेता स्थितः सत्ये पारयिष्यन् महाव्रतं
आमुक्तकवचः खड्गी जाम्बूनदकिरीटभृत् ।
शुभ्रमाल्याम्बरधरः खंगदश्चारुकुण्डलः ॥
रथप्रवरमास्थाय नरो नारायणानुगः ।
विधुन्वन् गाण्डिवं संख्ये बभौ सूर्य इवोदितः
सौम्रानीकस्य महत् इषुपाते धनञ्जयः ।

व्यवस्थाप्य रथं राज-

शशं दध्मौ प्रतापवान् ॥ २०

अथ कृष्णोऽप्यसंप्रान्तः पार्थेन सह मारिष
प्रध्मापयत्पाञ्चजन्यं शंखप्रवरमोजसा ॥ २१
तयोः शंखप्रणादेन तव सैन्ये विशांपते ।
आसन् संहृष्टरोमाणः कम्पिता गतचेतसः ॥ २२
यथा ज्वयन्ति भूतानि
सर्वाण्यशानिनिःस्वनात् ।
तथा शंखप्रणादेन
वित्रेस्तव सैनिकाः ॥ २३

८८

अद्भुतानुरूपमावर्त्यरूपमतेत्यमययोग्यं च ॥ ३४ ॥ इति
श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायां सप्ताशीतितमोऽ-
ध्यायः ॥ ८७ ॥

तत इति ॥ १ ॥ अभिहारयत्सु सहस्रमानेषु
अभिपुज्यमानेषु वा प्रहरित्विति क्वचित् ॥ ३ ॥ शतैः शतै-
र्दशसहस्रैः ॥ ९ ॥ जयो नाम्ना ॥ १० ॥

प्रसूतुः शङ्कन्मूत्रं वाहनानि च सर्वशः ।
एवं सवाहनं सर्वमायिभ्रममवद्वलम् ॥ २४
सीदन्ति स्म नरा राजन् शंखशब्देन मारिष्य
विसंज्ञाश्रममवन्केचित् केचिद्राजन् धितवस्तुः
ततः कापेमहानादं सह भूतैर्ध्वजालैः ।
अकरोद्वादितास्यश्च भीषण्यस्तव सैनिकान्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अर्जुनरणप्रवेशे

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

८९

अर्जुन उवाच ।

चोदयाश्चान् हृषीकेश यत्र दुर्मर्षणः स्थितः
एतद्भित्त्वा गजानीकं प्रवेक्ष्याम्यरिवाहिनीम्
सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तो महाबाहुः केशवः सव्यसाचिना ।
अचोदयद्दयांस्तत्र यत्र दुर्मर्षणः स्थितः ॥ २
स संप्रहारस्तुमुलः संप्रवृत्तः सुदारुणः ।
एकस्य च बहूनां च रथनागनरक्षयः ॥ ३
ततः सायकवर्णेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
परानव्राकिरत् पार्थः पर्वतानिव नीरदः ॥ ४
ते चापि रथिनः सर्वे स्वरिताः क्रुतहस्तवत् ।
अवाकिरन् बाणजालैस्तत्र कृष्णधनञ्जयौ ॥ ५
ततः क्रुद्धो महाबाहुर्वार्यमाणः परैर्बुधे ।
शिरांसि रथिनां पार्थः कायेभ्योऽपाहरच्छरेः
उद्ध्वान्तनयनैर्वकैः संदृष्टौपुष्टैः शुभैः ।
सकुण्डलशिरस्त्राणैर्वसुधा समकीर्यत ॥ ७
पुण्डरीकवनानीव विध्वस्तानि समंततः ।
विनिकर्णानि योधानां वदनानि चकाशिरे
तपनीयतनुत्राणां संसिक्ता रुधिरेण च ।
संसिक्ता इव दह्यन्ते मेघसंघाः सविद्युतः ॥ ९
शिरसां पततां राजन् शब्दोऽभूद्भुधुतातले ।
कालेन परिपक्वानां तालानां पततामिव ॥ १०

ततः कवन्धं किञ्चित्तु धनुरालम्ब्य तिष्ठति ।
किञ्चित् खड्गं विनिष्कृष्य भुजेनोद्यम्य तिष्ठति
पतितानि न जानन्ति शिरांसि पुरुषर्षभाः ।
अवृष्यमाणाः संप्राप्ते कौन्तेयं जयगृह्णिनः ॥ २
हयानामुत्तमाङ्गैश्च हस्तिहस्तैश्च भेदनी ।
बाहुभिश्च शिरोभिश्च धीराणां समकीर्यत ॥ ३
अयं पार्थः कुतः पार्थ एष पार्थ इति प्रभो ।
तव सैन्येषु योधानां पार्यभूतमिवामवत् ॥ ४
अन्योन्यमपि चाजघ्नुरात्मानमपि चापरे ।
पार्यभूतममन्यन्त जगत् कालेन मोहिताः ॥ ५
निष्ठनन्तः स रुधिरा विसंज्ञा गाढवेदनाः ।
शयाना बहवो वीराः कीर्तयन्तः स्वबाधवान्
समिद्रिपालाः संप्राप्ताः सशक्त्यृष्टिपरश्वधाः
सनिर्ब्यूहाः सनिर्बिशाः सशरासनतोमराः
सबाणवर्माभरणाः सगदाः साङ्गदा रथे ॥ ८
महामुजगसंकाशा बाहवः परियोपमाः ॥ १८
उद्ध्वृष्टान्ति विचेष्टन्ति संचेष्टन्ति च सर्वशः ।
वेगं कुर्वन्ति संरुध्वा निरुक्ताः परमेष्ठुभिः ॥ २९
यो यः स्म समरे पार्थं प्रतिसंचरते नरः ।
तस्य तस्यान्तको बाणः शरीरमुपसर्पति ॥ २०
नृत्यतो रथमार्गेषु धनुर्व्यायच्छतस्तथा ।
न कश्चित्तत्र पार्यस्य दृढोऽन्तरमण्वपि ॥ २१

८९

चोदयाश्चानिति ॥ ११॥ निर्व्यूहो यूपिका आशुच-
विशेषः ॥ १७ ॥ प्रतिसंचरते प्रत्युद्वृजति ॥ २० ॥

समाधूतैः सखालितैः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते
द्रोणपर्वणि वीकायामष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

यत्तस्य घटमानस्य क्षिप्रं विक्षिपतः शरान् ।
लाघवात् पाण्डुपुत्रस्य व्यस्मयन्त परे जनाः॥

हस्तिनं हस्तिनन्तर-

मश्वमाश्विकमेव च ।

अभिनत फाल्गुनो बाणै

रयिनं च ससारथिम् ॥ २३

आवर्तमानमावृत्तं युध्यमानं च पाण्डवः ।

प्रमुखे तिष्ठमानं च न किञ्चिन्न निहन्ति सः॥

यथोदयन् वै गगने सूर्यो हस्ति महत्तमः ।

तथाऽर्जुनो गजानीकमवधीत् कङ्कपत्रिभिः ॥

हस्तिभिः पतितैर्मिन्नैस्तव सैन्यमदृश्यत ।

अन्तकाले यथा भूमिदर्यवकीर्णा महीधरैः २६

यथा मध्यान्दिने सूर्यो

दुष्प्रेक्ष्यः प्राणिभिः सदा ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अर्जुनयुद्धे

एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

९८

धृतराष्ट्र उवाच ।

तस्मिन् प्रभग्रे सैन्याग्रे वध्यमाने किरीटिना

के तु तत्र रणे वीराः प्रत्युदीयुर्धनञ्जयम् ॥ १

आहोस्त्रिच्छकटद्व्यूहं प्रविष्टा मोघनिश्चयाः ।

द्रोणमाश्रित्य तिष्ठन्तं प्राकारमकुतोभयम् २

सञ्जय उवाच ।

तथाऽर्जुनेन संभग्रे तस्मिन्स्तव बलेऽनघ ।

हतवीरे हतोत्साहे पलायनकृतक्षणे ॥ ३

शोकशालसिनाऽभीक्ष्णं वध्यमाने शरोत्तमैः ।

न तत्र कश्चित्सन्नामे दशार्काऽर्जुनमीक्षितम् ४

ततस्तव सुतो राजन् दृष्ट्वा सैन्यं तयागतम् ।

दुःशासनो भृशं क्रुद्धो युद्धार्थाऽर्जुनमभ्यगात्

स काञ्चनविचित्रेण कवचेन समावृतः ।

जाम्बूनदशिरस्त्राणः शूरस्तीक्ष्णपराक्रमः ६

नागानीकेन महता असन्निव महीमिमाम् ।

दुःशासनो महाराज सद्यसाचिनमावृणोत्

हृदेन गजघण्टानां शृङ्गानां निनदेन च ।

व्याक्षेपनिनदैश्चैव विरावेण च दन्तिनाम् ८

भूर्दिशश्चान्तरिक्षं च शब्देनासीत् समावृतम्

स मुहूर्तं प्रतिभयो दारुणः समपद्यत ॥ ९

तान् दृष्ट्वा पततस्तूर्ण-

मङ्कुशैरभिचोदितान् ।

व्यालम्बहस्तान् संरब्धान्

सपक्षानिव पर्वतान् ॥ १०

सिंहनादेन महता नरसिंहो धनञ्जयः ।

गजानीकमभिप्राणामभीतो व्यधमच्छरैः ११

महोर्मिणमिवोद्भूतं श्वसनेन महार्णवम् ।

किरीटी तद्रजानीकं प्राविशान्मकरो यथा १२

यत्स्य अवहितस्य ॥ २२ ॥ कृतं विदुतम् । आविर्गं भीतम् ।

॥ २८ ॥ साधुवाहितैः सुष्ठुव्यापारितैः ॥ ३० ॥ इति

श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकोनवतितमोऽ-

ध्यायः ॥ ८९ ॥

९०

तस्मिन्मिति ॥ १ ॥ पलायने कृतः क्षणोऽवसरौ

येन ॥ ३ ॥ प्रतिभयो सर्वकः दारुणः क्रूरः ॥ ९ ॥

काष्ठातीत इवादित्यः प्रतपन् स युगक्षये ।
दृष्टो दिष्टु सर्वासु पार्थः परपुरञ्जयः ॥ १३
खुरशब्देन चाश्वानां नेमिघोषेण तेन च ।
तेन चोत्कृष्टशब्देन ज्यामिनादेन तेन च ॥ १४
नानावादित्रशब्देन पाञ्चजन्यस्वनेन च ।
देवदत्तस्य घोषेण गाण्डीवनिनदेन च ॥ १५
मन्दवेगा नरा नागा बभूवुस्ते विचेतसः ।
शरैराशीविषस्पर्शैर्निर्भिन्नाः सद्यसाचिन्ता ॥

ते गजा विशिखैस्तीक्ष्णै-
र्धुधि गाण्डीवचोदितैः ।

अनेकशतसाहस्रैः

सर्वाङ्गेषु समर्पिताः ॥

१७

आरावं परमं कृत्वा बध्यमानाः किरीटिना ।
निपेतुरनिशं भूमौ छिन्नपक्षा इवाद्रयः ॥ १८
अपरे दन्तवेष्टेषु कुम्भेषु च कटेषु च ।
शरैः समर्पिता नागाः क्रौञ्चवह्ननदन्मुहुः १९
गजस्कन्धगतानां च पुरुषाणां किरीटिना ।
छिद्यन्ते चोत्तमाङ्गानि भङ्गैः सन्नतपर्वभिः ॥
सकुण्डलानां पततां शिरसां धरणीतले ।
पद्मानामिव संधतैः पार्थक्षके निवेदनम् ॥ २१
यन्त्रबद्धा विकवचा व्रणातां रुधिरोक्षिताः ।
भ्रमत्सु युधि नागेषु मनुष्या विललम्बिरे ॥ २२
केचिदेकेन बाणेन सुयुक्तेन सुपत्रिणा ।
द्वौ त्रयश्च विनिर्भिन्ना निपेतुर्धरणीतले ॥ २३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुःशासनसैन्यपराभव
नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

११

सञ्जय उवाच ।

दुःशासनबलं हत्वा स यसाची महारथः ।
सिन्धुराजं परीप्सन् वै द्रोणानीकमुपाद्रवत्
स तु द्रोणं समासाद्य द्यूहस्य प्रमुखे स्थितम्
कृताञ्जलिदिवं वाक्यं कृष्णस्यानुमतेऽब्रवीत्
शिवेन ध्याहि मां ब्रह्मन् स्वस्ति चैव वदस्व मे

भवत्प्रसादादिकृच्छामि प्रवेष्टुं दुर्भित्वां चमूय
भवान् पितृसमो महान् धर्मराजसमोऽपि च ।
तथा कृष्णसमश्चैव सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ४
अश्वत्थामा यथा तात रक्षणीयस्त्वयाऽनघ ॥
तथाहमपि ते रक्ष्यः सदैव द्विजसत्तम ॥ ५

काष्ठातीतोऽतिक्रान्तदिङ्मन्यमः ॥ १३ ॥ दन्तवेष्टेषु
दन्तमूलेषु कटेषु कटिषु ॥ १९ ॥ निवेशनमुपाहारम् २१ ॥
यन्त्रबद्धा यन्त्रैरालिखिताः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते

द्रोणपर्वणि टीकायां नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

११

दुःशासनेति ॥ १ ॥

तव प्रसादादिच्छेयं सिन्धुराजानमाहवे ।
निहन्तुं द्विपदां श्रेष्ठं प्रतिज्ञां रक्ष मे प्रभो ॥ ६
सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तस्तदाचार्यः प्रत्युवाच समयत्रिव ।
मामाजित्वा न बीभत्सो शक्यो जेतुं जयद्रथः ।
एतावदुक्तत्वा तं द्रोणः शरवातैरवाकिरत् ।
स रथाश्वध्वजं तीक्ष्णैः प्रहसन्धैः ससारथिम् ॥
ततोऽर्जुनः शरवातान् द्रोणस्याचार्यं सायकैः
द्रोणमभ्यद्रवद्वाणैर्वीरकृपैर्नहन्तरे ॥ ९
विद्यथा चरणे द्रोणमनुमान्य विशांपते ।
क्षत्रधर्मं समास्थाय नवभिः सायकैः पुनः ॥ १०
तस्थेषु निपुभिश्छित्त्वा द्रोणो विद्यथा तानुभौ
विश्वामित्रोऽतप्रकथैरिपुभिः कृष्णपाण्डवौ ॥
इथेव पाण्डवस्तस्य वाणैश्छेतुं शरासनम् ।
तस्य चिन्तयत्स्वेवं फाल्गुनस्य महात्मनः ॥

द्रोणः शरैरसन्भ्रान्तो

उपां विच्छेदाशु वीर्यवान् ।

विद्यथा च हयानस्य

ध्वजं सारथिमेव च ॥ १३

अर्जुनं च शरैर्वीरः समयमानोऽभ्यवाकिरत् ।
यंतस्मिन्नन्तरे पार्थः सज्यं कृत्वा महत्तनुः ॥ १४
विशेषथिपञ्चाचार्यं सवीर्यविदुषां वरः ।
मुमोच पद्मशतान् बाणान् गृहीत्वैकमिव द्रुतं
पुनः सप्तशतानिन्यान् सहस्रं चानिवर्तिनः ।
चिक्षेपायुतशस्त्रान्यांस्तेऽनन् द्रोणस्य तां चभूं
दैः सम्यगस्तेर्बालिना कृतिना विजयोविना ।
मनुष्यवाजिमातङ्गा विज्राः पेतुर्गतासवः ॥ १७

विस्तुताश्वध्वजाः पेतुः

सञ्छिन्नायुधजीविताः ।

रथिनो रथमुख्येभ्यः

सहसा शरपीडिताः ॥ १८

चूर्णिताक्षितदग्धानां वज्रानिलहुताशनैः ।
तुल्यरूपा गजाः पेतुर्गिर्यग्राभ्युद्वेगमनाम् ॥ १९
पेतुर्श्वसहस्राणि प्रहृतान्यर्जुनेषुभिः ।

हंसा हिमवतः पृष्ठे वारिधिप्रहता इव ॥ २०
रथाश्वद्विपत्त्योधाः सलिलौघा इवाद्भुताः ।
युगान्तादित्यरश्म्याभिः पाण्डवास्त्रशरैर्हताः

तं पाण्डवादिश्वशरशुजालं

कुरुप्रवीरान् युधि निष्टपन्तम् ।

स द्रोणमेघः शरवृष्टिबैः

प्राच्छादयन्मेघ इवाकेश्मीन् ॥ २२

अथात्यर्थं विस्फुटेन द्विपतामसुभोजिता ।

आजग्रे वक्षसि द्रोणो नाराचेन धनञ्जयम् २३

स विह्वलितसर्वांगः क्षितिकम्पे यथाचलः ।

धैर्यमालम्ब्य बीभत्सुद्रोणं विद्यथा पथिभिः

द्रोणस्तु पञ्चभिर्वाणैर्वीरैर्विद्यमता इयत् ।

अर्जुनं च त्रिसप्तत्या ध्वजं चास्य त्रिभिः शरैः

विशेषथिभ्यन् शिष्यं च

द्रोणो राजन् पराकमी ।

अदृश्यमर्जुनं चक्रे

निमेषाच्छरवृष्टिभिः ॥ २६

प्रसक्तान् पततोऽद्राक्षम्

भारद्वाजस्य सायकान् ।

मण्डलीकृतमेवास्य

धनुश्चादृश्यताद्भुतम् ॥ २७

तेऽभ्ययुः समरे राजन् वासुदेवधनञ्जयौ ।

द्रोणसुष्टाः सुबहवः कङ्कपत्रपरिच्छदाः ॥ २८

तद्गङ्गा तादृशं युद्धं द्रोणपाण्डवयोस्तदा ।

वासुदेवो महाबुद्धिः कार्यवत्तामचिन्तयत् २९

ततोऽब्रवीद्वासुदेवो धनञ्जयमिदं वचनः ।

पार्थ पार्थ महाबाहो नवः कालात्ययो भवेत्

द्रोणमुत्सृज्य गच्छामः कृत्यमेतन्महत्तरम् ।

पार्थश्चाप्यब्रवीत् कृष्णं यथेष्टमिति केशवम् ॥

ततः प्रवक्षिणं कृत्वा द्रोणं प्रायान्महाभुजम् ।

परिवृत्तश्च बीभत्सुरगच्छत्सिन्धुजम्शरान् ३२

ततोऽब्रवीत् स्वयं द्रोणः केदं पाण्डव गम्यता

ननु नाम रणे शत्रुमजित्वा न निवर्तसे ॥ ३३

अर्जुन उवाच ।

शुरुर्भवाग्र मे शत्रुः

शिष्यः पुत्रसमोऽस्मि ते ।

न चास्ति स पुमाल्लोके

यस्त्वां युधि पराजयेत् ॥ ३४

सञ्जय उवाच ।

एवं ब्रुवाणो बीभत्सुर्जयद्रथवधोत्सुकः ।

त्वरायुक्तो महाबाहुस्त्वत्सैन्यं समुपाद्रवत् ३५

तं चक्ररक्षौ पाञ्चाल्यौ युधामन्यूतमौजसौ ।

अन्वयातो महात्मानौ विशन्तं तावकं बलम्

ततो जयो महाराज कुतश्चर्मा च सात्वतः ।
 काम्बोजश्च श्रुनायुश्च धनञ्जयमवारयन् ॥ ३७
 तेषां दश सहस्राणि रथानामनुयायिनाम् ।
 अभीपाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसन्तयः ॥
 मावेल्लुका ललित्याश्च
 केकया मदकास्तथा ।
 नारायणाश्च गोपालाः
 काम्बोजानां च ये गणाः ॥ ३९
 कर्णेन विजिताः पूर्वं संग्रामे शूरसंभताः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणातिक्रमे
 एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

सञ्जय उवाच ।

सन्निरुद्धस्तु तैः पार्थो महाबलपराक्रमः ।
 द्रुतं समनुयातश्च द्रोणेन रथिनो वरः ॥ १
 किरक्षिपुगणास्तीक्ष्णान्
 स रश्मिनिव भास्करः ।
 तापयामास तत् सैन्यं
 देहं ह्याधिगणो यथा ॥ २
 अश्वो विद्धो रथश्छिन्नः सारोहः पातितो गजः
 छात्राणि चापविद्भानि रथाश्चकैर्विना कृताः ॥
 विद्रुतानि च सैन्यानि शरातानि समन्ततः ।
 इत्यासीत्समुलं युद्धं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ४
 तेषां संयच्छतां संख्ये परस्परमजिह्वयैः ।
 अर्जुनो ध्वजिर्नो राजन्नभीक्ष्णं समकम्पयत् ॥
 सत्यां चिकीर्षमाणस्तु प्रतिज्ञां सत्यसंगरः ॥
 अभ्यद्रवद्रथश्रेष्ठं शोणाश्वं श्वेतवाहनः ॥ ६
 तं द्रोणः पञ्चविंशत्या मर्मभिर्द्विरजिह्वयैः ।
 अन्तेवासिनमाचार्यो महेश्वासं समार्पयत् ॥
 तं तूर्णमिव बीभत्सुः सर्वैश्छिन्नभृतां वरः ।
 अभ्यधावदितूनस्यन्निपुवेगविधातकान् ॥ ८
 *तस्याशुक्षिप्तान् भल्लान्ह भल्लैः सन्नतपर्वभिः
 प्रत्यविध्यदमेयात्मा ब्रह्मास्त्रं समुदीरयन् ॥ ९

तद्भूतमपश्याम द्रोणस्याचार्यकं युधि ।
 यतमानो युवा नैनं प्रत्यविध्यद्यदर्जुनः ॥ १०
 क्षरन्निव महामेघो वारिधाराः सहस्रशः ।
 द्रोणमेघः पार्थशैलं ववर्ष शरवृष्टिभिः ॥ ११
 अर्जुनः शरवर्षं तद्ब्रह्मास्त्रेणैव मारिष ।
 प्रतिजग्राह तेजस्वी बाणैर्बाणाक्षिशतायन् ॥ १२
 द्रोणस्तु पञ्चविंशत्या श्वेतवाहनमादृत ।
 वासुदेवं च सप्तत्या बाहोरुरसि चाश्रुयैः ॥ १३
 पार्थस्तु प्रहसन् धीमानाचार्यं सशरीषिणम्
 विस्मजन्तं शितान् बाणानवारयत तं युधि ॥ १४
 अथ तौ बध्यमानौ तु द्रोणेन रथसत्तमौ ।
 आवर्जयेतां दुर्धर्षं युगान्ताग्निमिवोत्थितम् ॥ १५
 वर्जयन्निशितान्बाणान्द्रोणचापविनिःसृतान्
 किरीटमाली कौन्तेयो भोजानीकं व्यशातयत्
 सोन्तरा कुतश्चर्मणं काम्बोजं च सुवक्षिणम्
 अभ्ययाद्वर्जयन् द्रोणं मैनाकमिव पर्वतम् ॥ १७
 ततो भोजो नरव्याघ्रो दुर्धर्षं कुरुसत्तमम् ।
 अविध्यत् तूर्णमव्यग्रो दशभिः कंकपत्रिभिः ॥
 तमर्जुनः शतेनाजौ राजन् विव्याध पत्रिणां
 पुनश्चान्यैस्त्रिभिर्बाणैर्मोहयन्निव सात्वतम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकनवतितमोऽ-
 ध्यायः ॥ ९१ ॥ * तस्याशु क्षिप्तो भल्लान् इति पाठः ।

९२

सन्निरुद्ध इति ॥ १ ॥ तेषां संयच्छतां विचार्य-
 ताम् ॥ ५ ॥ आचार्यकं शिक्षाम् ॥ १० ॥

भोजस्तु प्रहसनं पार्थं वासुदेवं च माधवम् ।
यकैकं पञ्चविंशत्या सायकानां समाप्यतः २०
तस्यार्जुनो धनुश्छित्त्वा विद्याधेनं त्रिसप्तभिः
शरैरग्निशिखाकारैः कुन्दाशीविषसन्निभैः २१
अथान्यद्गुरुरादाय कृतवर्मा महारथः ।
पञ्चभिः सायकैस्तूर्णं विद्याधोरसि भारत ॥
पुनश्च निशितैर्बाणैः पार्थं विद्याध पञ्चभिः ।
तं पार्थो नवमिर्बाणैराजघानस्तनान्तरे ॥ २३
दृष्ट्वा विषक्तं कौन्तेयं कृतवर्मरथं प्रति ।

चिन्तयामास बाष्पयौ

न नः कालात्ययो भवेत् ।

ततः कृष्णोऽब्रवीत् पार्थं कृतवर्मणि मा द्याम्
कुरु संबन्धकं हित्वा प्रमध्येनं विशातय ॥ २५
ततः स कृतवर्माणो मोहयित्वाऽर्जुनः शरैः ।
अभ्यपाज्जवन्नैरश्वैः काम्बोजातामनीकिनीं
अमर्षितस्तु हार्दिक्यः प्रविष्टे श्वेतवाहने ।
विधुन्वन्सशरं चापं पाञ्चाल्याभ्यां समागतः
चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यावर्जुनस्य पदानुगौ ।
पथं वार्यदायान्तौ कृतवर्मा रथेषुभिः ॥ २८
तावद्विध्यस्ततो भोजः कृतवर्मा शितैः शरैः ।
त्रिभिरेव युधामन्युं चतुर्मिश्रोत्समौजसम् २९
तावप्येनं विविधतुर्दशमिर्दशभिः शरैः ।
त्रिभिरेव युधामन्युरुत्समौजास्त्रिभिस्तथा ३०
सञ्चिच्छिदतुरण्यस्य ध्वजं कार्मुकमेव च ।
अथान्यद्गुरुरादाय हार्दिक्यः क्रोधमूर्छितः ॥
कृत्वा विधनुषी वीरौ शरवर्षैरवाकिरत् ।
तावप्ये धनुषी सज्ये कृत्वा भोजं विजग्रतुः
तेनान्तरेण भीमस्तुर्विवेशामित्रवाहिनीम् ।
न लेभाते तु तौ द्वारं वारितौ कृतवर्मणा ॥ ३३
धार्तराष्ट्रेष्वनीकेषु यतमानौ नरर्षभौ ।
अनीकान्यर्धेन युजे त्वरितः श्वेतवाहने ३४
नावधीत कृतवर्माणं प्राप्तमप्यारिषूदनः ।
तं दृष्ट्वा तु तथा यान्तं शरो राजा श्रुतायुधः
अभ्यद्रवत्सुसंकुद्धो विधुन्वानो महद्भुजः ।
स पार्थं त्रिभिरानलैव सतत्या च जनार्दनम्
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन पार्थं केतुमताडयत् ।
ततोऽर्जुनो नवत्या तु शरणां नतपर्थणाम् ॥
आजघान भृशं कुड्गस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ।

स तत्र ममृषे राजन् पाण्डवेयस्य विक्रमम् ॥
अथैनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समाप्यत ।
तस्यार्जुनो धनुश्छित्त्वा शरावापं निकृत्य च
आजघानोरसि कुद्धः सप्तमिर्नतपर्वभिः ।
अथान्यद्गुरुरादाय स राजा क्रोधमूर्छितः ॥
वासविं नवमिर्बाणैर्बाणैश्चोरसि चाप्यत ।
ततोऽर्जुनः सम्यग्नेव श्रुतायुधमरिन्दमः ॥ ४१
शरैरेकसाहस्रैः पीडयामास भारत ।
अश्वांश्चास्यावधीतूर्णं सारथिं च महारथः ४२
विद्याधश्चैनं सप्तत्या नाराचानां महाबलः
हताश्वं रथमुत्सृज्य स तु राजा श्रुतायुधः ४३
अभ्यद्रवद्रणे पार्थं गदाभ्युद्यम्य वीर्यवान् ।
वरुणस्यात्मजो वीरः स तु राजा श्रुतायुधः
पर्णाशा जननी यस्य शीततोया महानदी ।
तस्य माताऽब्रवीद्राजन् वरुणं पुत्रकारणात् ॥
अवध्योऽयं भवेद्धोके शङ्खानां तनयो मम ।
वरुणस्त्वब्रवीत् प्रीतो ददाभ्यस्मै वरं हितम्
दिव्यमल्लं सुतस्तेऽयं येनावध्यो भाविष्यति ।
नास्ति चाप्यभारतं धै मनुष्यस्य कथञ्चन ४७
सर्वेणावध्यमर्तस्यं जातेन सरितां वरे ।
दुर्धर्षस्त्वेव शङ्खानां रणेषु भविता सदा ॥ ४८
अस्त्रस्यास्य प्रभावाद् व्येतु ते मानसो ज्वरः
इत्युक्त्वा वरुणः प्रादाद्गदां मन्त्रपुरस्कृताम् ॥
यामासाद्य दुराधर्षः सर्वलोके श्रुतायुधः ।
उवाच चैनं भगवान् पुनरेव जलेश्वरः ॥ ५०
अयुध्यति न मोक्तव्या सा त्वय्येव पतेदिति
हृन्वादेवा प्रतीपं हि प्रयोक्तारमपि प्रमो ५१
न चाकरोत् स तद्वाक्यं प्राप्ते काले श्रुतायुधः
स तथा वीरघातिन्या जनार्दनमताडयत् ५२
प्रतिजग्राह तान् कृष्णः
पीनेनांस्तेन वीर्यवान् ।
नाकम्पयत् शौरिं सा
विन्ध्यं गिरिमिवानिलः ॥ ५३
प्रत्युद्यान्ती तमेवैषा कृत्येव दुराधिष्ठिता ।
जघान चास्त्रितं वीरं श्रुतायुधममर्षणम् ॥ ५४
हत्वा श्रुतायुधं वीरं धरणीमन्वपद्य न ।
गदां निर्वर्तितां दृष्ट्वा निहतं च श्रुतायुधम् ५५
हाहाकारो महात्तत्र सैन्यानां समजायत ।
स्वेनास्त्रेण हतं दृष्ट्वा श्रुतायुधमरिन्दमम् ॥ ५६

रथेषुभिः अद्वयस्याग्निमिर्बाणैः ॥ २८ ॥ कृत्वा अभिचारदेवता ५४

अयुध्यमानाय ततः केशवाय नराधिप ।
क्षिता श्रुतायुधेनाय तस्मात्समवधीद्गदा ॥५७
यथोक्तं वरुणेनाजौ तथा स निधनं गतः ।
व्यसुश्राव्यपतद्भूमौ प्रेक्षतां सर्वधन्विनाम् ॥५८
पतमानस्तु स वमी पण्यशायाः प्रियः सुतः ।
स भग्न इव वातेनः बहुशाखो वनरूपतिः ॥५९
ततः सर्वाणि सैन्यानि सेनामुख्याश्च सर्वशः
प्राद्रवन्त हतं दृष्ट्वा श्रुतायुधमरिन्दमम् ॥६०
ततः काम्बोजराजस्य पुत्रः शूराः सुदक्षिणः
अभ्ययाज्जवनैरश्वैः फाल्गुनं शत्रुसूदनम् ॥६१
तस्य पार्थः शरान् सप्त प्रेषयामास भारत ।
ते तं शूरं विनिर्मिद्य प्राविशन् धरणीतलम् ॥
सोऽतिविद्धः शरैस्तीक्ष्णैर्गण्डिवप्रेषितैर्तृधे
अर्जुनं प्रतिविद्याध दशभिः कङ्कपत्रिभिः ॥६३
वासुदेवं त्रिभिर्विद्ध्वा पुनः पार्थं च पञ्चभिः ।
तस्य पार्थो घनुद्विहत्वा केतुं चिच्छेद मारिष
मल्लाभ्यां भृशतीक्ष्णाभ्यां
तं च विद्याध पाण्डवः ।
स तु पार्थं त्रिभिर्विद्ध्वा
सिंहनादमयानदत् ॥ ६५
सर्वपारशर्वां चैव शक्तिं शूराः सुदक्षिणः ।
स घण्टां प्राहिणोऽङ्गोऽङ्गुलीं गण्डीवधन्वने
सा उवलन्ती महोत्तकैव तमासाद्य महारथम्
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि श्रुतायुधसुदक्षिणवधे
द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

सञ्जय उवाच ।
हते सुदक्षिणे राजन् वीरे चैव श्रुतायुधे ।
जवेनाभ्यद्रवन् पार्थं कुपिताः सैनिकास्तव ।
अमीबाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः ।
अभ्यवर्षन्ततो राजन् शरवर्षैर्धनञ्जयम् ॥ २
तेषां घटिशतानन्यान्
ग्रामघ्नात् पाण्डवः शरैः ।
ते स्म भीताः पलायन्ते
व्याघ्रात् क्षुद्रशृगा इव ॥ ३

वज्रः शक्रवज्रः ॥ ७९ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
टीकायां द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

सविस्फुलिङ्गा निर्भिद्य निपपात महोत्तले ७
शक्त्या त्वभिहतो गार्द
मूर्च्छयाऽमिपरिभ्रुतः ।
समाभ्यास्य महातेजाः
सुक्षिणी परिलेलिहन् ॥ ६८
तं चतुर्दशभिः पार्था नाराचैः कङ्कपत्रिभिः ।
साश्वध्वजघनुःसुतां विद्याध्राचिन्त्यविक्रमः
रथं चान्यैः सुबहुभिश्चक्रे विशकलं शरैः ।
सुदक्षिणं तं काम्बोजं मोघसंकल्पविक्रमम् ॥
विभेदं हृदि बाणेन पृथुधारेण पाण्डवः ।
स भिन्नवर्मां स्त्रस्ताङ्गः प्रस्रष्टमुकुटाङ्गदः ॥ ७१
पपातामिमुखः शूरो यन्त्रमुक्त इव ध्वजः ।
गिरेः शिखरजः श्रीमान् सुशालः सुप्रतिष्ठितः
निर्मग्न इव वातेन कर्णिकारो हिमान्यये ।
शेते स्म निहतो भूमौ काम्बोजास्तरणोचितः
महार्हाभरणोपेतः सानुमानिव पर्वतः ।
सुदर्शनीयस्ताम्राक्षः कर्णिना स सुदक्षिणः ॥
पुत्रः काम्बोजराजस्य पार्थेन धिनपितितः ।
धारयन्नशिसंकाशां शिरसा काञ्चनीं स्रजम्
अशोभत महाबाहुर्मैसुभूमौ निपातितः ।
ततः सर्वाणि सैन्यानि व्यद्रवन्त सुतस्य ते
हतं श्रुतायुधं दृष्ट्वा काम्बोजं च सुदक्षिणम् ७६

ते निवृत्ताः पुनः पार्थं सर्वतः पर्यवारयन् ।
रणे सपलाशिघ्नन्तं जिगीषन्तं परान् युधिष्ठि
तेषामापततां तूर्णं गण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
शिरांसि पातयामास बाहूश्चापि धनञ्जयः ५
शिरोभिः पातितैस्तत्र भूमिरासीन्निरन्तराद्
अस्रच्छायेव चैवासीत् ध्वोक्षरुध्रबलेर्बुध्नि ।
तेषु तत्साद्यमानेषु क्रोधाभ्यर्षसामन्वितौ ।
श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च धनञ्जयमुपध्वताम् ॥ ७

हते इति ॥ १ ॥

बलिनौ स्पर्धिनौ वीरौ
कुलजौ बाहुशालिनौ ।
तावेनं शरवर्षाणि

सद्यदक्षिणमस्यताम् ॥

त्वरायुक्ती महाराज प्रार्थयानौ महद्यशः ।
अर्जुनस्य वधप्रेम्ण पुत्रार्थं तव धन्विनी ॥ ९
तावर्जुनं सहस्रेण पत्रिणां नतपर्वणाम् ।
पूरयामासतुः क्रुद्धौ तटागं जलदौ यथा ॥ १०
श्रुतायुश्च ततः क्रुद्धस्तोमरेण धनञ्जयम् ।
आजघान रथश्रेष्ठः पीतेन निशितेन च ॥ ११
सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुकर्शनः ।
जगाम परमं मोहं मोहयन् केशवं रणे ॥ १२
पतस्मिन्नेव काले तु सोऽच्युतायुर्महारथः ।
शलेन भृशतीक्ष्णेन ताडयामास पाण्डवम् ॥
क्षते क्षारं स हि ददौ पाण्डवस्य महात्मनः
पार्थोऽपि भृशसंविद्धो ध्वजयष्टिं समाश्रितः
ततः सर्वस्य सैन्यस्य तावकस्य विशाम्पते ।
सिंहनादो महानासीद्धतं मत्वा धनञ्जयम् ॥ १५
क्रुष्णश्च भृशसन्तप्तो दृष्ट्वा पार्थं विचेतनम् ।
आभ्यासयस्तु दृष्ट्वाभिर्वाभिस्तत्र धनञ्जयम् ॥
ततस्तौ रथिनां श्रेष्ठौ लब्धलक्षौ धनञ्जयम् ।
वासुदेवं च वाष्पेयं शरवर्षैः समन्ततः ॥ १७
स चक्रकूबररथं साभ्वध्वजपताकिनम् ।
अदृश्यं चक्रतुर्गुह्ये तदद्भुतमिवामवत् ॥ १८
प्रत्याश्वस्तस्तु वीमत्सुः शनकैरिव भारत ।
प्रेतराजपुरं प्राप्य पुनः प्रत्यागतो यथा ॥ १९
संछन्नं शरजालेन रथं दृष्ट्वा संकेशवम् ।
शत्रुं चाभिमुखौ दृष्ट्वा दीप्यमानाविवानलौ ॥
प्रादुश्चक्रे ततः पार्थः शाकमखं महारथः ।
तस्मादासन् सहस्राणि शराणां नतपर्वणाम्
ते जघ्नस्तौ महेष्वासौ
ताभ्यां मुक्तांश्च सायकान् ।
विचेरुराकाशगतः
पार्थबाणविदारिताः ॥ २२
प्रतिहत्य शरास्तूर्णं शरवेगेन पाण्डवः ।
प्रतस्थे तत्र तत्रैव
योधयन् वै महारथान् ॥ २३
तौ च फाल्गुनबाणौधैर्विबाहुशिरसौ कृतौ ।

वसुधामन्वपचेतां वातनुजाविव द्रुमौ ॥ २४
श्रुतायुषश्च निघनं वधश्चैवाच्युतायुषः ।
लोकविस्मापनमभूत्समुद्रस्थेव शोषणम् ॥ २५

तयोः पदानुगान् हत्वा

पुनः पञ्चाशतं रथान् ।

प्रत्यगाद्भारतीं सेनां

निघ्नन् पार्थो वरान् वरान् ॥ २६

श्रुतायुषं च निहतं प्रेक्ष्य चैवाच्युतायुषम्
नियतायुश्च संक्रुद्धो दीर्घायुश्चैव भारत ॥ २७

पुत्रौ तयोर्नरश्रेष्ठौ कौन्तेयं प्रतिजग्मतुः ।

किरन्तौ विविधान्बाणान्पितृव्यसनकाशितौ

तावर्जुनो मुहूर्तेन शरैः सन्नतपर्वभिः ।

प्रेषयत् परमक्रुद्धो यमस्य सदनं प्रति ॥ २९

लोडयन्तमनीकानि द्विपं पद्मसरो यथा ।

नाशकुवन्वारयितुं पार्थ क्षत्रियपुङ्गवाः ॥ ३०

अंगास्तु गजवारेण पाण्डवं पर्ववारयन् ।

क्रुद्धाः सहस्रशो राजन्

शिक्षिता हस्तिसादिनः ॥ ३१

दुर्योधनसमादिष्टाः कुजैः पर्वतोपमैः ।

प्राच्याश्च दक्षिणात्याश्च

कलिङ्गप्रमुखा नृपाः ॥ ३२

तेषामापततां शीघ्रं गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।

निचकर्तुं शिरांस्युग्रौ

बाहूनापि सुभूषणान् ॥ ३३

तैः शिरोर्मिर्मही कीर्णा

बाहुभिश्च सहाङ्गदैः ।

बभौ कनकपाषाणा भुजगैरिव संवृता ॥ ३४

बाहवो विशिखैश्छिन्नाः

शिरांस्युन्मथितानि च ।

पतमानान्यदृश्यन्त द्रुमेभ्य इव पक्षिणः ॥ ३५

शरैः सहस्रशो विद्धा

द्विपाः प्रस्तनशोणिताः ।

अदृश्यन्ताद्रथः काले गैरिकाभुज्जवा इव ॥ ३६

निहताः शरते स्मान्ये

वीमत्सोर्निशितैः शरैः ।

गजपृष्ठगता म्लेच्छा नानाविकृतदर्शनाः ॥ ३७

नानावेषधरा राजन् नानाशस्त्रीघसंवृताः ।

रुधिरैणागुलिताङ्गमा
भान्ति चित्रैः शरैर्हताः ॥ ३८

शोणितं निर्वमन्ति स्म

द्विपाः पार्थशराहताः ।

सहस्रशश्चिन्नगात्राः सारोहाः सपदानुगाः

बुधुशुश्रु निपेतुश्च वज्रमुश्चापरे दिशः ।

भृशं वस्ताश्च बहवः स्वानेव ममृदुर्गजाः ४०

सान्तरायुधिनश्चैव द्विपांस्तीक्ष्णविपोपमाः ।

विदन्त्यसुरमायां ये सुघोरा घोरचक्षुषः ॥ ४१

यवनाः पारदाश्चैव

शकाश्च सह बाल्हिकैः ।

काकवर्णा दुराचाराः

स्त्रीलौलाः कलहप्रियाः ॥ ४२

द्राविडास्तत्र पुष्यन्ते

मत्समातङ्गविक्रमाः ।

गोयोनिप्रभवा म्लेच्छाः

कालकल्पाः प्रहारिणः ॥ ४३

द्वार्वातिसारा द्रवाः पुण्ड्राश्चैव सहस्रशः ।

ते न शक्याः स्म संख्यातुं

व्राताः शतसहस्रशः ॥ ४४

अभ्यवर्षन्त ते सर्वे पाण्डवं निशितैः शरैः ।

अवाकिरंश्च ते म्लेच्छा नानायुद्धविशारदाः

तेषामपि ससज्जंशु शरवृष्टिं धनञ्जयः ।

सृष्टिस्थाविधाहासीच्छलभानामिवायतिः

अप्रच्छायामिव शरैः सैन्ये कृत्वा धनञ्जयः ।

मुण्डार्धमुण्डाङ्गटिलानश्चूचीङ्गटिलानान्

म्लेच्छानशतयत्सवांन् समेतान्कृतंतेजसा ।

शरैश्च शतशो विद्रास्ते संघा गिरिचारिणः

प्राद्रवन्त रणे भीता गिरिगह्वरवासिनः ४८

गजाश्वसादिम्लेच्छानां पतितानां शिते शरैः

वकाः कंका वृका भूमावपिबन् रुधिरं मुदा ।

पत्स्यश्वरयनागैश्च प्रच्छन्नकृतसंकमाम् ॥ ४९

शरवर्षप्लवां घोरां केशशैबलशाङ्गलाम् ।

प्रावर्तयन्नदीमुप्रां शोणितौघतरङ्गिणीम् ५०

लिप्ताङ्गुलीभुद्रमस्त्वां युगान्ते कालसन्निभं

प्राकरोद्गजसंवाधां नदीमुत्तरशोणिताम् ५१

देहेभ्यो राजपुत्राणां नागाश्वरथसादिनाम् ।

यथास्थलं च निक्षेपं च न स्याद्वर्पति वासवे ॥

तथासीत् पृथिवी सर्वा शोणितेन परिप्लुता ।

पद्मसहस्रान्ध्याम्बीरान् पुनर्दशशतान् वरान्

प्राहिणोन्मृत्पुलोकाय

क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः ।

शरैः सहस्रशो विद्रा

विधिवत्कल्पिता द्विपाः ॥ ५४

शेरते भूमिमासाद्य शैला वज्रहता इव ।

सवाजिरथमातङ्गाभिप्रन्त्यचरदञ्जुनः ॥ ५५

प्रभिन्न इव मातङ्गो मृदून्मल्लवनं यथा ।

भूरिद्रुमलतागुलमं शुष्केन्धनतृणोलपम् ॥ ५६

निर्दहेद्वनलोऽरण्यं यथा वायुसमीरितः ।

सेनारण्यं तव तथा कृष्णानिलसमीरितः ५७

शराचिरदहत् क्रुद्धः

पाण्डवाभिर्धनञ्जयः ।

शन्यान् कुर्वन् रथोपस्थान्

मानवैः संस्तरन् महीम् ॥ ५८

प्रानृत्यदिव संवाधे चापहस्तो धनञ्जयः ।

वज्रकल्पैः शरैर्भूमिं कुर्वन्नुत्तरशोणिताम् ॥ ५९

प्राविशद्भारतीं सेनां संक्रुद्धो वै धनञ्जयः ।

तं श्रुतायुस्तथाम्बष्ठो व्रजमानं न्यवारयत् ॥ ६०

तस्याञ्जुनः शरैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ।

न्यपातयद्दयान् शीघ्रं यतमानस्य मारिष ६१

यत्तुआस्यापरीक्षित्वा शरैः पार्थो विचक्रमे ।

अम्बष्ठस्तु गदां गृह्य कोपपर्याकुलेक्षणः ॥ ६२

आससाद् रणे पार्थं केशवं च महारथम् ।

ततः संप्रहरन् वीरो गदामुग्रम्य भारत ॥ ६३

रथमावार्य गदया केशवं समताडयत् ।

गदया ताडितं दृष्ट्वा केशवं परवीरहा ॥ ६४

अञ्जनोऽथ भृशं क्रुद्धः सोम्वष्टं प्रति भात

ततः शरैर्हमपुङ्खैः सगदं रथिनां वरम् ॥ ६५

छादयामास समरे मेघः सूर्यमिवोदितम् ।

अथापरैः शरैश्चापि गदां तस्य महात्मनः ६६

अचूर्णयत् तदा पार्थस्तदद्भुतमिवाभवत् ।

अथ तां पतितं दृष्ट्वा गृह्यान्त्यां च महागदाम्

अञ्जनं बाधुदेवं च पुनः पुनरताडयत् ।

तस्याञ्जुनः क्षुरप्राभ्यां सगदाबुधतौ भुजौ ॥

गोयोनिप्रभवा नन्दिन्यां जाताः ॥ ४३ ॥ सृष्टिः संसृष्टिः ॥ ४६ ॥ जटिलाननान् जटिलानि रुद्रमभूयाननानि वेपाम् ॥ ४७ ॥ प्रच्छ-

जेन प्रच्छादनेन द्रुतो रचितः संकमो अस्याम् ॥ ४९ ॥ उत्तरशोणितां शोणितप्रधानाम् ॥ ५१ ॥ हयान् अश्वरोहान् ॥ ५३ ॥

खिच्छेदेन्द्रध्वजाकारौ शिरश्चान्येन पत्रिणा
स पपात हतो राजन् वसुधामनुनादयन् ॥

इन्द्रध्वज इवोत्पृष्टो यन्त्रनिर्मुक्तबन्धनः ।
स्थानीकावगादश्च चारणाश्वशतैर्वृतः ।
अदृश्यत तदा पार्थो वनैः सूर्य इवावृतः ॥५७

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अष्टमप्रबधे
त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९४

सञ्जय उवाच ।

ततः प्रविष्टे कौन्तेये मिन्धुराजजिघांसया
द्रोणानीकं विनिर्मिय भोजानीकं च दुस्तरम्
काम्बोजस्य च दायदे हते राजन् सुदक्षिणे
श्रुतायुधे च विक्रान्ते निहते सव्यसाचिना ।
धिप्रदुतेध्वनीकेषु विध्वस्तेषु समेततः ।
प्रभञ्जं खबलं दृष्ट्वा पुत्रस्ते द्रोणमभ्ययात् ॥ ३
त्वरन्नेकरथेनैव समेत्य द्रोणमब्रवीत् ।

गतः स पुरुषव्याघ्रः प्रमथ्यैतां महाचमूषुः
अथ बुद्ध्या समीक्ष्य किञ्च कार्यमनन्तरम् ।
अर्जुनस्य विघाताय दारुणेऽस्मिन् जनक्षये
यथा स पुरुषव्याघ्रो न हन्येत जयद्रथः ।
तथा विधत्स्व भद्रं ते त्वं हि नः परमा गतिः
असौ धनञ्जयाग्निर्हि कोपमारुतचोदितः ।
सेनाकक्षं दहति मे बन्धिः कक्षमिवोत्थितः
अतिक्रान्ते हि कौन्तेये
मित्रा सैन्यं परंतप ।

जयद्रथस्य गोप्ताः

संशयं परमं गताः ॥

स्त्रिया बुद्धिर्नरेन्द्राणामासीद्ब्रह्मविदां वर ।
नातिक्रमिष्यति द्रोणं जातु जीवं धनञ्जयः ९
योऽसौ पार्थो व्यतिक्रान्तो मितवस्ते महायुते
सर्वे ह्यद्यातुरं मन्ये नेदमस्ति बलं मम ॥ १०
जानामि त्वां महाभाग
पाण्डवानां हिते रतम् ।
तथा मुह्यामि च ब्रह्मन्
कार्यवत्तां विचिन्तयन् ॥ ११

यथाशक्ति च ते ब्रह्मन्
वर्तये वृत्तिमुत्तमाम् ।
प्रीणामि च यथाशक्ति
तच्च त्वं नावबुध्यसे ॥ १२
अस्मान्न त्वं सदा भक्ता-
निच्छस्यमितविक्रम ।
पाण्डवान् सततं प्रीणा-
स्यस्माकं विप्रिये रतान् ॥ १३

अस्मानेवोपजीवंस्त्वमस्माकं विप्रिये रतः ।
न ह्यहं त्वां विजानामि मधुविग्धमिव क्षुरं
नादास्यच्चेद्वरं मह्यं भवान् पाण्डवानिग्रहे ।
नावारयिष्यं गच्छन्तमहं सिन्धुपतिं गृहान् ॥
मया त्वाशंसमानेन त्वत्तत्त्वाणमबुद्धिना ।
आश्वासितः सिन्धुपतिर्मोहादुत्तश्च मृत्यवे ॥
यमर्द्धप्रान्तरं प्राप्नो मुच्येतापि हि मानवः ।
नार्जुनस्य वशं प्राप्नो मुच्येताजौ जयद्रथः १७
स तथा कुरु शोणाश्व यथा मुच्येत वैन्धवः ॥
मम चार्तप्रलापानां मा कुपः पाहि सिन्धवम्
द्रोण उवाच ।

नाभ्यसूयामि ते वाक्य-
मभवत्प्राज्ञाऽसि मे समः ।
सत्यं तु ते प्रवक्ष्यामि
तच्छुषस् विशांपते ॥ १९
सारथिः प्रवरः कृष्णः
शीघ्राश्वास्य हयोत्तमाः ।
अल्पं च विवरं कृत्वा
तूर्णं याति धनञ्जयः ॥ २०

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि दीकार्या त्रिनवतितमोऽ-
ध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

तत इति ॥ १ ॥ आतुरमनवास्थितम् ॥ १० ॥
नावबुध्यते न स्मरति ॥ १२ ॥ नेच्छसि नातुष्यते ॥ १३ ॥

किं न पश्यसि बाणौघान्
कोशमात्रे किरीटिनः ।

पश्चाद्रथस्य पतितान्

क्षिप्ताञ्जीव्रं हि गच्छतः ॥ २१

न चाहं शीघ्रयानेऽद्य समर्थो वयसाऽन्वितः ।

सेनामुखे च पार्थानामेतद्बलमुपस्थितम् ॥ २२

युधिष्ठिरश्च मे ग्राह्यो मित्रतां सर्वधन्विनाम् ।

एवं मया प्रतिज्ञातं क्षत्रमध्ये महाभुज ॥ २३

अनञ्जयेन चोत्सृष्टो वर्तते प्रमुखे नृप ।

तस्माद्ब्रह्मुखं हित्वा नाहं योत्स्यामि फाल्गुनं

तुल्याभिजनकर्माणं

अश्रुमेकं सहायवान् ।

गत्वा योधय मा भैस्त्वं

त्वं ह्यस्य जगतः पतिः ॥ २५

राजा शूरः कृती दक्षो नेतुं परपुरञ्जयः ।

वीरः स्वयं प्रयाह्यत्र यत्र पार्थो धनञ्जयः ॥ २६

दुर्योधन उवाच ।

कथं त्वामप्यतिक्रान्तः सर्वशस्त्रभृतां वरम्

धनञ्जयो मया शक्य आचार्यं प्रतिवाधितुम् ॥

अपि शक्यो रणे जेतुं वज्रहस्तः पुरंदरः ।

नार्जुनः समरे शक्यो जेतुं परपुरञ्जयः ॥ २८

येन भोजश्च हार्दिक्यो भवांश्च त्रिदशोपमाः ।

अस्त्रप्रतापेन जितौ श्रुतायुध निबर्हितः ॥ २९

सुदाक्षिणश्च निहतः स च राजा श्रुतायुधः ।

श्रुतायुधश्च्युतायुध स्लेच्छाश्चायुतशो हताः

तं कथं पाण्डवं युद्धे दहन्तमिव पावकम् ।

प्रतियोत्स्यामि दुर्धर्षं तमहं शस्त्रकोविदम् ॥

क्षमं च मन्यसे युद्धं मम तेनाद्य संयुगे ।

परवानस्मि भवति प्रेक्ष्यवद्रक्ष मद्यशः ॥ ३२

द्रोण उवाच ।

सत्यं वदसि कौरव्य दुराधर्षो धनञ्जयः ।

अहं तु तत्करिष्यामि यथैनं प्रसहिष्यसि ३३

अद्भुतं चाद्य पश्यन्तु लोके सर्वधनुर्धराः ।

विषक्तं त्वयि कौन्तेयं वासुदेवस्य पश्यतः ॥

एष ते कवचं राजस्तथा बभ्रामि काञ्चनम् ।

यथा न बाणा नास्त्राणि प्रहरिष्यन्ति ते रणे

यदि त्वां सासुरसुराः सयशोरगराक्षसाः ।

योधयन्ति वयो लोकाः सनरा नास्ति तेभ्यं

न कृष्णो न च कौन्तेयो न चान्यः शस्त्रभृद्रेण

शरानपैयितुं कश्चित् कवचे तव शक्यति ३७

स त्वं कवचमास्थाय क्रुद्धमद्य रणेऽजुनम् ।

त्वरमाणः स्वयं याहि नत्वाऽसौ विसहिष्यति

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा त्वरन्द्रोणः स्फुट्यांभो वर्म भास्वरम्

आबबन्धान्नुततमं जपन्मन्त्रं यथाविधि ॥

रणे तस्मिन् सुमहति विजयस्य सुतस्य ते ।

विसिस्मापयिषुलोकान् विद्यया ब्रह्मचित्तमः

द्रोण उवाच ।

करोतु स्वस्ति ते ब्रह्म* ब्रह्मा चापि द्विजातयः

सरीसृपाश्च ये श्रेष्ठास्तेभ्यस्ते स्वस्ति भारत

ययातिर्नाहुषश्चैव धुन्धुमारो भगीरथः ।

तुभ्यं राजर्षयः सर्वे स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा ॥

स्वस्ति तेऽस्त्वेकपादेभ्यो बहुपादेभ्य एव च

स्वस्त्यस्त्वपादेभ्यश्च नित्यं तव महारणे ॥

स्वाहा स्वधा शची चैव

स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा ।

लक्ष्मीररुन्धती चैव

कुरुतां स्वस्ति तेऽनघ ॥ ४४

असितो देवलश्चैव विश्वामित्रस्तथाङ्गिराः ।

वसिष्ठः कश्यपश्चैव स्वस्ति कुर्वन्तु ते नृप ॥

धाता विधाता लोकेशो

दिशश्च सदिगीश्वराः ।

स्वस्ति तेऽद्य प्रयच्छंतु

कार्तिकेयश्च षण्मुखः ॥ ४६

विष्वक्खान् भगवान् स्वस्ति करोतु तव सर्वशः

दिग्गजाश्चैव चत्वारः क्षितिश्च गगनं ब्रह्मः

अधस्ताद्धरणं योऽसौ सदा धारयते नृप ।

शेषश्च पञ्चगश्रेष्ठः स्वस्ति तुभ्यं प्रयच्छंतु

गान्धारे बुधि विक्रम्य निर्जिताः सुरसत्तमाः

पुरा वृत्रेण दैत्येन भिन्नदेहाः सहस्रशः ॥ ४९

हृततेजोबलाः सर्वे तदा सेन्द्रा दिवौकसः ।

ब्रह्माणं शरणं जग्मुर्वृत्राद्भीता महासुरात् ॥

देवा ऊचुः ।

प्रमर्दितानां वृत्रेण देवानां देवसत्तम ।

गतिर्भव सुरश्रेष्ठ ब्राहि नो महतो भयात् ॥

नो यथै । यदि धनञ्जयेनोत्सृष्टः प्रमुखे वर्तते तर्हि युधिष्ठिरो मे ग्राह्य इत्यन्वयः ॥ २४ ॥ ते त्वां ॥ ३५ ॥ चत्वार
पौरावतवामनाजनतावर्गनौमाः ॥ ४४ ॥ * 'ब्रह्मा स्वस्ति कुर्वन्तु ब्राह्मणाः' इति पाठः ।

अथ पार्श्वे स्थितं विष्णुं शक्रादींश्च सुरोत्तमान्
प्राह तथ्यमिदं वाक्यं विषण्णान् सुरसत्तमान्
रक्षया मे सततं देवाः सहेन्द्राः सद्भिजातयः
त्वष्टुः सुदुर्धरं तेजो येन वृत्रो विनिर्मितः ॥
त्वष्टा पुरा तपस्तप्त्वा वर्षावुत्तशतं तदा ।
वृत्रो विनिर्मितो देवाः प्राप्यानुष्ठां महेश्वरात्
स तस्यैव प्रसादाद्गो हन्यादेव रिपुर्वली ।
नागत्वा शंकरस्थानं भगवान् दृश्यते हरः ॥
दृष्ट्वा जेष्यथ वृत्रं तं क्षिप्रं गच्छत मन्दरम् ।
यत्रास्ते तपसां योनिर्वैश्वयज्ञविनाशनः ॥
पिनाकी सर्वभूतेशो भगनेत्रनिपातनः ।
ते गत्वा सहिता देवा ब्रह्मणा सह मन्दरम् ॥
अपश्यंस्तेजसां राशिं सूर्यकोटिसमप्रभम् ।
सोऽब्रवीत् स्वागतं देवा हूत किं करवाण्यहं
अमोघं दर्शनं मह्यं कामगातिरतोऽस्तु वः ।
एवमुक्तास्तु ते सर्वे प्रत्यूचुस्तं दिवौकसः ॥
तेजो हूतं नो वृत्रेण गतिर्भव दिवौकसाम् ।
मूर्तीरीक्षस्व नो देव प्रह्यैर्जर्जरुक्ताः ।
शरणं त्वां प्रपन्नाः स्म गतिर्भव महेश्वर ॥
शर्व उवाच ।

विदितं वो यथा देवाः कृत्स्नं सुमहाबला
त्वष्टुस्तेजोभवा घोरा दुर्निवारोऽकृतात्मभिः
अपश्यं तु मया कार्यं साह्यं सर्वदिवौकसां
ममेदं गात्रजं शक्र कवचं गृह्य भास्वरम् ॥
बधानानेन मन्त्रेण मानसेन सुरेश्वर ।
वधायासुरमुख्यस्य वृत्रस्य सुरघातिनः ॥ ६३ ॥
द्रोण उवाच ।

इत्युक्त्वा वरदः प्रादाद्धर्मं तन्मन्त्रमेव च ।

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनकवचवन्दने
चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

९५

सञ्जय उवाच ।

प्रविष्ट्योर्महाराज पार्थवाण्णंययो रणे ।
दुर्योधने प्रयाते च पृष्ठतः पुरुषर्षभे ॥ १ ॥

जघेनाभ्यद्रवद्रोणं महता निःस्वनेन च ।
पाण्डवाः सोमकैः सार्धं ततो युद्धमवर्तताम् ॥ २ ॥

अनुशां वरम् ॥ ५४ ॥ हन्याद्धनुं मर्हति ॥ ५५ ॥ मान-
सेन मनसोत्तारणीयेन ॥ ६३ ॥ ब्रह्मसूत्रेण ब्रह्मणा सूचिते-
नोपदेशेन ॥ ७० ॥ इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायां

चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

९५

प्रविष्ट्योरिति ॥ १ ॥

तद्युद्धमभवत् तीव्रं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 क्रुण्णां पाण्डवानां च व्यूहस्य पुरतोऽद्भुतम् ।
 राजन् कदाचिन्नास्माभिर्दृष्टं तादृक् च श्रुतं
 यादृक्प्रध्यगते सूर्यं युद्धमालीक्षिणापते ॥ ४
 धृष्टद्युम्नमुखाः पार्था व्यूढानीकाः प्रहारिणः
 द्रोणस्य सैन्यं ते सर्वं शरवर्षैरवाकिरन् ॥
 वयं द्रोणं पुरस्कृत्य सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
 पार्षतप्रमुखान् पार्थानभ्यवर्षाम सायकैः ॥
 महामेघाविवोदीर्णौ मिश्रवातौ हिमात्यये ।
 सेनाग्रे प्रचकाशेते रुचिरे रथभूषिते ॥ ७
 स्वमेत्य तु महासेने चक्रतुर्वैगुत्तमम् ।
 जाह्नवीयमुने नद्यौ प्रावृषीवोल्बणोदके ॥ ८
 नानाशस्त्रपुरोवातो द्विपार्श्वैरथसंवृतः ।
 गदाविद्युन्महारौद्रः संग्रामजलदो महान् ॥
 भारद्वाजानिलोद्भूतः शरधारासहस्रवान् ।
 अभ्यवर्षमहासैन्यः पाण्डुसेनाभिमुद्धतम् ॥
 समुद्रमिव घर्मान्ते विशन् घोरो महानिलः
 व्यक्षोभयदनीकानि पाण्डवानां द्विजोत्तमः
 तेऽपि सर्वप्रयत्नेन द्रोणमेव समाव्रवन् ।
 विभित्सन्तो महासेतुं वार्योधाः प्रबला इव
 वारयामास तान् द्रोणो
 जलौघमचलो यथा ।
 पाण्डवान् समरे कुद्धान्
 पञ्चालांश्च सकेकयान् ॥ १३
 अथापरे च राजानः परिवृत्य समन्ततः ।
 महाबला रणे शूराः पञ्चालानन्वचारयन् ॥
 ततो रणे नरव्याघ्र पार्षतः पाण्डवैः सह ।
 सज्जघानासक्रुद्रो विभित्सुररिवाहिनीम् ॥
 यथैव शरवर्षाणि द्रोणो वर्षति पार्षते ।
 तथैव शरवर्षाणि धृष्टद्युम्नोऽप्यवर्षत ॥ १६
 सनिस्त्रिंशपुरोवातः शक्तिप्रासर्षिसंवृतः ।
 ज्याविद्युच्चापसंन्हादो धृष्टद्युम्नबलाहकः ॥ १७
 शरधाराश्मवर्षाणि व्यसृजत् सर्वतो दिशम्
 निघ्नन् रथवराश्वैधान् प्लावयामास वाहिनीं
 यं यमाच्छेच्छेद्रौणः पाण्डवानां रथव्रजम् ।
 ततस्ततः शरैर्द्रौणमपाकर्षत पार्षतः ॥ १९
 तथा तु यतमानस्य द्रोणस्य शुधि भारत ।
 धृष्टद्युम्नं समासाद्य विधा सैन्यमभिद्यत ॥ २०

भोजमेकैऽभ्यवर्तन्त जलसन्धं तथाऽपरे ।
 पाण्डवैर्हैन्यमानाश्च द्रोणमेवापरे ययुः ॥ २१
 संघट्टयति सैन्यानि द्रोणस्तु रथिनां वरः ।
 व्यधमच्चापि तान्यस्य धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ २२
 धार्तराष्ट्रास्तथा भूता वध्यन्ते पाण्डुसुजयैः ।
 अगोपाः पशवोऽरण्ये बहुभिः श्वापदैरिव ॥
 कालः स्म प्रसते योधान्
 धृष्टद्युम्नेन मं हितान् ।
 सङ्ग्रामे तुमुले तस्मिन्-
 क्षिति संमेतिरे जनाः ॥ २४
 कुन्पस्य यथा राष्ट्रं दुर्मिक्ष-व्याधि-तस्करीः ।
 द्राव्यते तद्वदापक्षा पाण्डवैस्तव वाहिनी ॥ २५
 अर्करश्मिविमिश्रेषु शस्त्रेषु कवचेषु च ।
 चक्षुषि प्रत्यहन्त्यन्त सैन्येन रजसा तथा ॥ २६
 विधाभूतेषु सैन्येषु वध्यमानेषु पाण्डवैः ।
 अमर्षितस्ततो द्रोणः पञ्चालान् व्यधमच्छरैः
 मृद्नतस्तान्यनीकानि निघ्नतश्चापि सायकैः
 बभूव रूपं द्रोणस्य कालाग्रेरिव दीप्यतः ॥ २८
 रथं नागं हयं चापि पत्तिनश्च दिशांपते ।
 एकैकेनेषुणा संख्ये निर्विभेदं महारथः ॥ २९
 पाण्डवानां तु सैन्येषु
 नास्ति कश्चित् स भारत ।
 दधार यो रणे बाणान्
 द्रोणचापच्युतान् प्रभा ॥ ३०
 तत् पच्यमानमर्केण द्रोणसायकतापितम् ।
 बभ्राम पार्षतं सैन्यं तत्र तत्रैव भारत ॥ ३१
 तथैव पार्षतेनापि काल्यमानं बलं तव ।
 अमवत् सर्वतो दीप्तं शुष्कं वनमिवाग्निना ॥ ३२
 बाध्यमानेषु सैन्येषु
 द्रोण-पार्षतसायकैः ।
 त्यक्त्वा प्राणान् परं शक्त्या
 युध्यन्ते सर्वतोमुखाः ॥ ३३
 तावकानां परेषां च
 युध्यतां मरतर्षम ।
 नासीत् कश्चिन्महाराज
 योऽत्याक्षीत् संयुगं भयत् ॥ ३४
 भीमसेनं तु कौन्तेयं सोदर्याः पर्यवारयन् ।
 विविशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः ॥ ३५

हिमात्यये क्षिशिरे सेनाग्रे प्रधाने सेने ॥ ७ ॥ प्लावयामास विद्रावितवान् ॥ १८ ॥ अपाकर्षत व्यावर्तितवान् ॥ १९ ॥
 संघट्टयति संमेलयति ॥ २१ ॥

विन्दानुविन्दावाचन्त्यौ क्षेमधूर्तिश्च वीर्यवान्
त्रयाणां तव पुत्राणां त्रय एवानुयायिनः॥ ३६
बाल्हीकराजस्तेजस्वी कुलपुत्रो महारथः ।
सहस्रेनः सहामात्यो द्रौपदेयानवारयत्॥ ३७
शैब्यो गोवासनो राजा योधिर्दशशतावरैः ।
काश्यस्यामिभुवः पुत्रं पराक्रान्तमवारयत् ॥

अजातशत्रुं कौन्तेयं

ज्वलन्तमिव पावकम् ।

मद्राणामीश्वरः शल्यो

राजा राजानमावृणोत् ॥ ३९

दुःशासनस्त्ववस्थाप्य स्वमनीकममर्षणः ।

सात्यकिं प्रययौ कुडः शूरो रथवरं युधि॥ ४०

स्वकेनाहमनीकेन सन्नद्धः कवचावृतः ।

चतुःशतैर्महेष्वासैश्चेकितानमवारयम् ॥ ४१

शकुनिस्तु सहानीको माद्रीपुत्रमवारयत् ।

गान्धारकैः सप्तशतैश्चापशक्त्यसिपाणिभिः

विन्दानुविन्दावाचन्त्यौ

विराटं मत्स्यमार्च्छताम् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि संकुलयुद्धे

पञ्चनवतितमोऽध्यायः॥ ९५ ॥

९६

सञ्जय उवाच ।

राजन् संग्राममाश्रयं शृणु कीर्तयतो मम ।

कुरूणां पाण्डवानां च यथा युद्धमवर्तत ॥ १

भारद्वाजं समासाद्य द्यूहस्य प्रमुखे स्थितम् ।

अयोधयन् रणे पार्थो द्रोणानीकं विमिस्त्ववः

रक्षमाणः स्वकं द्यूहं

द्रोणोऽपि सह सैरिदैः ।

अयोधयद्रणे पार्थान्

प्रार्थमानो महद्यशः ॥ २

विन्दानुविन्दावाचन्त्यौ विराटं दशभिः शरैः

आजघ्नतुः सुसंकुडौ तव पुत्रहितेषिणौ ॥ ४

विराटश्च महाराज तावुभौ समरे स्थितौ ।

पराक्रान्तौ पराक्रम्य योध्ययामास सांनुगौ॥

प्राणांस्त्यक्त्वा महेष्वासौ

मित्रार्थेऽभ्युद्यतायुधौ ॥ ४३

शिखाण्डिनं याज्ञसेनिं रुन्धानमपराजितम् ।

बाल्हीकः प्रतिसंयत्तः पराक्रान्तमवारयत् ॥ ४४

धृष्टद्युम्नं तु पाञ्चाल्यं क्रूरैः सार्धं प्रभ द्रकैः ।

आवन्त्यः सह सौधीरैः कुड्गरूपमवारयत् ४५

घटोत्कचं तथा शूरं राक्षसं क्रूरकर्मिणम् ।

अलायुधोऽद्रवत्पूणं कुड्गमायन्तमाहवे ॥ ४६

अलंबुषं राक्षसेन्द्रं कुन्तिभोजो महारथः ।

सैन्येन महता युक्तः कुड्गरूपमवारयत् ॥ ४७

सैन्धवः पृष्ठतस्त्वासीत् सर्वसैन्यस्य भारतः ।

रक्षितः परमेष्वासैः क्रुपप्रभृतिभि रथैः ॥ ४८

तस्यास्तां चक्ररक्षौ द्वौ सैन्धवस्य बृहत्तमौ ।

द्रौणिर्दक्षिणतो राजन् सूतपुत्रश्च वामतः ४९

पृष्ठगोपास्तु तस्यासन् सौमदत्तिपुरोगमाः ।

क्रुपश्च वृपसेनश्च शलः शल्यश्च दुर्जयः ॥ ५०

नीतिमन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः ।

सैन्धवस्य विधायैवं रक्षां युयुधिरे ततः॥ ५१

तेषां युद्धं समभवद्धारुणं शोणितोदकम् ।

सिंहस्य द्विपमुख्याभ्यां प्रभिन्नाभ्यां यथा वने

बाल्हीकं रभसं युद्धे याज्ञसेनिर्महाबलः ।

आजघ्ने विशिखीस्तोऽक्षेणोर्ध्वैर्ममोस्थिभेदिभिः

बाल्हीको याज्ञसेनिं तु हेमपुङ्खैः शिलाशितैः

आजघ्नान भृशं कुडो नवमिर्नतपर्वभिः ॥ ८

तद्युद्धमभवद्धोरं शरशक्तिसमाकुलम् ।

भीरूणां त्रासजननं शूराणां हर्षवर्धनम् ॥ ९

ताभ्यां तत्र शरैर्मुक्तिरन्तरिक्षं दिशस्तथा ।

अभवत् संवृतं सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ १०

शैब्यो गोवासनो युद्धे काश्यपुत्रं महारथम् ।

ससैन्यो योध्ययामास गजः प्रतिगजं यथा॥ ११

काश्यस्य काशिराजस्य ॥ ३८ ॥ आवन्त्योऽन्यः ॥ ४५ ॥ इति

श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां पञ्चनवतितमोऽध्यायः ९५

९६

राजसिति ॥ १ ॥

बालहीकराजः संकुद्धो द्रौपदेयान्महारथान्
मनः पञ्चेन्द्रियाणीव शुश्रुमे योधयन् रणे॥१२
अयोधयंस्ते सुभृशं तं शरीरैः समन्ततः ।
इन्द्रियार्था यथा देहं शश्वदेहवतां वर ॥ १३
वाष्पेयं सात्याकि युद्धे पुत्रो दुःशासनस्तव ।
आजग्रे सायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नतपर्वभिः॥ १४
सोऽतिविद्धो बलवता महेष्वासेन धन्विना ।
ईषन्मूर्च्छां जगामाशु सात्यकिः सत्यविक्रमः
समाश्वस्तस्तु वाष्पेयस्तव पुत्रं महारथम् ।
विध्याथ दशभिस्तूर्णं सायकैः कङ्कपत्रभिः॥
तावन्म्योन्यं ददं विद्धावन्म्योन्यशरपीडितौ ।
रंजतुः समरे राजन् पुष्पिताविव किंशुकौ॥१७
अलंबुषस्तु संकुद्धः कुन्तिभोजशरार्दितः ।
अशमित भृशं लक्ष्म्या पुष्पाढ्य इव किंशुकः॥
कुन्तिभोजं ततो रक्षौ विद्धा बहुभिरायसैः ।
अनवद्वैरर्थं नावं चाहिन्याः प्रमुखे तव ॥ १९
ततस्तौ समरे शरौ योधयन्तौ परस्परम् ।
ददशुः सर्वसैन्यानि शकजंभौ यथा पुरा॥ २०
शकुनिं रभसं युद्धे कृतवैरं च भारत ।
माद्रीपुत्री च संरन्ध्री शरैश्चार्यतां भृशम् २१
तुमुलः स महान् राजन् प्रावर्तत जनक्षयः ।

त्वया संजनितोऽत्यर्थं कर्णेन च विवर्धितः॥
रक्षितस्तव पुत्रैश्च क्रोधमूलो हुताशनः ।
य इमां पृथिवीं राजन् वग्धुं सर्वां समुद्यतः
शकुनिः पांडुपुत्राभ्यां कृतः स विमुखः शरैः ।
न स्म जानाति कर्तव्यं युद्धे किञ्चित्पराक्रमं
विमुखं चैनमालोक्य माद्रीपुत्री महारथौ ।
ववर्षतुः पुनर्वाणिर्यथा मेघौ महागिरिम् ॥ २५
स वध्यमानो बहुभिः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
संप्रायाज्जवनैरश्वैर्द्रोणानीकाय सौबलः॥ २६
घटोत्कचस्तथा शूरं राक्षसं तमलायुधम् ।
अभ्ययाद्रभसं युद्धे वेगमास्थाय मध्यमम् २७
तयोर्दुर्धं महाराज चित्ररूपमिवामवत् ।
यादृशं हि पुरा वृत्तं रामरावणयोर्मुधे ॥ २८
ततो युधिष्ठिरो राजा मद्रराजानमाह्वे ।
विद्धा पञ्चाशता बाणैः पुनर्विध्याथ सप्तभिः
ततः प्रववृते युद्धं तयोरत्यद्भुतं नृप ।
यथा पूर्वं महदुद्धं शम्बरामरराजयोः ॥ ३०
विर्विशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च तवात्मजः
अयोधयन् भीमसेनं महत्या सेनया वृताः ३१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्वंद्वयुद्धे
षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

सञ्जय उवाच ।

तथा तस्मिन् प्रवृत्ते तु संग्रामे लोमहर्षणे ।
कौरवेयास्त्रिधाभूतान् पांडवाः समुपाद्रवन्
जलसन्धं महाबाहुं भीमसेनोऽभ्यवर्तत ।
युधिष्ठिरः सहानीकः कृतवर्माणमाह्वे ॥ २
किरंस्तु शरवर्षाणि रोचमान इवांशुमान् ।
भृष्टशुभ्रो महाराज द्रोणमभ्यद्रवद्रणे ॥ ३
ततः प्रववृते युद्धं त्वरतां सर्वधन्विनाम् ।
कुरूपां पाण्डवानां च संकुद्धानां परस्परम्
संक्षये तु तथाभूते वर्तमाने महामये ।

द्वन्द्वीभूतेषु सैन्येषु युध्यमानेष्वभीतवत् ॥ ५
द्रोणः पाञ्चालपुत्रेण बली बलवता सह ।
यदक्षिपत् पृषत्कौघांस्तदद्भुतमिवामवत् ६
पुण्डरीकवनानीव धिक्वस्तानि समन्ततः ।
चक्राते द्रोणपाञ्चाल्यौ नृणां शीर्षाण्यनेकशः
विनिकीर्णानि वीरानामनीकेषु समन्ततः ।
बल्लामरणशस्त्राणां संसिक्ता रुधिराण्य च ८
तपनीयतनुत्राणां संसिक्ता रुधिराण्य च ।
संसिक्ता इव दह्यन्ते मेघसंघाः सविद्युतः ९

हुताशनः प्रावर्ततत्यनुबध्यते ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते
द्रोणपर्वणि टीकायां षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

तथेति ॥ १ ॥

कुञ्जराश्वनरानन्ये पातयन्ति स्म पश्विभिः ।
 तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महारथाः
 असिचर्मणि चापानि
 शिरांसि कवचानि च ।
 विप्रकीर्यन्त शूराणां
 संप्रहारे महात्मनाम् ॥ ११
 उत्थितान्यगणेष्वयानि कवचानि समन्ततः ।
 अदृश्यन्त महाराज तस्मिन् परमसंकुले ॥ १२
 गृध्राः कङ्का वकाः श्येना
 चायसा जम्बुकास्तथा ।
 बहुशः पिशिताशाश्च
 तत्रादृश्यन्त मारिष ॥ १३
 भक्ष्यन्तश्च मौसानि पिबन्तश्चापि शोणितम्
 विलुम्पन्तश्च केशांश्च मज्जांश्च बहुधा नृप ॥ १४
 आकर्षन्तः शरीराणि शरीरावयवांस्तथा ।
 नराश्वगजसंघानां शिरांसि च ततस्ततः ॥ १५
 कृतास्त्रा रणदीक्षामिर्दीक्षिता रणशालिनः ।
 रणे जयं प्रार्थयाना भृशं युयुधिरे तदा ॥ १६
 असिमागान् बहुविधान्
 विचेरुः सैनिका रण ।
 ऋष्टिभिः शक्तिभिः प्रासैः
 शूल-तोमर-पट्टिभिः ॥ १७
 गदाभिः परिघैश्चान्यैरायुधैश्च भुजैरपि ।
 अन्योन्यं जग्मिरे कुङ्का युद्धरङ्गगता नराः ॥ १८
 रथिनो रथिभिः सार्धमश्वारोहाश्च सादिभिः
 मातङ्गा वरमातङ्गैः पदाताश्च पदातिभिः ॥ १९
 क्षीवा इवान्ये चोन्मत्ता रङ्गेष्विव च वारणाः
 उल्लूकुशुरथान्योन्यं जहुरन्योन्यमेव च ॥ २०
 वर्तमानं तथा युद्धे निर्मर्यादे विशांपते ।
 धृष्टद्युम्नो हयानश्वैर्द्रोणस्य व्यत्यमिश्रयत् ॥ २१
 ते हयाः साध्वशोमन्त मिश्रिता वातरंहसाः ।

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणधृष्टद्युम्नयुगे
 सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

पारावतसवर्णाश्च रक्तशोणाश्च संयुगे ॥ २२
 पारावतसवर्णांश्चे रक्तशोणविमिश्रिताः ।
 हयाः द्युगुम्भिरं राजन् मेधा इव सविद्युतः ॥ २३
 धृष्टद्युम्नस्तु संप्रक्ष्य द्रोणमभ्याशमागतम् ।
 असिचर्मोऽऽददे वीरो धनुस्तत्सुज्य भारत
 चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म पार्षतः परवीरहा ।
 ईषथा समतिक्रम्य द्रोणस्य रथमाविशत् ॥ २४
 अतिष्ठद्युगमध्ये स युगसन्नहनेषु च ।
 जघानार्धेषु चाश्वानां तत्सैन्यान्यभ्यपूजयन्
 खड्गेन चरतस्तस्य शोणाश्वानधितिष्ठतः ।
 न ददर्शान्तरं द्रोणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५
 यथा श्येनस्य पतनं वनेष्वामिषगृह्णिनः ।
 तथैवासीदमीसारस्तस्य द्रोणं जिघांसतः ॥
 ततः शरशतेनास्य शतचन्द्रं समाक्षिपत् ।
 द्रोणो ह्रपदपुत्रस्य खड्गं च दशभिः शरैः ॥ २६
 हयांश्चैव चतुःषष्ठ्या
 शराणां जग्मिवान् बली ।
 ध्वजं छत्रं च भङ्गाभ्यां
 तथा तौ पार्थिवसारथी ॥ २७
 अथास्मै त्वरितो बाणमपरं जीघ्रितान्तकम्
 आकर्णपूर्णं चिक्षेप वज्रं वज्रवरो यथा ॥ २८
 तं चतुर्दशभिस्तीक्ष्णैर्बाणैश्चिच्छेद सात्याकिः
 अस्तमाचार्यमुत्प्रेष्य धृष्ट पृथं व्यमोचयत् ॥ २९
 सिंहैरेव सुगं अस्तं नरसिंहं मारिष ।
 द्रोणेन मोचयामास पाञ्चाल्यं शितिपुङ्गवः
 सात्याकं प्रेक्ष्य गोप्तारं पाञ्चाल्यं च महाहवे
 शराणां त्वरितो द्रोणः पट्टिशस्तथा समापयत्
 ततो द्रोणं शिनेः पौत्रो अस्तन्तमपि खड्गयान्
 प्रत्यविध्यच्छित्तैर्बाणैः पट्टिशस्तथा स्तनान्तरे
 ततः सर्वै रथास्तूर्णं पाञ्चालया जयगृह्णिनः ।
 सात्वतामिष्टुर्ने द्रोणे धृष्टद्युम्नमाक्षिपत् ॥ ३०

कुञ्जराश्वनरानिति काकाश्चिद्वृमयत्र यथाविमक्ति संवध्यते
 ॥ १० ॥ युगसन्नहनेषु युगबन्धेषु ॥ २६ ॥ अवाक्षिपत्

अपनीतवन्तः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि
 दैकार्या सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

१८

धृतराष्ट्र उवाच ।

बाणे तस्मिन्निहते तु धृष्टद्युम्ने च मोक्षिते
तेन वृष्णिप्रवीरेण युयुधानेन सञ्जय ॥ १
अमर्षितो महेष्वासः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
नरव्याघ्रः शिनेः पौत्रे द्रोणः किमकरोद्युधिर्
सञ्जय उवाच ।

संप्रभुतः क्रोधविषो व्यादितास्यशरासनः
तीक्ष्णधारेषुदशनः सितनाराचदंष्ट्रवान् ॥ ३
संरंभमर्षताम्राक्षो महोरग इव श्वसन् ।
नरवीरः प्रमुदितः शौणैरश्वैर्महाजघैः ॥ ४
उत्पतद्भिरिवाकाशे क्रामद्भिरिव पर्वतम् ।
रुक्मपुङ्खाञ्छरानस्यन्युयुधानमुपाद्रवत् ॥ ५
शरपातमहावर्षं रथघोषबलाहकम् ।
कार्मुकाकर्षविक्षेपं नाराचबहुवियुतम् ॥ ६
शक्तिखड्गाशनिधरं क्रोधवेगसमुत्थितम् ।
द्रोणमेघमनाधार्यं ह्यमारुतचोदितम् ॥ ७
दष्टैर्बाभिमपततं तं शूरः परपुरंजयः ।
उवाच सूतं शैनेयः प्रहसन्पुद्गुर्मुदः ॥ ८
एनं वै ब्राह्मणं शूरं स्वकर्मण्यनवस्थितम् ।
आश्रयं धार्तराष्ट्रस्य राक्षो दुःखभयापहम् ॥ ९
शीघ्रं प्रजवितैरश्वैः प्रत्युच्चाहि प्रहृष्टवत् ।
आचार्यं राजपुत्राणां सततं शूरमानिनम् ॥ १०
ततो रजतसंकाशा माधवस्य ह्योत्तमाः ॥
द्रोणस्याभिमुखाः शीघ्रमगच्छन् वातरंहसः
ततस्तौ द्रोणशैनेयौ युयुधाते परंतपौ ।
शरैरनेकसाहस्रैस्ताडयन्तौ परस्परम् ॥ १२
इषुजालावृतं व्योम चक्रुः पुरुषर्षभौ ।
पूर्यामासतुर्वीराबुभौ दश दिशः शरैः ॥ १३
मेघाविवातपापायै धाराभिरितरेतरम् ।
न स्म सूर्यस्तदा भाति न ववौ च समीरणः ॥
इषुजालावृतं घोरमन्धकारं समन्ततः ।
अनाधृत्यमिवान्येषां शूराणामभवत्तदा ॥ १५
अन्धकारीकृते लोके द्रोणशनययोः शरैः ।
तयोः शीघ्रास्त्रविदुषोर्द्रोणसात्वतयोस्तदा ॥

१८

बाणे इति ॥ १ ॥ कार्मुकाकर्ष एव विक्षेप आसार-
प्रसाधनं यस्य ॥ ६ ॥ अन्तरमवच्छेदः ॥ १७ ॥ रथ-
वाहिन्यो रथसेनाः ॥ २८ ॥ वैजयन्तीविलक्षणानिः पता-

नान्तरं शरवृष्टीनां दृढशो नरासिंहयोः ।
इषुणां सन्निपातेन शब्दो धाराभिघातजः ॥
शुश्रुवे शकमुकानामशनीनामिव स्वनः ।
नाराचैर्व्यतिविद्धानां शराणां रूपमाबभौ ॥
आशीविषविद्वद्धानां सर्पाणामिव भारत ।
तयोर्ज्यातलनिर्घोषः शुश्रुवे युद्धशौण्डियोः ॥
अजस्रं शैलशृंगाणां वज्रेणाहन्यतामिव ।
उभयोस्तौ रथौ राजस्ते चाश्वस्तौ च सारथी
रुक्मपुङ्खैः शरैश्छिन्नाश्चित्ररूपा बभूवुस्तदा ।
निर्मलानामजिह्वाणां नाराचानां विशांपते ॥
निर्मुक्ताशीविषाभानां सम्पातोऽभूत्सुदारुणः
उभयोः पतिते छत्रे तथैव पतितौ ध्वजौ २२
उभौ रुधिरसिक्ताङ्गाबुभौ च विजयैषिणौ ।
स्वद्विः शोणितं गात्रैः प्रलुताविव वारणौ
अन्योन्यमभ्यविध्येतां जीवितान्तकैरः शरैः ।
गर्जितोत्फुष्टसन्नादाः शंसदुन्दुभिनिःस्वनाः
उपारमन्महाराज व्याजहार न कञ्चन ।
तूष्णींभूतान्यनीकानि योधा युद्धादुपारमन्
ददर्श द्वैरथं ताभ्यां जातकौतूहलो जनः ।
रथिनो हस्तियन्तारा ह्यारौहाः पदातयः ॥
अवैश्वन्तारचलैर्नैवः परिवार्यै नरर्षभौ ।
हस्त्यनीकान्यतिष्ठन्त तथानीकानि वाजिनान्
तथैव रथवाहिन्यः प्रतिव्यूह्य व्यवस्थिताः ।
मुक्ताविद्रुमचित्रैश्च मणिकाञ्चनभूषितैः ॥ २८
ध्वजैराभरणैश्चिह्नैः कवचैश्च हिरण्यमयैः ॥
वैजयन्तीपताकामिः परिस्तोमाङ्गकम्बलैः ॥
विमलैर्निशितैः शस्त्रैर्हयानां च प्रकीर्णकैः ।
जातरूपमयीभिश्च राजतीभिश्च सूर्यसु ॥ ३०
गजानां कुम्भमालाभिर्दन्तवैष्टैश्च भारत ।
सबलाकाः सखद्योताः सैरावतशतहृदाः ॥
अदृश्यन्तोष्णपर्याये मेघानामिव वायुराः ॥
अपश्यन्नस्मदीयाश्च ते च यौधिष्ठिराः स्थिताः
तद्युद्धं युयुधानस्य द्रोणस्य च महात्मनः ॥
विमानाग्रगता देवा ब्रह्मसोमपुरोगमाः ॥ ३३ ॥

कामिः परिस्तोमैवर्णकम्बलैः अङ्गकम्बलैः पुरुषकम्बलैः २९ ॥
ऐरावतमित्रधनुः 'ऐरावतोऽप्रमातज्ञैः' इत्युपक्रम्य 'नपुंसकं
महेन्द्रस्य ऋजुदीर्घशरासने' इति मोदिनी ॥ ३१ ॥
उष्णस्य पर्याये अपगमे वायुराः जालानि समूहा इति
भावत् ॥ ३२ ॥

सिद्धचारणसङ्गाश्च विद्याधरमहोरगाः ॥
 गतप्रत्यागताक्षपैश्चित्रैरस्त्रविधातिभिः ॥ ३४
 विविधैर्विस्मयं जग्मुस्तयोः पुरुषसिंहयोः ॥
 हस्तलाघवमस्त्रेषु दर्शयन्तौ महाबली ॥ ३५
 अन्योन्यमभिविध्येतां
 शरैस्तौ द्रोणसात्यकी ।
 ततो द्रोणस्य दाशार्हः
 शरांश्चिच्छेद संयुगे ॥ ३६
 पत्रिभिः सुदृढैराशु धनुश्चैव महायुतेः ।
 निमेषान्तरमात्रेण भारद्वाजोऽपरं धनुः ॥ ३७
 सज्यं चकार तदपि
 चिच्छेदास्य च सात्यकिः ।
 ततस्त्वरं पुनर्द्रोणो
 धनुर्हस्तौ व्यतिष्ठत ॥ ३८
 सज्यं सज्यं धनुश्चास्य
 चिच्छेद निशितैः शरैः ।
 पञ्चमेकशतं छिन्नं
 धनुषां दृढधन्विना ॥ ३९
 न चान्तरं तयोर्दृष्टुं
 सन्धाने च्छेदनेऽपि च ।
 ततोऽस्य संयुगे द्रोणो
 दृष्ट्वा कर्मातिमानुषम् ॥ ४०
 युयुधानस्य राजेन्द्र मनसैतदचिन्तयत् ।
 एतदस्त्रवलं रामे कर्तव्यं धनञ्जये ॥ ४१
 मीष्मे च पुरुषस्याग्रे यदिदं सात्वतां वरे ।
 तं चास्य मनसा द्रोणः पूजयामास विक्रमम्
 लाघवं वासवस्येव संप्रेक्ष्य द्विजसत्तमः ।
 तुतोषास्त्रविदां श्रेष्ठस्तथा देवाः सवासवाः
 न तामालक्षयामासुर्लघुतां शीघ्रचारिणः ।
 देवाश्च युयुधानस्य गन्धर्वाश्च विशांपते ४४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणसात्यकियुद्धे

अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

सिद्धचारणसङ्गाश्च विदुर्द्रोणस्य कर्म तत् ।
 ततोऽन्यद्भुरादाय द्रोणः क्षत्रियमर्दनः
 अक्षैरस्त्रविदां श्रेष्ठो
 योधयामास भारत ।
 तस्यास्त्राण्यस्त्रमायाभिः
 प्रतिहत्य स सात्यकिः ॥ ४६
 जघान निशितैर्बाणैस्तदद्भुतमिवामवत् ।
 तस्यातिमानुषं कर्म दृष्ट्वाऽन्यैरसमं रणे ॥ ४७
 युक्तं योगेन योगज्ञास्तावकाः समपूजयन् ।
 यदस्त्रमस्यति द्रोणस्तदेवास्यति सात्यकिः
 तमाचार्योऽथ संप्रान्तोऽयोधयच्छत्रुतापनः
 ततः क्रुद्धो महाराज धनुर्वेदस्य पारगः ४९
 वधाय युयुधानस्य दिव्यमस्त्रमुदैरयत् ।
 तदाग्नेयं महाधोरं रिपुघ्नमुपलक्ष्य सः ॥ ५०
 दिव्यमस्त्रं महेष्वासो वारुणं समुदैरयत् ।
 हाहाकारो महानासीदृष्ट्वा दिव्यास्त्रधारिणौ
 न विचेरुस्तदाकाशे भूतान्याकाशागन्धपि ।
 अस्त्रे ते वारुणाग्नेये ताभ्यां बाणसमाहिते ॥
 न यावदभ्यपद्येतां व्यावर्तयध्वा भस्करः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पांडवः
 नकुलः सहदेवश्च पर्यैरक्षन्त सात्यकिम् ।
 धृष्टद्युम्नसुतैः सार्धं विराटश्च सकेकयः ॥ ५३
 मत्स्याः शाक्येयसेनाश्च द्रोणमाजमुदरजसा
 दुःशासनं पुरस्कृत्य राजपुत्राः सहस्रशः ५५
 द्रोणमभ्युपपद्यन्त सपत्नैः परिवारितम् ।
 ततो युद्धमभूद्राजस्तेषां तव च धन्विनाम् ॥
 रजसा संवृते लोके शरजालसमावृते ।
 सर्वमाविशमभवन्न प्राज्ञायत किञ्चन ।
 सैन्येन रजसा ध्वस्ते निर्मर्यादमवर्तत ५७

प्रत्यागतं निवर्तनं आक्षेपः प्रहरणम् ॥ ३४ ॥ आलक्षयामा-
 सुर्लक्षितवन्तः ॥ ४४ ॥ विदुर्मैत्र्यनुकज्यते ॥ ४५ ॥ योगेन
 युक्त्या ॥ ४८ ॥ न यावदभ्यपद्येतां यावदेव न पराभूतोऽवर्त-

नमथान्हतः परावृत्तोऽभूत् ॥ ५३ ॥ इति श्रीमहाभारते
 द्रोणपर्वणि टीकायामष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

९९

सञ्जय उवाच ।

विवर्तमाने त्वादित्ये तत्रास्तशिखरं प्रति
रजसा कीर्यमाणे च मन्दीभूते दिवाकरे १
तिष्ठतां युध्यमानानां पुनरावर्ततामपि ।
भज्यतां जयतां चैव जगाम तदहः शनैः २
तथा तेषु विषकेषु सैन्येषु जयगृह्णिषु ।
अर्जुनो वासुदेवश्च सैन्यवायैव जग्मतुः ३
रथमार्गप्रमाणं तु कौन्तेयो निशितैः शरैः ।
चकार तत्र पन्थानं ययौ येन जनार्दनः ४
यत्र यत्र रथो याति पाण्डवस्य महात्मनः ।
तत्र तत्रैव दीर्यन्ते सेनास्तव विशांपते ५
रथशिक्षां तु दाशार्हो दर्शयामास वीर्यवान्
उत्तमाधममध्यानि मण्डलानि विदर्शयन् ६
ते तु नामाङ्किताः पीताः कालज्वलनसन्निभाः
स्नायुनद्धाः सुपर्वाणः पृथवो दीर्घगामिनः ७
वैणवाश्चानांश्चोप्रा

असन्तो विविधानरीन् ।

रुधिरं पतगैः सार्धं

प्राणिनां पपुराह्वे ॥

रथस्थितोऽग्रतः क्रोशं यानस्यत्यर्जुनः शरान्
रथे क्रोशमतिक्रांते तस्य ते ग्रन्थित शस्त्रावान्
तार्क्ष्यमारुतरंहोभिर्बोजिभिः साधुवाहिभिः
तदागच्छद्गुर्वीकेशः कृत्स्नं विस्मापयन् जगत
न तथा गच्छति रथस्तपनस्य विशांपते ।
नेन्द्रस्य न तु रुद्रस्य नापि वैश्रवणस्य च ११
नान्यस्य समरे राजन् गतपूर्वस्तथा रथः ।
यथा यथावर्जुनस्य मनोभिप्रायशीघ्रगः ॥ १२
प्रविश्य तु रणे राजन् केशवः परवीरहा ।
सेनामध्ये हयैस्तूर्णं चोदयामास भारत १३
ततस्तस्य रथौघस्य मध्यं प्राप्य हयोत्तमाः ।
कृच्छ्रेण रथमुहुस्तं क्षुरिपपासासमन्विताः ॥
क्षताश्च बहुभिः शस्त्रैर्गुह्यैर्गण्डैरनेकशः ।
मण्डलानि विचित्राणि विचेकृते मुहुर्मुहुः ॥
हतानां वाजिनागानां रथानां च नरैः सह ।
उपरिष्ठादतिक्रान्ताः शैलाभानां सहस्रशः ॥
एतस्मिन्नन्तरे वीरावाचन्यौ भ्रातरौ नृप ।

९९

विवर्तमाने इति ॥ १ ॥ स्नायुनद्धाः सूक्ष्मचर्मा-

सहसेनौ समाच्छ्रितां पाण्डवं क्लान्तवाहनम्
तावर्जुनं चतुःपृष्ठया सप्तत्या च जनार्दनम् ।
शराणां च शतैरश्वानविध्यतां मुद्राम्बितौ ॥
तावर्जुनो महाराज नवभिर्नतपर्वभिः ।
आजघान रणे कुड्डो मर्मज्ञो मर्मभेदिभिः १९
ततस्तौ तु शरौघेण बीभत्सुं सहकेशवम् ।
आच्छादयेतां संरब्धौ सिंहनादं च चक्रतुः ॥
तयोस्तु धनुषी चित्रे भल्लाभ्यां श्वेतवाहनः ।
चिच्छेद समरे तूर्णं ध्वजौ च कनकोज्ज्वलौ
अथान्ये धनुषी राजन् प्रगृह्य समरे तदा ।
पाण्डवं भुशसंकुद्धावर्दयामासतुः शरैः ॥ २२
तयोस्तु भुशसंकुद्धः शराभ्यां पाण्डुनन्दनः
धनुषी चिच्छिदे तूर्णं भूय एव धनञ्जयः २३
तथान्यैर्विशिष्टैस्तूर्णैः स्वमपुङ्गवैः शिलाशितैः
जघानाश्वान्स्तथा सृतौ पाण्णौ च सपदागुणौ
ज्येष्ठस्य च शिरः कायात् क्षुरप्रेण न्यकुन्ततः
स पपात हतः पृष्ठ्यां वातरुण इव द्रुमाः २५
विन्दं तु निहतं दृष्ट्वा ह्यनुविन्दः प्रतापवान्
हताश्वं रथमुत्सृज्य गदां गृह्य महाबलः ॥ २६
अभ्यवर्तत संप्रामे भ्रातृवैधमनुस्मरन् ।
गदया रथिनां श्रेष्ठो नृत्सभिष महारथः ॥ २७
अनुविन्दस्तु गदया ललाटे मधुसूदनम् ।
स्पृष्ट्वा नाकम्पयत् कुड्डो मैनाकमिव पवतम् ॥
तस्यार्जुनः शरैः पङ्क्तिर्भावां पादौ भुजौ शिरः
निचकत् स संल्लिप्तः पपाताद्रिचयो यथा २९
ततस्तौ निहतौ दृष्ट्वा तयो राजन् पदानुगाः
अभ्यद्रवन्त संकुद्धाः किरन्तः शतशः शरान्
तानर्जुनः शरैस्तूर्णं निहत्य भरतर्षभ ।
दूयरोचत यथा वह्निर्दिवं दग्ध्वा हिमात्यये
तयोः सेनामतिक्राम्य कृच्छ्रादिव धनञ्जयः ।
विवर्भौ जलदं हित्वा दिवाकर इवोदितः ॥
तं दृष्ट्वा कुरवस्तताः प्रहृष्टाश्चाभवन् पुनः ।
अभ्यवर्तन्त पार्थ च समन्ताद्भरतर्षभ ॥ ३३
श्रान्तं चैनं समालक्ष्य ज्ञात्वा दूरे च सैन्यध्वं
सिंहनादेन महता सर्वतः पर्यचारयन् ॥ ३४

अग्रथिताः ॥ ७ ॥ क्रोशं क्रोशमुदिश्य ॥ ९ ॥ सृतौ
सार्थी पाण्णौ पृच्छजौ ॥ २५ ॥ आद्रिचयो गिरिस्थमा ॥ २९ ॥

तांस्तु दृष्ट्वा सुसंरञ्धानुत्समयन् पुरुषर्षभः ।
 शनैर्कैरिव दाशार्हमर्जुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३१ ॥
 शरार्दिताश्च ग्लानाश्च हया दूरे च सैन्यवः ।
 किमिहानन्तरं कार्यं ज्यायिष्ठे तव रोचते ॥ ३२ ॥
 ब्रूहि कृष्ण यथा तत्त्वं त्वं हि प्राज्ञतमः सदा
 भवज्ञेन राणे शत्रून् विजेष्यन्तीह पाण्डवाः
 मम त्वनन्तरं कृत्यं यद्वै तत्त्वं निबोध मे ।
 हयान् विमुच्य हि सुखं विशलपान्कुरु माधव
 एवमुक्तस्तु पार्थेन केशवः प्रत्युवाच तम् ।
 ममाप्येतन्मतं पार्थ यदिदं ते प्रभाषितम् ॥ ३९ ॥
 अर्जुन उवाच ।

अहमावारयिष्यामि सर्वसैन्यानि केशव ।
 त्वमप्यत्र यथान्यायं कुरु कार्यमनन्तरम् ॥ ४० ॥
 सञ्जय उवाच ।

सोऽवतीर्थं रथोपस्थादसंभ्रान्तो धनञ्जयः ।
 गाण्डीवं धनुरादाय तस्थौ गिरिरिवाचलः
 तमभ्यधावन्कोशान्तः क्षत्रिया जयकांक्षिणः ।
 इदं छिद्रमिति ज्ञात्वा धरणीस्थं धनञ्जयम् ॥
 तमेकं रथवंशेन महता पर्यवारयन् ।
 विकर्षतश्च चापानि विस्तृजन्तश्च सायकान् ॥
 शस्त्राणि च विचित्राणि
 कुन्दास्तत्र व्यवर्शयन् ।
 छादयन्तः शरैः पार्थ
 मेघा इव दिवाकरम् ॥ ४४ ॥

अभ्यद्रवन्त वेगेन क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ।
 नरसिंहं रथोदाराः सिंहं मत्ता इव द्विपाः ॥ ४५ ॥
 तत्र पार्थस्य भुजयोर्महद्बलमदृश्यत ।
 यत्कुन्दा बहुलाः सेनाः सर्वतः समवारयत् ॥
 अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य द्विपतां सर्वतो विभुः ।
 इषुभिर्वहुभिस्तूर्णं सवनिव समवृणोत् ॥ ४७ ॥
 तत्रान्तरिक्षे बाणानां प्रगाढानां विशांपते ।
 संवर्षेण महाविष्मान् पावकः समजायत ॥ ४८ ॥
 तत्र तत्र महेष्वासैः श्वसद्भिः शोणितोक्षतैः
 ह्यैर्नागैश्च संभिन्नैर्नद्विज्ञाकारिकर्षणैः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि विन्दानुविन्दवधे अर्जुनसरोनिर्माणे च
 एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

प्रगाढानां बगवाहानाम् ॥ ४८ ॥ शरा एवो-
 र्मयो वेगा यस्य । 'ऊर्मिः क्षीपुस्त्वोर्वाच्यां प्रकाशे वेगमब्रवीतः'
 इति मेदिनी ॥ ५१ ॥ एषा एवोर्मयो भज्जा यत्र ॥ ५२ ॥
 वेलाभूतो मर्यादाव्युत्थः ॥ ५३ ॥ अलं पर्याप्तम् ॥ ५८ ॥

संरञ्घैश्चारिभिर्वीरैः प्रार्थयद्भिर्जयं मृधे ।
 एकस्थैर्वहुभिः कुन्दैरुपमेव समजायत ॥ ५० ॥
 शरोर्मिणं ध्वजावर्तं नागनक्तं दुरत्ययम् ।
 पदातिमत्सकलिलं शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनम् ॥ ५१ ॥
 असंख्येयमपारं च रयोर्मिणमतीव च ।
 उष्णीषकमठं छत्रपताकाफेनमालिनम् ॥ ५२ ॥
 रणसागरमक्षौभं वाक्त्रयमच्छान्दस् यथा ।
 वेलाभूतस्तदा पार्थः पत्रिभिः समवारयत् ॥ ५३ ॥
 धृतराष्ट्र उवाच ।

अर्जुने धरणीं प्राप्ते ह्यहस्ते च केशवे ।
 पतदन्तरमासाद्य कथं पार्थो न घातितः ॥ ५४ ॥
 सञ्जय उवाच ।

सद्यः पार्थिव पार्थेन निरुद्धाः सर्वपार्थिवाः ।
 रथस्था धरणीस्थेन वाक्त्रयमच्छान्दस् यथा ॥
 स पार्थः पार्थिवान् सर्वान्
 भूमिस्थोऽपि रथस्थितान्
 एको निवारयामास
 लोभः सर्वगुणानिव ॥ ५६ ॥

ततो जनार्दनः संख्ये प्रियं पुरुषसत्तमम् ।
 असंभ्रान्तो महाबाहुर्जुनं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५७ ॥
 उदपानमिहाभ्यानां नालमस्ति रणेऽर्जुन ।
 परीप्सन्ते जलं चेमे पेयं न त्ववगाहनम् ॥ ५८ ॥
 इदमस्तीत्यसंभ्रान्तो ब्रुवन्नखेण मेदिनीम् ।
 अभिहृत्यार्जुनश्चक्रे बाजिपानं सरः शुभम् ॥ ५९ ॥
 हंसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ।
 सुविस्तीर्णं प्रसज्जामः प्रकुलधरपङ्कजम् ॥ ६० ॥
 कूर्ममत्स्यगणाकीर्णमगाधमुपिलोबितम् ।
 आगच्छन्नारदमुनिर्दर्शनार्थं कृतं क्षणात् ॥ ६१ ॥
 शरवंशं शरस्त्रूणं शराच्छादनमद्भुतम् ।
 शरवेदमाकरोत् पार्थस्त्वष्ट्रेवाद्भुतकर्मकृत् ॥ ६२ ॥
 ततः प्रहस्य गोविन्दः
 साधु साध्वित्याब्रवीत् ।
 शरवेदमनि पार्थेन
 कृते तस्मिन् महात्मना ॥ ६३ ॥

अभिहत्य स्नात्वा बाजिपानमध्वानीयम् ॥ ५९ ॥ हंसका-
 रण्डवाकीर्णमित्यादि योयतया वर्णनम् ॥ ६० ॥ वंशः
 शालाधारकाष्ठं स्थूणा मध्यस्थतमः ॥ ६१ ॥ इति श्रीमहा-
 भारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

१००

सञ्जय उवाच ।

सलिलं जनिते तस्मिन् कौन्तेयेन महात्मना
निस्तारिते द्विपसैन्ये कृते च शरवेश्मनि १
वासुदेवो रथात् तूर्णमवतीर्थं महागुतिः ।
मोचयामास तुरगान् विनुन्नान् कङ्कपत्रिभिः
अदृष्टपूर्वं तद्दृष्ट्वा साधुवादो महानभूत् ।
सिद्धचारणसङ्घानां सैनिकानां च सर्वशः ३
पदातिनं तु कौन्तेयं युध्यमानं महारथाः ।
नाशकुबन् वारयितुं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४
आपतत्सु रथौघेषु प्रभूतगजवाजिषु ।
नासंभ्रमत्तदा पार्थस्तदस्य पुरुषानति ॥ ५
व्यसृजन्त शरीरांस्ते पाण्डवं प्रति पार्थिवाः
न चाव्ययत धर्मात्मा वासविः परवीरहा ॥
स तानि शरजालानि गदाः प्रासांश्चवीर्यवान्
आगतानग्रस्तं पार्थः सरितः सागरौ यथा ॥
अस्त्रवेगेन महता पाथो बाहुबलेन च ।
सर्वेषां पार्थिवेन्द्राणामग्रसत्तान् शरोत्तमान्
तच्च पार्थस्य विक्रान्तं वासुदेवस्य चोभयोः ।
अपूजयन् महाराज कौरवा महद्भुतम् ॥
किमद्भुततमं लोके भविताऽप्यथवा ह्यभूत् ।
यदश्वान् पार्थगोविन्दौ मोचयामासत् रणे ॥
भयं विपुलमस्मासु तावच्चतानं नरोत्तमौ ।
तेजो विदधतुश्चोत्रं विस्त्रब्धौ रणमूर्धनि ॥

अथ स्मयन् हृषीकेशः स्नामध्य इव भारत
अनुजेन कृते संख्ये शरगर्मगृहे तथा ॥ १२ ॥
उपावर्तयद्वयग्रस्तानश्वान् पुष्करेक्षणः ।
मिषतां सर्वसैन्यानां त्वदीयानां विशांपते
तेषां श्रमं च ग्लानिं च वमशुं वेपथुं व्रणान्
सर्वं व्यपानुदत् कृष्णः कुशलौ ह्यश्वकर्माणि ॥

शल्यानुदृत्य पाणिभ्यां
परिमुञ्च्य च तान् हयान् ।
उपावर्त्य यथान्यायं
पाययामास वारि सः ॥
स ताल्लब्धोदकान् स्नातान्
जग्धानान् विगतक्लमान् ।

योजयामास संहृष्टः

पुनरेव रथोत्तमे ॥ १६ ॥

स तं रथवरं शौरिः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
समास्थाय महातेजाः सार्जुनः प्रययौ द्रुतम् ॥
रथं रथवरस्याजौ युक्तं लब्धोदकैर्हयैः ।
दृष्ट्वा कुरुबलश्रेष्ठाः पुनर्विमनसोऽभवन् ॥
विनिःश्वसन्तस्ते राजन् भग्नदंष्ट्रा इवोरगाः
धिगहो धिगगतः पार्थः कृष्णश्चेत्यमुबन् पृथक्
तत्सैन्यं सर्वतो दृष्ट्वा लोमहर्षणमद्भुतम् ।
त्वरध्वमिति चाक्रन्दन्तैतदस्तीति चाभुवन् ।
सर्वैश्चरस्य मिषतो रथनैकेन दंशितौ ॥
बालः क्रीडनकेनेव कदर्थीकृत्य नो बलम् ॥
क्रोशतां यतमानानामसंसक्तौ परंतपौ ।
दर्शयित्वाऽऽत्मनो वीर्यं प्रयातौ सर्वराजसु ॥

तौ प्रयातौ पुनर्दृष्ट्वा

तदाऽन्ये सैनिकाऽभुवन् ।

त्वरध्वं कुरवः सर्वे वधे कृष्णकिरीटिनोः ॥
रथयुक्तो हि दाशार्हो मिषतां सर्वधन्विनाम् ।
जयद्रथाय यात्येष कदर्थीकृत्य नो रणे ॥ २४
तत्र केचिन्मिथो राजन् समभाषन्त भूमिपाः
अदृष्टपूर्वं संग्रामे तद्दृष्ट्वा महद्भुतम् ॥ २५
सर्वसैन्यानि राजा च धृतराष्ट्रोऽन्ययं गतः
दुर्योधनापराधेन क्षत्रं कृत्स्ना च मेदिनी ॥
विलयं समनुप्राप्ता तच्च राजा न बुध्यते ॥
इत्येवं क्षत्रियास्तत्र ह्रुवन्त्यन्ये च भारत ॥ २७
सिंधुराजस्य यत्कृत्यं गतस्य यमसादनम् ।
तत् करोतु वृथादृष्टिभोर्तेराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
ततः शीघ्रतरं प्रायात् पाण्डवः सैन्धवं प्रति
विवर्तमाने तिग्मांशौ हृष्टैः पीतोदकैर्हयैः ॥

तं प्रयान्तं महाबाहुं
सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।

नाशकुबन् वारयितुं

योधाः क्रुद्धमिवान्तकम् ॥ ३०

विद्राव्य तु ततः सैन्यं पाण्डवः शत्रुतापनः ।
यथा मृगगणान् सिंहः सैन्धवार्थे व्यलोडयत्

१००

सलिले इति ॥ १ ॥ पुरुषानति पुरुषेभ्योऽतिवयः ।

असंभ्रमत् उपसर्गात्पूर्वमावोऽद् ॥ ५ ॥ विदधतुर्दंशितवन्तौ
॥ ११ ॥ उपावर्तयत् परिलेखितवान् ॥ १३ ॥ श्रमं
मनःकायखेदं ग्लानिं बलापचयं वमशुं केनोद्गमम् ॥ १४ ॥

गाहमानस्त्वनीकानि तूर्णमश्वानचोदयत् ।
बलाकामं तु दाशार्हः पाञ्चजन्यं ध्वनादयत्
कौन्तेयेनाग्रतः सृष्टा न्यपतन् पृष्ठतः शराः ॥
तूर्णात् तूर्णतरं ह्यश्वः प्रावहन् वातरंहसः ॥
ततो नृपतयः कुड्माः परिववृर्धनञ्जयम् ।
क्षत्रिया बहवश्चान्ये जयद्रथवधैपिणम् ॥३४॥
सैन्येषु विप्रयातेषु धिष्टितं पुरुषर्षभम् ।

दुर्योधनोऽन्वयात्पार्थं त्वरमाणो महाहवे
वातोद्भूतपताकं तं रथं जलदनिःस्वनम् ।
घोरं कपिध्वजं दृष्ट्वा विषण्णा रथिनोऽभवन्
दिवाकरेऽथ रजसा
सर्वतः संवृते भृशम् ॥
शरार्ताश्च रणे योधाः
शोकः कृष्णौ न वीक्षितम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सैन्यविस्मये
शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

सञ्जय उवाच ।

संसन्त इव मञ्जानस्तावकानां भयालूपा ।
तौ दृष्ट्वा समतिक्रान्तौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥
स्वर्चं तु प्रतिसेरब्धा ष्हीमन्तः सत्त्वचोदिताः
स्त्रिरीभृता महात्मानः प्रत्यगच्छन्धनञ्जयम् ॥
ये गताः पाण्डवं युद्धे रोषामर्षसमन्विताः ।
तेऽद्यापि न निवर्तन्ते सिन्धवः सागरादिव
असन्तस्तु न्यवर्तन्त वेदेष्य इव नास्तिकाः ।
नरकं भजमानास्ते प्रत्यपद्यन्त किल्बिषम् ।
तावतीत्य रथानीकं विमुक्तौ पुरुषर्षभौ ।
ब्रह्मशांते यथा राहोरास्यान्मुक्तौ प्रभाकरौ ॥
मत्स्याविव महाजालं विदार्य विगतक्लमौ ।
तथा कृष्णावदश्येतां सेनाजालं विदार्य तत्
विमुक्तौ शस्त्रसम्बाधा-
द्रोणानीकात् सुदुर्मितात्
अदश्येतां महात्मानौ
कालसूर्याविवोदितौ ॥
अस्त्रसम्बाधनिमुक्तौ विमुक्तौ शस्त्रसंकटात् ।
अदश्येतां महात्मानौ शस्त्रसम्बाधकारिणौ ॥
विमुक्तौ ज्वलनस्पृशा
मकरास्याज्ज्वाविव ॥
अश्वोभयेतां सेनां तौ
समुद्रं मकराविव ॥९॥

तावकास्तव पुत्राश्च द्रोणानीकस्थयोस्तयोः
नैतौ तरिष्यतो द्रोणमिति चक्रुस्तदा मतिश्च
तौ तु दृष्ट्वा व्यतिक्रान्तौ द्रोणानीकं महाद्युती
नाशशंसुर्महाराज सिन्धुराजस्य जीवितम् ॥
आशा बलवती राजन्सिन्धुराजस्य जीविते
द्रोणहार्दिकयथोः कृष्णौ न मोक्ष्येते इति प्रभो
तामाशां विफलोक्त्य स्तौनीं तौ परंतपौ
द्रोणानीकं महाराज भोजानीकं च दुस्तरम्
अथ दृष्ट्वा व्यतिक्रान्तौ ज्वलिताविव पावकौ
निराशाः सिन्धुराजस्य जीवितं न शशंसिरे
मिथश्च समभाषेतामभीतौ भयवर्धनौ ।
जयद्रथवधे वाचस्तास्ताः कृष्णधनञ्जयौ ॥ १५
असौ मध्ये कृतः पडिघातैराष्ट्रैर्महारथैः ।
चक्षुर्विषयसंप्राप्तो न मे मोक्ष्यते सैन्धवः ॥
यद्यस्य समरे गोप्ता शक्रो देवगणैः सह ।
तथाप्येनं निहंस्याव इति कृष्णावभाषताम्
इति कृष्णौ महाबाहू मिथः कथयतां तदा ।
सिन्धुराजमवैक्षन्तौ त्वत्पुत्रा बहु चुक्रुशुः ॥
अतीत्य मरुधन्वानं प्रयान्तौ लुपितौ गजौ ।
पीत्वा वारि समाश्वस्तौ तथैवास्तमरिन्दमौ ॥
व्याघ्रसिंहगजाकीर्णानतिक्रम्य च पर्वतान् ।
वणिजाविव दश्येतां हीनमृन्मू जरातिगौ ॥

प्रावहन् अत्यकामन् ॥ ३३ ॥ धिष्टितं किंचिदवास्थितम्
॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां शत-
तमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

संसन्त इति ॥ १ ॥ धर्मपश्चिरात्तुः कोपः ३ ॥
प्रभाकरौ बन्धादित्यौ ॥ ५ ॥ मरुधन्वानं मरुस्थलम् १९

तथाहि मुखवर्णोऽयमनयोरिति मेनिरे ।
 तावका वीक्ष्य मुक्तौ तौ
 विक्रोशन्ति स्म सर्वशः ॥ २१
 द्रोणदाशीविपाकारा-
 ज्ज्वलितादिव पावकात् ।
 अन्येभ्यः पार्थिवेभ्यश्च
 भास्वन्ताविव भास्करो ॥ २२
 विमुक्तौ सागरप्रख्याद्रोणानीकादरिन्दमौ ।
 अदृश्येतां मुदा मुक्तौ समुत्तीर्योर्णवं यथा ॥
 अस्त्रौघान्महतौ मुक्तौ द्रोणहार्दिकयरक्षितान्
 रोचमानावदृश्येतामिन्द्राभ्योः सदृशौ रणे ।
 उद्भिन्नरुधिरौ कृष्णौ भारद्वाजस्य सायकैः
 शितैश्चितौ व्यरोचेतां कर्णिकारैरिवाचली
 द्रोणग्राहहृदाम्मुक्तौ शक्त्याशीधिपसंकटात्
 अयःशरोग्रमकरात् क्षत्रियप्रवरांभसः ॥ २६
 ज्याघोषतलनिर्ह्राद्गद्गदानिर्लिशविद्युतः ।
 द्रोणास्त्रमेघाभिर्मुक्तौ सूर्येन्दुतिमिरादिव ॥
 बाहुभ्यामिव संतीर्णौ सिन्धुषष्ठाः समुद्रगाः
 तपाप्ते सरितः पूर्णा महाग्राहसमाकुलाः ॥
 इति कृष्णौ महेष्वासौ प्रशस्तौ लोकविश्रुतौ
 सर्वभूतान्यमन्यन्त द्रोणास्त्रबलवारणतः ॥
 जयद्रथं समीपस्त्वमेवेश्मन्तौ जिघांसया ।
 क्वं निपाने लिप्सन्तौ व्याघ्राविव व्यतिष्ठतां
 यथा हि मुखवर्णोऽयमनयोरिति मेनिरे ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनागमे
 एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

१०२

वासुदेव उवाच ।

दुर्योधनमतिकान्तमेतं पश्य धनञ्जय ।
 अत्यद्भुतमिमं मन्ये नास्त्यस्य सदृशो रथः ॥
 दूरपाती महेष्वासः कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।

दृढास्त्रश्चित्रयोधौ च घातंराष्ट्रो महाबलः ॥
 अत्यन्तसुखसंवृद्धौ मानितश्च महारथः ।
 कृती च सततं पार्थ नित्यं द्वेष्टि च बान्धवान्

द्रोण एव प्राहो यस्मिन् हृद् इव हृदस्तस्मात् द्रोणानी-
 कादित्यर्थः ॥ २६ ॥ द्रोणाब्जाण्येव मेघः ॥ २७ ॥ सिन्धुः
 षष्ठो यासां तावत् क्षतमुविपाशोरावतीचन्द्रभागावितस्ताः ॥
 एता हि नितान्तदुस्तराः समुद्रगा इति सरितां विशेषणं
 महानदीत्वयितनार्थम् ॥ २८ ॥ प्रशस्तौ अकृत्यमौ द्रोणा-

स्त्रबलवारणविषयादतिशयनात् ॥ २९ ॥ अतः प्रमुखे
 ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेका-
 धिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

१०२

दुर्योधनमिति । नास्तीत्यर्जुनोत्तेजनम् ॥ १ ॥

तन युद्धमहं मन्ये प्राप्तकालं तवानघ ।
 अत्र वो यूतमायत्तं विजयायेतराय वा ॥ ४
 अत्र क्रोधविषं पार्थ विमुञ्च चिरसंभृतम् ।
 एष मूलमनर्थानां पाण्डवानां महारथः ॥ ५
 सोऽयं प्राप्तस्तवाक्षेपं पश्य साफल्यमात्मनः
 कथं हि राजा राज्यार्थं त्वया गच्छेत संयुगं
 दिष्ट्या त्विदानीं सप्राप्त एव ते बाणगोचरं
 यथाऽयं जीवितं जह्यात् तथा कुरु धनञ्जय ॥
 ऐश्वर्यमदसंमूढो नैष दुःखमुपेयिवान् ।
 न च ते संयुगे वीर्यं जानाति पुरुषर्षभ ॥ ८
 त्वां हि लोकास्त्रयः पार्थ ससुरासुरमात्रुषाः
 नोत्सहन्ते रणे जेतुं किमुतैकः सुयोधनः ॥ ९
 स दिष्ट्या समनुप्राप्तस्तव पार्थ रथान्तिकम्
 जहाने त्वं महाबाहो यथा वृत्रं पुरंदरः ॥ १०
 एष ह्यनर्थं सततं पराक्रान्तस्तवानघ ।
 निकृत्वा धर्मराजं च यूते वञ्चितवानयम् ॥
 बहूनि सुनुशंसानि कृतान्येतेन मानद ।
 युष्मासु पापमतिना अपापेष्वेव नित्यदा ॥
 तमनार्यं सदा कुड्मं पुरुषं कामरूपिणम् ।
 आर्यां पुड्मे मतिं कृत्वा जहि पार्थाविचारयन्
 निकृत्वा राज्यहरणं वनवासं च पाण्डव ।
 परिक्लेशं च कृष्णाया हृदि कृत्वा पराक्रमम्
 दिष्ट्यैष तव बाणानां गोचरे परिवर्तते ।
 प्रतिघाताय कार्यस्य दिष्ट्या च यततेऽग्रतः

दिष्ट्या जानाति संग्रामे
 योद्धव्यं हि त्वया सह ।

दिष्ट्या च सफलाः पार्थ

सर्वे कामा ह्यकामिताः ॥ १६

तस्माज्जहि रणे पार्थ धार्तराष्ट्रं कुलाधमम् ।
 यथेन्द्रेण हतः पूर्वं जंभो देवासुरे मृष्टे ॥ १७
 अस्मिन् हते त्वया सैन्यमनार्यं भिद्यतामिदं
 वैरस्यास्यास्तवभृत्यो मूलं छिधि दुरात्मनो
 सञ्जय उवाच ।

तं तथेत्यब्रवीत् पार्थः कृत्यरूपमिदं मम ।
 सर्वमन्यदनादृत्य गच्छ यत्र सुयोधनः ॥ १९
 येनैतदीर्घकालं नो भुक्तं राज्यमकण्टकम् ।

अप्यस्य युधि विकस्य छिन्धां मूर्धानमाहवे ॥
 अपि तस्य ह्यनर्हयाः परिक्लेशस्य माधव ।
 कृष्णायाः शत्रुयां गन्तुं पदं केशप्रधर्पणे २१
 इत्येवंवादिनौ कृष्णौ हृष्टौ श्वेतान्हयोत्तमान्
 प्रेषयामासतुः संस्थे प्रेक्षन्तौ तं नराधिपम् ॥

तयोः समीपं संप्राप्य पुत्रस्ते भरतर्षभ ।
 न चकार भयं प्राप्ते भये महाति मारिष ॥ २३
 तदस्य क्षत्रियास्तत्र सर्व एवाभ्यपूजयन् ।
 यद्वर्जुन हृषीकेशौ प्रत्युद्यातौ न्यवारयताम् २४
 ततः सर्वस्य सैन्यस्य तावकस्य विशांपते ।
 महानादो ह्यभूत्तत्र दृष्ट्वा राजानमाहवे ॥ २५
 तस्मिन् जनसमुज्जादे प्रवृत्ते भैरवे साति ।
 कदर्थीकृत्य ते पुत्रः प्रत्यभिन्नमवारयत् ॥ २६
 आवारितस्तु कौन्तेयस्तव पुत्रेण धन्विना ।
 संरंभमगमद्भूयः स च तस्मिन् परंतपः ॥ २७
 तौ दृष्ट्वा प्रतिस्वरं धौ दुर्योधनधनञ्जयौ ।
 अभ्यधैक्षन्त राजानो भीमरूपाः समंततः २८
 दृष्ट्वा तु पार्थं संरब्धं वासुदेवं च मारिष ।
 प्रहसन्नेव पुत्रस्ते योदुकामः समाह्वयत् ॥ २९

ततः प्रहृष्टो दाशार्हः पाण्डवश्च धनञ्जयः ।
 व्यक्रोशेतां महानादं दध्मत्तुश्चांशुजोत्तमौ ॥ ३०
 तौ दृष्टरूपौ संप्रेक्ष्य कौरवेयास्तु सर्वशः ।
 निराशाः समपद्यन्त पुत्रस्य तव जीविते ३१
 शोकमापुः परे चैव कुरवः सर्व एव ते ।
 अमन्यन्त च पुत्रं ते धैश्वानरमुखे हुतम् ॥ ३२

तथा तु दृष्ट्वा योधास्ते प्रहृष्टौ कृष्णपाण्डवौ ।
 हतौ राजा हतौ राजेत्थुचिरे च भयार्दिताः
 जनस्य सन्निनादं तु श्रुत्वा दुर्योधनोऽब्रवीत्
 व्येतु वो भीरवः कृष्णौ प्रेषयिष्यामि मृत्यवे ॥
 इत्युक्त्वा सैनिकान्सर्वान् जयापेक्षी नराधिपः
 पार्थमाभाष्य संरंभादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५
 पार्थ यच्छिक्षितं तेऽस्त्रं दिव्यं पार्थिवमेव च
 तद्दृशेय मयि क्षिप्रं यदि जानोऽसि पाण्डुना
 यद्बलं तव वीर्यं च केशवस्य तथैव च ।
 तत्कुरुष्व मयि क्षिप्रं पश्यामस्तव पौरुषम् ॥

अस्मत्परोक्षं कर्माणि कृतानि प्रवदन्ति ते । स्वामिसत्कारयुक्तानि यानि तानीह दर्शय३८
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनवचने
छाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्ताऽर्जुनं राजा त्रिभिर्मर्मातिगैः शरैः
अभ्यविध्यन्महावेगैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ १
बासुदेवं च दशभिः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरो
प्रतोदं चास्य भलेन छिन्वा भूमावपातयत् २
तं चतुर्दशभिः पार्थश्चित्रपुंखैः शिलाशितैः ।
अविध्यन्गणमव्यग्रस्ते चान्नश्यन्त वर्मणि ॥ ३
तेषां नैष्फल्यमालोक्य पुनर्नैव च पञ्च च ।
प्राहिणोन्निशितान्बाणांस्ते चान्नश्यन्त वर्मणः
अष्टाविंशान्स्तु तान् बाणा-
नस्तान् विप्रेक्ष्य निष्फलान् ।

अब्रवीत्परवीरशः

कृष्णोऽर्जुनमिदं वचः ॥

अदृष्टपूर्वं पश्यामि शिलानामिव सर्पणम् ।
त्वया संश्लेषिताः पार्थ नार्यं कुर्वन्ति पत्रिणः ॥
कश्चिद्गण्डीवजः प्राणस्तथैव भरतर्षभ ।
मुष्टिश्च ते यथापूर्वं भुजयोश्च बलं तव ॥ ७
न वा कश्चिदयं कालः प्राप्तः स्यादद्य पश्चिमः
तव चैवास्य शत्रोश्च तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ८
विस्मयो मे महान्पार्थ तव दृष्ट्वा शरानिमान्
व्यर्थान्निपतितान्संख्ये दुर्योधनरथं प्रति ॥ ९
वज्राशनिसमा घोराः परकायावभेदिनः ।
शराः कुर्वन्ति ते नार्यं पार्यं काऽद्य विडम्बना
अर्जुन उवाच ।

द्रोणेनैवा मतिः कृष्ण धार्तराष्ट्रे निवेदिता
अभेदा हि ममास्त्राणामेषा कवचधारणा ११
अस्मिन्नन्तर्हितं कृष्ण शैलोक्यमपि वर्मणि ।
एको द्रोणो हि वैदेतद्वहं तस्माच्च सत्तमात् ॥
न शक्यमेतत्कवचं बाणैर्मेतुं कथञ्चन ।

अपि वज्रेण गोविन्द स्वयं मघवता युधि १३
जानंस्त्वमपि वै कृष्ण मां विमोहयसे कथम्
यद्गुप्तं त्रिषु लोकेषु यच्च केशव वर्तते ॥ १४
तथा भविष्यद्यच्चैव तत्सर्वं विदितं तव ।
न त्विदं वेद वै कश्चिद्यथा त्वं मयुसूदन ॥ १५
एष दुर्योधनः कृष्ण द्रोणेन विहितामिमाम् ।
तिष्ठत्यभीतवत्संख्ये विभ्रत्कवचधारणाम् ॥
यस्वन्न विहितं कार्यं नैष तद्वेत्ति माधव ।
स्त्रीवदेव विमर्त्येतां युक्तां कवचधारणाम् १७
पश्य बाह्वोश्च मे वीर्यं धनुषश्च जनार्दन ।
पराजयिष्ये कौरव्यं कवचेनापि रक्षितम् १८
हृदमङ्गिरसे प्रादाहेवेशो वर्म भास्वरम् ।
तस्माद्ब्रह्मरूपतिः प्राप ततः प्राप पुरंदरः ॥ १९
पुनर्ददौ सुरपतिर्मह्यं वर्म ससंग्रहम् ।
दैवं यद्यस्य वर्मेतद्ब्रह्मणा वा स्वयं कृतम् २०
नैनं गोप्यति दुर्बुद्धिमद्य बाणहतं मया ।

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्ताऽर्जुनो बाणानभिमन्त्र्य द्यकषेयत्
मानवास्त्रेण मानार्हेस्तीक्ष्णावरणभेदिना ॥
विकृष्यमाणान्स्तेनैव धनुर्मध्यगताच्छरान् ॥
तानस्यास्त्रेण चिच्छेद् द्रौणिः सर्वास्त्रघातिना
तामिकृत्तानिपून् दृष्ट्वा दूरतो ब्रह्मवादिना २३
न्यवेदयत् केशवाय विस्मितः श्वेतवाहनः ।
नैतदस्त्रं मया शक्यं द्विः प्रयोक्तुं जनार्दन २४
अस्त्रं मामेव हन्याद्वि हन्याच्चापि बलं मम ।
ततो दुर्योधनः कृष्णौ नवभिर्नैवभिः शरैः २५
अविध्यत् रणे राजच्छरैराशीविषोपमैः ।
भूय एवाभ्यवर्षच्च समरे कृष्णपाण्डवौ ॥ २६

१०३

स्वामिसत्कारो वीरप्रधानोऽयमिति यदन्यैः सत्कारणं तेन
युक्तानि योपयतां गतानि ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते
द्रोणपर्वणि टीकायां व्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

द्रो० १०

एवमिति । एवमीदृशप्रभावम् ॥ १ ॥ युक्तान्यत्र-
युक्तम् ॥ १७ ॥ ससंग्रहं सोपदेशम् । दैवं देवैः कृतम् २० ॥

शरवर्षेण महता ततोऽह्यन्त तावकाः ।
 चक्रुर्वादित्रनिनदान् सिंहनादरवांस्तथा ॥ २७
 ततः कुड्रो रणे पार्थः सुक्लिणी परिसंलिहन् ।
 नापश्यच्च ततोऽस्यार्थं यच्च स्याद्वैरक्षितम्
 ततोऽस्य निशितैर्बाणैः समुत्कैरन्तकोपमैः ।
 हयांश्चकार निर्देहानुमौ च पाष्णिसारथी ॥
 धनुरस्याच्छिनत्तूर्णे हस्तावाप च धीरवान्
 रथं च शकलीकर्तुं सव्यसाची प्रचक्रमे ॥ ३०
 दुर्योधनं च बाणाभ्यां तीक्ष्णाभ्यां विरथीकृतं
 आविद्धथद्वस्ततलयोरुभयोरर्जुनस्तदा ॥ ३१
 प्रयत्नज्ञो हि कौन्तेयो नखमांसान्तरेषुभिः ।
 स वेदनाभिराविघ्नः पलायनपरायणः ॥ ३२
 तं कृच्छ्रामापदं प्राप्तं दृष्ट्वा परमधन्विनः ।
 समोपेतुः परीप्सन्तो धनञ्जयशरार्दितम् ॥
 तं रथैर्बहुसाहस्रैः कलिपतैः कुञ्जरैर्हयैः ।
 पदात्थोर्वैश्च संरुद्धैः परिववृर्धनञ्जयम् ॥ ३४
 अथ नार्जुनगोविन्दौ न रथो वा व्यदश्यत
 ब्रह्मवर्षेण महता जनौधैश्चापि संवृता ॥ ३५
 ततोऽर्जुनोऽस्त्रवीर्येण निजग्रे तां वरुधिनीम्
 तत्र व्यङ्गीकृताः पेतुः शतशोऽथ रथद्विपाः ॥
 ते हता हन्यमानाश्च न्यगृह्णन्तं रथोत्तमम् ।
 स रथस्तमितस्तस्मै कौशमात्रे समन्ततः ॥
 ततोऽर्जुनं वृष्णिवीरस्त्वरितो वाक्यमब्रवीत्

धनुर्विस्फारयात्यर्थमहं ध्मास्यामि चांबुजम्
 ततो विस्फार्य बलवद्वां जीवं जग्निवान् रिपुम्
 महता शरवर्षेण तलशब्देन चार्जुनः ॥ ३९
 पाञ्चजन्यं च बलवान् दध्मौ तारेण केशवः ॥
 रजसा ध्वस्तपश्मांतः प्रास्वेन्नवदनो भृशम् ॥
 तस्य शंखस्य नादेन धनुषो निःस्वनेन च ।
 निःसस्वाश्च सस्त्राश्च क्षितौ पेतुस्तदा जनाः
 तैर्विमुक्तो रथो रेजे वाय्वीरित इवाम्बुदः ॥
 जयद्रथस्य गोप्तारस्ततः श्लुब्धः सहाजुगाः ॥
 ते दृष्ट्वा सहसा पार्थं गोप्तारः सैन्यध्वस्य तु ।
 चकुर्नादान् महेष्वासाः कंपयन्तो वसुन्धराम्
 बाणशब्दरवांश्चोप्राविभ्रामाञ्छनिःस्वनैः
 प्रादुश्चकुर्महात्मानः सिंहनादरवानपि ॥ ४४
 तं श्रुत्वा निनदं घोरं तावकानां समुत्थितं
 प्रदध्मतुः शंखवरी वासुदेवधनञ्जयौ ॥ ४५
 तेन शब्देन महता पुरितैर्यं वसुंधरा ।
 सशैला सार्णवद्वीपा सपाताला विशांपते ॥
 स शब्दो भरतश्रेष्ठ व्याप्य सर्वां दिशो दश ।
 प्रतिस्स्वान तत्रैव कुरुपाण्डवयोर्वले ॥ ४७
 तावका रथिनस्तत्र दृष्ट्वा कृष्णधनञ्जयौ ।
 संस्रमं परमं प्राप्तास्त्वरमाणा महारथाः ॥
 अथ कृष्णो महाभागी तावका वीक्ष्य दशितौ
 अभ्यद्रवन्त संकुडास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणे दुर्योधनपराजये
 व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

सञ्जय उवाच ।

तावका हि समीक्ष्यैवं दृष्ट्वन्धककुरुत्तमौ
 प्रागतवरन् जिघांसन्तस्तथैव विजयः परान् ॥
 सुवर्णचित्रैर्वैपात्रैः स्वनवद्भिर्महारथैः ।
 दीपयन्तो दिशः सर्वां ज्वलद्भिरेव पावकैः

रुक्मपुत्रैश्च दुग्धेश्वैः कामुकैः पृथिवीपते ।
 कूजद्विस्तृताज्जानान् कोपयितुस्तुरगैरेव ॥ ३
 भूरेश्रवाः शलः कर्णो वृषसेनो जयद्रथः ।
 कृपश्च मद्राजश्च द्रोणिश्च रथिनो वरः ॥ ४

निर्देहान् निष्ठावयवान् ॥ २९ ॥ नखमांसान्तरे ऋषुभि-
 राविध्यदिति पूर्वगान्वयः सन्धिरार्थः ॥ ३२ ॥ कौशमात्रे
 सैन्यवतोऽर्थात् ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
 टीकायां व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

तावका इति । प्रागप्र एव समीक्ष्यैस्त्वन्वयः ॥ १ ॥
 वैपात्रैर्वाग्रचर्मीचित्रैः ॥ २ ॥

ते पिबन्त इवाकाशमभैरष्टौ महारथाः ।
 व्यराजयन् दश दिशो वैयाम्रैर्हैमचन्द्रकैः ॥ ५ ॥
 ते दंशिताः सुसंरब्धा रथैर्मघौघानिःस्वनैः ।
 समावृण्वन् दश दिशः पार्थस्य निशितैः शरैः
 कौलूतका हयाश्चिवा बहन्तस्तामहारथान्
 व्यशोभन्त तदा शीघ्रा दीपयन्तो दिशो दश
 आजानेयैर्महावेगैर्नानादेशसमुत्थितैः ।
 पार्वतीयेनदीजैश्च सैन्धवैश्च हयोत्तमैः ॥ ८ ॥
 कुरुयोधवरा राजस्तव पुत्रं परीप्सवः ।
 धनञ्जयरथं शीघ्रं सर्वतः समुपाद्रवन् ॥ ९ ॥
 ते प्रगृह्य महाशंखान् दध्मुः पुरुषसत्तमाः ।
 पूरयन्तो दिवं राजन् पृथिवीं च ससागराम्
 तथैव दध्मतुः शङ्खौ वासुदेवधनञ्जयौ ।
 प्रवरौ सर्वदेवानां सर्वशङ्खवरौ भुवि ॥ ११ ॥
 देवदत्तं च कौन्तेयः पाञ्चजन्यं च केशवः ।
 शब्दस्तु देवदत्तस्य धनञ्जयसमीरितः ॥ १२ ॥
 पृथिवीं चान्तरेिक्षं च दिशश्चैव समावृणोत
 तथैव पाञ्चजन्योऽपि वासुदेवसमीरितः ॥
 तस्य शब्दानतिक्रम्य पूरयामास रोदसी ।
 तस्मिन्स्थथा वर्तमाने दारुणे नादसंकुले ॥ १४ ॥
 भीरुणां त्रासजनने शूराणां हर्षवर्धने ।
 प्रवादितासु भेरीषु झञ्झेरवानकेषु च ॥ १५ ॥
 सुदंशेष्वपि राजेन्द्र बाधमानेष्वनेकशः ।
 महारथाः समाहृता दुर्योधनहितैषिणः ॥ १६ ॥
 अमृष्यमाणस्तं शब्दं कुब्जाः परमधन्विनः ।
 नानादेश्या महीपालाः स्वसैन्यपरिरक्षिणः ॥
 अमर्षिता महाशंखान् दध्मुरीरा महारथाः ।
 कृते प्रतिकरिष्यन्तः केशवस्यार्जुनस्य च ॥
 बभूव तव तत्सैन्यं शंखशब्दसमीरितम् ।
 उद्भिन्नरथनागाश्वमस्वस्थमिव वा विभो ॥
 तत् प्रविद्धमिवाकाशं शूरैः शंखविनादितम्
 बभूव भृशमुद्भिन्नं निर्घातैरिव नादितम् ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि संकुलयुद्धे

चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

कौलूतकाः कुल्लतदेशजाः पार्वतीयसमानलक्षणाः ॥ ७ ॥
 आजानेयैरिति । 'गुडगन्धाः काये ये सुलक्षणाः
 कान्तिता जितको वा । सारयुता जितेन्द्रियाः क्षुत्तुडाहितं
 चापि नो दुःखम् । जानन्नजनिष्या निर्दिष्टा वाजिनो घोरैः ।
 बाहास्तु पार्वतीया बलान्विताः क्षिप्रवशाः । दृत्तशूरा दृढ-

स शब्दः सुमहान् राजन्

दिशः सर्वा व्यनादयत् ।

त्रासयामास तत् सैन्यं

युगान्त इव संभृतः

॥ ११ ॥

ततो दुर्योधनोऽष्टौ च राजानस्ते महारथाः ।
 जयद्रथस्य रक्षार्थं पाण्डवं पर्यवारयन् ॥ २२ ॥
 ततो द्रौणिस्त्रिसप्तत्या वासुदेवमताडयत् ।
 अर्जुनं च त्रिभिर्मल्लैर्वज्रमश्वान् पञ्चभिः ॥
 तमर्जुनं पृषत्कानां शतैः षड्भिरताडयत् ।
 अत्यर्थमिव संकुद्धः प्रतिविद्धे जनार्दनं ॥ २४ ॥
 कर्णं च दशभिर्विद्ध्वा वृषसेनं त्रिभिस्तथा ।
 शल्यस्य सशरं चापं मुष्टौ विच्छेद वीर्यवान्
 गृहीत्वा धनुरन्यस्तु शल्यो विव्याध पांडवम्
 भूरिश्रवास्त्रिभिर्बाणैर्हमपुंखैः शिलाशितैः च
 कर्णो द्वात्रिंशता धैव वृषसेनश्च सप्तभिः ।
 जयद्रथास्त्रिसप्तत्या कुपश्च दशभिः शरैः ॥ २७ ॥
 मद्रराजश्च दशभिर्विष्यधुः फाल्गुनं रणे ।
 ततः शराणां षष्ठ्या तु द्रौणिः पार्थमवाकिरत्
 वासुदेवं च विशत्या पुनः पार्थं च पञ्चभिः ।
 प्रहसंस्तु नरव्याघ्रः श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ॥
 प्रत्यविध्यस्त तान्सर्वान्दर्शयन्पाणिलाघवम्
 कर्णं द्वादशभिर्विद्ध्वा वृषसेनं त्रिभिः शरैः
 शल्यस्य सशरं चापं मुष्टिदेशे व्यकुन्तत
 सीमदत्तिं त्रिभिर्विद्ध्वा शल्यं च दशभिः शरैः
 शितैरग्निशिखाकारैर्द्रौणिं विव्याध चाष्टभिः
 गौतमं पञ्चविंशत्या सैन्धवं च शतेन ह ॥ ३२ ॥
 पुनर्द्रौणिं च सप्तत्या शराणां सोऽभ्यताडयत्
 भूरिश्रवास्तु संकुद्धः प्रतोदं विच्छिदे हरेः
 अर्जुनं च त्रिसप्तत्या बाणानामाजघान ह ॥
 ततः शरशवेत्तारिष्ण्वेस्तानरीन् श्वेतवाहनः
 प्रत्यपेधद्भूतं कुब्जो महाबातो घनानिव ॥ ३५ ॥

पादा महाजवास्तेति विख्याताः ॥ नदाजैनदीतीरजैः ।
 'अथाः सर्गकिंकाराः कचन नदीतीरजाः समुद्दिष्टाः ।
 पूर्वायैर्द्रुशः पश्चाथै चानताः किंचित्' ॥ ८ ॥ प्रविद्धमा-
 क्षिप्तम् ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां
 चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

धृतराष्ट्र उवाच ।

ध्वजान्वहुविधाकारान्भ्राजमानानति श्रिया
याथार्थानां मामकानां च तान्ममाचक्ष्व सञ्जय ।

सञ्जय उवाच ।

ध्वजान्वहुविधाकारान्शृणु तेषां महात्मनां
रूपतो वर्णतश्च नामतश्च निबोध मे ॥ २
तेषां तु रथमुख्यानां रथेषु विविधा ध्वजाः ।
प्रत्यदृश्यन्त राजेन्द्र ज्वलिता इव पावकाः ।
काञ्चनाः काञ्चनारपांशुः काञ्चनखगलंकृताः
काञ्चनानीव शृङ्गाणि काञ्चनस्य महागिरिः ॥
अनेकवर्णा विविधा ध्वजाः परमशोभनाः ।
ते ध्वजाः संवृतास्तेषां पताकाभिः समंततः
नानावर्णविरागाभिः शुश्रुभुः सर्वतो वृताः
पताकाश्च ततस्तास्तु श्वसनेन समीरिताः ॥
नृत्यमाना द्यदृश्यन्त रंगमध्ये विलासिकाः
इन्द्रायुधसर्वपाभाः पताका भरतर्षभ ॥ ७
बोधयमाना रथिनां शोभयन्ति महारथान् ।
सिंहलांगूलमुद्राभ्यं ध्वजं वानरलक्षणम् ॥ ८
घनञ्जयस्य संप्राप्ते प्रत्यदृश्यत भैरवम् ।
स वानरवरो राजन् पताकाभिरलंकृतः ॥ ९ ॥
त्रासयामास तत्सैन्यं ध्वजो गाण्डीवधन्वनः
तथैव सिंहलांगूलं द्रोणपुत्रस्य भारत ॥ १० ॥
ध्वजाग्रं समपश्याम बालसूर्यसमप्रभम् ।
काञ्चनं पवनोद्धतं शकध्वजसमप्रभम् ॥ ११ ॥
नन्दनं कौरवेन्द्राणां द्रौणेर्लक्ष्म समुच्छ्रितम्
हस्तिकक्ष्या पुनर्हर्मो बभूवाधिरथे ध्वजः ॥
आहवे अं महाराज ददृशे पूरयन्निव ।
पताका काञ्चनी खग्वी ध्वजं कर्णस्य संयुगे
न्यायतीव रथोपस्थे श्वसनेन समीरिता ।
आचार्यस्य तु पाण्डूनां ब्राह्मणस्य तपस्विनः
गोवृषो गौतमस्यासीत् कृपस्य सुपरिष्कृतः
स तेन भ्राजते राजन् गोवृषेण महारथः ॥
त्रिपुरध्नरथो यक्षद्वौवृषेण विराजता ।
मयूरो वृषसेनस्य काञ्चनो मणिरत्नवान् ॥

१०५

ध्वजानिति ॥ १ ॥ हपमाकारः ॥ २ ॥ ध्वजाग्रं
चक्रमुख्यं काचनं काचनमयम् ॥ ११ ॥ खग्वी खविणी
॥ १३ ॥ व्याहरिण्यं वदित्यन् ॥ १७ ॥ अलोहितार्का-

व्याहरिण्यन्निवातिष्ठत् सेनाग्रमुपशोभयन् ।
तेन तस्य रथो भाति मयूरेण महात्मनः ॥ १७ ॥
यथा स्कंदस्य राजेन्द्र मयूरेण विराजता ।
मद्रराजस्य शल्यस्य ध्वजाग्रेऽग्निशिखामिव
सौवर्णीं प्रतिपश्याम सीतामप्रतिमां शुभाम्
सा सीता भ्राजते तस्य रथमास्थाय मारिष ।
सर्वबीजविरुद्धेव यथा सीता श्रिया वृता ॥
वराहः सिन्धुराजस्य राजतोऽग्निविराजते ॥
ध्वजाग्रेऽलोहिताकारो हेमजालपरिष्कृतः ॥
शुश्रुभे केतुना तेन राजतेन जयद्रथः ॥ २१ ॥
यथा देवासुरे युद्धे पुरा पूषा स्म शोभते ।
सौमदत्तेः पुनर्वसूपा यक्षशीलस्य धीमतः ॥ २२ ॥
ध्वजः सूर्य इवामाति सोमश्चात्र प्रदृश्यते ।
स यूपः काञ्चनो राजन् सौमदत्तेर्विराजते ॥
राजसूये मखप्रेष्ठे यथा यूपः समुच्छ्रितः ।
शल्यस्य तु महाराज राजतोऽग्निरथो महान् ॥
केतुः काञ्चनचित्रागैर्मयूररूपशोभितः ॥
स केतुः शोभयामास सैन्यं ते भरतर्षभ ॥ २५ ॥
यथा श्वेतो महानागो देवराजचक्रं तथा ।
नागो मणिमयो राहो ध्वजः कनकसंवृतः ॥
किंकिणीशतसंज्ञादो भ्राजंश्चित्रो रथोसमे ।
व्यभ्राजत भृशं राजन् पुत्रस्तव विशांपते ॥
ध्वजेन महता संख्ये कुरूणां गृध्रमस्तदा ॥
न वैते तव वाहिण्यामुच्छ्रिताः परमध्वजाः
व्यदीपयन्ते घृतनां युगान्तादित्यसभिभाः
दशमस्त्वज्जेनस्यासीदेक एव महाकपिः ॥ २९ ॥
अदीप्यताञ्जुनो येन हिमवानिव बन्धिना ।
ततश्चित्राणि शुभ्राणि समहासन्ति महारथाः ।
कार्मुकाण्यादवदुस्तूर्णमञ्जुनाथं परंतपाः
तथैव धनुरायच्छत पाथैः शशुविनाशनः ॥ ३१ ॥
गाण्डीवं दिव्यकर्मा तद्राजन्मुनिन्त्रिते तव ।
तवापराधाद्राजानो निहता बहुशो युधि ॥
नानादिग्भ्यः समाहृताः सहयाः सरथद्विपाः
तेषामासीद्यतिक्षेपो गर्जतामितरेतरम् ॥ ३३ ॥

भोऽनुपारक्तस्फटिकवर्णः । 'अर्कोऽर्कपणं स्फटिके' इति
मेदिनी ॥ २१ ॥ हिमवानिव बन्धिनेति तत्र किल
पराशरेण बन्धिः स्थापितः ॥ ३० ॥ अतिशेषः अन्योन्या-
भिप्रातः ॥ ३३ ॥

दुर्योधनमुखानां च पाण्डूनामुपमस्य च ।
तत्राद्भुतं परं चक्रे कौन्तेयः कृष्णसाराथिः ३४
यदेको बहुभिः सार्धं समागच्छद्भीतवत् ।
अशोभत महाबाहुगोण्डीषं विक्षिपन् धनुः ।
जिगीषुस्ताम्ररथ्याग्रे जिघांसुश्च जयद्रथम् ।
तत्रार्जुनो नरव्याघ्रः शरैर्मुक्तैः सहस्रशः ३६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि

पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

१०६

धृतराष्ट्र उवाच ।

अर्जुने सैन्यध्वं प्राप्ते भारद्वाजेन संवृताः ।
पञ्चालाः कुरुभिः सार्धं किमकुर्वत सञ्जय १
सञ्जय उवाच ।

अपराहे महाराज संप्रामे लोमहर्षणे ।
पञ्चालानां कुरुणां च द्रोणवृत्तमवर्तत ॥ २
पञ्चाला हि जिघांसन्तो द्रोणं संहृष्टचेतसः
अभ्यमुञ्चन्त गर्जतः शरवर्षाणि मारिष ॥ ३
ततस्तु तुमुलस्तेषां संप्रामोऽवर्तताद्भुतः ।
पञ्चालानां कुरुणां च घोरो देवासुरोपमः ४
सर्वे द्रोणरथं प्राप्य पञ्चालाः पाण्डवैः सह
तदृक्कं बिभित्सन्तो महास्त्राणि द्यदशौचम्
द्रोणस्य रथपर्यन्तं रथिनो रथमास्थिताः ।
कम्पयन्तोऽभ्यवर्तन्त वेगमास्त्राय मध्यमम् ६
तमभ्ययाद्बृहत्क्षत्रः केकयानां महारथः ।
प्रवपक्षिशितान् बाणान्महेन्द्राशनिसन्निभान्
तं तु प्रत्युद्ययौ शीघ्रं क्षेमशूर्तिर्महायशः ।
विमुञ्चक्षिशितान्बाणान् शतशोऽथ सहस्रशः
धृष्टकेतुश्च चेद्रीनामुपमोऽतैबलोदितः ।
त्वरितोऽभ्यद्रवद्रोणं महेन्द्र इव शम्बरम् ॥ ९
तमापतन्तं सहसा व्यादितास्यमिवान्तकम्
वीरघ्नत्वा महेष्वासस्त्वरमाणः समभ्ययात्
युधिष्ठिरं महाराजं जिगीषुं समवस्थितम् ।
सहानीक ततो द्रोणो न्यवारयत् वीर्यवान्

अदृश्यास्तावकान् योधान् प्रचके शत्रुतापनः
ततस्तेऽपि नरव्याघ्राः पार्थ सर्वे महारथाः
अदृश्यं समरे चक्रुः सायकौघैः समंततः ।
संवृते नरसिंहैस्तु कुरुणामुपमेऽर्जुने ।
महानासीत् समुद्रतस्तस्य सैन्यस्य निःस्वनः
जयद्रथवधपर्वणि ध्वजवर्णने

नकुलं कुशलं युद्धे पराक्रान्तं पराक्रमी ।
अभ्यगच्छत् समायान्तं विकर्णस्ते सुतः प्रभो
सहदेवं तथा यान्तं दुर्मुखः शत्रुकर्षणः ।
शरैरेकसाहस्रैः समवाकिरदाग्नौ ॥ १३
साल्याकिं तु नरव्याघ्रं व्याघ्रदत्तस्त्ववारयत् ।
शरैः सुनिशितैस्तोक्ष्यैः कम्पयन् वै सुदुर्मुहः
द्रौपदेयाक्षरथ्याग्रान् मुञ्चतः सायकोत्तमान्
संरुध्नान् रथिनः श्रेष्ठान् सौमदत्तिरवारयत्
भीमसेनं तदा कुञ्जं भीमरूपो भयानकः ।
प्रत्यवारयदायान्तमार्थ्यशृङ्गिर्महारथः ॥ १६
तयोः समभवद्युद्धं नरराक्षसयोर्मुधे ।
यादमेव पुरा वृक्षं रामरावणयोरेव ॥ १७
ततो युधिष्ठिरो द्रोणं नवत्या नतपर्वणाम् ।
आजग्रे भरतश्रेष्ठः सर्वमर्मसु भारत ॥ १८
तं द्रोणं पञ्चविंशत्या निजघात स्तनान्तरे ।
रोषितो भरतश्रेष्ठ कौन्तेयेन यशस्विना ॥ १९
भूय एव तु विंशत्या सायकानां समाचिनोत्
साश्वसुतध्वजं द्रोणः पश्यतां सर्वधन्विनाम्
तामश्वान् द्रोणमुक्तांसु शरवर्षेण पाण्डवः ।
अवारयत् धर्मात्मा दशौचम् पाणिग्राहवम् ॥
ततो द्रोणो भृशं कुञ्जो धर्मराजस्य संयुगे ।
चिच्छेद् समरे धन्वी धनुस्तस्य महात्मनः
अथैनं छिन्नधन्वानं त्वरमाणो महारथः ।
शरैरेकसाहस्रैः पूरयामास सर्वतः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां पञ्चाधिकशततमोऽ-
ध्यायः ॥ १०५ ॥

१०६

अर्जुने इति ॥ १ ॥ कम्पयन्तो भुवभिति शेषः ॥ ६
सौमदत्तिः शलः ॥ १५ ॥

अदृश्यं वीक्ष्य राजानं भारद्वाजस्य सायकैः
सर्वभूतान्यमन्यन्त हृतमेव युधिष्ठिरम् ॥ २४
केचिच्चैनममन्यन्त तथैव धिमुन्मीकृतम् ।
हतो राजेति राजेन्द्र ब्राह्मणेन महात्मना २५
स कुच्छं परमं प्राप्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
त्यक्त्वा तत्कार्मुकं छिन्नं भारद्वाजेन संयुगे २६
आददेऽन्यद्भुतं दिव्यं भास्वरं वेगवत्तरम् ।
ततस्तान् सायकांस्तत्र द्रोणमुन्वान् सहस्रशः
चिच्छेद समरे वीरस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
छिन्वा तु ताञ्शरान् राजन्कोधसंरक्तलोचनः
शक्तिं जग्राह समरे गिरीणामपि दारिणीम्
स्वर्णदण्डां महाघोरामघघण्टां भयावहाम् ॥
समुत्क्षिप्य च तां हृष्टो ननाद् बलवद्दली ।
नादेन सर्वभूतानि त्रासयन्निव भारत ॥ ३०
शक्तिं समुद्यतां दृष्ट्वा धर्मराजेन संयुगे ।
स्थितं द्रोणाय सहसा सर्वभूतान्यथाबुधन्
सा राजभुजनिर्मुक्ता निर्मुक्तोरगसन्निभा ।
प्रज्वालयन्ती गगनं दिशः सप्रदिशस्तथा ३२
द्रोणान्तिकमनुप्राप्ता दीप्तास्या पल्लवी यथा ।
तामापतन्तीं सहसा दृष्ट्वा द्रोणो विशांपते ॥
प्रादुश्चके ततो ब्राह्ममखमखविदां वरः ।
तदखं भस्मसात् कृत्वा तां शक्तिं घोरदर्शनाम्
जगाम स्यन्दनं तूर्णं पाण्डवस्य यशस्विनः ।
ततो युधिष्ठिरो राजा द्रोणाखं तत्समुद्यतम्
अशामयन्महाप्राज्ञो ब्रह्मास्त्रेणैव मारिषः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरापयाने
षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

सञ्जय उवाच ।

बृहत्क्षत्रमथायान्तं कैकेयं दृढविक्रमम् ।
शेमभूतिर्महाराज विट्याधोरसि मार्गणैः ॥
बृहत्क्षत्रस्तु तं राजा
नवत्या नतपर्वणाम् ।

आजग्रे त्वरितो राजन्
द्रोणानीकविभित्तया ॥ २
शेमभूतिस्तु संकुद्रः कैकेयस्य महात्मनः ।
धनुश्चिच्छेद महेन पीतेन निशितेन ह ॥ ३

हतो राजेति अमन्यन्तेत्यनुपपन्नः ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते
द्रोणपर्वणि षोडश्यां षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

बृहत्क्षत्रमिति ॥ १ ॥

अथैनं छिन्नधन्वानं शरेणानतपर्वणा ।
 विव्याध समरे तूर्णं प्रवरं सर्वधन्विनाम् ॥
 अथान्यद्धनुरादाय बृहत्क्षत्रो हसन्निव ।
 व्यश्वस्तुरथं चक्रे क्षेमशर्तिं महारथम् ॥ ५
 ततोऽपरेण भलेन पीतेन निशितेन च ।
 जहार नृपतेः कायाच्छिरो ज्वलितकुण्डलम्
 तच्छिन्नं सहसा तस्य शिरः कुञ्चितमूर्ध्वजम्
 सकिरीटं मह्यं प्राप्य बभौ ज्योतिरेवाम्बरात्
 तं निहत्य रणे दृष्टो बृहत्क्षत्रो महारथः ।
 सहसाऽभ्यपतत् सैन्यं तावकं पार्थकारणात्
 धृष्टकेतुं तथाऽऽयान्तं द्रोणहेतोः पराक्रमी ।
 वीरधन्वा महेष्वासो वारयामास भारत ॥
 तौ परस्परमासाद्य शरद्वेष्टौ तरास्त्रिनौ ।
 शरैरेकसाहस्रैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ १०
 तावुमी नरशार्दूलौ युयुधाते परस्परम् ।
 महावने तोम्रमदौ वारणाविव यूथपौ ॥ ११
 गिरिगह्वरमासाद्य शार्दूलाविव रोषितौ ।
 युयुधाते महावीर्यौ परस्परजिघांसया ॥ १२
 तदुद्धमासीत्सुलं प्रेक्षणीयं विशांपते ।
 सिद्धचारणसंघानां विस्मयाद्भुतदर्शनम् ॥
 वीरधन्वा ततः कुञ्जो धृष्टकेतोः शरासनम् ।
 द्विधा चिच्छेद् भलेन ग्रहसन्निव भारत ॥ १४
 तदुत्सृज्य धनुश्छिन्नं चेदिराजो महारथः ।
 शक्तिं जग्राह विपुलां हेमदण्डामयस्मयीम् ॥
 तां तु शक्तिं महावीर्यौ दोर्भ्यामायम्य भारत
 चिक्षेप सहसा यत्तो वीरधन्वरथं प्रति ॥ १६
 तया तु वीरघातिन्या शक्त्या त्वमिहतो भृशं
 निर्भिन्नदृश्यस्तूर्णं निपपात यथान्महीम् ॥
 तस्मिन्विनिहते वीरे त्रैगतीनां महारथे ।
 बलं तेऽभज्यत विभो पाण्डवैः समन्ततः ॥
 सहदेवे ततः पृष्टिं सायकान् दुर्मुखोऽक्षिपत्
 ननाद च महानादं तर्जयन् पाण्डवं रणे ॥
 माद्रेयस्तु ततः कुञ्जो दुर्मुखं च शितैः शरैः ।
 भ्राता भ्रातरमायान्तं विव्याध ग्रहसन्निव ॥
 तं रणे रमसं दृष्ट्वा सहदेवं महाबलम् ।
 दुर्मुखो नवभिर्बाणैस्ताडयामास भारत ॥ २१
 दुर्मुखस्य तु भलेन छित्त्वा केतुं महाबलः ।

जघान चतुरो बाहोश्चतुर्भिर्निशितैः शरैः ॥
 अथापरेण भलेन पीतेन निशितेन ह ।
 चिच्छेद् सारथेः कायाच्छिरो ज्वलितकुण्डलं
 ध्रुवप्रेण च तीक्ष्णेन कौरव्यस्य महद्वज्रम् ।
 सहदेवो रणे छित्त्वा तं च विव्याध पञ्चभिः
 हताश्वं तु रथं त्यक्त्वा दुर्मुखो विमनास्तदा
 आकरोह रथं राजन्निरमित्रस्य भारत ॥ २५
 सहदेवस्ततः कुञ्जो निरमित्रं महाहवे ।
 जघान पृतनामध्ये भलेन परवीरहा ॥ २६
 स पपात रथोपस्थान्निरमित्रो जनेश्वरः ।
 विगते राजस्य सुतो व्यथयंस्तव बाहिनीम् ॥
 तं तु हत्वा महाबाहुः सहदेवो व्यरोचत ।
 यथा दाशरथी रामः खरं हत्वा महाबलम् ॥
 हाहाकारो महानासीद्विगतानां जनेश्वर ।
 राजपुत्रं हतं दृष्ट्वा निरमित्रं महारथम् ॥ २९
 नकुलस्ते सुतं राजन् विकर्णं पृथुलोचनम् ।
 मुहुर्ताञ्जितवान् लोके तदद्भुतमिवाभवत् ॥
 सात्यकिं व्याघ्रदत्तस्तु शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 चक्रेऽदृश्यं साध्वस्तु सध्वजं पृतनान्तरे ॥
 ताक्षिवायं शरान् शूरः शैनेयः कृतहस्तवत् ।
 साध्वस्तुध्वजं बाणैर्व्याघ्रदत्तमपातयत् ॥ ३२
 कुमारैः निहते तस्मिन् मागधस्य सुते प्रभो ।
 मागधाः सर्वतो यत्ता युयुधानमुपाद्रवन् ३३
 विस्तृजन्तः शरांश्चैव तोमरांश्च सहस्रशः ।
 भिम्बिपालांस्तथा प्रासान् मुहुरान्मुसलानपि
 अयोधयन् रणे शूराः सावर्तं युद्धदुर्मदम् ।
 तांस्तु सर्वान् स बलवान् सात्यकिर्युद्धदुर्मदः
 नातिकृच्छ्रादसन्नेव धिजिग्ये पुरुषर्षभः ।
 मागधान् द्रवतो दृष्ट्वा हतशेषान् समन्ततः ॥
 बलं तेऽभज्यत विभो युयुधानशरादितम् ।
 नाशयित्वा रणे सैन्यं त्वदीयं माघवोत्तमः
 विधुन्वानो धनुःश्रेष्ठं व्यस्राजत महायशाः ।
 भज्यमानं बलं राजन् सात्वतेन महात्मना ॥
 नाभ्यवर्तत युद्धाय त्रासितं दीर्घबाहुना ।
 ततो द्रोणो भृशं क्रुद्धः सहस्रादित्य चक्षुषी
 सात्यकिं सत्यकर्माणं स्वयमेवाभिदुहुव ॥

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि संकुलपुद्गे
 सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायां सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

सञ्जय उवाच ।

द्रौपदेयान्महेष्वासान् सौमदत्तिर्महायशाः
 एकैकं पञ्चभिर्विदध्वा पुनर्विदधाथ सप्तभिः ॥
 ते पीडिता भृशं तेन रौद्रेण सहसा विभो ।
 प्रमूढा नैव विविदुर्मुष्टे कृत्यं स्म किञ्चन ॥
 नाकुलिञ्च शतानीकः सौमदत्ति नरर्षभम् ।
 द्वाभ्यां विष्णोऽनन्ददृष्टः शराभ्यां शत्रुकर्शनः
 तथेतरे रणे यत्तास्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वभिः ।
 विव्यधुः समरे तूर्णं सौमदत्तिममर्षणम् ॥ ४
 स तान् प्रति महाराज पञ्च विश्लेष सायकान्
 एकैकं हृदि चाजग्रे एकैकेन महायशाः ॥ ५
 ततस्ते भ्रातरः पञ्च शरैर्विद्धा महात्मना ।
 तत्रैवार्थे रणे वीरं विव्यधुः सायकैर्भृशम् ॥ ६
 आर्जुनिस्तु ह्यान्तस्य चतुर्भिर्भित्तैः शरैः ।
 प्रेषयामास संकुडो यमस्य सदनं प्रति ॥ ७
 भैमसेनिर्धनुश्चिन्त्या सौमदत्तेर्महात्मनः ।
 ननाद् बलवन्नादं विव्याध च शितैः शरैः ॥

यौधिष्ठिरिर्ध्वजं तस्य

छित्वा भूमावपातयत् ।

नाकुलिञ्चाथ यन्तारं

रथनीडादपाहरत् ॥ ९

साहदेविस्तु तं ज्ञात्वा भ्रातृभिर्विमुखीकृतम्
 क्षुरप्रेण शिरो राजन्निचकतं महात्मनः ॥ १०
 तच्छिरो न्यपतद्भूमौ तपनीयविभूषितम् ।
 भ्राजयत्तं रणेदिशं बालसूर्यसमप्रभम् ॥
 सौमदत्तेः शिरो दृष्ट्वा निहतं तन्महात्मनः ।
 विव्रस्तात्तावका राजन् प्रदुहुवुरनेकधा ॥
 अलंबुपस्तु समरे भीमसेनं महाबलम् ।
 योधयामास संकुडो लक्ष्मणं रावणिर्यथा ॥
 संप्रयुद्धौ रणे दृष्ट्वा तावुभौ नरराक्षसी ।
 विस्मयः तर्लवभूतानां प्रहर्षः समजायत ॥ १५
 आर्षेयं ततो भीमो नवभिर्भित्तैः शरैः
 विव्याध प्रहसन् राजन् राक्षसेन्द्रममर्षणम् ॥
 तद्रक्षः समरे विद्धं कृत्वा नादं भयावहम् ।
 अभ्यद्रवत्ततो भीमं ये च तस्य पदानुगाः ॥
 स भीमं पञ्चभिर्विद्धा शरः सन्नतपर्वभिः ।

भैमान् परिजघानाशु रथांस्त्रिशतमाहवे ॥
 पुनश्चतुःशतान् हत्वा भीमं विव्याध पत्रिणा
 सोऽपि विद्धस्तथा भीमो राक्षसेन महाबलः ॥
 निपपात रथोपस्थे मूर्च्छयाऽपि परिभुतः ।
 प्रतिलभ्य ततः संज्ञां माकृतिः क्रोधमूर्च्छितः
 विकृष्य कार्मुकं घोरं भारसाधनमुत्तमम् ।
 अलंबुषं शरैस्तीक्ष्णैरर्दयामास सर्वतः ॥ २०
 स विद्धो बहुभिर्बाणैर्नीलाञ्जनचयोपमः ।
 शुशुभे सर्वतो राजन् प्रफुल्ल इव किञ्चुकः ॥
 स वध्यमानः समरे भीमचापयुतेः शरैः ।
 स्मरन् भ्रातृवधं धैव पाण्डवेन महात्मना ॥
 घोरं रूपमथो कृत्वा भीमसेनमापत ।
 तिष्ठेदानीं रणे पार्थ पश्य मेऽद्य पराक्रमम् ॥
 वक्रो नाम सुदुर्बुद्धे राक्षसप्रवरो बली ।
 परोक्षं मम तद्वृत्तं यद्भ्राता मे हतस्त्वया ॥
 एवमुक्त्वा ततो भीममन्तर्धानं गतस्तदा ।
 महता शरवर्षेण भृशं तं समवाकिरत् ॥ २५
 भीमस्तु समरे राजन्नदृश्ये राक्षसे तदा ।
 आकाशं पूरयामास शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २६
 स वध्यमानो भीमेन निमेषाद्रथमाश्रितः ।
 जगाम धरणीं धैव क्षुद्रः खं सहसाऽगमत् ॥
 उच्चावचानि रूपाणि चकार सुबह्वानि च ।
 अणुर्बृहत्पुनः स्थूलो नादान्मुञ्चन्निवाम्बुदः ॥
 उच्चावचास्तथा वाचो व्याजहार समन्ततः ।
 निपेतुर्गङ्गा नैव शरधाराः सहस्रशः ॥ २९
 शक्तयः कणपाः प्रासाः शूलपङ्क्तिशतोमराः ।
 शतघ्न्यः परिघाश्चैव मिन्दिपालाः परश्वधाः
 शिलाः खट्वा गुडान्नैव ऋष्टीर्वज्राणि धैव ह ।
 सा राक्षसविस्फुटा तु शस्त्रवृष्टिः सुदारुणा ॥
 जघान पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् रणमूर्धनि ।
 तेन पाण्डवसैन्यानां सुदिता युधि वारणाः ॥
 हयाश्च बहवो राजन् पत्तयश्च तथा पुनः ।
 रथेभ्यो रथिनः पुरस्तस्य तुङ्गाः स्म सायकैः
 शोणितोवां रथावतौ हस्तिप्राहसमाकुलाम्
 छत्रहंसाः कर्दमिनीं बाहुपन्नगसंकुलाम् ॥ ३४

१०८

द्रौपदेयानिति ॥ १ ॥ बृहत् बृहन् ॥ २० ॥ ऋष्टीः ऋष्टयः ॥ ३१ ॥

नर्दी प्रावर्तयामास रक्षोगणसमाकुलाम् ।
वह्न्ती बहुधा राज्ञेयद्रोणसुज्जयान् ॥
तं तथा समरे राजन् विचरन्तमभीतवत् ।
पाण्डवा भृशसंविभ्राः प्रापद्यस्तस्य विक्रमं
तावकानां तु ज्ञेयानां प्रहर्षः समजायत ।
वादित्रनिन्दश्चोपः सुमहान् रोमहर्षणः ॥३७॥
तं श्रुत्वा निनन्द घोरं तव सैन्यस्य पाण्डवः ॥
नामृष्यत यथा नागस्तलशब्दं समीरितम् ॥
ततः क्रोधाभेताभ्राक्षो निर्दहन्निव पावकः ।
संदधे त्वाष्ट्रमुखं स स्वयं त्वष्ट्रेव मारुतिः ॥

ततः शरस खाणि प्रादुरासन् समंततः ।
तैः शरैस्तव सैन्यस्य विद्रवः सुमहान्भूत ४०
तद्वलं प्रेरितं तेन भीमसेनेन संयुगे ।
राक्षसस्य महामायां हत्वा राक्षसमार्दयत् ॥
स वध्यमानो बहुधा भीमसेनेन राक्षसः ।
संत्यज्य समरे भीमं द्रोणानीकमुपाद्रवत् ॥
तस्मिन्स्तु निजिते राजन् राक्षसेन्द्रे महात्मना
अनादयन् सिंहनादैः पाण्डवाः सर्वतो दिशं
अपूजयन् मारुतिं च संदृष्टास्ते महाबलम् ।
प्रह्लादं समरे जित्वा यथा शक्रं मरुद्गणाः ॥४४॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अलंबुषपराजये
अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

सञ्जय उवाच ।

अलंबुषं तथा युद्धे विचरन्तमभीतवत् ।
हैमिभिवः प्रययौ तूष्णीं विव्याध निशितैः शरैः
तयोः प्रतिभयं युद्धमासीद्राक्षससिंहयोः ।
कुर्वतोर्विविधा मायाः शक्रशम्बरयोरिव ॥२॥
अलंबुषो भृशं कुद्धो घटोत्कचमताडयत् ।
तयोर्दुर्द्धं समभवद्रक्षोग्रामणिमुख्ययोः ॥ ३ ॥
यादृगेव पुरा वृत्तं रामरावणयोः प्रभो ।
घटोत्कचस्तु विशत्या नाराचानां स्तनांतरे
अलंबुषमथो विद्ध्वा सिंहवद्वनदन्मुहुः ।
तथैवालंबुषो राजन् हैमिभिव युद्धदुर्मदम् ॥ ५ ॥
विद्ध्वा विद्ध्वाऽनदच्छुष्टः पूरयन् खं समंततः
तथा तौ भृशसंकुद्धौ राक्षसेन्द्री महाबलौ ॥
निर्विशेषमयुष्येतां मायाभिरितरेतरम् ।
मायाशतस्रजौ नित्यं मोहयन्तौ परस्परम् ७
मायायुद्धेषु कुशलौ मायायुद्धमयुष्यताम् ।
यां यां घटोत्कचो युद्धे मायां दर्शयते नृप ॥
तां तामलम्बुषो राजन्माययैव निजघ्नवान् ।
तं तथा युध्यमानं तु मायायुद्धविशारदम् ॥
अलम्बुषं राक्षसेन्द्रे दृष्ट्वाऽकुप्यन्त पाण्डवाः ।

त एनं भृशसंविभ्राः सर्वतः प्रवरा रथैः ॥ ११ ॥
अभ्यद्रवन्त संकुद्धा भीमसेनादयो नृप ।
त एनं कोष्ठकीकृत्य रथवंशेन मारिष ॥ ११ ॥
सर्वतो व्यकिरम्बाणैरुलकाभिरिव कुञ्जरम् ।
स तेषामखवेगं तं प्रतिहत्याखमायया ॥ १२ ॥
तस्माद्रथप्रजान्मुक्तो वनदाहादेव द्विपः ।
स विस्फार्य घनुर्धोरमिन्द्राशनिसमस्वनम् ॥
मारुतिं पञ्चविंशत्या भैमसेनं च पञ्चभिः ।
युधिष्ठिरं त्रिभिर्विद्ध्वा सहदेवं च सप्तोमः ॥
नकुलं च त्रिसप्तत्या द्रौपदेयांश्च मारिष ।
पञ्चभिः पञ्चभिर्विद्ध्वा घोरं नादं ननाद ह
तं भीमसेनो नवभिः सहदेवस्तु पञ्चभिः ॥
युधिष्ठिरः शतैर्वैव राक्षसं प्रत्यावेध्यत ॥ १६ ॥
नकुलस्तु चतुःषष्ट्या द्रौपदेयास्त्रिभिः
हैमिभ्यो राक्षसं विद्ध्वा युद्धे पञ्चाशता रथैः
पुनर्विव्याध सप्तत्या ननाद च महाबलः ।
तस्य नादेन महता कम्पितेयं वसुन्धरा ॥ १८ ॥
सपर्वतवना राजन् सपादपजलाशया ।
सोऽतिविब्रजो महेष्वासैः सर्वतस्तैर्महारथैः ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाग्रामशायिकशततमोऽ-
ध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

अलंबुषमिति ॥ १ ॥ रक्षोग्रामणिमुख्ययोः रक्षः-
पतिप्रधानयोः ॥ ३ ॥

प्रतिविद्याथ तान्सर्वान्पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः
तं क्रुद्धं राक्षसं युद्धे प्रतिबुद्धस्तु राक्षसः २०
हैडिम्बो भरतश्रेष्ठ शरैर्विद्याथ सप्तभिः ।
सोऽतिविद्धो बलवता राक्षसेन्द्रो महाबलः

व्यसृजत् सायकांस्तूर्णै

रक्मपुंखान् शिलाशितान्

ते शरा नतपर्वणो

विविशु राक्षसं तदा ॥ २२

रुषिताः पन्नगा यद्वहिरिच्छन् महाबलाः ।
ततस्ते पाण्डवा राजन्समन्तान्निशिताञ्छरान्
प्रेषयामासुरद्विधा हैडिम्बश्च घटोत्कचः ।
स विध्यमानः समरे पाण्डवैर्जितकाशिभिः
मर्त्यधर्ममनुप्राप्तः कर्तव्यं नान्वपद्यत ।
ततः समरशौण्डो वै भैससेनिर्महाबलः ॥ २५
समीक्ष्य तदवस्थं तं वधायास्य मनो दधे ।
वेगं चक्रे महान्तं च राक्षसेन्द्ररथं प्रति ॥ २६
दग्धाद्रिकूटशृङ्गाभं मिश्राञ्जनचयोपमम् ।
रथाद्रथमभिदुत्य क्रुद्धो हैडिम्बिराक्षिपत् २७
उद्धवर्हं रथाच्चापि पन्नगं गरुडो यथा ॥
समुत्क्षिप्य च बाहुभ्यामाधिह्वय च पुनः पुनः
निष्पपेप क्षितौ क्षिप्रं पूर्णकुम्भमिवाश्मनि ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अलम्बुषवधे
नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

११०

धृतराष्ट्र उवाच ।

भारद्वाजं कथं युद्धे युयुधानो न्यवारयत् ।
सञ्जयाचक्ष्व तत्त्वेन परं कौतूहलं हि मे ॥ १
सञ्जय उवाच ।

शृणु राजन् महाप्राज्ञ संप्रारं लोमहर्षणम् ।
द्रोणस्य पाण्डवैः सार्धं युयुधानपुरोगमैः २
बध्यमानं बलं दृष्ट्वा युयुधानेन मारिष ।
अभ्यद्रवत्स्वयं द्रोणः सात्यकिं सत्याविक्रमम्

तमापतन्तं सहसा भारद्वाजं महारथम् ।
सात्यकिः पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्पयत्
द्रोणोऽपि युधि विक्रांतो युयुधानं समाहितः
अविध्यत्पञ्चभिस्तूर्णैर् हेमपुंखैः शरैः शितिः ५
ते चर्म भित्त्वा सुदृढं द्विषट्पिशितभोजनाः ।
अभ्ययुधैर्गर्जन् राजन् श्वसन्त इव पन्नगाः ६
दीर्घबाहुरभिकुलस्तोवावर्तित इव द्विपः ।
द्रोणं पञ्चाशताऽपि वृश्चाराचैरभिसन्निभैः ७

मर्त्यधर्मं मरणयोग्यताम् ॥ २५ ॥ आक्षिपत् गृहीतवान्
॥ २७ ॥ आविष्य भ्रामयित्वा ॥ २८ ॥ विस्फारितानि
पृथग्भूतानि सर्वाणि यस्य ॥ ३० ॥ भुवनं खलोकम्
॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां नवा-

धिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

११०

भारद्वाजमिति ॥ १ ॥ * बलीकमिवेति पाठः ।

भारद्वाजो रणे विद्धो युयुधानेन सत्वरम् ।
 सात्यकिं बहुभिर्बाणैर्यतमानमविध्यत ॥ ८
 ततः कुद्धो महेष्वासो भूय एव महाबलः ।
 सात्वतं पीडयामास शरेणानतपर्वणा ९
 स वध्यमानः समरे भारद्वाजेन सात्यकिः ।
 नान्वपद्यत कर्तव्यं किञ्चिदेव विशांपते ॥
 विषण्णवदनश्चापि युयुधानोऽभवत्पृथक् ।
 भारद्वाजं रणे दृष्ट्वा विस्मज्जन्तं शिताम्शरान्
 तं तु प्रेक्ष्य ते पुत्राः सैनिकाश्च विशांपते ।
 प्रहृष्टमनसो भूत्वा सिंहवद्वानदन्मुहुः ॥ १२
 तं श्रुत्वा निनन्द घोरं पीड्यमानं च माधवम्
 युधिष्ठिरोऽब्रवीद्वाजा सर्वसैन्यानि भारत १३
 एष वृष्णिवरो वीरः सात्यकिः सत्याविक्रमः
 अस्यते युधि घोरैण भानुमानिव राहुणा १४
 अभिद्रवत गच्छध्वं सात्यकिर्यत्र बुध्यते ॥
 धृष्टद्युम्नं च पाञ्चाल्यमिदमाह जनाधिपः १५
 अभिद्रव द्रुतं द्रोणं किमु तिष्ठासि पार्षत ।
 न पश्यसि भयं द्रोणाद्धोरं नः समुपक्षितम् ॥
 असौ द्रोणो महेष्वासो युयुधानेन संयुगे ।
 क्रीडते सूत्रबद्धेन पक्षिणा बालको यथा ॥
 तथैव सर्वे गच्छन्तु भीमसेनपुरोगमाः ।
 त्वयैव सहिताः सर्वे युयुधानरथं प्रति ॥ १८
 पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि त्वामहं सहसैनिकः ।
 सात्यकिं मोक्षयस्वाद्य यमदंष्ट्रान्तरं गतम् ॥
 एवमुक्त्वा ततो राजा सर्वसैन्येन भारत ।
 अभ्यद्रवद्रोणे द्रोणं युयुधानस्य कारणात् ॥
 तन्नाराधो महानासीद्द्रोणमेक युयुत्सताम् ।
 पाण्डवानां च भद्रं ते सुञ्जयानां च सर्वशः
 ते समेत्य नरह्याघ्रा भारद्वाजं महारथम् ।
 अभ्यवर्षन् शरैस्तीक्ष्णैः कङ्कवाहिणवाजितैः ॥
 समयन्नेव तु तान् वीरान् द्रोणः प्रत्यग्भीतं स्वयं
 अतिधीनागतान् यद्वत् सलिलेनासनेन च ॥
 तर्पितास्ते शरैस्तस्य भारद्वाजस्य धन्विनः ।
 आतिथेयं गृहं प्राप्य नृपतेऽतिथयो यथा ॥
 भारद्वाजं च ते सर्वे न शुकुः प्रतिवीक्षितुम् ।
 मध्यंदिनमनुप्राप्तं सहस्रांशुमिव प्रभो ॥ २५
 तांस्तु सर्वान्महेष्वासान् द्रोणः शस्त्रभृतां वरः
 अतापयच्छरव्रातैर्गमस्तिभिरिवांशुमान् २६

वध्यमाना महाराज पाण्डवाः सृञ्जयास्तथा
 त्रातारं नाध्यगच्छन्त पङ्कमग्रा इव द्विपाः ॥
 द्रोणस्य च व्यदृश्यन्त विसर्पन्तो महाशराः
 गमस्तस्य इवाकस्य प्रतपन्तः समन्ततः ॥ २८
 तस्मिन्द्रोणेन निहताः पञ्चालाः पञ्चविंशतिः
 महारथाः समाख्याता धृष्टद्युम्नस्य संमताः ॥
 पाण्डूनां सर्वसैन्येषु पञ्चालानां तथैव च ।
 द्रोणं स्म ददृशुः शरं विनिघ्नन्तं वरान् वरान्
 केकयानां शतं हत्वा विद्राव्य च समन्ततः ॥
 द्रोणस्तस्यैव महाराज व्यादितास्य इवान्तकः
 पञ्चालान् सृञ्जयान् मत्स्यान्
 केकयांश्च नराधिप ।

द्रोणोऽजयन्महाबाहुः

शतशोऽथ सहस्रशः ॥

३२

तेषां समभवच्छब्दो विद्वानां द्रोणसायकैः ।
 वनौकसामिवारण्ये व्याप्तानां धूमकेतुना ॥
 तत्र देवाः संगंधर्वाः पितरश्चातुयवृष ।
 एते द्रवन्ति पञ्चालाः पाण्डवाश्च ससैनिकाः
 तं तथा समरे द्रोणं निघ्नन्तं सोमकान् रणे ।
 न चाप्यभिययुः केचिदपरे नैव विव्यधुः ॥
 वर्तमाने तथा रौद्रे तस्मिन् वीरवरक्षये ।
 अश्रुणोत् सहसा पार्थः पाञ्चजन्यस्य निःस्वनं
 पूरितो वासुदेवेन शंखारं खनते भुशम् ॥
 युध्यमानेषु वीरेषु सैन्धवस्याभिरक्षिपु ॥
 नदत्सु धार्तराष्ट्रेषु विजयस्य रथं प्रति ।
 गाण्डीवस्य च निर्घोषे विप्रनष्टे समन्ततः ॥
 कश्मलामिहतो राजा चिन्तयामास पाण्डवः
 न नूतं स्वस्ति पार्थाय यथा नदाति शंखराट् ३९
 कौरवाश्च यथा दृष्ट्वा विनदन्ति मुहुर्मुहुः ।
 एवं स चिन्तयित्वा तु द्याकुलेनान्तरात्मना
 अजातशत्रुः कौन्तेयः सात्वतं प्रत्यभाषत ।
 बाष्पगद्गदया वाचा सुहृदमानो मुहुर्मुहुः ।
 कृत्यस्यानन्तरापेक्षी शौनेयं शिनिपुङ्गवम् ॥ ४१
 युधिष्ठिर उवाच ।

यः स धर्मः पुरा दृष्टः सद्भिः शौनेय शाश्वतः
 सांपराये सुहृत्कृत्ये तस्य कालोऽयमागतः ॥
 सर्वेष्वपि च योधेषु चिन्तयन् शिनिपुङ्गव ।
 त्वत्तः सुहृत्तमं काञ्चनाभिजानामि सात्यके

तस्मिन्नवसरे ॥ २९ ॥ कृत्यस्य जयप्रथमस्य अनन्तरापेक्षो अवित्राकाङ्क्षी ॥ ४१ ॥ यः स धर्मो मैत्रीलक्षणः सांपराये
 आपत्काले ॥ ४२ ॥

यो हि प्रीतमना नित्यं यश्च नित्यमनुव्रतः ॥
स कार्यं सांपराये तु नियोज्य इति मे मतिः ॥
यथा च केशवो नित्यं पाण्डवानां परायणम्
तथा त्वमापि बाष्पण्यं कृष्णतुल्यपराक्रमः ॥
सोऽहं भारं समाधास्ये त्वयि तं वोढुमर्हसि
अभिप्रायं च मे नित्यं न वृथा कर्तुमर्हसि ॥
स त्वं भ्रातृव्यस्यस्य गुरोरपि च संयुगे ।
कुरु कृच्छ्रे सहायार्थमर्जुनस्य नरर्षभ ॥ ४७
त्वं हि सत्यव्रतः शूरो मित्राणामभयंकरः ।
लोकं विख्यायसे वीर कर्माभिः सत्यवागिति
यो हि शैनेय मित्रार्थं

युध्यमानस्त्यजेत्तुम् ।

पृथिवीं च द्विजातिभ्यो

यो दद्यात् स समो भवेत् ॥ ४९

भुताश्च बहवोऽस्माभी राजानो ये दिवं गताः
दत्त्वेमां पृथिवीं कुत्स्नां ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि
एवं त्वामपि धर्मात्मन् प्रयाचेऽहं कृताञ्जलिः
पृथिवीदानतुल्यं स्यादधिकं वा फलं विभो
एक एव सदा कृष्णो मित्राणामभयंकरः ।

रणे सन्त्यजति प्राणान् द्वितीयं स्वस्वं च सात्यके
यिक्तास्तस्य च वीरस्य युजे प्रार्थयतो यशः ।
शूर एव सहायः स्यात्क्षेत्रतः प्राकृतो जनः ॥
ईदृशो तु परामर्श वर्तमानस्य माधव ।

त्वदभ्यो हि रणे गोप्ता विजयस्य न विद्यते
श्लाघ्यश्चैव हि कर्माणि शतशतत्वं पाण्डवः ।
मम सञ्जनयन् हर्षं पुनः पुनरकीर्तयत् ॥ ५५

लघुहस्तश्चित्रयोवी तथा लघुपराक्रमः ।
प्राज्ञः सर्वास्त्रविशूरो मुद्यते न च संयुगे ॥
महास्कन्धो महोरस्कः महाबाहुर्महाहनुः ।

महाबलो महावीर्यः स महात्मा महारथः ॥
शिष्यो मम सखा चैव प्रियोऽस्याहं प्रियश्च मे
युधुधानः सहायो मे प्रमाथेय्यति कौरवान्
अस्मदर्थं च राजेन्द्र संनहोद्यदि केशवः ।

रामो बाष्पानिर्मुक्तो वा प्रमुक्तो वा महारथः

गदो वा सारणी वापि

साम्बो वा सह वृष्णिभिः ।

सहायार्थं महाराज

संग्रामोत्तममूर्धनि ॥ ६०

तथाप्यहं नरठ्याग्रं

शैनेयं सत्यविक्रमम् ।

साहाय्ये विनियोक्ष्यामि

नास्ति मेऽन्यो हि तत्समः ॥ ६१

इति व्रैतवने तात मासुवाच धनंजयः ।

परोक्षे त्वद्गुणांस्तद्व्यान् कथयन्त्यर्थसंसदि

तस्य त्वमेवं संकल्पं न वृथा कर्तुमर्हसि ।

धनञ्जयस्य बाष्पण्यं मम भीमस्य चोभयोः ॥

यन्नापि तीर्थानि चरन्गच्छं द्वारकां प्रति ।

तत्राहमपि ते भक्तिमर्जुनं प्रति दृष्टवान् ६४

न तत्सौहृदमन्येषु मया शैनेय लक्षितम् ।

यथा त्वमस्मान् भजसे वर्तमानानुपप्लवे ॥ ६५

सोऽमिजात्या च भक्त्या च

सख्यस्याचार्यकस्य च ।

सौहृदस्य च वीर्यस्य

कुलीनत्वस्य माधव ॥ ६६

सत्यस्य च महाबाहो अनुकम्पार्थमेव च ।

अनुरूपं महेष्वास कर्म त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ६७

सुयोधनो हि सहसा गतो द्रोणेन दंशितः ।

पूर्वमेवानुयातास्ते कौरवाणां महारथाः ६८

स महाश्विनदृष्ट्वैव श्रूयते विजयं प्राते ।

स शैनेय जवेनाष्टु गन्तुमर्हसि मानद ॥ ६९

भीमसेनो वयं चैव

संयत्ताः सहसैनिकाः ।

द्रोणमाचार्यिष्यामो

यदि त्वां प्रति यास्यति ॥

पश्य शैनेय सैन्यानि द्रवमाणानि संयुगे ।

महान्तं च रणे शब्दं दीर्यमाणानां च भारतीम्

महामासुतवेगेन समुद्रमिव पर्वतम् ।

धातैराष्ट्रबलं तात विशिष्टं सख्यसाचिना ॥

रथैर्वैपरिधावद्भिर्मनुष्यैश्च हर्षैश्च ह ।

सैन्यं रजःसमुद्भूतमेतत् संपारिवर्तते ॥ ७३

संवृतः सिंघुसौवीरैर्नैखरप्रासयोगिभिः ।

अत्यन्तोपचितः शूरेः फाल्गुनः परवीरहा ॥

नैतद्वलमसंवार्यं शक्यो जेतुं जयद्रथः ।

एते हि सैन्धवस्यायं सर्वे संत्यक्तजीविताः

शरशक्तिध्वजवरं ह्यनागसमाकुलम् ।

पश्यैतद्भातैराष्ट्राणामनीकं सुदुरासदम् ७६

वयस्यस्य लिगथस्य सहायार्थं सहाययोगेनम् । ४७ ॥

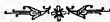
सत्यव्रतो दृढनिधयः ॥ ४८ ॥ उपप्लवे विमर्दे ॥ ६५ ॥

सख्यार्थेनुरूपमित्यनेनान्वयः ॥ ६६ ॥ सत्यसांगीकारस्य

अनुकम्पार्थमर्जुनागुलाननिमित्तम् ॥ ६७ ॥

शृणु तुङ्गुभिनिर्घोषं शङ्खशब्दांश्च पुष्कलान् ।
 सिंहनादरवांश्चैव रथनेमिखनांस्तथा ॥ ७७
 नागानां शृणु शब्दं च पत्नीनां च सहस्रशः
 सादिनां द्रवतां चैव शृणु कंपयतां महीम् ॥
 पुरस्तात्सैन्यधानीकं द्रोणानीकं च पृष्ठतः ।
 बहुत्वादि नरव्याघ्र देवेन्द्रमपि पीडयेत् ७९
 अपर्यन्ते बले ममो जहादपि च जीवेतम् ।
 तस्मिन्निहते युद्धे कथं जीवेत मादशः ८०
 सर्वथाऽहमनुप्राप्तः सुकृच्छ्रं त्वयि जीवति ।
 इयामो युवा गुडाकेशो दर्शनीयश्च पाण्डवः
 लघ्वस्त्रश्चित्रयोधो च प्रविष्टस्तात भारतीम्
 सूर्योदये महाबाहुर्दिवश्चातिवर्तते ॥ ८२
 तन्न जानामि बाष्पेयं यदि जीवति वा नवा
 कुरूणां चापि तत्सैन्यं सागरप्रतिमं महत् ॥
 एक एव च बीभत्सुः प्रविष्टस्तात भारतीम्
 अविषह्यां महाबाहुः सुरैरपि महाहवे ॥ ८४
 न हि मे वर्तते बुद्धिरष्ट युद्धे कथञ्चन ।
 द्रोणोऽपि रभसो युद्धे मम पीडयते बलम् ॥
 प्रत्यक्षं ते महाबाहो यथाऽसौ चरति द्विजः
 युगपच्च समेतानां कार्योणां त्वं विचक्षणाः ॥
 महार्थं लघुसंयुक्तं कर्तुमर्हसि मानव ।
 तस्य मे सर्वकार्येषु कार्यमेतन्मतं महत् ॥ ८७
 अर्जुनस्य परिजानं कर्तव्यमिति संयुगे ।
 नाहं शोचामि दशार्हं गोमांस् जगतः पतिम्
 स हि शक्तो रणे तात
 नीन् लोकानपि सङ्गतान् ।
 विजेतुं पुरुषव्याघ्रः
 सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ८९
 किं पुनर्धार्तराष्ट्रस्य बलमेतत् सुदुर्बलम् ।
 अर्जुनस्त्वेष बाष्पेय पीडितो बहुभिर्युधि ९०

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
 दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

महार्थं महान्तमर्थं लघुसंयुक्तमविलम्बसंपन्नम् ॥ ८७ ॥
 वीरतायामुत्साहकारणत्वे ॥ ९४ ॥ संभावनाऽस्ति-
 ताशानं कुलशीलश्रुतादिषु ॥ ९६ ॥ विभीतवद्भीतः

प्रजह्यात् समरे प्राणां-
 स्तस्माद्विन्द्यामि कश्मलम् ।
 तस्य त्वं पद्वीं गच्छ
 गच्छेयुस्त्वादृशा यथा
 तादृशस्येदृशे काले मादृशोऽभिर्नोदितः ।
 रणे वृष्णिप्रवीराणां द्वावेवातिरथौ स्मृतौ ॥
 प्रद्युम्नश्च महाबाहुस्त्वं च सात्वत विश्रुतः ।
 अस्त्रे नारायणसमः संकर्षणसमो बले ॥ ९३
 वीरतायां नरव्याघ्र धनञ्जयसमो ह्यसि ।
 भीष्मद्रोणावतिक्रम्य सर्वयुद्धविशारदम् ९४
 त्वामेव पुरुषव्याघ्रं लोके सन्तः प्रचक्षते ।
 नाशक्यं विद्यते लोके सात्यकैरिति माधव
 तत्त्वां यदभिवक्ष्यामि तत्कुरुष्व महाबल ।
 संभावना हि लोकस्य मम पार्थस्य चोभयोः
 नान्यथा तां महाबाहो संप्रकर्तुमिहाहंसि ।
 परित्यज्य प्रियान् प्राणाव्रणे चर विभीतवत्
 न हि शैनेय दशार्हा रणे रक्षन्ति जीवितम्
 अयुद्धमनवस्थानं संग्रामे च पलायनम् ॥ ९८
 भीरूणामसतां मार्गो नैष दशार्हसेवितः ।
 तवार्जुनो गुरुस्तात धर्मात्मा शिनिपुङ्गव
 वासुदेवो गुरुश्चापि तव पार्थस्य धीमतः ।
 कारणद्वयमेतद्धि जानंस्त्वामहमम्यम् १००
 मावमंस्था धन्यो मह्यं गुरुस्तव गुरोर्हृदयम् ।
 वासुदेवमतं चैव मम चैवार्जुनस्य च ॥ १०१
 सत्यमेतन्मयोक्तं ते याहि यद्य धनञ्जयः ।
 एतद्वचनमाज्ञाय मम सत्यपराक्रमम् ॥ १०२
 प्रविशेत्तद्वलं तात धार्तराष्ट्रस्य दुर्भतेः ।
 प्रविश्य च यथान्यार्थं संगम्य च महारथैः ।
 यथाहमात्मनः कर्म रणे सात्वत दर्शय १०३

॥ ९७ ॥ अनवस्थानमत्यैर्यम् ॥ ९८ ॥ इति श्रीमहामारते
 द्रोणपर्वणि टीकायां दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

१११

सञ्जय उवाच ।

प्रीतियुक्तं च हृद्यं च मधुराक्षरमेव च ।
 कालयुक्तं च चित्रं च न्याय्यं यच्चापि भाषितम्
 धर्मराजस्य तद्वाक्यं निशम्य शिनिपुङ्गवः ।
 सात्यकिर्मरतश्रेष्ठ प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् २
 श्रुतं ते गदतो वाक्यं सर्वमेतन्मयाऽच्युत ।
 न्याययुक्तं च चित्रं च फाल्गुनार्थं यशस्करम्
 एवंविधे तथा काले मादशं प्रेक्ष्य संमतम् ।
 वक्तुमर्हसि राजेन्द्र यथा पार्थ तथैव माम् ४
 न मे धनञ्जयस्यार्थं प्राणा रक्ष्याः कथञ्चन ।
 त्वत्प्रयुक्तः पुनरहं किं न कुर्यां महाहवे ॥ ५
 लोकत्रये योधयेयं सदेवासुरमानुषम् ।
 त्वत्प्रयुक्तो नरेन्द्रेह किमुतैतत्सुदुर्बलम् ॥ ६
 सुयोधनबलं त्वद्य योधयिष्ये समंततः ।
 विजेष्ये च रणे राजन् सत्यमेतद्भवीमि ते ७
 कुशल्यहं कुशलिनं समासाद्य धनञ्जयम् ।
 हते जयद्रथे राजन् पुनरेष्यामि तेऽन्तिकम् ८
 अवश्यं तु मया सर्वं विज्ञाप्यस्त्वं नराधिप ।
 चासुदेवस्य यद्वाक्यं फाल्गुनस्य च धीमतः ॥
 ददं त्वमिपरीतोऽहमर्जुनेन पुनः पुनः ।
 मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य वासुदेवस्य शृण्वतः ॥
 अद्य माधव राजानमग्रमत्तोऽनुपालय ।
 आर्या युद्धे मतिं कृत्वा यावदग्निं जयद्रथम्
 त्वयि चाहं महाबाहो प्रद्युम्नं वा महारथे ।
 नृपं निक्षिप्य गच्छेयं निरपेक्षो जयद्रथम् ॥
 जानीषे हिरणे द्रोणं कुरुषु श्रेष्ठसंमतम् ।
 प्रतिज्ञातं हि तेनेदं पश्यमानेन वै प्रभो ॥ १३
 ग्रहणे धर्मराजस्य भारद्वाजोऽपि गृह्यति ।
 शक्तश्चापि रणे द्रोणो निग्रहीतुं युधिष्ठिरम् ॥
 एवं त्वयि समाधाय धर्मराजं नरोत्तमम् ।
 अहमद्य गमिष्यामि सैन्धवस्य वधाय हि ॥
 जयद्रथं च हत्वाऽहं हुतमेष्यामि माधव ।
 धर्मराजं न चेद्द्रोणो निगृहीयाद्रणे बलात् ।
 निगृहीते नरश्रेष्ठे भारद्वाजेन माधव ।

सैन्धवस्य वधो न स्यान्ममाप्रीतिस्तथा भवेत्
 एवंगते नरश्रेष्ठे पाण्डवे सत्यवादिनि ।
 अस्माकं गमनं व्यक्तं वनं प्रति भवेत् पुनः ॥
 सोऽयं मम जयो व्यक्तं व्यर्थं एव भविष्यति
 यदि द्रोणो रणे क्रुद्धो निगृहीयाद्युधिष्ठिरम् ।
 स त्वमद्य महाबाहो त्रियार्थं मम माधव ।
 जयार्थं च यशोऽर्थं च रक्ष राजानमाहवे २०
 स भवान्मपि निक्षेपो निक्षिप्तः सद्यस्तात्रिना
 भारद्वाजाद्वयं नित्यं मन्यमानेन वै प्रभो २१
 तस्यापि च महाबाहो नित्यं पश्यामि संयुगे
 नान्यं हि प्रतियोद्धारं रौक्मिणेयादते प्रभो
 मां चापि मन्यते युद्धे भारद्वाजस्य धीमतः
 सोऽहं संभावनां धेतामाचार्यवचनं च तत्
 पृष्ठतो नोत्सहे कर्तुं त्वां वा त्यक्तुं महीपते ॥
 आचार्यो लघुहस्तत्वादमेघकवचावृतः ॥
 उपलभ्य रणे क्रीडिष्या शकुनिना शिशुः ।
 यदि कार्णिधनुष्पाणिरिह स्यान्मकरध्वजः
 तस्मै त्वां विस्मृजेयं वै स त्वां रक्षेद्यार्जुनः
 कुरु त्वमात्मनो श्रुतिं कस्ते गोता गते माथि
 यः प्रतीयाद्रणे द्रोणं यावद्वृच्छामि पाण्डवम्
 मा च ते भयमद्यास्तु राजञ्जुनसंभवम् ॥ २७
 न स जातु महाबाहुर्भारमुद्यम्य सीदति ।
 ये च सौवीरका योधास्तथा सैन्धवपौरवाः
 उदीच्या वाक्षिणात्याश्च
 ये चान्येऽपि महारथाः ।
 ये च कर्णमुखा राजन्
 रथोदाराः प्रकीर्तिताः ॥ २९
 एतेऽर्जुनस्य क्रुद्धस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्
 उद्युक्ता पृथिवीं सर्वां ससुरासुरमानुषा ॥ ३०
 सराक्षसगणा राजन् सकिन्नरमहोरगा ।
 जंगमाः स्वावराः सर्वे नालं पार्थस्य संयुगे ॥
 एवं ज्ञात्वा महाराज ह्येतु ते मीर्यनञ्जये ॥
 यत्र वीरौ महेश्वासौ कुण्णौ सत्यपराक्रमौ

१११

प्रीतियुक्तमिति ॥ १ ॥ संमतमनुक्तं ॥ ४ ॥ अमिपरीतो
 -यन्त्रितः ॥ १० ॥ एवमौदस्यामपि कार्यगतौ समाधाय निक्षिप्य

॥ १५ ॥ एवंगते शृण्वे प्राप्ते ॥ १८ ॥ व्यक्तं कदाचित् ॥ १९ ॥

तस्य निक्षेपणस्य फलं साध्यं हि यस्मात् ॥ २२ ॥ याव-
 द्ब्रह्मामि गमिष्यामि अर्जुनसंभवमर्जुनविक्रमम् ॥ २७ ॥

न तत्र कर्मणो ह्यापत् कथञ्चिदपि विद्यते ॥
 दैवं कृतास्त्रतां योगममर्षमापि चाहवे ॥ ३३
 कृतज्ञतां दयां चैव भ्रातृस्त्वमनुचिन्तय ।
 मयि चाप्यपयाते वै गच्छमानेऽर्जुने प्रति ॥
 द्रोणे चित्रास्त्रतां संख्ये राजस्त्वमनुचिन्तय ।
 आचार्यो हि भृशे राजन्निग्रहे तव गृह्यति ॥
 प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन् सत्यां कर्तुं च भारत ।
 कुरुष्वद्यात्मानो मुक्तिं कस्ते गोप्ता गते मयि
 यस्याहं प्रत्ययात् पार्थ गच्छेयं फाल्गुनं प्रति
 न ह्यहं त्वां महाराज अनिश्चिन्त्य महाहवे ॥
 कच्चिद्यास्यामि कौरवे सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
 एतद्विचार्य बहुशो बुद्ध्या बुद्धिमतां वर ३८
 दृष्ट्वा श्रेयः परं बुद्ध्या ततो राजन्प्रशाधि मां
 बुधिष्ठिर उवाच ।
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ।
 न तु मे शुद्ध्यते भावः श्वेताश्वं प्रति मारिष ।
 करिष्ये परमं यत्नमात्मनो रक्षणे ह्यहम् ।
 गच्छ त्वं समनुज्ञातो यत्र यातो धनञ्जयः ॥
 आत्मसंरक्षणं संख्ये गमनं चार्जुनं प्रति ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि बुधिष्ठिरास्तात्यकिवाक्ये
 एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

सञ्जय उवाच ।

धर्मराजस्य तद्वाक्यं निशम्य शनिपुङ्गवः
 स पार्थोद्भयमाशंसन् परित्यागान्महीपते ॥ १
 अपवादं ह्यात्मनश्च लोकात् पश्यन् विशेषतः
 ते मां भीतमिति द्रुपरायान्तं फाल्गुनं प्रति ॥
 निश्चित्य बहुधैवं स सालाकिर्युद्धदुर्मदः ।
 धर्मराजमिदं वाक्यमब्रवीत् पुरुषर्षभ ॥ ३
 कृतां चेन्मन्यसे रक्षां सस्ति तेऽस्तु विशांपते
 अनुयास्यामि बीमस्तुं करिष्ये वचनं तव ॥

दैवमतनुषतां योगमभिज्ञानम् ॥ ३३ ॥ काचित् कस्मिं-
 खित् अनिश्चित्यन्वयः ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वा निश्चित ॥ ३९ ॥
 आतिष्ठ प्रक्रमत् ॥ ४३ ॥ मातुलः पुष्टजित् ॥ ४६ ॥
 मयि मामधिकृत्य संभ्रममुद्भेगम् ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहा-

विचार्यैतत्स्वयं बुद्ध्या गमनं तत्र रोचय ॥ ३२
 स त्वमातिष्ठ याताय यत्र यातो धनञ्जयः ।
 ममापि रक्षणं भीमः करिष्यति महाबलः ॥
 पार्थैतश्च ससौदर्यः पार्थिवाश्च महाबलाः ।
 द्रौपदेयाश्च मां तात रक्षिष्यन्ति न संशयः ।
 केकया भ्रातरः पंच राक्षसश्च घटोत्कचः ।
 विराटो द्रुपदश्चैव शिखण्डी च महारथः ॥
 धृष्टकेतुश्च बलवान् कुन्तिभोजश्च मातुलः ।
 नकुलः सहदेवश्च पञ्चालाः सुजयास्तया ।
 एते समाहितास्तात रक्षिष्यन्ति न संशयः ।
 न द्रोणः सह सैन्येन कृतवर्मा च संयुगे ॥
 समासादयितुं शक्तो न च मां धर्षयिष्यति ।
 धृष्टद्युम्नश्च समरे द्रोणं कुर्वं परंतपः ॥ ४८
 वारयिष्यति विक्रम्य वेल्लव मकरालयम् ।
 यत्र स्थास्यति संग्रामे पार्थतः परवीरहा ॥
 द्रोणो न सैन्यं बलवत्क्रामेत् तत्र कथञ्चन ।
 एष द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो हुताशनात् ॥
 क्वचो स शरी खड्गो धन्वी च वरभूषणः
 विश्रब्धं गच्छ शैनेय मा कार्षीर्मयि संभ्रमम्
 धृष्टद्युम्नो रणे कुर्वं द्रोणमावारयिष्यति ॥ ५१

न हि मे पाण्डवात् कञ्चिच्चिपु लोकेषु विद्यते
 यो मे प्रियतरो राजन् सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ५
 तस्याहं पदवीं यास्ये संदेशात्तव मानद ।
 त्वत्कृते न च मे किंचिदकर्तव्यं कथंचन ॥ ६
 यथा हि मे गुरोर्वाक्यं विशिष्टं द्विपदां वर ।
 तथा तवापि वचनं विशिष्टतरमेव मे ॥ ७
 प्रिये हि तव वर्तते भ्रातरी कृष्णपाण्डवौ ।
 तयोः प्रिये स्थितं चैव विद्धि मां राजपुंगव ॥

भारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकादशाधिकशततमोऽ-
 ध्यायः ॥ १११ ॥

११२

धर्मराजस्येति ॥ १ ॥

तवाङ्गां शिरस्ता गृह्य पाण्डवार्थमहं प्रभो ।
 भिस्त्वेदं दुर्मिदं सैन्यं प्रयास्ये नरपुंगव ॥ १
 प्रिणानीकं विशाम्येष कुड्रो क्षुप इवार्णवम् ।
 तत्र यास्यामि यत्रासौ राजन् राजा जयद्रथः
 यत्र सेनां समाश्रित्य भीतस्तिष्ठति पाण्डवात्
 गुप्तो रथवरश्चेद्द्रोणिकर्णकृपादिभिः ॥ ११
 इतास्त्रियोजन मन्ये तमध्वानं विशापते ।
 यत्र तिष्ठति पार्थोऽसौ जयद्रथवधोद्यतः ॥
 त्रियोजनगतस्यापि तस्य यास्याम्यहं पदम्
 आसैन्यववधाद्राजन् सुदृढेनान्तरात्मना ॥
 अनादिदृष्टु गुरुणा को नु युष्येत मानवः ।
 आदिदृष्टु यथा राजन् को न युष्येत मादृशः
 अभिजानामि तं देशं यत्र यास्याम्यहं प्रभो ।
 हलशक्तिगदाप्रासचर्मखट्वादिनोमरम् ॥ १५
 इष्वस्त्रवरसंवाधं क्षोभयिष्ये बलार्णवम् ।
 येदेतत्कुञ्जरानीकं साहस्रमनुपदयसि ॥ १६
 कुलमाञ्जनकं नाम यज्ञे वीरशालिनः ।
 आस्थिता बहुभिस्लैच्छैर्युद्धशौण्डेः प्रहारिभिः
 नागा मेघनिभा राजन् क्षरन्त इव तोयदाः ।
 नैते जातु निवर्तन् प्रेषिता हस्तिसादिभिः ॥
 अन्यत्र हि वधादेवो नास्ति राजन् पराजयः
 अथ यान् रथिनो राजन् सहस्रमनुपदयसि ॥
 एते रुक्मरथा नाम राजपुत्रा महारथाः ।
 रथेष्वख्येषु निपुणा नानेषु च विशापते ॥ २०
 धनुर्वेदे गताः पारं मुष्टिगुदे च कौविदाः ।
 गदायुद्धविशेषज्ञा नियुद्धकुशलास्तथा ॥ २१
 खड्गप्रहरणे युक्ताः संपाते चासिचर्मणोः ।
 शूराश्च कुतविद्याश्च स्पर्धन्ते च परस्परम् ॥
 नित्यं हि समरे राजन् विजिगीर्षन्ति मानवान्
 कर्णेन विहिता राजन् दुःशासनमनुव्रताः ॥
 एतांस्तु बाह्यदेवोऽपि रथोदारान् प्रशंसति ।
 सततं प्रियकामाश्च कर्णस्यैते वशे स्थिताः ।
 तस्यैव वचनान्द्राजन् निवृत्ताः श्वेतवाहनात्
 ते न क्लान्ता न च श्रान्ता दृढावरणकार्मुकाः
 मदर्थेऽधिष्ठिता नूनं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ।
 एतान् प्रमथ्य संग्रामे प्रियार्थं तव कौरव ॥

प्रयास्यामि ततः पश्चात् पदवीं सव्यसाचिनः
 यांस्त्वितानपरान् राजन्नाजन्नागन्तु शतानिमान्
 प्रेक्षसे वर्मसंछन्ना
 किरातेः संमधिष्ठितान् ।
 किरातराजो यान् प्रादा-
 हिरदान् सव्यसाचिनः ॥ २८
 सालंकृतांस्तदा प्रेष्यानिच्छन् जीवितमात्मनः
 आसन्नते पुरा राजंस्तव कर्मकरा दृढम् ॥
 त्वामेवाध युयुत्सन्ते पश्य कालस्य पर्ययम् ।
 एषामेते महामात्राः किराता युद्धदुर्मदाः ॥
 हस्तिशिक्षाविदश्चैव सर्वे धैवाभियोनयः ।
 एते विनिर्जिताः संख्ये संग्रामे सव्यसाचिना
 मदर्थमद्य संयत्ता

दुर्योधनवशादुगताः ।

एतान् हत्वा शरैः राजन्

किरातान् युद्धदुर्मदान् ॥ ३२

सैन्यवस्य वधे यत्तमनुयास्यामि पाण्डवम् ।
 ये त्वेते सुमहानागा अञ्जनस्य कुलोद्भवाः ॥
 कर्कशाश्च विनीताश्च प्रभिन्नकरदामुखाः ।
 जाम्बूनदमयैः सर्वैर्वर्मभिः सुविभूषिताः ॥ ३३
 लब्धरक्षा रणे राजर्षीराघवसमा युधि ।
 उत्तरात् पर्वतादेते तीक्ष्णैर्दंष्ट्रुभिरास्थिताः ॥
 कर्कशैः प्रवरैर्योधिः कार्ण्याय सतनुच्छदैः ।
 सन्ति गोयोनयश्चात्र सन्ति बानरयोनयः ॥
 अनेकयोनयश्चान्ये तथा मानुषयोनयः ।
 अनीकं समवेतानां धृष्टवर्णमुदीर्यते ॥ ३७
 म्लेच्छानां पापकर्तृणां हिमदुर्गनिवासिनाम्
 एतदुद्योधनो लब्ध्वा समग्रं राजमण्डलम् ॥
 कृपं च सीमदत्तिं च द्रोणं च रथिनां वरम् ।
 सिन्धुराजं तथा कर्णमवमन्यत पाण्डवान् ॥
 कृतार्थमथ चात्मानं मन्यते कालचोदितः ।
 ते तु सर्वेऽद्य संप्राप्ता मम नाराचगोचरम् ॥
 न विमोक्ष्यन्ति कौन्तेय यद्यपि स्युर्मनोजवाः
 तेन संभाविता नित्यं परवीर्योपजीविता ॥
 विनाशमुपयास्यान्ति मच्छरौघनिपीडिताः
 ये त्वेते रथिनो राजन् इदयन्ते काञ्चनध्वजाः

आसैन्यववधात् सैन्यववधात्प्रागेव ॥ १३ ॥ हलादि-
 मारान्तमशोभायजन्तम् ॥ ५ ॥ साहसं सहस्रप्रतिमम् ॥ १६ ॥
 एते नागाः ॥ १७ ॥ संपाते विहरणे ॥ २२ ॥ तदा
 दिविजये ॥ २५ ॥ अञ्जनस्य अश्वगोपवाहस्य ।

‘जिग्मनीलाम्बुदप्रख्या बलिनो विपुलैः करैः ।

सुविभक्तमहाशीलाः करिणोऽञ्जनवंधजाः’ ॥ ३३ ॥

उत्तरात्पर्वताच्च हिमाचलादागतैरथात् ॥ ३५ ॥ तेन दुर्यो-
 धनेन संभाविताः संवर्धिताः ॥ ४१ ॥

एते दुर्वारणा नाम काम्बोजा यदि ते श्रुताः ।
 शूराश्च कृतविद्याश्च धनुर्वेदे च निष्ठिताः ॥
 संहताश्च भृशं ह्येते अन्योन्यस्य हितैषिणः ।
 अक्षौहिण्यश्च संस्था धातैराष्टस्य भारत ॥
 यत्ता मर्दयं तिष्ठन्ति कुरूवीरामिरक्षिताः ।
 अप्रमत्ता महाराज मामेव प्रत्युपस्थिताः ॥ ४५ ॥
 तानहं प्रमथिष्यामि तृणानीव हुताशनः ।
 तस्मात् सर्वाणुपासंगान् सर्वोपकरणानि च
 रथे कुर्वन्तु मे राजन् यथावद्रथकलपकाः ।
 अस्मिन्स्तु किल समर्धे ग्राह्यं विविधमायुधं
 यथोपदिष्टमाचार्यैः कार्यं पञ्चगुणो रथः ।
 काम्बोजैर्हि समेभ्यामि तीक्ष्णैराशीविषोपभैः
 नानाशस्त्रसमाचार्यैर्विविधायुधयोधिभिः ।
 किरातैश्च समेभ्यामि विषकल्पैः प्रहारिभिः
 लालितैः सततं राज्ञा दुर्योधनोहेतृषिभिः ।
 शकैश्चापि समेभ्यामि शकतुल्यपराक्रमैः ५०
 अग्निकल्पैर्दुराधर्यैः प्रदीतैरेव पावकैः ।
 तथा न्यैर्विविधैर्यौधैः कालकल्पैर्दुरासदैः ५१
 समेभ्यामि रणे राजन्बहुभैर्युद्धदुर्मदैः ।
 तस्माद्वै वाजिनो मुख्या विश्रुताः शुभलक्षणाः
 उपावृत्ताश्च पीताश्च पुनर्जयन्तु मे रथे ।

सञ्जय उवाच ।

तस्य सर्वाणुपासंगान् सर्वोपकरणानि च ५२
 रथे चात्थापयद्वाजा शस्त्राणि विविधानि च
 ततस्तान् सर्वतो युक्तान् सदृश्वान्शत्रुरो जनाः
 रसवत्पाययामासुः पानं मदसमीरणम् ।
 यीतोपवृत्तान्स्नातांश्च जग्धाघ्नान्समलंकृतान्
 विनीतशर्यांस्तुरगा-
 श्वतुरो हेममालिनः ।

तां युक्तान् रुक्मवर्णान्

विनीताञ्जलिग्राभिनः ॥ ५६ ॥

संहृष्टमनसोऽह्यभ्रान् विविधकल्पितान् रथे
 महाध्वजेन सिंहेन हेमकसरमालिना ॥ ५७ ॥
 संवृते केतकेर्हेमैर्मणिविभुमचित्रितैः ।
 पाण्डुराभ्रप्रकाशभिः पताकाभिरलंकृते ॥
 हेमदण्डोच्छ्रितकञ्च बहुशस्त्रपरिच्छदे ।
 योजयामास विविधजैर्ममाण्डविभूषितान् ॥

दारुकस्यानुजो भ्राता सूतस्तस्य प्रियः सखा
 न्यवेदयद्रथं युक्तं वासवस्येव मातलिः ॥ ६० ॥
 ततः स्नातः शुचिर्भूत्वा कृतकौतुकमङ्गलः ।
 स्नातकानां सहस्रस्य खर्णनिष्कानयो ददौ
 आशीर्वादः परिष्वक्तः सात्यकिः श्रीमतां वरः
 ततः स मधुपर्काह्नैः पीत्वा फैलातकं मधु ॥
 लोहिताक्षो बभौ तत्र मद्विह्वललोचनः ।
 आलभ्य वीरकांस्यं च हर्षेण महताऽन्वितः
 त्रिगुणीकृततेजा हि प्रज्वलन्निव पावकः ।
 उत्सङ्गे धनुरादाय सशरं रथिनां वरः ॥ ६४ ॥
 कृतस्वस्त्ययनो विप्रैः
 कवची समलंकृतः ।
 लाजैर्गन्धैस्तथा माल्यैः
 कन्याभिश्चाभिनन्दितः ॥ ६५ ॥

युधिष्ठिरस्य चरणावभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
 तेन मूर्धस्त्रुपात्रात् आरूढो महारथम् ॥ ६६ ॥
 ततस्ते वाजिनो दृष्ट्वा सुपुष्टा वातरंहसः ॥
 अजय्या जैत्रमुहुस्तं विकुर्वाणाः स्म संनधवाः
 तथैव भीमसेनोऽपि धर्मराजेन पूजितः ।
 प्रायात्सात्याकिना सार्धमभिवाद्य युधिष्ठिरं
 तौ दृष्ट्वा प्रविशिक्षन्तौ तव सेनामरिन्दमौ
 संयत्तास्तावकाः सर्वे तस्थुर्द्रोणपुरोगमाः ६९
 सखदमनुगच्छन्तं दृष्ट्वा भीमं स सात्याकिः ।
 अभिनन्द्याब्रवीदीरस्तदा हर्षकरं वचः ॥ ७० ॥
 त्वं भीम रक्ष राजानमेतत्कार्यं तमं हि ते ।
 अहं भित्त्वा प्रवेक्ष्यामि कालपक्रमिदं बलम्

आयत्यां च तदाश्वे च
 श्रेयो राक्षोऽभिरक्षणम् ।

जानीषे मम वीर्यं त्वं

तव चाहमरिन्दम् ॥ ७२ ॥

तस्माद्रीम निवर्तस्व मम चेदिच्छसि प्रियम्
 तथोक्तः सात्यकिः प्राह व्रज त्वं कार्यसिद्धये
 अहं राक्षः करिष्यामि रक्षां पुरुषसत्तम ॥
 एवमुक्तः प्रत्युवाच भीमसेनं स माधवः ७४
 गच्छ गच्छ भुवं पार्थ भुवो हि विजयो मम
 यन्मे गुणानुरक्तश्च त्वमद्य वशमास्थितः ॥

तानुशिष्टान् ॥ ४६ ॥ पंचगुणः पंचगुणसामग्रीकः ॥ ४८ ॥

नानाशस्त्राणां समावायः समूहो येषु ॥ ४९ ॥ पीताः

पायितपेयाः ॥ ५२ ॥ महाध्वजेनेति विशेषणे तृतीया

द्रो० ११

॥ ५७ ॥ केतकैः कुन्दपठितशलाकाभिः ॥ ५८ ॥ स्वर्ण-
 निष्कान् दीनारान् ॥ ६१ ॥ आयत्यामुत्तरकाले तदाश्वे
 तत्क्षणे ॥ ७२ ॥

निमित्तानि च धन्यानि
यथा भीम वदन्ति माम् ।
निहते सैन्यवे पापे
पाण्डवेन महात्मना ॥ ७६
परिष्वजिष्ये राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम्
पतावदुक्त्वा भीमं तु विस्मृत्य च महायशः
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे
द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

संप्रैक्षत्तावकं सैन्यं व्याघ्रो मृगगणानिव ७८
तं दृष्ट्वा प्रविधिक्षन्तं सैन्यं तव जनाधिप ।
भूय एवामवन्मूढं सुभृशं चाप्यकम्पत ॥ ७९
ततः प्रयातः सहसा तव सैन्यं स सात्याकिः ॥
दिदृक्षुरर्जुनं राजन् धर्मराजस्य शासनात्

११३

सञ्जय उवाच ।
प्रयाते तव सैन्यं तु युयुधाने युयुत्सया ।
धर्मराजो महाराज स्वेनानीकेन संवृतः ॥ १
प्रायाद्द्रोणरथं प्रेक्ष्युयुधानस्य पृष्ठतः ।
ततः पाञ्चालराजस्य पुत्रः समरदुर्मदः ॥ २
प्राक्प्रोक्षत्पाण्डवानां वसुदानश्च पार्थिवः ।
आगच्छत प्रहरत द्रुतं विपरिधावत ॥ ३
यथा सुखेन गच्छेत सात्यकिर्दुःखदुर्मदः ।
महारथा हि बहवो यतिष्यन्त्यस्य निर्जये ॥
इति ब्रुवन्तो वेगेन निपेतुस्ते महारथाः ।
वयं प्रतिजिगीषन्तस्तत्र तान् समामेद्रताः ॥
ततः शब्दो महानासीद्युयुधानरथं प्रति ।
आकीर्यमाणा धावन्तो तव पुत्रस्य वाहेनी
सात्वतेन महाराज शतथाऽभिव्यशीर्यत ।
तस्यां विदीर्यमाणायामां शिनेः पुत्रो महारथः
सप्तवीरान् महेष्वासानग्राणीकेष्वपोययत् ।
अथान्यानपि राजेन्द्र नानाजनपदेश्वरान् ८
शरैरनलसंकाशैर्निन्ये वीरान्यमक्षयम् ।
शतमेकेन विद्याध शतेनैकं च पत्रिणाम् ९
द्विपारोहान् द्विपार्श्वैव ह्यारोहान् ह्यारोहान्
रथिनः साश्वसुतान् च घनानेशः पशूनि च १०
तं तथाऽद्भुतकर्माणं शरसंपातवर्षिणम् ।
न केचनाभ्यधावन् वं सात्यकिं तव सैनिकाः
ते भीता मृद्यमानाश्च प्रमृष्टा दीर्घबाहुना ॥

आयोधनं जहुर्वीरा दृष्ट्वा तमतिमानिनम्
तमेकं बहुधाऽपश्यन् मोहितास्तस्य तेजसा
रथैर्विमथितैश्चैव भग्ननीडैश्च मारिष ॥ १३
चक्रैर्विमथितैश्चैवैर्ध्वजैश्च धिनिपातितैः ।
अनुकर्षैः पताकाभिः शिरस्त्राणैः सकाञ्चनैः
बाहुभिश्चन्दनादिगैः साङ्गदैश्च विशांपते ।
हस्तिहस्तोपमैश्चापि भुजङ्गाभोगसन्निभैः ॥
ऊरुभिः पृथिवी च्छन्ना मनुजानां नराधिप ।
शशाङ्कसालमैश्चैव वदनैश्चारुकुण्डलैः ॥ १६
पतितैर्ऋषभाक्षणां × सा बभूवति मेदिनी ।
गजैश्च बहुधा छिन्नैः शयानैः पर्वतोपमैः ॥ १७
रराजातिभृशं भूमिर्विकीर्णैरिव पर्वतैः ।
तपनीयमथैवैकैर्भुक्ताजालविभूषितैः ॥ १८
उरश्छदैर्विचित्रैश्च द्यशोभन्त तुरंगमाः ।
गतसत्त्वा महीं प्राप्य प्रमृष्टा दीर्घबाहुना १९
नानाविधानि सैन्यानि तव हत्वा तु सात्वतः
प्रविष्टस्तावकं सैन्यं द्रावयित्वा चमूं भृशम्
ततस्तेनैव मार्गेण येन यातो घनञ्जयः ।
इयेष सात्यकिर्गन्तुं ततो द्रोणेन वारितः २१
भारद्वाजं समासाध युयुधानश्च सात्यकिः
न न्यवर्तत संकुद्धो बेलामिव जलाशयः ॥ २२
निवार्य तु रणे द्रोणो युयुधानं महारथम् ।
विद्याध निशितैर्बाणैः पञ्चभिर्मर्मभेदिभिः ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां द्वादशाधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

प्रयाते इति ॥ १ ॥ ईशो रुद्रः ॥ १० ॥ ऋष-
भस्येवाक्षीणि येषाम् ॥ १६ ॥ × यमी भारत इति पाठः ।

सात्यकिस्तु रणे द्रोणं राजन् विव्याध सप्तभिः
हेमपुंखैः शिलाधौतैः कङ्कबाहिणवाजितैः २४
तं षड्भिः सायकैर्द्रोणः साश्वयन्तारमादयत्
स तं न ममुपे द्रोणं युयुधानो महारथः ॥२५

सिंहनादं ततः कृत्वा

द्रोणं विव्याध सात्यकिः ।

दशभिः सायकैश्चान्यैः

षड्भिरष्टाभिरिव च ॥ २६

युयुधानः पुनर्द्रोणं विव्याध दशभिः शरैः ।

एकेन सारथिं चास्य चतुर्भिश्चतुरो हयान् २७

ध्वजमेकेन वाणेन विव्याध युधि मारिष ।

तं द्रोणः साश्वयन्तारं सरथध्वजमाश्रुगैः २८

त्वरन् प्राच्छादयद्वाणैः शलभानामिव वज्रैः ।

तथैव युयुधानोऽपि द्रोणं बहुभिराश्रुगैः ॥२९

आच्छादयदसंभ्रान्तस्ततो द्रोण उवाच ह ।

तवाचार्यो रणे हित्वा गतः कापुरुषो यथा

युध्यमानं च मां हित्वा

प्रदक्षिणमवर्तत ।

त्वं हि मे युध्यतो नाद्य

जीवन् यास्यासि माधव ॥ ३१

यदि मां त्वं रणे हित्वा न यास्याचार्यवद्भुतम्

सात्यकिरुवाच ।

धनञ्जयस्य पदवीं धर्मराजस्य शासनात् ॥३२

गच्छामि स्वस्ति ते ब्रह्म-

न्न मे कालात्ययो भवेत् ।

आचार्यानुगतो मार्गः

शिष्यैरन्वास्यते सदा ॥ ३३

तस्मादेव व्रजाम्याशु यथा मे स गुरुर्गतः ॥

सञ्जय उवाच ।

एतावदुक्ता शैनेय आचार्यं परिवर्जयन् ॥३४

प्रयातः सहसा राजन् सारथिं चेद्रमब्रवीत् ।

द्रोणः करिष्यते यत्नं सर्वथा मम वारणे ॥३५

यसो याहि रणे सूत शृणु चेदं वचः परम् ।

एतदालोक्यते सैन्यमावन्त्यानां महाप्रभम्

अस्थानन्तरस्तस्वेतदाक्षिणात्यं महद्वलम् ।

तदनन्तरमेतच्च बालिहकानां महद्वलम् ॥ ३७

बालिहकाभ्याशतो युक्तं कर्णस्य च महद्वलम्

अन्योन्येन हि सैन्यानि भिन्नान्येतानि सारथे

अन्योन्यं समुपाश्रित्य

न त्यक्ष्यन्ति रणाजिरम् ।

एतदन्तरमासाद्य

चोदयाश्वान् प्रहृष्टवत् ॥ ३९

मध्यमं जवमास्थाय बहू मामत्र सारथे ।

बालिहका यत्र दृश्यन्ते नानाप्रहरणोद्यताः

दाक्षिणात्याश्च बहवः सूतपुत्रपुरोगमाः ।

हस्त्यश्वरथसेबाधं यच्चानीकं विलोक्यते ४१

नानादेशसमुत्थैश्च पदातिभिरधिष्ठितम् ।

एतावदुक्त्वा यन्तारं ब्राह्मणं परिवर्जयन् ४२

मध्यतो याहि यत्रोग्रं

कर्णस्य च महद्वलम् ।

तं द्रोणोऽनुययी कुन्दो

विकिरन् विशिखान् बहून् ॥ ४३

युयुधानं महाभागं गच्छन्तमनिवर्तिनम् ।

कर्णस्य सैन्यं सुमहदभिहत्य शितैः शरैः ॥

प्राविशद्भारतीं सेनामपर्यन्तां च सात्यकिः

प्रविष्टे युयुधाने तु सैनिकेषु द्रुतेषु च ॥ ४५

अमर्षां कृतवर्मां तु सात्यकिं पर्यवारयत् ।

तमापतन्तं विशिखैः षड्भिराहत्य सात्यकिः

चतुर्भिश्चतुरोऽस्याश्वानाजघानाशु वीर्यवान्

ततः पुनः षोडशभिर्नैतपर्वैरभिराश्रुगैः ॥ ४७

सात्यकिः कृतवर्माणं प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे

स ताड्यमानो विशिखैर्बहुभिस्तिग्मतेजसैः ॥

सात्वतेन महाराज कृतवर्माणं न चक्षमे ।

स वत्सदत्तं सन्धाय जिह्मगानिलसन्निभम्

आकुप्य राजन्नाकर्णोद्विष्याधोरसि सात्यकिं

स तस्य देहावरणं भित्त्वा देहं च सायकः ॥

स पुंखपत्रः पृथिवीं विवेश रुधिरोक्षितः ।

अथास्य बहुभिवर्णैरच्छिन्नत् परमास्त्रवित् ॥

सं मार्गणमणं राजन् कृतवर्माणं शरासनम् ।

विव्याध च रणे राजन् सात्यकिं सत्यविक्रमं

दशभिर्विशिखैस्तीक्ष्णैरभिकुण्डः स्तनान्तरे ।

ततः प्रशीर्णं धनुषि शक्त्या शक्तिमतां वरः

जघान दक्षिणं बाहुं सात्यकिः कृतवर्माणः ।

ततोऽन्यत् सुहृदं चापं पूर्णमायम्य सात्यकिः

व्यसृजद्विशिखांस्तूर्णं शतशोऽथ सहस्रशः ।

अरथं कृतवर्माणं समंतात् पर्यवारयत् ॥ ५५

त्वं हि त्वमपि ॥ ३१ ॥ भिजानि पृथग्भूतानि ॥ ४८ ॥

छादयित्वा रणे राजन्
हार्दिक्यं स तु सात्याकिः ।
अथास्य भलेन शिरः
सारथ्येः समकृन्तत ॥ ५६
स पपात हतः सुतो हार्दिक्यस्य महारथात् ।
ततस्ते यन्तुरहिताः प्राद्रवंस्तुरगा भृशम् ॥
अथ भोजस्तु संभ्रान्तो
निगृह्य तुरगान् स्वयम् ।
तस्यौ वीरो धनुष्पाणि-
स्ततु सैन्यान्ध्रभ्यपूजयन् ॥ ५८
स मुहूर्तमिवाश्वस्य सद्भवान् समनोदयत् ।
व्यपेतभीरभिन्नाणामावहत सुमहद्भयम् ॥ ५९
सात्याकिश्चाभ्यगात्सस्मात्स तु भीमसुप्राद्रवत्
युयुधानोऽपि राजेन्द्र भोजानीकाद्विनिःसृतः

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्याकिप्रवेशे
त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

धृतराष्ट्र उवाच ।
एवं बहुगुणं सैन्यमेवं प्रविचिन्तं बलम् ।
वृष्टमेवं यथान्यायमेवं बहु च सञ्जय ॥ १
नित्यं पूजितमस्माभिरभिकामं च नः सदा ।
प्रौढमत्यद्भुताकारं पुरस्ताद् दृष्टविक्रमम् ॥ २
नातिवृद्धमबालं च नाकुर्यां नातिपीवम् ।
लघुवृत्तायतप्रायं सारगात्रमनामयम् ॥ ३
आत्तसन्नाहसंलज्जं बहुशस्त्रपरिच्छदम् ।
शस्त्रप्रहणाविद्यासु बह्वीपु परिनिष्ठितम् ॥ ४
आरोहे पर्यवस्कन्दे सरणे सान्तरप्लुते ।
सम्यक् प्रहरणे याने व्यपयाने च कौविदम् ॥

संघाय यथास्थानमानीय ॥ ६२ ॥ आर्षवत् कुलीनवत्
कुलीनत्वादिति यावत् ॥ ६७ ॥ इति श्रीमहामारते द्रोण-
पर्वणि टीकायां त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

एवमिति । बहुगुणं बहवो गुणाः शौर्यादयः संघा-
द्यो वा यस्मिन् बलं प्रबलम् ॥ १ ॥ नः अभिकाम-
मनुरक्तं प्रौढं प्रबलं अत्यद्भुताकारमनुपमसंस्थानं पुरस्तात्

प्रययौ त्वरितस्तूर्णं काम्बोजानां महाचमूम्
स तत्र बहुभिः शूरैः सञ्चिकृद्धो महारथैः ॥ ६१
न चचाळ तदा राजन्सात्याकिः सत्याविक्रमः
संघाय च चमूं द्रोणो भोजे भारं निवश्य च ॥
अभ्यधावद्रणे यत्तो युयुधानं युयुत्सया ।
तथा तमनुधावन्त युयुधानस्य पृष्ठतः ॥ ६३
न्यवारयन्त संहृष्टाः पाण्डुसैन्ये बृहत्तमाः ।
समासाद्य तु हार्दिक्यं रथानां प्रवरं रथम् ॥
पञ्चाला विगतोत्साहा भीमसेनपुरोगमाः ।
विक्रम्य वारिता राजन् धीरेण कृतवर्मणा ॥
यतमानांश्च तान् सर्वानीषद्विगतचेतसः ।
अभितस्तान् शरीरेण क्लान्तबाहानकारयत् ॥
निगृहीतास्तु भोजेन भोजानीकेऽसौ रणे ।
अतिष्ठन्नार्यवह्नीराः प्रार्थयन्तो महद्यशः ॥ ६७

नागेष्वश्वेषु बहुशो रथेषु च परीक्षितम् ।
परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनोपपादितम् ॥ ६
न गोष्ठ्या नोपकारेण न संबन्धानिमेततः ।
नानाहृतं नाप्यभृतं मम सैन्यं बभूव ह ॥ ७
कुलीनार्थजनोपेतं तुष्टपृष्ठमनुद्धतम् ।
कृतमानोपचारं च यशस्वि च मनस्वि च ॥ ८
सचिवैश्चापैर्मुखैर्बहुभिः पुण्यकर्मभिः ।
लोकपालोपमैस्तात पालितं नरसत्तमैः ॥ ९
बहुभिः पार्थिवैर्गुप्तमस्मत्प्रियञ्चिकीर्षुभिः ।
अस्मानभिक्षुतैः कामान् सबलैः सपदातुमैः ॥

प्रागेव दृष्टः परीक्षोपायो विक्रमो यस्य ॥ २ ॥ लघुनो
मनोऽस्य वृत्तस्यायतमायामः प्रायः प्रचुरं यत्र, सारथात्रं
निबिडावयवं सारगात्रमस्त्राभ्यमिति वा ॥ ३ ॥ आरोहे
अधिरौहणे पर्यवस्कन्दे अवरोहणे, सरणे प्रसरणे, सान्तरप्लुते
प्लवनान्तरितायां गती, याने प्रयागे, व्यपयानेऽप्रसरणे ॥ ५ ॥
वेतनेन दिनमासवर्षदेवेन धनेन ॥ ६ ॥ गोष्ठ्या संलग्नमात्रेण,
उपकारेण प्राकृतेन उपपादितमुत्साहसंस्थापितमित्यनुबन्धः अना-
हृतं यच्छोपगतम् ॥ ७ ॥

महोदधिमिवापूर्णमापगाभिः समंततः ।
 अपक्षैः पक्षिसंकाशै रथैरश्वैश्च संवृतम् ॥ ११
 प्रभिन्नकरदंष्ट्रैश्च द्विरदैरावृतं महत् ।
 यदहन्यत मे सैन्यं किमन्यद्भागधेयतः ॥ १२
 योधाक्षयजलं भीमं बाहनोर्मितरङ्गिणम् ।
 क्षेपण्यसिगदाशक्तिशरप्रासज्ञपाकुलम् ॥ १३
 ध्वजभूषणसंवाधरत्नोपलसुसंचितम् ।
 बाहनैरभिधावद्भिर्बायुवेगविकंपितम् ॥ १४
 द्रोणगंभीरपातालं कृतवर्मं महाहृदम् ।
 जलसन्धमहाग्राहं कर्णचन्द्रोदयोद्धतम् ॥
 गते सैन्यार्णवं भित्त्वा तरसा पाण्डवर्षमे ।
 सञ्जयैकरयेनैव युयुधाने च मामकम् ॥ १५
 तत्र शपं न पश्यामि प्रविष्टे सव्यसाचिनि ।
 सात्वते च रथोदारे मम सैन्यस्य सञ्जय ॥
 तौ तत्र समतिक्रान्तौ दृष्टौ त्रिव तरस्विनी ।
 सिन्धुराजं तु संप्रेक्ष्य गाण्डीवस्येयुगोचरे ॥
 किं नु वा कुरुवः कृत्यं विदधुः कालचोदिताः
 दारुणैकायनेऽकाले कथं वा प्रतिपेदिरे ॥ १९
 प्रस्तान् हि कौरवान् मन्ये
 मृत्युना तात संगतान् ।
 विक्रमोऽपि रणे तेषां
 न तथा दृश्यते हि वै ॥ २०
 अक्षती संयुगे तत्र प्रविष्टौ कृष्णपाण्डवी ।
 न च वारयिता कश्चित्तयोरस्तीह सञ्जय ॥ २१
 भृताश्च बहवो योधाः परीक्ष्यैव महारथाः ।
 घेतनेन यथायोगं प्रियवादेन चापरे ॥ २२
 असदकारभृतस्तात मम सैन्ये न विद्यते ।
 कर्मणा ह्यनुरूपेण लभ्यते भक्तवेतनम् ॥ २३
 न चायोधोऽभयत कश्चिन्मम सैन्ये तु सञ्जय
 अल्पदानभृतस्तात तथा चाभृतको नरः ॥
 पूजितो हि यथाशक्त्या दानमानासनैर्मया ।
 तथा पुत्रैश्च मे तात ज्ञातिमिश्च सवान्धवैः
 ते च प्राप्यैव संग्रामे निर्जिताः सव्यसाचिना
 शौनेथेन परामृष्टाः किमन्यद्भागधेयतः ॥ २६
 रक्ष्यते यश्च संग्रामे ये च सञ्जय रक्षिणः ।
 एकः साधारणः पन्था रक्ष्यस्य सह रक्षिभिः

अर्जुनं समरे दृष्ट्वा सैन्यवस्याग्रतः स्थितम् ।
 पुत्रो मम भृश मूढः किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ २८
 सात्यकिं च रणे दृष्ट्वा प्रविशन्तं भीतवत् ।
 किं नु युयौधनः कृत्यं प्राप्तकालमन्यत ॥ २९
 सर्वशस्त्रातिगौ सेनां प्रविष्टौ रथिसत्तमी ।
 दृष्ट्वा कां वै धृतिं युद्धे प्रत्यपद्यन्त मामकाः ॥
 दृष्ट्वा कृष्णं तु दाशार्हमर्जुनार्थं व्यवस्थितम् ।
 शिनीनामृषभं चैव मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥
 दृष्ट्वा सेनां व्यतिक्रान्तां सात्वतेनार्जुनेन च ।
 पलायमानांश्च कुरुन् मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
 विद्वुतान् रथिनो दृष्ट्वा निरुत्साहान् द्विपञ्जये
 पलायनकृतांस्साहान् मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥
 शून्यान् कृतान्थोपस्थान्सात्वतेनार्जुनेन च
 हतांश्च योधान् संदह्य मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
 व्यश्वनागरथान् दृष्ट्वा तत्र वीरान् सहस्रशः ।
 धावमानान् रणेत्यग्नान् मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
 महानागान् चिद्रवतो दृष्ट्वाऽर्जुनशराहतान्
 पतितान्पततश्चान्थान् मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
 विहीनांश्च कृतान्थान् विरथांश्च कृतान्तरान्
 तत्र सात्यकिपार्थाभ्यां मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
 हयौघान्निहतान् दृष्ट्वा द्रवमाणस्ततस्ततः ॥
 रणे माधवपार्थाभ्यां मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥
 पत्तिसंघान् रणे दृष्ट्वा धावमानांश्च सर्वशः ।
 निराशा विजये सर्वे मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
 द्रोणस्य समतिक्रान्तावनीकमपराजितौ ।
 क्षणेन दृष्ट्वा तौ वीरौ मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः
 समूढोऽस्मि भृशं तात श्रुत्वा कृष्णघनजयौ
 प्रविष्टौ मामकं सैन्यं सात्वतेन सहाय्युतौ
 तस्मिन् प्रविष्टे पृतनां शिनीनां प्रवरे रथे ।
 भोजानीकं व्यतिक्रान्ते किमकुर्वत कौरवाः
 तथा द्रोणेन समरे निरग्रहीतेषु पाण्डुषु ।
 कथं युद्धमभूत तत्र तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ४३
 द्रोणो हि बलवान् श्रेष्ठः कृतात्मा युद्धदुर्मदः
 पञ्चालास्ते महेष्वासं प्रत्यविध्यन् कथं रणे
 बद्धवैरास्ततो द्रोणे धनञ्जयजयैविषाः ।
 भारद्वाजसुतस्तेषु दृढवैरो महारथः ॥ ४५

बाहानान्येवोर्मितरङ्गपरंपरा विद्यते यत्र । क्षेपण्यो यन्त्राणि
 ॥ १३ । रत्नैश्चलैश्च सुसंचितं सुष्ठु संलक्षितं बाहनाभि-
 धावनान्येव बायुवेगतया रूपितानि ॥ १४ ॥ मम
 सैन्यस्य शेषमित्यन्वयः ॥ १७ ॥ दारुणैकायने अति-

भीषणेऽनन्यगतिरिति अकाले अतीते समये ॥ १९ ॥
 लभ्यते सैन्येनार्थात् ॥ २३ ॥ धृतिं धारणम् ॥ ३० ॥
 व्यग्रान् अनेकापान् अग्रान् पलायनैकमनस इति
 वा ॥ ३५ ॥

अर्जुनश्चापि यच्चके सिन्धुराजवधं प्रति ।
तन्मे सर्वे समाचक्ष्व कुशलो ह्यसि सज्जय ॥
सज्जय उवाच ।

आत्मापराधात् संभूतं ह्यसनं भरतर्षभ ।
प्राप्य प्राकृतवद्भिर न त्वं शोचितुमर्हसि ४७
पुरा यदुक्त्यसे प्राज्ञैः

सुहृद्विर्विदुरादिभिः ।

मा हार्षीः पाण्डवान् राज-

चित्ति तच्च त्वया श्रुतम् ॥ ४८

सुहृदां हितकामानां वाक्यं यो न शृणोति ह
स महद्वासनं प्राप्य शोचते वै यथा भवान् ॥

याचितोऽसि पुरा राजन्

दाशार्हणं शमं प्रति ।

न च तं लब्धवान् कामं

त्वक्तः कृष्णो महायशाः ॥ ५०

तव निगुणतां ज्ञात्वा पक्षपातं सुतेषु च ।

द्वैधीभावं तथा धर्मे पाण्डवेषु च मत्सरम् ॥

तव जिह्ममभिप्रायं विदित्वा पाण्डवान् प्रति

आर्तप्रलापं बहुमनुजाधिपसत्तम् ॥ ५२

सर्वलोकस्य तत्त्वज्ञः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।

वासुदेवस्ततो युद्धं कुरुणामकरोन्महत् ५३

आत्मापराधात् सुमहात्मासस्ते विपुलः क्षयः

नैनं दुर्योधने दोषं कर्तुमर्हसि मानद ॥ ५४

न हि ते सुकृतं किञ्चिदादौ मध्ये च भारत

दृश्यते पृष्ठतश्चैव त्वन्मूलो हि पराजयः ५५

तस्मादवस्थितो भूत्वा

ज्ञात्वा लोकस्य निर्णयम् ।

शृणु युद्धं यथावृत्तं

घोरं देवासुरोपमम् ॥ ५६

प्रविष्टे तव सैन्यं तु द्वैनेत्ये सत्यविक्रमे ।

भीमसेनसुखाः पार्थाः प्रतीयुर्वाहिनां तव ५७

आगच्छतस्तान् सहसा

कृद्धरूपान् सहायुगान् ।

दधारैको रणे पाण्डून्

कृतवर्मा महारथः ॥ ५८

यथोद्धृतं वारयते वेला वै सलिलार्णवम् ।

पाण्डुसैन्यं तथा संख्ये हार्दिक्यः समवारयत्

तत्राद्भुतमपश्याम हार्दिक्यस्य पराक्रमम् ।

यदेनं सहिताः पार्था नातिचक्रमुराहवे ६०

ततो भीमस्त्रिभिर्विद्धा कृतवर्माणमाशुगैः ।

शङ्खं दध्मौ महाबाहुर्हर्षयन् सर्वपाण्डवान् ॥

सहदेवस्तु विशत्या धर्मेराजश्च पञ्चभिः ।

शतेन नकुलश्चापि हार्दिक्यं समविध्यत ६२

द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या सप्तभिश्च घटोत्कचः ।

धृष्टद्युम्नस्त्रिभिश्चापि कृतवर्माणमादयत् ॥ ६३

विराटो दुपदश्चैव याज्ञसेनिश्च पञ्चभिः ।

शिखंडी चैव हार्दिक्यं विद्धा पञ्चभिराशुगैः

पुनर्विन्ध्याश्च विशत्या सायकानां हसन्निव ।

कृतवर्मा ततो राजन् सर्वतस्तान् महारथान्

एकैकं पञ्चभिर्विद्धा भीमं विन्ध्याश्च सप्तभिः

यनुर्ध्वजं चास्य तदा रथाद्रूमावपातयत् ६६

अथैनं छिन्नधन्वानं त्वरमाणो महारथः ।

आजघानोरसि कुद्धः सप्तत्या निशितैः शरैः

स गाढविद्धो बलवान् हार्दिक्यस्य शरोत्तमैः

चच्चाल रथमध्यस्यः क्षितिकम्पे यथाऽचलः ॥

भीमसेनं तथा दृष्ट्वा धर्मेराजपुरोगमाः ।

विस्त्रुजन्तः शरान् राजन् कृतवर्माणमादयन्

तं तथा कौष्ठकीकृत्य रथवंशेन मारिष ।

विन्ध्यधुः सायकैर्हृष्टा रक्षार्यं मारुतेर्मुधे ७०

प्रतिलभ्य ततः संघां भीमसेनो महाबलः ।

शार्क्तिं जग्राह समरे हेमदण्डामयस्मयीम् ७१

चिक्षेप च रथानूर्णं कृतवर्मरथं प्रति ।

सा भीमभुजनिर्मुक्ता निर्मुक्तोरगसन्निभा ७२

कृतवर्माणमभितः प्रजज्वाल सुदारुणा ।

तामापतन्तां सहसा युगान्ताग्निसमप्रभाम्

द्राभ्यां शराभ्यां हार्दिक्यो

निजघान द्विधा तदा ।

सा छिन्ना पतिता भूमौ

शक्तिः कनकभूषणा ॥ ७४

घोतयन्ती विशो राजन्महोदकेव नभश्च्युता

शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा भीमस्तुकोध वै भृशम्

ततोऽभ्यङ्गुरादाय वेगवत् सुमहास्त्रनम्

भीमसेनो रणे कुद्मो हार्दिक्यं समवारयत् ॥

अथैनं पञ्चभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ।

भीमो भीमबलो राजस्तव दुर्मन्त्रितेन च ॥

निर्गुणतां गुणवैषम्यं द्वैधीभावमविधयम् ॥ ५१ ॥ सुमहान्
विपुल इति पर्यायाभ्यां महत्त्वोद्वेकः ॥ ५४ ॥ निर्णयं

नियतस्त्रभावम् ॥ ५६ ॥ सर्वतः सर्वान् ॥ ६५ ॥ द्विधा
स्थानद्वये ॥ ७४ ॥

भोजस्तु श्वेतसर्वाङ्गो भीमसेनेन मारिष ।
 रक्ताशोक इद्योत्फुल्लो व्यभ्राजत रणाजिर
 ततः क्रुद्धस्त्रिभिर्वाणैर्भीमसेनं हसन्निव ।
 अभिहत्य दहं युद्धे तान् सर्वान् प्रत्यविध्यत
 त्रिभिस्त्रिभिर्महेष्वासो यतमानान्महारथान्
 तेऽपि तं प्रत्यविध्यन्त सप्तभिः सप्तभिः शरैः
 शिखण्डिनस्ततः क्रुद्धः क्षुरप्रेण महारथः ।
 धनुश्छिन्देद् समरे प्रहसन्निव सात्वतः ॥ ८१
 शिखण्डी तु ततः क्रुद्धश्छिन्दे धनुषि सत्वरः
 अस्मि जग्राह समरे शतचन्द्रं च भास्वरम् ॥
 भ्रामथित्वा महच्चर्मं चाभीकरविभूषितम् ।
 तमस्मि प्रेषयामास कृतवर्मरथं प्रति ॥ ८३
 स तस्य शरं चार्पयित्वा राजन् महानसिः
 अभ्यगाद्गुणैर्णा राजंश्श्रुतं ज्योतिरिवावरात्
 पतस्मिन्नेव काले तु त्वरमाणं महारथाः ।
 विव्यधुः सायकैर्गाढं कृतवर्मणमाहवे ॥ ८५
 अथान्यद्धनुरादाय त्यक्त्वा तच्च महद्धनुः ।
 विशीर्णं भरतश्चेष्ट हार्दिक्यः परवीरहा ॥
 विव्याध पाण्डवान् युद्धे
 त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वैः ।
 शिखण्डिनं च विव्याध
 त्रिभिः पञ्चभिरेव च ॥ ८७
 धनुरन्यत् समादाय शिखण्डी तु महायशः
 अवारयत् कूर्मेनसैराशुगैर्हृदिकात्मजम् ८८
 ततः क्रुद्धो रणे राजन् हृदिकस्यात्मसंभवः ।
 अभिबुद्धाव वेगेन याक्षसेनि महारथम् ॥ ८९
 भीष्मस्य समरे राजन् सृत्योर्दहतं महात्मनः ।
 विदर्शयन् वलं शूरः शावूल इव कुञ्जरम् ॥ ९०
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्विकप्रवेशे कृतवर्मपराक्रमे
 चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

११५

सञ्जय उवाच ।
 शृणुष्वैकमना राजन्
 यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

कूर्मेनसैः कूर्मेनखाकृतिफलकैः ॥ ८८ ॥ इति श्रीमहाभारते
 द्रोणपर्वणि टीकायां चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

तौ दिशां गजसंकाशौ ज्वालिताधिव पावकौ
 समापेततुरन्त्योन्यं शरसहैररिन्दमौ ॥ ९१
 विधुन्वानौ धनुश्चेष्टे संधानौ च सायकान्
 विस्त्रुजन्तौ च शतशो गमस्तीतिव भास्करौ
 तापयन्तौ शरैस्तीक्ष्णैरन्योन्यं तौ महारथौ ।
 युगान्तप्रतिमौ वीरौ रेजतुर्मास्कराधिव ॥
 कृतवर्मौ च समरे याक्षसेनि महारथम् ।
 विदध्वेषुभिस्त्रिस्तत्या पुनर्विव्याध सप्तभिः
 स गाढाविक्रो व्यथितो रथोपस्थ उपविशत्
 विस्त्रुज्य शरं चार्प मूच्छंयाऽभिपरिप्लुतः ॥
 तं विपण्णं रणे दृष्ट्वा तावकाः पुरुषर्षभ ।
 हार्दिक्यं पूजयामासुर्वासांस्यादुधुबुध ह ॥
 शिखण्डिनं तथा ज्ञात्वा हार्दिक्यशरपीडितं
 अपोवाह रणाघ्नता त्वरमाणो महारथम् ॥
 सादितं तु रथोपस्थे दृष्ट्वा पार्थाः शिखण्डिनं
 परिव्रूय रथैस्तूर्णं कृतवर्मणमाहवे ॥ ९८
 तत्राद्भुतं परं चक्रे कृतवर्मा महारथः ।
 यदेकः समरे पार्थान् चारयामास सानुगान्
 पार्थाञ्जित्वाऽजयच्चद्वीन्
 पञ्चालान् सुञ्जयानपि ।
 केकयान् महावीर्यान्
 कृतवर्मा महारथः ॥ १००

ते वध्यमानाः समरे हार्दिक्येन स्म पाण्डवाः
 इतश्चेतश्च धावन्तो नैव चक्रुर्भूति रणे ॥ १
 जित्वा पाण्डुसुतान् युद्धे भीमसेनपुरोगमान्
 हार्दिक्यः समरेऽतिष्ठद्विभूम इव पावकः ॥ २
 ते द्राव्यमाणाः समरे हार्दिक्येन महारथाः ।
 विसृज्याः समपद्यन्त शरवृष्टिभिरार्दिताः ॥

द्राव्यमाणे बले तस्मिन्
 हार्दिक्येन महात्मना ॥ १

११५

शृणुष्वेति । हार्दिक्येन तावकैरन्यैश्च द्राव्यमाणे इत्यु-
 त्तरार्थेकेन सहान्वयः ॥ १ ॥

लज्जयाऽवनते चापि प्रहृष्टैश्चापि तावकैः ।
 द्रीपीय आसीत् पांडूनामगाथे गाथमिच्छतां
 श्रुत्वा स निनदं मीमं तावकानां महाहवे ।
 शैनेयस्त्विरितो राजन् कृतवर्मोणमभ्ययात् ॥
 उवाच सारथिं तत्र क्रोधात्मकमन्वितः ।
 हार्दिक्याभिमुखं सुत कुरु मे रथमुत्तमम् ॥ ४
 कुरुते कदनं पश्य पाण्डुसैन्ये ह्यमर्षितः ।
 एनं जिह्वा पुनः सुत यास्यामि विजयं प्रति
 एवमुक्ते तु वचने सुतस्तस्य महामते ।
 निमेषान्तरमात्रेण कृतवर्मोणमभ्ययात् ॥ ६
 कृतवर्मा तु हार्दिक्यः शैनेयं निशितैः शरैः ।
 अवाकिरत्सुसंकुञ्जस्ततोऽकुञ्ज्यत्स सात्याकिः
 अथाद्यु निशितं भल्लं शैनेयः कृतवर्मणः ।
 प्रेषयामास समरे शरांश्च चतुरोऽपरान् ॥ ८
 ते तस्य जाग्रिरे बाहान् भल्लेनास्याच्छिद्धन्तुः
 पृष्ठरक्षं तथा सुतमविध्यन्निशितैः शरैः ॥ ९
 ततस्तं विरयं कृत्वा सात्यकिः सत्यविक्रमः
 सेनामस्यादयामास शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १०
 अभज्यताथ पृतना शैनेयशरपीडिता ।
 ततः प्रायात्स त्वरितः सात्यकिः सत्यविक्रमः
 शृणु राजन् यदकरोत् तव सैन्येषु धीरवान्
 अतीत्य स महाराज द्रोणानीकमहार्णवम् ॥
 पराजित्य तु संहृष्टः कृतवर्मोणमाहवे ।
 यन्तारमब्रवीच्छूरः शनैर्याहीत्यसंभ्रमम् ॥ १३
 दृष्ट्वा तु तव तत् सैन्यं रथाश्वद्विपसंकुलम् ।
 पदातिजनसंपूर्णमब्रवीत् सारथिं पुनः ॥ १४
 यदेतन्मेघसंकाशं द्रोणानीकस्य सव्यतः ।
 समहत् कुञ्जरानीकं यस्य रुक्मरथो मुखम् ॥
 एते हि बहवः सुत दुर्निवाराश्च संयुगे ।
 दुर्योधनसमादिष्टा मय्ये त्यक्तजीविताः ॥ १६
 राजपुत्रा महेष्वासाः सर्वे विक्रान्तयोधिनः
 त्रिगतानां रथोदाराः सुवर्णाविकृतध्वजाः ॥
 मामेवाभिमुखा वीरा
 योत्स्यमाना व्यवस्थिताः ।
 अत्र मां प्रापय क्षिप्र-
 मर्थाश्चोदय सारथ्ये ॥ १८
 त्रिगतैः सह योत्स्यामि भारद्वाजस्य पश्यतः
 ततः प्रायाच्छनैः सुतः सात्वतस्य मते स्थितः
 रथेनादित्यवर्णेन भास्वरेण पताकिना ।

तमूहुः सारथेर्वक्ष्या वलगमाना हयोत्तमाः ॥
 वायुवेगसमाः संख्ये कुन्देन्दुरजतप्रभाः ।
 आपतन्तं रणे ते तु शंखवर्णैर्हयोत्तमैः ॥ २१
 परिवसुततः शूरा
 गजानीकेन सर्वतः ।
 किन्तो विविधस्तोष्णान्
 सायकान् लघुवेधिनः ॥ २२
 सात्वतो निशितैर्वाणैर्गजानीकमयोधयत् ।
 पर्वतानिव वर्षेण तपान्ते जलदो महान् ॥
 वज्राशिनिसमस्पृशैर्वध्यमानाः शरैर्गजाः ।
 प्राद्रवन् रणमुत्सृज्य शिनिवीरसमीरितैः ॥
 शीर्णदन्ता विरुधिरा भिन्नमस्तकपिण्डकाः
 विशीर्णकर्णास्यकरा विनियन्तुपताकिनः ॥
 संभिन्नमर्मघण्टाश्च विनिकृत्तमहाध्वजाः ।
 हतारोहा दिशो राजन् भेजिरे भ्रष्टकबलाः
 रुधन्तो विविधान्नादान् जलदोपमनिःस्वनाः
 नाराचैर्वत्सदन्तैश्च भल्लैरञ्जलिस्तथा ॥ २७
 क्षुरप्रैर्यचनैश्च सात्वतेन विदारिताः ।
 क्षरन्तोऽसृक् तथा सूत्रं पुरीषं च प्रदुद्बुधुः ॥
 वज्रमुश्चस्वलुश्चान्ये पेतुर्मंस्तुस्तथाऽपरे ।
 एवं तत् कुञ्जरानीकं युधुधानेन पीडितम् ॥
 शरैरभ्यर्कसंकाशैः प्रदुद्राव समन्ततः ।
 तस्मिन्हते गजानीके जलसन्धो महाबलः
 यत्तः संप्रापयन्नागं रजताश्वरथं प्रति ।
 रुक्मवर्मधरः शूरस्तपनीयांगदः शुचिः ॥ ३१
 कुण्डली मुकुटी खड्गी रक्तचन्दनरूपितः
 शिरसा धारयन् दीप्तां तपनीयमयीं स्रजम्
 उरसा धारयन्निष्कं कण्ठसूत्रं च भास्वरम् ।
 चापं च रुक्मविकृतं बिभुषन् गजभूधनि ॥
 अशोभत महाराज सविद्युदेव तोयदः ।
 तमापतन्तं सहसा मागधस्य गजोत्तमम् ॥
 सात्यकिर्वास्यामास वेलेव मकरालयम् ॥
 नागं निवारितं दृष्ट्वा शैनेयस्य शरोत्तमैः
 अकुञ्जत रणे राजन् जलसन्धो महाबलः ।
 ततः कुञ्जो महाराज मार्गणैर्मारसाधनैः ३६
 अविध्यत शिनेः पीत्रं जलसन्धो महोरसि ।
 ततोऽपरेण भल्लेन पीतेन निशितेन च ॥ ३७
 अस्यतो वृषिणवीरस्य निचकर्त शरासनम् ।
 सात्यकिं छिन्नधन्वानं प्रहसन्निव भारत ॥

अविध्यन्मागधो वीरः पञ्चभिर्निशितैः शरैः
 स विद्धो बहुमिवाणैर्जलसन्धेन वीर्यवान्
 नाकस्पत महाबाहुस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
 अचिन्तयन् वै स शरान्नात्यर्थं सम्भ्रमाद्बली
 धनुरन्यत् समादाय तिष्ठ तिष्ठेत्युवाच ह ।
 एतावदुक्त्वा शैनेयो जलसन्धं महोरसि ॥
 विव्याध षष्ठ्या सुभृशं शराणां प्रहसन्निव ।
 क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन मुष्टिदेशे महद्धनुः ॥ ४२
 जलसन्धस्य चिच्छेद विव्याध च त्रिभिः शरैः
 जलसन्धस्तु तस्य क्त्वा सशरं वै शरासनम् ॥
 तोमरं त्यज्युज्जृणं सात्यकिं प्रति मारिष ।
 स निर्मिथ भुजं सव्यं माधवस्य महारणे ॥
 अभ्यगाद्धरणां घोरः श्वसन्निव महोरगः ।
 निर्मिथे तु भुजे सव्ये सात्यकिः सत्यविक्रमः
 त्रिशङ्गेर्विशेषैस्तांश्चैर्जलसन्धमताडयत् ।
 प्रगृह्य तु ततः खड्गं जलसन्धो महाबलः ४६
 आर्षभं चर्म च महच्छतचन्द्रकसं कुलम् ।
 आविध्य च ततः खड्गं सात्वतायोत्ससर्ज ह
 शैनेयस्य धनुश्छित्त्वा स खड्गो न्यपतन्महींम्
 अलातचक्रवच्चैव द्यरोक्षत महीं गतः ॥ ४८
 अथान्यद्भनुरादाय सर्वकायावदारणम् ॥
 शालस्कन्धप्रतीकाशमिन्द्राशनिसमस्वनम्
 विस्फार्य विव्याधे कुड्रो जलसन्धं शरेण ह
 ततः सामरणी बाहू क्षुराभ्यां माधवोत्तमः ॥

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवशे जलसन्धवधो नाम
 पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

११६

सञ्जय उवाच ॥

ते किरन्तः शरघातान् सर्वे यत्ताः प्रहारिणः
 त्वरमाणा महाराज युयुधानमयोधयन् ॥ १
 तं द्रोणः सप्त सप्तत्या जघान निशितैः शरैः
 दुर्मर्षणो द्वादशभिर्दुःसहो दशभिः शरैः २
 विकर्णश्चापि निशितैस्त्रिशङ्गिः कङ्कपात्रिभिः

विव्याध सव्ये पार्श्वे तु स्तनाभ्यामन्तरे तथा
 दुर्मुखो दशभिर्बाणैस्तथा दुःशासनोऽष्टभिः
 चित्रसेनश्च शैनेयं द्वाभ्यां विव्याध मारिषश्च
 दुर्योधनश्च महता शरवर्षेण माधवम् ॥
 अपीडयद्रणे राजशूराश्चान्ये महारथाः ॥

ततो प्रहणानन्तरं आविध्य भ्रामयित्वा ॥ ४७ ॥ बर्धुपरा-
 धरात् पर्वणात् ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि
 टीकायां पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

११६

ते किरन्त इति ॥ १ ॥

सर्वतः प्रतिविद्धस्तु तव पुत्रैर्महारथैः।
तान् प्रत्यविध्यद्वाष्पेयः पृथक् पृथगजिह्वीः
भारद्वाजं त्रिभिर्बाणैर्दुःसहं नवभिः शरैः ॥
विकर्णं पञ्चविंशत्या चित्रसेनं च सप्तभिः ॥
दुर्धर्षणं द्वादशभिरष्टाभिश्च विंविंशतेषु ॥
सत्यव्रतं च नवभिर्विजयं दशभिः शरैः ॥ ८
ततो रुक्मांगदं चापं विधुस्त्वानो महारथः।
अभ्ययात् सात्यकिस्तूर्णं पुत्रं तव महारथम्
राजानं सर्वलोकस्य सर्वलोकमहारथम्।
शरैरभ्याहनद्वाढं ततो युद्धमभूत्तयोः ॥ १०

विमुञ्चन्तौ शरांस्तीक्ष्णान्
संवधानौ च सायकान्।

अदृश्यं समरेऽन्योन्यं

चक्रतुस्तौ महारथौ ॥ ११

सात्यकिः कुरुराजेन निर्विद्धो बहुशोभत।
अस्त्रवद्गुधिरं भूरि खरसं चन्दनो यथा ॥ १२
सात्वतेन च बाणौघैर्निविद्धस्तनयस्तव।
शातकुंभमयापीडो वमौ यूप इवोच्छ्रितः ॥
माघवस्तु रणे राजन् कुरुराजस्य धन्विनः।
धनुश्चिच्छेद समरे क्षुरप्रेण हसन्निव ॥ १४
अथैनं छिन्नधन्वानं शरैर्बहुभिराचिनोत्।
निर्मिन्नश्च शरैस्तेन द्विपता क्षिप्रकारिणा ॥
नाभ्येत रणे राजा शबोर्विजयलक्षणम्।
अथान्यज्जुरादाय हेमपुष्टं तुरासदम् ॥ १६
विद्याध सात्याकिं तूर्णं सायकानां शतेन ह
सोऽतिविद्धो बलवता तव पुत्रेण धन्विना।
अमर्षवशमापन्नस्तव पुत्रमपीडयत्।
पीडितं नृपतिं दृष्ट्वा तव पुत्रा महारथाः।
सात्याकिं शरवर्णेण छादयामासुराजसा।
स च्छाद्यमानो बहुमिस्तव पुत्रैर्महारथैः ॥ १९
एकैकं पञ्चभिर्विद्ध्वा पुनर्विद्याध सप्तभिः।
दुर्योधनं च त्वरितो विद्याधाष्टभिराशुभिः।
प्रहसंश्चास्य चिच्छेद कार्मुकं रिपुमीपणम्।
नागं मणिमयं चैव शरैर्ध्वजमपातयत् ॥ २१
हत्वा तु चतुरो बाह्रांश्चतुर्निर्निशितैः शरैः ॥
सारथिं पातयामास क्षुरप्रेण महायशः ॥ २२
एतस्मिन्नन्तरे चैव कुरुराजं महारथम्।
अवाकिरच्छरैर्दृष्टो बहुभिर्ममैर्दिभिः ॥ २३
स वध्यमानः समरे शैनेयस्य शरोत्तमैः।

माद्रवद् सहसा राजन्पुत्रो दुर्योधनस्तव।
आघ्रुतश्च ततो यानं चित्रसेनस्य धन्विनः।
ह्राह्यभूतं जगच्चासीद् दृष्ट्वा राजानमाहवे ॥
प्रस्यमानं सात्यकिना खे सोममिव राहुणा।
तं तु शब्दमथ श्रुत्वा कृतवर्मा महारथः ॥ २६
अभ्ययात् सहसा तव यशस्ते माधवः प्रभुः।
विधुस्त्वानो धनुः श्रेष्ठं चोदयंश्चैव वाजिनः ॥
भर्त्सयन् सारथिं चाग्रे याहि याहीति सत्वरं
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य व्यादितास्थमिवान्तकम्
युयुधानो महाराज यन्तारमिदमब्रवीत् ॥
कृतवर्मा रथेनैव द्रुतमापतते शरी ॥ २९
प्रत्युद्याहि रथेनैव प्रवरं सर्वधन्विनाम्।
ततः प्रजविताश्वेन विधिवत् कलिपतेन च।
आससाद् रणे भोजं प्रतिमानं धनुष्मताम्।
ततः परमसंक्रुद्धौ ज्वलिताविष पावकौ ॥
समेयातां नरव्याघ्रौ व्याघ्राविष तरस्त्रिनौ।
कृतवर्मा तु शैनेयं पङ्क्तिं शत्या समापेयत् ॥
निशितैः सायकैस्तीक्ष्णैर्यतारं चास्य पञ्चभिः
चतुरश्रचतुरो बाह्रांश्चतुर्भिः परमेधुभिः ॥ ३३
अविध्यत् साधुदान्तान् वै
सिन्धवान् सात्वतस्य हि।

रुक्मध्वजो रुक्मपुष्टं

महद्विस्फार्य कार्मुकम् ॥ ३४

रुक्माङ्गदी रुक्मवर्मा रुक्मपुष्टैरवारयत्।
ततोऽशीतिं शिनेः पौत्रः सायकान्कृतवर्मणे
प्राहिणोत्स्वरया युक्तो द्रष्टुकामो धनञ्जयम्।
सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुतापनः
समकम्पत दुर्धर्षः

क्षितिकर्षे यथाऽचलः।

त्रिपष्ट्या चतुरोऽस्त्राश्वान्

सप्तभिः सारथिं तथा ॥ ३७

विद्याध निशितैस्तूर्णसात्यकिः सत्यविक्रमः
सुवर्णपुंखं विशिखं समाधाय च सात्यकिः
व्यसृजत्तं महाज्वालं संक्रुद्धमिव पन्नगम्।
सोऽविध्यत् कृतवर्मणं यमदण्डोपमः शरः ॥
जांबूनद्विजिह्वं च वर्म निर्भयं आनुमतं।
अभ्यगाद्गरणीमुग्रो रुधिरं ससुक्षितः ॥ ४०
संजातरुधिरश्चाजौ सात्वतेषुभिरादितः।
सशरं धनुरुत्सृज्य न्यपतत् स्यन्दनोत्तमात्

स सिंहदंष्ट्रो जानुभ्यां पतितोऽमितविक्रमः ।
 शराद्वितः सात्याकिना रथोपस्थे नरर्षभः ॥
 सहस्रबाहुसदृशमक्षोभ्यमिव सागरम् ।
 निवार्य कृतवर्माणं सात्याकिः प्रययौ ततः ॥
 खड्गशक्तिधनुःकीर्णां गजाश्वरथसंकुलाम् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्याकिप्रवेशे दुर्योधनकृतवर्मपराजये
 षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

सञ्जय उवाच ।

कालयमानेषु सैन्येषु शैनेयेन ततस्ततः ।
 भारद्वाजः शरमातेर्महद्भिः समवाकिरत् ॥ १
 स संप्रहारस्तुमुलो द्रोणसात्वतयोरभूत् ।
 पश्यतां सर्वसैन्यानां बलिवासवयोरिव ॥ २
 ततो द्रोणः शिनेः पौत्रं चित्रैः सर्वोयसैः शरैः ।
 त्रिभिराशीविपाकारैर्ललाटे समाविध्यत ॥ ३
 तैर्ललाटापितैर्बाणैर्दुग्धुधानस्त्वजिह्वभिः ।
 व्यरोचत महाराज त्रिकुङ्क इव पर्वतः ॥ ४
 ततोऽस्य बाणानपराभिद्राशिनिसमस्वनान् ।
 भारद्वाजोऽन्तरप्रेक्षी प्रेषयामास संयुगे ।
 तान्द्रोणवापनिर्मुक्तान्
 दाशार्हः पततः शरान्
 द्वाभ्यां द्वाभ्यां सुपुंखाभ्यां
 चिच्छेद् परमास्त्रवित्
 तामस्य लघुतां द्रोणः समवेक्ष्य विशापते ।
 प्रहस्य सहसाऽविध्यन्निशता शिनिपुंगवम् ॥
 पुनः पञ्चाशतेषुणां शितेन च समापयत् ।
 लघुतां युयुधानस्य लाघवेन विशेषयन् ॥ ८
 समुत्पतन्ति बलमीकायथा कुद्धा महोरगाः ।
 तथा द्रोणरथाद्राजन्नापतन्ति तनुच्छिदः ॥ ९
 तथैव युयुधानेन सृष्टाः शतसहस्रशः ।
 अवाकिरन् द्रोणरथं शरा रुधिरभोजनाः ॥
 लाघवाद्भिजमुख्यस्य सात्वतस्य च मारिष ।
 विशेपं नाध्यगच्छाम समावास्तां नरर्षभौ ।

सात्याकिस्तु ततो द्रोणं नवभिर्नतपर्वभिः ।
 आजधान भृशं कुद्धो ध्वजं च निशितैः शरैः
 सारथिं च शतैर्नव भारद्वाजस्य पश्यतः ।
 लाघवं युयुधानस्य दृष्ट्वा द्रोणो महारथः ॥ १३
 सतत्या सारथिं विद्ध्वा
 तुरङ्गांश्च त्रिभिराशिभिः
 ध्वजमेकेन चिच्छेद्
 माधवस्य रथे स्थितम् ॥ १४
 अथापरेण भलेन हेमपुङ्गेन पवित्रा ।
 धनुश्चिच्छेद् समरे माधवस्य महारथनः ॥
 सात्याकिस्तु ततः कुद्धो
 धनुस्त्यक्त्वा महारथः
 गदां जग्राह महतीं
 भारद्वाजाय चाक्षिपत् ॥ १६
 तामापतन्तीं सहसा पट्टवद्दामयस्मयीम् ।
 न्यवारयच्छरैर्द्रोणो बहुभिर्वहुरुपिभिः ॥ १७
 अथान्यद्भुतरादाय सात्याकिः सत्यविक्रमः
 विव्याध बहुभिर्वीरैः भारद्वाजं शिलाशैतैः
 स विद्ध्वा समरे द्रोणं सिंहनादममुञ्चत ।
 तं वै न ममूषे द्रोणः सर्वैश्छभृतां वरः ॥ १९
 ततः शक्तिं गृहीत्वा तु रुक्मदण्डामयस्मयीं
 तरसा प्रेषयामास माधवस्य रथं प्रति ॥ २०
 अनासाद्य तु शैनेयं सा शक्तिः कालसाजिमा
 भित्त्वा रथं जगामोप्रा धरणीं दारुणस्वना ॥

दंष्ट्राधतनो यस्य स्युर्दशनेभ्यः समुच्छिन्ताः । सिंहदंष्ट्रः स गदि-
 तंश्चतुर्दंष्ट्रश्च सूरिभिः ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
 षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

कालयमानेष्विति ॥ १ ॥

ततो द्रोणं शिनेः पौत्रो राजन्विदधाद्य पत्रिणा
दक्षिणं भुजमासाद्य पीडयन् भरतर्षभ ॥
द्रोणोऽपि समरे राजन् माधवस्य महद्धनुः ।
अथैवन्द्रेण चिच्छेद रथशक्त्या च सारथिं
सुमोह सारथिस्तस्य रथशक्त्या समाहतः ।
स रथोपस्थमासाद्य मुहूर्तं संन्यपीदत ॥ २४
चकार सात्यकी राजन् सुतकर्मातिमानुपम्
अथोधयच्च यद्द्रोणं रश्मीजग्राह च स्वयम् ॥ २५
ततः शरशतेनैव युयुधानो महारथः ।
अधिष्वद्वाह्मणं संह्ये हृष्टरूपो विशांपते ॥
तस्य द्रोणः शरान् पञ्च प्रेषयामास भारत ।
ते घोराः कवचं भिन्वा पयुः शोणितमाहवे ॥
निर्विद्धस्तु शरीरैरैरकृद्भव सात्यकिर्भृशम् ।
सायकान् व्यसृजन्नापि वीरो रुक्मरथं प्रति
ततो द्रोणस्य यन्तारं निपात्यैकेपुणा भुवि ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे सात्यकिपराक्रमे
सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

सञ्जय उवाच ।
द्रोणं स जित्वा पुरुषप्रवीर-
स्तथैव हार्दिक्यमुखांस्त्वदीयान् ।
प्रहस्य सुतं वचनं वभाषे
शनिप्रवीरः कुरुपुङ्गवाग्र्य ॥ १
निमित्तमात्रं वयमद्य सुत
दग्धारयः केशवफाल्गुनाभ्याम् ।
हताग्निहन्मेह नरर्षमेण
वयं सुरेशात्मसमुद्भवेन ॥ २
तमेवमुक्त्वा शनिपुङ्गवस्तदा
महामृधे सोऽग्र्यधनुर्धरोऽरिहा ।
किरन् समन्तात् सहसा शरान् बली
समापतच्छब्देन इवामिषं यथा ॥ ३
तं यान्तमश्वैः शिशिखवर्णै-
र्विगाह्य सैन्यं पुरुषप्रवीरम् ।

नाशकृत्वा वारयितुं समन्ता-
दादित्यरश्मिप्रतिमं रथाग्र्यम् ॥ ४
असह्यविक्रान्तमदीनसत्त्वं
सर्वे गणा भारत ये त्वदीयाः ।
सहस्रनेत्रप्रतिमप्रभावं
दिवीव सूर्यं जलद्वयपाये ॥ ५
अमर्षपूर्णस्त्वितिचित्रयोधो
शरासनी काञ्चनधर्मधारी ।
सुदर्शनः सात्यकिमापतन्तं
न्यवारयद्वाजवरः प्रसह्य ॥ ६
तयोरभूद्भारत संप्रहारः
सुदारुणस्तं समतिप्रशंसन् ।
योधास्त्वदीयाश्च हि सोमकाश्च
वृत्रेन्द्रयोर्बुद्धमिवामरौघाः ॥ ७

रथशक्त्या केतकपत्राकारमुखया शक्त्या ॥ २३ ॥ इति
श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां सप्तदशाधिकशततमोऽ-
ध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

द्रोणमिति ॥ १ ॥

शरैः सुतीक्ष्णैः शतशोऽभ्यविध्यत्
 सुदर्शनः सात्वतमुख्यमाजौ ।
 अनागतानेव तु तान् पृषत्का-
 श्चिच्छेद राजशिन्यिपुङ्गवोऽपि ॥ ८
 तथैव शक्रप्रतिमोऽपि सात्याकिः
 सुदर्शनं यान् क्षिपति स्म सायकान्
 द्विधा त्रिधा तानकरोत् सुदर्शनः
 शरोत्तमैः स्यन्दनवर्धमास्थितः ॥ ९
 तान् वीक्ष्य बाणाग्निहतांस्तदानीं
 सुदर्शनः सात्याकिबाणवेगेः ।
 क्रोधादिधक्षन्निव तिग्मतेजाः
 शरानमुञ्चत्पनीयचित्रान् ॥ १०
 पुनः स बाणैस्त्रिमिराग्निक्लृपै-
 राकर्णपूर्णैर्निशितैः सुपुङ्खैः
 विव्याध देहावरणं विभिद्य
 ते सात्यकेराविविशुः शरीरम् ॥ ११
 तथैव तस्यावनिपालपुत्रः
 सन्धाय बाणैरपरैर्ज्वलद्भिः ।
 आजग्निवांस्तान् रजतप्रकाशा-
 श्रतुर्भिरश्वांश्चतुरः प्रसह्य ॥ १२
 तथा तु तेनाग्निहस्तस्तरुणी
 नप्ता शिनेरिन्द्रसमानवीर्यः ।

सुदर्शनस्येषुगणैः सुतीक्ष्णै-
 ह्यग्निहत्याशु ननाद् नादम् ॥ १३
 अथास्य सूतस्य शिरो निकृत्त्य
 मध्येन शकाशनिस्त्रिभेने ।
 सुदर्शनस्यापि शिनिप्रवीरः
 क्षुरेण कालानलसंनिभेन ॥ १४
 सकुण्डलं पूर्णशशिप्रकाशं
 आजिष्णु वक्रं विचकर्त देहात् ।
 यथा पुरा वज्रधरः प्रसह्य
 बलस्य संख्येऽतिबलस्य राजन् ॥ १५
 निहत्य तं पार्थिवपुत्रपौत्रं
 रणे यदूतामृषभस्तरुणी ।
 मुदा समेतः परया महात्मा
 रराज राजन् सुरराजकल्पः ॥ १६
 ततो यथावर्जुन एव येन
 निवार्य सैन्यं तव मार्गणौघैः ।
 सद्भवयुक्तेन रथेन राज-
 लोके विसिस्मापयिषुर्नृवीरः ॥ १७
 तत्तस्य विस्मापयनीयमग्न्य-
 मपूजयन् योधवराः समेताः ।
 प्रवर्तमानानिपुणोच्चरेऽरीन्
 ददाह बाणैर्हुतभुज्यथैव ॥ १८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सुदर्शनवधे
 अष्टादशधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

११९

सञ्जय उवाच ।

ततः स सात्याकिर्धर्मान्महात्मा वृष्णिपुङ्गवः
 सुदर्शनं निहत्याजौ यन्तारं पुनरब्रवीत् ॥ १
 रथाश्वनागकलिलं शरशक्त्यूर्ध्वमालिनम् ।
 खड्गमत्स्यं गदाग्राहं शरायुधमहास्त्रनम् ॥ २
 प्राणापहारिणं सौद्रं वादित्रोत्कुष्ठनादितम् ।
 योधानामसुखस्पर्शं दुर्धर्ममजयैषिणाम् ॥ ३
 तीर्णाः स्म दुस्तरं तात द्रोणानीकमहार्णवम्
 जलसन्धबलेनाजौ पुरुषादैरिवाधृतम् ॥ ४
 अतोऽन्यत् पृतनाशेषं मन्ये कुनदिकामिव ।

तर्तव्यामल्पसालिलां चोदयाश्वानसंघ्रमम् ५
 हस्तप्राप्तमहं मन्ये सांप्रतं सव्यसाचिनम् ।
 निजित्य दुर्धरं द्रोणं सपदानुगमाहवे ॥ ६
 हार्दिक्यं योधवर्धे च मन्ये प्राप्तं धनञ्जयम् ।
 न हि मे जायते त्रासो दृष्ट्वा सैन्यान्यनेकशः
 बह्वैरिव प्रदीप्तस्य धने शुष्कतृणोलये ।
 पश्य पाण्डवमुख्येन यातां भूमिं किरांदिना
 पत्यश्वरथनागीधैः पतितैर्विषमीकृताम् ।
 द्रवते तद्यथा सैन्यं तेन भग्नं महात्मना ॥ ९

अयं प्रधानं कर्म ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
 द्वाक्यामअष्टादशधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

११९

तत इति ॥ १ ॥

रथैर्विपरिधावद्भिर्गजैरश्वैश्च सारथे ।
 कौशेयारुणसङ्काशमेतदुद्भूयते रजः ॥ १०
 अश्वशस्त्रमहं मन्ये श्वेताश्वं कृष्णसारथिम्
 स एष ध्रुयते शब्दो गाण्डीवस्यामितौजसः
 यादृशानि निमित्तानि मम प्रादुर्भवन्ति वै ।
 अनस्तंगत आदित्ये हन्ता सैन्धवमर्जुनः ॥ १२
 शनैर्विश्रम्भयन्नश्वान् याहि यत्वारिवाहिनी
 यत्रैतं सतलत्राणां सुयोधनपुरोगमाः ॥ १३
 दंशिताः क्रूरकर्माणः काम्बोजा युद्धमुर्मदाः
 शरबाणासनधरा यवनाश्च प्रहारिणः ॥ १४
 शकाः किराता द्रुदा बर्बास्ताम्रल्लितकाः
 अन्ये च बहवो स्लेच्छा विविधाधुपपाणयः
 यत्रैतं सतलत्राणां सुयोधनपुरोगमाः ।
 मामेवाभिमुखाः सर्वे तिष्ठन्ति समरार्थिनः
 एतान् सरथनागाश्वाग्निहत्याजौ सपत्तिनः
 इदं दुर्गं महाघोरं तीर्णमेषोपधारय ॥ १७

सुत उवाच ।

न संभ्रमो मे बाष्पण्यं विद्यते सत्यविक्रमा
 यद्यपि स्यात्तव क्रुद्धो जामदग्न्योऽप्रतः स्थितः
 द्रोणो वा रथिनां श्रेष्ठः

कृपो मद्रेश्वरोऽपि वा ।

तथापि संभ्रमो न स्या-

स्वामाश्रित्य महाभुजः ॥ १९

त्वया सुबहवो युद्धे निर्जिताः शत्रुसूदन ।
 दंशिताः क्रूरकर्माणः काम्बोजा युद्धमुर्मदाः
 शरबाणासनधरा यवनाश्च प्रहारिणः ।
 शकाः किराता द्रुदा बर्बास्ताम्रल्लितकाः
 अन्ये च बहवो स्लेच्छा विविधाधुपपाणयः
 न च मे संभ्रमः कश्चिद्भूतपूर्वः कथञ्चन ॥ २१
 किमुतैतत् समासाद्य धीरसंयुगोष्पदम् ।
 आयुष्मन् कतरेण त्वां प्रापयामि धनञ्जयम्
 केपां क्रुद्धोऽसि बाष्पण्यं केपां मृत्युरुपस्थितः
 केपां संयमनीमद्य गन्तुस्तुसहते मनः ॥ २४
 के त्वां युधि पराक्रान्तं कालान्तकयमोपमम्
 दृष्ट्वा विक्रमसंपन्नं चिद्विष्यन्ति संयुगे ॥ २५
 केपां वैवस्वतो राजा स्मरतेऽद्य महाभुज ।

सात्यकिस्त्वाच ।

मुण्डानेतान् हनिष्यामि दानवानिध वासवः
 प्रतिज्ञां पारथिव्यामि काम्बोजानेव मां वह्नु
 अद्यैषां कदनं कृत्वा प्रियं यास्यामि पाण्डवम्
 अद्य द्रक्ष्यन्ति मे वीर्यं कौरवाः सस्योधनाः
 मुण्डानीके हते सुत सर्वसैन्येषु चासकृत २८
 अद्य कौरवसैन्यस्य दीर्घमाणस्य संयुगे ।
 श्रुत्वा विरावं बहुधा संतप्यति सुयोधनः
 अद्य पाण्डवमुख्यस्य श्वेताश्वस्य महात्मनः
 आचार्यस्य कृतं मार्गं दर्शयिष्यामि संयुगे ॥
 अद्य महापनिहतान् योधमुख्यान् सहस्रशः
 दृष्ट्वा दुर्योधनो राजा पश्चात्तापं गमिष्यति ॥
 अद्य मे क्षिप्रहस्तस्य क्षिपतः सायकोत्तमान्
 अलातचक्रप्रतिमं धनुर्द्रक्ष्यन्ति कौरवाः ३२
 मत्सायकचिताङ्गानां रुधिरं स्रवतां मुहुः ।
 सैनिकानां वधं दृष्ट्वा संतप्यति सुयोधनः ॥
 अद्य मे क्रुद्धरूपस्य निघ्नतश्च वरान् वरान् ।
 द्विरर्जुनमिमं लोकं मंस्यतेऽद्य सुयोधनः ३४
 अद्य राजसहस्राणि निहतानि मया रणे ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनो राजा सन्तप्यति महामुधे
 अद्य स्नेहं च भक्तिं च पाण्डवेषु महात्मसु ।
 हत्वा राजसहस्राणि दर्शयिष्यामि राजसु ३६
 बलं वीर्यं कृतज्ञत्वं मम ज्ञास्यन्ति कौरवाः
 सञ्जय उवाच ।

पथमुक्तस्तदा सुतः शिक्षितान् साधुवाहिनः
 शशाङ्कसन्निगाशान् वै वाजिनो व्यनुदङ्गुशम् ।
 ते पिबन्त इवाकाशं युयुधानं हयोत्तमाः ३८
 प्रापयन् यवनाऽशीघ्रं मनःपवनरंहसः ।
 सात्याकिं ते समासाद्य पृतनास्त्रनिवर्तिनम् ॥
 बहवो लघुहस्ताश्च शरवर्षैरवाकिरन् ।
 तेषामिधूनधास्त्राणि वेगवास्तपर्वभिः ॥ ४०
 अचिन्तन् सात्यकी राजसैनं ते प्रागुवद्वाराः
 रुक्मपुङ्खैः सुनिशिनिर्गोपैर्पञ्चैरजिह्वैः ॥ ४१
 उच्चकर्त शिरांस्तुभ्रो यवनानां भुजानपि ।
 दौक्यायसानि वर्माणिकस्यानि च समततः

विश्रमयन् आश्रासयन् ॥ १३ ॥ पारविष्यामि समापयि-
 ष्यामि ॥ २७ ॥ श्वेताश्वस्य सकाशे कृतमभ्यस्तं मार्गमज-
 शिक्षामाचार्यस्य द्रोणस्य दर्शयिष्यामीत्यन्वयः । अथवा

आचार्यस्य विशेषदेष्टुः श्वेताश्वस्य दर्शयिष्यामीति सामा-
 न्यकर्मकम् ॥ ३० ॥ द्विरर्जुनं द्वावर्जुनौ यत्र नैरुक्तौ
 घर्णागमः ॥ ३४ ॥ शैव्यायसानि शोणितयोम्यानि ॥ ४२

मित्रा देहांस्तथा तेषां
शरा जग्मुर्महीतलम् ।
ते हन्यमाना वीरेण

म्लेच्छाः सात्यकिना रणे ॥ ४३

शतशोऽभ्यपतंस्तत्र व्यसवो वसुधातले ।
सुपूर्णयतमुक्तैस्तानव्यवाच्छिखपिण्डिनैः ४४
पञ्च षट् सप्त आष्टौ च विभेद यवनाञ्छरैः
काम्बोजानां सहस्रैश्च शकानां च विशांपते
शबराणां किरातानां बर्बराणां तथैव च ।
अगम्यरूपां पृथिवीं गांसशोणितकर्माम् ४५
कृतवांस्तत्र शीनेयः क्षपयंस्तावकं बलम् ।
दस्युनां सशिरस्त्राणैः शिरोभिर्लूनमूर्ध्नैः ४६
दीर्घकूर्चैर्मही कीर्णां विबर्हण्डजैरिव ।
क्षुरिरोक्षितसर्वाङ्गैस्तैस्तदाथोधनं बभौ ४७
कबन्धैः संवृतं सर्वं ताप्राप्रैः खमिवावृतम् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे यवनपराजये
एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

१२०

सञ्जय उवाच ।

जित्वा यवनकाम्बोजान्युयुधानस्ततोऽर्जुनं
जगाम तव सैन्यस्य मध्येन रथिनां वरः ॥ १
चारुदंष्ट्रो नरव्याघ्रो विचित्रकवचध्वजः ।
मृगं व्याघ्र इवाजिघ्रस्तव सैन्यमसीषयत् ॥ २
स रथेन चरन्मार्गान् धनुरप्राप्तमयद्भुशम् ।
रुक्मपृष्ठं महावेगं रुक्मचन्द्रकसंकुलम् ॥ ३
रुक्माङ्गदशिरस्त्राणो रुक्मवर्मसमावृतः ।
रुक्मध्वजधनुः शूरो मेरुशृङ्गमिवावभौ ॥ ४
सधनुर्मण्डलः संख्ये तेजोभास्कररश्मिवान् ।
शरदीवोदितः सूर्यो नृसूर्यो विरराज ह ॥ ५
वृषभस्कन्धविक्रान्तो वृषभाक्षो नरर्षभः ।
तावकानां बभौ मध्ये गवां मध्ये यथा वृषः
मत्तद्विरदसंकाशं मत्तद्विरदगामिनम् ।
प्रभिन्नमिव मातङ्गं युथमध्ये दयवस्थितम् ॥ ७

सुपूर्णयतमुक्तैरार्कज्योत्स्नैः अभ्यवच्छिन्नपिण्डितैः अनव-
च्छिन्नसंहतैः ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
टीकायामेकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

वज्राशनिसमस्पर्शैः सुपर्वीभिरजिह्वगैः ॥ ४२ ॥
ते सात्वतेन निहताः समावर्तुर्वसुधराम् ।
अध्वावशिष्टाः संभन्नाः कृच्छ्रप्राणा विचेतसः
जिताः संख्ये महाराज युयुधानेन दंशिताः ॥
पार्णिमिश्र कशामिश्र ताडयंतस्तुरङ्गमान्
जवमुत्तममास्थाय सर्वेनः प्राद्वन भयात् ।
काम्बोजसैन्यं विद्राव्य दुर्जयं युधि भारत ॥
यवनानां च तत्सैन्यं शकानां च महद्वलम् ।
ततः स पुरुषव्याघ्रः सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥
प्रविष्टस्तावकाजित्वा सूर्तं याहीत्यचोदयत्
तत्तस्य समरे कर्म दृष्ट्वाऽन्यैरकृतं पुरा ॥ ५३ ॥
चारणाः सहगन्धर्वाः पूजयांचक्रिरे भृशम् ।
तं यान्तं पृष्ठगोसारमर्जुनस्य विशांपते ।
चारणाः प्रेक्ष्य संहृष्टास्त्वदीयाश्चाभ्यपूजयन्

व्याघ्रा इव जिघांसन्तस्त्वदीयाः समुपाद्रवन्
द्रोणानीकमतिक्रान्तं भोजानीकं च दुस्तरम्
जलसन्धार्षवं तीर्त्वा
काम्बोजानां च वाहिनीम् ।
हार्दिक्यमकरान्मुक्तं
तीर्थं वै सैन्यसागरम् ॥ २

परिवृतः सुसंश्रद्धास्त्वदीयाः सात्यकि रथाः
दुर्योधनश्चित्रसेनो दुःशासनविबिंशती ॥ १० ॥
शकुनिर्दुःसहस्रैव युवा दुर्धर्षणाः क्रयः ।
अन्ये च बहवः शूराः शत्रुवन्तो दुरासदाः ॥
पृष्ठतः सात्यकि यान्तमन्वधावन्नमर्षिणः ।
अथ शब्दो महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष
मारुतोद्भूतवेगस्य सागरस्थेव पर्वणि ।
तानभिद्रवतः सर्वान् समीक्ष्य शनिपुङ्गवः ॥

१२०

जित्वेति ॥ १ ॥

शैनेर्याहीति यन्तारमग्रवीत् प्रहसन्निव ।
 इदमेतत्समुद्भूतं धार्तराष्ट्रस्य यद्वलम् ॥ १४
 मामेवाभिमुखं तूष्णं गजश्वरथपत्तिमतम् ।
 नादयन् वै विशः सर्वा रथघोषेण सारथे ॥ १५
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च कम्पयन् सागरानपि ।
 एतद्वलार्णवं सूत वारधिष्ये महारणे ॥ १६
 पौर्णमास्यामिवोद्भूतं धेलेव मकरालयम् ।
 पश्य मे सूत विक्रान्तमिन्द्रस्येव महावृधे ॥ १७
 एष सैन्यानि शङ्खानां विधमामि शितैः शरैः ।
 निहतानाहवे पश्य पदात्यश्वरथद्विपान् ॥ १८
 मच्छरैरग्निसंकाशैर्विद्धदेहान् सहस्रशः ।
 इत्येवं ब्रुवतस्तस्य सात्यकेरभितौजसः ॥ १९
 समीपे सैनिकास्ते तु शीघ्रमीयुर्द्युत्सवः ।
 जह्याद्रवसा तिष्ठेति पश्य पश्येति वादिनः ॥ २०
 तानेवं ब्रुवतो वीरान् सात्यकिर्निशितैः शरैः
 जघान त्रिशतानश्वान् कुजरांश्च चतुःशतान्
 स संप्रहारस्तुमुलस्तस्य तेषां च धन्विनाम् ।
 देवासुररणप्रभयः प्रावर्तत जनक्षयः ॥ २२
 मेघजालनिभं सैन्यं तव पुत्रस्य मारिष ।
 प्रत्यगृह्णाच्छिन्नेः पौत्रः शरैराशीविषोपमैः ॥ २३
 प्रच्छाद्यमानः समरे शरजालैः स वीर्यवान् ।
 असंभ्रमन् महाराज तावकानवधीद्वहन् ॥ २४
 आश्चर्यं तत्र राजेन्द्र सुमहददृष्टवानहम् ।
 न मोघः सायकः कश्चित्सात्यकेरभवत्प्रभो
 रथनागाश्वकलिलः पदात्पूर्मिसमाकुलः ।
 शैनेयवेलामासाद्य स्थितः सैन्यमहार्णवः ॥ २६
 संभ्रान्तनरनागाश्वमावर्तत मुहुर्मुहुः ।
 तत् सैन्यमिषुभिस्तेन वध्यमानं समन्ततः ॥ २७
 बध्नाम तत्र तत्रैव गावः शीतादिता इव ।
 पदातिनं रथं नागं सादिनं तुरगं तथा ॥ २८
 अविद्धं तत्र नाद्राक्षं युधुधानस्य सायकैः ।
 न तादृकदं राजन् कृतवांस्तत्र फालगुनः ॥
 यादृक् क्षयमनीकानामकरोत् सात्यकिर्नृप ।
 अत्यर्जुनं शिनेः पौत्रो युध्यते पुरुषर्षभ ॥ ३०
 वीतभीर्लाघवोपेतः कृतित्वं संप्रदर्शयन् ।
 ततो दुर्योधनो राजा सात्वतस्य त्रिभिः शरैः

विध्याध सूतं निशितैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
 सात्यकिं च त्रिभिर्विद्ध्वा पुनरष्टाभिरैव च
 दुःशासनः षोडशभिर्विध्याध शिनिपुङ्गवम् ।
 शङ्कुनिः पञ्चविंशत्या चित्रसेनश्च पञ्चभिः ॥ ३३
 दुःसहः पञ्चदशभिर्विध्याधोरसि सात्यकिम्
 उत्स्रयन् वृष्णिशार्दूलस्तथा बाणैः समाहतः
 तानविध्यन्महाराज सर्वानेव त्रिभिराग्निभिः ।
 गाढाविद्वानरीकृत्वा मार्गणैः सोऽतितेजसैः
 शैनेयः श्येनवत्संख्ये व्यचरल्लघुविक्रमः ।
 सौबलस्य धनुश्छित्त्वा हस्तावापं निकृत्य च
 दुर्योधनं त्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत् स्तनान्तरे ।
 चित्रसेनं शतेनैव दशभिर्दुःसहं तथा ॥ ३७
 दुःशासनं तु विंशत्या विध्याध शिनिपुङ्गवः ।
 अथान्यद्वनुरादाय श्यालस्तव विशांपते ॥ ३८

अष्टाभिः सात्यकिं विद्ध्वा
 पुनर्विध्याध पञ्चभिः ।

दुःशासनश्च दशभिः

दुःसहश्च त्रिभिः शरैः ॥ ३९

दुर्मुखश्च द्वादशमी राजन्विध्याध सात्यकिं
 दुर्योधनस्त्रिसप्तत्या विद्ध्वा भारत माधवम्
 ततोऽस्य निशितैर्बाणैस्त्रिभिर्विध्याध सारथि
 तान्सर्वान्संहिताशूराभ्यतमानान्महारथान्
 पञ्चभिः पञ्चभिर्बाणैः पुनर्विध्याध सात्यकिः
 ततः स रथिनां श्रेष्ठस्तव पुत्रस्य सारथिम् ॥
 आजघानाशु भल्लेन स हतो न्यपतद्गुधे ।
 पतिते सारथौ तस्मिंस्तव पुत्ररथः प्रभो ॥
 वातायमानैस्तरैश्चैरपानीयत सगरात् ।
 ततस्तव सुतो राजन् सैनिकाश्च विशांपते ॥
 राक्षो रथमभिप्रेक्ष्य विद्वुताः शतशोऽभवन् ।
 विद्वुतं तत्र तत् सैन्यं दृष्ट्वा भारत सात्यकिः
 अघाकिरच्छरैस्तीक्ष्णै रुक्मपुंक्षैः शिलाशितैः
 विद्राव्य सर्वसैन्यानि तावकानि सहस्रशः
 प्रययौ सात्यकी राजञ्छ्वेताश्वस्य रथं प्रति
 तं शरानाददानं च रक्षमाणं च सारथिम् ।
 आत्मानं पालयानं च तावकाः समपूजयन्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे दुर्योधनपालयने
 विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

१२१

धृतराष्ट्र उवाच ।

संप्रसृज्य महत् सैन्यं यान्तं शैनेयमर्जुनम् ।
 निन्हींका मम ते पुत्राः किमकुर्वन्त सञ्जय ॥
 कथं वैषां तदा युद्धे धृतिरासीन्सुसूषिताम् ।
 शैनेयचरितं दृष्ट्वा यादृशं सव्यसाचिनः ॥ २
 किं नु वक्ष्यन्ति ते क्षात्रं सैन्यमध्ये पराजिताः
 कथं नु सात्यकिर्बुद्धे व्यतिक्रान्तो महायशाः
 कथं च मम पुत्राणां जीवतां तत्र सञ्जय ।
 शैनेयोऽभिययो युद्धे तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥
 अत्यद्भुतमिदं तात त्वत्सकाशाच्छृणोम्यहम्
 एकस्य बहुभिः सार्धं शत्रुभिस्तेर्महारथैः ॥ ५
 विपरीतमहं मन्ये मन्दभाग्यं सुतं प्रति ।
 अत्रावध्यन्त समरे सात्वतेन महारथाः ॥ ६
 एकस्य हि न पर्याप्तं यत्सैन्यं तस्य सञ्जय ।
 कुञ्जस्य युयुधानस्य सर्वे तिष्ठन्तु पाण्डवाः ॥
 निर्जित्य समरे द्रोणं कृतिनं चित्रयोधिनम् ।
 यथा पशुगणान् सिंहस्तद्वदन्ता सुतान् मम ॥
 कृतवर्मादिभिः शूरैर्यैस्त्वैवहुभिः राहवे ।
 युयुधानो न शक्तितो हन्तुं यत्पुरुषधैमः ॥ ९
 नैतदीदृशकं युद्धं कृतवांसत्र फाल्गुनः ।
 यादृशं कृतवान् युद्धं शिनेर्नृपा महायशाः ॥
 सञ्जय उवाच ।

तव दुर्मन्त्रिते राजन् दुर्योधनकृतेन च ।
 शृणुष्वभावहितो भूत्वा यत्ते वक्ष्यामि भारत
 ते पुनः संन्यवर्तन्त कृत्वा संशसका मिथः ।
 परां युद्धे मर्ति क्रूरां तव पुत्रस्य शासनात् ॥
 त्रीणि सादिसहस्राणि दुर्योधनपुरोगमाः ।

शककाम्बोजबालहीका यवनाः पारदास्तथा
 कुलिदास्तंगणाम्बुष्टाः पैशाचाश्च सबर्बराः ।
 पार्वतीयाश्च राजेन्द्र कुन्दाः पाषाणपाणयः ॥
 अभ्यद्रवन्त शैनेयं शलभाः पावकं यथा ।
 युक्ताश्च पार्वतीयानां रथाः पाषाणयोधिनो
 शूराः पञ्चाशता राजन् शैनेयं समुपाद्रवन् ।
 ततो रथसहस्रेण महारथशतेन च ॥ १६
 क्षिरदानां सहस्रेण द्विसाहस्रैश्च वाजिभिः ।
 शरवर्षाणि मुञ्चन्तो विविधानि महारथाः ॥ १७
 अभ्यद्रवन्त शैनेयमसंख्येयाश्च पत्तयः ।
 तांश्च सञ्जोदयन् सर्वान् प्रतैनमिति भारत ॥ १८
 दुःशासनो महाराज सात्यकि पर्यवारयत् ।
 तत्राद्भुतमपयाम शैनेयचरितं महत् ॥ १९
 यदेको बहुभिः सार्धमसंभ्रान्तमशुध्यत ।
 अवधीञ्च रथानां कं क्षिरदानां च तद्वल्गु ॥
 सादिनश्चैव तान् सर्वान् दस्यूनपि च सर्वशः
 तत्र चकैर्विमथितैर्भक्षैश्च परमायुधैः ॥ २१
 अक्षैश्च बहुधा भक्षैरीषादण्डकबन्धुरैः ।
 कुञ्जरैर्मथितैश्चापि ध्वजैश्च विनिपातितैः ॥ २२
 वर्मैश्च तथा नीकैर्व्यवकीर्णैर्वसुधरा ।
 स्रग्मिराभरणैर्वस्त्रैरनुकर्वैश्च मारिष ॥ २३
 संछन्ना वसुधा तत्र घोरैर्हैरिव भारत ।
 गिरिरूपधराश्चापि पतिताः कुञ्जरोत्तमाः ॥ २४
 अञ्जनस्य कुले जाता वामनस्य च भारत ।
 सुप्रतीककुले जाता महापद्मकुले तथा ॥ २५
 ऐरावतकुले चैव तथाऽन्येषु कुलेषु च ।
 जाता दन्तिवरा राजन् शेरते बहवो हताः

१२२

संप्रसृज्येति ॥ १॥ दुर्योधनस्य हृतेन कर्मणा ॥ ११ ॥
 मर्ति कुलेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ वामनस्य यमोपवाहस्य ।
 'वन्द्यः कान्तशिरोम्रीषा नीचस्कन्धा वनखिनः ।
 व्यहोरेष्काः सुनिश्चिन्ता वामनान्वयजा गजाः ' ॥
 सुप्रतीकस्य ईशोपवाहस्य ।
 'सुविभक्तमहावर्षाणि जीमूतसद्वपराभाः ।
 प्रभृतहस्ता बलिनः सुप्रतीककुलोद्भवाः ' ॥
 महापद्मस्य कुमुदस्य कुले ॥
 'चंडाः समायतत्वकाः सुबद्धा बलिनोऽपि च ।

द्रो० १२

महापद्मान्वयमवा गजयुद्धप्रिया गजाः ' ॥ २५ ॥

'श्वेतबालनखाः शूराः श्वेतत्वका महाबलाः ।
 उदग्रा वर्षवन्तश्च गजा ऐरावतोद्भवाः ' ॥
 अन्येषु कुलेषु पुंडरीकपुष्पदन्तासार्वभौमेषु ।
 'स्थिराः स्थूलशिरोदन्तनिःशंका बलिनोऽपि च ॥
 शुक्रवर्णनखाः शूराः पुंडरीकोद्भवा गजाः ।
 श्यामत्वग्दशनाथंका कम्बोद्भावाकदर्शनाः ॥
 पीनायताननकराः पुष्पदंतोद्भवा गजाः ॥
 मंडलाकृतयः शूराः सुवर्णाः सुदर्शनाः ।
 पीनायतास्याः पीताभाः सार्वभौमकुलोद्भवाः ' ॥ २६ ॥

वनायुजान् पार्वतीयान्
काम्बोजान् बाह्लिकानपि ।

तथा हयवरान् राज-

त्रिजग्रे तत्र सात्यकिः ॥ २७

नानादेशसमुत्थांश्च नानाजार्तांश्च दन्तिनः ।
निजग्रे तत्र शैनेयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥
तेषु प्रकाल्यमानेषु दस्यून् दुःशासनोऽब्रवीत्
निवर्तध्वनधर्मेशा बुध्यध्वं किं सृतेन वः ॥
तांश्चातिभग्नान् संप्रेक्ष्य पुत्रो दुःशासनस्तव
पाषाणयोधिनः शूरान् पार्वतीयानचोदयत्
अश्मयुद्धेषु कुशला नैतज्जानाति सात्यकिः ।
अश्मयुद्धमजानन्तं हतैनं युद्धकामुकम् ॥ ३१
तथैव कुरवः सर्वे नाश्मयुद्धविशारदाः ॥
अभिद्रवन्त माभैषु न वः प्राप्स्यति सात्यकिः
ते पार्वतीया राजानः सर्वे पाषाणयोधिनः
अभ्यद्रवन्त शैनेयं राजानमिव मन्त्रिणः ॥
ततो गजशिरःप्रख्यैरुपैः शैलवासिनः ।
उद्यतेयुधुधानस्य पुरतस्तस्मिन् राहवे ॥ ३४
क्षेपणीयेस्तथाऽप्यन्ये सात्वतस्य वधैषिणः ।
चोदितास्तव पुत्रेण सर्वतो रुरुधुर्दिशः ॥ ३५
तेषामापततामेव

शिलायुद्धं चिकीर्षताम् ।

सात्यकिः प्रतिसन्धाय

निशितान् प्राहिणोच्छरान् ॥ ३६

नामश्मवृष्टिं तुमुलं पार्वतीयैः समीरिताम् ।
चिच्छेदोरगसङ्काशैर्नाराचैः शिनिपुंगवः ॥
तैरश्मचूर्णैर्दोष्यद्भिः खद्योतानामिव व्रजैः ।
प्रायः सैन्यान्यहन्यन्त हाहाभूतानि मारिष ॥
ततः पञ्चशतं शूराः संमुद्यन्तमहाशिलाः ।
निकृत्तबाहवो राजन्निपेतुर्धरणीतले ॥ ३९
पुनर्दशशताध्वान्ये शतसाहस्रिणस्तथा ।
सोपलैर्बाहुभिश्छिन्नैः पेतुरप्राप्य सात्यकिम्
पाषाणयोधिनः शूरान् यतमानानवस्थितान्
न्यवधीद्वहसाहस्रांस्तद्वद्भुतमिवामवत् ॥ ४१

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे
पार्वीशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

ततः पुनर्व्यात्तमुखास्तेऽश्मवृष्टीः समन्ततः ।
अयोहस्ताः शूलहस्ता द्रवादस्तंगणाः खसाः
लंपाकाश्च कुलिदाश्च चिक्षिपुस्तंश्च सात्यकिः
नाराचैः प्रतिचिच्छेद प्रतिपत्तिविशारदः ॥
अद्रीणां भिद्यमानानामन्तरिक्षे शितैः शरैः
शब्देन प्राद्रवन् संख्ये रथाभगजपत्तयः ॥ ४२
अश्मचूर्णैरवाकीर्णा मनुष्य-गज-वाजिनः ।
नाशक्वचवस्थातुं भ्रमरैरिव दर्शिताः ॥ ४५
हतशिष्टाः सरुधिरा भिन्नमस्तकपिण्डकाः
कुञ्जरा वर्जयामासुर्युधुधानरथं तदा ॥ ४६
ततः शब्दः समभवत्तव सैन्यस्य मारिष ।
माधवेनार्चमानस्य सागरस्येव पर्वणि ॥ ४७
तं शब्दं तुमुलं श्रुत्वा द्रोणो यतारमब्रवीत् ।
एष सूत रणे कुब्जः सात्वतानां महारथः ॥
दारयन् बहुधा सैन्यं रणे चरति कालवत् ।
यत्रैव शब्दस्तुमुलस्तत्र सूत रथं नय ॥ ४९
पाषाणयोधिभिर्नूतं युयुधानः समागतः
तथाहि रथिनः सर्वे न्दिश्यन्ते विद्रुतैर्हयैः ॥
विशस्त्रकवचा रुणास्तत्र तत्र पतन्ति च ।
न शक्नुवन्ति यन्तारः संयन्तुं तुमुले हयान् ॥ ५१
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा भारद्वाजस्य सारथिः ।
प्रत्युवाच ततो द्रोणं सर्वशस्त्रभूतां वरम् ॥
सैन्यं द्रवति चायुष्मन् कौरवेयं समन्ततः ।
पश्य योधानं रणे भग्नान् धावतो वै ततस्ततः
हमे च संहताः शूराः पञ्चालाः पाण्डवैः सह
त्वामेव हि जिघांसन्त आद्रवन्ति समन्ततः
अत्र कार्यं समाधत्स्व प्राप्तकालमारिन्दम् ।
स्थाने वा गमने वापि दूरं यातश्च सात्यकिः
तथैव वदतस्तस्य भारद्वाजस्य सारथेः ।
प्रत्यदृश्यत शैनेयो निम्नन् बहुविधान् रथान्
ते वध्यमानाः समरे युयुधानेन तावकाः ।
युयुधानरथं त्यक्त्वा द्रोणानीकाय दुद्रुवुः ॥
यैस्तु दुःशासनः सार्धं रथैः पूर्वं न्यवर्तत ।
ते भीतास्त्वभ्यधावन्त सर्वे द्रोणरथं प्रति ॥

क्षेपणीयैः शरैः ॥ ३५ ॥ व्यात्तमुखा म्मेच्छविशेषाः ४२ ॥
अद्रीणां प्रस्तराणाम् ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहामारते द्रोण-

पर्वणि टीकायामेकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

१२२

सञ्जय उवाच ।

दुःशासनरथं दृष्ट्वा समीपे पर्यवस्थितम् ।
मारुताजस्ततो वाक्यं दुःशासनमथाब्रवीत्
दुःशासन रथाः सर्वे कस्माच्छैते प्रविद्धताः ।
कश्चित्क्षेमं तु नृपतेः कचिज्जीवति सैन्धवः ॥
राजपुत्रो भवानत्र राजन्नाता महारथः ।
किमर्थं द्रवते युद्धे यौवराज्यमवाप्य हि ॥
'दासी जितासि द्यूते त्वं यथाकामचरी भव ॥
वाससां वाहिका राज्ञो भ्रातृज्येष्ठस्य मे भव
न सन्ति पतयः सर्वे तेद्य वण्डतिलैः समाः'
दुःशासनैवं कस्मात्त्वं पूर्वमुक्त्वा पलायसे
स्वयं वैरं महत्कृत्वा पञ्चालैः पाण्डवैः सह ।
एकं सात्यकिमासाद्य कथं भीतोऽसि संयुगे
न जानीषि पुरा त्वं तु गृह्णन्नश्नानुरोदरे ।
शरा ह्येते भविष्यन्ति दारुणाशीविषोपमाः
आग्निघातां हि वचसां पाण्डवस्य विशेषतः ।
द्रौपद्याश्च परिक्लेशस्त्वन्मूलोद्भवत् पुरा ।

क ते मानश्च वर्षश्च

क ते वीर्यं क गर्जितम् ।

आशीविषसमान् पार्यान्

कोपयित्वा क यास्यसि ॥ ९

शोच्येयं भारती सेना राज्यं चैव सुयोधनः
यस्य त्वं कर्कशो भ्राता पलायनपरायणः ।
ननु नाम त्वया वीर वीर्यमाणा भयार्दिता ।
स्वबाहुबलमास्थाय रक्षितव्या ह्यनीकिनी ॥
स त्वमद्य रणं हित्वा भीतो हर्षयसे परान् ।
विद्धते त्वयि सैन्यस्य नायकं शत्रुसूदन ॥ १२

कोऽन्यः स्यास्यति संग्रामे

भीतो भीते व्यपाश्रये ।

एकेन सात्वतेनाद्य

युध्यमानस्य तेन वै ॥ १३

पलायने तव मतिः संग्रामाद्धि प्रवर्तते ।

यदा गाण्डीवधन्वानं भीमसेनं च कौरव ॥
यमौ वा युधि द्रष्टासि तदा त्वं किं करिष्यसि
युधि फाल्गुनबाणानां सूर्याक्षिसमवर्चसाम् ॥

न तुल्याः सात्यकिशरा येषां भीतः पलायसे
त्वरितो वीर गच्छ त्वं गान्धार्जुनमाविश
पृथिव्यां धावमानस्य
नान्यत् पश्यामि जीवनम् ।
यदि तावत्कृता बुद्धिः
पलायनपरायणा ॥ १७

पृथिवी धर्मराजाय शमेनैव प्रदीयताम् ।
यावत्फाल्गुननाराचा निर्मुक्तोरगसन्निभाः ।
नाविशन्ति शरीरं ते तावत्संशाम्य पाण्डवैः
यावत्ते पृथिवीं पार्था हत्वा भ्रातृशतं रणे ।
नाक्षिपन्ति महात्मानस्तावत्संशाम्य पाण्डवैः
यावत्तु कुड्मते राजा धर्मयुजो युधिष्ठिरः ॥
कृष्णश्च समरश्लाघी तावत्संशाम्य पाण्डवैः
यावद्भीमो महाबाहुर्विगाह्य महतीं चमूम् ॥
सोदरास्ते न गृह्णाति तावत्संशाम्य पाण्डवैः
पूर्वमुक्तश्च ते भ्राता भीष्मेणासी सुयोधनः ॥

अजेयाः पाण्डवाः संख्ये

सौम्य संशाम्य तैः सह ।

न च तत्कृतवान्मन्द-

स्त्व भ्राता सुयोधनः ॥ २३

स युद्धे धृतिमास्थाय यत्तो युध्यस्व पाण्डवैः
तवापि शोणितं भीमः पास्यतीति मया श्रुतम्

तच्चाप्यवितथं तस्य

तत्तथैव भविष्यति ।

किं भीमस्य न जानासि

विक्रमं त्वं सुबालिश ॥ २५

यस्त्वया वैरमारब्धं संयुगे प्रपलायिता ।
गच्छ तूर्णं रथेनैव यत्र तिष्ठति सात्यकिः २६
त्वया हीनं बलं ह्येतद्विद्रवियति भारत ।
आत्मार्यं योधय रणे सात्यकिं सत्यविक्रमम्
एवमुक्तस्त्वव सुतो नाब्रवीत्किञ्चिदप्यसौ ।
श्रुतं चाश्रुतवत्कृत्वा प्रायाचेत् स सात्यकिः
सैन्येन महता युक्तो म्लेच्छानामनिवर्तिनाम्
आसाद्य च रणे यत्तो युयुधानमयोधयत् २९

१२२

दुःशासनरथमिति ॥ १ ॥

द्रोणोऽपि रथिनां श्रेष्ठः
पञ्चालान् पाण्डवांस्तथा ।
अभ्यद्रवत सैकुण्डो

जवमास्थाय मध्यमम् ॥ ३०

प्रविश्य च रणे द्रोणः पाण्डवानां वरुथिनीम्
द्रावयामास योधान् वै शतशोऽथ सहस्रशः
ततो द्रोणो महाराज नाम विधाव्य संयुगे
पाण्डुपाञ्चालमत्स्यानां प्रचक्रे कदनं महत् ३२
तं जयन्तमनीकानि भारद्वाजं ततस्ततः ।
पाञ्चालपुत्रो द्युतिमान्वीरकेतुः समभ्ययात्
स द्रोणं पञ्चभिर्विद्वद्वा शरैः सन्नतपर्वभिः ।
ध्वजमेकेन विध्याध सारथि चास्य सप्तभिः
तत्राद्भुतं महाराज दृष्टवानस्मि संयुगे ।
यद्रोणो रभसं युद्धे पाञ्चाल्यं नाभ्यवर्तत ३५
सन्निरुद्धं रणे द्रोणं पञ्चाला वीक्ष्य भारिष ।
आवन्नः सर्वतो राजन् धर्मपुत्रजयैषिणः ३६
ते शरैरग्निस्कं काशैस्तोमैरश्व महाधनैः ।
शस्त्रैश्च विविधै राजन् द्रोणमेकमवाकिरन्
निहत्य तान् बाणगणैर्द्रोणो राजन्समंततः ।
महाजलधरान् व्योम्नि मातरिभ्येव चाबमौ
ततः शरं महाघोरं सूर्यपावकसन्निभम् ।
संदधे परव्रीह्यो वीरकेतो रथं प्रति ॥ ३९
स सिन्ध्वा तु शरो राजन्पाञ्चालकुलनन्दनम्
अभ्यगाद्धरणं तूर्णं लोहिताद्रौ ज्वलन्निव
ततोऽपतद्रथात्तूर्णं पाञ्चालकुलनन्दनः ।
पर्वताग्रादिव महांश्चपको वायुपीडितः ४१
तस्मिन् हते महेष्वासे राजपुत्रे महाबले ।
पञ्चालास्त्वरिता द्रोणं समतात्पर्यवारयन् ॥
चित्रकेतुः सुधन्वा च चित्रवर्मा च भारत ।
तथा चित्ररथश्चैव भ्रातृव्यसनकर्षिताः ॥ ४३
अभ्यद्रवन्त सहिता भारद्वाजं युयुत्सवः ।
मुञ्चन्तः शरवर्षाणि तपान्ते जलदा इव ४४
स वध्यमानो बहुधा राजपुत्रैर्महारथैः ।
कोधमाहारयत्तेषाममावाय द्विजर्षभः ॥ ४५
ततः शरमयं जालं द्रोणस्तेषामवासृजत् ।
ते हन्यमाना द्रोणस्य शरैराकर्णचोदितैः ४६
कर्तव्यं नाभ्यजानन् वै कुमार राजसत्तम ।
तान् विमूढान् रणे द्रोणः द्रवसन्निव भारत
व्यश्वसुतरथांश्चक्रे कुमारान् क्षुपितो रणे ।
अथापरैः सुनिशितैर्मल्लैस्तेषां महायशः ४८
पुष्पाणीव विचिन्वन्हि सोत्तमाङ्गान्यपातयत्

ते रथेभ्यो हताः पेतुः क्षितौ राजन् सुवर्चसः
देवासुरे पुरा युद्धे यथा देवयदानवाः ।
ताक्षिहव्य रणे राजन् भारद्वाजः प्रतापवान्
काशुकं भ्रामयामास हेमपृष्ठं दुरासदम् ।
पञ्चालान्हितान् दृष्ट्वा देवकसपान्महाराथान्
धृष्टद्युम्नो भृशोद्विभो नेत्राभ्यां पातयञ्जलम् ।
अभ्यवर्तत संग्रामे कुद्धो द्रोणरथं प्रति ॥ ५२
ततो हाहेति सहसा नादः समभवन्नृप ।
पाञ्चाल्येन रणे दृष्ट्वा द्रोणमावारितं शरैः ५३
स च्छाद्यमानो बहुधा पार्षतेन महात्मना ।
न विध्यथे ततो द्रोणः स्मयन्नेवान्वयुष्यत ॥
ततो द्रोणं महाराज पाञ्चालः क्रोधमूर्च्छितः
आजघानोरसि कुद्धो नवत्या नतपर्वणाम् ५५
स गाढविद्धो बलिना भारद्वाजो महायशः
निषसाद् रथोपस्थे कश्मलं च जगाम ह ५६
तं वै तथागतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नः पराक्रमी ।
चापमुत्सृज्य शीघ्रं तु अस्ति जग्राह वीर्यवान्
अवप्लुत्य रथाच्चापि त्वरितः स महारथः ।
आसुरो ह रथं तूर्णं भारद्वाजस्य भारिष ५८
हर्तुमिच्छन् शिरः कायात्क्रोधसंरक्तलोचनः
प्रत्याश्वस्तस्ततो द्रोणो धनुर्गृह्य महारथम् ५९
आसन्नमागतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नं जिघांसया ।
शरैर्वैतस्तिकै राजन्विध्याधासन्नवेधिमिः ॥
योधयामास समरे धृष्टद्युम्नं महारथम् ।
ते हि वैतस्तिका नाम शरा आसन्नयोधिनः
द्रोणस्य विहिता राजन्यैर्धृष्टद्युम्नमाक्षिणोत्
स वध्यमानो बहुभिः सायकैस्तैर्महाबलः ६२
अवप्लुत्य रथात्तूर्णं भगवेणः पराक्रमी ।
आरुह्य स्वर्यं वीरः प्रगृह्य च महद्भुतः ॥ ६३
विध्याध समरे द्रोणं धृष्टद्युम्नो महारथः ।
द्रोणश्चापि महाराज शरैर्विध्याध पार्षतम् ॥
तदद्भुतमभूद्युद्धं द्रोणपाञ्चालयोस्तदा ।
त्रैलोक्यकाक्षिणोरासीच्छक्रप्रह्लादयोरेव
मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च
चरन्तौ युद्धमार्गेषौ ततश्चतुरथेयुभिः ॥ ६६
मोहयन्तौ मनांस्याजौ योधानां द्रोणपार्षतौ
सृजन्तौ शरवर्षाणि वर्षास्त्रिव बलाहकौ ६७
छादयन्तौ महामानौ शरैर्वर्षां दिशो महीम्
तदद्भुतं तयोर्बुद्धं भूतसहा ह्यपुत्रजम् ॥ ६८
क्षत्रियाश्च महाराज ये चान्ये तव सैनिकाः
अवश्यं समरे द्रोणो धृष्टद्युम्न सङ्गतः ॥ ६९

वशमेध्यति नो राजन् पञ्चाला इति बुकुशुः
द्रोणस्तु त्वरितो युद्धे धृष्टद्युम्नस्य सारथेः ७०
शिरः प्रच्यावयामास फलं पकं तरोरिव ।
ततस्तु प्रवृत्ता बाहा राजन्स्तस्य महात्मनः ॥
तेषु प्रद्रवमाणेषु पञ्चालान् सृज्यांस्तथा ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्याकिप्रवेशे द्रोणपराक्रमे
द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

१२३

सञ्जय उवाच ।

ततो दुःशासनो राजन् शीनेयं समुपाद्रवत्
किरञ्शतसहस्राणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् १
स विदूषवा सात्याकिं पृथ्वा
तथा षोडशभिः शरैः ।
नाकम्पयस्थितं युद्धे

मैनाकमिव पर्वतम् ॥ २

तं तु दुःशासनः शूरः सायकैरावृणोद्गुहम् ।
रथम्रातेन महता नानादेशोद्भवेन च ॥ ३
सर्वतो भरतश्रेष्ठ विजुगन्सायकान्वहन् ।
पर्जन्य इव घोषेण नादयन्वै दिशो दश ॥ ४
तमापतन्तमालोक्य सात्यकिः कौरवं रणे ।
अभिब्रुव्य महाबाहुदृष्टादयामास सायकैः ॥ ५
ते छाद्यमाना बाणौघैर्दुःशासनपुरोगमाः ।
प्राद्रवन्समरे भीतास्तव सैन्यस्य पश्यतः ॥ ६
तेषु द्रवन्सु राजेन्द्र पुत्रो दुःशासनस्तव ।
तस्मै व्यपेतमी राजन्सात्यकिं चार्दयच्छरैः
चतुर्भिर्वाजिनस्तस्य सारथिं च त्रिभिः शरैः
सात्यकिं च शतेनाजौ विजुहा नादं मुमोच सः
ततः क्रुद्धो महाराज माधवस्तस्य संयुगे ।
रथं सूर्तं ध्वजं तं च चक्रेऽदृश्यमजिह्वगैः ॥ ९
स तु दुःशासनं शूरं सायकैरावृणोद्गुहम् ।
सशङ्कं समनुप्राप्तमूर्धनानिर्विबोर्णया ॥ १०
त्वरन्समावृणोद्वाणैर्दुःशासनमभिप्रजित् ।
हृष्टा दुःशासनं राजा तथा शरशताचितम्
जिगतींश्चोदयामास युयुधानरथं प्रति ।
तेऽगच्छन् युयुधानस्य समीपं क्रूरकर्मणः १२

अयोधयद्रणे द्रोणस्तत्र तत्र पराक्रमी ॥ ७२
विजित्य पाण्डुपञ्चालान्भारद्वाजः प्रतापवान्
स्वं व्यूहं पुनरास्थाय स्थितो भवदरिन्दमः ॥
न चैनं पाण्डवा युद्धे जेतुमुत्सहिरौ प्रभो ७३

त्रिगर्तीनां त्रिसाहस्रा रथा युद्धविशारदाः ।
ते तु तं रथवंशेन महता पर्यवारयन् ॥ १३
स्थिरां कृत्वा मार्तियुद्धे भूत्वा संशतका मिथः
तेषां प्रपततां युद्धे शरवर्षाणि सृञ्चताम् ॥ १४
यो धाम्पञ्चशतान्मुष्यान्गयानीके व्यपोथयत्
तेऽपतन्निहतास्तूर्णं शिनिप्रवरसायकैः ॥ १५
महामारुतवेगेन भग्ना इव नगाहुमाः ।
नागैश्च बहुधा छिन्नैर्ध्वजैश्चैव विशांपते ॥ १६
हयैश्च कनकापीडैः पतितैस्तत्र मेदिनी ।
शीनेयशरसंकुचैः शोणितांघपरिप्लुतैः ॥ १७
अशोभत महाराज किंशुकैरिव पुष्पितैः ।
ते वध्यमानाः समरे युयुधानेन तावकाः ॥ १८
त्रातारं नाध्यगच्छन्त पङ्कमग्ना इव द्विपाः ।
ततस्ते पर्यवर्तन्त सर्वे द्रोणरथं प्रति ॥ १९
भयात्पतनगराजस्य गतीनीव महोरगाः ।
हत्वा पञ्चशतान्योधाञ्छरैराशीविषोपमैः ॥
प्रायात्स शनकैर्वीरो धनञ्जयरथं प्रति ।
तं प्रयान्तं नरश्रेष्ठ पुत्रो दुःशासनस्तव
विध्याध नवमिस्तूर्णं शरैः सन्नतपर्वभिः ।
स तु तं प्रतिविध्याध पञ्चभिर्निशितैः शरैः ॥
रुक्मपुङ्गवमहेष्वासा गात्रपञ्चैरजिह्वगैः ।
सात्यकिं तु महाराज प्रहसन्निव भारता ॥ २३
दुःशासनस्त्रिभिर्विद्वा पुनर्विध्याध पञ्चभिः
शीनेयस्तव पुत्रं तु हत्वा पञ्चभिराशुगैः ॥ २४
धनुश्चास्य रणे छित्त्वा विस्मयन्नर्जुनं ययौ ।
ततो दुःशासनः क्रुद्धो वृष्णिवीराय गच्छते

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां द्वाविंशत्याधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

१२३

ततो दुःशासन इति ॥ १ ॥

सर्वपारशर्वीं शक्तिं विससर्ज जिघांसया ।
तां तु शक्तिं तदा घोरान् तव पुत्रस्य सात्यकिः
चिच्छेद् शतधा राजत्रिशितैः कङ्कपत्रिभिः ।
अयान्यद्गुरादाय पुत्रस्तव जनेश्वर ॥ २७
सात्यकिं च शरैर्विदुध्वा सिंहनादं ननर्द ह
सात्यकिस्तु रणे कुञ्जो मोहयित्वा सुतं तव ॥
शरैरग्निशिखाकरैराजघान स्तनान्तरे ।
त्रिभिरेव महाभागः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २९
सर्वायसैस्तीक्ष्णवक्त्रैः पुनर्विध्याध चाष्टभिः ।
दुःशासनस्तु विदात्या सात्यकिं प्रत्यविध्यत
सात्वतोऽपि महाराज तं विध्याध स्तनान्तरे
त्रिभिरेव महाभागः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३१
ततोऽस्य बाहात्रिशितैः शरैर्जने महारथः ।
सारथिं च सुसंकुजः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे दुःशासनपराजये
त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

१२४

धृतराष्ट्र उवाच ।
किं तस्यां मम सेनायां नास्नेक्षिमिहाराथाः
ये तथा सात्यकिं यान्तं नैवाग्नन्नाप्यवारयन्
एको हि समरे कर्म कृतवान् सत्यविक्रमः ।
शक्रतुल्यबलो युद्धे महेन्द्रो दानवेधिव ॥ २
अथवा शून्यमासीत्तद्येन यातः स सात्यकिः
हतभूयिष्ठमथवा येन यातः स सात्यकिः ॥ ३
यत्कृतं वृष्णिवीरेण कर्म शंससि मे रणे ।
नैतदुत्सहते कर्तुं कर्म शक्रोऽपि संजय ॥ ४
अथ देयमचिन्त्यं च कर्म तस्य महात्मनः ।
वृष्ण्यन्धकप्रवीरस्य श्रुत्वा मे व्यथितं मनः ॥
न सन्ति तस्मात् पुत्रा मे यथा सज्जय भावसो
एको वै बहुलाः सेनाः प्रामुदनात् सत्यविक्रमः
कथं च दुष्प्रमानानामपक्रातो महात्मनाम् ।
एको बहूनां शैनेयस्तन्ममाचक्ष्व सज्जय ॥ ७
सज्जय उवाच ।

राजन्सेनासमुद्योगो रथनागाश्वपत्तिमात्र

तुमुलस्तव सैन्यानां युगान्तसदृशोऽभवत् ॥
आहूतेषु समूहेषु तव सैन्यस्य मान्द ।
नाभूलोकं समाः कश्चित्समूह इति मे मतिः ॥
तत्र देवास्त्वभाषन्त चारणाश्च समागताः ।
एतदन्ताः समूहा वै भविष्यान्ति महीतले ॥
न च वै तादृशो द्यूह आसीत्कश्चिद्विशोपते
यादृजयद्रथवधे द्रोणेन विहितोऽभवत् ॥
चण्डवातविभिन्नानां समुद्राणामिव स्वनः ।
रणेऽभवद्बलौघानामन्योन्यमभिधावताम् ॥
पार्थिवानां समेतानां बहून्वा सन्नरीत्तम् ।
त्वद्वले पाण्डवानां च सहस्राणि शतानि च
संरञ्चानां प्रवीराणां समरे ददृक्कर्मणाम् ।
तत्रासीत्समहाशब्दस्तुमुलो लोमहर्षणः ॥ १४
अथाक्रन्दद्भीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च मारिष ।
नकुलः सहदेवश्च धर्मराजश्च पाण्डवः ॥ १५
आगच्छन् प्रहरत द्रुतं विपरिधावत ।
प्रविष्टावरिसेनो हि वीरौ माधवपाण्डवौ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि दीक्षायां त्रयोविंशत्यधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

१२४

किं तस्यामेति ॥ १ ॥

यथा सुखेन गच्छेतां जयद्रथवधं प्रति ।
तथा प्रकुरुत क्षिप्रमिति सैन्यान्वचोदयन् ॥
तयोरभावे कुरवः कृतार्थाः स्मृधैर्यं जिताः ।
ते यूयं सहिता भूत्वा तूर्णमेव बलार्णवम् ॥
क्षोभयध्वं महावेगाः पवनः सागरं यथा ।
भीमसेनेन ते राजन्पाञ्चालेन च नोदिताः

आजगुः कौरवांस्तद्वेन
त्यक्त्वाऽसुतात्मनः प्रियान् ।

इच्छन्तो निधनं युद्धे

शस्त्रैरुत्तमतेजसः ॥ २०

स्वर्गोत्सवो मित्रकार्ये नाभ्यनन्दन्त जीवितम्
तथैव तावका राजन्प्रार्थयन्तो महद्यशः ॥
आर्या युद्धे मर्ति कृत्वा युद्धायैवावतसिरे ।
तस्मिन्सुतमुले युद्धे वर्तमाने भयावहे ॥ २२

जित्वा सर्वाणि सैन्यानि
प्रायास्तात्यकिरर्जुनम् ।

कवचानां प्रभास्तत्र

सूर्यरश्मिविराजिताः ॥ २३

दृष्टीः सङ्ख्ये सैनिकानां प्रतिजगुः समन्ततः
तथा प्रयतमानानां पाण्डवानां महात्मनाम्
दुर्योधनो महाराज व्यगाहत महद्बलम् ।
स सन्निपातस्तुमुलस्तेषां तस्य च भारत ॥
अभवत्सर्वभूतानामभावकरणो महान् ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

तथा यातेषु सैन्येषु तथा कृच्छ्रगतः स्वयम्
कश्चिदुर्योधनः सुत नाकार्षीत्पृष्ठतो रणम् ।
एकस्य च बहूनां च सन्निपातो महाहवे ॥
विशेषतो नरपतेर्विषमः प्रतिभाति मे ।

सोऽत्यन्तसुखसंवृद्धो लक्ष्म्या लोकस्य चेश्वरः
एको बहून्समासाद्य कश्चिन्नासीत्पराङ्मुखः
सञ्जय उवाच ।

राजन्संग्राममाश्चर्यं तव पुत्रस्य भारत ॥ २९
एकस्य बहूनिः सार्धं शृणुष्व गदतो मम ।
दुर्योधनेन समरे पृतना पाण्डवी रणे ॥ ३०
नलिनी द्विरदेनैव समन्तात्प्रतिलोडिता ।
ततस्तां प्रहितां सेनां दृष्ट्वा पुत्रेण ते नृप ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे संकुलयुद्धे

चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

भीमसेनपुरोगास्तं पञ्चालाः समुपाद्रवन् ।
स भीमसेनं दशभिः शरैर्विध्वयाथ पाण्डवम्
त्रिभिस्त्रिभिर्मयौ वीरौ धर्मराजं च सप्तभिः ।
विराट्कुपदौ पद्भिः शतेन च शिखण्डिनम्
भृष्टयुद्धं च विहात्या द्रौपदेयांस्त्रिभिस्त्रिभिः
शतशश्चापरान्योधान्सद्विपांश्च रथान् रणे ॥

शरैर्यच्चकर्तौघैः कुद्धोऽन्तक इव प्रजाः ।
न संघान्विमुञ्चन्वा मण्डलीकृतकार्मुकः ॥
अदृश्यत रिपून्निघ्नन्निघ्नन्वाऽस्त्रबलेन च ।

तस्य तान्निघ्नतः शत्रून्हेमपृष्ठं महद्बुधः ॥ ३६

अजस्रं मण्डलीभूतं दृष्टुः समरे जनाः ।

ततो युधिष्ठिरो राजा भङ्गाभ्यामच्छिनद्धयुः

तव पुत्रस्य कौरव्य यतमानस्य संयुगे ।

विध्वयाथ धैनं दशभिः सम्यगस्तेः शरोत्तमैः

धर्मं चाशु समासाद्य

ते भिस्त्वा क्षितिमाविशन् ।

ततः प्रमुदिताः पार्थाः

परिवर्तयुर्विष्टिरम् ॥ ३९

यथा वृत्रवधे देवाः पुरा शक्रं महर्षयः ।
ततोऽन्यद्बुधोदाय तव पुत्रः प्रतापवान् ॥ ४०

तिष्ठ तिष्ठेति राजानं ध्रुवन्पाण्डवमभ्ययात् ।

तमायान्तमभिप्रेक्ष्य तव पुत्रं महामुधे ॥ ४१

प्रत्युद्ययुः समुदिताः पञ्चाला जयगुडिनः ।

तान्द्रोणः प्रतिजग्राह परीत्सन् युधिपाण्डवं

चण्डवातोद्भुतान्मेघान् गिरिरिम्बुमुचो यथा

तत्र राजन्महानासीत्संग्रामो लोमहर्षणः ॥

पाण्डवानां महाबाहो तावकानां च संयुगे ।

रुद्रस्याक्रीडसदृशः संहारः सर्वदेहिनाम् ॥

ततः शब्दो महानासीत्पुनर्यैन धनञ्जयः ।

अतीव सर्वशब्देभ्यो लोमहर्षकरः प्रभो ॥

अर्जुनस्य महाबाहो तावकानां च धन्विनाम्

मध्ये भारतसैन्यस्य माधवस्य महारणे ॥ ४६

द्रोणस्यापि परैः सार्धं व्यूहद्वारं महारणे ।

एवमेव क्षयो वृत्तः पृथिव्यां पृथिवीपते ।

कुद्धेऽर्जुने तथा द्रोणे सात्वते च महारथे ॥

१२५

सञ्जय उवाच ।

अपराङ्गे महाराज संप्रभः सुमहानभूत् ।
 पर्जन्यसमनिर्घोषः पुनर्द्रोणस्य सोमकैः ॥ १
 शोणाश्वं रथमास्थाय नरवीरः समाहितः ।
 समरेऽभ्यद्रवत्पाण्डूञ्जवमास्थाय मध्यमम् ॥ २
 तव प्रियहिते युक्तो महेष्वासो महाबलः ।
 चित्रपुङ्खैः शितैर्बाणैः कलशोत्तमसंभवः ॥ ३
 वरान्वरान्निह योधानां विचिन्वन्निव भारत ।
 आकीडत रणे राजन् भारद्वाजः प्रतापवान्
 तमभ्ययाद्बृहत्क्षत्रः केकयानां महारथः ।
 आतुर्णां नृपपञ्चानां श्रेष्ठः समरकर्कशः ॥ ५

विमुञ्चन्निवशिखांस्तीक्ष्णा-
 नानार्यैः भृशमार्दयत् ।

महामेघो यथा वर्षं

विमुञ्चन्गन्धमादने ॥

तस्य द्रोणो महाराज
 खण्डपुंखाञ्जिलाशितान् ।

प्रेषयामास संकुद्रः

सायकान्दश पञ्च च ॥

तांस्तु द्रोणविनिर्मुक्तान्
 कुन्दाशीविषसन्निभान् ।

एकैकं पञ्चभिर्बाणै-

र्युधि चिच्छेद हृष्टवत् ॥

तदस्य लाघवं दृष्ट्वा प्रहस्य द्विजपुङ्गवः ।

प्रेषयामास विशिखान्ष्टौ सञ्जतपर्वणः ॥ ९
 तान् दृष्ट्वा पततस्तूर्णं द्रोणचापच्युताश्शरान्
 अवारयच्छरैरेव तावद्भिर्निशितैर्मृधे ॥ १०

ततोऽभवन्महाराज तव सैन्यस्य विस्मयः ।
 बृहत्क्षत्रेण तत् कर्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करम् ॥ ११

ततो द्रोणो महाराज बृहत्क्षत्रं विशेषयन् ।
 प्रादुञ्चकं रणे दिश्यं ब्राह्मणं सुदुर्जयम् ॥ १२

कैकेयोऽखं समालोक्य मुक्तं द्रोणेन संयुगे ।
 ब्रह्माखेणैव राजेन्द्र ब्राह्मणसूत्रमशतयत् ॥ १३

ततोऽखे निहतं ब्राह्मे बृहत्क्षत्रस्तु भारत ।
 विव्याध ब्राह्मणं पृथ्वा खण्डपुङ्खैः शिलाशितैः

तं द्रोणो द्विपदां श्रेष्ठो नाराचेन समार्पयत् ।

स तस्य कवचं भित्त्वा प्राविशद्वरणीतलम्
 कृष्णसर्पो यथा मुक्तो वल्मीकं नृपसत्तम ।
 तथाऽत्यगान्महौ बाणो भित्त्वा कैकेयमाहवे
 सोऽतिविद्रो महाराज कैकेयो द्रोणसायकैः
 क्रोधेन महताऽऽविष्टो व्यावृत्त्य नयने शुभे ॥

द्रोणं विव्याध सप्तत्या खण्डपुङ्खैः शिलाशितैः
 सारार्थं चास्य बाणेन भृशं मर्मस्वताडयत् ॥

द्रोणस्तु बहुभिर्विद्रो बृहत्क्षत्रेण मारिष ।
 असृजद्विशिखांस्तीक्ष्णान् कैकेयस्य रथं प्रति

व्याकुलीकृत्य तं द्रोणो बृहत्क्षत्रं महारथम् ।
 अश्वान्शतुर्मिथैर्वधीच्छुरोऽस्य पतत्रिभिः २०

सूतं चैकेन बाणेन

रथनीडादपातयत् ।

द्वाभ्यां ध्वजं च चक्रं च

चिच्छत्वा भूमावपातयत् ॥ २१

ततः साधुविस्पृष्टेन नाराचेन द्विजवर्मनः ।

हृद्यविध्यद्बृहत्क्षत्रं स चिच्छहृद्योऽपतत् २२

बृहत्क्षत्रे हते राजन् केकयानां महारथे ।

शैशुपालिरभिकुन्धो यन्तारमिदमब्रवीत् २३

सारथे याहि यत्रैव

द्रोणस्तिष्ठति दंशितः ।

विनिघ्नन् केकयान् सर्वान्

पञ्चालानां च वाहिनीम् ॥ २४

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सारथी रथिनां वरम्

द्रोणाय प्रापयामास काम्बोजैर्जवनैर्हथैः २५

धृष्टकेतुश्च चेदीनामृषभोऽतिबलदितः ।

वधायाम्यद्रवद्रोणं पतङ्ग इव पावकम् २६

सोऽविध्यत तदा द्रोणं

पृथ्वा साश्वरथध्वजम् ।

पुनश्चाख्यैः शरैस्तीक्ष्णैः

सूतं व्याघ्रं तुदन्निव ॥ २७

तस्य द्रोणो धनुर्मध्ये क्षुरप्रेण शितेन च ।

चकर्त गार्भपत्रेण यतमानस्य शुभिमणः २८

अथान्यद्भनुरादाय शैशुपालिर्महारथः ।

विव्याध सायकैर्द्रोणं कङ्कवाहिणवाजितैः २९

१२५

अपराङ्ग इति ॥ १ ॥

तस्य द्रोणो हयान् हत्वा चतुर्मिश्रतुरः शरैः
सारथ्यं शिरः कायाच्चक्रेत् प्रहसन्निव ॥३०॥
अथैनं पञ्चविंशत्या सायकानां समार्पयत्
अवप्लुत्य रथाच्चैद्यो गदामादाय सत्वरः ३१
भारद्वाजाय विक्षेप रुषितामिव पक्ष्मीम् ।
तामापतन्तीमालोक्य कालरात्रिमिबोधताम्
अश्मसारमयीं गुर्वी तपनीयविभूषिताम् ।
शरैरनेकसाहस्रैर्भारद्वाजोऽच्छिन्नच्छित्तैः ३३
सा छिन्ना बहुभिर्बाणैर्भारद्वाजेन मारिष ।
गदा पपात कौरव्य नादयन्ती धरातलम् ३४
गदां विनिहतां दृष्ट्वा धृष्टकेतुर्मर्षणः ।
तोमरं व्यसृजद्दीरः शक्तिं च कनकोज्ज्वलाम्
तोमरं पञ्चभिर्भित्त्वा शक्तिं चिच्छेद पञ्चभिः
तौ जग्मतुर्मर्हां छिन्नौ सर्पाविव गरुत्मता ॥
ततोऽस्य विशिखं तीक्ष्णं वधाय वधकाक्षिणः
प्रेषयामास समरे भारद्वाजः प्रतापवान् ३७
स तस्य कवचं भित्त्वा हृदयं चाभितौजसः
अभ्यगाद्धरणीं बाणो हंसः पञ्चवनं यथा ३८
पतङ्गं हि प्रसेच्चापो यथा धुद्रं बुभुक्षितः ।
तथा द्रोणोऽग्रसच्छूरो धृष्टकेतुं महाहवे ३९
निहते चेदिराजे तु तत् खण्डं पिभ्यमाविशत्
अमर्षवशमापन्नः पुत्रोऽस्य परमात्नवित् ४०
तमपि प्रहसन् द्रोणः शरैर्निन्ये यमक्षयम् ।
महाव्याघ्रो महारण्ये मृगशावं यथा बली ४१
तेषु प्रक्षीयमाणेषु पाण्डवेषु भारत ।
जरासन्धसुतो वीरः स्वयं द्रोणमुपादवत् ४२
स तु द्रोणं महाबाहुः शरधारामिराहवे ।
अदृश्यमकरोत्पूर्णं जलदो भास्करं यथा ४३
तस्य तल्लाघवं दृष्ट्वा द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ।
व्यसृजत् सायकांस्तरुणं शतशोऽथ सहस्रशः
छादयित्वा रणे द्रोणो रथस्थं रथिनां वरम् ।
जारासन्धिं जघानाशु मिषतां सर्वधन्विनाम्
यो यः स्म नीयते तत्र तं द्रोणो ह्यन्तकोपमः
आदत्त सर्वभूतानि प्राप्ते काले यथाऽन्तकः
ततो द्रोणो महाराज नाम विश्राव्य संयुगे ।
शरैरनेकसाहस्रैः पाण्डवेयान् समावृणोत्
ते तु नामाङ्किता बाणा
द्रोणेनास्ताः शिलाशिताः ।

नराज्ञागान् हयांश्चैव

निजघ्नः शतशो मृधे ॥

४८

ते वध्यमाना द्रोणेन शक्रेणैव महासुराः ।
समकम्पन्त पञ्चाला गावः शतीर्दिता इव
ततो निष्ठानको घोरः पाण्डवानामजायत ।
द्रोणेन वध्यमानेषु सैन्येषु भरतर्षभ ॥ ५०
प्रताप्यमानाः स्वयेण हन्यमानाश्च सायकैः ।
अन्वपद्यन्त पञ्चालास्तदा संव्रस्तचेतसः ॥ ५१
मोहिता बाणजालेन भारद्वाजेन संयुगे ।
ऊरुग्राहगृहीतानां पञ्चालानां महारथाः ५२
चेद्यश्च महाराज सृज्याः काशिकोसलाः ।
अभ्यद्रवन्त संहृष्टा भारद्वाजं युयुत्सया ५३
नुवन्तश्च रणेऽन्योन्यं चेदिपञ्चालसृज्याः ।
हृत द्रोणं हृत द्रोणमिति ते द्रोणमभ्ययुः ५४
यतन्तः पुरुषव्याघ्राः सर्वशक्त्या महायुतिम् ।
निनीषवो रणे द्रोणं यमस्य सदनं प्रति ॥ ५५
यतमानांस्तु तान्दीरान्भारद्वाजः शिलीमुखैः
यथाय प्रेषयामास चेदिमुख्यान् विशेषतः ।
तेषु प्रक्षीयमाणेषु चेदिमुख्येषु सर्वशः ।
पञ्चालाः समकम्पन्त द्रोणसायकपीडिताः
प्राकोशन् भीमसेनं ते धृष्टयुक्च भारत ।
दृष्ट्वा द्रोणस्य कर्माणि तथा रूपाणि मारिष ॥
ब्राह्मणेन तपो नूनं चरितं दुश्चरं महत् ।
तथा हि युधि संकुद्धो दहति क्षत्रियर्वमानां
धर्मां युद्धं क्षत्रियस्य ब्राह्मणस्य परंतपः ।
तपस्वी कृतविद्यश्च प्रेक्षितेनापि निर्दहेत् ॥ ६०
द्रोणाग्निमस्त्रसंस्पर्शं प्रविष्टाः क्षत्रियर्वसाः ।
बहवो दुस्तरं घोरं यत्रादहन्त भारत ॥ ६१
यथाबलं यथोत्साहं यथासर्वं महायुतिः ।
मोहयन् सर्वभूतानि द्रोणो हन्ति बलानि नः
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्षत्रधर्मा व्यवस्थितः ।
अर्धचन्द्रेण चिच्छेद क्षत्रधर्मा महाबलः ॥
कोधसंविमग्नमसौ द्रोणस्य सशरं धनुः ।
स संरब्धतरो भूत्वा द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ॥ ६३
अन्यत्कार्मुकमादाय भास्करं वेगवत्तरम् ।
तत्राधाय शरं तीक्ष्णं परानीकविशतलम् ॥
आकर्णपूर्णमाचार्यो बलवानभ्यवासृजत् ।
स हत्वा क्षत्रधर्माणं जगाम धरणीतलम् ॥

स भिन्नहृदयो बाहान्यपतन्मेदिनीतले ।
ततः सैन्यान्यकम्पन्त धृष्टद्युम्नसुते हते ॥ ६७
अथ द्रोणं समारोहचोक्तानो महाबलः ।
स द्रोणं दशभिर्विद्धा प्रत्यविह्वलस्तनान्तरे
चतुर्भिः सारथि चास्य चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
तमाचार्यस्त्रिभिर्बाणैर्बाहोः सरसि चार्पयत् ॥
ध्वजं सप्तभिरुन्मथ्य यन्तारमवधीचिभिः ।
तस्य सुते हते तेऽश्वा रथमादाय विवृताः ॥
समरे शरसेवाता भारद्वाजेन मारिष ।
चेकितातरथं दृष्ट्वा हताश्वं हतसारथिम् ॥ ७१
तान् समेतान् रणे शरांश्चेदिपञ्चालसृज्यान्
समन्ताद्वावयन् द्रोणो बहुशोभत मारिष ॥
आकर्णपलितः श्यामो वयसाऽशीतिपञ्चकः
रणे पर्यचरद्द्रोणो वृद्धः षोडशवर्षवत् ॥ ७३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणपराक्रमे
पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

सञ्जय उवाच ।

व्यूहेष्वालोऽयमानेषु पाण्डवानां ततस्ततः
सुदुरमन्वयुः पार्थः पञ्चालाः सह सोमकैः ॥
वर्तमाने तथा रौद्रे संग्रामे लोमहर्षणे ।
संक्षये जगतस्तत्रैव युगान्त इव भारत ॥ २
द्रोणे युधि पराक्रान्ते नर्दमाने मुहुर्मुहुः ।
पञ्चालेषु च क्षीणेषु वध्यमानेषु पाण्डुषु ॥ ३
नापश्यच्छरणं किञ्चिद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
चिन्तयामास राजेन्द्र कथमेतद्भविष्यति ॥ ४
ततो वीक्ष्य दिशः सर्वाः सव्यसाचिदिदृक्षया
युधिष्ठिरो ददर्शार्थं नैव पार्थ न माधवम् ॥ ५
सोऽपश्यन्नरशार्दूलं वानरर्षमलक्षणम् ।
गांडीवस्य च निर्घोषमशृण्वन् व्यथितेन्द्रियः
अपश्यत् सात्यकिं चापि वृष्णीनां प्रवरं रथम्
चिन्तयाऽभिपरांतांगो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥

नाध्यगच्छत्तदा शान्तिं तावपश्यन्नरोत्तमौ ।
लोकोपक्रोशमीरुत्वाद्धर्मराजो महामनाः ८
अचिन्तयन्महाबाहुः शैनेयस्य रथं प्रति ।
पदवीं प्रेषितश्चैव फाल्गुनस्य मया रणे ॥ ९
शैनेयः सात्यकिः सत्यो मित्राणामभयंकरः ।
तदिदं ह्येकमेवासीद्दिधा जातं ममाद्य वै ॥
सात्यकिश्च हि विभेयः पाण्डवश्च धनञ्जयः ।
सात्यकिं प्रेषयित्वा तु पाण्डवस्य पदानुगम्
सात्वतस्यापि कं बुद्धे प्रेषयिष्ये पदानुगम् ।
करिष्यामि प्रयत्नेन भ्रातुरन्वेषणं यदि ॥ १२
युयुधानमनन्विष्य लोको मां गर्हयिष्यति ।
भ्रातुरन्वेषणं कृत्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १३
परित्यजति बाष्पण्यं सात्यकिं सत्यधिक्रमम्
लोकापवादभीरुत्वासोऽहं पार्थं वृकोदरम् ॥

आकर्णमुपागतं पलितं केशादेः शौक्ल्यं यस्य वयसा काल-
पिण्डसंयोगेन अशीतिपञ्चकः चतुःशताब्दः अशीतिकापर
इति पाठे अतिवृद्धतमः १७३॥ इति श्रीमहाभारते द्रोण-
पर्वणि टीकायां पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

व्यूहेष्विति ॥ १ ॥ वानरर्षमलक्षणे वानरप्रधानं
ज्वजं वरवानरकैतनमिति पाठो वा ॥ ५ ॥ सत्यो दृढ-
प्रतिशः ॥ १० ॥

पदवीं प्रेषयिष्यामि माधवस्य महात्मनः ।
यथैव च मम प्रीतिरर्जुने शत्रुसूदन ॥ १५
तथैव वृष्णिवीरेऽपि सात्वते युद्धमुर्मदे ।
अतिमारे नियुक्तश्च मया शैनेयनन्दनः ॥ १६
स तु मित्रोपरोधेन गौरवात् महाबलः ।
प्रविष्टो भारती सेनां मकरः सागरं यथा ॥
असौ हि श्रूयते शब्दः शूराणामनिवर्तिनाम् ।
मिथः संयुध्यमानानां वृष्णिवीरेण धीमता ॥
प्रातःकालं सुबलवन्निश्चितं बहुधा हि मे ।
तत्रैव पाण्डवेयस्य भीमसेनस्य धन्विनः ॥
गमनं रोचते महां यत्र यातो महारथौ ।
न व्याप्यसह्यं भीमस्य विद्यते भुवि किञ्चन
शक्तो ह्येव रणे यत्तः पृथिव्यां सर्वधन्विनाम्
स्वबाहुबलमास्थाय प्रतिव्यूहितमुज्जसा ॥ २१
यस्य बाहुबलं सर्वे समाश्रित्य महात्मनः ।
वनवासाश्चिन्ताः स्म न च युद्धेषु निर्जिताः
इतो गते भीमसेने सात्वतं प्रति पाण्डवे ।
सनाथौ भवितारौ हि युधि सात्वतफाल्गुनौ
कामं त्वशोचनीयौ तौरणे सात्वतफाल्गुनौ
रक्षितौ बाहुदेवेन स्वयं शस्त्रविशारदौ ॥ २४
अवश्यं तु मया कार्यमात्मनः शोकनाशनम् ।
तस्माद्भीमं नियोक्ष्यामि सात्वतस्य पदानुगं
ततः प्रतिकृतं मन्ये विधानं सात्यकिं प्रति ।
एवं निश्चित्य मनसा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ २६
यन्तारमब्रवीद्राजा भीमं प्रति नयस्व माम् ।
धर्मराजवचः श्रुत्वा सारथिर्हयकोविदः ॥ २७
रथं हेमपरिष्कारं भीमान्तिकमुपानयत् ।
भीमसेनमनुवाप्य प्रातःकालमचिन्तयत् ॥ २८
कश्मलं प्राविशद्राजा बहु तत्र समादिशत् ।
स कश्मलसमाविष्टो भीममाहूय पार्थिवः ॥
अब्रवीद्वचनं राजन् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
यः सदेवान्सगन्धर्वान् दैत्यांश्चैकरथोऽजयत्
तस्य लक्ष्म न पश्यामि भीमसेनानुजस्य ते ।
ततोऽब्रवीद्धर्मराजं भीमसेनस्तथागतम् ॥
नैवाद्राक्षं न चाश्रयं तव कश्मलमीदृशम् ।
पुराऽतितुःखदीर्घानां भवान् गतिरभूद्धि नः
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजेन्द्र शापे किं करवाणि ते

न ह्यसाध्यमकार्यं वा विद्यते मम मानद ॥
आज्ञापय कुरुश्रेष्ठ मा च शोके मनः कृथाः ।
तमब्रवीदश्रुपूर्णेः कृष्णसर्प इव श्वसन् ॥ ३४
भीमसेनमिदं वाक्यं प्रम्लानवदनो नृपः ।
यथा शंखस्य निर्घोषः पाञ्चजन्यस्य श्रूयते
धुरितो बासुदेवेन संरन्ध्रेन यशस्विना ।
नूनमथ हतः शेते तव भ्राता धनञ्जयः ॥ ३६
तस्मिन् विनिहते नूनं युध्यतेऽसौ जनार्दनः
यस्य सस्ववतो वीर्यं ह्युपजीवन्ति पाण्डवाः ॥
यं भयेष्वभिगच्छन्ति सहस्राक्षमिवामराः ।
स शूरः सैन्धवप्रेप्सुरन्वयाद्भारतीं चमूम् ॥
तस्य वै गमनं विशो भीम नावर्तनं पुनः ।
इयामो युवा गुडाकेशो दशनीयो महारथः ॥
व्यूहोरस्कं महाबाहुर्मत्तद्विरदविक्रमः ।
चकोरनेत्रस्ताम्रास्यो द्विपतां भयवर्धनः ॥ ४०
तदिदं मम भद्रं ते शोकस्थानमरिन्दमम् ।
अर्जुनार्थं महाबाहो सात्वतस्य च कारणात्
वर्धते ह्यविषेवाग्निरिध्यमानः पुनः पुनः ।
तस्य लक्ष्म न पश्यामि तेन विन्दामि कश्मलं
तं विद्धि पुरुषव्याघ्रं सात्वतं च महारथम् ।
स तं महारथं पश्चादनुयातस्तवानुजम् ॥ ४३
तमपश्यन्महाबाहुमहं विन्दामि कश्मलम् ।
पार्थं तस्मिन्हते चैव युध्यते नूनमग्रणीः ॥ ४४
सहायो नास्य वै कश्चित्तेन विन्दामि कश्मलं
तस्मिन्कृष्णो हते नूनं युध्यते युद्धकोविदः ॥
न हि मे शुध्यते भावस्तयोरेव परंतप ।
स तत्र गच्छ कौन्तेय यत्र यातो धनञ्जयः
सात्यकिश्च महावीर्यः कर्तव्यं यदि मन्यसे ।
वचनं मम धर्मज्ञ भ्राता ज्येष्ठो भवामि ते ।
न तेऽर्जुनस्तथा ज्ञेयो ज्ञातव्यः सात्यकिर्यथा
चिकीर्षुर्मत्प्रियं पार्थ स यातः सव्यसाचिनः
पदवीं दुर्गेमां घोरामगम्यामकृतात्मभिः ।
दृष्ट्वा कुशलिनौ कृष्णौ
सात्वतं चैव सात्यकिम् ।
संविदं चैव कुर्यास्त्वं
सिंहनादेन पाण्डव ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरचिन्तायां
पार्थिवस्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

भीमसेन उवाच ।

ब्रह्मेशानेन्द्रवक्त्रपुत्रवह्नयः पुरा रथः ।
तमास्थाय गतौ कृष्णौ न तयोर्विद्यते भयम् ॥
आज्ञां तु शिरसा बिभ्रदेष्ट गच्छामि मा शुचः
समेत्य तान्नरव्याघ्रांस्तव दास्यामि संविदम्
सञ्जय उवाच ।

पतावदुक्त्वा प्रययौ परिदाय युधिष्ठिरम्
धृष्टद्युम्नाय बलवान् सुहृद्भग्नश्च पुनः पुनः । १
धृष्टद्युम्नं चेदमाह भीमसेनो महाबलः ।
विदितं ते महाबाहो यथा द्रोणो महारथः ॥
ग्रहणे धर्मराजस्य सर्वोपायेन वर्तते ।
न च मे गमने कृत्यं तादृक् पार्षत विद्यते ॥ ५
यादृशं रक्षणे राज्ञः कार्यमात्ययिकं हि नः ।
एवमुक्तोऽस्मि पार्थेन प्रतिवक्तुं न चोत्सहे ॥
प्रयास्ये तत्र यत्रासौ मुमुर्षुः सैन्धवः स्थितः
धर्मराजस्य वचने स्थातव्यमविशंकया ॥ ७
यास्यामि पदवीं ब्रातुः सात्त्वतस्य च धीमतः
सोऽद्य यत्तो रणे पार्थं परिरक्ष युधिष्ठिरम् ॥
एतद्धि सर्वकार्याणां परमं कृत्यमाहवे ।
तमब्रवीन्महाराज धृष्टद्युम्नो वृकोदरम् ॥ ९
इप्सितं ते करिष्यामि गच्छ पाथोविचारयन्
नाहत्वा समरे द्रोणो धृष्टद्युम्नं कथञ्चन ॥ १०
निग्रहं धर्मराजस्य प्रकरिष्यति संयुगे ॥
ततो निक्षिप्य राजानं धृष्टद्युम्ने च पाण्डवम्
अभिवाद्य मुहुं ज्येष्ठं प्रययौ येन फाल्गुनः ।
परिष्वक्तश्च कौन्तेयो धर्मराजेन भारत ॥ १२
आघ्रातश्च तथा मूर्ध्नि श्वावितश्चाशिषः शुभाः
कृत्वा प्रदाक्षिणां विप्रानार्चितस्तुष्टमानसान् ॥

आलभ्य मंगलान्यष्टौ पीत्वा कैरातकं मधु ।
द्विगुणद्रविणो वीरो मदरक्तान्तलोचनः ॥ १४
विप्रैः कृतस्वस्त्ययनो विजयोत्पादसुचितः
पश्यन्नेवात्मनो बुद्धिं विजयानन्दकारिणीम्
अतुलोमानिलेष्वाशु प्रदर्शितजयोदयः ॥
भीमसेनो महाबाहुः कवचौ शुभकुण्डली ।
साङ्गद्वी सतलत्राणः सरथी रथिनां वरः ।
तस्य कार्णायसं वर्म हेमचित्रं महर्षिमत् ॥
विभवौ सर्वतः क्रिष्टं सविद्युदिव तोयदः ।
पीतरक्तासितसितैर्वासोभिश्च सुघोष्ठितः ॥
×कण्ठत्राणेन च वमो सेन्द्रायुध इवाबुदः ।
प्रयाते भीमसेने तु तव सैन्यं युयुत्सया ॥ १९
पाञ्चजन्यरथो घोरः पुनरासीद्दिशांपते ।
तं श्रुत्वा निनदं घोरं त्रैलोक्यत्रासनं महत् ॥
पुनर्ममं महाबाहुं धर्मपुत्रोऽभ्यभाषत ।
एष वृष्णिप्रवीरेण ध्मातः सलिलजो भृशम्
पृथिवीं चान्तरिक्षं च विनादयति शंखरादम्
नूनं व्यसनमापन्ने सुमहत्सव्यसाचिनि ॥ २२
कुरुभिर्बुध्यते सार्धं सर्वैश्चक्रगदाधरः ।
आह कुन्तो नूनमायौ पापमद्य निदर्शनम् ॥
द्रौपदी च सुभद्रा च पश्यन्त्यौ सह बन्धुभिः
स भीम त्वरया युक्तो याहि यत्र धनञ्जयः २४
मुह्यन्तीव हि मे सर्वा धनञ्जयदिदक्षया ।
दिशश्च प्रदिशः पार्थ सात्त्वतस्य च कारणात्
गच्छ गच्छेति गुरुणा सोऽनुज्ञातो वृकोदरः
ततः पाण्डुसुतो राजन् भीमसेनः प्रतापवान्
बद्धगोघांगुलित्राणः प्रवृहीतशरासनः ।
ज्येष्ठेन प्रहितो भ्रात्रा भ्राता ब्रातुः प्रियंकरः

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकार्यां पार्थिवस्यधिकशत-
तमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

ब्रह्मेति ॥ १ ॥ संविदं ज्ञापनम् ॥ २ ॥ आत्ययिकं
अतिशयितं हिंसाद्वोभिमुखाकरणे एवमनंतरोक्तम् ॥ ६ ॥

‘अनलो गीहिरण्यं च दुर्वागोरोचनाश्रुतम्
अक्षतं दधि चेत्यष्टौ मंगलानि प्रचक्षते ॥ ११४ ॥

विजयोत्पादसुचितः सुचितविजयोत्पादः ॥ १५ ॥
आर्या मान्या मातेति यावत् निदर्शनं निमित्तं ॥ २३ ॥ मुह्यति
मोहेनाश्रियते ॥ २५ ॥ × कण्ठसूत्रेणेति पाठः ।

आहत्य दुन्दुभि भीमः

शंखं प्रध्माप्य चासकृत् ।

विनद्य सिंहनादेन

ज्यां विकर्षन् पुनः पुनः ॥ २८

तेन शब्देन वीराणां

पातयित्वा मनांस्रुत ।

दर्शयन् घोरमात्मान-

ममित्रान् सहसाऽभ्ययात् ॥ २९

तमहुर्ज्वना दान्ता विरुवन्तो हयोत्तमाः ।

विशोकेनाभिसंपन्ना मनोमारुतरहसः ॥ ३०

आरुजान्विरुजन् पाप्यो ज्यां विकर्ष्य पाणिना

संप्रकर्षन् विकर्ष्य सेनाग्रं समलोडयत् ॥ ३१

तं प्रयान्तं महाबाहुं पञ्चालाः सहस्रोमकाः ।

पृष्ठतोऽनुययुः शूरा मघवन्तमिवाभराः ॥ ३२

तं समेत्य महाराज तावकाः पर्यवारयन् ।

दुःशलश्चित्रसेनश्च कुण्डभेदी विविंशतिः ॥

दुर्मूर्खा दुःसहश्चैव विकर्ष्य शलस्तथा ।

विन्दानुविन्दौ सुमुखौ दीर्घबाहुः सुदर्शनः ॥

वृन्दारकः सुहस्तश्च सुपेणो दीर्घलोचनः ।

अभयो रौद्रकर्मा च सुवर्मा दुर्बिमोचनः ॥

शोभन्तो रथिनां श्रेष्ठाः सहसैवपदानुगाः ।

संयत्ताः समरे वीरा भीमसेनमुपाद्रवन् ॥

तैः समन्ताद्भुतः शूरैः समरेषु महारथः ।

तान् समीक्ष्य तु कान्तेयो भीमसेनः पराक्रमी

अभ्यवर्तत वेगेन सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ३७

ते महास्त्राणि दिव्यानि तत्र वीरा अदर्शयन्

छादयन्तः शरैर्ममं मेवाः सूर्यमिषोदितम् ॥

स तानतीत्य वेगेन द्रोणानीकमुपाद्रवत् ।

अग्रतश्च गजानीकं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३९

सोऽचिरेणैव कालेन तद्रजानीकमाश्रुगैः ।

दिशः सर्वाः समभ्यस्य व्यधमत पवनात्मजः

वासिताः शरभस्त्रैव गर्जितेन वने मृगाः ।

प्राद्रवन् द्विरदाः सर्वे नदन्तो भैरवान् रवान्

पुनश्चातीव वेगेन द्रोणानीकमुपाद्रवत् ।

तमवार्यदाचार्यो बेलोद्धूतमिवाण्वम् ॥ ४२

ललोटेऽताडयन्नैनं नाराचैन स्मयन्निव ।

ऊर्ध्वरश्मिरिवादित्यो धिवभौ तेन पाण्डवः

स मन्यमानस्त्वाचार्यो ममायं फाल्गुनो यथा

भीमः करिष्यते पूजामित्युवाच वृकोदरम् ॥

भीमसेन न ते शक्या प्रवेष्टुमरिवाहिनी ।

मामनिर्जित्य समरे शत्रुमद्य महाबल ॥ ४१

यदि ते सोऽनुजः कृष्णः प्रविष्टोऽनुमते मम

अनीकं न तु शक्यं मे प्रवेष्टुमिह वै त्वया ॥

अथ भीमस्तु तच्छ्रुत्वा गुरोर्वाक्यमपेतभीः

क्रुद्धः प्रोवाच वै द्रोणं रक्तताम्रेक्षणस्त्वरन् ॥

तवाञ्जुनो नानुमते ब्रह्मवन्धो रणाजिरम् ।

प्रविष्टः स हि दुर्धर्षः शकस्यापि विशोद्वलम्

तेन वै परमां पूजां कुर्वता मानितो ह्यसि ।

नाञ्जुनोऽहं घृणी द्रोण भीमसेनोऽस्मि ते रिपुः

पिता नस्त्वं गुरुर्वन्धुस्तथा पुत्रास्तु ते वयम्

इति मन्यामहे सर्वे भवन्तं प्रणताः स्विताः ॥

अद्य तद्विपरीतं ते वदतोऽस्मासु दृश्यते ।

यदि त्वं शत्रुमात्मानं मन्यसे तत्तथास्त्विह

एष ते सदृशं शत्रोः कर्म भीमः करोम्यहम् ।

अयोऽङ्गान्य गदां भीमः कालदंडमिवांतकः

द्रोणाय व्यसृजद्राजन् स रथादवपुष्पुवे ।

साश्वस्तध्वजं यानं द्रोणस्यापोधयत्तदा ॥

प्रासृद्नाच्च बह्वन्योधान् वायुर्वृक्षानिवौजसा

तं पुनः परिचवुस्ते तव पुत्रा रथोत्तमम् ॥ ५४

अन्यं तु रथमास्थाय द्रोणः प्रहरतां वराः

व्यूहद्वारं समासाद्य युद्धाय समुपस्थितः ॥

ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः पराक्रमी

अग्रतः स्यन्दनानीकं शरवर्षैरवाकिरत् ॥

ते वध्यमानाः समरे तव पुत्रा महारथाः ।

भीमं भीमबला युद्धे योषयन्ति जयैषिणः ॥

ततो दुःशासनः क्रुद्धो रथशक्तिं समाक्षिपत्

सर्वपारसर्वा तीक्ष्णां जिघांसुः पांडुनंदनम्

आपतन्तीं महाशक्तिं तव पुत्रप्रणोदिताम् ।

द्विधा चिच्छेद तां भीमस्तदद्भुतमिवाभवत्

अथान्यैर्विशिखैस्तीक्ष्णैः संक्रुद्धः कुण्डभेदिनं

सुपेणं दीर्घनेत्रं च त्रिभिर्लीनवधौद्वली ॥ ६०

ततो वृन्दारकं वीरं कुरुणां कीर्तिवर्धनम् ।

पुत्राणां तव वीराणां युध्यतामवधीतं पुनः

अभयं रौद्रकर्माणं दुर्बिमोचनमेव च ।

त्रिभिर्लीनवधौद्वीमः पुनरेव सुतांस्तव ॥

वध्यमाना महाराज पुत्रास्तव बलीयसा ।

भीमं प्रहरतां श्रेष्ठं समन्तात् पर्यवारयन् ॥

ते शरैर्मर्मिकर्माणं वधुर्बुः पाण्डवं युधि ।
मेघा इवातपापाये धाराभिर्धरणीधरम् ॥
स तद्ग्राणमयं वर्षमश्मवर्षमिवाचलः ।
प्रतीच्छन् पाण्डुदायादो न प्राप्यथत शत्रुहा
विंदातुविन्दौ सहितौ सुवर्माणं च ते सुतम्
प्रहसन्नेव कौन्तेयः शरैर्नैन्ये यमक्षयम् ॥ ६६
ततः सुदर्शनं वीरं पुत्रं ते भरतर्षभ ।
विदधाध समरे तूर्णं स पपात ममार च ॥ ६७
सोऽचिरेणैव कालेन तद्रथानीकमाशुगैः ।
दिशः सर्वाः समालोक्य द्यधमत पाण्डुनन्दनः
ततो वै रथघोषेण गर्जितेन मृगा इव ।
भज्यमानाश्च समरे तव पुत्रा विशांपते ॥ ६९

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमसेनप्रवेशे भीमपराक्रमे
सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

सञ्जय उवाच ।

समुत्तीर्णं रथानीकं पाण्डवं विहसन् रणे
विचारयिषुराचार्यः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १
पिबन्निव शरीरांस्तान् द्रोणचापपरिच्युतान्
सोऽभ्यद्रवत सोऽर्द्यान्मोहयन् बलमायया २
तं मृधे वेगमास्थाय नृपाः परमधन्विनः ।
चोदितास्तव पुत्रैश्च सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ३
स तैस्तु संवृतो भीमः प्रहसन्निव भारत ।
उद्यच्छन् स गदां तेभ्यः सुघोरां सिंहवज्रदन्
अवासृजच्च वेगेन शत्रुपक्षविनाशिनीम् ।
इन्द्राशनिरिवेन्द्रेण प्रविद्धा संहतात्मना ।
ग्रामघ्रात्सा महाराज सैनिकांस्तव संयुगे ५
घोषेण महता राजन् पूरयन्तीव मेदिनीम् ।
ज्वलन्ती तेजसा भीमा त्रासयामास ते सुतान्
तां पतन्तीं महावेगां दृष्ट्वा तेजोऽभिसंवृताम्
प्राद्रवन्तावकाः सर्वे नदन्तो भैरवान् रवान्
तं च शब्दमसंख्यं वै तस्याः संलक्ष्य मारिष ।
प्रापतन्मनुजास्तत्र रथेभ्यो रथिनस्तदा ॥ ८

प्राद्रवन् सहसा सर्वे भीमसेनभयादिताः ।
अनुयायाच्च कौन्तेयः पुत्राणां ते महद्बलम् ७०
विदधाध समरे राजन् कौरवेयान् समन्ततः
वध्यमाना महाराज भीमसेनेन तावकाः ७१
त्यक्त्वा भीमं रणाज्जम्बुशोदयन्तो हयोत्तमान्
तांस्तु निजित्य समरे भीमसेनो महाबलः ॥
सिंहनादरवं चक्रे बाहुशब्दं च पाण्डवः ।
तलशब्दं च सुमहत् कृत्वा भीमो महाबलः
भीषयित्वा रथानीकं
हत्वा योधान् वरान् वरान् ।
व्यतीत्य रथिनश्चापि
द्रोणानीकमुपद्रवत् ॥ ७३

ते हन्यमाना भीमेन गदाहस्तेन तावकाः ।
प्राद्रवन्त रणे भीता व्याघ्रघाता मृगा इव
स तान् विद्राव्य कौन्तेयः
संख्येऽभितान् दुरासदान् ।
सुपर्ण इव वेगेन
पक्षिराडत्यगाच्चमूम् ॥ १०
तथा तु विप्रकुर्वाणं रथयूथपयूथपम् ।
भारद्वाजो महाराज भीमसेनं समभ्ययात् ॥
भीमं तु समरे द्रोणो वारयित्वा शरोर्मिभिः
अकरोत्सहसा नादं पाण्डूनां भयमाधत् ॥
तद्युद्धमासीत् सुमहद्वोरं देवाहुरोपमम् ।
द्रोणस्य च महाराज भीमस्य च महात्मनः
यदा तु विशिखैस्तीक्ष्णैर्द्रोणचापविनिःसृतैः
वध्यन्ते समरे वीराः शतशोऽथ सहस्रशः ॥
ततो रथादवप्लुत्य वेगमास्थाय पाण्डवः ।
निमील्य नयने राजन् पदातिद्रोणमभ्ययात्
अंसे शिरो भीमसेनः करौ कृत्वोरसि स्थिरौ
वेगमास्थाय बलवान् मनोनिलगकृत्तमात् ॥

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायां सप्तविंशत्यधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

समुत्तीर्णमिति ॥ १ ॥ बलमायया इत्यादिप्रकरणेन

॥ २ ॥

यथा हि गोवृषो वर्षे प्रतिगृह्णाति लीलया ।
 तथा भीमो नरव्याघ्रः शरवर्षं समग्रहीत् १७
 स वध्यमानः समरे रथं द्रोणस्य मारिष ।
 ईषायां पाणिना गृह्य प्रक्षिपेत् महाबलः १८
 द्रोणस्तु सत्त्वरो राजन् क्षितो भीमेन संयुगे
 रथमन्यं समारुह्य व्यूहद्वारं ययौ पुनः ॥ १९
 तमायान्तं तथा दृष्ट्वा भग्नोत्साहं गुरुं तदा ।
 गत्वा वेगात् पुनर्भीमो धुरं गृह्य रथस्य तुर०
 तमप्यतिरथं भीमश्चिक्षेप भृशरोषितः ।
 पृथग्गौ रथाः क्षिता भीमसेनेन लीलया २१
 व्यदृश्यत निमेषेण पुनः स्वरथमास्थितः ।
 दृश्यते तावकीर्योधिर्विस्मयोत्फुल्ललोचनैः २२
 तस्मिन् क्षणे तस्य यन्ता तूष्णमश्वानचोदयत्
 भीमसेनस्य कौरव्यस्तदद्भुतमिवाभवत् २३
 ततः स्वरथमास्थाय भीमसेनो महाबलः ।
 अभ्यद्रवत् वेगेन तव पुत्रस्य बाहिनीम् २४
 स मृद्वनक्षत्रियानाजौ वातो वृक्षानिवोद्धतः
 आगच्छद्धारयन् सेनां सिन्धुवेगो नगानिव
 भोजानीकं समासाद्य
 हार्दिक्येनाभिरक्षितम् ।

प्रमथ्य तरसा नीरः-

स्तदप्यतिबलोऽभ्ययात् ॥ २६

संत्रासयन्नीकानि तलशब्देन पाण्डवः ।
 अजयत् सर्वसैन्यानि शार्दूल इव गोवृषान्
 भोजानीकमतिक्रम्य द्रुपदान् च बाहिनीम्
 तथा म्लेच्छगणानन्यान्बह्वन्धुजविशारदान्
 सात्यकिं चैव संप्रेक्ष्य युध्यमानं महारथम् ।
 रथेन यन्तः कौन्तेयो वेगेन प्रययौ तदा २९
 भीमसेनो महाराज द्रुपुकामो धनञ्जयम् ।
 अतीत्य समरे योधांस्तावकान् पाण्डुनन्दनः
 सोऽपश्यदर्जुनं तत्र युध्यमानं महारथम् ।
 सैन्धवस्य वधार्थं हि पराकान्तं पराक्रमी ॥
 तं दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रश्चक्रोश महतो रवान् ।
 प्रावृट्काले महाराज नर्दन्निव बलाहकः ३२
 तं तस्य निनदं घोरे पार्थः शुश्राव नर्दतः ।
 वासुदेवश्च कौरव्य भीमसेनस्य संयुगे ॥ ३३
 तौ श्रुत्वा युगपद्भीरौ निनदं तस्य शुभिणः
 पुनः पुनः प्राणदत्तौ दिदृक्षन्तौ वृकोदरम् ३४
 ततः पार्थो महानादं सुञ्जन्वै माधवश्च ह
 अभ्ययात् महाराज नर्दन्तौ गोवृषाविव ३५
 भीमसेनरथं श्रुत्वा फाल्गुनस्य च धन्विनः ।

अग्रीयत महाराज धर्मपुत्रो बुधिष्ठिरः ॥ ३६
 विशोकश्चाभवद्वाजा श्रुत्वा तं निनदं तयोः
 धनञ्जयस्य समरे जयमाशास्तवान्विभुः ३७
 तथा तु नर्दमाने वै भीमसेने मदोत्कटे ।
 स्मितं कृत्वा महाबाहुर्धर्मपुत्रो बुधिष्ठिरः ३८
 दृढतं मनसा प्राह ध्यात्वा धर्मभृतां वरः ।
 दत्ता भीम त्वया संवित्कृतं गुरुवचस्तथा ३९
 न हि तेषां जयो युद्धे येषां द्वेष्टासि पाण्डव
 दिष्ट्या जीवति संग्रामे सव्यसाची धनञ्जयः

दिष्ट्या च कुशली वीरः

सात्यकिः सत्यविक्रमः ।

दिष्ट्या शृणोमि गर्जन्तौ

वासुदेवधनञ्जयौ ॥ ४१

येन शकं रणे जित्वा

तर्पितो हव्यवाहनः ।

स हन्ता द्विषतां संख्ये

दिष्ट्या जीवति फाल्गुनः ॥ ४२

यस्य बाहुबलं सर्वं

वयमाश्रित्य जीविताः ।

स हन्ता रिपुसैन्यानां

दिष्ट्या जीवति फाल्गुनः ॥ ४३

निघातकवचा येन देवैरपि सुदुर्जयाः ।

निर्जिता धनुषैकेन दिष्ट्या पार्थः स जीवति

कौरवान् सहितान् सर्वान्

गोम्रहार्थं समागतान् ।

योऽजयन्मत्स्यनगरे

दिष्ट्या पार्थः स जीवति ॥ ४४

कालकेयसहस्राणि चतुर्दश महारणे ।

योऽवधीद्भुजवीर्येण दिष्ट्या पार्थः स जीवति

गन्धर्वराजं बलिनं

दुर्योधनकुते च वै ।

जितवान् योऽस्त्रवीर्येण

दिष्ट्या पार्थः स जीवति ॥ ४५

किरीटमाली बलवाङ्मतेतश्वः कृष्णसारथिः

मम प्रियश्च सततं दिष्ट्या पार्थः स जीवति ॥

पुत्रशोकामिसन्ततश्चि कीर्षन् कर्म दुष्करम् ।

जयद्रथवधान्वेषी प्रतिष्ठां कृतवान् हि यः ॥

कश्चित्स सैन्धवं संख्ये हनिष्यति धनञ्जयः ।

कश्चित्तीर्णप्रतिष्ठं हि वासुदेवेन रक्षितम् ॥

अनस्तमित आदित्यं समेष्ट्याभ्यहमर्जुनम् ।

कश्चित्सैन्धवको राजा दुर्योधनहिते रतः ॥

नन्दयिष्यत्यमिश्रान् हि फाल्गुनेन निपातितः
कञ्चिदुयोधनो राजा फाल्गुनेन निपातितम्
दृष्ट्वा सैन्यवधकं संख्ये शममस्मासु धास्यति ।
दृष्ट्वा विनिहतान् भ्रातॄन् भीमसेनेन संयुगे ।
कञ्चिदुयोधनो मन्दः शममस्मासु धास्यति ॥
दृष्ट्वा चान्यान्महायोधान्
पातितान् धरणीतले ।

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमसेनप्रवेशे
युधिष्ठिरहर्षेऽष्टाधिशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

१२९

धृतराष्ट्र उवाच ।

निनदन्तं तथा तं तु भीमसेनं महाबलम्
मेघस्तनितनिघोषं के वीराः पर्यवारयन् ॥ १
न हि पदयास्यहं तं वै त्रिषु लोकेषु कञ्चन ।
कुद्रस्य भीमसेनस्य यस्तिष्ठेदग्रतो रणे ॥ २
वादां युयुत्समानस्य कालस्यैव ह सञ्जय ।
न हि पदयास्यहं युद्धे यस्तिष्ठेदग्रतः पुमान्
रथं रथेन यो हन्यात् कुञ्जरं कुञ्जरेण च ।
कस्तस्य समरे स्थाता साक्षादपि पुरन्दरः ॥
कुद्रस्य भीमसेनस्य मम पुत्रान् जिघांसतः ।
दुयोधनहिते युक्ताः समतिष्ठन्त केऽग्रतः ॥
भीमसेनदवाग्नेस्तु मम पुत्रांस्तृणोपमान् ।
प्रधक्षतो रणमुखे केऽतिष्ठन्नप्रतो नराः ॥ ६
काल्यमानांस्तु पुत्रान् मे दृष्ट्वा भीमेन संयुगे
कालेनैव प्रजाः सर्वाः के भीमं पर्यवारयन् ॥
न मेऽर्जुनाद्भ्यं तादृक्पुष्पात्तापि च सात्वतात्
हुतभुग्जन्मनो नैव यादृग्भीमाद्भ्यं मम ॥ ८
भीमवह्नः प्रदीप्तस्य मम पुत्रान्दिधक्षतः ।
के शूराः पर्यवतन्त तन्ममावस्व सञ्जय ॥ ९
सञ्जय उवाच ।

तथा तु नर्दमानं तं भीमसेनं महाबलम् ।
तमुलेनैव शब्देन कर्णोऽप्यभ्यद्रवद्वली ॥ १०
व्याक्षिपन् सुमहद्वापमतिमात्रममर्षणः ।

कञ्चिदुयोधनो मन्दः
पश्चात्तर्प गमिष्यति ॥ ५४

कञ्चिद्भीमेण नो वैरं शममेकेन यास्यति ॥
शेषस्य रक्षणार्थं च सन्धास्यति सुयोधनः ५५

एवं बहुविधं तस्य राक्षश्चिन्तयतस्तदा ।
कृपयाऽभिपरीतस्य घोरं युद्धमवर्तत ॥ ५६

कर्णः सुयुद्धमाकांक्षन् दर्शयिष्यन्बलं मृधे ॥
रुरोध मार्गं भीमस्य वातस्यैव महीरुहः ।
भीमोऽपि दृष्ट्वा सावेगं पुरो वैकर्तनं स्थितम्
बुकोप बलवद्भीराशिक्षेपास्य शिलाशितान् ।
तान्प्रत्यगृह्णात्कर्णोऽपि प्रतीपं प्रापयच्छरान्
ततस्तु सर्वयोधानां यततां प्रेक्षतां तदा ।
प्रावेपश्विव गात्राणि कर्णभीमसमागमे ॥ १४
रथिनां सादिनां चैव तथोः श्रुत्वा तल्लखनम्
भीमसेनस्य निनदं श्रुत्वा घोरं रणाजिरे ॥
खं च भीमं च संरुद्धां मेनिरे क्षत्रियर्षभाः ।
पुनर्घोरं नादेन पाण्डवस्य महात्मनः ॥
समरे सर्वयोधानां

धनूंष्यभ्यपतन्निवृत्तौ ।

शस्त्राणि न्यपतन् दोर्भ्यः

केषांचिच्चासवोऽद्रवन् ॥ १७

वित्रस्तानि च सर्वाणि शकुन्मूत्रं प्रसुबुतुः ।
वाहनानि च सर्वाणि बभूवुर्विमनांसि च ॥
प्रादुरासक्षिमित्तानि घोरानि सुबह्नुत ।
शृङ्गकङ्कबलैश्चासीदन्तरिक्षं समावृतम् ॥ १९
तस्मिन्सुतमुले राजन् कर्णभीमसमागमे ।
ततः कर्णस्तु विशल्या शराणां भीममार्दयत्
विद्व्याध चास्य त्वरितः स्रुतं पञ्चमिराश्रुतैः
प्रहस्य भीमसेनोऽपि कर्णं प्रत्याद्रवद्वणे ॥ २१

१२९

निनदन्तमिति ॥ १ ॥ युयुत्समानस्य व्यापारयतः

॥ १॥ सावेगं सत्वरम् ॥ १२॥ संरुद्धां मेनिरेऽपि ॥ १६॥

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायामष्टाविंशत्यधि-
कशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

सायकानां चतुःषष्ट्या क्षिप्रकारी महायशः ।
तस्य कर्णो महेश्वासः सायकांश्चतुरोऽक्षिपत्
असंप्राप्तांश्च तान् भीमः सायकैर्नतपर्वभिः ।
विच्छेद बहुधा राजन् दर्शयन्पाणिलाघवम्
तं कर्णश्छाद्यामास शरघ्रातैरनेकशः ।
संछाद्यमानः कर्णेन बहुधा पाण्डुनन्दनः ॥
विच्छेद चापं कर्णस्य मुष्टिदेशे महारथः ।
विध्याध चैनं बहुभिः सायकैर्नतपर्वभिः ॥
अथान्यद्भुरादाय सज्यं कृत्वा च सुतजः
विध्याध समरे भीमं भीमकर्मा महारथः ॥
तस्य भीमो भृशं क्रुद्धस्त्रीन् शराघ्नतपर्वभिः ।
निचखानोरसि क्रुद्धः सुतपुत्रस्य वेगतः ॥ २७
तैः कर्णोऽराजत शरैरुरोमध्यगतैस्तदा ।
महीधर इवोदग्रस्त्रियुगो भरतर्षभ ॥ २८
सुध्याध चास्य रुधिरं विद्धस्य परमेष्ठिभिः ।
धातुप्रस्यन्दिनः शैलाद्यथा गैरिकधातवः ॥
किंचिद्विचलितः कर्णः सुप्रहारामिपीडितः ।
आकर्णपूर्णमाकृष्य भीमं विध्याध सायकैः ॥
विक्षेप च पुनर्वाणाशतशोऽप्य सहस्रशः ।
स शरैर्दितस्तेन कर्णेन दृढधन्विना ।
अनुज्यामिच्छिनन्तूर्णं भीमस्तस्य क्षुरेण ह ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमप्रवेशे कर्णप्रराजये
एकोनविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

१३०

सज्य उवाच ।

तस्मिन्विलुलिते सैन्ये सैन्धवायार्जुने गते
स्वात्वंते भीमसेने च पुत्रस्ते द्रोणमभ्ययात् ॥
त्वरक्षेकरथेनैव बहुकृत्यं विचिन्तयन् ।
स रथस्तव पुत्रस्य त्वरया परया युतः ॥ २
तूर्णमभ्यद्रवद्द्रोणं मनोमारुतवेगवान् ।
उवाच चैनं पुत्रस्ते संरंभाद्रकलोचनः ॥ ३
ससंज्ञममिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुनन्दनः ।
अर्जुनो भीमसेनश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ ४
विजित्य सर्वसैन्यानि सुमहान्ति महारथाः
संप्राप्ताः सिन्धुराजस्य समीपमनिवारिताः

सारथि चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् ।
वाहांश्च चतुरस्तस्य व्यसंश्रमे महारथः ॥
हताश्वाच्च रथात्कर्णः समापुत्य विशांपते ।
स्यन्दनं वृषसेनस्य तूर्णमापुवुषे भयात् ॥ ३३
निर्जित्य तु रणे कर्णं भीमसेनः प्रतापवान् ।
ननाद बलवान्नादं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ ३४
तस्य तं निनदं श्रुत्वा प्रहृष्टोऽभूद्युधिष्ठिरः ।
कर्णं पराजितं मत्वा भीमसेनेन संयुगे ॥ ३५
समन्ताच्छंखनिनदं पाण्डुसेनाऽकरोत्सदा ।
शत्रुसेनाध्वानं श्रुत्वा तावका ह्यनदन्भृशम्
स शंखवागनिनदैर्दृषीद्राजा स्ववाहिनीम् ।
चक्रे युधिष्ठिरः संख्ये हर्षनादैश्च संकुलाम् ॥
गाण्डीवं व्याक्षिपत्पार्थः
कृष्णोऽप्यजमवादयत् ।
तमन्तर्धाय निनदं
भीमस्य नदतो ध्वनिः
अश्रूयत तदा राजन्
सर्वसैन्येषु दारुणः ॥ ३८

ततो व्यायच्छतामस्रैः पृथक् पृथगजिह्वैः ॥
मृदुपूर्वं तु राधेयो दृढपूर्वं तु पाण्डवः ॥ ३९

व्यायच्छन्ति च तत्रापि सर्वे एवापराजिताः
यदि तावद्रणे पाथो व्यतिक्रान्तो महारथः ॥
कथं सात्यकिभीमाभ्यां
व्यतिक्रान्तोऽसि मानद ।
आश्चर्यभूतं लोकेऽस्मिन्
समुद्रस्येव शोषणम् ॥ ७
निर्जयस्तव विप्राश्च सात्वेतानार्जुनेन च ।
तथैव भीमसेनेन लोकः संवेदते भृशम् ॥ ८
कथं द्रोणो जितः संख्ये धनुर्वेदस्य पारगः
इत्येवं ब्रुवते योधा अश्रुदेयमिदं तव ॥ ९

व्यायच्छतां प्रहस्ताम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोण-
पर्वणि टीकायां एकोनविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥
द्रो० १३

१३०
तस्मिन्निति ॥ १ ॥ संरंभात्पण्यकोधात् ॥ ३ ॥

नाश एव तु मे नूनं मन्दभाग्यस्य संयुगे ।
यत्र त्वां पुरुषद्वयात्रं व्यतिक्रान्तास्त्रयो रथाः
एवंगते तु कृत्येऽस्मिन् ब्रूहि यस्ते विवक्षितम्
यद्गतं गतमेवेदं शेषं चिन्तय मानद ॥ ११
यत्कृत्यं सिन्धुराजस्य प्राप्तकालमनन्तरम् ।
तत्संविधीयतां क्षिप्रं साधु सञ्चिन्तय नो द्विज
द्रोण उवाच ।

चिन्तयं बहुविधं तात यत्कृत्यं तच्छृणुष्व मे
त्रयो हि समतिक्रान्ताः पाण्डवानां महारथाः
यावत्तेषां भयं पश्चात्तावदेषां पुरःसरम् ।
तद्गुरीयस्तरं मन्ये यत्र कृष्णधनञ्जयौ ॥ १४
सा पुरस्ताच्च पश्चाच्च गृहीता भारती चम् ।
तत्र कृत्यमहं मन्ये सैन्धवस्याभिरक्षणम् ॥
स नो रक्ष्यतमस्तात कुन्दाद्रीतो धनञ्जयात्
गतीं च सैन्धवं भीमो युधुधानवृकोदरौ ॥
संप्राप्तं तदिदं द्यूतं यत्तच्छकुनिद्विजयम् ।
न समायां जयौ वृत्तो नापि तत्र पराजयः ॥
इह नो गल्हमानानां मद्य तावज्जयाजयौ ।
यान्त्स तान्गल्हते धीराञ्छकुनिः कुरुसंसदि

अक्षान् स मन्यमानः प्राक्
शरास्ते हि दुरासदाः
यत्र ते बहवस्तात

कीरवेया व्यवस्थिताः ॥ १९

सेनां दुरोदरं विद्धि शरानक्षान्विशोपते ।
गल्हं च सैन्धवं राजंस्तत्र शूतस्य निश्चयः ।
सैन्धवे तु महत् द्यूतं समासक्तं परैः सह ।
अत्र सर्वे महाराज त्यक्त्वा जीवितमात्मनः
सैन्धवस्य रणे रक्षां विधिवरकर्तुमर्हथ ।
तत्र नो गल्हमानानां ध्रुवी जयपराजयौ ॥
यत्र ते परमेष्वासा यत्ता रक्षन्ति सैन्धवम्
तत्र गच्छ स्वयं शत्रिं तांश्च रक्षस्व राक्षिणः ॥

इहैव त्वहमासिष्ये

प्रेषयिष्यामि चापरात्र ।

निरोत्स्यामि च पश्चालान्

सहितान् पाण्डुसुजयैः ॥ २४

ततो दुर्योधनोऽगच्छत्तूष्णीमाचार्यशासनात् ।
उद्यम्यात्मानमुग्राय कर्मेण सपदाजुगः ॥ २५
चकरशौ तु पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥

बाह्येन सेनामभ्येत्य जग्मतुः सत्यसाचिनश्च
यौ तु पूर्वं महाराज वारितौ कृतवर्मणा ।

प्रविष्टे त्वर्जुने राजंस्तव सैन्यं युयुत्सवा ॥ २७

पार्थ्वे भित्त्वा चमूं धीरौ

प्रविष्टौ तव बाहिनीम् ।

पार्थ्वेन सैन्यमायान्तौ

कुरुराजो ददर्श ह ॥ २८

ताभ्यां दुर्योधनः सार्धमकरोत्सैन्यमुत्तमम्
त्वरितस्त्वरमाणाभ्यां भ्रातृभ्यां भारतो बलीं
तावेनमभ्यद्रवतामुभायुद्यतकारुण्यौ ।
महारथसमाख्यातौ क्षत्रियप्रवरौ युधि ॥ २९
तमविध्यद्युधामन्युःक्षिशता कङ्कपत्रिभिः ।

विशत्या सारथिं चास्य चतुर्मिथुरो हयान्

दुर्योधनो युधामन्योर्ध्वजमेकेषुणाऽच्छिनत्

एकेन कार्मुकं चास्य चकतं तनयस्तव ॥ ३२

सारथिं चास्य भलेन रथनीडादपाहरत् ।

ततोऽविध्यच्छरीरं क्षैणैश्चतुर्मिथुरो हयान्

युधामन्युश्च संकुजः शरीरं क्षिशतमाहवे ।

व्यसृजत्तव पुत्रस्य त्वरमाणः स्तनान्तरे ॥

तथोत्तमौजाः संकुजः शरीरं मविभूषितैः ।

अविध्यत्सारथिं चास्य प्राहिणोद्यमसादनम्

दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र पाञ्चाल्यस्योत्तमौजसः

जघान चतुरोऽस्याभ्यामुभौ तौ पार्णिसारथी

उत्तमौजा हताश्वस्तु हतसूतश्च संयुगे ।

आरुरोह रथं भ्रातृयुधामन्योरामित्थरन् ॥

सरथं प्राप्य तं भ्रातृदुर्योधनहयान्शरैः ।

बहुभिस्ताडयामास ते हताः प्रापतन्भुवि ॥

हयेषु पतितेष्वस्य चिच्छेद् परमेयुणा ।

युधामन्योर्धनुः शत्रिं शरावापं च संयुगे ॥

हताश्वसूतात्स रथादवतीर्थं नराधिपः ।

गदामादाय ते पुत्रः पाञ्चाल्यावभ्यधावत् ४०

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य क्रुद्धं कुरुपतिं तदा ।

अवप्लुतौ रथोपस्थाद्युधामन्यूत्तमौजसौ ॥

ततः स हेमचित्रं तं गदया म्यन्दनं गदौ ।

संकुजः पोथयामास साश्वसूतध्वजं नृप ॥

भंकत्वा रथं स पुत्रस्ते हताभ्यां हतसारथिः ॥

मद्राजवर्यं तूष्णीमारुरोह परंतपः ॥ ४३

तान् प्रविष्टान् यानक्षान् अक्षान् मन्यमानः प्रागल्हते स्म
शूतकिणिम् ॥ २० ॥

इत्यवयः ॥ १८ ॥ यत्र समायां तेऽमी ॥ १९ ॥ दुरोदरं

पञ्चालानां ततो मुख्यौ राजपुत्रौ महारथौ । रथावन्यौ समारुह्य बीभत्सुमभिजग्मतुः ॥ ४४
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनयुद्धे
त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

सञ्जय उवाच ।

वर्तमाने महाराज संग्रामे लोमहर्षणे ।
व्याकुलेषु च सर्वेषु पीड्यमानेषु सर्वशः ॥ १
राधेयो भीममानच्छृण्वन्नाय भरतर्षभ ।
यथा नागो वने नागं मत्तो मत्तमभिद्रवन् ॥
धृतराष्ट्र उवाच ।

यौ तौ कर्णेभ्यो भीमश्च संप्रयुद्धौ महाबलौ
अर्जुनस्य रथोपान्ते कीदृशः सोऽभवद्रणः ॥
पूर्वं हि निर्जितः कर्णो भीमसेनेन संयुगे ।
कथं भूयः स राधेयो भीममागान्महारथः ॥ ४
भीमो वा सूततनयं प्रत्युद्यातः कथं रणे ।
महारथं समाख्यातं पृथित्वा प्रवरं रथम् ॥ ५
भीमद्रोणावतिक्रम्य धर्मराजो बुधिष्ठिरः ।
नान्यतो भयमादत्त बिना कर्णान्महारथात्
भयाद्यस्य महाबाहो न शोते बहुलाः समाः ।
चिन्तयन्नित्यशो वीर्यं राधेयस्य महात्मनः ।
तं कथं सूतपुत्रं तु भीमोऽयोधयताहवे ॥ ७
ब्रह्मण्यं वर्धिसंपन्नं समरेष्वनिवर्तिनम् ।
कथं कर्णं युधामांशुं योधयामास पाण्डवः ८
यौ तौ समीयतुर्वीरौ वैकर्तनवुकोदरौ ।
कथं तावन्न युद्धेतां महाबलपराक्रमौ ॥ ९
प्रावृत्तं दर्शितं पूर्वं घृणी चापि स सूतजः ।
कथं भीमेन युयुधे कुन्त्या वाक्यमनुस्मरन्
भीमो वा सूतपुत्रेण स्मरन् वैरं पुरा कृतम् ।
अयुध्यत कथं शूरः कर्णेन सह संयुगे ॥ ११
आशास्ते च सदा सूतपुत्रो दुर्योधनो मम ।
कर्णो जेष्यति संग्रामे समस्तान्पाण्डवानिति
जयाशा यत्र पुत्रस्य मम मन्दस्य संयुगे ।
स कथं भीमकर्माणं भीमसेनमयोधयत् ॥ १३

यं समासाद्य पुत्रैर्मै कृतं वैरं महारथैः ।
तं सूततनयं तात कथं भीमो ह्ययोधयत् १४
अनेकान् विप्रकारांश्च सूतपुत्रसमुद्भवान् ।
स्मरमाणः कथं भीमो युयुधे सूतसूनुना १५
योऽजयत्पृथिवीं सर्वो रथैकैकं वीर्यवान् ।
तं सूततनयं युद्धे कथं भीमो ह्ययोधयत् १६
यो जातः कुण्डलाभ्यां च कवचेन सहैव च
तं सूतपुत्रं समरे भीमः कथमयोधयत् ॥ १७
यथा तयोर्युद्धमभूद्यश्नासीद्विजयो तयोः ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन कुशलो ह्यसि सञ्जय १८

सञ्जय उवाच ।

भीमसेनस्तु राधेयसुखस्य रथिनां वरम् ।
इयेव गन्तुं यत्रास्तं वीरौ कृष्णधनञ्जयौ १९
तं प्रयान्तमभिद्रुत्य राधेयः कङ्कषन्निमिः ।
अभ्यवर्षन्महाराज मेघो वृष्ट्येव पर्वतम् २०
कुल्लता पङ्कजेनेव वक्त्रेण विहसन् बली ।
आजुहाव रणे यान्तं भीममाधिरथिस्तदा २१

कर्ण उवाच ।

भीमाहितैस्तव रणः खमेऽपि न विभावितः
तद्दर्शयसि कस्मान्मे पृष्ठं पार्थदिवक्ष्या २२
कुन्त्याः पुत्रस्य सदृशं नैदं पाण्डवनन्दन ।
तेन मामभितः स्थित्वा शरवर्षैरवाकिर २३
भीमसेनस्तदाह्वानं कर्णाज्ञामर्षयद्युधि ।
अर्धमण्डलमावृत्य सूतपुत्रमयोधयत् ॥ २४
अवकगामिभिर्वीणैरभ्यवर्षन्महायशाः ।
दर्शितं द्वैरथे यत्तं सर्वशस्त्रविशारदम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां त्रिंशदधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

वर्तमान इति ॥ १ ॥ पूर्वसुधोमे दर्शितमुद्भावितं
प्रावृत्तं कुन्त्या वाक्यं च चतुर्णामवस्थितलक्षणं चातुस्मर-
कित्यन्वयः ॥ १० ॥ अभितः संयुजे ॥ २३ ॥

विधित्सुः कलहस्यान्तं
जिघांसुः कर्णमक्षिणोत् ।

हत्वा तस्यानुगांस्तं च

हन्तुकामो महाबलः ॥ २६

तस्मै ह्यसृजदुष्प्राणि विविधानि परन्तपः ।

अमर्षोत्पाण्डवः क्रुद्धः शरवर्षाणि मारिष्य २७

तस्य तानीषुवर्षाणि मत्तद्विरदगामिनः ।

सुतपुत्रोऽस्त्रमायाभिरग्रस्तपरमास्त्रवित् २८

स यथावन्महाबाहुर्विचया वै सुपूजितः ।

आचार्यवन्महेष्वासः कर्णः पर्यचरद्बली २९

युध्यमानं तु संरम्भान्नीमसेनं हसन्निव ।

अभ्यपद्यत कौन्तेयं कर्णो राजन् वृकोदरम् ।

तन्नामुष्यत कौन्तेयः कर्णस्य स्मितमाहवे ।

युध्यमानेषु वीरेषु पश्यत्सु च समन्ततः ३१

तं भीमसेनः संप्राप्तं वत्सदन्तैः स्तनान्तरे ।

विद्याध बलवान् क्रुद्धस्तोत्रैरिव महाद्विपम्

पुनश्च सुतपुत्रं तु खर्णपुङ्खैः शिलाशितैः ।

सुसुकैश्चित्रवर्मणं निर्बिभेद् विसप्तभिः ३३

कर्णो जाम्बूनदैर्जालैः

संछन्नान्वातरहसः ।

हयान् विद्याध भीमस्य

पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ॥ ३४

ततो बाणमयं जालं भीमसेनरथं प्रति ।

कर्णेन विहितं राजन्निमेषार्धाद्दृश्यत ॥ ३५

सरथः सध्वजस्तव ससूतः पाण्डवस्तदा ।

प्राच्छाद्यत महाराज कर्णचापच्युतैः शरैः ३६

तस्य कर्णश्चतुःपट्ट्या व्यधमत्कवचं दृढम् ।

क्रुद्धश्चाप्यहनत्पार्थ नाराक्षैर्मर्मभेदिभिः ३७

ततोऽर्चित्य महाबाहुः कर्णकामुकानिःसृतान्

समाश्लिष्यद्वसन्प्रान्तः सुतपुत्रं वृकोदरः ३८

स कर्णचापप्रमद्याभिपूनाशीविषोपमान् ।

विभ्रज्जीमो महाराज न जगाम व्यथां रणे ॥

ततो द्वात्रिंशता मल्लैर्निशितैस्तिग्मतेजजैः ।

विद्याध समरे कर्णं भीमसेनः प्रतापवान्

वयलेनैव तं कर्णः शरैर्भृशमवाकिरत् ।

भीमसेनं महाबाहुं सैन्धवस्य वधेषिणम् ४१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कर्णपराजये

एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

सृदुपूर्वं तु राधेयो भीममाजावयोधयत् ।

क्रोधपूर्वं तथा भीमः पूर्वं वैरमुत्समरन् ४२

तं भीमसेनो नासृज्यद्वचमानममर्षणः ।

स तस्मै ह्यसृजतूर्णं शरवर्षमभिब्रूहा ॥ ४३

ते शराः प्रेषितास्तेन भीमसेनेन संयुगे ।

निपेतुः सर्वतो वीरे कूजन्त इव पक्षिणः ४४

हेमपुङ्खाः प्रसन्नाप्रा भीमसेनधनुश्च्युताः ।

प्राच्छादयन्ते राधेयं शलभा इव पावकम् ४५

कर्णस्तु रथिनां श्रेष्ठश्छाद्यमानः समन्ततः ।

राजन्व्यसृजदुष्प्राणि शरवर्षाणि भारत ४६

तस्य तानशनिप्रख्यानिपुंस्समरशोभिनः ।

चिच्छेद बहुभिर्मल्लैरसंप्राप्तान् वृकोदरः ४७

पुनश्च शरवर्षेण च्छाद्यामास भारत ।

कर्णो वै कर्तनो युद्धे भीमसेनपरिन्दमः ४८

तत्र भारत भीमं तु दृष्टवन्तः स्म सायकैः ।

समाक्षिततनुं सन्धे श्वाविधं शल्लैरेव ४९

हेमपुङ्खाभिललाभीतान्

कर्णचापच्युताञ्छरान् ।

दधार समरे वीरः

खरश्मीनिव रश्मिवान् ॥ ५०

स्वधिरोक्षितसर्वाङ्गो भीमसेनो ह्यराजत ।

समुद्रकुसुमापीडो वसन्तेऽशोकवृक्षवत् ५१

तत्तु भीमो महाबाहुः कर्णस्य चरितं रणे

नामुष्यत महाबाहुः क्रोधादुत्तलोन्नतः ५२

स कर्णं पञ्चविंशत्या नाराचानां समापेयत् ।

महीधरमिव श्वेतं गूढपादैर्विषोद्वजैः ॥ ५३

पुनरेव च विद्याध पद्मिनीरथामिरेव च ।

मर्मस्वमरविक्रान्तः सुतपुत्रं तनुयजम् ॥ ५४

पुनरन्येन बाणेन भीमसेनः प्रतापवान् ।

चिच्छेद कामुकं तूर्णं कर्णस्य प्रहसन्निव ५५

जघान चतुराश्वान् सृतं च त्वरितः शरैः ।

नाराक्षैर्करिश्यमासैः कर्णं विद्याध चोरसि

ते जगुर्धरणीमाद्यु कर्णं निर्भिधं पात्रिणः ।

यथा जलधरं भित्त्वा दिवाकरमरीचयः ५७

स वैल्लभ्यं महत्प्राप्य छिन्नधन्वा शराहतः ।

तथा पुरुषमानी स प्रत्यपायाद्रथान्तरम् ५८

१३२

धृतराष्ट्र उवाच ।
 सत्यं शिष्यो महेशस्य
 भृगुत्तमधनुर्वजः ।
 शिष्यत्वं प्राप्तवान् कर्ण-
 स्तस्य तृतीयोऽस्त्रविद्यया ॥ १
 तद्विशिष्टोऽपि वा कर्णः शिष्यः शिष्यगुणैर्भूतः
 कुन्तीपुत्रेण भीमेन निजितः स तु लीलया २
 यस्मिञ्जयाया महती पुत्राणां मम सज्जय ।
 तं भीमाद्विमुक्तं दृष्ट्वा किन्तु दुर्योधनोऽब्रवीत्
 कथं च युयुधे भीमो वीर्यश्लाघी महाबलः ।
 कर्णो वा समरे तात किमकार्षीत्ततः परम् ।
 भीमसेनं रणे दृष्ट्वा ज्वलन्तमिव पावकम् ४
 सज्जय उवाच ।
 रथमन्यं समास्थाय विधिवत्कल्पितं पुनः ।
 अभ्ययात्पाण्डवं कर्णो वातोद्भूत इवार्षवः ५
 क्रुद्धमाधिरयि दृष्ट्वा पुत्रास्तव विशापते ।
 भीमसेनममन्यन्त वैश्वानरमुखे हुतम् ॥ ६
 चापशब्दं ततः कृत्वा तलशब्दं च भैरवम् ।
 अभ्यद्रवत राधेयो भीमसेनरथं प्रति ॥ ७
 पुनरेव तयो राजन् घोर आसीत् समागमः ।
 वैकर्तनस्य शरस्य भीमस्य च महात्मनः ८
 संरब्धौ हि महाबाहू परस्परवधैषिणौ ।
 अन्योन्यमीक्षां चक्राते दहन्ताविव लोचनैः
 क्रोधरक्तेक्षणौ तीक्ष्णौ निःश्वसन्ताविवोरगौ
 शूरावन्ध्यान्मयासाद्य ततस्तुररिन्दमौ १०
 ह्याघ्राविव सुसंरब्धौ द्येनाविव च शीघ्रगौ
 शरभाविव संकुक्षौ युयुधाते परस्परम् ॥ ११
 ततो भीमः स्मरन्कृशानक्षयते वनेऽपि च
 विराटनगरे चैव दुःखं प्राप्तमरिन्दमः ॥ १२
 राट्राणां स्फीतरत्नानां हरणं च तवात्मजैः
 सततं च परिकृशान्सपुत्रेण त्वया कृतम् ॥
 दग्धुमिच्छस्यः कुन्तीमपुत्रां त्वमनागसम् ।
 कृष्णायाश्च परिकृशं साममध्ये दुरात्मसिः
 केशपञ्चदहं चैव दुःशासनकृतं तथा ।
 परुषाणि च वाक्यानि कर्णनोकानि भारत

‘पतिमन्यं परीप्सस्व न सन्ति पतयस्तव ।
 पतिता नरके पाथ्याः सर्वे षण्डतिलोपमाः॥’
 समक्षं तव कौरव्य यदुचुः कौरवास्तदा ।
 दासीभावेन कृष्णां च भोक्तुकामाः सुतास्तव
 यच्चापि तान् प्रव्रजतः कृष्णाजिननिवासिनः
 परुषाण्युक्तवान् कर्णः सभायां सन्निधौ तव
 तृणीकृत्य यथा पाथींस्तव पुत्रो वचनम् ह ।
 विषमस्थान्समस्थो हि संरब्धो गतचेतनः १९
 बाल्यात्प्रभृति चारिभ्रः
 स्वानि दुःस्वानि चिन्तयन् ।
 निरविद्यत धर्मात्मा
 जीवितेन वृकोदरः ॥ २०

ततो विस्फार्य समहृदमवृष्टं दुरासदम् ।
 चापं भरतशार्दूलस्तत्कात्मा कर्णमभ्ययात्
 स सायकमयोजलि-
 भीमः कर्णरथं प्रति ।
 भानुमङ्गिः शिलाधौतै-
 भीनोः प्राच्छादयत्प्रभाम् ॥ २२
 ततः प्रहस्याधिरथिस्तूर्णमस्य शिलाशितैः
 व्यधमङ्गीमसेनस्य शरजालानि पत्रिभिः २३
 महारथो महाबाहुर्महाबाणैर्महाबलः ।
 विव्याधाधिरथिर्भीमं नवभिर्निशितैस्तदा ॥
 स तोषैरिव मातङ्गो वार्यमाणः पतत्रिभिः ।
 अभ्यधावदसंभ्रान्तः सुतपुत्रं वृकोदरः ॥ २५
 तमापतन्तं वेगेन रभसं पाण्डववर्षम् ।
 कर्णः प्रत्युद्ययौ युद्धे मत्तो मत्तमिव द्विपम्
 ततः प्रधमाप्य जलजं मेरीशतसमखनम् ।
 अश्रुभ्यत बलं हृषीकेश इव सागरः ॥ २७
 तदुद्भूतं बलं दृष्ट्वा नाशाश्वरथपत्तिम् ।
 भीमः कर्णं समासाद्य च्छादयामास सायकैः
 अश्वान्क्षसवर्णान् हंसवर्णैर्हृषीकेशैः ।
 ह्यामिश्रयद्रणे कर्णः पाण्डवं छादयन्नरैः २९
 ऋक्षवर्णान्दयान्ककैर्मिश्रान्मासुरैरहसः ।
 निरीक्ष्य तव पुत्राणां हाहाकृतमभूद्वहम् ३०

१३२

स्वयमिति ॥ ११॥ कर्णः खेतैरथैः ॥ ३० ॥

ते हया बह्वशोभन्त
मिश्रिता वातरहसः ।

सितासिता महाराज

यथा व्योम्नि बलाहकाः ॥ ३१

संरब्धौ क्रोधताम्राक्षौ प्रेक्ष्य कर्णबुकोदरौ ।

संरस्ताः समकम्पन्त त्वदीयानां महारथाः ।

यमराष्ट्रोपमं घोरमासीदायोधनं तयोः ।

दुर्दर्शं भरतश्रेष्ठ प्रेतराजपुरं यथा ॥ ३२

समाजमिव तच्चित्रं प्रेक्षमाणा महारथाः ।

नालक्ष्यज्वरं व्यक्तमेकस्यैव महारणे ॥ ३३

तयोः प्रेक्षन्त संमर्दं सन्निकृष्टं महास्त्रयोः ।

तव दुर्मन्त्रिते राजन् सुपुत्रस्य विशापते ॥

छादयन्ती हि शत्रुप्रावन्त्योन्यं सायकैः शितैः

शरजालावृतं व्योम चक्रातेऽद्भुतविक्रमौ ॥

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमकर्णयुद्धे

द्वाविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

१३३

धृतराष्ट्र उवाच ।

अत्यद्भुतमहं मन्ये भीमसेनस्य विक्रमम् ।

यत्कर्णं योधयामास समरे लघुविक्रमम् ॥ १

त्रिदशानपि वा युक्तान्सर्वशस्त्रधरान्पुत्रि ।

वारयेद्यो रणे कर्णः सयक्षासुरमानुषान् ॥ २

स कथं पाण्डवं युद्धे भ्राजमानमिव श्रिया ।

नातरत्संयुगे पार्थे तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ३

कथं च युद्धं संभूतं तयोः प्राणदुरोदरे ।

अत्र मन्ये समायत्तो जयो वाऽजय एव च ॥ ४

कर्णं प्राप्य रणे सुत मम पुत्रः सुयोधनः ।

जेतुस्तुसहते पार्थोऽन्तर्गोर्विद्वान्सत्तात्वतान्

श्रुत्वा तु निर्जितं कर्णमसङ्गृहीतकर्मणा ।

भीमसेनेन समरे मोह आविशतीव माम् ॥ ५

विनष्टान्कौरवान्मन्ये मम पुत्रस्य दुर्नयैः ।

न हि कर्णो महेष्वासान्पार्थाजिघृषति सञ्जय ।

कृतवान्यानि युद्धानि कर्णः पाण्डुसुतैः सह

सर्वत्र पाण्डवाः कर्णमजयन्त रणाजिरे ॥ ८

अजेयाः पाण्डवास्तात देवैरपि सवासवैः ।

न च तद्बुध्यते मन्दः पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ ९

धनं धनेश्वरस्यैव हत्वा पार्थस्य मे सुतः ।

मयुप्रेप्सुरिवाबुद्धिः प्रपातं नावबुध्यते ॥ १०

निफुत्वा निजितिप्रहो राज्यं हत्वा महात्मनां

जितमित्येव मन्वानः पाण्डवानवमन्यते ॥

पुत्रस्नेहाभिभूतेन मया चाप्यकृतात्मना ।

धर्मे स्थिता महात्मानो निफुताः पाण्डुनन्दनाः

शमकामः ससोदर्यौ दीर्घप्रेक्षा बुधिष्ठिरः ।

अशक्त इति मत्वा तु मम पुत्रैर्निराकृतः ॥ १३

तानि दुःखान्यनेकानि विप्रकारांश्च सर्वशः

हृदि कृत्वा महाबाहुर्भीमोऽयुध्यत सुतजम्

तस्मान्मे सञ्जय ब्रूहि कर्णमीमो यथा रणे ।

अयुध्येतां युधि श्रेष्ठौ परस्परवधैविणी ॥ १५

समाजं रजं एकस्यैव कस्यचित् नान्यस्य ॥ ३४ ॥ इति

श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायां द्वाविंशदधिकशततमोऽ-

ध्यायः ॥ १३२ ॥

१३३

अत्यद्भुतमिति ॥ १ ॥ प्राणदुरोदरे प्राणयुते ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच ।

शृणु राजन्यथावृत्तं संप्रामं कर्णभीमयोः ।
परस्परवधप्रेम्णोर्वैनकुञ्जरयोरिव ॥ १६
राजन्वैकर्तनो भीमं क्रुद्धः क्रुद्धमरिदमम् ।
पराक्रान्तं पराक्रम्य विदयाध त्रिशता शरैः ॥
महावेगैः प्रसन्नाग्नेः शातकुम्भपरिष्कृतिः ।
अहनङ्गरतश्चेष्ट भीमं वैकर्तनः शरैः ॥ १८
तस्यास्यतो धनुर्भीमश्चकर्त निशितैस्त्रिभिः ।
रथनीडाच्च यन्तारं भलेनापातयत्क्षितौ ॥
स कांक्षन् भीमसेनस्य वधं वैकर्तनो भृशम् ।
शक्तिं कनकवैदूर्यचित्रदण्डां परामृशत् ॥ २०
प्रगृह्य च महाशक्तिं कालशक्तिमिवापराम् ।
समुत्क्षिप्य च राधेयः सन्धाय च महाबलः ।
चिक्षेप भीमसेनाय जीवितान्तकरीमिव ।
शक्तिं विशुज्य राधेयः पुरंदर इवाशनिम् ॥
ननाद सुमहानादं बलवान्मुत्तनन्दनः ।
तं च नादं ततः श्रुत्वा पुत्रास्ते हर्षिताऽभवन् ।
तां कर्णभुजनिर्मुक्तकामकैवैश्वानरप्रभाम् ।
शक्तिं वियति चिच्छेद भीमः सप्तभिराशुगैः ।
छिन्वा शक्तिं ततो भीमो निर्दुर्कोरगसन्निभं ।
मार्गमाण इव प्राणान्मुत्तपुत्रस्य मारिच ॥ २५
प्राहिणोत्कृतसंरम्भः शरान्बहिर्हिणवाससः ।
स्वर्णपुष्पाभिशलाघौतान् यमदण्डोपमान्मुधे ।
कर्णोऽप्यन्यदनुगृह्य हेमपृष्ठं दुरासदम् ।
विक्रुप्य तन्महत्त्वापं व्यसृजत्सायकांस्तदा ॥
तान्पाण्डुपुत्रश्चिच्छेद नवभिर्नतपर्वभिः ।
यसुषेणेन निमुक्ताक्षव राजन्महाशरान् ॥ २८
छित्त्वा भीमो महाराज नादं सिंह इवानदत् ।
तौ वृषाधिव नदन्तौ बलिनीं वासितान्तरे ।
शाईलाधिव चान्योन्यमामिपार्थेऽभ्यगर्जतां ।
अन्योन्यं प्रजिहीर्षन्तावन्योन्यस्यान्तरैषिणौ

अन्योन्यमभिवीक्षन्तौ गोष्ठेष्विव महर्षभौ ।
महागजाविवासाद्य विषाणाग्नेः परस्परम् ॥
शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ।
निर्वहन्तौ महाराज शस्त्रवृष्ट्या परस्परम् ॥
अन्योन्यमभिवीक्षन्तौ कोपाग्निवृत्तलोचनौ ।
ग्रहसन्तौ तथाऽन्योन्यं भर्त्सयन्तौ मुहुर्मुहुः ॥
शंखशब्दं च कुर्वाणौ मुमुघ्राते परस्परम् ।
तस्य भीमः पुनश्चापं मुष्टौ चिच्छेद मारिच ।
शंखवर्णाश्च तान्भवान्बाणैर्निन्ये यमक्षयम् ।
सारथिं च तथाप्यस्य रथनीडादपातयत् ॥
ततो वैकर्तनः कर्णाश्रितो प्राप दुरत्ययाम् ।
सच्छाद्यमानः समरे हताश्वो हतसारथिः ॥
मोहितः शरजालेन कर्तव्यं नाभ्यपद्यत ।
तथा कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा कर्णं दुर्योधनो नृपः ॥ ३७
वेपमान इव कोधाग्रादिदेशाद्य दुर्जयम् ।
'गच्छ दुर्जय राधेयं पुरो प्रसति पाण्डवः ३८
जहि त्वरकं क्षिप्रं कर्णस्य बलमादधत् ।'
पथमुक्तस्तथेत्युक्त्वा तव पुत्रं तवात्मजः ३९
अभ्यद्रव भीमसेनं दयासक्तं धिक्किरञ्छरैः ।
स भीमं नवभिर्बाणैरश्वानष्टभिरापयत् ॥ ४०
यङ्गिः सुतं त्रिभिः केतुं पुनस्तं चापि सप्तभिः ।
भीमसेनोऽपि संक्रुद्धः साभ्यन्यन्तारमाशुगैः ।
दुर्जयं भिन्नमर्माणमनययमसादनम् ।
खलंकृतं क्षितौ क्षुण्णं चेष्टमानं यथोरगम् ४२
रुदन्नातस्तव सुतं कर्णक्षके प्रदक्षिणम् ।
स तु तं विरथं कृत्वा समयन्नत्यन्तवैरिणम् ॥
संभाचिनोद्वाणगणैः
शतघ्नीमिच्छ शकुभिः ।
तथाऽप्यतिरथः कर्णो
मिद्यमानोऽस्य सायकैः ॥ ४४
न जहौ समरे भीमं क्रुद्धरूपं परन्तपः ॥ ४५

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कर्णभीमयुद्धे
त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

१३४

सञ्जय उवाच ।

सर्वथा विरथः कर्णः पुनर्भीमेन निर्जितः । रथमन्यं समाख्याय पुनर्विदयाद्य पाण्डवम् ॥ १

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायां त्रयस्त्रिंशदधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

१३४

स इति ॥ १ ॥

महागजाविवासाद्य विषाणाग्रैः परस्परम् ।
 शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ २
 अथ कर्णः शरव्रातैर्भीमसेनं समापेयत् ।
 ननाद च महानादं पुनर्विध्याध चोरसि ३
 तं भीमो दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यदजिह्वयैः ।
 पुनर्विध्याध सत्तया शराणां नतपर्वणाम् ४
 कर्णं तु नवभिर्भीमो भित्वा राजस्तनान्तरे ।
 ध्वजमकेन विध्याध सायकेन शितेन ह ॥ ५
 सायकानां ततः पार्थस्त्रिषष्ट्या प्रत्यविध्यत
 तोषेरिव महानागं कशामिरिव वाजिनम् ६
 सोऽतिविद्धौ महाराज पाण्डवेन यशस्विना
 सुकिणी लेलिहन्वीरः क्रोधरक्तान्तलोचनः
 ततः शरं महाराज सर्वकायाधदारणम् ।
 प्राहिणोद्भीमसेनाय वलायेन्द्र इवाशनिम् ८
 स निर्मिथ रणे पार्यं सुतपुत्रधनुश्च्युतः ।
 अगच्छद्धारयन् भूमिं चित्रपुङ्खः शिलीमुखः ९
 ततो भीमो महाबाहुः
 क्रोधसरक्तलोचनः ।

वज्रकल्पां चतुष्किंक्तुं

गुर्वी रुक्माङ्गदां गदाम् ॥ १०

प्राहिणोत्सुतपुत्राय पङ्कजामविचारयन् ।
 तथा जघानाधिरथेः सद्भ्रान्साधुवाहिनः
 गदया भारतः कुजो वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ।
 ततो भीमो महाबाहुः क्षुराभ्यां भरतवैम् १२
 ध्वजमाधिरथेऽश्निक्त्वा सुतमभ्यहनच्छरैः ।
 हताश्वसुतमुत्सृज्य सरथं पतितध्वजम् १३
 विस्फारयन्धनुः कर्णस्तस्यै भारत दुर्मनाः ।
 तत्राद्भुतमपश्याम राधेयस्य पराक्रमम् ॥ १४
 विरथो रथिनां श्रेष्ठो वारयामास यद्रिपुम् ।
 विरथं तं नरश्रेष्ठं दृष्ट्वाऽऽधिरथिमाहव ॥ १५
 दुर्योधनस्ततो राजन्नभ्यभाषत दुर्मुखम् ।
 एष दुर्मुख राधेयो भीमेन विरथीकृतः ॥ १६
 तं रथेन नरश्रेष्ठं संपादय महारथम् ।
 ततो दुर्योधनवचः श्रुत्वा भारत दुर्मुखः १७
 त्वरमाणोऽभ्यधात्कर्णं भीमं चावारयच्छरैः
 दुर्मुखं प्रेक्ष्य संप्रामे सुतपुत्रपदातुगम् १८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कर्णापयाने

चतुर्ल्लिखदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

वायुपुत्रः प्रहृष्टोऽभूः सुकिणी परिसंलिहन् ।
 ततः कर्णं महाराज वारयित्वा शिलीमुखैः
 दुर्मुखाय रथं तूष्णं प्रेषयामास पाण्डवः ।
 तस्मिन्क्षणे महाराज नवभिर्नतपर्वभिः २०
 सुमुखैर्दुर्मुखं भीमः शरैर्निन्ये यमक्षयम् ।
 ततस्तमेवाधिरथिः स्यन्दनं दुर्मुखे हते २१
 आस्थितः प्रवभौ राजन् दौर्बल्यमान इवांशुमान्
 शयानं भिन्नमर्माणं दुर्मुखं शोणितोक्षितम् २२
 दृष्ट्वा कर्णोऽश्रुपूर्णाक्षो मुहूर्तं नाभ्यवर्तत ।
 तं गतासुमतिक्रम्य कृत्वा कर्णः प्रदक्षिणम्
 दीर्घमुष्णं श्वसन्वीरो
 न किञ्चित्प्रत्यपद्यत ।
 तस्मिन्नु विधरे राजन्
 नाराचान्गाध्रवाससः ॥ २४

प्राहिणोत्सुतपुत्राय भीमसेनश्चतुर्दश ।
 ते तस्य कवचं भित्त्वा स्वर्णचित्रं महौजसः
 हेमपुङ्खा महाराज द्यशोभन्त दिशो दश ।
 अपिबन्सुतपुत्रस्य शोणितं रक्तभोजनाः २६
 कुज्जा इव मनुष्येन्द्र भुजङ्गाः कालचोदिताः
 प्रसर्पमाणा मेदिन्यां ते द्यरोचन्त मार्गणाः
 अर्धप्रविष्टाः संरक्ष्वा बिलानीव महोरगाः ॥
 तं प्रत्यविध्यद्राधेयो जातून् दधिभूषितैः २८
 चतुर्दशभिरत्युग्रैर्नाराचैरविचारयन् ।
 ते भीमसेनस्य भुजं सत्यं निर्मिथ पत्रिणः २९
 प्राविशन्मेदिनीं भीमाः क्रौञ्चं पत्ररथा इव ।
 ते द्यरोचन्त नाराचाः प्रविशन्तो वसुंधराम्
 गच्छत्यस्तं दिनकरे दीप्यमाना इवांशवः ॥
 स निर्मिथो रणे भीमो नाराचैर्मैमेदिमिः ॥
 सुस्नाव रुधिरं भूरि पर्वतः सलिलं यथा ।
 स भीमस्त्रिभिरापद्यतः सुतपुत्रं पत्रभिः ३२
 सुपर्णवैभौर्विध्याध सारथिं चास्य सतभिः ।
 स विह्वलो महाराज कर्णो भीमशराहतः ३३
 प्राद्रवज्जवनैरश्वै रणं हित्वा महाभयात् ।
 भीमसेनस्तु विस्फार्य चापं हेमपरिष्कृतम् ३४
 आहवेऽतिरथोऽतिष्ठज्वलन्निव हुताशनः ॥

१३५

धृतराष्ट्र उवाच ।

दैवमेव परं मन्ये धिक्पौरुषमनर्थकम् ।
 यत्राधिरथिरायत्तो नातरपाण्डवं रणे ॥ १
 कर्णः पार्थान्सगोर्विदान् जेतुमुत्सहते रणे ।
 न च कर्णसमं योधं लोके पश्यामि कञ्चन २
 इति दुर्योधनस्याहमश्रीपं जल्पतो मुहुः ।
 कर्णो हि बलवाञ्छूरो दृढधन्वा जितकृमः ३
 इति मामब्रवीत्सूत मन्दो दुर्योधनः पुरा ।
 वसुपेणसहायं मां नालं देवापि संयुगे ॥ ४
 किं तु पांडुसुता राजन् गतसत्त्वा विचेतसः
 तत्र ते निर्जितं दृष्ट्वा भुजङ्गमिव निर्विषम् ॥
 युद्धात्कर्णमपक्रान्तं किंस्त्रिदुर्योधनोऽब्रवीत् ।
 अहो दुर्मुखमेवैकं युद्धानामविशारदम् ॥ ६
 प्रावेशयद्भुतवहं पतङ्गमिव मोहितः ।
 अश्वत्थामा मद्राजः क्रुपः कर्णश्च संगताः ॥
 न शक्ताः प्रमुखे स्थातुं नूनं भीमस्य सञ्जय ।
 तेषु च्चास्य महाधोरं बलं नागायुतोपमम्
 जानन्तो ह्यवसायं च क्रूरं मारुततेजसः ।
 किमर्थं क्रूरं कर्मणं यमकालान्तकोपमम् ॥ ९
 बलसंभवीर्यज्ञाः कोपयिष्यन्ति संयुगे ।
 कर्णस्त्वेषो महाबाहुः स्वबाहुबलदर्पितम् ॥
 भीमसेनमनादृत्य रणोऽप्युध्यत सूतजः ।
 योऽजयत्समरे कर्णं पुरंदर इवासुरम् ॥ ११
 न स पाण्डुसुतो जेतुं शक्यः केनचिदाहवे ।
 द्रोणं यः संप्रमथैकः प्रविष्टो मम वाहिनीम्
 भीमो धनञ्जयान्वेषी कस्तमाच्छेज्जिजीविषुः ।
 को हि संजय भीमस्य स्थातुमुत्सहतेऽग्रतः ॥
 उद्यताशनिहस्तस्य महेन्द्रस्येव दानवः ।
 प्रेतराजपुरं प्राप्य निवर्ततापि मानवः ॥ १४
 न भीमसेनं संप्राप्य निवर्तत कदाचन ।
 पतङ्गा इव वह्निं ते प्राविशच्छलपचेतसः ॥ १५
 ये भीमसेनं संक्रुद्धमन्वधावन्विमोहिताः ।
 यत्तत्सभायां भीमेन मम पुत्रवधाश्रयम् ॥ १६
 उक्तं संरभिणोऽप्रेण कुरूणां शृण्वतां तदा ।
 तहूनमभिसञ्ज्ञित्य दृष्ट्वा कर्णं च निर्जितम् ॥

दुःशासनः सह भ्रात्रा भयाङ्गीमादुपारमत् ।
 यश्च संजय दुर्बुद्धिरब्रवीत्समितौ मुहुः ॥ १८

कर्णो दुःशासनोऽहं च

जेष्थामो युधि पाण्डवान् ।

स नूनं विरथं दृष्ट्वा

कर्णं भीमेन निर्जितम् ॥ १९

प्रत्याख्यानाच्च कृष्णस्य भृशं तप्यति पुत्रकः
 दृष्ट्वा भ्रातृदृष्टान्स्त्वये भीमसेनेन दंशितान् ॥

आत्मापराधे सुमहद्वूनं तप्यति पुत्रकः ।

को हि जीवितमन्विच्छन्प्रतीपं पांडवं व्रजेत्

भीमं भीमायुधं क्रुद्धं साक्षात्कालमिव स्थितं

वडवामुखमध्यस्त्रो मुच्येतापि हि मानवः ॥

न भीममुखसंप्राप्तो मुच्येदिति मतिर्मम ।

न पार्थान् च पञ्चाला न च केशवसात्यकी

जानते युधि संरब्धा जीवितं परिरक्षितुम् ।

अहो मम सुतानां हि विपन्नं सुत जीवितम्

सञ्जय उवाच ।

यस्त्वं शोचसि कौरव्य वर्तमाने महाभये

त्वमस्य जगतो मूलं विनाशस्य न संशयः ॥

स्वयं वैरं महत् कृत्वा पुत्राणां वचने स्थितः ।

उच्यमानो न गृहीये मर्त्यः पथ्यमिवीधम्

स्वयं पीत्वा महाराज कालकूटं सुदुर्जरम् ।

तस्येदानीं फलं कृत्स्नमवामुहि नरोत्तम ॥

यत्तु कुत्सयसे योधान्युध्यमानान्महाबलान् ।

तत्र ते वर्तयिष्यामि यथा युद्धमवर्तत ॥ २८

दृष्ट्वा कर्णं तु पुत्रास्ते भीमसेनपराजितम् ।

नामृष्यन्त महेश्वासाः सोदर्याः पंच भारते

दुर्मर्षणो दुःसहश्च दुर्मदो दुर्धरो जयः ।

पाण्डवं चित्रसन्नाहास्तं प्रतीपमुपाद्रवन् ॥

ते समन्तान्महाबाहुं परिवार्य वृकोदरम् ।

दिशः शरैः समानुष्वण्डालभानामिव व्रजैः ॥

आगच्छतस्तान्सहसा कुमारान्देवकपिणः ।

प्रतिजग्राह समरे भीमसेनो हसन्निव ॥ ३२

तव दृष्ट्वा तु तनयान् भीमसेनपुरोगमान् ।

अभ्यवर्तत राधेयो भीमसेनं महाबलम् ॥

१३५

दैवमिति ॥ १ ॥ यमः संयमनव्यापारः कालः कलनव्यापारः अन्तको मारणव्यापारः तदुपमम् ॥ ९ ॥

विस्तुजन्विशिखांस्तीक्ष्णान्
खण्णपुङ्खाञ्छिलाशितान् ।
तं तु भीमोऽभ्ययात्पूर्णं
वार्यमाणः सुतैस्तव ॥ ३४
कुरवस्तु ततः कर्णं परिवार्य समन्ततः ।
अवाकिरन् भीमसेनं शरैः सञ्चतपर्वभिः ॥
ताम्बाणैः पञ्चविंशत्या
साध्वान् राजन्नरर्षमान् ।
ससुतान् भीमघ्नपुत्रो
भीमो निन्ये यमक्षयम् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमसेनपराक्रमे
पञ्चविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

सञ्जय उवाच ।
तवात्मजांस्तु पतितान्
दृष्ट्वा कर्णः प्रतापवान् ।
क्रोधेन महताऽऽविष्टो
निर्विण्णोभूत्स जीवितान् ॥ १
आगस्कृतमिवात्मानं मेने चाधिरयिस्तदा ।
यत्प्रत्यक्षं तव सुता भीमेन निहता रणे ॥ २
भीमसेनस्ततः क्रुद्धः कर्णस्य निशिताञ्छरान्
निचखान स संभ्रान्तः पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ३
स भीमं पञ्चभिर्विदूष्या राधेयः प्रहसन्निव ।
पुनर्विद्व्याथ सतत्या खण्णपुङ्खैः शिलाशितैः ॥
अविचिन्त्याथ तान् बाणान्
कर्णेनास्तान् घृकोदरः ।
रणे विद्व्याथ राधेयं
शतेनानतपर्वणाम् ॥ ५
पुनश्च विशिखैस्तीक्ष्णैर्विदूष्या मर्मसु पञ्चभिः
अनुश्छिच्छेद भ्रलेन सुतपुत्रस्य मारिष ॥ ६
अथान्यञ्जनुरादाय कर्णो भारत दुर्मनाः ।
इषुभिश्छादयामास भीमसेनं परंतपः ॥ ७
तस्य भीमो हयान्हातृवा विनिहत्य च सारथि

प्रजहास महाहासं कृते प्रतिकृते पुनः ॥ ८
इषुभिः कार्मुकं चास्य चकतं पुरुषर्षभः ।
तत् पपात महाराज खण्णपुङ्खं महाखनम् ॥ ९
अवारोहद्रथात्समादय कर्णो महारथः ।
गदां गृहीत्वा समरे भीमाय प्राहिणोदुवा ॥
तामापतन्तीमालक्ष्य भीमसेनो महागदाय ।
शरैरवारयद्राजन्सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ११
ततो बाणसहस्राणि प्रेषयामास पाण्डवः ।
सुतपुत्रवधाकांक्षी त्वरमाणः पराक्रमी ॥ १२
तानिषुनिषुभिः कर्णो वारयित्वा महामुषे ।
कवचं भीमसेनस्य पाटयामास सायकैः ॥
अथैनं पञ्चविंशत्या नाराचानां समार्षयत् ।
पश्यतां सर्वसैन्यानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥
ततो भीमो महाबाहुर्नवाभिर्नतपर्वभिः ।
प्रेषयामास संक्रुद्धः सुतपुत्रस्य मारिष ॥ १५
ते तस्य कवचं भिस्त्वा तथा बाहुं च दक्षिणम्
अभ्ययुर्धरणौ तीक्ष्णा चलमीकमिव पद्मगाः ॥
स रज्जाद्यमानो बाणौघैर्भीमसेनघनुञ्जुतैः ।
पुनरेवामवतर्कणो भीमसेनात्पराङ्मुखः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां पञ्चविंशदधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

तवेति ॥ १ ॥ प्रतिकृते प्रतिकर्मणि कृते सुतोऽन्यत्रः
॥ ८ ॥ अवारोहत् अवातरत् ॥ १० ॥

तं पराङ्मुखमालोक्य पदातिं सूतनन्दनम् ।
कौन्तेयशरसंछन्नं राजा दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥
त्वरध्वं सर्वतो यत्ता राधेयस्य रथं प्रति ।
ततस्तव सुता राजञ्छुत्वा भ्रातुर्वचो ब्रुवतम् ॥

अभ्ययुः पाण्डवं युद्धे
विशृजन्तः शिलीमुखान् ।

चित्रोपचित्रश्चित्राश्च-

श्चारुचित्रः शरासनः ॥

२०

चित्रायुधश्चित्रवर्मो समरे चित्रयोधिनः ।
तानापतत पवाश्रु भीमसेनो महारथः ॥ २१ ॥
एकैकेन शरेणाजौ पातयामास ते सुतान् ।
ते हता न्यपतन्भूमौ धातुरगणा इव द्रुमाः ॥
दृष्ट्वा विनिहतान्पुत्रांस्तव राजन्महारथान्
अश्रुपूर्णमुखः कर्णः क्षनुः सस्मार तद्वचः ॥
रथं चान्यं समास्थाय विधिवत्कल्पितं पुनः ।
अभ्ययात्पाण्डवं युद्धे त्वरमाणः पराक्रमी ॥
तावन्योन्यं शरैर्मित्वा खण्डपुंक्षैः शिलाशितैः
व्यघ्राजैतां यथा मेघौ संस्यूतौ सूर्यरश्मिभिः
वद्विश्रान्तिस्ततो मल्लैर्निशितैस्तिग्मतेजनैः ।
व्यधमत्कवचं क्रुद्धः सूतपुत्रस्य पाण्डवः ॥
सूतपुत्रोऽपि कौन्तेयं शरैः सन्नतपर्वभिः ।
यञ्चाशता महाबाहुर्विव्याध भरतर्वभम् ॥ २७ ॥
रक्तवन्दनदिग्धाङ्गौ शरैः कृतमहाव्रणौ ।
शोणिताकौ व्यराजैतां चन्द्रसूर्योर्विवोदितौ

तौ शोणितोक्षितैर्गात्रैः शरैश्छिन्नतनुच्छदौ
कर्णभीमौ व्यराजैतां निर्मुक्ताविव पद्मगौ ॥
व्याघ्राविव नरव्याघ्रौ दंष्ट्राभिरितरेतरम् ।
शरधारास्रजौ वीरौ मेघाविव खर्वपतुः ॥
वारणाविव चान्योन्यं विपाणाभ्यामारिवमौ
निर्मिन्दन्तौ खगान्नाणि सायकैश्चाक्र रेजतुः
नादयन्तौ प्रहर्षन्तौ विक्रीडन्तौ परस्परम् ।
मण्डलानि विक्रुवाणौ रथाभ्यां रथिषूत्तमौ
ध्रुवाविवाथ नर्दन्तौ बलिनौ वासितातरे ।
सिंहाविव पराक्रान्तौ नरसिंहौ महाबलौ ॥
परस्परं व्रीक्षमाणौ क्रोधसंरक्तलोचनौ ।
युयुधाते महावीर्यौ शकवैरोचनी यथा ॥
ततो भीमो महाबाहुर्बाहुभ्यां विशिपन्धनुः
व्यराजत रणे राजन्सविद्युदिव तोयदः ॥ ३५ ॥
स नेमिधोषत्तनितश्चापविद्युच्छराभ्युभिः ।
भीमसेनमहामेघः कर्णपर्वतमावृणोत् ॥ ३६ ॥
ततः शरसहस्रेण सम्यगस्तेन भारत ।
पाण्डवो व्यकिरत्कर्णं भीमो भीमपराक्रमः ॥
तत्रापश्यत्तव सुता भीमसेनस्य विक्रमम् ।
सुपुङ्खैः कङ्कवासाभिर्यत्कर्णं छादयच्छरैः ॥
स नन्दयन् रणे पार्थं केशध्वं च यशस्तिनम् ।
सात्यकिं चकरशूचौ च भीमः कर्णमयोधयत् ॥
विक्रमं भुजयोर्वीर्यं धैर्यं च विदितात्मनः ।
पुत्रास्तव महाराज दृष्ट्वा विमनसोऽभवन् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमयुद्धे

षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

१३७

सञ्जय उवाच ।

भीमसेनस्य राधेयः श्रुत्वा ज्यातलनिःस्वनं
नामुप्यत यथा मत्तो गजः प्रतिगजस्वनम् ॥
सोऽपक्रम्य मुहूर्तं तु भीमसेनस्य गोचरात् ।
पुत्रांस्तव ददृशाथि भीमसेनेन पातितान् ॥ २ ॥
तानवेक्ष्य नरश्रेष्ठ विमना दुःखितस्तदा ।

निःश्वसन्दीर्घमुष्णं च पुनः पाण्डवमभ्ययात्
स ताम्रनयनः क्रोधाच्छसन्निव महोरगः ।
वभौ कर्णः शरानस्यन् रश्मिनिव दिवाकरः
किरणैरिव सूर्यस्य महीध्रो भरतर्वभम् ।
कर्णचापच्युतैर्बाणैः प्राच्छाद्यत वृकोदरः ॥ ५ ॥

चित्रोपचित्रः चित्रश्चासातुपचित्रश्चेति चित्रोपचित्रः ॥ २० ॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां षट्त्रिंशदधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

१३७

भीमसेनस्येति ॥ १ ॥

ते कर्णचापप्रमवाः शरा बहिर्गवांससः ।
विबिभ्रुः सर्वतः पार्थ वासायैषाण्डजा दुर्म
कर्णचापच्युता बाणाः संपतन्तस्ततस्ततः ।
रुक्मपुङ्खा व्यराजन्त हंसाः श्रेणीकृता इव ॥
चापध्वजोपस्करैश्चश्वज्रादीषामुखाद्युगात् ।
प्रभवन्तो द्यद्वदन्त राजन्धिरथैः शराः ॥
खं पूरयन्महावेगात् खगमान् गृध्रवाससः ।
सुवर्णविकृतांश्चिन्नामुचोचाधिरथिः शरान्
तमन्तकमिवायस्त-

मापतन्तं वृकोदरम् ।

त्यक्त्वा प्राणानतिक्रम्य

विद्व्याध निशितैः शरैः ॥ १०

तस्य वेगमसह्यं स दृष्ट्वा कर्णस्य पाण्डवः ।
महतश्च शरौघांस्तारुण्यवारयत वीर्यवान् ॥
ततो विधम्याधिरथैः शरजालानि पाण्डवः
विद्व्याध कर्णं विशात्या पुनरन्यैः शिलाशितैः
यथैव हि स कर्णेन पार्थः प्रच्छादितः शरैः ।
तथैव सरणे कर्णं छाद्यामास पाण्डवः ॥१३
दृष्ट्वा तु भीमसेनस्य विक्रमं युधि भारत ।
अभ्यनन्दस्त्वदीयाश्च संप्रदृष्ट्वाश्च चारणाः ॥
भूरिश्रवाः कुपो द्रौणिर्मद्राजो जयद्रथः ।
जन्ममौजा युधामन्युः सात्यकिः केशवाञ्जनी
* कुरुपाण्डवप्रधरा दश राजन्महाराथाः ।
साधु साध्विति वेगेन सिंहनादमयान्वन् ॥
तस्मिन्समुत्थिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे ।
अभ्यभाषत पुत्रस्ते राजन्सुयोधनस्त्वरन् ।
राज्ञः संराजपुत्राश्च सोदर्याश्च विशेषतः ।
कर्णं गच्छत भद्रं वः परीप्सन्तो वृकोदरात् ॥
पुरा निग्नान्ति राधेयं भीमचापच्युताः शराः
ते यतध्वं महेश्वासाः सूतपुत्रस्य रक्षणे ॥ १९
सुयोधनसमादिष्टाः सोदर्याः सप्त भारत ।
भीमसेनमभिद्वृत्य संख्याः पर्यवारयन् ॥
ते समासाद्य कौन्तेयमावृण्वन्शरवृष्टिभिः ।
पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकाः ॥
तेऽपीडयन् भीमसेनं कुन्दाः सप्त महाराथाः ।
प्रजासंहरणे राजन्सोर्म सप्त व्रथा इव ॥ २२
ततो वेगेन कौन्तेयः पीडयित्वा शरासनम्
मुष्टिना पाण्डवो राजन् दडेन सुपरिष्कृतम् ।
मनुष्यसमतो ज्ञात्वा सप्त संधाय सायकान्

तेभ्यो द्यसृजदायस्तः सूर्यरश्मिनिमान्प्रभुः
निरस्यास्त्रिव देहेभ्यस्तनयानामसुस्तव ।
भीमसेनो महाराज पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ २५
ते क्षिता भीमसेनेन शरा भारत भारतान् ।
विदार्य खं समुत्पेतुः स्वर्णपुंखाः शिलाशिताः
तेषां विदार्य चेतांसि शरा हेमविभूषिताः ।
व्यराजन्त महाराज सुपर्णा इव खेचराः ॥
शोणिता दिग्धवाजाश्राः सप्त हेमपरिष्कृताः
पुत्राणां तव राजेन्द्र पीत्वा शोणितमुद्रताः ॥
ते शरैर्मिन्नमर्माणो रथेभ्यः प्रापतन् क्षितौ ।
गिरिसानुस्रुहा भग्ना द्विपेनेव महादुमाः ॥२९
शत्रुजयः शत्रुसहस्रिन्नाश्रिन्नाश्रुधो ददः ।
चित्रसेनो विकर्णश्च सप्तैते विनिपातिताः ॥
पुत्राणां तव सर्वेषां निहतानां वृकोदरः ।
शोचत्यतिभृशं दुःखाद्विकर्णं पाण्डवः प्रियम्
प्रतिश्रेयं मया वृत्ता निहन्तव्यास्तु संयुगे ।
विकर्णं तेनासि हतः प्रतिज्ञा रक्षिता मया ॥
त्वमागाः समरं वीर क्षात्रधर्ममनुस्मरन् ।
ततो विनिहतः संख्ये युद्धधर्मो हि निहुरः ॥
विशेषतो हि नृपतेस्तथाऽस्माकं हिते रतः ।
न्यायतोऽन्यायतो वाऽपि हतः शोते महाद्युतिः
अगाधबुद्धिगान्धेयः क्षितौ सुरगुरोः समः ।
त्याजितः समरे प्राणांस्तस्माद्युद्धं हि निहुरं

सञ्जय उवाच ।

तास्मिहस्य महाबाहू राधेयस्यैव पश्यतः ।
सिंहनादरवं घोरमसृजत्पाण्डुनन्दनः ॥ ३६
संख्यस्तस्य शरस्य धर्मराजस्य भारत ।
आचख्यायिव तद्युद्धं विजयं चात्मनो महत् ॥
तं श्रुत्वा तु महानादं भीमसेनस्य धन्विनः ।
बभूव परमा प्रीतिर्धर्मराजस्य धीमतः ॥ ३८
ततो दृष्टमना राजन्वादित्राणां महारुचिः ।
सिंहनादरवं भ्रातुः प्रतिजग्राह पाण्डवः ॥
हर्षेण महता युक्तः कृतसंख्यो वृकोदरे ।
अभ्ययात्समरे द्रोणे सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥४०
एकत्रिंशन्महाराज पुत्रांस्तव निपातितान्
हतान् सुयोधनो दृष्ट्वा क्षुत्तुः सस्मार तद्वचः ॥
तदिदं समनुप्राप्तं क्षुत्तुर्निःश्रेयसं वचः ।
इति सञ्ज्ञित्य ते पुत्रो नोत्तरं प्रत्यपद्यत ॥४२

यद्यूतकाले दुर्बुद्धिरब्रवीत्तनयस्तव ।
सभामानाय्यपाञ्चालीं कर्णेन सहितोल्लुपधीः ।
यच्च कर्णोऽब्रवीत्कृष्णं सभायां परुषं वचनः ।
प्रमुखे पाण्डुपुत्राणां तव चैव विशांपते ॥ ४४ ॥
शृण्वतस्तव राजेन्द्र कौरवोणां च सर्वशः ।
विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णे शाश्वतं नरकं गताः ।
पतिमन्यं वृणीष्वेति तस्येवं फलमागतम् ॥

यच्च षण्डतिलादीनि
परुषाणि तवात्मजैः ।

श्रावितास्ते महात्मानः

पाण्डवाः क्रोपयिष्णुभिः ॥ ४६ ॥

तं भीमसेनः क्रोधाग्निं त्रयोदश समाः स्थितं
उद्गिरंस्तव पुत्राणामन्तं गच्छति पाण्डवः ॥

विलपंश्च बहु क्षत्ता शमं नालमत त्वयि ।
सपुत्रो भरतश्रेष्ठ तस्य भुंक्ष्व फलोदयम् ॥
त्वया वृद्धेन धीरेण कार्यतत्त्वार्थदर्शना ।
न कृतं सुहृदां वाक्यं देवमत्र परायणम् ॥
तन्मा शुचो नरव्याघ्र तथैवापनयो महान् ।
विनाशहेतुः पुत्राणां भवानेव मतो मम ॥ ५० ॥
हतो विकर्णो राजेन्द्र चित्रसेनश्च वीर्यवान् ।
प्रवराश्चात्मजानां ते सुताश्चान्ये महारथाः ॥
यानन्यान् दृढशो भीमश्चक्षुर्विषयमागतान् ।
पुत्रांस्तव महाराज त्वरया ताज्ज्वान ह ॥
त्वत्कृते ह्यहमद्राक्षं दृष्टमानां वरुथिनीम् ।
सहस्रशः शैर्युक्तैः पाण्डवेन वृषेण च ॥ ५३ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमयुद्धे
सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

१३८

द्वृतराष्ट्र उवाच ।

महानपनयः सुत ममैवात्र विशेषतः ।
स इदानीमनुप्राप्तो मन्ये सज्जय शोचतः ॥ १ ॥
यद्गतं तद्गतमिति ममास्तीन्मनसि स्थितम् ।
इदानीमत्र किं कार्यं प्रकरिष्यामि सज्जय ॥ २ ॥
यथा ह्येष क्षयो वृत्तो ममापनयसंभवः ।
वीराणां तन्ममाचक्ष्व स्थिरीभूतोऽस्मि सज्जय
सज्जय उवाच ।

कर्णभीमौ महाराज पराक्रान्तौ महाबलौ
बाणवर्षणयुज्जतां वृष्टिमन्ताविवाम्बुदौ ॥
भीमनामाकिताबाणाः खण्डपुखाः शिलाशिताः
विविष्टाः कर्णमासाद्य छिद्यन्त इव जीवितं
तथैव कर्णनिर्मुक्ताः शरा बर्हिणवांससः ।
छादयन्चक्रिरे वीरं शतशोऽप्य सहस्रशः ॥ ६ ॥
तयोः शैर्यमहाराज संपतद्भिः समन्ततः ।
बभूव तत्र सैन्यानां संक्षोभः सागरोत्तरः ॥
भीमश्चापच्युतैर्बाणैस्तव सैन्यमरिन्दम ।

अवध्यत चमूमध्ये घोरैराशीविषोपमैः ॥ ८ ॥
वारणैः पतितै राजन्वाजिमिश्र नरैः सह ।
अदृश्यत मही कीर्णा वातभग्नैरिव दुर्मैः ॥ ९ ॥
तं वध्यमानाः समरे भीमचापच्युतैः शरैः ।
प्राद्वंस्तवाका योधाः किमेतदिति चाब्रुवन्
ततो ह्युदस्तं तत्सैन्यं सिन्धुसौवीरकौरवम्
प्रोत्सारितं महावेगैः कर्णपाण्डवयोः शरैः
ते शूरा हतभूयिष्ठा हताश्व-रथ-वारणाः ।
उत्सृज्य भीमकर्णौ च सर्वेतो ह्यद्रघन्दिशः
नूनं पार्थार्थमेवास्मान्मोहयन्ति दिवौकसः ।
यत्कर्णभीमप्रभवैर्वध्यते नो बलं शरैः ॥ १३ ॥
एवं ब्रुवाणा योधास्ते तावका भयपीडिताः ।
शरपातं समुत्सृज्य स्थिता युद्धाद्विदक्षवः ॥
ततः प्रावर्तत नदी घोररूपा रणाजिरे ।
शूराणां हर्षजननीं भीरूणां भयवर्धिनीं ॥ १५ ॥
वारणाश्वमनुष्याणां रुधिरौघसमुद्भवा ।
संवृत्ता गतसर्वैश्च मनुष्यगजबाजिमिः ॥ १६ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां सप्तत्रिंशदधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

१३८

महानिति ॥ १ ॥ सागरोत्तरः सहस्रः ॥ ७ ॥

शैर्युदस्तमाशितं प्रोत्सारितं दूरमसासितम् ॥ ११ ॥

सानुकषेपताकैश्च द्विपाश्व-रथ-भूषणैः ।
 स्यन्दनैरपविद्धैश्च भस्त्रचक्राक्षकूबरैः ॥ १७
 जातरूपपरिष्कारिधेयुभिः सुमहास्वधैः ।
 सुवर्णपुङ्खैरिषुभिर्नारचैश्च सहस्रशः ॥ १८
 कर्णपाण्डवनिर्मुक्तैर्निर्मुक्तैरिव पन्नगैः ।
 प्रास-तोमरसंघातैः खड्गैश्च सपरश्वधैः ॥ १९
 सुवर्णविकृतैश्चापि गदा-मुसल-पट्टिभैः ।
 ध्वजैश्च विविधाकारैः शक्तिभिः परिधैरपि
 शतशोभिश्च चित्राभिर्वर्णैर्भारत मेदिनी ।
 कनकाङ्गदहारैश्च कुण्डलैर्मुकुटैस्तथा ॥ २१
 बलयैरपविद्धैश्च तथैवाकुलिषेष्टकैः ।
 चूडामणिभिरुष्णीषैः स्वर्णसूत्रैश्च मारिष ॥
 तनुषैः सतलत्रैश्च हारैर्निष्कैश्च भारत ।

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमकर्णयुद्धे
 अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

१३९

सञ्जय उवाच ।

ततः कर्णो महाराज भीमं विदुः शत्रिभिः शरैः
 सुमीच शरवर्षाणि विचित्राणि बहूनि च ॥ १
 बध्यमानो महाबाहुः सुतपुत्रेण पाण्डवः ।
 न विद्यथे भीमसेनो भिद्यमान इवाचलः ॥ २
 स कर्णं कणिना कर्णे पतितेन निशितेन च ।
 विद्याध सभुशं सञ्जये तैलघौतेन मारिष ॥ ३
 स कुण्डले महच्छास्त्रं कर्णस्यापातयद्भुवि ।
 तपनीयं महाराज धीतं ज्योतिरिवास्वरात् ॥
 अथापरेण भलेन सुतपुत्रं स्तनान्तरे ।
 आजघान भुशं कुक्षौ हसन्निव वृकोदरः ॥ ५
 पुनरस्य त्वरन् भीमो नाराचान् दश भारत
 रणे प्रैषीन्महाबाहुर्निर्मुक्ताशीविषोपमान् ॥
 ते ललाटं विनिर्मिष्टं सुतपुत्रस्य भारत ।
 विविशुश्चोदितस्तेन वल्मीकमिव पन्नगाः ॥
 ललाटस्यैस्ततो नाणैः सुतपुत्रो ह्यरोचत ।
 नीलोत्पलमयीं मालां धारयन्वै यथा पुरा ॥
 सोऽतिविद्वो भुशं कर्णः पाण्डवेन तरस्विना
 रथकूबरमालम्ब्य न्यमीलयत लोचने ॥ ९

स सुहृतांस्तुनः संशां लेभे कर्णः परंतपः ।
 रुधिराक्षितसर्वांगः कोधमाहारयत्परम् ॥
 ततः कुक्षौ रणे कर्णः पीडितो हृदधन्वना
 वेगं चक्रो महावेगो भीमसेनरथं प्रति ॥ ११
 तस्मै कर्णः शतं राजश्लिषूणां गार्भवाससाम्
 अमर्षो बलवान् कुक्षुः प्रेषयामास भारत ॥
 ततः प्रास्वजुदुग्राणि शरवर्षाणि पाण्डवः ।
 समरे तमनाहत्य तस्य वीर्यमचिन्तयन् ॥ १३
 कर्णस्ततो महाराज पाण्डवं नवभिः शरैः ॥
 आजघानोरसि कुक्षुः कुक्षुरूपं परंतप ॥ १४
 तावुभी नरशार्दूलौ शार्दूलाविव दंष्ट्रिणौ ।
 जीमूताविव चान्योन्यं प्रवधत्तुराहवे ॥ १५
 तलशब्दरथैश्चैव त्रासयेतां परस्परम् ।
 शरजालैश्च विविधैश्चासयामासतुष्टुधे ॥ १६
 अन्योन्यं समरे कुक्षौ कृतप्रतिकृतैविणौ ।
 ततो भीमो महाबाहुः सुतपुत्रस्य भारत ॥
 क्षुरप्रेण धनुश्छिन्वा ननाद परवीरहा ।
 तदपास्य धनुश्छिन्नं सुतपुत्रो महारथः ॥ १८

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायां अष्टत्रिंशदधिक-
 शततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

१३९

तत इति ॥ १ ॥

अन्यत्कार्मुकमादत्त भारङ्गं वेगवत्तरम् ।
 तदप्यथ निमेषार्धाच्चिच्छेदास्य वृकोदरः १९
 तृतीयं च चतुर्थं च पञ्चमं षष्ठमेव हि ।
 सप्तमं चाष्टमं नवमं दशमं तथा ॥ २०
 एकादशं द्वादशं च त्रयोदशमथापि च ।
 चतुर्दशं पञ्चदशं षोडशं च वृकोदरः ॥ २१
 तथा सप्तदशं वेगादष्टादशमथापि वा ।
 बहूनि भीमश्चिच्छेद कर्णस्यैवं धनूषि हि ॥
 निमेषार्धात्ततः कर्णो धनुर्हस्तो व्यतिष्ठत ।
 दृष्ट्वा स कुरु-सौवीर-सिन्धुवीरबलक्षयम् ॥ २३
 सर्वमध्वजशस्त्रैश्च पतितैः संवृतां महीम् ।
 हस्त्यश्वरथदेहांश्च गतास्त्रुपेभ्य सर्वशः ॥ २४
 सूतपुत्रस्य संरंभादीप्तं वपुरजायत ।
 स विस्फार्य महचापं कार्तस्वरविभूषितम्
 भीमं प्रैक्षत राधेयो घोरं घोरैरेण चक्षुषा ।
 ततः क्रुद्धः शरानस्यन्सूतपुत्रो व्यरोचत ॥
 मध्यंदिनगतोऽस्मिन्माशरदीव दिवाकरः ।
 मरीचविकचस्यैव राजन् भानुमतो वपुः ॥
 आसीदाधिरथेघोरं वपुः शरशताचितम् ।
 कारभ्यामाददानस्य संवधानस्य चाशुगान्
 कर्षतो मुञ्चतो बाणाच्चान्तरं दृष्टो रणे ।
 अशिक्षक्रोपमं घोरं मण्डलीकृतमायुधम् ॥ २९
 कर्णस्यासीन्महीपाल सद्यदक्षिणमस्यतः ।
 स्वर्णपुष्पाः सुनिशिताः कर्णचापच्युताः शराः
 प्राच्छादयन्महाराज दिशः सूर्यस्य च प्रभाः
 ततः कनकपुष्पानां शराणां नतपर्वणाम् ३१
 धनुश्च्युतानां वियति दृष्टो बहुधा व्रजः ।
 बाणासनादाधिरथेः प्रभवन्ति स्म सायकाः
 श्रेणीकृता व्यरोचन्त राजन् क्रौञ्चा इवाम्बरे
 गार्भपत्राश्लिशालाद्यैतान्कार्तस्वरविभूषितान्
 महाविगान्प्रवीताप्रान्मुमोचाधिरथिः शरान्
 ते तु चापबलोद्धृताः शातकुम्भविभूषिताः ३४
 अजस्रमपतन्बाणा भीमसेनरथं प्रति ।
 ते व्योम्नि रुक्मविकृता व्यकाशन्त सहस्रशः
 शलभानामिव घाताः शराः कर्णसमीरिताः
 चापादाधिरथेर्बाणाः प्रपतन्तश्चकाशिरै ३६
 एको दीर्घ इवात्यर्थमाकाशे संस्थितः शरः ।
 पर्वतं वारिधाराभिश्छादयन्निव तोयदः ३७
 कर्णः प्राच्छादयन्क्रुद्धो भीमं सायकवृष्टिमिः

तत्र भारत भीमस्य बलं वर्थि पराक्रमम् ॥
 व्यवसायं च पुत्रास्ते दृष्टुः सहसैनिकाः ३८
 तां समुद्रमिवोद्धृतां शरवृष्टिं समुत्थिताम् ।
 अचिन्तयित्वा भीमस्तु क्रुद्धः कर्णमुपाद्रवत्
 रुक्मपृष्ठं महचापं भीमस्यासीद्विशोपते ।
 आकर्षाणमण्डलीभूतं शकचापमिवापरम् ४०
 तस्माच्छराः प्रादुरासन्पूरयन्त इवाम्बरम् ।
 सुवर्णपुष्पैर्भाभेन सायकैर्नतपर्वभिः ।
 गगने रचिता माला काञ्चनीव व्यरोचत ४२
 ततो व्योम्नि विषकानि शरजालानि भागशः
 आहतानि व्यशीर्यन्त भीमसेनस्य पश्चिमिः
 कर्णस्य शरजालीधैर्भीमसेनस्य चोभयोः ।
 अग्निस्फुल्लिङ्गसंस्पर्शैरजोगतिभिराहवे ॥ ४४
 तैस्तेः कनकपुष्पानां वीरासीत्संवृता व्रजैः ।
 न स्म सूर्यस्तदा भाति न स्म वाति समीरणः
 शरजालावृते व्योम्नि न प्राज्ञायत किञ्चन ।
 स भीमं छादयन्बाणैः सूतपुत्रः पृथग्विधैः ४६
 उपारोहदनादृत्य तस्य धीर्यं महात्मनः ।
 तयोर्विस्मृतोस्तत्र शरजालानि मारिष ४७
 वायुभूतान्यदृश्यन्त संसकानीतरेतरम् ।
 अन्योन्यशरसंस्पर्शात्तयोर्मनुजसिंहयोः ४८
 आकाशे भरतश्रेष्ठ
 पावकः समजायत ।
 तथा कर्णः शितान् बाणान्
 कर्मरपरिमार्जितान् ॥ ४९

सुवर्णविकृतान् क्रुद्धः प्राहिणोद्बहकांक्षया ।
 तानन्तरिक्षे विशिखैस्त्रिधैकैकमशातयत् ५०
 विशेषयन्सूतपुत्रं भीमस्तिष्ठति चाब्रवीत् ।
 पुनश्चासृजदुप्राणि शरवर्षाणि पाण्डवः ५१
 अमर्षो बलवान् क्रुद्धो दिग्भ्रान्निव पावकः ।
 ततश्चटचटाशब्दो गोधाघातादभूत्तयोः ५२
 तलशब्दश्च सुमहान् सिंहनादश्च मेरुवः ।
 रथनेमिनिनादश्च ज्याशब्दश्चैव दारुणः ५३
 योधा व्युपारमन्युर्द्धादिदक्षन्तः पराक्रमम् ।
 कर्णपाण्डवयो राजन् परस्परवधैर्विणोः ५४
 देवर्षिसिद्धगन्धर्वाः साधु साध्वित्यपूजयन्
 मुमुक्षुः पुष्पवर्षं च विद्याधरगणास्तथा ॥ ५५
 ततो भीमो महाबाहुः संरम्भा दृढविक्रमः
 अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य शरैर्विव्याध सूतजम् ५६

कर्णोऽपि भीमसेनस्य निवार्यैषून्महाबलः ।
प्राहिणोन्नव नाराचानाशीविषसमान् रणे
तावन्निरथ तान् भीमो

व्योम्नि चिच्छेद पत्रिभिः ।

नाराचान् सूतपुत्रस्य

तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ५८

ततो भीमो महाबाहुः शरं कुद्धान्तकोपमम्
मुमोचाधिरथैर्वीरो यमदण्डमिवापरम् ५९

तमापतन्तं चिच्छेद

राधेयः प्रहसन्निव ।

त्रिभिः शरैः शरं राजन्

पाण्डवस्य प्रतापवान् ॥ ६०

पुनश्चासृजदुग्ग्राणि शरवर्षाणि पाण्डवः ।

तस्य तान्याददे कर्णः सर्वाण्यस्त्राण्यभीतवत्

युध्यमानस्य भीमस्य सूतपुत्रोऽस्त्रमायया ।

तस्येषुधी धनुर्ज्यां च बाणैः सन्नतपर्वभिः ६२

रश्मिन्योक्त्राणि चाश्वानां

कुजः कर्णोऽच्छिन्नन्मुखे ।

तस्याभ्रांश्च पुनर्हत्वा

सुतं विव्याध पञ्चभिः ॥ ६३

सोऽपसृत्य द्रुतं सुतो युधामन्यो रथं ययौ ।

विहसन्निव भीमस्य कुजः कालानलद्युतिः ६४

ध्वजं चिच्छेद राधेयः पताकां च व्यपातयत्

स विधन्वा महाबाहुरथ शक्तिं परामृशत् ६५

तां व्यवासृजदाविध्य कुजः कर्णरथं प्रति ।

तामाधिरथिरायस्तः शक्तिं काञ्चनभूषणाम्

आपतन्तीं महोदकामां

चिच्छेद दशभिः शरैः ।

साऽपतद्दशधा छिन्ना

कर्णस्य निशितैः शरैः ॥ ६७

अस्यतः सूतपुत्रस्य मित्रार्थं चित्रयोधिनः ।

स चमोदत् कौन्तेयो जातरूपपरिष्कृतम् ६८

खड्गं चान्यतरप्रेःसूर्मुत्योरप्रे जयस्य वा ।

तदस्य तरसा कुजो व्यधमच्चर्मं सुप्रभम् ६९

शरैर्वहुभिरत्युग्रैः प्रहसन्निव भारत ।

स विचर्मा महाराज विरथः क्रोधमूर्च्छितः

असिं प्रासृजदाविध्य त्वरन् कर्णरथं प्रति ।

स धनुः सूतपुत्रस्य सज्यं छित्त्वा महानसिः

पपात भुवि राजेन्द्र कुजः सर्प इवाम्बरात्
ततः प्रहस्याधिरथिरन्यदादाय कार्मुकम् ७२

शशुभ्रं समरे कुजो दृढज्यं वेगवत्तरम् ।

व्यायच्छत्स शरान्कर्णः कुन्तीपुत्रजिघांसया

सहस्रशो महाराज रुक्मपुङ्गवान्मुतेजनान् ।

स वध्यमानो बलवान् कर्णचापयुतैः शरैः

वैहायसं प्राक्मद्वै कर्णस्य व्यथयन्मनः ।

स तस्य चरितं दृष्ट्वा संग्रामे विजयैषिणः ७५

लयमास्थाय राधेयो भीमसेनमवञ्चयत् ।

तं च दृष्ट्वा रथोपस्थे निलीनं व्यथितेन्द्रियम् ॥

ध्वजमस्य समासाधत् तस्यो भीमो महीतले ।

तदस्य कुरवः सर्वे चारणाभ्यपूजयन् ७७

यदियेष रथात्कर्णं हर्तुं ताक्ष्यं इवोरगम् ।

स छिन्नधन्वा विरथः स्वधर्ममनुपालयन् ७८

स्वरथं पृष्ठतः कृत्वा युज्जायैव व्यवस्थितः ।

तद्विहत्यास्य राधेयस्तत् प्लनं समभ्ययात् ७९

संरम्भात्पाण्डवं संख्ये युज्जाय समुपस्थितम्

तौ समेतौ महाराज स्पर्धमानौ महाबली ८०

जीमूताविध घर्मान्ते गर्जमानौ नरर्षभौ ।

तयोरासीत्संग्रहारः कुन्धयोनैरसिंहयोः ८१

अमुष्यमाणयोः संख्ये देवदानवयोरिव ।

क्षीणशस्त्रस्तु कौन्तेयः कर्णेन समभिद्रुतः ८२

दृष्ट्वाऽर्जुनहतास्त्रागान् पतितान् पर्वतोपमान् ।

रथमार्गविधातार्यं व्यापुधः प्रविधेश ह ८३

हस्तिनां व्रजमासाद्य रथदुर्गं प्रविश्य च ।

पाण्डवो जीविताकांक्षी राधेयं नाभ्यहारयत्

व्यवस्थानमथाकाङ्क्षन्धनञ्जयशरैर्हतम् ।

उद्यम्य कुञ्जरं पार्थस्तस्यौ परपुरञ्जयः ८५

महीपथिसमायुक्तं हनुमानिव पर्वतम् ।

तमस्य विशिखैः कर्णो व्यधमत्कुञ्जरं पुनः ८६

हस्त्यङ्गान्यथ कर्णाय प्राहिणोत्पाण्डुनन्दनः ।

चक्राण्यश्वस्तथा चान्यद्यद्यत्पश्यति भूतले

तत्तदादाय शिक्षेप कुजः कर्णाय पाण्डवः ।

तदस्य सर्वं चिच्छेद क्षिप्तं क्षिप्तं शितैः शरैः

भीमोऽपि मुष्टिमुद्यम्य वज्रगर्भां सुदारुणाम् ।

हन्तुमैच्छत्सूतपुत्रं संस्मरन्नर्जुनं क्षणात् ८९

शक्तोऽपि नावधीत्कर्णं समर्थः पाण्डुनन्दनः

रक्षमाणः प्रतिज्ञां तां या कृता सव्यसाचिना

नैज्यसमाक्राशम् ॥ ७५ ॥ लयमग्नसंक्रोचम् ॥ ७६ ॥

तस्यादिसाधनम् ॥ ८८ ॥ वज्रगर्भमन्तर्विहितागुष्ठाम्

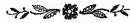
॥ ८९ ॥ समर्थः समीचीनार्थो धर्मापिशीति यावत् ॥ ९० ॥

तमेवं व्याकुलं भीमं भूयो भूयः शितैः शरैः
 मूर्च्छयामिपरीताङ्गमकरोत्स्वनन्दन ॥११॥
 व्यायुधं नावधीक्षैनं कर्णः कुन्त्या वचः स्मरन्
 धनुषोऽग्रेण तं कर्णः सोऽभिद्रुत्य परामृशत्
 धनुषा स्पृष्टमात्रेण क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ।
 आच्छिद्य स धनुस्तस्य कर्णं मूर्धन्यताडयत्
 ताडितो भीमसेनेन क्रोधादारकलोचनः ।
 विहसन्निव राधेयो बाष्पमेतदुवाच ह ॥
 पुनः पुनस्तूवरक मूढ औदरिकेति च ।
 अकृतास्त्रक मा योत्सीर्वाल संग्रामकातर ॥
 यत्र भोज्यं बहुविधं भक्ष्यं पेयं च पाण्डव ।
 तत्र त्वं दुर्मते योग्यो न युद्धेषु कदाचन ॥
 मूल-पुष्प-फलाहारो व्रतेषु नियमेषु च ।
 उचितस्त्वं वने भीम न त्वं युद्धविशारदः ॥
 क युद्धं क मुनिर्त्वं च वनं गच्छ द्युकोदर ।
 न त्वं युद्धोचितस्तात वनवासरातिमवान् ॥
 स्वान् भृत्यजनान् दासांस्त्वं गृहे त्वरयन्भृशं
 योग्यस्ताडयितुं क्रोधाद्भोजनार्थं वृकोदर ॥
 मुनिर्भूत्वाऽथवा भीम फलान्यादांस्व दुर्मते ।
 वनाय व्रज कौन्तेय न त्वं युद्धविशारदः ॥
 फलमूलाशने शक्तस्त्वं तथाऽतिथिपूजने ।
 न त्वां शस्त्रसमुद्योगे योग्यं मन्ये वृकोदर ॥
 कौमारे यानि वृत्तानि विप्रियाणि विशांपते
 तानि सर्वाणि चाप्येव रूक्षाण्यश्रावयद्भृशम्
 अथैनं तत्र सलीनमस्पृशत्तुषा पुनः ।
 प्रहसन् पुनर्वाक्यं भीममाह वृषस्तदा ॥ ३
 योद्धव्यं मारिषान्यत्र न योद्धव्यं च मादृशैः
 मादृशैर्बुध्यमानानामेतन्मान्यत्र विद्यते ॥ ४
 गच्छ वा यत्र तौ कृष्णौ
 तौ त्वां रक्षिष्यतो रणे ।
 गृहं वा गच्छ कौन्तेय
 किं ते युद्धेन बालक ॥ ५
 कर्णस्य वचनं श्रुत्वा भीमसेनोऽतिदारुणं
 उवाच कर्णं प्रहसन् सर्वेषां शृण्वतां वचः ॥
 जितस्त्वमसकृदुष्ट कृत्यसे किं वृथाऽऽत्मना
 जयाजयौ महेन्द्रस्य लोके दृष्टौ पुरातनैः ॥
 मलयुद्धं मया सार्धं कुरु दुष्कुलसंभव ।

महाबलो महाभोगी कीचको निहतो यथा
 तथा त्वां घातयिष्यामि पश्यत्सु सर्वराजसु ।
 भीमस्य मतमाहाय कर्णो बुद्धिमतां वरः ॥
 विरराम रणात्सस्मात्पश्यतां सर्वधन्विनाम्
 एवं तं विरथं कृत्वा कर्णो राजन् व्यकथयत्
 प्रमुखे वृष्णिर्सिंहस्य
 पार्थस्य च महात्मनः ।
 ततो राजश्शिलाधीता-
 शरान् शास्त्रामुगध्वजः ॥ ११
 प्राहिणोत्सुतपुत्राय केशवेन प्रचोदितः ।
 ततः पार्थंभुजोत्सृष्टाः शराः कनकभूषणाः
 गांडीवप्रभवाः कर्णं हंसाः कौश्रमिवाविशन्
 स भुजङ्गैरिवाविष्टैर्गाण्डीवमेषितैः शरैः ॥१३॥
 भीमसेनादपासेधःसुतपुत्रं धनञ्जयः ।
 सच्छिन्नधन्वा भीमेन धनञ्जयशराहतः ॥ १४
 कर्णो भीमादपायासीद्भयेन महता द्रुतम् ।
 भीमोऽपि सात्यकेर्वाहं समारुह्य नररथम् ॥
 अन्वयाङ्गातरं संख्ये पाण्डवं सख्यसाक्षिनम्
 ततः कर्णं समुद्दिश्य त्वरमाणो धनञ्जयः ।
 नाराचं क्रोधताम्राक्षः प्रैषीन्सुतयुमिवान्तकः
 स शक्रतानिवाकाशे प्रार्थयन् भुजगोत्तमम्
 नाराचोऽभ्यपतत्कर्णं तूर्णं गाण्डीवजोदितः
 तमन्तरिक्षे नाराचं द्रौणिश्चिच्छेद प्रविणा ॥
 धनञ्जयभयात्कर्णमुज्जिहीर्षन्महारथः ॥ १५
 ततो द्रौणि चतुःषष्ट्या विव्याध कुपितोर्जुनः
 शिलीमुखैर्महाराज मा गास्तिष्ठेति चाब्रवीत्
 स तु मत्तगजाकीर्णमनीकं रथसङ्कुलम् ॥ २०
 तूर्णमभ्याविशद्रौणिर्धनञ्जयशराद्रितः ।
 ततः सुवर्णपृष्ठानि चापानां कूजतां रणे ॥
 शब्दं गाण्डीवघोषेण कौन्तेयोऽभ्यमवहली
 धनञ्जयस्तथा शान्तं पृष्ठतो द्रौणिमभ्यगात् ॥
 नातिदीर्घमिवाध्वानं शरैः संघासयन्बलम् ।
 विदार्य देहाञ्जाराचैर्नैरवारणवाजिनाम् ॥
 कङ्कबाहिणवासोमिर्बलं व्यग्रमदधुनः ।
 तद्वलं भरतश्रेष्ठ संवाजिद्विपमानवम् ॥ २४
 पाकशासनिरायत्तः पार्थः स निजघान ह ॥

तूवरको पुंविन्दुरहितः बन्ध इति यावत् 'तूवरोऽस्यपुत्रो' इत्युपक्रम्य 'पुत्रपञ्चनत्यक्तो' इति मेदिनी । औदरिको
 बह्मोशी ॥१५॥ व्रतेषु नियमेषु श्राणेतुकेषु ॥१६॥ सलीनं संकुचितांगम् ॥ १०३ ॥ व्यकथयत् मत्सितवान् ॥११०॥
 द्रो० १४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमकर्णयुद्धे
एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

१४०

धृतराष्ट्र उवाच ।

अहन्यहनि मे दीप्तं यशः पतति सञ्जय ।
हता मे बहवो योधा मन्ये कालस्य पर्ययम् ।
धनञ्जयः सुसंकुद्धः प्रविष्टो मामकं बलम् ।
रक्षितं द्रौणिकर्णोभ्यामप्रवेक्ष्यं सुरैरपि ॥ २
ताभ्यामूर्जितवीर्याभ्यामाप्यायितपराक्रमः ।
सहितः कृष्णभीमाभ्यां शिनीनासृपमेण च
तदाप्रभृति मां शोको
बृहत्स्रिरिवाशयम् ।

प्रस्तानिव प्रपश्यामि

भूमिपालान् ससैन्धवान् ॥ ४

अग्रियं सुमहत्कृत्वा सिन्धुराजः किरीटिनः
चक्षुर्विषयमापन्नः कथं जीवितमाप्नुयात् ५
अनुमानाच्च पश्यामि नास्ति सञ्जय सिन्धवः
युद्धं तु तद्यथावृत्तं तन्ममाचक्ष्व तत्स्वतः ॥ ६
यच्च विश्लोभ्य महतीं सेनामालोभ्य चासकृत्
एकः प्रविष्टः संकुद्धो नलिनीमिव कुञ्जरः ७
तस्य मे वृष्णिवीरस्य हृदि युद्धं यथातथम् ।
धनञ्जयार्थं यत्तस्य कुशलं ह्यसि सञ्जय ॥ ८

सञ्जय उवाच ।

तथा तु वैकर्तनपीडितं तं

भीमं प्रयान्तं पुरुषप्रवीरम् ।

समीक्ष्य राजन्नरवीरमध्ये

शिनिप्रवीरोऽनुयुयौ रथेन ॥ ९

नदन्यथा वज्रधरस्तपान्ते

ज्वलन्यथा जलदान्ते च सूर्यः ।

निघ्नन्नमित्रान् धनुषा दृढेन

स कम्पयंस्तव पुत्रस्य सेनाम् ॥ १०

तं यान्तमश्वै रजतप्रकाशै-

रायोधने वीरतरं नदन्तम् ।

नाशक्रवन्वारयितुं त्वदीयाः

सर्वे रथा भारत माधवाद्रयम् ॥ ११

अमर्षपूर्णस्त्वनिवृत्तयोधी

शरासनी काञ्चनवर्मधारी ।

अलम्बुषः सात्यकि माधवाद्रय-

मवारयद्राजवरोऽभिपत्य ॥ १२

तयोरभृद्भारत संप्रहारी

यथाविधो नैव बभूव कश्चित् ।

प्रेक्षन्त एवाहवशोभिनीं तौ

योधास्त्वदीयाश्च परे च सर्वे ॥ १३

आविध्यदेनं दशभिः पृषत्कै-

रलम्बुषो राजवरः प्रसह्य ।

अनागतानेव तु तान् पृषत्का-

श्चिच्छेद बाणैः शिनिपुङ्गवोऽपि ॥ १४

पुनः स बाणैश्चिभिरशिकल्पै-

राकर्णपूर्णैर्निशितैः सपुङ्खैः ।

विख्याध देहावरणं विदार्य

ते सात्यकेराविविशुः शरीरम् ॥ १५

तैः कायमस्याद्रयनिलप्रभाधै-

र्विदार्य बाणैर्निशितैर्ज्वलद्भिः ।

आजग्निवांस्तान् रजतप्रकाशा-

नश्वांश्चतुर्भिश्चतुरः प्रसह्य ॥ १६

तथा तु तेनाभिहतस्तरस्त्री

नत्ता दिनेश्चक्रधरप्रभावः ।

अलम्बुषस्योत्तमवेगवद्भि-

रश्वांश्चतुर्भिर्निजघ्नान् बाणैः ॥ १७

अथास्य स्रुतस्य शिरो निकृत्य

मल्लेन कालानलसन्निभेन ।

सकुण्डलं पूर्णशशिप्रकाशं

आजिष्णु वक्रं निचकर्त देहात् ॥ १८

१४०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि वीकायां एकोनचत्वारिंश-
दधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

अहन्यहनीति ॥ ११ प्रेक्षन्तः प्रेक्षकाः बभूवत्येव बहु-

वचनतया परिणतमतुष्यते ॥ १३ ॥ प्रसह्य अनादर्य ॥ १५ ॥

निहत्य तं पार्थिवपुत्रपौत्रं
संख्ये यदूनामुपमः प्रमाथी ।
ततोऽन्वयादुर्जुनमेव वीरः
सैन्यानि राजंस्तव सन्निवार्य ॥ १९
अन्वागतं वृष्णिवीरं समीक्ष्य
तथाऽरिमध्ये परिवर्तमानम् ।
घ्नन्तं कुरुणामिषुभिर्बलानि
पुनः पुनर्वायुमिवाव्रणान् ॥ २०
ततोऽवहन्सैन्यवाः साधु दान्ता
गो-क्षीर-कुन्देन्दु-हिमप्रकाशाः ।
सुवर्णजालावतताः सद्भवा
यतो यतः कामयते नृसिंहः ॥ २१
अथात्मजास्ते सहिताभिपेतु-

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अलम्बुषवधे
चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

सञ्जय उवाच ।

तमुद्यतं महाबाहुं दुःशासनरथं प्रति ।
स्वरितं स्वरणीयेषु ध्वजजयध्वनिम् ॥ १
त्रिगतानां महेश्वराणां सुवर्णविकृतध्वजाः ।
सेनासमुद्रमाविष्टमनन्तं पर्यवारयन् ॥ २
अथैनं रथवंशेन सर्वतः सन्निवार्य ते ।
अवाकिरञ्जन्मवातिः कुन्दाः परमधन्विनः ३
अजयद्राजपुत्रास्तान् भ्राजमानान्महारणे ।
एकः पञ्चाशतं शत्रून्सात्यकिः सत्यविक्रमः
संप्राप्य भारतीमध्ये तलघोषसमाकुलम् ।
असि-शक्ति-गदापूर्णमग्नवं सलिलं यथा ॥ ४
तत्राद्भुतमपश्याम
शैनेयचरितं रणे ।
प्रतीच्यां दिशि तं दृष्ट्वा
प्राच्यां पश्यामि लाघवात् ॥ ५
उदीचीं दक्षिणां प्राचीं
प्रतीचीं विदिशस्तथा ।
नृत्यन्निवाचरच्छूरो
यथा रथशतं तथा ॥ ७

रन्त्ये च योधास्त्वरितास्त्वदीयाः ।
कृत्वा मुखं भारत योधमुख्यं
दुःशासनं त्वत्सुतमाजमीढ ॥ २२
ते सर्वतः संपरिवार्य संख्ये
शैनेयमाजघ्नुरनीकसाहाः ।
स चापि तान्प्रवरः सात्वतानां
न्यवारयद्वाणजालेन वीरः ॥ २३
निवार्य तांस्तूर्णमभिजघाती
नसा शिनेः पश्चिमिरग्निक्लृपैः ।
दुःशासनस्याभिजघान बाहा-
नुद्यम्य बाणासनमाजमीढ ॥ २४
ततोऽर्जुनो हर्षमवाप संख्ये
कृष्णश्च दृष्ट्वा पुरुषप्रवीरम् ॥ २५

तद्दृष्ट्वा चरितं तस्य सिंहविक्रान्तगामिनः ।
त्रिगताः संख्यवर्तन्त सन्तप्ताः खजनं प्रति ८
तमन्ये शूरसेनानां शूराः संख्ये न्यवारयन् ।
नियच्छन्तः शरव्रातैर्मैत्रं द्विपमिवाकुशैः ९
तैर्ह्यवाहरदायोत्तमा मुहूर्तदेव सात्यकिः ।
ततः कलिर्हैर्युधे सोऽखिन्यबलविक्रमः १०
तां च सेनामतिक्रम्य कलिङ्गानां दुरत्ययाम्
अथ पार्थ महाबाहुर्धनञ्जयमुपासदत् ॥ ११
तरन्निव जले श्रान्तो यथा स्नानमुपेयिवान् ।
तं दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रं युयुधानः समाश्वसत् १२
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य केशवः पार्थमब्रवीत् ।
असावायाति शैनेयस्त्वव पार्थ पदानुगः १३
एष शिष्यः सखा चैव तव सत्यपराक्रमः ।
सर्वान् योधांस्तूर्णिकृत्य विजिग्ये पुरुषर्षभः
एष कौरवयोधानां कृत्वा घोरमुपद्रवम् ।
तव प्राणैः प्रियतमः किरीटिज्जित सात्यकिः
एष द्रोणं तथा भोजं
कृतवर्मणमेव च ।
कदर्याकृत्य विशिखैः
फाल्गुनाभ्येति सात्यकिः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां चत्वारिंशदधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

तमिति । स्वरणीयेषु कृत्येषु ॥ १ ॥

धर्मराजप्रियान्वेषी

हत्वा योधान् वरान् वरान् ।

शूरश्रेष्ठ कृताख्यश्च

फाल्गुनाभ्येति सात्यकिः ॥ १७

कृत्वा सुदुष्करं कर्म

सैन्यमध्ये महाबलः ।

तत्र दर्शनमन्विच्छन्

पाण्डवाभ्येति सात्यकिः ॥ १८

बहूनेकरथेनाजौ योधयित्वा महारथान् ।

आचार्यप्रमुखान् पार्थं प्रयात्येष स सात्यकिः ॥

स्वबाहुबलमाश्रित्य विदार्य च वरूथिनीम् ।

प्रेषितां धर्मराजेन पार्थैवोऽभ्येति सात्यकिः ॥

यस्य नास्ति समो योधः कौरवेषु कथञ्चन ।

सोऽयमायाति कौन्तेय सात्यकिर्युद्धदुर्मदः ॥

कुरुसैन्याद्विमुक्तो वै सिंहो मध्याद्रवामिव ।

निहत्य बहूलासेनाः पार्थैवोभ्येति सात्यकिः

एष राजसहस्राणां वक्त्रैः पङ्कजसन्निभैः ।

आस्तीर्य वसुधां पार्थं क्षिप्रमायाति सात्यकिः

एष दुर्योधनं जिह्वा भ्रातृभिः सहितं रणे ।

निहत्य जलसन्धं च क्षिप्रमायाति सात्यकिः

कथिरीधवतां कृत्वा नदीं शोणितकर्ममम् ।

गुणवद्भ्यस्य कौरव्यानेष ह्यायाति सात्यकिः ॥

ततः प्रहृष्टः कौन्तेयः केशवं वाक्यमब्रवीत्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यक्यजुनदर्शने

एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

१४२

सज्जय उवाच ।

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य सात्वतं युद्धदुर्मदम् ।

क्रोधाद्भूरिश्रवा राजन् सहसा समुपाद्रवत्

तमब्रवीन्महाराज कौरव्यः शिनिपुङ्गवम् ।

अद्य प्राप्तोऽसि दिष्टथा मे चक्षुर्विषयमित्युत ॥

चिराभिलषितं काममहं प्राप्स्यामि संयुगे ।

न हि मे मोक्षस्य जीवन् यदि नोत्सृजसे रणं

अद्य त्वां समरे हत्वा नित्यं शूराभिमानिनम्

नन्दयिष्यामि दाशार्हं कुरुराजं सुयोधनम् ॥

अद्य मद्भाणनिर्दग्धं पतितं धरणीतले ।

द्रक्ष्यतस्त्वां रणे वीरौ सहितौ केशवार्जुनौ ॥

अद्य धर्मसुतो राजा श्रुत्वा त्वां निहतं मया

सत्रीडो भविता सद्यो येनासीह प्रवेशितः ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामेकचत्वारिंशद-
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

१४२

तमिति ॥ १ ॥ उवाचपर्व ॥ २ ॥

अथ मे विक्रमं पार्थो विज्ञास्यति धनञ्जयः ।
 त्वयि भूमौ विनिहते शयाने रुधिरोक्षिते ॥
 चिरामिलपितो ह्येष त्वया सह समागमः ।
 पुरा देवासुरे युद्धे शकस्य बलिना यथा ॥ ८
 अथ युद्धं महाधोरं तव दास्यामि सात्वत ।
 ततो ज्ञास्यसि तत्त्वेन मद्भीमैवल्लभैरुभम् ॥ ९
 अथ संयमनीं याता मया त्वं निहतो रणे ।
 यथा रामानुजेनाजी रावणिलक्ष्मणेन ह ॥
 अथ कृष्णश्च पार्थश्च धर्मराजश्च माधव ।
 हते त्वयि निरुत्साहा रणे त्वक्ष्यन्त्यसंशयम्
 अथ तेऽपचितिं कृत्वा शितैर्माधव सायकैः ॥
 तत्स्त्रियो नन्दयिष्यामि ये त्वया निहता रणे
 मरुचक्षुर्विषयं प्राप्ता न त्वं माधव मोक्ष्यसे ।
 सिंहस्य विषयं प्राप्ता यथा क्षुद्रसृगस्तथा ॥
 युयुधानस्तु तं राजन्प्रत्युवाच हसन्निव ।
 कौरवेय न संत्रासो विद्यते मम संयुगे ॥ १४
 नाहं भीषयितुं शक्यो बाह्यात्रेण तु केवलम्
 स मां निहन्यात्संग्रामे यो मां कुर्यान्निरायुधं
 समास्तु शाश्वतीर्हन्त्याद्यो मां हन्यादि संयुगे
 किं वृथोक्तेन बहुना कर्मणा तत्समाचर ॥
 शारदस्येव मेघस्य गर्जितं निष्फले हि ते ।
 क्षुत्वा त्वहर्जितं वीर दास्यं हि मम जायते ॥
 चिरकालेपितं लोके युद्धमथास्तु कौरव ।
 त्वरते मे मतिस्तात तव युद्धाभिकांक्षिणी ॥
 नाहत्वाऽहं निर्वर्तिष्ये त्वामद्य पुरुषाधम ।
 अन्योन्यं तौ तथा वाग्मिस्तक्षन्तौ नरपुङ्गवौ
 जिघांसु परमकुद्धावभिजघ्नतुराहवे ।
 समेतौ तौ महेष्वासौ
 शुष्मिणीं स्पर्धिनौ रणे ॥ २०
 द्विरदाविष संकुद्धौ वासितार्थे मर्दात्कटी ।
 सूरिश्रवाः सात्यकिश्च वषट्पतुरारिदमौ ॥ २१
 शरवर्षाणि घोरानि मेघाविष परस्परम् ।
 सौमदत्तिस्तु शौनवं प्रच्छाद्यशुभिराशुगैः ॥
 जिघांसुर्भरतश्च विव्याध निशितैः शरैः ।
 दशभिः सात्यकिं विद्धौ सौमदत्तिरथापरान् ॥
 सुमोच निशितान्बाणाञ्च
 जिघांसुः शनिपुङ्गवम् ।

तानस्य विशिखांस्तीक्ष्णा-

नन्तरिक्षे विशांपते ॥

२४

अप्राप्तानस्त्रमायाभिरप्रसक्तं सात्यकिः प्रभो ।
 तौ पृथक् शस्त्रवर्षाभ्यामवपतौ परस्परम् ॥
 उत्तमाभिजनौ वीरौ कुरुवृष्णिग्रथशकरी ।
 तौ नक्षत्रिष शार्दूलौ दन्तैरिव महाद्विपौ ॥
 रथशक्तिभिरन्योन्यं विशिखैश्चाप्यकृतताम्
 निर्भिन्दन्तौ हि मात्राणि विश्वरन्तौ च शोणितं
 व्यष्टम्येतामन्योन्यं प्राणघृताभिदेहिनी ।
 एवमुत्तमकर्माणीं कुरुवृष्णिग्रथशकरी ॥ २८
 परस्परमयुध्येतां वारणाविष यूथपौ ।
 तावदीधेण कालेन ब्रह्मलोकपुरस्कृतौ ॥ २९
 यियासन्तौ परं स्थानमन्योन्यं सज्जगर्जतुः ।
 सात्यकिः सौमदत्तिश्च शरवृष्टया परस्परम्
 दृष्टवद्दार्तराष्ट्रानां पश्यतामभ्यवर्षताम् ।
 संप्रैक्षन्त जनास्तीं तु युध्यमानौ युधांपते ॥
 यूथपौ वासिताहेतोः प्रयुद्धाविष कुञ्जरौ ।
 अन्योन्यस्य हयान्दृष्ट्वा धनुषी विनिक्कृत्य च
 विरथावासियुद्धाय समेयातां महारणे ।
 अपर्यमे चर्मणी चित्रे प्रगृह्य विपुले क्षुभे ॥
 विकीर्णौ चाप्यसौ कृत्वा
 समरे तौ विचेरतुः ।
 चरन्तौ विविधान्मार्गान्
 मण्डलानि च भागशः ॥ ३४
 मुहुराजघ्नतुः कुद्धावन्योन्यमारिमर्दन्तौ ।
 सखङ्गौ चित्रवर्माणीं सनिष्काङ्क्षभूषणी ॥
 भ्रान्तमुक्कान्तमाविद्धमाप्लुतं विप्लुतं संतप्तम् ।
 संपातं समुदीर्णं च दर्शयन्तौ यशसिनी ॥
 असिभ्यां संप्रजह्मते परस्परमरिन्दमौ ।
 उभौ छिद्रैर्पिणौ वीरादुभौ चित्रं वचनगतः ॥
 दर्शयन्तादुभौ शिक्षां लाघवं सौष्टवं तथा ।
 रणे रणकृतां श्रेष्ठावन्योन्यं पर्यकर्षताम् ॥
 मुहूर्तमिव राजेन्द्र समाहृत्य परस्परम्
 पश्यतां सर्वसैन्यानां वीरावाश्वसतां पुनः ॥
 असिभ्यां चर्मणी चित्रे शतचन्द्रे नराधिप ।
 निक्कृत्य पुरुषव्याघ्रौ बाहुयुद्धं प्रचक्रतुः ॥ ४०

प्राश्रुतीः समाः सर्वकालम् । त्वरवधारणे नित्यमेव अतौ कृत्यात् । जय एव तस्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ * बाह्मणसम्पुस्तकता-
 वित्यर्थः ।

न्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलावुभौ ।
बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिवैरिव ॥ ४१ ॥
तयो राजन् भुजाघातनिग्रहप्रग्रहास्तथा ।
शिक्षाबलसमुद्भूताः सर्वयोधप्रहर्षणाः ॥ ४२ ॥
तयोर्धुवरो राजन्समरे बुध्यमानयोः ।
भामोऽभवन्महाशब्दो वज्रपर्वतयोरिव ॥ ४३ ॥
द्विपाविव विषाणाग्रैः शृङ्गेरिव महर्षभौ ।
भुजयोक्ताववन्धैश्च शिरोभ्यां चावघातनैः ॥
पादावकर्षसन्धानैस्तोमरांकुशलास्रनैः ।
पादोदरविवन्धैश्च भूमावुज्जमणैस्तथा ॥ ४५ ॥
गतप्रत्यागताक्षैः पातनोत्थानसंयुतैः ।
युधुघाते महात्मानौ कुरुसात्वतपुङ्गवौ ॥ ४६ ॥
द्वात्रिंशत्करणानि स्युर्यानि युद्धानि भारत ।
तान्यदर्शयतां तत्र बुध्यमानौ महाबलौ ॥

क्षीणायुधे सावते बुध्यमाने
ततोऽब्रवीदुजुनं वासुदेवः ।

पश्यस्मिन् विरथं बुध्यमानं

रणे वरं सर्वधनुर्धराणाम् ॥ ४८ ॥

प्रविष्टो भारतीं भित्त्वा तत्र पाण्डव पृष्ठतः ।
योधितश्च महावीर्यैः सर्वभारत भारतिः ॥
परिभ्रान्तं युधां श्रेष्ठं संप्राप्तो भूरिदक्षिणः ।
युद्धाकांक्षी समायान्तं नैतत्सममिवाजुन ॥
ततो भूरिश्रवाः कुजः सात्यकिं युद्धदुर्मदः ।
उद्यस्याभ्याहनद्राजन्मसो मत्तमिव द्विपम् ॥
रथस्योर्द्वयोर्दुर्जे कुजयोरीं प्रमुख्ययोः ।
केशघातुनयो राजन्समरे प्रेक्षमाणयोः ॥ ५२ ॥

अथ कृष्णो महाबाहुर्जुनं प्रत्यभाषत ।

पश्य वृष्ण्यन्धकव्याघ्रं सौमदत्तिवशं गतम् ।
परिभ्रान्तं गतं भूमौ कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
तृधान्तेवासिनं वीरं पादालार्जुन सात्यकिम् ।
न वशं यक्षशीलस्य गच्छेदेष वरोऽजुन ।
त्वत्कृते पुरुषव्याघ्र तदाशु क्रियतां विभो ॥
अथाब्रवीद्दृष्टमना वासुदेवं धनञ्जयः ।

पश्य वृष्णिप्रवीरेण क्रीडन्तं कुरुपुङ्गवम् ॥
महाद्विपेनैव वने मत्सेन हरियूथपम् ।

सञ्जय उवाच ।

इत्येवं भाषमाणे तु पाण्डवे वै धनञ्जये ॥ ५७ ॥
हाहाकारो महानासीत्सैन्यानां भरतर्षभ ।
तदुद्यम्य महाबाहुः सात्यकिं न्यहनद्भुवि ॥
स सिंह इव मातङ्गं विकर्पन् भूरिदक्षिणः ।
व्यरोचत कुरुश्रेष्ठः सात्वतप्रवरं युधि ॥ ५९ ॥
अथ कौशाद्रिनिष्कृष्य खड्गं भूरिश्रवा रणे
मूर्धजेषु निजग्राह पदा चोरस्यताडयत् ॥

ततोऽस्य छेत्तुमारब्धः

शिरः कायात्सकुण्डलम् ।

तावत्क्षणात्सात्वतोऽपि

शिरः संभ्रमयंस्त्वरन् ॥ ६१ ॥

यथा चक्रं तु कौलालो दण्डविद्धं तु भारत ।
सहैव भूरिश्रवसो बाहुना केशधारिणा ॥
तं तथा परिकृष्यन्तं दृष्ट्वा सात्वतमाहवे ।
वासुदेवस्ततो राजन्भूयोऽर्जुनमभाषत ॥ ६३ ॥
पश्य वृष्ण्यन्धकव्याघ्रं सौमदत्तिवशं गतम् ।
तत्र शिष्यं महाबाहो धनुष्यनवरं त्वया ॥
अस्त्यो विक्रमः पार्यं यत्र भूरिश्रवा रणे ।
विशेषयति बाष्पार्णं सात्यकिं सत्यविक्रमम् ।
एवमुक्तो महाबाहुर्वासुदेवेन पाण्डवः ।
मनसा पूजयामास भूरिश्रवसमाहवे ॥ ६६ ॥
विकर्षन्सात्वतश्रेष्ठं क्रीडमान इवाहवे ।
सहर्षयति मां भूयः कुरुणां कीर्तिवर्धनः ॥
प्रवरं वृष्णिवीराणां यक्ष हन्याद्वि सात्यकिम् ।
महाद्विपमिवारण्ये मृगेन्द्र इव कर्षति ॥ ६८ ॥
एवं तु मनसा राजन्पार्थः संपूज्य कौरवम् ।
वासुदेवं महाबाहुर्जुनः प्रत्यभाषत ॥ ६९ ॥
सैन्धवे संकटदृष्टिमास्रं पश्यामि माधवम् ।
एतस्त्वसुकरं कर्म यादवार्थं करोम्यहम् ॥ ७० ॥
इत्युक्त्वा वचनं कुर्वन्वासुदेवस्य पाण्डवः ।
ततः क्षुरपं निशितं पाण्डवीवे समयोजयत् ॥

भुजाघातो भुजस्कोटः निग्रहो हस्तधारणं प्रग्रहो गलहस्तकः ॥ ४१ ॥ भुजयोक्ताववन्धैर्बाहुपाशविध्नैः अवघातनैस्ताडनैः ॥ ४४ ॥ पादशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते । पादावकर्षणपावकर्षणैः, पादसंधानेश्वरणच्छेदितैः, तोमरातिस्कौर्यैः, अकुशैर्वलुबनैः, पादोदरविवन्धैः पादाभ्यामुत्तरकोठांशकैः, उद्वर्गमणैः परिवर्तनैः ॥ ४५ ॥ गतेर्गमनैः,

प्रत्यागतैरावर्तनैः, आक्षेपैरास्त्रालनैः, पातनैर्भूमिप्रापणैः, उत्थानैः उत्पत्तनैः, संयुतैः विस्मरानुबन्धैः ॥ ४६ ॥ सम-
मनुष्यम् ॥ ५० ॥ अभ्यहनदास्त्रास्त्रितवान् ॥ ५१ ॥ कुलाल-
एव कौलालः ॥ ६२ ॥ न हन्याद्वन्तुं न शक्नोति द्वितीयं
इव शब्द एवार्थं कर्षयेत्यन्वयः ॥ ६८ ॥

पार्थबाहुविस्मृष्टः स महोदकेव नभश्च्युता । सखङ्गं यक्षशीलस्य साङ्गदं बाहुमच्छिनत् ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भूरिश्रवोबाहुच्छेदे
त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

१४३

सञ्जय उवाच ।

स बाहुन्यपतद्भूमौ सखङ्गः सधुमाङ्गदः ।
आदधज्जीवलोकस्य दुःखमद्भुतमुत्तमः ॥ १
प्रहरिष्यन्हतो बाहुरदृश्येन किरीटिना ।
वेगेन न्यपतद्भूमौ पञ्चास्य इव पक्ष्माः ॥ २
स मोघं कृतमात्मानं दृष्ट्वा पार्थेन कौरवः ।
उत्सृज्य सात्यकिं क्रोधाद्गर्हयामास पाण्डवम्
भूरिश्रवा उवाच ।

नुशंसं वत कौन्तेय कर्मेदं कृतवानसि ।
अपश्यतो विपक्तस्य यन्मे बाहुमचिच्छिदः ४
किं तु वक्ष्यसि राजानं धर्मपुत्रे युधिष्ठिरम् ।
किं कुर्वाणो मया संख्ये हतो भूरिश्रवा रणे
इदमिन्द्रेण ते साक्षादुपविष्टं महात्मना ।
अखं रुद्रेण वा पार्थ द्रोणेनाथ कृपेण वा ॥ ६
ननु नामास्त्रधर्महस्तं लोकेऽभ्यधिकः परैः ।
सोऽयुध्यमानस्य कथं रणे प्रहृतवानसि ॥ ७
'न प्रमत्ताय भीताय विरथाय प्रयाचते ।
व्यसने वर्तमानाय प्रहरन्ति मनस्विनः ॥' ८
इदं तु नीचाचरितमसत्पुरुषसेवितम् ।
कथमाचरितं पार्थ पापकर्म सुदुष्करम् ॥ ९
आर्येण सुकरं त्वाहुरार्यकर्म धनञ्जय ।
अनार्यकर्म त्वार्येण सुदुष्करतमं भुवि ॥ १०
येषु येषु नरइयान्न यत्र यत्र च वर्तते ।
आशु तच्छीलतामेति तदिदं त्वयि दृश्यते ॥
कथं हि राजवंश्यस्त्वं कौरवेयो विशेषतः ।
क्षत्रधर्मादपक्रान्तः सुपुत्रश्चरितव्रतः ॥ १२
इदं तु यदतिशुद्धं बाष्पाण्यार्यं कृतं त्वया ।
वासुदेवमतं नूनं नैतत्स्वय्युपपद्यते ॥ १३

को हि नाम प्रमत्ताय परेण सह युद्धयते ।
ईदृशं व्यसनं दद्याद्यो न कृष्णसखा भवेत् १४
मात्याः संक्षिप्तकर्माणः प्रकृत्यैव च गर्हिताः ।
वृष्ण्यन्धकाः कथं पार्थ प्रमाणं भवता कृताः
पवस्रुको रणे पार्थो भूरिश्रवसमब्रवीत् ।

अर्जुन उवाच ।

व्यक्तं हि जीर्यमाणोऽपि बुद्धिं जरयते नरः
अनर्थकमिदं सर्वं यत्त्वया व्याहृतं प्रभो ।
जानश्वेव हृषीकेशं गहंसे मां च पाण्डवम् १७
संग्रामाणां हि धर्मज्ञः सर्वशास्त्रार्थपारंगः ।
न चाधर्ममहं कुर्यां जानंश्चैव हि मुह्यसे ॥ १८
युद्धयन्ति क्षत्रियाः राज्ञः
स्त्रैः स्त्रैः परिवृता नराः ।
भ्रातृभिः पितृभिः पुत्रैः
स्तथा संबन्धिवान्धवैः ॥ १९
वयस्यैरथ मित्रैश्च ते च बाहुं समाश्रिताः ।
स कथं सात्यकिं शिष्यं सुखसम्बन्धमेव च
अस्मदर्थे च युद्धयन्तं
त्यक्त्वा प्राणांस्तुदुस्सजान् ।
मम बाहुं रणे राजन्
दक्षिणं युद्धदुर्मदम् ॥ २१
न चात्मा रक्षितव्यो वै राजन् रणगतेन हि
यो यस्य युज्यतेऽप्येषु स वै रक्ष्यो नराधिप ॥
तै रक्ष्यमाणैः सं नृपो रक्षितव्यो महामुषे ।
यद्यहं सात्यकिं पश्ये वध्यमानं महारणे ॥ २३
ततस्तस्य वियोगेन पापं मेऽनर्थतो भवेत् ।
रक्षितश्च मया यस्मात्समात्कुप्यसि किं मयि

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां त्रिचत्वारिंशद-
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

१४३

स इति ॥ १ ॥ विपक्तस्य अन्यासक्तस्य ॥ ४ ॥
येषु येषु सत्त्वसत्सु वा यत्र यत्र शुभेऽशुभे वा कर्मणि
॥ ११ ॥

यच्च मे गर्हसं राजन्नन्येन सह सङ्गतम् ।
अहं त्वया विनिष्कृतस्तत्र मे बुद्धिविघ्नम् ॥ २५ ॥
कवचं धुन्वतस्तुभ्यं रथं चारोहतः स्वयम् ।
धनुज्यां कर्षतश्चैव युध्यतः सह शत्रुभिः ॥ २६ ॥
एवं रथगजाकीर्णं हयपत्तिसमाकुले ।
सिंहनादोज्जरवे गंभीरे सैन्यसागरे ॥ २७ ॥
सैः परैश्च समेतैः सात्वतेन च सङ्गमे ।
एकस्थैकेन हि कथं संग्रामः संभविष्यति २८ ॥
बभूविः सह संगम्य निर्जित्य च महारथान् ।
श्रान्तश्च श्रान्तवाहश्च विमनाः शस्त्रपीडितः
ईदृशं सात्यकिं संख्ये निर्जित्य च महारथम् ।
अधिकत्वं विजानीये स्ववीर्यवशमागतम् ३० ॥
यदिच्छसि शिरश्चास्य असिना हन्तुमाहवे
तथा कृच्छ्रगतं चैव सात्यकिः कः क्षमिष्यति
त्वं वै विगर्हयात्मानमात्मानं यो न रक्षसि ।
कथं करिष्यसे वीर यो वा त्वां सन्वयेजनः ॥
सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा महाबाहुर्पुपकेतुर्महायशः ।
युधुधानं समुत्सृज्य रणे प्रायमुपाविशत् ॥ ३३ ॥
शरानास्तीर्य सञ्चयेन पाणिना पुण्यलक्षणः ।
यियासुर्ललोकाय प्राणाभ्यागेष्वयाजुहोत् ॥
सूर्यं चक्षुः समाधाय प्रसन्नं सलिले मनः ।
ध्यायन्महोपनिषदं योगयुक्तोऽभवन्मुनिः
ततः स सर्वसेनायां जनः कृष्णधनञ्जयौ ।
गर्हयामास तं चापि शशंस पुरुषर्षभम् ॥ ३६ ॥
निन्ध्यमानौ तथा कृष्णौ नोचतुः किञ्चिदग्रियं
ततः प्रशस्यमानश्च नाहभ्युपपकेतनः ॥ ३७ ॥
तांस्तथा वादितो राजन्मुञ्चतस्त्व धनञ्जयः ।
अमृष्यमाणो मनसा तेषां तस्य च भावितम् ॥
असंकुद्धमना वाचः स्मारयन्निव भारत ।
उवाच पाण्डुतनयः साक्षेपमिव फाल्गुनः ३९ ॥
ममै सद्यःपि राजानो जानन्त्येव महाव्रतम्
न शक्यो मामको हतु यो मे स्याद्वाणगोचरे
यूपकेतो निरीक्ष्येतन्न मामर्हसि गर्हितम् ।
न हि धर्ममविज्ञाय युक्तं गर्हितुं परम् ॥ ४१ ॥
अतश्चास्त्रस्य हि रणे वृष्णिवीर्यं जिघांसतः ।
यद्दहं बाहुमच्छैत्सं न स धर्मो विगर्हितः ४२ ॥

न्यस्तशस्त्रस्य बालस्य विरथस्य विवर्मणः ।
अभिमन्योर्वैधं तात धार्मिकः को न पूजयेत्
एवमुक्तः स पार्थेन शिरसा भूमिमस्फुरत् ।
पाणिना चैव सञ्चयेन प्राहिणोदस्य दक्षिणम्
एतत्पार्थस्य तु वचस्ततः श्रुत्वा महाद्युतिः ।
यूपकेतुर्महाराज तूष्णीमासीदवाङ्मुलः ४५
अर्जुन उवाच ।

या प्रीतिर्वैर्मराजे मे मीमे च बलिनां वरे
नकुले सहदेवे च सा मे त्वयि शलाग्रज ४६
मया त्वं समनुज्ञातः कृष्णेन च महात्मना ।
गच्छ पुण्यकृतौल्लोकाञ्छिविरोधीनरो यया
वासुदेव उवाच ।

ये लोका मम विमलाः सकृद्भिभाता
ब्रह्मादिः सुरवृषभैरपीष्यमाणाः ।
तान् क्षिप्रं व्रज सतताशिहोत्रयाजिन्
मत्तुल्यो भव गङ्गोत्तमाङ्गयानः ४८
सञ्जय उवाच ।

उत्थितः स तु शैनेयो विमुक्तः सौमदन्तिना
खड्गमादाय बिच्छित्सुः शिरस्तस्य महारत्नः
निहतं पाण्डुपुत्रेण प्रसक्तं भूरिदक्षिणम् ।
इथेय सात्यकिर्हन्तुं शलाग्रजमकलमभम् ॥ ५० ॥
निकृत्तभुजमासीत् बिम्बहस्तमिव क्षिप्रम् ।
कोशतां सदैरसैन्यानां निन्ध्यमानः सुदुर्मना ॥
वार्यमाणः स कृष्णेन पार्थेन च महारत्नम् ।
भीमेन चक्ररक्षाभ्यामभ्यत्याम्ना कृपेण च ५२
कर्णेन वृषसेनेन सैन्यध्वेन तथैव च ।
यिक्रोशतां च सैन्यानामवधीत् श्रुतव्रतम् ५३
प्रायोपविष्टाय रणे पार्थेन छिन्नबाहवे ।
सात्यकिः कीरवेयाय खड्गेनापाहच्छिरः ५४
नाभ्यनन्दन्त सैन्यानि सात्यकिं तेन कर्मणा
अर्जुनेन हतं पूर्वं यज्ञघानं कुरुहम् ॥ ५५ ॥
सहस्राक्षसमं चैव सिद्धचारुणमानवाः ।
भूरिश्रवसमालोक्य युद्धे प्रायगतं हतम् ॥ ५६ ॥
अपूजयन्त ते देवा विश्वमास्तेऽस्य कर्मभिः
पक्षवादांश्च सुवह्मन्प्रावदन्तव सैनिकाः ॥ ५७ ॥
न चाण्यैस्यापराधो भवितव्यं हि तत्तथा ।
तस्मान्ममन्युनं वा कार्यः क्रोधो दुःखतरौ नृणां

प्रायं धामरणासनं, उपाविशत् प्राग्भवान् ॥ ३३ ॥
प्राणतन्त्रं प्राणेषु बाधुषु अजुहोवाहितवान् ॥ ३४ ॥
प्रसन्नमकलमभम् ॥ ३५ ॥ दक्षिणं कृतमात्मनः पाणिं

अस्यार्जुनस्य समीपे प्राहिणोत् प्रहिलवान् ॥ ४४ ॥ सकृद्-
भिभाताः सहप्रकाशाः गङ्गस्योत्तमाङ्गेन वृद्धेन यानं यस्य
॥ ४८ ॥ प्रसक्तस्त्यासकम् ॥ ५० ॥

हन्तव्यश्चैव वीरेण नात्र कार्या विचारणा ।
विहितो ह्यस्य धात्रेव मृत्युः सात्यकिराहवे ॥
सात्यकिरुवाच ।

न हन्तव्यो न हन्तव्य इति यन्मां प्रभाषत ।
धर्मधादेरधर्मिष्ठा धर्मकञ्जुकमास्विता ॥ ६०
यदा बालः सुमद्रायाः सुतः शस्त्रविना कृतः ।
पुष्पाभिर्निहतो बुधे तदा धर्मः क्व वो गतः ॥
मया त्वेतत्प्रतिज्ञातं क्षेपे कस्मिंश्चिदेव हि ।
यो मां नापिष्य संग्रामे जीवन्हन्यात्पदा रुपा
स मे वध्यो भवेच्छत्रुर्यद्यपि स्यान्मुनिवतः ।
चेष्टमानं प्रतीघाते सभुजं मां सचक्षुषः ॥ ६३
मन्यध्वं मृत इत्येवमेतद्धो बुद्धिलाघवम् ।
युक्तो ह्यस्य प्रतीघातः कृतो मे कुरुपुङ्गवाः ६४
यत्तु पार्थेन मां दृष्ट्वा प्रतिज्ञामभिरक्षता ।
सखद्भोऽस्य हतो बाहुरेतेनैवास्मि वञ्चितः ॥
भयितव्यं हि यद्भावि देवं चेष्टयतीव च ।
सोऽयं हतो विमर्देऽस्मिन्किमत्राधर्मबेष्टितम्
अपि चायं पुरा गीतः
श्लोको वादमीकिना भुवि ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणे भूरिश्रवोवधे
त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

१४४

धृतराष्ट्र उवाच ।

अजितो द्रोणराधेयविकर्णकृतवर्मभिः ।
तीर्णः सैन्यार्णवं वीरः प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिरे १
स कथं कौरव्येण समरेष्वनिवारितः ।
निगृह्य भूरिश्रवसा बलाद्भुवि निपातितः ॥ २
सञ्जय उवाच ।

शृणु राजभिहोत्पत्तिं शैनेयस्य यथा पुरा ।
यथा च भूरिश्रवसो यत्र ते संशयो नृप ॥ ३
अत्रः पुत्रोऽभवत्सोमः सोमस्य तु बुधः स्मृतः
बुधस्यैको महेंद्राभः पुत्र आसीत्पुङ्गवः ॥ ४

न हन्तव्याः स्त्रिय इति
यद्गवीषि ह्यवक्त्रम् ॥ ६७
सर्वकालं मनुष्येण व्यवसायवता सदा ।
पीडाकरमामेव्राणां यत्स्यात्कर्तव्यमेव तत् ॥
सञ्जय उवाच ।
एवमुक्ते महाराज सर्वे कौरवपुङ्गवाः ।
न स्म किञ्चिद्भाषन्त मनसा समपूजयन् ६९
मन्त्राभिपूतस्य महाध्वरेषु
यशस्विनो भूरिसहस्रदस्य च ।
मुनेरिवारण्यगतस्य तस्य
न तत्र कश्चिद्बन्धमभ्यनन्दत् ॥ ७०
सुनीलकेशं वरदस्य तस्य
शूरस्य पारावतलोहिताक्षम् ।
अश्वस्य मेघस्य शिरो निकृत्तं
न्यस्तं हविर्धानमिवान्तरेण ॥ ७१
स तेजसा शस्त्रकृतेन पूतो
महाहवे देहवरं विमुञ्चय ।
आक्रामदुर्ध्वं वरदो वराहो
व्याघ्रस्य धर्मेण परेण रोदसी ॥ ७२

पुङ्गवस आयुस्तु आयुषो नहुषः सुतः ।
नहुषस्य ययातिस्तु राजा देवर्षिसंमतः ॥ ५
ययातेर्देवयान्यां तु यदुज्यैष्ठोऽभवत्सुतः ।
यदोरभूदन्ववाये देवमीड इति स्मृतः ॥ ६
यादवस्तस्य तु सुतः शूरस्यैलोक्यसंमतः ।
शूरस्य शौरिर्दिवरो वसुदेवो महायशः ॥ ७
धनुष्यनवरः शूरः कार्तवीर्यसमो युधि ।
तद्वीर्यश्चापि तत्रैव कुले शिनिरभूत्पु ॥ ८
एतस्मिन्नेव काले तु देवकस्य महारमवः ।
दुहितुः स्वयंवरे राजन्सर्वशत्रुसमागमे ॥ ९

क्षेपे निद्रायां जीवन्निति द्वितीयार्थे प्रथमा ॥ ६२ ॥ इत्ये-
वार्थे देवमेव चेष्टयतीत्यन्वयः ॥ ६६ ॥ वरदस्यार्थितार्थ-
प्रदातुः हविर्धानमन्तरेण हविर्हस्य मध्ये ॥ ७१ ॥ इति
श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां त्रिचत्वारिंशदधिकशत-

तमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

१४४

अजित इति ॥ १ ॥

तत्र वै देवर्का देवीं वसुदेवार्थमाशु वै ।
 निजित्य पार्थिवान्सर्वान् रथमारोपयच्छिनिः ।
 तां दृष्ट्वा देवर्कां शूरो रथस्थं पुरुषर्षभ ।
 नामृष्यत महातेजाः सोमदत्तः शिनेर्जुषः ॥ ११ ॥
 तयोपेज्जमभृद्राजन्दिनार्थं चित्रमद्भुतम् ।
 बाहुपुञ्जं सुबलिनोः प्रसक्तं पुरुषर्षभः ॥ १२ ॥
 शिनिना सोमदत्तस्तु प्रसज्य भुवि पातितः ।
 अस्मिन्मध्य केशेषु प्रगुह्य च पदा हतः ॥ १३ ॥
 मध्ये राजसहस्राणां प्रेक्षकाणां समन्ततः ।
 कृपया च पुनस्तेन स जीवेति विसर्जितः ॥ १४ ॥
 तदवस्थः कृतस्तेन सोमदत्तोऽथ मारिष ।
 प्रासादयन्महादेवममर्षवशमास्थितः ॥ १५ ॥
 तस्य तुष्टो महादेवो वराणां वरदः प्रभुः ।
 वरेण च्छन्दयामास स तु वरं वरं नृपः ॥ १६ ॥
 पुत्रमिच्छामि भगवन्तो निपात्य शिनेः सुतम् ।
 मध्ये राजसहस्राणां पदा हन्याच्च संयुगे १७ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सोमदत्तस्य पार्थिव ।
 पवमस्त्विति तत्रोक्ता स देवोऽन्तरधीयत ॥
 स तेन वरदानेन लब्धवान्भूरिदक्षिणम् ।
 अपातयच्च समरे सौमदत्तिः शिनेः सुतम् १९ ॥
 पश्यतां सर्वसैन्यानां पदा चैनमताडयत् ।
 एतत्ते कथितं राजन्यन्मां त्वं परिपृच्छसि

न हि शक्यो रणे जेतुं सात्वतो मनुजर्षभैः ।
 लब्धलक्ष्याश्च संभामे बहुशास्त्रयोधिनः २१ ॥
 देवदानवगन्धर्वान्निजेतारो ह्यविस्मिताः ।
 स्ववीर्यविजये युक्ता नैते परपरिग्रहाः ॥ २२ ॥
 न तुल्यं वृष्णिभिरिह दृश्यते किञ्चन प्रभो ।
 भूतं भव्यं भविष्यच्च बलेन भरतर्षभ ॥ २३ ॥
 न ज्ञातिमवमन्यन्ते वृद्धानां शासने रताः ।
 न देवासुरगन्धर्वा न यक्षोरगराक्षसाः २४ ॥
 जेतारो वृष्णिवीराणां किं पुनर्मोनवा रणे ।
 ब्रह्मद्रव्ये शुरुद्रव्ये ज्ञातिस्वे चाप्यर्हिसकाः २५ ॥
 एतेषां रक्षितारश्च
 ये स्युः कस्यांचिदापदि ।
 अर्थवन्तो न चोत्सिक्ता
 ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ २६ ॥
 समर्थाश्चावमन्यन्ते दीनानभ्युद्धरन्ति च ।
 नित्यं देवपरा दान्ताह्वातारश्चाधिकृत्याः
 तेन वृष्णिप्रवीराणां चक्रं न प्रतिहन्यते ।
 अपि मेरुं वहेतकश्चित्त्तरेद्धा मकरालयम् २८ ॥
 न तु वृष्णिप्रवीराणां समेत्यान्तं व्रजेत्पु ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्र ते संशयः प्रभो ।
 कुरुराज नरश्रेष्ठ तव व्यपनयो महान् ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रशंसायां
 चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

१४५

धृतराष्ट्र उवाच ।
 तदवस्थे हते तस्मिन् भूरिश्रवसि कौरवे ।
 यथा भूयोऽमवसुञ्जं तन्ममावस्व सख्य ॥ १ ॥
 सख्य उवाच ।
 भूरिश्रवसि संक्रान्ते परलोकाय भारत ।

वासुदेवं महाबाहुरर्जुनः समचूचुदत् ॥ २ ॥
 चोदयास्वान् भृशं कृष्ण यतो राजा जयद्रथः
 श्रूयते पुण्डरीकाक्ष त्रिषु धर्मेषु वर्तते ॥ ३ ॥
 प्रतिज्ञां सफलां चापि कर्तुमर्हसि मेऽनघ ।
 अस्तमेति महाबाहो त्वरमाणो दिवाकरः ४ ॥

परपरिग्रहाः पराधीनाः ॥ २२ ॥ चक्रं प्रतापः ॥ २८ ॥
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां चतुश्चत्वारिंशद-
 धिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

१४५
 तदवस्थ इति ॥ १ ॥ हे पुण्डरीकाक्ष स जयद्रथ-
 त्रिषु धर्मेषु वर्तते इति श्रूयते कैश्चन त्रयो धर्माः ।

अत्रोच्यते-यदि युष्मन्मनो हन्यते तदा तृणं स्वर्गप्राप्तिव
 तस्य धर्मः । अथ पलायमानो हन्यते तदा नरकप्राप्तिव
 तस्य धर्मः । अथ मद्रूपास्त्वदेशं गच्छति तदा यथाशरीर-
 नाश एव तस्य धर्मः । यावदहौ युद्धमिमुञ्चः प्रथमधर्मे
 तिष्ठति तावदेव हन्तुमुचितः अतः । शीघ्रमथाभ्युदयेति
 ॥ ३ ॥

एतच्च पुरुषव्याघ्र महद्भ्युद्यतं मया ।
 कार्यं संरक्ष्यते चैष कुरुसेना महारथैः ॥ ५
 यथा नाभ्येति सूर्योऽस्तं यथा सत्यं भवेद्भवः
 चोदयाश्वास्तथा कृष्ण यथा हन्यां जयद्रथम्
 ततः कृष्णो महाबाहू रजतप्रतिमान् हयान्
 हयवृक्षोदयामास जयद्रथवधं प्रति ॥ ७
 तं प्रयान्तममोघेषुमुत्पतद्भिरिवाशुगैः ।
 त्वरमाणा महाराज सेनामुख्याः समाद्रवन्
 दुर्योधनश्च कर्णश्च वृषसेनोऽथ मद्रादृ ।
 अश्वत्थामा कृपश्चैव स्वयमेव च सैन्धवः ९
 समासाद्य च बीभत्सुः सैन्धवं समुपस्थितम्
 नेत्राभ्यां क्रोधदीप्ताभ्यां संप्रैक्षन्निर्दहन्निव १०
 ततो दुर्योधनो राजा राधेयं त्वरितोऽब्रवीत्
 अर्जुनं प्रेक्ष्य संयातं जयद्रथवधं प्रति ॥ ११
 अयं स वैकर्तन युद्धकालो
 विदर्शयस्वात्मबलं महारत्नम् ।
 यथा न वध्येत रणेऽर्जुनेन
 जयद्रथः कर्णं तथा कुरुष्व ॥ १२
 अलपावशेषो दिवसो नृवीर
 विघातयस्वाद्य रिपुं शरीरैः ।
 दिनक्षयं प्राप्य नरप्रवीर
 भुवो हि नः कर्णं जयो भविष्यति १३
 सैन्धवे रक्षमाणे तु सूर्यस्यास्तमानं प्रति ।
 मिथ्याप्रतिज्ञाः कीर्तयः प्रवेक्ष्यति हुताशनम्
 अनर्जुनायां च भुवि सुहृदमपि मानद् ।
 जीवितुं नोत्सहेरन्वै भ्रातरौऽस्य सहायुगाः
 विनष्टैः पाण्डवैश्च शैलवनकाननाम् ।
 वसुन्धरामिमां कर्णं मोक्षयामो हतकण्टकाम्
 दैवेनोपहतः पार्थो विपरीतश्च मानद् ।
 कार्योकार्थमजानानः प्रतिज्ञां कृतवान् रणे १७
 नूनमात्मविनाशाय पाण्डवेन किरीटिना ।
 प्रतिज्ञेयं कृता कर्णं जयद्रथवधं प्रति ॥ १८
 कथं जीवति दुर्धर्मे त्वयि राधेय फाल्गुनः ।
 अनस्तंगत आदित्ये हन्यात्सैन्धवकं नृपम् १९
 रक्षितं मद्राजेन कुपेण च महात्मना ।
 जयद्रथं रणमुखे कथं हन्यात्तनूजयः ॥ २०
 द्रौणिना रक्षमाणं च मया दुःशासनेन च ।
 कथं प्राप्स्यति बीभत्सुः सैन्धवं कालचोदितः

युध्यन्ते बहवः शूरा लम्बते च दिवाकरः ।
 शङ्के जयद्रथं पार्थो नैव प्राप्स्यति मानद् २२
 स त्वं कर्णं मया सार्धं शूरैश्चान्वैमहारथैः ।
 द्रौणिना त्वं हि सहितो मद्रेशेन कुपेण च ॥
 युध्यस्व यत्नमास्थाय परं पार्थेन संयुगे ।

एवमुक्तस्तु राधेयस्तव पुत्रेण मारिष ॥२४
 दुर्योधनमिदं वाक्यं प्रत्युवाच कुरुक्षेत्रम् ।
 दृढलक्ष्येण वीरेण भीमसेनेन धन्विना २५
 भृशं भिन्नतनुः संख्ये शरजालैरनेकशः ।
 स्थातव्यमिति तिष्ठामि रणे संप्रति मानद् २६
 नाङ्गमिनाति किञ्चिन्मे सन्ततस्य महेषुभिः ।
 योत्स्यामि तु यथाशक्त्या त्वदर्थं जीवितं मम
 यथा पाण्डवमुख्योऽसौ न हनिष्यति सैन्धवम्
 न हि मे युध्यमानस्य सायकानस्यतः शिताम्
 सैन्धवं प्राप्स्यते वीरः सद्यसाची धनञ्जयः
 यत्तु भक्तिमता कार्यं सततं हितकाङ्क्षिणा ॥
 तत्करिष्यामि कीरव्य 'जयो दैवे प्रतिष्ठितः'
 सैन्धवार्थं परं यत्नं करिष्याम्यद्य संयुगे ३०
 त्वत्प्रियार्थं महाराज 'जयो दैवे प्रतिष्ठितः' ।
 अद्य योत्स्येऽर्जुनमहं पौरुषं स्वं व्यपाश्रितः
 त्वदर्थं पुरुषव्याघ्र 'जयो दैवे प्रतिष्ठितः' ।
 अद्य युद्धं कुरुष्वेष्ट मम पार्थस्य चोभयोः ॥
 पश्यन्तु सर्वसैन्यानि दारुणं लोमहर्षणम् ।
 कर्णकौरवयोरैवं रणे संभाषमाणयोः ॥३३
 अर्जुनो निशितैर्बाणैर्जघान तव वाहिनीम् ॥
 चिच्छेद् निशितैर्बाणैः शूराणामनिवर्तिनाम्
 भुजान्परिघसंकाशाहस्तहस्तोपमान् रणे ।
 शिरांसि च महाबाहुश्चिच्छेद् निशितैः शरैः
 हस्तिहस्ताहयग्रीवान् रथाक्षांश्च समन्ततः ॥
 शोणितकान्धारोहान्गृहीतप्रास्तोमरान्
 क्षुरैश्चिच्छेद् बीभत्सुर्द्विधैकैकं त्रिधैव च ।
 हयान्वारणमुख्यांश्च प्रापतन्त समन्ततः ॥
 ध्वजाश्छत्राणि चापानि
 चामराणि शिरांसि च ।
 कक्षमग्निबोद्धतः
 प्रदहस्तव वाहिनीम् ॥ ३८
 अचिरेण महीं पार्थश्चकार रुधिरोत्तराम् ।
 हतभूयिष्ठयोधं तत्कृत्वा तव बलं बली ॥ ३९

हयवृक्षः हयहृदयवृक्षः ॥ ७ ॥ आशुगैः मासैः ॥ ८ ॥ उपहतो मोहितः विपरीतोऽन्यथाभूतप्रकृतिः ॥ १७ ॥ दृढलक्ष्येण
 दृढप्रहारेण ॥ २५ ॥ प्रतिष्ठितो अधीनः ॥ ३० ॥

आससाद दुराधर्षः सैन्धवं सत्यविक्रमः ।
 भीमत्सुभीमसेनेन सात्वतेन च रक्षितः ॥
 प्रवभौ भरतश्रेष्ठ उवललिख ह्रुताशनः ।
 तं तथाऽवस्थितं दृष्ट्वा त्वदीया धीर्यसंपदा ॥
 नामृष्यन्त महेष्वासाः पाण्डवं पुरुषर्षभाः ।
 दुर्योधनश्च कर्णश्च वृषसेनोऽथ मद्राद् ॥ ४२ ॥
 अश्वत्थामा कृपश्चैव स्वयमेव च सैन्धवः ।
 सञ्जज्ञाः सैन्धवस्यार्थं समावृण्वन्किरीटिनं
 न्युत्यन्तं रथमार्गेषु धनुर्ज्यातलनिःस्वनेः ।
 संभ्रामकोविदं पार्थं सर्वं युद्धविशारदाः ॥
 अभीताः पर्यवर्तन्त द्यादितास्यमिवान्तकम्
 सैन्धवं पृष्ठतः कृत्वा जिघांसन्तोऽप्युताञ्जुनीं
 सूर्यास्तमनमिच्छन्तो लोहितायति भास्करे
 ते भुजैर्भोगिभोगामैर्धनुष्यानस्य सायकान्
 मुमुक्षुः सूर्यरश्म्यामाञ्छतशः फाल्गुनं प्रति
 सतस्तानस्यमानांश्च किरीटी युद्धदुर्मदः ॥
 द्विधा त्रिधाऽष्टवैकैकं
 छिन्वा विव्याध तान् रथान् ।
 सिंहलाङ्गलकेतुस्तु
 दर्शयन्वीर्यमात्मनः ॥ ४८ ॥
 शारद्वतीसुतो राजञ्जुनं प्रत्यवारयत् ।
 स विद्धा दशभिः पार्थं वासुदेवं च सप्तभिः ॥
 अतिष्ठप्रथमार्गेषु सैन्धवं प्रतिपालयन् ।
 अर्थेन कौरवश्रेष्ठाः सर्वे एव महारथाः ॥ ५० ॥
 सहता रथवंशेन सर्वतः प्रत्यवारयन् ।
 विस्फारयन्तश्चापानि विस्तृजन्तश्च सायकान्
 सैन्धवं पर्यरक्षन्त शासनात्तनयस्य ते ।
 ततः पार्थस्य शूरस्य बाह्नोंबलमदृश्यत ॥
 इषुणामक्षयत्वं च धनुषो गाण्डिवस्य च ।
 अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य द्रौणेः शारद्वतस्य च ॥
 एकैकं दशभिर्बाणैः सर्वानेव समार्पयत् ।
 तं द्रौणिः पञ्चविंशत्या वृषसेनश्च सप्तभिः ॥
 दुर्योधनस्तु विशल्या कर्णशल्यौ त्रिभिस्त्रिभिः
 त एनमभिगर्जन्तो विध्यन्तश्च पुनः पुनः ॥
 विद्युन्वतश्च चापानि सर्वतः प्रत्यवारयन् ।
 किष्टं च सर्वतश्चक्रे रथमण्डलमाशु ते ॥ ५६ ॥
 सूर्यास्तमनमिच्छन्तस्त्वरमाणा महारथाः ।
 त एनमभिगर्जन्तो विद्युन्वाना धनुषि च ॥
 सिचिपुर्गार्गणैस्तीक्ष्णैर्गिरि मेधा इवांबुभिः

ते महास्त्राणि दिव्यानि तत्र राजन्यदर्शयन्
 धनञ्जयस्य गात्रे तु शूराः परिघबाहवः ।
 हतभूयिष्ठयोधं तत्कृत्वा तव बलं बली ॥ ५२ ॥
 आससाद दुराधर्षः सैन्धवं सत्यविक्रमः ।
 तं कर्णः संयुगे राजन्प्रत्यवारयदाश्रुतैः ॥ ६० ॥
 मिषतो भीमसेनस्य सात्वतस्य च भारत ।
 तं पार्थो दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यद्रुणाजिरे ॥
 सुतपुत्रं महाबाहुः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
 सात्वतश्च त्रिभिर्बाणैः कर्णं विव्याध मारिष
 भीमसेनस्त्रिभिश्चैव पुनः पार्थश्च सप्तभिः ।
 तान्कर्णः प्रतिविव्याध षष्ठ्या षष्ठ्या महारथः
 तद्युद्धमभवद्राजन्कर्णस्य बहुभिः सह ।
 तत्राद्भुतमपश्याम सुतपुत्रस्य मारिष ॥ ६४ ॥
 यदेकः समरे कुञ्जलीन् रथान्पर्यवारयत् ।
 फाल्गुनस्तु महाबाहुः कर्णं वैकर्तनं रणे ॥ ६५ ॥
 सायकानां शतेनैव सर्वमर्मखताडयत् ।
 रुधिरोक्षितसर्वाङ्गः सुतपुत्रः प्रतापवान् ॥ ६६ ॥
 शरैः पञ्चाशता वीरः फाल्गुनं प्रत्यविध्यत ।
 तस्य तल्लाघवं दृष्ट्वा नामृष्यन्त रणेऽर्जुनः ॥ ६७ ॥
 ततः पार्थो धनुश्छिन्वा विव्याधैर्न स्तनान्तरे
 सायकैर्नवभिर्वीरस्त्वरमाणो धनञ्जयः ॥ ६८ ॥
 अथान्यद्भुतुराद्या सुतपुत्रः प्रतापवान् ।
 सायकैरष्टसाहसैश्छाद्यामास पाण्डवम् ॥
 तां बाणवृष्टिमतुलां कर्णचापसमुत्थिताम् ।
 व्यधमत्सायकैः पार्थः शलभानिव मारुतः ॥
 छाद्यामास च तदा सायकैरर्जुनो रणे ।
 पश्यतां सर्वयोधानां दर्शयन् पाणिलाघवम्
 वधार्थं चास्य समरे सायकं सूर्यवर्चसम् ।
 चिक्षेप त्वरया युक्तस्त्वरकाले धनञ्जयः ॥
 तमापतन्तं वेगेन द्रौणिश्चिच्छेद सायकम् ।
 अर्धचन्द्रेण तीक्ष्णेन स चिक्षेपः प्रापतद्भुवि
 कर्णोऽपि द्विषतां हन्ता छाद्यामास फाल्गुनं
 सायकैर्विदुसाहसैः कृतप्रतिक्रतेप्सया ॥ ७४ ॥
 तौ वृषाविव नर्दन्तौ नरसिंहौ महारथौ ।
 सायकैस्तु प्रतिच्छिन्नं चक्रतः खमजिह्वगैः ७५ ॥
 अदृश्यौ च शरीरैस्ती
 निम्नन्तावितरेतरम् ।
 कर्णं पार्थोऽस्मि तिष्ठ त्वं
 कर्णोऽहं तिष्ठ फाल्गुन ॥ ७६ ॥

इत्येवं तर्जयन्ती तौ वाक्शल्यैस्तुदतां तदा
 युध्यतां समरे वीरौ चित्रं लघु च सुष्ठु च ॥
 प्रेक्षणीयौ चामवतां सर्वयोधसमागमे ।
 प्रशस्यमानौ समरे सिद्ध-चारण-पक्षीः ७८
 अयुध्येतां महाराज परस्परवधैषिणी ।
 ततो दुर्योधनो राजस्तावकानभ्यमाषत ॥
 यत्नाद्रक्षत राधेयं नाहत्वा समरेऽर्जुनम् ।
 निवर्तिष्यति राधेय इति मामुक्तवान् वृषः ॥
 एतस्मिन्नन्तरे राजन्हृष्टा कर्णस्य विक्रमम्
 आकर्णमुक्तैरिषुभिः कर्णस्य चतुरो हयान् ८१
 अनयत्प्रतलोकाय चतुर्भिः श्वेतवाहनः ।
 सारथि चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् ॥ ८२
 छाद्यामास स शरैस्तव पुत्रस्य पद्यतः ।
 संछाद्यमानः समरे हताश्वो हतसारथिः ॥ ८३
 मोहितः शरजालेन कर्तव्यं नाभ्यपद्यत ।
 तं तथा विरथं दृष्ट्वा रथमारोप्य तं तदा ॥ ८४
 अश्वत्थामा महाराज भूयोऽर्जुनमयोधयत् ।
 मद्राजश्च कौन्तेयमविध्यच्छिन्ना शरैः ॥ ८५
 शारद्वतस्तु विशत्या वासुदेवं समापैयत् ।
 धनञ्जयं द्वादशभिराजधान शिलीमुखैः ॥ ८६
 चतुर्भिः सिन्धुराजश्च वृषसेनश्च सप्तभिः ।
 पृथक् पृथक् महाराज विव्यधुः कृष्णपाण्डवौ
 तथैव तान्प्रत्यविध्यन्कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 द्रोणपुत्रं चतुःपृष्ठा मद्राजं शतेन च ॥ ८८
 सैन्धवं दशभिर्बाणैर्वृषसेनं त्रिभिः शरैः ।
 शारद्वतं च विशत्या त्रिधा पार्थो ननाद ह ॥
 ते प्रतिह्वाप्रतीघातमिच्छन्तः सव्यसाचिनः ।
 सहितास्तावकास्तूर्णमभिपेदुर्ध्वनञ्जयम् ॥ ९०
 अयार्जुनः सर्वतो वारुणाश्वं
 प्रादुश्यक्रे प्रासयन्धार्तराष्ट्रान् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि संकुलपुत्रे
 पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

तं प्रत्युदीयुः कुरवः पाण्डुपुत्रं
 रथैर्महाहैः शरवर्षाण्यवर्षन् ॥ ९१
 ततस्तु तस्मिन्स्तुमुले समुत्थिते
 सुदारुणे भारते मोहनीये ।
 नोऽमुद्यत प्राप्य स राजपुत्रः
 किरीटमाली व्यसृजच्छरीरान् ॥ ९२
 राज्यप्रेप्सुः सव्यसाची कुरूणां
 स्मरन्कुशान् द्वादशवर्षवृत्तान् ।
 गाण्डीवमुक्तैरिषुभिर्महात्मा
 सर्वा दिशो व्यावृणोदप्रमेयः ॥ ९३
 प्रदीप्तोदकमभवच्चान्तरिक्षं
 मृतेषु देहेष्वपतन्वयांसि ।
 यत्पिङ्गलज्येन किरीटमाली
 कुलो रिपूनाजगवेन हन्ति ॥ ९४
 ततः किरीटी महता महायशः
 शरासनेनास्य शरानवीकजित् ।
 हयप्रवेकोत्तमनागधूर्णितान्
 कुरुप्रवीरानिषुभिव्यपातयत् ॥ ९५
 गदाश्च गुर्वीः परिधानयस्मया-
 नसिञ्च शक्तीश्च रणे नराधिपाः ।
 महान्ति शस्त्राणि च भीमदर्शनाः
 प्रगृह्य पार्थ सहसाऽभिमुकुटुः ॥ ९६
 ततो युगान्ताग्नसमस्वनं मह-
 न्महेन्द्रचापप्रतिमं च गाण्डिवम् ।
 चकर्ष दोर्भ्यां विहसन्मुशं ययौ
 दहंस्त्वदीयान् यमराष्ट्रवर्धनः ॥ ९७
 स तानुदीर्णान्सरथान्ससारणा-
 न्पदातिसहोश्च महाधनुर्धरः ।
 विपन्नसर्वायुधजीवितान् रणे
 चकार वीरो यमराष्ट्रवर्धनान् ॥ ९८

मुच्यतां प्रेक्षणीयाविलम्बयः ॥ ७७ ॥ प्राप्य युद्धमिति शेषः
 ॥ ९२ ॥ आस्य समंततः क्षिप्त्वा ॥ ९५ ॥ इति श्रीमहा-

भारते द्रोणपर्वणि टीकायां पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽ-
 ध्यायः ॥ १४५ ॥

१४६

सञ्जय उवाच ।

श्रुत्वा निनादं धनुषश्च तस्य
विस्फुटमुत्कृष्टमिवान्तकस्य
शकाशनिस्फोटसमं सुघोरं
विकृप्यमाणस्य धनञ्जयेन ॥ १

आसेद्विश्रमं तथोक्त्वान्तं त्वदीयं तद्वलं नृप ।
युगान्तवातसंश्रुधं चलक्रीवितराक्षितम् ॥ २
प्रलीनघ्रीनमकरं सागरांभ इवाभवत् ।

स रणे व्यचरत्पाथः प्रेक्षमाणो धनञ्जयः ॥
युगपदिष्टु सर्वांशु सर्वाण्यस्त्राणि दर्शयन् ।

आवदानं महाराज संदधानं च पाण्डवम् ॥ ४
उत्कर्षन्तं सृजन्तं च न स्म पश्याम लाघवात्
ततः क्रुद्धो महाबाहुर्नृद्रमखं दुरासदम् ॥ ५
प्रादुश्चक्रे महाराज प्रासयन्सर्वभारतान् ।

ततः शराः प्रादुरासन्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रिताः ॥
प्रदीप्ताश्च धास्त्रिमुखाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
आकर्ण्यपूर्णनिर्मुक्तैरभ्यर्कौशुनिभिः शरैः ॥ ७
नमोऽभवच्चतुर्प्रेक्ष्यमुत्कामिरिव संवृतम् ।

ततः शस्त्रान्धकारं तत्कौरवैः समुदीरितम्
अशक्यं मनसाऽप्यन्यैः पाण्डवः संप्रमश्रिव
नाशयामास विक्रम्य शरैर्दिव्यास्त्रमन्त्रितैः ९
नैशं तमोऽशुभिः क्षिप्रं दिनावाधिव भास्करः
ततस्तु तावकं सैन्यं दीप्तैः शरगमस्त्रिभिः १०
आक्षिपत्पल्वलांबूनि निवाधार्कं इव प्रभुः ।

ततो दिव्यास्त्रविदुषा प्रहिताः सायकांशवः
समाप्लवन् द्विपत्सैन्यं लोकं भानोरिवांशवः
अथापरं समुत्सृष्टा विशिखास्तिग्मतैजसः
हृदयान्याशु वीराणां विविशुः प्रियवन्धुवत्
य एनमीयुः समरे त्वद्योधाः शूरमानिनः १३
शलभा इव ते दीप्तमग्निं प्राप्य ययुः क्षयम् ।
ययं समुद्रनन् शङ्कणां जीवितानि यशोसि च
पार्थश्चचार संप्रामे

मृत्युर्विग्रहवानिव ।
सकिरीटानि वक्त्राणि
सांगदानं विप्लान् भुजान् ॥ १५
सकुण्डलयुगान्कर्णान्केपाचिदहरच्छरैः ।
सतमिरान् गजस्थानां सप्रासान्ध्रसादिनाम्

सचर्मणः पदातीनां रथीनां च सधन्वनः ।
सप्रतोदास्त्रियूनां बाह्विश्छिन्द पाण्डवः १७
प्रदीप्तोऽग्रशराचिन्मान्भवौ तत्र धनञ्जयः ।
सविस्फुल्लिङ्गाग्रशिखो ज्वलन्निव हुताशनः
तं देवराजप्रतिमं सर्वशस्त्रभूतां वरम् ।
युगपदिष्टु सर्वांशु रथस्थं पुनर्वर्षमम् ॥ १९
निक्षिपन्तं महास्त्राणि प्रेक्षणीयं धनञ्जयम् ।
नृत्यन्तं रथमागेषु धनुज्योतलनादिनाम् २०

निरीक्षितुं न शोक्नुते
यत्नवन्तोऽपि पार्थिवाः ।

मर्ध्यदिनगतं सूर्यं

प्रतपन्तमिवास्मरे ॥

२१

दीप्तोऽग्रसंभूतशरः किरीटी विरराज ह ।
वर्षास्त्रिवदोदीर्णजलः सेन्द्रधन्वांबुदो महान्
महास्त्रसंग्रहे तस्मिन्निष्णुना संप्रवर्तिते ।

सुदुस्तरे महाघोरे ममजुयौधपुङ्गवाः ॥ २३
उत्कृत्तवदनैर्दहैः शरीरैः कृत्तबाहुभिः ।
भुजैश्च पाणिनिर्मुक्तैः पाणिमिद्वर्गुलीकृतैः २४
कृत्ताग्रहस्तैः कपिभिः कृत्तदन्तैर्मदोत्कटैः ।
हृदयैश्च विधुरप्रवीरै रथैश्च शकलीकृतैः ॥ २५

निकृत्तास्त्रैः कृत्तपादैस्तथान्यैः कृत्तसन्धिभिः
निश्छेदैर्विस्फुरद्भिश्च शतशोऽथ सहस्रशः २६
मृत्योराघातललितं तत्पार्थायोधनं महत् ।
अपश्याम महीपाल भीरुणां भयवर्धनम् २७
आक्रीडन्निव रुद्रस्य पुराऽभ्यर्धयतः पशून् ।
गजानां क्षुरनिर्मुक्तैः करैः समुजगेव भूः २८
क्वचिद्रभौ स्त्रिगुणीव वक्त्रपक्षैः समाचिता ।
विचित्रोष्णीषमुकुटैः केयुराङ्गदकुण्डलैः ॥ २९

स्वर्णक्षित्रतनुत्रैश्च भाण्डैश्च गजवाजिनाम् ।
किरीटशतसंकीर्णं तत्र तत्र समाचिता ३०
विरराज भुशं चित्रा मही नववधरिव ।
मज्जामेदः कर्दमिर्नां शोणितौघतरङ्गिणीम् ३१
मर्मास्त्रिमिरगाथां च केशशैवलशाद्वलाम् ।
शिरोबाहुपलतटां रुक्मक्रोडास्त्रिसंकटाम् ३२
चित्रध्वजपताकाख्यां छत्रचापोर्मिमालिनीम्
विगतासुमहाकायां गजदेहामिसंकुलाम् ३३

१४६

श्रुतेति ॥ १॥

रथोडुपशताकीर्णा ह्यसंघातरोधसम् ।
 रथचक्रयुगेषाक्षकूबैररतिदुर्गमाम् ॥ ३४
 प्रासासिशक्तिपरशुविशिखाहिदुरासदाम् ।
 बलकङ्कमहानक्रो गोमायुमकरोत्कटाम् ३५
 शृष्टोदग्रमहाप्राज्ञा शिवाविभूतमैरवाम् ।
 नृत्यप्रेतपिशाचाधैर्मृताकीर्णा सहस्रशः ३६
 गतासुयोधनिश्चेष्टशरीरशतवाहिनीम् ।
 महाप्रतिभयां रौद्रां घोरां धैतरणीमिव ३७
 नदीं प्रवर्तयामास भीरूणां भयवर्धिनीम् ।
 तं दृष्ट्वा तस्य विक्रान्तमन्तकस्यैव रूपिणः ॥
 अभूतपूर्वं कुरुषु भयमागाद्रणाजिरे ।
 तत आदाय वीराणामस्त्रैरस्त्राणि पाण्डवः
 आत्मानं रौद्रमाचष्ट रौद्रकर्मण्यधिष्ठितः ।
 ततो रथवरान् राजन्नत्यतिक्रामदधुनः ४०
 मध्यदिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिवाम्बरे ।
 न शोकः सर्वभूतानि पाण्डवं प्रतिवीक्षितुम्
 प्रसूतांस्तस्य गाण्डीवाच्छरत्नात्महात्मनः
 संप्राप्ते संप्रपश्यामो हंसपंक्तिमिवाम्बरे ४२
 विनिवार्य स वीराणामस्त्रैरस्त्राणि सर्वतः ।
 दर्शयन् रौद्रमात्मानमुग्रे कर्मणि धिष्ठितः ४३
 स तान् रथवरान् राजन्नत्याक्रामत्सदाशुनः ।
 मोहयन्निव नाराचैर्जयद्रथवधेष्वसया ।
 विस्त्रजन्दिष्टु सर्वासु शरानसितसारथिः ४४
 सरथो व्यचरन्तूर्णं प्रेक्षणीयो धनजयः ।
 भ्रमन्त इव शरस्य शरत्पाता महात्मनः ४५
 अदृश्यन्तान्तरिक्षस्थाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 आददानं महेष्वासं संदधानं च सायकम् ॥
 विस्त्रजन्तं च कौन्तेयं नानुपश्याम वै तदा ।
 तथा सर्वो दिशो राजन्सर्वाश्च रथिनो रणे
 कर्दबीकृत्य कौन्तेयो जयद्रथमुपाद्रवत ।
 विव्याध च चतुःषष्ठ्या शराणां नतपर्वणाम्
 सैन्धवाभिमुखं यान्तं योधाः संप्रेक्ष्य पाण्डवं
 न्यवर्तन्त रणाद्वीरा निराशास्तस्य जीविते ॥
 यो योऽभ्यधावदाक्रन्दे तावकः पाण्डवं रणे
 तस्य तस्यान्तगा बाणाः शरीरे न्यपतन्मभो
 कन्दन्धसंकुलं चक्रे तव सैन्यं महारथः ।
 अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः शरैरभ्यंगुसन्निभैः ॥
 एवं तत्तव राजेन्द्र चतुरङ्गबलं तदा ।

व्याकुलीकृत्य कौन्तेयो जयद्रथमुपाद्रवत ॥
 द्रौणि पञ्चाशताऽविध्यद्वपसेनं त्रिभिः शरैः
 कृपायमाणः कौन्तेयः कृपं नवमिरार्दयत ॥
 शल्यं षोडशमिवाग्निः कर्णं द्वात्रिंशता शरैः
 सैन्धवं तु चतुःषष्ठ्या विद्वान् सिंह इवानदत ॥
 सैन्धवस्तु तथा विद्वः शरिणाण्डोवधन्वना ।
 न च क्षमे सुसंकुजस्तोत्रादित इव द्विपः ॥ ५५
 स वराहध्वजस्तूर्णं गाध्रपन्नानजिह्मगान् ।
 कुडाशीविपसंकोशाश्वकर्मरपरिमार्जितान् ॥
 आकर्ण्यपूर्णश्लिषेप फाल्गुनस्य रथं प्रति ।
 त्रिभिस्तु विद्वान् गोविन्दं नाराचैः पङ्क्तिर्जुनं
 अष्टमिर्वाजिनोऽविध्यत ध्वजं चैकेन पत्रिणा
 स विक्षिप्याशुनस्तूर्णं सैन्धवप्रहिताञ्जशरान्
 युगपत्तस्य चिच्छेद शराभ्यां सैन्धवस्य ह ।
 सारथेश्च शिरः कायात् ध्वजं च समलंकृतम्
 स छिन्नयष्टिः सुमहान् धनजयशराहतः ॥
 वराहः सिधुराजस्य पपाताभिशिखोपमः ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु द्रुतं गच्छति भास्करे
 अन्नवीत्पाण्डवं राजस्त्वरमाणो जनार्दनः ॥
 एव मध्ये कृतः पङ्क्तिः पार्थवीरैर्महारथैः
 जीवितेषुमहाबाहो भीतस्तिष्ठति सैन्धवः ॥
 एतान्निर्जित्य रणे पश्यान्पुरुषर्षभ ।
 न शक्यः सैन्धवो हन्तुं यतो निवृत्तो जमजुन
 योगमत्र विधास्यामि सूर्यस्यावरणं प्रति ।
 अस्तंगत इति व्यक्तं द्रश्यत्येकः स सिन्धुराट्
 हृषेण जीविताकांक्षी विनाशार्थं तव प्रभो
 न गोप्यति दुराचारः स आत्मानं कार्यचन
 तत्र छिद्रे प्रहर्तव्यं त्वयाऽस्य कुरुसत्तम ।
 व्यपेक्षा नैव कर्तव्या गतोऽस्तमिति भास्करः
 एवमस्त्विति बीमस्तुः केशवं प्रत्यभाषतो
 ततोऽस्रजत्तमः कृष्णः सूर्यस्यावरणं प्रति ॥
 योगी योगेन संयुक्तो योगिनामीश्वरो हरिः
 सृष्टे तमसि कृष्णेन गतोऽस्तमिति भास्करः
 त्वदीया जहृष्योधाः पार्थनाशान्नराधिप ।
 ते प्रहृष्टा रणे राजन्नापश्यन्सैनिका रविम् ॥
 उन्नाम्य वक्राणि तदा स च राजा जयद्रथः ॥
 वीक्ष्यमाणे ततस्तस्मिन्सिन्धुराजे दिवाकरं

पुनरेवाग्रवीत्कृष्णो धनञ्जयमिदं वचः ।

पश्य सिन्धुपति वीरं प्रेक्षमाणं दिवाकरम्

भवं हि विप्रमुच्यैतत्त्वत्तो भरतसत्तम ।

अयं कालो महाबाहो वधायास्य दुरात्मनः

छिन्धि मूर्धानमस्याशु कुरु साफल्यमात्मनः

इत्येवं केशवेनोक्तः पाण्डुपुत्रः प्रतापवान् ॥

न्यवधीतावकं सैन्यं शरैरकांक्षिसन्निभैः ।

क्रुपं विव्याध विशात्या कर्णं पञ्चाशता शरैः

शल्यं दुर्योधनं चैव पङ्क्तिः पङ्क्तिरताडयत् ।

वृषसेनं तथाऽष्टाभिः पृथ्वा सैन्धवमेव च ॥

तथैव च महाबाहुस्त्वदीयान्पाण्डुनन्दनः ।

गाढं विद्धा शरै राजन् जयद्रथमुपाद्रवत् ॥

तं समीपस्थितं दृष्ट्वा लेलिहानमिवानलम् ।

जयद्रथस्य गोक्षारः संशयं परमं गताः ॥ ७७

ततः सर्वे महाराज तव योधा जयैषिणः ।

सिचिबुः शरधारिभिः पाकशासनिमाहवे ॥

संछाद्यमानः कीर्त्येयः शरजालैरेतकशः ।

अकुप्यन्त महाबाहुरजितः कुरुनन्दनः ॥ ७९

ततः शरमयं जालं तुमुलं पाकशासनिः ।

व्यसृजत् पुरुषव्याघ्रस्तव सैन्यजिघांसया ॥

ते हन्यमाना धीरेण योधा राजन् रणे तव ।

प्रजहुः सैन्धवं भीता द्वौ समं नाप्यधावताम्

तत्राद्भुतमपश्याम कुन्तीपुत्रस्य विक्रमम् ।

तादृक् न भावी भूतो वा यच्चकार महायशः

द्विपान्द्विपगतांश्चैव हयान्द्वयगतानपि ।

तथा सरथिनश्चैव न्यहन् रुद्रः पशूनिव ॥ ८३

न तत्र समरे कश्चिन्मया दृष्टो नराधिप ।

गजो बाजो नरो वापि यो न पार्थशराहतः

रजसा तमसा चैव योधाः संछन्नचक्षुषः ।

कदमलं प्राविशन्धोरं नान्वजानम्परस्परम्

ते शरैर्मिन्नमर्माणः सैनिकाः पार्थचोदितैः ।

बभ्रमुग्रस्खलुः पेतुः सेतुर्मंस्तुञ्ज भारत ॥ ८६

तस्मिन्महामीषणकं प्रजानामिव संस्रजे ।

रणे महति दुष्पारे वर्तमाने सुदारुणे ॥ ८७

शोणितस्य प्रसेकेन शीघ्रत्वादितिलस्य च ।

अशास्यत्तद्रजो भीममसृक्सक्तिः धरातले ॥

आनाभि निरमञ्जश्च रथचक्राणि शोणिते ।

मत्ता वेगवता राजस्तावकानां रणाङ्गने ॥

हस्तिनश्च हतारोहा दारिताङ्गाः सहस्रशः ।

सान्ध्यनीकानि मृदन्त आर्तनादाः प्रदुडुबुः

हयाश्च पतितारोहाः पत्तयश्च नराधिप ।

प्रदुडुबुर्भयाद्राजन्धनञ्जयशराहताः ॥ ९१

मुक्तकेशा विकवचाः

क्षरन्तः क्षतजं क्षतैः ।

प्रापलायन्त संव्रस्ता-

स्त्यक्त्वा रणशिरो जनाः ॥ ९२

ऊरुग्राहपृहीताश्च केचित्तन्नाभवन् भुवि ।

हतानां चापरे मध्ये द्विरदानां मिलित्यरे ॥

एवं तव बलं राजन्प्रावयित्वा धनञ्जयः

न्यवधीत्सायकैर्घोरैः सिन्धुराजस्य रक्षिणः

द्रौणिं क्रुपं कर्णशल्यौ वृषसेनं सुयोधनम् ।

छाद्यामास तत्रेण शरजालेन पाण्डवः ॥

न गृह्णक्षिपन् राजन्मुञ्चन्नापि च संदधत् ।

अदृश्यतार्जुनः संस्ये शीघ्रास्त्रात्कथञ्चन ।

धनुर्मण्डलमेवास्य दृश्यते स्मास्यतः सदा ।

सायकाश्च व्यदृश्यन्त निश्चरन्तः समन्ततः ॥

कर्णस्य तु धनुश्छित्त्वा वृषसेनस्य चैव ह ।

शल्यस्य स्रुतं भलेन रथनीडादपातयत् ॥ ९८

गाढविद्धाबुभौ कृत्वा शरैः स्वकीयमातुलैः ।

अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो द्रौणिशारद्वतौ रणे ॥

एवं तान्द्याकुलीकुप्य त्वदीयानां महारथान्

उज्जहार शरं घोरं पाण्डवोऽनलसाक्षिणम् ॥

इन्द्राशिसमप्रख्यं दिव्यमस्त्राभिमन्त्रितम् ।

सर्वभारसहं शश्वद्वन्धमाख्याचितं महत् ॥

वज्रेणास्त्रेण संयोज्य विधिवत्कुरुनन्दनः ।

समाध्वन्महाबाहुर्गोण्डीषे क्षिप्रमर्जुनः ॥ २

तस्मिन्सन्धीयमाने तु शरे ज्वलनतेजसि ।

अन्तरिक्षे महानादौ भूतानामभववृषः ॥ ३

अग्रवीच्च पुनस्तत्र त्वरमाणो जनादेनः ।

धनञ्जयशिरश्छिन्धि सैन्धवस्य दुरात्मनः

अस्तं महीधरश्चेष्टं यियासति दिवाकरः ।

शृणुष्वैतच्च वाक्यं मे जयद्रथवधं प्रति ॥ ५

वृक्षक्षत्रः सैन्धवस्य पिता जगति विधुतः ।

स कालेनेह महता सैन्धवं प्राप्तवान्मुत्तम ॥

जयद्रथमभिपन्नं वायुवाचाशरीरिणी ।

नृपमन्तर्हिता वाणी मेघदुन्दुभिनिःस्वना ।

तवात्मजो मनुष्येन्द्र कुलशीलदमातिभिः ।

गुणैर्भविष्यति विभो सदृशो वंशयोद्धेयोः ॥

क्षत्रियप्रवरौ लोके नित्यं शूरामिसत्कृतः ।

किं त्वस्य दुष्प्रमानस्य संग्रामे क्षत्रियपर्वम् ॥

शिरश्छेत्स्यति संकुलः शत्रुश्चालक्षितो भुवि
 एतच्छ्रुत्वा सिन्धुराजो ध्यात्वा चिरमरिन्दमः
 ज्ञातीन्सर्वांनुवाचेदं पुत्रकोहामिचोदितः ।
 संग्रामे युध्यमानस्य बहतो महतीं धुरम् ॥
 धरण्यां मम पुत्रस्य पातयिष्यति यः शिरः ।
 तस्यापि शतधा मूर्ध्नां फलिष्यति न संशयः
 एवमुक्त्वा ततो राज्ये स्थापयित्वा जयद्रथं
 वृद्धक्षत्रो वनं यातस्तपश्चोमं समास्थितः ॥
 सोऽयं तप्यति तेजस्वी तपो धोरं दुरासदम्
 समन्तपञ्चकादस्माद्दहिर्वा नरकेतन ॥ १४
 तस्माज्जयद्रथस्य त्वं शिरश्छित्त्वा महामृष्टे ।
 दिव्येनास्त्रेण रिपुहन्धोरेणाद्भुतकर्मणा ॥ १५
 सकुण्डलं सिन्धुपतेः प्रमज्जनसुतानुज ।
 उत्सङ्गे पातयस्वास्य वृद्धक्षत्रस्य भारत ॥ १६
 अथ त्वमस्य मूर्धानं पातयिष्यसि भूतले ।
 तवापि शतधा मूर्ध्नां फलिष्यति न संशयः
 यथा चेदं न जानीयात्स राजा तपसि स्थितः
 तथा कुक्कुक्ष्येष्ट दिव्यमस्त्रमुपाश्रितः ॥ १८
 न ह्यसाध्यमकार्यं वा विद्यते तव किञ्चन ।
 समस्तेष्वपि लोकेषु त्रिषु वासवनन्दन ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं सुकिणी परिसंह्रितम्
 ईद्राशनिसमस्पर्शं दिव्यमन्त्राभिमन्त्रितम् ॥
 सर्वभारसहं शस्त्रद्वन्द्वमाल्यार्चितं शरम् ।
 विसर्जयितुंस्तूर्णं सैन्धवस्य वधे धृतम् ॥
 स तु गाण्डीवनिमुक्तः शरः श्येन इवाश्रुगः ।
 छित्त्वा शिरः सिन्धुपतेरुत्पपात विहायसम्
 तच्छिरः सिन्धुराजस्य शरैरूर्ध्वमवाहयत् ।
 दुर्लभमप्रहर्षाय सुहृदां हर्षणाय च ॥ २३
 शरैः कदम्बकीकृत्य काले तास्मिन् पाण्डवः
 योधयामास तांश्च पाण्डवः षण्महारथान्
 ततः सुमहदाश्चर्यं तत्रापद्याम भारत ।
 समन्तपञ्चकाद्वाह्यं शिरो यद्वाहरत्ततः ॥ २५
 एतस्मिन्नेव काले तु वृद्धक्षत्रो महीपतिः ।
 सन्ध्यामुपास्ते तेजस्वी सम्बन्धी तव मारिष
 उपासीनस्य तस्याथ कृष्णकेशं सकुण्डलम् ।
 सिन्धुराजस्य मूर्धानमुत्सङ्गे समपातयत् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि जयद्रथवधे

षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

तस्योत्सङ्गे निपतितं शिरस्तच्चसुकुण्डलम् ।
 वृद्धक्षत्रस्य नृपतेरलक्षितमरिन्दम ॥ २८
 कृतजप्यस्य तस्याथ वृद्धक्षत्रस्य भारत ।
 प्रोत्तिष्ठतस्तत्सहसा शिरोऽगच्छद्भरातलम्
 ततस्तस्य नरेन्द्रस्य पुत्रमूर्ध्वनि भूतले ।
 गते तस्यापि शतधा मूर्ध्नाऽगच्छदरिन्दम ॥
 ततः सर्वाणि सैन्यानि विस्मयं जग्मुस्तमम्
 वासुदेवं च बीभत्सुं प्रशशंसुर्महारथम् ॥ ३१
 ततो विनिहते राजन् सिन्धुराजे किरीटिना
 तमस्ताद्वासुदेवेन संहतं भरतर्षभ ॥ ३२
 पञ्चाज्जातं गह्रीपाल तव पुत्रैः सहानुगैः ।
 वासुदेवंप्रयुक्तैर्मायेति नृपसत्तम ॥ ३३
 एवं स निहतो राजन्पार्थेनामिततेजसा ।
 अक्षौहिणीरष्ट हत्वा जामाता तव सैन्धवः
 हतं जयद्रथं दृष्ट्वा तव पुत्रा नराधिप ।
 दुःखादश्रूणि मुमुक्षुर्निराशाश्चाभवज्जये ॥

ततो जयद्रथे राजन्हते पार्थेन केशवः
 दध्मी शंखं महाबाहुरर्जुनश्च परंतपः ॥ ३६
 भीमश्च वृष्णिंसिंहश्च युधामन्युश्च भारत ।
 उत्तमौजाश्च विक्रांतः शंखान्दध्मुः पृथक्पृथक्
 श्रुत्वा महान्तं ते शब्दं धर्मराजो दुधिष्ठिरः
 सैन्धवं निहतं मेने फाल्गुनेन महात्मना ॥
 ततो वादित्रघोषेण स्वान्योधान्पर्यहर्षयत् ।
 अभ्यवर्तत संग्रामे भारद्वाज युयुत्सया ॥ ३९
 ततः प्रववृते राजसत्तं गच्छति भास्करे ।
 द्रोणस्य सोमकैः सार्धं संग्रामो लोमहर्षणः
 ते तु सर्वे प्रयत्नेन भारद्वाजं जिघांसवः ।
 सैन्धवे निहते राजन्नयुध्यन्त महारथाः ॥
 पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा सैन्धवं विनिहत्य च
 अयोधयंस्तु ते द्रोणं जयोन्मत्तास्ततस्ततः ॥
 अर्जुनोऽपि ततो योधांस्तावकान् रथसत्तमान्
 अयोधयन्महाबाहुर्हत्वा सैन्धवकं नृपम् ॥

स देवशङ्खनिव देवराजः

किरीटमाली व्यधमत्समन्तात् ।

यथा तमस्यभ्युदितस्तमोऽग्नः

पूर्वप्रतिष्ठां समवाप्य वीरः ॥ १४४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

१४७

भूतराष्ट्र उवाच ।
तस्मिन्निविहते वीरे सैन्यध्वे सव्यसाचिना
मामका यदकुर्वन्त तन्ममाचक्ष्व सज्जय ॥ १
सज्जय उवाच ।

सैन्यध्वं निहतं दृष्ट्वा रणे पार्थेन भारत ।
अमर्षवशमापन्नः क्रुपः शारद्वतस्ततः ॥ २
महता शरवर्षेण पाण्डवं समवाकिरत् ।
द्रौणिश्चाभ्यद्रवद्राजन्ममास्थाय फाल्गुनम्
तावेतौ रथिनौ श्रेष्ठौ रथाभ्यां रथसत्तमौ ।
उभावुभयतस्तीक्ष्णैर्विशिखैरभ्यवर्षताम् ॥ ४
स तथा शरवर्षाभ्यां सुमहद्भ्यां महाभुजः ।
पीड्यमानः परामार्तिमगमद्रथिनां वरः ॥ ५
*सोऽजिघांशुर्गुहं संख्ये गुरोस्तनयमेव च ।
चकाराचार्यकं तत्र कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ६
अखैरस्त्राणि संवार्य द्रौणेः शारद्वतस्य च ।
मन्दवेगानिर्घुस्ताभ्यामजिघांशुरवास्तुजतः ॥ ७
ते चापि भृशमभ्यघ्नन्विशिखाः पार्थवोदिताः
बहुत्वासु परामार्तिं शराणां तावगच्छताम्
अथ शारद्वतो राजन्कीर्त्तयेयशरपीडितः ।
अवासीद्वद्रथोपस्थे मूर्च्छाममिजगाम ह ॥ ९
विह्वलं तमभिज्ञाय भर्तारं शरपीडितम् ।
हतोऽयमिति च ज्ञात्वा सारथिस्तमपावहत्
तस्मिन् अग्रे महाराज कृपे शारद्वते युधि ।
अश्वत्थामाव्यपायासीत्पाण्डवेयाद्रथान्तरम्
दृष्ट्वा शारद्वतं पार्थो मूर्च्छितं शरपीडितम् ।
रथ एव महेष्वासः सकृपं पर्थदेवयत् ॥ १२
अश्रुपूर्णमुखो दीनो वचनं चेदमब्रवीत् ।
पश्यन्निदं महाप्राणः क्षत्ता राजानमुक्तवान्
कुलान्तरकरणे पापे जातमात्रे सुयोधने ।
नीयतां परलोकाय साध्वयं कुलपांसनः ॥
अस्माद्धि कुरुमुष्यानां महदुत्पत्स्यते भयम्
तदिदं समनुप्राप्तं वचनं सत्यवादिनः ॥ १५

१४७

तस्मिन्निविहते वीर इत्यादे 'राजन्कर्मस्थिते नरे'
इत्यन्तस्य ग्रन्थस्य पुरुषेण यत्नः कार्यः फलं तु देवाधीन-
मिति तात्पर्यार्थः ॥ ११ ॥ अजिघांशुः हन्तुमनिच्छन् । आचा-
र्यकं गुरोः संमानम् ॥ १६ ॥ तमेवाह-अखैरिषिते । मन्दवेगान्
अस्यानाकुष्ठवापत्वादव्यवेगान् ॥ ७ ॥ ते चापि ते बाणा-

तत्कृते ह्यद्य पश्यामि शरतल्पगतं गुरुम् ।
धिगस्तु क्षात्रमाचारं धिगस्तु बलपौरुषम् ॥
को हि ब्राह्मणमाचार्यमभिदुह्येत मादशः ।
ऋषिपुत्रो ममाचार्यो द्रोणस्य परमः सखा ॥
एष शेते रथोपस्थे कृपो मद्भाणपीडितः ।
अकामयानेन मया विशिखैरार्दितो भृशम् ॥
अवसीदन् रथोपस्थे प्राणान्पीडयतीव मे ।
पुत्रशोकामितसेन शरैरभ्यार्दितेन च ॥ १९
अभ्यस्तो बहुभिर्बाणैर्दशधर्मगतेन वै ।
शोचयत्येष नियतं भूयः पुत्रवधाद्धि माम् ॥
कृपणं खरथे सर्वं पश्य कृष्ण यथागतम् ।
उपाकृत्य तु वै विद्यामाचार्यभ्यो नरर्षभाः ॥
प्रयच्छन्तीह ये कामान्देववमुपयान्ति ते ।
ये च विद्यामुपादाय गुरुभ्यः पुरुषावमाः ॥
गन्ति तानेव दुर्वृत्तास्ते वै निरयगामिनः ।
तदिदं नरकायाद्य कृतं कर्म मया भुवम् ॥
आचार्यं शरवर्षेण रथे सादयता कृपम् ।
यत्तत्पूर्वमुपाकुर्वन्तं मामब्रवीत्कृपः ॥ २४
न कथञ्चन कौरव्य प्रहर्तव्यं गुराविति ।
तदिदं वचनं साधोराचार्यस्य महात्मनः ॥
नानुष्ठितं तमेवाजौ विशिखैराभिवर्षताः ।
नमस्तस्मै सुपूज्याय गौतमायापलायिने ॥ २६
धिगस्तु मम वार्ष्णेय यदस्मै प्रहराम्यहम् ।
तथा विलपमाने तु सव्यसाचिनि तं प्रति
सैन्यध्वं निहतं दृष्ट्वा राधेयः समुपाद्रवत् ।
तमापतन्तं राधेयमजुनस्य रथं प्रति ॥ २८
पाञ्चालयौ सात्यकिश्चैव
सहसा समुपाद्रवन् ।
उपायान्तं तु राधेयं
दृष्ट्वा पार्थो महारथः ॥ २९
प्रहसन्देवकोपुत्रमिदं वचनमब्रवीत् ।
एव प्रयात्याधिरथिः सात्यकः स्थन्वनं प्रति

स्थापि ॥ ८ ॥ अवासीदित् अवसतः ॥ ९ ॥ भर्तारं
सारथेव ॥ १० ॥ इदं कुलस्य पुत्रोद्वादिक् ॥ १३ ॥
शरतल्पगतं शरपञ्चगतम् ॥ १६ ॥ अभ्यस्तः अपक्रुहितः
दशधर्मगतेन दुरस्रस्यागतेना शोचयति शोकं कारयति । एष
द्रोणः । भूयोऽधिकं पुत्रवधात् ॥ २० ॥ यथागतं यं प्रकारं
प्राप्तं उपाकृत्य अधीत्य ॥ २१ ॥ उपाकुर्वन् आस्था-
पयन् ॥ २४ ॥ * स जिघांशुरिति पाठः ।

न मृष्यति हतं नूनं भूरिश्रवसमाहवे ।
 यत्र यात्येप तत्र त्वं चोद्याभ्यान् जनार्दन ॥
 न सौमदत्तिपद्वीं गमयेत्सात्यकिं वृषः ।
 यवमुक्तो महाबाहुः केशवः सत्यसाक्षिना ॥
 प्रत्युवाच महातेजाः कालयुक्तमिदं वचः ।
 अलमेष महाबाहुः कर्णवैकोऽपि पाण्डवश्च
 किं पुनर्द्रौपदेयाभ्यां सहितः सात्वतर्षभः ।
 न च तावत्क्षमः पार्थ तव कर्णेन सङ्गरः ३४
 अज्वलन्तो महोदकेव तिष्ठत्यस्य हि वासवी
 त्वदर्थं पूज्यमानेपा रक्ष्यते परवीरहन् ॥ ३५
 अतः कर्णः प्रयात्वत्र सात्वतस्य यथा तथा ।
 अहं क्षास्यामि कौन्तेय कालमस्य दुरात्मनः
 यत्रैनं विशिखैस्तीक्ष्णैः पातयिष्यसि भूतले ॥
 धृतराष्ट्र उवाच ।

योऽसौ कर्णेन वीरस्य बाष्पण्यस्य समागमः
 हते तु भूरिश्रवसि सैन्धवे च निपातिते ३७
 सात्यकिश्चापि विरथः कंसमारुढवान् रथम्
 चक्ररक्षौ च पाञ्चाल्यौ तन्मात्रवक्ष्व सञ्जय
 सञ्जय उवाच ।

हन्त ते वर्तयिष्यामि यथा वृत्तं महारणे ।
 शुष्पस्व खिरो भूत्वा दुराचरितमात्मनः ३९
 पूर्वमेव हि कृष्णस्य
 मनोगतमिदं प्रभो ।

विजेतव्यो यथा वीरः
 सात्यकिः सौमदत्तिना ॥ ४०

अतीतानागते राजन्स हि वेत्ति जनार्दनः ।
 ततः सुतं समाह्वय दारुकं संदिदेश ह ॥ ४१
 रथो मे युज्यतां कथयमिति राजन्महाबलः ।
 न हि देवान् न गन्धर्वा न यक्षोरगराक्षसाः ४२
 मानवा वाऽपि जेताः
 कृष्णयोः सन्ति केचन ।

पितामहपुरोगाश्च
 देवाः सिद्धाश्च तं विदुः ॥ ४३

तयोः प्रभावमनुलं शृणु युद्धं तु तत्तथा ।
 सात्यकिं विरथं दृष्ट्वा कर्णं चाभ्युद्यतं रणे ॥
 दध्मी शङ्खं महानादमार्षमेणाथ माधवः ।
 दारुकोऽवेत्य संदेशं श्रुत्वा शङ्खस्य च स्वनम्

रथमन्वानयत्तस्मै सुपर्णोच्छ्रितकेतनम् ।
 स केशवस्यानुमते रथं दारुकसंयुतम् ॥ ४६
 आरुरोह शिनेः पौत्रो ज्वलनादित्यसन्निभम्
 कामगैः शैभ्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ॥ ४७
 हयोदग्रैर्महावेगैर्हैमभाण्डविभूषितैः ।
 युक्तं समारुह्य च तं विमानप्रातेमं रथम् ४८
 अभ्यद्रवत राधेयं प्रवपन्सायकान्बहून् ।
 चक्ररक्षावपि तदा युधामन्युत्समौजसौ ४९
 धनञ्जयरथं हित्वा राधेयं प्रत्युदीयतुः ।
 राधेयोऽपि महाराज शरवर्षं समुत्सृजन् ५०
 अभ्यद्रवत्सुसंकुद्रो रणे शौनेयमच्युतम् ।

नैव दैवं न गान्धर्वं नासुरं न च राक्षसम् ॥
 तादृशं भुवि नो युद्धं दिवि वा श्रुतमित्युत ।
 उपारमत तत्सैन्यं सरथाश्च-नर-द्विपम् ॥ ५२
 तयोर्दृष्ट्वा महाराज कर्म संमुदचेतसः ।
 सर्वे च समपश्यन्त तद्युद्धमतिमानुषम् ॥ ५३
 तयोर्द्वैवरयो राजन्सारथ्यं दारुकस्य च ।
 गतप्रत्यागतावृत्तैर्मण्डलैः सन्निवर्तनैः ॥ ५४
 सारथ्येस्तु रथस्थस्य काश्यपेयस्य विस्मिताः
 नभस्तलगताश्चैव देव-गन्धर्व-दानवा ॥ ५५

अतीवावहिता द्रष्टुं
 कर्णशैनेययो रणम् ।

मित्रार्थे तौ पराक्रान्तौ
 शुष्मिणीं स्पृधिनौ रणे ॥ ५६

कर्णश्चामरसंकाशो युयुधानश्च सात्यकिः ।
 अन्योन्यं तौ महाराज शरवर्षैरवर्षताम् ५७
 प्रममाथ शिनेः पौत्रं कर्णः सायकवृष्टिभिः ।
 अमुष्यमाणो निधनं कौरव्यजलसन्धयोः ॥
 कर्णः शोकसमाविष्टो महोरग इव श्वसन् ।
 स शौनेयं रणे क्रुद्धः प्रदहन्निव चक्षुषा ॥ ५९
 अभ्यधावत वेगेन पुनः पुनररिन्दम् ।

तं तु सक्रोधमालोक्य सात्यकिः प्रत्ययुज्यत
 महता शरवर्षेण गजं प्रति गजो यथा ।
 तौ समेतौ नरव्याघ्रौ व्याघ्राविव तरस्विनौ
 अन्योन्यं सन्ततश्चाते रणेऽनुपमविक्रमौ ।
 ततः कर्णं शिनेः पौत्रः सर्वपादसर्वैः शरैः ॥

वृषः कर्णः ॥ ३२ ॥ वासवी शक्तिरिति शेषः
 ॥ ३५ ॥ यथा प्रयाति तथा प्रयातिविति शौन्यं
 क्षास्यामि शापयिष्यामि यत्र काले ॥ ३६ ॥ वर्तयिष्यामि

कथयिष्यामि ॥ ३९ ॥ पूर्वं पूर्वैः ॥ ४० ॥ कल्पे प्रातः
 ॥ ४२ ॥ आर्षमेण स्वायं तद्धितः । कृषमस्वरेण कृषम-
 पुरोऽग्रवेनेति प्राश्नः ॥ ४५ ॥ काश्यपेयस्य दारुकस्य ॥ ५५ ॥

विभेद् सर्वगात्रेषु पुनः पुनररिन्दम् ।
 सारथिं चास्य महेन रथनीडादपातयत् ६३
 अश्वान् चतुरः श्वेताक्रिजघान शितैः शरैः ।
 छिन्वा ध्वजं रथं चैव शतधा पुरुषर्षभ ६४
 चकार विरथं कर्णं तव पुत्रस्य पश्यतः ।
 ततो धिमेनसो राजस्तावकास्ते महारथाः
 वृषसेनः कर्णसुतः शल्यो मद्राधिपस्तथा ।
 द्रोणपुत्रश्च शैनेयं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ६६
 ततः पर्याकुलं सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ।
 तथा सात्यकिना वीरि विरथे सुतजे कृते ६७
 हाहाकारस्ततो राजन्सर्वसैन्येष्वभूमहान् ।
 कर्णोऽपि विरथो राजन्सात्वतेन कृतः शरैः ॥
 दुर्योधनरथं तूर्णमारुरोह विनिःश्वसन् ।
 मानयंस्तव पुत्रस्य वाढ्यात्प्रभृति सौहृदम्
 कृतां राज्यप्रदानेन प्रतिज्ञां परिपालयन् ।
 तथा तु विरथं कर्णं पुत्रांश्च तव पार्थिव ॥ ७०
 दुःशासनमुखान्वीरान्नावधीःसात्यकिर्वंशी
 रक्षन्प्रतिज्ञां भीमेन पार्थेन च पुराकृताम् ७१
 विरथान्विह्वलांश्च के न तु प्राणैर्यथोजयत् ।
 भीमसेनेन तु वधः पुत्राणां ते प्रतिश्रुतः ७२
 अनुभूते च पार्थेन वधः कर्णस्य संश्रुतः ।
 वधे तत्कुर्वन्त्यज्ञं ते तस्य कर्णमुखास्तदा ७३
 नाशतुर्वस्ततो हन्तुं सात्यकिं प्रवरा रथाः ।
 द्रोणिश्च कृतवर्मा च तथैवान्ये महारथाः ७४
 निर्जिता धनुषैकेन शतशः क्षत्रियर्षभाः ।
 कांक्षता परलोकं च धर्मराजस्य च प्रियम् ॥
 कृष्णयोः सदृशो वीर्यं सात्यकिः शत्रुतापनः
 जितवान्सर्वसैन्यानि तावकानि हसन्निव ॥
 कृष्णो वापि भवेद्योके पार्थो वापि धनुर्धरः
 शैनेयो वा नरव्याघ्र चतुर्थस्तु न विद्यते ॥
 धृतराष्ट्र उवाच ।

अजय्यं वासुदेवस्य रथमास्थाय सात्यकिः

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कर्णसात्यकियुद्धे
 सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

विरथं कृतवान्कर्णं वासुदेवसमो युधि ॥ ७८
 दारुकेण समायुक्तः स्वबाहुबलदर्पितः ।
 कश्चिदन्यं समारुढः सात्यकिः शत्रुतापनः ॥
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कुशलं ह्यसि भाषितुं
 असह्यं तमहं मन्ये तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ८०
 सञ्जय उवाच ।

शृणु राजन्यथावृत्तं रथमन्यं महामतिः ।
 दारुकस्यायुजस्तूर्णं कल्पनाविधिकल्पितम्
 आयसैः काश्चनैश्चापि पटैः सन्नद्धकवचम् ।
 तारासहस्रखचितं सिंहध्वजपताकिनम् ॥
 अश्वैर्वीरैर्जयैर्युक्तं हेमभाण्डपरिच्छदैः ।
 सैन्धवैरिन्दुसंकाशैः सर्वशब्दातिर्गद्गदैः ॥
 चित्रकाञ्चनसन्नाहैर्वाजिमुख्यैर्विशांपते ।
 घण्टाजालाकुलरवं शक्ति-तोमरविद्युतम् ॥
 युक्तं सांग्रामिकैर्द्रव्यैर्वहुशस्त्रपरिच्छदैः ।
 रथं संपाद्यामास मेघर्गभीरनिःस्वनम् ॥
 तं समारुह्य शैनेयस्तव सैन्यमुपाद्रवत् ।
 दारुकोऽपि यथाकामं प्रययौ केशवान्तिकम्
 कर्णस्यापि रथं राजशङ्ख-गोक्षीरपाण्डुरैः ।
 चित्रकाञ्चनसन्नाहैः सद्भैरवैर्गवत्तैः ॥ ८७
 हेमकक्ष्याध्वजोपेतं क्लृप्तयन्त्रपताकिनम् ।
 अग्रं रथं सुयन्तारं बहुशस्त्रपारिच्छदम् ॥ ८८
 उपाजन्हुस्तमास्थाय कर्णोऽप्यभ्यद्रवद्रिपुम् ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि
 भूयश्चापि निबोधेमं तवापनयजं क्षयम् ।
 एकाग्रिशत्तव सुता भीमसेनेन पातिताः ॥
 दुर्मुखं प्रमुखे कृत्वा संततं चित्रयोधिनम् ।
 शतशो निहताः शूराः सात्वतेनाजुनेन च ॥
 भीमं प्रमुखतः कृत्वा भगवत्तं च भारत ।
 एवमेष क्षयो धृत्तो राजन्धुर्मन्त्रिते तव ॥ ९२

१४८

धृतराष्ट्र उवाच ।

तथा गतेषु शूरेषु तेषां मम च सञ्जय ।
किं वै भीमस्तदाऽकार्षीत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय
सञ्जय उवाच ।

विरथो भीमसेनो वै कर्णवाकूशदयपीडितः
अमर्षवशमापन्नः फाल्गुनं वाक्यमब्रवीत् ॥२॥
पुनः पुनस्तुवरकमूढ औदरिकेति च ।

अकृतात्मक मा योत्सीर्त्राल संग्रामकातर ॥
इति मामब्रवीत्कर्णः पश्यतस्ते धनञ्जय ।

एवं वक्ता च मे वध्यस्तेन चोक्तोऽस्मिभारत
एतद्भूतं महाबाहो त्वया सह कृतं मया ।

तथैतन्मम कौन्तेय यथा तव न संशयः ॥ ५ ॥
तद्वधाय नरश्रेष्ठ स्मरैतद्भचनं मम ।

यथा भवति तत्सत्यं तथा कुरु धनञ्जय ॥ ६ ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य भीमस्यामितविक्रमः ।

ततोऽर्जुनोऽब्रवीत्कर्णं किञ्चिदभ्येत्य संयुगे
कर्णं कर्णं वृथा दृष्टे स्तुतपुत्रात्मसंस्तुत ।

अधर्मबुद्धे शृणु मे यत्नां वक्ष्यामि सांप्रतम् ॥
द्विविधं कर्म शूराणां युद्धे जयपराजयौ ।

तौ चाप्यनित्यौ राधेय वासवस्यापि बुध्यतः
सुमूर्खैर्युधानेन

विरथो विकलेन्द्रियः ।

मद्वध्यस्त्वमिति ज्ञात्वा

जित्वा जीवन्विसर्जितः ॥ १० ॥

येदृच्छया रणे भीमं बुध्यमानं महाबलम् ।

कथञ्चिद्विरथं कृत्वा यत्वं रूक्षमभाषथाः ॥

अधर्मस्त्वेष सुमहा-

ननार्यचरितं च तत् ।

नारिं जित्वाऽतिकृत्यन्ते

न च जल्पन्ति दुर्वैचः ॥

न च कञ्चन निन्दन्ति सन्तः शूरा नरर्षभाः

त्वं तु प्राकृतविज्ञानस्तत्तद्वदसि स्तुतज ॥ १३ ॥

बहुवद्धमकर्ण्यं च चापलादपरीक्षितम् ।

बुध्यमानं पराक्रान्तं शूरमार्यव्रते रतम् ॥ १४ ॥

यद्वोचोऽग्रिमं भीमं नैतत्सत्यं वचस्तव ।

पश्यतां सर्वसैन्यानां केशवस्य ममैव च ॥

विरथो भीमसेनेन कृतोऽसि बहुशो रणे ।

न च त्वां पर्यं किञ्चिदुक्तवान्पाण्डुनन्दनः

यस्मात्तु बहु रूक्षं च श्रावितस्ते वृकोदरः ।

परोक्षं यच्च सौमद्रो गुप्ताभिर्निहतो मम ॥

तस्मादस्याचलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ।

त्वया तस्य धनुःश्लक्ष्णमात्मनाशाय दुर्मते ॥

तस्माद्वध्योऽसि मे मूढ सभृत्य-सुत-बान्धवः

कुरु त्वं सर्वकृत्यानि महत् ते भयमागतम् १९

हन्तास्मि वृपसेनं ते प्रेक्षमाणस्य संयुगे ।

ये चान्येषुपयास्यन्ति बुद्धिमोहेन मां नृपाः

तांश्च सर्वान्हनिष्यामि सत्येनायुधमालभे ।

त्वां च मूढा कृतप्रज्ञमतिमानिनमाहवे ॥ २१ ॥

दृष्ट्वा दुर्योधनो मन्दो भृशं तप्यति पातितम्

अर्जुनेन प्रतिज्ञाते वधे कर्णसुतस्य तु ॥२२॥

महान्सुतमुलः शब्दो बभूव रथिनां तदा ।

तस्मिन्नाकुलसंग्रामे वर्तमाने महामथे ॥ २३ ॥

मन्दरशिमः सहस्रांशुरस्तं गिरिसुपाद्रवम् ।

ततो राजन्हृषीकेशः संग्रामशिरसि स्थितम्

तीर्णप्रतिबलं बीमस्तुं

परिष्वज्यैनमब्रवीत् ।

‘दिष्टया संपादिता जिष्णो

प्रतिष्ठा महती त्वया ॥ २५ ॥

दिष्टया विनिहतः पापो बुद्धक्षत्रः सहात्मजः

धार्तराष्ट्रबलं प्राप्य देवसेनापि भारत ॥ २६ ॥

सोदित समरे जिष्णो नात्र कायो विचारणा

न तं पश्यामि लोकेषु चिन्तयन्पुरुषं कचित्

त्वद्वते पुरुषव्याघ्र य एतद्योधयेद्वलम् ।

महाप्रभावा बहवस्त्वया तुल्याधिकाऽपि वा

समेताः पृथिवीपाला धार्तराष्ट्रस्य कारणात्

ते त्वां प्राप्य रणे क्रुद्धा नाभ्यवर्तन्त दशिताः

तव वीर्यं बलं चैव रुद्रशक्रान्तोकोपमम् ।

नेदशं शङ्कयात्काश्चिद्रेणे कर्तुं पराक्रमम् ॥ ३० ॥

यादृशं कृतवानद्य त्वमेकः शत्रुतापनः ।

एवंमेव हते कर्णे सानुबन्धे वुरात्मनि ॥ ३१ ॥

वर्धयिष्यामि भूयस्त्वां विजितारिं हतद्विषम्

तमर्जुनः प्रत्युवाच प्रसादात्तव माधव ॥३२॥

१४८

तथेति ॥ १ ॥ वृपसेनं ते तव पुत्रमिति शेषः । बुद्धिमोहेन बुद्धिविभ्रमेण ॥ २० ॥

प्रतिज्ञेयं मया तीर्णं विधुधैरपि दुस्तरा ।
अनाश्रयं जयस्तेषां येषां नाथोऽसि केशव ॥

त्वत्प्रसादान्महीं कृत्स्नां

संप्राप्स्यति पुधिष्ठिरः ।

तव प्रभावं वाष्पंय

तवैव विजयः प्रभो ।

वर्धनीयास्तव वयं सदैव मयुष्यदन ।

एवमुक्तस्ततः कृष्णः शनकैर्वाह्यन्हयान् ।

दर्शयामास पार्थाय कूरमायोधनं महत् ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

प्रार्थयन्तो जयं युद्धे प्रथितं च महद्यशः ॥

पृथिव्यां शरते शूराः पार्थिवास्त्वच्छरैर्हताः ॥

विकीर्णशस्त्राभरणा विपन्नाश्च-रथ-द्विपाः ।

संछिन्नभिक्षमर्मणो धैर्यं परमं गताः ॥

ससत्त्वा गतसत्त्वाश्च प्रभया परया युताः ॥

सजीवा इव लक्ष्यन्ते गतसत्त्वा नराधिपाः ॥

तेषां शूरैः स्वर्णपुङ्खैः शस्त्रैश्च विविधैः शितैः ।

वाहनैरायुधैश्चैव संपूर्णं पश्य मेदिनीम् ॥

वर्मभिश्चर्मभिर्हारैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।

उष्णीषैश्चकुटैः स्रग्भिश्च डामणिभिरम्बरैः ॥

कण्ठद्वैरङ्गवैश्च निष्कैरपि च सप्रभैः ।

अन्यैश्चाभरणैश्चिर्ममंति भारत मेदिनी ॥

अनुकर्षरूपासङ्गैः पताकामिध्वजैस्तथा ।

उपस्करीरधिष्ठानैरीषादण्डकवन्धुरैः ॥ ४२

चक्रैः प्रमथितैश्चिरैश्च बहुधा रणे ।

युगैर्योङ्गैः कलापैश्च धनुर्भिः सायकैस्तथा ॥

परिस्तोमैः कुथाभिश्च परिवैरकुशैस्तथा ।

शक्तिभिर्मिन्दपालैश्च तूणैः शूलैः परश्वधैः

प्रासैश्च तोमरैश्चैव कुन्तैर्यष्टिमिरेव च ।

शतग्रीभिर्मुशुण्डीभिः खड्गैः परशुभिस्तथा ॥

मुसलैर्बुद्धैश्चैव गदाभिः कुणपैस्तथा ।

सुवर्णविकृताभिश्च कशामिर्मरतर्षभ ॥ ४६

घण्टाभिश्च गजेन्द्रानां भाण्डैश्च विविधैरपि

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि

अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

स्रग्भिश्च नानाभरणैर्वस्त्रैश्च महाधनैः ॥ ४७

अपविद्धैर्बभौ भूमिर्गृहेद्यौरिव शारदा ।

पृथिव्यां पृथिवीहेतोः पृथिवीपतयो हताः ॥

पृथिवीमुपगृह्णाङ्गैः सुताः कान्तामिव म्रियाम् ।

इमांश्च गिरिकूटाभाकागानैरावतोपमान् ॥

क्षरतः शोणितं भूरि शस्त्रच्छेददरीमुखैः ।

दरीमुखैरिव गिरिभू गैरिकानुपरिखवान् ॥

तांश्च बाणहतान्वीर पश्य निघ्नतः क्षितौ ।

हयांश्च पतितान्पश्य स्वर्णभाण्डविभूषितान् ।

गन्धर्वनगराकारान् रथांश्च निहतेश्वरान् ।

छिन्नध्वजपताकाक्षान्विचक्रान्हतसारथीन् ।

निकुत्तकूबरयुगान्मग्नैश्चान्वन्धुरान्प्रभो ।

पश्य पार्थ हयान्भूमौ विमानोपमदर्शनान् ॥

पत्नींश्च निहतान्वीर शतशोऽप्य सहस्रशः ।

धनुर्भूतश्चर्मभूतः शयानान् रुधिरोक्षितान् ।

महीमालिग्य सर्वाङ्गैः पांसुध्वस्तशिरोरुहान् ।

पश्य योधान्महाबाहो त्वच्छरैर्मिन्नविग्रहान् ।

निपातितद्विप-रथ-वाजिसंकुल-

मसृग्बसा-पिशितसमृद्धकर्मणम् ।

निशाचर-श्व-वृक-पिशाचमोदनं

महोत्तलं नरवर पश्य दुर्दृशम् ॥ ५६

इदं महत्त्वद्युपपद्यते प्रभो

रणाजिरे कर्म यशोमिवर्धनम् ।

शतक्रतौ चापि च देवसत्तमे

महाहवे जह्मपि वैश्यदानवान् ॥ ५७

सञ्जय उवाच ।

एवं संदर्शयन् कृष्णो रणभूमिं किरीटिने ।

स्वैः समेतः समुदितैः पाञ्चजन्यं ध्वन्यादयत् ।

स दर्शयन्नेव किरीटिनेऽरिहा

जनाद्वनस्तामरिभूमिमञ्जसा ।

अजातशत्रुं समुपेत्य पाण्डवं

निवेदयामास हतं जयद्रथम् ॥ ५८

१४९

सञ्जय उवाच ।

ततो राजानमभ्येत्य धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 वचन्दे स प्रहृष्टात्मा हते पार्थेन सैन्धवे ॥ १
 दिष्टया वर्षसि राजेन्द्र हतशत्रुरनोत्तम ।
 दिष्टया निस्तीर्णवांश्चैव प्रतिष्ठाप्तमनुजस्तव ॥
 स त्वेवमुक्तः कृष्णेन दृष्टः परपुरंजयः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा रथादापुत्य भारत ॥
 पर्यवजत्तदा कृष्णावानन्दाश्रुपरिप्लुतः ।
 प्रमूज्य चदनं शुभ्रं पुण्डरीकसमप्रभम् ॥ ४
 अन्नवीद्वासुदेवं च पाण्डवं च धनञ्जयम् ।
 प्रियमेतदुपश्रुत्य त्वत्तः पुष्करलोचन ॥ ५
 नान्तं गच्छामि हर्षय्य तिसीर्षरुद्धधेरिव ।
 अत्यद्भुतमिदं कृष्ण कृतं पार्थेन धीमता ॥ ६
 दिष्टया पद्यामि संग्रामे तीर्णमारौ महारथौ
 दिष्टया विनिहतः पापः सैन्धवः पुरुषाधमः
 कृष्ण दिष्टया मम प्रतिर्महती प्रतिपादिता
 त्वया गुप्तेन गोविन्द प्रता पापं जयद्रथम् ॥
 किं तु नात्यद्भुतं तेषां येषां नस्त्वं समाश्रयः
 न तेषां दुष्कृतं किञ्चिच्चिपु लोकेषु विद्यते ॥
 सर्वलोकगुरुर्ध्वो त्वं नाथो मधुसूदन ।
 त्वत्प्रसादाद्धि गोविन्द वयं जेष्यामहे रिपून्
 स्मिताः सर्वार्त्तना नित्यं प्रियेषु च हितेषु च
 त्वां चैवास्माभिराश्रित्य कृतः शास्त्रसमुद्यमः
 सुरैरिवासुरवधे शक्रं शकाजुगाहवे ।
 असंभाव्यमिदं कर्म देवैरपि जनार्दन ॥ १२

त्वद्दुद्धिबलवीर्येण कृतवानेष फाल्गुनः ।
 बाल्यात्प्रभृति ते कृष्ण कर्माणि श्रुतवानहम्
 अमानुषाणि दिव्यानि महान्ति च बहुनि च
 तदैवास्मासिपं शङ्कन्हताम्प्राप्तं च मेदिनीम्
 त्वत्प्रसादसमुत्थेन विक्रमेणारिसूदन ।
 सुरेशत्वं गतः शक्रो हत्वा दैत्यान्सहस्रशः ॥
 त्वत्प्रसादानृषीकेश जगत्खावरजगङ्गमम् ।
 स्ववर्त्मनि स्थितं वीर जपहोमेषु वर्तते ॥ १६
 एकाणैवमिदं पुत्रं सर्वमासीत्प्रमोदयम् ॥
 त्वत्प्रसादान्महाबाहो जगत्प्राप्तं नरोत्तम ॥
 स्रष्टारं सर्वलोकानां परमात्मानमध्ययम् ।
 ये पश्यन्ति दृष्टीवेशं न ते मुह्यन्ति कर्हिचित्
 पुराणं परमं देवं देवदेवं सनातनम् ।
 ये प्रपन्नाः सुरगुरुं न ते मुह्यन्ति कर्हिचित् ॥
 अनाविनिधनं देवं लोककर्तारमध्ययम् ।
 ये भक्तास्त्वां दृष्टीकेश दुर्गाण्यतितरन्ति ते
 परं पुराणं पुरुषं पराणां परमं च यत् ।
 प्रपद्यतस्तत्परमं परा भूतिर्विधीयते ॥ २१
 गायन्ति चतुरो वेदा यश्च वेदेषु गायते ।
 तं प्रपद्य महात्मानं भूतिमश्रम्यनुत्तमम् ॥
 परमेश परेशति तिर्यगीश नरेश्वर ।
 सर्वेश्वरेश्वरेशोऽश नमस्ते पुरुषोत्तम ॥ २३
 त्वमीशेश्वरेशान प्रमो वधस्य माधव ।
 प्रमथाप्य सर्वस्य सर्वात्मनृशुलोचन ॥ २४

१४९

तत इति ॥ १ ॥ गुप्तेन अज्ञेनेनेति शेषः ॥ ८ ॥
 एकार्णवमिति । स्वप्नसादात् त्वदीशवशात् प्राप्तम-
 भिष्यत्कामरूपत्वमिति शेषः ॥ १० ॥ यत्परं मान्यतोऽ-
 पत्ति शेषः । अत एव पुराणं नित्यसिद्धम् । पुष्टं सर्वसु-
 पूर्णं शयानम् पराणां हिष्णवर्मादीनामपि परमं मा दुदि-
 स्ततोऽपि परं बुद्धेरविषयमित्यर्थः । तत्परं सर्वलोकमा-
 त्मानं प्रपद्यतः प्रपन्नस्य परा भूतिर्महद्देव्यं एवाऽस्य परमा
 संपत् इति श्रुतिप्रसिद्धं प्रत्यक्षतो विधीयते स्वसंबन्धं भवति
 ॥ २१ ॥ चतुरश्रत्वारः ॥ २२ ॥ परा उत्कृष्टा मा संपत्
 ब्रह्मलोकैरुभोग्ममित्यर्थः । तत्परं सर्वलोकमात्मा स
 चासावीशश्चेति समासः । सकलभोग्मस्वरूपोऽप्यन्युत-

स्वभाव इत्यर्थः । परेशः मायाशबलः स चासावीशश्चेति
 शान्त्यै प्राप्नोऽप्यविकृतः । एवं तिर्यक्चतुस्वरूपं चावलं-
 प्राप्नोऽप्यविकृत इति तिर्यगीशानेश्वरपदवीर्यः । एतदेवा-
 भ्यासेन द्रव्यति सर्वं विषयदादि जड ईश्वरा भोक्तारो जीवाः
 ईश्वरेशो जीवानां नियन्ता तेषामाशिः जगज्जीविकारणा-
 मपि सत्तास्मृतिप्रदः अत एव पुरुषोत्तमः विराडादित्यः
 शुद्धचिन्मात्ररुपीय इत्यर्थः ॥ २३ ॥ कं त्वमवावधं
 पुरुषोत्तमं नमस्करोषीत्याशंक्याह-त्वमिति । हे ईश्वरा
 रुद्राधाराप्य । ईश्वरा राजानस्तेषामपिशानो धर्मः । तदेत-
 त्त्वत्स्य ह्यं अर्द्धमः इति श्रुतेस्तस्यापि प्रमो धर्मस्य
 प्रभुरन्युतः इति स्मृतेः । सर्वस्य स्वातिरिक्तस्य प्रमथा-
 प्य उत्पत्तिप्रकाशविधानमूत अत एव सर्वात्मन् ॥ २४ ॥

धनञ्जयसखा यश्च धनञ्जयहितश्च यः ।
 धनञ्जयस्य गोप्ता तं प्रपद्य सुखमेधते ॥ २५
 मार्कण्डेयः पुराणर्विश्ररितश्चस्तवानघ ।
 माहात्म्यमनुभावं च पुरा कीर्तितवान्मुनिः ॥
 असितो देवलश्चैव नारदश्च महातपाः ।
 पितामहश्च मेऽव्यासस्त्वामाहुर्विधिमुत्तमम्
 त्वं तेजस्त्वं परं ब्रह्म त्वं सत्यं त्वं महत्तपः
 त्वं श्रेयस्त्वं यशश्चाद्यं कारणं जगतस्तथा ।
 त्वया सुष्टमिदं सर्वं जगत्स्त्वावरजङ्गमम् ॥
 प्रलये समनुप्राप्ते त्वां वै निविशते पुनः ।
 अनादिनिधनं देवं विश्वस्येशं जगत्पते ॥
 धातारमजमव्यक्तमाहुर्वैदविदो जनाः ।
 भूतात्मानं महात्मानमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥
 अपि देवा न जानन्ति शुद्धमाद्यं जगत्पतिम्
 नारायणं परं देवं परमात्मानमीश्वरम् ॥ ३१
 ज्ञानयोनं हरिं विष्णुं सुमुखानां परायणम् ।
 परं पुराणं पुरुषं पुराणानां परं च यत् ॥ ३२
 एवमादिगुणानां ते कर्मणां दिवि चेह च ।
 अतीतभूतमव्यानां संख्याताऽत्र न विद्यते ॥
 सर्वतो रक्षणियाः स्म शक्रेणैव दिवीकसः ।
 यैस्त्वं सर्वगुणोपेतः सुहृद् उपपादितः ॥ ३४
 इत्येवं धर्मराजेन हरिरुक्तो महायशः ।
 अनुरूपमिदं वाक्यं प्रत्युवाच जनार्दनः ॥
 'भवता तपसोऽग्रेण धर्मेण परमेण च ।
 साधुत्वादाजं वाञ्छैव हतः पापो जयद्रथः ॥
 अयं च पुरुषद्वयात्र त्वदनुष्ठानसंचतः ।
 हत्वा योधसहस्राणि न्यहन् जिष्णुर्जयद्रथम्
 कृतिर्ये बाहुवीर्यं च तथैवासंभ्रमेऽपि च ।
 शीघ्रताऽमोघबुद्धिर्ये नास्ति पार्यसमः क्वचित्
 तदयं भरतश्रेष्ठ भ्राता तेऽद्य यदुर्जुनः ।
 सैन्यश्रेष्ठं रणे कृत्वा सिन्धुराजशिरोहरत्
 ततो धर्मसुतो जिष्णुं परिष्वज्य विशांपते
 प्रभुज्य वदनं तस्य पर्याव्यासयत प्रभुः ॥ ४०
 'अतीव सुमहत्कर्म कृतवानसि फाल्गुन ।
 असह्यं चाविषह्यं च दैवैरपि सवासवैः ॥
 दिष्ट्या निस्तीर्णमारोऽसि
 हतारिश्वासि शत्रुहन् ।
 दिष्ट्या सत्या प्रतिज्ञेयं
 कृता हत्वा जयद्रथम् ॥

एवमुक्त्वा गुडाकेशं धर्मराजो महायशः ।
 पस्पर्श पुण्यगन्धेन घृष्टे हस्तेन पार्थिवः ॥ ४३
 एवमुक्त्वा महात्मानाबुभौ केशवपाण्डवौ ।
 तावद्भूतां तदा कृष्णौ राजानं पृथिवीपतिम्
 'तव कोपाग्निना दग्धः पापो राजा जयद्रथः
 उत्तीर्णं चापि सुमहद्भारतारुण्यं रणे ॥ ४५
 हन्यन्ते निहताश्चैव धिनंक्ष्यन्ति च भारत ।
 तव क्रोधहता ह्येते कौरवाः शत्रुसूदन ॥ ४६
 त्वां हि चक्षुर्हणं वीरं कोपयित्वा सुयोधनः
 समिन्नबन्धुः समरे प्राणांस्त्यक्ष्यति दुर्मतिः ॥
 तव क्रोधहतः पूर्वं दैवैरपि सुदुर्जयः ।
 शरतल्पगतः शीते भीष्मः कुरुपितामहः ॥
 दुर्लभो विजयस्तेषां संग्रामे रिपुघातिनाम् ।
 याता मृत्युवशं ते वै येषां कुहोऽसि पाण्डव
 राज्यं प्राणाः श्रियः पुत्राः
 सौख्यानि विविधानि च ।
 अचिरात्तस्य नश्यन्ति
 येषां कुहोऽसि मानद ॥ ५०
 विनष्टांस्कौरवात्मन्ये सपुत्रपशुबान्धवान् ।
 राजधर्मपरे नित्यं त्वयि कुक्षे परंतप ॥ ५१
 ततो भीमो महाबाहुः सात्यकिश्च महारथः
 अभिवाद्य गुरुं ज्येष्ठं मार्गणैः क्षतविक्षती ॥
 क्षितावास्तां महेष्वासी
 पाञ्चाल्यपरिवारितौ
 तौ दृष्ट्वा मुदितौ वीरौ
 प्राञ्जली चाग्रतः स्थितौ ॥ ५३
 अभ्यनन्दत कौन्तेय-
 स्ताबुभौ भीमसात्यकी ।
 'दिष्ट्या पश्यामि वां शूरी
 विमुक्तौ सैन्यसागरात् ॥ ५४
 द्रोणग्राहदुराधर्षा-
 द्धार्दिक्यमकरालयात् ।
 दिष्ट्या विनिर्जिताः संख्ये
 पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ॥ ५५
 युवां विजयिनौ चापि
 दिष्ट्या पश्यामि संयुगे ।
 दिष्ट्या द्रोणो जितः संख्ये
 हार्दिक्यश्च महाबलः ॥ ५६

दिष्ट्या विकर्णिभिः कर्णौ
रणे नीतः पराभवम् ।

विमुखश्च कृतः शल्यो
युवाभ्यां पुरुषप्रीतौ ॥

५७

दिष्ट्या युवां कुशलिनीं संग्रामात्पुनरागतौ
यस्यामि रथिनां श्रेष्ठान्मौ युद्धविशारदौ ५८

मम वाक्यकरी वीरौ
मम गौरवयन्त्रितौ ।

सैन्यार्णवं समुत्तीर्णौ
दिष्ट्या पश्यामि वामहम् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरहर्षं
एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

१५०

सञ्जय उवाच ।

सैन्यध्वे निहते राजन् पुत्रस्तव सुयोधनः ।
अधुर्पूर्णमुखो दीनो निस्तसाहो द्विपञ्चये १
दुर्मना निःश्वसन् दुष्टो भग्नदंष्ट्र इवोरगः ।
आगस्कृत्सर्वलोकस्य पुत्रस्तेऽति परामगात् ॥
दृष्ट्वा तत्कदनं घोरं स्वबलस्य कृतं महत् ।
जिष्णुना भीमसेनेन सात्वतेन च संयुगे ३
स विवर्णः कुशो दीनो बाष्पविप्लुतलोचनः
अमन्यतार्जुनसमो न योद्धा भुवि विद्यते ४
न द्रोणो न च राधेयो नाश्वत्थामा कृपो न च
क्रद्धस्य समरे स्थातुं पर्याप्त इति मारिष ५
निर्जित्य हि रणे पार्थः सर्वोन्मम महारथान्
अवधीतसैन्यध्वं संख्ये न च कश्चिदवारयत्
सर्वथा हतमेवेदं कीरवाणां महद्बलम् ।
न ह्यस्य विद्यते व्राता साक्षादपि पुरंदरः ७
यमुपाश्रित्य संग्रामे कृतः शस्त्रसमुद्यमः ।
स कर्णो निर्जितः संख्ये हतश्चैव जयद्रथः ८
यस्य वीर्यं समाश्रित्य शमं याचन्तमच्युतम्

तृणवत्तमहं मन्ये स कर्णो निर्जितो युधि ९
एवं क्लान्तमना राजकुपायाद्रोणमीक्षितम् ।
आगस्कृत्सर्वलोकस्य पुत्रस्ते भरतर्षभ ॥ १०
ततस्तत्सर्वमाचख्यौ कुरुणां वैशसं महत् ।
पराग्विजयतश्चापि धार्तराष्ट्राभिमज्जतः ११
दुर्योधन उवाच ।

पश्य मूर्धाभिविकानामाचार्यकदनं महत्
कृत्वा प्रमुखतः शूरं भीष्मं मम पितामहम्
तं निहत्य प्रलुब्धोऽयं शिखण्डी पूर्णमानसः
पाञ्चाल्यैः सहितः सर्वैः सेनाग्रमभिवर्तते १३
अपरश्चापि दुर्धनैः शिष्यस्ते सञ्जयाचिना
वप्रीहिणीः सप्त हत्वा हतो राजा जयद्रथः
अस्मद्विजयकाभानां सुहृदामुपकारिणाम् ।
गन्तास्मि कथमानुष्यं गतानां यमसादनम्
ये मदर्थं परीप्सन्ते वसुधां वसुधाधिपाः ।
ते हित्वा वसुधैर्ध्वं वसुधामधिरोरते ॥ १६
सोऽहं कापुरुषः कृत्वा मित्राणां श्रेयसीदृशम्
अश्वमेधसहस्रेण पावितुं न संयुत्सहे ॥ १७

१५०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां एकोनपञ्चाशद-
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

सैन्यध्वे इति ॥ १ ॥ अतिभिति न्छेदः ॥ २ ॥
प्रलुब्धः प्रकृष्टो लुब्धकसद्वद्वकत्वान् ॥ १३ ॥

मम लुब्धस्य पापस्य तथा धर्मापचायिनः ।
 व्यायामेन जिगीषन्तः प्राप्ता वैवस्वतक्षयश्च
 कथं पतितवृत्तस्य पृथिवी सुहृदं दुहः ।
 विवरं नाशकहातुं मम पार्थिवसंसदि ॥ १९ ॥
 योऽहं रुधिरसिकाङ्गं राक्षानां मध्ये पितामहम्
 शयानं नाशकं ज्ञातुं भीष्ममार्योधने हतम् २०
 तं मामनार्यपुरुषं मित्रदुहमधार्मिकम् ।
 किं वक्ष्यति हि दुर्धर्षः समेत्य परलोकजित्
 जलसन्धं महेष्वासं पश्य सात्यकिना हतम्
 मर्दयैमुद्यतं शूरं प्राणोस्त्यक्त्वा महारथम् २२
 काम्बोजं निहतं दृष्ट्वा तथाऽलम्बुपमेव च ।
 अन्यान्बहून् सुहृदो जीवितायोऽद्य को मम
 द्यायच्छन्तो हताः शूरा

मर्दयैः योऽपराङ्मुखाः ।

यतमानाः परं शक्त्या

विजेतुमहितान्मम ॥ २४

तेषां गत्वाहमानुष्यमश्च शक्त्या परंतप ।
 तर्पयिष्यामि तानेव जलेन यमुनामनु ॥ २५ ॥
 सत्यं ते प्रतिजानामि सर्वशस्त्रभृतां वर ।
 इष्टावृत्तेन च शपे वीर्येण च सुतैरपि ॥ २६ ॥
 निहत्य तान् रणे सर्वान्
 पञ्चालान् पाण्डवैः सह ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनानुतापे
 पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

१५१

श्रुतराष्ट्र उवाच ।

सिन्धुराजे हते तात समरे सद्यसाचिना
 तथैव भूरिश्रवसि किमासीद्वो मनस्तदा १
 दुर्योधनेन च द्रोणस्तयोक्तः कुरुसंसदि ।
 किमुक्तवानपरं तस्मै तम्मामाचक्ष्व सञ्जय ॥ २ ॥
 सञ्जय उवाच ।

निष्ठानको महानासीत्सैन्यानां तव भारत
 सौन्धवं निहतं दृष्ट्वा भूरिश्रवसमेव च ॥ ३ ॥

शान्तिं लब्धाऽस्मि तेषां वा

रणे गन्ता सलोकताम् ॥ २७

सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र ते पुरुषर्षभाः ।

हता मर्दयैः संग्रामे युज्यमानाः किरीटिनाः ॥

न हीदानीं सहायामे

परीप्सन्त्यनुपस्कृताः ।

श्रेयो हि पाण्डून्मन्यन्ते

न तथाऽस्मान्महाभुज ॥ २९

स्वयं हि मृत्युर्विहितः सत्यसन्धेन संयुगे ।

भवानुपेक्षां कुरुते शिष्यत्वादजुनस्य हि ३०

अतो विनिहताः सर्वे येऽस्मज्जयचिकीर्षवः ।

कर्णमेव तु पश्यामि संप्रत्यस्मज्जयैषिणम् ३१

यो हि मित्रमविज्ञाय याथातथ्येन मन्दधीः

मित्रार्थं योजयत्येनं तस्य सोऽर्थोऽवसीदति

तादृशं कृतमिदं मम कार्यं सुहृत्तमैः ।

मोहालुब्धस्य पापस्य जिहस्य धननीहृतः

हतो जयद्रथश्चैव सौमदत्तिश्च वीर्यवान् ॥

अभीषाहाः शूरसेनाः शिष्योऽद्य वसातयः

सोऽहमद्य गमिष्यामि यत्र ते पुरुषर्षभाः ।

हता मर्दयैः संग्रामे युज्यमानाः किरीटिना

न हि मे जीवितेनार्थस्तानुते पुरुषर्षभान् ।

आचार्यः पाण्डुपुत्राणामनुजानातु नो भवान्

अत्र ॥

अत्र ॥

अत्र ॥

अत्र ॥

अत्र ॥

अत्र ॥

अत्र ॥

अत्र ॥

अत्र ॥

अत्र ॥

अत्र ॥

अत्र ॥

अत्र ॥

अत्र ॥

अत्र ॥

अत्र ॥

अत्र ॥

अत्र ॥

अत्र ॥

अत्र ॥

अत्र ॥

अत्र ॥

धर्मापचायिनः धर्मक्षेपकस्य ॥ १८ ॥ आचार्यः पाण्डुपुत्राणा-
 मित्युपात्मनः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
 टीकायां पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

१५१

सिन्धुराज इति ॥ १ ॥ निष्ठानकः सत्यव-

शब्दः ॥ ३ ॥

एतेनैवाजुर्न ह्यतु-
मलं कौरवसंयुगे ।

यच्छिखण्डवधोद्गीर्णम्
पालयमानः किरीटिना ॥

७

अवध्यं निहतं दृष्ट्वा संयुगे देवदानवैः ।
तदैवाज्ञासिपमहं नेयमस्तीति भारती ॥ ८
यं पुंसां त्रिषु लोकेषु सर्वशूरममस्महि ।
तस्मिन्निपतिते शूरे किं शेषं पयुर्पास्महे ॥ ९
यां स्म तान् ग्लहते तात शकुनिः कुरुसंसदि
अक्षाक्ष तैः क्षा निशिता बाणास्ते शत्रुतापनाः

त एते घ्नन्ति नस्तात
विशिखाः पार्थचोदिताः ।

तांस्तदाऽऽख्यायमानस्त्वं
विदुरेण न बुद्धवान् ॥

११

यास्ता विजयतश्चापि विदुरस्य महात्मनः
धीरस्य वाचो नाश्रीषीः क्षेमाय वदतः शिष्याः
तदिदं वर्तते धीरमागतं वैशसं महत् ।
तस्यावमानाद्वाक्यस्य दुर्योधन कृते तव ॥
योऽवमन्य वचः पथ्यं सुहृदामासकारिणाम्
स्वमतं कुरुते मूढः स शोच्यो न विरादिव ॥
यच्च नः प्रेक्षमाणानां कृष्णमानाय्य तत्समां
अनर्हन्तीं कुले जातां सर्वधर्मात्चारिणीम्
तस्याधर्मस्य गान्धारे फलं प्राप्तमिदं महत् ।
नोचे पापं परे लोके त्वमच्छेत्तास्ततोऽधिकं
यच्च तान्पाण्डवान् शूते विषमेण विजित्य ह
प्राप्ताजयस्तदारण्ये रौरवाजिनवाससः ॥
पुत्राणामिव चैतेषां धर्ममाचरतां सदा ।
बुद्धोक्तो नु नरो लोके मदन्यो ब्राह्मणबुधः
पाण्डवानामयं कोपस्त्वया शकुनिना सह ।
आहतो धृतराष्ट्रस्य संगते कुरुसंसदि ॥ १९
दुःशासनं संयुक्तः कर्णेन परिवर्धितः ।
क्षत्रुर्वाक्यमनादत्य त्वयाऽभ्यस्तः पुनः पुनः
यसाः सर्वे पराभूताः पर्यवारयताऽजुंनम् ।
सिन्धुराजानमाश्रित्य स वो मध्ये कथं हतः
कथं त्वयि च कर्णे च कूपे शल्ये च जीवति
अश्वत्थाम्नि च कौरव्य निधनं सैन्धवोऽगमत्
गुच्यन्तः सर्वराजानस्तेजस्तिगममुपासते ।

सिन्धुराजं परित्रातुं स वो मध्ये कथं हतः ॥
मध्येष्व हि विशेषेण तथा दुर्योधन त्वयि ।
आशंसत परित्राणमजुंनान् स महीपतिः ॥ २४
ततस्तस्मिन्परित्राणमलब्धवति फाल्गुनात्
न किञ्चिदनुपश्यामि जीवितस्थानमात्मनः-
मज्जन्तमिव चात्मानं धृष्टद्युम्नस्य किद्विषे
पश्याम्यहत्वा पञ्चालान्सह तेन शिखण्डिना
तन्मां किमभितप्यन्तं वाक्शरैरेव कृन्तासि ।
अशक्तः सिन्धुराजस्य भूत्वा गाणाय भारतः
सीवर्णं सत्यसन्धस्य ध्वजमक्षिष्टकर्मणः ।
अपश्यन्पुत्रि भीष्मस्य कथमाशंससे जयम्
मध्ये महारथानां च यत्राह्वयत सैन्धवः ।
हतो भूरिश्रवाश्चैव किं शेषं तत्र मन्यसे ॥
कूप एव च दुर्धर्षो यदि जीवति पार्थिव ।
यो नागार्तिसिन्धुराजस्य वर्त्म तं पूजयाम्यहं
यत्रापश्यं हतं भीष्मं पश्यतस्तेऽनुजस्य वै ।
दुःशासनस्य कौरव्य कुर्वाणं कर्म दुष्करम् ॥
अवध्यकल्पं संग्रामे देवैरपि सवासवैः ।
न ते वसुन्धराऽस्तीति तदाऽहं चिन्तये नृप
इमानि पाण्डवानां च सुखानां च भारत
अनीकान्याद्रवन्ते मां सहितान्यथ भारत ॥
नाहत्वा सर्वपञ्चालान्कवचस्य विमोक्षणम्
कर्तोऽस्मि समरे कर्म धार्तराष्ट्र हितं तव ॥
राजन् द्रुपः सुतं मे त्वमश्वत्थामानमाहवे ।
न सोमकाः प्रभोक्तव्या जीवितं परिरक्षता
यच्च पित्राऽनुशिष्टोऽसि तद्वचः परिपालय ।
आनृशंस्ये दमे सत्ये चाजये च स्थिरो भव ॥
धर्मार्थकामकुशलो धर्मार्थवप्यपीडयन् ।
धर्मप्रधानकार्याणि कुर्यात्तु पुनः पुनः ॥

चक्षुर्मनोभ्यां सन्तोष्या

विप्राः पूज्याश्च शक्तितः ।

न चैषां विप्रिर्यं कार्यं

ते हि बन्दिशिखोपमाः ॥

३८

एष त्वहमनीकानि प्रविशाम्यरिसुदन ।
रणाय महते राजस्त्वया वाक्शरपीडितः ॥
त्वं च दुर्योधन बलं यदि शक्तोऽसि पालय
रात्रावपि च योत्स्यन्ते संरक्ष्याः कुरुसुजयाः

इयं सेना नास्तीत्यस्य नष्टेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ग्लहते पातयति
॥ १० ॥ नोचेदिति । परलोकेऽधिकः पापिनां हेतु इह

त्वमेवैव भोगेन निस्तार इति भावः ॥ १६ ॥ अन्यस्त
आवर्तितः ॥ २० ॥

एवमुक्त्वा ततः प्राया-
द्रोणः पाण्डवसृज्यान् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणवाक्ये
एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

१५२

सज्जय उवाच ।

ततो दुर्योधनो राजा द्रोणेनैवं प्रचोदितः ।
अमर्षवशमापन्नो युद्धायैव मनो दधे ॥ १

अब्रवीच्च तदा कर्णं पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
‘पश्य कृष्णसहायेन पाण्डवेन किराटिना ॥

आचार्यैर्वहितं द्यूहं भिस्त्वा दैवैः सुदुर्मिदम्
तव दयायच्छमानस्य द्रोणस्य च महात्मनः

मित्रतां योधमुख्यानां सैन्धवो विनिपातितः
पश्य रात्रेय पृथ्वीशाः पृथिव्यां प्रवरा युधि

चार्यैर्नैकेन निहताः सिंहेनेवेतरं मुगाः ।
मम दयायच्छमानस्य द्रोणस्य च महात्मनः

अहपावशेषं सैन्यं मे कृतं शक्रात्मजेन ह ।
कथं नियच्छमानस्य द्रोणस्य युधि फाल्गुनः

भिन्ध्यात्सुदुर्मिदं द्यूहं यतमानोऽपि संयुगे ।
प्रतिज्ञाया गतः पारं हत्वा सैन्धवमर्जुनः ॥

पश्य रात्रेय पृथ्वीशान्
पृथिव्यां पातितान्वहन् ।

पार्थेन निहतान्संख्ये
महेन्द्रोपमविक्रमान् ॥

अनिच्छतः कथं वीर द्रोणस्य युधि पाण्डवः
भिन्ध्यात्सुदुर्मिदं द्यूहं यतमानस्य शुष्मिणः ॥

दधितः फाल्गुनो नित्यमाचार्यस्य महात्मनः
ततोऽस्य दत्तवान्धारमयुद्धेनैव शत्रुहन् ॥ १०

अभयं सिन्धुराजाय दत्त्वा द्रोणः परंतपः ।
प्रादात्किरीटिने द्वारं पश्य निर्गुणतां मायि ॥

यद्यदास्यदनुशां वै पूर्वमेव गृहान्प्रति ।
प्रस्थातुं सिन्धुराजस्य नाभविष्यज्जनक्षयः ॥

जयद्रथो जीवितार्थं गच्छमानो गृहान्प्रति
मयाऽनार्येण संरुद्धो द्रोणात्प्राप्याभयं सखे

मुष्णन् क्षत्रियतेजांसि
नक्षत्राणामिवोशुमान् ॥

४१

कर्ण उवाच ।

आचार्यं मा विगर्हस्व
शक्त्याऽसौ युज्यते द्विजः ।

यथाबलं यथोत्साहं

त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ १५

यद्येनं समतिक्रम्य प्रविष्टः श्वेतबाह्वनः ।

नात्र सूक्ष्मोऽपि द्रोणः स्यादाचार्यस्य कथंचन
कृती दक्षो युवा शूरः कृतास्त्रो लघुचिक्रमः ॥

दिव्यास्त्रयुक्तमास्त्रार्थं रथं वानरलक्षणम् ॥
कृष्णेन च गृहीताश्वमभेद्यकवचावृतः ।

गाण्डीवमज्रं दिव्यं धनुरादाय वीर्यवान् ॥
प्रवर्षन्निशिताम्बाणान् बाहुद्विगणदार्पितः ।

यदजुर्नोऽभ्ययाद्रोणमुपपन्नं हि तस्य तत् ॥
आचार्यैः स्विरो राजन्

शीघ्रयाने तथाऽक्षमः ।

बाहुद्वयायामच्छेद्या-

मशक्तस्तु नराधिप ॥

२०

तेनैवमभ्यतिक्रान्तः श्वेताश्वः कृष्णसारथिः
तस्य दोषं न पश्यामि द्रोणस्यानेन हेतुना ॥

अजय्यान्पाण्डवान्मन्ये द्रोणेनास्त्रविदा मृधे
तथा ह्येनमतिक्रम्य प्रविष्टः श्वेतबाह्वनः ॥ २२

दैवादिष्टोऽन्यथाभावो न मन्ये विद्यते कश्चित्
यतो नो युध्यमानानां परं शक्त्या सुबोधन

सैन्धवो निहतो युद्धे दैवमत्र परं स्मृतम् ।
परं यत्नं कुर्वतां च त्वया सार्धं रणाजिरे ॥

हत्वाऽस्माकं पौरुषं वै दैवं पश्चात्करोतिनः
सततं चेष्टमानानां निकृत्या विक्रमेण च ॥

१५२

तत इति ॥ १ ॥ अन्यथाभावः पराजयो दैवादिष्टः
ननु द्रोणापराधश्च इति भावः ॥ २३ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां एकपञ्चाशदधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

दैवोपसृष्टः पुरुषो यत्कर्म कुरुते क्वचित् ।
 कृतं कृतं हि तत्कर्म दैवेन विनिपात्यते ॥
 यत्कर्तव्यं मनुष्येण व्यवसायवता सदा ।
 तत्कार्यमविशङ्केन सिद्धिर्दैवे प्रतिष्ठिता ॥
 निकृत्त्या वाञ्छिताः पार्था विषयोगैश्च भारत ।
 दग्धा जतुगृहे चापि द्यूतेन च पराजिताः ॥
 राजनीतिं व्यवपाश्रित्य प्रहिताश्चैव काननम्
 यत्नेन च कृतं तत्तदैवेन विनिपातितम् ॥
 युध्यस्व यत्नमास्थाय दैवं कृत्वा निरर्थकम् ।
 यततस्तव तेषां च दैवं मार्गेण यास्यति ॥ ३०
 न तेषां मतिपूर्वं हि सुकृतं दृश्यते क्वचित् ।
 दुष्कृतं तव वा वीर बुद्ध्या हीनं कुरुद्वह ॥

दैवं प्रमाणं सर्वस्य सुकृतस्येतरस्य वा ।
 अनन्यकर्म दैवं हि जागर्ति स्वपतामपि ॥ ३२
 बहूनि तव सैन्यानि योधाश्च बहवस्तव ।
 न तथा पाण्डुपुत्राणामेवं युद्धमवर्तत ॥ ३३
 तैरुपैर्बहवो यूयं क्षयं नीताः प्रहारिणः ।
 शङ्के दैवस्य तत्कर्म पीरुषं येन नाशितम् ॥

सञ्जय उवाच ।

एवं संभाषमाणानां बहु तत्तज्जनाधिप ।
 पाण्डवानामनीकानि समदृश्यन् संयुगे ॥
 ततः प्रवृत्ते युद्धं व्यतिपत्तरथ-द्विपम् ।
 तावकानां परैः सार्धं राजन् दुर्मन्त्रिते तव ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि पुनर्युद्धारंभे
 द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

॥ समाप्तं जयद्रथवधपर्वं ॥

यदोत्कचवधपर्वं ६

१५३

सञ्जय उवाच ।

तदुदीर्णं गजानीकं बलं तव जनाधिप ।
 पाण्डुसेनामतिक्रम्य योधयामास सर्वतः ॥
 पञ्चालाः कुरवश्चैव योधयन्तः परस्परम् ।
 यमराष्ट्राय महते परलोकाय दीक्षिताः ॥ २
 शूराः शूरैः समागम्य शर-तोमर-शक्तिभिः
 विव्यधुः समरेऽन्योन्यं निन्युश्चैव यमक्षयम् ॥
 रथिनां रथिभिः सार्धं रुधिरस्त्रावदारुणम् ।
 प्रावर्तत महद्युद्धं निप्रतामितरेतरम् ॥ ४
 वारणाश्च महाराज समासाद्य परस्परम् ।
 विषाणैर्दारुणामासुः सुसंकुटा मदोत्कटाः ॥
 हयारोहान्हयारोहाः प्रास-शक्ति-परश्वधैः

बिम्बिदुस्तुमुले युद्धे प्रार्थयन्तो महद्यशः ॥ ६
 पत्तयश्च महाबाहो शतशः शस्त्रपाणयः ।
 अन्योन्यमार्दयन् राजन्नित्यं यत्ताः पराक्रमे ॥
 गोत्राणां नामधेयानां कुलानां चैव मारिष ।
 श्रवणाद्धि विजानीमः पञ्चालान्कुरुभिः सह
 तेऽन्योन्यं समरे योधाः शर-शक्ति-परश्वधैः
 प्रेषयन्परलोकाय विचरन्तो ह्यभीतवत् ॥ ९
 शरा दश दिशो राजस्तेषां मुक्ताः सहस्रशः ॥
 न भ्राजन्ते यथातत्त्वं भास्करेऽस्तंगतेऽपि च
 तथा प्रयुध्यमानेषु पाण्डवेभ्येषु भारत ।
 दुर्योधनो महाराज ह्यवागाहत तद्वलम् ॥

वैवोपसृष्टो दुर्दैवमस्तः ॥ २६ ॥ दैवमविगम्य यत्नेनवात्तिष्ठ-
 त्याह-युध्यस्विति । सुदृष्टमादैवमपि मार्गेणानुकूलं
 यास्यतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ तेषां जयहेतुः सुकृतं तव वा पराजयहेतुः
 दुष्कृतं नास्तीत्याह-न तेषामिति ॥ ३१ ॥ दैवमिति ।
 अनन्यकर्म दैवमपि स्वकृतमेव न रत्नयदस्ति । अस्तनो
 दोषोऽस्तननं गुणविशेषेण निराकर्तुं शक्यः । एवं दैवमपि-
 यत्नेन बाधितुं शक्यामित्यर्थः ॥ ३२ ॥ देवानामिन्द्रिया-

णामप्यक्षभूतं विज्ञानं दैवं धीबलमित्यर्थः पीरुषं शरीरं
 बलम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां
 द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

१५३

तदुदीर्णमित्याख्यं राज्ञियुद्धे जयद्रथवधार्कोधर्षविवशाः
 कौरवपाण्डवा इवान्येऽपि निमैर्योदैः प्रवर्तन्ते इति प्रदर्श-
 नार्थम् ॥ १ ॥

सैन्धवस्य वधेनैव भृशं दुःखसमन्वितः ।
 मर्तव्यमिति सञ्चिन्त्य प्राविशच्च द्विषद्वलम्
 नादयन् रथघोषेण कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
 अभ्यवर्तत पुत्रस्ते पाण्डवानामनीकिनीम् ॥
 स सन्निपातस्तुलस्तस्य तेषां च भारत ।
 अमवत्सर्वसैन्यानामभावकर्णो महान् ॥१४
 यथा मध्यंदिने सूर्यं प्रतपन्तं गमास्तिभिः ।
 तथा तव सुतं मध्ये प्रतपन्तं शराचिभिः ॥
 न शोकुर्नातरं युद्धे पाण्डवाः समुदीक्षितम् ।
 पलायनकृतोत्साहा निरुत्साहा द्विषज्जये ॥
 पर्यधावन्त पञ्चाला वध्यमाना महात्मना ।
 रुक्मपुङ्खैः प्रसन्नाग्रैस्तव पुत्रेण धन्विना ॥
 अर्घ्यमानाः शरैस्तूर्णं न्यपतन्पाण्डुसैनिकाः ।
 न तादृशं रणे कर्म कृतवन्तस्तु तावकाः ॥
 यादृशं कृतवान् राजा पुत्रस्तव विशांपते ।
 पुत्रेण तव सा सेना पाण्डवी मथिता रणे ॥
 नलिनी द्विरदेनेव समन्तात्फुल्लपङ्कजा ।
 शीणतोयानिलाकर्माभ्यां हतत्विडिच पद्मिनी
 बभूव पाण्डवी सेना तव पुत्रस्य तेजसा ।
 पाण्डुसेनां हतान् दृष्ट्वा तव पुत्रेण भारत२१
 भीमसेनपुरोगास्तु पञ्चालाः समुपाद्रवन् ।
 स भीमसेनं दशभिर्माद्रीपुत्रौ त्रिभिस्त्रिभिः
 विराट्पुत्रपदौ षडभिः शतेन च शिखण्डिनं
 हृष्टयुसं च सप्तत्या धर्मपुत्रं च सप्तभिः ॥ २३
 केकयांश्चैव चेदींश्च बहुभिर्निशितैः शरैः ।
 सात्वतं पञ्चभिर्विदुः द्रौपदेयांस्त्रिभिस्त्रिभिः
 घटोत्कचं च समरे विदुध्वा सिंह इवानदत्
 शतशस्त्रापराण्योधानस्त्रिद्विपञ्च महारणे ॥
 शरैरवचकर्ताभिः कुड्रोऽन्तक इव प्रजाः ।
 सा तेन पाण्डवी सेना वध्यमाना शिलीमुखैः
 तव पुत्रेण संग्रामे विदुद्राव नराधिप ।
 तं तपन्तमिवादित्यं कुरुराजं महाहवे ॥ २७
 नाशकन्वीक्षितुं राजन्पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः
 ततो युधिष्ठिरो राजा कुपितो राजसत्तम ॥
 अभ्यधावत्कुरुपात तव पुत्रं जिघांसया ।
 तावुभौ युधि कौरव्यौ समीयतुरारिन्दमा ॥

स्वार्थहेतोः पराक्रान्तौ दुर्योधनयुधिष्ठिरौ ।
 ततो दुर्योधनः कुडः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥
 विद्वधाद्य दशभिस्तूर्णं ध्वजं विच्छेद्य जेषुणा
 इन्द्रसेनं त्रिभिश्चैव ललाटे जग्निवातृप ॥ ३१
 सारथि दयितं राज्ञः पाण्डवस्य महारथः ॥
 धनुश्च पुनरन्येन चकर्तास्य महारथः ॥ ३२
 चतुर्भिश्चतुरश्रैव बाणैर्विद्वधाद्य वाजिनः ।
 ततो युधिष्ठिरः कुड्रो निमेषादिव कार्मुकम्
 अन्यदाशाय वेगेन कौरवं प्रत्यवारयत् ।
 तस्य ताक्षिघ्नतः शङ्खं रुक्मपृष्ठं महद्भुजः ॥

मल्लाभ्यां पाण्डवो ज्येष्ठ-

स्त्रिधा विच्छेद्य मारिष ।

विद्वधाद्य सैनं दशभिः

सम्यगस्तैः शितैः शरैः ॥ ३५

मर्मं भित्त्वा तु ते सर्वे

संलग्नाः क्षितिमाविशान् ।

ततः परित्युक्ता योधाः

परिवृत्तयुधिष्ठिरम् ॥ ३६

वृत्रहृत्यै यथा देवाः परिवृत्तः पुरंदरम् ।

ततो युधिष्ठिरो राजा तव पुत्रस्य मारिष ।

शरं च सूर्यरश्म्याभमम्युग्रमनिवारणम् ॥ ३७

हा हतोऽसीति राजान-

मुक्त्वाऽमुञ्चयुधिष्ठिरः ।

स तेनाकर्णमुत्तेन

विद्धो बाणेन कौरवः ॥ ३८

निषसाद् रथोपस्थे भृशं संमूढचेतनः ।

ततः पाञ्चाल्यसेनानां भृशमासीद्रवो महान्

हतो राजेति राजेन्द्र मुदितानां समन्ततः ।

बाणशब्दरवश्चोग्रः शुश्रुवे तत्र मारिष ॥ ४०

अथ द्रोणो द्रुतं तत्र प्रत्यदृश्यत संयुगे ।

दृष्टो दुर्योधनश्चापि दृढमादाय कार्मुकम् ॥

तिष्ठ तिष्ठेति राजानं भुवन्पाण्डवमभ्ययात् ।

प्रत्युद्ययुस्तं त्वरिताः पञ्चाला जयगृद्धिनः

तान्द्रोणः प्रतिजग्राह परीप्सन्कुरुसत्तमम् ।

चण्डघातोऽुत्तान्मेघाक्षिघ्नं रश्मिमुचो यथा

मोर्धं पित्रादि नाम शैलेय साङ्गके इत्यादि कुलं
 पाञ्चपांचाल्येत्यादि ॥ ८ ॥ आतरं दुर्योधनम् ॥ १६ ॥
 सम्यगस्तैः दृढं प्रक्षिप्तैः ॥ २५ ॥ वृत्रहृत्यै इति वप्यस्तुर्यै

॥ ३७ ॥ बाणशब्दरवः बाणशब्दसहितो रवः प्राणिशब्दः
 ॥ ४० ॥ रश्मिमुचः सूर्यः इत्युपलक्षणकप्रत्ययान्तः शब्दः
 बहुवचनमेतत्प्रत्ययसूचकमिति वा ॥ ४३ ॥

ततो राजन्महानासीत्संग्रामो भूरिवर्धनः । तावकानां परेषां च समेतानां युयुत्सया ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे दुर्योधनपराभवे

त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

१५४

भृतराष्ट्र उवाच ।

यत्तदा प्राविशत्पाण्डूनाचार्यः कुपितो बली
लक्ष्म्या दुर्योधनं मन्दं मम शास्त्रातिगं सुतं
प्रविश्य विचरन्तं च रथे शूरमवस्थितम् ।
कथं द्रोणं महेष्वासं पाण्डवाः पर्यवारयन् ॥
केऽरक्षन्दर्क्षिणं चक्रमाचार्यस्य महाहवे ।
के चोत्तरमरक्षन्त निग्रतः शास्त्रवान्वहन् ॥

के चास्य पृष्ठतोऽन्वासन्

वीरा वीरस्य योधिनिः ।

के पुरस्तादवर्तन्त

रथिनस्तस्य शत्रवः ॥ ४

मन्ये तानस्पृशच्छीतमतिवेलेमनार्तवम् ।
मन्ये ते समवेपन्त गावो वै शिशिरे यथा ॥
यत्प्राविशन्महेष्वासः पञ्चालानपराजितः ।
मृत्युं स रथमार्गेषु सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ६
निर्वैहन् सर्वसैन्यानि पञ्चालानां रथर्षभः ।
धूमकेतुरिव क्रुद्धः कथं मृत्युमुपेयिवान् ॥ ७

सञ्जय उवाच ।

सायान्हे सैन्यध्वं हत्वा राज्ञा पार्थः समेत्य च
सात्यकिश्च महेष्वासो द्रोणमेवाभ्यधावताम्
तथा युधिष्ठिरस्तूर्ण भीमसेनश्च पाण्डवः ।
पृथक्पृथग् संयत्तौ द्रोणमेवाभ्यधावताम् ॥
तथैव नकुलो धीमान्सहदेवश्च दुर्जयः ।
धृष्टद्युम्नः सहानीको विराटश्च सकेकयः ॥
मत्स्याः शाल्वः ससेनाश्च द्रोणमेव ययुर्धुधि
कुपदश्च तथा राजा पञ्चालैरभिरक्षितः ॥
धृष्टद्युम्नपिता राजन्द्रोणमेवाभ्यवर्तत ।
द्रौपदेया महेष्वासा राक्षसश्च घटोत्कचः ॥
ससैन्यास्ते न्यवर्तन्त द्रोणमेव महाधुतिम् ।
प्रभद्रकाश्च पञ्चालाः पद्मसहस्राः प्रहारिणः

द्रोणमेवाभ्यवर्तन्त पुरस्कृत्य शिखण्डिनम्
तथेतरे नरदयाव्राः पाण्डवानां महारथाः ॥ १४
सहिताः संन्यवर्तन्त द्रोणमेव द्विजर्षभम् ।
तेषु शूरेषु युद्धाय गतेषु भरतर्षभ ॥ १५

बभूव रजनी घोरा भीरूणां भयवर्धिनी ।
योधानामशिवा रौद्रा राजन्नन्तकगामिनी
कुञ्जराश्वमनुत्प्राणां

प्राणान्तकरणी तदा ।

तस्यां रजन्यां घोरायां

नदन्यः सर्वतः शिवाः ॥ १७

न्यवेद्यन्मयं घोरं सञ्चालकवल्लीमुखैः ।

उलूकाश्चाप्यदृश्यन्त शंसन्तो विपुलं भयम्
विशेषतः कौरवाणां ध्वजिन्यामतिदारुणाः
ततः सैन्येषु राजेन्द्र शब्दः समभवन्महान्
मेरीशब्देन महता मृदङ्गानां खनेन च ।
गजानां वृंहितैश्चापि तुरङ्गाणां च हेपितैः २०
खुरशब्दनिपातैश्च तुमुलः सर्वतोऽभवत् ।

ततः समभवद्युद्धं सन्ध्यायामतिदारुणम् २१

द्रोणस्य च महाराज सञ्जयानां च सर्वशः ।

तमसा चावृते लोके न प्राज्ञायत किञ्चन २२

सैन्येन रजसा चैव समन्तादुत्थितेन ह ।

नरस्याश्वस्य नागस्य समसञ्जत शोणितम्

नापद्याम रजो भीमं कश्मलेनाभिसंवृताः

रात्रौ वंशवनस्येव दह्यमानस्य पर्वते ॥ २४

घोरश्चटचटाशब्दः शास्त्राणां पततामभूत् ।

मृदङ्गानकनिर्हार्दैर्ध्वजैः पटहैस्तथा ॥ २५

फेत्कारैर्हृषितैः शब्दैः सर्वमेवाकुलं बभौ ।

नैव स्वे न परे राजन्प्राज्ञायन्त तमोवृते २६

उन्मत्तमिव तत्सर्वं बभूव रजनीमुखे ।

भीमं रजोऽथ राजेन्द्र शोणितेन प्रणाशितम्

भूरिवर्धनः बहुच्छेदनः ॥ १५४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि

टीकायां त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

१५४

यत्तदेति । शास्त्रातिगं शास्त्रमात्रा ॥ १ ॥ धूमकेतु-

रमिः ॥ ७ ॥ संन्यवर्तन्त संमुखं नितरामवर्तन्त ॥ १५ ॥

शतकौम्भैश्च कवचैर्भूषणैश्च तमोऽभ्यगात् ।
ततः सा भारती सेना मणिहेमविभूषिता
द्यौरिवासीत्सन्क्षशा रजन्यां भरतर्षभ ।
गोमायुबलसंचुष्टा शक्तिध्वजसमाकुला २९
वारणाभिरुता घोरा ध्वेडितोत्कुधनादिता
तत्राभवन्महाशब्दस्तुमुलो लोमहर्षणः ॥ ३०
समावृण्वन्दिशः सर्वा महेन्द्राशनिनिःखनः
सा निशीथे महाराज सेनाऽदृश्यत भारती
अङ्गदैः कुण्डलैर्निष्कैः शस्त्रैश्चैवावभासिता ।
तत्र नागा रथाश्चैव जांबूनदविभूषिताः ३२
निशायां प्रत्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः ।
ऋष्टि-शक्तिगदा-बाण-मुसल-प्रास-पीट्टिशाः
संपतन्तो व्यदृश्यन्त भ्राजमाना इवाग्नयः ।
दुर्योधनपुरोधातां रथनागबलाहकाम् ॥ ३४
वादित्रघोषस्तनितां चापविद्युजैर्बुताम् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे
चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

१५४

धृतराष्ट्र उवाच ।

तस्मिन्प्रविष्टे दुर्धर्षे सृजयानमितीजसि ।
अमृष्यमाणे संरन्ध्रे का वोऽभूद्वै मतिस्तदा
दुर्योधनं तथा पुत्रसूक्ता शाखातिगं मम ।
यत्प्राविशदमेयात्मा किं पार्थः प्रत्यपद्यत २
निहते सैन्धवे वीरे भूरिश्रवांसि चैव ह ।
यदाभ्यगाममहातेजाः पञ्चालानपराजितः ३
किममन्यत दुर्धर्षे प्रविष्टे शत्रुतापने ।
दुर्योधनस्तु किं कृत्यं प्राप्तकालममन्यत ४
के च तं वरदं वीर-
मन्वयुर्द्विजसत्तमम् ।
के चास्य पृष्ठतोऽगच्छन्
वीराः शूरस्य युध्यतः ॥ ५
के पुरस्तादवर्तन्त
निग्नन्तः शान्नवान् रणे ।
मन्येऽहं पाण्डवान् सर्वान्
भारद्वाजशारदितान् ॥ ६
शिशिरे कंपमाना वै कुशा गाव इव प्रभो ।

प्रविश्य स महेष्वासः पञ्चालानरिमर्दनः ।
कथं तु पुरुषव्याघ्रः पञ्चत्वमुपजग्मिवान् ७
सर्वेषु योधेषु च सङ्गतेषु
रात्रौ समतेषु महारथेषु ।
संलोक्यमानेषु पृथग्वलेषु
के वस्तुदानीं मातेमन्त आसन् ८
हतांश्चैव विपक्तांश्च पराभूतांश्च शंससि ।
रथिनो विरथांश्चैव कृतान्युद्धेषु मामकान् ९
तेषां संलोक्यमानानां पाण्डवैर्हतचेतसाम् ।
अन्धे तमसि मशानामभवत्का मतिस्तदा ॥
प्रहृष्टांश्चाप्युदग्रांश्च संतुष्टांश्चैव पाण्डवान् ।
शंससीहाप्रहृष्टांश्च विभ्रष्टांश्चैव मामकान् ११
कथमेषां तदा तत्र पार्थानामपलायिनाम् ।
प्रकाशमभवद्भ्रात्रो कथं कुरुषु सज्जय ॥ १२
सज्जय उवाच ।
रात्रियुद्धे तदा राजन्वर्तमाने सुदारुणे ।
द्रोणमभ्यद्रवन्सर्वे पाण्डवाः सह सोमकैः १३

तमोऽभ्यगात्ताशमिति शेषः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते
द्रोणपर्वणि टीकायां चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः १५४

१५५

तस्मिन्प्रवृत्ति ॥ १ ॥ गावः गाः ॥ ७ ॥

ततो द्रोणः केकयांश्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजान्
 संप्रेषयत्प्रेतलोकं सर्वाभिनुभिराश्रुगैः ॥ १४
 तस्य प्रमुखतो राजन् येऽवर्तन्त महारथाः ।
 तान्सर्वान्प्रेषयामास पितृलोकं स भारत ॥
 प्रमथन्तं तदा वीरान्भारद्वाजं महारथम् ।
 अन्यवर्तत संकुद्रः शिबी राजा प्रतापवान् ॥ १५
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य पाण्डवानां महारथम् ।
 चिन्व्याध दशभिर्बाणैः सर्वपारश्वैः शितैः ॥
 तं शिबिः प्रतिचिन्व्याध त्रिशता निशितैः शरैः
 सारथि चास्य भलेन स्मयमानो न्यपातयत् ।
 तस्य द्रोणो ह्यान्हृत्वा सारथिं च महात्मनः
 अथास्य सशिरस्त्राणं शिरः कायादाहरत् ॥
 ततोऽस्य सारथिं क्षिप्रमन्यं दुर्योधनोऽदिशत्
 स तेन संगृहीताश्वः पुनरभ्यद्रवद्रिपूरम् ॥ २०
 कलिङ्गानामनीकेन कालिङ्गस्य सुतो रणे ।
 पूर्वं पितृवधात्कुद्धो भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ २१
 स भीमं पञ्चभिर्विद्ध्वा पुनर्विन्व्याध सप्तभिः
 विशोकं त्रिभिरानच्छेत् ध्वजमेकेन पक्षिणा
 कलिङ्गानां तु तं शूरं कुन्द्रं कुद्धो वृकोदरः ।
 रथाद्रथमभिद्वुष्य मुष्टिनाऽभिजघान ह ॥ २२
 तस्य मुष्टिहतस्याजौ पाण्डवेन वलीयसा ।
 सर्वाण्यस्थीनि सहसा प्रापतन्वै पृथक् पृथक्
 तं कर्णो भ्रातरश्चास्य नास्यन्त परंतप ।
 ते भीमसेनं नाराचैर्जम्बुराशीविषोपमैः ॥ २५
 ततः शत्रुरथं त्यक्त्वा भीमो ध्रुवरथं गतः ।
 ध्रुवं चास्यन्तमनिशं मुष्टिना समपोथयत् ॥ २६
 स तथा पाण्डुपुत्रेण बलिनाऽभिहतोऽपतत् ।
 तं निहत्य महाराज भीमसेनो महाबलः २७
 जयरातरथं प्राप्य मुहुः सिंहं ह्वानवत् ।
 जयरातमथाक्षिप्य नदन्सत्येन पाणिना ॥ २८
 तलेन नाशयामास कर्णस्वैवाग्रतः स्थितः ।
 कर्णस्तु पाण्डवे शक्तिं काञ्चनो समवास्तुजत्
 पतस्तामेव जग्राह प्रहसन्पाण्डुनन्दनः ।
 कर्णायैव च दुर्धर्षश्चिक्षेपाजौ वृकोदरः ॥ ३०
 तामापतन्तो चिच्छेद शकुनिलपायिना ।
 एतत्कृत्वा महत्कर्म रणेऽद्भुतपराक्रमः ॥ ३१
 पुनः स्वरथमास्थाय दुद्राव तव वाहिनीम् ।

तमायान्तं जिघांसन्तं भीमं क्रुद्धमिवान्तकं
 न्यवारयन्महाबाहुं तव पुत्रा विशांपते ।
 महता शरवर्षेण छडादयन्तो महारथाः ॥ ३३
 दुर्मदस्तु ततो भीमः प्रहसन्निव संयुगे ।
 सारथिं च हयांश्चैव शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ ३४
 दुर्मदस्तु ततो यानं दुष्कर्णस्यावचक्रमे ।
 तावेकरथमारुढौ भ्रातरौ परतापनौ ॥ ३५
 संग्रामाशिरसो मध्ये भीमं द्वावप्यधावताम् ।
 यथास्तुपतिमित्रौ हि तारकं दैत्यसत्तमम् ॥ ३६
 ततस्तु दुर्मदश्चैव दुष्कर्णश्च तवात्मजौ ।
 रथमेकं समारुह्य भीमं बाणैरविध्यताम् ॥ ३७
 ततः कर्णस्य मिषतो द्रौणेर्दुर्योधनस्य च
 कृपस्य सोमदत्तस्य बाल्हीकस्य च पाण्डवः ।
 दुर्मदस्य च वीरस्य दुष्कर्णस्य च तं रथम् ।
 पादप्रहारेण धरो प्राविशयदरिद्रमः ॥ ३९
 ततः सुतौ ते बलिनी शरीरं दुष्कर्णदुर्मदौ ।
 मुष्टिनाऽऽहत्य संकुद्धो ममदं च ननदं च ४०
 ततो हाहाकृते सैन्ये दृष्ट्वा भीमं नृपाऽश्रुवत् ।
 रुद्रोऽयं भीमरूपेण धातराष्ट्रेषु युध्यति ॥ ४१
 एवमुक्त्वा पलायन्ते सर्वे भारत पार्थिवः ।
 विसंज्ञा बाहयन्वाहास्य च द्वौ सह भावतः ॥

ततो बले भृशालुलिते निशामुखे
 सुपूजितो नृपवृषभैर्वृकोदरः ।
 महाबलः कमलविबुद्धलोचनो
 युधिष्ठिरं नृपतिमपूजयद्दली ॥ ४३
 ततो यमौ द्रुपद-चिराट-केकया
 युधिष्ठिरश्चापि परां मुदं ययुः ।
 वृकोदरं भृशमनुपूजयंश्च ते
 यथाऽन्धके प्रतिनिहते हरं सुराः ४४
 ततः सुतास्ते वरुणात्मजोपमा
 कृपान्विताः सह गुरुणा महात्मना ।
 वृकोदरं सरयपदातिकुञ्जरा
 युयुत्सवो भृशमभिपर्यवारयन् ॥ ४५
 ततोऽभवत्तिमिरघनैरिवावुते
 महामये भयदमतीव दारुणम् ।
 निशामुखे वृकबलगृध्रमोदनं
 महात्मनो नृपवरयुद्धमद्भुतम् ॥ ४६

कमलविबुद्धलोचनो विलसत्यधनेनः ॥ ४३ ॥ गुरुणा द्रोणेन ॥ ४५ ॥ तिमिराण्येव घनासौः ॥ ४६ ॥

द्रो० १६

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे भीमपराक्रमे
पञ्चपञ्चादशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

१५६

सञ्जय उवाच ।

प्रायोपविष्टे तु हते पुत्रे सात्यकिना तदा
सोमदत्तो भृशो क्रुद्धः सात्यकिं वाक्यमब्रवीत्
क्षत्रधर्मः पुरा दृष्टो यस्तु देवैर्महात्मभिः ।
तं त्वं सात्वत सन्त्यज्य दस्युधर्मं कथं रतः ॥
पराक्रुन्वाय दीनाय न्यस्तशस्त्राय सात् रके ।
क्षत्रधर्मरतः प्राज्ञः कथं नु प्रहरेद्रणे ॥ ३
द्वावेव किल वृष्णीनां तत्र ख्याती महारथी ।
प्रद्युम्नश्च महाबाहुस्त्वं चैव युधि सात्वत ॥ ४
कथं प्रायोपविष्टाय पार्थेन लिखवाहवे ।
नृशंसं पतनीयं च तादृशं कृतवानसि ॥ ५
कर्मणस्तस्य दुर्वृत्तं फलं प्राप्नुहि संयुगे ।
अद्य षष्ठेऽस्यामि ते मूढ शिरो विक्रम्य पत्रिणा
शपे सात्वतपुत्राभ्यामिष्टेन सुकृतेन च ।
अनतीतामिमां रात्रिं यदि त्वां वीरमानिनं
अरक्ष्यमाणं पार्थेन जिष्णुना ससुतानुजम् ।
न हन्यान्नरके घोरे पतेयं वृष्णिपांसन ॥ ८
एवमुक्त्वा सुसंकुद्धः सोमदत्तो महाबलः ।
दध्मी शङ्खं च तारेण सिंहनादं ननाद च ॥ ९
ततः कमलपत्राक्षः सिंहदंष्ट्रो दुरासदः ।
सात्यकिर्भृशसंकुद्धः सोमदत्तमयाब्रवीत् १०
कीरवेय न मे त्रासः कथंचिदपि विद्यते ।
त्वया सार्धमयान्यैश्च युध्यते हृदि कश्चन ॥
यदि सर्वेण सैन्येन गुप्तो मां योधयिष्यसि ।
तथापि न व्यथा काचित्स्वयि स्यान्मम कौरव
युद्धसारेण वाक्येन असतां संमतेन च ।
नाहं भीषयितुं शक्यः क्षत्रवृत्ते स्मितस्त्वया ॥

यदि तेऽस्ति युयुत्साऽद्य मया सह नराधिप
निर्वयो निशितेर्वाणैः प्रहर प्रहरामि ते ॥ १४
हतो भूरिश्रवा वीरस्तव पुत्रो महारथः ।
शलश्चैव महाराज भ्रातृव्यसनकर्षितः ॥ १५
त्वां चाप्यद्य वधिष्यामि सहपुत्रं सवान्धवम्
तिष्ठेदानीं रणे यत्तः कौरवोऽसि महारथः ॥ १६
यस्मिन्दानं दमः शौचमर्हि सा न्हीर्धुतिः क्षमा
अनपायानि सर्वाणि नित्यं रात्रि युधाधिरैः ॥ १७
सुदृङ्गकेतोस्तस्य त्वं तेजसा निहतः पुरा ।
सकर्णसौबलः संख्ये विनाशमुपयास्यसि ॥ १८
शपेऽहं कृष्णचरणैरिष्टापूर्तेन चैव ह ।
यदि त्वां ससुतं पापं न हन्यां युधि रोषितः
अपयास्यासि चेत्पुङ्गवा रणं मुक्तो भविष्यसि
एवमाभाष्य चान्योन्यं क्रोधसरकलाचनौ ॥
प्रवृत्तौ शरसंपातं कर्तुं पुरुषसत्तमौ ।

ततो रथसहस्रेण नागानामयुतेन च ॥ २१
उर्योधनः सोमदत्तं परिचार्यं समंततः ।
शकुनिश्च सुसंकुद्धः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ २२
पुत्रपौत्रैः परिवृतो भ्रातृभिश्चेन्द्रविक्रमैः ।
स्यालस्तव महाबाहुर्वज्रसंहननो युवा ॥ २३
सात्रं शतसहस्रं तु हयानां तस्य धीमतः ।
सोमदत्तं महेश्वासं समंतात्पर्यैरक्षत ॥ २४
रक्ष्यमाणश्च बलिभिश्छादयामास सात्यकिं
तं छाद्यमानं विशिखैर्दृष्ट्वा सन्नतपर्वभिः ॥ २५
भृष्टयुक्तोऽभ्ययात्कुद्धः प्रद्युम्न महर्तो चमूम् ।
चण्डवातामिसृष्टानामुद्धीनामिव स्वनः २६

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायां पञ्चपञ्चादश-
कशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

१५६

प्राय इति ॥ १ ॥ पतनीयं पातहेतुः पापम् ॥ ५ ॥

तारेणोक्त्वरणे ॥ १९ ॥ दानम्-स्वद्वयस्य परस्वत्पादानम् ।
दमो-मनसो यथेष्टं विनियोगयोग्यता । शौचम्-सहर-
वर्जनम् । अर्हि सा-सर्वभूतानामनभिर्दोहः । न्ही-
अकृतव्याजिवर्तको धर्मः । क्षमा-अपकारिण्यकोपः ॥ १९७ ॥
कृष्णचरणैः कृष्णयौधरणैः ॥ १९ ॥

आसीद्राजन्बलीधानामन्योन्यमभिनिघ्नतां ।
 विद्याध्र सोमदत्तस्तु सात्वतं नवभिः शरैः
 सात्यकिर्नवभिश्चैनमवधीत्कुरुपुङ्गवम् ॥
 सोऽतिविह्वो बलवता समरे दृढधन्विना ॥
 रथोपस्थं समासाद्य मुमोह गतचेतनः ।
 त्वं विमूढं समालक्ष्य सारथिस्त्वरया युतः
 अपोवाह रणाक्षीरं सोमदत्तं महारथम् ।
 तं विसंज्ञं समालक्ष्य युयुधानशरादितम् ३०
 अभ्यद्रवत्ततो द्रोणो यदुवीरजिघांसया ।
 तमायान्तमभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ३१
 परिवृष्टमहात्मानं परीप्सन्तो यदृत्तम् ॥
 ततः प्रववुते युञ्जं द्रोणस्य सह पाण्डवैः ३२
 बलेरिव शरैः पूर्वं त्रैलोक्यजयकाङ्क्षया ।
 ततः सायकजालेन पाण्डवानीकमावृणोत् ॥
 भारद्वाजो महातेजा विद्याध्र च युधिष्ठिरम्
 सात्यकिं दशभिर्बाणैर्दशस्था पार्थतं शरैः ॥
 भीमसेनं च नवभिर्निकुलं पञ्चभिस्तथा ।
 सहदेवं तथाऽष्टाभिः शतेन च शिखण्डिनम्
 रौपदेयान्महाबाहुः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ॥
 विराटं मत्स्यमष्टाभिर्मुपेक्षं दशभिः शरैः ३६
 युधामन्युं त्रिभिः पङ्क्तिरुक्तमौजसमाहवे ।
 अन्यांश्च सैनिकान्बिद्धा युधिष्ठिरमुपाद्रवत्
 ते वध्यमाना द्रोणेन पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
 प्राद्रवन्वै भयाद्राजन् सातेनादा दिशो दश
 काव्यमानं तु तत्सैन्यं दृष्ट्वा द्रोणेन फाल्गुनः
 किञ्चिदागतसरंभो गुह्यं पार्थोऽभ्ययाद्भुतम् ॥
 दृष्ट्वा द्रोणस्तु भीमत्सुमभिधावन्तमाहवे ।
 सैन्यवर्तत तत्सैन्यं पुनर्युधिष्ठिरं बलम् ॥ ४०
 ततो युद्धमभूद्रथो भारद्वाजस्य पाण्डवैः ।
 द्रोणस्तव सुते राजन्सर्वतः परिवारेतः ॥ ४१
 ज्यधमत्पाण्डुसैन्यानि त्वराशिमिवानलः ।
 तं ज्वलन्तामिवादित्यं क्षीप्तानलसमुत्तिष्ठत् ॥
 राज्ञान्निशमत्यन्तं दृष्ट्वा द्रोणं शराचिपम् ।
 मण्डलीकृतधन्वानं तपन्तमिव मास्करम् ४३
 दहन्तमहितान्सैन्ये नैनं कश्चिद्वारयत् ।
 यो यो हि प्रमुखे तस्य तस्यौ द्रोणस्य पुरुषः
 तस्य तस्य शिरश्छित्त्वा युयुद्रोणशराः क्षितिं
 एवं सा पाण्डवी सेना वध्यमाना महात्मना

प्रदुद्राव पुनर्भीता पश्यतः सव्यसाचिनः ।
 संप्रभञ्जं बलं दृष्ट्वा द्रोणेन निशि भारतः २६
 गोविन्दमब्रवीजिष्णुगच्छ द्रोणरथं प्रति ।
 ततो रजत-गोक्षीर-कुन्देन्दुसशप्रभान् ४७
 चोदयामास दाशार्हो ह्यान्द्रोणरथं प्रति ।
 भीमसेनोऽपि तं दृष्ट्वा यान्तं द्रोणाय फाल्गुनं
 स्वसारयिमुवाचेदं
 द्रोणानीकाय मां वह ।
 सोऽपि तस्य वचः श्रुत्वा
 विशोको बाह्वयद्वयान् ॥ ४९
 पृष्ठतः सत्यसन्धस्य जिष्णोर्मरतसत्तम ।
 तौ दृष्ट्वा घ्रातरौ यत्तौ द्रोणानीकमभिमुत्तौ ॥
 पञ्चालाः सुज्या मत्स्याश्चेदिकारूपकोसलाः
 अन्वगच्छन्महाराज केकयाश्च महारथाः ५१
 ततो राजन्नभूद्धोरः संप्रभो लोमहर्षणः ।
 भीमत्सुर्दक्षिणं पार्थमुत्तरं च वृकोदरः ॥ ५२
 महर्ष्यां रथवृन्दाभ्यां बलं जगृहतुस्तव ।
 तौ दृष्ट्वा पुरुषद्वयाभौ भीमसेनघनजयौ ॥ ५३
 धृष्टद्युम्नोऽभ्ययाद्राजन् सात्यकिश्च महाबलः
 चण्डवातामिपज्ञानामुदधीनामिव स्वनम् ॥ ५४
 आसोद्राजन्बलीधानां तदाऽभ्योन्यमभिघ्नतां
 सौमदत्तिवधात्कुक्षो दृष्ट्वा सात्यकिमाहवे ५५
 द्रौणिरभ्यद्रवद्राजन्वधाय कृतनिश्चयः ।
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य शैनेयस्य रथं प्रति ५६
 भीमसेनिः सुसंकुहः प्रत्यभिन्नमवारयत् ।
 कार्णायसं महाधोरमुक्ष्वर्धपरिच्छदम् ।
 महान्तं रथमास्थाय त्रिशन्नत्वांतरान्तरम् ।
 विक्षिप्तयन्त्रसन्नाहं महामैघौघनिःस्वनम् ॥ ५८
 युक्तं गजानिभैर्वाहैर्न हृत्तेनैपि वारणैः ।
 विक्षिप्तपक्षचरणविवृताक्षेण कूजता ॥ ५९
 ध्वजेनोच्छ्रितदण्डेन शुभ्रराजेन राजितम् ।
 लोहिताद्रपताकं तु अन्त्रमालाविभूषितम् ६०
 अष्टचक्रसमायुक्तमास्थाय विपुलं रथम् ।
 शूलमुद्गरधारिण्या शैलपादपहस्तया ॥ ६१
 रक्षसां घोररूपाणामक्षौहिण्या समावृतः ।
 तमुद्यतमहाचापं निशाम्य द्ययिता नृपाः ६२

कार्णायसं तीक्ष्णलोहमयम् ॥ ५७ ॥ न हृदैनपि वारणैर्गजैः किं तु पिशाचैः ॥ ५९ ॥

* द्रोणमित्यपि पाठः । तदा द्रोणमभिधावन्तं भीमत्सु दृष्ट्वा योधिष्ठिरं बलं तत्सैन्यं प्रति पुनः सैन्यवर्तत इति संबन्धः

युगान्तकालसमये दण्डहस्तमिवान्तकम् ।
ततस्तं गिरिशृङ्गामं भीमरूपं भयावहम् ॥ ६३ ॥
दंष्ट्राकरालोऽग्रमुखं शंकुकर्णं महाहनुम् ।
ऊर्ध्वकेशं विरूपाक्षं दीप्तस्यं निक्षितोदरम् ॥
महाश्वन्नगलङ्घारं किरोटच्छत्रमूर्धजम् ।
त्रासनं सर्वभूतानां व्याप्ताननमिवान्तकम् ॥
वीक्ष्य दीप्तमिवायान्तं रिपुविश्वामकारिणम्
तमुद्यतमहाचापं राक्षसेन्द्रं घटोत्कचम् ६६
भयार्दिता प्रभुक्षोभ पुत्रस्य तव बाहिनी ।
बाधुना क्षोभितावतां गङ्गबोर्ध्वतरङ्गिणी ६७
घटोत्कचप्रयुक्तेन सिंहनादेन भीषिताः ।
प्रसूतुवर्जजा भूत्रं विव्यशुश्रु नरा भृशम् ६८
ततोऽस्मवृष्टिरत्यर्थमासीत्तत्र समन्ततः ।
सन्ध्याकालाधिकबलैः प्रयुक्ता राक्षसैः क्षितौ

आयसानि च चक्राणि
मुष्ण्ण्यः प्रास-तोमराः ।

पतन्त्यविरताः शूलः

शतध्वजः पट्टिशस्तथा ॥ ७०

तदुग्रमातिरौद्रं च दृष्ट्वा युद्धं नराधिपाः ।
तनयास्त्वव कर्णश्च व्यथिताः प्राद्ववन्दिशः ॥
तत्रैकोऽस्त्रबलमहाधी द्रौणिर्मानवी न विव्यये
व्यथमद्य शरैर्मयां घटोत्कचविनिर्मिताम् ॥
बिहतायां तु मायायाममर्षं स घटोत्कचः ।
विससर्ज शरान्धोर्यास्तेष्वत्यामानमाविशन्
भुजङ्गा इव वेगेन बलमीकं क्रोधमुच्छ्रिताः ।
ते शरा रुधिराकाङ्गा मित्वा शारङ्गतीक्ष्णम्
विविधधूर्धरणीं शीघ्रा
रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः ।
अश्वत्थामा तु संकुद्रो
लघुहस्तः प्रतापवान् ॥ ७५

घटोत्कचमभिकुर्वन् विभेदं दशभिः शरैः ।
घटोत्कचोऽतिविद्वस्तु द्रौणपुत्रेण मर्मसु ७६
चक्रं शतसहस्रारमगृह्णाद्यथितो भृशम् ।
क्षुरान्तं बालसूर्यामं मणिवज्रविभूषितम् ७७
अश्वत्थामि स चिक्षेप भैरसेनिर्जिघांसाया ।
वेगेन महता गच्छद्विक्षिप्तं द्रौणिना शरैः ॥
अभाग्यस्येव संकल्पस्तन्मोघमपतद्भुवि ।
घटोत्कचस्ततस्तूर्णं दृष्ट्वा चक्रं निपातितम् ॥

द्रौणिं प्राच्छादयद्वाणैः
स्वर्मानुरिव भास्करम् ।

घटोत्कचसुतः श्रीमान्

मित्राञ्जनचयोपमः ॥ ८०

करोध द्रौणिमायान्तं प्रमञ्जनमिवाद्विराट् ।
पौत्रेण भीमसेनस्य शरैरञ्जनपर्वणा ॥ ८१ ॥
वभी मेघेन धाराभिर्गिरिमेकरिवावृतः ।
अश्वत्थामा त्वसंभ्रान्तो रुद्रोपेन्द्रविक्रमः
ध्वजमेकेन बाणेन चिच्छेदञ्जनपर्वणः ।
द्वाभ्यां तु रथयन्तारौ त्रिभिश्चास्य त्रिवेणुकम्
धनुरेकन चिच्छेद चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
विरथस्योद्यतं हस्तादेमविन्दुभिराचितम् ॥
विशिखेन सुतीक्ष्णेन खड्गमस्य द्विघाऽकरोत्
गदां हेमाङ्गदां राजैस्तूर्णं हैडिम्बसुनुना ८५

भ्राम्योत्क्षिप्ता शरैः साऽपि

द्रौणिनाभ्याहताऽपतत् ।

ततोऽन्तरिक्षमुत्प्लुत्य

कालमेघ इवाञ्जदन् ॥ ८६

ववर्षाञ्जनपर्वी स द्रुमवर्षं नमस्तलात् ।
ततो मायाधरं द्रौणिर्घटोत्कचसुतं दिवि ८७
मार्गणैरभिविद्याधरं घनं सूर्यं इवांशुभिः ।
सोऽवर्तय पुरस्तस्थौ रथे हेमविभूषिते ८८
महीगत इवात्पुत्रः श्रीमानञ्जनपर्वतः ।
तमयस्मयवर्माणं द्रौणिर्भीमात्मजात्मजम् ॥
जघानाञ्जनपर्वीणं महेश्वर इवान्धकम् ।

अथ दृष्ट्वा हतं पुत्रमश्वत्थामा महाबलम् ९०

द्रौणेः सकाशमभ्येत्य रोषात्प्रज्वलिताङ्गदः
प्राह वाक्यमसंभ्रान्तो वीरं शारङ्गतीक्ष्णम्
दहन्तं पाण्डवानीकं वनमग्निमोचोद्धृतम्
घटोत्कच उवाच ।

तिष्ठ तिष्ठ न मे जीवन्द्रेणपुत्र गमिष्यसि ९२
त्वामद्य निहनिष्यामि कौञ्चमग्निमुतो यथा
अश्वत्थामोवाच ।

गच्छ वत्स सहायैस्त्वं युध्यस्वामरविक्रम ॥

न हि पुत्रेण हैडिम्बे

पिता न्याय्यः प्रवाधितुम् x ।

कामं खलु न रोषो मे

हैडिम्बे विद्यते त्वयि ॥ ९४

गच्छ वत्सेति पुत्रेणेति च भीमसेनसम्बन्धात् ॥ ९३ ॥ x प्रवाधितुं मनःखेवमुत्पादयितुम् ।

किं तु रोषान्वितो जन्तुर्हन्त्यादात्मानमप्युत
सञ्जय उवाच ।

श्रुत्वैतत्कोधताम्राक्षः पुत्रशोकसमन्वितः
अश्वत्थामानमायस्तो भैमसेनिरभाषत ।
किमहं कातरौ द्रोणे पृथग्जन इवाहवे ॥ ९६
यन्मां भीषयसे वाग्भिरसदेतद्वचस्तव ।
भीमात्सलु समुत्पन्नः कुरूणां विपुले कुले
पाण्डवानामहं पुत्रः समरेष्वनिवर्तिनाम् ।
रक्षसामधिराजोऽहं दशग्रीवसमो बले ९८
तिष्ठ तिष्ठ न मे जीवन्द्रोणपुत्र गमिष्यसि ।
युद्धश्रद्धामहं तेऽद्य विनेष्यामि रणाजिरे ९९
इत्युक्त्वा कोधताम्राक्षो राक्षसः सुमहाबलः ।
द्रौणिमभ्यद्रवत्कुक्षो गजेन्द्रमिव केसरी १००
रथाक्षमात्रैरिषुभिरभ्यवर्षद्वोटकचः ।
रथिनान्मृषमं द्रौणि धाराभिरिव तोयदः १
शरवृष्टिं शरैर्द्रौणि रप्राप्तां तां व्यशातयत् ।
ततोन्तरिक्षे बाणानां संग्रामोऽन्य इवामघत्
अथास्त्रसमर्द्धकुतैर्विस्फुलिङ्गैस्तदा बभौ ।
विभावरीमुखे व्योम खद्योतैरिव चित्रितम् ३
निशाम्य निहतां मायां
द्रौणिना रणमाजिना ।
घटोत्कचस्ततो मायां
ससर्जान्तर्हितः पुनः ॥ ४
सोऽभवद्भिरिरत्युच्चः शिखरैस्तनुसङ्कुटैः ।
शूलप्रासासिमुसलजलप्रचवणो महान् ॥ ५
तमञ्जनगिरिप्रख्यं द्रौणिर्दृष्ट्वा महीधरम् ।
प्रपतन्निश्च बहुभिः शस्त्रसहैर्न विद्यये ॥ ६
ततो हसन्निव द्रौणिर्बज्रमस्त्रमुदैरयत् ।
स तेनास्त्रेण वैलेन्द्रः क्षितः क्षिप्रं व्यनश्यत्
ततः स तोयदो भूत्वा
नीलः सेन्द्रागुधो दिवि ।
अदमवृष्टिभिरत्युग्री
द्रौणिमाच्छादयद्रणे ॥ ८
अथ सन्धाय वायव्यमस्त्रमस्त्रविदां वरः ।
व्यधमद्रोणतनयो नीलमेघं समुत्थितम् ॥ ९
स मार्गेणगणैर्द्रौणिर्दिशः प्रच्छाद्य सर्वशः ।
शतं रथसहस्राणां जवान द्विपदां वरः ११०

स दृष्ट्वा पुनरायान्तं रथेनायतकामुकम् ।
घटोत्कचमसंभ्रान्तं राक्षसैर्वहुभिर्वृतम् ॥ ११
सिंहशार्दूलसदृशैर्मत्तद्विरदविक्रमैः ।
गजस्यैश्च रथस्यैश्च बाजिपृष्ठगतरपि ॥ १२
विकृतास्त्रशिरोग्रीवैर्हिडिम्बानुचरैः सह ।
पीलस्त्रैर्यातुधानैश्च तामसैश्चेन्द्रविक्रमैः ॥
नानाशस्त्रधरैर्वीरैर्नानाकवचभूषणैः ।
महाबलैर्भीमरवैः संरभोदुत्तलोचनैः ॥ १४
उपस्थितैस्ततो युद्धे राक्षसैर्युद्धदुर्मदैः ।
विषण्णमभिसंप्रेक्ष्य पुत्रं ते द्रौणिरब्रवीत् ॥
तिष्ठ दुर्योधनाय त्वं न कार्यः संघ्नमस्त्वया
सहैभिर्घातैर्भिवीरैः पार्यिवैश्चेन्द्रविक्रमैः ॥
निहनिष्याम्यभिघांस्ते न तवास्ति पराजयः
सत्यं ते प्रतिजानामि पर्याश्रास्य वाहिनीम्

दुर्योधन उवाच ।

न त्वेतदद्भुतं मन्ये यत्तं महविदं मनः ।
अस्मासु च परा भक्तिस्तव गौतमिनन्दन ॥

सञ्जय उवाच ।

अश्वत्थामानमुत्सवैधं ततः सौबलमब्रवीत् ।
वृतं रथसहस्रेण हयानां रणशोभिनाम् ॥ १९
पृथ्वा रथसहस्रैश्च प्रयाहि त्वं धनञ्जयम् ।
कर्णश्च वृषसेनश्च कृपो नीलस्तथैव च ॥ १२०
उदीच्याः कृतवर्मा च पुरुमित्रः सुतापनः ।
दुःशासनो निकुम्भश्च कुण्डभेदी पराक्रमः ॥
पुरञ्जयो दृढरथः पताकी हेमकम्पनः ।
शल्यारुणार्द्रसेनाश्च सञ्जयो धिजयो जयः ॥
कमलाक्षः परक्राथो जयवर्मा सुदर्शनः ।
एते त्वामनुयास्यन्ति पत्नीनामनुतानि पदं
जहि भीमं यमो चोमौ धर्मराजं च मातुल ।
असुरानिव देवेन्द्रो जयाशा मे त्वयि स्थिता
दारितान्द्रौणिना बाणैर्भृशं विक्षतविग्रहान्
जहि मातुल कौन्तेयानसुरानिव पावकः ॥
पद्ममुक्तो ययौ शीघ्रं पुत्रेण तव सौबलः ।
पिप्रीयुस्ते सुतान् राजन्निदधन्नुश्चैव पाण्डवान्
अथ प्रवृत्ते युद्धं द्रौणिराक्षसयोर्मृधे ।
विभावरी सुतमुलं शकप्रलहादयोरेव ॥ २७

आत्मानमपि हन्यात्किमु पुत्रमतो जीवन्तार्यां त्वं निवर्तसेति भावः ॥ ९५ ॥ आयस्तो कोपितः ॥ ९६ ॥

ततो घटोत्कचो बाणैर्दशभिर्गौतमीसुतम् ।
जघानोरसि संकुञ्जो विषाश्रिप्रतिमैर्ददौ ॥
स तैरभ्याहतो गाढं शरैर्भीमसुरैरितैः ।
चचाल रथमध्यस्थो वातोद्भूत इव द्रुमः ॥२९॥
भूयश्चाञ्जलिकेनाथ मारीणेन महाप्रभम् ।
द्रौणिहस्तस्थितं चापं चिच्छेदशुभ्रं घटोत्कचः ।
ततोऽन्यद्रौणिगरादाय घनुभोरसहं महत् ।
ववर्ष विशिखांस्तोदणान् वारिधारा इवोदुदः ।
ततः शारद्वतीपुत्रः प्रेषयामास भारत ।
सुवर्णपुष्पाञ्जलुमान् खचरान् खचरं प्रति ॥
तद्वाणैरर्दितं यूथं रक्षसां पीनवक्षसाम् ।
सिंहैरिव वभौ मत्तं गजानामाकुलं कुलम् ॥
विधम्य राक्षसान्बाणैः साश्वसुतरथद्विपान् ।
ददाह भगवान्चन्हिर्भूतानीव युगक्षये ॥ ३४ ॥
स दग्ध्वाऽश्वौहिणीं बाणैर्नैर्ऋतां रुच्ये नृप ।
पुरव विपुरं दग्ध्वा दिवि देवो महेश्वरः ॥
युगान्ते सर्वभूतानि दग्ध्वेव वसुरुच्यवणः ।
रराज जयतां श्रेष्ठो द्रोणपुत्रस्तवाहितान् ॥
ततो घटोत्कचः क्रुद्धो रक्षसां भीमकर्मणाम् ।
द्रौणि हतेति महतां चोदयामास तां चमूय ।
घटोत्कचस्य तामावां प्रतिगृह्णाथ राक्षसाः ।
द्वेष्टोऽज्वला महावक्रा घोररूपा भयानकाः ।
व्यासानना घोरजिह्वाः क्रोधताम्रेक्षणा भृशं ।
सिंहनादेन महता नाद्यन्तो वसुधराम् ॥
हन्तुमभ्यद्रवन्द्रौणिं नानाप्रहरणायुधाः ।
शक्तीः शतघ्नीः परिधानशनीः शूलपाटिशान् ।
खड्गान् गदामिन्दिपालान् ।
मुसलानि परबध्धान् ।
प्रासान्सीस्तोमरांश्च ।
कणपास्कम्पनाञ्जितान् ॥ ४१ ॥
स्थूलान् भुशुण्ण्यश्मगदा-
स्थूणान् कार्णायसांस्तथा ।
मुद्रांश्च महाघोरान् ।
समरे शत्रुदारणान् ॥ ४२ ॥
द्रौणिमुधैर्यसंभ्रस्ता राक्षसा भीमविक्रमाः ।
चिक्षिपुः क्रोधताम्राक्षाः शतशोथ सहस्रशः ।
तच्छस्त्रवर्षं सुमहद्द्रोणपुत्रस्य सूर्धनि ।
पतमानं समीक्ष्याथ योधास्ते व्यथिताऽभवन् ।

द्रोणपुत्रस्तु विक्रान्तस्तद्वर्षं घोरमुच्छ्रितम् ॥
शरैर्विध्वंसयामास वज्रकल्पैः शिलाशितैः ।
ततोऽन्यैर्विशिखैस्तूर्णं खर्णपुंखैर्महामनाः ।
निजग्रे राक्षसान्द्रौणिर्दिव्यास्त्रप्रतिभन्त्रितैः ॥
तद्वाणैरर्दितं यूथं रक्षसां पीनवक्षसाम् ।
सिंहैरिव वभौ मत्तं गजानामाकुलं कुलम् ॥

ते राक्षसाः सुसंकुञ्जा

द्रोणपुत्रेण ताडिताः ।

कुञ्जाः स्म प्राद्रवन्द्रौणि

जिघांसन्तो महाबलाः ॥ ४८

तत्रानुगतमिमं द्रौणिर्दर्शयामास विक्रमम् ।
अशक्यं कर्तुमन्येन सर्वभूतेषु भारत ॥ ४९ ॥
यदेको राक्षसीं सेनां क्षणाद्रौणिर्महास्त्रविव ।
ददाह ज्वलितैर्वाणि राक्षसन्द्रस्य पश्यतः ॥
स हत्वा राक्षसानीकं रराज द्रौणिराहवे ।
युगान्ते सर्वभूतानि संवर्तक इवानलः ॥ ५१ ॥
तं दहन्तमनोकानि शरैराशीविषोपमैः ।
तेषु राजसहस्रेषु पाण्डवेयेषु भारत ॥ ५२ ॥
नैन निराक्षेतं कश्चिदशक्रोद्रौणिमाहवे ।
ऋते घटोत्कचादीराद्राक्षसेन्द्रान्महाबलान् ।
स पुनर्भैरतश्रेष्ठ क्रोधादुज्जान्तलोचनः ।
तलं तलेन संहृत्य संदश्य दशानच्छदम् ॥ ५३ ॥
सं सुतमब्रवीत्कुञ्जो द्रोणपुत्राय मां वह ।
स ययौ घोररूपेण सुपताकेन भास्वता ॥ ५५ ॥
द्वैरथं द्रोणपुत्रेण पुनरभ्यरिसुह्रतः ।
स विनद्य महानादं सिंहवद्भीमविक्रमः ॥ ५६ ॥
चिक्षेपाविध्य संग्रामे द्रोणपुत्राय राक्षसाः ।
अष्टघण्टां महाघोरामशानिं देवनिर्मिताम् ॥ ५७ ॥
तामवपुत्य जग्राह द्रौणिर्न्यस्य रथे घनुः ।
चिक्षेप चैनान् तस्यैव स्यन्दनात्सोऽवपुष्पुये ॥
साश्वसुतध्वजं यानं भरुम कृत्वा महाप्रभा ।
विवेश वसुधां भित्त्वा साऽशानिर्भृशदारुणा ।
द्रौणैस्तत्कर्म दृष्ट्वा तु सर्वभूतान्यपुजयन् ।
यदवपुस्त्य जग्राह घोरान् शङ्करनिर्मिताम् ॥ ६० ॥
धृष्टद्युम्नरथं गत्वा भैमसेनिस्ततो नृप ।
घनुर्घोरं समादाय महदिन्द्रायुधोपमम् ।
मुमोच निशितान्बाणान्पुनर्द्रौणिर्महोरसि ६१

धृष्टद्युम्नस्त्वसंभ्रान्तो सुमोचाशीविषोपमान
 सुवर्णपुंखान्विशिखः द्रोणपुत्रस्य वक्षसि ६२
 ततो सुमोच नाराचान्द्रौणिस्तांश्च सहस्रशः
 तावप्यशिशिखप्रस्थैर्जैत्रतुस्तस्य मार्गणान् ॥
 अतितान् महद्युधं तयोः पुरुषसिंहयोः ।
 योधानां प्रीतिजननं द्रौणेश्च भरतर्षभ ॥ ६४
 ततो रथसहस्रेण द्विरदानां शतैस्त्रिभिः ।
 पङ्क्तिभर्वाजिसहस्रैश्च भीमस्तं देशमागमत् ६५
 ततो भीमात्मजं रक्षो धृष्टद्युम्नं च सानुगम् ।
 अयोधयत धर्मात्मा द्रौणिरक्लिष्टविक्रमः ६६
 तत्राद्भुततमं द्रौणिर्दशैर्यामास विक्रमम् ।
 अशक्यं कर्तुमन्येन सर्वभूतेषु भारत ॥ ६७
 निमेषान्तरमात्रेण साश्वसुतरथद्विपाम् ।
 अक्षौहिणीं राक्षसानां शितैर्बाणैरशातयत् ६८
 म्रियतो भीमसेनस्य हैडिम्बेः पार्थतस्य च ।
 यमयोधैर्मपुत्रस्य विजयस्याच्युतस्य च ॥ ६९
 प्रगाढमल्लोगतिभिर्नाराचैरभिताडिताः ।
 निपेतुर्द्विरदा भूमौ सगृह्णा इव पर्वताः ॥ ७०
 निकृत्सैर्हस्तिहस्तैश्च विचलद्भिरितस्ततः ।
 रराज वसुधा कर्णा विसर्पज्जिरिवोरगैः ७१
 क्षितैः काञ्चनदण्डैश्च नृपच्छत्रैः क्षितिर्बभौ ।
 धौरिबोदितचन्द्रार्कं ग्रहाकीर्णं युगक्षये ॥
 प्रवृद्धध्वजमण्डूकं मेरीविस्तीर्णकच्छपाय् ।
 छत्रहंसावलीजुष्टां फेनचामरमालिनीम् ७३
 कङ्कगृध्रमहाप्राहां नैकायुधघ्नपाकुलाम् ।
 विरतीर्णगजपाषाणां हताश्वमकराकुलाम् ॥
 रथक्षितमहावप्रां पताकाचचिरदुमाम् ।
 शरमीनां महारौद्रां प्रासशक्त्युष्टिदुण्डुमाम्
 मञ्जामांसमहापङ्कां कवन्धावजितोडुपाम् ।
 केशशैबलकल्पाभां मीरुणां कदमलावहाम् ॥
 नागेन्द्रहययोधानां शरीरद्वयसंभवाम् ।

शोणितौघमहाघोरां द्रौणिः प्रावर्तयन्नदीम्
 योधार्तरवनघांषां क्षतजोर्मिसमाकुलाम् ।
 श्वापदातिमहाघोरां यमराष्ट्रमहोदधाम् ७८
 निहत्य राक्षसान्वाणिद्रौणिर्हैडिम्बमादधत् ।
 पुनरप्यतिसंकुद्धः सतृकोदरपार्षताम् ॥
 स नाराचगणैः पार्यान्द्रौणिर्विद्धा महाबलः
 जघान सुरथं नाम द्रुपदस्य सुतं विभुः ॥ ८०
 पुनः शत्रुक्षयं नाम द्रुपदस्यात्मजं रणे ।
 बलानीकं जयानीकं जयाश्वं चाभिजग्निवान्
 श्रुताह्वयं च राजानं द्रौणिर्निन्ये यमक्षयम् ।
 त्रिभिश्चान्यैः शरैस्तीक्ष्णैः सपुङ्खैर्ममालिनम्
 जघान स धृष्टं च चन्द्रसेनं च मारिषम् ।
 कुन्तिभोजसुतांश्चासौ दशभिर्दश जग्निवान्
 अश्वथामा सुसंकुद्धः सन्ध्यायोग्रमजिह्वगम् ।
 सुमोचाकर्णपूर्णेन धनुषा शरमुत्तमम् ८४
 यमदण्डोपमं घोरमुद्दिश्याद्यु घटोत्कचम् ।
 स भित्त्वा हृदयं तस्य राक्षसस्य महाशरः ॥
 विवेश वसुधां शीघ्रं सपुङ्खः पृथिवीपते ।
 तं हतं पतितं ह्लात्वा धृष्टद्युम्नो महारथः ८६
 द्रौणिः सकाशाद्राजेन्द्र व्यपनिन्ये रथोत्तमम्
 ततः पराङ्मुखं सैन्यं यौधिष्ठिरं नृप ॥ ८७
 पराजित्य रणे वीरो द्रोणपुत्रो ननाद ह ।
 पूजितः सर्वभूतेषु तव पुत्रैश्च भारत ॥ ८८
 अथ शरशतभिन्नकृत्तदेहे-
 र्हतपतितैः क्षणदाचरैः समस्तात् ।
 निधनमुपगतैर्मही कृताऽभू-
 द्विरिशिखरैरिव दुर्गमाऽतिरौद्रा ॥
 तं सिद्धगन्धर्वपिशाचसंघा
 नागाः सुपणाः पितरो वयांसि ।
 रक्षोगणा भूतगणाश्च द्रौणि-
 मपूजयन्प्रसरतः सुराश्च ॥ १९०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे
 षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

१५७

सञ्जय उवाच ।

द्रुपदस्यात्मजान् दृष्ट्वा कुंतिभोजसुतांस्तथा
 द्रोणपुत्रेण निहतान् राक्षसांश्च सहस्रशः ॥ १
 युधिष्ठिरो भीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 युयुधानश्च संयत्ता युद्धायिव मनो दधुः ॥ २
 सोमदत्ताः पुनः क्रुद्धो दृष्ट्वा सात्यकिमाहवे ।
 महता शरवर्षेण च्छाद्यामास भारत ॥ ३
 ततः समभवद्युद्धमतीव भयवर्धनम् ।
 त्वदीयानां परेषां च घोरं विजयकांक्षिणाम्
 तं दृष्ट्वा समुपायान्तं रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ।
 दशभिःसात्वतस्यार्थं भीमो विव्याध सायकैः
 सोमदत्तोऽपि तं वीरं शतेन प्रत्यविध्यत ।
 सात्वतस्त्वभिसंकुङ्क्षः पुत्राधिभिरभिप्लुतम् ६
 वृद्धं वृद्धगुणैर्धुं कथ्यातिमिथ नाहुषम् ।
 विव्याध दशभिस्तीक्ष्णैः शरैर्वैज्रनिपातनैः ७
 शक्त्या चैन विनिमिष पुनर्विव्याध सप्तभिः
 ततस्तु सात्यकेरथं भीमसेनो नवं दृढम् ॥ ८
 सुमोच परिधं घोरं सोमदत्तस्य सूर्धनि ।
 सात्वतोऽप्यग्निसंकाशं सुमोच शरसुत्तमम् ९
 सोमदत्तोरसि क्रुद्धः सुपन्नं निशितं युधि ।
 युगपत्पेतुर्वीरं घोरौ परिधमार्गणौ ॥ १०
 शरीरे सोमदत्तस्य स पपात महारथः ।
 व्यामोहिते तु तनये बाल्हीकस्तमुपाद्रवत् ॥
 विसृजञ्छरवर्षाणि कालवर्षीव तोयदः ।
 भीमोऽथ सात्वतस्यार्थं बाल्हीकं नवभिःशरैः
 प्रपीडयन्महात्मानं विव्याध रणमूर्धनि ।
 *प्रातिपेयस्तु संकुङ्क्षः शक्तिं भीमस्य वज्रासि
 निचखान महाबाहुः पुरंदर इवाशनिम् ।
 स तथाऽभिहतो भीमश्चक्रे च सुमोह च १४
 प्राप्य चेतश्च बलवान् गदामसैर् ससर्ज ह ।
 सा पांडवेन प्रहिता बाल्हीकस्य शिरोऽहरत्
 स पपात हतः पृथ्वा वज्राहत इवाद्रिरान् ।
 तस्मिन्विनिहते वीरे बाल्हीके पुरुषर्षभ
 पुत्रास्तेऽभ्यर्चयन् भीमं दश दाशरथ्यैः समाः ॥
 नागदत्तो दृढरथो महाबाहुरयोभुजः ॥ १७

दृढः सुहस्तो विरजाः प्रमाथ्युग्रोऽनुयाय्यपि
 तान्द्रुष्ट्वा युक्नुधे भीमो जगृहे भारसाधनान् ॥
 एकमेकं समुद्दिश्य पातयामास मर्मसु ।
 ते विद्धा व्यसवः पेतुः स्यन्दनेभ्यो हतौजसः
 चण्डवातप्रमत्तास्तु पर्वताश्रान्महर्षिहृदाः ।
 नाराचैर्दशभिर्ममस्तां निहत्य तवात्मजान् ॥
 कर्णस्य दयितं पुत्रं वृषसेनमवाकिरत् ।
 ततो वृकरथो नाम भ्राता कर्णस्य विश्रुतः ॥
 जघान भीमं नाराचैस्तमप्यभ्यद्रवद्वली ।
 ततः सप्त रथान्वीरः स्यालानां तव भारत ॥
 निहत्य भीमो नाराचैः शतचन्द्रमपोथयत् ।
 अमर्षयन्तो निहतं शतचन्द्रं महारथम् ॥ २३
 शकुनेभ्रातरो वीरा गवाक्षः शरभो विभुः ।
 सुभगो भातुदत्तश्च शूराः पञ्च महारथाः ॥
 अभिद्रुत्य शरैस्तीक्ष्णैर्भीमसेनमताडयन् ।
 स ताडयमानो नाराचैर्वृष्टिवैरिवाचलः ॥
 जघान पञ्चभिर्बाणैः पञ्चवातिरथान्वली ।
 तान् दृष्ट्वा निहतान्वीरांस्विचेलुर्नृपसत्तमाः ॥
 ततो युधिष्ठिरः क्रुद्धस्तवानीकमशतयत्
 मिषतः कुंभयोनेस्तु पुत्राणां तव चानघ ॥
 अम्बष्ठान्मालवाङ्गारंक्षिगतान्स शिबीनपि
 प्राहिणोन्मृत्युलोकाय क्रुद्धो युद्धे युधिष्ठिरः
 अभीषाहाञ्छूरसेनान्
 बाहीकान् सवसातिकान् ।
 निकृत्य पृथिवीं राजा
 चक्रे शोणितकर्दमाम् ॥ २९
 यौधेयान्मालवान् राजन्मद्रकाणां गणा युधि
 प्राहिणोन्मृत्युलोकाय शूरान्बाणैर्धुभिष्ठिरः ॥
 हताहरत गृहीत विध्यत व्यवकृन्तत ।
 इत्यासीत्तुमुलः शब्दो युधिष्ठिररथं प्रति ३१
 सैन्यानि द्रवयन्तं तं द्रोणो दृष्ट्वा युधिष्ठिरम्
 चोदितस्तव पुत्रेण सायकैरभ्यवाकिरत् ३२
 द्रोणेस्तु परमक्रुद्धो वायव्याखणे पार्थिवम् ।
 विव्याध सोऽपि तद्दिव्यमलमखणे जज्ञिवान्
 तस्मिन्विनिहते चास्त्रे भारद्वाजो युधिष्ठिरे
 वारुणं याम्यमाश्रयं त्वाष्ट्रं सावित्रमेव च ३४

१५७

द्रुपदस्येति ॥ १ ॥ * प्रातिपेयः प्रतीपपुत्रः ।

विशेष परमकुद्धो

जिघांसुः पाण्डुनन्दनम् ।

क्षिप्तानि क्षिप्यमाणानि

तानि चास्त्राणि धर्मजः ॥ ३५

जघानास्त्रैर्महाबाहुः कुम्भयोनेरवित्रसन्
सत्यां चिकीर्षमाणस्तु प्रतिज्ञां कुम्भसंभवः
प्रादुश्रक्तेऽस्त्रमैन्द्रं वै प्राजापत्यं च भारत ।

जिघांसुर्धर्मतनयं तव पुत्रहिते रतः ॥ ३७

पतिः कुरूणां गजसिंहगामी

विशालवक्त्राः पृथुलोहिताक्षः ।

प्रादुश्रकारास्त्रमहीनतेजा

माहेन्द्रमन्यत्स जवान तेन ॥ ३८

विहन्यमानेष्वस्त्रेषु द्रोणः क्रोधसमन्वितः ।

युधिष्ठिरवधं प्रेम्सुब्रह्ममस्त्रमुदैरयत् ॥ ३९

ततो नाशसिधं किञ्चिद्धोरेण तमसाऽऽवृते
सर्वभूतानि च परं त्रासं जग्मुर्महीपते ॥ ४०

ब्रह्मास्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

ब्रह्मास्त्रेणैव राजेन्द्र तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि षटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे द्रोणयुधिष्ठिरयुद्धे

सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

१५८

सञ्जय उवाच ।

उदीर्यमाणं तदुष्ट्रा पाण्डवानां महद्बलम् ।

अधिपह्नां च मन्थानः कर्णं दुर्योधनोऽब्रवीत्

अयं स कालः संप्राप्तो मित्राणां मित्रवत्सल

त्रायस्व समरे कर्णं सर्वान्योधान्महारथान् ॥

पञ्चालैर्मत्स्यकैकैयैः पाण्डवैश्च महारथैः ।

वृतान्समन्तात्संकुद्धैर्निःश्वसद्भिरिधोरगैः ॥

पते नदन्ति संहृष्टाः पाण्डवा जितकाशिनः

शक्रोपमाश्च बहवः पञ्चालानां रथव्रजाः ॥

कर्ण उवाच ।

परित्रातुमिह प्राप्तो यदि पार्थं पुरंदरः ।

तमप्याशु पराजित्य ततो हन्तास्मि पाण्डवम्

सत्यं ते प्रतिजानामि

समाश्वसिहि भारत ।

हन्तास्मि पाण्डुतनयान्

पञ्चालांश्च समागतान् ॥ १

जयं ते प्रतिदास्यामि वासवस्येव पावकिः ।

प्रियं तव मया कार्यमिति जीवामि पार्थिव

सर्वेषामेव पार्थानां

फाल्गुनो बलवन्तरः ।

तस्यामोघां विमोक्ष्यामि

शक्तिं शक्रविनिर्मिताम् ॥ ८

पतिः कुरूणां युधिष्ठिरः ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोण-

पर्वणि षटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे द्रोणयुधिष्ठिरयुद्धे

१५८

उदीर्यमाणं तदुष्ट्रेति तथा पशुषितं दृष्ट्वेति च स्पष्टार्था-
व्याख्यौ ॥ १ ॥

तस्मिन्हते महेष्वासे
 आतरस्तस्य मानद् ।
 तव वक्ष्या भविष्यन्ति
 वनं यास्यन्ति वा पुनः ॥ ९
 मयि जीवति कौरव्य
 विषादं मा कुर्याः क्वचित् ।
 अहं ज्ञेयामि समरे
 सहितान्सर्वपाण्डवान् ॥ १०

पंचालान्केकयाश्चैव वृष्णांश्चापि समागतान्
 बाणीधैः शकलीकृत्य तव दास्यामि मेदिनीम्
 सञ्जय उवाच ।

एवं ब्रुवाणं कर्णं तु कृपः शारद्वतोऽब्रवीत्
 समयन्निव महाबाहुः सुतपुत्रमिदं वचः ॥ १२
 शोभनं शोभनं कर्णं सनाथः कुरुपुङ्गव ।
 त्वया नाथेन राधेय वचसा यदि सिध्यति
 बहुशः कथ्यसे कर्णं कौरवस्य समीपतः ।
 न तु ते विक्रमः कश्चिद्भूयते फलमेव वा १४
 समागमः पाण्डुसुतेर्हृष्टस्ते बहुशो युधि ।
 सर्वैश्च निर्जिताश्चासि पाण्डवैः सुतनन्दन १५
 द्वियमाणे तदा कर्णं
 गन्धर्वैर्भूतराष्ट्रजे ।
 तदाऽबुध्यन्त सैन्यानि

त्वमेकोऽग्रेऽपलायिथाः ॥ १६
 विराटनगरे चापि समेताः सर्वकौरवाः ।
 पार्थेन निर्जिता युद्धे त्वं च कर्णं सहायुजः ॥
 एकस्याप्यसमर्थस्त्वं फाल्गुनस्य रणाजिरे ।
 कथमुत्सहसे जेतुं सकृष्णान्सर्वपाण्डवान् ॥
 अबुधकर्णं बुध्यस्व कथ्यसे बहुसुतज ।
 अनुक्त्वा विक्रमेद्यस्तु तद्वै सत्पुरुषव्रतम् ॥
 गर्जित्वा सुतपुत्र त्वं शारदाभ्रमिवाफलम् ।
 निष्फलो दृश्यसे कर्णं तच्च राजा न बुध्यते
 तावद्भजस्व राधेय यावत्पार्थं न पश्यसि ।
 आराधयार्थं हि ते दृष्ट्वा दुर्लभं गर्जितं पुनः ॥

त्वमनासाद्य तान्बाणान्
 फाल्गुनस्य विगर्जसि ।

पार्थसायकविद्धस्य
 दुर्लभं गर्जितं तव ॥ २२
 बाहुभिः क्षत्रियाः शूरा
 वाम्भिः शूरा द्विजातयः ।
 धनुषा फाल्गुनः शरः
 कर्णः शूरो मनोरथैः ॥ २३

तोषितो येन रुद्रोऽपि
 कः पार्थं प्रतिघातयेत् ।
 एवं संरुषितस्तेन

तदा शारद्वतेन ह ॥ २४
 कर्णः प्रहरतां श्रेष्ठः कृपं वाक्यमथाब्रवीत् ।
 शूरा गर्जन्ति सततं प्रादुर्णीव बलाहकाः
 फलं चाशु प्रयच्छन्ति वीजमुत्सृजताविव ।
 दोषमत्र न पश्यामि शूराणां रणमूर्धनि ॥ २६
 तच्छिक्कित्यमानानां भारं चोद्धृतां द्यूधे ।
 यं भारं पुरुषो बोद्धुं मनसा हि व्यवस्थति ॥
 देवमस्य ध्रुवं तत्र साहाय्यायोपपद्यते ।
 द्यवसायद्वितीयोऽहं मनसा भारमुद्धरन् ॥

हत्वा पाण्डुसुतानाञ्चै
 सकृष्णान् सहसात्वतान् ।
 गर्जामि यद्यहं विप्र
 तव किं तत्र नश्यति ॥ २९

ब्रूया शूरा न गर्जन्ति शारदा इव तोयदाः ।
 सामर्थ्यमात्मनो ब्रूत्वा ततो गर्जति पंडिताः
 सोऽहमद्य रणे यत्तौ सहितौ कृष्णपाण्डवौ ।
 उत्सहे मनसा जेतुं ततो गर्जामि गौतमा ॥ ३१

पश्य त्वं गर्जितस्यास्य
 फलं मे विप्र सायुगान्
 हत्वा पाण्डुसुतानाञ्चै
 सहकृष्णान् ससात्वतान् ॥ ३२

दुर्योधनाय दास्यामि पृथिवीं हतकण्टकाम्
 कृप उवाच ।

मनोरथप्रलापा मे न ब्राह्मणास्तव सुतज ३३
 सदा क्षिपसि वै कृष्णौ धर्मराजं च पांडवम्
 ध्रुवस्तत्र जयः कर्णं यत्र युद्धविशारदौ ॥ ३४
 देवगन्धर्वैश्चाणां मनुष्योत्तराक्षसाम् ।
 दंशितानामपि रणे अजेयौ कृष्णपाण्डवौ ॥
 ब्रह्मण्यः सत्यवाग्दान्तो गुरुदैवतपूजकः ।
 नित्यं धर्मरतश्चैव कृतात्मश्च विशेषतः ॥ ३६
 धृतिमांश्च कृतज्ञश्च धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 आतरन्नास्य बलिनः सर्वान्तेषु कृतश्रमाः ॥
 गुरुवृत्तिरताः प्राज्ञा धर्मनित्या यशस्विनः ।
 संबन्धिनश्चेन्द्रवीर्याः खनुरक्ताः प्रहारिणः ॥
 धृष्टद्युम्नः शिशुपण्डो च दौर्मुखिर्जनमेजयः ।
 चंद्रसेनो रुद्रसेनः कीर्तिधर्मा ध्रुवो धरः ॥
 वसुचन्द्रो दामचन्द्रः सिंहचन्द्रः सुतेजनः ।
 द्रुपदस्य तथा पुत्रा द्रुपदश्च महाश्रुतिव ॥ ४०

येषामर्थीय संयत्तो मत्स्यराजः सहातुजः ।
 शतानीकः सूर्यदत्तः श्रुतानीकः श्रुतध्वजः ॥
 बलानीको जयानीको जयाश्वो रथवाहनः ।
 चंद्रोदयः समरथो विराट्प्रातरः शुभाः ।
 यमो च द्रौपदेयाश्च राक्षसश्च घटोत्कचः ।
 येषामर्थीयं युध्यन्ते न तेषां विद्यते क्षयः ॥
 एते चान्ये च बहवो गणाः पाण्डुसुतस्य वै ।
 कामं खलु जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥
 सयक्षराक्षसगणं सभूतभुजगद्विपम् ।
 निःशेषमखवीर्येण कुर्वति भीमफाल्गुनौ ॥
 युधिष्ठिरश्च पृथिवीं निर्दहेद्द्वोरचक्षुषा ।
 अप्रमेयबलः शौरिर्येषामर्थं च दंशितः ॥ ४६
 कथं तान्संयुगे कर्णं जेतुमुत्सहसे परान् ।
 महानपनयस्त्वेष नित्यं हि तव सुतज ॥
 यस्त्वमुत्सहसे योद्धुं समरे शौरिणा सह ।

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तस्तु राधेयः प्रहसन् भरतर्षभ ॥
 अन्नवीच तदा कर्णो गुहं शारद्वर्तं रूपम् ।
 सत्यमुक्तं त्वया ब्रह्मन्पाण्डवान्प्रति यद्वचः ॥
 एते चान्ये च बहवो गुणाः पाण्डुसुतेषु वै ।
 अजय्याश्च रणे पार्था देवैरपि सवासवैः ॥
 सदैवत्यक्षगन्धर्वैः पिशाचोत्गराक्षसैः ।
 तथापि पार्थाज्जिह्यामि शक्यथा वासवदत्तया
 मम ह्यमोघा दत्तेर्यं शक्तिः शक्रेण वै द्विज ।
 एतथा निहनिष्यामि सद्यसाचिनमाहवे ॥
 हते तु पाण्डवे कृष्णे भ्रातरश्चास्य सोदराः ।
 अनर्जुना न शक्यन्ति मर्हो भोक्तुं कथञ्चन ॥
 तेषु नष्टेषु सर्वेषु पृथिवीर्यं ससागरा ।
 अयत्नात्कौरवेन्द्रस्य वशे स्थास्यति गौतम ॥
 सुनार्तेरिह सर्वायाः सिध्यन्ते नात्र संशयः ।
 एतमर्थमहं ज्ञात्वा ततो गर्जामि गौतम ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे कृपकर्णवाक्ये
 अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५९

सञ्जय उवाच ।

तथा परुषितं दृष्ट्वा सूतपुत्रेण मातुलम् । खड्गमुद्यम्य वेगेन द्रौणिरभ्यपतद्भुतम् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां अष्टपञ्चाशदधि-
 कशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

त्वं तु विप्रश्च वृद्धश्च अशक्तश्चापि संयुगे ।
 कृतस्नेहश्च पार्थेषु मोहान्मामवमन्यसे ॥ ५६
 यथेवं वक्ष्यसे भूयो ममाप्रियमिह द्विज ।
 ततस्ते खड्गमुद्यम्य जिह्वां छेत्स्यामि दुर्मते ॥
 यच्चापि पाण्डवान्विप्रस्तोतुमिच्छसि संयुगे
 भीषयन्सर्वसैन्यानि कौरवेयाणि दुर्मते ॥
 अत्रापि शृणु मे वाक्यं यथावद्भवतो द्विज ।
 दुर्योधनश्च द्रोणश्च शकुनिर्दुर्मुखो जयः ॥
 दुःशासनो द्रुपसेनो मदराजस्त्वमेव च ।
 सोमदत्तश्च भूरिश्च तथा द्रौणिर्विविशतिः ॥
 तिष्ठेयुर्दंशिता यत्र सर्वे युद्धविशारदाः ।
 जयेदंतालरः को नु शक्यतुल्यबलोऽप्यरिः ॥
 शूराश्च हि कृतास्त्राश्च बलिनः खर्गलिप्सवः ।
 धर्मज्ञा युद्धकुशला हन्युर्बुधे सुरानपि ॥ ६२
 एते स्थास्यन्ति संप्रामे पाण्डवानां वधार्थिनः
 जयमाकांक्षमाणा हि कौरवेयस्य दंशिताः ॥
 दैवायत्तमहं मन्ये जयं सुबलिनामपि ॥
 यत्र भीष्मो महाबाहुः शोते शरशताक्षितः ॥
 विकर्णोऽत्रसेनश्च बाल्हीकोऽथ जयद्रथः ।
 भूरिश्चवा जयञ्चैव जलसन्धः सुदक्षिणः ॥ ६५
 शलश्च रथिनां श्रेष्ठो भगदत्तश्च वीर्यवान् ।
 एते चान्ये च राजानो देवैरपि सुदुर्जयाः ॥
 निहताः समरे शूराः पाण्डवैर्बलवतराः ।
 किमन्यद्देवसंयोगान्मन्यसे पुरुषाधम ॥ ६७
 यांश्च तांस्तौपि सततं दुर्योधनरिपून्निज ।
 तेषामपि हताः शूराः शतशोऽथ सहस्रशः ॥
 क्षीयन्ते सर्वसैन्यानि कुरुणां पाण्डवैः सह
 प्रभावं नात्र पश्यामि पाण्डवानां कथञ्चन ॥
 यस्तान्बलवतो नित्यं मन्यसे त्वं द्विजाधम ।
 यतिष्येऽहं यथाशक्ति योद्धुं तैः सह संयुग
 दुर्योधनहितायार्थं 'जयो देवे प्रतिष्ठितः' ॥

१५९

तथेति ॥ १ ॥

ततः परमसंकुद्धः सिंहो मत्तमिव द्विपम् ।
प्रेक्षतः कुरुराजस्य द्रौणिः कर्णं समभ्ययाव
अश्वत्थामोवाच ।

यद्वर्जुनगुणांस्तथ्यान्कीर्तयानं नराधम ।
शूरं द्रोपात्सुदुर्बुद्धे त्वं भर्त्सयसि मातुलम् ॥
विकल्पमानः शौर्येण सर्वलोकधनुर्धरम् ॥
दर्पात्सेधगृहीतोऽयं न कश्चिद्रणयन्मुखे ॥ ४
कते वीर्यं क चास्त्राणि यं त्वां निर्जित्य संयुगे
गाण्डीवधन्वा हतवान्प्रेक्षतस्ते जयद्रथम् ॥
येन साक्षान्महादेवो योधितः समरे पुरा ।
तमिच्छसि वृथा जेतुं सूताधम मनोरथैः ॥ ६
यं हि कृष्णेन सहितं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
जेतुं न शक्ताः सहिताः सेन्द्रा अपि सुरासुराः
लोकैकवीरमजितमर्जुनं सूत संयुगे ।
किं पुनस्त्वं सुदुर्बुद्धे सहैभिर्वैसुधाधिपैः ॥
कर्णं पश्य सुदुर्बुद्धे तिष्ठेदानीं नराधम ।
युष तेऽयं शिरः कायादुद्धरामि सुदुर्मते ॥ ९
सञ्जय उवाच ।

तमुद्यतं तु वेगेन राजा दुर्योधनः खयम् ।
न्यवारयन्महातेजाः कृपश्च द्विपदां वरः ॥ १०
कर्णं उवाच ।

शूरोऽयं समरन्ध्राधी दुर्मतिश्च द्विजाधमः
आसादयतु मद्भार्यं मुखेन कुरुसत्तम ॥ ११
अश्वत्थामोवाच ।

तथैतत्क्षम्यतेऽस्माभिः सूतात्मज सुदुर्मते
दुर्पमुत्सिक्तमेतत्ते फाल्गुनो नाशयिष्यति ॥
दुर्योधन उवाच ।

अश्वत्थामप्रसीदस्व क्षन्तुमर्हसि मानद ।
कोपः खलु न कर्तव्यः सूतपुत्रं कथंचन ॥ १३
त्वयि कर्णं कृपे द्रोणे मद्रराजेऽयं सीबले ।
महत्कार्यं समासक्तं प्रसीद द्विजसत्तम ॥ १४
एते ह्यभिमुखाः सर्वे राधेयेन युयुत्सवः ।
आयान्ति पाण्डवा ब्रह्मन्नाह्वयन्तः समन्ततः ॥

सञ्जय उवाच ।

प्रसाद्यमानस्तु ततो राजा द्रौणिर्महामनाः
प्रसन्नाद महाराज क्रोधवेगसमन्वितः ॥ १६
ततः कृपोऽप्युवाचेदमाचार्यः सुमहामनाः ।
स्त्रीभ्यस्त्वामावाद्राजेन्द्र क्षिप्रमागतमार्दवः ॥

कृप उवाच ।

तथैतत्क्षम्यतेऽस्माभिः सूतात्मज सुदुर्मते
दुर्पमुत्सिक्तमेतत्ते फाल्गुनो नाशयिष्यति ॥

सञ्जय उवाच ।

ततस्ते पाण्डवा राजन्पञ्चालाश्च यशस्विनः
आजग्मुः सहिताः कर्णं तर्जयन्तः समन्ततः
कर्णोऽपि रथिनां श्रेष्ठश्चापमुद्यम्य वीर्यवान्
कीरवाग्रैः परिवृतः शक्रो देवगणैरिव ॥
पर्यतिष्ठत तेजस्वी स्वबाहुबलमाश्रितः ।
ततः प्रववृते युद्धं कर्णस्य सह पाण्डवैः ॥
भीषणं सुमहाराज सिंहनादविराजितम् ।
ततस्ते पाण्डवा राजन्पञ्चालाश्च यशस्विनः
दृष्ट्वा कर्णं महाबाहुमुच्चैः शब्दमथानदन् ।
अयं कर्णः कुतः कर्णस्तिष्ठ कर्णं महारणे ॥
युध्यस्व सहितोऽस्माभिर्दुरात्मन्युरुपाधम ।
अन्ये तु दृष्ट्वा राधेयं क्रोधरक्तक्षणाऽङ्गवन् ॥
हन्त्यतामयमुत्सिक्तः सूतपुत्रोऽल्पचेतनः ।
सर्वैः पार्थिवशार्दूलैर्नैनारथोऽस्ति जीवता
अत्यन्तवैरी पार्थिवानां सततं पापपूरुषः ।
एष मूलमनर्थानां दुर्योधनमते स्थितः ॥ २६
व्रतैनमिति जल्पन्तः क्षत्रियाः समुपाद्रवन् ।
महता शरवर्षेण च्छाद्यन्तो महारथाः ॥
वधार्थं सूतपुत्रस्य पाण्डवेयेन चोदिताः ।
तांस्तु सर्वोस्तथा दृष्ट्वा धावमानान्महारथान्
न विव्रिये सूतपुत्रो न च व्रासमगच्छत ।
दृष्ट्वा संहारकल्पं तमुद्भूतं सैन्यसागरम् ॥
पिप्रीषुस्तव पुत्राणां संग्रामेष्वपराजितः ।
सायकौघेन बलवान् क्षिप्रकारी महाबलः ॥
वारयामास तत्सैन्यं समन्ताद्भरतर्षभ ।
ततस्तु शरवर्षेण पार्थिवास्तमवारयन् ॥ ३१
धनूंषि ते विधुन्वानाः शतशोऽयं सहस्रशः ।
अयोधयन्त राधेयं शक्रं दैत्यगणा इव ॥
शरवर्षं तु तत्कर्णः पार्थिवैः समुदीरितम् ।
शरवर्षेण महता समन्ताद्वाकिरत्प्रभो ॥ ३३
तयुद्धमभवत्तेषां कृतप्रतिकृतैर्विणाम् ।
यथा देवासुरे युद्धे शकस्य सह दानवैः ॥
तत्राद्भुतमपश्याम सूतपुत्रस्य लाघवम् ।
यदेनं सर्वतो यत्ता नामुवन्ति परे युधि ॥ ३५

निवार्य च शरीघास्तान्पार्थिवानां महारथः
युगेष्वीवासुच्छत्रेषु ध्वजेषु च हयेषु च ॥

आत्मनामांकितान्वोरान्
राधेयः प्राहिणोच्छरान् ।

ततस्ते व्याकुलीभूता

राजानः कर्णपीडिताः ॥ ३७

बभ्रमुस्तत्र तत्रैव गावः शीतादिता इव ।

हयानां वध्यमानानां गजानां राधिनं तथा
तत्र तत्राभ्यवेक्षाम संघात्कर्णेन ताडितान् ॥

शिरोभिः पतितै राजन्बाहुभिश्च समंततः ॥

आस्तीर्णा वसुधा सर्वा शराणामनिवर्तिनां
हतैश्च हन्यमानैश्च निघ्ननद्भिश्च सर्वशः ॥ ४०

बभूवायोधनं रौद्रं वैवस्वतपुरोपमम् ।

ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमं
अश्वत्थामानमासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह ।

युध्यतेऽसौ रणे कर्णो दक्षितः सर्वपार्थिवैः ॥

पश्यैतां द्रवतीं सेनां कर्णसायकपीडिताम्
कार्तिकेयेन विध्वस्तीमासुरीं पृतनामिव ॥

दृष्ट्वा निर्जितां सेनां रणे कर्णेन धीमता ।

अभियात्येव बीमत्सुः सुतपुत्रजिघांसया ॥

तद्यथा प्रेक्षमाणानां सुतपुत्रं महारथम् ।

न हन्यात्पाण्डवः संख्ये तथा नीतिर्विधीयतां

ततो द्रौणिः कृपः शल्यो हार्दिक्यश्च महारथः

प्रत्युद्युस्तदा पार्थ सुतपुत्रपरीप्सया ॥ ४६

आयान्तं वीक्ष्य कौन्तेयं शकं दैत्यचमूनिव ।

बीमत्सुरपि राजेन्द्र पञ्चालैरभिसंवृतः ॥ ४७

प्रत्युद्ययौ तदा कर्णं यथा वृत्रं शतक्रतुः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

संरब्धं फाल्गुनं दृष्ट्वा कालान्तकयमोपमम्

कर्णो वैकर्तनः सुत प्रत्यपद्यत् किमुत्तरम् ।

यो ह्यस्पृधत् पार्थेन नित्यमेव महारथः ॥ ४९

आदांसते च बीमत्सु युद्धे जेतुं सुदारुणम् ।

स तु तं सहसा प्राप्तं नित्यमत्यन्तवैरिणम् ॥

कर्णो वैकर्तनः सुत किमुत्तरमपद्यत् ।

सञ्जय उवाच ।

आयान्तं पाण्डवं दृष्ट्वा गजं प्रतिगजो यथा

असंघ्नान्तो रणे कर्णः प्रत्युदीयाद्धनञ्जयम् ।

तमापतन्तं वेगेन वैकर्तनमजिह्मगैः ॥ ५२

छादयामास पार्थोऽथ कर्णस्तु विजयं शरैः ।

स कर्णं शरजालेन च्छादयामास पाण्डवः ॥

ततः कर्णः सुसंरब्धः शरैस्त्रिभिरविध्यत ।

तस्य तल्लाघवं पार्थो नामुध्यत महाबलः ५३

तस्मै बाणाजिशलाधौतान्

प्रसन्नाभ्रानजिह्मगान् ।

प्राहिणोत्सुतपुत्राय

त्रिशतं शत्रुतापनः ॥ ५५

विद्व्याध चैनं संरब्धो बाणेनैकेन वीर्यवान् ।

सख्ये भुजाग्रे बलवाच्चाराचेन हसन्निव ॥ ५६

तस्य विद्धस्य बाणेन कराचापं पपात ह ।

पुनरादाय तच्चापं निमेषार्धमहाबलः ॥ ५७

छादयामास बाणैर्धैः फाल्गुनं कृतहस्तवत ।

शरवृष्टिं तु तां मुक्तां सुतपुत्रेण भारत ॥ ५८

व्यधमच्छरवर्षेण स्मयन्निव धनञ्जयः ।

तौ परस्परमासाद्य शरवर्षेण पार्थिव ॥ ५९

छादयेतां महेष्वासौ कृतप्रतिकृतैषिणी ।

तदद्भुतं महद्युद्धं कर्णपाण्डवयोर्धुधे ॥ ६०

कुद्वयोर्वीसिताहेतोर्वैन्ययोर्गजयोरिव ।

ततः पार्थो महेष्वासो दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम्

मुष्टिदेशे धनुस्तस्य चिच्छेद त्वरयान्वितः ॥ ६२

अश्वांश्च चतुरो भलैरनयद्यमसादनम् ॥ ६३

सारथ्ये च शिरः कायादहरच्छत्रुतापनः ।

अथैनं छिन्नधन्वानं हताश्वं हतसारथिम् ॥ ६४

विद्व्याध सायकैः पार्थश्चतुर्भिः पाण्डुनन्दनः

हताश्वानु रथानूर्णमवमुत्थ नरर्षभः ॥ ६५

आरुरोह रथं तूर्णं कृपस्य शरपीडितः ।

स तुभ्योऽर्जुनबाणौघैराचितः शल्यको यथा ॥

जीवितार्थमभिप्रेप्सुः कृपस्य रथमारुहत् ।

राधेयं निर्जितं दृष्ट्वा तावका भरतर्षभ ॥ ६६

धनञ्जयशरैर्नुष्ठाः पाद्रवन्त दिशो दिश ।

द्रवतस्तान्सिमालोक्ष्य राजा दुर्योधनो नृपः ॥

निवर्तयामास तदा वाक्यमेतदुवाच ह ।

अलं द्रुतेन वः शरास्तिष्ठध्वं क्षत्रियर्षभाः

एष पार्थवधायार्हं

स्वयं गच्छामि संयुगो ।

अहं पार्थान्हनिष्यामि

सपञ्चालान्ससामकान् ॥ ६९

अद्य मे युध्यमानस्य सह गाण्डीवधन्वना ।

द्रक्ष्यन्ति विक्रमं पार्थाः कालस्येव युगक्षये

अद्य मद्बाणजालानि विमुक्तानि सहस्रशः ।

द्रक्ष्यन्ति समरे योधाः शलभानामिवायतीः ॥

अथ बाणमयं वर्षं सृजतो मम धन्विनः ।
जीमूतस्येव धर्मान्ते द्रक्ष्यन्ति युधि सैनिकाः
जेष्माम्यद्य रणे पार्थ सायकैर्नतपर्वभिः ।
तिष्ठन्वं समरे शूरा भयं त्यजत फाल्गुनात् ॥
न हि मद्भीर्यमासाद्य फाल्गुनः प्रसहिष्यति ।
यथा वेलं समासाद्य सागरो मकरालयः ॥

इत्युक्त्वा प्रययौ राजा सैन्येन महता वृत्तः
फाल्गुनं प्रति दुर्धर्षः क्रोधात्स्वरक्तलोचनः ।
तं प्रयान्तं महाबाहुं दृष्ट्वा शारद्वतस्तदा ॥
अश्वत्थामानमासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह ७६

एष राजा महाबाहुरमर्षी क्रोधसूक्ष्मचित्तः ।
पतङ्गवृत्तिमास्थाय फाल्गुनं योद्धुमिच्छति ७७
यावन्नः पश्यमानानां प्राणान्पार्थेन संगतः ।
न जह्यात्पुरुषव्याघ्रस्तावद्द्वारय कौरवम् ७८
यावत्फाल्गुनबाणानां गोचरं नाद्य गच्छति
कौरवः पार्थिवो वीरस्तावद्द्वारय संयुगे ॥७९
यावत्पार्थशरैर्घोरैर्निर्मुक्तो रणसन्निभैः ।
न भस्मीक्रियते राजा तावद्युद्धाग्निवार्यताम्

अयुक्तमिव पश्यामि तिष्ठत्स्वस्मासु मानद ।
स्वयं युद्धाय यद्राजा पार्थ यात्यसहायवान् ॥
दुर्लभं जीवितं मन्ये कौरव्यस्य किरीटिना
युध्यमानस्य पार्थेन शार्ङ्गलेनेव हस्तिनः ॥८२
मातुलेनैवमुक्तस्तु द्रौणिः शस्त्रभृतां वरः ।
दुर्योधनमिदं वाक्यं त्वरितः समभाषत ॥८३
मयि जीवति गान्धारे न युद्धं गन्तुमर्हसि ।
मामनादत्य कौरव्य तव नित्यं हितैषिणम्
न हि ते संपन्नः कार्यः पार्थस्य विजयं प्रति ।
अहमावारयिष्यामि पार्थ तिष्ठ सुयोधन ॥८५
दुर्योधन उवाच ।

आचार्यः पाण्डुपुत्रान्वै पुत्रवत्परिरक्षति ।
त्वमप्युपेक्षां कुरुष्व तेषु नित्यं द्विजोत्तम ॥८६
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि षटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे दुर्योधनवाक्ये
एकोनषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

मम वा मन्दभाग्यत्वात्मन्मन्दस्ते विक्रमो युधि
धर्मराजप्रियार्थं वा द्रौपद्या वा न विश्व तत्
धिगस्तु मम लुब्धस्य वत्क्रुते सर्वबान्धवाः ।
सुखाहोः परमं दुःखं प्राप्नुवन्त्यपराजिताः ॥
को हि शस्त्रविदां मुख्या महेश्वरस्यो युधि
शत्रुं न क्षपयेच्छक्तो यो न स्याद्द्रौतमीसुतः ॥
अश्वत्थामन्प्रसीदस्व नाशयैतान्ममाहितान् ।
तवास्त्रगोचरे शक्ताः स्यातुं देवा न दानवाः ॥
पञ्चालान्सोमकांश्चैव जहि द्रौणे सहानुगान्
वयं शेषान्हनिष्यामस्तवैव परिरक्षिताः ९१
एते हि सोमका विप्र पञ्चालाश्च यशस्विनः ।
मम सैन्येषु संकुद्धा विचरन्ति दवाग्निवत् ॥
तान्धारय महाबाहो केकयाश्च नरोत्तम ।
पुरा कुर्वन्ति निःशेषं रक्ष्यमाणाः किरीटिना
अश्वत्थामंस्त्वरायुक्तो याहि शीघ्रमरिदम् ।
आदौ वा यदि वा पश्चात्तवेदं कर्म मारिष ॥
त्वमुत्पन्नो महाबाहो पञ्चालानां वधं प्रति
करिष्यासि जगत्सर्वमपञ्चालं किलोद्यतः ९५
एवं सिद्धोऽनुवन्वाचो भविष्यति च तत्तथा
तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र पञ्चालाञ्जहि सानुगान्
न तेऽस्त्रगोचरे शक्ताः स्यातुं देवाः सवासवाः
किमु पार्थाः सपञ्चालाः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते
न त्वां समर्थाः संग्रामे

पाण्डवाः सह सोमकैः ।

बलाधोर्धयितुं वीर

सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ९८

गच्छ गच्छ महाबाहो ननः कालात्ययो भवेत्
इयं हि द्रवते सेना पार्थसायकपीडिता ९९
शक्तो ह्यसि महाबाहो दिव्येन खेन तेजसा
निग्रहे पाण्डुपुत्राणां पञ्चालानां च मानद ॥

१६०

सञ्जय उवाच ।

दुर्योधनेनैवसुतो द्रौणिराहवदुर्मदः ।
चकारारिवधे यत्नमिन्द्रो दैत्यवधे यथा ।
प्रत्युवाच महाबाहुस्तव पुत्रमिदं वचः ॥ १
सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि कौरव ।
प्रिया हि पाण्डवा नित्यं मम चापि पितुश्च मे
तथैवावां प्रियौ तेषां न तु युद्धे कुरूद्रह ।
शक्तिरस्तात युध्यामस्त्यक्त्वा प्राणानभीतवत्
अहं कर्णश्च शल्यश्च कृपो हार्दिक्य एव च ।
निमेषात्पाण्डवीं सेनां क्षपयेम नृपोत्तम ४
ते चापि कौरवीं सेनां निमेषार्थात्कुरूद्रह ।
अपयेयुर्महाबाहो न स्याम यदि संयुगे ॥ ५

युध्यतां पाण्डवाञ्छक्या
तेषां चास्मान्युद्युस्तताम् ।

तेजस्तेजः समासाथ

प्रशमं यातु भारत ॥ ६

अशक्या तरसा जेतुं पाण्डवानामनीकिनी
जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु तद्धि सत्यं ब्रवीमि ते ७
आत्मार्यं युध्यमानास्ते समर्थाः पांडुनन्दनाः
किमर्थं तव सैन्यानि न हनिष्यन्ति भारत ८
त्वं तु लुब्धतमो राजत्रिकुतिश्च कौरव ।
सर्वाभिर्शंकी मानी च ततोऽस्मानभिर्शंकसे
मन्ये त्वं कुत्सितो राजन्पापात्मा पापपूरुषः
अन्यानापि स नः छुद्र शंकसे पापभाषितः
अहं तु यत्नमास्याय त्वदर्थं त्यक्तजीवितः ।
अथ गच्छामि संग्रामं त्वत्कृते कुरुनन्दन ११
योत्येऽहं शत्रुभिः सार्धं

जेष्ण्यामि च वरान्वरान् ।

पञ्चालैः सह योत्स्यामि

सोमकैः केकथैस्तथा ॥ १२

पाण्डवेवैश्च संग्रामे त्वत्प्रियार्थमरिर्दम ।

अथ महान्निर्वेदग्धाः पञ्चालाः सोमकास्तथा
सिंहैर्नैवादिता गावो विद्रविष्यन्ति सर्वशः
अथ धर्मसुतो राजा दृष्ट्वा मम पराक्रमम् १४
अश्वत्थाममयं लोकं मंस्यते सह सोमकैः ।
आगमिष्यति निर्वेदं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः १५

दृष्ट्वा विनिहृतान्संख्ये

पञ्चालान्सोमकैः सह ।

ये मां युद्धेऽभिषोत्स्यन्ति

तान्हनिष्यामि भारत ॥ १६

न हि ते वीर मोक्ष्यन्ते मद्बाह्वन्तरमागताः ।

एवमुक्त्वा महाबाहुः पुत्रं दुर्योधनं तव ॥ १७

अभ्यवर्तत युद्धाय त्रासयन्सर्वधन्विनः ।

चिकीर्षुस्तव पुत्राणां प्रियं प्राणभृतां वरः ॥

ततोऽब्रवीत्सकैकेयान्

पञ्चालान् गौतमीसुतः ।

प्रहरध्वमितः सर्वे

मम गात्रे महारथाः ॥ १९

स्त्रिरीभृताश्च युद्धध्वं दर्शयन्तोऽञ्जलाध्वम्

एवमुक्तास्तु ते सर्वे शस्त्रवृष्टीरपातयन् २०

द्रौणिं प्रति महाराज जलं जलधरा इव ।

तान्निहत्य शरान्द्रीणिदश वीरानपोथयत् २१

प्रमुखं पाण्डुपुत्राणां धृष्टद्युम्नस्य च प्रभो ।

ते हन्यमानाः समरे पञ्चालाः सोमकास्तथा

परित्यज्य रणे द्रौणिं व्यद्रवन्त दिशो दश

तान्दृष्ट्वा द्रवतः शूरान्पञ्चालान्सहसोमकांश्च

धृष्टद्युम्नो महाराज द्रौणिमभ्यद्रवद्रणे ।

ततः काञ्चनचित्राणां सजलांबुदनादिनाम् २४

वृत्तः शतेन शूराणां रथानामनिवर्तिताम् ।

पुत्रः पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महारथः २५

द्रौणिमित्यब्रवीद्वाक्यं

दृष्ट्वा योवाक्षिपातितान् ।

आचार्यपुत्रं दुर्बुद्धे

किमन्यैर्निहतैस्तव ॥ २६

समागच्छ मया सार्धं यदि शूरोऽसि संयुगे

अहं त्वां निहनिष्यामि तिष्ठेदानीं ममाग्रतः ।

ततस्तमाचार्यसुतं धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।

समीभिक्षिः शरैस्तीक्ष्णैर्जघान भरतर्षभ ॥ २८

ते तु पत्नीकृता द्रौणिं शरा विविधुराधुगाः

रुक्मपुङ्गवाः प्रसन्नाशाः सर्वकायावदारणाः ॥

मध्वर्यिन इवोद्गता धमराः पुष्पितं ध्रुमम् ।

सोऽतिविद्धो भृशं कुजः पदाक्रान्त इवोरगः

१६०

दुर्योधनेनेति ॥ १ ॥ त्वं त्विति । निहतैर्वचनैः तज्जलावद्गानप्यात्मवत्सङ्गसंख्यैः ॥ ९ ॥

मानी द्रौणिरेसंभ्रान्तो बाणपाणिर्भाषत ।
 पृष्ठपुच्छस्थिरो भूत्वा सुहृते प्रतिपालय ॥ ३१
 यावत्तवां निशितैर्बाणैः प्रेषयामि यमक्षयम् ।
 द्रौणिरेवमथाभाष्य पार्षते परवीरहा ॥ ३२
 छादयामास बाणौघैः समन्ताल्लघुहस्तवत् ।
 स बाध्यमानः समरे द्रौणिना युद्धदुर्मदः ॥ ३३
 द्रौणिं पाञ्चालतनयो बाभिरातर्जयत्तदा ।
 न जानीये प्रतिष्ठां मे विप्रोत्पत्तिं तथैव च
 द्रोणं हत्वा किल मया हन्तव्यस्त्वं सुदुर्मते
 ततस्त्वाऽहं न हन्यय द्रोणे जीवति संयुगे
 इमां तु रजनीं प्राप्तामप्रभातां सुदुर्मते ।
 निहत्य पितरं तेऽथ ततस्त्वामपि संयुगे ॥ ३६
 नेष्यामि प्रेतलोकाय ह्येतन्मे मनसि स्थितम्
 यस्ते पार्थेयु धिद्वेषो या भक्तिः कौरवेषु च ।
 तां दर्शय स्थिरो भूत्वा न मे जीवन्विमोक्षये
 यो हि ब्राह्मण्यमुत्सृज्य भ्रजधर्मरतो द्विजः ॥ ३७
 स वध्यः सर्वलोकस्य यथा त्वं पुरुषाधमः ।
 इत्युक्तः परुषं वाक्यं पार्षतेन द्विजोत्तमः
 क्रोधमाहारयत्तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
 निर्दहन्निव चक्षुर्भ्यां पार्षतं सोऽभ्यवैक्षत ४०
 छादयामास च शरैर्निःश्वसन्पन्नगो यथा ।
 स च्छाद्यमानः समरे द्रौणिना राजसत्तम ॥ ४२
 सर्वपाञ्चालसेनाभिः संवृवो रथसत्तमः ।
 नाकंपत महाबाहुः स्वरीर्यं समुपाश्रितः ॥ ४३
 सायकांश्चैव विविधानश्वत्थासि मुमोच ह ।
 तौ पुनः संन्यवर्ततां प्राणघ्नतपणे रणे ॥ ४४
 निपीडयन्तौ बाणौघैः परस्परममर्षिणौ ।
 उत्सृजन्तौ महेश्वासी शरवृष्टीः समन्ततः ॥ ४५
 द्रौणिपार्षतयोर्युद्धं घोररूपं भयानकम् ।
 दृष्ट्वा संपूजयामासुः सिद्धचारणवातिकाः ॥ ४६
 शरीरैः पूरयन्तौ तावाकाशं च दिशस्तथा ।
 अलक्ष्यौ समयुध्यतां महत्कृता शरैस्तमः ४६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे अश्वत्थामपराक्रमे
 षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

सुत्यमानाविव रणे मण्डलीकृतकार्मुकी ।
 परस्परवधे यत्तौ सर्वभूतभयङ्करी ॥ ४७
 अयुध्यतां महाबाहु विप्रं लघु च सुदु च ।
 संपूज्यमानौ समरे योधसुहृद्वैः सहस्रशः ४८
 तौ प्रबुद्धौ रणे दृष्ट्वा वने वन्यौ गजाविव ।
 उभयोः सेनयोर्हर्षस्तुलुः समपद्यत ॥ ४९
 सिंहनादरवाश्चासन्दधुः शङ्खांश्च सैनिकाः ।
 वादित्राण्यभ्यवाद्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५०
 तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे मीरुणां भयवर्धने ।
 सुहृतेमपि तद्युद्धं समरूपं तदाऽभवत् ॥ ५१
 ततो द्रौणिर्महाराज पार्षतस्य महात्मनः ।
 ध्वजं धनुस्तथा छत्रमुभौ च पार्षिणसारथी ॥ ५२
 सूतमश्वान् च तुरो निहत्याभ्यद्रवद्रणे ।
 पञ्चालांश्चैव तान्सर्वान्बाणैः सन्नतपर्वभिः ॥ ५३
 व्यद्रावयदमेयात्मा शतशोऽथ सहस्रशः ।
 ततस्तु विद्ययै सेना पाण्डवी भरतर्षभ ५४
 दृष्ट्वा द्रोणेर्महत्कर्म वासवस्येव संयुगे ।
 शतेन च शतं हत्वा पञ्चालानां महारथः ५५
 त्रिभिश्च निशितैर्बाणैर्हत्वा त्रीन्वै महारथान् ।
 द्रौणिं द्रुपदपुत्रस्य फाल्गुनस्य च पश्यतः ॥ ५६
 नाशयामास पञ्चालान् भूयिष्ठं ये व्यवस्थिताः
 ते वध्यमानाः पञ्चालाः समरे सह खड्गैः ॥ ५७
 अगच्छन्द्रौणिमुत्सृज्य विप्रकीर्णरथध्वजाः ।
 स जित्वा समरे शत्रुद्रोणपुत्रो महारथः
 ननाद सुमहानादं तपान्ते जलदो यथा ।
 स निहत्य बहुङ्कुरानश्वत्थामा धरोचत ।
 युगान्ते सर्वभूतानि भस्मं कृत्वेव पावकः ५९
 संपूज्यमानो युधि कौरवैर्यै-
 र्निर्जित्य संख्येऽरिगणान्सहस्रशः ।
 धरोचत द्रोणपुत्रं प्रतापवान्
 यथा सुरेन्द्रोऽरिगणास्त्रिहत्य वै ६०

१६१

सञ्जय उवाच ।

ततो युधिष्ठिरश्चैव भीमसेनश्च पाण्डवः ।
 द्रोणपुत्रं महाराज समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १
 ततो दुर्योधनो राजा भारद्वाजेन संवृतः ।
 अभ्ययात्पाण्डवान्संख्ये ततो युद्धमवर्तत ॥ २
 घोररूपं महाराज भीरूणां भयवर्धनम् ।
 अंबष्ठान्मालवान्ब्रह्मास्त्रिर्वीरैर्गतेकानपि ॥ ३
 प्राहिणोन्मृत्युलोकाय गणान् कुड्रो वृकोदरः ।
 अभीपाहाङ्गूरसेनान्क्षत्रियान् युद्धदुर्मदान् ।
 निकृत्य पृथिवीं चक्रे भीमः शोणितकर्दमाम् ।
 यौधेयानद्रिजान् राजन्मद्रकान्मालवानपि ।
 प्राहिणोन्मृत्युलोकाय किरीटी निशितैः शरैः ।
 प्रगाढमञ्जोगतिभिर्नराधैरभिताडिताः ॥ ६
 निपेतुर्द्विरदा भूमौ द्विष्टा इव पर्वताः ।
 निकृष्टैर्हस्तिहस्तैश्च चेष्टमानैरितस्ततः ॥ ७
 रराज वसुधाऽऽकीर्णा विसर्पद्भिरिवोरमैः ।
 क्षितिः कनकवित्रैश्च नृपच्छत्रैः क्षितिर्वभी ॥ ८
 यौरिवादित्यचन्द्राद्यैर्धैः कीर्णा युगक्षये ।
 हत प्रहरताभीता विध्यत व्यवकुन्तत ॥ ९
 इत्यासीन्मुलः शब्दः शोणाश्वस्य रथं प्रति

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि वटोटकचवधपर्वणि रात्रियुद्धे संकुलयुद्धे

एकपृथयधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

१६२

सञ्जय उवाच ।

सोमदत्तं तु संप्रेक्ष्य विष्णुवान् महद्भुतः ।
 सात्यकिः प्राह यन्तारं सोमदत्ताय मां वह
 न ह्यहत्वा रणे शत्रुं सोमदत्तं महाबलम् ।
 निवर्तिष्ये रणात्सुतं सत्यमेतद्वचो मम ॥ २
 ततः संप्रेषयद्यन्ता सैन्धवांस्तान्ममोजवान्

तुरङ्गमाङ्गुलवर्णांस्सर्वशान्तातिगान् रणे ॥ ३
 तेऽवहन युयुधानं तु ममोमारुतनरंहसः ।
 यथेन्द्रं हरयो राजन्सुरा देव्यधोघटतः ॥ ४
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य सात्वतं रमसं रणे ।
 सोमदत्तो महाबाहुरसंघान्तो न्यवर्तत ॥ ५

तत इति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि
 टीकायामेकपृथयधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

द्रो० १७

सोमदत्तमित्यध्यायः सप्तार्थः ॥ १ ॥

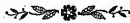
विमुञ्चच्छरवर्षाणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
छादयामास शैनेयं जलदो भास्करं यथा ॥ ६
असंप्रान्तश्च समरे सात्यकिः कुरुपुङ्गवम् ।
छादयामास बाणैश्चैः समन्ताद्भरतर्षभ ॥ ७
सोमदत्तस्तु तं पृथ्वा विद्याधोरसि माधवं
सात्यकिश्चापि तं राज्ञविध्यत्सायकैः शितैः
तावन्योन्यं शरैः कृत्तौ व्यराजतां नरर्षभौ ।
सुपुष्पी पुष्पसमये पुष्पिताविष किशुकी ॥
रुधिरोक्षितसर्वांगी कुरुवृष्णिग्रयशस्करी ।
परस्परमवेक्षेतां वहन्ताविष लोचनैः ॥ १०
रथमण्डलमार्गेषु चरन्तावरिमर्दनी ।
घोररूपी हितावास्तां वृष्टिमन्ताविषांबुदौ ॥
शरसंभिन्नगात्रौ तु सधेतः शकलीकृतौ ।
श्वविधाविष राजेन्द्र दृश्येतां शरविशतौ
सुवर्णपुष्पैरिषुमिराचितौ तौ व्यराजताम् ।
संधातैरावुतौ राजश्रावृषीव वनस्पती ॥ १३
संप्रदीपितसर्वाङ्गी सायकैस्तेमहारथौ ।
अदृश्येतां रणे कुन्दावुल्काभिरिव कुञ्जरौ ॥
ततो युधि महाराज सोमदत्तो महारथः ।
अर्धचन्द्रेण चिच्छेद माधवस्य महद्भुजः ॥ १५
अथैनं पञ्चविंशत्या सायकानां समार्पयत् ।
त्वरमाणस्त्वराकाले पुनश्च दशभिः शरैः ॥ १६
अथान्यद्भुजुरादाय सात्यकिर्वैशवत्सरम् ।
पञ्चभिः सायकैस्तूर्णं सोमदत्तमविध्यत् ॥ १७
ततोऽपरेण भलेन ध्वजं चिच्छेद काञ्चनम् ।
बाह्यीकस्य रणे राजन्सात्यकिः प्रहसन्निव ॥ १८
सोमदत्तस्त्वसंप्रान्तो दृष्ट्वा केतुं निपातितम्
शैनेयं पञ्चविंशत्या सायकानां समाचिनोत्
सात्वतोऽपि रणे क्रुद्धः सोमदत्तस्य धन्विनः
धनुश्चिच्छेद भलेन क्षुरप्रेण शितेन ह ॥ २०
अथैनं रुक्मपुङ्गवानां शतेन नृपवर्षणाम् ।
आचिनोद्भुजुरा राजन्मग्नदंष्ट्रमिव द्विपम् ॥ २१
अथान्यद्भुजुरादाय सोमदत्तो महारथः ।
सात्यकिः छादयामास शरवृष्ट्या महाबलः
सोमदत्तं तु संकुद्रो रणे विद्याध सात्यकिः
सात्यकिः शरजालेन सोमदत्तोऽप्यपीडयत्
दशभिः सात्वतस्यार्थं
भीमोऽहन्बाह्णिकात्मजम् ।

सोमदत्तोऽप्यसंप्रान्तो
भीममाच्छिच्छैः शरैः ॥ २४
ततस्तु सात्वतस्यार्थं भीमसेनो नवं दृढम् ।
मुमोच परिधं घोरं सोमदत्तस्य वक्षसि ॥ २५
तमापतन्तं वेगेन परिधं घोरदशनम् ।
द्विधा चिच्छेद समरे प्रहसन्निव कौरवः ॥ २६
स पपात द्विधा चिच्छन्न
आयसः परिधो महान् ।
महीधरस्येव मह—
चिच्छरं वज्रदारितम् ॥ २७
ततस्तु सात्यकी राजन्सोमदत्तस्य संयुगे ।
धनुश्चिच्छेद भलेन हस्तावापं च पञ्चभिः ॥ २८
ततश्चतुर्भिश्च शरैस्तूर्णं तांस्तुरगोत्तमान् ।
समीपं प्रेषयामास प्रेतराजस्य भारत ॥ २९
सारथेश्च शिरः कायाद्भलेन नृपवर्षणा ।
जहार नरशार्दूलः प्रहसन्निनिपुङ्गवः ॥ ३०
ततः शरं महाघोरं ज्वलन्तमिव पावकम् ।
मुमोच सात्वतो राजन्स्वर्णपुङ्गं शिलाशितम्
स विमुक्तो बलवता शैनेयेन शरोत्तमः ।
घोरस्तस्योरसि विभो निपपाताशु भारत
सोऽतिविद्रो महाराज सात्वतेन महारथः
सोमदत्तो महाबाहुर्निपपात ममार च ॥ ३३
तं दृष्ट्वा निहतं तत्र सोमदत्तं महारथः ।
महता शरवर्षेण युयुधानमुपाद्रवन् ॥ ३४
छाद्यमानं शरैर्दृष्ट्वा युयुधानं युधिष्ठिरः ।
पाण्डवाश्च महाराज सह सर्वैः प्रभद्रकैः ।
महत्या सेनया सार्धं द्रोणादीकमुपाद्रवन् ॥
ततो युधिष्ठिरः क्रुद्धस्तावकानां महाबलम्
शरैर्विद्रावयामास भारद्वाजस्य पश्यतः ॥ ३६
सैन्यानि द्रावयन्तं तु द्रोणो दृष्ट्वा युधिष्ठिरम्
अभिदुद्राव वेगेन क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ३७
ततः सुनिशितबाणैः पार्थं विद्याध सप्तभिः
युधिष्ठिरोऽपि संकुद्रः प्रतिविद्याध पञ्चभिः
सोऽतिविद्रो महाबाहुः
सुकृणि परिसंलिहन् ।
युधिष्ठिरस्य चिच्छेद
ध्वजं कार्मुकमेव च ॥ ३९

स चिच्छन्नधन्वा त्वरितस्त्वराकाले नृपोत्तमः
अन्यदादत्त वेगेन कार्मुकं समरे दृढम् ॥ ४०
ततः शरसहस्रेण द्रोणं विव्याध पार्थिवः ।
साश्वसूतध्वजरथं तदद्भुतमिवामवत् ॥ ४१
ततो मुहूर्तं व्यथितः शरपातप्रपीडितः ।
निषसाद् रथोपस्थे द्रोणो भरतसत्तम ॥ ४२
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां मुहूर्तोद्भिजसत्तमः ।
क्रोधेन महताऽऽविष्टो वायव्यास्त्रमवाञ्जित
असंप्रान्तस्ततः पार्थो धनुराकृष्य वीर्यवान् ।
ततस्तदस्त्रमस्त्रेण संभयामास भारत ॥ ४४
चिच्छेद च धनुर्दौर्ध्रं ब्राह्मणस्य च पाण्डवः
ततोऽन्यद्भनुरादत्त द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ४५
तदप्यस्य शितैर्मैत्रैश्चिच्छेद कुरुपुङ्गवः ।
ततोऽब्रवीद्वासुदेवः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ४६
युधिष्ठिर महाबाहो यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु
उपारमस्व युद्धे त्वं द्रोणाद्भरतसत्तम ॥ ४७
यतते हि सदा द्रोणो ग्रहणे तव संयुगे ।
नानुरूपमहं मन्ये युद्धमस्य त्वया सह ॥ ४८
योऽस्य सृष्टो विनाशाय स एवैनं हनिष्यति

परिवर्ज्यं गुप्तं याहि यत्र राजा सुयोधनः ॥
राजा राज्ञा हि योद्धव्यो
नाराज्ञा युद्धमिष्यते ।
तत्र त्वं गच्छ कौन्तेय
हस्त्यश्वरथसंवृतः ॥ ५०
यावन्मात्रेण च मया सहायेन धनञ्जयः ।
भीमश्च रथशार्दूलो युध्यते कौरवैः सह ५१
वासुदेववचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
मुहूर्तं चिन्तयित्वा तु ततो दारुणमाहवम् ॥
प्रायादुत्तममित्रघ्नो
यत्र भीमो व्यवस्थितः ।
विनिघ्नस्तावकान्योधा-
न्यादितास्य इवान्तकः ॥ ५३
रथघोषेण महता नादयन्वसुधातलम् ।
पर्जन्य इव घर्मान्ते नादयन्वै दिशो दश ५४
भीमस्य निघ्नतः शत्रून्
पार्णिं जग्राह पाण्डवः ।
द्रोणोऽपि पाण्डुपञ्चालान्
व्यधमद्रजनीमुखे ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे
द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

१६३

सञ्जय उवाच ।

वर्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयावहे ।
तमसा संवृते लोके रजसा च महीपते ॥ १
नापश्यन्त रणे योधाः परस्परमवस्थिताः ।
अनुमानेन संज्ञाभिर्युद्धं तद्वृद्धे महत् ॥ २
नरनागाश्वमयनं परमं लोमहर्षणम् ।
द्रोणकर्णकृपा वीरा भीमपार्थतसात्यकाः ३
अन्योन्यं क्षोभयामासुः सैन्यानि नृपसत्तम
वध्यमानानि सैन्यानि समन्तात्सैर्महाराजैः ४
तमसा संवृते चैव समन्ताद्विप्रदुःखुः ।
ते सर्वतो विद्रवन्तो योधा विध्वस्तचेतनाः

अहन्यन्त महाराज धावमानाश्च संयुगे ।
महारथसहस्राणि जघ्नुरन्योन्यमाहवे ॥ ६
अन्धे तमसि मृढानि पुत्रस्य तव मन्त्रिते ।
ततः सर्वाणि सैन्यानि सेना गोपाश्च भारत
व्यमुह्यन्त रणे तत्र तमसा संवृते सति ॥ ७
धृतराष्ट्र उवाच ।
तेषां संलोल्यमानानां पाण्डवैर्धिहृतीजसाम्
अन्धे तमसि मशानामासीत्किं चो मनस्तदा
कथं प्रकाशस्तेषां वा मम सैन्यस्य वा पुनः
बभूव लोके तमसा तथा सञ्जय संवृते ॥ ९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां द्विषष्ट्यधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

१६३

वर्तमान इति ॥ १ ॥ अन्धे आन्यहेतो ॥ ७ ॥
वो युष्मत्सम्बन्धिनां मनः किं किंचिदं, कातरं शृष्टं नेत्यर्थः ८

सज्जय उवाच ।

ततः सर्वाणि सैन्यानि हतशिष्टानि यानि वै
सेनागोप्तृनयादिश्य पुनर्व्यूहमकल्पयत् ॥ १०

द्रोणः पुरस्ताज्जघने तु शल्य-
स्तथा द्रौणिः कृतवर्मा सौबलश्च ।

स्वयं तु सर्वाणि बलानि राजन्
राजाऽभ्ययाद्रोपयन्वै निशायाम् ॥ ११

उवाच सर्वांश्च पदातिसहान्
दुर्योधनः पार्थिवसांत्वपूर्वम् ।

उत्सृज्य सर्वे परमायुधानि
गृह्णीत हस्तैर्बलिताम्प्रदीपान् ॥ १२

ते चोदिताः पार्थिवसत्तमेन
ततः प्रहृष्टा जगुहुः प्रदीपान् ।

देवर्षिगन्धर्वसुरार्षिसहा
विद्याधराश्चाप्सरसां गणाश्च ॥ १३

नागाः सयक्षोरगकिन्नराश्च
हृष्टा दिविस्था जगुहुः प्रदीपान् ।

दिन्दिवतेभ्यश्च समापतन्तोऽ-
दृश्यन्त दीपाः ससुगंधितैलाः ॥ १४

विशेषतो नारदपर्वताभ्यां
सम्बोध्यमानाः कुरुपाण्डवार्थम् ।

सा भूय एव ध्वजिनी विभक्ता
व्यरोचताग्रिमभया निशायाम् ॥ १५

महाधनैराभरणैश्च दिव्यैः
शस्त्रैश्च दीप्तैरपि संपतद्भिः ।

रथे रथे पञ्च विदीपकास्तु
प्रदीपकास्तत्र गजे त्रयश्च ॥ १६

प्रत्यश्वमेकश्च महाप्रदीपः
कृतास्तु तैः पाण्डवैः कौरवेभ्यः ।

क्षणेन सर्वे विहिताः प्रदीपा
व्यादीपयन्तो ध्वजिनीं तवाशु ॥ १७

सर्वास्तु सेना व्यतिसेव्यमानाः
पदातिभिः पावकतैलहस्तैः ।

प्रकाश्यमाना दृष्ट्युर्निशायां
यथाऽन्तरिक्षे जलदास्तडिङ्गिः ॥ १८

प्रकाशितायां तु ततो ध्वजिन्यां
द्रोणोऽग्निकल्पः प्रतपन्समन्तात् ।

रराज राजेन्द्र सुवर्णवर्मा
मध्यं गतः सूर्यं इवांशुमाली ॥ १९

जाम्बूनदेष्वाभरणेषु चैव
निष्केषु शुद्धेषु शरासनेषु ।

पीतेषु शस्त्रेषु च पावकस्य
प्रतिप्रभास्तत्र तदा बभूवुः ॥ २०

गदाश्च शैक्याः परिवाश्च शुभ्रा
रथेषु शक्तयश्च विवर्तमानाः ।

प्रतिप्रभारश्मिभिराजमीदृ
पुनः पुनः सज्जनयन्ति दीपान् ॥ २१

छत्राणि बालव्यजनानि खड्गा
दीप्ता महोल्काश्च तथैव राजन् ।

व्याघूर्णमानाश्च सुवर्णमाला
व्यायच्छतां तत्र तदा विरजुः ॥ २२

शस्त्रप्रभाभिश्च विराजमानं
दीपप्रभाभिश्च तदा बलं तत् ।

प्रकाशितं चाभरणप्रभाभि-
भ्रूशं प्रकाशं नृपते बभूव ॥ २३

पीतानि शस्त्राण्यसुगुक्षितानि
वीरावभूतानि तनुच्छदानि ।

दीप्तां प्रभां प्राजनयन्त तत्र
तपात्यये विद्युदिवान्तरिक्षे ॥ २४

प्रकम्पितानामभिघातवेगै-
रभिघ्नतां चापततां जयेन ।

वक्राण्यकाशान्त तदा नराणां
वाय्वीरितानीव महाम्बुजानि ॥ २५

महावने दारुमये प्रदीप्ते
यथा प्रभा भास्करस्यापि नश्येत् ।

तथा तदाऽऽसीद्भवजिनी प्रदीप्ता
महाभया भारत भीमरूपा ॥ २६

तत्संप्रदीप्तं बलमस्मदीयं
निशम्य पार्थास्त्वरितास्तथैव ।

सर्वेषु सैन्येषु पदातिसंघा-
नचोदयन्तेऽपि चक्रुः प्रदीपान् ॥ २७

गजे गजे सप्त कृताः प्रदीपा
रथे रथे चैव दश प्रदीपाः ।

द्वावश्वपृष्ठे परिपाश्वतोऽन्ये
ध्वजेषु चान्ये जघनेषु चान्ये ॥ २८

तत इति । द्रोण इत्यपकृत्यतो केषां सैन्यानां व्यूहमित्य-
व्याहृत्य योजयम् ॥ १० ॥ देवर्षीति भुवि पदातिभिर्द्विषु गृही-

तेषु दिविस्था देवा अपि दीपाजगद्वृद्धोत्सवभेदकाः ॥ १३ ॥
दिव्यैवतेभ्य इत्येतद्विस्थानामपि देवानामागमनमुक्तम् ॥ १४ ॥

सेनासु सर्वासु च पार्श्वतोऽन्ये
पश्चात्पुरस्ताच्च समन्ततश्च ।
मध्ये तथान्ये ज्वलिताग्निहस्ता
व्यदीपयन्पाण्डुसुतस्य सेनाम् ॥ २९
मध्ये तथाऽन्ये ज्वलिताग्निहस्ताः
सेनाद्वयेऽपि स्म नरा विचैरुः ।
सर्वेषु सैन्येषु पदातिसंघा
विमिश्रिता हस्तिरथाश्ववृन्दैः ॥ ३०
व्यदीपयन्ते ध्वजिनीं प्रदीप्ता-
स्ता बलं पाण्डवेयामिमुतम् ।
तेन प्रदीप्तेन तथा प्रदीप्तं
बलं तवासीद्वलवद्वलेन ॥ ३१
भाः कुर्वता भानुमता शतेन
दिवाकरेणाग्निरिवामिमुतः ।
तयोः प्रभाः पृथिवीमन्तरिक्षं
सर्वा व्यतिक्रम्य दिशश्च वृद्धाः ॥ ३२
तेन प्रकाशेन भृशं प्रकाशं
बभूव तेषां तव चैव सैन्यम् ।
तेन प्रकाशेन दिवं गतेन

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे दीपोद्योतने
त्रिषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

१६४

सञ्जय उवाच ।
प्रकाशिते तदा लोके रजसा तमसावृते ।
समाजग्मुखो वीराः परस्परवधैषिणः ॥ १
ते समेत्य रणे राजन् शस्त्रप्रासासिधारिणः
परस्परमुदैक्षन्त परस्परकुतागसः ॥ २
प्रदीपानां सहस्रैश्च दीप्यमानैः समन्ततः ।
रत्नाचितैः स्वर्णदण्डैर्गन्धतैलावसिञ्चितैः ॥ ३
देवगन्धर्वदीपाद्यैः प्रभाभिरधिकोज्ज्वलैः ।
विरराज तदा भूमिर्ग्रहेद्यौरिव भारत ॥ ४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां त्रिषष्ठ्यधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

संबोधिता देवगणाश्च राजन् ॥ ३३
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः
समागमन्त्स्परस्त्र सर्वाः ।
तद्देवगन्धर्वसमाकुलं च
यक्षासुरेन्द्राप्सरसां गणैश्च ॥ ३४
हतैश्च शूरैर्दिवमारुहद्भि-
रायोधनं दिव्यकल्पं बभूव ।
रथाश्वनागाकुलदीपदीप्तं
संरन्धयोर्धं हतविद्रुताश्वम् ॥ ३५
महद्वलं व्यूढरथाश्वनागं
सुरासुरव्यूहसमं बभूव ।
तच्छक्तिरसंघाकुलचण्डवातं
महारथान्नं गजवाजिघोषम् ॥ ३६
शस्त्रौघवर्षं रुधिराम्बुधारं
निशि प्रवृत्तं रथदुर्दिनं तत् ।
तस्मिन्महाग्निप्रतिमो महात्मा
संतापयन्पाण्डवान्विप्रमुख्यः ॥ ३७
गमस्तिर्मध्यगतो यथाकौं
वर्षालये तद्वद्भूजरन्द ॥ ३८

उल्काशतैः प्रज्वलितै रणभूमिर्वराजत ।
दह्यमानेव लोकानामभावे च वसुंधरा ॥ ५
व्यदीप्यन्त दिशः सर्वाः प्रदीपैस्तैः समन्ततः
वर्षाप्रदीपे खद्योतैर्वृता वृक्षा इवाबभुः ॥ ६
असज्जन्त ततो वीरा वीरेष्वेव पृथक् पृथक्
नागा नागैः समाजग्मुखरगा ह्यसाविभिः
रथा रथधरैरेव समाजग्मुखदा युताः ।
तस्मिन् रात्रिमुखे घारे तव पुत्रस्य शासनात्

१६४

प्रकाशिते इति ॥ १ ॥ लोकानामभावे प्रलये इव
॥ ५ ॥ सुरगास्तुरगसादिनः ॥ ७ ॥

चतुरङ्गस्य सैन्यस्य संपातश्च महानभूत् ।
ततोऽर्जुनो महाराज कौरवाणामनीकिनीम्
व्यधमस्वरथा युक्तः क्षपयन्सर्वपार्थिवान् ।
धृतराष्ट्र उवाच ।

तस्मिन्प्रविष्टे संरब्धे मम पुत्रस्य बाहिनीम्
अमुष्यमाणे दुर्धर्षे कथमासीन्मनो हि वः ।
किमकुर्वंत सैन्यानि प्रविष्टे परपीडने ॥ ११
दुर्योधनश्च किं कृत्यं प्रातःकालममन्यत ।
के सैनं समरे वीरं प्रत्युद्युरारिद्रमाः ॥ १२
द्रोणं च के व्यरक्षन्त प्रविष्टे श्वेतवाहने ।
केऽरक्षन्क्षिणं चक्रं के च द्रोणस्य सव्यतः
के पृष्ठतश्चाप्यभवन्वीरा वीरान्विनिघ्नतः ।
के पुरस्तादगच्छन्त निघ्नतः शात्रवान् रणे
यत्प्राविशन्महेष्वासः पञ्चालानपराजितः ।
मृत्युञ्जिव नरद्वयाग्रो रथमार्गेषु वीर्यवान् १५
यो ददाह शूरैर्द्रोणः पञ्चालानां रथवज्रान् ।
धूमकेतुरिव कुदः कथं मृत्युमुपेयिवान् ॥
अव्यग्रानेव हि परान्कथयस्यपराजितान् ।
दृष्टानुद्रीणान्संग्रामे न तथा सूत मामकान्
हतांश्चिव विद्रीणांश्च विप्रकीर्णांश्च शंससि ।
रथिनो विरथांश्चैव कृतान् युद्धेषु मामकान्
सञ्जय उवाच ।

द्रोणस्य मतमाज्ञाय
योङ्गकामस्य तां निशाम् ।
दुर्योधनो महाराज
वश्यान् भ्रातृनुवाच ह ॥ १९
कर्णं च द्रुपसेनं च मद्रारजं च कौरव ।
दुर्धर्षं दीर्घबाहुं च ये च तेषां पदासुगाः २०
द्रोणं यत्ताः पराक्रान्ताः सर्वे रक्षन्तु पृष्ठतः
हार्दिक्यो दक्षिणं चक्रं शल्यश्चोत्तरं तथा
त्रिगर्तानां च ये शूरा हतशिष्टा महारथाः ।
तांश्चैव पुरतः सर्वान्पुत्रस्ते समचोदयत् २२
आचार्यो हि सुसैन्यतो भृशं यत्ताश्च पांडवाः
तं रक्षत सुसैन्यता निघ्नन्तं शात्रवान् रणे २३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि षटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे संकुलयुद्धे
चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

द्रोणो हि बलवान् युद्धे
क्षिप्रहस्तः प्रतापवान् ।
निजयेभिद्रुशान् युद्धे
किमु पाथीन्ससोमकान् ॥ २४
ते युयं सहिताः सर्वे भृशं यत्ता महारथाः ।
द्रोणं रक्षत पाञ्चालादृष्टयुस्त्रासमहारथात् २५
पाण्डवीयेषु सैन्येषु न तं पश्याम कञ्चन ।
यो योधयेद्रणं द्रोणं धृष्टयुस्त्राहते नृपः ॥ २६
तस्मात्सर्वोत्तमना मन्ये
भारद्वाजस्य रक्षणम् ।
सुगतः पाण्डवान् हन्यात्
सृञ्जयांश्च ससोमकान् ॥ २७
सृञ्जयेष्वथ सर्वेषु निहतेषु चमूमुखे ।
धृष्टयुस्त्रं रणे द्रौणिर्हनिष्यति न संशयः २८
तथाऽर्जुनं च राधेयो हनिष्यति महारथः ।
भीमसेनमहं चापि युद्धे जेष्यामि दीक्षितः
शेषांश्च पाण्डवान् योधाः
प्रसमं हीनतेजसः ।
सोऽयं मम जयो व्यक्तो
दीर्घकालं भविष्यति ॥ ३०
तस्माद्रक्षत संग्रामे द्रोणमेव महारथम् ।
इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठ पुत्रो दुर्योधनस्तथ ॥ ३१
व्यादिदेश तथा सैन्यं तस्मिन्स्तमसि दारुणे
ततः प्रववृते युद्धं रात्रौ भरतसत्तम ॥ ३२
उभयोः सेनयोर्घोरं परस्परजिगीषया ।
अर्जुनः कौरवं सैन्यमर्जुनं चापि कौरवाः ॥
नानाशस्त्रसमावायैरन्योन्यं समपीडयन् ।
द्रौणिः पाञ्चालराजं च भारद्वाजश्च सृञ्जयान्
छादयांचक्रिरे संख्ये शरैः सन्नतपर्वभिः ।
पाण्डुपाञ्चालसैन्यानां कौरवाणां च भारत
आसीन्निष्ठानको घोरो निघ्नतामितरेतरम् ।
नैवास्माभिस्तथा पूर्वैर्दृष्टपूर्वं तथाविधम् ३६
श्रुतं वा यादृशं युद्धमासीद्रौद्रं भयानकम् ॥

१६५

सञ्जय उवाच ।

वर्तमाने तदा रौद्रे रात्रियुद्धे विशांपते ।
सर्वभूतक्षयकरे धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १

अब्रवीत्पाण्डवांश्चैव
पञ्चालांश्चैव सोमकान् ।

अभिद्रवत संयात
द्रोणमेव जिघांसया ॥ २

राक्षस्ते वचनाद्राजन्पञ्चालाः सृञ्जयास्तथा
द्रोणमेवाभ्यवर्तन्त नदन्तो भैरवान् रवान् ३
तं तु ते प्रतिगर्जन्तः प्रत्युद्यातास्त्वमर्षिताः ।
यथाशक्ति यथोत्साहं यथासर्वं च संयुगे ४
कृतवर्मा तु हार्दिक्यो युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ।
द्रोणं प्रति समायान्तं मत्तो मत्तमिव क्षिपम् ५
शैनेयं शरवर्षाणि विकिरन्तं समन्ततः ।
अभ्ययात्कौरवो राजन् भूरिः संप्राममूर्धनि
सहदेवमथायान्तं द्रोणप्रेक्षुं महारथम् ।
कर्णो धैकर्तनो राजन्वारयामास पाण्डवम्
भीमसेनमथायान्तं ध्यादितास्यमिवान्तकम्
स्वयं दुर्योधनो राजा प्रतीपं मृत्युमाव्रजत् ॥
नकुलं च युधां श्रेष्ठं सर्वयुद्धविशारदम् ।
शकुनिः सौबलो राजन्वारयामास सत्वरः
शिखण्डिनमथायान्तं रथेन रथिनां वरम् ।
कृपः शारङ्गतो राजन्वारयामास संयुगे ॥
प्रतिविन्ध्यमथायान्तं मयूरसदृशैर्हयैः ।
दुःशासनो महाराज यत्तो यत्तमवारयत् ॥
भैमसेनिमथायान्तं मायाशतविशारदम् ।
अश्वत्थामा महाराज राक्षसं प्रत्यपेधयत् ॥
द्रुपदं वृषसेनस्तु ससैन्यं सपदानुगम् ।
वारयामास समरे द्रोणप्रेक्षुं महारथम् ॥ १३
विराटं द्रुतमायान्तं द्रोणस्य निधनं प्रति ।
मद्राजः सुसंकुद्धो वारयामास भारत ॥ १४
शतानीकमथायान्तं नाकुलिं रमसं रणे ।
चित्रसेनो रुरोधाशु शरैर्द्रोणपरीप्सया ॥ १५
अर्जुनं च युधां श्रेष्ठं प्राद्रवन्तं महारथम् ।
अलंबुषो महाराज राक्षसेन्द्रो न्यवारयत् ॥

तथा द्रोणं महेष्वासं निम्नन्तं शात्रवान् रणे
धृष्टद्युम्नोऽथ पाञ्चाल्यो हृष्टकृपमवारयत् ॥
तथान्यान्पाण्डुपुत्राणां समायातामहारथान्
तावका रथिनो राजन्वारयामासुरोजसा ॥
गजारोहा गजैस्तूर्णं सन्निपत्य महामुधे ।
योधयन्तश्च मृदूनन्तः शतशोऽथ सहस्रशः ॥
निशीथे तुरगा राजन्द्रावयन्तः परस्परम् ।
समदृश्यन्त वेगेन पक्षवन्तो यथाऽद्रयः ॥

सादिनः सादिभिः सार्धं

प्रासशक्यवृष्टिपाणयः ।

समागच्छन्महाराज

विनदन्तः पृथक् पृथक् ॥ २१

नरास्तु बहवस्तत्र समाजग्मुः परस्परम् ।
गदामिर्मुसलैश्चैव नानाशस्त्रैश्च संयुगे ॥ २२
कृतवर्मा तु हार्दिक्यो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
वारयामास संकुद्धो बेलैर्वावृत्तमर्णवम् ॥ २३
युधिष्ठिरस्तु हार्दिक्यं विद्धा पञ्चभिराशुभिः ॥
पुनर्विध्याध विशला तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्
कृतवर्मा तु संकुद्धो धर्मपुत्रस्य मारिष ।
धनुश्छिच्छेद् भङ्गेन तं च विध्याध सप्तभिः ॥
अथान्यद्भुरादाय धर्मपुत्रो महारथः ।
हार्दिक्यं दशभिर्बाणैर्बाहोर्हरसि चापेयत् ॥
माधवस्तु रणे विद्धो धर्मपुत्रेण मारिष ।
प्राकम्पत च रोषेण सप्तभिश्चादयच्छरैः ॥

तस्य पायां धनुश्छिन्वा

हस्तावापं निकृत्स्य च ।

प्राहिणोन्निशितान्वाणान्-

पञ्च राजश्छिन्वाशितान् ॥ २८

ते तस्य कवचं मित्रा हेमचित्रं महाधनम् ।
प्राविशन्धरणीं मित्रा वलमीकमिव पद्मगाः
अक्ष्णोर्निमेषमात्रेण सोऽन्यदादाय कायुकम्
विध्याध पाण्डवं पृथ्वा सृतं च नवभिः शरैः
तस्य शक्तिममेयात्मा पाण्डवो भुजगोपमां
चिक्षेप भरतश्रेष्ठ रथे न्यस्य महद्भुजः ॥ ३१

१६५

वर्तमाने इति ॥ १॥ भैमसेनिं घटोत्कचम् ॥ १२॥ माधवः कृतवर्मा ॥ २७ ॥

सा हेमचित्रा महती पाण्डवेन प्रवेरिता ।
निर्मिथ दक्षिण बाहुं प्राविशद्दरणीतलम् ॥
एतस्मिन्नेव काले तु गृह्य पार्थः पुनर्धनुः ।
हार्दिक्यं छादयामास शरैः सन्नतपर्वभिः ॥
ततस्तु समरे शरो वृष्णीनां प्रवरो रथी ।
व्यश्वसूतरथं चक्र निमेषार्थायुधिष्ठिरम् ॥३४॥
ततस्तु पाण्डवो ज्येष्ठः खड्गं चर्म समाददे ।
तदस्य निशितैर्बाणैर्व्यधमन्माधवो रणे ॥
तोमरं तु ततो गृह्य स्वर्णदण्डं दुरासदम् ।
अग्रणीत्समरे तूर्णं हार्दिक्यस्य युधिष्ठिरः ॥

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे युधिष्ठिरापयानं
नाम पञ्चषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

१६६

सञ्जय उवाच ।

भूरिस्तु समरे राजज्जैनेयं रथिनां वरम् ।
आपतन्तमपासेधत्प्रयाणादिव कुञ्जरम् ॥ १ ॥
अथैनं सात्यकिः क्रुद्धः पञ्चमिर्निशितैः शरैः
विध्याथ हृदये तस्य प्रास्त्रवत्तस्य शोणितम्
तथैव कौरवो युद्धे शैनेयं युद्धदुर्मदम् ।
दशमिर्निशितैस्तीक्ष्णैरविध्यत भुजान्तरे ॥
तावन्योन्यं महाराज ततश्चाते शरैर्भृशम् ।
क्रोधसंरक्तनयनौ क्रोधाद्विस्फार्य कार्मुके ॥
तयोरासीन्महाराज शस्त्रवृष्टिः सुदारुणा ।
क्रुद्धयोः सायकमुच्योर्मान्तकनिकाशयोः ॥
तावन्योन्यं शरैः राजज्जसंछाद्य समवस्थितौ ।
मुहूर्तं चैव तयुद्धं समरूपमिवाभवत् ॥ ६ ॥
ततः क्रुद्धो महाराज शैनेयः प्रहसन्निव ।
धनुश्चिच्छेद समरे कौरवस्य महात्मनः ॥ ७ ॥
अथैनं छिन्नधन्वानं नवमिर्निशितैः शरैः
विध्याथ हृदये तूर्णं तिष्ठतिष्ठति चाब्रवीत् ॥
सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुतापनः ।
धनुरन्यत्समादाय सात्वतं प्रत्यविध्यत् ॥ ९ ॥

स विद्धा सात्वतं बाणैस्त्रिभिरेव विशांपते
धनुश्चिच्छेद भलेन सुतीक्ष्णेन हसन्निव ॥ १० ॥

छिन्नधन्वा महाराज
सात्यकिः क्रोधमूर्च्छितः ।

प्रजहार महावेगां

शक्तिं तस्य महोरसि ॥

११

स तु शक्त्या विभिन्नाङ्गो
निपपात रथोत्तमात् ।

लोहिताङ्ग इवाकाशो-

हीतरश्मिर्यदृच्छया ॥

१२

तं तु दृष्ट्वा हतं शूरमश्वत्थामा महारथः ।
अभ्यधावत वेगेन शैनेयं प्रति संयुगे ॥ १३ ॥

तिष्ठतिष्ठति चाभाष्य शैनेयं स नराधिप ।
अभ्यवर्षच्छरीरेण मेघं वृष्ट्या यथाम्बुदः ॥ १४ ॥

तमापतन्तं संरुध्य शैनेयस्य रथं प्रति ।
घटोत्कचोऽब्रवीद्वाजस्रादं मुक्त्वा महारथः ॥

तिष्ठतिष्ठ न मे जीवन्द्वाजपुत्र गमिष्यसि ।
एष त्वां निहान्त्यामि महिषं षण्मुखो यथा

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायां षष्ठ्याधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

१६६

भूरिरिति । प्रयाणाद्यानस्थानात् । प्रवणादिति पाठे

प्रवर्णं प्रकृष्टं घनं जलम् ॥ १ ॥ तस्य सात्यकेः । तस्य
तस्मादुदयात् ॥ २ ॥ लोहिताङ्गः क्रुद्धः । यदृच्छया दैवे-

नेत्यभूतोपमा ॥ १२ ॥ महिषममुषम् ॥ १६ ॥

युद्धश्रद्धामहं तेऽद्य विनेष्यामि रणाजिरे ।
 इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षो राक्षसः परवीरहा
 द्रौणिमभ्यद्रवत्कुड्रो गजेन्द्रमिव केसरी ।
 रथाक्षमात्रैरिषुमिरभ्यवर्षद्घटोत्कचः ॥ १८
 रथिनामृतपभं द्रौणिं धाराभिरिव तोयदः ।
 शरवृष्टिं तु तां प्राप्तां शरैराशीविषोपमैः ॥ १९
 शातयामास समरे तरसा द्रौणिरुत्समयन् ।
 ततः शरशतैस्तीक्ष्णैर्ममैदिभिराशुनैः ॥ २०
 समाचिनोद्राक्षसेन्द्रं घटोत्कचमरिदमम् ।
 स शरैराचितस्तेन राक्षसो रणमूर्धनि ॥ २१
 व्यकाशत महाराज श्वाविच्छललतो यथा ।
 ततः क्रोधसमावेशो मैमसेनिः प्रतापवान् ॥
 शरैरवचकतोऽग्रेद्रौणिं वज्राशनिप्रभैः ।
 क्षुरप्रैरर्धचन्द्रैश्च नाराक्षैः सशिलीमुखैः ॥
 वराहकर्णैर्नालीकैर्विकर्णैश्चाभ्यवीवृषत् ।
 तां शस्त्रवृष्टिमतुलां वज्राशनिसमखनाम् ॥
 पतन्तीमुपरि कुड्रो द्रौणिरव्ययितेन्द्रियः ।
 सुदुःसहां शरैर्घोरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमान्वितैः ॥
 व्यधमत्सुमहातेजा महाभ्राणीव मारुतः ।
 ततोन्तरिक्षे बाणानां संग्रामोऽन्य इवामवत्
 घोररूपो महाराज शोधानां हर्षवर्धनः ।
 ततोऽस्त्रसंघर्षकुतैरिस्फुलङ्गैः समन्ततः ॥
 बभौ निशामुखे व्योम खद्योतिरिव संवृतम् ।
 स मार्गणगणैर्द्रौणिर्दिशः प्रच्छाद्य सवतः ॥
 प्रियार्यं तव पुत्राणां राक्षसं समवाकिरत् ।
 ततः प्रववृते युद्धं द्रौणिराक्षसयोर्मुधे ॥ २९
 विगाढे रजनीमध्ये शकप्रव्हादयोरिव ।
 ततो घटोत्कचो बाणैर्दशभिर्द्रौणिमाहवे ॥
 जघानोरसि संक्रुद्धः कालज्वलनसन्निभैः ।
 स तैरभ्यायतैर्विद्रो राक्षसेन महाबलः ॥
 चचाल समरे द्रौणिर्वातनुज इव द्रुमः ।
 स मोहमनुसंप्राप्तो ध्वजयष्टिं समाश्रितः ॥
 ततो हाहाकृतं सैन्यं तव सर्वं जनाधिप ।
 हतं स्म मेनिरे सर्वं तावकास्तं विद्यापते ॥
 तं तु दृष्ट्वा तथावस्थमवस्थामानमाहवे ।
 पञ्चालाः सञ्जयाश्चैव सिंहनादं प्रचक्रिरे ॥
 प्रतिलभ्य ततः संज्ञामभ्यत्यामा महाबलः ।
 धनुः प्रणीज्य धामेन करेणामित्रकरीनः ॥
 सुमोचाकर्णपूर्णं धनुषा शरमुत्तमम् ।

यमदण्डोपमं घोरमुद्दिश्याशु घटोत्कचम् ॥
 स भित्त्वा हृदयं तस्य राक्षसस्य शरोत्तमः
 विवेश वसुधामुग्रः संपुङ्खः पृथिवीपते ॥
 सोऽतिविद्रो महाराज रथोपस्थ उपाविशत्
 राक्षसेन्द्रः सुबलवान्द्रौणिना रणशालिना
 दृष्ट्वा विमूढं हैडिम्बं

सारथिस्तु रणाजिरात् ।

द्रौणेः सकाशात्संभ्रान्त-

स्त्वपनिन्ये त्वरान्वितः ॥ ३९

तथा तु समरे विदुः राक्षसेन्द्रं घटोत्कचं ।
 ननाद सुमहानादं द्रोणपुत्रो महारथः ॥ ४०
 पूजितस्त्वव पुत्रैश्च सर्वयोधैश्च भारत ।
 वपुषाऽतिप्रजज्वाल मथ्यान्ह इव भास्करः
 भीमसेनं तु युध्यन्तं भारद्वाजरथं प्रति ।
 स्वयं दुर्योधनो राजा प्रत्यविध्यच्छित्तैः शरैः
 तं भीमसेनो दशभिः शरैर्विव्याध मारिष ।
 दुर्योधनोऽपि विशत्या शराणां प्रत्यविध्यत्
 तौ सायकैरवच्छिन्नावदृश्येतां रणाजिरे ।
 मेघजालसमाच्छन्नौ नभसीवेन्दुभास्करौ ॥
 अथ दुर्योधनो राजा भीमं विव्याध पत्रिभिः
 पञ्चभिर्मरतश्रेष्ठ तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ४५

तस्य भीमो धनुश्छित्त्वा

ध्वजं च दशभिः शरैः ।

विव्याध कौरवश्रेष्ठं

नवत्या नतपर्वणाम् ॥ ४६

ततो दुर्योधनः कुड्रो धनुरन्यन्महत्तरम् ।
 गृहीत्वा भरतश्रेष्ठो भीमसेनं शितैः शरैः ।
 अपीडयद्रणमुखे पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥
 तासिहृत्य शरान्भीमो दुर्योधनघनुश्रुतान् ।
 कौरवं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्पयत् ॥
 दुर्योधनस्तु संकुडो भीमसेनस्य मारिष ।
 क्षुरप्रेण धनुश्छित्त्वा दशभिः प्रत्यविध्यत्
 अथान्यद्वनुरादाय भीमसेनो महाबलः ।
 विव्याध नृपातिं तूर्णं सप्तभिर्निशितैः शरैः ॥
 तदप्यस्य धनुः क्षिप्रं चिच्छेद लघुहस्तवत् ।
 द्वितीयं च तृतीयं च चतुर्थं पञ्चमं तथा ॥
 आत्तमात्तं महाराज भीमस्य धनुराच्छिनत्
 तव पुत्रो महाराज जितकाशी भदोत्कचः ॥

त तया मिथमानेषु कारुण्येषु पुनः पुनः ।
शक्तिं चिक्षेप समरे सर्वपारसवीं शुभाम् ॥
मृत्योरिव स्वसारं हि दीप्तां वह्निशिखामिव
स्तीमन्तमिव कुर्वन्तीं नमसोऽग्निसमप्रभाम्
अप्राप्तामेव तां शक्तिं त्रिधा चिच्छेद कौरवः
पश्यतः सर्वलोकस्य भीमस्य च महात्मनः
ततो भीमो महाराज गदां गुर्वीं महाप्रभाम्
चिक्षेपाविध्य वेगेन दुर्योधनरथं प्रति ॥
ततः सा सहसा बाहोस्तव पुत्रस्य संयुगे ।
सारथ्यं च गदां गुर्वीं ममदौस्स्य रथं पुनः ॥
पुत्रस्तु तव राजेन्द्र भीमाद्रीतः प्रणश्य च ।
आरुरोह रथं चान्यं नन्दकस्य महात्मनः ।
ततो भीमो हतं मत्वा तव पुत्रं महारथम् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि षटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे दुर्योधनापयाने
षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

१६७

सञ्जय उवाच ।

सहदेवमथायान्तं द्रोणप्रेम्स्तु विशांपते ।
कर्णो वैकर्तनो युद्धे वारयामास भारत ॥ १
सहदेवस्तु राधेयं विद्धा नवाभिराशुगैः ।
पुनर्विष्याथ दशमिर्विशिखैर्नतपर्वभिः ॥ २
तं कर्णः प्रतिविष्याथ शतेन नतपर्वणाम् ।
सज्यं चास्य धनुः शीघ्रं चिच्छेद लघुहस्तवत्
ततोऽन्यच्छुरादाय माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
कर्णं विष्याथ विशत्या तदद्भुतामिवामवतः
तस्य कर्णो हयान्हत्वा शरैः सन्नतपर्वभिः ।
सारथ्यं चास्य भल्लेन कुतं निन्ये यमक्षयम् ॥ ५
विषयः सहदेवस्तु खड्गं चर्मं समाददे ।
तदप्यस्य शरैः कर्णो व्यधमत्प्रहसन्निव ॥ ६
अथ गुर्वीं महाघोरां हेमचित्रां महागदाम् ।
प्रेषयामास संकुद्धो वैकर्तनरथं प्रति ॥ ७
तामापतन्तीं सहसा सहदेवप्रचोदिताम् ।
व्यष्टंभयच्छरैः कर्णो भूमौ चैनामपातयत् ॥ ८

गदां विभिहतां दृष्ट्वा सहदेवस्त्वरान्वितः ।
शक्तिं चिक्षेप कर्णाय तामप्यस्याच्छिन्नच्छरैः
ससंघ्नं ततस्तर्पणमवच्छुत्य रथोत्तमात् ।
सहदेवो महाराज दृष्ट्वा कर्णं व्यवक्षितम् १०
रथचक्रं प्रगृह्णाजौ मुमोचाधिरथं प्रति ।
तदाऽपतद्वै सहसा कालचक्रमिधोद्यतम् ॥ ११
शरैरेकसाहसैराच्छिन्नस्तुतनन्दनः ।
तस्मिन्तु निहते चक्रे सुतजेन महात्मना १२
ईषादण्डकयोक्राञ्च युगानि विविधानि च ।
हस्त्यंगानि तथाश्वाञ्च मृताञ्च पुरुषान्वहून् ॥
चिक्षेप कर्णमुद्दिश्य कर्णस्तान्मध्यमच्छरैः ।
स निरायुधमात्मानं ज्ञात्वा माद्रवतीस्तुतः
वार्यमाणस्तु विशिखैः सहदेवो रणं जहौ ।
तमभिद्रुत्य राधेयो मुहूर्ताद्भरतर्षभ ॥ १५
अत्रवीत्प्रहसन्वाक्यं सहदेवं विशांपते ।
मा युध्यस्व रणेऽधीर विशिष्टे रथिभिः सह

प्रणश्य निलीनो भूत्वा ॥ ५८ ॥ इति श्रीमहाभारते
द्रोणपर्वणि टीकायां षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

१६७

सहदेवमथायान्तमिति शतानीकमिति ।
वाच्यायै स्पष्टायौ ॥ १ ॥

सहस्रैर्युध्य माद्रेय वचो मे मा विशंकिथाः ।
अथैनं धनुषोऽग्रेण तुदभ्यूयोऽब्रवीद्वचः ॥ १७
एषोऽर्जुनो रणे तूर्णं युध्यते कुरुभिः सह ।
तत्र गच्छस्व माद्रेय गृहं वा यदि मन्यसे ॥
एवमुक्त्वा तु तं कर्णो रथेन रथिनां वरः ।
प्रायात्पाञ्चालपाण्डूनां सैन्यानि प्रदहन्निव
वधं प्राप्तं तु माद्रेयं
नावधीत्समरेऽरिहा ।

कुन्त्याः स्मृत्वा वचो राजन्
सत्यसन्धो महायशः ॥ २०

सहदेवस्ततो राजन्विमताः शरपीडितः ।
कर्णवाकृशरतप्तश्च जीवितान्निरविद्यत २१
आरुरोह रथं चापि पाञ्चाल्यस्य महात्मनः
जनमेजयस्य समरे त्वरायुक्तो महारथः २२
विराटं सहसेनं तु द्रोणं वै द्रुतमागतम् ।
मद्राजः शरौघेण छाद्यामास धन्विनम्
तयोः समभवद्युद्धं समरे दृढधन्विनोः ।
यादृशं ह्यभवद्राजन् जंमवासवयोः पुरा २४
मद्राजो महाराज विराटं वाहिनीपतिम् ।
आजग्रे त्वरितस्तूर्णं शतेन नतपर्वणाम् २५
प्रतिविध्याथ तं राजन्नवभिर्निशितैः शरैः ।
पुनश्चैनं त्रिसप्तत्या भूयश्चैव शतेन तु ॥ २६
तस्य मद्राधिपो हन्वा चतुरो रथवाजिनः ।
सुतं ध्वजं च समरे शराभ्यां संन्यपातयत् ॥

हताश्वान् रथात्तूर्ण-
मवप्लुत्य महारथः ।

तस्थौ विस्फारयश्वापं
विमुञ्च्य शिताञ्छरान् ॥ २८

शतानीकस्ततो दृष्ट्वा भ्रातरं हतवाहनम् ।
रथेनाभ्यपतत्तूर्णं सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ २९
शतानीकमथायान्तं मद्राजो महामुधे ।
विशिखैर्वहुभिर्विद्ध्वा ततो निन्ये यमक्षयम्
तस्मिन्स्तु निहते वीरे विराटो रथसत्तमः ।
आरुरोह रथं तूर्णं तमेव ध्वजमालिनम् ३१
ततो विस्फार्य नयने क्रोधाद्भिगुणविक्रमः ।
मद्राजरथं तूर्णं छाद्यामास पत्रिभिः ३२
ततो मद्राधिपः क्रुद्धः शरेणानतपर्वणा ।
आजघानोरसि दृढं विराटं वाहिनीपतिम्

सोऽतिविद्वो महाराज
रथोपस्थ उपाविशत् ।

कश्मलं चाविशत्तीव्रं
विराटो भरतर्षभ ॥ ३४

सारथिस्तमपोवाह समरे शरविक्षतम् ।
ततः सा महती सेना प्राद्रवन्निशि भारतश्च
वध्यमाना शरशतैः शल्येनाहवशांभिना ।
तां दृष्ट्वा विद्रुतां सेनां वासुदेवधनञ्जयौ
प्रयातौ तत्र राजेन्द्र यत्र शल्यो व्यवस्थितः
तौ तु प्रत्युद्ययौ राजन् राक्षसेन्द्रो ह्यलंबुपः
अष्टचक्रसमायुक्तमास्थाय प्रवरं रथम् ।
तुरङ्गमसुसैर्युक्तं पिशाचैर्घोरदर्शनैः ॥ ३८
लोहिताद्रपताकं तं रक्तमाल्यविभूषितम् ।
कार्णायिसमयं घोरमृक्षचर्मसमावृतम् ॥ ३९
रौद्रेण चित्रपक्षेण विवृताक्षेण कूजता ।
ध्वजेनोच्छ्रितवृण्डेन गृध्राजेन राजता ४०
स बभौ राक्षसो राजन्मित्राञ्जनचयोपमः ।
रुरोघार्जुनमायान्तं प्रमज्जनमिवाद्रिराट् ४१
किरन्बाणगणान् राजञ्जशतोऽर्जुनमूर्धनि
अतितीव्रं महद्युद्धं नरराक्षसयोस्तदा ॥ ४२
द्रष्टुणां प्रीतिजननं सर्वेषां तत्र भारत ।
गृध्र-काक-बलोलूक-कङ्क-गोमायुहर्षणम् ४३
तमर्जुनः शतनव पत्रिणां समताडयत् ।
नवभिश्च शितैर्बाणैर्ध्वजं चिच्छेद भारत ॥
सारथिं च त्रिभिर्बाणैस्त्रिभिरेव त्रिवेणुकम् ।
धनुरेकेन चिच्छेद चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥

पुनः सज्यं कृतं चापं
तदप्यस्य द्विधाऽच्छिन्नत् ।

विरथस्योद्यतं खड्गं
शरेणास्य द्विधाऽकरोत् ॥ ४६

अथैनं निशितैर्बाणैश्चतुर्भिर्भरतर्षभ ।
पार्थोऽविध्यद्राक्षसेन्द्रं स विद्धः प्राद्रवन्नयात्
तं विजित्यार्जुनस्तूर्णं द्रोणान्तिकमुपाययौ ।
किरञ्जशरगणान् राजन्नरवारणवाजिषु ॥ ४८
वध्यमाना महाराज पाण्डवेन यशस्विना ।
सैनिका न्यपतन्नुर्व्यां वातनुवा इव द्रुमाः ॥
तेषु तूत्साद्यमानेषु फाल्गुनेन महात्मना ।
संप्राद्रवद्वलं सर्वं पुत्राणां ते विशांपते ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि षटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धेल्लुपपराभवे
सप्तषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

१६८

सञ्जय उवाच ।

शतानीकं शरैस्तूर्णं निर्दहन्तं चभूं तव ।
चित्रसेनस्तव सुतो वारयामास भारत ॥ १ ॥
नाकुलिश्चित्रसेनं तु विद्ध्वा पञ्चभिराशुगैः
स तु तं प्रति विव्याध दशभिर्निशितैः शरैः
चित्रसेनो महाराज शतानीकं पुनर्युधि ।
नवभिर्निशितैर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ ३ ॥
नाकुलिस्तस्य विशिखैर्वर्मसन्नतपर्वभिः ।
गात्रात्संख्यावयामास तदद्भुतमिवामवत् ॥
सोपेतवर्मा पुत्रस्ते विरराज भृशं नृप ।
उत्सृज्य काले राजेन्द्र निर्माकमिव पन्नगः
ततोऽस्य निशितैर्बाणैर्ध्वजं चिच्छेद् नाकुलिः
धनुश्चैव महाराज यतमानस्य संयुगे ॥ ६ ॥
स चिच्छन्नधन्वा समरे विवर्मा च महारथः ।
धनुरन्यन्महाराज जग्राहारिविदारणम् ॥
ततस्तूर्णं चित्रसेनो नाकुलिं नवभिः शरैः ।
विव्याध समरे कुड्रो वरतानां महारथः ॥
शतानीकोऽथ संकुडश्चित्रसेनस्य मारिष ।
जघान चतुरो बाह्यान्सारथ्यं च नरोत्तमः ॥
अवप्लुत्य रथात्तस्माच्चित्रसेनो महारथः ।
नाकुलिं पञ्चविशत्या शराणामार्दयद्दली ॥
तस्य तत्कुर्वतः कर्म नकुलस्य सुतो रणे ।
अधच्छन्द्रेण चिच्छेद् स्वार्यं रत्नविभूषितम् ॥
स चिच्छन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः
आरुरोह रथं तूर्णं हार्दिक्यस्य महात्मनः ॥
द्रुपदं तु सहानीकं द्रोणप्रेम्सु महारथम् ।
वृषसेनोऽभ्ययात्तूर्णं किरञ्शरशतैस्तदा ॥ १३ ॥
यज्ञसेनस्तु समरे कर्णपुत्रं महारथम् ।
पृथ्वा शराणां विव्याध बाहोरुरसि चानघ
वृषसेनस्तु संकुडो यज्ञसेनं रथे स्थितम् ।
बहुभिः सायकैस्तीक्ष्णैराजघान स्तनान्तरे ॥
तावुमां शरनुज्जाह्वी शरकण्टकितौ रणे ।

व्यभ्राजेतां महाराज श्वाविधौ शललैरिव ॥
रुक्मपुङ्खैः प्रसन्नाग्नेः शरैश्छिन्नतनुच्छदौ ।
रुधिरौघपरिक्लिप्तौ व्यभ्राजेतां महामृष्टे ॥
तपनीयनिमौ चित्रौ कल्पवृक्षाविवादृतौ ।
किंशुकाविव चोत्फुल्लौ व्यकाशेतां रणाजिरे
वृषसेनस्ततो राजन्
द्रुपदं नवभिः शरैः ।

विद्ध्वा विव्याध सप्तत्या

पुनरन्यैस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥

१९

ततः शरसहस्राणि विमुञ्चन्निवभौ तदा ।
कर्णपुत्रो महाराज वर्षमाण इवांबुदः ॥ २० ॥
द्रुपदस्तु ततः कुड्रो वृषसेनस्य कार्मुकम्
द्विधा चिच्छेद् भल्लेन पीतेन निशितेन च ॥
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय रुक्मवर्जं नवं ददम्
तूणादाकृष्य विमलं भल्लं पीतं शितं ददम् ॥
कार्मुके योजयित्वा तं द्रुपदं सन्निरिक्ष्य च
आकर्णयन् सुसुचे त्रासयन्सर्वसोमकान् ॥
दृढयं तस्य भित्त्वा च जगाम वसुधातलम् ।
कश्मलं प्राविशद्राजा वृषसेनशराहतः ॥ २४ ॥
सारथिस्तमपोवाह स्मरन्सारथिचेष्टितम् ।
तस्मिन्प्रभग्ने राजेन्द्र पञ्चालानां महारथे ॥
ततस्तु द्रुपदानीकं शरैश्छिन्नतनुच्छदम् ।
संप्राद्रवत्तदा राजन्नशिथौ भैरवे सति ॥ २६ ॥
प्रदीपैरपरित्यक्तैर्ज्वलद्भिस्तैः समन्ततः ।
व्यराजत मही राजन् वीतान्ना द्यौरिव ग्रहैः
तथाऽङ्गदैर्निपतितैर्व्यराजत घसुंधरा ।
प्रावृत्काले महाराज विद्युद्गिरिव तोयदः ॥
ततः कर्णसुताचस्ताः सोमका विप्रद्रुमुः ।
यथेन्द्रभयविग्रस्ता दानवास्तारकामये ॥
तेनाद्यमानाः समरे द्रवमाणाश्च सोमकाः ।
व्यराजन्त महाराज प्रदीपैरवमासिताः ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां सप्तषष्ठ्यधिकशत-
तमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

१६८

शतानीकमिति ॥ १ ॥

तास्तु निर्जित्य समरे कर्णपुत्रोऽप्यरोचत ।
मध्यदिनमनुप्राप्तो धर्माश्रयिष्व भारत ॥ ३१
तेषु राजसहस्रेषु तावकेषु परेषु च ।
एक एव ज्वलन्तस्तस्यौ वृषसेनः प्रतापवान् ॥
स विजित्य रणे शूरान्सोमकानां महारथान्
जगाम त्वरितस्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥
प्रतिविन्ध्यमथ क्रुद्धं प्रदहन्तं रणे रिपून् ।
दुःशासनस्तव सुतः प्रत्यगच्छन्महारथः ॥
तयोः समागमो राज्ञिश्चिरूपो बभूव ह ।
व्यपेतजलदे व्योम्नि बुधमास्करयोरेव ॥
प्रतिविध्यं तु समरे कुर्वाणं कर्म दुष्करम् ।
दुःशासनस्त्रिभिर्बाणैर्ललाटे समविध्यत ॥
सोऽतिविद्यो बलवता तव पुत्रेण धन्विना ।
विरराज महाबाहुः सशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ३७
दुःशासनं तु समरे प्रतिविन्ध्यो महारथः ।
नवभिः सायकैर्विद्ध्वा पुनर्विध्याथ सप्तभिः
तत्र भारत पुत्रस्ते कृतवान्कर्म दुष्करम् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे शतानांकादिपुद्धे
अष्टषष्ठ्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

१६९

सञ्जय उवाच ।

नकुलं रभसं युद्धे निम्नन्तं वाहिनीं तव ।
अभ्ययात्सौबलः क्रुद्धस्तिष्ठतिष्ठति चाब्रवीत्
कृतवैरी तु तौ वीरावग्न्योम्यवधकाक्षिणौ ।
शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥
यथैव नकुलो राजन् शरवर्षाण्यमुञ्चत ।
तथैव सौबलश्चापि शिक्षां संदर्शयन्पुत्रि ॥
तावुभौ समरे शूरा शककण्टकिनौ तदा ।
व्यराजेतां महाराज श्वाविधौ शललैरिव ॥
रुक्मपुङ्खैरजिह्वाभैः शरैश्छिन्नतनुच्छदौ ।
रुचिरौघपरिक्लिप्तौ व्यञ्जजेतां महाभुधे ॥ ५
तपनीयनिभौ चिञ्चौ कल्पवृक्षाविव दुर्गौ ।
किंशुकाविव चोत्कुलौ प्रकाशते रणाजिरे ॥
तावुभौ समरे शूरा शककण्टकिनौ तदा ।

व्यराजेतां महाराज कण्टकैरिव शास्मली ॥
सुजिह्वां प्रेक्षमाणौ च राजन्निवृत्तलोचनौ ।
क्रोधसंरक्तनयनौ निर्वहन्तौ परस्परम् ॥ ८
स्यालस्तु तव संकुद्धो माद्रीपुत्रं हसन्निव ।
कर्णिनैकेन विध्याथ हृदये निशितेन ह ॥ ९
नकुलस्तु भृशं विद्धः स्यालस्तु तव धन्विना
निषसाद् रथोपस्थे कश्मलं चाविशन्महत ॥
अत्यन्तवैरिणं दत्ते दृष्ट्वा शत्रुं तथागतम् ।
ननाद् शकुनी राजंस्तपान्ते जलदो यथा ॥
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां नकुलः पाण्डुनन्दनः ।
अभ्ययात्सौबलं भूयो व्यात्तानन इवान्तकः ॥
संकुद्धः शकुर्नि षष्ठ्या विध्याथ भरतर्षभ ।
पुनश्चैनं शतेनैव नाराचानां स्तनान्तरे ॥ १३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां अष्टषष्ठ्याधिकशत-
तमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

१६९

नकुलमिति ॥ १ ॥

अथास्य सशरं चापं सुष्टिदेशेऽच्छिनत्तदा ।
 ध्वजं च त्वरितं छित्त्वा रथाद्धमावपातयत् ॥
 वृषाशेखेन च तीक्ष्णेन पातेन निशितेन च ।
 ऊरू निमिष्य चैकेन नकुलः पाण्डुनन्दनः ॥
 श्वेनं सपक्षं द्याधेन पातयामास तं तदा ।
 सोऽतिविहङ्गो महाराज रथोपस्थ उपाविशत्
 ध्वजयाष्टं परिक्रिश्य कामुकः कामिनीं यथा
 तं विसंज्ञं निपतितं दृष्ट्वा स्यालं तवानघ ॥
 अपोवाह रथेनाशु सारथिध्वजिनीमुखात् ।
 ततः संयुक्तुः पार्था ये च तेषां पदानुगाः
 निजित्य च रणे शत्रुं नकुलः शत्रुतापनः ।
 अग्रवीत्सारथिं कुड्गो द्रोणानीकाय मां वह
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माद्रीपुत्रस्य सारथिः ।
 प्रायासेन तदा राजन् यत्र द्रोणो व्यवस्थितः
 शिखण्डिनं तु समरे द्रोणप्रेक्षुं विशांपते ।
 क्रुपः शारद्वतो यत्तः प्रत्यगच्छत्सवेगितः ॥
 गौतमं द्रुतमायान्तं द्रोणानीकमरिंदमम् ।
 विद्यथाध नवभिर्महैः शिखण्डी प्रहससिच ॥
 तमाचार्यो महाराज विदध्वा पञ्चमिराशुगैः
 पुनर्विद्यथाध विंशत्या पुत्राणां प्रियकृत्तव ॥
 महद्युद्धं तयोरासीद्धोरूपं भयानकम् ।
 यथा देवासुरे युद्धे शंबरामरराजयोः ॥ २४
 शरजालावृतं द्योमं चक्रतुस्तौ महारथौ ।
 मेधाविध तपापाये वीरौ समरदुर्मदौ ॥ २५
 प्रकृत्या घोररूपं तदासीद्धोरतरं पुनः ।
 रात्रिश्च भरतश्रेष्ठ योधानां युद्धशालिनाम् ॥
 कालरात्रिनिमा ह्यासीद्धोररूपा भयानका ।
 शिखण्डी तु महाराज गौतमस्य महद्धनुः ॥
 अर्धचन्द्रेण चिच्छेद् सज्यं सविशिखं तदा ।
 तस्य क्रुद्धः क्रुपो राजशार्कं चिक्षेप दारुणाम्
 खर्णदण्डामकुण्ठायां कमारपरिमार्जिताम् ।
 तामापतन्तीं चिच्छेद् शिखण्डी बहुभिः शरैः
 साऽपतन्मेदिनीं दीता भासयन्ती महाप्रभा ।
 आशयद्धनुरादाय गौतमो रथिनां वरः ३०
 प्राच्छाद्यच्छित्तैर्बाणैर्महाराज शिखण्डिनम्
 स च्छाद्यमानः समरे गौतमेन यशस्विना ३१

न्यवीदृत रथोपस्थे शिखण्डी रथिनां वरः ।
 सीदन्तं चैनमालोक्य क्रुपः शारद्वतो युधि ॥
 आजग्रे बहुभिर्बाणैर्जिघांसन्निव भारत ।
 विमुखं तु रणे दृष्ट्वा याज्ञसेनिं महारथम् ३३
 पञ्चालाः सोमकाश्चैव परिववृः समन्ततः ।
 तथैव तव पुत्राश्च परिववृर्ह्रिजोत्तमम् ॥ ३४
 महत्या सेनया सार्धं ततो युद्धमवर्तत ।
 रथानां च रणे राजन्नन्योन्यमभिधावताम्
 बभूव तुमुलः शब्दो मेघानां गर्जतामिव ।
 द्रवतां सादिनां चैव गजानां च विशांपते
 अन्योन्यमभितो राजन् क्रूरमायोधनं बभौ
 पत्तीनां द्रवतां चैव पादशब्देन मेदिनी ३७
 अकम्पत महाराज भयत्रस्तेव चाङ्गना ।
 रथिनो रथमारुह्य प्रदुता वेगवत्तरम् ॥ ३८
 अयुक्त्वहवो राजशूलभान्वायसा इव ।
 तथा गजान्प्रभिन्नाञ्च संप्रभिन्ना महागजाः
 तस्मिन्नेव पदे यत्ता

निगृह्णन्ति स्म भारत ।

साद्री सादिनमासाद्य

पत्तयश्च पदातिनम् ॥ ४०

समासाद्य रणेऽन्योन्यं संरब्धा नातिचक्रमुः
 धावतां द्रवतां चैव पुनरावर्ततामपि ॥ ४१
 बभूव तत्र सैन्यानां शब्दः सुविपुलो निशि
 दीप्यमानाः प्रदीपाश्च रथवारणवाजिषु ४२
 अदृश्यन्त महाराज महोत्का इव खाद्युताः
 सा निशा भरतश्रेष्ठ प्रदीपैरवभासिता ॥ ४३
 दिवसप्रतिमा राजन्बभूव रणमूर्धनि ।
 आदित्येन यथा द्यौर्नामं तमो लोकं प्रणश्यति
 तथा नष्टं तमो घोरं दीपैर्दीप्तिरितस्ततः ।
 दिवं च पृथिवीं चैव दिशश्च प्रदिशस्तथा ४५
 रजसा तमसा द्याता द्योतिताः प्रभया पुनः
 अस्त्राणां कवचानां च मणीनां च महात्मानाम्
 अन्तर्दधुः प्रभाः सर्वे दीपैस्तेरवभासिताः ।
 तस्मिन्कोलाहले युद्धे वर्तमाने निशासुखे ॥
 न किंचिद्द्विदुरात्मानमयमस्मीति भारत ।
 अवधीत्समरे पुत्रं पिता भरतसत्तम ॥ ४८

ऊरू इति । मण्डलं चरतः शङ्केन्द्राद्वरू एकैव बाणेन
 विभेद ॥ १५ ॥ यथा खे श्वेनं पक्षाभ्यां सहितं वामद-
 क्षिणभामिनां पातयेद्वामेति लक्षोपमा । व्याधेन बाणेन
 विध्यत्यनेनेति व्याधो बाणः ॥ १६ ॥ परिक्रिश्य हंशेन

ध्वजयाष्टं शित इति शेषः ॥ १७ ॥ रथिन इति ।
 प्रदुता रथिनो वेगवत्तरं रथमारुह्य तत्सतिमगृह्णन् शूलभानिव
 वायसा इति उत्तरेण सह जोष्यम् । रथं रथान् रथिनो
 रथपत्तीनातिर्वा ॥ ३८ ॥

पुत्रश्च पितरं मोहात्सखायं च सखा तथा । स्वे स्वान्तरे परांश्चापि निजमुरितरेतरम् ।
स्वकीयं मातुलश्चापि स्वकीयश्चापि मातुलम् । निर्मयोदमभूद्युद्धे राज्ञौ भीरुभयानकम् ॥ ५० ॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे संकुलयुद्धे
ऊनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

१७०

सञ्जय उवाच ।

तस्मिन्सुतमुले युद्धे वर्तमाने भयावहे । धृष्टद्युम्नो महाराज द्रोणमेवाभ्यवर्तत ॥ १ ॥
सदधानो धनुःश्रेष्ठं ज्यां विकर्षन्पुनः पुनः । अभ्यद्रवत द्रोणस्य रथं रुक्मविभूषितम् ॥ २ ॥
धृष्टद्युम्नमथायान्तं द्रोणस्यान्तर्निर्कार्पया । परिव्रुमहाराज पञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ ३ ॥
तथा परिव्रुतं दृष्ट्वा द्रोणमाचार्यसत्तमम् । पुत्रास्ते सर्वतो यत्ता ररधुद्रोणमाहवे ॥ ४ ॥
बलार्णवी ततस्तौ तु समेयातां निशामुखे । बातोद्भूतौ क्षुब्धसस्वी भैरवौ सागराविव ॥ ५ ॥
ततो द्रोणं महाराज पाञ्चाल्यः पञ्चभिः शरैः । विव्याध हृदये तूर्णं सिंहनादं ननाद च ॥ ६ ॥
तं द्रोणः पञ्चविंशत्या विद्धा भारतसंयुगे । चिच्छेदान्येन भल्लेन धनुरस्य महास्वनम् ॥ ७ ॥
धृष्टद्युम्नस्तु निर्विद्धो द्रोणेन भरतर्षभ । उत्ससर्ज धनुस्तूर्णं संदश्य दशनच्छदम् ॥ ८ ॥
ततः क्रुद्धो महाराज धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् । आददेऽन्यद्भुतः श्रेष्ठं द्रोणस्यान्तर्निर्कार्पया ।
विकृष्य च धनुश्चित्रमाकर्णात्परवीरहा । द्रोणस्यान्तर्करं घोरं व्यसृजत्सायकं ततः ।
स विस्फोटो बलवता शरो घोरो महामृधे । भासयामास तत्सैन्यं दिवाकर इवोदितः ॥ १० ॥
तं तु दृष्ट्वा शरं घोरं देव-गन्धर्व-मानवाः । स्वस्त्यस्तु समरे राजन् द्रोणयेत्यब्रुवन्वचः ।
तं तु सायकमायान्तमाचार्यस्य रथं प्रति । कर्णो द्वादशधा राज्ञश्चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ १३ ॥
स चिच्छो बहुधा राजन् सुतपुत्रेण धन्विना । निपपात शरस्तूर्णं निर्विषो भुजगो यथा ॥ १४ ॥

धृष्टद्युम्नं ततः कर्णो विव्याध दशभिः शरैः । पञ्चभिर्द्रोणपुत्रस्तु स्वयं द्रोणस्तु सप्तभिः ॥ १५ ॥
शल्यश्च दशभिर्बाणैस्त्रिभिर्दुःशासनस्तथा । दुर्योधनस्तु विंशत्या शकुनिश्चापि पञ्चभिः ॥ १६ ॥
पाञ्चाल्यं त्वरयाऽविध्यन्स्वर्ष एव महारथाः । स विद्धः सप्तभिर्वीरैर्द्रोणस्यार्थं महाहवे ॥ १७ ॥
सर्वानसंभ्रमाद्राजन् प्रत्यविज्यन्निभिक्षिभिः । द्रोणं द्रोणिं च कर्णं च विव्याध च तवात्मजम् ॥ १८ ॥
ते भिक्षा धन्विना तेन धृष्टद्युम्नं पुनर्मृधे । विव्यधुः पञ्चभिस्तूर्णमैकैको रथिनां वरः ॥ १९ ॥
द्रुमसेनस्तु संक्रुद्धो राजन्विव्याध पत्रिणा । त्रिभिश्चान्यैः शरैस्तूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
स तु तं प्रतिविव्याध त्रिभिस्तीक्ष्णैरजिह्वैः । खर्णपुद्गैः शिलाधौतैः प्राणान्तकरणैर्धुधिर ॥ २१ ॥
भल्लेनान्येन तु पुनः सुवर्णोऽवलकुण्डलम् । निचकर्त शिरः कायाद्रुमसेनस्य वीर्यवान् ।
तच्छिरो न्यपतद्भूमौ संदष्टौष्ठपुर्दं रणे । महावातसमुद्भूतं पकं तालफलं यथा ॥ २३ ॥
तान्स विद्धा पुनर्योधान् वीरः सुनिशितैः शरैः । राधेयस्याच्छिनद्भ्रूः कार्मुकं चित्रयोधिनः ॥ २४ ॥
न तु तन्ममृषे कर्णो धनुःपञ्छेदनं तथा । निकर्तनमिवात्सुप्रं लांगूलस्य महाहरिः ॥ २५ ॥
सोऽन्यद्भुतः समादाय कोधरक्तेक्षणः श्वसन् । अभ्यद्रवच्छरीरैस्तं धृष्टद्युम्नं महाबलम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामूनसप्तत्यधि-
कशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

१७०
तस्मिन्निति ॥ १ ॥ हरिः सिंहः ॥ २५ ॥

दृष्ट्वा कर्णं तु संरब्धं ते वीराः षड्वर्षभाः ।
 पाञ्चाल्यपुत्रं त्वरिताः परिचरुर्जिघांसया ॥
 यण्णां योधप्रवीराणां तावकानां पुरस्कृतम्
 सृत्योरास्यमनुप्राप्तं धृष्टद्युम्नमन्सुमहि ॥ २८
 एतस्मिन्नेव काले तु दाशार्हो विकिरच्छरान्
 धृष्टद्युम्नं पराक्रान्तं सात्यकिः प्रत्यपद्यत २९
 तमायान्तं महेष्वासं सात्यकिं युद्धदुर्मदम् ।
 राधेयो दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यदजिह्वगैः ३०
 तं सात्यकिर्महाराज
 विव्याध दशभिः शरैः ।
 पश्यतां सर्ववीराणां

मा गास्तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३१
 स सात्यकेस्तु बलिनः कर्णस्य च महात्मनः
 आसीत्समागमो राजन् बलिवासवयोरिव
 त्रासयन् रथघोषेण क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः ।
 राजीबलोच्चनं कर्णं सात्यकिः प्रत्यविध्यत
 कम्पयन्निव घोषेण धनुषो वसुधां बली ।
 सूतपुत्रो महाराज सात्यकिं प्रत्ययोध्यत ३४
 विपाठकर्णिनाराक्षैर्बलसदन्तैः क्षुरेरपि ।
 कर्णः शरशतैश्चापि शीनेथं प्रत्यविध्यत ॥ ३५
 तथैव युद्धयमानोऽपि वृष्णीनां प्रवरो युधि ।
 अभ्यवर्षच्छरैः कर्णं तद्गुह्यमभवत्समम् ॥ ३६
 तावकाश्च महाराज कर्णपुत्रश्च दंशितः ।
 सात्यकिं विव्यधुस्तूर्णं समन्तान्निशितैः शरैः
 अक्षैरस्त्राणि संवार्य तेषां कर्णस्य वा विभो
 अविध्यत्सात्यकिः कुड्रो वृषसेनं स्तनान्तरे ॥
 तेन बाणेन निर्धिद्धो वृषसेनो विशांपते ।
 न्यपतत्स रथे मूढो धनुस्तुज्य वीर्यवान् ॥
 ततः कर्णो हतं मत्वा वृषसेनं महारथम् ।
 पुत्रशोकामिसंतप्तः सात्यकिं प्रत्यपीडयत् ॥
 पीड्यमानस्तु कर्णेन युयुधानो महारथः ।
 विव्याध बहुभिः कर्णं त्वरमाणः पुनः पुनः
 स कर्णं दशभिर्धिद्धा वृषसेनं च सप्तभिः ।
 स हस्तावाधनुषी तयोश्चिच्छेद सात्वतः
 तावन्त्ये धनुषी सज्ये कृत्वा शत्रुभयंकरे ।
 युयुधानमविध्येतां समन्तान्निशितैः शरैः ॥
 वर्तमाने तु संग्रामे तस्मिन्वीरवरक्षये ।

अतीव शुश्रुवे राजन् गाण्डीवस्य महात्मनः
 श्रुत्वा तु रथनिर्घोषं गाण्डीवस्य च निःस्वनं
 सूतपुत्रोऽब्रवीद्राजन् दुर्योधनमिदं वचः ॥ ४५
 एष सर्वो चमूं हत्वा मुख्यांश्चैव नरर्षभान् ।
 पौरवांश्च महेष्वासो विशिष्यनुत्तमं धनुः ।
 पाथो विजयते तत्र गाण्डीवनिनदो महान्
 श्रूयते रथघोषश्च वासवस्येव नदतः ॥ ४७
 करोति पाण्डवो द्युक्तं कर्मोपयिकमात्मनः
 एषा विदार्यते राजन्बहुधा भारती चमूः ॥

विप्रकीर्णान्यनेकानि
 न हि तिष्ठन्ति कर्हिचित् ।
 वातेनेव समुद्भूत-
 मग्नजालं विदीर्यते ॥ ४९
 सव्यसाचिनमासाद्य भिक्षा नौरिव सागरे
 द्रवतां योधमुख्यानां गाण्डीवप्रेषितैः शरैः
 विद्वानां शतशो राजन्
 श्रूयते निःस्वनो महान् ।
 शृणु दुन्दुभिनिर्घोष-
 मर्जुनस्य रथं प्रति ॥ ५१
 निशीथे राजशार्दूल स्तनयिहोरेषाम्बरे ।
 हाहाकाररवांश्चैव सिंहनादांश्च पुष्कलान् ॥
 शृणु शब्दान्बहुविधा-
 नर्जुनस्य रथं प्रति ।
 अयं मयै स्थितोऽस्माकं
 सात्यकिः सात्वतां वरः ॥ ५३
 इह चेष्टन्त्यते लक्ष्यं कृत्स्नाब्जेभ्यामहे परान् ।
 एष पाञ्चालराजस्य पुत्रो द्रोणेन संगतः ॥
 सर्वतः संवृतो योधिः शरैश्च रथसत्तमैः ।
 सात्यकिं यदि हन्याम धृष्टद्युम्नं च पार्वतम्
 असंशयं महाराज भ्रुवो नो विजयो भवेत् ।
 सौमद्रवदिमौ वीरौ परिवार्य महारथौ ॥
 प्रयत्नामो महाराज निहन्तुं वृष्णिपार्वतौ ।
 सव्यसाची पुरोभ्येति द्रोणानीकाय भारत
 संसक्तं सात्यकिं बात्वा बहुभिः कुरुपुङ्गवैः ।
 तत्र गच्छन्तु बहवः प्रवरा रथसत्तमाः ॥ ५८
 यावत्पार्थो न जानाति सात्यकिं बहुभिवृत्तं
 ते त्वरध्वं तथा शूराः शराणां मोक्षणे भृशं

षड्वर्षभाः दुर्योधन-दुःशासन-द्रोण-कर्ण-सल्य-शङ्कनयः २७॥ औपयिकं युक्तम् ॥ ४८॥ इह सात्यकिरूपं लक्ष्यं लभ्यते
 चेत् अयं वशीक्रियते वेदितुमर्थः ॥ ५४॥ सात्यकिधृष्टद्युम्नौ पाण्डवसेनायां सारभुतावामिनयुवद्रुमिर्मिलित्वा
 शन्तभ्यावित्याह—सात्यकिमित्यादिना ॥ ५५॥

यथा त्विह ब्रजत्येष परलोकाय माधवः ।
 तथा कुरु महाराज सुनीत्या सुप्रयुक्तया ॥ ६० ॥
 कर्णस्य मतमास्थाय पुत्रस्ते प्राह सौबलम् ।
 यथेन्द्रः समरे राजन्प्राह विष्णुं यशस्विनम् ॥
 वृतः सहस्रैर्दशभिर्गजानामनिवर्तिनाम् ।
 रथैश्च दशसाहस्रैस्तूर्णं याहि धनञ्जयम् ॥ ६२ ॥
 दुःशासनो दुर्विषहः सुबाहुर्दुःप्रधर्षणः ।
 एते त्वामनुयास्यन्ति पत्तिभिर्वहुभिर्बुताः ॥
 जहि कृष्णीं महाबाहो धर्मराजं च मातुलम् ।
 नकुलं सहदेवं च भीमसेनं तथैव च ॥ ६४ ॥
 देवानामिव देवेन्द्र जयाशा त्वयि मे स्थिता
 जहि मातुल कौन्तेयानसुरानिव पावकिः ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि षटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे संकुलयुद्धे
 सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

सञ्जय उवाच ।

ततस्ते प्राद्रवन्सर्वे त्वरिता युद्धदुर्मदाः ।
 अमुष्यमाणाः संरब्धा युयुधानरथं प्रति ॥ १ ॥
 ते रथैः कल्पितैः राजन्हेमरूप्यविभूषितैः ।
 सादिभिश्च गजैश्चैव परिवृष्टः समन्ततः ॥ २ ॥
 अथैनं कौष्ठकीकृत्य सर्वतस्ते महारथाः ।
 सिंहनादांस्ततश्चकुस्तर्जयन्ति स्म सात्यकिम्
 तेऽभ्यवर्षच्छरैस्तीक्ष्णैः सात्यकिं सत्यधिकम्
 त्वरमाणा महावीरा माधवस्य वधैषिणः ॥
 तान् दृष्ट्वा पततस्तूर्णं शीनेयः परवीरहा ।
 प्रत्यगुह्मान्महाबाहुः प्रमुञ्चन्विशिखान्बहून् ॥
 तत्र वीरो महेष्वासः सात्यकिर्युद्धदुर्मदः ।
 निचकर्त शिरांस्युग्रैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥
 हस्तिहस्तान्हयग्रीवा बाहूनापि च सायुधान्
 क्षुरग्रैश्छादयामास तावकानां स माधवः ॥
 पतितैश्चामरैश्चैव श्वेतच्छत्रैश्च भारत ।
 बभूव धरणी पूर्णा नक्षत्रैर्द्यौरिव प्रभो ॥ ८ ॥
 एतेषां युयुधानेन युध्यतां युधि भारत ।

बभूव तुमुलः शब्दः प्रेतानां क्रन्दतामिव ॥ ९ ॥
 तेन शब्देन महता पूरिताऽभूद्भस्मधरा ।
 रात्रिः समभवच्चैव तीव्ररूपा भयावहा ॥ १० ॥
 दीर्यमाणं बलं दृष्ट्वा युयुधानशराहतम् ।
 श्रुत्वा च विपुलं नादं निशीथे लोमहर्षणे ॥
 सुतस्तवावधीद्राजन् सारथि रथिनां वरः ।
 यज्ञेय शब्दस्तत्राश्वाश्चोदयेति पुनः पुनः ॥ १२ ॥
 तेन संचोद्यमानस्तु ततस्तांस्तुरगोत्तमान् ।
 सूतः संचोदयामास युयुधानरथं प्रति ॥ १३ ॥
 ततो दुर्योधनः कुक्षो ददधन्वा जितक्लमः ।
 शीघ्रहस्ताश्चित्रयोधौ युयुधानमुपाद्रवत ॥ १४ ॥
 ततः पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैः शोणितभोजनैः ।
 दुर्योधनं द्वादशभिर्माधवः प्रत्याविध्यत ॥ १५ ॥
 दुर्योधनस्तेन तथा पूर्वमेवादितः शरैः ।
 शीनेयं दशभिर्बाणैः प्रत्याविध्यदमयित ॥ १६ ॥
 ततः समभवद्युद्धं तुमुलं भरतर्षभ ।
 पञ्चालानां च सर्वेषां भरतानां च दारुणम्

माधवो मुव्वंजः सात्यकिः ॥ ६० ॥ पावकिः स्कन्दः
 ॥ ६५ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां सप्तत्य-
 विकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥ ॥ सातयानासेति पाठः
 द्रो० १८

१७१

तत इति ॥ १ ॥

शैनेयस्तु रणे कुहस्तव पुत्रं महारथम् ।
 सायकानामशीत्या तु विद्याधोरसि भारत
 ततोऽस्य वाहान्समरे शरैर्निन्ये यमक्षयम् ।
 सारथिं च रथान् पूर्णं पातयामास पत्रिणा ॥
 हताश्वे तु रथे तिष्ठन्पुत्रस्तव विशांपते ।
 सुमोच निशितान्बाणान् शैनेयस्य रथं प्रति
 शरान्पञ्चाशतस्तांस्तु शैनेयः कृतहस्तवत् ।
 चिच्छेद समरे राजन्मपितास्तनयेन ते २१
 अथापरेण महेन मुष्टिदेशे महद्धनुः ।
 चिच्छेद तरसा युद्धे तव पुत्रस्य माधवः २२
 विरथो विधनुषकश्च सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
 आरुरोह रथं तूर्णं भास्वरं कृतवर्मणः ॥ २३
 दुर्योधने परावृत्ते शैनेयस्तव वाहिनीम् ।
 द्रावयामास विशिखैर्निशामध्ये विशांपते ॥
 शकुनिश्चाजुर्न राजन्परिवार्य समंततः ।
 रथैरेकसाहस्रैर्गजैश्चापि सहस्रशः ॥ २५
 तथा ह्यसहस्रैश्च नानाशस्त्रैरवाकिरत् ।
 ते महास्त्राणि सर्वाणि विकिरन्तोऽजुर्न प्रति
 अजुर्न योधयन्ति स्म क्षत्रियाः कालचोदिताः
 तान्यजुर्नः सहस्राणि रथवारणवाजिनाम् ॥
 प्रत्यवारयदायस्तः प्रकुर्वन्विपुलं क्षयम् ।
 ततस्तु समरे शूरः शकुनिः सौबलस्तदा २८
 विद्याध निशितैर्बाणैरजुर्नं प्रहसन्निव ।
 पुनश्चैव शतेनास्य संरुद्धं महारथम् ॥ २९
 तमजुर्नस्तु विशात्या विद्याध युधि भारत ।
 अथेतरान्महेष्वासान्निभिरिविध्यत ३०
 निवार्य तान्बाणगणैर्बुधैः राजन्धनञ्जयः ।
 जघान तावकान्योधान्वज्रपाणिर्वासुरान्
 युजैश्छिन्नैर्महीपाल हस्तिहस्तोपमैर्बुधैः ।
 समाकीर्णं मही भाति पञ्चास्यैरिव पन्नगैः
 शिरोमिः सकिरीटैश्च सुनलैश्चास्रकुण्डलैः ।
 संदष्टौष्ठपुष्टैः कुक्षैस्तथैवाद्भुतलोचनैः ॥ ३३
 निष्कचूडामणिधरैः क्षत्रियाणां प्रियंवदैः ।
 पङ्कजैरिव विन्यस्तेः पर्वतैर्विवभौ मही ३४
 कृत्वा तत्कर्म बीमस्तुग्रमुग्रपराक्रमः ।
 विद्याध शकुनिं भूयः पञ्चमिर्नतपर्वभिः ३५
 अताडयदुल्लंके च त्रिभिरिव तथा शरैः ।
 उल्लूकस्तु तथा विद्धो वासुदेवमताडयत् ३६
 ननाद च महानादं पूरयन्निव मेदिनीम् ।
 अजुर्नः शकुनेश्चापं सायकैरिच्छिनद्रणे ॥ ३७
 निन्ये च चतुरो वाहान्यमस्य सदनं प्रति ।

ततो रथादवप्लुत्य सौबलो भरतर्षभ ॥ ३८
 उल्लूकस्य रथं तूर्णमाकुरोह विशांपते ।
 तावेकरथमाकुरो पितापुत्रौ महारथौ ॥ ३९

पार्थ सिचिचतुर्बाणै-
 गीर्गैर्भेधाविद्यान्मुभिः ।
 तौ तु विद्धा महाराज
 पाण्डवो निशितैः शरैः ॥ ४०

विद्राघयस्तव चभू शतशो व्यधमच्छरैः ।
 अनिलेन यथाऽस्त्राणि विच्छिन्नानि समंततः

विच्छिन्नानि तथा राजन्
 बलान्यासन् विशांपते ।

तद्वलं भरतश्चेष्ट
 वध्यमानं तदा निशि ॥ ४२

प्रदुद्राव दिशः सर्वा वीक्ष्यमाणं भयार्दितम्
 उत्सृज्य वाहान्समरे बोदयन्तस्तथा परे ४३
 संभ्रान्ताः पर्यधावन्त तस्मिन्स्तमसि दारुणे
 विजित्य समरे योधांस्तावकान् भरतर्षभ ॥
 दध्मतुर्मुदितो शंखौ वासुदेवधनञ्जयौ ।

धृष्टद्युम्नो महाराज द्रोणं विद्धा त्रिभिः शरैः
 चिच्छेद धनुषस्तूर्णं ज्यां शरेण शितेन ह ।
 तत्रिधाय धनुर्भूमौ द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ४६
 आदधेऽन्यद्धनुः शूरो वेगवत्सारवत्सरम् ।
 धृष्टद्युम्नं ततो द्रोणे विद्धा सतमिराशुनैः ॥
 सारथिं पञ्चभिर्बाणैः राजन्विद्याध संयुगे ।
 तं निवार्य शरैस्तूर्णं धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ ४८

व्यधमत्कौरवां सेना-
 मासुरीं मघवानिध ।

वध्यमाने बले तस्मिन्-
 स्तव पुत्रस्य मारिष ॥ ४९

प्रावर्तत नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी ।
 डमयोः सेनयोर्मध्ये नराश्वद्विपवाहिनी ॥ ५०
 यथा वैतरणी राजन् यमराजपुरं प्रति ।

द्रावयित्वा तु तसैन्यं धृष्टद्युम्नः प्रतापवान्
 अभ्यराजत तेजस्वी शक्रो देवगणेशिव ।

अथ दध्मन्महाशंखान्धृष्टद्युम्नशिखण्डिनी
 यमौ च युयुधानश्च पाण्डवश्च वृकोदरः ।

जित्वा रथसहस्राणि तावकानां महारथाः
 सिंहनादरवांश्चक्रुः पाण्डवा जितकाशिनः ।

पश्यतस्तव पुत्रस्य कर्णेभ्य च रणोत्कटाः ।
 तथा द्रोणस्य शूरस्य द्रोणेश्चैव विशांपते ५४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे संकुलयुद्धे
एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

१७२

सञ्जय उवाच ।

विद्रुतं खबलं दृष्ट्वा वध्यमानं महात्मभिः
क्रोधेन महताऽऽविष्टः पुत्रस्तव विशांपते ॥ १ ॥
अभ्येत्य सहसा कर्णं द्रोणं च जयतां वरम्
अमर्षवशमापन्नो वाक्यज्ञो वाक्यमब्रवीत् २
भवज्ज्ञामिह संग्रामः क्रुद्धाभ्यां संप्रवर्तितः
आहूये निहतं दृष्ट्वा सैन्यध्वं सद्यसाचिना ३
निहन्यमानां पाण्डूनां बलेन मम बाहिनीम्
भूत्वा तद्विजये शक्तावशक्ताविव पश्यतः ४

यद्यहं भवतोऽस्त्याज्यो
न वाच्योऽस्मि तदैव हि
आवां पाण्डुसुतांस्सख्ये

जेष्याव इति मानदौ ॥ ५

तदैवाहं वचः श्रुत्वा भवज्ज्ञामनुसंतम् ।
नाकरिण्यमिदं पार्थैर्द्वैरं योधविनाशनम् ॥
यदि नाहं परित्याज्यो भवज्ज्ञां पुरुषर्षभौ ।
बुध्यतामनुरूपेण विक्रमेण सुविक्रमौ ॥ ७ ॥
वाक्यप्रतोदेन तौ वीरौ प्रणुचौ तनयेन ते ।
प्रावर्तयेतां संग्रामं घटिताविव पक्ष्मणौ ॥ ८ ॥
ततस्तौ रथिनां श्रेष्ठौ दुर्ध्वलोकधनुर्धरौ ।
शैनेयप्रमुखान्पार्थानि विद्रुधत् रणे ॥ ९ ॥
तथैव साहिताः पार्थाः सर्वसैन्येन संवृताः ।
अभ्यवर्तन्त तौ वीर्यं नर्दमानौ मुहुर्मुहुः ॥
अथ द्रोणो महेश्वास्त्रं दशभिः शिनिपुङ्गवम्
अविध्यत्वरितं क्रुद्धं सर्वशस्त्रभृतां वरः ११
कर्णश्च दशभिर्वाणिः तत्र तव सप्तभिः ।
दशमिवृषसेनश्च सुखलक्ष्मापि सप्तभिः ॥ १२ ॥
एते कौरव संक्रन्दन्तेऽनेयं पर्यवाकिरन् ।
दृष्ट्वा च समरे द्रोणं नेपथ्यं पाण्डवीं चमूम्
विध्यधुः सोमकाशं तर्णं समन्ताच्छरवृष्टिभिः

तत्र द्रोणोऽहरत्प्राणान्क्षत्रियाणां विशांपते ॥
रश्मिभिर्मार्स्करो राजस्तमांसीव समन्ततः ॥
द्रोणेन वध्यमानानां पञ्चालानां विशांपते ॥
शुश्रुवे तुमुलः शब्दः क्रोशतामितरेतरम् ।
पुत्रानन्ये पितृनन्ये भ्रातृनन्ये च मातुलान् ॥
भाभिनेयान् वयस्यांश्च

तथा सम्बन्धिवान्धवान् ।

उत्सृज्योत्सृज्य गच्छन्ति

त्वरिता जीवितेऽस्रवः ॥ १७

अपरे मोहिता मोहात्तमेवामिमुखा ययुः ।
पाण्डवानां रणे योधाः परलोकं गताः परे
सा तथा पाण्डवी सेना पीड्यमाना महात्मना
निशि संप्राद्वधद्राजघ्नुत्सृज्योल्काः सहस्रशः
पश्यतो भीमसेनस्य विजयस्याच्युतस्य च
यमयोर्धर्मपुत्रस्य पार्षतस्य च पश्यतः ॥ २० ॥
तमसा संवृते लोके न प्राज्ञायत किञ्चन ।
कौरवाणां प्रकाशेन दृश्यन्ते विद्रुताः परे ॥
द्रवमाणं तु तत्सैन्यं द्रोणकर्णौ महारथौ ।
जघ्नतुः पृष्ठतो राजन्किरन्तौ सायकान्बहून्
पञ्चालेषु प्रभग्नेषु क्षीयमाणेषु सर्वतः ।
जनादंनो दीनमनाः प्रत्यभापत फालगुनम् २३
द्रोणकर्णौ महेश्वासावेतौ पार्षतसात्यकी
पञ्चालांश्चैव सहितौ जघ्नतुः सायकैर्भृशम् ॥
एतयोः शरवर्षेण प्रभग्ना नो महारथाः ॥ २५ ॥
वार्यमाणाऽपि कौन्तेय पृतना नावतिष्ठते ॥
तां तु विद्रवर्तौ दृष्ट्वा ऊचतुः केशवाजुनी ।
मा विद्रवत विज्रस्ता भयं त्यजत पाण्डवाः
तावावां सर्वसैन्यैश्च व्यूहैः सम्यगुदायुधैः ।
द्रोणं च सुतपुत्रं च प्रयतावः प्रवाधितुम् ॥

१७२

विद्रुतमिति ॥ १ ॥ घटितौ मर्दितौ ॥ ८ ॥ संक्रन्दे
युद्धे ॥ १३ ॥ सात्यकी इति द्वितीयान्तम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणार्था एकसप्तत्यधिकशत-
तमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

पतौ हि बलिनौ शूरौ कृताखौ जितकाशिनौ
उपेक्षितौ तव बलेनाशयेतां निशामिमांश्च ॥
तयोः संवदतोरेवं भीमकर्मा महाबलः ।
आयादृकोदरः शीघ्रं पुनरावर्त्य बाहिनीम् ।
वृकोदरमथायान्तं दृष्ट्वा तत्र जनार्दनः ।
पुनरेवाब्रवीद्राजान्धर्पयन्निव पाण्डवम् ॥ ३० ॥
एष भीमो रणरुद्धावी वृतः सोमकपाण्डवैः ।
अभ्यवर्तत वेगेन द्रोणकर्णौ महारथौ ॥ ३१ ॥
एतेन सहितो युज्य पञ्चालैश्च महारथैः ।
आश्वासनार्थं सैन्यानां सर्वेषां पाण्डुनन्दन
ततस्तौ पुरुषव्याघ्रादुभौ माधवपाण्डवौ ।
द्रोणकर्णां समासाध चिथितौ रणमूर्धनि ॥
सञ्जय उवाच ।

ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् ।
ततो द्रोणश्च कर्णश्च परान्ममृदतुर्धुधि ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि वदोत्कचवर्षपर्वणि रात्रियुद्धे संकुलयुद्धे
द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

१७३

सञ्जय उवाच ।

ततः कर्णो रणे दृष्ट्वा पार्श्वतः परवीरहा ।
आजघानोरसि शरैर्दशभिर्मर्मभेदिभिः ॥ १ ॥
प्रतिविध्याथ तं तूर्णं धृष्टद्युम्नोऽपि मारिष ।
दशभिः सायकैर्दृष्टस्तितृप्तिं चाब्रवीत्
तावन्त्योन्यं शरैः संख्ये संछाद्य सुमहारथैः ।
पुनः पूर्णायतोत्पृष्टैर्विध्यघातैः परस्परम् ॥ ३ ॥
ततः पञ्चालमुख्यस्य धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ।
सारथिं चतुरश्राभ्यान्कर्णो विध्याथ सायकैः
कार्मुकप्रवरं चापि प्रविच्छेद शितैः शरैः ।
सारथिं चास्य भ्रूने रथनीडादपातयत् ॥ ५ ॥
धृष्टद्युम्नस्तु विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
गृहीत्वा परिघं घोरं कर्णस्याश्वानपीपिवत्
विद्वज् बहुभिस्तेन शरैराशीविपीपमैः ।
ततो युधिष्ठिरानीकं पञ्चामेवान्वपद्यत् ॥ ७ ॥
आकरोह रथं चापि सहदेवस्य मारिष ।

प्रयातुकामः कर्णाय कारितो धर्मसुनुना ॥ ८ ॥
कर्णस्तु सुमहातेजाः सिंहनाद्विमिश्रितम् ।
धनुःशब्दं महच्चक्रे दध्मी तारेण चांजुजम् ॥ ९ ॥
दृष्ट्वा विनिर्जितं युद्धे पार्श्वतः ते महारथाः ।
अमर्षवशमापन्नाः मालाः सहस्रोमकाः ॥
सुतपुत्रवधार्थाय शाप्यादाय सर्वशः ।
प्रययुः कर्णमुद्दिश्य तं कृत्वा निवर्तनम् ॥
कर्णस्यापि रथो हान-
न्यान् सुतः शिष्यो जयत् ।
राज्यवर्णमहा-
सैन्यवान्सातो-
लच्छलक्षस्तु राधेयः ॥ १२ ॥
अभ्यपीडयदायस्तः शिष्य इवाचलम् ॥ १३ ॥
सा पीड्यमाना कर्णेन दालानां महाजम्बूः
संप्राद्ववत्सुसंजस्ता सिंहैर्नवार्दिता मृगौ ॥ १४ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां द्विसप्तत्यधिकशत-
तमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

१७३

तत इति ॥ १ ॥ आयस्तः प्रयत्नवान् ॥ १३ ॥

पतितास्तुरगेभ्यश्च गजेभ्यश्च महीतले ।
 रथेभ्यश्च नरास्तूर्णमदृश्यन्त ततस्ततः ॥ १५
 धावमानस्य योधस्य क्षुरग्रैः स महाधुमे ।
 बाहू चिच्छेद वै कर्णः शिरश्चैव सकुण्डलम्
 ऊरू चिच्छेद चान्यस्य गजस्यस्य विशांपते
 वाजिपृष्ठगतस्यापि भूमिष्ठस्य च मारिष १७
 नाह्रासिपुर्धावमाना बहवश्च महारथाः ।
 संछिन्नान्यात्मगात्राणि बाहनानि च संयुगे
 ते बध्यमानाः समरे पञ्चालाः सुजयैः सह ।
 तृणप्रस्पन्दनाच्चापि सूतपुत्रं स्म मेनिरे ॥ १९
 अपि स्वं समरे योधं धावमानं विचेतसम् ।
 कर्णमेवाभ्यमन्यन्त ततो भीता द्रवन्ति ते ॥
 तान्यनीकानि भग्नानि द्रवमाणानि भारत ।
 अभ्यद्रवद्गुप्तं कर्णः पृष्ठतो विकिरञ्जलरान् २१
 अवैक्ष्यमाणान्स्त्वन्योन्यं सुसंभूटा विचेतसः
 नाशकुवन्नवस्थातुं काल्यमाना महात्मना २२
 कर्णेनाभ्याहता राजन्पञ्चालाः परमेष्ठिभिः ।
 द्रोणेन च दिशः सर्वा बौध्यमाणानां प्रदुद्भुवुः
 ततो शुधिष्ठिरो राजा स्वसैन्यं प्रेक्ष्य विद्रुतम्
 अपयाने मनः कृत्वा फाल्गुनं वाक्यमब्रवीत्
 पश्य कर्णं महैवास्वं धनुष्पाणिमवस्थितम्
 निशीथे दारुणे काले तेषन्तमिव भास्करम्
 कर्णसायकनुष्ठानां कोशतामेष निःस्वनः ।
 अनिशं क्ष्यते पार्थ त्वद्वन्धूनामनाथवत् २६
 यथा विरुजतश्चास्य संदधानस्य चाशुगान्
 पश्यामि नान्तरं पार्थ क्षुपयिष्यति नो ध्रुवम्
 यद्वान्नान्तरं कार्यं प्राप्तकालं च पश्यसि ।
 कर्णस्य वधसंयुक्तं ततः त्वं धनञ्जय ॥ २८

एवमुक्तो महारथः

पार्थः कृष्ण, धात्रवीत् ।

भीतः कुन्तीसुहृदो राजा

राधेयस्याह, विक्रमात् ॥ २९

एवंगते प्राप्तकालं त्वानीके पुनः पुनः ।
 भवान् व्यवस्यतु त्वं द्रवते हि वरुधिनी
 द्रोणसायकनुष्ठानां भग्नानां मधुसूदन ।
 कर्णेन त्रास्यमानान् भवस्थानं न विद्यते ३१
 पश्यामि च तथा कर्णं विचरन्तमभीतवत् ।
 द्रवमाणान् रथोदारान्किरन्तं निशीतैः शरैः
 नैनं शक्यामि संसोढुं चरन्तं रणमूर्धनि ।

प्रत्यक्षं वृष्णिशार्दूल पादस्पृशमिवोरणः ३३
 स भवान्स्त्रज यात्वाशु यत्र कर्णो महारथः ।
 अहमेनं हनिष्यामि मां वैप मधुसूदन ॥ ३४
 श्रीवासुदेव उवाच ।

पश्यामि कर्णं कौन्तेय देवराजमिवाहवे
 विचरन्तं नरव्याघ्रमतिमातुपविक्रमम् ॥ ३५
 नैतस्यान्योऽस्ति संग्रामे प्रत्युद्याता धनञ्जय
 ऋते त्वां पुरुषद्वारा राक्षसाद्वा घटोत्कचात्
 न तु तावदहं मन्ये प्राप्तकालं तवानघ ।
 समागमं महाबाहो सूतपुत्रेण संयुगे ॥ ३७
 दीप्यमाना महोत्केव तिष्ठत्यस्य हि वासवी
 त्वदर्थं हि महाबाहो सूतपुत्रेण संयुगे ॥ ३८
 रक्ष्यते शक्तिरेषा हि रौद्र रूपं विभर्ति च ।
 घटोत्कचस्तु राधेयं प्रत्युद्यातु महाबलः ३९
 स हि भीमेन बलिना

जातः सुरपराक्रमः ।

तस्मिन्नस्त्राणि दिद्यानि

राक्षसान्यासुराणि च ॥ ४०

सततं चानुरक्तो यो हितैषी च घटोत्कचः ।
 विजेष्यति रणे कर्णमिति मे नात्र संशयः ॥

एवमुक्तो महाबाहुः पार्थः पुष्करलोचनः ।
 आजुहावाथ तद्रक्षस्तच्चासीत्प्रादुरग्रतः ४२
 कचची सशरः खड्गी सधन्वा च विशांपते ।
 अमिवाद्य ततः कृष्णं पाण्डवं च धनञ्जयम् ।
 अब्रवीच्च तदा कृष्णमयस्स्म्यनुशाधि माय ॥
 ततस्तं मेघसंकाशं दीप्तास्थं दीप्तकुण्डलम्
 अभ्यभाषत हैडिम्बि दाशार्हः प्रहसन्निव ४४

श्रीवासुदेव उवाच ।

घटोत्कच विजानीहि

यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।

प्राप्तो विक्रमकालोऽयं

तव नान्यस्य कस्यचित् ॥ ४५

स भवान्मल्लमानानां

बन्धूनां त्वं ह्रुवो भव ।

विविधानि तवास्त्राणि

सन्ति माया च राक्षसी ॥ ४६

पश्य कर्णेन हैडिम्बे पाण्डवानामनीकिनी ।
 काल्यमाना यथा गावः पालेन रणमूर्धनि ॥

एष कर्णो महेष्वासो मतिमान् दृढविक्रमः ।
पाण्डवानामनीकेषु निहन्ति क्षत्रियपैमान् ॥
किरन्तः शरवर्षाणि महान्ति दृढधन्विनः ।
न शयन्त्यवस्थातुं पीड्यमानाः शराक्षिपा ॥
निशीथे सूतपुत्रेण शरवर्षेण पीडिताः ।
एते द्रवन्ति पञ्चालाः सिंहैर्नैवादिता मृगाः
एतस्यैवं प्रवृद्धस्य सूतपुत्रस्य संयुगे ।
निपेक्षा विद्यते नान्यस्त्वामृते भीमविक्रम ॥
स त्वं कुरु महाबाहो कर्म युक्मिहात्मनः ।
मातुलानां पितॄणां च तेजसोऽखलबलस्य च
एतदर्थं हि हैडिबि पुत्रानिच्छन्ति मानवाः ।
कथं नस्तारयेदुःखात्स त्वं तारय बान्धवान्
इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वाथैर्होर्घटोत्कच
इहलोकात्परे लोके तारयिष्यन्ति ये हिताः
तव ह्यत्र बलं भीमं मायाश्च तव दुस्तराः ।
संग्रामे युध्यमानस्य सततं भीमनन्दन ॥ ५५
पाण्डवानां प्रमग्नानां कर्णेन निशि सायकैः
मज्जतां धार्तराष्ट्रेषु भव पारं परंतप ॥ ५६
रात्रौ हि राक्षसा भूयो भवन्त्यमितविक्रमाः
बलवन्तः सुदुर्धराः शूरा विक्रान्तचारिणः ॥ ५७
जहि कर्णं महेष्वासं निशीथे मायया रणे ।
पार्या द्रोणं वधिष्यन्ति घृष्टपुत्रपुरोगमाः ॥

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे घटोत्कचप्रोत्साहने
त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

१७४

सञ्जय उवाच ।

दृष्ट्वा घटोत्कचं राजसूतपुत्ररथं प्रति ।
आयान्तं तु तयायुक्तं जिघांसुं कर्णमाहवे ॥ १
अत्रवीक्ष्य पुत्रस्ते दुःशासनमिदं वचः ।
एतद्रक्षो रणे तूष्णीं दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम् ॥ २
अभियाति द्रुतं कर्णं तद्वारय महारथम् ।
वृत्तः सैन्येन महता याहि यत्र महाबलः ॥
कर्णो वैकर्तसो युद्धे राक्षसेन युयुत्सविति ।
रक्ष कर्णं रणे यत्नो वृत्तः सैन्येन मानद ॥

सञ्जय उवाच ।

केशवस्य वचः श्रुत्वा भीमसुरपि राक्षसं
अभ्यभाषत कौरव्य घटोत्कचमरिन्दमम् ॥
घटोत्कच भवान्श्रेय दीर्घबाहुश्च सात्यकिः ।
मती मे सर्वसैन्येषु भीमसेनश्च पाण्डवः ॥
तद्भवान्यातु कर्णेन द्वैरथं युध्यतां निशि ।
सात्यकिः पृष्ठगोपस्ते भविष्यति महारथः ॥
जहि कर्णं रणे शूरं सात्वतेन सहायवान् ।
यथैव्रस्तारकं पूर्वं स्कन्देन सह जग्निवान् ॥

घटोत्कच उवाच ।

अलमेवास्मि कर्णाय द्रोणायालं च भारत
अभ्येषां क्षत्रियाणां च कृतास्त्राणां महात्मनां
अद्य दास्यामि संग्रामं सूतपुत्राय तं निशि ।
यं जनाः संप्रवक्ष्यन्ति यावद्भीमिर्धरिष्यति ॥
न चात्र शूरान्मोक्ष्यामि न भीतान् कृतांजलीं
सर्वानेव वधिष्यामि राक्षसं धर्ममास्थितः ॥
सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा महाबाहुर्हैडिम्बिर्धरवीरहा
अभ्ययात्सुले कर्णं तव सैन्यं विभीषयन् ॥
तमापतन्तं संकुलं दीप्तास्थं दीप्तमूर्धजम् ।
प्रहसन्पुरुषव्याघ्रः प्रतिजग्राह सूतजः ॥
तयोः समभवयुद्धं कर्णराक्षसयोर्द्वेष ।
गर्जतो राजशार्दूल शकप्रह्लादयोरेव ॥ ६८

मा कर्णं राक्षसो मतिमान् दृढविक्रमः ।
एतस्मिन्नन्तरे राजसूतसुरसुतो बली ॥ ५
दुर्योधनमुपागम्य सहरतां वरः ।
दुर्योधन तवामित्राः शूरान् युद्धदुर्मदान्
पाण्डवान् हन्तुं त्वयाऽऽवस्यतां शत्रुगान् ।
जटासुरो मम कर्णं राक्षसां ग्रामणोः पुरा ॥ ७

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायां त्रिसप्तत्यधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ १ हैडिबिः परवीरहा इति पाठः ।

१७४

दृष्टेति ॥ १ ॥

अयुज्य कर्म रक्षोघ्नं क्षुद्रैः पार्थैर्निपातितः ।
 तस्यापचितिमिच्छामि शत्रुशोणितपूजया ॥
 शत्रुमांसैश्च राजेन्द्र मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ८
 तमब्रवीत्ततो राजा प्रीयमाणः पुनः पुनः ।
 द्रोणकर्णादिभिः सार्धं पर्याप्तोऽहं क्षिपद्वधे ॥
 त्वं तु गच्छ मयाऽऽज्ञतो जहि युद्धे घटोत्कचं
 राक्षसं क्रूरकर्माणं रक्षोमानुपसंभवम् ॥ १०
 पाण्डवानां हितं नित्यं हस्त्यश्वरथघातिनम्
 वैहायसगतं युद्धे प्रेषयेयमसादनम् ॥ ११
 तथेत्युक्त्वा महाकायः समाहूय घटोत्कचम्
 जाटासुरिर्ममसेनि नानाशस्त्रैरवाकिरत् ॥
 अलंबुषं च कर्णं च कुरुसैन्यं च दुस्तरम् ।
 हैडिम्बिः प्रममायैको महाघातोऽम्बुदानिव ॥
 ततो मायाबलं दृष्ट्वा रक्षस्तूर्णमलम्बुषः ।
 घटोत्कचं शरमातैर्नानालङ्घैः समार्पयत् ॥
 विद्धा च बहुभिर्बाणैर्ममसेनि महाबलः ।
 व्यद्रावयच्छरमातैः पाण्डवानामनीकेनीम्
 तेन विद्राह्यमाणानि पाण्डुसैन्यानि भारत
 निशीथे विप्रकीर्यते वातनुज्ञा घना इव ॥
 घटोत्कचश्चरैर्नुचा तथैव तव बाहिनी ।
 निशीथे प्राद्रवद्राजसुस्त्यज्योत्काः सहस्रशः
 अलंबुषस्ततः कुद्रां भैमसेनि महाभृधे ।
 आजग्रे दशभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महाद्विषम् ॥
 तिलशस्तस्य संबाहं सृतं सर्वायुधानि च ।
 घटोत्कचः प्रचिच्छेद प्रणदंश्चातिदारुणम् ॥
 ततः कर्णं शरमातैः कुरुनन्यान्सहस्रशः ।
 अलंबुषं चाभ्यवर्षन्मघो मेरुमिवाचलम् ॥
 ततः संबुध्नुमे सैन्यं कुरुणां राक्षसार्दितम् ।
 उपर्युपरि चान्योन्यं चतुरङ्गं ममर्द ह ॥ २१
 जाटासुरिर्महाराज विरयो हतसारथिः ।
 घटोत्कचं रणे कुजो मुष्टिनाऽभ्यहनदृढम् ॥
 मुष्टिनाऽभ्याहतस्तेन प्रचचाल घटोत्कचः ।
 क्षांतिकम्पे यथा शैलः सवृक्षस्तृणगुल्मवान्
 ततः स परिग्रामेन द्विस्तहमेन बाहुना ।
 जाटासुरिं भैमसेनिरवधीन्मुष्टिना भृशम् ॥
 तं प्रमथ्य ततः कुद्रस्तूर्णं हैडिम्बिराक्षितम् ।
 दोभ्यामिन्द्रध्वजाभाभ्यां निष्पिपेच च भूतले
 जाटासुरेर्मोक्षयित्वा
 आत्मानं च घटोत्कचात् ।

पुनरुत्थाय वेगेन घटोत्कचमुपाद्रवत् ॥

अलंबुषोऽपि विशिष्य

समुत्क्षिप्य च राक्षसम् ।

घटोत्कचं रणे रोषा-

न्निष्पिपेच च भूतले

॥ २७

तयोः समभवद्युद्धं गर्जतो रीतिकाययोः ।

घटोत्कचालम्बुषयोस्तुमुलं लोमहर्षणम्

विशेषयन्तावन्योन्यं मायाभिरतिमायिनौ ।

युयुधाते महावीर्याविन्द्रवैरोचनाविव ॥ २९

पावकाम्बुनिधी भूत्वा पुनर्गुरुतक्षकौ ।

पुनर्मधमहावातो पुनर्वज्रमहाचलौ ॥ ३०

पुनः कुञ्जरशार्दूलौ पुनः स्वर्भातुभास्करी ।

एवं मायाशतसृजावन्योन्यवधकाक्षिणी ॥

भृशं चित्रमयुध्येतामलंबुषघटोत्कचौ ।

परिवैश्च गदाभिश्च प्रास-मुहर-पट्टिरीः ॥ ३२

मुसलैः पर्वताग्रैश्च तावन्योन्यं विजघ्नतुः ।

हयाभ्यां च गजाभ्यां च रथाभ्यां च पदातिभिः

युयुधाते महामायौ राक्षसप्रवरौ युधि ।

ततो घटोत्कचो राजसलम्बुषवधेत्सया ॥

उत्पपात भृशं कुद्रः श्येनवक्षिपपात च ॥

गृहीत्वा च महाकार्यं राक्षसेन्द्रमलम्बुषम् ॥

उद्यम्य न्यवधीद्भूमौ मयं विष्णुरिवाहवे ।

ततो घटोत्कचः खड्गमुदृत्याद्भुतदर्शनम् ॥

रौद्रस्य कायाद्धि शिरो भीमं विकृतदर्शनं

स्फुरतस्तस्य समरे नदतश्चातिमैरवम् ॥ ३७

निचकर्त महाराज शत्रोरमितविक्रमः ।

शिरस्तच्चापि संगृह्य केशेषु रुधिराक्षितम् ॥

ययौ घटोत्कचस्तूर्णं दुर्योधनरथं प्रति ।

अभ्येत्य च महाबाहुः स्मयमानः स राक्षसः

शिरो रयेऽस्य निक्षिप्य विकृताननमुर्वजम्

प्राणदंष्ट्रैरवनादं प्रावृषीव बलाहकः ॥ ४०

अब्रवीच्च ततो राजन्दुर्योधनमिदं वचः ।

एष ते निहतो बन्धुस्त्वया दृष्टोऽस्य विक्रमः

पुनर्द्रष्टासि कर्णस्य निष्ठामेतो तथाऽऽत्मनः

'स्वधर्ममर्थं कामं च धितयं योऽभिवाञ्छीत

रिक्ताणिर्न पश्येत् राजानं ब्राह्मणं स्त्रियम्'

तिष्ठस्व तावत्सुप्रीतो यावत्कर्णं वधाम्यहम्

एवमुक्त्वा ततः प्रायात्कर्णं प्रति नरेश्वर ।

किरञ्जलगणांस्तीक्ष्णान् रुषितो रणमूर्धन

ततः समभवद्युद्धं धोररूपं भयानकम् । विस्मापनं महाराज नरराक्षसयोर्मध्ये ॥ ४५ ॥
इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे अर्धबुधवधे
चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

१७५

धृतराष्ट्र उवाच ।

यत्तद्वैकर्तनं कर्णो राक्षसञ्च घटोत्कचः ।
निशीथे समसज्जेतो तथुद्धमभवत्कथम् ॥ १ ॥
कीदृशं चाभवद्रूपं तस्य धोरस्य रक्षसः ।
रथश्च कीदृशस्तस्य हयाः सर्वयुधानि च ॥
किंप्रमाणा हयास्तस्य रथकेतुधनुस्तथा ।
कीदृशं वर्म चैवास्य शिरस्त्राणं च कीदृशम्
पृष्ठस्त्वमेतदाचक्ष्व कुरालो ह्यसि सञ्जय ।

सञ्जय उवाच ।

लोहिताक्षो महाकाय-
स्ताम्रास्यो निम्नितोदरः
ऊर्ध्वरोमा हरिश्मश्रुः

शंकुकर्णो महाहनुः ।

आकर्णदारितास्यश्च तीक्ष्णदंष्ट्रः करालवान्
सुदीर्घताम्रजिह्वो लम्बशूः स्थूलनासिकः
नीलाङ्गो लोहितग्रीवो गिरिवर्ष्मा भयंकरः
महाकायो महाबाहुर्महाशीर्षो महाबलः ।
विहृतः पशुपत्पशो विकचोद्धतपिण्डकः ॥
स्थूलस्फिग्मूढनाभिश्च शिथिलोपचयो महान्
तथैव हस्ताभरणी महामायोऽङ्गदी तथा ॥ ८ ॥
उरस्ता धारयन्निष्कमग्निमालां यथाऽचलः ।
तस्य हेममयं चित्रं बहुरुपाङ्गशोभितम् ॥ ९ ॥
तोरणप्रतिमं शुभ्रं किरीटं मूर्ध्न्यशोभत ।
कुण्डले बालसूर्याने मालां हेममयीं शुभाम्
धारयन्निवपुलं कांस्यं कवचं च महाप्रभम् ।

किंकिणीशतनिर्घोषं रक्तध्वजपताकिनम् ॥
शृङ्गक्षचर्मावनद्धाङ्गं नलवमात्रं महारथम् ।
सर्वायुधवरोपेतमाश्रितं ध्वजमालिनम् ॥ १२ ॥
अष्टचक्रसमायुक्तं मेघगंभीरनिःस्वनम् ।
मत्तमातङ्गसंकाशा लोहिताक्षा विभीषणाः
ऽकामवर्णजवा युक्ता ब्रह्मवन्तः शतं हयाः ।
वहन्तो राक्षसं धोरं बालवन्तो जितश्रमाः
विपुलाभिः सटामिस्ते ह्येषमाणा मुहुर्मुहुः ।
राक्षसोऽस्य विरूपाक्षः सुतो वीतास्यकुण्डलः
रश्मिभिः सूर्यरश्म्यामैः सज्जग्राह हयान् रणे
स तेन सहितस्तत्स्वावरुणेन यथा रविः ॥ १६ ॥

संसक्त इव चात्रेण

यथाऽद्रिर्महता महान् ।

दिवःस्पृक् सुमहान्केतुः

स्यन्दनेऽस्य समुच्छिद्यतः ॥ १७ ॥

रक्तोत्तमाङ्गः कव्यादो शुभ्रः परमभीषणः ।

वासवाशनिनिर्घोषं दृढव्यमतिविशिष्यन् ।

व्यक्तं किष्कुपरीणाहं द्वादशारत्निकाशुङ्कम्
रथाक्षमात्रैरिधुभिः सर्वाः प्रच्छाद्यन्दिशः

तस्यां वीरापहारिण्यां

निशायां कर्णमभ्ययात् ।

तस्य विशिष्यतश्चापं

रथे विष्टभ्य तिष्ठतः ॥ २० ॥

अश्रूयत धनुर्घोषो विस्फूर्जितमिवाशनेः ।

तेन वित्रास्यमानानि तव सैन्यानि भारत

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायां चतुःसप्तत्यधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

१७५

यादेति ॥ १ ॥ वर्णेति पाठे शरीरम् ॥ ३ ॥
निम्नितोदरः निम्नितं पृष्ठवंशसंलग्नमनहीनस्येवोदरं यस्ये-
त्यर्थः ॥ ४ ॥ करालवान् उन्नतदन्तचतुष्कः ॥ ५ ॥
विकचश्चासावुद्धः पिण्डो दृष्टाङ्गः को मूर्ध्ना यस्य स विकचो-
द्धतपिण्डकः । पाठान्तरे विकटे विकृते उद्धृते दृढे पिण्डके

जहोर्ध्वप्रवेशौ यस्य स विकटोद्धतपिण्डकः ॥ ७ ॥ स्थूल-
स्फिक् शिथिलोपचयः स्फिक्प्रवेशौ एव शिथिलः स्थव उप-
चयो बुद्धिर्मस्य । पाठान्तरे शिथिलः शिखावान् उपचयो
ललाटप्रान्तो यस्येत्यर्थः । अङ्गदोतिसाहचर्याद्धस्ताभरणी
कटकशुद्धिकादिमान् ॥ ८ ॥ नल्यो हस्तचतुःशतम् ॥ १२ ॥
बालाः स्कन्धबालाः केसराणीति यावत् ॥ १४ ॥ किष्कु-
र्हस्तस्तन्मिताः परीणाहो विस्तारो यस्य अरतिनिर्दिष्टाङ्गः
करः ॥ १९ ॥ १ कालवर्षसमायुक्ता इति पाठः ।

समकम्पन्त सर्वाणि सिन्धोरिव महोर्मयः ।
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य विरूपाक्षं विभीषणम् ॥
उत्स्मयन्निव राधेयस्त्वराणांऽभ्यवारयत् ।
ततः कर्णोऽभ्ययादेनमस्यन्नस्यन्तमन्तिक्रान्त
मातङ्ग इव मातङ्गं स्यूयैवमिववर्षम् ।
स सन्निपातस्तुमुलस्तथोरासीद्विशतंपते ॥ २४
कर्णराक्षसयो राजन्निन्द्रशम्बरयोरिव ।
तौ प्रगृह्य महावेगे धनुषी भीमनिःक्षणे ॥
प्राच्छादयेतामन्योन्यं तक्षमाणौ महेशुभिः ।
ततः पूर्णायतोत्सृष्टैरिपुभिर्नतपर्वभिः ॥ २६
न्यवारयेतामन्योन्यं कांस्ये निर्भिद्य वर्मणी ।
तौ नक्षैरिव शादूलौ दन्तैरिव महाद्विपौ ॥

रथशक्तिभिरन्योन्यं

विशिक्षैश्च ततश्चतुः ।

सञ्चिन्दन्तौ च गात्राणि

संदधानौ च सायकान् ॥ २८

दहन्तौ च शरोलकाभिर्दुष्प्रेक्ष्यौ च बभूवतुः
तौ तु विक्षतसर्वाङ्गौ रुधिरौघपरिप्लुतौ ॥
विभ्राजेतां यथा वारि स्रवन्तौ शैरिकाचलौ
तौ शराग्रविनुष्ठाङ्गौ निर्भिन्दन्तौ परस्परम्
नाकम्पयेतामन्योन्यं यतमानौ महाद्युतौ ।
तत्प्रवृत्तं निशायुद्धं चिरं सममिवामवत् ॥
प्राणयोर्दोष्यतो राजन्कर्णराक्षसयोर्द्विधे ।
तस्य संवधतस्तीक्ष्णाञ्छरांश्चासक्तमस्यतः ॥
धनुर्घावेण विव्रस्ताः स्वे परे च तदाऽभवन्
घटोत्कचं यदा कर्णो विशेषयति नो नृप ॥
ततः प्रादुष्करोद्दिव्यमस्त्रमस्त्रविदां वरः ।
कर्णेन संधितं दृष्ट्वा दिव्यमस्त्रं घटोत्कचः ॥
प्रादुश्चक्रे महामायां राक्षसीं पाण्डुनन्दनः ।
शूलसुहृद्धारिण्या शूलपादपहस्तया ॥ ३५
रक्षसां घोररूपाणां महत्या सेनया वृतः ।
तमुद्यतमहाचापं दृष्ट्वा ते व्यथिता नृपाः ॥ ३६
भूतान्तकमिवायान्तं कालदण्डोऽग्रधारिणम्
घटोत्कचप्रयुक्तेन सिंहनादेन भीषिताः ॥ ३७
प्रसृतबुर्गजा मूत्रं विव्ययुश्च नरा भृशम् ।
ततोऽहमवृष्टिरत्युग्रा महत्यासीत्समन्ततः ॥

अर्धरात्रेऽधिकबलैः

विमुक्ता रक्षसां बलैः ।

आयसानि च चक्राणि

मुशुण्ड्यः शक्तितोमराः ॥ ३९

पतन्त्याविरलाः शूलाः शतघ्न्यः पट्टिशास्तथा
तदुग्रमतिरौद्रं च दृष्ट्वा युद्धं नराधिपः ॥ ४०
पुत्राश्च तव योधाश्च व्यथिता विप्रदुःखुः ।
तत्रैकोऽस्त्रबलश्लाघी कर्णो मानी न विव्यथे
व्यथमच्च शरैर्मायां तां घटोत्कचनिर्मिताम् ।
मायायां तु प्रहीणायाममर्षाच्च घटोत्कचः ॥
विससर्ज शरान् घोरान्सूतपुत्रं त आविशन्
ततस्ते रुधिराभ्यक्ता भित्त्वा कर्णं महाहवे ।
विविशुर्धरणीं वाणाः संकुद्धा इव पक्षगाः ।
सूतपुत्रस्तु संकुद्धो लघुहस्तः प्रतापवान् ॥
घटोत्कचमतिक्रम्य विभेदं दशभिः शरैः ।
घटोत्कचो विनिर्भिद्यः सूतपुत्रेण मर्मसु ॥ ४५
चक्रं दिव्यं सहस्रारमगृह्णाद्व्यथितो भृशम् ।
छुरान्तं बालसूर्यामं मणिरत्नविभूषितम् ॥
क्षिक्षेपाधिरथेः कुद्धो भैमसेनिजिघांसया ।
प्रविद्धमतिवेगेन विक्षिप्तं कर्णसायकैः ॥ ४७
अभाग्यस्येव संकटपस्तनोघमपतद्भुवि ।
घटोत्कचस्तु संकुद्धो दृष्ट्वा चक्रं निपातितम् ।
कर्णं प्राच्छादयद्वाणैः सर्वाभिरिव भास्करम्
सूतपुत्रस्त्वसंभ्रान्तो रुद्रोपेन्द्रेन्द्रविक्रमः ॥
घटोत्कचरथं तूर्णं छादयामास पत्रिभिः ।
घटोत्कचेन कुद्धेन गदा हेमाङ्गदा तदा ॥ ५०

क्षिता भ्राम्य शरैः साऽपि

कर्णेनाभ्याहताऽपतत् ।

ततोऽन्तरिक्षमुत्पत्य

कालमेव द्रवोच्चदन् ॥ ५१

प्रववर्ष महाकायो हुमवर्षं नमस्तलात् ।
ततो मायाविनं कर्णो भीमसेनसुतं दिवि ॥
मार्गणैरभिधियाद्य घनं सूर्यं इवांशुभिः ।
तस्य सर्वान्हयान् हत्वा सञ्छिद्य शतधा रथम्
अभ्यचर्षच्छरैः कर्णः पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
न चास्यासीदनिर्भिद्य गात्रे द्वाङ्गुलमन्तरम्

रथशक्तिभिः रथाक्षमात्रैरिति प्रागुक्तैः, रथाक्षतुल्यैरित्यर्थः । 'रथः स्पन्दनदेहयोः' इति कोशादेहातुल्यत्वात्किमादिरिति वा
॥ २८ ॥ तस्य घटोत्कचस्य आसक्तमन्योन्यसंसर्गं यथा स्वात्मा शरानस्यतः । आशक्तामेति पाठे यावच्छाक्य आर्षोऽ-
नूप्रत्ययः समासान्तः ॥ ३२ ॥

सोऽदृश्यत मुहूर्तेन श्वाविच्छललितो यथा ।
न हयान्न रथं तस्य न ध्वजं न घटोत्कचम्
दृष्टवन्तः स्म समरे शरीरैरभिसंवृतम् ।
स तु कर्णस्य तद्विषयमस्त्रमस्त्रेण शातयन् ॥
मायायुद्धेन मायावी सूतपुत्रमयोधयत् ।
सोऽयोधयत्तदा कर्णं मायया लाघवेन च ॥

अलक्ष्यमाणानि दिवि
शरजालानि चापतन् ।

भैमसेनिर्महामायो

मायया कुरुसत्तम ॥

विचचार महाकायो मोहयन्निव भारत ।
स तु कृत्वा विरूपाणि वदनान्यशुभानि च
अप्रसक्तसूतपुत्रस्य दिव्यान्वस्त्राणि मायया ।
पुनश्चापि महाकायः संछिन्नः शतधा रणे ॥
गतसत्त्वो निरुत्साहः पतितः खाल्वदृश्यत ।
तं हतं मन्यमानाः स्म प्राणदन्कुरुपुङ्गवाः ॥

अथ देहैरैवैरन्यैर्वैक्षु सर्वास्त्रदृश्यत ।
पुनश्चापि महाकायः शतशीर्षः शतोदरः ॥
व्यदृश्यत महाबाहुर्मैनाक इव पर्वतः ।

अङ्गुष्ठमात्रो भूत्वा च पुनरेव स राक्षसः ॥
सागरोर्मिरिवोद्भूतस्तिर्यग्धूर्ध्वमवर्तत ।
वसुधां दारयित्वा च पुनरप्सु न्यमज्जत ॥

अदृश्यत तदा तत्र पुनरन्मज्जितोऽन्यतः ।
सोऽवतीर्य पुनस्तस्यै रथे हेमपरिष्कृते ॥

क्षितिं खं च दिशश्चैव माययाऽभ्येत्य दंशितः
गत्वा कर्णरथाभ्याशं व्यचरत्कुण्डलाननः
प्राह वाक्यमसंभ्रान्तः सूतपुत्रं विशांपते ।
तिष्ठेदानीं क मे जीवन्सूतपुत्र गमिष्यसि ॥

युद्धश्रद्धामहं तेऽद्य विनेष्यामि रणाजिरे ।
इत्युक्त्वा रोषताप्राक्षं रथः कूरपरकमम् ।
उत्पपातान्तरिक्षं च जहास च सुविस्तरम्
कर्णमभ्यहनन्नेव गजेन्द्रमिव केसरी ॥ ६९

रथाक्षमात्रैरिषुमिरभ्यवर्षद्घटोत्कचः ।
रथिनामुपमं कर्णं धाराभिरिव तोयदः ॥ ७०

शरवृष्टिं च तां कर्णो दूरात्प्राप्तमशातयत् ।
दृष्ट्वा च विहतां मायां कर्णेन भरतर्षभ ॥ ७१

घटोत्कचस्ततो मायां ससर्जान्तर्हितः पुनः
सोऽभवद्विरिरित्युचः शिखरैस्तदसकटैः ॥

शूलप्रासासिमुखलजलप्रस्रवणो महान् ।

तमञ्जनचयप्रख्यं कर्णो दृष्ट्वा महोदरम् ॥ ७२
प्रपातैरायुधान्युग्राण्युद्ग्रहन्तं न बुद्धुमे ।
स्मयन्निव ततः कर्णो दिव्यमस्त्रमुदैरयत् ॥

ततः सोऽस्त्रेण शैलेन्द्रो विशिक्षो वै व्यनश्यत
ततः स तोयदो भूत्वा नीलः सेन्द्रायुधो दिवि
अस्मद्वृष्टिभिरित्युग्रः सूतपुत्रमवाकिरत् ।

अथ सन्धाय वायव्यमस्त्रमस्त्रविदां वरः ॥
व्यधमत्कालमेघं तं कर्णो वैकतनो वृषः ।
स मार्गणगणैः कर्णो दिशः प्रच्छाद्य सर्वशः
जघानास्त्रं महाराज घटोत्कचसमीरितम् ।
ततः प्रहस्य समरे भैमसेनिर्महाबलः ॥ ७८

प्रादुश्रके महामायां कर्णं प्रति महारथम् ॥
स दृष्ट्वा पुनरायान्तं रथेन रथिनां वरम् ॥ ७९

घटोत्कचमसंभ्रान्तं राक्षसैर्वहुभिर्वृतम् ।
सिंहशार्दूलसदृशैर्मत्तमातङ्गविक्रमैः ॥ ८०

गजस्यैश्च रथस्यैश्च बाजिपृष्ठगतैस्तथा ।
नानाशास्त्रधरैर्यैरैनाकावचभूषणैः ॥ ८१

वृत्तं घटोत्कचं कूरैर्मैरुद्रिभिरिव वासवम् ।
दृष्ट्वा कर्णो महेश्वासो योधयामास राक्षसम्
घटोत्कचस्ततः कर्णं विद्ध्वा पञ्चभिराशुगैः
ननाद् भैरवं नादं भीषयन्सर्वार्थिवान् ॥ ८३

भूयश्चाञ्जलिकेनाथ स मार्गणगणं महत् ।
कर्णहस्तस्थितं चापं चिच्छेदाशु घटोत्कचः
अथान्यदनुरादाय दृढं भारसहं महत् ।
विचकर्ष बलार्कणं इन्द्रायुधमिवोच्छ्रितम् ॥
ततः कर्णो महाराज प्रेषयामास सायकान्
सुवर्णपुङ्खाञ्जल्युग्रान् खेचरान् राक्षसान्प्रति
तद्वाणैरर्दितं यूथं रक्षसां पीनवक्षसाम् ।
सिंहेनेवार्दितं वन्यं गजानामाकुलं कुलम् ८७
विधम्य राक्षसान्वाणैः साश्वसूतगजान्विभुः
ददाह भगवान्बहिर्भूतानीव युगशये ॥ ८८
स हत्वा राक्षसां सेनां शुशुभे सूतनन्दनः ।
पुरेव त्रिपुरं दग्ध्वा दिवि देवो महेश्वरः ८९
तेषु राजसहस्रेषु पाण्डवेयेषु मारिष ।
नैनं निरीक्षितुमपि कश्चिच्छक्नोति पार्थिवः
ऋते घटोत्कचाद्राजन्
राक्षसेन्द्राग्महाबलात् ।
भीमवर्धयिबलोपतात्
कुद्राद्वैवस्वतादिव ॥ ९१

तस्य क्रुद्धस्य नेशाभ्यां
पावकः समजायत ।
महोत्काभ्यां यथा राजन्
साचिपः स्नेहविन्दवः ॥ ९२
तलं तलेन संहत्य संदश्य दशनच्छदम् ।
रथमास्थाय च पुनर्मायया निर्मितं तदा ॥ ९३
युक्तं गजनिभैर्वाहिः पिशाचवदनैः खरैः ।
स सुतमब्रवीत्कुङ्कः सुतपुत्राय मां वह ॥ ९४
स ययौ घोररूपेण रथेन रथिनां वरः ।
द्वैरथं सुतपुत्रेण पुनरेव विशांपते ॥ ९५
स चिक्षेप पुनः क्रुद्धः सुतपुत्राय राक्षसः ।
अष्टचक्रां महाघोरामशानिं रुद्रनिर्मिताम् ॥ ९६
द्वियोजनसमुत्सेधां योजनायामविस्तराम् ।
आयसीं निचितां शूलैः कदम्बमिव केसरैः
तामवप्लुत्य जग्राह कर्णो न्यस्य महद्भुजः ।
चिक्षेप चैतां तस्थैव स्यन्दनार्सोऽवप्लुवे ॥
साम्भसुतध्वजं यानं भरुम कृत्वा महाप्रभा
विवेश वसुधां भिरवा सुरास्तत्र विशिस्मिधुः
कर्णं तु सर्वभूतानि पूजयामासुरक्षसा ।
यदवप्लुत्य जग्राह देवसृष्टां महाशनिम् ॥ १००
पर्वं कृत्वा रणे कर्णं आसुरोह रथं पुनः ।
ततो मुमोच नाराचाम्भुतपुत्रः परंतप ॥ १
अशक्यं कर्तुमन्येन सर्वभूतेषु मानद् ।
यदकार्षीत्तदा कर्णः संभ्रामे भीमदर्शने ॥ २

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे कर्णवटोत्कचयुद्धे
पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

१७६

सञ्जय उवाच ।
तस्मिंस्तथा वर्तमाने कर्णराक्षसयोर्मध्ये ।
अलायुधो राक्षसेन्द्रो वीर्यवानभ्यवर्तत ॥ १
महत्या सेनया युक्तो दुर्योधनमुपागमत् ।
राक्षसानां विरूपाणां सहस्रैः परिवारितः
नानारूपधरैर्वीरैः पूर्ववैरमनुस्मरन् ।
तस्य ज्ञातिर्हि विक्रान्तो ब्राह्मणादो बको हतः

स हन्यमानो नाराचैर्धाराभिरिव पर्वतः ।
गन्धर्वनगराकारः पुनरन्तरधीयत ॥ ३
पर्वं स वै महाकायो मायया लाघवेन च ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि जघान रिपुसूदनः
निहन्यमानेष्वस्त्रेषु मायया तेन रक्षसा ।
असंभ्रान्तस्तदा कर्णस्तद्रक्षः प्रत्ययुध्यत ॥ ५
ततः क्रुद्धो महाराज भैमसेनिर्महाबलः ।
चकार बहुधाऽऽत्मानं भीषणाणो महारथान्
ततो दिग्भ्यः समापेतुः सिंहव्याघ्रतरक्षवः ।
अग्निजिह्वाश्च भुजगा विहगाश्चाप्ययोजुस्त्राः
स कीर्यमाणो विशिखीः कर्णचापप्लुतैः शरैः
नागराडिव दुष्प्रेक्ष्यस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ८
राक्षसाश्च पिशाचाश्च यातुधानास्तथैव च ।
शालाघुकाश्च बहवो वृकाश्च विकृताननाः ॥ ९
ते कर्णं क्षपयिष्यन्तः सर्वतः समुपाद्रवन् ।
अथैनं वाग्निरुग्राभिस्त्रासयांचाकिरे तदा ॥
उद्यतैर्बहुभिर्घोरैरायुधैः शोणितोक्षितैः ।
तेषामनेकैरेकैकं कर्णो विद्याध सायकैः ॥ ११
प्रतिहृत्य तु तां मायां दिव्येनास्त्रेण राक्षसीम् ।
आजघान हयानस्य शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १२
ते भग्ना विश्वताज्ञाश्च मिश्रवृष्टाश्च सायकैः ।
वसुधामन्वपद्यन्त पश्यतस्तस्य रक्षसः ॥ १३
स भग्नायो हृडिम्बिः कर्णं नैकतनं तदा ।
एष ते विदधे मुखमित्युक्ताऽन्तरधीयत ॥ १४

किमीरश्च महातेजा हिंदिबश्च सखा तदा ।
स दीर्घकालाधुपितं पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ४
विज्ञायैतज्जिज्ञासुर्द्धं जिघांसुर्भीममाहवे ।
स भक्त इव मातङ्गः संक्रुद्ध इव चोरगः ॥ ५
दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीद्युद्धलालसः ।
विदितं ते महाराज यथा भीमेन राक्षसाः

उत्काभ्यां सर्जसमिधोमुत्काभ्यां ततो हि दीप्तस्य सर्जर-
सस्य कणाः सनेहत्वात्साचिष एव पतन्तीति प्रसिद्धम्
॥ ९२ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां पञ्च-

सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

१७६

तस्मिंस्तथेति । स्पष्टार्थोऽध्यायः ॥ १ ॥

हिडिम्बवककिर्मीरा निहता मम बान्धवाः
परामश्रेष्ठ कन्याया हिडिम्बायाः कृतः पुरा
किमन्यद्राक्षसानन्यानस्माञ्च परिभूय ह ।
तमहं सगणं राजन्सवाजिरथकुञ्जरम् ॥ ८
हैडिंबि च सहामात्यं हन्तुमभ्यागतः स्वयम्
अथ कुन्तीसुतान्सर्वान्वासुदेवपुरोगमान् ॥ ९
हत्वा संभक्षयिष्यामि सर्वैरनुचरैः सह ।
निवारय बलं सर्वं वयं योत्स्याम पाण्डवान्
तस्यैतद्वचनं श्रुत्वा हृष्टो दुर्योधनस्तदा ।
प्रतिगृह्णाव्रवीद्वाक्यं भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ११
त्वां पुरस्कृत्य सगणं वयं योत्स्यामहे परान्
न हि वैरान्तमनसः स्थास्यन्ति मम सैनिकाः
पवमस्त्विति राजानमुक्त्वा राक्षसपुङ्गवः ।
अभ्ययास्वरितो मैमि सहितः पुरुषादकैः ॥ १३
दीप्यमानेन वपुषा रथेनादित्यवर्चसा ।
तादृशेनैव राजेन्द्र यादृशेन घटोत्कचः ॥
तस्याप्यतुलनिर्घावो बहुतोरणचित्रितः ।
ऋक्षचर्मोषनखाङ्गो नखमात्रो महारथः ॥
तस्यापि तुरगाःशीघ्रा हस्तिकायाःखरस्वनाः
शतं युक्ता महाकाया मांसशोणितसोजनाः ॥
तस्यापि रथनिर्घावो महामेघरवोपमः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे अलायुधयुद्धे
पद्मसप्तत्यधिकशतमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

१७७

सज्जय उवाच ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य भीमकर्माणमाहवे ।
हर्षमाहार्यान्क्रुः कुरवः सर्व एव ते ॥ १
तथैव तव पुत्रास्ते दुर्योधनपुरोगमाः ।
अप्लवाः प्लवमासाद्य तर्तुकामा इवार्णवम् ॥ २
पुनर्जातमिवात्मानं मन्वासाः पुरुपर्णमाः ।
अलायुधं राक्षसेन्द्रं स्वागतेनाभ्यपूजयन् ।
तस्मिन्स्त्वमानुषे युद्धे वर्तमाने महाभये ।
कर्णराक्षसयोनैर्न दारुणप्रतिदर्शने ॥ ४
उपप्रेक्षन्त पञ्चालाः स्मयमानाः सराजकाः ।
तथैव तावका राजन्वीक्षमाणास्ततस्ततः ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां पद्मसप्तत्यधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

तस्यापि सुमहत्पापं दृढज्यं कनकोज्ज्वलम् ॥
तस्याप्यक्षसमा बाणा
रुक्मपुङ्खाःशिलाशिताः
सोऽपि वीरो महाबाहु-
र्यैथैव स घटोत्कचः ॥
तस्यापि गोमायुबलमिगुप्तो
वभूव केतुर्ज्वलनाकेतुल्यः ।
स चापि रूपेण घटोत्कचस्य
श्रीमत्तमो दयाकुलदीपिताम्यः ॥ १९
दीप्ताङ्गदो दीप्तकिरीटमाली
बद्धलगुणीयानिबद्धखड्गः ।
गदी भुशुण्डी मुसली हली च
शरासनी वारणतुल्यवर्ष्मा ॥ २०
रथेन तेनानलवर्चसा तदा
धिद्रावयन्पाण्डववाहिनीं ताम् ।
रराज संख्ये परिवर्तमानो
विद्युन्माली मेघ इवान्तरिक्षे ॥ २१
ते चापि सर्वप्रवरा नरेन्द्रा
महाबला वर्मिणश्चर्मिणश्च ।
हर्षाम्बिता युयुधुस्तस्य राजन्
समन्ततः पाण्डवयोधवीराः ॥ २२

युकुशुर्नन्दमस्तीति द्रोणद्रीणिक्कपादयः ।
तत्कर्म दृष्ट्वा संभ्रान्ता हैडिम्बस्य रणाजिरे ॥
सर्वमाविग्रमभवद्वाहाभूतमचेतनम् ।
तव सैन्यं महाराज निराशं कर्णजीविते ॥ ७
दुर्योधनस्तु संप्रेक्ष्य कर्णमार्तिं परां गतम् ।
अलायुधं राक्षसेन्द्रं समाहूयेदमब्रवीत् ॥ ८

एष वैकर्तनः कर्णो हैडिम्बेन समागतः ।
कुरुते कर्म सुमहद्यदस्यौपयिकं मृधे ॥ ९
पश्यैतान्पार्थिवान् शराजिहतान् भैमसेनिना
नानाशस्त्रैरभिहतान्पादपानिव दन्तिना ॥

१७७

तमिति ॥ १ ॥ इदमस्मत्सैन्यम् ॥ ६ ॥

तवैष भागः समरे राजमध्ये मया कृतः ।
 तवैवानुमते वीर तं विक्रम्य निवर्ह्य ॥ ११
 पुरा वैकर्तनं कर्णमेष पापो घटोत्कचः ।
 मायाबलं समाश्रित्य कर्षयत्यरिकर्शनं ॥ १२
 एवमुक्तः स राज्ञा तु राक्षसो भीमविक्रमः ।
 तथेत्युक्त्वा महाबाहुर्घटोत्कचमुपाद्रवत् ॥
 ततः कर्णं समुत्सृज्य भैमसेनिरपि प्रभो ।
 प्रत्यभिब्रमुपायान्तमर्दयामास मार्गणैः ॥ १४
 तयोः समभवद्युद्धं क्रुद्धयो राक्षसेन्द्रयोः ।
 मंसयोर्वासिताहेतोर्द्विपयोरिव कानने ॥ १५
 रक्षसा विप्रमुक्तस्तु कर्णोऽपि रथिनां वरः ॥
 अभ्यद्रवद्भीमसेनं रथेनादित्यवर्चसा ॥ १६
 तमायान्तमनादत्य दृष्ट्वा प्रस्तं घटोत्कचम् ।
 अलायुधेन समरे सिंहेनैव गवां पतिम् ॥ १७
 रथेनादित्यवपुषा भीमः प्रहरतां वरः ।
 किरच्छत्तौघान्प्रययावलायुधरथं प्रति ॥ १८
 तमायान्तमभिप्रेक्ष्य स तदाऽलायुधः प्रभो ।
 घटोत्कचं समुत्सृज्य भीमसेनं समाह्वयत् ॥
 तं भीमः सहसाऽभ्येत्य राक्षसान्तकरः प्रभो
 सगणं राक्षसेन्द्रं तं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २०
 तवैवालायुधो राजजिहलाधौतैरजिह्वैः ।
 अभ्यवर्षन्त कौन्तेयं पुनः पुनरिन्दम् ॥ २१
 तथा ते राक्षसाः सर्वे भीमसेनमुपाद्रवन् ।
 नानाप्रहरणा भीमास्त्वत्सुतानां जयैषिणः ॥
 स ताडयमानो बहुभिर्ममसेनो महाबलः ।
 पञ्चभिः पञ्चभिः सर्वास्तानविध्यच्छितैः शरैः
 ते बध्यमाना भीमेन राक्षसाः क्रूरबुद्धयः ।
 विनेदुस्तुमुलास्त्रादान्दुद्रुवस्ते दिशो दश ॥
 तांस्त्रास्यमानान्भीमेन दृष्ट्वा रक्षो महाबलम्
 अभिमुद्राव वेगेन शरैश्चैनमवाकिरत् ॥ २५
 तं भीमसेनः समरे तीक्ष्णधैरक्षिणोच्छरैः ।
 अलायुधस्तु तानस्तान् भीमेन विशिखान्रणे
 चिच्छेद काञ्चित्समरे त्वरया काञ्चिदग्रहीत्
 स तं दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रं भीमो भीमपराक्रमः ॥
 गदां चिक्षेप वेगेन वज्रपातोपमां तदा ।
 तामापतन्तीं वेगेन गदां ज्वालाकुलां ततः ॥
 गदया ताडयामास सा गदा भीममाव्रजत् ।
 स राक्षसेन्द्रं कौन्तेयः शरवर्षैरवाकिरत् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे अलायुधयुद्धे

सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

तानप्यस्याकरोन्मोघान्राक्षसो निशितैः शरैः
 ते चापि राक्षसाः सर्वे रजन्त्यां भीमरूपिणः ॥
 शासनाद्राक्षसेन्द्रस्य निजग्नं रथकुञ्जरान् ।
 पञ्चालाः सृज्याश्चैव वाजिनः परमद्विपाः ॥
 न शान्तिं लेभिरं तत्र राक्षसैर्भृशपीडिताः ।
 तं तु दृष्ट्वा महाधोरं वर्तमानं महाहवम् ॥ ३२
 अत्रवीत्युण्डरीकाक्षो धनञ्जयमिदं वचः ।

पश्य भीमं महाबाहुं राक्षसेन्द्रवशं गतम्
 पदमस्यानुगच्छ त्वं मा विचारय पाण्डव ।
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डो च युधामन्युसमौजरा ॥
 सहितौ द्रौपदेयाश्च कर्णं यान्तु महारथाः ।
 नकुलः सहदेवश्च युयुधानश्च वीर्यवान् ॥ ३५
 इतरान् राक्षसान् प्रन्तु शासनाच्च पाण्डवा
 त्वमपीमां महाबाहो चमूं द्रोणपुरस्कृताम् ॥
 वारयस्व नरठ्याग्र महद्भि भयमागतम् ।
 एवमुक्ते तु कृष्णेन यथोद्दिष्टा महारथाः ॥ ३७
 जग्युर्वैकर्तनं कर्णं राक्षसांश्चैव तान् रणे ।

अथ पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैराशीविषोपमैः ॥
 धनुश्चिच्छेद भीमस्य राक्षसेन्द्रः प्रतापवान्
 हयांश्चास्य शितैर्बाणैः सारथिं च महाबलः
 जघान मिपतः संख्ये भीमसेनस्य राक्षसः
 सोऽवतीर्थं रथोपस्थादताम्बो हतसारथिः ॥
 तस्मै गुर्वी गदां घोरां बिनद्वृत्ससज्ज ह ।
 ततस्तां भीमनिर्घोषामापतन्तां महागदाम्
 गदया राक्षसो घोरो निजघान ननाद च ।
 तद्दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य घोरां कर्म भयावहम् ॥
 भीमसेनः प्रहृष्टात्मा गदामाधु परामृशत् ।

तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं नररक्षसोः ॥ ४३
 गदानिपातसंहादैर्भुवं कम्पयतोर्भृशम् ।
 गदाविमुक्तौ तौ भूयः समासाधेतरेतरम् ॥
 मुष्टिभिर्वज्रसंहादैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥
 रथचक्रैर्दुर्गैरक्षैरधिष्ठाणैरुपस्करोः ॥ ४५

यथासन्नमुपादाय निजघ्नतुर्मर्षणी ॥
 तौ विश्वरन्तौ रुधिरं समासाधेतरेतरम् ॥
 मत्ताविब महानागौ चक्रुर्वाते पुनः पुनः ।
 तदपश्यन्दृपीकेशः पाण्डवानां हिते रतः ॥
 स भीमसेनरक्षार्थं हैदिम्बि पर्यचोदयत् ॥

१७८

सञ्जय उवाच ।

संहृद्य समरे भीमं रक्षसा श्रस्तमन्तिक्रातु
वासुदेवोऽब्रवीद्वाजन् घटोत्कचमिदं वचः
पश्य भीमं महाबाहो रक्षसा श्रस्तमाहवे ।
पश्यतां सर्वसैन्यानां तव चैव महायुते ॥ २
स कर्णं त्वं समुत्सृज्य राक्षसेन्द्रमलायुधम्
जहि क्षिप्रं महाबाहो पश्चात्कर्णं वधिष्यसि
सुयुधे राक्षसेन्द्रेण बकभ्रात्रा घटोत्कचः ॥
तयोः सुतमुलं युद्धं बभूव निशि रक्षसोः ।
अलायुधस्य चैवोग्रं हैडिम्बेष्वापि भारत ॥
अलायुधस्य योधांश्च राक्षसान् भीमदर्शनान्
वेगेनापततः शूरान्प्रगृहीतशरासनान् ॥ ६
आत्तायुधः सुसंकुद्धो युयुधानो महारथः ।
नकुलः सहदेवश्च चिच्छिदुर्निशितैः शरैः ॥
सर्वांश्च समरे राजन्किरीटी क्षत्रियर्षमान् ।
परिविक्षेप बीमस्तुः सर्वतः प्रकिरन्लहान्
कर्णश्च समरे राजन् व्यद्रावयत पार्थिवान् ।
भृष्टयुस्त्रिशिखलादीन्पञ्चालानां महारथान्
तान्वध्यमानान्दृष्ट्वाऽथ भीमो भीमपराक्रमः
अभ्ययात्त्वरितः कर्णं विशिखान्प्रकिरन् रणे
ततस्तेऽप्याययुर्हता राक्षसान्यत्र स्रुतजः ॥
नकुलः सहदेवश्च साल्यकिश्च महारथः ॥ ११
ते कर्णं योधयामासुः पञ्चाला द्रोणमेव तु ।
अलायुधस्तु संकुद्धो घटोत्कचमरिदमम् ।
परिधेणातिकायेन ताडयामास भूर्धनि ॥ १२
स तु तेन प्रहारेण भैमसेनिर्महाबलः ।
ईषन्मूर्छितमात्मानमस्तंभयत वीर्यवान् ॥ १३
ततो दीप्ताश्लिंशकांशां शतवण्टमलंकृताम्
चिक्षेप तस्मै समरे गदां काञ्चनभूषिताम् ।
सा हयांश्च रथं चास्य सारथिं च महास्वना
चूर्णयामास वेगेन विस्फुष्टा भीमकर्मणा ॥
स भग्नहयचक्राक्षाद्विशीर्णध्वजकूबरात् ।
उत्पपात रथाचूर्णं मायामास्थाय राक्षसीम्
स समास्थाय मायां तु वधर्वं रुधिरं बहु ।
विबुद्धिभ्राजितं चासीत्सुमुलप्राकुलं नमः ॥

ततो वज्रनिपाताश्च साधानिस्तनयिजनवः ।

महांश्चटचटाशब्दस्तवासीच्च महाहवे ॥ १८

तां प्रेक्ष्य महर्तो मायां

राक्षसो राक्षसस्य च ।

ऊर्ध्वमुत्पत्य हैडिम्बि-

स्तां मायां माययाऽवधाय ॥ १९

सोऽभिवीक्ष्य हतां मायां मायावी माययैव हि

अदमवर्षं सुतमुलं विससर्ज घटोत्कचे ॥ २०

अदमवर्षं स तं घोरं शरकर्षेण वीर्यवान् ।

विबुध विध्वंसयामास तदद्भुतमिवाभवत् ॥

ततो नानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्षताम् ॥

आयसैः परिवैः शूलैर्मृदामुसलमुद्गरैः ॥ २२

पिनाकैः करवालैश्च तोमरप्रासकम्पनैः ।

नाराचैर्निशितैर्भलैः शरैश्चकैः परध्वजैः ।

अयोगुडैर्मिन्त्रिपालैर्गोशीर्षैर्लुखलैरपि ॥ २३

उत्पाटितैर्महाशस्त्रैर्विधिवैर्जगतीरुहैः ।

शमीपीलुकदंष्ट्रैश्च चम्पकैश्चैव भारत ॥ २४

इक्षुदेवैर्दरीमिश्च कोविदारैश्च पुण्ड्रितैः ।

पलाशैश्चारिमेदैश्च मूक्षन्यग्रोधपिण्डैः ॥ २५

महद्भिः समरे तस्मिन्मन्योन्यमभिजघ्नतुः ।

विपुलैः पर्वताग्रैश्च नानाधातुमिराचितैः ॥

तेषां शब्दो महानासीद्वाज्राणां भिद्यतामिव

युद्धं समभयङ्गोरं भैरव्यलायुधयोरुप ॥ २७

हरीन्द्रयोर्यथाराजन्वालिसुग्रीवयोः पुरा ।

तौ युद्धा विविधैर्गौरैरायुधैर्विशिखैस्तथा ।

प्रगृह्य च शितौ खड्गावन्योन्यमभिपेततुः ॥

तावन्योन्यमभिद्रव्य केशेषु सुमहाबलौ ।

भुजाभ्यां पर्यगृहीतां महाकायौ महाबलौ ॥

तौ खिन्नगात्रौ प्रसेदं सुबुवाते जनाधिप ।

रुधिरं च महाकायावतिवृष्टादिविजुद्धौ ॥ ३०

अथाभिपत्य वेगेन समुज्जाम्य च राक्षसम्

बलेनाक्षिप्य हैडिम्बिश्चकतास्य शिरो महद्

सोऽपहत्य शिरस्तस्य कुण्डलाभ्यां विभूषितं

तदा सुतमुलं नादं ननाद सुमहाबलः ॥ ३२

हतं दृष्ट्वा महाकायं बकङ्गातिमरिदमम् ।

पञ्चालाः पाण्डवाश्चैव सिंहनादान्विनेदरे

१७८

संहृद्येति ॥ १ ॥ हरीन्द्रयोः सिंहमुखयोः ॥ २८ ॥ † हरीन्द्रयोः कपिमुखयोरित्यर्थः ।

ततो भेरीसहस्राणि शंखानामुत्तानि च ।
अवाद्यनपाण्डवेया राक्षसं निहते युधि ॥
अतीव सा निशा तेषां बभूव विजयावहा ।
विद्योतमाना विबभौ समन्ताद्दीपमालिनी
अलायुधस्य तु शिरो भैमसेनिर्महाबलः ।
दुर्योधनस्य प्रमुखे चिक्षेप गतचेतसः ॥ ३६
अथ दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा हतमलायुधम् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे अलायुधवधे.

अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

१७९

सञ्जय उवाच ।

निहत्यालायुधं रक्षः प्रहृष्टात्मा घटोत्कचः
ननाद विविधान्नादान्वाहिन्त्याः प्रमुखे तव
तस्य तं तुमुलं शब्दं श्रुत्वा कुञ्जरकम्पनम् ।
तावकानां महाराज भयमासीत्सुदारुणम् २
अलायुधविषक्तं तु भैमसेनि महाबलम् ।
दृष्ट्वा कर्णो महाबाहुः पञ्चालान्समुपाद्रवत् ३
दशभिर्दशभिर्बाणैर्धृष्टद्युम्नाशिखण्डिनौ ।
दृष्टैः पूर्णायतोःस्तुष्टैर्विभेद नतपर्वभिः ॥ ४
ततः परमनाराक्षैर्धुधामन्यूत्तमौजसौ ।
सात्त्वार्कि च रथोदारं कम्पयामास मार्गणैः ५
तेषामप्यस्यतां संख्ये सर्वेषां सव्यदक्षिणम् ।
मण्डलान्येव चापानि द्यदृश्यन्त जनाधिप
तेषां ज्यातलनिर्घोषो रथनेमिस्वनश्च ह ।
मेघानामिव घर्मांस्ते बभूव तुमुलो निशि ७
ज्यानेमिघोषस्तनयितुमान्धै
धनुस्तडिन्मण्डलकेतुशृङ्गः ।
शरौघवर्षाकुलवृष्टिमांश्च
संग्राममेघः स बभूव राजन् ॥ ८
तदद्भुतं शैल इवाप्रकम्पो
वर्षं महाशैलसमानसारः ।

विध्वंसयामास रणे नरेन्द्र
वैकर्तनः शत्रुगणाघमर्दी ॥ ९
ततोऽतुलिवैज्रनिपातकल्पैः
शितैः शरैः काञ्चनचित्रपुङ्खैः ।
शत्रून् द्यपोहत्समरे महात्मा
वैकर्तनः पुत्राहिते रतस्ते ॥ १०
संलिखन्निभध्वजिनश्च केचि-
त्केचिच्छरैरर्दितमिन्नदेहाः ।
केचिद्विस्तृताविह याश्च केचि-
न्नैकतनेनाशु कृता बभूवुः ॥ ११
अविन्दमानास्तवथ शर्म संख्ये
यौधिष्ठिरं ते बलमभ्यपद्यन् ।
तान्मेक्ष्य भग्नान्विमुखीकृतांश्च
घटोत्कचो रोषमतीव चक्रे ॥ १२
आस्थाय तं काञ्चनरत्नचित्रं
रथोत्तमं सिंहवत्संननाद ।
वैकर्तनं कर्णमुपेत्य चापि
विज्याघ वज्रप्रतिमैः पुष्टकैः ॥ १३
तौ कर्णिनाराचशिलीमुखैश्च
नालीकदण्डासनवत्सदन्तैः ।
वराहकर्णैः सविपाठशृङ्गैः
क्षुरप्रवर्षैश्च विनेदतुः खम् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां अष्टसप्तत्यधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

१७९

निहत्येति ॥ १ ॥ केतुशृङ्गं 'ध्वजशिखरम्' शृङ्गं
प्रमुखे शिखरे 'इति मेदिनी ॥ ८ ॥

तद्वाणधारावृत्तमन्तरिक्षं
तिर्यग्गताभिः समरे रराज ।
सुवर्णपुंखज्वलितप्रभाभि-
र्विचित्रपुष्पाभिरिव प्रजामिः ॥ १५
समाहितावप्रतिमप्रभावा-
बन्धोन्यमाजघ्नतुरुत्तमाक्षैः ।
तयोहि वीरोत्तमयोर्न कश्चि-
द्दृशं तस्मिन्समरे विशेषम् ॥ १६
अतीव तच्चित्रमतुल्यरूपं
बभूव युद्धं रविभीमसुन्वोः ।
समाकुलं शस्त्रनिपातघोरं
दिवीव राहंशुमतोः प्रमत्तम् ॥ १७
सञ्जय उवाच ।
षटोत्कचं यदा कर्णो न विशेषयते नृप ।
ततः प्रादुश्चकारोप्रमत्तमस्त्रविदां वरः ॥ १८
तेनास्त्रेणावधत्तस्य रथं सहयसारथिम् ।
विरथश्चापि हैडिम्बिः क्षिप्रमन्तरधीयत १९
धृतराष्ट्र उवाच ।
तस्मिन्नन्तर्हिते तूर्णं कूटयोधिनि राक्षसे ।
मामकैः प्रतिपन्नं यत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय २०
सञ्जय उवाच ।
अन्तर्हितं राक्षसेन्द्रं विदित्वा
संप्राकोशन्कुरवः सर्वे एव ।
कथं नायं राक्षसः कूटयोधी
हन्यात्कर्णं समरेऽदृश्यमानः ॥ २१
ततः कर्णो लघुचित्रास्त्रयोधी
सर्वा दिशः प्रावृणोद्वाणजालैः ।
न वै किञ्चित्प्रापतत्तत्र भूतं
तमोभूते सायकैरन्तरिक्षे ॥ २२
नैवाद्वानो न च संदधानो
न चेपुधीः स्पृश्यमानः कराग्रैः ।
अदृश्यद्वै लाघवात्सुतपुत्रः
सर्वं बाणैश्छाद्यानोऽन्तरिक्षम् २३
ततो मायां दारुणामन्तरिक्षे-
घोरां भीमां विहितां राक्षसेन ।
अपश्याम लोहितान्नप्रकाशां
देदीप्यन्तीमग्निशिखामिवोग्राम् २४
ततस्तस्यां विद्युतः प्रादुरास-
सुलकाश्चापि ज्वलिताः कौरवेन्द्र ।

घोषश्चास्याः प्रादुरासीत्सुघोरः
सहस्रशो नदतां दुन्दुमीनाम् ॥ २५
ततः शराः प्रापतन् रुक्मपुङ्गवः
शक्त्युष्टिप्राप्तसुसलान्पायुधानि ।
परश्वधास्तैलघौताश्च खट्वाः
प्रदीप्ताश्रस्तोमराः पट्टिशाश्च ॥ २६
मयूखिनः परिघा लोहबद्धा
गदाश्चित्राः शितधाराश्च शूलाः ।
गुर्व्यो गदा हेमपट्टावनद्धाः
शतद्वयश्च प्रादुरासन्समन्तात् ॥ २७
महाशिलाश्चापतन्त्रतत्र तत्र
सहस्रशः साशनयश्च वज्राः ।
चक्राणि चानेकशतक्षुराणि
प्रादुर्बभूवुर्ज्वलनप्रभाणि ॥ २८
तां शक्तिपाषाणपरश्वधानां
प्रासासिवज्राशनिमुद्गराणाम् ।
वृष्टिं विशालां ज्वलितां पतन्तीं
कर्णः शरीरैर्न शशाक हन्तुम् ॥ २९
शराहतानां पततां ह्यथानां
वज्राहतानां च तथा गजानाम् ।
शिलाहतानां च महारथानां
महाभिनादः पततां बभूव ॥ ३०
सुभीमनानाविधशस्त्रपातै-
र्षटोत्कचेनाभिहतं समन्तात् ।
दौर्योधनं वै बलमार्तरूप-
मावर्तमानं दृष्टो भ्रमत्तत् ॥ ३१
हाहाकृतं संपरिवर्तमानं
संलीयमानं च विषण्णरूपम् ।
ते त्वार्यभावात्पुरुषप्रवीराः
पराङ्मुखा नो बभूवुस्तदानीम् ३२
तां राक्षसीं भीमरूपां सुघोरां
वृष्टिं महाशस्त्रमर्यां पतन्तीम् ।
दृष्ट्वा बलौघांश्च निपात्यमानान्
महद्भयं तव पुत्रान्विवेश ॥ ३३
शिवाश्च वैश्वानरदीप्तजिह्वाः
सुभीमनादाः शतशो नदन्तीः ।
रक्षोगणास्रदन्तश्चापि वीक्ष्य
नरेन्द्रयोधा दययिता बभूवुः ॥ ३४

ते दीप्तजिह्वा नलतीक्ष्णदंष्ट्रा
 विभीषणाः शैलनिकाशकायाः ।
 नभोगताः शक्तिविषकहस्ता
 मेघा व्यमुञ्चन्निव वृष्टिमुग्राम् ॥ ३५
 तैराहतास्ते शरशक्तिशूले-
 गंदाभिरुग्नेः परिधैश्च दीप्तैः ।
 वज्रैः पिनाकैरशनिप्रहरैः
 शतघ्नैश्चैर्मथिताश्च पेतुः ॥ ३६
 शूला भुशुन्ध्वोऽश्ममुडाः शतघ्न्यः
 स्थूलाश्च कार्पाण्यसपट्टनद्धाः ।
 तेऽवाकिरस्तव पुत्रस्य सैन्यं
 ततो रौद्रं कश्मलं प्रादुरासीत् ॥ ३७
 धिकीर्णास्त्रा विहृतैरुत्तमाङ्गैः
 संभग्राह्याः शिथिले तत्र शूराः ।
 छिन्ना ह्यथाः कुञ्जराश्चापि भग्नाः
 संचूर्णिताश्चैव रथाः शिलाभिः ॥ ३८
 एवं महच्छस्त्रवर्षं सृजन्त-
 स्ते यातुधाना भुवि घोररूपाः ।
 मायाः सृष्टास्तव घटोत्कचेन
 नामुञ्चन्वै याचमानं न भीतम् ॥ ३९
 तस्मिन् घोरे कुरुवीरावमर्दं
 कालोत्सृष्टे क्षत्रियाणामभावे ।
 ते वै भग्नाः सहसा व्यद्रवन्त
 प्राकोशन्तः कौरवाः सर्व एव ॥ ४०
 पलायध्वं कुरवो नैतदस्ति
 सेन्द्रा देवा भ्रान्ति नः पाण्डवार्थं ।
 तथा तेषां मज्जतां भारतानां
 तस्मिन् द्वीपः सूतपुत्रो बभूव ॥ ४१
 तस्मिन् संक्रन्दे तुमुले वर्तमाने
 सैन्ये भग्ने लीयमाने कुरुणाम् ।
 अनीकानां प्रविभागे प्रकाशे
 नाज्ञायन्ते कुरवो नेतरे च ॥ ४२
 निर्मर्यादे विद्रवे घोररूपे
 सर्वा दिशाः प्रेक्षमाणाः स्म शून्याः ।
 तां शस्त्रवृष्टिमुग्रसा गाहमानं
 कर्णं स्मैकं तत्र राजन्नपश्यन् ॥ ४३
 ततो बाणैरावृणोदन्तरिक्षं
 दिव्यां मायां योधयन् राक्षसस्य ।

हीमान्कुर्वन् दुष्करं चार्थकर्म
 नैवामुह्यत्संयुगे सूतपुत्रः ॥ ४४
 ततो भीताः समुदैक्षन्त कर्णं
 राजन्सर्वे सैन्धवा बाह्लिकाश्च ।
 असंमोहं पूजयन्तोऽस्य संख्ये
 संप्रदयन्तो विजयं राक्षसस्य ॥ ४५
 तेनोत्सृष्टा चक्रयुक्ता शतघ्नी
 समं सर्वाश्चतुरोऽश्वान्घान ।
 ते जानुभिर्जगतीमन्वपद्यन्
 गतासवो निर्देशनाक्षिजिह्वाः ॥ ४६
 ततो हताश्वादवस्थाना-
 दन्तर्मनाः कुरुषु प्राद्रवत्सु ।
 दिव्ये चाखे मायया बध्यमाने
 नैवामुह्यन्तिन्यन्प्राप्तकालम् ॥ ४७
 ततोऽब्रुवन् कुरवः सर्व एव
 कर्णं दृष्ट्वा घोररूपां च मायाम् ।
 शक्त्या रक्षो जहि कर्णाद्य तूर्णं
 नश्यन्त्येते कुरवो धार्तराष्ट्राः ॥ ४८
 करिष्यतः किञ्च नो भीमपार्थो
 तपन्तमेनं जहि पार्थ निशीथे ।
 यो नः संग्रामाद्घोररूपाद्रिमुञ्चे-
 त्स नः पार्थान् सबलान् योधयेत ॥
 तस्मादेनं राक्षसं घोररूपं
 शक्त्या जहि त्वं दत्तया वासवेन ।
 मा कौरवाः सर्व एवेन्द्रकल्पा
 रात्रियुद्धे कर्णं नेशुः सयोधाः ॥ ५०
 स बध्यमानो रक्षसा वै निशीथे
 दृष्ट्वा राज्ञस्त्रास्यमानं बलं च ।
 महच्छ्रुत्वा निनन्दं कौरवाणां
 मतिं दग्धे शक्तिमोक्षाय कर्णः ॥ ५१
 स वै क्रुद्धः सिंह इवात्मवर्षो
 नामधैर्यन्मतिघातं रणेऽसौ ।
 शक्तिं श्रेष्ठां वैजयन्तीमसह्यां
 समाददे तस्य वधं चिकीर्षन् ॥ ५२
 याऽसौ राजसिंहिता वर्षपूगान्
 बधायजौ सत्कृता फाल्गुनस्य ।
 यां वै प्रादात्सूतपुत्राय शक्रः
 शक्तिं श्रेष्ठां कुण्डलाभ्यां निमाय ॥ ५३

उत्सा ह्यर्दवलेन ॥ ४३ ॥

तां वै शक्तिं लेलिहानां प्रदीप्तां
 पाशैर्युक्तामन्तकस्यैव जिह्वासु ।
 मृत्योः स्वसारं ज्वलितामिवोल्कां
 वैकतेनः प्राहिणोद्राक्षसाय ॥ ५४
 तामुत्तमां परकायावहर्षी
 दृष्ट्वा शक्तिं बाहुसंस्थां ज्वलन्तीम् ।
 भीतं रक्षो विप्रदुद्राव राजन्
 कृत्वाऽऽत्मानं विन्ध्यतुल्यप्रमाणम्
 दृष्ट्वा शक्तिं कर्णबाहुन्तरस्थां
 नेदुर्भूतान्यन्तरिक्षे नरेन्द्र ।
 ववुर्वातास्तुमुलाश्चापि राजन्
 सनिर्घोता चाशनिर्गा जगाम ॥ ५६
 सा तां मायां भस्म कृत्वा ज्वलन्तीं
 भित्त्वा गाढं हृदयं राक्षसस्य ।
 ऊर्ध्वं ययौ दीप्यमाना निशायां
 नक्षत्राणामन्तराण्याविवेश ॥ ५७
 स निर्भिन्नो विविधैरक्षपौ-
 र्द्विदैर्नर्मैर्मानुषै राक्षसैश्च ।
 नदन्नादानिविविधान्भैरवांश्च
 प्राणानिष्टांस्त्याजितः शकशक्त्या ॥
 इदं चान्यथिचमाम्भयैरूपं
 चकारासौ कर्म शत्रुक्षयाय ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे घटोत्कचवधे
 ऊनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

सञ्जय उवाच ।

हैडिम्बि निहतं दृष्ट्वा विशीर्णमिव पर्वतम्
 बभूवुः पाण्डवाः सर्वे शोकबाष्पाकुलेक्षणाः
 वासुदेवस्तु हर्षेण महताऽभिपरिप्लुतः ।
 ननाद सिंहनादं वै पर्येष्वजत फाल्गुनम् २
 स विनय महानादमभीष्टुस्सखियभ्य च ।
 ननर्त हर्षसंवीतो वातोद्भूत इव क्रुमः ॥ ३
 ततः परिष्वज्य पुनः पार्थमास्फोट्य चासकृत्
 रथोपस्थगतो भीमान्प्राणदत्तुनरच्छुतः ॥ ४
 प्रहृष्टमनसं ज्ञात्वा वासुदेवं महाबलः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामुताशीत्यधिक-
 शततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

तस्मिन्काले शक्तिनिर्भिन्नमर्मां
 बभौ राजज्जैलमेधप्रकाशः ॥ ५९
 ततोऽन्तरिक्षादपतद्गतासुः
 स राक्षसेन्द्रो भुवि भिन्नदेहः ।
 अवाकशिराः स्तब्धगात्रो विजिह्वो
 घटोत्कचो महादास्याय रूपम् ॥ ६०
 स तद्वपुर्भैरवं भीमकर्मां
 भीमं कृत्वा भैमसेनिः पपात ।
 हतोऽप्येवं तव सैन्यैकदेश-
 मपोययत्स्वेन देहेन राजन् ॥ ६१
 पतद्गच्छः स्वेन कायेन तूर्ण-
 मतिप्रमाणेन विवर्धता च ।
 प्रियं कुर्वन्पाण्डवानां गतासु-
 रक्षोहिणीं तव तूर्णे जघान ॥ ६२
 ततो भिश्राः प्राणदन्तिहनादै-
 र्भैर्यैः शङ्खा मुरजान्धानकाश्च ।
 दग्धा मायां निहतं राक्षसं च
 दृष्ट्वा दृष्ट्वाः प्राणदन्कीरवेयाः ॥ ६३
 ततः कर्णः कुरुभिः पूज्यमानो
 यथा शक्रो वृषवधे मरुद्भिः ।
 अन्वारुढस्तव पुत्रस्य यानं
 हृष्टश्चापि प्राविशत्तत्सैन्यम् ॥ ६४

अर्जुनोऽयाव्रवीद्राजन्नातिहृष्टमना इव ॥ ५
 अतिहर्षोऽयमस्थाने तवाद्य मधुसूदन ।
 शोकस्थाने तु संप्राप्ते हैडिम्बस्य वधेन तु ॥ ६
 विमुखानाह सैन्यानि हतं दृष्ट्वा घटोत्कचम्
 वयं च भृशमुद्विष्टा हैडिम्बेस्तु निपातनांत ७
 नैतत्कारणमरुपं हि भविष्यति जनार्दन ।
 तदद्य शंस मे पृष्टः सत्यं सत्यवतां वर ॥ ८
 यद्येतन्न रहस्यं ते वक्तुमर्हस्यारिदम् ।
 धैर्यस्य वैकृतं ब्रूहि त्वमद्य मधुसूदन ॥ ९

१८०

हैडिम्बिमिति ॥ १ ॥ धैर्यस्य वैकृतमस्मत्पक्षक्षयेण
 तव हर्षोऽस्मदेयं निनाशक इत्यर्थः ॥ ९ ॥

समुद्रस्येव संशोषं मेरोरिव विसर्पणम् ।
तथैतदद्य मन्येऽहं तव कर्म जनार्दन ॥ १०
श्रीवासुदेव उवाच ।

अतिहर्षमिमं प्राप्ते शृणु मे त्वं धनञ्जय ।
अतीव मनसः सद्यः प्रसादकरमुत्तमम् ॥ ११
शक्तिं घटोत्कचेनेमां व्यस्यित्वा महाद्युते ।
कर्णं निहतमेवाजौ विद्धि सद्यो धनञ्जय ॥ १२
शक्तिहस्तं पुनः कर्णं को लोकेऽस्ति पुमानिह
य एनमभितस्तिष्ठेत्कार्तिकेयमिवाह्वे ॥ १३
दिष्टयाऽपनीतकवचो

दिष्टयाऽपहृतकुण्डलः ।

दिष्टया सा व्यसिता शक्ति-
रमोघाऽस्य घटोत्कचे ॥ १४

यदि हि स्यात्सकवचस्तथैव स्यात्सकुण्डलः
सामरानपि लोकांस्तीनेकः कर्णो जयेद्गणे ॥ १५
वासवो वा कुबेरो वा वरुणो वा जलेश्वरः ।
यमो वा नोत्सहेत्कर्णं रणे प्रतिसमासितुम् ॥
गाण्डीवमुद्यम्य भवांश्चर्कं चाहं सुदर्शनम् ।
न शक्तौ स्त्री रणे जेतुं तथायुक्तं नरर्षभम् ॥ १७
त्वञ्जितार्थं तु शक्रेण मायापहृतकुण्डलः ।
विहीनकवचश्चार्यं कृतः परपुरञ्जयः ॥ १८
उत्क्रुत्य कवचं यस्मात्कुण्डले विमले च ते ।
प्रादाच्छक्राय कर्णो वै तेन वैकतेनः स्मृतः ॥
आशीविष इव कुब्जो जुंभितो मन्त्रतेजसा ।
तथाऽद्य भाति कर्णो मे शान्तज्वाल इवानलः
यदाप्रभृति कर्णाय शक्तिर्दत्ता महात्मना ।
वासवेन महाबाहो क्षिता याऽसौ घटोत्कचे
कुण्डलाभ्यां निमायाय दिव्येन कवचेन च ।
तां प्राप्यामन्यत वृषः सततं त्वां हतं रणे २२
एवं गतोऽपि शक्योऽयं हन्तुं नान्येन केनचित्
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे घटोत्कचवधे श्रीकृष्णहर्षे
अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र शपे सत्येन चानघ ॥ २३
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च तपस्वी नियतव्रतः ।
रिपुष्वपि दयावांश्च तस्मात्कर्णो वृषः स्मृतः
युद्धशौण्डो महाबाहुर्नित्योद्यतशरासनः ।
केसरीव वने नर्दन्मातङ्ग इव यूथपान् ॥ २५
विमदान् रथशार्ङ्गलान्कुर्वते रणमूर्धनि ।
मध्यगत इवादित्यो यो न शक्यो निरीक्षितुं
त्वदीयैः पुरुषव्याघ्र योधमुख्यैर्महात्मभिः ।
शरजालसहस्रांशुः शरदीव दिवाकरः ॥ २७
तपान्ते जलदो यद्वच्छरधाराः क्षरन्मुहुः ।
दिव्यास्त्रजलदः कर्णः पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥
त्रिदशैरपि चास्यद्भिः शरवर्षं समन्ततः ।
अशक्यस्तदयं जेतुं स्रवद्भिर्मांसशोणितम् ॥
कवचेन विहीनश्च कुण्डलाभ्यां च पाण्डव ।
सोऽद्य मानुषतां प्राप्नो विमुक्तः शक्रदत्तया ॥
एको हि योगोऽस्य भवेद्विधाय
च्छिद्रे शेनं स्वप्रमत्तः प्रमत्तम् ।
कुच्छं प्राप्ते रथचक्रे विमशे
हन्त्याः पूर्वं त्वं तु संघां विचार्य ॥ ३१
न ह्युद्यतास्त्रं युधि हन्यादज्य-
मप्येकवीरो बलभित्सवज्रः ।
जरासन्धश्चेदिराजो महात्मा
महाबाहुश्चैकलव्यो निषादः ॥ ३२
एकैकशो निहताः सर्व एते
योगैस्तेस्तेस्त्वञ्जितार्थं मयैव ।
अथापरे निहता राक्षसेन्द्रा
हिडिम्ब-किमीर-वकप्रधानाः ॥
अलायुधः परचक्रावमर्दो-
घटोत्कचश्चोग्रकर्मा तरस्वी ॥ ३३

१८१

अर्जुन उवाच ।

कथमस्मद्वितार्थं ते कैश्च योगैर्जनार्दन । जरासन्धप्रभृतयो घातिताः पृथिवीश्वराः ॥ १

कुण्डलाभ्यां निमाय विनिमयं कृत्वा ॥ २२ ॥ वृषो धर्म-
प्रधानः ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकाया-
मशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

१८१

कथमिति । योगैरुपायैः ॥ १ ॥

श्रीवासुदेव उवाच ।

जरासन्धश्चेदिराजो नैषादिश्च महाबलः ।
यदि स्युर्न हताः पूर्वमिदानीं स्युर्भयङ्कराः २
दुयोधनस्तानवश्यं वृणुयाद्रथसत्तमान् ।
तेऽस्मात्सु नित्यविद्विष्टाः सन्धयेयुश्च कौरवान्
ते हि वीरा महेष्वासाः कृतात्मा दृढयोधिनः
धार्तराष्ट्रचमूं कृत्स्नां रक्षेयुरमरा इव ॥ ४
सुतपुत्रो जरासन्धश्चेदिराजो निषादजः ।
सुयोधनं समाश्रित्य जयेयुः पृथिवीमिमाम् ५
योगैरपि हता वैस्ते तन्मे शृणु धनञ्जय
अजय्या हि विना योगैर्मध्ये ते वैवतैरपि ॥ ६
एकैको हि पृथक्तेषां समस्तां सुरवाहिनीम्
योधयेत् समरे पार्थ लोकपालामिरक्षिताम् ॥
जरासन्धो हि रुषितो रौहिणेयप्रधर्षितः ।
अस्मद्गुह्यार्थं चिक्षेप गदां वै सर्वघातिनीम् ८
सीमन्तमिव कुवोणां नभसः पावकप्रभाम् ।
अदृश्यता पतन्ती सा शकमुक्ता यथाऽशनिः
तामापतन्तीं दृष्ट्वैव गदां रोहिणिनन्दनः ।
प्रतिघातार्थमखं वै स्थूणाकणैर्मवास्तुजम् ॥ १०
अश्ववेगप्रतिहता सा गदा प्रापतद्भुवि ।
दारयन्ती घरां देवीं कम्पयन्तीव पर्वतान् ११
तत्र सा राक्षसी घोरा जरानास्त्री सुविक्रमा
संदधे सा हि सञ्जातं जरासन्धमरिदम् ॥
द्राम्यां जातो हि मातृभ्या-
मर्धदेहः पृथङ् पृथक् ।
जरया सन्धितो यस्मा-
जरासन्धस्ततोऽभवत् ॥ १३
सा तु भूमिं गता पार्थ हता ससुतबान्धवा ।
गदया तेन चाखेण स्थूणाकर्णेन राक्षसी १४
विनाभूतः स गदया जरासन्धो महामुग्धः ।
निहतो भीमसेनेन पश्यतस्ते धनञ्जय ॥ १५
यदि हि स्याद्गदापाणिर्जरासन्धः प्रतापवान्
सेन्द्रा देवा न तं हन्तुं रणे शक्ता नरोत्तम ॥
त्वद्वितार्थं च नैषादिरङ्गुष्ठेन वियोजितः ।

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुक्ते कृष्णवाक्ये

एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

सगदया गदासहितया राक्षसा विनाभूतः । अर्थे भावः-
गदयेव स दुर्गवः कदाचिज्जितेभ्योना राक्षसा संघातुं
शक्य इत्युभयानुशेन जरासन्धो नष्ट इति ॥ १५ ॥

द्रोणेनाचार्यकं कृत्वा छद्मना सत्यविक्रमः ॥
स तु बद्धाङ्गुलिनाणो नैषादिदृढविक्रमः ।
अतिमानी वनचरो वभी राम इवापरः ॥ १८
एकलव्यं हि साङ्गुष्ठमशका देवदानवानः ।
सराश्वसोरगाः पार्थ विजेतुं युधि कर्हिचित्तु
किमु मातुषमात्रेण शक्यः स्यात्प्रतिवीक्षितुं
दृढमुष्टिः कृती नित्यमस्यमानो दिवानिशश्च
त्वद्वितार्थं तु स मया हतः संग्राममूर्धोनि ।
चेदिराजश्च विक्रान्तः प्रत्यक्षं निहतस्तव ॥
स चाप्यशक्यः संग्रामे जेतुं सर्वसुरासुरैः ।
वधार्थं तस्य जातोऽहमन्येषां च सुरद्विषाम्
त्वत्सहायो नरव्याघ्र लोकानां हितकाश्यया
हिडिम्बवककिर्मीरा भीमसेनेन पातिताः ॥ २३
रावणेन समप्राणा ब्रह्मयज्ञविनाशनाः ॥ २३
हतस्तथैव मायावी हैडिम्बेनाप्यलायुधः ॥
हैडिबश्चाप्युपायेन शक्त्या कर्णेन घातितः
यदि ह्येतं नाहनिष्यत्कर्णः शक्यया महामुग्धे
मया बध्योऽभविष्यत्स भीमसेनिर्घटोत्कचः ॥
मया न निहतः पूर्वमेव युष्मात्प्रियेस्सया ॥
एष हि ब्राह्मणद्वेषी यज्ञद्वेषी च राक्षसः ।
धर्मस्य लोता पापात्मा तस्मादेव निपातितः
व्यंसिता चाप्युपायेन शकदत्ता मयाऽनघ ॥
ये हि धर्मस्य लोतारो बध्यस्ते मम पाण्डव
धर्मसंस्थापनार्थं हि प्रतिक्षेपा समावयया ।
ब्रह्मा सत्यं दमः शौचं धर्मो ह्योः शीर्षुतिः क्षमा
यश्च तत्र रमे नित्यमहं सत्येन ते शपे ॥
न विषादस्त्वया कार्यः कर्णं वैकर्तनं प्रति ॥
उपदेक्षाम्युपायं ते येन तं प्रसहिष्यसि ।
सुयोधनं चापि रणे हनिष्यति वृकोदरः ॥
तस्यापि च वधोपायं वक्ष्यामि तव पाण्डव
वर्धते तुलुलस्त्वेव शब्दः परचमूं प्रति ॥ ३२
विद्रवन्ति च सैन्यानि त्वदीयानि दिशो दश
लब्धलक्ष्या हि कौरव्या विषमन्ति चमूं तव
दहत्येष च वः सैन्यं द्रोणः प्रहरतां वरः ॥ ३३

व्यंसिता व्यर्था कृता शक्तिरिति शेषः ॥ २८ ॥ इतिः
श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टोकायानेकाशीत्यधिकशततमोऽ-
ध्यायः ॥ १८१ ॥

१८२

धृतराष्ट्र उवाच ।

एकवीरवधेऽमोघा शक्तिः सुतात्मजे यदा
कस्मात्सर्वान्सुसुतुज्य स तर्था न मुक्तवां
तस्मिन्हते हुता हि स्युः सर्वे पाण्डवसृज्याः
एकवीरवधे कस्माद्युद्धेन जयमादधे ॥ २
आहूतो न निवर्तयामति तस्य महाव्रतम् ।
स्वयं मार्गयितव्यः स सुतपुत्रेण फाल्गुनः ॥ ३
ततो द्वैर्यमानोऽयं फाल्गुनं शकदत्तया ।
जघान न वृषः कस्मात्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥
नूनं बुद्धिविहीनश्चाप्यसहायश्च मे सुतः ।
शत्रुभिर्व्यसितः पापः कथं नु स जयेद्रीन्
या ह्यस्य परमा शक्तिर्जयस्य च परायणम्
सा शक्तिर्वोसुदेवेन व्यसिता च घटोत्कचे ॥
कुपेयथा हस्तगतं प्लियेतफलं बलीयसा ।
तथा शक्तिरमोघा सा मोघीभूता घटोत्कचे
यथा बराहस्य शुनश्च पुण्ड्रतो-
स्तयोः रमाधेऽपचक्ष्व लाभः ।
मन्ये विद्वन्वासुदेवस्य तद्व-
द्युद्धे लाभः कर्णहृदिभ्यव्याधे ॥ ८
घटोत्कचो यदि हन्याद्वि कर्णं
परो लाभः स भवेत्पाण्डवानाम् ।
वैकर्तनो वा यदि तं निहन्या-
त्तथापि कृत्यं शक्तिनाशात्कृतं स्यात्
इति प्राज्ञः प्रहयैतद्विचिन्त्य
घटोत्कचं सुतपुत्रेण युद्धे ।
अघातयद्वासुदेवो नृसिंहः

प्रियं कुर्वन्पाण्डवानां हितं च ॥ १०
सञ्जय उवाच ।

एतच्छिकीर्षितं ज्ञात्वा कर्णस्य मधुसूदनः
नियोजयामास तदा द्वैर्ये राक्षसेश्वरम् ॥
घटोत्कचं महावीर्यं महाबुद्धिर्जनार्दनः ।
अमोघाया विघातार्थं राजन्सुर्मन्त्रितं तव ।
तद्वै कृतकार्यं हि वयं स्याम कुरुद्वह ।
न रक्षेद्यदि कुष्णस्तं पार्थ कर्णोन्महारथात्
साश्वध्वजः संख्ये धृतराष्ट्र पतेद्भुवि ।
विना जनार्दनं पार्थो योगानामीश्वरं प्रभुम्

तैस्तैरुपायैर्बहुमी रक्ष्यमाणः स पार्थिव ।
जयत्यभिमुखः शत्रून्पार्थः कृष्णेन पालितः ॥
स विशोपास्वमोघायाः कृष्णोऽरक्षत पाण्डवं
हन्यात्क्षिप्रं हि कौन्तेय शक्तिर्वृक्षमिवाशनिः
धृतराष्ट्र उवाच ।

विरोधी च कुम्भश्च प्राज्ञमानो ममात्मजः
यस्यैष समतिक्रान्तो वधोपायो जयं प्रति ॥
स वा कर्णो महाबुद्धिः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
न मुक्तवान्कथं सुत ताममोघां धनञ्जये ॥ १८
तवापि समतिक्रान्तमेतद्वाचलग्ने कथम् ।
एतमर्थं महाबुद्धे यस्त्वया नावबोधितः ॥ १९
सञ्जय उवाच ।

दुर्योधनस्य शत्रुनेमं दुःशासनस्य च ।
रात्रौ रात्रौ भवत्येषा नित्यमेव समर्थना ॥
श्वः सर्वसैन्यानुत्तुज्य जहि कर्णं धनञ्जयम् ।
प्रेष्यवत्पाण्डुपञ्चालानुपमोक्ष्यामहे ततः ।
अथवा निहतं पार्थ पाण्डवान्यतमं ततः ।
स्वापयेद्यदि बाष्ण्यैस्तस्मात्कृष्णो हि हन्यतां
कृष्णो हि मूलं पाण्डूनां पार्थः स्कन्ध इवोद्गतः
शास्त्रा इवेतरे पाथाः पञ्चालाः पञ्चसंज्ञिताः
कृष्णाश्रयाः कृष्णबलाः कृष्णनाथाश्च पाण्डवाः
कृष्णः परायणं चैषां उयोतिषामिव चन्द्रमाः
तस्मात्पर्णानि शास्त्राश्च
स्कन्धं चोत्तुज्य सुतज ।
कृष्णं हि विद्धि पाण्डूनां
मूलं सर्वत्र सर्वदा ॥ २५

हन्याद्यदि हि दाशाहं कर्णो यादवनन्दनम् ।
कृत्स्ना वसुमती राजन्वशे तस्य न संशयः
यदि हि स निहतः शयीत भूमौ
यदुकुलपाण्डवनन्दनो महात्मा ।
ननु तव वसुधा नरेन्द्र सर्वा
गिरिसमुद्रवना वशं व्रजेत ॥ २७
सा तु बुद्धिः कृताऽप्येवं जाप्रति त्रिदशेश्वरे
अप्रमेये हृषीकेश युद्धकालेऽप्यमुद्यत ॥ २८
अर्जुनं चापि राधेयात्सदा रक्षति केशवः
न ह्यनमैच्छत्प्रमुखे सीतेः स्थापयितुं रणे ॥ २९

१८२

एकवीरवधे इति ॥ १॥ एतद्वक्तव्यं कर्णस्य जयं प्रति अर्जुनस्येत्यर्थः १७ * विलम्बमिति पा०

अन्यांश्चास्मै रथोदारानुपास्थापयद्व्युतः ।
अमोघां तां कथं शक्तिं मोघां कुर्यामिति प्रभो
यश्चैवं रक्षते पार्थ कर्णात्कृष्णो महामनाः ।
आत्मानं स कथं राजन्न रक्षेत्पुरुषोत्तमः॥३१॥
परिचिन्त्य तु पश्यामि चक्राद्युधमरिदम् ।
न सोऽस्ति विपु लोकेषु यो जयेत जनार्दनम्
सञ्जय उवाच ।

ततः कृष्णं महाबाहुं सात्यकिः सत्यविक्रमः
पप्रच्छ रथशार्दूलः कर्णं प्रति महारथः ॥ ३३ ॥
अयं च प्रत्ययः कर्णं शक्तिश्चाभितविक्रमा ।
किमर्थं सुतपुत्रेण न मुक्ता फाल्गुने तु सा॥३४॥
श्रीवासुदेव उवाच ।

दुःशासनश्च कर्णश्च शकुनिश्च ससैन्यध्वः ।
सततं मन्त्रयन्ति स्म दुर्योधनपुरोगमाः॥ ३५ ॥
'कर्णं कर्णं महेश्वास रणेऽमितपराक्रम ।
नान्यस्य शक्तिरेषा ते मोक्तव्या जयतां वर॥
श्रुते महारथात्कर्णं कुन्तीपुत्राद्धनञ्जयात् ।
स हि तेषामतिथया देवानामिव वासवः३७॥
तस्मिन्विनिहते पार्थ पाण्डवाः सृज्यैः सह ।
भविष्यन्ति गतात्मानः सुरा इव निरग्रयः॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे कृष्णवाक्ये
अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

१८३

धृतराष्ट्र उवाच ।

कर्णदुर्योधनादीनां शकुनेः सौबल्यस्य च ।
अपनीतं महत्तात तव चैव विशेषतः ॥ १ ॥
यदि जानीथ तां शक्तिमेकर्षां सततं रणे ।
अनिवार्यमसङ्गां च देवैरपि सवासवैः ॥ २ ॥
सा किमर्थं तु कर्णेन प्रवृत्ते समरे पुरा ।
न देवकीसुते मुक्ता फाल्गुने वाऽपि सञ्जयः३
सञ्जय उवाच ।

संभ्रामाद्विनिवृत्तानां सर्वेषां नो विशांपते
रात्रौ कुरुकुलश्रेष्ठ मन्त्रोऽयं समजायत ।

निरुप्योऽग्निं विना मुखदीना इत्येवैः ॥ ३८ ॥ अहमेव-
त्पादिर्मयो भगवतो भक्तपक्षपातित्वप्रदर्शनार्थं न केवल-
मर्जुनार्थं इति भावः ॥ ४० ॥ इति आमुष्मिके श्रेयसि
प्रिये ऐहिके कल्याणे ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोण-

तथोति च प्रतिज्ञातं कर्णेन शिनिपुङ्गव ।
हृदि नित्यं च कर्णस्य वधो गांडीवधन्वनः ॥

अहमेव तु राधेयं मोहयामि युधां वर ।
ततो नावासृजच्छक्तिं पाण्डवे श्वेतबाहने४०॥
फाल्गुनस्य हि सा मृत्युरिति त्वत्तयतोऽनिशं
न निद्रा न च मे हर्षो मनसोऽस्ति युधां वर
घटोत्कचे व्यसितां तु दृष्ट्वा तां शिनिपुङ्गव ।
मृत्योरास्यान्तरान्मुक्तं पश्याम्यद्य धनञ्जयम्
न पिता न च म माता न सूर्यं व्रातरस्तथा ।
न च प्राणास्तथा रक्ष्या यथा बीमसेनराहवे
त्रैलोक्यराज्याद्यत्किञ्चिद्भवेदन्यत्सुदुर्लभम् ।
नेच्छेयं सात्वताहं तद्विना पार्थ धनञ्जयम् ॥
अतः प्रहर्षः सुमहान्युयुधानाद्य मेऽभवत् ।
मृतं प्रत्यागतमिव दृष्ट्वा पार्थ धनञ्जयम् ॥ ४५ ॥
अतश्च प्रहितो युद्धे मया कर्णाय राक्षसः ।
न ह्यन्यः समरे रात्रौ शक्तः कर्णं प्रबाधितुम्॥
सञ्जय उवाच ।

इति सात्यकये प्राह तदा देवकिनन्दनः ।
धनञ्जयहिते युक्तस्ततिप्रिये सततं रतः ॥ ४७ ॥

'प्रभातमात्रे श्वोभूते केशवायार्जुनाय वा ।'
शक्तिरेषा हि मोक्तव्या कर्णं कर्णेति नित्यशः'
ततः प्रभातसमये राजन्कर्णस्य दैवतैः ।
अन्येषां चैव योधानां सा बुद्धिर्नादयते पुनः ।
दैवमेव परं मन्ये यत्कर्णो हस्तसंस्थया ।
न जघान रणे पार्थ कृष्णं वा देवकीसुतम्॥७॥
तस्य हस्तस्थिता शक्तिः कालरात्रिरिवोद्यताः
दैवोपहृतबुद्धित्वाच्च तां कर्णो विमुक्तवान्८॥
कृष्णे वा देवकीपुत्रे मोहितो देवमायया ।
पार्थे वा शककल्पे वै वधार्थं वासवो प्रमा९॥

पर्वणि टीकायां द्वयशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

१८३

कर्णोति । सहजयात्मन्यममोघशक्तिरूपमिति शेषः ।
अपनीतं नाशितम् । सहदपनीतमन्याय इति वा ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

दैवेनोपहता यूयं खबुद्ध्या केशवस्य च ।
गता हि वासवी हत्वा तृणभूतं घटोत्कचम्
कर्णश्च मम पुत्राश्च सर्वे क्षात्रे च पार्थिवाः ।
तेन वै दुष्प्रणीतेन गता वैवस्वतक्षयम् ॥ ११
भूय एव तु मे शंस यथा युद्धमवर्तत ।
कुरुणां पाण्डवानां च हैडिम्बे निहते तदा
ये च तेऽभ्यद्रवन्द्रोणं द्यूढानीकाः प्रहारिणः
सुजयाः सह पञ्चालैस्तेऽप्यकुर्वन्कथं रणम् ॥
सौमदत्तेवैधाद्रोणमायान्तं सन्धवस्य च ।
अमर्षाजीवितं त्यक्त्वा गाहमानं वरुधिनीम्
लुभमाणमिव व्याघ्रं व्याघ्रान्ननमिवान्तकम् ।
कथं प्रत्युद्ययौ द्रोणस्यन्तं पाण्डुसुजयाः १५
आचार्यं ये च तेऽरण्यं दुर्योधनपुरोगमाः ।
द्रौणि-कर्ण-कृपास्तात ते वाऽकुर्वन्किमाहवे
भारद्वाजं जिघांसन्तौ सद्यसाचिवृकोदरौ ।
समाच्छेन्माका युद्धे कथं सुजय शंस मे ॥
सिन्धुराजवधेनेमे घटोत्कचवधेन ते ।
अमर्षितः सुसंकुद्धा रणं चक्रुः कथं निशि ॥ १८
सुजय उवाच ।

हते घटोत्कचे राजन्कर्णेन निशि राक्षसे
प्रणदत्सु च हृष्टेपु तावकेषु युयुत्सुषु ॥ १९
आपतत्सु च वेगेन वध्यमाने बलेऽपि च ।
विगाढायां रजन्यां च राजा दैन्यं परं गतः
अब्रवीच्च महाबाहुर्भीमसेनमिदं वचः ।
आवारय महाबाहो धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीम् ॥
हैडिम्बैश्चैव घातेन मोहो मामाविशन्महान् ।
एवं भीमं समादिश्य खरये समुपाविशत् २२
अश्रुपूर्णमुखो राजा निःश्वसंश्च पुनः पुनः ।
कश्मलं प्राविशद्दोरं दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम् ॥
तं तथा व्यथितं दृष्ट्वा कृष्णो वचनमब्रवीत् ।
मा व्यथां कुरु कौन्तेय नैतत्स्वयुपपद्यते ॥ २४
वैक्रव्यं भरतश्चेष्ट यथा प्राकृतपुरुषे ।
उत्तिष्ठ राजन्युद्धयस्व बहू र्गुरो विभो २५
त्वयि वैक्रव्यमापन्ने तंशयो विजये भवेत् ।
श्रुत्वा कृष्णस्य वचनं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥
विमुञ्ज्य नेत्रे पाणिभ्यां कृष्णं वचनमब्रवीत्
विदिता मे महाबाहो धर्माणां परमा गतिः
ब्रह्महत्या फलं तस्य यः कृतं नाऽवबुध्यते ।

अस्माकं हि वनस्थानां हैडिम्बेन महात्मना
बालेनापि सता तेन कृतं साह्यं जनार्दन ।
अस्त्रहेतोर्गते ज्ञात्वा पाण्डवं श्वेतवाहनम् ॥
असौ कृष्ण महेष्वासः काम्यके मामुपस्थितः
उपस्थितः सहास्त्रमभियावन्नासीद्वनजयः ॥
गन्धमादनयात्रायां दुर्गम्यश्च स्म तारिताः
पाञ्चाली च परिभ्रान्ता पुष्टेनोढा महात्मना
आरम्भाच्चैव युद्धानां यदेष कृतवान् प्रभो ।
मदर्थं दुष्करं कर्म कृतं तेन महाहवे ॥ ३२
स्वभावाद्या च मे प्रीतिः सहदेवे जनार्दन ।
सैव मे परमा प्रीति राक्षसेन्द्रे घटोत्कचे ॥
भक्तश्च मे महाबाहुः प्रियोऽस्याहं प्रियश्च मे
तेन विन्द्वामि वार्ष्णेय कश्मलं शोकतापितः
पश्य सैन्यानि वार्ष्णेय द्राव्यमाणानि कीरवैः
द्रोणकर्णौ तु संयत्तौ पश्य युद्धे महारथी ॥
निशीथे पाण्डवं सैन्यमेतत्सैन्यप्रमदितम् ।
गजाभ्यामिव मत्ताभ्यां यथा नलघनं महत्
अनादित्य बलं बाहो-

भीमसेनस्य माधव ।

वित्राक्षतां च पार्थस्य

विक्रमन्ति स्म कीरवाः ॥ ३७

एष द्रोणश्च कर्णश्च राजा चैव सुयोधनः ।
निहत्य राक्षसं युद्धे दृष्ट्वा नर्दन्ति संयुगे ॥
कथं वाऽस्मासु जीवत्सु त्वयि चैव जनार्दन
हैडिम्बिः प्रातवान्मुत्सुं सुतपुत्रेण सङ्गतः ॥
कदर्थी कृत्य नः सर्वान्पश्यतः सद्यसाचिनः
निहतो राक्षसः कृष्ण मैमसेनिर्महाबलः ॥
यदाऽभिमन्युर्निहतो धार्तराष्ट्रदुरात्मभिः ।
नासीत्तत्र रणे कृष्ण सद्यसाची महारथः ॥
निरुद्धाश्च वयं सर्वे सैन्यधेन दुरात्मना ।
निमित्तमभवद्द्रोणः स पुत्रस्तत्र कर्मणि ॥ ४२
उपदिष्टो वधोपायः कर्णस्य गुरुणा स्वयम् ।
व्यायच्छतश्च सङ्गेन द्विधा सङ्गं चकार ह ॥
व्यसने वर्तमानस्य कृतवर्मा नृशंसवत् ।
अश्वाजघान सहसा तथोमी पाण्डिसारथी ॥
तथेतरं महेष्वासः सौमद्रं युद्धपातयन् ।
अल्पे च कारणे कृष्ण हतो गाण्डीवधन्वना
सैन्यवो यादवश्चेष्ट तच्च नातिप्रियं मम ।
यदि शत्रुवधो न्याय्यो भवेत्कर्तुं हि पाण्डवैः

कर्णद्रोणी रणे पूर्वं हन्तव्याचिति मे मतिः ।
 एतौ हि मूलं दुःखानामस्माकं पुरुषर्षभ ॥
 एतौ रणे समासाद्य समाश्वस्तः सुयोधनः ।
 यत्र बभूवो भवेद्रोणः सूतपुत्रश्च सानुगः ॥
 तत्रावधीन्महाबाहुः सैन्यध्वं दूरवासिनम् ।
 अवश्यं तु मया कार्यः सूतपुत्रस्य निग्रहः ॥
 ततो यास्याम्यहं वीरः स्वयं कर्णजिघांसया
 भीमसेनो महाबाहुर्द्रोणानीकेन सहितः ॥
 एवमुक्त्वा ययौ तूर्णं त्वरमाणो युधिष्ठिरः
 स विस्फुर्य महत्पापं शंखं प्रधमाप्य भैरवम्
 ततो रथसहस्रेण गजानां च शतैस्त्रिभिः ।
 वाजिभिः पञ्चसाहस्रैः पञ्चालैः सप्रभद्रकैः
 वृतः शिखण्डी त्वरितो राजानं पृष्ठतोऽन्वयात् ।
 ततो भेरीः समाजग्राः शंखान्धुम्रं दंशिताः ॥ ५३
 पञ्चालाः पाण्डवाश्चैव युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
 ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धासुदेवो धनञ्जयम् ॥
 'एष प्रयाति त्वरितः क्रोधाविष्टो युधिष्ठिरः
 जिघांसुः सूतपुत्रस्य तस्योपेक्षा न युज्यते' ॥
 एवमुक्त्वा हृषीकेशः शीघ्रमश्वानचोदयत् ।
 दूरं प्रयान्तं राजानमन्वगच्छजनादैनः ॥ ५६
 तं दृष्ट्वा सहसा यान्तं सूतपुत्रजिघांसया ।
 शोकौपहतसंकल्पं दृष्ट्वामानमिवाग्निना ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे व्यासवाक्ये

त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

समाप्तं घटोत्कचवधपर्वं ६

द्रोणवधपर्व ७

१८४

सञ्जय उवाच ।

व्यासेनैवमथोक्तस्तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 स्वयं कर्णवधाद्वीरो निवृत्तो भरतर्षभ ॥ १

अभिगम्याब्रवीद्वासो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 व्यास उवाच ।

कर्णमासाद्य संग्रामे दिष्ट्या जीवति फाल्गुनः
 सव्यसाचिवधाकांक्षी शक्तिं रक्षितवान् हि सः ।

न चागाधैरथं जिष्णु-

दिष्ट्या तेन महारणे ॥ ५९

सृजेतां स्पर्धिनावेतौ दिव्यान्महत्पाणि सर्वशः
 बध्यमानेषु चास्त्रेषु पीडितः सूतनन्दनः ॥
 वासवीं समरे शक्तिं ध्रुवं मुञ्चेद्युधिष्ठिर ।
 ततो भवेत्ते व्यसनं घोरं भरतसत्तम ॥ ६१

दिष्ट्या रक्षो हतं युद्धे सूतपुत्रेण मानद् ।
 वासवीं कारणं कृत्वा कालेनोपहतो ह्यसौ
 तथैव कारणाद्रक्षो निहतं तात संयुगे ।
 मा कुधो भरतश्रेष्ठ मा च शोकं मनः कृथाः
 प्राणिनामिह सर्वेषामेवा निष्ठा युधिष्ठिर ।
 भ्रातृभिः सहितः सर्वैः पार्थिवैश्च महात्मभिः
 कौरवान्समरे राजप्रतिबुध्यस्व भारत ।
 पञ्चमे दिवसे तात पृथिवी ते भविष्यति ॥
 नित्यं च पुरुषस्यात्र धर्ममेवानुचिन्तय ।
 आनुशंस्य तपो दानं क्षमां सत्यं च पाण्डव
 सेवेथाः परमप्रीतो 'यतो धर्मस्ततो जयः' ।
 इत्युक्त्वा पाण्डवं व्यासस्तत्रैवान्तरधीयत् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां त्र्यशीत्यधिक-
 शततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

घटोत्कचे तु निहते सूतपुत्रेण तां निशाम् ।
 दुःखामर्षवशं प्राप्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥

१८४
 व्यासेनैवमिति ततो दुर्योधन इति
 बाह्यानी स्पष्टावौ ॥ १ ॥

दृष्ट्वा भीमेन महतीं वार्यमाणानां चमून् तव ।
 भृष्टलुप्तमुवाचेदं कुंभयोनिं निवारय ॥ ३
 त्वं हि द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो हुताशनात्
 सशरः कवची खड्गी धन्वी च परतापनः ॥
 अभिद्रव रणे दृष्टो मा च ते भीः कथंचन ।
 जनमेजयः शिखण्डो च दौमुखिश्च यशोधरः
 अभिद्रवन्तु संहृष्टाः कुंभयोनिं समंततः ।
 नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ॥ ६
 द्रुपदश्च विराटश्च पुत्रप्रातुसमन्वितौ ।
 सात्यकिः केकयाश्चैव पाण्डवश्च धनञ्जयः ७
 अभिद्रवन्तु वेगेन कुंभयोनिवधेप्सया ।
 तथैव रथिनः सर्वे हस्यश्वं यच्च किञ्चन ॥ ८
 पदाताश्च रणे द्रोणं पातयन्तु महारथम् ।
 तथाऽऽज्ञप्तास्तु ते सर्वे पाण्डवेन महात्मना ॥
 अभ्यद्रवन्त वेगेन कुंभयोनिवधेप्सया ।
 आगच्छतस्तान्सहसा सर्वोद्योगेन पाण्डवान्
 प्रतिजग्राह समरे द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
 ततो दुर्योधनो राजा सर्वोद्योगेन पाण्डवान्
 अभ्यद्रवत्सुकुण्ड इच्छन्द्रोणस्य जीवितम्
 ततः प्रववृते युद्धं श्रान्तवाहनसैनिकम् १२
 पाण्डवानां क्रुद्धां च गर्जतामितरेतरम् ।
 निद्रान्धास्ते महाराज परिश्रान्ताश्च संयुगे ॥
 नाभ्यपद्यन्त समरे काञ्चिच्छ्रेष्ठां महारथाः ।
 त्रियामा रजनी चैषा घोररूपा भयानका १४
 सहस्रयामप्रतिमा बभूव प्राणहारिणी ।
 वध्यतां च तथा तेषां क्षतानां च विशेषतः ॥
 अर्धरात्रिः समाजज्ञे निद्रान्धानां विशेषतः ॥
 सर्वे ह्यासन्निरुत्साहाः क्षत्रिया दीनचेतसः ॥
 तव चैव परेषां च गतास्त्रा विगतेष्ववः ।
 ते तदा पारयन्तश्च ष्हीमन्तश्च विशेषतः १७
 खधर्ममनुपश्यन्तो न जहुः स्वामनीकिनीम् ।
 अस्त्राण्यन्ये समुत्सृज्य निद्रांघाः शेरते जनाः
 रथेष्वन्ये गजेष्वन्ये हयेष्वन्ये च भारत ।
 निद्रान्धा नो बुबुधिरे काञ्चिच्छ्रेष्ठां नराधिप
 तानन्ये समरे योधाः प्रेषयन्तो यमक्षयम् ।
 स्वप्रायमानांस्त्वपरे परानतिविचेतसः ॥ २०
 आत्मानं समरे जघ्नुः स्वानेव च परानपि ।
 नानावाचो विमुञ्चन्तो निद्रांघास्ते महारणे
 अस्माकं च महाराज परेभ्यो बहवो जनाः ।
 योद्धव्यमिति तिष्ठन्तो निद्रासंरक्तलोचनाः ॥

संसर्पन्तो रणे केचिन्निद्रान्धास्ते तथा परान्
 जघ्नुः शूरा रणे शूरांस्तस्मिन्तमसि दारुणे ॥
 हन्यमानमथात्मानं परेभ्यो बहवो जनाः ।
 नाभ्यजानन्त समरे निद्रया मोहिता भृशम्
 तेषामेतादृशीं चेष्टां विज्ञाय पुरुषर्षभः ।
 उवाच वाक्यं बीमत्सुकैः सन्नादयन् दिशः
 श्रान्ता भवन्तो निद्रांघाः सर्वे एव सबाह्वनाः
 तमसा च वृते सैन्ये रजसा बहुलेन च ॥ २६
 ते यूयं यदि मन्यध्वमुपारमत सैनिकाः ।
 निमीलयत चाधिव रणभूमौ मुहूर्तकम् ॥ २७
 ततो विनिद्रा विथान्ताश्चन्द्रमस्युदिते पुनः ।
 संसाधयिष्यथान्योन्यं संग्रामं क्रुक्पाण्डवाः
 तद्वचः सर्वधर्मज्ञा धार्मिकस्य विशांपते ।
 अरोचयन्त सैन्यानि तथा चाप्योन्यमब्रुवन् ॥
 चुकुशुः कर्णं कर्णेति तथा दुर्योधनेति च ।
 उपारमत पाण्डूनां विरता हि वरुणिनी ३०
 तथा विक्रोशमानस्य फाल्गुनस्य ततस्ततः ।
 उपारमत पाण्डूनां सेना तव च भारत ॥ ३१
 तामस्य वाचं देवाश्च ऋषयश्च महात्मनः ।
 सर्वसैन्यानि चाभूद्रां प्रहृष्टाः प्रत्यपूजयन् ॥
 तत्संपूज्य वचोऽङ्कुरं सर्वसैन्यानि भारत ॥
 मुहूर्तमखपन् राजन् श्रान्तानि भरतर्षभा ३३
 सा तु संग्राप्य विश्रामं ध्वजिनीं तव भारत
 सुखमाप्तवती वीरमर्जुनं प्रत्यपूजयत ।
 त्वयि वेदास्तथाऽस्त्राणि त्वयि बुद्धिपराक्रमौ
 धर्मस्त्वयि महाबाहो दया भूतेषु चानघ ३५
 यथाश्वस्तास्तवच्छ्रामः शर्म पाथ्यं तदस्तु ते ।
 मनसश्च त्रियानर्थान् वीर्यं क्षिप्रमवाप्नुहि ॥ ३६
 इति ते तं नरव्याघ्रं प्रशंसन्तो महारथाः ।
 निद्रया समवाक्षितास्तृष्णीमासन्विशांपते ॥
 अश्वपृष्ठेषु चाप्यन्ये रथनीडेषु चापरे ।
 गजस्कन्धगताश्चान्ये शेरते चापरे क्षितौ ३८
 सायुधाः सगदाश्चैव सखद्गाः सपरश्वधाः ।
 सप्रासकवचाश्चान्ये नराः सुप्ताः पृथक् पृथक्
 गजास्ते पद्मगाभोगैर्हस्तैर्मूर्धेणगुण्ठितैः ।
 निद्रान्धा वसुधां चक्रुर्घ्राणिनिःश्वासशीतलां
 सुप्ताः शुशुभिर तत्र निःश्वसन्तो महीतले ।
 विकीर्णा गिरयो यद्धस्त्रिःश्वसद्भिर्महोरगैः ४१
 स मां च विषमां चक्रुः खुराघ्रैर्विकृतां महीम्
 हयाः काञ्चनयोक्रास्ते केसरालम्बिभिर्गुणैः ॥

सुषुपुस्तत्र राजेन्द्र युक्ता वाहेषु सर्वशः ।
 पर्वं हयाश्च नागाश्च योधाश्च भरतपैभ ।
 युद्धाहिरम्य सुषुपुः श्रमेण महताऽन्विताः॥३३
 तत्तथा निद्रया भग्नमबोधं प्राखण्डशम् ।
 कुशलैः शिल्पिभिर्न्यस्तं पटे चित्रमिवाद्भुतं
 ते क्षत्रियाः कुण्डलिनो युवानः
 परस्परं सायकविश्रुताङ्गाः ।
 कुम्भेषु लीनाः सुषुपुर्गजानां
 कुचेषु लज्जा इव कामिनीनाम् ॥ ४५
 ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।
 नेजानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्कृता॥४६
 दशशताक्षककुन्दरिनिःसृतः
 किरणकेसरभासुरपिञ्जराः ।
 तिमिरधारणयूथविदारणः
 समुदियादुदयाचलकेसरी ॥ ४७
 हरवृषोत्तमाग्नसमद्युतिः
 स्मरशरासनपूर्णसमप्रमः ।
 नववधस्मितचारुमनोहरः

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि रात्रियुद्धे सैन्यनिद्रायां
 चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

सज्जय उवाच ।
 ततो दुर्योधनो द्रोणमभिगम्याब्रवीदिदम्
 अमर्षवशमापन्नो जनयन्हर्षतेजसी ॥ १
 दुर्योधन उवाच ।
 न मर्षणीयाः संप्राप्ते विश्रमन्तः श्रमान्विताः
 सपत्ना ग्लानमनसो लब्धलक्ष्णा विशेषतः ॥ २
 यत्तु मर्षितमस्माभिर्मैवतः प्रियकाम्यया ।
 त एते परिविश्रान्ताः पाण्डवा बलवत्तराः॥३
 सर्वथा परिहीनाः स्म तेजसा च बलेन च ।
 भवता पाल्यमानास्ते विवर्धन्ते पुनः पुनः॥४

दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि
 ब्राह्मादीनि च यानि ह ।
 तानि सर्वोणि तिष्ठन्ति
 भवत्येव विशेषतः ॥ ५
 न पाण्डवेया न वयं नान्ये लोके धनुर्वराः ।
 मुख्यमानस्य ते तुल्याः सत्यमेतद्भवीमि ते॥६
 ससुरासुरगन्धर्वानिमोहोकात् द्विजोत्तम ।
 सर्वोत्साविद्भवान्हुन्यादिवैरस्त्रैर्न संशयः॥७
 स भवान्मर्षयत्येतोस्त्वत्तो भीतान्विशेषतः ।
 शिष्यत्वं वा पुरस्कृत्य मम वा मन्दभाग्यतां

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

तत इति ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुद्धर्षितो द्रोणः कोपितश्च सुतेन ते ।
 समन्युरब्रवीद्राजन्दुर्योधनमिदं वचः ॥ ९
 स्वविरः सन्परं शक्त्या घटे दुर्योधनाहवे ।
 अतः परं मया कार्यं क्षुद्रं विजयगृहिना ॥ १०
 अनस्वविदयं सर्वो हन्तव्योऽस्वविदा जनः ।
 यद्भवान्मन्यते चापि शुभं वा यदि वाऽशुभम्
 तद्वै कर्तास्मि कौरव्य वचनात्तव नान्यथा ।
 निहत्य सर्वपञ्चालान् युद्धे कृत्वा पराक्रमम्
 विमोक्ष्ये कवचं राजन्सत्येनायुधमालभे ।
 मन्यसे यच्च कौन्तेयमर्जुनं शान्तमाहवे ॥ १३
 तस्य वीर्यं महाबाहो शृणु सत्येन कौरव ।
 तं न देवा न गन्धर्वा न यक्षा न च राक्षसाः
 उत्सहन्ते रणे जेतुं कुपितं सद्यसाचिनम् ।
 खाण्डव्येन भगवान्प्रत्युद्यातः सुरेश्वरः ॥ १५
 सायकैर्वारितश्चापि वर्षमाणो महात्मना ।
 यक्षा नागास्तथा दैत्या ये चान्ये बलगर्विताः
 निहताः पुरुषेन्द्रेण तच्चापि विदितं तव ।
 गन्धर्वा घोषयात्रायां चित्रसेनादयो जिताः
 सूर्य तैर्हियमाणाश्च मोक्षिता दृढधन्वना ।
 निवातकवचाश्चापि देवानां शत्रवस्तथा ॥ १८
 सुरैरवध्याः संग्रामे तेन वीरेण निर्जिताः ।
 दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवांसिनाम् ॥ १९
 विजिग्ये पुरुषस्यात्रः स शक्त्यो मानुषैः कथम्
 प्रत्यक्षं चैव ते सर्वं यथाबलमिदं तव ॥ २०
 क्षपितं पाण्डुपुत्रेण चेष्टतां नो विशांपते ।

सञ्जय उवाच ।

तं तदाऽभिप्रशंसन्तमर्जुनं कुपितस्तदा ॥ २१
 द्रोणं तव सुतो राजन्पुनरेवेदमब्रवीत् ।
 अहं दुःशासनः कर्णः शकुनिमातुलश्च मे ॥ २२
 हनिष्यामोऽर्जुनं संख्ये

द्विधा कृत्वाऽथ भारतीम् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि द्रोणदुर्योधनभाषणे

पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा

भारद्वाजो हसन्निव ॥

२३

अन्ववर्तत राजानं स्वसितं तेऽस्मिन्ति चाब्रवीत्
 को हि गांडीवधन्वानं ज्वलन्तमिव तेजसा
 अक्षयं क्षपयेत्क्षत्रिक्षत्रियः क्षत्रियर्षमम् ।
 तं न वित्तपतिर्नन्द्रो न यमो न जलेश्वरः ॥ २५
 नासुरोरगरक्षांसि क्षपयेयुः सहायुधम् ।
 मूढास्त्वेतानि भाषन्ते यानीमान्यात्य भारत
 युद्धे हार्जुनमासाद्य स्वस्तिमान्को वजेष्टहान् ।
 त्वं तु सर्वाभिंशंकित्वाश्विपुः पापनिश्चयः ॥
 श्रेयसस्त्वद्धिते युक्तास्तत्तद्वृत्तिमिहेच्छसि ।
 गच्छ त्वमपि कौन्तेयमात्मार्यं जहि मा चिरं
 त्वमप्याशंसये योद्धुं कुलजः क्षत्रियो ह्यसि ।
 इमान्किं क्षत्रियान्सर्वान्घातयिष्यस्यनागसः
 त्वमस्य मूलं वैरस्य तस्मादासादयार्जुनम् ।
 एष ते मातुलः प्राज्ञः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ३०
 दुर्युतदेवी गान्धारे प्रयात्वर्युनमाहवे ।
 एषोऽक्षकुशलो जिह्वो वृत्तकृत्कितवः शठः ॥
 देविता निकृतिप्रश्नो दुर्ध्रुवेऽप्यति पाण्डवान्
 त्वया कथितमत्यर्थं कर्णेन सह दृष्टवत् ॥ ३२
 असकृच्छून्यवन्मोहाद्भूतराष्ट्रस्य शृण्वतः ।
 'अहं च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्च मे ३३
 पाण्डुपुत्रान्हनिष्यामः सहिताः समरे जयः ।'
 इति ते कथ्यमानस्य श्रुतं संसदि संसदि ३४
 अनुतिष्ठ प्रतिज्ञां तां सत्यवाक् भव तैः सहा
 एष ते पाण्डवः शत्रुरविशङ्कोऽग्रतः स्थितः ॥
 क्षत्रधर्ममवेक्षस्व स्थाप्यस्तव वधो जयात् ।
 दत्तं भुक्तमधीतं च प्राप्तमैश्वर्यमीप्सितम् ॥ ३६
 कृतकृत्योऽनृणश्चासि मामैश्वर्यस्य पाण्डवम्
 इत्युक्त्वा समरे द्रोणो न्यवर्तत यतः परे ।
 द्वैधीकृत्य ततः सेनां युद्धं समभवत्तदा ॥ ३७

१८६

सञ्जय उवाच ।

त्रिभागमात्रशेषायां राश्यां युद्धमवर्तत ।
 कुरुणां पाण्डवानां च समूहानां विशांपते १
 अथ चन्द्रप्रभां मुष्णन्नादित्यस्य पुरःसरः ।
 अरुणोऽभ्युदयाचके ताम्रीकुर्वन्निवासवरम् २
 प्राच्यां दिशि सहस्रांशोररुणेनारुणीकृतम् ।
 तापनीयं यथा चक्रं भ्राजते रविमण्डलम् ॥ ३
 ततो रथाश्वाश्च मनुष्याना-
 न्युत्सृज्य सर्वे कुरुपाण्डुयोधाः ।

दिवाकरस्याभिमुखं जपन्तः

सन्ध्यागताः प्राञ्जलयो बभूवुः ॥ ४

ततो द्वैधीकृते सैन्ये द्रोणः सोमकपाण्डवान्
 अभ्यद्रवत्सपञ्चालान्दुर्योधनपुरोगमः ॥ ५
 द्वैधीकृतांकुरुन दृष्ट्वा माधवोऽर्जुनमग्रवीर्यं ।
 स्वपञ्चान्सद्व्यतः कृत्वा अपसव्यामिमं कुरु ॥
 स माधवमनुनाय कुरुष्वेति धनञ्जयः ।
 द्रोणकर्णौ महेश्वासी सव्यतः पर्यवर्तत ॥ ७
 बभिम्रायं तु कृष्णस्य ज्ञात्वा परपुरञ्जयः ।
 आजिशीर्षगतं पार्थ भीमसेनोऽभ्युवाच ह
 भीमसेन उवाच ।

अर्जुनार्जुन बीमत्सो शृणुष्वैतद्वचो मम ।
 यदर्थं क्षत्रिया सुते तस्य कालोऽयमागतः ॥
 अस्मिन्नेदागते काले श्रेयो न प्रतिपत्स्यसे ।
 असंभावितरूपस्त्वं सुनुशंसं करिष्यसि ॥
 सत्य-धर्म-यशसां वीर्येणानृण्यमामुहि ।
 मिन्ध्यनीकं युधां श्रेष्ठ अपसव्यमिमान्कुरु ॥

सञ्जय उवाच ।

स सव्यसाची भीमेन षोडितः केशवेन च
 कर्णद्रोणाघतिक्रम्य समन्तात्पर्यवारयत ॥
 तमाजिशीर्षमायान्तं दहन्तं क्षत्रियवर्भान् ।
 पराक्रान्तं पराक्रम्य ततः क्षत्रियपुङ्गवाः ॥
 नाशकुर्वन्वारयितुं धर्ममानमिवानलम् ।

अथ दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः

अभ्यवर्षकृच्छरत्रातैः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् ।
 तेषामस्त्राणि सर्वेषामुत्तमास्त्राविदां वरः ॥
 कदर्थी कृत्य राजेन्द्र शरवर्षैरवाफिरत ।
 अस्त्रैस्त्राणि संवायं लघुहस्तो जितेन्द्रियः
 सर्वानविध्यन्निशितैर्दशभिर्दशभिः शरैः ।
 उद्धृता रजसो वृष्टिः शरवृष्टितथैव च ॥ १७
 तमश्च घोरं शब्दश्च तदा समभवन्महान् ।
 न द्यौर्न भूमिर्न दिशः प्राहायन्त तथागते ।
 सैन्येन रजसा मूढं सर्वमन्धमिवामवत ।
 नैव ते न वयं राजन्प्राज्ञासिम्ह परस्परम् ॥
 उद्देशेन हि तेन स्म समयुध्यन्त पार्थिवाः
 विरथा रथिनो राजन्समासाद्य परस्परम् ॥
 केशेषु समसज्जन्त कवचेषु भुजेषु च ।
 हताश्वा हतसृताश्च निश्चेष्टा रथिनो हताः ॥
 जीवन्त इव तत्र स्म व्यदृश्यन्त भयाद्विताः
 हतान् गजान्समान्निष्ठैव पर्वतानिव बाजिनः
 गतसत्त्वा व्यदृश्यन्त तथैव सह सादिभिः ।
 ततस्त्वभ्यवसृत्त्यैव संप्रामादुत्तरं दिशम् ॥
 आतिष्ठ पाहवे द्रोणो विधूमोऽभिरिच ज्वलन्
 तमाजिशीर्षादिकान्तमपक्रान्तं निशम्य तु ॥
 समकम्पन्त सैन्यानि पाण्डवानां विशांपते
 भ्राजमानं श्रिया युक्तं ज्वलन्तमिव तेजसा
 द्रोणं दृष्ट्वा परे प्रेसुश्चेकर्मन्मुख भारत ।
 आह्वयन्तं परानीकं प्रभिन्नमिव वारणम् ॥
 नैनमाशंसिरे जेतुं दानवा वासवं यथा ।
 केचिदासन्निरुत्साहाः केचित्कुद्रा मनस्विनः
 विस्मिताश्चाभवन्केचित् केचिदासन्नमर्षिताः
 हस्तैर्हस्ताग्रमपरे प्रत्यपिषन्नराधिपाः ॥ २८
 अपरे दशनैरोष्ठान् दशनकोधमूर्च्छिताः ।
 व्याक्षिपन्नायुधान्न्यन्ये ममृदुश्चापरे भुजान् ॥
 अन्ये चान्वपतन्द्वाणं त्यक्तामानो महीजसः
 पञ्चालास्तु विशेषेण द्रोणसायकपीडिताः ॥

१८६

त्रिभागमात्रशेषायां सुदृष्टत्रयावशिष्टायाम् । दत्र
 त्रयोदशोत्तरं त्रयोदश्यां द्रोणस्य नाशः । त्रयोदश्यां

शुक्रायां युद्धारम्भस्य 'हेमन्ते प्रथमे मासे शुक्रपक्षे
 त्रयोदशीम् । प्रवृत्तं भारतं युद्धम्'—इति भारत-
 सावित्र्यामुक्तस्य चोपपत्तिः सिद्धयति ॥ १ ॥

समसज्जन्त राजेन्द्र समरे भृशवेदनाः ।
ततो विराट्द्रुपदौ द्रोणं प्रति ययूरु रणे३१
तथा चरन्तं संग्रामे भृशं समरदुर्जयम् ।
द्रुपदस्य ततः पौत्राज्य एव विशांपते ॥ ३२
चेदयश्च महेश्वासा द्रोणमेवाभ्ययुर्धुधि ।
तेषां द्रुपदपौत्राणां त्रयाणां निशितैः शरैः ॥
त्रिभिर्द्रोणोऽहरत्प्राणांस्ते हता न्यपतन्भुवि
ततो द्रोणोऽजयद्युद्धे चेदिकैकेयसुजयान्

मत्स्यांश्चैवाजयत्कृत्स्नान्

भारद्वाजो महारथान् ।

ततस्तु द्रुपदः क्रोधा-

च्छरवर्षमवासृजत् ॥ ३५

द्रोणं प्रति महाराज विराटश्चैव संयुगे ।
तं निहत्येषुवर्षं तु द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ॥ ३६
तौ शरैश्छादयामास विराट्द्रुपदावुभौ ।
द्रोणेन च्छाद्यमानौ तु कुजौ संग्राममूर्धनि
द्रोणं शरैर्विदधतुः परमं क्रोधमासितौ ।
ततो द्रोणो महाराज क्रोधामर्षसमन्वितः ॥

भल्लाभ्यां भृशतीक्ष्णाभ्यां

चिच्छेद धनुषी तयोः ।

ततो विराटः कुपितः

समरे तोमरान्दश ॥ ३९

दश चिक्षेप च शरान्द्रोणस्य वधकांक्षया ।
शक्तिं च द्रुपदो घोरामायसौ स्वर्णभूषिताम्
चिक्षेप भुजगेन्द्राभां
कुजौ द्रोणरथं प्रति ।
ततो मल्लैः सुनिशितै-

श्छित्त्वा तांस्तोमरान्दश ॥ ४१

शक्तिं कनकवैद्युयौ द्रोणश्चिच्छेद सायकैः ।
ततो द्रोणः सुपीताभ्यां भल्लाभ्यामरिमर्दनः
द्रुपदं च विराटं च प्रेषयामास मृत्यवे ।
हते विराटे द्रुपदे केकेयुषु तथैव च ॥ ४३
तथैव चेदिमत्स्येषु पञ्चालेषु तथैव च ।
हतेषु त्रिषु वीरेषु द्रुपदस्य च नष्टेषु ॥ ४४

द्रोणस्य कर्म तद्दृष्ट्वा कोपदुःखसमन्वितः ।
शशाप रथिनां मध्ये भृष्टद्युम्नो महामनाः ॥
इष्टापूर्तात्तथा क्षात्राद्ब्राह्मण्याच्च स नश्यतु ।
द्रोणो यस्याश्च मुच्येत यं वा द्रोणः पराभवेत्
इति तेषां प्रतिश्रुत्य मध्ये सर्वधनुष्मताम् ।
आयाद्रोणं सहानीकः पाञ्चाल्यः परवीरहा
पञ्चालास्त्वेकतो द्रोणमभ्यघ्नन्पाण्डवैः सह
दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ॥
सोदयोश्च यथा मुख्यास्तेऽरक्षन्द्रोणमाहवै ।
रक्ष्यमाणं तथा द्रोणं सर्वैस्तेस्तु महारथैः ॥
यतमानास्तु पञ्चाला न शोकः प्रतिवीक्षितुम्
तत्राकुध्यद्भीमसेनो भृष्टद्युम्नस्य मारिष ॥ ५०
स एनं वाग्भिरग्राभिस्ततश्च पुरुषर्षभः ॥

भीमसेन उवाच ।

द्रुपदस्य कुले जातः सर्वास्त्रेष्वस्त्रविचमः
कः क्षत्रियो मन्यमानः प्रेक्षेतारिमवसितम् ।
पितृपुत्रवधं प्राप्य पुमान्कः परिपालयेत् ॥ ५२
विशेषतस्तु शपथं शपित्वा राजसंसदि ।
एष वैश्वानर इव समिद्धः स्वेन तेजसा ॥
शरचापेन्धनो द्रोणः क्षत्रं वहति तेजसा ।
पुरा करोति निःशेषां पाण्डवानामनीकिनीं
स्थिताः पश्यत मे कर्म द्रोणमेव व्रजाम्यहम्
इत्युक्त्वा प्राविशत्कुजौ द्रोणानीकं वृकोदरः
शरैः पूर्णायतोत्सृष्टेद्रोणवयस्तव वाहिनीम् ।
भृष्टद्युम्नोऽपि पाञ्चाल्यः प्रविश्य महतीं चमूम्
आससाद् रणे द्रोणं तदासीत्सुमुलं महत् ।
नैव नस्तादृशं युद्धं दृष्टपूर्वं न च श्रुतम् ॥ ५७
यथा सूर्योदये राजन्समुत्पिञ्जोऽभवन्महान् ।
संसक्तान्येव चादृश्यन् रथवृन्दानि मारिष
हतानि च विकीर्णानि शरीराणि शरीरिणां
केचिदन्यत्र गच्छन्तः पथि चान्यैरुपद्रुताः ॥
विमुखाः पृष्ठतश्चान्ये ताडयन्ते पार्श्वतः परे ।
तथा संसक्तयुद्धं तदभवद्भृशदारुणम् ।
अथ संध्यागतः सूर्यः क्षणेन समपद्यत ॥

क्षशाप शपथं कृतवान् ॥ ४५ ॥ इष्टापूर्तात्तथा क्षात्रादिति। इष्टं
यागहोमादि। आपूर्तं क्षेत्रारामादि। क्षात्रं द्रुपदकुलोत्पन्नत्वात्।
ब्राह्मण्यं याज्ञोपवीतयोर्ब्राह्मणयोस्तत्सदा ब्राह्मणरूपादभेद
जातत्वात्। एतत्सर्वं तस्य नश्यत्। यस्य शत्रुद्रोणो न मुच्येत

मरणं न प्राप्नुयात्। यं वा मां वा द्रोणो यदि पराभवेदिति
॥ ४६ ॥ अत्रस्थितमारिषोक्तविधं शपथं शपित्वाऽपि कः
परिपालयेत्कस्तदननं न कुर्वीदपि तु सर्वोऽपि तदननं कुर्या-
देवेति सार्धः श्लोकः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि संकुलपुष्टे
षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

सञ्जय उवाच ।

ते तथैव महाराज दशिता रणमूर्धनि ।
सन्ध्यागतं सहस्रांशुमादित्यमुपतस्थिरे ॥ १ ॥
उदिते तु सहस्रांशौ तप्तकाञ्चनसप्रभे ।
प्रकाशितेषु लोकेषु पुनर्युद्धमवर्तते ॥ २ ॥
ब्रह्मन्नामि तत्र यान्यासन्संस्तकानि पुरोदयात् ।
तान्येवाभ्युदिते सूर्ये समसज्जन्त भारत ॥
रथैर्हृया हयैर्नागाः पादातैश्चापि कुञ्जराः ।
हयैर्हृयाः समाजग्मुः पादाताश्च पदातिभिः ।
रथा रथैरिधैर्नागास्तथैव भरतर्षभ ।
संस्तकाश्च धियुक्ताश्च योधाः सन्त्यपतन् रणे ॥
ते राशौ कृतकर्माणः भ्रान्ताः सूर्यस्य तेजसा
क्षुत्पिपासापरीताङ्गा धिंसंज्ञा बहवोऽभवन् ।
शङ्खभेरीमृदङ्गानां कुञ्जराणां च गर्जताम् ।
धिस्फारितविकृष्टाणां कामुकाणां च कूजतां ।
शब्दः समभवद्राजन्दिबिस्पृग्भरतर्षभ ।
द्रवतां च पदातीनां शस्त्राणां पततामपि ॥
हयानां न्हेषतां चापि रथानां च निवर्तताम् ।
क्रोशतां गर्जतां चैव तदासीत्तुमुलं महत् ॥
धिवृद्धस्तुमुलः शब्दो ग्रामगच्छन्महांस्तदा ।
नानायुधानिकृत्तानां चेष्टतामातुरः स्वनः ॥
भूमावभूयत महान्तदाऽऽसीत्कृपणं महत् ।
पततां पात्यमानानां पत्यश्चरद्यदन्तिनाम् ।
तेषु सर्वेष्वनिकेषु
व्यतिषक्तेष्वनेकशः ।

स्वे स्वाङ्गम् परे स्वांश्च

स्वान् परेषां परे परान् ॥

१२

वीरबाहुविमुष्टाश्च योधेषु च गजेषु च ।
राशयः प्रत्यदृश्यन्त वाससां नेजनेष्विव ॥
उद्यतप्रतिपिष्टानां खड्गानां वीरबाहुभिः ।
स एव शब्दस्तद्रूपो वाससां निज्यतामिव
अर्धोसिभिस्तथा खड्गैस्तोमरैः सपरश्वधैः ।
निकृष्टयुद्धं संस्तकं महदालीप्तुदारुणम् ॥ १५ ॥
गजाश्वकायप्रभवां नरदेहप्रवाहिनीम् ।
शस्त्रमत्स्यसुसंपूर्णां मांसशोणितकर्दमाम् ॥
भार्तनादस्वनवतीं पताकाशस्त्रफेनिलाम् ।
नदीं प्रावर्त्यन्धीराः परलोकोधगामिनीम् ॥
शरशक्त्यर्दिताः क्लान्ता रात्रिमृदादपचेतसः
विष्टभ्य सर्वगात्राणि व्यतिष्ठन्गजवाजिनः ॥
बाहुभिः कवचैश्चित्रैः शिरोमिश्रासुकुण्डलैः
युद्धोपकरणैश्चान्यैस्तत्र तत्र चकाशिरैः ॥ १९ ॥
कव्यादसहैराकीर्णं नृतेरर्थं नृतेरपि ।
नासीद्रथपथस्तत्र सर्वमायोधनं प्रति ॥ २० ॥
मज्जत्सु चक्रेषु रथान्सर्वमास्थाय वाजिनः ।
कथंचिद्वहन् भ्रान्ता वेपमानाः शरार्दिताः
कुलसत्त्वबलोपेता वाजिनो वारणोपमाः ।
धिह्वलं तूर्णमुच्छ्रान्तं समग्रं भारतातुरम् ॥
बलमासीत्तदा सर्वभूते द्रोणार्जुनाभ्याम् ।
तावेवास्तां निलयनं तावार्तायनमेव च ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां षडशीत्याधिकशत-
तमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

ते तथैवेति । सहस्रांशुं विकीर्णकरसहस्रं उदेष्यन्त-
मित्यर्थः । आदित्यं सूर्यम् ॥ १ ॥ स्वे कौरवाः स्वान्
स्वमुत्थान्परे पाण्डवाः स्वान् स्वमुत्थान् ॥ स्वे इत्यनुवर्तते ।
परेषां पाण्डवानां स्वान् स्वे कौरवाः । परेषां पाण्डवानां
परान् कौरवान् परे पाण्डवा जन्तुरित्यन्वयः । परेषामित्यु-

भयत्र संबध्यते । स्वपरविभागो वक्तुः संजयस्यानुरोधात्
॥ १२ ॥ वीरेति । निज्यन्ते प्रक्षाल्यन्ते वासांसि येषु
ते श्वेताः नेजमानि तेषु यथा वाससां राशयो भवन्त्येव-
मुक्तानां प्रतिकूलं पिष्टानां च खड्गानां राशयः प्रत्य-
दृश्यन्त । निज्यतां शालनैः उद्यमोद्यम्य शिलायां स्फाल्य-
मानानाम् ॥ श्लोकद्वयम् ॥ १३ ॥ अर्धोसिभिरेकधारैः १५ ॥
निलयनमाश्रयः आर्तायनमातीनां भयवारणं स्वीयानां
शत्रूणां तु तावेव सृष्टुकरावित्यर्थः ॥ २३ ॥

तावेवान्ये समासाद्य जग्मुर्वैवस्वतक्षयम् ।
 आविश्रमभवत्सर्वं कौरवाणां महद्वलम् ॥
 पञ्चालानां च संसक्तं न प्राश्नायत किञ्चन ।
 अन्तकाक्रीडसदृशं भीरूणां भयवर्धनम् ॥ २५
 पृथिव्यां राजवंशयानामुत्थिते महति क्षये ।
 न तत्र कर्णे द्रोणं वा नार्जुनं न युधिष्ठिरम् ॥
 न भीमसेनं न यमौ न पाञ्चाल्यं न सात्यकिं
 न च दुःशासनं द्रौणिं न दुर्योधनसीबलौ ॥

न कृपं मद्राजं च

कृतवर्मणमेव च ।

न चान्यात्रैव चात्मानं

न क्षितिं न दिशस्तथा ॥ २८

पश्याम राजसंसक्तान्सैन्येन रजसा वृत्तान्
 संभ्रान्ते तुमुले घोरे रजोग्नेये समुत्थिते ॥ २९
 द्वितीयाभिष्य संप्राप्तममन्यन्त निशां तदा ।
 न ज्ञायन्ते कौरवेया न पञ्चाला न पाण्डवाः
 न दिशो द्यौर्न चोर्वी च न समं विषमं तथा
 हस्तसंस्पर्शमापन्नान्परानप्यथवा स्वकान् ॥ ३१
 न्यपातयन्तदा युद्धे नराः स्म विजयैषिणः ।
 उद्धूतत्वात्तु रजसः प्रसेकाच्छोणितस्य च ॥
 प्राशाम्यत रजो भीमं शीघ्रत्वादनिलस्य च
 तत्र नागा हया योधा रथिनोऽथ पदातयः ॥
 पारिजातवनानीव ह्यरोचन् रुधिरोक्षिताः
 ततो दुर्योधनः कर्णो द्रोणो दुःशासनस्तथा
 पाण्डवैः समसज्जत चतुर्भिश्चतुरो रथाः ।
 दुर्योधनः सह भ्रात्रा यमाभ्यां समसज्जत ॥ ३५
 वृकोदरेण राधेया भारद्वाजेन चार्जुनः ।
 तद्वोरं महदाश्चर्यं सर्वं प्रैक्षन्त सर्वतः ॥ ३६
 रथर्षभाणामुग्राणां सन्निपातममानुषम् ।
 रथमार्गैर्विविधैस्तैर्विचित्रयसंकुलम् ॥ ३७
 अपश्यन् रथिनो युद्धं विचित्रं चित्रयोधिनां
 यतमानाः पराक्रान्ताः परस्परजिगीषवः ॥ ३८
 जीभृता इव धर्मान्ते शरवर्षैरवाकिरन् ।
 ते रथान्सूर्यसङ्काशानाक्षिताः पुरुषर्षभाः ॥ ३९

अशोभन्त यथा मेघाः शारवाश्चलधियुतः ।
 योधास्ते तु महाराज क्रोधात्मर्षसमन्विताः ॥
 स्पृधिनश्च महैष्वासाः कृतयत्ना धनुर्वराः ।
 अभ्यगच्छन्तस्थाऽन्योन्यं मत्ता गजवृषा इव ॥
 न नूनं देहमेदोऽस्ति काले राजक्षनागते ।
 यत्र सर्वे न युगपद्वाशीर्यन्त महारथाः ॥ ४२
 बाहुभिश्चरणैश्चित्रैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः
 कर्णैर्ध्वजैश्चिह्नैः प्रासैः खड्गैः परगुणद्विजैः ॥
 नालीकैः क्षुद्रनाराक्षैर्नखैः शक्तिभूमैः ।
 अन्यैश्च विविधाकारिभ्योऽन्तैः प्रहरणोत्तमैः ॥ ४४
 विचित्रैश्च रथैर्मैर्हृतैश्च गजवाजिभिः ॥ ४५
 शून्यैश्चैव नगाकारिहृतयोधध्वजैश्च रथैः ।
 अमनुष्यैर्हृदयैस्तैः कृप्यमाणैस्ततस्ततः ॥ ४६
 वातायमानैरसकृद्गतवीरैरलङ्कृतैः ।

व्यजनैः कङ्कटैश्चैव ध्वजैश्च ध्वनिपातितैः ॥ ४७
 छत्रैरामरणैर्ध्वजैर्माल्यैश्च ससुगान्धिमैः ।
 हारैः किरीटैस्तुङ्गैरुष्णीषैः किङ्किणीगणैः ॥ ४८
 उरस्यैर्मणिभिर्मिश्रैश्चूडामणिभिरिव च ।
 आसीदायोधनं तत्र नभस्तारागणैरिव ॥ ४९

ततो दुर्योधनस्यासीन्नकुलेन समागमः ।
 अमर्षितेन कुङ्क्षस्य कुङ्क्षेनामर्षितस्य च ॥ ५०
 अपसव्यं चकाराथ माद्रीपुत्रस्तवात्मजम् ।
 किरञ्ज्ज्वरशतैर्हृष्टस्तत्र नादो महान्भून् ॥ ५१
 अपसव्यं कृतं संबध्ये भ्रातृद्वयेनात्यमर्षिणा ।
 नामृष्यत तमप्याजौ प्रतिचक्रेऽपसव्यतः ॥ ५२
 पुत्रस्तव महाराज राजा दुर्योधनो व्रुतम् ।
 ततः प्रतिचिकीर्षन्तमपसव्यं तु ते सुतम् ॥ ५३
 न्यवारयत तेजसी नकुलश्चित्रमार्गवित् ।
 स सर्वतो निवार्येन शरजालेन पीडयन् ॥ ५४
 विमुञ्चं नकुलश्चक्रे तत्सैन्याः समपूजयन् ।
 तिष्ठ तिष्ठेति नकुलो बभाषे तनयं तव ।
 संस्तुत्य सर्वदुःखानि तव दुर्मन्त्रितं च तव ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि नकुलयुद्धे

सप्ताशीत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

१८८

सञ्जय उवाच ।

नतो दुःशासनः क्रुद्धः सहदेवमुपाद्रवत् ।
 रथवेगेन तीव्रेण कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ १
 तस्यापतत एवाशु भङ्गेनाभिन्नकरीनः ।
 माद्रीपुत्रः शिरो यन्तः सशिरस्त्राणमच्छिनत्
 नैनं दुःशासनः सृतं नापि कश्चन सैनिकः ।
 कुत्तोत्तमाङ्गमाशुत्वात्सहदेवेन बुद्धवान् ॥ ३
 यदा त्वसंगृहीतत्वात्प्रयान्त्यथवा यथासुखम्
 ततो दुःशासनः सृतं बुधुषे गतचेतसम् ॥ ४
 स ह्यान्सन्निगृह्याजी स्वयं हयविशारदः ।
 युयुधे रथिनां श्रेष्ठो लघुचित्रं च सुष्ठु च ॥ ५
 तदस्यापूजयन् कर्म स्वे परे चापि संयुगे ।
 हतसुतरथेनाजौ व्यचरद्यदभीतवत् ॥ ६
 सहदेवस्तु तानभ्वांस्तीक्ष्णैर्बाणैरवाकिरत् ।
 पीक्यमानाः शरैश्चाशु प्राद्रवंस्ते ततस्ततः ॥ ७
 स रश्मिषु विपक्तत्वादुत्ससर्ज शरासनम् ।
 धनुषा कर्म कुर्वन्तु रश्मिंश्च पुनस्तृजत् ॥ ८
 छिद्रेष्वेतेषु तं बाणैर्माद्रीपुत्रोऽभ्यवाकिरत् ।
 परीत्संस्वत्सुतं कर्णेस्तदन्तरमवाप तत् ॥ ९
 वृकोदरस्ततः कर्णं त्रिभिर्मल्लैः समाहितः ।
 आकर्णपूर्णरभ्यघ्नन्बाह्वोरसि चानदत् ॥ १०
 स निवृत्तस्ततः कर्णः संघटित इवोरगः ।
 भीममावारयामास विकिरन्निशिताञ्छरान्
 ततोऽभूत्सुलं युद्धं भीमराधेययोस्तदा ।
 तौ वृषाविव नर्दन्तौ विवृत्तनयनावुभौ ॥ १२
 वेगेन महताऽन्योन्यं संरब्ध्वावमिपेततुः ।
 अमिसंस्त्रिष्टयोस्तत्र तयोराहवशौण्डयोः ॥ १३
 विच्छिन्नशरपातत्वादुद्युद्धमवर्तत ।
 गदया भीमसेनस्तु कर्णस्य रथकूबरम् ॥ १४
 विभेद शतधा राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
 ततो भीमस्य राधेयो गदामाविध्य वीर्यवान्
 अवाञ्जद्रथे तां तु विभेद गदया गदाम् ।
 ततो भीमः पुनर्गुर्वीं चिक्षेपाधिरथेगदाम् ॥ १६
 तां गदां बहुभिः कर्णः सुपुङ्खैः सुप्रवेजितैः ।
 प्रत्येभ्यस्तुनश्चान्यैः सा भीमं पुनरामजत् ॥
 व्यालीच मन्त्राभिहता कर्णबाणैरभिद्रुता ।

तस्याः प्रतिनिपातेन भीमस्य विपुलो ध्वजः
 पपात सारथिश्चास्य मुमोह च गदाहतः ।
 स कर्णं सायकानघौ व्यसृजत्कोधमूर्च्छितः
 तैस्तस्य निशितैस्तक्ष्णैर्भीमसेनो महाबलः ॥
 विच्छेद परवीरघ्नः प्रहसन्निव भारत ॥ २०
 ध्वजं शरासनं चैव शरावापञ्च भारत ।
 कर्णाऽप्यभ्यद्रुत्तुर्गृह्य हेमपृष्ठं दुरासदम् ॥ २१
 ततः पुनस्तु राधेयो ह्यानस्य रथेषुभिः ।
 ऋक्षवणाजिघानाशु तथोभौ पार्थिणसारथी
 स विपन्नरथो भीमो नकुलस्याद्भुतो रथम् ।
 हरिर्यथा गिरेः शृङ्गं समामामदार्दमः ॥ २३
 तथा द्रोणाजुनौ चित्रमयुध्येतां महारथौ ।
 आचार्यशिष्यौ राजेन्द्र कृतप्रहरणौ युधि ॥
 लघुसन्धानयोगाभ्यां रथयोश्च रणेन च ।
 मोहयन्तौ मनुष्याणां चक्षूषं च मनोसि च
 उपारमन्त ते सर्वे योधा भरतसत्तम ।
 अदृष्टपूर्वं पश्यन्तस्तदुद्धं शुभशिष्ययोः ॥ २६
 विचित्राभ्यूतनामध्ये रथमार्गानुदीर्य तौ ।
 अन्योन्यमपसत्यं च कर्तुं धीरौ तदेषतुः ॥ २७
 पराक्रमं तयोर्योधा दृष्टुस्ते सुविस्मिताः ।
 तयोः समभवद्युद्धं द्रोणपाण्डवयोर्महत ॥ २८
 आमिषार्थं महाराज गगने श्येनयोरिव ।
 यद्यञ्चकार द्रोणस्तु कुन्तीपुत्रजिगीषया ॥
 तत्तत्प्रतिजघानाशु प्रहसंस्तस्य पाण्डवः ।
 यदा द्रोणो न शक्नोति पाण्डवं स्म विशेवितुं
 ततः प्रादुश्चकारास्त्रमस्त्रमार्गविशारदः ।
 येन्द्रं पाशुपतं त्वाष्ट्रं वायव्यमथ वारुणम् ॥
 मुक्तं मुक्तं द्रोणचापात्तज्जघान धनञ्जयः ।
 अस्त्राण्यस्त्रैर्येदा तस्य विधिवद्भुति पाण्डवः
 ततोऽस्त्रैः परमैर्दिव्यैर्द्रोणः पार्थमवाकिरत् ।
 यद्यदस्त्रं स पार्थय प्रयुङ्क्ते विजिगीषया ॥
 तस्य तस्य विधाताय तत्ताद्वि कुहेतेऽजुनः ।
 स बध्यमानेष्वस्त्रेषु दिव्येष्वपि यथावाधि ॥
 अजुनेनार्जुनं द्रोणो मनसैवाभ्यपूजयत् ।
 मेने चात्मानमधिकं पृथिव्यामाधि भारत ।

१८८

तत इति ॥ १॥

तेन शिष्येण सर्वेभ्यः शस्त्राविज्ञः परंतपः ।
 वार्यमाणस्तु पाथेन तथा मध्ये महात्मनाम्
 यतमानोऽर्जुनं प्रीत्या प्रत्यवारयदुत्समयन् ।
 ततोऽन्तरिक्षे देवाश्च गन्धर्वाश्च सहस्रशः
 ऋषयः सिद्धसङ्गाश्च द्यतिष्ठन्त विदक्षया ।
 तदप्सरोभिराकीर्णं यक्ष-गन्धर्वसंकुलम् ॥
 श्रीमदाकाशमभवद्भूयो मेघाकुलं यथा ।
 तत्र स्मान्तर्हिता वाचो व्यचरन्त पुनः पुनः
 द्रोण-पार्थस्तवोपेता व्यभूयन्त नराधिप ।
 विसृज्यमानेष्वस्त्रेषु उवालयन्तु दिशो दश
 अबुधस्तत्र सिद्धाश्च ऋषयश्च समागताः ।
 नैवर्द्धं मानुषं युद्धं नासुरं न च राक्षसम् ॥
 न दैवं न च गान्धर्वं ब्राह्मं ध्रुवमिदं परम् ।
 विचित्रमिदमाश्चर्यं न नो दृष्टं न च श्रुतम् ।
 अति पाण्डवमाचार्यो द्रोणं चाप्यति पांडवः ।
 नानयोरन्तरं शक्यं द्रष्टुमन्येन केनचित् ॥
 यदि रुद्रो द्विधा कृत्य युध्येतात्मानमात्मना
 तत्र शक्योपमा कर्तुमन्यत्र तु न विद्यते ॥ ४४
 ज्ञानमेकस्थमाचार्यं, ज्ञानं योगश्च पाण्डवे ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि संकुलयुद्धे
 अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

१८९

सञ्जय उवाच ।

तस्मिन्स्तथा वर्तमाने गजाश्वनरसंक्षये ।
 दुःशासनो महाराज धृष्टद्युम्नमयोधयत् ॥ १
 स तु रुक्मरथासको दुःशासनशरार्दितः ।
 अमर्षात्तव पुत्रस्य शरैर्वाहानवाकिरत ॥ २
 क्षणेन स रथस्तस्य सध्वजः सहस्रारथिः ।
 नादृश्यत महाराज पार्थस्तस्य शरैश्चितः ॥ ३

ज्ञानमेकस्थमिति । आचार्यो ज्ञानस्य शौर्यस्य वाच-
 धिरित्यर्थः । अर्जुनस्तु योगेन बलेन चाधिकः । कृष्णसार-
 थिणा षड्विधैरथैश्च जलदुष्टादिभिर्गोविनेन च युक्तात्वात् ।
 तथा च योगबलान्यामाचार्यसाम्यं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ४५ ॥
 पारमवधिः आर्षं क्लीबत्वम् । अन्यतरेणेति शेषः । गम्यते
 प्राप्यते अन्योन्ययुद्धे । ततस्तदा संकुलयुद्धमनिवृत्तयोर्ध-
 द्रो २०

शौर्यमेकस्थमाचार्यं, बलं शौर्यं च पाण्डवे ॥
 नेमौ शक्यौ महेश्वासौ युद्धे क्षपयितुं परैः ।
 इच्छमानौ पुनरिमौ हन्येतां सामरं जगत्
 इत्ययुधन्महाराज इष्टा तौ पुरुषर्षभौ ।
 अन्तर्हितानि भूतानि प्रकाशानि च सर्वशः
 ततो द्रोणो ब्राह्मणं प्रादुश्चके महामतिः ।
 संतापयन् रणे पार्थ भूतान्यन्तर्हितानि च ॥
 ततश्चाल पृथिवी सपर्वत-वनं द्रुमा ।
 वयौ च विपमो वायुः सागराश्चापि बुधुः
 तत्खासो महानासीत्कुरुपाण्डवसेनयोः ।
 सर्वेषां चैव भूतानामुद्यतेऽस्त्रे महामना ॥
 ततः पार्थोऽप्यसंभ्रान्तस्तदस्त्रं प्रतिजघ्निवान्
 ब्रह्मास्त्रेणैव राजेन्द्र ततः सर्वमशीशमत ॥
 यदा न गम्यते पारं तयोरन्यतरस्य वा ।
 ततः संकुलयुद्धेन तद्युद्धं व्याकुलीकृतम् ॥
 नाह्वयत ततः किञ्चित्पुनरेव विशांपते ।
 प्रवृत्ते तुमुले युद्धे द्रोणपाण्डवयोर्मृधे ॥ ५३
 शरजालैः समाकीर्णं मेघजालैरिवाम्बरे ।
 नापतच्च ततः कश्चिदन्तरिक्षचरस्तदा ॥ ५४

दुःशासनस्तु राजेन्द्र पाञ्चाल्यस्य महात्मनः
 नाशकत्प्रमुखे स्थातुं शरजालप्रपीडितः ॥ ४
 स तु दुःशासनं वाणैर्विमुखीकृत्य पार्थतः ।
 फिरङ्गुरसहस्राणि द्रोणमेवाभ्यवाद्रणे ॥
 अभ्यपद्यत हार्दिक्यः कृतवर्मा त्वनन्तरम् ।
 सोदर्याणां त्रयश्चैव त एनं पर्यवारयन् ॥ ६

युद्धम् ॥ ५२ ॥ नापतत् वाणैरन्तरिक्षस्य पुरितत्वादिति
 भावः ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीका-
 यामष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

१८९

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ त्रयो दृष्टद्युम्नोऽन्यौ द्वौ च
 ॥ ६ ॥

तं यमौ पृष्ठतोऽन्वैतां रक्षन्तौ पुरुषर्षभौ ।
 द्रोणायाभिमुखं यान्तं दीप्यमानमिवानलम्
 संप्रहारमकुर्वन्ते सर्वे च सुमहारथाः ।
 अमर्षिताः सत्त्ववन्तः कृत्वा मरणमग्रतः ॥
 शुद्धात्मानः शुद्धवृत्ता राजन् स्वर्गपुरस्कृताः
 आर्यं युद्धमकुर्वन्त परस्परजिगीषवः ॥ ९
 शुक्लाभिजनकर्माणो मतिमन्तो जनाधिप ।
 धर्मयुद्धमयुध्यन्त प्रेप्सन्तो गतिमुत्तमाम् ।
 न तदासीदधर्मिष्ठ-
 मशस्तं युद्धमेव च ।
 नात्र कर्णो न नालीको
 न लिप्तो न च वस्तिकः
 न सूची कपिशो नैव न गवास्त्रिर्गजास्त्रिजः
 इषुरासीन्न संश्लिष्टो न पूतिर्न च जिह्मगः ॥
 ऋजून्मेव विशुद्धानि सर्वे शस्त्राण्यधारयन्
 सुयुद्धेन पराह्लोकानीप्सन्तः कीर्तिमेव च ॥
 तदासीत्सुसुलं युद्धं सर्वदोषविवर्जितम् ।
 चतुर्णां तव योधानां तैस्त्रिभिः पाण्डवैः सह
 धृष्टद्युम्नस्तु तान् दृष्ट्वा
 तव राजन् रथर्वभान् ।
 यमाभ्यां वारितान्वीरा-
 ङ्गीब्राह्मो द्रोणमभ्ययात् ॥ १५
 निवारितास्तु ते वीरास्तयोः पुरुषसिंहयोः ।
 समसज्जन्त चत्वारो वाताः पर्वतयोरिव १६
 द्वाभ्यां द्वाभ्यां यमौ सार्धं
 रथाभ्यां रथयुक्त्वौ ।
 समासकौ ततो द्रोणं
 धृष्टद्युम्नोऽभ्यवर्तत ॥ १७
 दृष्ट्वा द्रोणाय पाञ्चाल्यं व्रजन्तं युद्धदुर्मदम्
 यमाभ्यां तांश्च संसक्तान्स्तदन्तरुपाद्रवत् ॥
 दुर्योधनो महाराज किरङ्गोणितमोजनान्
 तं सात्यकिः शीघ्रतरं पुनरेवाभ्यवर्तत १९
 तौ परस्परमासाद्य समीपे कुरुमाधवौ ।

हसमानौ नृशार्दूलावभीतौ समसज्जताम् २०
 बाल्यवृत्तानि सर्वाणि
 प्रीयमाणी विचिन्त्यौ तौ ।
 अन्योन्यं प्रेक्षमाणी च
 स्मयमानौ पुनः पुनः ॥ २१
 अथ दुर्योधनो राजा सात्यकिं समभाषत
 प्रियं सखायं सततं गह्वर्यन् वृत्तमात्मनः २२
 धिक् क्रोधं धिक्सखे लोभं
 धिद्धोहं धिगमर्षितम् ।
 धिगस्तु क्षात्रमाचारं
 धिगस्तु बलमौरसम् ॥ २३
 यत्र मामभिसंघत्से त्वां चाहं शिनिपुङ्गव ।
 त्वं हि प्राणैः प्रियतरो ममाहं च सदा तव
 स्मरामि तानि सर्वाणि
 बाल्यवृत्तानि यानि नौ ।
 तानि सर्वाणि जीर्णानि
 सांप्रतं नो रणाजिरे ॥ २५
 किमन्यत्क्रोधलोभाभ्यां युद्धमेवाद्य सात्वत
 तं तथावादिनं तत्र सात्यकिः प्रत्यभाषत २६
 प्रहसन्विशिखांस्तीक्ष्णानुद्यम्य परमास्त्रवित्
 नेयं समा राजपुत्र नाचार्यस्य निवेशनम् २७
 यत्र क्रीडितमस्माभि-
 स्तदा राजन्समागतैः ।
 दुर्योधन उवाच ।
 क सा क्रीडा गताऽस्माकं
 बाल्ये वै शिनिपुङ्गव ॥ २८
 क च युद्धमिदं भूयः 'कालो हि दुरतिक्रमः' ।
 किनु नो विद्यते कृत्यं धनेन धनलिप्सया ।
 यत्र युद्धामहे सर्वे धनलोभात्समागताः ।
 सज्जय उवाच ।
 तं तथावादिनं तत्र राजानं माधवोऽब्रवीत्

शुद्धः शुद्धोऽभिजनो बंधो येषां ते स्वयंशोधित-
 कर्माणश्च ॥ १० ॥ अवास्तमप्रसत्यम् । प्रशस्यत्वमाह-
 नात्रेति । कर्णो विलोमकंडकद्वययुक्तः । स हि उद्गम्रियमा-
 णोऽन्त्राण्युद्धरति । नालीकः अलत्वादिहमंत्रः सन् दुरुद्धरः । न
 लिप्तो विषेणेति शेषः । वस्तिकः शाल्यदण्डसन्धौ शिथिलस्त-
 र्भ्योद्धरणे शाल्यं बस्तिमध्ये मज्जति दण्डमात्रं निःसरति
 [अन्ये वस्तक इति पठित्वा श्लघयति इति व्याख्युः]

॥ ११ ॥ सूचीकणिसजातीयो बहुकष्टकः [कपिशस्तुल्यो
 मर्कटास्थिमयो वेति प्राश्नः] कपर्णायसमयः सहादेऽप्या-
 पातेऽन्तर्बहुप्रविशति । 'कपिशिषु इयामे' इति मेदिनी ।
 गवास्त्रिजो गजास्त्रिजस्तन्मयफलकश्च बाणो विषलित-
 वज्जैयः । श्लिष्टो द्विरात्यः क्षतद्वयकरत्वाद्वैयः । पूतिर्मलि-
 नशाल्यः सोऽपि क्षतपोषकश्चिंतिता वा । जिह्मगोऽन्यद्व्य-
 त्वेन प्रदर्शयन्त्यत्र प्रातिः ॥ १२ ॥

एवं वृत्तं सदा क्षात्रं
 शुध्यन्तीह गुरुनपि ।
 यदि तेऽहं प्रियो राजन्
 जाहि मां मा चिरं क्रुथाः ॥ ३१
 त्वत्कृते सुकृतांल्लोकान् गच्छेयं भरतर्षभ ।
 या ते शक्तिर्बलं यच्च तत्क्षिप्रं मयि दर्शय ३२
 नेच्छामि तदहं द्रष्टुं मित्राणां दयसनं महत् ।
 इत्येवं दयक्तमाभाष्य प्रतिभाष्य च सात्याकिः
 अभ्ययान्त्तर्पणमव्यग्रो दयां नाकुरुतात्मनि ।
 तमायान्तं महाबाहुं प्रत्यगृह्णात्तवात्मजः ३४
 शरैश्चावाकिरद्राजञ्जनेनयं तनयस्तव ।
 ततः प्रववृते युद्धं कुरुमाधवासिंहयोः ॥ ३५
 अन्योन्यं क्रुद्धयोर्धोरं यथा द्विरदसिंहयोः ।
 ततः पूर्णायतोत्सृष्टैः सात्वतं युद्धदुर्मदम् ३६
 दुर्योधनः प्रत्यविध्यत्कुपितो दशभिः शरैः ।
 तं सात्यकिः प्रत्यविध्यत्तथैवावाकिरच्छरैः
 पञ्चाशता पुनश्चाजौ त्रिशता दशभिश्च ह ।
 सात्यकिं तु रणे राजन्प्रहसन्स्तनयस्तव ३८
 आकर्ण्यपूर्णैर्निशितैर्विव्याध त्रिशता शरैः ।
 ततोऽस्य शरं चापं क्षुरप्रेण द्विधाऽच्छिनत्
 सोऽन्यत्कामुकमादाय लघुहस्तस्ततो ददम् ।
 सात्यकिर्द्व्यसृजन्मादाय शरध्वेर्णां सुतस्य ते ॥
 तामापतन्तीं सहसा शरध्वेर्णां जिघांसया ।
 चिच्छेद बहुधा राजा तत उच्छुक्रगुर्जनाः ॥
 सात्यकिं च त्रिसप्तत्या पीडयामास धेगितः
 स्वर्णपुङ्खैः शिलाघ्नैराराकर्ण्यपूर्णनिःसृतैः ॥
 तस्य संदधतश्चेष्टुं
 सिंहतेषु च कार्मुकम् ।
 आच्छिन्नत्सात्यकिस्तूर्णं
 शरैश्चैवाप्यवीविधत् ॥ ४३
 स गाढविदो द्यथितः प्रत्यपायाद्रथान्तरे
 दुर्योधनो महाराज दाशार्हशरपीडितः ॥
 समाश्वस्य तु पुत्रस्ते सात्यकिं पुनरभ्ययात्
 विसृजन्निपुजालानि युयुधानरथं प्रति ॥ ४५
 तथैव सात्यकिर्बौणान्दुर्योधनरथं प्रति ।
 स्ततः विसृजन् राजस्तस्तस्कुलमवर्तत ॥ ४६
 तत्रेषुभिः क्षिप्यमाणैः पतन्निश्च शरीरिषु ।
 अग्निरिव महाकक्षैः शब्दः समभवन्महान् ॥
 तयोः शरसहस्रैश्च संछन्नं वसुधातलम् ।

अगम्यरूपं च शरैराकाशं समपद्यत ॥ ४८
 तत्राप्यधिकमालक्ष्य माधवं रथसत्तमम् ।
 क्षिप्रमभ्यपतत्कर्णः परीप्सन्स्तनयं तव ॥ ४९
 न तु तं मर्षयामास भीमसेनो महाबलः ।
 सोभ्ययात्स्वरितः कर्णं विसृजन्सायकान्बहून्
 तस्य कर्णः शिताम्बाणान्प्रतिहन्य हसाञ्चिव
 धनुः शरांश्च चिच्छेद सुतं चाभ्यहनच्छरैः ॥
 भीमसेनस्तु संकुद्धो गदामादाय पाण्डवः ।
 ध्वजं धनुश्च सुतं च संममदाहवे रिपोः ॥
 रथचक्रं च कर्णस्य वमज्ज स महाबलः ।
 भग्नचक्रं रथेऽतिष्ठदकम्पः शैलराडिव ॥ ५३
 एकचक्रं रथं तस्य तमूढः सुचिरं हयाः ।
 एकचक्रमिवार्कस्य रथं सप्त हया यथा ॥ ५४
 अतुष्यमाणः कर्णस्तु भीमसेनमयुध्यत ।
 विविधैरिपुजालैश्च नानाशस्त्रैश्च संयुगे ॥ ५५
 भीमसेनस्तु संकुद्धः सुतपुत्रमयोधयत् ।
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने कुद्धो धर्मसुतोऽब्रवीत् ॥
 पञ्चालानां नरदयाघ्नान्मत्स्यांश्च पुरुषर्षभान्
 येन प्राणाः शिरो ये च ये नो योधा महारथाः
 त एते धार्तराष्ट्रेषु विपक्ताः पुरुषर्षभाः ।
 किं तिष्ठत यथा मृदाः सर्वे विगतचेतसः ॥
 तत्र गच्छत यत्रैते युध्यन्ते मामका रथाः ।
 क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य सर्वे एव गतज्वराः ॥ ५९
 जयन्तो वध्यमानाश्च गतिमिष्टां गमिष्यथ ।
 जित्वा वा बहुभिर्यक्षैर्यजध्वं भूरिदक्षिणैः ॥
 हता वा देवसाद्भवा
 लोकात्प्राप्स्यथ पुष्कलान् ।
 ते राजा चोदिता वीरा
 योत्स्यमाना महारथाः ॥ ६१
 क्षात्रधर्मं पुरस्कृत्य त्वरिता द्रोणमभ्ययुः ।
 पञ्चालास्त्वेकतो द्रोणमभ्यग्नभिः शरैः
 भीमसेनपुरोगाश्चाप्येकतः पर्यवारयन् ।
 आसंस्तु पाण्डुपुत्राणां त्रयो जिह्वा महारथाः
 यमौ च भीमसेनश्च प्राकोशस्ते धनञ्जयम् ।
 अभिद्रवाञ्छुनं क्षिप्रं कुरुन्द्रोणादपानुद ॥ ६४
 तत एनं हनिष्यन्ति पञ्चाला हतराक्षणम् ।
 कौरवेयांस्ततः पार्थः सहसा समुपाद्रवत् ॥
 पञ्चालानेव तु द्रोणो भृष्टशुभ्रपुरोगमान् ।
 ममर्दुस्तरसा वीराः पञ्चमऽहनि भारत ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि संकल्युदे
ऊननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

१९०

सञ्जय उवाच ।

पञ्चालानां ततो द्रोणोऽप्यकरोत्कदनं महत्
यथा क्रुद्धो रणे शक्रो दानवानां क्षयं पुरा ॥
द्रोणाख्येन महाराजे वध्यमानाः परे युधि ।
नात्र सन्त रणे द्रोणात्सस्ववन्तो महारथाः ॥
युध्यमाना महाराज पञ्चालाः सञ्जयास्तथा
द्रोणमेवाभ्ययुर्गुदे योधयन्तो महारथाः ॥ ३
तेषां तु चलाद्यमानानां पञ्चालानां समन्ततः
अभवद्भैरवो नादो वध्यतां शरवृष्टिभिः ॥ ४
वध्यमानेषु संग्रामे पञ्चालेषु महात्मना ।
उदीर्यमाणे द्रोणाख्ये पाण्डवान्भयमाविशत्
दृष्ट्वाऽध्वन रघोधानां विपुलं च क्षयं युधि ।
पाण्डवेया महाराज नाशशंसुर्जयं तदा ॥ ६
कच्चिद्रोणो न नः सर्वान् क्षपयेत्परमाखवित्
समिद्धः शिशिरापाये दहन्कक्षमिवानलः ॥
न क्वैनं संयुगे कश्चित्समर्थः प्रतिवीक्षितुम् ।
न चैनमर्जुनो जातु प्रतियुध्येत धर्मवित् ॥
व्रतान्कुन्तीसुतान्दृष्ट्वा द्रोणसायकपीडितान्
मतिमाश्चर्यसे युक्तः केशवोऽर्जुनमब्रवीत् ॥
नैष युद्धे न संग्रामे जेतुं शक्यः कथञ्चन ।
सधनुर्वन्विनां श्रेष्ठो देवैरपि सवासवैः ॥
न्यस्तशस्त्रस्तु संग्रामे शक्यो हन्तुं भवेद्भूमिः
आस्थीयतां जये योगो धर्मस्तु जय पाण्डवाः
यथा न संयुगे सर्वाणं हन्याद्भुक्तमवाहनः ।
अश्वत्थाम्नि हते नैष युध्येदिति मतिर्मम ॥
तं हतं संयुगे कश्चिदस्मै शंसतु मानवः ।
एतच्चारोचयद्राजन् कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥
अन्ये त्वरोचयन्सर्वे कुच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः ।
ततो भीमो महाबाहुरनीके स्वे महागजम्
जघान गदया राजन्नश्वत्थामानमित्युत ।
परप्रमथनं घोरं मालवस्येन्द्रवर्मणः ॥ १५

भीमसेनस्तु सत्रीडमुपेत्य द्रोणमाहवे ।
अश्वत्थामा हत इति शब्दमुच्चैश्चकार ह ॥ १८
अश्वत्थामेति हि गजः
ख्यातो नाम्ना हतोऽभवत् ।
कृत्वा मनसि तं भीमो
मिथ्या व्याहृतवांस्तदा ॥ १७
भीमसेनवचः श्रुत्वा द्रोणस्तत्परमाप्रियम्
मनसा सन्नगात्रोऽभूद्यथा सैकतमम्भसि ॥ १८
शङ्कमानः स तन्मिथ्या वीर्यज्ञः स्वसुतस्य वै
हतः स इति च श्रुत्वा नैव धैर्योदकम्पत १९
स लब्ध्वा चेतनां द्रोणः क्षणेनैव समाश्वसत्
अनुचिन्त्यात्मनः पुत्रमविषममरातिभिः ॥ २०
स पार्श्वतमभिद्रुत्य जिघांसुर्भृत्यमात्मनः ।
अवाकिरत्सहस्रेण तीक्ष्णानां कङ्कपत्रिणाम्
तं विंशतिसहस्राणि पञ्चालानां नरर्षभाः २१
तथा चरन्तं संग्रामे सर्वतोऽवाकिरञ्छरैः
शरैस्तीराचितं द्रोणं नापद्याम महारथम् ।
भास्करं जलदै रुद्धं वर्षास्त्रिव विशांपते ॥
विधूय तान्बाणगणान्पञ्चालानां महारथः ।
प्रादुश्चक्रे ततो द्रोणो ब्राह्ममखं परंतपः ॥
बधाय तेषां शूराणां पञ्चालानाममर्षितः ।
ततो व्यरोचत द्रोणो विनिघ्नस्सर्वसैनिकान्
शिरांस्यपातयन्नापि पञ्चालानां महामृधे ।
तथैव परिघाकारान्बाहून्कनकभूषणान् ॥
ते वध्यमानाः समरे भारद्वाजेन पार्थिवाः ।
मेदिन्यामन्वकोयन्त वातनुक्षा इव दुःमाः ॥
कुजराणां च पततां हथौधानां च भारत ।
अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥
हत्वा विंशतिसहस्राण्पञ्चालानां रथव्रजान्
अतिष्ठदाहवे द्रोणो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायामूननवत्यधिकशत-
तमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

१९०

पञ्चालानामिति ॥ १. ॥

तथैव च पुनः क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान् ।
वसुदानस्य भलेन शिरः कायादपाहरत् ॥
पुनः पञ्चशतात्मस्थान् पद्मसहस्रांश्च सृञ्जयान्
हस्तिनामयुतं हत्वा जघानाश्वायुतं पुनः ॥
क्षत्रियाणामभावाय दृष्ट्वा द्रोणमवासितम् ।
ऋषयोऽभ्यागतास्तूर्णं हृष्यवाहपुरोगमाः ॥
विश्वामित्रो जमदग्निर्मरुताजोऽथ गौतमः ।
वसिष्ठः कश्यपोऽत्रिश्च ब्रह्मलोकं निनीपवः

सिकताः पृथग्यो गर्गा

बालखिल्या मरीचिपाः ।

भृगवोऽङ्गिरसश्चैव

सुहृन्माश्वाण्ये महर्षयः ॥ ३४

त एनमवुवन्सर्वे द्रोणमाहवशोभिनम् ।
अधर्मतः कृतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥
न्यस्यायुधं रणे द्रोण समीक्षास्मानवस्थितान्
नातः क्रूरतरं कर्म पुनः कर्तुमिहार्हसि ॥ ३६
वेदवेदाङ्गविदुषः सत्यधर्मरतस्य ते ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तथैतन्नोपपद्यते ॥ ३७
त्यजायुधममोवेधो तिष्ठ वर्त्मनि शाश्वते ।
परिपूर्णश्च कालस्ते वस्तुं लोकेऽद्य मानुषे ॥
ब्रह्मास्त्रेण त्वया दग्धा अनल्लज्जा नरा भुवि
यदेतदीदृशं विप्रं कृतं कर्म न साधु तत् ॥ ३९
न्यस्यायुधं रणे विप्र द्रोण मा त्वं चिरं क्रुथाः
मा पापिष्ठतरं कर्म करिष्यसि पुनर्द्विज ॥ ४०

इति तेषां वचः श्रुत्वा भीमसेनवचश्च तत् ।
धृष्टद्युम्नं च संप्रेक्ष्य रणे स विमनाऽभवत् ॥
संदिह्यमानो व्यथितः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
अहतं वा हतं वेति पप्रच्छ सुतमात्मनः ॥ ४२
क्षिरा बुद्धिर्हि द्रोणस्य न पार्यो वक्ष्यतेऽनुत्तम्
त्रयाणामपि लोकानामैश्वर्यार्थं कथञ्चन ॥ ४३

तस्मात्सं परिपप्रच्छ

नान्यं कञ्चिद्विजर्षभः ।

तस्मिन्स्तस्य हि सत्याशा

बाल्यात्प्रभृति पाण्डवे ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि युधिष्ठिरासत्यकथने
नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

ततो निष्पाण्डवामुर्वी
करिष्यन्तं युधां पतिम्
द्रोणं ज्ञात्वा धर्मराजं
गोविन्दो व्यथितोऽब्रवीत् ॥ ४५
यद्यर्धदिवसं द्रोणो युध्यते मम्युमासितः ।
सत्यं ब्रवीमि ते सेना विनाशं समुपैष्यति ४६
स भवांस्त्रातु नो द्रोणा-
त्सत्याज्यायोऽनुतं वचः ।
अनुतं जीवितस्यार्थं

वदन्न स्पृश्यतेऽनुतैः ॥ ४७

तयोः संबद्धतोरैवं भीमसेनोऽब्रवीद्विदम् ॥
श्रुत्वा च तु महाराज वधोपायं महात्मनः ।
ग्राहमानस्य ते सेनां मालवस्येन्द्रवर्मणः ॥ ४९
अश्वत्थामेति विख्यातो गजः शकगजोपमः ।
निहतो युधि विक्रम्य ततोऽहं द्रोणमवुवम् ॥
अश्वत्थामा हतो ब्रह्मक्षिपतैर्साहवादिभिः ।
नूनं नाशद्वधद्वयमेव मे पुरुषर्षभः ॥ ५१
स त्वं गोविन्दवाक्यानि मानयस्व जयैषिणः
द्रोणाय निहतं शंस राजःशारद्वतीसुतम् ५२
त्वयोक्तो नैव युध्येत

जातु राजन्विजर्षभः ।

सत्यवान् हि त्रिलोकेऽस्मिन्

भवान् ख्यातो जनाधिप ॥ ५३

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णवाक्यप्रचोदितः ।
माधित्वाच्च महाराज वक्तुं समुपचक्रमे ॥ ५४
तमतथ्यमये ममो जये सक्तो युधिष्ठिरः* ।
अव्यक्तमब्रवीद्राजन्हतः कुञ्जर इत्युत ॥ ५५
तस्य पूर्वं रथः पृथग्याश्रुतद्रुमुच्छ्रितः ।

बभूवैवं च तेनोक्तं तस्य बाहाः स्पृशन्महीम्
युधिष्ठिरासु तद्वाक्यं श्रुत्वा द्रोणो महारथः
पुत्रव्यसनसन्ततो निराशो जीयितेऽभवत् ॥
आगस्कृतमिवात्मानं पाण्डवानां महात्मनां
ऋषिवाक्येन मनवान् श्रुत्वा च निहतं सुतं
विचेताः परमोद्विग्नो धृष्टद्युम्नमवेक्ष्य च ।
योद्धुं नाशद्वधद्राजन्यथापूर्वमर्दिदम् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

* एतद्रे 'अश्वत्थामा हत इति शब्दमुच्चैश्चकार ह' इत्यधिकं कवित् ।

१९१

सञ्जय उवाच ।
 तं दृष्ट्वा परमोद्विग्नं शोकोपहतचेतसम् ।
 पञ्चालराजस्य सुतो धृष्टद्युम्नः समाद्रवत् ॥ १ ॥
 य इष्ट्वा मनुजैर्द्रेण द्रुपदेन महामखे ।
 लब्धो द्रोणविनाशाय समिद्धाद्वयबाहनात्
 स धनुर्जैर्ब्रमादाय घोरं जलदनिःस्वनम् ।
 दृढज्यमजरं दिव्यं शरं चाशीविषोपमम् ॥ ३ ॥
 संदधे कार्शुके तस्मिन्
 स्ततस्तमनलोपमम् ।
 द्रोणं जिघांसुः पाञ्चाल्यो
 महाज्वालमिवानलम् ॥ ४ ॥
 तस्य रूपं शरस्यासीदनुज्यामण्डलान्तरे ।
 द्योततो भास्करस्येव घनान्ते परिवेषिणः ॥ ५ ॥
 पार्श्वेतेन परामृष्टं ज्वलन्तमिव तद्भुजः ।
 अन्तकालमनुप्राप्तं मेनिरे बीक्ष्य सैनिकाः ॥ ६ ॥
 तमिष्टुं संहतं तेन भारद्वाजः प्रतापवान् ।
 दृष्ट्वाऽमन्यत देहस्य कालपर्योयमागतम् ॥ ७ ॥
 ततः प्रयत्नमातिष्ठदाचार्यस्तस्य वारणे ।
 न चास्यास्त्राणि राजेन्द्र प्रादुरासन्महात्मनः
 तस्य त्वहानि चत्वारि
 क्षपा चैकाऽस्यतो गता ।
 तस्य चाहस्त्रिभागेन
 क्षयं जग्मुः पतन्निजः ॥ ९ ॥
 स शरक्षयमासाद्य पुत्रशोकेन चार्दितः ।
 विविधानां च दिव्यानामस्त्राणामप्रसादतः
 उत्क्षुप्तकामः शस्त्राणि ऋषिवाक्यप्रचोदितः
 तेजसा पूर्वंमाणश्च युयुधे न यथा पुरा ॥ ११ ॥
 भूयश्चान्यत्समादाय दिव्यमाङ्गिरसं धनुः ।
 शरांश्च ब्रह्मदण्डाभान् धृष्टद्युम्नमयोधयत् ॥ १२ ॥
 ततस्तं शरवर्षेण महता समवाकिरत् ।
 व्यशतयच्च संकुक्षो धृष्टद्युम्नमपैषणम् ॥ १३ ॥
 शरांश्च शतधा तस्य द्रोणश्चिच्छेद सायकैः ।
 ध्वजं धनुश्च निशितैः सारथिं चाप्यपातयत्
 धृष्टद्युम्नः प्रहस्यान्यत्पुनरादाय कार्शुकम् ।
 शितेन चैनं बाणेन प्रत्यविध्यस्तनान्तरे ॥ १५ ॥
 सोऽतिविद्धो महैष्वासोऽसंग्रान्त इव संयुगे

भलेन शितधारेण चिच्छेदास्य पुनर्धनुः ॥ १६ ॥
 यश्चास्य बाणविकृतं धनुषि च विशांपते ।
 सर्वं चिच्छेद दुर्धर्षो गदां खड्गं च वर्जयन् ॥
 धृष्टद्युम्नं च विव्याध नवभिर्निशितैः शरैः ।
 जीवितान्तकरः क्रुद्धः क्रुद्धरूपः परंतपः ॥ १८ ॥
 धृष्टद्युम्नोऽथ तस्याश्वान् स्वरथाश्चैर्महारथः
 व्यामिश्रयदमेयात्मा ब्राह्ममखमुदीरयन् ॥ १९ ॥
 ते मिश्रा बह्वशोभन्त जघना वातरंहसः ।
 पारावतसवर्णाश्च शोणाश्च भरतर्षभ ॥ २० ॥
 यथा सविद्युतो मेघा नदन्तो जलदागमे ।
 तथा रेजुर्महाराज मिश्रिता रणमूर्धनि ॥ २१ ॥
 ईषाबन्धं चक्रबन्धं रथबन्धं तथैव च ।
 प्राणाशयदमेयात्मा धृष्टद्युम्नस्य स द्विजः ॥ २२ ॥
 स छिन्नधन्वा पाञ्चाल्यो
 निकृष्टध्वजसारथिः ।
 उत्तमाभापदं प्राप्य
 गदां वीरः परामृशत् ॥ २३ ॥
 तामस्य विशिखैस्तीक्ष्णैः
 क्षिप्यमाणां महारथः ।
 निजघान शरैर्द्रोणः
 क्रुद्धः सत्यपराक्रमः ॥ २४ ॥
 तां तु दृष्ट्वा नरव्याघ्रो द्रोणेन निहतां शरैः ।
 विमलं खड्गमादत्त शतचन्द्रं च भानुमत् ॥ २५ ॥
 असंशयं तथाभूतः पाञ्चाल्यः साध्वमन्यत ।
 वधमाचार्यमुत्थस्य प्राप्तकालं महात्मनः ॥ २६ ॥
 ततः स रथनीडस्थं स्वरथस्य रथेभ्या ।
 अगच्छदसिमुद्यस्य शतचन्द्रं च भानुमत् ॥ २७ ॥
 चिकारिर्दुर्दुर्करं कर्म धृष्टद्युम्नो महारथः ।
 श्येय वक्षो भेत्तुं स भारद्वाजस्य संयुगे ॥ २८ ॥
 सोऽतिष्ठद्युगमध्ये वै युगसन्नहनेषु च ।
 जघनार्धेषु वाश्वानां तसैन्याः समपूजयन्
 तिष्ठतो युगपालीषु शोणानप्यधितिष्ठतः ।
 नापश्यदन्तरं द्रोणस्तदद्भुतमिवामवत् ॥ ३० ॥
 क्षिप्रं श्येनस्य चरतो यथैवामिषगृह्णिनः ।
 तद्वदासीदभीसारो द्रोणपार्श्वतो रणे ॥ ३१ ॥

१९१

तं दृष्ट्वेति ॥ १ ॥ * शिलाधौतैः परंतपः इति पाठान्तरम् ।

तस्य पारावतानश्वान् रथशक्त्या परामिनत्
सर्वानेकैकशो द्रोणो रक्तानश्वान्विवर्जयन्
ते हता न्यपतन् भूमौ धृष्टद्युम्नस्य वाजिनः ।
शोणास्तु पर्यमुच्यन्त रथबन्धाद्विशापते ॥
तान्हयन्निहतान् दृष्ट्वा द्विजाभ्येण स पार्यतः
नामुच्यत युधो श्रेष्ठो याज्ञसेनिर्महारथः ३४
विरथः स गृहीत्वा तु खड्गं खड्गभृतां वरः ।
द्रोणमभ्यपतद्राजन् धैनतेय इवोरगम् ॥ ३५
तस्य रूपं बभौ राजन् भारद्वाजं जिघांसतः
यथा रूपं पुरा विष्णोर्हिरण्यकशिपोर्वधे ॥
स तदा विविधान्मार्गान्प्रवरांश्चैकविंशतिम्
दर्शयामास कौरव्य पार्यतो विचरन् रणे ॥
भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमप्लुतं प्रसृतं सृतम् ।
परिवृत्तं निवृत्तं च खड्गं चर्म च धारयन् ३८
संपातं समुदीर्णं च दर्शयामास पार्यतः ।
भारतं कौशिकं चैव सात्वतं चैव शिक्षया
दर्शयन् व्यचरद्युद्धे

द्रोणस्यान्तर्विकीर्षया ।

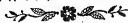
चरतस्तस्य तान् मार्गान्

विचित्रान् खड्गचर्मिणः ॥ ४०

व्यस्मयन्त रणे योधा देवताश्च समागताः ।
ततः शरसहस्रेण शतचन्द्रमपातयत् ॥ ४१
चर्मं खड्गं च संवाधे धृष्टद्युम्नस्य स द्विजः ।
ये तु वैतस्तिका नाम शरा आसन्नयोधिनः
निकृष्टयुद्धे द्रोणस्य नान्येषां सन्ति ते शराः

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि संकुलयुद्धे

एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

खड्गं चर्म च धारयन् भ्रान्तादित्रयोदशविधं संचरणं
दर्शयामासेति संबंधः ।

‘मण्डलाकारतः खड्गभ्रामणं भ्रान्तमुच्यते ॥

तदेव बाहुमुद्यम्य कृतमुद्भ्रान्तगीरितम् ॥ १ ॥

भ्रामणं स्वस्य परितः खड्गस्याविद्धमुच्यते ॥

परप्रयुक्तशस्त्रस्य वारणार्थमिदं त्रयम् ॥ २ ॥

‘शत्रोराक्रमणार्थाय गमनं त्वाप्लुतं मतम् ॥

खड्गस्याग्रेण तद्देहस्पर्शनं प्रसृतं मतम् ॥ ३ ॥

बन्धयित्वा रिपो राज्ञापतनं गदितं सृतम् ॥

परिवृत्तं भवेच्छत्रोर्वामदक्षिणमागतः ॥ ४ ॥

पश्चात्पदापसरणं निवृत्तं संचरक्षते ॥ ३८ ॥

श्रुते शारङ्गतात्पर्याद्द्रोणेवैकर्तनात्तथा ४३

प्रयुक्तयुधुधानाभ्यामभिमन्योश्च भारत ।

अथास्येयुं समाधत्त दृढं परमसंमतम् ॥ ४४

अन्तेवासिनमाचार्यो जिघांसुः पुत्रसंमितम्

तं शरैर्दर्शयिस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद शिनिपुङ्गवः ॥

पश्यतस्तव पुत्रस्य कर्णस्य च महात्मनः ।

ग्रस्तमाचार्यमुख्येन धृष्टद्युम्नमोचयत् ॥ ४६

चरन्तं रथमार्गेषु सात्यकिं सत्यविक्रमम् ।

द्रोणकर्णान्तरगतं कृपस्यापि च भारत ४७

अपश्येतां महात्मानौ विष्वक्सेनधनञ्जयौ ।

अपूजयेतां वाष्पण्यं हुवाणौ साधु साध्वति

दिट्ठान्यस्त्राणि सर्वेषां युधि निघ्नन्तमच्युतम्

अभिपत्य ततः सेनां विष्वक्सेनधनञ्जयौ ॥

धनञ्जयस्ततः कृष्णमग्रवीत्पश्य केशव ।

आचार्यरथमुख्यानां मध्ये क्रीडन्मधूह्वः ५०

आनन्दयति मां भूयः सात्यकिः परवीरहा ।

माद्रीपुत्रौ च भीमं च राजानं च युधिष्ठिरम्

यच्छिक्षयाऽनुद्धतः सन्नणे चरति सात्यकिः

महारथानुपक्रीडन् वृष्णीनां कीर्तिवर्धनः ॥

तमेते प्रतिनन्दन्ति

सिद्धाः सैन्याश्च विस्मिताः ।

अजय्यं समरे दृष्ट्वा

साधु साध्वति सात्यकिम् ॥

योधाश्चोभयतः सर्वे कर्मेभिः समपूजयन् ५३

अन्योन्यताडनं प्रादुः संपातसुभयोरपि ॥ ५ ॥

आधिक्यमात्मनो यत्तत्समुदीर्णसुदीरितम् ॥

अज्ञप्रत्यज्ञदेशेण भ्रामणं भारतं सूतम् ॥ ६ ॥

विचित्रवज्रसंचारदर्शनं कौशिकं स्थतम् ॥

निलीयं चर्मोपे श्रेणो यत्सेः सात्वतं हि तत् ७ ॥ ३९

संवाधे रणसंकटे वैतस्तिकाः वितस्तिप्रमाणाः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि टीकायां एकनवत्यधिक-

शततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ १ अयं श्लोकश्चतुर्विंशतमो न

भवति त्रयोदशविधं संचरणमिति कण्ठस्तैरुप-

त्वात् मिश्राणां तु संमतोऽस्ति । तैरेकविंशतिमिति प्रतीकमु-

पादाभ्यावान्तरमेदकल्पनयोक्तव्यत्वात्पूणेन व्याख्यातत्वात् ।

१९२

सञ्जय उवाच ।

सात्वतस्य तु तत्कर्म दृष्ट्वा दुर्योधनादयः ।
 शैनेयं सर्वतः क्रुद्धा वारयामासुरञ्जसा ॥ १
 कृपकर्णौ च समरे पुत्राश्च तव मारिष ।
 शैनेयं त्वरयाऽभ्येत्य विनिघ्नन्निशितैः शरैः
 युधिष्ठिरस्ततो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ
 भीमसेनश्च बलवान्सात्यकिं पर्यवारयन् ३
 कर्णश्च शरवर्षेण गौतमश्च महारथः ।
 दुर्योधनादयस्ते च शैनेयं पर्यवारयन् ४
 तां वृष्टिं सहसा राजकुस्थितां घोररूपिणीम्
 वारयामास शैनेयो योधयस्तामहारथान् ५

तेषामस्त्राणि दिव्यानि

संहितानि महात्मनाम् ।

वारयामास विधिब-

द्विद्वैरस्त्रैर्महामृष्टे ॥ ६

क्रूरमायोधनं जज्ञे तस्मिन् राजसमागमे ।
 रुद्रस्येव हि क्रुद्धस्य निघ्नतस्तान्पशून्पुरा ७
 हस्तानामुक्तमाङ्गानां कार्मुकाणां च भारत ।
 छत्राणां चापविद्वानां चामराणां च सञ्चयैः
 राशयः स्म द्यद्वद्यन्त तत्र तत्र रणाजिरे ।
 भग्नचक्रे रथैश्चापि पातितैश्च महाध्वजैः ॥ ९
 सादिभिश्च हतैः शरैः संकीर्णवसुधाऽभवत्
 बाणपातनिकृतास्तु योधास्ते क्रुद्धसत्तम १०
 वेष्टतो विविधाश्चेष्टा द्यद्वद्यन्त महाहवे ।
 वर्तमाने तथा युद्धे घोरं देवासुरोपमे ॥ ११
 अग्रवीरक्षत्रियास्तत्र धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 अभिद्रवत् संयत्ताः कुंभयोनिं महारथाः १२
 एषो हि पार्षतो वीरो भारद्वाजेन सङ्गतः ।
 घटते च यथाशक्ति भारद्वाजस्य नाशने १३
 यादृशानि हि रूपाणि दृश्यन्तेऽस्य महारणे
 अद्य द्रोणं रणे क्रुद्धो घातयिष्यति पार्षत ॥
 ते युयं सहिता भूत्वा दुष्यध्वं कुंभसंभवम्
 युधिष्ठिरसमाक्षताः सृञ्जयानां महारथाः ॥
 अभ्यद्रवन्त संयत्ता भारद्वाजजिघांसवः ।
 तामसमापततः सर्वान् भारद्वाजो महारथः
 अभ्यवर्तत वेगेन मर्तव्यमिति निश्चितः ।

प्रयाते सत्यसन्धे तु समकम्पत मेदिनी ॥
 ववुर्वाताः सनिघातास्त्रासयाना वरुथिनीम्
 पपात महती चोदका आदित्यान्निश्चरन्त्युत
 दीपयन्ती उभे सेने शंसन्तीव महद्भयम् ।
 जज्वलुश्चैव शस्त्राणि भारद्वाजस्य मारिष ॥
 रथाः खनन्ति चात्यर्थं हयाश्चाश्वण्यवासृजन्
 हतौजा इव चाप्यासीद्भारद्वाजो महारथः
 प्रास्फुरन्नयनं चास्य वामबाहुस्तथैव च ।
 विमनाश्चाभवयुद्धे दृष्ट्वा पार्षतमप्रतः ॥ २१
 ऋषीणां ब्रह्मवादानां स्वर्गस्य गमनं प्रति ।
 सुयुद्धेन ततः प्राणानुत्सृष्टुमुपचक्रमे ॥ २२

ततश्चतुर्दिशं सैन्यैर्दुपदस्याभिसंवृतः ।
 निर्दहन् क्षत्रियव्रातान्द्रोणः पर्यचरद्रणे ॥
 हत्वा विशतिसाहस्रान् क्षत्रियानरिमर्दनः ।
 दशायुतानि करिणामवधीद्विशिखैः शितैः
 सोऽतिष्ठदाहवे यत्तो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्
 क्षत्रियाणामभावाय ब्राह्मणस्य समाश्रितः ॥
 पाञ्चादयं विरथं भीमो हतसर्वायुधं बली ।
 सुविषण्णं महात्मानं त्वरमाणः समभ्ययात्
 ततः स्वरथमारोप्य पाञ्चादयमरिमर्दनः ।
 अग्रवीदभिसंप्रेक्ष्य द्रोणमस्यन्तमन्तिकत् ॥
 न त्वदन्य इहाचार्यं योद्धुमुत्सहते पुमान् ।
 त्वरस्व प्राग्वाधैव त्वयि भारः समाहितः
 स तथोक्तो महाबाहुः सर्वभारसहं धनुः ।
 अभिपत्याददे क्षिप्रमायुधप्रवरं दहम् ॥ २९
 संरब्धश्च शरानस्यन्द्रोणं दुर्वीरं रणे ।
 विवारयिपुराचार्यं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३०
 तौ न्यवारयतां श्रेष्ठौ संरब्धौ रणशोभिनी
 उदीरयेतां ब्राह्मणि दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः
 स महास्त्रैर्महाराज द्रोणमाच्छादयद्रणे ।
 निहत्य सर्वाण्यस्त्राणि भारद्वाजस्य पार्षतः
 सवसातीक्ष्णिर्बाणैश्च बालहीकान्कौरवानपि
 राक्षस्यमाणान्संश्रामे द्रोणं द्यधमदच्युतः ॥
 धृष्टद्युम्नस्तथा राजन् गभस्तिभिरिवांशुमान् ।
 बभौ प्रच्छादयन्नाशाः शरजालैः समन्ततः

१९२

सात्वतस्येति ॥१॥ एषो होति सन्धिरार्षः ॥१३॥

ब्रह्मवादानां वेदतुल्यानां वचनानाम् । द्वितीयार्थे षष्ठी
 श्रुत्वेषति शेषः ॥ २२ ॥

तस्य द्रोणो धनुश्छित्त्वा
 विद्धा चैनं शिलीमुखैः ।
 मर्माण्यस्य हनन्तः
 स ह्यथा परमामगात् ॥ ३५
 ततो भीमो दृढक्रोधो द्रोणस्याग्लिष्य तं रथं
 शनैरिव राजेन्द्र द्रोणं वचनमब्रवीत् ॥ ३६
 यदि नाम न युध्येरक्षिक्षिता ब्रह्मबन्धवः ॥
 स्वकर्मभिरसन्तुष्टा न स्म श्वं क्षयं व्रजेत् ॥
 अहिंसा सर्वभूतेषु धर्मं ज्यायस्तरं विदुः ।
 तस्य च ब्राह्मणो मूलं भवांश्च ब्रह्मचित्तमः ॥
 श्वपाकवन्मलेच्छुगणान्
 हत्वा चान्यान्पृथग्विधान् ।
 अन्नानान्मुहवद्ब्रह्मन्
 पुत्र-दार-धनेप्सया ॥ ३७
 एकस्यार्थे बह्वहत्वा पुत्रस्याधर्मविद्यया ।
 स्वकर्मस्थान्विकर्मस्थो न ह्यपन्नपसे कथम् ॥
 यस्यार्थे शस्त्रमादाय यमपेक्ष्य च जीवसि ।
 स चाद्य पतितः शेते पृष्टेनावेदितस्तव ॥ ४१
 धर्मराजस्य तद्वाक्यं नामिशङ्कितुमर्हसि ।
 एवमुक्तस्ततो द्रोणो भीमेनोत्सृज्य तद्भुजः
 सर्वाण्यस्त्राणि धर्मात्मा
 हातुकामोऽभ्यभाषत ।
 कर्णे कर्णं महेश्वास
 कृप दुर्योधनेति च ॥ ४३
 संग्रामे क्रियतां यत्नो
 ब्रवीम्येष पुनः पुनः ।
 पाण्डवेभ्यः शिवं वोऽस्तु
 शस्त्रमभ्युत्सृजाम्यहम् ॥ ४४
 इति तत्र महाराज प्राकोशद्वीणिमेव च ।
 उत्सृज्य च रणे शस्त्रं रथोपस्थे निविश्य च
 अभयं सर्वभूतानां प्रददौ योगमीयिवान् ।
 तस्य तच्छिद्रमाज्ञाय धृष्टद्युम्नः प्रतापवान्
 सशरं तद्भुजधोरं संन्यस्याथ रथे ततः ।
 खड्गो रथादवसृत्य सहसा द्रोणमभ्ययात् ॥
 हाहाकृतानि भूतानि मानुषाणीतराणि च ।
 द्रोणं तथागतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवशं गतम् ॥ ४८

हाहाकारं भृशं चक्रुः
 रहो धिगिति चाबुवन् ।
 द्रोणोऽपि शस्त्राण्युत्सृज्य
 परमं साङ्ख्यमास्थितः ॥ ४२
 तथोक्त्वा योगमास्थाय
 ज्योतिर्भूतो महातपाः ।
 पुराणं पुरुषं विष्णुं
 जगाम मनसा परम् ॥ ४०
 सुखं किञ्चित्समुन्नाम्य
 विष्टभ्य डरमभूतः ।
 निमीलिताक्षः सत्त्वस्थो
 निक्षिप्य हृदि धारणाम् ॥ ४१
 ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ज्योतिर्भूतो महातपाः
 स्मरित्वा देवदेवेशमक्षरं परमं प्रभुम् ॥ ४२
 दिवमाक्रामदाचार्यः साक्षात्सद्भिर्दुराक्रमां
 द्वौ सूर्याविति नो बुद्धिरासीत्तस्मिंस्तथागतं
 एकाग्रमिव चासीच्च ज्योतिर्मिः पूरितं नमः
 समपद्यत आर्कान्मे भारद्वाजदिवाकरे ॥ ४४
 निमेषमात्रेण च तत्
 ज्योतिरन्तरधीयत ।
 आसीत्कलकिलाशब्दः
 प्रहृष्टानां दिवौ कलाम् ॥ ४५
 ब्रह्मलोकगते द्रोणे धृष्टद्युम्ने च मोहिते ।
 वयमेव तदाऽऽद्राक्षम पञ्च मानुषयोनयः ॥ ४६
 योगयुक्तं महात्मानं गच्छन्तं परमां गतिम् ।
 अहं धनञ्जयः पार्थो भारद्वाजस्य चात्मजः ॥
 वासुदेवश्च वाष्पेण्यो धर्मपुत्रश्च पाण्डवः ।
 अन्ये तु सर्वे नापश्यन्भारद्वाजस्य धीमतः ॥
 महिमानं महाराज योगयुक्तस्य गच्छतः ।
 ब्रह्मलोकं महद्दिव्यं देवगुह्यं हि तत्परम् ॥
 गतिं परमिकां प्राप्तमजानन्तो नृयो नयः ।
 नापश्यन्गच्छमानं हि तं सार्धं मुषिपुङ्गवैः ॥
 आचार्यं योगमास्थाय ब्रह्मलोकमार्गदमम् ।
 वितुन्नाङ्गं शरव्रातैर्न्यस्तायुधमसृक्क्षरम् ॥
 धिक्कृतः पार्षतस्तं तु सर्वभूतैः पराक्षुशत ।
 तस्य मूर्धानमालम्ब्य गतसत्त्वस्य देहिनः ॥

मुष्ममिति । डरं डरः अप्रतः अधरह्नोरपेण
 विष्टभ्य हृदि धारणं विषयाणां स्मरणं निक्षिप्य
 निरस्य अत एव सत्त्वस्थः रजस्तमोमलक्ष्ये शुद्धे सत्त्वे

स्फटिकस्थे स्थितः । तत्र स्थितो भूत्वा ओमित्यनेन प्रती-
 केन एकाक्षरं वासुदेवाख्यं ब्रह्म स्मरित्वा स्तुत्वा तद्भलेनाचार्यो
 दिवमाक्रामदिति सार्धद्वयोः संबन्धः ॥ ५१ ॥

किञ्चिद्व्यवतः कायाद्विचकर्तासिना शिरः
 हर्षेण महता युक्तो भारद्वाजे निपातिते ॥६३॥
 सिंहनाद्वरवं चक्रे भ्रामयन्बहुमाहवे ।
 आकर्णपलितश्चामो 'वयसाऽशीतिपञ्चकः'
 त्वत्कुपेत्यचरत्सङ्क्षेपे स तु षोडशवर्षवत् ।
 उक्तवांश्च महाबाहुः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥
 जीवन्तमानयाचार्यं मा वधीतुं पदाम्भज ।
 न हन्तव्यो न हन्तव्य इति ते सैनिकाश्च ह
 उत्क्रोशन्नर्जुनश्चैव सातुक्रोशस्तमाव्रजत् ।
 क्रोशमानेऽर्जुने चैव पार्थिवेषु च सर्वशः ॥
 धृष्टद्युम्नोऽवधीद्रोणं रथतले नरर्षभम् ।
 शोणितेन परिहृष्टो रथाद्भिमथापतत् ॥
 लोहिताङ्ग इवादित्यो दुर्धर्षः समपद्यत ।
 एवं तं निहतं सङ्क्षेपे दृष्टो सैनिको जनः ॥
 धृष्टद्युम्नस्तु तद्राजन्भारद्वाजशिरोऽहरत् ।
 नावकानां महेश्वासः प्रमुखे तत्समाक्षिपत् ॥
 ते तु दृष्ट्वा शिरो राजन्भारद्वाजस्य तावकाः ॥
 पलायनकृतोत्साहा दुडुबुः सर्वतोदिशम् ॥
 द्रोणस्तु दिवमास्थाय नक्षत्रपथमाविशत् ।
 अहमेव तदाऽद्राक्षं द्रोणस्य विधनं नृप ॥७२॥
 ऋषेः प्रसादात्कृष्णस्य सत्यवत्याः सुतस्य च
 विधूमाभिह संयाप्तीमुलकां प्रज्वलितामिव

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि

द्विचतस्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

समाप्तं द्रोणवधपर्वं ।

नारायणात्मोक्षपर्व ८

१९३

सञ्जय उवाच ।

ततो द्रोणे हते राजन्कुरवः शस्त्रपीडिताः ।
 हतप्रवीरा विध्वस्ता भृशं शोकपरायणाः ॥
 उदीर्णाश्च परान्दृष्ट्वा कम्पमानाः पुनः पुनः ।
 अश्रुपूर्णक्षणास्त्वता दीनास्त्वत्सन्निवशापतो ॥

अशतीनां पञ्चकस्यास्तीति विग्रहः । चतुःशतवार्षिक
 इत्यर्थः । यद्वा ततत्कालोचितस्य पुरुषायुषस्य विंशत्या
 सकस्य भागत्रयोनवयस्क इत्यर्थः ॥६४॥ परत्र च सहद्वय-
 मिति पलायनस्य परलोकविक्रान्तात् ॥ ७५ ॥ उभयेन

अपश्याम दिवं स्तब्ध्वा गच्छन्तं तं महायुतिं
 हते द्रोणे निरुत्साहाः कुरुपाण्डवसृज्याः
 अभ्यद्रवन्महावेगास्ततः सैन्यं द्यदीर्यत ।
 निहता हतभूयिष्ठाः संग्रामे निशिर्तैः शरैः ॥
 तावका निहते द्रोणे गतासव इवाभवन् ।
 पराजयमथावाप्य परत्र च महद्भयम् ॥ ७६
 उभयेनैव ते हीना नाविदन् धृतिमात्मनः ।
 अन्विच्छन्तः शरीरं तु भारद्वाजस्य पार्थिवाः
 नान्वगच्छन्महाराज कबन्धायुतसंकुले ।
 पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा परत्र च महद्यशः ॥
 बाणशंखरवांश्चक्रुः सिंहनादांश्च पुष्कलान् ।

भीमसेनस्ततो राजन् धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥
 वरूथिन्यामनृद्येतां परिष्वज्य परस्परम् ॥
 अग्नवीच्य तदा भीमः पार्षतं शत्रुतापनम् ॥
 भूयोऽहं त्वां विजयिनं परिष्वज्यामि पार्षत
 सुतपुत्रे हते पापे धार्तराष्ट्रे च संयुगे ॥ ८१
 एतावदुक्त्वा भीमस्तु हर्षेण महता युतः ।
 बाहुशब्देन पृथिवीं कम्पयामास पाण्डवः ॥
 तस्य शब्देन विजस्ताः प्राद्रवन्तावका युधि
 क्षत्रधर्मं समुत्सृज्य पलायनपरायणाः ॥ ८३
 पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा दृष्ट्वा ह्यासन्निवशापते
 अरिह्वयं च संग्रामे तेन ते सुखमाप्नुवन् ॥

विचेतसो हतोत्साहाः कश्मलाभिहतौजसः
 आर्तस्वरेण महता पुत्रं ते पर्यवारयन् ।
 रजस्वला वेपमाना वीक्षमाणा दिशो दृष्ट्वा
 अश्रुकण्ठा यथा दैत्या हिरण्याक्षे पुरा हते ॥

लोकद्वयेन हीना रहिताः ॥ ७७ ॥ इति श्रीमहाभारते
 द्रोणपर्वणि टीकायां द्विचतस्यधिकशततमोऽध्यायः १९२ ॥

१९३

तत इति ॥ १ ॥

स तैः परिवृतो राजा व्रतैः क्षुद्रमृगैरिव ।
 अशकुवन्नवस्थातुमपायासतनयस्तव ।
 क्षुत्पिपासापरिभ्रान्तास्ते योधास्तव भारता
 आदित्येनैव संतप्ता भृशं विमनसोऽभवन् ॥
 भास्करस्येव पतनं समुद्रस्येव शोषणम् ।
 विपर्यासं यथा मेरोर्वीसवस्येव निर्जयम् ॥
 अमर्षणीयं तद्दृष्ट्वा भारद्वाजस्य पातनम् ।
 व्रतरूपतरा राजन् कौरवाः प्राद्रवन्भयात् ॥
 गान्धारराजः शकुनिस्तत्सहस्तैः सह ।
 हतं रुक्मरथं श्रुत्वा प्राद्रवत्सहितो रथैः ॥
 वरुधिर्ना वेगवर्ती चिद्रुतां सपताकिनीम् ।
 परिगृह्य महासेनां सुतपुत्रोऽपयाद्रयात् ॥१०
 रथनागाश्वकलिलां पुरस्कृत्य तु वाहिनीम् ।
 मद्राणामाश्वरः शल्यो वीक्षमाणोऽपयाद्रयात्
 हतप्रवीरैर्भूयिष्ठैर्वज्रैर्बहुपताकिभिः ।
 वृतः शारद्वतोऽगच्छत्कण्डं कष्टमिति ब्रुवन् ॥
 भोजानीकेन शिष्टेन कलिङ्गारट्टबलिहकैः ।
 कृतवर्मां वृत्तो राजन्प्रायास्तुजघनैर्हयैः ॥
 पदातिगणसंयुक्तस्तो राजन्भयाद्वित्तः ।
 उल्लङ्घ्य प्राद्रवत्तत्र दृष्ट्वा द्रोणं निपातितम् ॥
 दर्शनीयो युवा चैव शौर्येण कृतलक्षणः ।
 दुःशासनो भृशोद्विग्नः प्राद्रवद्भ्रजसंवृतः ॥
 रथानामयुतं गृह्य त्रिसाहस्रं च दन्तिनाम् ।
 वृषसेनो ययौ तूर्णं दृष्ट्वा द्रोणं निपातितम् ॥
 गजाश्वरथसंयुक्तो वृत्तश्चैव पदातिभिः ।
 दुर्योधनो महाराज प्रायात्तत्र महारथः ॥१७
 संशतकगणाब्रुह्य हतशेषान्किरीटिना ।
 सुशर्मा प्राद्रवद्वाजन् दृष्ट्वा द्रोणं निपातितम् ॥
 गजान् रथान्समारुह्य द्युदस्य च हयाजनाः ।
 प्राद्रवन् सर्वतः सङ्गृह्ये दृष्ट्वा रुक्मरथं हतम् ॥
 त्वरयन्तः पितृनन्ये भ्रातृनन्येऽथ मातुलान् ।
 पुत्रानन्ये वयस्यांश्च प्राद्रवन्कुर्वन्तस्तदा ॥ २०
 चोदयन्तश्च सैन्यानि सखीयांश्च तथाऽपरे ।
 सम्बन्धिनस्तथाऽन्ये च प्राद्रवन्त दिशो दश
 प्रकीर्णकेशा विध्वस्ता न द्वावेकत्र भावतः ।
 नेदमस्तीति मन्वाना हतोत्साहा हतौजसः
 उत्सृज्य कवचानन्ये प्राद्रवन्तावका विभो ।
 अन्योन्यं ते समाक्रोशन्सैनिका भरतर्षभ २३
 तिष्ठ तिष्ठेति न च ते स्वयं तत्रावतस्थिरे ।
 धुर्यानुमुच्य च रथाद्गतस्तात्स्वलंकृतान् ।

अधिरुह्य हयान्योधाः क्षिप्रं पद्भिरचोदयन् ॥
 द्रवमाणे तथा सैन्ये व्रतरूपे हतौजसि ।
 प्रतिस्त्रोत इव ग्राहो द्रोणपुत्रः परानियात् २५
 तस्यासीत्सुमहद्वृद्धं शिखण्डिप्रमुखैर्गणैः ।
 प्रमदकैश्च पाञ्चालैश्चेदिभिश्च सकैकयैः ॥ २६
 हत्वा बहुविधाः सेनाः पाण्डूनां युद्धदुर्मदः ।
 कथञ्चित्सङ्क्रान्त्युक्तो मत्तद्विरदविक्रमः ॥ २७

द्रवमाणं बलं दृष्ट्वा पलायनकृतक्षणम् ।
 दुर्योधनं समासाद्य द्रोणपुत्रोऽब्रवीद्विदम् २८
 किमियं द्रवते सेना व्रतरूपेव भारत ।
 द्रवमाणां च राजेन्द्र नावस्थापयसे रणे ॥ २९
 त्वं चापि न यथा पूर्वं प्रकृतिस्त्रो नराधिप ।
 कर्णेप्रभृतयश्चेमे नावतिष्ठन्ति पार्थिव ॥ ३०
 अन्येष्वपि च युद्धेषु नैव सेनाऽद्रवत्तदा ।
 कञ्चित्क्षेमं महाबाहो तव सैन्यस्य भारत ॥
 कस्मिन्निदं हते राजन् रथासिंहे बले तव ।
 एतामवस्थां संप्राप्तं तन्ममाचक्ष्व कौरवा ॥ ३२
 तत्तु दुर्योधनः श्रुत्वा द्रोणपुत्रस्य भाषितम्
 घोरमप्रियमाख्यातुं नाशक्तोत्पार्थिववर्षभ ॥ ३३
 भिक्षा नीरिव ते पुत्रो मग्नः शोकमहार्णवे ।
 बाष्पेणापिहितो दृष्ट्वा द्रोणपुत्रं रथे स्थितम् ॥
 ततः शारद्वतं राजा सवीडमिदमब्रवीत् ।
 शंसात्र भद्रं ते सर्वं यथा सैन्यमिदं दुर्मत ३५
 अथ शारद्वतो राजन्नातिमार्च्छन्पुनः पुनः ।
 शशंस द्रोणपुत्राय यथा द्रोणो निपातितः ॥

कूप उवाच ।

वयं द्रोणं पुरस्कृत्य पृथिव्यां प्रवरं रथम् ।
 प्रावर्तयाम संश्रामं पञ्चालैरेव केवलम् ३७
 ततः प्रवृत्ते संश्रामे विमिश्राः कुरुसोमकाः ।
 अन्योन्यमभिगर्जन्तः शस्त्रैर्देहानपातयन् ३८
 वर्तमाने तथा युद्धे क्षीयमाणेषु संयुगे ।
 धातैराष्ट्रेषु संकुडः पिता तेऽस्त्रमुदैरयत् ३९
 ततो द्रोणो ब्राह्ममखं विकुर्वाणो नरर्षभ ।
 व्यहनच्छात्रवान् भलैः शतशोऽथ सहस्रशः

पाण्डवाः केकया मत्स्याः

पञ्चालाश्च विशेषतः ।

सङ्गृह्ये द्रोणरथं प्राप्य

व्यनशन्कालचोदिताः ॥ ४१

सहस्रं नरासिंहानां त्रिसाहस्रं च दन्तिनाम्
 द्रोणो ब्रह्मास्त्रयोगेन प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ४२

आकर्णपालितः श्यामो वयसाऽशीतिपञ्चकः
रणे पर्यन्तरद्रोणो वृद्धः षोडशवर्षवत् ॥ ४३
क्लिश्यमानेषु सैन्येषु वध्यमानेषु राजसु ।
अमर्षवशमापन्नाः पञ्चाला विमुखाऽभवन् ॥
तेषु किञ्चित्प्रभग्रेषु विमुखेषु सपत्नजित् ।
दिव्यमखं विकुर्वाणो बभूवार्क इवोदितः ४५
स मध्यं प्राप्य पाण्डूनां

शररश्मिः प्रतापवान् ।

मध्यं गत इवादित्यो

दुष्प्रेक्ष्यस्ते पिताऽभवत् ॥ ४६

ते दह्यमाना द्रोणेन सूर्येणैव विराजता ।
दग्धवीर्या निरुत्साहा बभूवुर्गतचेतसः ४७
तान् दृष्ट्वा पीडितान्वाणेन्द्रोणेन मधुसूदनः ।
जयैषी पाण्डुपुत्राणामिदं वचनमब्रवीत् ४८

नैष जातु नरैः शक्यो जेतुं शस्त्रभृतां वरः
अपि वृत्रहणा सङ्क्षये रथयूथपयूथपः ॥ ४९
ते सूर्यं धर्ममुखज्यं जयं रक्षत पाण्डवाः ।
यथा वः संयुगे सर्वांश्च हन्याद्रुकमवाहनः ५०
अश्वत्थारि हते नैष युष्येदिति मतिर्भम ।
हतं तं संयुगे कश्चिदाख्यात्वस्मै सुपा नरः ॥
एतन्नारोचयद्वाक्यं कुन्तिपुत्रो धनञ्जयः ।
अरोचयंस्तु सर्वेऽप्ये कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः ५२
भीमसेनस्तु सखीडमब्रवीत् पितरं तव ।
अश्वत्थामा हत इति तं नाबुध्यत ते पिता ॥
स शङ्कमानस्तन्मिथ्या धर्मराजमपृच्छत ।
हतं वाप्यहतं वाऽऽजौ त्वां पिता पुत्रवत्सलः
तमत्थ्यमये मग्नो जये सक्तो युधिष्ठिरः ।
अश्वत्थामानमायोधे हतं दृष्ट्वा महागजम् ५५
भीमेन गिरिवर्माणं मालवस्येन्द्रवर्मणः ।
उपसृत्य तदा द्रोणमुच्चैरिदमुवाच ह ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणात्मोक्षपर्वण्यश्वत्थामक्रीडे

त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

१९४

धृतराष्ट्र उवाच ।

अधर्मेण हतं श्रुत्वा धृष्टद्युम्नेन सञ्जय ।
ब्राह्मणं पितरं वृद्धमश्वत्थामा किमब्रवीत् १

यस्यार्थं शस्त्रमादत्से

यमवेक्ष्य च जीवसि ।

पुत्रस्ते दयितो नित्यं

सोऽश्वत्थामा निपातितः ॥ ५७

शेते विनिहतो भूमौ वने सिंहशिशुर्यथा ५८

जानन्नप्यनुतस्याथ दोषान्स द्विजसत्तमम् ।

अव्यक्तमब्रवीद्राजा हतः कुञ्जर इत्युत ॥ ५९

स त्वां निहतमाक्रम्दे श्रुत्वा संतापतापितः

नियम्य दिव्याभ्यस्त्राणि नाबुध्यत यथा पुरा

ते दृष्ट्वा परमोद्विग्नं शोकातुरमचेतसम् ।

पाञ्चालराजस्य सुतः क्रूरकर्मा समाद्रवत् ६१

तं दृष्ट्वा बिहितं मृत्युं लोकतत्त्वविचक्षणः ।

दिव्याभ्यस्त्राण्यथोत्सृज्यरणे प्रायमुपाविशत्

ततोऽस्य केशान्सव्येन गृहीत्वा पाणिना तदा

पार्षतः क्रोशमानानां वीराणामच्छिन्नच्छिरः

न हन्तव्यो न हन्तव्य इति ते सर्वतोऽनुवन्त

तथैव चार्जुनो वाहाद्वरुहौनमाद्रवत् ॥ ६४

उद्यम्य त्वरितो बाहुं द्रुवाणश्च पुनः पुनः ।

जीवन्तमानवाचार्यं मा वधीरिति धमेवित्

तथा निवार्यमाणेन, कौरधैरर्जुनेन च ।

हत एव नृशंसेन पिता तव नरर्षभ ॥ ६६

सैनिकाश्च ततः सर्वे प्राद्रवन्त भयादिताः ।

वयं चापि निरुत्साहा हते पितरि तेऽनघ ॥

सञ्जय उवाच ।

तच्छ्रुत्वा द्रोणपुत्रस्तु निधनं पितुराहवे ।

क्रोधमाहारयस्तीव्रं पदाहत इवोरगः ॥ ६८

ततः कुड्रो रणे द्रौणिर्भृशं जञ्जाल मारिष

यथेन्धनं महत्प्राप्य प्राञ्जलद्वयवाहनः ६९

तलं तलेन निष्पिप्य दन्तैर्दन्तामुपास्पृशत् ।

निःश्वसन्नुरगो यद्गच्छोहिताक्षोऽभवत्तदा ७०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां त्रिनवत्यधिकशत-
तमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

१९४

अधर्ममेति ॥ १ ॥

तमधर्मेण धर्मिष्ठं
धृष्टद्युम्नेन संयुगे ।
श्रुत्वा निहतमाचार्यं
सोऽश्वत्थामा किमब्रवीत् ॥ ३
येन रामाव्वाप्येह
धनुर्वेदं महात्मना ।
प्रोक्तान्यस्त्राणि दिव्यानि
पुत्राय गुणकाङ्क्षिणा ॥ ४

एकमेव हि लोकेऽस्मिन्नात्मनो गुणवत्तरम्
इच्छन्ति पुरुषाः पुत्रं लोकं नान्यं कथञ्चन ५
आचार्याणां भवन्त्येव रहस्यानि महात्मनाम्
तानि पुत्राय वा दद्युः शिष्यायानुगताय वा
स शिष्यः प्राप्य तत्सर्वं सविशेषं च सञ्जय ।
शूरः शारङ्गतीपुत्रः सङ्ख्ये द्रोणादनन्तरः ॥ ७
रामस्य तु समः शस्त्रे पुरंदरसमो युधि ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि धृतराष्ट्रप्रश्ने
चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

१९५

सञ्जय उवाच ।

छत्रना निहतं श्रुत्वा पितरं पापकर्मणा ।
बाष्पेणापूर्यत द्रौणी रोषेण च नरर्षभ ॥ १
तस्य क्रुद्धस्य राजेन्द्र वपुर्दीप्तमदृश्यत ।
अन्तकस्येव भूतानि जिहीर्षाः कालपर्यये २
अश्रुपूर्णं ततो नेत्रे द्यपमृज्य पुनः पुनः ।
उवाच कोपाग्निःश्वस्य दुर्योधनमिदं वचः ३
पिता मम यथा क्षुद्रैर्यस्तशस्त्रो निपातितः ॥
धर्मध्वजवता पापं कृतं तद्विदितं मम ॥ ४
अनार्यं सुनृशंसं च धर्मपुत्रस्य मे श्रुतम् ।
युद्धेऽपि प्रवृत्तानां ध्रुवं जयपराजयौ ॥ ५
द्वयमेतद्भवेद्राजन् वधस्तत्र प्रशस्यते ।
न्यायवृत्तो वधो यस्तु संग्रामे युध्यतो भवेत्
न स दुःखाय भवति तथा दृष्टो हि स द्विजैः

गतः स वीरलोकाय पिता मम न संशयः ७
न शोच्यः पुरुषटयात्र यस्तदा निधनं गतः ।
यत्तु धर्मप्रवृत्तः सन्केशग्रहणमाप्तवान् ॥ ८
पश्यतां सर्वसैन्यानां तन्मे मर्माणि कुन्तति
मयि जीवति यत्तातः केशग्रहमवाप्तवान् ९
कथमन्ये करिष्यन्ति पुत्रेभ्यः पुत्रिणः स्पृहाम्
कामात्क्रोधाद्विज्ञानाद्दुर्षाद्वाल्पेन वा पुनः
विधर्मकाणि कुर्वन्ति तथा परिभवन्ति च ।
तदिदं पार्थतेनेह महदाधर्मिकं कृतम् ॥ ११
अवज्ञाय च मां नूनं नृशंसेन दुरात्मना ।
तस्यानुबन्धं दृष्ट्वाऽसौ धृष्टद्युम्नः सुदारुणम्
अकार्यं परमं कृत्वा मिथ्यावादी च पाण्डवः
यो ह्यसौ छत्रनाऽऽचार्यं शस्त्रं संन्यासयत्तदा

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां चतुर्नवत्यधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

१९५

छत्रनेति ॥ १ ॥ धर्मध्वजवता दामिकेन तत्

अश्रुवचनरूपं पापम् ॥ ४ ॥ अनार्यं नीचयोन्यं कर्म
धर्मपुत्रस्येत्युपार्लभः ॥ ५ ॥ बालेन चापलेन ॥ १० ॥
विधर्मकाणि धर्मविरुद्धानि ॥ ११ ॥ अनुबन्धं फलम्
॥ १२ ॥ पाण्डवश्च अनुबन्धं दृष्ट्वेत्यनुवज्यते ॥ १३ ॥

तस्याद्य धर्मराजस्य
भूमिः पास्यति शोणितम् ।
शपे सत्येन कौरव्य
इष्टावृत्तेन चैव ह ॥ १४
अहत्वा सर्वपञ्चालान्
जीवेयं न कथञ्चन ।
सर्वोपायैर्यतित्थ्यामि
पञ्चालानामहं वधे ॥ १५
भृष्टद्युम्नं च समरे हन्ताऽहं पापकारिणम् ।
कर्मणा येन तेनेह सुदुना दारुणेन च ॥ १६
पञ्चालानां वधं कृत्वा
शान्तिं लब्ध्वास्मि कौरव ।
यदर्थं पुरुषद्वयात्र
पुत्रानिच्छन्ति मानवाः ॥ १७
प्रेत्य चेह च संप्राप्ता-
स्त्रायन्ते महतो भयात् ।
पित्रा तु मम साऽवस्था
प्राप्ता निर्वैन्धुना यथा ॥ १८
मयि शैलप्रतीकाशे
पुत्रे शिष्ये च जीवति ।
विद्वन्मालाणि दिव्यानि
धिग्वाह धिक् पराक्रमम् ॥ १९
यं स्म द्रोणः सुतं प्राप्य केशग्रहमवाप्तवान् ।
स तथाऽहं करिष्यामि यथा भरतसत्तम ॥
परलोकगतस्यापि भविष्याम्यनुणः पितुः ।
आर्येण हि न वक्तव्या कदाचित्स्तुतिरात्मनः
पितुर्वधममृष्यंस्तु वक्ष्याम्यद्येह पौरुषम् ।
अद्य पश्यन्तु मे वीर्यं पाण्डवाः सजनादैनः
सुदुनतः सर्वसैन्यानि युगान्तमिव कुर्वतः ।
न हि देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः
अद्य शक्ता रणे जेतुं
रथस्थं मां नरपंथाः ।
मदन्यो नास्ति लोकेऽस्मि-
न्नर्जुनाद्वाऽस्त्रवित्कचित् ॥ २४
अहं हि ज्वलतां मध्ये मयूखानामिवांशुमान्
प्रयोक्ता देवसृष्टानामस्त्राणां पृतनागतः ॥ २५

भृशमिध्वसनाद्य मत्प्रयुक्ता महाहवे ।
दर्शयन्तः शरा वीर्यं प्रमथिष्यन्ति पाण्डवान्
अद्य सर्वो दिशो राजन्धाराभिरिव संकुलाः
आवृताः पत्रिमिस्तीक्ष्णैर्द्रष्टारो मामकैरिह
विकिरच्छरजालानि सर्वतो भैरवस्त्वान् ।
शत्रुनिपातयिष्यामि महावात इव कुमान् ॥
न हि जानाति वीभत्सुस्तद्वधं न जनार्दनः
न भीमसेनो न यमौ न च राजा युधिष्ठिरः
न पार्षतो दुरात्माऽसौ
न शिखण्डी न सात्यकिः ।
यदिदं मयि कौरव्य
सकल्यं सनिवर्तनम् ॥ ३०
नारायणाय मे पित्रा प्रणम्य विधिपूर्वकम् ।
उपहारः पुरा दत्तो ब्रह्मरूप उपस्थितः ॥ ३१
तं स्वयं प्रतिगृह्णाथ भगवान्स वरं ददौ ।
वधे पिता मे परममखं नारायणं ततः ॥ ३२
अथैनमब्रवीद्राजन् भगवान्देवसत्तमः ।
भविता त्वत्समो नान्यः कश्चिद्युधि नरः कश्चित्
न त्विदं सहसा ब्रह्मप्रयोक्तव्यं कथञ्चन ।
न ह्येतद्वक्ष्यमन्यत्र वधाच्छत्रोर्निवर्तते ॥ ३४
न चैतच्छक्यते हातुं केन वध्येदिति प्रभो ।
अवध्यमपि हन्याद्वि तस्माच्चैतत्प्रयोजयेत् ॥
अथ संख्ये रथस्थैव शस्त्राणां च विसर्जनम् ।
प्रयाचतां च शत्रूणां गमनं शरणस्य च ॥ ३६
एते प्रशमने योगा महाह्रस्व परंतप ।
सर्वथा पीडितो हिंसाद्यद्वध्यान्पीडयन् रणे
तज्जग्राह पिता मह्यमब्रवीच्चैव स प्रभुः ।
त्वं वधिष्यसि सर्वाणि शस्त्रवर्णपण्यनेकशः
अनेनास्त्रेण संग्रामे तेजसा च ज्वलिष्यसि ।
एवमुक्ता स भगवान् दिवमाचक्रमे प्रभुः ॥ ३९
एतन्नारायणादखं तत्प्राप्तं पितृवन्धुना ।
तेनाहं पाण्डवाञ्छ्रैव पञ्चालान्मत्स्यकेकयान्
विद्रावयिष्यामि रणे शचीपतिरिवानुसुरान् ।
यथायथाऽहमिच्छेयं तथा भूत्वा शरा मम ॥
निपतेयुः सपत्नेषु विक्रमस्त्वपि भारत ।
यथेष्टमश्मवर्षेण प्रवर्षिष्ये रणे स्थितः ॥ ४२

मयूखानां मयूखवताम् ॥ २५ ॥ कल्यः प्रयोगः निवर्तन-
मुपसंहारः ॥ ३० ॥ ब्रह्मरूपो वेदरूपः वैदिकैर्मन्त्रैः स्तुतवा-
नित्यर्थः । उपस्थित इति तदन्वयोपहारस्य तदानमिसावो
दधितः ॥ ३१ ॥ रथस्थैव नित्यवैतन्म शस्त्राणामपि विस-

र्जनं च प्रयाचतां मा वधीरिति याचमानानां शरणस्य
गमनं त्वमेव शरणं न इति कीर्तनं च ॥ ३६ ॥ पीडितः
पीडितं शस्त्रान्तरेण बाधितं पुंसत्वमर्थम् ॥ ३७ ॥ पितृ-
वन्धुना मया ॥ ४० ॥

अयोमुखैश्च विहगैर्द्रावयिष्ये महारथान् ।
परश्वधाश्च निशितानुत्पक्ष्येऽहमसंशयम् ४३
सोऽहं नारायणखेण महता शत्रुतापनः ।
शत्रुन्विध्वंसयिष्यामि कदर्यीकृत्य पाण्डवान्
मित्र-ब्रह्म-गुरुद्रोही जालमकः सुविगर्हितः ।
पाञ्चालापसदश्चाद्य न मे जीवन्विमोक्ष्यते ॥
तच्छ्रुत्वा द्रोणपुत्रस्य पर्यवर्तत वाहिनी ।
ततः सर्वे महाशङ्खान्धध्मुः पुरुषसत्तमाः ४६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणस्मोक्षपर्वणि अश्वत्थामकोधे
पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

१९६

सञ्जय उवाच ।

प्रादुर्भूते ततस्तस्मिन्ने नारायणे प्रभो ।
प्रावात्सपृषतो वायुरनघ्रे स्तनयितुमान् १
चच्चाल पृथिवी चापि कुक्षुभे च महोदधिः ।
प्रतिस्नोतः प्रवृत्ताश्च गन्तुं तत्र समुद्रगाः २
शिखराणि व्यशीर्यन्त गिरीणां तत्र भारत
अपसव्यं मृगाश्चैव पाण्डुसेनां प्रचक्रिरे ॥ २
तमसा चावकीर्यन्त सूर्यश्च कलुषोऽभवत् ।
संपतन्ति च भूतानि क्रव्यादानि प्रहृष्टवत्
देवदानवगन्धर्वास्त्रस्तास्त्वासन्विशांपते ।
कथंकथाऽभवत्तीव्रा दृष्ट्वा तद्याकुलं महत् ॥ ५
व्यथिताः सर्वराजानस्त्रस्ताश्चासन्विशांपते
तद्दृष्ट्वा घोररूपं वै द्रौणेरखं भयावहम् ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

निर्वर्तितेषु सैन्येषु द्रोणपुत्रेण संयुगे ।
भृशं शोकाभितलेन पितुर्वधममृष्यता ॥ ७
कुरुनापततो दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नस्य रक्षणे ।
को मन्त्रः पाण्डवेष्वासीत्तन्ममावक्ष्य सञ्जय
सञ्जय उवाच ।

प्रागेव विद्वतान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् युधिष्ठिरः

पुनश्च तुमुलं शब्दं श्रुत्वाऽर्जुनमथाब्रवीत् १

युधिष्ठिर उवाच ।

आचार्यं निहते द्रोणे धृष्टद्युम्नेन संयुगे ।
निहते वज्रहस्तेन यथा वृत्रे महासुरे ॥ १०
नाशंसन्तो जयं युद्धे दानात्मानो धनञ्जय ।
आत्मत्राणे मर्तिं कृत्वा प्राद्रवन्कुरवो रणात्
केचिद्भ्रातै रथैस्तूर्णं निहतैः पार्ष्णिण्यन्तुभिः
विपताकध्वजच्छत्रैः पार्ष्णिवाः शीर्णकूबरैः ॥
भगनीडैराकुलाश्वैः प्रास्त्रह्यान्वाग्निव्येतसः ।
भीताः पादैर्हयान्केचिस्वरयन्तः स्वयं रथान्
भग्नशयुगचक्रैश्च व्याकृष्यन्त समन्ततः ।
रथान्विशीर्णानुत्सृज्य पद्भिः केचिच्च विदुताः
हयपृष्ठगताश्चान्ये कृष्यन्तेऽर्धच्युतासनाः ।
गजस्कन्धेषु संस्यूता नाराचैश्चलितासनाः
शरातैर्विदुतैर्नागैर्हृताः केचिदिशो दश ।
विशखकवचाश्चान्ये चाहनेभ्यः क्षितिं गताः
संछिन्ना नेमिभिश्चैव सुदिताश्च हयद्विपैः ।
कोशन्तस्तात् पुत्रोति पलायन्ते परे भयावहं १७
नाभिजानंति चान्योन्यं कश्मलमिहतौजसः
पुत्रान्पितॄन्सखीन्भ्रातॄन्समारोप्य दृढक्षतान्

जाल्मको मुखैः ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोण-
पर्वणि टीकायां पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

१९६

प्रादुरिति । सयुपतः सजलविन्दुः जनघ्रे अप्रादुषि

काले ॥ १ ॥ कथंकथा कथं कर्तव्यं कथं कर्तव्यमित्ये-
वं शब्दः ॥ ५ ॥ रक्षणे मन्त्रः क आसीदिति संबंधः ॥ ८ ॥
भगनीडैरिति । स्वाहैरिति पाठेऽतिस्त्रहणाथैः ॥ १३ ॥

जलेन क्लेदयन्त्यन्ये विमुच्य कवचान्यपि ।
 अवस्थां तादृशीं प्राप्य हते द्रोणे द्रुतं बलम्
 पुनरावातं केन यदि जानासि शंस मे ।
 हयानां नृपेषां शब्दः कुञ्जराणां च वृंहताम्
 रथनेमिस्वनैश्चात्र विमिश्रः श्रूयते महान् ।
 एते शब्दा भृशं तीव्राः प्रवृत्ताः कुरुसागरे ॥
 मुहुर्मुहुर्दीर्यते कम्पयन्त्यपि मामकान् ।
 य एष तुमुलः शब्दः श्रूयते लोमहर्षणः ॥ २२
 सेन्द्रानप्येष लोकांस्त्रीन् प्रसेदिति मतिर्ममा
 मन्ये वज्रधरस्यैव निनादो भैरवस्वनः ॥ २३
 द्रोणे हते कौरवायै व्यक्तमभ्येति वासवः ।
 प्रहृष्टरोमकूपाश्च संविज्ञा रथपुङ्गवाः ॥ २४
 धनञ्जयं गुरुं श्रुत्वा तत्र नादं सुभीषणम् ।
 क एष कौरवान्दीर्घानवस्थाप्य महारथः ॥
 निवर्तयति युद्धार्थं मृधे देवेश्वरो यथा ।
 अर्जुन उवाच ।

उद्यम्यात्मानमुप्राय कर्मणे वीर्यमास्थिताः
 धमन्ति कौरवाः शंखान्यस्य वीर्यं समाश्रिताः
 यत्र ते संशयो राजव्यस्तशस्त्रे गुरौ हते ॥
 धातैराष्ट्रानवस्थाप्य क एष नदतीति हि ।
 ह्रीमन्तं तं महाबाहुं मत्तद्विरदगामिनम् ॥ २८
 व्याघ्रास्यमुग्रकर्माणं कुरुणामभयङ्करम् ।
 यस्मिञ्जाते ददौ द्रोणो गवां दशशते धनम् ॥
 ब्राह्मणेभ्यो महाहैभ्यः सोऽश्वत्यामैष गर्जति
 जातमात्रेण वीरेण येनोच्चैः श्रवसा यथा ॥
 नृपेष्टता कम्पिता भूमिलोकाश्च सकलास्त्रयः
 तच्छृत्वाऽन्तर्हितं भूतं नाम तस्याकरोत्तदा
 अश्वत्यामेति सोऽधैष शूरो नदति पाण्डव ।
 यो ह्यनाथ इवाक्रम्य पार्षतेन हतस्तथा ॥
 कर्मणा सुनुशंसेन तस्य नाथो व्यवस्थितः ।
 गुरुं मे यत्र पाञ्चाल्यः केशपक्षे पराशुश्व ॥
 तत्र जातु श्रमेद्रौणिर्जान् न्यूषरुपमात्मनः ।
 उपचीर्णो गुरुर्मिथ्या भवता राज्यकारणात् ॥
 धर्मज्ञेन सता नाम सोऽधर्मः सुमहान्कृतः ।
 चिरं स्थास्यति चाकीर्तिंल्लौक्ये सचराचरे
 रामे वालिवधाद्यद्वदेवं द्रोणे निपातिते ।
 सर्वधर्मोपपन्नोऽयं स मे शिष्यश्च पाण्डवः ॥

यस्मिञ्जाति । दशशतमिल्लनेन सर्वगोवनं ददाविति
 ज्ञेयम् । अन्यथा एकधनार्थं द्रुपदं प्रति द्रोणगमनस्या-
 संभवः । यदा भाविनो संपदमिल्लेयैतद्दानं द्रष्टव्यम्

नाथं वदति मिथ्येति प्रत्ययं कृतवांस्त्वयि ।
 स सत्यकञ्चुकं नाम प्रविष्टेन ततोऽनुत्तमं ३७
 आचार्य उक्तो भवता हतः कुञ्जर इत्युत ।
 ततः शस्त्रं समुत्सृज्य निममो गतचेतनः ॥
 आसीत्सुविह्वलो राजन्यथा दृष्टस्त्वया विशु-
 स तु शोकसमाविष्टो विमुखः पुत्रवत्सलः ॥
 शाश्वतं धर्ममुत्सृज्य गुरुः शस्त्रेण घातितः ।
 न्यस्तशस्त्रमधर्मेण घातयित्वा गुरुं भवान् ॥

रक्षतिवदानो सामात्यो
 यदि शक्तोऽसि पार्षतम् ।

प्रस्तमाचार्यपुत्रेण

कुन्देन हतबन्धुना ॥

सर्वे वयं परित्रातुं न शक्यामोऽद्य पार्षतम् ।
 सौहार्दं सर्वभूतेषु यः करोत्यतिमानुषः ।
 सोऽद्य केशप्रहं श्रुत्वा पितृर्धक्ष्यति नो रणे ॥
 विक्रोशमाने हि मयि भृशमाचार्यगुह्यिनि ।
 अपाकीर्य स्वयं धर्मं शिष्येण निहतो गुरुः ॥
 यदा गतं वयो भूयः शिष्टमल्पतरं च नः ।
 तस्येदानीं विकारोऽयमधर्मोऽयं कृतो महान्
 पितेव नित्यं सौहार्दात्पितेवं हि च धर्मतः ॥
 सोलपकालस्य राज्यस्य कारणाद्घातितो गुरुः
 धृतराष्ट्रेण भीष्माय द्रोणाय च विशांपते ।
 विश्वरूपा पृथिवी सर्वा सह पुत्रैश्च तत्परैः ॥
 संप्राप्य तादृशीं वृत्तिं सत्कृतः सततं परैः ।
 अवृणीत सदा पुत्रान्मामेवाभ्यधिकं गुरुः ॥
 अवेक्षमाणस्तत्त्वां मां च न्यस्तास्त्रश्चाहवे हतः
 न त्वेनं युध्यमानं वै हन्यादपि शतक्रतुः ॥
 तस्याचार्यस्य वृद्धस्य द्रोहो नित्योपकारिणः
 कृतो ह्यनार्थैरस्माभी राज्यार्थं लुब्धबुद्धिभिः
 अहो बत महत्पापं कृतं कर्म सुदारुणम् ।
 यद्राज्यसुखलोभेन द्रोणोऽयं साधुघातितः ॥
 पुत्रान्प्रातृन्पितृन्पुत्राक्षीवितं चैव वासविः ।
 त्यजेत्सर्वं मम प्रेम्णा जानात्येवं हि मे गुरुः ॥
 स मया राज्यकामेन हन्यमानो ह्युपाक्षितः ।
 तस्माद्वोक्त्रिशिरा राजप्राप्तोस्मि नरकं प्रभो
 ब्राह्मणं वृद्धमाचार्यं न्यस्तशस्त्रं महासुनिम् ।
 घातयित्वाऽद्य राज्यार्थं मृतं श्रेयो न जीवितं

पुत्रोत्पत्तिकाले तस्य निर्धनत्वोक्तैः ॥ २९ ॥ सत्यं कन्बुकं
 सखामासमद्वतम् ॥ ३७ ॥ सौहार्दाद्विर्मतो गुरुत्वाद्वा
 द्विगुणः पितुरित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि अर्जुनवाक्ये
वर्णनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

१९७

सञ्जय उवाच ।

अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा नोचुस्तत्र महारथाः
अग्रियं वा ग्रियं वापि महाराज धनञ्जयम् ॥
ततः क्रुद्धो महाबाहुर्ममसेनोऽभ्यभाषत ।
कुत्सयन्निव कौन्तेयमर्जुनं भरतर्षभ ॥ २
मुनिर्यथाऽऽरण्यगतो भाषते धर्मसंहितम् ।
न्यस्तदण्डो यथा पार्थ ब्राह्मणः संशितव्रतः ॥
क्षतव्रता क्षतास्त्रीवन् क्षंता स्त्रीष्वपि साधुषु
क्षत्रियः क्षितिमानोति क्षिप्रं धर्मं यशः श्रियः
स भवान् क्षत्रियगुणैर्युक्तः सर्वैः कुलोद्बहः ।
अविपाश्चिद्यथा धाचं व्याहरन्नाद्य शोभसे ॥
पराक्रमस्ते कौन्तेय शक्रस्येव शचीपतेः ।
न चाति वर्तसे धर्मं वेलामिव महोदधिः ॥ ६
न पूजयेत्त्वां को न्वद्य-यन्त्रयोदशवार्षिकम् ।
अमर्षं पृष्ठतः कृत्वा धर्ममैवाभिकांक्षसे ॥ ७
दिष्टया तात मनस्तेऽद्य स्वधर्ममनुवर्तते ।
आनुशंस्ये च ते दिष्टया बुद्धिः सततमच्युत
यन् धर्मप्रवृत्तस्य हतं राज्यमधर्मतः ।
द्रौपदी च परामृष्टा सभामानीय शत्रुभिः ॥
वनं प्रव्राजिताश्वासम् वल्कलाजिनवाससः ।
अनर्हमाणास्तं भावं त्रयोदश समाः परैः ॥
एतान्यमर्षस्थानानि मर्षितानि मयाऽनघ ।
क्षत्रधर्मप्रसक्तेन सर्वमेतदनुष्ठितम् ॥ ११
तमधर्ममपाकुष्ठं स्मृत्वाऽद्य संहितस्त्वया ।
साधुवन्धान्हनिष्यामि क्षुद्रान् राज्यहरानहं
त्वया हि कथितं पूर्वं बुद्ध्यायाम्यागता वयम्
घटामहे यथाशक्ति त्वं तु नोऽद्य जुगुप्ससे ॥
धर्ममान्विच्छसि ज्ञातुं मिथ्यावचनमेव ते ।
भयाद्वितानामस्माकं वाचा मर्माणि कुंतसि
वपनं वणे क्षारमिव क्षतानां शत्रुकर्शन ।
विदीर्यते मे हृदयं त्वया वाक्शल्यपीडितं
अधर्मसेनं विपुलं धार्मिकः सन्न बुद्ध्यसे ।

यत्स्वमात्मानमस्मांश्च प्रशंस्यान्न प्रशंससि ॥
वासुदेवे स्थिते चापि द्रोणपुत्रं प्रशंससि ।
यः कलां षोडशां पूर्णां धनञ्जय न तेऽर्हति ॥
स्वयमेवात्मनो दोषान् ब्रुवाणः किञ्च लज्जसे
दारयेयं मह्यं क्रोधाद्विकिरेयं च पर्वतान् ॥
आविध्यैतं गदां गुर्वी
मीमां काञ्चनमालिनीम् ।

गिरिप्रकाशान् क्षितिजान्

भञ्जयमानिलो यथा ॥

१९

द्रावयेयं शरैश्चापि सेन्द्रान्देवान्समागतान् ।
सराक्षसगणान्पार्थ सासुरोरगमानवान् २०
स त्वमेवंविधं जानन्न भ्रातरं मां नरर्षभ ।
द्रोणपुत्राद्भयं कर्तुं नार्हस्यमितविक्रम ॥ २१
अथवा तिष्ठ बीभत्सो सह सर्वैः सहोदरैः ।
अहमेनं गदापाणिजैः प्याम्येको महाहवे २२
ततः पाञ्चालराजस्य पुत्रः पार्थमथाब्रवीत् ।
संकुद्धमिव नर्दन्तं हिरण्यकशिपुर्हरिम् ॥ २३

धृष्टद्युम्न उवाच ।

बीभत्सो विप्रकर्माणि

विदितानि मनीषिणाम् ।

याजनाध्यापने दानं

तथा यज्ञप्रतिग्रहौ ॥

२४

षष्ठमध्ययनं नाम, तेषां कस्मिन्प्रतिष्ठितः ।
हतो द्रोणो मया खेवं किं मां पार्थ विगर्हसे
अपक्रान्तः स्वधर्माच्च क्षात्रधर्मं व्यपाश्रितः ।
अमानुषेण हन्त्यस्मान्स्त्रेण क्षुद्रकर्मकृत् २६
तथा मायां प्रयुज्जानमसह्यं ब्राह्मणब्रुवम् ।
माययैव निहन्त्याद्यो न युक्तं पार्थ तत्र किम्

तस्मिन्तथा मया दास्ते

यदि द्रौणायनी रुपा ।

कुरुते मरैवं नादं

तत्र किं मम हीयते ॥

२८

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां वर्णनवत्यधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

ब्रौ० २१

१९७

अर्जुनस्येति सांगवेदाद्विचायायौ स्पष्टार्थौ ॥ ११ ॥

न चाद्भुतमिदं मन्ये यद्वैणिर्बुद्धसंज्ञया ।
घातयिष्यति कौरव्यान्परित्रातुमशक्नुवन् ॥

यच्च मां धार्मिको भूत्वा
ब्रवीषि गुरुघातिनम् ।

तदर्थमहमुत्पन्नः

पाञ्चाल्यस्य सुतोऽनलात ॥ ३०

यस्य कार्यमकार्यं वा
सुध्यतः स्यात्समं रणे ।

तं कथं ब्राह्मणं हूयाः

क्षत्रियं वा धनञ्जय ॥ ३१

यो ह्यनस्त्रविदो हन्याद्ब्रह्मास्त्रैः क्रोधमूर्च्छितः
सर्वोपायैर्न स कथं वध्यः पुरुषसत्तम ॥ ३२

विधर्मिणं धर्मविद्भिः प्रोक्तं तेषां विषोपमम्
जानन्धर्मार्थतत्त्वज्ञ किं मामर्जुन गर्हसे ३३

नृशंसः स मयाऽऽकृत्य रथ एव निपातितः
तन्मामनिघ्नं वीमत्सो किमर्थं नाभिनन्दसे ॥

कालानलसमं पार्थ उवलनाकं विषोपमम् ।

भीमं द्रोणशिरश्छिन्नं न प्रशंससि मे कथम्

योऽसौ ममैव नान्यस्य

बान्धवान् युधि जग्निवान् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणाल्लमोक्षपर्वणि धृष्टद्युम्नवाक्ये
सप्तमवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

१९८

धृतराष्ट्र उवाच ।

साङ्गा वेदा यथान्यायं

येनाधीता महात्मना ।

यस्मिन्साक्षाद्भुवैदो

ऋषीनिषेवे प्रतिष्ठितः ॥ १

यस्य प्रसादात्कुर्वन्ति कर्माणि पुरुषर्षभाः ।

अमानुषाणि संग्रामे देवैरसुरकाराणि च ॥ २

तस्मिन्नाकृष्यति द्रोणे समक्षं पापकर्मणा ।

नीचात्मना नृशंसेन क्षुद्रेण गुरुघातिना ३

नामर्षं तत्र कुर्वन्ति

धिक्क्षत्रं धिगमर्षिताम् ।

पार्थाः सर्वे च राजानः

पृथिव्यां ये धनुर्वराः ॥ ४

छित्त्वाऽपि तस्य मूर्धानं

नैवास्मि विगतज्वरः ॥ ३६

तच्च मे कुन्तते ममं यत्र तस्य शिरो मया ।

निषादविषये क्षिप्तं जयद्रथाशिरो यथा ॥ ३७

अथावधश्च शत्रूणामधर्मः श्रूयतेऽर्जुन ।

क्षत्रियस्य हि धर्मोऽयं हन्यादुन्येत वा पुनः

स शत्रुर्निहतः संख्ये मया धर्मेण पाण्डव ।

यथा त्वया हतः शूरो भगदत्तः पितुः सखा

पितामहं रणे हत्वा मन्यसे धर्ममात्मनः ।

मया शत्रौ हते कस्मात्पापे धर्मं न मन्यसे ॥

संबन्धावनतं पार्थ न मां त्वं वक्तुमर्हसि ।

स्वगात्रकृतसोपानं निषण्णमिव दन्तिनम् ॥

क्षमामि ते सर्वमेव वाग्व्यतिक्रममर्जुन ।

द्रौपद्या द्रौपदेयानां कृते नान्येन हेतुना ४२

कुलक्रमागतं वैरं ममाचार्येण विश्रुतम् ।

तथा जानात्यर्थं लोको न यूयं पाण्डुनन्दनाः

नानृती पाण्डवो ज्येष्ठो

नाहं वाऽधार्मिकोऽर्जुन ।

शिष्यद्रोही हतः पापो

सुध्यस्व विजयस्तव ॥ ४४

श्रुत्वा किमाहुः पाञ्चाल्यं

तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ।

सञ्जय उवाच ।

श्रुत्वा हुपदपुत्रस्य

ता वाचः क्रूरकर्मणः ॥ ५

तूर्णो बभूव राजानः

सर्व एष विशांपते ।

अर्जुनस्तु कटाक्षेण

जिह्वं विप्रेक्ष्य पार्षतम् ॥ ६

स बाष्पमतिनिःश्वस्य

धिग्धिगित्येव चाब्रवीत् ।

युधिष्ठिरश्च भीमश्च

यमौ कृष्णस्तथाऽपरे ॥ ७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां सप्तमवत्यधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

१९८

साङ्गा इति ॥ १ ॥

आसन् सुम्रीडिता राजन्
 सात्यकिस्त्वग्रधीदिदम् ।
 'नेहास्ति पुरुषः कश्चि-
 द्य इमं पापपुरुषम् ॥ ८
 भापमाणमकल्याणं
 शीघ्रं हन्यान्नराधमम् ।
 एते त्वां पाण्डवाः सर्वे
 कुत्सयन्ति विवित्सया ॥ ९
 कर्मणा तेन पापेन श्वपाकं ब्राह्मणा इव ।
 एतत्कृत्वा महत्पापं निन्दितः सर्वसाधुभिः
 न लज्जसे कथं वक्तुं
 समितिं प्राप्य शोभनाम् ।
 कथं च शतधा जिह्वा
 न ते मूर्खा च दीर्यते ॥ ११
 गुरुमाक्रोशतः क्षुद्र न चाधर्मेण पात्यसे ।
 वाच्यस्त्वमसि पार्थैश्च सर्वैश्चांधकवृष्णिभिः
 यत्कर्म कलुषं कृत्वा श्लाघसे जनसंसादि ।
 अकार्यं तादृशं कृत्वा पुनरेव गुरुं क्षिपन् ॥ १३
 वक्ष्यस्त्वं न त्वयाथाऽस्ति मुहूर्तमपि जीवता
 कस्त्वैतद्यवसेदार्थस्त्वदन्यः पुरुषाधम ॥ १४
 निगृह्य केरोऽपु वधं गुरोर्धर्मात्मनः सतः ।
 सप्तावरे तथा पूर्वं बान्धवास्ते निमज्जिताः
 यशसा च परित्यक्तास्त्वां प्राप्य कुलपांसनम्
 उक्तवांश्चापि यत्पार्थो भीष्मं प्रति नरर्षभ ॥
 तथाऽन्तो विहितस्तेन स्वयमेव महात्मना ।
 तस्यापि तव सोदर्यो निहन्ता पापकृत्तमः ॥
 नान्यः पाञ्चाल्यपुत्रेभ्यो विद्यते भुवि पापकृत
 स चापि सृष्टः पित्रा ते भीष्मस्यांतकरः किल
 शिखण्डी रक्षितस्तेन स च मृत्युर्मुहात्मनः
 पञ्चालाश्चलिता धर्मात्क्षुद्रा मित्र-गुरुद्वहः ॥ १९
 त्वां प्राप्य सहस्रोदर्यं चिकृतं सर्वसाधुभिः
 पुनश्चेदीदृशीं वाचं मत्समीपे वंदिष्यसि
 शिरस्ते पोथयिष्यामि गदया वज्रकल्पया ।
 त्वां च ब्रह्महणं दृष्ट्वा जनः सूर्यमवेक्षते ॥ २१
 ब्रह्महत्या हि ते पापं प्रायश्चित्तार्थमात्मनः ।
 पाञ्चालक सुदुर्वृत्त ममैव गुरुमग्रतः ॥ २२
 गुरोगुरुं च भूयोऽपि क्षिपन्नैव हि लज्जसे ।
 तिष्ठ तिष्ठ सहस्रैकं गदापातमिमं मम ॥ २३
 तव चापि सहिष्येऽहं गदापाताननेकशः ।
 सात्वतेनैवमाक्षितः पार्थतः पुरुषाक्षरम् ॥
 संरज्यं सात्यकिं प्राह संकुडः प्रहसन्निव ।

धृष्टद्युम्न उवाच ।
 श्रूयते श्रूयते चेति क्षम्यते चेति माधव ॥
 सदाऽनार्योऽशुभः साधुं
 पुरुषं क्षेप्तुमिच्छति ।
 क्षमा प्रशस्यते लोके
 न तु पापोऽर्हति क्षमाम् ॥ २६
 क्षमावन्तं हि पापात्मा
 जितोऽयमिति मन्यते ।
 स त्वं क्षुद्रसमाचारी
 नीचात्मा पापनिश्चयः ॥ २७
 आकेशाग्राक्षसाग्राक्ष वक्तव्यो वक्तुमिच्छसि
 यः स भूरिश्रवाश्छिन्नभुजः प्रायगतस्त्वया
 वार्यमाणेन हि हतः
 स्ततः पापतरं नु किम् ।
 गाहमानो मया द्रोणो
 दिव्येनास्त्रेण संयुगे ॥ २९
 विस्मृशस्त्रो निहतः किं तत्र क्रूर दुष्कृतम् ।
 अयुध्यमानं यस्त्वाजौ तथा प्रायगतं मुनिम्
 छिन्नबाहुं परैर्हन्त्यात्सात्यके स कथं वक्षेत् ।
 निहत्य त्वां पदा भूमौ स विकर्पति वीर्यवान्
 किं तदा न निहंस्येनं भूत्वा पुरुषसत्तमः ।
 त्वया पुनरनार्येण पूर्वं पार्थेन निर्जितः ॥ ३२
 यदा तदा हतः शूरः सौमदक्षिः प्रतापवान् ।
 यत्र यत्र तु पाण्डूनां द्रोणो द्रावयते चमूम् ॥
 किरञ्छरसहस्राणि तत्र तत्र प्रयास्यहम् ।
 स त्वमेवाविधं कृत्वा कर्मचाण्डालवत्स्वयम्
 वक्तुमर्हसि वक्तव्यः कस्मात्त्वं पुरुषाण्यथ ।
 कर्ता त्वं कर्मणो ह्यस्य नाहं वृष्णिकुलाधम
 पापानां च त्वमावासः कर्मणां मा पुनर्वद ।
 जोषमास्व न मां भूयो वक्तुमर्हस्यतः परम् ॥
 अधरोत्तरमेतद्वि यन्मां त्वं वक्तुमर्हसि ।
 अथ वक्ष्यसि मां मौढ्यार्द्रयः पुरुषमीदृशम् ॥
 गमयिष्यामि बाणैस्त्वां युधि वैवस्वतक्षयम्
 न वैवं सूखं धर्मेण केवलेनैव शक्यते ॥ ३८
 तेषामपि ह्यधर्मेण चेष्टितं शृणु यादृशम् ।
 वञ्चितः पाण्डवः पूर्वमधर्मेण युधिष्ठिरः ॥
 द्रौपदी च परिहृष्टा तथाऽधर्मेण सात्यके ।
 प्रव्राजिता वनं सर्वे पाण्डवाः सह कृष्णया
 सर्वस्वमपकृष्टं च तथाऽधर्मेण बालिश ।
 अधर्मेणापकृष्टश्च मदराजः परेरितः ॥ ४१

अधर्मेण तथा बालः सौभद्रो चिनिपातितः
इतोऽप्यधर्मेण हतो भीष्मः परपुरज्जयः४२
भूरिश्रवा ह्यधर्मेण त्वया धर्मविदा हतः ।
एवं परैराचरितं पाण्डवेयैश्च संयुगे ॥ ४३
रक्षमाणैर्जयं वीरैर्धर्मैरैरपि सात्वत ।
दुर्ज्ञेयः स परो धर्मस्तथाऽधर्मेऽहं दुर्विदः॥४४

सुध्यस्व कौरवैः सार्धं
मा गाः पितृनिवेशनम् ।

सज्जय उवाच ।

एवमादीनि वाक्यानि

कूराणि पुरुषाणि च ॥ ४५

श्रावितः सात्यकिः श्रीमा-
नाकम्पित इवाभवत् ।

तच्छ्रुत्वा क्रोधतान्नाशः

सात्यकिस्त्वाददे गदाम् ॥ ४६

चिनिःश्वस्य यथा सर्पः प्रणिधाय रथे धनुः
ततोऽभिपत्य पाञ्चालं संरमेणेदमब्रवीत् ॥

न त्वां वक्ष्यामि पुरुषं

हनिष्ये त्वां घघक्षमम् ।

तमापतन्तं सहसा

महाबलममर्षणम् ॥ ४८

पाञ्चाल्यायामिसंकुद्धमन्तकायान्तकोपमम् ।
कोदितो वासुदेवेन भीमसेनो महाबलः ४९

अवप्लुत्य रथात्सूर्णं बाहुभ्यां समवारयत् ।
द्रवमाणं तथा कुद्धं सात्यकिं पाण्डवो बली

प्रस्पन्दमानमादाय जगाम बलिनं बलात् ।
स्थित्वा विष्टभ्य चरणौ भीमेन शिनिपुङ्गवः

निगृहीतः पदे षष्ठे बलेन बलिनो वरः ।

अवरुह्य रथात्सूर्णं त्रिधामाणं बलीयसा ॥ ५२

उवाच ऋक्षण्या वाचा सहदेवो विशांपते

अस्माकं पुरुषट्यात्र मित्रमन्यन्न विद्यते ५३

परमन्धकवृष्णिभ्यः पञ्चालेभ्यश्च मारिष ।

तथैवान्धकवृष्णीनां तथैव च विशेषतः ५४

कृष्णस्य च तथाऽस्मत्तो

मित्रमन्यन्न विद्यते ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणात्मोक्षणपर्वणि धृष्टद्युम्नसात्यकिप्रोक्षे

अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

पञ्चालानां च वार्ष्णेय

समुद्रान्तां विचिन्बताम् ॥ ५५

नान्यदस्ति परं मित्रं यथा पाण्डववृष्णयः ।

स भवानीदृशं मित्रं मन्यते च यथा भवान्

भवन्तश्च यथाऽस्माकं भवतां च तथा वयम्

स एवं सर्वधर्मज्ञ मित्रधर्ममनुस्मरन् ॥ ५७

नियच्छ मय्युं पाञ्चाल्यात्

प्रशाम्य शिनिपुङ्गव ।

पार्षतस्य क्षम त्वं वै

क्षमतां पार्षतश्च ते ॥ ५८

वयं क्षमयितारश्च किमन्यत्र शमाद्भवेत् ।

प्रशाम्यमाने शौनेये सहदेवेन मारिष ॥५९

पाञ्चालराजस्य सुतः प्रहसन्निदमब्रवीत् ।

मुञ्च मुञ्च शिनेः पौत्रं भीम युद्धमदान्वितम् ॥

आसाद ह्यु मामेष धराधरमिवानिलः ।

यावदस्य शितैर्वाणैः संरभं विनयाम्यहम् ॥

युद्धश्रद्धां च कौन्तेय

जीवितं चास्य संयुगे ।

किं नु शक्यं मया कर्तुं

कार्यं यदिदमुद्यतम् ॥ ६२

सुमहत्पाण्डुपुत्राणामन्येते हि कौरवाः

अथवा फाल्गुनः सर्वान्वारयिष्यति संयुगे

अहमप्यस्य सूर्धानं पातयिष्यामि सायकैः ।

मन्यते छिन्नबाहुं मां भूरिश्रवसमाहवे ६४

उत्सृजैनमहं चैन-

मेव वा मां हनिष्यति ।

शृण्वन्पाञ्चालवाक्यानि

सात्यकिः सर्पवच्छसन् ॥ ६५

भीमबाहुन्तरे सक्तो विस्फुरत्यानिशं बली ।

तौ वृषाघिव नर्दन्तौ बलिनौ बाहुशालिनौ

त्वरया वासुदेवश्च धर्मराजश्च मारिष ।

यत्नेन महता वीरौ वारयामासतुस्ततः ६७

निवार्य परमेष्वासौ कोपसरकलोचनौ ।

युयुत्सुनपरान्संख्ये प्रतीयुः क्षत्रियपैमाः॥६८

१९९

सञ्जय उवाच ।

ततः स कदने चक्रे रिपूर्णां द्रोणनन्दनः ।
 युगान्ते सर्वभूतानां कालसृष्ट इवान्तकः ॥ १
 ध्वजद्रुमं शस्त्रशृङ्गं हतनागमहाशिलम् ।
 अश्वकिपुरुपाकीर्णं शरासनलतावृतम् ॥ २
 कव्यादपक्षिसंघुष्टं भूतयक्षगणकुलम् ।
 निहत्य शात्रवान् मल्लैः सोऽचिनोद्देहपर्वतम्
 ततो वेगेन महता विनद्य स नरर्षभः ।
 प्रतिज्ञां श्रावयामास पुनरेव तवात्मजम् ॥ ४
 यस्माद्युध्यन्तमाचार्यं धर्मकञ्जुकमाश्रितः ।
 मुञ्च शस्त्रमिति प्राह कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ५
 तस्मात्संप्रदयतस्तस्य
 द्रावयिष्यामि बाहिनीम् ।
 विद्राव्य सर्वान् हन्ताऽस्मि
 जातुं पाञ्चाल्यमेव तु ॥ ६
 सर्वानेतान् हनिष्यामि
 यदि योत्स्यन्ति मां रणे ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि
 परिवर्तय बाहिनीम् ॥ ७
 तच्छ्रुत्वा तव पुत्रस्तु
 बाहिनीं पर्यवर्तयत् ।
 सिंहनादेन महता
 ह्यपोह्य सुमहद्भयम् ॥ ८
 ततः समागमो राज्ञ्कुरुपाण्डवसेनयोः ।
 पुनरेवामवसीन्नः पूर्णसागरयोरिव ॥ ९
 संरब्धा हि स्त्रिरीभूता द्रोणपुत्रेण कौरवाः ।
 उद्ग्राः पाण्डुपञ्चाला द्रोणस्य निधनेन च ॥
 तेषां परमहृष्टानां जयमात्मनि पश्यताम् ।
 संरब्धानां महावेगः प्रादुरासीद्विश्रांपते ॥ ११
 यथा शिलोच्चये शैलः सागरैः सागरो यथा ।
 प्रतिहन्येत राजेन्द्र तथाऽसन्कुरुपाण्डवाः
 ततः शङ्खसहस्राणि भेरीणामधुतानि च ।
 अवाद्यन्त संहृष्टाः कुरुपाण्डवसैनिकाः ॥ १३
 यथा निर्मथ्यमानस्य सागरस्य तु निःस्वनः ।
 अभवत्तव सैन्यस्य सुमहानद्भुतोपमः ॥ १४
 प्रादुश्चक्रे ततो द्रौणिर्लङ्गं नारायणं तदा ।

अभिसन्धाय पाण्डूनां पञ्चालानां च बाहिनीं
 प्रादुरासन्ततो बाणा दीप्ताग्राः खे सहस्रशः
 पाण्डवान्क्षपयिष्यन्तो दीप्तास्याः पक्षगा इव
 ते दिशः खं च सैन्यं च समावृण्वन्महाहवे ।
 मुहूर्ताद्भास्करस्येव लोके राजन् गभस्तयः ॥
 तथाऽपरे द्योतमाना ज्योतीर्षीवामलाम्बरे ।
 प्रादुरासन्महाराज कार्णायसमया मुग्धाः ॥
 चतुश्चक्रा द्विचक्राश्च शतश्रयो बहुला गदाः ।
 चक्राणि च क्षुरान्तानि मंडलानीव भासतः
 शस्त्राकृतिभिराकीर्णमतीव पुरुषर्षभ ।
 दृष्ट्वाऽन्तरिक्षमाविन्नाः पाण्डुपञ्चालसृञ्जयाः
 यथायथा ह्ययुध्यन्त पाण्डवानां महारथाः ।
 तथातथा तद्वत् खं ह्यवर्धेत जनाधिप ॥ २१
 वध्यमानास्तदाऽऽख्येण तेन नारायणेन वै ।
 दध्यमानानलेनेव सर्वतोऽभ्यर्द्धिता रणे ॥ २२
 यथा हि शिशिरापाये दहेत्कर्क्षं हुताशनः ।
 तथा तद्वत् पाण्डूनां द्वादह ध्वजिनीं प्रभो ॥
 आपूर्यमाणेनाख्येण सैन्ये क्षीयति च प्रभो ।
 जगाम परमं त्रासं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ २४
 द्रवमाणं तु तत् सैन्यं दृष्ट्वा विगतचेतनम् ।
 मध्यस्थतां च पार्थस्य धर्मपुत्रोऽब्रवीदिदम् ॥

धृष्टद्युम्न पलायस्व

सह पाञ्चालसेनया ।

सात्यके त्वं च गच्छस्व

वृष्ण्यन्धकवृत्तो महान् ॥ २६

वासुदेवोऽपि धर्मात्मा करिष्यत्यात्मनः क्षमं
 श्रेयो ह्युपदिशत्येष लोकस्य किमुतात्मनः ॥
 संग्रामस्तु न कर्तव्यः सर्वसैन्यान् ब्रवीमि वः
 अहं हि सह सोदर्यैः प्रवेश्ये हव्यवाहनम् ॥
 भीष्मद्रोणाणैर्वं तीर्त्वा संग्रामे भीरुदुस्तरे ।
 विमज्जिष्यामि सलिले सगणो द्रौणिगोष्पदे
 कामः संपद्यतामस्य वीभत्सोराशु मां प्रति ।
 कल्याणवृत्तिराचार्यो मया युधि निपातितः
 येन बालः स सौभद्रो युद्धानामविशारदः ।
 समर्थैर्बहुभिः कूरैर्वीर्यतो नाभिपालितः ॥

१९९

तत इति ॥ १ ॥

येनाविद्वत्तया प्रश्नं तथा कृष्णा सर्वा गता ।
 उपेक्षिताः सपुत्रेण दाससर्वा न्यच्छ्रुताः ॥
 जिघांसुर्धातिराष्ट्रश्च श्रान्तेष्वश्वेषु फाल्गुनः ।
 कवचेन तथा गुप्ता रक्षार्थं सैन्धवस्य च ॥
 येन ब्रह्माक्षविदुषा पञ्चालाः सत्यजिन्मुखाः
 कुर्वाणा मज्जये यत्नं समूला विनिपातिताः
 येन प्रवाज्यमानाश्च राज्याद्वयमधर्मतः ।
 निवार्यमाणेनास्माभिरनुगन्तुं तदेषिताः ॥
 योऽसावत्यन्तमस्मात्सु कुर्वाणः सौहृदं परम
 हतस्तदर्थं मरणं गमिष्यामि सबान्धवः ॥
 एवं बुवाति कौन्तेये दाशार्हस्त्वारितस्ततः
 निवार्य सैन्यं बाहुभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ।
 शीघ्रं न्यस्यत शस्त्राणि बाहेभ्यश्चावरोहत् ।
 एष योगोऽत्र विहितः प्रतिषेधे महात्मना ॥
 द्विपार्थस्यन्दनेभ्यश्च क्षितिं सर्वेऽवरोहत् ।
 पथमेतन्न वो हन्यादस्त्रं भूमौ निरायुधान् ॥
 यथायथा हि युध्यन्ते योधा ह्यस्त्रमिदं प्रति
 तथातथा भवन्त्येते कौरवा बलवत्तराः ॥
 निक्षेप्यन्ति च शस्त्राणि बाह्वनेभ्योऽवरोह्ये
 ताश्चैतद्वत्सं संग्रामे निहनिष्यति मानवान् ॥
 यस्वेतत्प्रतियोक्त्यन्ति मनसापीह केचन ।
 निहनिष्यति तान्सर्वान् रसातलगतानपि ॥
 ते वचस्तस्य तद्गुत्वा वासुदेवस्य भारत ।
 ईषुः सर्वे समुत्सृज्युः मनोभिः करणेन च ॥
 तत उत्सृज्युः कामांस्तान्नाण्यालक्ष्य पांडवः
 भीमसेनोऽब्रवीद्राजन्निदं संहर्षयन्वचः ॥ ४४
 न कथंचन शस्त्राणि मोक्षयानां हि केनचित्
 अहमावारयिष्यामि द्रोणपुत्रास्त्रमायुगैः ॥
 गदयाऽप्यनया गुर्व्या हेमविप्रहया रणे ।
 कालवत्प्रहरिष्यामि द्रौणेरस्त्रं विशातयन् ॥
 न हि मे विक्रमे तुल्यः कश्चिदस्ति पुमानिह
 यथैव सविहस्तुल्यं ज्योतिरन्यत्र विद्यते ॥
 पश्यतेमौ हि मे बाहू नागराजकरोपमी ।
 समर्थौ पर्वतस्यापि शैशिरस्य निपातने ४५

नागायुतसमप्राणो ह्यहमेको नरेष्विह ।
 शक्रो यथाऽप्रतिद्वन्द्वो दिवि देवेषु विश्रुतः
 अद्य पश्यत मे वीर्यं बाहोः पीनांसयोर्दुग्धि
 ज्वलमानस्य दीप्तस्य द्रौणेरस्त्रस्य वारणे ॥
 यदि नारायणास्त्रस्य प्रतियोद्धा न विद्यते ।
 अद्यैतत्प्रतियोत्स्यामि पश्यत्सु कुरुपाण्डुषु
 अर्जुनार्जुन बीमस्तां
 न न्यस्यं गाण्डिवं त्वया ।
 शशाङ्कस्येव ते पङ्को
 नैर्मल्यं पातयिष्यति ॥ ५२
 अर्जुन उवाच ।

भीम नारायणास्त्रे मे गोषु च ब्राह्मणेषु च
 एतेषु गाण्डिवं न्यस्यमेतद्धि व्रतमुत्तमम् ॥
 एवमुक्तस्ततो भीमो द्रोणपुत्रमरिन्दमम् ।
 अभ्ययान्मेघघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ॥ ५४
 स एनमिषुजालेन लघुत्वाच्छीघ्रचक्रमः ।
 निमेषमात्रेणासाद्य कुन्तीपुत्रोऽभ्यवाकिरत्
 ततो द्रौणिः प्रहस्यैनं द्रवन्तमभिभाष्य च ।
 अवाकिरत्प्रदीप्ताग्निः शरैस्तैरभिमन्त्रितैः ॥
 पन्नगैरिव दीप्तास्त्रैर्वमद्भिर्ज्वलनं रणे ।
 अचकीर्णोऽभवत्पार्थः स्फुलिङ्गैरिव काञ्चनैः
 तस्य रूपमभूद्राजन्मीमसेनस्य संयुगे ।
 खद्योतैरावृतस्येव पर्वतस्य दिनक्षये ॥ ५८
 तदस्त्रं द्रोणपुत्रस्य तस्मिन्प्रतिसमस्यति ।
 अवर्धत महाराज यथाशिरनिलोद्धतः ॥ ५९
 विधर्षमानमालक्ष्य तदस्त्रं भीमाविक्रमम् ।
 पाण्डुसैन्यमृते भीमं सुमहद्भयमाविशत् ॥
 ततः शस्त्राणि ते सर्वे समुत्सृज्य महीतले ।
 अवरोहन् रथेभ्यश्च हस्त्यश्वेभ्यश्च सर्वेदाः ॥
 तेषु निक्षिप्तशस्त्रेषु बाह्वनेभ्यश्च्युतेषु च ।
 तदस्त्रवीर्यं विपुलं भीममूर्धन्यथापतत् ॥ ६२
 हाहाकृतानि भूतानि पाण्डवाश्च विशेषतः
 भीमसेनमपश्यन्त तेजसा संवृतं तथा ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणाखमोक्षपर्वणि पाण्डवसैन्यास्त्रत्यागे
 नवनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

अस्माभिरस्मदीयैर्विदुषामिनिवार्यमाणेन निषिध्यमानेनापि तद्वनमनुगन्तुं प्रवेष्टुं एषिता अनुमता नतु प्रतिषिद्धा इत्यर्थः
 ॥ ३५ ॥ सौहृदं कुर्वाण इति सातुशमम् ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि टीकायां नवनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

२००

सञ्जय उवाच ।

भीमसेनं समाकीर्णं दृष्ट्वाऽस्त्रेण धनञ्जयः ।
 तेजसः प्रतिघातार्थं वारुणेन समानृणोत् ॥
 नालक्ष्यत तत् कश्चिद्धारुणास्त्रेण संवृतम् ।
 अर्जुनस्य लघुत्वाच्च संवृतत्वाच्च तेजसः ॥
 साश्वसुतरथो भीमो द्रोणपुत्रास्त्रसंवृतः ।
 अग्नावग्निरिव न्यस्तो ज्वालामालो सुदुर्दशः
 यथा रात्रिक्षये राजन् ज्योतीर्वाप्यस्तागिरिं प्रति
 समापेतुस्तथा बाणा भीमसेनरथं प्रति ॥ ४
 स हि भीमो रथश्चास्य हयाः सुतश्च भारिप
 संवृता द्रोणपुत्रेण पावकान्तर्गताऽभवन् ॥
 यथा जग्ध्वा जगत्कृत्स्नं समये सचराचरम्
 गच्छेद्दग्ध्विहोरास्यं तथाऽस्त्रं भीममावृणोत्
 सूर्यमग्निः प्रविष्टः स्याद्यथा चाग्निं दिवाकरः
 तथा प्रविष्टं तत्तेजो न प्राज्ञायत पाण्डवम् ॥
 विकीर्णमस्त्रं तद्गृहा तथा भीमरथं प्रति ।
 उदीर्यमाणं द्रौणिं च निष्प्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥
 सर्वसैन्यं च पाण्डूनां न्यस्तशस्त्रमचेतनम् ।
 युधिष्ठिरपुरोगांश्च विमुखांस्तान्महारथान् ॥
 अर्जुनो वासुदेवश्च त्वरमाणौ महाद्युतो ।
 अवमुत्थ रथाद्वीरौ भीममाद्रवतां ततः ॥ १०
 ततस्तद्द्रोणपुत्रस्य तेजोऽस्त्रबलसंभवम् ।
 विगाह्य तौ सुबलिनौ माययाऽविशतां तथा
 न्यस्तशस्त्रौ ततस्तीतु नादहत्सोस्त्रजोऽनलः
 वारुणास्त्रप्रयोगाच्च धीर्यवत्त्वाच्च कृष्णयोः ॥
 ततश्चक्रुषुर्भीमं
 सर्वशस्त्रायुधानि च ।
 नारायणास्त्रशान्त्यर्थं
 नरनारायणौ बलात् ॥ १३
 आक्रुष्यमाणः कौन्तेयो नदत्येव महारवम् ।
 वधतं चैव तद्धोरं द्रौणेरस्त्रं सुदुर्जयम् ॥ १४
 तमब्रवीद्वासुदेवः किमिदं पाण्डुनन्दन ।
 वार्यमाणोऽपि कौन्तेय यद्युद्वाह्य निवर्तसे ॥
 यदि युद्धेन जेयाः स्युरिमे कौरवनन्दनाः ।
 वयमप्यत्र युध्येम तथा जेमे नरर्षभाः ॥ १६
 रथेभ्यस्तववतीर्णाः स्म सर्व एव हि तावकाः

तस्मात्त्वमपि कौन्तेय रथात्तर्जनमपाक्रम ॥
 एवमुक्त्वा तु तं कृष्णो रथाद्भूमिभवर्तयत् ।
 निःश्वसन्तं यथा नागं कीदृशैरकलोचनम्
 यदाऽपकृष्टः स रथादध्यासितश्चायुधं भुवि ।
 ततो नारायणास्त्रं तत् प्रशान्तं शयुतापनम्
 सञ्जय उवाच ।

तस्मिन्प्रशान्ते विधिना तेन तेजसि दुःसहे
 बभूवुर्विमलाः सर्वा दिशः प्रदिश एव च ॥
 प्रववुश्च शिवा वाताः प्रशान्ता मृगपक्षिणः
 वाहनानि च दृष्टानि प्रशान्तेऽस्त्रे सुदुर्जये ॥
 व्यपादे च ततो घोरे तस्मिन्तेजासे भारत ।
 बभौ भीमो निशापाये धीमान्मृत्युर्द्वयोदितः
 हतशेषं बलं तत्तु पाण्डवानामतिष्ठत ।
 अस्त्रव्युपरमादृष्टं तव पुत्रजिघांसया ॥ २३
 व्यवस्थिते बले तस्मिन्त्रस्त्रे प्रतिहते तथा ।
 दुर्योधनो महाराज द्रोणपुत्रमथाब्रवीत् ॥ २४
 अश्वत्थामस्युनः शीघ्रमस्त्रमेतत्प्रयोजय ।
 अवस्थिता हि पञ्चालाः पुनरेते जयैषिणः ॥
 अश्वत्थामा तथोक्तस्तु तव पुत्रेण भारिप ।
 सुदीनमभिनिःश्वस्य राजानमिदमब्रवीत् ॥
 नैतदावर्तते राजन्नस्त्रं द्विनौपपद्यते ।
 आवृतं हि निवर्तत प्रयोक्तारं न संशयः ॥
 एष चास्त्रप्रतीघातं वासुदेवः प्रयुक्तवान् ।
 अन्यथा विहितः संख्ये वधः शत्रोर्जनाधिप
 पराजयो वा मृत्युर्वा श्रेयान्मृत्युर्न निर्जयः
 विजिताश्चारयो ह्येते शस्त्रोत्सर्गान्मृतोपमाः
 दुर्योधन उवाच ।

आचार्यपुत्र यथेतद्द्विरस्त्रं न प्रयुज्यते ।
 अन्यैर्गुरुभ्यो वध्यन्तामस्त्रैरस्त्रविदां वर ॥ ३०
 त्वयि शस्त्राणि दिव्यानि
 ज्यम्बके चामितौजसि ।
 इच्छतो न हि ते मुच्येत्
 संकुद्धो हि पुरंदरः ॥ ३१
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 तस्मिन्त्रस्त्रे प्रतिहते द्रोणे चोपधिना हते ।
 तथा दुर्योधनेनोक्तो द्रौणिः किमकरोत्युनः

२००

भीमसेनमिति ॥ १ ॥

दृष्ट्वा पार्थाञ्च संग्रामे युद्धाय समुपस्थितान् ।
नारायणास्त्रनिर्मुक्तोऽश्वरतः पृतनामुखे ॥ ३३
सञ्जय उवाच ।

जानन्पितुः स निधनं सिंहलाङ्गुलकेतनः ।
सकोधो भयमुत्सृज्य सोऽस्मिदुद्राव पार्श्वतः
अभिद्रुत्य च विशत्या छुद्रकाणां नरपंथः ।
पञ्चभिश्चातिवेगेन विव्याध पुरुषपंथः ॥ ३५
धृष्टद्युम्नस्ततो राजन् ज्वलन्तमिव पावकम्
द्रोणपुत्रं त्रिपथ्या तु राजन्विद्व्याध पत्रिणाम्
सारथिं चास्य विशत्या
स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः ।

हयांश्च चतुरोऽविध्य-

चतुर्भिर्निशितैः शरैः ॥

३७

विद्धा विद्धाऽनद्वौर्णि कम्पयन्निव मेदिनीम्
आददे सर्वलोकस्य प्राणानिव महारणे ३८
पार्श्वतस्तु बली राजन्कुताखः कृतनिश्चयः ।
द्रौणिमेवास्मिदुद्राव मृत्युं कृत्वा निवर्तनम्
ततो बाणमयं वर्षं द्रोणपुत्रस्य मूर्धनि ।
अवास्तुजदमेयात्मा पाञ्चालयो रथिनां वरः ॥
तं द्रौणिः समरे क्रुद्धं छादयामास पत्रिभिः ।
विद्व्याध चैनं दशभिः पितुर्वैद्यमनुस्मरन् ४१
द्राभ्यां च सुविस्मृष्टाभ्यां
धुराभ्यां ध्वजकार्मुके ।

छित्त्वा पाञ्चालराजस्य

द्रौणिरथैः समार्दयत् ॥

४२

व्यश्वसुतरथं चैनं द्रौणिश्चक्रे महाहवे ।

तस्य चातुरान्सर्वान् क्रुद्धः प्राद्रावयच्छरैः

ततः प्रतुङ्गवे सैन्यं पञ्चालानां विशांपते ।

संभ्रान्तरूपमार्तं च न परस्परमिक्षत ॥ ४४

दृष्ट्वा तु विमुखाभ्यां धान्युष्टुञ्चं च पीडितम्

शैनेयोऽचोदयतूर्णं रथं द्रौणिरथं प्रति ॥ ४५

अष्टभिर्निशितैर्बाणैरश्वत्थामानमार्दयत् ।

विशत्या पुनराहत्य नानारूपैरमर्षणः ॥ ४६

विद्व्याध च तथा सुतं चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।

धनुर्ध्वजं च संयत्तश्चिच्छेद कृतहस्तवत् ४७

स साश्वं व्यधमन्वापि रथं हेमपरिष्कृतम् ।

हृदि विद्व्याध समरे त्रिशता सायकैर्भृशम्

एवं स पीडितो राजस्यश्वत्थामा महाबलः ।

शरजालैः परिवृतः कर्तव्यं नान्वपद्यत ॥ ४९

एवं गते शुरोः पुत्रे तव पुत्रो महारथः ।

कृपकर्णादिभिः सार्धं शरैः सात्वतमावृणोत्

दुर्योधनस्तु विशत्या कृपः शारद्वतस्त्रिभिः ।

कृतवर्माऽथ दशभिः कर्णः पञ्चाशता शरैः ॥

दुःशासनः शतेनैव वृषसेनश्च सप्तभिः ।

सात्यकिं विद्व्यधुस्तूर्णं समन्ताभिः शितैः शरैः

ततः स सात्यकी राजन्सर्वानिव महारथान्

विरथान्बिभुसुञ्चाञ्चैव क्षणेनैवाकरोनृप ॥ ५३

अश्वत्थामा तु संप्राप्य चेतनां भरतपंथः ।

चिन्तयामास दुःखातो निःश्वसञ्च पुनः पुनः

अथो रथान्तरं द्रौणिः समारुह्य परंतपः ।

सात्यकिं चारयामास किरञ्शरशतान्वहूय ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य भारद्वाजसुतं रणे ।

विरथं विमुञ्चं चैव पुनश्चक्रे महारथः ॥ ५६

ततस्ते पाण्डवा राजन् दृष्ट्वा सात्यकिविक्रमम्

शंखशब्दान्भृशं चक्रुः सिंहनादांश्च नेदिरे ॥

एवं तं विरथं कृत्वा सात्यकिः सत्यविक्रमः

जघान वृषसेनस्य त्रिसाहस्रान्महारथान् ५८

अयुतं दन्तिनां सार्धं कृपस्य निजघान सः

पञ्चायुतानि चाश्वानां शकुनेर्निजघान ह ५९

ततो द्रौणिर्महाराज रथमारुह्य वीर्यवान् ।

सात्यकिं प्रतिस्कृद्धः प्रययौ तद्वेषस्य ६०

पुनस्तमागतं दृष्ट्वा शैनेयो निशितैः शरैः ।

अदारयत्कूरतरैः पुनः पुनरर्दयत् ॥ ६१

सोऽतिविद्धो महेष्वामो नानालङ्कैरमर्षणः

युयुधानेन वै द्रौणिः प्रहसन्वाक्यमब्रवीत् ॥

शैनेयाभ्युपपत्तिं ते जानाम्याचार्यघातिनि

न चैनं त्रास्यसि मया व्रस्तमात्मानमेव च ॥

शपेऽऽत्मनाऽहं शैनेय सत्येन तपसा तथा ।

अहत्त्वा सर्वपञ्चालान्यदि शान्तिमहं लभे ॥

यद्वलं पाण्डवेयानां वृष्णीनामपि यद्वलम् ।

क्रियतां सर्वमेवेह निहनिष्यामि सोमकान्

एवमुक्ताकैरदभ्यामं सुतीक्ष्णं तं शरोत्तमम् ।

व्यसृजत्सात्वते द्रौणिर्वैजं वृत्रे यथा हरिः ६६

स तं निर्भिद्य तेनास्तः सायकः सशरावरम्

विवेश वसुधां भित्त्वा श्वसन्बिलमिवोरगः

स भिन्नकचचः शूरस्तोत्राद्वैत इव द्विजः ।

विमुच्य सशरं चापं भूरिखणपरिस्त्रवः ॥ ६८

सीदन् रुधिरसिक्तश्च रथोपस्य उपाविशत् ।

सुतेनापहतस्तूर्णं द्रोणपुत्राद्रथान्तरम् ॥ ६९

अथान्येन सुपुङ्खेन शरेणानतपर्वणा ।

आजघान भ्रुवोर्मध्ये धृष्टद्युञ्चं परंतपः ॥ ७०

स पूर्वमतिविद्वश्च भृशं पश्चाच्च पीडितः ।
 ससादाथ च पाञ्चाल्यो व्यपाश्रयत च ध्वजम्
 तं नागमिव सिंहेन दृष्ट्वा राजशारद्वितम् ।
 जवेनाभ्यद्रवच्छूराः पञ्च पाण्डवतो रथाः ॥ ७२
 किरिटी भीमसेनश्च वृद्धक्षत्रश्च पौरवः ।
 युवराजश्च चेदीनां मालवश्च सुदर्शनः ॥ ७३
 पते हाहाकृताः सर्वे प्रगृहीतशरासनाः ।
 वीरं द्रोणायनि वीराः सर्वतः पर्यवारयन्
 ते विशतिपदे यत्ता गुरुपुत्रममर्षणम् ।
 पञ्चभिः पञ्चमिवैरभ्यग्नस्सर्वतः समम् ७५
 आशीविषामैर्विशत्या पञ्चभिस्तु शितैः शरैः
 चिच्छेद युगपद्रौणिः पञ्चविंशतिसायकान्
 सप्तभिस्तु शितैर्बाणैः पौरवं द्रौणिपार्द्वयत् ।
 मालवं त्रिभिरेकेन पार्थं षड्विंशकोदरम् ७७
 ततस्ते विव्यधुः सर्वे द्रौणि राजन्महारथाः
 युगपच्च पृथक्चैव रुक्मपुङ्गवः शिलाशितैः ७८
 युवराजश्च विशत्या द्रौणि विव्याध पत्रिभिः
 पार्थश्च पुनरष्टाभिस्तथा सर्वे त्रिभिस्त्रिभिः ७९

ततोऽर्जुनं षड्विंशत्याजघान
 द्रौणायनिर्विशमिर्वांसदेवम् ।
 भीमं दशाधैर्युवराजं चतुर्भिः
 द्वाभ्यां द्वाभ्यां मालवं पौरवं च ॥ ८०
 स्रुतं विद्धा भीमसेनस्य षड्विं-
 द्वाभ्यां विद्धा कामुकं च ध्वजं च ।
 पुनः पार्थं शरवर्षेण विद्धा
 द्रौणिघोरं सिंहनादं ननाद ॥ ८१
 तस्यास्यतस्ताश्चिशितान्पीतधारान्
 द्रौणेः शरान्पृष्ठतश्चाप्रतश्च ।
 धरा वियदधौः प्रदिशो दिशश्च
 च्छन्ना बाणैरभवन्धोररूपैः ॥ ८२
 आसन्नस्य खरथं तीव्रतेजाः
 सुदर्शनस्येन्द्रकेतुप्रकाशी ।
 भुजौ शिरश्चेन्द्रसमानवीर्य-
 स्त्रिभिः शरैर्युगपत्संचकर्त ॥ ८३
 स पौरवं रथशक्त्या निहत्य
 छित्त्वा रथं तिलशश्चास्य बाणैः ।
 छित्त्वा च बाहू वरचन्दनाक्तौ
 भङ्गेन कायाच्छिर उच्चकर्त ॥ ८४
 युवानभिन्दीवरदामवर्णं
 चेदिप्रभुं युवराजं प्रसह्य

बाणैस्त्वरवान्प्रज्वलितान्निकल्पै-
 र्विद्धा प्रादान्भृत्येव साश्वसुतम् ८५
 मालवं पौरवं चैव युवराजं च चेदिपम् ।
 दृष्ट्वा समक्षं निहतं द्रोणपुत्रेण पाण्डवः ॥ ८६
 भीमसेनो महाबाहुः क्रोधमाहायत्परम् ।
 ततः शरशतैस्तक्षिणैः संकुद्धाशीविपोपमैः ८७
 छाद्यामास समरे द्रोणपुत्रं परंतपः ।
 ततो द्रौणिर्महातेजाः शरवर्षं निहत्य तम् ८८
 विव्याध निशितैर्बाणैर्भीमसेनममर्षणः ।
 ततो भीमो महाबाहुर्द्रौणेर्युधि महाबलः ८९
 क्षुरप्रेण धनुश्छित्त्वा द्रौणि विव्याध पत्रिणा
 तदपास्य धनुश्छिन्नं द्रोणपुत्रो महामनाः ॥
 अन्यत्कामुकमादाय भीमं विव्याध पत्रिभिः
 तौ द्रौणिभीमौ समरे पराक्रान्तौ महाबलौ
 अवर्षतां शरवर्षं
 वृष्टिमन्ताविषाम्बुदौ ।
 भीमनामाङ्किता बाणाः
 स्वर्णपुङ्खाः शिलाशिताः ॥ ९२

द्रौणिं संछाद्यामासुर्वनौघा इव भास्करम् ।
 तथैव द्रौणिनिर्मुक्तैर्भीमः सन्नतपर्वभिः ॥ ३
 अवाकीर्यत स क्षिप्रं शरैः शतसहस्रशः ।
 स च्छाद्यमानः समरे द्रौणिना रणशालिना
 न विव्यधे महाराज तदद्भुतमिवामवत् ।
 ततो भीमो महाबाहुः कार्तस्वरविभूषितान्
 नाराचान्दश संप्रेषीद्यमदण्डनिभाञ्छितान्
 ते जजुदेशमासाद्य द्रोणपुत्रस्य मारिष ॥ ९६
 निर्भिद्य विविशुस्तूर्णं बलमीकमिव पन्नगाः
 सोऽतिविद्धो भृशं द्रौणिः पाण्डवेन महात्मना
 ध्वजयार्ष्टिं समासाद्य न्यमीलयत लोचने ।
 स मुहूर्तात्पुनः संज्ञां लब्ध्वा द्रौणिर्नराधिप
 क्रोधं परममातस्यौ समरे रुधिरोक्षितः ।
 दृढं सोऽमिहतस्तेन पाण्डवेन महात्मना ॥
 वेगं चक्रे महाबाहुर्भीमसेनरथं प्रति ।
 तत आकर्णपूर्णानां शराणां तिग्मतेजसाम्
 शतमाशीविषामानां प्रेषयामास भारत ।
 भीमोऽपि समररक्षाधी तस्य वीर्यमचिन्तयत्
 तूर्णं प्रासृजदुग्ग्राणि
 शरवर्षाणि पाण्डवः ।
 ततो द्रौणिर्महाराज
 छित्त्वाऽस्य विशिखैर्वज्रैः ॥ १०२

आजघानोरसि कुङ्कः पाण्डवं निशितैः शरैः ।
 ततोऽन्यच्छनुरादाय भीमसेनो ह्यमर्षणः ॥
 विव्याध निशितैर्वाणैर्द्रौणिं पञ्चभिराहवे ।
 जीमूताविव घर्मान्ते तौ शरीघप्रवर्षिणी ॥
 अन्योन्यक्रोथताम्राक्षौ छाद्यामासतुर्धुधि ।
 तलशब्दैस्ततो घोरैस्त्रासयन्तौ परस्परम् ॥
 अयुध्येतां सुसंरब्धौ कृतप्रतिकृतैर्षिणी ।
 ततो विस्फार्य सुमहत्पापं रुक्मविभूषितम्
 भीमं प्रैक्षत स द्रौणिः शरानस्यन्तमन्तिकात्
 शरघर्म्मव्यगतो दीप्ताचिरिव भास्करः ॥ ७
 आद्वानस्य विशिखान्संदधानस्य चाशुगान्
 विकर्षतो मुञ्चतश्च नान्तरं दृष्ट्युर्जनाः ॥ ८
 अलातचक्रप्रतिमं तस्य मण्डलमायुधम् ।
 द्रौणेरासीन्महाराज बाणाग्विस्जतस्तदा
 धनुश्च्युताः शरास्तस्य शतशोऽथ सहस्रशः
 आकाशे प्रत्यदृश्यन्ते शलमानामिवायतीः ॥
 ते तु द्रौणिविनिर्मुक्ताः शरा हेमविभूषिताः
 अजल्लमन्वकीर्यन्त घोरा भीमरथं प्रति ॥
 तत्राद्भुतमपश्याम भीमसेनस्य विक्रमम् ।
 बलं वीर्यं प्रभावं च व्यवसायं च भारत ॥ १२
 तां स मेधाविबोद्धतां बाणवृष्टिं समन्ततः ।
 जलवृष्टिं महाघोरोः तपान्त इव चिन्तयन् ॥
 द्रोणपुत्रवधप्रेम्सुर्भीमो भीमपराक्रमः ।
 असुञ्चच्छरवर्षाणि प्रावृषीव बलाहकः ॥ १४
 तद्वक्त्रमपृष्टं भीमस्य धनुर्घोरं महारणे ।
 विकृष्यमाणं विप्रभौ शक्रचापमिवापरम् ॥
 तस्माच्छराः प्रादुरासञ्चतशोऽथ सहस्रशः
 संछादयन्तः समरे द्रौणिमाहवशोभिनम् ॥
 तयोर्विस्जतयोरेवं शरजालानि मारिव ।
 बायुरप्यन्तरा राजन्नाशकोत्प्रतिसर्पितम् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणात्मोक्षपर्वण्यश्वत्थामपराक्रमे
 द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

तथा द्रौणिर्महाराज शरान्हेमविभूषितान् ।
 तैलघौतान्प्रसन्नाग्रान्प्राहिणोद्बधकाङ्कुया ॥
 तानन्तरिक्षे विशिखैस्त्रिधैकैकमशातयत् ।
 विशेष्यन्द्द्रोणसुतं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥
 पुनश्च शरवर्षाणि घोराण्युग्राणि पाण्डवः ।
 व्यसृजद्वलवान् कुङ्को द्रोणपुत्रवधेप्सया ॥
 ततोऽस्त्रमायया तूर्णं शरवृष्टिं निवार्य ताम् ।
 धनुश्चिच्छेद भीमस्य द्रोणपुत्रो महास्त्रावित्
 शरैश्चैनं सुबहुभिः कुङ्कः सङ्गवे पराभिनत् ।
 स छिन्नघन्वा बलवान् रथशक्तिं सुदारुणाम्
 वेगेनाधिष्य चिक्षेप द्रोणपुत्ररथं प्रति ।
 तामापतन्तीं सहसा महोल्काभां शितैः शरैः
 चिच्छेद समरे द्रौणिर्दृश्यन्पाणिलाघवम् ।
 एतस्मिन्नन्तरे भीमो दृढमादाय कार्मुकम्
 द्रौणिं विव्याध विशिखैः स्मयमानो वृकोदरः
 ततो द्रौणिर्महाराज भीमसेनस्य सारथिम्
 ललाटे दारयामास शरेणानतपर्वणा ।
 सोऽतिविद्धो बलवता द्रोणपुत्रेण सारथिः
 ह्यामोहमगमद्राजन्रश्मीनुत्सृज्य वाजिनाम्
 ततोऽश्वाः प्राद्वंस्तूर्णं मोहिते रथसारथौ ॥
 भीमसेनस्य राजेन्द्र पश्यतां सर्वधन्विनाम्
 तं दृष्ट्वा प्रभुतैरश्वैरपकुपं रणाजिरात् ॥ २८
 दध्मौ प्रमुदितः शङ्खं बृहन्तमपराजितः ।
 ततः सर्वे च पञ्चाला भीमसेनश्च पाण्डवः ॥
 घृष्टशुस्तर्यं त्यक्त्वा भीताः संप्राद्वचन्दिशः
 तान्प्रभग्रांस्ततो द्रौणिः पृष्ठतो विकिरञ्शरान्
 अभ्यवर्तत वेगेन कालयन्पाण्डुवाहिनीम् ।
 ते वध्यमानाः समरे द्रोणपुत्रेण पार्थिवाः ॥
 द्रोणपुत्रमयाद्राजन्दिशः सर्वाश्च भेजिरे ॥

२०१

सञ्जय उवाच ।

तत् प्रभञ्जं बलं दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 न्यवारयदमेयात्मा द्रोणपुत्रजयेऽस्य ॥ १
 ततस्ते सैनिका राज्ञैव तत्रावतस्थिरे ।
 संस्थाप्यमाना यत्नेन गोविन्देनार्जुनेन च ॥
 एक एव च वीमत्सुः सोमकावययैः सह ।
 मत्स्यैरन्यैश्च संघाय कौरवान्संन्यवर्तत ॥ ३
 ततो व्रुतमतिक्रम्य सिंहलाञ्जलकेतनम् ।
 सञ्जयसाचीं महेश्वासमश्वत्थामानमब्रवीत् ॥
 या शक्तियंश्च विज्ञानं यद्वीर्यं यच्च पौरुषम् ।
 धार्तराष्ट्रेषु या प्रीतिर्द्रोणोऽस्मासु च यच्च ते
 यच्च भूयोऽस्ति तेजस्ते तत् सर्वं मयि दर्शय
 स एव द्रोणहन्ता ते दर्पं छेत्स्यति पार्थतः
 कालानलसमप्रख्यं द्विषतामन्तकोपमम् ।
 समासाद्य पाञ्चाल्यं मां चापि सहकेशवम्
 दर्पं नाशयितास्म्यद्य तवोद्वृत्तस्य संयुगे ७

धृतराष्ट्र उवाच ।

आचार्यपुत्रो मानाहो बलवांश्चापि सञ्जया
 प्रीतिर्धनञ्जये चास्य प्रियश्चापि महात्मनः ८
 न भूतपूर्वं वीमत्सोर्वाक्यं परुषमीदृशम् ।
 अथ कस्मात्स कौन्तेयः सञ्चार्यं रुक्ममुक्तवान्
 सञ्जय उवाच ।

अवराजे हते चैव वृद्धक्षत्रे च पीरवे ।
 इष्वस्त्राविधिसम्पन्ने मालवे च सुदर्शने ॥ १०
 धृष्टद्युम्ने सात्यकौ च भीमे चापि पराजिते ।
 युधिष्ठिरस्य तैर्वाक्यैर्मर्मण्यापि च घटिते ११
 अन्तर्भेदे च सञ्जाते दुःखं संस्मृत्य च प्रभो ।
 अभूतपूर्वं वीमत्सोर्दुःखान्मन्युरजायत १२
 तस्मादनर्हमस्त्रीलभप्रियं द्रोणिमुक्तवान् ।
 मान्यमाचार्यतनयं रुक्मं कापुरुषं यथा ॥ १३
 एवमुक्तः श्वसन् क्रोधान्महेश्वासतमो नृप ।

२०१

यथा शिवमयो विष्णुर्वै विष्णुमयं जगदिति स्मृतौ
 दार्ष्टान्तिकं जगतो विष्णुमयत्वं पूर्वयोः पूर्वगोविण्णो-
 विंश्चक्रप्रकाशनेन व्याख्यातम् । अथ दृष्टान्तीकृतं विष्णोः
 शिवमयत्वं व्याचिरव्यासुः शतश्रियमारभते-तदुपादिता-
 स्वेनाश्वत्यामात्राभिर्भव तावदर्शयति-तत्प्रभञ्जं बलं

पार्थेन परुषं वाक्यं सर्वमर्मभिदा गिरा १४

द्रौणिशुकोप पार्थाय

कृष्णाय च विशेषतः ।

स तु यत्तो रथे स्थित्वा

वार्युपस्पृश्य वीर्यवान् ॥ १५

देवैरपि सुदुर्धर्षमस्त्रमाश्रयमावदे ।

दद्याददयानरिगणानुद्दिष्टाचार्यनन्दनः १६

सोऽभिमन्यु शरं दीप्तं विभ्रममिव पावकम्

सर्वतः क्रोधमाविश्य चिक्षेप परवीरहा १७

ततस्तुमुलमाकाशे शरचर्षमजायत ।

पावकाक्षिः परीतं तत्पार्थमेवाभिपुल्लवे ॥

उदकाश्च गगनात्पेतुर्दिशश्च न चकाशरे ।

तमश्च सहसा रौद्रं चमूभवततार ताम् ॥ १९

रक्षांसि च पिशाचाश्च विनेदुरातिसङ्गताः ।

वबुध्वाशिशिरा वाताः सूर्या नैव तताप च

वायसाश्चापि चाक्रन्ददिक्षु सर्वांसु भैरवम्

रुधिरं चापि वर्षतो विनेदुस्तोयदा दिवि ॥

पक्षिणः पशवो गावो विनेदुश्चापि सुप्रताः ।

परमं प्रयतात्मानो न शान्तिमुपलभेरे ॥

भ्रान्तसर्वमहाभूतमाघातैर्नादिवाकरम् ।

त्रैलोक्यमभिसंततं ज्वराविष्टमिवाभवत् २३

अखतेजोभिसंतता नागा भूमिशयास्तथा ।

निःश्वसन्तः समुत्पेतुस्तेजो घोरं मुमुक्षवः ॥

जलजानि च सत्त्वानि दह्यमानानि भारत ।

न शान्तिमुपजग्मुर्हि तप्यमानैर्जलाशयैः २२

दिग्भ्यः प्रदिग्भ्यः खाद्भ्यः सर्वतः शरवृष्टयः

उच्चावचानि पेतुर्वै गरुडानिलरंहसैः ॥ २३

तैः शरैर्द्रोणपुत्रस्य वज्रवेगैः समाहताः ।

प्रदग्धा रिपवः पेतुरग्निदग्धा इव द्रुमाः २७

दह्यमाना महाभागाः पेतुरुर्ध्वा समन्ततः ।

नदन्तो भैरवास्त्रादाञ्जलदोपमनिःस्वनान् २८

दृष्ट्वेत्यादिना ॥ १ ॥ ततस्ते तव ॥ २ ॥ सोमका-

वययैः सोमकानामवयवरूपैर्माण्डलिकैः ॥ ३ ॥ उद्वृत्तस्य

उच्छास्त्रवर्तिनः ॥ ७ ॥ सुमरजे बेदिपतौ ॥ १० ॥

अन्तर्भेदे तदवयवैर्बल्ये । दुःखं पुत्रवधादिजम् ॥ १२ ॥

अस्त्रीलं जुगुप्सितम् । अप्रियं परुषम् ॥ १३ ॥ प्रयतात्मानो

योयिनोऽपि समाधिच्युता वसूवरित्यर्थः ॥ २२ ॥ आवर्तित-

दिवाकरं विधं सर्वं अमतीवेत्यमन्यतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

अपरे प्रभुता नागा भयत्रस्ता विशांपते ।
त्रेसुर्दिशो यथा पूर्वं बने दावाश्रिसंवृताः २९
द्रुमाणां शिखराणीव दाबदग्धानि मारिष ।
अश्ववृन्दान्तरद्वयन्त रथवृन्दानि भारत ३०
अपतन्त रथौघाश्च तत्र तत्र सहस्रशः ।
तत् सैन्यं भयसंविभं द्वाह युधि भारत ३१
युगान्ते सर्वभूतानि संवर्तक इवानलः ।
दृष्ट्वा तु पाण्डवो सेनां दह्यमानां महाहवे ३२
प्रहृष्टास्तावका राजान्सिंहनादान्वितेदिरे ।
ततस्तूर्यसहस्राणि नानालिङ्गानि भारत ॥
तूर्णमाजगिरे हृष्टा-

स्तावका जितकाशिनः ।

कुत्स्ना ह्यक्षौहिणी राजन्

सद्यसाची च पाण्डवः ॥ ३४

तमसा संवृते लोके नाददयन्त महाहवे ।
नैव नस्तादृशं राजन् दृष्टपूर्वं न च श्रुतम् ३५
यादृशं द्रोणपुत्रेण सृष्टमस्त्रममर्षिणा ।
अर्जुनस्तु महाराज ब्राह्ममस्त्रमुदैरयत् ॥ ३६
सर्वास्त्रप्रतिघाताय विहितं पद्मयोनिना ।

ततो मुहूर्तादिषु तत्तमो व्युपशशाम ह३७
प्रववौ चानिलः शीतो दिशश्च विमला बभूवुः
तत्राद्भुतमपश्याम कुत्स्नामक्षौहिणीं हताम्
अनभिज्ञैरुपां च प्रदग्धामस्त्रतेजसा ।
ततो वीरौ महेश्वासी विमुक्तौ केशवार्जुनौ
सहितौ प्रत्यदृश्येतां नभसीव तमोवृद्धौ ।

ततो गाण्डीवधन्वा च केशवश्चाक्षतावुभौ
स्वपताकध्वजहयः सानुकर्षवरायुधः ।

प्रवभौ सरथो युक्तस्तावकानां भयंकरः ॥

ततः किलकिलाशब्दः शङ्खभेरीस्त्रैः सह ।

पाण्डवानां प्रहृष्टानां क्षणेन समजायत ॥ ४२

हताविति तयोरासीत्सेनयोरुभयोर्मतिः ।

तस्मादभ्यागतौ दृष्ट्वा सहितौ केशवार्जुनौ ॥

तावक्षतौ प्रमुदितौ दम्भतुर्वारिजोत्तमौ ।

दृष्ट्वा प्रमुदितान्पार्थस्त्वदीया व्यथिता भृशं

विमुक्तौ च महान्तानौ

दृष्ट्वा द्रौणिः सुदुःखितः ।

मुहूर्तं चिन्तयामास

किं त्वेतदिति मारिष ॥ ४५

चिन्तयित्वा तु राजेन्द्र ध्यानशोकपरायणः
निःश्वसन् दीर्घमुष्णं च विमनाश्चाभवत्ततः ॥

[सञ्जय उवाच ।]

ततो द्रौणिर्धनुस्त्यक्त्वा

रथात्प्रस्कन्ध वेगितः ।

धिग्रिक्कसर्वमिदं मिथ्ये-

त्युक्त्वा संप्राद्रवद्रणात् ॥ ४७

ततः स्निग्धाम्बुदाभासं वेदावासमकलमपम्
वेदव्यासं सरस्वत्यावासं व्यासं ददर्श ह ॥

तं द्रौणिरग्रतो दृष्ट्वा स्थितं कुरुकुलोद्ब्रह्म ।

सन्नकण्ठोऽप्रवीक्षाक्यमभिवाद्य सुदीनवत् ॥

भो भो माया यदृच्छा वा

न विद्याः किमिदं भवेत् ।

अस्त्रं त्विदं कथं मिथ्या

मम कश्च इत्यतिक्रमः ॥ ५०

अधरोत्तरमेतद्वा लोकानां वा परामवः ।

यदिमौ जीवतः कृष्णौ कालो हि दुरतिक्रमः

नासुरा न च गन्धर्वो न पिशाचा न राक्षसाः

न सर्पा यक्षपतंगा न मनुष्याः कथंचन ॥ ५२

उत्सहन्तेऽप्यथा कर्तु-

मेतद्वस्त्रं मयेरितम् ।

तदिदं केवलं हत्वा

शान्तमक्षौहिणीं ज्वलत् ॥ ५३

सर्वघाति मया युक्तमस्त्रं परमदारुणम् ।

केनेमौ मर्त्यधर्माणीं नावधीकेशवार्जुनौ ॥

एतत्प्रहृष्टि भगन्मया पृष्टो यथातथम् ।

श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन सर्वमेतन्महामुने ॥ ५५

व्यास उवाच ।

महान्तमेवमर्थं मां यं त्वं पृच्छसि विस्मयात्

तं प्रवक्ष्यामि ते सर्वं समाधाय मनः शृणु

योऽसौ नारायणो नाम पूर्ववामपि पूर्वजः ।

अजायत च कार्यायै तुभ्यो धर्मस्य विश्वकृत्

स तपस्तीव्रमातसे शिशिरं निरिमास्थितः ।

ऊर्ध्वबाहुर्महातेजा ज्वलनदित्यसन्निभः ॥ ५८

नेतुः शब्दं चक्रुः । यथा बने इति सम्बन्धः ॥ २९ ॥

युगान्ते प्रलेखः संवर्तकः संहारकः ॥ ३२ ॥ तमोवृद्धौ

चन्द्रसूतौ ॥ ४० ॥ तयोर्विषये ॥ ४३ ॥ वेदानां व्यासं

शास्त्राप्रशास्त्रामेवेन विभाजकम् सरस्वत्या अज्ञोपवेदस्थत्या-

दिरूपाया आवासम् । व्यासमिति पाठे विस्तारम् ॥ ४८ ॥

कुरुवो वृत्तयश्चास्तेषां कुलोद्ब्रह्म ॥ ४९ ॥ मायानख्यो-

रयनदृष्टेन दर्शनम् । यदृच्छा वक्ष्यतेऽनियमः ॥ ५० ॥

अधरोत्तरं विपरीतम् ॥ ५१ ॥ शिशिरं गिरि हिमालयम् ॥ ५८ ॥

षाष्टिं वर्षसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
अशोषयत्तदाऽऽत्मानं वायुमक्षोऽम्बुजक्षेणः
अथापरं तपस्तप्त्वा द्विस्ततोऽन्यत्पुनर्महत् ।
द्यावापृथिव्योर्विध्वं तेजसा समपूरयत् ॥६०॥
स तेन तपसा तात ब्रह्मभूतो यदाऽभवत् ।
ततो विश्वेश्वरं योनिं विश्वस्य जगतः पतिम्
ददर्श भृशदुर्धर्षं सर्वदेवैरभिपुतम् ।
अणीयांसमणुभ्यश्च बृहद्भ्यश्च बृहत्तमम् ॥ ६२॥
रुद्रमीशानवृषमं हरं शंभुं कपर्दिनम् ।
चेकितानं परां योनिं तिष्ठतो गच्छतश्च ह ॥

दुर्वारणं दुर्दृशं तिम्रमन्युं
महात्मानं सर्वहरं प्रचेतसम् ।
दिव्यं चापमिधुधि चाददानं
हिरण्यवर्मोमणनन्तवीर्यम् ॥ ६४॥
पिनाकिनं वज्रिणं दीप्तशूलं
परश्वधिं गदिनं चायतासिम् ।
शुभ्रं जटिलं सुसलिलं चन्द्रमौलिं
व्याघ्राजिनं परिधिणं दण्डपाणिम् ॥
शुभाङ्गदं नागयज्ञोपवीतं
विश्वैर्गणैः शोभितं भूतसङ्घैः ।
एकीभूतं तपसां सच्चिदानं
वयोतिगैः सुपुतमिष्टवाग्भिः ॥ ६६॥
जलं दिशं खं क्षितिं चन्द्रसूर्यौ
तथा चारुवद्री प्रमिमाणं जगच्च ।
नालं द्रष्टुं यं जना भिन्नवृत्ता
ब्रह्मद्विपन्नमृतस्य योनिम् ॥ ६७॥
यं पश्यन्ति ब्राह्मणाः साधुवृत्ताः
क्षीणे पापे मनसा वीतशोकाः ।
तं निष्पतन्तं तपसा धर्ममीड्यं
तद्भक्त्या वै विश्वरूपं ददर्श ।

ब्रह्मभूतो ब्रह्मवदन्यन्तं निर्लेपः । ईश्वरं निमित्तं
योनिमुपादानम् । पतिं पालयितारम् ॥ ६१ ॥ ईशानानां
ब्रह्मादीनामपि स्वमं श्रेष्ठं कपर्दिनं जटाशृङ्खलन्तं चेकितानं
चेतयन्तम् । परां प्रकृष्टां योनिमिष्टानं तिष्ठतः स्यावरस्य,
गच्छतो जगमस्य ॥ ६३ ॥ दुर्वारणं दुर्निवेधं दुर्दृशं विरू-
पाक्षम् । तिम्रमन्युं तान्त्रिकोपं दुष्टेष्टुः प्रचेतसं उदारचित्तं साधु-
॥ ६४ ॥ परश्वधिनं परश्वधवर्तम् ॥ ६५ ॥ वयोतिगैर्दृष्टैः
॥ ६६ ॥ जगत्प्रमिमाणं परिमापयंतं कालम् । यं भिन्नकृता
दुराचाराः द्रष्टुं नालम् । यतो ब्रह्मद्विषमम् । अमृतस्य मोक्षस्य
योनिं कारणम् ॥ ६७ ॥ ददर्श वासुदेव इत्युत्तरेण संबधः

दृष्ट्वा चैनं वज्रमोबुद्धिदेहैः
संहृष्टात्मा सुमुदे वासुदेवः ॥ ६८॥
अक्षमालापरिक्षिप्तं ज्योतिषां परमं निधिम्
ततो नारायणो दृष्ट्वा वचन्दे विश्वसंभवम्
वरदं पृथुचार्वङ्क्या पार्वत्या सहितं प्रभुम् ।
क्रीडमानं महात्मानं भूतसङ्कुणवर्जितम् ॥ ७०॥
अजमीशानमव्यक्तं कारणात्मानमच्युतम् ।
अमिवाद्याय रुद्राय सद्योऽन्धकनिपातिने ।
पञ्चाक्षस्तं विरूपाक्षमभितुष्टाव भक्तिमान् ॥

श्रीनारायण उवाच ।

त्वत्संभूता भूतकृतो वरेण्य
गोप्तारोऽस्य भुवनस्यादिदेव ।
आविश्येमां धरणीं येऽभ्यरक्षन्
पुरा पुराणीं तव देवसृष्टिम् ॥ ७२॥
सुरासुरास्त्रागरक्षः पिशाचा-
क्षरान्सुपर्णानथ गन्धर्वयक्षान् ।
पृथग्विधान्भूतसङ्घान् विश्वां *
स्त्वत्संभूतांश्च सर्वोस्तथैव ।
येन्द्रं याम्यं वारुणं वैतृपात्यं
पैत्रं त्वाष्ट्रं कर्मसौम्यं च तुभ्यम् ॥ ७३॥
रूपं ज्योतिः शब्द आकाशवायुः
स्पर्शः स्वाद्यं सलिलं गन्ध उर्वी ।
कालो ब्रह्मा ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च
त्वत्संभूतं खान्नु चरिण्यु चेदम् ॥ ७४॥
अदभ्यः स्तोका यान्ति यथा पृथक्
तामिष्टैक्यं संक्षये यान्ति भूयः ।
एवं विद्वान्प्रभवं चाप्ययं च
मत्वा भूतानां तव सायुज्यमेति ७५॥
दिव्यामृतौ मानसौ द्वौ सुपर्णौ
वाचा शाखाः पिप्पलाः सप्त गोपाः
दशाप्यन्ये ये पुरं धारयान्ति
त्वया सृष्टास्त्वं हि तेभ्यः परो हि ॥

॥ ६८ ॥ भूतकृतः प्रजापतयः हे वरेण्य मोक्षकामैर्वरेणीयः
॥ ७२ ॥ ऐन्द्रं इंद्रदेवतं कर्म तुभ्यं त्वदर्थमेव सर्वेषां देवानां
नाम्ना त्वमेव तर्पणीय इत्यर्थः ॥ ७३ ॥ आकाश इति छत-
विभक्तिकम् । स्वाद्यं रसः ब्रह्म वेदाः यज्ञाश्च स्यान्तु स्यावरं
वरिण्यु जङ्गमम् ॥ ७४ ॥ अथः समुद्रेभ्यः स्तोकाः
वर्षविन्दवः संक्षये प्रलये एकार्णवे सायुज्यं ऐक्यम् ॥ ७५ ॥
रूपं ज्योतिरिति द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां सवेत्य ब्रह्मप्रभवत्वं
ब्रह्मप्रलयत्वं चोक्तम् । इह सर्वस्मादन्त्यब्रह्मणो रूपं विविनक्ति
दिध्यते । दिवि द्वादशो भवो दिव्यो शुद्धाशुद्ध-
* जगदुदरवासिन इत्यर्थः ।

भूतं भयं भविता चाप्यध्वयं
त्वत्संभूता भुवनानीह विश्वा ।
भक्तं च मां भजमानं भजस्व
मा शीरियो मामहिताहितेन ॥ ७७
आत्मानं त्वामात्मनो न द्यवोऽर्थं
विद्वानेवं गच्छति ब्रह्म शुक्रम् ।
अस्तीयं त्वां तव संमानमिच्छन्
विचिन्वन्वै सदृशं देववर्चम् ।
सुदुर्लभान्देहि वरान्ममेष्टा-
नमिषुतः प्रविकार्याश्च मायाम् ७८
इत्यास उवाच ।

तस्मै वरानश्चित्यात्मा नीलकण्ठः पिनाकधृत्
अहंते देवमुद्ध्याय प्रायच्छदयिस्स्तुतः ॥ ७९

श्रीमगवातुवाच ।

मत्प्रसादान्मनुष्येषु देव-गन्धर्वयोनिषु ।
अप्रमेयबलात्मा त्वं नारायण भविष्यसि ८०
न च त्वां प्रसह्यिष्यन्ति देवासुरमहोरगाः ।
न पिशाचा न गन्धर्वा न यक्षान् न च राक्षसाः
न सुपर्णास्तथा नागा न च विश्वे वियोनिजाः
न कश्चित्त्वां च देवोऽपि समरेषु विजिष्यति ।
न शस्त्रेण न वज्रेण नाक्षिना न च बाधुना ।

न चाद्रेण न शुष्केण व्रसेन स्थावरेण च ॥ ८३
कश्चित्तव रुजो कर्तो मत्प्रसादात्कथञ्चन ।
अपि धै समरं गत्वा भविष्यसि समाधिकः ॥
एवमेते वरा लब्धाः पुरस्ताद्विद्धि शौरिणा ।
स एष देवञ्जरति मायया मोहयज्जगत् ॥ ८५
तस्यैव तपसा जातं नरं नाम महाशुनिम् ।
तुल्यमेतेन देवेन तं जानीह्यर्जुनं सदा ॥ ८६
तावेतौ पूर्वदेवानां परमोपचितावृषी ।
लोकयात्राविधानार्थं सञ्जायेते युगे युगे ॥ ८७
तथैव कर्मणा कृत्वा महत्स्त्वपसोऽपि च ।
तेजो मनुं च विघ्नस्त्वं जातो रौद्रो महामते
स भवान्देववत्प्राज्ञो ज्ञात्वा भवमयं जगत् ।
अवाकर्षस्वमात्मानं नियमैस्तत्प्रियेप्सया ॥
युधमत्र हविः कृत्वा महापुरुषविग्रहम् ।
ईजिवांस्तं जपहोमैरुपहृदिश्च मानद् ॥ ९०
स तथा पुज्यमानस्ते
पूर्वदेहेऽप्यतुल्यतः ।
पुष्कलाश्च वरान्प्रादा-
त्तव विद्वन् हृदि स्थितान् ॥ ९१
जन्मकर्मतपोयोगास्तयोस्तव च पुष्कलाः ।
ताभ्यां लिङ्गेऽर्चितो देवस्त्वयाचार्या युगे युगे

सत्प्रधानायां मूलप्रकृतौ मायाविद्यात्म्यायां चित्प्रतिवि-
म्बाविति यावत् । तौ च तावाहृतौ दिव्याहृतौ ईश्वरजीवौ ।
अथापि मानसौ मनस्वेव शास्त्रशास्त्रभावेनाभिष्वक्तौ द्वौ
सुपर्णौ पक्षिगुणयुक्तं विनौ तयोरधिष्ठेयाः सप्त पिप्पला
अश्वत्थाः । वाचा शाखाः बाष्पात्रेण शाखावत् । श्ले
ष्माकसौ शेरले ते शाखाः 'शाखाः खशयाः' इति यास्कः
'वाचारमणं विकारः' इति ध्रुवस्तुता इत्यर्थः । महदहंकार-
पद्मत्वान्मात्राख्याः प्रकृतोमानसौ प्रागुक्तौ । ताभ्यां सदे-
कादश । तथा दश इन्द्रियाणि तेषामेकादशानां गोष्ठेन-
गोष्ठेति पाठे एकवचनमर्थम् । तानि हि संसार-
जालमूलं बासना वर्धयन्ति । के ते दश ये पुरं पाद्म-
मौलिकं शरीरं धारयन्ति तेभ्यश्च पक्षिभ्योऽन्यः परमात्मा
सप्तविंशत्स्वमसीत्यर्थः ॥ ७६ ॥ भूतमिति । संभूता
संभूतानि । विश्वा विश्वानि । उभयत्र सुप्रश्रुष्टान्दो-
ऽवादेशः । भजस्व इष्टकामसूचनेन पालय । मा शीरियो
मा हिंसिः मां केन अहिताहितेन अहितानां कामादानां
अहितं आधानं मत्तुसि प्रवेशनं तेनेत्यर्थः ॥ ७७ ॥
आत्मानमिति । आत्मनो जीवस्य आत्मानं निरुपाधि-

स्वरूपं प्रत्यक्षमत एवानन्यबोधं नास्ति अन्योऽहंकारा-
दिबोधो यस्मिंस्तननन्यबोधमनन्यभावमिति पाठेऽपि ल-
एवार्थः । एतादृशं त्वां विद्वान् शुक्रं लपाक्षसंपर्कोत्तिरवयव-
महा गच्छति प्राप्नोति उपाधिप्रदानेन । अहं तु अहंकार-
विशिष्टस्तव शोभोः संमाननचर्चनं कर्तुमिच्छेत्स्वामस्तीर्थं
स्तुतवानस्मि । कीदृशं सदृशं स्तुतियोग्यं त्वां विचिन्वन्
अन्येष्वयन् । स्ववृत्तानि ति पाठे स्वधर्मलक्षं स्वधर्मप्राप्यं हे
देववर्चं ईसास्यापि त्वं दुरधिगम इत्यर्थः । मायां च प्रवि-
कार्याः प्रकर्षेण विकृतवानसि । तां मासुद्दिश मा प्रवि-
कार्यैरित्यनुपप्रेषणान्वयः ॥ ७८ ॥ अहंते यमेत्याय ऋषिणा
नारायणेन संस्तुतः ॥ ७९ ॥ वियोनिजाः सिंहव्याघ्रादयः
॥ ८२ व्रतेन जंगमेन ॥ ८३ ॥ गत्वा प्राप्य ॥ ८४ ॥
पूर्वदेवानां ब्रह्माविष्णुब्रह्माणां मध्ये एतौ विष्णुरपिणावृषी
नरनारायणौ परमोचितौ अत्यन्ततपःसंपन्नौ ॥ ८७ ॥
देववत् नारायणवत् अवकर्षः अवर्तनं कृतवानसि
आत्मानं शरीरम् ॥ ८९ ॥ शृङ्गे दीप्तिमत् ॥ ९० ॥
तयोर्नरनारायणयोः । अथापि तव तयोश्च विशेषवेष्टुं शृणु
इत्याह-ताभ्यामिति । लिङ्गे सहस्रशरीरं । अवर्णो
अतिमयाम् । अयं श्राद्धः 'अनुपां' सञ्चिन्नावेन यत्फलं तद-

सर्वरूपं भवं ज्ञात्वा

लिङ्गे योऽर्चयति प्रभुम् ।

आत्मयोगाश्च तस्मिन् वै

शास्त्रयोनाश्च शाश्वताः ॥ ९३

एवं देवा यजन्तो हि सिद्धाश्च परमर्षयः ।

प्रार्थयन्ते परं लोके स्थाणुमेकं स सर्वकृतः ॥ ९४

स एष रुद्रभक्तश्च केशवो रुद्रसंभवः ।

कृष्ण एव हि यष्टव्यो यक्षैश्च सनातनः ॥ ९५

सर्वभूतमयं ज्ञात्वा लिङ्गमर्चयति यः प्रभोः ।

तस्मिन्नभ्यधिकां प्रीतिं करोति वृषभध्वजः ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणास्त्रमोक्षपर्वणि व्यासवाक्ये शतरुद्रीये

एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

२०२

धृतराष्ट्र उवाच ।

तस्मिन्नतिरये द्रोणे निहते पार्षतेन वै ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वन्तः परम् ॥

सञ्जय उवाच ।

तस्मिन्नतिरये द्रोणे निहते पार्षतेन वै ।

कौरवेषु च भग्रेषु कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ २

दृष्ट्वा सुमहदाश्चर्यामात्मनो विजयावहम् ।

यदृच्छयाऽऽगतं व्यासं पप्रच्छ भरतर्षभ ॥ ३

अर्जुन उवाच ।

संग्रामे न्यह्नं शत्रून्शरीरौघैर्मलैरहम् ।

अग्रतो लक्षये यान्तं पुरुषं पावकप्रभम् ॥ ४

ज्वलन्तं शूलमुद्यम्य यां दिशं प्रतिपद्यते ।

सञ्जय उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा द्रोणपुत्रो महारथः ।

नमश्कार रुद्राय बहु मेने च केशवम् ॥ ९९

दृष्टरोमा च वरुधात्मा सोऽभिवाद्य महर्षये ।

वरुथिनीमभिप्रेक्ष्य हवहारमकारयत् ॥ ९८

ततः प्रत्यवहारोऽभूत्पाण्डवानां विशांपते ।

कौरवाणां च दीनानां द्रोणे युधि निपासिते

युद्धं कृत्वा दिनान्पञ्च द्रोणो हृत्वा वरुथिनीं

ब्रह्मलोकं गतो राजन् ब्राह्मणो वेदपारगः ॥

तस्यां दिशि विदीर्यन्ते शत्रवो मे महामुने ॥

तेन भग्नानरीन्सर्वान्मद्भग्नान्मन्यते जनः ।

तेन भग्नानि सैन्यानि पृष्टतोऽनुव्रजाम्यहम् ॥

भगवंस्तन्ममाचक्ष्व को धै स पुरुषोत्तमः ।

शूलपाणिर्मया दृष्टस्तेजसा सूर्यसन्निभः ॥ ७

न पद्भ्यां स्पृशते भूमिं न च शूलं विमुञ्चति

शूलाच्छूलसहस्राणि निपेतुस्तस्य तेजसा ॥

व्यास उवाच ।

प्रजापतीनां प्रथमं तेजसं पुरुषं प्रभुम् ।

भुवनं भूर्भुवं देवं सर्वलोकेश्वरं प्रभुम् ॥ ९

ईशानं वरदं पार्यं दृष्टवानसि शंकरम् ।

तं गच्छ शरणं देवं वरदं भुवनेश्वरम् ॥ १०

शाश्वतम् । द्वयोस्तु सन्निधानेन शाश्वतं प्राप्यते पदम्' इति

दक्षस्तुतः । प्रतिमायां शिवाचैकस्य आत्ममनईन्द्रियविष-

याणां चतुर्णां साक्षिण्यमस्ति । लिङ्गे तद्वैकस्य तु आत्मम-

नसोर्द्वयेरेव साक्षिण्यमस्तीति तयोरैकत्वं साम्येऽपि प्रकार-

भेदात्फलभेदमाप्नोति ॥ ९३ ॥ लिङ्गाचैनादेव सर्वं ब्रह्मोति

जानातीत्याह-सर्वेति । ज्ञात्वा शास्त्रात् पूर्वं ज्ञात्वा

पश्चादनुभवेनापि जानातीत्यर्थः । अत एव कृष्णे आत्मयो-

गाख्यं जीवब्रह्मैक्यविज्ञानं शास्त्रयोगाख्यं परोक्षज्ञानं च

तत्कारणीभूतं पुष्कलमस्तीत्याह-आत्ममेति ॥ ९३ ॥ कृष्णः

भक्त्यानां सहस्रकं संसारं कर्षतीति योगात् एवाराध्यः ॥ ९५ ॥

महर्षये व्यासाय ॥ ९९ ॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि

टीकायामेकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

२०२

तस्मिन्निति । तदेवं विष्णोः शिवमयत्वं व्याख्याय विष्णु-

प्राणात्तन्मयस्य जगतज्जागमपि शैवमेव कर्मेत्युक्तम् । तस्मि-

न्नित्यत आरभ्य पर्वसमाप्तिपर्यन्तस्य ग्रन्थस्य तात्पर्यमपि

भूमा रावतारेहनुपि शिव एवेति ॥ १ ॥ बहच्छया

दैवेन ॥ ३ ॥ न्यह्नं शत्रूनित्यत्र निव्रतः शत्रूनिती पाठे

शरीरैः शत्रून्निहत ममाग्रतो यान्तं पुरुषमहं लक्षये इत्यन्वयः

॥ ४ ॥ प्रजानां सर्गस्थित्यस्त्यक्तर्तुत्वेन पतीनां ब्रह्माविष्णुस-

द्वाणां प्रथमं प्रथवितारं कारणमित्यर्थः । तेजसं स्वायं तद्वितः

चिन्मात्ररूपं पुरुषं सर्वशुद्धं शरीरगुहाय शयानमत एव

प्रभुमन्तर्वासित्वेन शास्त्रारं भुवनं योः भूः पृथिवी-भुवमन्त-

रिक्षं त्रैलोक्यशरीरमित्यर्थः । दैवं शोतमानं सर्वलोकेश्वरम् ।

प्रभुमिति राजब्रह्मैः स्थित्वापि नियमयन्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

ईशानमनन्याधिपतिं वरदं भेदानामपि खण्डयितारं भुवने-

श्वरं भुवनव्यापिनम् ॥ १० ॥

महादेवं महात्मानमीशानं जटिलं विभुम् ।
 ज्यक्षं महाभुजं रुद्रं शिखिनं चीरबाससम् ॥
 महादेवं हरं स्थाणुं वरदं भुवनेश्वरम् ।
 जगत्प्रधानमजितं जगत्प्रीतिमयीश्वरम् ॥
 जगद्योनिं जगद्बीजं जयिनं जगतो गतिम् ।
 विश्वात्मानं विश्वस्तुजं विश्वमूर्तिं यशस्विनम्
 विश्वेश्वरं विश्वनरं कर्मणामीश्वरं प्रभुम् ।
 शंभुं स्वयंभुं भूतेशं भूतभव्यभवोद्भवम् ॥
 योगं योगेश्वरं सर्वं सर्वलोकेश्वरेश्वरम् ।
 सर्वश्रेष्ठं जगच्छ्रेष्ठं वरिष्ठं परमेश्विनम् ॥ १५ ॥
 लोकत्रयविधातारमेकं लोकत्रयाश्रयम् ।
 शुद्धात्मानं भवं भीमं दशालङ्कृतशेखरम् ॥
 शाश्वतं भूधरं देवं सर्वेश्वरीश्वरेश्वरम् ।
 सुदुर्जयं जगन्नाथं जन्म-मृत्यु-जरातिगम् ॥ १७ ॥
 ज्ञानात्मानं ज्ञानगम्यं ज्ञानश्रेष्ठं सुदुर्विदम् ।
 दातारं चैव भक्तानां प्रसादविहितान्वरात् ॥
 तस्य पारिषदा दिव्या रूपैर्नानाविधैर्विभोः ।
 वामना जटिला मुण्डा नृस्वग्रहीवा महोदराः
 महाकाया महोत्साहा महाकर्णस्तथाऽपरे ।
 आननैर्विकृतैः पादैः पार्थ वैश्वैश्चैकतैः ॥ २० ॥
 इन्द्रैः स महादेवः पूज्यमानो महेश्वरः ।
 स शिवस्तात तेजस्वी प्रसादाद्याति तेऽप्रतः
 तस्मिन्धोरं सदा पार्थ संप्रामे रोमहर्षणे ।
 द्रौणि-कर्ण-कृपैर्गुप्तं महेश्वासैः प्रहारिभिः ॥
 कस्तां सेनां तदा पार्थ मनसाऽपि प्रधर्षयेत् ।
 ऋते देवान्महेश्वासद्बहुकृपान्महेश्वरात् ॥ २३ ॥

जटिलं शिखिनमिति रूपभेदाभिप्रायेण विशेषणद्वयं
 योज्यम् ॥ ११ ॥ जगत्प्रीतिं जगदानन्दकरम् । अधीश्वर-
 नीश्वरादप्यधिकं निस्साधिविन्मात्रमित्यर्थः ॥ १२ ॥
 जगद्योनिं जगद्बीजमिति अर्गात् मातृपितृरूपम् ॥ १३ ॥
 विश्वनरं विश्वस्य नेतारं भूतस्य भग्नस्य भवस्य वर्तमानस्य
 चोद्भवम् ॥ १४ ॥ योगं कर्मयोगादिरूपम् । योगेश्वरं
 योगिनामीशं योगानां कलप्रदं वा सर्वं सर्वात्मकम् ॥ १५ ॥
 सुदुर्जयम् अत्यन्तं दुष्प्रापमनधिकारिभिः ॥ १७ ॥ ज्ञाना-
 त्मानं ज्ञानस्वरूपं ज्ञानगम्यं परविद्याप्राप्त्यं ज्ञानश्रेष्ठं
 विन्मात्ररूपत्वेनैव प्रकृत्यतमम् । अत एव सुदुर्विदम-
 विषयत्वाद्गुह्यं ॥ १८ ॥ पारिषदा गणाः ॥ १९ ॥
 प्रधर्षयेत् अभिभवति ॥ २३ ॥ भक्ताः भजन्त इति भक्ताः
 ॥ २७ ॥ नमस्करणं प्रह्वीभावस्तं कुक्ष्यं । शितिकण्ठाय
 नीलमीषाय कनिष्ठाय गृह्णायैति प्राञ्जः कनीं दीती दीति-

स्थातुमुत्सहते कश्चिन्न तस्मिन्नप्रतः स्थिते ।
 न हि भूतं समं तेन त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ २४ ॥
 गन्धेनापि हि संप्रामे तस्य कुक्ष्यस्य शत्रवः ।
 विसंज्ञा हतभूयिष्ठा वेपन्ति च पतन्ति च ॥
 तस्मै नमस्तु कुर्वन्तो देवास्तितुष्टिन् वै दिवि
 ये चान्ये मानवा लोके ये च स्वर्गजितो नराः
 ये भक्ता वरदं देवं शिवं रुद्रमुमापतिम् ।
 अनन्यभावेन सदा सर्वेशं समुपासते ॥ २७ ॥
 इहलोके सुखं प्राप्य ते याति परमां गतिम् ।
 नमस्कुरुष्व कौन्तेय तस्मै शान्ताय वै सदा
 रुद्राय शितिकण्ठाय कनिष्ठाय सुवर्चसे ।
 कपर्दिने करालाय हर्यक्षवरदाय च ॥ २९ ॥
 याम्यायाव्यक्तकेशाय सद्बुक्ते शंकराय च
 काम्याय हरिनेत्राय स्थाणवे पुरुषाय च ॥ ३० ॥
 हरिकेशाय मुण्डाय कुशायोत्तारणाय च ।
 भास्कराय सुतीर्थाय देवदेवाय रंहसे ॥ ३१ ॥
 बहुकृपाय सर्वाय प्रियाय प्रियवाससे ।
 उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुषे ॥
 गिरिशाय प्रशान्ताय पतये चीरबाससे ।
 हिरण्यबाहवे राजभुजाय पतये दिशाम् ॥
 पर्जन्यपतये चैव भूतानां पतये नमः ।
 वृक्षाणां पतये चैव गवां च पतये नमः ॥ ३४ ॥
 वृक्षैरावृतकायाय सेनान्ये मध्यमाय च ।
 सुवहस्ताय देवाय धन्विने भार्गवाय च ॥
 बहुकृपाय विश्वस्य पतये मुञ्जवाससे ।
 सहस्रशिरसे चैव सहस्रनयनाय च ॥ ३६ ॥

तमाय ॥ २८ ॥ हर्यक्षः विंशाक्षः कुबेरः ॥ २९ ॥
 याम्याय यामकर्त्रे कालाय । अभ्यक्तकेशाय अव्यक्तं माया-
 शक्तं केशवद्रुममात्रं यस्य । सद्बुक्ते भक्ते शंकराय सुख-
 कराय ॥ ३० ॥ मुण्डाय यजमानमूर्तिवात् । कुशाय तपो-
 निष्ठत्वात् उत्तारणाय संसारविद्धि शेषः रंहसे वेगवते ॥ ३१ ॥
 सर्वे अथाः शुभावहा विश्वयः प्रियाः यस्य । तस्मै सर्वाय
 प्रियाय प्रियवाससे सोमाय वाससः सोमदैवत्यत्वात्
 उष्णीषिणे शिरोविष्टनवते मीढुषे वृद्धकर्त्रे ॥ ३२ ॥ गिरि-
 शाय पर्वतशायिने । वीरं वल्कलं हिरण्यबाहवे सुवर्णालंकृत-
 मुजाय ॥ ३३ ॥ वृक्षैरभ्यनयाम्येदैरावृतकायाय आच्छा-
 दितस्वरूपाय मध्यमाय अन्तर्यामिणे सुवहस्ताय अथर्वदे
 भार्गवाय रामाय ॥ ३५ ॥ मुंजे वल्कले तृणतन्त्रो वा तन्मय-
 वाससे ॥ ३६ ॥

सहस्रबाहवे चैव सहस्रचरणाय च ।
 शरणं गच्छ कौन्तेय वरदं भुवनेश्वरम् ॥ ३७
 उमापतिं विरूपाक्षं दक्षयज्ञनिर्वहणम् ।
 प्रजानां पतिमव्यग्रं भूतानां पतिमव्ययम् ॥
 कपर्दिनं वृषावर्तं वृषनाभं वृषध्वजम् ।
 वृषदर्पं वृषपतिं वृषशृङ्गं वृषधर्मम् ॥ ३९
 वृषाङ्गं वृषभोदारं वृषभं वृषमेक्षणम् ।
 वृषायुधं वृषशरं वृषभूतं वृषेश्वरम् ॥ ४०
 महोदरं महाकायं द्वीपिचर्मनिवासिनम् ।
 लोकेशं वरदं मुण्डं ब्रह्मण्यं ब्राह्मणप्रियम् ७१
 त्रिशूलपाणिं वरदं खड्गचर्मधरं प्रभुम् ।
 पिनाकिनं खड्गधरं लोकानां पतिमीश्वरम्
 प्रपद्ये शरणं देवं शरण्यं वीरवात्सलम् ।
 नमस्तस्मै सुरेशाय यस्य वैश्रवणः सखा ॥
 सुवाससे नमस्तुभ्यं सुप्रताय सुधन्विने ।
 धनुर्धराय देवाय प्रियधन्वाय धन्विने ४४
 धन्वन्तराय धनुषे धन्वाचार्याय ते नमः ।
 उग्रायुधाय देवाय नमः सुरवराय च ॥ ४५
 नमोऽस्तु बहुरूपाय नमोऽस्तु बहुधन्विने ।
 नमोऽस्तु क्षाणवे नित्यं नमस्तस्मै तपस्विने
 नमोऽस्तु त्रिपुरघ्नाय भगघ्नाय च वै नमः ।
 वनस्पतीनां पतये नराणां पतये नमः ॥ ४७
 मातृणां पतये चैव गणानां पतये नमः ।
 गवां च पतये नित्यं यज्ञानां पतये नमः ४८
 अपां च पतये नित्यं देवानां पतये नमः ।

पूष्णो दन्तविनाशाय व्यश्नाय वरदाय च
 नीलकण्ठाय पिङ्गाय स्वर्णकेशाय वै नमः ।
 कर्माणि यानि दिव्यानि महादेवस्य धीमतः
 तानि ते कीर्तयिष्यामि
 यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।
 न सुरा नासुरा लोके
 न गन्धर्वो न राक्षसाः ॥ ५१
 सुखमेधन्ति कुपिते तस्मिन्पि गुहागताः ।
 दक्षस्य यजमानस्य विधिवत्संभृतं पुरा ५२
 विव्याध कुपितो यज्ञं निर्दयस्त्वभवसदा ।
 धनुषा बाणमुत्सृज्य सधोर्पं विननाद च ५३
 ते न शर्म कुतः शान्तिं लेभिरे स्म सुरास्तदा
 विद्रुते सहसा यज्ञे कुपिते च महेश्वरे ॥ ५४
 तेन ज्यातलघोषेण सर्वे लोकाः समाकुलाः ।
 बभूवुर्वशागाः पार्थ निपेतुश्च सुरासुराः ॥ ५५
 आपश्चुक्षुर्मिरे सर्वाश्चक्रे च वसुधरा ।
 पर्वताश्च द्यशीर्यन्त दिशो नागाश्च मोहिताः
 अन्धेन तमसा लोका न प्राकाशन्त संवृताः
 जग्निवान्सह सूर्येण सर्वेषां ज्योतिषां प्रमदाः
 चुक्षुर्भुर्मयभीताश्च शान्तिं चक्रुस्तथैव च ।
 ऋषयः सर्वभूतानामात्मनश्च सुक्षैषिणः ५८
 पूषाणमभ्यद्रवत शंकरः प्रहसन्निव ।
 पुरोडाशं भक्षयतो दशनान वै द्यशातयत् ॥
 ततो निश्चक्रमुद्देवा वेपमाना नताः स्म ते ।
 पुनश्च संदधे दीप्तान्देवानां निशिताच्छराश्च

अव्यग्रमनाकुलम् ॥ ३८ ॥ कपर्दिनं जगज्जुवन्तम् ।
 वृषावर्तं वृषाणां श्रेष्ठानां ब्रह्मादीनामावर्तयि-
 तारम् । तानपि भ्रामयन्तं माययेत्यर्थः । वृषनाभं सर्वलोका-
 भ्रमत्वेन प्रशस्ततमगर्भम् । वृषध्वजः नखिवाहनम् । वृषदर्पं
 वृषः समर्थैर्लोकैर्यस्यसंहारश्चमो दर्पाऽहंकारो यस्य तम् । वृषस्य
 धर्मस्य पतिम् । तत्फलप्रदात्वेन वृषो धर्म एव परापररूपो
 विश्ववपुषः श्यामभूत उक्तरो यस्य तम् । अत एव वृषधर्मं वृषाणां
 फलवर्षिणामिन्द्रादीनामृषभं श्रेष्ठम् ॥ ३९ ॥ वृषो बलीवर्द्धो
 ध्वजे यस्य तं वृषाङ्गम् । वृषभोदारं वृषभेभ्यः धर्मेण भासमानेषु
 उदारं बहुफलप्रदम् । अत एव वृषभं वृषेण धर्मेण निमित्तं
 भानं साक्षात्कारो यस्य तं वृषभं योगधर्मैकगम्यम् । वृषमेक्षणं
 स्पष्टार्थम् । वृषायुधं श्रेष्ठप्रहरणम् । वृषो विष्णुः शरो यस्य तं
 वृषशरम् । वृषभूतं धर्मैकवपुषम् । वृषस्य दक्षयज्ञस्येव निय-
 न्तारम् ॥ ४० ॥ महादेवकोटिब्रह्माण्डाभ्यभूतसुदरं यस्य तं

द्रो २२

महोदरम् । महाकायं त्रैलोक्यवारीं द्वीपिचर्मनिवासिनं
 व्याघ्रचर्मणा भितरो छादितम् ॥ ४१ ॥ खड्गधरं खड्गमात्र-
 धरम् ॥ ४२ ॥ सुधाध्विने शोभना धन्विनो धनुर्धराः
 पार्षदा अस्य सन्ति तस्मै । स्वयमपि धनुर्धराय । अत
 एव प्रियधन्वाय धनुःप्रियाय । धन्वधनुःप्रेरकत्वेनास्या-
 स्तीति तस्मै बाणाय ॥ ४४ ॥ धन्वन्तराय धनुषि अन्तरे
 मध्येऽस्तीति धन्वन्तरं मीर्षां तद्रूपाय । सन्निवराय ।
 धनुषे धनुःस्वरूपाय । धन्वाचार्याय धनुर्वेदगुरवे
 ॥ ४५ ॥ भगघ्नाय भगनेत्रभिदे ॥ ४७ ॥ गुहा-
 गताः पातालगता अपीत्यर्थः । न सुखमेधन्तीत्युक्तं तदे-
 बाह-दक्षस्येत्यादिना ॥ ५२ ॥ तमसा संवृता न
 प्राकाशन्त न प्राज्ञायन्त ॥ ५३ ॥ चक्रुर्ऋषय इति संबन्धः
 ॥ ५८ ॥ पूषाणं पूषणम् ॥ ५९ ॥ नता लीनाः सन्तः
 निश्चक्रमुद्देवा दयकाक्ताः देवानां लीनानामपि दया-
 येति शेषः ॥ ६० ॥ * गार्ग्यैष्वजते ह्यम् ।

सधूमान्सकुलिङ्गाश्च
विशुत्सायदसन्निभान् ।
तं दृष्ट्वा तु सुराः सर्वे
प्रणिपत्य महेश्वरम् ॥ ६१
रुद्रस्य यज्ञभागं च विशिष्टं ते त्वकल्पयन्
भयेन विदशा राजञ्छरणं च प्रपेदिरे ॥ ६२
तेन चैवातिक्रोपेन स यज्ञः सन्धितस्तदा ।
भस्माश्चापि सुरा आसन् भीताश्चाद्यापि तं प्रति
असुराणां पुराण्यासंस्त्रीणि धीर्यवतां दिवि
आयसं राजतं चैव सौवर्णं परमं महत् ॥ ६४
सौवर्णं कमलाक्षस्य
तारकाक्षस्य राजतम् ।
तृतीयं तु पुरं तेषां
विशुन्मालिन आयसम् ॥ ६५
न शक्तस्तानि मघवान् मेसुं सर्वौघैरपि ।
अथ सर्वे सुरा रुद्रं जग्मुः शरणागताः ॥ ६६
ते तम्पुंसमहात्मानं सर्वे देवाः सवासवाः ।
ब्रह्मदत्तवरा ह्येते शोरास्त्रिपुरवासिनः ॥ ६७
पीडयन्त्यधिकं लोकं यस्मात्ते वरदर्पिताः ।
त्वष्टते देवदेवेश नान्यः शक्तः कथञ्चन ॥ ६८
हन्तुं दैत्यान्महादेव जहि तांस्त्वं सुरद्विपः
रुद्र रौद्रा भविष्यन्ति पशवः सर्वकर्मसु ॥ ६९
निपातयिष्यसे धैतानसुरान् भुवनेश्वर ।
स तथोक्तस्तथेत्युक्ता देवानां हितकाम्यया
गन्धमादनविन्ध्यै च कृत्वा वंशध्वजौ हरः
पृथ्वीं ससागरवनां रथं कृत्वा तु शङ्करः ७१

अक्षं कृत्वा तु नागेन्द्रं शेषं नाम त्रिलोचनः ।
चक्रं कृत्वा तु चन्द्राकौ देवदेवः पिनाकचूड
अणी कृत्वेकपञ्चं च पुण्ड्रदन्तं च त्र्यम्बकः ।
यूपं कृत्वा तु मलयमवनाहं च तक्षकम् ॥ ७३
योक्रांगानि च सत्त्वानि
कृत्वा शर्वः प्रतापवान् ।
वेदान् कृत्वाऽथ चतुर-
ध्रतुरश्वान्महेश्वरः ॥ ७४
उपवेदान् खलीनांश्च कृत्वा लोकत्रयेश्वरः ।
गायत्रीं प्रग्रहं कृत्वा सावित्रीं च महेश्वरः ॥
कृत्वोङ्कारं प्रतादं च ब्रह्माणं चैव सारथिम् ।
गाण्डीवं मन्दरं कृत्वा गुणं कृत्वा तु वासुकिं
विष्णुं शरोत्तमं कृत्वा शल्यमग्निं तथैव च ।
वायुं कृत्वाऽथ वाजाभ्यां पुङ्खं चैवस्तं यमम्
विद्युत्कृत्वाऽथ निघ्नाणं मेघं कृत्वाथ वै ध्वजं
आरुह्य स रथं दिव्यं सर्वदेवमर्थं शिवः ॥ ७८
त्रिपुरस्य वधाधाय स्थाणुः प्रहरतां वरः ।
असुराणामस्तकरः श्रीमान्तुलविक्रमः ॥ ७९
स्तूयमानः सुरैः पार्थ ऋषिभिश्च तपोधनैः ।
स्थानं माहेश्वरं कृत्वा दिव्यमप्रतिमं प्रभुः ८०
अतिष्ठत्स्थाणुभूतः स सहस्रं परिवस्त्रान् ।
यदा त्रीणि समेतानि अन्तरिक्षे पुराणि च ८१
त्रिपर्वणा त्रिशल्येन तदा तापि विभेदः सः ।
पुराणि न च तं शेकुर्दानवाः प्रतिवीक्षितुम् ॥
शरं कालाभिर्संयुक्तं विष्णुसोमसमायुतम् ।
पुराणि दग्धवन्तं तं देवी याता प्रवीक्षितुम् ॥

तं शरमुद्यन्तमिति शेषः ॥ ६१ ॥ अतिक्रोपेन
अतिक्रान्तक्रोपेन शान्तेनेत्यर्थः । ततः प्रभृति पूर्व
भमाः सन्तोऽद्यापि भीताः सन्तीत्यर्थः ॥ ६३ ॥ वंश-
ध्वजौ अस्त्री ध्वजौ पार्श्वद्वयस्थौ । महाध्वजस्तु मेकरिति
वक्ष्यते ॥ ७१ ॥ अणीं युगान्तवन्वने द्वौ नागौ । यूपं युगं
अवनाहं त्रिवेणुयुगवन्वनरज्जुम् ॥ ७३ ॥ योक्राणि ।
अज्ञानि चाकपीदनि । सत्त्वानि सरीसृपपर्वतादीनि च ७४
उपवेदान् आनुवेदधनुर्वेदगान्धर्ववेदपश्चिमाग्न्यान् । खली-
नान् कक्षीयाळीतिप्रसिद्धान् । गायत्रीशालाविन्यौ प्रग्रहं रश्मौ
॥ ७५ ॥ वाजाभ्यां पश्वाभ्यां पक्षयोरित्यर्थः ॥ ७७ ॥
विशुत् विशुक्तं निघ्नाणं निक्षिप्तम् ॥ ७८ ॥ स्थानं स्थानेऽ
स्मिन्निति योगादयुक्तम् ॥ ८० ॥ स्थाणुश्चक्रः समेतानि
समसृज्जगतान् ॥ ८१ ॥ त्रिपर्वणा त्रीणि विष्णुवायुवैवस्वता-
द्यानि शरपशुपुष्कराणि पर्वणि यस्य तेन । त्रिशल्येन गार्ह-

पत्यदक्षिणाम्याह्वनीयस्याभिन्नयशस्येन ॥ ८१ ॥ पुराणी-
त्यादिशार्थः । पूर्वं दक्षयज्ञविश्वं सनमुक्तं तस्य तात्पर्यम्-
ईश्वरेऽर्पितो यज्ञो विन्यस्तः । ततश्च यज्ञकर्ता ऋत्विजश्च
नश्यतीत्युक्तं तेनेश्वरप्रत्यर्थं कर्माणि कार्याणि ति वक्षितम् ।
ततश्चिपुरवध उक्तस्तस्य तात्पर्यं स्थूलसूक्ष्मकारणानि त्रीणि
शरीराणि पुराणि कमाद्भुत्प्रोत्पन्नसुखकरत्वाभ्यां मोहमय-
त्वेन च सौवर्णराजतायसाणि । कामादयोऽधुराः शमा-
दयो देवास्तेषां प्रीतिकरो रुद्र आत्मा शरीरं पृथिव्याख्यं
रश्मास्थाय तस्य चालके चन्द्रसूर्याख्ये मन्त्रध्वजौ चक्रौ ।
वेदाश्च गन्धस्थानप्रापकत्वेन हवाः शरो विष्णवधिष्ठिता
सूक्ष्मबुद्धिस्तदैकाम्येन शरीरत्रयभेदे तुयै ब्रह्मणि साक्षात्कृते
सति कामादयो नश्यन्ति फलभूताश्च शमादयो वर्धन्ते ।
तेषु च वर्धमानेषु रुद्रो बालवद्रागद्वेषादयो ब्रह्मविद्यापर-
नाम्या उमाया वशानो भवतीत्येतदत्र प्रदर्शयते ॥ ८३ ॥

बालमङ्गलगतं कृत्वा स्वयं पञ्चाशिखं पुनः ।
 उमा जिज्ञासमाना वै कोऽयमित्यब्रवीत्सुरान्
 असूयतश्च शक्रस्य वज्रेण प्रहरिष्यतः ।
 बाहुं सवर्जं तं तस्य कृद्धस्यास्तंभयत्प्रभुः ८५
 प्रहस्य भगवांस्तूर्णं सर्वलोकेश्वरो विभुः ।
 ततः स स्तंभितभुजः शक्रो देवगणैर्वृतः ८६
 जगाम ससुरस्तूर्णं ब्रह्माणं प्रभुमव्ययम् ।
 ते तं प्रणम्य शिरसा प्रोबुः प्राञ्जलयस्तदा ॥
 किमप्यङ्गगतं ब्रह्मन् पार्वत्या भूतमद्भुतम् ।
 बालरूपधरं दृष्ट्वा नास्माभिरभिलक्षितः ८८
 तस्मात्त्वां प्रपुमिच्छामो निर्जिता येन वै वयं
 अनुध्यता हि बालेन लीलया सपुरंदराः ८९
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ।
 ध्यात्वा स शंभुं भगवान्बालं चामिततेजसम्
 उवाच भगवान्ब्रह्मा शक्रादींश्च सुरोत्तमान् ।
 चराचरस्य जगतः प्रभुः स भगवान्हरः ॥
 तस्मात्परतरं नान्यार्तिकचिदस्ति महेश्वरात्
 यो दृष्टो ह्यमया सार्धं युष्माभिरमितद्युतिः ॥
 स पार्वत्याः कृते शर्धः कृतवान्बालरूपताम् ।
 ते मया सहिता युयं प्रापयध्वं तमेव हि ॥
 स पप भगवान्देवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
 न संशुभ्रिरे चैनं देवास्तं भूवनेश्वरम् ॥ ९४
 सप्रजापतयः सर्वे बालाकसदृशप्रभम् ।
 अथाभ्येत्य ततो ब्रह्मा दृष्ट्वा स च महेश्वरम् ॥
 अयं श्रेष्ठ इति ज्ञात्वा वचन्दे तं पितामहः ।
 ब्रह्मोवाच ।
 त्वं यज्ञो भुवनस्यास्य त्वं गतिस्त्वं परायणं
 त्वं भवस्त्वं महादेवस्त्वं धाम परमं पदम् ।
 त्वया सर्वमिदं ध्यातं जगत्स्यावर्जङ्गमम् ॥
 भगवन्भूतमव्येश लोकाया जगत्पते ।
 प्रसादं कुरु शक्रस्य त्वया क्रोधाद्वितंभ्य वै ॥
 व्यास उवाच ।
 पद्मयोनिवचः श्रुत्वा ततः प्रीतो महेश्वरः ॥
 प्रसादाभिमुखो भूत्वा अदृष्टासमयाकरोत् ॥
 ततः प्रसादयामासुरुमां रुद्रं च ते सुराः ।
 अभवच्च पुनर्बाहुयथाप्रकृति वज्रिणः १००

तेषां प्रसन्नो भगवान्सपत्नीको वृषध्वजः ।
 देवानां त्रिदशश्रेष्ठो दक्षयज्ञविनाशनः ॥ १
 स वै रुद्रः स च शिवः
 सोऽग्निः सर्वश्च सर्ववित् ।
 स वेन्द्रश्चैव वायुश्च
 सोऽश्विनौ च स विद्युतः ॥ २
 स भवः स च पर्जन्यो महादेवः सनातनः ।
 स चंद्रमाः स ज्ञानानः स सूर्यो वरुणश्च सः
 स कालः सोऽन्तर्को मृत्युः
 स यमो राज्यहानि तु ।
 मासार्धमासा ऋतवः
 सन्ध्ये संवत्सरश्च सः ॥ ४
 धाता च स विधाता च
 विश्वात्मा विश्वकर्मकुत् ।
 सर्वासां देवतानां च
 धारयत्यवपुर्वपुः ॥ ५
 सर्वदेवैः स्तुतो देवः सैकधा बहुधा च सः ।
 शतधा सहस्रधा चैव भूयः शतसहस्रधा ॥
 द्वे तनू तस्य देवस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा विदुः ।
 घोरा चान्या शिवा चान्या
 ते तनू बहुधा पुनः ॥ ७
 घोरा तु यातुधानस्य
 सोऽग्निर्विष्णुः स भास्करः ।
 सौम्या तु पुनरेवास्य
 आपो ज्योतीषि चंद्रमाः ॥ ८
 वेदाः साङ्गोपनिषदः पुराणाध्यात्मनिश्चयाः
 यदत्र परमं गुह्यं स वै देवो महेश्वरः ॥ ९
 ईदृशश्च महादेवो भूयांश्च भगवानजः ।
 न हि सर्वे मया शक्या वक्तुं भगवतो गुणाः
 अपि वर्षसहस्रेण सततं पाण्डुनन्दन ।
 सर्वैर्ग्रहेर्गृहीतान्धै सर्वैर्पापसमन्वितान् ॥ ११
 स मोचयति सुप्रीतः शरण्यः शरणागतान्
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं वित्तं कामांश्च पुष्कलान्
 स ददाति मनुष्येभ्यः स चैवाक्षिपते पुनः ।
 सेन्द्रादिषु च देवेषु तस्य चैश्वर्यमुच्यते ॥ १३

असूयतश्च शक्रस्येति शक्रात्पर्यं-ब्रह्मभूतं द्विवन्तः कर्मठास्तेन योगमहिम्ना निर्जिताः सन्तस्तमेव वारणं गच्छन्तीति ॥ ८५ ॥
 गतिः पालकः । परायणं लक्ष्यस्थानम् ॥ ९६ ॥ भव उत्पत्तिकारणम् ॥ ९७ ॥ ईशः शिक्षकः । नायः नायकः । पतिः पालकः
 ॥ ९८ ॥ स वै रुद्र इत्यादिना पुनरेव सावात्म्यमुच्यते ॥ १०३ ॥

स चैव व्यापृतो लोके मनुष्याणां शुभाशुभे
पेश्वर्याचैव कामानामीश्वरश्च स उच्यते १४
महेश्वरश्च महतां भूतानामीश्वरश्च सः ।
बहुभिर्बहुधा रूपैर्विश्वं व्याप्नोति वै जगत् ॥
तस्य देवस्य यज्ञं समुद्रे तदधिष्ठितम् ।
बह्वामुलेति विख्यातं पितृत्तोयमर्थं हविः
एष चैव इमशानेषु देवो वसति नित्यशः ।
यजन्त्येनं जनास्तत्र वीरस्थान इतीश्वरम् ॥
अस्य दौप्तानि रूपाणि घोराणि च बहूनि च
लोके यान्यस्य पूज्यन्ते मनुष्याः प्रवदन्ति च
नामधेयानि लोकेषु बह्वन्यस्य यथार्थवत् ।
निरुच्यन्ते महत्त्वाच्च विमुत्वात्कर्मणस्तथा
वेदे चास्य समाच्चातं शतरुद्रियमुत्तमम् ।
नाम्ना चानन्तरुद्रेति श्लेषस्थानं महात्मनः १२०
सकामानां प्रमुद्वेवो ये दिव्या ये च मातृपाः
स विभुः स प्रमुद्वेवो विश्वं व्याप्नोति वै महत्
ज्येष्ठं भूतं वदन्त्येनं ब्राह्मणा मुनयस्तथा ।

प्रथमो ह्येव देवानां सुखादस्यानलोऽभवत् २२
सर्वथा यत्पशुन्पाति तैश्च यद्रमते पुनः ।
तेषामधिपतिर्यश्च तस्मात्पशुपातिः स्मृतः २३
द्विष्टं च ब्रह्मचर्येण लिङ्गमस्य यथा स्थितम् ।
महयत्येष लोकांश्च महेश्वर इति स्मृतः २४
श्रुण्वयश्चैव देवाश्च
गन्धर्वाप्सरस्तथा ।
लिङ्गमस्यार्चयन्ति स्म
तत्त्वाप्युर्वै समास्थितम् ॥ २५
पूज्यमाने ततस्तस्मिन्मोदते स महेश्वरः ।
सुखी प्रीतश्च भवति प्रहृष्टश्चैव शङ्करः ॥ २६
यदस्य बहुधा रूपं भूतमव्ययमवस्थितम् ।
स्वावरं जङ्गमं चैव बहुरूपततः स्मृतः २७
एकाक्षो जायवल्लभास्ते
सर्वतोऽक्षिमण्डोऽपि वा ।
क्रोधाद्यश्चाविशालोकां-
स्तस्मात्सर्व इति स्मृतः ॥ २८

दे तन् इत्युक्ते तन् पुनर्भाष्यति-तस्य देवस्येति ।
बह्वामुलारख्या घोरा तनुः ॥ १६ ॥ एष चैवेति ।
अधोरा इमशानाख्या कार्षी 'या ते रुद्र शिवा तनूषोरा
पापकाशिनी' इति लिङ्गादपस्य ब्रह्मणः प्रकाशकत्वात् ।
एतवान्यत्राप्यविमुक्तार्थ्या तामैव प्रकृष्याऽऽज्ज्ञातम् । अत्र
हि जन्तोः प्राणेशुकमार्गेषु कस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे
येनासावकृती भूम्ना मोक्षी भवति । तस्मादविमुक्तमेव
निषेधेताविमुक्तं न विमुक्तेदिति । तत्र इमशाने काद्या एनं
कद्रं जना रूपासकाः यजन्ति आराधयन्ति । एतदपि तत्रैव
धृतम् । य एषोऽनन्तोऽप्यथ कात्मा सोऽविमुक्त उपास्यः
सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति वीरस्थाने वीराणां बहुर्गजविनां
संन्याविनां स्थाने अविमुक्ते । ययोर्कं यतीन्द्रकृत्यं स्पृतिषु-
'अष्टौ भासान् विहारः स्वादाधिकान्धतुरो वसेत् ।
अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारो नैव विष्यते' इति ।

न चात्र इमशानाद्यन्तार्थो लोकप्रसिद्धो महतीं युक्तः । तस्या-
शुचित्वेन साम्प्रमुत्पत्त्यासंगेन यजन्त्येनं जनास्तत्रेति
वाक्यशेषविरोधात् । न च वीरस्थाने इत्युक्तेरसुराणां निम्न-
मार्गेषु तदपि यजनस्थानमिति वाच्यम् । आशुवासनिके
उत्तममहेश्वरसंवादे इमशानसहस्रं पवित्रं स्थानं त्रैलोक्ये
नास्तीति महेश्वरश्चैव स्वापितवत्वात् तस्मान्महाइमशान-
मिति लोकप्रसिद्धेः पवित्रं देवयजनस्थानं इमशानाख्यं
वाराणसेव । अत्रैव संवर्ततीनामहातवासी जाबालादी
श्रमणो दानधर्मे नैत्रयमिच्छन्नामाख्येधर्मि संवर्तमान-

तीये चोपबृंहित इति सर्वमनवधम् ॥ १७ ॥ अस्येति ।
वाद्घोराणि ॥ १८ ॥ निरुच्यन्ते-
'ऐश्वर्याचैव कामानामीश्वरश्च स उच्यते ।
महेश्वरश्च महतां भूतानामीश्वरश्च सः' ।
इत्येवंजातीयकैः श्लोकेभ्योऽप्युक्तम् ॥ १९ ॥ शतरुद्रियं
'नमस्ते रुद्रमन्यवे' इति वाजुपः प्रगाढकः उपस्थानं रुद्रोप-
स्थानमेवप्रयुक्तम् ॥ १२० ॥ कामानां दिव्यानां मातृपाणां
न स प्रमुद्वेवा विमुक्ताधिकः । विश्वं व्याप्नोति कनक-
कुण्डलवत् । न त्वकाशमविमुक्तानं नापि प्रधानवत् ॥ १२१ ॥
अतः प्रसुरीश्वरस्येतन इति यावत् ज्येष्ठं प्रशस्ततमं त्रिविध-
परिच्छेदस्थं भूतं निरवसिद्धम् एष एव प्रथमः प्रजापतिः २२
पशुत् जीवान् अत्र पाति पालयति । पिबति सादरं पशयति
शोषयति चैत्यर्थानभिप्रेक्ष्य उल्यन्तस्य पातेः पतिशब्द-
उत्पत्तेन पशुपतिशब्दस्याप्यर्थैवमभित्यप्रै विज्ञेयम् ॥ २३ ॥
ब्रह्मचर्येण दिग्भवात् । यथास्थितत्वाच्च लिङ्गमित्यमस्य
नाम । आलिङ्गयत्यं प्रपन्नं सत्तात्पर्येतिप्रदानेनालिङ्गयत्येनं
प्रपन्नः प्रलीयमान इति हेतोरायं लिङ्गपदनाम्यः दिव्यत्वाद्-
सहजवाद्यास्थितत्वात्कैवल्यमर्थैवमभित्यप्रै विज्ञेयम् ॥ २४ ॥
महत्वरं पूजयन् स चातो ईश्वरश्चेति महेश्वरः ॥ २५ ॥
लिङ्गयति सर्वान्कामान् गमयति । अतः सर्वोत्कृष्टत्वाद्ध्य-
नूर्ध्वत्वाच्च कल्यादीनामर्थं लिङ्गति भक्तसमर्पितं पञ्च-
गुण्यादि गच्छति प्रामोदीत्यर्थं हेतुना लिङ्गमित्युत्तर-
स्थाप्यः ॥ २५ ॥ अयं वर्तमानम् ॥ २७ ॥ एकमस्यस्य
बन्धुमये जाज्वल्यन्त्यन्तं दीप्तमास्ते यत्र प्रविष्टं सर्वं तत्ता-

धूर्तरूपं च यत्तस्य धूर्जटिस्तेन चोच्यते ।
विश्वेदेवाश्च यत्तस्मिन्निवश्वरूपस्ततः स्मृतः
तिस्रो देवीर्यद्वा चैव भजते भुवनेश्वरः ।
यामपः पृथिवी चैव त्र्यम्बकश्च ततः स्मृतः
स मधयति यन्नित्यं

सर्वायान्सर्वकर्मसु ।

शिवमिच्छन्मनुष्याणां

तस्मादेव शिवः स्मृतः ॥ ३१

सहस्राक्षोऽयुताक्षो वा

सर्वतोऽक्षिमयोऽपि वा ।

यच्च विश्वं महत् पाति

महादेवस्ततः स्मृतः ॥ ३२

महत्पूर्वं स्थितो यच्च प्राणोत्पत्तिस्थितश्च यत्
स्थितलिङ्गश्च यन्नित्यं तस्मात्स्याणुरिति स्मृतः
सुर्याचन्द्रमसोलौकिके प्रकाशन्ते रुचश्च याः ।
ताः केशसंज्ञिताहयक्षे द्यौमकेशस्ततः स्मृतः
भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं जगदशेषतः ।

दात्म्यं प्राप्नोतीत्यनेन संरक्ष्यं भूतानीति वा सत्ययं
सर्वाणि भूतान्यनन्तलोचनत्वादिति वा सर्वः । जाज्वल-
नित्यस्त्वेव विवरणं—क्रोधादिति । शर्व इति तालम्बा-
दित्यादिपि २१०।०। दिनस्तोति शर्व इति निवेचनम् ॥ २८ ॥
धृसा क्रोधवती जटिः स्वह्रस्मलोति विग्रहे वर्णलोपाद्-
जटिरित्याह—धृमेति । रूपशब्दो देववाचीत्याभिप्रेत्याह—
विश्वे इति ॥ २९ ॥ त्रैलोक्यं भजते पालयतीति
व्यवक इत्याह—तिष्ठ इति ॥ ३० ॥ समेधयतीति
यस्मादनादिशर्पेनेन लोकानां शिवंकरत्तस्माच्छिव इत्यर्थः
॥ ३१ ॥ महान्ति पुरुषभेदेन बहुवादिमुवादा व्याप-
काख्यानि देवशब्दितार्नात्रियाण्यस्येति वा महतो विश्वस्य
देवो राजा वा महादेव इत्यभिप्रेत्याह—सहस्रोति ॥ ३२ ॥
स ईशानं चक्रे स प्राणमसृजत्प्राणाच्छ्रद्धाभित्यादिना धृती
ईक्षणकर्ता ईश्वरो महातुलः । प्राणो जीवोपाधिस्तेन जीव
उक्तः । श्रद्धादिकं जीवस्य लिङ्गचारी चरमं कार्यम् । तत्र
महत् ईशात्प्राणुपाव्यसृष्टेन रूपेण तत् उपहितेन साक्षि-
रूपेण तदुपाव्याभिमानिना कर्मादिरूपेण चास्थितोऽपि
स्थितलिङ्गः अविक्रियस्वरूपतया तिष्ठतीति योगात्
स्याणुरित्युच्यत इत्याह—महदिति ॥ ३३ ॥
सुर्याचन्द्रमसोरित्यभ्योऽनुपलक्षणम्—रवौ दातयः व्यक्षे धूर्ज-
चन्द्राभिनेत्रे व्योमि केशा रश्मयो यस्येति विग्रहः ॥ ३४ ॥
शरीरेषु विषमैर्दशविधै र्व्योतिष्ठतीति विषमस्थः प्राणिनां
देहाभिमानिनां सर्वेषां समः प्रियत्वात् न ह्यात्मनि कदा-

भव एव ततो यस्माद्भूतमव्यमवोद्भवः ॥ ३५ ॥
कपिः श्रेष्ठ इति प्रोक्तो धर्मश्च वृष उच्यते ।
स देवदेवो भगवान्कीर्त्यतेऽतो वृषाकपिः ॥
ब्रह्माणमिन्द्रं वरुणं यमं धनदमेव च ।
निगृह्य हरते यस्मात्तस्माद्हर इति स्मृतः ॥
निमीलितार्भ्यां नेत्राभ्यां बलादेवो महेश्वरः
ललाटे नेत्रमसृजत्तेन त्र्यक्षः स उच्यते ॥ ३८ ॥
विषमस्थः शरीरेषु समश्च प्राणिनामिह ।
स वायुर्विषमस्थेषु प्राणोपानः शरीरेषु ३९
पूजयेद्विग्रहं यस्तु लिङ्गं चापि महात्मनः ।
लिङ्गं पूजयिता नित्यं महतीं श्रियमश्नुते ४०
ऊरुभ्यामर्धमात्रेयं सोमार्धं च शिवा तनुः ।
आत्मनोऽर्धं तथा चाग्निः सोमोऽर्धं पुनरुच्यते
तैजसी महती दीप्ता देवेभ्योऽस्य शिवा तनुः
भास्वतो मातृपेष्वस्य तनुर्घोराऽग्निरुच्यते ४२
ब्रह्मचर्यं चरत्येव शिवा याऽस्य तनुस्तया ।
याऽस्य घोरतरा मूर्तिः सर्वानन्ति तयेऽध्वरः

विदध्याप्रियत्वं कस्यापि दृष्टं स एव शिव एव वायुरूपी
प्राणापानादिभेदेन विषमस्थेषु पुण्यापिषु शरीरेषु
जीवेषु स्थितः सर्वतम इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ विग्रहं प्रतिमां ४०
॥ ४० ॥ ऊरुभ्यामित्यादिलोकत्रयेण पुनस्तत्पूर्वं विभजते—
ऊरुभ्यामिति । तत्राद्यल्लोकेऽभिरिति भोक्ता सोम
इति च भोग्यमुच्यते । अत्र मुखबाहुषादिभ्यो जाताश्च-
त्वारो वर्णाः कर्मफलभूतवृत्त्यादिचारेण समस्तप्राणि-
कल्याणकरत्वाद्गुरुस्य शिवा तनूरित्युच्यते । तत्र ऊरुशब्देन
तदारभ्याधस्तनः प्रदेश उच्यते । तत्रार्धमात्रेयं परिक्षेपादर्थं
सोमः वैश्यो भोक्ता शूद्रो भोग्यं इत्यर्थः । आत्मनो रुद्रस्य
तथा च ऊरुभ्यामुपरि अर्धं शिरोभागे ब्राह्मणोऽभिर्भोक्ता
परिक्षेपादर्थं बाहुभागः क्षत्रियः सोमो भोग्यं तथा पुनर-
प्येतदुच्यते अर्धमाभियमर्धं सोम इति तेन ब्रह्मक्षत्रे
भोक्तारौ वैश्यशूद्रौ भोग्यौ तथा च भोक्ता भोग्यं रक्ष्यं
भोग्येन च भोक्ता वर्धनीय इति तथा च चातुर्वर्ण्यं
त्रैलोक्यस्थितिहेतुत्वादात्मनो रुद्रस्य शिवा तनुरित्यर्थः
॥ ४१ ॥ तैजसीति 'न ह वै देवा अश्रन्ति न पिबन्त्येत-
देवाभूत् दृष्ट्वा तु यन्ति' इति श्रुतेर्देवानां भोग्या सोमरूपास्य
शिवा तनुः स्वर्गोऽस्ति तथा भुवि मातृषु घोरं भोक्तो
जठामिह स सर्वानर्थनिदानभृताऽस्तीति भावः ॥ ४२ ॥
ब्रह्मचर्यमिति । एष मातृपः तथा तन्वा ब्रह्मचर्यं चरति
याऽस्य शिवा तनूर्देवो संपत् शमदमादिरूपं सर्वानर्थनिदानं
घोरतरा कामक्रोधादिरूपा याऽस्य शिवस्य मूर्तिस्तया स

यन्निर्देहति यत्तीक्ष्णो यदुग्रो यत्प्रतापवान् ।
मांसशोणितमज्जादो यत्ततो रुद्र उच्यते ४४
एष देवो महादेवो योऽसौ पार्थ तवाग्रतः ।
संग्रामे शात्रवानिन्नस्त्वया दृष्टः पिनाकधृक्
सिन्धुराजवधार्थाय प्रतिज्ञाते त्वयाऽनघ ।
कृष्णेन दर्शितः स्वप्ने यस्तु दौलेन्द्रमूर्धनि ४६
एष वै भगवान्देवः संग्रामे याति तेऽग्रतः ।
येन दत्तानि तेऽस्त्राणि यैस्त्वया दानवा हताः
धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं वेदैश्च संमितम्
देवदेवस्य ते पार्थ व्याख्यातं शतरुद्रीयम् ४८
सर्वार्थसाधनं पुण्यं सर्वैकल्लिषनाशनम् ।
सर्वपापप्रशमनं सर्वदुःखभयापहम् ४९
चतुर्विधमिदं स्तोत्रं यः शृणोति नरः सदा ।
विजित्य शत्रून्सर्वान्स रुद्रलोकं महीयते ५०
चरितं महात्मनो नित्यं
सांग्रामिकमिदं स्मृतम् ।
पठन्वै शतरुद्रीयं
शृण्वंश्च सततोत्थितः ५१

भक्तो विश्वेश्वरं देवं मानुषेषु च यः सदा ।
वरान्कामान्स लभते प्रसन्ने त्र्यम्बके नरः ५२
गच्छ युद्धस्य कौन्तेय न तवास्ति पराजयः
यस्य मन्त्री च गोप्ता च पार्श्वस्यो हि जनार्दनः
सञ्जय उवाच ।

एवमुक्ताऽर्जुनं संख्ये पराशरसुतस्तदा ।
जगाम भरतश्रेष्ठ यथागतमरिंदम ॥ ५४
युद्धं कृत्वा महद्दोरं पञ्चाहानि महाबलः ।
ब्राह्मणो निहतो राजन् ब्रह्मलोकमवाप्तवान्
स्वध्रीते यत्फलं वेदे तदस्मिन्नपि पर्वणि ।
क्षत्रियाणामभीरूणां युक्तमत्र महद्यशः ॥ ५६
य इदं पठते पर्वं शृणुयाद्वापि नित्यशः ।
स मुच्यते महापापैः कृतैर्घोरैश्च कर्मभिः ५७
यज्ञावातिघ्नोऽह्मणस्येह नित्यं
घोरे युद्धे क्षत्रियाणां यशश्च ।
शेषी वर्णो काममिष्टं लभेते
पुत्रान्पौत्रान्नित्यमिष्टांस्तथैव ॥ १५८

इति श्रीमहामारते द्रोणपर्वणि नारायणाखमोक्षपर्वणि
छाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२०२॥

समाप्तं नारायणाखमोक्षपर्वं ।

सर्वान्ति क्रोधाधाविष्टो हि पित्रादीनपि हिनस्तीति
प्रसिद्धम् ॥ ४३ ॥ एवमस्यैव कारयित्वाद्यमेवाराध्यो
ऽस्माद्धेतव्यमित्याशयेनाह-यन्निर्देहतीति । निर्वहत्य-
मित्रन् तीक्ष्णः शस्त्रवत् उग्रो यमवत् प्रतापवान् कालवच

भूत्वा सर्वान् रोदयति रुणद्धि वा सर्वस्यासित्वाद्भद्र इत्युच्यते
अयमेव भयकृद्भयनाशनश्चेत्याराधनीयो न तु हेलनीय
इति भावः ॥ ४४ ॥ चतुर्विधं शुद्धशस्त्रसूत्रविराट्मेदेन
भगवत्पूज्यं चातुर्विध्यास्तोत्रमप्यस्य चतुर्विधम् ॥ ५० ॥

इति श्रीमत्पद्माक्ष्यप्रमाणज्ञमर्यादापुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसुरिसूनार्नीलकण्ठस्य
कृती+ भारतरत्नावलीपे छाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

+ अत्रारंभप्रशुतिद्वितीयाध्यायपर्यन्तं मध्ये षोडशराजकोशे जयद्रथसमाप्त्यनन्तरमापर्वसमाप्तिं च चतुर्धर-
व्याख्याऽन्यत्र सर्वत्र मिश्रव्याख्या ज्ञेया ॥

श्रवणमहिमा ।

स्वधीयते यत्फलं वेदे
तदस्मिन्नपि पर्वणि ।
क्षत्रियाणामभीरूणां
युक्तमन्न महद्यशः ॥ १ ॥

य इदं पठते पर्व
शृणुयाद्वापि नित्यशः ।
स मुच्यते महापापैः
कृतैर्घोरैश्च कर्मभिः ॥ २ ॥

यज्ञावाप्तिर्ब्राह्मणस्येह नित्यं
घोरे युद्धे क्षत्रियाणां यशश्च ।
शेषौ वर्णौ काममिष्टं लभेते
पुत्रान्पौत्रानित्यमिष्टान्स्तथैव ॥ ३ ॥

अस्यानन्तरं कर्णपर्व भविष्यति

तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

वैशंपायन उवाच—ततो द्रोणे हते राजन्मुख्यैश्चनमुखा नृपाः ।
भृशमुद्विग्नमनसो द्रोणपुत्रमुपाद्रवन् ॥ १

॥ इति श्रीमहाभारते *द्रोणपर्व समाप्तम् ॥

* यथाध्यादिपर्वणि पर्वसंग्रहकथनावसरे—

अत्राध्यायशतं प्रोक्तं तथाऽध्यायाश्च सप्ततिः ।
अष्टौ श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च ॥
श्लोका नव तथैवात्र संख्यातास्तत्त्वं दर्शिता ।
पाराशर्येण मुनिना सञ्चिन्त्य द्रोणपर्वणि ॥

इति श्रीकिञ्जवडेकरकुलकमलदिवाकरसोमयाजिदत्तात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डितरामचन्द्र-
शास्त्रिकृतौ महाभारतलघुटिप्पण्यां द्रोणपर्व समाप्तम् । भारती जयतु । शके १८५३

इत्युक्तम् । तथापि प्रायः संप्रति द्रोणपर्वोऽध्यायसंख्या
२०२, श्लोकसंख्या च १९४४ दृश्यते । तदेतद्व्यासोक्ता-
ध्यायश्लोकसंख्याविसंवादित्वं पूर्वलेखकादिप्रमादविवेक्य-
मिति सर्वं शिवम् ।

Shrīman MAHĀBHĀRATAM

Part IV

VIII Kārṇaparvan

WITH

Bharata Bhawadeepa By Nīlkantha.

Edited by

Pandit Ramehandrashastri Kīnjamadekar

PRINTED & PUBLISHED

BY

SHANKAR NARHAR JOSHI

Chitrashala Press, 1026 Sadashiv Peth, Poona City.

Shaks 1863.]

First Edition.

[*A. D. 1931.*

(All rights reserved.)

श्रीमन्महाभारतम् ।

चतुर्थभागे—कर्णपर्व ।

चतुर्धरवंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचित-
भारतभावदीपाख्यटीकया समेतम् ।

पण्डित रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतैः पाठान्तर-
टिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम् ।

तच्च

पुण्याख्यपत्तने

१०२६ सदाशिववीथ्यां चित्रशालाख्ये मुद्रणालये 'शंकर नरहर जोशी'
इत्येतैः संमुख्य प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५३]

प्रथमं संस्करणम् ।

[ख्रिस्ताब्दाः १९३१

[अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशयित्रा स्वायत्तीकृताः]

॥ श्रीभारती जयतु ॥

॥ महाभारतम् ॥

कर्णपर्व ।

—८—

विषयानुक्रमणिका ।

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
		(१) कर्णपर्व १-१९६	
१	२४	'ततो द्रोणे हते' इत्यादिना कर्णस्य सैनापत्याभिषेकानन्तरं धिनिर्गतेषु कौरवेषु पाण्डवकौरवयोर्दिनद्वयं यावद्युद्धे प्रवृत्तेऽर्जुनेन कर्णो हत इत्यादिकमाचष्टे जनमेजयं वैशम्पायनः । कर्णो हतं श्रुत्वा धृतराष्ट्रः कथं प्राणानघारयदित्यादिको जनमेजयप्रश्नः २	
२	२५	वैशम्पायनस्योत्तरम्—कर्णहननानन्तरं सञ्जयो धृतराष्ट्रं प्रत्यागत्य कुशलप्रश्नपूर्वकं तं तिरश्चकार । भीष्मादीनां मरणेन विलपतो धृतराष्ट्रस्य नारायणाखनिवारणानन्तरं मदीयैः किं कृतमिति पृच्छतः सञ्जयेन सहोक्तिप्रत्युक्ती ... ३	
३	२१	द्रोणे हते शोचतो योधानाश्वास्य दुर्योधनेन सैनापत्येऽभिषिक्तः कर्णो युद्धं कुर्वन्नर्जुनेन निपातित इत्याह सञ्जयः ... ४	
४	१६	कर्णवधश्रवणेन धृतराष्ट्रस्य वैषादिकमाह वैशम्पायनः । सञ्जयधृतराष्ट्रयोरोक्तिप्रत्युक्ती ... ५	
५	६०	'के जीवन्ति के च मृताः' इति धृतराष्ट्रप्रश्ने मृतानां भीष्मा-	

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
		दीनां नामानि निगदन्नानाविधोपमानेन कर्णनिधनमाह सञ्जयः ७	
६	३९	हतानां पाण्डवसम्बन्धिनां नामान्याख्याहीति धृतराष्ट्रप्रश्ने तान्याह सञ्जयः ... ८	
७	२८	के जीवन्तीति धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जयेन कथिताजीवतो द्रोणपुत्रादीञ्श्रुत्वा स सुमोह ... १०	
८	३१	कर्णवधमसंभावितं मन्यमानो धृतराष्ट्रश्चिन्तातुरो विललापेत्याह वैशम्पायनो जनमेजयप्रश्नातुरोधेन ... १२	
९	९७	सञ्जयेन समाश्वासितोऽपि धृतराष्ट्रः पुनर्विलप्य कर्णप्रशंसापूर्वकं तद्वधमविश्वसन्नं कर्णवधं दृष्ट्वा दुर्योधनः किञ्चिद्ब्रवीदित्यादि प्रपच्छ ... १५	
१०	२६	द्रोणहननाद्यनन्तरं दुर्योधनोऽवहारं कृत्वा शिबिरमागत्य राज्ञां मतानि जिज्ञासुस्तान्प्रच्छेत्याह सञ्जयः । राज्ञामिह्नितादिना युद्धाभिप्रायं बुद्धाऽश्वत्थामा कर्णं सैनापत्येऽभिषेक्तुं दुर्योधनं प्रत्युवाच । अश्वत्थामवाक्यादुर्योधनेनाभिषेकार्यं प्रार्थितः कर्णस्तदङ्गीचकार । ततो दुर्यो-	

- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
- ११ ४३ धनकृतं कर्णाभिषेकं कथयित्वा तत्कालिकीं कर्णस्य सर्वां वर्णयति स्म सञ्जयः ... १७
- १२ ४३ सैन्यापत्यं प्राप्य कर्णः किमकरोदिति धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जयस्योत्तरम् । कर्णमतेन तव पुत्रेषु योगमाज्ञापयत्सु कर्णां मकरव्यूहं रचयामास । तं दृष्ट्वा युधिष्ठिरेण प्रेरितोऽर्जुनोऽप्यर्धचन्द्रव्यूहमरीरचसदोभये सैनिकाः शंखादीन्वादयामासुः ... १८
- १२ ४५ उभयसैन्ययोर्युद्धारंभे गजारूढयोर्मौमक्षेमभूत्योर्युद्धमानयोर्मौमः क्षेमभूतिं जघान ... २०
- १३ ३९ कर्णस्य पाण्डवानां च परस्परसैन्यनाशने प्रसक्ते कणादीन्प्रातिनकुलादिषु चागतेषु कैकेयाभ्यां विन्वाजुविन्दाभ्यां सह युद्धं कुर्वन्सात्यकिस्तौ जघान ... २१
- १४ ३९ श्रुतकर्माभिसाराधिपतिचित्रसेनयोर्युद्धे प्रवृत्ते श्रुतकर्मां चित्रसेनं जघान । प्रतिविन्ध्यचित्रसेनयोर्युद्धमानयोः प्रतिविन्ध्यश्चित्रं धृतराष्ट्रपौत्रमवधीत् । चित्रे हते प्रतिविन्ध्यं प्रति तावकेषु सर्वेषु गतेषु द्रौणिर्भीममाजगाम ... २३
- १५ ४४ द्रौणिर्भीमयोस्तुमुले युद्धे प्रवृत्ते सिद्धादिषु प्रशंसत्सु परस्परबाणप्रहारेण मूर्छितावुभावुभयसारथी रणादपोहतुः ... २४
- १६ ५१ अर्जुनादिपुङ्गवशूषया धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जयस्तत्कथयन् प्रतिजज्ञे । संशप्तकाभ्याशयन्तमर्जुनं सिद्धादिषु स्तुवत्सु श्रीकृष्णार्जुनप्रशंसाकृपामशरीरिणीं बाणीं श्रवणसरणिगोचरां कृत्वाऽश्वत्थामा प्रत्यागच्छति स्म । अश्वत्थामा युद्धार्थमाह्वानं श्रुत्वाऽर्जुनोक्तः श्रीकृष्णोऽश्वत्थामानं प्रति स्थिरो भव युद्धस्वेत्याद्याह । केशवार्जुनौ बाणैराच्छाद्य सिंहवत्सदतोऽश्वत्थामासौ बाणगणं छित्त्वा पुनः संशप्तकैर्युद्धमानमर्जुनं प्रति स पुनर्बाणान्ववर्ष, ततः संशप्तकांस्त्यक्त्वाऽर्जुनो द्रौणिं पुनरभ्ययात् ... २६
- १७ २६ अश्वत्थामा युद्धं कुर्वन्नर्जुनः साश्वध्वजं तमाच्छाद्य संशप्तकान्गत्वा तेषां धनुरादींश्छिन्देत् । पुनरागत्य युद्धमानस्य द्रौणिः पराक्रमं दृष्ट्वा श्रीकृष्णेन प्रेरितोऽर्जुनस्तद्रश्मींश्छिन्देत्, ततो भ्रान्तानश्वान्स्वयमेव निवार्य कर्णसैन्यं प्राविशद्रौणिः । पुनर्जुनः संशप्तकानगच्छत् ... २८
- १८ २५ उत्तरतः पाण्डुसेनाध्वानं श्रुत्वा श्रीकृष्णेन प्रेरितोऽर्जुनस्तत्र गतो मागधराजेन दण्डधारेण तुमुलं युद्धं कुर्वन्तं जघान । दण्डधारं हतं दृष्ट्वा आगतं तज्जातरं दण्डमप्यर्धचन्द्रेण बाणेनावधीदर्जुनस्तदा सैनिकास्तं प्रशशंसुः ... २९
- १९ ५८ अर्जुनः पुनः संशप्तकान् प्राप्य तैः सह मन्दमन्दं युद्धं कुर्वन्श्रीकृष्णप्रेरणया सत्वरं तान् हत्वा दुर्योधनसैन्यमागतः पाण्डवेनाभ्यर्क्षितं तत् सैन्यं ददर्श ... ३२
- २० ५१ पाण्डवयुद्धशूषया धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जयस्तत्पराक्रमवर्णनपूर्वकं तदुद्धं वर्णयति स्म । पाण्डवपराक्रमं दृष्ट्वा आगतस्याश्वत्थामास्तेन सह युद्धम् । अश्वत्थामा पाण्डवस्य केतुं छित्त्वा सारथ्यादीन्हत्वा तदनुचरैर्युद्धमानस्तं जघान ... ३४
- २१ ४० पाण्डवे हतेऽर्जुनः किमकरो-

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
		दिति धृतराष्ट्रपञ्चे सञ्जयस्तत्कथयति स्म । कर्णेन हन्यमानां सेनां विलोक्य श्रीकृष्णेन प्रेरितोऽजुनस्तत्समीपमाजगाम । ततस्तस्य पाण्डवानां च तुमुल युद्धमभूत् । कर्णे प्रत्यागतानां पञ्चालराजादीनां संकुलं युद्धम् ... ३६		२७	४२	आगतैस्त्रिगतादिभिर्युद्धं कुर्वन् अर्जुनः शत्रुजयादीजघान । पुनः संशप्तकैरावृतोऽर्जुनः पेन्द्रास्त्रेण तेषां धनादींश्छित्त्वा तात्पराजिग्ये ... ४४	
२२	३०	धृष्टद्युम्नं प्रति प्राच्यादिष्वागतेषु तत्साहाय्यं कर्तुं पाण्डुपञ्चालेषु चागतेषुभयोः संकुलं युद्धम् ... ३७		२८	४९	युधिष्ठिरदुर्योधनयोर्युद्धमानयोर्युधिष्ठिरेण विरथीकृतं दुर्योधनं दृष्ट्वा कर्णोदिष्वागतेषु युधिष्ठिरसहाय्यां पाण्डवादिषु चागतेषु सैन्यद्वयस्य द्वन्द्वयुद्धपूर्वकं संकुलं युद्धम् ... ४६	
२३	२२	सहदेवं प्रत्यागतो दुःशासनस्तेन सह युद्धं कुर्वन्तद्वाणेन मोहितः सृतेनापवाहितस्तदा सहदेवः कौरवसैन्यं ममर्द ... ३८		२९	३६	युधिष्ठिरदुर्योधनयोर्युद्धं श्रोतुं धृतराष्ट्रस्य पञ्चे सञ्जयस्योत्तरकथनम् । रथान्तरमारुह्यागत्य युद्धं कुर्वन् दुर्योधनो युधिष्ठिरशक्तिप्रहारेण मुमोह । मुग्धं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमेन प्रतिबोधितो युधिष्ठिरस्तद्वधाभिवृत्ते, ततः कृतवर्मभीमौ सङ्गमत्तुः ... ४७	
२४	७८	नकुलं प्रत्यागते कर्णे उभयोरुक्तिप्रत्युत्पत्त्यनन्तरं तुमुलं युद्धं कुर्वन्तौ द्वावपि परस्परसैन्यं हत्वा द्वावयतः स्म । कर्णेन सारथ्यादिहननपूर्वकं पराजित्य वशीकृतोऽपि नकुलः कुन्तीवाक्यं स्मृत्वा विसर्जितस्तेन समीडः स युधिष्ठिररथमारोह । पञ्चालान्प्राविश्य गजानां नाशादि कुर्वतः कर्णस्य बाणप्रहारेण पीडितानां योधानां महान्वयातिकरः संवृत्तः ... ४०		३०	४४	कर्णं पुरस्कृत्य युद्धमानेषु कौरवेषु सात्यकिं प्रत्यागतेषु सत्सु तेन सह कर्णस्य युद्धम् । केशवार्जुनयोः कौरवबलमागतयोः सतीरागते च दुर्योधनेऽर्जुनस्तदादीनां धनुरादीनि चिच्छेद । सात्यकिं हित्वाऽर्जुनं प्रतिगच्छन्तं कर्णं प्रति सात्यकिप्रभृतिषु बाणान्वर्षत्सु तान्निवार्य पाण्डवैः सेनां नाशयति स्म कर्णः । अर्जुनास्त्रप्रतापेन मोहितेषु कौरवसैन्येष्वपयातेषु पाण्डवाः स्वशिविरं जग्मुः । अथ षोडशादिवसयुद्धं समाप्तम् ... ४९	
२५	४३	युयुत्सुकथोर्युद्धे प्रवृत्ते उलूकोऽश्व्यादिहननपूर्वकं युयुत्सं निर्जित्य पञ्चालादीजगाम । शतानीकश्रुतकमणोः शकुनिसुतसोमयोश्च युद्धम् ... ४२					
२६	३८	कृष्णधृष्टद्युम्नसमागमे योधेष्वातवाक्यं ब्रुवत्सु कृपबाणप्रहारेण मोहितं धृष्टद्युम्नं तस्य समर्थवाक्यं श्रुत्वा तत्सारथिरपोवाह । शिखण्डिकृतवर्मणोर्युद्धे प्रवृत्ते कृतवर्मबाणाभिधातेन मोहितं शिखण्डिनं तत्सारथिरपोवाह ४३		३१	४३	धृतराष्ट्रोऽर्जुनं प्रशस्य दुर्योधनः किमकरोदिति पप्रच्छ, सञ्जयश्च तद्वक्तुमुपचक्रमे-शिविरं गत्वा कौरवेषु विचारयत्सु 'श्वोऽर्जुनसङ्कल्पं हन्ता' इति	

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
कर्णस्य सक्रोधं वाक्यं श्रुत्वा
दुर्योधनोऽनुज्ञाताः सर्वे योधाः
स्वस्वभवनानि गत्वा प्रातर्यु-
द्धाय निर्जङ्गुः। कर्णयुद्धविषये
प्रश्नं कृत्वा दुर्योधनं निन्दन्तं
धृतराष्ट्रं प्रति तस्मिन्दाकृतं सज्ज-
वाक्यम्। कर्णोऽर्जुनवधप्रतिज्ञा-
पूर्वकमात्मानं श्लाघयन् शल्यं
सारथ्यकर्मणि नियोज्य दुर्योधनं
प्रति प्रार्थयित्वाऽऽत्मानं शल्यं
च प्रशंसन्। कर्णवाक्यं श्रुत्वा
दृष्टो दुर्योधनस्तं दुक्तमङ्गीचकार
... .. ५१

३२ ६६ दुर्योधनः शल्यसमीपं गत्वा
सन्धिनये कर्णस्य सारथ्यं भवा-
न्करोतिवत्याह। दुर्योधनवाक्येन
कुद्धः शल्य आत्मानं श्लाघयन्
'कथं युनक्षि सारथ्ये' इत्या-
द्युक्त्वा समाया निर्जङ्गाम, क्रो-
धात्समाया निर्गच्छन् दुर्योधनेन
गृहीतः शल्यो धिनयपुर्विकां
'भवानधिकः कृष्णात्' इत्या-
दिकां तद्वर्णां श्रुत्वा दृष्टः सन्
कर्णसारथ्यं स्वीकृत्य स्वसमय-
माह, दुर्योधनश्च तदङ्गीचकार ५४

३३ ६३ पुनर्दुर्योधनो 'यथा पुरा वृत्त-
मिदम्' इत्याद्युक्त्वा त्रिपुरवधा-
ख्यानं कथयति स्म। युद्धे निर्जि-
तास्तारकासुरपुत्रास्ताराक्ष-क-
मलाक्ष-विशुन्माहिनामानोऽव-
ध्यत्वसम्पादनार्थं तपश्चेकः। तपसा
तुष्टेन ब्रह्मणा तैः प्रार्थितमवध्यत्व-
मनङ्गीकृत्य वरान्तरं याचध्व-
मित्युक्तास्ते त्रीणि पुराण्ययाच-
न्त, ये पु, स्मिन्वा महर्षि विचरिष्याम
इत्याद्याहुश्च। ब्रह्मणा तथेत्यङ्गी-
कृते प्रार्थितेन मयेन निर्मितानि
काश्चन-रौप्य-कार्णायसमयानि
त्रीणि पुराण्यवाप्य तारकाक्ष-
पुत्रेण हारिणा तपसा ब्रह्मणः स-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
म्पादितामस्तुतवाणीं च प्रापुः। पुरा-
ण्यान्वाय लोकांश्चाधमानेषु तेषु
तन्नाशोपायजिज्ञासवो देवा ब्रह्म-
समीपं प्राप्य तेन सह महादेवं
प्रति गत्वा स्तुत्या तं प्रसादया-
मासुः ५६
३४ ६२ प्रसन्नेन महादेवेनाभये दत्ते
ब्रह्मा त्रिपुरवधं प्रार्थयामास।
महादेवेन मत्तेजोऽर्धं गृहीत्वा
युयमेवैकमत्येन तान्हतेत्यादि-
ष्टेद्वैस्तदनङ्गीकृत्यास्मत्तेजोर्धस-
हाय्येन भवानेवैतान्हन्तिवति
प्रार्थितः स तदङ्गीचकार।
रथादिकल्पनार्थमाज्ञप्तैर्देवैः क-
ल्पितं रथमारुढः सिद्धादिभिः
स्तुतः शिवः कः सारथिर्भवेदि-
त्याद्याह। देवैः प्रार्थितेन ब्रह्मणा
सारथ्येऽङ्गीकृते महादेवो रथमा-
रुह्य देवानांश्चास्य त्रिपुरवधार्थं
निर्जङ्गाम। गवादीनां खुरद्वैधी-
भावेऽश्वानां स्तनाभावे च का-
रणं कथयित्वा त्रिपुरवधप्रकारं
चामिधाय प्रकृतिमाप्रनानां दे-
वानां स्वस्थानगमनमभ्यधादुर्यो-
धनः। शिवस्य सारथ्यं यथा ब्रह्मणा
कृतं तथा त्वमपि कर्णस्य
सारथ्यं कुर्वित्युक्त्वा पुनर्दुर्यो-
धनः, शल्यं प्रति परशुराम-
वृत्तान्तं कथयति स्म-जामदग्न्यो
रामोऽस्त्रप्राप्त्यर्थं तपः कुर्वन्तु-
ष्टेन महादेवेनाज्ञप्तः पुनस्तप-
श्चकार। पुनस्तत्तपसा तुष्टेन
महादेवेन दैत्याङ्गीकृत्याज्ञप्तः स
तैः सह युद्धं कृत्वा तान्हतवान्
दैत्यैः क्षतगत्रो महादेवस्पर्शेन
नित्रैणोऽभूच्च। ततस्तस्मै
शिवो वरदानपूर्वकमस्त्राण्यदा-
त्स च लब्ध्वाः शिवं प्रणम्य
तदनुज्ञया जगाम। ततो दुर्यो-
धनः कर्णं प्रशंसन् रामेण दत्तास्त्र-
स्तच्छिष्य इत्याह शल्यं प्रति ६१

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 ३५ ४८ दृष्टान्तपूर्वकं सारथ्यकरणार्थं
 प्रार्थयन्तं दुर्योधनं प्रति 'मयाऽ-
 प्येतन्नरश्रेष्ठ' इत्याद्युवाच शल्यः ।
 कर्णशल्यौ प्रशंसन्तं दुर्योधनं
 प्रति शल्यो 'यन्मां ब्रवीषि गा-
 न्धारे' इत्याद्युवाच । शल्योक्ति-
 मङ्गीकृत्यागतस्य दुर्योधनस्यालि-
 ङ्गनपूर्वकं कर्णेन सह संभाषणम् ।
 कर्णप्रेरणया पुनरागतं दुर्योधनं
 शल्य आलिङ्गनपूर्वकं 'एवं चे-
 न्मन्यसे' इत्याद्युवाच । कर्णश-
 ल्ययोरुक्तिप्रत्युक्ती ... ६३
 ३६ ३३ कर्णं प्रति शल्यप्रशंसारूपं
 वाक्यमुक्त्वा हयसंयमनार्थं
 शल्यं प्रेरयति दुर्योधने शल्यक-
 र्णौ रथमारुरुहतुः । रथारूढे
 कर्णेऽभ्वान्प्रेषयितुं प्रेरयति शल्यः
 पाण्डवान्प्रशंस ... ६४
 सप्तदशदिवसयुद्धम् ।
 ३७ ४५ कर्णं दृष्ट्वा दृष्टानां कौरवाणां
 दुन्दुभिनिर्घोषादिकं कथयित्वा
 युद्धार्थं निर्गमसमये संजातानि
 दुर्निमित्तान्याह सञ्जयः । शल्यं
 संबोध्य कौरवान्प्रति किञ्चिदु-
 क्त्वा तं प्रत्यप्यात्मानं श्लाघयन्
 वाच कर्णः । अवहासपूर्वकं प्रत्यु-
 त्तरं भाषमाणः शल्योऽर्जुनं प्रश-
 स्य कर्णनिर्मर्सनं कुर्वन् परुषं
 कर्णवाक्यं श्रुत्वा निरुत्तरो बभूव
 ततः कर्णः शल्यसारथिर्धनञ्जय-
 ध्वजिनीं प्रति गत्वा धनञ्जयं
 पर्यपृच्छत् ... ६७
 ३८ २६ कर्णस्य पाण्डवानुद्दिश्य प्रत्ये-
 कविषयं प्रश्नमाख्याति स्म
 सञ्जयः । 'यो मामद्य महात्मानं
 दर्शयच्छेत्वाहनम् । तस्मै दद्याम-
 मिप्रेतं धनं यन्मनसेच्छति' इत्यादि
 कर्णवाक्यं श्रुत्वा दुर्योधनादयो
 जहृषुः ... ६८
 ३९ ३५ 'मा सूतपुत्र दानेन सौवर्णं

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 हस्तिपङ्कवम् । प्रयच्छ पुरुषायाद्य
 द्रक्ष्यसि त्वं धनञ्जयम्' इत्या-
 दिना शल्येन कर्णभर्त्सने कृते
 उभयोरुक्तिप्रत्युक्ती ... ६९
 ४० ५६ क्रुद्धः कर्णः शल्यं निर्भर्त्स्या-
 त्मरूढाघां कुर्वन् मद्रदेशोद्भवान्
 विनिन्द्य पुनः शल्यं निनिन्द ७१
 ४१ ८७ कर्णवाक्यं श्रुत्वा निर्दशनं
 कथयच्छल्यः प्रथमं कर्णमधि-
 क्षिप्यात्मनः श्रेष्ठ्यं प्रकाश्य हंस-
 काकीयोपाख्यानामाह समुद्रतीरे
 वसतो धनिकस्य कुमारैः पालितः
 काकस्तेषामुच्छिष्टभक्षणेन मत्तः
 सञ्चित्रान्पक्षिणोऽधिचिक्षेप । ते
 कुमाराः कदाचित्त्रागतान्हंसान्
 दृष्ट्वा काकं प्रति 'भवानेव विशिष्टो
 हि' इत्याद्युचुः । कुमारवाक्ये-
 नोत्पत्तनार्थं हंसानाह्वयन्तं काकं
 प्रति ते स्वस्वरूपं कथयित्वा गति-
 प्रकारं पप्रच्छुः । निजोद्गीनादि-
 गतीः कथयित्वाऽऽत्मरूढाघां कु-
 र्वन्तं काकं प्रति तन्मध्यवर्ती
 कश्चिद्धंसः 'शतमेकं च पातानां'
 इत्याद्युवाच । स्पृधैयोत्पत्ततोः
 काकहंसयोः समुद्रमतिक्रामन्तं
 हंसं दृष्ट्वा भयेन समुद्रमध्ये
 पतन्तं काकं प्रति हंसस्य सोप-
 हासं वाक्यम् । आर्तः काको
 जलं स्पृशन्नात्मरक्षार्थं समयं
 यावत्प्रार्थयति तावत्तं पृष्ठे धृत्वो-
 त्पत्तनप्रदेशे निक्षिप्य हंसो यथेष्ट
 देशं जगाम । एतद्दृष्टान्तेन कर्ण-
 मधिक्षिप्य पुनरुत्तरगोप्रहणादि-
 वृत्तान्तमनूद्य तिरश्चकार ... ७५
 ४२ ५० शल्यवाक्यं श्रुत्वा विकल्प-
 मानः कर्णः परशुरामदत्तशाप-
 कारणादि कथयित्वा भीमादि-
 पराजयमिच्छन्कृपातरूपब्राह्म-
 णशापान्तरादिकं शशंस ... ७७

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
४३	९	कर्णस्य शल्याधिपैरुप- वाक्यम् ७८				शुक्त्वा दुर्निमित्तानि कथयि- त्वाऽर्जुनं प्रशंसन्तं शल्यं प्रति कुहस्य कर्णस्य वाक्यम् । शल्योऽ- र्जुनस्याजेयत्वं कथयित्वा भीमा- दीन्प्रशंशं ८६	
४४	४७	शल्यवाक्यं धृत्वा क्षिणं परुषं वदन् कर्णावाहीकादि- देशनिन्दाविषये धृतराष्ट्रब्राह्मण- संवादरूपमितिहासं कथयन्शल्यं तिरश्चकार । 'वाहीकेष्वविनी- तेषु' इत्याभ्य 'वसातिसिन्धु- सौवीरा' इति 'प्रायोऽतिकु- त्सिताः' इत्यन्तन पुनर्वाही- काक्षिनिन्द ८०		४७	२३	कर्णार्जुनयोः सविस्तरयुद्ध- श्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रेक्ष सञ्जयोऽ- र्जुनकृतवृहत्तराक्षनादिकं कथयति स्म । संशतैरर्जुनस्य कौरवैः पाञ्चाल्यादीनां च दारुणं युद्धम् ८६	
४५	४८	पुनर्वदन्कर्णः खरुहागतब्रा- ह्मणमुखाच्छ्रुतानां वाहीकादि- देशानां निन्दां कुर्वन्त्यत्र दशो दस्युभिर्हतायाः सत्याः शापा- त्सर्वो बन्धक्य इत्याद्याह स्म । अभ्येतिहासमिषेण शल्यं तिरस्कृ- र्वन् कल्माषपादसरसि निमज्जतो राक्षसस्य वाक्यमभिधाति स्म । पुनः प्रशंसापूर्वकं मद्रदेशं निन्दति कर्णः शल्योऽङ्गदेश- निन्दापूर्वकं तं तिरश्च- कार । दुर्योधने सखिभावेना ञ्जलिर्मणिकर्णं शल्यं च नि- वारयत्युभयोस्तृष्णान् स्थितयोः कर्णः प्रहस्याभ्याम्प्रेषयितुं शल्य- मचोदयत् ८३		४८	६७	कर्णयुद्धं श्रोतुं धृतराष्ट्रस्य प्रेक्षे सञ्जयः पञ्चालान्प्रति कर्णस्य गमनं शशंस । पाञ्चालैर्युद्ध- मानः कर्णो भातुदेवादीन्पञ्च जघान । कर्णरक्षकेषु तत्पुत्रेषु सुपेणादिषु युद्धमानेषु कर्णेन सह युद्धार्थं भीमाद्यागमनम् । सुपेणादिभिर्युद्धं कुर्वन्भीमो भातु- सेनं कर्णपुत्रं जघान । वृपसेन- सात्यकयोर्युद्धमानयोः सात्य- किना विरधीकृतो दुःशासने- नापवाहितो वृपसेनः पुनरागत्य द्रौपदेयादिभिः सह युयुधे ... ८८	
४६	८७	सञ्जयेन कर्णस्य पाण्डवव्यूह- दर्शनादौ कथिते व्युहरचनादिप्र- कारे धृतराष्ट्रेण पृष्टे स तं कथ- यति स्म । सेनामुखं दृष्ट्वा युधिष्ठि- रेणोक्तोऽर्जुनस्तदुक्तमङ्गीचकार । कर्णादिभिर्योद्धुमर्जुनादिषु युधि- ष्ठिरेणाज्ञप्तैरर्जुनस्तदुत्तरोधेन स- र्वानादिश्य स्वयं चमूमुखं जगाम । अर्जुनस्य दृष्ट्वा 'अयं सरथ आयातः श्वेताभ्यः कृष्णसा- रथिः । दुर्योधनः सर्वसैन्यानां विपाकः कर्मणासि' इत्या-		४९	९२	कर्णो युधिष्ठिरमागत्य द्रवि- डादिसैन्यं नाशयति स्म । 'कर्ण कण वृथादष्टे' इत्यादि सको- धमुत्त्वा युद्धं कुर्वतो युधिष्ठि- रस्य बाणप्रहारेण कर्णो मुमोह । पुनर्युधिष्ठिरकर्णयोर्युद्धे प्रवृत्ते युधिष्ठिरसाहाय्यार्थमागतैः सा- त्यक्यादिभिर्युयुधे कर्णः । भयेन पराङ्मुखं युधिष्ठिरं प्रहीतुमि- च्छन्तं कर्णं शल्यो निवारया- मास । युधिष्ठिरं प्रागल्भ्येनाधि- क्षिप्य युद्धमाने कर्णे पाण्डव- सैन्ये पराङ्मुखे कौरवा जहदुः । युधिष्ठिराज्ञया पुनर्मामादिष्वा- गतेष्वभयोः सैन्ययोः संकुलं युद्धम् ९६	

अ० श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्	अ० श्लोकाः	विषयः	पृ
५० ४९	आगच्छता भीमादीन्द्वौ कौरवसैन्ये पलायमाने भीमो युधिष्ठिररक्षार्थं सात्यक्यादीनां दिश्य कर्णं प्रत्याजयाम । आगच्छन्तं भीमं दृष्ट्वा तत्प्रशंसागर्भं वाक्यं ब्रुवतः शल्यस्य कर्णस्य चोक्तिप्रत्युक्ती । भीमकर्णयोस्तुमुलं युद्धमानयोर्भीमबाणप्रहारेण मूर्छितं कर्णं गृहीत्वा शल्योऽपययौ ... ९३		५४ ४६	प्यर्जुनो लब्धसंज्ञः सचैन्द्रास्त्रेण ताश्चाशयामास ... ९८ सैन्यं विद्रुतं दृष्ट्वा आगतानां कृपादीनां युद्धे प्रवृत्ते शिखण्डिकूपौ युयुधाते । कृपेण पराभूतं शिखण्डिनं दृष्ट्वाऽऽगच्छन्तं धृष्टद्युम्नं कृतवर्मा निवारयामास । आगच्छत्सु युधिष्ठिरादिषु द्रौणिप्रभृतिभिर्निवारितेषु पुनः शिखण्डिकूपयोर्युद्धमानयोः कृपपराक्रमदर्शनेन शिखण्ड्यपययौ । सुकेतुकूपयोर्युद्धमानयोः कृपः सुकेतुं जवान् । धृष्टद्युम्नकृतवर्माणोर्युद्धमानयोर्धृष्टद्युम्नः कृतवर्माणं पराजिग्ये ... ९९	
५१ ८०	कर्णोपयानं श्रुत्वा विस्मयपूर्वकमपयाते कर्णे दुर्योधनः किमकरोदिति पृष्टवति धृतराष्ट्रे सज्जस्थोत्तरम् । दुर्योधनाज्ञया आगतैस्तच्छात्राभिः श्रुतवर्प्रभृतिभिर्बुद्धमाना भीमस्तेषां मध्ये विवित्सुप्रभृतीजघान । हतां स्तान्दृष्ट्वा आगतेन कर्णेन युद्धं कुर्वन्तेन विरथीकृतो गदायुद्धं कुर्वन्सैन्यं ममर्द । अन्यं रथमास्थायगतस्य भीमस्य कर्णस्य च तुमुले युद्धे प्रवृत्ते उमैसेने अपि संकुले युयुधाते ... ९५		५५ ३९	युधिष्ठिरं प्रत्यागत्याभ्वत्यान्ना बाणैराकाशे आच्छादिते तत्पराक्रमं दृष्ट्वा आगतैः सात्यक्यादिभिस्तस्य महद्युद्धम् । “नैव नाम तव प्रतिनैव नाम कृतज्ञता । यतस्त्वं पुरुषव्याघ्र मामेवाद्य जिघांससि” इत्याद्युक्तवन्तं युधिष्ठिरं प्रत्ययुक्तवैव बाणान्धर्वत्यभ्वत्यास्त्रि स रणादपायाचक्रे ... १०१	
५२ ४२	सज्जयः परस्परवधैविणां सैन्यानां युद्धं कथयित्वा हतसैन्यादिभिर्बुद्धभूमिशोभां वर्णयन् परस्परभीतानां सैन्यानां पलायनं कथयन्शोणितनद्यादिकमाह स्म ... ९७		५६ १४७	भीमादीनावृत्य तेषां समक्षं कर्णेन चेदिराजप्रभृतिषु हतेषु भीमः कर्णं विहाय कौरवसेनां नाशयितुं जगाम । दुर्योधनेन बाणैर्निकुलेसहद्वावाच्छादितौ दृष्ट्वाऽऽगतेन धृष्टद्युम्नेन तस्य धनुरादिषु छिन्नेषु तं तद्भातरो ररक्षुर्दण्डधारश्च तमपाहरत् । कर्णः सात्यकिं जित्वा धृष्टद्युम्नमागत्य पञ्चालैः सह युद्धं कुर्वन्जिष्णवादीजघान । पञ्चालाहतवन्तं कर्णं दृष्ट्वा आगतैर्बुधिष्ठिरादिभिः सह स युयुधे । भीमे कौरवसेनां नाशयति ते सर्वे निरुत्साहा बभूवुः । कर्णपराक्रमदर्शनानन्त-	
५३ ४६	गाण्डीवशब्दश्रवणाद्युक्तत्वासां शतकैरर्जुनस्य युद्धं वर्णयति स्म सज्जयः । संशतकानां पराक्रमं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यभिधाया-र्जुनो देवदत्तं दध्मा श्रीकृष्णश्च पाञ्चजन्यम् । उभयोः शङ्खशब्देन भीतान्योधास्त्रागपाशेन पादबन्धनपूर्वकं नाशयामासा-र्जुनः । सुशमप्रयुक्तः सौपर्णास्त्रेण मुक्तवन्त्रेषु योधेष्वस्त्रवृष्टिं कुर्वन्सु सुशर्मबाणप्रहारेण मोहितोऽ-				

अ० श्लोकाः

विषयः

पृष्ठम्

रमर्जुनप्रेरितेन श्रीकृष्णेन रथे प्रेषिते सेनां नाशयन्तं तं प्रति दुर्योधनः संशप्तकान्प्रणयामास । अर्जुनः संशप्तकैर्युद्धं कुर्वन्तेषां दशसहस्रान्पार्थिवान्दत्त्वा यावत्काञ्चोजबलं नाशयति तावदश्वत्थामा आजगाम । अर्जुन-कृष्णयोर्बाणैराच्छादितयोरर्जुनस्य शैथिल्यं दृष्ट्वा श्रीकृष्णेन सकोधमुक्तः स द्रौणि धनुरादि-च्छेदनपूर्वकं विसंश्रं चकार, ततस्तं च तत्सारथिरपोवाह । प्रहारैर्गाढं व्यथितो युधिष्ठिरः क्रोशामात्रमपक्रम्य तस्थौ ...१०५

५७ १७ दुर्योधनवाक्यादृष्टेषु योषेषु तत्समक्षमश्वत्थामा, धृष्टद्युम्नं नाशयितुं प्रतिजज्ञे ... १०६

५८ ५२ द्रवन्तीं सेनां दृष्ट्वा 'न च पश्यामि दाशाहं धर्मराजम्' इत्याद्युक्तवतोऽर्जुनस्य प्रेरणया श्रीकृष्णो युधिष्ठिरसमीपगमनार्थं रथं प्रेषयति स्म । युधिष्ठिरादीन् दृष्ट्वाऽर्जुनं प्रत्याह श्रीकृष्णः १०८

५९ ६७ कुरुसञ्जयादीनां संकुलयुद्धे प्रवृत्ते धृष्टद्युम्नसात्यक्योः कर्णेन सह युद्धमानयोरारागतस्य क्रुद्ध-स्वाश्वत्थान्नो धृष्टद्युम्नस्य चोक्ति-प्रत्युक्ती । श्रीकृष्णप्रेरणया धृष्ट-द्युम्नं रक्षितुं बाणान्वर्षन्तमर्जुनं प्रत्यश्वत्थान्न आगमनम् । अर्जु-नाश्वत्थान्नोऽयुद्धमानयोरर्जुनबा-णप्रहारेण मुग्धं द्रौणिं गृहीत्वा तत्सारथिरपययौ ... ११०

६० ९२ श्रीकृष्णोऽर्जुनं प्रति युधिष्ठिर-नाशार्थं दुर्योधनादीनां चेष्टा-दिकमभिधाय कर्णकृतपाण्डव-सेनानाशादिकथनपूर्वकं कर्णेन सह युद्धं कर्तुं प्रेरयति स्म । भीमेन कृतं धातराष्ट्रसेना विद्रा-

अ० श्लोकाः

विषयः

पृष्ठम्

वणादिकं गजादीनां नाशादिकं च कथयति श्रीकृष्णोऽर्जुनोऽपि भीमस्य तत्कर्म दृष्ट्वा शत्रुसेनां नाशयितुं प्रववृत्ते ... ११२

६१ ६१ मदीये सैन्ये द्रवति कुरवः किमकुर्वन्ति धृतराष्ट्रप्रश्ने भीमं प्रति कर्णस्यागमनादिकं शशंस सञ्जयः । कर्णादीन्प्रति शिक्षण्ड-प्रभृतिष्वागतेषु कर्णशिक्षण्ड-नोर्धृष्टद्युम्नदुःशासनयोश्च युद्धे प्रवृत्ते धृष्टद्युम्नरक्षणार्थं पञ्चालानां गमनादि । नकुलवृषसेनयोर्युद्धं तथा सहदेवोत्कयोर्युद्धमा-नयोः सहदेवकृतमुत्कस्याश्वना-शनं च । सात्यकिशकुन्योर्युद्ध-मानयोः सात्याकेना विरथीकृतः शकुनिरपयानं चक्रे । भीमदुर्यो-धनयोर्युद्धमानयोर्भीमेन विर-थीकृतो दुर्योधनस्तत्समीपादप-ययौ । युधामन्युकृपयोर्युद्धमा-नयोः कृपेण हतसूतो युधामन्युर-पायात् । हार्दिक्योत्तमीजसो-र्दुद्धे प्रवृत्ते हार्दिक्येन मूर्ध्ना प्रापि-तमुत्तमीजसं तत्सारथिरपवाह-यामास । दुर्योधनं विजित्य गजानीकं निघ्नति भीमे तद्वया-द्रजानां पलायनादि ... ११५

६२ ३४ अर्जुनगमनान्तरमुभयसेनयोः संकुले युद्धं प्रवृत्ते सहदेवा-स्त्रविद्धं दुर्योधनं दृष्टवतः कर्ण-स्यास्त्रत्यागादि । कर्णयुधिष्ठि-रयोर्युद्धं कुर्वतोः कर्णेनोरसि-विद्धे युधिष्ठिरे स्तं प्रति याही-त्युक्तवति पञ्चालादय आगत्य धातराष्ट्राधिवारयामासुः ... ११६

६३ ३७ केकेयैः सह युद्धं कुर्वन्कर्ण-स्तोषां पञ्चशतं वीरान्दृष्ट्वैकरथेन युधिष्ठिरं प्रत्याजगाम । कर्ण-बाणेन विरथौ युधिष्ठिरनकुलौ सहदेवस्थारुढौ दृष्टवतः कृपा-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 विष्टस्य शल्यस्य कर्णं प्रति वच-
 नम् । अर्जुनेन युद्धं कर्तुं तथा
 भीमप्रसन्नं दुर्योधनं मोचयितुं
 शल्येन प्रेरिते कर्णे भीमं प्रति
 गते युधिष्ठिरो जवनेरश्वैः सह-
 देवेन सहापायात् । भीमसाहा-
 य्यार्थं युधिष्ठिरेण प्रेरितौ नकुल-
 सहदेवौ भीमं प्रति जग्मतुः ॥ ११७
 ६४ ७० आगतेनाश्वत्थाम्ना युद्धं कुर्व-
 न्अर्जुनस्तस्याश्वान् हत्वा कौरव-
 बलं नाशयति स्म । पुनरागतोऽ-
 श्वत्थामाऽर्जुनेन हतस्ततोऽपि स्व-
 यमेव रश्मीन् गृहीत्वा यदा युयुधे
 तदाऽर्जुनोऽपि रश्मीन् हिलत्वा तम-
 पीडयत् । पाण्डवमयात्सैन्यं प-
 लायमानं दृष्टवतो दुर्योधनस्य
 वाक्यं श्रुत्वा कर्णः शल्यं प्रति स्व-
 पराक्रमप्रशंसावाक्यमुक्त्वा भार्ग-
 वाक्षेण पञ्चालाकाशायामास ॥ ११९
 ६५ २३ भार्गवाक्ष्मीतं स्वबलं दृष्टवता
 श्रीकृष्णेन बोधितोऽर्जुनो युधि-
 ष्ठिरं द्रष्टुं निर्गतः स्वसैन्यमव-
 लोकयन्भीममागत्य 'अपयात
 इतो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 कर्णबाणाभितप्ताङ्गो यदि जीवे-
 त्कथञ्चन' इति तद्वाक्यं श्रुत्वा
 युधिष्ठिरं प्रति गन्तुं श्रीकृष्णं
 प्रेरयामास । एवमर्जुनप्रेरितः
 श्रीकृष्णो युधिष्ठिरं प्रति जगाम ।
 स्वपादवन्दनं कुर्वतोः कृष्णार्जु-
 नयोः कर्णं हतं मत्वा तावभ्य-
 नन्दयुधिष्ठिरः ... ॥ १२१
 ६६ ४८ युधिष्ठिरो हतः कर्ण इत्याद्युक्त्वा
 कर्णपराक्रमं वर्णयन् 'स कथं
 हतस्त्वया' इत्यादि पृष्ट्वा चिन्ता-
 क्रान्तः कर्णकृतपराजयप्रयुक्तं
 खेदमुद्गाढ्य कर्णमरणं निश्चित्य
 कर्णप्रतिज्ञाकथनपूर्वकं पुनः 'स
 कथं त्वया हतः' इत्याद्युवाच ॥ १२३
 ६७ २३ युधिष्ठिरवाक्यं श्रुत्वाऽर्जुनो-
 कर्ण-अ०

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 ऽश्वत्थाम्ना सह कृतं युद्धं कर्णा-
 दीनां पराक्रमं च कथयन्कर्णं
 हन्तुं प्रतिजज्ञे ... ॥ १२४
 ६८ ३० जीवन्तं कर्णं श्रुत्वा कुङ्को
 युधिष्ठिरोऽर्जुनं तिरस्कुर्वन्तज्ज-
 न्मकालमवामाकाशवाणीमनूय
 धिक् ते गाण्डीवादिकमित्यु-
 वाच ... ॥ १२६
 ६९ ८८ युधिष्ठिरवाक्यं श्रुत्वा तं
 हन्तुमसि गृह्णन्तमर्जुनं दृष्ट्वा तं
 प्रति श्रीकृष्णः 'इदानीं पार्थ
 जानामि न वृद्धाः सेवितास्त्व-
 या' इत्याद्युवाच । अन्यस्मै दे-
 हि गाण्डीवमित्यादिना स्वव्रतं
 कथयन्तमर्जुनं धिक्त्व तस्मै धर्म-
 रहस्यं कथयन्श्रीकृष्णः सत्या-
 नृताभ्यां पुण्यपापविषये बला-
 कोपाख्यानं कौशिकोपाख्यानं
 चाकथयत् । धर्मपवार्थमुपदिशन्तं
 श्रीकृष्णं प्रशंसन्नर्जुनो 'मम व्रतं
 जानासि' इत्याद्युवाच । अर्जुन-
 प्रतिज्ञारक्षणार्थमुपायं ब्रुवन्श्री-
 कृष्णो 'मानाहं प्रति त्वमि-
 त्युक्ते तस्य मरणम्' इत्याद्युपदि-
 देश ... ॥ १३०
 ७० ६० श्रीकृष्णवाक्यं प्रशस्य युधि-
 ष्ठिरं भर्त्सयन्भूमिं च प्रशंसन्
 पुनः परुषवाक्यानि आवयित्वा
 ऽनुतप्तोऽर्जुनः पुनरसि जग्राह ।
 किमिदमित्यादिकृष्णप्रश्नानन्तरम्
 'अहं हनिष्ये स्वशरीरमेव' इत्या-
 द्युक्त्वन्तमर्जुनं प्रति जीवतोऽ-
 प्यात्मवधोपायं कथयन्श्रीकृष्ण
 आत्मप्रशंसां कुरु इत्याद्याह ।
 कृष्णोपदेशोनात्मश्लाघां कृत्वा
 कर्णवधं प्रतिज्ञाय शस्त्राणि परि-
 त्यज्य प्राञ्जलिः सन् युधिष्ठिरं
 प्रति प्रसीद राज्ञित्याद्युवाच ।
 अर्जुनं प्रति स्वखेदवाक्यान्मुक्त्वा
 वनाय गन्तुमुद्यन्तं युधिष्ठिरं

- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 ७० ७१ प्रति श्रीकृष्णः प्रणामपूर्वकं वि-
 नयवाक्याभ्युक्त्वा कर्णवधार्थं
 प्रतिजज्ञे । युधिष्ठिरः प्रणतं
 कृष्णमुत्थाप्यानुनयवाक्यान्य-
 ब्रवीत् ... १३३
 ७१ ४० श्रीकृष्णोपदेशात्पादौ गृही-
 त्वा प्रसीदेत्यादि वदन्नर्जुनो यु-
 धिष्ठिरणोत्थापनालिङ्गनपूर्वकम-
 नुनीतस्तत्समीपे पुनः कर्णवधं
 प्रतिजज्ञे । श्रीकृष्णवाक्यात्पुनः
 पादग्रहणादि कुर्वन्तमर्जुनमुत्था-
 प्य युधिष्ठिरो युद्धार्थमनुज्ञां द-
 त्वाऽऽशिवस्तस्मै ददौ ... १३४
 ७२ ४० रथसज्जीकरणार्थं प्रेरितेन श्री-
 कृष्णेन सज्जीकृते रथ आरुह्य ग-
 च्छन्नर्जुनः सशरीरं स्वेदं दृष्ट्वा
 चिन्तयामास । चिन्तयन्तमर्जुनं
 प्रशस्य कर्णमपि प्रशंसन्नेवविष-
 मप्येनं जहौत्युवाच ... १३६
 ७३ १२५ पुनरर्जुनं प्रति वदन्नश्रीकृष्णो
 भीष्मयुद्धादिकमनूय तं प्रशंस-
 न्कर्णनिन्दां विधाय पुनरभिम-
 न्युवधार्थमुपदिश्य कर्णार्णवा-
 त्पञ्चालानुद्धरेत्याचाह स्म .. १४०
 ७४ ५८ कृष्णवाक्येन विशोको दृष्ट-
 आर्जुनः कर्णवधं प्रतिज्ञाय
 सकोधवाक्याभ्युक्त्वाऽऽत्मानं
 स्थापयन्भीमं सुमाचयिषुः कर्ण-
 शिरो जिहीदुश्च प्रययौ ... १४२
 ७५ १७ कर्णयुद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्ने
 सञ्जयः पाण्डवसेनासमुद्दिं वर्ण-
 यित्वा संकुलं युद्धं वर्णया-
 मास ... १४३
 ७६ ४० कौरवबलैर्युद्धं कुर्वन्भीमः सा-
 रथिं प्रति स्वस्य स्वपरज्ञानाभावं
 कथयित्वा युधिष्ठिरार्जुनयोर-
 दर्शनप्रयुक्तं दुःखं प्रकाशय-
 न्युद्धसामग्रीशेषं च पप्रच्छ ।
 विशोकाख्यसारथिभीमयोः सं-
 वादः ... १४५

- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 ७७ ७९ रथप्रेषणार्थमर्जुनेन प्रेरितः
 श्रीकृष्णो यत्र भीमस्तत्र गच्छा-
 मीत्युवाच । कुरुसैन्यमध्ये प्रवि-
 श्य युद्धं कुर्वतोऽर्जुनस्य भया-
 त्कौरवसैन्ये पलायिते स सूता-
 नीकं प्रति जगाम । अर्जुनागमनं
 श्रुत्वा कौरवसैन्यं मर्दयति भीमे तं
 प्रति दुर्योधनप्रेरितानि सैन्या-
 न्याववुः । भीमनाशितसैन्यसंख्यां
 कथयन्सञ्जयस्तत्कृतां शोणित-
 नदीं वर्णयामास । भीमस्य कर्म
 दृष्ट्वा दुर्योधनेन प्रेरितः शकुनि-
 स्तेन सह युद्धं कुर्वन्तद्वाणेन सू-
 छितो धृतराष्ट्रपुत्रेणापवाहितः ।
 तस्मिन्निजिते दुर्योधनोऽप्यपया-
 नं चक्रे, तं दृष्ट्वा कुरुसैन्यमपि ह्य-
 द्रवत् ... १४८
 ७८ ६४ भद्रेषु सैन्येषु दुर्योधनादयः
 किमनुवाक्षिते धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्ज-
 यस्तोत्तरम् । सोमकैः सह युद्धं
 कुर्वन्कर्णः पञ्चालान्प्रति गन्तुं
 शल्यं संप्रेष्य रथध्वनिना सर्वान्
 सत्रास्य पाण्डवसैन्यं नाशयति
 स्म । आगताश्शिखण्डिसात्यकि-
 प्रभृतीन् विमुखीकृत्य पञ्चाला-
 दिभिर्युद्धमानस्य कर्णस्य परा-
 क्रमं देवादयः प्रशशंसुः । पाण्डव-
 सेनामङ्गं दृष्टवतां दुर्योधनादीनां
 हर्षं तत्कृतपाण्डवसैन्यनाशनं
 च कथयति स्म सञ्जयः ... १५०
 ७९ ९५ सञ्जयो रणेऽर्जुनप्रवर्तितां शो-
 णितनदीमवर्णयत् । कर्णस्य रथ-
 केतुं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति 'पप केतू-
 रणे पार्थ' इत्याद्युवाचार्युनः ।
 कर्णसमीपगमनार्थं कृष्णप्रेरित-
 रथोऽर्जुनः कौरवसेनां निजैरक्ष-
 भ्ययात् । अर्जुनरथकेतुं दृष्ट्वा
 शल्यः कर्णं प्रति 'अयं सरथ
 आयाति' इत्याद्युक्त्वाऽर्जुनं प्रति
 गन्तुं प्रशंसापूर्वकं तं प्रति प्रो-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
त्साहयामास । आत्मश्लाघां कु-
र्वन्कर्णाऽर्जुनस्याजेयत्वविषयकं
शल्यवाक्यं श्रुत्वा खाण्डवदा-
हाद्यनुवादपूर्वकमर्जुनं कृष्णं च
प्रशस्य 'पतो च हत्वा' इत्याद्यु-
वाच । अर्जुनः कर्णप्रेरणया वा-
रयितुमागतैः कौरवैः सह युद्धं
कुर्वन्नश्वत्थामप्रभृतिभिः संकुलं
युद्धं चकार । शिखण्डिप्रभृतय-
श्च युयुधिरे ... १५४

८० ३२ सैन्यसागरमध्यस्थं भीमभुजि-
हीर्षुणाऽर्जुनेन कृतं सैन्यनाशा-
दिकं हतसैन्यादिभिर्युद्धभूमि-
शोभादिकं च कथयति स्म सञ्जयः ।
कुरुषु भस्मेवर्जुनो भीमेन सह
संमध्य तदनुज्ञां गृहीत्वाऽग्रे ज-
गाम ... १५५

८१ ५७ आवरीतुमागतान्संशक्तान्-
वतिवीराभिरह्यर्जुनो गजयो-
धिभिर्मल्लैश्छैः सह युयुधे । अर्जुन-
साहाय्यार्थमागतो भीमो गदया
कौरवसैन्यं नाशयन्गजानीकं
जघान । अर्जुनबाणपीडितानार्त-
नादं कृत्वा पलायमानान्कौरवा-
नाश्वस्य कर्णः पञ्चालाज्जगाम
... १५६

८२ ३६ पञ्चालादिभिर्युद्धं कुर्वतः क-
र्णस्य पुत्रे प्रसेने सात्यकिना हते
क्रुद्धः स धृष्टद्युम्नपुत्रं जघान । धृष्ट-
द्युम्नपुत्रं हतं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रेरय-
न्नर्जुनः कर्णसमीपं जगाम, तमनु
भीमसेनोऽपि । उत्तमौजःप्रभृ-
तिभिः कर्णस्य कृपादिभिः सात्य-
केर्दुःशासनेन भीमस्य च युद्धम्
... १५८

८३ ५२ सञ्जयकृतं दुःशासनभीमयो-
र्युद्धवर्णनम् । दुःशासनेन प्रेषितां
शक्तिं निहतुं भीमेन प्रेषिता
गदा तच्छक्तिं भङ्ग्यक्त्वा तं मूर्ध्नि
ताडयामास । पुनर्भीमप्रेषितया

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
गदया ताडितो दुःशासनो विह्वलः
सन्भूमौ पपात । पतितं दुःशा-
सनं दृष्ट्वा पञ्चालादिषु सिंहवन्-
दस्सु भीमो रथादवधृत्य, द्रौपदी-
केशग्रहणादिकं स्मृत्वा क्रुद्धः सन्
कर्णादीनाह्वयन् 'निहन्मि दुःशा-
सनमद्य' इत्याद्युवाच । भीमो
दुःशासनं प्रत्याक्षेपवाक्यान्धु-
क्त्वा तद्वक्षः पाटयित्वा पूर्वप्रति-
ज्ञातं तद्गुधिरपानमकरोत् । गता-
सुं दुःशासनं प्रति क्रोधवाक्या-
नि ध्रुवन्तं भीमं राक्षसं मत्वा
कौरवसैन्यानि पलायनं चक्रुः ।
भीमो दुःशासनं हत्वा प्रमाण-
कोट्यां कालकूटभक्षणादिकम-
नूद्य कौरवानधिक्षिप्य कृष्णाऽर्जुन-
समीपे पूर्वसभायां कृतायाः प्रति-
ज्ञायाः सत्यत्वं कथयामास । १६१

८४ ४२ आवृण्वानाक्षिपङ्क्तिप्रभृतीन् दश
धृतराष्ट्रपुत्रानवधीक्ष्मिन् । भीम-
पराक्रमं दृष्ट्वा भीतं कर्णं
प्रत्युपदिशतः शल्यस्य वाक्यं
श्रुत्वा क्रुद्धो वृषसेनो युद्धार्थं भीमं
प्रति जगाम । नकुलवृषसेनयोर्दु-
द्ध्यमानयोर्विरथे नकुले भीमरथा-
रुढे उभाभ्यां सह वृषसेनस्य
युद्धम् । वृषसेनेन युद्धं कर्तुमर्जुनं
प्रति भीमस्योक्तिः ... १६३

८५ ३९ उभयसैन्ययोस्तुलले युद्धे प्रवृ-
त्तेऽर्जुनादीन् वृषसेने बाणान् वर्षति
पीडितान्नकुलादीन् दृष्ट्वा धावताऽ-
र्जुनेन सह तस्य युद्धम् । क्रुद्धोऽ-
र्जुनो दुर्योधनादिसहितं कर्णं
प्रति "भवत्समक्षमेनं हनि-
ष्यामि" इत्याद्युक्त्वा कर्णादिषु
पश्यत्सु वृषसेनं जघान । पुत्र-
वधं दृष्ट्वाऽभितप्तः कर्णः कृष्णा-
र्जुनौ प्रत्यधावत् ... १६५

८६ २३ आगच्छन्तं कर्णं दृष्ट्वा श्रीकृ-
ष्णोऽर्जुनं प्रति 'अयं सरथ आ-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 याति' इत्याद्युक्त्वा कर्णेन सह
 युद्धं कर्तुं तं प्रशशंस । कर्णस्य वधं
 प्रतिज्ञाय तं प्रति गन्तुमर्जुनेन
 प्रेरितः कृष्णो ह्यान्संचोद्य
 क्षणेन तत्समीपमाजगाम ... १६६
 ८७ ११७ पुत्रवधाभितप्तः कर्णोऽर्जुन-
 माहूय तदभिमुखं यथावित्याह
 सञ्जयः । कर्णोर्जुनसमागमं दृष्ट्वा
 सैन्यानां विस्मयादिकमुभयसै-
 न्ययोर्वीच्यवादनं कर्णोर्जुनयो-
 रूपं पराक्रममुभयोः साहाय्यार्थ-
 मुभयसैन्ययोरಾಗमनं चाह सञ्ज-
 यः । कर्णोर्जुनसमागमदर्शनात्थ-
 मागतानां देवादीनां पक्षप्रति-
 पक्षभावे सतीन्द्रसूर्ययोर्विवादः ।
 उभयोः समागमे त्रिलोक्याः
 कम्पादिकं दृष्ट्वा देवेषुभयोर्य-
 सास्थायि ब्रह्माणं प्रति प्रार्थयत्सु
 सत्स्विन्द्रेणार्जुनजये प्रार्थिते
 ब्रह्मेशानावर्जुनस्य विजयप्रौढ्य-
 मभिधाय कृष्णार्जुनीं प्रशशं-
 सतुः । इन्द्रवाक्यश्रवणेन सर्वभू-
 तानां विस्मयादिकं, कर्णोर्जुन-
 ध्वजवर्णनपूर्वकं मिथो युद्धं चा-
 भ्यधात्सञ्जयः । कर्णेन, मयि हते
 त्वं किं करिष्यसीति पृष्टः शल्यः
 कृष्णार्जुनवधं प्रतिजज्ञे । एव-
 मेवार्जुनेन श्रीकृष्णः पृष्टः । ततः
 'पतेहिवाकरः स्थानात्' इत्यादि-
 वाक्यं वदति श्रीकृष्णेऽर्जुन आ-
 त्मानं श्लाघयामास ... १६९
 ८८ ३४ युद्धदर्शनार्थं देवनागासुरा-
 दिधागतेषुभयसैन्ययोर्वोदिना-
 दीनि वादयतोः कर्णोर्जुनौ ख-
 स्वास्त्रैर्दिगादिकं प्रावृणुताम् ।
 बाणान्वर्षतां दुर्योधनादीनां धनु-
 रादिष्वर्जुनेन छिन्नेष्वश्वत्थामा दु-
 र्योधनं प्रति पाण्डवैः शमं कुर्वि-
 त्युवाच । दुर्योधनोऽश्वत्थाम-
 वाक्यमङ्गीकृत्य कर्णं प्रशंसन्सैन्य-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 मादिदेश ... १७१
 ८९ ९७ सञ्जयः कर्णोर्जुनयोः समागमं,
 तत्काले तयो रूपादिकमुभय-
 पक्षपातिनां वाक्यानि, तयोर्दु-
 ष्टारभं च कथयामास । पञ्चा-
 लादिभिर्युद्धं कुर्वतः कर्णस्य
 पराक्रमं दृष्ट्वा पूर्वं सभायामुक्तं
 कर्णवाक्यं स्मृत्वा भीमे 'एनं
 जहि' इत्युक्तवति श्रीकृष्णोऽपि
 तथैवाब्रवीत् । अर्जुनेन श्रीकृष्ण-
 मामन्वय प्रयुक्ते ब्रह्मास्त्रे कर्णेन
 निवारिते सति कुक्षेन भीमेन
 प्रेरितोऽर्जुनस्तेन सह तुमुलं युद्ध-
 मकरोत् । अर्जुनबाणपीडितेषु
 कौरवेष्वर्जुनं हन्तुं प्रेरयत्सु-
 भयोः परस्परं प्रति बाणान्व-
 र्षतोः सतीन्द्रनाम्नयात्कण-
 त्यक्त्वा कौरवाः पलायनं
 चक्रुः ... १७७
 ९० ११६ सञ्जयः कौरवप्रयाणमुभयो-
 र्मध्ये कश्चित्कस्यचिदाधिक्यमा-
 काशस्थितैः कृतमुभयोः प्रशंसनं
 चाचिंकथत् । अर्जुनेन कृतवैरोऽ-
 श्वसेननामा नागः पातालादा-
 गत्य कर्णेनाह्रातस्तत्तूर्णरे तस्यौ ।
 शराभितप्तः कर्णोऽर्जुनवधार्थं
 बहुदिनपर्यन्तं पूजितं सर्पमुखम-
 श्वसेनेन कृतप्रवेशं बाणं धनुषि
 संदधे । कर्णस्य धनुषि प्रविष्टं
 नागं दृष्ट्वा देवादिवु हाहाकारं
 कुर्वत्सु 'हतोऽसि फाल्गुन'
 इत्युक्त्वा तं बाणं मुमोच
 कर्णः । कर्णसन्धितं बाणं दृष्ट्वा
 पूर्वमेव श्रीकृष्णेन पृथिव्यां रथे
 मज्जिते सति स बाणोऽर्जुनस्य
 किरीटं चिच्छेद । पुनरागतोऽ-
 श्वसेनस्तूर्णं प्रविशन्कर्णेन प्रत्या-
 ख्यातः स्वयमेव घोरं रूपं कृत्वा-
 र्जुनं हन्तुं प्रययौ । आगच्छन्तं
 नागं दृष्ट्वा तस्मात् कर्तुमादिशत्

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 कृष्णेन तत्प्रत्यभिज्ञायां दत्ताया-
 मश्वसेनं नाशयति स्मार्जुनः ।
 कर्णार्जुनयोः परस्परं बाणान्व-
 षेताबाणप्रहारेण मोहितं कर्णं
 प्रति बाणास्त्यक्तुमनिच्छन्नप्यर्जु-
 नः श्रीकृष्णवाक्यात्पुनर्बाणान्व-
 वर्ष । धैर्यं धृत्वा बाणान्वर्षतः
 कर्णस्य भागवशापादस्त्रविस्म-
 रणमभूद्बाह्यणशापाद्रथचक्रं च
 भूमौ ममज्ज । पुनर्जुने बाणान्वर्ष-
 ति चक्रमुद्दिधीर्षुः कर्णो युद्धधर्मं
 कथयन्मुहूर्तं प्रतिपालयति तमु-
 वाच १८३
 ९१ ६७ श्रीकृष्णः परुषवाक्यानि वद-
 न्यदा द्रौपदीवल्लहरणाद्यनूद्य 'क
 ते धर्मस्तदा गतः' इत्याद्युक्त-
 वांस्तदा सलज्जः कर्णो निरुत्तरो
 बभूव । त्वरां कर्तुं श्रीकृष्णे प्रेर-
 यति पुनरुभयोर्बुद्धे प्रवृत्ते मो-
 हितमर्जुनं दृष्ट्वा चक्रोद्धारणार्थं
 यत्नं कुर्वति कर्णे लब्धसंक्षोऽ-
 र्जुनस्तस्य रथध्वजं चिच्छेद ।
 कर्णवधार्थमर्जुनेन धनुषि संह-
 तस्य शरस्य प्रभामर्जुनशपथं
 चाकथयंस्तेन कृतं कर्णशिर-
 श्छेदनं, पाण्डवानां शङ्कादि-
 वादनं, छिन्नमस्तकस्य कर्ण-
 शरीरस्य शोभां चाभ्यधात्सञ्जयः ।
 कर्णे हते शल्ये च प्रतिनिवृत्ते
 कौरवाः पलायनं चक्रुः ... १८६
 ९२ १५ सञ्जयः शल्यस्य गमनं दुर्यो-
 धनादीनां शोकादिकं भीमा-
 दीनां नादेन रोदस्योः कम्पनं
 दुःखितदुर्योधननिकटे शल्य-
 वाक्यं च कथयति स्म ... १८७
 ९३ ६० कर्णार्जुनयुद्धे कुरुसञ्जयानां
 रूपं कीदृगिति धृतराष्ट्रप्रश्ने
 सञ्जयः कुरुपाण्डवयोर्बलक्षयं
 कथयति स्म । कर्णे हते कौरव-
 बले पलायमाने शोकाकुलो दुर्यो-

अ श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 धनः शल्यं प्रति प्रागल्भ्यगर्भं
 वाक्यमुवाच । भीमो गदायुद्धं
 कुर्वन्गदया पञ्चविंशतिसहस्रं
 सैनिकाञ्जघान । आयान्तमर्जुनं
 दृष्ट्वा कौरवेषु पलायमानेषु संकु-
 लयुद्धे च प्रवृत्ते स्वसैन्यं भज्य-
 मानं दृष्ट्वा पाण्डवैः सह युद्ध-
 मानो दुर्योधनो योधान्प्रत्यु-
 वाच १८९
 ९४ ६८ दुर्योधनेन परावर्त्यमानं सैन्यं
 दृष्ट्वा शल्यस्तं प्रति वदन्बलक्ष-
 यादिकं कथयित्वा हतैर्नरादि-
 भिरगम्यरूपां पृथ्वीं वर्णयित्वा
 युद्धावहारे कुर्वित्वाह । द्रोणि-
 प्रभृतिभिर्दुर्योधनस्याभ्यासने कु-
 तेऽर्जुनभीतानां कौरवाणां शि-
 विरगमनादि । सञ्जयो मृतस्य
 कर्णस्य शरीरप्रभां कथयित्वा तं
 प्रशंसन् नद्यादीनां प्रसवणा-
 भावादिकं कृष्णार्जुनयोः शङ्का-
 ध्वनिं तयो रूपं च वर्णया-
 मास १९२
 ९५ १८ अर्जुनभयात्कौरवसैन्येषु प-
 लायमानेषु तद्विषयीयशुद्धाव-
 हारे कृते कृपवर्मादयः स्वस्व-
 शिविराणि जग्मुः ... १९३
 ९६ ६५ दृष्टः श्रीकृष्णोऽर्जुनं प्रति 'हतो
 वज्रभृता वृत्रस्तवया कर्णो धन-
 क्षय' इत्याद्युक्त्वा सैनिकान्प्रति
 च 'परानभिमुखा यत्तास्तिष्ठध्वम्'
 इत्याद्युक्त्वा युधिष्ठिरं प्रति
 गत्वा अर्जुनेन सह तत्पादवन्दनं
 कृत्वा च कर्णवधादिवृत्तान्तं कथ-
 यति स्म । दृष्टो युधिष्ठिरः ओ-
 कृष्णं प्रति 'त्वया सारथिना
 पार्थो यत्नवानाह न च तम्' इत्या-
 युंक्त्वा कृष्णार्जुनौ स्तुत्वा च
 युद्धभूमिदर्शनार्थं जगाम । रणे
 शयानं कर्णं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति
 'अद्य राजाऽस्मि गोविन्द'

अ० श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्	अ० श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
इत्याद्युवाच युधिष्ठिरः । इष्टा नकुलादयः कृष्णार्जुनौ स्तुत्वा स्वस्वशिविराणि जग्मुः । जनमे- जयं प्रति वैशम्पायनः कर्णनि-			धनप्रयुक्तं धृतराष्ट्रविलापादिकं, कर्णार्जुनयुद्धश्रवणफलं, कर्णपर्व- श्रवणफलं च कथयामास ...१९६		

॥ सयासेयं कर्णपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

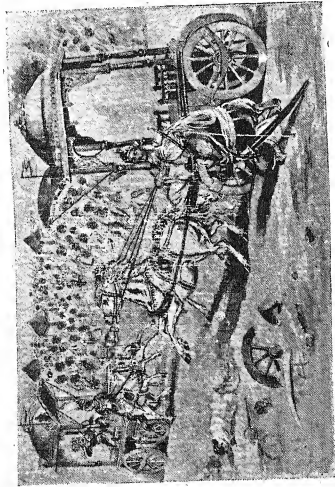
॥ शुभं भवतु ॥

ॐ

कर्णपर्व-८

॥ महाभारतम् ॥

कर्णपर्व ।

-८-

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

वैशम्पायन उवाच ।

ततो द्रोणे हते राजन् दुर्योधनमुखा नृपाः
भृशमुद्विग्नमनसो द्रोणपुत्रमुपागमन् ॥ १ ॥
ते द्रोणमनुशोचन्तः कश्मलाभिहतौजसः ।
पथुपासन्त शोकातीवस्ततः शारद्वतीसुतम् ॥ २ ॥
ते मुहूर्तं समाश्वस्य हेतुभिः शास्त्रसंमितैः ॥
रात्र्यागमे महीपालाः स्वानि वेश्मानि भोजिरे
ते वेश्मस्वपि कौरव्य पृथ्वीशा नाम्बुवन्मुखम्

चिन्तयन्तः क्षयं तीव्रं दुःखशोकसमान्विताः
विशेषतः सुतपुत्रो राजा चैव सुयोधनः ।
दुःशासनश्च शकुनिः सौबलश्च महाबलः ॥ ५ ॥
उपितास्ते निशां तां तु दुर्योधननिवेशने ।
चिन्तयन्तः परिक्षिप्तान् पाण्डवानां महात्मनां
यत्तदभूत् परिक्षिप्ता कृष्णा चानायिता सभां
तत्स्मरन्तोऽनुशोचन्तो भृशमुद्विग्नचेतसः ७ ॥

नीलकण्ठी टीका—

१

नरनारायणौ नत्वा प्राचीनाचार्यवर्मना ।
कर्णपर्वार्थविद्योती भावद्रीपो चित्तन्यते ॥ १ ॥
ननु विराटदिपर्वचतुष्टयतात्पर्यं क्रमेणार्थद्वन्द्वानामर्थः
सेवया नीला कपटपूर्वकेण कुलद्वन्द्ववधेन नृशंखानृतपूर्वकेण
महागुरुवधेन च सिद्धयतीत्युक्तम् तान्वैतैवार्थनिरूपणं समाप्तम्
अतः परं काममोक्षावैव निरूपणीयाविति कर्णपर्वादित्रयं
नारभणीयमिति चेत् सत्यम् । यथा धर्मार्थौ निरूपितौ एवं
धर्मार्थसौऽर्थाभासश्च निरूपणीयः परिहाराय । एवमधर्मो-
नर्थौ अधर्मार्थाभासानर्थभासौ च निरूपणीयौ हानायोपादा-
नाय च तदर्थमुत्तरण्यः काममोक्षयोः प्रागावश्यकः । तत्र
चौरेभ्यः कार्पाटिकमार्गमुपदिशतः सत्यवादिनः सत्यवदनं

धर्मोभासः । एवमविचार्य घ्राणचक्षुषं राक्षसं प्रतो व्यावस्य
हिंस्रत्वमधर्मोभासः । तथा शोकहेतुना कुलक्षयेण प्राप्तोऽ-
र्थोऽर्थाभासः । सुगानां हननमधर्मः । तत्कृतोऽश्वत्थामोऽ-
भिमवोऽनर्थः । शरणागतस्वसैनिकत्राणार्थमन्यायेनापि कृतो
ब्रह्मवचो न इतरब्रह्मवधदनर्थः । अपि त्वनर्थोभास एव ।
न च तेन ब्रह्महा भवोदित्वाततायिवधे दोषाभावस्मरणात् ।
इत्येवमर्थानां निरूपणार्थं उत्तरः संदर्भः । आख्यायिका तु
मुखप्रतिपत्त्यर्था । तस्मादिदमपि पूर्वत्रयमावश्यकमेव ।
ततो द्रोणे हते राज्ञिति ॥ १ ॥ कश्मलाभि-
हतौजसः तीव्रशोकमिषातज्जन्मामोहेन निरस्तसामर्थ्याः ।
शारद्वतीसुतम् श्रीणिम् ॥ २ ॥ समाश्वस्य सावधाना भूत्वा
रात्र्यागमे प्रदोषकाले ॥ ३ ॥ पृथ्वीशाः राजानः क्षयं
भूतं भाविनं च चिन्तयन्तः परावृणन्तः ॥ ४ ॥

तथा तु संचिन्तयतां
तान् क्लेशान् धूतकारितान् ।

दुःखेन क्षणदा राजन्
जगामान्दशतोपमा ॥

ततः प्रभाते विमले स्थिता दिष्टस्य शासने
चक्रुरावश्यं सर्वे विधिदिष्टेन कर्मणा ॥ ९
ते कृत्वाऽवश्यकार्याणि समाश्वस्य च भारत
योगमाज्ञापयामासुर्युद्धाय च विनिर्ययुः ॥ १०
कर्ण सेनापतिं कृत्वा कृतकौतुकमङ्गलाः ।
पूजयित्वा द्विजश्रेष्ठान् दधिपात्रघृताक्षतैः ॥ ११
गोभिरश्वैश्च निष्कैश्च वासोभिश्च महाधनैः ।
बन्धमाना जयाशीर्माः सूत-मागध-बन्दिभिः
तथैव पाण्डवा राजन् कृतपूर्वाङ्गिकक्रियाः ।
शिबिराक्षिर्ययुस्तूर्ण युद्धाय कृतनिश्चयाः ॥ १३
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
कुरुणां पाण्डवानां च परस्परजयैषिणाम् ॥
तयोर्द्वौ दिवसौ युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ।
कर्णे सेनापतौ राजन् बभूवाद्भुतदर्शनम् ॥ १५
ततः शत्रुभ्यं कृत्वा समहान्तं रणे वृषः ।
पश्यतां धार्तराष्ट्रानां फाल्गुनेन विपातितः
इति श्रीमहामारते कर्मपर्वणि जनमेजयवाक्यं नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ततस्तु सञ्जयः सर्वं गत्वा नागपुरं द्रुतम् ।
आचष्ट धृतराष्ट्राय यद्वत्तं कुरुजाङ्गले ॥ १७

जनमेजय उवाच ।

आपगेयं हतं श्रुत्वा द्रोणं चापि महारथम्
आजगाम परामार्तं वृद्धो राजाऽस्विकासुतः
स श्रुत्वा निहतं कर्णं दुर्योधनहितैषिणम् ।
कथं द्विजवर प्राणानधारयत दुःखितः ॥ १९
यस्मिञ्जयाशां पुत्राणां सममन्यत पार्थिवः
तस्मिन् हते स कौरव्यः कथं प्राणानधारयत
दुर्मरं तदहं मन्ये नृणां कुट्टेऽपि वर्तताम् ।
यत्र कर्णं हतं श्रुत्वा नात्यजजीवितं नृपः ॥ २१
तथा शान्तनवं वृद्धं ब्रह्मन् बाह्यीकमेव च ।
द्रोणं च सोमदत्तं च भूरिश्रवसमेव च ॥ २२

तथैव चान्यान्सुहृदः

पुत्रान् पौत्रान् पातितान् ।

श्रुत्वा यज्ञाजहात्प्राणां-
स्तन्मन्ये दुष्करं द्विज ॥ २३

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महाश्रुते ।
न हि त्वय्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महदा ॥

२

वैशम्पायन उवाच ।

हते कर्णे महाराज निशि गावल्यानिस्तदा
दीनो ययौ नागपुरमध्वैवातसमेजवे ॥ १
स हास्तिनपुरं गत्वा भृशमुद्विग्नचेतनः ।
जगाम धृतराष्ट्रस्य क्षयं प्रक्षीणबान्धवम् ॥ २
स तमुद्वीक्ष्य राजानं कदमलाभिहतौजसम् ।
ववन्दे प्राञ्जलिभूर्त्वा मूर्ध्ना पादौ नृपस्य ह ॥ ३

संपूज्य च यथान्यायं धृतराष्ट्रं महीपतिम् ।
हा कष्टमिति चोक्ता स ततो घननमाददे ॥ ४
सञ्जयोऽहं क्षितिपते कश्चिदास्ते सुखं भवान्
खदोषैरापदं प्राप्य कश्चिदाद्य विमुह्यति ॥ ५
हितान्मुक्तानि विदुर-द्रोण-गाङ्गेय-केशवैः ।
अग्रहीतान्यनुस्मृत्य कश्चिच्च कुरुषे व्यथाम् ॥

क्लेशान् कचग्रहणादीन् क्षणदा रात्रिः ॥ ८ ॥ आवश्यकं
नित्यकृत्यम् ॥ ९ ॥ योगं संनहन्म् ॥ १० ॥ निष्कैः सुवर्ण-
हारैः महाधनैः बहुमूल्यैः बन्धमानाः स्वश्रमानाः सूताः
वंशाशुक्रमविदः मागधाः पाणिस्त्वानिकाः बन्दिनः सुति-
पाठकाः ॥ १२ ॥ वृषः कर्णः । पश्यताम् अनादरे षष्ठी
॥ १६ ॥ सममन्यत सम्यगवक्ष्यताम् ॥ २० ॥ दुर्मरं दुःखेनावि
मनुमवश्यं स्वेच्छया ॥ २१ ॥ तत् सरणं दुष्करं मन्ये ॥ २३ ॥

इति श्रीमहामारते कर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावर्दीये
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

हते इति ॥ १ ॥ क्षयं ग्रहम् ॥ २ ॥ हा कष्टमिति
खेदातिशयसूचकं वाक्यमुक्त्वा पश्चाद्वचनं वक्तव्यमाददे
॥ ४ ॥ आस्ते तिष्ठति ॥ ५ ॥

राम-नारद-कर्णवाद्यैर्हितमुक्तं समातले ।
न गृहीतमनुस्मृत्य कश्चिन्न कुरुपे व्यथाम् ७
सुहृदस्त्वङ्गिते युक्तान्भीष्मद्रोणमुखान् परैः
निहतान्नुधि संस्मृत्य कश्चिन्न कुरुपे व्यथाम्
तमेवंवादिनं राजा सूतपुत्रं कृताञ्जलिम् ।
सुदीर्घमथ निःस्वस्य दुःखार्ते इदमब्रवीत् ९
धृतराष्ट्र उवाच ।

आपगेये हते शूरे विद्यास्त्रवति सञ्जय ।
द्रोणे च परमेष्वारसे भृशं मे व्यथितं मनः १०
यो रथानां सहस्राणि दंशितानां दशैव तु ।
अहोन्यहनि तेजस्वी निजघ्ने वसुसंभवः ११
तं हतं यन्नसेनस्य पुत्रेणह शिखण्डिना ।
पाण्डवेयाभिगुप्तेन श्रुत्वा मे व्यथितं मनः १२
भार्गवः प्रददौ यस्मै परमास्त्रं महाहवे ।
साक्षाद्रामेण यो बाल्ये धनुर्वेद उपाकृतः ॥
यस्य प्रसादात्कौन्तेया राजपुत्रा महारथाः ।
महारथत्वं संप्राप्तास्तथान्ये वसुधाधिपाः ॥
तं द्रोणं निहतं श्रुत्वा धृष्टद्युम्नेन संयुगे ।
सत्यसन्धं महेष्वासं भृशं मे व्यथितं मनः ॥
ययौर्लोकं पुमानस्त्रे न समोऽस्ति चतुर्विधे ।
तौ द्रोणभीष्मौ श्रुत्वा तु हतौ मे व्यथितं मनः
त्रैलोक्ये यस्य चास्त्रेण न पुमान्विद्यते समः
तं द्रोणं निहतं श्रुत्वा किमकुर्वत मामकाः ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रसञ्जयसंवादे

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

सञ्जय उवाच ।

हते द्रोणे महेष्वासे तव पुत्रा महारथाः ॥
वभूवुरस्त्रस्यमुखा विषण्णा गतचेतसः ॥ १

दंशितानां सज्जनानाम् वसुसंभवः वसुनामंशेभ्यः संभूतः
११भार्गवः रामः यस्मै भीष्माय धनुर्वेदे उपाकृतः स्वीकृतः
शिष्यत्वेन ॥१३॥ यस्य द्रोणस्य ॥ १४ ॥ सत्यसन्धमवि-
तथप्रतिश्रमः ॥१५॥ चतुर्विधे मुक्तं बाणादि अमुक्तं खड्गादि
अन्त्रमुक्तं मोलादि शुक्लामुक्तं सोपसंहारमन्त्रम् ॥ १६ ॥
गमिते सति किमकुर्वतेत्युत्तरेण संबन्धः ॥ १७ ॥ निम-
ग्नानपि श्वमानान् जीवितेसया वैशं कुर्वाणान् इत्युत्तरत्र

संशप्तकानां च बले
पाण्डवेन महात्मना ।
धनञ्जयेन विक्रम्य
गमिते यमसादनम् ॥

नारायणास्त्रे च हते द्रोणपुत्रस्य धीमतः १८
विप्रद्रुतेष्वनीकेषु किमकुर्वत मामकाः ।
विप्रद्रुतानहं मन्ये निमग्नान्शोकसागरे ॥
गुवमानान् हते द्रोणे सन्ननीकानिवारणैव ।
दुर्योधनस्य कर्णस्य भोजस्य कृतधर्मणः २०
मद्राजस्य शल्यस्य द्रोणेऽश्वैव कृपस्य च ।
मत्पुत्रस्य च शेषस्य तथाऽन्येषां च सञ्जय ॥
विप्रद्रुतेष्वनीकेषु मुखवर्णोऽभवत्कथम् ।
एतत्सर्वं यथावृत्तं तथा गावल्गणे मम ॥ २२
आचक्ष्व पाण्डवेयानां मामकानां च विक्रमम्
सञ्जय उवाच ।

तवापराधाद्यद्वृत्तं कौरवेयेषु मारिष ॥
तच्छ्रुत्वा मा व्यथां कार्पीर्दिष्टे न व्यथते बुधः
यस्माद्भावी भावी वा भवेदर्थो नरं प्रति ॥
अप्राप्ती तस्य वा प्राप्ती न कश्चिद्व्यथते बुधः
धृतराष्ट्र उवाच ।

न व्यथाऽन्यधिका काचिद्विद्यते मम सञ्जय
दिष्टमेतत्पुरा मन्ये कथयस्व यथेच्छकम् ॥

अवाङ्मुखाः शस्त्रभूतः
सर्व एव विशांपते ।
अवेक्षमाणाः शोकात्तां
नाभ्यभाषन् परस्परम् ॥ २

संबन्धः ॥ १९ ॥ दिष्टे दैवोपास्ते अभाविनः सुस्त्रस्य
प्राप्तौ भाविनो दुःस्त्रस्य प्राप्ता वा बुधो न व्यथते । तद्वि-
पर्यये वा न हृष्यतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ दिष्टं अवदर्थंभावि
॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि टीकायां द्विती-
योऽध्यायः ॥ २ ॥

३

हते इति । अस्त्रस्यमुखाः दीनवदनाः ॥ १ ॥

तान् दृष्ट्वा व्यथिताकारान्
सैन्यानि तव भारत ।

ऊर्ध्वमेव निरैक्षन्त

दुःखव्रतान्यनेकशः ॥ ३

शस्त्राण्येषां तु राजेन्द्र शोणिताकानि सर्वशः
प्राञ्चक्षन्त कराग्रभ्यो दृष्ट्वा द्रोणं हतं युधि
तानि बह्मन्यरिष्टानि लम्बमानानि भारत
अदृश्यन्त महाराज नक्षत्राणि यथा दिवि ॥

तथा तु स्तिमितं दृष्ट्वा गतसत्वमवस्थितम् ।
बलं तव महाराज राजा दुर्योधनोऽप्रवीत ॥

भवतां बाहुवीर्यं हि समाश्रित्य मया युधि ।
पाण्डवेयाः समाहृता युद्धं चेदं प्रवर्तितम् ७

तदिदं निहते द्रोणे विषण्णमिव लक्ष्यते ।
युध्यमानाश्च समरे योधा वध्यन्ति सर्वशः

जयो वापि वधो वापि युध्यमानस्य संयुगे
भवेत्किमत्र चित्रं वै युध्यध्वं सर्वतोमुखाः

पश्यध्वं च महात्मानं कर्णं धैकर्तनं युधि ।
प्रचरन्तं महैष्वासं दिव्यैरस्त्रैर्महाबलम् ॥ १०

यस्य वै युधि संत्रासात्

कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।

निवर्तते सदा मन्दः

सिंहात् क्षुद्रसृगो यथा ॥ ११

येन नागायुतप्राणो भीमसेनो महाबलः ।

मातुषेणैव युद्धेन तामवस्थां प्रवेशितः ॥ १२

येन दिव्यास्त्रविचक्रो

मायावी स घटोत्कचः ।

अमोघया रणे शक्या

निहतो भैरवं नदू ॥ १३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सञ्जयवाक्यं नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वमूर्ध्वगमनमेव न तद्योवत्थानम् ॥ ३ ॥ हस्तस्थानं
अथोऽरिश्चक्र उक्त एव बद्धानां वन्धशैथिल्यमपीत्याह-

तानीति । दिविस्थितानि पतमानानि नक्षत्राणीव
अयोध्यान्महान्यन्तेत्यर्थः ॥ ५ ॥ स्तिमितं स्वर्णं यतो

गतसर्वमुद्रिमाचितम् ॥ ६ ॥ वध्यन्ति वध्यन्ते परैरिति
शेषः ॥ ८ ॥ किमत्र चित्रं क्षणे पाण्डवैर्जितं चेत्वेतदाश्च-

र्यम् ॥ ९ ॥ अस्नाकमसङ्ख्यजो जात इत्याह-पश्यध्व-
मित्यादिना ॥ १० ॥ तां द्रोणपर्वप्रसिद्धाम् ॥ १२ ॥

तस्य दुर्वीरवीर्यस्य सत्यसन्धस्य धीमतः ।

बाहोर्द्रविणमक्षय्यमद्य द्रक्ष्यथ संयुगे ॥ १४

द्रोणपुत्रस्य विक्रान्तं राधेयस्यैव चोभयोः ।

पश्यन्तु पाण्डुपुत्रास्ते विष्णुणासवयोरिव १५

सर्वे एव भवन्तश्च

शक्ताः प्रत्येकशोऽपि वा ।

पाण्डुपुत्राण्ये हन्तुं

ससैन्यान् किमु संहताः ॥

वीर्यवन्तः कृतास्त्राश्च

द्रक्ष्यथाद्य परस्परम् ॥ १६

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा ततः कर्णं चक्रे सेनापतिं तदा

तव पुत्रो महावीर्यो ब्रातृभिः सहितोऽनघ ॥

सैनापत्यमथावाप्य कर्णो राजगमहारथः ।

सिंहनादं विनयोच्चैः प्रादुष्यत रणोत्कटः ॥

स सृञ्जयानां सर्वेषां

पञ्चालानां च मारिष ।

केकयानां विदेहानां

चकार कदमं महत् ॥ १९

तस्येबुधाराः शतशः

प्रादुरासञ्छरासनात् ।

अग्रे पुंसेषु संसक्ता

यथा झमरपङ्कजः ॥ २०

स पीडयित्वा पञ्चालान्

पाण्डवांश्च तरस्विनः ।

हत्वा सहस्रशो योधान्

अर्जुनेन निपातितः ॥ २१

ऊर्ध्वमूर्ध्वगमनमेव न तद्योवत्थानम् ॥ ३ ॥ हस्तस्थानं
अथोऽरिश्चक्र उक्त एव बद्धानां वन्धशैथिल्यमपीत्याह-

तानीति । दिविस्थितानि पतमानानि नक्षत्राणीव
अयोध्यान्महान्यन्तेत्यर्थः ॥ ५ ॥ स्तिमितं स्वर्णं यतो

गतसर्वमुद्रिमाचितम् ॥ ६ ॥ वध्यन्ति वध्यन्ते परैरिति
शेषः ॥ ८ ॥ किमत्र चित्रं क्षणे पाण्डवैर्जितं चेत्वेतदाश्च-

र्यम् ॥ ९ ॥ अस्नाकमसङ्ख्यजो जात इत्याह-पश्यध्व-
मित्यादिना ॥ १० ॥ तां द्रोणपर्वप्रसिद्धाम् ॥ १२ ॥

द्रविणं बज्रम् ॥ १४ ॥ द्रक्ष्यथ दर्शयिष्यथ ॥ १६ ॥

अग्रे पुंसेषु संसक्ताः प्रेयमाणस्य शरस्याग्रे पुंसेन
संसक्ता इवाराः पूर्वोत्तरेषु सन्धानाद्विच्छिन्नप्र-

वाहा इत्यर्थः ॥ २० ॥ पीडयित्वा हस्तेत्यनेककर्तृकेऽपि
कूपप्रत्ययश्छान्दसः अन्त्येऽभ्योऽपि इत्यन्ते इति वृत्तिवन्तं वा

शब्दद्वयं दृष्टिमहणादाये तुगपि पीडयन् निपातिति वाऽर्थः
॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठे भारत-

भावदीपे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

वैशम्पायन उवाच ।

पतच्छ्रुत्वा महाराज धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः
शोकस्थान्तमपश्यन्वै हतं मेने सुयोधनम् १
विह्वलः पतितो भूमौ नष्टचेता इव द्विपः ।
तस्मिन्निपतिते भूमौ विह्वले राजसत्तमे ॥ २
आर्तनादो महानासीत् स्त्रीणां भरतसत्तम ।
स शब्दः पृथिवीं कृत्वा पूरयामास सर्वशः
शोकार्णवे महाधारे निमग्ना भरतस्त्रियः ।
रुदुदुःखशोकातां भृशमुद्विग्लहेतसः ॥ ४
राजानं च समासाद्य गान्धारी भरतर्षभ ।
निःसंशा पतितो भूमौ सर्वाण्यन्तःपुराणि च
ततस्ताः सञ्जयो राजन्समाश्वसयदातुराः ।
मुद्यमानाः सुबहुशो मुञ्चन्त्यो वारि नेत्रजम्
समाश्वस्तास्त्रियस्तास्तु वेपमाना मुहुर्मुहुः ।
कदह्य इव धातेन धूयमानाः समन्ततः ॥ ७
राजानं विदुरश्चापि प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
आश्वसयामास तदा सिञ्चस्तोयेन कौरवं
स लब्ध्वा शनैः संशान्ताम् दृष्ट्वा स्त्रियो नृपः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रशोको नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वैशम्पायन उवाच ।

इति श्रुत्वा महाराज धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः
अग्रवीत्सञ्जयं सृतं शोकसंविग्नमानसः ॥ १
दुष्प्रणीतेन मे तात पुत्रस्यादीर्घजीविनः ।
हतं वैकर्तनं श्रुत्वा शोको मर्माणि क्लृप्तानि

४

एतदिति ॥ १ ॥ विह्वलः चलनासमर्थः काष्ठन-
त्यतितः ॥ २ ॥ अन्तःपुराणि स्त्रियः ॥ ५ ॥ कदह्य इव
वेपमाना आसक्षिति शेषः ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा मनसैवात्मप्रत्ययेन
दुःखवतीर्ज्ञात्वा ॥ ९ ॥ 'जीवन्नरो भद्रशतानि पश्येत्' इति
मनसि निधायाह-यत्स्वयेति ॥ १३ ॥ जये इति ।
दृष्टवियोगमात्रेण दशरथादिर्धतः । अस्य तु जये नेपायम्-

उन्मत्त इव राजेन्द्र
स्थितस्तूर्णो विशांपते ॥ ९
ततो ध्यात्वा चिरं कालं
निःश्वस्य च पुनः पुनः ।
स्नानं पुनान् गृहयामास
बहु मेने च पाण्डवान् ॥ १०

गृहयंश्चात्मनो बुद्धिं शकुनेः सौवलस्य च ।
ध्यात्वा तु सुचिरं कालं वेपमानो मुहुर्मुहुः ॥
संस्तभ्य च मनो भूयो राजा धैर्यसमन्वितः
पुनर्गावल्गमणिं सृतं पर्यपृच्छत सञ्जयम् ॥ १२
यस्त्वया कथितं वाक्यं श्रुतं सञ्जय तन्मया ।
कश्चिदुर्थोऽयं स तं गतो वै यमक्षयम् ॥
जये निराशः पुत्रो मे सततं जयकासुकः ।
ब्रूहि सञ्जय तत्त्वेन पुनरुक्तां कथाभिमाम् ॥
एवमुक्त्वाऽब्रवीत्सुतो राजानं जनमेजय ।
हतो वैकर्तनो राजन्सह पुत्रैर्महारथः ॥ १५
प्रातुमिभ्य महेश्वासैः सृतपुत्रैस्तनुयजैः ।
दुःशासनश्च निहतः पाण्डवेन यशस्विना ।
पीतं च रुधिरं कीपाङ्गीमसेनेन संयुगे ॥ १६

तस्य मे संशयं छिन्धि दुःखपारंतितीर्षतः ।
कुरुणां सृजयानां च के च जीवन्ति के मृताः
सञ्जय उवाच ।
हतः शान्तनयो राजन् दुराधर्षः प्रतापवान्
हत्वा पण्डवयोधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः ॥ ४

धिकं मरणकारणमस्तीति भावः । उक्तां संक्षेपेण । पुन
बुद्धिं विलोकेण ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि
नेलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

इतीति ॥ १ ॥ दुष्प्रणीतेन दुर्नयेन अदीर्घजीविनोऽ
व्यायुषः सयेव दुर्नीत्या पुत्रो मरणोन्मुखः कृत इति भावः
॥ २ ॥ हत्वा मित्रम् ॥ ४ ॥

तथा द्रोणो महेष्वासः पञ्चालानां रथवजान्
निहत्य युधि दुर्धर्षः पश्चाद्भुक्मरथो हतः ॥ ५ ॥
हतशेषस्य भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ।
अर्धं निहत्य सैन्यस्य कर्णो धैकर्तनो हतः ॥
विविशतिमहाराज राजपुत्रो महाबलः ।
आनतयोधाश्चतशो निहत्य निहतो रणे ॥
तथा पुत्रो विकर्णस्ते क्षत्रव्रतमनुस्मरन् ।
क्षीणवाहायुधः शूरः सितोऽभिमुखतः परान्
घोररूपान् परिक्लेशान् दुर्योधनकृतान्बहून् ।
प्रतिज्ञां स्मरता चैव भीमसेनेन पातितः ॥ ९ ॥
चिन्दाजुविन्दावाचन्त्यौ राजपुत्रौ महारथौ
कृत्वा त्वसुकरं कर्म गतौ वैवस्वतक्षयम् ॥
सिधुपाट्टमुखानीह दश राष्ट्राणि यानिह ।
वशे तिष्ठन्ति वीरस्य यः सितस्तव शासने ॥
अक्षौहिणीर्द्वैशैकां च विनिर्जित्य शितैः शरैः
अर्जुनेन हतो राजन्महावीर्यो जयद्रथः ॥ १२ ॥
तथा दुर्योधनसुतस्तरुष्वी युद्धदुर्मदः ।
वर्तमानः पितुः शाले सौभद्रेण निपातितः
तथा दौःशासनिः शरो बाहुशाली रणोत्कटः
द्रौपदेयेन सङ्गम्य गमितो यमसादनम् ॥ १४ ॥
किरातानामधिपतिः सागरानूपवासिनाम्
देवराजस्य धर्मोत्सा प्रियो बहुमतः सखा ॥
भगदत्तो महीपालः क्षत्रधर्मरतः सदा ।
धनञ्जयेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ १६ ॥
तथा कौरवदायादो न्यस्तशस्त्रो महायशः
हतो भूरिश्रवा राजन्शूरः सान्यकिना युधि ॥
श्रुतायुरपि चाम्बष्ठः क्षत्रियाणां धुरंधरः ।
चरन्महीतवत्संख्ये निहतः सव्यसाचिना ॥
तव पुत्रः सदामर्षी कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
दुःशासनो महाराज भीमसेनेन पातितः ॥
यस्य राजन् गजानीकं बहुसाहस्रमद्भुतम् ।
सुदक्षिणः स संग्रामे निहतः सव्यसाचिना
कोसलानामधिपतिर्हत्वा बहुमताम्परान् ।
सौभद्रेणैव विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥
बहुशो योद्धयित्वा तु भीमसेनं महारथम् ।
मद्रराजात्मजः शूरः परेषां भयवर्धनः ।
असि-चर्मधरः श्रीमान्सौभद्रेण निपातितः ॥
समः कर्णस्य समरे यः स कर्णस्य पश्यतः ।

वृषसेनो महातेजाः शीघ्रास्त्रो दृढविक्रमः ॥
अभिमन्योर्वधं श्रुत्वा प्रतिज्ञामपि चात्मनः ।
धनञ्जयेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥
नित्यं प्रसक्तवैरो यः पाण्डवैः पृथिवीपतिः ।
विश्राव्य वैरं पार्थेन श्रुतायुः स निपातितः
शल्यपुत्रस्तु विक्रान्तः सहदेवेन मारिष ।
हतो रुक्मरथो राजन् भ्राता मातुलजो युधि
राजा भगीरथो वृद्धो बृहत्क्षत्रश्च केकयः ।
पराक्रमन्ती विक्रान्ती निहतौ वीर्यवत्तरी
भगदत्तसुतो राजन् कृतप्रज्ञो महाबलः ।
श्येनवच्चरता संख्ये नकुलेन निपातितः ॥
पितामहस्तव तथा बाहीकः सह बाह्लिकैः
निहतो भीमसेनेन महाबलपराक्रमः ॥ ३० ॥
जयत्सेनस्तथा राजञ्जारासन्धिर्महाबलः ।
मागधो निहतः संख्ये सौभद्रेण महात्मना ॥
पुत्रस्ते दुर्मुखो राजन् दुःसहस्र महारथः ।
गदया भीमसेनेन निहतौ शूरमानिनौ ॥
दुर्मर्षणो दुर्धिवहो दुर्जयश्च महारथः ।
कृत्वा त्वसुकरं कर्म गता वैवस्वतक्षयम् ३३
उभौ कलिङ्गवृषकौ भ्रातारौ युद्धदुर्मदौ ।
कृत्वा चासुकरं कर्म गतौ वैवस्वतक्षयम् ॥
सचिवो वृषवर्मा ते शूरः परमवीर्यवान् ।
भीमसेनेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥
तथैव पौरवो राजा नागायुतबलो महान् ।
समरे पाण्डुपुत्रेण निहतः सव्यसाचिना ॥
वसातयो महाराज द्विसाहस्राः प्रहारिणः ।
शूरसेनाश्च विक्रान्ताः सर्वे युधि निपातिताः
अभीषाहाः कवचिनः प्रहरन्तो रणोत्कटाः ।
शिवयश्च रथोदाराः कालिङ्गसहिता हताः ॥
गोकुले नित्यसंवृद्धा युद्धे परमकोपनाः ।
तेऽपावृत्तकवीराश्च निहताः सव्यसाचिना ॥
श्रेणयो बहुसाहस्राः संशक्तकगणाश्च ये ।
ते सर्वे पार्थमासाद्य गता वैवस्वतक्षयम् ॥
स्यालौ तव महाराज राजानौ वृषकाचलौ ।
त्वदर्थमतिविक्रान्तौ निहतौ सव्यसाचिना ॥
उग्रकर्मा महेष्वासो नामतः कर्मतस्तथा ।
शाल्ववराजो महाबाहुर्भीमसेनेन पातितः ४२

निहत्यैव दुर्धर्ष इत्यन्वयः । जात इति शेषः ॥ ५ ॥
हतो गतः परलोकमिति शेषः । एवमपि योज्यम् ॥ ६ ॥

अपावृत्तकवीराः अपगतं आवृत्तकं कुस्तिर्न संग्रामात्सर्व-
र्तनं येषां ते संशक्तकसहचरा गोपालकाः ॥ ३९ ॥

ओघवांश्च महाराज बृहन्तः सहितौ रणे ।
 पराक्रमन्तौ मित्रार्थं गतौ वैवस्वतक्षयम् ४३
 तथैव रथिनां श्रेष्ठः क्षेमधूर्तिर्विद्यापते ।
 निहतो गदया राजन् भीमसेनेन संयुगे ४४
 तथा राजन्महेष्वासो जलसन्धो महाबलः
 सुमहत्कद्वर्नं कृत्वा हतः सात्त्यकिना रणे ४५
 अलम्बुषो राक्षसेन्द्रः खरबन्धुरयानवान् ।
 घटोत्कचेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ४६
 राधेयः सूतपुत्रश्च भ्रातरश्च महारथाः ।
 केकयाः सर्वशश्चापि निहताः सद्यसाचिना
 मालवा मद्रकाश्चैव द्राविडाश्चोग्रकर्मिणः ।
 यौधेयाश्च ललित्याश्च धुद्रकाश्चाप्युशीनराः
 मावेल्कास्तुण्डिकेराः

सावित्रीपुत्रकाश्च ये ।
 प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च
 दक्षिणात्याश्च मारिष ॥ ४९
 पत्नीनां निहताः सहा हयानां प्रयुतानि च
 रथजवाश्च निहता हताश्च वरवारणाः ॥ ५०
 सध्वजाः सायुधाः शूराः सवर्माभ्वरभूषणाः
 कालेन महताऽऽयस्ताः कुशलैर्यै च वर्धिताः
 ते हताः समरे राजन् पार्थेनाह्लिष्टकर्मणा ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सञ्जयवाक्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अन्ये तथाऽमितबलाः परस्परवधैषिणः ॥ ५२
 एते चान्ये च बहवो राजानः सगणा रणे ।
 हताः सहस्रशो राजन् यन्मां त्वं परिपृच्छसि
 एवमेव क्षयो वृत्तः कर्णाजुनसमागमे ।
 महेन्द्रेण यथा वृत्रो यथा रामेण रावणः ५३
 यथा कृष्णेन नरको सुसृष्ट नरकारिणा ।
 कार्तवीर्यश्च रामेण भार्गवेण यथा हतः ५४
 सहातिबान्धवः शूरः समरे युद्धदुर्मदः ।
 रणे कृत्वा महद्युद्धं शौरं त्रैलोक्यमोहनम् ५५
 यथा स्कन्देन महिषो यथा रुद्रेण चान्धकः ।
 तथाऽजुनेन स हतो द्वैरथे युद्धदुर्मदः ॥ ५७
 सामात्यबान्धवो राजन् कर्णः प्रहरतां वरः
 जयाशा धार्तराष्ट्राणां वैरस्य च मुक्तयतः ॥
 तीर्णस्तस्पाण्डवो राजन् यत्पुरा नावबुध्यसे
 उच्यमानो महाराज बन्धुमिहितकाङ्क्षिभिः ॥
 तदिदं समनुवासे व्यसनं सुमहात्ययम् ।

पुत्राणां राज्यकामानां
 त्वया राजन् हितैषिणा ।
 अहितान्येव क्षीर्णानि
 तेषां तत्फलमागतम् ॥ ६०

६

धृतराष्ट्र उवाच ।
 आख्याता मामकास्तात
 निहता युधि पाण्डवैः ।
 हतांश्च पाण्डवैर्यानां
 मामकैर्ब्रूहि सञ्जय ॥ १
 सञ्जय उवाच ।
 कुन्तयो युधि विक्रान्ता महासत्त्वा महाबलाः
 सानुबन्धाः सहामात्या गाङ्गेयेन निपातिताः

नारायणा बलमद्राः *शूराश्च शतशोऽपरे ।
 अनुरक्ताश्च वीरेण भीष्मेण युधि पातिताः ३
 समः किरीटिना संख्ये धीर्येण च बलेन च
 सत्यजित्सत्यसन्धेन द्रोणेन निहतो युधि ४
 पञ्चालानां महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः
 द्रोणेन सह संगम्य गता वैवस्वतक्षयम् ॥ ५
 तथा विराट्पुण्डरीकं बृद्धौ सहस्रतौ नृपौ ।
 पराक्रमन्तौ मित्रार्थं द्रोणेन निहतौ रणे ॥ ६

खरकुन्तयानवान् खरं तीक्ष्णं बन्धुरं रम्यं यानं विधत्ते
 यस्य । खरैर्दंभैर्बन्धुरं यानमस्यास्तीति सः । गर्दभ-
 संयुतरथवान् वा ॥ ४६ ॥ कृष्णेन नरकारिणा नरको
 मुदध्वं यथेत्यन्वयः ॥ ५५ ॥ कर्णस्तथा हत इत्यनु-

कथ्यते ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि तैलकण्ठीये
 भारतमावदीपे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ *बद्ध्याश्च इति पाठः ।

आख्याता इति ॥ १ ॥

यो बाल एव समरे संमितः सव्यसाचिना
 केशवेन च दुर्धर्षो बलदेवेन वा विभो ॥ ७
 परेषां कदनं कृत्वा महारथविशारदः ।
 परिचार्यं महामात्रैः षड्भिः परमकै रथैः ॥ ८
 अशक्तुषड्विर्वाभत्सुमभिमन्युर्निपातितः ।
 कृतं तं विरथं वीरं क्षत्रधर्मं व्यवस्थितम् ९
 दौःशासनं महाराज सौमद्रं हतवाग्रणे ।
 सपत्नानां निहन्ता च महत्या सेनया वृतः ॥
 अम्बष्ठस्य सुतः श्रीमात्मिन्नहेतोः पराक्रमन् ।
 आसाद्य लक्ष्मणं वीरं दुर्योधनसुतं रणे ११
 सुमहत्कदनं कृत्वा गतो वैवस्वतक्षयम् ।
 बृहन्तः सुमहेश्वासः कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः १२
 दुःशासनेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ।
 मणिमान् दण्डधारश्च राजानो युद्धदुर्मदी ॥
 पराक्रमन्तौ मित्रार्थं द्रोणेन युधि पातितौ ।
 अंशुमान् भोजराजस्तु सहसैन्यो महारथः ॥
 भारद्वाजेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ।
 सामुद्रश्चित्रसेनश्च सह पुत्रेण भारतः ॥ १५
 समुद्रसेनेन बलाद्गमितो यमसादनम् ।
 अनूपवासी नीलश्च व्याघ्रदत्तश्च वीर्यवान् ॥
 अश्वत्थान्ना विकर्णेन गमितो यमसादनम् ।
 चित्रायुधश्चित्रयोधो कृत्वा च कदनं महत् ॥
 चित्रमार्गेण विक्रम्य विकर्णेन हतो मृधे ।
 चुकोदरसमो युद्धे वृतः कैकेययोधिभिः १८
 कैकेयेन च विक्रम्य भ्राता भ्रात्रा निपातितः
 जनमेजयो गदायोधो पार्वतीयः प्रतापवान्
 दुर्मुखेन महाराज तव पुत्रेण पातितः ।
 रोचमानो नरव्याघ्रो रोचमानो ब्रह्माविचरः २०
 द्रोणेन युगपद्राजन् दिवं संप्रापितौ शरैः ।
 नृपाश्च प्रतियुध्यन्तः पराक्रान्ता विशांपते
 कृत्वा नसुकरं कर्म मातुलं वैवस्वतक्षयम् ।
 युजित् कुन्तिभोजश्च मातुलौ सव्यसाचिनः
 संप्रामानिर्जितांल्लोकान् गमितौ द्रोणसायकैः
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सजयवाक्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अभिभूः काशिराजश्च काशिकैर्बहुभिर्वृतः २३
 वसुदानस्य पुत्रेण न्यासितो देहमाहर्ष ।
 अमिताजा युधामन्युरुत्तमौजाश्च वीर्यवान्
 निहत्य शतशः शूरानस्मदीयैर्निपातितः ।
 मित्रवर्मा च पाञ्चाल्यः क्षत्रधर्मा च भारत २५
 द्रोणेन परमेश्वासौ गमितौ यमसादनम् ।
 शिखण्डितनयो युद्धे क्षत्रदेवो युधां पतिः २६
 लक्ष्मणेन हतो राजस्तव पीत्रेण भारत ।
 सुचित्रश्चित्रवर्मा च पितापुत्रौ महारथौ २७
 प्रचरन्तौ महावीरौ द्रोणेन निहतौ रणे ।
 वार्धक्षेमिर्महाराज समुद्र इव पर्वणि ॥ २८
 आयुधक्षयमासाद्य प्रशान्तिं परमां गतः ।
 सेनाविन्दुसुतः श्रेष्ठः शस्त्रवान् प्रवरो युधि
 बाह्किनेन महाराज कौरवेन्द्रेण पातितः ।
 धृष्टकेतुर्महाराजं वेदीनां प्रवरो रथः ॥ ३०
 कृत्वा नसुकरं कर्म गतो वैवस्वतक्षयम् ।
 तथा सत्यधृतिर्वीरः कृत्वा कदनमाहवे ३१
 पाण्डवायै पराक्रान्तो गमितो यमसादनम्
 सेनाविन्दुः कुरुश्रेष्ठः कृत्वा कदनमाहवे ३२
 पुत्रस्तु शिशुपालस्य सुकेतुः पृथिवीपतिः ।
 निहत्य शात्रवान्संख्ये द्रोणेन निहतो युधि ।
 तथा सत्यधृतिर्वीरो मदिराश्वश्च वीर्यवान्
 सूर्यदत्तश्च विक्रान्तो निहतो द्रोणसायकैः ३४
 श्रेणिमांश्च महाराज युध्यमानः पराक्रमी ।
 कृत्वा नसुकरं कर्म गतो वैवस्वतक्षयम् ३५
 तथैव युधि विक्रान्तो मागधः परमास्त्रवित्
 भीष्मेण निहतो राजकशेतेऽद्य परधीरहा ॥
 विराटपुत्रः शङ्खस्तु उत्तरश्च महारथः ।
 कुर्वन्तौ सुमहत्कर्म गतौ वैवस्वतक्षयम् ३७
 वसुदानश्च कदनं कुर्वाणोऽतीव संयुगे ।
 भारद्वाजेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ३८
 पते चान्ये च बहवः पाण्डवानां महारथाः
 हता द्रोणेन विक्रम्य यन्मां त्वं परिपृच्छसि

षड्भिः द्रोण-द्रोणि-वात्य-कर्ण-कृप-कृतवर्मभिः परमकै रथैः महामात्रैः मुख्यैः अशक्तुषड्विरेकैकयेन हन्तुमिति शेषः
 ॥ ८ ॥ रोचमानो एकनामानो भ्रातरौ ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि टीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

धृतराष्ट्र उवाच ।

मामकस्यास्य सैन्यस्य हतोत्सेकस्य सञ्जय
अवशेषं न पश्यामि ककुद्दे मृदिते सति १
तौ हि वीरौ महेश्वासौ
मदर्थं कुरुसत्तमौ ।

भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा

नार्थौ वै जीवितेऽसति ॥ २

न च शोचामि राधेयं हतमाहवशोभनम् ।
यस्य बाह्वोर्बलं तुल्यं कुञ्जराणां शतं शतम्
हतप्रवरसैन्यं मे यथा शंससि सञ्जय ।
अहतानपि मे शंस केऽत्र जीवन्ति के च नष्ट
एतेषु हि मृतेष्वप्य ये स्वया परिकीर्तिताः ।
येऽपि जीवन्ति ते सर्वे मृता इति मतिर्ममः
सञ्जय उवाच ।

यस्मिन्महास्त्राणि समर्पितानि

चित्राणि शुभ्राणि चतुर्विधानि ।

दिव्यानि राजन्विहितानि चैव
द्रोणेन वीरे द्विजसत्तमेन ॥ ६

महारथः कृतिमान् क्षिप्रहस्तो
दृढायुधो दृढमुष्टिर्द्वेष्टुः ।

स वीर्यवान् द्रोणपुत्रस्तरस्वी
व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ॥ ७

आनतैघासी हृदिकाः मजोऽसौ

महारथः सात्वतानां वरिष्ठः ।

स्वयं भोजः कृतवर्मा कृतास्त्रो
व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ॥ ८

आर्तायनिः समरे दुष्प्रकम्प्यः

सेनाप्रणीः प्रथमस्तावकानाम् ।

यः स्वस्त्रीयान्पाण्डवेयान्विसृज्य

सत्यां वाचं स्वां चिकीर्षुस्तरस्वी ९

तेजोवधं सूतपुत्रस्य संख्ये

प्रतिश्रुत्याजातशत्रोः पुरस्तात् ।

दुराध्वर्युः शक्रसमानवीर्यः

शल्यः स्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे १०

आजानेयैः सैन्धवैः पार्वतीयैः

नैर्दीजकाम्बोजवनायुजैश्च ।

गान्धारराजः स्वबलेन युक्तो

व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ॥ ११

शारद्वृतो गौतमश्चापि राजन्

महाबाहुर्वहुचित्रास्त्रयोधौ ।

धनुश्चित्रं सुमहद्भारसाहं

व्यवस्थितो योद्धुकामः प्रगृह्य ॥ १२

महारथः केकयराजपुत्रः

सदृश्वयुक्तं च पताकिनं च ।

रथं समारुह्य कुरुप्रवीर

व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ॥ १३

तथा सुतस्ते ज्वलनाकैवर्ण

रथं समास्थाय कुरुप्रवीरः ।

व्यवस्थितः पुरुमित्रो नरेन्द्र

व्यघ्रे सूर्यो भ्राजमानो यथा खे ॥ १४

दुर्योधनो नागकुलस्य मध्ये

व्यवस्थितः सिंह इवावभासे ।

रथेन जाम्बूनदभूषणेन

व्यवस्थितः समरे योत्स्यमानः ॥ १५

७

मामकस्येति । हतोत्सेकस्य केदारान्यति प्रापितो-
दकस्य क्षुद्रसरस इवावशेषं न पश्यामि । ककुद्दे प्रधानपुरुष-
समूहे भीष्मद्रोणकर्णरूपे मृदिते नाशिते सति ॥ १ ॥
असति तुच्छे ॥ २ ॥ शतं शतं सहस्रदशकम् । आर्षौ विभ-
क्तिन्यत्ययः । कुञ्जराणामयुतेन तुल्यं बाह्वोर्बलं यस्य
तस्यापि वधेन सृण्यामोति न अपि तु मृष्याम्येव । मृत्यु-
जयिनो भीष्मस्य क्षात्रशक्त्योभयबलवतो द्रोणस्य च वधं
कुर्वतां पेरषां कर्णवधस्यपत्न्यस्त्वरादिति भावः ॥ ३ ॥

मृताः मृतप्रायाः ॥ ५ ॥ चित्राणि अनेकनानायुधप्रसव-
क्षमाणि शुभ्राणि दीप्तिमन्ति चतुर्विधानि दृढदंशसूक्ष्म-
शब्दवेधीनि विहितानि वज्रवैद्योदितानि । चित्रशुभ्रदिभ्य-
विहितान्येव वा चतुर्विधानि । अत्र विहितानि कुत्रिमा-
णीति प्राब्धः । अस्त्रान्तरानिवर्त्यमात्रेयादि नतिमात्रनिवर्त्य
नारायणास्त्रादि प्रयोजकनिवर्त्यं ब्रह्माक्षर आदि । सर्वथाऽ-
प्यानिवर्त्यं पाशुपतादि । एवं चतुर्विधानि वीरे निहितानि
समर्पितानि ॥ ६ ॥ कृतिमान् अवैयर्थ्यः ॥ ७ ॥ आर्ता-
यनिः शल्यः स्वस्त्रीयान् भागिनियान् । उमयोरेव भागि-
नेयत्वेऽपि स्त्रियसमवायात्सर्वेषां भागिनियत्वम् ॥ ९ ॥

स राजमध्ये पुरुषप्रवीरो
 रराज जाम्बूनदचित्रवर्मा ।
 पद्मप्रभो वह्निरिवालपद्मो
 मेधास्तरे सूर्य इव प्रकाशः ॥ १६
 तथा सुषेणोऽप्यसिचर्मपाणि-
 स्तवात्मजः सत्यसेनश्च वीरः ।
 द्यवस्थितौ चित्रसेनेन सार्धं
 दृष्टात्मानो समरे योद्धुकामौ ॥ १७
 न्हीनिषेवो भारत राजपुत्र
 उग्रायुधः क्षणभोजी सुदर्शः ।
 जारासन्धिः प्रथमश्चादृढश्च
 चित्रायुधः श्रुतवर्मो जयश्च ॥ १८
 शलश्च सत्यव्रतदुःशलो च
 द्यवस्थिताः सहसैन्या नराध्याः ।
 कैतव्यानामधिपः शूरमानी
 रणे रणे शत्रुहा राजपुत्रः ॥ १९
 रथी हृथी नागपत्तिप्रयाथी
 द्यवस्थितो योद्धुकामस्तदर्थे ।
 वीरः श्रुतायुश्च धृतायुश्च
 चिन्तादृष्टश्चित्रसेनश्च वीरः ॥ २०
 द्यवस्थिता योद्धुकामा नराध्याः
 प्रहारिणो मानिनः सत्यसन्धाः ।
 कर्णात्मजः सत्यसन्धो महात्मा
 द्यवस्थितः समरे योद्धुकामः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सञ्जयवाक्यं नाम

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

जनमेजय उवाच ।

श्रुत्वा कर्णं हतं युद्धे पुत्रांश्चैव निपातितान्
 नरेन्द्रः किञ्चिदाश्वस्तो द्विजश्रेष्ठ किमब्रवीत्

अणभोजी शीघ्रभोजी ॥ १८ ॥ नागपत्तिप्रयाथी नागैः
 पत्तिभिश्च प्रयातुं शीलमस्य । नागपथप्रयाथीति पाठान्तरम्
 ॥ २० ॥ सैन्याः सेनामहन्ति ते राजानः । यथावयं पक्षद्वयेऽ
 पि जीवमाना आख्याताः इदं भाविजयपराजयादिकं इत्य-
 नेन पक्षद्वयबलतोलेन व्यक्तं सल्लभमिगच्छामि जानामि
 अर्थोभिपत्तिः फलोपपत्तिः तेन जयौ मदीयानां नास्तीति

अथापरी कर्णसुतौ वराहौ
 द्यवस्थितौ लघुहस्तौ नरेन्द्र ।
 महद्वलं दुर्भेदमल्पवीर्यैः
 समन्वितौ योद्धुकामौ त्वदर्थे ॥ २२
 पतैश्च मुखैरपरैश्च राजन्
 योद्धप्रवीरैरमितप्रभावैः ।
 द्यवस्थितो नागकुलस्य मध्ये
 यथा महेन्द्रः कुरुराजो जयाय ॥ २३

धृतराष्ट्र उवाच ।

आख्याता जीवमाना ये परे सैन्या यथायर्थं
 इतीदमवगच्छामि व्यक्तमर्थोभिपत्तिः ॥ २४
 वैशम्पायन उवाच ।

एवं ब्रुवन्नेव तदा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 हतप्रवीरं विश्वस्तं किञ्चिच्छेषं स्वकं बलम्
 श्रुत्वा द्यामोहमागच्छ-
 च्छोकदयाकुलितेन्द्रियः ।

सुहृत्मानोऽब्रवीच्चापि
 सुहृत् तित्थ सञ्जय ॥ २६

द्याकुलं मे मनस्तात श्रुत्वा सुमहदभियम् ।
 मनो मुह्यति चाद्धानि न च शक्नोमि धारितुं
 इत्येवमुक्त्वा वचनं धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 भ्रान्तचित्तस्ततः सोऽथ बभूव जगतीपतिः ॥

प्रातःपान्तरं दुःखं

पुत्रव्यसनजं महत् ।

तस्मिन् यदुक्तवान् काले

तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ २

निश्चिनोमीति भावः ॥ २४ ॥ अज्ञानि वज्ररादीनि
 मनश्च मुह्यति ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि
 नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

श्रुत्वेति ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

श्रुत्वा कर्णस्य निधनमश्रद्धेयमिवाद्भुतम् ।
भूतसंमोहनं भीमं मेरोः संसर्पणं यथा ॥ ३
चिन्तसमोहमिवायुक्तं भार्गवस्य महामतेः ।
पराजयमिवेन्द्रस्य द्विपञ्चो भीमकर्मणः ॥ ४
दिवः प्रपतनं भानोरुद्योगमिव महायुतेः ।
संशोषणमिवाचिन्त्यं समुद्रस्याक्षयामसः ॥
महीविषदिगम्बूतानां सर्वनाशमिवाद्भुतम् ।
कर्मणोरिव वैफल्यमुभयोः पुण्यपापयोः ॥ ६
सञ्चिन्त्य निपुणं वृक्ष्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
नेदमस्तीति सञ्चिन्त्य कर्णस्य समरे वधम्
प्राणिनामेवमन्येषां स्यादपीति विनाशनम्
शोकाग्निना दह्यमानो धन्यमान इवाशये ॥

विस्मस्ताङ्गः श्वसन् दीनो

हाहेत्युक्त्वा सुदुःखितः ।

विललाप महाराज

धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ ९

धृतराष्ट्र उवाच ।

सञ्जयाधिरथिर्वीरः सिंहद्विरद्विक्रमः ।

वृषभप्रतिमस्कन्धो वृषभाक्षगतिश्चरन् ॥ १०

वृषभो वृषभस्येव यो युद्धे न निवर्तते ।

शत्रोरपि महेन्द्रस्य वज्रसंहननो युवा ॥ ११

यस्य ज्यातलशब्देन शरवृष्टिरवेण च ।

रथाश्वनरमातङ्गा नावतिष्ठन्ति संयुगे ॥ १२

यमाश्रित्य महाबाहुं विद्विषां जयकांक्षया ।

दुर्योधनोऽकराद्वैरं पाण्डुपुत्रैर्महारथैः ॥ १३

स कथं रथिनां श्रेष्ठः कर्णः पार्थेन संयुगे ।

निहतः पुरुषस्यात्र प्रसह्यासह्यविक्रमः ॥ १४

यो नामन्यत वै नित्यमच्युतं च धनञ्जयम् ।

न वृष्णीन्सहितानन्यान्स्वबाहुबलदर्पितः ॥

शाङ्गाण्णडीवधन्वानौ सहितावपराजितौ ॥

अहं दिव्याद्रथादेकः पातयिष्यामि संयुगे ॥

इति यः सततं मन्दमवोचल्लोभमोहितम् ।

दुर्योधनमवाचीनं राज्यकामुकमातुरम् ॥ १७

योऽजयत्सर्वकाम्बोजा-

नावन्त्यान् केकयैः सह ।

गान्धारान् मद्रकान्मत्स्यान्-

स्त्रिगतींस्तं गणाञ्चकान् ॥ १८

पञ्चालांश्च विदेहांश्च

कुलिन्दान् काशिकोसलान् ।

सुहानङ्गांश्च वङ्गांश्च

निपादान् पुण्ड्रवीरकान् ॥ १९

वत्सान्कलिगांस्तरलान्मकानृषिकानपि ।

जित्वैतान्समरे धीरश्चक्रे बलिभृतः पुरा ॥

शरघातैः सुनिशितैः सुतीक्ष्णैः कङ्कपत्रिभिः

दुर्योधनस्य वृक्षैर्व्यं राधेयो रथिनां वरः ।

दिव्यास्त्रविन्महातेजाः कर्णो वैकर्तनो वृषः

सेनागोपश्च स कथं शत्रुभिः परमास्त्रवित् ।

घातितः पाण्डवैः शूरैः समरे वीर्यशालिभिः

वृषो महेन्द्रो देवेषु वृषः कर्णो वरेण्वपि ॥

तृतीयमन्यं लोकेषु वृषं नैवानुशुश्रुम ।

उच्चैःश्रवा वरोऽध्वानां राज्ञां वैश्रवणो वरः ॥

वरो महेन्द्रो देवानां कर्णः प्रहरतां वरः ।

योजितः पार्थिवैः शूरैः समर्यैर्वीर्यशालिभिः

दुर्योधनस्य वृक्षैर्व्यं

कृत्स्नामुर्वीमथाजयत् ।

यं लब्ध्वा मागधो राजा

सान्त्वमानोऽथ सौहृदैः ॥ २६

अरौत्सीतपार्थिवं शत्रुमृते यादवकौरवान् ।

तं श्रुत्वा निहतं कर्णं द्वैरथे सख्यसाचिना ॥

शोकार्णवे निमग्नोऽहं भिक्षा नौरिव सागरे

तं वृषं निहतं श्रुत्वा द्वैरथे रथिनां वरम् ॥ २८

शोकार्णवे निमग्नोऽहमप्लवः सागरे यथा ।

ईदृशैर्यद्यहं दुःखैर्न विनश्यामि सञ्जय ॥ २९

वज्रादृढतरं मन्ये हृदयं मम दुर्मिदम् ।

ज्ञातिसम्बन्धिमित्राणामिमं श्रुत्वा पराभवम्

भार्गवस्य रामस्य शुक्रस्य वा ॥ ४ ॥ कर्णस्य

वधं सञ्चिन्त्य मनस्यालोच्य इदं कृत्स्नं जगत्स-

सैन्यं वा नास्तीति सञ्चिन्त्य निश्चित्य विललापेति तृती-

येन संबंधः ॥ ७ ॥ प्राणिनामवध्यात्कर्णोदयेषां तृणदु-

ल्यानां मन्दत्वादल्पवीर्यत्वात् इति अनेनैव प्रकारेण

विनाशनं स्यादपीति हेतोरुपपत्तिरिति धन्यमान इव

विस्मस्ताङ्गः यथा आङ्ग्रे धन्यमानः पाषाणादिः शीर्यते तद्वदि-

शार्णं इत्यर्थः ॥ ८ ॥ न निवर्तते इति छेदः ॥ ११ ॥

अवाचीनं चिन्तयाऽधोमुखम् ॥ १७ ॥ जलवर्षित्वादेवेषु

महेन्द्रो वृषः । धनवर्षित्वान्मनुष्येषु कर्णो वृषः ॥ २३ ॥

तृतीयमेवमभिधौ वृष्टिकर्तारं वृषम् ॥ २४ ॥ अजित इति

छेदः । योजितो नियोजितो मयेति वा ॥ २५ ॥ यमिति ।

मागधोऽप्यस्यैव बलेन बलवानिति भावः ॥ २६ ॥ अजयः

नौकादीनः ॥ २९ ॥

को मदन्त्यः पुमाँल्लोके न जह्यात्सूत जीवितम् । विषमग्निं प्रपातं च पर्वताग्राद्दहं वृणे ।
न हि शक्ष्यामि दुःखानि सोढुं कष्टानि सञ्जय ॥ ३१
इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्येऽ-
ष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

सञ्जय उवाच ।

श्रिया कुलेन यशसा तपसा च श्रुतेन च ।
त्वामद्य सन्तो मन्यन्ते ययातिमिव नाहुषम्
श्रुते महर्षिप्रतिमः कुत ह्यस्योऽसि पार्थिव ।
पथैवस्थापयात्मानं मा विपादे मनः क्रुधाः ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

दैवमेव परं मन्ये धिक्पौरुषमनर्थकम् ।
यत्र शालप्रतीकाशः कर्णोऽहन्यत संयुगे ॥ ३
हत्वा युधिष्ठिरानीकं पञ्चालानां रथवजान्
प्रताप्य शरवर्षेण दिशः सर्वा महारथः ॥ ४
मोहयित्वा रणे पार्थान् वज्रहस्त इवासुरान्
स कथं निहतः शीते वायुरुग्ण इव द्रुमः ॥ ५
शोकस्यान्तं न पश्यामि पारं जलनिधेरिव
चिन्ता मे वर्धतेऽतीव सुमूर्षा चापि जायते ॥
कर्णस्य निधनं श्रुत्वा विजयं फाल्गुनस्य च
अश्रुदेयमहं मन्ये वर्धं कर्णस्य सञ्जय ॥ ७
वज्रसारमयं नूनं हृदयं दुर्मिदं मम ।
यच्छ्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं हतं कर्णं न दीर्यते ॥ ८
आयुर्नूनं सुदीर्घं मे विहितं दैवतैः पुरा ।
यत्र कर्णं हतं श्रुत्वा जीवामीह सुदुःखितः ॥
धिग्जीवितमिदं चैव सुहृदीनस्य सञ्जय ।
अद्य चाहं दशमेतां गतः सञ्जय गार्हितम् ॥
कृपणं वर्तयिष्यामि शोच्यः सर्वस्य मन्दधीः

अहमेव पुरा भूत्वा सर्वलोकस्य सत्कृतः ॥
परिभूतः कथं सूत परैः शक्ष्यामि जीवितम् ॥
दुःखात्सुदुःखदयसनं प्राप्तवानस्मि सञ्जय ॥
भीष्मद्रोणवधैरेव कर्णस्य च महात्मनः ।
नावशेषं प्रपश्यामि सूतपुत्रे हते युधि ॥ १३
स हि पार्थ महानाक्षोऽपुत्राणां मम सञ्जय ।
युद्धे हि निहतः शूरो विमृजन्सायकान् बहून्
को हि मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभम् ।
रथादाधिरथिर्नूनं न्यपतत्सायकाहितम् ॥ १५
पर्वतस्येव शिखरं वज्रपाताद्विदारितम् ।
स शीते पृथिवीं नूनं शोभयन् रुधिरोक्षितः ॥
मातङ्ग इव मत्सेन द्विपेन्द्रेण निपातितः ।
यो बलं धातैराष्ट्राणां पाण्डवानां यतो भयम्
सोऽर्जुनेन हतः कर्णः प्रतिमानं धनुष्मताम् ।
स हि वीरो महैवाप्तो मित्राणामभयंकरः ॥
शीते विनिहतो वीरो देवेन्द्रेण इवाचलः ।
पङ्कोरिवाध्वगमनं दरिद्रस्येव कामितम् ॥
दुर्योधनस्य चाकूतं तृषितस्येव विप्रुषः ।
अन्यथा चिन्तितं कार्यमन्यथा तत्तु जायते ।
अहो नु बलवद्दिवं 'कालश्च दुरतिक्रमः' ।
पलायमानः कृपणो दीनात्मा दीनपौरुषः ॥
कश्चिन्निहतः सूत पुत्रो दुःशासनो मम ।
कश्चिन्न दीनाचरितं कृतघांस्तात संयुगेऽहम् ॥

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

श्रियेति ॥ १ ॥ दुःखात् भीष्मद्रोणवधजातं दुःखं
च व्यसनं च तदुभयं दुःखं कर्णवधम् । व्यसनं शेषनाश-
जम् ॥ १२ ॥ तदेवाह-भीष्मेत्यादिना ॥ १३ ॥

पार्थ पारप्रदं नौकास्थानीयम् ॥ १४ ॥ प्रतिमानं प्लव-
भूतम् ॥ १८ ॥ यथा पङ्कोरिवगमनं दुर्षटमेवं दुर्योधनस्या-
कृतगामिप्रायो दुर्षटः । तृपितस्य विप्रुषो जलविन्दवो यथा
तृष्णोपशमाय न भवन्ति । एवं दुर्योधनचेष्टितमपीष्टमि-
ज्जवर्धे न पर्वतिमित्यर्थः ॥ १९ ॥ दीनपौरुषः नष्टपराक्रमः
॥ २१ ॥

कञ्चिन्न निहतः शूरो यथाऽन्ये क्षत्रियर्षभाः।
 युधिष्ठिरस्य वचनं मा युध्यस्वेति सर्वदा ॥
 दुर्योधनो नाभ्यगृह्णामूढः पथ्यमिवौषधम् ।
 शरतल्पे शयानेन भीष्मेण सुमहात्मना ॥
 पानीयं याचितः पार्थः सोऽविध्यन्मेदिनीतलं
 जलस्य धारां जनितां दृष्ट्वा पाण्डुसुतेन च ॥
 अब्रवीत्स महाबाहुस्तात संशाम्य पाण्डवैः।
 प्रशमास्त्रि भवेच्छान्तिर्मदन्तं युद्धमस्तु वः ॥
 भ्रातृभावेन पृथिवीं भुङ्क्ष्व पाण्डुसुतैः सह ।
 अकुर्वन्वचनं तस्य नूनं शोचति पुत्रकः ॥ २७
 तदिदं समनुप्राप्तं वचनं दीर्घदर्शिनः ।
 अहं तु निहतामात्यो हतपुत्रश्च सञ्जय ॥ २८
 शूततः कृच्छ्रमापन्नं लूनपक्ष इव द्विजः ।
 यथा हि शकुनिं गृह्य छिन्वा पक्षौ च सञ्जय
 विसर्जयन्ति संहृष्टास्ताड्यमानाः कुमारकाः
 लूनपक्षतया तस्य गमनं नोपपद्यते ॥ ३०
 तथाऽहमपि संप्राप्तो लूनपक्ष इव द्विजः ।
 क्षीणः सर्वार्थहीनश्च निश्चैतिर्वन्धुवर्जितः ।
 कां दिशं प्रैतिपत्स्यामि वीनः शत्रुवशं गतः
 वैशम्पायन उवाच ।

इत्येवं धृतराष्ट्रोऽथ विलप्य बहु दुःखितः।
 प्रोवाच सञ्जयं भूयः शोकव्याकुलमानसः ॥
 धृतराष्ट्र उवाच ।

योऽजयत्सर्वकामोजानस्वष्टान्केकथैः सह
 गान्धारांश्च विदेहान्श्च जित्वा कार्यार्थमाहवे
 दुर्योधनस्य वृक्षार्थं योऽजयत्पृथिवीं प्रभुः ।
 स जितः पाण्डवैः शूरैः समरे बाहुशालिभिः
 तस्मिन् हते महेष्वासं कर्णे युधि किरीटिना
 के वीराः पर्यतिष्ठन्त तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥
 कञ्चिन्नैकः परित्यक्तः पाण्डवैर्निहतो रणे ।
 उक्तं त्वया पुरा तात यथा वीरो निपातितः
 भीष्मप्रतिपुङ्गवन्तं शिखण्डी सायकोत्तमैः
 पातयाभास समरे सर्वैश्चलभृतां वरम् ॥ ३७
 तथा द्रौपदिना द्रोणो न्यस्तसर्वायुधो युधि
 युक्तयोगो महेष्वासः शरैर्बहुभिराचितः ॥ ३८
 निहतः खड्गमुद्यम्य धृष्टद्युम्नेन सञ्जय ।
 अन्तरेण हतावेतो छलेन च विशेषतः ॥ ३९

अन्ये धुद्राः ॥ २३ ॥ ताव्यमानाः ताडयन्तः
 ॥ २० ॥ अप्रतिपुङ्गवन्तं शिखण्डीना प्रतिपुङ्गवमप्रीकुर्वा-
 णम् ॥ ३७ ॥ द्रौपदिना धुपदपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन ॥ ३८ ॥

अश्रीषमहमेतद्वै भीष्मद्रोणौ निपातितौ ।
 भीष्मद्रोणौ हि समरे न हन्याद्वज्रभृत्स्वयम्
 न्यायेन युध्यमानौ हि तद्वै सत्यं ब्रवीमि ते ।
 कर्णे त्वस्यन्तमस्त्राणि दिव्यानि च बहूनि च
 कथमिन्द्रोपमं वीरं मृत्युयुद्धं समस्पृशत् ।
 यस्य विसृष्टभां शक्तिं दिव्यां कनकभूषणं
 प्रायच्छद्विषतां हर्षां कुण्डलाभ्यां पुरंदरः ।
 यस्य सर्पमुखो दिव्यः शरः काञ्चनभूषणः
 अशेत निहतः पत्नी चन्दनेष्वरितुदनः ।
 भीष्मद्रोणमुखान्वीरान्योऽवमन्ये महारथान्
 जामदग्न्यान्महाघोरं ब्राह्ममस्त्रमशिक्षत् ।
 यश्च द्रोणमुखान् दृष्ट्वा विमुखान्दिताञ्जशरैः
 सौमद्रस्य महाबाहुर्व्यधमत्कार्मुकं शितिः ।
 यश्च नागायुतप्राणं वज्ररंहसमच्युतम् ॥ ४६
 विरयं सहसा कृत्वा भीमसेनमथाहसत् ।
 सहदेवं च निजित्य शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ४७
 कृपया विरयं कृत्वा नाहनद्धर्मचिन्तया ।
 यश्च मायासहस्राणि विकुर्वाणं जयैषिणम् ॥

घटोत्कचं राक्षसेन्द्रं
 शक्रशक्त्या निजमिवान् ।

एतांश्च दिवसान्यस्य

युद्धे भीतो धनञ्जयः ॥ ४९

नागमहैरणं वीरः स कथं निहतो रणे ।
 संशप्तकानां योधा ये आह्वयन्त सदाऽन्यतः
 एतान्दृष्ट्वा हनिष्यामि पश्चाद्वैकतेन रणे ।
 इति व्यपविशन् पार्थो वर्जयन् सुतजं रणे ॥
 स कथं निहतो वीरः पार्थेन परवीरहा ।
 रथमङ्गो न चेत्तस्य धनुर्वा न व्यशीर्यत् ॥
 न चेदस्त्राणि निर्गुणः स कथं निहतः परैः ।
 को हि शक्तो रणे कर्णे विधुन्वानं महद्धनुः

विमुञ्चन्तं शरान् घोरान्
 दिव्यान्पस्त्राणि चाहवे ।

जेतुं पुरुषशार्दूलं

शार्दूलमिव वेगिनम् ॥ ५४

ध्रुवं तस्य धनुश्छिन्नं रथो वाऽपि महान्तः
 अस्त्राणि वा प्रनष्टानि यथा शंससि मे हतं

कुण्डलाभ्यां सकवचान्भाम्यर्थे तादस्यै चतुर्थां ॥ ४३ ॥
 अवमन्ये अवमेने ॥ ४४ ॥ रथेति । रथमंगाद्यभावे
 तस्य मृत्युर्न भवेदिति भावः ॥ ५२ ॥

न ह्यन्यदपि पश्यामि कारणं तस्य नाशने ।
न हन्मि फाल्गुनं यावत्तावत्पादौ न धावये
इति यस्य महाघोरं व्रतमासीन्महात्मनः ।
यस्य भीतो रणे निद्रां धर्मराजो युधिष्ठिरः
त्रयोदश समा नित्यं नाभजत्पुरुषर्षभः ।
यस्य वीर्यवतो वीर्यसुपाश्रित्य महात्मनः ॥

मम पुत्रः सर्भां भार्या

पाण्डूनां नीतवान्बलत् ।

तत्रापि च समाभ्ये

पाण्डवानां च पश्यताम् ।

दासभार्यैति पाञ्चालीमन्त्रवीत्कुरुसखिधौ ।
न सन्ति पतयः कृष्णं सर्वे ण्डदितिलैः समाः
उपतिष्ठस्व भर्तारमन्यं वा वरवर्णिनि ।
इत्येवं यः पुरा वाचो रक्षाः संश्रावयन् रूपा
सभायां सूतजः कृष्णां स कथं निहतः परैः ।
यदि भीष्मो रणश्लाघी द्रोणो वा युधि दुर्मदः
न हनिष्यति कौन्तेयान्पक्षपातास्तुयोधन ।
सर्वोन्नेष हनिष्यामि ध्येतु ते मानसो ज्वरः
किं करिष्यति गाण्डीवमक्षय्यौ च महेषुधी
क्षिप्रचन्दनदिग्धस्य मच्छरस्याभिधावतः
स नूनमृषभस्कन्धो ह्युज्ज्वल कथं हतः ।
यश्च गाण्डीवमुक्तानां स्पर्शमुग्रमचिन्तयन् ॥
अपतिह्यसि कृष्णेति वृषन्पाथान्वैक्षत ।
यस्य नासीद्गर्भं पार्थः सपुत्रैः सजनादैर्नैः ॥
स्वबाहुबलमाश्रित्य मुहूर्तमपि सञ्जय ।
तस्य नाहं वधं मन्ये देवैरपि सवासवैः ॥
प्रतीपमभिधावद्भिः किंपुनस्तात पाण्डवैः ।
न हि ज्ञ्यां संस्पृशानस्य तलत्रे वाऽपि गृह्यतः
पुमानाधिरथेः स्थातुं कश्चित्प्रमुखतोऽर्हति ।
अपि स्यान्मेदिनी हीना सोमसूर्यग्रामांशुभिः
न वधः पुरुषेभ्यस्तस्य संयुगेष्वपलायिनः ।
येन मन्दः सहायेन आत्रा दुःशासनेन च ॥
वासुदेवस्य दुर्बुद्धिः प्रत्यास्थानमरोचत ।
स नूनं वृषभस्कन्धं कर्णे दृष्ट्वा निपातितम् ॥
दुःशासनं च निहतं मन्ये शोचति पुत्रकः ।
हतं वैकर्तनं श्रुत्वा द्वैरथे सद्यसाचिना ॥७२

प्रतीपं प्रातिमत्वेन अभिधावद्भिः सर्वदिग्भ्यः समागतैः
॥६८॥ आधिरथेः अधिरथपुत्रस्य सोमसूर्यसाहचर्यात् प्रकरणेन
भातीति योगाच्च प्रभो वन्धिः तेषां त्रयाणामंशुभिर्मयूखैः
॥ ६९ ॥ मंदो दुर्बोधनः ॥ ७० ॥ ग्राह्यसुखानिति पाठे

जयतः पाण्डवान् दृष्ट्वा
किंस्विदुद्योधनोऽब्रवीत् ।
दुर्मर्षणं हतं दृष्ट्वा
वृषसेनं च संयुगे ॥

७३

प्रमग्नं च बलं दृष्ट्वा वध्यमानं महारथैः ।
पराङ्मुखान्शरास्तु पलायनपरायणान् ॥
विभ्रुतान् रथिनो दृष्ट्वा मन्ये शोचति पुत्रकः
अनेयश्चाभिमानो च दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ॥
हतोत्साहं बलं दृष्ट्वा किंस्विदुद्योधनोऽब्रवीत्
स्वयं धैरं महत्कृत्वा वार्यमाणः सुहृद्रणेः ॥
प्रघने हतभूयिष्ठैः किंस्विदुद्योधनोऽब्रवीत् ।
प्रातरं निहतं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे ॥ ७७
रुधिरं पीयमाने च किंस्विदुद्योधनोऽब्रवीत् ।
सह गान्धारराजेन सभायां यदभाषत ॥
कर्णोऽर्जुनं रणे हन्ता हते तस्मिन् किमब्रवीत्
धूतं कृत्वा पुरा हृष्टो वञ्चयित्वा च पाण्डवान्
शकुनिः सौबलस्तात हते कर्णे किमब्रवीत् ।
कृतवर्मां महेश्वासः सात्वतानां महारथः ॥
हतं वैकर्तनं दृष्ट्वा हार्दिक्यः किमभाषत ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यया यस्य शिक्षामुपासते
धनुर्वेदं चिकीर्षन्तो द्रोणपुत्रस्य धीमतः ।
युवा रूपेण संपन्नो दर्शनीयो महायशः ॥
अश्वत्थामा हते कर्णे किमभाषत सञ्जय ।
आचार्यो यो धनुर्वेदे गौतमो रथसत्तमः ॥
कृपः शारद्वतस्तात हते कर्णे किमब्रवीत् ।
मद्रराजो महेश्वासः शल्यः समिति शोभनः
दृष्ट्वा विनिहतं कर्णं सारथ्ये रथिनो वरः ।
किमभाषत सौवीरो मद्रणामधिपो बली ॥
दृष्ट्वा विनिहतं सर्वं योधा वारणजुर्जयाः ।
ये च केचन राजानः पृथिव्यां योद्धुमागताः
वैकर्तनं हतं दृष्ट्वा कान्यमाषन्त सञ्जय ॥ ८६
द्रोणे तु निहतं वीरं रथयात्रे नरर्षभे ।
के वा मुखमनीकानामासन् सञ्जय भागशः
मद्रराजः कथं शल्यो नियुक्तो रथिनो वरः ।
वैकर्तनस्य सारथ्ये तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥

निर्वातिसुखान् । प्रत्यङ्मुखान् कौरवाः यदि पलायन्ते
तदा प्राहमखा एव भवन्तीत्यर्थः ॥ ७४ ॥ अनेयः अशि-
क्षणीयः यतोऽभिमानो विद्वत्त्वाभिमानो अत एव दुर्बुद्धिः
हितमज्ञानम् ॥ ७५ ॥ प्रघने रणे ॥ ७७ ॥ कानि वाक्या-
नीति शेषः ॥ ८६ ॥

केऽरक्षन् दक्षिणं चक्रं सुतपुत्रस्य दुष्यतः ।
 वामं चक्रं ररधुर्वा के वा वीरस्य पृष्ठतः ८९
 के कर्णं न जहुः शूराः के क्षुद्राः प्राद्रवंस्ततः
 कथं च वः समेतानां हतः कर्णो महारथः ॥
 पाण्डवाश्च स्वयं शूराः प्रत्युदीक्षुर्महारथाः ।
 सृजन्तः शरवर्षाणि धारिधारा इवाम्बुदाः
 स च सर्पमुखो दिव्यो महेषुप्रवरस्तदा ।
 वयर्थः कथं समभवत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ९२
 मामकस्यास्य सैन्यस्य हतोत्सेधस्य सञ्जय
 अवशेषं न पश्यामि कुदुते मुदिते सति ९३
 तौ हि वीरौ महेष्वासौ
 मदर्थं त्यक्तजीवितौ ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रप्रश्ने
 नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

सञ्जय उवाच ।

हते द्रोणे महेष्वासे तस्मिन्नहनि भारत ।
 कृते च मोघसङ्कल्पे द्रोणपुत्रे महारथे ॥ १
 द्रवमाणे महाराज कौरवाणां बलार्णवे ।
 व्यूह्य पार्थः स्वकं सैन्यमतिप्रह्लादुन्मिर्षुतः २
 तमवस्थितमाज्ञाय पुत्रस्ते भरतर्षभ ।
 विद्रुतं स्वबलं दृष्ट्वा पीरुषेण न्यवारयत् ॥ ३
 स्वमनीकमवस्थाप्य बाहुवीर्यमुपाश्रितः ।
 युद्धा च सुचिरं कालं पाण्डवैः सह भारत ४
 लब्धलक्षैः परैर्हृष्टैर्योयच्छद्भिश्चिरं तदा ।
 संध्याकालं समासाद्य प्रत्यहारमकारयत् ५
 कृत्वाऽवहारं सैन्यानां
 प्रविश्य शिबिरं स्वकम् ।
 कुरवः सुहितं मच्चं
 मन्त्र्यांचक्रिरे मिथः ॥ ६

प्रत्युदीयुः कथामिति शेषः ॥ ९१ ॥ हतोत्सेधस्य विनष्टो-
 त्कपेस्य ॥ ९३ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैल-
 कण्ठीये भारतमावदीपे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

हते द्रोणे इति ॥ १ ॥ स्वबलं प्रतिविद्रुतं द्रवन्तं
 दृष्ट्वा ॥ ३ ॥ लब्धलक्षैः प्राप्तजयैः व्याचच्छद्भिः यतमानैः

भीष्मद्रोणी हतौ श्रुत्वा
 को न्वर्था जीवितेन मे ॥ ९४

पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं कर्णं च पाण्डवैः ।
 यस्य बाहोर्बलं तुल्यं कुञ्जाराणां शतं शतैः ९५
 द्रोणे हते च यदृत्तं कौरवाणां परैः सह ।
 संग्रामे नरवीराणां तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ९६

यथा कर्णश्च कौन्तेयैः
 सह युद्धमयोजयत् ।

तथा च द्विपतां हन्ता
 रणे शान्तस्तदुच्यताम् ॥ ९७

पर्यङ्केषु परार्थेषु स्पध्यास्तरणवस्तु च ।
 वरासनेषूपविष्टाः सुखशय्यास्थिवामराः
 ततो दुर्योधनो राजा साक्षा परमवल्युना ।
 तानाभाष्य महेष्वासान् प्राप्तकालमभाषत
 मत्तं मतिमतां श्रेष्ठाः सर्वे प्रभूत मा चिरम् ।
 एवं गते तु किं कार्यं किं च कार्यतरं वृषाः ९
 सञ्जय उवाच ।

एवमुक्ते नरेन्द्रेण नरसिंहा युयुत्सवः ।
 चक्रुर्नानाविधाश्रेष्ठाः सिंहासनगतास्तदा १०
 तेषां निशाम्येक्षितानि युद्धे प्राणाञ्जुह्वयताम्
 समुद्रीक्ष्य मुखं राज्ञो बालाकंसमवर्चसम् ११
 आचार्यपुत्रो मेधावी वाक्यज्ञो वाक्यमाददे
 रागो योगस्तथा दाक्ष्यं नयश्चेत्यर्थसाधकाः
 उपायाः पण्डितैः प्रोक्तास्ते तु देवमुपाश्रिताः
 लोकप्रवीरा येऽस्माकं देवकल्पा महारथाः

प्रत्यहारं प्रत्यवहारं प्रत्याहारमिति वा पाठः ॥ ५ ॥ पर्यङ्के-
 श्वेव वरासनेषु ॥ ७ ॥ साक्षा अभिवचसा परमवल्युनाऽति-
 मधुरेण ॥ ८ ॥ कार्यतरं आवश्यकतरं यत्कार्यं कर्तव्यं परं
 मत्तं संमतं तत् प्रभूत ॥ ९ ॥ चेष्टाः शीघ्राभिनयरूपाः
 शुचास्फालनाद्याः ॥ १० ॥ निशाम्य आलोच्य वर्चसं
 छान्दसष्टच् ॥ ११ ॥ रागः स्वामिभक्तिः योगो देशका-
 लादिसेपतिः । दाक्ष्यं बलम् । नयो नीतिः ॥ १२ ॥

नीतिमन्तस्तथा युक्ता दक्षा रक्ताश्च ते हताः
न त्वेव कार्यं नैराश्यमस्माभिर्विजयं प्रति ॥
सुनीतैरिह सर्वार्थैर्द्वैवमप्यनुलोभ्यते ।
ते धर्यं प्रवरं नृणां सर्वैर्गुणगणैर्युतम् ॥ १५ ॥
कर्णमेवाभिप्रेक्ष्यामः सेनापत्येन भारत ।
कर्णं सेनापतिं कृत्वा प्रमथिष्यामहे रिपून्
यप ह्यतिबलः शूरः कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
दैवस्वत इवासह्यः शक्तो जेतुं रणे रिपून् ॥ १७ ॥
एतदाचार्यतनयाच्छ्रुत्वा राजस्तवात्मजः ।
आशां बहुमतीं चक्रे कर्णं प्रति स धै तदा ॥ १८ ॥
हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णो जेष्यति पाण्डवान्
तामाशां हृदये कृत्वा समाश्वस्य च भारत
ततो दुर्योधनः प्रीतः प्रियं श्रुत्वाऽस्य तद्वचः
प्रीतिसत्कारसंयुक्तं तथ्यमात्महितं शुभम् ॥ २० ॥
स्वं मनः समवस्थाप्य बाहुवीर्यमुपाश्रितः ।
दुर्योधनो महाराज राधेयमिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥
कर्णं जानामि ते वीर्यं सौहृदं परमं मया
तथापि त्वां महाबाहो प्रवक्ष्यामि हितं वचः
श्रुत्वा यथेष्टं च कुरु वीर यत्नव रोचते ।
भवान्प्राज्ञतमो नित्यं मम धैव परा गतिः ॥ २३ ॥
भीष्मद्रोणावतिरथौ हतौ सेनापतौ मम ।
सेनापतिर्भवानस्तु ताभ्यां द्रविणवत्तरः ॥ २४ ॥
बुद्धौ च तौ महेश्वासौ सापेक्षौ च धनञ्जये
मानितौ च मया वीरौ राधेय वचनासत्वरः ॥ २५ ॥
पितामहत्वं संप्रेक्ष्य पाण्डुपुत्रा महारणे ।
रक्षितास्तात भीष्मेण द्विवसानि दशैव तु ॥
न्यस्तशस्त्रे च भवति हतौ भीष्मः पितामहः
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य फाल्गुनेन महाहवेरः ॥ २७ ॥
हते तस्मिन्महेश्वासे शरतलपगते तथा ।
त्वयोक्ते पुरुषध्यात्र द्रोणो हासीत्युरःसरः ॥
तेनापि रक्षिताः पार्थाः
शिष्यत्वादिति मे मतिः ।
स वापि निहतो बुद्धो
भृष्टगुप्तेन सत्वरम् ॥ २९ ॥

निहताभ्यां प्रधानाभ्यां ताभ्यां नमितविक्रम
त्वत्समं समरे योधं नान्यं पश्यामि चिन्त्यन्
भवानेव तु नः शक्तो विजयाय न संशयः ।
पूर्वं मध्ये च पञ्चाश तथैव विहितं हितम् ॥ ३१ ॥
स भवान् बुध्यन्तस्त्रये धुरमुद्रोदुमहति ।
अभिप्रेक्ष्य सेनान्ये स्वयमात्मानमात्मना ॥
देवतानां यथा स्कन्दः सेनानीः प्रभुरव्ययः
तथा भवानिमां सेनां धार्तराष्ट्रीं विभर्तु वै ॥
जहि शत्रुगणान्सर्वान्महेन्द्रो दानवानिव ।
अवस्थितं रणे दृष्ट्वा पाण्डवास्त्वां दानवाः
द्रविष्यन्ति च पञ्चाला विष्णुं दृष्ट्वेव दानवाः
तस्मात्त्वं पुरुषध्यात्र प्रकथितं महाचमूम् ॥ ३५ ॥
भवत्यवस्थिते यत्ने
पाण्डवा मन्दचेतसः ।
द्रविष्यन्ति सहामात्याः
पञ्चालाः सञ्जयाश्च ह ॥ ३६ ॥
यथा ह्यभ्युदितः सूर्यः प्रतपन् स्थेन तेजसा
व्यपोहति तमस्तीव्रं तथा शत्रुप्रतापय ॥ ३७ ॥
सञ्जय उवाच ।

आशा बलवती राजन्युषस्य तव याऽभवत्
हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णो जेष्यति पाण्डवान्
तामाशां हृदये कृत्वा कर्णमेव तदाऽब्रवीत्
सुतपुत्र न ते पार्थः स्थित्वाऽग्रे संयुयुत्सति ॥
कर्ण उवाच ।
उक्तमेतन्मया पूर्वं
गान्धारे तव सखिधी ।
जेष्यामि पाण्डवान्सर्वान्
सपुत्रान् सजनाद्वनान् ॥ ४० ॥
सेनापतिर्भविष्यामि
तवाहं नात्र संशयः ।
स्थिरो भव महाराज
जिताम् विजि च पाण्डवान् ॥ ४१ ॥
सञ्जय उवाच ।
एवमुक्तो महाराज ततो दुर्योधनो नृपः ।
उत्तस्थौ राजभिः सार्धं दैवैरिव शतक्रतुः ॥ ४२ ॥

सर्वार्थैः रागादिभिः सुनीतैः द्वैवमुलोभ्यतेऽनुकूलं क्रियते ।
न केवलं रागादपेक्षया दैवस्य प्राबल्यमपि तु दैवापेक्षयाऽपि
मुन्यणीता रागादप्यः प्रबला इत्यर्थः ॥ १५ ॥ बहुमतीं
बाहुव्यवतीं अतिशयितामिति यावत् ॥ १८ ॥ शुभं वचः
श्रुत्वा मनः समवस्थाप्य समाधायब्रवीदिति द्वयोः संबन्धः

॥ २० ॥ ताभ्यां सकाशात् द्रविणवत्तरः ॥ २४ ॥
ताभ्यामपि नमितः सम्यक्ज्ञातो विक्रमो यस्य ॥ ३० ॥
विहितं त्वयेति शेषः ॥ ३१ ॥ सेनान्ये सेनानीन्ते
सेनापत्ये ॥ ३२ ॥ कर्णमेव तदाऽब्रवीत् दुर्योधन इति
शेषः । न संयुयुत्सति बुद्धेच्छामपि न करिष्यति किं पुन-
र्बुद्धमिति भावः ॥ ३९ ॥

सैनापत्येन सत्कर्तुं कर्णं स्कन्दमिवामराः ।
ततोऽभिपिपिचुः कर्णं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
दुर्योधनमुखा राजन् राजानो विजयैषिणः
शातकुम्भमथैः कुम्भैर्मोह्यैश्चाभिमन्त्रितैः ॥
तोयपूर्णविषाणैश्च द्विपखङ्गमहर्षभैः ।
मणिमुक्तायुतैश्चान्यैः पुण्यगन्धैस्तथौषधैः ॥
औदुम्बरे सुखासीनमासने क्षौमसंवृते ।
शास्त्रदृष्टेन विधिना संभारैश्च सुसंभृतैः ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्तथा शूद्राश्च संमताः
तुष्टुस्तं महात्मानमभिषिक्तं वरासने ॥ ४७
ततोऽभिषिक्ते राजेन्द्र निष्कैर्गोभिर्धनेन च
वाचयामास विप्राग्न्यान् राधेयः परवीरहा
जय पार्थान्सगोविदान्तानुगांस्तान्महामृधे
इति तं बन्दिनः प्राहुर्द्विजाश्च पुरुषर्षभम् ॥
जहि पार्थोन्सपाञ्चालान्राधेय विजयाय नः

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णाभिषेके
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

धृतराष्ट्र उवाच ।

सैनापत्यं तु संप्राप्य कर्णो वैकर्तनस्तदा ।
तथोक्तश्च स्वयं राज्ञा स्निग्धं ब्रातृसमं वचः ॥
योगमाज्ञाप्य सेनानामादित्येऽभ्युदिते तदा
अकरोत्किं महाप्राज्ञस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ २
सञ्जय उवाच ।

कर्णस्य मतमाज्ञाय पुत्रारते भरतर्षभ ।
योगमाज्ञापयामासुर्नन्दिर्त्युरासरम् ॥ ३
महत्स्यपररात्रे च तव सैन्यस्य मारिष ।
योगो योगेति सहसा प्रादुरासीन्महास्वनः
कल्पतां नागमुख्यानां रथानां च वरूथिनाम्
सन्नहतां नराणां च वाजिनां च विशांपते ॥

शातकुम्भमथैः सौवर्णैर्मोह्यैर्महामयैश्च कुम्भैः ॥ ४४ ॥
विषाणैः द्विपस्य गजस्य दन्तमयैः पात्रैः खड्गस्य गण्ड-
कस्य महर्षभस्य गवयस्य च शूत्रैः । 'विषाणं दन्तश्चक्रयोः'
इति विश्वः । द्विपखड्गमहर्षभैरिति तद्धितलोप आर्षः
॥ ४५ ॥ न हीति । शराणां दर्शनेऽपि नालं किमुत
स्पर्शे इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि
नैलकण्ठीये भारतमावदीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

कर्णो २

उद्यन्निव सदा भानुस्तमांस्तु प्रैर्गमस्तिभिः ॥
न ह्यलं त्वद्विस्मृष्टानां शराणां वै सकेशवाः ।
उलूकाः सूर्यरश्मीनां ज्वलतामिव दर्शने ॥
न हि पार्थाः सपाञ्चालाः
स्थातुं शक्तास्तवाग्रतः
आत्तशस्त्रस्य समरे
महेन्द्रस्यैव दानवाः ॥ ५२
अभिषिक्तस्तु राधेयः प्रमया सोऽमितप्रभः
अत्यरिच्यत रूपेण दिवाकर इवापरः ॥ ५३
सैनापत्ये तु राधेयमभिषिच्य सुतस्तव ।
अमन्यत तदाऽऽत्मानं कृतार्थं कालचोदितः
कर्णोऽपि राजन्संप्राप्य सैनापत्यमरिन्दमः
योगमाज्ञापयामास सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ ५४
तव पुत्रैर्दृतः कर्णः शुशुभे तत्र भारत ।
दैवैरिव यथा स्कन्दः संग्रामे तारकामये ॥

कोशतां चैव योधानां त्वरितानां परस्परम्
बभूव तुमुलः शब्दो दिवस्पृक् सुमहास्ततः
ततः श्वेतपताकेन बलाकावर्णवाजिना ।
हेमपृष्ठेन धनुषा नागकक्षेण केतुना ॥ ७
तूणीरशतपूर्णेन सगदेन वरूथिना ।
शतघ्नीकिंकिणीशक्तिशूलतोमरधारिणा
कार्मुकैरुपपन्नेन विमंलादित्यवर्चसा ।
रथेनाभिपताकेन सुतपुत्रोऽभ्यदृश्यत ॥ ९
ध्मापयन् वारिजं राजन् हेमजालविभूषितम्
विभुष्वानो महद्वापं कार्तविरविभूषितम् ॥ १०
दृष्ट्वा कर्णं महोष्वासं रथस्थं रथिनां वरम् ।
भानुमन्तमिवोद्यन्तं तमो निघ्नन् दुरासदम्

११

सैनैति ॥ १॥ नन्दिर्त्युः आनन्दवाक्यम् ॥ ३॥ कल्पतां
संनहमानानां वरूथिनां रथगुप्तिमताम् । सन्नहतां नराणां
सन्नहमानानां गजादीनां च शब्दो बभूवेति द्वयोः सम्बन्धः
॥ ५॥ श्वेतत्यादि विशेषणद्वयं रथेनेत्यस्य ॥ ७ ॥
अभिपताकेन वायोः प्रातिकूल्यादभिमुखपताकेन एतत्परा-
जयसूचकम् ॥ १॥ निघ्नन् निघ्नन्तं घ्नन्तमिति वा पाठः ॥ ११ ॥

न भीष्मव्यसनं केचिन्नापि द्रोणस्य मारिष
 नान्येषां पुरुषस्यापि मेनिरे तत्र कौरवाः ॥
 ततस्तु त्वरयन् योधाञ्छांशश्च देन मारिष ॥
 कर्णो निष्कर्षयामास कौरवाणां महद्वलम् ॥
 द्यूहं द्यूह्य महेष्वासो मकरं शत्रुतापनः ।
 प्रत्युद्ययौ तथा कर्णः पाण्डवान् विजिगीषया
 मकरस्य तु तुण्डे वै कर्णो राजन्व्यवस्थितः
 नेत्राभ्यां शकुनिः शूर उलूकश्च महारथः ॥
 द्रोणपुत्रस्तु शिरसि ग्रीवायां सर्वसोदराः ।
 मध्ये दुर्योधनो राजा बलेन महता वृत्तः ॥
 वामपादे तु राजेन्द्र कृतवर्मा व्यवस्थितः ।
 नारायणवलयैर्धुको गोपालैर्युद्धदुर्मदैः ॥१७॥
 पादे तु दक्षिणे राजन् गौतमः सत्यविक्रमः
 त्रिगर्तैः सुमहेश्वासिर्दक्षिणाल्यैश्च संवृतः ॥
 अनुपादे तु यो वामस्तत्र शल्यो व्यवस्थितः
 महत्या सेनया सार्धं मद्रदेशसमुत्थया ॥ १९ ॥
 दक्षिणे तु महाराज सुषेणः सत्यसंगरः ।
 वृत्तो रथसहस्रेण दन्तिनां च त्रिभिः शतैः ॥
 पुच्छेष्वास्तां महावीर्यैः भ्रातरैः पार्थिवौ तदा
 चित्रश्च चित्रसेनश्च महत्या सेनया वृत्तौ ॥
 तथा प्रयाते राजेन्द्र कर्णे नरवरोत्तमे ।
 धनञ्जयमभिप्रेक्ष्य धर्मराजोऽब्रवीद्विदम् ॥ २२ ॥
 पश्य पार्थ यथा सेना धार्तराष्ट्रीह संयुगे ।
 कर्णेन विहिता वीरगुप्ता वीरैर्महारथैः ॥
 हतवीरतमा श्रेया धार्तराष्ट्री महाचमूः ।
 फल्गुशेषा महाबाहो तुण्डस्तुल्या मता मम
 एको ह्यत्र महेश्वासः सुतपुत्रो विराजते ।
 सदेवासुरगन्धर्वैः सकिन्नरमहोरगैः ॥ २५ ॥
 चराचरैस्त्रिमिलोकैर्योऽज्यथो रथिनां वरः ।
 तं हत्वाऽथ महाबाहो विजयस्तव फाल्गुन
 उद्धतश्च भवेच्छल्यो मम द्वादशवार्षिकः ।
 एवं ज्ञात्वा महाबाहो द्यूहं द्यूह्य यथेच्छसि

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि द्यूहनिर्माणे

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भ्रातुरेतद्वचः श्रुत्वा पाण्डवः श्वेतवाहनः ।
 अर्धचन्द्रेण द्यूहेन प्रत्यद्यूह्य तां चमूम् ॥
 वामपार्श्वे तु तस्याथ भीमसेनो व्यवस्थितः ।
 दक्षिणे च महेष्वासो धृष्टद्युम्नो व्यवस्थितः ॥
 मध्ये द्यूहस्य राजा तु पाण्डवश्च धनञ्जयः ।
 नकुलः सहदेवश्च धर्मराजस्य पृष्ठतः ॥ ३० ॥
 चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यौ युधामन्युत्तमौ जसौ ।
 नार्जुनं जहतुर्द्वे पालयमानौ किरीटिना ॥
 शेषा नृपतयो वीराः स्थिता द्यूहस्य दंशिताः
 यथाभागं यथोत्साहं यथायतनं च भारत ॥
 एवमेतन्महाद्यूहं द्यूह्य भारत पाण्डवाः ।
 तावकाश्च महेश्वासा युद्धायैव मनो दधुः ॥
 दृष्ट्वा द्यूहां तव चमूं सुतपुत्रेण संयुगे ।
 निहृतान्पाण्डवान्मेने धातैराष्ट्रः सवान्धवः
 तथैव पाण्डवी सेनां द्यूहां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ।
 धार्तराष्ट्रान्हतान्मेने सकर्णान्यै जनाधिपः ॥
 ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकदुन्दुभिः ।
 डिण्डिमाश्चाप्यहन्त्यन्त शर्शराश्च समन्ततः ॥
 सेनयोरुभयो राजन् प्रावाद्यन्त महाखनाः ।
 सिंहनादश्च सज्जते शूराणां जयगुह्मिनाम् ॥
 हयहोषितशब्दाश्च वारणानां च हंताम् ॥
 रथनेमिखनाश्चोभ्राः संवभूवृजैनाधिप ॥ ३८ ॥
 न द्रोणव्यसनं कश्चिज्जानीते तत्र भारत ।
 दृष्ट्वा कर्णं महेश्वासं मुखे द्यूहस्य दंशितम् ॥
 उभे सैन्ये महाराज प्रहृष्टनरसंकुले ।
 योद्धुकामे स्थिते राजन् हन्तुमन्योन्यमोजसा
 तत्र यत्तौ सुसंरक्ष्यौ दृष्ट्वाऽन्योन्यं व्यवस्थितौ
 अनीकमध्ये राजेन्द्र चेरतुः कर्णपाण्डवी ॥
 नृत्यमाने च ते सेने समेयातां परस्परम् ।
 तेषां पक्षैः प्रपक्षैश्च निर्जग्मुस्ते युयुत्सवः ॥
 ततः प्रवृत्ते युद्धं नरवारणवाजिनाम् ।
 रथानां च महाराज अन्योन्यमभिनिप्रताम् ॥

अनुपादे पादस्थानस्यापि पद्याद्वये ॥ १९ ॥ दक्षिणे अनुपादे
 ॥ २० ॥ द्यूह रचय ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि

नैलकण्ठे भारतभाष्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

सञ्जय उवाच ।

ते सेनेऽन्योन्यमासाद्य प्रहृष्टाश्वनरद्विपे ।
 बृहत्सी संप्रजन्हाते देवासुरसमप्रभे ॥ १ ॥
 ततो नरस्थाश्वेभ्यः पत्तयश्चोपधिक्रमाः ।
 संप्रहारान् भृशं चक्रुर्देहपाप्मासुनाशनान् २ ॥
 पूर्णचन्द्राकंपद्मानां कान्तिभिर्गन्धतः समैः
 उत्तमाङ्गैर्नृसिंहानां नृसिंहास्तस्तरुमहीम्
 अर्धचन्द्रैस्तथा भलैः क्षुरप्रैरसिपट्टिभैः ।
 परश्वधैश्चाप्यकुन्तसुत्तमाङ्गानि पुद्ध्यताम् ॥
 व्यायतायतबाहुनां व्यायतायतबाहुभिः ।
 बाहवः पातिता रेजुर्धरण्यां सायुधाङ्गदैः ॥ ५ ॥
 तैः स्फुरद्भिर्मही भाति रक्ताङ्गुलितलैस्तथा
 गरुडप्रहितैरुग्रैः पञ्चासुरैरगैरेव ॥ ६ ॥
 द्विरदस्यन्दनाश्वेभ्यः पेतुर्वीरा द्विपद्धताः ।
 विमानेभ्यो यथा क्षीणे पुण्ये खगैसदस्तथा ॥
 गदाभिरन्ये गुर्वभिः परिधैर्मुसलैरपि ।
 पोथिताः शतशः पेतुर्वीरा वीरतरे रणे ॥ ८ ॥
 रथा रथैर्विमथिता मत्ता मसैर्द्विपा द्विपैः ।
 सादिनः सादिभिश्चैव तस्मिन्परमसंकुले ॥ ९ ॥
 रथैरनैरा रथा नागैरश्वारोहाश्च पत्तिभिः ।
 अश्वारोहैः पदाताश्च निहता युधि शरैरेव ॥
 रथाश्वपत्तयो नागै रथाश्वेमाश्च पत्तिभिः ।
 रथपत्तिद्विपाश्चाश्वै रथैश्चापि नरद्विपाः ॥ ११ ॥
 रथाश्वेभ्यो नराणां तु नराश्वेभ्यो रथैः कुतम् ।
 पाणिपादैश्च शस्त्रैश्च रथैश्च कदनं महत् ॥ १२ ॥
 तथा तस्मिन्बले शूरैर्वध्यमाने हतेऽपि चा
 अस्मानभ्याययुः पार्था वृकोदरपुरोगमाः ॥
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ।
 सात्यकिश्चेकितानश्च द्राविडैः सैनिकैः सह ॥
 वृता ब्यूहेन महता पाण्डयाश्चोलाः सकेरलाः

१२

ते सेने इति । प्रहृष्टत्वाभावश्चान्वसः ॥ १ ॥
 देहानां पाप्मानानसुनां च नाशनान् ॥ २ ॥ पूर्णचन्द्रा-
 कार्णां कान्तिभिः समैः पद्मानां गन्धतः समैः तस्तरुः
 आस्तापिबन्तः ॥ ३ ॥ व्यायताः पुष्टाः आयताः दीर्घाः
 ॥ ५ ॥ प्रहितैः निस्तैः ओहाक् त्यागे ॥ ६ ॥ आपी-
 र्डेनः भूषावन्तः नाना वृत्क् विविधरागाणि वसनानि

व्यूहोरस्का दीर्घभुजाः प्राशवः पृथुलोचनाः
 आपीर्डिनो रक्तदन्ता मत्तामात्रविक्रमाः ।
 नानाविरागवसना गन्धचूर्णावचूर्णिताः ॥
 वद्धासयः पाशहस्ता वारणप्रतिवारणाः ।
 समानमृत्यवो राज्ञात्यजन्त परस्परम् ॥
 कलापिनश्चापहस्ता दीर्घकेशाः प्रियंवदाः ।
 पत्तयः सादिनश्चान्ये घोररूपपराक्रमाः १८

अथापरे पुनः शूरा-

अथेदिपञ्चालकेकयाः ।

कारूपाः कोसलाः काञ्चया

मागधाश्चापि दुद्रुवुः ॥ १९

तेषां रथाश्वनागाश्च प्रवराश्चोपपत्तयः ।
 नानावाद्यध्वरैर्हृष्टा नृत्यन्ति च हसन्ति च ॥
 तस्य सैन्यस्य महतो महामात्रवरैर्बुधैः ।
 मध्ये वृकोदरोऽभ्यायास्वदीयाज्ञानभूमतः ॥
 स नागप्रवरोऽत्युग्रो विधिवत्कल्पितो वभी
 उदयाग्राद्रिभवनं यथाऽभ्युदितभास्करम् २२
 तस्यायसं वर्मं वरं वररत्नविभूषितम् ।
 ताराव्याप्तस्य नभसः शारदस्य समद्विषम्
 स तोमरद्वयप्रकरश्चासुमौलिः स्थलंकुतः ।
 शरन्मध्यंदिनाकार्कमस्तेजसा व्यदहद्रिपूम् ॥
 तं दृष्ट्वा क्षिरदं दुरात्क्षेमधूर्तिर्द्विपस्थितः ।
 आह्वयन्नभिदुद्राव प्रमनाः प्रमनस्तरम् ॥ २५ ॥
 तयोः समभवद्युद्धं द्विपयोरुग्ररूपयोः ।
 यदृच्छया क्रमवतोर्महापर्वतयोरिव ॥ २६ ॥
 संसक्तनागौ तौ वीरौ तोमरैरितरेतरम् ।
 बलवत्सूर्यरश्म्याभैर्मिरवाऽन्योन्यं विनेदतुः
 व्यपसृत्य तु नागाभ्यां मण्डलानि विचेरतुः
 प्रगृह्य चोभौ धनुषी जग्नतुर्वै परस्परम् ॥ २८

येषां ते विरागवसनाः ॥ १९ ॥ महामात्रयैरिति पाठे श्रेष्ठैः
 गजभूमतः गजस्कंधगतः ॥ २१ ॥ उदयाग्राद्रिभवनं अग्रा-
 दीत्यग्रशब्दस्य पूर्वनिपात आर्षः । उदयनामा अग्राद्रिः
 पूर्वपर्वतः स एव भवनमिति वा । उदयाग्राद्रिभवनमिति
 पाठे उदयाचलस्याग्रे श्रेण्ये अत्रैरर्कभूतस्य भवनम्
 ॥ २२ ॥ शारदस्य शरदा उपलक्षितस्य ॥ २३ ॥ चारु-
 मौलिः रम्यकटीकः ॥ २४ ॥ द्विपस्थितो द्विपारुहः
 प्रमनाः प्रकृष्टमनाः । प्रमनस्तरं प्रसन्नतरमनसम् ॥ २५ ॥

श्वेडितास्फोटितरवैर्बाणशब्दैस्तु सर्वतः ।
तौ जनं हर्षयन्तौ च सिंहनादं प्रचक्रतुः ॥ २९ ॥
समुद्यतकराभ्यां तौ द्विपाभ्यां कृतिनावुभौ
वाताकृतपताकाभ्यां युयुधाते महाबलौ ॥ ३० ॥
तावन्त्योन्यस्य धनुर्धे

छिस्वाऽन्योन्यं विनेदतुः ।

शक्तितोमरवर्षेण

प्रावृष्मेधाधिवास्तुभिः ॥ ३१ ॥

क्षेमधूर्तिस्तदा भीमं तोमरेण स्तनान्तरे ।
निर्विभेदातिवेगेन पडिश्चाप्यपरैर्नन्दन् ॥ ३२ ॥
स भीमसेनः द्रुष्टुमे तोमरै रङ्गमाश्रितैः ।
कोपदीप्तवपुर्मधैः सप्तसप्तिरिवांशुमान् ॥ ३३ ॥
ततो भास्करवर्णाभमञ्जोगतिमयस्मयम् ।
ससर्ज तोमरं भीमः प्रत्यमित्राय यत्नवान् ॥

ततः कुल्लुताधिपति-

श्रापमानस्य सायकैः ।

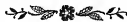
दशभिस्तोमरं भिस्वा

पण्ड्या विव्याध पाण्डवम् ॥ ३४ ॥

अथ काशुकैकमादाय भीमो जलदनिःस्वनम्
रिपोरभ्यर्देयस्नागमुज्ज्वलपाण्डवः शरैः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि क्षेमधूर्तिवधे

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

सञ्जय उवाच ।

ततः कर्णो महेष्वासः पाण्डवानामनीकिनां
जघान समरे शूरः शरैः सञ्जतपर्वभिः ॥ १ ॥
तथैव पाण्डवा राजंस्तव पुत्रस्य वाहिनीम्
कर्णस्य प्रमुखे क्रुद्धा निजघ्नस्ते महारथाः २
कर्णोऽपि राजन्समरे व्यहनत्पाण्डव्यां चमूम्
नाराचैरकैरश्व्यामैः कर्मारपरिमाजितैः ॥ ३ ॥
तत्र भारत कर्णेन नाराचैस्ताडिता गजाः ।

स शरीघादितो नागो भीमसेनेन संयुगो ॥
गृह्यमाणोऽपि नातिष्ठद्वातोद्धूत इवाम्बुदः ॥
तमभ्यधावद्विरदं भीमो भीमस्य नागराद् ॥
महावातेरितं मेघं वातोद्धूत इवांबुदः ॥ ३८ ॥
सन्निवायौत्मनो नागं क्षेमधूर्तिः प्रतापवान्
विव्याधाभिद्रुतं बाणैर्भीमसेनस्य कुञ्जरम् ॥

ततः साधुविस्मृष्टेन क्षुरेणानतपर्वणा ।

छिस्वा शरासनं शत्रोर्नागमामित्रमार्दयत् ४०

ततः क्रुद्धो रणे भीमं क्षेमधूर्तिः पराभिनतम् ॥

जघान चास्य द्विरदं नाराचैः सर्वमर्मसु ४१

स पपात महानागो भीमसेनस्य भारत ।

पुरा नागस्य पतनादवपुस्त्य स्थितो महीम्

तस्य भीमोऽपि द्विरदं गदया समपोथयत् ।

तस्मात्प्रमथितास्नागात् क्षेमधूर्तिमवधुतम् ॥

उद्यतायुधमायान्तं गदयाऽहन् वृकोदरैः ।

स पपात हतः सानिष्वैसुस्तमभितो द्विपम्

वज्रप्रभमचलं सिंहो वज्रहतो यथा ।

तं हतं नृपतिं दृष्ट्वा कुल्लुतानां यशस्कर्म ॥

प्राद्वह्यधिता सेना र्वदीया भरतर्षभ ॥ ४५ ॥

नेतुः सेतुश्च मल्लुश्च वज्रमुश्च दिशो दश ॥ ४

वध्यमाने बले तस्मिन्नुतपुत्रेण मारिय ।

नकुलोऽभ्यद्रवन्तूर्णं सूतपुत्रं महारणे ॥ ५

भीमसेनस्तथा द्रौणिं

कुर्वाणं कर्म दुष्करम् ।

विन्दानुविन्दौ कैकेयी

सात्यकिः समवारयत् ॥ ६

विनेदतुः सजिह्वितौ वभूवतुः क्वपतुरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अपरैः तोमरैरेव ॥ ३२ ॥ स भीमसेनः मेघैः सप्तसप्ति-

रिवांशुमान् यथा मेघान्ताहितस्य सूर्यस्य मरीचयः रश्मि-

रूपेण सर्वतः प्रचरन्ति एवं रश्मिस्थानीयास्त्रोमराः ॥ ३३ ॥

अजोगतिं श्लुण्णतिम् ॥ ३४ ॥ गृह्यमाणः निगृह्यमाणः

क्षेमधूर्तिना ॥ ३५ ॥ आमित्रं दानुसंबन्धिनम् । सामित्र-

मिति पाठान्तरम् ॥ ४० ॥ अहन् हतवान् हतः गदया

शकलीकृतः । अत एव अभितो द्विपं द्विपस्याभितः पपात

॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नेलकण्ठीये

भारतनावदीपे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

तत इति ॥ १ ॥ द्रौणिमभ्यव्रवत् ॥ ६ ॥

श्रुतकर्माणामाद्यन्तं चित्रसेनो महीपतिः ।
प्रतिविध्यस्तथा चित्रं चित्रकेतनकार्मुकम् ॥
दुर्योधनस्तु राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
संशतकगणान् क्रुद्धो ह्यभ्यधावद्धनञ्जयः ॥
धृष्टद्युम्नः कृपेणाय तस्मिन्वीरवरक्षये ।
शिखण्डी कृतवर्माणं समासादयदच्युतम् ॥
श्रुतकीर्तिस्तथा शल्यं माद्रीपुत्रः सुतं तव ।
दुःशासनं महाराज सहदेवः प्रतापवान् ॥१०॥
कैकेयी सात्यकिं युद्धे शरवर्षेण भास्वता ।
सात्यकिः कैकेयी चापिच्छाद्यामास भारत

तावेनं भ्रातरौ वीरौ

जघ्नतुर्हृदये भृशम् ।

विषाणाभ्यां यथा नागी

प्रतिनारं महावने ॥

१२

शरसंभिव्रवर्माणौ तावुमौ भ्रातरौ रणे ।
सात्यकिं सत्यकर्माणं राजन्वित्यधतुः शरैः
तौ सात्यकिर्महाराज प्रहसन् सर्वतोदिशः ।
छादयच्छरवर्षेण वारयामास भारत ॥ १४ ॥
चार्यमाणौ ततस्ती हि शैन्यशरवृष्टिभिः ।
शैन्यस्य रथं तूष्णं छाद्यामासतुः शरैः ॥ १५ ॥
तयोस्तु धनुषी चित्रे छिन्ना शौरिर्महावशाः
अथ तौ सायकैस्तीक्ष्णैर्वारयामास संयुगे ॥ १६ ॥
अथान्ये धनुषी चित्रे प्रवृष्टा च महाशरान्
सात्यकिं छादयन्तौ तौ चेरतुल्लुं सुषु च ॥
ताभ्यां मुक्ता महाबाणाः कङ्कवाहिणवाससः
द्योतयन्तो दिशः सर्वाः संपेतुः स्वर्णभूषणाः
ब्रह्माण्डकारमभवत्तयो राजन्महामृधे ।
अन्योन्यस्य धनुक्षेत्रे चिच्छिदुस्ते महारथाः
ततः क्रुद्धो महाराज सात्वतो युद्धदुर्मदः ।
अनुत्यक्तसमादाय सज्यं कृत्वा च संयुगे २०
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन अनुविन्दशिरोऽहरत् ।
अपतत्छिच्छिरो राजन् कुण्डलोपचितं महत्
शम्बरस्य शिरो यद्ध-

सिंहतस्य महारणे ।

शोचयन्कैकेयान्सर्वा-

अगामाशु वसुधराम् ॥

२२

इति श्रीमहामारुते कर्णपर्वणि विष्णुानुविन्दवधे

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

तं दृष्ट्वा निहतं शूरं भ्राता तस्य महारथः ।
सज्यमन्यद्धनुः कृत्वा शैनेयं पर्यवारयत् २३

स पृथ्वा सात्यकिं विभ्रु

स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः ।

ननाद् बलवन्नादं

तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥

२४

सात्यकिं च ततस्तूर्णं कैकेयानां महारथः ।
शरैरनेकसाहसैर्बाहोरसि चार्पयत् ॥ २५ ॥

स शरैः क्षतसर्वाङ्गः सात्यकिः सत्यविक्रमः
रराज समरे राजन् सपुष्प इव किंशुकः २६

सात्यकिः समरे विद्धः कैकेयेन महात्मना
कैकेयं पञ्चविंशत्या विद्याध्रं प्रहसन्निव २७

तावन्योन्यस्य समरे संचिच्छद्य धनुषी युगे ।
हत्वा च सारथी तूष्णं ह्ययंश्च रथिनां वरी २८

विरथावसिद्युद्धाय समाजग्मतुराहवे ।
शतचन्द्रचिते गृह्य चर्मणी सुसुजौ तथा ॥

विरोचेतां महारथे निस्त्रिंशवरधारिणौ ।
यथा देवासुरे युद्धे जम्भशक्नौ महाबली ॥

मण्डलानि ततस्ती तु विचरन्तौ महारणे ।
अन्योन्यममितस्तूर्णं समाजग्मतुराहवे ॥ ३१ ॥

अन्योन्यस्य वधे चैव चकतुर्त्यस्तमुत्तमम् ।
कैकेयस्य द्विधा चर्मं ततश्चिच्छेद सावतः

सात्यकेस्तु तथैवासौ चर्मं चिच्छेद पार्थिवः
चर्मं चिच्छत्वा तु कैकेयस्तारागणशतैर्वृतम् ॥

चचार मण्डलान्येव गतप्रत्यागतानि च ।
तं चरन्तं महारथे निस्त्रिंशवरधारिणम् ३४

अपहस्तेन चिच्छेद शैन्यस्त्वरयाऽन्वितः ।
सर्वमां कैकेयो राजन्विधा चिच्छो महारणे

निपपात महेश्वासो वज्राहत इवाचलः ।
तं निहत्य रणे शूरः शैनेयो रथसत्तमः ॥ ३६ ॥

युधामन्युरथं तूष्णमारुतेह परंतपः ।
ततोऽन्यं रथमास्थाय विधिवत्कटिपतं पुनः

कैकेयानां महत्सैन्यं द्यधमत्सात्यकिः शरैः
सा वध्यमाना समरे कैकेयानां महाचमूः ।

तमुत्सृज्य रणे शत्रुं प्रदुद्राव दिशो दश ॥ ३८ ॥

कृपेण दुर्युधे इति शेषः ॥ १९ ॥ माद्रीपुत्रः सुतं तवेत्यस्य व्याख्या दुःशासनमिति ॥ १० ॥ लघु शीघ्रं सुष्ठु शोभनम् ॥ १७ ॥
उपचितमलङ्कृतम् ॥ ११ ॥ अपहस्तेन तिर्यक्हस्तेन ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहामारुते कर्णपर्वणि नै. ३०. त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

सञ्जय उवाच ।

श्रुतकर्मा ततो राज्ञिञ्चसेनं महीपतिम् ।
 आजग्रे समरे क्रुद्धः पञ्चाशद्भिः शिलीमुखैः
 अभिसारस्तु तं राजञ्चवभिर्नतपर्वैभिः ।
 श्रुतकर्माणमाहृत्य स्रुतं विव्याध पञ्चभिः ॥
 श्रुतकर्मा ततः क्रुद्धश्चित्रसेनं चमुमुखे ।
 नाराचेन स्रुतीक्षणेन मर्मदेशे समार्पयत् ॥ ३ ॥
 सोऽतिविद्धो महाराज नाराचेन महात्मना
 मूर्छामभिययौ वीरः कश्मलं चाविवेश ह ॥
 एतस्मिन्नन्तरे चैनं श्रुतकीर्तिर्महायशः ।
 नवस्या जगतीपालं छाद्यामास पत्रिभिः ।
 प्रतिलभ्य ततः संज्ञां चित्रसेनो महारथः ।
 धनुश्चिच्छेदं भलेन तं च विव्याध सप्तभिः ॥
 सोऽन्यत्काष्ठुकमादाय वेगग्नं रुक्मभूषितम्
 चित्ररूपधरं चक्रे चित्रसेनं शरोर्मिभिः ॥ ७ ॥
 स शरैश्चित्रितो राजा चित्रमाल्यधरो युवा ।
 युवेव समरेऽशोभद्गोष्ठीमध्ये खलंकृतः ॥ ८ ॥
 श्रुतकर्माणमथ वै नाराचेन स्तनान्तरे ।
 बिभेद तरसा शूरस्तिष्ठ तिष्ठति चाब्रवीत् ॥
 श्रुतकर्माऽपि समरे नाराचेन समर्पितः ।
 सुस्त्राव रुधिरं तत्र गैरिकाद्रं दवाचलः ॥ १० ॥
 ततः स रुधिराक्ताङ्गो रुधिरेण कृतच्छविः ।
 रराजः समरे वीरः सपुण्य इव किंशुकः ॥
 श्रुतकर्मा ततो राजञ्चाशुना समभिद्रुतः ।
 शत्रुसंवारणं क्रुद्धो द्विधा चिच्छेद काशुकम्
 अथैनं छिन्नधन्वानं नाराचानां शतैस्त्रिभिः
 छाद्यन्समरे राजन् विव्याध च सप्तत्रिभिः
 ततोऽपरेण भलेन तीक्ष्णेन निशितेन च ।
 जहार सशिरस्त्राणं शिरस्तस्य महात्मनः ॥
 तच्छिरो न्यपतद्भूमौ चित्रसेनस्य दीप्तिमत्
 यदृच्छया यथा चन्द्रभूयुतः स्वर्गान्महीतलम्
 राजानं निहतं दृष्ट्वा तेऽभिसारं तु मारिष ।
 अभ्यद्रवन्त वेगेन चित्रसेनस्य सैनिकाः ॥

१४

श्रुतकर्मेति ॥ १ ॥ अभिसारोऽभिसाराधिपतिविज-
 सेनः । आहृत्य तदाश्व ॥ २ ॥ मूर्छां अर्धनिद्रां कश्मलं
 अचित्तत्वम् ॥ ४ ॥ एनं श्रुतकर्माणम् ॥ ५ ॥ तं श्रुत-
 कर्माणम् ॥ ६ ॥ स शरैरिति । गोष्ठी गोकुलः साण्डो

ततः क्रुद्धो महेष्वासस्तसैन्यं प्राद्रवच्छरैः
 अन्तकाले यथा क्रुद्धः सर्वभूतानि प्रेतराद् ॥
 ते वध्यमानाः समरे तव पौत्रेण धन्विना ॥
 द्यद्रवन्त दिशस्तूर्णं दावदग्धा इव द्विपाः ॥
 तांस्तु विद्रवतो दृष्ट्वा निरुत्साहाय द्विपजयं
 द्रावयन्निपुमिस्तीक्ष्णैः श्रुतकर्मा व्यरोचत ॥
 प्रतिविन्ध्यस्ततश्चित्रं भित्त्वा पञ्चभिराशुगैः
 सारथिं च त्रिभिर्विज्वा ध्वजमेकेषुणाऽपि च
 तं चित्रो नवभिर्मल्लैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ।
 स्वर्णपुङ्खैः प्रसन्नाग्निः कङ्कुर्वाहिणवाजितैः ॥ २१ ॥

प्रतिविन्ध्यो धनुश्छित्त्वा

तस्य भारत सायकैः ।

पञ्चभिर्निशितैर्बाणै-

रथैनं स हि जग्नवान् ॥

२२

ततः शक्ति महाराज स्वर्णघण्टां दुरासदाय

प्राहिणोत्तव पौत्राय घोराभिशिक्षामिव ॥

तामापन्तर्तां सहसा महोदकाप्रतिमां तदा ॥

द्विधा चिच्छेद समरे प्रतिविन्ध्यो हसन्निव

सा पपात द्विधा छिन्ना

प्रतिविन्ध्यशरैः शितैः ।

युगान्ते सर्वभूतानि

२५

शक्तिं तां प्रहतां दृष्ट्वा चित्रो गृह्य महागदाम्

प्रतिविन्ध्याय चिक्षेप रुक्मजालविभूषितं

सा जघान हयांस्तस्य सारथिं च महारणे ॥

रथं प्रमृद्य वेगेन धरणीमन्वपद्यत् ॥ २७ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु रथादायुस्य भारतः

शक्तिं चिक्षेप चित्राय स्वर्णघण्टामलंकृताम्

तामापन्तर्तां जग्राह चित्रो राजन्महामनाः

ततस्तामेव चिक्षेप प्रतिविन्ध्याय पार्थिवः ॥

समासाद्य रणे शूरं प्रतिविन्ध्यं महाप्रभा ।

निर्मिथ दक्षिणं बाहुं निपपात महीतले ।

पतिता भासयच्चैव तं देशमशनिर्यथा ॥ ३० ॥

महोदः । स यथा श्रृंगदौ अलंकृत एवं स शरैरलंकृत-
 इत्यर्थः ॥ ८ ॥ कृतच्छविः आहितशोभः ॥ ११ ॥
 सुपत्रिभिः शोभन्पुखवकिर्नाराचानां शतैः ॥ १३ ॥
 प्रेतराद् यमः ॥ १७ ॥ दावो दावाभिस्तेन दग्धाः १८ ॥
 स्वर्णघण्टां सुवर्णमयघण्टान्विताम् ॥ २३ ॥

प्रतिविन्ध्यस्ततो राजंस्तोमरं हेमभूषितम् ।
प्रेषयामास संकुद्धश्चित्रस्य वधकाक्षया ॥ ३१
स तस्य गात्रावरणं भित्त्वा हृदयमेव च ।
जगाम धरणीं तूर्णं महोरग इवाशयम् ॥ ३२
स पपात तदा राजा तोमरेण समाहतः ।
प्रसार्य विपुलीं बाहू पीनीं परिग्रसन्निमी ॥
चित्रं संप्रेक्ष्य निहतं तावका रणशोभिनः ।
अभ्यद्रवन्त वेगेन प्रतिविन्ध्यं समंततः ॥
सृजन्तो विविधान्वाणान्
शतघ्नीश्च सकिंकणीः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि चित्रवधे

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

सञ्जय उवाच ।

भीमसेनं ततो द्रौणी राजन्विद्याध पत्रिणा
परया स्वरया युक्तो दर्शयन्नखलाधवम् ॥ १
अथैनं पुनराजग्रे नवत्या निशितैः शरैः ।
सर्वमर्माणि संप्रेक्ष्य मर्मको लघुहस्तवत् ॥ २
भीमसेनः समाकोणं द्रौणिना निशितैः शरैः
रराज समरे राजन् रश्मिवानिव भास्करः
ततः शरसहस्रेण सुप्रयुक्तेन पाण्डवः ।
द्रोणपुत्रमवच्छाद्य सिंहनादममुञ्चत ॥ ४
शरैः शरांस्ततो द्रौणिः
संवार्य युधि पाण्डवम् ।
ललाटेऽभ्याहनद्राज-
नाराचेन स्मयन्निव ॥ ५
ललाटस्थं ततो बाणं धारयामास पाण्डवः
यथा धृक् वने हस्तः खड्गो धारयते नृप ॥ ६
तता द्रौणिं रणे भीमो यतमानं पराक्रमी ।
त्रिभिर्विद्याध नाराचैर्ललाटे विस्मयन्निव ।
ललाटस्थैस्ततो बाणैर्ब्रह्मणोऽस्तीं व्यशोभत
प्रावृषीव यथा सिकल्लिङ्गः पर्वतोत्तमः ॥ ८
ततः शरशतैर्द्रौणिरद्वैयामास पाण्डवम् ।
न चैनं कम्पयामास मातरिष्वेव पर्वतम् ॥ ९
तथैव पाण्डवो युद्धे द्रौणिं शरशतैः शितैः ।

तमवच्छादयामासुः
सूर्यमग्नगणा इव ॥ ३५
तान्विधम्य महाबाहुः शरजालेन संयुगे ।
व्यद्रावयत्तव चर्मं वज्रहस्त इवासुरीम् ॥ ३६
ते बध्यमानाः समरे तावकाः पाण्डवैर्नृप ।
विप्रकीर्यन्त सहसा वातनुज्जा घना इव ॥ ३७
विप्रद्रुते बले तस्मिन्वध्यमाने समंततः ।
द्रौणिरकोऽभ्ययान्तरं भीमसेनं महाबलम् ॥
ततः समागमो घोरो बभूव सहसा तयोः ।
यथा देवासुरे युद्धे वृत्रवासवयोरिव ॥ ३९

नाकम्पयत संहृष्टो वार्यांघ इव पर्वतम् ॥
तावन्योन्यं शरैर्घोरैश्छादयानो महारथी ।
रथवर्यगतीं वीरी शुशुभाते बलोत्कटौ ॥ ११
आविस्थाविव संदीप्तौ लोकक्षयकरावुभौ ।
स्वरश्मिभिरिवान्योन्यं तापयन्तौ शराक्षमैः
ततः प्रतिकृते यत्नं कुर्वाणौ तौ महारणे ।
कृतप्रतिकृते यत्नी शरसहैरभीतवत् ॥ १३
व्याघ्राविव च संग्रामे चेरतुस्तौ नरोत्तमौ
शरदंष्ट्रौ दुराधर्षौ चापवक्रौ भयंकरी ॥ १४
अभूतां तावददयौ च शरजालैः समंततः ।
मेघजालैरिव रुद्धौ गगने चन्द्रभास्करी ॥
चकाशेते मुहूर्तेन ततस्तावप्यरिन्दमौ ।
विमुक्तावग्नजालेन अङ्गारकुमुदाविव ॥ १६

अथ तत्रैव संग्रामे वर्तमाने सुदारणे
अपसदयं ततश्चक्रे द्रौणिस्तत्र वृकोदरम् ॥ १७
किरञ्छरशतैरुग्रैर्धाराभिरिव पर्वतम् ।
न तु तन्ममृषे भीमः शत्रोर्विजयलक्षणम् ॥
प्रतिचक्रे ततो राजन् पाण्डवोऽप्यपसदयतः
मण्डलानां विभागेषु गतप्रत्यागतेषु च ॥ १९
बभूव तुसुलं युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः ।
चरित्वा विविधान्मार्गान्मंडलस्थानमेव च

गात्रावरणं कवचम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि
नेलकण्ठीये भारतभावर्षी चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

भीमेति ॥ १ ॥ खड्गो गण्डकः ॥ ६ ॥ कृतप्रति-
कृते अन्योन्यान्नप्रतिघाते ॥ १३ ॥

शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ।
 अन्योन्यस्य वधे चैव चक्रतुर्त्यन्मुत्तमम् २१
 ईषतुर्विरथं चैव कर्तुमन्योन्यमाहवे ।
 ततो द्रौणिर्महास्त्राणि प्रादुश्रके महारथः ॥
 तान्यस्त्रैरेव समरे प्रतिजघ्नेऽथ पाण्डवः ।
 ततो घोरं महाराज अस्त्रयुद्धमवर्तत ॥ २३
 ग्रहयुद्धं यथा घोरं प्रजासंहरणे ह्यभूत् ।
 ते बाणाः समसज्जन्तमुकास्ताभ्यां तु भारत
 द्योतयन्तो दिशः सर्वोस्तव सैन्यं समंततः
 बाणसंधैर्वृतं घोरमाकाशं समपद्यत ॥ २५
 उदकापातावृतं युद्धं प्रजानां संक्षये नृप
 बाणाभिघातात्संजज्ञे तत्र भारत पावकः ॥
 सविस्फुरल्लो दीप्ताचर्योऽदहद्वाहिनीद्वयम्
 तत्र सिद्धा महाराज संपतन्तोऽब्रुवन्वचः ॥
 युद्धानामति सर्वेषां युद्धमेतदिति प्रभो ।
 सर्वयुद्धानि चैतस्य कलानाहन्ति षोडशौ
 नेहशं च पुनर्युद्धं भविष्यति कदाचन ।
 अहो ज्ञानेन संपन्नावुभौ ब्राह्मणक्षत्रियौ ॥ २९
 अहो शौर्येण संपन्नावुभौ चोत्पराक्रमौ ।
 अहो भीमबलो भीम पतस्य च कृतास्त्रता ॥
 अहो वीर्यस्य सारत्वं महो सौष्ठवमेतयोः ।
 स्थितावेतौ हि समरे कालान्तकयमोपमौ
 रुद्री द्वाविष संभूतौ यथा द्वाविष भास्करौ
 यमौ वा पुरुषदयाप्रौ घोररूपावुभौ रणे ॥
 इति वाचः स्म श्रूयन्ते सिद्धानां वै मुहुर्मुहुः

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अश्वत्थामभीमसेनयोर्युद्धे
 पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

धृतराष्ट्र उवाच ।

यथा संशतकैः सार्धमर्जुनस्याभवद्रणः ।
 अन्येषां च महीपानां पाण्डवैस्तद्भवीहि मे ।
 अश्वत्थामस्तु यद्युद्धमर्जुनस्य च सज्जय ।

ईषतुः इच्छां चक्रतुः ॥ २२ ॥ उल्लानामन्योन्याभिसुखं पाता-
 स्तरावृतमिवेति ह्युपमा ॥ २६ ॥ तथैव दशनच्छदौ क्रोधा-
 त्संदौघौ ॥ २७ ॥ तौ बाणौ शशाहतविति हेतोः शराभ्यां
 अप्रमाणाभ्यां तयोः तदीययो रथयोस्त्वस्य मुख्यदेशे रथ-

सिंहनादश्च सज्जन्ने समेतानां दिवौकसाम् ॥
 अद्भुतं चाप्यचिन्त्यं च दृष्ट्वा कर्म तथो रणे ।
 सिद्धचारणसंधानां विस्मयः समपद्यत ॥
 प्रशंसन्ति तदा देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 साधु द्रौणे महाबाहो साधु भीमेति चाब्रुवन्
 तौ शरौ समरे राजन् परस्परकृतागसौ ।
 परस्परमुदीक्षेतां क्रोधादुद्धृत्य चक्षुषी ॥
 क्रोधरक्तेक्षणी तौ तु क्रोधात्प्रस्फुरिताशरौ
 क्रोधात्संदष्टदशनौ तथैव दशनच्छदौ ॥ ३७
 अन्योन्यं छादयन्तौ स्म शरवृष्ट्या महारथौ
 शराम्बुधारी समरे शस्त्रविद्युत्प्रकाशिनी ॥
 तावन्योन्यं ध्वजं विद्ध्वा
 सारथिं च महारणे
 अन्योन्यस्य हयान्विद्ध्वा
 विभिदाते परस्परम्
 ततः क्रुद्धौ महाराज बाणौ गृह्य महाहवे ।
 उभौ चिक्षिपतुस्तूर्णमन्योन्यस्य बधैर्विणी ॥
 तौ सायकौ महाराज द्योतमानौ चभृमुखे ।
 आजघ्नतुः समासाद्य बज्रवेगौ दुरासदौ ॥
 तौ परस्परवेगाच्च शराभ्यां च भृशहातौ ।
 निपेततुर्महावीर्यौ रथोपस्थे तयोस्तदा ॥ ४२
 ततस्तु सारथिर्वात्वा द्रोणपुत्रमचेतनम् ।
 अपोवाह रणाद्राजन्सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥
 तथैव पाण्डवं राजन् विह्वलन्तं मुहुर्मुहुः ।
 अपोवाह रथेनाजौ सारथिः शत्रुतापनम् ४४

अन्येषां च महीपानां पाण्डवैस्तद्भवीहि मे ॥
 सज्जय उवाच ।

शृणु राजन्यथा वृत्तं संग्रामं भुवतो मम ।
 वीराणां शत्रुभिः सार्धं देहाप्याप्सुनाशनम् ३३

नीड इति यावत् ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि
 नैलकण्ठे भारतमावर्तये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

यथेति ॥ १ ॥

पार्थः संशप्तकबलं प्रविश्याणवसन्निभम् ।
दृयक्षोभयदमित्रघ्नो महावात इवार्णवम् ॥ ४
शिरांस्तुन्मध्य वीराणां शितैर्मलैर्नञ्जयः ।
पूर्णचन्द्राभवक्राणि स्वाक्षिप्तदशनानि च ॥ ५
सन्तस्तार क्षितिं क्षिप्रं विनालैर्नलिनैरिव ।
सुवृत्तानायतान् पुष्टाश्चन्वानागुरुभूषितान् ॥
सायुधान्सतलत्रांश्च पञ्चास्योरगसन्निभान् ।
बाहून् क्षुरैरमित्राणां चिच्छेद समरेऽर्जुनः ॥

धुर्यान् धुर्यैतरान्स्तान्

ध्वजांश्चापानि सायकान् ।

पाणीन् सरत्नानसकृ-

द्भलैश्चिच्छेद पाण्डवः ॥

एथान् द्विपान् हयांश्चैव सारोहानर्जुनो युधि ।
शरैरनेकसाहस्रैर्निन्ये राजन् यमक्षयम् ॥ ९
तं प्रवीराः सुसंरब्धा नर्दमाना इवर्षमाः ।
वासितार्थमिव क्रुद्धमभिद्रुत्य मदोत्कटाः ॥
निघ्नन्तमभिजुस्ते शरैः श्रुंरैरिवर्षमाः ।
तस्य तेषां च तद्युद्धमवब्रह्मो महर्षणम् ॥ ११
त्रैलोक्यविजये यद्धदैत्यानां सह वज्रिणा ।
अस्त्रैरस्त्राणि संघार्थं द्विपतां सर्वतोऽर्जुनः ॥
इयुभिर्वहुभिस्तूर्णं विद्ध्वा प्राणाञ्जहार सः ॥
छिन्नत्रिवेणुचक्राक्षान् हृतयोधान्ससारथीन्
विद्ध्वस्तायुधतृणीरान्समुन्मथितकेतनान् ।
संछिन्नयोक्ररश्मीकान् विवकृषान्विकूबरान्
विचलस्तबन्धुरयुगान् विचलताक्षप्रमण्डलान् ।
रथान्विशकलीकुर्वन् महाप्राणीव मारुतः
विस्मापयन्प्रेक्षणीयं द्विपतां भयवर्धनम् ।
महारथसहस्रस्य समं कर्माकरोज्जयः ॥
सिद्धदेवर्षिसंघाश्च चारणाश्चापि तुष्टुवुः ।
देवदुन्दुभयो नेहुः पुष्पवर्षाणि चापतन् ॥
केशवाञ्जनयोर्मूर्ध्नि प्राह बाक्वाशरीरिणी ।
चन्द्रादयनिलसूर्याणां कान्तिदीप्तिबलद्युतीः

यौ सदा विभ्रतुर्वीराविमौ तौ केशवाञ्जनौ ।
ब्रह्मेशानाविवाजय्यौ वीरावेकरथे स्थितौ ॥
सर्वभूतवरो वीरौ नरनारायणाविमौ ।
इत्येतन्महदाश्चर्यं दृष्ट्वा श्रुत्वा च भारत ॥ २०
अश्वत्थामा सुसंयत्तः कृष्णावभ्यद्रवद्रुणे ।

अथ पाण्डवमस्यन्तमभिघ्नकराञ्छरान् ॥
सेषुणा पाणिनाऽऽह्वय प्रहसन् द्रौणिरेववीत्
यदि मां मन्यसे वीर प्राप्तमहैमिहातिथिम् ॥
ततः सर्वात्मना त्वद्य युद्धातिथ्यं प्रयच्छ मे ।
एवमाचार्यपुत्रेण समाहृतो युयुत्सया ॥ २३
बहु मेनेऽर्जुनोऽऽत्मानमिति चाह जनार्दनम् ।
संशप्तकाश्च मे वध्या द्रौणिराह्वयते च माम् ॥

यद्ब्रानन्तरं प्राप्तं शंस मे तद्धि माधव ।
आतिथ्यकाम्युत्थाय दीयतां यदि मन्यसे
एवमुक्तोऽवहृत्पार्थं कृष्णो द्रोणामतजान्तिके
जैत्रेण विधिनाऽऽहृतं वायुरिन्द्रमिवाध्वरे ॥
तमामन्थैकमनसं केशवो द्रौणिमब्रवीत् ।
अश्वत्थामन् स्मिरो भूत्वा प्रहराशु सहस्र च

निर्वेष्टुं भर्तृपिण्डं हि

कालोऽयमुपजीविनाम् ।

सूक्ष्मो विवादो विप्राणां

स्थूलौ क्षात्रौ जयाजयौ ॥ २८

यामभ्यर्थयसे मोहा-

द्विष्यां पार्थस्य सत्क्रियाम् ।

तामातुमिच्छन् युध्यस्व

स्मिरो भूत्वाऽद्य पाण्डवम् ॥ २९

इत्युक्तो वासुदेवेन तथेत्युक्त्वा द्विजोत्तमः
विठ्याध केशवं पृथ्वा नाराचैरर्जुनं त्रिभिः
तस्यार्जुनः सुसंकुद्धस्त्रिभिर्बाणैः शरासनम् ।
चिच्छेद चान्यदादत्त द्रौणिर्घोरतरं धनुः ॥
सज्यं कृत्वा निमेषाच्च विठ्याधार्जुनकेशवौ
त्रिभिः शतैर्वासुदेवं सहस्रेण च पाण्डवम् ॥

सरत्नान् रत्नाङ्गुलीयकादियुक्तान् सरलीमिति पाठे रत्निः
कूर्परादाकनिष्ठान्तः कः तत्सहिताभ्यानीन् ॥ ८ ॥ सुसंरब्धा
इत्यत्र सुसंमदो इति पाठे शोभनः स्पर्गदः संमदो येषां
तथाभूताः । वासिता पुष्पवर्ता गौस्तदर्थम् ॥ १० ॥
छिन्नेति । त्रिवेणुः उभयतः काष्ठद्वयसहितो धूर्दण्डः
अश्वक्षाधारदण्डः ॥ १३ ॥ योक्ताणि बन्धनरजवः ।
रश्मयः प्रगद्वाः । विवकृषान् स्थगुतिरहितान् कूबरः

त्रिवेणोरप्रभागः ॥ १४ ॥ बंधुरं रथतलः युगं धूरप्रकाष्ठं
अक्षप्रमण्डलं रथनीडाक्षयोः सन्धानकाष्ठज्ज्ञातं विशकली-
कुर्वन् विशेषेण शकली कुर्वन् ॥ १५ ॥ चन्द्रादीनां
कान्त्यादीन् यथासंख्यं विब्रतुः ॥ १८ ॥ अमित्रज्ञाः कराः
कराकारमफलकं येषां तान् अभिघ्नकरान् ॥ २१ ॥
अहं पूजयितुं योग्यम् ॥ २२ ॥ अनन्तरं प्रथमम् ॥ २५ ॥

ततः शरशहस्राणि प्रयुतान्यर्जुनादि च ।
 ससृजे द्रौणिरायस्तः संस्तभ्य च रणेऽर्जुनम्
 इषुधैनुपश्रैव ज्यायाश्चैवाथ मारिष ।
 बाहोः कराभ्यामुरसो वदनप्राणनेत्रतः ॥ ३४
 कर्णाभ्यां शिरसाङ्गेभ्यो लोमवर्मभ्य एव च
 रथध्वजेभ्यश्च शरा निपेतुर्ब्रह्मवादिनः ॥ ३५
 शरजालेन महता विद्ध्वा माधवपाण्डवौ ।
 ननाद् मुदितो द्रौणिर्महामेघौघनिःस्वनम् ॥
 तस्य तं निनन्द श्रुत्वा पाण्डवोऽच्युतमब्रवीत्
 पश्य माधव दौरात्म्यं गुरुपुत्रस्य मां प्रति ॥
 बधं प्राप्सौ मन्यते नौ प्रावेदय शरवेदमनि ।
 एषोऽस्मि हस्मि संकल्पं शिक्षया च बलेन च
 अश्वत्थाम्नः शरानस्तान्
 छिस्वैकैकं विधा त्रिधा ।
 द्यधमद्भरतश्रेष्ठो
 नीहारमिव मारुतः ॥ ३९
 ततः संशप्तकान् भूयः साश्वत्तरथद्विपान् ।
 ध्वजपक्षिगणानुवैर्वाणैर्विव्याध पाण्डवः ॥
 ये ये द्वाशिरे तत्र यद्यद्रुपास्तदा जनाः ।
 ते ते तत्र शरैर्व्याप्तं मेनिरेऽऽत्मानमात्मना ॥
 ते गाण्डीवप्रमुक्तास्तु चानारूपाः पतत्रिणः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अश्वत्थामार्जुनसंवादे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

सञ्जय उवाच ।

ततः सममवद्युद्धं शुक्राङ्गिरसवर्चसोः ।
 नक्षत्रमभितो व्यासि शुक्राङ्गिरसयोरिव १
 सन्तापयन्ताधर्म्योन्यं वीरैः शरभमस्तिभिः ।
 लोकत्रासकरावास्तां विमार्गस्थौ ग्रहाविव

ततोऽविध्यङ्गयोर्मध्ये नाराचेनार्जुनो भृशम्
 स तेन विवभौ द्रौणिरुर्ध्वरश्मिर्मथया रविः ३
 अथ कृष्णो शरशतैरश्वत्थाम्नाऽर्दितो भृशम् ॥
 स्वरश्मिजालविकचौ युवान्ताकोविवास्तुः

आयस्तः यत्नवान् ॥ ३३ ॥ श्लुधिप्रच्युतिभ्यः शराः पेतुः
 लोमभ्योऽपि वर्मभ्योऽपि च पेतुस्तत्र हेतुः ब्रह्मवादिनः
 योगबलवत् इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ महत् शैलं शिलासमूहो
 यस्मिन् तं महाशैलं पर्वतमिव ॥ ४८ ॥ पाण्डवैरानायित्र
 काण्डकोशमिति पाठे बाणानां कोशमृताक्षिपहान् न्यवे-

दयत् ॥ ५० ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये
 भारतभाष्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

तत इति । नक्षत्रमभितः नक्षत्रं लक्ष्यं ॥ १ ॥
 विमार्गस्थौ वक्रतिचारौ ॥ २ ॥ कृष्णो कृष्णार्जुनो आसतुः
 दीपयौवकतुः ॥ ४ ॥

ततोऽर्जुनः सर्वतोधारमस्त्र-
मवासृजद्वासुदेवोऽभिभूतः ।
द्रौणायनिं चाभ्यहतत् पृषत्कै-
र्वज्राग्निवैवस्वतदण्डकल्पैः ॥ ५
स केशवं चार्जुनं चातितेजा
विद्याध मर्मस्वतिसौद्रकर्मा ।
बाणैः सुयुक्तैरतितीव्रवेगे-
र्यैराहतो मृत्युरपि द्यथेत ॥ ६
द्रौणेरिपूनर्जुनः सन्निवार्य
इथायच्छतस्तद्दिगुणैः सुपुङ्खैः ।
तं साभ्यसूतध्वजमेकवीर-
मावृत्य संशतकसैन्यमाच्छ्रत् ॥ ७
धनुंषि बाणानिपुष्पीर्धनुर्ज्याः
पाणीन् भुजान् पाणिगतं च शस्त्रम्
छत्राणि केतुस्तुरगान् रथेषां
वस्त्राणि मादयान्यथ भूषणानि ॥ ८
चर्मणि वर्माणि मनोरमानि
प्रियाणि सर्वाणि शिरांसि चैव ।
चिच्छेद पाथ्यं द्विपतां सुयुक्तै-
र्बाणैः क्षितानामपराङ्मुखानाम् ९
सुकल्पिताः स्यन्दनवाजिनागाः
समास्थिता यत्नकृतैर्बुधैर्वीरैः ।
पार्थैरितिर्बाणशतैर्निरस्ता-
स्तैरेव सार्धं नुवरा निपेतुः ॥ १०
पद्माकैर्पूर्णैर्दुनिभाननानि
किरीटमादयामरणोष्ज्वलानि ।
मल्लार्धचन्द्रक्षुरकर्तितानि
प्रपेतुर्दुर्गा नृशिरांस्यजस्रम् ॥ ११
अथ द्विपैर्देवैरपुष्टिपामै-
र्दैवारिदर्पापहमत्युदग्रम् ।
कलिङ्गवङ्गाङ्गनिषादवीरा
जिघांसवः पाण्डवमभ्यधावन् ॥ १२
तेषां द्विपानां निचकर्त पाथ्यं
वर्माणि चर्माणि करास्त्रियन्तून् ।

ध्वजान्पताकाश्च ततः प्रपेतु-
र्वज्राहतानीव गिरेः शिरांसि ॥ १३
तेषु प्रभग्नेषु गुरोस्तनूजं
बाणैः किरीटी नवसूर्यवर्णैः ।
प्रच्छादयामास महाभज्जालै-
र्वायुः समुद्यन्तमिवांगुमन्तम् ॥ १४
ततोऽर्जुनेपूनिषुभिर्निरस्य
द्रौणिः शितैरर्जुनवासुदेवौ ।
प्रच्छादयित्वा दिवि चन्द्रसूर्यौ
ननाद सोमभोद इवातपान्ते ॥ १५
तमर्जुनस्तांश्च पुनस्त्वदीया-
नभ्यर्द्धितस्तैरभिसृत्य शस्त्रैः ।
बाणान्धकारं सहसैव कृत्वा
विद्याध सर्वानिषुभिः सुपुङ्खैः ॥ १६
नाप्याददत्संदधक्षैव मुञ्चन्
बाणाग्रथेऽद्वयत सद्यसाक्षी ।
रथांश्च नागांस्तुरगान्पदातीन्
संस्यूतदेहान्ददृष्टुर्हतांश्च ॥ १७
संधाय नाराचवरान्दशाशु
द्रौणिस्त्वरेकमेघोत्ससर्ज ।
तेषां च पञ्चार्जुनमभ्यविध्यन्
पञ्चाच्युतं निर्विभिदुः सुपुङ्खाः ॥ १८
तैराहतौ सर्वमनुष्यमुख्या-
वसूकृ क्षवन्तौ धनदेन्द्रकल्पौ ।
समासचिद्येन तथाभिभूतौ
हतौ रणे ताविति मेनिरेऽन्ये ॥ १९
अथार्जुनं प्राह दशार्हनाथः
प्रमाद्यसे किं जहि योधमेतम् ।
कुर्याद्वि दोषं समुपेक्षितोऽयं
कष्टो भवेद्याधिरिवाक्रियावान् २०
तथेति चोक्त्वाऽच्युतमप्रमादी
द्रौणिं प्रयत्नादिषुभिस्ततश्च ।
भुजौ वरौ चन्दनसारविधौ
वक्षः शिरोऽध्याप्रतिभौ तथोक्त २१

सर्वतोधारं सर्वतोऽस्त्रधारावर्षकं वज्रकल्पैः अमोघैः अमि-
कल्पैः दाहकैः वैवस्वतदण्डकल्पैः प्राणहरीः ॥ ५ ॥
व्यायच्छतो यतमानस्य आच्छेत् गतवान् ॥ ७ ॥ सुक-
ल्पिताः सुसज्जाः यत्नकृतैः कृतयुक्तैः तैरेव बाणैरेव ॥ १० ॥
देवविपुशासौ द्विपथेति गजानुरनुत्पैरित्यर्थः ॥ १२ ॥

करान् गुण्डाः ॥ १३ ॥ तमध्यात्मानं तान् तदन्यान्
तैः कृतं बाणान्धकारं कृत्वा क्षिप्वा कृती छेदने ॥ १६ ॥
संस्यूताः अन्योन्यं संघट्टन्तः ॥ १७ ॥ समासाविद्येन
समग्रशुद्धविदा ॥ १९ ॥ अक्रियावान् प्रतीकाररहितः
॥ २० ॥

गाण्डीवशुक्लैः कुपितोऽधिकर्णै-
र्द्रौणि शरैः संयति निर्विभेदः ।
छित्त्वा तु रश्मिस्तुरगानविध्य-
त्ते तं रणादुत्तरतीव दूरम् ॥ २२
स तैर्हृतो वातजघैस्तुरङ्गै-
र्द्रौणिर्हृदं पार्थशराभिभूतः ।
इयेष नावृत्य पुनस्तु योद्धुं
पार्थेन सार्धं मतिमान्विमृश्य ।
जानञ्जयं निततं वृष्णिवीरे
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अध्यामपराजये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

धनञ्जये चाङ्गिरसां वरिष्ठः ॥ २३
नियम्य स ह्यानं द्रौणिः
समाश्वस्य च मारिष ।
रथाश्वनरसंबाधं
कर्णस्य प्राविशद्वलम् ॥ २४
प्रतीपकारिणि रणादश्वस्थास्मि हते हयैः ।
मन्त्रीपथिकियायोगैर्व्याधौ देहादिवाहते २५
संशक्तानभिमुखौ प्रयातौ केशवार्जुनी ।
वातोद्भूतपताकेन स्यन्दनेनीधनादिना २६

१८

सञ्जय उवाच ।

अथोत्तरेण पाण्डूनां सेनायां ध्वनिरुत्थितः
रथनागाश्वपत्तीनां दृषडधारेण वध्यताम् १
निधर्तयित्वा तु रथं केशवोऽर्जुनमब्रवीत् ।
बाह्यक्षेत्रे तुरगान् गरुडानिलरंहसः ॥ २
मागधोष्यतिथिक्वान्तो छिरदेन प्रमाथिना ।
भगदत्तादनवरः शिक्षया च बलेन च ॥ ३
यनं हत्वा निहन्तासि पुनः संशक्तानिति ।
वाक्यान्ते प्रापयत् पार्थ दृषडधारास्तिकं प्रति
स मागधानां प्रवरोऽङ्कुशग्रहे
ग्रहेऽप्रसह्यो विक्रान्तो यथा ग्रहः ।
सपत्नसेनां प्रममाथ दारुणो
महौं समग्रं विक्रान्तो यथा ग्रहः ५
सुकल्पितं दानवनागसज्जिभं
महाभ्रानिर्होदमभिन्नमर्दनम् ।
रथाश्वमातङ्गगणान्सहस्रशः
समास्थितो हन्ति शरैर्नरानपि ६

रथानधिष्ठाय सवाजिसारथी-
भरांश्च पादैर्द्विरनो व्यपोषयत् ।
द्विपांश्च पङ्क्त्यां समुदे करेण
द्विपोत्तमो हन्ति च कालचक्रवत् ७
नरांस्तु कार्पायसवर्गभूषणा-
क्षिपात्य साश्वानपि पत्तिभिः सह ।
व्यपोषयद्भित्तवरेण शुष्मिणा
स शब्दवत्स्थूलनलं यथा तथा ८
अथार्जुनो ज्यातलनेमिनिःस्त्रे
मृदङ्गमेरीवबुशंखनादिति ।
रथाऽमातङ्गसहस्रसंकुले
रथोत्तमेनाभ्यपतद्विपोत्तमम् ९
ततोऽर्जुनं द्वादशभिः शरोत्तमै-
र्जनादेन षोडशभिः समार्पयत् ।
स दृषडधारस्तुरगांस्त्रिभिस्त्रिभि-
स्ततो ननाद प्रजहास चासकृत् ॥ १०

अधिकर्णैः अविकर्णतुल्यगैः ॥ २२ ॥ अंगिरसां अंगि-
रोगोत्राणां मये ॥ २३ ॥ ओषनादिना जलौघवचा-
द्वता ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारतेकर्णपर्वणि नैलकण्ठे
भारतभावदीपे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

अथेति । उत्तरेण उत्तरतः । वध्यतां वध्यमानानाम्
॥ १ ॥ भगवतः अर्जुनः ॥ ३ ॥ अङ्कुशग्रहे अङ्कुशधारेण
हस्तिपुत्रे इत्यर्थः । ग्रहे आदित्यादिग्रहसमूहे बुधपरिग्रहे

च अप्रसह्यः । विक्रान्तः कर्णोपलक्षितशिरोरहितः केतुर्लघुः
ग्रह इव । विक्रान्तो विरतीर्णो ग्रहो धूम्रवैतुर्लघु उत्पातग्रह
॥ ५ ॥ दानवनागसज्जिभं गजानुरोपमं गजमित्यर्थात्
समास्थितः स हन्तीत्यन्वयः ॥ ६ ॥ रथान् पादैरधिष्ठाय
आक्रम्य समुदे मर्दयामासेतुत्तरार्धेऽप्युत्तरार्धम् । एवं
करेण शुष्मया नरादीन्पोषयदिति । एवं द्विपो हन्ति रथा
दीनित्यर्थात् ॥ ७ ॥ शुष्मिणा बलवता स्थूले सुधिरं नलं
तृणविषेशम् ॥ ८ ॥ संकुले रणदेशे इति सामर्थ्यात् ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

ततोऽस्य पार्थः सगुणेषुकार्मुकं
चकर्त भलैर्ध्वजमप्यलंकृतम् ।
पुनर्नियन्तृसह पादगोप्तृ-
स्ततः स चुक्रोध गिरिजेश्वरः ॥ ११
ततोऽर्जुनं भिन्नकटेन दन्तिना
घनाघनेनानिलतुल्यवर्चसा ।
अतीव बुक्षोभयिपुर्जेनार्दनं
धनञ्जयं चाभिजघान तौमरैः ॥ १२
अथास्य बाहू द्विपहस्तसन्निभौ
शिरश्च पूर्णेन्दुनिभाननं त्रिभिः ।
क्षुरैः प्रचिच्छेद सहैव पाण्डव-
स्ततो द्विपं बाणशतैः समार्पयत् ॥ १३
स पार्थबाणैस्तपनीयभूपणैः
समाचितः काञ्चनवर्मभृद्विपः ।
तथा चकाशे निशि पर्वतो यथा
दावाग्निना प्रवलितापधिद्रुमः ॥ १४
स वेदनातोऽम्बुदनिखनो नदं-
श्चरन् भ्रमन् प्रखलितान्तर्रोऽद्रवत्
पपात रुग्णः सनियन्तृकस्तथा
यथा गिरिवैज्रधिवारितस्तथा ॥ १५
हिमावदातेन सुवर्णमालिना
हिमाद्रिकूटप्रतिमेन दन्तिना ।
हते रणे भ्रातरि दण्ड आत्रज-
जिघांसुरिन्द्रावरजं धनञ्जयम् ॥ १६
सतोमरैरर्ककरप्रमैस्त्रिभि-
र्जनार्दनं पञ्चभिरर्जुनं शितैः ।
समर्पयित्वा विननाद् नर्दय-
स्ततोऽस्य बाहू निचकर्त पाण्डवः
क्षुरप्रकृत्तौ सुभृशं सतोमरौ
शुमाङ्गदौ चन्दनरुपितौ भुजौ ।
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि दण्डवधेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

गजात्पतन्तौ युगपद्विरेजतु-
र्यथाऽद्रिश्चक्राद्रुचिरौ महोरगौ ॥ १८
तथाऽर्धचन्द्रेण हतं किरीटिना
पपात दण्डस्य शिरः क्षितिं छिपात्
स शोणिताद्रौ निपतन्विरेजे
दिवाकरोऽस्तादिव पश्चिमं दिशम्
अथ द्विपं श्वेतवराभ्रसन्निभं
दिवाकरांशुप्रतिभैः शरोत्तमैः ।
विभेद पार्थः स पपात नादयन्
हिमाद्रिकूटं कुलिशाहतं यथा ॥ २०
ततोऽपरं तत्प्रतिमा गजोत्तमा
जिगीषवः संयति सव्यसाचिना ।
तथा कृतास्ते च यथैव तौ द्विपौ
ततः प्रभञ्जं सुमहद्विपोर्बलम् ॥ २१
गजा रथाश्वाः पुरुषाश्च संघशः
परस्परघ्नाः परिपेतुराहवे ।
परस्परं प्रखलिताः समाहिता
भृशं निपेतुर्बहुभाषिणो हताः ॥ २२
अथार्जुनं खे परिवार्य सैनिकाः
पुरंदरं देवगणा इवाबुवन् ।
अनैध्म यस्मान्मरणादिव प्रजाः
स वीर दिष्ट्या मिहतस्तथा रिपु-
न चेदरक्षिष्य इमं जनं भया-
द्विपद्भिरेवं बलिभिः प्रपीडितम् ।
तथा भविष्यद्विषतां प्रमोदनं
यथा हतेष्वेष्टिवह्नौ नोऽरिसुदन ॥ २४
इतीव भूयश्च सुहृद्विरीडिता
निशम्य वाचः सुमनास्ततोऽर्जुनः ।
यथानुरूपं प्रतिपूज्य तं जनं
जगाम संशतकसंघहा पुनः ॥ २५

सगुणेषुकार्मुकं मोर्वाबाणसहितं धनुः । निर्मृत्युं नियन्ता-
रम् ॥ ११ ॥ 'घनाघनो घातुकमत्तदन्तिनोः' इति
विश्वः ॥ १२ ॥ सहैव युगपत् ॥ १३ ॥ चरन् गच्छन्
भ्रमन् आर्तिं प्राप्नुवन् अत एव प्रखलितान्तरः मध्ये
स्खलितित्यर्थः । सनियन्तृकः महामात्रसहितः पपात तथा
पातयोग्यं यथा स्यात्तथा रुग्णः पीडितो यथैवभूतः पपा-
तेति पृथग्वचः ॥ १५ ॥ इन्द्रावरजं विष्णुं कृष्णमित्यर्थः ।

धनञ्जयं च जिघांसुर्दण्ड आत्रजत् दन्तिना सहैति शेषः
॥ १६ ॥ नर्दयन् शब्दं कारयन् ॥ १७ ॥ अस्तात् अस्ता-
बलात् ॥ १९ ॥ गजोत्तमाः महागजारूढाः तौ दण्ड-
धारतद्वाराद्रिषौ साध्यौ कृतौ छिन्नौ तथा तेऽपि कृताः
छिन्नाः ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये,
भारतमावदीने अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

सञ्जय उवाच ।
 प्रत्यागत्य पुनर्जिष्णुर्जज्ञे संशतकान्वहन् ।
 चक्रातिवक्रगमनादङ्गारक इव ग्रहः ॥ १
 पार्थबाणहता राजधराश्वरथकुञ्जराः ।
 विचेचुर्बभ्रसुर्नैशुः पेतुर्मस्रुश्च भारत ॥ २
 धुर्यान् धुर्यगतान्वृतान्
 ध्वजांश्चापानि सायकान् ।
 पाणीन्पाणिगतं शस्त्रं
 बाहूनापि शिरांसि च ॥ ३
 भलैः क्षुरैर्यच्चन्द्रैर्वैतसद्वैतैश्च पाण्डवः ।
 त्विच्छदामित्रवीराणां समरे प्रतिबुध्यताम्
 वासितार्थे युयुत्सवतो वृषभा वृषभं यथा ।
 निपतन्त्यजुर्न शूराः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५
 तेषां तस्य च तद्युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
 त्रैलोक्यविजये यादवैत्यानां सह वज्रिणां
 तमविध्यन्निभौघैर्वैन्दशकैरिवाहिभिः ।
 उग्रायुधसुतस्तस्य शिरः कायाद्पाहरत ॥ ७
 तेऽर्जुनं सर्वतः क्रुद्धा नानाशस्त्रैर्वीवृणन् ।
 मरुद्भिः प्रेरिता मेघा हिमवन्तमिवोष्णगे ॥ ८
 अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य द्विपतां सर्वतोऽर्जुनः ।
 सम्यगस्तेः शरैः सर्वानहितानहनद्वहन् ॥ ९
 छिन्नत्रिवेणुसङ्घातान्
 हताश्वान् पार्णिसारथीन् ।
 विक्रान्तहस्तदृणीरान्
 विचक्ररथकेतनान् ॥ १०
 सन्धिन्नरदिमयोक्ताक्षान् व्यनुकर्षयुगात्त्रयान्
 विदध्वस्तसर्वसङ्घातान् बाणैश्चक्रेऽर्जुनस्तदा
 ते रथास्तत्र विदध्वस्तताः
 परार्ध्यां भान्त्यनेकशः
 धनिनामिव वेदमानि
 हतान्यग्न्यनिलाम्बुभिः

द्विपाः संभिन्नवर्माणो वज्राशानिसमैः शरैः
 पेतुर्मयैर्ग्रवेदमानि वज्रपाताग्निभिर्यथा ॥ १३

सारोहस्तुरगाः पेतु-
 बहवोऽर्जुनताडिताः ।
 निर्जिह्मन्त्राः क्षितौ क्षीणा
 रुधिराद्राः सुदुर्हताः ॥ १४

नराश्वनागा नाराक्षैः संस्यताः सद्यसाचिना
 वज्रमुश्चस्मलुः पेतुर्नैर्दुर्मस्रुश्च मारिष ॥ १५
 अनेकैश्च शिलाघ्नैर्वैज्राशानिविप्रोपमैः ।
 शरैर्निजग्निवान्पार्थो महेन्द्र इव दानवान् ॥
 महाहैवमौभरणा नानारुपास्वरायुधाः ।
 सरथाः सध्वजा वीरा हताः पार्थेन शेरते ॥
 विजिताः पुण्यकर्माणो विशिष्टाभिजनश्रुताः
 गताः शरीरैर्वैसुधामूर्जितैः कर्मभिर्विद्वम् ॥
 अथार्जुनं रथवरं त्वदीयाः समभिद्रवन् ।
 नानाजनपदाधक्ष्याः सगणा जातमन्यवाः ॥ १९
 उद्यमाना रथाश्वेभ्यैः पत्न्यश्च जिघांसवः ।
 समभ्यधावन्नस्यन्तो विविधैः क्षिप्रमायुधम्
 तदायुधमहावर्षं मुक्तं योधमहामुदैः ।
 द्यधमन्निशितैर्बाणैः क्षिप्रमर्जुनमारुतः ॥ २१
 साश्वपत्तिद्विपरथं महाशस्त्रौघसङ्घवम् ।
 सहसा सन्तितीरन्तं पार्थं शस्त्रास्त्रसेतुना ॥
 अथावधीह्रासुदेवः पार्थ किं क्रीडसेऽनघ ।
 संशतकान् प्रमथ्यैनास्ततः कर्णवधे त्वर ॥ २३
 तथेत्युक्त्वाऽर्जुनः कृष्णं शिष्टान्संशतकांस्तदा
 आक्षिप्य शस्त्रेण बलाद्वैत्यानिन्द्र इवावधीत
 आददन्संदधक्षेत्रम् दष्टः कैश्चिद्रणेऽर्जुनः
 विमुञ्चन्वा शराश्चोश्रं दृश्यतेऽवहितैरपि ॥
 आश्रयमिति गोविन्दः सममन्यत भारत ।
 हंसांशुगौरास्ते सेनां हंसाः सर इवाविशन्

१९

प्रत्येति ॥ १ ॥ धुर्यान् श्रेष्ठान् धुर्यगतान् बाहान्
 बाहादीन् अभिन्नवीराणां विच्छेदेति द्वयोः सम्बन्धः ३ ॥
 वासितार्थे स्त्रीनिमित्तम् । 'वासिताकरिणीनार्योर्वसितं
 सुरभीकृते' इति विश्वः । यथा स्वयंवरस्यां ज्ञियं प्राप्तुं
 वृषभाश्च अश्वपत्न्याश्च तेषां यूथं वृषभावृषभं श्रेष्ठश्रेष्ठयोश्चकुलं
 अहंपूर्विकया निपतति एवं युद्धेऽर्जुनं प्राप्तुं राजान् इत्यर्थः ।

वासितं अतिश्रेष्ठं राज्यादिकं वा वस्तु ॥ ५ ॥ तस्य
 उग्रायुधसुतस्य अपाहरदुर्जुन इति शेषः ॥ ७ ॥ उष्णगे
 श्रेष्ठे गते सति प्राद्वीत्यर्थः । उष्णो श्रेष्ठो गतोऽतीतो
 यत्र स उष्णगः कालविशेष इति विग्रहः ॥ ८ ॥ अस्तेः
 क्षितैः ॥ ९ ॥ अनुकर्वैः रथावर्षं दाह ॥ ११ ॥ निर्जि-
 ह्मन्त्राः निर्गताः जिह्वाः अंग्राणि च येषां ते ॥ १४ ॥

ततः संश्रामभूमिं च वर्तमाने जनक्षये ।
अवेक्षमाणो गोविंदः सव्यसाचिनमब्रवीत् ॥
एष पार्थ महारौद्रो वर्तते भरतक्षयः ।
पृथिव्यां पार्थिवानां वै दुर्योधनकृते महान्
पश्य भारत चापानि रुक्मपृष्ठानि धन्विनाम्
महतां चापविद्वानि कलापानिपुर्ध्वोस्तथा
जातरूपमयैः पुङ्खैः शरांश्च नतपर्वणः ।
तैलधौतांश्च नाराचान् विमुक्तानिव पन्नगान्
आकीर्णोस्तोमरांश्चापि
विचित्रान् हेमभूषितान् ।

चर्मणि चापविद्वानि ।

रुक्मपृष्ठानि भारत ॥ ३१

सुवर्णविकृतान्प्रासान् शक्तीः कनकभूषिताः
जाम्बूनदमयैः पट्टैर्बद्धाश्च धिपुला गदाः ३२
जातरूपमयीश्चर्ध्वाः पट्टिशान् हेमभूषितान् ।
दण्डैः कनकस्त्रिंशे विप्रविद्वान्परश्वधान् ॥
परिधान् भिदिपालांश्च मुमुगुडीः कुणपानपि
अयस्कुन्तांश्च पतितान् सुसलानि गुरुणि च
नानाविधानि शस्त्राणि प्रगृह्य जयगृद्धिनः
जीवन्त इव दृश्यन्ते गतसन्वास्तरस्विनः ॥
गदाविमथितेर्गात्रैर्मुसलैर्मिन्नमस्तकान् ।
गजवाजिरथैः क्षुण्णान्पश्य योधान्सहस्रशः
मनुष्य-गज-वाजीनां शरशक्त्यष्टितोमरैः ।
निस्त्रिंशोः पट्टिशैः प्रासैर्नखैर्लङ्गुडैरपि ॥ ३७
शरीरैर्बहुधा छिन्नैः शोणितौघपरिमुतैः ।
गतासुभिरभिन्नप्रसंवृता रणभूमयः ॥ ३८
बाहुभिश्चन्दनादिग्धैः साङ्गदैः शुभभूषणैः ।
सतलत्रैः सकेयूरैर्भाति भारत मेदिनी ॥ ३९
साङ्गलित्रैर्भुजाग्रैश्च विप्रविद्वैरलङ्कृतैः
हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरुसुभिश्च तरस्विनाम् ।

बद्धचूडामणिवरैः

शिरोभिश्च सकुण्डलैः

रथांश्च बहुधा भग्नान्

हेमकङ्किणिनः शुभान् ॥ ४१

अश्वान् बहुधा पश्य

शोणितेन परिमुतान् ।

अनुकर्णानुपासकान्

पताका विविधान् ध्वजान् ॥ ४२
योधानां च महाशङ्खान्
पाण्डुरांश्च प्रकीर्णकान् ।
निरस्तजिह्वान्मातङ्गान्
शयानान्पर्वतोपमान् ॥ ४३
धैजयन्तीर्विचित्राश्च
हतांश्च गजयोधिनः
वारणानां परिस्तोमान्
संयुक्तानेककम्बलान् ॥ ४४
विपाटितविचित्राश्च रूपचित्राः कुयास्तथा
भिन्नाश्च बहुधा घण्टाः पतद्भिश्चूर्णिता गजैः
वैदूर्यमणिदण्डांश्च
पतितान्शङ्खशान् भुवि ।
अश्वानां च युगापीडान्
रत्नचित्रानुरश्छदान् ॥ ४६
विद्वान् सादिध्वजाग्रेषु
सुवर्णविकृताः कुथाः ।
विचित्रान्मणिचित्रांश्च
जातरूपपरिष्कृतान् ॥ ४७
अश्वान्तरपरिस्तोमान्
राङ्गवान्पतितान्भुवि
चूडामणीवरेद्राणां
विचित्राः काञ्चनस्रजः ॥ ४८
छत्राणि चापविद्वानि चामरव्यजनानि च
चन्द्रनक्षत्रमालैश्च वदनैश्चारुकुण्डलैः ॥ ४९
कलसदमश्रुभिराकीर्णैः पूर्णचन्द्रनिर्मैर्महाम् ।
कुमुदोत्पलपद्मानां खण्डैः कुल्लं यथा सरः
तथा महीभृतां वक्त्रैः कुमुदोत्पलसज्जिमैः ।
तारागणविचित्रस्य निर्मलेन्दुप्रतिरिचयः ५१
पश्येमां नभसस्तुल्यं शरश्चक्षत्रमालिनीम् ।
एतत्सर्ववानुरूपं कर्माजुन महाहवे ॥ ५२
दिवि वा देवराजस्य त्वया यत्कृतमाहवे ।
एवं तां दर्शयन् कृष्णो युद्धभूमिं किरीटिने ॥
गच्छन्नेवाश्रुणोच्छब्दं दुर्योधनबले महत् ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं मेरीपणवानिःखनम् ५४
रथाश्वगजनादांश्च शस्त्रशब्दांश्च दारुणान् ।
प्रविश्य तद्वलं कृष्णस्तुरगैर्वीतवेगितैः ॥ ५५

रथ-हिरद-पत्यश्वानेकः प्रमथसे बहन् ।
 मृगसङ्गानिवारण्ये विभीर्भीमबलो हरिः १७
 महता रथघोषेण दिवं भूमिं च नादयन् ।
 अवपति सस्यह्यभयो भासि न्हादीव पार्थिव
 संस्पृशानः शरांस्तोक्ष्णान्-
 स्तृणादाशीविपोपमान् ।
 मयैवैकेन युध्यस्व
 इयस्वकेनान्धको यथा ॥ १९
 एधमुक्तस्तथेत्थुका प्रहरोति च ताडितः ।
 कर्णिना द्रोणतनयं विद्याध मलयध्वजः २०
 मर्ममेदिमिरत्युभ्रैर्वाणैरग्निशिखोपमैः ।
 समयन्नभ्यहनद्रौणिः पाण्डवमाचार्यसत्तमः ॥
 ततोऽपरांस्तुतीक्ष्णाग्रा-
 चाराचामर्मभेदिनः ।
 गत्या दशम्या संयुक्ता-
 नश्वत्थामाऽप्यघासृजत् ॥ २२
 ताश्शरानच्छिनत् पाण्डवो
 नवभिर्निशितैः शरैः ।
 चतुर्भिरर्द्यचाश्वा-
 नाशु ते ह्यसवोऽभवन् ॥ २३
 अथ द्रोणसुतस्येधूं-
 स्ताच्छिन्त्वा निशितैः शरैः ।
 धनुज्यां विततां पाण्डव-
 श्चिच्छेदादित्यतेजसः ॥ २४
 दिव्यं धनुरथाधिज्यं कृत्वा द्रौणिरमित्रहा ।
 प्रेक्ष्य चाशु रथे युक्ताग्रैरन्यान्हयोत्तमान् २५
 ततः शरसहस्राणि प्रेषयामास वै द्विजः ।
 इधुसंवाधमाकाशमकरोद्दिश एव च ॥ २६
 ततस्तानस्यतः सर्वान्
 द्रौणैर्वाणाम्हात्मनः ।

प्रमथसे प्रमथासि ॥ १७ ॥ सस्यह्य भतिवृष्टा धान्यह्य
 न्हादी गर्जन ॥ १८ ॥ ताडितः द्रौणिना मलयवत् कुत्रिमो
 यजो यस्य मलयध्वज इति प्रवीरस्यैव नामान्तरं वा
 ॥ २० ॥ गत्या दशम्या
 'उन्मुखमिसुखी तिर्यङ्मन्दा गोमृत्रिका ध्रुवा ।
 स्वलिता यमकाकान्ता कुशेतीपुगतीर्विदुः ॥'
 शिरोहृदशपार्श्वदेशस्युक्तास्तितः । मंदा-इक्षत्रिजत्वक् ।
 गोमृत्रिका—कवचानि कृतानि सग्यापतव्यगामिनी ।
 ध्रुवा-नियमेन लक्ष्यभेदिनी । स्वलिता-लक्ष्यच्युता ।
 कर्ण ० ३

जानानांऽप्यक्षयान्पाण्डवोऽ-

शातयत्सुखपर्मः ॥ २७

प्रयुक्तांस्तान्प्रयत्नेन छित्त्वा द्रौणेरिपुनरिः ।
 चकरक्षौ रणे तस्य प्राणुदक्षिशितैः शरैः २८
 अथारेलोचनं दृष्ट्वा मण्डलीकृतकार्मुकः ।
 प्रास्यद्रोणसुतो बाणान् वृष्टिं पृषानुजो यथा
 अष्टावष्टगवान्युक्तुः शकटानि यदायुधम् ।
 ब्रह्मस्तदष्टभागेन द्रौणिश्चिक्षेप मारिप ॥ ३०
 तमन्तकमिव कुद्धमन्तकस्यान्तकोपमम् ।
 ये ये दृढशिरे तत्र विसेक्षाः प्रायशोऽभवन् ॥
 पर्जन्य इव धर्मान्ते वृष्ट्या साद्रिद्रुमां महीम्
 आचार्यपुत्रस्तां सेनां बाणवृष्ट्या ह्यवीवृषत्
 द्रौणिपर्जन्यमुक्तां तां
 बाणवृष्टिं सुदुःसहाम् ।
 वायव्यास्त्रेण संक्षिप्य
 मुदा पाण्ड्यानि लोऽनुदत् ॥ ३३
 तस्य नानदतः केतुं चन्दनागुरुकपितम् ।
 मलयप्रतिमं द्रौणिदिक्षत्त्वाऽश्वान्शतुरोऽहनत्
 सूतमेकेषुणा हत्वा महाजलदनिःस्वनम् ।
 धनुश्छित्त्वाऽधैचन्त्रेण तिलशो ह्यधमद्रथम्
 अस्त्रैरस्त्राणि संचार्य छित्त्वा सर्वायुधानि च
 प्रातमप्यहितं द्रौणिर्न जघान रणेऽसया ३६
 एतस्मिन्नन्तरे कर्णो गजानीकमुपाव्रतत् ।
 द्रावयामास स तदा पाण्डवानां महद्वलम्
 विरथान् रथिनश्चके गजानश्वान्श्च भारत ।
 गजान्वहुमिरानछिच्छरैः सज्जतपर्वभिः ॥ ३८
 अथ द्रौणिर्महेष्वासः पाण्डवं शत्रुनिवर्हणम् ।
 विरथं रथिनां श्रेष्ठं नाहनद्युद्धकाक्षया ॥ ३९

यमकाकान्ता-लक्ष्यं भित्त्वाऽसकृभिर्गता । कुष्टा-लक्ष्य-
 कदेशस्य बाह्यदेर्दन्तीति नव मतयः । दशमी गतिस्तु-
 शिरसा सह दूपातिनी अतिकुष्टा नाम । तथा गत्या
 प्राक्षिप्तानपि शरान् नवसंख्याकान् नवभिः शरैः अच्छिन्न-
 दिति संवन्धः ॥ २२ ॥ पृषानुजः पर्जन्यः । पृषातमज इति
 पाठेऽपि स एवार्थः । वृष्टेः सूर्यप्रभवत्वदीनात् ॥ २९ ॥
 अष्टावष्टगवाण्यानि अष्टौ शकटानि यदायुधसंभारं कहुः
 वहन्ति तत्सर्वं अष्टोऽष्टमभागेन यामार्धेन द्रौणमिरत्यर्थः ३०
 * वर्षान्ते सस्यगां सूर्यां भामिरादीपयन्ति इति पाठः ।

हतेश्वरो दन्तिवधः सुकदिपत-
स्त्वरामिसुष्टः प्रतिशब्दगो बली ।
तमाद्रवद्रौणिशराहतस्त्वरन्
जवेन कृत्वा प्रतिहृत्सिर्गजितम् ॥
तं वारणं वारणमुद्रकोविदो
द्विषोत्तमं पर्वतसानुसन्निभम् ।
समभ्यतिष्ठन्मलयध्वजस्त्वर-
भ्यथाद्रिशृङ्गं हरिरुद्रदस्तथा ॥ ४१
स तोमरं भास्कररश्मिवर्चसं
बलास्त्रसर्गात्तमयत्नमभ्युभिः ।
ससर्जं शीघ्रं परिपीडयन् गजं
गुरोः सुतायाद्रिपतीश्वरो नदन् ४२
मणिप्रवेकोत्तमवज्रहाटकै-
रलङ्कृतं चांशुकमाल्यमौक्तिकैः ।
हतो हतोऽसीत्यसकृन्मुदा नदन्
पराहनद्रौणिशराङ्गभूषणम् ॥ ४३
तदर्कचन्द्रग्रहपावकस्त्रिषं
भृशातिपातात्तपतितं विचूर्णितम् ।
महेन्द्रवज्राभिहतं महास्वनं
यथाद्रिशृङ्गं धरणीतले तथा ॥ ४४
ततः प्रजज्वाल परेण मन्थुना
पादाहतो नागपतिर्यथा तथा ।
समाददे चान्तकदण्डसन्निभा-
निपूतमित्रार्तिकरांश्चतुर्दश ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि पाण्डववधे

विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

धृतराष्ट्र उवाच ।

पाण्डवे हते किमकरोदर्जुनो युधि सज्जय । एकवीरेण कर्णेन द्रावितेषु परेषु च ॥ १

हतेश्वरो यः कञ्चित् तं पाण्डवम् ॥ ४० ॥
मलयध्वजः पाण्डवस्तं यदच्छागतं वारणं सम-
भ्यतिष्ठत् ॥ ४१ ॥ बलेन अक्षयैर्गं य उत्तमो यत्नस्तेन
मन्थुना च तैः परिपीडयन् वेङ्गवैर्यं कोपयन् अद्रिपति-
मैलयस्तस्मैश्वरः पाण्डवः ॥ ४२ ॥ द्रौणेः वरागभूषणं विरटं
तोमरेण पराहनत् ॥ ४३ ॥ इत्युन् समाददे द्रौणिरिति शेषः ४५
चतुरश्वतुरंशः एवं स गजो दशधा भक्तो यथा दशह-
विष्कायामिधौ पिष्टपिष्टो दशधा कियते तथेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

द्विपस्य पादाग्रकरान्स पञ्चभि-
रुपस्य बाहू च शिरोऽथ च त्रिभिः
जघान बाहुः पठुत्तमम्विषः
स पाण्ड्वराजाऽनुचरान्महारथान्
सुदीर्घवृत्तौ वरचन्द्रनोक्षितौ
सुवर्णमुक्तामणिवज्रभूषणौ ।
मुजौ धरायां पतितौ नृपस्य तौ
विचेष्टुस्तादृशं हताविचोरगौ ॥ ४०
शिरश्च तत्पूर्णशशिप्रमाननं
सरोपताम्रायतनेत्रमुन्नसम् ।
क्षितावपि भ्राजति तत्सकुण्डलं
विशाखयोर्मध्यगतः शशी यथा ४१
स तु द्विपः पञ्चभिरुत्तमेषुभिः
कृतः पटंशश्चतुरौ नृपस्त्रिभिः ।
कृतो दशानाः कुशलेन युध्यता
यथा हविस्तद्विशदेवतं तथा ॥ ४२
स पादशो राक्षसभोजनान्वहन्
प्रदाय पाण्डवोऽश्व-मनुष्य-कुञ्जरान्
स्वधामिवाप्य ज्वलनः पितृभिर्य-
स्ततः प्रशान्तः सलिलप्रवाहतः ५०
समाप्तविधं तु गुरोः सुतं नृपः
समाप्तकर्माणमुपेत्य ते सुतः ।
सुहृदुतोऽत्यर्थमपूजयन्मुदा
जिते बलौ विष्णुमिधामरेश्वरः ५१

पाण्डवोऽद्यादीन् पादताः प्रदाय खंवरित्वा प्रशान्तः द्रौणि-
वाणेरिति शेषः । यथा स्वधां प्रेतशरीररूपं हविः प्राप्य
पितृभिर्यो ज्वलनः इमशानाग्निः जलेन शाम्यति तद्वदि-
त्यर्थः ॥ ५० ॥ समाप्तविधं सम्प्राप्ताविधं समाप्तकर्माणं
कृतकृत्यम् ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैल-
कण्ठेय्ये भारतमावर्दीपे विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

पाण्डव इति ॥ १ ॥

समाप्तविद्यो बलवान्

युक्तो वीरः स पाण्डवः ।

सर्वभूतेष्वनुज्ञातः

शङ्करेण महात्मना ॥ २

तस्मान्महद्भयं तीव्रमभिज्ञघ्नाञ्जनजयात् ।

स यत्तत्राकरोत्पार्थस्तन्ममात्रक्ष्व सञ्जय ॥ ३

सञ्जय उवाच ।

हते पाण्ड्येऽर्जुनं कृष्णस्त्वर्न्नाह वचो हितम्

पश्यामि नाहं राजानमपयातांश्च पाण्डवान्

निवृत्तैश्च पुनः पार्थैर्मग्नं शत्रुबलं महत् ।

अश्वत्थामश्च सङ्कल्पाद्धताः कर्णेन सृज्याः

तथाऽश्व-रथ-नागानां कृतं च कद्वं महत् ।

सर्वमाख्यातवान्वीरो वासुदेवः किरीटिने ६

एतच्छ्रुत्वा च दृष्ट्वा च प्रातुर्धोरं महद्भयम् ।

बाह्याश्वान् दृष्टीकेश क्षिप्रमित्याह पाण्डवः

ततः प्रायाद्दृष्टीकेशो रथेनाप्रतियोधिनः ।

दारुणश्च पुनस्तत्र प्रादुरासीत्समागमः ॥ ८

ततः पुनः समाजग्मुर्भीताः कुरुपाण्डवाः ।

भीमसेनमुखाः पार्थाः सूतपुत्रमुखा वयम् ९

ततः प्रवृत्ते भूयः संग्रामो राजसत्तम ।

कर्णस्य पाण्डवानां च यमराष्ट्रविवर्धनः १०

धनूंषि बाणाङ्गपरिघानसि-पट्टिश-तोमरान्

मुसलानि भुशुण्डोश्च सशक्तवृष्टिपरश्वान्

गदाः प्रासान् शितान् कुन्तान्

मिन्दिपालान्महाकुशान् ।

प्रगृह्य क्षिप्रमापेतुः

परस्परजिघांसया ॥ १२

बाणज्यातलशब्देन द्यां दिशः प्रदिशो वियत्

पृथिवीं नेमिघोषेण नादयन्तोऽभ्ययुः परान्

तेन शब्देन महता संहृष्टाश्चक्रुराहवम् ।

वीरा वीरैर्महाधोरं कलहान्तं तित्तिर्यवः १४

ज्यातलव्रधनुःशब्दः कुजराणां च बृंहताम् ।

पादातानां च पततां नृणां नादो महानभूत्

तालशब्दांश्च विविश्वा-

श्चराणां चाभिगर्जताम् ।

श्रुत्वा तत्र भृशं त्रेसुः

पेतुर्मैत्लुश्च सैनिकाः ॥ १६

तेषां निनदतां चैव शस्त्रवर्षं च मुञ्चताम् ।

बहूनाधिरथिवीरः प्रममाथेषुभिः परान् १७

पञ्च पञ्चालवीराणां रथान्दश च पञ्च च ।

साश्वसुतध्वजान्कर्णः शरैर्निन्ये यमक्षयम् १८

योधसुख्या महावीर्याः पाण्डूनां कर्णमाहवे

शीघ्रास्त्रास्तूर्णमावृत्य परिववृः समन्ततः १९

ततः कर्णो द्विपत्सेनां शरवर्षावैल्लोडयन्

विजगाह्याण्डजाकीर्णो पश्चिनीमिव यूथपः ॥

द्विषन्मध्यमवस्कन्द

राधेयो धनुरुत्तमम् ।

विधुन्वानः शितैर्बाणैः

शिरांस्तुन्मथ्य पातयत् ॥ २१

चर्मवर्माणि संछिन्नान्यपतन्भुवि देहिनाम् ।

विप्रेहुनांस्य संस्पर्शं द्वितीयस्य पतत्रिणः २२

वर्मदेहासुमनैर्धनुषः प्रच्युतैः शरैः ।

मौल्यां तलत्रे न्यहन्तकशया वाजिनो यथा

पाण्डुसृज्यपञ्चालाश्चरगोचरमागतान् २४

ममर्द तरसा कर्णः सिंहो मृगगणानिव २४

ततः पाञ्चालराजश्च द्रौपद्याश्च मारिष

यमी च युयुधानश्च सहिताः कर्णमभ्ययुः २५

तेषु ध्यायच्छमानेषु कुरु-पञ्चाल-पाण्डुषु ।

प्रियानसुव्रणे त्यक्त्वा योधा जघ्नुः परस्परम् ॥

सुसन्नद्धाः कवचिनः सशिरस्त्राणभूषणाः ।

गदाभिर्मुसलैश्चान्ये परिधैश्च महाबलाः २७

समभ्यधावन्त भृशं कालदण्डैरिवोद्यतैः ।

नर्दन्तश्चाह्वयन्तश्च प्रवल्गन्तश्च मारिष ॥ २८

ततो निजग्नुरन्योन्यं पेतुश्चान्योन्यताडिताः

वमन्तो रुधिरं गात्रैर्विमस्तिष्केक्षणाद्युधाः ॥

दन्तपूणैः सरुधिरैर्वैकैर्दाडिमसंक्षिप्तैः ।

जीवन्त इव चाप्येके तस्थुः शस्त्रोपबृंहिताः

परश्वधैश्चाप्यपरे पट्टिशैरसिभिस्तथा ।

शक्तिभिर्मिन्दिपालैश्च नखर-प्रास-तोमरैः ॥

अनुज्ञातः त्वमज्य्यो मविष्यसीत्यनुगृहीतः ॥ २ ॥

राजानं युधिष्ठिरम् ॥ ४ ॥ भ्रातुः युधिष्ठिरस्य ॥ ७ ॥

शो स्वर्गं वियत् अन्तरिक्षम् ॥ १३ ॥ अण्डजैर्ज-

ल्पक्षिभिः सारसादिभिः आकीर्णो भ्याताम् ॥ २० ॥

अवस्कन्द्य निपत्य उन्मथ्य मार्गादन्यत्र दूरे इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अनुमयनैः असवः प्राणा उन्मथ्यन्त्येभिस्तैः नौर्वच्युतैः

शरैर्बाणैः तलत्रे ज्याघातवारणस्थाने न्यहन्तु यथा ते शरं-

सन्धातुं न शक्नुवन्ति तथा चकारेत्यर्थः ॥ २३ ॥

भ्यायच्छमानेषु यतमानेषु ॥ २६ ॥ विमस्तिष्केक्षणाद्युधाः

मस्तिष्कं शिरोभागस्थमांसपिण्डः ॥ २९ ॥ परश्वधैः ततस्थुः

पट्टिशैरसिभिश्च विच्छिद्युः शक्तिभिर्विभिदुः मिन्दिपालै-

श्चिष्टिपुः नखरैः संचक्रुः प्रासतोमरैश्च ॥ ३१ ॥

ततश्चुश्चिच्छिदुश्चान्ये विभिदुश्चिदुश्चिपुस्तथा ।
 सञ्चकर्तुंश्च जटुश्च कुञ्जा रणमहाण्वि ॥ ३२
 पेतुरन्योन्यनिहता ह्यसवो रुधिरोक्षिताः ।
 क्षरन्तः सुरसं रक्तं प्रकृत्ताश्चान्वना इव ॥ ३३
 स्थै रथा विनिहता हस्तिभिश्चापि हस्तिनः
 नरैर्नरा हताः पेतुरश्वाश्चाश्वैः सहस्रशः ॥ ३४
 ध्वजाः शिरांसि छत्राणि
 द्विपहस्ता नृणां भुजाः ।
 क्षुरैर्महार्धचन्द्रैश्च
 चिह्नाः पेतुर्महोत्तले ॥ ३५
 नरांश्च नागान्स्तरथान् हयान्ममृदुराहवे ।
 अश्वारोहेहताः शूराश्चिन्नहस्ताश्च दन्तिनः

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे
 एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

सञ्जय उवाच ।
 हस्तिभिस्तु महामात्रास्तव पुत्रेण चोदिताः
 धृष्टद्युम्नं जिघांसन्तः कुञ्जाः पार्यंतमभ्ययुः ॥
 प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रवरा गजयोधिनः
 अङ्गा वङ्गाश्च पुण्ड्राश्च मागधास्ताम्रलितकाः
 मेकलाः कोशला मद्रा दशार्णा निवधास्तथा
 गजयुद्धेषु कुशलाः कलिङ्गैः सह भारत ॥ ३
 शर-तोमर-नाराचैर्धृष्टिमन्त इवाम्बुदाः ।
 सिपिचुस्ते ततः सर्वे पाञ्चालबलमाहवे ॥ ४
 तान्संभिर्मद्वैपुत्रागान् पाण्ड्यगुह्यं कुशैर्भृशम्
 चोदितान्पार्यंतो बाणैर्नाराचैरभ्यधीवृषत ॥
 एकैकं दशभिः बह्मिरष्टाभिरपि भारत ।
 द्विरदानमिविव्याध क्षित्तिमिरिनिभाञ्छरैः ॥
 प्रच्छाद्यमानं द्विरदैर्मैरिव दिवाकरम् ।
 प्रययुः पाण्डुपञ्चाला नदन्तो निशितायुधाः
 तान्नागानमिववर्णतो ज्यातन्त्रीतलनादितैः ।
 वीरवृत्त्यं प्रनुत्यन्तः शूरतालप्रचोदितैः ।
 नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ॥ ८

संस्तं क्षिप्रं प्रकृताश्चिन्नान्वन्ना रकचन्दनाः ॥ ३३ ॥
 समाल्लस्य संमुखस्तुल्य ॥ ३४ ॥ पद्मानां वदनामि खज
 प्रव गात्राणि ॥ ३५ ॥ समुद्रानि क्षारकिञ्चानि मलिनानि
 ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये
 भारतभावदीपे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

सपताका ध्वजाः पेतुर्विशोर्णा इव पर्वताः ।
 पत्तिभिश्च समामुल्य द्विरदाः स्थन्दनास्तथा
 हताश्च हन्यमानाश्च
 पतिताश्चैव सर्वशः ।
 अश्वारोहाः समासाद्य
 त्वरिताः पत्तिभिर्हताः ॥ ३८
 सादिभिः पत्तिसंघाश्च निहता युधि शेरते ।
 मृदितानीव पद्मानि प्रभलाना इव च खजः
 हतानां वदनान्यासन् गात्राणि च महाहवे
 रूपाण्यत्यर्थकान्तानि द्विरदाश्च नृणां नृप ।
 समुद्रानीव वज्राणि ययुर्दुर्दशीतां पराम् ॥ ४०

सात्यकिश्च शिखण्डी च
 चैकितानश्च वीर्यवान् ।
 समन्तारिषिषुर्वीरा
 मेघास्तोवैरिवाचलान् ॥ ९
 ते म्लेच्छैः प्रेषिता नागा
 नरानभ्वान् रथानपि ।
 हस्तैराक्षिप्य ममृदुः
 पद्भिश्चाप्यतिसम्यधः ॥ १०
 विभिदुश्च विषाणाग्नेः समाक्षिप्य च चाक्षिपुः
 विषाणलघ्नाश्चाप्यन्ये परिपेतुर्विभीषणाः ॥
 प्रमुखे वर्तमानं तु द्विपङ्क्तस्य सात्यकिः ।
 नाराचेनोप्रवेगेन भित्त्वा मर्मोण्यपातयत् ॥
 तस्यावजितकायस्य द्विरदादुपतिप्लवतः ।
 नाराचेनाहनद्वजः सात्यकिः सोऽपतद्भुवि ॥
 पुण्ड्रस्यापततो नागं चलन्तमिव पर्वतम् ।
 सहदेवः प्रयत्नास्तैर्नाराचैरहनन्निभिः ॥ १४
 विपताकं वियन्तारं धिवर्मध्वजजीवितम् ।
 तं कृत्वा द्विरदं भूयः सहदेवोऽङ्गमभ्यथात्

२२

हस्तिभिरिति ॥ १ ॥ पार्थिवः पादस्य पश्चाद्भागः
 अंगुष्ठः प्रसिद्धः । अंकुशः प्रतोदः पाण्ड्यकुशः अंगुष्ठोऽङ्गुलश्चेति
 द्वौ केवलाङ्गुलश्च तैः ॥ ५ ॥ प्रच्छाद्यमानं वृष्टयुक्तम् ॥ ७ ॥
 आर्वाजितः प्रहारवचनेन रक्षितः कायो येन तस्य ॥ १३ ॥

सहदेवं तु नकुलो वारयित्वाङ्गमार्दयत् ।
 नाराचैर्यमदण्डमैस्त्रिभिर्नागं शतेन तम् ॥
 दिवाकरकरप्रख्यानङ्गश्चिक्षेप तोमरान् ।
 नकुलाय शतान्यष्टौ त्रिचैकैकं तु सोऽच्छिनत्
 तथाऽर्धचन्द्रेण शिरस्तस्य चिच्छेद पाण्डवः
 स पपात हतो म्लेच्छस्तेनैव सह दन्तिना ॥
 अथाङ्गपुत्रे निहते हस्तिशिश्नाविशारदे ।
 अङ्गाः कुद्धा महामात्रा नागैर्नकुलमभ्ययुः ॥
 चलत्पताकैः सुमुखैर्हमकक्षातनुच्छदैः ।
 मिमर्दिषन्तस्त्वरिताः प्रदीप्तिरिव पर्वतैः ॥२०॥
 मेकलोत्कलकालिङ्गा निषास्ताम्रलितकाः
 शततोमरवर्पाणि विमुञ्चन्तो जिघांसवः ॥
 तैश्चायमानं नकुलं दिवाकरमिवाम्बुदैः ।
 परिपेतुः सुसंरन्धाः पाण्डु-पञ्चाल-सोमकाः
 ततस्तदभवद्युद्धं रथिनां हस्तिभिः सह ।
 खजतां शरवर्पाणि तोमरांश्च सहस्रशः ।
 नागानां प्रास्कुट्टनं कुम्भा
 ममीणि विविधानि च ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे
 द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

सञ्जय उवाच ।
 सहदेवं तथा कुद्धं दहन्तं तव वाहिनीम् ।
 दुःशासनो महाराज भ्राता भ्रातरमभ्ययात्
 तौ समेतौ महायुद्धे दृष्ट्वा तत्र महारथाः ।
 सिंहनादरवांश्चक्रुर्वीरसंस्थादुधुवुश्च ह ॥ २
 ततो भारत क्रुद्धेन तव पुत्रेण धन्विना ।
 पाण्डुपुत्रस्त्रिभिर्बाणैर्वधक्षस्यमिहतो बली ३
 सहदेवस्ततो राज-
 न्नाराचेन तवात्मजम् ।
 विदध्वा विठ्याथ सप्तत्या
 सारथिं च त्रिभिः शरैः ॥ ४
 दुःशासनस्ततश्चापं छित्त्वा राजन्महाहवे ।
 सहदेवं त्रिसप्तत्या बाह्वोरस्त्रि चापयत् ॥ ५
 सहदेवस्तु संकुद्धः खड्गं गृह्य महाहवे ।
 आविध्य प्राखजसूर्णं तव पुत्ररथं प्रति ॥ ६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलदण्ठीये भारतमावद्वि
 द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

दन्ताश्चैवातिविद्वानां
 नाराचैर्भूषणानि च ॥ २४
 तेषामष्टौ महानागांश्चतुःषष्ट्या सुतेजनैः ।
 सहदेवो जघानाशु तेऽपतन् सह सादिभिः
 अज्जोगतिभिरायम्य प्रयत्नाद्धनुरुत्तमम् ।
 नाराचैरहनन्नागाश्चकुलः कुलनन्दनः ॥ २६
 ततः पाञ्चालशैनेयौ
 द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ।
 शिखण्डी च महानागान्
 सिधुः शरवृष्टिभिः ॥ २७
 ते पाण्डुयोधाम्बुधरैः शत्रुद्विरदपर्वताः ।
 बाणवर्षैर्हताः पेतुर्वज्रवर्षैरिवाचलाः ॥ २८
 एवं हत्वा तव गजांस्ते पाण्डुरथकुजराः ।
 द्रुतां सेनामवैक्षन्त भिन्नकूलामिवापगाम् ॥
 तां ते सेनां समालोक्य पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः
 विक्षोभयित्वा च पुनः कर्णं समभिदुद्रुवुः ३०

विक्षोभयित्वा च पुनः कर्णं समभिदुद्रुवुः ३०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

समार्गणगुणं चापं छित्त्वा तस्य महानसिः ।
 निपपात ततो भूमौ च्युतः सर्प इवाम्बरात् ७
 अथान्यद्धनुरादाय सहदेवः प्रतापवान् ।
 दुःशासनाय चिक्षेप बाणमन्तकरं ततः ॥ ८
 तमापतन्तं विशिखं यमदण्डोपमन्त्रिणम् ।
 खड्गेन शितधारेण द्विधा चिच्छेद कौरवः ९
 ततस्तं निशितं खड्गमाविध्य युधि सत्वरः ।
 धनुश्चान्यत्समादाय शरं जग्राह वीर्यवान् ॥
 तमापतन्तं सहसा निखिंशं निशितैः शरैः ।
 पातयामास समेर सहदेवो हसन्निव ॥ ११
 ततो बाणांश्चतुःषष्टिं तव पुत्रो महारणे ।
 सहदेवरथं तूर्णं प्रेषयामास भारत ॥ १२
 ताञ्छरान्समरे राजन् धेगेनापततो बहून् ।
 एकैकं पञ्चभिर्बाणैः सहदेवो न्यकृन्तत १३

२३
 सहेति ॥ १ ॥ आदुद्रुवुः आमितयन्तः ॥ २ ॥

संनिवार्य महाबाणांस्तव पुत्रेण प्रेषितान् ।
 अथास्मै सुवह्न्वाणाम्प्रेषयामास संयुगे १४
 तान्महाणांस्तव पुत्रोऽपि
 छिस्वैकैकं त्रिभिः शरैः ।
 ननाद सुमहानादं
 दारयाणो वसुधराम् ॥ १५
 ततो दुःशासनो राजन्
 विद्ध्वा पाण्डुसुतं रणे ।
 सारथि नवभिर्वाणैः
 मर्द्रियस्य समर्पयत् ॥ १६
 ततः क्रुद्धो महाराज सहदेवः प्रतापवान् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सहदेव-दुःशासनयुद्धे

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

सञ्जय उवाच ।
 नकुलं रभसं युद्धे द्रावयन्तं वरुथिनीम् ।
 कर्णो वैकर्तनो राजन्वारयामास वै रुपा १
 नकुलस्तु ततः कर्णं प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
 चिरस्य बत दृष्टोऽहं दैवतैः सौम्यचक्षुषा २
 पश्य मां त्वं रणे पाप चक्षुर्विषयमागतम् ।
 त्वं हि मूलमनर्थानां वैरस्य कलहस्य च ३
 त्वद्दोषात् कुरवः क्षीणाः
 समासाद्य परस्परम् ।
 त्वामद्य समरे हत्वा
 कृतकृत्योऽस्मि विज्वरः ॥ ४
 पवसुक्तः प्रत्युवाच नकुलं सूतनन्दनः ।
 सदृशं राजपुत्रस्य धन्विनश्च विशेषतः ॥ ५
 प्रहरस्व च मे वीर पद्यामस्तव पौरुषम् ।
 कर्म कृत्वा रणे शूर ततः कथितुमर्हसि ॥ ६
 अनुकत्वा समरे तात शूरायुध्यन्ति शक्तितः
 प्रयुध्यस्व मया शक्त्या हनिष्ये दर्पमेव ते ७
 इत्युक्त्वा प्राहरन्तूर्णं पाण्डुपुत्राय सूतजः ।
 विद्व्याध चैनं समरे त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः
 नकुलस्तु ततो विद्वः सूतपुत्रेण भारत ।
 अशीत्याशीविपप्रस्थैः सूतपुत्रमविध्यत् ॥ ९
 तस्य कर्णो धनुश्छिन्त्वा
 खण्डपुङ्खैः शिलाशितैः ।

समाधत्त शरं घोरं मृत्युकालान्तकोपमम् ॥
 विकृष्य बलवच्चापं तव पुत्राय सोऽस्तुजत ।
 स तं निर्भिद्य वेगेन भित्त्वा च कवचं महत्
 प्राविशद्वरणीं राजन् वल्मीकमिव पन्नगः ।
 ततः संमुमुहे राजस्तव पुत्रो महारथः ॥ १९
 मूढं चैनं समालोक्य सारथिस्त्वरितो रथम्
 अपोवाह भृशं व्रस्तो बध्यमानः शितैः शरैः
 पराजित्य रणे तं तु कौरव्यं पाण्डुनन्दनः ।
 दुर्योधनबलं दृष्ट्वा प्रममाथ समन्ततः ॥ २१
 पिपीलिकपुटं राजन्मृगं मूढनक्षरो रुपा ।
 तथा सा कौरवी सेना मृदिता तेन भारत २२

त्रिशता परमेष्वासः
 शरैः पाण्डवमर्दयत् ॥ १०
 ते तस्य कवचं भित्त्वा
 पपुः शोणितमाहवे ।
 आशीविषा यथा नागा
 भित्त्वा गां सखिलं पपुः ॥ ११
 अथान्यद्वनुरादाय
 हेमपृष्ठं दुरासदम् ।
 कर्णं विद्व्याध सप्तत्या
 सारथि च त्रिभिः शरैः ॥ १२
 ततः क्रुद्धो महाराज नकुलः परवीरहा ।
 धुरप्रेण सुतीक्ष्णेन कर्णस्य धनुराच्छिनत् ॥
 अधैनं छिन्नधन्वानं सायकानां शतैस्त्रिभिः ।
 आजग्रे प्रहसन्वीरः सर्वलोकमहारथम् ॥ १४
 कर्णमभ्यर्दितं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रेण मारिष ।
 विस्मयं परमं जग्मु रथिनः सह दैवतैः ॥ १५
 अथान्यद्वनुरादाय कर्णो वैकर्तनस्तदा ।
 नकुलं पञ्चभिर्वाणैर्जनुदेशे समर्पयत् ॥ १६
 तत्रस्थैरथ तैर्वाणैर्मर्द्रापुत्रो व्यरोचयत् ।
 स्वरादिमभिरिवादित्यो भुवने विस्वजन्मभाम्
 नकुलस्तु ततः कर्णं विद्ध्वा सप्तभिराशुभिः ।
 अथास्य धनुषः कोटिं पुनश्चिच्छेद मारिष ॥

पिपीलिकपुटं पिपीलिकावासावटलम् ॥ २२ ॥ इति
 श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः २३ ॥

२३

नकुलमिति । रभसं रणोत्सुकम् ॥ १ ॥

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय समरे वेगवत्तरम् ।
 नकुलस्य ततो बाणैः समन्ताच्छाद्यदिशाः॥
 संछाद्यमानः सहसा कर्णचापच्युतैः शरैः ।
 विच्छेदं स शरैस्तूर्णं शरैरेव महारथः ॥२०॥
 ततो बाणमयं जालं विततं व्योम्नि दृश्यते
 खद्योतानामिव व्रातैः संपतद्भिर्यथा नभः ॥
 तैर्धिमुकैः शरशतैश्छादितं गगनं तदा ।
 शलभानां यथा व्रातैस्तद्वासीद्विशोपते ॥२२॥
 ते शरा हेमविकृताः संपतन्तो मुहुर्मुहुः ।
 श्रेणीकृता इयकाशन्त कौञ्चाः श्रेणीकृता इव
 बाणजालावुते व्योम्नि छादिते च दिवाकरे ।
 न स्म संपतते भूम्यां किञ्चिदप्यन्तरिक्षगम् ॥
 निरुद्धे तत्र मार्गे च शरसंघैः समन्ततः ।
 व्यरोचितां महात्मानो कालसूर्याधिरोदितौ ॥
 कर्णचापच्युतैर्बाणैर्वध्यमानास्तु सोमकाः ।
 अवालीयन्त राजेन्द्र वेदनातां भृशार्दिताः ॥
 नकुलस्य तथा बाणैर्हन्यमाना चमूस्तव ।
 व्यशौर्यतं दिशो राजन्वातनुज्ञा इवाम्बुदाः ॥
 ते सेने हन्यमाने तु ताभ्यां दिव्यमैहाशरैः ।
 शरपातमपाक्रम्य तस्थतुः प्रेक्षिके तदा ॥ २८॥
 प्रोत्सारितजने तस्मिन् कर्णपाण्डवयोः शरैः
 अधिध्येतां महात्मानावभ्योन्म्यं शरवृष्टिभिः
 विद्वशंयन्तौ दिव्यानि शस्त्राणि रणमूर्धनि ।
 छाद्यन्तौ च सहसा परस्परवधैषिणौ ॥३०॥
 नकुलेन शरा मुकाः कङ्कबाह्णिगवाससः ।
 सुतपुत्रमवच्छाद्य व्यतिष्ठन्त यथाऽम्बरे ॥ ३१॥
 तथैव सुतपुत्रेण प्रेषिताः परमाहवे ।
 पाण्डुपुत्रमवच्छाद्य व्यतिष्ठन्ताम्बरे शराः ॥
 शरवेदमप्रविष्टौ तौ दृढशक्ते न कैश्चन ।
 सूर्याचन्द्रमसौ राजच्छाद्यमानौ धनैरिव ॥
 ततः कुक्षो रणे कर्णः कृत्वा घोरतरं वपुः ।
 पाण्डवं छाद्यामास समन्ताच्छरवृष्टिभिः ॥
 सोऽतिच्छन्नो महाराज सुतपुत्रेण पाण्डवः ।
 न चकार व्यथां राजन् भारकरो जलदैर्यथा
 ततः प्रहस्याधिरथिः शरजालानि मारिष ।
 प्रेषयामास समरे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३६॥
 एकच्छायमभूत्सर्वं तस्य बाणैर्महात्मानः ।
 अम्रच्छायेव सज्जो संपतद्भिः शरोत्तमैः ॥
 ततः कर्णो महाराज धनुश्छित्त्वा महात्मनः
 सारथिं पातयामास रथनीडादसन्निव ॥ ३८॥
 ततोऽश्वोऽश्वतुरश्वस्य चतुर्भिर्निशितैः शरैः ।

यमस्य भवनं तूर्णं प्रेषयामास भारत ॥ ३९॥
 अथास्य तं रथं दिव्यं तिलशो व्यधमच्छरैः
 पताकां चक्ररक्षांश्च गदां खड्गं च मारिष ॥
 शतचन्द्रं च तच्चर्म सर्वोपकरणानि च ।
 हताश्वो विरथश्चैव विवर्मा च विशोपते ॥
 अवतीर्य रथात्तूर्णं परिधं गृह्य धिष्ठितः ।
 तमुद्यतं महाघोरं परिधं तस्य सुतजः ॥ ४२॥
 व्यहनत्सायकै राजन्सुतीक्ष्णैर्मारसाधनैः ।
 व्यायुधं चैनमालक्ष्य शरैः सन्नतपर्वभिः ॥
 वार्षपद्भुभिः कर्णो न चैनं समपीडयत् ।
 स हन्यमानः समरे कृतास्त्रेण बलीयसा ।
 प्राद्वधत्सहसा राजन्कुलो व्याकुलेन्द्रियः ।
 तमभिद्रुत्य राधेयः प्रहसन्वै पुनः पुनः ॥ ४५॥
 सज्यमस्य धनुः कण्ठे व्यवाञ्जत भारत ।
 ततः स शुश्रुमे राजन्कण्ठासक्तंमहाधनुः ॥
 परिवेषमनुप्राप्तो यथा स्याद्योस्त्रि चन्द्रमाः ।
 यथैव चासितो मेघः शक्रचापेन शोभितः ॥
 तमग्रवीत्ततः कर्णो व्यर्थं व्याहृतवानसि ।
 वदेदानीं पुनर्हृष्टो वध्यमानः पुनः पुनः ॥ ४८॥
 मा योत्सीः कुन्भिः सार्धं बलवद्भिश्च पाण्डव
 सहस्रीस्तात युध्यस्व व्रीडां मा कुरु पाण्डव
 गृहं वा गच्छ माद्रेय यत्र वा कृष्णकाल्युनौ
 एवमुक्त्वा महाराज व्यसर्जयत तं तदा ॥
 वधप्राप्तं तु तं शरो नाहनद्धर्मवित्तदा ।
 स्मृत्वा कुन्त्या वचो राजस्तत एनं व्यसर्जयत्
 विस्मृष्टः पाण्डवो राजन् सुतपुत्रेण धन्विना
 व्रीडञ्चिव जगामाथ युधिष्ठिररथं प्रति ॥ ५२॥
 निःश्वरोह रथं चापि सुतपुत्रप्रतापितः ।
 निःश्वसन् दुःखसन्तप्तः कुम्भस्थ इव पन्नगः ॥ ५३॥

तं विजित्याथ कर्णोऽपि
 पञ्चालांस्त्वविरितो ययौ ।

रथेनातिपताकेन

चन्द्रवर्णहयेन च ॥

५४

तत्राक्रन्दो महानासीत्पाण्डवानां विशोपते
 दृष्ट्वा सेनापतिं यान्तं पञ्चालानां रथव्रजान्
 तत्राकरोन्महाराज कद्वं सूतनन्दनः ।
 मध्यं प्राप्ते दिनकरे चक्रवर्तिचरन्प्रभुः ॥ ५६॥
 मग्नचक्रै रथैः कैश्चिच्छिन्नध्वजपताकिभिः ।
 हताश्वैर्हतसुतैश्च भग्नाक्षैश्चैव मारिष ॥ ५७॥
 न्हियमाणानपश्याम पञ्चालानां रथव्रजान् ।
 तत्र तत्र च संभ्रान्ता विचेरुथ कुजराः ॥

द्रावसिपरिदग्धाङ्गा यथैव स्युर्महावने ।
 मित्रकुम्भार्द्रशिराश्छिन्नहस्ताश्च वारणाः ॥
 छिन्नगान्धराश्चैव छिन्नबालधयोऽपरे ।
 छिन्नाग्राणीव संपेतुर्हन्यमाना महात्मना ॥
 अपरे त्रासिता नागा नाराचशरतोमरैः ।
 तमेवामिमुखं जग्मुः शलभा इव पावकम् ॥
 अपरे निष्ठनन्तश्च द्यद्वद्वन्त महाद्रिपाः ।
 क्षरन्तः शोणितं गात्रैर्नगा इव जलस्रवाः ॥
 उरश्छदैर्वियुक्ताश्च बालवन्धैश्च वाजिनः ।
 राजनैश्च तथा कांस्यैः सौवर्णैश्चैव भूषणैः ॥
 हीनांश्चाभरणैश्चैव खलीनैश्च विवर्जितान् ।
 चामरैश्च कुयामिश्र तूणीरैः पतितैरपि ॥ ६४ ॥
 निहतैः साविमिश्रैश्च दूरैराहवशोभितैः ।
 अप्रदयाम रणे तत्र भ्रात्र्यमाणां हयोत्तमान् ।
 प्रासैः खड्गैश्च रहितानुष्टिमिश्चापि भारत ।
 ह्यसादीनपदयाम कञ्चुकोष्णीपधारिणः ॥
 निहतान्वध्यमानांश्च वेपमानांश्च भारत ।
 नागाङ्गावयवैर्हीनांस्तत्र तत्रैव भारत ॥ ६७ ॥
 रथान् हेमपरिष्कारास्संयुक्ताञ्ज्वनैर्हयैः ।
 भ्रात्र्यमाणां पदयाम हतेषु रथिषु द्रुतम् ॥
 भग्नाक्षकृच्चरान्काश्चिन्नश्चक्राश्च भारत ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णयुद्धे
 चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

सञ्जय उवाच ।

युयुत्सुं तव पुत्रस्य द्रावयन्तं बलं महत् ।
 उलूको न्यपतन्नूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥
 युयुत्सुश्च ततो राजश्शितधारेण पत्रिणा ।
 उलूकं ताडयामास वज्रेणेव महाबलम् ॥ २ ॥
 उलूकस्तु ततः क्रुद्धस्तव पुत्रस्य संयुगे ।
 धुरम्रेण धनुश्छित्त्वा ताडयामास कर्णिना
 तदपास्य धनुश्छिन्नं युयुत्सुर्वैगवत्तरम् ।
 अन्यदादत्तं सुमहत्पापं संरक्तलोचनः ॥ ४ ॥
 शाकुनिं तु ततः पृष्ट्वा विद्वयाध भरतर्षभ
 सारथिं त्रिभिरानर्हत्तं च भूयो द्व्यध्वयत्
 उलूकस्तं तु विशत्या विद्ध्वा स्वर्णं त्रिभुविपतैः

अथास्य समरे क्रुद्धो ध्वजं चिच्छेद काञ्चनं
 सच्छिन्नयष्टिः सुमहाञ्शीर्यमाणो महाध्वजः
 पपात प्रमुखे राजन् युयुत्सोः काञ्चनध्वजः
 ध्वजमुन्मथितं दृष्ट्वा युयुत्सुः क्रोधमुर्ध्वितः ।
 उलूकं पञ्चभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ ८ ॥
 उलूकस्तस्य समरे तैलधौतेन मारिष ।
 शिरश्चिच्छेद भङ्गेन यन्तुर्भरतसत्तम ॥ ९ ॥
 तच्छिन्नमपतद्भूमौ युयुत्सोः सारथ्येस्तदा ।
 तारारूपं यथा चित्रं निपपात महीतले ॥ १० ॥
 जघान चतुरोर्ध्वांश्च तं च विद्वयाध पञ्चभिः
 सोऽतिविद्धो बलवता प्रत्यपायाद्रथान्तरम्

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीये
 चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

युयुत्सुमिति ॥ १ ॥

तं निर्जित्य रणे राजकुलकस्तवरितो ययौ ।
 पाञ्चालान्मुञ्जयाञ्चैव चिनिम्राक्षिशितैः शरैः
 शतानीकं महाराज श्रुतकर्मा सुतस्तव ।
 व्यश्वसुतरथं चक्रे निमेषार्धादसंभ्रमः ॥ १३
 हताश्वे तु रथे तिष्ठश्शतानीको महारथः ।
 गदां चिक्षेप संकुद्धस्तव पुत्रस्य मारिष ॥ १४
 सा कृत्वा स्यन्दनं भ्रम हयाञ्चैव ससारथीन्
 पपात धरणीं तूर्णं दारयन्तीव भारत ॥ १५
 तावुमी विरथौ वीरौ कुरुणां कीर्तिवर्धनी ।
 व्यपाक्रमेतां युद्धात्तु प्रेक्षमाणी परस्परम् ॥
 पुत्रस्तु तव संभ्रान्तो विधिंशो रथमारुहत् ।
 शतानीकोऽपि त्वरितः प्रतिविन्ध्यरथं गतः
 सुतसोमं तु शकुनिर्विद्ध्वा तु निशितैः शरैः
 नाकस्पयत संकुद्धो वार्यांश्च द्वय पर्वतम् ॥
 सुतसोमस्तु तं दृष्ट्वा पितुरत्यन्तवैरिणम् ।
 शरैरेकसाहस्रैश्छादयामास भारत ॥ १९
 ताञ्शराञ्शकुनिस्तूर्णं
 चिच्छेदान्यैः पतत्रिभिः ।
 लघ्वन्नश्विप्रयोधी च
 जितकाशी च संयुगे ॥ २०
 निवार्य समरे चापि शरांस्ताक्षिशितैः शरैः ।
 आजघ्नान् सुसंकुद्धः सुतसोमं त्रिभिः शरैः ॥
 तस्याश्वान् केतनं सुतं तिलशो व्यधमच्छरैः
 स्यालस्तव महाराज तत उच्चुकुशुर्जनाः ॥
 हताश्वो विरथश्चैव छिन्नकेतुश्च मारिष ।
 धन्वी धनुर्वरं गृह्य रथान्भूमावतिष्ठत् ॥ २३
 व्यसृजत्सायकाञ्चैव
 स्वर्णपुंखाञ्छिलाशितान् ।
 छादयामास समरे
 तव स्यालस्य तं रथम् ॥ २४
 शलभानामिव व्राताञ्शरव्रातान्महारथः ।
 रथोपगान्समीक्ष्यैवं विव्यथे नैव सौबलः ॥
 प्रममाथ शरांस्तस्य
 शरव्रातैर्महायशाः ।
 तत्रातुष्यन्त योत्राश्च
 सिद्धाश्चापि दिवि स्थिताः ॥ २६
 सुतसोमस्य तत् कर्म दृष्ट्वा श्रजेयमद्भुतम् ।

रथस्थं शकुनिं यस्तु पदातिः समयोधयत् ॥
 तस्य तीक्ष्णैर्महावेगैर्मण्डैः सन्नतपर्वभिः ।
 व्यहनत्कामुकं राजस्तूणीराञ्चैव सर्वशः ॥
 स चिच्छिन्नधन्वा विरथः खड्गमुद्यम्य चानदत्
 वैदूर्योत्पलवर्णानि दन्तिदन्तमयत्सरम् ॥ २९
 भ्राम्यमाणं ततस्तं तु विमलाम्बरवर्चसम्
 कालदण्डोपमं मेने सुतसोमस्य धीमतः ॥
 सोऽचरत्सहसा खड्गी मण्डलानि सहस्रशः
 चतुर्दश महाराज शिक्षाबलसमन्वितः ॥ ३१
 भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाधुतं विधुतं सुतम्
 संपातसमुदीर्घं च दर्शयामास संयुगे ॥ ३२
 सौबलस्तु ततस्तस्य शरांश्चिक्षेप वीर्यवान् ॥
 तानापतत एघाशु चिच्छेद परमासिना ॥
 ततः कुद्धो महाराज सौबलः परवीरहा ।
 प्राहिणोत्सुतसोमाय शरानाशीविषोपमान्
 चिच्छेद तांस्तु खड्गेन शिक्षया च बलेन च
 दर्शयैल्लाघवं युद्धे ताक्ष्यतुल्यपराक्रमः ॥ ३५
 तस्य सञ्चरतो राजन् मण्डलावर्तने तदा ।
 छुरप्रेण सुतीक्ष्णेन खड्गं चिच्छेद सुप्रभम् ॥
 स चिच्छिन्नः सहसा भूमौ
 निपपात महानसिः ।
 अर्धमस्य स्थितं हस्ते
 सुत्सरोस्तत्र भारत ॥ ३७
 छिन्नमाज्ञाय निस्त्रिशमवपुत्य पदानि पद्
 प्राधिध्यत ततः शेषं सुतसोमो महारथः ॥
 तच्छिन्त्वा सगुणं चापं रणे तस्य महात्मनः
 पपात धरणीं तूर्णं स्वर्णवज्रविभूषितम् ॥ ३९
 सुतसोमस्ततोऽगच्छुतकीर्तैर्महारथम् ।
 सौबलोऽपि धनुर्गृह्य घोरमन्यत्सुदुर्जयम् ॥
 अभ्ययात्पाण्डवानां कं निघ्नश्शत्रुगणान् बहून्
 तत्र नादो महानासीत्पाण्डवानां विशांपते
 सौबलं समरे दृष्ट्वा विचरन्तमभीतवत् ।
 तान्यनीकानि दत्तानि शस्त्रवन्ति महान्ति च
 द्राव्यमाणान्यद्वयन्त सौबलेन महात्मना ।
 यथा दैत्यचमूं राजन् देवराजो ममर्द ह ।
 तथैव पाण्डवो सेनां सौबलेनो व्यनाशयत् ॥

मण्डलानि भ्रान्तमुद्भ्रान्तमित्यादीन्मार्गान् अनुलोमविकी-
 र्मभेदेन दिगुणतया चतुर्दश ॥ ३१ ॥ मण्डलानां आवर्तने

अनुलोमविलोमान्यासे ॥ ३६ ॥ अस्य असेः सुत्सरो-
 शोभनमुष्टे ॥ ३७ ॥

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि सुतसोमसौबल्युद्धे
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

सञ्जय उवाच ।

धृष्टद्युम्नं कृपो राजन् वारयामास संयुगे ।
यथा दृष्ट्वा वने सिंहं शरभो वारयेद्युधिं ॥ १
निरुद्धः पार्षतस्तेन गौतमेन बलीयसा ।
पदात्पदं विचलितुं नाशकस्तत्र भारत ॥ २
गौतमस्य रथं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नरथं प्रति ।
वित्रेसुः सर्वभूतानि क्षयं प्राप्तं च मेनिरे ॥ ३
तत्रावोचन्निमनसो रथिनः सादिनस्तथा ।
द्रोणस्य निधनान्नूनं संकुद्धो द्विपदां वरः ॥
शारद्वतो महातेजा दिव्यास्त्रविदुदारधीः ।
अपि खस्ति भवेदद्य धृष्टद्युम्नस्य गौतमात् ॥
अपीयं बाहिनीं कृत्वा मुच्येत महतो भयात्
अप्ययं ब्राह्मणः सर्वान्न नो हन्यात्समागतान्
यादृशं दृश्यते रूपमन्तकप्रतिमं भृशम् ।
गमिष्यत्यद्य पदार्थं भारद्वाजस्य गौतमः ७
आचार्यः क्षिप्रहस्तश्च विजयी च सदा युधि
अस्त्रावाग्धीर्यसंपन्नः क्रोधेन च समन्वितः ८
पार्षतश्च महायुद्धे विमुखोऽद्याभिलक्ष्यते ।
इत्येवं विविधा वाचस्तावकानां परैः सह ९
व्यश्रूयन्त महाराज तयोस्तत्र समागमे ।
विनिःश्वस्य ततः क्रीडात्कूपः शारद्वतो नृप
पार्षतं चार्दयामास निश्चेष्टं सर्वमर्मसु ।
स हन्यमानः समरे गौतमेन महार्तमना ११
कतं रथं न स्म जानाति मोहेन महताऽऽवृतः
तमब्रवीत्ततो यन्ता कश्चित् क्षेमं तु पार्षत १२
ईदृशं व्यसन्नं युद्धे न ते दृष्टं मया क्वचित् ।
दैवयोगानु ते बाणा नापतन्मर्ममेदिनः १३
प्रेषिता द्विजमुच्येन मर्माण्युद्दिश्य सर्वतः ।
व्यावर्तये रथं तूर्णं नदीवेगमिवार्णवात् ॥ १४
अध्वयं ब्राह्मण मन्ये येन ते विक्रमो हतः ।
धृष्टद्युम्नस्ततो राजञ्जानकैरब्रवीद्वचः ॥ १५

मुद्यते मे मनस्तात गात्रस्वेदश्च जायते ।
वैपथ्यश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च सारथ्ये ॥ १६
वर्जयन् ब्राह्मण युद्धे शनैर्योहि यतोऽर्जुनः ।
अर्जुनं भीमसेनं वा समरे प्राप्य सारथ्ये १७
क्षेममद्य भवेदेवमेवा मे नैष्ठिकी मतिः ।
ततः प्राथान्महाराज सारथिस्त्वरयन् हयान्
यतो भीमो महेष्वासो युयुधे तव सैनिकैः ।
प्रभुतं च रथं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नस्य मारिष ॥ १९
किरञ्जशतशताम्बेव गौतमोऽनुययौ तदा ।
शङ्खं च पूरयामास मुहुर्मुहुरिदमः ॥ २०
पार्षतं त्रासयामास महेन्द्रो नमुचि यथा ।
शिखण्डिनं तु समरे भीष्मदृष्ट्युं दुरासदम् २१
हार्दिक्यो वारयामास स्मयन्निव मुहुर्मुहुः ।
शिखण्डी तु समासाद्य हृदिकानां महारथम्
पञ्चभिर्निशितैर्मैल्लैर्जुद्धेऽपि समाह्वत ।
कृतवर्मा तु संकुद्धो भिन्वा वप्या पतत्रिभिः
धनुरेकेन चिच्छेद हसन् राजभमारथः ।
अथान्यदनुरादाय द्रुपदस्यात्मजो बली ॥

तिष्ठ तिष्ठति संकुद्धो

हार्दिक्यं प्रत्यभाषत ।

ततोऽस्य नवातिं बाणान्

रुक्मपुङ्गवान्तेजनाम् ॥ २५

प्रेषयामास राजेन्द्र तस्याभ्रश्यन्त वर्मणः ।
वितथांस्तान्समालक्ष्य पतितान् महींतले ॥
शूरप्रेण सुतीक्ष्णेन कार्मुकं चिच्छिदे भृशम्
अथैनं छिन्नधन्वानं भग्नशृङ्गमिवर्षभम् ॥ २७
अशीत्या मार्गणैः कुद्धो बाहोर्हरसि चार्पयत्
कृतवर्मा तु संकुद्धो मार्गणैः क्षतविक्षतः २८
वचाम रुधिरं गात्रैः कुंभक्वादिबोदकम् ।
रुधिरं परिहृत्वाः कृतवर्मा त्वराजत २९

२६

धृष्टेति । शरभोऽप्युवाचः सिंहघाती पशुपक्षिघाती
वृषहवत् दृष्ट्वात्मा ॥ १ ॥ वर्मणः वर्मं प्राप्य अभ्रश्यन्त भ्राष्टः
वर्मं न विच्छिदुरित्यर्थः ॥ २६ ॥ वचाम वान्तवान् ॥ २७ ॥

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीये
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

वर्षेण क्लेदितो राजन् यथा गैरिकपर्वतः ।
अथान्यद्वनुरादाय समार्गणमुष्णं प्रभुः ॥ ३०
शिखण्डिनं बाणगणैः स्कन्धदेशे व्यताडयत्
स्कन्धदेशस्थितैर्बाणैः शिखण्डी तु व्यराजत
शाखाप्रशाखाविपुलः सुमहान्पादपो यथा ।
तावन्त्योऽन्यं भृशं विद्ध्वा रुधिरं समुक्षितौ
अन्योन्यशृङ्गाभिहतौ रेतवृषभाविभ ।
अन्योन्यस्य वधे यत्नं कुर्वाणौ तौ महारथौ
रथाभ्यां चेरतस्तत्र मण्डलानि सहस्रशः ।
कृतवर्मा महाराज पार्षतं निशितैः शरैः ३१
रणे विद्याथ सप्तत्या स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः

ततोऽस्य समरे बाणं भोजः प्रहरतां वरः ३५
जीवितान्तकरं घोरं
व्यजस्वस्वरयाऽन्वितः ।
स तेनाभिहतो राजन्
मूर्च्छामाशु समाविशत् ॥ ३६
ध्वजयाष्टं च सहसा शिश्रिये कश्मलावृतः
अपोबाह रणात्तूर्णं सात्थी रथिनां वरम् ३७
हार्दिक्यशरसंतप्तं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ।
पराजिते ततः शूरे द्रुपदस्यात्मजे प्रभो ।
व्यद्रवत्पाण्डवी सेना व्यग्रमाना समन्ततः ३८

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे
पड्डिशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

सञ्जय उवाच ।

श्वेताश्वोऽथ महाराज व्यधमस्तावकं बलम्
यथा बाहुः समासाद्य दूरांश्चि समन्ततः १
प्रत्युद्ययुस्त्रिगतांस्तं शिबयः कौरवैः सह ।
शाल्वाः संशप्तकाश्चैव नारायणबलं च तत् २
सत्यसेनश्चन्द्रदेवो मित्रदेवः सुतंजयः ।
सौश्रुतिश्चित्रसेनश्च मित्रवर्मा च भारत ॥ ३
त्रिगर्तराजः समरे भ्रातृभिः परिवारितः ।
पुत्रैश्चैव महेश्वासैर्नानाशस्त्रविशारदैः ४
व्यसृजन्त शरवातान् किरन्तोऽर्जुनमाहवे ।
अभ्यवर्तन्त सहसा वार्योधा इव सागरम् ५
ते त्वर्जुनं समासाद्य योधाः शतसहस्रशः ।
अगच्छन् धिलयं सर्वे ताक्ष्यं दृष्ट्वैव पक्षगाः ६
ते हन्यमानाः समरे नाजहुः पाण्डवं रणे ।
हन्यमाना महाराज शलभा इव पावकम् ७
सत्यसेनस्त्रिभिर्बाणैर्विद्याथ युधि पाण्डवम्
मित्रदेवस्त्रिषष्ट्या तु चन्द्रसेनस्तु सप्तभिः ८
मित्रवर्मा त्रिसप्तत्या सौश्रुतिश्चापि सप्तभिः
शत्रुंजयस्तु विशत्या सुशर्मा नवभिः शरैः ९
स विद्धो बहुभिः संख्ये
प्रतिविद्याथ तानृपात्न ।

सौश्रुतिं सप्तभिर्विद्ध्वा

सत्यसेनं त्रिभिः शरैः ॥ १०

शत्रुंजयं च विशत्या चन्द्रदेवं तथाऽष्टभिः ।
मित्रदेवं शतेनैव श्रुतसेनं त्रिभिः शरैः ॥ ११
नवभिर्मित्रवर्माणं सुशर्माणं तथाऽष्टभिः ।
शत्रुंजयं च राजानं हत्वा तत्र शिलाशितैः ॥
सौश्रुतेः सशिरस्त्राणं शिरः कायादपाहरत्
त्वरितश्चन्द्रदेवं च शरैर्निन्ये यमक्षयम् १३
तथेतस्मामहाराज यतमानास्महाराथान् ।
पञ्चभिः पञ्चभिर्बाणैरेकैकं प्रत्यवारयत् ॥ १४
सत्यसेनस्तु संकुञ्जस्तोमरं व्यसृजन्महतम् ।
समुद्दिश्य रणे कृष्णं सिंहनादं नानाद च १५
स निर्भिद्य भुजं सद्यं माधवस्य महात्मनः
अस्मयोः हेमदण्डो जगाम धरणीं तदा १६
माधवस्य तु विन्दस्य तोमरेण महारणे ।
प्रतोदः प्रापतद्भस्ताद्रश्मयश्च विशांपते १७
वासुदेवं विमिज्जाहं दृष्ट्वा पार्थो धनञ्जयः ।
क्रोधमाहारयन्तीमं कृष्णं चेदमुवाच ह १८
प्रापथाश्वान्महाबाहो सत्यसेनं प्रति प्रभो ।
यावदेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् १९

पार्षतं शिखण्डिनम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि
नेलकण्ठेति भारतमावदोपि पड्डिशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्वेतेति ॥ १ ॥

२७

प्रतोदं गृह्य सोऽन्यत्तु रक्षणीनपि यथा पुरा ।
 बाह्यामास तानश्वान्सत्यसेनरथं प्रति ॥
 चिष्वक्सेनं तु निर्मिच्छं दृष्ट्वा पाथो धनञ्जयः ।
 सत्यसेनं शरैस्ततीक्ष्णैर्वारयित्वा महारथः ॥
 ततः सुनिशितैर्मलैः राक्षस्तस्य महच्छिरः ।
 कुण्डलोपचितं कायाच्चकर्तुं पृतनान्तरे ॥ २२ ॥
 तच्चिकृत्य शितैर्वाणैर्मित्रवर्माणमाक्षिपत् ।
 वत्सदन्तेन तीक्ष्णेन सारार्थि चास्य मारिषः ॥
 ततः शरशतैर्भूयः संशतकगणान्वली ।
 पातयामास संक्रुद्धः शतशोऽथ सहस्रशः ॥
 ततो रजतपुङ्खेन राजञ्जरीयं महात्मनः ।
 मित्रसेनस्य चिच्छेद क्षुरप्रेण महारथः ॥ २५ ॥
 सुशर्माणं सुसंकुञ्जो जयुदेशे समाहन्त् ।
 ततः संशतकाः सर्वे परिचार्य धनञ्जयम् ॥
 शस्त्रौघैर्ममृदुः क्रुद्धा नादयन्तो दिशो दश ।
 अभ्यर्दितस्तु तज्जिष्णुः शक्रतुल्यपराक्रमः ॥
 ऐन्द्रमखममेयात्मा प्रादुश्यके महारथः ।
 ततः शरसहस्राणि प्रादुरासन्विशोपते ॥
 ध्वजानां छिद्यमानानां कामुकाणां च मारिष
 रथानां सपताकानां तूणीराणां युगैः सह ॥
 अक्षाणामथ चक्राणां योक्राणां रश्मिभिः सह
 कूबराणां वरूपाणां पृषत्कानां च संयुगे ॥
 अश्वानां पततां चापि प्रासानामृष्टिभिः सह
 गदानां परिधानां च शक्ति-तोमर-पट्टिशैः ॥
 शतघ्नीनां सचक्राणां भुजानां चोकाभिः सह
 कण्टसूत्राङ्गदानां च केशूराणां च मारिषः ॥

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि संशतकजये
 सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

सञ्जय उवाच ।

युधिष्ठिरं महाराज विस्मजन्तं शरान् बहून्
 स्वयं दुर्योधनो राजा प्रत्यगृह्णादभीतवत् ॥
 तमापतन्तं सहसा तव पुत्रं महारथम् ।

धर्मराजो ब्रुवं विदध्वा तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत्
 स तु तं प्रतिविद्याथ नवभिर्निशितैः शरैः
 सारार्थि चास्य मल्लेन भृशं क्रुद्धोऽभ्यताडयत्

अजादीनां शब्दोऽभूतेति षष्ठेनान्वयः ॥ २९ ॥ हस्तयर्थं
 चास्यतः छिद्यतः स्वातुगा इव यथा स्वरिमन् नष्टेऽनुचराः
 सोदन्त्येवं रथानां भङ्गं दृष्ट्वा चक्राणि नश्यन्ति अक्षभंगादिति
 भावः । आतङ्कादिवेति पाठे चिन्तयेवेत्युपचारः ॥ ३९ ॥

सीदमानानि पञ्चमजनात् ॥ ४० ॥ इति श्रीमहामारते कर्ण-
 पर्वणि त्रैलोक्येयि भारतमावर्तये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

युधिष्ठिरमिति ॥ १ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजन्
स्वर्णपुष्पाञ्जिलीमुखान्
दुर्योधनाय चिक्षेप

त्रयोदश शिलाशितान् ॥ ४

चतुर्भिश्चतुरो बाहांस्तस्य हत्वा महारथः ।
पञ्चमेन शिरः कायत्सारथेश्च समाक्षिपत् ॥
षष्ठेन तु ध्वजं राज्ञः सप्तमेन तु कार्मुकम् ।
अष्टमेन तथा खड्गं पातयामास भूतले ॥ ६
पञ्चभिर्नृपतिं चापि धर्मराजोर्दयद्दशम् ।
हताश्वान् रथात्समादवभुज्य सुतस्तव ॥ ७
उत्तमं व्यसनं प्राप्तो भूमावैवावतिष्ठत ।
तं तु कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा कर्णद्रौणिक्पादयः ॥ ८
अभ्यवर्तन्त सहसा परीप्सन्तो नराधिपम् ।

अथ पाण्डुसुताः सर्वे परिवार्य युधिष्ठिरम्
अन्वयुः समरे राजस्ततो युद्धमवर्तत ।
ततस्तूर्यसहस्राणि प्रावाचन्त महाभुधे ॥
ततः किलकिलाशब्दाः प्रादुरासन्महीपते ।
यत्राभ्यगच्छन् समरे पञ्चालाः कौरवैः सह
नरा नरैः समाजमुर्वाणा वरवारणैः ।
रथाश्च रथिभिः सार्धं हयाश्च ह्यसादिभिः

द्व्यङ्ग्यासन्महाराज

प्रेक्षणीयानि संयुगे ।

विचित्राभ्युपनिस्त्यागि

शस्त्रवन्त्युत्तमानि च ॥ १३

ते शूराः समरे सर्वे चित्रं लघु च सुष्ठु च ।
अयुध्यन्त महावेगाः परस्परवधैषिणः ॥ १४
अन्योन्यं समरे जहुर्योधनतमनुष्ठिताः ।
न हि ते समरं चक्रुः पृष्ठतो वै कथञ्चन ॥ १५
सुहृर्तमेव तद्युद्धमास्मीन्मथुरदर्शनम् ।

तत उन्मत्तव्राजश्चिर्मयिदमवर्तत ॥ १६
रथी नागं समासाद्य दारयन्निति शरैः ।
प्रेषयामास कालाय शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १७
नागा हयान्समासाद्य विक्षिपन्तो बहून्रणे
दारयामासुरत्युग्रं तत्र तत्र तदा तदा ॥ १८
हयारोहाश्च बहवः परिवार्य हयोत्तमान् ।

तलशच्छरवांश्चक्रुः संपतन्तस्ततस्ततः ॥ १९
धावमानास्ततस्तांस्तु द्रवमाणान्महागजान्

पार्श्वतः पृष्ठतश्चैव निजमुह्यंयसादिनः ॥ २०
विद्राव्य च बहून्श्वान्नागा राजन्मदोत्कटाः
विषाणैश्चापरे जम्भर्मदुश्चापरे भुशम् ॥ २१
साश्वारोहांश्च तुरगान् विषाणैर्विध्यन् रुपा
अपरे चिक्षिपुर्द्विगात् प्रगृह्यातिबलास्तदा ॥ २२
पादावैराहता नागा विचरेषु समन्ततः ।
चक्रुरार्तस्वरं घोरे दुद्रुवुश्च दिशो दश ॥ २३
पदातीनां तु सहसा प्रवृत्तानां महाहवे ।
उत्सृज्याभरणं तूर्णमवबभूव रणाजिरे ॥ २४
निमित्तं मन्यमानास्तु परिणाम्य महागजाः
जगृहुर्विभिदुश्चैव चित्राण्याभरणानि च ॥ २५
तांस्तु तत्र प्रसक्तान्वै परिवार्य पदातयः ।
हस्त्यारोहाभिर्युक्ते महावेगा बलोत्कटाः
अपरे हस्तिर्महस्तेः खं विक्षिप्ता महाहवे ।
निपतन्तो विषाणाग्नैर्भृशं विद्राः सुशिक्षितैः
अपरे सहसा गृह्य विषाणैरेव सुदिताः ।
सेनान्तरं समासाद्य केचित्सत्र महागजैः ॥
क्षुण्णगात्रा महाराज विक्षिप्य च पुनः पुनः
अपरे व्यजनानीव विभ्राम्य निहता भुधे ॥
पुरःसराश्च नागानामपरेषां विशांपते ।
शरीराण्यतिविद्वानि तत्र तत्र रणाजिरे ॥
प्रतिमानेषु कुंभेषु दन्तवेष्टेषु चापरे ।
निगृहीता भृशं नागाः प्राप्तोमरशक्तिभिः
निगृह्य च गजाः केचित् पार्श्वैर्भृशदारुणैः
रथाश्वसादिभिस्तत्र संभिन्ना न्यपतन्भुवि ॥
सहयाः सादिनस्तत्र तोमरेण महामुधे ।
भूमावमृदन्न्वेगेन सचर्माणं पदातिनम् ॥
तथा सावरणान्काञ्चित्सत्र तत्र विशांपते ।
रथान्नागाः समासाद्य परिगृह्य च मारिष ॥
व्याक्षिपन्सहसा तत्र घोररूपे भयानके ।
नाराचैर्निहताश्चापि गजाः पेतुर्महाबलाः ॥
पर्वतस्थेव शिखरं वज्रहर्णं महीतले ।
योधा योधान्समासाद्य मुष्टिभिर्व्यहृन्मन्युधि
केशेभ्योन्योन्यमाक्षिप्य चिक्षिपुर्विभिदुश्च ह
उद्यम्य च भुजानन्ये निक्षिप्य च महीतले
पदा चोरः समाक्रम्य स्फुरतोऽपाहरच्छिरः
पततश्चापरो राजन्विजहारासिना शिरः ॥

आभरणं ध्वजः अवगत्य वृत्तवन्तः ॥ २४ ॥ निमित्तं जयहेतुं
महान्तो गजा येषां ते महागजाः गजारोहाः अष्टुः हस्ति-
भिर्मोहयामासुः । परिणाम्य हस्तिनमिति शेषः । विभिदुश्च

शत्रून् गजैरेव ॥ २५ ॥ प्रतिमानेषु गजदन्तान्तरालेषु प्राप्तैः
कुंभेषु तोमरैर्दन्तवेष्टेषु शक्तिभिश्च निगृहीताः । 'प्रतिमानं
प्रतिच्छाया गजदन्तान्तरालयोः' इति मेदिनी ॥ ३१ ॥

जीवतश्च तथैवाऽन्यः शस्त्रं काये न्यमज्जयत
मुष्टियुद्धं महन्नासीद्योधानां तत्र भारत ॥
तथा केशग्रहथोमो बाहुयुद्धं च भैरवम् ।
समासक्तस्य चान्येन अविज्ञातस्तथाऽपरः ॥
जहार समरे प्राणान्नानाशस्त्रैरनेकधा ।
संसक्तेषु च योधेषु वर्तमाने च संकुले ॥ ४१
कबन्धान्युत्थितानि स्युः
शतशोऽथ सहस्रशः ।
शोणितैः सिच्यमानानि
शस्त्राणि कवचानि च ॥ ४२
महारागानुरक्तानि वस्त्राणीव चकाशिरै ।
पवमेतन्महद्युद्धं दारुणं शस्त्रसंकुलम् ॥ ४३
उन्मत्तगङ्गाप्रतिमं शब्देनापूरयज्जगत् ।

नैव स्वे न परे राजन् विज्ञायन्ते शरातुराः ॥
योद्धव्यमिति युध्यन्ते राजानो जययुद्धिनः ।
स्वान् स्वे जन्महाराज पराश्रैव समागतान्
उभयोः सेनयोर्वीरियोकुलं समपद्यत ।
रथैर्मन्त्रैर्महाराज वारणैश्च निपातितैः ॥ ४६
हृद्यैश्च पतितैस्तत्र नरैश्च विनिपातितैः ।
अगम्यरूपा पृथिवी क्षणेन समपद्यत ॥ ४७
क्षणेनासीन्महोपाल क्षतजौघप्रवर्तिनी ।
पञ्चालानहनत्कर्णस्त्रिगर्ताश्च धनञ्जयः ॥ ४८
भीमसेनः कुरून् राजन् हस्त्यनीकं च सर्वशः
पवमेव क्षयो वृत्तः कुरुपाण्डवसेनयोः ।
अपराहे गते सूर्ये कांक्षतां विपुलं यशः ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

धृतराष्ट्र उवाच ।
अतितीव्राणि दुःस्नानि दुःसहानि बहूनि च
त्वत्तोऽहं संजयाश्रौषं पुत्राणां चैव संक्षयम्
यथा त्वं मे कथयसे यथा युद्धमवर्तत ।
न सन्ति सूत कौरव्या इति मे निश्चिता मतिः
दुर्योधनश्च विरथः कृतस्तत्र महारथः ।
धर्मपुत्रः कथं चक्रे तस्य वा नृपतिः कथम् ॥
अपराधे कथं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन कुशलं ह्यासि सज्जया ॥ ४
सज्जय उवाच ।
संसक्तेषु तु सैन्येषु वध्यमानेषु भागशः ।
रथमन्यं समास्थाय पुत्रस्तव विशोपते ॥ ५
क्रोधेन महता युक्तः सविषो भुजगो यथा ।
दुर्योधनः समालक्ष्य धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥
प्रोवाच सूतं त्वरितो याहि याहीति भारत
तत्र मां प्रापय क्षिप्रं सारथे यत्र पाण्डवः ॥ ७
त्रियमाणातपत्रेण राजा राजति दंशितः ।

स सूतश्चोदितो राजा राक्षः स्येदन्मुत्तमम् ॥
युधिष्ठिरस्याभिमुखं प्रेषयामास संयुगे ।
ततो युधिष्ठिरः कुङ्कः प्रभिन्न इव कुङ्करः ॥ ९
सारथ्यं चोदयामास याहि यत्र सुयोधनः ।
तौ समाजग्मतुर्वीरौ भ्रातरौ रथसत्तमौ ॥
समेत्य च महावीरौ संरन्ध्रौ युद्धदुर्मदौ ।
वधर्वतुर्महैवसाँ शरैरन्योन्यमाहवे ॥ ११
ततो दुर्योधनो राजा धर्मशीलस्य मारिष
शिलाशितेन भलेन धनुश्चिच्छेद संयुगे ॥ १२
तं नामृष्यत संकुद्धो ह्यवमानं युधिष्ठिरः ।
अपाविध्य धनुश्छिन्नं क्रोधसंरक्तलोचनः ॥
अन्यत्कायुक्कमादाय धर्मपुत्रश्चामुखे ।
दुर्योधनस्य चिच्छेद ध्वजं कायुक्कमेव च ॥
अथान्यद्धनुरादाय प्राविध्यत युधिष्ठिरम् ।
तावन्न्योन्यं सुसंकुद्धौ शस्त्रवर्षाण्यमुञ्चताम् ॥
सिंहाविध सुसंरन्ध्रौ परस्परजिगीषया ।
जघ्नतुस्तौ रणेऽन्योन्यं नर्दमानौ वृषाविध ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठेयि भारतभावदीपे
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

अतीति ॥ १ विरथः कृत इत्युक्तं तत्र युद्धे धर्मपुत्रः
कथं तं विरथं चक्रे तस्य तं च नृपतिर्दुर्योधनः कथमयुद्धयत
इति शेषः ॥ ३ ॥ अपाविध्यत्युक्ता ॥ १३ ॥

अन्तरं मार्गमाणी च चेरतुस्ती महारथौ ।
 ततः पूर्णयितोऽस्पृष्टैः शरैस्तौ तु कृतघ्नौ ॥
 विरेजतुर्महाराज किंशुकाविष पुष्पितौ ।
 ततो राजन्विमुञ्चन्तौ सिंहनादान्मुहुर्मुहुः ॥
 तलयोश्च तथा शब्दान् धनुषश्च महाहवे ।
 शंखशब्दचरांश्चैव चक्रतुस्तौ नरेश्वरौ ॥ १९
 अन्योन्यं तौ महाराज पीडयांचक्रतुर्भुशम् ॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा पुत्रं तव शरैस्त्रिभिः
 आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रवेगैर्दुरासदैः ।
 प्रतिविद्यथा तं तूर्णं तव पुत्रो महीपतिः ॥
 पञ्चभिर्निशितैर्बाणैः स्वर्णपुंखैः शिलाशितैः ।
 ततो दुर्योधनो राजा शक्तिं चिक्षेप भारत ॥
 सर्वपारसवीं तीक्ष्णामहोदकाप्रतिमां तदा
 तामापतन्तौ सहसा धर्मराजः शितैः शरैः ॥
 त्रिभिश्चिच्छेद सहसा तं च विद्यथा पञ्चभिः
 निपपात ततः साऽथ स्वर्णदण्डा महाखना
 निपतन्ती महोदकेव ह्यराजच्छिखिसस्त्रिभा
 शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशांपते २५
 नवभिर्निशितैर्मैलैर्नैजघान युधिष्ठिरम् ।
 सोऽतिविद्धो बलधता शत्रुणा शत्रुतापनः ॥
 दुर्योधनं समुद्दिश्य बाणं जग्राह सत्वरः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

सञ्जय उवाच ।

ततः कर्णं पुरस्कृत्य त्वदीया युद्धदुर्मदाः ।
 पुनरावृत्य संग्रामं चकुर्देवासुरोपमम् ॥ १
 द्विरद-नर-रथाश्वशङ्खशब्दैः
 परिह्विता विविधैश्च शस्त्रपातैः ।
 द्विरद-रथ-पदातिसादिसह्याः
 परिकुपिताभिमुखः प्रजगिरे ते २
 शितपरश्वधसासिपट्टिशै-
 रिषुभिरनेकविधैश्च सूदिताः ।
 द्विरद-रथ-हया महाहवे
 वरपुरुषैः पुरुषाश्च वाहनैः ॥ ३

कमलदिनकरेन्दुसन्धिभिः

सितदशनैः सुमुखाक्षिनासिकैः ।

रुचिरमुकुटकुण्डलैर्मही

पुरुषशिरोभि रूपस्तृता बभौ ॥ ४

परिघं-मुसल-शक्ति-तोमरै-

नैर्खरं-भुशुण्डि-गदाशतैर्हताः ।

द्विरदं-नर-हयाः सहस्रशो

रुधिरनदीप्रवहास्त दाऽभवन् ॥ ५

प्रहतरथ-नराश्व-कुञ्जरं

प्रतिभयदर्शनमुल्लङ्घनव्रणम् ।

तद्वहितहतमावभौ बलं

पितृपतिराष्ट्रमिव प्रजाक्षये ॥ ६

सर्वपारसवीं सर्वविनाशिनीं गौरादिः । 'तिरस्कारविनाशो च
 पुंसि पारसवः पुमान्' इति मेदिनी ॥ २३ ॥ इति श्रीमहा-
 भारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनविंशोऽ-

ध्यायः ॥ २९ ॥

३०

तत इति ॥ १ ॥

अथ तव नरदेव सैनिका-
 स्तव च सुताः सुरसूनुसन्निभाः ।
 अमितबलपुरःसरा रणे
 कुरुवृषभाः शिनिपुत्रमभ्ययुः ॥ ७
 तदतिरुधिरभीममाबमौ
 पुरुषवराश्व-रथ-द्विपाकुलम् ।
 लवणजलसमुद्धतस्वनं
 बलमसुरामरसैन्यसप्रभम् ॥ ८
 सुरपतिसमधिकमस्तत-
 स्त्रिदशवरावरजोपमं युधि ।
 दिनकरकिरणप्रभैः पूषकै
 रचितनयोऽभ्यहनच्छिनिप्रवीरम् ९
 तमपि सरथवाजिसारथि
 शिनिवृषमो विविधैः शरैस्त्वरन् ।
 भुजगविपसमप्रभै रणे
 पुरुषवरं समवास्तृणोत्तदा ॥ १०
 शिनिवृषभशरैर्निपीडितं
 तव सुहृदो वसुणेणमभ्ययुः ।
 त्वरितमतिरथा रथधेमं
 द्विरद्वराश्वपदातिभिः सह ॥ ११
 तदुदधिनिभमाद्रवद्वलं
 त्वरिततरैः समभिद्रुतं परैः ।
 द्रुपद्वस्तुमुलैस्तदाऽभवत्
 पुरुषरथाश्वगजक्षयो महान् ॥ १२
 अथ पुरुषवरी कृताह्निकौ
 भवमभिपूज्य यथाविधि प्रभुम् ।
 अरिधधकृतानिश्चयौ द्रुतं
 तव बलमर्जुनकेशधौ स्तौ ॥ १३
 जलदनिनदानिःस्वनं रथं
 पवनविभूतपताककतनम् ।
 सितहयसुपयान्तमनितकं
 कृतमनसो दृढश्रुस्तदाऽरयः ॥ १४
 अथ विस्फार्य नाण्डिवं रथे नृत्सन्निवाजुनः
 शरसम्बाधमकरोत्खं दिशः प्रदिशस्तथा १५
 रथान्विमानप्रतिमान्मज्जयन्सायुधध्वजान् ।
 ससारथ्यस्तदा बाणैरन्नाणीवानिलोऽवधीत
 गजान् गजप्रयन्तंश्च धैजयन्त्यायुधध्वजान् ।
 सादिनोऽश्वाश्च पत्नीश्च शरैर्निन्ये यमक्षयम्
 तमन्तकमिव क्रुद्धमनिवार्य महारथम् ।

दुर्योधनोऽभ्ययादेको निघ्नन् बाणैरजिह्वगैः
 तस्यार्जुनो धनुः सुतमश्वान्केतुं च सायकैः ।
 हत्वा सप्तभिरेकेन छत्रं चिच्छेद् पाणिना १९
 नवमं च समाधाय द्यसुजस्थानघातिनम् ।
 दुर्योधनायेषुवरं तं द्रौणिः सप्तधाऽच्छिनत् ॥
 ततो द्रौणेर्धनुश्छित्त्वा हत्वा चाश्वरथाश्चरैः
 कृपस्यापि तदत्युग्रं धनुश्छिच्छेद् पाण्डवः २१
 हार्दिक्यस्य धनुश्छित्त्वा
 ध्वजं चाश्वान्स्तदाऽवधीत ।
 दुःशासनस्येव्सवनं
 छित्त्वा राधेयमभ्ययात् ॥ २२
 अथ सात्यकिमुत्सृज्य
 त्वरन्कर्णोऽर्जुनं शिभिः ।
 विद्वध्वा विव्याध विशल्या
 कृष्णं पार्यं पुनः पुनः ॥ २३
 न ग्लानिरासीत्कर्णस्य
 क्षिपतः सायकान् बहून् ।
 रणे धिनिघ्नतः शत्रून्
 क्रुद्धस्येव शतक्रतोः ॥ २४
 अथ सात्यकिरागत्य कर्णं चिद्ध्वा शितैः शरैः
 नवत्या नवमिक्षोभैः शतेन पुनरापेयत् ॥ २५
 ततः प्रवीराः पार्थोनां सर्वे कर्णमपीडयन् ।
 युधामन्युः शिखण्डो च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः
 उत्तमौजा युयुत्सुश्च यमो पार्थैत एव च ।
 चेदिकारुपमत्स्यानां कैकयानां च यद्वलम् ॥
 चेकितानश्च बलवान् धर्मराजश्च सुव्रतः ।
 एते रथाश्वद्विरदैः पत्तिभिक्षोऽप्रविक्रमैः २८
 परिवार्य रणे कर्णं नानाशस्त्रैरघाकिरन् ।
 भाषन्तो वाग्निरुग्राभिः सर्वे कर्णवधे धृताः
 तां शखवृष्टिं बहुधा कर्णश्छित्त्वा शितैः शरैः
 अपोवाहाखवीर्येण द्रुमं मङ्ककवे मारुतः ३०
 रथिनः समहामात्रान् गजानश्वान्ससादिनः
 पत्तिघ्रातांश्च संकुब्धो निघ्नन् कर्णो द्यद्वदयत
 तद्वध्यमानं पाण्डूनां बलं कर्णाखतेजसा ।
 विशखपत्रवेहासु प्राय आसीत्पराङ्मुलम् ॥
 अथ कर्णास्त्रमस्त्रेण प्रतिहत्यार्जुनः समयन्
 दिशं खं चैव भूमिं च प्रावृणोच्छरवृष्टिभिः
 सुसलानीव संपेतुः परिधा इव खेपवः ।
 शतभ्य इव चाप्यन्ये वज्राण्युग्राणि चापरे

तैर्वध्यमानं तत् सैन्यं सपत्न्यश्च-रथ-द्विपम्
निमीलितक्षमत्यर्थं वन्नाम च ननाद च ॥
निष्कैवल्यं तदा युद्धं प्रापुरश्च-नर-द्विपाः ।
हन्त्यमानाः शरीरार्तास्तदा भीताः प्रदुर्बुधः ॥
त्वदीयानां तदा युद्धे संसक्तानां जयैषिणाम्
गिरिमस्तं समासाद्य प्रत्यपद्यत भानुमान् ॥
तमसा च महाराज रजसा च विशेषतः ।
न किञ्चित्प्रत्यपद्याम शुभं वा यदि वाऽशुभं
ते अस्यन्तो महेष्वासा रात्रियुद्धस्य भारत ।
अपथानं ततश्चक्रुः सहिताः सर्वयोधिभिः ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि प्रथमे युद्धदिवसे
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

धृतराष्ट्र उवाच ।

स्वेन च्छन्देन नः सर्वानवधीह्यकमर्जुनः ।
अ ह्यस्य समरे मुच्येदन्तकोऽप्याततायिनः
पार्थश्चैकोऽहुरद्भद्रामेकश्चाग्निमतर्पयत् ।
एकश्चेमां महीं जित्वा चक्रे बलिभृतो नृपान्
एको निवातकवचानहनद्विष्यकांशुकः ।
एकः किरातरुपेण सिन्धुं शर्वमयोधयत् ॥ ३
एको ह्यरक्षद्भरतानेको भवमतोषयत् ।
तेनैकेन जिताः सर्वे महीपा ह्युग्रतेजसा ॥ ४
न ते निधाः प्रशस्यास्ते यत्ते चक्रुर्ब्रवीहि तत्
ततो दुर्योधनः सुत पश्चात्किमकरोत्तदा ॥ ५
सञ्जय उवाच ।

हतप्रहृतविध्वस्ता विवर्मायुधवाहनाः ।
दीनस्वरा वृथमाना मानिनः शत्रुनिजिताः
शिबिरस्थाः पुनर्मन्त्रं मन्त्रयन्ति स्म कौरवाः
अग्रदंष्ट्रा हतधिपाः पादाक्रान्ता इधोरगाः ॥

तानव्रीत्ततः कर्णः क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥
करं करेण निष्पीड्य प्रेक्षमाणस्तवात्मजम् ।
यत्तो दृढश्च दक्षश्च धृतिमानर्जुनस्तदा ।
संबोधयति चाप्येनं यथा कालमधोक्षजः ॥
सहसाऽस्त्रविसर्गेण वयं तेनाद्य वञ्चिताः ।
श्वस्त्वहं तस्य संकल्पं सर्वं हन्ता महीपते ॥
एवमुक्तयेत्युक्त्वा
सोऽनुजज्ञे नृपोत्तमान् ।
तेऽनुज्ञाता नृपाः सर्वे
स्वानि वेश्मानि भेजिरे ॥ ११

सुखोपितास्तां रजनीं हृष्टा युद्धाय निर्ययुः ।
तेऽपश्यन्विहितं व्यूहं धर्मराजेन दुर्जयम् ॥
प्रयत्नात्कुसमुन्धेन बृहस्पत्युशनोमते ।
अथ प्रतीपकर्तारं प्रवीरं परवीरहा ॥ १३
सस्मार वृषभसर्पं कर्णं दुर्योधनस्तदा ।
पुरंदरसमं युद्धे मरुद्भणसमं बले ॥ १४

निष्कैवल्यं निश्चितं कैवल्यं मरणं यास्मिन् तत्तथा ॥ ३६ ॥
प्रत्यपद्यत प्रविष्टः ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि
नैलकंठीये भारतमावर्षे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

स्वेनेनेति । स्वेन च्छन्देन इच्छया आततायिनः राज-
पाणेः ॥ १ ॥ भद्रां शुभार्तां बलिभृतः करदाम् ॥ २ ॥
कर्णो ४

अरक्षत् घोषवात्रायां भरतान् दुर्योधनादीन् ॥ ४ ॥ ते
अस्मदीयाः न निधाः तेशब्दस्याभ्यासाद्वाक्यत्रयनिदम् ।
तथा दुर्योधनोऽपि न निन्धः अपि तु ततः विस्तृतः तादृशं
शत्रुं प्राप्य ख्यातिं गत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ इताः ताडिताः
प्रहृताश्छिन्नावयवाः विध्वस्ताः बाह्वेभ्योऽवध्यातिताः
॥ ६ ॥ सहसा अकस्मात् ॥ १० ॥ मते स्थितेनेति शेषः ।
प्रतीपकर्तारं शत्रूणां छेत्तारं प्रवीरं प्रकृष्टं वीरम् ॥ १३ ॥

कार्तवीर्यसमं वीर्यं कर्णं राज्ञोऽगमन्मनः ।
सर्वेषां चैव सैन्यानां कर्णमेवागमन्मनः ।
सूतपुत्रं महेश्वासं बन्धुभात्येविकेषिव च ॥
सूतराष्ट्र उवाच ।

ततो दुर्योधनः सूत पञ्चात्मिकमकरोत्तदा
यज्ञोऽगमन्मनो मन्दाः कर्णं वैकतेनं प्रति ॥
अप्यपश्यत राधेयं सीतार्तं इव भास्करम् ।
कृतेऽवहारे सैन्यानां प्रवृत्ते च रणे पुनः ॥
कर्णं वैकतेनः कर्णस्तत्रायुध्यत सञ्जय ।
कर्णं च पाण्डवाः सर्वे युयुधुस्तत्र सूतजम् ॥
कर्णो ह्येको महाबाहुर्हैन्यात्पार्थान्ससंजयात्
कर्णस्य भुजयोर्वीर्यं शक्रविष्णुसमं बुधि ॥
तस्य शस्त्राणि घोराणि विक्रमश्च महात्मनः
कर्णमाश्रित्य संप्रामे मत्तो दुर्योधनो नृपः ॥
दुर्योधनं ततो दृष्ट्वा पाण्डव्येन भृशार्दितम् ।
पराक्रान्तान्पाण्डुसुतान् दृष्ट्वा चापि महारथः
कर्णमाश्रित्य संप्रामे मन्दो दुर्योधनः पुनः ।
जेतुमुत्सहते पार्थान्सपुत्रान्सहकेशवान् ॥
अहो बत महदुःखं यत्र पाण्डुसुताग्रजे ।
नातरद्रभसः कर्णो 'द्वैवं नूनं परायणम्' ॥२३॥
अहो हतस्य निष्ठेयं घोरा संप्रति वर्तते ।
अहो तीव्राणि दुःखानि दुर्योधनकृतान्यहम्
सोढा घोराणि बहुशः शल्यभूतानि सञ्जय ।
सौबलं च तदा तात नीतिमानिति मन्यते
कर्णश्च रभसो नित्यं राजा तं चाप्यनुव्रतः ।
यदेवं वर्तमानेषु महायुद्धेषु सञ्जय ॥ २६ ॥
अध्रीषं निहृतान्पुत्राश्रित्यमेव विनिर्जितान् ।
न पाण्डवानां समरे कश्चिदस्ति निवारकः
स्त्रीमध्यमिव गाहन्ते 'द्वैवं तु बलवत्तरम्' ।
सञ्जय उवाच ।

राजन्यपूर्वनिमित्तानि धर्मिष्ठानि विचिन्तय
अतिक्रान्तं हि यत्कार्यं पञ्चाच्चिन्तयते नरः
तच्चास्य न भवेत्कार्यं चिन्तया च विनश्यति

तदिदं तव कार्यं तु दूरप्राप्तं विज्ञानता ।
न कृतं यत्त्वया पूर्वं प्राप्ताप्रातिविचारणम् ॥
उक्तोऽसि बहुधा राजन् मा युध्यस्विति पाण्डवैः
गृहीते न च तन्मोहाद्वचनं च विज्ञापते ॥३१॥
त्वया पापानि घोराणि समाचीर्णानि पाण्डुषु
त्वत्कृते वर्तते घोराः पार्थिवानां जनक्षयः ॥
तत्स्विदानीमतिक्रान्तं मा शुचो भरतर्षभ ।
शृणु सर्वं यथावृत्तं घोरं वैशसमुच्यते ॥ ३३ ॥
प्रमातायां रजन्यां तु कर्णो राजानमभ्ययात्
समेल्य च महाबाहुर्दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ ३४ ॥
कर्ण उवाच ।

अद्य राजन्समेष्ट्यामि पाण्डवेन यशस्विना
निहृतिस्थ्यामितं वीरं स वामं निहृतिप्यति
बहुत्वान्मम कार्याणां तथा पार्थस्य भारत ।
नाभूत्समागमो राजन् मम चैवाजुनस्य च३६
इदं तु मे यथाप्रज्ञं शृणु वाक्यं विज्ञापते ।
अनिहृत्य रणे पार्थं नाहमेष्ट्यामि भारत ।
हतप्रवीरे सैन्येऽस्मिन्मायि चावस्थिते बुधि ।
अभियास्यति मां पार्थः शक्रशक्तिविनाकृतम्
ततः श्रेयस्करं यच्च तन्निबोध जनेश्वर ।
आयुधानां च मे वीर्यं दिव्यानामजुनस्य च
कार्यस्य महतो भेदे लाघवे दूरपातने ।
सौष्ठवे चास्त्रपाते च सव्यसाची न मत्समः
प्राणे शौर्येऽथ विज्ञाने विक्रमे चापि भारत
निमित्तज्ञानयोगे च सव्यसाची न मत्समः ॥
सर्वायुधमहामात्रं विजयं नाम तद्वज्रः ।
इन्द्रार्थं प्रियकामेन निमित्तं विश्वकर्मा ॥
येन दैत्यगणान्राजजितवान्वै शतक्रतुः ।
यस्य घोषेण दैत्यानां व्यामुह्यन्त दिशो दश
तद्गागर्वाय प्रायच्छच्छक्रः परमसंमतम् ।
तदिदं भागंघो महामदद्वज्रयुक्तम् ॥ ४४ ॥
तेन योत्स्ये महाबाहुमर्जुनं जयतां वरम् ।
यथेन्द्रः समरे सर्वान् दैतेयान्वै समागतान् ॥

आत्यविक्रुतं प्राणसंकटे ॥ १५ ॥ अप्यपश्यत अपिः प्रभे
॥ १६ ॥ सतः कर्णाश्रयेण मूढः भाविनाशानवधानात्
॥२०॥ निष्ठा विपाकः ॥ २४ ॥ कर्णश्च नीतिमानिति
मन्यत इति पूर्वैणान्वयः ॥२६॥ स्त्रीमध्यमिव गाहन्ते सेनां
युत्तनन्तीत्यर्थः । निमित्तानि शूतादीनि धर्मिष्ठानीति सौपालंभं
विद्वद्भानीत्यर्थः ॥२८॥ कार्यं राज्यलाभाख्यं दूरप्राप्तं अत्य-
न्तदुर्लभं यत् यतः विज्ञानताऽपि त्वया प्राप्ताप्रातिविचारणं

युक्तायुक्तपरीक्षणं न कृतमित्यन्वयः ॥३०॥ शक्रशक्तीति
स्वस्य अजुनवधे सामान्यभावं द्योतयति ॥ ३८ ॥ श्रेय-
स्करं आत्मनाश्रयकरं वीर्यं समानमिति शेषः ॥ ३९ ॥
कार्यस्य कर्तव्यस्य परकीयस्य भेदे विनाशो लाघवे शौच्ये
सौष्ठवे कौशल्ये ॥ ४० ॥ प्राणे शरीरबले । शौर्यं मानस-
बले । विज्ञाने अन्नशिक्षायां । विक्रमे क्रोधोपधानेऽस्त्राणां
निमित्तज्ञानयोगे लक्ष्यसंक्रान्धावधारणे ॥ ४१ ॥ महामात्रं
श्रेष्ठम् । विजयाख्यं नाम प्रसिद्धम् ॥ ४२ ॥

धनुर्वीरं रामदत्तं गाण्डीवात्तद्विशिष्यते ।
त्रिस्तनूकृत्वः पृथिवी धनुषा येन निर्जिता ॥
धनुषो ह्यस्य कर्माणि दिव्यानि ग्राह भार्गवः
तद्रामो ह्यदन्महं तेन योत्स्यामि पाण्डवम्
अद्य दुर्योधनाहं त्वां नन्दयिष्ये सभान्धवम्
निहत्य समरे वीरमर्जुनं जयतां वरम् ॥ ४८
सपर्वतवनद्वीपा हतवीरा ससागरा ।
पुत्रपौत्रप्रतिष्ठा ते भविष्यत्यद्य पार्थिव ॥ ४९
नाशक्यं विद्यते मेऽद्य त्वत्प्रियार्थं विशेषतः
सम्यग्धर्मांशुरक्तस्य सिद्धिरात्मवतो यथा

न हि मां समरे सोढुं
संशक्तोऽग्निं तरुयथा ।

अवश्यं तु मया वाच्यं

येन हीनोऽस्मिं फाल्गुनात् ॥ ५१

ज्या तस्य धनुषो दिव्या

तथाऽक्षय्ये महेषुधी ।

सारथिस्तस्य गोविन्दो

मम ताड्युन विद्यते ॥ ५२

तस्य दिव्यं धनुः श्रेष्ठं गाण्डीवमजितं युधि
विजयं च महद्विषयं ममापि धनुरुत्तमम् ॥

तत्राहमधिकः पार्थाङ्गुषा तेन पार्थिव ।

येन चाप्यधिको वीरः पाण्डवस्तन्निबोध मे

रश्मिग्राहश्च दाशाहः सर्वलोकनमस्कृतः ।

अग्निदत्तश्च वै दिव्यो रथः काञ्चनभूषणः ॥

अच्छेद्यः सर्वतो वीर वाजिनश्च मनोजवाः ।

ध्वजश्च दिव्यो द्युतिमान् वानरो विस्मयकरः

कृष्णश्च स्रष्टा जगतो रथं तमभिरक्षति ।

पतैर्द्रव्यैरहं हीनो योद्धुमिच्छामि पाण्डवम्

अयं तु सदृशः शीरेः शल्यः समितिशोभनः

सारथ्यं यदि मे कुर्याद्भवस्ते विजयो भवेत् ॥

तस्य मे सारथिः शल्यो भवत्वसुकरः परैः ।

नाराचाङ्गाग्रपत्रांश्च शकटानि वहन्तु मे ॥

रथाश्च मुख्या राजेन्द्र युक्ता वाजिभिरुत्तमैः

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णदुर्योधनसंवादे

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

आथान्तु पश्चात्सततं मामेव भरतर्षभ ॥ ६०
एवमभ्यधिकः पार्थाङ्गविष्यामि गुणैरहम् ।

शल्योप्यभ्यधिकः कृष्णादर्जुनादपि चाप्यहं

यथाऽश्वहृदयं वेद दाशाहः परवीरहा ।

तथा शल्यो विजानीते हयज्ञानं महारथः ॥

बाहुवीर्यं समो नास्ति मद्राजस्य कश्चन ।

तथाऽस्त्रे मत्समो नास्ति कश्चिदेव धनुर्धरः

तथा शल्यसमो नास्ति हयज्ञाने हि कश्चन ।

सोऽयमभ्यधिकः कृष्णाङ्गविष्यति रथो मम

एवं कृते रथस्थोऽहं गुणैरभ्यधिकोऽर्जुनात् ।

भवे युधि जयेयं च फाल्गुनं कुरुसत्तम ॥ ६१

समुद्यातुं न शक्यन्ति देवा अपि सवासावाः ।

एतत्कृतं महाराज त्वयेच्छामि परंतप ॥ ६६

क्रियतामेप कामो मे मा वः कालोऽत्यगादयम्

एवं कृते कृतं सखं सर्वकामैर्न विष्यति ॥ ३७

ततो द्रक्ष्यसि संग्रामे यत्करिष्यामि भारत

सर्वथा पाण्डवान्स्थे विजेष्ये वै समागतान्

न हि मे समरे शक्ताः समुद्यातुं सुरासुराः ।

किमु पाण्डुसुता राजन् रणे मानुषयोनयः ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तस्तव सुतः कर्णेनाहवशोभिना ।

संपूज्य संप्रहृष्टात्मा ततो राधेयमब्रवीत् ॥

दुर्योधन उवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि

यथा त्वं कर्णं मन्यसे ।

सोपासङ्गा रथाः साश्वतः

संव्रुयास्यन्ति संयुगे ॥ ७१

नाराचाङ्गाग्रपत्रांश्च शकटानि वहन्तु ते ।

अनुयास्याम कर्णं त्वां वयं सर्वं च पार्थिवः

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा महाराज तव पुत्रः प्रतापवान्

अभिगम्याब्रवीद्राजा मद्राजामिदं वचः ॥

सिद्धिर्मांशः आत्मवतो जितचित्तस्य ॥ ५० ॥ शल्यः कृष्णतुल्यः
बाणशकटबहुलतया बाणानामक्षय्यत्वं ज्ञेयम् । एवं बहुशस्त्रेन
दिव्याश्वजय इत्याह-अयमित्यादिना ॥ ५८ ॥

भवे भवेयम् । भवेदिति पाठः प्रामादिकः ॥ ६५ ॥ इति
श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठेय्ये भारतभावदीपे
एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

सञ्जय उवाच ।

पुत्रस्तत्र महाराज मद्रराजं महारथम् ।
 विनयेनोपसंगम्य प्रणयाद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १
 सत्यव्रत महाभाग द्विपतां तापवर्धन ।
 मद्रेश्वर रणे शूर परसैन्यत्रयंकर ॥ २
 श्रुतवानसि कर्णस्य युवतो वदतां वर ।
 यथा नृपतिरसिहानां मध्ये त्वां वरये स्वयम्
 तत्त्वामप्रतिवीर्याद्य शत्रुपक्षक्षयावह ।
 मद्रेश्वर प्रयाचेऽहं शिरसा विनयेन च ॥ ४
 तस्मात्पार्यविनाशार्थं हितार्थं मम चैव हि
 सारथ्यं रथिनां श्रेष्ठ प्रणयात्कर्तुमर्हसि ॥ ५
 त्वयि यन्तरि राधेयो विद्विषो मे विजेष्यते ।
 अभीष्टूणां हि कर्णस्य ब्रहीताऽन्यो न विद्यते
 ऋते हि त्वां महाभाग वासुदेवसमं युधि ॥
 स पाहि सर्वथा कर्णं यथा ब्रह्मा महेश्वरम् ॥
 यथा च सर्वथाऽऽपत्सु वाष्पण्यः पाति पाण्डवं
 तथा मद्रेश्वराद्य त्वं राधेयं प्रतिपालय ॥ ८

भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो
 भवान् भोजश्च वीर्यवान् ।
 शकुनिः सौबलो द्रोणि-
 रहमेव च नो बलम् ॥ ९

पथमेष कृतो भागो नवधा पृथिवीपते ।
 न च भागोत्र भीष्मस्य द्रोणस्य च महात्मनः
 ताभ्यामलीत्य तौ भागौ निहता मम शत्रवः
 वृद्धौ हि तौ महेश्वास्तौ छलेन निहतौ युधि
 कृत्वा ननु कर्म गतौ स्वर्गमितोऽनघ ।
 तथाऽन्ये पुरुषव्याघ्राः परैर्विनिहता युधि ॥

अस्मदीयाश्च बहवः
 स्वर्गायोपगता रणे ।

त्यक्त्वा प्राणान् यथाशक्ति
 चेष्टां कृत्वा च पुष्कलाम् ।

तदिदं हतभूयिष्ठं बलं मम नराधिप ।
 पूर्वमप्यल्पकैः पार्थैर्हतं किमुत सांप्रतम् ॥ १४
 बलवन्तो महात्मानः कौन्तेयाः सत्यविक्रमाः
 बले शेषे न हन्युर्मै यथा तत्कुरु पार्थिव ॥ १५
 हतवीरमिदं सैन्यं पाण्डवैः समरे विभो ।

कर्णो ह्येको महाबाहुरस्मदप्रियहि ते रतः ॥
 भवांश्च पुरुषव्याघ्र सर्वलोकमहारथाः ॥
 शल्यं कर्णोऽर्जुनेनाद्य योजुमिच्छति संयुगे ॥
 तस्मिञ्जयाशा विपुला मद्रराज नराधिप
 तस्याभीष्टुग्रहवरो नान्योऽस्ति युधि कश्चन
 पार्थस्य समरे कृष्णो यथाभीष्टुग्रहो वरः ।
 तथा त्वमपि कर्णस्य रथेऽभीष्टुग्रहो भव ॥
 तेन युक्तो रणे पार्थो रक्ष्यमाणश्च पार्थिव ।
 यानि कर्माणि कुरुते प्रत्यक्षाणि तथैव तत् ॥
 पूर्वं नः समरे होवमवधीदुर्जुनो रिपून् ।
 इदानीं विक्रमो ह्यस्य कृष्णेन सहितस्य च ॥
 कृष्णेन सहितः पार्थो धार्तराष्ट्रीं महाचमूम्
 अहन्यहनि मद्रेश द्रावयन् दृश्यते युधि ॥ २२
 भागोऽवशिष्टः कर्णस्य तव चैव महायुते ।
 तं भागं सह कर्णेन युगपन्नाशयाद्य हि ॥ २३
 अरुणेन यथा स्नानं तमः सूर्यो ह्यपोहति ।
 तथा कर्णेन सहितो जहि पार्थ महाहवे ॥ २४

उद्यन्तौ च यथा सूर्यौ बालसूर्यसमप्रभौ ।
 कर्णशल्यौ रणे दृष्ट्वा विद्व्रवन्तु महारथाः ॥
 सूर्यारुणौ यथा दृष्ट्वा तमो नश्यति मारिष ।
 तथा नश्यन्तु कौन्तेयाः सपञ्चालाः सख्यज्याः
 रथिनां प्रवरः कर्णो यन्तूणां प्रवरो भवान् ।
 संयोगो युवयोर्लोकं नाभून्न च भविष्यति ॥
 यथा सर्वास्वस्वास्तु वाष्पण्यः पाति पाण्डवं
 तथा भवान्परित्रातु कर्णं वैकर्तनं रणे ॥ २८
 त्वया सारथिना ह्येष अप्रभृष्यो भविष्यति
 देवतानामपि रणे सशक्राणां महीपते ।
 किं पुनः पाण्डवैयानां मा विशंकीर्षवो मम
 सञ्जय उवाच ।

दुर्योधनघ्नः श्रुत्वा
 शल्यः क्रोधसमन्वितः ।

त्रिशिखां भुक्तुं कृत्वा

धुन्वन् हस्तो पुनः पुनः ॥ ३०

कोधरक्तं महानेत्रे परिवृत्त्य महामुजः ।

कुलैश्वर्यं श्रुतबलैर्दत्तः शल्योऽब्रवीद्विदम् ॥ ३१

३२

पुत्र इति । विनयेन तस्या प्रणयात् प्रकृष्टात् न्यायात्

युक्तिपुक्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ अभीष्टूणां ह्ययस्मदीनाम् ॥ ६ ॥
 त्रातु त्रायताम् ॥ २८ ॥

शल्य उवाच ।

अवमन्यसि गान्धारे ध्रुवं च परिशंकसे ।
यन्मां ब्रवीषि विश्रब्धं सारथ्यं क्रियतामिति
अस्मत्तोऽभ्यधिकं कर्णं मन्यमानः प्रशंससि ।
न चाहं युधि राधेयं गणये तुल्यमात्मनः ॥
आदिश्यतामभ्यधिको ममांशः पृथिवीपते ।
तमहं समरे जित्वा गमिष्यामि यथागतम् ॥
अथवाऽप्येक एवाहं योत्स्यामि कुरुनन्दन ।
पश्य वीर्यं ममाद्य त्वं संग्रामे दहतो रिपून् ॥
यथाभिमानं कौरव्य निधाय हृदये पुमान् ।
अस्मद्विधः प्रवर्तते मा मां त्वमभिशंकियाः ॥
युधि वाऽप्यवमानो मे न कतव्यः कथञ्चन
पश्य पीनौ मम भुजौ वज्रसंहननोपमौ ॥ ३७
अतः पश्य च मे चित्रं शरांश्चाशीविधोपमान्
रथं पश्य च मे क्लृप्तं सदृशैर्वातवेगितैः ॥
गदां च पश्य गान्धारे हेमपट्टविभूषिताम् ।
दारयेयं महौ कृत्स्नां विकिरेयं च पर्वतान् ॥
शोषयेयं समुद्रांश्च तेजसा स्नेन पार्थिव ।
तं मामेवंविधं राजन् समर्थमरिनिग्रहे ॥ ४०
कस्माद्युनक्षि सारथ्ये नीचस्याधिरथे रणे ।
न मामधुरि राजेन्द्र नियोक्तुं त्वमिहार्हसि ॥
न हि पापीयसः श्रेयान् भूत्वा प्रेष्यत्वमुत्सहे
यो ह्यभ्युपगतं प्रीत्या गरीयांसं वशे स्थितम्
वशे पापीयसो धत्ते तत्पापमधरोत्तरम् ।
ब्रह्मणा ब्राह्मणाः सृष्टा सुखात् क्षत्रं च बाहुतः
ऊरुभ्यामस्रजद्वैद्यान् शूद्रान्पञ्चामिति श्रुतिः
तेभ्यो वर्णविशेषाश्च प्रतिलोमानुल्लोमजाः ॥
अथान्योन्यस्य संयोगाच्चातुर्वर्ण्यस्य भारत ।
गोसारः संगृहीतारो दातारः क्षत्रियाः स्मृताः
याजनाध्यापनैर्विप्रा विशुद्धैश्च प्रतिग्रहैः ।
लोकस्यानुग्रहार्थां स्थापिता ब्राह्मणा भुवि ॥
कृषिश्च पाशुपाल्यं च विशां दानं च धर्मतः
ब्रह्म-क्षत्र-विशां शूद्रा विहिताः परिचारकाः
ब्रह्मक्षत्रस्य विहिताः सूता वै परिचारकाः ।
न क्षत्रियो वै सूतानां शृणुयाच्च कथञ्चन ॥
अहं मूर्धाभिषिक्तो हि राजार्पिकुलजो नृपः ।

महारथः समाख्यातः सेव्यः स्तुत्यश्च नैदिनं
सोऽहमेतादृशो भूत्वा नेहारिवलघुद्वजः ।
सुतपुत्रस्य संग्रामे सारथ्यं कर्तुमुत्सहे ॥ ५०

अवमानमहं प्राप्य

न योत्स्यामि कथञ्चन ।

आपृच्छे त्वाऽद्य गान्धारे

गमिष्यामि गृहाय वै ॥

५१

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा महाराज शल्यः समितिशोभनः
उत्थाय प्रययौ तूर्णं राजमध्यादमर्षितः ॥ ५२

प्रणयाद्बहुमानाच्च तस्मिन् सुतस्तव ।

अब्रवीन्मधुरं वाक्यं साक्षा सर्वार्थसाधकम्

यथा शल्य विजानीषे एवमेतदसंशयम् ।

अभिप्रायस्तु मे कश्चिन्नविषय जनेश्वर ॥

न कर्णोऽभ्यधिकस्त्वत्तो

न शंके त्वां च पार्थिव ।

न हि मद्रेश्वरो राजा

कुर्याद्यदनुत्तं भवेत् ॥

५५

ऋतमेव हि पूर्वास्ते वदन्ति पुरुषोत्तमाः ।

तस्मादार्तायनिः प्रोक्तो भवानिति मतिर्मम

शल्यभूतस्तु शत्रूणां यस्मात्त्वं युधि मानद् ।

तस्माच्छल्यो हि ते नाम कथ्यते पृथिवीतले

यदेतद्वाहृतं पूर्वं भवता भूरिदक्षिण ।

तदेव कुरु धर्मज्ञ मर्दयं यद्यदुच्यते ॥ ५८

न च त्वत्तो हि राधेयो न चाहमपि वीर्यवान्

वृणेऽहं त्वां हयाश्याणां यन्तारमिह संयुगे ॥

मन्ये चाभ्यधिकं शल्य गुणैः कर्णं धनञ्जयात्

भवन्तं वासुदेवाच्च लोकोऽयमिति मन्यते ॥

कर्णो ह्यभ्यधिकः पाथोदक्षैरेव नरर्षभ ।

भवानभ्यधिकः कृष्णादश्वज्ञाने बले तथा ॥

यथाऽश्वहृदयं वेद वासुदेवो महामनाः ।

द्विगुणं त्वं तथा वेत्सि मद्राजेश्वराम्भज ॥

शल्य उवाच ।

यन्मां ब्रवीषि गान्धारे मध्ये सैन्यस्य कौरव

विशिष्टं देवकीपुत्रात्प्रीतिमानस्म्यहं त्वयि ॥

विश्रब्धं निःशङ्कं यथा स्यात्तथा ॥ ३२ ॥ निधाय त्वक्कु-
तमपमानमिति शेषः । प्रवर्तते त्यक्तुमिति शेषः ॥ ३६ ॥
अधुरि नीचे कर्मणि ॥ ४१ ॥ पापीयसः नीचयोनिः प्रेष्यत्वं
दासत्वं कर्तुमिति शेषः ॥ ४२ ॥ वशे आज्ञायां । अधरो-

तरं नीचोऽप्येवंपापीत्यकरणं महत्पाम् ॥ ४३ ॥ ऋत-
मिति । ऋतमेव अयं आश्रयो येषां ते ऋतायनास्तेषां
योत्रापत्यमार्तायनिस्तत्त्वं ॥ ५६ ॥ मद्रेश्वरत्वयोत्पातिदे-
शजत्वाद्विशेषेण तद्गुणमिज्ञत्वं सूच्यते ॥ ६२ ॥

एष सारथ्यमातिष्ठे राधेयस्य यशस्विनः ।
युध्यतः पाण्डवाभ्येण यथा त्वं वीर मन्यसे
समयश्च हि मे वीर कश्चिद्वैकर्तनं प्रति ।
उत्सृजेयं यथाश्रद्धमहं वाचोऽस्य सन्निधौ ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शल्यसारथ्ये
द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

युर्योधन उवाच ।

भूय एव तु मद्रेश यत्ते वक्ष्यामि तच्छृणु ।
यथा पुरावृत्तमिदं युद्धे देवासुरे विभो ॥ १
यदुक्तवान् पितुर्मह्यं मार्कण्डेयं महानृपिः ।
तदशेषेण ब्रुवतो मम राजर्षिसत्तम ॥ २
निबोध मनसा चात्र न ते कार्या विचारणा
देवानामसुराणां च परस्परजिगीषया ।
बभूव प्रथमो राजन् संग्रामस्तारकामयः ॥ ३
निर्जिताश्च तदा दैत्या दैवतैरिति नः श्रुतम्
निर्जितेषु च दैत्येषु तारकस्य सुतास्त्रयः ।
ताराक्षः कमलाक्षश्च विद्युन्माली च पार्थिव
तप उग्रं समास्थाय नियमं परमे स्थिताः ।
तपसा कर्षयामासुर्देहान् स्वान् शत्रुतापन ॥
दमेन तपसा चैव नियमेन समाधिना ।
तेषां पितामहः प्रीतो वरदः प्रददौ वरम् ॥ ७
अवध्यत्वं च ते राजन् सर्वभूतस्य सर्वदा ।
सहिता वरयामासुः सर्वलोकपितामहम् ॥
तानब्रवीत्तदा देवो लोकानां प्रभुरीश्वरः ।
नास्ति सर्वामरत्वं वै निधतं ध्वमितोऽसुराः
अन्यं वरं वृणीष्वं वै यादृशं संपरोचते ।
ततस्ते सहिता राजन् संप्रधार्यासकृत्प्रभुम्
सर्वलोकेश्वरं वाक्यं प्रणम्येदमथाब्रुवन् ।
अस्मभ्यं त्वं वरं देव संप्रयच्छ पितामह ॥

वरं पुराणि व्रीष्येव
समास्थाय महीमिमाम् ।

सञ्जय उवाच ।

तथेति राजन्पुत्रस्ते सह कर्णेन भारत ।
अब्रवीन्मद्राजस्य मतं भरतसत्तम ॥ ६६

विचरिष्याम लोकेऽस्मिन्-
स्वतःप्रासादपुरस्कृताः ॥ १२

ततो वर्षसहस्रे तु समेप्यामः परस्परम् ।
एकीभावं गमिष्यान्ति पुराण्येतानि चानघ
समागतानि चैतानि यो हन्याद्भगवंस्तदा
एकेषुणा देववरः स नो मृत्युर्भविष्यति ॥

एवमस्तिवति तान् देवः
प्रत्युक्त्वा प्राधिशादिवम् ।
ते तु लब्धवराः प्रीताः
संप्रधार्य परस्परम् ॥

पुरत्रयविस्मृष्टयर्थं मयं वयुर्महासुरम् ।
विश्वकर्माणमजरं दैत्यदानवपूजितम् ॥ १६
ततो मयः स्वतपसा चक्रे धीमान्सुराणि च ।
त्रीणि काञ्चनमेकं वै रौप्यं कार्णायसं तथा
काञ्चनं दिवि तत्रासीदन्तरिक्षे च राजतम् ।
आयसं चाभवद्भूमौ चक्रत् पृथिवीपते ॥ १८
एकैकं योजनशतं विस्तारायामतः समम् ।
गृहाष्टालकसंयुक्तं बहुप्राकारतोरणम् ॥ १९
गृहप्रवरसंवाधमसंवाधमहापथम् ।
प्रासादैर्विविधैश्चापि द्वारैश्चैवोपशोभितम् ॥
पुरेषु चाभवन् राजन् राजानो वै पृथक् पृथक्
काञ्चनं तारकाक्षस्य चित्रमासीन्महात्मनः ॥
राजतं कमलाक्षस्य विद्युन्मालिन आयसम्
त्रयस्ते दैत्यराजानस्त्रीह्यौकानस्वतेजसा २२

वाच उत्सृजेयं ताः श्वेनं शन्तव्या इति भावः ॥ ६५ ॥
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठे भारतभावद्वि
द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

भूय इति ॥ १ ॥ पितुः पुतः मह्यं मम ॥ २ ॥

तारकामयः तारकासुर एव आमयो रोगप्रत्यराभवहेतुर्देवः स
तथा ॥ ३ ॥ दमेन बाहोन्मिज्यजेन तपसा चित्तस्य-
काभ्येण नियमेन शौचादिना समाधिना अभ्युत्थानेन ॥ ७
चक्रत्वं आज्ञावशं यथेष्टसञ्चारीत्यर्थः । चक्रत्यमित्यत्र
तृतीयमिति पाठः प्रामादिकः ॥ १८ ॥

आक्रम्य तस्थुरुचुश्च कश्च नाम प्रजापतिः ।
 तेषां दानवमुद्ध्यानां प्रयुतान्यर्बुदानि च २३
 कोट्यश्चाप्रतिवीराणां समाजमुस्ततस्ततः
 मांसाशिनः सुदृताश्च सुरैर्विनिकृताः पुरा २४
 महदैश्वर्यमिच्छन्तस्त्रिपुरं दुर्गमाश्रिताः ।
 सर्वेषां च पुनश्चैषां सर्वयोगवहो मयः ॥ २५
 तमाश्रित्य हिते सर्वे वर्तयन्तेऽकुतोभयाः ।
 यो हि यन्मनसा कामं दधौ त्रिपुरसंश्रयः ॥
 तस्मै कामं मयस्तं तं विदधे मायया तदा ।
 तारकाक्षसुतो वीरो हरिर्नाम महाबलः २७
 तपस्तेपे परमकं येनातुष्यत्पितामहः ।
 संतुष्टमवुणोर्देवं वापी भवतु नः पुरे ॥ २८
 शस्त्रैर्विनिहता यत्र क्षिताः स्युर्बलवत्तराः ।
 स तु लब्ध्वा वरं वीरस्तारकाक्षसुतो हरिः
 ससृजे तत्र वार्पां तां मृतानां जीविनीं प्रभो
 येन रूपेण दैत्यस्तु येन वेषेण चैव ह ॥ ३०
 मृतस्तस्यां परिक्षिप्तस्तादृशेनैव जज्ञिवान् ।
 तां प्राप्यते पुनस्तांस्तु लोकान्सर्वान्बवाधिरे
 महता तपसा सिद्धाः सुराणां भयवर्धनाः ।
 न तेषामभवद्राजन् श्रयो युद्धे कदाचन ३२
 ततस्ते लोभमोहाभ्या-
 मभिभूता विचेतसः ।
 निर्होकाः संस्थिताः सर्वे
 स्थापिताः समल्लुपन् ॥ ३३
 विद्राव्य सगणान् देवास्तत्र तत्र तदा तदा ।
 विचेरुः स्वेन कामेन वरदानेन दर्पिताः ३४
 देवोद्यानानि सर्वाणि
 प्रियाणि च दिवौकसाय ।
 ऋषीणामाश्रमान्पुण्यान्
 रम्याञ्जनपदांस्तथा ॥ ३५
 द्यनाशयस्त्रयार्था दानवा दुष्टचारिणः ।
 पीड्यमानेषु लोकेषु ततः शक्रो मरुद्वृतः ३६
 पुराण्यायोध्यां चक्रे वज्रपातैः समततः ।
 नाशकत्तान्यभेद्यानि यदा भेत्तुं पुरंदरः ३७
 पुराणि वरदत्तानि धात्रा तेन नराधिप ।

तदा भीतः सुरपतिर्मुक्त्वा तानि पुराण्यथा ॥
 तैरेव विबुधैः सार्धं पितामहमरिन्दम ।
 जगामाथ तदाख्यातुं विप्रकारं सुरैरतैः ३९
 ते तत्सर्वं सर्वमाख्याय शिरोभिः संप्रणम्य च
 वधोपायमपृच्छन्त भगवन्तं पितामहम् ४०
 श्रुत्वा तद्भगवान्देवो
 देवानिदमुवाच ह ।
 ममापि सोऽपराधोति
 यो युष्माकमसौभ्यकुत ॥ ४१
 असुरा हि दुरात्मानः सर्वे एव सुरद्विषः ।
 अपराध्यन्ति सततं ये युष्मान् पीडयन्त्युत
 अहं हितुः सर्वेषां भूतानां नात्र संशयः ।
 अधार्मिकास्तु हन्तव्या इति मे व्रतमाहितम्
 एकेषुणा विभेद्यानि तानि दुर्गाणि नान्यथा
 न च स्थाणुमृते शक्तो भेत्तमेकेषुणा पुरः ४४
 ते यूयं स्थाणुमीशानं
 जिष्णुमक्लिष्टकारिणम् ।
 योद्धारं वृणुतादित्याः
 स तान् हन्ता सुरैतरान् ॥ ४५
 इति तस्य वचः श्रुत्वा देवा शक्रपुरोगमाः
 ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा वृषाङ्कं शरणं ययुः ॥ ४६
 तपोनियममास्थाय गुणन्तो ब्रह्म शाश्वतम्
 ऋषिभिः सह धर्मज्ञा भवं सर्वोत्तमां गताः
 तृष्टुर्वीग्भिर्ग्राभिर्भयेष्वभयदं नृप ।
 सर्वात्मानं महात्मानं येनातं सर्वमात्मना ४८
 तपोविशेषैर्विविधै-
 योंगं यो वेद चात्मनः ।
 यः सोऽख्यमात्मनो वेत्ति
 यस्य चात्मा वशे सदा ॥ ४९
 तं ते ददशुरीशानं तेजोराशिमुमापतिम् ।
 अनन्यसदृशं लोके भगवन्तमकलमपम् ॥ ५०
 एकं च भगवन्तं ते नानारूपमकल्पयन् ।
 आत्मनः प्रतिकृपाणि रूपाण्यथ महात्मानि ॥
 परस्परस्य चापश्यन् सर्वे परमविस्मिताः ।
 सर्वभूतमयं दृष्ट्वा तमजं जगतः पतिम् ॥ ५२

आदित्या देवाः ॥ ४५ ॥ उग्रभिः रक्षोर्ग्रीभिः आतं भ्यातं
 आत्मना अनौपाधिकेन ॥ ४८ ॥ आत्मनः मनसः योंगं सर्व-
 द्युतिनिरोधम् । सांख्यं सन्यक्कृत्वापनं आत्मनो जडवर्गाल्लु-
 थमग्रहणं आत्मा मनः वशे आज्ञायाम् ॥ ४९ ॥ भगवन्तं षड्विधै-
 श्वर्यवन्तम् । एकमपि तं यथायथोपासते इति श्रुत्यैवाभा-

वनं शिवविष्णुब्रह्मादिवेषेण नानारूपमकल्पयन् । आत्मनः
 चित्तस्य प्रतिकृपाणि संकल्पानुसारीणि प्रतिबिम्बानि वा
 परस्परस्य चेति ईश्वरस्वरूपे सर्वे आत्मानं परात्वापश्याति
 सार्धश्लोकः एकं वाक्यम् ॥ ५१ ॥

देवा ब्रह्मर्षयश्चैव शिरोभिर्धरणीं गताः ।
 तान्स्वस्तिवादेनाभ्यर्च्य समुत्थाप्य च शङ्करः
 ब्रूत ब्रूतेति भगवान् स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
 त्र्यम्बकेणाभ्यनुज्ञातास्तस्ते स्वस्वचेतसः ५३
 नमो नमो नमस्तेऽस्तु प्रमो इत्यब्रुवन्वचः
 नमो देवाधिदेवाय धन्विने वनमालिने ५५
 प्रजापतिमखधाय प्रजापतिमिरीज्यते ।
 नमः स्तुताय स्तुत्याय स्तूयमानाय शम्भवे ५६
 विलोहिताय रुद्राय नीलग्रीवाय शुलिने ।
 ब्रह्मोवाय मृगाक्षाय प्रवरायुधयोधिने ५७
 अर्हाय चैव शुद्धाय क्षयाय कथनाय च ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि त्रिपुराख्याने
 त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

दुर्योधन उवाच ।
 पितृदेवार्थसंघेभ्योऽभये दत्ते महात्मना ।
 सत्कृत्य शङ्करं प्राह ब्रह्मा लोकहितं वचः १
 तत्वातिशयोक्तेर्वेश प्राज्ञापत्यमिदं पदम् ।
 मयाऽधितिष्ठता दत्तो दानवेभ्यो महाभ्वरः
 तान्तिक्रान्तमयोदान् नान्यः संहर्तुमर्हति ।
 त्वामृते भूतमद्वेषेण त्वं ह्येषां प्रत्यरिवैधे ३
 स त्वं देव प्रपन्नानां याचतां च दिवौकसाम्
 कुरु प्रसादं देवेश दानवाञ्जहि शङ्कर ॥ ४
 त्वत्प्रसादाज्जगत्सर्वं सुखमैधत मानद ।
 शरण्यस्त्वं हि लोकेश ते वयं शरणं गताः ॥
 स्थाणुरुवाच ।
 हन्तव्याः शत्रवः सर्वे युष्माकमिति मे मतिः
 न त्वेक उन्तसे हन्तुं बलस्या हि सुरद्विषः ॥
 ते यूयं संहताः सर्वे मदीयेनार्धतेजसाः ।
 जयध्वं युधि तान्शङ्कन् संहता हि महाबलाः
 देवा ऊचुः ।
 अस्मत्तेजोबलं यावत्तावद्विमुणमाहवे ।

तेषामिति हि मन्यामो दृष्टेजोबला हि ते ॥
 स्थाणुरुवाच ।
 बध्नास्ते सर्वतः पापा ये युष्मास्वपराधिनः
 मम तेजोबलार्धेन सर्वाधिघ्नत शत्रवान् ॥
 देवा ऊचुः ।
 विभर्तुं भवतोऽर्धं तु न शक्यामो महेश्वर ।
 सर्वेषां नो बलार्धेन त्वमेव जहि शत्रवान् ॥
 स्थाणुरुवाच ।
 यदि शक्तिर्न यः काचिद्विभर्तुं मामकं बलम्
 अहमेतान् हनिष्यामि युष्मत्तेजोर्ध्वहितः ॥
 ततस्तथेति देवेशस्तैरुक्ता राजसत्तम ।
 अर्धमादाय सर्वेषां तेजसाऽभ्याधिकोऽभवत्
 स तु देवो बलेनासीत्सर्वेभ्यो बलवत्तरः ॥
 महादेव इति ख्यातस्ततः प्रभृति शंकरः ॥
 ततोऽब्रवीन्महादेवो
 धनुर्बाणधरो ह्यहम् ।
 हनिष्यामि रथेनाजौ
 तान् रिपून्वो दिवौकसः ॥ १४

इत्येतैर्ह्यमानाय कर्मणोद्भूतैरुच्यते ॥ ५६ ॥ कथनाय
 हिलाय ॥ ५८ ॥ भजत्य इति कर्मैः पूर्यस्व ॥ ६२ ॥
 ब्रूतु मय्यगच्छतु ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि
 त्रैलोक्याय भारतमवावर्तये त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

पित्रिति । अमये इति च्छेदः ॥ १ ॥ वधे निमित्ते

प्रत्यरिः प्रतिकूलः शत्रुः ॥ ३ ॥ ऐवत अवर्धत ते प्रसिद्धा
 वयं शरणं गतास्त्वामिति शेषः ॥ ५ ॥ संहताः एकीभूताः
 यूयम् ॥ ७ ॥ तेषां तेजोऽस्मत्तेजस्तो विरुणं दृष्टमेतत्पर्यः ॥ ८ ॥
 अयं तेजसः ॥ १२ ॥ महता सर्वातिशयिना बलेन
 दीव्यति प्रकाशते इति महादेवः ॥ १४ ॥

ते यूयं मे रथं चैव धनुर्बाणं तथैव च ।
पद्मध्वं यावदधैतान् पातयामि महीतले ॥

देवा ऊचुः ।

मूर्त्ताः सर्वाः समाधाय त्रैलोक्यस्य ततस्ततः
रथं ते कल्पयिष्यामो देवेश्वर सुवर्चसम् ॥१६॥
तथैव बुद्ध्या विहितं विश्वकर्मकृतं शुभम् ।

ततो विबुधशार्दूलस्ते रथं समकल्पयन् ॥

विष्णुं सोमं हुताशं च तस्येषु समकल्पयन् ।

शृंगमश्विर्बभूवास्य भल्लः सोमो विशांपते ॥१८॥

कुक्षलश्चाभवद्विष्णुस्तस्मिन्निबुधरे तदा ।

रथं वसुधरां देवीं विशालपुरमालिनीम् ॥

सपर्वतवनद्वीपां चक्रुर्भूतधरां तदा ।

मंदरः पर्वतश्चाक्षो जघा तस्य महानदी ॥२०॥

दिशश्च प्रदिशश्चैव परिवारो रथस्य तु ।

ईषा नक्षत्रवंशश्च युगः कृतयुगोऽभवत् ॥ २१॥

कूबरश्च रथस्यासीद्वास्तुकिर्भुजगोत्तमः ।

अपस्करमधिष्ठाने हिमवान् विन्ध्यपर्वतः ।

उदयास्तावधिष्ठाने गिरी चक्रुः सुरोत्तमाः ॥

समुद्रमक्षमस्तुजन्दानवालवामुत्तमम् ।

सप्तर्षिमण्डलं चैव रथस्यासीत्परिष्करः ॥

गंगा सरस्वती सिन्धुर्ध्रुवमाकाशमेव च ।

उपस्कारो रथस्यासन्नापः सर्वाश्च निस्त्रगाः

अष्टोत्तारं कलाश्चैव काष्ठाश्च ऋतवस्तथा ।

अनुकर्षं ग्रहा दीप्ता वरुणं चापि तारकाः ॥

धर्मार्थकामं संयुक्तं त्रिवेणुं दारु बन्धुरम् ।

ओषधीर्वीरुधश्चैव घण्टाः पुष्पफलोपगाः ॥

सूर्याचन्द्रमसौ कृत्वा चक्रे रथवरोत्तमे ।

पक्षौ पूर्वोपरौ तत्र क्रुते रात्र्यहनी शुभे ॥२७॥

दश नागपतीनीषां धृतराष्ट्रमुखास्तदा ।

योक्राणि चक्रुर्नगांश्च निःश्वसंतो महोरगान्

द्यां युगं युगचर्माणि संवर्तकबलाहकान् ।

कालपृष्ठोऽय नहुषः कर्कोटकधनंजयौ ॥ २९॥

इतरे चामवन्नागा हयानां बालबन्धनाः ।

दिशश्च प्रदिशश्चैव रश्मयो रथवाजिनाम् ॥

सन्ध्यां धृतिं च मेधां च क्षितिं सन्नतिमेव च

ग्रह-नक्षत्र-ताराभिश्चर्मैश्च नमस्तत्तलम् ॥३१॥

सुराभ्युपेतचित्तानां पतील्लोकेश्वराण्यहान् ।

सिनीवालीमनुमतिं कुहं राकां च सुव्रताम्

योक्राणि चक्रुर्बोहानां रोहकांस्तत्र कण्टकान्

धर्मः सत्यं तपोऽर्थश्च विहितास्तत्र रश्मयः

अधिष्ठानं मनश्चासीत्परिरथ्या सरस्वती ।

नानावर्णाश्च चित्राश्च पताकाः पवनैरिताः ॥

विदुर्दिन्द्रधनुर्नन्दं रथं दीप्तं व्यदीपयन् ।

वषट्कारः प्रतोदोऽभूद्वायवी शीर्षवन्धना ॥

यो यज्ञे विहितः पूर्वमीशानस्य महात्मनः ।

संवत्सरो धनुस्तद्वै सावित्री ज्या महास्वना

दिव्यं च वर्मं विहितं महाहं रत्नभूषितम् ।

अभेद्यं विरजस्कं वै कालचक्रबाहिष्कृतम् ॥

ध्यजयष्टिरभून्मेरुः श्रीमान् कनकपर्वतः ।

पताकाश्चाभवन्मेषास्तडिङ्गिः समलङ्कृताः ॥

मूर्त्तिस्तेजोमात्राः समाधाय एकीकृत्य ॥ १६ ॥ विहितं

अपूर्वं शापितं यथा तथैव विश्वकर्मणा कृतम् ॥ १७ ॥ शृङ्गं

शृङ्गाकारखटिकायुक्तं काष्ठम् । भल्लः शल्यः कुक्षलस्तस्याम-

भागस्तस्यैव तीक्ष्णमागः । सोमः शल्यो विष्णुस्तेजनम्' इति

श्रुतेः ॥ १८ ॥ अश्वकाधारदंडः । जघा अक्षाधारकाष्ठं

महानदी गंगा ॥ २० ॥ ईषा युगाक्षरं सौम्यं त्रिवेणुमयं काष्ठं

युगः कृतयुगजनदंडः ॥ २१ कूबरः युगंघरः अपस्करं पश्चा-

त्काष्ठं भुजगोत्तमः शेषः । अधिष्ठाने चक्रे अधिष्ठाने

चक्राधारौ 'अधिष्ठानं पुरे चक्रे प्रभावेऽध्यासनेऽपि च' इति

मेदिनी ॥ २२ ॥ अश्वं बन्धनवाधसमुदायः । समुद्रः

जलमयत्वेन चिकणत्वात् । परिष्करः चक्राक्षादिः ॥ २३ ॥

सिन्धुर्ध्रुवनाम्न्या नदी तिष्ठन्निषिवेणुस्थानीयामिः सहित-

माकाशं चुरं धूर्मागः उपस्करः बन्धादिसामग्री ॥ २४ ॥

अनुकर्षं रथावस्थितं दारु वरुणं रथगुप्तिम् ॥ २५ ॥

धर्मार्थकामिणिसदृशा बंधुरं रथतल्पम् ॥ २६ ॥ पूर्वं हिम-

वद्विन्ध्यपर्वतौ चक्रवर्तेनौ अत्र सूर्यचन्द्रौ चक्रत्वेन दृष्टवत-

श्चतुश्चक्रो रथ इति गम्यते । अतः समुद्रोऽप्यक्षान्तरागमिति

ऋतुरेवार्थः । पूर्वः पक्षः पूर्वार्धं रात्रिः । अपरः पक्षोऽपरार्धं

अहः ॥ २७ ॥ द्यां द्वितीयं युगं चतुश्चक्रत्वादथस्य संवर्तक-

बलाहकान् युगचर्माणि धुर्वस्क्रन्धयुगयोरन्तरस्थानि काशि-

पूनि ॥ २९ ॥ बालबन्धनाः अश्वकेशरथबन्धनाः ॥ ३० ॥ नम-

स्तलं चर्मरथस्य बाह्यावरणं तच्च सन्ध्यादिभिर्ग्रहादिभिश्च

चित्रम् ॥ ३१ ॥ सिनीवालीं पूर्वमावास्थां अनुमतिं पूर्व-

पौर्णमासीम् । कुहमुत्तरमावास्थां राकात्तरां पौर्णमासीम्

॥ ३२ ॥ रोहकान् सिनीवाल्याधिष्ठानान् निषादीन्

कण्टकान् प्रकालकान् धर्मार्थस्तत्र कण्टकेषु रश्मयः ॥ ३३ ॥

मनः अधिष्ठानं रथाधारभूः । मनोमयो रथ इत्यर्थः ।

परिरथ्या प्रचारमार्गः । सरस्वती वाग्देवी काश्यपः शब्द-

मात्रवासी इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अश्वधूर्णामृत्विजां मध्ये

स्थिताः पावकाः विष्ण्वणाः ॥ ३९ ॥

रेजुरध्वैरुमध्यस्था ज्वलन्त इव पावकाः
 कल्मसे तु ते रथं दृष्ट्वा विस्मिता देवताऽभवन्
 सर्वलोकस्य तेजसि दृष्ट्वा स्थितिं मारिष ।
 युक्तं निवेद्यामाहुर्देवास्तस्मै महात्मने ॥ ४० ॥
 एवं तस्मिन्महाराज कल्पिते रथसत्तमे ।
 देवैर्मनुजशार्दूल द्विपतामभिमर्दने ॥ ४१ ॥
 स्वान्यायुधानि मुख्यानि न्यदधाच्छङ्करो रथे
 ध्वजयाष्टिं वियत्कृत्वा स्थापयामास गोवृषं
 ब्रह्मदण्डः कालदण्डो रुद्रदण्डस्तथा ज्वरः ।
 परिरुक्न्दा रथस्यासन् सर्वतो दिशमुद्यताः
 अथर्वागिरसावास्तां चकरक्षीं महात्मनः ।
 ऋग्वेदः सामवेदश्च पुराणं च पुरःसराः ॥
 इतिहासयजुर्वेदो पृष्ठरक्षौ बभूवतुः ।
 दिव्या वाचश्च विद्याश्च परियाश्वचराः स्थिताः
 स्तोत्राद्यश्च राजेन्द्र वपट्कारस्तथैव च ।
 ओंकारश्च मुखे राजक्षतिशोभाकरोऽभवत्
 विचित्रमृतमिः षड्भिः कृत्वा संवत्सरे धनुः
 छायामेवात्मनश्चक्रे धनुर्ज्यामक्षयां रणे ॥ ४७ ॥
 कालो हि भगवान् रुद्रस्तस्य संवत्सरो धनुः
 तस्माद्रौद्री कालरात्रिर्ज्या कृता धनुषो जरा
 इषुश्चाप्यभवद्विष्णुज्वलनः सोम एव च ।
 अग्नीधोमी जगत्कुम्भं वैष्णवं चोच्यते जगत्
 विष्णुश्चात्मा भगवतो भवस्यामिततेजसः ।
 तस्माद्भनुर्ज्यासंस्पर्शं न विषेद्गुहंरस्य ते ॥
 तस्मिन्शरं तिग्ममस्थं सुमोचासह्यमश्वरः
 भृग्वर्गिरोमनुभवं क्रोधाशिमतिदुःसह्यम् ॥
 स नीललोहितो धूम्रः कृत्तिवासाऽभयंकरः
 आदित्यायुतर्त्तकाशस्तेजज्ज्वालावृतो ज्वलन्
 दुश्च्यावच्यावनो जेता हन्ता ब्रह्मद्विषां हरः
 नित्यं ज्ञाता च हन्ता च धर्माधर्माश्रितात्तरान्
 प्रमाथिभिर्मामवलैर्मामरूपैर्मनोजवैः ।
 विभाति भगवान् स्वाणुस्तेरेवात्ममुणैर्वृतः ॥
 तस्याङ्गानि समाश्रित्य स्थितं विष्वभं जगत्
 जङ्गमाजङ्गमं राजञ्छुशुमेऽद्भुतदर्शनम् ॥ ५५ ॥
 दृष्ट्वा तु ते रथं युक्तं कवची स शरासनी ।
 बाणमादाय तं दिव्यं सोमविष्णवशिसंभवम्

तस्य राजेस्तदा देवाः कल्पयांचकिरे प्रभो
 पुष्पगन्धर्वहं राजञ्ज्वलनं देवसत्तमम् ॥
 तमास्थाय महादेवस्त्रासयद्देवतान्यपि ।
 आहरोह तदा यत्तः कंपयन्निव मेदिनीम् ॥
 तमारुह्युर्देवेशं तुष्टुवुः परमर्षयः ।
 गन्धर्वा देवसङ्घाश्च तथैवाप्सरसां गणाः ॥
 ब्रह्मर्षिभिः स्तूयमानो वन्द्यमानश्च बन्दिभिः
 तथैवाप्सरसां वृन्दैर्नृत्यन्निर्नृत्यकोविदैः ॥
 स शोभमानो वरदः खड्गी बाणी शरासनी
 हसन्निवाग्रवीहेवान्सारथिः को भविष्यति
 तमवुवन् देवगणा यं भवान्संनियोक्ष्यते ।
 स भविष्यति देवेश सारथिस्तेन संशयः ॥
 तानग्रवीत्युनर्देवो मत्तः श्रेष्ठतरो हि यः ।
 तं सारथिं कुरुध्वं मे स्वयं सन्निव्य माचिरं
 एतच्छ्रुत्वा ततो देवा वाक्पयमुक्तं महात्मना
 गत्वा पितामहं देवाः प्रसाधेदं वचोऽब्रुवन्
 यथा त्वत्कथितं देव त्रिदशारिबिनिग्रहं ।
 तथा च कृतमस्माभिः प्रसन्नो नो वृषध्वजः
 रथश्च विहितोऽस्माभि-
 र्विचित्रावुधसंवृतः ।
 सारथिं च न जानीमः
 कः स्यात्तस्मिन् रथोत्तमे ॥ ६६ ॥
 तस्माद्विधीयतां कश्चित्सारथिर्देवसत्तम ।
 सफलां तां गिरं देव कर्तुमर्हसि नो विभो ॥
 एवमस्मासु हि पुरा भगवन्नृत्तवानसि ।
 हितकर्ताऽस्मि भवतामिति तत्कर्तुमर्हसि ॥
 स देव युक्तो रथसत्तमो नो
 दुराधरो द्राघणः शावबाणम् ।
 पिनाकपाणिर्विहितोऽत्र योद्धा
 विभीषण्यन् दानवानुद्यतोऽसौ ॥ ६९ ॥
 तथैव वेद्वाश्चतुरो हृयाश्वया
 धरा सशैला च रथो महात्मनः ।
 नक्षत्रवंशानुगतो वरुणी
 हरो योद्धा सारथिर्नामिलक्ष्यः ॥ ७० ॥
 तत्र सारथिरेष्टव्यः सर्वैरेतैर्विशेषवान् ।
 तत्प्रतिष्ठो रथो देव ह्या योद्धा तथैव च ॥

गोष्ठं ध्वज्वेन स्थापयामास ॥ ४२ ॥ परिरुक्न्दाः पार्श्व-
 गोपाः ॥ ४३ ॥ छायां पूर्वोक्तं सारिणीं शब्दमस्मत्स्वा-
 दात्मनस्तुत्याम् ॥ ४४ ॥ धनुर्ज्या कालरात्रिस्ता तस्याः
 संवत्सरे न विषेद्गुहं न सेहिरे तेषुषाः ॥ ५० ॥ तिममन्युं

तीक्ष्णसंकल्पम् ॥ ५१ ॥ अभयमिति छेदः सन्निधार्थः
 ॥ ५२ ॥ तै रथादिभूतैः आत्मगुणैः आत्मनो भोक्तृगुणभूतै-
 र्भोग्यैः ॥ ५४ ॥ बाणमादाय स्थितं तं दृष्ट्वा देवास्तस्यावुक्तं
 जयावहं स्वतनं कल्पयांचकिरे इत्यन्वयः ॥ ५६ ॥

कचचानि सशस्त्राणि कार्मुकं च पितामह ।
 त्वामृते सारथिं तत्र नान्यं पश्यामहे वयम्
 त्वं हि सर्वगुणैर्भुक्तो देवतेभ्योऽधिकः प्रभो
 स रथं तूर्णमाकृष्ट संयच्छ परमान् हयान् ॥
 जयाय त्रिदिवेशानां वधाय त्रिदशद्विषाम् ।
 इति ते शिरसा गत्वा त्रिलोकेशं पितामहम्
 देवाः प्रसादयामासुः सारथ्यायेति नः श्रुतं
 पितामह उवाच ।

नात्र किञ्चिन्मुषा वाक्यं यदुक्तं त्रिदिवौकसः
 संयच्छामि हयानेषु युध्यतो वै कपर्दिनः ।
 ततः स भगवान् देवो लोकक्षया पितामहः
 सारथ्ये कल्पितो वैधैरीशानस्य महात्मनः ।
 तस्मिन्चारोहति क्षिप्रं स्यन्दने लोकपूजिते
 शिरोभिरगमन् भूमिं ते हया वातरंहसः ।
 आरुह्य भगवान्देवो दीप्यमानः स्वतेजसा ॥
 अभीष्टुन् हि प्रतोदं च संजग्राह पितामहः ।
 तत उत्थाय भगवांस्तान् हयाननिलोपमान्
 बभाषे च तदा स्थाणुमारोहति सुरोत्तमः ।
 ततस्तमिषुमादाय विष्णुसोमाक्षिसंभवम् ।
 आरुरोह तदा स्थाणुर्धनुषा कम्पयन्परान् ॥
 तमारुहं तु देवेशं तुष्टुः परमर्षयः ॥ ८०
 गंधर्वा देवसंघाश्च तथैवाप्सरसां गणाः ।
 स शोभमानो वरदः खड्गी बाणी शरासनी ॥
 प्रदीपयन् रथे तस्थौ

त्रीक्षौकान् खेन तेजसा ।

ततो भूयोऽब्रवीद्देवो

देवानिन्द्रपुरोगमान् ॥ ८२

न हन्यादिति कर्तव्यो न शोको वः कथञ्चन
 हृतानित्येव जानीत बाणेनानेन चासुरान् ॥
 ते देवाः सत्यमित्याहुर्निहता इति चाबुधन् ।
 न च तद्वचनं मिथ्या यदाऽऽह भगवान् प्रभुः
 इति साञ्चिन्त्य वै देवाः परां तुष्टिमवाबुधन् ।

ततः प्रयातो देवेशः सर्वैर्देवगणैर्बुधतः ॥ ८५
 रथेन महता राजजुषमा नास्ति यस्य ह ।
 स्वैश्च पारिषदैर्देवैः पूज्यमानो महायशः ८६
 नृत्यद्भिरपरैश्चैव मांसभक्षैर्दुरासदैः ।
 धावमानैः समंताच्च तज्जमानैः परस्परम् ८७

ऋषयश्च महाभागास्तपोयुक्ता महागुणाः ।
 आशंसुर्वै जना देवा महादेवस्य सर्वशः ८८
 एवं प्रयाते देवेशे लोकानामभयङ्कुरे ।
 तुष्टमासीज्जगत्सर्वं देवताश्च नरोत्तम ॥ ८९

ऋषयस्तत्र देवेशं स्तुवन्तो बहुभिः स्तवैः ।
 तेजश्चास्मै वर्धयन्तो राजसासन्पुनः पुनः ९०
 गन्धर्वाणां सहस्राणि
 प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 वादयन्ति प्रयाणेऽस्य
 वाद्यानि विविधानि च ॥ ९१
 ततोऽधिकरुदं वरदे
 प्रयाते चासुरान्प्रति ।

साधु साध्विति विश्वेशः

स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ९२

याहि देव यतो दैत्याश्चोदयाभ्यानतन्द्रितः ।
 पश्य बाहोवैलं मेऽद्य निघ्नतः शात्रवात्रणे ९३
 ततोऽश्वांश्चोदयामास मनोमासुतरंहसः ।
 येन तत्रिपुरं राजन् दैत्यदानवरक्षितम् ९४
 पिबद्भिरिव चाकाशं तैर्हयैर्लोकपूजितैः ।
 जगाम भगवान् क्षिप्रं जयाय त्रिदिवौकसम्

प्रयाते रथमास्थाय त्रिपुरामिमुखे भधे ।
 ननाद सुमहानादं वृषभः पूरयन्दिशः ॥ ९६
 वृषभस्यास्य निनदं श्रुत्वा भयकरं महत् ।
 विनाशमगमंस्तत्र तारकाः सुरशत्रवः ॥ ९७
 अपरेऽवस्थितास्तत्र युद्धायामिसुखास्तदा ।
 ततः स्थाणुर्महाराज शूलधूकं क्रोधमूर्छितः ॥
 व्रतानि सर्वभूतानि त्रैलोक्यं भूः प्रकल्पते ।
 निमित्तानि च घोराणि तत्र सन्मधतः शरम्
 तस्मिन्सोमाक्षिविष्णूनां क्षोभेन ब्रह्मरुद्रयोः
 स रथो धनुषः क्षोभादतीव ह्यवसीदति १००

ततो नारायणस्तस्माच्छरभावाग्निःस्रुतः
 वृषरूपं समास्थाय उज्जहार महारथम् १०१
 सीदमाने रथे चैव नर्दमानेऽपि शुश्रुव ।
 स संभ्रमात्तु भगवान्नादं चक्रे महाबलः ॥ २
 वृषभस्य स्थितो मूर्ध्नि हयपृष्ठे च मानद ।
 तदा स भगवान् रुद्रो निरैश्वराननवं पुरम् ३
 वृषभस्यास्थितो रुद्रो हयस्य च नरोत्तम ।
 स्तनान्ततदाऽशातयत् खुरांश्चैव द्विधाऽकरोत्
 ततःप्रभृति भद्रं ते गवां द्वैधीकृताः खुराः ।
 हयानां च स्तना राजस्तदाप्रभृति नाभवनः
 पीडितानां बलवता रुद्रेणाद्भुतकर्मणा
 अयाधिज्यं धनुः कृत्वा शर्वाः संघाय तं शरम्
 युक्त्वा पाशुपताख्णेन त्रिपुरं समचिन्तयत् ।
 तस्मिन् स्थिते महाराज रुद्रे विधूतकार्मुके ७

पुराणि तानि कालेन जग्मुरेवैकतां तदा ।
 प्रकीर्णान् गते चैव त्रिपुरस्वमुपागते ॥ ८
 बभूव तुमुलो हर्षो देवतानां महात्मनाम् ।
 ततो देवगणाः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ९
 जयेति वाचो मुमुक्षुः संस्तुवन्तो महेश्वरम् ।
 ततोऽग्रतः प्रादुरभूच्चिपुरं निघ्नतोऽसुरान्
 अनिर्देश्योग्रवपुषो देवस्यासन्नतेजसः ।
 स तद्विकृप्य भगवान् दिव्यं लोकेश्वरो घनुः
 त्रैलोक्यसारं तमिषुं मुमोच त्रिपुरं प्रति ।
 उत्सृष्टे वै महाभाग तस्मिन्निषुवरे तदा ॥ १२
 महानार्तस्वरो ह्यासी-
 त्पुराणां पततां भुवि ।
 तान् सोऽसुरगणान् दृष्ट्वा
 प्राक्षिपत्पञ्चमार्णवे ॥ ११३
 एवं तु त्रिपुरं दग्धं दानवाश्चाप्यशेषतः ।
 महेश्वरेण क्रुद्धेन त्रैलोक्यस्य हितैषिणा ॥ १४
 स चात्मकोधजो बहि-
 र्हीहेत्युन्मा निवारितः ।
 मा कार्षीमस्मसाह्लोका-
 निति व्यक्षोऽग्रवीच तम् ॥ १५
 ततः प्रकृतिमापन्ना देवा लोकान्स्थपयैवः
 तुष्टुवर्वागिरध्यामिः स्थायुमप्रतिमौजसम् ॥
 तेऽनुज्ञाता भगवता जग्मुः सर्वे यथागतम् ।
 कृतकामाः प्रयत्नेन प्रजापतिमुखाः सुराः ॥ १७
 एवं स भगवान् देवो लोकलक्ष्ण महेश्वरः ।
 देवासुरगणाध्यक्षो लोकानां विदधे शिवम्
 यथैव भगवान् ब्रह्मा लोकधाता पितामहः ।
 सारथ्यमकरोत्तत्र रुद्रस्य परमोऽव्ययः ॥ १९
 तथा भवानपि क्षिप्रं रुद्रस्येव पितामहः ।
 संयच्छतु ह्यानस्य राधेयस्य महात्मनः ॥ २०
 त्वं हि कृष्णाच्च कर्णाच्च फाल्गुनाच्च विशेषतः
 विशिष्टो राजशार्दूल नास्ति तत्र विचारणा
 युजे ह्ययं रुद्रकल्पस्तच्च च ब्रह्मसमो नये ।
 तस्माच्छक्तो भवाज्जैतुं मच्छन्तानिवासुरान्
 यथा शस्याद्य कर्णोऽयं
 श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
 प्रमथ्य हन्यात्कौन्तेयं
 तथा शीघ्रं विधीयताम् ॥ २३
 त्वयि मद्रेशराज्याद्या जीविताशा तथैव च
 विजयश्च तथैवाद्य कर्णसाक्षिण्यकारितः ॥ २४
 त्वयि कर्णश्च राज्यं च वयं चैव प्रतिष्ठिताः ।

विजयश्चैव संश्रामे संयच्छाद्य ह्योत्तमान् ॥ २५
 इमं चाप्यपरं भूय इतिहासं निबोध मे ।
 पितुर्मम सकाशे यद्वाहणः प्राह धर्मवित् ॥ २६
 श्रुत्वा चैतद्वचश्चित्रं हेतुकार्यार्थसंहितम् ।
 कुरु शल्य विनिश्चित्य मामभूदत्र विचारणा ॥ २७
 भार्गवाणां कुले जातो जमदग्निर्माहायशः ।
 तस्य रामेति विख्यातः पुत्रस्तेजोगुणान्वितः
 स तीव्रं तप आस्थाय प्रसादयितवान् भवम्
 अखहेतोः प्रसन्नात्मा नियतः संयतेन्द्रियः ॥ २९
 तस्य तुष्टो महादेवो भक्त्या च प्रशमेन च ।
 ददत्तं चास्य विज्ञाय दशयामास शङ्करः ॥ ३०
 महेश्वर उवाच ।
 राम तुष्टोऽस्मि भद्रं ते विदितं मे तवेषितम्
 कुरुष्व पूतमात्मानं सर्वमेतदवाप्स्यसि ॥ ३१
 दास्यामि ते तदास्त्राणि यदा पूतो भविष्यसि
 अपात्रमसमर्थं च दृढन्यस्त्राणि भार्गव ॥ ३२
 इत्युक्तो जामदग्न्यस्तु देवदेवेन शूलिना ।
 प्रत्युवाच महात्मानं शिरसावनतः प्रभुम् ॥
 यदा जानाति देवेशः पात्रं मामस्त्रधारणे ।
 तदा शुश्रूषवेऽस्त्राणि भवान्मे दातुमर्हति ॥ ३४
 दुर्योधन उवाच ।
 ततः स तपसा चैव दमेन नियमेन च ।
 पूजोपहारबलिभिर्होममन्त्रपुरस्कृतैः ॥ ३५
 आराधयितवान् शर्धं बहुन्वर्षगणांस्तदा ।
 प्रसन्नश्च महादेवो भार्गवस्य महात्मनः ॥ ३६
 अवधीत्तस्य बहुशो गुणान्देव्याः समीपतः ।
 भक्तिमानेष सततं मयि रामो ददधतः ॥ ३७
 एवं तस्य गुणान्प्रीतो बहुशोऽकथयत्प्रभुः ।
 देवतानां पितॄणां च समक्षमरिखुदन् ॥ ३८
 पतस्मिन्नेव काले तु दैत्या ह्यासन्महाबलाः ।
 तेस्तदा दर्पमोहाद्वैरवाध्यन्त दिवौकसः ॥ ३९
 ततः संभूय विबुधास्तान् हन्तुं कृतनिश्चयाः
 चक्रुः शत्रुवधे यत्नं न शेकुर्जैतुमेव तान् ॥ ४०
 अभिगम्य ततो देवा महेश्वरमुमापत्तिम् ।
 प्रासादयन्तदा भक्त्या जहि शत्रुगणानिति ॥
 प्रतिज्ञाय ततो देवो देवतानां रिपुक्षयम् ।
 रामं भार्गवमाहूय सोऽभ्यभाषत शंकरः ॥ ४२
 रिपून् भार्गव देवानां जहि सर्वान्समागतान्
 लोकानां हितकार्मायं मत्प्रीत्यर्थं तथैव च ॥ ४३

एवमुक्तः प्रत्युवाच ज्येष्ठकं वरदं प्रभुम् ।
 राम उवाच ।
 का शक्तिर्मम देवेश अकृतास्त्रस्य संयुगेऽथ
 निहन्तुं दानवान्स्सर्वान् कृतास्त्रान् युद्धं दुर्मदान्
 महेश्वर उवाच ।
 गच्छ त्वं मदनुगतो निहनिष्यसि शात्रवान्
 विजित्य च रिपुंस्सर्वान्
 गुणाभ्याप्स्यसि पुष्कलान् ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं
 प्रीतिगृह्य च सर्वशः ॥ ४६
 रामः कृतस्वस्त्ययनः
 प्रययौ दानवान्प्रति ।
 अग्रवीदेवशङ्खस्तान्
 महादर्पबलान्वितान् ॥ ४७
 मम युद्धं प्रयच्छध्वं दैत्या युद्धमदोत्कटाः ।
 प्रेषितो देवदेवेन धो विजेतुं महासुराः ॥ ४८
 इत्युक्ता भार्गवेणाय दैत्या युद्धं प्रचक्रमुः ।
 स तासिहृत्य समरे दैत्यान् भार्गवनन्दनः ॥
 बज्राशनिसमस्पृशैः प्रहारेरेव भार्गवः ।
 स दानवैः क्षततनुर्जामद्वयो द्विजोत्तमः ५०
 संस्पृष्टः स्थाणुना सद्यो निर्धनः समजायत ।
 प्रीतश्च भगवान्देवः कर्मणा तेन तस्य वै ॥ ५१
 वरान् प्रादाद्बहुविधान् भार्गवाय महात्मने ।
 उक्तश्च देवदेवेन प्रीतियुक्तेन शूलिना ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि त्रिपुरवधोपाख्याने
 चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

युर्योधन उवाच ।
 एवं स भगवान् देवः सर्वलोकपितामहः ।
 सारथ्यमकरोत्तत्र ब्रह्मा रुद्रोऽभवद्रथी ॥ १
 रथिनोऽभ्यधिको वीर कर्तव्यो रथसारथिः
 तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र नियच्छ तुरगान् युधि
 यथा देवगणैस्तत्र वृत्तो यत्नातिपतामहः ।

निपातात्तत्र शस्त्राणां शरीरे याऽभवद्बुजा ।
 तथा ते मानुषं कर्म व्यपोढं भृगुनन्दन ॥ ५३
 गृहाणास्त्राणि दिव्यानि
 मत्सकाशाद्येषितसम् ।
 युर्योधन उवाच ।
 ततोऽस्त्राणि समस्तानि
 वरांश्च मनसेष्यितान् ॥ ५४
 लब्ध्वा बहुविधान्रामः प्रणम्य शिरसा भवं
 अनुज्ञां प्राप्य देवेशाज्जगाम स महातपाः ॥ ५५
 एवमेतत्पुरावृत्तं तदा कथितवानृषिः ।
 भार्गवोऽपि ददौ दिव्यं धनुर्वेदं महात्मने ५६
 कर्णाय पुरुषव्याघ्र सुप्रीतेनान्तरात्मना ।
 वृजिनं हि भवेत्किञ्चिद्यदि कर्णस्य पाथिवम् ॥
 नास्मै ह्यस्त्राणि दिव्यानि प्रादास्वद्भृगुनन्दनः
 नापि सूतकुले जातं कर्णं मन्ये कथञ्चन ॥ ५८
 देवपुत्रमहं मन्ये क्षत्रियाणां कुलोद्भवम् ।
 विस्मृष्टमवधोद्यार्थं कुलस्येति मतिर्मम ॥ ५९
 सर्वथा न ह्ययं शक्यः कर्णः सूतकुलोद्भवः ।
 सकुण्डलं सकवचं दीर्घबाहुं महारथम् ॥ ६०
 कथमादित्यसदृशं मृगी व्याघ्रं जनिष्यति ।
 यथा ह्यस्य भुजौ पीनौ नागराजकरोपमौ ६१
 वक्षः पश्य विशालं च सर्वशत्रुनिबर्हणम् ।
 न त्वेष प्राकृतः कश्चित् कर्णो वैकर्तनो वृषः ॥
 महात्मा ह्येष राजेन्द्र रामशिष्यः प्रतापवान्

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठे भारताभाष्ये
 चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

एवमिति ॥ १ ॥ नरसिंहयोः कृष्णार्जुनयोः अत-
 खयोः सान्ध्यं मम कीर्तिकरमेवेति भावः । सुरसिंहयोरिति
 पाठे रुद्रपितामहयोः ॥ ५ ॥

कथ्यमानं श्रुतं दिव्यमाख्यानमतिमानुषम् ।
 यथा च चक्रे सारथ्यं भवस्य प्रपितामहः ६
 यथाऽसुराश्च निहता इषुणैकेन भारत ।
 कृष्णस्य चापि विदितं सर्वमेतत्पुरा ह्यभूत् ७
 यथा पितामहो जज्ञे भगवान्सारथिस्तदा ।
 अनागतमतिक्रान्तं वेद कृष्णोऽपि तत्त्वतः ८
 एतदर्थं विदित्वापि सारथ्यमुपजग्मिवान् ।
 स्वयंभूरिव रुद्रस्य कृष्णः पार्थस्य भारत ॥ ९
 यदि हन्याच्च कौन्तेयं सुतपुत्रः कथञ्चन ।
 दृष्ट्वा पार्थ हि निहतं स्वयं योत्स्यति केशवः
 शङ्ख-चक्र-गदापाणिर्धक्ष्यते तव वाहिनीम् ।
 न चापि तस्य रुद्रस्य बाष्पण्यस्य महात्मनः
 स्थास्यते प्रत्यन्तैकेषु कश्चिदत्र नृपस्तव ।
 सञ्जय उवाच ।

तं तथा भाषमाणं तु मद्राजमरिदम् ॥ १२
 प्रत्युवाच महाबाहुरदीनात्मा सुतस्तव ।
 माऽवमंसा महाबाहो कर्णं वैकृतेन रणे १३
 सर्वैशस्त्रभृतां श्रेष्ठं सर्वैशस्त्रार्थपारगम् ।
 यस्य ज्यातलनिघोषं श्रुत्वा भयकरं महत् ॥
 पाण्डवेयानि सैन्यानि विद्रवन्ति दिशो दश
 प्रत्यक्षं ते महाबाहो यथा राज्ञो घटोत्कचः
 मायाशतानि कुर्वाणो हतो मायापुरस्कृतः ।
 न चातिष्ठत बीभत्सुः प्रत्यन्तैक कथञ्चन १६
 एतांश्च दिवसान्सर्वान् भयेन महता वृतः ।
 भीमसेनश्च बलवान् धनुःकोट्याऽभिचोदितः
 उक्तश्च संज्ञया राजन् मूढ औदरिको यथा ।
 माद्रीपुत्री तथा शूरी येन जित्वा महारणे ॥
 कमप्यर्थं पुरस्कृत्य न हतौ युधि मारिष ।
 येन वृष्णिप्रवीरस्तु सात्यकः सात्वतां वरः
 निर्जित्य समरे शूरो विरथश्च बलात्कृतः ।
 सञ्जयाश्चेतरे सर्वे बृष्टद्युम्नपुरुषगमाः ॥ २०
 असकुञ्चिर्जिताः संख्ये समयमानेन संयुगे ।
 तं कथं पाण्डवा युद्धे विजेष्यन्ति महारथम्
 यो हन्यात्समरे कुदो वज्रहस्तं पुरंदरम् ।
 त्वं च सर्वास्त्रविद्वीरः सर्वविद्यास्त्रपारगः ॥
 बाहुवीर्येण ते तुल्यः पृथिव्यां नास्ति कञ्चन
 त्वं शल्यभूतः शत्रूणामविषह्यः पराक्रमे ॥
 ततस्तवमुच्यसे राजञ्शल्य इत्यरिसुदन ।

तव बाहुबलं प्राप्य न शोकः सर्वसात्वताः ॥
 तव बाहुबलाद्राजन् किंतु कृष्णो बलाधिकः
 यथा हि कृष्णेन बलं धार्यं वै फाल्गुने हते ॥
 तथा कर्णात्ययोभावे त्वया धार्यं महद्वलम् ।
 किमर्थं समरे सैन्यं वासुदेवो न्यवारयत् ॥
 किमर्थं च भवान्सैन्यं न हनिष्यति मारिष
 त्वत्कृते पदवीं गन्तुमिच्छेयं युधि मारिष ।
 सोदराणां च वीराणां सर्वेषां च महीक्षितां
 शल्य उवाच ।

यन्मां ब्रवीषि गान्धारे अग्रे सैन्यस्य मानदं
 विशिष्टं देवकीपुत्रात् प्रीतिमानस्महं त्वयि
 एष सारथ्यमातिष्ठे राधेयस्य यशस्विनः ।
 युध्यतः पाण्डवाभ्येण यथा त्वं वीरमन्यसे
 समयश्च हि मे वीर कश्चिद्वैकृतेन प्रति ।
 उत्सृजेयं यथाश्रद्धमहं वाचोऽस्य सन्निधौ ॥
 सञ्जय उवाच ।

तथेति राजन्प्रस्ते सह कर्णेन मारिष ।
 अब्रवीन्मद्राजानं सर्वैश्चरस्य सन्निधौ ॥ ३१
 सारथ्यस्याभ्युपगमाच्छल्येनाश्वसितस्तदा
 दुर्योधनस्तदा हृष्टः कर्णं तमभिपसजे ॥ ३२
 अब्रवीच्च पुनः कर्णं स्तुयमानः सुतस्तव ।
 जहि पार्थाव्रणे सर्वांन्महेन्द्रो दानवानिव ॥
 स शल्येनाभ्युपगते हयानां संनियच्छने ।
 कर्णो हृष्टमना भूयो दुर्योधनमभाषत ॥ ३३
 नातिहृष्टमना ह्येष मद्राजोऽभिभाषते ।
 राजन्मधुरया वाचा पुनरेनं ब्रवीहि वै ॥ ३५
 ततो राजा महाप्राज्ञः सर्वास्त्रकुशलो बली ।
 दुर्योधनोऽब्रवीच्छल्यं मद्राजं महीपतिम्
 पूरयस्त्रिघोषेण मेघगभीरया गिरा ।
 शल्य कर्णोऽर्जुनेनाद्य योद्धव्यमिति मन्यते ॥
 तस्य त्वं पुरुषव्याघ्र नियच्छ तुरगान् युधि
 कर्णो हृत्वेतरान्सर्वान् फाल्गुनं हन्तुमिच्छति
 तस्याभीपुग्रहे राजन् प्रयाचे त्वां पुनः पुनः ।
 पार्थस्य सचिवः कृष्णो यथाभीपुग्रहो वरः
 तथा त्वमपि राधेयं सर्वतः परिपालय ॥ ३९
 सञ्जय उवाच ।

ततः शल्यः परिष्वज्य सुतं ते वाक्यमब्रवीत्
 दुर्योधनमभिप्राजं प्रीतो मद्राधिपस्तदा ॥ ४०

किमर्थमिति । सारथ्यमात्रं प्रतिज्ञाय प्रातिमखं चेतुकृष्णः कर्णात्तद्वि त्वं युध्यन् तद्विन्मयाप्रतिज्ञो न भवि-
 ष्यतीति भावः ॥ २६ ॥ पदवीमावृण्यम् ॥ २७ ॥

शल्य उवाच ।

एवं चेन्मन्यसे राजन् गान्धारे प्रियदर्शन ।
तस्मात्ते यत्प्रियं किञ्चित्सर्वं करवाण्यहम्
यत्रास्मि भरतश्रेष्ठ योग्यः कर्मणि कर्हिचित्
तत्र सर्वात्मना युक्तो वक्ष्ये कार्यं परंतप ॥
यत्तु कर्णमहं ह्युयं हितकामः प्रियाप्रिये ।
मम तत् क्षमतां सर्वं भवान्कर्णश्च सर्वशः ॥
कर्ण उवाच ।

ईशानस्य यथा ब्रह्मा यथा पार्थस्य केशवः ।
तथा नित्यं हिते युक्तो मद्राज भवस्व नः ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शल्यसारथ्यस्वीकारे

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

दुर्योधन उवाच ।

अयं ते कर्ण सारथ्यं मद्राजः करिष्यति
कृष्णादभ्याधिको यन्ता देवेशस्येव मातलिः
यथा हरिद्वैर्युक्तं संयुद्धाति स मातलिः ।
शल्यस्तथा तवाद्यायं संयन्ता रथवाजिनान्
योधे त्वयि रथस्थे च मद्राजे च सारथी ।
रथश्रेष्ठो ध्रुवं संख्ये पार्थानभिभविष्यति ॥ ३

सञ्जय उवाच ।

ततो दुर्योधनो भूयो मद्राजं तरस्विनम् ।
उवाच राजन्संग्रामेऽभ्युपिते पर्युपस्थिते ॥
कर्णस्य यच्छ संग्रामे मद्राज हयोत्तमान् ॥
त्वयाऽभिगुप्तो राधेयो विजेष्यति धनञ्जयम्
इत्युक्तो रथमास्थाय तथेति प्राह भारत ।
शल्येऽभ्युपगते कर्णः सारथिं सुमनाऽब्रवीत्
त्वं सूत स्यन्दनं मह्यं कल्पयेत्यसकृत्स्वरम् ।
ततो जैत्रं रथवरं गन्धर्वनगरपमम् ॥ ७
विधिवत्कल्पितं भद्रं जुषेत्युक्त्वा न्यवेदयत्
तं रथं रथिनां श्रेष्ठः कर्णोऽभ्यर्च्य यथाविधि
संपादितं ब्रह्मविदा पूर्वमेव पुरोधसा ।

शल्य उवाच ।

आत्मनिन्दात्मपूजा च परनिन्दा परस्तवः ।
अनाचरितमायाणां वृत्तमेतच्चतुर्विधम् ॥ ४५
यत्तु विद्वन्प्रवक्ष्यामि प्रत्ययार्थमहं तव ।
आत्मनस्तव संयुक्तं तन्निबोध यथातथम् ॥
अहं शक्रस्य सारथ्ये योग्यो मातलिवत्प्रभो
अप्रमादात्प्रयोगाच्च ज्ञानविद्याचिकित्सनैः ॥
ततः पार्थेन संग्रामे युध्यमानस्य तेऽनघ ।
बाहयिष्यामि तुरगान् विज्वरो भव सूतज ॥ ४८

कृत्वा प्रदक्षिणं यत्नादुपस्थाय च भास्करम्
समीपस्थं मद्राजमारोह त्वमथाब्रवीत् ।
ततः कर्णस्य दुर्धर्षं स्यन्दनप्रवरं महत् ॥ १०
आरुरोह महातेजाः शल्यः सिंह इवाचलम् ।
ततः शल्याश्रितं दृष्ट्वा कर्णः स्वं रथमुत्तमम् ॥
अध्यतिष्ठद्यथाऽमोदं विधुत्स्वन्तं दिवाकरः ।
तावेकरथमाकृढावादित्याग्निसमत्विषौ ॥ १२
अग्राजेतां यथा मेघं सूर्याग्री सहितौ दिवि ।
संस्तूयमानौ तौ वीरो तदास्तां युतिमत्समी
कृत्स्विकसदस्यैरिन्द्राग्री
स्तूयमानाविवाध्वरे ।
स शल्यसंगृहीताश्वे
रथे कर्णः स्थितो बभौ ॥ १४
धनुर्विस्फारयन् घोरं परिवेषीव भास्करः ।
आस्थितः स रथश्रेष्ठे कर्णः शरगमस्तिमान् ॥
प्रभवौ पुरुषव्याघ्रो मन्दरस्थ इवांशुमान् ।
तं रथस्थं महाबाहुं युद्धायामिततेजसम् ॥ १६
दुर्योधनस्तु राधेयमिदं वचनमब्रवीत् ।
अकृतं द्रोणभीष्माभ्यां दुष्करं कर्म संयुगे ॥

वक्ष्ये वोढास्मि ॥ ४२ ॥ आत्मनिन्दापरस्तावापि श्रेयसां
निन्द्यां किमुतात्मपूजापरनिन्दे तदुभयमहं करोमीति भावः
॥ ४५ ॥ अप्रमादोऽवधानं प्रयोगः अथश्रेणम् । ज्ञानं
आंगामिदोषावेक्षणम् विद्या तत्परिहारज्ञानं विकित्सनं
दोषपरिहारसामर्थ्यम् ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्ण-

पर्वणि नैलकण्ठस्ये भारतभावदीपे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

अयमिति ॥ १ ॥ हरिद्वैः इन्द्रतुरगैर्युक्तं रथम्
॥ २ ॥ अभ्युपिते प्रातःकाले ॥ ४ ॥

कुरुष्वाधिरथे वीर मिषतां सर्वधन्विनाम् ।
मनोगतं मम ह्यासीद्भीष्मद्रोणौ महारथौ ॥ १८
अर्जुनं भीमसेनं च निहन्ताराविति ध्रुवम् ।
ताभ्यां यदकृतं वीर वीरकर्म महामुधे ॥ १९
तत् कर्म कुरु राधेय वज्रपाणिनिवापरः ।
गृहाण धर्मराजं वा जहि वा त्वं धनञ्जयम्
भीमसेनं च राधेय माद्रीपुत्रौ यमावपि ।
जयश्च तेऽस्तु भद्रं ते प्रयाहि पुरुषर्षभ ॥ २१

पाण्डुपुत्रस्य सैन्यानि

कुरु सर्वाणि भस्मसात् ।

ततस्तुर्यसहस्राणि

मेरीणामयुतानि च ॥ २२

बाधमानान्यराजन्त मेघशब्दो यथा दिवि ।
प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं रथस्थो रथसत्तमः ॥ २३
अभ्यभाषत राधेयः शल्यं दुःखविशारदम् ।
त्वोद्यथाश्वान्महाबाहो यावद्धन्मि धनञ्जयम्
भीमसेनं यमौ चोमौ राजानं च दुषिष्ठिरम्
अद्य पश्यतु मे शल्य बाहुवीर्यं धनञ्जयः ॥ २५
अस्यतः कङ्कपत्राणां सहस्राणि शतानि च ।
अद्य क्षेप्याम्यहं शल्य शरान्परमतेजनान् ।
पाण्डवानां विनाशाय द्रुपोधनजयाय च ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शल्यसंवादे

पद्मविंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

सञ्जय उवाच ।

दृष्ट्वा कर्णं महेश्वासं युयुत्सुं समवस्थितम् ।
उत्कृष्टः कुरुवः सर्वं हृष्टरूपाः समन्ततः ॥ १
ततो दुन्दुभिनिर्घोषैर्मेरीणां निनदेन च ।
बाणशब्दैश्च विविधैर्गर्जितैश्च तरस्विनाम् ।
निर्ययुस्तावका युद्धे मृत्युं कृत्वा निवर्तनम्
प्रयाते तु ततः कर्णं योधेषु मुदितेषु च ॥ ३
चञ्चलपृथिवी राज्ञन् ववाश च सुविस्तरम्
निःसरन्तो व्यदृश्यन्तो सूर्यास्तप्त महाग्रहाः
उल्कापाताश्च संजह्रुर्दिशां द्वाहास्तथैव च ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावर्षि
पद्मविंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

दृष्ट्वेति ॥ १ ॥ तरस्विनां अश्वादीनाम् ॥ २ ॥ ववाश

शल्य उवाच ।

सुतपुत्र कथं नु त्वं पाण्डवानवमन्यसे ॥ २७

सर्वास्त्रज्ञान्महेष्वासान्

सर्वानेव महाबलान् ।

अनिवर्तिनो महाभागा-

नजस्थान्सत्यविक्रमान् ॥ २८

अपि सन्तनयेयुर्मे मयं साक्षाच्छतक्रतोः ।
यदा श्रोष्यसि निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः
राधेय गाण्डिवस्याजौ तदा नैवं वदिष्यसि
यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुञ्जरातीकमाहवे ३०
विशीर्णदन्तं निहतं तदा नैवं वदिष्यसि ।
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे धर्मपुत्रं यमौ तथा ३१
शितैः पृथक्कैः कुर्वाणानभ्रच्छायामिवाम्बरे ।
अस्यतः क्षिपवतश्चारीन्

लघुहस्तान्दुरासदान् ।

पार्थिवानपि चान्वासंस्वं

तदा नैवं वदिष्यसि ॥ ३२

सञ्जय उवाच ।

अनादृत्य तु तद्वाक्यं मद्राजेन भाषितम् ।
याहीत्येवाब्रवीत्कर्णो मद्राजं तरस्विनम् ॥

शुष्काशन्यश्च संपेतुर्वेदुर्वाताश्च भैरवाः ॥ ५

मृगपक्षिगणाश्चैव पृतनां बहुशस्तव ।

अपसव्यं तदा चक्रुर्वेदयन्तो महाभयम् ॥ ६

प्रथितस्य च कर्णस्य निपेतुस्तुरगा भुवि ।

अस्थिवर्षे च पतितमन्तरिक्षाद्भयानकम् ॥ ७

जञ्जलुश्चैव शस्त्राणि ध्वजाश्चैव चक्रमपरे

अश्रूणि च व्यमुञ्चन्त वाहनानि विशांपते ८

पते चान्ये च बहव उत्पातास्तत्र दारुणाः ।

समुत्पेतुर्विनाशाय कौरवाणां सुदारुणाः ९

शब्दं चकार । ररसेतिपाठेऽपि स एवार्थः निःसरन्तो कुम्भ-
र्षमिति शेषः । सूर्यास्त्यमारभ्य सूर्यादयोऽन्योन्यं युष्म-
न्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

न च तान् गणयामासुः सर्वे दैवेन मोहिताः
प्रस्थितं सूतपुत्रं च जयत्युचुर्नराधिपाः ।
निर्जितान्पाण्डवाञ्चैव मेनिरे तत्र कौरवाः १०

ततो रथस्थः परधीरहन्ता
भीष्म-द्रोणावतिवीर्यौ समीक्ष्य ।
समुज्ज्वलन् भास्करपावकामो
वैकर्तनोऽसौ रथकुञ्जरो नृप ॥ ११

स शल्यमाभाष्य जगाद् वाक्यं
पार्थस्य कर्मातिशयं विचिन्त्य ।
मानेन दर्पेण विदह्यमानः
क्रोधेन दीप्यन्निव निःश्वसंश्च ॥ १२

नाहं महेन्द्रादपि वज्रपाणेः
कुद्गाद्विभेम्यायुधवाग्रथस्थः ।
दृष्ट्वा हि भीष्मप्रमुखान् शयाना-
नतीव मां ह्यस्थिरता जहाति ॥ १३

महेन्द्र-विष्णुप्रतिमावनिन्दितौ
रथाश्व-नागप्रवरप्रमाथिनौ ।
अवध्यकल्पौ निहतौ यद्वा परै-
स्ततो न मेऽप्यस्ति रणेऽद्य साध्वसम्

समीक्ष्य संख्येऽतिबलाक्षराधिपान्
सस्रुत-मातङ्ग-रथान्परैहेतान् ।
कथं न सर्वानहिताग्रणेऽवधी-
न्महास्त्रविद्वान्पुङ्गवो गुरुः ॥ १५

स संस्मरन् द्रोणमहं महाहवे
ब्रवीमि सत्यं कुरवो निबोधत ।
न वा मदन्यः प्रसहेद्रणेऽर्जुनं
समागतं मृत्युमिवोग्ररूपिणम् ॥ १६

शिक्षा प्रसादश्च बलं धृतिश्च
द्रोणे महास्त्राणि च संनतिश्च ।
स चेदगान्मृत्युवशं महत्तमा
सर्वानभ्यानातुरानद्य मन्ये ॥ १७

नेह ध्रुवं किञ्चिदपि प्रचिन्तयन्
विद्यां लोके कर्मणो दैवयोगात् ।
सूर्योदये को हि विमुक्तसंशयो
भावं कुर्वीताद्य गुरौ निपातिते १८
न नूनमस्त्राणि बलं पराक्रमः
क्रियाः सुनीतं परमायुधानि वा ।
अलं मनुष्यस्य सुखाय वर्तितुं
तथा हि युद्धे निहतः परैर्गुरुः ॥ १९
हुताशनान्दित्यसमानतेजसं
पराक्रमे विष्णु-पुरंदरोपमम् ।
नये बृहस्पत्युशनोः सदा समं
न चैनमर्हं तदुपास्त दुःसहम् ॥ २०
संप्राकुप्ये रुदितस्त्री-कुमारे
परामृते पौरुषे धार्तराष्ट्रे ।
मया कृत्यमिति जानामि शल्य
प्रयाहि तस्माद्विषतामनीकम् ॥ २१
यत्र राजा पाण्डवः सत्यसन्धो
व्यवस्थितो भीमसेनार्जुनौ च ।
वासुदेवः सात्यकिः सुजयाश्च
यमौ च कस्तान् विषहेन्दव्यः २२
तस्मात्क्षिप्रं मद्रपते प्रयाहि
रणे पञ्चालान्पाण्डवान्सुजयांश्च ।
तान्वा हनिष्यामि समेत्य संख्ये
यास्यामि वा द्रोणपथा यमाय २३
नन्वेवाहं न गमिष्यामि मध्ये
तेषां शूराणामिति मां शल्य विद्धि
मित्रद्रोहो मर्षणीयो न मेऽयं
त्यक्त्वा प्राणाननुयास्यामि द्रोणम् ॥
प्राज्ञस्य मूढस्य च जीवितान्ते
नास्ति प्रमोक्षोऽन्तकसत्कृतस्य ।
अतो विद्वन्नभियास्यामि पार्थान्
दिष्टं न शक्यं व्यतिवर्तितुं वै ॥ २५

भीष्मद्रोणौ अतिक्रान्तं वीर्यं ययोस्तावतिवीर्यौ
समीक्ष्य स्वकृत्यमालोच्य जगादेत्युत्तरेणान्वयः
॥ ११ ॥ आभाष्य मो शल्य इति संबोधय ॥ १२ ॥
अस्थिरता जहातीत्येवंचलोऽस्मीत्यर्थः ॥ १३ ॥ ततोऽपि
मेऽद्य साध्वसं भवं वास्त्याति योजना ॥ १४ ॥ आतुरान्
आसक्तमृत्युम् ॥ १७ ॥ विद्यां जानीयां भावं खोऽहं
स्थास्यामीति निश्चयम् ॥ १८ ॥ अर्होऽस्मीति मनुष्यस्य
सुखाय वर्तितुं नालमिति सम्बन्धः ॥ १९ ॥ उशनोः
कर्णो ५

उशनसोः उपास्त उपातिष्ठत त्राजमिति शेषः । अर्हं
अर्हादि ॥ २० ॥ संप्राकुप्ये सम्प्रागाक्रोशवति परामृते
निरस्ते धार्तराष्ट्रे कृतराष्ट्रपुत्रसम्बन्धनि पौरुषे यत्ने २१ ॥
द्रोणपथा द्रोणपथेन ॥ २३ ॥ तेषां भीष्मादीनां मध्ये न
गमिष्यामीति न अपि तु गमिष्याम्येवेत्यर्थः । संप्रासात्पला-
यने हि मित्रस्य दुर्योधनस्य श्रेष्ठः कृतः स्यात्पलायनम्
॥ २४ ॥ जीवितान्ते आयुषः समाप्तौ । प्रमोक्षो मृत्युनिव-
र्तनम् ॥ २५ ॥ । सां स्थिरता इति पाठः ।

कल्याणवृत्तः सततं हि राजा
 वैचित्रवीर्यस्य सुतो ममासीत् ।
 तस्यार्थसिद्ध्यर्थमहं त्यजामि
 प्रियान् भोगान् दुस्त्यजं जीवितं च
 वैयाघ्रचर्मणमङ्कजनाक्षं
 हैमं त्रिकोशं रजतत्रिवेणुम् ।
 रथप्रवहं तुरगप्रवहं-
 र्भुक्तं प्रादान्मह्यमिमं हि रामः ॥ २७
 धनूंषि चित्राणि निरीक्ष्य शल्य
 ध्वजान् गदाः सायकाश्चाग्ररूपान् ।
 अस्ति च दीप्तं परमायुधं च
 शङ्खं च शुभ्रं खनवन्तमुग्रम् ॥ २८
 पताकिनं वज्रनिपातनिःखनं
 सिताश्वयुक्तं शुभ्रतृणशोभितम् ।
 इमं समास्थाय रथं रथपथं
 रणे हनिष्याम्यहमर्जुनं बलात् ॥ २९
 तं चेन्मृत्युः सर्वहरोऽभिरक्षेत्
 सदाऽप्रमत्तः समरे पाण्डुपुत्रम् ।
 तं वा हनिष्यामि रणे समेत्य
 यास्यामि वा भीष्ममुखो यमाय ३०
 यम-वरुण-कुबेर-वासवा वा
 यदि युगपत्सगणा महाहवे ।
 जुगुपिष्व इहाय पाण्डवं
 किमु बहुना सह तैर्जयामि तम् ॥
 सञ्जय उवाच ।
 इति रणरभसस्य कथ्यत-
 स्तदुत निशम्य घञः स मद्राद् ।
 अवहसदवमन्य वीर्यवान्
 प्रतिविषिधे च जगाद चोत्तरम् ३२
 शल्य उवाच ।
 विरम विरम कर्ण कथ्यता-
 दतिरमसोऽप्यतिवाचसुकवान् ।
 क्व च हि नरवरो धनञ्जयः
 क्व पुनरहो पुरुषाधमो भवान् ॥ ३३
 यदुसदनमुपेन्द्रपालितं
 विदशमिवामरराजरक्षितम् ।

प्रसभमतिविलोड्य को हरेत्
 पुरुषवरावरजामृतेऽर्जुनात् ॥ ३४
 त्रिभुवनविभुभीश्वरेश्वरं
 क इह पुमान् भवमाह्वयेयुधि ।
 मृगवधकलहे ऋतेऽर्जुनात्
 सुरपतिवीर्यसमप्रभावतः ॥ ३५
 असुर-सुर-महोरगाक्षरान्
 गरुड-पिशाच-सयक्षराक्षसान् ।
 इष्टुमिरजयदग्निगौरवात्
 स्वमिलपितं च हविर्ददौ जयः ॥ ३६
 स्मरसि ननु यदा परिहृतः
 स च धृतराष्ट्रसुतोऽपि मोक्षितः ।
 दिनकरसदृशः शरीरसमैशुचा
 कुरुषु बह्वन्विनिहत्य तानरीन् ॥ ३७
 प्रथममपि पलायिते त्वयि
 प्रियकलहा धृतराष्ट्रसूनवः ।
 स्मरसि ननु यदा प्रमोक्षिताः
 खच्चरगणानवजित्य पाण्डवैः ॥ ३८
 समुद्रितबलबाहनाः पुनः
 पुरुषवरेण जिताः स्थ गोप्रहे ।
 सगुरुगुरुसुताः समीष्मकाः
 किमु न जितः स तदा त्वयाऽर्जुन-
 इदमपरमुपस्थितं पुन-
 स्त्व निधनाय सुयुद्धमघ वै ।
 यदि न रिपुभयात्पलायसे
 समरगतोऽयं हतोऽसि सुतज्ज ॥ ४०
 सञ्जय उवाच ।
 इति बहू परुषं प्रभाषति
 प्रमत्तसि मद्रपती रिपुस्तवम् ।
 भृशमभिरुषितः परंतप
 कुरुपृतनापतिराह मद्रपम् ॥ ४१
 कर्ण उवाच ।
 भवतु भवतु किं विकथ्यसे
 ननु मम तस्य हि युद्धमुद्यतम् ।
 यदि स जयति मामिहाहवे
 तत इदमस्तु सुकथितं तव ॥ ४२

वैयाघ्रचर्मणं व्याघ्रचर्मपरिहृतम् ॥ २७ ॥ अग्रमत
 इति छेदः । भीष्ममुखः भीष्माविमुखः ॥ ३० ॥
 जुगुपिषतः गोमुनिच्छेदः ३१ ॥ रणरभसस्य रणोत्कटस्य

॥ ३२ ॥ वतिरमसोऽपि त्वमतिवाचं स्वसामर्थ्यादधिकाम्
 ॥ ३३ ॥ पुरुषवरस्य कृष्णस्यावरजं कनीयसीं सुभद्राम् ॥ ३४ ॥
 स्मरसीति विषमं छन्दः ॥ ३५ ॥ खच्चरगणान् गन्धर्वान् ॥ ३६ ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमस्तिवति मदेश उक्ता नोत्तरमुक्तवान्
याहि शल्येति चाप्येनं कर्णः प्राह युयुत्सया
स रथः प्रययौ शत्रून् श्वेताश्वः शल्यसारथिः
निम्नबभ्रान्स्मरं तमो ब्रह्मसविता यथा ४४

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

सञ्जय उवाच ।

प्रयाणे च ततः कर्णो हर्षयन्वाहिनीं तव ।
एकैकं समरे दृष्ट्वा पाण्डवान्पर्यपृच्छत ॥ १
यो मामद्य महात्मानं दशयेकैतवाहनम् ।
तस्मै दद्यामभिप्रेतं धनं यन्मनसेच्छति ॥ २
न चेत्तदभिमन्येत तस्मै दद्यामहं पुनः ।
शकटं रत्नसंपूर्णं यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयम् ॥ ३
न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
शतं दद्यां गवां तस्मै नैत्यकं कांस्यदोहनम् ४
शतं ग्रामवराश्चैव दद्यामर्जुनदर्शिने ।
तथा तस्मै पुनर्दद्यां श्वेतमश्वतरिरथम् ॥ ५
युक्तमञ्जनकेशीभिर्वा मे ब्रूयाद्धनञ्जयम् ।
न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ॥ ६
अन्यं वाऽस्मै पुनर्दद्यां सौवर्णं हस्तिपङ्कवम्
तथाप्यस्मै पुनर्दद्यां स्त्रीणां शतमलंकृतम् ७
दद्यामानां निष्ककण्ठीनां
गीतवाद्यविपश्चिताम् ।
न चेत्तदभिमन्येत
पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ॥ ८
तस्मै दद्याच्छतं नागान्
शतं ग्रामाश्चतस्रं रथान् ।
सुवर्णस्य च मुख्यस्य
हयाध्यानां शतं शतान् ॥ ९

ततः प्रायात्प्रीतिमान्श्वे रथेन

वैयाघ्रेण श्वेतयुजाऽथ कर्णः ।

स चालोक्य ध्वजिनीं पाण्डवानां

धनञ्जयं त्वरया पर्यपृच्छत ॥ ४५

ऋक्षया गुणैः सुदान्तांश्च

धुर्यवाहान्सुशिक्षितान् ।

तथा सुवर्णशृङ्गीणां

गोधेनुनां चतुःशतम् ॥ १०

दद्यां तस्मै सवत्सानां यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयम् ।

न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ॥ ११

अन्यदस्मै वरं दद्यां श्वेतान् पञ्चशतान् हयान्

हेमभाण्डपरिच्छिन्नान्सुमुद्रमणिभूषणान् ॥ १२

सुदान्तानपि चैवाहं दद्यामष्टादशापरान् ।

रथं च शुभ्रं सौवर्णं दद्यां तस्मै खलूकृतम्

युक्तं परमकाम्बोजैर्यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयम् ।

न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ॥ १४

अन्यदस्मै वरं दद्यां कुजराणां शतानि पद् ।

काञ्चनैर्धिबिधैर्भाण्डैराच्छिन्नान् हेममालिनः

उत्पन्नानपरान्तेषु विनीतान् हस्तिशिक्षकैः

न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ॥ १६

अन्यदस्मै वरं दद्यां वैश्यप्रासांश्चतुर्दश ।

सुस्फीतान् धनसंयुक्तान् प्रत्यासन्नवनोदकान्

अकृतोभयान् सुसंपन्नान् राजभोज्यांश्चतुर्दश

दासीनां निष्ककण्ठीनां मागधीनां शतं तथा

प्रत्यप्रवयसां दद्यां यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयम् ॥ १८

न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।

अन्यं तस्मै वरं दद्यां यमसौ कामयेत्स्वयम्

श्वेतयुजा श्वेताश्वयुजा ४५ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि
नैलकण्ठीये भारतेभावदीये सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

प्रयाणे इति ॥ १ ॥ अभिमन्येत अलमित्यवजा-
नीत ॥ ३ ॥ अञ्जनकेशीभिः कृष्णकेशीभिरश्वतरिभिर्दु-
वतीभिर्वा युक्तम् ॥ ६ ॥ हस्तिपङ्कव हस्तिपङ्क 'हस्तिपङ्क-
मिच्छन्ति वीराः पङ्के च दन्तिनाम्' इति प्राञ्जः । अन्यं वा

सौवर्णयामिति शेषः । हस्तिपङ्कः षट् गाव उक्षाणो वास्मिन्
तं षट् हस्तिन एव गोवत् बोढारो यस्य तादृशम् ॥ ७ ॥

द्रव्यामानां अप्रजातानां निष्कसुरोभूषणम् ॥ ८ ॥ शतं

शतान् दशसहस्राणि ॥ ९ ॥ ऋक्षया पुष्टया । सुदान्तान् विनी-

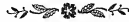
तान् । धुर्यवाहान् रथोद्धनश्चामान् ॥ १० ॥ भाण्डमाभरणम्

१२ ॥ अपरान्तेषु पश्चिमकण्ठेषु ॥ १६ ॥ प्रत्यप्रवयसां अभि-

नवगौवनानाम् ॥ १८ ॥

पुत्र-दारां विहारांश्च यद्व्यद्विस्तमस्ति मे ।
तच्च तस्मै पुनर्दद्यां यद्यच्च मनसेच्छति ।
हृत्वा च सहितौ कृष्णौ तयोर्विस्तानि सर्वशः
तस्मै दद्यामहं यो मे प्रह्यात्केशवाञ्जुनी ॥२१॥
पता वाचः सुबहुशः कर्ण उच्चारयन् युधि
दध्मौ सागरसंभूतं सुस्वरं शंखमुत्तमम् ॥२२॥
ता वाचः सूतपुत्रस्य तथा युक्ता निशम्य तु ।
युयौधनो महाराज संहृष्टः सानुगोऽभवत् ॥

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि कर्णवलेपे
अष्टविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

शल्य उवाच ।

मा सूतपुत्र दानेन सौवर्णं हस्तिषड्वयम् ।
प्रयच्छ पुरुवायाद्य द्रक्ष्यसि त्वं धनञ्जयम् ॥१॥
बाल्यादिह त्वं त्यजसि वसु वैश्रवणो यथा ।
अयत्नेनैव राधेय द्रष्टव्यस्य धनञ्जयम् ॥ २ ॥
परान्मुजसि यद्विस्तं किञ्चित् बहु मूढवत् ।
अपात्रदाने ये दोषास्तान्मोहात्तावदुच्यते ॥३॥
यत्त्वं श्रेयसे वित्तं बहु तेन खलु त्वया ।
शक्यं बहुविधैर्यैर्युं सूत यजस्व तैः ॥ ४ ॥
यच्च प्रार्थयसे हन्तुं कृष्णौ मोहादुच्यते तव ।
न हि शुश्रुम संमर्दं क्रोधा सिद्धौ निपातितौ
अप्रार्थितं प्रार्थयसे सुहृदो न हि सन्ति ते ।
ये त्वां निवारयन्त्याशु प्रपतन्तं हुताशने ॥
कार्याकार्यं न जानीषे कालपकोऽस्य संशयं
बहवद्वन्द्वकर्णीयं को हि वृयाज्जिजीविषुः ॥ ७ ॥
समुद्रतरणं दोष्यो कर्णे बद्ध्वा यथा शिलां
गिर्यग्राह्या निपतन्तं तादृक् तव चिकीर्षितम्
साहितः सर्वयोधैस्त्वं व्यूढानीकैः सुरक्षितः
धनञ्जयेन युध्यस्व श्रेयश्चेत्प्राप्तुमिच्छसि ॥ ९ ॥
हितार्थं धार्तराष्ट्रस्य ब्रवीमि त्वां न हि सया
श्रद्धस्वैवं मया प्रोक्तं यदि तेऽस्ति जिजीविषा

कर्ण उवाच ।

स्वबाहुवीर्यमाश्रित्य प्रार्थयाम्यर्जुनं रणे ।
त्वं तु मित्रमुखः शत्रुमौ भीषयितुमिच्छसि ॥
न मामस्मादभिप्रायात्काश्चिद्वा निवर्तयेत् ।
अपीन्द्रो वज्रमुद्यम्य किमु मर्त्यः कथञ्चन ॥

सञ्जय उवाच ।

इति कर्णस्य वाक्यान्ते शल्यः प्राहोत्तरं वचः
सुकोपायिपुरतयर्थं कर्णं मद्देश्वरः पुनः ॥ १३ ॥

यदा वै त्वां फाल्गुनवेगयुक्ता

ज्याचोदिता हस्तवता विस्फुष्टाः ।

अन्वेतारः कङ्कपन्नाः शिताप्रा-

स्तदा तप्यस्यर्जुनस्यानुयोगात् ॥१४॥

यदा दिव्यं धनुरादाय पार्थः

प्रतापयन् पूतनां सव्यसाची ।

त्वां मर्दयिष्यन्निशितैः पुषट्कै-

स्तदा पश्चात्तप्यसे सूतपुत्र ॥ १५ ॥

बालश्चन्द्रं मातुरङ्गे शयानो

यथा काश्चित्पार्थयतेऽपहर्तुम् ।

तद्वन्मोहात् द्योतमानं रथस्यं

संप्रार्थयस्यर्जुनं जेतुमद्य ॥ १६ ॥

प्रधानं प्रयान्तम् ॥ २६ ॥ इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि
नैलकण्ठेयि भारतमावर्षी अष्टविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

मा मृत्युते ॥ १ ॥ वसु वित्तं द्रष्टव्यं द्रक्ष्यसि ॥२॥

परलज्जसि वृथा त्यजसि ॥ ३ ॥ अवद्वन्द्वनयैकम् अकर्णीयं
अनाकर्णनीयम् ॥ ७ ॥ सहितो युध्यस्व न त्वेकाकी ९॥
एवं धदस्व यदि जिजीविषा तेऽस्ति अन्यथा मर्त्यसि
॥ १० ॥

त्रिशूलमाश्रित्य सुतीक्ष्णधारं
सर्वाणि गात्राणि विघर्षेत्सि त्वम् ।
सुतीक्ष्णधारोपमकर्मणा त्वं
युयुत्ससे योऽर्जुनैनाद्य कर्ण ॥ १७
कुक्षं सिंहं केसरिणं बृहन्तं
बालो मूढः क्षुद्रभृगुस्तरस्वी ।
समाह्वयेत्तद्वदेतत्तवाद्य
समाह्वानं सुतपुत्रार्जुनस्य ॥ १८
मा सुतपुत्राह्वय राजपुत्रं
महावीर्यं केसरिणं यथैव ।
वने शृगालः पिशितेन वृत्तो
मा पार्थमासाद्य विनश्यसि त्वम् ॥
ईषादन्तं महानागं प्रभिन्नकरदामुखम् ।
शशको ह्यसे युद्धे कर्ण पार्थ धनञ्जयम् ॥ २०
विलस्यं कृष्णसर्पं त्वं बाल्यात्काष्ठेन विध्यसि
महाविषं पूर्णकोपं यत्पार्थ योद्धुमिच्छसि ॥
सिंहं केसरिणं कुक्षमतिक्रम्याभिनर्दसे ।
शृगाल इव मूढस्त्वं नृसिंहं कर्ण पाण्डवम्
सुपर्णं पतगश्रेष्ठं धैनतेयं तरस्विनम् ।
भोगी वा ह्यसे पाते कर्ण पार्थ धनञ्जयम् ॥
सर्वाभसां निधि भीमं सूर्तिमन्तं क्षपायुतम् ।
चन्द्रोदये विघर्षन्तमप्लवः सन् तिदीर्षसि ॥
ऋषभं दुन्दुभिग्रीवं तीक्ष्णशृङ्गं प्रहारिणम् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्याधिकषे

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

सञ्जय उवाच ।

अधिक्षिप्तस्तु राधेयः शल्येनामिततेजसा
शल्यमाह सुसंकुद्धो वाक्शल्यमवधारयन् ॥
कर्ण उवाच ।

गुणान् गुणवतां शल्य गुणवान्वेत्ति नागुणः ।
त्वं तु शल्य गुणैर्हीनः किं क्षास्यासि गुणगुणं

वत्स आह्वयसे युद्धे कर्ण पार्थ धनञ्जयम् ॥
महामेघं महाघोरं द्दुर्दुरः प्रतिनर्दसि ।
कामतोयप्रदं लोके नरपर्जन्यमर्जुनम् ॥ २६
यथा च स्वगृहस्थः श्वा द्याग्रं वनगतं भवेत् ।
तथा त्वं भषसे कर्ण नरद्वयाग्रं धनञ्जयम् ॥
शृगालोऽपि वने कर्ण शशैः परिवृतो वसन् ।
मन्यते सिंहमात्मानं यावत्सिंहं न पश्यति
तथा त्वमपि राधेय सिंहमात्मानमिच्छसि ।
अपश्यन् शत्रुदमनं नरद्वयाग्रं धनञ्जयम् ॥ २९
द्याग्रं त्वं मन्यसेऽऽत्मानं
यावत्कृष्णो न पश्यसि ।
समास्थितावेकरथे
सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ ३०

यावद्वाण्डवीवघोषं त्वं न शृणोषि महाहवे ।
तावदेव त्वया कर्ण शक्यं वक्तुं यथेच्छसि ॥
रथशब्दधनुःशब्देनैर्दयन्तं दिशो दश ।
नर्दन्तमिव शार्दूलं दृष्ट्वा क्रोष्टा भविष्यसि ॥
नित्यमेव शृगालस्त्वं नित्यं सिंहो धनञ्जयः
वीरप्रद्वेषणान्मूढ तस्मात्क्रोष्टेव लक्ष्यसे ॥ ३३
यथासुः स्याद्विडालश्च श्वा द्याग्रश्च बलाबले ।
यथा शृगालः सिंहश्च यथा च शशकुञ्जरौ ॥
यथाऽर्जुनं च सत्यं च यथा चापि विषामृतं
तथा त्वमपि पार्थश्च प्रख्यातावात्मकर्मभिः ॥ ३५

अर्जुनस्य महास्त्राणि क्रोधं वीर्यं धनुः शरान्
अहं शल्याभिजानामि विक्रमं च महात्मनः
तथा कृष्णस्य माहात्म्य-
सुषमस्य महीक्षिताम् ।
यथाऽहं शल्य जानामि
न त्वं जानासि तत्तथा ॥ ४

भोगी सर्पः । पाते पतनार्थम् ॥ २३ ॥ क्षैर्मा-
नैरासमंतायुतं क्षपायुतम् । अल्वः बहुभ्यामित्यर्थः ॥ २४ ॥
दुन्दुभिग्रीवं दुन्दुभिस्वनकण्ठम् ॥ २५ ॥ इति श्रीमहा-
भारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीयं भारतभावदीपे एकोनचत्वारि-

रिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ * वाणतोयमिति पाठः ।

४०

अधीति । वाक्शल्यत्वादेवायं शल्यनामेति निश्चि-
न्वन् ॥ १ ॥

एवमेवात्मनो वीर्यमहं वीर्यं च पाण्डवे ।
 जानन्नेवाह्वये युद्धे शल्य गाण्डीवधारिणम् ॥
 अस्ति वाऽयमिषुः शल्य सुपुङ्खो रक्तभोजनः
 एकतूणीशयः पत्नी सुधीतः समलङ्कृतः ॥ ६
 शेते चन्दनचूर्णेषु पुजितो बहुलाः समाः ।
 आह्वयो विषवानुग्रो नराब्राह्मिपसंघहा ॥ ७
 घोररूपो महारौद्रस्तनुप्रास्थिविदारणः ।
 निर्भिन्धां येन रुष्टोऽहमपि मेढे महागिरिम्
 तमहं जातु नास्थेयमन्यस्मिन् फाल्गुनादते ।
 कृष्णाद्रा देवकीपुत्रात्सत्यं चापि शृणुष्व मे
 तेनाहमिषुणा शल्य वासुदेवधनञ्जयौ ।
 योत्स्ये परमसंकुद्धस्तत्कर्म सदृशं मम ॥ १०
 सर्वेषां वृष्णिवीराणां कृष्णे लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता
 सर्वेषां पाण्डुपुत्राणां जयः पार्थे प्रतिष्ठितः ॥
 उभयं तु समासाद्य को निवर्तितुमर्हति ।
 तावेतौ पुरुषद्वयाव्री समेतौ स्यन्दने स्थितौ
 मामेकमभिसंयातौ सुजातं पश्य शल्य मे ।
 पितृष्वसा मातुलजौ भ्रातरावपराजितौ ॥
 मणी सूत्र इव प्रोतौ द्रष्टासि निहतौ मया ।
 अर्जुने गाधिदधं कृष्णे चक्रं ताक्ष्यंकपिध्वजौ
 भीरूणां त्रासजननं शल्य हर्षकरं मम ।
 त्वं तु दुष्प्रकृतिर्बुद्धो महायुद्धेष्वकोविदः ॥
 भयावदीर्णः संवासादबद्धं बहु भाषसे ।
 संस्तौषि तौ तु केनापि हेतुना त्वं कुदेशज
 तौ हत्वा समरे हन्ता त्वामद्य सहबान्धवं
 पापदेशज दुर्बुद्धे ह्यद्र क्षत्रियपांसन ॥ १७
 सुहृद्भूत्वा रिपुः किं मां
 कृष्णाभ्यां भीषयिष्यासि ।
 तौ वा मामद्य हन्तारौ
 हानिष्ये वापि तावहम् ॥ १८
 नाहं विभेमि कृष्णाभ्यां विजानन्नात्मनो बलं
 वासुदेवसहस्रं वा फाल्गुनानां शतानि वा ॥

अह्वेयः सर्ममयः ॥ ७ ॥ नास्त्वेषं न क्षिपेयम्
 ॥ ९ ॥ सुजातं शोमनं जन्म ॥ १३ ॥ प्रोतौ एक सूत्रे
 मणी इव प्रेमसंघटौ ॥ १४ ॥ त्रासजननमिति सधुदाया-
 पेक्षया सामान्येन निर्देष्टः ॥ १५ ॥ जोषं तूष्णीं आस्त्व
 तिष्ठ । क्रीडागताः लीलाया आगताः ॥ २० ॥ मद्रकेषु
 कुलितेषु मद्रकेषु ॥ २१ ॥ अग्रतो वरतोत्यावृत्तिकाः ।
 यावदुत्तर्य अन्त्यजपर्यन्तं मरणवर्षाति वा ॥ २४ ॥
 पुंभिः पुरुषैः विभिन्नाः संगताः इच्छया मैथुनिनः अज्ञात-

अहमेको हनिष्यामि जोषमास्त्व कुदेशज ।
 स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च प्रायः क्रीडागता जनाः
 या गाथाः संप्रगायन्ति कुर्वन्तोऽध्ययनं यथा
 ता गाथाः शृणु मे शल्य मद्रकेषु दुरात्मसु ॥
 ब्राह्मणैः कथिताः पूर्वं यथावद्राजसन्निधौ ।
 श्रुत्वा चैकमना सूद क्षम वा ब्रूहि चोत्तरम्
 मित्रशृङ्खलद्रको नित्यं यो नो द्रोष्टि स मद्रकः
 मद्रके सङ्गतं नास्ति क्षुद्रवाक्ये नराधमे ॥ २३
 दुरात्मा मद्रको नित्यं नित्यमानृतिकोऽनुजुः
 यावदन्त्यं हि दौरात्म्यं मद्रकेष्विति नः श्रुतं
 पिता पुत्रश्च माता च
 श्वश्रुश्चशुरमातुलाः ।
 जामाता दुहिता भ्राता
 नसाऽन्ये ते च बान्धवाः ॥ २५
 वयस्याभ्यागताश्चान्ये दासीदासं च संगतं
 पुमिर्दिभिन्ना नार्यश्च शताश्रिताः स्वयेच्छया
 येषां गृहेष्वशिष्टानां सक्तुमत्स्याशिनां तथा
 पीत्वा सीधुसगोमांसं कन्दमिति च हर्षति च
 गायन्ति चाप्यवज्ञानि प्रवर्तन्ते च कामतः
 कामप्रलापिनोऽन्योन्यं तेषु धर्मैः कथं भवेत्
 मद्रकेष्ववलितेषु प्रख्याता शुभकर्मसु ।
 नापि वैरं न सौहार्दं मद्रकेण समाचरेत् ॥
 मद्रके संगतं नास्ति मद्रको हि सदा मलः ।
 मद्रकेषु च संसृष्टं शौचं सगन्धारकेषु च ॥ ३०
 राजायाजकयाज्ये च नष्टं दत्तं हविर्भवेत् ।
 शूद्रसंस्कारको विप्रो यथा याति पराभवम्
 यथा ब्रह्माद्रिपो नित्यं गच्छन्तीह पराभवम् ।
 यथैव संगतं कृत्वा नरः पतति मद्रकैः ॥ ३२
 मद्रके संगतं नास्ति हतं वृश्चिक ते विषम्
 आयवैणेन मन्त्रेण यथा शान्तिः कृता मया ॥
 इति वृश्चिकदृष्टस्य विषवेगहतस्य च ।
 कुर्वन्ति भेषजं प्राज्ञाः सत्यं तच्चापि दृश्यतेऽथ

वत् ज्ञाता अप्यविगीता इत्यर्थः ॥ २६ ॥ येषां मद्रकाणां
 सक्तुमिष्टमत्स्याशिनां सीधु मद्यम् ॥ २७ ॥ मद्रकेषु
 संसृष्टं नष्टं एवं गान्धारकेषु शौचं नष्टं भवेत् ॥ ३० ॥
 राजा याजको यस्य तस्मिन्त्याज्ये हविर्नष्टं भवेत् ॥ ३१ ॥
 यथैवोत्तयाथा मद्रकैः संगतं कृत्वा पतति यथा वा मद्रके
 सङ्गतं नास्ति हे वृश्चिक तथा ते विषं हतमित्युत्तरेण सम्म-
 न्यः । यथेतत्सत्यं तर्हि तव विषं नश्यति इति मन्त्रेण सर्वथा
 विषं नश्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ मयेसात्मानुभवसिद्धिमिति
 द्योतयति ॥ ३३ ॥

एवं विद्वज्जोषमास्त्व
 शृणु चात्रोत्तरं वचः ।
 वासांस्त्युत्सृज्य नृत्यन्ति
 स्त्रियो या मद्यमोहिताः ॥ ३५
 मैथुनेऽसंयताश्चापि यथाकामवराश्च ताः ॥
 तासां पुत्रः कथं धर्मं मद्रको बलुमर्हति ॥ ३६
 यास्तिष्ठन्त्यः प्रमेहन्ति यथैवोपूवशेरकाः ।
 तासां विप्रष्टधर्माणं निर्लज्जानां ततस्ततः ॥
 त्वं पुत्रस्तादृशीनां हि धर्मं बलुमिहेच्छसि ।
 सुवीरकं याच्यमाना मद्रिका कर्षति स्फिचौ
 अदातुकामा वचनमिदं वदति दारुणम् ।
 'मा मां सुवीरकं कश्चिद्याचतां दयितं मम ॥
 पुत्रं दद्यां पतिं दद्यां न तु दद्यां सुवीरकम्' ।
 गौयोऽहृत्यो निर्होका मद्रिकाः कम्बलावृताः
 घस्मरा नष्टशैचाश्च प्राय इत्यनुशुभम् ।
 एवमादि मयाऽन्यैर्वा शक्यं वक्तुं भवेद्बहु ॥
 आकेशाग्राक्षमाग्राच्च वक्तव्येषु कुर्मसु ।
 मद्रिकाः सिन्धुसीवीराः धर्मं विदुः कथं त्विह
 पापदेशोद्भवाः स्लेच्छा धर्माणामविचक्षणः ।
 एष मुच्यतमो धर्मः क्षत्रियस्येति नः श्रुतम्
 यदाजौ निहतः शोते सद्भिः समभिपूजितः ।
 आयुधानां सांपराये यन्मुच्येयमहं ततः ॥ ४४
 ममैष प्रथमः कल्पो निधने स्वर्गोभिच्छतः ।
 सोऽयं प्रियः सखा चास्मि धार्तराष्ट्रस्य धीमतः
 तदर्थं हि मम प्राणा यच्च मे विद्यते वसु ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णमद्राधिपसंवादे
 चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

सञ्जय उवाच ।

मारिषाधिरथेः श्रुत्वा वाचो युद्धाभिनन्दिनः
 शल्योऽब्रवीत्पुनः कर्णं निदर्शनमिदं वचः ॥ १

यथाकामं वरयन्ति ताः असंवता इति श्लेष्टः ।
 तासां पुत्रः संकरजात इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ प्रमे-
 हन्ति मूत्रयन्ते दशेरकाः गर्दभाः ॥ ३७ ॥ सुवीरकं
 काजिकम् । स्फिचौ कटिप्रोथौ ॥ ३८ ॥ निन्दीकाः
 निर्लज्जाः ॥ ४० ॥ घस्मराः बहुमद्भकाः ॥ ४१ ॥ वक्तव्येषु
 गार्हण्येषु ॥ ४२ ॥ सांपराये समूहे संग्रामे इत्यर्थः । मुच्येयं
 जीवितमिति शेषः ॥ ४४ उपहितः उपजतः ॥ ४६ ॥

इयक्तं त्वमप्युपहितः पाण्डवैः पापदेशज ॥
 यथा चामित्रवत्सर्वं त्वमस्मासु प्रवर्तसे ।
 कामं न खलु शंक्योऽहं त्वद्विधानां शतैरापि
 संग्रामाद्भिमुखः कर्तुं धर्मज्ञ इव नास्तिकैः ।
 सारङ्ग इव धर्मातः कामं विलप शृणु च ॥ ४८
 नाहं भीषयितुं शक्यः क्षत्रवृत्ते दयवस्थितः ।
 तनुत्यजां नृसिंहानामाहवेष्मनिवर्तिनाम् ॥
 या गतिगुरुणा प्रोक्ता पुरा रामेण तां स्मरे ।
 तेषां ज्ञानार्थमुद्यन्तं वधार्थं द्विषतामपि ॥ ५०
 विद्धि मामास्थितं वृत्तं पौरुषवत्समुत्तमम् ।
 न तद्भूतं प्रपश्यामि त्रिषु लोकेषु मद्रप ॥ ५१
 यो मामस्मादभिप्रायाद्धारयेदिति मे मतिः ।
 एवं विद्वज्जोषमास्त्व त्रासार्तिकं बहु भाषसे ॥
 न त्वां हत्वा प्रदास्यामि
 कल्याण्यो मद्रकाधम ।
 मित्रप्रतीक्षया शल्य
 धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ॥ ५३
 अपवादादतिश्लिषामिस्त्रिभिरैतैर्हि जीवसि ।
 पुनश्चेदीदृशं वाक्यं मद्रराज वदिष्यसि ॥ ५४
 शिरस्ते पातयिष्यामि गदया वज्रकल्पया ।
 श्रोतारस्त्विदमवेह द्रुपदो वा कुदेशज ५५
 कर्णं वा जघ्नतुः कृष्णौ कर्णौ वा निजघ्नान् तौ
 एवमुक्त्वा तु राधेयः पुनरेव विशांपते ।
 अग्रवीन्मद्रराजानं याहि याहीत्यसंग्रमम् ५६

जातोऽहं यज्वनां वंशे संग्रामेष्वनिवर्तिनाम्
 राज्ञां मूर्ध्नाभिपिकानां स्वयं धर्मपरायणः ॥ २

तेषां धार्तराष्ट्रानाम् ॥ ५० ॥ हत्वा अर्जुनेन घातयित्वा ।
 मित्रप्रतीक्षया मित्रकायवैक्षण्येन चात् दुर्योधनस्य तयो-
 रवोभयोः ॥ ५३ ॥ अपवादो निन्दा तितिक्षा च तैस्त्रिभि-
 र्हेतुभिः ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैल-
 कण्ठीये भारतभावादीये चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

मारिष इ राजन् ॥ १ ॥

यथैव मत्तो मधेन त्वं तथा लक्ष्यसे वृष ।
 तथाऽथ त्वां प्रमाद्यन्तं चिकित्सेयं सुहृत्तया ।
 इमां काकोपमां कर्णं प्रोच्यमानां निबोध मे ।
 श्रुत्वा यथेष्टं कुर्यास्त्वं निहीन कुलपांसन ॥४॥
 नाहमात्मनि किञ्चिद्वै कित्तिवर्षं कर्णं संस्मरे ।
 येन मां त्वं महाबाहो हंतुमिच्छस्यनागसम् ।
 अवश्यं तु मया वाच्यं
 बुद्धयता त्वदिताहितम् ।
 विशेषतो रथस्थेन
 राक्षस्यैव हितैषिणा ॥

समं च विषमं चैव रथिनश्च बलाबलम् ।
 श्रमः खेदश्च सततं हयानां रथिना सह ॥७॥
 आयुधस्य परिज्ञानं कृतं च शृंगपक्षिणाम् ।
 भारश्चाप्यतिभारश्च शल्यानां च प्रतिक्रिया
 अस्त्रयोगश्च शुद्धं च निमित्तानि तथैव च ।
 सख्यमेतन्मया ज्ञेयं रथस्यास्य कुटुम्बिना ॥९॥
 अतस्त्वां कथये कर्णं निदर्शनमिदं पुनः ।
 वैश्यः किल सप्तद्रुष्टान्ते प्रभृतधनधान्यवान्
 यज्ञा दानपतिः क्षान्तः
 स्वकर्मस्थोऽभवच्छुचिः ।
 बहुपुत्रः प्रियापत्यः
 सर्वभूतानुकम्पकः ॥ ११ ॥
 राज्ञो धर्मप्रधानस्य राष्ट्रे वसति निर्भयः ।
 पुत्राणां तस्य बालानां कुमारानां यशस्विनां
 काको बहूनामभवदुच्छिष्टलुप्तमोजनः ।
 तस्मै सदा प्रयच्छन्ति वैश्यपुत्राः कुमारकाः
 मांसोदनं, दधि, क्षीरं, पायसं, मधुसर्पिणी ।
 स चोच्छिष्टभृतः काको वैश्यपुत्रैः कुमारकैः

सदृशान्पक्षिणो दत्तः श्रेयसश्चाधिचिक्षिपे ॥
 अथ हंसाः सप्तद्रुष्टान्ते कदाचिदतिपातिनः
 गच्छन्त्य गतो तुल्याश्चाङ्गा हृष्टचेतसः ।
 कुमारकास्तदा हंसाश्च दृष्ट्वा काकमथाबुधन् ॥१६॥
 भवानेव विशिष्टो हि पतत्रिभ्यो विहंगम ।
 प्रतार्यमाणस्तेः सर्वैरुत्पुद्भिर्मिरण्डजः ॥१७॥
 तद्वचः सत्यमित्येव मूर्ख्यदिपाञ्च मन्यते ।
 तान्सोऽभिपत्य जिह्वासः कर्णोऽप्येष्टभागीति
 उच्छिष्टदर्पितः काको बहूनां दूरपातिनाम् ।
 तेषां यं प्रवरं मेने हंसानां दूरपातिनाम् ॥१९॥
 तमावहयत दुष्टुद्धिः पताव इति पक्षिणम् ।
 तच्छ्रुत्वा प्राहसन्हंसा ये तत्रासन्समागताः
 भागतो बहु काकस्य बलिनः पततां वराः ।
 इदमूचुः स्म चर्काणां वचः काकं विहंगमाः
 हंसा ऊचुः ।

वयं हंसाश्चरामेमां पृथिवीं मानसौकसः ।
 पक्षिणां च वयं नित्यं दूरपातेन पूजिताः ॥
 कथं हंसं तु बलिनं चर्काणं दूरपातिनम् ॥
 काको भूत्वा निपतने समावृहयसि दुर्मते ॥२३॥
 कथं त्वं पतिता काक सहास्माभिर्ब्रवीहि तव
 अथ हंसवचो मूढः कुत्सयित्वा पुनः पुनः ।
 प्रजगादोत्तरं काकः कथनो जातिलाघवात्
 काक उवाच ।
 शतमेकं च पातानां पतिताऽस्मि न संशयः
 शतयोजनमेकैकं विचित्रं विविधं तथा २५
 उड्डीनमवडीनं च प्रडीनं डीनमेव च ।
 निंडीनमथ संडीनं तिर्यङ्गडीनगतानि च २६
 विडीनं परिडीनं च पराडीनं सुडीनकम् ।
 अभिडीनं महाडीनं निंडीनमतिडीनकम् २७

वृषः महोद्यः ॥३॥ आयुधस्यास्त्रि न वेति ज्ञानं परिज्ञानं कृतं
 जयपराजयसुखकम् अतिभारो दुर्बलत्वम् ॥८॥ निमित्तानि
 दिव्यान्तरिक्षमौमानि महायासुकृत्यप्रातिकृत्यादीनि ॥९॥
 निदर्शनं दृष्टान्तम् ॥१०॥ अतिपातिनः गलतिशयगामिनः
 ॥१५॥ चर्काङ्गाः मानसचारिणः ॥१६॥ पतत्रिभ्योऽप्येभ्यः
 प्रतार्यमाणोऽन्वया प्रत्याप्यमानः ॥ १७ ॥ श्रेष्ठमाक्षु श्रेष्ठं
 ब्रह्मं भजते । १८ ॥ पतावः गच्छन्त्यः ॥ २० ॥ दूर-
 पातेन दूरगमनेन ॥ २२ ॥ पतिता पतिष्यसि कथनः
 गुणश्लाघी ॥ २४ ॥ पतितासि पतिष्यामि ॥ २५ ॥
 पातानां शतमेकं गणयति—उड्डीनमित्यादिना ।

‘उड्डीनमूर्ध्वगमनमवडीनमयोगतिः ॥

प्रडीनं सर्वतोयानं डीनं गमनमात्रकम् ।
 निडीनं शनैर्गानं संडीनं ललितं गतम् ॥
 तिर्यङ्गडीनं गतं प्राहुस्तिरःप्रचरणं बुधाः ॥
 तान्वाशामिदमिच्छानि त्वस्वारी प्रतिज्ञानते ॥
 तानि तिर्यङ्गडीनानि ॥ २६ ॥
 ‘विदम्भितं विडीनं स्यात्परिडीनं तु सर्वतः ॥
 पञ्चाङ्गातिः पराडीनं स्वर्गं तु सुडीनकम् ॥
 आभिसुख्येन गमनमभिडीनं प्रचक्षते ॥
 यानं महाडीनमाहुः पवित्रादुक्षितां गतिम् ॥
 निडीनं निखलं यानं प्रचण्डमतिडीनकम् ॥
 विदम्भितं मल्लदुग्धोद्गीय गमनम् ॥ २७ ॥

अवडीनं प्रडीनं च संडीनं डीनडीनकम् ।
 संडीनोडीनडीनं च पुनडीनविडीनकम् ॥२८॥
 संपातं समुदीपं च ततोऽन्यदतिरिक्तकम् ।
 गतागतप्रतिगतं बह्वीश्च निकुलीनकाः ॥ २९॥
 कर्तोऽस्मि मिषतां वोऽद्य ततो द्रक्ष्यथ मे बलं
 तेषामन्यतमेनाहं पतिष्यामि विहायसम् ३०॥
 प्रदिशध्वं यथान्यायं केन हंसाः पताम्यहम्
 ते वै ध्रुवं विनिश्चित्य पतध्वं न मया सह ३१॥
 पातैरेभिः खलु खगाः पतितुं खे निराश्रये ।
 एवमुक्ते तु काकेन प्रहस्यैको विहंगमः ॥ ३२॥
 उवाच काके राधेय बचनं तन्निबोध मे ।

हंस उवाच ।

शतमेकं च पातानां त्वं काक पतिता ध्रुवम्
 एकमेव तु यं पातं विदुः सर्वे विहंगमाः ।
 तमहं पतिता काक नान्यं जानामि कञ्चन
 पत त्वमपि तान्नाक्ष येन पातेन मन्यसे ।

अथ काकाः प्रजहसुर्यं तत्रासन्समागताः
 कथमेकेन पातेन हंसः पातशतं जयेत् ।
 एकैनैव शतस्यैव पातेनाभिपतिष्यति ॥ ३६॥
 हंसस्य पतितं काको बलवानाशु विक्रमः ।
 प्रपेततुः स्पर्धया च ततस्तौ हंसवायसौ ।
 एकपाती च चक्राङ्गः काकः पातशतेन च ।
 पतिता वाऽथ चक्राङ्गः पतिता वाऽथ वायसः

विस्त्रिमापयिषुः पातै-

राचक्ष्माणोऽऽत्मनः क्रियाः ।

अथ काकस्य चित्राणि

पतितानि मुहुर्मुहुः ॥

३९

दृष्ट्वा प्रमुदिताः काका

विनेदुरधिकैः स्वरेः ।

हंसांश्चावहसन्ति स्म प्रावदक्षप्रियाणि च ४०॥
 उत्पत्योत्पत्य च मुहुर्मुहूर्तमिति चेति च ।

वृक्षाग्रेभ्यः स्थलेभ्यश्च निपतन्त्युत्पतन्ति च

कुर्वाणा विविधान् रावा-

नाशंसन्तो जयं तथा ॥

हंसस्तु सृष्टुर्नैकेन

विक्रान्तमुपचक्रमे ॥

४२

प्रत्यहीयत काकाश्च मुहूर्तमिव मारिव ।

अवमन्य च हंसास्तानिदं वचनमब्रुवन् ॥४३॥

योऽसावुत्पतितो हंसः सोऽसावेवं प्रहीयते

अथ हंसः स तच्छ्रुत्वा प्रापतत्पश्चिमां दिशम्

उपर्युपरि वेगेन सागरं मकरालयम् ।

ततो भीः प्राविशत्काकं तदा तत्र विचेतसम्

डूपद्रुमानपश्यन्तं निपातार्थं श्रमान्वितम् ।

निपतेत्यं क तु श्रान्त इति तस्मिञ्जलार्णवे

अविपद्मः समुद्रो हि बहुसत्त्वगणालयः ।

महासत्त्वशतोद्गासी नभसोऽपि विशिष्यते

गांभीर्यादि समुद्रस्य न विशेषं हि सुतज ।

दिगंबराभसः कर्णं समुद्रस्या विदुर्जनाः ४८॥

विदूरपातात्तोयस्य किं पुनः कर्णं वायसः

अथ हंसोऽप्यतिक्रम्य मुहूर्तमिति चेति च

अवेक्षमाणस्तं काकं नाशकञ्चपसर्पितम् ।

अतिक्रम्य च चक्राङ्गः काकं तं समुदैक्षत ॥

यावद्भूत्वा पतत्येष काको मामिति चिन्तयन्

ततः काको भृशं श्रान्तो हंसमभ्यागमत्तदा

अवरोहोऽवडीनं स्यात् प्रडीनं चित्रमुच्यते ।

गत्या ललितया पूर्वमुपक्रम्य समेततः ॥

परिक्रम्य प्रपतनं संडीनं डीनडीनकम् ।

संडीनोडीनडीनं स्यात्तदर्थप्रकल्पनात् ॥

गतौ गत्यन्तरोद्देशो भवेद्वीनविडीनकम् ॥ २८ ॥

“क्षणास्तं गत्य निष्क्रम्य पक्षसंपातमुच्यते ।

ऊर्ध्वाधोगतिर्मेघः समुदीपं प्रवक्षते ॥

संकल्प्य पक्षगमनमुच्यते इत्यतिरिक्तकम् ।

षड्विंशतिरमी मेदाः पातानामिह दर्शिताः ।

महाडीनं विहायैषां पातानां श्रिविधा गतिः ॥

गतं तत्र यथोद्दिष्टमागतं पुनरागमः ।

प्रत्यावृत्तिः प्रतिपतिरिति षट्सप्ततिः स्मृताः ॥

तेषां निपाताः कथ्यन्ते प्रत्येकं पञ्चविंशतिः ॥

निकुलीनकाः निपाताः ॥ २९ ॥ मिषतां पश्यताम्

॥ ३० ॥ केन पातेन पतध्वं नेति शिरश्चालनेन किं न

पतध्वमपि तु पतध्वमेवेति काकुत्था परिहासः । संपतध्व-

मिति वा पाठः ॥ ३१ ॥ एकं मुख्यम् ॥ ३४ ॥ एकैकं

पातेन ॥ ३६ ॥ इदमब्रुवन्काका इत्यर्थात् ॥ ४३ ॥ नभस-

आकाशात् ॥ ४७ ॥ गांभीर्योत् गहनत्वादिगम्भीरभसः ।

दिश एवाम्बरमावर्णं यस्य तादृशमेवो यस्येत्याकाशोपमा

समुद्रस्य सम्बन्धिनस्तोयस्य ॥ ४८ ॥ अपसर्पितुं त्यक्त्वा

गंतुं दयावशात्वा नाशकत् ॥ ५० ॥ सामुल्लस्येति शेषः

॥ ५१ ॥

नं तथा हीयमानं तु हंसो दृष्ट्वाऽब्रवीदिदम् ।
उज्जिहीर्षुर्निमज्जन्तं स्मरन्सत्पुरुषप्रतम् ॥ ५२ ॥
हंस उवाच ।

बहूनि पतितानि त्वमाचक्षाणो मुदुर्बुधः ।
पातस्य व्याहरंश्च न नो गुह्यं प्रभाषस ॥ ५३ ॥
किं नाम पतितं काक यत्त्वं पतसि सांप्रतम्
जलं स्पृशसि पक्षाभ्यां तुण्डेन च पुनः पुनः
प्रवृद्धिं कतमे तत्र पाते वर्तसि वायस ।
पृष्ट्वाह काक शीघ्रं त्वमेव त्वां प्रतिपालये ॥
शल्य उवाच ।

स पक्षाभ्यां स्पृशन्नातंस्तुण्डेन च जलं तदा
दृष्टो हंसेन दुष्टात्मनिदं हंसं ततोऽब्रवीत् ॥
अपश्यन्नमसः पारं निपतंश्च श्रमान्वितः ।
पातवेगप्रमथितो हंसं काकोऽब्रवीदिदम् ॥
वर्यं काकाः कुतो नाम चरामः काकवाशिकाः
हंस प्राणैः प्रपद्ये त्वामुदकान्तं नयस्व माम् ॥
स पक्षाभ्यां स्पृशन्नातंस्तुण्डेन च महार्णवे ।
काको दृढपरिश्रान्तः सहसा निपपात ह ॥ ५५ ॥
सागरांभसि तं दृष्ट्वा पतितं दीनचेतसम् ।
स्त्रियमाणमिदं काकं हंसो वाक्यमुवाच ह ॥
शतमेकं च पातानां पताभ्यहमनुस्मर ।
ऋषमानस्त्वमात्मानं काक भाषितवानसि
स त्वमेकशतं पातं पतन्नभ्याधिको मया ।
कथमेवं परिश्रान्तः पतितोऽसि महार्णवे ॥ ५२ ॥
प्रत्युवाच ततः काकः सीदमान इदं वचः ।
उपरिष्ठं तदा हंसमभिधीक्ष्य प्रसादयन् ॥ ५३ ॥
काक उवाच ।

उत्कृच्छदपितो हंस मन्येत्मानं सुपर्णवत् ।
अवमन्य बह्वंशार्हं काकानन्यांश्च पक्षिणः ॥ ५४ ॥
प्राणैर्हंस प्रपद्ये त्वां क्षीपान्तं प्रापयस्व माम्
यद्यहं स्वस्तिमान् हंस स्व देशं प्राप्नुयां विभो
न कश्चिदवमन्येऽहमापदो मां समुद्धर ।
तमेवंवादिनं दीनं विलपन्तमचेतनम् ॥ ५५ ॥
काक काकेति वाशन्तं निमज्जन्तं महार्णवे ।
कृपयाऽऽदाय हंसस्तं जलक्षिप्तं सुदुर्दशम् ॥ ५६ ॥
पञ्चामुत्क्षिप्य वेगेन पृष्ठमारोपयच्छनैः ।
आरोप्य पृष्ठं हंसस्तं काकं तूर्णं विचेतनम् ॥
आजगाम पुनर्द्वीपं स्पर्धया पेततुर्यतः ।
संस्थाप्य तं चापि पुनः समाश्वस्य च खेचरं

गतो यथोप्सितं देशं हंसो मन इवाश्रुगः ।

एवमुच्छिष्टपृष्ठः स काको हंसपराजितः ॥
बले वीर्यं महत्कर्णं त्यक्त्वा क्षान्तिसुपागतः ।
उच्छिष्टभोजनः काको यथा वैश्यकुले पुरा ॥
एवं त्वमुच्छिष्टभृतो धर्तारद्वैतं संशयः ।
सदृशान् श्रेयसश्चापि सर्वान्कृणोवमन्यसे ॥ ५२ ॥
द्रोणद्रौणिकपैरुक्तो भीष्मेणान्यैश्च कौरवैः ।
विराटनगरे पार्यमेकं किं नावश्रोस्तदा ॥ ५३ ॥

यत्र व्यस्ताः समस्ताश्च
निजिताः स्व किरीटिना ।

शृगाला इव सिंहेन

क त वीर्यमभूत्तदा ॥

७४

घातरं निहतं दृष्ट्वा समरे सद्यसाधिनः ।
पश्यतां कुरुवीराणां प्रथमं त्वं पलायितः ॥ ५५ ॥
तथा द्वैतवने कर्ण गन्धर्वैः समभिद्रुतः ।
कुरुन् समग्रानुत्सृज्य प्रथमं त्वं पलायितः ॥
हत्वा जित्वा च गन्धर्वान्निवृत्तेन मुखात्रणे ।
कर्णं दुर्योधनं पार्थः सभार्यं सममोक्षयत् ॥ ५७ ॥
पुनः प्रभावः पार्थस्य पौराणः केशवस्य च ।
कथितः कर्णं रामेण सभायां राजसंसदि ॥ ५८ ॥
सततं च त्वमश्रौषीष्वनन्तं द्रोणभीष्मयोः ।
अवश्यो वदतः कृष्णो सखिधौ च महीक्षितां

कियत्तत्तत्प्रवक्ष्यामि

येन येन धनञ्जयः ।

त्वत्तोऽतिरिक्तः सर्वैर्भ्यो

भूतेभ्यो ब्राह्मणो यथा ॥

८०

इदानीमेव दृष्ट्वासि प्रधाने स्यन्दने स्थितौ ।
पुत्रं च वसुदेवस्य कुन्तापुत्रं च पाण्डवम् ॥ ८१ ॥
यथाश्रयत चक्राङ्गं वायसो बुद्धिमाश्रितः ।
तथाश्रयस्व वाष्पण्यं पाण्डवं च धनञ्जयम् ॥
यदा त्वं युधि विक्रान्तौ वासुदेवधनञ्जयो ।
दृष्ट्वास्येकश्रे कर्णे तदा नैवं वादिष्यसि ॥ ८३ ॥
यदा शरशतैः पाथोर्दपं तव वधिष्यति ।
तदा त्वमन्तरं दृष्ट्वा आत्मनश्चाञ्जुनस्य च ॥ ८४ ॥
देवासुरमनुष्येषु प्रख्यातौ धौ नरोत्तमौ ।
तौ मावमस्था मौख्यास्त्वं खद्योत इव रोचनौ
सूर्याचन्द्रमसौ यद्वत्तद्वदुनकेशवौ ।
प्राकाश्येनाभिविख्यातौ त्वं तु खद्योतवत्पु

दुष्टात्मजिति कर्णसंबोधनम् ॥ ५६ ॥ काकवाशिकाः काका इति वाशन्तः शब्दं कुर्वन्तः ॥ ५८ ॥ त्मानम् आत्मानम् ॥ ५४ ॥

एवं चिद्वन् मावमंस्थाः सूतपुत्राच्युतार्जुनौ । नृसिंहौ तौ महात्मानौ जोषमास्व विकृत्यने
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे हंसकाकीयोपाख्याने
एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

सञ्जय उवाच ।
मद्राधिपस्याधिरधिर्महात्मा
वचो निशम्याप्रियमप्रतीतः ।
उवाच शल्यं विदितं ममेत-
द्याविधावर्जुनवासुदेवौ ॥ १
शौरे रथं बाह्वयतोऽर्जुनस्य
बलं महास्त्राणि च पाण्डवस्य ।
अहं विजानामि यथावदथ
परोक्षभूतं तव तत्तु शल्य ॥ २
तौ चाप्यहं शस्त्रभूतां वरिष्ठीं
व्यपेतभीरौधयिष्यामि कृष्णौ ।
संतापयत्यभ्यधिकं नु रामा-
च्छापोऽथ मां ब्राह्मणसत्तमाच्च ॥ ३
अवसं धै ब्राह्मणच्छब्दानांऽहं
रामे पुरा दिव्यमस्त्रं चिकीर्षुः ।
तत्रापि मे देवराजेन विप्रो
हितार्थिना फाल्गुनस्यैव शल्य ॥ ४
कृतो विमेदेन ममोरुमेत्य
प्रविश्य कीटस्य तनुं विरूपाम् ।
ममोरुमेत्य प्रविभेदं कीटः
सुप्ते गुरौ तत्र शिरो निधाय ॥ ५
ऊरुप्रमेदाच्च महान्बभूव
शरीरतो मे घनशोणितौघः ।
गुरोर्भयाद्यापि न चेलवानहं
ततो विबुद्धो दृष्टो स विप्रः ॥ ६
स धैर्ययुक्तं प्रसमीक्ष्य मां धै
न त्वं विप्रः कोऽसि सत्यं वदेति ।
तस्मै तदाऽऽत्मानमहं यथाव-
दाख्यातवान्सूत इत्येव शल्य ॥ ७

स मां निशम्याथ महातपस्वी
संशप्तवान् रोपपरीतचेताः ।
सूतोपधावाप्तमिदं तवास्त्रं
न कर्मकाले प्रतिभास्यति त्वाम् ॥ ८
अन्यत्र तस्मात्तव मृत्युकाला-
द्ब्राह्मणे ब्रह्म न हि ध्रुवं स्यात् ।
तदथ पर्याप्तमतीव चास्त्र-
मस्मिन्संग्रामे तुमुलेऽतीव भीमे ॥ ९
योऽयं शल्य भरतेषूपपन्नः
प्रकर्षणः सर्वहरोऽतिभीमः ।
सोऽभिमन्ये क्षत्रियाणां प्रवीरान्
प्रतापिता बलवान्धै विमर्दः ॥ १०
शल्योऽग्रधन्वानमहं वरिष्ठं
तरस्विनं भीममसह्यवीर्यम् ।
सत्यप्रतिज्ञं युधि पाण्डवेयं
धनञ्जयं मृत्युमुखं नयिष्ये ॥ ११
अस्त्रं ततोऽन्यत्प्रतिपन्नमथ
येन क्षेप्स्ये समरे शत्रुपुगान् ।
प्रतापिनं बलवन्तं कृतास्त्रं
तमुग्रधन्वानममिमतौजसं च ॥ १२
कूरं शूरं पौद्रमभिरसाहं
धनञ्जयं संयुगेऽहं हनिष्ये ।
अपां पतिवैगवानप्रमेयो
निमज्जयिष्यन्बहुलाः प्रजाश्च ॥ १३
महावेगं संक्रुते समुद्रो
बलाच्चैनं धारयत्यप्रमेयम् ।
प्रमुञ्चन्तं बाणसङ्घानमेया-
न्मर्मच्छिदो वीरहणः सुपुत्रान् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठ्ये भारतमावदोपे
एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

मद्रेति ॥ १ ॥ चेलिवान् बलितवान् ॥ ६ ॥ सूतो-

पधौ सूतपुत्राच्युतनिमित्तं कर्मकाले स्वप्रतिज्ञारक्षणकाले
॥ ८ ॥ पयोसं समाप्तं विस्तृतमित्यर्थः ॥ ९ ॥ अस्त्रं ततो
रामदादब्राह्मणप्रतिपन्नं प्राप्तं अहिबाणाख्यमित्यर्थः
॥ १२ ॥

कुन्तीपुत्रं यच्च योत्स्यामि युद्धे
 ज्यां कर्षतामुत्तममद्य लोके ।
 एवं बलेनातिबलं महाह्मं
 समुद्रकल्पं सुदुरापमुग्रम् ॥ १५
 शरौघिणं पार्थिवान्मज्जयन्तं
 बलेव पार्थमिषुभिः संसहिष्ये ।
 अद्याहवे यस्य न तुल्यमन्यं
 मन्ये मनुष्यं धनुराददानम् ॥ १६
 सुरासुराश्च युधि वै यो जयेत
 तेनाद्य मे पश्य युद्धं सुधोरम् ।
 अतीव मानो पाण्डवो युद्धकामो
 ह्यमानुषैरेष्यति मे महाह्मैः ॥ १७
 तस्याहमस्मैः प्रतिहत्य संख्ये
 बाणोत्तमैः पातयिष्यामि पार्थम् ।
 सहस्ररश्मिप्रतिमं ज्वलन्तं
 दिशश्च सर्वाः प्रतपन्तमुग्रम् ॥ १८
 तमोनुदं मेघ इवातिमात्रं
 धनञ्जयं छादयिष्यामि बाणैः ।
 वैश्वानरं भूमशिखं ज्वलन्तं
 तेजस्विनं लोकमिदं दहन्तम् ॥ १९
 पर्जन्यभूतः शरवर्षैर्यथाग्निं
 तथा पार्थं शमयिष्यामि युद्धे ।
 आदौविषं दुर्धृत्तमप्रमेयं
 सुतीक्ष्णदंष्ट्रं ज्वलनप्रभावम् ॥ २०
 क्रोधप्रदीप्तं त्वहितं महान्तं
 कुन्तीपुत्रं शमयिष्यामि मल्लैः ।
 प्रमाथिनं बलघनं प्रहारिणं
 प्रमज्जनं मातरिश्चानमुग्रम् ॥ २१
 युद्धे सहिष्ये हिमवानिवाचलो
 धनञ्जयं कुद्धममृष्यमाणम् ।
 विशारदं रथमार्गोऽयं शक्तं
 धुर्यं नित्यं समरेषु प्रवीरम् ॥ २२
 लोके वरं सर्वधनुर्धराणां
 धनञ्जयं संयुगे संसहिष्ये ।

अद्याहवे यस्य न तुल्यमन्यं
 मन्ये मनुष्यं धनुराददानम् ॥ २३
 सर्वाभिमां यः पृथिवीं विजिग्ये
 तेन प्रयोद्धाऽस्मि समेत्य संख्ये ।
 यः सर्वभूतानि सदैवतानि
 प्रस्थेऽजयत्पाण्डवे सव्यसाची ॥ २४
 को जीवितं रक्ष्यमाणो हि तेन
 युयुत्सेहैः मानुषो मामुत्सेऽन्यः ।
 मानी कृतास्त्रः कृतहस्त्योगो
 दिव्यास्त्रविच्छेदहयः प्रमाथी ॥ २५
 तस्याहमद्यातिरथस्य कायः-
 चिह्नो हरिष्यामि शितैः पृषत्कैः ।
 योत्स्याम्येनं शल्य धनञ्जयं वै
 मृत्सुं पुरस्कृत्य रणे जयं वा ॥ २६
 अन्यो हि न ह्यकरयेन मर्त्यो
 युध्यते यः पाण्डवमिन्द्रकल्पम् ।
 तस्याहवे पौरुषं पाण्डवस्य
 द्रूपां दृष्टः सभितौ क्षत्रियाणाम् ॥ २७
 किं त्वं मुखैः प्रसप्तं मूढचेता
 ममाधोचः पौरुषं फाल्गुनस्य ।
 अभियो यः पुरुषो निधुरो हि
 क्षुद्रः क्षेता क्षमिणश्चाक्षमावान् ॥ २८
 हन्यामहं त्वादृशानां शतानि
 क्षमाम्यहं क्षमया कालयोगात् ।
 अवोचस्त्वं पाण्डवार्थेऽप्रियाणि
 प्रघर्षयन्मां मूढवत्पापकर्मन् ॥ २९
 †मयाऽऽर्जवे जिह्ममतिर्हृतस्त्वं
 मित्रद्रोही सातपथं हि मैत्रम् ।
 कालस्त्वयं प्रत्युपयाति दारुणो
 दुर्योधनो युद्धमुपागमद्यत् ॥ ३०
 अस्त्यार्थसिद्धिं त्वभिकांक्षमाण-
 स्तन्मन्यसे यच्च नैकान्त्यमस्ति ।
 मित्रं मिन्देर्नन्दतेः प्रीयतेर्वा
 संत्रायतेर्मनुतेर्मोदतेर्वा ॥ ३१

मे मां प्रति एष्यति ॥ १७ ॥ अर्जुनतुल्यैः ॥ १८ ॥
 खाण्डवे खाण्डवदाहे ॥ २४ ॥ अर्जवे कर्तव्ये सति ॥ ३० ॥
 अहं सिद्धिं कांक्षमाणोऽस्मि त्वं तु तन्मन्यसे यच्च ऐकान्त्यं
 सख्यं नास्ति असत्यक्षीणोऽप्यन्यत्र ज्ञेहवानसीत्यर्थः ।
 तदेवाह-मित्रमिति । मिन्दयति मेदयति वा ज्ञेहार्थ-
 मिन्देर्मिद्वर्वा मित्रमिति रूपम् । नन्दतेरित्यत्र मन्दतेरिति

पाठः । मदीं हर्षं इत्यस्य वा रूपं मादयति तर्पयतीति वा
 मादयतेर्मित्रं मिदतेक्षणार्थस्य वा मिदेरिदं रूपम् । नन्द-
 यतेः प्रीयतेः सन्त्रायतेर्वाऽर्थे वतमानस्य मिदेर्मित्रमिति
 वाऽर्थः । मिनुते मानं करोति सर्वं हितमस्य संश्रुतातीति
 वा मोदतेऽस्य लुब्धेनेति वा मित्रमिद्वर्तेऽर्थी मायि सन्ती-
 त्यर्थः ॥ ३१ ॥ † मय्यार्जवे जिह्ममतिर्हृतस्त्वम् इति पाठः ।

ब्रवीमि ते सर्वमिदं ममास्ति
तच्चापि सर्वं मम वेत्ति राजा ।
शत्रुः शत्रुः शासतेर्वा इयतेर्वा
शत्रुतातेर्वा श्वसतेः सीदतेर्वा ॥ ३२
उपसर्गाद्बहुधा सूदतेश्च
प्रायेण सर्वं त्वयि तच्च मह्यम् ।
दुर्योधनार्थं तव च प्रियार्थं
यशोऽर्थमात्मार्थमपीश्वरार्थम् ॥ ३३
तस्माद्दहं पाण्डववासुदेवौ
योत्स्ये यत्नात्कर्म तत्पश्य मेऽद्य ।
अस्त्राणि पद्याद्य ममोत्तमानि
ब्राह्मणि दिव्यान्यथ मानुषाणि ३४
आसादयिष्याम्यहमुब्रवीर्यं
द्विपो द्विपं भक्तमिवातिमत्तः ।
अर्हं ब्राह्मं मनसा युध्यजेय*
क्षेप्त्ये पार्थायप्रमेयं जयाय ।
तेनापि मे नैव मुच्येत पुञ्जं
न चेत्पतेद्विपमे मेऽद्य चक्रम् ॥ ३५
वैवस्वतादण्डहस्ताद्वरुणाद्वि पाशिनः ।
सगदाद्वा धनपतेः सवज्राद्वपि बासवात् ।
अन्यस्मादपि कस्माच्चिदमित्रादाततायिनः
इति शल्य विजानीहि यथा नाहं विभेम्यतः
तस्मान्न मे भयं पार्थान्नापि चैव जनार्दनात् ३७
सह युद्धं हि मे ताभ्यां सांपराये भविष्यति ।
कदाचिद्विजयस्याहमखहेतोरष्टरूप ॥ ३८
अहानाञ्चि क्षिपन्बाणान्
घोररूपान् भयानकान् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे
द्राक्षत्वारिणोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

शत्रुरिति । शत्रुः शासनार्थात् शास्तेः शासनार्थात्
इयतेस्तनूकरणार्थात् शत्रुतातेर्हि सार्थात् श्वसतेरुच्छ्रा-
सार्थादन्तर्भावितव्यार्थात् सीदतेः सूदतेर्वा इत्यन्त्येन
तालम्ब्यसोपसर्जनात् शत्रुरिति शब्द उत्पन्नस्तदर्थश्च सर्व-
स्वव्यस्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ दुर्योधनस्य तव मम च प्रीति-
र्जयलाभेन यशसश्च प्राप्तिर्याणामपि ईश्वरप्रीतिः स्वधर्मा-
चरणेनेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अस्त्राणां इति । कालेऽहं न
प्रतिभास्यतीति पूर्वमुक्तवापि आवेशात्स्वस्य विद्यमानाम-

होमधेन्वा वत्समस्य

प्रमत्त इष्टुणाऽहनम् ॥ ३९
चरन्तं विजने शल्य ततोऽनुव्याजहार माम्
यस्मात्त्वया प्रमत्तेन होमधेन्वा हतः सुतः ॥
श्वघ्रे ते पततां चक्रमिति मां ब्राह्मणोऽब्रवीत्
युध्यमानस्य संग्रामे प्राप्तस्यैकायनं भयम् ४१
तस्माद्विभेमि बलवद्ब्राह्मणव्याहृतादहम् ।
एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥
अदां तस्मै गोसहस्रं बलीवदीश्व पदशतान्
प्रसादं न लभे शल्य ब्राह्मणात्मद्रकेश्वर ४३
ईषादन्तान् सप्तशतान् दासीदासशतानि च
ददतो द्विजमुख्यो मे प्रसादं न चकार सः ॥
कृष्णानां श्वेतवत्सानां सहस्राणि चतुर्दश ।
आहरं न लभे तस्मात्प्रसादं द्विजसत्तमात् ॥
ऋद्धं गृहं सर्वकामिर्यच्च मे वसु किञ्चन ।
तत्सर्वमस्मै सत्कृत्य प्रयच्छामि न वेच्छति
ततोऽब्रवीन्मां याचन्तमपरार्धं प्रयत्नतः ।
व्याहृतं यन्मया सूत तत्तथा न तदन्यथा ४७
अनुतोक्तं प्रजां हन्यात्ततः पापमवाप्नुयाम् ।
तस्माद्भूमौभिरक्षार्थं नानृतं वक्तुमुत्सहे ४८
मा त्वं ब्रह्म गतिं हिंस्याः
प्रायश्चित्तं कृतं त्वया ।
महाकथं नानृतं लोके
कश्चित्कुर्यात्समामुहि ॥ ४९
इत्येतत्ते मया प्रोक्तं क्षित्तेनापि सहृदया ।
जानामि त्वां विक्षिपन्तं जोषमास्वोत्तरं शृणु

हसंपदमभिप्रेत्याह-ब्राह्मणि ब्रह्मशिर आदीनि दिव्यानि
ऐन्द्रवारुणगान्धर्वादीनि मानुषाणि भौमानि दिव्यघटुरा-
दीनि ३४॥ अस्त्रमिति । अतः यदि हि प्रसिद्धं क्षेप्त्ये तर्हि
नैव मुच्येत शत्रुः परंतु यदि चक्रं विभमेन पतेदित्ययमपि
द्वितीयो दोषो दक्षितः ॥ ३५ ॥ समागृहि शोपमनुभवस्वे-
त्यर्थः ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये
मास्तमावदीपि द्वाचत्वारिणोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

* संवपन्व इति पाठः ।

४३

सञ्जय उवाच ।

ततः पुनर्महाराज मद्रराजमरिन्दमः ।
अश्वभापत राधेयः संनिवार्योत्तरं वचः ॥ १
यस्त्वं निदर्शनार्थं मां शल्य जल्पितवानसि ।
नाहं शक्यस्त्वया वाचा विभीषयितुमाहवे
यदि मां देवताः सर्वा योधयेयुः सवासवाः
तथापि मे भयं न स्यात्किमु पाथोत्सकेशवात
नाहं भीषयितुं शक्यो वाङ्मात्रेण कथञ्चन ।
अन्यं जानीहि यः शक्यस्त्वया भीषयितुं रणे
नीचस्य बलमेतावत्पारुष्यं यस्त्वमात्थ माम् ।

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे
त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

शल्य उवाच ।

ननु प्रलापाः कर्णैते यान् ब्रवीषि परान्प्रति
ऋते कर्णसहस्रेण शक्या जेतुं परे युधि ॥ १
सञ्जय उवाच ।
तथा ब्रुवन्तं परुषं कर्णो मद्राधिपे तदा ।
परुषं द्विगुणं भूयः प्रोवाचाप्रियदर्शनम् ॥ २
कर्ण उवाच ।

इदं तु ते त्वमेकाग्रः शृणु मद्रजनाधिप ।
संनिधौ धृतराष्ट्रस्य प्रोच्यमानं मया श्रुतम्
देशांश्च विविधांश्चिन्तान्पूर्ववृत्तांश्च पार्थिवान्
ब्राह्मणाः कथयन्ति स्म धृतराष्ट्रनिवेशने ॥ ४
तत्र वृद्धः पुरावृत्ताः कथाः कश्चिद्विजोत्तमः ।
वाहीकदेशं मद्रांश्च कुत्सस्यन्वाक्यमब्रवीत्

४३

तत इति । ततः अनन्तरं शल्येन वक्तव्यं वचः संनिवार्य
स्वयमेवाहृत्यर्थः ॥ १ ॥ साखिभावः सारथ्येनोपकारकत्वं
सौहार्दं मदीया कमा मित्रस्य दुर्योधनस्य भावः इष्ट-
सिद्धिः हेतुरित्यर्थः ॥ ७ ॥ एतदेव त्रयं व्याचष्टे राज्ञश्चे-
त्यादिना ॥ ८ ॥ कृत इति । शल्यसहस्रतुल्योऽहमेवा-
स्मीत्यर्थः ॥ ९ ॥ इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि नैल-
कण्ठीये भारतमावदीये त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

अशको मद्रुणान् वक्तुं बलमसे बहु दुर्मते ॥ ५
न हि कर्णः समुद्रतौ भयार्थमिह मद्रक ।
विक्रमार्थमहं जातो यशोर्थं च तथाऽऽत्मनः-
सखिभावेन सौहार्दान्मित्रभावेन चैव हि ।
कारणस्त्रिभिरैतेस्त्वं शल्य जीवसि सांप्रतम्
राज्ञश्च धार्तराष्ट्रस्य कार्यं सुमहदुद्यतम् ।
मयि तच्चाहितं शल्य तेन जीवसि मे क्षणम्
कृतश्च समयः पूर्वं क्षन्तव्यं विप्रियं तव ।
ऋते शल्यसहस्रेण विजयेयमहं परान् ।
मित्रद्रोहस्तु पापीयानिति जीवसि सांप्रतम्

‘ बहिष्कृता हिमवता गङ्गया च बहिष्कृताः
सरस्वत्या यमुनया कुरुक्षेत्रेण चापि ये ॥ ६
पञ्चानां सिन्धुपद्मानां
नदीनां येऽन्तराश्रिताः ।
तान् धर्मवाहान्गुह्य-
न्वाहीकानपि वर्जयेत् ॥ ७

गोवर्धनो नाम वटः सुमद्रं नाम चत्वरम् ।
एतद्राजकुलद्वारमाकुमारारस्मराम्यहम् ॥ ८
कार्येणात्यर्थं गूढेन वाहीकेष्वपितं मया ।
तत एषां समाचारः संवासाद्विदितो मम ॥
शाकलं नाम नगरमापगा नाम निष्पगा ।
जार्तिका नाम वाहीकास्तेषां वृत्तं सुनिन्दितं

४४

नन्विषति । कर्णसहस्रेण विनाऽपि परे जेतुं शक्याः
मयेति शेषः । कर्णसहस्रतुल्योऽहमेक एवास्मीति भावः
॥ १ ॥ भूयः द्विगुणं अधिकमुणम् ॥ २ ॥ पञ्चानां वक्ष्य-
माणानां सिन्धुः पञ्चो यानां अन्तरमवकाशमाश्रिताः ॥ ७ ॥
गोवर्धनः गवां छेदनस्थानं सुमद्रं चत्वरं सुरामाण्डाश्रयम्-
तम् । एतदुभयं राजकुलस्य राजपुत्रद्वारस्योपलक्षणम् ॥ ८ ॥
वृत्तं चरित्रम् ॥ १० ॥

धाना गौड्यासवं पीत्वा गोमांसं लघुनैः सह
अपूपमांसवाध्यानामाशिनः शीलवाञ्छिताः ॥

गायन्त्यथ च नृत्यन्ति

स्त्रियो मत्ता विवाससः ।

नगरागारवप्रेषु

बहिर्मोल्यानुलेपनाः ॥ १२

मत्तावगीतिर्विविधैः खरोष्ट्रनिनदोपमैः ।

अनावृता मैथुने ताः कामचाराश्च सर्वशः ॥

आहुरन्त्योन्यसूक्तानि प्रवृत्ताणां मदोत्कटाः ।

हे हते हे हतेत्येवं स्वामिमवृहतेति च ॥ १४

आक्रोशन्त्यः प्रनृत्यन्ति ब्राह्म्याः पर्वस्वसंयताः

तासां किलावलितानां निवसन्कुलजाङ्गले ॥

कश्चिद्वाहीकदुष्टानां नातिहृष्टमना जगौ ।

सा नृनं बृहती गौरी सूक्ष्मकम्बलवासिनी

मामनुस्मरती शोते बाहीकं कुरुजाङ्गले ।

शतद्रुकामहं तीर्त्वा तां च रम्यामिरावतीम्

गत्वा स्वदेशं द्रक्ष्यामि

स्थूलशंखाः शुभाः स्त्रियः ।

मनःशिलोऽञ्जलापांग्यो

गौर्धैत्रिककुदांजनाः ॥ १८

कम्बलाजिनसंवीताः कन्दन्त्यः प्रियदर्शनाः

मुदङ्गानकशंखानां मर्दलानां च निःस्वनैः ॥

खरोष्ट्राश्वतरैश्चैव मत्ता यास्यामहे सुखम् ।

शमीपीलकरीराणां वनेषु सुखवर्त्मसु ॥ २०

अपूपान्सकुपिण्डांश्च

प्राश्नन्तां मथितान्वितान् ।

पथि सुप्रबला भूत्वा

कदा सम्पततोऽध्वगान् ॥ २१

चेलापहारं कुर्वाणास्ताडयिष्याम भूयसः ।

पर्वं शीलेषु ब्राह्म्येषु बाहीकेषु दुरात्मसु ॥ २२

कश्चेतयानो निवसेन्मुहूर्तमपि मानवः ।

इदंशा ब्राह्मणेनोक्ता बाहीका मोघचारिणः
येषां षड्भागहर्ता त्वमुभयोः श्रुमपापयोः ।

इत्युक्त्वा ब्राह्मणः साधुसुत्तरं पुनरुक्तवान् ।

बाहीकेष्वविनीतेषु प्रोच्यमानं निबोध तत् ।

तत्र स्मराक्षसी गाति सदा कृष्णचतुर्दशभिः

नगरे शाकले स्फीते आहत्य निशि दुन्दुर्भे

कदा बाहेयिका गाथाः पुनर्गास्यामि शाकले

गद्यस्य तृप्ता मांसस्य पीत्वा गौडं सुरासवं

गौरीभिः सह नारीभिर्बृहतीभिः खलंकृताः

पलाण्डुगोद्वेषुतान् खादन्ती चैडकान्बहून्

वाराहं कौकुटं मांसं गद्यं गार्दभमीष्टिकम् ॥

पेडं च येन खादन्ति

तेषां जन्म निरर्थकम् ।

इति गायन्ति ये मत्ताः

सीधुना शाकलाश्च ये ॥ २९

सवालवृद्धाः कन्दन्तस्तेषु धर्मः कथं भवेत् ।

इति शल्य विजानीहि हन्त भूयोऽब्रवीमि तेऽ०

यदन्योऽप्युक्तवानस्मान् ब्राह्मणः कुरुसंसदि ।

पञ्च नद्यो बहन्त्येता यत्र पीलुवनान्युत ३१

शतद्रुश्च विपाशा च तृतीयैरावती तथा ।

चन्द्रभागा वितस्ता च सिन्धुवष्टा बहिर्गिरिः

आरट्टा नाम ते देशा

नष्टधर्मा न तान्वजेत् ।

ब्राह्म्यानां दासमीयानां

बाहीकानामयज्वनान् ॥ ३३

न देवाः प्रतिगृह्णन्ति पितरो ब्राह्मणास्तथा ।

तेषां प्रनष्टधर्मानां बाहीकानामिति श्रुतिः ॥

ब्राह्मणेन तथा प्रोक्तं विदुषा साधुसंसदि ।

काष्ठकुण्डेषु बाहीका मृमयेषु च भुञ्जते ३५

सकुमचावलिसेषु भावलीटेषु निवृण्वाः ।

आधिकं चौष्टिकं चैव क्षीरं गार्दभमेव च ३६

धाना भ्रष्टयवाः गौड्यासवं सुराविशेषम् । वाटवं

यवावं क्रीतावं वा । 'वाटो इतौ च मार्गे च वरणे-

ज्ञागन्धमेदयोः' इति विश्वः । स्वार्थे षण् आशिनः

भक्षणशीलाः ॥ ११ ॥ वप्रेषु प्राकारानीतिषु ॥ १२ ॥

अवगीतैः भगलिङ्गादिविगीतशब्दैः । अनावृताः स्वर-

पुरुषविवेकहीनाः कामचाराः यथेष्टचारिण्यः ॥ १३ ॥

सूक्तानि विनोदवचनानि हेहते मोल्लिङ्गादिते इत्याक्रोशो

द्वित्वं संधिश्छान्दसः । स्वामिहते मर्तृहते इति च तद्वत्

॥ १४ ॥ पर्वसु उत्सवदिनेषु आक्रोशन्त्यः गालयन्त्यः

तासां पतिरिति शेषः ॥ १५ ॥ खरादियनैः ॥ २० ॥

मथितं तन्मृ ॥ २१ ॥ भूयसः बहून् ॥ २२ ॥ बहो ब्रह्म-

तस्येदं वधपर्वे बाहं तत्रोचिताः बाहेयिकाः गाथाः गीतीः

॥ २६ ॥ खादन्ती बलिरूपान् एडकान्मेवान् वाराहं

विदुराहजम् ॥ २८ ॥ शाकलाः शाकलपुरवासिनः ॥ २९

गिरिः हिमाद्रिः ॥ ३२ ॥ ब्राह्म्यानां उपनयनादिसंस्कारही-

नानां दासमीयानां दसमदेशोद्धवानाम् । दासं यदृशदं

मिमते मानयन्ति मैथुनार्थिन्यस्ताः दासस्यः तज्जानां

दासमीयानां वा ॥ ३३ ॥ कुण्डेषु महोदरपात्रेषु ॥ ३५ ॥

तद्विकारांश्च वाहीकाः
खादन्ति च पिबन्ति च ।

पुत्रसंकरिणो जादमाः

सर्वांश्चक्षीरभोजनाः ॥ ३७

आरट्टा नाम वाहीका वज्रनीया विपश्चिता
हन्त शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते
यदन्योऽप्युक्तवान्मह्यं ब्राह्मणः कुरुसंसदि ।
युगन्धरे पयः पीत्वा प्रोष्य चाप्यच्युतस्थले ॥

तद्वह्नितिलये स्नात्वा कथं स्वर्गं गमिष्यति ।

पञ्च नद्यो वहन्त्येता यत्र निःसृत्य पर्वतात्

आरट्टा नाम वाहीका

न तेष्वायों द्यहं वसेत् ।

वाहिश्च नाम हीकश्च

विपाशायान् पिशाचकौ ॥ ४१

तयोरपत्यं वाहीका

नैषा सृष्टिः प्रजापतेः ।

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे
चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

कर्ण उवाच ।

हन्त शल्य विजानीहि

हन्त भूयो ब्रवीमि ते ।

उच्यमानं मया सस्यक्

त्वमेकाग्रमनाः शृणु ॥ १

ब्राह्मणः किल नो गेहमध्यगच्छत्पुराऽतिथिः

आचारं तत्र संग्रेक्ष्य प्रीतो वचनमब्रवीत् २

मया हिमवतः शृङ्गमेकेनाध्नुषितं चिरम् ।

दृष्ट्वाश्च बहवो देशा नानाधर्मसमावृताः ३

सर्वमवमदनीयं क्षीरं च भोजनं येषां ते ॥ ३७ ॥ युग-
न्धरे नगरे औषादिकमपि क्षीरं पीयते मध्यामस्थयिविका-
भावात्तत्रावश्यममक्ष्यभक्षणं आपतत्येव एवमच्युतस्थले नगरे
उषितस्थागम्यागमनमवश्यं भावि तादृशानामेव तत्र सत्वात् ॥
३९ ॥ भूतिलये हि चण्डालब्राह्मणसाधारण एको जला-
शयस्तत्र च स्नातः कथं स्वर्गं गच्छेत् कथंचिदित्यर्थः ४० ॥
व्रतहमित्येकाग्रव्रतसि न दोष इत्यर्थः ४१ ॥ कारस्करा-
दयो देशाः ॥ ४३ ॥ एकरात्रशयी एकरात्रशायिनं
ब्राह्मणमिति द्वितीयायं प्रथमा ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहा-

ते कथं विविधान् धर्मान्

ज्ञास्यन्ते हीनयोनयः ॥ ४२

कारस्करास्माद्विषकान्

कालिङ्गान्केरलांस्तथा ।

कर्कोटकान् वीरकांश्च

दुर्धर्मांश्च विवर्जयेत् ॥ ४३

इति तीर्थानुसर्तारं राक्षसी कान्चिदब्रवीत् ।

एकरात्रशयी गेहे महोद्वेखलमेखला ॥ ४४

आरट्टा नाम ते देशा वाहीकं नाम तज्जलम् ।

ब्राह्मणापसदा यत्र तुल्यकालाः प्रजापतेः ४५

वेदा न तेषां वेद्यश्च यज्ञा यजनमेव च ।

व्रात्यानां दासमीयानामन्नं देवा न भुजते ४६

प्रस्थला मद्रगान्धारा

आरट्टा नामतः खशाः ।

वसन्तिसिन्धुसौवीरा

इति प्रायोऽतिकुरिस्ताः ॥ ४७

न च केन च धर्मेण विरुध्यन्ते प्रजा इमाः ।
सर्वे हि तेऽशुबन् धर्मं यदुक्तं वेदपारगैः ॥ ४

अदता तु ततो देशास्त्रानाधर्मसमाकुलान् ।

आगच्छता महाराज वाहीकेषु निशमितम्

तत्र वै ब्राह्मणो भूत्वा ततो भवति क्षत्रियः

वैश्यः शूद्रश्च वाहीकस्ततो भवति नापितः ६

नापितश्च ततो भूत्वा पुनर्भवति ब्राह्मणः ।

द्विजो भूत्वा च तत्रैव पुनर्दासीऽभिजायते ७

भारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठेयं भारतभाष्ये चतुश्चत्वारि-
ंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

हंतेति ॥ १ ॥ इमाः अनुभूतापूर्वाः प्रजाः केनच केनापि

अर्थक्रमादिना निमित्तेन धर्मेण सह न विरुध्यन्ते न केनचिद्-

धर्मेण इति पाठे केनाप्यधर्मेणता न विरुध्यन्ते न केनचिद्-

धर्मं कृत्वा शास्त्रेण विरुध्यन्ते इत्यर्थः ॥ ४ ॥ निशमितं

धृतम् ॥ ५ ॥ ब्राह्मणो भूत्वेत्यादि तज्जातीयकर्मावरण-

निवन्धनम् ॥ ६ ॥

भवन्त्येककुले विप्राः प्रसृष्टाः कामचारिणः
गान्धारा मद्रकाश्चैव वाहीकाश्चालपचेतसः ८
पतन्मया श्रुतं तत्र धर्मसंकरकारकम् ।
कृत्स्नामदित्वा पृथिवीं वाहीकेषु विपर्ययः ९
हन्त शल्य विजानीहि
हन्त भूयो ब्रवीमि ते ।
यदप्यन्योऽब्रवीद्वाक्यं
वाहीकानां च कुत्सितम् ॥ १०
सती पुरा हता काचिदारह्यात्किल दस्युभिः
अधर्मतश्चोपयाता सा तानभ्यशपत्ततः ॥ ११
बालां बन्धुमतीं यन्मा-
मधर्मणोपगच्छथ ।
तस्मान्नाथो भविष्यन्ति
बन्धक्यो वै कुलस्य च ॥ १२
न चैवास्मात्प्रमोक्षध्वं घोरात्पापाक्षराधमाः
तस्मात्तेषां भागहरा भागिनेया न सूनवः १३
कुरवः सहपञ्चालाः
शाखा मत्स्याः सनैमिपाः ।
कोसलाः काशपौण्ड्राश्च
कालिङ्गा मागधास्तथा ॥ १४
चेदयश्च महाभागा धर्मं जानन्ति शाश्वतम् ।
नानादेशेष्वसन्तश्च प्रायो वा ह्यनयादते १५
आमत्स्थेभ्यः कुरुपञ्चालदेश्या
आनैमिषाचेदयो ये विशिष्टाः ।
धर्मं पुराणमुपजीवन्ति सन्तो
मद्रादते पाञ्चनदांश्च जिह्मान् ॥ १६
एवं विद्वान् धर्मकथासु राज-
स्तुष्णीभूतो जडवच्छल्य भूयः ।

त्वं तस्य गोप्ता च जनस्य राजा
पञ्चागहर्ता शुभदुष्कृतस्य ॥ १७
अथवा दुष्कृतस्य त्वं
हर्ता तेषामरक्षिता ।
रक्षिता पुण्यभाजानां
प्रजानां त्वं ह्यपुण्यमाह ॥ १८
पूज्यमाने पुरा धर्मं सर्वदेशेषु शाश्वते ।
धर्मं पाञ्चनदं दृष्ट्वा धिगित्याह पितामहः १९
ब्राह्मणानां दासमीयानां कृतेष्वशुभकर्मणाम् ।
ब्राह्मणा निन्दिते धर्मं स त्वं लोके किमब्रवीः
इति पाञ्चनदं धर्ममवमेने पितामहः ।
स्वधर्मस्थेषु वर्षेषु सोऽप्येतान्नाभ्यपूजयत् २१
हन्त शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते ।
कल्माषपावः सरसि निमज्जन्नाक्षसोऽब्रवीत्
क्षत्रियस्य मलं मैक्ष्यं
ब्राह्मणस्याश्रुतं मलम् ।
मलं पृथिव्यां वाहीकाः
स्त्रीणां मद्रस्त्रियो मलम् ॥ २३
निमज्जमानमुदुहृत्य कश्चिद्राजा निशाचरम्
अपृच्छत्तेन चाख्यातं प्रोक्तवांस्तस्मिन्निबोध मे २४
मातुषाणां मलं म्लेच्छा
म्लेच्छानामौष्ट्रिका मलम् ।
औष्ट्रिकाणां मलं पण्डाः
पण्डानां राजयाजकाः ॥ २५
राजयाजकयाज्यानां मद्रकाणां च यन्मलम्
तद्भवेद्वै तव मलं यद्यस्मान्न विमुञ्चसि ॥ २६
इति रक्षोपसृष्टेषु विषवीर्यहतेषु च ।
राक्षसं भैषजं प्रोक्तं संसिद्धयचनोत्तरम् ॥ २७

कुले एक एव विप्रो भवत्यन्ये भ्रातरः प्रसृष्टाः
संकीर्णक्रिया इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तत्र वाहीकेषु धर्म-
संकरकारको विपर्ययः श्रुत इति लिङ्गे विपरिणयम् । विपर्ययो
विहितवैपरीत्यम् ॥ ९ ॥ बन्धक्यो वेद्याः पंचमे व्यभि-
चारं बन्धक्यः ॥ १२ ॥ न चैवेति । उत्तरत्रेदं बन्धकालं
सर्वत्रानुवर्तिष्यते यस्मात् मातुर्वर्धनं दुहिता हरति पितुः पुत्र
इति नियमात् । यद्यपि पुत्री पुत्रश्च द्वावपि जारजी तथापि
पितृव इव मातृत्वे विसंवादाभावात् दौहित्र एव रिक्थ-
हारी भवति न पुत्र इति भावः । यतस्ते भगिनीधैवा-
पत्यानि जनयन्ति न स्वदेरिष्वतस्तेषां भागिनेया भागहरा
इति व्याख्यानं प्राचाम् १३ असन्तश्चात्सन्तश्च वर्तन्ते परंतु
कर्णो ६

वाहानयादते वाहीकनीतिं विना तत्र केवलमसन्त एव वर्तन्त
इत्यर्थः ॥ १५ ॥ पूज्यमाने प्रशस्त्यमाने ॥ १९ ॥ कृते
कृत्युगेषु धर्मं वाहीकानामिति शेषः । स वाहीकस्त्वम्
॥ २० ॥ नाभ्यपूजयत् न प्रशंसितवान् ॥ २१ ॥ म्लेच्छाः
पापस्ताः धर्माधर्मविचारहीनाः 'म्लेच्छः पापस्ते जाति-
भेदे स्यादपभाषणे' इति विश्वः । 'औष्ट्रिका मृत्तिकाभाण्ड-
भेदेऽपि करमाश्रियाम्' इति विश्वः । औष्ट्रिकः सिंहभाण्ड-
जीवी तैलिक इत्यर्थः । पण्डा वर्षवराः राजयाजकाः क्षत्रि-
यस्य याज्यास्तेषामपि याज्याः । राजपुरोहितयाज्या वा
॥ २५ ॥ रक्षोपसृष्टेषु रक्षसा उपद्रुतेषु राक्षसं रक्षसां नाश-
कामिदं राक्षसम् ॥ २७ ॥

ब्राह्मं पाञ्चालाः कौरवेयास्तु धर्म्यं
सत्यं मत्स्या शूरसेनाश्च यज्ञम् ।
प्राच्या दासा वृषला दाक्षिणात्याः
स्तेना बाहीकाः संकरा वै सुराष्ट्राः ॥
कृतव्रता परविष्ठापहारो
मद्यपानं गुरुदारावमर्दः ॥
वाक्पाकपुण्यं गोवधो रात्रिचर्या
बहिर्गृहं परबल्योपभोगः ॥ २९
येषां धर्मस्तान्प्रति नास्त्यधर्मो
ह्यारुष्टानां पञ्चनदान् धिगस्तु ।
आपाञ्चाल्येभ्यः कुरवो नैमिषाश्च
मत्स्याश्चैतेऽप्यथ जानन्ति धर्मम् ।
अयोदीच्याश्चाङ्गका मानवाश्च
शिष्टान् धर्मानुपजीवन्ति वृद्धाः ॥ ३०
प्राचीं दिशं श्रिता देवा जातवेदः पुरोगमाः ।
दक्षिणां पितरो गुप्तां यमेन शुभकर्मणा ॥ ३१
प्रतीचीं वरुणः पाति पालयानः सुरान्बली ।
उर्वीचीं भगवान्स्तोमो ब्राह्मणैः सह रक्षति ॥
तथा रक्षः पिशाचाश्च हिमवन्तं नगोत्तमम् ।
गुह्यकाश्च महाराज पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ३३
ध्रुवः सर्वाणि भूतानि विष्णुः पाति जनार्दनः
इक्षितश्चाश्च मगधाः प्रेक्षितश्चाश्च कोसलाः ॥
अर्धोक्ताः कुरुपञ्चालाः
शालव्याः कुरुक्षानुशासनाः
पार्वतीयाश्च विषमा
यथैव शिबयस्तथा ॥ ३५

सर्वज्ञा यवना राजञ्जराश्चैव विशेषतः ।
म्लेच्छाः स्वसंज्ञानियता नानुक्तमितरे जनाः
प्रतिरथास्तु बाहीका न च केचन मद्रकाः ।
स त्वमेतादृशः शल्य नोत्तरं वक्तुमर्हसि ।
पृथिव्यां सर्वदेशानां मद्रको मलमुच्यते ॥ ३७
सीधोः पानं गुरुतल्पावमर्दो
भूणहत्या परविष्ठापहारः ।
येषां धर्मस्तान्प्रति नास्त्यधर्मं
आरुद्रजान् पञ्चनदान् धिगस्तु ॥ ३८
एतज्ज्ञात्वा जोषमास्त्व प्रतीपं मा स्म वै क्रुथाः
मा त्वां पूर्वमहं हत्वा हनिष्ये केशवाजुनौ ॥
शल्य उवाच ।
आतुराणां परित्यागः स्वदारसुतविक्रयः ।
अङ्गे प्रवर्तते कर्ण येभामधिपतिर्मवान् ॥ ४०
रथातिरथसंख्यायां यस्मां भीष्मस्तदाब्रवीत् ।
तान्निवदित्वात्मनो दोषाभिर्मन्युर्मैव मा क्रुधः
'सर्वत्र ब्राह्मणाः सन्ति सन्ति सर्वत्र क्षत्रियाः
वैश्याः शूद्रास्तथा कर्ण क्षियः साध्यश्च सुव्रताः
रमन्ते चोपहासेन पुरुषाः पुरुषैः सह ।
अन्योन्यमवरक्षन्तो देशे देशे समैद्युनाः ॥ ४३
परवाच्येभु निपुणः सर्वो भवति सर्वदा ।
आत्मवाच्यं न जानीते जानन्नपि बहुदाति ।
सर्वत्र सन्ति राजानः स्वं स्वं धर्ममनुव्रताः ।
दुर्मनुष्याश्चिगृह्णन्ति सन्ति सर्वत्र धार्मिकाः ॥
न कर्ण देशसामान्यात् सर्वः पापं निषेवते ।
यादृशः स्वस्वभावेन देवा अपि न तादृशाः '

ब्राह्मं वेदसंगृहं धर्म्यं धर्मादनपेतं कर्म मानयन्तीति
शेषः । प्राच्या दासाः शूद्रधर्माणः दाशा इति
पाठे मत्स्यजीविनः वृषं धर्मं लान्ति आददेते ते
वृषलाः । धर्मसंग्रहपराः धर्मदोहिण इति वा ॥ २८ ॥
बहिर्गृहं रात्रिचर्याप्रच्छन्नं नौर्वैपारदार्थादि ॥ २९ ॥
आपांचाल्येभ्यः धर्मज्ञाः उदीच्यायास्तु स्वयं धर्मस्वरूप-
मजानन्तोऽपि शिष्टानुगामिन इत्यर्थः । आरुद्रजान् यथा
इति भावः ॥ ३० ॥ प्राचीमित्यत्र जातवेद इत्यनेनाग्नेयी-
सहिता प्राची देवानामाश्रयः । दक्षिणा पितॄणां तत्रैव
आढादिधर्मो दृश्यते ॥ ३१ ॥ एवं प्रतीचीं वरुणः ।
उर्वीचीं सोम इति कुबेरेशानयोर्ग्रहणम् । परिषेवाजैर्हृत्यां
वायव्यां च बाहीनाश्रयायां नैर्हृतास्त्वादृशा वातुलाश्च

सन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ तथा रक्ष इति हिमवतोऽप्यप्रशस्य-
जनाश्रयवसुष्कमा गन्धमादनस्तु भोगलोभानां गुह्यकादी-
नामाश्रयः ॥ ३३ ॥ एवमपि सबाहीकान्तनैर्हृतान् देशान्
विष्णुः पाति परैरन्यवत् न देशान्तेष्विव बाहीकेषु विशेषतो
देवतानुग्रहो दृश्यत इत्यभिप्रायः । अत एव तेषां मौख्यं
वर्णयति—इक्षितश्चाश्चेति ॥ ३४ ॥ विषमाः दुःख-
साध्याः ॥ ३५ ॥ सर्वं जानन्तोऽपि यवना म्लेच्छाश्च
स्वसंज्ञायां स्वयिः कृतो यो धर्मसंकेतस्तत्रैव नियताः
वैश्विकं धर्मं न मानयन्तीत्यर्थः । इतरे त्वनुक्तं हितं नावगृ-
ह्यन्ते ॥ ३६ ॥ प्रतिस्थाः हितवादिनि प्रतिकूलाः शुद्धो-
हिण इत्यर्थः । तादृशास्त्वं हितोपदेशारं मां निन्दसीत्यर्थः
॥ ३७ ॥ प्रतीपं प्रतिकूलं तत्रोपवाच्यम् ॥ ३९ ॥
देवा अपीति । कुतश्च देवान्यतिक्रामन्तीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

सञ्जय उवाच

ततो दुर्योधनो राजा कर्णशल्याववारयत्
सखिभावेन राधेयं शल्यं स्वाञ्जल्यकेन च ॥
ततो निवारितः कर्णो धार्तराष्ट्रेण मारिष ।

कर्णोऽपि नोत्तरं प्राह

शल्योऽप्यभिमुखः परान् ॥
ततः प्रहस्य राधेयः
पुनर्योहीत्यचोदयत् ॥

४८

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे
पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

सञ्जय उवाच

ततः परानीकसहं व्यूहमप्रतिमं कृतम् ।
समीक्ष्य कर्णः पार्थानां धृष्टधुन्नाभिरक्षितम्
प्रययौ रथघोषेण सिंहनादरवेण च ।
वादित्राणां च निनदैः कम्पयन्निव मेदिनीम्
वैपमान इव क्रोधाद्युद्धशीण्डः परन्तपः ।
प्रतिव्यूह्य महातेजा यथावज्जरतर्पणम् ॥ ३
व्यधमत्पाण्डवीं सेनामासुरीं मधवानिव ।
युधिष्ठिरं चाभ्यहनदपसव्यं चकार ह ॥ ४

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं सञ्जय राधेयः प्रत्यव्यूह्यत पाण्डवान् ।
धृष्टद्युम्नमुखान्सर्वान् भीमसेनाभिरक्षितान् ५
सर्वानिव महेश्वासान् जगत्यानमरैरपि ।
के च प्रपक्षौ पक्षौ वा मम सैन्यस्य सञ्जय ६
प्रविभज्य यथान्यायं कथं वा समवस्थिताः ।
कथं पाण्डुसुताश्चापि प्रत्यव्यूहनन्त मामकान्
कथं चैव महद्युद्धं प्रावर्तत सुदारुणम् ।
क च बीमत्सुरमवद्यत्कर्णोऽयाद्युधिष्ठिरम् ८
को ह्यर्जुनस्य साविधे

शक्तोऽभ्येतुं युधिष्ठिरम् ।

सर्वभूतानि यो ह्येकः

खाण्डवे जितवान्पुरा ।

कस्तमन्यस्तु राधेयात्प्रतियुज्येज्जिजीविषुः ।

सञ्जय उवाच ।

शृणु व्यूहस्य रचनामर्जुनश्च यथागतः ।
परिवार्य नृपं स्वं स्वं सङ्क्रामश्चाभवद्यथा १०
कृपः शारद्वतो राजन् मागधाश्च तरस्विनः

सात्वतः कुतवर्मा च दक्षिणं पक्षमाश्रिताः
तेषां प्रपक्षे शकुनिकलूकश्च महारथः ।
सादिभिर्विमलप्रासैस्तवानां कमरक्षताम् १२
गान्धारिभिरसंभ्रान्तैः पार्वतीर्यश्च दुर्जयैः ।
शलभानांमिव धातैः पिशाचैरिव दुर्दशैः १३
चतुर्विंशत्सहस्राणि रथानामनिवर्तिनाम् ।
संशयका युद्धशीण्डा वामं पार्श्वमपालयन्
समन्वितास्तव सुतैः कृष्णार्जुनजिघांसवः ।
तेषां प्रपक्षाः काम्बोजाः शकाश्च यवनैः सह
निदेशात्सुतपुत्रस्य सरथाः साश्वपत्तयः ।
आह्वयन्तोऽर्जुनं तस्थुः केशवं च महाबलम्
मध्ये सेनामुखे कर्णोऽप्यवातिष्ठत दक्षितः ।
चित्रवर्माङ्गदः सग्वी पालयन्वाहिनीमुखम्
रक्षमाणैः सुसंरक्ष्यैः पुत्रैः शस्त्रभृतां वरः ।
वाहिनीं प्रमुखे वीरः संप्रकर्षन्नशोभत ॥ १८
अभ्यवर्तन्महाबाहुः सूर्यवैश्वानरप्रभः ।
महाद्विपस्कन्धगतः पिङ्गाक्षः प्रियदर्शनः १९
दुःशासनो धृतः सैन्यैः स्थितो व्यूहस्य पृष्ठतः
तमन्वयान्महाराज स्वयं दुर्योधनो नृपः २०
चित्रास्रैश्चित्रसन्नाहैः सोदरैरभिरक्षितः ।
रक्ष्यमाणो महावीर्यैः सहितैर्मद्रकेकयैः २१
अशोभत महाराज देवैरिव शतकतुः ।
अश्वत्थामा कुरूणां च ये प्रवीरा महारथाः ॥

नित्यमन्ताश्च मातङ्गाः

शूरैर्मल्लैश्चैः समन्विताः ।

अन्वयुस्तद्रथानीकं

क्षरन्त इव तोयदाः ॥

२३

स्वाञ्जल्यकेन स्वस्य अञ्जलिकर्मणा ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहा-
भारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावेदीये पञ्चचत्वारि-
ंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

तत इति ॥ १ ॥

ते ध्वजैर्वैजयन्तीभि-

ज्वलद्भिः परमायुधैः ।

सादिभिश्चास्थिता रेजु-

र्द्धमवन्त इवाचलाः ॥ २४

तेषां पदातिनागानां पादरक्षाः सहस्रशः ।

पट्टिशास्त्रिधराः शूरा बभूवुरनिवर्तिनः २५

सादिभिः स्यन्दनैर्नौगैरधिकं समलङ्कृतैः ।

स द्यूहराजो विबभौ देवासुरचमूपमः २६

बाहैरुपत्यः सुविहितो नायकेन विपश्चिता ।

नृत्यतीव्र महाद्यूहः परेषां भयमादधत् २७

तस्य पक्षप्रक्षेप्त्यो निष्पतन्ति युयुत्सवः ।

हस्त्यश्वरथमातङ्गाः प्रावृषीव बलाहकाः २८

ततः सेनामुखे कर्णं दृष्ट्वा राजा युधिष्ठिरः ।

धनञ्जयमभिप्रपन्नमेकवीरमुवाच ह ॥ २९

पद्मयाजुर्न महाद्यूहं कर्णेन विहितं रणे ।

युक्तं पक्षैः प्रपक्षश्च परानीकं प्रकाशते ॥ ३०

तदेतद्वै समालोक्य

प्रत्यमित्रं महद्बलम् ।

यथा नाभिमवत्सर्मा-

स्तथा नीतिर्वैधीयताम् ॥ ३१

एवमुक्तोऽर्जुनो राजा प्राञ्जलिर्नृपमब्रवीत् ।

यया भवानाह तथा तत्सर्वं न तदन्यथा ३२

यस्त्वस्य विहितो घातस्तं करिष्यामि भारत

प्रधानवध एवास्य विनाशस्तं करोम्यहम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

तस्मात्त्वमेव राधेयं भीमसेनः सुयोधनम् ।

वृषसेनं च नकुलः सहदेवोऽपि सौबलम् ३४

दुःशासनं शतानीको हार्दिकं शिनिपुङ्गवः

धृष्टद्युम्नो द्रोणसुतं स्वयं योऽस्याम्यहं रूपम् ॥

द्रौपदेया धार्तराष्ट्रान्

शिष्टान्सह शिखण्डिनः ।

ते ते च तांस्तानहिता-

नस्माकं प्रणु मामकाः ॥ ३६

सञ्जय उवाच ।

इत्युक्तो धर्मराजेन तथेत्युक्त्वा धनञ्जयः ।

अग्निर्वैश्वानरः पूर्वो ब्रह्मेन्द्रः ससितो गतः ।

तस्माद्यः प्रथमं जातस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः

ब्रह्मेशानेन्द्रवरुणान् क्रमशो योऽवहत्पुरा ।

तमायं रथमास्थाय प्रयातो केशवाजुर्नौ ३९

अथ तं रथमायान्तं दृष्ट्वाऽत्यद्भुतदर्शनम् ।

उवाचाधिरथि शल्यः पुनस्तं युद्धदुर्मदम् ४०

अयं सरथ आयातः श्वेताश्वः कुष्णसारथिः

दुर्वारः सर्वसैन्यानां विपाकः कर्मणामिव ॥

निघ्नन्नभिगान् कौन्तेयो यं कर्णं परिपृच्छसि

श्रूयते तुमुलः शब्दो यथा मेघस्वनो महान् ४२

ध्रुवमेतौ महात्मानौ वासुदेवधनञ्जयौ ।

एव रेणुः समुद्भूतो दिवमावृत्य तिष्ठति ॥ ४३

चक्रनेमिप्रणुजैव कम्पते कर्णं मेदिनी ।

प्रवात्येव महाबायुरभितस्तव बाहिनीम् ४४

कथ्यादा द्याहरन्त्येते मृगाः कन्दन्नि मेरुम्

पश्य कर्णं महाघोरं भयदं लोमहर्षणम् ४५

कबन्धं मेघसंकाशं भातुमाद्युत्य संस्थितम् ।

पश्य शूयैर्बहुविधैर्मृगाणां सर्वतोदिशम् ४६

बलिभिर्दत्तादृलैरादित्योऽग्निनिरीक्ष्यते ।

पश्य कङ्कांश्च गृध्रांश्च समवेतास्सहस्रशः ४७

स्थितानभिमुखान् घोरानन्धोन्यमभिभाषतः

रञ्जिताश्चामरा युक्तास्तव कर्णं महारथे ॥ ४८

प्रवराः प्रज्वलन्त्येते ध्वजश्चैव प्रकम्पते ।

सधेपयून् हयान्पश्य महाकायान्महाजवान्

प्लवमानान्दर्शनीयानाकाशे गरुडानिव ।

ध्रुवमेषु निमिसेषु भूमिमाश्रित्य पार्थिवाः ॥

अशिरिति । योऽयं वैश्वानरो विश्वस्य नेता

अग्निः स ऋषा ब्राह्मणः प्रजापतिमुखोद्भवत्व-

साम्यात् स एव इन्द्रः उन्नतीति व्युत्पत्तेर्बलाधोऽः सोम-

रक्षश्च स एव ससितामश्वत् गतः । 'वारुणो वा अश्वः' इति

श्रुतेः । सोमोऽप्यश्वत्वेन रस्यते । अयं सृजन्ति कलशे दश

क्षिप इत्यादौ अयं अयं कलशे द्रोणकलशे क्षिपिषुल्यः ।

तमश्वं देवा ब्राह्मणाश्च विदुः स एक एव देवत्वमुर्वाऽऽ-

त्मानं व्यूहाजुनरथं वाहयतीत्यर्थः । ऋषेः इति पाठे

ब्राह्मणं वेदेन इहः स्तुत्या प्रदीष्टः । स एवाश्वत्वे गत

इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ एवमश्वान्भुत्वा रथं सौति-ब्रह्मेति

॥ ३९ ॥ अयं सरथः कौन्तेय आयात इति द्वयोः सम्प्र-

न्वः ॥ ४१ ॥ शब्दो रथस्तेति शेषः । ४२ प्रवातीत्या-

दिप्रराजयलक्षणमाह तेजोभग्नार्थमेव ॥ ४४ ॥ कथं केतुं मृगा-

दिभिरादित्यविक्षेपं क्रियमाणं सत्यसूचकम् ॥ ४६ ॥

चामराः रथेऽवलम्बन्तो रथाक्षकक्रयोः सङ्घर्षः स्फुर्लिंगैर्बल-

न्तीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

स्वप्स्यन्ति निहताः कर्णं शतशोऽथ सहस्रशः
 शंखानां तुमुलः शब्दः श्रूयते लोमहर्षणः ॥
 आनकानां च राधेय मृदङ्गानां च सर्वशः ।
 बाणशब्दान्बहुविधान्नाश्वगजवाजिनाम् ॥
 ज्यातलत्रेषु शब्दांश्च शृणु कर्णं महात्मनाम्
 हेमरूपप्रसूदानां वाससां शिल्पिनिर्मिताः
 नानावर्णा रथे भान्ति श्वसनेन प्रकम्पिताः
 सहेमचन्द्रतारकाः पताकाः किंकिणीयुताः
 पश्य कर्णाजुनस्वेताः सौदामन्य इवाम्बुदे ।
 ध्वजाः कणकणायन्ते वातेनामिसमीरिताः
 विभ्राजन्ति रथे कर्णं विमाने दैवते यथा ।
 सपताका रथाञ्चैते पञ्चालानां महात्मनाम्
 पश्य कुन्तीसुतं वीरं वीभत्सुमपराजितम् ।
 प्रधर्षयितुमायान्तं कपिप्रवरकेतनम् ॥ ५७
 एष ध्वजाग्रे पार्थस्य प्रेक्षणीयः समन्ततः ।
 दृश्यते वानरो भीमो द्विषतामघवर्धनः ॥ ५८
 एतच्चक्रे गदा शार्ङ्गं शंखः कृष्णस्य धीमतः ।
 अत्यर्थं भ्राजते कृष्णे कौस्तुभस्तु मणिस्ततः
 एष शार्ङ्गगदापाणिर्वासुदेवोऽतिवीर्यवान् ।
 चाह्वयन्नेति तुरगान्पाण्डुरान्वातरंहसः ॥ ६०
 एतत्कूजति गाण्डीवं विकृष्टं सद्यसाधिना
 एते हस्तवता मुक्ता म्रन्त्यमिन्नाशिताः शराः
 विशालायतताम्राक्षैः पूर्णचन्द्रनिभाननैः ।
 एषा भूः कीर्यते राक्षीं शिरोभिरपलायिनां
 एते सुपरिघाकाराः पुण्यगन्धानुलेपनाः ।
 उद्यतायुधशौण्डानां पात्यन्ते सायुधा भुजाः
 निरस्तन्नेत्रजिह्वाश्च वाजिनः सह सादिभिः ।
 पतिताः पात्यमानाश्च क्षिती क्षीणाश्च शेरते
 एते पर्वतशृङ्गाणां तुल्यरूपा हता द्विपाः ।
 संछिन्नभिन्नाः पार्थेन प्रचरन्त्यद्रयो यथा ॥
 गन्धर्वनगराकारा रथा हतनरेश्वराः ।
 विमानानां च पुण्यानि स्वर्गिणां निपतन्त्यमी
 द्याकुलीकृतमर्त्यं पश्य सैन्यं किरीटिना ।
 नानामृगसहस्राणां गृथं केसरिणा यथा ॥
 म्रन्त्येते पार्थिवान्वीराः
 पाण्डवाः समभिद्रुताः ।
 नागाश्वरथपत्न्योधाः
 स्तावकान्समभिन्नतः ॥

६८

एष सूर्य इवाम्बोदैश्छन्नः पार्थो न दृश्यते ।
 ध्वजाग्रे दृश्यते त्वस्य ज्याशब्दश्चापि श्रूयते
 अथ द्रक्ष्यसि तं वीरं श्वेताश्वं कृष्णसारथिम्
 निम्नन्तं शत्रवान्संख्येयं कर्णं परिपृच्छसि
 अथ तौ पुरुषद्वयावौ लोहिताक्षौ परंतपौ ।
 वासुदेवार्जुनौ कर्णं दृष्ट्वास्वेकरथे स्थितौ ॥
 सारथिर्ष्वस्य वाण्येयो
 गाण्डीवं यस्य कार्मुकम् ।
 तं चेद्धन्तासि राधेय
 त्वं नो राजा भविष्यसि ॥ ७२
 एष संशतकाहृतस्तावेनामिसुखो गतः ।
 करोति कदनं कैषां संग्रामे द्विषतां बली ॥
 इति ब्रुवाणं मद्रेशं कर्णः प्राहातिमन्थुना ।
 पश्य संशतकैः कुक्षैः सर्वतः समभिद्रुतः ॥
 एष सूर्य इवाम्बोदैश्छन्नः पार्थो न दृश्यते ।
 एतदन्तोऽर्जुनः शल्य निमग्नो योधसागरे ॥
 शल्य उवाच ।
 वरुणं कोऽम्भसा हन्यादिन्धनेन च पावकम्
 को वाऽनिलं निगृहीयारिपवैत्रा को महार्णवं
 ईदृशमहं मन्ये पार्थस्य युधि विग्रहम् ।
 न हि शक्योऽर्जुनो जेतुं युधि सेन्द्रैः सुरासुरैः
 अथवा परितोऽस्ते वाचोक्त्वा सुमना भव
 न स शक्यो युधा जेतुमन्यं कुरु मनोरथम् ॥
 बाहुभ्यामुद्धरेद्भूमिं दहेत्कुक्षं इमाः प्रजाः ।
 पातयेन्निदिवाद्देवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥
 पश्य कुन्तीसुतं वीरं भीममक्षिष्टकारिणम् ।
 प्रभासन्तं महाबाहुं स्थितं मेरुमिवापरम् ॥
 अमर्यां नित्यसंरञ्जश्चिरं वैरमनुस्मरन् ।
 एष भीमो जयमेप्सुर्बुधि तिष्ठति वीर्यवान्
 एष धर्मभृतां श्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 तिष्ठत्यसुकरः संख्ये परैः परपुरजयः ॥ ८२
 एतौ च पुरुषद्वयावौ भवविनाविष सोदरी ।
 नकुलः सहदेवश्च तिष्ठतो युधि दुर्जयौ ॥ ८३
 अमी स्थिता द्रौपदेयाः पञ्च पञ्चाचला इव ।
 व्यवस्थिता योद्धुकामाः सर्वेऽर्जुनसमा युधि
 एते द्रुपदपुत्राश्च
 धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
 स्फूर्ताः सत्यजितो वीरा-
 स्तिष्ठन्ति परमौजसः ॥

८५

ज्यातलत्रेषु कर्णानि पाठे कर्णं वाद्यविशेषः । तेषां ध्वनीन् शिल्पिनो रजकाः ॥ ५३ ॥ अघवर्धनः दुःखस्य वर्धयिता ॥ ५८

असाविन्द्र इवासह्यः सात्यकिः सात्वतां वरः
युयुत्सुरुपयात्यस्मान् कुन्धान्तकसमः पुरः ॥

इति संबद्धतोरेव तयोः पुरुषसिंहयोः ।
ते सेने समसज्जेतां गङ्गायमुनवदृशम् ॥ ८७ ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशह्यसंवादे
पद्मचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

धृतराष्ट्र उवाच ।

तथा द्यूढेष्वनीकेषु संसक्तेषु च सज्जय ।
संशप्तकान् कथं पार्था गतः कर्णश्च पांडवान्
एतद्विस्तरशो युद्धं प्रवृद्धिं कुशलो ह्यसि ।
न हि तुष्यामि वीराणां शृण्वानो विक्रमाव्रणे
सज्जय उवाच ।

तदास्थितमवज्ञाय प्रत्यमित्रबलं महत् ।
अव्यूहतार्जुनो द्यूहं पुत्रस्य तव दुर्नेये ॥ ३
तत्सादिनागकलिलं पदातिरथसंकुलम् ।
धृष्टद्युम्नमुखं द्यूहमशोभत महद्बलम् ॥ ४
पारावतसवर्णाश्वश्चन्द्रादित्यसमद्युतिः ।
पार्वतः प्रवभौ धन्वी कालो विप्रहवानिव ॥
पार्वतं जुगुपुः सर्वे द्रौपदेया युयुत्सवः ।
दिव्यवर्मायुधधराः शार्दूलसमविक्रमाः ॥ ६
साजुगा दीप्तवपुश्चन्द्र तारागणा इव ।
अथ द्यूढेष्वनीकेषु प्रेक्ष्य संशप्तकाव्रणे ॥ ७

कुङ्कोऽर्जुनोऽभिदुद्राव
दयाक्षिपन् गाण्डिवं धनुः ।
अथ संशप्तकाः पार्थ-

मभ्यधावन्वधैविणः ॥

विजये धृतसंकदपा मुत्तुं कृत्वानिवर्तनम् ।
तन्नराश्वौघबहुलं मत्तनागरयाकुलम् ॥ ९
पत्तिमच्छूरवीरौघं द्रुतमर्जुनमार्दयत् ।
स संग्रहारस्तुमुलस्तेषामासीत्किरीटिना ॥ १०
तस्यैव नः श्रुतो यादृङ्घ्रिवातकवचैः सह ।
रथानश्वान् ध्वजाज्जागन्पत्तीव्रणगतानपि ॥

इषून् धनुषि खड्गांश्च चक्राणि च परश्वधान् ।
सायुधानुद्यतान्बाहून्विधिवान्यायुधानि च
चिच्छेद द्विपतां पार्थः शिरांसि च सहस्रशः
तस्मिन्सैन्यमहावर्ते पातालतलसन्निभे ॥ १३
निमग्नं तं रथं मत्वा नेदुः संशप्तकास्तथा ।
स पुनस्तानरीन्हत्वा पुनरुत्तरतोऽवधीत ॥ १४
दक्षिणेन च पश्चाच्च कुङ्को रुद्रः पशूनिव ।
अथ पञ्चालचेदीनां सृज्यानां च मारिष ॥ १५
त्वदीयैः सह संग्राम आसीत् परमदाकरः ।
कृपश्च कृतवर्मा च शकुनिश्चापि सौबलः ॥ १६
हृष्टसेनाः सुसंरब्धा रथानीकप्रहारेणः ।
कोसलैः काश्यप-मत्स्यैश्च कारुषैः केकयैरपि
शरसेनैः शरवरीरैर्युयुत्सुर्दुर्मुखाः ।
तेषामन्तर्करं युद्धं देहपाप्मासुनाशनम् ॥ १८
क्षत्र-विन्-शूद्रवीराणां धर्म्यं स्वर्ग्यं यशस्कर्म
दुर्योधनोऽथ सहितो ब्राह्मिर्मरततर्षम् ॥ १९
गुप्तः कुरुप्रवीरैश्च मद्राणां च महारथैः ।
पाण्डवैः सह पाञ्चालैश्चैविभिः सात्यकेन च
युध्यमानं रणे कर्णं कुरुवीरोऽभ्यपालयत् ।
कर्णोऽपि निशितैर्बाणैर्विनिहत्य महाचमूम्
प्रमृष्ट च रथश्रेष्ठान् युधिष्ठिरमपीडयत् ।
विषस्त्रायुधदेहासूत्रं कृत्वा शत्रून्सहस्रशः २२
युक्ता स्वर्ग्यशोभ्यां च स्वेभ्यो मुदमुदावहत्
एवं मारिष संग्रामो नर-वाजि-गजक्षयः ।
कुरुणां सृज्यानां च देवासुरसमोऽभवत् २३ ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठ्ये भारतभावदीपे
पद्मचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

तथाति ॥ १ ॥ क्षत्र-विद्-शूद्रवीराणामित्यनेन

ब्राह्मणादते युद्धं सर्वेषां श्रेयस्कर्ममित्यर्थः ॥ १९ ॥ युक्त्वा
योजयित्वा ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैल-
कण्ठ्ये भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

धृतराष्ट्र उवाच ।

यस्तत्प्रविश्य पाथ्यानां सैन्यं कुर्वन्नक्षयम्
कर्णो राजानमभ्येत्य तन्ममाचक्ष्व सञ्जय १
के च प्रवीराः पाथ्यानां युधि कर्णमचारयन्
कांश्च प्रमथ्याधिरथिर्बुध्धिष्ठिरमपीडयत् ॥ २

सञ्जय उवाच ।

धृष्टद्युम्नमुखान् पाथ्यान्
दृष्ट्वा कर्णो ह्यवस्थितान् ।
समभ्यधावत्वरितः

पञ्चालाञ्छत्रुकार्षिणः ॥ ३

तं तूर्णमभिधावन्तं पञ्चाला जितकाशिनः ।
प्रत्युद्युर्महात्मानं हंसा इव महापौघम् ॥ ४
ततः शङ्खसहस्राणां निःस्वनो हृदयङ्गमः ।
प्रादुरासीदुभयतो मेरीशब्दश्च दारुणः ॥ ५
नानाबाणनिपाताश्च द्विपाश्वरथ-निःस्वनः
सिंहनादश्च वीराणामभवद्दारुणस्तदा ॥ ६
साद्रिद्धमार्णवा भूमिः सवाताम्बुदम्बरम् ।
साकैन्दुग्रहनक्षत्रा यौश्च व्यक्तं विधूर्णिता ७
इति भूतानि तं शब्दं

मेनिरे ते च विव्यथुः ।

यानि चाप्यल्पसर्वाणि

प्रायस्तानि मृतानि च ॥ ८

अथ कर्णो भृशं क्रुद्धः शीघ्रमस्त्रमुदीरयन् ।
जघान पाण्डवीं सेनामासुरीं मघवानि च ९
स पाण्डवबलं कर्णः प्रविश्य विस्तृजञ्छरान्
प्रमदृकाणां प्रवरानहनत्सप्तसप्ततिम् ॥ १०
ततः सुपुङ्खैर्निशितै रथश्रेष्ठो रथेषुभिः ।
अवधीत्पञ्चविंशत्या पञ्चालान् पञ्चार्विंशतिम्
सुवर्णपुङ्खैर्नोराचैः परकायविदारणैः ।
चेदिकानवधीद्वीरः शतशोऽथ सहस्रशः १२
तं तथा समरे कर्म कुर्वीणमतिमानुषम् ।
परिवृष्टुर्महाराज पञ्चालानां रथप्रज्ञाः ॥ १३
ततः सन्ध्याय विशिखान्पञ्च भारत दुःसहान्
पञ्चालानवधीत्पञ्च कर्णो वैकर्तनो वृषः १४
भानुदेवं चित्रसेनं सेनाविन्दुं च भारत ।
तपनं शूरसेनं च पञ्चालानहनद्रणे ॥ १५

पञ्चालेषु च शरेषु बध्यमानेषु सायकैः ।

हाहाकारो महानासीत्पञ्चालानां महाहवे ॥

परिवृष्टुर्महाराज पञ्चालानां रथा दश ।

पुनरेव च तान् कर्णो जघानाशु पतत्रिभिः ॥

चक्ररक्षी तु कर्णस्य पुत्रौ मारिष दुर्जयौ ।

सुपेणः सत्यसेनश्च त्यक्त्वा प्राणाननुध्यताम्

वृष्टगोप्ता तु कर्णस्य ज्येष्ठः पुत्रो महारथः ।

वृपसेनः स्वयं कर्णं पृष्ठतः पर्यपालयत् ॥ १९

धृष्टद्युम्नः सात्यकिश्च द्रौपदेया वृकोदरः ।

जनमेजयः शिखण्डी च प्रवीराश्च प्रमदृकाः

चेदिकेकयपञ्चाला यमौ मत्स्याश्च दंशिताः ।

समभ्यधावन् राधेयं जिघांसन्तः प्रहारिणम्

त एनं विविधैः शस्त्रैः शरधाराभिरिव च ।

अभ्यवर्षन्निवमर्दन्तं प्रावृषीवाम्बुदा गिरिम् ॥

पितरं तु परीप्सन्तः कर्णपुत्राः प्रहारिणः ।

त्वद्विधाश्चापरे राजन्वीरा वीरानवारयन् २३

सुपेणो भीमसेनस्य छिच्छ्वा भलेन कार्मुकम्

नाराचैः सप्तभिर्विद्ध्वा हृदि भीमं ननाद ह

अथान्यदनुरादाय सुदृढं भीमविक्रमः ।

सज्यं वृकोदरः कृत्वा सुपेणस्याच्छिनद्वतुः

विद्व्याध चैनं दशभिः क्रुद्धो नृत्यन्निवेष्टुभिः

कर्णं च तूर्णं विद्व्याध त्रिसप्तत्या शितैः शरैः

भानुसेनं च दशभिः साश्वसृतायुधध्वजम् ।

पश्यतां सुदृढां मध्ये कर्णपुत्रमपातयत् ॥ २७

क्षुरप्रपुञ्जं तत्सस्य शिरश्चन्द्रनिभाननम् ।

शुभदर्शनमेवासीन्नालम्रष्टमिवाम्बुजम् ॥ २८

हत्वा कर्णसुतं भीम-

स्तावन्कापुनरार्दयत् ।

कृपहार्दिकययोश्छिच्छ्वा

चापी तावप्यथार्दयत् ॥ २९

दुःशासनं त्रिभिर्विद्ध्वा शकुनिं पञ्चिरायसीः

उत्कृकं च पतत्रि च चक्रार विरयावुभौ ३०

सुपेणं च हतोऽसीति वृवक्षादत्त सायकम् ।

तमस्य कर्णश्चिच्छेद त्रिभिश्चैनमताडयत् ३१

अथान्यं परिजग्राह सुपर्वीणं सुतेजनम् ।

सुपेणायासुजङ्गमस्तमप्यस्याच्छिनद्वतुः ३२

४८

यत्तदिति । अभ्येत्य यदकरोत्तन्ममाचक्ष्वेत्यन्वयः ॥ १ ॥ विमर्दन्तं विद्वद्भन्तम् ॥ २२ ॥

पुनः कर्णस्त्रिसप्तत्या भीमसेनमथेषुभिः ।
 पुत्रं परीप्सविषयाय कूरं कूरैर्जिघांसया ॥
 सुषेणस्तु धनुर्गृह्य भारसाधनमुत्तमम् ॥
 नकुलं पञ्चभिर्बाणैर्वाहोरसि चार्पयत् ॥
 नकुलस्तं तु विशत्या विद्ध्वा भारसहेदैः ।
 ननाद बलवन्नादं कर्णस्य भयमादधत् ॥ ३५ ॥
 तं सुषेणो महाराज विद्ध्वा दशभिराशुगैः
 चिच्छेद च धनुः शीघ्रं क्षुरप्रेण महारथः ॥
 अथान्यदनुरादाय नकुलः क्रोधमूर्छितः ।
 सुषेणं नवभिर्बाणैर्वारयामास संयुगे ॥ ३७ ॥
 स तु बाणैर्दिशो राजन्नाच्छाद्य परवीरहा ।
 आजग्रे सारथि चास्य सुषेणं च तत्स्त्रिभिः
 चिच्छेद चास्य सुहृदं धनुर्मल्लैस्त्रिभिस्त्रिधा ।
 अथान्यदनुरादाय सुषेणः क्रोधमूर्छितः ॥ ३९ ॥
 आविध्यकुन्तलं षष्ठ्या सहदेवं च सप्तभिः ।
 तद्युद्धं सुमहद्वोरमासीद्देवासुरोपमम् ॥ ४० ॥
 तिघ्नतां सायकैस्तूर्णमन्योन्यस्य वधं प्रति ।
 सात्यकिर्वृषसेनस्य सुतं हत्वा त्रिभिः शरैः ।
 धनुश्चिच्छेद भङ्गेन जघानाभ्यांश्च सप्तभिः ।
 ध्वजमेकेषुणोन्मथ्य त्रिभिस्तं हृद्यताडयत् ॥
 अथावसन्नः स्वरथे मुहूर्तात्पुनरुत्थितः ।
 स रणे युयुधानेन विस्तृताश्वरथध्वजः ॥ ४३ ॥
 कृतो जिघांसुः शैनेयं खड्गचर्मधृगम्ययात् ।
 तस्य चापततः शीघ्रं वृषसेनस्य सात्यकिः ॥
 वाराहकर्णैर्दशभिरविध्यदसिचर्मणी ।
 दुःशासनस्तु तं दृष्ट्वा विरथं ध्यायुधं कृतम् ॥
 आरोग्य स्वरथं तूर्णमपोवाह रणातुरम् ।
 अथान्यं रथमास्थाय वृषसेनो महारथः ॥ ४६ ॥
 द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या युयुधानं च पञ्चभिः ।
 भीमसेनं चतुःषष्ठ्या सहदेवं च पञ्चभिः ॥ ४७ ॥
 नकुलं त्रिशता बाणैः शतानीकं च सप्तभिः ।
 शिखापिडनं च दशभिर्धर्मराजं शतेन च ॥
 एतांश्चान्यांश्च राजेन्द्र प्रधाराज्ययगृह्णिनः ।
 अभ्यर्दयन्महेष्वासः कर्णपुत्रो विशांपते ॥
 कर्णस्य युधि दुर्धर्षस्ततः पृष्ठमपालयत् ।

दुःशासनं च शैनेयो नवैर्नवभिरायसैः ॥ ५० ॥
 विस्तृताश्वरथं कृत्वा ललाटे त्रिभिरार्पयत् ।
 स त्वन्वयं रथमास्थाय विधिवत्कल्पितं पुनः ॥
 युयुधे पाण्डुभिः सारथि कर्णस्याप्याययन्बलम्
 धृष्टयुञ्जस्ततः कर्णमविध्यदशभिः शरैः ॥
 द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या युयुधानस्तु सप्तभिः ।
 भीमसेनश्चतुःषष्ठ्या सहदेवश्च सप्तभिः ॥
 नकुलं त्रिशता बाणैः शतानीकस्तु सप्तभिः ।
 शिखण्डी दशभिर्वीरौ धर्मराजः शतेन तु ॥
 एते चान्ये च राजेन्द्र प्रवीरा जयगृह्णिनः ।
 अभ्यर्दयन्महेष्वासं सुतपुत्रं महासृष्टे ॥ ५५ ॥
 तान्सुतपुत्रो विशिखैर्दशभिर्दशभिः शरैः ।
 रथेनानुचरन्वीरः प्रत्यविध्यदरिदमः ॥ ५६ ॥
 तत्रास्त्रवीर्यं कर्णस्य लाघवं च महात्मनः ।
 अपश्याम महाभाग तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५७ ॥
 न ह्यादवानं ददृशुः संदधानं च सायकान् ।
 विमुञ्चन्तं च संरम्भादपश्यन्त हतानरीन् ॥
 द्यौर्वियद्भूदिशश्चैव प्रपूर्णानि शितैः शरैः ।
 अरुणाभ्रावृताकारं तस्मिन्देशे बभौ वियत् ॥
 नृत्यन्निव हि राधेयश्चापहस्तः प्रतापवान् ।
 धैर्विद्धः प्रत्यविध्यत्तानैकैकं त्रिगुणैः शरैः ॥
 शतैश्च दशभिश्चैतान् पुनर्विद्ध्वा ननाद च ।
 साश्वसुतरथाश्छन्नास्ततस्ते विवरं ददुः ॥
 तान्प्रमथ्य महेष्वासान् राधेयः शरवृष्टिभिः ।
 गजानीकमसम्बाधं प्राविशच्छत्रुकशेनः ॥
 स रथांस्त्रिशतं हत्वा चेदीनामानिवर्तिनाम् ।
 राधेयो निशितैर्बाणैस्ततोऽभ्यार्छेयुधिष्ठिरम्
 ततस्ते पांडवा राजन्निच्छन्डी च ससात्यकिः
 राधेयात्परिरक्षन्तो राजानं पर्यवारयन् ६४
 तथैव तावकाः सर्वे कर्णं दुर्वीरं रणे ।
 यत्ताः शूरा महेष्वासाः पर्यरक्षन्त सर्वशः ६५
 नानावादित्रघोषाश्च प्रादुरासन्विशांपते ।
 सिंहनादश्च सज्जं शराणामभिगर्जताम् ६६
 ततः पुनः समाजग्मुरभीताः कुरुपाण्डवाः ।
 युधिष्ठिरमुखाः पार्थोः सुतपुत्रमुखा वयम् ६७

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि संकुलपुद्धे

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

विवरम् अन्तरं ददुः प्रसृता इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ इति श्री-
 महामारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्ट-

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

सञ्जय उवाच ।

विदार्थ कर्णस्तां सेनां युधिष्ठिरमथाद्रवत
रथहस्त्यश्वपत्तीनां सहस्रैः परिवारितः ॥ १
नानायुधसहस्राणि प्रेरितान्यरिभिर्भूषः ।
छित्त्वा बाणशतैरुग्रैस्तानविध्यदसंभ्रमात् २
निचकर्त शिरांस्थेषां बाहूनूर्ध्वं सूतजः ।
ते हता वसुधां पेतुर्भ्रात्रान्ये विदुःकुबुः ॥ ३

द्राविडास्तु निषादास्तु

पुनः सान्यकिचोदिताः ।

अभ्यद्रवजिघांसन्तः

पत्तयः कर्णमाहवे ॥ ४

ते विबाहुशिरस्त्राणाः प्रहताः कर्णसायकैः ।
पेतुः पृथिव्यां युगपच्छिन्नं शालवनं यथा ५
एवं योधशतान्माजौ सहस्राण्ययुतानि च ।
हतानीयुर्मेहीं देहैर्यशसा पूरयन्दिशः ॥ ६
अथ धैकर्तनं कर्णं रणे क्रुद्धमिवान्तकम् ।
रुद्रधुः पाण्डुपञ्चाला व्याधिं मन्त्रौषधैरिव
स तान्प्रमृद्याभ्यपतत्पुनरेव युधिष्ठिरम् ।
मन्त्रौषधिक्रियातीतो व्याधिरत्युलङ्घनी यथा
स राजगृद्धिभी रुद्रः पाण्डुपञ्चालकेकथैः ।
नाशकत्तानतिक्रान्तुं मृत्युर्ब्रह्मविदो यथा ९
ततो युधिष्ठिरः कर्णमदूरस्थं निवारितम् ।
अन्नवीत्परवीरघ्नं क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ १०
कर्णं कर्णं वृथादृष्टे सूतपुत्र वचः शृणु ।
सदा स्पर्धसि संप्राप्ते फाल्गुनेन तरस्विना ११
तथास्मान्बाधसे नित्यं धार्तराष्ट्रमते स्थितः ।
यद्रूलं यच्च ते वीर्यं प्रवेष्टो यस्तु पाण्डुपु १२
तत्सर्वं दर्शयस्वाद्य पौरुषं महादास्थितः ।
युद्धश्रद्धां च तेऽद्याहं विनोष्यामि महाहवे १३
एवमुक्त्वा महाराज कर्णं पाण्डुसुतस्तदा ।
सुवर्णपुङ्खैर्दशभिर्विध्याधायस्मयैः शरैः ॥ १४
तं सूतपुत्रो दशभिः प्रत्यविद्धयद्विरिन्दमः ।
वत्सदन्तैर्महेष्वासः प्रहसन्निव भारत ॥ १५

सोऽवज्ञाय तु निर्विद्धः सूतपुत्रेण मारिष ।
प्रजज्वाल ततः क्रोधाद्भवेव हुताशनः १६
ज्वालामालापरिक्षितो राज्ञो देहो व्यदध्यत
युगान्ते दग्धुकामस्य संवर्ताग्नेरिवापरः १७
ततो विस्फार्य सुमहद्बाणं हेमपरिष्कृतम् ।
समाधत्त शितं बाणं गिरीणामपि दारणम्
ततः पूर्णायतोत्कृष्टं यमदण्डनिभं शरम् ।
मुमोच त्वरितो राजा सूतपुत्रजिघांसया १९
स तु वेगवता मुक्तो बाणो बज्राशनिस्वनः
विवेश सहसा कर्णं सद्ये पार्श्वे महारथम् ॥
स तु तेन प्रहारेण पीडितः प्रसुमोह वै ।
स्त्रस्तगात्रो महाबाहुर्धनुस्तृज्य स्यन्दने २१
गतासुरिव निश्चेताः शल्यस्याभिमुखोऽपतत्
राजापि भूयो नाजघ्ने कर्णं पार्श्वहितेऽसया ॥
ततो हाहाकृतं सर्वं धार्तराष्ट्रबलं महत् ।
विघर्णमुखभूयिष्ठं कर्णं दृष्ट्वा तथागतम् ॥ २३
सिंहनादश्च संजज्ञे श्वेलाः किलकिलास्तथा
पाण्डवानां महाराज दृष्ट्वा राज्ञः पराक्रमम् ॥
प्रतिलभ्य तु राधेयः संज्ञां नातिचिरादिव ।
दग्धे राजधिनाशाय मनः क्रूरपराक्रमः ॥ २५
स हेमविकृतं चापं विस्फार्य विजयं महत् ।
अवाकिरदमेयात्मा पाण्डवं निशितैः शरैः २६
ततः क्षुराभ्यां पाञ्चाल्यौ चक्ररक्षौ महामनः
जघान चन्द्रदेवं च दण्डधारं च संयुगे २७
तावुमौ धर्मराजस्य प्रवीरौ परिपार्श्वतः ।
रथाभ्यां च काशेते चन्द्रस्येव पुनर्वसू २८
युधिष्ठिरः पुनः कर्णमविद्धयत्रिशता शरैः ।
सुपेणं सत्यसेनं च त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् २९
शल्यं नवत्या विध्याथ
त्रिसप्तत्या च सूतजम् ।
तांस्तस्य गोमूत्रविध्याथ
त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः ॥ ३०

४९

विदार्येति ॥ १ ॥

ततः प्रहस्याधिरथि-

विद्युन्वानः स कार्मुकम् ।

मित्रा भलेन राजानं

विद्ध्वा षष्ठ्याऽनदत्ता ॥ ३१

ततः प्रवीराः पाण्डूनामभ्यधावन्नमर्षिताः
युधिष्ठिरं परीप्सन्तः कर्णमभ्यर्दयच्छरैः ॥ ३२

सात्यकिश्चेकितानश्च युयुत्सुः पाण्डव एव च
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ॥

यमौ च भीमसेनश्च शिशुपालस्य चात्मजः ।
कारुषा मत्स्यशेषाश्च केकयाः काशिकोसलाः

एते च त्वरिता वीरा वसुषेणमताडयन् ।
जनमेजयश्च पाञ्चालयः कर्णं विद्याध सायकैः

वाराहकर्णनाराचैर्नालीकैर्निशितैः शरैः ।
वत्सदन्तैर्विपाटैश्च क्षुरप्रैश्चटकामुखैः ॥ ३६

नानाप्रहरणैश्चोन्नै रथहस्त्यश्वसादिभिः ।
सर्वतोऽभ्यद्रवत्कर्णं परिवार्य जिघांसया

स पाण्डवानां प्रवरैः सर्वतः समभिद्रुतः ।
उदीरयन् ग्राह्यमल्लं शरैरापूरयन्दिशः ॥ ३८

ततः शरमहाज्वालो वीर्योष्मा कर्णपावकः ।
निर्द्वहन्पाण्डवचनं वीरः पर्यचरद्रणे ॥ ३९

स सन्धाय महास्त्राणि महेष्वासा महामनाः
प्रहस्य पुरुषेन्द्रस्य शरैश्चिच्छेद कार्मुकम् ४०

ततः सन्धाय नवार्ति निमेषान्नतपर्वणाम् ।
विभेद कवचं राज्ञो रणे कर्णः शितैः शरैः ॥

तद्वर्म हेमविकृतं रत्नचित्रं बभौ पतत् ।
सविद्युद्वन्नं सवितुः स्निष्टं वातहतं यथा ४२

तदङ्गापुरुषेन्द्रस्य प्रष्टं वर्म व्यरोचत ।
रत्नैरलङ्कृतं चित्रैर्वर्ष्टं निशि यथा नभः ४३

छिन्नवर्मा शरैः पार्थो रुधिरेण समुक्षितः ।
ततः सर्वोयसीं शक्तिं चिक्षेपाधिरथिं प्रति

तां ज्वलन्तामिवाकाशे शरैश्चिच्छेद सप्तभिः
सा छिन्ना भूमिमगममहेष्वासास्य सायकैः

ततो बाह्वोर्ललाटे च हृदि चैव युधिष्ठिरः ।
चतुर्भिस्तोमरैः कर्णं ताडयित्वा नदन्मुदा ॥

उद्भिन्नरुधिरः कर्णः

कुङ्कः सर्प इव श्वसन् ।

ध्वजं चिच्छेद भलेन

त्रिमिविद्याध पाण्डवम् ॥ ४७

इषुधौ चास्य चिच्छेद रथं च तिलशोऽच्छिन्नत्
कालबालास्तु ये पार्थ दन्तवर्णाऽवहन्ध्याः ॥

तैर्धुक् रथमास्त्राय प्रायाद्राजा पराङ्मुखः ।
एवं पार्थोऽभ्युपायात्स निहतः पार्णिसारथिः

अशङ्कवन्प्रमुखतः स्थातुं कर्णस्य दुर्मनाः ।
अभिद्रुत्य तु राधेयः पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ५०

वज्रच्छत्राकुशैर्मत्स्यैर्ध्वजकूर्मांस्तुजादिभिः ।
लक्ष्णैरुपपन्नैः पाण्डुना पाण्डुनन्दनम् ५१

पवित्राकर्तुमात्मानं

स्कन्धे संस्पृश्य पाणिना ।

ग्रहीतुमिच्छन्स बलत्

कुन्तीवाक्यं च सोऽस्मरत् ॥ ५२

तं शल्यः प्राह मा कर्णं

गृहीथाः पार्थिवोत्तमम् ।

गृहीतमात्रो हन्वा त्वां

मा करिष्यति भस्मसात् ॥ ५३

अग्रवीत्प्रहसन् राजन् कुत्सयन्निव पाण्डवम् ।
कर्णं नाम कुले जातः क्षत्रधर्मं व्यवसितः ५४

प्रजह्यात्समरं भीतः प्राणान्नक्षन्महाहवे ।
न भवान् क्षत्रधर्मेण कुशलो हीति मे मतिः ॥

ग्राह्ये बले भवान् युक्तः

स्वाध्याये यत्नकर्मणि ।

मा स्म युत्सव्य कौन्तेय

मा स्म वीरान्समासदः ॥ ५६

मा चैतानप्रियं ब्रूहि मा वै व्रज महारणम् ॥
वक्तव्या मारिषान्ये तु न वक्तव्यास्तु माहशाः

माहशान्निवहुवन्द्ये पतदन्त्यश्च लप्स्यसे ।
स्वगृहं गच्छ कौन्तेय यत्र तौ केशवार्जुनौ ॥

न हि त्वां समरे राजन् हन्यात्कर्णः कथञ्चन
एवमुक्त्वा ततः पार्थ विरुज्य च महाबलः ५९

न्यहनत्पाण्डवौ सेनां वज्रहस्त इवासुरीम् ।
ततोपायाद्भूतं राजन्वडिन्निव नरेश्वरः ॥ ६०

अथापयति राजानं मत्वाभ्युत्तमच्युतम् ।
चेदिपाण्डवपञ्चालाः सात्यकिश्च महारथः

द्रौपदेयास्तथा शूरा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
ततो युधिष्ठिरानीकं दृष्ट्वा कर्णः पराङ्मुखम्

कुरुभिः सहितो वीरः प्रहृष्टः पृष्ठतोऽन्वगात्
भेरीशङ्खसुदंगानां कार्मुकाणां च निःस्वनः ॥
बभूव धार्तराष्ट्राणां सिंहनादरवस्तथा ।
युधिष्ठिरस्तु कौरव्य रथमारुह्य सत्वरम्, ६४
श्रुतकीर्तमहाराज दृष्टवान्कर्णविक्रमम् ।
काल्यमानं बलं दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ६५
स्वान् योधानग्रवीत्कुञ्जो
निघ्नतैतान् किमासत ।
ततो राज्ञाऽभ्यनुज्ञातः
पाण्डवानां महारथाः ॥ ६६

भीमसेनमुखाः सर्वे पुत्रांस्ते प्रत्युपाद्रवन् ।
अभवत्सुलः शब्दो योधानां तत्र भारत ॥
रथहस्त्यश्वपत्तीनां शस्त्राणां च ततस्ततः ।
उत्तिष्ठत प्रहरत प्रैतामिपततेति च ॥ ६८
इति ब्रुवाणा ह्यन्योन्यं जघ्नुर्योधा महारणे ।
अग्नच्छायेव तत्रासीच्छत्रवृष्टिभिरम्बरे ॥ ६९
समावृत्तैर्नरैर्वर्निघ्नद्विरितरेतरम् ।
विपताक्षध्वजच्छत्रा व्यश्वसुतायुधैरणे ॥
व्यङ्गाङ्गावयवाः पेतुः
क्षितौ क्षीणाः क्षितौश्वराः ।
प्रवणादिषु शैलानां
शिखराणि द्विपोत्तमाः ॥ ७१
सारोह्य निहताः पेतुर्वज्रभिन्ना इवाद्रयः ।
छिन्नभिन्नविपर्यस्तैर्वर्मालङ्कारभूषणैः ॥ ७२
सारोह्यास्तुरगाः पेतुर्हतवीराः सहस्रशः ।
विप्रविद्धायुधाश्चैव विरथाश्च रथैर्हताः ॥ ७३
प्रतिवीरैश्च संमर्दे पत्तिसंधाः सहस्रशः ।
विशालायतताम्राक्षैः पद्मेन्दुसदृशाननैः ॥
शिरोभिर्गुह्यशौण्डानां सर्वतः संवृता मही ।
यथा भुवि तथा व्योम्नि निःस्वनं शुश्रुवुर्जनाः
विमानैरप्सरःसहैर्गीतवादित्रनिःस्वनैः ।
हतानभिमुखान्वीरान् वीरैः सहस्रशः ॥
वारोप्यारोप्य गच्छन्ति
विमानेष्वप्सरोगणाः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे
ऊनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

तद्वद्वा महादार्शयं

प्रत्यक्षं स्वर्गोत्पत्त्या ॥

७७

प्रहृष्टमनसः शूराः क्षिप्रं जघ्नः परस्परम् ।
रथिनो रथिभिः सार्धं चित्रं युयुधुराहवे ॥
पत्तयः पत्तिभिर्नागाः सह नागैर्हृदयैः ।
एवं प्रवृत्ते संग्रामे गज-वाजिन-रक्षये ॥ ७९
सैन्येन रजसा वृत्ते स्वे स्वाङ्गुः परे परान् ।
कचाकाचि युद्धमासीदन्तादन्ति नखानखि
मुष्टियुद्धं नियुद्धं च देहपाष्मासुनाशनम् ।
तथा वर्तते संग्रामे गज-वाजिन-रक्षये ॥ ८१
नराश्वनागदेहेभ्यः प्रसृता लोहितापगा ।
गजाश्वनरदेहान्सा व्युवाह पतितान्बहून् ॥
नराश्व-गजसम्बाधे नराश्व-गज-सादिनाम् ।
लोहितोदा महाधोरा मांसशोणितकर्दमा ॥
नराश्वगजदेहानां बहन्ती भीरुमीषणा ।
तस्याः पारमपारं च व्रजन्ति विजयैषिणः ॥
गाधेन चोत्प्लवन्तश्च निमज्ज्योन्मज्ज्य चापरो
ते तु लोहितदिग्धाङ्गा रक्तवर्मायुधाम्बराः ॥
सम्पुस्तस्यां पपुश्यास्यां मम्बुश्च भरतर्षभ ।
रथान्श्वास्त्रराक्षागानायुधामरणानि च ॥
वसनान्यथ वर्माणि वध्यमानान् हतानपि ।
भूमिं खं चां दिशश्चैव प्रायः पश्याम लोहितं
लोहितस्य तु गन्धेन स्पर्शेन च रसेन च ।
रूपेण चातिरक्तेन शब्देन च विसर्पता ॥ ८८
विषादः सुमहानासीत्प्रायः सैन्यस्य भारत
तत्तु विप्रहृतं सैन्यं भीमसेनमुखास्तदा ॥ ८९
भूयः समाद्रवन्वीराः सात्याकिप्रमुखास्तदा
तेषामापततां वेगमविषह्यं निरीक्ष्य च ॥ ९०
पुत्राणां ते महासैन्यमासीद्वाजन् पराङ्मुखं
तत्प्रकीर्णरथाश्वैर्न नरवाजिसमाकुलम् ॥ ९१
विध्वस्तवर्मकवचं प्राविद्धायुधकामुकम् ।
व्यद्रवत्तावकं सैन्यं लोढ्यमानं समन्ततः ।
सिंहादितमिवारण्ये यथा गजकुलं तथा ॥ ९२

५०

सञ्जय उवाच ।

तानभिद्रवतो दृष्ट्वा पाण्डवांस्तावकं बलम्
 दुर्योधनो महाराज वारयामास सर्वशः ॥ १
 योधांश्च खबलं चैव समन्ताद्भरतर्षभ ।
 क्रोशतस्तव पुत्रस्य न स्म राजह्वयवर्तत ॥ २
 ततः पक्षः प्रपक्षञ्च शकुनिश्चापि सौचलः ।
 तदा सशस्त्राः कुरवो भीममभ्यद्रवघ्रणे ॥ ३
 कर्णोऽपि दृष्ट्वा द्रवतो भार्तराष्ट्रान्सराजकान्
 मद्राजमुवाचेदं याहि भीमरथं प्रति ॥ ४
 एवमुक्तञ्च कर्णेन शल्यो मद्राधिपस्तदा ।
 हंसवर्णान्ध्यानध्यान्प्रैषीद्यत्र वृकोदरः ॥ ५
 ते प्रेरिता महाराज शल्येनाहवशोभिना ।
 भीमसेनरथं प्राप्य समसज्जन्त वाजिनः ॥ ६
 दृष्ट्वा कर्णं समायान्तं भीमः क्रोधसमन्वितः ।
 मतिं चक्रे विनाशाय कर्णस्य भरतर्षभ ॥ ७
 सोऽग्रवींस्तावत्किं वीरं धृष्टद्युम्नं च पार्षतम्
 गृह्यं रक्षत राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥
 संशयान्महतो मुक्तं कथञ्चित्प्रेक्षतो मम ।
 अग्रतो मे कृतो राजा छिन्नसर्वपरिच्छदः ॥
 दुर्योधनस्य प्रीत्यर्थं राधेधेन दुरात्मना ।
 अन्तमद्य गमिष्यामि तस्य दुःखस्य पार्षत
 हन्तास्म्यद्य रणे कर्णं स वा मां निहनिष्यति
 संग्रामेण सुघोरेण सत्यमेतद्वर्धामि ते ॥ ११
 राजानमद्य भवतां न्यासभूतं ददामि वै ।
 तस्य संरक्षणे सर्वे यतध्वं विगतज्वराः ॥
 एवमुक्त्वा महाबाहुः प्रायादाधिरथिं प्रति ।
 सिंहनादेन महता सर्वाः सन्नादयन्दिशः ॥
 दृष्ट्वा त्वरितमायान्तं भीमं युद्धाभिनन्दिनम्
 सूतपुत्रमथोवाच मद्राणामीश्वरो विभुः ॥ १४
 शल्य उवाच ।

पश्य कर्ण महाबाहुं संकुद्धं पाण्डुनन्दनम् ।
 दीर्घकालार्जितं क्रोधं मौलुकामं त्वयि ध्रुवं
 ईदृशं नास्य रूपं मे दृष्टपूर्वं कदाचन ।
 अभिमन्यौ हते कर्णं राक्षसे च घटोत्कचे ॥
 त्रैलोक्यस्य समस्तस्य शक्तः कुङ्क्षो निवारणे
 विभर्ति सदृशं रूपं युगान्ताग्निसमप्रभम् ॥

सञ्जय उवाच ।

इति ब्रुवति राधेयं मद्राणामीश्वरे नृप ।
 अभ्यवर्तत वै कर्णं क्रोधवीतो वृकोदरः ॥
 अथागतं तु संप्रेक्ष्य भीमं युद्धाभिनन्दिनम् ।
 अग्रवीद्वचनं शल्यं राधेयः प्रहसन्निव ॥ १९
 यदुक्तं वचनं मेऽद्य त्वया मद्रजनेश्वर ।
 भीमसेनं प्रति विभो तत्सत्यं नात्र संशयः
 एष शूरश्च वीरश्च क्रोधनश्च वृकोदरः ।
 निरपेक्षः शरीरे च प्राणतश्च बलाधिकः ॥
 अज्ञातवासं वसता विराटनगरे तदा ।
 द्रौपद्याः प्रियकामेन केवलं बाहुसंश्रयात् ॥
 गूढभावं समाश्रित्य कीचकः सगणो हतः ।
 सोऽद्य संग्रामाशिरसि सज्जदः क्रोधमूर्छितः
 किं करोद्यतदण्डेन मृत्युनाऽपि ब्रजेद्रणम् ।
 धिरकालाभिलषितो ममार्यं तु मनोरथः ॥ २४
 धिरकालाभिलषितो ममार्यं तु मनोरथः ॥ २४
 अर्जुनं समरे हन्यां मां वा हन्याद्धनञ्जय ।
 स मे कदाचिद्वैव मघेद्रीमसमागमात् ॥
 निहते भीमसेने वा यदि वा धिरधीकृते ।
 अभियास्यति मां पार्थस्तन्मे साधु भविष्यति
 अत्र यन्मथ्यसे प्राप्तं तच्छीघ्रं संप्रधारय ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राधेयस्यामितौजसः ॥
 उवाच वचनं शल्यः सूतपुत्रं तथागतम् ।
 अभियाहि महाबाहो भीमसेनं महाबलम् ॥
 निरस्य भीमसेनं तु ततः प्राक्स्यसि फाल्गुनं
 यस्ते कामोऽभिलषितश्चिरात्प्रभृति हृदतः ॥
 स वै संपत्स्यते कर्णं सत्यमेतद्वर्धामि ते ।
 एवमुक्ते ततः कर्णः शल्यं पुनरभाषत ॥ ३०
 हन्ताऽहमर्जुनं संख्ये मां वा हन्याद्धनञ्जय ।
 युद्धे मनः समाधाय याहि यत्र वृकोदरः ॥
 सञ्जय उवाच ।

ततः प्रायाद्रथेनाशु शल्यस्तत्र विशांपते ।
 यत्र भीमो महेष्वासो व्यद्रावयत बाहिनीम्
 ततस्तूर्यनिनादश्च भेरीणां च महास्वनः ।
 उदतिष्ठच्च राजेन्द्र कर्णभीमसमागमे ॥ ३३
 भीमसेनोऽद्य संकुद्धस्तस्य सैन्यं दुरासदम् ।
 नाराचैर्विमलैस्तैश्चोर्दिशः प्राद्रावयद्वली ३४

५०

तानिति ॥ १ ॥ किं करोद्यतदण्डेन कर्णेनेत्यतो दण्डो येन तेन मृत्युना समः । किंशब्द उपन्यासः ॥ २४ ॥

स सन्निपातस्तुमुलो घोररूपो विशांपते ।
 आसीद्भीद्रो महाराज कर्णपाण्डवयोर्भुधे ॥
 ततो मुहूर्ताद्राजेन्द्र पाण्डवः कर्णमाद्रवत् ।
 समापतन्तं संप्रेक्ष्य कर्णो धैर्कर्तनो वृषः ॥
 आजघान सुसंकुक्षो नाराचेन स्तनान्तरे ।
 पुनश्चैनममेयात्मा शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३७
 स विद्धः सूतपुत्रेण च्छादयामास पत्रिभिः ।
 विव्याध निशितैः कर्णं नवभिर्नतपर्वभिः ॥
 तस्य कर्णो धनुर्मध्ये द्विधा चिच्छेद् पत्रिभिः
 अथैनं छिन्नधन्वानं प्रत्यविध्यस्तनान्तरे ॥
 नाराचेन सुतीक्ष्णेन सर्वोवरणभेदिना ।
 सोऽन्यत्काशुकमादाय सूतपुत्रं वृकोदरः ॥
 राजन्मर्मसु मर्मभो विव्याध निशितैः शरैः ।
 ननाद बलवद्वादं कम्पयन्निव रोदसी ॥ ४१
 तं कर्णः पञ्चविंशत्या नाराचेन समापेयत् ।

मदोत्कटं वने दत्तमुल्कामिरिव कुञ्जरम् ॥ ४२
 ततः सायकभिन्नाङ्गः पाण्डवः क्रोधमूर्च्छितः ॥
 संरंभामर्षताघ्राक्षः सूतपुत्रवधेप्सया ॥ ४३
 स कार्मुके महावेगं भोरसाधनमुत्तमम् ।
 गिरीणामपि भेत्तारं सायकं समयोजयत् ॥
 विकृष्य बलवच्चापमाकर्णादातिमारुतिः ।
 तं सुमोच महेष्वासः कुद्धः कर्णजिघांसया ४५
 स विच्छुष्टो बलवता बाणो वज्राशनिस्वनः ॥
 अदारयद्रणे कर्णं वज्रवेगो यथाचलम् ॥ ४६
 स भीमसेनाभिहतः सूतपुत्रः कुरुद्वह ।
 निपसाद रथोपस्थे विसंज्ञः पृतनापतिः ॥ ४७
 ततो मद्राधिपो दृष्ट्वा विसर्षं सूतनन्दनम् ।
 अपोवाह रथेनाजौ कर्णमाहवशोभिनम् ॥ ४८
 ततः पराजिते कर्णे धार्तराष्ट्रीं महाचमूम् ।
 द्यद्रावयद्भीमसेनो यथेन्द्रो दानवान् पुरा ४९

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णोप्याने
 पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

धृतराष्ट्र उवाच
 सुदुष्करमिदं कर्म कृतं भीमेन सञ्जय ।
 येन कर्णो महाबाहू रथोपस्थे निपातितः ॥ १ ॥
 कर्णो होको रणे हन्ता पाण्डवान्सञ्जयैः सह ।
 इति दुर्योधनः सूत प्रात्रवीन्मां सुदुष्टेभुः ॥ २
 पराजितं तु राधेयं दृष्ट्वा भीमेन संयुगे ।
 ततः परं किमकरोत्पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ ३
 सञ्जय उवाच ।
 विमुखं प्रेक्ष्य राधेयं सूतपुत्रं महाहवे ।
 पुत्रस्तव महाराज सोदर्योन्ममभापत ॥ ४
 शीघ्रं गच्छत भद्रं वो राधेयं परिरक्षत ।
 भीमसेनभयागाधे मज्जन्तं व्यसनार्णवे ॥ ५
 ते तु राज्ञा समाविष्टा भीमसेनं जिघांसवः ।
 अभ्यवर्तन्त संकुद्धाः पतङ्गाः पावकं यथा ॥ ६
 श्रुत्वां दुर्धरैः काथो विवित्सुर्विकटः समः ।
 निपट्वा कवची पाशी तथा नन्दोपनन्दकौ ७
 दुष्प्रधर्षः सुबाहुश्च वातवेगसुवर्चसी ।
 धनुर्ग्राहो दुर्मदश्च जलसन्धः शलः सह ॥ ८

पते रथैः परिवृता धीर्यवन्तो महाबलाः ।
 भीमसेनं समासाध समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ९
 ते द्यमुश्चच्छरत्राताघानालिगान्समन्ततः ।
 स तैरभ्यर्धमानस्तु भीमसेनो महाबलः ॥ १०
 तेषामापततां क्षिप्रं सुतानां ते जनाधिप ।
 रथैः पञ्चदशैः सार्धं पञ्चाशदहनद्रथान् ॥ ११
 विवित्सोस्तु ततः कुक्षो भङ्गेनापाहरच्छिरः ॥
 भीमसेनो महाराज तत्पपात हतं भुवि ॥ १२
 सकुण्डलशिरस्त्राणं पूर्णचन्द्रोपमं तथा ।
 तं दृष्ट्वा निहतं शूरं भ्रातरः सर्वतः प्रभो ॥ १३
 अस्थद्रवन्त समरे भीमं भीमपराक्रमम् ।
 ततोऽपराभ्यां भङ्गाभ्यां पुत्रयोस्ते महाहवे ।
 जहार समरे प्राणान् भीमो भीमपराक्रमः ।
 तौ धरामन्वपद्येतां वातरुणाविह वृमौ ॥ १५
 विकटश्च सहस्रोमौ देवपुत्रोपमौ नृप ।
 ततस्तु त्वरितौ भीमः कार्यं निन्ये यमक्षयम् ॥
 नाराचेन सुतीक्ष्णेन स हतो न्यपतद्भुवि ।
 हाहाकारस्ततस्तीव्रः संवभूव जनेश्वर ॥ १७

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीपे
 पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

सुदुष्करमिति ॥ १ ॥

वध्यमानेषु वीरेषु तव पुत्रेषु धन्विषु ।
 तेषां सुलुलिते सैन्ये पुनर्मामो महाबलः ॥ १८
 नन्दोपनन्दौ समरे प्रैषयद्यमासदानम् ।
 ततस्ते प्राद्रवन् भीताः पुत्रास्ते विह्वलीकृताः
 भीमसेनं रणे दृष्ट्वा कालान्तकयमोपमम् ।
 पुत्रास्ते निहतान्धश्च सुतपुत्रः सुदुर्मनाः ॥ २०
 हंसवर्णान् हयान्भूयः प्रैषयद्य पाण्डवः ।
 ते प्रेषिता महाराज मद्राजेन वाजिनः ॥ २१
 भीमसेनरथं प्राप्य समसज्जन्त वेगिताः ।
 स सन्निपातस्तुमुलो घोररूपो विशांपते ॥ २२
 आसीद्भीमो महाराज कर्णपाण्डवयोर्मुखे ।
 दृष्ट्वा मम महाराज तौ समेतौ महारथौ ॥
 आसीद्विद्धिः कथं युद्धमेतदयं भविष्यति ।
 ततो भीमो रणश्चाधौ छादयामास पविभिः
 कर्णं रणे महाराज पुत्राणां तव पश्यताम् ।
 ततः कर्णो भृशं क्रुद्धो भीमं नवभिरायसैः २५
 विव्याध परमास्त्रैः मल्लैः संनतपर्वभिः ।
 आहतः स महाबाहुर्मामो भीमपराक्रमः ॥ २६
 आकर्ण्यपूर्णैर्विशिलैः कर्णं विव्याध सप्तभिः ।
 ततः कर्णो महाराज आशीविष इव श्वसन्
 शरवर्षेण महता छादयामास पाण्डवम् ।
 भीमोऽपि तं शरव्राटैश्छादयित्वा महारथम्
 पश्यतां कौरवेयाणां विनन्दं महाबलः ।
 ततः कर्णो भृशं क्रुद्धो ददमादाय काशुकम् २९
 भीमं विव्याध दशभिः कङ्कपदैः शिलाशितैः
 काशुकं चास्य चिच्छेद् भलेन निशितेन च
 ततो भीमो महाबाहुर्हमपटुविभूषितम् ।
 परिच्छेद घोरमादाय मृत्युदण्डमिवापरम् ३१
 कर्णस्य निघनाकाक्षौ विश्लेषातिब्रह्मो नदन्
 तमापतन्तं परिच्छेद वज्राशान्तिसमस्वनम् ॥ ३२
 चिच्छेद बहुधा कर्णः शरैराशीविषोपमैः ।
 ततः काशुकमादाय भीमो दडतरं तदा ३३
 छादयामास विशिलैः कर्णं परबलार्दनम् ।
 ततो युद्धमभूद्वोरं कर्णपाण्डवयोर्मुखे ॥ ३४
 हरीन्द्रयोरिव मुहुः परस्परवधैषिणोः ।
 ततः कर्णो महाराज भीमसेनं धिभिः शरैः
 आकर्ण्यमूलं विव्याध ददमायस्य काशुकम् ।
 सोऽतिविद्धो महेष्वासः कर्णेन बलिनां वरः
 घोरमादश्च विशिखं कर्णकायावदारणम् ।

तस्य भित्त्वा तनुव्राणं भित्त्वा कार्यं च सायकैः
 प्राविशश्चरणां राजन्वल्मीकमिव पन्नगः ।
 स तेनातिप्रहारेण व्यथितो विह्वलश्चि ३८
 संचाल रथे कर्णः क्षितिकम्पे यथाऽचलः ।
 ततः कर्णो महाराज रोपामर्षसमान्वितः ३९
 पाण्डवं पञ्चविंशत्या नाराचानां समार्पयत्
 आजग्रे बहुभिवर्णैर्वज्रमेकेषुणाऽहनत् ॥ ४०
 सारथिं चास्य भलेन प्रेषयामास मृत्यवे ।
 छित्त्वा च काशुकं तूर्णं पाण्डवस्याशु पवित्रा
 ततो मुहूर्ताद्राजेन्द्र नातिकृच्छ्राजसन्निव ।
 विरथं भीमकर्माणं भीमं कर्णश्चकार ह ॥ ४२
 विरथो भरतश्चेष्ट प्रहसन्ननिलोपमः ।
 गदां गृह्य महाबाहुंरपतत्स्यन्दनोत्तमात् ४३
 अवलुल्य च वेगेन तव सैन्यं विशांपते ।
 व्यधमद्रदया भीमः शरन्मेषानिवानिलः ४४
 नागान्सप्तशताग्राजजीपादन्तान्प्रहारिणः ।
 व्यधमत्सहसा भीमः क्रुद्धरूपः परंतपः ४५
 दन्तवेषेषु नेत्रेषु कुम्भेषु च कटेषु च ।
 मर्मस्वपि च मर्मज्ञस्तात्प्रागानवधीद्वली ४६
 ततस्ते प्राद्रवन्भीताः प्रतीपं प्रहिताः पुनः ।
 महामावैस्तमावर्ज्मेघा इव दिवाकरम् ॥ ४७

तान् स सप्तशताग्रागान्
 सारोहायुधकतनान् ।

भूमिष्ठो गद्या जग्रे

वज्रेणेन्द्र इवाचलान् ॥ ४८

ततः सुबलपुत्रस्य नागानतिबलान्मुनः ।
 पोथयामास कौन्तेयो द्विपञ्चाशद्विदमः
 तथा रथशतं सार्धं पत्नींश्च शतशोऽपरान् ।
 न्यहनत्पाण्डवो बुद्धे तापयंस्त्व वाहिनीम्
 प्रताप्यमानं सूर्येण भीमेन च महात्मना ।
 तव सैन्यं संशुकोचं चमोष्ठावाहितं यथा ५१
 ते भीमभयसंवेस्तास्तावका भरतर्षभ ।
 विहाय समरे भीमं दुहुदुर्वै दिशो दिश ५२
 रथाः पञ्चशताश्चाप्यै न्हादिनश्चर्मवर्षिणः ।
 भीममभ्यद्रवन्पन्नतः शरपुमैः समन्ततः ५३

तान्स पञ्चशतान्वोरान्-

सपताकध्वजायुधान् ।

पोथयामास गद्या

भीमो विष्णुरिवाह्वरान् ॥ ५४

ततः शकुनिनिर्विघ्नाः साधिनः शूरसंमताः ।
 त्रिसाहस्राभ्ययभीमं शक्त्युष्टिप्रासपाणयः ॥
 प्रत्युद्गम्य जवेनाशु साश्वारोहास्तदाऽरिहा ।
 विविधान्विचरन्मार्गान् गदया समपोथयत् ॥
 तेषामासीन्महाच्छब्दस्ताडितानां च सर्वशम
 अश्मभिर्विध्यमानानां नगानां भिष भारत ॥
 एवं सुबलपुत्रस्य त्रिसाहस्रान् हयोत्तमान् ।
 हत्वाऽन्यं रथमास्थाय कुड्रो राधेयमभ्ययात्
 कर्णोऽपि समरे राजन् धर्मपुत्रमर्दिमम् ॥
 स शरैश्चाद्यामास सारथिं चाप्यपातयत् ॥
 ततः स प्रवृत्तः संख्ये रथं दृष्ट्वा महारथः ।
 अन्वधावत्किरन्बाणैः कङ्कपत्रैराजह्मणैः ॥६०॥
 राजानमभिधावन्तं शरैरावृत्य रोदसी ।
 कुड्रः प्रच्छाद्यामास शरजालेन मारुतिः ॥
 सन्निवृत्तस्ततस्तूर्णं राधेयः शशुकर्शनः ।
 भीमं प्रच्छाद्यामास समन्तान्निशितैः शरैः ॥
 भीमसेनरथव्यग्रं कर्णं भारत साल्यकिः ।
 अभ्यर्दयदमेयात्मा पार्श्विग्रहणकारणात् ॥६३॥
 अभ्यवर्तत कर्णस्तमर्दितोऽपि शरैर्भृशम् ।
 तावन्योन्यं समासाद्य वृषभी सर्वधन्विनाम् ॥
 विसृजन्तौ शरान्धीमान्
 विप्राज्जेतां मनस्विनौ ।
 ताभ्यां वियति राजेन्द्र
 विततं भीमदर्शनम् ॥ ६५ ॥
 कौश्रपुष्टारुणं रौद्रं बाणजालं व्यदृश्यत ।
 नैव सूर्यप्रभा राजन् दिशः प्रदिशस्तथा ॥६६॥
 प्राज्ञासिम्भ वयं ते वा शरैर्मुक्तैः सहस्रशः ।
 मध्याह्ने तपतो राजन् भास्करस्य महाप्रभाः
 हताः सर्वाः शरैरिहस्तैः कर्णपाण्डवयोस्तदा

सौबलं कृतवर्माणं द्रौणिमाधिरथिं कृपम् ॥
 संसक्तान्पाण्डवैर्दृष्ट्वा निवृत्ताः कुरवः पुनः ।
 तेषामापततां शब्दस्तीव्र आसीद्विशोपते ६९
 उद्भूतानां यथा वृष्ट्या सागराणां भयावहः ।
 ते सेने भृशसंस्तके दृष्ट्वाऽन्योन्यं महाहवे ७०
 हर्षेण महता युक्ते परिगृह्य परस्परम् ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ॥ ७१ ॥
 तादृशं न कदाचिद्धि दृष्टपूर्वं न च श्रुतम् ।
 बलौघस्तु समासाद्य बलौघं सहसा रणे ७२
 उपासर्पत वेगेन वार्योऽथ सागरम् ।
 आसीन्निनादः सुमहान्बाणौघानां परस्परम्
 गर्जतां सागरौघाणां
 यथा स्यान्निःस्वनो महान् ।
 ते तु सेने समासाद्य
 वेगवत्यौ परस्परम् ॥ ७४ ॥

एकीभावमनुप्राप्ते नद्याधिबः समागमे ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं विशोपते ॥ ७५ ॥
 कुरुणां पाण्डवानां च लिप्सतां सुमहद्यशः ।
 शूराणां गर्जतां तत्र ह्यधिच्छेदकृता गिरः ॥
 धूयन्ते विविधा राजन्नामान्युद्दिश्य भारत ।
 यस्य यद्धि रणे व्यङ्गं पितृतो मातृतोऽपि वा
 कर्मतः शीलतो वाऽपि स तच्छ्रावयते युधि ।
 तान्दृष्ट्वा समरे शूरास्तर्जमानान्परस्परम् ॥
 अभवन्मे मती राजन्नैषामस्तीति जीवितम् ।
 तेषां दृष्ट्वा तु कुड्रानां वपुष्यभिततेजसाम् ॥
 अभवन्मे मयं तीव्रं कथमेतद्भविष्यति ।
 ततस्ते पाण्डवा राजन्कौरवाश्च महारथाः
 ततश्चुः सायकैस्तीक्ष्णैर्निघ्नन्तो हि परस्परम्

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

सञ्जय उवाच ।

क्षत्रियास्ते महाराज परस्परवधैविणः ।
 अन्योन्यं समरे जगुः कुतवैराः परस्परम् ॥ १ ॥

रथौघाश्च हयौघाश्च नरौघाश्च समन्ततः ।
 गजौघाश्च महाराज संसक्ताश्च परस्परम् ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीपे
 एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२
 क्षत्रिया इति ॥ १ ॥

गदानां परिघाणां च
 कणपानां च क्षिप्यताम् ।
 प्रासानां भिन्दिपालानाम्
 भुशुण्डीनां च सर्वशः ॥ ३
 संपातं चातुपट्ट्याम संप्रामे भृशदारुणे ।
 शलभा इव संपेतुः शरवृष्टयः समंततः ॥ ४
 नागास्त्राणाः समासाद्य व्यधमन्त परस्परम्
 हया हयाश्च समरे रथिनो रथिनस्तथा ॥ ५
 पत्तयः पत्तिसंघांश्च हयसंघांश्च पत्तयः ।
 पत्तयो रथमातङ्गान् रथा हस्त्यश्वमेव च ॥
 नागाश्च समरे व्यङ्गं ममदुः शीघ्रगा वृष ।
 बध्यतां तत्र शूराणां क्रोशतां च परस्परम्
 घोरमायोधनं जह्रे पशूनां वैशसं यथा ।
 रुधिरं समास्तीर्णा भाति भारत मेदिनी ॥
 शक्रगोपगणाकीर्णा प्रावृणीव यथा घरा ।
 यथा वा वाससी शुक्लं महारज्जनरञ्जिते ॥ ९
 विभ्रयाद्युवती श्यामा तद्वदासीद्वसुधरा ।
 मांसशोणितचित्रेव शातकुम्भमयीव च ॥ १०
 भिन्नानां चोत्समाङ्गानां बाहूनां चोरुभिः सह
 कुण्डलानां प्रवृज्जानां भूषणानां च भारत ॥
 निष्काणामथ शूराणां शरीराणां च धन्विनां
 चर्मणां सपताकानां सहास्तत्रापतन्भुवि ॥
 गजा गजान्मसमासाद्य विषाणैरार्दयन्पु ।
 विषाणामिहतास्तत्र प्राजन्ते द्विरदास्तथा ॥
 रुधिरणावसिकाङ्गा गैरिकप्रलम्बा इव ।
 यथा प्राजन्ति स्यन्दन्तः पर्वता धातुमंडिताः
 तोमरान् सादिभिर्मुक्ता-
 न्प्रतीपानास्थितान् बहून् ।
 हस्तैर्विचरुस्ते नागा
 वमन्नुत्थापरे तथा ॥ १५
 नाराचैश्छिन्नवर्मणां प्राजन्ति स्म गजोत्समाः
 हिमागमे यथा राजन् व्यघ्रा इव महीधराः
 शरैः कनकपुङ्खैश्च चित्रा रेजुर्गजोत्समाः ।
 उल्काभिः संप्रदीप्ताग्राः पर्वता इव भारत ॥
 केचिदभ्याहता नागैर्नाना नगनिभोपमाः ।
 विनेष्टुः समरे तस्मिन्पक्षवन्त इवाद्रयः ॥ १८

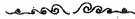
अपरे प्राद्ववन्नागाः शल्यातां व्रणपीडिताः ।
 प्रतिमानैश्च कुमैश्च पेतुरुग्र्यो महाहवे ॥ १९
 विनेष्टुः सिंहवच्चान्ये नदन्तो भैरवाव्रवान् ।
 वज्रमुर्वहवो राजंश्चकुशुधापरे गजाः ॥ २०
 हयाश्च निहता बाणैर्हमसाण्डविभूषिताः ।
 निषेदुश्चैव मल्लुश्च वज्रमुश्च दिशो दश ॥ २१
 अपरे कृष्यमाणाश्च विचेष्टन्तो महीतले ।
 भावान्बहुविधांश्चकुस्ताडिताः शरतोर्मरैः ॥
 नरास्तु निहता भूमौ कुजन्तस्तत्र मारिष ।
 दृष्ट्वा च बान्धवानन्ये पितृनन्ये पितामहान् ॥
 धावमानान्परांश्चान्ये दृष्ट्वाऽन्ये तत्र भारत ।
 गोत्रनामानि ख्यातानि शशंसुरितरेतरम् ॥
 तेषां छिन्ना महाराज भुजाः कनकभूषणाः ।
 उद्वेष्टन्ते विचेष्टन्ते पतन्ते चोत्पतन्ति च ॥
 निपतन्ति तथैवान्ये स्फुरन्ति च सहस्रशः ।
 वेगांश्चान्ये रणे चक्रुः पञ्चास्या इव पद्मगा-
 ते भुजा भोगिभोगाभाश्चन्दनाक्ता विशांपते ।
 लोहिताद्रां भृशं रेजुस्तपनीयध्वजा इव ॥
 वर्तमाने तथा घोरं संकुले सर्वतोदिशम् ।
 अविज्ञाताः स्म युध्यन्ते विनिघ्नन्तः परस्परं
 भीमेन रजसाकीर्णं शल्यसंपातसंकुले ।
 नैव स्वे न परे राजन् व्यङ्ग्यायन्त तमोवृताः
 तथा तदभवद्युजं घोररूपं भयानकम् ।
 लोहितोद्गमहानद्यः प्रसस्तुस्तत्र चासकुव
 शीर्षपाषाणसंछन्नाः केशदीवलयशाङ्गलाः ।
 अस्मिन्निनसमाकीर्णा धनुःशरगदोडुपाः ॥
 मांसशोणितपंकिन्यो घोररूपाः सुदारुणाः
 नदीः प्रवर्तयामासुः शोणितौघविध्विनीः ॥
 भीरुविघ्नासकारिण्यः शूराणां हर्षवर्धनाः ।
 ता नद्यो घोररूपास्तु नयन्त्यो यमसादनम्
 अवगाढान्मज्जयन्त्यः क्षत्रस्याजनयन् भयं
 कव्यादानां नरययाज नर्दतां तत्र तत्र ह ॥
 घोरमायोधनं जह्रे प्रेतराजपुरोपमम् ।
 उत्थितान्यगणेयानि कवन्धानि समंततः
 नृत्यन्ति वै भूतगणाः सुवृत्ता मांसशोणितैः
 पीत्वा च शोणितं तत्र वसां पीत्वा च भारत

वृष्टयः वृष्टयः ॥ ४ ॥ नगनिभोपमाः नगेषु-नितरां भाति
 ते नगनिभाः पर्वतोत्समास्ते उपमा येषामित्यर्थः ॥ १८ ॥
 धनुःशरगदा एव भास्वरत्वादुज्वलश्चक्रसदृशीः पान्तीत्यु-

डुपाः धनुरादिवज्रडुपाः शोभा यासौ ता इति वा । 'उडु-
 पस्तु श्वे चन्द्रे प्रतापे स्वदेतेजसोः । शोभायां च' इति
 विश्वः ॥ ३१ ॥ अगणेयानि गणयितुमशक्यानि ॥ ३५ ॥

मेदोमञ्जावसामत्तास्तुता मांसस्य चैव ह ।
धावमानाः स्म हृदयन्ते काकगृध्रवकास्तथा
शूरास्तु समरे राजन् भयं त्यक्त्वा सुदुस्त्यजं
योधव्रतसमाख्याताश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥
शरशक्तिसमाकीर्णं कट्यादगणसंकुले ।
व्यचरन्त रणे शूराः ख्यापयन्तः स्वपीरुपम्

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलपुञ्जे
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

सञ्जय उवाच ।

वर्तमाने तथा युद्धे क्षत्रियाणां निमज्जने ।
गाण्डीवस्य महाघोषः श्रूयते युधि मारिष ॥
संशतकानां कदनमकरोद्यत्र पाण्डवः ।
कोसलानां तथा राजन्नारायणवलस्य च ॥
संशतकास्तु समरे शरवृष्टीः समन्ततः ।
अपातयन्पार्थसूक्ष्मे जयगृद्धाः प्रमन्यवः ॥
ता वृष्टीः सहसा राजंस्तरसा धारयन्प्रभुः ।
व्यग्राहत रणे पार्थो विनिघ्नन्नयिनां वरान् ॥
विगाह्य तद्रथानीकं कङ्कपक्षैः शिलाशितैः ।
आससाद् ततः पार्थः सुशर्माणं वरायुधम् ॥
स तस्य शरवर्षाणि ववर्ष रथिनां वरः ।
तथा संशतकाश्चैव पार्थ बाणैः समार्पयन् ॥६॥
सुशर्मा तु ततः पार्थं विद्वधा दशभिराश्रुतैः
जनादेनं त्रिभिर्वाणैरहनदाक्षिणे भुजे ॥ ७ ॥
ततोऽपरेण महेन केतुं विव्याध मारिष ।
स वानरवरो राजन्निश्वकर्मकृतो महान् ॥८॥
ननाद सुमहानादं भीषयाणां जगज्जं च ।
कपेस्तु निनदं श्रुत्वा संव्रस्ता तव वाहिनी ॥
भयं विपुलमाधाय निश्रेष्टा समपद्यत ।
ततः सा शुश्रुमे सेना निश्रेष्टाऽवस्थिता नृप
नानापुण्यसमाकीर्णं यथा चैत्ररथं वनम् ।
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां योधास्ते कुरुसत्तम ॥
अर्जुनं सिपिचुर्वाणैः पर्वतं जलदा इव ।
परिवव्रुस्ततः सर्वे पाण्डवस्य महाथयम् ॥१२॥

अन्योन्यं श्रावयन्ति स्म नामगोत्राणि भारत ।
पितृनामानि च रणे गोत्रनामानि वा विभो
श्रावयाणाश्च बहवस्तत्र योधा विशांपते ।
अन्योन्यमवमुद्वनन्तः शक्ति-तोमर-पट्टिशैः
वर्तमाने तथा युद्धे वीररूपे सुदारुणे ।
व्यपीवत्कीरवी सेना भिन्ना नौरिव सागरेऽर

निगृह्य तं प्रचुकुशुर्वध्यमानाः शितैः शरैः ।
ते हयान् रथचक्रे च रथेषां चापि मारिष ॥
निग्रहीतुमुपाकामन् क्रीधाविष्टाः समन्ततः ।
निगृह्य तं रथं तस्य योधास्ते तु सहस्रशः ॥
निगृह्य बलवत्सर्वे सिंहनादमथानदन् ।
अपरे जगृहुश्चैव केशवस्य महाभुजौ ॥ १५ ॥
पार्थमन्ये महाराज रथस्थं जगृहुर्मुदा ।
केशवस्तु ततो बाहू विधुन्वन् रणमूर्धनि ॥
पातयामास तान्सर्वान्दुष्टहस्तीव हस्तिपान्
ततः क्रुद्धो रणे पार्थः संवृतस्तेर्महारथैः ॥ १७ ॥
निगृहीतं रथं दृष्ट्वा केशवं चाप्यभिद्रुतम् ।
रथारूढास्तु सुबहून्पदातीश्चाप्यपातयत् ॥१८॥
आससाश्च तथा योधान् शरीरासन्नयोधिभिः
छादयामास समरे केशवं चेदमब्रवीत् ॥ १९ ॥
पश्य कृष्ण महाबाहो संशतकगणान्वहन् ।
कुर्वाणान्दारुणं कर्म व्यथमानान्सहस्रशः ॥
रथबन्धमिमं धोरं पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
यः सहेत पुमाँल्लोके मदन्त्यो यदुपकृत्व ॥ २१ ॥
इत्येवमुक्त्वा बीमसुदैवदत्तमयाधमत् ।
पाञ्चजन्यं च कृष्णोऽपि पूरयन्निव रोदसी ॥
तं तु शङ्कित्वेन श्रुत्वा संशतकवरुथिनी ।
सञ्ज्वाल महाराज विव्रस्ता चाद्रवज्जशम् ॥
पादबन्धं ततश्चक्रे पाण्डवः परवीरहो ।
नागमखं महाराज संप्रकीर्य मुहुर्मुहुः ॥ २४ ॥

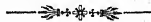
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीपे
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

कर्णो ७

५३
वर्तमाने इति ॥ १ ॥

ते बद्धाः पादबन्धेन पाण्डवेन महात्मना ।
 निश्चेष्टाश्चामयन् राजन्नमसारमया इव ॥
 निश्चेष्टास्तु ततो योधानवधीत्याण्डुनन्दनः ।
 यथेन्द्रः समरे दैत्यांस्तारकस्थ वधे पुरा ॥
 ते बध्यमानाः समरे मुमुक्षुस्तं रथोत्तमम् ।
 आयुधानि च सर्वाणि विस्मृदुमुपचक्रुः ॥
 ते बद्धाः पादबन्धेन न शेकुश्चेष्टितुं नृप ।
 ततस्तानवधीत्पार्थः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥२८॥
 सर्वयोधा हि समरे भुजगैर्वेष्टिता भवन् ।
 यानुद्दिश्य रणे पार्थः पादबन्धं चकार ह ॥
 ततः सुशर्मो राजेन्द्र गृहीतो वीक्ष्य बाहिर्नो
 सौपर्णमस्त्रं त्वरितः प्रादुक्षके महारथः ॥३०॥
 ततः सुपर्णाः संपेतुर्मक्षयन्तो भुजङ्गमान् ।
 ते वै विदुद्रुवर्णानां दृष्ट्वा तान् खचराकूप ॥
 बभौ बलं तद्विमुक्तं पादबन्धाद्विशोपते ।
 मेघवृन्दाद्यथा मुक्ती भास्करस्तापयन्प्रजाः ॥
 विप्रमुक्तास्तु ते योधाः फाल्गुनस्य रथं प्रति ।
 सस्रजुर्वाणसंघाश्च शस्त्रसंघाश्च मारिष ॥ ३३ ॥
 विविधानि च शस्त्राणि प्रत्यविध्यन्त सर्वशः
 तां महास्त्रमयीं दृष्टिं संछिद्य शरवृष्टिभिः ॥
 *न्यवधीच्च ततो योधान्मासविः परवीरहा ।
 सुशर्मो तु ततो राजन्वाणेनानतपर्वणा ॥ ३५ ॥
 अञ्जुं हृदये विद्धुः विद्याधानैस्त्रिभिः शरैः

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलपुद्गे
 विपश्चाशक्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

सञ्जय उवाच ।

कृतवर्मां कृपो द्रौणिः क्षुतपुत्रश्च मारिष ।
 उल्लूकः सीबलश्चैव राजा च सह सोदरैः १
 सीदमानां चमूं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रमयार्दिताम् ।
 सस्रजन्हुः स्म वेगेन भिक्षां नावमिवाणवे २
 ततो युद्धमतीवासीन्मुहूर्तमिव भारत ।
 भीरुणां त्रासजननं शराणां हर्षवर्धनम् ॥ ३ ॥
 कृपेण शरवर्षाणि प्रतिमुक्तानि संयुगे ।
 सुञ्जयांश्छादयामासुः शलमानां व्रजा इव ४

स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत्
 तत उञ्जुकुञ्जुः सर्वं हतः पार्थ इति स्म ह ।
 ततः शंखनिनादाश्च मेरीशब्दाश्च पुष्कलाः
 नानावादिश्रमिनदाः सिंहनादाश्च जङ्घिरे ।
 प्रतिलभ्य ततः संज्ञां श्वेताश्वः कृष्णसारथिः
 ऐन्द्रमल्लममेयात्मा प्रादुक्षके त्वरान्वितः ।
 ततो बाणसहस्राणि समुत्पन्नानि मारिष ॥
 सर्वदिक्षु व्यदध्यन्त निघ्नन्ति तव बाहिनीम्
 हयान् रथांश्च समरे शस्त्रैः शतसहस्रशः ॥
 बध्यमाने ततः सैन्ये भयं सुमहदाविशत् ।
 संशप्तकगणानां च गोपालानां च भारत ॥
 न हि तत्र पुमान्काश्चिद्योऽञ्जुं प्रत्यविध्यत ।
 पश्यतां तत्र धीराणामहम्यत बलं तव ॥ ४२ ॥
 हन्यमानमपश्यंश्च निश्चेष्टं स्म पराक्रमे ।
 अयुतं तत्र योधानां हत्त्वा पाण्डुसुतो रणे ॥
 व्यञ्जजत महाराज विभ्रमोऽग्निरिव ज्वलन्
 चतुर्दश सहस्राणि यानि शिष्टानि भारत ॥
 रथानामयुतं चैव त्रिसाहस्राश्च दम्भिनः ।
 ततः संशप्तका भूयः परिवर्धनं जयम् ॥ ४५ ॥
 मर्त्यमिति निश्चित्य जयं वाप्यनिवर्तनम् ।
 तत्र युद्धं महाबासीत्तावकानां विशोपते ।
 शूरेण बलिना सार्धं पाण्डवेन किरादिना ४६

शिखण्डी च ततः कुञ्जो गौतमं त्वरितो ययौ
 वधर्ष शरवर्षाणि समन्ताद्दिजपुङ्गवम् ॥ ५ ॥
 कृपस्तु शरवर्षं तद्विनिहत्य महास्त्रवित् ।
 शिखण्डिनं रणे कुञ्जो विद्याध दशभिः शरैः
 ततः शिखण्डी कुपितः शरैः सप्तमिराहवे ।
 कृपे विद्याध कुपितं कङ्कपत्रैरजिह्वगैः ॥ ७ ॥
 ततः कृपः शरैस्तोक्षणेः सोऽतिविद्धो महारथः
 व्यश्वसूतस्थं चके शिखण्डिनमयो द्विजः ८ ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठोऽयं भारतभावार्थे त्रिपद्माशक्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

* न्यवधीच्च ततो राजन् वाणेनानतपर्वणा । इति पाठान्तरम् ।

हताश्वात्तु ततो यानादवप्लुत्य महारथः ।
 खड्गं चर्म तथा गृह्य सत्वरं ब्राह्मणं ययौ ॥ १९
 तमापतन्तं सहसा शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 छाद्यामास समरे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २०
 तत्राद्भुतमपश्याम शिलानां घुवनं यथा ।
 निश्चेष्टस्तद्वर्णे राजञ्छिखण्डौ समतिष्ठत ॥ २१
 कृपेण च्छादितं दृष्ट्वा नृपोत्तमशिखण्डिनम् ।
 प्रत्युद्ययौ कृपं तूर्णं धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ २२
 धृष्टद्युम्नं ततो यान्तं शारद्वतरथं प्रति ।
 प्रतिजग्राह वेगेन कृतवर्मा महारथः ॥ २३
 युधिष्ठिरमथायान्तं शारद्वतरथं प्रति ।
 सपुत्रं सहसैभ्यं च द्रोणपुत्रो न्यवारयत् ॥ २४
 नकुलं सहदेवं च त्वरमाणौ महारथौ ।
 प्रतिजग्राह ते पुत्रः शरवर्षेण वारयन् ॥ २५
 भीमसेनं करुषांश्च केकयान्सह सृञ्जयैः ।
 कर्णो धैकतैनो युद्धे वारयामास भारत ॥ २६
 शिखण्डिनस्ततो बाणान्कृपः शारद्वतो युधि
 प्राहिणोत्वरया युक्तो द्विधक्षुरिव मारिष
 ताञ्छरान्मेषितस्तेन समन्तात्स्वर्णभूषितान्
 चिच्छेद खड्गमाविध्य आमर्थश्च पुनः पुनः ॥ २८
 शतचन्द्रं च तच्चर्म गौतमस्तस्य भारत ।
 द्यधमत्सायकैस्तूर्णं तत उच्चुकुशुर्जनाः ॥ २९
 स विचर्मा महाराज खड्गपाणिरुपाद्रवत् ।
 कृपस्य वशमापन्नो मृत्योरारुमिवातुरः ॥ ३०
 शारद्वतशरैर्ग्रस्तं क्लिश्यमानं महाबलः ।
 चित्रकेतुसुतो राजन्सुकुतेरुत्तरितो ययौ ॥ ३१
 विकिरन्ब्राह्मणं युद्धे बहुभिर्निशितैः शरैः ।
 अभ्यापतदभेयात्मा गौतमस्य रथं प्रति ॥ ३२
 दृष्ट्वा च युक्तं तं युद्धे ब्राह्मणं चरितव्रतम् ।
 अपयातस्ततस्तूर्णं शिखण्डौ राजसत्तम ॥ ३३
 सुकेतुस्तु ततो राजन्
 गौतमं नवभिः शरैः ।
 विद्ध्वा विध्याध सत्तया
 पुनश्चैनं त्रिभिः शरैः ॥ ३४
 अथास्य सशरं चापं पुनश्चिच्छेद मारिष ।
 सारथिं च शरेणास्य भृशं मर्मैस्त्रताडयत् ॥ ३५

गौतमस्तु ततः क्रुद्धो धनुर्गृह्य नवं ददम् ।
 सुकेतुं त्रिशता बाणैः सर्वमर्मैस्त्रताडयत् ॥ ३६
 स विह्वलितसर्वाङ्गः प्रचञ्चाल रथोत्तमे ।
 भूमिकंपे यथा दृक्षश्चाल कम्पितो भृशम्
 चलतस्तस्य कायात्तु
 शिरो ज्वलितकुण्डलम् ।
 सोष्णीषं सशिरस्त्राणं
 क्षुरप्रेण त्वपातयत् ॥ ३८
 तच्छिरः प्रापतद्भूमौ द्येनाहतामिवामिषम् ।
 ततोऽस्य कायो वसुधां पश्चात्प्रापतदच्युत ॥
 तस्मिन् हते महाराज त्रस्तास्तस्य पुरोगमाः
 गौतमं समरे त्यक्त्वा दुद्रुवुस्ते दिशो दशः ॥ ३९
 धृष्टद्युम्नं तु समरे संनिवार्य महारथः ।
 कृतवर्माऽब्रवीद्वृष्टिस्तु तिष्ठेति भारत ॥ ४१
 तदभुत्तुमुलं युद्धे वृष्णिपार्षतयो रणे ।
 आमिषार्थं यथा युद्धे द्येनयोः क्रुद्धयोरुत्प ॥ ४२
 धृष्टद्युम्नस्तु समरे हार्दिक्यं नवभिः शरैः ।
 आजघानोरसि क्रुद्धः पीडयन् हृदि कामजम्
 कृतवर्मां तु समरे पार्षतेन दडाहतः ।
 पार्षतं सरथं सार्थं छाद्यामास सायकैः ॥ ४३
 सरथश्छादितो राजन् धृष्टद्युम्नो न दृश्यते ।
 मेघैरिव परिच्छन्नो भास्करो जलधारिभिः
 विभ्रय तं बाणगणं शरैः कनकभूषणैः ।
 द्यरोचत रणे राजन् धृष्टद्युम्नः कृतव्रणः ॥ ४६
 ततस्तु पार्षतः क्रुद्धः शस्त्रवृष्टिं सुदारुणाम् ।
 कृतवर्माणमासाद्य द्यसृजतपृतनापतिः ॥ ४७
 तामापतन्तो सहसा शस्त्रवृष्टिं सुदारुणाम् ।
 शरैरनेकसाहसैर्हार्दिक्योऽवारयद्युधि ॥ ४८
 दृष्ट्वा तु वारितां युद्धे शस्त्रवृष्टिं दुरासदाम् ।
 कृतवर्माणमासाद्य वारयामास पार्षतः ॥ ४९
 सारथिं चास्य तरसा प्राहिणोद्यमसादनम् ।
 भल्लेन शितधारेण स हतः प्रापतद्रथात् ॥ ४०
 धृष्टद्युम्नस्तु बलवाञ्छ्रिता शत्रुं महाबलम् ।
 कौरवान्समरे तूर्णं वारयामास सायकैः ॥ ४१
 ततस्ते तावका योधा धृष्टद्युम्नमुपाद्रवन् ।
 सिंहनादरवं कृत्वा ततो युद्धमवर्तत ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे

चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

सञ्जय उवाच ।
 द्रौणिपुंथिष्ठिरं दृष्ट्वा शैनेयेनाभिरक्षितम् ।
 द्रौपदेयैस्तथा शरैरभ्यवर्तत दृष्टवत् ॥ १
 किरञ्जिषुगणान् घोरां
 स्वर्णपुङ्खांशिलाशितान् ।
 दर्शयन् विविधान् मार्गान्
 शिक्षाश्च लघुहस्तवत् ॥ २
 ततः खं पूरयामास शरैर्दिव्यास्त्रमन्त्रितैः ।
 युधिष्ठिरं च समरे परिवार्य महास्त्रावित् ॥ ३
 द्रौणायनिशरच्छन्नं न प्राज्ञायत किञ्चन ।
 बाणभूतमभूत्सर्वमायोधनशिरो महत् ॥ ४
 बाणजालं दिवि च्छन्नं स्वर्णजालविभूषितम् ।
 शुशुभे भरतश्रेष्ठ वितानमिव धिष्ठितम् ॥ ५
 तेन च्छन्नं नभो राजन्बाणजालेन भास्वता ।
 अभ्रच्छायेव सञ्ज्ञे बाणरुद्धे नभस्तले ॥ ६
 तत्राश्रयमपश्यामं बाणभूते तथापिथे ।
 न स्म संपतते भूतं किञ्चिदेवान्तरिक्षगम् ७
 सात्यकिर्यतमानस्तु धर्मराजश्च पाण्डवः ।
 तथेतराणि सैन्यानि न स्म चक्रुः पराक्रमम् ८
 लाघवं द्रोणपुत्रस्य दृष्ट्वा तत्र महारथाः ।
 द्यस्मयन्त महाराज न चैनं प्रत्युदीक्षितम् ।
 शोकुस्ते सर्वराजानस्तपन्तमिव भास्करम् ।
 वध्यमाने ततः सैन्ये द्रौपदेया महारथाः १०
 सात्यकिर्धर्मराजश्च पञ्चालाश्चापि संगताः ।
 त्यक्त्वा मृत्युमयं घोरं द्रौणायनिमुपाद्रवन्
 सात्यकिः सप्तविंशत्या
 द्रौणिं विद्ध्वा शिलीमुखैः ॥
 पुनर्विधवाध नाराचैः
 सप्तभिः स्वर्णभूषितैः ॥ १२
 युधिष्ठिरस्त्रिसप्तत्या प्रतिविध्यश्च सप्तभिः ।
 श्रुतकर्मा त्रिभिर्बाणैः श्रुतकीर्तिश्च सप्तभिः ॥
 सुतसोमस्तु नवभिः शतानीकश्च सप्तभिः ।
 अन्ये च बहवः शूरा विध्यश्रुतं समन्ततः १४
 स तु क्रुद्धस्ततो राजन्नाशीविष इव श्वसन् ।
 सात्यकिं पञ्चविंशत्या प्राविध्यत शिलीमुखैः
 श्रुतकीर्तिं च नवभिः सुतसोमं च पञ्चभिः

अष्टभिः श्रुतकर्माणं प्रतिविध्यं त्रिभिः शरैः ॥
 शतानीकं च नवभिर्धर्मपुत्रं च पञ्चभिः ।
 तथेतरांस्ततः शूरान्द्राभ्यां द्वाभ्यामताडयत्
 श्रुतकीर्तिस्तथा चापं निच्छेद निशितैः शरैः
 अथान्यद्वनुरादाय श्रुतिकीर्तिमहारथः १८
 द्रौणायनिं त्रिभिर्विद्ध्वा
 विधवाध्न्यैः शितैः शरैः ।
 ततो द्रौणिर्महाराज
 शरवर्षेण मारिष ॥ १९
 छादयामास तत् सैन्यं समन्ताद्भरतर्वभ ।
 ततः पुनरमेधात्मा धर्मराजस्य कार्यकम् २०
 द्रौणिंश्चिच्छेद विहसन्विधवाध च शरीरिभिः
 ततो धर्मसुतो राजन्प्रगृह्णान्यन्महद्भुजः २१
 द्रौणिं विधवाध सप्तत्या बाहोवरसि चार्पयत्
 सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो द्रौणेः प्रहरतो रणे ॥
 अर्धचन्द्रेण तीक्ष्णेन
 धनुश्छिस्त्वाऽनदद्भुशम् ।
 छिन्नघन्वा ततो द्रौणिः
 शक्त्या शक्तिमतां वरः ॥ २३
 सारथ्यं पातयामास शैनेयस्य रथाद्भुतम् ।
 अथान्यद्वनुरादाय द्रोणपुत्रः प्रतापवान् २४
 शैनेयं शरवर्षेण च्छादयामास भारत ।
 तस्याश्वाः प्रभुताः संख्ये पतिते रथसारथ्यी ॥
 तत्र तत्रैव धावन्तः समदृश्यन्त भारत ।
 युधिष्ठिरपुरोगास्तु द्रौणिं शस्त्रभृतां वरम् २६
 अभ्यवर्षन्त वेगेन विस्तृजन्तः शिताञ्छरान्
 आगच्छमानांस्तान्दृष्ट्वा क्रुद्धरूपान्परंतपः २७
 प्रहसन्प्रतिजग्राह द्रोणपुत्रो महारणे ।
 ततः शरशतज्वालः सेनाकक्षं महारथः २८
 द्रौणिर्दवाह समरे कक्षमग्निर्धया वने ।
 तद्वलं पाण्डुपुत्रस्य द्रोणपुत्रप्रतापितम् २९
 शुशुभे भरतश्रेष्ठ तिमिनेव नदीमुखम् ।
 दृष्ट्वा नैव महाराज द्रोणपुत्रपराक्रमम् ३०
 निहताग्नेनिरे सर्वान्पाण्डून् द्रोणसुतेन वै ।
 युधिष्ठिरस्तु त्वरितो द्रोणशिष्यो महारथः ॥

५५

द्रौणिरिति ॥ १ ॥

अग्रवीद्रोणपुत्राय रोषामर्षसमन्वितः ।
 नैव नाम तव प्रीतिर्नैव नाम कृतज्ञता ३२
 यतस्त्वं पुरुषद्वयाग्र मामेवाद्य जिघांससि ।
 ब्राह्मणेन तपः कार्यं दानमध्ययनं तथा ३३
 क्षत्रियेण धनुरार्भ्यं स भवान्ब्राह्मणवृषः ।
 मिषतस्ते महाबाहो युधि जेष्यामि कौरवान्
 कुरुष्व समरे कर्म ब्रह्मवन्धुरसि ध्रुवम् ।
 पथमुक्तो महाराज द्रोणपुत्रः स्मयन्निव ३५
 युक्तं तत्त्वं च संचिन्त्य नोत्तरं किञ्चिदग्रवीत्

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि पार्थापयाने

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

सञ्जय उवाच ।

भीमसेनं च पाञ्चाल्यं चेदिकेकयसंवृतम् ।
 वैकर्तनः स्वयं रुद्ध्वा वारयामास सायकैः
 ततस्तु चेदिकारूपान्पुञ्ज्यांश्च महारथान् ।
 कर्णो जघान समरे भीमसेनस्य पश्यतः २
 भीमसेनस्ततः कर्णं विहाय रथसत्तमम् ।
 प्रययौ कौरवं सैन्यं कक्षमग्निरिव ज्वलन् ३
 सूतपुत्रोऽपि समरे पञ्चालान्केकरास्तथा ।
 पुञ्ज्यांश्च महेश्वासाभिजघान सहस्रशः ४
 संशतकेषु पार्थश्च कौरवेषु वृकोदरः ।
 पञ्चालेषु तथा कर्णः क्षयं चकुर्महारथाः ॥ ५
 ते क्षत्रिया दह्यमानास्त्रिभिस्तेः पावकोपभिः ।
 जग्मुर्विनाशं समरे राजन् दुर्मन्त्रिते तव ६
 ततो दुर्योधनः क्रुद्धो नकुलं नवभिः शरैः ।
 विद्याध भरतश्रेष्ठ चतुराशस्य वाजिनः ॥ ७
 ततः पुनरमेयात्मा तव पुत्रो जनाधिप ।
 क्षुरेण सहदेवस्य ध्वजं चिच्छेद काञ्चनम् ८
 नकुलस्तु ततः क्रुद्धस्त्वव पुत्रं च सप्तभिः
 जघान समरे राजन् सहदेवश्च पञ्चभिः ९
 तावुभौ भरतश्रेष्ठौ ज्येष्ठौ सर्वैश्चतुष्पताम् ।
 विद्याधोरसि संकुब्धः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः
 ततो पराभ्यां भल्लाभ्यां धनुषी समकृन्तत ।
 यमयोः सहसा राजन्विद्याध च त्रिसप्तभिः ॥

अनुक्त्वा च ततः किञ्चिच्छरवर्षेण पाण्डवम्
 छादयामास समरे क्रुद्धोऽन्तक इव प्रजाः ।
 स च्छाद्यमानस्तु तदा द्रोणपुत्रेण मारिषः १७
 पार्योऽपयातः शीघ्रं वै विहाय महर्ता चमूम् ।
 अपयाते ततस्तस्मिन् धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे ३८
 द्रोणपुत्रस्ततो राजन्प्रत्यगात्स महामनाः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजस्त्यक्त्वा द्रौणिं महाहवे
 प्रययौ तावकं सैन्यं युक्तः क्रूराय कर्मणे ३९

तावन्ये धनुषी श्रेष्ठे शकचापनिभे शुभे ।
 प्रगृह्य रेजतुः शूरी देवपुत्रसमीं युधि १२
 ततस्तौ रभसौ युद्धे भ्रातरौ भ्रातरं युधि ।
 शरैर्ववृषतुर्धौर्महाभेधौ यथाऽञ्जलम् १३

ततः क्रुद्धो महाराज तव पुत्रो महारथः ।
 पाण्डुपुत्रो महेश्वासी वारयामास पार्श्वभिः १४
 धनुर्मण्डलमेवास्व दृश्यते युधि भारत ।
 सायकाश्चैव दृश्यन्ते निश्चरन्तः समन्ततः

आच्छादयन्दिशः सर्वाः सूर्यस्येवांशवो यथा
 बाणभूते ततस्तस्मिन्संछले च नभस्तले १६
 यमाभ्यां दृढशे रूपं कालान्तकयमोपमम् ।
 पराक्रमं तु तं दृष्ट्वा तव सूनोर्महारथाः १७

मृत्योरुपान्तिकं प्राप्तौ माद्रीपुत्रौ स्म मेनिरे ।
 ततः सेनापती राजन्पाण्डवस्य महारथः १८
 पार्षतः प्रययौ तत्र यत्र राजा सुयोधनः ।
 माद्रीपुत्रौ ततः शूरी व्यतिक्रम्य महारथौ ॥

धृष्टद्युम्नस्तव सुतं वारयामास सायकैः ।
 तमविध्यदमेयात्मा तव पुत्रो ह्यमर्षणः ॥ २०
 पाञ्चाल्यं पञ्चविंशत्या प्रहसन् पुरुषवर्षमः ।
 ततः पुनरमेयात्मा तव पुत्रो ह्यमर्षणः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलङ्गण्ये भारतभावदीपे
 पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

भीमसेनमिति ॥ १ ॥

विदध्वा ननाद पाञ्चाल्यं

पृथ्वा पञ्चमिरेव च ।

तथाऽस्य सशरं चापं

हस्तावापं च मारिष ॥ २२

छुरप्रेण सुतीक्ष्णेन राजा चिच्छेद संयुगे ।
तदपास्य धनुश्छिन्नं पाञ्चाल्यः शत्रुकर्शेनः

अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भोरसहं नवम् ।

प्रज्वलन्निव वेगेन संरेभाङ्गुधिरक्षणः ॥ २४

अशोभत महेश्वासो धृष्टद्युम्नः कृतव्रणः ।

स पञ्चदश नाराचान् श्वसतः पन्नगानिव ॥

जिघांसुर्मरतश्रेष्ठं धृष्टद्युम्नो व्यपासुजत् ।

ते वर्म हेमविकृतं भित्त्वा राज्ञः शिलाशिताः

विचिशुर्वसुधां वेगात्कङ्कवाह्णवाससः ।

सोऽतिविद्धो महाराज पुनस्तेऽतिव्यराजत

वसन्तकाले सुमहान् प्रकुल इव किञ्चुकः ।

स छिन्नवर्मो नाराचप्रहारैर्जर्जरीकृतः ॥ २८

धृष्टद्युम्नस्य भलेन कुक्षिच्छेदं कामुकम् ।

अथैनं छिन्नधन्वानं स्वरमाणो महोपतिः ॥

सायकैर्दशमी राजन् भुवोर्मध्ये समर्पयत् ।

तस्य तेऽशोभयन्वक्तुं कर्मारपरिमाजिताः ॥

प्रकुलं पङ्कजं यद्वज्रमरा मधुलिप्तवः ।

तदपास्य धनुश्छिन्नं धृष्टद्युम्नो महामनाः ॥

अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भेलांश्च षोडश ।

ततो दुर्योधनस्याश्वान् हत्वा सुतं च पञ्चभिः

धनुश्छिच्छेद भलेन जातरूपररिष्कृतम् ।

रथं सोपस्करं छत्रं शक्तिं खड्गं गदां ध्वजम् ॥

महौश्छिच्छेद दशभिः पुनस्तस्य तव पार्श्वतः ।

तपनीयाङ्गदं चित्रं नागं मणिमयं शुभम् ॥

ध्वजं कुपपतेच्छिन्नं ददशुः सर्वपार्थिवाः ।

दुर्योधनं तु विरथं छिन्नवर्मोयुधं रणे ॥ ३५

आततः परैरक्षन्त सोदरा भरतर्षभ ।

तमारोप्य रथे राजन्दण्डधारो जनाधिपः ॥

अपाहरदसंभ्रान्तो धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः ।

कर्णस्तु सात्यकिं जित्वा राजयुद्धी महाबलः

द्रोणहन्तारमुग्रेषु ससाराभिमुखो रणे ।

तं पृष्ठतोऽभ्ययात्पूर्णं शैनेयो वितुदम्भरैः ॥

वारणं जघनोपान्ते विषाणाभ्यामिव द्विपः

स भारत महानासीद्योधानां सुमहात्मनाम्

कर्णपार्श्वतोर्मध्ये

त्वदीयानां महारणः ।

न पाण्डवानां नास्माकं

योधः कश्चित्पराङ्मुखः ॥ ४०

प्रत्यद्वयस्ततः कर्णः पञ्चालांस्त्वरितो ययौ ।

तस्मिन् क्षणे नरश्रेष्ठ गज-वाजि-जनक्षयः ॥

प्रादुरासीदुभयतो राजन्मध्यगतोऽहनि ।

पञ्चालास्तु महाराज त्वरिता विजिगीषवः

ते सर्वेऽभ्यद्रवन्कर्णं पतात्रिण इव द्रुमम् ।

तांस्तथाधिरथिः क्रुद्धो यतमानान्मनस्विनः

विचिन्वन्निव वाणौघैः समासादयदग्रान् ।

व्याघ्रकेतुं सुशर्मणं चित्रं चोग्रायुधं जयम् ॥

शुक्लं च रोचमानं च सिंहसेनं च दुर्जयम् ।

ते वीरा रथमार्गेण परिववुर्नरोत्तमम् ॥ ४५

सृजन्तं सायकान् क्रुद्धं कर्णमाहवशोभिनम्

युध्यमानास्तु तान्दूराभ्यनुजैर्न प्रतापवान् ।

अष्टामिरष्टौ राधेयोऽभ्यदैयक्षिशितिः शरैः

अथापरान्महाराज सुतपुत्रः प्रतापवान् ॥ ४७

जघान बहुसाहस्रान् योधान्युद्धविशारदात्

जिष्णुं च जिष्णुकर्माणं देवार्पि भद्रमेव च ॥

दण्डं च राजन्समरे चित्रं चित्रायुधं हरिम्

सिंहकेतुं रोचमानं शलभं च महारथम् ॥

निजघान सुसङ्क्रुद्धवेदीनां च महारथान् ।

तेषामाददत्तः प्राणानासीदाधिरथेवैषु ॥ ५०

शोणिताभ्युक्षिताङ्गस्य रुद्रस्येवोर्जितं महत्

तत्र भारत कर्णेन मातङ्गास्ताडिताः शरैः ॥

सर्वतोऽभ्यद्रवन् भीताः कुर्वन्तो महदाकुलम्

नियेतुर्नर्यां समरे कर्णसायकताडिताः ॥ ५२

कुर्वन्तो विविधाप्रादान्वज्जुष्ठा इवाचलाः

गज-वाजि-मनुष्यैश्च निपतद्भिः समन्ततः ॥

रथैश्चाधिरथेर्मार्गं

समास्तीर्यत मेदिनी ।

नैवं भीष्मो न च द्रोणो

नान्ये युधि च तावकाः ॥ ५४

चक्रुः स्म तादृशं कर्म यादृशं वै कृतं रणे ।

सूतपुत्रेण नागेषु हयेषु च रथेषु च ॥ ५५

नरेषु च महाराज कृतं स्म कदनं महत् ।

मृगमध्ये यथा सिंहो दृश्यते निर्भयश्चरन् ॥

पञ्चालानां तथा मध्ये कर्णाऽचरदमीतघत्

यथा मृगगणां खस्ताम्लहो द्रावयते दिशः

पञ्चालानां रथवातात्

कर्णो द्रव्यावयत्तथा ।

सिंहास्यं च यथा प्राप्य

न जीवन्ति मृगाः कश्चित् ॥ ५८

तथा कर्णमनुप्राप्य न जिजीवुर्महारथाः ।
 दैवानरं यथा प्राप्य प्रतिदहन्ति वै जनाः
 कर्णाग्निना वने तद्वद्गन्धा भारत सुजयाः ।
 कर्णेन चेदिकैक्यपाञ्चालेषु च भारत ॥ ६०
 विश्राध्य नाम निहता बहवः शूरसंमताः ।
 मम चास्मिन्मती राजन् दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम्
 नैकोप्याधिरथेर्जीवन्पाञ्चालयो मोक्ष्यते युधि
 पञ्चालान्धधमत्संस्थे खृतपुत्रः पुनः पुनः ॥
 पञ्चालानथ निद्रन्तं कर्णं दृष्ट्वा महारणे ।
 अभ्यधावत्सुसंकुदो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥
 धृष्टद्युम्नश्च राधेयं द्रौपदेयाश्च मारिष ।
 परिवयुरभिन्नं शतशस्त्रापरे जनाः ॥ ६४
 शिशुपण्डौ सहदेवश्च नकुलो नाकुलिस्तथा ।
 जनमेजयः शिनेनेता बहवश्च प्रमद्रकाः ॥ ६५
 पते पुरोगमा भूत्वा धृष्टद्युम्नश्च संयुगे ।
 कर्णमस्यन्तमिष्यन्नेर्धिवेहरमितौजसः ॥ ६६
 तांस्तत्राधिरथिः संख्ये चेदिपाञ्चालपाण्डवान्
 एको बहूनभ्यपतद्रुतमांस्पर्शगानिव ॥ ६७
 तैः कर्णस्यामचयुक्तं घोररूपं विशांपते ।
 तादस्यादृक्परा वृत्तं देवानां दानवैः सह ॥ ६८
 तान् समेतान्महेष्वासान् शपथवौघवर्षिणः ।
 एको ह्यधमद्रुतमांसीव दिवाकरः ॥ ५९
 भीमसेनस्तु संसक्ते राधेय पाण्डवैः सह ।
 सर्वतोऽभ्यहनन्कुदो
 यमदण्डनिभैः शरैः ।
 बाहीकान्कैक्यान्मत्स्यान्
 वासात्यान्मद्रसैन्धवान् ॥ ७०
 एकः संख्ये महेष्वासो योधयन्बह्वशोभत ।
 तत्र ममसु भीमेन नाराचैस्ताडिता गजाः ॥
 प्रपतन्तो हतारोहाः कम्पयन्ति स्म मेदिनीम् ।
 बाजिनश्च हतारोहाः पत्तयश्च गतास्रवः ॥
 शरते युधि निर्भिन्ना वमन्तो रुधिरं बहु ।
 सहस्रराश्च रथिनः पातिताः पातितायुधाः ॥
 ते क्षताः समदृश्यन्त भीममीता गतास्रवः ।
 रथिभिः साविभिः स्रुतैः पादातैर्वाजिभिर्गजैः
 भीमसेनशरैश्छिन्नैराच्छन्ना वसुधाऽभवत्
 तत्स्तम्भितमिवानिष्टद्रीमसेनभयादितम् ॥
 दुर्योधनबलं सर्वं निरुत्साहं कृतव्रणम् ।
 निश्चेष्टं तुमुलं दीनं बभौ तस्मिन्महारणे ॥ ७६
 प्रसन्नसलिले काले यथा स्यात्सागरो नृप ।
 तद्वत्तव बलं तद्वै निञ्चलं समवस्थितम् ॥

मनुवीर्यबलोपेतं दर्पात्प्रत्यवरोपितम् ।
 अभवत्तव पुत्रस्य तत्सैन्यं निष्प्रभं तदा ॥
 तद्वलं भरतश्रेष्ठ वध्यमानं परस्परम् ।
 रुधिरौघपरिक्लिन्नं रुधिरार्द्रं बभूव ह ॥ ७५
 जगाम भरतश्रेष्ठ वध्यमानं परस्परम् ।
 खृतपुत्रो रणे क्रुद्धः पाण्डवानामनीकिनीम् ॥
 भीमसेनः कुरुक्ष्मापि द्रावयन्तो विरेजतुः ।
 वर्तमाने तथा राद्रे संग्रामेऽद्भुतदर्शने ॥ ८१
 निहत्य पृतनामध्ये संशतकगणान्वहन् ।
 अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो वासुदेवमथाग्रवोत् ॥
 प्रमग्नं बलमेतद्धि योत्स्यमानं जनादेन ।
 एते द्रवन्ति सगणाः संशतकमहारथाः ॥
 अपारयन्तो मद्राणांस्निहशब्दं मुगा इव ।
 दीर्यते च महत्सैन्यं सुजयानां महारणे ॥
 हस्तिकक्षो हासी कृष्ण केतुः कर्णस्य धीमतः
 दृश्यते राजसैन्यस्य मध्ये विचरतो मुदा ॥
 न च कर्णं रणे शक्ता जेतुमन्ये महारथाः ।
 जानीते हि भवान् कर्णं वीर्यवन्तं पराक्रमे ॥
 तत्र याहि यतः कर्णो द्रावयत्येष नो बलम् ।
 वर्जयित्वा रणे याहि खृतपुत्रं महायुधम् ७७
 एतन्मे रोचते कृष्ण यथा वा तव रोचते ।
 एतच्छृत्वा वचस्तस्य गोविन्दः प्रहसन्निव ॥
 अग्रवीर्जुनं नूर्णं कौरवाञ्छाहि पाण्डव ।
 ततस्तव महासैन्यं गोविन्दप्रेरिता हयाः ८९
 हंसवर्णाः प्रविशिशुर्वहन्तः कृष्णपाण्डवौ ।
 केशवप्रेरितैरश्वैः श्वेतैः काञ्चनभूषणैः ॥ ९०
 प्रविशान्निस्तव बलं चतुर्दिशमभिद्यत ।
 मेघस्तनितनिर्द्वाकः स रथो वानरध्वजः ९१
 चलत्पताकस्तां सेनां
 विमानं धामिवाविशत् ।
 तौ विद्वार्थं महासेनां
 प्रविष्टौ केशवार्जुनौ ॥ ९२
 कुदौ संरम्भरक्ताक्षौ विश्राजेतां महायुतौ ।
 पुच्छशौण्डौ समाहूतावागतौ तौ रणाध्वरम्
 यज्वभिर्विधिनाहूतौ मध्ये देवाधिवाश्विनौ
 कुदौ तौ तु नरद्वयादौ योगवन्तौ बभूवतुः ९४
 तलशब्देन रुषितौ यथा नागौ महावने ।
 विगाह्य तु रथानीकमश्वसंतांश्च फाल्गुनः ९५
 ह्यचरत्पृतनामध्ये पाशहस्त इवान्तकः ।
 तं दृष्ट्वा युधि विक्रान्तं सेनायां तव भारत ९६

संशप्तकगणान्भूयः पुत्रस्ते समन्वुवदत् ।
 ततो रथसहस्रेण द्विरदानां त्रिभिः शतैः २७
 चतुर्दशसहस्रेस्तु
 तुरपाणां महाहवे ।
 द्वाभ्यां शतसहस्राभ्यां
 पदातीनां च धन्विनाम् २८
 शूराणां लब्धलक्षणां
 विदितानां समन्ततः ।
 अभ्यवर्तन्त कौन्तेयं
 छादयन्तो महारथाः २९
 शरवर्षमहाराज सर्वतः पाण्डुनन्दनम् ।
 सच्छाद्यमानः समरे शरैः परबलाद्ग्नः १००
 दर्शयन् रौद्रमात्मानं पाशहस्त इवान्तकः ।
 निग्नसंशप्तकान्पार्थः प्रेक्षणीयतरोऽभवत् १
 ततो विद्युत्प्रमैर्बाणैः कार्तस्वरविभूषितैः ।
 निरन्तरमिवाकाशमासीच्छन्नं किरीटिना २
 किरीटिभुजनिर्मुक्तैः संपतद्भिर्महाराजैः ।
 समाच्छन्नं तथा सर्वं काद्रव्यैरिव प्रभो ३
 रुक्मपुङ्गवान्प्रसन्नाग्रच्छरान्ससतपर्वणः ।
 अवाचुजदमेयात्मा विश्रुत् सर्वान् पाण्डवः ४
 महौ विग्रहिशः सर्वान्
 समुद्रा गिरयोऽपि वा ।
 स्फुटन्तीति जना जङ्घुः
 पार्थस्य तलनिःस्वनात् ५
 हत्वा दशसहस्राणि पार्थिवानां महारथः ।
 संशप्तकानां कौन्तेयः प्रत्यक्षं त्वरितोऽभ्ययात्
 प्रत्यक्षं च समासाद्य पार्थः काम्बोजरक्षितम्
 प्रममाथ बलं बाणैर्दानवानिव वासवः ७
 प्रचिच्छेदाशु भङ्गेन द्विषतामाततायिनाम् ।
 शन्नं पाणिं तथा बाहुं तथापि च शिरांस्त्युत
 अङ्गाववायवैश्छिन्नैर्व्याधुधास्तेऽपतन् भुवि ।
 विष्वक्वाताभिसंभग्रा बहुशाखा इव दुर्भाः
 हस्त्यश्वरथपत्तीनां वाताभिन्नन्तमर्जुनम् ८
 सुदक्षिणादवरजः शरवृष्ट्याऽभ्यवीवृषत् १०
 तस्यास्यतोर्ध्वचन्द्राभ्यां बाहू परिघसन्निभौ
 पूर्णचन्द्राभयकं च क्षुरेणाभ्यहरच्छिरः ११
 स पपात ततो वाहात्सुलोहितपरिस्त्रवः ।
 मनाःशिलागिरेः शृङ्गं वज्रेणैवावदारितम् १२
 सुदक्षिणादवरजं काम्बोजं ददृशुर्हतम् ।

प्राञ्चं कमलपद्माक्षमत्यर्थं प्रियदर्शनम् ॥ १३
 काञ्चनस्तम्भसदृशं भिन्नं हेमगिरिं यथा ।
 ततोऽभयस्फुर्युद्धं घोरमत्यर्थमद्भुतम् ॥ १४
 नानावस्त्राश्च योधानां वभूवुस्तत्र युद्धतया ।
 एकेयुनिहतैरश्वैः काम्बोजैर्यवनैः शकैः ॥ १५
 शोणितकैस्तदा रक्तं सर्वमासीद्विशोपते ।
 रथैर्हताश्वसुतैश्च हतारोहैश्च बाजिभिः ॥ १६
 द्विरदश्च हतारोहैर्महामावैर्हतद्विजैः ।
 अन्योन्येन महाराज कृतो घोरौ जनक्षयः ॥
 तस्मिन्प्रपक्षे पक्षे च निहते सत्यसाचिना ।
 अर्जुनं जयतां श्रेष्ठं त्वरितो द्रौणिरभ्ययात् ॥
 विधुन्वानो महत्बाणं
 कार्तस्वरविभूषितम् ।
 आददानः शरान् घोरान्
 खरदमीनिव भास्करः ॥ १९
 कोधामर्षविधुत्तास्यो लोहिताक्षो वभौ बली
 अन्तकाले यथा कुक्षो भुत्सुः किं करदण्डभृत्
 ततः प्राञ्चजुग्राणि शरवर्षाणि मारिव २२
 तैर्विस्फुटैर्महाराज व्यद्रवत्पाण्डवी चमूः २१
 स दृष्ट्वैव तु दाशार्हं स्यन्दनस्थं विशोपते ।
 पुनः प्राञ्चजुग्राणि शरवर्षाणि मारिव २२
 तैः पतद्भिर्महाराज द्रौणिमुक्तैः समन्ततः ।
 सञ्छादितौ रथसौ तावुमौ कृष्णघनज्वरौ २३
 ततः शरशतैस्तीक्ष्णैरश्वत्थामा प्रतापवान् ।
 निश्चेष्टौ तावुमौ युद्धे कृत्वा माधवपाण्डवी ।
 हाहाकृतमभूत्सर्वं स्यावरं जङ्गमं तथा ।
 चराचरस्य गोतारौ दृष्ट्वा संछादितौ शरैः २५
 सिद्धचारणसंघाश्च संपेतुस्ते समन्ततः ।
 चिन्तयन्तो भवेद्य लोकाणां स्वस्यपीति च
 न मया तादृशो राजन् ददृशुर्वै पराक्रमः ।
 संप्रामे यादृशो द्रौणेः कृष्णौ संछादयिष्यतः ॥
 द्रौणेस्तु धनुषः शब्दमहितत्रासनं रणे ।
 अश्रौषं बहुशो राजन् सिंहस्य तिनदो यथा ॥
 ज्या चास्य चरतो युद्धे सत्यदक्षिणमस्यतः ।
 विद्युदम्बुदमध्यस्था प्राजमानेव साऽभवत् २९
 स तथा क्षिप्रकारी च ददृहस्तत्र पाण्डवः ।
 प्रमोहं परमं गत्वा प्रेक्षन्तं द्रोणजं ततः ॥ ३०
 विक्रमं विहृतं मेने आत्मनः स महायशः ।
 तस्यास्य समरे राजन्वपुरासीत्सुदृढशम् ॥ ३१

द्रौणिपाण्डवयोरेवं वर्तमाने महारणे ।
वर्धमाने च राजेन्द्र द्रोणपुत्रे महाबले ॥ ३२
हीयमाने च कौन्तेये कृष्णे रोषः समाविशत्
स रोषाग्निः श्वसन् राजर्षिर्दहन्निव चक्षुषा ॥
द्रौणिं ह्यपश्यत्संग्रामे फाल्गुनं च मुहुर्मुहुः ।
ततः कुह्रोऽब्रवीत्कृष्णः पार्थ सप्रणयं तदा ॥ ३४
अत्यद्भुतमिदं पार्थ तव पश्यामि संयुगे ।
अतिशेते हि यत्र त्वां द्रोणपुत्रोऽथ भारत ॥ ३५
कश्चिद्दीर्यं यथापूर्वं भूजयोर्वा बलं तव ।
कच्चिन्ते गाण्डिवं हस्ते रथे तिष्ठसि चार्जुन
कच्चित्कुशलिनो बाहू मुष्टिर्वा न व्यथीयत
उदीर्यमाणं हि रणे पश्यामि द्रौणिमाहवे ॥ ३७
गुरुपुत्र इति ह्येनं मानयन् भरतर्षभ ।
उपेक्षां कुरु मा पार्थ नायं काल उपेक्षितुम् ॥
एवमुक्तस्तु कृष्णेन गृह्य भङ्गोऽश्रुतर्दश ।
त्वरमाणस्त्वरकाले द्रौणेर्धनुस्तथाच्छिनत् ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलशुद्धे
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

सञ्जय उवाच ।

दुर्योधनस्ततः कर्णमुपेत्य भरतर्षभ ।
अब्रवीन्मद्राजं च तथैवान्यांश्च पार्थिवान् ॥
यदृच्छथैतत्संप्राप्तं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः कर्णं लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ २
सहस्रैः क्षत्रियैः शरैः शूराणां युद्ध्यतां युधि
इष्टं भवति राधेय तदिदं समुपस्थितम् ॥ ३
हत्वा च पाण्डवान्युद्धेस्फीतामुर्वीमवाप्स्यथ
निहता वा परैर्युद्धे वीरलोकमवाप्स्यथ ॥ ४
दुर्योधनस्य तच्छ्रुत्वा वचनं क्षत्रियर्षभाः
दृष्ट्वा नादानुदक्रौशन्वादिवाणि च सर्वशः ॥ ५
ततः प्रमुदिते तस्मिन् दुर्योधनबले तदा ।
हर्षयस्तावकान्योधान् द्रौणिर्वचनमब्रवीत् ॥ ६
प्रत्यक्षं सर्वसैन्यानां भवतां चापि पश्यताम्
न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ॥ ७

ध्वजं छत्रं पताकाश्च रथं शक्तिं गदां तथा ।
जयुदेशे च सुभृशं वत्सदन्तैरताडयत् ॥ ४०
स मूर्च्छां परमां गत्वा ध्वजयष्टिं समाश्रितः ।
तं विसंभं महाराज शत्रुणा भृशपीडितम् ॥ ४१
अपोवाह रणात्सुतो रक्षमाणो धनञ्जयः
एतस्मिन्नेव काले च विजयः शत्रुतापनः ॥ ४२
व्यहनत्तावकं सैन्यं शतशोऽथ सहस्रशः ।
पश्यतस्तस्य वीरस्य तव पुत्रस्य भारत ॥ ४३
एवमेव क्षयो वृत्तस्तावकानां परैः सह ।
क्रूरो विशसनो घोरो राजन् दुर्मन्त्रिते तव ॥ ४४
संशप्तकांश्च कौन्तेयः कुरुक्ष्णापि वृकोदरः ।
वसुपेणश्च पञ्चालान् क्षणेन व्यध्रमद्रणे ॥ ४५
वर्तमाने तथा रौद्रे राजन्वीरवरक्षये ।
उत्थितान्यगणेयानि कवन्धानि समन्ततः ॥ ४६
युधिष्ठिरोऽपि संग्रामे प्रहारैर्गाढवेदनः ।
क्रोशमात्रमपक्रम्य तस्मात् भरतसत्तमः ॥ ४७

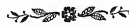
स तेनाहममर्षेण मित्रार्थे चापि पार्थिवाः ।
सत्यं वः प्रतिजानामि तद्वाक्यं मे निबोधत
धृष्टद्युम्नहत्वाऽहं न विमोक्ष्यामि दंशनम् ॥ १
अनुतायां प्रतिवायां नाहं स्वर्गमवाप्नुयाम् ॥ २
अर्जुनो भीमसेनश्च योधो यो रक्षिता रणे ।
धृष्टद्युम्नस्य तं सख्ये निहनिष्यामि सायकैः ॥ ३
एवमुक्ते ततः सर्वा सहिता भारती चम् ।
अभ्यद्रवत कौन्तेयास्तथा ते चापि पाण्डवाः
स संनिपातो रथयूथपानां
बभूव राजन्नतिभीमरूपः ।
जनक्षयः कालयुगान्तकल्पः
प्रावर्तताम्रे कुरुक्षेत्रयानाम् ॥ १२
ततः प्रवृत्ते युधि संग्रहारे
भूतानि सर्वाणि सदैवतानि ।
आसन्समेतानि सहास्ररोभि-
र्दिदृक्षमाणानि नरप्रवीरान् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७
दुर्योधन इति ॥ १ ॥ पाण्डवा अपि कौरवान्-
भ्यप्रवर्तते शेषः ॥ ११ ॥ कालयुगान्तः महाप्रलयः ॥ १२ ॥

दिव्यैश्च माल्यैर्विविधैश्च गन्धै-
 दिव्यैश्च रत्नैर्विविधैर्नारप्यान् ।
 रणे स्वकर्मोद्ग्रहतः प्रवीरा-
 नवाकिरत्नस्तरसः प्रहृष्टाः ॥ १४
 समीरणस्तांश्च निषेद्य गन्धान्
 सिषेव सर्वानपि योधमुल्यान् ।
 निषेद्यमाणास्त्वनिलेन योधाः
 परस्परम्ना धरणीं निपेतुः ॥ १५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अश्वत्थामप्रतिज्ञायां
 सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

सञ्जय उवाच

एवमेव महानासीत्संग्रामः पृथिवीक्षितान्
 कुङ्केऽर्जुने तथा कर्णे भीमसेने च पाण्डवे १
 श्रीणपुत्रं पराजित्य जित्वा चान्यामहारथान्
 अत्रवीद्वृत्तानो राजन्वासुदेवमिदं वचः ॥ २
 पश्य कृष्ण महाबाहो द्रवन्तीं पाण्डवीं समूष
 कर्णे पश्य च संग्रामे कालयन्तं महारथान् ३
 न च पश्यामि दाशार्हं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 नापि केतुयुधां श्रेष्ठ धर्मराजस्य दृश्यते ४
 विभागश्चावशिष्टोऽयं दिवसस्य जनार्दन ।
 न च मां धार्तराष्ट्रेषु कश्चियुध्यति संयुगे ॥
 तस्मात्त्वं मत्प्रियं कुर्वन्त्याहि यत्र युधिष्ठिरः ।
 दृष्ट्वा कुशलिनं युद्धे धर्मपुत्रं सहायुजम् ॥ ६
 पुनर्योद्धाऽस्मि बाष्पेयं शत्रुभिः सह संयुगे ।
 ततः प्रायाद्रथेनाशु बीमस्तोर्वचनाद्धरिः ७
 यतो युधिष्ठिरो राजा सृज्याश्च महारथाः ।
 अयुध्यस्तावकैः सार्धं शूर्यं कृत्वा निवर्तन्म
 ततः संग्रामभूमिं तां वर्तमाने जनक्षेय ।
 अवैक्षमाणो गोविन्दः सद्यसाचिनमब्रवीत् ॥
 पश्य पार्थ महावीरो वर्तते भरतक्षयः ।
 पृथिव्यां क्षत्रियाणां वै दुर्योधनकृते महान् ॥

स्वकर्म क्षामिमुल्लेन प्रहारसहनादि बहहतो निर्बोद्धु
 ॥१५॥ समीरणः सिषेवेत्यन्वयः । परस्परं गन्ति ते परस्पर-
 रेण मारिता इत्यर्थः ॥१५॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि

सा दिव्यमाल्यैरवकीर्यमाणा
 सुवर्णपुञ्जैश्च शरैर्विचित्रैः ।
 नक्षत्रसहैरिव चित्रिता यौः
 क्षितिर्वमौ बोधवैरिचित्रा ॥ १६
 ततोऽन्तरिक्षादपि सायुवादै-
 र्वादित्रयोविः समुदीर्यमाणः ।
 ज्याघोषनेमिस्त्वननादचित्रः
 समाकुलः सोऽभवत्सप्रहारः १७

पश्य भारत चापाणि
 रुक्मपृष्ठानि धन्विनाम् ।
 मृतानामपविद्धानि
 कलापांश्च महाधनान् ॥ ११
 जातरूपमयैः पुङ्खैः शरांश्चान्तपर्वणः ।
 तैलधीतांश्च नाराचान् निर्मुक्तान्पन्नगानिव
 हस्तिदन्तस्तरून् खड्गान्
 जातरूपपरिष्कृतान् ।
 वर्माणि चापविद्धानि
 रुक्मगर्भाणि भारत ॥ १३
 सुवर्णविकृतान् प्रास्तान् शक्तीः कनकभूषणाः
 जाम्बूनदमयैः पट्टैर्विद्धाश्च विपुला गदाः १४
 जातरूपमयीश्चर्माः पट्टिशान् हेमभूषणान् ।
 दण्डैः कनकचित्रैश्च विप्रविद्धान्परश्वधान्
 अयःकुन्तांश्च पतितान्
 सुसलानि गुरुणि च ।
 शतघ्नीः पश्य चित्राश्च
 विपुलान्परिघांस्तथा ॥ १६
 चक्राणि चापविद्धानि तोमरांश्च महारणे ।
 नानाविधानि शस्त्राणि प्रगृह्य जयगृह्णिनः ॥

नैलकण्ठेन भारतमावदीपे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

पद्यमिति ॥ १ ॥

जीवन्त इव दृश्यन्ते गतसत्त्वास्तरस्विनः ।
 गदाविमथितैर्गोत्रैर्मुसलैर्मिश्रमस्तकान् ॥ १८
 गज-वाजि-रथशृणुणाम्पश्य योधान्सहस्रशः
 मनुष्य-हय-नागानां शरशक्त्यष्टिपट्टिशैः ॥ १९
 परिवैरायसैर्वरैरयस्कन्तैः परैश्चरैः ।
 शरीरैर्वहुभिश्छिन्नैः शोणितौघपरिमुक्तैः ॥
 गतासुभिरमित्रैश्च संवृता रणभूमयः ।
 बाहुभिश्चन्दनादिभ्यः साङ्गदैर्हमभूपितैः ॥ २१
 सतलत्रैः सकेयुरैर्भाति भारत मेदिनी ।
 साङ्गगुल्लिभुञ्जाग्रैश्च विप्रविद्धैरलङ्कृतैः ॥
 हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरुक्रमैश्च तरस्विनाम् ।
 वज्रमुद्रामणिवरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥ २३
 पतितैश्छिन्नमाक्षणां विराजति वसुन्धरा ।
 कवचैः शोणितादिभ्यश्छिन्नगात्रशिरोधरैः
 भूर्भाति भरतश्चैव शान्ताचिर्मिरिवाग्निभिः ।
 रथाश्च बहुधा भग्नान् हेमकिङ्किणिनः शुभान्
 वाजिनश्च हतान्पश्य
 निष्क्रीणोन्मान् शराहतान् ।
 अनुकर्णानुपासङ्गान्
 पताका विधिवधजान् ॥ २६
 रथिनां च महाशङ्खान्
 पाण्डुरांश्च प्रकीर्णकान् ।
 निरस्तजिह्वान् मातङ्गान्
 शयानान् पर्वतोपमान् ॥ २७
 वैजयन्तीर्विचित्राश्च हतांश्च गजवाजिनः ।
 वारणानां परिस्तोमास्त्यैवाजिनकम्बलान् ॥
 विपाटितविचित्रांश्च
 रुच्यचित्रान् कुथाङ्कुशान् ।
 मित्राश्च बहुधा घण्टा
 महङ्गिः पतितैर्गजैः ॥ २५
 वैदूर्यदण्डांश्च शुभान्
 पतितानङ्कुशान्भुवि ।
 वज्राः सादिभुजाग्रेषु
 सुवर्णविकृताः कशाः ॥ ३०
 विचित्रमणिचित्रांश्च जातरूपपरिष्कृतान् ।
 अश्वान्तरपरिस्तोमात्राङ्कुवान्पतितान् भुवि
 चूडामणीचरैर्न्याणां विचित्राः काञ्चनरजजः ।
 छत्राणि चापविद्धानि चामरद्वयजनानि च ॥

चन्द्र-नक्षत्रमासैश्च वदनैश्चारुकुण्डलैः ।
 कल्पद्रुमश्रुभिरत्यर्थं वीराणां समलङ्कृतैः ॥
 वदनैः पश्य संछन्नां महीं शोणितकर्दमाश्च ।
 सजीवांश्चापरान्पश्य कूजमानान्समंततः ।
 उपास्यमानान् बहुशो न्यस्तशस्त्रैर्विश्रांपते
 ज्ञातिभिः सहितास्तत्र रोदमभिर्मुहुर्मुहुः ॥ ३९
 द्युत्क्रान्तानपरान्योधां-
 श्रद्धादयित्वा तरस्विनः ।
 पुनर्युद्धाय गच्छन्ति
 जयगुह्याः प्रमन्यवः ॥ ३६
 अपरे तत्र तत्रैव परिधावन्ति मानवाः ।
 ज्ञातिभिः पतितैः शूरैर्याच्यमानास्तथोदकम्
 जलार्थं च गताः केचिन्निष्प्राणा बहवोऽर्जुन
 सन्निवृत्ताश्च ते शूरास्तान्वै दृष्ट्वा विचेतसः
 जलं त्यक्त्वा प्रधावन्ति
 क्रोशमानाः परस्परम् ।
 जलं पीत्वा भुतान्पश्य
 पिबतोऽन्यांश्च मारिष ॥ ३९
 परित्यज्य प्रियानन्ये बान्धवान्बान्धवप्रियाः
 द्युत्क्रान्ताः समदृश्यन्त तत्र तत्र महारणेऽपि
 तथा पराक्षरश्रेष्ठ सन्वदौष्टुपदान्धुनः ।
 मुकुटीकुटिलैर्वैक्रैः प्रेक्षमाणान्समंततः ॥ ४१
 एवं ध्रुवंस्तदा कृष्णो ययौ यत्र युधिष्ठिरः ।
 अर्जुनश्चापि नृपतेर्वैशम्पायनं महारणे ॥ ४२
 याहि याहीति गोविन्दं मुहुर्मुहुर्बोदयत् ।
 तां युद्धभूमिं पार्थस्य दर्शयित्वा च माधवः
 त्वरमाणस्ततः कृष्णः पार्थमाह शनैरिदम् ।
 पश्य पांडव राजानमुपयातांश्च पार्थिवान्
 कर्णं पश्य महारण्जे ज्वलन्तमिव पावकम् ।
 असौ भीमो महेश्वासः सन्निवृत्तो रणं प्रति
 तमेते धिनिवर्तन्ते धृष्टद्युम्नपुत्रो गमाः ।
 पञ्चालसृजयानां च पाण्डवानां च ये मुख्य
 निवृत्तैश्च पुनः पार्थैर्भग्नं शत्रुबलं महत् ।
 कौरवान्प्रवतो ह्येष कर्णो रोधय तेऽर्जुन ॥
 अन्तकप्रतिमो वेगे शक्रतुल्यपराक्रमः ।
 असौ गच्छति कौरव्य द्रौणिः शस्त्रभृतां वरः
 तमेव प्रवृत्तं संख्ये धृष्टद्युम्नो महारथः ।
 अनुप्रयाति संग्रामे हतान्पश्य च सृजयान् ॥

किङ्किणिनः किङ्किणीमन्तः ग्रीह्यादिवादिनिः ॥ २५ ॥ प्रकीर्णकान् चामरान् 'प्रकीर्णकं चामरे स्वादिस्तरे ना तुल्यमे' इति मेदिनी ॥ २७ ॥

सर्वमाह सुदुर्धर्षो वासुदेवः किरिदिने ।
ततो राजन्महाधोरः प्रादुरासीन्महारणः ॥
सिंहनादरघाञ्चैव प्रादुरासन्समागमे ।

उभयोः सेनयो राजन् मृत्युं कृत्वा निवर्तनम्
पवमेष क्षयो वृत्तः पृथिव्यां पृथिवीपते ।
तावकानां परेषां च राजन्मुनिमन्त्रिते तव ॥५२

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि वासुदेववाक्ये

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

सञ्जय उवाच ।

ततः पुनः समाजगुरुभीताः कुरुसञ्जयाः ।
युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः सुतपुत्रमुखा वयम् ॥
ततः प्रवृत्ते भीमः संग्रामो लोमहर्षणः ।
कर्णस्य पाण्डवानां च यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ २
तस्मिन्प्रवृत्ते संग्रामे तुमुले शोणेतोदके ।
संशप्तकेषु शूरेषु किञ्चिच्छिष्टेषु भारत ॥ ३
धृष्टद्युम्नो महाराज सहितः सर्वराजभिः ।
कर्णमेवासिदुद्राव पाण्डवाश्च महारथाः ॥ ४
आगच्छमानांस्तान्संख्ये प्रहृष्टान्विजयैषिणः
दघारैको रणे कर्णो जलौघानिव पर्वतः ॥ ५
समासाद्य तु ते कर्णं व्यशीर्यन्त महारथाः ।
यथाचलं समासाद्य वार्योघाः सर्वतोदिशम्
तथोरासीन्महाराज संग्रामो लोमहर्षणः ।
धृष्टद्युम्नस्तु राधेयं शरैर्नानतपर्वणा ॥ ७
ताडयामास समरे तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
विजयं च धनुः श्रेष्ठं विधुन्वानो महारथः ॥
पार्षतस्य धनुश्छित्त्वा शरांश्चाशीविषोपमान्
ताडयामास संभुजः पार्षतं नवभिः शरैः ॥ ९
ते वर्महेमविक्रान्तं भित्त्वा तस्य महात्मनः ।
शोणिताक्ता व्यराजन्त शक्रगोपा इवानघ
तदपास्य धनुश्छिन्नं धृष्टद्युम्नो महारथः ।
अथान्यद्गुरुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ॥
कर्णं विव्याध सप्तत्या शरैः सन्नतपर्वभिः ।
तथैव राजकर्णोऽपि पार्षतं शत्रुतापनम् ॥
छादयामास समरे शरैराशीविषोपमैः ।
द्रोणशत्रुर्महेच्छासो विव्याध निशितैः शरैः
तस्य कर्णो महाराज शरं कनकभूषणम् ।

प्रयामास संकुद्धो मृत्युदण्डमिवापरम् ॥
तमापतन्तं सहसा घोररूपं विशांपते ।
चिच्छेद शतधा राजशून्यैः कृतहस्तवत्
दृष्ट्वा विनिहतं बाणं शरैः कर्णो विशांपते ।
सात्यकि शरवर्षेण समन्तात्पर्यवारयत् ॥
विव्याध चैनं समरे नाराचैस्तत्र सताभिः ।
तं प्रत्यविध्यच्छैनैः शरैर्हमपरिपृक्तैः ॥ १७
ततो युद्धं महाराज चक्षुःश्रोत्रभयानकम् ।
आसद्घोरं च चित्रं च प्रेक्षणीयं समन्ततः ॥
सर्वेषां तत्र भूतानां लोमहर्षोऽभ्यजायत ।
तद् दृष्ट्वा समरे कर्म कर्णशैनेययोरुप ॥ १९

एतस्मिन्नन्तरे द्रौणिभ्ययास्तुमहाबलम् ।
पार्षतं शत्रुदमनं शत्रुवीर्यसुनाशनम् ॥ २०
अभ्यभाषत संकुद्धो द्रौणिः परपुरंजयः ।
तिष्ठ तिष्ठाद्य ब्रह्मन् न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥
इत्युक्त्वा सुभृशं वीरं शीघ्रकृन्निशितैः शरैः
पार्षतं छादयामास घोररूपैः सुतेजनैः ॥ २२
यतमानं परं शक्त्या यतमानो महारथः ।
यथा हि समरे द्रोणः पार्षतं वीक्ष्य मारिष
तथा द्रौणि रणे दृष्ट्वा पार्षतः परवीरहा ।
नातिदृष्टमान भूत्वा मन्यते मृत्युमात्मनः ॥
स ज्ञात्वा समरेत्मानं शस्त्रेणावध्यमेव तु ।
जघेनाभ्यायथौ द्रौणि कालः कालमिव क्षये
द्रौणिस्तु दृष्ट्वा राजेन्द्र धृष्टद्युम्नमवस्थितम् ।
क्रोधेन निःश्वसन्वीरः पाषातं समुपाद्रवत् ॥
तावन्योन्यं तु कृद्द्वैव संरंभं जगमतुः परम् ।
अथाब्रवीन्महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीपे
अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

ततः पुनः समाजगुरुरिति ॥ १॥

धृष्टद्युम्नं समीपस्थं त्वरमाणो विशांपते ।
पञ्चालापसदाद्य त्वां प्रेषयिष्यामि मृत्यवे
पार्पं हि यत्स्वया कर्म व्रता द्रोणं पुरा कृतम्
अद्य त्वां तप्स्यते तद्वै यथा न कुशलं तथा ॥
अरक्ष्यमाणः पार्थेन यदि तिष्ठसि संयुगे ।
नापकामसि वा मूढ सत्यमेतद्वचीमि ते ॥
एवमुक्तः प्रत्युवाच धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
प्रतिवाक्यं स एवासिर्मात्मको दास्यते तव ॥
येनैव ते पितुर्वचं यतमानस्य संयुगे ।
यदि तावन्मया द्रोणो निहतो ब्राह्मणकुवः ॥

स्वामिदानीं कथं युद्धे
न हनिष्यामि विक्रमात् ।

एवमुक्त्वा महाराज
सेनापतिरमर्षणः ॥

३३

निशितेनातिबाणेन द्रौणिं विद्याध पार्पतः ।
ततो द्रौणिः सुसंकुद्धः शरैः संनतपर्वभिः ॥
आच्छादयद्दिशो राजन् धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ।
नैवान्तरिक्षे न दिशो नापि योधाः समंततः
दृश्यन्ते वै महाराज शरैश्छन्नाः सहस्रशः ।
तथैव पार्पतो राजन् द्रौणिमाहवशोभिनम्
शरैः संछादयामास सुतपुत्रस्य पश्यतः ।
राघेयोऽपि महाराज पञ्चालान्सह पाण्डवैः
द्रौपदेयान्युधामन्युं सात्याकिं च महारथम् ।
एकः संवारयामास प्रेक्षणीयः समन्ततः ॥३८॥
धृष्टद्युम्नस्तु समरे द्रौणिश्चिच्छेद कार्मुकम् ।
तदपास्य धनुर्द्रौणिरन्यदादाय कार्मुकम् ॥
वेगवान्समरे घोरे शरांश्चाशीविषोपमान् ।
स पार्पतस्य राजेन्द्र धनुः शक्तिं गदां ध्वजं
हयान्सूतं रथं चैव निमेषाद्यधमच्छरैः ।
स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः
खड्गमादत्तं विपुलं शतचन्द्रं च भानुमतम् ।
द्रौणिस्तदपि राजेन्द्र भट्टैः क्षिप्रं महारथः ॥
चिच्छेद समरे वीरः क्षिप्रहस्तो दृढायुधः ।
रथादनवरुद्धस्य तदद्भुतामिवाभवत् ॥ ४३॥
धृष्टद्युम्नं हि विरयं हताश्वं छिन्नकार्मुकम् ।
शरैश्च बहुधा विद्धमक्षैश्च शकलीकृतम् ॥ ४४॥

नाशकज्वरतश्चेष्ट

यतमानो महारथः ।

तस्यान्तमिषुभी राजन्

यदा द्रौणिर्न जनिवान् ॥

४५

अथ त्यक्त्वा धनुर्वीरः
पार्पतं त्वरितोऽन्वगात् ।
आसीदाग्लवतो वेग-

स्तस्य राजन्महामनः ॥ ४६

गडस्थेव पततो जिघृक्षोः पन्नगोत्तमम् ।
एतस्मिन्नेव काले तु माधवोऽर्जुनमब्रवीत् ॥
पश्य पार्थ यथा द्रौणिः पार्पतस्य वधं प्रति
यत्नं करोति विपुलं हन्याचैनं न संशयः ॥
तं मोक्षय महाबाहो पार्पतं शत्रुकर्शन ।
द्रौणेरास्यमनुप्राप्तं मृत्योरास्यगतं यथा ॥ ४९॥
एवमुक्त्वा महाराज वासुदेवः प्रतापवान् ।
प्रेषयन्तुरगांस्तत्र यत्र द्रौणिर्धैर्यवस्थितः ॥ ५०॥
ते हयाश्चन्द्रसंकाशाः केशधेन प्रचोदिताः ।
आपिबन्त इव द्योम जम्बुर्द्रौणिरयं प्रति ॥
दृष्ट्वाऽऽयातो महावीर्यानुमी कृष्णधनञ्जयी ।
धृष्टद्युम्नवधे यत्नं चक्रे राजन्महाबलः ॥ ५२॥
विकृप्यमाणं दृष्ट्वैव धृष्टद्युम्नं नरेश्वर ।
शरांश्चिक्षेप वै पार्थो द्रौणिं प्रोत महाबलः ॥
ते शरा हेमविकृता गाण्डीवोपेप्सिता भृशम् ।
द्रौणिमासाद्य विधिगुर्वल्लमीकमिव पन्नगाः ॥
स विद्धस्तैः शरैर्घोरैर्द्रौणपुत्रः प्रतापवान् ।
उत्सृज्य समरे राजन्पाञ्चालयममितीजसम्
रथमारुहे वीरो धनञ्जयशरार्दितः ।
प्रगृह्य च धनुः श्रेष्ठं पार्थं विद्याध सायकैः ॥
एतस्मिन्नन्तेर वीरः सहदेवो जनाधिप ।
अपोवाह रथेनाजौ पार्पतं शत्रुतापनम् ॥ ५७॥
अर्जुनोऽपि महाराज द्रौणिं विद्याध पन्नभिः
तं द्रोणपुत्रः संकुद्धो बाहोवरसि चार्पयत् ॥
क्रोधितस्तु रणे पार्थो नाराचं कालसंमितम्
द्रोणपुत्राय चिक्षेप कालदण्डमिवापरम् ॥ ५९॥
ब्राह्मणस्यांसदेशे स निपपात महाघातिः ।
स विह्वलो महाराज शरवेगेन संयुगे ॥ ६०॥
निषसाद् रथोपरस्थे बैल्लब्धं च परं ययौ ।
ततः कर्णो महाराज व्याक्षिपद्विजयं धनुः
अर्जुनं समरे कुद्धः प्रेक्षमाणो सुदुर्महः ।
द्वैरयं चापि पार्थेन कामयानो महारणे ॥ ६२॥
विह्वलं तंतु वीक्षया द्रोणपुत्रं च सारथिः ।
अपोवाह रथेनाजौ त्वरमाणो रणाजिरात् ॥
अयोक्तुं महाराज पञ्चालैर्जितकाशिमिः ।
मोक्षितं पार्पतं दृष्ट्वा द्रोणपुत्रं च पीडितम् ॥

वादित्राणि च दिश्यानि प्रावाचन्त सहस्रशः
सिंहनादांश्च चक्रुस्ते दृष्ट्वा संख्ये तदद्भुतम् ॥
एवं कृत्वाऽऽब्रवीत्पार्थो वासुदेवं धनञ्जयः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि द्रौण्यपयाने
ऊनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९-॥

६०

सञ्जय उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे कृष्णः पार्थं वचनमब्रवीत् ।
दर्शयन्निव कौन्तेयं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ १
एष पाण्डव मे भ्राता धार्तराष्ट्रमहाबलैः ।
जिघांसुस्मिर्महेष्वासैर्द्वुतं पार्थोऽनुसार्यते ॥ २
तं चानुयान्ति संस्थाः पञ्चाला युद्धदुर्मदाः
युधिष्ठिरं महात्मानं परीप्सन्तो महाबलाः ॥ ३
एष दुर्योधनः पार्थ रथानीकेन दक्षितः ।
राजा सर्वस्य लोकस्य राजानमनुधावति ॥
जिघांसुः पुरुषस्याग्नं ब्राह्मिः सहितो बली ।
आशीविषसम्पर्शैः सर्वयुद्धविशारदैः ॥ ५ ॥
एते जिघृक्षवो यान्ति द्विपाश्वर्यपक्षयः ।
युधिष्ठिरं धार्तराष्ट्रा नरोत्तममिवाधिनः ॥ ६
पश्य सात्वतमीमाभ्यां
निरुद्धाधिष्ठिताः पुनः ।
जिह्वाध्वोऽमृतं दैत्याः
शक्राग्निभ्यामिवासकृत् ॥ ७
एते बहुत्वास्वरिताः पुनर्गच्छन्ति पाण्डवम्
समुद्रमिव वार्योवाः प्रावृट्काले महारथाः ॥
नदन्तः सिंहनादांश्च धमन्तथापि वारिजान्
बलवन्तो महेष्वासा विधुन्वन्तो धनुषि च ॥
मृत्योर्मुह्यगतं मन्ये कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
हुतमग्नौ च कौन्तेयं दुर्योधनवशं गतम् ॥ १०
यथाविधमनीकं तु धार्तराष्ट्रस्य पाण्डव ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीपे
ऊनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

एतस्मिन्निति ॥ १ ॥ नरोत्तमं वदान्यं श्लोत्तम-
मिति पाठे काचनं तद्धि उल्लङ्घनं मध्येऽत्युत्तमम् ॥ ६ ॥
जिह्वाध्वो युधिष्ठिरं हर्षमिच्छन्तः निरुद्धाः सन्तोऽपि

याहि संशतकान् कृष्ण कार्यमेतत्परं मम ॥
ततः प्रयातो दाशार्हः श्रुत्वा पाण्डवभाषितम्
रथेनातिपताकेन मनोमाकुरंतं हसा ॥ ६७

नास्य शक्रोऽपि मुच्येत संप्राप्तो बाणगोचरम्
दुर्योधनस्य वीरस्य शरीवान् शीघ्रमस्यतः ।
संकुद्धस्यान्तकस्येव को वेगं संसहद्रेणे ॥ १२
दुर्योधनस्य वीरस्य द्रौणः शारद्वतस्य च ।
कर्णस्य चेपुवेगो वै पर्वतानपि शतयेत ॥ १३
कर्णेन च कृतो राजा विमुखः शत्रुतापनः ।
बलवर्णलघुहस्तश्च कृता युद्धविशारदः ॥ १४ ॥
राधेयः पाण्डवश्रेष्ठं शक्तः पीडयितुं रणे ।
सहितो धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः शूरैर्महाबलैः ॥ १५
तस्यैभिर्दुग्धमानस्य संग्रामे संशितात्मनः ।
अन्यैरपि च पार्थस्य कृतं कर्म महारथैः ॥ १६
उपवासकृशो राजा भृशं भरतसत्तमः ।
ब्राह्मे बले स्थितो ह्येष न क्षात्रे हि बले विभुः ॥
कर्णेन चाभियुक्तोऽयं भूपतिः शत्रुतापनः ।
संशयं समनुप्रातः पाण्डवो वै युधिष्ठिरः ॥ १८
न जीवति महाराजो मन्ये पार्थ युधिष्ठिरः ।
यद्भीमसेनः सहते सिंहनादममर्षणः ॥ १९
नर्दतां धार्तराष्ट्राणां पुनः पुनरर्चिदमः ।
धमतां च महाशंखान्संग्रामे जितकाशिनाम्
युधिष्ठिरं पाण्डवेषं हतेति भरतर्वम ।
संचोदयत्यसौ कर्णो धार्तराष्ट्रमहाबलान्
स्थूणाकर्णेन्रजालेन पार्थपाशुपतेन च ।
प्रच्छादयन्ति राजानं शस्त्रजालैर्महायथाः ।

आधिष्ठिताः ॥ ७ ॥ तस्य युधिष्ठिरस्य कर्म कर्तव्यं परा-
जयाख्यम् । एभिर्दुर्योधनादिभिः कृतं निष्पादितम् ॥ १६ ॥
तत्र हेतुः ब्राह्मे बले क्षमायां क्षात्रे बले निरुत्तरे ॥ १७ ॥
इत नाशयेति कथं चोदयतीति सम्यक् ॥ २१ ॥
स्थूणाकर्णो गन्धर्वस्तस्यास्त्रं स्थूणाकर्णं गान्धर्वम् इन्द्रजाल-
मयं तत् ॥ २२ ॥

आतुरो हि कृतो राजा संनिपेद्यश्च भारत ।
यथैनमनुवर्तन्ते पञ्चालाः सह पाण्डवैः ॥५३॥
त्वरमाणास्त्वरकाले सर्वशस्त्रभृतां वराः ।
मज्जन्तमिव पाताले बलिनोऽप्युज्जिहीर्षवः
न केतुर्दृश्यते राज्ञः कर्णेन निहतः शरैः ।
पश्यतोऽर्थमयोः पार्थ सात्यकेश्य शिखण्डिनः
धृष्टद्युम्नस्य भीमस्य शतार्नकस्य वा विभो ।
पञ्चालानां च सर्वेषां चेदीनां चैव भारत ॥
एष कर्णो रणे पार्थ पाण्डवानामनीकिनीम् ।
शरैर्विध्वंसयति वै नल्लिनीमिव कुञ्जरः २७
एते द्रवन्ति रथिनस्त्वदीयाः पाण्डुनन्दन ।
पश्य पश्य यथा पार्थ गच्छन्त्येते महारथाः ॥
एते भारत मातङ्गाः कर्णेनाभिहताः शरैः ।
आर्ततादान् विकुर्वाणा धिद्रवन्ति दिशो दश
रथानां द्रवते ध्रुन्दमेतच्छ्वेव समन्ततः ।
द्राव्यमाणं रणे पार्थ कर्णेनाभिन्नकर्षिणा ३०
हस्तिकक्ष्यां रणे पश्य चरन्तो तत्र तत्र ह ।
रथस्थं सूतपुत्रस्य केतुं केतुमतां वर ३१
असौ धावति राधेयो भीमसेनरथं प्रति ।
किरञ्जशतान्येव विनिर्गन्तव्यं वाहिनीम्
एतान् पश्य च पञ्चालान्
द्राव्यमाणान् महारथान् ।
शक्रेणैव यथा दैत्यान्
हन्यमानान्महाहवे ॥ ३३
एष कर्णो रणे जित्वा पञ्चालान्पाण्डुखड्गयान्
दिशो विप्रेक्षते सर्वास्त्वदर्थमिति मे मतिः ३४
पश्य पार्थ धनुः श्रेष्ठं विकर्षन्साधु शोभते ।
शत्रुं जित्वा यथा शक्रो देवसंघैः समानृतः ३५
एते नर्दन्ति कौरव्या दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम् ।
त्रासयन्तो रणे पाण्डून् खड्गयान् समन्ततः ॥
एष सर्वात्मना पाण्डून्त्रासयित्वा महारणे ।
अभिभाषति राधेयः सर्वसैन्यानि मानव ३७
अभिद्रवत मद्रं वो हृतं द्रवत कौरवाः ।
यथा जीवन्न चः कश्चिन्मुच्येत युधि खड्गयः ॥
तथा कुरुत संयत्ता वयं यास्याम पृष्ठतः ।
एवमुक्त्वा गतो ह्येव पृष्ठतो विकिरञ्जरात् ॥
पश्य कर्णं रणे पार्थ श्वेतच्छत्रविराजितम् ।
उदयं पर्वतं यद्गच्छशाङ्कनाभिर्शोभितम् ॥४०॥

पूर्णचन्द्रनिकाशेन मूर्ध्नि च्छत्रेण भारत ।
ध्रियमाणेन समरे श्रीमच्छतशलाकिना ॥४१॥
एष त्वां प्रेक्षते कर्णः सकदाक्षं विशांपते ।
उत्तमं जवमास्थाय ध्रुवमेप्यति संयुगे ४२
पश्य होनं महाबाहो विशुन्वानं महज्जुतः ।
शरांश्चाशीविषाकारान्विखड्जन्तं महारणे ॥
असौ निवृत्तो राधेयो दृष्ट्वा ते वानरध्वजम् ।
प्रार्थयन्समरे पार्थं त्वया सह परंतप ४४
वधाय चात्मनोऽभ्येति दीप्तास्यं शलभो यथा
कर्णमेकाकिनं दृष्ट्वा रथानीकेन भारत । ४५
रिरक्षिषुः सुसंवृत्तो धार्तराष्ट्रो निवर्तते ।
सर्वैः सहैभिर्दुष्टात्मा वध्यतां च प्रयत्नतः ४६
त्वया यशश्च राज्यं च सुखं चोत्तममिच्छता ।
अदीनयोर्विश्रुतयोर्ध्रुवयोर्योत्स्यमानयोः ४७
देवासुरे पार्थमुधे देवदानवयोरेव ।
पश्यन्तु कौरवाः सर्वे तव पार्थ पराक्रमम् ॥
त्वां च दृष्ट्वाऽतिसंरब्धं कर्णं च भरतर्षभ ।
असौ दुर्योधनः क्रुद्धो नोत्तरं प्रतिपद्यते ॥४९॥
आत्मानं च कृतात्मानं समीक्ष्य भरतर्षभ ।
कृतागसं च राधेयं धर्मात्मनि युधिष्ठिरे ।
प्रतिपद्यस्व कौन्तेय प्राप्तकालमनन्तरम् ॥५०॥
आर्या युद्धे मर्ति कृत्वा प्रत्येहि रथयुधम् ।
पञ्च ह्येतानि मुख्यानि रथानां रथसत्तम ॥
शतान्यायान्ति समरे बलिनां तिग्मतेजसां
पञ्च नागसहस्राणि द्विशुणा वाजिनस्तथा ॥
अभिसंहृत्य कौन्तेय पदातिप्रयुतानि च ।
अन्योन्यरक्षितं वीर बलं त्वामभिचर्तते ॥
द्रोणपुत्रं पुरस्कृत्य तच्छीघ्रं संनिषूदय ।
निकृत्थितद्रथानीकं बलिनं लोकविश्रुतम् ॥
सूतपुत्रं महेष्वानं दर्शयात्मानमात्मना ।
उत्तमं जवमास्थाय प्रत्येहि भरतर्षभ ॥ ५५
असौ कर्णः सुसंरब्धः पञ्चालानभिधावति ।
केतुमस्य हि पश्यामि धृष्टद्युम्नरथं प्रति ॥ ५६
समुपैप्यति पञ्चालानिति मन्थे परंतप ।
आचक्षते प्रियं पार्थ तवेदं भरतर्षभ ॥ ५७
राजाऽसौ कुशलो श्रीमान् धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः
असौ भीमो महाबाहुः सन्निवृत्तश्चमुखः ।

निषेधः विकिरञ्जरात्पथः संनिपण्ण इति पाठे अवसन्नः
॥२३॥ हस्तिकक्ष्यां केतुमिति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥ छत्रेणो-

पलक्षितः ॥ ४१ ॥ प्रार्थयन्तु इति शेषः ॥ ४४ ॥ युधयोः
कर्णार्जुनयोः ॥ ४७ ॥

वृतः सुख्यसैन्येन दौनेयेन च भारत ।
 वध्यन्त एते समरे कौरवा निशितैः शरैः ॥
 भीमसेनेन कौन्तेय पञ्चालैश्च महात्मभिः ।
 सेना हि धार्तराष्ट्रस्य विमुखा विश्वरूपा ॥
 विप्रधावति वेगेन भीमस्याभिहता शरैः ।
 विपन्नसस्येव मही रुधिरं समुक्षिता ॥ ६१
 भारती भरतश्रेष्ठ सेना कृपणदर्शना ।
 निवृत्तं पश्य कौन्तेय भीमसेनं युधां पतिम् ।
 आशीविषमिव कुञ्जं द्रावयन्तं वरूथिनीम् ।
 पीतरकासितसितास्ताराचन्द्रार्कमण्डिताः ॥
 पताका विप्रकीर्णतेच्छत्राण्येतानि चार्जुन ।
 सौवर्णा राजताश्चैव तैजसाश्च पृथग्विधाः ॥
 केतवोऽभिनिपात्यन्ते हस्त्यश्वं च प्रकीर्यते ।
 रथेभ्यः प्रपतन्त्येते रथिनो विगतासवः ॥
 नानावर्णहृता बाणैः पञ्चालैरपलायिभिः ।
 निर्मनुष्यान् राजानश्चाव्रथान्ध्वं धनञ्जय ॥ ६६
 समाद्रवन्ति पञ्चाला धार्तराष्ट्रांस्तरस्त्रिनः ।
 विमुद्वन्ति नरद्वयाग्रा भीमसेनबलाश्रयात् ॥
 बलं परेषां दुर्धर्षस्यक्त्वा प्राणानारिदम् ।
 एते नर्दन्ति पञ्चाला ध्मापयन्ति च वारिजान्
 अभिद्रवन्ति च रणे
 मुद्वन्तः सायकैः परान् ।
 पश्यस्वैषां च माहात्म्यं
 पञ्चाला हि पराक्रमात् ॥ ६९
 धार्तराष्ट्रान्विनिघ्नन्ति
 कुजाः सिंहा इव द्विपान् ।
 शस्त्रमाच्छिद्य शत्रूणां
 सायुधानां निरायुधाः ॥ ७०
 तेनैवैतानमोघास्त्रा निघ्नन्ति च नदन्ति च ।
 शिरांस्येतानि पात्यन्ते शत्रूणां बाहुवोऽपि च
 रथ-नाग-हया वीरा यशस्याः सर्व एव च ।
 सर्वतश्चाभिपन्नैषा धार्तराष्ट्री महाचमूः ॥ ७२
 पञ्चालैर्मनसादेत्य हसैर्गन्धैव वेगितैः ।
 सुभृशं च पराक्रान्ताः पञ्चालानां निवारणे
 कृपकर्णादयो वीरा ऋषभाणामिवर्षमाः ।
 भीमालेख सुनिर्भरान् धार्तराष्ट्रान्महारथान्
 घृष्टघुञ्जमुखा वीरा गन्ति शत्रून् सहस्रशः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कृष्णार्जुनसंवादे
 पण्डितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

पञ्चालेष्वभिभूतेषु द्विषद्भिरपभीनद्वन् ॥ ७५
 शत्रुपक्षमवस्कन्द्य शरानस्यति मारुतिः ।
 विषण्णभूयिष्ठतरा धार्तराष्ट्री महाचमूः ॥ ७६
 रथाश्चैतं सुवित्रस्ता भीमसेनमयादितः ।
 पश्य भीमेन नाराचैर्मिन्ना नागाः पतन्त्यमी
 वज्रिवज्रहतानीव शिखराणि धराभूताम् ।
 भीमसेनस्य निर्विद्धा बाणैः सन्नतपर्वभिः ॥
 खान्यनीकानि मुद्वन्तो द्रवन्त्येते महागजाः
 अभिजानीहि भीमस्य सिंहनादं सुदुःसहम्
 नदतोऽर्जुन संग्रामे वीरस्य जितकाशिनः ।
 एष नैषादिरभ्येति द्विपमुच्येन पाण्डवम् ८०
 जिघांसुस्तोमरेः कुजो दण्डपाणिरिवान्तकः
 सतोमरावस्य भुजौ छिन्नौ भीमेन गर्जतः ॥
 तीक्ष्णैरग्निविप्रस्थैर्नाराचैर्दशभिर्हतः ।
 हृद्वैनं पुनरायाति नागानन्यान्प्रहारिणः ८२
 पश्य नीलाम्बुदिग्भान्महामात्रैरधिष्ठितान् ।
 शक्तितोमरसङ्गातैर्विनिघ्नन्तं वृकोदरम् ॥ ८३
 सप्त सप्त च नागास्तान्वैजयन्तीश्च सध्वजाः
 निहत्य निशितैर्बाणैश्छिन्नाः पार्थाप्रजेन ते
 दशभिर्दशभिश्चैको नाराचैर्निहतो गजः ।
 न चासौ धार्तराष्ट्रणां भूयते निनदस्तथा ॥
 न चासौ धार्तराष्ट्रणां भूयते निनदस्तथा ॥
 पुरन्दरसमे कुञ्जे निवृत्ते भरतपर्वम् ।
 अक्षौहिण्यस्तथा तिक्तो धार्तराष्ट्रस्य संहताः
 कुञ्जेन भीमसेनेन नरसिंहेन वारिताः ॥ ८६
 न शक्नुवन्ति वै पार्थ पार्थिवाः समुदीक्षितुम्
 मर्ध्यं दिनगतं सूर्यं यथा दुर्बलचक्षुषः ॥ ८७
 एते भीमस्य संत्रस्ताः सिंहस्येवैतरे मृगाः ।
 शरैः संत्रासिताः संख्येन लभन्ते सुखं क्वचित्
 सजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा महाबाहुवीरुद्वेधाद्धनञ्जयः ।
 भीमसेनेन तत् कर्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करम् ८९
 अर्जुनो द्यधमाच्छिष्टानहिताग्निशितैः शरैः ।
 ते वध्यमानाः समरे संशप्तकगणाः प्रभो ९०
 प्रभश्राः समरे भीता दिशो दश महाबलाः ।
 शक्रस्यातिथितां गतां विशोका ह्यमवस्तदा
 पार्थश्च पुरुषद्वयाग्रः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 जघान धार्तराष्ट्रस्य चतुर्विधबलां चमूम् ९२

६१

धृतराष्ट्र उवाच ।

निवृत्ते भीमसेने च पाण्डवे च युधिष्ठिरे ।
वध्यमाने बले चापि मामके पाण्डुसञ्जयैः १
द्रवमाणे बलीये च निरानन्दे* मुहुर्मुहुः ।
किमकुर्वन्त कुरुवस्तन्ममानक्ष्व सञ्जय ॥ २
सञ्जय उवाच ।

दृष्ट्वा भीमं महाबाहुं सुतपुत्रः प्रतापवान् ।
क्रोधरक्तेक्षणो राजन्भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ३
तावकं तु बले दृष्ट्वा भीमसेनात्पराङ्मुखम् ।
यत्नेन महता राजन्यैवस्थापयद्वली ॥ ४
व्यवस्थाप्य महाबाहुस्तव पुत्रस्य बाहिनीम्
प्रत्युद्ययौ तदा कर्णः पाण्डवान् पुञ्जदुर्मदान्
प्रत्युद्युस्तु राधेयं

पाण्डवानां महारथाः ।

धुन्वानाः कार्मुकाण्याजी

विक्षिपन्तश्च सायकान् ॥ ६

भीमसेनः शिनैर्नृता शिखण्डी जनमेजयः ।

धृष्टद्युम्नश्च बलवान् सर्वे चापि प्रभद्रकाः ७

जिघांसन्तो नरव्याघ्राः

समन्तात् तव बाहिनीम् ।

अभ्यद्रवन्त संकुद्राः

समरे जितकाशिनः ॥ ८

सयैव तावका राजन्पाण्डवानामनीकिनीम्

अभ्यद्रवन्त त्वरिता जिघांसन्तो महारथाः

रथनागाश्वकलिलं पत्तिध्वजसमाकुलम् ।

बभूव पुरुषव्याघ्र सैन्यमद्भुतदर्शनम् ॥ १०

शिखण्डी च ययौ कर्णं धृष्टद्युम्नः सुतं तव ।

दुःशासनं महाराज महत्या सैनया वृत्तम् ११

नकुलो वृषसेनं तु चित्रसेनं युधिष्ठिरः ।

उलूकं समरे राजन् सहदेवः समभ्ययात् ॥ १२

सात्यकिः शकुनिं चापि

द्रौपदेयाश्च कीरवान् ।

अर्जुनं च रणे यत्नो

द्रोणपुत्रो महारथः ॥ १३

युधामन्युं महेश्वासं गौतमोऽभ्यपतद्रणे ।

कृतवर्मा च बलवानुत्तमीजसमाद्रवत् ॥ १४

भीमसेनः कुरुन् सर्वान् पुत्रांश्च तव मारिष ।
सहानीकाम्महाबाहुरेक एव न्यवारयत् १५
शिखण्डी तु ततः कर्णं विचरन्तमभीतवत् ।
भीष्महन्ता महाराज वारयामास पत्रिभिः ॥
प्रतिरुद्धस्ततः कर्णो रोषात् प्रस्फुरिताधरः ।
शिखण्डिनं त्रिभिर्बाणैर्भुवोर्मध्येऽभ्यताडयत्
धारयंस्तु स तान्बाणांश्शिखण्डी बह्वशोभत
राजतः पर्वतो यद्वज्रिभिः शृङ्गैरिवोत्थितैः ॥
सोऽतिविद्धो महेश्वासः सुतपुत्रेण संयुगे ।
कर्णं विद्याध समरे नवत्या निशितैः शरैः ॥

तस्य कर्णो हयान् हत्वा

सारथिं च त्रिभिः शरैः ।

उन्मथ्य ध्वजं चास्य

धुरमेण महारथः ॥ २०

हताश्वानु ततो यानादवप्लुत्य महारथः ।

शक्तिं विश्लेष कर्णाय संकुद्रः शत्रुतापनः २१

तां छित्त्वा समरे कर्णस्त्रिभिर्भारत सायकैः

शिखण्डिनमथाविध्यन्नवभिर्निशितैः शरैः ॥

कर्णं चापच्युतान्बाणां न्वर्जयंस्तु नरोत्तमः ।

अपयातस्ततस्तूर्णं शिखण्डी भृशविश्रतः २३

ततः कर्णो महाराजः पाण्डुसैन्यान्वशातयत्

तूलाशि समासाद्य यथा वायुर्महाबलः २४

धृष्टद्युम्नो महाराज तव पुत्रेण पीडितः ।

दुःशासनं त्रिभिर्बाणैः प्रत्यविध्यस्तनान्तरे

तस्य दुःशासनो बाहुं सव्यं विद्याध मारिष

स तेन रुक्मपुङ्गेन महेनानतपर्वणा ॥ २६

धृष्टद्युम्नस्तु निर्विद्धः शरं घोरममर्षणः ।

दुःशासनाय संकुद्रः प्रेषयामास भारत २७

आपतन्तं महावेगं धृष्टद्युम्नसमीरितम् ।

शरैश्चिच्छेद पुत्रस्ते त्रिभिरेव विशांपते २८

अथापरैः सप्तवशैर्मल्लैः कनकभूषणैः ।

धृष्टद्युम्नं समासाद्य बाहोरुरासि चार्पयत् २९

ततः स पार्षतः कुद्रो धनुश्चिच्छेद मारिष ।

धुरमेण सुतीक्ष्णेन तत उच्चुकुशुर्जनाः ३०

अथान्यद्वनुरादाय पुत्रस्ते प्रहसन्निव ।

धृष्टद्युम्नं शरव्यातैः समन्तात्पर्ववारयत् ॥ ३१

६१

निवृत्त इति ॥ १ ॥ * निराकन्दे इति पाठः ।

कर्णो ८

तव पुत्रस्य ते दृष्ट्वा

विक्रमं सुमहात्मनः ।

व्यस्ययन्त रणे योधाः

सिद्धाश्चाप्सरसां गणाः ॥ ३२

धृष्टद्युम्नं न पद्याम घटमानं महाबलम् ।

दुःशासनं सखुदं सिंहनेव महागजम् ॥ ३३

ततः सरथनागाध्याः पञ्चालाः पाण्डुपूर्वज

सेनापति परीक्षितो रुधुस्तनयं तव ॥ ३४

ततः प्रववृते युद्धं तावकानां परैः सह ।

घोरं प्राणभृतां काले भीमरूपं परंतप ॥ ३५

नकुलं वृषसेनस्तु भित्त्वा पञ्चमिरायसैः ।

यितुः समीपे तिष्ठन्वै त्रिभिरन्यैराविध्यत ॥ ३६

नकुलस्तु ततः शूरो वृषसेनं हसन्निव ।

नाराचेन सुतीक्ष्णेन विव्याध हृदये भृशम् ॥

सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुकर्षण ।

शत्रुं विव्याध विशात्या स च तं पञ्चभिः शरैः ॥

ततः शरसहस्रेण तावुभौ पुरुषर्षभौ ।

अन्योन्यमाच्छाद्यतामथोऽभ्यजत बाहिनी ॥

स दृष्ट्वा प्रभुतां सेनां धार्तराष्ट्रस्य सुतजः ।

निवारयामास बलाद्बुधस्य विशांपते ॥ ४०

निवृत्ते तु ततः कर्णे नकुलः कौरवान् ययौ ।

कर्णपुत्रस्तु समरे हिरवा नकुलमेव तु ॥ ४१

जुगोप चक्रं त्वरितो राघेयस्यैव मारिष ।

उलूकस्तु रणे क्रुद्धः सहदेवेन वारितः ॥ ४२

तस्याश्वांश्चतुरां हत्वा सहदेवः प्रतापवान् ।

सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं प्रति ॥ ४३

उलूकस्तु ततो यानादवपुत्य विशांपते ।

विगतानां बलं तूर्णं जगाम पितृनन्दनः ॥ ४४

सात्यकिः शकुनिं विद्ध्वा

विशात्या निशितैः शरैः ।

ध्वजं चिच्छेद भलेन

सौबलस्य हसन्निव ॥ ४५

सौबलस्तस्य समरे क्रुद्धो राजन् प्रतापवान् ।

विदार्य कवचं भूयो ध्वजं चिच्छेद काञ्चनम् ॥

तथैनं निशितैर्बाणैः सात्यकिः प्रत्यविध्यत ।

सारथिं च महाराज त्रिभिरैव समार्षयत् ॥ ४७

अथास्य वाहोस्त्ववरितः धैर्यैर्निन्ये यमक्षयम्

ततोऽवपुत्य सहसा शकुनिर्मरतर्षभ ॥ ४८

आरुरोह रथं तूर्णमुलूकस्य महात्मनः ।

अपोवाहाय द्वापि स शैनेयायुद्धशालिनः ॥ ४९

सात्यकिस्तु रणे राजस्तावकानामनीकिर्ना

अभिदुद्राव वेगेन ततोऽनीकमभ्यजत ॥ ५०

शैनेयशरसंछन्नं तव सैन्यं विशांपते ।

भेजे दश दिशस्तूर्णं न्यपतन्नं गतासुबल ॥ ५१

भीमसेनं तव सुतो वारयामास संयुगे ।

तं तु भीमो मुहूर्तेन व्यध्वस्तुर्यध्वजम् ॥ ५२

चक्रे लोकेश्वरं तत्र तेनातुप्यन्त वै जनाः ।

ततोऽपायाकृपस्तत्र भीमसेनस्य गोचरात्

कुरुसैन्यं ततः सर्वं भीमसेनमुपाद्रवत् ॥

तत्र नादो महानासीद्भीमसेनं जिघांसताम् ॥

गुधामन्तुः कृपं विद्ध्वा धनुरस्यागुचिच्छिद्रे

अथान्यदनुरादाय कृपः शस्त्रभृतां वरः ॥ ५५

गुधामन्योर्ध्वजं सुतं छत्रं चायातयाक्षितौ ।

ततोऽपायाद्रथेनैव गुधामन्तुर्महारथः ॥ ५६

उत्तमीजाश्च हार्दिक्यं भीमं भीमपराक्रमम् ।

छादयामास सहसा मेघो वृष्टयेव पर्वतम् ॥

तद्युद्धमासीत्सुमहद्वोररूपं परंतप ।

यादृशं न मया युद्धं दृष्टपूर्वं विशांपते ॥ ५८

कृतवर्मा ततो राजलुप्तमीजसमाहवे ।

हृदि विव्याध सहसा रथोपल उपाविशत् ॥

सारथिस्तमपोवाह रथेन रथिनां वरम् ।

कुरुसैन्यं ततः सर्वं भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ६०

दुःशासनः सौबलस्य गजानीकेन पाण्डवम्

महता परिवार्यैव क्षुद्रकैरभ्यताडयत् ॥ ६१

ततो भीमः शरशतैर्दुर्योधनममर्षणम् ।

विमुक्तीकृत्य तरसा गजानीकमुपाद्रवत् ॥ ६२

तमापतन्तं सहसा गजानीकं वृकोदरः ।

दृष्ट्वैव सुभृशं क्रुद्धो दिव्यमखमुदेरयत् ॥ ६३

गजैर्गजानभ्यहनहृजेणेन्द्र इवासुरान् ।

ततोऽन्तरिक्षं बाणैश्च शलभैरिव पादपम् ॥

छादयामास समरे गजामिन्द्रं वृकोदरः ।

ततः कुञ्जरयूथानि समेतानि सहस्रशः ॥ ६५

व्यधमत्तरसा भीमो मेघसहानिबानिलः ।

सुवर्णजालापिहिता मणिजालैश्च कुञ्जराः ॥

रेजुरभ्यधिकं संख्ये विधुत्पतन् इवाम्बुदाः ।

ते वध्यमाना भीमेन गजा राजन्विदुद्वुः ॥

केचिद्विभिन्नहृदयाः कुञ्जरा न्यपतन् भुवि ।

पतितैर्निपतद्भिश्च गजैर्हामैवभूमिभिः ॥ ६८

अशोभत मही तत्र विशीर्णैरिव पर्वतैः ।

दंष्ट्राभै रत्नवज्रिश्च पतितैर्गजयोधिभिः ॥ ६९

रराज भूमिः पतितैः क्षीणपुष्पैरिव महीः ।

ततो भिन्नकटा नागा भिन्नकुम्भकारस्तासु ॥

दुद्रुवः शतशः संख्ये भीमसेनशराहताः ।
 केचिद्भ्रमन्तो रुधिरं भयाताः पर्वतोपमाः ७१
 व्यद्रवञ्छरविडाङ्गा धातुचित्रा इवाचलाः ।
 महाभुजगसङ्काशौ चन्दनागुरुरुषिती ॥ ७२
 अपश्यं भीमसेनस्य धातुर्विक्षिपतो भुजौ ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलपुञ्जे
 एकपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

सञ्जय उवाच ।

ततः श्वेताश्वसंयुक्ते नारायणसमाहिते ।
 तिष्ठन्नथवरे श्रीमानर्जुनः समपद्यत ॥ १
 तद्वलं नृपतिश्रेष्ठ तावकं विजयो रणे ।
 व्यस्रोभयदुर्दीर्णाश्वं महोदधिमिवानिलः २
 दुर्योधनस्तत्र सुतः प्रमत्ते श्वेतवाहने ।
 अभ्येत्य सहसा क्रुद्धः सैन्याधेनाभिसंवृतः ३
 पथवारयदाथान्तं युधिष्ठिरममर्षणम् ।
 क्षुरप्राणां त्रिसप्तत्या ततोऽधिध्यत पाण्डवम्
 अकुप्यत भृशं तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 स भङ्गांश्छिन्नस्तूर्णं तव पुत्रे न्यवेशयत् ५
 ततोऽधावन्त कौरव्या
 जिघृक्षन्तो युधिष्ठिरम् ।
 दुष्टभावात्पराङ्महात्वा
 समवेता महारथाः ॥ ६
 आजग्मुस्तं परीप्सन्तः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्
 नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ७
 अक्षौहिण्या परिवृताः-
 स्तेऽभ्यधावन् युधिष्ठिरम् ।
 भीमसेनश्च समरे
 मुदुर्नस्तत्र महारथान् ॥ ८
 अभ्यधावदभिप्रेप्सु राजानं शत्रुभिर्वृतम् ।
 तांस्तु सर्वान्महेष्वासान्कर्णो वैकर्तेनो नृप
 शरवर्षेण महता प्रत्यवारयदागतान् ।
 शरौघान्विसृजन्तस्ते प्रेरयन्तश्च तोमरान् ॥
 न शोकुर्यत्नवन्तोऽपि राधेयं प्रतिवीक्षितुम् ।
 तांश्च सर्वान्महेष्वासान्सर्वशस्त्रास्त्रपारगः ॥

महता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् ।
 दुर्योधनं च विशात्या शीघ्रमस्त्रमुदीरयन् ।
 अधिध्यत्तूर्णमभ्येत्य सहदेवः प्रतापवान् ।
 स विद्धः सहदेवेन रराजाचलसन्निभः ॥ १३
 प्रभिन्न इव मातङ्गो रुधिरं परिप्लुतः
 दृष्ट्वा तव सुतं तत्र गाढविद्धं सुतेजनैः ॥ १४
 अभ्यधावद्दृढं क्रुद्धो राधेयो राधिनां वरः ।
 दुर्योधनं तथा दृष्ट्वा शीघ्रमस्त्रमुदीरयत् ॥ १५
 तेन यौधिष्ठिरं सैन्यमवधीत्पार्षतं तथा ।
 ततो यौधिष्ठिरं सैन्यं वध्यमानं महात्मना ॥
 सहसा प्राद्रवद्राजन् सुतपुत्रशरावृतम् ।
 विविधा विशिखास्तत्र संपतन्तः परस्परम्
 फलैः पुंखान्समाजग्मुः सूतपुत्रधनुश्च्युताः ।
 अन्तरिक्षे शरौघाणां पततां च परस्परम् ॥
 संघर्षेण महाराज पावकः समजायत ।
 ततो दश दिशः कर्णः शलमैरिव यायिभिः
 अभ्यग्नस्तरसा राजशरैः परशरीरगैः ।
 रक्तचन्दनसंदिग्धौ मणिहेमविभूषितौ ॥ २०
 बाह्वौ व्यत्यक्षिपत्कर्णः परमास्त्रं विदर्शयन् ।
 ततः सर्वा दिशो राजन्सायकैर्विप्रमोहयन् ॥
 अपीडयद्भृशं कर्णो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 ततः क्रुद्धो महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ २१
 निशितैरिष्टुभिः कर्णं पञ्चाशद्भिः समार्पयत् ।
 बाणान्धकारमभवत्तदुद्धं घोरदर्शनम् ॥ २३
 हाहाकारो महानास्तीक्षावकानां विशांपते ।
 वध्यमाने तदा सैन्ये धर्मपुत्रेण मारिष ॥ २४

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीपे
 एकपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

तत इति ॥ १ ॥

६२

सायकैर्विधिस्तैश्चैः कङ्कपचैः शिलाशितैः
भल्लैरनेकैर्विधिः शस्त्रयुष्टिमुसलैरपि ॥ २५
यत्र यत्र स धर्मात्मा दुष्टां दृष्टिं व्यसर्जयत् ।
तत्र तत्र व्यशायिष्यन्त तावका भरतर्षभ ॥ २६
कर्णोऽपि भृशसंकुलो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
नाराचैरर्चन् द्रैश्च वत्सदन्तैश्च संयुगे ॥ २७
धर्मर्षी क्रोधनश्चैव रोषप्रस्फुरिताननः ।
सायकैरप्रमेयात्मा युधिष्ठिरमभिद्रवत् ॥ २८
युधिष्ठिरश्चापि । स तं स्वर्णपुङ्खैः शितैः शरैः ।
ग्रहसन्निव तं कर्णः कङ्कपचैः शिलाशितैः ॥

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि संकुलयुगे
द्विपटितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

सञ्जय उवाच ।

कर्णोऽपि शरजालेन केकयानां महारथान्
व्यधमत्परेणैवासानप्रतः पर्यवसितान् ॥ १
तेषां प्रयतमानानां राधेयस्य निवारणे ।
रथान् पञ्चशतान् कर्णः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २
अविषह्यं ततो दृष्ट्वा राधेयं युधि योधिनः ।
भीमसेनमुपागच्छन् कर्णवाणप्रपीडिताः ॥ ३
रथानीकं विदार्यैव शरजालैरनेकधा ।
कर्ण एकरथेनैव युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ४
सेनानिवेशमाचलन्तं मार्गणे क्षतविश्रुतम् ।
यमयोर्मध्यगं वीरं शनैर्यान्तं विचेतसम् ॥ ५
समासाद्य तु राजानं दुर्योधनहितेऽप्यस्य ।
सुतपुत्रस्त्रिभिस्तीक्ष्णैर्विदवाध परमेष्ठिभिः ॥ ६
तथैव राजा राधेयं प्रत्यविध्यस्तनान्तरे ।
शरैस्त्रिभिश्च यन्तारं चतुर्भिस्तुरो हयान् ॥ ७
चक्ररश्मौ तु पार्थस्य माद्रीपुत्रौ परंतपौ ।
तावप्यधावतां कर्णं राजानं मा वधीरिति ॥
तौ पृथक् शरवर्षाभ्यां राधेयमभ्यवर्षताम् ।
नकुलः सहदेवश्च परमं यत्नमाश्रितौ ॥ ९
तथैव तौ प्रत्यविध्यस्तुतपुत्रः प्रतापवान् ।
भल्लाभ्यां शितधाराभ्यां महात्मानावरिन्दमौ
दन्तवर्णांस्तु राधेयो निजघान मनोजवान् ।

उरस्यविध्यद्राजानं त्रिभिर्मल्लैश्च पाण्डवम् ।
स पीडितो भृशं तेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥
उपविध्य रथोपस्थे सुतं याहीत्यचोदयत् ।
अक्रोशन्त ततः सर्वे धार्तराष्ट्राः सराजकाः
गृह्णीध्वामिति राजानमभ्यधावन्त सर्वशः ।
ततः शताः सप्तदश केकयानां प्रहारिणाम् ॥
पञ्चालैः सहिता राजान् धार्तराष्ट्राव्यवारयन्
तस्मिन् सुतमुले युगे वर्तमाने जनक्षये ॥ ३३
दुर्योधनश्च भीमश्च समेयातां महाबलौ ॥ ३४

युधिष्ठिरस्य संग्रामे कालवालाह्नयोत्तमान्
ततोऽपरेण भल्लेन शिरस्त्राणमपातयत् ।
कौन्तेयस्य महेश्वासः ग्रहसन्निव सुतजः ॥
तथैव नकुलस्यापि हयान्दत्त्वा प्रतापवान् ।
ईषां धनुश्च चिच्छेद् माद्रीपुत्रस्य धीमतः ।
तौ हताभौ हतरथौ पाण्डवी भृशविश्रुतौ ॥
प्रातरावाकुरुतुः सहदेवरथं तदा ॥ १४
तौ दृष्ट्वा मातुलस्तत्र विरथौ परवीरहा ।
अभ्यभाषत राधेयं मद्वराजोऽनुकंपया ॥ १५
योद्धव्यमद्य पार्थेन फाल्गुनेन त्वया सह ।
किमर्थं धर्मराजेन युध्यसे भृशरोषितः ॥ १६
क्षीणशस्त्रास्त्रकवचः क्षीणबाणो विवाणधिः
श्रान्तसारथिवाहश्च चक्रोऽल्लैररिभिस्तथा ॥
पार्थमासाद्य राधेय उपहारथो भविष्यसि ।
एवमुक्तोऽपि कर्णस्तु मद्वराजेन संयुगे ॥ १८
तथैव कर्णः संरुद्धो युधिष्ठिरमताडयत् ।
शरैस्तीक्ष्णैः पराविध्य माद्रीपुत्रौ च पाण्डवी
ग्रहस्य समरे कर्णश्चकार विमुखं शरैः ।
ततः शल्यः ग्रहस्येदं कर्णं पुनरुवाच ह ॥ २०
रथस्वमतिसंरुद्धं युधिष्ठिरवधे भुतम् ।
यदर्थं धार्तराष्ट्रेण सततं मानितो भवान् ॥

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीये
द्विपटितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ † शतमिति पाठः ।

कर्ण इति ॥ १ ॥

६३

तं पार्थं जहि राधेय किं ते हत्वा युधिष्ठिरम्
 शंखयोर्धायितोः शब्दः सुमहानेष कृष्णयोः
 श्रूयते चापघोषोऽयं प्रावृषीषाम्बुदस्य ह ।
 असीं निम्नप्रथोदारानर्जुनः शरवृष्टिभिः ॥२३॥
 सर्वो प्रसति नः सेनां कर्णं पश्येनमाहवे ।
 पृष्ठरक्षौ च शूरस्य बुधामन्युत्तमौजसी ॥२४॥
 उत्तरं चास्य वै शूरश्चक्रे रक्षति सात्यकिः ।
 धृष्टद्युम्नस्तथा चास्य चक्रे रक्षति दक्षिणम् ॥
 भीमसेनश्च वै राज्ञा धार्तराष्ट्रेण युध्यते ।
 यथा न हन्यात्तं भीमः सर्वेषां नोऽद्य पश्यताम्
 तथा राधेय क्रियतां राजा मुच्येत नो यथा
 पश्येनं भीमसेनेन प्रस्तमाहवशोभितम् ॥२७॥
 यदि त्वासाद्य मुच्येत विस्मयः सुमहान् भवेत्
 परित्राहो नमस्येत्य संशयं परमं गतम् ।
 किं नु माद्रीसुतौ हत्वा राजानं च युधिष्ठिरं
 इति शल्यवचः श्रुत्वा राधेयः पृथिवीपते ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनं चैव भीमप्रस्तं महाहवे ॥२९॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धर्माप्याने

त्रिपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

सञ्जय उवाच ।

द्रौणिस्तु रथवंशेन महता परिवारितः ।
 अपतत्सहसा राजन् यत्र पार्थो व्यवस्थितः
 तमापतन्तं सहसा शूरः शौरिसहायवान् ।
 दधार सहसा पार्थो धेलेव मकरालयम् ॥२॥
 ततः क्रुद्धो महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
 अर्जुनं वासुदेवं च छादयामास सायकैः ॥ ३॥
 अवच्छन्ना ततः कृष्णो दृष्ट्वा तत्र महारथाः ।
 विस्मयं परमं गत्वा प्रैक्षत कुरवस्तदा ॥४॥
 अर्जुनस्तु ततो दिव्यमखं चक्रे हसन्निव ।
 तदखं धारयामास ब्राह्मणो युधि भारत ॥५॥
 यद्यद्वि व्याक्षिपयुद्धे पाण्डवोऽस्त्राजिघांसया
 तत्तदखं महोष्वासां द्रोणपुत्रो व्यशातयत् ॥६॥
 अस्त्रयुद्धे ततो राजन् वर्तमाने महाभये ।

अपश्याम रणे द्रौणिं व्यात्ताननमिवान्तकम्
 स दिशः प्रदिशश्चैव च्छादयित्वा ह्यजिह्वगैः
 वासुदेवं त्रिभिर्बाणैरविध्यदक्षिणे भुजे ॥ ८॥
 ततोऽर्जुनो हयान्दत्त्वा सर्वास्तस्य महारथिनः
 चकार समरे भूमिं शोणितौघतरङ्गिणीम् ९॥
 सर्वलोकवहां रौद्रां परलोकवहां नदीम् ।
 सरथाश्रयिनः सर्वान्पार्थचापच्युतैः शरैः १०॥
 द्रौणेरपहतान्संख्ये ददृशुः स च तां तथा ।
 प्रावर्तयन्महाघोरां नदीं परवहां तदा ॥ ११॥
 तयोस्तु व्याकुले युद्धे द्रौणेः पार्थस्य दारुणे ।
 अमर्यादं योधयन्तः पर्यधावन्त पृष्ठतः ॥ १२॥
 रथैर्हताश्वसैश्च हतारोहैश्च वाजिभिः ।
 द्विरदैश्च हतारोहैर्महामार्थैर्हतद्विषैः ॥ १३॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठे भारतभावदीपे
 त्रिपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

द्रौणिरिति ॥१॥ द्रौणेः संबन्धिनो रथिनः शरैरपह-
 तान्दृष्ट्वा रित्युत्तरलोकेन सम्बन्धः । लोका इति शेषः ॥१०॥

पार्थेन समरे राजन् कृतो घोरो जनक्षयः ।
निहता रथिनः पेतुः पार्थेवापच्युतैः शरैः ॥
हयाश्च पर्यधावन्त मुक्तयोक्तास्ततस्ततः ।
तद्वृष्टा कर्म पार्थस्य द्रौणिराहवशोभिनः ॥१५॥
अर्जुनं जयतां श्रेष्ठं त्वरितोऽभ्येत्य वीर्यवान्
विजुन्वानो महत्पापं कार्तस्वरविभूषितम् ॥
अवाकिरन्ततो द्रौणिः समन्ताक्षिशितैः शरैः
भूयोऽर्जुनं महाराज द्रौणिरायस्य पत्रिणा ॥
बह्मोदेशो भृशं पार्थं ताडयामास निर्दयम् ।
सोऽतिविह्वो रणे तेन द्रोणपुत्रेण भारत ॥१८॥

गाण्डीवघन्वा प्रसमं
शरवर्षैरुदारधीः ।
संछाय समरे द्रौणिं

चिच्छेदास्य च कार्मुकम् ॥१९॥

स छिन्नघन्वा परिधं वज्रस्पर्शसमं युधि ।
आदाय चिक्षेप तद्वा द्रोणपुत्रः किरीटिने ॥
समापतन्तं परिधं जाम्बूनवपरिकृतम् ।
चिच्छेद सहसा राजन्प्रहसन्निव पाण्डवः ॥
स पपात तद्वा भूमौ निकृप्तः पार्थसायकैः ।
विकीर्णः पर्वतो राजन् यथा वज्रेण ताडितः ॥
ततः कुञ्जो महाराज द्रोणपुत्रो महारथः ।
पेन्द्रेण चारुवेगेन वीमर्शं समवाकिरत ॥२३॥

तस्येन्द्रजालावततं समीक्ष्य
पार्थो राजन् गाण्डीवमाददे सः ।

पेन्द्रे जालं प्रत्यहरत्सर्वी
वराहमादाय महेन्द्रमुष्टम् ॥ २४ ॥

विदार्य तज्जालमथेन्द्रमुक्तं
पार्थस्ततो द्रौणिरयं क्षणेन ।
प्रच्छादयामास ततोऽभ्युपेत्य
द्रौणिस्तदा पार्थशरामिभूतः ॥२५॥

विगाह्य तां पाण्डवबाणवृष्टिं
शरैः परं नाम ततः प्रकाश्य ।

शतेन कृष्णं सहसाऽभ्यविक्ष्य-
न्निभिः शतैरर्जुनं क्षुद्रकाणाम् ॥ २६ ॥

ततोऽर्जुनः सायकानां शतेन ।
गुरोः सुतं मर्मसु निर्बिम्बे ।

अर्वांश्च सुतं च तथा धनुजयो-
मवाकिरत पश्यतां तावकानाम् ॥२७॥

स विदग्ध्वा मर्मसु द्रौणिं पाण्डवः परवीरहा
सारथिं चास्य महेन रथनीडादपातयत् ॥२८॥

स संगृह्य स्वयं बाहान्
कृष्णीं प्राच्छादयच्छरैः ।

तत्राद्भुतमपश्याम
द्रौणिराणु पराक्रमम् ॥ २९ ॥

प्रायच्छलसुरगान्धच्च फाल्गुनं चाप्ययोधयत् ।
तदस्य समरे राजन् सर्वं योधा अपूजयन् ॥

ततः प्रहस्य बीमत्सुद्रौणपुत्रस्य संयुगे ।
क्षिप्रं रश्मीनथाश्वानां क्षुरपैश्चिच्छिदे जयः ॥

प्राद्वंस्तुरगास्ते तु शरवेषप्रपीडिताः ।
ततोऽभून्निनदो घोरस्तव सैन्यस्य भारत ॥

पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा
तव सैन्यं समाद्ववन् ।

समन्ताक्षिशितान् बाणान्
विमुञ्चन्तो जयैषिणः ॥ ३३ ॥

पाण्डवैस्तु महाराज धार्तराष्ट्री महाचमूः ।
पुनः पुनरथो वीरैः संयुगे जितकाशिमिः ३४

पश्यतां ते महाराज पुत्राणां विजयोधिनाम्
शकुनेः सौबलेयस्य कर्णस्य च विशांपते ३५

वार्यमाणा महासेना पुष्टैस्तव जनेश्वर ।
न चातिष्ठत संग्रामे पीड्यमाना समन्ततः ॥

ततो योधिर्महाराज पलायजिः समन्ततः ।
अभवद्वाकुलं भीतं पुत्राणां ते महद्दुःखम् ॥३७॥

तिष्ठ तिष्ठेति च ततः सूतपुत्रस्य जडपतः ।
नावतिष्ठति सा सेना वध्यमाना महात्मभिः

अथोत्कृष्टं महाराज पाण्डवैर्जितकाशिमिः
धार्तराष्ट्रबलं दृष्ट्वा विह्वलं वै समन्ततः ॥ ३९ ॥

ततो दुर्योधनः कर्णमब्रवीत्प्रणयादिव ।
पश्य कर्ण महासेना पञ्चालैर्दिता भृशम् ॥

त्वयि तिष्ठति संत्रास्तापलायनपरायणा ।
पतज्ज्वात्वा महाबाहो कुरु प्रातमर्दिदम् ॥४१॥

सहस्राणि च योधानां त्वमेव पुरुषोत्तम ।
कोशन्ति समरे घोरं द्राव्यमाणानि पाण्डवैः

पतच्छ्रुत्वाऽपि राधेयो दुर्योधनवचो महान्
मद्राजमिदं वाक्यमब्रवीत्प्रहसन्निव ॥ ४३ ॥

पश्य मे भुजयोर्वीर्यमस्त्राणां च जनेश्वर ।
अद्य हन्मि रणे सर्वोत्पञ्चालान्पाण्डुभिः सह

बाह्याश्वान्तराश्वान् भद्रैरेव न संशयः ।
एवमुक्त्वा महाराज सुतपुत्रः प्रतापवान् ॥

प्रगृह्य विजयं वीरो धनुः श्रेष्ठं पुरातनम् ।
सख्यं कृत्वा महाराज संगृह्य च पुनः पुनः ४६

सन्निवार्यं च योधान्स सत्येन शपथेन च ।
 प्रायोजयद्मेयात्मा भार्गवास्त्रं महाबलः ४७
 ततो राजन्सहस्राणि प्रयुतान्यर्जुनानि च ।
 कोटिशश्च शरास्तोदण्डा निराकृष्टमहामुघे
 उवलितैस्तैः शरैर्घोरैः कङ्ककवर्हिणवाजितैः
 संछन्ना पाण्डवी सेना न प्राश्नायत किञ्चन ॥
 हाहाकारो महानासीत्पञ्चालानां विशांपते ।
 पीडितानां बलवता भार्गवास्त्रेण संयुगे ॥५०
 निपतद्भिर्गजै राजन्नश्वैश्चापि सहस्रशः ।
 रथैश्चापि नरव्याघ्र नरैश्चैव समन्ततः ॥ ५१
 प्राकम्पत मही राजन्निहतैस्तैः समन्ततः ।
 व्याकुलं सर्वमभयपाण्डवानां महद्वलम् ॥
 कर्णस्त्रवेको युधामन्युश्चैव विभ्रम इव पावकः ।
 बह्वं शङ्खरव्याघ्र शुभ्रमे स परंतपः ॥ ५३
 ते वध्यमानाः कर्णेन पञ्चालाश्वेदिभिः सह ॥
 तत्र तत्र व्यमुह्यन्त धनदाहे यथा द्विपाः ॥ ५४
 जुहुमुश्च नरव्याघ्र यथा व्याघ्रा नरोत्तमाः ।
 तेषां तु कौशतामासीद्भीतानां रणमूर्धनि ॥
 घावतां च ततो राजन्सस्तानां च समन्ततः ।
 आर्तनादो महान्स्तत्र भूतानामिव संस्रुवे ॥
 वध्यमानास्तु तान् दृष्ट्वा सुतपुत्रेण-मारिष ।
 विव्रेस्तुः सर्वभूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ॥
 ते वध्यमानाः समरे सुतपुत्रेण सृज्जयाः ।
 अर्जुनं वासुदेवं च कौशन्ति च मुहुर्मुहुः ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धर्मराजशोधने

चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

सञ्जय उवाच ।

द्रौणिं पराजित्य ततोऽग्रधन्वा
 कृत्वा महदुष्करं शूरकर्म ।
 आलोकयामास ततः स्वसैन्यं
 धनञ्जयः शङ्खमिरप्रवृण्व्यः ॥ १
 अयुध्यमानान्पृतनामुज्ज्वलां
 शूरः शरान् हर्षयन्सदयसाची ।

पूर्वप्रहारैर्मथितान् प्रशंसन्
 क्षितान्महात्मा सरथाननेकान् ॥ २
 अपश्यमानस्तु किरीटमाली
 युधिष्ठिरं घातरमाजमीढम् ।
 उवाच भीमं तरसाऽभ्युपेत्य
 राक्षः प्रवृत्तिं तिवह कुञ्जराज ॥ ३

कर्णं प्रति लक्ष्मीकृत्य पलायितुं न पश्यामि
 निषिद्धत्वात् ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैल-
 कण्ठीये भातभावदीपे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

द्रौणिमिति । ततोऽग्रधन्वा विस्तारितोऽप्रवापः ॥ १ ॥
 अनेकान् बहून् ॥ २ ॥ उवाच तं पश्यच्छ ॥ ३ ॥

भीमसेन उवाच ।
अपयात हतो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
कर्णबाणाभितताङ्गो यदि जीवेत्कथञ्चन ॥ ४

अर्जुन उवाच ।
तस्माद्भवान् शीघ्रमितः प्रयातु
राज्ञः प्रवृत्त्यै कुरुसत्तमस्य ।
दूनं स विद्धोऽतिभृशं पृषत्कैः
कर्णेन राजा शिविरं गतोऽसौ ॥ ५

यः संप्रहारैर्निशितः पृषत्कै-
द्रौणेन विद्धोऽतिभृशं तरुर्वा ।
तस्यै स तत्रापि जयप्रतीक्षो
द्रोणोऽपि यावन्न हतः किलासीत् ॥
स संशयं गमितः पाण्डवाभ्यः
संख्येऽथ कर्णेन महातुभावः ।

शत्रुं प्रयाह्याश्रु तमद्य भीम
सास्याम्यहं शत्रुगणाक्षिरुह्य ॥ ७

भीमसेन उवाच
त्वमेव जानीहि महातुभाव
राज्ञः प्रवृत्तिं भरतर्षभस्य ।
अहं हि यद्यर्जुन याम्यमित्रा
वदन्ति मां भीत इति प्रवीराः ॥ ८
ततोऽब्रवीदर्जुनो भीमसेनं
संशतकाः प्रत्यनीकस्थिता मे ।

एतानहत्वाऽथ मया न शक्य-
मितोपयातुं रिपुसङ्घमोष्ठात् ॥ ९

अथाब्रवीदर्जुनं भीमसेनः
सर्वीर्यमासाद्य कुरुप्रवीर ।
संशतकान् प्रतियोत्स्यामि संख्ये
सर्वानहं याहि धनञ्जय त्वम् ॥ १०

तद्भीमसेनस्य वचो निशम्य
सुदुष्करं प्रातुरमित्रमध्ये ।

संशतकानीकमसह्यमेकः
सुदुष्करं धारयामीति पार्थः ॥ ११

उवाच नारायणमप्रमेयं
कपिवज्रः सत्यपराक्रमस्य ।

श्रुत्वा वचो प्रातुरदीनसत्त्व-
स्तदाह्वे सत्यवचो महात्मा ।
द्रष्टुं कुरुश्रेष्ठमभिप्रास्यन्
प्रोवाच वृष्णिप्रवरं तदानीम् ॥ १२

अर्जुन उवाच ।

चोदयाश्वान् हृषीकेश विहायैतद्वलार्णवम् ।
अजातशत्रुं राजानं द्रष्टुमिच्छामि केशव ॥ १३

सञ्जय उवाच

ततो ह्यान्सर्वदाशार्हसुख्यः
प्रचोदयन् भीममुवाच चेदम्
नैतच्चित्रं तव कर्माद्य भीम
यास्याम्यहं जहि पार्थारिंसंधान् ॥ १४

ततो ययौ हृषीकेशो यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
शीघ्राच्छीघ्रतरं राजन्वाजिभिर्गुरुडोपमैः ॥ १५
प्रत्यनीकै इयवस्थाप्य भीमसेनमर्चिदम् ।
संदिश्य चैतं राजेन्द्र दुर्ध्नं प्रति वृकोदरम्

ततस्तु गत्वा पुरुषप्रवीरौ
राजानमासाद्य शयानमेकम्
रथादुभौ प्रत्यवरुह्य तस्मा-
द्वचन्दुर्ध्नैराजस्य पादौ ॥ १७

तं दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रं
क्षेमिणं पुरुषर्षभम्
मुदाभ्युपगतौ कृष्णा-
वश्विनाविव वासवम् ॥ १८

तावभ्यनन्दद्राजाऽपि विवस्वानश्विनाश्विव
हते महासुरे जंभे शक्रविष्णु यथा शुरुः ॥ १९
मन्यमानो हतं कर्णं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
हर्षगद्गद्या वाचा प्रीतः प्राह परंतपः ॥ २०

सञ्जय उवाच

अथोपयातौ पृथुलोहिताक्षी
शराचिताङ्गी रुधिरप्रदिग्धौ
समीक्ष्य सेनाप्रनरप्रवीरौ
युधिष्ठिरो वाक्यमिदं ब्रभाषे ॥ २१

महासत्त्वौ हि तौ दृष्ट्वा सहिती केशवार्जुनौ
हतमाधिरथि मेने संख्ये गाण्डीवधन्वना २२

मोष्ठात् स्थानात् ॥ ९ ॥ प्रादुर्भवः श्रुत्वा तदेव सत्यं वचो नारायणं प्रति कपिवज्र उवाचेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ प्रत्य-
नीके शत्रुसैन्यसमीपे ॥ १६ ॥

तावभ्यनन्दत् कौन्तेयः
साक्षा परमवल्लुना ।

स्मितपूर्वमभिप्रष्टं
पूजयन् भरतर्षभ ॥

२३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरं प्रति कृष्णार्जुनागमे
पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

६६

युधिष्ठिर उवाच

स्वागतं देवकीमातः स्वागतं ते धनञ्जय ।
प्रियं मे दर्शनं गाढं युवयोरच्युतार्जुनौ ॥ १ ॥
अक्षताभ्यामरिष्टाभ्यां हतः कर्णो महारथः ।
आशीविषसमं युद्धे सर्वशस्त्रविशारदम् ॥ २ ॥
अग्रं धार्तराष्ट्राणां सर्वेषां शर्म वर्म च ।
रक्षितं वृषसेनेन सुषेणेन च धन्विना ॥ ३ ॥
अनुज्ञातं महावीर्यं रामेणास्त्र सुदुर्जयम् ।
अयं सर्वस्य लोकस्य रथिनं लोकविश्रुतम्
त्रातारं धार्तराष्ट्राणां गन्तारं बाहिनीमुखे ।
हन्तारं परसैन्यानामभिन्नगणमर्दनम् ॥ ४ ॥
दुर्योधनहिते युक्तमस्मद्द्वयं चोद्यतम् ।
अप्रवृण्व्य महायुद्धे देवैरपि सत्पासवैः ॥ ५ ॥
अनलानिलयोस्तुल्यं तेजसा च बलेन च ।
पातालमिव गंभीरं सुहृदां नन्दिवर्धनम् ॥ ६ ॥
अन्तर्क मम मित्राणां हृत्वा कर्णं महामुधे ।
दिष्ट्वा युवामनुप्राप्तौ जित्वाऽसुरमिवामरी
घोरं युद्धमदीनेन मया ह्यद्याच्युतार्जुनौ ।
कृतं तेनान्तकेनेव प्रजाः सर्वा जिघांसता ९
तेन केतुश्च मे च्छिन्नो हतौ च पार्ष्णिसारथी
हतबाहस्ततश्चास्मि युयुधानस्य पश्यतः ॥ १० ॥
वृष्टयुद्धस्य थमयोर्वीरस्य च शिखाण्डिनः ।
पश्यतां द्रौपदेयानां पञ्चालानां च सर्वशः ॥
एताजित्वा महावीर्यः
कर्णः शत्रुगणान् बहून् ।

जितवान्मो महाबाहो
यतमानो महारणे ॥

१२

अभिसृत्य च मां युद्धे परुषायुक्तवानह्नु ।
तत्र तत्र युधां श्रेष्ठ परिभूय न संशयः ॥ १३ ॥
भीमसेनप्रभावात्तु यज्जीवामि धनञ्जय ।
बहुनाऽत्र किमुक्तेन नाहं तत् सोढुमुत्सहे ॥
त्रयोदशाहं वर्षाणि यस्माद्गीतो धनञ्जय ।
न स्म निद्रां लभे राज्ञी न चाहनि सुखं कचित्
तस्य द्वेषेण संयुक्तः परिदह्ये धनञ्जय ।
आत्मनो मरणे यातो बाष्पीणस इव द्विपः
तस्यायमगमत्कालश्चिन्तयानस्य मे विरम् ।
कथं कर्णो मया शक्यो युद्धे क्षपयितुं भवेत्
जाग्रत्स्वपंश्च कौन्तेय कर्णमेव सदा ह्यहम् ।
पश्यामि तत्र तत्रैव कर्णभूतमिदं जगत् ॥ १८ ॥
यत्र यत्र हि गच्छामि कर्णोद्गीतो धनञ्जय ।
तत्र तत्र हि पश्यामि कर्णमेवाग्रतः स्थितम्
सोऽहं तेनैव वीरेण समरेष्वपलायिना ।
सहयः सरथः पार्थ जित्वा जीवन् विसर्जितः
को नु मे जीवितेनार्थो राज्येनार्थो भवेत्तुनः
ममैवं विक्षतस्याद्य कर्णेनाहवशोमिना ॥ २१ ॥
न प्राप्तपूर्वं यद्भीष्मात्कृपाद्रौणाच्च संयुगे ।
तत् प्राप्तमद्य मे युद्धे स्तपुश्रान्महारथात् ॥ २२ ॥

स त्वां पृच्छामि कौन्तेय

यथाऽद्य कुशलं तथा ।

तन्ममाक्षस्व कातस्त्वेन

यथा कर्णो हतस्त्वया ॥

२३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्ये
पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

६६

स्वागतमिति । मो अच्युतार्जुनौ युवयोर्दर्शनं मे
गाढम् प्रियम् । कुशलमिति पाठे युवयोः कुशलं यत्तन्मे गाढं
प्रियमिति योज्यम् ॥ १ ॥ अरिष्टाभ्यां शुभान्भ्याम् ॥ २ ॥

अनुज्ञातं अनुवृहीतम् ॥ १ ॥ अलानिलयोरिति कर्मातेजो-
बलाभ्याम् ॥ ७ ॥ मरणे उपस्थिते एति यातः पलायितोऽस्मि
बाष्पीणसः सेवविशेषः यस्य नासापुटयोर्वेप्रोसदृशं वर्म भवति
द्विपः द्वान्मां वक्तृकर्णभ्यां पिबतीति । द्विज इति पाठे
'कृष्णप्रवीणो रक्षाधराः खेतपक्षो विहङ्गमः ।
स वै बाष्पीणसः प्रोक्तो याज्ञिकैः पितृकर्मणि' इति प्रायः १६

शक्रतुल्यबलो युद्धे यमतुल्यः पराक्रमे ।
 रामतुल्यस्ताऽऽख्येण स कथं वै निवृद्धितः २४
 महारथः समाख्यातः स वै युद्धविशारदः
 धनुर्धराणां प्रवरः सर्वेषामेकपुरुषः ॥ २५
 पूजितो धृतराष्ट्रेण सपुत्रेण विशांपते ।
 त्वदर्थमेव राधेयः स कथं निहतस्त्वया २६
 धार्तराष्ट्रो हि योधेषु सर्वेष्वेव सदाऽऽर्जुन ।
 तव मृत्युं रणे कर्णे मन्यते पुरुषर्षभ ॥ २७ ॥
 स त्वया पुरुषव्याघ्र कथं युद्धे निवृद्धितः ।
 तन्ममाचक्ष्व कौन्तेय यथा कर्णो हतस्त्वया
 युध्यमानस्य च शिरः पश्यतां सुहृदां त्वतश्च
 त्वया पुरुषशार्दूल सिन्धेनेव यथा क्रोः ॥ २९
 यः पशुपासीत प्रदिशो दिशश्च
 त्वां सुतपुत्रः समरे परीप्सन् ।
 दित्सुः कर्णेः समरे हस्तिपङ्कवं
 स ह्रीदार्नां कङ्कपथैः सुतीक्ष्णैः ॥ ३०
 त्वया रणे निहतः सुतपुत्रः
 क्रियिष्यते भूमितले दुरात्मा ।
 प्रियश्च मे परमो वै क्रूरोऽयं
 त्वया रणे सुतपुत्रं निहत्य ॥ ३१ ॥
 यः सर्वतः पथेपतस्त्वदर्थे
 सदाचिंतो गर्वितः सुतपुत्रः
 स शूरमानी समरे समेत्य
 कश्चित्स्त्वया निहतः संयुगोऽसौ ॥ ३२
 रौक्मं वरं हस्तिगजाभ्युक्तं
 रथं प्रदित्सुर्थेः परेभ्यस्त्वदर्थे ।
 सदा रणे स्पर्धते यः स पापः
 कश्चित्स्त्वया निहतस्तात युद्धे ॥ ३३
 योऽसौ सदा शूरमदेन मत्तो
 विकथ्यते संसदि कौरवाणाम् ।
 प्रियोऽत्यर्थं तस्य सुयोधनस्य
 कश्चित्स पापो निहतस्त्वयाऽद्य ३४
 कश्चित्समागम्य धनुःप्रयुक्तै-
 स्त्वत्प्रेषितैर्लोहिताङ्गैर्विहङ्गैः ।
 शेते स पापः सुविभिन्नगात्रः
 कश्चिद्भ्रूयै धार्तराष्ट्रस्य बाहू ॥ ३५
 योऽसौ सदा श्लाघते राजमध्ये
 दुर्योधनं हर्षयन्दर्पपूर्णः ।

अहं हन्ता फाल्गुनस्येति मोहा-
 त्कश्चिद्वचस्तस्य न वै तथा तत् ३६
 नाहं पादौ धावयिष्ये कदाचि-
 धावस्मितः पार्थ इत्यल्पबुद्धेः ।
 व्रतं तस्यैतत् सर्वदा शक्रसुनो
 कश्चित्स्त्वया निहतः सोऽद्य कर्णः ३७
 योऽसौ कृष्णाम्रवीरदुष्टबुद्धिः
 कर्णः सभायां क्रुद्धीरमध्ये ।
 किं पाण्डवास्त्वं न जहासि कृष्णे
 सुदुर्वलान्पतितान्हीनसस्त्रान् ॥ ३८
 योऽसौ कर्णः प्रत्यजानास्त्वदर्थं
 नाहं हत्वा सह कृष्णेन पार्थम् ।
 इहोपयातेति स पापबुद्धिः
 कश्चिच्छेते शरसंभिन्नगात्रः ॥ ३९
 कश्चित्संभ्रामो विदितो वै तवायं
 समागमे सुञ्जयकौरवाणाम् ।
 यत्रावस्वामीदृशां प्रापितोऽहं
 कश्चित्स्त्वया सोऽद्य हतो दुरात्मा ४०
 कश्चित्स्त्वया तस्य सुमन्दबुद्धे-
 र्गोण्डीवसुकैर्विशिखैर्ष्वलङ्घितः ।
 सकुण्डलं भानुमदुत्तमाङ्गं
 कायात्प्रकुत्तं युधि सव्यसाचिन् ४१
 यत्तन्मया बाणसमर्पितेन
 ध्यातोऽसि कर्णस्य वधाय वीर ।
 तन्मे त्वया कश्चिदमोघमय
 ध्यानं कृतं कर्णनिपातनेन ॥ ४२
 यद्दर्पपूर्णः स सुयोधनोऽस्मा-
 नुदीक्षते कर्णसमाश्रयेण ।
 कश्चित्स्त्वया सोऽद्य समाश्रयोऽस्य
 भग्नः पराक्रम्य सुयोधनस्य ॥ ४३
 यो नः पुरा घण्टातिलानयोच-
 त्सभामध्ये कौरवाणां समक्षम् ।
 स दुर्मतिः कश्चिदुपेत्य संबन्धे
 त्वया हतः सुतपुत्रो ह्यमर्षी ॥ ४४
 यः सुतपुत्रः प्रहसन् दुरात्मा
 पुराऽब्रवीन्निर्जितां सौबलेन ।
 स्वयं प्रसह्यानय याज्ञसेनी-
 मपीह कश्चित्स हतस्त्वयाऽद्य ४५

यः शस्त्रभृच्छ्रेष्ठतमः पृथिव्यां
पितामहं व्याक्षिपदल्पचेताः ।
संख्यायमानोऽर्धरथः स कश्चि-
त्त्वया हतोऽद्याधिरथिर्महात्मन् ४६
अमर्षजं निकृतिस्मीरणेरितं
हृदि स्थितं ज्वलनमिमं सदा मम ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

सञ्जय उवाच ।
तद्धर्मशीलस्य वचो निशम्य
राज्ञः क्रुद्धस्यातिरथो महात्मा ।
उवाच दुर्धर्ममदीनसत्त्वं
युधिष्ठिरं जिष्णुरनन्तवीर्यः ॥ १
अर्जुन उवाच ।
संशतर्कैर्बुध्यमानस्य मेऽद्य
सेनाप्रयायो कुरुसैन्येषु राजन् ।
आशीविषाभान् खगमान् प्रमुञ्चन्
द्रौणिः पुरस्तात्सहसाऽभ्यतिष्ठत् २
दृष्ट्वा रथं मेघरथं ममैव
समस्तसेनावरणेऽभ्यतिष्ठन् ।
तेषामहं पञ्च शतानि हत्वा
ततो द्रौणिमगमं पार्थिवाग्र्य ॥ ३
स मां समासाद्य नरेन्द्र यत्तः
समभ्ययात्सिंहमिव द्विपेन्द्रः ।
अकार्षीच्च रथिनामुजिहिर्षा
महाराज बध्यतां कौरवाणाम् ॥ ४
ततो रणे भारत दुष्प्रकल्प्य
आचार्यपुत्रः प्रवरः कुरुणाम् ।
मामर्दयामास शितैः पृषत्कै-
र्जनार्दनं चैव विषाशिकल्पैः ॥ ५
अष्टागवामष्टशतानि बाणान्
मया प्रयुद्धस्य बहन्ति तस्य ।

हतो मया सोऽद्य समेत्य कर्ण
इति ब्रुवन् प्रशमयसेऽद्य फाल्गुन ॥
ब्रवीहि मे दुर्लभमेतद्वच
कथं त्वया निहतः सुतपुत्रः ।
अनुध्याये त्वां सततं प्रवीर
वृत्रे हतेऽसौ भगवानिवेन्द्रः ॥ ४८

तांस्तेन सुकान्हमस्य बाणै-
र्व्यनाशयं वायुरिवाभ्रजालम् ॥ ६
ततोऽपराभ्वाणसङ्गाननेका-
नाकर्णपूर्णायातविप्रमुक्तान् ।
ससर्ज शिक्षास्त्रबलप्रयत्नै-
स्तथा यथा प्रावृषि कालमेघः ॥ ७
नैवाददानं न च संदधानं
जानीमहे कतेरेणास्यतीति ।
वामेन वा यदि वा दक्षिणेन
स द्रोणपुत्रः समरे पर्यवर्तत् ॥ ८
तस्याततं मण्डलमेव सज्यं
प्रदश्यते कार्मुकं द्रोणसूतोः ।
सोऽविध्यन्मां पञ्चमिद्रोणपुत्रः
शितैः शरैः पञ्चभिर्बोसुदेवम् ॥ ९
अहं हि तं त्रिंशता वज्रकल्पैः
समादयं निमिपस्यान्तरेण ।
क्षणात् श्वाधित्समरूपो बभूव
समादितो मन्त्रिच्छ्रैः पृषत्कैः ॥ १०
स विश्वरन्नुधिरं सर्वगात्रे
रथानीकं सुतसूनां विवेश ।
मयाऽभिभूतासैनिकानां प्रबर्हो-
नसौ प्रपद्यन्नधिरप्रदिग्धान् ॥ ११

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठ्ये भास्तभावदर्पि
षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

तद्धर्मंति ॥ १ ॥ खगमान् बाणान् ॥ २ ॥ बध्यतां

वध्यमानानां कौरवाणां उजिहिर्षा उद्धर्तुमिच्छामकार्षात्
॥ ४ ॥ अष्टौ गावो यस्मिन् तदष्टागवं शक्यं तेषामष्टा-
गवामष्ट अष्टसंख्यानि शक्यानि । नुबभावः आर्षः शतानि
बाणान् अनेकशतसंख्यान्बहन्ति ॥ ६ ॥

ततोऽभिभूतं युधि वीर्यं सैन्यं
 विव्रस्तयोर्धं द्रुतवाजिनागम् ।
 पञ्चाशता रथसुखैः समेत्य
 कर्णस्त्वरन्माधुपायात्प्रमाथी ॥ १२
 तान्मुद्यित्वाऽहमपास्य कर्णं
 द्रष्टुं भवन्तं त्वरयाऽभियातः ।
 सर्वे पञ्चाला शूद्रिजन्ते स्म कर्णं
 दृष्ट्वा गावः कसरिणं ययैव ॥ १३
 मृत्योरास्यं द्यात्तमिवामिपद्य
 प्रभद्रकाः कर्णमासाद्य राजन् ।
 रथांस्तु तान्सप्तशताभिमां
 स्तदा कर्णः प्राहिणोन्मुत्युसन्न ॥ १४
 न चाप्यभूत्कान्तमनाः स राजन्
 यावन्नास्मान्दृष्टवान् सुतपुत्रः ।
 श्रुत्वा तु त्वां तेन दृष्टं समेत-
 मश्वत्थाम्ना पूर्वतरं क्षतं च ॥ १५
 मन्ये कालमपयानस्य राजन्
 कूरात्कर्णात्तेऽहमचिन्त्यकर्मन् ।
 मया कर्णस्यास्त्रमिदं पुरस्ता-
 द्युद्धे दृष्टं पाण्डव चित्ररूपम् ॥ १६
 न ह्यस्ययोद्धा विद्यते सुजयानां
 महारथं योऽद्य सहेत कर्णम् ।
 दौनेयो मे सात्यकिश्चकरक्षी
 धृष्टद्युम्नश्चापि तथैव राजन् ॥ १७

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि अर्जुनवाक्ये
 सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

सञ्जय उवाच ।
 श्रुत्वा कर्णं कल्पमुदारवीर्यं
 क्रुद्धः पार्थः फाल्गुनस्यामितौजाः ।
 धनञ्जयं वाक्यमुवाच खेदं
 युधिष्ठिरः कर्णशराभितप्तः ॥ १
 धिप्रवृत्ता तात चमूस्त्वदीया-
 तिरस्कृता चाद्य यथा न साधु ।

भीतो भीमं त्यज्य चायास्तथा त्वं
 यन्नाशकः कर्णमथो निहन्तुम् ॥ २
 खेहस्त्वया पार्थ कृतः पृथाया
 गर्भे समाविश्य यथा न साधु ।
 त्यक्त्वा रणे यदपायाः स भीमं
 यन्नाशकः सुतपुत्रं निहन्तुम् ॥ ३

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीपे
 सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

श्रुत्वा कर्णमिति । स्वर्थायोऽष्टषष्ठितमः ॥ १ ॥

यत्तद्वाक्यं द्वैतवने त्वयोक्तं
 कर्णं हन्ताऽस्म्येकरथेन सत्यम् ।
 त्यक्त्वा तं वै कथमद्यापयातः
 कर्णाद्भीतो भीमसेनं विहाय ॥ ४
 इदं यदि द्वैतवनेऽप्यन्धः
 कर्णं योद्धुं न प्रशस्ये नृपेति ।
 वयं ततः प्राप्तकालं च सर्वे
 कृत्यान्सुपेभ्याम तथैव पार्थ ॥ ५
 मयि प्रतिश्रुत्य वयं हि तस्य
 न वै कृतं तच्च तथैव वीर ।
 आनीय नः शत्रुमध्यं स कस्मा-
 त्समुत्क्षिप्य स्थण्डिले प्रत्यपिष्टाः ६
 अप्याशिष्म वयमर्जुन त्वयि
 यियासवो बहुकल्याणमिष्टम् ।
 तन्नः सर्वे विफलं राजपुत्र
 फलार्थिनां विफल इवातिपुष्पः ७
 प्रच्छादितं बडिशमिवामिषेण
 संच्छादितं गरलमिवाशनेन ।
 अनर्थकं मे दर्शितवानसि त्वं
 राज्यार्थिनो राज्यरूपं विनाशम् ८
 त्रयोदशेमा हि समाः सदा वयं
 त्वामन्वजीविष्म धनञ्जयाशया ।
 काले वर्षे देवमिवोत्तबीजं
 तन्नः सर्वान्नरके त्वं न्यमजः ॥ ९
 यत्तत्पृथां वागुवाचान्तरिक्षे
 सप्ताहजाते त्वयि मन्दबुद्धौ ।
 जातः पुत्रो वासवविक्रमोऽयं
 सर्वान् शूरान् शात्रवाजेभ्यतीति १०
 अयं जेता खाण्डवे देवसङ्गान्
 सर्वाणि भूतान्यपि चोत्तमौजाः ।
 अयं जेता मद्र-कलिङ्ग-केकया-
 नयं कुरुव्राजमध्ये निहन्ता ॥ ११
 अस्मात्परो नो भविता धनुर्धरो
 नैनं भूतं किञ्चन जातु जेता ।
 इच्छन्नयं सर्वभूतानि कुर्या-
 द्ब्रशे वशी सर्वसमाप्तविद्यः ॥ १२
 कात्स्या शशाङ्कस्य जवेन वायोः
 शैर्येण मेरोः क्षमया पृथिव्याः ।
 सूर्यस्य भासा धनदस्य लक्ष्म्या
 शौर्येण शक्रस्य बलेन विष्णोः ॥ १३

तुल्यो महात्मा तव कुन्तिपुत्रो
 जातोऽदितेर्यिष्णुरिवारिहन्ता ।
 खेषां जयाय द्विपतां वधाय
 ख्यातोऽमितौजाः कुलतन्तुकर्ता १४
 इत्यन्तरिक्षे शतशृङ्गमूर्ध्नि
 तपस्विनां शृण्वतां वागुवाच ।
 एवंविधं तच्च नाभूत्तथा च
 देवाऽपि नूनमनुतं वदन्ति ॥ १५
 तथा परेषामुपसत्तमानां
 श्रुत्वा गिरः पूजयतां सदा त्वाम् ।
 न संनर्ति प्रैमि सुयोधनस्य
 न त्वां जानाम्याधिरथेर्भयार्तम् १६
 पूर्वं यदुक्तं हि सुयोधनेन
 न फाल्गुनः प्रमुखे स्वास्यतीति ।
 कर्णस्य युद्धे हि महाबलस्य
 मौर्यास्तु तन्नावबुद्धं मयाऽस्मीत् १७
 तेनाद्य तस्ये भृशमप्रमेयं
 यच्छत्रुघ्नं नरकं प्रविष्टः ।
 तदैव चाच्योऽस्मि ननु त्वय्याहं
 न योत्स्येऽहं सुतपुत्रं कथञ्चित् ॥ १८
 ततो नाहं सुजयान्केकयाश्च
 समानयेयं सुहृदो रणाय ।
 एवं गते किञ्च मयाऽद्य शक्यं
 कार्यं कर्तुं विग्रहे सुतजस्य ॥ १९
 तथैव राज्ञश्च सुयोधनस्य
 ये वापि मां योद्धुकामाः समेताः ।
 विगस्तु मञ्जीवितमद्य कृष्ण
 योऽहं वशं सुतपुत्रस्य यातः ॥ २०
 मध्ये कुरुणां सुहृदां च मध्ये
 ये चाप्यन्ये योद्धुकामाः समेताः ।
 यदि स्म जीवेत् स भवेन्निहन्ता
 महारथानां प्रवरो रथोत्तमः ।
 तवाभिमान्युस्तनयोऽद्य पार्थ
 न चास्मि गन्ता समरे पराभवम् ॥
 अथापि जीवेत्समरे घटोत्कच-
 स्तथापि नाहं समरे पराङ्मुखः ।
 मम ह्यभाग्यानि पुरा कृतानि
 पापानि नूनं बलवन्ति युद्धे ॥ २२

तृणं च कृत्वा समरे भवन्तं
ततोऽहमेवं निकृतो दुरात्मना ।
वैकतनेनैव तथा कृतोऽहं
यथा ह्यशकः क्रियते ह्यवान्धवः २३
आपद्रुतं कश्चन यो विमोक्षे-
त्स बान्धवः स्नेहयुक्तं सुहृच्च ।
एवं पुराणा मुनयो वदन्ति
धर्मः सदा सद्भिर्नुष्ठितश्च ॥ २४
त्वष्टा कृतं वाहमङ्गजनाक्षं
शुभं समाख्याय कपिध्वजं तम् ।
खड्गं गृहीत्वा हेमपट्टावुवर्धं
धनुश्चेदं गाण्डिवं तालमात्रम् ॥ २५
स केशवेनोद्यमानः कथं त्वं
कर्णार्ज्जुनो ह्यपयातोऽसि पार्थ ।
धनुश्च तत् केशवाय प्रयच्छ
यन्ता भविष्यस्त्वं रणे केशवस्य २६
तदा हनिष्यत्केशवः कर्णमुग्रं
मरुत्पतिदुर्ब्रमिवात्तवज्रः ।

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरकोधवाक्ये
अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ १८ ॥

राधेयमेतं यदि नाद्य शक-
श्चरन्तमुग्रं प्रतिवाधनाय ॥ २७
प्रयच्छान्यस्मै गाण्डिवमेतदद्य
त्वत्तो योऽस्त्रैरभ्यधिको वा नरेन्द्रः
अस्मान्नैवं पुत्रदरैर्विहीना-
न्मुखाङ्गुष्ठान् राज्यनाशाच्च भूयः ॥
द्रष्टा लोकः पतितानप्यगाधे
पापैर्जुष्टे नरके पाण्डवेय ।
मासेऽपतिष्यः पञ्चमे त्वं सुकृच्छ्रे
न वा गर्भे आमविष्यः पृथायाः २९
तत्ते श्रेयो राजपुत्रामविष्य-
न्न चेत्संग्रामादपयानं दुरात्मन् ।
धिग्गाण्डिवं धिक् च ते बाहुवीर्यं
मसंख्येयान् बाणगणांश्च धिक्ते ।
धिक्ते केतुं केसरिणः सुतस्य
कृशाशुदत्तं च रथं च धिक्ते ॥ ३०

६९

सञ्जय उवाच ।

युधिष्ठिरेणैवमुक्तः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
असि जग्राह संकुडो जिघांसुर्भरतर्षभम् १
तस्य कोपं समुद्वाक्ष्य चित्तज्ञः केशवस्तदा ।
उवाच किमिदं पार्थ गृहीतः खड्ग इत्युत २
न हि पद्यामि योद्धव्यं त्वया किञ्चिद्धनञ्जय
ते प्रस्ता धातैराष्ट्रा हि भीमसेनेन धीमता ३
अपयातोऽसि कौन्तेय राजा द्रष्टव्य इत्यपि ।
स राजा भवता दष्टः कुशलो च युधिष्ठिरः
स दृष्ट्वा नृपशार्दूलं शार्दूलसमविक्रमम् ।
हर्षकाले च संप्राप्ते किमिदं मोहकारितम् ५
न तं पद्यामि कौन्तेय यस्ते वध्यो भविष्यति
प्रहर्तुमिच्छसे कस्मार्तिक वा ते चित्तविभ्रमः

कस्माद्भवान्महाखड्गं
परिशृङ्गाति सत्वरः ।
तत्त्वां पृच्छामि कौन्तेय
किमिदं ते चिकीर्षितम् ॥ ७

परामृशासि यत्कुडः खड्गमद्भुतविक्रम ।
एवमुक्तस्तु कृष्णेन प्रेक्षमाणो युधिष्ठिरम् ८
अर्जुनः प्राह गोविन्दं कुडः सर्प इव श्वसन्
अन्यस्मै देहि गाण्डिवमिति मां योमिच्छोदयेत्
मिन्ध्यामहं तस्य शिर इत्युपाशुव्रतं मम ।
तदुक्तं मम चानेन राज्ञाऽमितपराक्रम ॥ १०
समक्षं तव गोविन्द न तत्क्षन्तुमिहोत्सहे ।
तस्मादेनं वधिष्यामि राजानं धर्ममीरुकम्

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये मारतभावदोषे
अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९
युधिष्ठिरेणेति ॥ १ ॥

प्रतिज्ञां पालयिष्यामि हृत्वेन नरसत्तमम् ।
 एतदर्थं मया खड्गो गृहीतो यदुनन्दन ॥ १२
 सोऽहं युधिष्ठिरं हत्वा सत्यस्यानुष्यतां गतः
 विशोको विज्वरश्चापि भविष्यामि जनादेन
 किं वा त्वं मन्यसे प्राप्त-
 मस्मिन्काल उपस्थिते ।
 त्वमस्य जगतस्तात
 वेत्थ सर्वं गतागतम् ॥ १४
 तत्तया प्रकरिष्यामि यथा मां वक्ष्यते भवान्
 सञ्जय उवाच ।
 धिग्धुधित्येव गोविन्दः पार्थसुक्ताग्रवीत्पुनः
 कृष्ण उवाच ।
 'इदानीं पार्थ जानामि
 न पुद्गाः सेवितास्त्वया ।
 काले न पुरुषव्याघ्र
 संरंभे यद्भवानगात् ॥ १६
 न हि धर्मविभागश्चः कुयदेवं धनञ्जय ।
 यथा त्वं पाण्डवाद्येह धर्ममीरुरपण्डितः १७
 अकार्याणां क्रियाणां च
 संयोगं यः करोति वै ।
 कार्याणामक्रियाणां च
 स पार्थ पुरुषधमः ॥ १८
 अनुसृत्य तु ये धर्मं कथयेयुरपस्थिताः ।
 समासाविस्तरविदो न तेषां वेत्ति निश्चयम्
 अनिश्चयज्ञो हि नरः कार्याकार्यविनिश्चये ।
 अवशो मुह्यते पार्थ यथा त्वं मूढ एव तु २०
 न हि कार्यमकार्यं वा सुखं ज्ञातुं कथंचन ।
 श्रुतेन ज्ञायते सर्वं तच्च त्वं नावबुध्यसे ॥ २१
 अविशानाद्भवान्यच्च धर्मं रक्षति धर्मवित् ।
 प्राणिनां त्वं बध्ने पार्थ धार्मिको नावबुध्यसे
 प्राणिनामवधस्तात सर्वज्यायान्मतो मम ।
 अनुतां वा वदेद्वाचं न तु हिंस्यात्कथञ्चन २३
 स कथं भ्रातरं ज्येष्ठं राजानं धर्मकोविदम् ।
 हन्याद्भवाभ्ररश्त्रेष्ट प्राकृतोऽन्यः पुमानिव २४

भवान्यसंरंभे अगात् तत्काले न अकाले इत्यर्थः
 ॥ १६ ॥ कर्तुमयोग्यानां कर्मणां संयोगं कर्तुं
 योग्यानामपि अक्रियाणां निषिद्धक्रियाणां संयोगं
 यः करोति स पुरुषधम इत्याह—अकार्या-
 णामिति ॥ १८ ॥ उपस्थिताः शिष्यैरनुसृताः पुनः
 ॥ १९ ॥ सुखं अनधीत्येत्यर्थः । श्रुतेन ज्ञात्वेण ॥ २१ ॥

अयुध्यमानस्य वधस्तथाऽशोश्च मानम् ।
 पराङ्मुखस्य द्रवतः शरणं चापि गच्छतः ॥
 कृताञ्जलेः प्रपन्नस्य प्रमत्तस्य तथैव च ।
 न वधः पूज्यते सङ्गिस्तच्च सर्वं गुरौ तव २६
 त्वया चैवं व्रतं पार्थ बालेनेव कृतं पुरा ।
 तस्माद्धर्मसंयुक्तं मौढ्यात्कर्म दयवस्यसि
 स गुरुं पार्थ कस्मात्सर्वं
 हन्तुकामोऽभिधावसि ।
 असंप्रार्थ्य धर्माणां
 गतिं सूक्ष्मां दुरत्ययाम् ॥ २८
 इदं धर्मरहस्यं च
 तव वक्ष्यामि पाण्डव ।
 यद्ग्यात्तव भीष्मो हि
 पाण्डवो वा युधिष्ठिरः ॥ २९
 विदुरो वा तथा क्षत्ता
 कुन्ती वाऽपि यशस्विनी ।
 तत् त्वं वक्ष्यामि तत्त्वेन
 निबोधैतद्गनञ्जय ॥ ३०
 सत्यस्य वदिता साधुनं सत्याद्विद्यते परम्
 तत्त्वेनैव सुदुर्लभं पश्य सत्यमनुष्ठितम् ॥ ३१
 भवेत्सत्यमवकथ्यं वक्तव्यमनुत् भवेत् ।
 यत्रानृतं भवेत्सत्यं सत्यं चाप्यनृतं भवेत् ॥
 विवाहकाले रतिसंप्रयोगे
 प्राणात्यये सर्वधनापहारे ।
 विप्रस्य चार्थं ह्यनृतं वदेत्
 पञ्चानुतात्याहुरपातकानि ॥ ३३
 सर्वस्वस्थापहारे तु वक्तव्यमनुत् भवेत् ।
 तत्रानृतं भवेत्सत्यं सत्यं चाप्यनृतं भवेत् ॥
 तादृशं पश्यते बालो यस्य सत्यमनुष्ठितम् ॥
 भवेत्सत्यमवकथ्यं न वक्तव्यमनुष्ठितम् ॥
 सत्यानृते विनाशित्य ततो भवति धर्मवित्
 किमाश्चर्यं कृतप्रज्ञः पुरुषोऽपि सुदारुणः ।
 सुमहत्प्राप्नुयात्पुण्यं बलाकोऽन्धवधादिव ३६

यत् भवान् धर्मं रक्षति तद्वशानात् अधर्ममेव धर्मं मनुष्य-
 इत्यर्थः । यतः प्राणिनां वधे दोषकरं इत्येतन्नावबुध्यते
 ॥ २२ ॥ अशान्तो अशान्तनीयस्य अवध्यस्य ॥ २५ ॥
 सत्यं तत्त्वेन ज्ञायातध्येन सुदुर्लभं पश्य । क्वचित्सत्यमप्य-
 धर्माभि भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ यस्य येन हेतुना सत्यमेव
 सत्यतया अनुष्ठितं तादृशमेव पश्यति सत्यवादिता अनन-
 हेतुना बालः अज्ञः ॥ ३४ ॥

किमाश्चर्यं पुनर्मूढो धर्मकामो ह्यपण्डितः ।
सुमहत्प्राप्नुयात्पामपापनास्तिव कौशिकः'

अर्जुन उवाच ।

आचक्ष्व भगवन्नेतयथा विन्दाभ्यहं तथा ।
बलाकस्यानुसंबन्धं नदीनां कौशिकस्य च ॥
वासुदेव उवाच ।

'पुरा ह्याथोऽभवत्कश्चिद्वलाको नाम भारत
यात्रार्थं पुत्रदारस्य मुगान् हन्ति न कामतः

वृद्धौ च मातापितरौ

विमर्त्यस्याश्च संश्रितान् ।

स्वधर्मनिरतो नित्यं

सत्यवागनस्युकः ॥

४०

स कदाचिन्मृगं लिप्सु-
नोभ्यविन्दन्मृगं क्वचित् ।

अपः पिवन्तं दृष्टो

श्वापदं प्राणक्षुण्णम् ॥

४१

अदृष्टपूर्वमपि तत्सत्त्वं तेन हतं तदा ।

अन्धे हते ततो व्योम्नः पुष्पवर्षं पपात च ४२

अप्सरोगीतवादित्रैर्नादितं च मनोरमम् ।

विमानमगमत्स्वर्गोन्मृगह्वयाधनिनीषया ४३

तद्भूतं सर्वभूतानामभावाय किलाजुन ।

तपस्तप्त्वा वरं प्राप्तं कृतमन्धं स्वयंभुवा ॥

तद्धत्वा सर्वभूतानामभावकृतनिश्चयम् ।

ततो बलाकः स्वरगादेवं धर्मः सुदुर्विदः ४५

कौशिकोऽप्यभवद्विप्रस्तपस्वीनो बहुश्रुतः ।

नदीनां सङ्गमे ग्रामादद्रात्स किलावसत् ॥

सत्यं मया सदा वाच्यमिति तस्याभवद्व्रतम्

सत्यवादीति विख्यातः स तदाऽसीद्वनज्जय

अथ द्रष्टुमयाकेचित्सदा तद्वनमाविशान् ।

तत्रापि दृश्यवः क्रुद्धास्तानमार्गन्त यत्नतः ॥

अथ कौशिकमभ्येत्य प्राहुस्ते सत्यवादिनश्च
कतमेन पथा याता भगवन्बहवो जनाः ॥४२॥
सत्येन पृष्टः प्रह्वहि यदि तान् वेत्स्य शंस नः ।
स पृष्टः कौशिकः सत्यं वचनं तानुवाच ह ॥

बहुबुक्षलतामुलम-

मतद्वनमुपाश्रिताः ।

इति तान् व्यापयामास

तेभ्यस्तत्त्वं स कौशिकः ॥

५१

ततस्ते तान्समासाद्य कूरा जम्भरिति श्रुतिः ।

तेनाधर्मेण महता वाग्दुरुक्तेन कौशिकः ॥

गतः स कष्टं नरकं सुक्षमधर्मेष्वकोविदः ।

यथा चात्पथ्यतो मूढो धर्मोणामविभागवित्

वृद्धानपृष्टा सर्वेहं महद्ब्रह्मविवाहेति ।

तत्र ते लक्षणोद्देशः कश्चिदेवं भविष्यति ॥

दुष्करं परमं ज्ञानं तर्केणानुव्यवस्यति ।

श्रुतेर्धर्म इति ह्येके वदन्ति बहुवो जनाः ॥५३॥

तत्ते न प्रत्यस्यामि न च सर्वं विधीयते ।

प्रमथार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम् ॥ ५६

यत्स्यादहिंसासंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ।

अहिंसार्थाय हिलाणां धर्मप्रवचनं कृतम् ॥

धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मो धारयते प्रजाः ॥

यत्स्यादाधारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥

येऽन्याथेन जिहीर्षतां

धर्ममिच्छन्ति कर्हिचित् ।

अकूजनेन मोक्षं वा

नानुकूलैर्कथंचन ॥

५९

अवश्यं कूजितव्ये वा शंकेरक्षय्यकूजतः ।

श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं तत्सत्यमविचारितम् ॥६०॥

यः कार्येभ्यो व्रतं कृत्वा तस्य नानोपपादयेत्

न तत्फलमवाप्नोति एवमाहुर्मनीषिणः ॥ ६१

तपस्विनः तपस्विनामिनः श्रेष्ठः ॥४६॥ यत्रमिव नरकमिव

अपृष्टा प्रश्नमकृत्वाहति तत्र धर्माधर्मयोस्तात्वे निश्चेतव्ये

लक्षणस्य उद्देशः-वचनं भविष्यति ॥५४॥ क्वचित्केणापि

धर्मस्वरूपं निर्णयमित्याह-दुष्करमिति ॥ ५५ ॥ न

प्रत्यस्यामि न दृष्यामि अनुमानतोऽपि धर्मो ज्ञेय इत्या-

क्षयेनाह-न ज्ञेयति । लक्षणोद्देशमाह-प्रमथेति ॥ ५६ ॥

अहिंसैव धारणाद्धर्म इत्याह-हिंसार्थायेति ॥ ५७ ॥

न्यायेन 'संतोषं जनयेत्प्राकृस्तदेवैश्वरपूजनम्' इत्यादि-

वाक्यावर्तनेन अन्त्येष्टाख्येष्टुवात्पारदार्यादिकमपि धर्म

इति वदन्तो धर्मापहारमिच्छन्ति ते अकूजनेन वेदशब्द-

राहित्येन तद्विषये धर्मं मोक्षं वा वेदब्राह्ममिच्छन्ति

तान्प्रति नानुकूलैः तैः सह संवाचमपि न कुर्वीदवमाप्यालो-

तेन वेदाविरोधे सति अदन्त्यस्य दुष्करं तद्धर्म इत्यर्थः ५५ ॥

यत्र तु धर्मसंदेहे वेदशब्दो नास्ति नापि लौकिको युक्ति-

रस्ति । तत्र किं कर्तव्यमित्याशङ्क्याह-अवश्यमिति ।

यत्र ब्राह्मणः स्तेनत्वेन शतः तत्रैतरेषां स्तेनोऽयमास्ति नो

वेति संवाये पक्षद्वयेऽपि हिंसाप्राप्तौ मौनमेवाश्रयेत् । मौन-

नाप्यासिद्धौ अनृतमपि वदेदित्यर्थः ॥ ६० ॥ य इति ।

कार्येभ्यः सत्किंचित्कार्यं मनस्युद्दिश्य व्रतं कृत्वा तस्य

व्रतस्य नाना अन्येन प्रकारेणोपादानं करोति स दाहिको

व्रतफलं नाप्नोतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

प्राणात्यये विवाहे वा सर्वज्ञातिवधात्यये ।
नर्मण्यमिप्रवृत्ते वा न च प्रोक्तं भुपा भवेत् ॥
अधर्मं नात्र पश्यन्ति धर्मतत्त्वार्थदर्शिनः ।
यः स्तेनैः सह संबन्धान्मुच्यते शपथैरपि ॥६३॥
श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं तत्सत्यमविचारितम् ।
न च तेभ्यो धनं देयं शक्ये सति कथंचन ॥
पापेभ्यो हि धनं दत्तं दातारमपि पीडयेत् ।
तस्माद्धर्मार्थमनृतमुक्त्वा नानृतमागमयेत् ॥
एष ते लक्षणोद्देशो मयोद्दिष्टो यथावाधि ।
यथाधर्मं यथाबुद्धिं मयाद्य वै हितार्थिना ॥
एतच्छ्रुत्वा ब्रूहि पार्थ यदि बन्धो युधिष्ठिरः ।

अर्जुन उवाच ।

यथा ह्यान्महाप्राज्ञो यथा ह्यान्महामतिः
हितं चैव यथाऽस्माकं तथैतद्भवनं तव ।
भवान्मातृसमोऽस्माकं तथा पितृसमोऽपि च
गतिश्च परमा कृष्ण त्वमेव च परायणम् ।
न हि ते त्रिषु लोकेषु विद्यतेऽविदितं क्वचित्
तस्माद्भवान्परं धर्मं वेद सर्वं यथातथम् ॥६९॥
अवध्यं पाण्डवं मन्ये धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अस्मिन्स्तु मम संकल्पे ब्रूहि किञ्चिदुग्रहम् ।
इदं वा परमश्रेष्ठ शृणु हृत्सं विवक्षितम् ॥७१॥
जानासि दाशार्हं मम व्रतं त्वं
यो मां ब्रूयात्कश्चन मातृषु ।
अन्यस्मै त्वं गाण्डिवं देहि पार्थ
त्वत्तोऽस्त्रैर्वा वीर्यतो वा विशिष्टः ॥
हन्यामहं केशव तं प्रसह्य
भीमो हन्यात्तूवरकेति चोक्तः ।
तन्मे राजा प्रोक्तवांस्ते समक्षं
धनुर्वेहीत्यसकृद्गुणिवीर ॥ ७३॥
तं हन्यां चेत्केशव जीवलोके
स्थाता नाहं कालमव्यल्पमात्रम् ।
ध्यात्वा नूनं ह्येनसा चापि मुक्तो
वधं राक्षो ब्रह्मवीर्यो विचेताः ॥ ७४॥
यथा प्रतिज्ञा मम लोकबुद्धौ
भवेत्सत्या धर्मभृतां वरिष्ठ ।

यथा जीवेत् पाण्डवोऽहं च कृष्ण
तथा बुद्धिं दातुमर्हसि त्वम् ॥ ७५॥
वासुदेव उवाच ।
राजा आन्तो विक्षतो दुःखितश्च
कर्णेन संख्ये निशितैर्वाणसहैः ।
यश्चानिशं सुतपुत्रेण वीर
शरैर्भृशं ताडितो युध्यमानः ॥ ७६॥
अतस्त्वमेतेन सरोपमुक्तो
दुःखान्वितेनेदमयुक्तरूपम् ।
अकोपितो ह्येष यदि स्म संख्ये
कर्णं न हन्यादिति चाब्रवीत्सः ॥७७॥
जानाति तं पाण्डव एष चापि
पापं लोके कर्णमसह्यमन्यैः ।
ततस्त्वमुक्तो भृशरोषितेन
राज्ञा समक्षं परुषाणि पार्थ ॥ ७८॥
नित्योद्युक्तो सततं चाप्रसह्यो
कर्णे द्यूतं ह्यद्य रणे निबद्धम् ।
तस्मिन् हते कुरवो निर्जिताः स्यु-
रेवं बुद्धिः पार्थिव धर्मपुत्रे ॥ ७९॥
ततो वधं नाहति धर्मपुत्र-
स्त्वया प्रतिज्ञाऽर्जुन पालनीया ।
जीवन्नयं येन मृतो भवेद्धि
तन्मे निबोधेह तवानुरूपम् ॥ ८०॥
यदा मानं लभते माननाहं-
स्तदा स वै जीवति जीवलोके ।
यदाऽवमानं लभते महान्तं
तदा जीवन्मृत इत्युच्यते सः ॥ ८१॥
संमानितः पार्थिवोऽयं सदैव
त्वया च भीमेन तथा यमाभ्याम् ।
वृद्धैश्च लोके पुरुषैश्च शूरै-
स्तस्यापमानं कलया प्रयुक्च ॥ ८२॥
त्वमित्यत्रभवन्तं हि ब्रूहि पार्थ युधिष्ठिरम् ।
त्वमित्युक्तो हि निहतो गुरुर्भवति भारत ॥८३॥
एवमाचर कौन्तेय धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
अधर्मयुक्तं संयोगं कुरुष्वैनं कुरुद्वह ॥ ८४॥

तेभ्यः स्तेनेभ्यः ॥ ६४ ॥ पीडयेत् नरकं प्रापयेत् ॥ ६५ ॥
अविदितमिति च्छेदः ॥ ६९ ॥ अनुग्रहं अवघेन
प्रतिज्ञारक्षणम् ॥ ७१ ॥ तूवरकः बहुभोजनः
॥ ७३ ॥ तं हन्यामिति । स्थाता न-न-स्थस्ये
एनसा मुक्तोऽपि कृतप्रायश्चित्तोऽपि न स्थास्ये इत्यर्थः ।
कर्णो ९

किं कृत्वा राज्ञो वधं ध्यात्वा ॥ ७४ ॥ समक्षं आवयो-
रिति शेषः ॥ ७८ ॥ कर्णं पणीकृते द्यूतं युद्धरूपम् ॥ ७९ ॥
अत्रभवन्तं मान्यं त्वमिति ब्रूहि तार्वतेव तद्वधः कृतो भवती-
त्यर्थः ॥ ८३ ॥ एवं पूज्यावसानरूपं संयोगं आत्मनानु-
ष्ठितं कुरुष्व ॥ ८४ ॥

अथर्वांगिरसी होषा श्रुतीनामुत्तमा श्रुतिः ।
अविचार्यैव कार्येषा श्रेयस्कार्मनैः सदा ८५
अवधेन वधः प्रोक्तो यद्वरुस्त्वमिति प्रभुः
तद्वह्नि त्वं यन्मयोक्तं धर्मराजस्य धर्मवित ८६
वधं ह्ययं पाण्डव धर्मराज-
स्त्वत्तोऽयुक्तं वेत्स्यते चैवमेव ।

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि कृष्णार्जुनसंवादे
ऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

सञ्जय उवाच ।
इत्येवमुक्तस्तु जनार्दनेन
पार्थः प्रशस्याथ सुहृद्वचस्तत् ।
ततोऽब्रवीदर्जुनो धर्मराज-
मनुक्तपूर्वं परुषं प्रसह्य ॥ १
अर्जुन उवाच ।
' मा त्वं राजन् व्याहर व्याहरस्व
यस्तिष्ठसे क्रोशमाने रणाद्वि ।
भीमस्तु मामहति गर्हणाय
यो युध्यते सर्वलोकप्रवीरैः ॥ २
काले हि शत्रून् परिपीड्य संख्ये
हत्वा च शूरान् पृथिवीपतींस्तान् ।
रथप्रधानोत्तमानगमुख्यान्
सादिप्रवेकानमितांश्च वीरान् ॥ ३
यः कुञ्जरानामधिकं सहस्रं
हत्वा नदंस्तुमुलं सिंहनादम् ।
काम्बोजानामयुतं पार्वतीयान्
मृगार्क्षिसहो विनिहत्येव चाजौ ॥ ४
सुदुष्करं कर्म करोति वीरः
कर्तुं यथा नार्हसि त्वं कदाचित् ।
रथादवप्लुत्य गदां परामृश-
स्तथा निहन्त्यश्वरथप्राप्राणे ॥ ५

ततोऽस्य पादावभिवाद्य पश्चा-
त्समं ब्रूयाः सांत्वयित्वा च पार्थम्
भ्राता प्राङ्गस्त्वव कोपं न जातु
कुर्याद्वाजा धर्ममवेश्य चापि ।
मुक्तोऽनुताङ्गातुवधाच्च पार्थ
हृष्टः कर्णं त्वं जहि सूतपुत्रम् ॥ ८८

वरासिना वाजिरथाश्वकुञ्जरां-
स्तथा रथाङ्गैर्धनुषा वृहत्परीन् ।
प्रशृङ्ख पञ्चामहिताग्निहन्ति
पुनस्तु दोर्भ्यां शतमन्युविक्रमः ॥ ६
महाबलो वैश्रवणास्तकोपमः
प्रसह्य हन्ता द्विषतामनीकिनीम् ।
स भीमसेनोऽहति गर्हणां मे
न त्वं नित्यं रक्ष्यसे यः सुहृद्भिः ७
महारथान्नागवराण्ड्यांश्च
पदातिमुख्यान्पि च प्रमथ्य ।
एको भीमो धार्तराष्ट्रेषु मग्नः
स मामुपालक्ष्मुरिन्दमोऽहति ॥ ८
कलिङ्गवङ्गाङ्गनिषादमगधान्
सदामदाक्षीलबलाहकोपमान् ।
निहन्ति यः शत्रुगणाननेकान्
स मामुपालक्ष्मुरिन्दमोऽहति ॥ ९
स युक्तमास्थाय रथं हि काले
धनुर्विधुन्वन्धारपूर्णमुष्टिः ।
सृजत्यसौ शरवर्षाणि वीरो
महाहवे मेघ इवाम्बुधाराः ॥ १०

तत्र मानमाह-अथर्वेति ॥ ८५ ॥ यत् युस्त्वमिति
ओक्तस्तदवधेन शत्रुपातनमन्तरेणैव वधः वधकरं
भवतीत्यर्थः ॥ ८६ ॥ अयुक्तमेवं त्वत्तो वधं वेत्स्यते
अनेनाह हत इति शस्त्रास्तीत्यर्थः । समं वैषम्यपरिहारं
॥ ८७ ॥ इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठे

भारतमावदीपे ऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

इत्येवमिति ॥ १ ॥ व्याहर व्याहरस्व वचनम् ।
क्रोशमाने न तिष्ठसे अपि तु ततोऽपि कुरे इत्यर्थः ॥ २ ॥

शतान्यष्टौ वारणानामवश्यं
विशतितैः कुम्भकराग्रहस्तैः ।
भीमेनाजौ निहतान्यद्य बाणैः
स मां कूरं वक्तुमर्हत्यरिभ्यः ॥ ११
बलं तु बाचि द्विजसत्तमानां
क्षेत्रं बुधा बाहुबलं वदन्ति ।
त्वं वाग्वलो भारत निष्ठुरश्च
ःत्वमेव मां वेत्स्य यथाऽबलोहम् ॥ १२
यतेह नित्यं तव कर्तुमिष्टं
दारैः सुतैर्जीवितेनात्मना च ।
एवं यन्मां वाग्विशिखेन हंसि
त्वत्तः सुखं न वयं विद्म किञ्चित् ॥ १३
मां मावमंथा द्रौपदीतल्पसंस्थो
महारथान्प्रतिहन्मि त्वदर्थं ।
तेनाभिषङ्क्य भारत निष्ठुरोऽसि
त्वत्तः सुखं नाभिजानामि किञ्चित्
प्रोक्तः स्वयं सत्यसन्धेन भृत्यु-
स्तव प्रियार्थं नरदेव युद्धे ।
वीरः शिखण्डी द्रौपदीऽस्तौ महात्मा
मयाऽभिमुखेन हतश्च तेन ॥ १५
न चाभिनन्दामि तवाधिराज्यं
यतस्त्वमक्षेप्यहिताय सक्तः ।
स्वयं कृत्वा पापमनार्थं जुष्ट-
मस्माभिर्वा तर्तुमिच्छस्यरिंस्त्वम् ॥
अक्षेषु दोषा बहवो विधर्माः
श्रुतास्त्वया सहदेवोऽब्रवीद्यान् ।
तावैषि त्वं त्यक्तुमसाधुजुष्टा-
स्तेन स्म सर्वं निरयं प्रपन्नाः ॥ १७
सुखं त्वत्तो नाभिजानीम किञ्चि-
द्यतस्त्वमक्षैर्देवितुं संप्रवृत्तः ।
स्वयं कृत्वा व्यसनं पाण्डव त्व-
मस्मांस्तीव्राः श्रावयस्यद्य वाचः ॥ १८
शेतेऽस्माभिर्निहता शत्रुसेना
छिन्नैर्गात्रैर्भूमितले नदन्ती ।
त्वया हि तत् कर्म कृतं नृशंसं
यस्माद्दोषः कौरवाणां बधश्च ॥ १९

हता उदीच्या निहताः प्रतीच्या
नष्टाः प्राच्या दाक्षिणात्या विशस्ताः
कृतं कर्माप्रतिरूपं महद्भि-
स्तेषां योधैरस्मदीयैश्च युद्धे ॥ २०
त्वं देविता त्वत्कृते राज्यनाश-
स्त्वत्संभवं नो व्यसनं नरेन्द्र ।
माऽस्मान् क्रूरैर्वाक्प्रतोदैस्तुदंस्त्वं
भूयो राजन्कोपयेस्त्वल्पमाग्यः ॥ २१
सञ्जय उवाच ।
एता वाचः पुरुषाः सद्यसाची
स्थिरप्रज्ञाः श्रावयित्वा तु रुक्षाः ।
बभूवासौ धिमना धर्मभीरुः
कृत्वा प्राज्ञः पातकं किञ्चिदेवम् ॥ २२
तदनुतेपे सुरराजपुत्रो
विनिःश्वसन्श्चासिमथोद्वह ।
तमाह कृष्णः किमिदं पुनर्भवा-
न्विकोशमाकाशनिभं करोत्यसिम्
ब्रवीहि मां त्वं पुनरुत्तरं वच-
स्तथा प्रवक्ष्याम्यहमर्थेसिद्धये ।
इत्येवमुक्तः पुरुषोत्तमेन
सुदुःखितः केशवमर्जुनोऽब्रवीत् ॥ २४
अहं हनिष्ये स्वशरीरमेव
प्रसह्य येनाहितमाचरं वै ।
निशम्य तत् पार्थवचोऽब्रवीद्विदं
धनञ्जयं धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ २५
राजानमेनं त्वमितीदमुक्त्वा
किं कश्मलं प्राविशः पार्थ घोरम् ।
त्वं चात्मानं हन्तुमिच्छस्यरिभ्य
नेदं सद्भिः खेचितं वै किरीटिन् ॥ २६
धर्मात्मानं भ्रातरं ज्येष्ठमद्य
खड्गेन चैनं यदि हन्या नृवीर ।
धर्मोद्गीतस्तत्कथं नाम ते स्या-
त्किञ्चोत्तरं वा करिष्यस्त्वमेव ॥ २७
सूक्ष्मो धर्मो दुर्विदश्चापि पार्थ
विशेषतोऽङ्गैः प्रोच्यमानं निबोध ।
हत्वाऽऽत्मानमात्मना प्रामुयास्त्वं
वचाञ्जातुर्नरकं चातिघोरम् ॥ २८

सत्यसन्धेन भीषेण ॥ १५ ॥ अनुतेपे अनुतापं प्राप्तवान् उद्वहं कोशाश्लिखितवान् ॥ २३ ॥ आत्मनः स्तवादा-
त्महत्या परहत्यास्य कृतसनादित्यभ्यायतात्पर्यम् ॥ २८ ॥ * त्वमेव मां वेत्सि यथाविधोऽहम् इति पाठः ।

ब्रवीहि वाचाऽद्य गुणानिहात्मन-
 स्तथा हतात्मा भवितासि पार्थ ॥
 तथाऽस्तु कृष्णेत्यभिनन्द्य तद्वचो
 धनञ्जयः प्राह धनुर्विनाभ्य ॥ २९
 युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठं
 शृणुष्व राजशिति शकसुनुः ।
 'न मादृशोऽन्यो नरदेव विद्यते
 धनुर्धरो देवमृते पिनाकिनम् ॥ ३०
 अहं हि तेनानुमतो महात्मना
 क्षणेन हन्यां सचराचरं जगत् ।
 मया हि राजन्सदिगीश्वरा दिशो
 विजित्य सर्वा भवतः कृता वशे ३१
 स राजस्यश्च समाप्तदाक्षिणः
 सभा च दिव्या भवतो ममौजसा ।
 पाणौ पृथक्ता निशिता ममैव
 धनुश्च सज्यं विततं सबाणम् ॥ ३२
 पादौ च मे सरथी सध्वजौ च
 न मादृशं युद्धगतं जयन्ति ।
 हता उदीच्या निहताः प्रतीच्याः
 प्राच्या निरस्ता दाक्षिणात्या विशस्ताः
 संशतकानां किञ्चिदेवास्ति शिष्टं
 सर्वस्य सैन्यस्य हतं मयार्थम् ।
 शीते मया निहता भारतीयं
 चम्पू राजन्देवचमूपकाशा ॥ ३४
 ये चाखशास्तानहं हन्मि चाह्नि-
 स्तस्माल्लोकानेष करोमि भस्म ।
 जैत्रं रथं भीममास्थाय कृष्ण
 यावः शीघ्रं सुतपुत्रं निहन्तुम् ॥ ३५
 राजा भवत्वद्य सुनिर्वृतोऽयं
 कर्णं रणे नाशयिताऽस्मि बाणैः ।
 इत्येवमुक्त्वा पुनराह पार्थो
 युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठम् ॥ ३६
 'अद्यापुत्रा सुतमाता भवित्री
 कुन्ती वाऽथो वा मया तेन वापि ।
 सत्यं वदाभ्यद्य न कर्णमाजौ
 शरैरहत्वा कवचं विमोक्ष्ये' ॥ ३७
 सञ्जय उवाच ।
 इत्येवमुक्त्वा पुनरेव पार्थो
 युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।
 विमुच्य शस्त्राणि धनुर्विजय्य
 कोटो च खड्गं विनिधाय तृणम् ॥ ३८

स ब्रीडया नम्रशिराः किरीटी
 युधिष्ठिरं प्राञ्जलिरभ्युवाच ।
 प्रसीद राजन् क्षम यन्मयोक्तं
 काले भवान्वेत्स्यति तन्नमस्ते ३९
 प्रसाद्य राजानमभिप्रसाहं
 स्थितोऽब्रवीच्चैव पुनः प्रवीरः ।
 नेदं चिराद्विप्रमिदं भविष्य-
 त्यावर्तते साध्वभियामि चैनम् ४०
 याभ्येष भीमं समरात्रमोक्तं
 सर्वात्मना सुतपुत्रं च हन्तुम्
 तव प्रियार्थं मम जीवितं हि
 ब्रवीमि सत्यं तद्वेहि राजन् ४१
 इति प्रयास्यलुपशृङ्ख पादौ
 समुत्थितो दीप्ततेजाः किरीटी ।
 एतच्छ्रुत्वा पाण्डवो धर्मराजो
 भ्रातृवार्क्यं परुषं फाल्गुनस्य ॥ ४२
 उत्थाय तस्माच्छयनादुवाच
 पार्थ ततो दुःखपरीतचेताः ।
 'कृतं मया पार्थ यथा न साधु
 येन प्राप्तं व्यसनं वः सुघोरम् ॥ ४३
 तस्माच्छिरश्छिन्धि ममदेमद्य
 कुलान्तकस्यांधमपुरुषस्य ।
 पापस्य पापव्यसनाग्नितस्य
 विमूढबुद्धेरलसस्य भीरोः ॥ ४४
 वृद्धावमन्तुः परुषस्य चैव
 किं ते चिरं मे ह्यनुसृत्य रुक्षम् ।
 गच्छाम्यहं वनमेवाद्य पापः
 सुखं भवान्वर्ततां मन्त्रिहीनः ॥ ४५
 योग्यो राजा भीमसेनो महात्मा
 ह्रीवस्य वा मम किं राज्यकृत्यम् ।
 न चापि शक्तः परुषाणि सोढुं
 पुनस्तवेमानि रुषान्वितस्य ॥ ४६
 भीमोऽस्तु राजा मम जीवितेन
 न कार्यमद्यावमतस्य वीर' ।
 इत्येवमुक्त्वा सहस्रोत्पपात
 राजा ततस्तच्छयनं विहाय ॥ ४७
 इयेष निर्गन्तुमथो वनाय
 तं वासुदेवः प्रणतोऽभ्युवाच ॥ ४८
 राजन्विदितमेतद्वै यथा गाण्डीवधन्वनः ।
 प्रतिज्ञा सत्यसन्धस्य गाण्डीवं प्रति विश्रुता
 ब्रूयाद्य एवं गाण्डीवमन्यस्मै देयमित्युत ४९

वध्योऽस्य स पुमाँल्लोके
त्वया चोक्तोऽयमदिशम् ।
ततः सत्यां प्रतिज्ञां तां
पार्थेन प्रतिरक्षता ॥ ५०
मच्छन्दादवमानोऽयं कृतस्तव महीपते ।
गुरुणामवमानो हि वध इत्यभिधीयते ॥ ५१
तस्मात्त्वं वै महाबाहो मम पार्थस्य चोभयोः
व्यतिक्रममिमं राजन्सत्यसंरक्षणं प्रति ५५
शरणं त्वां महाराज प्रपन्नौ स्व उभावपि ।
क्षन्तुमर्हसि मे राजन्प्रणतस्याभियाचतः ॥
राधेयस्याद्य पापस्य
भूमिः पास्यति शोणितम् ।
सत्यं ते प्रतिजानामि
हृतं विव्रथ्य सुतजम् ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरसमाध्वासने
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

सज्जय उवाच ।
धर्मराजस्य तच्छ्रुत्वा प्रीतियुक्तं वचस्ततः ।
पार्थं प्रोवाच धर्मात्मा गोविन्दो यदुनन्दनः
॥ इति स्म कृष्णवचनात्
प्रत्युच्चार्य युधिष्ठिरम् ।
बभूव विमनाः पार्थः
किञ्चित्कृत्स्नेव पातकम् ॥ २
ततोऽब्रवीद्वासुदेवः प्रहसन्निव पाण्डवम् ।
कथं नाम भवेदेतद्यदि त्वं पार्थ धर्मजम् ॥ ३
असिना तीक्ष्णधारेण
हृन्त्या धर्मं व्यवस्थितम् ।
त्वमित्युक्त्वाऽथ राजान-
मेवं कश्मलमाविशः ॥ ४
हृत्वा तु नृपतिं पार्थं
आकरिष्यः किमुत्तरम् ।

यस्येच्छसि वधं तस्य गतमप्यस्य जीवितम्
इति कृष्णवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः
ससंभ्रमं हृषीकेशमुत्थाप्य प्रणतं तदा ।
कृताञ्जलिस्ततो वाक्यमुवाचानन्तरं वचः ॥
एवमेव यथाऽऽस्य त्वमस्त्येषोऽतिक्रमो मम
अनुनीतोऽस्मि गोविन्द तारितश्चास्मि माधव
मोचिता द्यसनाद्धोराद्वयमद्य त्वयाऽच्युत
भवन्तं नाथमासाद्य ह्यावां द्यसनसागरात्
घोरादद्य समुत्तीर्णा-
बुभावज्ञानमोहितौ ।
त्वद्बुद्धिप्लवमासाद्य
दुःखशोकार्णवाद्वयम् ।
समुत्तीर्णाः सहामात्याः
सनाथाः स्म त्वयाऽच्युत ॥ ६०

एवं हि दुर्विदो धर्मो
मन्दप्रज्ञैर्विशेषतः ॥ ५
स भवान् धर्मेभीरुत्वाद्भुवमैष्यन्महत्तमः ।
नरकं घोररूपं च भ्रातृज्येष्ठस्य वै वधात् ६
स त्वं धर्मभृतां श्रेष्ठं
राजानं धर्मेसंहितम् ।
प्रसादय कुरुश्रेष्ठ-
मेतदत्र मतं मम ॥ ७
प्रसाद्य भक्त्या राजानं प्रीते चैव युधिष्ठिरे
प्रयावस्त्वरितौ योद्धुं सुतपुत्ररथं प्रति ॥ ८
हत्वा तु समरे कर्णं त्वमद्य निशितैः शरैः ।
विपुलां प्रीतिमाधत्स्व धर्मपुत्रस्य मानद ९
एतदत्र महाबाहो प्राप्तकालं मतं मम ।
एवं कृते कृतं चैव तव कार्यं भविष्यति १०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावर्षीणि
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

धमराजस्येति । स्वार्थः ॥ ११ ॥

* इति स्मेत्यारभ्य भ्रातृज्येष्ठस्य वै वधादित्यन्तं
श्लोकपत्रकं क्षिप्तम् । पार्थं प्रोवाचेत्यस्य ततोऽब्रवीदित्यनेन
पौनरुक्तेः, वचिस्तुस्तकान्तरेण्यनुपलम्भाच्च, पूर्वमेव राजान-
मेनं त्वमितीदमित्यादिश्लोकैरेवैतदर्थस्य कोट्यकाराच्च ।

ततोऽर्जुनो महाराज लज्जया वै समन्वितः
धर्मराजस्य चरणौ प्रपद्य शिरसा नतः ॥ ११
उवाच भरतश्रेष्ठ प्रसीदेति पुनः पुनः ।
क्षमस्व राजन् यत् प्रोक्तं धर्मकामेन मीरुणा
दृष्ट्वा तु पतितं पक्ष्वां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
धनञ्जयमभिघ्नं रुदन्तं भरतर्षभ ॥ १३ ॥
उत्थाप्य भ्रातरं राजा धर्मराजो धनञ्जयम् ।
समाश्लिष्य च सन्नेहं प्ररुदोद महीपतिः १४
रुदित्वा सुचिरं कालं भ्रातरौ सुमहायुतौ ।
कृतशीघ्री महाराज प्रीतिमन्तौ चभूवतुः १५
तत आश्लिष्य तं प्रेम्णा सूर्ध्वं चात्राय पाण्डवः
प्रीत्या परमभा युक्तो विस्मयश्च पुनः पुनः ।
अब्रवीत्तं महेश्वासं धर्मराजो धनञ्जयम् ॥ १६
कर्णेन मे महाबाहो सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
कवचं च ध्वजं चैव धनुः शक्तिर्हयाः शराः
शरैः कृत्वा महेश्वास यतमानस्य संयुगे ।
सोऽहं ज्ञात्वा रणे तस्य कर्म दृष्ट्वा च फाल्गुन
व्यवसीदामि दुःखेन न च मे जीवितं प्रियम्
न चेदद्य हि तं धीरं निहनिष्यसि संयुगे ॥
प्राणानेव परित्यक्ष्ये जीवितार्थो हि को मम
पवसुक्तः प्रत्युवाच विजयो भरतर्षभ ॥ २० ॥
सत्येन ते शपे राजन्प्रसादिन तथैव च ।
मीमेन च नरश्रेष्ठ यमाभ्यां च महीपते ॥ २१
यथाद्य समरे कर्णं हनिष्यामि हतोऽपि वा
महीतले पतिष्यामि सत्येनायुधमालभे ॥ २२
एवमाभाष्य राजानमब्रवीन्माधवं वचः ।
अद्य कर्णं रणे कृष्ण सूदृष्ये न संशयः २३
तव बुद्ध्या हि भद्रं ते घघस्तस्य दुरात्मनः ।
एवमुक्तोऽब्रवीत्पार्थ केशवो राजसत्तम २४
शक्तोऽसि भरतश्रेष्ठ हन्तुं कर्णं महाबलम् ।
एष चापि हि मे कामो नित्यमेव महारथ ॥
कथं भवाग्रणे कर्णं निहन्त्यादिति सत्तम ।
भूयश्चोवाच मतिमान् माधवो धर्मनन्दनम् ॥
युधिष्ठिरेभं वीभत्सुं त्वं सात्वयितुमर्हसि ।
अनुज्ञातं च कर्णस्य वधायाद्य दुरात्मनः ॥ २७
श्रुत्वा ह्यहमयं चैव त्वां कर्णशरपीडितम् ।
प्रवृत्तिं ज्ञातुमायाताविहावां पाण्डुनन्दन ॥
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनप्रतिज्ञायामेकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

दिष्ट्याऽसि राजञ्च हतो
दिष्ट्या न ग्रहणं गतः ।
परिसान्त्वय वीभत्सुं
जयमाशाधि चानघ ॥ २९
युधिष्ठिर उवाच ।
एषोहि पार्थ वीभत्सो
मां परिष्वज्य पाण्डव ।
वक्तव्यमुक्तोऽस्मि हितं
त्वया ज्ञान्तं च तन्मया ॥ ३०
अहं त्वामनुजानामि
जहि कर्णं धनञ्जय ।
मन्युं च मा कृथाः पार्थ
यन्मयोक्तोऽसि दारुणम् ॥ ३१
सञ्जय उवाच ।

ततो धनञ्जयो राजञ्जिरसा प्रणतस्तदा ।
पादौ जग्राह पाणिभ्यां भ्रातृज्यैष्ठस्य मारिष्य
तमुत्थाप्य ततो राजा परिष्वज्य च पीडितम्
मूर्ध्नुपान्नाय चैवैनमिदं पुनरुवाच ह ॥ ३३
धनञ्जय महाबाहो मानितोऽस्मि ददं त्वया ।
माहात्म्यं विजयं चैव भूयः प्राप्नुहि शाश्वतम्
अर्जुन उवाच
अद्य तं पापकर्माणं सातुवन्धं रणे शरैः ।
नयाम्यन्तं समासाद्य राधेयं बलगथितम् ॥
येन त्वं पीडितो बाणैर्ददमायम्य कार्मुकम् ।
तस्याद्य कर्मणः कर्णः फलमाप्स्यति दारुणम्
अद्य त्वामनुपश्यामि कर्णं हत्वा महीपते ।
समाजयितुमाक्रन्दादिति सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ३७
नाहत्वा विनिवर्तिष्ये कर्णमद्य रणाजिरात् ।
इति सत्येन ते पादौ स्पृशामि जगतीपते ३८
सञ्जय उवाच ।

इति ब्रुवाणं सुमनाः किरीटिनं
युधिष्ठिरः प्राह वचो बृहत्तरम् ।
यशोऽश्वयं जीवितमोषितं ते
जयं सदा वीर्यमरिष्यं तदा ॥ ३९
प्रयाहि वृद्धिं च दिशन्तु देवता
यथाऽहमिच्छामि तवास्तु तत्तथा ॥
प्रयाहि शीघ्रं जहि कर्णमाहवे
पुरन्दरो वृत्रमिवात्मवृक्षये ॥ ४०

७२

सञ्जय उवाच ।

प्रसाद्य धर्मराजानं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 पार्थः प्रोवाच गोविन्दं सुतपुत्रवधोद्यतः ॥ १
 कल्पतां मे रथो भूयो युज्यतां च हयोत्तमाः
 आयुधानि च सर्वाणि सज्जन्तां मे महारथे ॥
 उपावृत्ताश्च तुरगाः शिक्षिताश्चाश्वसादिभिः ।
 रथोपकरणैः सज्जा उपायान्तु त्वरान्विताः ॥
 प्रयाहि शीघ्रं गोविन्द सुतपुत्रजिघांसया ।
 एवमुक्तो महाराज फाल्गुनेन महात्मना ॥ ४
 उवाच दारुकं कृष्णः कुरु सर्वं यथाऽब्रवीत्
 अर्जुनो भरतश्रेष्ठ श्रेष्ठः सर्वधनुमताम् ॥ ५
 आह्वस्तस्त्वथ कृष्णेन दारुको राजसत्तम ॥
 योजयामास स रथं धैर्याघ्रं शत्रुतापनम् ॥ ६
 सज्जं निवेद्यामास पाण्डवस्य महात्मनः ।
 युक्तं तु ते रथं दृष्ट्वा दारुकेण महात्मना ॥ ७
 आपृच्छथ धर्मराजानं
 ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ।
 सुमङ्गलस्त्वत्ययन-

मारुरोह रथोत्तमम् ॥

८

तस्य राजा महाप्राज्ञो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 आशिषोऽयुक्त्वा स ततः प्रायात्कर्णरथं प्रति १
 तमायान्तं महेश्वरं दृष्ट्वा भूतानि भारत ।
 निहत्तं मेनिरे कर्णं पाण्डवेन महात्मना ॥ १०
 बभूवुर्विमलाः सर्वा दिशो राजन्समन्ततः ।
 चापाश्च शतपत्राश्च कौश्याश्चैव जनेश्वर ॥ ११
 प्रदक्षिणमकुर्वन्त तदा वै पाण्डुनन्दनम् ।
 बहवः पक्षिणो राजन्मुन्नामानः शुभाः शिघ्राः
 त्वरयन्तोऽर्जुनं युद्धे हृष्टरूपा ववाशिरे ।
 कङ्का ग्रन्था वकाः श्येना वायसाश्च विशांपते
 अग्रतस्तस्य गच्छन्ति मांसहेतोर्भयानकाः ।
 निमित्तानि च धन्यानि पाण्डवस्य शशांसिरे
 विनाशमरिसैन्धानां कर्णस्य च वर्धं प्रति ।
 प्रयातस्याथ पार्थस्य महान् स्वेदो व्यजायत
 चिन्ता च विपुला जज्ञे कथं चेदं भविष्यति ।

७२

प्रसाद्येति ॥ १ ॥ अष्टरत्नित्यस्य विवरणं महा-
 बाह्व्युद्धोत्तरक इति । तथाहि सर्वस्य पुरुषस्य व्याममात्रं देयं
 सच पवहस्तं विशायाधिकशताङ्गुलं रत्नित्वेनैकैशतयङ्गुलः ।

ततो गाण्डीवधन्वानमब्रवीन्मधुसूदनः ॥
 दृष्ट्वा पार्थं तथाऽऽयान्तं चिन्तापरिगतं तदा
 वासुदेव उवाच ।
 गाण्डीवधन्वन्संग्रमे ये त्वया धनुवा जिताः
 न तेषां मानुषो जेता त्वदन्य इह विद्यते १७
 दृष्ट्वा हि बहवः शूराः शक्रतुल्यपराक्रमाः ।
 त्वां प्राप्य समरे शूरं ते गताः परमां गतिम्
 को हि द्रोणं च भीष्मं च
 भगदत्तं च मारिषं
 विन्दानुविन्द्वावावन्तयौ
 काम्बोजं च सुदक्षिणम्
 श्रुतायुषं महावीर्यमच्युतायुषमेव च ।
 प्रत्युद्गम्य भवेत्क्षेमो यो न स्यात्स्वमिध प्रभो
 तव ह्यस्त्राणि दिव्यानि लाघवं बलमेव च ।
 असंमोहश्च युद्धेषु विज्ञानस्य च सनतिः ॥
 वेधः पातश्च लक्षेषु योगश्चैव तथाऽर्जुन ।
 भवान्देवान्स्रगंधर्वांश्च हन्यात्सह चराचरान्
 पृथिव्यां तु रणे पार्थ

न योद्धा त्वत्समः पुमान् ।

धनुर्ग्राहा हि ये केचित्-

क्षत्रिया युद्धमुर्धवाः ॥

२३

आवेद्यास्वत्समं तेषां न पश्यामि शृणोमि च
 ब्रह्मणा च प्रजाः सृष्टा गाण्डीवं च महद्धनुः
 येन त्वं युध्यसे पार्थ तस्मान्नास्ति त्वया समः
 अवश्यं तु मया वाच्यं यत्पथ्यं तव पाण्डव
 मावमंसा महाबाहो कर्णमाहवशोभिनम् ।
 कर्णो हि बलवान्दत्तः कृतास्त्रश्च महारथः ॥
 कुतश्च चित्रयोधी च दशकालस्य कोविदः
 बहुनाऽत्र किमुक्तेन संक्षेपाच्छृणु पाण्डव २७
 त्वत्समं त्वद्विशिष्टं वा कर्णं मन्ये महारथम्
 परमं यत्नमास्थाय त्वया वक्ष्ये महाहवे ॥ २८
 तेजसा बन्धिसदृशो वायुवेगसमो जघे ।
 अन्तकप्रतिमः क्रोधे सिंहसंहननो बली ॥ २९
 अष्टरत्नमिहाबाहुर्धृष्टोत्तरेस्कः सुवर्जयः ।
 अभिमानी च शूरश्च प्रवीरः प्रियदर्शनः ॥ ३०

अष्टानां रत्नानां अष्टपथवर्धकं शतं अंगुलानि च भवन्ति
 आजानुबाहुपुरुषस्य व्यामं अष्टरत्नमितं भवति अष्टाचत्वा-
 र्त्तिशतङ्गुला तत्र द्वाद्विः तत्रापि पञ्चमंशिनं वक्षसि विशा-
 लता शेषं अंसादारम्य बाह्व्युद्धेतिरिति श्रेयम् ॥ ३० ॥

सर्वयोधगुणैर्युक्तो मित्राणामभयंकरः ।
 सततं पाण्डवद्वेषी धार्तराष्ट्रहिते रतः ॥ ३१
 सर्वैरवध्यो राधेयो देवैरपि सवासवैः
 ऋते त्वामिति मे बुद्धिस्तद्वद् जहि सुतजम्
 देवैरपि हि संयत्तैर्ब्रह्मिणोऽस्योणितम् ।
 अशक्यः स रथो जेतुं सर्वैरपि युयुत्सुभिः ॥
 दुरात्मानं पापवृत्तं नृशंसं
 दुष्टप्रज्ञं पाण्डवेयेषु नित्यम् ।
 हिनस्वार्थं पाण्डवेयैर्विरोधे
 हत्वा कर्णं निश्चितार्थो भवाद्य ॥ ३४
 तं सूतपुत्रं रथिनां वरिष्ठं
 निष्कालिकं कालवशं नयाद्य ।
 तं सूतपुत्रं रथिनां वरिष्ठं
 हत्वा प्रीतिं धर्मराजे कुरुष्व ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कृष्णार्जुनसंवादे
 द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

सञ्जय उवाच ।

ततः पुनरमेयात्मा केशवोऽर्जुनमब्रवीत् ।
 कृतसंकल्पमायान्तं वधे कर्णस्य भारत ॥ १
 अद्य सप्तदशाहानि वर्तमानस्य भारत ।
 विनाशस्यातिथोरस्य नरवारणवाजिनाम् ॥
 भूत्वा हि विपुला सेना तावकानां परैः सह
 अन्योन्यं समरं प्राप्य किञ्चिच्छेषा विशांपते
 भूत्वा वै कौरवाः पार्थ प्रभूतगजवाजिनः ।
 त्वां वै शत्रुं समासाद्य धिनष्टा रणमूर्धनि ॥ ३
 एते ते पृथिवीपालाः सुजयाश्च समागताः ।
 त्वां समासाद्य दुर्धर्षं पांडवाश्च व्यवस्थिताः
 पञ्चालैः पांडवैर्मत्स्यैः कारुषैश्चेदिभिः सह ।
 त्वया गुप्तैरमित्रैः कृतः शत्रुगणक्षयः ॥ ६
 को हि शक्तो रणे जेतुं कौरवांस्तात संयुगे ।
 अन्यत्र पाण्डवान्युजे त्वया गुप्तान्महारथान्
 शक्तस्त्वं हि रणे जेतुं ससुरासुरमातुषान् ।
 त्रिनं लोकान्समरे युक्तान्किं पुनः कौरवं बलम्
 भगदत्तं च राजानं कोन्यः शक्तस्त्वया विना
 जेतुं पुरुषशार्दूल योऽपि स्याद्वासवोपमः ॥ ९

तथेयं विपुलां सेनां गुप्तां पार्थ त्वयाऽनघ ।
 न शक्नुः पार्थिवाः सर्वे चक्षुर्मरिपे वीक्षितुं
 तथैव सततं पार्थ रक्षिताभ्यां त्वया रणे ।
 धृष्टद्युम्नाशिक्षण्डिभ्यां भीष्मद्रोणौ निपातितौ
 को हि शक्तो रणे पार्थ भारतानां महारथौ
 भीष्मद्रोणौ युधा जेतुं शक्तुल्यपराक्रमौ ॥ ११
 को हि शान्तनवं भीष्मं द्रोणं वैकर्तनं कृपम्
 द्रौणिं च सौमदत्तिं च कृतवर्माणमेव च ॥ १३
 सैन्धवं मद्रराजानं राजानं च सुयोधनम् ।
 वीरान् कृताख्यानं समरे सर्वानेवानिवर्तनः
 अश्वीहिणीपतीनुग्रान्संहतान् युद्धदुर्मदान् ।
 त्वामृते पुरुषव्याघ्र जेतुं शक्तः पुमानिह ॥ १५
 श्रेण्यश्च बहुलाः क्षीणाः प्रदीर्णाश्चरथद्विपा-
 नानाजनपदाश्चोभ्राः क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥
 गोवासदासमीयानां
 वसातीनां च भारत ।
 प्राच्यानां वाटधानानां
 भोजानां चाभिमानिनाम् ॥ १७

निष्कालिकं निर्गतः कालयिता जेतास्येति तम् ॥ ३५ ॥
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीये
 द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

तत इति ॥ १ ॥

उद्रीणांश्वगजा सेना सर्वक्षत्रस्य भारत ।
 त्वां समासाद्य निधनं गता भीमं च भारत ॥८॥
 उग्राश्च भीमकर्माणस्तुषारा यवनाः खशाः ।
 दार्वाभिसारा द्रवाः शका माठरतङ्गणाः ॥
 आन्ध्रकाश्च पुलिदाश्च किराताश्चोर्वाविक्रमाः ॥
 म्लेच्छाश्च पर्वतीयाश्च सागरानूपवासिनः ॥
 संरंभिणो युद्धशौण्डा बलिनो दण्डपाणयः ।
 एते सुयोधनस्यार्थं संरंभ्याः कुरुभिः सह ॥
 न शक्या युधि निजैतुं त्वदभ्येन परंतप ।
 धार्तराष्ट्रमुदग्रं हि द्यूढं दृष्ट्वा महद्बलम् ॥२२॥
 यदि त्वं न भवेत्क्षता प्रतीयात्को नु मानवः
 तत्सागरमिवोद्धूतं रजसा संवृतं बलम् ॥२३॥
 विदार्य पाण्डवैः कुदैस्त्वया गुतेर्हतं विमो ।
 मागधानामधिपतिर्जयत्सेनो महाबलः ॥२४॥
 अद्य सत्तैव चाहानि हतः संख्येऽभिमन्युना ।
 ततो दशसहस्राणि गजानां भीमकर्माणाम् ॥
 जघान गद्या भीमस्तस्य राज्ञः परिच्छदम् ।
 ततोऽन्येऽभिहता नापा रथाश्च शतशो बलात्
 तदेवं समरे पार्थ वर्तमाने महाभये ।
 भीमसेनं समासाद्य त्वां च पाण्डव कौरवाः
 सवाजिरथमातङ्गा भृत्यलोकमिती गताः ।
 तथा सेनामुखे तत्र निहते पार्थ पाण्डवैः ॥२८॥
 भीष्मः प्राञ्जजुग्राणि
 शरजालानि मारिष ।
 स चेदिकाशिपञ्चालान्
 करुणान् तस्यकेकयान् ॥ २९॥
 शरैः प्रच्छाद्य निधनमनयत्परमास्त्रवित् ।
 तस्य चापकृत्यैर्बाणैः परदेहविदारणैः ॥
 पूर्णमाकाशमभवद्भुक्मण्डुखरजिह्वगैः ।
 हन्याद्रथसहस्राणि एकैकेनैव मुष्टिना ॥ ३१॥
 लक्षं नरद्विपानहत्वा समेतान्समहाबलान् ।
 गत्वा दशम्या ते गत्वा जहुर्वाजिरथद्विपान्
 हित्वा नवगतीर्दुष्टाः स बाणानाहवेऽत्यजत् ।
 दिनानि दश भीष्मेण निभ्रता तावकं बलम्
 शून्याः कृता रथोपस्था हताश्च गजघाजिनः
 दशयित्वाऽऽत्मनो रूपं रुद्रोपेन्द्रसमं युधि ॥
 पाण्डवानामनीकानि प्रगृह्णासौ व्यशातयत्

विनिघ्नपृथिवीपालांश्चेदिपञ्चालकेकयान् ॥
 अदहत्पाण्डवैर्सेनां रथाश्वगजसकुलाम् ।
 मज्जन्तमप्लवे मन्दमुज्जिहीर्षुः सुयोधनम् ॥
 तथा चरन्तं समरे तपन्तमिव भास्करम् ।
 पदातिकोटिसाहस्राः प्रवरयुधपाणयः ॥
 न शोकः सृज्या द्रुपं तथैवान्ये महीक्षितः ॥
 विचरन्तं तथा तं तु संग्रामे प्रातिकाशिनम् ॥२८॥
 सर्वोद्यमेन महता पाण्डवान्सममिद्ववत् ।
 स तु विद्राव्य समरे पाण्डवान्सृज्यानपि ॥२९॥
 एक एव रणे भीष्म एकवीरत्वमागतः ।
 तं शिखण्डी समासाद्य त्वया गुप्तो महाव्रतम्
 जघान पुरुषव्याघ्रं शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 स एष पतितः शोते शरतल्पे पितामहः ॥३१॥
 त्वां प्राप्य पुरुषव्याघ्रं वृत्रः प्राप्यैव वासवम् ।
 द्रोणः पञ्चदिनान्युग्रो विधम्य रिपुवाहिनीम्
 कृत्वा द्यूहमभेयं च पातयित्वा महारथान् ।
 जयद्रथस्य समरे कृत्वा रक्षां महारथः ॥ ३३॥
 अन्तकप्रतिमद्योर्गो रात्रियुद्धेऽदहत्प्रजाः ।
 दग्ध्वा योधाच्छरैर्वीरो भारद्वाजः प्रतापवान्
 धुष्टशुक्लं समासाद्य स गतः परमां गतिम् ।
 यदि वाऽद्य भवान्युद्धे सुतपुत्रमुखाग्रथान् ॥३५॥
 नावारयिष्यः संग्रामे न स्म द्रोणो द्यनंश्यतः ।
 भवता तु बलं सर्वं धार्तराष्ट्रस्य वारितम् ॥३६॥
 ततो द्रोणो हतो युद्धे पार्थेन धनञ्जयः ।
 एवं वा को रणे कुर्यात्त्वदन्यः क्षत्रियो युधि
 यादृशं ते कृतं पार्थ जयद्रथवधं प्रति ।
 निवार्य सेनां महतीं हत्वा शूरांश्च पार्थिवान्
 निहतः सैन्यवो राजा त्वयाऽस्त्रबलतेजसा ।
 आश्चर्यं सिन्धुराजस्य वधं जानन्ति पार्थिवाः
 अनाश्चर्यं हि तस्वत्तस्त्वं हि पार्थ महारथः ॥
 त्वां हि प्राप्य रणे क्षत्रमेकाहादिति भारत ॥
 नश्यमानमहं युक्तं मन्येयमिति मे मतिः
 सेयं पार्थचमृषीरा धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ॥५१॥
 हतसर्वस्वधरी हि भीष्मद्रोणी यदा हतौ ।
 शीर्णप्रवरयोधाऽद्य हतवाजिरथद्विपा ॥ ५२॥
 हीना सूर्येन्दुनक्षत्रैर्द्यौरिवाभाति भारती ।
 विध्वस्ता हि रणे पार्थसेनेयं भीमविक्रम ॥५३॥

यदि त्वं प्राता न भवेत्तर्हि तद्वर्तारारुं बलं कोऽनुप्रतीयादिति संबन्धः ॥ २३ ॥ त्वां हीति । क्षणेन सर्वं भस्मीकृत्यं
 समर्थं त्वां प्राप्य एकाहाद्यमानं क्षत्रं युक्तं बलवत्तरं मन्येयं जानीयां क्षणेन नाशयामि पूर्णैकाहपर्यंतं स्थायित्वादिति
 भावः । सार्थः ॥ ५० ॥

आसुरीव पुरा सेना शक्तस्येव पराक्रमैः ।
 तेषां हतावशिष्टान्तु सन्ति पञ्च महारथाः ॥५४॥
 अश्वत्थामा कृतवर्मा कर्णो मद्राधिपः कृपः ।
 सांस्त्वमद्य नरदयाग्र हत्वा पञ्च महारथान् ॥
 हतांभिः प्रयच्छोवीं राक्षे सद्दीपपत्तनाम् ।
 साकाशजलपातालां सपर्वतमहावनाम् ॥५५॥
 प्रामोत्वमितवीर्येश्वरीरथ पाथौ वसुंधराम् ।
 एतां पुरा विष्णुरिष हत्वा दैतेयदानवान् ॥
 प्रयच्छ मेदिनीं राक्षे शकायैव हरिर्यथा ।
 अद्य मोदन्तु पञ्चाला निहतेष्वरिषु त्वया ।
 विष्णुना निहतेष्वेव दानवेयेषु देवताः ॥५८॥
 यदि वा क्षिपदां श्रेष्ठं द्रोणं मानयतो गुरुम् ।
 अश्वत्थामा कृपा तेऽस्ति कृपे वाचार्यगौरवात् ।
 अत्यन्तापचितान्बन्धुमानयन्मातृवाचवान् ।
 कृतवर्माणमासाद्य न नेष्यसि यमक्षयम् ॥६०॥
 आतंरं मातुरासाद्य शल्यं मद्रजनाधिपम् ।
 यदि त्वमराविन्दाक्ष दयावान्न जिघांससि ॥६१॥
 इमं पापमार्तिं क्षुद्रमत्यन्तं पाण्डवान्प्रति ।
 कर्णमद्य नरश्रेष्ठ जह्याः सुनिशितैः शरैः ॥६२॥
 एतत्ते सुकृतं कर्म नात्र किञ्चन युज्यते ।
 व्यमम्यनुजाग्रीनो नात्र दोषोऽस्ति कञ्चन ॥
 ब्रह्मेने यत्सपुत्राया निशि मातुस्तवानघ ।
 ह्युतार्थं यच्च युष्मासु प्रावर्तत सुयोधनः ॥६४॥
 तस्य सर्वस्य दुष्टात्मा
 कर्णो वै मूलमिच्छतु ।
 कर्णाक्षि मन्यते प्राणं
 नित्यमेव सुयोधनः ॥ ६५ ॥
 ततो मामपि संरब्धो निग्रहीतुं प्रचक्रमे ।
 स्थिरा बुद्धिर्नैरेन्द्रस्य धार्तराष्ट्रस्य मानद ॥६६॥
 कर्णः पाथौ न रणे सर्वान्विजेष्यति न संशयः ।
 कर्णमाश्रित्य कौन्तेय धार्तराष्ट्रेण विग्रहः ॥६७॥
 रोचितो भवता सार्धं जानताऽपि बलं तव
 कर्णो हि भाषते नित्यमहं पाथोन्समागतान् ।
 वासुदेवं च दाशार्हं विजेष्यामि महारथम् ।
 प्रोत्साहयन्दुरात्मानं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिम् ॥६९॥
 समितौ गर्जते कर्णस्तमद्य जहि भारत ।
 यच्च युष्मासु पापं वै धार्तराष्ट्रः प्रयुक्तवान् ॥
 तत्र सर्वत्र दुष्टात्मा कर्णः पापमतिमुल्लभ ।
 यच्च तद्धारतराष्ट्रस्य क्रूरैः पङ्क्तिमहारथैः ॥ ७१ ॥
 अपश्यं निहतं वीरं सौभद्रमुपमेक्षणम् ।
 द्रोणद्रौणिक्पाण्वीरान्कर्षयन्तं नरपद्मान् ॥७२॥

निर्मनुष्याश्च मातंगान्धिरयाश्च महारथान् ।
 व्यश्वारोहाश्च तुरगान्पत्नीन्ध्यायुधजीविनः ।
 कुर्वन्तमुपभक्त्यर्थं कुरुवृष्णिगणशस्करम् ।
 विचमन्तमनीकानि व्यथयन्तं महारथान् ॥७४॥
 मनुष्यवाजिमातङ्गाभ्राहिण्यन्तं यमक्षयम् ।
 शरैः सौभद्रमायान्तं दहन्तमिव बाहिनीम् ॥
 तन्मे दहति गात्राणि सखे सत्येन ते शपे ।
 यत्तत्रापि च दुष्टात्मा कर्णोऽभ्यद्रुह्यत प्रभो
 अशक्तुर्वंश्चाभिमन्योः कर्णः स्वातुं रणेऽग्रतः ।
 सौभद्रशरानिभिन्नो विसंभ्रः शोणितोक्षितः ॥
 निःश्वसन् कोचसंदाप्तो विमुक्तः सायकाद्वितः ।
 अपयानकृतोत्साहो निराशश्चापि जीवितो ॥
 तस्यौ सुविह्वलः संख्ये प्रहारजनितभ्रमः ।
 अथ द्रोणस्य समरे तत्कालसदृशं तदा ॥
 श्रुत्वा कर्णो वचः क्रूरं ततश्चिच्छेद काशुकम् ।
 ततश्छिन्नायुधं तेन रणे पञ्च महारथाः ॥८१॥
 तं चैव निकृतिप्रज्ञाः प्राहरञ्छरवृष्टिभिः ।
 तस्मिन्निविहते वीरे सर्वेषां दुःखमाविशत् ।
 प्राहसत्स तं दुष्टात्मा कर्णः स च सुयोधनः
 यच्च कर्णोऽग्रवीरकृष्णां समायां परुषं वचः
 प्रमुखे पाण्डवेयानां कुरुषां च नृशंसवत् ।
 चिनष्टाः पाण्डवाः कृष्णे शाश्वतं नरकं गताः
 पतिमम्यं पृथुश्रोणि वृणीष्व मृदुभाषिणि ।
 एषा त्वं धृतराष्ट्रस्य दासभृता निवेशनम् ॥
 प्रविशारालपञ्चाक्षि न सन्ति पतयस्तव ।
 न पाण्डवाः प्रभवन्ति तव कृष्णे कथञ्चन ॥
 दासमार्यां च पाञ्चालस्वयं दासी च शोभने
 अद्य दुयोधनो होकः प्रायेद्यां नृपतिः स्मृतः
 सर्वे वास्य महीपाला योगक्षेममुपासते ।
 पश्येदानीं यथा मद्रं विनष्टाः पाण्डवाः समं
 अन्योन्यं समुदीक्षन्ते धार्तराष्ट्रस्य तेजसा ।
 द्यक्ते पण्डितिला ह्येते न पुरेव निमाजिताः ॥
 प्रेष्यवच्चापि राजानमुपस्थास्यन्ति कौरवम्
 इत्युक्तवानधर्मज्ञस्तदा परमदुर्मतिः ॥ ८९ ॥
 पापः पापवचः कर्णः शृण्वतस्तव भारत ।
 अद्य पापस्य तद्वाक्यं सुवर्णविक्रताः शराः ॥
 शमयन्तु शिलाधौता-
 स्त्वयास्ता जीवितच्छिदः ।
 यानि चान्यानि दुष्टात्मा
 पापानि कृतवांस्तवयि ॥ ९१ ॥

तान्यद्य जीवितं चास्य शमयन्तु शरास्तव ।
गाण्डीवप्रहिताम्बोरानद्य गात्रैःस्पृशच्छरान्
कर्णः स्मरतु दुष्टात्मा वचनं द्रोणभीष्मयोः ॥
सुवर्णपुष्पा नाराचाः शशुष्मा वैद्युतप्रभाः ॥

त्वयाऽस्तास्तस्य धर्माणि

भित्त्वा पास्यन्ति शोणितम् ।

उग्रास्त्वद्भुजनिर्मुक्ता

मर्म भित्त्वा महाशराः ॥ ९४

अद्य कर्णं महावेगाः

प्रेषयन्तु यमक्षयम् ।

अद्य हाहाकृता दीना

विषण्णास्त्वच्छरार्दिताः ॥ ९५

प्रपतन्तं रथात्कर्णं पश्यन्तु वसुधाधिपाः ।

अद्य शोणितसेमश्रं शयानं पतितं भुवि ।

अपविद्यायुधं कर्णं दीनाः पश्यन्तु बान्धवाः

हस्तिकक्षो महानस्य भलेनोन्मथितस्तवया ।

प्रकम्पमानः पततु भूमावपि रथध्वजः ॥ ९७

त्वया शरशतैश्छिन्नं रथं हेमविभूषितम् ।

हतयोधाभ्यमुत्सृज्य भीतः शय्यः पलायताम्

त्वं चेत्कर्णसुतं पार्थ सुतपुत्रस्य पश्यतः ।

प्रतिज्ञावारणायांय निहिनित्यसि सायकैः ॥

हतं कर्णस्तु तं दृष्ट्वा प्रियं पुत्रं दुरात्मवान् ।

स्मरतां द्रोणभीष्माभ्यां वचः क्षत्तुश्च मानद

ततः सुयोधनो दृष्ट्वा हतमाधिरर्थं त्वया ।

निराशा जीविते त्वद्य राज्ये चैव भवत्वरिः

एते द्रवन्ति पञ्चाला वध्यमानाः शितैः शरैः

कर्णेन भरतश्रेष्ठ पाण्डवानुजिहीषिवः ॥ १०२

पञ्चालान् द्रौपदेयांश्च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ।

धृष्टद्युम्नतनूजांश्च शतानीकं च नाकुलिम् ॥

नकुलं सहदेवं च दुर्मुखं जनमेजयम् ।

सुधर्माणं सत्यार्किं च विद्धि कर्णवशं गतान्

अभ्याहृतानां कर्णेन पञ्चालानामसौ रणे ।

श्रूयते निनदो घोरस्त्वद्बन्धूनां परंतप ॥

न त्वेव भीताः पञ्चालाः

कथंचित्स्वुः पराङ्मुखाः ।

न हि मृत्युं महेष्वासा

गणयन्ति महारणे ॥

य एकः पाण्डवीं सेनां शरैश्चैः समवेष्टयत् ।

तं समासाद्य पञ्चाला भीष्मान्नासन्पराङ्मुखाः

ते कथं कर्णमासाद्य विद्रुधेयुर्महारथाः ।

यस्त्वैकः सर्वपञ्चालानहन्त्यहनि नाशयन् ॥

कालवच्चरते वीरः पञ्चालानां रथप्रजे ।

तमप्यासाद्य समरे मित्रार्थं मित्रवत्सल ॥

तथा ज्वलन्तमस्त्राग्निं गुरुं सर्वधनुभताम् ।

निर्देहन्तं च समरे दुर्धरं द्रोणमोजसा ११०

ते नित्यमुदिता जेतुं

सुधे शत्रुनारिदम् ।

न जात्वाधिरथेर्भीताः

पञ्चालाः स्वुः पराङ्मुखाः ॥ १११

तेपामापततां शूरः पञ्चालानां तरस्विनाम् ।

आदत्तासूक्ष्मैः कर्णैः पतङ्गानामिवानलः ॥

एते द्रवन्ति पञ्चाला द्राघ्यन्ते योधिभिर्भुवम्

कर्णेन भरतश्रेष्ठ पश्य तयाकृतान् ११३

तांस्तथाऽभिमुखान्वीरा-

निमित्रार्थं त्यक्तजीवितान् ।

क्षयं नयति राधेयः

पञ्चालाच्छतशो रणे ॥ ११४

तद्भारत महेष्वासानगाधे मज्जतोऽङ्गवे ।

कर्णार्णवे लुप्तो भूत्वा पञ्चालांश्चातुमर्हसि १५

अस्त्रं हि रामात्कर्णेन भार्गवाद्विसत्तमात् ।

यदुपात्तं महाघोरं तस्य रूपमुदीर्यते ॥ १६

तापनं सर्वसैन्यानां घोररूपं सुदारुणम् ।

समावृत्य महासेनां ज्वलन्तं स्वेन तेजसा ॥

एते चरन्ति संप्राप्ते कर्णचापव्युताः शराः ।

अमराणामिव व्रातास्तापयन्ति स्म तावकान्

एते द्रवन्ति पञ्चाला दिक्षु सर्वासु भारत ।

कर्णास्त्रं समरे प्राप्य दुर्निवार्यमनात्मभिः १९

एष भीमो दृढकोधो वृत्तः पार्थ समन्ततः ।

सृज्यैर्यौधयन्कर्णं पीडयते निशितैः शरैः ॥

पाण्डवान्सृज्यांश्चैव पञ्चालांश्चैव भारत ।

हन्यादुपेक्षितः कर्णो रोगो देहमिवागतम् २१

नान्यं त्वत्तो हि पश्यामि योधं यौधिष्ठिरे बले

यः समासाद्य राधेयं स्वस्तिमानावजेत्रुहम् ।

तमद्य निशितैर्वीणैर्विनिहत्य नरर्षभ ।

यथाप्रतिज्ञं पार्थ त्वं कृत्वा कीर्तिमवाप्नुहि ॥

त्वं हि शक्तो रणे जेतुं सकर्णानपि कौरवान्

नान्यो युधि युधां श्रेष्ठ सत्यमेतद्रवीमि ते २४

पतत्कृत्वा महत्कर्म हत्वा कर्णं महारथम् । कृतार्थः सफलः पार्थ सुखी भव नरोत्तम ॥ १२५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कृष्णवाक्ये
विसततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

७४

सञ्जय उवाच ।

स केशवस्य वीरभूः श्रुत्वा भारत भाषितम्
विशोकः संप्रहृष्टश्च क्षणेन समपद्यत ॥ १

ततो ज्यामभिसृज्याशु
द्व्याक्षिपद्गाण्डिवं धनुः ।

दक्षे कर्णविनाशाय
केशवं चाभ्यभाषत ॥ २

त्वया नाथेन गोविन्द भुव एव जयो मम ।
प्रसन्नो यस्य मेऽद्य त्वं लोके भूतभविष्यकृत

त्वत्सहायो द्वाहं कृष्ण
वीरलोकान्वै समागतान् ।

प्रापयेयं परं लोकं
किमु कर्णं महाहवे ॥ ४

पश्यामि द्रवर्ता सेनां पञ्चाङ्गानां जनार्दन ।
पश्यामि कर्णं समरे विचरन्तमभीतवत् ॥ ३

भार्गवाखं च पश्यामि ज्वलन्तं कृष्ण सर्वशः
सृष्टं कर्णेन बाष्पेयं शकेणैव यथाऽशनिम् ॥ ६

अयं खलु स संश्रामो यत्र कर्णं मया हतम् ।
कथयिष्यन्ति भूतानि यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥

अद्य कृष्ण विकर्णं मे
कर्णं नेष्यन्ति मृत्यवे ।

गाण्डीवमुक्ताः क्षिपयन्तो
मम हस्तप्रचोदिताः ॥ ८

अद्य राजा धृतराष्ट्रः स्नां बुद्धिमवमंस्यते ।
दुर्योधनमराध्याहं यथा राज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ९

अद्य राज्यात्सुखाच्चैव श्रियो राट्प्राप्त्या पुरात्
पुत्रैश्च महाबाहो धृतराष्ट्रो विमोक्ष्यति ॥

गुणवन्तं हि यो द्वेष्टि निर्गुणं कुस्ते प्रभुम् ।
स शोचति नृपः कृष्ण क्षिप्रमेवागते क्षये ॥

यथा च पुरुषः कश्चिच्छित्त्वा चाघ्रवणं महत्
फलं दृष्ट्वा भृशं दुःखी भविष्यति जनार्दन ।
सुतपुत्रे हते त्वद्य निराशो भविता प्रभुः ॥ १२
अद्य दुर्योधनो राज्याज्जीविताच्च निराशकः
भविष्यति हते कर्णे कृष्ण सत्यं ब्रवीमि ते ॥
अद्य दृष्ट्वा मया कर्णं शरैर्विशकलीकृतम् ।
स्मरतां तव वाक्यानि शर्मं प्रति जनेश्वरः

अद्यासौ सौवलः कृष्ण
ग्लहाङ्गानात् वै शरान् ।

दुरोदरं च गाण्डीवं

मण्डलं च रथं प्रति ॥ १५

अद्य कुन्तीसुतस्याहं द्वाहं राहः प्रजागरम् ।
व्यपनेष्यामि गोविन्दं हत्वा कर्णं शितैः शरैः

अद्य कुन्तीसुतो राजा हते सुतसुते मया ।
सुप्रहृष्टमनाः प्रीतिश्चिरं सुखमवाप्स्यति ॥ १७

अद्य चाहमनाधृष्यं केशवाप्रतिमं शरम् ।
उत्स्रक्ष्यामीह यः कर्णं जीविताङ्गशयिष्यति

यस्य चैतद्गतं महां वधे किल दुरात्मनः ।
पादौ न धावये तावद्यावद्धन्यां न फाल्गुनम्

मृपा कृत्वा व्रतं तस्य पापस्य मधुसूदन ।
पातयिष्ये रथात्कायं शरैः सन्नतपर्वभिः ॥

योऽसौ रणे नरं नान्यं वृथिव्यामनुमन्यते ।
तस्याद्य सुतपुत्रस्य भूमिः पास्यति शोणितम्

‘अपतिर्हसि कृष्णे’-ति सुतपुत्रो यदब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रमते कर्णः रक्षाग्रमानः स्वकान् गुणान्

अनुतं तत्करिष्यन्ति मामका निशिताः शराः
आशीविषा इव कुक्षस्तस्य पास्यन्ति शोणितं

मया हस्तवता मुक्ता नाराचा वैमुतविषवः ।
गाण्डीवसृष्टा दास्यन्ति कर्णस्य परमां गतिं

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीपे
विसततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

७४

स केशवस्येति ॥ १ ॥ ज्वलन्तं पुंसत्वमर्थम् ॥ ६
स्मरतां स्मरतः ॥ १४ ॥ मंडलं हृते शरीरस्यापनपदं दुरो-
दरं पाशम् ॥ १५ ॥

अद्य तपस्यति राधेयः पाञ्चालीं यत्तदाब्रवीत्
सभामध्ये वचः कूरं कुत्सयन्पाण्डवान्प्रति ॥
ये वै षण्ढतिलास्तत्र भवितारोऽद्य ते तिलाः
हते वैकर्तने कर्णे सूतपुत्रे दुरात्मनि ॥ २६
अहं वः पाण्डुपुत्रेभ्यस्त्रास्यामीति यदब्रवीत्
धृतराष्ट्रसुतान्कर्णः श्लाघमानोत्तमनो गुणान्
अनृतं तत्करिष्यन्ति मामका निशिताः शराः
उद्योगः पाण्डुपुत्राणां समाप्तिमुपयास्यति ।
हन्ताहं पाण्डवान्सर्वान्सपुत्रानिति योब्रवीत्
तमद्य कर्णं हन्तास्मि मिषतां सर्वधन्विनाम्
यस्य वीर्यं समाश्रित्य धार्तराष्ट्रो महामनाः
अवामन्यत दुर्बुद्धिर्नित्यमस्मान् दुरात्मवान्
हत्वाऽहं कर्णमाजौ हि तोषयिष्यामि आतरं
शरास्त्रानाविधान्मुक्त्वा

त्रासयिष्यामि शात्रवान् ।

आकर्णमुकैरिषुभि-

र्यमराष्ट्रविचर्चनैः ॥

३१

भूमिशोभां करिष्यामि पातितै रथकुञ्जरैः ।
तत्राहं वै महासंख्ये संपन्नं युद्धदुर्मदम् ॥ ३२
अद्य कर्णमहं घोरं सुदयिष्यामि सायकैः ।
अद्य कर्णं हते कृष्ण धार्तराष्ट्राः सराजकाः
विद्रवन्तु दिशो भीताः सिंहव्रस्ता सुगा इव
अद्य दुर्योधनो राजा आत्मानं चानुशोचतां
हते कर्णे मया संख्ये सपुत्रे ससहजने ।
अद्य कर्णं हतं दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ॥ ३५
जानातु मां रणे कृष्ण प्रवरं सर्वधन्विनाम् ।
सपुत्रपौत्रं सामात्यं सभृत्यं च निराशिषम् ॥
अद्य राज्ये करिष्यामि धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
अद्य कर्णस्य चक्राङ्गाः कट्यादाश्च पृथग्विधाः
शरैश्छिन्नानि गात्राणि विचरिष्यन्ति केशव
अद्य राधासुतस्याहं संप्रामे मधुसूदन ॥ ३८
शिरश्छेत्स्यामि कर्णस्य मिषतां सर्वधन्विनां
अद्य तीक्ष्णैर्विपाठैश्च क्षुरैश्च मधुसूदन ॥ ३९
रणे छेत्स्यामि गात्राणि राधेयस्य दुरात्मनः
अद्य राजा महत्कृच्छ्रं सन्त्यक्ष्यति युधिष्ठिरः
संतपं मानसं वीरश्चिरसंभृतमात्मनः ।
अद्य केशव राधेयमहं हत्वा सवान्धवम् ॥
नन्दयिष्यामि राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
अद्याहमनुगान् कृष्ण कर्णस्य कृपणान् युधि ॥
हन्ता ज्वलनसंकाशैः शरैः सर्पविषोपमैः ।
अद्याहं हेमकवचैराबद्धमाणिकुण्डलैः ॥ ४३

संस्तरिष्यामि गोविन्द वसुधां वसुधाधिपैः
अद्याभिमन्योः शत्रूणां सर्वेषां मधुसूदन ॥ ४४
प्रमथिष्यामि गात्राणि

शिरांसि च शितैः शरैः ।

अद्य निर्धातराष्ट्रां च

भ्रात्रे दास्यामि मेदिनीम् ॥ ४५

निरर्जुनां वा पृथिवीं केशवानुचरिष्यसि ।
अद्याहमनृणः कृष्ण भविष्यामि धनुर्भृताम् ॥
कोपस्य च कुरुणां च शराणां गांडिवस्य च
अद्य दुःखमहं मोक्ष्ये त्रयोदशसमाजितम् ॥
हत्वा कर्णं रणे कृष्ण शम्बरं मधवानिव ।
अद्य कर्णं हते युधि सोमकानां महारथाः ॥
कृतं कार्यं च मन्यन्तां मित्रकार्येऽसौ युधि
मम चैव कथं प्रीतिः शैनेयस्याद्य माधव ॥
भविष्यति हते कर्णे मयि चापि जयाधिके ।
अहं हत्वा रणे कर्णं पुत्रं चास्य महारथम् ॥

प्रीतिं दास्यामि भीमस्य

यमयोः सात्यकस्य च ।

धृष्टद्युम्नशिखण्डिभ्यां

पञ्चालानां च माधव ॥ ५१

अद्यानृण्यं गमिष्यामि हत्वा कर्णं महाहवे ।
अद्य पश्यन्तु संप्रामे धनञ्जयममर्षणम् ॥ ५२
गुह्यन्तं कौरवान्संख्ये घातयन्तं च सुतजम्
भवत्सकाशे वक्ष्ये च पुनरेवात्संस्तवम् ५३
धनुर्वेदे मत्समो नास्ति लोके

पराक्रमे वा मम कोऽस्ति तुल्यः ।

को वाप्यन्यो मत्समोऽस्ति क्षमावां-
स्तथा क्रोधे सदृशोऽन्यो न मेऽस्ति
अहं धनुष्मान्ससुरासुरांश्च
सर्वाणि भूतानि च सङ्गतानि ।

स्वबाहुवीर्याङ्गमये पराभवं
मत्पौरुषं विद्धि परं परेभ्यः ॥ ५५

शराधिपा गाण्डिवेनाहमेकः
सर्वान्कुरुन्वाह्निंकांश्चाभिहत्य ।

हिमात्यये कक्षगतो यथाग्नि-
स्तथा दह्ये सगणान्प्रसह्य ॥ ५६

पाणौ पृष्टका लिखिता ममैते
धनुश्च दिव्यं धिततं सबाणम् ।

*पादौ च मे सरयौ सध्वजौ च

न मादृशं युद्धगतं जयन्ति ॥ ५७

* रथजवनिहाङ्कितौ पादाविसर्गः ।

इत्येवमुक्त्वाऽर्जुन एकवीरः
क्षिप्रं रिपुघ्नः क्षतजोपमाक्षः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनवाक्ये
चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

७५

भूतराष्ट्र उवाच ।
समागमे पाण्डवसृज्यानां
महाभये मामकानामगाधे ।
धनञ्जये तात रणाय याते
कर्णेन तद्युद्धमयोऽत्र कीदृक् ॥ १
सृज्य उवाच ।
तेषामनीकानि बृहदध्वजानि
रणे समृद्धानि समागतानि ।
गर्जन्ति भेरीनिनदोन्मुखानि
नादैर्धैर्या मेघगणास्तपान्ते ॥ २
महागजाप्राकुलमखतोयं
वादित्रनेमीतलशब्दवच्च ।
हिरण्यचित्रायुधविद्युतं च
शरासिनाराचमहाह्वारम् ॥ ३
तद्भीमवेगं रुधिरौघवाहि
खट्वाकुलं क्षत्रियजीवघाति ।
अनातैर्बं क्रूरमनिष्टवर्षं
बभूव तत्संहरणं प्रजानाम् ॥ ४
एकं रथं संपरिवार्यं मृत्युं
नयन्त्यनेके च रथाः समेताः ।
एकस्तथैकं रथिनं रथाध्या-
स्तथा रथश्चापि रथाननेकान् ॥ ५
रथं ससूतं सहस्रं च कश्चि-
त्कश्चिद्रथी मृत्युवशं निनाय ।
निनाय चाप्येकगजेन कश्चि-
द्रथान्वहन् मृत्युवशे तथाऽश्वान् ६
रथान्ससूतान् सहयान्गजांश्च
सर्वानरीन्मृत्युवशं शरौघैः ।

भीमं मुमुक्षुः समरे प्रयातः
कर्णस्य कायाच्च शिरो जिहीषुः ॥ ५८

निन्ये हयांश्चैव तथा ससादीन्
पदातिसहोश्च तथैव पार्थः ॥ ७
क्रुपः शिखण्डी च रणे समेतौ
दुर्योधनं सात्यकिरध्यगच्छत् ।
श्रुतस्तथा द्रोणपुत्रेण सार्धं
बुधामन्युश्चित्रसेनेन सार्धम् ॥ ८
कर्णस्य पुत्रं तु रथी सुपेणं
समागतं सृज्यश्चोत्तमोजाः ।
गान्धारराजं सहदेवः क्षुधातौ
महर्षभं सिंह इवाभ्यधावत् ॥ ९
शतानीको नाकुलिः कर्णपुत्रं
युवा युवानं वृषसेनं शरौघैः ।
समार्पयत्कर्णपुत्रश्च शूरः
पाञ्चालेयं शरवर्षैरनेकैः ॥ १०
रथर्वभः कृतवर्माणमार्ह-
न्मार्द्रापुत्रो नकुलश्चित्रयोधी ।
पञ्चालानामधिपो याज्ञसेनिः
सेनापतिः कर्णमार्हत्ससैन्यम् ॥ ११
दुःशासनो भारत भारती च
संशतकानां पृतना समृद्धा ।
भीमं रणे शस्त्रभृतां वरिष्ठं
भीमं समाच्छेत्तमसहवेगम् ॥ १२
कर्णात्मजं तत्र जघान वीर-
स्तथाऽच्छिन्नञ्चोत्तमोजाः प्रसह्य ।
तस्योत्तमार्हं निपपात भूमौ
निनादयद्ग्रां निनदेन खं च ॥ १३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीने भारतमावदीपे
चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

७५
समागमे इति । समागमे कर्णेन सह कीदृमुद्धमभू-
दिति शेषः ॥ ११ ॥ पांचालेयं पांचालीतनयं नाकुलिम् ॥ १० ॥

सुषेणशीर्षं पतितं पृथिव्यां
 विलोक्य कर्णोऽथ तदार्तरूपः ।
 क्रोधाद्भयास्तस्य रथं ध्वजं च
 बाणैः सुधैरिर्निशितैरकृन्तत् ॥ १४
 स तूत्तमौजा निशितैः पृषत्कै-
 र्विठ्याघ खड्गेन च भास्वरेण ।
 पार्श्वेणग्रहांश्चैव कृपस्य हत्वा
 शिखण्डिवाहं स ततोऽभ्यरोहत् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलद्वन्द्वयुद्धे
 पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

सजय उवाच ।
 अथ त्विदानीं तुमुले विमर्दे
 द्विपद्मिरेको बहुभिः समवृतः ।
 महारणे सारथिमित्युवाच
 भीमश्चमूं बाहय धार्तराष्ट्रीम् ॥ १
 त्वं सारथ्ये याहि जयेन चाहै-
 र्नयास्येतान्धातैराष्ट्रान् यमाय ।
 सञ्जोदितो भीमसेनेन चैवं
 स सारथिः पुत्रबलं त्वदीयम् ॥ २
 प्रायात्ततः सत्वरमुग्रवेगो
 यतो भीमस्तद्वलं गन्तुमैच्छत् ।
 ततोऽपरे नागरथाश्वपत्तिभिः
 प्रत्युद्ययुस्तं कुरवः समन्तात् ॥ ३
 भीमस्य बाहाग्रयमुदारवेगं
 समन्ततो बाणनणैर्निजघ्नुः ।
 ततः शरानापततो महात्मा
 चिच्छेद् बाणैस्तपनीयपुङ्खैः ॥ ४
 ते वै निपेतुस्तपनीयपुङ्खा
 द्विधा त्रिधा भीमशरैर्निकृत्ताः ।
 ततो राजन्नागरथाश्वयूनां
 भीमाहतानां वरराजमध्ये ॥ ५
 घोरो निनादः प्रबभौ नरेन्द्र
 वज्राहतानामिव पर्वतानाम् ।

कृपं तु दृष्ट्वा विरथं रथस्थो
 नैच्छच्छरैस्ताडयितुं शिखण्डी ।
 तं द्रोणिगवाथं रथं कृपस्य
 समुज्जग्हे पङ्कगतं यथा गाम् ॥ १६
 हिरण्यवर्मा निशितैः पृषत्कै-
 स्तवात्मजानामनिलात्मजो वै ।
 अतापयत्सैन्यमतीव भीमः
 काले शुचौ मध्यगतो यथाऽर्कः ॥ १७

ते वध्यमानाश्च नरेन्द्रमुख्या
 निर्भिद्यतो भीमशरप्रवेकैः ॥ ६
 भीमं समन्तात्समरेऽभ्यरोहन्
 वृक्षं शकुन्ता इव पुष्पहेतोः ।
 ततोऽभियाते तव सैन्ये स भीमः
 प्रादुश्चक्रे वेगमनन्तवेगः ॥ ७
 यथाऽन्तकाले क्षपयन्दिघञ्छु-
 भृतान्तकृतकाल इवात्तदण्डः ।
 तस्यातिवेगस्य रणेऽतिवेगं
 नाशकुवन्वारयितुं त्वदीयाः ॥ ८
 व्यात्ताननस्यापततो यथैव
 कालस्य काले हरतः प्रजा वै ।
 ततो बलं भारत भारतानां
 प्रदह्यमानं समरे महात्मना ॥ ९
 भीतं विशोऽकीर्यत भीममुन्नं
 महानिलेनाग्नगणा यथैव ।
 ततो धीमान्सारथिमग्नवीद्वली
 स भीमसेनः पुनरेव दृष्टः ॥ १०
 सूताभिजानीहि स्वकान्पराव्ना
 रथान् ध्वजांश्चापततः समेतान् ।
 युज्यन् ह्यहं नाभिजानामि किञ्चि-
 न्मा सैन्यं स्वं छादयिष्ये पृषत्कैः ॥ ११

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठय्ये भारतभावदीपे
 पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

अथेति ॥ १ ॥

अरीविशोकाभिनिरीक्ष्य सर्वतो
 रथो ध्वजाग्राणि धुनोति मे भृशम्
 राजाऽऽतुरो नागमद्यत्किरीटी
 बहूनि दुःखान्यभियातोऽस्मि सृत ॥
 एतदुःखं सारथ्यं धर्मराजो
 यन्मां हित्वा यातवाञ्छशुभध्ये ।
 नैनं जीवं नाद्य जानाम्यजीवं
 भीमत्सु वा तन्ममाद्यातिदुःखम् १३
 सोऽहं द्विपत्सैन्यमुदग्रकल्पं
 विनाशयिष्ये परमप्रतीतः ।
 एतन्निहत्याजिमध्ये समेतं
 प्रीतो भविष्यामि सह त्वयाऽद्य १४
 सर्वोऽस्तृणान्सायकानामवेक्ष्य
 किं शिष्टं स्यात्सायकानां रथे मे ।
 का वा जातिः किं प्रमाणं च तेषां
 ज्ञात्वा व्यक्तं तत्समाचक्ष्व सृत १५
 विशोक उवाच ।
 यणमार्गणानामधुतानि वीर
 क्षुराश्च भृशान् तथाऽयुताख्याः ।
 नाराचानां द्वे सहस्रे च वीर
 ग्रीष्येव च प्रदराणां स्म पार्थ ॥ १६
 अस्त्यायुधं पाण्डवेयावशिष्टं
 न यद्वहेच्छकटं पङ्गवीयम् ।
 एतद्विद्वन्मुख सहस्रशोऽपि
 गदासिबाहुद्रविणं च तेऽस्ति ॥ १७
 आसाश्च मुद्राः शक्तयस्तोमराश्च
 मा मैषीस्त्वं संक्षयादायुधानाम् ॥ १८
 भीमसेन उवाच ।
 सूताद्यैनं पश्य भीमप्रयुक्तैः
 संछिन्दद्भिः पार्थिवानां सुवेगैः ।
 छत्रं बाणैराहवं घोररूपं
 नष्टादित्यं मृत्युलोकेन तुल्यम् ॥ १९
 अद्यैतद्वै विदितं पार्थिवानां
 भविष्यति ह्यकुमारं च सृत ।
 निमग्नो वा समरे भीमसेन
 एकः कुरुन्वा समरे व्यजैषीत् ॥ २०
 सर्वे संख्ये कुरवो निष्पतन्तु
 मां वा लोकाः कीर्तयन्त्वाकुमारम्

सर्वानेकस्तानहं पातयिष्ये
 ते वा सर्वे भीमसेनं तुदन्तु ॥ २१
 आशास्तारः कर्म चाप्युत्तमं ये
 तन्मे देवाः केवलं साधयन् ।
 आयात्विहाद्यार्जुनः शस्त्रघाती
 शकस्तूर्णं यद्य ह्योपहृतः ॥ २२
 ईक्षस्वैतां भारती दीर्यमाणा-
 मेते कस्माद्विद्रवन्ते नरेन्द्राः ।
 व्यक्तं धीमान्सद्यसाची नराड्यः
 सैन्यं ह्येतच्छादयत्याग्रा बाणैः ॥ २३
 पश्य ध्वजांश्च द्रवतो विशोक
 नागान् हयान्पत्सिंशंश्च संख्ये ।
 रथान्विकीर्णाञ्छरशक्तिताडितान्
 पश्यस्वैतान् रथिनश्चैव सृत ॥ २४
 आपूर्यते कौरवी चाप्यभीक्ष्णं
 सेना ह्यसी सुभृशं हन्यमाना ।
 धनञ्जयस्याशानितुल्यवेगै-
 र्ग्रेस्ता शरैः काञ्चनवर्हिजास्तैः ॥ २५
 एते द्रवन्ति स्म रथाभ्वनागाः
 पदातिसहानन्तिमर्दयन्तः ।
 संमुह्यमानाः कौरवाः सर्वे एव
 द्रवन्ति नागा इव दाहभीताः ॥ २६
 हाहाकृताश्चैव रणे विशोक
 मुञ्चन्ति नादान्विपुलान्गजैर्नृपाः ॥
 विशोक उवाच ।
 किं भीम नैनं त्वमिहाशृणोषि
 विस्फारितं गाण्डिवस्यातिघोरम् ।
 कुक्षेन पार्थेन विकृण्वतोऽद्य
 कश्चिन्मेमी तव कर्णौ धिनष्टौ ॥ २८
 सर्वे कामाः पाण्डव ते ससृग्माः
 कपिर्ह्यसौ दृश्यते हस्तिस्सैन्ये ।
 नीलाङ्गनादिद्युतमुच्चरन्तीं
 तथा पश्य विस्फुरन्तीं धनुर्ज्याम् ॥
 कपिर्ह्यसौ वीक्षते सर्वतो वै
 ध्वजाग्रमारुह्य धनञ्जयस्य ।
 विभ्रासयन् रिपुसहान्विमर्दे
 विभ्रम्यस्मादात्मनैवाभिबीक्ष्य ॥ ३०

विभ्राजते चातिमात्रं किरीटं
विचित्रमेतच्च धनञ्जयस्य ।
दिवाकराभो मणिरप्य दिव्यो
विभ्राजते चैव किरीटस्तम्भः ॥ ३१
पार्श्वे भीमं पाण्डुराभ्रप्रकाशं
पश्यस्व शङ्खं देवदत्तं सुषोपम् ।
अभीषुहस्तस्य जनादेनस्य
विगाहमानस्य चभूं परेषाम् ॥ ३२
रविप्रभं वज्रनाभं क्षुरान्तं
पार्श्वे स्थितं पश्य जनादेनस्य ।
चक्रं यशोवर्धनं केशवस्य
सदाचरितं यदुभिः पश्य वीर ॥ ३३
महाद्विपानां सरलदुमोपमाः
करा निकृत्ताः प्रपतन्त्यमी क्षुरैः ।
किरीटिना तेन पुनः ससादिनः
शरैर्निकृत्ताः कुलिशैरिवाद्रयः ॥ ३४
तथैव कृष्णस्य च पाञ्चजन्यं
महाहमेतं द्विजराजवर्णम् ।
कौन्तेय पश्योरसि कौस्तुभं च
जाडवलयमानं विजयां क्त्रजं च ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि भीमसेनविशोकसंवादे
षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

७७

सञ्जय उवाच ।
श्रुत्वा तु रथनिघौं सिंहनादं च संयुगे ।
अर्जुनः प्राह गोविन्दं शीघ्रं नोदय वाजिनः
अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा गोविंदोऽर्जुनमब्रवीत्
एष गच्छामि सुक्षिप्तं यत्र भीमो ह्यवस्थितः
तं यान्तमश्वैर्हिमशङ्खवर्णैः
सुवर्णमुक्तामणिजालनद्धैः ।
जम्भं जिघांसुं प्रगृहीतवज्रं
जयाय देवेन्द्रमिवोग्रमभ्युक्ष ॥ ३
रथाश्वमातङ्गपदातिसंघा
बाणस्वनैर्नैमिष्वरस्वनैश्च ।

ध्रुवं रथाग्र्यः समुपैति पार्थो
विद्राव्यन्सैन्यमिदं परेषाम् ।
सिताभ्रवर्णैरसितप्रयुक्तै-
र्हयैर्महाहै रथिनां वरिष्ठः ॥ ३६
रथान् हयान्पस्तिगणान्श्च सायकै-
र्विदारितान्पश्य पतन्त्यमी यथा ।
तवातुजेनामरराजतेजसा
महावनानीव सुपर्णवायुना ॥ ३७
चतुःशतान्पश्य रथानिमान्हतान्
सवाजिस्तान्समरे किरीटिना ।
महेषुभिः सप्तशतानि दन्तिनां
पदातिसादींश्च रथाननेकशः ॥ ३८
अयं समभ्येति तवान्तिकं बली
निघ्नन् कुलंश्चित्र इव प्रहोऽर्जुनः ।
समृद्धकामोऽसिहतास्तवाहिता
बलं तवायुश्च चिराय वर्धताम् ॥ ३९
भीमसेन उवाच ।
ददानि ते ग्रामवरांश्चतुर्दश
प्रियाख्याने सारथ्ये सुप्रसन्नः ।
दासीशतं चापि रथांश्च विशाति
यदुर्जुनं वेदयसे विशोक ॥ ४०

संनादयन्तो वसुधां दिशश्च
कुद्धा नृसिंहा जयमभ्युदीयुः ४
तेषां च पार्थस्य च मारिवासी-
देहासुपापक्षपणं सुयुद्धम् ।
त्रैलोक्यहेतोरसुरैर्यथासी-
देवस्य विष्णोर्जयतां वरस्य ॥ ५
तैरस्तमुच्चावचमायुधं त-
देकः प्रचिच्छेद किरीटमाली ।
सुरार्थचन्द्रैर्निशितैश्च भलैः
शिरांसि तेषां बहुधा च बाहून् ॥ ६

असितप्रयुक्तैः कृष्णप्रयुक्तैः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते
कर्णपर्वणि नैलकण्ठ्ये भारतमावर्तके षट्सप्ततितमोऽ-
ध्यायः ॥ ७६ ॥
कर्णो १०

७७

श्रुन्वेति ॥ १ ॥

छत्राणि बालव्यजनानि केतु-
 नश्वान्नथान्पत्तिगणान्निष्पाञ्च ।
 ते पेतुरुद्वयं बहुधा विरूपा
 वातप्रणुनानि यथा वनानि ॥ ७
 सुवर्णजालावतता महागजाः
 सवैजयन्तो ध्वजयोधकल्पिताः ।
 सुवर्णपुङ्खैरिषुभिः समाचिता-
 श्रकाशिरे प्रज्वलिता यथाऽन्वलाः ८
 विदार्य नागाश्वरथान् धनञ्जयः
 शरोत्तमैर्वासववज्रसज्जिमैः ।
 द्रुतं ययौ कर्णजिघांसया तथा
 यथा मरुत्वान् बलमेवने पुरा ॥ ९
 ततः स पुरुषव्याघ्रस्तव सैन्यमरिदम् ।
 प्रविशेश महाबाहुमकरः सागरं यथा ॥ १०
 तं दृष्ट्वास्तावका राजघ्नपत्तिसमन्विताः ।
 गजाश्वसादिवहुलाः पाण्डवं समुपाद्रवन् ॥
 तेषामापततां पार्थमारावः सुमहानभूत ।
 सागरस्येव क्षुब्धस्य यथा स्यात्सलिलस्वनः
 ते तु तं पुरुषव्याघ्रं व्याप्रा इव महारथाः ।
 अभ्यद्रवन्त संग्रामे त्यक्त्वा प्राणकृतं भयम् ॥
 तेषामापततां तत्र शरवर्षाणि मुञ्चताम् ।
 अर्जुनो व्यधमत्सैन्यं महावातो घनानिव ॥
 तेऽर्जुनं सहिता भूत्वा रथवंशीः प्रहारिणः ।
 अभियाय महेश्वासा विव्यधुर्निशितैः शरैः ॥
 ततोऽर्जुनः सहस्राणि रथवारणवाजिनाम् ।
 प्रेषयामास विशिखैर्मयस्य सदनं प्रति ॥ १६
 ते वध्यमानाः समरे पार्थचापच्युतैः शरैः ।
 तत्र तत्र स्म लीयन्ते भये जाते महारथाः १७
 तेषां चतुःशतान्वीरान्यतमानाम्महारायान् ।
 अर्जुनो निशितैर्बाणैरनयद्यमसादनम् ॥ १८
 ते वध्यमानाः समरे नानालङ्घ्यैः शितैः शरैः
 अर्जुनं समभित्यज्य दुद्रुवुर्बै दिशो दश १९
 तेषां शब्दो महानासीद्रवतां वाहिनीमुखे ।
 महौघस्येव जलधेर्गिरिमासाद्य दीर्यतः २०
 तां तु सेनां भृशं विद्रुवा
 द्रावयित्वाऽर्जुनः शरैः ।
 प्रायादभिमुखः पार्थः
 सूतानीकं हि मारिष ॥ २१
 तस्य शब्दो महानासीत्परानभिमुखस्य वै ।
 गरुडस्येव पततः पन्नगार्थं यथा पुरा ॥ २२
 तं तु शब्दमभिश्चृत्य भीमसेनो महाबलः ।

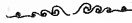
बभूव परमप्रीतः पार्थदर्शनलालसः ॥ २३
 श्रुत्वैव पार्थमायान्तं भीमसेनः प्रतापवान् ।
 त्यक्त्वा प्राणान्महाराज सेनां तव समर्प ह
 स बाधुवीर्यप्रतिभो बाधुवेगसमो जधे ।
 बाधुवद्व्यचरद्भीमो बाधुपुत्रः प्रतापवान् ॥ २५
 तेनार्थमाना राजेन्द्र सेना तव विशांपते ।
 व्यग्रद्वयत महाराज भिन्ना नौरिव सागरे ॥
 तां तु सेनां तदा भीमो
 दर्शयन् पाणिलाघवम् ।
 झरैरवचकतोभैः
 प्रेषयिष्यन् यमक्षयम् ॥ २७
 तत्र भारत भीमस्य बलं दृष्ट्वाऽतिमातुषम् ।
 व्यग्रमन्त रणे योधाः कालस्येव युगक्षये २८
 तथाऽर्दितान्भीमबलान् भीमसेनेन भारत ।
 दृष्ट्वा दुयोधनो राजा इदं वचनमब्रवीत् ॥ २९
 सैनिकांश्च महेश्वासान् योधांश्च भरतर्षभ ।
 समादिशरणे सर्वान्दहत भीममिति स्म ह ॥
 तस्मिन्हते हतं मन्ये पाण्डुसैन्यमशेषतः ।
 प्रतिगृह्य च तामाद्यां तव पुत्रस्य पार्थिवाः ३१
 भीमं प्रच्छाद्यामासुः शरवर्षैः समन्ततः ।
 गजाश्च बहुला राजन्नराश्च जययुद्धिनः ॥ ३२
 रथे स्थिताश्च राजेन्द्र परिवर्तुर्बुकोदरम् ।
 स तैः परिवृतः शरैः शूरो राजन्समन्ततः ॥
 शुशुभे भरतश्रेष्ठो नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
 परिवर्षी यथा सोमः परिपूर्णो विराजते ३४
 स रराज तथा संख्ये दर्शनीयो नरोत्तमः ।
 निर्विशेषो महाराज यथा हि विजयस्तथा ॥
 तस्य ते पार्थिवाः सर्वे शरवृष्टिं समासृजन् ।
 कोधरकेक्षणाः शूरा हन्तुकामा वृकोदरम् ॥
 तां विदार्य महासेनां शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 निश्चकाम रणाङ्गीमो मत्स्योजालादिघांससि
 हत्वा दशसहस्राणि गजानामनिवर्तिनाम्
 चूर्णां शतसहस्रे द्वे द्वे शते चैव भारत ॥ ३८
 पञ्च चाश्वसहस्राणि
 रथानां शतमेव च ।
 हत्वा प्रास्यन्दयद्भीमो
 नदीं शोणितवाहिनीम् ॥ ३९
 शोणितोदां रथावर्ता
 हस्तिग्राहसमाकुलाः ।
 नरभीनाश्वनकान्तां
 केशशैबलशालाः ॥ ४०

संछिन्नभुजनागेन्द्रां बहुरत्नापहरिणीम् ।
 ऊरुग्राह्यां मज्जपङ्कां शीर्षोपलसमावृताम् ४१
 धनुःकाशां शरावापां गदापरिघकेतनाम् ।
 हंसछत्रध्वजोपेतामुष्णीषवरफेनिलाम् ४२
 हारपद्माकरां धैव भूमिरेणूमिमालिनीम् ।
 आयेवृत्तवर्तीं संख्ये सुतरां भीरुदुस्तराम् ४३
 योधग्राहवतीं संख्ये बहन्तीं पितृसादनम् ।
 क्षणेन पुरुषव्याघ्रः प्रायतैयत निस्त्रगाम् ४४
 यथा वैतरणीमुग्रां दुस्तरामकृतात्मभिः ।
 तथा दुस्तरणीं घोरां भीरूणां भयवर्धनीम्
 यतो यतः पाण्डवैः प्रविष्टो रथसत्तमः ॥
 सतस्ततो घातयत योधाञ्छतसहस्रशः ॥ ४६
 एवं दृष्ट्वा कृतं कर्म भीमसेनेन संयुगे ।
 दुर्योधनो महाराज शकुनिं वाक्यमब्रवीत् ॥
 जहि मातुल संग्रामे भीमसेन महाबलम् ।
 अस्मिञ्जिते जितं मन्ये पाण्डवैर्ग महाबलम्
 ततः प्रायान्महाराज सौबलेयः प्रतापवान् ।
 रणाय महते युक्तो भ्रातृभिः परिवारितः ४९
 स समासाद्य संग्रामे भीमं भीमपराक्रमम् ।
 बारयामास तं वीरो वेलेव मकरालयम् ५०
 संन्यवर्तत तं भीमो वार्यमाणः शितैः शरैः ।
 शकुनिस्तस्य राजेन्द्र वामपार्श्वे स्तनान्तरे
 प्रेषयामास नाराचान्
 रुक्मपुङ्खाशिलाशितान् ।
 वर्म भित्त्वा तु ते घोराः
 पाण्डवस्य महात्मनः ॥ ५२
 न्यमज्जन्त महाराज
 कङ्कबहिर्णवाससः ।
 सोऽतिविद्यो रणे भीमः
 शरं रुक्मविभूषितम् ॥ ५३
 प्रेषयामास स रुषा सौबलं प्रति भारत ।
 तमायान्तं शरं घोरं शकुनिः शशुतापनः ५४
 चिच्छेद सप्तधा राजन् कृतहस्तो महाबलः ।
 तस्मिन्निपतिते भूमौ भीमः कुड्डो विशांपते
 धनुश्छिच्छेद मल्लेन सौबलस्य हसन्निव ।
 तदपास्य धनुश्छिन्नं सौबलेयः प्रतापवान् ॥
 अन्यदादाय वेगेन धनुर्मल्लंश्च षोडश ।
 तैस्तस्य तु महाराज मल्लैः सन्नतपर्वभिः ५७
 द्वाभ्यां स सारथिं ह्याच्छेद्रीमं सप्तभिरेव चा
 ध्वजमेकेन चिच्छेद द्वाभ्यां छत्रं विशांपते ॥
 चतुर्भिश्चतुरो बाहान्विध्याथ सुबलात्मजः ।

ततः कुड्डो महाराज भीमसेनः प्रतापवान् ॥
 शक्तिं चिक्षेप समरे रुक्मदण्डामयस्मयीम् ।
 सा भीमभुजनिर्मुक्ता नागजिह्वेव चञ्चला ६०
 निपपात रणे तूष्णे सौबलस्य महात्मनः ।
 ततस्तामेव संगृह्य शक्तिं कनकभूषणाम् ६१
 भीमसेनाय चिक्षेप कुड्मरूपो विशांपते ।
 सा निर्भिद्य भुजं सद्यं पाण्डवस्य महात्मनः
 निपपात तदा भूमौ यथा विदुश्चमश्च्युता ।
 अथोत्कृष्टं महाराज धार्तराष्ट्रैः समन्ततः ६३
 न तु तं ममृषे भीमः सिंहनादं तरसिनाम् ।
 अन्यद्वृह्य धनुः सज्यं त्वरमाणो महाबलः ६४
 मुहूर्तादिव राजेन्द्र
 च्छादयामास सायकैः ।
 सौबलस्य बलं संख्ये
 त्यक्त्वाऽऽमानं महाबलः ॥ ६५
 तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सूतं धैष विशांपते ।
 ध्वजं चिच्छेद मल्लेन त्वरमाणः पराक्रमी ६६
 हताश्वं रथमुत्सृज्य त्वरमाणो नरोत्तमः ।
 तस्यौ विस्फारयन्श्चापं क्रोधरक्तक्षेपः ब्रह्मन्
 शरैश्च बहुधा राजन् भीममाच्छेत्समन्ततः ।
 प्रतिहत्य तु वेगेन भीमसेनः प्रतापवान् ॥ ६८
 धनुश्छिच्छेद संकुड्डो विद्याध च शितैः शरैः
 सोऽतिविद्यो बलवता शशुणा शशुकर्शनः ६९
 निपपात तदा भूमौ किञ्चित्प्राणो नराधिपः
 ततस्तं विह्वलं ज्ञात्वा पुत्रस्तव विशांपते ७०
 अपोवाह रथेनाजौ भीमसेनस्य पश्यतः ।
 रथस्ये तु नरद्व्याघ्रे धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखाः ॥
 प्रदुद्बुर्दिशो भीता भीमाज्जाते महामये ।
 सौबले निर्जिते राजन्भीमसेनेन धन्विना
 भयेन महताऽऽविष्टः पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 अपायाज्जवनैरथैः सापेक्षो मातुलं प्रति ७३
 पराङ्मुखं तु राजानं दृष्ट्वा सैन्यानि भारत ।
 विप्रजग्मुः समुत्सृज्य द्वैरथानि समन्ततः ७४
 तान् दृष्ट्वा विदुतान्सर्वान्
 धार्तराष्ट्राण्यपराङ्मुखान् ।
 जवेनाभ्यापतद्भीमः
 किरञ्शरशतान्वहन् ॥ ७५
 ते बध्यमाना भीमेन धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखाः
 कर्णमासाद्य समरे स्थिता राजन् समन्ततः
 स हि तेषां महावीर्यो द्वीपोऽभूत्सुमहाबलः ।
 भिन्ननीका यथा राजन्द्वीपमासाद्य निर्वृताः ॥

भवन्ति पुरुषव्याघ्र नाविकाः कालपर्यये ।
तथा कर्णं समासाद्य तावकाः पुरुषर्षभ ७८

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शकुनिपराजये
सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

धृतराष्ट्र उवाच ।
ततो भस्मेषु सैन्येषु भीमसेनेन संयुगे ।
दुर्योधनोऽप्रवीर्त्तिकं तु सौवलो वापि सञ्जय
कर्णो वा जयतां श्रेष्ठो
योधा वा मामका युधि ।
कृपो वा कृतवर्मा वा
द्रौणिर्दुःशासनोऽपि वा ॥ १
अस्य द्रुतमहं मन्ये पाण्डवेयस्य विक्रमम् ।
यदेकः समरे सर्वान् योधयामास मामकान्
यथाप्रतिशं योधानां राधेयः कृतवानपि ।
कुरुणामथ सर्वेषां कर्णः शत्रुनिपूदनः ॥ ४
शर्मं वर्मं प्रतिष्ठा च जीविताशा च सञ्जय ।
तत्प्रमदं बलं दृष्ट्वा कौन्तेयेनामितौजसा ॥ ५
राधेयो वाप्याधिरथिः कर्णः किमकरोद्युधि
पुत्रा वा मम दुर्धर्षा राजानो वा महारथाः ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व कुशलं ह्यसि सञ्जय ॥ ६
सञ्जय उवाच ।

अपराहे महाराज सुतपुत्रः प्रतापवान् ।
जघान सोमकान्सर्वान्भीमसेनस्य पश्यतः ७
भीमोऽप्यतिबलं सैन्यं धार्तराष्ट्रं व्यपोषयत
अथ कर्णोऽप्रवीच्छल्यं पञ्चालान्प्रापयस्व माय
द्राक्ष्यमाणं बलं दृष्ट्वा भीमसेनेन भीमता ।
यन्तारमग्रवीर्त्तिकर्णः पञ्चालानेव मां बह ॥ ९
मद्रराजस्ततः शल्यः श्वेतानश्वान्महाजवान्
प्राहिणोन्नेदिपञ्चालान्करुणांश्च महाबलः ॥
प्रविश्य च महत्सैन्यं शल्यः परबलादेन ।
न्ययच्छत्तुरगान् दृष्ट्वा यत्र यत्रैच्छदग्रणीः ११
तं रथं मेघसंकाशं वैद्याग्रपरिवारणम् ।
संहस्य पाण्डुपञ्चालास्त्रस्ता ह्यासन्विशापते

समाश्वस्ताः स्थिता राजन्संप्रहृष्टाः परस्परम्
समाजग्मुश्च युद्धाय शृत्वा कृत्वा निवर्तनम् ।

ततो रथस्य निनदः प्रादुरासीन्महारणे ।
पर्जन्यसमनिर्घोषः पर्वतस्थेव दीर्घतः ॥ १३
ततः शरशतैस्तीक्ष्णैः कर्ण आकर्णनिःसृतैः ।
जघान पाण्डुबलं शतशोऽप्य सहस्रशः १४
तं तथा समरे कर्म कुर्वाणमपराजितम् ।
परिवर्तुर्महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः १५
तं शिखण्डी च भीमश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च सात्यकिः १६
परिवर्तुर्जिवांसन्तो
राधेयं शरवृष्टिभिः ।
सात्यकिस्तु तदा कर्णं
विशत्या निशितैः शरैः ॥ १७
अताडयद्रणे शरो जडुदेशे नरोत्तमः ।
शिखण्डी पञ्चविशत्या धृष्टद्युम्नश्च सप्तभिः ॥
द्रौपदेयाश्चतुःषष्ट्या सहदेवश्च सप्तभिः ।
नकुलश्च शतेनाजौ कर्णं विद्याध सायकैः ॥
भीमसेनस्तु राधेयं नवत्या नतपर्वणाम् ।
विद्याध समरे क्रुद्धो जडुदेशे महाबलः २०
अथ प्रहस्याधिरथिर्द्व्योक्षिपञ्चनुरुत्तमम् ।
मुमोच निशितान्बाणान् पीडयन्मुमहाबलः
तान्प्रत्यविध्यद्राधेयः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः
सात्यकेस्तु धनुश्छिन्त्वा ध्वजं च भरतर्षभ ॥
तं तथा नवभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ।
भीमसेनं ततः क्रुद्धो विद्याध विशता शरैः
सहदेवस्य भस्मेन ध्वजं चिच्छेद सारिष ।
सारथिं च त्रिभिर्बाणैराजघान परन्तपः २३
धिरथान्द्रौपदेयांश्चकार भरतर्षभ ।
अक्ष्णोर्निर्मेघमात्रेण तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारवभाषदीपे
सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

तत इति ॥ १ ॥

विमुखीकृत्य तान्सर्वान्शरैः सञ्चतपर्वभिः
 पञ्चालानहन्च्छरांश्चेदीनां च महारथान् ॥ २६
 ते वध्यमानाः समरे चेदिमत्स्या विशांपते ।
 कर्णमेकमभिद्रुत्य शरसहैः समार्षयन् ॥ २७
 ताञ्जघान शितैर्बाणैः सुतपुत्रो महारथः ।
 ते वध्यमानाः समरे चेदिमत्स्या विशांपते ॥
 प्राद्रवन्त रणे भीताः सिंहव्रस्ता सृगा इव ।
 एतदृत्यद्रुतं कर्म दृष्टवानस्मि भारत ॥ २९
 यदेकः समरे शूरान्सुतपुत्रः प्रतापवान् ।
 यतमानान्परं शक्त्या योधयानांश्च धन्विनः
 पाण्डवेयान्महाराज शरैर्वीरितवान् रणे ।
 तत्र भारत कर्णस्य लाघवेन महात्मनः ॥ ३१
 तुतुपुर्व्वताः सर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ।
 अपूजयन्महेष्वासा धार्तराष्ट्रा नरोत्तमम् ॥
 कर्णं रथवरश्रेष्ठं श्रेष्ठं सर्वधनुष्मताम् ।
 ततः कर्णो महाराज द्वाह रिपुबाहिनीम् ॥
 कक्षमिद्धो यथा वह्निर्निदाघे ज्वालतो महान्
 ते वध्यमानाः कर्णेन पाण्डवेयास्ततस्ततः ॥
 प्राद्रवन्त रणे भीताः कर्णं दृष्ट्वा महारथम् ।
 तत्राक्रन्दो महानासीत्पञ्चालानां महारणे ॥
 वध्यतां सायकैस्तैर्हृणैः कर्णचापवरच्युतैः ।
 तेन शब्देन विव्रता पाण्डवानां महाचमूः ॥
 कर्णमेकं रणे योधं मेनिरे तत्र शात्रवाः ।
 तत्राद्भुतं पुनश्चक्रे राधेयः शत्रुकर्शनः ॥ ३७
 यदेनं पाण्डवाः सर्वे न शेकुरमिवीक्षितुम् ।
 यथौघाः* पर्व्वतश्रेष्ठमासाद्यामिप्रदीर्यते ॥ ३८
 तथा तत्पाण्डवं सैन्यं कर्णमासाद्य दीर्यते ।
 कर्णोऽपि समरे राजन्विधूमोऽग्निरिवज्वलन्
 दहन्तस्वौ महाबाहुः पाण्डवानां महाचमूम् ।
 शिरांसि च महाराज कर्णोश्चैव सकुण्डलान्
 बाह्वंश्च धीरो वीराणां
 चिच्छेद लघु चेपुभिः ।
 हस्तिदन्तस्करं खड्गान्
 ध्वजाञ्चशकीर्हयान् गजान् ॥ ४१
 रथांश्च विविधात्राजन्पताका व्यजनानि च
 अक्षं च युगयोक्त्राणि चक्राणि विविधानि च
 चिच्छेद बहुधा कर्णो योधव्रतमनुष्ठितः ।
 तत्र भारत कर्णेन निहतैर्गजवाजिभिः ॥ ४३
 अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ।
 विषमं च समं चैव हतैरश्वपदातिभिः ॥ ४४

* ओघो जलोच इत्यर्थः ।

रथैश्च कुञ्जरैश्चैव न प्राज्ञायत किञ्चन ।
 नापि स्वे न परे योधाः प्राज्ञायन्त परस्परम्
 घोरे शरान्धकारे तु कर्णोऽपि च विजृम्भते ।
 राधेयचापनिर्मुक्तैः शरैः काञ्चनमूर्धनैः ॥ ४६
 संछादिता महाराज पाण्डवानां महारथाः
 ते पाण्डवेयाः समरे राधेयेन पुनःपुनः ॥ ४७
 अभज्यन्त महाराज यतमाना महारथाः ।
 सृगसहान् यथा क्रुद्धः सिंहो द्रावयते वने ॥
 पञ्चालानां रथश्रेष्ठान्द्रावयन्शात्रवांस्तथा ।
 कर्णस्तु समरे योधांस्त्रासयन्मुहययशः ।
 कालयामास तत्सैन्यं यथा पशुगणान् वृकः
 दृष्ट्वा तु पाण्डवर्षी सेनां धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखीं
 तत्राजग्मुर्महेष्वासा रुवन्तो भैरवाव्रवान् ।
 दुर्योधनो हि राजेन्द्र मुदा परमया युतः ॥
 वादयामास संदृष्टो नानावाद्यानि सर्वशः ।
 पञ्चालापि महेष्वासा भग्नस्तत्र नरोत्तमाः
 न्यवर्तन्त यथा शरं मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ।
 ताक्षिवृत्तात्रणे शूरात्राधेयः शत्रुतापनः ॥ ५३
 अनेकशो महाराज बभञ्ज पुरुषपर्व्वमः ।
 तत्र भारत कर्णेन पञ्चाला विशती रथाः ॥
 निहताः सायकैः क्रोधाब्धेदयश्च परंशताः ॥
 कृत्वा शून्याग्रथोपस्थान्वाजिपृष्ठाश्च भारत
 निर्मनुष्यान् गजस्कन्धान् ।
 पादातांश्चैव विद्रुतान् ।
 आदित्य इव मध्याह्ने
 दुर्निरीक्ष्यः परंतपः ॥ ५७
 कालान्तकवपुः शूरः सुतपुत्रोऽभ्यराजत ।
 एवमेतन्महाराज नरवाजिरथद्विपान् ॥
 हत्वा तस्थौ महेष्वासः कर्णोऽरिगणसूदनः
 यथा भूतगणान्हत्वा कालस्तिष्ठेन्महाबलः ॥
 तथा स सोमकान्हत्वा तस्मादेको महारथः
 तत्राद्भुतमपश्याम पञ्चालानां पराक्रमम् ॥
 वध्यमानाऽपि यत्कर्णं नाजह्नु रणमूर्धनि ।
 राजा दुःशासनश्चैव कृपः शारद्वतस्तथा ॥
 अश्वत्थामा कृतवर्मा शकुनिश्च महाबलः ।
 न्यहनन्पाण्डवर्षी सेनां शतशोऽपि सहस्रशः ॥
 कर्णपुत्री तु राजेन्द्र भ्रातरौ सत्यविक्रमौ ।
 निजघ्राते बलं कुञ्जौ पाण्डवानामितस्ततः ॥
 तत्र युद्धं महन्चासीत्कूरं विशसनं महत् ।
 तथैव पाण्डवाः शूरा धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ॥

द्रौपदेयाश्च संकुद्धा अभ्यघ्नस्तावकं बलम् । एवमेव क्षयो वृत्तः पाण्डवानां ततस्ततः ।
तावकानामपि रणे भीमं प्राप्य महाबलम् ॥ ६४
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे
अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

७९

सञ्जय उवाच ।

अर्जुनस्तु महाराज हत्वा सैन्यं चतुर्विधम् ।
सुतपुत्रं च संकुद्धं दृष्ट्वा चैव महारणे ॥ १
शोणितोदां महीं कृत्वा मांसमज्जास्थिपङ्क्तिं
मनुष्यशोषपाषाणां हस्त्यश्वकृतरोधसम् ॥ २
शूरास्थिचयसंकीर्णां काकगृध्रानुनादिताम् ।
छत्रहंसप्लवोपेतां वीरवृक्षापहारिणीम् ॥ ३
हारपद्माकरवतीमुष्णीषवरफेनिलाम् ।
धनुःशरध्वजोपेतां नरक्षुद्रकपालिनीम् ॥ ४
चर्ममैत्रमोपेतां रथोद्गुपसमाकुलाम् ।
जयैविणां च सुतरां मीरुणां च सुदुस्तराम्
नदीं प्रावर्तयित्वा च बीमस्तुः परवीरहा ।
वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत्सुरपर्वभः ॥ ६

अर्जुन उवाच ।

एष केतु रणे कृष्ण सुतपुत्रस्य दृश्यते ।
भीमसेनाद्यश्चेते योधयन्ति महारथम् ॥ ७
एते द्रवन्ति पञ्चालाः कर्णव्रत्ता जनार्दन ।
एष दुर्योधनो राजा श्वेतच्छत्रेण धार्यता ॥ ८
कर्णेन भस्मान्पञ्चालान् द्रावयन्बहु शोभते ।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्चैव महारथः ॥ ९

एते रक्षन्ति राजानं

सुतपुत्रेण रक्षिताः ।

अवध्यमानास्तेऽस्माभि-

र्घातिथिष्यन्ति सोमकान् ॥ १०

एष शल्यो रथोपस्थे रश्मिसंचारकोविदः ।
सुतपुत्ररथं कृष्ण वाहयन् बहु शोभते ॥ ११
तत्र मे बुद्धिरुत्पन्ना वाहयात्र महारथम् ।
नाहत्वा समरे कर्णं निवर्तिष्ये कथञ्चन ॥ १२
राधेयो ह्यन्यथा पार्थान्सृज्यांश्च महारथान्
निःशेषान्समरे कुर्यात्पश्यतां नो जनार्दन ॥

ततः प्रायाद्रथेनाशु केशवस्तव वाहिनमि
कर्णं प्रति महेष्वासं द्वैरथे सव्यसाचिना ॥
प्रायातश्च महाबाहुः पाण्डवानुज्ञया हरिः ।
आश्वासयन्नथैव पाण्डुसैन्यानि सर्वशः ॥
रथघोषः स संग्रामे पाण्डवेयस्य संवभौ ।
वासवाशानितुल्यस्य भैरौघस्येव मारिष १६
महता रथघोषेण पाण्डवः सत्यविक्रमः ।
अभ्ययाद्रप्रमेयात्मा निर्जयस्तव वाहिनीम् ॥
तमायान्तं समीक्ष्यैव श्वेताश्वं कृष्णसारथिम्
मद्राजोऽब्रवीत्कर्णं केतुं दृष्ट्वा महात्मनः १८
अयं स रथ आयाति श्वेताश्वः कृष्णसारथिः
निग्नन्नमित्रान्समरे यं कर्णं परिपुच्छसि १९
एष तिष्ठति कौन्तेयः संस्पृशन्नाण्डिबं धनुः
तं हनिष्यसि चेदद्य तन्न श्रेयो भविष्यति ॥
धनुर्ज्यौ चन्द्रताराङ्का पताकाकङ्किणीयुता
पश्य कर्णार्जुनस्यैषा सौदामन्यध्वरे यथा २१
एष ध्वजाग्रे पार्थस्य प्रेक्षमाणः समन्ततः ।
दृश्यते वानरो भीमो वीराणां भयवर्धनः २२
एतच्चक्रं गदा शङ्खः शार्ङ्गं कृष्णस्य च प्रभो ।
दृश्यते पाण्डवरथे वाहयानस्य वाजिनः २३

एतत्कूजति नाण्डोबं

विसृष्टं सव्यसाचिना ।

एते हस्तवता मुक्ता

घ्नन्त्यमित्राञ्जिताः शराः ॥ २४

विशालायतताम्राक्षैः पूर्णचन्द्रनिभाननैः ।
एषा भूः कीर्यते राक्षां शिरोभिरपलायिनाम्
एते परिघसङ्काशाः पुण्यगन्धानुलेपनाः ।
उद्धता रणशूराणां पात्यन्ते सायुधा भुजाः

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठेय भारतमावदीपे
अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

७९

अर्जुन इति ॥ १ ॥

निरस्तजिह्वा नेत्रान्ता
वाजिनः सह सादिमिः ।

पतिताः पात्यमानाश्च

क्षितौ क्षीणा विशेरते ॥ २७

एते पर्वतशृङ्गाणां तुल्या हैमवता गजाः ।
संछिन्नकुम्भाः पार्थेन प्रपतन्त्यद्रयो यथा २८
गन्धर्वनगराकारा यथा वा ते नरेश्वराः ।

विमानादिव पुष्यान्ते स्वर्गिणो निपतन्त्यग्नी
व्याकुलीकृतमत्यर्थं परसैन्यं किरीटिना ।

नानामृगसहस्राणां शृण्वं केसरिणां यथा ३०
त्वामभिप्रेसुरायति कर्णं निघ्नन्नराग्रथान् ।

असह्यमानो राधेय तं याहि प्रति भारत ३१
एषा विदीर्यते सेना धार्तराष्ट्री समन्ततः ।

अर्जुनस्य भयात्पूर्णं निघ्नतः शात्रवान्वहन् ३२
वर्जयन्सर्वसैन्यानि त्वरते हि धनञ्जयः ।

त्वदर्थमिति मन्येऽहं यथास्योदीर्यते ययुः ॥
न ह्यवस्थास्यते पार्थो युयुत्सुः केनचित्सह ।

त्वामुत्ते क्रोधदीप्तो हि पीड्यमाने वृकोदरे ३४
विरथं धर्मराजं तु दृष्ट्वा सुदृढविक्षतम् ।

शिखण्डिनं सात्यकिं च धृष्टद्युम्नं च पार्षतम्
द्रौपदेयान् युधामन्युसुतमौजसमेव च ।

नकुलं सहदेवं च भ्रातरौ द्वौ समीक्ष्य च ३६
सहसैकरथः पार्थस्त्वामभ्येति परंतपः ।

क्रोधरक्तक्षणः क्रुद्धो जिघांसुः सर्वपार्थिवान्
त्वरितोऽभिपतत्यस्मा-

स्त्यक्त्वा सैन्यान्यसंशयम् ।

त्वं कर्णं प्रतियाह्वेनं

नास्त्यन्यो हि धनुर्धरः ॥ ३८

न तं पश्यामि लोकेऽस्मि-

स्त्वत्तो ह्यन्यं धनुर्धरम् ।

अर्जुनं समरे क्रुद्धं

यो बेलामिव धारयेत् ॥ ३९

न चास्य रक्षां पश्यामि पार्थ्वतो न च पृष्ठतः

एक एवाभियाति त्वो पश्य साफल्यमात्मनः

त्वं हि कृष्णौ रणे शक्तः संसाधयितुमाहवे ।

तवैव भारो राधेय प्रत्युद्याहि धनञ्जयम् ४१

समानो ह्यसि भीष्मेण द्रोणद्रौणिक्पणेन च ।

सव्यसाचिनमायान्तं निवारय महारणे ४२

लेलिहानं यथा सर्पं गर्जन्तमृषमं यथा ।

वनस्थितं यथा व्याघ्रं जहि कर्ण धनञ्जयम् ४३

एते द्रवन्ति समरे धार्तराष्ट्रा महारथाः ।

अर्जुनस्य भयात्पूर्णं निरपेक्षा जनाधिपाः ४४

द्रवतामथ तेषां तु नान्योऽस्ति युधि मानवः

भयहा यो भवेद्धीरस्त्वाभुते सूतनन्दन ।

एते त्वां कुरुवः सर्वे द्वीपमासाद्य संयुगे ४५

धिष्ठिताः पुरुषव्याघ्र त्वत्तः शरणकाङ्क्षिणः ।

वैदेहान्बभ्रुकाम्बोजास्तथा नम्रजितस्त्वया

गान्धाराश्च यया धृत्या

जिताः संख्ये सुदुर्जयाः ।

तां धृतिं कुरु राधेय

ततः प्रत्येहि पाण्डवम् ॥ ४७

वासुदेवं च चाष्णेयं प्रीयमाणं किरीटिना ।

प्रत्युद्याहि महाबाहो पौरुषे महति स्थितः ४८

कर्णं उवाच ।

प्रकृतिस्थोऽसि मे शल्य इदानीं संमतस्तथा

प्रतिमासि महाबाहो मा भैषीस्त्वं धनञ्जयत

पश्य बाह्वोर्बलं मेऽद्य

शिक्षितस्य च पश्य मे ।

एकोऽद्य निहनिष्यामि

पाण्डवानां महाचमूम् ॥ ५०

कृष्णौ च पुरुषव्याघ्र ततः सत्यं ब्रवीमि ते ।

नाहत्वा युधि तौ वीरौ व्यपयास्ये कथञ्चन

शिष्ये वा निहृतस्ताभ्या-

मनित्यो हि रणे जयः ।

कृताथोऽद्य भविष्यामि

हत्वा वाऽप्यथवा हतः ॥ ५२

शल्य उवाच ।

अजय्यमेनं प्रवदन्ति युद्धे

महारथाः कर्णं रथप्रवीरम् ।

एकाकिनं किमु कृष्णाभिगुप्तं

विजेतुमेनं क इहोत्सहेत ॥ ५३

कर्ण उवाच ।

नैतादृशो जातु बभूव लोके

रथोत्तमो यावदुपश्रुतं नः ।

तमीदृशं प्रतियोत्स्यामि पार्थ

महाहवे पश्य च पौरुषं मे ॥ ५४

रणे चरत्येष रथप्रवीरः

सितैर्हृषेः कौरवराजपुत्रः ।

स वाऽद्य मां नेष्यति कृच्छ्रमेत-

त्कर्णस्यान्तादेतदन्तास्तु सर्वे ॥ ५५

अस्वेदिनौ राजपुत्रस्य हस्ता-
 ववेपमानौ जातकिणीं बृहन्तौ ।
 दृढायुधः कृतिमान् क्षिप्रहस्तो
 न पाण्डवेयेन समोऽस्ति योधः ५६
 गृह्णात्येकानपि कङ्कपशा-
 नेकं यथा तात्प्रति योज्यं चाशु ।
 ते क्रोशमात्रे निपतन्त्यमोघाः
 कस्तेन योयोऽस्ति समः पृथिव्याम् ॥
 अतोपयत्पाण्डवे यो हुताशं
 कृष्णद्वितीयोऽतिरयस्तरखी ।
 लेभे चक्रं यत्र कृष्णो महात्मा
 धनुर्गोण्डवीं पाण्डवः सत्यसाची ५८
 श्वेताश्वयुक्तं च सुधोषमुग्रं
 रथं महाबाहुरर्दीनसत्त्वः ।
 महपुधो चाक्षये दिव्यरूपे
 शास्त्राणि दिव्यानि च हव्यवाहाद ॥
 तथेन्द्रलोकं निजघ्नान् दैत्यान्-
 संख्येयान् कालकेयांश्च सर्वान् ।
 लेभे शङ्खं देवदत्तं स्म तत्र
 को नाम तेनाभ्यधिकः पृथिव्याम्
 महादेवं तोषयामास योऽलैः
 साक्षात्सुयुजेन महातुमावः ।
 लेभे ततः पाशुपतं सुधोरं
 त्रैलोक्यसंहारकरं महास्त्रम् ॥ ६१
 पृथक्पृथक्लोकपालाः समेता
 द्दुर्महास्त्राण्यप्रमेयाणि संख्ये ।
 यैस्ताञ्जघ्नानाशु रणे नृसिंहः
 सकालकेयानसुरान्समेतान् ॥ ६२
 तथा विराटस्य पुरे समेता-
 न्सर्वान्स्मानेकरथेन जित्वा ।
 जहार तद्भोदनमाजिमध्ये
 वस्त्राणि चादत्त महारथेभ्यः ॥ ६३
 तर्मादशं वीर्यगुणोपपन्नं
 कृष्णद्वितीयं परमं नृपाणाम् ।
 तमाह्वयन्साहसमुत्तमं वै
 जाने स्वयं सर्वलोकस्य शल्य ॥ ६४
 अनन्तवीर्येण च केशवेन
 नारायणेनाप्रतिमेन गुप्तः ।
 वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्या
 वक्तुं समैतेरपि सर्वलोकैः ॥ ६५

महात्मनः शङ्खचक्रासिपाणे-
 विष्णोर्जिष्णोर्वैसुदेवात्मजस्य ।
 मयं न मे जायते साध्वसं च
 दृष्ट्वा कृष्णावेकरथे समेतौ ॥ ६६
 अतीव पाथौ युधि कार्मुकिभ्यो
 नारायणश्चाप्रतिचक्रयुजे ।
 एवंविधौ पाण्डववासुदेवौ
 बलेस्त्वदेशादिमवाप्त कृष्णौ ॥ ६७
 उभौ हि शरीरं बलिनौ दृढायुधौ
 महारथौ संहननोपपन्नौ ।
 एतादृशौ फाल्गुनवासुदेवौ
 कोऽन्यः प्रतीयामन्दते तौ तु शल्य ॥
 मनोरथो यस्तु ममाद्य तस्य
 मद्रेश युद्धं प्रति पाण्डवस्य ।
 नैतच्चिरादाशु भविष्यतीद-
 मत्यद्भुतं चित्रमतुल्यरूपम् ॥ ६९
 एतौ च हत्वा युधि पातयिष्ये
 मां चापि कृष्णो निहनिष्यतोऽद्य ।
 इति ब्रुवन्शल्यमभिप्रहृष्टा
 कर्णो रणे भेद्य इवोन्ननाद ॥ ७०
 अभ्येत्य पुत्रेण तवाभिन्नमिदं तः
 समेत्य चोवाच कुरुप्रवीरम् ।
 कृपं च भोजं च महाशुजातुभौ
 तथैव गान्धारपतिं सहानुजम् ७१
 गुरोः सुतं चावरजं तयाऽऽत्मनः
 पदातिनोऽथ द्विपसादिनश्च तान् ।
 निरुध्यतामिद्वचताच्युतार्जुनौ
 अमेण संयोजयताशु सर्वशः ॥ ७२
 यथा भवद्भिर्भूशविशितावुभौ
 सुखेन हन्यामहमद्य भूमिपाः ।
 तथेति चोक्त्वा त्वरिताः स्म तेऽर्जुनं
 जिघांसवो वीरतराः समापयुः ७३
 शरैश्च जम्बुयुधि तं महारथा
 धनञ्जयं कर्णेनिदेशकारिणः ।
 नदीनदं भूरिजलो महानवो
 यथा तथा तान् समरेऽर्जुनोऽग्रसत
 न संदधानो न तथा शरोत्तमान्
 प्रमुञ्चमानो रिपुभिः प्रहस्यते ।
 धनञ्जयास्तैस्तु शरैर्विदारिता
 हता निपेतुर्नर-बाजि-कुजराः ॥ ७५

शरार्क्षिषं गाण्डिवचारुमण्डलं
 युगान्तसूर्यप्रतिमानतेजसम् ।
 न कौरवाः शुकुदीक्षितुं जयं
 यथा रविं ध्यायितचक्षुषो जनाः ७६
 शरोत्तमान्संप्रहितान्महारथै-
 श्चिच्छेद पार्थः प्रहसञ्छरौघैः ।
 भूयश्च तानहनद्राणसहान्
 गाण्डीवधन्वायतपूर्णमण्डलम् ७७
 यथोग्ररश्मिः शुचिशुक्रमध्यगः
 सुखं विवस्वान् हरते जलौघान् ।
 तथाऽर्जुनो बाणगणाक्षिरस्य
 ददाह सेनां तव पार्थिवेन्द्र ७८
 तमभ्यधावद्विस्त्रुजन्क्रुपः शरा-
 स्तथैव भोजस्तव चात्मजः स्वयम् ।
 महारथो द्रोणसूतश्च सायकै-
 रवाकिरस्तोयधरा यथाऽचलम् ७९
 जिघांसुमिस्तान् कुशलः शरोत्तमान्
 महाहवे संप्रहितान्प्रयत्नतः ।
 शरैः प्रचिच्छेद स पाण्डवस्त्ववन्
 पराभिनद्वक्षसि चेयुमिस्त्रिभिः ८०
 स गाण्डिवध्यायतपूर्णमण्डल-
 स्तपन् रिपून्क्षुभमास्क्रो बभौ ।
 शरोग्ररश्मिः शुचिशुक्रमध्यगो
 यथैव सूर्यः परिवेषवांस्तथा ८१
 अथाग्र्यबाणैर्विशमिर्धनञ्जयं
 पराभिनद्राणसुतोऽच्युतं त्रिभिः ।
 चतुर्भिरभ्याश्चतुरः कपि ततः
 शरैश्च नाराचवैरवाकिरत् ८२
 तथापि तं प्रस्फुरदात्तकार्मुकं
 त्रिभिः शरैर्यन्तुशिरः क्षुरेण ।
 ह्यार्थश्चतुर्भिश्च पुनस्त्रिभिर्ध्वजं
 धनञ्जयो द्रुणिस्थादपातयत् ८३
 स रोषपूर्णं मणिवज्रहाटकै-
 रलङ्कृतं तक्षकमोगवर्चसम् ।
 महाधनं कार्मुकमन्यदाददे
 यथा महाहिप्रवरं गिरिस्तटात् ८४
 स्वमायुधं चोपनिकीर्य भूतले
 धनुश्च कृत्वा सगुणं गुणाधिकः ।

समाद्वयत्तावजितौ नरोत्तमौ
 शरोत्तमैर्द्राणि रविध्वन्तिकात् ८५
 क्रुपश्च भोजश्च तवात्मजश्च ते
 शरैरनेकैर्युधि पाण्डवैर्बभूव ।
 महारथाः संयुगमूर्धनि स्थिता-
 स्तमोनुदं वारिधरा इवापतन् ८६
 क्रुपस्य पार्थः सशरं शरासनं
 हयान् ध्वजान्सारथिमेव पत्रिभिः ।
 समाप्यद्वाहुसहस्रविक्रम-
 स्तथा यथा वज्रधरः पुरा बलेः ८७
 स पार्थबाणैर्विनिपातितायुधो
 ध्वजावमर्दं च कृते महाहवे ।
 कृतः क्रुपो बाणसहस्रयन्त्रितो
 यथाऽऽपगेयः प्रथमं किरीटिना ८८
 शरैः प्रचिच्छेद तवात्मजस्य
 ध्वजं धनुश्च प्रचकते नर्दतः ।
 जघान चाश्वान्कृतवर्मणः शुभान्
 ध्वजं च चिच्छेद ततः प्रतापवान् ८९
 स बाजिसूतेष्वसनात्सकेतनान्
 जघान नागाश्वरथास्त्वरंश्च सः ।
 ततः प्रकीर्णं सुमहद्वलं तव
 प्रदारितं सेतुरिवाभसा यथा ९०
 ततोऽर्जुनस्याशु रथेन केशव-
 श्चकार शत्रून्पसद्वयमातुरान् ।
 ततः प्रयातं त्वरितं धनञ्जयं
 शतकतं वृत्रनिजघ्नं यथा ९१
 समन्वधावन्नुनकात्थितैर्ध्वजै-
 रथैः सुयुक्तैरपरे युयुत्सवः ।
 अथाभिसूत्य प्रतिवार्य तानरीन्
 धनञ्जयस्याभिसुखं महारथाः ९२
 शिखण्डिश्चैनययमाः शितैः शरै-
 र्विदारयन्तो ध्यनद्वन्सुभैरवम् ।
 ततोऽभिजघ्नुः कुपिताः परस्परं
 शरैस्तदाजोगतिभिः सुतेजसः ९३
 कुरुप्रवीराः सह सृजयैर्यथा-
 ऽसुराः पुरा देवगणैस्तथाऽऽहवे ।
 जयेत्सवः स्वर्गमनाय चोत्सुकाः
 पतन्ति नागाश्वरथाः परन्तप ९४

शुचिशुक्रयोः आषाढज्येष्ठयोर्मधेगतः ॥ ७८ ॥ आयुधं आयुधजातम् । उपनिकीर्य निषङ्गकोशादिभ्यो निष्कास्य
 भूतले भूतलतुल्ये हताश्वसाथी ध्वजस्य रथस्योपस्थे ॥ ८५ ॥

जगज्जुषैर्वैलवच्च विध्यधुः
शरैः सुयुक्तैरितरेतरं पृथक् ।
शरान्धकारे तु महात्मभिः कृते

महामुधे योधवरैः परस्परम् ।
चतुर्दिशो वै विदिशश्च पार्थिव
प्रभा च सूर्यस्य तमोवृताऽभवत् ९५

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे
ऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

८०

सञ्जय उवाच ।

राजन् कुरूणां प्रवरैर्वैभीममभिद्रुतम् ।
मज्जन्तमिध कौन्तेयमुज्जिह्वीर्ध्वनञ्जयः ॥ १
विमुच्य स्तपुष्यश्च सेनां भारत सायकैः ।
प्राहिणांस्तुत्युलोकाय परवीरान् धनञ्जयः २
ततोऽस्याम्बरमाश्रित्य शरजालानि भागशः
अदृश्यन्त तथाऽन्ये च निजमुस्तव बाहिनीम्
स पक्षिसंघाच्चरितमाकाशं पूरयन्शरैः ।
धनञ्जयो महाबाहुः कुरूणामन्तकोऽभवत् ४
ततो मल्लैः क्षुरप्रैश्च नाराचैर्विमलैरपि ।
गात्राणि प्राच्छिनःपार्थः शिरांसि च चक्रेत ह
छिन्नगात्रैर्विकचैर्विशिरस्कैः समन्ततः ।
पातितैश्च पतद्भिश्च योधैरासीत्समावृता ६
धनञ्जयशराभ्यस्तैः स्यन्दनाश्वरथद्विपैः ।
छिन्नभिन्नविध्वस्तैर्ह्यङ्गाङ्गावयवैः स्तुता ॥ ७
सुदुर्गमा सुविपमा घोराऽत्यर्थं सुदुर्दशा ।
रणभूमिभृद्वाज्रमहावैतरणी यथा ॥ ८
ईपाचकाक्षमल्लैश्च ह्यश्वैः साश्वैश्च युध्यताम् ।
ससृतैर्हृतसृतैश्च रथैस्तीर्णोऽभवन्मही ॥ ९
सुवर्णवर्णसन्नाहृयैर्धैः कनकभूषणैः ।
आस्थिताः कृपचमर्णो भद्रा नित्यमदा द्विपाः
कुडाः क्रूरैर्महामात्रैः पाण्ड्यकुष्ठप्रचोदिताः ।
चतुःशताः शरवरैर्हताः पेतुः किरीटिना ११
पर्यस्तानीव शृङ्गाणि समुद्धानि महागिरिः ।
धनञ्जयशराभ्यस्तैः स्तीर्णो भूर्वरवारणैः ॥ १२
समन्ताज्जलद्वप्रस्थान्धारणान्मदवर्षिणः ।
अभिपेदेऽर्जुनरथो घनान् भिन्दन्निवांशुमान्
हृत्तेर्गजमनुष्याश्वैर्मिस्रैश्च बहुधा रथैः ।
विशस्त्रयन्त्रकवधैर्युद्धशीर्षङ्गतासुभिः ॥ १४

अपविद्धायुधैर्मार्गः स्तीर्णोऽभूत्फाल्गुनेन वै ।
व्यस्फारयद्वा गाण्डोर्वं सुमहद्भैरवारवम् ॥ १५
घोरवज्रविनिष्पेवं स्तनयितुरिवाम्बरैः ।
ततः प्रादीर्येत् चमूर्ध्वनञ्जयशराहतम् ॥ १६
महावातसमाविद्धा महानौरिव सागर ।
नानारूपाः प्राणहराः शरा गाण्डोर्वचोदिताः
अलातोत्काशनिप्रस्थास्तव सैन्यं विनिर्देहन्
महागिरौ धेनुवनं मिशि प्रज्वलितं यथा ॥ १८
तथा तव महासैन्यं प्रास्फुरच्छरपीडितम् ।
संपिष्टदग्धविध्वस्तं तव सैन्यं किरीटिना १९
कृतं प्रविहृतं बाणैः सर्वतः प्रदुर्तं दिशः ।
महावने मृगगणा दावाश्चित्रासता यथा २१
कुरवः पर्यवर्तन्त निर्दग्धाः सद्यसाचिना ।
उत्सृज्य च महाबाहुं भीमसेनं तथा रणे २१
बलं कुरूणामुद्विग्नं सर्वमासीत्पराङ्मुखम् ।
ततः कुरुषु भद्रेषु बीमसुरपराजितः ॥ २२
भीमसेनं समासाद्य मुहूर्तं सोऽभ्यवर्तत ।
समागम्य च भीमेन मन्त्रयित्वा च फाल्गुनः
विशदम्यमरुजं चास्मै कथयित्वा युधिष्ठिरम्
भीमसेनाभ्यनुज्ञातस्ततः प्रायाज्ननञ्जयः ॥ २४
नादयन् रथघोषेण पृथिवीं घां च भारत ।
ततः परिवृतो वीरैर्देशमियोधपुङ्गवैः ॥ २५
दुःशासनादध्वरजैस्त्वव पुष्टैर्धनञ्जयः ।
ते तमभ्यर्दयन्बाणैरुल्काभिरिव कुञ्जरम् २६
आततेभ्यसनाः शरा न्युत्पन्त इव भारत ।
अपसव्यांस्तु तंशक्के रथेन मयुसुद्वनः ॥ २७
नियुक्ताग्निह स तान्मेने यमायाशु किरीटिना
ततस्ततः प्राद्रघञ्शराः पराङ्मुखरथैर्ऽर्जुने २८

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठे भारतभावदीपे
ऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

८०

राजसिन्धु ॥ ११ ॥ विनिर्देहविल्वशङ्खमाव आर्षः १८

तेषामापततां केतुनश्वांश्चापानि सायकान् ।
नाराचैरर्धचन्द्रैश्च क्षिप्रं पार्थो न्यपातयत् २९
अथान्यैर्दशभिर्महैः गिरांस्येषामापतयत् ।
रोषसंरक्तनेत्राणि संदृष्ट्वा घ्राणि भूतले ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलद्युदे
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

सञ्जय उवाच ।

तं प्रयान्तं महावेगैरश्वैः कपिवरध्वजम् ।
युद्धायाभ्यद्रवन्वीराः कुरूणां नवती रथाः १
कृत्वा संशप्तका घोरे शपथं पारलौकिकम् ।
परिवृत्तैरव्याघ्रा नरव्याघ्रं रणेऽर्जुनम् ॥ २
कृष्णः श्वेताम्हावेगानश्वान्काञ्चनभूषणान्
सुक्ताजालप्रतिच्छन्नान्प्रैवीत्कर्णरथं प्रति ॥ ३
ततः कर्णरथं यान्तमरिष्टं तं धनञ्जयम् ।
बाणवर्षैरभिघ्नतः संशप्तकरथा ययुः ॥ ४
त्वरमाणस्तु तान्सर्वान्ससृतेष्वसनध्वजान्
जघान नवति वीरानर्जुनो निजितैः शरैः ५
तेऽपतन्त हता बाणैर्नानारूपैः किरीटिना ।
सविमाना यथा सिद्धाः स्वर्गात्पुण्यक्षये तथा
ततः सरथनागाश्वाः कुरवः कुरुसत्तमम् ।
निर्भया भरतश्रेष्ठमभ्यवर्तन्त फाल्गुनम् ७
तदायस्तमनुष्याश्वमुदीर्णवरेवारणम् ।
पुत्राणां ते महासैन्यं समरौत्सीद्धनञ्जयम् ८
शक्यृष्टितोमरप्रासैर्गदानिर्लिशसायकैः ।

प्राच्छाद्यन्महेष्वासाः कुरवः कुरुनन्दनम् ९
तामन्तरिक्षे विततां शस्त्रवृष्टिं समन्ततः ।
व्यधमत्पाण्डवो बाणैस्तमः सूर्यं इवांशुभिः ॥
ततो म्लेच्छाः स्थिता मसैखयोदशशतैर्गजैः
पार्श्वतो व्यहननपार्थं तव पुत्रस्य शासनात्
कर्णिनालीकनाराचैस्तोमरप्रासशक्तिभिः ॥
मुसलैर्मिन्दिपालैश्च रथस्थं पार्थमाद्वयन् १२
तां शस्त्रवृष्टिमनुकां द्विपहस्तैः प्रवेरिताम् ।
चिच्छेद निशितैर्महैरर्धचन्द्रैश्च फाल्गुनः ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठिनि भारतमावधिपि
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

तानि वक्राणि विवभुः कमलानीव भूरिशः ।
तांस्तु महैर्महावेगैर्दशमिर्दश कौरवान् ॥ ३१
रुक्माङ्गवान् रुक्मपुङ्गवैर्हत्वा प्रायादमित्रहा ३२

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलद्युदे
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

अथ तान् द्विरदान्सर्वान्नानालिङ्गैः शरोत्तमैः
सपताकध्वजारोहान् गिरीन् वज्रैरिवाहनत्
ते हेमपुङ्खैरिषुभि-
रर्दिता हेममालिनः ।
हताः पेतुर्महानागाः
साश्विवाला इवाद्रयः ॥ १५
ततो गाण्डीवनिर्घोषो महानासीद्विशपते ।
स्तनतां कूजतां चैव मनुष्यगजवाजिनाम् ॥
कुञ्जराश्च हता राजन् दुद्रुवुस्ते समन्ततः ।
अश्वाश्च पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दश
रथा हीना महाराज रथिभिर्वाजिभिस्तथा
गन्धर्वनगराकारा दृश्यन्ते स्म सहस्रशः ॥
अश्वारोहा महाराज धावमाना इतस्ततः ।
तत्र तत्रैव दृश्यन्ते निहताः पार्थसायकैः १९
तस्मिन् क्षणे पाण्डवस्य बाहोर्बलमदृश्यत ॥
यत्सादिनो वारणांश्च रथांश्चैकोऽजयद्युधि ।
ततस्त्र्यङ्गेण महता बलेन भरतर्षभ ॥
दृष्ट्वा परिवृतं राजन्भीमसेनः किरीटिनम् २१
हतावशेषानुत्सृज्य त्वदीयान्कतिचिद्रथान् ।
जवेनाभ्यद्रवद्राजन् धनञ्जयरथं प्रति ॥ २२
ततस्तत् प्राद्वत्सैन्यं हतभूयिष्ठमातुरम् ।
दृष्ट्वाऽर्जुनं तदा भीमो जगाम स्मरते प्रति ॥
हतावाशिष्टांस्तुरगानर्जुनेन महाबलान् ।
भीमो व्यधमद्वान्तो गदापाणिर्महाहवे ॥
कालरात्रिमियात्पुत्रां नरनागाश्वभोजनाम् ।
प्राकाराद्वपुरद्वारद्वारणीमतिदारुणाम् ॥ २५

८१

तमिति ॥ १ ॥

ततो गदां नुनागाश्वेष्वानु भीमो ह्यवासुजव
सा जघान बहूनश्वानश्वारोहान् मारिष ॥
काष्णायसतनुत्राणाक्षरानश्वान् पाण्डवः ॥
पोथयामास गदया सशब्दं तेऽपतन्हताः ॥
दन्तैर्दशन्तो वसुधां शेरते क्षतजोक्षिताः ।
भग्नमूर्धोस्त्रिचरणाः कव्यादगणभोजनाः ॥
असृज्जांसवसामिभ्य नृत्तिमभ्यागता गदा ।
अस्तीन्यप्यश्वतो तस्यौ कालरात्रीव दुर्दशा ॥
सहस्राणि दशाश्वानां हत्वा पर्त्तांश्च भूयसा
भीमोऽभ्यधावत्संकुद्धो गदापाणिरितस्ततः
गदापाणिं ततो भीमं दृष्ट्वा भारत तावकाः ।
मेनिरे स्ममुप्राप्तं कालदुद्योतं यमम् ॥ ३१
स मत्त इव मातङ्गः संकुद्धः पाण्डुनन्दनः ।
प्रविवेश गजानीकं मकरः सागरं यथा ॥
विगाह्य च गजानीकं प्रवृह्य महतीं गदाम् ।
क्षणेन भीमः संकुद्धस्तस्मिन् यमसादनम् ॥
गजान्सकङ्कटान्मत्तान्सारोहान्सपताकिनः
पततः समपश्याम सपश्यान्पर्वतानिव ॥ ३४
हत्वा तु तद्गजानीकं भीमसेनो महाबलः ।
पुनः स्वरथमाश्रय पृष्ठतोऽर्जुनमभ्ययात् ॥
हतं पराङ्मुखप्रायं निरुत्साहं परं बलम् ।
व्यालं बत महाराज प्रायशः शस्त्रवेष्टितम् ॥
विलम्बमानं तत्सैन्यमप्रगल्भमवस्थितम् ।
दृष्ट्वा प्राच्छादयद्वाणैरर्जुनः प्राणतापनैः ॥ ३७
नराश्वरथमातङ्गा बुधि गाण्डीवधन्वना ।
शरघ्रातैश्चिता रेजुः कदम्बा इव केसरैः ॥
ततः कुरुणामभवदातनादो महाब्रुप ।
नराश्वनागासुहृदैर्वध्यतामर्जुनेषुभिः ॥ ३९
हाहाकृतं भृशं व्रतं लीयमानं परस्परम् ।
अलातचक्रवत्सैन्यं तदाऽश्रमत तावकम् ॥
ततस्तद्युद्धमभवत्कुरुणां सुमहद्वलैः ।
न ह्यत्रासीदनिर्दिश्रो यथः सादी ह्यो गजः ॥
आदीप्तमिव तत्सैन्यं शरैर्भिद्यन्नतनुच्छदम् ।

आसीत्सुशोणितक्लिबं फुल्लाशोकवनं यथा ।
तं दृष्ट्वा कुरवस्तत्र विक्रान्तं सव्यसाचिनम् ॥
निराशाः समपद्यन्त सर्वे कर्णस्य जीविते ।
अविषह्यं तु पार्थस्य शरसंपातमाहवे ।
मत्वा न्यवर्तन्कुरवो जिता गाण्डीवधन्वना
ते हित्वा समरे कर्णं वध्यमानाश्च सायकैः ।
प्रदुष्टबुद्धिंशो भीताश्चकुश्यापि सूतजम् ॥
अभ्यद्रवत तान्पार्थः किरञ्जशरशतान्वहन् ।
हर्षयन्पाण्डवान्योधान् भीमसेनपुरोगमान् ॥
पुत्रास्तु ते महाराज जग्मुः कर्णरथं प्रति ।
अगाधे मज्जतां तेषां द्वीपः कर्णोऽभवत्तदा ॥
कुरवो हि महाराज निर्बिषाः पञ्चगा इव ।
कर्णमेवोपलीयन्त मयाङ्गण्डीवधन्वनः ॥ ४८
यथा सर्वाणि भूतानि सृत्योर्भीतानि मारिष
धर्ममेवोपलीयन्ते कर्मवन्ति हि यानि च ॥
तथा कर्णं मेहृषांसं पुत्रास्तव नराधिप ।
उपालीयन्त संत्रासात्पाण्डवस्य महात्मनः
ताञ्शोणितपरिक्लिबान्
विषमस्थान् शरातुरान् ।
मा भैष्टेयप्रवीरकर्णो
ह्यमीतो मामितेति च ॥ ५१
संभग्नं हि बलं दृष्ट्वा बलात्पार्थेन तावकम् ।
धनुर्विस्फारयन्कर्णस्तस्यौ शत्रुजिघांसया ५२
तान्प्रभुतान्कुरुन्दृष्ट्वा कर्णः शस्त्रभूतां वरः ।
सञ्चिन्तयित्वा पार्थस्य वधे दग्धे मनः श्वसन्
विस्फार्य सुमहद्वापं ततश्चाधिरथिर्द्वयः ।
पञ्चालान्पुनराधावत् पश्यतः सव्यसाचिनः
ततः क्षणेन क्षितिपाः क्षतजप्रतिमेक्षणाः ।
कर्णं ववर्षुर्बाणैर्धैर्यथा मेघा महीधरम् ॥ ५५
ततः शरसहस्राणि कर्णमुक्तानि मारिष ।
व्ययोजयन्त पञ्चालान्प्राणैः प्राणभूतां वर
तत्र शब्दो महानासीत्पञ्चालानां महामते ।
वध्यतां सूतपुत्रेण मित्रायै मित्रयुद्धिना ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे
एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

सञ्जय उवाच ।
 ततः कर्णः कुरुषु प्रव्रुतेषु
 वरुथिना श्वेतहयेन राजन् ।
 पाञ्चालपुत्रान् व्यधमत्सुतपुत्रो
 महेषुभिर्वात इवाभ्रसङ्गान् ॥ १
 सूतं रथादञ्जलिर्कैर्निपात्य
 जघान चाश्वान्नमेजयस्य ।
 शतानीकं सुतसोमं च भङ्गै-
 रवाकिरज्जनुषी चाप्यकृन्तत् ॥ २
 धृष्टद्युम्नं निर्बिभेदाथ पशुभि-
 र्जघानाश्वान्तरसा तस्य संख्ये
 हत्वा चाश्वान् सात्यकेः सूतपुत्रः
 कैकेयपुत्रं न्यवधीद्विशोकम् ॥ ३
 तमभ्यधावन्निहते कुमारै-
 कैकेयसेनापतिरुग्रकर्मा ।
 शरैर्विधुन्वन् भृशमुग्रधैवीः
 कर्णात्मजं चाप्यहनत्प्रसेनम् ॥ ४
 तस्यार्धचन्द्रेस्त्रिभिरुच्चकर्त-
 प्रहस्य बाहू च शिरश्च कर्णः ।
 स स्यन्दनाङ्गामगमद्रतासुः
 परश्वधैः शाल इवावरुणः ॥ ५
 हताश्वमञ्जोगतिभिः प्रसेनः
 शिनिप्रवीरं निशितैः पृषत्कैः ।
 प्रच्छाद्य नृत्यन्निव कर्णपुत्रः
 दैनैयबाणाभिहतः पपात ॥ ६
 पुत्रे हते क्रोधपरीतचेताः
 कर्णः शिनीनामृषमं जिघांसुः ।
 हतोऽसि दैनैय इति ब्रुवन्स
 व्यवासृजद्वाणमभिप्रसाहम् ॥ ७
 तमस्य चिच्छेद शरं शिखण्डी
 त्रिभिस्त्रिभिश्च प्रतुतोद कर्णम् ।
 शिखण्डिनः कार्युक् च ध्वजं च
 छित्त्वा क्षुराभ्यां न्यपतत्सुजातः ८
 शिखण्डिनं च भिरविध्यदुग्रो
 धार्ष्ट्युक्तेः स शिरश्चोच्चकर्तम् ।

तथाऽभिनत्सुतसोमं शरेण
 सुसंशितेनाधिरथिर्महात्मा ॥ ९
 अथाकन्दे तुमुले वर्तमाने
 धार्ष्ट्युक्ते निहते तत्र कृष्णः ।
 अपाञ्चाल्यं क्रियते याहि पार्थ
 कर्णं जहीत्यग्रवीद्राजसिंह ॥ १०
 ततः प्रहस्याशु नरप्रवीरो
 रथं रथेनाधिरथेर्जगाम ।
 भये तेषां त्राणमिच्छन्सुबाहु-
 रभ्याहतानां रथयूथपेन ॥ ११
 विस्फार्य गाण्डीवमथोग्रघोषं
 ज्यया समाहत्य तले भृशं च ।
 बाणान्धकारं सहसैव कृत्वा
 जघान नागाश्वरथध्वजांश्च ॥ १२
 प्रतिश्रुतः प्राहदन्तरिक्षे
 गुहा गिरीणामपतन्धयांसि ।
 यन्मण्डलज्येन विजृम्भमाणो
 रौद्रे मुहूर्तैऽभ्यपतत्किरीटी ॥ १३
 तं भीमसेनोऽनुययौ रथेन
 पृष्ठे रङ्गन्पाण्डवमेकवीरः ।
 तौ राजपुत्रौ त्वरितौ रथाभ्यां
 कर्णाय यातावरिभिर्विषक्ता ॥ १४
 तत्रान्तरे समहान्सूतपुत्र-
 श्चक्रे युद्धं सोमकान्संग्रह्य
 रथाश्वमातङ्गगणाजघान
 प्रच्छादयामास शरैर्विशश्च ॥ १५
 तमुत्तमौजा जनमेजयश्च
 क्रुद्धौ युधामन्युशिखण्डिनौ च ।
 कर्णं बिभेदुः सहिताः पृषत्कैः
 सन्नद्धमानाः सह पार्श्वेन ॥ १६
 ते पञ्च पञ्चालरथप्रवीरा
 वैकतेन कर्णमभिद्रवन्तः ।
 तस्माद्रथाश्चावययितुं न शक्नु-
 र्धैर्यात्कृतात्मानमिवेन्द्रियाथार्थाः ॥ १७

८२

तत इति ॥ १ ॥ जङ्गोगतिभिः पूर्णायतोत्सृष्टैः ॥ ६ ॥ प्रतिश्रुतः प्रतिस्वनः ॥ १३ ॥

तेषां धनुषि ध्वजवाजिस्तुता-
स्तूर्णं पताकाश्च निकुस्य वाणैः ।
ताम्यञ्च भिस्त्वभ्यहनत्पुष्टकैः
कर्णस्ततः सिंह इवोच्चनाद ॥ १८
तस्यास्य तस्तानभिनिघ्नतश्च
ज्वाबाणहस्तस्य धनुःस्वनेन ।
साभिद्रुमा स्यात्पृथिवीं विशीर्ण-
स्यतीव्रं मत्वा जनता द्यपीदत् ॥ १९
स शक्रचापप्रतिमेन धन्वना
भृशायतेनाभिरथिः शरान्मुज्जन् ॥
ज्मो रणे दीप्तमरीचिमण्डलो
यथोन्मुमालीं परिवेषवांस्तथा ॥ २०
शिखिपिडनं द्वादशभिः पराभिन-
चिह्नतैः शरैः पद्भिरथोत्तमौजसम् ।
त्रिमिथुधामन्मुमविष्यदाशुभै-
स्त्रिमिस्त्रिभिः सोमकपापतात्मजौ ॥
पराजिताः पञ्च महात्मास्तु ते
महाहवे सुतसुतेन मारिष ।
निरुद्यमास्तस्थुरभिजनन्दना
यथेन्द्रियायाऽऽत्मवता पराजिताः ॥
निमज्जतस्तानथ कर्णसागरे
विपन्ननाभो वाणिजो यथाऽर्णवे ।
उद्भिरे नौमिरिवार्णवाद्बद्धैः
सुकविपैर्द्रौपदिजाः समाललान् ॥ २३
ततः शिनीनामुपमः शितैः शरै-
र्निकृष्य कर्णं प्रहितानिबृन्वहन् ।
विदार्य कर्णं निशितेरयस्मथै-
स्तवात्मजं ज्येष्ठमविष्यदृष्टिभिः ॥ २४
ऋषोऽथ भोजश्च तवात्मजस्तथा
स्वयं च कर्णो निशितैरताडयत् ।
स तैश्चतुर्भिर्धुयुधे यदुत्तमो
दिगीश्वरे दैत्यपतिर्यथा तथा ॥ २५
समाततेनेष्वसनेन कूजता
भृशायतेनामितवाणवर्षिणा ।
बभूव दुर्धर्पततः स सात्यकिः
शरज्जभोमय्यगतो यथा रविः ॥ २६
पुनः समास्थाय रथान् सुदृशिताः
शितिप्रवीरः जुहुयुः परंतपाः ।
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि दुःशासनभीमसेनयुद्धे द्वापरीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैल कण्ठोये भारतभावर्षीये द्वपरीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

समेत्य पञ्चालमहाराथा रणे
मरुद्वृणाः शक्रमिवारिनिग्रहे ॥ २७
ततोऽभवद्युद्धमतीव दारुणं
तवाहितानां तव सैनिकैः सह ।
रथाश्वमातङ्गविनाशनं तथा
यथा सुराणामसुरैः पुराऽभवत् ॥ २८
रथा द्विपा बाजिपदातयस्तथा ।
भवन्ति नानाविधशस्त्रवेष्टिताः ।
परस्परैर्णामिहताश्च अस्त्रखलु-
र्विनेदुरातौ द्यस्वोऽपतस्तथा २९
तथागतं भीममभीस्तवात्मजः
ससार राजावरजः किरणशरैः ।
तमभ्यधावस्वारितो वृकोदरो
महारुहं सिंह इवाभिपेदिवा ॥ ३०
ततस्तयोर्धुद्धमतीव दारुणं
प्रदीप्यतोः प्राणदुरोदरं द्वयोः
परस्परैर्णामिनिविष्टैरौषधौ-
रुद्रग्रयोः शस्त्रशक्रयोर्थया ॥ ३१
शरैः शरीरातिकरैः सुतेजनै-
र्निजघ्नतुस्तावितरैतर्भृशम् ।
सकृत्प्रभिन्नाविवा वसितान्तरे
महागर्जो मन्मथसक्तचेतसौ ॥ ३२
तवात्मजस्याथ वृकोदरस्त्वजन्
धनुःक्षुराभ्यां ध्वजमेव चाच्छिनत्
ललाटमप्यस्य विभेदं पणिना
शिरश्च कायात्प्रजहार सारथेः ॥ ३३
स राजपुत्रोऽन्यदवाप्य कायुर्धु-
वृकोदरं द्वादशभिः पराभिनत् ।
स्वयं नियच्छंस्तुरगानजिह्वगैः
शरैश्च भीमं पुनरप्यवीजुषत् ॥ ३४
ततः शरैः सूर्यमरीचिसप्रभं
सुवर्णवज्रोत्तमरत्नभूषितम् ।
महेन्द्रवज्राशनिपातदुःसहं
सुमोच भीमाङ्गविद्धारणक्षमम् ॥ ३५
स तेन निर्विद्धतदुर्ध्वकोदरो
निपातितः अस्ततुर्गतासुवत् ।
प्रसार्य बाहू रथवर्यमाश्रितः
पुनः स संज्ञासुपलभ्य चानदत् ॥ ३६

८३

सञ्जय उवाच ।
 तत्राकरोद्गुणकरं राजपुत्रो
 दुःशासनस्तुमुलं युद्धमानः ।
 चिच्छेद भीमस्य धनुः शरेण
 पृथ्वा शरैः सारथिमप्यविध्यत् ॥ १
 स तत्कृत्वा राजपुत्रस्तरस्त्री
 विव्याध भीमं नवभिः पृथक्कैः ।
 ततोऽभिनवहुभिः क्षिप्रमेव
 वरेषुभीममसेनं महात्मा २
 ततः क्रुद्धो भीमसेनस्तरस्त्री
 शक्तिं चोप्रां प्राहिणोत्ते सुताय ।
 तामापतन्ती सहसाऽतिघोरां
 दृष्ट्वा सुतस्ते ज्वलितामिवोदकाम् ३
 आकर्णपूर्णरिपुभिर्महात्मा
 चिच्छेद पुत्रो दशभिः पृथक्कैः ।
 दृष्ट्वा तु तत् कर्म कृतं सुदुष्करं
 प्रापूजयन्सर्वयोधाः प्रहृष्टाः ॥ ४
 अथाशु भीमं च शरेण भूयो
 गाढं स विव्याध सुतस्त्वदीयः ।
 युकोध भीमः पुनराशु तस्मै
 भृशं प्रजज्वाल रुपाऽभिधीक्ष्य ॥ ५
 विद्धोऽस्मि वीराशु भृशं त्वयाद्य
 सहस्र भूयोऽपि गदाप्रहारम् ।
 उक्तवैवमुक्तेः क्षुपितोऽथ भीमो
 जग्राह तां भीमगदां वधाय ॥ ६
 उवाच चाद्याहमहं दुरात्मन्
 पास्यामि ते शोणितमाजिमध्ये ।
 अथैवमुक्तस्तनयस्तवोप्रां
 शक्तिं वेगात्प्राहिणोन्मुत्युरुपात् ॥ ७
 आविध्य भीमोऽपि गदां सुघोरां
 विचिक्षिपे रोषपरीतमूर्तिः ।
 सा तस्य शक्तिं सहसा विरुध्य
 पुत्रं तवाजौ ताडयामास मूर्ध्नि ८
 स विश्वरत्नाग इव प्रभिन्नो
 गदामस्मै तुमुले प्राहिणोद्वै

तयाऽहरदश धन्वन्तराणि
 दुःशासनं भीमसेनः प्रसह्य ९
 तथा हतः पतितो वेपमानो
 दुःशासनो गदया वेगवत्या ।
 विध्वस्तवर्माभरणाम्बरसङ्ग
 विच्छेष्टमानो भृशवेदनातुरः १०
 हयाः ससृता निहता नरेन्द्र
 चूर्णीकृतश्चास्य रथः पतन्त्या ।
 दुःशासनं पाण्डयाः प्रेक्ष्य सर्वे
 हृष्टाः पञ्चालाः सिंहनादानमुञ्चन् ११
 तं पातयित्वाऽथ वृकोदरोऽथ
 जगज्जै हर्षेण विनादयन् दिशः ।
 नादेन तेनाखिलपार्श्ववर्तिनो
 मूर्च्छाकुलाः पतितास्त्वाजमीढ १२
 भीमोऽपि वेगादवतीर्य याना-
 दुःशासनं वेगवानभ्यधावत् ।
 ततः स्मृत्वा भीमसेनस्तरस्त्री
 सापन्नकं यत् प्रयुक्तं सुतेस्ते ॥ १३
 तस्मिन्सुघोरे तुमुले वर्तमाने
 प्रधानभूयिष्ठतैः समन्तात् ।
 दुःशासनं तत्र समीक्ष्य राजन्
 भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्मा ॥ १४
 स्मृत्वाऽथ केशप्रहणं च वेदया
 वस्त्रापहारं च रजस्रलायाः ।
 अनागसो भर्तृपराङ्मुखाया
 दुःखानि दत्तान्यपि विप्रचिन्त्य १५
 जज्वाल क्रोधात्थ भीमसेन
 आज्यप्रसिक्तो हि यथा हुताशः ।
 तत्राह कर्णं च सुयोधनं च
 कृपं द्रौणिं कृतवर्माणमेव ॥ १६
 निहिम्नि दुःशासनमद्य पापं
 संरक्ष्यतामद्य समस्तयोधाः ।
 इत्येवमुक्त्वा सहसाऽभ्यधाव-
 ब्रिहन्तुकामोऽतिबलस्तरस्त्री ॥ १७

८३

तत्रेति ॥ १ ॥

तथा तु विक्रम्य रणे वृकोदरो
महागजं केसरिको यथैव ।
निगृह्य दुःशासनमेकवीरः
सुयोधनस्याधिरथेः समक्षम् ॥ १८

रथादवलुप्त्य गतः स भूमौ
यत्नेन तस्मिन्प्रणिधाय चक्षुः ।
असिं समुद्यम्य सितं सुधारं
कण्ठे पदाऽऽक्रम्य च वेपमानम् ॥ १९

उवाच तद्वीरिति यदुवाणो
दृष्टो यद्रेः कर्णसुयोधनाभ्याम् ।
ये राजसुयावभृथे पवित्रा
जाताः कचा याज्ञसेन्या दुरात्मन्

ते पाणिना कतरेणावकुप्टा-
स्तद्गृहीत्वा पृच्छति भीमसेनः ।
श्रुत्वा तु तद्वीरमवचः सुयोरं
दुःशासनो भीमसेनं निरीक्ष्य ॥ २१

जज्ज्वाल भीमं स तदा स्मयेन
संशृण्वतां कौरवसोमकानाम् ।
उक्तस्तदाऽऽजौ स तथा सरोर्षं
जगाद भीमं परिवर्तनेत्रः ॥ २२

‘अयं करिकराकारः पीनस्तनविमर्दनः ।
गोसहस्रप्रदाता च क्षत्रियान्तकरः करः २३
अनेन याज्ञसेन्या मे भीम केशा विकर्षिताः
पश्यतां कुरुमुख्यानां दुष्प्राकं च सभासदाम्’

एवं त्वसौ राजसुतं निशम्य
बुधन्तमाजौ विनिर्णीह्य वक्षः ।
भीमो बलात् प्रतिगृह्य दोभ्यां-
मुच्चैर्ननादाय समस्तयोधान् ॥ २५

उवाच यस्यास्ति बलं स रक्ष-
त्वसौ भवेद्य निरस्तबाहुः ।
दुःशासनं जीवितं प्रोत्सृजन्त-
माक्षिप्य योधांस्तरसा महाबलः

एवं कुब्जो भीमसेनः करेण
उत्पाटयामास भुजं महात्मा ।
दुःशासनं तेन स वीरमध्ये
जघान वज्राशनिसन्निभेन ॥ २७

उत्कृत्य वक्षः पतितस्य भूमा-
वथापिवच्छोणितमस्य कोष्णम् ।
ततो निपात्यास्य शिरोपकृत्य
तेनासिना तव पुत्रस्य राजन् ॥ २८

सत्यां चिकीर्षुर्मतिमान् प्रतिज्ञां
भीमोऽपिवच्छोणितमस्य कोष्णम् ।
आस्वाद्य चास्वाद्य च वीक्षमाणः
कुब्जो हि चैनं निजगाद् वाक्यम् ॥ २९

‘स्तन्यस्य मातुर्मधुसर्पिणोर्वा
माध्वीकपानस्य च सत्कृतस्य ।
दिव्यस्य वा तोयरसस्य पाना-
त्पयोदधिभ्यां मथिताच्च मुख्यात् ३०

अन्यानि पानानि च यानि लोके
सुधामृतस्वादुरसानि तेभ्यः ।
सर्वेभ्य एवाभ्यधिको रसोऽयं
ममाद्य चास्याहितलोहितस्य ’ ॥ ३१

अथाह भीमः पुनरुपक्रमं
दुःशासनं क्रोधपरीतचेताः ।
गतासुमालोक्य विद्वस्य सुखरं
‘किं वा कुर्यां मृदुना रक्षितोऽसि’

एवं ध्रुवानं पुनराद्रवन्त-
मास्वाद्यमानं तमतिप्रहृष्टम् ।
ये भीमसेनं ददृशुस्तदानां
भयेन तेऽपि व्यथिता निपेतुः ॥ ३३

ये चापि नासन् व्यथिता मनुष्या-
स्तेषां करेभ्यः पतितं हि शस्त्रम् ।
भयाच्च संभुकुशुरस्त्रैस्ते
निमीलिताक्षा ददृशुः समन्ततः ३४

तं तत्र भीमं ददृशुः समन्ता-
द्भीशासनं तद्गुधिरं पिबन्तम् ।
सर्वेऽपलायन्त भयाभिपन्ना
न वै मनुष्योऽयमिति ध्रुवाणाः ३५

तस्मिन् कुते भीमसेनेन रुपे
दृष्ट्वा जनाः शोणितं पीयमानम् ।
संप्राद्रवंश्चित्रसेनेन सार्धं
भीमं रक्षो भाषमाणा भयार्ताः ३६

पुधामन्युं प्रवृत्तं चित्रसेनं
 सहानीकस्त्वभ्ययाद्वाजपुत्रः ।
 विव्याध चैनं निशितैः पृष्ठकै-
 र्यपेतभीः सप्तभिराशुसूक्तैः ॥ ३७
 संक्रान्तमोग इव लेलिहानो
 महोरगः क्रोधविषं सिञ्चतुः ।
 निवृत्त्य पाञ्चालजमभ्यविध्य-
 त्रिभिः शरैः सारथिमस्य पद्भिः ॥
 ततः सुपुङ्गेन सुयन्त्रितेन
 सुसंशिताग्नेन शरेण शूरः ।
 आकर्णमुक्तेन समाहितेन
 पुधामन्युस्तस्य शिरो जहार ॥ ३९
 तस्मिन् हते भ्रातरि चित्रसेने
 क्रुद्धः कर्णः पौरुषं दर्शयानः ।
 द्यद्वाचयत्पाण्डवानामनीकं
 प्रत्युयातो नकुलेनामितौजाः ॥ ४०
 भीमोऽपि हत्वा तत्रैव दुःशासनममर्षणम्
 पूरयित्वाऽञ्जलिं भूयो रुधिरस्योग्रनिःस्वनः
 शृण्वतां लोकवीराणामिदं वचनमब्रवीत् ।
 एष ते रुधिरं कण्ठात्पिक्वाभि पुरुषाधम ४२
 हृदीदानीं तु संहृष्टः पुनर्गौरिति गौरिति ।
 ये तदाऽस्मान्प्रत्युत्थान्ति पुनर्गौरिति गौरिति
 तान्वयं प्रतिवृत्त्यामः पुनर्गौरिति गौरिति ।
 प्रमाणकोट्यां शयनं कालकूटस्य भोजनम् ४४

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि दुःशासनवधे
 त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

सख्य उवाच ।

दुःशासने तु निहते तव पुत्रा महारथाः ।
 महाक्रोधविषा वीराः समरेष्वपलायिनः ॥
 दश राजन्महावीर्या भीमं प्राच्छादयन्शरैः
 निषङ्गी कवची पाशी दण्डधारो धनुर्धरः ॥
 अलोलुपः सहः षण्ढो वातवेगासुवर्चसौ ।
 एते समेत्य सहिता भ्रातृव्यसनकशिताः ॥

दंशनं चाहिभिः कुण्ठैर्दाहं च जतुवेदमनि ।
 दूतेन राज्यहरणमरण्ये वसतिश्च या ॥ ४५
 द्रौपद्याः केशपक्षस्य ग्रहणं च सुदारुणम् ।
 इष्वस्त्राणि च संग्रामेष्वसुखानि च वेदमनि ॥
 विराट्भवने यश्च क्लेशोऽस्माकं पृथग्विधः ।
 शकुनेर्धार्तराष्ट्रस्य राधेयस्य च मन्त्रिते ४७
 अनुभूतानि दुःखानि तेषां हेतुस्त्वमेव हि ।
 दुःखान्येतानि जानामी न सुखानि कदाचन
 धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्यात्सपुत्रस्य सदा वयम्
 इत्युक्त्वा वचनं राजज्वरं प्राप्य वृकोदरः ।
 पुनराह महाराज स्मयंस्ती केशवाजुनौ ४९
 अस्मिद्गन्धो विस्त्रवहोहितास्यः
 क्रुद्धोऽत्यर्थं भीमसेनस्तरस्त्री ।
 दुःशासने यद्ग्रेणे संश्रुतं मे
 तद्वै सत्यं कृतमयेह वीरौ ॥ ५०
 अथैव दास्याम्यपरं द्वितीयं
 दुर्योधनं यक्षपशुं विशस्य ।
 शिरो मुदित्वा च पदा दुरात्मनः ।
 शान्तिं लप्स्ये कौरवाणां समक्षम् ॥
 एतावदुक्त्वा वचनं प्रहृष्टो
 ननाद चोच्चै रुधिरार्द्रगात्रः ।
 ननर्द चैवातिबलो महात्मा
 वृत्रं निहत्येव सहस्रनेत्रः ॥ ५२

भीमसेनं महाबाहुं मार्गणेः समवारयन् ।
 स वार्यमाणो विशिखैः समन्तात्सैर्हारयैः ॥
 भीमः क्रोधाभिरक्ताक्षः क्रुद्धः काल इवावभौ
 तांस्तु भल्लैर्महावेगेर्दंशाभिर्दंश भारतान् ॥ ५
 रुक्माङ्गदान रुक्मपुत्रैः पार्थो निम्ये यमक्षयम्
 हतेषु तेषु वीरेषु प्रदुद्राव बलं तव ॥ ६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठे भारतभावदीपे
 त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥
 कर्णो ११

८४
 दुःशासने इति ॥ १ ॥

पश्यतः सुतपुत्रस्य पाण्डवस्य भयादितम् ।
 ततः कर्णो महाराज प्रविशश महद्भयम् ॥ ७
 दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तमन्तकस्य प्रजाखिव ।
 तस्य त्वाकारभावज्ञः शल्यः समितिशोभनः
 उवाच वचनं कर्णं प्राप्तकालमरिदम् ॥
 मा वयथां कुरु राष्ट्रेय नैवं त्वय्युपपद्यते ॥ ९
 एते द्रवन्ति राजानो भीमसेनभयादितः ॥
 दुर्घोधनश्च समूढो प्रातुर्व्यसनकश्चितः
 दुःशासनस्य रुधिरं पीयमाने महात्मना ।
 व्यापन्नचेतसश्चैव शोकोपहतचेतसः ॥ ११
 दुर्घोधनमुपासन्ते परिवार्य समन्ततः ।
 कृपप्रभृतयश्चैते हतशोभाः सहोदराः ॥ १२
 पाण्डवा लब्धलक्ष्माश्च धनज्ञयपुरोगमाः ।
 त्वामेवाभिमुखाः शूरा युद्धाय समुपस्थिताः
 स त्वं पुरुषशार्दूल पौरुषेण समास्थितः ।
 क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य प्रत्युद्याहि धनञ्जयम् ॥ १४
 भारो हि धातैराष्ट्रेण त्वयि सर्वः समाहितः
 तमुद्रह महाबाहो यथाशक्ति यथाबलम् ॥
 जये स्याद्विपुला कीर्तिर्भुवः स्वर्गः पराजये ।
 वृषसेनश्च राष्ट्रेय संकुदस्तनयस्तव ॥ १६
 त्वयि मोहं समापन्ने पाण्डवानभिधावति ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं शल्यस्यामिततेजसः ।
 हृदि चावश्यकं भावं चक्रे युद्धाय सुखिरम्
 ततः कुञ्जो वृषसेनोऽभ्यधाव-
 द्वास्थितं प्रमुखे पाण्डवं तम् ।
 वृकोदरं कालमिवात्तदण्डं
 गदाहस्तं योधयन्तं त्वदीयान् ॥ १८
 तमभ्यधावन्नकुलः प्रवीरो
 रोषादमित्रं प्रतुदन्पृष्टकैः ।
 कर्णस्य पुत्रं समरे प्रहृष्टं
 पुरा जिघांसुर्मैत्रवेव जम्भम् ॥ १९
 ततो ध्वजं स्फाटिकचित्रकञ्जुकं
 चिच्छेद् वीरो नकुलः क्षुरेण ।
 कर्णात्मजस्येष्वसनं च चित्रं
 भङ्गेन जाम्बूनदचित्रनङ्गम् ॥ २०
 अथान्यदादाय धनुः स शीघ्रं
 कर्णात्मजः पाण्डवमभ्यविध्यत् ।
 दिव्यैरस्त्रैरभ्यवर्षच्च सोऽपि
 कर्णस्य पुत्रो नकुलं कृतास्त्रः ॥ २१
 शराभिधाताश्च रुषा च राजन्
 खया च भासाऽस्त्रसमीरणाच्च ।

जज्वाल कर्णस्य सुतोऽतिमात्र-
 मिद्धो यथाऽऽज्याहुतिमिर्हुताशः ॥
 कर्णस्य पुत्रो नकुलस्य राजन्
 सर्वानश्वानक्षिणोदुत्तमास्त्रैः ।
 वनायुजान् धै नकुलस्य शुभ्रा-
 नुदग्रगान् हेमजालावनद्धान् ॥ २२
 ततो हताश्वान्दवस्त्रह याना-
 दादाय चर्माभिरुक्मचन्द्रम् ।
 आकाशसंकाशमसिं प्रगृह्य
 दोषूयमानः खगवच्चचार ॥ २४
 ततोऽन्तरिक्षे च रथाश्वानां
 चिच्छेद् तूर्णं नकुलश्चित्रयोधो ।
 ते प्रापतन्नसिना गां विशस्ता
 यथाश्वमेधे पशवः क्षमित्रा ॥ २५
 द्विसाहस्राः पातिता युद्धशौण्डा
 नानादेश्याः सुभृताः सत्यसन्धाः ।
 एकेन संख्ये नकुलेन कृत्वा
 जयेऽसूनाऽनुत्तमचन्द्रनाङ्गाः ॥ २६
 तमापतन्त नकुलं सोऽभिपत्य
 समन्ततः सायकैः प्रत्यधिध्यत् ।
 स तुघमानो नकुलः पृष्टकै-
 र्विध्याधवीरं स चुकोप विद्धः ॥ २७
 महाभये रक्ष्यमाणो महात्मा
 भ्रात्रा भीमेनाकरोत्तत्र भीमम् ।
 तं कर्णपुत्रो व्यधमन्तमेकं
 नराश्वमातङ्गरथाननेकान् ॥ २८
 कडिन्तमष्टादशभिः पृष्टकै-
 र्विध्याधवीरं नकुलं सरोषः ।
 स तेन विद्धोऽतिभृशं तरस्वी
 महाहवे वृषसेनेन राजन् ॥ २९
 कुद्वेन धावन्समरे जिघांसुः
 कर्णात्मजं पाण्डुसुतो नृवीरः ।
 वितत्य पक्षौ सहसा पतन्तं
 श्येनं यथैवाभिलुब्धमाजौ ॥ ३०
 अवाकिरद्वृषसेनस्ततस्तं
 शितैः शरैर्नकुलमुदारवीर्यम् ।
 स तान्मोघांस्तस्य कुर्वन्शरीरान्
 चचार मार्गांश्चकुलश्चित्ररूपान् ॥ ३१
 अथास्य तूर्णं वरतो नरेन्द्र
 खड्गेन चित्रं नकुलस्य तस्य ।
 महेषुमिर्धर्मतर्कपुत्रो
 महाहवे चर्मसहस्रतारम् ॥ ३२

तं चायसं निशितं तीक्ष्णधारं
विकोशमुग्रं गुरुभारसाहम् ।
द्विषच्छरीरान्तकरं सुघोर-
माधुन्वतः सर्पमिवोद्वरूपम् ॥ ३३
क्षिप्रं शरैः पद्भिरामित्रसाह-
श्रकर्त खड्गं निशितैः सुवेगैः ।
पुनश्च दीर्घनिशितैः पृषत्फैः
स्तनान्तरे गाढमथाभ्यविक्रयत् ॥ ३४
कृत्वा तु तदुष्करमार्थजुष्ट-
मन्थैर्नेरैः कर्म रणे महात्मा ।
ययौ रथं भीमसेनस्य राजन्
शराभितप्तो नकुलस्त्वरावान् ॥ ३५
स भीमसेनस्य रथं हताश्वो
माद्रीसुतः कर्णसुताभितप्तः ।
आपुष्टुवे सिंह इवाचलाग्रं
संप्रेक्ष्यमाणस्य धनञ्जयस्य ॥ ३६
ततः कुञ्जो वृषसेनो महात्मा
वधर्वं ताविपुजालेन घोरः ।
महारथावेकरथे समेतौ
शरैः प्रभिन्नास्त्रिषु पाण्डवयौ ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि वृषसेनयुद्धे नकुलपराजये
चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

सज्जय उवाच ।
नकुलमथ विदित्वा छिन्नबाणासनार्सि
विरथमरिशरार्तं कर्णपुत्रास्त्रभग्नम् ।
पवनधुतपताका-हादिनो वल्लिताश्वो
वरपुरुषनियुक्तास्ते रथैः शीघ्रमीयुः
द्रुपदसुतवरिष्ठाः पञ्च शैनेयपुष्टा
द्रुपदुहितपुत्राः पञ्च चामित्रसाहाः
द्विरद्वयनराश्वान्सुदयन्तस्त्वदीयान्
भुजगपतिनिकाशैर्मौर्गैरीचशस्त्राः
अथ तव रथमुख्यास्ताम्पतीयुस्त्वरन्तः
रुपहृदिकसुतौ च द्रौणिदुर्योधनौ च

तस्मिन्नथे निहते पाण्डवस्य
क्षिप्रं च खड्गे विशिखैर्निकृत्ते ।
अन्ये च संहृत्य कुरुप्रवीरा-
स्ततो न्यग्रजशरवर्षैरुपेत्य ॥ ३८
तौ पाण्डवयौ परितः समेतान्
संह्रयमानाविव ह्रस्ववाहौ ।
भीमार्जुनौ वृषसेनाय कृद्धौ
ववर्षतुः शरवर्षं सुघोरम् ॥ ३९
अथाब्रवीन्मारुतिः फाल्गुनं च
पश्यस्वैनं नकुलं पीड्यमानम् ।
अयं च नो बाधते कर्णपुत्र-
स्तस्माद्वाभ्यान्प्रत्युपयातु कार्णिम् ॥
स तन्निशम्यैव वचः किरीटी
रथं समासाद्य वृकोदरस्य ।
अथाब्रवीन्नकुलो वीक्ष्य वीर-
मुपागतं शातय शीघ्रमेनम् ॥ ४१
इत्येवमुक्तः सहसा किरीटी
ध्नात्रा समक्षं नकुलेन संख्ये ।
कपिध्वजं कैशवसंगृहीतं
प्रेषीदुद्रो वृषसेनाय बाहम् ॥ ४२

शकुनिसुतवृकौ च काथदेवावृधौ च
द्विरद्वजलदघोषैः स्यन्दनैः कार्मुकैश्च
तव नृपरथिवीरास्तान्दरीकं च वीरा-
नृवरशरवराग्रैस्ताडयन्तोऽभ्यरुन्धन्
नवजलदसवर्णैर्हस्तिभिस्तानुदीयु-
गैरिशिखरनिकाशैर्मौर्गैः कुलिङ्गाः
सुकल्पिता हैमवता मदोत्कटा
रणाभिकामैः कृतिभिः समाश्रिताः
सुवर्णजालैर्धितता बभुर्गजा-
स्तथा यथा खे जलदाः सविद्युतः ५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीपे
चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५
नकुलमिति ॥ १ ॥

कुलिन्दपुत्रो दशभिर्महायसैः
 कृपं ससृताश्वमपीडयद्भृशम् ।
 ततः शरद्वत्सुतसायकैर्हतः
 सहैव नागेन पपात भूतले ॥ ६
 कुलिन्दपुत्रावरजस्तु तोमरै-
 दिवाकरांशुप्रतिभिरयस्मयैः ।
 रथं च विक्षोभ्य ननाद नर्दत-
 स्ततोऽस्य गान्धारपतिः शिरोऽहरत्
 ततः कुलिन्देषु हतेषु तेष्वथ
 प्रहृष्टरूपास्तव ते महारथाः ।
 भृशं प्रदध्मलवणाम्बुसंभवान्
 परांश्च बाणासनपाणयोऽभ्ययुः ॥ ८
 अथाभवद्युद्धमतीव दारुणं
 पुनः कुरूणां सह पाण्डुसुजयैः ।
 शरासिंशकत्पृष्टिगदापरश्वधै-
 रैराश्वनागान्मुहरं भृशाकुलम् ॥ ९
 रथाश्वमनाङ्गपदातिमस्ततः
 परस्परं विप्रहताः पतन् क्षितौ ।
 यथा सविद्युस्तनिता बलाहकाः
 समाहता दिग्भ्य इवोग्रमाकृतैः ॥ १०
 ततः शतानीकमतान् महागजां-
 स्तथा रथान्पत्तिगणांश्च तान् बहून्
 जघान भोजस्तु हयानथापतन्
 क्षणाद्विशस्ताः कृतवर्मणः शरैः ॥ ११
 अथापरे द्रौणिहता महाद्विपा-
 स्त्रयः ससर्वायुधयोधकेतनाः ।
 निपेतुकथ्यो ध्यसवो निपातिता-
 स्तथा यथा वज्रहता महाचलाः ॥
 कुलिन्दराजावरजादनन्तरः
 स्तनान्तरे पत्रिवरैरताडयत् ।
 तवात्मजं तस्य तवात्मजः शरैः
 शितैः शरीरं व्यहनद्विषं च तम् ॥ १३
 स नागराजः सह राजसुनुना
 पपात रक्तं बहु सर्वतः क्षरन् ।
 महेन्द्रवज्रप्रहतोऽम्बुदागमे
 यथा जलं नैतिकपर्वतस्तथा ॥ १४
 कुलिन्दपुत्रप्रहितोऽपरो द्विपः
 काथं ससृताश्वरथं व्यपोधयत् ।
 ततोऽपतत्क्राथशराभिघातितः
 सहैश्वरो वज्रहतो यथा गिरिः ॥ १५

रथी द्विपस्थेन हतोऽपतच्छरैः
 क्राथाधिपः पर्वतजेन दुर्जयः ।
 सवाजिसूतेष्वसनध्वजस्तथा
 यथा महावातहतो महाद्रुमः ॥ १६
 वृको द्विपस्त्रं गिरिराजवासिनं
 भृशं शरैर्द्वादशभिः पराभिनत् ।
 ततो वृकं साश्वरथं महाद्विपो
 द्रुतं चतुर्भिश्चरणैर्व्यपोधयत् ॥ १७
 स नागराजः सनियन्क्तोऽपत-
 त्त्था हतो बभूवुस्तेषुभिर्भृशम् ।
 स चापि देवावृषसुपुरदितः
 पपात नुन्नः सहदेवसुनुना ॥ १८
 विषाणगात्रावरयोधपातिना
 गजेन हन्तुं शकुनिं कुलिन्दजः ।
 जगाम वेगेन भृशादैर्यश्च तं
 ततोऽस्य गान्धारपतिः शिरोऽहरत्
 ततः शतानीकहता महागजा
 हया रथाः पत्तिगणाश्च तावकाः ।
 सुपर्णवातप्रहता यथोरगा-
 स्तथागता गां विवशा विचूर्णिताः ।
 ततोऽभ्यविक्ष्यद्बहुभिः शितैः शरैः
 कलिङ्गपुत्रो नकुलाम्भजं स्मयन् ।
 ततोऽस्य कोपाद्विचर्कतं नाकुलिः
 शिरः क्षुरेणाम्भुजसन्निभाननम् ॥ २१
 ततः शतानीकमधिष्यदायसै-
 स्त्रिभिः शरैः कर्णसुतोऽर्जुनं त्रिभिः ।
 त्रिभिश्च भीमं नकुलं च सप्तभि-
 र्जनावीनं द्वादशभिश्च सायकैः ॥ २२
 तदस्य कर्मातिमनुष्यकर्मणः
 समीक्ष्य दृष्टाः कुरवोऽभ्यपूजयन् ।
 पराक्रमश्चास्तु धनञ्जयस्य ये
 हुतोऽयमग्नाधिति ते तु मेभिरे ॥ २३
 ततः किरिटी परवीरघाती
 हताश्वमालोक्य नरप्रवीरः ।
 माद्रीसुतं नकुलं लोकमध्ये
 समीक्ष्य कृष्णं भृशविक्षतं च ॥ २४
 समभ्यधावदृष्टसेनमाहवे
 स सूतजस्य प्रमुखे स्थितस्तदा ।
 तमापतन्तं नरवीरमुग्रं
 माहाहवे बाणसहस्रधारिणम् ॥ २५

अभ्यापतकर्णसुतो महारथं
 यथा महेन्द्रं नमुचिः पुरा तथा ।
 ततो द्रुतं चैकदशरेण पार्थ
 शितेन विद्ध्वा युधि कर्णपुत्रः ॥२६॥
 ननाद नादं सुमहाबुभावो
 विद्ध्वेव शकं नमुचिः स वीरः ।
 पुनः स पार्थ वृषसेन उग्रै-
 र्वाणैरविक्ष्यद्भुजमूले तु सत्ये ॥ २७॥
 तथैव कृष्णं नवभिः समादयत्
 पुनश्च पार्थ दशभिर्जघान ।
 पूर्वं यथा वृषसेनप्रयुक्तै-
 रभ्याहतः श्वेतहयः शरैस्तैः ॥ २८॥
 संरम्भमीपद्रुभितो वधाय
 कर्णात्मजस्याथ मनः प्रदध्रे ।
 ततः किरिटी रणमुग्धिं कोपात्
 कृत्वा त्रिशङ्खां मुकुटिं ललाटे ॥२९॥
 सुमोच तूर्णं विशिखान्महात्मा
 वधे धृतः कर्णसुतस्य संख्ये ।
 आरक्तनेत्रोऽन्तकशत्रुहन्ता
 उवाच कर्णं भृशमुत्स्मर्यस्तदा ॥ ३०॥
 दुर्योधनं द्रौणिमुखान्च सर्वा-
 नहं रणे वृषसेनं तमुग्रम् ।
 संपश्यतः कर्णं तवाद्य संख्ये
 नयामिं लोकं निशितैः पृषत्कैः ॥३१॥
 ऊनं च तावद्वि जना वदन्ति
 सर्वैर्भैवद्भिर्मम सनुहेतोऽसी ।
 एको रथो मद्भिहीनस्तस्मात्
 अहं हनिष्ये भवतां समक्षम् ॥ ३२॥
 संरक्ष्यतां रथसंस्थाः सुतोऽय-
 महं हनिष्ये वृषसेनमुग्रम् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि वृषसेनवधे
 पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

सञ्जय उवाच ।

तमायान्तमभिप्रेक्ष्य वेलोद्वृत्तमिवार्णवम् ।
 नार्जन्तं सुमहाकायं दुर्निवारं सुरैरपि ॥ १ ॥

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीपि
 पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

पश्चाद्वधिष्ये त्वामपि संप्रसूढ-
 महं हनिष्येऽर्जुन आजिमध्ये ॥ ३३॥
 तमद्य मूलं कलहस्य संख्ये
 दुर्योधनापाश्रयजातदर्पम् ।
 त्वामद्य हन्ताऽस्मि रणे प्रसह्य
 अस्यैव हन्ता युधि भीमसेनः ॥ ३४॥
 दुर्योधनस्याधमपुरुषस्य
 यस्यानयादेप महान् क्षयोऽभवत् ।
 स एवमुक्त्वा विनिमृज्य चापं
 लक्ष्यं हि कृत्वा वृषसेनमाजौ ॥ ३५॥
 ससर्ज बाणान्विशिखान्महात्मा
 वधाय राजन् कर्णसुतस्य संख्ये ।
 विट्वाध चैनं दशभिः पुषत्कै-
 र्मर्मस्वशङ्कं प्रहसन्किरीटी ॥ ३६॥
 चिच्छेद चास्येव्वसनं भुजौ च
 क्षुरैश्चतुर्भिर्निशितैः शिरश्च ।
 स पार्थवाणामिहतः पपातं
 रथाद्विबाहुर्विशिरा धरायाम् ॥ ३७॥
 सुपुष्पितो वृक्षवरोऽतिक्रियो
 वातेरितः शाल इवाद्रिशृङ्गात् ।
 संप्रेक्ष्य बाणामिहतं पतन्तं
 रथात्सुतं सुतजः क्षिप्रकारी ॥ ३८॥
 रथं रथेनाशु जगाम रोषात्
 किरिटीनः पुत्रवधामिततः ।
 ततः समक्षं ससुतं विलोक्य
 कर्णो हतं श्वेतहयेन संख्ये ।
 संरम्भमागम्य परं महात्मा
 कृष्णार्जुनौ सहसैवाभ्यधावत् ॥ ३९॥

अर्जुनं प्राह दाशार्हः प्रहस्य पुरुषर्षभः ।
 अयं सरथ आयाति श्वेताश्वः शल्यसारथिः

८६
 तमायान्तमिति ॥ १ ॥

येन वे सह योद्धव्यं शिरो भव धनञ्जय ।
 पश्य ध्वेनं समायुक्तं रथं कर्णस्य पाण्डव ३
 श्वेतवाजिसमायुक्तं युक्तं राधासुतेन च ।
 नानापताकाकलिलं कङ्किणीजालमालिनम्
 उद्धामानमिवाकाशे विमानं पाण्डुरैर्धैः ।
 ध्वजं च पश्य कर्णस्य नागकक्षं महात्मनः ५
 आखण्डलघनुः प्रख्यमुल्लिखन्तमिवाम्बरम् ।
 पश्य कर्णं समायान्तं धातराष्ट्रमिधिपिणम् ६
 शरधारा विमुञ्चन्तं धारासारमिवाम्बुदम् ।
 एष मद्रेश्वरो राजा रथाग्रे पर्यवस्थितः ॥ ७
 नियच्छति ह्यानस्य राधेयस्यामितौजसः ।
 शृणु दुन्दुभिनिर्घोषं शङ्खशब्दं च दारुणम् ८
 सिंहनादांश्च विविधाङ्गुणु पाण्डव सर्वतः
 अन्तर्धाय महाशब्दान् कर्णनामिततेजसा ९
 दोधयमानस्य भृशं धनुषः शृणु निःस्वनम् ।
 एते दीर्यन्ति सगणाः पञ्चालानां महारथाः
 दृष्ट्वा केसरिणं कुण्डं मुगा इव महावने ।
 सर्वयत्नेन कौन्तेय हन्तुमर्हसि सुतजम् ॥ ११
 न हि कर्णशरानन्यः सोढुमुत्सहते नरः ।
 सदेवासुरगन्धर्वोस्त्रीह्ना कान्सचराचरान् १२
 त्वं हि जेतुं रणे शक्तस्तथैव विदितं मम ।
 भीममुग्रं महात्मानं ज्यक्ष्यं शर्वं कपर्दिनम् १३
 न शक्ता द्रष्टुमीशानं किं पुनर्योधितुं प्रभुम् ।

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि कर्णाजुनैरैरे वासुदेववाक्ये
 षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

सञ्जय उवाच ।

वृषसेनं हतं दृष्ट्वा शोकामर्षसमन्वितः ।
 पुत्रशोकोद्भवं वारि नेत्राभ्यां समवावृजत् १
 रथेन कर्णस्तेजस्वी जगामाभिमुखो रिपुम् ।
 युद्धायामर्षताम्राक्षः समाहूय धनञ्जयम् ॥ २
 तौ रथौ सूर्यसङ्काशौ वैद्याग्रपरिवारितौ ।
 समेता दृष्टशुस्तत्र द्वाविवाकौ समुद्रतौ ॥ ३
 श्वेताश्वौ पुरुषौ दिव्यावाहितावारिमर्दनौ ।
 द्युद्युभाते महात्मानौ चन्द्रादित्यौ यथा दिवि

तौ दृष्ट्वा विस्मयं जग्मुः सर्वसैन्यानि मारिष
 त्रैलोक्यविजये यत्ताविन्द्रधैरोचनाविह ॥ ५
 रथज्यातलनिर्हृदैर्वाणसिहरवैस्तथा ।
 तौ रथावभ्यधावन्तौ समालोक्य महीक्षिताम्
 ध्वजौ च दृष्ट्वा संसक्तौ विस्मयः समपद्यत ।
 हस्तिपक्षं च कर्णस्य वानरं च किरीटिनः
 तौ रथौ संप्रसक्तौ तु दृष्ट्वा भारत पार्थिवाः ।
 सिंहनादरवांश्चक्रुः साधुवादांश्च पुष्कलान् ॥

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावद्वि
 षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

वृषसेनमिति ॥ १ ॥

दृष्ट्वा च द्वैरर्थं ताभ्यां तत्र योधाः सहस्रशः ।
 चक्रुर्बाहुसनांश्चैव तथा चैवावधूननम् ॥ ९
 आजग्नः कुरवस्तत्र वादित्राणि समन्ततः
 कर्णं प्रहर्षयिष्यन्तः शङ्कान् दध्मन् सर्वशः ॥
 तथैव पाण्डवाः सर्वे हर्षयन्तो धनञ्जयम् ।
 तुर्यशंखनिनादेन दिशः सर्वो द्यनादयन् ॥
 द्ध्वेडितास्फोटितोत्फुटैस्तुमुलं सर्वतोऽभवत्
 बाहुशब्दैश्च शराणां कर्णाञ्जुनसमागमे ॥ १२
 तौ दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रौ रथस्थौ रथिनां वरौ
 प्रगृहीतमहाबापौ शरशक्तिध्वजायुतौ ॥ १३
 वर्मिणौ बद्धनिर्स्त्रिंशौ श्वेताश्वौ शंखशोभितौ
 तृणैरवरसंपन्नौ द्वावप्येतौ सुदर्शनौ ॥ १४
 रक्तचन्दनदिग्भाङ्गौ समदौ गोवृषाविव ।
 चापयिद्युदध्वजोपेतौ शस्त्रसंपत्तियोधिनौ ॥
 चामरव्यजनोपेतौ श्वेतच्छत्रोपशोभितौ ।
 कृष्णशल्करयोपेतौ तुल्यरूपौ महारथौ ॥ १६
 सिंहस्कन्धौ दीर्घभुजौ रक्ताक्षौ हेममालिनौ
 सिंहस्कन्धप्रतीकाशौ द्यूढोरस्कौ महाबली
 अन्योन्यवधमिच्छन्तावन्योन्यजयकांक्षिणौ
 अन्योन्यमभिधावन्तौ गोष्ठे गोवृषभाविव ।
 प्रमिषाविव मातङ्गौ सुसंरब्धाविचाचलौ ॥
 आशीविषशिष्टुप्रस्थौ यमकालान्तकोपसौ ।
 इन्द्रवृत्राविव कुङ्कुः सूर्यचन्द्रसमप्रभौ ॥ १९
 महाग्रहाविव कुङ्कुः युगान्ताय समुत्थितौ ।
 देवगर्भौ देवबली देवतुल्यौ च रूपतः ॥ २०
 यदृच्छया समोयातौ सूर्याचन्द्रमसौ यथा ।
 बलिनौ समरे दृप्तौ नानाशस्त्रधरौ युधि ॥
 तौ दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रौ शार्ङ्गलाविव धिष्टितौ ।
 बभूव परमो हर्षस्तावकानां विशापते ॥ २२
 संशयः सर्वभूतानां विजये समपद्यत ।
 समेतौ पुरुषव्याघ्रौ प्रेक्ष्य कर्णधनञ्जयौ ॥ २३
 उभौ वरायुधधराभुमौ रणकृतश्रमौ ।
 उभौ च बाहुशब्देन नादयन्तौ नभस्तलम् ॥
 उभौ विश्रुतकर्माणौ पीरुषेण बलेन च ।
 उभौ च सदृशौ युद्धे शम्बरामरराजयोः ॥
 कार्तर्यीर्यसमौ चोभौ तथा दाशरथेः समौ ।
 विष्णुवीर्यसमौ चोभौ तथा भवसमौ युधि
 उभौ श्वेतहयौ राजन् रथप्रवरवाहिनौ ।
 सारथी प्रवर्तौ चैव तयोरास्तां महारणे ॥

ततो दृष्ट्वा महाराज राजमानौ महारथौ ।
 सिद्धचारणसंधानां विस्मयः समपद्यत ॥ २८
 तव पुत्रास्ततः कर्णं सबला भरतर्षभ ।
 परिवर्तुर्महात्मानं क्षिप्रमाहवशोभिनम् ॥ २९
 तथैव पाण्डवा दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
 परिवर्तुर्महात्मानं पार्थमप्रतिमं युधि ॥ ३०
 तावकानां रणे कर्णो ग्लहो ह्यासीद्विशापते
 तथैव पाण्डवेयानां ग्लहः पार्थाऽभवत्तदा ॥
 त एव सभ्यास्तत्रासन् प्रेक्षकाश्चाभवन् स्म ते
 तत्रैषां ग्लहमानानां ध्रुवौ जयपराजयौ ॥ ३२
 ताभ्यां घृतं समासक्तं विजयायेतराय च ।
 अस्माकं पाण्डवानां च स्थितानां रणमूर्धनि
 तौ तु स्थितौ महाराज समरे युद्धशालिनौ
 अन्योन्यं प्रतिसंरब्धावन्योन्यवधकांक्षिणौ
 ताभुमौ प्रजिहीर्षन्ताविन्द्रवृत्राविव प्रभौ ।
 भीमरूपधरावास्तां महाधुमाविव ग्रहौ ॥ ३५
 ततोऽन्तरिक्षे साक्षेपा विवादा भरतर्षभ ।
 मिथो भेदाश्च भूतानामासन्कर्णाञ्जुनान्तरे ॥
 व्यभूयन्त मिथो भिन्नाः
 सर्वलोकास्तु मारिष ।
 देव-दानव-गन्धर्वाः
 पिशाचोरगराक्षसाः ॥ ३७
 प्रतिपक्षग्रहं चक्रुः कर्णाञ्जुनसमागमे ।
 द्यौरासीत्तदुपग्रस्य पक्षे मातेव धिष्टिता ॥
 भूमिर्धनञ्जयस्यासीन्मातेव जयकाङ्क्षिणी ।
 गिरयः सागराश्चैव नद्यश्च सज्जलास्तथा ॥
 वृक्षाश्चौषधयश्चैव व्याश्रयन्त परस्परम्* ।
 असुरा यातुधानाश्च गुह्यकाश्च परंतप ॥ ४०
 ते कर्णं समपद्यन्त दृष्टरूपाः समन्ततः ।
 मुनयश्चारणाः सिद्धा वैनतेया वयांसि च ॥
 रत्नानि निधयः सर्वे वेदाश्चाख्यानपञ्चमाः ।
 सोपवेदोपनिषदः सरहस्याः सत्संग्रहाः ॥ ४२
 वासुकिश्चित्रसेनश्च तक्षको मणिकस्तथा ।
 सर्पाश्चैव तथा सर्वे काद्रवेयाश्च सान्वयाः ॥
 विषवन्तो महाराज नागाश्चाञ्जुनतोऽभवन्
 पेरावताः सौरमेया वैशालेयाश्च भोगिनः ॥
 एतेऽभवज्जुनतः क्षुद्रसर्पाश्च कर्णतः ।
 ईहामृगा ह्यालमृगा मांगल्याश्च मृगद्विजाः

पार्थस्य विजये राजन् सर्वं एवामिह संस्तुताः
 वसवो मरुताः साध्या रुद्राधिभ्योऽश्विनौ तथा
 अग्निरिन्द्रश्च सोमश्च पवनोऽथ दिशो दश ।
 धनञ्जयस्य ते पक्षे आदिष्याः कर्णतोऽभवन्
 विशाः शूद्राश्च सूताश्च ये च संकरजातयः ॥
 सर्वशस्ते महाराज राघेयमभजंस्तदा ॥ ४८
 देवास्तु पितृभिः सार्ष्व सगणाः सपदानुगाः
 यमो वैश्रवणश्चैव वरुणश्च यतोऽर्जुनः ॥ ४९
 ब्रह्मक्षत्रं च यज्ञाश्च दक्षिणाश्राजुर्न श्रिताः ।
 प्रेताश्चैव पिशाचाश्च कठ्यादाश्च मृगाण्डजाः
 राजसाः सह यादोभिः श्वसृगालाश्च कर्णतः
 देवब्रह्मनुपर्षीणां गणाः पाण्डवतोऽभवन् ॥
 तुम्बुरुप्रमुखा राजन् गन्धर्वाश्च यतोऽर्जुनः
 प्रालेयाः सहमौनेया गन्धर्वाप्सरसां गणाः
 ईहामृगाः पक्षिगणा द्विपाश्वरथपात्तिभिः ।
 उल्लमानास्तथा मेधैर्वायुना च मनीषिणः ॥
 विदक्षवः समाजग्मुः कर्णाजुनसमागमम् ।
 देवदानवगन्धर्वा नागयक्षाः पतत्रिणः ॥ ५४
 महर्षयो वेदविदः पितरश्च स्वधाभुजः ।
 तपोविद्यास्तथौषधयो नानारूपबलाम्बिताः
 अन्तरिक्षे महाराज विनदन्तोऽवतस्थिरे ।
 ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिः सार्ष्व प्रजापतिभिरेव च ॥
 भवश्चैव स्थितो याने दिव्यं तं देशमागमत् ।
 समेतौ तौ महात्मानौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयी ॥
 अर्जुनो जयतां कर्णमिति शक्रोऽब्रवीत्तदा ।
 जयतामर्जुनं कर्ण इति सूर्योऽभ्यभाषत् ॥ ५८
 हत्वाऽर्जुनं मम सुतः कर्णो जयतु संयुगे ।
 हत्वा कर्णं जयत्वद्य मम पुत्रो धनञ्जयः ॥ ५९
 इति सूर्यस्य जैवात्सीद्विवादो वासवस्य च ।
 पक्षसेस्थितयोस्तत्र तयोर्विबुधसिंहयोः ।
 द्वैपक्ष्यमासीद्देवानामसुराणां च भारत ॥ ६०
 समेतौ तौ महात्मानौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयी ।
 अकम्पन्त त्रयो लोकाः सहदेवार्चिचारणाः ॥
 सर्वे देवगणाश्चैव सर्वभूतानि यानि च ।
 यतः पार्थस्ततो देवा यतः कर्णस्ततोऽसुराः
 रथयूथपयोः पक्षौ कुरुपाण्डववीरयोः ।
 दृष्ट्वा प्रजापतिं देवाः स्वयंभुवमचोदयन् ॥ ६३
 कोऽनयोर्विजयी देव कुरुपाण्डवयोर्धयोः ।
 समोऽस्तु विजयो देव एतयोर्नरसिंहयोः ॥

कर्णाजुनविवादेन सर्वं संशयितं जगत ।
 स्वयंभो ब्रूहि नस्तथ्यमेतयोर्विजयं प्रभो ॥ ६५
 स्वयंभो ब्रूहि तद्वाक्यं समोऽस्तु विजयोऽनयोः ।
 तदुपश्रुत्य मधवा प्रणिपत्य पितामहम् ॥ ६६
 व्यज्ञापयत देवेशमिदं मतिमतां वरः ।
 पूर्वं भगवता प्रोक्तं कृष्णयोर्विजयो भुवः ॥
 तत्तथास्तु नमस्तेऽस्तु प्रसीद भगवन्मम ।
 ब्रह्मेशानावथो वाक्यमूचतुस्त्रिदशेश्वर ॥ ६८
 विजयो भुवमेवास्य विजयस्य महात्मनः ।
 खाण्डवे येन हुतमुकोषितः सव्यसाचिना ॥
 खर्गं च समनुप्राप्य साहाय्यं शक्र ते कृतम्
 कर्णश्च दानवः पक्ष अतः कार्यः पराजयः ॥
 एवं कृते भवेत्कार्यं देवानामेव निश्चितम् ।
 आत्मकार्यं च सर्वेषां गरीयस्त्रिदशेश्वर ॥ ७१
 महात्मा फाल्गुनश्चापि सत्यधर्मैरतः सदा ।
 विजयस्तस्य नियतं जायते नात्र संशयः ॥
 तोषितो भगवान् येन महात्मा वृषभध्वजः ।
 कथं वा तस्य न जयो जायते शतलोचन ॥
 यस्य चक्रे स्वयं विष्णुः सारथ्यं जगतः प्रभुः
 मनस्वी बलवाक्शूरः कुतास्त्रोऽथ तपोधनः ॥
 विभर्ति च महातेजा धनुर्वेदमशेषतः ।
 पार्थः सर्वगुणोपेतो देवकार्यमिदं यतः ॥ ७५
 क्लिश्यन्ते पाण्डवा नित्यं वनवासादिभिर्भृशं
 संपन्नस्तपसा चैव पर्याप्तः पुरुषर्षभ ॥ ७६
 अतिक्रमेद्य महात्स्यादिष्टमप्यर्थपर्ययम् ।
 अतिक्रान्ते च लोकानामभाषो नियतं भवेत्
 न विद्यते व्यवस्थानं कुद्भयोः कृष्णयोः कश्चित्
 स्रष्टारी जगत्त्रैव सततं पुरुषर्षभौ ॥ ७८
 नरनारायणावेतौ पुराणावपि सत्समौ ।
 अनियम्यौ नियन्तारावेतौ तस्मात्परन्तपौ ॥
 नैतयोस्तु समः कश्चिद्विधि वा मानुषेषु वा ।
 अनुगम्यास्त्रयो लोकाः सह देवर्षिचारणैः ॥
 सर्वदेवगणाश्चापि सर्वभूतानि यानि च ।
 अनयोस्तु प्रभावेन वर्तते निश्चिन्नं जगत् ॥
 कर्णो लोकानयं सुख्यानामोतु पुरुषर्षभः ।
 कर्णो वैकर्तनः शूरो विजयस्तवस्तु कृष्णयोः
 वसुनां समलोकत्वं मरुतां वा समप्रयात ।
 सहितो द्रोणभीष्माभ्यां नाकलोकमवागुयात्

इत्युक्तो देवदेवाभ्यां सहस्राक्षोऽब्रवीद्वचः ।
 आमन्त्र्य सर्वभूतानि ब्रह्मेशानुशासनम् ८४
 श्रुतं भवद्रियेत्प्रोक्तं भगवद्भ्यां जगद्धितम् ।
 तत्तथा नान्यथा तद्धि तिट्ठध्वं विगतञ्जराः
 इति श्रुत्वेन्द्रवचनं सर्वभूतानि मारिष ।
 विस्मिताभ्यन्ववज्राजन् पूजयांचकिरे तदा
 व्यसृजंश्च सुगन्धीनि पुष्पवर्षाणि हर्षिताः ।
 नानारूपाणि विबुधा देवतूर्ण्यवाद्यन् ॥
 दिदृक्षवश्चाप्रतिमं द्वैरथं नरासिंहयोः ।
 देव-दानव-गन्धर्वाः सर्व एवाव्रतस्थिरं ८८
 रथौ तयोः श्वेतहयौ दिव्यौ युक्तौ महात्मनोः
 यौ तौ कर्णाजुनौ राजन् प्रहृष्टौ ह्यवतिष्ठतां
 समागता लोकवीराः

शंखान् दध्मुः पृथक् पृथक् ।

वासुदेवाजुनौ वीरौ

कर्णशल्यौ च भारत

॥ ९०

तद्भीरुसंज्ञासकरं युद्धं समभवत्तदा ।
 अन्योन्यस्पर्धिनोरुग्रं शक्रशम्बरयोरिव ॥ ९१
 तयोर्ध्वजौ धीतमलौ शुभुभाते रथे स्थितौ ।
 राहुकेतु यथाऽऽकाशे उदितौ जगतः क्षये ॥
 कर्णस्याशीविषनिभा रत्नसारमयी दृढा ।
 पुरन्दरधनुःप्रख्या हस्तिकक्ष्या विराजते ॥
 कपिश्रेष्ठस्तु पार्थस्य ह्यादितास्य इवान्तकः
 दंष्ट्रामिभीषयन् भाभिर्जुनिरीक्ष्यो रविर्यथा ॥
 युद्धामिलापुको भूत्वा ध्वजो गांडीवधन्वनः
 कर्णध्वजमुपातिष्ठत्स्वस्थानाद्वेगवान्कपिः ॥
 उत्पपात महावेगः कक्षामभ्याहनत्तदा ।
 नखैश्च दशनैश्चैव गरुडः पद्मगं यथा ॥ ९६
 सा किङ्किणीकाभरणा कालपाशोपमायसी
 अभ्यद्रवत्सुसंरब्धा हस्तिकक्ष्याऽथ ते कपिम्
 तयोर्घोरतरं युद्धे द्वैरथे द्युत आहिते ।
 प्राकुर्वतां ध्वजौ युद्धं पूर्वं पूर्वतरं तदा ॥ ९८
 हया हयानभ्यहेयन् स्पर्धमानाः परस्परम् ।
 अविध्यत् पुण्डरीकाक्षः शल्यं नयनसायकैः
 शल्यश्च पुण्डरीकाक्षं तथैवाभिसमिक्षत ।
 तत्राजयद्वासुदेवः शल्यं नयनसायकैः ॥ १००

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णाजुनसमागमे द्वैरथे

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

कर्णं चाप्यजयद्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 अथाब्रवीत्सुतपुत्रः शल्यमाभाष्य सस्मितम् ॥
 यदि पार्थो रणे हन्यादद्य मामिह कर्हिचित् ।
 किं करिष्यसि संप्रामे शल्य सत्यमथोच्यतां
 शल्य उवाच ।

यदि कर्ण रणे हन्यादद्य त्वां श्वेतवाहनः ।
 उभावेकरथेनाहं हन्यां माधवपाण्डवी ॥ ३
 सञ्जय उवाच ।

एवमेव तु गोविन्दमर्जुनः प्रत्यभापत ।
 तं प्रहस्याब्रवीत्कृष्णः सत्यं पार्थमिदं वचः ॥
 'पतेदिवाकरः स्थानाच्छुष्येदपि महोदधिः ।
 शैत्यमाशिरयाञ्च त्वां हन्यात्कर्णो धनञ्जय ॥
 यदि चैतत्कथञ्चित्स्याल्लोकपर्याप्तं भवेत् ॥
 हन्यां कर्णं तथा शल्यं बाहुभ्यामेव संयुगे ॥
 इति कृष्णवचः श्रुत्वा प्रहसन् कपिकेतनः ।
 अर्जुनः प्रत्युवाचेदं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥
 'मम तावदपर्याप्तौ कर्णशल्यौ जनार्दन ।
 सपताकध्वजं कर्णं सशल्यरथवाजिनम् ॥ ८
 सच्छत्रकवचं चैव सशक्तिशरकार्मुकम् ।
 द्रष्टास्यद्य रणे कृष्ण शरीरिच्छिन्नमनेकधा ॥ ९
 अद्यैव सख्यं साध्वं सशक्तिकवचायुधम् ।
 सञ्चूर्णितमिवारण्ये पादपं दन्तिना यथा ॥
 अद्य राधेयभार्याणां वैधव्यं समुपस्थितम् ।
 ध्रुवं स्वप्नेष्वनिष्ठानि तामिहैष्टानि माधव ॥
 द्रष्टासि ध्रुवमद्यैव विधवाः कर्णयोपितः ।
 न हि मे शाम्यते मन्थुर्यदनेन पुरा कृतम् ॥ १२
 कृष्णां समागतौ दृष्ट्वा मूढेनादीर्घदर्शिना ।
 अस्मांस्तथाऽवहसता क्षिपता च पुनः पुनः
 अद्य द्रष्टासि गोविन्द कर्णमुन्मथितं मया ।
 वारणेनेव मत्तेन पुपितं जगतीरुहम् ॥ १४
 अद्य ता मधुरा वाचः श्रोताऽसि मधुसूदन ।
 दिष्टया जयसि वाष्ण्येय इति कर्णं निपातिते
 अद्याभिमन्युजननीं प्रहृष्टः सान्त्वयिष्यसि ।
 कुन्तीं पितृष्वसारं च प्रहृष्टः सञ्जनादृन ॥
 अद्य बाष्पमुखीं कृष्णां सान्त्वयिष्यसि माधव
 वाग्मिश्चाभृतकलपाभिर्मर्मराजं च पाण्डवं '

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

सञ्जय उवाच ।
 तदेवनागासुरसिञ्जयक्षै-
 गन्धर्वैरक्षोप्सरसां च सङ्घैः ।
 ब्रह्मर्षिराजर्षिसुपर्णजुष्टं
 बभौ वियद्विस्मयनीयरूपम् ॥ १
 नानद्यमानं निनदैर्मनोक्षै-
 र्वादित्र-गीत-स्तुति-नृत्य-हासैः ।
 सर्वेऽन्तरिक्षं ददृशुर्मनुष्याः
 खस्थाश्च तद्विस्मयनीयरूपम् ॥ २
 ततः प्रहृष्टाः कुरुपाण्डुर्योधा
 वादित्रशङ्खस्त्रिसिंहनादैः ।
 विनाद्यन्तो वसुधां दिशश्च
 स्वनेन सर्वान् द्विपतो निजघ्नुः ॥ ३
 नराश्वमातङ्गरथैः समाकुलं
 शरासिंहाक्षं दृष्टिनिपातदुःसहम् ।
 अभीरुजुष्टं हतदेहसंकुलं
 रणाजिरं लोहितमावभौ तदा ॥ ४
 बभूव युद्धं कुरुपाण्डवानां
 यथा सुराणामसुरैः सहाभवत् ।
 तथा प्रवृत्ते तुमुले सुदारुणे
 धनञ्जयस्याधिरयश्च सायकैः ॥ ५
 दिशश्च सैम्यं च शितैरजिह्वगैः
 परस्परं प्रावृणुतां सुवर्षितैः ।
 ततस्त्वदीयाश्च परे च सायकैः
 कृतेऽन्धकारे ददृशुर्न किञ्चन ॥ ६
 भयातुरा एकरथी समाश्रय-
 स्ततोऽभवत्स्वद्वुतमेव सर्वतः ।
 ततोऽस्त्रमखेण परस्परं तौ
 विधूय वाताविव पूर्वपश्चिमौ ॥ ७
 घनाश्वकारे वितते तमोनुदौ
 यथोदितौ तद्वदतीव रेजतुः ।
 न चाभिसर्तव्यमिति प्रचोदिताः
 परे त्वदीयाश्च तथाऽवतस्थिरे ॥ ८
 महारथी तौ परिवार्य सर्वतः
 सुरासुराः शम्बरवासवाविव ।

मृदङ्ग-मेरी-पणवानकस्वनैः
 ससिंहनादैर्नदतुर्नरोत्तमौ ॥ ९
 शशाङ्कसूर्याविव मेघनिःस्वनै-
 र्विरेजतुस्तौ पुरुषर्षभौ तदा ।
 महाधनुर्मण्डलमध्यगावुभौ
 सुवर्चसौ बाणसहस्रदीधिति ॥ १०
 दिग्धक्षमाणौ सचराचरं जग-
 द्युगान्तसूर्याविव दुःसहौ रणे ।
 उभावजेयावहितान्तकावुभा-
 वुभौ जिघांसु कृतिनौ परस्परम् ॥ ११
 महाहवे र्वीतभयौ समीयतु-
 महेन्द्रजम्भाविव कर्णपाण्डवौ ।
 ततो महास्त्राणि महाधनुर्धरौ
 विमुञ्चमानाविवुषिर्मयानकैः ॥ १२
 नराश्वनागानमिताभ्रिजप्रतुः
 परस्परं चापि महारथौ नृप ।
 ततो विसल्लुः पुनरर्दिता नरा
 नरोत्तमाभ्यां कुरुपाण्डवाश्रयाः ॥ १३
 सनागपत्त्यश्वरथा दिशौ दश
 तथा यथा सिंहहता वनौकसः ।
 ततस्तु दुर्योधनमोजसौबलाः
 कृपेण शारद्वतसुनुना सह ॥ १४
 महारथाः पञ्च धनञ्जयाच्छुतौ
 शरैः शरीरार्तिकरैरताडयन् ।
 धनुषि तेषामिषुधीन् ध्वजाभ्यान्
 रथांश्च सुतांश्च धनञ्जयः शरैः ॥ १५
 समं प्रमथ्याशु परास्त्रमन्ततः
 शरोत्तमैर्द्वदशमिश्च सुतजम् ।
 अथाभ्यधावंस्त्वरिताः शतं रथाः
 शतं गजाश्चाजुनमाततायिनः ॥ १६
 शकास्तुपारा यवनाश्च सादिनः
 सहैव काम्बोजवरैर्जिघांसवः ।
 वरायुधान्पाणिगतैः शरैः सह
 क्षुरैर्न्यक्तन्तप्रपतन् शिरांसि च ॥ १७

८८

तादिति ॥३॥ द्विपतः शत्रून् ॥३॥ एको मुख्यौ रथौ
 रथिनौ कर्णाजुनौ एको च तौ रथौ चेति विग्रहः ॥ ७ ॥

तमोनुदौ सूर्यचंद्रौ न च अभिसर्तव्यं नापयातव्यमिति
 नियमेन प्रचोदिताः प्रोतिताः ॥ ८ ॥ विसल्लुः विप्रदुताः
 ॥ १३ ॥ पंचबावशिष्टा इत्याह—तत इति ॥ १४ ॥

हयांश्च नागांश्च रथांश्च पुथ्यतो
 धनञ्जयः शत्रुगणान् क्षितौ क्षिणोत् ।
 ततोऽन्तरिक्षे सुरतूर्यनिःस्वनाः
 ससाधुवादा हृषितैः समीरिताः १८
 निपेतुरप्युत्तमपुष्पवृष्टयः
 सुगन्धिगन्धाः पवनेरिताः शुभाः ।
 तदद्भुतं देवमनुष्यसाक्षिकं
 समीक्ष्य भूतानि विसिस्मिद्युस्तदा ॥
 तवात्मजः सूतसुतश्च न व्रथां
 न विस्मयं जग्मतुरेकनिश्चयौ
 अथाब्रवीद्गोणसुतस्तवात्मजं
 करं करेण प्रतिपीड्य सान्त्वयन् २०
 प्रसीद दुर्योधन शम्य पाण्डवै-
 रलं विरोधेन धिगस्तु विग्रहम् ।
 हतो गुरुर्ध्वंसमो महास्त्रवि-
 त्तयैव भीष्मप्रमुखा महारथाः ॥ २१
 अहं त्ववध्यो मम चापि मातुलः
 प्रशाधि राज्यं सह पाण्डवैश्चिरम् ।
 धनञ्जयः शान्त्यति वारितो मया
 जनार्दनो नैव विरोधमिच्छति ॥ २२
 युधिष्ठिरो भूतहिते रतः सदा
 वृकोदरस्तद्वशगतस्तथा यमी ।
 त्वया तु पार्थैश्च कृते च संविदे
 प्रजाः शिवं प्राप्नुयुरिच्छया तव २३
 व्रजन्तु शेषाः स्वपुराणि बान्धवा
 निवृत्तयुद्धाश्च भवन्तु सैनिकाः ।
 न चेद्भयः श्रोष्यसि मे नराधिप
 ध्रुवं प्रतप्तासि हतोऽरिभिर्बुधि ॥ २४
 इदं च दष्टं जगता सह त्वया
 कृतं यदेकेन किरीटमालिना ।
 यथा न कुर्याद्बलमिह चान्तको
 न चापि धाता भगवान्न यश्चराद् २५
 अतोऽपि भूयान् स्वगुणैर्धनञ्जयो
 न चातिवर्तिष्यति मे वचोऽखिलम्

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अश्वत्थामवाक्ये

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

तवानुयात्रां च सदा करिष्यति
 प्रसीद राजेन्द्र शमं त्वमाप्नुहि ॥ २६
 ममापि मानः परमः सदा त्वयि
 ब्रवीम्यतस्त्वां परमाच्च सौहृदात् ।
 निवारयिष्यामि च कर्णमप्यहं
 यदा भवान्सप्रणयो भविष्यति २७
 वदन्ति मित्रं सहजं विचक्षणा-
 स्तथैव साक्षा च धनेन चार्जितम् ॥
 प्रतापतश्चोपनतं चतुर्विधं
 तदस्ति सर्वं तव पाण्डवेषु ॥ २८
 निसर्गतस्ते तव वीर बान्धवाः
 पुनश्च साक्षा समवाप्नुहि प्रभो ।
 त्वयि प्रसन्ने यदि मित्रतां गते
 हितं कृतं स्याज्जगतस्तवयाऽतुलम् ॥
 स पवमुक्तः सुहृदा वचो हितं
 विचिन्त्य निःश्वस्य च दुर्मनाऽब्रवीत्
 यथा भवानाह सखे तथैव त
 न्ममापि विज्ञापयतो वचः शृणु ३०
 निहत्स दुःशासनमुक्तवान्वचः
 प्रसह्य शार्दूलवदेष दुर्मतिः ।
 वृकोदरस्तद्वदये मम स्थितं
 न तत्परोक्षं भवतः कुतः शमः ॥ ३१
 न चापि कर्णं प्रसहेद्वेणेऽर्जुनो
 महागिरि मेरुमिवोत्प्रमारुतः ।
 न चाश्वसिष्यन्ति पृथात्मजा मयि
 प्रसह्य धैरं बहुशो विचिन्त्य ॥ ३२
 न चापि कर्णं गुरुपुत्रसंयुगा-
 दुपारमेत्यर्हसि वक्तुमच्युत ।
 अमेण युक्तो महताऽच फाल्गुन-
 स्तमेप कर्णः प्रसभं हनिष्यति ॥ ३३
 तमेवमुक्त्वाऽप्यनुनीय चासकृ-
 त्वात्मजः स्वाननुशास्ति सैनिकान्
 समाहिताभिर्ब्रवताहितान्मम
 सबाणहस्ताः किमु जीवमासत ३४

निसर्गत इति सहजमित्रत्वोपपादनम् साक्षा प्रीत्या । प्रसहे
 राज्यार्धदानेन हितं अर्जुनकोपशमनेनेति चतुर्थोपक्षोऽपि
 विवृतः ॥ २९ ॥ वचः दुर्योधनस्य हतस्य शिरः पदा
 ताडयिष्यामीत्येवंरूपम् ॥ ३१ ॥ यथाऽर्जुनः कर्णं न प्रसहे-

तदपि भवतः परोक्षं नेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३२ ॥ इति
 श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदपि अष्टा-
 शीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

८९

सञ्जय उवाच ।
 तौ शङ्खभेरीनिनदे सञ्जुजे
 समीयतुः श्वेतद्वयी नराभ्यौ ।
 वैकर्तनः सुतपुत्रोऽर्जुनश्च
 दुर्मन्त्रिते तव पुत्रस्य राजन् ॥ १
 यथा गजौ हैमवतौ प्रभिन्नौ
 प्रवृद्धदन्ताचिव वासितार्थे ।
 तथा समाजग्मतुरुप्रवीर्यौ
 धनञ्जयश्चाधिरथिश्च वीरौ ॥ २
 बलाहकेनेव महाबलाहको
 यदच्छया वा गिरिणा यथा गिरिः ।
 तथा धनुर्ज्यातलनेभिनिःस्वनैः
 समीयतुस्ताविपुवर्षवर्षिणौ ॥ ३
 प्रवृद्धशृङ्गद्वयमवीरुदोपधी
 प्रवृद्धनानाविधानिर्हरीकसौ ।
 यथाऽचलौ वा चलिता महाबलौ
 तथा महाक्षैरितरेतरं हतः ॥ ४
 स सशिपातस्तु तयोर्महानभू-
 त्सुरेशविरोचनयोर्यथा पुरा ।
 शरैर्विनुन्नाङ्गनियन्त्वाहयोः
 सुदुःसहोऽनैः कटुशोणितोदकः ॥ ५
 प्रभूतपद्मोत्पलमत्स्यकच्छपी
 महान्दहौ पक्षिगणैरिवावृत्तौ ।
 सुसज्जिकृष्टावनिलोद्गतौ यथा
 तथा रथौ तौ ध्वजिनौ समीयतुः ॥ ६
 उभौ महेन्द्रस्य समानविक्रमा-
 बुभौ महेन्द्रप्रतिमौ महारथौ ।
 महेन्द्रवज्रप्रतिमैश्च सायकै-
 र्महेन्द्रवज्राविव संप्रजग्नतुः ॥ ७
 सनायपत्यस्वयये शुभे बले
 विचित्रवर्माभरणान्स्वरायुधे
 चकम्पतुर्विस्मयनीयरूपे
 वियद्गताश्चार्जुनकर्णसंयुगे ॥ ८
 भुजाः सवखाङ्गलयः समुच्छिन्नाः
 ससिंहनादैर्हृषितैर्दिदृक्षुभिः ।

यदनुनो मत्त इव द्विपो द्विपं
 समभ्ययादाधिरथि जिघांसया ॥ ९
 उदकोशस्सोमकास्तत्र पार्थ
 पुरःसराश्चार्जुन भिन्निव कर्णम् ।
 छिन्ध्यस्य मूर्धनमलं चिरेण
 श्रद्धां च राज्यादृतराष्ट्रसुनोः ॥ १०
 तथाऽस्माकं बहवस्तत्र योधाः
 कर्णं तथा याहि याहीत्यवोचन् ।
 जह्यर्जुनं कर्णं शरैः सुतीक्ष्णैः
 पुनर्वनं यान्तु चिराय पार्थाः ॥ ११
 तथा कर्णः प्रथमं तत्र पार्थ
 महेषुमिर्दशभिः प्रत्यविध्यत ।
 तं चार्जुनः प्रत्यविध्यच्छिताग्नेः
 कक्षान्तरे दशभिः संप्रहस्य ॥ १२
 परस्परं तौ विशिखैः सुपुंखै-
 स्ततश्चतुः सुतपुत्रोऽर्जुनश्च ।
 परस्परं तौ विभिदुर्विमर्दं
 सुमीमभ्यापततश्च हृष्टौ ॥ १३
 ततोऽर्जुनः प्रास्वजुदग्रधन्वा
 भुजावुभौ गाण्डिवं चातुमुज्य ।
 नाराचनालीकवरहकर्णान्
 क्षुरांस्तथा साज्जालिकाधैचन्द्रान् ॥ १४
 ते सर्वतः समकीर्यन्त राजन्
 पार्थेषवः कर्णरथं विशन्तः ।
 अवाङ्मुखाः पक्षिगणा दिनान्ते
 विशन्ति केतार्थमिवाशु वृक्षम् ॥ १५
 यानर्जुनः सवुक्कुटीकटाक्षं
 कर्णाय राजस्रजज्जितारिः ।
 तान्सायकैर्ग्रसते सुतपुत्रः
 क्षितान् क्षितान् पाण्डवस्याशु संधान्
 ततोऽस्त्रमाश्रेयमभिन्नसाधनं
 सुमोच कर्णाय महेन्द्रसुतः ।
 भूम्यन्तरिक्षे च दिशोऽकैमार्गं
 प्रावृत्त्य देहोऽस्य बभूव दीप्तः ॥ १७

८९

ताविति ॥ १ ॥ केतार्थं स्थानार्थं नाडे पक्षिगणा

इव देहे बाणा लीयत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ संधानं बाणसंधानं ॥ १६ ॥

योधाश्च सर्वे ज्वलिताम्बरा भृशं
 प्रदुःखस्तत्र विदग्धवत्साः ।
 शब्दश्च घोरोऽतिबभूव तत्र
 यथा वने वेणुवनस्य दह्यतः ॥ १८
 तद्वीक्ष्य कर्णो ज्वलनास्त्रमुद्यतं
 स वारुणं तत्प्रशमार्यमाहवे ।
 समुत्सृजन् सुतसुतः प्रतापवान्
 स तेन वह्निं शमयान्वभूव ॥ १९
 बलाहकौघश्च दिशस्तरस्वी
 चकार सर्वास्तिमिरेण संवृताः ।
 ततो धरित्रीधरतुल्यरोधसः
 समन्ततो वै परिवार्य वारिणा ॥ २०
 तैश्चातिवेगात्स तथाविधोऽपि
 नीतः शमं वह्निरतिप्रचण्डः ।
 बलाहकैरेव दिगन्तराणि
 द्याप्तानि सर्वाणि यथा नभश्च ॥ २१
 तथा च सर्वास्तिमिरेण वै दिशो
 मेघैर्वृता न प्रदृश्येत किञ्चित् ।
 अथापोवाह्याग्नसंधान्समस्तान्
 वायव्याख्येणापततः स कर्णात् ॥ २२
 ततोऽप्यस्त्रं दयितं देवराज्ञः
 प्रादुश्चक्रे वज्रमतिप्रभावम् ।
 गाण्डीवं ज्यां विशिखांश्चानुमंज्य
 धनञ्जयः शशुभिरप्रधृष्यः ॥ २३
 ततः क्षुरप्राञ्जलिकार्धचन्द्रा
 नालीकनाराचवराहकर्णाः ।
 गाण्डीवतः प्रादुरासन्सुतीक्ष्णाः
 सहस्रशो वज्रसमानवेगाः ॥ २४
 ते कर्णमासाद्य महाप्रभावाः
 सुतेजना गाधैःपद्माः सुवेगाः ।
 गात्रेषु सर्वेषु हयेषु चापि
 शरासने युगचक्रे ध्वजे च ॥ २५
 निर्भिद्य तूर्णं विविशुः सुतीक्ष्णा-
 स्तादृश्यंस्तस्मा भूमिमिथोरगास्ते ।
 शराचिताङ्गो रुधिराद्रगावः
 कर्णस्तदा रोषविवृत्तनेत्रः ॥ २६
 दहज्यमानाम्य समुद्रघोषं
 प्रादुश्चक्रे भार्गवास्त्रं महात्मा ।
 मेहन्द्रशस्त्राभिमुखान्विमुक्ता-
 श्लिष्ट्वा कर्णः पाण्डवस्येषुसंधान् ॥ २७

तस्यास्त्रमस्त्रेण निहत्य सोऽथ
 जघान संख्ये रथनागपत्नीन् ।
 अमृत्स्थमाणश्च मेहन्द्रकर्मा
 महारणे भार्गवास्त्रप्रतापात् ॥ २८
 पञ्चालानां प्रवरान्शापि योधान्
 क्रोधाविष्टः सुतपुत्रस्तरस्वी ।
 बाणैर्विद्याधाहवे सुप्रमुक्तैः
 शिलाशितै रुक्मपुत्रैः प्रसह्य ॥ २९
 तत्पञ्चालाः सोमकाश्चापि राजन्
 कर्णेनाजौ पीड्यमानाः शरीरैः ।
 क्रोधाविष्टा विव्यधुस्तं समन्ता-
 त्तीक्ष्णैर्बाणैः सुतपुत्रं समेताः ॥ ३०
 तान् सुतपुत्रो निजघान बाणैः
 पञ्चालानां रथनागाश्वसंधान् ।
 अभ्यर्दयद्वाणगणैः प्रसह्य
 विद्ध्वा हर्षात्संगरे सुतपुत्रः ॥ ३१
 ते भिन्नदेहा द्यसवो निपेतुः
 कर्णेषुभिर्भूमितले स्वनन्तः ।
 क्रुद्धेन सिंहेन यथेभ्यूषा
 महावने भीमबलेन तद्वत् ॥ ३२
 पञ्चालानां प्रवरान्संनिहत्य
 प्रसह्य योधानस्त्रिलानदीन् ।
 ततः स राजम्बिरराज कर्णो
 यथाम्बरे भास्कर उग्ररश्मिः ॥ ३३
 कर्णस्य मत्वा तु जयं त्वदीयाः
 परां मुदं सिंहनादांश्च चक्रुः ।
 सर्वे ह्यमन्यन्त भृशाहतौ च
 कर्णेन कृष्णाविति कौरवेन्द्र ॥ ३४
 तत्तादृशं प्रेक्ष्य महारथस्य
 कर्णस्य वीर्यं च परैरसह्यम् ।
 दृष्ट्वा च कर्णेन धनञ्जयस्य
 तथाऽऽजिमन्ये निहतं तदस्त्रम् ॥ ३५
 ततस्त्वमर्षो क्रोधसंदीप्तनेत्रो
 वातात्मजः पाणिना पाणिमाच्छेत् ।
 भीमोऽब्रवीदूर्जुनं सत्यसन्ध-
 ममर्षितो निःश्वसजातमन्युः ॥ ३६
 कथं तु पापोऽयमपेतधर्मः
 सुतात्मजः समरेऽथ प्रसह्य ।
 पञ्चालानां योधमुत्थाननेका-
 भिजग्निवांस्तव जिष्णो समक्षम् ॥ ३७

पूर्वं देवैरजितं कालकेयः
 साक्षात्स्थानोर्बाहुस्पर्शमेत्य ।
 कथं नु त्वां सुतपुत्रः किरीटि-
 क्षयेषुभिर्दशभिः प्रागविह्वल ॥ ३८
 त्वया क्षिप्तंश्चाग्रसद्धान्गन्धा-
 नाश्चर्यमेतत्प्रतिभाति मेऽद्य ।
 कृष्णापरिक्लेशमनुस्मर त्वं
 यथाब्रवीत्पण्डतितान् स्म वाचः ॥ ३९
 रुक्षाः सुतीक्ष्णाश्च हि पापबुद्धिः
 सुतात्मजोऽयं गतमीदुरात्मा ।
 संस्मृत्य सर्वं तद्विहाय पापं
 जह्याशु कर्णं युधि सव्यसाचिन् ॥ ४०
 कस्मादुपेक्षां कुरुषे किरीटि-
 क्षुपेक्षितं नायमिहाद्य कालः ।
 यया धृत्या सर्वभूतान्यजैषी-
 प्रांसं ददत्स्वाण्डवे पावकाय ॥ ४१
 तया धृत्या सुतपुत्रं जहि त्व-
 महं चैनं गदया पोयधिष्ये ।
 अथाब्रवीद्वासुदेवोऽपि पार्थ
 दृष्ट्वा रथेऽप्रतिहन्ममानान् ॥ ४२
 अमीमुदत्सर्वपातेऽद्य कर्णो
 ह्यस्त्रैरस्त्रं किमिदं भो किरीटिन् ।
 स वीर किं सुहासि नावधत्से
 नदन्त्येते कुरवः संप्रहृष्टाः ॥ ४३
 कर्णं पुरस्कृत्य विदुर्हि सर्वे
 तवास्त्रमस्त्रैर्धिनिपात्यमानम् ।
 यया धृत्या निहतं तामसास्त्रं
 युगे युगे राक्षसाश्चापि घोराः ॥ ४४
 दंभोद्भवाश्चासुराश्चाहवेपु
 तया धृत्या जहि कर्णं त्वमद्य ।
 अनेन चास्य क्षुरनेमिताद्य
 संछिन्धि मूर्धनमरेः प्रसह्य ॥ ४५
 मया विसृष्टेन सुदर्शनेन
 वज्रेण शक्रो नमुचेरिवारेः ।
 किरातरूपी भगवान्सुधृत्या
 त्वया महात्मा परितोषितोऽभूत् ॥
 तां त्वं पुनर्वीर धृतिं गृहीत्वा
 सहानुबन्धं जहि सुतपुत्रम् ।

ततो महीं सागरमेखलां त्वं
 सपत्न्यां ग्रामवर्तो समृद्धाम् ॥ ४७
 प्रयच्छ राज्ञे निहतारिसङ्गां
 यशश्च पाथातुलमागुहि त्वम् ।
 स एवमुक्तोऽतिबलो महात्मा
 चकार बुद्धिं हि वधाय सौतः ॥ ४८
 स चोदितो भीमजनार्दनाभ्यां
 स्मृत्वा तथाऽऽत्मानमवेक्ष्य सर्वम् ।
 इहात्मनश्चागमने विदित्वा
 प्रयोजनं केशवमित्युवाच ॥ ४९
 प्रादुष्करोम्येष महास्त्रमुग्रं
 शिवाय लोकस्य वधाय सौतैः ।
 तन्मेऽनुजानातु भवान्सुराश्च
 ब्रह्मा भवो वेदधिदश्च सर्वे ॥ ५०
 इत्युच्य देवं स तु सव्यसाची
 नमस्कृत्वा ब्रह्मणे स्तोऽमितात्मा ।
 तदुत्तमं ब्राह्मणसहाम्बु
 प्रादुश्चक्रे मनसा यद्धिधेयम् ॥ ५१
 तदस्य हत्वा विरराज कर्णो
 मुक्त्वा शरान्मेघ इवाम्बुधाराः ।
 समीक्ष्य कर्णेन किरीटिनस्तु
 तथाऽऽजिमध्ये निहतं तदस्त्रम् ॥ ५२
 ततोऽमर्षो बलवान् क्रोधदीप्तो
 भीमोऽब्रवीद्वर्जुनं सत्यसन्धम् ।
 ननु त्वाहुर्वेदितारं महास्त्रं
 ब्राह्मं विधेयं परमं जनास्तत् ॥ ५३
 तस्मादन्यद्योजय सव्यसाचि-
 क्षिति स्मोक्तो योऽजयत्सव्यसाची ।
 ततो दिशः प्रदिशश्चापि सर्वाः
 समावृणोत्सायकैर्भूरितेजाः ॥ ५४
 गाण्डीवमुक्तैर्भुजगैरिवोभै-
 र्दिवाकरांशुप्रतिमेज्वलद्भिः ।
 सृष्टास्तु बाणा भरतर्षभेण
 शतं शतानीव सुवर्णपुङ्खाः ॥ ५५
 प्राच्छादयन्कर्णरथं क्षणेन
 युगान्तवह्न्यर्ककरप्रकाशाः ।
 ततश्च शूलानि परश्वधानि
 चक्राणि नाराचशतानि चैव ॥ ५६

निश्चक्रमुर्धोरतराणि योधा-
स्ततो ह्यह्यन्त समन्ततोऽपि ।
छिन्नं शिरः कस्यचिदाजिमध्ये
पपात योधस्य परस्य कायात् ॥ ५७
भयेन सोऽप्याशु पपात भूमा-
वन्यः प्रनष्टः पतितं विलोक्य ।
अन्यस्य सासिर्निपपात कृत्वा
योधस्य बाहुः करिहस्ततुल्यः ॥ ५८
अन्यस्य सव्यः सह वर्मणा च
धुरप्रकृत्तः पतितो धरण्याम् ।
एवं समस्तानपि योधमुख्या-
न्विध्वंसयामास किरीटमाली ॥ ५९
शरैः शरीरान्तकरैः सुघोरै-
र्द्वयोधनं सैन्यमशेषमेव ।
वैकर्तेनेनापि तथाऽऽजिमध्ये
सहस्रशो बाणगणा विस्तृष्टाः ॥ ६०
ते घोषिणः पाण्डवमभ्युपेयुः
पर्जन्यमुक्ता इव वारिधाराः ।
ततः स कूर्पणं च किरीटिनं च
वृकोदरं चाप्रतिमप्रभावः ॥ ६१
त्रिभिस्त्रिभिर्मामबलो निहस्य
ननाद घोरे महता खरेण ।
स कर्णबाणाभिहतः किरीटी
भीमं तथा प्रेक्ष्य जनार्दनं च ॥ ६२
अमृध्यमाणः पुनरेव पार्थः
शरान्दशाष्टौ च समुद्रबर्ह ।
स केतुमेकेन शरेण विद्ध्वा
शल्यं चतुर्भिस्त्रिभिरेव कर्णम् ॥ ६३
ततः स मुक्तैर्दशभिर्जघान
सभापतिं काञ्चनवर्मनद्धम् ।
स राजपुत्रो विशिरा विबाहु-
र्धिवाजिसुतो विधनुर्धिकेतुः ॥ ६४
हतो रथाम्रादपतत्स रुग्णः
परश्वधैः शाल इवावकृत्तः ।
पुनश्च कर्णं त्रिभिरष्टमिश्च
द्राभ्यां चतुर्भिर्दशमिश्च विद्ध्वा ॥ ६५
चतुःशतान् द्विरदान्सायुधानै-
हत्वा रथानष्टशताजघान ।
सहस्रशोऽन्वांश्च पुनः स सादी-
नष्टौ सहस्राणि च पत्तिवीरान् ॥ ६६

कर्णं ससृतं सख्यं सकेतु-
मदृश्यमञ्जोगतिभिः प्रचक्रे ।
अथाक्रोशन् कुरवो बध्यमाना
धनञ्जयेनाधिरार्थं समन्तात् ॥ ६७
मुञ्चाभिर्विध्याजुनमाशु कर्णं
बाणैः पुरा हन्ति कुरुन्समग्रान् ।
स चोदितः सर्वयत्नेन कर्णो
मुमोच बाणान्सुबहूनभीक्ष्णम् ॥ ६८
ते पाण्डुपञ्चालगणाभिजघ्नु-
र्मर्मच्छिद्ः शोणितपांसुर्दिग्धाः ।
तावुत्तमौ सर्वधनुर्धराणां
महाबलौ सर्वसपत्नसाहौ ॥ ६९
निजप्रतुष्याहितसैन्यमुग्र-
मन्योन्यमप्यस्त्रविदौ महास्त्रैः ।
अयोपयातस्त्वरितो दिदृक्षु-
र्मन्त्रौपधीभिर्निरुजो विशल्यः ॥ ७०
कृत्तः सुहृद्भिर्मिषजां वरिष्ठै-
र्युधिष्ठिरस्तत्र सुवर्णवमौ ।
तयोपयातं युधि धर्मराजं
दृष्ट्वा मुदा सर्वभूतान्यनन्दन् ॥ ७१
राहोर्विमुक्तं विमलं समग्रं
चन्द्रं यथैवाभ्युदितं तथैव ।
दृष्ट्वा तु मुख्यावध युध्यमानौ
दिदृक्षुवः शूरवरावरिष्ठौ ॥ ७२
कर्णं च पार्थं च विलोकयन्तः
खस्था महीस्थाश्च जनावतस्थुः ।
स कार्मुकज्यातलसंनिपातः
समुक्तबाणस्तुमलो बभूव ॥ ७३
प्रतोस्तथाऽन्योन्यमिषुप्रवेकै-
र्धनञ्जयस्याधिरथेभ्यः तत्र ।
ततो धनुर्ज्यां सहसाऽतिकृष्टा
सुघोषमच्छिद्यत पाण्डवस्य ॥ ७४
तस्मिन् क्षणे पाण्डवं स्तपुत्रः
समाचिनोत् क्षुद्रकाणां शतेन ।
निर्मुक्तसर्पप्रतिभिरभीक्ष्णं
तैलप्रधौतैः खगपत्रवाजैः ॥ ७५
पृथ्वा विभेदाशु च वासुदेव-
मनन्तरं फाल्गुनमष्टमिश्च ।
पुषात्मजो मर्मसु निर्विभेद-
मरुत्सुतं चायुतशः शराध्रैः ॥ ७६

कृष्णं च पार्थ च तथा ध्वजं च
 पार्थायुजान्सोमकान्पातयश्च ।
 प्राच्छादयस्ते विशिखैः पृषत्कै-
 र्जीमूतसंघा नभसीध सूर्यम् ॥ ७७
 आगच्छतस्तान्निवाशिस्त्रिरनेकै-
 र्यष्टंभयस्तुतपुत्रः कृतास्त्राः ।
 तैरस्तमस्त्रं विनिहत्य सर्वं
 जघान तेषां रथवाजिनागान् ॥ ७८
 तथा तु सैन्यप्रवरांश्च राज-
 क्षभ्यदैयन्मार्गेणैः सुतपुत्रः ।
 ते भिन्नदेहा व्यसवो निपेतुः
 कर्णेषुभिर्भूमितले स्तनन्तः ॥ ७९
 सिंहेन कुन्देन यथाश्वसूच्या
 महाबला भीमबलेन तद्वत् ।
 पुनश्च पाञ्चालवरास्तथाऽन्ये
 तदन्तरे कर्णधनञ्जयाभ्याम् ॥ ८०
 प्रस्कन्दन्तो बलिना साधुमुक्तैः
 कर्णेन बाणैर्निहताः प्रसह्य ।
 जयं मत्वा विपुलं वै त्वदीया-
 स्तलान्नजिस्तुः सिंहनादांश्च नेदुः८१
 सर्वे ह्यमन्यन्त वशो कृतौ तौ
 कर्णेन कृष्णाविति ते विमर्दं ।
 ततो धनुर्ज्यामवनाभ्य शीघ्रं
 शरानस्तानाधिरथेर्विधम्य ॥ ८२
 सुसंरथः कर्णशरक्षताङ्गो
 रणे पार्थः कौरवान् प्रत्यगृह्णात् ।
 ज्यां चातुमुज्याभ्यहनत्तलत्रे
 बाणान्धकारं सहसा च चक्रे ॥ ८३
 कर्णं च शल्यं च कुरुक्ष सर्वान्
 बाणैरविध्यत्प्रसभं किरिटी ।
 न पक्षिणो बभ्रमुन्तरिक्षे
 तदा महास्त्रेण कृतेऽन्यकारे ॥ ८४
 वायुर्वियत्स्थीरीरितो भूतसह-
 र्वाह दिव्यः सुरमिस्तदानीम् ।
 शल्यं च पार्था दशभिः पृषत्कै-
 र्भृशं तनुत्रे प्रहसन्नाविध्यत् ॥ ८५
 ततः कर्णं द्वादशभिः सुमुक्तै-
 र्विद्ध्वा पुनः सप्तभिरभ्यविद्वसत् ।

स पार्थवाणासनवेगमुक्तै-
 र्द्वाहृतः पत्रिमिक्रमवेगैः ॥ ८६
 विभिन्नगात्रः क्षतजोक्षिताङ्गः
 कर्णो बभौ रुद्र इवाततेषु ।
 प्रज्जोडमानोऽथ इमशानमध्यं
 रौद्रे मुहूर्तं रुधिरार्द्रगात्रः ॥ ८७
 ततस्त्रिभिस्तं त्रिदशाधिपोपमं
 शरैर्विभेदाधिरथिर्धनञ्जयम् ।
 शरांश्च पञ्च ज्वलितानिवोरगान्
 प्रवेशयामास जिघांसयाऽच्युतम् ॥
 ते वर्मं भित्त्वा पुरुषोत्तमस्य
 सुवर्णचित्रा न्यपतन्सुमुक्ताः ।
 वेगेन गामाधिविशुः सुवेगाः
 स्नात्वा च कर्णाद्विमुखाः प्रतीयुः ॥
 तान् पञ्च मल्लैर्दशभिः सुमुक्तै-
 स्त्रिधा त्रिधकैकमथोच्चकर्त ।
 धनञ्जयास्त्रैर्न्यपतन् पृथिव्यां
 महाहयस्तक्षकपुत्रपक्षाः ॥ ९०
 ततः प्रजज्वाल किरिटीमाली
 क्रोधेन कक्षं प्रदहन्निवाशिः ।
 तथा विजुह्वाङ्गमवेक्ष्य कृष्णं
 सर्वेषुभिः कर्णमुजग्रस्तुष्टैः ॥ ९१
 स कर्णमाकर्णयिकुहस्तुष्टैः
 शरैः शरीरान्तकरैश्चलङ्घितः ।
 मर्मस्वविध्यत्स चचाल दुःखा-
 द्वाद्वातिष्ठत धैर्यवुद्धिः ॥ ९२
 ततः शरीरैः प्रदिशो दिशश्च
 रवेः प्रभा कर्णरथश्च राजन् ।
 अदृश्यमासीत्कुपिते धनञ्जये
 तुपारनीहारवृत्तं यथा नमः ॥ ९३
 स चक्ररक्षानथ पादरक्षान्
 पुरःसरान् पृष्ठगोपांश्च सर्वान् ।
 दुर्योधनेनानुमतानरिभ्यः
 समुद्यतान्स्तरथान्सारभूतान् ॥ ९४
 द्विसाहस्रान्समरे सद्यसाची
 कुहप्रवीरावुभयः कुरुणाम् ।
 क्षणं न सर्वांस्तरथाश्वसुता-
 क्षिनाय राजन् क्षयमेकवीरः ॥ ९५

स्त्रावेत्यनेन पातालगङ्गायास्त्रलं प्राप्य तदभिधातेन परावृत्ता इत्यर्थः ॥ ८९ ॥ तक्षकपुत्रपक्षा इति ते सर्पवाणाः अश्व-
 खेनप्रमुक्ताः ॥ ९० ॥

ततोऽपलायन्त विहाय कर्णं
तवात्मजाः कुरवो येऽवशिष्टाः ।
हतानपाकीर्य शरक्षतांश्च
लालप्यमानास्तनयान् पिन्दूश्च ॥ ९६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णाजुनद्वैरथे
ऊननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

स सर्वतः प्रेक्ष्य दिशो विशन्त्या
भयावदीर्णैः कुरुभिर्विहीनः ।
न विव्यथे भारत तत्र कर्णः
प्रहृष्ट एवाजुनमन्यधावत् ॥ ९७

९०

सञ्जय उवाच ।
ततः प्रयाताः शरपातमात्र-
मवस्थिताः कुरवो भिन्नसेनाः ।
विद्युत्प्रकाशं दृष्टुः समन्ता-
ज्जनज्वालां समुदीर्यमाणम् ॥ १
तदजुनाखं प्रसति स्म कर्णो
वियद्गतं घोरतरैः शरैस्तत् ।
कुञ्जेन पार्थेन भृशामिसृष्टं
वधाय कर्णस्य महाविमर्दं ॥ २
उदीर्यमाणं स्म कुरुन्द्गहन्तं
सुवर्णपुङ्खैर्विशिखैर्ममर्दं ।
कर्णस्त्वमोघेष्वसनं दृढज्यं
विस्फारयित्वा विस्त्रजच्छरीरान् ३
रामादुपासेन महामहिम्ना
ह्याथवर्णेनारिचिनाशनेन ।
तदजुनाखं व्यधमद्गहन्तं
कर्णस्तु बाणैर्निशितैर्महात्मा ॥ ४
ततो विमर्दः सुमहान् बभूव
तत्राजुनस्याधिरथेश्वर राजन् ।
अन्योन्यमासादयतोः पृथक्कै-
र्विषाणघातैर्द्विपर्योरिवोद्भिः ॥ ५
तत्राखसंघातसमावृतं तदा
बभूव राजस्तुमुलं स्म सर्वतः ।
तत्कर्णपार्थो शरवृष्टिसंघै-
र्विरन्तरं चक्रतुरम्बरं तदा ॥ ६
ततो जालं बाणमयं महान्तं
सर्धेऽद्भ्युक्षुः कुरवः सोमकाश्च ।

नान्यं च भूतं दृष्टुस्तदा ते
बाणान्धकारे तुमुलेऽथ किञ्चित् ॥ ७
तौ सन्दधानावनिशं च राजन्
समस्यन्तौ चापि शराननेकान् ।
संदर्शयेतां युधि मार्गान्विचित्रान्
धनुर्धरौ तौ विविधैः कृतास्त्रैः ॥ ८
तयोरेवं युज्यतोराजिमध्ये
सुतात्मजोऽभूदधिकः कदाचित् ।
पार्थः कदाचिस्त्वधिकः कीरीटी
वीर्योत्तमायाबलपौरुषेण ॥ ९
दृष्ट्वा तयोस्तं युधि संप्रहारं
परस्परस्यान्तरमीक्षमाणयोः ।
घोरं तयोर्दुर्विषहं रणेऽन्दै-
र्योधाः सर्वे विस्मयमभ्यगच्छन् १०
ततो भूतान्यन्तरिक्षस्थितानि
तौ कर्णपार्थौ प्रशशंसुर्नरेन्द्र ।
भोः कर्णं साध्वजुन साधु चेति
वियत्सु बाणो श्रूयते सर्वतोऽपि ११
तस्मिन्विमर्दे रथवाजिनागै-
स्तदाभिघातैर्दलिते हि भूतले ।
ततस्तु पातालतले शयानो
नागोऽश्वसेनः कुतश्चैरोऽजुन ॥ १२
राजस्तदा बाण्डवदाहसुतो
विवेश कोपाद्रसुघातले यः ।
अयोत्पपातोर्ध्वगतिर्जवेन
संदृश्य कर्णाजुनयोर्विमर्दम् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
ऊननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥
कर्णो १२

९०
तत इति ॥ १ ॥

अयं हि कालोऽस्य दुरात्मनो वै
 पार्थस्य वैरप्रतियातनाय ।
 सञ्चिन्त्य तूष्णं प्रविवेश चैव
 कर्णस्य राजश्वररूपधारी ॥ १४
 ततोऽस्य संघातसमाकुलं तदा
 बभूव जन्यं विततांशुजालम् ।
 तत्कर्णपार्थो शरसहस्रवृष्टिभि-
 र्निरन्तरं चक्रतुरस्वरं तदा ॥ १५
 तद्वाणजालैकमयं महान्तं
 सर्वेऽयसस्कुलवः सोमकाश्च ।
 नान्यत्किञ्चिददृशुः संपतद्वै
 बाणान्धकारं तुमुलेऽतिमात्रम् ॥ १६
 ततस्तौ पुरुषद्वयोौ सर्वलोकधनुर्धरौ ।
 त्यक्तप्राणौ रणे वीरौ युद्धममुपागतौ ।
 समुत्क्षेपैर्वाक्षमाणी सितौ चन्दनवारिणा ॥
 सवाल्लस्यजनैर्दिव्यैर्दिवस्यैरस्त्ररोगणैः ।
 शक्रस्यैकराज्याभ्यां प्रमाजितमुखाबुभौ ॥ १८
 कर्णोऽयं पार्थ न विशेष्यद्यदा
 भूशं च पार्थेन शराभिततः ।
 ततस्तु वीरः शरविलताङ्गो
 दध्रे मनो ह्येकशयस्य तस्य ॥ १९
 ततो रिपुघ्नं समधत्त कर्णः
 सुसञ्चितं सपैमुखं ज्वलन्तम् ।
 रौद्रं शरं सन्नतमुग्रधीतं
 पार्थार्थमत्यधैविराभिमुत्तम् ॥ २०
 सदाविंशं चन्दनचूर्णशायितं
 सुवर्णतुण्डीरशयं महाविषम् ।
 आकर्ण्यपूर्णं च विकल्प्य कर्णः
 पार्थोऽनुखाः संधेयं चोत्तमौजाः ॥ २१
 प्रवीतमैरावततर्जसंभवं
 शिरो जिहीर्षुर्बुधिर सव्यसाचिनः ।
 ततः प्रजज्वाल दिशो नमश्च
 उत्कृष्टाश्च घोराः शतशः प्रपेतुः ॥ २२
 तस्मिन्स्तु नागे धनुषि प्रयुक्ते
 हाहाकृता लोकपालाः सशक्राः ।
 न चापि तं बुबुधे सतपुत्रो
 बाणे प्रविष्टं योगबलेन नागम् ॥ २३

दशशतनयनोऽहिं दृश्य बाणे प्रविष्टं
 निहत इति सुतो मे स्रस्तगात्रो बभूव
 जलजकुसुमयोनिः श्रेष्ठमात्रो जितात्मा
 त्रिदशपतिमवोचन्मा दध्यधिष्ठा जये श्रीः
 ततोऽब्रवीन्मद्राजो महात्मा
 दृष्ट्वा कर्णं प्रहितेऽनु तमुग्रम् ।
 न कर्णश्रीवामिपुरेण लप्स्यते
 समीक्ष्य सन्धत्स्व शरं शिरोग्रम् ॥ २५
 अथाब्रवीत्कोधसंरक्तनेत्रो
 मद्राधिपं सतपुत्रस्तरस्वी ।
 न संधत्ते द्विः शरं शल्य कर्णो
 न मादृशा जिह्मुद्धा भवन्ति ॥ २६
 इतीदमुक्त्वा विसर्ज्य तं शरं
 प्रयत्नतो वर्षणानामिपुजितम् ।
 हतोऽसि वै काव्युन इत्यधिक्षिप-
 सुवाच कोच्चैर्गिरमूर्जितां वृषः ॥ २७
 स सायकः कर्णभुजप्रसूहो
 हुताशनार्कप्रतिमः सुघोरः ।
 गुणन्त्युतः कर्णधनुःप्रभुको
 विषद्वतः प्राज्वलदन्तरिक्षे ॥ २८
 तं प्रेक्ष्य दीप्तं बुधि माधवस्तु
 त्वराम्बितं सत्वरथैव लीलया ।
 पदा विनिष्पिप्य रथोत्तमं स
 प्रावेशयत्पृथिवीं किञ्चिदेव ॥ २९
 क्षितिं गता जानुभिस्तेऽथ वाहा
 हेमच्छन्नाश्चन्द्रमरीचिवर्णाः ।
 ततोऽन्तरिक्षे सुमहाभिनादः
 संपूजनार्थं मधुसूदनस्य ॥ ३०
 दिव्याश्च वाचः सहसा बभुवुः
 दिव्यानि पुष्पाण्यथ सिंहनादाः ।
 तस्मिन्स्तथा वै धरणीं निमग्नो
 रथे प्रयत्नान्मधुसूदनस्य ॥ ३१
 ततः शरः सोऽभ्यहनत् किरीटं
 तस्येन्द्रदंष्टं सुदृढं च धीमतः ।
 अथाजुंस्स्योत्तमगात्रभूषणं
 धराविषद्वहोसलिलेषु विश्रुतम् ॥ ३२

बाणजालैकमयं दृष्टेति शेषः ॥ १६ ॥ अथेति । मूर्धः सकाशात् व्यालास्य सर्गश्रोतमयज्जघ मन्पुत्र तैः प्रयुक्तैः
 शरीरोत्तमात्रमृणमुत्तमात्रभूषणं प्रजहतेति द्वयोः संबन्धः ॥ ३२ ॥

व्यालास्त्रसर्गोत्तमयत्नमन्युभिः
 शरेण भूयः प्रजहार सुतजः ।
 दिवाकरेन्दुज्वलनप्रभस्त्रिविधं
 सुवर्णमुक्तामणिवज्रभूषितम् ॥ ३३
 पुरंदरार्थं तपसा प्रयत्नतः
 स्वयं कृतं यद्विभुना स्वयंभुवा ।
 महाहैरूपं द्विपतां भयंकरं
 विभर्तुरत्यर्थसुखं सुगन्धिनम् ॥ ३४
 जिघांसते देवदिरपून्सुरेश्वरः
 स्वयं ददौ यत्सुमनः किरीटिने ।
 हराम्बुपाखण्डलवित्तगोमुभिः
 पिनाकपाशाशनिसायकोत्तमैः ॥ ३५
 सुरोत्तमैरप्यविषहामर्दितुं
 प्रसह्य नागेन जहार यद्वपुः ।
 स दुष्टभावो वितथप्रतिहः
 किरीटमत्यद्भुतमर्जुनस्य ॥ ३६
 नागो महाहर्षं तपनीयचित्रं
 पाथोत्तमाङ्गात्प्रहरत्तरस्वी ।
 तद्धेमजालावततं सुधोषं
 जाज्वल्यमानं निपपात भूमौ ॥ ३७
 तदुत्तमेध्वन्मथितं विषाशिना
 प्रदीप्तमविष्मदयो क्षितौ प्रियम् ।
 पपात पार्थस्य किरीटमुत्तमं
 दिवाकरोऽस्तादिव रक्तमण्डलः ३८

स वै किरीटं बहुरत्नभूषितं
 जहार नागोऽर्जुनमूर्धेनो बलात् ।
 गिरेः सुजाताङ्कुरपुष्पितद्रुमं
 महोद्भवजः शिखरोत्तमं यथा ॥ ३९
 महीं वियत् यौः सलिलं च वायुना
 प्रसह्यमुग्रं विनिघ्णितं यथा ।
 अतीव शब्दो भुवनेषु वै तदा
 जनाऽध्यवस्यन्त्यथिताश्च चरुखलुः
 विना किरीटं शुश्रुभे स पार्थः
 दयामो युवा नील इषोऽवष्टब्धः ।
 ततः समुद्रमध्यं सितेन वाससा
 खमूर्धं जानव्यथितस्तदाऽर्जुनः ।
 विभासितः सूर्यमरीचिना दहं
 शिरोगतेनोदयपर्वतो यथा ॥ ४१

गोकर्णां सुमुखी कृतेन हृषुणा
 गोपुत्रसंप्रेषिता
 गोशब्दात्मजभूषणं सुविहितं
 सुव्यक्तगोऽसुप्रभम्
 दृष्ट्वा गोगतकं जहार मुकुटं
 गोशब्दगोपूरि वै
 गोकर्णासनमर्दनश्च न यया-
 ब्राम्ह्य मृत्योर्वैशाम्

गोकर्णां मुकुटं जहारित्यन्वयः । अर्जुनस्य मुकुटहरणमपि महत्
 कर्मेति सूचयन्मुकुटं विशिनष्टि-गवि बल्लवि कर्णो यस्याः सा
 गोकर्णा बल्लःश्रवाः सपिणी, अर्जुनेन खाण्डवे निहता सती
 इह निमित्तभूता तस्य मुकुटमेव जहार हतवती न तु शिरः ।
 कथं हताया हनननिमित्तत्वमत आह-सुमुखीकृतेन
 हृषुणा गोपुत्रसंप्रेषिता संपिवावैवशितस्वाक्ष भवति । गोमर्न
 पुत्रजीवनकरं सुखं यस्याः सा सुमुखी । सा हि पुत्रं निर्गौर्यं
 दक्षमानात् खाण्डवादुत्पन्नती शिरोदेशे अर्जुनेन छिन्ना
 सती स्वयं दृष्ट्वा पुत्रं च रक्षितवतीत्यादिपूर्वपुत्राख्यायते ।
 कृतेन स्वयं निर्मितेन पुत्रेण प्राप्तेन हृषुणा ह्युभावंगतेन ।
 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेरिष्वाकारपुत्ररूपेण संपन्ना
 सती गोमर्तो राक्षसतोऽर्क्षस्य पुत्रेण कर्णेन प्रेषिता । हृषुणे-
 तीत्यं भावे तृतीया । गोपुत्रेति मतुलोप आर्षः किं कृत्वा
 मुकुटं जहारित्यत आह-सुव्यक्तगोऽसुप्रभं गोगतकं दृष्ट्वा ।
 सुव्यक्ताः अतिशयेनाविर्भूताः गावो रक्षमयस्तेज इति
 यावत् । सुव्यक्तैर्गोभिरसुभिश्च प्रकर्षेण मासमानं निराति-

शयतेजोबलमर्जुनम् । गोगतकं गोशब्देन ह्यरक्षणीनां प्रदेशो
 लभ्यते । तत्र गतं विद्यमानं कं शिरो यस्य तम् । अर्जुनस्य
 ग्रीवादेशं कर्णेन लक्ष्मीकृतं विशाख भगवता स्वभारेण अश्वेषु
 जातुभ्यामवर्णां गमितेषु रक्षितमिः तमत्तुत्रदेशे अर्जुनस्य
 शिरो दृष्ट्वाऽपि वेगातिशयात्स्वयं नीचीभवितुमक्षता सती
 तद्देशस्थं मुकुटं जहारित्यर्थः । गोशब्दात्मजभूषणं सुविहित-
 मिति । गोः पृथिवी तथा शब्दयते गोशब्दा अदितिः । 'इयं
 वा अदितिः' इति पृथिव्या अदितेर्नन्देशात् । तस्यां आत्म-
 जस्येन्द्रस्य भूषणं सुविहितं वेधसति शेषः । तथा चात्र-
 नोक्तम् । 'पुरंदरार्थं तपसा प्रयत्नतः स्वयं कृतं यद्विभिना
 स्वयंभुवा' इति कीदृशं मुकुटम् । वै निश्चितं प्रविष्टं वा ।
 गोशब्दगोपूरि गोमिः रक्षिमिः शब्दयते रक्षिमामिति
 कथ्यत इति सूर्यः तस्मैव सुवनमर्गंध्यापिनो गावः किरण-
 स्तैर्भुवनं पुरक्षितुं क्षीलमस्य तत्तथा । सूर्यसमप्रभमित्यर्थः ।
 ननु चेतनाविहितो बाणः पुनरेत्याहुर्न कुतो न
 हतवानित्यत आह-गोकर्णासनमर्दनश्च न ययाव

स सायकः कर्णभुजप्रच्छेदो
हुताशानार्कप्रतिमो महाहः ।
महोरगः कृतचैरोऽर्जुनेन
किरीटमाहृत्य ततो ह्यतीयात् ॥ ४३
तं चापि दग्ध्वा तपनीयचित्रं
किरीटमाकृत्य तदुर्जनेन ।
इयेव गन्तुं पुनरेव तूष्णं
दृष्ट्वा कर्णेन ततोऽब्रवीत्सम् ॥ ४४
मुक्तस्त्वयाऽहं त्वसमीक्ष्य कर्णं
शिरो हतं यत्न मयाऽर्जुनस्य ।
समीक्ष्य मां मुञ्च रणे त्वमाशु
हन्ताऽस्मि शत्रुं तव चात्मनश्च ॥ ४५
स एवमुक्तो युधि स्रुतपुत्र-
स्तमब्रवीत्को भवातुप्रकरः ।
नागोऽब्रवीद्विद्धि कृतागसं मां
पार्थेन मातुर्वधजातचैरम् ॥ ४६
यदि स्वयं वधप्रचरोऽस्य गोप्ता
तथाऽपि याता पितृराजवन्दमानि ।
कर्ण उवाच ।
न नाग कर्णोऽद्य रणे परस्य
बलं समाख्याय जयं बुभूषेत् ॥ ४७
न संदध्यां द्विः शरं चैव नाग
यद्यर्जुनानां शतमेव हन्याम् ।
तमाह कर्णः पुनरेव नागं
तदाऽऽजिमध्ये रविस्तुलसत्तमः ॥ ४८
द्यालात्कसर्गोत्तमयत्नमनुभि-
हन्तास्मि पार्थ सुसुखां व्रज त्वम् ।
इत्येवमुक्तो युधि नागराजः
कर्णेन रोषादसहस्तस्य वाक्यम् ॥ ४९
स्वयं प्रायात्पार्थवधाय राजन्
कृत्वा स्वरूपं विजिघांसुप्रः ।
ततः कृष्णः पार्थमुवाच संख्ये
महोरगं कृतचैरं जहि त्वम् ॥ ५०

स एवमुक्तो मधुसूदन
गाण्डीवधन्वा रिपुर्वीर्यसाहः ।
उवाच को ह्येष ममाद्य नागः
स्वयं य आयाद्गुरुडस्य वक्त्रम् ॥ ५१
कृष्ण उवाच ।
योऽसी त्वया खाण्डवे चित्रमाशु
सन्तर्पयाणेन धनुर्वरेण ।
वियद्वतो जननीमुतदेहो
मत्त्वैकरूपं निहताऽस्य माता ॥ ५२
स एष तद्वैरममुस्मरन्धै
त्वां पार्थवत्यात्मवधाय नूनम् ।
नमश्च्युतां प्रज्वलितामिवोत्कां
पश्येनमायान्तमभिन्नसाह ॥ ५३
सञ्जय उवाच ।
ततः स जिष्णुः परिवृत्त्य रोषा-
न्निच्छेद षडभिर्निशितैः सुधारैः ।
नागं विधात्तिर्यगिवात्पतन्तं
स छिन्नगात्रो निपपात भूमौ ॥ ५४
गते च तस्मिन् भुजगे किरीटिना
स्वयं विभुः पार्थिवभूतलादथ ।
समुज्जहाराशु पुनः पतन्तं
रथं भुजाभ्यां पुरुषोत्तमस्ततः ॥ ५५
तस्मिन्मुहूर्ते दशभिः धुपत्कैः
शिलाशितैर्वह्निणवह्नाजितैः ।
विश्याध कर्णः पुरुषप्रवीरो
धनञ्जयं तिर्यगवैश्रमणाः ॥ ५६
ततोऽर्जुनो द्वादशभिः समुक्तै-
र्वराहकर्णैर्निशितैः समर्थैः ।
नाराचमारीविषतुल्यवेग-
माकर्णैर्पूषाघ्नितमुत्ससर्ज ॥ ५७
स चित्रवर्मपुत्रो विदार्य
प्राणाभिरस्यन्निव साशु मुक्तः ।
कर्णस्य पीत्वा रुधिरं विवेश
वसुन्धरां शोणितदिग्धवाजः ॥ ५८

प्राप्य स्योर्वशमागतः । गोकर्णं सर्वं पुनर्जुनेन हन्तुं
इच्छन्तं असन्नेन बाणध्वजेण मदीयति यः स तथाभूतोऽ-
र्जुनश्च तमेव सर्वमनवाप्य स्योर्वशं न ययौ । सर्वस्य
पुनरागमनं तपश्चाग्नौ कीर्तये ।

गीर्णादित्ये बलीयर्दे क्रुदेदर्थिमेश्वरोः ।

क्रौ तु न्यादित्ये मारत्यां भूमौ च दुरभावापि ।

युधियोः स्वर्गवाज्रादुरविमद्यगलोमसु इति काशः ४९
कर्णेन वाक्ये उक्ताः संस्तद्धाक्यमसहन् अतद्वान्नः स्वयं
प्रायादितुत्तरेणान्वयः ॥ ४९ ॥ महोत्कामिति पाठे इवे-
त्यप्याहृत्य शीघ्रम् ॥ ५३ ॥ गते गमिते विभुः समर्थः
॥ ५५ ॥ बहिर्णां बहौ एव वाजाः पक्षाः संजाता येषां
तैर्वह्निणवह्नाजितैः ॥ ५६ ॥

ततो वृषो बाणनिपातकोपितो
महोरगो दण्डविघाहितो यथा ।
तदाशुकारी व्यसृजच्छरोत्तमान्
महाविषः सर्पं ह्योत्तमं विषम् ॥ ५९
जनादैनं द्वादशभिः परामिन-
जैर्नैवत्या च शरैस्तथाऽर्जुनम् ।
शरेण घोरं पुनश्च पाण्डवं
विदार्य कर्णो ह्यनद्वज्जहास च ॥ ६०
तमस्य हर्षं ममृषे न पाण्डवो
विभेदं मर्माणि ततोऽस्य मर्मवित् ।
परःशतैः पत्रिमिरिन्द्रविक्रम-
स्तथा यथेन्द्रो बलमोजसा रणे ॥ ६१
ततः शराणां नवर्षा तदाऽर्जुनः
ससर्ज कर्णेऽन्तकण्डसंनिभम् ।
तैः पत्रिमिर्विद्धतनुः स विहत्य
तथा यथा वज्रविदारितोऽञ्जलः ॥ ६२
मणिप्रवेकोत्तमवज्रहाटकै-
रलंकृतं वास्य बराङ्गभूषणम् ।
प्रविद्धमुद्ग्रां निपपात पत्रिमि-
ध्ननञ्जयेनोत्तमकुण्डलेऽपि च ॥ ६३
महाघनं शिल्पिवरैः प्रयत्नतः
कृतं यदस्योत्तमवर्म भास्वरम् ।
सुवीर्यकालेन ततोऽस्य पाण्डवः
क्षणेन बाणैर्बहुधा व्यशातयत् ॥ ६४
स तं विवर्माणमथोत्तमपुमिः
शितैश्चतुर्भिः कुपितः परामिनत् ।
स विहत्येऽन्तर्यमरिप्रताडितो
यथाऽऽतुरः पित्तकफानिलञ्जरैः ॥
महाघनुर्मण्डलनिःसृतैः शितैः
क्रियाप्रयत्नप्रहितैर्वलेन च ।
ततश्च कर्णं बहुभिः शरोत्तमै-
र्विभेदं मर्मस्वपि चार्जुनस्त्वरन् ॥ ६६
दृढाहतः पत्रिमिरुप्रवेगैः
पार्थेन कर्णो विविधैः शिताग्नैः ।
बभौ गिरिर्गिरिकधातुरक्तः
क्षरन्प्रातैरिव रक्तमंभः ॥ ६७
ततोऽर्जुनः कर्णमवकनैनैवैः
सुवर्णपुंजैः सुदृढैर्यस्मयैः ।

यमाग्निदण्डप्रतिमैः स्तनान्तरे
परामिनत्कौञ्चमिवाग्निमजिजः ॥ ६८
ततः शरावापमपास्य सुतजो
धनुश्च तच्छक्रशरासनोपमम् ।
ततो रथस्थः स मुमोह च स्खलन्
प्रशीर्णमुष्टिः सुभृशाहतः प्रभो ॥ ६९
न चार्जुनस्तं व्यसने तदेविवा-
ग्निहन्तुमार्यः पुरुषव्रते स्थितः ।
ततस्त्वमिन्द्रावरजः सुसंभ्रमा-
दुवाच किं पाण्डव हे प्रमादसे ॥ ७०
नैवाहितानां सततं विपश्चितः
क्षणं प्रतीक्षन्त्यापि दुर्धलीयसा ।
विशेषतोऽरीन्व्यसनेषु पण्डितो
निहत्य धर्मं च यशश्च विन्दते ॥ ११
तदेकधीरे तव चाहितं सदा
त्वरस्व कर्णं सहसाऽभिमर्दितम् ।
पुरा समर्थः समुपैति सुतजो
भिन्धि त्वमेनं नमुष्यि यथा हरिः ॥
ततस्तदेवेत्यभिपुज्य सत्वरं
जनादैनं कर्णमविध्यदार्जुनः ।
शरोत्तमैः सर्वैकुत्तमस्त्वरं-
स्तथा यथा शम्बरहा पुरा बलिम् ॥
साश्वं तु कर्णं सरथं किरीटी
समाचिनोद्गारत घत्सदन्तिः ।
प्रच्छाद्यामास दिशश्च बाणैः
सर्वैर्ग्रयन्नात्तपनीयपुंजैः ॥ ७४
स वत्सदन्तिः पृथुपीनवक्षः
समाञ्चितः सोऽधिरथिर्धिभाति ।
सुपुष्पिताशोकपलाशशास्मलि-
यथाऽञ्जलश्चन्दनकाननायुतः ॥ ७५
शरैः शरीरे बहुभिः समर्पितै-
र्विभाति कर्णः समरे विशांपते ।
महीरुहैराञ्जितसानुकन्दरो
यथा गिरिगृध्रः स्फुटकर्णिकारवान् ॥
स बाणसहान् बहुधा व्यवासृजन्
विभाति कर्णः शरजालरश्मिवान् ।
स लोहितो रक्तगमस्तिमण्डलो
दिवाकरोऽस्तामिसुखो यथा तथा ॥

बाह्वन्तरादाधिरथेर्विमृक्तान्
 बाणान्महाहीनिव दीप्यमानान् ।
 द्यध्वंसयन्नर्जुनबाहुमुक्ताः
 शराः समासाद्य दिशः शिताग्राः ॥
 ततः स कर्णः समवाप्य धैर्यं
 बाणान्विमुञ्चन् कुपिताहिकल्पान् ।
 विद्याध पाथं दशभिः पृषत्कैः
 कृष्णं च पद्भिः कुपिताहिकल्पैः ॥
 ततः किराटी भृशमुग्रनिःस्वनं
 महाशरं सर्पविषानलोपमम् ।
 अयस्मयं रौद्रमहास्त्रसंभृतं
 महाहवे क्षेतुमना महामतिः ॥ ८०
 कालो ह्यदृश्यो नृप विप्रकोपा-
 न्निदर्शयन्कर्णवधं ब्रुवाणः ।
 भूमिस्तु चक्रं ग्रसतीत्यवाच-
 त्कर्णस्य तस्मिन्वधकाल आगते ८१
 ततस्तद्वर्षं मनसः प्रनष्टं
 यद्भागवतोऽस्मै प्रददौ महात्मा ।
 चक्रं च वामं ग्रसते भूमिरस्य
 प्राप्ते तस्मिन्वधकाले नृवीर ८२
 ततो रथो घूर्णितवाघरेन्द्र-
 शापात्तदा ब्राह्मणसत्तमस्य ।
 ततश्चक्रमपतत्तस्य भूमौ
 स विवहलः समरे स्तपुत्रः ॥ ८३
 सवेदिकश्चैत्य इवातिमात्रः
 सुपुष्पितो भूमितले निमग्नः ।
 घूर्णे रथे ब्राह्मणस्याभिशापा-
 द्रामादुपाते त्वविभाति चास्त्रे ८४
 छिन्ने शरे सर्पमुखे च घोरे
 पार्थेन तस्मिन्विषसाद कर्णः ।
 अमृष्यमाणो द्यसन्नानि तानि
 हस्तौ विधुन्वन्स विगर्हमाणः ॥ ८५
 धर्मप्रधानं किल पाति धर्मं
 इत्यब्रुवन् धर्मविदः सर्वेव ।
 वयं च धर्मं प्रयताम नित्यं
 चतुर् यथाशक्ति यथाश्रुतं च ॥ ८६

काल इति । हे नृप कर्णवधं अभिलक्ष्येति शेष ।
 ब्रुवाणः वक्ता ॥ ८१ ॥ वामं चक्रं ग्रसते घृणीरेत्यत्राति
 सीतेरिति पाठे ग्रसते आति च न तु निर्गार्णमुद्रमन्तीत्यर्थः

स चापि निघ्राति न पाति भक्तान्
 मन्ये न नित्यं परिपाति धर्मः ।
 एवं ब्रुवन्प्रस्वलिताश्वसृतो
 विचाद्यमानोऽर्जुनबाणपातैः ॥
 मर्माभिघाताच्छिथिलः क्रियासु
 पुनः पुनर्धर्ममसौ जगह ॥ ८७
 ततः शरैर्भाततरैरविध्यन्निभिराहवे ।
 हस्ते कृष्णं तथा पार्थमभ्यविध्य च सताभिः ॥
 ततोऽर्जुनः सप्तदश तिग्मवेगानजिह्मगान्
 इन्द्राशानिसमान् घोरानसृजत्पावकोपमान्
 निर्भिद्य ते भीमवेगा ह्यपतन् पृथिवीतले ।
 कम्पितात्मा ततः कर्णः शक्त्या चेष्टामदर्शयत्
 वलेनाथ स संस्तभ्य ब्रह्मास्त्रं समुदैरयत् ।
 ऐन्द्रं ततोऽर्जुनश्चापितं दृष्ट्वाऽभ्युपमन्त्रयत् ९१
 गाण्डीवं ज्यां च बाणांश्च सोऽनुमन्त्र्य परंतपः
 द्यसृजच्छरवर्षाणि वर्षाणीव पुरन्दरः ॥ ९२
 ततस्तेजोमया बाणा रथात्पार्थस्य निःसृताः
 प्रादुरासन्महावीर्याः कर्णस्य रथमन्तिकात्
 तान् कर्णस्त्वग्रतो न्यस्तान्
 मोघांश्चक्रे महारथः ।
 ततोऽवग्रीद्वृष्णिवीर-
 स्तस्मिन्नस्त्रे विनाशिते ॥ ९३
 विशृजान् परं पार्थ राघेयो ग्रसते शरान् ।
 ततो ब्रह्मास्त्रमनुग्रं संमन्त्र्य समयोजयत् ९४
 छादयित्वा ततो बाणैः कर्णं प्रत्यस्यदर्जुनः ।
 ततः कर्णः शितैर्बाणैर्ज्यां चिच्छेद सुतेजनैः
 द्वितीयां च तृतीयां च चतुर्थीं पञ्चमीं तथा ।
 षष्ठीमथास्य चिच्छेद सप्तमीं च तथाऽष्टमीम्
 नवमीं दशमीं चास्य तथा चैकादशीं वृषः ।
 ज्याशतं शतसंधानः स कर्णो नावबुध्यते ॥
 ततो ज्यां विनिधायान्या-
 मभिमन्त्र्य च पाण्डवः ।
 शरैरवाकिरत्कर्णं
 दीप्यमानैरिवाहिभिः ॥ ९९
 तस्य ज्याच्छेदनं कर्णो ज्यावधानं च संयुगे
 नान्वबुध्यत शीघ्रत्वात्तद्द्रुतमिवाभवत् १००

॥ ८२ ॥ चैत्यः सवेदिको ग्रामसूचको महादुमः ॥ ८४ ॥
 अभ्युपमन्त्रयत् गाण्डीवमित्युत्तरान्वयि ॥ ९१ ॥ प्रत्यस्यत्
 प्रतिप्राक्षिपत् ॥ ९६ ॥

अहोरेखाणि संवार्य प्रनिघ्नन्त्यसाचिनः ।
 चक्रे चाप्यधिकं पार्थात् स्ववीर्यमतिदर्शयन्
 ततः कृष्णोऽर्जुनं दृष्ट्वा कर्णाखिणे च पीडितम्
 अभ्यसेत्यब्रवीत्पार्थमातिष्ठार्हं ब्रजेति च ॥ २
 ततोऽग्निसदृशं घोरं शरं सर्पविषोपमम् ।
 अद्मसारमयं दिव्यमभिमन्य परंतपः ॥ ३
 रौद्रमस्त्रं समाधाय क्षेतृकामः किरीटवान् ।
 ततोऽग्रसन्मही चक्रं राधेयस्य तदा नृप ॥ ४
 ततोऽवतीर्थं राधेयो रथादाशु समुद्यतः ।
 चक्रं भुजाभ्यामालभ्य समुत्क्षेपुमिषेय सः
 सप्तद्वीपा वसुमती सदीलवनकानना ।
 गीर्णचक्रा समुत्क्षिप्ता कर्णेन चतुरङ्गमुलम् ॥ ५
 अस्तचक्रस्तु राधेयः क्रीडादभूण्यवर्तयत् ।
 अर्जुनं वीक्ष्य संरन्ध्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
 भो भो पार्थ महेष्वास मुहूर्तं परिपालय ।
 यावच्चक्रमिदं अस्तमुद्धरामि महीतलात् ॥ ८
 सद्यं चक्रं महीप्रस्तं दृष्ट्वा दैवादिदं मम ।
 पार्थ कापुरुषाचीर्णमभिसन्धिं विसर्जय ॥ ९

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णरथचक्रप्रसने
 नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

९१

सज्जय उवाच ।
 तमब्रवीद्वासुदेवो रथस्थो
 राधेय दिष्ट्वा स्मरसीह धर्मम् ।
 प्रायेण नीचा द्यसनेषु मग्ना
 निन्दन्ति दैवं कुकृतं न तु स्वम् ॥ १
 यद्वीपदीमेकवक्त्रां सभाया-
 मानाययेस्त्वं च सुयोधनश्च ।
 दुःशासनः शकुनिः सौबलश्च
 न ते कर्णं प्रत्यभासत्र धर्मः ॥ २
 यदा सभायां राजानमनक्षत्रं युधिष्ठिरम् ।
 अजैपीच्छकुनिर्ज्ञानात् क ते धर्मस्तदा गतः ॥ ३
 वनवासे व्यतीते च कर्णं वर्षे त्रयोदशे ।
 न प्रयच्छसि यद्राज्यं क ते धर्मस्तदा गतः ॥ ४

न त्वं कापुरुषाचीर्णं मार्गमास्थातुमर्हसि ।
 ख्यातस्त्वमसि कौन्तेय विशिष्टो रणकर्मसु
 विशिष्टतरमेव त्वं कर्तुमर्हसि पाण्डव ।
 प्रकीर्णकेशे विमुक्षे ब्राह्मणेऽथ कृताञ्जलौ ॥ ११
 शरणागते न्यस्तशस्त्रे याचमाने तयाऽर्जुन ।
 अवाणे भ्रष्टकवचे भ्रष्टमभायुधे तथा ॥ १२

न विमुञ्चन्ति शाखाणि

शूराः साधुव्रते स्थिताः ।

त्वं च शूरतमो लोके

साधुवृत्तश्च पाण्डव ॥

१३

अभिज्ञो युद्धधर्माणां वेदान्तावभृथाद्भुतः ॥
 दिव्यास्त्रविदमेयात्मा कार्त्तवीर्यसमो युधि
 यावच्चक्रमिदं अस्तमुद्धरामि महाभुज ।
 न मां रथस्थो भूमिष्ठं विकलं हन्तुमर्हसि ॥ १५
 न वासुदेवास्त्वत्तो वा पाण्डवेय विभेम्यहम्
 त्वं हि क्षत्रियदायादो महाकुलविवर्धनः ।
 अतस्त्वां प्रब्रवीम्येष मुहूर्तं क्षम पाण्डव ॥ १६

यद्भीमसेनं सपैश्च विपयुक्तैश्च भोजनैः ।
 आचरस्वन्मते राजा क ते धर्मस्तदा गतः ॥ ३
 यद्धारणावते पार्थोन्मुत्ताज्जतुग्रहे तदा ।
 आदीपयस्त्वं राधेय क ते धर्मस्तदा गतः ॥ ६
 यदा रजस्वलां कृष्णां दुःशासनवशे स्थितां
 सभायां ग्राहसः कर्ण क ते धर्मस्तदा गतः ॥ ७
 यद्वनार्थैः पुरा कृष्णां क्रिश्यमानामनागस्य
 उपप्रेक्षसि राधेय क ते धर्मस्तदा गतः ॥ ८
 विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णे शाश्वतं नरकं गताः
 पतिमन्यं वृणीष्येति वदंस्त्वं गजगामिनीम्
 उपप्रेक्षसि राधेय क ते धर्मस्तदा गतः ।
 राज्यलुब्धः पुनः कर्णं समादह्यसि पाण्डवान्

अन्यस पुनः पुनः अत्र आतिष्ठ, अत्र प्रयेत्यस्मादिति
 योजना ॥ १०२ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैल-
 कण्ठेय्ये भारतभावर्षे नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

* तस्मात्क्षम मुहूर्तकम् इति पाठः ।

९१

तमिति ॥ १ ॥

यदा शकुनिमाश्रित्य कृते धर्मस्तदा गतः ।
 यदाऽभिमन्युं बहवो युद्धे जमुर्महारथाः ।
 परिचार्य रणे बालं कृते धर्मस्तदा गतः ॥ ११
 यद्येष धर्मस्तत्र न विद्यते हि
 किं सर्वथा तालुविशेषणे ॥ १२
 अद्येह धर्म्याणि विधत्स्व सूत
 तथापि जीवन्न विमोक्ष्यसे हि ।
 नलो ह्यक्षैर्निर्जितः पुष्करेण
 पुनर्यशो राज्यमवाप वीर्यात् ॥ १३
 प्राप्तास्तथा पाण्डवा बाहुवीर्या-
 त्सर्वैः समेताः परिवृत्तलोभाः ।
 निहत्य शत्रून्समरे प्रवृद्धान्
 ससोमका राज्यमवाप्त्युक्ते ॥ १४
 तथा गता धार्तराष्ट्रा विनाशं
 धर्माभिगुप्तैः सततं नृसिंहैः ।
 सञ्जय उवाच ।
 एवमुक्तस्तदा कर्णो वासुदेवेन भारता ॥ १५
 लज्जयावनतो भूत्वा नोत्तरं किञ्चिदुक्तवान्
 क्रोधात्प्रस्फुरमाणौष्ठो धनुर्धम्य भारत ॥ १६
 योधयामास वै पार्थ महावेगपराक्रमः ।
 ततोऽब्रवीद्वासुदेवः फाल्गुनं पुरुषर्षभम् ॥ १७
 दिव्यास्त्रेणैव निर्भिद्य पातयस्व महाबल ।
 एवमुक्तस्तु देवेन क्रोधमागात्तदार्जुनः ॥ १८
 मनुमभ्याविशस्त्रोरं स्फुत्वा तनु धनञ्जयः ।
 तस्य क्रुद्धस्य सर्वभ्यः स्त्रोतोभ्यस्तेजसोऽक्षिपः
 प्रादुरासंस्तदा राजंस्तदद्भुतमिवामभवत् ।
 तत्समीक्ष्य ततः कर्णो ब्रह्मास्त्रेण धनञ्जयम् ॥
 अभ्यवर्षत्पुनर्यत्नमकरोद्रथसज्जने ।
 ब्रह्मास्त्रेणैव तं पार्थो ववर्ष शरवृष्टिभिः ॥ २१
 तदस्त्रमस्त्रेणावार्यं प्रजहार च पाण्डवः ।
 ततोऽन्यदर्शनं कौन्तेयो दयितं जातवेदसः २२
 सुभीच कर्णमुद्दिश्य तस्मज्ज्वाल तेजसा ।
 वारुणेन ततः कर्णः शमयामास पावकम् २३
 जीमूतैश्च दिशः सर्वा-
 श्चक्रे तिमिरदुर्दिनाः ।
 पाण्डवेयस्त्वसंभ्रान्तो
 वायव्यास्त्रेण वीर्यवान् ॥ २४
 अपोवाह तदाऽन्नाग्निं राधेयस्य प्रपद्यतः ।
 ततः शरं महाघोरं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥
 आददे पाण्डुपुत्रस्य सुतपुत्रो जिघांसया ।

योज्यमाने ततस्तस्मिन् बाणे धनुषि पूजिते
 चचाल पृथिवी राजन् सशैलवनकानना ।
 ववौ सशर्करो बायुर्विशश्च रजसा वृताः २७
 हाहाकारश्च सज्जते सुराणां दिवि भारत ।
 तमिषुं सन्धितं दृष्ट्वा सुतपुत्रेण मारिष ॥ २८
 विपादं परमं जग्मुः पाण्डवा दीनचेतसः ।
 स सायकः कर्णमुजग्रमुक्तः
 शकाशनिप्रख्यरुचिः शिताग्रः ॥ २९
 भुजान्तरं प्राप्य धनञ्जयस्य
 विवेश बलमीकमिवोरगोत्तमः ।
 स गाढचिह्नः समरे महात्मा
 विघूर्णमानः श्लथहस्तगाण्डिवः ३०
 चचाल बीभत्सुरभिन्नमर्दनः
 क्षितेः प्रक्रम्य च यथाऽचलोत्तमः ।
 तदन्तरं प्राप्य वृषो महारथो
 रथाङ्गमुर्वीगतमुजिहीर्षुः ॥ ३१
 रथादवप्लुत्य निग्रह्य दोर्म्यां
 शशाकं दैवान्न महाबलोऽपि ।
 ततः किरीटी प्रतिलभ्य संशो
 जग्राह बाणं यमदण्डकलपम् ॥ ३२
 ततोऽर्जुनः प्राञ्जलिकं महात्मा
 ततोऽब्रवीद्वासुदेवोऽपि पार्थम् ।
 छिन्ध्यस्य सूर्यान्मरुतः शरेण
 न यावदारोहति वै रथं वृषः ॥ ३३
 तथैव सम्पूज्य स तद्वचः प्रभो-
 स्ततः शरं प्रज्वलितं प्रग्रह्य ।
 जघ्रान् कक्षाममलाकैवर्णां
 महारथे रथचक्रे विमग्ने ॥ ३४
 तं हस्तिकक्षाप्रवरं च केतुं
 सुवर्णमुक्तामणिवज्रपृष्ठम् ।
 ज्ञानप्रकर्षोत्तमशिल्पियुक्तैः
 कृतं सुरूपं तपनीयचित्रम् ॥ ३५
 जयास्पदं तव सैन्यस्य नित्य-
 मभिन्नवित्रासनमीज्वरूपम् ।
 विख्यातमादित्यसमं स्म लोके
 त्विषा समं पावक-भानु-चन्द्रैः ॥ ३६
 ततः क्षुरप्रेण सुसंशितेन
 सुवर्णपुङ्खेन हुताग्निवर्चसा ।
 श्रिया ज्वलन्तं ध्वजमुन्ममाथ
 महारथस्याधिरथेः किरीटी ॥ ३७

यशश्च दुर्पश्च तथा प्रियाणि
सर्वाणि कार्याणि च तेन केतुना ।
साकं कुरुणां हृदयानि चापतन्
बभूव हाहेति च निःस्वन्तो महान् ॥ ३८
दृष्ट्वा ध्वजं पातितमाशुकारिणा
कुरुप्रवीरेण निकृत्तमाहवे ।
नाशंसिरे सूतपुत्रस्य सर्वं
जयं तदा भारत ये त्वदीयाः ॥ ३९
अथ त्वरन् कर्णवधाय पाथो
महेन्द्रवज्रानलदण्डसन्निभम् ।
आदत्त चाथाञ्जलिकं निषङ्गा-
त्सहस्ररश्मेरिव रश्मिसुत्तमम् ॥ ४०
मर्मच्छिदं शोणितमांसदिग्धं
वैश्वानराकप्रतिमं महार्हम् ।
नराश्वनागासुहृदं श्वरतिन
षड्राजमजोगतिमुग्रवेगम् ॥ ४१
सहस्रनेत्राशनिगुल्यवीर्यं
कालानलं व्यात्तमिवातिघोरम् ।
पिनाकनारायणचक्रसन्निभं
भयङ्करं प्राणभृतां विनाशनम् ॥ ४२
जग्राह पाथः स शरं प्रहृष्टो
यो देवसहैरपि दुर्निवार्यः ।
संपूजितो यः सततं महात्मा
देवासुरान्यो विजयेन्महेषुः ॥ ४३
तं वै प्रमृष्टं प्रसमीक्ष्य युद्धे
चचाल सर्वं सन्नराचरं जगत् ।
स्वस्ति जगत्स्यादृषयः प्रबुधु-
स्तमुद्यतं प्रेक्ष्य महाहवेषुम् ॥ ४४
ततस्तु तं वै शरमप्रमेयं
गाण्डीवधन्वा धनुषि व्ययोजयत् ।
युक्त्वा महाश्लेष्म परेण चापं
विकृष्य गाण्डीवमुवाच सत्वरम्
अयं महास्त्रप्रहितो महाशरः ।
शरीरहन्नासुहरश्च दुर्हृदः ।
तपोऽस्ति तप्तं गुरवश्च तोषिता
मया यदीष्टं सुहृदां श्रुतं तथा ॥ ४५
अनेन सत्प्रेन निहन्तव्यं शरः
सुसंश्रितः कर्णमरिं ममोजितम् ।
इत्युच्चिवांस्तं प्रभुमोक्ष बाणं
धनञ्जयः कर्णवधाय घोरम् ॥ ४७

कृत्यामथर्षाङ्गिरसीमिवोश्रं
दीप्तामसह्यां बुधि मृत्युनापि ।
बुबन् किरीटी तमतिप्रहृष्टो
ह्ययं शरो मे विजयावहोऽस्तु ॥ ४८
जिघांसुरकैन्दुसमप्रभावः
कर्णं मयास्तो नयतां यमाय ।
तेनेषुवर्येण किरीटमाली
प्रहृष्टरूपो विजयावहेन ॥ ४९
जिघांसुरकैन्दुसमप्रभेण
चक्रे धिपत्तं रिपुमातताथी ।
तथा विमुक्तो बलिनाऽकैतेजाः
प्रज्वालयामास दिशो नभश्च ।
ततोऽर्जुनस्तस्य शरो जहार
वृत्रस्य वज्रेण यथा महेन्द्रः ॥ ५०
शरोत्तमेनाञ्जलिकेन राज-
स्तदा महास्त्रप्रतिमन्निभेन ।
पाथोऽपराङ्गे शिर उच्चकर्तं
धैकर्तनस्याथ महेन्द्रसुतुः ॥ ५१
तत्प्रापतञ्चाञ्जलिकेन च्छिन्न-
मपास्य कायो निपपात पश्चात् ।
तदुद्यतादित्यसमानतेजसं
शरन्नभोमध्यगभास्कारोपमम् ॥ ५२
वराङ्गमुर्ध्वामपतच्चमसुखे
दिवाकरोऽस्तादिव रक्तमण्डलः ।
ततोऽस्य देहं सततं सुखोचितं
सुरूपमत्यर्थमुदारकर्मणः ॥ ५३
परेण कृच्छ्रेण शिरः समत्यज-
ब्रूहं महर्धौव सुसङ्गमीश्वरः ।
शरैर्विमिश्रं व्यसु तत्सुवचैसः
पपात कर्णस्य शरीरमुच्छ्रितम् ॥ ५४
स्रवङ्गं गैरिकतोयविस्रवं
गिरिथेया वज्रहतं महाशिरः ।
देहाच्च कर्णस्य निपातितस्य
तेजः सूर्यं खं वितत्याविवेश ॥ ५५
तदद्भुतं सर्वमनुष्ययोधाः
संदृष्टवन्तो निहते स्म कर्णे ।
ततः शङ्कान् पाण्डवा दध्मुरुच्चै-
र्दृष्ट्वा कर्णं पातितं फाल्गुनेन ॥ ५६

तथैव कृष्णश्च धनञ्जयश्च
 हृष्टौ यमौ दध्मतुर्वारिजातौ ।
 तं सोमकाः प्रेक्ष्य हतं शयानं
 सैन्यैः सार्धं सिंहनादान्प्रब्रुः ॥ ५७
 तयोनि सज्जन्तुरतीव हृष्टा
 वासांसि चैवाहुधुवुभुजांश्च ।
 संवर्धयन्तश्च नरेन्द्रयोधाः
 पार्थ समाजमुरतीव हृष्टाः ॥ ५८
 बलान्विताश्चापरे ह्यप्यनृत्य-
 क्षन्त्योन्यमाश्लिष्य नदन्त ऊचुः ।
 दृष्ट्वा तु कर्णं भुवि वा विपन्नं
 कृत्तं रथाःसायकैरर्जुनस्य ॥ ५९
 महानिलेनाद्रिमिवापविद्धं
 यक्षावसानेऽग्निमिव प्रशान्तम् ।
 रराज कर्णस्य शिरो निकृत्त-
 मस्तं गतं भास्करस्येव विम्बम् ॥ ६०
 शरैराचितसर्वाङ्गः शोणितौघपरिप्लुतः ।
 विभाति देहः कर्णस्य खरदिमभिरिवांशुमान्
 प्रताप्य सेनामामिर्त्रां
 दीप्तिः शरगमस्तिभिः ।

इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि कर्णवधे
 एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

सज्जय उवाच ।
 शल्यस्तु कर्णार्जुनयोर्विमर्दं
 बलानि दृष्ट्वा मुदितानि बाणैः ।
 ययौ हते चाधिरयौ पदानुगे
 रथेन संछिन्नपरिच्छदेन ॥ १
 निपातितस्य नन्दनवाजिनागं
 बलं च दृष्ट्वा हतस्तपुत्रम् ।
 दुर्योधनोऽश्रुप्रतिपूर्णेनज्जो
 दीनो मुहुर्निःश्वसंश्चातरूपः ॥ २

अपराहे दिवसस्य पश्चिमे भागे अपरं वस्मं अहः मरणदिनं
 यस्य ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहामारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठे
 भारतभावार्थे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

बलिनाऽर्जुनकालेन
 नीतोऽस्तं कर्णभास्करः ॥ ६२
 अस्तं गच्छन्मथादित्यः प्रभामादाय गच्छति ॥
 तथा जीवितमादाय कर्णस्येयुर्जगाम सः ।
 अपराहेऽपराहोऽस्य स्तपुत्रस्य मारिष ॥ ६३
 छिन्नमञ्जलिकेनाजौ सोत्सेधमपतच्छिरः ।
 उपर्युपरि सैन्यानामस्य शत्रोस्तद्वज्रसः ।
 शिर कर्णस्य सोत्सेधमिषुः सोप्यहरद्भुतम् ॥
 कर्णं तु शूरं पतितं पृथिव्यां
 शराचितं शोणितदिग्धगात्रम् ।
 दृष्ट्वा शयानं भुवि मद्राज-
 श्छिन्नध्वजेनाथ ययौ रथेन ॥ ६५
 हते कर्णं कुरवः प्राद्रवन्त
 भयादिता गाढविद्धाश्च संख्ये ।
 अवेक्षमाणा मुहुर्ऽर्जुनस्य
 ध्वजं महान्तं वपुषा ज्वलन्तम् ॥ ६६
 सहस्रनेत्रप्रतिमानकर्माणः
 सहस्रपत्रप्रतिमानं च शुभम् ।
 सहस्ररश्मिर्दिनसंख्ये यथा
 तथाऽपतत्कर्णशिरो बसुधराम् ॥ ६७

कर्णं तु शूरं पतितं पृथिव्यां
 शराचितं शोणितदिग्धगात्रम् ।
 यदृच्छया सूर्यमिवावनिशं
 दिदृक्षवः संपरिचार्य तस्थुः ॥ ३
 प्रहृष्टविभ्रस्तविषण्णविस्मिता-
 स्तथा परे शोकहता इवाभवन् ।
 परे त्वदीयाश्च परस्परेण
 यथायथैषां प्रकृतिस्तथाऽभवन् ॥ ४

९२

शल्य इति । रथेन प्रसूतवक्त्रेण हेतुना पदानुगे-
 चारिणि ॥ १ ॥ अदृष्ट्वा अर्जुनादयः विभ्रस्ता भिरः
 विषण्णाः शत्रवः विस्मिताः प्रेक्षकाः ॥ ४ ॥

प्रविद्धवर्माभरणाम्बरायुधं
धनञ्जयनाभिहतं महोजसम् ।
निशाम्य कर्णं कुरवः प्रदुडुबु-
हैतर्षभा गाव इवाजने वने ॥ ५
भीमश्च भीमेन तदा खनेन
नादं कृत्वा रोदसी कम्पयानः ।
आस्फोटयन्बलगतं नृत्यते च
हृते कर्णं आसयन् धार्तराष्ट्रान् ॥ ६
तथैव राजन् सोमकाः सुज्जयाञ्च
शङ्कान् दध्मुः सखजुश्चापि सर्वे ।
परस्परं क्षत्रिया हृष्टरूपाः
सुतात्मजे वै निहते तदानीम् ॥ ७
कृत्वा धिमर्दं महदजुनेन
कर्णो हतः केसरिणेव नागः ।
तीर्णां प्रतिज्ञा पुरुषर्षमेण-
वैरस्यान्तं गतवांश्चापि पार्थः ॥ ८
मद्राधिपश्चापि विमूढचेता-
स्तूर्णं रथेनापकृतध्वजेन ।
दुर्योधनस्यान्तिकमेत्य राजन्
सबाष्पदुःखाद्वचनं बभाषे ॥ ९
विशीर्णनागाश्वरथप्रवीरं
बलं त्वदीयं यमराष्ट्रकल्पम् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शल्यप्रत्यागमने
द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

धृतराष्ट्र उवाच ।
तस्मिंस्तु कर्णाजुनयोर्धिमर्दं
दग्धस्य रौद्रेऽहनि विद्रुतस्य ।
बभूव रूपं कुरुसुज्जयानां
बलस्य बाणोन्मथितस्य कीदृक् १
सञ्जय उवाच ।
शृणु राजन्बहिता यथा वृक्षो महाक्षयः ।
घोरो मनुष्यदेहानामाजौ च गजबाजिनम्
यत्र कर्णं हते पार्थः सिंहनादमथाकरोत् ।
तदा तव सुताभ्राज्जाविवेश महद्भयम् ॥ ३

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावर्षि
द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

अन्योन्यमासाद्य हतं महद्भि-
नैराश्वनागैरिच्छकैः १०
नैतादृशं भारत युद्धमासी-
द्यथा तु कर्णाजुनयोर्वभूव ।
प्रसूतौ हि कर्णेन समेत्य कृष्णा-
वन्ये च सर्वे तव शत्रवो ये ॥ ११
दैवं ध्रुवं पार्थवशात्प्रवृत्तं
यत्पाण्डवान्पाति हिनस्ति चास्मान्
तवार्थसिद्ध्यर्थकरास्तु सर्वे
प्रसह्य वीरा निहता द्विपद्भिः ॥ १२
कुबेरवैवस्वतवासवानो
तुल्यप्रभावा नृपते सुवीराः ।
वीर्येण शौर्येण बलेन तेजसा
तैस्तैस्तु युक्ता विविधैर्गुणीष्वैः ॥ १३
अवध्यकल्पा निहता नरेन्द्रा-
स्तवार्थकामा युधि पाण्डवैः ।
तान्मा शुचो भारत दिष्टमेतत्
पर्याश्वस त्वं न सदाऽस्ति सिद्धिः
पतद्भ्यो मद्रपतेर्निशम्य
स्वं चाप्यनीतं मनसा निरीक्ष्य ।
दुर्योधनो दीनमना विसङ्गः
पुनः पुनन्यश्वसदात्वरूपः ॥ १५

न सन्धातुमनीकानि न चैवाशु पराक्रमे ।
आसीद्बुद्धिर्हते कर्णे तव योधस्य कहिंचित् ४
वणिजो नाधि भिक्षायामगाधे विप्रवे यथा ।
अपारे पारमिच्छन्तो हते द्वीपे किरीटिना ५
सुतपुत्रे हते राजन्
वित्रस्ताः शस्त्रविश्रुताः ।
अनाथा नाथमिच्छन्तो
मृगाः सिंहैरिवादिताः ॥ ६
भग्नशृंगा वृषा यद्वृक्षवृक्षा इवोरगाः ।
प्रत्यपायामसायान्हे निर्जिताः सद्यसाचिनाः

९३

तस्मिंचिति ॥ १ ॥

हृतप्रवीरा विध्वस्ता निरुक्ता निशितैः शरैः
सूतपुत्रे हते राजन् पुत्रास्ते दुडुर्बुमयात् ॥ ८
विश्वस्तयन्त्रकवचाः कादिभूता विचेतसः ।
अन्योन्यमवमुद्रन्तो वीक्षमाणा भयादिताः
मामेव नूनं वीमत्सुमीमेव च वृकोदरः ।
अभियातोति मन्वानाः पेतुर्मन्त्रुश्च संप्रमात
हयानन्ये गजानन्ये स्थानन्ये महारथाः ।
आरुह्य जवसेपत्राः पदातीन्प्रजहुर्भयात् ॥ ११
कुञ्जरैः स्यन्दनाः क्षुण्णाः सादिनश्च महारथैः
पदातिस्त्रिंशश्चाश्वैश्चिः पलायद्भिर्भयादितैः ॥
व्यालतस्करसंकीर्णैः शार्ङ्गहीना यथा वने ।
सूतपुत्रे हते राजंस्तव योधास्तथाऽभवन् ॥ १३
इतारोहा यथा नागाश्छिन्नहस्ता यथा नराः
सर्वे पार्थमयं लोकं संपश्यन्तो भयादिताः ॥
संप्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान् भीमसेनमयादितान् ।
दुर्योधनोऽथ स्वं सूतं हाहाकृत्वैदमब्रवीत् ॥
नातिक्रमेण मां पार्यो धनुष्पाणिमवस्थितम् ।
जघने सर्वसैन्यानां शनैरश्वान्प्रचोदय ॥ १६
युध्यमानं हि कौन्तेयं हनिष्यामि न संशयः
नोत्सहेन्मामतिक्रान्तुं वेलामिव महोदधिः
अद्यार्जुनं सगोविन्दं मानिनं च वृकोदरम् ।
हृन्त्यां शिष्टांस्तथा शत्रून् कर्णस्यानुष्यमामुयां
तच्छ्रुत्वा कुरुराजस्य शूरार्यसदृशं वचः ।
सूतो हेमपरिच्छन्नान् शनैरश्वान्प्रचोदयत् ॥
रथाश्वनागहीनास्तु पादातास्तव मारिष ।
पञ्चविंशतिसाहस्रा युद्धायैव व्यवस्थिताः ॥
तान् भीमसेनः संकुञ्चो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
बलेन चतुरङ्गेण संवृत्याजग्रतुः शरैः ॥ २१
प्रत्ययुध्यन्त समरे भीमसेनं सपार्षतम् ।
पार्थपार्षतयोश्चान्ये जगृहस्तत्र नामनी ॥ २२
अकुप्यत रणे भीमस्तैस्तदां पर्यवस्थितैः ।
सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं गदापाणिपुण्यतः ॥ २३
न ताग्रथो भूमिष्ठान् धमपिञ्ची वृकोदरः ।
योधयामास कौन्तेयो भुजवीर्यव्यपाश्रयः ॥
जगतकपपरिच्छन्नां प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
अवधीत्तावकान्सर्वान् दण्डपाणिरिवान्तकः
पदातिनोऽपि संत्यक्त्वा
प्रियं जीवितमात्मनः ।
भीममभ्यद्रवन्संख्ये
पतङ्गा ज्वलन् यथा ॥ २६
आसाद्य भीमसेनं तु संरब्धा युद्धदुर्मदाः ।

विनेशुः सहसा दृष्ट्वा भूतग्रामा इवान्तकम् ॥
इयेनवद्विचरन् भीमो गदाहस्तो महाबलः ।
पञ्चविंशतिसाहस्रांस्तवकानवपोथयत् ॥ २८
हत्वा तत्पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः ।
धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य तस्यौ तत्र महाबलः ॥ २९
धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्तत वीर्यवान् ।
माद्रीपुत्रौ तु शकुनिं सात्यकिश्च महारथः ॥
जवेनाभ्यपतन् दृष्ट्वा प्रन्तो दुर्योधनं बलम् ।
तस्याश्वसादीन्स्रवहंस्ते निहत्य शितैः शरैः
समभ्यधावंस्त्वरितास्तत्र युद्धमभूत्महतम् ।
धनञ्जयोऽपि चाभ्येत्य रथानीकं तव प्रभो ॥
विश्रुतं त्रिषु लोकेषु गाण्डीवं विक्षिपन् धनुः
कृष्णसारथिमायान्तं दृष्ट्वा श्वेतहयं रथम् ॥ ३३
अर्जुनं चापि योद्धारं त्वदीयाः प्राद्रवन्भयात्
विप्रहीणरथाश्चैव शरैश्च परिकर्षिताः ॥ ३४
पञ्चविंशतिसाहस्राः कालमालेन पदातयः ।
हत्वा तान् पुरुषद्वयात्रः पञ्चालानां महारथः
पुत्रः पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महामनाः ।
भीमसेनं पुरस्कृत्य न चिरात्प्रत्यदृश्यत ॥ ३६
महाधनुर्धरः श्रीमानभिन्नगणतापनः ।
पारावतसवर्णाश्चैव कोविदारमयध्वजम् ॥ ३७
धृष्टद्युम्नं रणे दृष्ट्वा त्वदीयाः प्राद्रवन् भयात् ।
गान्धारराजं शीघ्रास्त्रमनुसृत्य यशस्विनी ॥
न चिरात्प्रत्यदृश्येतां माद्रीपुत्रौ ससात्यकी
चैकितानः शिखण्डी च द्रौपदेयाश्च मारिष
हत्वा त्वदीयं सुमहतम्
सैन्यं शङ्खांस्तथाऽधमन् ।
ते सर्वे तावकान् प्रेक्ष्य
द्रवतोऽपि पराङ्मुखान् ॥ ४०
अभ्यवर्तन्त संरक्षन्
वृषाञ्जित्वा यथा वृषाः ।
सेनावशेषं तं दृष्ट्वा
तव सैन्यस्य पाण्डवः ॥ ४१
व्यवस्थितः सव्यसाची वृकोध बलवाकृप ।
धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्तत वीर्यवान् ॥ ४२
विश्रुतं त्रिषु लोकेषु व्याक्षिपद्गाण्डिवं धनुः ।
तत एनाञ्शरत्रातैः सहसा समवाकिरत् ॥
तमसा संवृतेनाथं न स्म किञ्चिददृश्यत ।
अन्धकारीकृतं लोके रजोभूते महीतले ॥ ४४
योधाः सर्वे महाराज तावकाः प्राद्रवन्भयात्
संमज्जमाने सैन्ये तु कुरुराजो विशांपते ॥

परानमिमुखांश्चैव सुतस्ते समुपाद्रवत् ।
 ततो दुर्योधनः सर्वानाजुहावाथ पाण्डवान्
 युद्धाय भरतश्रेष्ठ देवानिव पुरा बलिः ।
 त एनमभिगर्जेन्तः सहिताः समुपाद्रवन् ॥
 नानाशस्त्रभूतः क्रुद्धा भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः ।
 दुर्योधनोऽप्यसंभ्रान्तस्ताव्रणे निशितैः शरैः
 तत्रावधीत्ततः क्रुद्धः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 तत्सैन्यं पाण्डवेयानां योधयामास सर्वतः ॥
 तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम् ।
 यदेकः सहितान्सर्वान् रणेऽयुध्यत पाण्डवान्
 ततोऽपश्यन्महात्मा स स्वसैन्यं भृशदुःखितं
 ततोऽवस्थाप्य राजेन्द्र कृतबुद्धिस्तवात्मजः ॥
 हर्षयस्त्रिव तान् योधानिदं वचनमब्रवीत् ।
 न तं देशं प्रपश्यामि यत्र याता भयार्दिताः ॥
 गतानां यत्र वै मोक्षः पाण्डवार्तिक गतेन वः
 अल्पं च बलमेतेषां कृष्णौ च भृशविक्षतौ ॥
 अथ सर्वान्हनिष्यामि
 ब्रुवो हि विजयो भवेत् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कौरवसैन्यपलायने
 त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

सञ्जय उवाच ।
 दृष्ट्वा तु सैन्यं परिवृत्तमानं
 पुत्रेण ते मदपतिस्तद्धानिम् ।
 सन्तुष्टरूपः पारिवृत्तचेता
 दुर्योधनं वाक्यमिदं बभाषे ॥ १
 शल्य उवाच ।
 पश्येदमुग्रं नरवाजिनागै-
 रायोधनं वीरशतैः सुपूर्णम् ।
 महीधराभिः पतितैश्च नागैः
 सकृत्प्रभिष्टैः शरभिश्चदेहैः ॥ २
 सविह्वलाद्रिश्च गतासुभिश्च
 प्रध्वस्तवर्मायुधचर्मखड्गैः ।

विप्रयातास्तु वो भिन्नान्
 पाण्डवाः कृतकलिवान् ॥ ५४
 अनुसृत्य वधिष्यन्ति श्रेयाशः समरे वधः ।
 सुखं सांग्रामिको मृत्युः क्षत्रधर्मेण युध्यताम्
 मृतो दुःखं न जानीते प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ।
 शृणुध्वं क्षत्रियाः सर्वे यावन्तः स्थ समागताः
 यदा शूरं च भीमं च मारयत्यन्तको यमः ।
 को न मृदो न युध्येत मादशः क्षत्रियव्रतः ॥
 द्विपतो भीमसेनस्य क्रुद्धस्य वशमेष्यथ ।
 पितामहैराचरितं न धर्मं हातुमर्हथ ॥ ५८
 न ह्यधर्मोऽस्ति पापीयान्
 क्षत्रियस्य पलायनात् ।
 न युद्धधर्मोच्छेद्यो हि
 पन्थाः स्वर्गस्य कौरवाः ।
 अचिरेण हता लोकान्
 सद्यो योधाः समश्रुतः ॥ ५९
 सञ्जय उवाच ।
 एवं ब्रुवति पुत्रे ते सैनिका भृशविक्षताः ।
 अनवस्थैव तद्वाक्यं प्राद्रवन्सर्वतो दिशः ॥ ६०

वज्रापविद्धैरिव चाचलोत्तमै-
 र्विभिन्नपापाणमहाद्रुमौषधैः ॥ ३
 प्रविद्धघण्टाङ्कुशतोमरध्वजैः
 सहमजालै रुधिरौघसंयुतैः ।
 शरावभिष्टैः पतितैस्तुरङ्गमैः
 श्वसद्भिरातैः क्षतजं वमद्भिः ॥ ४
 दीनं स्तनद्भिः परिवृत्तनेत्रै-
 र्महौ दशद्भिः कृपणं नदद्भिः ।
 तथापविद्धैर्गजवाजियोधै-
 र्वलापविद्धैरथ वीरसंघैः ॥ ५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि नैलकण्ठस्य भारतमावदपि
 त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४
 दृष्टेति ॥ १ ॥

मन्दासुमिश्रैव गतासुमिश्च
नराश्वनागैश्च रथैश्च मर्वितैः ।
मन्दांशुमिश्रैव मही महाहवे
नूतं यथा वैतरणीव भाति ॥ ६
गजैर्निकुत्तैर्वरहस्तगाधै-
रुद्वेपमानैः पतितैः पृथिव्याम् ।
विशीर्णदन्तैः क्षतजं वमद्भिः
स्फुरद्भिरारतैः करुणं नदद्भिः ॥ ७
निकुत्तचक्रेषुपुगैः सयोक्ताभिः
प्रविद्धतृणीरपताककैः ।
सुवर्णजालावततेभ्योशाहते-
महारथीधैर्जलदैरिवावृता ॥ ८
यशस्विभिर्नागरयाश्वयोधिभिः
पदातिभिश्चाभिमुखैर्हृतैः परैः ।
विशीर्णवर्माभरणाम्बरायुधै-
र्वृता प्रशान्तैरिव तावत्सर्पही ॥ ९
शरप्रहाराभिहृतैर्महाबलै-
रवस्थमाणीः पतितैः सहस्रशः ।
दिवश्च्युतेभूर्जरतिदीप्तिमद्भि-
र्नैकं ग्रहेद्यौरमलप्रदीप्तैः ॥ १०
प्रनष्टसंज्ञैः पुनरुच्छसज्जि-
र्मही बभूवानुगतैरिवाग्निभिः ।
कर्णांजुनाभ्यां शरभिन्नगाधै-
र्हृतैः प्रवीरैः कुसुञ्जयानाम् ॥ ११
शरास्तु कर्णांजुनबाहुमुक्ता
विदार्य नागाश्वमनुप्यदेहान् ।
प्राणाक्षिरस्याशु मही प्रतीयु-
र्महोरगा वासमिवाभिनम्राः ॥ १२
हृतैर्मनुष्याश्वगजैश्च संख्ये
शरापविद्धैश्च रथैर्नरेन्द्र ।
धनञ्जयस्याधिपत्येश्च मार्गणै-
रगम्यरूपा वसुधा बभूव ॥ १३
रथैर्वरेषुन्मथितैः सुकल्पैः
सयांयशस्त्रैश्च वरायुधैर्व्वजैः ।
विशीर्णयोक्त्रार्थिनिकुत्तय बन्धनै-
र्निकुत्तचक्राक्षयुगत्रिवेणुभिः ॥ १४
विमुक्तशस्त्रैश्च तथा द्युपस्करी-
र्हृतानुकर्षैर्विनिषङ्गबन्धनैः ।
प्रमथनीडैर्मणिहृमभूषितैः
स्फुटा मही घौरिव शारदैर्धनैः ॥ १५

विकृष्यमाणैर्जवनेस्तुरङ्गै-
र्हृतैश्चरै राजरथैः सुकल्पितैः ।
मनुष्य-मातङ्ग-रथाश्वराशिभि-
र्हुतं व्रजन्तो बहुधा विचूर्णिताः ॥ १६
सहस्रपट्टाः परिघाः परश्वधाः
शिताश्च शूला मुसलानि मुद्राः ।
पेटुश्च खट्वा विमला विकीशा
गदाश्च जाम्बुनदपट्टनद्याः ॥ १७
चापानि वक्रमाङ्गदभूषणानि
शराश्च कार्तस्वरचित्रपुङ्खाः ।
शृङ्गश्च पीता विमला विकीशाः
प्रासाश्च दण्डैः कनकावभासैः ॥ १८
छत्राणि बालव्यजनानि शङ्खा-
श्छिन्नापविद्धाश्च स्रजो विचित्राः ।
कुपाः पताकाम्बरभूषणानि
किरीटमाला मुकुटाश्च मुद्राः ॥ १९
प्रकीर्णका विप्रकीर्णाश्च राजन्
प्रवालमुकातरलाश्च हाराः ।
आपीडकैश्चूरवराङ्गदानि
धैरेयनिष्काः ससुवर्णसूत्राः ॥ २०
मण्युत्तमा वज्रसुवर्णमुक्ता
रत्नानि चोच्चावचमङ्गलानि ।
गात्राणि चात्यन्तसुखोचितानि
शिरांसि चेन्दुप्रतिमाननानि ॥ २१
देहांश्च भोगांश्च परिच्छेदार्थं
त्यक्त्वा मनोश्चानि सुखानि धैव ।
स्वधर्मनिष्ठां महतीमवाप्य
दयाप्याशु लोकान् यशसा गतास्ते
निवर्तं दुर्योधन यान्तु सैनिका
व्रजस्व राजकिशकिराय मानद ।
दिवाकरोऽप्येष विलम्बते प्रभो
पुनस्त्वमेवात्र नरेन्द्र कारणम् ॥ २३
इत्येवमुक्त्वा धिरराम शल्यो
दुर्योधनं शोकपरीतचेताः ।
हा कर्ण हा कर्ण इति वृषाण-
मातै विसेषं भृशमश्रुतेन्रम् ॥ २४
तं द्रोणपुत्रप्रमुखा नरेन्द्राः
सर्वे समाश्वास्य मुहुः प्रयान्ति ।
निरीक्षमाणा सुहृद्रेणुनस्य
ध्वजं महान्तं यशसा उवलन्तम् ॥ २५

नराश्वमातङ्गशरीरेजेन
 रक्तेन सिकां च तथैव भूमिम् ।
 रक्ताम्बरस्तपनीययोगा-
 न्नारीं प्रकाशामिव सर्वगम्याम् २६
 प्रच्छन्नरूपो रुधिराण राज-
 त्रौद्रे मुहूर्तैऽतिविराजमाने ।
 नैवावतस्थः कुरवः समीक्ष्य
 प्रव्राजिता देवलोकाय सर्वे ॥ २७
 वधेन कर्णस्य तु दुःखितास्ते
 हा कर्ण हा कर्ण इति व्रुवाणाः ।
 द्रुतं प्रयाताः शिविराणि राज-
 न्दिवाकरं रक्तमवेश्ममाणाः ॥ २८
 गाण्डीवमुक्तैस्तु सुवर्णपुङ्खैः
 शिलाशितैः शोणितदिग्धवाजैः ।
 शरैश्चिताङ्गो युधि भाति कर्णो
 हतोऽपि सन्सूर्य इवांशुमाली ॥ २९
 कर्णस्य देहं रुधिरावास्तितं
 भक्तानुकम्पी भगवान्विवस्वान् ।
 स्पृष्ट्वांशुमिलोहितरक्तकपः
 सिष्णासुरभ्येति परं समुद्रम् ॥ ३०
 इतीव सञ्चिन्त्य सुरार्थसहाः
 संप्रस्रिता यान्ति यथा निकेतनम् ॥
 सञ्चिन्तयित्वा जनता विसृ-
 र्यथासुखं खं च महीतलं च ॥ ३१
 तद्द्रुतं प्राणभृतां भयंकरं
 निशाम्य युष्मं कुरुवीरमुख्ययोः ।
 धनञ्जयस्याधिरथेऽथ विस्मिताः
 प्रशंसमानाः प्रययुस्तदा जनाः ॥ ३२
 शरसंकुत्तवर्माणं रुधिराक्षितवाससम् ।
 गतासुमपि राधेयं नैव लक्ष्मीर्विमुञ्चति ३३
 तप्तजाम्बूनदनिमं ज्वलनार्कसमप्रभम् ।
 जीवन्तमिव तं शूरं सर्वभूतानि मेजिरे ३४
 हतस्यापि महाराज सूतपुत्रस्य संयुगे ।
 विभ्रेस्तु सर्वतो योधाः सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥
 हतोऽपि पुरुषव्याघ्र जीववानिव लक्ष्यते ।
 नामवद्विक्रुतिः काचिद्गतस्यापि महात्मनः
 चारुवेषधरं वीरं चारुमौलिशिरोधरम् ।
 तन्मुखं सूतपुत्रस्य पूर्णचन्द्रसमद्युति ॥ ३७
 नानाभरणवाघ्राजंस्तप्तजाम्बूनदाङ्गदः ।
 हतो वैकर्तनः शेते पादपोऽङ्कुरवानिव ॥
 कनकोत्तमसंकाशो ज्वलन्निव विभावसुः ।

स शान्तः पुरुषव्याघ्र पार्थसायकवारिणा ॥
 यथा हि ज्वलनो दीप्तो जलमासाद्य शाम्यति
 कर्णाग्निः समरे तद्वत्पार्थमेवेन शामितः ॥ ४०
 आहत्य च यशो दीप्तं सुबुद्धेनात्मनो भुवि ।
 विसृज्य शरवर्षाणि प्रताप्य च दिशो दश ॥
 सपुत्रः समरे कर्णः स शान्तः पार्थतेजसा ।
 प्रताप्य पाण्डवान्सर्वान्पञ्चालाश्चास्त्रतेजसा
 वर्धित्वा शरवर्षेण प्रताप्य रिपुवाहिनीम् ।
 श्रीमानिव सहस्रांशुर्जगत्सर्वं प्रताप्य च ॥
 हतो वैकर्तनः कर्णः सपुत्रः सहवाहनः ।
 अर्थिनां पक्षिसंघस्य कल्पवृक्षो निपातितः ॥
 ददानीत्येव योऽवोच-
 न नास्तीत्यर्थितोऽर्थिभिः ।
 सद्भिः सदा सत्यरूपः
 स हतो द्वैरथे वृषः ॥ ४५
 यस्य ब्राह्मणसात्सर्वं चित्तमासीन्महात्मनः ।
 नादेयं ब्राह्मणेष्वासीद्दस्य स्वमपि जीवितम्
 सदा स्त्रीणां प्रियो नित्यं दाता चैव महारथः
 स वै पार्थोत्पन्निर्युधो गतः परमिकां गतिम्
 यमाश्रित्याकरोद्वैरं पुत्रस्ते स गतो दिवम् ।
 आदाय तव पुत्राणां जयाशां शर्मं वर्मं च ॥
 हते कर्णं सरितो न प्रसक्तु-
 र्जगाम चास्तं सधितां विवाकरः ।
 ग्रहश्च तिर्यक्ज्वलनार्कवर्णः
 सोमस्य पुत्रोऽभ्युदियाय तिर्यक् ॥
 नभः पफालेव ननाद बोधो
 बभूव वाताः परुषाः सुधोराः ।
 दिशो बभूवुर्ज्वलिता सभूमा
 महान्वाः सस्वनुशुभ्रमुश्र ॥ ५०
 सकाननाश्चाद्रिचयाश्चकम्पिरे
 प्रविश्यशुभ्रतगणाश्च सर्वे ।
 बृहस्पतिः संपरिचार्य रोहिणीं
 बभूव चन्द्रार्कसमो विशांपते ॥ ५१
 हते तु कर्णे विदिशोऽपि जज्वल-
 स्तमोवृता दीर्घिचचाल भूमिः ।
 पपात बोलका ज्वलनप्रकाशा
 निशाचराश्चाप्यभवन् प्रहृष्टाः ॥ ५२
 शशिप्रकाशाननमर्जुनो यदा
 क्षुरेण कर्णस्य शिरो न्यदातयत् ।
 तदाऽन्तरिक्षे सहस्रैव शब्दो
 बभूव हाहेति सुरैर्विमुक्तः ॥ ५३

सदेवगन्धर्वमनुष्यपूजितं
निहत्य कर्णं रिपुमाहवेऽर्जुनः ।
रराज राजन् परमेण वच्चेसा
यथा पुरा वृत्रवधे शतक्रतुः ॥ ५४
ततो रथेनाम्बुदवृन्दनादिना
शरस्रभोमध्यदिवाकराचिषा ।
पताकिना भीमनिनादकेतुना
हिमेन्दुशङ्खस्फटिकावभासिना ॥ ५५
महेन्द्रबाहुप्रतिमेन तावुभौ
महेन्द्रवीर्यप्रतिमानपौरुषौ ।
सुवर्णसुक्तामणिवज्रविद्रुमै-
रलंकृतावप्रतिमेन रंहसा ॥ ५६
नरोत्तमौ केशवपाण्डुनन्दनौ
तदाहितावग्निदिवाकराविभ ।
रणाजिरे वीतभयौ विरेजतुः
समानयानाविब विष्णुवासवौ ॥ ५७
ततो धनुर्ज्यातलबाणनिःस्वनैः
प्रसङ्ग कृत्वा च रिपून् हतप्रभान् ।
संछादयित्वा तु कुरुन् शरोच्चमैः
कपिध्वजः पाक्षिवरध्वजश्च ॥ ५८
दृष्टौ ततस्तावमितप्रभावौ
मनास्थरीणामवदारयन्तौ ।
सुवर्णजालावततौ महास्वनौ
हिमावदातौ परिगृह्य पाणिभिः ।
उचुस्वतुः शङ्खवरी नृणां वरौ
वराननाभ्यां युगपच्च दध्मतुः ॥ ५९
पाञ्चजन्यस्य निर्घाणो देवदत्तस्य चोभयोः ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिशश्चैवान्वनादयत् ॥
विज्रस्ताश्चामवन्सर्वे कौरवा राजसत्तम ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि रणभूमिवर्णनं नाम
चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

शङ्खशब्देन तेनाथ माधवस्यार्जुनस्य च ॥ ६१
तौ शङ्खशब्देन निनादयन्तौ
वनानि शैलान्सरितौ गुहाश्च ।
विभ्रासयन्तौ तव पुत्रसेनां
युधिष्ठिरं नन्दयतां वरिष्ठौ ॥ ६२
ततः प्रयाताः कुरवो जवेन
श्रुत्वैव शङ्खस्वनमीधेमाणम् ।
विहाय मद्राधिपतिं पतिं च
दुर्योधनं भारत भारतानाम् ॥ ६३
महाहवे तं बहु रोचमानं
धनञ्जयं भूतगणाः समेताः ।
तदाऽन्वमोदन्त जनार्दनं च
दिवाकरावभ्युदितौ यथैव ॥ ६४
समाचितौ कर्णशरैः परंतपा-
वुभौ द्यमातां समरेऽच्युतार्जुनौ ।
तमो निहत्याभ्युदितौ यथामलौ
शशाङ्कसूर्यौ दिवि राक्षममालिनौ ॥
विहाय तान् बाणगणानथागतौ
सुहृतावप्रतिमानविक्रमौ ।
सुखं प्रविष्टौ शिबिरं स्वमीश्वरौ
सदस्यहृताविब विष्णुवासवौ ॥ ६६
तौ देव-गन्धर्व-मनुष्य-चारणै-
र्महर्षिभिर्यक्षमहोरगैरपि ।
जयाभिवृद्ध्या परयाऽभिपूजितौ
हते तु कर्णे परमाहवे तदा ॥ ६७
यथानुरूपं प्रतिपूजितावुभौ
प्रशस्यमानौ स्वकृतैर्गुणैधैः ।
ननन्दतुस्तौ ससुहृद्रणौ तदा
बलं नियस्येव सुरेशकेशवौ ॥ ६८

९५

सञ्जय उवाच ।

हृते वैकर्तने राजन् कुरवो भयपीडिताः ।
 वीक्षमाणा दिशः सर्वाः पर्यापितुः सहस्रशः
 कर्णं तु निहतं दृष्ट्वा शत्रुभिः परमाहवे ।
 भीता दिशो व्यकीर्यन्त तावकाः क्षतविक्षताः
 ततोऽवहारं चक्रुस्ते योधाः सर्वे समन्ततः ।
 निवार्यमाणाश्चोद्विग्नास्तावका भृशदुःखिताः
 तेषां तन्मतमाज्ञाय पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 अवहारं ततश्चक्रे शल्यस्यानुमते नृप ॥ ४
 कृतवर्मा रथैस्तूर्णं वृत्तो भारत तावकैः ।
 नारायणावशेषैश्च शिविरायैव दुद्रुवे ॥ ५
 गान्धाराणां सहस्रेण शकुनिः परिवारितः ।
 हतमाधिरथिं दृष्ट्वा शिविरायैव दुद्रुवे ॥ ६
 कृपः शारद्वतो राजन्नागानीकेन भारत ।
 महामेघनिभेनागु शिविरायैव दुद्रुवे ॥ ७
 अभ्युत्थामा ततः शूरो विनिःश्वस्य पुनः पुनः
 पाण्डवानां जयं दृष्ट्वा शिविरायैव दुद्रुवे ॥ ८
 संशतकावशिष्टेन बलेन महता वृतः ।
 सुशर्मापि ययौ राजन् वीक्षमाणा भयार्दितः

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शिविरप्रयाणे

पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

९६

सञ्जय उवाच ।

तथा निपतिते कर्णे परसैन्ये च विद्रुते ।
 आश्लिष्य पार्थ दशाहो हर्षोद्विग्नमग्नवीत् १
 हतो वज्रभृता वृत्रस्तवया कर्णो धनञ्जय ।
 वृत्रकर्णवधं घोरं कथयिष्यन्ति मानवाः ॥ २
 वज्रेण निहतो वृत्रः संयुगे भूरितेजसा ।
 तवया तु निहतः कर्णो धनुषा निशितैः शरैः
 तमिमं विक्रमं लोके प्रथितं ते यशस्कर्म ।
 निवेदयावः कौन्तेय कुरुराजस्य धीमतः ४
 वधं कर्णस्य संग्रामे दीर्घकालचिकीर्षितम् ।

निवेद्य धर्मराजाय त्वमानुष्यं गमिष्यासि ५
 वर्तमाने महायुद्धे तव कर्णस्य चोभयोः ।
 द्रष्टुमायोधनं पूर्वमागतो धर्मेनन्दनः ॥ ६
 भृशं तु गाढविद्वत्वाचाशकत् त्वात्माहवे ।
 ततः स शिविरं गत्वा स्थितवानुरुध्वमः ७
 तथेत्युक्तः केशवस्तु पार्थेन यदुपुङ्गवः ।
 पर्यावर्तयद्वयग्रो रथं रथवरस्य तम् ॥ ८
 एवमुक्त्वाऽर्जुनं कृष्णः सैनिकानिदमब्रवीत्
 परानभिमुखा यत्तास्तिष्ठध्वं भद्रमस्तु वः ९

९५

हत इति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि
 नैलकण्ठेये भारतभावदीपे पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

कर्णो १३

९६

तथेति ॥ १ ॥

वृष्टुन्नं युधामन्युं माद्रीपुत्री वृकोदरम् ।
 युयुधानं च गोविन्द इदं वचनमब्रवीत् ॥ १०
 यावदावेद्यते राक्षो हतः कर्णोऽर्जुनेन वै ।
 तावद्वधस्त्रिंशैस्तु भवितव्यं नराधिपैः ॥ ११
 स तैः शूरैरनुज्ञातो ययौ राजनिवेशनम् ।
 पार्थमादाय गोविन्दो ददर्श च युधिष्ठिरम् ॥
 शयानं राजशार्दूलं काञ्चने शयनोत्तमे ।
 अगृहीतां च मुदितौ चरणौ पार्थिवस्य तौ ॥
 तयोः प्रहर्षंभालक्ष्य हर्षादभ्रूण्यवर्तयत् ।
 राधेयं निहतं मत्था समुत्तस्थौ युधिष्ठिरः ॥ १४
 उवाच च महाबाहुः पुनः पुनरर्पदम् ।
 वासुदेवाञ्जुनौ प्रेम्णा तावुभौ परिषस्वजे ॥ १५
 तत्तस्मै तद्यथावुत्तं वासुदेवः सहार्जुनः ।
 कथयामास कर्णस्य निधनं यदुपुङ्गवः ॥ १६
 ईषदुस्मयमानस्तु कृष्णो राजानमब्रवीत् ।
 युधिष्ठिरं हतामित्रं कृताञ्जलिरथाच्युतः ॥ १७

दिष्टया गाण्डीवधन्वा च
 पाण्डवश्च वृकोदरः ।
 त्वं चापि कुशलौ राजन्
 माद्रीपुत्री च पाण्डवौ ॥ १८
 मुक्ता वीरक्षयादस्मात्संग्रामाहोमहर्षणात् ।
 क्षिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्याणि पाण्डव ॥
 हतो वैकर्तनो राज-

न्त्युतपुत्रो महारथः ।

दिष्टया जयसि राजेन्द्र

विष्टया वर्धसि भारत ॥ २०

यस्तु द्यूतजितां कृष्णां ग्राहस्तत्पुरुषाधमः ।
 तस्याद्य सुतपुत्रस्य भूमिः पिबति शोणितम्
 शोतेऽसी शरपूर्णाङ्गः शत्रुस्ते कुरुपुङ्गव ।
 तं पश्य पुरुषद्वयाग्र विभिन्नं बहुभिः शरैः ॥ २२

हताभिन्नामिमासुर्वी-

मनुशाधि महाभुज ।

यत्तो भूत्वा सहास्माभि-

र्षुश्च भोगांश्च पुष्कलान् ॥ २३

सजय उवाच ।

इति श्रुत्वा वचस्तस्य केशवस्य महात्मनः
 धर्मपुत्रः प्रहृष्टात्मा दाशार्हं वाक्यमब्रवीत् ॥

दिष्टया दिष्टेति राजेन्द्र

वाक्यं चेदमुवाच ह ।

नैतामित्रं महाबाहो

त्वयि देवकिनन्दन ॥ २५

त्वया साराधिता पार्थो यत्नवानहनच्च तम् ।
 न तच्चित्रं महाबाहो युष्मद्वृद्धिप्रसादजम् ॥ २६
 प्रगृह्य च कुरुश्रेष्ठ साङ्गदं दक्षिणं भुजम् ।
 उवाच धर्मभृतापार्थ उभौ तौ केशवाञ्जुनौ ॥
 नरनारायणौ देवी कथितौ नारदेन मे ॥
 धर्मोत्मानौ महात्मानौ पुराणावृषिसत्तमी ॥
 असकृन्नापि मेधावी कृष्णद्वैपायनो मम ।
 कथामितां महाभाग कथयामास तत्त्ववित् ॥
 तव कृष्ण प्रसादेन पाण्डवोऽयं धनञ्जयः ॥
 जिगायाभिमुखः शङ्ख चासीद्विमुखः कचिवत्

जयश्चैव ध्रुवोऽस्माकं

न त्वस्माकं पराजयः ।

यदा त्वं युधि पार्थस्य

सारथ्यमुपजग्मिवान् ॥ ३१

भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च महात्मा गौतमः कृपः
 अन्ये च बहवः शूरा ये च तेषां पदानुगाः ॥ ३२
 त्वद्वृक्ष्या निहते कर्णे हता गोविन्द सर्वथा ।
 इत्युक्त्वा धर्मराजस्तु रथं हेमविभूषितम् ॥
 श्वेतवर्णैर्हैथैर्युक्तं कालघालैर्मनोजवैः ।
 आस्थाय पुरुषद्वयाग्रः स्वबलेनाभिसंवृतः ॥ ३४
 प्रययौ स महाबाहुर्दृष्टुमायोधनं तदा ।
 कृष्णाञ्जुनाभ्यां वीराभ्यामनुमन्थ्य ततःप्रियम्
 आभाषमाणस्तौ वीरावुभौ माधवफाल्गुनौ ।
 स ददर्श रणे कर्णं शयानं पुरुषर्षभम् ॥ ३६
 यथा कदम्बकुसुमं केसरीः सर्वतोवृत्तम् ।
 चितं शरशतैः कर्णं धर्मराजो ददर्श सः ॥ ३७
 गन्धतैलावसिकाभिः काञ्चनीभिः सहस्रशः
 दीपिकाभिः कुतोद्योतं पश्यन्ते वै वृत्तं तदा
 संछिन्नभिन्नकवचं बाणैश्च विदलीकृतम् ।
 सपुत्रं निहतं दृष्ट्वा कर्णं राजा युधिष्ठिरः ॥ ३९
 संजातप्रत्ययोऽतीव वीक्ष्य चैवं पुनः पुनः ।
 प्रशशंस नरद्वयाव्रावुभौ माधवपाण्डवौ ॥ ४०

अथ राजास्मि गोविन्द

पृथिव्यां ब्रावुभिः सह ।

त्वया नाथेन धीरेण

विदुषा परिपालितः ॥ ४१

हतं श्रुत्वा नरद्वयाग्रं

राधेयमभिमानिनम् ।

निराशोऽद्य दुरात्माऽसी

घातैराहो भविष्यति ॥ ४२

जीविते चैव राज्ये च हते राधात्मजे रणे ।
 त्वत्प्रसादाद्वयं चैव कृतार्थाः पुरुषर्षभ ॥ ४३
 दिष्ट्या जयसि गोविन्द
 दिष्ट्या शत्रुर्निपातितः ।
 दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च
 विजयी पाण्डुनन्दनः ॥ ४४
 त्रयोदश समास्तीर्णा
 जागरेण सुदुःखिताः ।
 स्वप्स्यामोऽद्य सुखं राज्ञी
 त्वत्प्रसादान्महाभुज ॥ ४५
 एवं स बहुशो राजा प्रशशंस जनार्दनम् ।
 अजुनं च कुरुश्रेष्ठ धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४६
 सञ्जय उवाच ।

दृष्ट्वा च निहतं कर्णं सपुत्रं पार्थसायकैः ।
 पुनर्जातमिवात्मानं भेने च स महीपतिः ४७
 समेत्य च महाराज कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 हर्षयन्ति स्म राजानं हर्षयुक्ता महारथाः ४८
 नकुलः सहदेवश्च पाण्डवश्च वृकोदरः ।
 सात्यकिश्च महाराज वृष्णीनां प्रवरो रथः ॥
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाण्डुपञ्चालसञ्जयाः ।
 पूजयन्ति स्म कौन्तेयं निहते सुतनन्दने ५०
 ते वर्धयित्वा नृपतिं
 धर्मोत्तमानं युधिष्ठिरम् ।

जितकाशिनो लब्धलक्ष्या
 युद्धशीण्डाः प्रहारिणः ॥ ५१
 स्तुवन्तः स्तवयुक्ताभिर्वाग्भिः कृष्णौ परन्तपौ
 जग्मुः स्वशिविराथैव मुदा युक्ता महारथाः ॥
 एवंमेव क्षयो वृत्तः सुमहोऽहोमहर्षणः ।
 तव दुर्मन्त्रिते राजन् किमर्थमनुशोचसि ५३
 वैशम्पायन उवाच ।

श्रुत्वैतदप्रियं राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः
 पपात भूमौ निश्चेष्टश्छिन्नमूल इव द्रुमः ५४
 तथा सा पतिता देवी गान्धारी दीर्घदर्शिनी
 शुशोच बहुलालापैः कर्णस्य निधनं युधि ५५
 तां पर्यगृह्णाद्विदुरो नृपतिं सञ्जयस्तथा ।
 पर्याश्वसायतां चैव तावुभावेव भूमिपम् ५६
 तथैवोत्थापयामासुर्गान्धार्यं कुरुयोपितः ।
 स दैवं परमं मत्वा भवितव्यं च पार्थिवः ५७

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरहर्षे वृष्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

॥ कर्णपर्व समाप्तम् ॥

परां पीडां समाश्रित्य नष्टचित्तो महातपाः ।
 चिन्ताशोकपरीतात्मा
 न जज्ञे मोहपीडितः ।
 स समाश्वासितो राजा
 तूष्णीमासीद्विचेतनः ॥ ५८
 ॥ श्रवणमहिमा ॥

इमं महायुद्धमखं महात्मनो-
 धेनञ्जयस्याधिरथेश्वर यः पठेत् ।
 स सम्यगिष्टस्य मखस्य यत्फलं
 तदामुयात्संश्रवणाच्च भारत ॥ ५९
 मखो हि विष्णुर्भगवान्सनातनो
 वदन्ति तच्चाद्यनिलेन्दुभानवः ।

अतोऽनसूयुः शृणुयात् पठेच्च यः
 स सर्वलोकांनुवरः सुखी भवेत् ६०
 तां सर्वदा भक्तिमुपागतान् नराः
 पठन्ति पुण्यां वरसंहितामिमाम् ।

धनेन धान्येन यशसा च मानुषा
 नन्दन्ति ते नात्र विचारणास्ति ६१
 अतोऽनसूयुः शृणुयात्सदा तु वै
 नरः स सर्वाणि सुखानि चामुयात् ।
 विष्णुः स्वयंभूभगवान् भवश्च
 तुष्यन्ति ते तस्य नरोत्तमस्य ॥ ६२

वेदावाप्तिर्ब्राह्मणस्येव दृष्टा
 रणे बलं क्षत्रियाणां जयो युधि ।
 धनज्येष्ठाश्चापि भवन्ति वैश्याः
 ब्रूदाऽऽरोग्यं प्राप्नुवन्तीह सर्वे ॥ ६३

तथैव विष्णुर्भगवान्सनातनः
 स चात्र देवः परिकीर्त्यते यतः ।
 ततः स कामान् लभते सुखी नरो
 महामुनेस्तस्य वचोऽञ्जितं यथा ६४
 कपिलानां सवत्सानां वर्षेभकं निरन्तरम्
 यो दद्यात्सुकृतं तद्वि श्रवणात्कर्णपर्वणः

अतः परं शल्यपर्वं भविष्यति ।

तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

एवं निपातिते कर्णे समरे सध्यसाचिना ।

अल्पावशिष्टाः कुरवः किमुर्ध्वत वै द्विज १

॥ इति श्रीमहाभारते *कर्णपर्व समाप्तम् ॥

* अष्टम्यादिपर्वणि पर्वसंग्रहकथनावसरे—

‘अष्टमं पर्वं निर्दिष्टमेतद्भारतचिन्तकैः
एकोनसप्ततिः प्रोक्ता अध्यायाः कर्णपर्वणि
चत्वार्येव सहस्राणि नवश्लोकशतानि च

चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्ति-
ताः इत्याद्युक्तम्। तथापि त्रायः संप्रति कर्णपर्वोऽध्यायसंख्या
१६ श्लोकसंख्या ५०१४ च दृश्यते। तदेतन्न्यूनाधिक्यं लेख-
कादिप्रमादवमिति ध्येयम् ।

इति श्रीकिञ्चवडेकरकुलकमलदिवाकरसोमयाजिदत्तात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डितरामचन्द्र-
शास्त्रिकृतौ महाभारतलघुटिप्पण्यां कर्णपर्व समाप्तम् । ॥ भारती जयतु ॥ शाकः १८५३

Shrīman MAHĀBHĀRATAM

Part IV

IX Shalyaparvan

WITH

Bharata Bhawadeepa By Nīlkantha.

Edited by

Pandit Ramehandrashastri Kinjawadekar

PRINTED & PUBLISHED

BY

SHANKAR NARHAR JOSHI

Chitrashala Press, 1026 Sadashiv Peth, Poona City.

Shake 1853.]

First Edition.

[A. D. 1931.

(All rights reserved by the publisher.)

श्रीमन्महाभारतम् ।

चतुर्थभागे—शल्यपर्व ।

चतुर्धरवंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचित—
भारतभावदीपाख्यटीकया समेतम् ।

पण्डित रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतैः पाठान्तर-
टिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम् ।

तच्च

पुण्याख्यपत्तने

१०२६ सदाशिववीथ्यां चित्रशालाख्ये मुद्रणालये 'शंकर नरहर जोशी'
इत्येतैः संमुख्य प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५३]

प्रथमं संस्करणम् ।

[ख्रिस्ताब्दाः १९३१

[अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशयित्रा स्वायत्तीकृताः]

॥ श्रीभारती जयतु ॥

॥ महाभारतम् ॥

शल्यपर्व ।

-९-

विषयानुक्रमणिका ।

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
१ ५५ कर्णे निपातितेऽल्पावशिष्टाः
कुरवः किमकुर्वन्निति धृत-
राष्ट्रप्रश्ने तदुत्तरं वदन्वैशम्पाय-
नो दुर्योधनस्य शिविरगमना-
दिकं, शल्यं सेनापतिं कृत्वा
युद्धाय निर्गमनं, युधिष्ठिरकृत-
शल्यवधादिकं च कथयामास ।
दुःखितः सञ्जयः पुरं प्रविश्य
धृतराष्ट्रं प्रत्यनुतापवाक्यानि
वदन्शलयादीनां दुर्योधनस्य
च नाशं कथयन्स्तत्पक्ष्याणामश्व-
त्थामकृपवर्मणां पाण्डवपक्षी-
याणां पाण्डवकृष्णसात्यकीनां च
शेषमभिधाति स्म । सञ्जयवाक्ये-
न धृतराष्ट्रादिषु मूर्खितेषु लब्ध-
संज्ञो धृतराष्ट्रो विदुरं प्रति 'विद्व-
न्श्चत्तर्महाप्राज्ञ त्वं गतिर्भरतर्षभ'
इत्याद्युक्त्वा पुनमुमूर्छ । राजा-
नमातुरं दृष्ट्वा सञ्जयादिषु रुदन्सु
पुनलब्धसंज्ञस्य धृतराष्ट्रस्य विदुरं
प्रति स्त्रीणां विसर्जनार्थमाज्ञा-
करणादि ... ३

२ ७० दुर्योधनस्य नाशं श्रुत्वा त-
द्वाक्यं भीष्मादीनां च वधमनूय
विलपन् धृतराष्ट्रः 'सोऽहं वनं
गमिष्यामि' इत्याद्युक्त्वा पुन-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
३ ६१ दुर्योधनादिवधमनूय विललाप ।
शोकसंतप्तो विलपन्धृतराष्ट्रः
सञ्जयं प्रति पुनः 'को वा मुख-
मनीकानाम्' इत्यादिकं प-
प्रच्छ ... ५
कौरवाणां क्षयं कथयन्सञ्जयः
कर्णे हते कौरवाः कर्तव्यमूढाः
सन्तः सर्वत्र भीमार्जुनौ पश्य-
न्तोऽन्योन्यं निघ्नन्तः पलायन-
परा बभूवुरित्याद्याह । भीमभया-
त्सैन्ये द्रवति सति प्रेरितेन सा-
रथिनाऽऽनीतं रथमारुह्य पञ्च-
विंशतिसहस्रसंख्यैः पदातिभिः
सह भीमादिभिर्योद्धुमाजगाम
दुर्योधनः । कौरवसैन्यैः सह
युज्यमानयोः पार्षतभीमयो-
र्भीमो गदामादाय रथादवप्लुत्य
पञ्चविंशतिसहस्रवीरान्हत्वाऽ-
न्यानपि जघान । उभयसैन्ययोः
संकुलयुद्धे प्रवृत्ते पाण्डवा-
न्योद्धुमाह्वयन्पलायमानं कौरव-
बलं दुर्योधन आश्वासया-
मास ... ९
४ ५१ रणभूमौ पतितान् रथादीन् दृष्ट्वा
विमुक्तं दुर्योधनं प्रति कृपाविष्टः
कृपोऽर्जुनादीन्प्रशंस । कृपः
पुनः 'क नु ते सूतपुत्रोऽभूत् क नु

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 ५ ५२ द्रोणः सहायुगः । अहं क च क
 चात्मा ते हार्दिकश्च तथा क नु
 इत्याद्युक्त्वाऽर्जुनस्याजेयत्वं कथ-
 यन्सन्धिकरणमुपादेश ... ९
 कृपावाक्यं श्रुत्वा दुःखितो
 दुर्योधनो यत्किञ्चित्सुहृदा
 वाच्यं तत्सर्वं श्रावितो ह्यहं । कृतं
 च भवता सर्वं प्राणान्संत्यज्य
 युद्धता । इत्याद्युक्त्वा सन्धि-
 मनिच्छन्क्षत्रियस्य युद्धमरणं
 कीर्त्यावहमिति वदन् भीष्मादि-
 प्राप्तमार्गस्य श्रेयस्त्वं जगाद ।
 एतदुर्योधनवाक्यं श्रुत्वा सर्वे
 क्षत्रियास्तदभिनन्दन्त । ऊनक्षि-
 योजने गात्वाऽरुणासरस्वत्यां
 स्नानपानादि विधाय पुनर्बुद्धाय
 सज्जा बभूवुः ... १०
 ६ ३० पुनर्बुद्धोद्यतेषु योधेषु शल्य-
 समक्षं 'सेनापतिं कृत्वा योद्धु-
 मर्हसि' इत्याद्युक्तवत्सु दुर्योध-
 नोऽश्वत्थामानं प्रति कः सेना-
 पतिर्भवेदिति पप्रच्छ । शल्यः
 सेनापतिः कर्तव्य इत्यश्वत्थाम-
 वाक्यं श्रुत्वा दुर्योधनेन प्रार्थितः
 शल्यस्तदङ्गीचकार ... १२
 ७ ४६ 'यावेतौ मन्यसे कृष्णौ रथ-
 स्त्रौ रथिनां वरौ । न मे तुल्यावु-
 भावेतौ बाहुवीर्ये कथञ्चन' इत्या-
 दिकं शल्यस्यात्मश्लाघावाक्यं
 श्रुत्वाऽभिषिक्ते तस्मिन् प्रशं-
 सन्तो योधाः सिंहनादादि चक्रुः ।
 कौरवाणां शब्दं श्रुत्वा युधि-
 ष्ठिरं प्रति 'त्वमेवैनं जहि'
 इत्याद्युक्त्वा श्रीकृष्णः शिविरं
 जगाम ... १३
 अष्टादशदिवसयुद्धम् ।
 ८ ४५ प्रभाते दुर्योधनेन प्रेरिता
 योधा 'न न पकेन योद्धव्यम्'
 इत्यादि समर्थं कृत्वा शल्यं पुर-
 स्कृत्य युद्धाय निर्जग्मुः । शल्यः

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 कथं हत इति धृतराष्ट्रप्रश्ने शल्य-
 युद्धवृत्तान्तं कथयन्तस्कुतं सर्व-
 तोभद्रव्यूहं कथयति स्म सञ्जयः ।
 धृष्टद्युम्नादिषु शल्यानीकं प्रति
 गतेषु सेनावृत्तो युधिष्ठिरः शल्यं
 जगामार्जुनादयश्च कृतवर्मादी-
 भ्यः । कुरुपाण्डवयोरवशिष्ट-
 बलशुश्रूषया धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जय
 उभयोरवशिष्टबलसंख्यां कथय-
 ति स्म ... १५
 ९ ४० कुरुसञ्जयानां संकुलयुद्धे प्रवृत्ते
 भीमार्जुनौ योधान्मोहयित्वा शं-
 खवादानादि चक्रुः । पाण्डवशर-
 पीडिता योधाश्च प्रदुःखः ... १६
 १० ६८ प्रमत्तं बलं दृष्ट्वा शल्यः सञ्जयि
 प्रेरयित्वा युधिष्ठिरं प्रति जगाम ।
 युधिष्ठिरं प्रति गच्छन्तं शल्यं
 दृष्ट्वा योधेषु पुनरागतेषु सत्सु
 नकुलश्चित्रसेनं जघान । नकु-
 लस्य सुषेणसत्यसेनाभ्यां कर्ण-
 पुत्राभ्यां युद्धे प्रवृत्ते नकुलः सत्य-
 सेनं जघान । भ्रातृवधं दृष्ट्वा युद्ध-
 मानेन सुषेणेन विरथीकृते नकुले
 सुतसोमरथमारुढे उभाभ्यां युद्धं
 कुर्वन् सुषेणो नकुलेन हतः । तत
 उभयोः संकुलं युद्धम् ... १८
 ११ ६३ सञ्जय उभयसेनयोर्युद्धं कथ-
 यित्वा पाण्डवाप्रत्यागत्य युद्धं
 कुर्वति शल्ये जातानि दुर्निमि-
 त्तानि कथयति स्म । शल्ययुधि-
 ष्ठिरयोर्युद्धे प्रवृत्ते युधिष्ठिरसा-
 हाय्यार्थं भीमादीनामागमनं
 शल्यसाहाय्यार्थं कृतवर्मादीनां
 च । उभयसैन्ययोः संकुलयुद्धे
 प्रवृत्ते गद्या युद्धं कुर्वन्भीमः
 शल्यस्याश्वत्थारथिं च हत-
 वान् । ... २०
 १२ ६३ सारथिं पतितं दृष्ट्वा गदां गृ-
 हीत्वा भीमेन सह गदायुद्धं
 कुर्वन्शल्यो भीमगदाप्रहारपी

- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
- डितः कृपेणापवाहितः । पाण्ड-
वान्प्रत्यागतेषु कौरवेषु दुर्योध-
नेन चेकिताने हते पुनः शल्य-
युधिष्ठिरयोर्बुद्धम् । ... २२
- १३ ४८ संजयो युधिष्ठिरे शल्येन पीडि-
ते सात्यक्यादीनामागमनं, भीमा-
दिभिर्बुद्धं कुर्वतः शल्यस्य परा-
क्रमदर्शनेन दुर्योधनस्य पाण्ड-
वपराजयप्रयुक्तं संतोषं च कथ-
यति स्म । ... २४
- १४ ४८ द्रौण्यजुर्नयोर्बुद्धं कथयन्नजुर्न-
कृतं कौरवबलनाशनादिकं
वर्णयामास । द्रौणिः पाञ्चाल्येन
सुरथेन युद्धं कुर्वन् हत्वा पुन-
रजुर्नं प्रति गत्वा तेन सह
युयुधे ... २५
- १५ ४३ संजयो धृष्टद्युम्नदुर्योधनयो-
र्बुद्धं कथयित्वा युधिष्ठिरादि-
भिर्बुद्धं कुर्वतः शल्यस्य सात्य-
किना सह युद्धादिकं शशंस २७
- १६ ६८ मद्राजं पुरस्कृत्य पाण्डवा-
न्प्रत्यागतेषु कौरवेषु कृपादीन्प्र-
त्यजुर्नं बाणान्बर्षत्तुमयसै-
न्ययोः संकुलं युद्धम् । शल्यपरा-
क्रमं दृष्ट्वा क्रुद्धो युधिष्ठिरोऽजुर्ना-
दीनाह्वयं तत्समक्षं शल्यहनना-
दिकं प्रतिजज्ञे । पञ्चालादिषु
शङ्खनादनादिकं कुर्वन्तु शल्यं
प्रत्यागत्य युधिष्ठिरस्य तुमुलं
युद्धम् । भीमदुर्योधनयोर्बुद्ध-
मानयोर्भीमेन दुर्योधनं मोहयि-
यित्वा तत्सारथीं हते साहा-
य्यार्थं द्रौण्यादय आजग्मुः ।
कौरवसैन्यं नाशयता युधिष्ठि-
रेण शल्यस्याश्वादिषु हतेषु तं
गृहीत्वाऽश्वत्थाम्यपयाते सुहृत्तेन
रथान्तरमारुह्य शल्यः पुनराज-
गाम ... २९
- १७ ९१ संजयो युधिष्ठिरादिभिः सह
शल्यस्य बुद्धं वर्णयति स्म ।

- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
- युधिष्ठिरो गोविन्द्वाक्यं विचि-
न्त्य शल्यवधार्थं शक्तिं जप्राह ।
सञ्जयो युधिष्ठिरगृहीतायाः
शक्तिः प्रभावं वर्णयति स्म । शक्तिं
प्रक्षिप्य शल्यं हत्वा कौरवसैन्यं
नाशयन्युधिष्ठिरो ब्रातृवधं
दृष्ट्वाऽऽगतं तन्नातरमपि जघान ।
शल्यानुजं हतं दृष्ट्वा पलायमाने
कौरवसैन्ये कृतवर्मसात्यक्योर्बु-
द्धमानयोः सात्यकिना विरथी-
कृतं कृतवर्माणं स्वरथ आरोप्य-
कूपोऽपययौ । पराङ्मुखं खबलं
दृष्ट्वा दुर्योधन आगतं पुनरागतं
कृतवर्माणं युधिष्ठिरबाणपीडितं
गृहीत्वाऽश्वत्थाम्यपयाते पाण्ड-
वाः शङ्खवादनादि चक्रुः ... ३३
- १८ ४० युधिष्ठिरं हन्तुं शल्यानुगेषु
सप्तशतवीरप्रागतेषु युधिष्ठिरं
रक्षितुमर्जुनादिषु चागतेषु पञ्चा-
लादयः शल्यबलं नाशयामासुः ।
बलक्षयं दृष्ट्वा शकुनिना प्रेरिते
दुर्योधने युद्धार्थमागते संकुलं
युद्धम् ... ३४
- १९ ६९ शल्ये हते कौरवाणां विमु-
खत्वादिकं, पाण्डवानामभिगम-
नादिकं, परस्परालापदिकं च
कथयत्सञ्जयः । पलायमानान्यो-
धान्दृष्ट्वा दुर्योधनः सारथिं संप्रे-
र्यैकविंशतिसहस्रपदातिभिर्भीमं
प्रत्याजगाम । भीमेन तावत्सु
पदादिषु हतेषु पलायनोद्यतानि
सैन्यानि दुर्योधनवाक्येन परा-
ववृत्तिरे ... ३६
- २० २७ पाण्डवान्प्रत्यागते शल्ये तज्ज-
यात्सैन्येषु पलायमानेषु कौरवाः
शंखादिवादनं चक्रुः । कौरवशंख-
ध्वनिं श्रुत्वा आगतो धृष्टद्युम्नः
शल्येन बुद्धं कुर्वन्त्यदा तद्रज्जना-
तिपीडितस्तदा भीमादिष्वा-
गतेषु गदया शाल्वगजमनाश-

- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 यत् । सात्यकिश्च भलेन शार्वं
 जघान ... ३८
- २१ ३७ सैन्यभङ्गं दृष्ट्वा आगतं कृतव-
 मारणं सात्यकिना धिरशीकृतं
 गृहीत्वा कृपोऽपयानं चक्रे ।
 कौरवबले पलायमाने दुर्योधनः
 पाण्डवान्प्रति जगाम ... ३९
- २२ ४९ सञ्जयो युधिष्ठिरादिभिर्दुर्यो-
 धनस्य युद्धमश्वत्थामसीमयोः
 शकुनिपुधिष्ठिरयोः कृतवर्मा-
 दिभिः सात्यक्यादीनां च युद्धं
 कथयामास ... ४०
- २३ ९२ सञ्जयः कौरवसैन्यभङ्गं, युधि-
 ष्ठिरस्य युद्धं, तत्साहाय्यार्थं
 शिखण्ड्यादीनामागमनमुभयोः
 संकुलयुद्धे प्रवृत्ते जातान्दैविका-
 युत्पातांश्च कथयामास । सैनि-
 कान्परावर्त्य युद्धं कुर्वतः शकुने-
 बाणैर्भग्नं स्वबलं दृष्ट्वा युधिष्ठि-
 रेण प्रेरितः सहदेवः शकुनिं
 प्रति जगाम । शकुनिसैन्यैः
 सह सहदेवसैन्यानां युद्धे प्रवृत्ते
 पाण्डवीयां सेनां निम्नञ्चशकुनि-
 धृष्टद्युम्नमाजगाम । तत उभयोः
 संकुलं युद्धं बभूव ... ४३
- २४ ६६ पाण्डवबलैः कौरवबले नाश्य-
 मानेऽवशिष्टैः सप्तशताश्वः सहा-
 गतः शकुनियोगान्प्रति 'क तु
 राजा' इत्यादि पृष्ट्वा दुर्योधनं ज-
 गाम । दुर्योधनं प्रति शकुनि-
 नोक्तं वाक्यं श्रुत्वाऽऽगतानुद्यत-
 काशुकान्योधान्दृष्ट्वाऽर्जुनः श्री-
 कृष्णं प्रति दुर्योधनादीन्निन्द-
 न्यादीत्युवाच । अर्जुनो दुर्योधन-
 सैन्यं प्राविश्य बाणैर्दिश आच्छा-
 दयंस्तन्नाशयामास ... ४५
- २५ ६३ युद्धं कुर्वन्त्यर्जुने तद्भयात्कौरव-
 सैन्ये पलायमाने धृष्टद्युम्नदुर्यो-
 धनयोर्दुःखमानयोर्विरयो दुर्यो-
 धनोऽश्वमारुह्यापयानं चकार ।
- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 भीमयुधिष्ठिरादिषु गजानीकं
 निम्नस्तु दुर्योधनमपद्यतां कौर-
 वाणां मापणानि श्रुत्वाऽश्वत्था-
 मादयः शकुनिं जग्मुः । कौरव-
 बलं नाशयतां धृष्टद्युम्नादीनां
 संकुले युद्धे प्रवृत्तेऽश्वत्थामादयो
 दुर्योधनमन्वेषयामासुः ... ४७
- २६ ४२ अर्जुनादिषु गजानीकं निम्नस्तु
 समागतैर्दुर्भवेणप्रभृतिभिरेकादश-
 मिर्दुर्योधनप्रातुर्भिर्दुर्ध्वं कुर्वन्भी-
 मः क्रमेण सर्वानवधत् । श्रुतवर्म-
 वधानन्तरं कौरवकृतं भीमा-
 वरणं, भीमहतानां योधानां
 संख्यादिकं चाभिदधाति स्म
 सञ्जयः ... ४८
- २७ ५७ दुर्योधनसुदर्शनयोर्भ्रातोरश्व-
 सेनायां स्थितयोर्दुर्योधनं दृष्ट्वाऽ
 र्जुनेन श्रीकृष्णवाक्यं श्रुत्वा प्रति-
 वदता, अवशिष्टकौरवबलसंख्यां
 कथयित्वा तद्वधे प्रतिज्ञाते श्री-
 कृष्णो रथं प्रेषयामास । सुदर्श-
 नादिभिर्भीमादीनां युद्धे प्रवृत्ते
 सुशमार्जुनयोर्दुःखमानयोरर्जुनः
 सुशर्मणं तदीयानन्यांश्च जघान ।
 सुदर्शनादिभिर्दुर्ध्वं कुर्वन्भीमः सु-
 दर्शनं तत्पदानुगांश्च निज-
 घान ... ५०
- २८ ६८ सञ्जयः सहदेवं प्रति शकुनेरा-
 गमनं, भीमसहदेवाभ्यामुल्लूकस्य
 युद्धं, हतसैन्येयुद्धभूत्याच्छादनं
 चाभिदधाति स्म । सहदेवं
 शकुनिबाणपीडितं दृष्ट्वा कौरव-
 सैन्यं निवारयति भीमं तद्भया-
 द्रवस्तु योषेषु दुर्योधनवाक्या-
 त्प्रत्यागतपु सत्सुभयोः संकुलं
 युद्धम् । सहदेवेनोल्के हते
 विदुरवाक्यं स्मरञ्चशकुनिः सह-
 देवेन युयुधे । भीतं शकुनिं दृष्ट्वा
 कौरवेषु पलायमानेषु सहदेवो
 द्यूतवृत्तमनूय परुषमुक्त्वा तं ज-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 घान । हतं शकुनिं दृष्टवतो
 कौरवाणां पलायनं, पाण्डवानां
 शङ्खवादानादि च ... ५२
 (२) न्हदप्रवेशपर्य ५३-५६
 २९ १०५ पाण्डवान्प्रत्यागतं शकुनि-
 सैन्यमर्जुनो नाशयति स्म । दुर्यो-
 धनवाक्येनागतेष्ववशिष्टयोधेषु
 पाण्डवैर्निःशेषं नाशितेषु दुर्योधनो
 मुग्धः सन्नपयाने बुद्धिचकार ।
 पाण्डवानां बलशेषजिज्ञासया
 धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने सज्जयस्तेषामव-
 शिष्टबलं कथयित्वा दुर्योधनस्य
 न्हदप्रवेशाभिप्रायं कथयन्नाजानं
 प्रति तदुक्तिं कथयामास । दुर्यो-
 धने न्हदं प्रविष्टे कृपाश्वत्थाम-
 कृतवर्माणो मत्सस्तद्वृत्तान्तं श्रुत्वा
 भृशं विलप्य प्राद्रवन् । सर्वसैन्य-
 वधानन्तरं योषित्सु विलपन्तीषु
 दुर्योधनामात्या राजदारान् गृ-
 हीत्वा नगरं गन्तुं निर्जग्मुः ।
 सर्वांन्विद्रवतो दृष्ट्वा चिन्तानुरो
 युयुत्सुर्दुषिष्टिरानुज्ञया पूर्वप्रक्षि-
 तै राजदारैः सह हास्तिनपुरं
 जगाम । विदुरेण पृष्टो युयुत्सु-
 र्दुर्योधनापक्रमणमारभ्य स्वस्य
 हास्तिनपुरप्रवेशपर्यन्तं वृत्तं कथ-
 यति स्म । विदुरो युयुत्सुं प्रति
 'प्राप्तकालमहं मन्ये प्रवेशं तैः सह
 प्रभो । युधिष्ठिरमनुज्ञाय भीम-
 सेनं तथैव च' इत्याद्युक्त्वा
 राजगृहं प्रविश्य निरानन्दं
 शून्यरूपं च तददृष्ट्वाऽतिदुःखितः
 सन् शनैः शनैः श्वासान्मुमोच ।
 युयुत्सुरपि स्वकीयैर्वन्धमानोऽ-
 पि ताननभिनन्दभरतानां क्षयं
 चिन्तयंस्तौ रात्रिं स्वगृहे न्य
 वसत् ... ५६
 (३) गदापर्व ५७-१२४
 ३० ६८ अवशिष्टाः कृतवर्मादयः किम-
 कुर्वन्ति धृतराष्ट्रप्रश्नेऽश्वत्था-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 मादीनां त्रयाणां न्हदसमीप-
 गमनादिकं युधिष्ठिरादीनां दुर्यो-
 धनान्वेषणं चाह स्म सज्जयः ।
 न्हदे प्रविष्टं दुर्योधनं प्रति कृपा-
 दिष्वागतेषु तस्मिन् 'दिष्ट्या-
 पद्यामि वो मुक्तानीदृशात्पुरुष-
 क्षयात् । पाण्डुकौरवसंसर्दा-
 जीवमानान्नरर्षमान् ।' इत्याद्यु-
 क्तवत्यश्वत्थामा 'उत्तिष्ठ राज-
 न्भद्रं ते' इत्याद्युवाच । एतद-
 न्तरे तस्मिन्हदे जलपानार्थमाग-
 ता व्याघ्रास्तेषां रहोवचनं श्रुत्वा
 पाण्डवशिविरमागत्य भीमसेनं
 प्रति तं दुर्योधनवृत्तान्तं कथया-
 मासुः । भीमसेनं कथिततद्बृ-
 त्तान्तो युधिष्ठिरो द्वैपायनाभिधं
 न्हदं सोदरैः सह जगाम । पाण्डव-
 शब्दं श्रुत्वा कृपादयोऽपि दुर्यो-
 धनं विज्ञाप्य ययुः ... ५९
 ३१ ७३ अपयातेषु कृपादिषु 'पश्येमां
 धार्तराष्ट्रेण' इत्याद्युक्तवन्तं युधि-
 ष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णो 'माया-
 विन इमां मायाम्' इत्यादिना
 दुर्योधनवधोपायमब्रवीत् । श्री-
 कृष्णप्रेरणयाऽऽक्षेपवाक्यानि व-
 दन्तं युधिष्ठिरं प्रति 'भैतस्त्रिं
 महाराज' इत्याद्युत्तरं वदति
 दुर्योधने पुनरुभयोः संवादः...६१
 ३२ ७१ युधिष्ठिरेणात्यर्थं कृतभर्त्सनो
 दुर्योधनः किमब्रवीदिति धृत-
 राष्ट्रप्रश्ने दुर्योधनस्य न्हदे निमग्न-
 स्य भाषणाद्याह स्म सज्जयः ।
 दुर्योधनो न्हदस्य एव 'ययं ससु-
 द्ददः' इत्याद्युक्त्वा 'अद्य वः स-
 रथाः' इत्यादि विकत्यनं कृत्वा
 धिरराम । 'एकैकेन युज्यस्व, य-
 चाभीष्टमायुधं तद् गृहाण' इत्या-
 दि युधिष्ठिरवाक्यं श्रुत्वा गदां
 गृहीत्वा जलादुत्थाय कुक्षो दुर्यो-
 धनः पाण्डवानुवाच । सज्जयो

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 गृहीतगदस्य दुर्योधनस्य शोमा
 कथयन्त्युधिष्ठिरेण सह तस्योक्ति-
 प्रत्युक्ती अभिधाय, वर्मग्रहण-
 पूर्वकमात्मविकथनमाह स्म दुर्यो-
 धनस्य ... ६४
 ३३ ५८ युधिष्ठिरवाक्यं श्रुत्वा कुन्दे
 श्रीकृष्णे 'यदि नाम ह्ययं युद्धे'
 इत्याद्युक्तवति भीमः 'अद्य पारं
 गमिष्यामि' इत्याद्यभिनिवेशपूर्व-
 कमुवाच । श्रीकृष्णेन स्तुतो
 भीमो युधिष्ठिरं प्रति 'अहमेतेन
 संगम्य' इत्याद्युवाच । गृहीत-
 गदयोर्भीमदुर्योधनयोः समागमे
 परस्परमुक्तिप्रत्युक्ती ... ६६
 ३४ २२ पतदन्तरे गदायुद्धस्थले आ-
 गतो बलरामो युधिष्ठिरादिभिः
 प्रार्थितः श्रीकृष्णं प्रति स्वस्य
 युद्धदर्शनाभिप्रायं कथयति स्म ।
 भीमदुर्योधनयोर्दुर्द्धभमिमागत-
 योर्दुधिष्ठिरादयो बलरामं प्रत्या-
 लिङ्गनपूर्वकं 'पश्य युद्धं महा-
 बाहो' इत्याब्रुवुः ... ६७

३५ ९० बलरामगमनविषये जनमेजय-
 प्रश्ने वैशम्पायनस्य तत्कथनरूप-
 मुत्तरम् । शमार्थं धृतराष्ट्रं प्रति
 गत्वा प्रत्यागते श्रीकृष्णे पाण्ड-
 वबलविभागं कुर्वति दुर्योधन-
 स्यापि साहाय्यं क्रियतामित्याह
 बलदेवः । तस्मिन्कृष्णेनानङ्गी-
 कृते कुन्दो बलदेवस्तीर्थयात्रा-
 गमनं निश्चित्याह्वतेः प्रेष्यैस्तदुप-
 करणेष्वानीतेषु निर्गतस्तीर्थेषु ना-
 नाविधानि द्रव्याणि ददौ । सा-
 रस्वतादितीर्थानां गुणोत्पत्तिशु-
 श्रूषया जनमेजयेन पृष्टो वैशम्पा-
 यनस्तत्कथयितुं प्रतिजज्ञे । प्रभा-
 सतीर्थज्ञानेन यश्मिणश्चन्द्रस्य
 शापमोचनादिके कथिते पुनर्जन-
 मेजयेन कथमिति पृष्टस्तद्वृत्ता-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 न्तं कथयति स्म वैशम्पायनः ।
 सतविंशतिपत्नीषु मध्ये रोहि-
 ण्यामासक्तं चन्द्रं दृष्ट्वाऽन्यास्त-
 त्सपत्न्यः स्वापितरं दक्षं प्रति
 गत्वा तन्निवेद्यामासुः । कन्या-
 भिः प्रार्थितेन दक्षेण 'सर्वासु
 पत्नीषु समं वर्तस्व' इत्याज्ञतेऽ-
 पि तदकुर्वति चन्द्रे पुनस्त-
 त्पत्नीभिः प्रार्थितो दक्षो रोषाद्य-
 क्षमाणं ससज्जं, स च सोममावि-
 शत् । यक्ष्मणा क्षीयमाणे चन्द्र
 ओषधीनां चाभावे देवैः पृष्टः स
 दक्षशापवृत्तान्तमाचक्षे । तं
 वृत्तान्तं श्रुत्वा देवैः प्रार्थितेन
 दक्षेण कथितं प्रभासतीर्थज्ञानं
 कृत्वा शापान्मुक्तं चन्द्रं प्रति स
 पुनः 'माऽवमंस्थाः स्त्रियः' इत्या-
 द्युवाच । ततश्चमसोद्भेदतीर्थ-
 गमनादिकं शशंस सज्जयः ... ७०
 ३६ ५४ तत्क्षितोद्गमनतीर्थगमने क-
 थिते तद्वृत्तान्तं श्रोतुं जनमेज-
 येन पृष्टो वैशम्पायनस्तं कथयति
 स्म । एकत-द्वित-त्रितेषु त्रिषु
 आतुषु स्वयाज्येभ्यो बहून् पशून्
 लब्ध्वा प्राच्यां दिशि गच्छत्सु
 त्रितस्य कर्मठत्वेनोद्दिशावेकत-
 द्वितौ वृकभयात्कूपपतितं त्रितं
 त्यक्त्वा ययतुः । कूपमध्ये यज्ञं
 कुर्वतस्त्रितस्य शब्दं श्रुत्वा-
 द्विशा अपि देवा बृहस्पतिवा-
 क्यात्तत्समीपमागत्य कूपात्तमु-
 दृत्य वरान्ददुः । अथ स्वं निलयं-
 गतः कुद्धस्त्रित उभौ आतरी
 शशाप ... ७२
 ३७ ६६ विनशानादितीर्थप्रभृतिप्राग्दि-
 श्मभवद्भुतीर्थगमनादिकं श-
 शंस वैशम्पायनः । 'सरस्वती
 प्राङ्मुखी कथं निवृत्ता' इत्या-
 दिके जनमेजयप्रश्ने वैशम्पायनः
 सरस्वतीवृत्तान्तं कथयित्वा नीमि-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 ३८ ५९ 'सप्तसारखतं कस्मात्कश्च
 मङ्गणको मुनिः' इत्यादिके जन-
 मेजयप्रश्ने सप्तसारखतीवृत्तान्तं
 कथयन्वैशम्पायनः सरस्वत्याः
 सुप्रभादीनि सप्त नामान्याच-
 ख्यौ । पुष्करतीर्थं सत्रं कुर्वतो
 ब्रह्मणः स्मरणादागतायाः सुप्र-
 भाया नैमिषादिषु स्थितानां का-
 ञ्चनाश्यादीनां वर्णनां च हिमा-
 लये सङ्गमात्सप्तसारखतं तीर्थं,
 तत्र मङ्गणकस्य सिद्धिं चाकथ-
 यद्द्वैशम्पायनः । स्त्रीदर्शनास्खलि-
 तस्य मङ्गणरेतसः सकाशाद्वायु-
 वेगादिसप्तपुबोद्भवः । कुशवि-
 ज्ञात्करात्प्रसूतं शाकरसं दृष्ट्वा
 हर्षान्वृत्य कुर्वति मङ्गणके तस्मि-
 न्धारणार्थं देवप्रार्थनया आगतस्य
 महादेवस्य तस्य चोक्तिप्रत्युक्ती ।
 शिवाङ्गुष्ठात्ताडितानिर्गतं शुभ्रं
 भस्म दृष्ट्वा व्रीडितो मङ्गणको
 महादेवं स्तुत्वा तस्माद्वरदाना-
 द्यवाप ... ७६
 ३९ ३८ रामस्य सारखततीर्थे एक-
 रात्रवासानन्तरं कपालमोच-
 नाख्यौशनसतीर्थगमनं कथ-
 यित्वा जनमेजयप्रश्नानुरोधेन
 कपालमोचननामप्राप्तिकारण-
 माह वैशम्पायनः । रामस्य
 रुषङ्गोराश्रमगमनादिकं तत्तनु-
 त्यागवृत्तान्तादिकं चाकथयत्
 ... ७७
 ४० ३२ आर्द्धिषेणः कथं तपस्तपवा-
 नित्यादिके जनमेजयप्रश्ने आर्द्धि-
 षेणतपोवृत्तान्तमाख्याय सिन्धु-
 द्वीपदेवाप्योर्विश्वामित्रस्य च
 ब्राह्मणत्वप्राप्तिवृत्तान्तं चाचष्ट
 वैशम्पायनः ... ७८

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 ४१ ४० वक्रदाल्भ्यस्याश्रमगमनादिक-
 मुक्त्वा तद्वृत्तान्तं कथयति स्म
 वैशम्पायनः । पश्याचितुं धृत-
 राष्ट्रराजं प्रति गतो दाल्भ्यो
 मृतान्पशून्द्दत्तस्तस्य राज्ञो राज्यं
 नाशयितुं धृतपशूनां मांसेन हो-
 ममकरोत्तेन तस्य राज्यं क्षयो-
 न्मुखमभूत् । प्राश्निके राज्यनाश-
 कारणे कथिते धृतराष्ट्रेण प्रसा-
 दितो दाल्भ्यस्तस्य राज्यं मोच-
 यित्वा पशून्गृहीत्वा नैमिषारण्यं
 जगाम । तस्मिन्नेव तीर्थेऽसुरर-
 क्षार्थं गृहस्पतेस्तपश्चर्यादिकं यथा-
 त्तियद्वादिकं चाभिधाय वसिष्ठा-
 पवाहतीर्थं प्रति रामगमनमकथ-
 यद्द्वैशम्पायनः ... ८०
 ४२ ४१ 'वसिष्ठस्यापवाहोऽसौ' इ-
 त्यादिके जनमेजयप्रश्ने वैशम्पा-
 यनस्योत्तरकथनम् । विश्वामित्र-
 वसिष्ठयोस्तापःस्पर्धाप्रयुक्ते धैरे
 वसिष्ठानयनार्थं चिन्तयन्विश्वामि-
 त्रः सरस्वतीं सस्मार । वसि-
 ष्ठानयनार्थं विश्वामित्रेणाक्षता
 चिन्तयन्ती सरस्वती वसिष्ठवा-
 क्येन तं बाहयन्ती तेन स्तुता
 विश्वामित्राश्रममागत्य तस्माद्या-
 नीतं तं निवेद्यति स्म । आनीतं
 वसिष्ठं हन्तुं खड्गमन्वेपयति
 विश्वामित्रे सरस्वती तं प्राचीं
 दिशमपोबाह । वसिष्ठमपवहन्तीं
 सरस्वतीं प्रति क्रुद्धो विश्वामित्रः
 'शोणितं बह' इति शापय ८१
 ४३ ४२ विश्वामित्रशापेन रुधिरं बह-
 न्तीं नदीं दृष्ट्वा ऋषिभिः प्रशुखेन
 तस्याः सकाशात्तत्कारणं ज्ञात्वा
 शापमोचनार्थमारार्थितो महादे-
 वस्तस्याः शापं मोचयामास ।
 रुधिरनाशनेन क्षुधितं राक्षसैः
 प्रार्थितानां मुनीनां वाक्यात्प्र-
 सन्ना सरस्वती राक्षसानुद्धार ।

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 अत्रैव तीर्थं स्नात्वेन्द्रो ब्रह्महत्याया
 मुक्तोऽभूत् इत्यादिकथनम् । इन्द्रस्य
 ब्रह्महत्या कथमभूदिति जनमेजय-
 प्रश्ने तत्कारणं कथयन्वैशम्पाय-
 नो नमुन्विषधाख्यानमाचख्यौ ।
 एतस्मिंस्तीर्थे बलरामागमनादि
 कथयित्वाऽत्रैव कुमारस्याभिषे-
 कादिकमाख्यातवान्वैशम्पायनः
 ८३
 ४४ ५३ कुमारभिषेकादिश्रवणार्थं ज-
 नमेजयप्रश्ने वैशम्पायनस्य तत्क-
 धनरूपमुत्तरम् । कार्तिकेयजन्म-
 वृत्तान्तः । कार्तिकेयं दृष्ट्वा महा-
 देवप्रभृतिष्वागतेषु 'कं तु पूर्व-
 मयं बालः' इत्यादिवितर्कं कुर्वणे
 महादेवे कुमारश्चतुर्भां रूपै रुद्रा-
 दीन्प्रति जगाम । कुमारस्याधि-
 पत्यं दातुं महादेवादिभिः प्रार्थि-
 तो ब्रह्मा चिन्तयन्कुमारं गृहीत्वा
 तैः सह हिमालयं जगाम ... ८५
 ४५ ११५ अभिषेकमहोत्सवेऽभिषेकसा-
 मर्थी गृहीत्वा आगतदैवादि-
 भिरभिषिक्ते कुमारं ब्रह्माद्यस्त-
 स्मै पारिवृष्टान्दुः । वैशम्पाय-
 नोऽन्येषां स्कन्दसेनिकानां तदा-
 युधानां च नामानि कथयित्वाऽ-
 भिषेकं दृष्टवतां सैन्यानां नृत्या-
 दिकमाचक्षे ८८
 ४६ १०८ मातृगणकथनं प्रतिजानानो
 वैशम्पायनो मातृणां प्रभावत्या-
 दिनामानि विवृतिरूपादीनि च
 वर्णयति स्म । इन्द्रेण कृतं शक्य-
 खादिदानं महादेवकृतं सेना-
 दानं विष्णवादिभिरुक्तं वैजयन्त्या-
 दिदानमभिधाय देवसेनाः प्राप्त-
 वतः स्कन्दस्य प्रभां वर्णयामास
 वैशम्पायनः । दैत्यान्हन्तुं निर्गतः
 कार्तिकेयो देवादिभिः स्तुतस्ता-
 रकादीज्जवान् । भयात् क्रीञ्च-
 पर्वते निलीनं बाणासुरं ह्वात्वा

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 शक्तिप्रहारेण क्रीञ्चं मित्वा तं
 जघान । तैजसतीर्थे बलरामगम-
 नाद्यभिधाय तत्रैव वरुणस्याभि-
 षेकमाह वैशम्पायनः ... ९१
 ४७ ३३ वरुणाभिषेकं श्रोतुं जनमेजय-
 प्रश्ने वैशम्पायनो वरुणस्य जला-
 धिपत्याभिषेकवृत्तान्तमब्रवीत् ।
 बलरामस्याग्नितीर्थगमनमाख्या-
 याग्निनाशविषये जनमेजय-
 प्रश्ने तन्नाशवृत्तान्तमभिधाय ब्रह्म-
 योनितीर्थवृत्तान्तमाह ... ९३
 ४८ ६८ रामस्य बदरापन्नतीर्थगमन-
 मभिधाय तद्वृत्तान्तं कथयन्मार-
 द्वाजसुतायाः श्रुतावत्या मरुत्व-
 नेन्द्रवरणार्थं तपश्चरणमाख्यात-
 वान्वैशम्पायनः । वसिष्ठरूपेणे-
 न्द्रः कन्यासमीपमागत्य तद्वाक्यं
 श्रुत्वा पञ्च बदराणि पाचयितुं
 दत्त्वा जगाम । बदराणि पाच-
 यन्ती कन्या बहुमिर्दितैः सर्व-
 स्मिन्काष्ठमारे दग्धेऽप्यपकानि
 तान्यालोच्य स्वशरीरमग्नौ नि-
 धायपचत् । स्वशरीरे दह्यमानेऽ-
 प्यधिकृतां कन्यामवलोक्य तुष्ट
 इन्द्रः प्रत्यक्षमागत्य तस्यै वरा-
 न्दत्त्वाऽरुधन्तीवृत्तान्तं कथयि-
 त्वा तत्तीर्थवासफलमभिधाय
 प्रययौ । श्रुतावतीजन्मवृत्तान्तं
 श्रोतुं जनमेजयेन पृष्टो वैशम्पा-
 यनस्तं कथयति स्म ... ९५
 ४९ २४ रामस्येन्द्रतीर्थगमनमभि-
 धाय रामतीर्थवृत्तान्तमादित्य-
 तीर्थवृत्तान्तं चाह स्म वैशम्पा-
 यनः ९६
 ५० ६९ आदित्यतीर्थे वसन्तं देवलं
 प्रशस्य तदाश्रमे जैगीषव्यस्या-
 गमनमाचख्यौ । बहूनि वर्षाणि
 वसन्तमप्यब्रुवन्तं जैगीषव्यमा-
 लोक्य चिन्तयन्देवलो जलमाने-
 तु समुद्रं गतस्तत्रापि तं दृष्ट्वा

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 पुनराश्रममागतस्तत्रापि तं तथैव
 ददशौ । ततस्तत्परीक्षार्थमुपरि-
 तनेषु लोकेषु गच्छन्देवलस्तत्र
 जैगीपद्व्यं दृष्ट्वा पुनः पतिव्रतालोक-
 पर्यन्तं गत्वा ततोऽग्रे जैगीप-
 द्व्योऽन्तर्दधे । ततः प्रश्नमुखेन
 सिद्धेभ्यो जैगीपद्व्यस्य ब्रह्मलोक-
 गमनं श्रुत्वा तत्र गन्तुं प्रवृत्तो
 देवलः सिद्धैर्निवारितः स्वाश्रम-
 माजगाम । तत्रापि दृष्टो जैगी-
 पद्व्यो देवलेन प्रार्थितस्तस्मै मो-
 क्षधर्मं योगविधिं चोपदिदेश ।
 संन्यासोद्यतदेवलदर्शनेन भूता-
 दीनां रोदनविक्रमो मतीर्यगमनं
 चाख्यातवान्वैशम्पायनः ... ९८

५१ ५३ वैशम्पायनो रामस्य सारस्वत-
 तीर्थगमनमभिधाति स्म । 'कथं
 द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्याम्'
 इत्यादिकं जनमेजयप्रश्ने वैशम्पा-
 यनस्योत्तरम् । अत्र तपः कुर्वतो
 दधीचस्य ऋषेस्तपोभङ्गार्थमि-
 न्द्रेण प्रेषितामलंबुषामप्सरसं दृष्ट-
 वतस्तस्य वीर्यं चस्खाल सरस्व-
 त्याम् । तद्रेतस उत्पन्नं पुत्रमादाय
 दधीचिमागत्य सरस्वतीं 'ब्रह्मर्षे
 तव पुत्रोऽयम्' इत्याद्युवाच ।
 पुत्रं लब्धवता दधीचिना स्तुता
 सरस्वती तस्माद्ब्रह्मल्लवा पुत्र-
 मादाय प्रययौ । एतदन्तरे देव-
 दानवविरोधे समुत्पन्ने दानव-
 बधार्थमस्त्राणि कर्तुमिन्द्रेण देव-
 द्वाराऽस्त्रिणाभार्यं याचितो दधी-
 चः प्राणान्विषयुज्यासीनि ददौ ।
 तैरस्त्रिमिरस्त्राणि विधायेन्द्रो
 दानवाञ्जवान् । कस्मिंश्चित्काले-
 ऽतिक्रान्ते द्वादशवार्षिक्यामना-
 वृष्ट्यां प्रभृतेष्वृषिषु गन्तुं प्रवृत्तः
 सारस्वतो मुनिः सरस्वत्याश्वा-
 सितो वेदानधीयानस्तत्रैव तस्यौ ।
 अनावृष्ट्यामतीतायामागतानां

शल्य० अ०*

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 वेदाध्यापनाय प्रार्थयतां नृषीणां
 सारस्वतस्य चोक्तिप्रत्युक्ती । सा-
 रस्वते तीर्थे स्नानादि विधाय
 रामो यत्र वृद्धकन्यास्थितिस्त-
 तीर्थं जगाम ... १००
 ५२ २९ 'कथं' कुमारी भगवंस्तपोयुक्ता
 ह्यभूत्पुरा' इत्यादिकं जनमेजय-
 प्रश्ने वैशम्पायनस्तद्वृत्तान्तमाख्या-
 य तत्तीर्थवासफलमाह स्म ।
 अत्र दानानि दत्त्वा ब्राह्मणमुखा-
 च्छल्यहननं श्रुत्वा ततो निर्गतो
 रामो मुनीन्प्रति कुरुक्षेत्रवृत्तान्तं
 पप्रच्छ ... १०१
 ५३ २९ मुनिभिः कुरुक्षेत्रवृत्तान्ते
 कथिते 'किमर्थं कुरुणा कृष्टं'
 इत्यादिकं रामेण पृष्टे मुनयस्तद-
 कथयन्- बहूनि वर्षाणि कर्षतः
 कुरोरिन्द्रस्य चोक्तिप्रत्युक्ती देव-
 वाक्यादागत्येन्द्रेण 'अलं खेदेन
 भवतः' इत्याद्युक्त्वा तदङ्गी-
 चकार कुरुः । मुनयः कुरुक्षेत्र-
 माहात्म्यं कथयित्वा तन्मर्यादा-
 दिकमिन्द्रोक्तमाचष्टुः ... १०२
 ५४ ४१ रामः कुरुक्षेत्रं दृष्ट्वा दानानि
 दत्त्वा तत्रस्वमाश्रमं जगाम ।
 आश्रमवृत्तान्तजिज्ञासया रामेण
 पृष्टा मुनयस्तभूवुः । रामो मित्रा-
 चरुणाश्रममागत्य तत्रागतं नारदं
 प्रति कुरुक्षेत्रपुद्गलवृत्तान्तं पप्रच्छ ।
 नारदस्तं वृत्तान्तं कथयन् भीष्मा-
 दीनां मरणं कौरवबलात्कृपा-
 दीनां त्रयाणामवशेषमुक्त्वा य-
 दीच्छा तर्हि दुर्योधनभीमयोर्दु-
 स्खलं व्रजेत्युवाच रामम् । ततो
 रामोऽनुवायिनो विरुज्य सर-
 स्वतीमाहात्म्यमुक्त्वा गदापुद्ग-
 लं द्रष्टुमाजगाम ... १०३

५५ ५१ रामसंनिधौ दुर्योधनो भीमेन
 सह कथमपुञ्ज्यतेति श्रुतराष्ट्रप्रश्ने
 सञ्जयो रामदर्शनेन दुर्योधन-

- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
हर्षादिकमाह । युधिष्ठिरं प्रति बलरामेणोक्तं वाक्यं श्रुत्वा सर्वे स्यमन्तकपञ्चकमाययुः । सञ्जयो गदाधारिणो दुर्योधनभीमयोः प्रभां परस्पराल्लानादिकं तयो रूपं, दुर्योधनवाक्यात्सर्वेषां युद्धदर्शनार्थमुपवेशनं चाह ... १०५
- ५६ ४६ उभयोर्वाङ्मुञ्चं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्यानुतापपूर्विकोक्तिः । दुर्योधनेन युद्धार्थमाहूते भीमे सनिघातवातादीनि दुर्निमित्तान्यभूवन् । भीमो युधिष्ठिरं प्रति 'नैव शक्तो रणे जेतुम्' इत्याद्युक्त्वा द्रौपदीसभानयनाद्यनूय दुर्योधनं प्रति क्रुद्धः सन् 'राक्षसधृतराष्ट्रस्य' इत्याधवाच । ततो भीमं प्रति 'किं कथितेन बहुना' इत्याद्युक्तं दुर्योधनवाक्यं श्रुत्वा सर्वे प्रशंसुः ... १०७
- ५७ ७० सञ्जय उभयोर्द्विद्वारम्भं मण्डलादिगतिरुभयोस्तुमुलं गदायुद्धं चावर्णयत् ... १०९
- ५८ ६२ अर्जुनेन 'अनयोर्वारयोर्द्वेको ज्यायान् भवतो मतः' इत्यादिनोभयोर्विलाबलविषये पृष्टः श्रीकृष्णस्तदावस्थाय स्वस्य मायायुद्धाभिप्रायं प्रकाश्य युधिष्ठिरापराधादिदं मयमागतमित्याद्याह । श्रीकृष्णवाक्यादर्जुनः स्ववामोक्तताडनेन भीमाय संघां द्वादति स्म । उभयोर्मण्डलादिगतिपूर्वकं युद्धयमानयोर्भीमेन गदया दुर्योधनस्योर्वीमये स पपात । दुर्योधने पतिते उलकापातादिकं यश्चादीनां महानादं मेयीदीनां ध्वनिमद्भुतोत्पादशनेन पञ्चालादीनामुद्भूतं देवादीनां स्वस्थानगमनादिकं चाह सञ्जयः ... १११
- ५९ ३१ दुर्योधनं पतितं दृष्ट्वा पाण्डवेषु हृष्टेषु भीमस्तं प्रति 'परुषवाक्या-

- अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
न्युक्त्वा पतितस्य तस्य शिरःपादेन समलोडयत् । पुनर्भीमो दुर्योधनं प्रति 'येऽस्मान्पुरोपनृत्यन्त' इत्याद्युक्त्वा युधिष्ठिरादीन्प्रति 'रजस्वलां द्रौपदीमानयस्ये' इत्यादि सहषमुवाच । युधिष्ठिरो भीमं प्रति 'गतोऽसि वैरस्यानृण्यम्' इत्याद्युक्त्वाऽनुतप्तः सन् दुर्योधनं प्रति 'तात मन्युर्न ते कार्यः' इत्यादि कथयन् विललाप ... ११२
- ६० ४८ अधर्मेण हतं राजानं दृष्ट्वा रामः किमन्नवीदिति धृतराष्ट्रश्चे सञ्जस्योत्तरम् । राजानं पादेन शिरस्यमिहतं दृष्ट्वा क्रुद्धो बलरामो भीमं चिन्तिदं दृष्ट्वा गृहीत्वाऽभ्यद्रवत् । कृष्णेन बाहुभ्यामावार्य 'आत्मवृद्धिर्मित्रवृद्धिः' इत्याद्युक्त्वा रामस्तं प्रति 'धर्मः सुचरितः सङ्गिः' इत्याधवाच । कौर्धं निवारयितुं युवन्तं श्रीकृष्णं प्रति बलरामो 'हत्वाऽधर्मेण राजानम्' इत्याद्युक्त्वा रथमारुह्य द्वारकां जगाम । चिन्तयन् युधिष्ठिरो 'धर्मराज किमर्थं त्वम्' इत्यादिकं श्रीकृष्णवाक्यं श्रुत्वा राजसूत्रं पादस्पर्शमसहमानो 'न ममैतत्प्रियं कृष्ण' इत्याधवाच । युधिष्ठिरोके श्रीकृष्णेनानुमोदिते हृष्टस्य भीमस्योक्तिमन्वमोदत युधिष्ठिरः ... ११४
- ६१ ७१ दुर्योधनं हतं दृष्ट्वा पाण्डवाः किमकुर्वन्तीति धृतराष्ट्रश्चे सञ्जस्य तत्कथनम् । पाण्डवेषु हृष्टेषु वीरेषु भीमं प्रशंसत्सदृशं वदतः पञ्चालाप्रति श्रीकृष्णो दुर्योधननिन्दारूपं वाक्यमुवाच । कृष्णस्याधिष्ठेपवाक्यं श्रुत्वोत्थितो दुर्योधनस्तं प्रति 'कंसदासस्य दयाद' इत्यादिकं

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 परुषं वाक्यमुवाच । पुनः 'हृत्-
 स्त्वमसि गान्धारी' इत्यादि वदन्तं
 श्रीकृष्णं प्रति 'अधीतं विधि-
 वदत्तम्' इत्याद्युक्तवन्तं दुर्योधनं
 प्रति पुष्पवर्षादिकमभूत् । दुर्यो-
 धनपूजां दृष्ट्वा व्रीडिताश्चिन्तयन्तः
 पाण्डवा 'नैव शक्योऽति-
 शीघ्रास्त्रः' इत्यादि श्रीकृष्णवाक्यं
 श्रुत्वा जहृषुः ... ११७
 ६२ ४५ निवासार्थं निर्गताः पाण्डवा
 दुर्योधनशिविरसमीपमागत्य र-
 थादवतीर्णास्तदा गाण्डीवारो-
 पणपूर्वकं रथादवतरितुं श्रीकृष्णे-
 नाज्ञतोऽर्जुनस्तथाऽकरोत् । रथा-
 दवतीर्णेऽर्जुने पञ्चाच्छ्रीकृष्णे
 चावतीर्णे यदा ध्वजस्थः कपि-
 रन्तर्दधे तदव साश्वोऽर्जुनरथो
 दग्धो भस्मसादभूत् । अर्जुनेन
 रथदाहकारणे पृष्ठे श्रीकृष्णस्त-
 दाचक्ष्यौ । युधिष्ठिरकृता कृष्ण-
 स्तुतिः । श्रीकृष्णप्रेरणया स्व-
 न्धुमिः कृष्णेन सात्यकिना च
 सह शिविराग्निर्यौघवतीतीरे
 न्यवसद्युधिष्ठिरः । युधिष्ठिरानु-
 ज्ञया गान्धारीसान्त्वनार्थं श्री-
 कृष्णो हास्तिनपुरं प्रायात्... ११८
 ६३ ७८ 'कृष्णः किमर्थं प्रेषितः' इति
 जनमेजय प्रश्ने तदभिनन्दनपूर्वक-
 मुत्तरमाह वंशम्पायनः-अन्याय
 हनं दुर्योधनं दृष्ट्वा गान्धारीशापा-
 द्गीतेन युधिष्ठिरेण प्रार्थितः श्री-
 कृष्णो हास्तिनपुरं गत्वा धृतराष्ट्र-
 समीपमागत्य सुस्वरं करोद् ।
 धृतराष्ट्रं गान्धारीं च प्रत्युपदेश-

अ० श्लोकाः विषयः पृष्ठम्
 वाक्यानि वदन्तं श्रीकृष्णं प्रति
 गान्धारी 'एवमेतन्महाबाहो यथा
 वदसि केशव' इत्याद्युक्त्वा धृतरा-
 ष्ट्रस्य त्वमेव गतिरित्यभिधातुं पुन-
 शोकसंतप्ता वाससा मुखं प्रच्छा-
 द्य चिरं करोद् । ततः श्रीकृष्णो
 गान्धारीं कारणसंयुक्तवाक्यैः
 समाश्वस्य धृतराष्ट्रं प्रति द्रौणे-
 दुष्टमभिप्रायं निवेद्य हास्तिन
 पुराग्निर्यथ शिविरमाजगाम १२०
 ६४ ४३ मग्नसक्यो दुर्योधनः किम-
 ब्रवीदिति धृतराष्ट्रप्रश्ने तदुत्तरं
 कथयन्सञ्जयो दुःखितस्य दुर्यो-
 धनस्य विलापवाक्यादिकं ततः
 पलायमानैर्जनैरश्वत्थामानं प्रति
 निवेदितं दुर्योधनहननवृत्तान्तं
 चाकथयत् ... १२२
 ६५ ४६ दुर्योधनं हतं श्रुत्वाऽश्वत्थामा-
 दिपुत्रद्वभूमि गतेषु विलापपूर्वक-
 मश्वत्थामा 'न नूनं विद्यते
 सत्यम्' इत्याद्युवाच दुर्योधनं
 प्रति । दुर्योधनोऽपि कृपादी-
 न्प्रति 'ईदृशो लोकधर्मोऽयम्'
 इत्यादि समयोचितमुक्त्वा 'मा
 भवन्तोऽत्र तप्यन्ताम्' इत्याद्यु-
 वाच । दुर्योधनवाक्यं श्रुत्वा
 कुञ्जेनाश्वत्थाम्ना कृतां सर्वपञ्चा-
 लवधप्रतिज्ञां श्रुतवतो दुर्यो-
 धनस्य प्रेरणया आनीतेन जल-
 कुम्भेन कृपाचार्योऽश्वत्थामानं सै-
 नापत्येऽभिषिषेच । अभिषिक्तोऽ-
 श्वत्थामा दुर्योधनं परिष्वज्य
 सिंहनादेन सर्वा दिशो निनादय-
 त्प्रययौ ... १२४

॥ समाप्तं शल्यपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

॥ शुभं भवतु ॥

॥ शल्यपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

॥ महाभारतम् ॥

शल्यपर्व ।

-९-

शल्यवधपर्व १

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच ।

एवं निपातिते कर्णे समरे सख्यसाचिना ।
अल्पावशिष्टाः कुरवः किमकुर्वन्त वै द्विज १
उदीर्यमाणं च बलं दृष्ट्वा राजा सुयोधनः ।
पाण्डवैः प्राप्तकालं च किं प्रापद्यत कौरवः २
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तदाचक्ष्व द्विजोत्तम ।
न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ३
वैशंपायन उवाच ।

ततः कर्णे हते राजन्धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
भृशं शोकार्णवे मग्नो निराशः सर्वतोऽभवत्
हा कर्णं हा कर्णं इति शोचमानः पुनः पुनः ४
कृच्छ्रास्त्वशिविरं प्राप्तो हतशेषैर्नृपैः सह ५

स समाश्वास्यमानोऽपि
हेतुभिः शास्त्रनिश्चितैः ।
राजभिर्नालमच्छर्मं
सुतपुत्रवधं स्मरन् ॥

स दैवं बलवन्मत्वा भवितव्यं च पार्थिवः ।
संग्रामे निश्चयं कृत्वा पुनर्युद्धाय निर्ययौ ७
शल्यं सेनापतिं कृत्वा विधिवद्वाजपुङ्गवः ।
रणाय निर्ययौ राजा हतशेषैर्नृपैः सह ८
ततः सुतमुलं युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ।
बभूव भरतश्रेष्ठ देवासुररणोपमम् ९
ततः शल्यो महाराज कृत्वा कदनमाहुवे ।
ससैन्योऽथ स मध्याह्ने धर्मराजेन घातितः ॥
ततो दुर्योधनो राजा हतबन्धू रणाजिरात ।
अपस्त्य हृदं घोरं विवेश रिपुजाग्रयात् ११
अयापराद्धे तस्याहः परिवार्य सुयोधनः ।
हृदादाहूय युद्धाय भीमसेनेन पातितः ॥ १२
तस्मिन्हते महेश्वासे हतशिष्टास्त्रयो रथाः ।
संरंभान्निशि राजेन्द्र जघ्नुः पाञ्चालसोमकान्
ततः पूर्वाह्नसमये शिविरादेत्य सज्जयः ।
प्रविवेश पुरीं दीनो दुःखशोकसमन्वितः ॥

नीलकण्ठी टीका—

१

श्रीगणेशाय नमः । उक्ता संगतिः कर्णपर्वदी । एवं
निपातित इति उद्यमं पलायनं वा चकुरिति प्रष्टुमि-
प्रायः । अस्याः अवशिष्टा इति चलेदः । अत्राकारलोप आर्थः
॥ ११ ॥ तत्र द्वितीयमेव मत्वाऽऽह-उदीर्यमाणमिति ।

पाण्डवबलस्योत्कर्षं दृष्ट्वा किं प्रापद्यत । पलायनमेवाप्य श्रेय
इति भावः ॥ १२ ॥ कृतसैन्यवधेन दुर्योधनः पलायनमेव कृत-
वानित्याह-ततः कर्णे हते इत्यादिना प्रादुर्भूतः प्रादुर्भूतः
द्रयात् इत्यन्तेन श्रेयेन ॥ १४ ॥ एवं सर्वान् घातयित्वा पलायने
दुर्योधो लज्ज्वापि मरणमेव अप्रियाह-अथोति । अपराद्धे
अहरर्षे ॥ १२ ॥ ततः रात्रिद्वन्द्वदर्शनानन्तरम् ॥ १४ ॥

स प्रविश्य पुरीं सूतो
भुजाबुच्छ्रित्य दुःखितः ।

वेपमानस्ततो राज्ञः

प्रविशेश निकेतनम् ॥ १५

करोद् च नरव्याघ्र हा राजश्रिति दुःखितः ॥

अहो बत विनष्टाः स्म निधनेन महात्मनः ॥

विधिश्च बलवानत्र पौरुषं तु निरर्थकम् ।

शकुन्तुल्यबलाः सर्वे यथाऽवध्यन्त पाण्डवैः ॥

दृष्ट्वै च पुरे राजजनः सर्वैः स सज्जयम् ।

कुरोश्च महता युक्तं सर्वतो राजसत्तम ॥ १८

करोद् च भृशोद्भिप्रो

हा राजश्रिति विस्वरम् ।

आकुमारं नरव्याघ्र

तत्र तत्र समन्ततः ॥ १५

आर्तनादं ततश्चक्रे श्रुत्वा धनिहृतं नृपम् ।

धावतश्चाव्यपश्यामस्तत्र तान्युरुपर्यमान् ॥ २०

नष्टचित्तानिवोन्मत्तान्

शोकेन भृशपीडितान् ।

तथा स विद्वहः सुतः

प्रविश्य नृपतिक्षयम् ॥ २१

वदर्श नृपतिश्रेष्ठं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।

तथा चासीनमनघं समन्तात्परिवारितम् ॥

सुषामिर्मरतश्रेष्ठ गान्धार्या विदुरेण च ।

तथान्यैश्च सुहृद्भिश्च शक्तिभिश्च हितैषिभिः ॥

तमेव चार्यं ध्यायन्तं कर्णस्य निघ्नं प्रति ।

रुदन्नेवाग्रवीक्षाक्यं राजानं जनमेजय ॥ २४

नातिदृष्टमनाः सुतो वाक्यसंदिग्धया गिरा

सज्जयोऽहं नरव्याघ्र नमस्ते भरतर्षभ ॥ २५

मद्राधिपो हतः शय्यः शकुनिः सौबलस्तथा

उल्लूकः पुरुषव्याघ्र कैतव्यो हृदविक्रमः ॥ २६

संशसका हताः सर्वे काम्बोजाश्च शकैः सह

म्लेच्छाश्च पार्वतीयाश्च यवना विनिपातिताः

प्राच्या हता महाराज दाक्षिणात्याश्च सर्वशः

उदीक्ष्याश्च हताः सर्वे प्रतीच्याश्च नरोत्तमाः

राजानो राजपुत्राश्च सर्वे ते निहता नृप ।

दुर्योधनो हतो राजा ययोक्तं पाण्डवेन ह ।

मग्नसकथो महाराज शेते पांसुषु रुषितः ।

भृष्टद्युम्नो महाराज शिखण्डी चापराजितः ॥

उत्तमौजा युधामन्युस्तथा राजन्प्रमद्रकः ।

पञ्चालाश्च नरव्याघ्र चेदयश्च निषृदिताः ३१

तव पुत्रा हताः सर्वे द्रौपदेयाश्च भारत ।

कर्णपुत्रो हतः शूरो वृषसेनः प्रतापवान् ३२

नरा विनिहताः सर्वे गजाश्च विनिपातिताः

रथिनश्च नरव्याघ्र हयाश्च निहता युधि ॥ ३३

किञ्चिच्छेषं च शिविरं तावकानां कृतं प्रभो

पाण्डवानां कुरुणां च समासाद्य परस्परम्

प्रायः स्त्रीशेषमभवजगत्कालेन मोहितम् ॥

सप्त पाण्डवतः शेषा धार्तराष्ट्राख्यो रथाः ॥

ते धैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽयं सात्यकिः

कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्च जयतां वरः ३६

तथाऽप्येते महाराज रथिनो नृपसत्तम ।

अक्षौहिणीनां सर्वासं समेतानां जनेश्वर ॥

पते शेषा महाराज सर्वेऽन्ये निघ्नं गताः ।

कालेन निहतं सर्वं जगद्भिरतर्षभ ॥ ३८

दुर्योधनं वै पुरतः कृत्वा धैरं च भारत ।

वैशम्पायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः

निपपात स राजेन्द्रो गतस्त्वो महीतले ।

तस्मिन्निपतिते भूमौ विदुरोऽपि महायशः

निपपात महाराज शोकव्यसनकर्षितः ।

गान्धारी च नृपश्रेष्ठ सर्वोश्च कुर्योपितः ४१

पतिताः सहसा भूमौ श्रुत्वा क्रूरवचस्तदा ।

निःसङ्गं पतितं भूमौ तदाऽस्तीन्द्राजमण्डलम्

प्रलापयुक्तं महति चित्रन्यस्तं पदे यथा ।

कुच्छ्रेण तु ततो राजा धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥

शनैरलभत प्राणान्पुरुषव्यसनकर्षितः ।

लब्ध्वा तु स नृपः संज्ञां वेपमानः सुदुःखितः

उदीक्ष्य च दिशः सर्वोः क्षत्रार्तं वाक्यमग्रवीत

विद्वन् क्षत्तमहाप्राज्ञ त्वं गतिर्वरतर्षभ ४५

ममानाथस्य सुभृशं पुत्रैर्हीनस्य सर्वशः ।

एवमुक्त्वा ततो भूतो विसङ्गो निपपात ह ॥

तं तथा पतितं दृष्ट्वा बान्धवा येऽस्य केचन

शीतैस्ते सिषिधुस्तोयैर्विष्यज्ज्वल्यैर्नैरपि ४७

स तु दीर्घेण कालेन प्रत्याश्वस्तो नराधिपः ।

तूर्ण्यं दधौ महीपालः पुत्रव्यसनकर्षितः ॥

जनः कुरोदेति द्वयोरन्वयः ॥ १८ ॥ अपव्यामः अग्रामो विसर्गो वा आर्षः । वैशपायनवाक्यमिदम् ॥ २० ॥ वाक्येन वचनेन संदिग्धया वाक्यसंक्षिप्यया ॥ २५ ॥

निःश्वसज्जिह्वा इव कुम्भक्षितो विशांपते ।
सज्जयोऽप्यसुदक्ष दृष्ट्वा राजानमातुरम् ॥ ५९ ॥
तथा सर्वाः स्त्रियश्चैव गान्धारी च यशस्विनी
ततो दीर्घेण कालेन विदुरं वाक्यमब्रवीत् ॥
धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठ
सुखमानो मुहुर्मुहुः ।
गच्छन्तु योषितः सर्वा
गान्धारी च यशस्विनी ॥ ५९ ॥
तथेमे सुहृदः सर्वे भ्राम्यन्ते मे मनो भृशम् ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि धृतराष्ट्रप्रमोहे
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

वैशम्पायन उवाच ।

विस्तृष्टास्वथ नारीषु धृतराष्ट्रोऽस्त्रिकासुतः
विललाप महाराज दुःखाद्दुःखान्तरं गतः ॥ १ ॥
सधूममिव निःश्वस्य कवी धुन्वन्पुनः पुनः ।
विचिन्त्य च महाराज वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २ ॥
धृतराष्ट्र उवाच ।

अहो वत महद्दुःखं यदहं पाण्डवान् रणे ।
क्षेमिणश्चाव्ययांश्चैव त्वत्तः सुत शृणोमि वै ॥
वज्रसारमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम ।
यच्छ्रुत्वा निहृतान्पुत्रान्दीर्यते न सहस्रधा ॥
चिन्तयित्वा वयस्तेषां बालकीडां च सज्ज्य
हृतान्पुत्रान्रशेपेण दीर्यते मे भृशं मनः ॥ ५ ॥
अनेत्रत्वाद्यदेतेषां न मे रूपनिदर्शनम् ।
पुत्रस्नेहकृता प्रीतिर्मित्यमेतेषु धारिता ॥ ६ ॥
बालभावमतिक्रम्य यौवनस्याश्च तानहम् ।
मध्यप्रास्तास्तथा श्रुत्वा दृष्ट्वा आसं तदाऽनघ ॥
तानघ निहृताश्च्युत्वा हतैश्वर्यान्हृतीजसः ।
न लभेयं क्वचिच्छान्तिं पुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥

पहोहि पुत्र राजेन्द्र
ममानाथस्य सांप्रतम् ।
त्वया हीनो महाबाहो
कां नु यास्याम्यहं गतिम् ॥ ९ ॥
कथं त्वं पृथिवीपालो-
स्त्यक्त्वा तात समागतान् ।
शेषे विनिहतो भूमौ
प्राकृतः कुन्तपो यथा ॥ १० ॥
गतिभूत्वा महाराज क्षातीनां सुहदां तथा ।
अन्धं वृद्धं च मां वीर विहाय कु नु यास्यसि
सा कृपा सा च ते प्रीतिः
सा च राजन्सुमानिता ।
कथं विनिहतः पार्थैः
संयुगेष्वपराजितः ॥ १२ ॥
को नु मां सुस्थितं वीर तात तातेति वक्ष्यति ।
महाराजेति सततं लोकनायेति चासकृत् ॥ १३ ॥
परिष्वज्य च मां कण्ठे स्नेहेन क्षिप्रलोचनः ।
अनुशाधीति कौरव्य तत्साधु वद मे वचः ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावद्विपि
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

विस्तृष्टास्त्विति ॥ १ ॥ सधूममिव अत्युष्णमित्यर्थः
॥ २ ॥ पाण्डवाः क्षेमिण इत्येकं दुःखं स्त्रीयाश्च सर्वे

निहृता इत्यपरं ते द्वे आह द्वाभ्याम् अहो इति ॥ ३ ॥
वचः एतावत्कालपर्यन्तं प्रीतव्यम् ॥ ५ ॥ प्राकृतो नीचः ।
कृष्टपः कुलिशान्नान्पातीति नीचपरिजन इत्यर्थः ॥ १० ॥
तत्प्रागुक्तं साधु यथा स्वात्तया मे मां प्रति वद पुनरिति
शेषः ॥ १४ ॥

ननु नामाहमशौचं वचनं तव पुत्रक ।
भूयसी मम पृथ्वीयं यथा पार्थस्य नो तथा ॥
भगदत्तः कृपः शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः ।
भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजश्च बाहिकः ॥
अश्वत्थामा च भोजश्च मागधश्च महाबलः ।
बृहद्रथश्च काशीशः शकुनिश्चापि सौबलः ॥
श्लेच्छाश्च शतसाहस्राः शकाश्च यवनैः सह ।
सुदक्षिणश्च काम्बोजस्त्रिगर्ताधिपतिस्तथा ॥
भीष्मः पितामहश्चैव भारद्वाजोऽथ गौतमः ।
श्रुतायुश्चायुतायुश्च शतायुश्चापि वीर्यवान् ॥
जलसन्धोऽथाप्यश्वत्थो राक्षसश्चाप्यलायुधः ।
अलंबुपो महाबाहुः सुबाहुश्च महारथः ॥ २० ॥
एते चान्ये च बहवो राजानो राजसत्तम ।
मदर्थमुद्यताः सर्वे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ।
तेषां मध्ये स्थितो युद्धे भ्रातृभिः परिवारितः ।
योधयिष्याम्यहं पार्थान्पञ्चालांश्चैव सर्वशः ॥
चेदींश्च नृपशार्दूल द्रौपदेयांश्च संयुगे ।
सात्यकिं कुन्तिभोजं च राक्षसं च घटोत्कचं ।
एकोऽप्येषां महाराज समर्थः सन्निवारणे ।
समरे पाण्डवेयानां संकुण्डो ह्यभिधावताम् ॥
किं पुनः सहिता वीराः कृतधैराश्च पाण्डवैः ।
अथवा सर्व एवैते पाण्डवस्यानुयायिभिः ॥ २५ ॥
योत्स्यन्ते सह राजेन्द्र हनिष्यन्ति च तान्मुधे ।
कर्ण एको मया सार्धं निहनियति पाण्डवान् ।
ततो नृपतयो वीराः स्थास्यन्ति मम शासने ।
यश्च तेषां प्रणेता वै बाहुरदेवो महाबलः ॥ २७ ॥
न स संनह्यते राजक्षिति मामवबीह्वलः ।
तस्याथ वदतः सूत बहुशो मम सन्निधौ ॥ २८ ॥
शक्तितो ह्यनुपदयामि निहतान्पाण्डवान् रणे ।
तेषां मध्ये स्थिता यत्र हन्यन्ते मम पुत्रकाः ।
व्यायच्छमानाः समरे किमन्यद्भागधेयतः ।
भीष्मश्च निहतो यत्र लोकनाथः प्रतापवान् ।
शिखण्डिनं समासाद्य सुगेन्द्र इव जंबुकम् ।
द्रोणश्च ब्राह्मणो यत्र सर्वशस्त्रालापारगः ॥ ३१ ॥
निहतः पाण्डवैः संख्ये किमन्यद्भागधेयतः ।
कर्णश्च निहतः संख्ये दिव्यास्त्रक्षो महाबलः ।
भूरिश्रवा हतो यत्र सोमदत्तश्च संयुगे ।
बाहिकश्च महाराज किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३३ ॥

भगदत्तो हतो यत्र गजयुद्धविशारदः ।
जयद्रथश्च निहतः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३४ ॥
सुदक्षिणो हतो यत्र जलसन्धश्च पौरवः ।
श्रुतायुश्चायुतायुश्च किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३५ ॥
महाबलस्तथा पाण्डवैः सर्वशस्त्रभृतो वरः ।
निहतः पाण्डवैः संख्ये किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३६ ॥
बृहद्रथो हतो यत्र मागधश्च महाबलः ।
उग्रायुधश्च विक्रान्तः प्रतिमानं धनुष्मताम् ॥
आवन्त्यो निहतो यत्र वैगर्तश्च जनाधिपः ।
संशप्तश्च निहताः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३८ ॥
अलंबुपस्तथा राजन् राक्षसश्चाप्यलायुधः ।
आप्यश्वत्थिश्च निहतः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३९ ॥
नारायणा हता यत्र गोपाला युद्धदुर्मदाः ।
श्लेच्छाश्च बहुसाहस्राः किमन्यद्भागधेयतः ॥
शकुनिः सौबलो यत्र कैतव्यश्च महाबलः ।
निहतः सबलो वीरः किमन्यद्भागधेयतः ॥
एते चान्ये च बहवः कृतात्मा युद्धदुर्मदाः ।
राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिघबाहवः ४२ ।
निहता बहवो यत्र किमन्यद्भागधेयतः ।
यत्र शूरा महेष्वासाः कृतात्मा युद्धदुर्मदाः ।
बहवो निहताः सूत महेन्द्रसमविक्रमाः ।
नानादेशसमावृताः क्षत्रिया यत्र सज्जय ४४ ।
निहताः समरे सर्वे किमन्यद्भागधेयतः ।
पुत्राश्च मे विनिहताः पौत्राश्चैव महाबलाः ।
वयस्या भ्रातरश्चैव किमन्यद्भागधेयतः ।
भागधेयसमायुक्तो ध्रुवमुत्पद्यते नरः ॥ ४६ ॥
यस्तु भाग्यसमायुक्तः स शुभं प्राप्नुयान्नरः ॥
अहं विमुक्तस्तेभ्यैः पुत्रैश्चैव सज्जय ४७ ।
कथमथ भविष्यामि वृद्धः शत्रुवशं गतः ।
नान्यदत्र परं मन्ये वनवासाद्वे प्रभो ॥ ४८ ॥
सोऽहं वनं गमिष्यामि निर्वन्धुर्हार्तिसंश्रये ।
न हि मेऽन्यद्भवेच्छ्रेयो वनाभ्युपगमाद्वे ४९ ।
इमामवस्थां प्राप्तस्य लूटपक्षस्य सज्जय ।
दुर्योधनो हतो यत्र शल्यश्च निहतो युधि ५० ।
दुःशासनो विविशश्च विकर्णश्च महाबलः ।
कथं हि भीमसेनस्य श्रोत्र्येऽहं शब्दमुत्तमम् ॥
एकेन समरे येन हतं पुत्रशतं मम ।
असकृद्दत्तस्तस्य दुर्योधनवधेन च ॥ ५२ ॥

दुःखशोकामिसन्तप्तो न श्रोत्र्ये परुषा गिरः
वैशम्पायन उवाच ।

पर्वं वृद्धञ्च सन्तप्तः पार्थिवो हतबान्धवः ॥
सुहृर्मुहुर्मुह्यमानः पुत्राभिरभिप्लुतः ।

विलप्य सुचिरं कालं धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः
दीर्घमुष्णं स निःश्वस्य

चिन्तयित्वा पराभवम् ।

दुःखेन महता राज-

न्सन्तप्तो भरतर्षभः ॥

५५

पुनर्गावल्गानि स्तुतं पर्थपृच्छयथातथम् ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा सूतपुत्रं च घातितं
सेनापतिं प्रणेतारं किमकुर्वत मामकाः ।

यं यं सेनाप्रणेतारं युधि कुर्वन्ति मामकाः ॥

अचिरेणैव कालेन तं तं निघ्नन्ति पाण्डवाः ।

रणसूक्ष्मि हतो भीष्मः पश्यतां वः किरीटिना

एवमेव हतो द्रोणः सर्वेषामेव पश्यताम् ।

एवमेव हतः कर्णः सुतपुत्रः प्रतापवान् ५१

स राजकानां सर्वेषां पश्यतां वः किरीटिना

पूर्वमेवाहमुको वै धिदुरेण महात्मना ॥ ६०

दुर्योधनापराधेन प्रजेयं विनाशिष्यति ।

इति श्रीमहामारते शल्यपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

सञ्जय उवाच ।

शृणु राजस्रवहितो यथावृत्तो महान् क्षयः

कुरुणां पाण्डवानां च समासाद्य परस्परम्

निहतं सूतपुत्रे तु पाण्डवेन महात्मना ।

विद्वतेषु च सैन्येषु समानीतेषु चासकृत् ॥ २

घोरं मनुष्यदेहानामाजौ नरवरक्षये ।

यत्तत्कर्णं हते पार्थः सिंहनादमथाकरोत् ॥ ३

तदा तव सुतान् राजन्प्राविशत्सुमहद्भयम् ।

न सन्धातुमनीकानि न चैवाथ पराक्रमे ॥ ४

केचिन्न सम्यक्पश्यन्ति मूढाः सम्यगवेक्ष्य च

तदिदं मम मूढस्य तथाभूतं वचः स्म तत् ।

यद्ब्रवीत्स धर्मोत्तमा विदुरो दीर्घदर्शिवान्

तत्तथा समनुप्राप्तं वचनं सत्यवादिनः ॥ ६२

दैवोपहतचित्तेन यन्मया न कृतं पुरा ।

अनयस्य फलं तस्य ब्रूहि गावल्गणे पुनः ६३

को वा मुखमनीकानामासीत्कर्णे निपातिते

अर्जुनं वासुदेवं च को वा प्रत्युद्ययौ रथी ६४

केऽरक्षन् दक्षिणं चक्रं मद्रराजस्य संयुगे ।

वामं च योऽनुकामस्य के वा वीरस्य पृष्ठतः ॥

कथं च वः समेतानां मद्रराजो महारथः ।

निहतः पाण्डवैः संख्ये पुत्रो वा मम सञ्जय ॥

ब्रूहि सर्वं यथातत्त्वं भरतानां महाक्षयम् ।

यथा च निहतः संख्ये पुत्रो दुर्योधनो मम ॥

पञ्चालाश्च यथा सर्वे निहताः सपदातृगाः ।

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः

पाण्डवाश्च यथा मुक्तास्तयोभौ माधवौ युधि

कृपश्च कृतवर्मा च भारद्वाजस्य चात्मजाः ६९

यद्यथा यादृशं धैव बुद्धं वृत्तं च साम्प्रतम् ।

अखिलं श्रोतुमिच्छामि कुशलो ह्यसि सञ्जय

सम्यगवेक्ष्य निपुणं विभाव्यापि मूढास्तथाभूतं तद्वचः

केचिन्न पश्यन्तीत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ६१ ॥ तथाभूतं यथार्थम्

॥ ६२ ॥ इति श्रीमहामारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये

भारतभरवदीपे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

शृण्वति ॥ १ ॥ समानीतेषु युद्धोन्मुखीकृतेषु ॥ २ ॥

सुतपुत्रे हते राजन् पुत्रास्ते प्राद्रवस्ततः ।

विध्वस्तकवचाः सर्वे कादिशीका विचेतसः

अन्योन्यमभिमिन्यन्तो

वीक्षमाणा भयादिशः ।

मामेव ननं वीभत्सु-

मामेव च वृकोदरः ॥ १०

अभियातीति मन्वानाः पेतुर्मैत्रुश्च भारत ।

अश्वानन्ये गजानन्ये स्थानन्ये महारथाः ११

आरुह्य जवसंपन्नाः पादातान्प्रजहुर्मयात् ।

कुञ्जैः स्यन्दना भग्नाः सादिनश्च महारथैः ॥

पदातिसंघाश्चाश्वीर्धैः पलायद्भिर्भूशं हताः ।

व्यालतस्करसंकीर्णैः सार्यहीना यथा वने ॥

तथा त्वदीया निहते सुतपुत्रे तदाऽभवन् ।

हतारोहास्तथा नागाश्छिन्नहस्तास्तथाऽपरे

सर्वे पार्थमयं लोकमपश्यन्वै भयादिताः ।

तान्प्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान् भीमसेनमयादितान्

दुर्योधनोऽथ स्वं सृतं हाहाकृतवैवमब्रवीत् ।

नातिक्रमिष्यते पार्थो धनुष्पाणिमवस्थितम्

जघने युद्ध्यमानं मां तूर्णमश्वान्प्रचोदय ।

समरे युद्ध्यमानं हि कौन्तेयो मां धनञ्जयः १७

नोत्सहेताप्यतिक्रान्तं वेलाभिव महार्णवः ।

अद्यार्जुनं सगोविन्दं मानिनं च वृकोदरम् ॥

निहत्य शिष्टाञ्चाश्च कर्णस्यानुण्यमाभुयाम्

तच्छ्रुत्वा कुरुराजस्य शरार्यसदृशं वचः ॥ १९

सुतो हेमपरिच्छन्नाञ्चनैरश्वान्प्रचोदयत् ।

गजाश्वरथहीनास्तु पादाताश्चैव मारिष ॥ २०

पञ्चविंशतिसाहस्राः प्राद्रवञ्चानकैरिव ।

तान् भीमसेनः संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः

बलेन चतुरङ्गेण परिक्षिप्याहनच्छरेः ।

प्रत्ययुध्यन्तु ते सर्वे भीमसेनं सपार्षतम् ॥ २२

पार्थपार्षतयोश्चान्ये जगद्भुस्तत्र नामनी ।

अक्रुध्यत रणे भीमस्तैर्दृष्टे प्रत्यवस्थितैः ॥ २३

सोऽवतीर्थ रथात्तूर्णं गदापाणिश्चुध्यत ।

नतान् रथस्थो भूमिष्ठान्धर्मापेक्षी वृकोदरः ॥

योधयामास कौन्तेयो भुजवीर्यमुपाश्रितः ।

जातरूपपरिच्छिन्नं प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ २५

न्यवधीत्तावकांस्तस्वीन्दण्डपाणिरिवान्तकः

पदातयो हि संरञ्धास्त्यक्तजीवितवान्धवाः

भीममभ्यद्रवन्संख्ये पतङ्गा इव पावकम् ।

आसाद्य भीमसेनं ते संरञ्धा युद्धदुर्मदाः २७

विनेदुः सहसा दृष्ट्वा भूतग्रामा इवान्तकम् ।

इत्येवद्यच्चरद्भीमः खड्गेन गदया तथा ॥ २८

पञ्चविंशतिसाहस्रांस्तावकानां व्यपोथयत् ।

हत्वा तत्पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः २९

धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य पुनस्तस्थौ महाबलः ।

धनञ्जयो रथानीकमन्वपद्यत वीर्यवान् ॥ ३०

माद्रीपुत्रौ च शकुनिं सत्यकिश्च महाबलः ।

जघेनाभ्यपतन् दृष्ट्वा ध्रुवतो दौर्धोषेन बलम् ॥

तस्याश्ववाहान्सुबद्धंस्ते निहत्य शितैः शरैः

तमन्वधावंस्त्वरितास्तत्र युद्धमवर्तत ॥ ३२

ततो धनञ्जयो राजन् रथानीकमगाहत् ।

विश्रुतं त्रिषु लोकेषु गाण्डीवं व्याक्षिपन्धनुः

कृष्णसारथिमायान्तं दृष्ट्वा श्वेतहयं रथम् ।

अर्जुनं चापि योद्धारं त्वदीयाः प्राद्रवन्मयात्

विप्रहीनरथाभ्याश्च शरैश्च परिवारिताः

पञ्चविंशतिसाहस्राः पार्थमार्द्धेन पदातयः ३५

हत्वा तत्पुरुषानीकं पञ्चालानां महारथः

भीमसेनं पुरस्कृत्य न चिरात्प्रत्यदृश्यत ॥ ३६

महाधनुर्धरः श्रीमानमित्रगणमर्दनः ।

पुत्रः पञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महायशः ३७

पारावतसवर्णाश्च कोविदारवरध्वजम् ।

धृष्टद्युम्नं रणे दृष्ट्वा त्वदीयाः प्राद्रवन्मयात् ३८

गान्धारराजं शीघ्रास्त्रमुत्सृत्य यशस्विनौ

अचिरात्प्रत्यदृश्येतां माद्रीपुत्रौ ससात्यकी ॥

चेकितानः शिखण्डौ च द्रौपदेयाश्च मारिष

हत्वा त्वदीयं सुमहत् सैन्यं शङ्कानयाघमन्

ते सर्वे तावकान्प्रेक्ष्य द्रवतो वै पराङ्मुखान्

अभ्यधावन्त निग्रन्तो वृषाजित्वा वृषा इव ॥

सेनावशेषं तं दृष्ट्वा तव पुत्रस्य पाण्डवः ॥ ४२

अवस्थितं सद्यसावी जुकोथ बलवद्गुप ॥ ४२

तत एनं शरै राजन्सहसा समवाकिरत् ।

रजसा चोद्धतेनाथ न स्म किञ्चन दृश्यते ॥

अन्धकारीकृते लोके शरीभूते महीतले ।

विशः सर्वा महाराज तावकाः प्राद्रवन्मयात्

भयमानेषु सर्वेषु कुरुराजो विशांपते ।

परेषामात्मनश्चैव सैन्ये ते समुपाद्रवत् ॥ ४५

ततो दुर्योधनः सर्वानाजुहावाथ पाण्डवान्

युद्धाय भरतश्रेष्ठ देवानिव पुरा बलिः ॥ ४६

त एनमभिगर्जेन्तं सहिताः समुपाद्रवन् ।
 नानाशस्त्रसृजः क्रुद्धा भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः ॥
 दुर्योधनाऽप्यसंभ्रान्तस्तानरान् द्रवधमच्छरैः
 तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम् ॥ ४८
 यदेनं पाण्डवाः सर्वे न शोक्रुरितिवर्तितुम् ।
 नातिदूरापयात् च कृतबुद्धिः पलायने ॥ ४९
 दुर्योधनः स्वर्कं सैन्यमपश्यद्भुशविश्वतम् ।
 ततोऽवस्थाप्य राजेन्द्र कृतबुद्धिस्तवात्मजः
 हर्षयन्निव तान् योधास्ततो वचनमब्रवीत् ।
 न तं देशं प्रपश्यामि पृथिव्यां पर्वतेषु च ॥
 यत्र याताश्च वो हन्तुः पाण्डवाः किं स्तेन वः
 स्वरूपं चैव बलं तेषां कृष्णं च भृशविश्वतीं ॥
 यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो
 ध्रुवं नो विजयो भवेत् ।
 विप्रयातास्तु वो भिन्नान्
 पाण्डवाः कृतकिल्बिषान् ॥ ५३
 अनुसृत्य हनिष्यन्ति श्रेयो नः समरे वधः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि कौरवसैन्यापयाने
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

संक्षय उवाच ।

पतितान् रथनीडांश्च रथांश्चापि महात्मनाम्
 रणे च निहतास्नागान् दृष्ट्वा पत्नींश्च मारिष ॥
 आयोधनं चातिघोरं रुद्रस्याकीडसन्निभम् ।
 अप्रस्थार्ति गतानां तु राक्षान् शतसहस्रशः २
 विमुखे तव पुत्रे तु शोकोपहतचेतसि ।
 भृशान्निघ्रेषु सैन्येषु दृष्ट्वा पार्थस्य विक्रमम् ३
 ध्यायमानेषु सैन्येषु दुःखं प्राप्तेषु भारत ।
 बलानां मध्यमानानां श्रुत्वा निनदमुत्तमम् ४
 अभिज्ञानं नरेन्द्राणां विश्वतं प्रेक्ष्य संयुगे ।
 कृपाविष्टः कृपो राजन्वयःशीलसमन्वितः ५
 अत्रवीक्ष्य तजस्वी सोऽभिसृत्य जनाधिपम्

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

सुखः सांग्रामिको मृत्युः क्षत्रधर्मेण युध्यताम्
 मृतो दुःख न जानाति
 प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ।
 शृण्वन्तु क्षत्रियाः सर्वे
 यावन्तोऽत्र समागताः ॥ ५५
 द्विषतो भीमसेनस्य वशमेप्यथ विद्वताः ।
 पितामहैराचरितं न धर्मं हातुमर्हथ ॥
 नान्यत्कर्मास्ति पापीयः क्षत्रियस्य पलायनात्
 न युद्धधर्माच्छ्रेयान्निह पन्थाः स्वर्गस्य कौरवाः
 सुचिरेणाजितौहोकास्तथा युद्धात्समश्नुते
 तस्य तद्वचनं राक्षः पूजयित्वा महारथाः ॥
 पुनरेवाभ्यवर्तन्त क्षत्रियाः पाण्डवान्प्रति ।
 पराजयमसृष्यन्तः कृतचित्ताश्च विक्रमे ॥ ५९
 ततः प्रववृते युद्धं पुनरेव सुदारुणम् ।
 तावकानां परेषां च देवासुररणोपमम् ॥ ६०
 युधिष्ठिरपुरोगांश्च सर्वसैन्येन पाण्डवान् ।
 अन्वधावन्महाराज पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ६१

दुर्योधनं मनुवृषाद्वाक्यं वाक्यविशारदः ६
 दुर्योधनं निबोधेद् यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव
 श्रुत्वा क्रुद्ध महाराज यदि ते रोषतेऽनघ ७
 न युद्धधर्माच्छ्रेयान्नै पन्था राजेन्द्र विद्यते
 यं समाश्रित्य युज्यन्ते क्षत्रियाः क्षत्रियधर्मम् ॥
 पुत्रो भ्राता पिता चैव
 स्वस्तीयो मातुलस्तथा ।
 सम्बन्धिवान्वधवाश्चैव
 योद्ध्या वै क्षत्रजीविना ॥ ९
 वधे चैव परो धर्मस्तथाऽधर्मः पलायने ॥
 ते स्म घोरां समापन्ना जीविकां जीवितार्थिनः

४

पतितानिति ॥ १ ॥ अप्रस्थार्तिमिति पाठेऽपि
 तुल्योऽर्थः ॥ २ ॥ श्लोत्यत्र दशोति पाठे दृष्टा दृष्ट-
 मात्रेण ॥ ३ ॥ मनुवृषादुर्योधनस्य दैन्यवशात् ॥ ६ ॥

तद्वचं प्रतिवक्ष्यामि किञ्चिदेव हितं वचः ।
 हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णे चैव महारथे ११
 जयद्रथे च निहते तव भ्रातृषु चानघ ।
 लक्ष्मणे तव पुत्रे च किं शेषं पूर्णपास्महे ॥ १२
 येषु भारं समासाध राज्ये मतिमकुर्महि ।
 ते सन्त्यज्य तनूर्यताः शूरा ब्रह्माविदां गतिं
 वयं त्विह विना भूता गुणवज्जिर्महारथैः ।
 कृपणं वर्तयिष्याम पातयित्वा नृपान्बहून् ॥
 सर्वैरथ च जीवद्भिर्बीभत्सुरपराजितः ।
 कृष्णेनेत्रो महाबाहुर्देवैरपि दुरासदः ॥ १५
 इन्द्रकाशुकुतल्याभमिन्द्रकेतुमिवोच्छ्रितम् ।
 वानरं केतुमासाध सञ्ज्वाल महाचमूः १६
 सिंहनादाच्च भीमस्य
 पाञ्चजन्यस्वनेन च ।
 गाण्डीवस्य च निर्घोषा-
 त्संहृष्यन्ति मनांसि नः ॥ १७
 चरन्तीव महाविद्युन्मुष्णन्ती नयनप्रभाम् ।
 अलातमिव चाविद्धं गाण्डीवं समदृश्यत १८
 जाम्बूनदविचित्रं च धूम्रमानं महद्भुजुः ।
 दृश्यते दिक्षु सर्वासु विद्युदग्नघनेष्विव ॥ १९
 श्वेताश्च वेगसम्पन्नाः शशिकाशसमप्रभाः ।
 पिवन्त इव चाकाशं रथे युक्तास्तु वाजिनः
 उग्रमानांश्च कृष्णेन वायुनेव बलाहकाः ।
 जाम्बूनदविचित्राङ्गा वहन्ते चार्जुनं रणे ॥ २१
 तावकं तद्वलं राजब्रजुनोऽस्त्रविशारदः ।
 गहनं शिशिरे कक्षं द्वाहाश्रिरिवोद्वहणः २२
 ग्राहमानमनीकानि महेन्द्रसदृशप्रभम् ।
 धनञ्जयमपश्याम चतुर्दंष्ट्रमिव द्विपम् ॥ २३
 विश्वोभयन्तं सेनां ते त्रासयन्तं च पार्थिवान्
 धनञ्जयमपश्याम नलिनीमिव कुञ्जरम् ॥ २४
 त्रासयन्तं तथा योधांश्चतुर्घोषेण पाण्डवम् ।
 भूय एनमपश्याम सिंहं मुगगणानिव ॥ २५
 सर्वलोकमहेष्वासी वृषभौ सर्वघन्विनाम् ।
 आमुक्तकवचौ कृष्णौ लोकमध्ये विचरतुः ॥
 अथ सप्तदशाहानि वर्तमानस्य भारत ।
 संग्रामस्यातिघोरस्य वध्यतां चाभिहते युधि
 वायुनेव विभूतानि तव सैन्यानि सर्वतः ।

शरदंभोदजालानि व्यशीर्यन्त समन्ततः २८
 तां नावमिव पर्यस्तां वातभूतां महार्णवे ।
 तव सेनां महाराजः सद्यसाची व्यकम्पयत्
 क तु ते सुतपुत्रोऽभूत् क द्रोणः सहायुगः ।
 अहं क च क चात्मा ते हार्दिक्यश्च तथा क तु
 दुःशासनश्च ते भ्राता भ्रातृभिः सहितः क तु
 बाणगोचरसंप्राप्तं प्रेक्ष्य चैव जयद्रथम् ॥ ३१
 सम्बन्धिनस्ते भ्रातृन् सहायान्मातुलांस्तथा
 सर्वान्विक्रम्य मिततो लोकक्राम्य मूर्धनि
 जयद्रथो हतो राजर्षिकं तु शेषमुपास्महे ।
 को हीह स पुमानस्ति यो विजेष्यति पाण्डवम्
 तस्य चास्त्राणि दिव्यानि
 विविधानि महामनः ।
 गाण्डीवस्य च निर्घोषो
 धैर्याणि हरते हि नः ॥ ३४
 नष्टचन्द्रा यथा रात्रिः सेनेयं हतनायका ।
 नागभद्रद्रुमा शुष्कां नदीवाकुलतां गता ३५
 ध्वजिभ्यां हतनेत्रायां यथेष्टं श्वेतबाहनः ।
 चरिष्यति महाबाहुः कक्षेष्वग्निरिव ज्वलन्
 सांल्लक्ष्मैश्च यो वेगो भीमसेनस्य चोभयोः ।
 दारयेच्च गिरीन्सर्वान् शोषयेच्चैव सागरान्
 उवाच वाक्यं यत्नमैः सभामध्ये विशांपते
 कृतं तत्सफलं तेन भूयश्चैव करिष्यति ॥ ३८
 प्रमुखस्थे तदा कर्णे बलं पाण्डवरक्षितम् ।
 दुरासदं तदा गुप्तं द्यूतं गाण्डीवधन्वना ३९
 युष्माभिस्तानि चीर्णानि
 दान्यसाधूनि साधुषु ।
 अकारणकृतान्येव
 तेषां वः फलमागतम् ॥ ४०
 आत्मनोऽर्थं त्वया लोको यत्नतः सर्व आहतः
 स ते संशयितस्तात आत्मा वै भरतर्षभ ४१
 रक्ष दुर्योधनात्मानमात्मा सर्वस्य भाजनम् ।
 भिक्षे हि भाजने तात दिशो गच्छति तद्गतम्
 हीयमानेन वै सन्धिः पर्येष्टयः समेन वा ।
 विग्रहो वर्धमानेन मतिरेषा बृहस्पतेः ॥ ४३
 ते वयं पाण्डुपुत्रेभ्यो हीना स्म बलशक्तिः ।
 तद्वच पाण्डवैः सार्धं सार्धं मन्ये क्षमं प्रभो

कृष्णो नेत्रं नेता यस्य स तथा ॥ १५ ॥
 संहृष्यन्ति संहरिष्यन्ति इहभावं आर्थः । मनांसि आत्मानं
 संहरिष्यन्ति मूढानि भविष्यन्तीत्यर्थः । संसृज्यन्तीति

पाठान्तरम् ॥ १७ ॥ वर्तमानस्य संग्रामस्य अभितो
 वध्यतां वध्यमानानां च अथ सप्तदशाहानि जातानीत्यन्वयः
 जातानीति शेषः ॥ २७ ॥

न जानीते हि यः श्रेयः श्रेयसश्चावमन्यते ।
स क्षिप्रं भ्रश्यते राज्यान्न च श्रेयोऽनुविन्दते
प्रणिपत्य हि राजानं राज्यं यदि लभेमहि ।
श्रेयः स्यान्न तु मोक्षेन राजन् गन्तुः पराभवम्
वैशिष्ट्यार्थवचनान्कृपाशीलो युधिष्ठिरः ।
विनियुज्जीत राज्ये त्वां गोविन्दवचनेन च
यद् वृथाहि हृषीकेशो राजानमपराजितम् ।
अर्जुनं भीमसेनं च सर्वं कुर्युरसंशयम् ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि कृपवाक्ये

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तस्ततो राजा गौतमेन तपस्विना ।
निःश्वस्य दीर्घमुष्णं च तूष्णीमासीद्विशांपते
ततो मुहूर्तं स ध्यात्वा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
कृपं शारद्वतं वाक्यमिभ्युवाच परंतपः ॥ १
यत्किंचित्सुहृदा वाक्यं तत्सर्वं श्रावितो ह्यहं
कृतं च भवता सर्वं प्राणान्स्वल्पज्य युध्यता
गाहमानमनीकानि युध्यमानं महारथैः ।
पाण्डवैरतितोजोमिलांकस्त्वामनुदृष्ट्वान् ॥
सुहृदा यदिदं वाक्यं भवता श्रावितो ह्यहम्
न मां प्रीणाति तत्सर्वं सुमूर्धोरिव भेषजम् ॥
हेतुकारणसंयुक्तं हितं वचनमुत्तमम् ।
उच्यमानं महाबाहो न मे विप्राग्र्य रोचते ॥
राज्याद्विनिकृतोऽस्माभिः

कथं सोऽस्मात् विश्वसेतु ।

अश्वघ्नूते च नृपति-

जितोऽस्माभिमहोदधनः ॥ ७

स कथं मम वाक्यानि श्रद्धायाश्च एव तु ।
तथा दौत्येन संप्राप्तः कृष्णः पार्थहिते रतः ॥
प्रलब्धश्च हृषीकेशस्तच्च कर्माविचारितम् ।
स च मे वचनं ब्रह्मकथमेवाभिमन्यते ॥ ९
विललाप च यत्कृष्णा सभामध्ये समेयुषी ।
न तन्मर्षयते कृष्णो न राज्यहरणं तथा ॥ १०

नातिकामिष्यते कृष्णो वचनं कौरवस्य तु ।
धृतराष्ट्रस्य मन्येऽहं नापि कृष्णस्य पाण्डवः
एतत्क्षेममहं मन्ये न च पार्थैश्च विग्रहम् ।
न त्वां ब्रवीमि कार्पण्याच्च प्राणपरिरक्षणात्
पथ्यं राजन्ब्रवीमि त्वां तत्परास्तुः स्मरिष्यसि
इति वृद्धो विलप्यैतत्कृपः शारद्वतो वचः ।
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य शुशोच च मुमोह च

एकप्राणानुभौ कृष्णावन्त्योन्यमभिसंश्रितौ ।
पुरा यच्छ्रुतमेवासीदद्य पश्यामि तत्प्रभो ॥
स्वस्तीयं निहतं श्रुत्वा दुःखं स्वपिति केशवः
कृतागसो वयं तस्य स मदर्थं कथं क्षमेत् ॥
अभिमन्योधिनाशेन न शर्म लभतेऽर्जुनः ।
स कथं मद्भित्ते यत्नं प्रकरिष्यति याधितः ॥
मध्यमः पाण्डवस्तीक्ष्णो भीमसेनो महाबलः
प्रतिह्वतं च तेनोग्रं भज्येतापि न संनमेत् ॥
उभौ तौ वचननिर्लिश्यावुभौ चावद्वक्त्रद्वयौ* ।
कृतवैरावुभौ वीरौ यमावपि यमोपमौ ॥ १५
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च कृतवैरौ मया सह ।
तौ कथं मद्भित्ते यत्नं कुर्यातां द्विजसत्तम ॥
दुःशासनेन यत्कृष्णा एकवक्त्रा रजस्वला ।
परिक्षिप्ता सभामध्ये सर्वलोकस्य पश्यतः ॥
तथा विवस्वतां दीनां स्मरन्त्यद्यापि पाण्डवाः
न निवारयितुं शक्याः संग्रामात्ते परंतपाः ॥
यदा च द्रौपदी क्षिप्ता मद्रिनाशाय दुःखिता
स्थण्डिले नित्यदा शेते यावद्वैरस्य यातनम्
उग्रं तेपे तपः कृष्णा भर्तृणामर्थैः सिद्धये ।
निक्षिप्य मानं दर्पं च वासुदेवसहोदरा ॥ २०
कृष्णायाः प्रेथ्ववद्वत्त्वा शुश्रूषां कुरुते सदा ।
इति सर्वं समुच्चदं न निवाति कथञ्चन ॥ २१

असंशयं गतवैरमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते
शल्यपर्वणि नैलकण्ठ्ये भारतभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४

५
एवमुक्तस्ततो राजेति स्पष्टार्थः ॥ १ ॥ * उरल्लङ्घः
कक्षद्वक इत्यमरः तनुवमित्यर्थः ।

अभिमन्योर्विनाशेन स सन्धेयः कथं मया ।
कथं च राजा भुक्त्वेमां पृथिवीं सागराम्बरां
पाण्डवानां प्रसादेन भोक्ष्ये राज्यमहं कथम्
उपशुपरि राजां वै ज्वलित्वा भास्करो यथा
शुधिष्टिरं कथं पश्चा-

दुय्यास्यामि दासवत् ।

कथं भुक्त्वा स्वयं भोगान्

दत्त्वा दायंश्च पुष्कलान् ॥ २४

कृपणं वर्तयिष्यामि कृपणैः सह जीविकां
नाभ्यसूयामि ते वाक्यमुक्तं स्निग्धं हितं त्वया
न तु सन्निभमहं मन्ये प्रातःकालं कथञ्चन ।

सुनीतमनुपश्यामि सुयुद्धेन परंतप ॥ २६

नायं क्लीबयितुं कालः संयोद्धुं काल एव नः
इष्टं मे बहुमिर्यक्षेद्वैत्ता विघ्नेषु दक्षिणाः ॥ २७

प्राप्ताः कामाः श्रुता वंदाः

शठ्णां मूर्ध्नि च स्थितम् ।

भृत्या मे सुभृतस्तात

दीनश्चाभ्युद्धृतो जनः ॥ २८

नोत्सहेऽद्य द्विजश्रेष्ठ पाण्डवान्वक्तुर्मादृशम् ।

जितानि परराष्ट्राणि स्वराष्ट्रमनुपालितम् ॥

भुक्ताश्च विविधा भोगास्त्रिवर्गः सेवितो मया

पितॄणां गतमानुष्यं क्षत्रधर्मस्य चोभयोः ॥

न ध्रुवं सुखमस्तीति कुतो राष्ट्रं कुतो यशः ।

इह कीर्तिर्विधातव्या सा च युद्धेन नान्यथा

गृहे यत्क्षत्रियस्यापि निधनं तद्विगृहीतम् ।

अधर्मः सुमहानेष यच्छल्ययामरणं गृहे ॥ ३२

अरण्ये यो विमुच्येत संग्रामे वा तनुं नरः ।

कतूनाहृत्य महतो महिमानं स गच्छति ३३

कृपणं विलपन्नातो जरयाऽभिपरिप्लुतः ।

क्रियते रुदतां मध्ये ज्ञातीनां न स पुरुषः ॥

त्यक्त्वा तु विविधान् भोगान्

प्राप्तानां परमां गतिम् ।

अपीदानीं सुयुद्धेन

गच्छेयं यत्सलोकताम् ॥ ३५

शूराणामार्थवृत्तानां संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ।

धीमतां सत्यसन्धानां सर्वेषां क्रतुयजिनाम्

शस्त्रावभृथपूतानां ध्रुवं धासस्त्रिविष्टपे ।

मुदा नूनं प्रपश्यन्ति युद्धे ह्यप्सरसां गणाः ॥

पश्यन्ति नूनं पितरः पूजितान्सुरसंसदि ।

अप्सरोग्भिः परिवृतान्मोदमानास्त्रिविष्टपे ॥

पन्थानममरैर्यान्तं शूरैश्चवानिधार्ताभिः ।

अपि तत्संगतं मार्गं वयमध्यारुहेमहि ॥ ३९

पितामहेन बुद्धेन तथाऽऽचार्येण धीमता ।

जयद्रथेन कर्णेन तथा दुःशासनेन च ॥ ४०

घटमाना मदर्थेऽस्मिन् हताः शूरा जनाधिपाः

शेरते लोहितकाङ्गाः संग्रामे शरविक्षताः ॥

उत्तमास्त्रविदः शूरा

यथोक्तक्रतुयाजिनः ।

त्यक्त्वा प्राणान् यथान्याय-

मिन्द्रसन्नासु विष्टिताः ॥ ४२

तैः स्वयं रक्षितो मार्गो दुर्गमो हि पुनर्मवेत् ।

संपतद्भिर्महावेगैर्यास्यद्भिरीह सद्रतिम् ॥ ४३

ये मदर्थं हताः शूरास्तेषां कृतमनुस्मरन् ।

ऋणं तत्प्रतिबुद्धानो न राज्ये मन आदधे ॥

घातयित्वा वयस्यांश्च भ्रातृनथ पितामहान् ।

जीवितं यदि रक्षेयं लोको मां गृह्येत्तु वयम्

कीदृशं च भवेदाज्यं मम हीनस्य बन्धुभिः ।

सन्निभश्च विशेषेण प्रणिपत्य च पाण्डवम्

सोऽहमेतादृशं कृत्वा जगतोऽस्य पराभवम्

सुयुद्धेन ततः स्वर्गं प्राप्स्यामि न तदन्यथा ॥

एवं दुर्योधनेनोक्तं सर्वे संपूज्य तद्वचः ।

साधु साध्विति राजानं क्षत्रियाः संवभाषिरे

पराजयमशोचन्तः कृतचिन्ताश्च विक्रमे ।

सर्वे सुनिश्चिता योद्धुमुदग्रमनसोऽभवन् ४९

ततो बाहान्समाध्यास्य सर्वे युद्धाभिनान्दिनः

ऊने द्वियोजने गावा प्रत्यतिष्ठन्त कौरवाः ५०

आकाशे विद्भुमे पुण्ये प्रथे हिमवतः शुभे ।

अरुणां सरस्वतीं प्राप्य पपुः सख्यश्च ते जलम्

तच्च पुत्रकृतोत्साहाः पर्यवर्तन्त ते ततः ।

पर्यवसाप्य चात्मानमन्योन्येन पुनस्तदा ।

सर्वे राजजयवर्तन्त क्षत्रियाः कालचोदिताः

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि दुर्योधनवाक्ये

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

सञ्जय उवाच ।

अथ हैमवते प्रस्थं स्थित्वा युद्धाभिनन्दिनः
 सर्वं एव महायोधास्तत्र तत्र समागताः ॥ १
 शल्यश्च चित्रसेनश्च शकुनिश्च महारथः ।
 अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः २
 सुषेणोऽरिष्टसेनश्च धृतसेनश्च धीर्यवान् ।
 जयत्सेनश्च राजानस्ते रात्रिमुपितास्ततः ३
 रणे कर्णे हते वीरे त्रासिता जितकाशिमिः
 नालम्न शर्म ते पुत्रा हिमवन्तमृते गिरिम्
 तेऽब्रुवन्सहितास्तत्र राजानं शल्यसन्निधी ।
 कृतयत्ना रणे राजन्सम्पूज्य विधिवत्तदा ५
 कृत्वा सेनाप्रणेतारं परांस्त्वं योद्धुमर्हसि ।
 येनाभिमुक्ताः संप्राप्ते जयेमासुहृदो वयम् ॥ ६
 ततो दुर्योधनः स्थित्वा रथे रथवरोत्तमम्
 सर्वशुद्धविभावश्चमन्तकप्रतिमं युधि ॥ ७
 स्वङ्गं प्रचलन्नशिरसं कस्तुभ्रीवं प्रियंवदम् ।
 दयाकोशपद्मपत्राक्षं व्याघ्रास्यं मेरुगौरवम् ८
 क्षाणोर्ध्वपस्य सदृशं स्कन्धनेत्रगातिसवैरः ।
 पुष्टश्लिष्टायतभुजं सुविस्तीर्णवरोरसम् ॥ ९
 बले जवे च सदृश-
 मरुणागुजघातयोः ।
 आदित्यस्यार्चिषा तुल्यं
 बुद्ध्या चोशनसा समम् ॥ १०
 कान्तिरूपमुखैश्वर्यै-
 स्त्रिभिश्चन्द्रमसा समम् ।
 काञ्चनोपलसंघातैः
 सदृशं श्लिष्टसन्धिकम् ॥ १२
 सुवृत्तोश्चकटीर्जघं सुपादं स्वकुलीनखम् ।
 स्मृत्वा स्मृत्यैव तु गुणान्धात्रायत्नाद्विनिर्मितं
 सर्वैलक्षणसम्पन्नं निपुणं श्रुतिसागरम् ।
 जेतारं तरसाऽरीणामजेयमरिभिर्वैलात् १३
 दशार्क्षं यश्चतुष्पादमिष्यस्त्वं वेदं तत्त्वतः ।

सांगांस्तु चतुरो वेदान्सभ्यगास्थानपञ्चमान्
 आराध्य ड्यम्बकं यत्नाद्वैरुद्रैर्महातपाः ।
 अयोनिजायामुत्पन्नो द्रोणेनायोनिजेन यः ॥
 तमप्रतिमकर्माणं रूपेणाप्रतिमं भुवि ।
 पारगं सर्वविद्यानां गुणार्णवमनिन्दितम् १६
 तमभ्येत्यात्मजस्तुभ्यमश्वत्थामानमब्रवीत् ।
 यं पुरस्कृत्य सहिता युधि जेष्याम पाण्डवान्
 गुरुपुत्रोऽद्य सर्वेषामस्माकं परमा गतिः ।
 भवांस्तस्मात्क्रियांगात्ते कोऽस्तु सेनापतिर्मम
 द्रौणिरुवाच ।

अयं कुलेन रूपेण
 तेजसा यशसा श्रिया ।
 सर्वैर्गुणैः समुदितः
 शल्यो नोऽस्तु चमूपातिः ।
 भागिनैयान्निजांस्त्यक्त्वा
 कृतज्ञोऽस्मानुपागतः ।
 महासेनो महाबाहु-
 म्हासेन इवापरः ॥ २०
 एनं सेनापतिं कृत्वा
 नृपतिं नृपसत्तम ।
 शक्यः प्राप्तुं जयोऽस्माभि-
 र्द्वैः स्कन्दमिवाजितम् ॥ २१
 तथोक्ते द्रोणपुत्रेण सर्वं एव नराधिपाः ।
 परिवार्य स्थिताः शल्यं जयशब्दांश्च चक्रिरे ॥
 युद्धाय च मतिं चक्रुरावेशं च परं ययुः ।
 ततो दुर्योधनो भूमौ स्थित्वा रथवरे स्थितम्
 उवाच प्राञ्जलिभूत्वा द्रोणभीष्मसमं रणे ।
 अयं स कालः संप्राप्तो मित्राणां मित्रवत्सल
 यत्र मित्रममित्रं वा परीक्षन्ते बुधा जनाः ।
 स भवानस्तु नः शूरः प्रणेता वाहिनीमुखे २५

६

अथेति । प्रस्थे शिखरे ॥ १ ॥ ततः तत्र ॥ ३ ॥
 सर्वेषां युद्धगतानां विविधानां भावानामभिप्रायानां च
 सर्वयुद्धविभावज्ञम् ॥ ७ ॥ स्वर्गं शोभनांगम् ॥ ८ ॥
 स्थाणोः संन्विनो वृषस्य ॥ ९ ॥ अर्चिषा ज्योतिषा
 तुल्यं तुल्यतेजसं अर्चिषा आदित्यस्य तुल्यमिति वा ॥ १० ॥

दशान्गम् ।
 'व्रतं प्राप्तिर्धृतिः पुष्टिः स्मृतिः क्षेपोऽरिभेदनम्
 चिकित्सोद्दीपनं कृष्टिरिष्यन्नं त्यागशान्तिः ॥
 दीक्षा शिक्षाऽऽत्मरक्षा च एतत्साधनमेव च ॥
 धनुर्वेदस्य चत्वार एते पादाः प्रकीर्तिताः' ॥ १४ ॥
 तुल्यं तव ॥ १७ ॥ महासेन इव कातिकेय इव महती
 सेना यस्य स महासेनः ॥ २० ॥

रणं याते च भवति
पाण्डवा मन्दचेतसः ।
भविष्यन्ति सहामात्याः
पञ्चालाश्च निरुद्यमाः ॥ २६
दुर्योधनवचः श्रुत्वा
शल्यो मद्राधिपस्तदा ।
उवाच वाक्यं वाक्यबो
राजानं राजसन्निधौ ॥ २७
शल्य उवाच ।
यत्तु मां मन्यसे राजन्
कुरुराज करोमि तव ।

त्वत्प्रियार्थं हि मे सर्वं
प्राणा राज्यं धनानि च ॥ २८
दुर्योधन उवाच ।
सैनापत्येन वरये
त्वामहं मातुलतुलम् ।
सोऽस्मान्पाहि युधां श्रेष्ठ
स्कन्दो देवानिवाहवे ॥ २९
अभिषिच्यस्व राजेन्द्र
देवानामिव पावकः ।
जहि शत्रून् रणे वीर
महेन्द्रो दानवानिव ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शल्यदुर्योधनसंवादे
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

सञ्जय उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो मद्राजः प्रतापवान्
दुर्योधनं तदा राजन् वाक्यमेतदुवाच ह ॥
दुर्योधन महाबाहो शृणु वाक्यविदां वर ।
यावेतौ मन्यसे कृष्णौ रथस्थौ रथिनां वरौ
न मे तुल्यावुभावेतौ बाहुवीर्ये कथञ्चन ।
अद्यतां पृथिवीं सर्वां ससुरासुरमानवाम् ३
योधयेयं रणमुखे
संकुदः किमु पाण्डवान् ।
विजेष्यामि रणे पार्थान्
सोमकांश्च समागतान् ॥ ४
अहं सेनाप्रणेता ते भविष्यामि न संशयः ।
तं च व्यूहं विधास्यामि न तरिष्यन्ति यं परे
इति सत्यं ब्रवीम्येष दुर्योधन न संशयः ।
एवमुक्तस्ततो राजा मद्राधिपतिमञ्जसा ॥ ६
अभ्यषिञ्चत सेनायां मध्ये भरतसत्तम ।
विधिना शास्त्रद्वयेन क्लिष्टरूपो विशांपते ७
अभिषिक्ते ततस्तस्मिन्सिंहनादो महानभूत् ।
तव सैन्येऽभ्यवाद्यन्त वादित्राणि च भारत

कुष्टाश्चासंतथा योधा मद्रकाश्च महारथाः ।
तुष्टुव्यूहैव राजानं शल्यमाहवशोभिनम् ॥ ९
जय राजेश्विरञ्जीव जहि शत्रून्समागतान् ।
तव बाहुबलं प्राप्य धातुराष्ट्रा महाबलाः १०
निखिलाः पृथिवीं सर्वां प्रशासन्तु हतद्विषः
त्वं हि शक्तो रणे जेतुं ससुरासुरमानवान् ॥
मर्त्यधर्माण इह तु किमु सृञ्जयसोमकान् ।
एवं संपूज्यमानस्तु मद्राणामधिपो बली १२
हर्षे प्राप तदा वीरो दुरामपकृतात्मभिः ।
शल्य उवाच ।
अद्य चाहं रणे सर्वान्पञ्चालान्सह पाण्डवैः
निहनिष्यामि वा राजन्
स्वर्गं यास्यामि वा हतः ।
अद्य पश्यन्तु मां लोका
विचरन्तमभीतवत् ॥ १३
अद्य पाण्डुसुताः सर्वे वासुदेवः ससात्यकिः
पञ्चालाश्चेदयश्चैव द्रौपदेयाश्च सर्वशः ॥ १५
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सर्वे चापि प्रमद्रकाः
विक्रमं मम पश्यन्तु धनुषश्च महद्वलम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये मारुतमावदीये
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

एतच्छ्रुत्वेति ॥ १ ॥ न तरिष्यन्तीत्यत्र न भवि-

ष्यन्तीति पाठे यं प्राप्य न भविष्यन्ति मरिष्यन्तीत्यध्या-
हृत्य योज्यम् ॥ ५ ॥ क्लिष्टरूपः पराजयनिश्चयात् ॥ ७ ॥
कुष्टा बाहूताः ॥ ९ ॥ मर्त्यधर्माणः मर्त्यधर्मणः ॥ १२ ॥

लाघवं चास्त्रवीर्यं च भुजयोश्च बलं युधि ।
अथ पश्यन्तु मे पार्थाः सिद्धाश्च सह चारणैः
यादृशं मे बलं बाहोः सम्पदस्त्रेषु या च मे ।
अथ मे विक्रमं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथाः ॥
प्रतीकारपरा भूत्वा चेष्टन्तां विविधाः क्रियाः
अथ सैन्यानि पाण्डूनां द्रावयिष्ये समन्ततः
द्रोणभीष्मावति विभो सुतपुत्रं च संयुगे ।
विचरिष्ये रणे बुध्यन्प्रियार्थं तव कौरव २०
सञ्जय उवाच ।

अभिषिक्ते तथा शल्ये तव सैन्येषु मानद ।
न कर्णे व्यसनं किञ्चिन्मेनिरे तत्र भारत २१
दृष्ट्वाः सुमनसश्चैव बभूवुस्तत्र सैनिकाः ।
मेनिरे निहृतान्पार्थान्मद्राजवशं गतान् २२
प्रहर्षं प्राप्य सेना तु तावकी भरतर्षभ ।
तां रात्रिमुपिता सुप्ता हर्षचित्ता च साऽभवत्
सैन्यस्य तव तं शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः
वार्ष्णेयमग्रवीद्वाक्यं सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ।
मद्राजः कृतः शल्यो धार्तराष्ट्रेण माधव ।
सेनापतिर्महेष्वासः सर्वसैन्येषु पूजितः ॥ २५
एतज्ज्ञात्वा यथाभूतं कुरु माधव यत्क्षमम् ।
भवाञ्जेता च गोप्ता च विधत्स्व यदनन्तरम्
तमग्रवीन्महाराज वासुदेवो जनाधिपम् ।
आर्तायनिमहं जाने यथा तत्त्वेन भारत २७
वीर्यवाञ्छं महातेजा महात्मा च विशेषतः ।
कुती च चित्रयोधी च संयुक्तो लाघवेन च
यादृग्भीष्मस्तथा द्रोणो यादृक्कर्णश्च संयुगे ।
तादृशस्तद्विशिष्टो वा मद्राजो मतो मम ।
युज्यमानस्य तस्याहं चिन्तयानश्च भारत ।
योद्धारं नाधिगच्छामि तुल्यरूपं जनाधिप ॥
शिखण्ड्यजुर्नभीमानां सात्वतस्य च भारत
धृष्टद्युम्नस्य च तथा बलेनाभ्यधिको रणे ३१
मद्राजो महाराजः
सिंहद्विरदविक्रमः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शल्यसैनापत्याभिषेके
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भास्तभावदीपे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

विचरिष्यत्यमीः काले
कालः कुहः प्रजास्त्विव ॥ ३२
तस्याद्य न प्रपश्यामि प्रतियोजारमाहवे ।
त्वाभ्युते पुरुषध्यात्र शादूलसमविक्रमम् ॥ ३३
स देवलोके कृत्स्नेऽस्मिन्-
ज्ञान्यस्त्वत्तः पुमान् भवेत् ।
मद्राजं रणे कुर्वं
यो हन्यात् कुरुनन्दन ॥ ३४
अहन्यहनि बुध्यन्तं क्षोभयन्तं बलं तव ।
तस्माज्जहि रणे शल्यं मघवानिव शम्बरम् ॥
अजेयश्चाप्यसौ वीरो धार्तराष्ट्रेण सत्कृतः ।
तथैव हि जयो नूनं हते मद्रेश्वरे युधि ॥ ३६
तस्मिन्हते हतं सर्वं धार्तराष्ट्रबलं महत् ।
एतच्छ्रुत्वा महाराज वचनं मम साभ्यप्रतम् ॥
प्रत्युद्याहि रणे पार्थ मद्राजं महारथम् ।
जहि धैनं महाबाहो वासवो नमुचि यथा ॥
न चैवात्र दया कार्या मातुलोऽयं ममेति वै ।
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य जहि मद्रजनेश्वरम् ॥ ३९
द्रोणभीष्मार्णवं तीर्त्वा कर्णपातालसंभवम्
मा निमज्जस्व सगणः शल्यमासाद्य गोष्पदम्
यच्च ते तपसो वीर्यं यच्च क्षात्रं बलं तव ।
तदृशं रणे सर्वं जहि सैनं महारथम् ॥ ४१
एतावदुक्त्वा वचनं केशवः परवीरहा ।
जगाम शिविरं सार्थं पूज्यमानोऽथ पाण्डवैः
केशवे तु तदा याते धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
विसृज्य सर्वान्भ्रातृन् पञ्चालानथ सोमकान्
सुष्वाप रजनीं तां तु विशल्य इव कुञ्जरः ।
ते च सर्वे महेष्वासाः पञ्चालाः पाण्डवास्तथा
कर्णस्य निधने दृष्ट्वाः सुपुपुस्तां निशां तदा ।
गतज्वरं महेष्वासं तीर्णपारं महारथम् ॥ ४५
बभूव पाण्डवैर्यानां सैन्यं च सुदितं नृप ।
सुतपुत्रस्य निधने जयं लब्ध्वा च मारिष ४६

सञ्जय उवाच ।

व्यतीयायां रजन्यां तु राजा दुर्योधनस्तदा
अश्वत्थीत्वावकास्तर्वांससह्यन्तां महारथाः १
राज्ञश्च मतमात्राय समनह्यत सा चमूः ।
अयोजयन् रथांस्तूर्णं पर्यधावंस्तथा परे ॥ २
अकल्पयन्त च मातङ्गाः समनह्यन्त पत्तयः ॥
रथानास्तरणोपेतांश्चकुरन्त्ये सहस्रशः ॥ ३
वादित्राणां च निनदः प्रादुरासीद्विशापते ।
आयोधनार्थं योथानां बलानां चाप्युदीर्यताम्
ततो बलानि सर्वाणि सेनाशिष्टानि भारत
प्रस्थितानि व्यदृश्यन्त मृत्युं कृत्वा निवर्तनम्
शल्यं सेनापतिं कृत्वा मद्राजं महारथाः ।
प्रविभज्य बलं सर्वमनीकेषु व्यवस्थिताः ॥ ६
ततः सर्वे समागम्य पुत्रेण तव सैनिकाः ।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिः शल्योऽथ सौबलः
अन्ये च पार्थिवाः शेषाः समयं चकुरादृताः
न न एकेन योद्धव्यं कथञ्चिदपि पाण्डवैः ८

यो ह्येकः पाण्डवैर्युद्धे-
द्यो वा युध्यन्तस्तुज्जेत् ।
स पञ्चभिर्भवेद्युक्तः
पातकैश्चोपपातकैः ॥ ९

अन्योन्यं परिरक्षद्भिर्योद्धव्यं सहितैश्च ह ।
एवं ते समयं कृत्वा सर्वे तत्र महारथाः १०
मद्राजं पुरस्कृत्य तूर्णमभ्यद्रवन् परान् ।
तथैव पाण्डवा राजन् व्यूहं सैन्यं महारणे ॥

अभ्ययुः कौरवान् राजन्
योत्स्यमानाः समन्ततः ।
तद्बलं भरतश्चेष्ट
क्षुब्धार्णवसमस्वनम् ॥ १२

समुद्धूतार्णवाकारमुद्धतरथकुञ्जरम् ।
धृतराष्ट्र उवाच ।

द्रोणस्य चैव भीष्मस्य राधेयस्य च मे श्रुतं
पातनं शंस मे भूयः शल्यस्याथ सुतस्य मे ।
कथं रणे हतः शल्यो धर्मराजेन सञ्जय ॥ १४
भीमेन च महाबाहुः पुत्रो दुर्योधनो मम ।

सञ्जय उवाच ।

क्षयं मनुष्यदेहानां तथा नागाश्वसंक्षयम् ॥
शृणु राजन् खिरो भूत्वा संप्रभं शंसतो मम
आशा बलवती राजन्पुत्राणां तेऽभवत्तदा
हते द्रोणे च भीष्मे च सुतपुत्रे च पातिते ।
शल्यः पार्थाञ्जणे सर्वांश्चिह्नित्यति मारिष ॥
तामाशां हृदये कृत्वा समाश्वस्य च भारत ।
मद्राजं च समरे समाश्रित्य महारथम् ॥
नाथवन्तं तदाऽऽत्मानममन्यन्त सुतास्तव ।
यदा कर्णे हते पार्थाः सिंहनादं प्रचाकिरे ।
तदा तु तावकान् राजन्नाविवेश महद्भयम् ।
तान्समाश्वस्य योधांस्तु मद्राजः प्रतापवान्
व्यूहं व्यूहं महाराज सर्वतोमद्भृद्धिमत् ।
प्रत्युद्ययौ रणे पार्थान्मद्राजः प्रतापवान् ॥
धिपुन्वकाहिकं चित्रं मारुतं वेगवत्तरम् ।
रथप्रवरमास्थाय सैन्यवाश्वं महारथः ॥ २२
तस्य सूतो महाराज रथस्थोऽशोभयद्रथम् ।
स तेन संवृतो वीरो रथेनाभिन्नकर्षणः ॥ २३
तस्यौ शूरो महाराज पुत्राणां ते भयप्रणुत् ।
प्रयाणे मद्राजोऽभूत्मुखं व्यूहस्य दंशितः ॥
मद्रकैः सहितो वीरैः कर्णपुत्रैश्च दुर्जयैः ।
सव्येऽभूत्कृतवर्मा च त्रिगतैः परिवारितः ॥
गौतमो दक्षिणे पार्श्वे शकैश्च यवनेः सह ।
अश्वत्थामा पृष्ठतोऽभूत्काभ्योजैः परिवारितः
दुर्योधनोऽभवन्मध्ये रक्षितः कुरुपुङ्गवैः ।
हयानीकेन महता सौबलश्चापि संवृतः ॥
प्रययौ सर्वसैन्येन कैतव्यश्च महारथः ।
पाण्डवाश्च महैवासा व्यूहं सैन्यमार्द्रमाः
त्रिधा भूता महाराज तव सैन्यमुपाद्रवन् ।
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः
शल्यस्य बाहिर्नीं हन्तुमभिदुद्रुवुराहवे ।
ततो युधिष्ठिरो राजा स्वेनानीकेन संवृतः ।
शल्यमेवाभिदुद्राव जिघांसुर्भरतवर्मा ।
हार्दिक्यं च महैवासासमर्जुनः शत्रुसैन्यहा ॥
संशक्तगणांश्चैव वेगितोऽभिविदुद्रुवे ।
गौतमं भीमसेनो वै सोमकाश्च महारथाः ॥

अभ्यद्रवन्त राजेन्द्र जिघांसन्तः परान् युधि
माद्रीपुत्रौ तु शकुनिमुलूकं च महारथम् ॥३३॥
ससैन्यौ सहसैन्यौ तावुपतस्थतुराहवे ।
तथैवायुतशो योधास्तावकाः पाण्डवान् रणे
अभ्यवर्तन्त संकुद्धा विविधायुधपाणयः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

हते भीष्मे महेष्वासे द्रोणे कर्णे महारथेऽप्य
कुरुष्वल्पावशिष्टेषु पाण्डवेषु च संयुगे ।
सुसंरक्ष्येषु पार्थेषु पराक्रान्तेषु सञ्जय ॥ ३६॥
मामकानां परेषां च किं शिष्टमभवद्बलम् ।

सञ्जय उवाच ।

यथा वयं परे राजन् युद्धाय समुपस्थिताः
यावच्चासीद्बलं शिष्टं सन्ग्रामे तन्नियोध मे ।
एकादश सहस्राणि रथानां भरतर्षभ ॥ ३८॥
दश दन्तिसहस्राणि सप्त चैव शतानि च ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि द्यूहनिर्माणे

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

सञ्जय उवाच ।

ततः प्रवृत्ते युद्धं कुरुणां भयवर्धनम् ।
सञ्जयैः सह राजेन्द्र घोरं देवासुरोपमम् ॥ १॥
नरा रथा गजौघाश्च साधिनश्च सहस्रशः ।
वाजिनश्च पराक्रान्ताः समाजग्मुः परस्परम्
गजानां भीमरूपाणां द्रवतां निःस्वनो महान्
अधूयत यथा काले जलदानां नभस्तले ॥ ३॥
नागैरभ्याहृताः केचित् सरथा रथिनोऽपतन्
व्यद्रवन्त रणे वीरा द्राढ्यमाणा मदोत्कटैः
हयौघान्पादरक्षांश्च रथिनस्तत्र शिक्षिताः ।
शरैः संप्रेषयामासुः परलोकाय भारत ॥ ५॥
साधिनः शिक्षिता राजन्परिवार्य महारथान्
विचरन्तो रणेऽभ्यग्नप्रासशक्त्युष्टिभिस्तथा
धन्विनः पुरुषाः केचित्परिवार्य महारथान्
एकं बहव आस्ताद्य प्रययुर्यमसादनम् ॥ ७॥
नागान् रथवरांश्चान्ये परिवार्य महारथाः ।
सान्तराथोधिन् जघ्नुर्द्रवमाणं महारथम् ॥ ८॥

तथा च रथिनं कुद्धं विकिरन्तं शरान्वहन् ।
नागा जघ्नुर्महाराज परिवार्य समन्ततः ॥ ९॥
नागो नागममिद्वृत्य रथी च रथिनं रणे ।
शक्ति-तोमर-नाराचैर्निजघ्ने तत्र भारत ॥ १०॥
पादातानवमुद्धनन्तो रथवारणवाजिनः ।
रणमध्ये व्यदृश्यन्त कुर्वन्तो महुंदाकुलम् ॥
हयाश्च पर्यधावन्त चामरैरुपशोभिताः ।
हंसा हिमवतः प्रस्थे पिबन्त इव मेदिनीम् ॥
तेषां तु वाजिनां भूमिः खुरैश्चित्रा विशांपते
अशोभत यथा नारी करजैः क्षतविभ्रता ॥
वाजिनां खुरशब्देन रथनेमिस्वनेन च ।
पत्तीनां चापि शब्देन नागानां वृंहितेन च ॥
वादित्राणां च घोषेण शंखानां निनदेन च ।
अभवन्नादिता भूमिर्निर्घातैरिव भारत ॥ १५॥
धनुषां कूजमानानां शस्त्रीघानां च दीप्यताम्
कवचानां प्रसामिश्च न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ १६॥

पत्तिकोटी इति द्विवचनम् ॥४१॥ इति श्रीमहाभारते शल्य-
पर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावलीपे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

तत इति ॥ १ ॥

९

बहवो बाहवश्छिन्ना नागराजकरोपमाः ।
 उद्वेष्टन्ते विचेष्टन्ते वेगं कुर्वन्ति दारुणम् १७
 शिरसां च महाराज पततां धरणीतले ।
 द्युतानामिव तालेभ्यस्तालानां श्रूयते स्वनः ।
 शिरोभिः पतितैर्भाति रुधिराद्रैवसुन्धरा ।
 तपनीयनिष्ठैः काले नलिनैरिव भारत १९
 उदृत्तनयनैस्तेस्तु गतसरवैः सुविस्तृतैः ।
 व्यभ्राजत मही राजपुण्डरीकरिवावृता २०
 बाहुभिश्चन्दनादिभिः सकेयूरैर्महाधनैः ।
 पतितैर्भाति राजेन्द्र महाशक्रध्वजैरिव २१
 ऊरुभिश्च नरेन्द्राणां विनिकृतैर्महाहवैः ।
 हस्तिहस्तोपमैरन्यैः संवृतं तद्रणाङ्गनम् २२
 कवन्धशतसंकीर्णं छत्रचामरसंकुलम् ।
 सेनावनं तच्छुश्रूभे वनं पुष्पाचितं यथा २३
 तत्र योधा महाराज विचरन्तो ह्यभीतवत् ।
 दृश्यन्ते रुधिराक्ताङ्गाः पुपिता इव किंशुकाः
 मातङ्गाश्चाप्यदृश्यन्त शर-तोमरपीडिताः ।
 पतन्तस्तत्र तत्रैव छिन्नास्रसहस्रा रणे ॥ २५
 गजानीकं महाराज वध्यमानं महात्मभिः ।
 व्यदीर्यत दिशः सर्वा वातनुष्मा घना इव २६
 ते गजा घनसङ्काशाः पेतुरुर्व्या समन्ततः ।
 वज्रनुष्मा इव बभूवुः पर्यता युगसंक्षये ॥ २७
 हयानां साविभिः सार्धं पतितानां महीतले
 राशयः स्म प्रदृश्यन्ते गिरिमात्रास्ततस्ततः
 सज्जन्ते रणभूमी तु परलोकावहा नदी ।
 शोणितोदा रथावतां ध्वजवृक्षास्थिशर्करा ॥
 भुजनक्रा धनुःस्रोता हस्तिशैला हयोपला ।
 भेदोमज्जाकर्दमिनी छत्रहंसा गदोडुपा ॥ ३०
 कवचोष्णीपसंछन्ना पताकाश्चिरद्वुमा ।
 चक्रचक्रावलीजुष्टा त्रिवेणुदण्डकावृता ३१
 शूराणां हर्षजननी भीरुणां भयवधनी ।
 प्रावर्तत नदी रीद्रा कुरुक्षेत्रसंकुला ॥ ३२
 तां नदीं परलोकाय वहन्तीमतिभैरवाम् ।
 तेरुर्वाहननौमिस्ते शूराः परिषदाहवः ३३

इति श्रीमहामारते शल्यपर्वणि संकुलयुद्धे

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

वर्तमाने तदा युद्धे निर्मयोदे विशांपते ।
 चतुरङ्गक्षये घोरे पूर्वदेवासुरोपमे ॥ ३४
 व्याक्रोशन्मान्धवानन्ये तत्र तत्र परन्तप ।
 क्रोशन्निर्दयितैरन्ये भयार्ता न निवर्तिरे ॥ ३५
 निर्मयोदे तथा युद्धे वर्तमाने भयानके ।
 अर्जुनो भीमसेनश्च मोहयामाचक्रतुः परान् ३६
 सा वध्यमाना महती सेना तव नराधिप ।
 अमुह्यस्तत्र तत्रैव योषिन्मदवशादिव ॥ ३७
 मोहयित्वा च तां सेनां भीमसेनधनञ्जयौ ।
 दध्मतुर्वोरिजौ तत्र सिंहनादांश्च चक्रतुः ३८
 श्रुत्वैव तु महाशब्दं धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ।
 धर्मराजं पुरस्कृत्य मदराजमभिब्रुवतौ ॥ ३९
 तत्राश्चर्यमपश्याम घोररूपं विशांपते ।
 शल्येन सङ्गताः शूरा यद्युद्यन्त भागशः
 माद्रीपुत्री तु रमसी कृतास्त्रौ युद्धदुर्मदौ ।
 अभ्ययातां त्वरायुक्तौ जिगीषन्तौ परन्तप
 ततो न्यवर्तत बलं तावकं भरतर्षभ ।
 शरैः प्रणुलं बहुधा पाण्डवैर्जितकाशिमिः ॥
 वध्यमाना चमूः सा तु पुत्राणां प्रेक्षतां तव ।
 भजे दिशो महाराज प्रणुन्ना शस्त्रवृष्टिमिः ४३
 हाहाकारो महाज्ज्ञे
 योधानां तत्र भारत ।
 तिष्ठ तिष्ठेति चाप्यासी-
 द्वावितानां महात्मनाम् ॥ ४४
 क्षत्रियाणां सहान्धोऽन्यं
 संयुगे जयमिच्छताम् ।
 प्राद्वन्धेव संभ्राताः
 पाण्डवैस्तव सैनिकाः ॥ ४५
 त्यक्त्वा युद्धे प्रियान्पुत्रान्
 भ्रातृन्थ पितामहान् ।
 मातुलान्भागिनेयांश्च
 वयस्यानपि भारत ॥ ४६
 हयान् द्विपांस्त्वपर्यन्तो योधा जग्मुः समन्ततः
 आत्मत्राणकुतोत्साहास्तावका भरतर्षभ ४७

तालानां तालफलानाम् ॥ १८ ॥ न निवर्तिरे न निवर्तिताः ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहामारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारत-
 भावदीपे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

सञ्जय उवाच ।

तत्प्रभञ्जं बलं दृष्ट्वा मद्रराजः प्रतापवान् ।
 उवाच सारथिं तूर्णं चोदयाश्चान्महाजवान्
 पथं तिष्ठति वै राजा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 छत्रेण प्रियमाणेन पाण्डुरेण विराजता ॥ २
 अत्र मां प्रापय क्षिप्रं पश्य मे सारथे बलम् ।
 न समर्थो हि मे पार्थः स्थातुमद्य पुरो युधि ३
 एवमुक्तस्ततः प्रायान्मद्रराजस्य सारथिः ।
 यत्र राजा सत्यसन्धो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ४
 प्रापतत्तच्च सहसा पाण्डवानां महद्बलम् ।
 दधरिंको रणे शल्यो बेलोद्वृत्तमिवार्णवम् ५
 पाण्डवानां बलीघस्तु शल्यमासाद्य मारिष ।
 व्यतिष्ठत तदा युद्धे सिन्धोर्वैग इवाचलम् ६
 मद्रराजं तु समरे दृष्ट्वा युद्धाय धिष्ठितम् ।
 कुरवः सद्यवर्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ७
 तेषु राजन्निवृत्तेषु व्यूढान्तिकेषु भागशः ।
 प्रावर्तत महारौद्रः संग्रामः शोणितोदकः ८
 समाच्छिन्नसेनं तु नकुलो युद्धदुर्मदः ।
 तौ परस्परमासाद्य चित्रकार्मुकधारिणौ ९
 मेघाविव यथोद्वृत्तौ दक्षिणोत्तरवर्षिणौ ।
 शरतोवैः सिञ्चितस्तौ परस्परमाहवे ॥ १०
 नान्तरं तत्र पश्यामि पाण्डवस्येतरस्य च ।
 उभौ कृतास्त्रौ बलिनौ रथचर्याविशारदौ ११
 परस्परबधे यत्तौ छिद्रान्बेषणतः परौ ।
 चित्रसेनस्तु भङ्गेन पीतेन निशितेन च ॥ १२
 नकुलस्य महाराजं मुष्टिदेशेऽच्छिनद्धतुः ।
 अथैनं छिन्नधन्वानं रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ॥
 त्रिभिः शरैरसंभ्रान्तो ललाटे वै समाप्यत ।
 द्वांश्चाश्वस्य शरैस्तीक्ष्णैः प्रेषयामास मृत्यवे ॥
 तथा ध्वजं सारथिं च त्रिभिस्त्रिभिरपातयत्
 स शत्रुभुजनिर्मुक्तैर्ललाटैस्त्रिभिः शरैः १५
 नकुलः शुभ्रे राजंस्त्रिभृङ्ग इव पर्वतः ।
 स च्छिन्नधन्वा विरयः खड्गमादाय चर्म च
 रथाद्वातरद्वीरः शैलाग्रादिब केसरी ।
 पद्भ्यामापततस्तस्य शरवृष्टिं समासृजत् १७
 नकुलोऽप्यप्रसत्तां वै चर्मणा लघुविक्रमः ।

चित्रसेनरथं प्राप्य चित्रयोधो जितश्रमः १८
 आकरोह महाबाहुः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
 सकुण्डलं समकुटं सुनसं स्थायतेक्षणम् ॥ १९
 चित्रसेनशिरः कायाद्वाहरत पाण्डवः ।
 स पपात रथोपस्थे दिवाकरसमद्युतिः ॥ २०
 चित्रसेनं विशस्तं तु दृष्ट्वा तत्र महारथाः ॥
 साधुवादस्वनांश्चकुः सिंहनादांश्च पुष्कलान्
 विशस्तं भ्रातरं दृष्ट्वा कर्णपुत्रौ महारथौ ।
 सुषेणः सत्यसेनश्च मुञ्चन्तौ विविधाञ्शरान्
 ततोऽभ्यधावतां तूर्णं पाण्डवं रथिनां वरम्
 जिघांसन्तौ यथा नागं व्याघ्रौ राजन्महावने
 तावभ्यधावतां तीक्ष्णौ द्वावप्येनं महारथम् ।
 शरीघान्सम्यगस्यन्तौ जीमूतौ सलिलं यथा
 स शरैः सर्वतो विद्धः प्रहृष्ट इव पाण्डवः ।
 अन्यत्कार्मुकमादाय रथमारुह्य वेगवान् २५
 अतिष्ठत रणे वीरः कुद्धरूप इवान्तकः ।
 तस्य तौ भ्रातरौ राजञ्शरैः सन्नतपर्वभिः ॥
 रथं विशकलीकर्तुं समारब्धौ विशांपते ।
 ततः प्रहस्य नकुलश्चतुर्भिश्चतुरो रणे ॥ २७
 जघान निशितैर्बाणैः सत्यसेनस्य वाजिनः ।
 ततः सन्धाय नाराचं रुक्मपुङ्खं शिलाशितम्
 धनुश्चिच्छेद राजेन्द्र सत्यसेनस्य पाण्डवः ।
 अथान्यं रथमास्थाय धनुरादाय चापवत् २९
 सत्यसेनः सुषेणश्च पाण्डवं पर्वधावताम् ।
 अविध्यत्तावसम्भ्रान्तौ माद्रीपुत्रः प्रतापवान्
 द्वाभ्यां द्वाभ्यां महाराज शराभ्यां रणमूर्धनि
 सुषेणस्तु ततः कुद्धः पाण्डवस्य महद्भुजः ३१
 चिच्छेद प्रहसन् युद्धे क्षुरप्रेण महारथः ।
 अथान्यद्धनुरादाय नकुलः क्रोधमूर्च्छितः ३२
 सुषेणं पञ्चभिर्विद्ध्वा ध्वजमेकेन चिच्छिद्
 सत्यसेनस्य च धनुर्हस्तावापं च मारिष ३३
 चिच्छेद तरसा युद्धे तत उच्चुकुशूर्जनाः ।
 अथान्यद्धनुरादाय वेगाग्रं भारसाधनम् ३४
 शरैः संछादयामास समन्तात्पाण्डुनन्दनम्
 सन्निवार्य तु तान्बाणाग्रकुलः परवीरहा ३५

१०

तत्प्रभञ्जमिति । अध्यायः सप्तमः ॥ १ ॥ चित्रसेनः कर्णपुत्रः ॥ ९ ॥

सत्यसेनं सुषेणं च द्वाभ्यां द्वाभ्यामविध्यत ।
 तावेन प्रत्यविध्येतां पृथक् पृथगजिह्वैः ३६
 सारथिं चास्य राजेन्द्र शितिविध्यधतुः शरैः
 सत्यसेनो रथेषां तु नकुलस्य धनुस्तथा ॥ ३७
 पृथक् शराभ्यां चिच्छेद कृतहस्तः प्रतापवान्
 स रथेऽतिरथस्तिष्ठन् रथशक्तिं परामृशत ३८
 स्वर्णदण्डामकुण्ठायां तैलधौतां सुनिर्मलाम्
 लेलिहानामिव विमो नागकन्यां महाविषाम्
 समुद्यम्य च चिक्षेप सत्यसेनस्य संयुगे ।
 सा तस्य हृदयं संख्ये बिभेद च तथा नृप ४०
 स पपात रथाद्रिमि गतसत्त्वोऽल्पचेतनः ।
 भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा सुषेणः क्रोधमूर्छितः ॥ ४१
 अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं पादातं पाण्डुनन्दनम् ।
 चतुर्भिश्चतुरो वाहान् ध्वजं छित्त्वा च पञ्चभिः
 त्रिभिर्वै सारथिं हत्वा कर्णपुत्रो ननाद ह ॥
 नकुलं विरथं दृष्ट्वा द्रौपदेवो महारथम् ॥ ४३
 सुतसोमोऽस्मिदुद्राव परीप्सन् पितरं रणे ।
 ततोऽधिरुह्य नकुलः सुतसोमस्य तं रथम् ॥
 शुश्रुमे भरतश्रेष्ठो गिरिस्थ इव केसरी ।
 अन्यत्काम्यैकमादाय सुषेणं समयोधयत् ४५
 ताडुमी शरवर्षाभ्यां समासाद्य परस्परम् ।
 परस्परवधे यत्नं चकतुः सुमहारथी ॥ ४६
 सुषेणस्तु ततः कुडः पाण्डवं विशिखैस्त्रिभिः
 सुतसोमं तु विशात्या बाह्वोरुरसि चार्पयत् ४७
 ततः कुडो महाराज नकुलः परवीरहा ।
 शरैस्तस्य दिशः सर्वाश्छादयामास वीर्यवान्
 ततो गृहीत्वा तीक्ष्णाम्रमर्धचन्द्रं सुतेजनम् ।
 सुवेगवन्तं चिक्षेप कर्णपुत्राय संयुगे ॥ ४९
 तस्य तेन शिरः कायाजहार नृपसत्तम ।
 पश्यतां सर्वसैन्यानां तद्भूतमिवाभवत् ५०
 स हतः प्रापतद्राजचक्रकुलेन महात्मना ।
 नदीवेगादिवारुणस्तीरजः पादपो महान् ॥
 कर्णपुत्रवधं दृष्ट्वा नकुलस्य च विक्रमम् ।
 प्रदुद्राव भयात्सेना तावकी भरतर्षभ ॥ ५२
 तां तु सेनां महाराज मद्राजः प्रतापवान् ।
 अपालयद्रणे शूरः सेनापतिरिन्दमः ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलयुद्धे
 दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

विभीमस्तस्थौ महाराज
 व्यवस्थाप्य च वाहिनीम् ।
 सिंहनादं भृशं कृत्वा
 धनुःशब्दं च दारुणम् ॥ ५४
 तावकाः समरे राजन् रक्षिता दृढधन्वना ।
 प्रत्युद्युयुञ्ज तांस्ते तु समन्ताद्विगतव्यथाः ॥
 मद्राजं महेश्वासं परिवार्य समन्ततः ।
 स्थिता राजन्महासेना योद्धुकामा समन्ततः
 सात्यकिभीमसेनश्च माद्रीपुत्री च पाण्डवौ ।
 युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य ह्रीनिपेवमरिन्दमम् ॥ ५७
 परिवार्य रणे वीराः सिंहनादं प्रचक्रिरे ।
 बाणशङ्करवांस्तीव्रान् ध्वेडाश्च विविधा द्युः
 तथैव तावकाः सर्वे मद्राधिपतिमञ्जसा ।
 परिवार्य सुसंरब्धाः पुनर्दुर्गमरोचयन् ॥ ५९
 ततः प्रववृते युद्धं भीरुणां भयवर्धनम् ।
 तावकानां परेषां च मृत्युं कृत्वा निवर्तनम्
 यथा देवाहुरं युद्धं पूर्वमासीद्विशंपते ।
 असीतानां तथा राजन् यमराष्ट्रविध्वनम् ॥
 ततः कपिध्वजो राजन्हृत्वा संशतकान् रणे
 अभ्यवव्रत तां सेनां कौरवीं पाण्डुनन्दनः ६२
 तथैव पाण्डवाः सर्वे
 धृष्टद्युम्नपुरुगमाः ।
 अभ्यधावन्त तां सेनां
 विसृजन्तः शिताञ्जरान् ॥ ६३
 पाण्डवैरवकीर्णानां
 संमोहः समजायत ।
 न च जङ्गुस्त्वनीकानि
 दिशो वा विदिशस्तथा ॥ ६४
 आपुर्यमाणा निशितैः शरैः पाण्डवचोदितैः
 हतप्रवीरा विश्वस्ता वार्यवाणा समन्ततः ॥
 कौरव्यवध्यत चमूः पाण्डुपुत्रैर्महारथैः ।
 तथैव पाण्डवं सैन्यं शरै राजन्समन्ततः ६६
 रणेऽहन्यत पुत्रैस्ते शतशोऽप्य सहस्रशः ।
 ते सेने भृशसन्तते वध्यमाने परस्परम् ॥ ६७
 व्याकुले समपद्येतां वर्षासु सरिताविव ।
 आधिवेश ततस्तीव्रं तावकानां महद्भयम् ।
 पाण्डवानां च राजेन्द्र तथाभूते महाहवे ॥

११

सञ्जय उवाच ।

तस्मिन्विलुलिते सैन्ये वध्यमाने परस्परम्
 द्रवमाणेषु योधेषु विद्रवत्सु च दन्तिषु ॥ १
 कूजतांस्तनतां चैव पदातीनां महाहवे ।
 निहतेषु महाराज हयेषु बहुधा तदा ॥ २
 प्रक्षये दारुणे घोरं संहारे सर्वदेहिनाम् ।
 नानाशस्त्रसमावाये द्यतिपत्तरथद्विपे ॥ ३
 हर्षणे युद्धशौण्डानां भीरूणां भयवर्धने ।
 गाहमानेषु योधेषु परस्परवधैषिषु ॥ ४
 प्राणादाने महाधारे वर्तमाने दुरोदरे ।
 संग्रामे घोररूपे तु यमराष्ट्रविवर्धने ॥ ५
 पाण्डवास्तावकं सैन्यं व्यधमन्निशितैः शरैः
 तथैव तावका योधा जगुः पाण्डवसैनिकान्
 तस्मिन्स्तथा वर्तमाने युद्धे भीरुभयावहे ।
 पूर्वाह्णे चापि संग्रामे भास्करोदयनं प्रति ॥ ७
 लब्धलक्षाः परे राजन् रक्षितास्तु महात्मना
 अयोधयस्तव बलं मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥
 कलिभिः पाण्डवैर्दत्तैर्लब्धलक्षैः प्रहारिभिः ।
 कौरव्यसीदत्पुतना मृगीबाभ्रिसमाकुला ॥ ९
 तां दृष्ट्वा सीदतीं सेनां पङ्के गाभिव दुर्बलाम् ।
 उज्जिहीषुस्तदा शल्यः प्रायात्पाण्डुसुतान्प्रति
 मद्राजः सुसंकुद्धो गृहीत्वा धनुरुत्तमम् ।
 अभ्यद्रवत संग्रामे पाण्डवानाततायिनः ॥
 पाण्डवा अपि भूमाल समरे जितकाशिनः ।
 मद्राजं समासाद्य विभिदुर्निशितैः शरैः ॥
 ततः शरशतैस्तीक्ष्णैर्मद्राजो महारथः ।
 अर्धयामास तां सेनां धर्मराजस्य पश्यतः ॥
 प्रादुरासन्निमित्तानि नानारूपाण्यनेकशः ।
 चचाल शब्दं कुशोणा मही चापि सपर्वता
 सदपङ्कशला वीताग्रा दीर्घमाणाः समन्ततः
 उल्का भूमिं दिवः पेतुराहत्य रविमण्डलम्
 मृगाश्च महिषाश्चापि पक्षिणश्च विशांपते ।
 अपसह्यं तदा चक्रुः सेनां ते बहुशो नृप ॥
 भृगुवृधरापुत्रौ शशिजेन समन्वितौ ।

चरमं पाण्डुपुत्राणां पुरस्तात्सर्वभृशुजाम् ॥
 शस्त्राग्नेष्वभवज्ज्वाला नेत्राण्याहत्य वर्षती ।
 शिरःखलीयन्त भृशं काकोलूकाश्च केतुषु
 ततस्तद्युद्धममृत्युग्रमभवत्सहचारिणाम् ।
 तथा सर्वाण्यनीकानि सन्निपत्य जनाधिप
 अभ्ययुः कौरवा राजन्पाण्डवानामनीकिनीं
 शल्यस्तु शरवर्षेण वर्षभ्रिय सहस्रदृक् ॥ २०
 अभ्यवर्षत धर्मात्मा कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 भीमसेनं शरैश्चापि रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ॥
 द्रौपदेयांस्तथा सर्वांस्माद्रौपुत्रौ च पाण्डवौ
 धृष्टद्युम्नं च शैनेयं शिखण्डिनमयापि च ॥
 एकैकं दशभिर्वापैर्विज्याध स महाबलः ।
 ततोऽसृजद्वाणवर्षं धर्मान्ते मघवानिव ॥ २३
 ततः प्रमद्रका राजन्सोमकाश्च सहस्रशः ।
 पतिताः पात्यमानाश्च दृश्यन्ते शल्यसायकैः
 भ्रमराणामिव व्राताः शलभानामिव व्रजाः ।
 ह्लादिन्य इव मेघेभ्यः शल्यस्य न्यपतच्छराः
 द्विरदास्तुरगाश्चातार्ताः पत्तयो रथिनस्तथा ।
 शल्यस्य वाणैरपतन् वज्रमुत्थनदंस्तथा ॥ २६
 आविष्ट इव मद्रेशो मृत्युना पीरुषेण च ।
 प्राच्छाद्यदरीन्संख्ये कालस्य इवान्तकः ॥
 विनर्दमानो मद्रेशो मेघह्लादो महाबलः ।
 सा वध्यमाना शल्येन पाण्डवानामनीकिनी
 अजातशत्रुं कौन्तेयमभ्यावयुधिष्ठिरम् ।
 तां संमर्द्यततः संख्ये लघुहस्तः शितैः शरैः
 बाणवर्षेण महता युधिष्ठिरमताडयत् ।
 तमापतन्तं पत्यश्वैः कुद्धो राजा युधिष्ठिरः
 अवारयच्छरैस्तीक्ष्णैर्महाद्रिपमिवाकुशैः ।
 तस्य शल्यः शरं घोरं सुमोचाशीवेषोपमम्
 स निर्भिद्य महात्मानं वेगेनाभ्यपतन्न गाम्
 ततो वृकोदरः कुजः शल्यं विज्याध सप्तभिः
 पञ्चभिः सहदेवस्तु नकुलो दशभिः शरैः ।
 द्रौपदेयाश्च शत्रुघ्नं शूरमातार्यानि शरैः ॥ ३३

११

तस्मिन्निशिते ॥ १ ॥ भृग्विति । सर्वभृशुजां
 कृत्स्नपृथ्वीपतिनां पाण्डुपुत्राणां पाण्डवानां चरमं विलोम-

गणनया प्रथमं युधिष्ठिरमभिलक्ष्य शुक्रनामधुवाः सप्तम-
 स्थाने बलावहाः आसन् । एतच्च सर्वभृशुजामिति फलस्य
 जनकमित्यर्थः ॥ १७ ॥ आहत्य सृष्ट्वा वर्षती भुवि
 पतन्ती कर्षतीति पाठे आहत्य बलेन कर्षयतीति ॥ १८ ॥

अभ्यवर्षेन्महाराज मेघा इव महीधरम् ।
ततो दृष्ट्वा धार्यमाणं शल्यं पार्थैः समन्ततः ॥
कृतवर्मा कृपश्चैव संकुद्धावभ्यधावताम् ।
उलूकश्च महावीर्यः शकुनिश्चापि सौबलः ॥
समागम्याथ शनकैरश्वत्थामा महाबलः ।
तव पुत्राश्च कात्स्न्येन जुगुपुः शल्यमाहवे ॥
भीमसेनं त्रिभिर्दिग्ध्वा कृतवर्मा शिलीमुखैः
बाणवर्षेण महता कुक्षरूपमवारयत् ॥ ३७
धृष्टद्युम्नं ततः क्रुद्धो बाणवर्षेण पीडयत् ।
द्रौपदेयंश्च शकुनिर्यमौ च द्रौणिरभ्ययात् ॥
दुर्योधनो युधांश्वेष्ट आहवे केशवार्जुनौ ।
समभ्ययादुप्रतेजाः शरैश्चाप्यहनद्रुली ॥ ३९
एवं द्वंद्वशतान्यासंस्त्वदीयानां परैः सह ।
घोररूपाणि चित्राणि तत्र तत्र विशांपते ॥
श्लक्ष्णवर्णोज्ज्वलानांश्चान्
भोजो भीमस्य संयुगे ।
सोऽवतीर्य रथोपस्था-

द्धताश्वात्पाण्डुनन्दनः ॥ ४१

कालो दण्डमिवोद्यम्य गदापाणिरयुध्यत ।
प्रमुखे सहदेवस्य जघानाश्वान् स मद्राद् ॥
ततः शल्यस्य तनयं सहदेवोऽसिनाऽवधीत्
गौतमः पुनराचार्यो धृष्टद्युम्नमयोधयत् ॥ ४३
असंभ्रान्तमसंभ्रान्तो यत्नवान् यत्नवत्तरम् ।
द्रौपदेयांस्तथा वीरानेकैकं दशभिः शरैः ॥
अधिह्वयादाचार्यसुतो नातिक्रुद्धो हसन्निव ।
पुनश्च भीमसेनस्य जघानाश्वत्थाऽऽहवे ॥
सोऽवतीर्य रथान्तरं हताश्वः पाण्डुनन्दनः ।
कालो दण्डमिवोद्यम्य गदां क्रुद्धो महाबलः
पोथयामास तुरगान् रथं च कृतवर्मणः ॥
कृतवर्मा त्ववमुत्थ रथासम्मादपाक्रमत् ॥ ४७

शल्योऽपि राजसंक्रुद्धो
निम्नस्सोकपाण्डवान् ।
पुनरेव शितैर्बाणै-
र्बुधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ४८

तस्य भीमो रणे क्रुद्धः संदंष्ट दशनच्छदम् ।
विनाशायामिसन्धाय गदामादाय वीर्यवान्
यमदण्डप्रतीकाशां कालरात्रिमिवोद्यताम् ।
गजवाजिमनुष्याणां देहान्तकरणिमति ॥ ५०
हेमपट्टपारिक्षितामुत्कां प्रज्वलितामिव ।
शैक्यां व्यालीमिवानुग्रां वज्रकल्पामयोर्मर्या
चन्दनागुरुपङ्काकां प्रमदामरीप्सितामिव ।
वसामेदोपदिग्धाङ्गीं जिह्वां वैवस्वतीमिव ॥
पटुघण्टाशतरवां वासवीमशनीमिव ।
निर्मुक्ताशीविषाकारां पुक्तां गजमदेरपि ॥ ५३
त्रासनीं सर्वभूतानां खलैर्यपरिहर्षिणीम् ।
मनुष्यलोके विख्यातां गिरिश्ङ्गविदारणीम्
यया कैलासभवने महेश्वरसखं बली ।
आह्वयामास युद्धाय भीमसेनो महाबलः ॥ ५५
यया मायामयान् दत्ताम्बुवहून् धनदा लये ।
जघान गुह्यकान् क्रुद्धो नदन्पार्थो महाबलः ॥
निवार्यमाणो बहुभिद्रैर्पद्याः प्रियमाश्रितः ।
तां वज्रमणिरत्नौघकदमाषां वज्रगौरवाम् ॥
समुद्यम्य महाबाहुः शल्यमभ्यपतद्रणे ।
गदया युद्धकुशलस्तथा दारुणनादवा ॥ ५८
पोथयामास शल्यस्य चतुरोऽश्वान्महाजघान्
ततः शल्यो रणे क्रुद्धः पांनै वक्षस्त्रि तोमरम्
निचखान नदन्वीरो
वर्मं भिरवा च सोऽभ्ययात् ।
वृकोदरस्त्वसंभ्रान्त-
स्तमेवोद्धृत्य तोमरम् ॥ ६०
यन्तारं मद्राजस्य निर्बिभेद ततो दृदि ।
स भिन्नवर्मा रुधिरं धमन्विब्रस्तमानसः ॥ ६१
पपातामिसुखो दीनो मद्राजस्त्वपाक्रमत् ।
कृतप्रतिकृतं दृष्ट्वा शल्यो विस्मितमानसः ॥
गदामाश्रित्य धर्मोत्सा प्रत्यभिन्नमवैक्षत ।
ततः सुमनसः पार्था भीमसेनमपूजयन् ।
ते दृष्ट्वा कर्म संश्रामे घोरमक्रिष्टकर्मणः ॥ ६३

इति श्रीमहामारते शल्यपर्वणि भीमसेनशल्ययुद्धे

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

परिक्षितां परिच्छन्नाम् ॥ ५१ ॥ वासवीं ऐन्द्रीम् । रासनी-
मिति पाठो शब्दवृत्ताम् ॥ ५३ ॥ महेश्वरसखं कुबेरम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमहामारते शल्यपर्वणि नैकछण्डाणि भारतभ्राजदीपे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

सञ्जय उवाच ।

पतितं प्रेक्ष्य यन्तारं शल्यः सर्वायसीं गदाम्
आदाय तरसा राजस्तस्थी निरिखिवाचलः
तं दीप्तमिव कालाग्निं पाशहस्तमिवान्तकम्
सशृङ्गमिव कैलासं सवज्रमिव वासवम्
सशूलमिव हर्षक्षं वने मत्तमिव द्विपम् ।
जवेनाभ्यपतद्भीमः प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ३ ॥
ततः शङ्खप्रणादश्च तूर्याणां च सहस्रशः ।
सिंहनादश्च संजज्ञे शूराणां हर्षवर्धनः ॥ ४ ॥
प्रेक्षन्तः सर्वतस्ती हि योधा योधमहाद्विपौ
तावकाश्चापरे जैव साधु साधिव्यपूजयन् ॥
न हि मद्राधिपादन्यो रामाद्वा यदुतन्दनात्
सोढुमुत्सहते वेगं भीमसेनस्य संयुगे ॥ ६ ॥
तथा मद्राधिपस्यापि गदावेगं महात्मनः ।
सोढुमुत्सहते नान्यो योधो युधि वृकोदरात्
तौ वृषाविव नर्दन्तौ मण्डलानि विचेरतुः ।
आवर्तितौ गदाहस्तौ मद्रराजवृकोदरी ॥ ८ ॥
मण्डलावर्तभागेषु गदाविहरणेषु च ।
निर्विशेषमभ्युज्ज्वलं तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ ९ ॥
तप्तहेममयैः शुभ्रैर्वभूव भयवर्धिनी ।
अग्निज्वालैरिवावद्धा पट्टैः शल्यस्य सा गदा
तथैव चरतो मार्गान्मण्डलेषु महात्मनः ।
विद्युद्वज्रप्रतीकाशा भीमस्य शुशुभे गदा ॥
ताडिता मद्रराजेन भीमस्य गद्या गदा ।
दह्यमानेव खे राजन्साऽसृजत्पावकार्षिणः ॥
तथा भीमेन शल्यस्य ताडिता गद्या गदा
अङ्गारवर्षं मुमुचे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १३ ॥
वृन्तैरिव महानागी शृङ्गैरिव महर्षभौ ।
तौत्रैरिव तदान्योन्यं गदाभ्यां निजघ्नतुः ॥
तौ गदामिहतैर्गात्रैः क्षणेन रुधिरोक्षितौ ।
प्रेक्षणीयतरावास्तां पुष्पिताविव किंशुकौ ॥
गद्या मद्रराजस्य सद्यदक्षिणमाहतः ।
भीमसेनो महाबाहुर्न चंचालाचलो यथा ॥
तथा भीमगदावेगेस्ताव्यमानो मुहुर्मुहुः ।
शल्यो न धिक्वथे राजन्दन्तिनेव महागिरिः
शुश्रुवे दिक्षु सर्वासु तयोः पुरुषसिंहयोः ।

गदानिपातसंन्हादो वज्रयोरिव निःस्वनः ॥
निवृत्य तु महावीर्यौ समुच्छिन्नतमहागदौ ।
पुनरन्तरमार्गस्थौ मण्डलानि विचेरतुः ॥ १९ ॥
अथाभ्येत्य पदान्यष्टौ सन्निपातोऽभवत्तयोः
उद्यम्य लोहदण्डाभ्यामतिमानुषकर्मणोः ॥
पोथयन्तौ तदान्योन्यं मण्डलानि विचेरतुः
क्रियाविशेषं कृतिनी दर्शयामासतुस्तदा ॥
अथोद्यम्य गदो घोरे सशृङ्गाविव पर्वतौ ।
तावाजघ्नतुरन्योन्यं मण्डलानि विचेरतुः ॥
क्रियाविशेषकृतिनौ रणभूमितलेऽचलौ ।
तौ परस्परसंरंभाद्गदाभ्यां सुभृशाहतौ ॥ २३ ॥
युगपत्पेततुर्वीरावुभाधिन्द्रध्वजाविव ।
उभयोः सेनयोर्वीरास्तदा हाहाकृतोऽभवन्
भृशं मर्मोपयमिहतावुभावास्तां सुबिह्वलौ ।
ततः स्वस्थमारीप्य मद्राणामृषभं रणे ॥ २५ ॥
अपोवाह कृपः शल्यं तूर्णमायोधनादथ ।
क्षीबवश्चिह्नलत्वात्सु निमेषात्पुनरुत्थितः ॥ २६ ॥
भीमसेनो गदापाणिः समाह्वयत मद्रपम् ।
ततस्तु तावकाः शूरा नानाशस्त्रसमायुताः ॥
नानाबाधित्रशब्देन पाण्डुसेनामयोधयन् ।
भुजावुच्छिन्नस्य शस्त्रं च शब्देन महता ततः ॥
अभ्यद्रवन्महाराज दुर्योधनपुरोगमाः ।
तदनीकमभिप्रेक्ष्य ततस्ते पाण्डुनन्दनाः ॥
प्रययुः सिंहनादेन दुर्योधनपुरोगमान् ।
तेषामापततां तूर्णं पुत्रस्ते भरतर्षभ ॥ ३० ॥
प्रासेन चेकितानं वै विव्याध हृदये भृशम् ।
स पपात रथोपस्थे तव पुत्रेण ताडितः ॥ ३१ ॥
रुधिरौघपरिक्लिन्नः प्रविश्य विपुलं तमः ।
चेकितानं हतं दृष्ट्वा पाण्डवेया महारथाः ॥
असक्तमभ्यवर्षन्त शरवर्षाणि भागशः ।
तावकानामनीकेषु पाण्डवा जितकाशिनः ॥
व्यचरन्त महाराज प्रेक्षणीयाः समन्ततः ।
कृपश्च कृतवर्मा च सौबलश्च महारथः ॥ ३४ ॥
अयोधयन्धर्मराजं मद्रराजपुरस्कृताः ।
भारद्वाजस्य हन्तारं भूरिवीर्यपराक्रमम् ॥

१२

पतितमिति ॥ १ ॥ हर्षक्षं रुद्रम् ॥ ३ ॥ शुभ्रैर्दातिमग्निः ॥ १० ॥

दुर्योधनो महाराज धृष्टद्युम्नमयोधयत् ।
 त्रिसाहस्रास्तथा राजंस्तव पुत्रेण चोदिताः ॥
 अयोधयन्त विजयं द्रोणपुत्रपुरस्कृताः ।
 विजये धृतसङ्कल्पाः समरे त्यक्तजीविताः ॥
 प्राविशंस्तावका राजन् हंसा इव महत्सरः ।
 ततो युद्धमभूद्धोरं परस्परवधैषिणाम् ॥ ३८
 अन्योन्यवधसंयुक्तमन्योन्यप्रीतिवर्धनम् ।
 तस्मिन्प्रवृत्ते संग्रामे राजन्वीरवरक्षये ॥ ३९
 अनिलेनेरितं घोरमुत्तखौ पार्थिवं रजः ।
 अचणानामधेयानां पाण्डवानां च कीर्तनात्
 परस्परं विजानीमो यदुत्तुङ्गसमीतवत् ।
 तद्रजः पुरुषव्याघ्र शोणितेन प्रशामितम् ॥ ४१
 दिशश्च विमला जाता-
 स्तस्मिन्स्तमसि नाशिते ।
 तथा प्रवृत्ते संग्रामे
 घोररूपे भयानके ॥ ४२
 तावकानां परेषां च
 नासीत्कश्चित्पराङ्मुखः ।
 ब्रह्मलोकपरा भूत्वा
 प्रार्थयन्तो जयं युधि ॥ ४३
 सुयुजेन पराक्रान्ता नराः स्वर्गमभीप्सवः ।
 भर्तृपिण्डविमोक्षार्थं भर्तृकार्यविनिश्चिताः ॥
 स्वर्गसंसक्तमनसो योधा युयुधिरे तदा ।
 नानारूपाणि शस्त्राणि विस्तुजन्तो महारथाः
 अन्योन्यमभिगर्जन्तः प्रहरन्तः परस्परम् ।
 हत विध्यत गृहीत प्रहरध्वं निकुन्तत ॥ ४६
 इति स्म वाचः श्रूयन्ते तव तेषां च वै बले ।
 ततः शल्यो महाराज धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ४७
 विव्याध निशितैर्बाणैर्हन्तुकामो महारथम् ।
 तस्य पार्थो महाराज नाराचान्वै चतुर्वश ॥ ४८
 मर्मोण्युद्दिश्य मर्मज्ञो निचखान हसन्निव ।

आचार्य पाण्डवं बाणैर्हन्तुकामो महाबलः ४९.
 विव्याध समरे कुद्धो बहुभिः कङ्कपत्रिभिः ।
 अथ भूयो महाराज शरैर्नानतपर्वणा ॥ ५०
 युधिष्ठिरं समाजघ्रे सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
 धर्मराजोऽपि संकुद्धो मद्राजं महायशाः ॥
 विव्याध निशितैर्बाणैः कङ्कवर्हिणवाजितैः ।
 चन्द्रसेनं च सप्तत्या सूतं च नवभिः शरैः ५२
 द्रुमसेनं चतुःषष्ट्या निजघान महारथः ।
 चक्ररक्षे हते शल्यः पाण्डवेन महात्मना ५३
 निजघान ततो राजंश्चेदीन्वै पञ्चविंशतिम् ।
 सात्यकिं पञ्चविंशत्या भीमसेनं च पञ्चभिः
 माद्रीपुत्री शतेनाजी विव्याध निशितैः शरैः
 एवं विचरतस्तस्य संग्रामे राजसत्तम ॥ ५५
 संग्रैषयच्छितान्पार्थः शरानाशीविषोपमान् ।
 ध्वजाग्रं चास्य समरे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः
 प्रमुखे वर्तमानस्य भलेनापाहरद्रथात् ।
 पाण्डुपुत्रेण वै तस्य केतुं छिन्नं महात्मना ५७
 निपतन्तमपश्याम गिरिशृङ्गमिवाहतम् ।
 ध्वजं निपतितं दृष्ट्वा पाण्डवं च द्यवस्थितम्
 संकुद्धो मद्राजोऽभूच्छरवर्षं मुमोच ह ।
 शल्यः सायकवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ५९
 अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्रियान् क्षत्रियवर्षभः ।
 सात्यकिं भीमसेनं च माद्रीपुत्री च पाण्डवौ
 एकैकं पञ्चभिर्विद्ध्वा युधिष्ठिरमपीडयत् ।
 ततो बाणमयं जालं धिततं पाण्डवोरसि ६१
 अपश्याम महाराज मेघजालमिचोद्गतम् ।
 तस्य शल्यो रणे कुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥
 दिशः संछादयामास प्रदिशश्च महारथः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा बाणजालेन पीडितः
 बभूवादुतविक्रान्तो जम्भो वृत्रहणा यथा ६३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुल्युद्धे

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

सञ्जय उवाच ।

पीडिते धर्मराजे तु मद्राजेन मारिष । सात्यकिभीमसेनश्च माद्रीपुत्री च पाण्डवौ ॥ १

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नेलकण्ठीये भास्तभाष्ये
 द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३
 पीडिते इति ॥ १ ॥

परिवार्य रथैः शल्यं पीडयामासुराहवे ।
तमेकं बहुमिदं पीड्यमानं महारथैः ॥ २
साधुवादां महाज्ञज्ञे सिद्धाश्चासम्प्रहरिताः ॥
आश्चर्यमित्यभाषन्त मुनयश्चापि सङ्गताः ३
भीमसेनो रणे शल्यं शल्यभूतं पराक्रमे ।
एकेन विद्ध्वा बाणेन पुनर्विध्याध सप्तभिः
सात्यकिश्च शतेनैनं धर्मपुत्रपरीक्षया ।
मद्रेश्वरमवाकीर्य सिंहनादमथानदत् ॥ ५

नकुलः पञ्चभिश्चैनं
सहदेवश्च पञ्चभिः ।

विद्ध्वा तं तु पुनस्तूर्णं

ततो विध्याध सप्तभिः ॥ ६

स तु शूरो रणे यत्नः पीडितस्तेर्महारथैः ।

विकृष्य कार्मुकं घोरं वेगघ्नं भारसाधनम् ७

सात्यकिः पञ्चविंशत्या

शल्यो विध्याध मारिष ।

भीमसेनं तु सप्तत्या

नकुलं सप्तभिस्तथा ॥ ८

ततः सविशिखं चापं सहदेवस्य धन्विनः ।

दृष्ट्वा भलेन समरे विद्याधिनं त्रिसप्तभिः ९

सहदेवस्तु समरे मातुलं भूरिवर्चसम् ।

सज्यमन्यद्वतुः कृत्वा पञ्चभिः समताडयत् ॥

शरैराशीविपाकारैर्ज्वलज्वलनसन्निभैः ।

सारथिं चास्य समरे शरेणानतपर्वणा ॥ ११

विध्याध भृशसंकुद्धस्तं वै भूयस्त्रिभिः शरैः ।

भीमसेनस्तु सप्तत्या सात्यकिर्नवभिः शरैः ॥

धर्मराजस्तथा षण्ढ्या गात्रे शल्यं समाप्यत

ततः शल्यो महाराज निर्विद्धस्तेर्महारथैः

सुप्ताघ रुधिरं गात्रैर्नैरिकं पर्वतो यथा ।

तांश्च सर्वान्महेष्वासान्पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः

विध्याध तरसा राजस्तदद्भुतमिवामवत् ।

ततोऽपरेण भलेन धर्मपुत्रस्य मारिष ॥ १५

धनुश्चिच्छेद समरे सज्यं स सुमहारथः ।

अथान्यद्वतुरादाय धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १६

साश्वसूतध्वजरथं शल्यं प्राच्छादयच्छरैः ।

स च्छाद्यमानः समरे धर्मपुत्रस्य सायकैः १७

युधिष्ठिरमथाविध्यद्दशभिर्निशितैः शरैः ।

सात्यकिस्तु ततः कुद्धो धर्मपुत्रे शरादिते १८

मद्राणामधिपं शरं शरैर्विध्याध पञ्चभिः ।
स सात्यकेः प्रचिच्छेद क्षुरप्रेण महद्वतुः १९
भीमसेनमुखान्तांश्च त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ।
तस्य कुद्धो महाराज सात्यकिः सत्यविक्रमः
तोमरं प्रेषयामास खर्णदण्डं महाधनम् ।
भीमसेनोऽथ नाराचं ज्वलन्तमिव पद्मगम् २१
नकुलः समरे शक्तिं सहदेवो गदां शुभाश्वम् ।
धर्मराजः शतघ्नीं च जिघांसुः शल्यमाहवे ॥
तानापतत एवाशु पञ्चानां वै भुजच्युतान् ।
वारयामास समरे शस्त्रसहैः स मद्रराट् ॥
सात्यकिप्रहितं शल्यो भलेश्चिच्छेद तोमरम्
प्रहितं भीमसेनेन शरं कनकभूषणम् ॥ २४
द्विधा चिच्छेद समरे कृतहस्तः प्रतापवान् ॥
नकुलप्रेषितां शक्तिं हेमदण्डां भयावहाम् २५
गदां च सहदेवेन शरौघैः समवारयत् ।
शराभ्यां च शतघ्नीं तां राक्षश्चिच्छेद भारत
पश्यतां पाण्डुपुत्राणां सिंहनादं ननाद च ।
नामृष्यत्तत्र शनैः शत्रोर्विजयमाहवे ॥ २७

अथान्यद्वतुरादाय

सात्यकिः क्रोधमूर्छितः ।

द्वाभ्यां मद्रेश्वरं विद्ध्वा

सारथिं च त्रिभिः शरैः ॥ २८

ततः शल्यो रणे राजन्सर्वास्तान्दशभिः शरैः

विध्याध भृशसंकुद्धस्तोत्रैरिव महाद्विपान्

ते वार्यमाणाः समरे मद्रराज्ञा महारथाः ।

न शोकः संमुखे स्थातुं तस्य शत्रुनिषूदनाः ३०

ततो दुर्योधनो राजा

दृष्ट्वा शल्यस्य विक्रमम् ।

निहतान्पाण्डवान् मेने

पञ्चालानथ सुख्यान् ॥ ३१

ततो राजन्महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् ।

संत्यज्य मनसा प्राणान्मद्राधिपमयोधयत्

नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।

परिवार्यं तदा शल्यं समन्ताद्यकिरञ्जराः ॥

स चतुर्मिहेष्वासैः पाण्डवानां महारथैः ।

वृत्तस्तान्योधयामास मद्रराजः प्रतापवान् ॥

तस्य धर्मसुतो राजन् क्षुरप्रेण महाहवे ।

चक्ररक्षं जघानाशु मद्रराजस्य पार्थिवः ३५

तं शल्यमेकं बहुभिः पीड्यमानं दृष्ट्वा सिद्धाः प्रहृषिता
आसन् इति सम्बन्धः ॥ २ ॥ साधुवादां जज्ञे अर्थात्सिद्धा-

नाम् ॥ ३ ॥ सहदेवेन प्रेषितामिति पूर्वस्मात्संबन्धते
॥ २६ ॥ सारथिं च विद्याधेतुत्तरस्मादपकृष्यते ॥ २८ ॥

तस्मिन्सु निहते शूरे चक्ररक्षे महारथे ।
मद्राजोऽपि बलवान्सैनिकानावृणोच्छरैः

समावृतास्ततस्तांस्तु
राजन्वीक्ष्य स्वसैनिकान् ।

चिन्तयामास समरे

धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥

३७

कथं तु समरे शक्यं तन्माधववचो महत् ।
न हि कुड्रो रणे राजन् क्षपयेत् बलं मम ॥
ततः सरथनागाध्वाः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज
मद्राजं समासेदुः पीडयन्तः समन्ततः ॥
नानाशस्त्रीघवहुलां शङ्खवृष्टिं समुद्यताम् ।
व्यधमत्समरे राजा महाम्राणीव मारुतः ॥
ततः कनकपुङ्खां तां शल्यक्षितां वियूताम् ।
शरवृष्टिमपश्याम शलभानाभिवायतिषु ॥
ते शरा मद्राजेन प्रेषिता रणमूर्धनि ।
संपतन्तः स्म हृदयन्ते शलभानां वजा इव

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शल्ययुद्धे

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

सञ्जय उवाच ।

अर्जुनो द्रौणिना विद्धो युद्धे बहुभिरायसैः
तस्य चानुचरैः शूरैस्त्रिगर्तानां महारथैः ॥ १
द्रौणिं विव्याध समरे त्रिभिरेव शिलीमुखैः
तथैतरान्महेष्वासान् द्वाभ्यां द्वाभ्यां धनञ्जयः
भूयश्चैव महाराज शरवर्षैरवाकितः ।
शरकण्टकितारुते तु तावका भरतर्षभ ॥ ३
न जहुः पार्थमासाद्य ताड्यमानाः शितैः शरैः
अर्जुनं रथवंशेन द्रोणपुत्रपुरोगमाः ॥ ४
अयोधयन्त समरे परिवार्य महारथाः ।
तैस्तु क्षिताः शरा राजन्कातस्वरविभूषिताः
अर्जुनस्य रथोपस्थं पुरयामासुरज्जसा ।
तथा कृष्णो महेष्वासो वृषभौ सर्वघन्विनाम्
शरैर्वीक्ष्य विनुशाङ्गौ प्रहृष्टा युद्धदुर्मदाः ।
कूबरं रथचक्राणि ह्वा योक्राणि वा विमोऽ

युगं चैवानुकर्षं च शरभूतमभूत्तदा ।
नैतादृशं दृष्टपूर्वं राजक्षेत्रं च न श्रुतम् ॥ ८
यादृशं तत्र पार्थस्य तावकाः संप्रचक्रिरे ।
स रथः सर्वतो भाति चित्रपुङ्खैः शितैः शरैः ॥
उल्काशतैः संप्रदीप्तं विमानमिव भूतले ।
ततोऽर्जुनो महाराज शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १०
अवाकिरत्तां पृतनां मेघो वृष्टयेव पर्वतम् ।
ते वध्यमानाः समरे पार्थनामाङ्कितैः शरैः ॥
पार्थभूतमस्यन्त प्रेक्षमाणस्तथाविधम् ।
कोपोद्भूतशरज्वालो धनुःशब्दानिलो महान्
सैन्येन्धनं ददाहाशु तावकं पार्थपावकः ।
चक्राणां पतनां चापि युगानां च धरातले ॥
तूणीराणां पतकानां ध्वजानां च रथैः सह ।
ईषानामनुकर्षाणां त्रिवेणूनां च भारत ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठे विभासभाष्ये
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

अर्जुन इति ॥ १ ॥

अक्षानामथ योक्राणां

प्रतोदानां च सर्वशः ।

शिरसां पततां चापि

कुण्डलोष्णीषधारिणाम् ॥ १५

भुजानां च महाभाग स्कन्धानां च समन्ततः

छत्राणां व्यजनेनः सार्धं मुकुटानां च राशयः

समदृश्यन्त पार्थस्य रथमार्गेषु भारत ।

ततः क्रुद्धस्य पार्थस्य रथमार्गे विशांपते ॥ १७

अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ।

भीरूणां त्रासजननी शूराणां हर्षवर्धिनी ॥ १८

बभूव भरतश्रेष्ठ रुद्रस्याकीडनं यथा ।

हत्वा तु समरे पार्थः सहस्रे द्वे परंतपः ॥ १९

रथानां सवकूयानां विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्

यथा हि भगवानग्निर्जगद्दृष्ट्वा चराचरम् ॥

विधूमो दृश्यते राजंस्तथा पार्थो धनञ्जयः ।

द्रौणिस्तु समरे दृष्ट्वा पाण्डवस्य पराक्रमम् ॥

रथेनातिपताकेन पाण्डवं प्रत्यवारयत् ।

तावुभौ पुरुषव्याघ्री तौवुभौ धन्विनां वरी ॥

समीयतुस्तदाऽन्योन्यं परस्परवधैविणी ।

तयोरसीन्महाराज बाणवर्ष सुदारुणम् २३

जीमूतयोरेयथा वृष्टिस्तपान्ते भरतर्षभ ।

अन्योन्यस्पर्धिनौ तौ तु शरैः सन्नतपर्वभिः ॥

ततश्चतुस्तदाऽन्योन्यं शृङ्गाभ्यां वृषभाविध ।

तयोर्बुधं महाराज त्विरं सममिषाभवत् २६

शस्त्राणां सङ्गमश्चैव घोरस्तत्राभवात्पुनः ।

ततोऽर्जुनं द्वादशभी रुक्मपुङ्खैः सुतेजनैः २६

बासुदेवं च दशभिर्द्रौणिर्विध्याध भारत ।

ततः प्रहर्षादीभस्तुव्योक्षिपद्वाण्डिवं धनुः २७

मानयित्वा सुहृते तु गुरुपुत्रं महाहवे ।

व्यश्वसुतरथं चक्रे सव्यसाची परंतपः ॥ २८

मृदुपूर्वं ततश्चैनं पुनः पुनरताडयत् ।

हताश्वे तु रथे तिष्ठन्द्रोणपुत्रस्त्वयस्मयम् २९

मुसलं पाण्डुपुत्राय चिक्षेप परिघोपमम् ।

तमापतन्तं सहसा हेमपट्टविभूषितम् ॥ ३०

चिच्छेद सप्तधा वीरः पार्थः शत्रुनिबर्हणः ।

स चिच्छन्नं मुसलं दृष्ट्वा द्रौणिः परमकोपनः ॥

आवृद्धे परिधं घोरं नगेन्द्रशिखरोपमम् ।

चिक्षेप चैव पार्थाय द्रौणिर्बुधविशारदः ३२

तमन्तकमिव क्रुद्धं परिधं प्रेक्ष्य पाण्डवः ।

अर्जुनस्त्वरितो जग्मे पञ्चभिः सायकोत्तमैः ॥

स चिच्छन्नः पतितो भूमीं पार्थबाणैर्महाहवे ।

दारयन् पृथिवीन्द्वाणां मनांसीव च भारत ॥

ततोऽपरैस्त्रिभिर्मल्लैर्द्रौणिं विध्याध पाण्डवः

सोऽतिविद्धो बलवता पार्थेन सुमहात्मना ॥

नाकम्पत तदा द्रौणिः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः

सुरथं च ततो राजन् भारद्वाजो महारथम् ॥

अवाकिरच्छरव्रातैः सर्वैश्चतस्रस्य पश्यतः ।

ततस्तु सुरथोऽप्याजौ पञ्चालानां महारथः ॥

रथेन मेघघोषेण द्रौणिमेवाभ्यधावत ।

विकर्षन्धै धनुः श्रेष्ठं सर्वभारसहं दृढम् ॥ ३८

ज्वलनाशीविषनिभैः शरैश्चैनमवाकिरत् ।

सुरथं तं ततः क्रुद्धमापतन्तं महारथम् ॥ ३९

बुकोप समरे द्रौणिर्दण्डाहत इवोरगाः ।

त्रिशिखां मुकुटीं कृत्वा सृक्किणी परिसंलिहन्

उद्दीक्ष्य सुरथं रोषाद्धनुर्ज्योमवमृज्य च ।

सुमोच तीक्ष्णं नाराचं यमदण्डोपममुत्तिम् ॥

स तस्य हृदयं भिरवा प्रधिवेशातिवेगितः ।

शक्राशनिरिवोत्पृष्टो विदार्य धरणीतलम् ॥

ततः स पतितो भूमीं नाराचेन समाहतः ॥

वज्रेण च यथा शृङ्गं पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ ४३

तस्मिन्निविहते वीरे द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।

आरुरोह रथं तूर्णं तमेव रथिनां वरः ॥ ४४

ततः सज्जो महाराज द्रोणिराहवदुर्मदः ।

अर्जुनं योधयामास संशतकवृत्तो रणे ॥ ४५

तत्र युद्धं महत्त्वासीदर्जुनस्य परैः सह ।

मध्यंदिनगते सूर्ये यमराष्ट्रविचर्चनम् ॥ ४६

तत्राश्वयंमपद्याम दृष्ट्वा तेषां पराक्रमम् ।

यदेको युगपद्दीरान्समयोधयदर्जुनः ॥ ४७

विमर्दः सुमहानासीदेकस्य बहुभिः सह ।

शतक्रतोरेयथा पूर्वं महत्या दैत्यसेनया ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलपुद्गे

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठेति भारतमावदापे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

सञ्जय उवाच ।

दुर्योधनो महाराज धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः
चक्रतः सुमहद्युद्धं शरशक्तिसमाकुलम् ॥ १
तयोरासन्महाराज शरधाराः सहस्रशः ।
अम्बुदानां यथा काले जलधाराः समन्ततः
राजा च पार्षतं विदध्वा
शरैः पञ्चमिरागुनैः ।
द्रोणहन्तारमुपेष्टु

पुनर्विध्याध सप्तभिः ॥ ३

धृष्टद्युम्नस्तु समरे बलवान् दृढविक्रमः ।
सप्तत्या विशिखानां वै दुर्योधनमपीडयत् ४
पीडितं वीक्ष्य राजानं सोढ्या भरतर्षभ ।
महत्या सेनया सार्धं परिवृतः स्म पार्षतम् ॥
स तैः परिवृतः शूरः सर्वतोऽतिरथैर्भृशम् ।
व्यचरत्समरे राजन् दृश्यास्त्रलाघवम् ॥ ६
शिखण्डी कृतधर्माणं गीतमं च महारथम् ।
प्रभद्रकैः समायुक्तो योधयामास धम्बिनौ ७
तत्रापि सुमहद्युद्धं शौररूपं विशांपते ।
प्राणान्सन्त्यजतां युद्धे प्राणभूतामिदमेव ८
शल्यः सायकवर्षाणि विमुञ्चन्सर्वतोदिशम्
पाण्डवान्पीडयामास ससात्यकिवृकोद्वरात्
तथा तौ तु यमौ युद्धे यमतुल्यपराक्रमौ ।
योधयामास राजेन्द्र वीर्येणास्त्रबलेन च १०
शल्यसायकनुस्नानां पाण्डवानां महाभृष्टे ।
त्रातारं नाभ्यगच्छन्त केचित्त्र महारथाः ॥
ततस्तु नकुलः शूरो धर्मराजे प्रपीडिते ।
अमिदुद्राव वेगेन मातुलं मातुनन्दनः ॥ १२
संछाद्य समरे वीरं नकुलः परवीरहा ।
विध्याध चैनं दशभिः समयमानः स्तनान्तरे
सर्वपारसवैर्वाणैः कर्मोरपरिमार्जितैः ।
स्वर्णपुङ्खैः शिलाधूतैर्धनुर्वन्त्रप्रचोदितैः ॥ १४
शल्यस्तु पीडितस्तेन स्त्रीरूपेण महात्मना ॥
नकुलं पीडयामास पत्रिभिर्नतपर्वभिः ॥ १५
ततो युधिष्ठिरौ राजा भीमसेनोऽथ सात्यकिः
सहदेवश्च माद्रेयो मद्राजमुपाद्रवन् ॥ १६
तानापतत एवाशु पूरयाणान् रथस्वनैः ।

दिशश्च विदिशश्चैव कम्पयानांश्च मेदिनीम् ॥
प्रतिजग्राह समरे सेनापतिरभिजित् ।
युधिष्ठिरं त्रिभिर्विदध्वा भीमसेनं च पञ्चभिः
सात्यकिं च शतेनाजौ सहदेवं त्रिभिः शरैः ।
ततस्तु सशरं चापं नकुलस्य महात्मनः १९
मद्भ्रश्वरः क्षुरप्रेण तदा मारिष चिच्छिदे ।
तदशीयत विच्छिन्नं धनुः शल्यस्य सायकैः
अथान्यद्गुरादाय माद्रीपुत्रो महारथः ।
मद्राजरथं तूष्णं पूरयामास पत्रिभिः ॥ २१
युधिष्ठिरस्तु मद्भ्रशं सहदेवश्च मारिष ।
दशभिर्दशभिर्बाणैरुत्स्येनमविध्यताम् ॥ २२
भीमसेनस्तु तं षष्ठ्या सात्यकिर्दशभिः शरैः
मद्राजमभिद्रुत्य जघ्नतुः कङ्कपात्रिभिः ॥ २३
मद्राजस्ततः क्रुद्धः सात्यकिं नवभिः शरैः ।
विध्याध भूयः सप्तत्या शराणां नतपर्वणाम्
अथास्य सशरं चापं मुष्टौ चिच्छेद मारिष ।
हयांश्च चतुरः संख्ये प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २५
विरथं सात्यकिं कृत्वा मद्राजो महारथः ।
विशिखानां शतेनैनमाजघान समन्ततः २६
माद्रीपुत्रौ च संरुण्धौ भीमसेनं च पाण्डवम्
युधिष्ठिरं च कौरव्य विध्याध दशभिः शरैः
तत्राद्भुतमपह्नयाम मद्राजस्य पौरुषम् ।
यदेनं सहिताः पार्था नाभ्यवर्तन्त संयुगे २८
अथान्यं रथमास्थाय सात्यकिः सत्यविक्रमः
पीडितान्पाण्डवान्दृष्ट्वा मद्राजवशंगतान् २९
अमिदुद्राव वेगेन मद्राणामधिपं बलात् ।
आपतन्तं रथं तस्य शल्यः समितिशोभनः ॥
प्रत्युद्ययौ रथेनैव मत्तो मत्तमिव द्विपम् ।
स सन्निपातस्तुमुलो बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ३१
सात्यकेश्वैव शूरस्य मद्राणामधिपस्य च ।
यादृशो वै पुरा वृत्तः शम्बरामरराजयोः ३२
सात्यकिः प्रेक्ष्य समरे मद्राजमवस्थितम् ।
विध्याध दशभिर्बाणैस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत्
मद्राजस्तु सुभृशं विद्धस्तेन महात्मना ।
सात्यकिं प्रतिविध्याध चित्रपुङ्खैः शितैः शरैः

१५

दुर्योधन इति ॥ १ ॥

ततः पार्था महेष्वासाः सात्वतामिसृतं नृपम्
अभ्यवर्तन् रथैस्तूर्णं मातुलं वधकांक्षया ३५
तत आसीत्परामर्दस्तुमुलः शोणितोदकः ।
शूराणां युध्यमानानां सिंहानामिव नर्दताम्
तेषामासीन्महाराज व्यधिक्षेपः परस्परम् ।
सिंहानामामिषेषुनां कूजतामिव संयुगे ३७
तेषां बाणसहस्रौघैराकीर्णा वसुधाऽभवत् ।
अन्तरिक्षं च सहसा बाणभूतमभूत्तदा ॥ ३८
शरान्धकारं सहसा कृतं तेन समन्ततः ।

अम्रच्छायेव सज्जते शरैर्मुकैर्महात्मभिः ॥ ३९
तत्र राजन् शरैर्मुकैर्निमुकैरिव पन्नगैः ।
खर्णपुङ्खैः प्रकाशद्भिर्व्यरोचन्त दिशस्तदा ४०
तत्राद्भुतं परं चक्रे शल्यः शत्रुनिवर्हणः ।
यदेकः समरे शूरो योधयामास वै बहून् ४१
मद्राजभुजोत्सृष्टैः कङ्कबर्हिणवाजितैः ।
संपतद्भिः शरैर्घोरैरवाकीर्यत मेदिनी ॥ ४२
तत्र शल्यरथं राजन्विचरन्तं महाहवे ।
अपश्याम यथापूर्वं शक्रस्यासुरसंक्षये ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलयुद्धे

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

सज्जय उवाच ।

ततः सैन्यास्तव विभो मद्राजपुरस्कृताः ।
पुनरभ्यद्रवन्पार्थान् धेगेन महता रणे ॥ १
पीडितास्तावकाः सर्वे प्रधावन्तो रणोत्कटाः
क्षणेन चैव पार्थास्ते बहुत्वात्समलोडयन् २
ते वध्यमानाः समरे पाण्डवा नावतस्थिरे ।
निवार्यमाणा भीमेन पश्यतोः कृष्णयोस्तदा
ततो धनञ्जयः क्रुद्धः कृपं सह पदानुगैः ।
अवाकिरच्छरीरेण कृतवर्माणमेव च ॥ ४
शकुनिं सहदेवस्तु सहसैन्यमवाकिरत् ।
नकुलः पार्श्वतः स्थित्वा मद्राजमवैक्षत ॥ ५
द्रौपदेया नरेन्द्राश्च भूयिष्ठान् समवारयन् ।
द्रोणपुत्रं च पाञ्चाल्यः शिखण्डौ समवारयत्
भीमसेनस्तु राजानं गदापाणिरवारयत् ।
शल्यं तु सह सैन्येन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ७
ततः समभवत्सैन्यं संसर्कं तत्र तत्र ह ।
तावकानां परेषां च संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ८
तत्र पश्याम्यहं कर्म शल्यस्यातिमहद्गुणे ।
यदेकः सर्वसैन्यानि पाण्डवानामयोधयत् ९
व्यहृदयत तदा शल्यो युधिष्ठिरसमीपतः ।
रणचन्द्रमसोऽभ्याशे शनैश्चर इव ग्रहः १०
पीडयित्वा तु राजानं शरैराशीविषोपमैः ।
अभ्यधावत्पुनर्भीमं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ११

तस्य तल्लाघवं दृष्ट्वा तथैव च कृतालताम् ।
अपूजयन्ननीकानि परेषां तावकानि च ॥ १२
पीड्यमानास्तु शल्येन पाण्डवा भृशविक्षताः
प्राद्रवन्त रणे हित्वा क्रोशमाने युधिष्ठिरे १३
वध्यमानेष्वनीकेषु मद्राजेन पाण्डवः ।
अमर्षवशमापन्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १४
ततः पौरुषमास्थाय मद्राजमताडयत् ।
जयो वाऽस्तु वधो वाऽस्तु कृतबुद्धिर्महारथः

समाह्वयाव्रवीत्सर्वान्

भ्रातॄन् कृष्णं च माधवम् ।

भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च

ये चान्ये पृथिवीक्षितः ॥ १६

कौरवार्थं पराक्रान्ताः संग्रामे निधनं गताः
यथामार्गं यथोत्साहं भवन्तः कृतपौरुषाः ॥
मागोऽवशिष्ट एकोऽयं मम शल्यो महारथः
सोऽहमद्य युधा जेतुमाशंसे मद्रकाधिपम् १८
तत्र यन्मानसं मह्यं तत् सर्वं निगदामि वः ।
चक्ररक्षाविमौ वीरौ मम माद्रवतीसुतौ १९
अजैयौ वासवेनापि समरे शूरसंमती ।
साध्विमौ मातुलं युद्धे क्षत्रधर्मपुरस्कृतौ २०
मर्त्ये प्रतियुज्येतां मानाहौ सत्यसङ्गौ ।
मां वा शल्यो रणे हन्ता तं वाऽहं मद्रमस्तु वः

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि मेलकण्ठीये भारतभावदीपे
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

तत इति ॥ १ ॥

इति सत्यामिमां वार्णां लोकधीरा निबोधत
 योत्स्येऽहं मातुलेनाद्य क्षात्रधर्मेण पार्थिवः॥
 स्वमंशमभिसन्धाय विजयायेतराय च ।
 तस्य मेऽप्यधिकं शस्त्रं सर्वोपकरणानि च २३
 संसज्जन्तु रथे क्षिप्रं शास्त्रवद्रथयोजकाः ।
 शिनेयो दाक्षिणं चक्रे धृष्टद्युम्नस्तथोत्तरम् ॥ २४
 पुष्टगोपो भवत्त्वद्य मम पार्थो धनञ्जयः ।
 पुरःसरो ममाद्यास्तु भीमः शस्त्रभृतां वरः ॥
 एवमभ्यधिकः शल्याद्भविष्यामि महामुघे ।
 एवमुक्तास्तथा चक्रुस्तदा राक्षः प्रियैषिणः २५
 ततः प्रहर्षः सैन्यानां पुनरासीत्तदा मुघे ।
 पञ्चालानां सोमकानां मत्स्यानां च विशेषतः
 प्रतिष्ठां तां तदा राजा कृत्वा मद्रेशमभ्ययात्
 ततः शङ्कान्ध मेरीश्च शतशस्त्रैव पुष्कलान् २८
 अवाद्यन्त पञ्चालाः सिंहनादांश्च नेदिरैः ।
 तेऽभ्यधावन्त संरम्भा मद्रराजं तरस्त्रिनम् ॥
 महता हर्षेनाथ नादेन कुरुपुङ्गवाः ।
 ह्लादेन गजघण्टानां शङ्कानां निनदेन च ॥
 सूर्यशब्देन महता नाद्यन्तश्च मेदिनीम् ।
 ताग्रत्यगृह्णात्युत्सृजे मद्रराजश्च वीर्यवान् ॥
 महामेघानिव बहून् शैलावस्तोदयानुभौ ।
 शल्यस्तु समरस्थाद्य धर्मराजमर्दिदम् ॥
 वधैर् शरवर्षेण शम्बरं मघवा इव ।
 तथैव कुरुराजोऽपि प्रयुह्य रुचिरं धनुः ॥ ३३
 द्रोणोपदेशान्बिबिधान्दर्शयानो महामनाः ।
 वधैर् शरवर्षाणि चित्रं लघु च सुष्ठु च ॥ ३४
 न चास्य विवरं कश्चिद्दर्शं चरतो रणे ।
 तावुमौ विविधैर्बाणैस्ततश्चाते परस्परम् ॥
 शार्दूलवामिषप्रेष्ठ पराक्रान्ताविवावहे ।
 भीमस्तु तव पुत्रेण युद्धश्रीण्डेन संगतः ॥ ३६
 पाञ्चालयः साल्यकिञ्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ
 शङ्कनिप्रमुखान्वीरान् प्रत्यगृह्णन्समन्ततः ॥
 तदासीत्सुमुलं बुद्धं पुनरेव जयैषिणाम् ।
 तावकानां परेषां च राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥
 दुर्योधनस्तु भीमस्य शरेणानतर्पणा ।
 चिच्छेदादिश्य संग्रामे ध्वजं हेमपरिष्कृतम्
 स किंकिणीकजालेन महता चारुदर्शनः ।
 पपात रुचिरः संख्ये भीमसेनस्य पश्यतः ॥
 पुनश्चास्य धनुश्चित्रं गजराजकरोपमम् ।

क्षुरेण शितधारेण प्रचक्रे नराधिपः ॥ ४१
 स छिन्नधन्वा तेजस्वी रथशक्त्या सुते तव
 विभेदोरसि विक्रम्य स रथोपस्थ आविशत्
 तस्मिन्मोहमनुप्राप्ते पुनरेव वृकोदरः ।
 यन्तुरेव शिरः कायात्क्षुरप्रेणाहरत्तदा ॥ ४३
 हतसुता हयास्तस्य रथमादाय भारत ।
 व्यद्रवन्त दिशो राजन्हाहाकारस्तदाऽभवत्
 तमभ्यधावत् वृणार्थं द्रोणपुत्रो महारथः ।
 कुपश्च कृतवर्मा च पुत्रं तेऽपि परीत्स्वः ॥
 तस्मिन्बिबुलिते सैन्ये व्रत्तास्तस्य पदानुगाः
 गाण्डीवधन्वा विस्फार्य धनुस्तानहनच्छरैः
 युधिष्ठिरस्तु मद्रेशमभ्यधावदमर्षितः ।
 स्वयं सन्नोद्यस्वन्वान् दन्तवर्णान्मनोजवान्
 तत्राश्रयमपश्याम कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरैः ।
 पुरा भूत्वा सुदुर्दान्तो यत्तदा दारुणोऽभवत्
 विवृताक्षश्च कौन्तेयो वेपमानश्च मन्थुना ।
 चिच्छेद् योवाग्निशितैः शरैः शतसहस्रशः ॥
 यां यां प्रत्युद्ययौ सेनां तां तां व्येष्टः स पाण्डवः
 शरैरपातयद्वाजन् गिरीन्वज्रैरिवोत्समैः ॥ ५०
 साश्वसूतध्वजरथान् रथिनः पातयन्बहून् ।
 अग्रीडदेको बलघानपवनस्तोयदानिव ॥ ५१
 साश्वारोहांश्च तुरगान्पत्तींश्चैव सहस्रधा ।
 व्यपाथयत् संग्रामे कुड्मो रुद्रः पशूनिव ॥ ५२
 शून्यमायोधनं कृत्वा शरवर्षैः समन्ततः ।
 अभ्यद्रवत् मद्रेशं तिष्ठ शल्येति चाब्रवीत् ॥
 तस्य तच्चरितं दृष्ट्वा संग्रामे भीमकर्मणः ।
 विभ्रेसुस्तावकाः सर्वे शल्यस्तेन समभ्ययाते
 ततस्तो भृशसंकुडौ प्रध्माय सलिलोज्ज्वली ।
 समाहूय तदाऽन्योन्यं भर्त्सरन्तौ समीयतुः
 शल्यस्तु शरवर्षेण पीडयामास पाण्डवम् ।
 मद्रराजं तु कौन्तेयः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ५६
 अदृश्येतां तदा राजन्कङ्कपत्रिमिराक्षितौ ।
 उज्जिन्नरुचिरौ शूरी मद्रराजयुधिष्ठिरौ ॥ ५७
 पुष्पितौ शृगुमाते वै वसन्ते किंशुकौ यथा ।
 दीप्यमानौ महात्मानौ प्राणयूतेन दुर्मदी ।
 दृष्ट्वा सर्वाणि सैन्यानि नाध्यवस्यन्तयोर्यजं
 हत्वा मद्राधिपं पार्थो भोक्ष्यतेऽद्य वसुन्धरां
 शल्यो वा पाण्डवं हत्वा द्यादुर्योधनाय गां
 हतीव निश्रयो नाभूद्योधानां तत्र भारत ॥

प्रदक्षिणमभूत्सर्वं धर्मराजस्य युध्यतः ।
ततः शरशतं शल्यो मुमोचाथ युधिष्ठिरे ॥
धनुश्चास्य शिताग्रेण बाणेन निरकुन्तत ।
सोऽन्यत्काशुकमादाय शल्यं शरशतैस्त्रिभिः
अविध्यत्काशुकं चास्य क्षुरेण निरकुन्ततः ।
अथास्य निजघानाभ्यांश्चतुरो नतपर्वभिः ॥

द्राभ्यामतिशिताग्राभ्या-
मुभौ तत्पार्ष्णिसारथी ।

ततोऽस्य दीप्यमानेन
पीतेन निशितेन च ॥

६४

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शल्ययुधिष्ठिरयुद्धे
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

सञ्जय उवाच ।

अथान्यद्भुरादाय बलवान्वेगवत्तरम् ।
युधिष्ठिरं मद्रपतिर्मित्वा सिंह इवानदत् ॥ १
ततः स शरवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्रियं क्षत्रियवर्षमः ॥ २

सात्यकिं दशभिर्विद्ध्वा
भीमसेनं त्रिभिः शरैः ।

सहदेवं त्रिभिर्विद्ध्वा
युधिष्ठिरमपीडयत् ॥

३

तांस्तानन्यान्महेष्वासान्
साध्वान्सरथक्ववरान् ।

अर्दयामास विशिखै-
रुहकाभिरिव कुञ्जरान् ॥

४

कुञ्जराङ्कुञ्जरारोहानश्वानश्वप्रयायिनः ।
रथाश्च रथिनः सार्धं जघान रथिनां वरः ॥ ५

बाह्वंश्चिच्छेद तरसा सायुधाकेतनानि च ।
चकार च महीं योधैस्तीर्णो वेदीं कुशैरिव ॥

तथा तमरिसैन्यानि प्रणतं मृत्पुमिवान्तकम्
परिववृर्भूशं कुञ्जाः पाण्डुपाञ्चालसोमकाः ॥

तं भीमसेनश्च शिनेश्च नसा
माद्रथाश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।

समागतं भीमबलेन राज्ञा
पर्याप्तमन्योन्यमथाह्वयन्त ॥

८

ततस्तु शराः समरे नरेन्द्र
नरेश्वरं प्राप्य युधां वरिष्ठम् ।

आवार्य चैनं समरे नृवीरा
जम्नः शरैः पत्रिभिरुग्रवेगैः ॥

९

संरक्षितो भीमसेनेन राजा
माद्रीसुताभ्यामथ माघवेन ।

मद्राधिपं पत्रिभिरुग्रवेगैः
स्तनान्तरे धर्मसुतो निजग्रे ॥

१०

ततो रणे तावकानां रथौघाः
समीक्ष्य मद्राधिपतिं शरातर्षम् ।

पर्यावृत्तः प्रवरास्ते सुसज्जा
दुर्योधनस्यानुमते पुरस्तात् ॥

११

ततो द्रुतं मद्रजनाधिपो रणे
युधिष्ठिरं सप्तभिरभ्यविध्यत् ।

तं चापि पार्थो नवभिः पृष्टकै-
र्विव्याध राजस्तुमुले महात्मा ॥

१२

आकर्णपूर्णयुतसंप्रयुक्तैः
शरैस्तदा संयति तैलघौतैः ।

अन्योन्यमाच्छादयतां महारथौ
मद्राधिपश्चापि युधिष्ठिरश्च ॥

१३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीपे
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

अथोति ॥ १ ॥

ततस्तु तूर्णं समरे महारथौ
परस्परस्यान्तरभीक्ष्माणौ ।
शरैर्भृशं विव्यधतुर्भूषोक्तमौ
महाबली शत्रुभिरप्रभृष्यौ ॥ १४
तयोर्धनुज्यातलनिःस्वनो महान्
महेन्द्रवज्राशनितुल्यनिःस्वनः ।
परस्परं बाणगणैर्महात्मनोः
प्रवर्षतोर्मद्रपपाण्डुवीरयोः ॥ १५
तौ चेरतुज्याग्रशिष्टप्रकाशौ
महावनेष्वाभिषगृक्षिनाविव ।
विषाणिनौ नागवराधिवोभौ
ततश्चतुः संयति जातदर्पौ ॥ १६
ततस्तु मद्राधिपतिर्महात्मा
युधिष्ठिरं भीमबलं प्रसह्य ।
विव्याध वीरं हृदयेऽतिवेगं
शरेण सूर्याग्निसमप्रभेण ॥ १७
ततोऽतिविह्वोऽथ युधिष्ठिरोऽपि
सुसंप्रयुक्तेन शरेण राजन् ।
जघान मद्राधिपतिं महात्मा
सुदं च लेभे ऋषभः कुरूणाम् ॥ १८
ततो मुहूर्तादिष पार्थिवेन्द्रो
लब्ध्वा संज्ञां क्रोधसंरक्तनेत्रः ।
शतेन पार्थं त्वरितो जघान
सहस्रनेत्रप्रतिमप्रभावः ॥ १९
त्वरंस्ततो धर्मसुतो महात्मा
शल्यस्य कोपान्नवभिः पृषत्कैः ।
मिस्त्वा हुरस्तपनीयं च वर्म
जघान षड्भिस्त्वपरैः पृषत्कैः ॥ २०
ततस्तु मद्राधिपतिः प्रकृष्टं
धनुर्विकृष्य व्यसृजत् पृषत्कारम् ।
द्राभ्यां शराभ्यां च तथैव राज्ञ-
श्चिच्छेद चापं कुरुपुरुषस्य ॥ २१
नवं ततोऽन्यत्समरे प्रगृह्य
राजा धनुर्धोरतरं महात्मा ।
शल्यं तु विव्याध शरैः समन्ता-
द्यथा महेन्द्रो नमुषिं शिताग्रैः ॥ २२
ततस्तु शल्यो नवभिः पृषत्कै-
र्भीमस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य ।

निकृत्य रौक्मे पटुवर्मणां तयो-
र्विदारयामास भुजौ महात्मा ॥ २३
ततोऽपरेण ज्वलनार्कतेजसा
क्षुरेण राजो धनुर्गन्ममाथ ।
कृपश्च तस्यैव जघान सूरं
षड्भिः शरैः सोऽभिमुखः पपात २४
मद्राधिपश्चापि युधिष्ठिरस्य
शरैश्चतुर्भिर्नजघान बाह्वान् ।
बाह्वांश्च हत्वा व्यकरोन्महात्मा
योधक्षयं धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ २५
तथा कृते राजनि भीमसेनो
मद्राधिपस्याथ ततो महात्मा ।
छिस्त्वा धनुर्वैगवता शरेण
द्राभ्यामविध्यत्सुभृशं नरेन्द्रम् ॥ २६
तथापरेणास्य जहार यन्तुः
कायाच्छिरः संहननीयमध्यात् ।
जघान चाभ्वांश्चतुरः सुशीघ्रं
तथा भृशं कुपितो भीमसेनः ॥ २७
तमग्रणीः सर्वधनुर्धराणा-
मेकं चरन्तं समरेऽतिवेगम् ।
भीमः शतेन व्यकिरच्छराणां
माद्रीपुत्रः सहदेवतथैव ॥ २८
तैः सायकैर्मोहितं वीक्ष्य शल्यं
भीमः शरैरस्य चकर्त वर्म ।
स भीमसेनेन निकृष्टवर्मो
मद्राधिपश्चर्मसहस्रतारम् ॥ २९
प्रगृह्य खड्गं च स्थानमहात्मा
प्रस्कन्धं कुन्तीसुतमभ्यधावत् ।
छिस्त्वा रथेषां नकुलस्य सोऽथ
युधिष्ठिरं भीमबलोऽभ्यधावत् ॥ ३०
तं चापि राजानमथोत्पतन्तं
कुडं यथैवान्तकमापतन्तम् ।
धृष्टद्युम्नो द्रौपदेयाः शिखण्डी
शिनेश्च नता सहसा परीयुः ॥ ३१
अथास्य चर्मोप्रतिमं न्यकृन्त-
ज्जीमो महात्मा नवभिः पृषत्कैः ।
खड्गं च भल्लैर्नचकर्त सुधौ
नदं प्रहृष्टस्तव सैन्यमध्ये ॥ ३२

तत्कर्म भीमस्य समीक्ष्य दृष्टा-
स्ते पाण्डवानां प्रवरा रथीयाः ।
नादं च चक्रभृशमुत्सम्यन्तः
शङ्खांश्च दध्मुः शशिसन्धिकाशान् ३३
तेनाथ शब्देन विभीषणेन
तथाभितप्तं बलमप्रभृष्यम् ।
काङ्क्षिभूतं रुधिरैर्णाक्षिताङ्गं
विसंज्ञकलपं च तदा विषण्णम् ३४
स मद्राजः सहसा विकीर्णो
भीमाग्रगैः पाण्डवयोधमुखैः ।
युधिष्ठिरस्याभिमुखं जवेन
सिंहो यथा मृगहेतोः प्रयातः ॥ ३५
स धर्मराजो निहताश्वसूतः
क्रोधेन दीप्तो ज्वलनप्रकाशः ।
दृष्ट्वा च मद्राधिपतिं स्म तूर्णं
समभ्यधावत्तमरिं बलेन ॥ ३६
गोविन्दवाक्यं त्वरितं विचिन्त्य
दध्ने मतिं शल्यदिनाशनाय ।
स धर्मराजो निहताश्वसूतो
रथे तिष्ठन् शक्तिमेवाभ्यकांक्षत् ३७
तच्चापि शल्यस्य निशम्य कर्म
महात्मनो भागमथावशिष्टम् ।
कृत्वा मनः शल्यवधे महात्मा
यथोक्तमिन्द्रावरजस्य चक्रे ॥ ३८
स धर्मराजो मणिहृददण्डां
जग्राह शक्तिं कनकप्रकाशाम् ।
नेत्रे च दीप्ते सहसा विवृत्त्र
मद्राधिपं क्रुद्धमना निरैक्षत् ॥ ३९
निरीक्षितोऽसौ नरदेव राज्ञा
पूतात्मना निहृतकल्मषेण ।
आसीन्न यज्ञस्मसान्मद्राज-
स्तदद्भुतं मे प्रतिभाति राजन् ॥ ४०
ततस्तु शक्तिं रुधिरोग्रदण्डां
मणिप्रवेकोज्ज्वलितां प्रदीप्ताम् ।
चिक्षेप वेगात्सुभृशं महात्मा
मद्राधिपाव प्रवरः कुरूणाम् ॥ ४१
दीप्तामथैनं प्रहितां बलेन
सविस्फुलिङ्गां सहसा पतन्तीम् ।

प्रैक्षन्त सर्वे कुरवः समेता
दिवो युगान्ते महतीमिवोल्काम् ४२
तां कालरात्रीमिव पाशहस्तां
यमस्य धात्रीमिव चोग्ररूपाम् ।
स ब्रह्मदण्डप्रतिमाममोघां
ससर्ज यत्तो युधि धर्मराजः ॥ ४३
गन्धस्त्रगध्यासनपानभोजनै-
रभ्यर्चितां पाण्डुसुतैः प्रयत्नात् ।
सांवर्तकाग्निप्रतिमां ज्वलन्तीं
कृत्यामथर्वाङ्गिरसीमिवोग्राम् ॥ ४४
ईशानहेतोः प्रतिनिर्मितां तां
त्वष्ट्रा रिपूणामसुदेहमक्ष्याम् ।
भूम्यन्तरिक्षादिजलाशयानि
प्रसह्य भूतानि निहन्तुमीशाम् ॥ ४५
घण्टापताकां मणिवज्रनालां
धैर्यचित्रां तपनीयदण्डाम् ।
त्वष्ट्रा प्रयत्नान्नियमेन क्लृप्तां
ब्रह्माद्रिपामन्तकरीममोघाम् ॥ ४६
बलप्रयत्नादधिरुढधेगां
मन्त्रैश्च घोरैरभिगन्ध्य यत्नात् ।
ससर्ज मार्गेण च तां परेण
वधाय मद्राधिपतेस्तदानीम् ॥ ४७
हतोऽसि पापेत्यभिगर्जमानो
रुद्रोऽन्धकायान्तकरं यथेषुम् ।
प्रसार्य बाहुं सुदृढं सुपार्थि
क्रोधेन नृत्यान्निव धर्मराजः ॥ ४८
तां सर्वशक्त्या प्रहितां सुशक्तिं
युधिष्ठिरेणाप्रतिवार्यवीर्याम् ।
प्रतिग्रहायाभिननर्दं शल्यः
सम्यग्घुतामग्निरिवाज्यधारायाम् ॥ ४९
सा तस्य मर्माणि विहार्य शुभ्र-
सुरो विशालं च तथैव मित्वा ।
विवेश गां तोयमिवाप्रसक्ता
यशो विशालं नृपतेर्देहन्ती ॥ ५०
नासाक्षिकर्णास्थविनिःसृतेन
प्रत्यन्दता च व्रणसंभवेन
संसिक्तगात्रो रुधिराण सोऽभू-
त्क्रौञ्चो यथा स्कन्दहतो महाद्रिः ॥

कर्म युद्धरूपं अवशिष्टं स्वस्य भागं च निशम्यालोच्य शल्य-
वधे मनः कृत्वा क्षत्रावरजस्य कृष्णस्य यथोक्तं वचनं चक्रे

इत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ अन्तरिक्षादीत्यादिनाऽग्निवायु ॥ ४५ ॥
तोयमिव सुप्रवेशाणां अप्रसक्ता अप्रतिहता नृपतेः शल्यस्य ५०

प्रसार्य बाहू च रथादृतो गां
संलिख्यर्मां कुरुनन्दनेन ।
महेन्द्रबाह्वप्रतिमो महात्मा
वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ५२

बाहू प्रसार्याभिमुखो धर्मराजस्य मद्राद्
ततो निपातितो भूमाविन्द्रध्वज इवोच्छ्रितः ।
स तथा भिन्नसर्वाङ्गो रुधिर्रेण समुक्षितः ।
प्रत्युद्धत इव प्रेम्णा भूम्या स नरपुङ्गवः ॥ ५३
प्रियया कान्तया कान्तः पतमान इवोरसि ।
चिरं भुक्त्वा वसुमतीं प्रियां कान्तामिव प्रभुः
सर्वैरङ्गैः समालिख्य प्रसुप्त इव वामवत् ।
धर्म्यं धर्मात्मना युद्धे निहते धर्मसुतना ॥ ५४
सम्यग्भुत इव स्थिरः प्रशान्तोऽग्निरिवाध्वरे
शक्त्या विभिन्नहृदयं विप्रविद्धायुधध्वजम्
संशान्तमपि मद्रेशं लक्ष्मीनैव विमुञ्चति ।
ततो युधिष्ठिरश्चापमादायेन्द्रधनुष्प्रमम् ॥ ५५
व्यधमद्विषतः संख्ये खगराडिव पन्नगान् ।
देहान्सुनिशितैर्मलैरिपूणां नाशयन् क्षणात् ॥

ततः पार्थस्य बाणोधि-

रावृताः सैनिकास्तव ।

निमीलिताक्षाः क्षिण्वन्तो

भृशमन्योन्यमर्दिताः ॥ ६०

क्षरन्तो रुधिरं देहैर्विपचायुधजीविताः ।
ततः शल्ये निपतिते मद्राजानुजो युवा ॥
भ्रातृस्तुल्यो गुणैः सर्वै रथी पाण्डवमभ्ययात्
विश्याध च नरश्रेष्ठो नाराचैर्बहुभिस्त्वरन् ॥
हतस्यापचितं भ्रातृश्रीकपुर्थुदुर्मदः ।
तं विश्याघातुगैः दृग्भिर्यमराजस्त्वरान्नव
कार्मुकं चास्य चिच्छेद क्षुराभ्यां ध्वजमेव च
ततोऽस्य प्रीत्यामानेन सुददेन शितेन च ॥ ६१
प्रमुखे वर्तमानस्य मल्लेनापाहृच्छिरः ।
स कुण्डलं तद्दृश्ये पतमानं शिरो रथात् ॥ ६२
पुण्यक्षयमनुप्राप्य पतन् खगोदिव व्युतः ।
तस्यापकृतशीर्षं तु शरीरं पतितं रथात् ॥ ६३
रुधिर्रेणावसिकाङ्गं दृष्ट्वा सैन्यमभज्यत ।
विचित्रकवचं तस्मिन्हते मद्रमुपाजुजे ॥ ६४
हाहाकारं प्रकुर्वाणाः कुरवोऽभिप्रदुद्भुवुः ।
शल्यानुजं हतं दृष्ट्वा तावकास्त्यकजीविताः
वित्रेसुः पाण्डवभयाद्रजोऽधस्तास्तदा भृशं

तांस्तथा भज्यमानांस्तु कौरवान् भरतर्षभ ॥
शिनेनैता किरन्माणैरभ्यवर्तत सात्यकिः ।
तमायान्तं महेष्वासं दुष्प्रसह्यं दुरासदम् ॥
हार्दिक्यस्त्वरितो राजन्प्रत्यगुद्वाद्भीतवत् ।
तौ समेतौ महात्मानौ बाणैर्यौ वरबाजिनौ
हार्दिक्यः सात्यकिश्चैव सिंहाविष्वलोत्कटौ
इषुभिर्विमलामासैश्छादयन्तौ परस्परम् ॥
अर्चिर्मिरिव सूर्यस्य दिवाकरसमप्रभौ ।
चापमार्गंबलोद्भूतान्मार्गैर्गणान् वृष्णिंसिंहयोः

आकाशगोनपदयाम्

पतङ्गानिव शीघ्रगान् ।

सात्यकि दशभिर्विदध्वा

हयांश्चास्य त्रिभिः शरैः ॥ ७४

चापमेकेन चिच्छेद हार्दिक्यो नतपर्वणा ।
तन्निकृत्तं धनुः श्रेष्ठमपास्य शनिपुङ्गवः ॥ ७५
अन्यदादत्त वगेन वेगवत्तरामाधुधम् ।
तदादाय धनुः श्रेष्ठं वरिष्ठः सर्वधन्विनाम् ॥
हार्दिक्यं दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यस्तनान्तरे
ततो रथं युगेषां च चिच्छत्वा भल्लैः सुसंयतैः
अश्वान्स्तस्यावधीर्त्तुर्गुप्त्यौ च पार्श्विण्यारथौ
ततस्तं विरथं दृष्ट्वा क्रुपः शारद्वतः प्रभो ॥ ७६
अपोवाह ततः क्षिप्रं रथमारोप्य वीर्यवान् ।
मद्राजे हते राजन्विषये कृतधर्मणि ॥ ७७
दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखम् ।
तत्परे नान्वबुध्यन्त सैन्येन रजसा वृते ॥ ७८
बलं तु हतभूयिष्ठं तत्तदासीत्पराङ्मुखम् ।
ततो सुहृतात्पदस्य रजो भौमं समुत्थितम्
विधिर्धैः शोणितकावैः प्रशान्तं पुरुषर्षभ ।
ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा भग्नं खबलमन्तिक्रात् ॥
जवेनापततः पार्थानिकः सर्वानवावयत् ।
पाण्डवान्स्तरयान्दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नं च पार्श्वतम् ॥
आनतं च दुराधर्षं शितैर्बाणैरवारयत् ।
तं परे नाभ्यवर्तन्त मर्त्या मृत्युमिवागतम् ॥
अथान्वं रथमास्थाय हार्दिक्योऽपि न्यवर्तत
ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः ॥
चतुर्मिनिजघानाश्वान्पत्रिभिः कृतवर्मणः ।
विश्याध गौतमं चापि षड्भिर्मल्लैः सुतेजसैः
अश्वत्थामा ततो राज्ञा हताश्वं विरथीकृतम्
तमपोवाह हार्दिक्यं खरथेन युधिष्ठिरात् ॥

स्वर्गास्सर्गसुखात् व्युतो अष्टः अत एव पतन् तस्मादेव ॥ ६६ ॥

ततः शारद्वतः षड्भिः

प्रत्यविक्ष्यद्युधिष्ठिरम् ।

विद्ययाध चाश्वाक्षिशितै-

स्तस्याद्याभिः शिलीमुखैः ॥ ८८

एवमेतन्महाराज युद्धशेषमवर्तत ।

तव दुर्मन्त्रिते राजन्सह पुत्रस्य भारत ॥ ८९

तस्मिन्महोष्वासधरे विशस्ते

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधे

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

संग्राममध्ये कुरुपुङ्गवेन ।

पार्थाः समेताः परमप्रहृष्टाः

शङ्खान्प्रदध्मुहृतमीक्ष्य शल्यम् ॥ ९०

युधिष्ठिरं च प्रशशंसुराजौ

पुरां कृते वृत्रवधे यथेन्द्रम् ।

चक्रुश्च नानाविधवाद्यशब्दा-

क्षिनादयन्तो वसुधां समेताः ॥ ९१

१८

सञ्जय उवाच ।

शल्येऽथ निहते राजन्मद्राजपदानुगाः ।

रथाः सप्तशता वीरा निर्ययुर्महतो बलात् १

दुर्योधनस्तु द्विरदमारुह्याचलसन्निभम् ॥

छत्रेण ध्रियमाणेन वीज्यमानश्च चामरैः २

न गन्तव्यं न गन्तव्यमिति मद्रानवारयत् ।

दुर्योधनेन ते वीरा वार्यमाणाः पुनः पुनः ३

युधिष्ठिरं जिघांसन्तः पाण्डूनां प्राविशन्बलम्

ते तु शूरा महाराज कृतचिन्ताश्च योधने ॥ ४

धनुःशब्दं महत्कृत्वा सहायुध्यन्त पाण्डवैः

श्रुत्वा च निहतं शल्यं धर्मपुत्रं च पीडितम् ५

मद्राजप्रिये युक्तैर्मद्रकाणां महारथैः ।

आजगाम ततः पार्थो गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः

पूरयन् रथघोषेण दिशः सर्वा महारथः ।

ततोऽर्जुनश्च भीमश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥

साल्यकिश्च नरध्यामो द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पञ्चालाः सह सोमकैः

युधिष्ठिरं परीप्सन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ।

ते समन्तात्परिवृताः पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ९

क्षोभयन्ति स्म तां सेनां मकराः सागरे यथा

वृक्षानिब महावाताः कंपयन्ति स्म तावकान्

पुरोवातेन गङ्गेव क्षोभ्यमाणा महानदी ।

अक्षोभ्यत तदा राजन्पाण्डूनां ध्वजिनी ततः

प्रस्कन्ध सेनां महतां महात्मानो महारथाः

बहवश्चुकुशुस्तत्र क स राजा युधिष्ठिरः ॥

आतरो वाऽस्य ते शूरा दृश्यन्ते नेह केन च

धृष्टद्युम्नोऽथ शीनेयो द्रौपदेयाश्च सर्वशः १३

पञ्चालाश्च महावीर्याः शिखण्डी च महारथः

एवं तान् वादिनः शूरान्द्रौपदेया महारथाः ॥

अभ्यघ्नन् युयुधानश्च मद्राजपदानुगान् ।

चक्रैर्विमथितैः क्वचित्केचिच्छिन्नैर्महाध्वजैः

ते दृश्यन्तेऽपि समरे

तावका निहताः परैः ।

आलोक्य पाण्डवान् युधे

योधा राजन्समन्ततः ॥ १६

वार्यमाणा ययुर्वेगात्पुत्रेण तव भारत ।

दुर्योधनश्च तान्वीरान्वारयामास सान्त्वयन्

न चास्य शासनं केचित्तत्र चक्रुर्महारथाः ।

ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरब्रवीत् ॥

दुर्योधनं महाराज वचनं वचनक्षमः ।

किं नः संप्रेक्षमाणानां मद्राणां हन्यते बलम्

न युक्तमेतत्समरे त्वयि तिष्ठति भारत ।

सहितैश्चापि योद्धव्यमित्येष समयः कृतः २०

अथ कस्मात्परानेव प्रतो मर्षयसे नृप ।

दुर्योधन उवाच ।

वार्यमाणा मया पूर्वं नैते चकुर्वन्चो मम २१

एते विनिहताः सर्वे

प्रस्कन्धाः पाण्डुवाहिनीम् ।

शकुनिरुवाच ।

न भर्तुः शासनं वीरा

रणे कुर्वन्त्यमर्षिताः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्ये

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

शल्यो ३

१८

शल्ये इति ॥ १ ॥ प्रस्कन्धाः प्रपन्नाः ॥ २२ ॥

अलं क्रोद्धमयैतेषां नार्यं काल उपेक्षितम् ।
यामः सर्वं च संभूय सवाजिरथकुञ्जराः २३
परित्रातुं महेष्वासान्मद्राजपदानुगान् ।
अन्योन्यं परिरक्षामो यत्नेन महता रुप २४
एवं सर्वेऽनुसञ्चिन्त्य प्रययुर्यज्ञसैनिकाः ।
सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तस्तदा राजा बलेन महता वृतः २५
प्रययौ सिंहनादेन कम्पयन्निबं मेदिनीम् ।
हत विह्वल गृहीत प्रहरध्वं निकृन्तत ॥ २६
इत्यासीत्तुमुलः शब्दस्तव सैन्यस्य भारत ।
पाण्डवास्तु रणे दृष्ट्वा मद्राजपदानुगान् २७
सहितानभ्यवर्तन्त गुरुममास्थाय मध्यमम् ।
ते मुहूर्ताद्रणे वीरा हस्ताहस्ति विशांपते ॥
निहताः प्रत्यदृश्यन्त मद्राजपदानुगाः ।
ततो नः संप्रयातानां हता मद्रास्तरस्विनः ॥
दृष्ट्वाः किलकिलाशब्दमकुर्वन्सहिताः परे ।
उत्थितानि कबन्धानि समदृश्यन्त सर्वशः ॥
पपात महती चोल्का मध्येनादित्यमण्डलम्
रथैर्भैरुं गाक्षैश्च निहतैश्च महारथैः ॥ ३१
अश्वैर्निपतितैश्चैव संलब्धऽभूद्वसुंधरा ।

इति श्रीमहामारते शल्यपर्वणि संकुलद्युद्धे
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

सञ्जय उवाच ।

पातिते युधि दुर्धर्षे मद्राजे महारथे ।
तावकास्तव पुत्राश्च प्रायशो विमुखाऽभवन्
वणिजो नावि भिन्नायां
यथाऽगाधेऽऽल्लवेऽण्वे ।
अपारे पारमिच्छन्तो
हते शूरे महामना ।
मद्राजे महाराज
विजस्ताः शरविश्वताः ॥ २
अनाथा नाथमिच्छन्तो
मृगाः सिंहादिता इव ।

वृषा यथा भग्नशृङ्गाः

शीर्णदन्ता यथा गजाः ॥ ३

मध्याह्ने प्रत्यपायाम निजिताऽजातशत्रुणा ।
न सन्धातुमनीकानि न च राजन् पराक्रमेऽ
आसीद्विह्वलं शल्ये भूयो योधस्य कस्यचित्
भीष्मे द्रोणे च निहते सुतपुत्रे च भारत ॥ ५
यदुःखं तव योधानां भयं चासीद्विशोपते ।
तद्भयं स च नः शोको भूय एवाभ्यवर्तत ॥ ६
निराशाश्च जये तस्मिन् हते शल्ये महारथे ।
हतप्रवीरा विध्वस्ता निकृन्ताश्च शितैः शरैः
मद्राजे हते राजन् योधास्ते प्राद्रिन्नभयात्
अश्वानन्ये गजानन्ये रथानन्ये महारथाः ॥ ८

इति श्रीमहामारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

पातिते इति ॥ १ ॥

आरुह्य जवसंपन्नाः पादाताः प्राद्रवंस्तथा ।
द्विसाहस्राश्च मातङ्गा गिरिरूपाः प्रहारिणः
संप्राद्रवन् हते शल्ये अंकुशाकुण्ठनोदिताः ।
ते रणाद्भरतश्रेष्ठ तावकाः प्राद्रवन्दिशः ॥१०

धावतश्चाप्यपश्याम

असमानान् शराहतान् ।

तान्प्रभञ्जान् कुतान्दृष्ट्वा

हतोत्साहान्पराजितान् ॥ ११

अभ्यवर्तन्त पञ्चालाः पाण्डवाश्च जयैषिणः ।
बाणशब्दवाशापि सिंहनादाश्च पुष्कलाः ॥
शङ्खशब्दश्च शूराणां दारुणः समपद्यत ।

दृष्ट्वा तु कौरवं सैन्यं भयव्रतं प्रविभ्रुतम् ॥

अन्योन्यं समभाषन्त पञ्चालाः पाण्डवैः सह

अथ राजा सत्यधृतिर्हताभिश्च युधिष्ठिरः ॥

अथ दुर्योधनो हीनो दीप्ताया नृपतिभिर्यः ।

अथ श्रुत्वा हतं पुत्रं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ॥१५

विह्वलः पतितो भूमौ किल्बिषं प्रतिपद्यताम्

अथ जानातु कौन्तेयं समर्थं सर्वत्र्यन्विनाम् ॥

अद्यात्मानं च दुर्मैधा गर्हयिष्यति पापकृत् ।

अथ क्षत्तुर्वचः सत्यं स्मरतां ब्रुवतो हितम् ॥

अथप्रभृतिं पार्थं च प्रेष्यभूत इवाचरन् ।

विजानातु नृपो दुःखं यत्प्राप्तं पाण्डुनन्दनैः

अथ कृष्णस्य माहात्म्यं विजानातु महीपतिः

अद्याहुंनघनुघोषं घोरं जानातु संयुगे ॥ १९

अस्त्राणां च बलं सर्वं बाह्योश्च बलमाहवे ।

अथ श्लास्यति भीमस्य बलं घोरं माहात्मनः

हते दुर्योधने युद्धे शक्रेणयासुरे बले ।

यत्कृतं भीमसेनेन दुःशासनवधे तदा ॥ २१

नान्यः कर्ताऽस्ति लोकेऽस्मि-

नृते भीमान्महाबलात् ।

अथ श्रेष्ठस्य जानीतां

पाण्डवस्य पराक्रमम् ॥ २२

मद्राजं हतं श्रुत्वा देवैरपि सुदुःसहम् ।

अथ श्लास्यति संग्रामे माद्रीपुत्री सुदुःसहौ ॥

निहते सौबले वीरे प्रवीरेषु च सर्वशः ।

कथं जयो न तेषां स्याद्येषां योद्धा धनञ्जयः

सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।

द्रौपद्यास्तनयाः पञ्च माद्रीपुत्री च पाण्डवौ ॥

शिखण्डी च महेष्वासो राजा चैव युधिष्ठिरः

येषां च जगतीनाथो नाथः कृष्णो जनार्दनः

कथं तेषां जयो न स्याद्येषां धर्मो व्यपाश्रयः ।

भीष्मं द्रोणं च कर्णं च मद्राजानमेव च ॥

तथान्यान्पृथगीन्वीरांश्शतशोऽप्य सहस्रशः

कोऽन्यः शक्तो रणे जेतुमृते पार्थाद्युधिष्ठिरात्

यस्य नाथो हृषीकेशः सदा सत्ययशोनाभिः

इत्येवं वदमानास्ते हर्षेण महता युताः ॥ २९

प्रभञ्जोस्तावकान्यो धान्संहृष्टाः पृष्ठतोऽन्वयुः

धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्तत वीर्यवान् ॥ ३०

माद्रीपुत्री च शकुनिं सात्यकिश्च महारथः ॥

तान्प्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान् भीमसेनभयार्दितान्

दुर्योधनस्तदा सूतमब्रवीद्विजयाय च ।

मामतिक्रमते पार्थो अनुष्णाणिमवाक्षितम् ॥

जघने सर्वसैन्यानां ममाश्वान्प्रतिपादय ।

जघने बुध्यमानं हि कौन्तेयो मां समन्ततः

नोत्सहेद्भयतिक्रान्तं वेलामिव महोदधिः ।

पश्य सैन्यं महत्सूत पांडवैः समभिद्रुतम् ३४

सैन्यरेणुं समुद्भूतं पश्यसैनं समन्ततः ।

सिंहनादांश्च बहुशः शृणु घोरान् भयांवहान्

तस्माद्याहि शनैः सूत जघनं परिपालय ।

मयि स्थिते च समरे निरुद्धेषु च पाण्डुषु ॥

पुनरावर्तते तूर्णं मामकं बलमोजसा ।

तच्छ्रुत्वा तव पुत्रस्य शूरायंसदशं वचः ॥

सारथिर्हंसलज्जान् शनैरश्वानचोदयत् ।

गजाश्च रथिभिर्हीनास्त्यक्तात्मानः पदातयः ॥

एकविंशतिसाहस्राः संयुगायावतस्थिरे ।

नानादिशसमुद्भूता नानानगरवासिनः ॥ ३९

अवस्थितास्तदा योधाः प्रार्थयन्तो महद्यशः

तेषामापततां तत्र संहृष्टानां परस्परम् ॥ ४०

संमर्दः सुमहाज्ज्वले घोररूपो भयानकः ।

भीमसेनस्तदा राजन् धृष्टद्युम्नश्च पार्थतः ॥

बलेन चतुरङ्गेण नानादेयानवधारयत् ।

भीममेवाभ्यवर्तन्त रणेऽन्ये तु पदातयः ॥४२

प्रश्वेड्यास्फोट्य संहृष्टा वीरलोकं धियास्त्रवः

आसाद्य भीमसेनं तु संरब्धा युद्धदुर्मदाः ।

धार्तराष्ट्रा विनोदुहिं नान्यामकथयन्कथाम् ।

परिवार्य रणे भीमं निजमुस्ते समन्ततः ॥४४

स्र बध्यमानः समरे पदातिगणसंब्रुतः ।

न चञ्चाल ततः स्थानान्मैताक इव पर्वतः ॥

ते तु क्रुद्धा महाराज पाण्डवस्य महारथम् ।

निग्रहीतुं प्रवृत्ता हि योधांश्चान्धानवारयन् ॥

अकुप्यत रणे भीमस्तैस्तदा पर्यवस्थितैः ।

सोऽवतीर्य रथासूयं पदातिः समवस्थितः ॥

जातरूपप्रतिच्छन्नां प्रगृह्य महर्तो गदाम् ।
 अवधीत्तावकास्थो धान्दण्डपाणिरिवान्तकः
 विप्रहीणरथाश्वान्स्तानवधीत्युत्तुषर्षमः ।
 एकविंशतिसाहस्रान्पदातीन्समपोथयत् ॥ ४९ ॥
 हत्वा तत्पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः ।
 धृष्टशुक्लं पुरस्कृत्य न विरात्प्रत्यदृश्यत् ॥ ५० ॥
 पादाता निहता भूमौ शिथिले रुधिरोक्षिताः
 संभद्रा इव वातेन कर्णिकाराः सुपुष्पिताः ।
 नानाशस्त्रसमायुक्ता नानाकुण्डलधारिणः ।
 नानाजात्या हतास्तत्र नानादेशसमागताः
 पताकाध्वजसंछन्नं पदातीनां महद्वलम् ।
 निकृष्टं विवर्धमानं रौद्रं घोररूपं भयावहम् ॥ ५३ ॥
 युधिष्ठिरपुरोगाश्च सहसैन्या महारथाः ।
 अभ्यधावन्महात्मानं पुत्रं दुर्योधनं तत्र ॥ ५४ ॥
 ते सर्वे तावकान् दृष्ट्वा महेष्वासान्पराङ्मुखान्
 नात्यवर्तन्त ते पुत्रं वेलेव मकरालयम् ॥ ५५ ॥
 तदद्भुतमपश्याम तत्र पुत्रस्य पौरुषम् ।
 यदेकं सहिताः पार्था न शेकुरतिवर्तितुम् ॥
 नातिदूरापयातं तु कृतबुद्धिं पलायने ।
 दुर्योधनः स्वकं सैन्यमब्रवीच्च शविक्षतम् ॥ ५७ ॥
 न तं देशं प्रपश्यामि पृथिव्यां पर्वतेषु च ।
 यत्र यातास्त्र वा हन्तुः पाण्डवाः किं स्तूतेन वः
 अल्पं च बलमेतेषां कृष्णा च भृशविक्षतौ ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलयुद्धे

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

सञ्जय उवाच ।

सन्निवृत्ते जनीधे तु शाल्वो म्लेच्छगणाधिपः
 अभ्यवर्तते संकुद्धः पाण्डवानां महद्वलम् ॥ १ ॥
 आस्थाय सुमहानागं प्रभिन्नं पर्वतोपमम् ।
 दत्तमैरावतप्रख्यमभिन्नरागमर्दनम् ॥ २ ॥
 योऽसौ महान्मद्रकुलप्रसूतः
 सुपूजितो धार्तराष्ट्रेण नित्यम् ।
 सुकल्पितः शास्त्रविनिश्चयैः
 सदोपवाह्यः समरेषु राजन् ॥ ३ ॥

तमास्थितो राजवरो बभूव
 यथोदयस्यः सचिता क्षपान्ते ।
 स तेन नागप्रवरेण राज-
 क्षभ्युद्ययौ पाण्डुसुतान्समेतान् ॥ ४ ॥
 सितैः पृषतैर्विददार वनै-
 र्महिन्द्रवज्रप्रतिभैः सुघोरैः ।
 ततः शरान्वै सृजतो महारणे
 योधाश्च राजस्यतो यमालयम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावर्षदि
 कनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

सन्निवृत्ते इति ॥ १९ ॥ पुरा पूर्वं वज्रवत्स्य एरावण-

स्थस्य वासवस्य पुरा प्रथमे चमूविमर्दे दैत्या गदेत्या
 देवाश्च यथा अन्तरं न दृष्टुंस्तथा स्वे परे च अस्य
 शाल्वस्यान्तरं न दृष्टुंस्त्रिभुवन्यः । इवशन्दो वाक्यलङ्कारे
 ॥ १९ ॥

नास्यान्तरं ददृशुः स्वे परे वा
 यथा पुरा वज्रधरस्य दैत्याः ।
 पेरावणस्य च समूविमर्दे
 दैत्याः पुरा वासवस्येव राजन् ॥ ६
 ते पाण्डवाः सोमकाः सुजयाश्च
 तमेकनागं ददृशुः समन्तात् ।
 सहस्रशो वै विचरन्तमेकं
 यथा महेन्द्रस्य गजं समीपे ॥ ७
 संद्राव्यमाणं तु बलं परेषां
 परीतकल्पं धिवमौ समन्ततः ।
 नैवावतस्थे समरे भृशं भया-
 द्विमृद्यमानं तु परस्परं तदा ॥ ८
 ततः प्रभञ्जा सहसा महाचमूः
 सा पाण्डवी तेन नराधिपेन ।
 विशश्चतस्रः सहसा विधाविता
 गजेन्द्रवेगं तमपारयन्ती ॥ ९
 दृष्ट्वा च तां वेगवतीं प्रभञ्जां
 सर्वे त्वदीया युधि योधमुख्याः ।
 अपूजयन्ते तु नराधिपं तं
 दम्भुश्च शङ्खान् शशिसन्निकाशान् ॥
 श्रुत्वा निनादं त्वथ कौरवाणां
 हर्षाद्भिमुक्तं सह शङ्खशब्दैः ।
 सेनापतिः पाण्डवसुजयानां
 पाञ्चालपुत्रो ममूषे न कोपात् ॥ ११
 ततस्तु तं वै क्षिरदं महात्मा
 प्रत्युद्ययौ त्वरमाणो जयाय ।
 जम्भो यथा शक्रसमागमे वै
 नागेन्द्रमैरावणमिन्द्रवाहाम् ॥ १२
 तमापतन्तं सहसा तु दृष्ट्वा
 पाञ्चालपुत्रं युधि राजसिंहः ॥
 तं वै द्विपं प्रेषयामास तूर्णं
 वधाय राजन् दुषदात्मजस्य ॥ १३
 स तं द्विपेन्द्रं सहसा पतन्त-
 मविध्वदग्निप्रतिमैः पुष्टकैः ।
 कर्मारधौर्तिर्निशितैर्ज्वलद्भि-
 न्नाराचमुख्यैस्त्रिभिरुग्रवेगैः ॥ १४
 ततो परान्पञ्चशतात्महात्मा
 नाराचमुख्यान्विससर्ज कुम्भे ।
 स तैस्तु विद्धः परमद्विपो रणे
 तदा परावृत्य भृशं प्रदुद्बुधे ॥ १५

तं नागराजं सहसा प्रणुन्नं
 विद्राव्यमाणं धिनिवर्त्य शालवः ।
 तोषांकुशैः प्रेषयामास तूर्णं
 पाञ्चालराजस्य रथं प्रदिश्य ॥ १६
 दृष्ट्वा पतन्तं सहसा तु नागं
 धृष्टद्युम्नः स्वस्थाच्छ्रीघ्रमेव ।
 गदां प्रगृह्योग्रजवेन वीरो
 भूमिं प्रपन्नो भयविह्वलाङ्गः ॥ १७
 स तं रथं हेमविभूषिताङ्गं
 साश्वं ससृतं सहसा विमृद्य ।
 उत्क्षिप्य हस्तेन नदन् महाद्विपो
 विपीथयामास वसुन्धरातले ॥ १८
 पाञ्चालराजस्य सुतं च दृष्ट्वा
 तदार्दितं नागवरेण तेन ।
 तमभ्यधावत्सहसा जवेन
 भीमः शिखण्डी च शिनेश्च नत्ता १९
 शरैश्च वेगं सहसा निगृह्य
 तस्याभितो व्यापततो गजस्य ।
 स संगृहीतो रथिभिर्गजो वै
 चचाल तैर्वीर्यमाणाश्च संख्ये ॥ २०
 ततः पुष्टकां प्रवचर्ष राजा
 सूर्यो यथा रादिमजालं समन्तात् ।
 तैराशुगैर्वल्लयमाना रथौघाः
 प्रदुद्बुधुः सहितास्तत्र तत्र ॥ २१
 तत् कर्म शालवस्य समीक्ष्य सर्वे
 पाञ्चालपुत्रा नृप सुजयाश्च ।
 हाहाकारैर्नादयन्ति स्म युद्धे
 द्विपं समन्तादुद्गुह्यैराध्याः ॥ २२
 पाञ्चालपुत्रस्त्वरिवस्तु शूरो
 गदां प्रगृह्याचलशृङ्गकल्पाम् ।
 ससंघ्नमं भारतशत्रुघातो
 जवेन वीरोऽनुससार नागम् ॥ २३
 ततस्तु नागं धरणीधरामं
 मदं खवन्तं जलदप्रकाशम् ।
 गदां समाधिज्य भृशं जघान
 पाञ्चालराजस्य सुतस्तरस्वी ॥ २४
 स भिन्नकुम्भः सहसा विनद्य
 मुखात्प्रभूतं क्षतजं विमुञ्चन् ।
 पपात नागो धरणीधरामः
 क्षितिप्रकम्पाच्चलितो यथाऽद्रिः ॥ २५

निपात्यमाने तु तदा गजेन्द्रे
हाहाकृते तव पुत्रस्य सैन्ये ।
स शाल्वराजस्य शिनिप्रवीरो
जहार महेन शिरः शितेन ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शाल्ववधे
विशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

सञ्जय उवाच ।

तस्मिन्नु निहते शूरे शाल्वे समिति शोभने
तघामभ्यद्रुलं वेगाद्वातेनेव महाद्रुमः ॥ १
तत् प्रभञ्जं बलं दृष्ट्वा कृतवर्मा महारथः ।
दधार समरे शूरः शत्रुसैन्यं महाबलः ॥ २
सन्निवृत्तास्तु ते शूरा दृष्ट्वा सात्वतमाहवे ।
शैलोपमं स्थिरं राजन् कीर्यमाणं शरैर्बुधि ३
ततः प्रवृत्ते युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह ।
निवृत्तानां महाराज मृत्युं कृत्वा निवर्तन्
तत्रार्थमभ्युद्युक्तं सात्वतस्य परैः सह ।
यदेको वारयामास पाण्डुसेनां कुरासदा ५
तेषामन्योन्यसुहृदां कृते कर्मणि दुष्करे ।
सिंहनादः प्रहृष्टानां दिविस्पृक् समहानभूत
तेन शब्देन विप्रस्ताः पञ्चालान् भरतर्षभ ।
शिनेनैता महाबाहुर्धनपद्यत सात्यकिः ॥ ७
स समासाद्य राजानं क्षेमधूर्तिं महाबलम् ।
सप्तभिर्निशितैर्बाणैरनयधमसादनम् ॥ ८
तमायान्तं महाबाहुं प्रवपन्तं शिताञ्जशरान् ।
जवेनाभ्यपतज्जीमान्हादिकथः शिनिपुङ्गवम्
सात्वती च महावीर्या धन्विनी रथिनां वरौ
अन्योन्यमभिधावेतां शस्त्रप्रवरघारिणौ १०
पाण्डवाः सहपञ्चाला योधाधान्ये नृपोत्तमाः
प्रेक्षकाः समपद्यन्त तयोर्घोरं समागमे ॥ ११
नाराचैर्वत्सदन्तैश्च वृष्ण्यन्धकमहारथी ।
अभिजग्नतुरन्मोन्यं प्रहृष्टाचिव कुञ्जरौ ॥ १२
चरन्ती विविधान्मागोन्
हार्दिक्यशिनिपुङ्गवौ ।

हतोत्तमाङ्गो युधि सात्वतेन
पपात भूमौ सह नागराज्ञा ।
यथाऽद्रिश्चङ्गं समहत्प्रणुजं
वज्रेण देवाधिपञ्चोदितेन ॥ २७

मुहुरन्तर्दधाते तौ

बाणवृष्ट्या परस्परम् ॥ १३

चापवेगबलोद्भूतान्मार्गणान् वृष्णिसिंहयोः ।
आकाशे समपश्याम पतङ्गानिव शीघ्रगान् ॥
तमेकं सत्यकर्माणमासाद्य हृदिकात्मजः ।
अविध्यन्निशितैर्बाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् १५
स दीर्घबाहुः संकुचस्तोत्रार्दित इव द्विपः ।
अष्टभिः कृतवर्माणमविध्यः परमेष्ठिभिः ॥ १६
ततः पूर्णायतोत्सृष्टैः कृतवर्मा शिलाशितैः ।
सात्यकिं त्रिभिराहत्य धनुरेकेन चिच्छिदे ॥
निकृप्तं तद्धनुः श्रेष्ठमपास्य शिनिपुङ्गवः ।
अन्यदादत्त धेगेन शीनेयः सशरं धनुः ॥ १८
तदादाय धनुः श्रेष्ठं वरिष्ठः सर्वधन्विनाम् ।
आरोप्य च धनुः शीघ्रं महावीर्यां महाबलः
अमुष्यमाणो धनुषश्छेदन् कृतवर्मणा ।
कुपितोऽतिरथः शीघ्रं कृतवर्माणमभ्ययात् २०
ततः सुनिशितैर्बाणैर्दशभिः शिनिपुङ्गवः ।
जघान स्रुतं चाश्वान् ध्वजं च कृतवर्मणः २१
ततो राजन्महेष्वासः कृतवर्मा महारथः ।
हताश्वस्रुतं संप्रेक्ष्य रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ २२
रोषेण महताऽऽविष्टः शूलसुधम्यमारिव ।
चिक्षेप भुजवेगेन जिघांसुः शिनिपुङ्गवम् २३
तच्छूलं सात्वतो ह्यजौ
निर्मिथ निशितैः शरैः ।
चूर्णितं पातयामास
मोहयन्निव माधवम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भास्वतप्रावदोपे
विशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

तस्मिन्नु निहते शूरे शाल्वे समिति शोभने ॥ ३ ॥

ततोऽपरेण भलेन हृद्येन समताडयत् ।
 युयुधे युयुधानेन हताश्वो हतसारथिः ॥ २५
 कृतवर्मो कृतस्तेन धरणीमन्वपद्यत् ।
 तस्मिन्सात्यकिना वीरे द्वैत्ये विरथीकृते २६
 समपद्यत् सर्वेषां सैन्यानां सुमहद्भयम् ।
 पुत्रस्य तव चात्यर्थं विपादः समजायत २७
 हतसूते हताश्वे तु विरथे कृतवर्मणि ।
 हताश्वं च समालक्ष्य हतसूतमरिन्दम ॥ २८
 अभ्यधावत्कृपो राज-
 जिघांसुः शिनिपुङ्गवम् ।
 तमारोप्य रथोपस्थे
 मितपां सर्वधन्विनाम् ॥ २९
 अपोवाह महाबाहुं तूर्णमायोधनादपि ।
 शैनेयेऽधिष्ठिते राजन्विरथे कृतवर्मणि ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सात्यिकिकृतवर्मयुद्धे

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

सञ्जय उवाच ।

पुत्रस्तु ते महाराज रथस्थो रथिनां वरः ।
 दुरस्तहो बभौ युद्धे यथा रुद्रः प्रतापवान् १
 तस्य बाणसहस्रैस्तु प्रच्छन्ना ह्यमवन्मही ।
 पराञ्च सिपिचे बाणैर्घोरामिभिरव पर्वतान् २
 न च सोऽस्ति पुमान्कश्चि-
 त्पाण्डवानां बलार्णवे ।
 हयो गजो रथो वापि
 यः स्याद्वाणैरविश्रुतः ॥ ३
 यं यं हि समरे योधं प्रपश्यामि जिघांषते ।
 स स बाणैश्चित्तोऽमृद्वै पुत्रेण तव भारत ४
 यथा सैन्येन रजसा समुद्भूतेन वाहिनी ।
 प्रत्यहृदयत संछन्ना तथा बाणैर्महात्मनः ५
 बाणभूतामपश्याम पृथिवीं पृथिवीपते ।
 दुर्योधनेन प्रकृतां क्षिप्रहस्तेन धन्विना ६
 तेषु योधसहस्रेषु तावकेषु परेषु च ।
 एको दुर्योधनो ह्यासीत्पुमानिति मतिर्मम ७
 तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य विक्रमम् ।

यदेकं सहिताः पार्था नाभ्यवर्तन्त भारत ८
 युधिष्ठिरं शतेनाजौ विद्व्याध भरतर्षभ ।
 भीमसेनं च सप्तत्या सहदेवं च पञ्चभिः ॥ ९
 नकुलं च चतुःपञ्चया-
 धृष्टद्युम्नं च पञ्चभिः ।
 सप्तभिर्द्रौपदेयाश्च
 त्रिभिर्विद्व्याध सात्यकिम् ॥ १०
 धनुश्चिच्छेद भलेन सहदेवस्य मारिष ।
 तदपास्य धनुश्छिन्नं माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ॥
 अभ्यद्रवत् राजानं प्रगृह्णान्यन्महद्भुतः ।
 ततो दुर्योधनं संस्थे विद्व्याध दशभिः शरैः ॥
 नकुलस्तु ततो वीरो राजानं नवभिः शरैः ।
 घोररूपैर्महेश्वासो विद्व्याध च ननाद च ॥
 सात्यकिश्चैव राजानं शरेणानतपर्वणा ।
 द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या धर्मराजश्च पञ्चभिः ॥
 अशीत्या भीमसेनश्च शरैः राजानमार्पयन् ।
 समन्तात्कीर्धेमानस्तु बाणसंघैर्महात्मभिः ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये सारतभावदीपे
 एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

पुत्र इति ॥ १ ॥

२२

न चञ्चल महाराज सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
 लाघवं सौष्ठवं चापि वीर्यं चापि महात्मनः ॥
 अतिसर्वोणि भूतानि दृष्टुः सर्वमानवाः ।
 धार्तराष्ट्रा हि राजेन्द्र योधास्तु खलपमन्तरम्
 अपश्यमाना राजानं पर्यवर्तन्त दंशिताः ।
 तेषामापततां घोरस्तुमुलः समपद्यत । १८
 क्षुब्धस्य हि समुद्रस्य प्रावृट्काले यथा खनः
 समासाद्य रणे ते तु राजानमपराजितम् ॥१९
 प्रत्युद्युमहेष्वासाः पाण्डवानाततायिनः ।
 भीमसेनं रणे क्रुद्धो द्रोणपुत्रो न्यवारयत ॥२०
 नानाबाणैर्महाराज प्रमुक्तैः सर्वतोदिशम् ।
 नाशायन्त रणे वीरा न दिशः प्रदिशः कुतः
 तावुमौ क्रूरकर्मोणावुमौ भारत दुःसहौ ।
 घोररूपमयुष्येतां कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ २२
 त्रासयन्तौ दिशः सर्वा ज्याक्षेपकठिनत्वचौ
 शकुनिस्तु रणे वीरो युधिष्ठिरमपीडयत् ॥२३
 तस्याश्वाश्चतुरो हत्वा सुबलस्य सुतो विभो
 नादं चकार बलवत्सर्वसैन्यानि कोपयन् ॥२४
 एतस्मिन्नन्तरे वीरं राजानमपराजितम् ।
 अपोवाह रथेनाजौ सहदेवः प्रतापवान् ॥२५
 अथान्यं रथमास्थाय धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 शकुनिं नवभिर्विद्ध्वा पुनर्विध्याद्य पञ्चभिः
 ननाद च महानादं प्रवरः सर्वधन्विनाम् ।
 तद्युमद्वभक्षिर्न घोररूपं च मारिष ॥ २७
 प्रेक्षतां प्रीतिजननं सिद्धचारणसेवितम् ।
 उलूकस्तु महेष्वासं नकुलं युद्धदुर्मदम् ॥ २८
 अभ्यद्रवदमेयात्मा शरवर्षैः समन्ततः ।
 तथैव नकुलः शूरः सीबलस्य सुतं रणे ॥ २९
 शरवर्षेण महता समन्तात्पर्यवारयत् ।
 तौ तत्र समरे वीरी कुलपुत्रौ महारथौ ॥ ३०
 योधयन्तावपश्येतां कृतप्रतिकृतैषिणौ ।
 तथैव कृतवर्मोऽनं शौनयः शत्रुतापनः ॥ ३१
 योधयन्शुश्रूमे राजन्वलि शक इवाहवे ।
 दुर्योधनो धनुश्छित्त्वा धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ॥३२

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलयुद्धे

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथैनं छिन्नधन्वानं विध्याद्य निशितैः शरैः ।
 धृष्टद्युम्नोऽपि समरे प्रगृह्य परमायुधम् ॥ ३३
 राजानं योध्यमास पश्यतां सर्वधन्विनाम् ।
 तयोर्धुङ् महामासीत्संग्रामे भरतर्षभ ॥ ३४
 प्रभिन्नयोर्वेधासक्तं मत्स्योर्वरहस्तिनोः ।
 गीतमस्तु रणे क्रुद्धो द्रौपदेयान्महाबलान् ॥३५
 विध्याद्य बहुभिः शूरैः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 तस्य तैरभवद्युद्धमिन्द्रियैरिव देहिनः ॥ ३६
 घोररूपमसंवार्य निर्मयीदमवर्तत ।
 ते च संपीडयामासुरिन्द्रियाणीव बालिशम् ।
 स च तान्प्रति संरब्धः प्रत्ययोध्यदाहवे ।
 एवं चित्रमभूद्युद्धं तस्य तैः सह भारत ॥ ३८
 उत्थायोत्थाय हि यथा देहिनामिन्द्रियैर्विभो
 नराश्चैव नरैः सार्धं दन्तिनो दन्तिमिस्तथा
 हया हयैः समासक्ता रथिनो रथिभिः सह ।
 संकुलः चाभवद्युयो घोररूपं विशांपते ॥ ४०
 इदं चित्रमिदं घोरमिदं रौद्रमिति प्रभो ।
 युद्धान्यासन्महाराज घोरानि च बहूनि च
 ते समासाद्य समरे परस्परमरिन्दमाः ।
 व्यनदंश्चैव जम्भश्च समासाद्य महाहवे ॥ ४२
 तेषां पत्रसमुद्भूतं रजस्तीव्रमदृश्यत ।
 वातेन चोद्धतं राजन्धावद्भिश्चाश्वसादिभिः
 रथनेमिसमुद्भूतं निःश्वासीश्चापि दन्तिनाम् ।
 रजःसंघ्यान्नकलिलं दिवाकरपर्यं ययौ ॥ ४४
 रजसा तेन संपृक्तो भास्करो निष्प्रमः कुतः ।
 संछादिताऽभवद्भूमिस्ते च शरा महारथाः ॥
 मुहूर्तादिव संवृत्तं नीरजस्कं समन्ततः ।
 वीरशोणितसिकायां भूमौ भरतसन्तम ॥४६
 उपाशाम्यस्तस्तीव्रं तद्रजो घोरदर्शनम् ।
 ततोऽपश्यमहं भूयो ह्मन्धुयुद्धानि भारत ॥४७
 यथाप्राणं यथाश्रेष्ठं मध्याह्ने वै सुदारुणम् ।
 वर्मेणा तत्र राजेन्द्र द्यदृश्यन्तोऽज्वला प्रमाः
 शब्दश्च तुमुलः संख्ये शराणां पततामभूत् ।
 महावेणुवनस्येव दह्यमानस्य पर्वते ॥ ४९

२३

सजय उवाच ।

वर्तमाने तदा युद्धे घोररूपे भयानके ।
अभज्यत बलं तत्र तव पुत्रस्य पाण्डवैः ॥ १
तांस्तु यत्नेन महता सन्निवार्य महारथान् ।
पुत्रस्ते योधयामास पाण्डवानामनीकिनीम्
निवृत्ताः सहसा योधास्तव पुत्रजयैषिणः ।
सन्निवृत्तेषु तेष्वेवं युद्धमासीत्सुदारुणम् ॥ ३
तावकानां परेषां च देवासुररणोपमम् ।
परेषां तव सैन्ये वा नासीत्कञ्चित्पराङ्मुखः
अनुमानेन युध्यन्ते संज्ञामिश्र परस्परम् ।
तेषां क्षयो महानासीद्युध्यतामितरेतरम् ५
ततो युधिष्ठिरो राजा क्रोधेन महता युतः ।
जिगीषमाणः संप्राप्ते धार्तराष्ट्रान्सराजकान्

त्रिभिः शारद्वतं विद्वधा
रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ।

चतुर्भिर्निजघानाश्वा-

न्नाराधैः कृतवर्मणः ॥ ७

अश्वत्थामा तु हार्दिक्यमपोवाह यशस्विनम्
अथ शारद्वतोऽष्टाभिः प्रत्यविज्ययुधिष्ठिरम्
ततो दुर्योधनो राजा रथान्सप्तशतान् रणे ।
त्रैवयद्यत्र राजाऽसौ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ९
ते रथा रथिभिर्युक्ता मनोमारुतरहसः ।
अभ्यद्रवन्त संप्राप्ते कौन्तेयस्य रथं प्रति १०
ते समन्तान्महाराज परिवार्य युधिष्ठिरम् ।
अदृश्यं सायकैश्चक्रुर्मैत्रा इव दिवाकरम् ११
ते दृष्ट्वा धर्मराजानं कौरवेयैस्तथा कृतम् ।
नामुच्यन्त सुसंरब्धाः शिखण्डिप्रमुखा रथाः
रथैरश्ववैर्युक्तेः किङ्किणीजालसंवृतैः ।

आजगुरथ रक्षन्तः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् १३
ततः प्रवृत्ते रौद्रः संप्राप्तः शोणितोदकः
पाण्डवानां कुरूणां च यमराष्ट्रविवर्धनः १४
रथान्सप्तशतान्हत्वा कुरूणामाततायेनाम् ।
पाण्डवाः सह पञ्चालैः पुनरेवाभ्यचारयन् १५
तत्र युद्धं महत्त्वासीत्तव पुत्रस्य पाण्डवैः ।
न च तत्तादृशं दृष्टं नैव चापि परिश्रुतम् १६
वर्तमाने तदा युद्धे निर्मयादि समन्ततः ।

वध्यमानेषु योधेषु तावकेष्वितरेषु च ॥ १७
विनदत्सु च योधेषु शङ्खवयैश्च पुरितैः ।
उत्क्रुष्टैः सिंहनादैश्च गर्जितैश्चैव धन्विनाम्
अतिप्रवृत्ते युद्धे च छिद्यमानेषु मर्मसु ।
धावमानेषु योधेषु जयगृद्धिषु मारिषु ॥ १९
संहारे सर्वतो जाते पृथिव्यां शोकसंभवे ।
बह्वीनामुत्तमस्त्रीणां सीमन्तोद्धरणे तथा २०
निर्मयादि महायुद्धे वर्तमाने सुदारुणे ।
प्रादुरासन्निवनाशाय तदोत्पाताः सुदारुणाः

चचाल शङ्खं कुर्वाणा

सपर्वतवना मही ।

सदृण्डाः सोलमुका राजन्

कीर्त्तमाणाः समन्ततः ॥ २२

उल्काः पेतुर्दिवो भूमावाहृत्य रविमण्डलम् ।
विश्वग्वाताः प्रादुरासन्नीचैः शकैरवर्षिणः ॥
अक्षूणि मुमुचुर्नागा धेषुर्षु चास्पृशन्भृशम् ।
पतान् घोराननादृत्य समुत्पातांस्तुदारुणान्
पुनर्युद्धाय संयत्ताः क्षत्रियास्तस्थुरदृश्याः ।
रमणीये कुरुक्षेत्रे पुण्ये स्वर्गे यियासवः ॥ २५
ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरवधीत् ।
युद्धध्वमग्रतो यावत्पृष्ठतो हन्मि पाण्डवान्
ततो नः संप्रयातानां मद्रयोधास्तरासिनः ।
दृष्ट्वा किलकिलाशब्दमकुर्वन्त परे तथा २७
अस्मास्तु पुनरासाद्य लब्धलक्षा दुरासदाः ।
शरासनानि धुन्वन्तः शरवर्षैरवाकिन् २८
ततो हतं परैस्तत्र मद्रराजबलं तदा ।
दुर्योधनबलं दृष्ट्वा पुनरासीत्पराङ्मुखम् २९
गान्धारराजस्तु पुनर्वाक्यमाह ततो बली ।
निवर्तध्वमधर्मज्ञा युध्यध्वं किं स्तेनेन वः ३०

अनीकं दशसाहस्र-

मश्वानां भरतर्षभ ।

आसीद्गान्धारराजस्य

विशालप्रासयोधनाम् ॥ ३१

बलेन तेन विक्रम्य वर्तमाने जनक्षये ।

पृष्ठतः पाण्डवानीकमभ्यग्ननिशितैः शरैः ३२

२३

वर्तमाने इति ॥ १ ॥

तद्वन्निव वातेन क्षिप्यमाणं समन्ततः ।
 अमज्यत महाराज पाण्डूनां सुमहद्वलम् ३३
 ततो युधिष्ठिरः प्रेक्ष्य भयं स्वबलमन्तिकतः ।
 अभ्यनादयद्वयग्रः सहदेवं महाबलम् ॥ ३४
 असौ सुबलपुत्रो नो जघनं पीड्य दंशितः ।
 सैन्यानि सूर्ययत्ने पश्य पाण्डव दुर्मतिम् ।
 गच्छ त्वं द्रौपदेयैश्च शकुनिं सौबलं जहि ।
 रथानीकमहं धस्ये पञ्चालसहितोऽनघ ३६
 गच्छन्तु कुञ्जराः सर्वे वाजिनश्च सह त्वया ।
 पादाताश्च त्रिसाहस्राः शकुनिं तैर्वृत्तो जहि
 ततो गजाः सप्तशताश्चापपाणिभिरास्थिताः
 पञ्च चाश्वसहस्राणि सहदेवश्च वीर्यवान् ३८
 पादाताश्च त्रिसाहस्रा द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
 रणे ह्यभ्यद्रवन्ते तु शकुनिं युद्धदुर्मदम् ॥ ३९
 ततस्तु सौबलो राजन्नभ्यातिक्रम्य पाण्डवान्
 जघान पृष्ठतः सेनां जययुद्धः प्रतापवान् ४०
 अश्वारोहास्तु संरम्भाः
 पाण्डवानां तरस्विनाम् ।
 प्राविशन्सौबलानीक-
 मभ्यातिक्रम्य तान् रथान् ॥ ४१
 ते तत्र सादिनः शूराः सौबलस्य महद्वलम् ।
 रणमध्ये व्यतिष्ठन्त शरवर्षैश्चाकिरन् ॥ ४२
 तदुद्यतगदाप्रासमकापसुरसोचितम् ।
 प्रावर्तत महद्युद्धं राजन्तुर्मन्त्रिते तव ॥ ४३
 उपारमन्त ज्याशब्दाः प्रेक्षका रथिनोऽभवन्
 न हि स्वेषां परेषां वा विशेषः प्रत्यदृश्यत
 शूरबाहुविस्तृष्टानां शक्तीनां भरतर्षभ ।
 ज्योतिषामिव संपातमपश्यन्कुर्वाण्डवाः
 श्लिष्टभिर्विमलाभिश्च तत्र तत्र विशांपते ।
 संपतन्तीभिराकाशमावृतं बहुशोभत ॥ ४६
 प्रासानां पततां राजन् रूपमासीत्समन्ततः
 शलमानामिवाकाशे तदा भरतसत्तम ॥ ४७
 रुधिरोक्षितसर्वाङ्गा विप्रविद्धैर्नियन्तुभिः ।
 हयाः परिपतन्ति स्म शतशोऽथ सहस्रशः ॥
 अन्योन्यं परिपिष्टाश्च समासाद्य परस्परम् ।
 आविक्षताः स्म दृश्यन्ते वमन्तो रुधिरं मुखैः
 ततोऽभवत्तमो धोरं सैन्येन रजसा वृते ।
 तानपाकमतोऽद्राक्षं तस्मादेशादरिन्दम् ५०
 अश्वान् राजन्मनुष्यांश्च रजसा संवृते सति ।
 भूमौ निपतिताश्चान्ये वमन्तो रुधिरं बहु ५१
 केशाकेशि समालम्ना न शोक्नेष्टुं नराः ।

अन्योन्यमश्वपृष्ठेभ्यो विकर्षन्तो महाबलाः ॥
 मल्ला इव समासाद्य निजगुरितरेतरम् ।
 अश्वैश्च व्यपकृष्यन्त बहवोऽत्र गतासवः ५३
 भूमौ निपतिताश्चान्ये बहवो विजयैषिणः ।
 तत्र तत्र दृग्दृश्यन्त पुरुषाः शूरमानिनः ५४
 रक्तोक्षितैश्छिन्नभुजैरवकृष्टशिरोरुहैः ।
 दृग्दृश्यत महौ कीर्णौ शतशोऽथ सहस्रशः ५५
 दूरं न शक्यं तत्रासीद्गन्तुमश्वेन केनचित् ।
 साश्वारोहैर्हृत्तरश्वैरावृते वसुधातले ॥ ५६
 रुधिरोक्षितसर्वाङ्गा रजशस्त्रैरुदायुजैः ।
 नानाप्रहरणैर्धोरैः परस्परवधैषिभिः ॥ ५७
 सुसन्निकृष्टैः संग्रामे हतभूयिष्ठसैनिकैः ।
 स मुहूर्तं ततो युद्धा सौबलोऽथ विशांपते
 पदसाहस्रैर्हृत्तरश्वैरुदायुजैः शिष्टैरपायाच्छकुनिस्ततः ।
 तथैव पाण्डवानीकं रुधिरेण समुक्षितम् ५९
 पदसाहस्रैर्हृत्तरश्वैरुदायुजैः शिष्टैरपायाच्छान्तबाहनम् ।
 अश्वारोहाश्च पाण्डूनामवृत्तं रुधिरोक्षिताः
 सुसन्निकृष्टैः संग्रामे भूयिष्ठैः त्यक्तजीविताः ।
 न हि शक्यं रथैर्योद्धुं कृत एव महागजैः ६१
 रथानेव रथा यान्तु कुञ्जराः कुञ्जरानपि ।
 प्रतिपातो हि शकुनिः स्वमनीकमवस्थितः ।
 न पुनः सौबलो राजा युद्धमभ्यागमिष्यति
 ततस्तु द्रौपदेयाश्च ते च मत्ता महाद्विपाः ६३
 प्रययुर्यत्र पाञ्चाल्यो धृष्टद्युम्नो महारथः ।
 सहदेवोऽपि कौरव्य रजोमधे समुत्थिते ॥
 एकाकी प्रययौ तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
 ततस्तेषु प्रयातेषु शकुनिः सौबलः पुनः ॥ ६५
 पार्श्वतोऽभ्यहनन्कुड्यो
 धृष्टद्युम्नस्य बाहिनीम् ।
 तत्पुनस्तुमुलं युद्धं
 प्राणांस्त्यक्त्वाऽभ्यवर्तत ॥ ६६
 तावकानां परेषां च परस्परवधैषिणाम् ।
 ते चान्योन्यमवैक्षन्त तस्मिन्वीरसमागमे ॥
 योधाः पर्यपतन् राजन् शतशोऽथ सहस्रशः
 असिभिश्छिद्यमानानां शिरसां लोकसंक्षये
 प्रादुरासीन्महाशब्दस्तालानां पततामिव ।
 विमुक्तानां शरीराणां छिन्नानां पततां सुवि
 सायुधानां च बाहुनामूर्णानां च विशांपते ।
 आसीत्कटकटाशब्दः सुमहोऽहोमहर्षणः ७०
 निगन्तो निशितैः शस्त्रैर्भ्रातृन्पुत्रान्मन्त्रानपि
 योध्याः परिपतन्ति स्म यथामिवकृते खगाः ॥

अन्योन्यं प्रतिसंरब्धाः समासाद्य परस्परम्
अहं पूर्वमहं पूर्वमिति निघ्नस्वहृन्नशः ॥ ७२
संघातेनासनघ्नैरश्वारोहैर्गतासुभिः ।
हयाः परिपतन्ति स्म शतशोऽथ सहस्रशः ॥
स्फुरतां प्रतिविष्टानामश्वानां शीघ्रगामिनाम्
स्तनतां च मनुष्याणां सन्नदानां विशांपते ॥
शक्त्युष्टिप्रासशब्दश्च तुमुलः समपद्यत ।
भिन्दतां परमर्माणि राजन् दुर्मन्त्रिते तव ॥
श्रमाभिभूताः संरब्धाः श्रान्तवाहाः पिपासवः
विक्षताश्च शितैः शस्त्रैरभ्यवर्तन्त तावकाः ॥
मत्ता रुधिरगन्धेन बहवोऽत्र विचेतसः ।
जघ्नुः परान्स्वकांश्चैव प्राप्तान्प्राप्तानन्तरान्
बहवश्च गतप्राणाः क्षत्रिया जयगुहिनः ।
भूमावभ्यपतन् राजन् शरवृष्टिमिरावृताः ॥
वृक-गृध्र-शृगालानां तुमुले मोदन्तेऽहनि ।
आसीद्वलक्ष्यो घोरस्तव पुत्रस्य पश्यतः ७९
नराश्वकायैः संछन्ना भूमिरासीद्विशांपते ।
रुधिरोदकचित्रा च भीरूणां भयवार्धिनी ८०
असिभिः पट्टिशैः शूलैस्तक्षमाणाः पुनः पुनः
तावकाः पाण्डवेयाश्च न न्यवर्तन्त भारतः ८१
प्रहरन्तो यथाशक्ति यावत्प्राणस्य धारणम् ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलपुष्टे
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

सज्जय उवाच ।

तस्मिंश्शब्दे मृदौ जाते पाण्डवैर्निहते बले
अश्वैः सप्तशतैः शिष्टैरुपावर्तत सौबलः ॥ १
स यात्वा बाहिर्नीं तूर्णमब्रवीत्स्वरयन्पुधि ।
युद्धाध्वमिति संहृष्टाः पुनः पुनरारिदमाः २
अपृच्छस्तक्षत्रियास्तत्र क नु राजा महाबलः ।
शकुनेस्तद्वचः श्रुत्वा तमृदुर्भरतर्षभ ॥ ३
असी तिष्ठति कौरव्यो रणमध्ये महाबलः ।
यत्रैतत्सुमहच्छत्रं पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ॥ ४
यत्र ते सतनुबाणा रथास्तिष्ठन्ति दंशिताः ।
यत्रैव तुमुलः शब्दः पर्जन्यनिनदोपमः ॥ ५
तत्र गच्छ द्रुतं राजस्ततो द्रक्ष्यसि कौरवम्

एवमुक्तस्तु तैर्योधैः शकुनिः सौबलस्तदा ॥६
प्रययौ तत्र यत्रासी पुत्रस्तव नराधिप ।
सर्वतः संवृतो वीरैः समरे चित्रयोधिमिः ७
ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा रथानीके व्यबस्थितम् ।
स रथास्तावकान्सर्वान्हर्षयश्शकुनिस्ततः ८
दुर्योधनमिदं वाक्यं दृष्टरूपो विशांपते ।
कृतकार्यमिवात्मानं मन्यमानोऽब्रवीत्पुनः ९
जहि राजन् रथानीकमश्वः सर्वे जिता मया
नात्यक्ता जीवितं संख्ये शक्यो जेतुं पुधिष्ठिरः
हते तस्मिन् रथानीके पाण्डवेनाभिपालिते
गजानेताहनिष्यामः पदार्तीयेतरांस्तथा ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावर्दीपे
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

तस्मिन्निति ॥ १ ॥

श्रुत्वा तु वचनं तस्य तावका जययुद्धिनः ।
 जवेनाभ्यपतन्द्वाः पाण्डवानामनीकिनीम्
 सर्वं विवृततृणीराः प्रगृहीतशरासनाः ।
 शरासनानि धुन्वानाः सिंहनादाभ्युपगच्छन्ति ॥
 ततो ज्यातलनिर्घोषः पुनरासीद्विशापते ।
 प्रादुरासीच्छराणां च सुसुक्तानां सुदारुणः ॥
 तान्समीपगतान्दृष्ट्वा जवेनोद्यतकारुणिकान् ।
 उवाच देवकीपुत्रं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १५
 चोदयाभ्वानसंभ्रान्तः प्रविशैतद्दलार्णवम् ।
 अन्तमद्य गमिष्यामि शत्रूणां निशितैः शरैः ॥
 अष्टादश दिनान्यद्य युद्धस्यास्य जनादैन ।
 वर्तमानस्य महतः समासाद्य परस्परम् १७
 अनंतकल्पा ध्वजिनी भूत्वा ह्येषा महात्मनाम्
 क्षयमद्य गता युद्धे पश्य देवं यथाविधम् १८
 समुद्रकल्पं च बलं धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
 अस्मान्मासाद्य संजातं गोष्पदोपममच्युत १९
 हते भीष्मे तु संध्याच्छिष्यं स्यादिह माधव
 न च तत्कृतवाम्बूढो धार्तराष्ट्रः सुबालिशः
 उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं हितं तथ्यं च माधव ।
 तथापि नासौ कृतवान्नीतबुद्धिः सुयोधनः ।
 तस्मिन्सु तुमुले भीष्मे प्रच्युते धरणीतले ।
 न जाने कारणं किं तु येन युद्धमवर्तत ॥ २२
 मृदांस्तु सर्वथा मन्ये धार्तराष्ट्रान्सुबालिशान्
 पतिते शान्तनोः पुत्रे येऽकारुण्यं संयुगं पुनः ॥
 अनन्तरं च निहते द्रोणे ब्रह्मविदां वरे ।
 राधेये च विकर्णे च नैवाशाम्यत वैशसम्
 अल्पावशिष्टे सैन्येऽस्मिन् सूतपुत्रे च पातिते
 सपुत्रे वै नरव्याघ्रे नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ २५
 श्रुतायुधि हते वीरे जलसन्धे च पौरवे ।
 श्रुतायुधे च नृपती नैवाशाम्यत वैशसम् ॥
 मूर्तिश्रवसि शल्ये च शाल्वे चैव जनादैन ।
 आवगच्छेत्तु च वीरेषु नैवाशाम्यत वैशसम् ॥
 जयद्रथे च निहते राक्षसे चाप्यलायुधे ।
 बाहिके सोमदत्ते च नैवाशाम्यत वैशसम् ॥
 भगदत्ते हते शूरे काम्बोजे च सुदारुणे ।
 दुःशासनं च निहते नैवाशाम्यत वैशसम् ॥
 दृष्ट्वा विनिहताञ्छरान्पृथक्प्राण्डलिकाभृणान्
 बलिनश्च रणे कृष्ण नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ ३०
 अक्षौहिणीपतीन् दृष्ट्वा भीमसेननिपातितान्

मोहाद्वा यदि वा लोभान्नैवाशाम्यत वैशसं
 को नु राजकुले जातः कौरवेयो विशेषतः ।
 निरर्थकं महद्भैरं कुर्यादप्यः सुयोधनात् ॥ ३२

गुणतोऽभ्यधिकाञ्छात्वा
 बलतः शौर्यतोऽपि वा ।

अमूढः को नु युद्धेन

जानम्प्राज्ञो हिताहितम् ॥ ३३

यत्र तस्य मनो ह्यासीत्स्वयोकस्य हितं वचः
 प्रशमे पाण्डवैः सार्धं सोऽन्यस्य भृशयात्कथं
 येन शान्तनवो वीरो द्रोणो विदुर एव च ।
 प्रत्याख्याताः क्षमस्यार्थैर्किं नु तस्याद्य मेवजं
 मौर्ख्याद्येन पिता बुद्धः प्रत्याख्यातो जनादैन
 तथा माता हितं वाक्यं भाषमाणा हितैषिणी
 प्रत्याख्याता ह्यस्तकृत्य स कस्मै रोचयेद्बदन्
 कुलान्तकरणो ह्येतं जात एव जनादैन ॥
 तथास्य दृश्यते चेष्टा नीतिश्रैव विशापते ।
 नैव दास्यति नो राज्यमिति मे मतिरच्युत
 उक्तोऽहं बहुशस्तात विदुरेण महात्मना ।
 न जीवन्दास्यते भागं धार्तराष्ट्रस्य मानम् ॥
 यावत्प्राणा धरिष्यन्ति धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
 तावद्युष्मासपापेषु प्रचरिष्यति पापकम् ॥
 न च युक्तोऽन्यथा जेतुमृते युद्धेन माधव ।
 इत्यब्रवीत्सदा मां हि विदुरः सत्यदर्शनः ॥
 तत् सर्वमद्य जानामि ह्यवसार्थं दुरात्मनः ।
 युक्तं वचनं तेन विदुरेण महात्मना ॥ ४२
 यो हि श्रुत्वा वचः पथ्यं जामदग्न्याद्यथातथं
 अवामन्यत दुर्बुद्धिर्धुवं नाशमुखे स्थितः ॥
 उक्तं हि बहुशः सिद्धैर्जातमात्रे सुयोधने ।
 एनं प्राप्य दुरात्मानं क्षयं क्ष्वेवं गमिष्यति ॥
 तदिदं वचनं तेषां निरुक्तं वै जनादैन ।
 क्षयं याता हि राजानो दुर्योधनकृते भृशम्
 सोऽद्य सर्वान् रणे योधान्
 निहनिष्यामि माधव ।
 क्षत्रियेषु हतेष्वाश्रु
 शून्यं च शिबिरे कृते ॥ ४६
 वधाय चात्मनोऽस्माभिः संयुगं रोचयिष्यति
 तदन्तं हि भवेद्भैरममुमानेन माधव ॥ ४७
 एवं पश्यामि वार्ष्णेय चिन्तयन्प्रज्ञया स्वया ।
 विदुरस्य च वाक्येन चेष्टया च दुरात्मनः ४८

तस्माद्याहि चमूं वीर यावज्जन्म शितैः शरैः
दुर्योधनं महाबाहो बाहिनीं चास्य संयुगे ॥
क्षेममद्य करिष्यामि धर्मराजस्य माधव ।
हत्वैतदुबलं सैन्यं धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ ५०
सञ्जय उवाच ।

अभीषुहस्तो दाशार्हस्तथोक्तः सव्यसाचिना
तद्वलौघममित्राणामभीतः प्राविशद्वलात् ॥
कुन्तखड्गशरैर्घोरं शक्तिकण्टकसंकुलम् ।
गदापरिध्रपन्थानं रथनागमहाङ्गमम् ॥ ५२
ह्यपत्तिलताकीर्णं गाहमानो महायशाः ।
व्यचरत्तत्र गोविन्दो रथेनातिपताकिना ॥
ते हयाः पाण्डुरा राजन्वहन्तोऽर्जुनमाहवे ।
दिष्टु सर्वांस्त्वद्व्यन्त दाशार्हणं प्रचोदिताः ॥
ततः प्रायाद्रथेनाजौ सव्यसाची परंतपः ।
किरञ्जशरांस्तीक्ष्णान्वारिधारा घनो यथा
प्रादुरासीन्महाङ्गशब्दः शराणां नतपर्वणाम्
इषुभिश्छाद्यमानानां समरे सव्यसाचिना ॥
असज्जन्तस्तनुत्रेषु शरौघाः प्रापतन् भुवि ।
इन्द्राशनिसमस्पृशां गाण्डीवप्रेषिताः शराः
नराणां गान्धमाहृत्य ह्यांश्चापि विशांपते ।
अपतन्त रणे बाणाः पतंगा इव घोषिणः ॥
आसीत्सर्वमवच्छलं गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
न प्राज्ञायन्त समरे दिशो वा प्रदिशोऽपि वा

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलयुद्धे
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

सञ्जय उवाच ।

पश्यतां यतमानानां शूराणामनिवर्तिनाम्
संकल्पमकरोन्मार्गं गाण्डीवेन धनञ्जयः ॥ १
इन्द्राशनिसमस्पृशानविषह्यान्महीजसः ।
विशुजन् दृश्यते बाणान्धारा मुञ्जन्निवांबुदः
तत्सैन्यं भरतश्रेष्ठ वध्यमानं किरीटिना ।
संप्रदुद्राव संप्रामात्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ३
पितृन् भ्रातृन्परित्यज्य वयस्यानपि चापरे ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीपे
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

सर्वमासीजगत्पूर्णं पार्थनामाङ्कितैः शरैः ।
रुक्मपुंखैस्तैलघ्नितैः कर्मारपरीमार्जितैः ॥ ६०
ते दृष्टमानाः पार्थेन पावकेनेव कुञ्जराः ।
पार्थं न प्रजहुर्घोरा वध्यमानाः शितैः शरैः ।
शरचापधरः पार्थः प्रज्वलन्निव भास्करः ।
ददाह समरे यो धान्कक्षमग्निरिव ज्वलन् ॥ ६२

यथा वनान्ते वनपैर्विचुष्टः
कक्षं दहेत्कृष्णगतिः सुघोषः ।
भूरिद्रुमं शुष्कलतावितानं
भृशं समृद्धो ज्वलनः प्रतापी ॥ ६३

एवं स नाराचगणप्रतापी
शराचिरुच्चावचतिग्मतेजाः ।
ददाह सर्वां तव पुत्रसेना-
ममृष्यमाणस्तरसा तरस्वी ॥ ६४

तस्येवः प्राणहराः समुक्ता
नासज्जन्यै वर्मसु रुक्मपुङ्खाः ।
न च द्वितीयं प्रमुमोच बाणं
नरे ह्ये वा परमद्विपे वा ॥ ६५

अनेकरूपाकृतिभिर्हि बाणै-
र्महारथानां कमनुप्रविश्य ।
स एव एकस्तव पुत्रस्य सेनां
जघान दैत्यानिव वज्रपाणिः ॥ ६६

हतधुर्या रथाः केचिद्धतसूतास्तथा परे ॥ ६७
अन्नाक्षयुगचक्रेपाः केचिदासम्बिशांपते ।
अन्येषां सायकाः क्षीणास्तथान्ये बाणपीडिताः
अक्षता युगपरकेचित्प्राद्रवन् भयपीडिताः ।
केचित्पुत्रानुपादाय हतभूयिष्ठबान्धवाः ॥ ६८
विशुक्लानुः पितृस्तव्ये सहायानपरे पुनः ।
बान्धवांश्च नरदयात्र भ्रातृन्संबन्धिनस्तथा ॥

२५
पश्यतामिति ॥ १ ॥

दुद्रुवुः केचिदुत्सृज्य तत्र तत्र विशांपते ।
 बहवांस्य भृशं विद्धा मुह्यमाना महारथाः ॥
 निःश्वसन्ति स्म दृश्यन्ते पार्थबाणहता नराः
 तानन्ये रथमारोप्य ह्याश्वस्य च मुहूर्तकम्
 विश्रान्ताश्च वितुष्णाश्च पुनर्युद्धाय जग्मिरे ।
 तानपास्य गताः केचित्पुनरेव युयुत्सवः ॥ १० ॥
 कुर्वन्तस्तव पुत्रस्य शासनं युद्धदुर्मदाः ।
 पानीयमपरे पीत्वा पर्याश्वस्य च बाहनम् ॥
 वर्माणि च समारोप्य केचिद्भरतसत्तम ।
 समाश्वस्यापरे भ्रान्तिक्षिप्य शिबिरेऽपि च
 पुत्रानन्ये पितृनन्ये पुनर्युद्धमरोचयन् ।
 सज्जयित्वा रथान्केचिद्यथा मुख्यं विशांपते
 आमुन्य पाण्डवानां कं
 पुनर्युद्धमरोचयन् ।

ते शूराः किंकिणीजालैः

समाच्छन्ना बभासिरे ॥ १४

त्रैलोक्यविजये युक्ता यथा दैतेयदानवाः ।
 आगम्य सहसा केचिदर्थैः स्वर्णविभूषितैः ॥
 पाण्डवानामनीकेषु धृष्टद्युम्नमयोधयन् ।
 धृष्टद्युम्नोऽपि पाञ्चाल्यः शिखण्डी च महारथः
 नाकुलिस्तु शतानीको रथानीकमयोधयन् ।
 पाञ्चाल्यस्तु ततः क्रुद्धः सैन्येन महता वृतः
 अभ्यद्रवत्सुसंकुक्ष्मावकान्हुतुमुद्यतः ।
 ततस्तवापततस्तस्य तव पुत्रो जनाधिप ॥
 बाणसंघाननेकान्वै प्रेषयामास भारत ।
 धृष्टद्युम्नस्ततो राजंस्तव पुत्रेण धन्विना ॥ १९ ॥
 नाराचैरर्धनाराचैर्बहुभिः क्षिप्रकारिभिः ।
 वत्सदन्तैश्च बाणैश्च कर्मारपरिभार्जितैः ॥ २० ॥
 अर्वाश्च चतुरो हत्वा बाहोरुरसि चार्पयत् ।
 सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तोत्रादित इव क्षिपः
 तस्याश्वान्चतुरो बाणैः प्रेषयामास मृत्यवे ।
 सारथ्येष्वास्य महेन शिरः कायादपाहरत् ॥
 ततो दुर्योधनो राजा पृष्ठमारुह्य वाजिनः ।
 अपाक्रामद्धतरथो नातिदूरमरिन्दमः ॥ २३ ॥
 दृष्ट्वा तु हतविक्रान्तं स्वमनीकं महाबलः ।
 तव पुत्रो महाराज प्रययौ यत्र सीबलः ॥ २४ ॥
 ततो रथेषु भग्नेषु त्रिसाहस्रा महाद्विपाः ।
 पाण्डवान् रथिनः सर्वान्समन्तात्पर्यवारयन्
 ते वृताः समरे पञ्च गजानीकेन भारत ।
 अशोभन्त महाराज ग्रंथा व्याप्ता घनैरिव ॥
 ततोऽर्जुनो महाराज लब्धलक्षो महाभुजः ।

विनिर्णयौ रथेनैव श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ॥
 तैः समन्तात्परिवृतः कुञ्जरैः पर्वतोपमैः ।
 नाराचैर्विमलैस्तैश्चैर्गजानीकमयोधयत् ॥
 तत्रैकबाणनिहतानपदयाम महगजान् ।
 पतितान्पात्यमानांश्च निर्मैत्रान्सव्यसाचिना
 भीमसेनस्तु तान्दृष्ट्वा नागाम्भक्तगजोपमः ।
 करेणादाय महतीं गदामभ्यपतद्वलीं ॥ ३० ॥
 अथाभुन्य रथान्तूर्णं दण्डपाणिरिवान्तकः ।
 तमुद्यतगदं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथम् ॥ ३१ ॥
 विभ्रेसुस्तावकाः सैन्याः शकुन्मूत्रे च सुलुवुः ।
 आविशं च बलं सर्वं गदाहस्ते वृकोदरे ॥ ३२ ॥
 गदया भीमसेनेन भिन्नकुमान् रजस्रलान् ।
 धावमानानपश्याम कुञ्जराण्यर्वतोपमान् ॥ ३३ ॥
 प्राद्रवन्कुञ्जरास्ते तु भीमसेनगदाहताः ।
 पेतुरातंसरं कृत्वा छिन्नपाणिरिवान्तकः ॥ ३४ ॥
 अभिन्नकुमांस्तु बहून्द्रवमाणानितस्ततः ।
 पतमानांश्च संप्रेक्ष्य विभ्रेसुस्तव सैनिकाः ॥
 युधिष्ठिरोऽपि संकुडो माद्रीपुत्री च पांडवी
 गाभीपत्रैः शितैर्बाणैर्मिथ्युर्वै यमसादनम् ॥
 धृष्टद्युम्नस्तु समरे पराजित्य नराधिपम् ।
 अपक्रान्ते तव सुते ह्यपृष्टं समाश्रिते ॥ ३७ ॥
 दृष्ट्वा च पाण्डवान्सर्वान्कुञ्जरैः परिवारितान्
 धृष्टद्युम्नो महाराज सहसा समुप्राद्रवत् ॥ ३८ ॥
 पुत्रः पञ्चालराजस्य जिघांसुः कुञ्जरान् ययौ
 अदृष्ट्वा तु रथानीके दुर्योधनमरिन्दमम् ॥ ३९ ॥
 अभ्यव्यामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
 अपृच्छन्क्षत्रियांस्तत्र क तु दुर्योधनो गतः ॥
 ते पश्यमाना राजानं वर्तमाने जनक्षये ।
 मन्वाना निहतं तत्र तव पुत्रं महारथाः ॥ ४१ ॥
 विवर्णवदना भूत्वा पर्यपृच्छन्त ते सुतम् ।
 आहुः केचिद्धते सुते प्रयातो यत्र सीबलः ॥
 हित्वा पञ्चालराजस्य तदनीकं दुरुत्सहम् ।
 अपरे त्वद्भुवंस्तत्र क्षत्रिया भृशविश्रुताः ॥ ४३ ॥
 दुर्योधनेन किं कार्यं द्रक्ष्यध्वं यदि जीवति ।
 युद्धध्वं सहिताः सर्वे किं वो राजा करिष्यति
 ते क्षत्रियाः क्षतैर्गात्रिहतभूयिष्ठब्राह्मणाः ॥
 शरैः संपीड्यमानास्तु नातिव्यक्तमथाबुधन् ॥
 इदं सर्वं बलं हन्यो येन स्म परिवारिताः ।
 एते सर्वे गजान्द्रवा उपयान्ति स्म पाण्डवाः
 श्रुत्वा तु वचनं तेषामभ्यव्यामा महाबलः ।
 भित्त्वा पाञ्चालराजस्य तदनीकं दुरुत्सहम्

कृपश्च कृतवर्मा च प्रययौ यत्र सौबलः ।
 रथानीकं परित्यज्य शूराः सुदृढधन्विनः ॥
 ततस्तेषु प्रयातेषु धृष्टद्युम्नपुरस्कृताः ।
 आययुः पाण्डवा राजन्विनिर्घ्नतः स्म तावकम्
 दृष्ट्वा तु तानापततः संप्रहृष्टान्महारथान् ।
 पराक्रान्तास्ततो वीरा निराशा जीविते तद्वा
 विवर्णमुखभृशमभवत्तावकं बलम् ।
 परिक्षीणायुधान्दृष्ट्वा तानहं परिवारितान् ॥
 राजन्बलेन ह्येगेन त्यक्त्वा जीवितमात्मनः
 आत्मना पञ्चमोऽयुज्यं पाञ्चालस्य बलेन ह
 तस्मिन्देहो ह्यवस्थाय यत्र शारद्वतः स्थितः ।
 संप्रद्रुता वयं पञ्च किरीटिशरपीडिताः ५३
 धृष्टद्युम्नं महारौद्रे तत्र नाभूद्रेणो महान् ।
 जितास्तेन वयं सर्वे ह्यपयाम रणात्ततः ५४
 अथापश्यं सात्यकिं तमुपायान्तं महारथम् ।
 रथैश्चतुःशतैर्वीरो मामभ्यद्रवदाह्वे ॥ ५५

धृष्टद्युम्नादहं मुक्तः कथञ्चिच्छान्तवाहनात् ।
 पतितो माधवानीकं दुष्कृतां नरकं यथा ५६
 तत्र युद्धमभूदोरं मुहूर्तमतिदारुणम् ।
 सात्यकिस्तु महाबाहुर्मम हत्वा परिच्छदम्
 जीवग्राहमगृह्णान्मां मूर्च्छितं पतितं सुवि ।
 ततो मुहूर्तादिव तद्वजानीकमविध्यत ॥ ५८
 गदया भीमसेनेन नाराचैरर्जुनेन च ।
 अभिपिष्टैर्महानागैः समन्तात्पर्वतोपमैः ॥ ५९
 नातिप्रसिद्धैव गतिः पाण्डवानामजायत ।
 रथमार्गं ततश्चक्रे भीमसेनो महाबलः ॥ ६०
 पाण्डवानां महाराज ह्यपाकर्षन्महागजान्
 अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
 अपश्यन्तो रथानीके दुर्योधनमरिन्दमम् ।
 राजानं मृगयामासुस्तव पुत्रं महारथम् ६२
 परित्यज्य च पाञ्चाल्यं प्रयाता यत्र सौबलः
 राज्ञो दर्शनसंविज्ञा वर्तमाने जनक्षये ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि दुर्योधनापयाने
 पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

सञ्जय उवाच ।

गजानीके हते तस्मिन्पाण्डुपुत्रेण भारत ।
 वध्यमाने बले चैव भीमसेनेन संयुगे ॥ १
 चरन्तं च तथा दृष्ट्वा भीमसेनमरिन्दमम् ।
 दण्डहस्तं यथा क्रुद्धमन्तकं प्राणहारिणम् २
 समेत्य समरे राजन् हतशेषाः सुतास्तव ।
 अदृश्यमाने कौरव्ये पुत्रे दुर्योधने तव ॥ ३
 सोदर्याः सहिता भूत्वा भीमसेनमुपाद्रवन्
 दुर्योधनः श्रुतान्तश्च जैत्रो भूरिबलो रविः ४
 जयत्सेनः सुजातश्च तथा दुर्विषहोऽरिहा ।
 दुर्विमोचननामा च दुष्प्रधर्षस्तथैव च ॥ ५
 श्रुतवां च महाबाहुः सर्वे युद्धविशारदाः ।
 इत्येते सहिता भूत्वा तव पुत्राः समन्ततः ६
 भीमसेनमभिद्रुत्य रुद्रुः सर्वतोदिशम् ।
 ततो भीमो महाराज स्वस्थं पुनरास्थितः ७

मुमोच निशितान्वाणान्पुत्राणां तव मर्मसु ।
 ते कीर्यमाणा भीमेन पुत्रास्तव महारणे ॥ ८
 भीमसेनमुपासेदुः प्रवणादिव कुञ्जरम् ।
 ततः क्रुद्धो रणे भीमः शिरो दुर्योधनस्य ह ९
 क्षुरप्रेण प्रमथ्याशु पातयामास भूतले ।
 ततोऽपरेण भल्लेन सर्वावरणभेदिना ॥ १०
 श्रुतान्तमवधीर्जीमस्तव पुत्रं महारथः ।
 जयत्सेनं ततो विद्ध्वा नाराचेन हसन्निव
 पातयामास कौरव्यं रथोपस्थादरिन्दमः ।
 स पपात रथाद्राजन् भूमौ तूर्णं ममार च १२
 श्रुतवां तु ततो भीमं क्रुद्धो विव्याध मारिष
 शतेन गुण्णवाजानां शराणां नतपर्वणाम् १३
 ततः क्रुद्धो रणे भीमो जैत्रं भूरिबलं रविम् ।
 ज्रीनेतांस्त्रिभिरानर्छेद्विषाग्निप्रतिमैः शरैः १४

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठे भारतभावदोषे
 पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६
 गजानीके इति ॥ १ ॥

ते हता न्यपतन् भूमौ स्यन्दनेभ्यो महारथाः
 वसन्ते पुष्पशबला निकृत्ता इव किशुकाः ॥
 ततोऽपरेण भङ्गेन तीक्ष्णेन च परन्तपः ।
 दुर्बिमोचनमाहत्य प्रेषयामास मृत्यवे ॥ १६
 स हतः प्राप्तः भूमौ स्वरथाद्रथिनां वरः ।
 गिरस्तु कूटजो भङ्गो मारुतेनेव पादपः १७
 दुष्प्रधर्पं ततश्चैव सुजातं च सुतं तव ।
 एकैकं न्यहनत्संख्ये द्वाभ्यां द्वाभ्यां च मूसुखे
 तौ शिलीमुखविद्वाङ्गौ पेततु रथसत्तमौ ।
 ततः पतन्तं समरे अभिवीक्ष्य सुतं तव ॥ १९
 भङ्गेन पातयामास भीमो दुर्विषहं रणे ।
 स पपात हतो वाहात्पश्यतां सर्वधन्विनाम्
 दृष्ट्वा तु निहतान् भ्रातृन्बहून्नेकेन संयुगे ।
 अमर्षवशमापन्नः श्रुतवां भीममभ्ययात् ॥ २१
 विक्षिपन्सुमहच्चापं कार्तस्वरविभूषितम् ।
 विमृजन्सायकांश्चैव विषाग्निप्रतिमान्बहून्
 स तु राजन्धनुश्छित्त्वा
 पाण्डवस्य महामृधे ।
 अथैनं छिन्नधन्वानं
 विशत्या समवाकिरत् ॥ २३
 ततोऽन्यद्गुरुरादाय भीमसेनो महाबलः ।
 अवाकिरत्सु सुतं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् २४
 महदासीत्तयोर्दुर्द्धं चित्ररूपं भयानकम् ।
 यादृशं समरे पूर्वं जम्भवासवयोर्दुर्द्धि ॥ २५
 तयोस्तत्र शितैर्युक्ते-
 र्यमदण्डनिमैः शरैः ।
 समाच्छन्ना धरा सर्वा
 खे विशो विदिशस्तथा ॥ २६
 ततः श्रुतवां संकुजो धनुरादाय सायकैः ।
 भीमसेनं रणे राजन्बाह्वोरसि चार्पयत् २७
 सोऽतिविद्धो महाराज तव पुत्रेण धन्विना ।

भीमः सञ्जुक्षुमे कूजः पर्वणीव महोदधिः ॥
 ततो भीमो रुपाविष्टः पुत्रस्य तव मारिष ।
 सारथिं चतुरश्राश्वाञ्शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥
 विरथं तं समालक्ष्य विशिखैर्लोमवाहिभिः ।
 अवाकिरदमेयात्मा दर्शयन्पाणिनाधवम् ३०
 श्रुतवां विरथो राजन्नाददे खड्गचर्मणी ।
 अथास्याददतः खड्गं शतचन्द्रं च भानुमत ३१
 क्षुरप्रेण शिरः कायात्पातयामास पाण्डवः
 छिन्नोत्तमाङ्गस्य ततः क्षुरप्रेण महात्मना ३२
 पपात कायः स रथाद्गुह्यमनुनादयन् ।
 तस्मिन्निपतिते वीरे तावका भयमोहिताः ॥
 अभ्यद्रवन्त संश्रामे भीमसेनं युयुत्सवः ।
 तानापतत एवाशु हतदेवाद्दलाणैर्वात ३४
 दंशितान्प्रतिजग्राह भीमसेनः प्रतापवान् ।
 ते तु तं वै समासाद्य परिवर्तुः समन्ततः ३५
 ततस्तु संवृतो भीमस्तावकाक्षिशितैः शरैः ।
 पीडयामास तान्सर्वान्सहस्राक्ष इवासुरान्
 ततः पञ्चशतान्दत्त्वा सवर्कथामहारथान् ।
 जघान कुञ्जरानीकं पुनः सतशतं युधि ॥ ३७
 हत्वा शतसहस्राणि पत्नीनां परमेशुभिः ।
 वाजिनां च शतान्यष्टौ पाण्डवः स्म विराजते
 भीमसेनस्तु कौन्तेयो हत्वा युद्धे सुतांस्तव ।
 मेने कृतार्थमात्मानं सफलं जन्म च प्रभो ३९
 तं तथा युद्धमानं च विनिघ्नन्तं च तावकान्
 ईक्षितुं नोत्सहन्ते स्म तव सैन्या नराधिप ४०
 विद्राह्य च कुरून्सर्वा-
 स्तांश्च हत्वा पदानुगान् ।
 दोभ्यां शब्दं ततश्चक्रे
 ब्रासयानो महान्निपान् ॥ ४१
 हतभूयिष्ठयोधा तु तव सेना विशांपते ।
 किञ्चिच्छेषा महाराज कृपणं समपद्यत ४२

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि एकादशधार्तराष्ट्रध्वे

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

सञ्जय उवाच ।

दुर्योधनो महाराज सुदर्शश्चापि ते सुतः ।
 हतशेषौ तदा संख्ये वाजिमध्ये द्यवस्थितौ
 ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा वाजिमध्ये द्यवस्थितम् ।
 उवाच देवकीपुत्रः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् ॥ २
 शत्रवो हतभूयिष्ठा ज्ञातयः परिपालिताः ।
 गृहीत्वा सञ्जयं चासौ निवृत्तः शिनिपुङ्गवः ३
 परिश्रान्तश्च नकुलः सहदेवश्च भारत ।
 योधयित्वा रणे पापान्धार्तराष्ट्रान्सहानुगान्
 दुर्योधनमभित्यज्य त्रय एते द्यवस्थिताः ।
 कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्चैव महारथः ॥ ५
 असौ तिष्ठति पाञ्चाल्यः श्रिया परमया युतः
 दुर्योधनबलं हत्वा सह सर्वैः प्रमद्रेकः ॥ ६
 असौ दुर्योधनः पार्थं वाजिमध्ये द्यवस्थितः
 छत्रेण श्रियमाणेन प्रेक्षमाणो मुहुर्मुहुः ॥ ७
 प्रतिव्यूह्य बलं सर्वं रणमध्ये द्यवस्थितः ।
 एनं हत्वा शितैर्बाणैः कृतकृत्यो भविष्यसि
 गजानीकं हतं दृष्ट्वा त्वां च प्राप्तमरिन्दम ।
 यावन्न विद्रवन्त्येते तावज्जाहि सुयोधनम् ९
 यातु कश्चित्तु पाञ्चाल्यं क्षिप्रमागम्यतामिति
 परिश्रान्तबलस्तात नैष मुच्येत किलिबषी १०
 हत्वा तव बलं सर्वं संग्रामे धृतराष्ट्रजः ।
 जितान्पाण्डुसुतान्मत्वा रूपं धारयते महत्
 निहतं स्वबलं दृष्ट्वा पीडितं चापि पाण्डवैः ।
 ध्रुवमेष्यति संग्रामे वचायैवात्मनो नृपः १२
 एवमुक्तः फाल्गुनस्तु कृष्णं वचनमब्रवीत् ।
 धृतराष्ट्रसुताः सर्वे हता भीमेन माधव ॥ १३
 याचेतावास्थितौ कृष्ण तावद्य न भविष्यतः
 हतो भीमो हतो द्रोणः कर्णो वैकर्तनो हतः
 मद्राजो हतः शल्यो हतः कृष्ण जयद्रथः ।
 हयाः पञ्चशताः शिष्टाः शकुनैः सौबलस्य च
 रथानां तु शते शिष्टे द्वे एव तु जनार्दन ।
 दन्तिनां च शतं सार्धं त्रिसाहस्रः पदातयः
 अश्वत्थामा कृपश्चैव त्रिगताधिपतिस्तथा ।
 उलूकः शकुनिश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः १७

एतद्वलमभूच्छेषं

धार्तराष्ट्रस्य माधव ।

मोक्षो न नूनं कालानु

विद्यते भुवि कस्यचित् ॥ १८

तथा विनिहते सैन्ये पश्य दुर्योधनं स्थितम्

अद्याह्ना हि महाराजो हताभिर्भो भविष्यति

न हि मे मोक्ष्यते कश्चि-

त्परेयामिह चिन्तये ।

ये त्वद्य समरं कृष्ण

न हास्यन्ति मदीकृताः ॥ २०

तान्वै सर्वान्हनिष्यामि यद्यपि स्युर्न मानुषाः

अद्य युद्धे सुसंकुद्धो दीर्घं राक्षः प्रजागरम् २१

अपनेष्यामि गान्धारं घातयित्वा शितैः शरैः

निकृत्या वै दुराचारो यानि रत्नानि सौबलः

सभायामहरद्भूते पुनस्तान्याहराम्यहम् ।

अद्य ता अपि रीतस्यन्ति सर्वा नागपुरे स्त्रियः

श्रुत्वा पर्ताश्च पुत्राश्च पाण्डवैर्निहतान्युधि ।

समाप्तमद्य वै कर्म सर्वं कृष्ण भविष्यति २३

अद्य दुर्योधनो दीप्तां श्रियं प्राणांश्च मोक्ष्यति

नापयाति भयात्कृष्ण संग्रामाद्यदि चेन्मम ॥

निहतं विद्धि बाष्पेय धार्तराष्ट्रं सुबालिशम्

मम होतदशकं वै वाजिवृन्दमरिन्दम ॥ २६

सोढुं ज्यातलनिघोषं याहि यावन्निहन्म्यहम्

एवमुक्तस्तु दाशार्हः पाण्डवेन यशस्विना २७

अचोदयद्भयान् राजन् दुर्योधनबलं प्रति ।

तदनीकमभिप्रेक्ष्य त्रयः सज्जा महारथाः २८

भीमसेनोऽर्जुनश्चैव सहदेवश्च मारिष ।

प्रययुः सिंहनादेन दुर्योधनजिघांसया ॥ २९

तान्प्रेक्ष्य सहितान्सर्वा-

ज्वेनोद्यतकार्मुकान् ।

सौबलोऽभ्यद्रवद्युद्धे

पाण्डवानाततायिनः ॥ ३०

सुदर्शनस्तव सुतो भीमसेनं समभ्ययात् ।

सुशर्मा शकुनिश्चैव युयुधाते किराटिना ३१

सहदेवं तव सुतो ह्यपृष्टगतोऽभ्ययात् ।

ततो हि यत्नतः क्षिप्रं तव पुत्रो जनाधिप ३२

२७

दुर्योधन इति ॥ १ ॥

प्राप्तेन सहदेवस्य शिरसि प्राहरद्भुशम् ।
 सोपाविशद्रव्योपस्थे तव पुत्रेण ताडितः ३३
 रुधिराश्लुतसर्वाङ्ग आशीविष इव श्वसन् ।
 प्रतिलभ्य ततः संघां सहदेवो विशांपते ॥ ३४
 दुष्योधनं शरैस्तीक्ष्णैः संकुदः समवाकिरत् ।
 पार्थाऽपि युधि विक्रम्य कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः
 शूराणामश्वघृष्टेभ्यः शिरांसि निचकर्त ह ।
 तदनीकं तदा पार्थो ह्यधमद्रुहिमिः शरैः ३६
 पातयित्वा हयान्सर्वास्त्रिगतानां रथान्यथौ
 ततस्ते सहिता भूत्वा त्रिगतानां महारथाः
 अर्जुनं वासुदेवं च शरवर्षैरवाकिरन् ।
 सत्यकर्माणमाश्लिष्य धुरप्रेण महायशाः ३८
 ततोऽस्य स्यन्दनस्येषां
 चिच्छिद्ये पाण्डुनन्दनः ।
 शिलाशितेन च विभो
 धुरप्रेण महायशाः ॥ ३९
 शिरश्चिच्छेद सहसा ततकुण्डलभूषणम् ।
 सत्येषुमथ वादत्त योधानां मिषतां ततः ४०
 यथा सिंहो घने राजन्मुग्धं परिबुभुक्षितः ।
 तं निहत्य ततः पार्थः सुशर्माणं त्रिभिः शरैः
 विदध्वा तानहनत्सर्वान्
 रथान् रुक्मभिर्भुषितान् ।
 ततः प्रायात्त्वरन्पार्थो
 दीर्घकालं सुसंवृतम् ॥ ४२
 मुञ्चन् क्रोधविषं तीक्ष्णं प्रस्थलाधिपतिं प्रति
 तमर्जुनः पुष्टकानां शतेन भरतर्षभ ॥ ४३
 पूरयित्वा ततो बाह्यान्प्राहरत्तस्य धन्विनः ।
 ततः शरं समादाय यमदण्डोपमं तदा ॥ ४४
 सुशर्माणं समुद्दिश्य चिक्षेपाशु हसन्निव ।
 स शरः प्रेषितस्तेन क्रोधदीप्तेन धन्विना ४५

इति श्रीमहामारते शल्यपर्वणि सुशर्मवधे
 सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

सञ्जय उवाच ।

तस्मिन्प्रवृत्ते संप्रामे गज-राजि-नरक्षये ।
 शकुनिः सौबलो राजन्सहदेवं समभ्ययात्

ततोऽस्यापततस्तूर्णं सहदेवः प्रतापवान् ।
 शरीरान्प्रेषयामास पतङ्गानिव शीघ्रगाम् २

इति श्रीमहामारते शल्यपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
 सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८
 तस्मिन्प्रवृत्ति ॥ १ ॥

उलूकश्च रणे भीमं विव्याध दशभिः शरैः ।
 शकुनिश्च महाराज भीमं विद्वधा त्रिभिः शरैः
 सायकानां नवत्या धै सहदेवमवाकिरत् ।
 ते शूराः समरे राजन् समासाद्य परस्परम् ॥
 विव्यधुर्निशितैर्बाणैः कङ्कवर्हिणवाजितैः ।
 खणपुङ्खैः शिलाघातैराकर्षप्रहितैः शरैः ॥ ५
 तेषां चापमुजोत्सृष्टा शरवृष्टिर्विशांपते ।
 आच्छाद्यद्दिशः सर्वा धारा इव पयोमुचः
 ततः कुद्धो रणे भीमः सहदेवश्च भारत ।
 चेतुः कदनं संख्ये कुर्वन्तो सुमहाबली ॥ ७
 ताभ्यां शरशतैश्छन्नं तद्वलं तव भारत ।
 सान्धकारमिवाकाशमभवत्तत्र तत्र ह ॥ ८
 अश्वैर्विपरिधावद्भिः शरच्छन्नैर्विशांपते ।
 तत्र तत्र वृत्तो मार्गो विकर्षद्द्रिहतान् बहून् ॥ ९
 निहतानां हयानां च सहैव हयसादिभिः ।
 वर्मभिर्धिनिकृत्तैश्च प्रासैश्छिन्नैश्च मारिष ॥
 ऋष्टिभिः शक्तिमैश्चैव सासिप्रासपरश्वधैः
 संछन्ना पृथिवी जले कुसुमैः शबला इव ॥
 योधास्तत्र महाराज समासाद्य परस्परम् ।
 व्यचरन्त रणे कुद्धा विनिघ्नन्तः परस्परम् ॥
 उद्धूतनयनै रोपात्संदृष्टीष्टपुटैर्मुक्षैः ।
 संकुण्डलैर्मही चच्छन्ना पद्माकिजलकसन्निभैः ॥
 भुजैश्छिन्नैर्महाराज नागराजकरोपमैः ।
 साङ्गदैः सतनुवैश्च सासिप्रासपरश्वधैः ॥ १४
 कबन्धैरुत्थितैश्छिन्नैर्दृष्ट्यद्भिश्चापैर्बुध्धि ।
 कठ्यादगणसंछन्ना घोराऽभूत्पृथिवी विभो
 अल्पावशिष्टे सैन्ये तु कीरवेयान्महाहवे ।
 ग्रहष्टाः पाण्डवा भूत्वा निम्बिरे यमसादनम्
 पतस्मिन्नन्तरे शूरः सौबलेयः प्रतापवान् ।
 प्राप्तेन सहदेवस्य शिरसि प्राहृष्टशम् ॥ १७
 स विह्वलो महाराज रथोपस्थ उपाविशत् ।
 सहदेवं तथा दृष्ट्वा भीमसेनः प्रतापवान् ॥
 सर्वसैन्यानि संकुद्धो वारयामास भारत ।
 विविमेद च नारायः शतशोऽथ सहस्रशः ॥
 विनिर्भयाकरोच्चैव सिंहुनादमरिंदमः ।
 तेन शब्देन विव्रताः सर्वे सहयवारणाः ॥
 प्राद्रवन्सहसा भीताः शकुनेश्च पदानुगाः ।
 प्रमग्नानथ तान्दृष्ट्वा राजा दुर्बोधनोऽब्रवीत्
 निवर्तध्वमधर्मज्ञां युध्यध्वं किं सुतेन वः ।

इह कीर्तिं समाधाय प्रेत्य लोकान्समश्नुते ॥
 प्राणाञ्जहाति यो धीरो युद्धे पृथग्दर्शयन् ॥
 एवमुक्तास्तु ते राज्ञा सौबलस्य पदानुगाः ॥
 पाण्डवानभ्यवर्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ।
 द्रवद्भिस्तत्र राजेन्द्र कृतः शब्दोऽतिदारुणः
 क्षुब्धसागरसंकाशाः क्षुभिताः सर्वतोऽभवन्
 तांस्तथा पुरतो दृष्ट्वा सौबलस्य पदानुगाः ॥
 प्रत्युद्युर्मेहाराज पाण्डवा विजयोद्यताः ।
 प्रत्याश्वस्य च दुर्धर्षः सहदेवो विशांपते ॥
 शकुनिं दशभिर्विद्वधा
 हयांश्चास्य त्रिभिः शरैः ।

धनुश्छिच्छेद च शरैः

सौबलस्य हसन्निव ॥

२७

अथान्यदनुरादाय शकुनिर्बुध्दुर्मुदः ।

विव्याध नकुलं पृथ्वा भीमसेनं च सप्तभिः
 उलूकोऽपि महाराज भीमं विव्याध सप्तभिः
 सहदेवं च सप्तत्या परीप्सन्पितरं रणे ॥ २९
 तं भीमसेनः समरे विव्याध तत्रभिः शरैः ।
 शकुनिं च चतुःपृथ्वा पार्श्वस्थांश्च त्रिभिस्त्रिभिः
 ते हन्यमाना भीमेन नाराचैस्तैलपायितैः ।
 सहदेवं रणे कुद्धाश्छाद्यद्दिशश्चरवृष्टिभिः ॥
 पर्वतं वारिधाराभिः सधिद्युत इवाम्बुदाः ।
 ततोऽस्यापततः शूराः सहदेवः प्रतापवान्
 उलूकस्य महाराज भलेनापाहरच्छिरः ।
 स जगाम रथाद्ग्रीमे सहदेवेन पातितः ॥ ३३
 रुधिराद्भुतसर्वाङ्गो नन्द्यन्पाण्डवान् बुधि ।
 पुत्रं तु निहतं दृष्ट्वा शकुनिस्तत्र भारत ॥ ३४
 साश्रुकण्ठो धिनिःश्वस्य क्षतुर्वाक्यमनुस्मरन्
 चिन्तयित्वा मुहूर्तं स बाष्पपूर्णक्षणः श्वसन्
 सहदेवं समासाद्य त्रिभिर्विव्याध सायकैः ।
 तानपास्य शरान्मुक्तांश्चरसंधैः प्रतापवान् ॥
 सहदेवो महाराज धनुश्छिच्छेद संयुगे ।
 छिन्नं धनुषि राजेन्द्र शकुनिः सौबलस्तदा ॥
 प्रगृह्य विपुलं खड्गं सहदेवाय प्राहिणोत् ।
 तमापतन्तं सहसा घोररूपं विशांपते ॥ ३८
 द्वित्रा चिच्छेद समरे सौबलस्य हसन्निव ।
 अस्मि दृष्ट्वा तथा छिन्नं प्रगृह्य महर्तो गदाम्
 प्राहिणोत्सहदेवाय सा मोघा न्यपतद्बुधि ।
 ततः शक्तिं महाघोरां कालरात्रीमिबोद्यताम्

प्रेषयामास संकुद्धः पाण्डवं प्रति सौबलः ।
 तामापतन्तीं सहसा शरैः कनकभूषणे ॥४१॥
 त्रिधा चिच्छेद समरे सहदेवो हसन्निव ।
 सा पपात त्रिधा चिच्छा भूमी कनकभूषणा
 शीर्थमाणा यथा दीप्ता गगनाद्वै शतहृदा ।
 शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा सौबलं च भयादितम्
 दुर्बुवस्तावकाः सर्वे भये जाते ससौबलाः
 अथोत्कृष्टं महद्भासीत्पाण्डवैर्जितकाशिभिः
 धार्तराष्ट्रास्ततः सर्वे प्रायशो विमुखाऽभवन्
 तावै विमनसो दृष्ट्वा माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ४२
 शरैरनेकसाहस्रैर्वोरयामास संयुगे ।
 ततो गान्धारैर्कुतं पुष्टैरश्वैर्जये धृतम् ॥ ४३
 आससाद रणे यान्तं सहदेवोऽथ सौबलम् ।
 स्वमंशमवशिष्टं तं संस्मृत्य शकुनिं नृप ४७
 रथेन काञ्चनाङ्गेन सहदेवः समभ्ययात् ।
 बधिष्यं बलवत्कृत्वा व्याक्षिपन्सुमहद्वज्रः ॥
 स सौबलमभिद्रुत्य गात्रेभ्यः शिलाशितैः ।
 भृशमभ्यहनत्कुदस्तेधिषिव महाद्विपम् ॥ ४९
 उवाच जैनं मेधावी विगृह्य स्मारयन्निव ।
 क्षत्रधर्मे स्थितो भूत्वा युध्यस्व पुरुषो भव ॥
 यत्तदा हृष्यसे मूढ गलहन्ध्रैः सभातले ।
 फलमद्य प्रपश्यस्व कर्मणस्तस्य दुर्मते ॥ ५१
 निहतास्ते दुरात्मनो येऽस्मान्बहसन्पुरा ।
 दुर्योधनः कुलाङ्गारः शिष्टस्त्वं चास्य मातुलः
 अद्य ते निहनिष्यामि क्षुरेणोन्मथितं शिरः ।
 वृक्षाफलमिवाविद्धं लगुडेन प्रमाथिना ५३
 पवमुक्त्वा महाराज सहदेवो महाबलः ।
 संकुद्धो रणशार्दूलो वेगेनाभिजगाम तम् ५४
 अभिगम्य सुदुर्घर्षः सहदेवो युधां पतिः ।
 विकृष्य बलवच्चापं क्रोधेन प्रज्वलन्निव ५५
 शकुनिं दशभिर्विद्ध्वा चतुर्भिश्चास्य बाजिनः
 छत्रं ध्वजं धनुश्छत्रं चिच्छत्वा सिंह इवानदत्
 छिन्नध्वजधनुश्छत्रं सहदेवेन सौबलः ।
 कृतो विद्धश्च बहुभिः सर्वममसु सायकैः ५७
 ततो भूयो महाराज सहदेवः प्रतापवान्
 शकुनेः प्रेषयामास शरवृष्टिं दुरासदाम् ५८
 ततस्तु कुदः सुबलस्य पुत्रो
 माद्रीसुतं सहदेवं विमर्दे ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शकुन्युद्धकवचे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

प्राप्तेन जाम्बूनदभूषणेन
 जिघांसुरेकोऽभिपपात शीघ्रम् ॥ ५९
 माद्रीसुतस्तस्य समुद्यतं तं
 प्रांसं सुवृत्तौ च भुजौ रणाग्रे ।
 मल्लैस्त्रिभिर्गुणपत्सञ्चकृतं
 ननाद चोच्चैस्तरसाऽऽजिमध्ये ॥ ६०
 तस्याशुकारी सुसमाहितेन
 सुवर्णपुङ्खेन दद्यायसेन ।
 मलेन सर्वावरणातिगेन
 शिरः शरीरात्प्रममाथ भूयः ॥ ६१
 शरेण कार्तस्वरभूषितेन
 दिवाकराभेण सुसंहितेन ।
 हृतोत्तमाङ्गो युधि पाण्डवेन
 पपात भूमी सुबलस्य पुत्रः ॥ ६२
 स तच्छिरो वेगवता शरेण
 सुवर्णपुङ्खेन शिलाशितेन ।
 प्रावेरयत्कुपितः पाण्डुपुत्रो
 यत्तत्कुरूणामनयस्य मूलम् ॥ ६३
 भुजौ सुवृत्तौ प्रचकृतं वीरः
 पश्चात्कवचं रुधिरावसिक्तम् ।
 विसृज्यमानं निपपात घोरं
 रथोत्तमात्पार्थिव पार्थिवस्य ॥ ६४
 हृतोत्तमाङ्गं शकुनिं समीक्ष्य
 भूमौ शयानं रुधिराद्राग्नम् ।
 योधास्त्वदीया भयनघसत्त्वा
 दिशः प्रजग्मुः प्रगृहीतशस्त्राः ॥ ६५
 प्रविद्धताः शुष्कमुखा विसंज्ञा
 गाण्डीवघोषेण समाहताश्च ।
 भयादित्ता भग्नरथाश्चनागाः
 पदातयश्चैव सधातैराग्राः ॥ ६६
 ततो रथाच्छकुनिं पातयित्वा
 सुदान्विता भारत पाण्डवेयाः ।
 शङ्खान्प्रदध्मुः समरेऽतिहृष्टाः
 सकेशावाः सैनिकान्दुर्धयन्तः ॥ ६७
 तं चापि सर्वे प्रतिपूजयन्तो
 दृष्ट्वा भुवाणाः सहदेवमाजौ ।
 दिष्ट्या हतो नैकृतिको महात्मा
 सहात्मजो वीर रणे त्वयेति ॥ ६८

अथ जहदप्रवेशपर्व २

२९

सञ्जय उवाच ।

ततः क्रुद्धा महाराज

सौबलस्य पदानुगाः ।

त्यक्त्वा जीवितमाकन्दे

पाण्डवान् पर्यवारयन् ॥ १

तानर्जुनः प्रत्यगुक्तात्सहदेवजये धृतः ।
भीमसेनश्च तेजस्वी क्रुद्धाशीविषदर्शनः ॥ २
शस्यष्टिप्रासहस्तानां सहदेवं जिघांसताम् ।
सङ्कल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः ॥ ३
संयुर्हतायुधान्बाह्वन्योधानामभिधावताम् ।
मल्लैश्चिच्छेद बीमत्सुः शिरांस्यपि हयानपि
ते हयाः प्रत्यपद्यन्त वसुधां विगतासवः ।
चरता लोकघरेण प्रहताः सद्यसाचिना ॥ ४
ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा स्वबलसंक्षयम् ।
हतशोषान्समानाय क्रुद्धो रथगणान्बहून् ॥ ५
कुजरांश्च हयांश्चैव पादातांश्च समन्ततः ।
उवाच सहितान्सर्वान्धातैराष्ट्र इवं वचः ॥ ६
समासाद्य रणे सर्वान्पाण्डवान्ससुहृद्गणान् ।
पाञ्चाल्यं चापि सबलं हत्वा शीघ्रं न्यवर्तत ।
तस्य ते शिरसा गृह्य वचनं युद्धदुर्मदाः ।
अभ्युद्यन् रणे पार्थास्तव पुत्रस्य शासनात् ॥ ७
तानभ्यापततः शीघ्रं हतशोषान्महारणे ।
शरैराशीविषाकारैः पाण्डवाः समवाकिरन्
सर्वे सैन्यं भरतश्रेष्ठ सुहृत्तैर्न महात्मभिः ।
अवध्यत रणं प्राप्य ज्ञातारं नाभ्यविन्दत ॥ ८
प्रतिष्ठमानं तु भयाभावतिष्ठति दंशितम् ।
अश्वैर्विपरिधावद्भिः सैन्येन रजसा वृते ॥ ९
न प्राज्ञायन्त समरे दिशः सप्रदिशस्तथा ।
ततस्तु पाण्डवानीकाभिः सत्य बहवो जनाः
अभ्यर्षस्तावकान् युद्धे सुहृत्तांश्चैव भारत ।
ततो निःशेषमभवत्सैन्यं तव भारत ॥ १०
अश्वौहिण्यः समेतास्तु तव पुत्रस्य भारत ।
एकादश हता युद्धे ताः प्रमो पाण्डुसञ्जयैः ॥ ११
तेषु राजसहस्रेषु तावकेषु महात्मसु ।
एको दुर्योधनो राजन्नदृश्यत भृशं क्षतः ॥ १२

ततो वीक्ष्य दिशः सर्वा

दृष्ट्वा शून्यां च मेदिनीम् ।

विहीनः सर्वयोधैश्च

पाण्डवान् वीक्ष्य संयुगे ॥ १३

मुदितान्सर्वतः सिद्धाश्रदैमानान्समन्ततः ।

वाणशब्दरवांश्चैव श्रुत्वा तेषां महात्मनाम् ॥

दुर्योधनो महाराज कश्मलेनाभिसंवृतः ।

अपयाने मनश्चक्रे विहीनबलवाहनः ॥ १४

धृतराष्ट्र उवाच ।

निहते मामके सैन्ये निःशेषे शिबिरे कृते ।

पाण्डवानां बले सुत किं नु शेषमभूत्तदा ॥ १५

पतन्मे पृच्छतो ब्रूहि कुशलो ह्यसि सञ्जय ।

यच्च दुर्योधनो मन्दः कृतवांस्तनयो मम ॥

बलक्षयं तथा दृष्ट्वा स एकः पृथिवीपतिः ।

सञ्जय उवाच ।

रथानां द्वे सहस्रे तु सप्त नागशतानि च ।

पञ्च चाश्वसहस्राणि पत्नीनां च शतं शताः ।

पतच्छेषमभूद्राजन्पाण्डवानां महद्बलम् ॥ १६

परिगृह्य हि युयुद्धे धृष्टद्युम्नो ह्यवस्थितः ।

एकाकी भरतश्रेष्ठ ततो दुर्योधनो नृपः ॥ १७

नापश्यत्समरे कञ्चित्सहायं रथिनां वरः ।

नर्दमानान्परान्दृष्ट्वा स्वबलस्य च संक्षयम् ॥

तथा दृष्ट्वा महाराज एकः स पृथिवीपतिः ।

हतं स्वहयसुत्तज्य प्राङ्मुखः प्राद्वद्भयात्

एकादशचमूर्तौ पुत्रो दुर्योधनस्तव ।

गदामादाय तेजस्वी पदातिः प्रस्थितो हृदय

नातिदूरं ततो गत्वा पञ्चमेव नराधिपः ।

सस्मार वचनं क्षुत्तुर्मर्शीलस्य भीमतः ॥ १८

इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्ट्वाभ्युपरा ।

महद्वैशमसमस्माकं क्षत्रियाणां च संयुगे ॥ १९

एवं विचिन्तयानस्तु प्रविबिड्धुर्दं नृपः ।

दुःखसंतप्तहृदयो दृष्ट्वा राजन्बलक्षयम् ॥ २०

पाण्डवास्तु महाराज धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।

अभ्यद्रवन्त संकुदास्तव राजन्बलं प्रति ॥

२९

ततः क्रुद्ध इति ॥ १ ॥

शक्त्यष्टिप्रासहस्तानां बलानामभिगर्जताम् ।
 संकल्पमकरान्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः ॥
 तान्दृष्ट्वानिशितैर्बाणैः सामात्यान्सह बंधुभिः
 रथे श्वेतहये तिष्ठन्कुर्वन्तु बह्वशोभत ॥ ३३
 सुबलस्य हते पुत्रे सवाजिरथकुञ्जरे ।
 महावनमिव च्छिन्नमभवत्तावकं बलम् ॥ ३४
 अनेकशतसाहस्रे बले दुर्योधनस्य ह ।
 नान्यो महारथो राजजीवमानो द्यद्वयतः ५
 द्रोणपुत्रादृते वीरास्तेष्वैव कृतवर्मणः ।
 कृपाञ्च गौतमाद्राजन्पार्थिवाञ्च तवात्मजात्
 धृष्टद्युम्नस्तु मां दृष्ट्वा हसन्साल्यकिमब्रवीत् ।
 किमनेन गृहीतेन नानेनाथोऽस्ति जीवता ॥
 धृष्टद्युम्नवचः श्रुत्वा शिनेर्नैता महारथः ।
 उद्यम्य निशितं खड्गं हन्तुं मामुद्यतस्तदा ॥ ३८
 तमागम्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
 मुच्यतां सञ्जयो जीवन्न हन्तव्यः कथञ्चन ॥
 द्वैपायनवचः श्रुत्वा शिनेर्नैता कृताञ्जलिः ।
 सतो मामब्रवीन्मुक्त्वा स्वस्ति सञ्जय साधय
 अनुज्ञातस्त्वं हं तेन न्यस्तवमो निरायुधः ।
 प्रातिष्ठं येन नगरं सायान्हे रुधिरशोभितः ॥
 क्रोशामात्रमपक्रान्तं गदापाणिमवस्थितम् ।
 एकं दुर्योधनं राज्ञश्चपदयं भृशविश्वतम् ॥ ४२
 स तु मामश्रुपूर्णाक्षो नाशक्रोदमिवीक्षितम् ।
 उपप्रेक्षत मां दृष्ट्वा तथा दीनमवस्थितम् ॥ ४३
 तं चाहमपि शोचन्तं दद्वैकाकिनमाहवे ।
 मुहूर्तं नाशकं वक्तुमतिदुःखपरिप्लुतः ॥ ४४
 ततोऽस्मै तदहं सर्वमुक्तवान् ग्रहणं तदा ।
 द्वैपायनप्रसादाञ्च जीवतो मोक्षमाहवे ॥ ४५
 स मुहूर्तमिव ध्यात्वा प्रतिलभ्य च चेतनां
 भ्रातृञ्च सर्वसैन्यानि पर्यपृच्छत मां ततः ॥
 तस्मै तदहमाचक्षे सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ।
 भ्रातृञ्च निहृतान्सर्वसैन्यं च विनिपातितम्
 त्रयः किल रथाः शिष्टास्तावकानां नराधिप
 इति प्रश्नातकाले मां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत्
 स दीर्घमिव निःश्वस्य प्रत्यवेक्ष्य पुनः पुनः
 असीं मां पाणिना स्पृष्ट्वा पुनस्ते पर्यभाषत ॥
 त्वदन्यो नेह संग्रामे कश्चिज्जीवति सञ्जय ।
 द्वितीयं नेह पश्यामि ससहायाञ्च पाण्डवाः
 ब्रूयाः सञ्जय राजानं प्रज्ञाचक्षुपमीश्वरम् ।
 दुर्योधनस्तव सुतः प्रविष्टो हृदमित्युत ॥ ५१
 सहज्रिस्तादृशीर्हीनः पुत्रैर्भ्रातृभिरेव च ।

पाण्डवैश्च हते रात्रये को तु जीवेत मादशः
 आचक्षीथाः सर्वमिदं मां च मुक्तं महाहवात्
 अस्मिन्स्तोयन्हेदं गुप्तं जीवन्तं भृशविश्वतम् ॥
 एवमुक्त्वा महाराज प्राविशत् महाहृदम् ।
 अस्तम्भयत तोयं च मायया मनुजाधिपः ॥

तस्मिन् हृदं प्रविष्टे तु
 त्रीन् रथान् श्रान्तवाहनान् ।

अपदयं सहितानेक-

स्तं देशं समुपेयुषः ॥

५५

कृपं शारद्वतं वीरं द्रोणिं च रथिनां वरम् ।
 भोजं च कृतवर्माणं सहिताञ्शरविश्वतान्
 ते सर्वे मामभिप्रेक्ष्य तूष्णमश्वाननोदयन् ।
 उपयाय तु माम्मुचिर्दृष्ट्वा जीवसि सञ्जय ॥
 अपृच्छंश्चैव मां सर्वं पुत्रं तव जनाधिपम् ।
 कश्चिदुर्योधनो राजा स नो जीवति सञ्जय
 आख्यातवानहं तेभ्यस्तदाः कुशलिनं नृपम् ।
 तच्चैव सर्वमाचक्षं यन्मां दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥
 हृदं चैवाहमाचक्षं यं प्रविष्टो नराधिपः ।
 अश्वत्थामा तु तद्राजश्चिराय वचनं मम ॥

तं हृदं विपुलं प्रेक्ष्य

करुणं पर्यदेवयत् ।

अहो धिक् स न जानाति

जीवतोऽस्मान्नराधिपः ॥

पर्याप्ता हि वयं तेन सह योधयितुं परान् ।
 ते तु तत्र चिरं कालं विलङ्घ्य च महारथाः ॥
 प्राद्ववन् रथिनां श्रेष्ठा पाण्डुसुतान् रणे
 ते तु मां रथमारोप्य कृपस्य सुपरिष्कृतम् ॥
 सेनानिवेशमाजमुहूर्तशेषाल्लयो रथाः ।
 तत्र गुल्माः परित्रस्ताः सूर्यं चास्तमिते सति
 सर्वे विचुक्रुशुः श्रुत्वा पुत्राणां तव संक्षयम् ।
 ततो ब्रून्महाराज योषितां रक्षिणो नराः
 राजद्वारानुपादाय प्रयुजन्तं नगरं प्रति ।
 तत्र विक्रोशमानानां रुदतीनां च सर्वशः ॥
 प्रादुरासीन्महाञ्शब्दः श्रुत्वा तद्बलसंक्षयम्
 ततस्ता योषितो राजन् रुदन्त्यो वै मुहुर्मुहुः
 कुरथं इव शब्देन नादयन्त्यो महीतलम् ।
 आजगुः करजैश्चापि पाणिमिश्रं शिरास्थुत
 लुलुचुश्च तदा केशान् कोशन्त्यस्तत्र तत्र हं
 हाहाकारधिनान् विनिग्रन्त्य उरांसि च
 शोचन्त्यस्तत्र रुदतुः क्रन्दमाना विशांपते ।
 ततो दुर्योधनामात्याः साश्रुकण्ठा भृशतुराः

राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ।
 वेष्टयासक्तहस्ताश्च द्वाराध्यक्षा विशांपते
 शयनीयानि शुभ्राणि स्पर्ध्यास्तरणवन्ति च
 समादाय ययुस्तूर्णं नगरं दाररक्षिणः ॥ ७२
 आस्थायाश्वतरौयुक्तान् स्यन्दनानपरे पुनः ।
 स्वाम्बान्दारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ॥ ७३
 अदृष्टपूर्वा या नार्यो भास्करेणापि वेष्टमसु ।
 ददृष्टुस्ता महाराज जना याताः पुरं प्रति ॥
 ताः स्त्रियो भरतश्रेष्ठ सौकुमार्यसमन्विताः ।
 प्रययुर्नगरं तूर्णं हतस्वजनबान्धवाः ॥ ७४
 आगोपालाचिपालेभ्यो द्रवन्तो नगरं प्रति ।
 ययुर्मनुष्याः संभ्रान्ता भीमसेनभयादिताः
 अपि चैषां मयं तीव्रं पार्थेभ्योऽभूत्सुदारुणम्
 प्रेक्षमाणास्तदान्योन्यमाधावन्नगरं प्रति ॥ ७५
 तस्मिन्तथा वर्तमाने विद्वे भृशदारुणे ।
 युयुत्सुः शोकसमूढः प्राप्तकालमचिन्तयत् ॥
 जितो दुर्योधनः संख्ये पाण्डुर्भीमविक्रमैः ।
 एकादशचमूर्तार्त्ताघ्रातरश्चास्य सूदिताः ॥ ७६
 हताश्च कुरवः सर्वे भीष्मद्रोणपुरःसराः ।
 अहमेको विमुक्तस्तु भाग्ययोगाद्यदृच्छया ॥ ७७
 विद्वृतानि च सर्वाणि
 शिविराणि समस्ततः ।
 इतस्ततः पलायन्ते
 हतनाथा हतौजसः ॥ ८१
 अदृष्टपूर्वा दुःखार्ता भयव्याकुललोचनाः ।
 हरिणा इव विभ्रस्ता वीक्षमाणा दिशो दश
 दुर्योधनस्य सचिवा ये केचिदवशेषिताः ।
 राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ॥ ८२
 प्राप्तकालमहं मन्ये प्रवेशं तैः सह प्रभो ।
 युधिष्ठिरमनुज्ञाय भीमसेनं तथैव च ॥ ८३
 एतमर्थं महाबाहुर्बभूवोऽस्य न्यवेदयत् ।
 तस्य प्रीतोऽभवद्राजा नित्यं करुणवेदिता
 परिष्वज्य महाबाहुर्वैद्यापुत्रं व्यसर्जयत् ।
 ततः स रथमास्थाय द्रुतमश्वानचोदयत् ॥ ८४
 संवाहयितवांश्चापि राजदाराण्युरं प्रति ।
 तैश्चैव सहितः क्षिप्रमस्तं गच्छति भास्करे ॥
 प्रविष्टो हास्तिनपुरं बाष्पकण्डोऽश्रुलोचनः ।
 अपश्यत् महाप्राज्ञं विदुरं साश्रुलोचनम् ॥ ८८
 राज्ञः समीपान्निष्क्रान्तं शोकोपहतचेतसम्

तमग्रवीत्सत्यभूतिः प्रणतं त्वग्रतः स्थितम् ८९
 दिष्ट्या कुरुक्षये वृत्ते
 अस्मिन्त्वं पुत्र जीवसि ॥
 विना राज्ञः प्रवेशाद्वै
 किमसि त्वमिहागतः ॥ ९०
 एतद्वै कारणं सर्वं विस्तरेण निवेदय ।
 युयुत्सुवाच ।
 निहते शकुनी तत्र सञ्जातिसुतबान्धवे ९१
 हतशेषपरीवारो राजा दुर्योधनस्ततः ।
 स्वकं सह्यमुत्सृज्य प्राङ्मुखः प्राद्रवन्नयात्
 अपक्रान्ते तु नृपतौ स्कन्धावारनिवेशनात्
 भयव्याकुलितं सर्वं प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ ९३
 ततो राज्ञः कलत्राणि भ्रातॄणां चास्य सर्वतः
 वाहनेषु समारोप्य अध्यक्षाः प्राद्रवन्मयात्
 ततोऽहं समनुज्ञाप्य राजानं सहकेशवम् ।
 प्रविष्टो हास्तिनपुरं रक्षन्लोकान्प्रधावितान्
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वैश्यापुत्रेण भाषितम्
 प्राप्तकालमिति ज्ञात्वा विदुरः सर्वधर्मवित्
 अपूजयदमेयात्मा युयुत्सुं वाक्यमग्रमीत् ।
 प्राप्तकालमिदं सर्वं ब्रूवता भरतक्षये ॥ ९७
 राक्षितः कुलधर्मश्च
 सानुकोशतया त्वया ।
 दिष्ट्या त्वामिह संग्रामा-
 दस्माद्वीरक्षयस्तुरम् ॥ ९८
 समागतमपश्याम ह्यंशुमन्तमिव प्रजाः ।
 अन्धस्य नृपतेर्यौष्ट्रं ध्वस्यादीर्घदर्शिनः ९९
 बहुशो याच्यमानस्य दैवोपहतचेतसः ।
 त्वमेको व्यसनार्तस्य त्रियसे पुत्र सर्वथा १००
 अथ त्वमिह विश्रान्तः
 श्वोऽभिगान्ता युधिष्ठिरम् ।
 एतावदुक्त्वा वचनं
 विदुरः साश्रुलोचनः ॥ १
 युयुत्सुं समनुप्राप्य प्रविवेश नृपक्षयम् ।
 पौरजानपदैर्दुःखाद्वाहेति भृशनादितम् २
 निरानन्दं गतश्रीकं हताराममिवाशयम् ।
 शून्यरूपमपध्वस्तं दुःखादुःखतरोऽभवत् ३
 विदुरः सर्वधर्मज्ञो विरूपेनान्तरात्मना ।
 विवेश नगरे राजनिश्वसा शनैः शनैः ॥ ४

युयुत्सुरपि तां रात्रिं स्वगृहे न्यवसत्तदा । वन्द्यमानः स्वकैश्चापि नाभ्यनन्दत्सुदुःखितः
चिन्तयानः क्षयं तीव्रं भरतानां परस्परम् ॥ १०५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि बृहदप्रवेशपर्वणि
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

समाप्तं बृहदप्रवेशपर्वं ।

शल्यपर्वान्तर्गतं ग दा प र्व ३

३०

धृतराष्ट्र उवाच ।

हतेषु सर्वसैन्येषु पाण्डुपुत्रै रणाजिरे ।
मम सैन्यावशिष्टास्ते किमकुर्वत सञ्जय ॥ १
कृतवर्मा कृपश्चैव द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ।
दुर्योधनश्च मन्दात्मा राजा किमकरोत्तदा
सञ्जय उवाच ।

संप्राद्रवत्सु दारेषु क्षत्रियाणां महात्मनाम्
विदुते शिबिरे शून्यं भृशोद्विग्राह्यो रथाः
निशम्य पाण्डुपुत्राणां तदा धै जयिनां स्वनं
विदुतं शिबिरे दृष्ट्वा सायान्हे राजगृह्णिनः
स्थानं नारोचयंस्तत्र ततस्ते हृदयमभ्यधुः ।
सुधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितो रणे
हृष्टः पर्यचरद्वाजन् दुर्योधनवधेऽप्यस्य ।
मार्गमाणास्तु संकुद्धास्तव पुत्रं जयैषिणः ॥ ६
यत्कृतोऽन्वेषमाणास्ते नैवापश्यन्नाधिपम्
स हि तीव्रेण वेगेन गदापाणिरपाकमत् ॥ ७
तं नृदं प्राविशन्नापि विष्टभ्यापः स्वमायया
यदा तु पाण्डवाः सर्वे सुपरिश्रान्तवाहनाः
ततः स्वशिबिरे प्राप्य व्यतिष्ठन्त स्वसैनिकाः
ततः कृपश्च द्रौणिश्च कृतवर्मा च सात्वतः ॥
सन्निविष्टेषु पार्थेषु प्रयातास्तं नृदं शनैः ।
ते तं नृदं समासाद्य यत्र शोते जनाधिपः ॥
अभ्यभाषन्त दुर्योधनं सुप्रममंसि ।
राजकुत्तिष्ठ युज्यस्व सहास्माभिर्युधिष्ठिरम्
जित्वा वा युधिर्वीं मुञ्च्य हतो वा स्वर्गमाप्नुहि
तेषामपि बलं सर्वं हतं दुर्योधन त्वया ॥ १२
प्रतिविद्धाश्च भूयिष्ठं ये शिष्टास्तत्र सैनिकाः
न ते वेगं विपहितुं शक्तास्तव विशांपते ॥
अस्माभिरपि गुप्तस्य तस्मादुत्तिष्ठ भारत ।

दुर्योधन उवाच ।

दिष्ट्वा पश्यामि वो मुक्ता-
नीदृशात्पुरुषक्षयात् १४

पाण्डुकौरवसंसर्दाजीवमानाश्चरषमान् ।
विजेष्यामो वयं सर्वे विश्रान्ता विगतक्लमाः
भवन्तश्च परिश्रान्ता वयं च भृशविश्रताः ।
उदीर्णं च बलं तेषां तेन युद्धं न रोचये ॥ १६
न त्वेतद्दुष्टं वीरा यद्वो महदिदं मनः ।
अस्मासु च परा शक्तिर्न तु कालः पराक्रमे ॥

विश्रम्येकां निशामद्य

भवद्भिः सहितो रणे ।

प्रतियोत्स्याम्यहं शत्रून्

भ्यो न मेऽस्त्यत्र संशयः ॥ १८

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तोऽत्रवीर्द्रोणी राजानं युद्धदुर्मदम् ।
उत्तिष्ठ राजन्मर्द्रं ते विजेष्यामो वयं परान्
इष्टापूर्तेन दानेन सत्येन च जयेन च ।
शपे राजन् यथा ह्यद्य निहनिष्यामि सोमकान्
मा स्म यत्कृत्यां प्रीतिमामुयां सजनोचिताम्
यदीमां रजनीं द्युष्टां न हि हन्मि परान् रणे
नाहत्वा सर्वपाञ्चालान्
विमोक्ष्ये क्वचं विमो ।

इति सत्यं ब्रवीम्येतं-

सन्मे शृणु जनाधिप ॥ २२

तेषु संभाषमाणेषु व्याघास्ते देशमाययुः ।
मांसमारपरिश्रान्ताः पानीयार्थं यच्छया ॥
ते हि नित्यं महाराज भीमसेनस्य लुब्धकाः
मांसमारानुपाजन्हुर्मकत्या परमया विमो ॥

३०

हतेषु सर्वसैन्येषु पाण्डुपुत्रै रणाजिरे इत्या-
रभ्य शोकसंविभ्रमनसंश्रित्वाध्यानपराऽभवन्

इत्यन्तः शल्यपर्वशेषो गदापर्वश्चैव तत्तत्सर्वं सर्व-
नाशेऽपि जीवितं दुस्सयनं पराभूतमपि शत्रुं श्ला न त्यज-
न्तीति च ॥ १ ॥ यत्कृत्यां प्रीतिं यत्तादृजस्य पुण्यस्य
फलम् ॥ २१ ॥

ते तत्र विप्रितास्तेषां सर्वे तद्वचनं रहः ।
 दुर्योधनचक्षेत्रे शुश्रुवुः संगता मिथः ॥
 तेषु सर्वे महेष्वासा अयुद्धार्थिनि कौरवे ।
 निर्बधं परमं चक्रुस्तदा वै युद्धकाक्षिणः ॥
 तास्तथा समुदीक्ष्याथ कौरवाणां महारथान्
 अयुद्धमनसं चैव राजानं खितमंभसि ॥२७॥
 तेषां श्रुत्वा च संवादं राक्षस्य सलिले सतः
 व्याधाम्यजानन् राजेन्द्र सलिलस्य सुयोधनं
 ते पूर्वं पाण्डुपुत्रेण पृष्टा ह्यासन् सुतं तव ।
 यदच्छोपगतास्तत्र राजानं परिमार्गता ॥२९॥
 ततस्ते पाण्डुपुत्रस्य स्मृत्वा तद्भाषितं तदा
 अन्योन्यमबुवन् राजन् दुग्धव्याधाः शनैरिव
 दुर्योधनं व्यापयामो धनं दास्यति पाण्डवः
 अव्यक्तमिह नः ख्यातो न्हदे दुर्योधनो नृपः
 तस्माद्गच्छामहे सर्वे यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
 आख्यातुं सलिले सुप्तं दुर्योधनममर्षणम् ॥३२॥
 धृतराष्ट्रमजं तस्मै भीमसेनाय धीमते ।
 शयानं सलिले सर्वे कथयामो धनुर्भूते ॥३३॥
 स नो दास्यति सुप्रीतो धनानि बहुलान्युत
 किं नो मांसेन शुष्केण परिक्लिष्टेन शोषिणा
 पवमुक्त्वा तु ते व्याधाः संप्रहृष्टा धनार्थिनः
 मांसभाराजुपादाय प्रययुः शिविरं प्रति ॥३५॥
 पाण्डवापि महाराज लब्धलक्षाः प्रहारिणः
 अपश्यमानाः समरे दुर्योधनमवस्थितम् ।
 निकृतेस्तस्य पापस्य ते पारं गमनेप्सवः ।
 चारान्संग्रेषयामासुः समन्तात्तद्राजाजिरे ॥
 आगम्य तु ततः सर्वे नष्टं दुर्योधनं नृपम् ।
 न्यवेदयन्त संहिता धर्मराजस्य सैनिकाः ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा चारानां भरतर्षभ ।
 चित्तमभ्यगमत्तीमां निश्वस्य च पार्थिवः
 अथ स्थितानां पाण्डूनां हीनानां भरतर्षभ ।
 तस्माद्देशादपक्राम्य त्वरिता लुब्धका विभो
 आजग्मुः शिविरं दृष्ट्वा दृष्ट्वा दुर्योधनं नृपम् ।
 चार्यमाणः प्रविष्टाश्च भीमसेनस्य पश्यतः ॥
 ते तु पाण्डवमासाद्य भीमसेनं महाबलम् ।
 तस्मै तत्सर्वमाचक्षुर्यदृष्टं यच्च वै श्रुतम् ॥
 ततो वृकोदरो राजन् दत्त्वा तेषां धनं बहु
 धर्मराजाय तत्सर्वमावच्छेदे परंतपः ॥ ४३॥
 असौ दुर्योधनो राजन् विज्ञातो मम लुब्धकैः

संस्तभ्य सलिलं शोते यस्यायं परितप्यसे ॥
 तद्वचो भीमसेनस्य प्रियं श्रुत्वा विशांपते ।
 अजातशत्रुः कीन्तेयो दृष्टोऽभूत्सह सोदरैः
 तं च श्रुत्वा महेष्वासं प्रविष्टं सलिलन्हदे ।
 क्षिप्रमेव ततोऽगच्छन्पुरस्कृत्य जनाईनम् ॥
 ततः किलकिलाशब्दः प्रादुरासीद्विशांपते ।
 पाण्डवानां प्रहृष्टानां पञ्चालानां च सर्वशः
 सिंहनादांस्ततश्चक्रुः श्वेडाश्च भरतर्षभ ।
 त्वरिताः क्षत्रिया राजजग्मुर्द्वैपायनं न्हदम् ॥
 ज्ञातः पापो धार्तराष्ट्रो दृष्टश्चैन्यसकृद्रणे ।
 प्राकोशन् सोमकास्तत्र दृष्टरूपाः समन्ततः
 तेषामागु प्रयातानां रथानां तत्र वेगिनम् ।
 बभूव तुमुलः शब्दो जिवस्फुक् पृथिवीपते ॥

दुर्योधनं परीप्सन्त-
 स्तत्र तत्र युधिष्ठिरम् ।

अन्वयुस्त्वरितास्ते वै

राजानं श्रान्तवाहनाः ॥

५१
 अर्जुनो भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः शिखण्डौ चापराजितः
 उत्तमौजा युधामन्युः सात्यकिश्च महारथः ।
 पञ्चालानां च ये शिष्टा द्रौपदेयाश्च भारत ॥
 हयाश्च सर्वे नामाश्च शतशश्च पदातयः ।

ततः प्राप्तो महाराज धर्मराजः प्रतापवान्
 द्वैपायनं न्हदं घोरं यत्र दुर्योधनोऽभवत् ।
 शीतामलजलं हृद्यं द्वितीयमिव सागरम् ५५
 मायया सलिलं स्तभ्य यत्राभूते स्थितः सुतः
 अत्यद्भुतेन विधिना दैवयोगेन भारत ॥ ५६॥
 सलिलान्तर्गतः शोते दुर्दर्शः कस्यचित्प्रभो ।
 मानुषस्य मनुष्येन्द्र गदाहस्तो जनाधिपः ५७
 ततो दुर्योधनो राजा सलिलातर्गतो बसन् ।
 शुश्रुवे तुमुलं शब्दं जलदोषमनिःस्वनम् ५८
 युधिष्ठिरश्च राजेन्द्र तं न्हदं सह सोदरैः ।
 आजगाम महाराज तव पुत्रवन्धाय वै ॥ ५९॥
 महता शङ्कनादेन रथनेमिस्त्वनेन च ।
 ऊर्ध्वं पुष्पन्महारेणुं कम्पयन्प्रापि मेदिनीम्
 यौधिष्ठिरस्य सैन्यस्य श्रुत्वा शब्दं महारथाः
 कृतवर्मा कुपो द्रौणो राजानमिह मबुवन् ६१
 इमे ह्यायान्ति संहृष्टाः पाण्डवा जितकाशिनः
 अपयास्यामहे तावदनुजानातु नो भवान् ६२

जलाशयं प्रविष्टोऽयं बांजलीवितमात्मनः
उत्तिष्ठ राजन् युध्यस्व सहास्माभिः सुयोधन
स ते दर्पां नरश्रेष्ठ

स च मानः कते गतः ।

यस्त्वं संस्तयस्य सखिलं

भीतो राजन् व्यवस्थितः ॥ २०

सर्वे त्वां शूर इत्येवं जना जलपन्ति संसदि
व्यर्थं तद्भवतो मन्ये शौर्यं सखिलशायिनः ॥

उत्तिष्ठ राजन् युध्यस्व क्षत्रियोसि कुलोद्भवः
कौरवेषो विशेषेण कुलं जन्म च संस्मर २२

स कथं कौरवे वंशे प्रशंसजन्म चात्मनः ।

बुद्धाद्रीतस्ततस्ततोयं प्रविश्य प्रतितिष्ठसि २३

अयुद्धमव्यवस्थानं नैव धर्मः सनातनः ।

अनायुद्धमस्वर्ग्यं रणे राजन्पलायनम् २४

कथं पारमगत्वा हि युद्धे त्वं वै जिजीविषुः

इमास्त्रिपतितान् दृष्ट्वा पुत्रान् भ्रातॄन् पितॄंस्तथा

सम्बन्धिनो वयस्याश्च

मातुलान् बान्धवांस्तथा ।

घातयित्वा कथं तात

नृदे विष्ठसि सांप्रतम् ॥ २६

शूरमानी न शूरस्त्वं सुधा वदसि भारत ।

शूरोऽहमिति दुर्बुद्धे सर्वलोकस्य शृण्वतः २७

न हि शूराः पलायन्ते शत्रून् दृष्ट्वा कथञ्चन ।

ब्रूहि वा त्वं यथा वृत्त्या शूर त्यजसि संगरं

स त्वमुत्तिष्ठ युध्यस्व विनीय भयमात्मनः

घातयित्वा सर्वसैन्यं भ्रातृश्रैव सुयोधन ॥

नेदानीं जीविते बुद्धिः कार्या धर्मचिकीर्षया

क्षत्रधर्ममुपाश्रित्य त्वद्विधेन सुयोधन ॥ ३०

यन्नु कर्णमुपाश्रित्य शत्रून् चापि सौबलम्

अमर्त्यं इव संमोहात्त्वमात्मानं न बुद्धवान् ॥

तत् पापं सुमहद्वृत्त्वा प्रतियुज्यस्व भारत ।

कथं हि त्वद्विधो मोहाद्रोचयेत् पलायनम् ॥

कते तत् पौरुषं यातं क च मानः सुयोधन ।

अयुद्धं युद्धवर्जनं अव्यवस्थानं विशेषेण अवस्थानं

राज्ये वाऽस्वर्गे वा स्थितिर्यवस्थानं तदभावश्चे-

त्तत् इत्यं क्षत्रियस्य न धर्म इत्यर्थः ॥ २४ ॥ ब्रूहीति ।

हे शूरेति साधिक्षेपसंबोधनम् । यथा वृत्त्या निमि-

त्समृता वानप्रस्थत्वेन वा न्यस्तशस्त्रत्वेन वा क्लीबत्वेन

वा त्वं संगरं त्यजसि तं वृत्तिं ब्रूहि । न त्वं वानप्रस्थोऽसि

राज्यार्थित्वात् । नापि न्यस्तशस्त्रो वदाधारित्वात् । परिशे-

कच विभ्रान्तता याता क च विस्फूर्जितं महत्

क ते कृतास्त्रता याता किञ्च शोषे जलाशये ।

स त्वमुत्तिष्ठ युध्यस्व क्षत्रधर्मेण भारत ॥ ३४

अस्मांस्तु वा पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम्

अथवा निहतोऽस्माभिर्भूमौ स्वप्यसि भारत

एव ते परमो धर्मः शुष्टो धात्रा महात्मना ।

तं कुरुष्व यथातथ्यं राजा भव महारथ ॥

सङ्ग्रय उवाच ।

एवमुक्तो महाराज धर्मपुत्रेण धीमता ।

सखिलक्षस्तव सुत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३७

दुर्योधन उवाच ।

नैतच्चित्रं महाराज यस्मिन् प्राणिनामविशेद

न च प्राणभयाद्रीतोऽयं प्रयातोऽस्मि भारत

अरथश्चानिषंगी च निहतः पार्ष्णिसारथिः ।

एकश्चाप्यगणः संख्ये प्रत्याश्वासमरोचयम् ॥

न प्राणहेतोर्न भयाच्च विपादाद्विश्रापते ।

इदमभः प्रविष्टोऽस्मि भ्रमाप्तिवदमनुष्ठितम् ॥

त्वं चाश्वसिहि कौन्तेय ये चाप्यनुगतास्तव

अहमुत्थाय वः सर्वान्प्रतियोत्स्यामि संयुगे

युधिष्ठिर उवाच ।

आश्वस्ता एव सर्वे स्म चिरं त्वां मृगयामहे

तदिदानीं समुत्तिष्ठ युध्यस्वैह सुयोधन ॥ ४२

हृत्वा वा समरे पाथान् स्फूर्तिं राज्यमयामुहि

निहतो वा रणेऽस्माभिर्बालोऽकमवाप्स्यसि

दुर्योधन उवाच ।

यदर्थं राज्यमिच्छामि कुरुणां कुरुनन्दन ।

त इमे निहताः सर्वे भ्रातरौ मे जनेश्वर ॥ ४४

क्षीणरत्नां च पृथिवीं हतक्षत्रियपुङ्गवाम् ।

न ह्युत्सहाम्यहं भोक्तुं विधवामिव योषितम्

अद्यापि त्वहमाशंसं त्वां विजेतुं युधिष्ठिर ।

भक्तत्वा पाञ्चालपाण्डूनामुत्साहं भरतर्षभ ॥

न त्विदानीमहं मन्ये कार्यं युद्धेन कर्हिचित्

द्रोणे कर्णे च संशान्ते निहते च पितामहे ॥

यात् क्लीबोऽस्मीति मा भावस्व युद्धं कुर्विति भावः ॥ २८

विनीय त्यक्त्वा ॥ २९ ॥ पौरुषं यतः विकान्तता शौर्यं

विस्फूर्जितं गर्जनम् ॥ ३३ ॥ नैतदिति प्राणेन रक्षितभ्येन

हेतुना भीमं मा मां मनुष्यं आविशोदिति ब्रुवन्नैतच्चित्र-

मपि तु प्राणिनां स्वाभाविकोऽयं धर्मः परं तु मन्येतत्वा-

स्तत्त्याह—न चेति ॥ ३८ ॥ प्राणहेतोर्भावितार्थित्वात्

भयात् बन्धनादिश्लात् विपादात् शोकाभिभूतत्वात् ॥ ४०

अस्तिवदानीमियं राजन्

केचला पृथिवी तव ।

असहायो हि को राजा

राज्यमिच्छेत्प्रशांसितुम् ॥ ४८

सुहृदस्तादृशान् हित्वा पुत्रान् भ्रातॄन् पितॄन्पि

भवद्भिश्च हृते राज्ये को नु जीवेत मादृशः ॥

अहं वनं गमिष्यामि ह्यजिनैः प्रतिवासितः ।

रतिर्हि नास्ति मे राज्ये हतपक्षस्य भारत ॥

हतबान्धवभूयिष्ठा हताश्वा हतकुञ्जरा ।

एषा ते पृथिवी राजन् भुङ्क्ष्वैनं विगतज्वरः

वनमेव गमिष्यामि

वसानो मृगचर्मणी ।

न हि मे निर्जनस्यास्ति

जीवितेऽद्य स्पृहा विभो ॥ ५२

गच्छ त्वं भुङ्क्ष्व राजेन्द्र पृथिवीं निहतेश्वरां

हतयोधां नष्टरत्नां क्षीणवृत्तिवैद्यासुखम् ॥ ५३

सज्जय उवाच ।

दुर्योधनं तव सुतं सलिलस्य महायशाः ।

श्रुत्वा तु करुणं वाक्यमभापत युधिष्ठिरः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

आर्तप्रलापान्मा तात सलिलस्यः प्रमापिथाः

नैतन्मनसि मे राजन् वाशितं शकुनेरिव ॥

यदि वापि समर्थः स्यास्त्वं दानाय सुयोधन

नाहमिच्छेयमवनिं त्वया दत्तां प्रशांसितुम् ।

अधर्मेण न शुद्धीयां त्वया दत्तां महीमिमाम् ।

न हि धर्मः स्मृतो राजन् क्षत्रियस्य प्रतिग्रहः

त्वया दत्तां न चेच्छेयं

पृथिवीमखिलामहम् ।

त्वां तु युद्धे विनिर्जित्य

भोक्तास्मि वसुधामिमाम् ॥ ५८

अनीश्वरश्च पृथिवीं कथं त्वं दातुमिच्छसि ।

त्वयेयं पृथिवी राजन् किञ्च दत्ता तदैव हि

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि सुयोधनयुधिष्ठिरसंवादे

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

धर्मतो याचमानानां प्रशमार्थं कुलस्य नः ।

वार्ष्णेयं प्रथमं राजन् प्रत्याख्याय महाबलम्

किमिदानीं ददासि त्वं को हि ते चित्तचिन्तनः

अभियुक्तस्तु को राजा दातुमिच्छेन्न मेदिनीं

न त्वमद्य महीं दातुमीशः कौरवनन्दन ।

आच्छेत्तुं वा बलाद्राजन्स कथं दातुमिच्छसि

मां तु निर्जित्य संग्रामे पालयेमां वसुधराम् ।

सूच्यश्रेणापि यद्भूमेरपि भिद्येत भारत ॥ ६३

तन्मात्रमपि तन्मह्यं न ददाति पुरा भवान् ।

स कथं पृथिवीमेतां प्रददासि विशांपते ॥ ६४

सूच्यग्रं नात्यजः पूर्वं स कथं त्यजसि क्षितिं

एवमैश्वर्यमासाद्य प्रशास्य पृथिवीमिमाम् ॥

को हि मूढो व्यवस्येत शत्रोदातुं वसुधराम्

त्वं तु केवलमौख्येण विमूढो नावबुध्यसे ॥

पृथिवीं दातुकामोऽपि

जीवितेन विमोक्ष्यसे ।

अस्मान्वा त्वं पराजित्य

प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥ ६७

अथवा निहतोऽस्माभिर्ब्रज लोकाननुत्तमान्

आवयोर्जीवतो राजन् मयि च त्वयि च ध्रुवं

संशयः सर्वभूतानां विजये नौ भविष्यति ।

जीवितं तव दुष्प्रज्ञ मयि संप्रति वर्तते ॥

जीवयेयमहं कामं न तु त्वं जीवितुं क्षमः ।

दहने हि कृतो यत्नस्तवयाऽस्मासु विशेषतः

आशीविषैर्विषैश्चापि जले वापि प्रवेशनैः ।

त्वया विनिर्कृता राजन् राज्यस्य हरणेन च

अभियाणां च वचनैर्द्रौपद्याः कर्पणेन च ।

एतस्मात्कारणात्पापं जीवितं ते न विद्यते

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ युध्यस्व युद्धे श्रेयो भविष्यति

एवं तु विविधा वाचो जययुक्ताः पुनः पुनः

कीर्तयन्ति स्म ते वीरास्तत्र तत्र जनाधिप ७३

३२

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवं संतर्ज्यमानस्तु मम पुत्रो महीपतिः ।
प्रकृत्या मय्युमास्वीरः कथमासीत्परन्तपः १
न हि सन्तर्जना तेन श्रुतपूर्वा कथञ्चन ।
राजभावेन मान्यश्च सर्वलोकास्य सोऽभवत्
यस्यात्पत्रच्छायापि स्वका भानोस्तथा प्रभा
खेदायैवाभिमानित्वात्सहेतुसैवं कथं गिरः ३
इयं च पृथिवी सर्वा सस्लेच्छाटविका भृशम्
प्रसादाङ्गियते यस्य प्रत्यक्षं तव सञ्जय ॥ ४
स तथा तर्ज्यमानस्तु पाण्डुपुत्रैर्विशेषतः ।
विहीनश्च स्वकैर्भृत्यैर्निर्जने चावृतो भृशम् ५
स श्रुत्वा कटुका वाचो जययुक्ताः पुनः पुनः
किमब्रवीत्पाण्डवेयोस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ६
सञ्जय उवाच ।

तर्ज्यमानस्तदा राजलुदकस्थस्तवात्मजः ।
युधिष्ठिरेण राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितेन ह ७
श्रुत्वा स कटुका वाचो विषमस्थो नराधिपः
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य सलिलस्थः पुनः पुनः
सलिलान्तर्गतो राजा धुन्वन्हस्ती पुनः पुनः
मनश्चकार युद्धाय राजानं वाम्यभाषत् ॥ ९
सूयं ससुहृदः पार्थाः सर्वे सख्यवाहनाः ।
अहमेकः परिचूनो विरथो हतवाहनः ॥ १०
आत्तशस्त्रै रथोपेतैर्बहुभिः परिवारितः ।
कथमेकः पदातिः सन्नशस्त्रो योद्धुमुत्सहे ११
एकैकेन तु मां सूयं योधयध्वं युधिष्ठिर ।
न ह्येको बहुभिर्योऽरिभ्यां यो धयितुं युधि
विशेषतो विकचचः श्रान्तश्चापत्समाश्रितः ।
भृशं विश्वतगात्रश्च श्रान्तवाहनसैनिकः १३
न मे त्वत्तो भयं राजञ्च च पार्थाद्विकोदरात्
फाल्गुनाद्वासुदेवाद्वा पञ्चालेभ्योऽयवा पुनः
यमाभ्यां युयुधानाद्वा ये चान्ये तव सैनिकाः
एकः सद्यो नहं कुड्यो वारयिष्ये युधि स्थितः
धर्ममूला सतां कीर्तिर्मनुष्याणां जनाधिप ।
धर्मं चैवेह कीर्तिं च पालयन्प्रब्रवीम्यहम् १६
अहमुत्थाय सर्वान्वै प्रतियोत्स्यामि संयुगे ।

३२

एवमिति ॥ १ ॥ यस्येति । आतपत्रेण दुर्योधनः

अनुसम्यागतान्सर्वानुत्संवत्सरो यथा १७
अथ वः सरथान् साध्वा-
नशस्त्रो विरथोऽपि सन् ।
नक्षत्राणीव सर्वाणि
सविता रात्रिर्लक्षये ॥ १८
तेजसा नाशयिष्यामि
स्थिरी भवत् पाण्डवाः ।
अद्यानुपयं गमिष्यामि
क्षत्रियाणां यशस्विनाम् ॥ १९
बाह्यीकद्रोण-भीष्माणां कर्णस्य च महात्मनः
जयद्रथस्य शूरस्य भगदत्तस्य चोभयोः २०
मद्राजस्य शल्यस्य भूरिश्रवस एव च ।
पुत्राणां भरतश्चेष्टे शकुनेः सौवलस्य च ॥ २१
मित्राणां सुहृदां चैव
बान्धवानां तथैव च ।
आनुष्यमथ गच्छामि
हत्वा त्वां भ्रातृभिः सह ॥ २२
एतावदुक्त्वा वचनं विरराम जनाधिपः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
दिष्ट्या त्वमपि जानीषे क्षत्रधर्मं सुयोधन
दिष्ट्या ते वतंते बुद्धि-
युद्धायैव महाभुज ।
दिष्ट्या शूरोऽसि कौरव्य
दिष्ट्या जानासि सङ्गरम् ॥ २४
यस्त्वमेको हि नः सर्वा-
न्सङ्गरे योद्धुमिच्छसि ।
एक एकेन सङ्ग्रम्य
यत्ते संमतमायुधम् ॥ २५
तत्त्वमादाय युध्यस्व प्रेक्षकास्ते वयं स्थिताः
स्वयमिष्टं च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहम् ॥
हत्वैकं भवतो राज्यं हतो वा स्वर्गमायुहि ।
दुर्योधन उवाच ।
एकश्चेद्योद्धुमाकन्दे शूरोऽद्य मम दीयताम्
आयुधानामियं चापि वृता त्वत्संमते गदा
हन्तैकं भवतामेकः शक्यं मां योऽभिमन्यते

सूर्याश्रित इत्येव प्रवादोऽपि यस्य न सहते इति भावः
॥ ३१ ॥ परिचूनः परिश्रान्तः ॥ ११० ॥ हत्वैकं अस्माकं पंचानां
मध्ये एकमपि हत्वा त्वं राज्यं प्राप्स्यस्यतिर्थः ॥ २७ ॥

पदातिर्गदया संख्ये स युध्यत मया सह ।
वृत्तानि रथयुद्धानि विचित्राणि पदे पदे ३९
इदमेकं गदायुद्धं भवत्वद्याद्धतं महत् ।
अस्त्राणामपि पर्यायं कर्तुमिच्छन्ति मानवाः
युद्धानामपि पर्यायो भवत्यनुमते तव ।
गदया त्वां महाबाहो विजेष्यामि सहानुजम्
पञ्चालान् सृज्यांश्चैव ये चान्ये तव सैनिकाः
न हि मे संभ्रमो जातु शक्रादपि युधिष्ठिर
युधिष्ठिर उवाच ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारे मां योधय सुयोधन ।
एक एकेन सङ्गम्य संयुगे गदया बली ॥ ३३
पुरुषो भव गान्धारे युध्यस्व सुसमाहितः ।
अद्य ते जीवितं नास्ति यदीन्द्रोऽपि तवाश्रयः
सञ्जय उवाच ।

एतत्स नरशार्दूलो नामुप्यत तवात्मजः ।
सलिलान्तर्गतः श्वप्ने महानाग इव श्वसन् ३५
तथास्ती वाक्प्रतोदेन तुष्टमानः पुनः पुनः ।
वचो न ममृषे राजकुत्तमाश्वः कशामिव ३६
संक्षोभ्य सलिलं वेगाद्गदामादाय वीर्यवान्
अत्रिसारंमयीं गुर्वीं काञ्चनाङ्गदभूषणाम् ३७
अन्तर्जालात्समुत्तस्थौ
नागेन्द्र इव निःश्वसन् ।
स भित्त्वा स्तम्भितं तोयं

स्कन्धे कृत्वाऽऽयसीं गदाम् ॥ ३८
उदतिष्ठत पुत्रस्ते प्रतपन् रदिमवानिव ।
ततः शैक्यायसीं गुर्वीं जातरूपपरिष्कृताम्
गदां परामृशङ्गीमान् धातैराद्री महाबलः ।
गदाहस्तं तु तं दृष्ट्वा सभृङ्गमिव पथितम् ४०
प्रजानामिव संकुडं शूलपाणिमिव स्थितम् ।
सगदो भारतो भाति प्रतपन् भास्करो यथा
तमुत्तीर्णं महाबाहुं गदाहस्तमरिन्दमम् ।
मेनिरे सर्वभूतानि वण्डपाणिमिवान्तकम् ॥
वज्रहस्तं यथा शकं शूलहस्तं यथा हरम् ।
ददृशुः सर्वपञ्चालाः पुत्रं तव जनाधिप ४३

तमुत्तीर्णं तु संप्रेक्ष्य
समहृष्यन्त सर्वशः ।
पञ्चालाः पाण्डवेयाश्च
तेऽन्योन्यस्य तलान्दुः ॥ ४४
अवहासं तु तं मत्वा पुत्रो दुर्योधनस्तव ।

उद्धृत्य नयने कुङ्को दिधक्षुरिव पाण्डवान् ४५
विशिखां मुकुटीं कृत्वा सन्दृष्टशानच्छब्दः ।
प्रत्युवाच ततस्तान्वै पाण्डवान् सहकेशवान्
दुर्योधन उवाच ।

अस्यावहासस्य फलं प्रतिभोक्ष्य पाण्डवाः
गमिष्यथ हताः सद्यः सपञ्चाला यमक्षयम् ॥
सञ्जय उवाच ।

उत्थितश्च जलात्समात्पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
अतिष्ठत गदापाणी रुधिरं ससृक्षितः ॥ ४८
तस्य शोणितदिग्धस्य सलिलेन समुक्षितम्
शरीरं स्म तदा भाति स्रवन्निव महीधरः ॥
तमुद्यतगदं वीरं मेनिरे तत्र पाण्डवाः ।
धैवस्वतमिव कुड्मं किंकरोद्यतपाणिनम् ॥ ५०
स मेवनिनदो हर्षानन्दं निव च गोवृषः ।
आजुहाव ततः पार्थान् गदया युधि वीर्यवान्
दुर्योधन उवाच ।

एकैकेन च मां यूयमासीदत युधिष्ठिर ।
न होको बहुभिर्न्याय्यो वीरो योधयितुं युधि
न्यस्तवर्मां विशेषेण श्रान्तश्चाप्सु परिप्लुतः ।
भृशं विक्षतगत्रश्च हतवाहनसैनिकः ॥ ५३
अवश्यमेव योज्ज्वल्यं सर्वरेव मया सह ।
युक्तं त्वयुक्तमित्येतद्वेत्सि त्वं धैव सर्वदा ॥
युधिष्ठिर उवाच ।

मा भूदियं तव प्रज्ञा कथमेवं सुयोधन ।
यदाऽभिमन्युं बहवो जनुयुधि महारथाः ॥ ५५
क्षत्रधर्मं भृशं क्रूरं निरपेक्षं सुनिर्घुणम् ।
अन्यथा तु कथं हन्युरभिमन्युं तथागतम् ॥
सर्वे भवन्तो धर्मज्ञाः सर्वे शूरास्तनुल्यजः ।
न्यायेन युध्यतां प्रोक्ता शकलोकगतिः परा
यद्येकस्तु न हन्तदयो बहुभिर्धर्मं एव तु ।
तदाऽभिमन्युः बहवो निजघ्नस्त्वन्मते कथम्
सर्वो विमुशते जन्तुः कृच्छ्रस्थो धर्मदर्शनम् ।
पदस्थः पिहितं द्वारं परलोकस्य पश्यति ॥
आमुञ्च कवचं वीर मूर्धजान् यमयस्व च ।
यच्चान्यदपि ते नास्ति तदप्यादत्स्व भारत ।
इममेकं च ते कामं वीर भूयो ददाभ्यहम् ।
पञ्चानां पाण्डवेयानां येन त्वं योजुमिच्छसि
तं हत्वा वै भवान् राजा हतो वा स्वर्गमाप्नुहि
श्रुते च जीविताद्वीर युद्धे किं कुर्म ते प्रियम्

सञ्जय उवाच ।

ततस्तव सुतो राजन् धर्मं जग्राह काञ्चनम्
विचित्रं च शिरस्त्राणं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥
सोऽवबद्धशिरस्त्राणः शुभकाञ्चनवर्मभूत ।
रराज राजन्पुत्रस्ते काञ्चनः शैलराडिव ॥
सन्नद्धः सगदो राजन् सञ्जः संप्राममूर्धनि ।
अग्रवीत्पाण्डवान्स्वर्वाणुत्रो दुर्योधनस्तव ॥
भ्रातॄणां भवतामेको युध्यतां गदया मया ।
सहदेवेन वा योत्स्ये भीमेन नकुलेन वा ॥
अथवा फाल्गुनेनाद्य त्वया वा भरतर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि युधिष्ठिरदुर्योधनसंवादे
द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

सञ्जय उवाच ।

पवं दुर्योधने राजन् गर्जमाने मुहुर्मुहुः ।
युधिष्ठिरस्य संकुण्डो वासुदेवोऽग्रवीदिदम् ॥
यदि नाम ह्ययं युद्धे वरयेत्त्वा युधिष्ठिर ।
अर्जुनं नकुलं चैव सहदेवमथापि वा ॥ २
किमिदं साहसं राजंस्त्वया व्याहृतमीदृशम्
एकमेव निहत्याजौ भव राजा कुरुष्विति ॥
न समर्थानहं मन्ये गदाहस्तस्य संयुगे ।
एतेन हि कृता योग्या वर्षाणीह त्रयोदश ॥
आयसे पुरुषे राजन् भीमसेनजिघांसया ।
कथं नाम भवेत्कार्यमस्माभिर्भरतर्षभ ॥ ५
साहसं कृतवांस्त्वं तु हातुकोशाभूषोत्तम ।
नान्यमस्यानुपश्यामि प्रतियोज्ञारमाहवे ॥ ६
ऋते वृकोदरात्पार्थात्स च नातिकृतश्रमः ।
तदिदं हूतमारब्धं पुनरेव यथा पुरा ॥ ७
धिषमं शकुनेश्चैव तव चैव विशांपते ।
बली भीमः समर्थश्च कृती राजा सुयोधनः ॥
बलवान्वा कृती वेति कृती राजन्विशिष्यते
सोऽयं राजंस्त्वया शत्रुः समे पथि निवेशितः
न्यस्तश्चात्मा सुधिषमे कृच्छ्रमापादिता वयम्
को नु सर्वान्निनिर्जित्य शङ्कनेकेन वैरिणा

योत्स्येऽहं संगरं प्राप्य विजेष्ये च रणाजिरे
अहमद्य गमिष्यामि वैरस्यान्तं सुदुर्गमम् ।
गदया पुरुषद्वयार्द्र हेमपट्टनिबद्धया ॥ १८
गदायुद्धे न मे कश्चित्सदशोऽस्तीति चिन्तये
गदया वो हनिष्यामि सर्वानेव समागतान्
न मे समर्थाः सर्वे वै योऽन्तं न्यायेन केचन ।
न युक्तमात्मना वक्तुमेवं गर्वोद्धतं वचः ।
अथवा सफलं ह्येतत्करिष्ये भवतां पुरः ॥ ७०
अस्मिन् मुहूर्ते सत्यं वा मिथ्या वैतद्गविष्यति
गृहातुं च गदां यो वै योत्स्यतेऽद्य मया सह

कुच्छ्रप्राप्तेन च तथा हारयेद्वाज्यमागतम् ।
पणित्वा चैकपाणेन रोचयेदेवमाहवम् ॥ ११
न हि पश्यामि तं लोके योऽद्य दुर्योधनं रणे
गदाहस्तं विजेतुं वै शक्तः स्यादमरोऽपि हि
न त्वं भीमो न नकुलः सहदेवोऽथ फाल्गुनः
जेतुं न्यायेन शक्तो वै कृती राजा सुयोधनः
स कथं वदसे शत्रुं युध्यस्व गदयेति हि ।
एकं च नो निहत्याजौ भव राजोति भारत ॥
वृकोदरं समासाद्य संशयो वै जये हि नः ।
न्यायतो युध्यमानानां कृती ह्येव महाबलः ॥
एकं वाऽस्माद्विहत्य त्वं भव राजोति वै पुनः
नूनं न राज्यभागेषा पाण्डोः कुन्त्याश्च संततिः
अत्यन्तघनवासाय सुधा भैक्ष्याय वा पुनः ।

भीमसेन उवाच ।

मधुसूदन मा कार्षीर्विपादं यदुनन्दन ॥ १७
अद्य पारं गमिष्यामि वैरस्य भृशदुर्गमम् ।
अहं सुयोधनं संख्ये हनिष्यामि न संशयः ॥
विजयो वै भुवः कृष्ण धर्मराजस्य दृश्यते ।
अध्यर्धेन गुणेनेयं गदा गुरुतरी मम ॥ १९
न तथा धार्तराष्ट्रस्य मा कार्षीर्माधव व्यथा
अहमेनं हि गदया संयुगे योद्धुस्तुह्ये ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठी
भारतमावदपि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

एवमिति ॥ ११ ॥ योय्या-अन्यासः । योग्यः प्रवीणे-
त्यायुषकस्य स्य व्यासार्कयोभितोरिति मेदिनी ॥ ४ ॥

शकुनेश्च तव च यथा पुरा तथैवेदमिति द्वयोः संबन्धः
॥ ७ ॥ इति कथं वदसे इत्यनुकर्षणायम् ॥ १६ ॥

* पातितश्चैकबाणेन

शोचयेदेवमाहवे इति पाठः ।

भवन्तः प्रेक्षकाः सर्वे मम सन्तु जनार्दन ।
सामरानपि लोकांस्त्रीषानाशस्त्रधरान् युधि
योधयेयं रणे कृष्ण किमुताथ सुयोधनम् ।
सञ्जय उवाच ।

तथा संभापमाणं तु बासुदेवो वृकोदरम् ॥
हृष्टः संपूजयामास वचनं चेदमब्रवीत् ।
त्वामाश्रित्य महाबाहो धर्मराजो युधिष्ठिरः
निहताग्निः स्वकां दीप्तां श्रियं प्राप्नो न संशयः
त्वया विनिहताः सर्वे धृतराष्ट्रसुता रणे २४

राजानो राजपुत्राश्च

नागाश्च विनिपातिताः ।

कलिङ्गा मागधाः प्राच्या

गान्धाराः कुरवस्तथा ॥ २५

त्वामासाद्य महायुद्धे निहताः पाण्डुनन्दन ।
हत्वा दुर्योधनं चापि प्रयच्छोर्वांससागराम्
धर्मराजाय कौन्तेय यथा विष्णुः शचीपते ।
त्वां च प्राप्य रणे पापो धार्तराष्ट्रो विनश्यति ॥

त्वमस्य सक्थिनी भक्ष्त्वा

प्रतिष्ठां पाळयिष्यसि ।

यत्नेन तु सदा पार्थ

योद्धव्यो धृतराष्ट्रजः ॥ २८

कृतौ च बलवाश्चैव युद्धशीलश्च नित्यदा ।
ततस्तु सात्यको राजन्पूजयामास पाण्डवम्
पञ्चालाः पाण्डवेयाश्च धर्मराजपुरोगमाः ।
तद्वच्चो भीमसेनस्य सर्वं पवाभ्यपूजयन् ३०

ततो भीमबलो भीमो युधिष्ठिरमथाब्रवीत्
सुञ्जयैः सह तिष्ठन्तं तपन्तमिव भास्करम् ३१
अहमेतेन सङ्क्रम्य संयुगे योद्धुमुत्सहे ।

न हि शक्तो रणे जेतुं मामेष पुरुषाधमः ३२
अद्य कौर्षं विमोक्ष्यामि निहितं हृदये भृशम्
सुयोधने धार्तराष्ट्रे खाण्डवेऽग्निमिवार्जुनः

शल्यमद्योद्धरिष्यामि तव पाण्डवहृच्छयम् ।
निहत्य गदया पापमद्य राजन् सुखी भव ३४

अद्य कीर्तिमयीं मालां

प्रतिमोक्ष्ये तवानघ ।

प्राणाञ्छ्रियं च राज्यं च

मोक्ष्यतेऽद्य सुयोधनः ॥ ३५

राजा च धृतराष्ट्रोऽद्य श्रुत्वा पुत्रं मया हतम्
स्मरिष्यत्यश्रुभं कर्म यत्तच्छकुनिबुद्धिजम् ३६
इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो गदासुधम्यः वीर्यवान् ।
उदतिष्ठत युद्धाय शक्तो वृत्रमिवाह्वयन् ॥ ३७

शल्य० ५

तदाह्वानममृष्यन् वै तव पुत्रोऽतिवीर्यवान्
प्रत्युपस्थित पवाशु मत्तो मत्तमिव द्विपम् ३८
गदाहस्तं तव सुतं युद्धाय समुपस्थितम् ।

ददशुः पाण्डवाः सर्वे कैलासमिव शृङ्गिणम्
तमेकाकिनमासाद्य धार्तराष्ट्रं महाबलम् ।
विसृथमिव मातङ्गं समहृष्यन्त पाण्डवाः ४०
न संभ्रमो न च भयं न च ग्लानिर्न च व्यथा
आसीद्दुर्योधनस्यापि स्थितः सिंह इवाहवे ॥
समुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् ।

भीमसेनस्तदा राजन् दुर्योधनमथाब्रवीत् ४२
राक्षापि धृतराष्ट्रेण त्वया चास्मासु यत्कृतम्
स्मर तदुद्धृतं कर्म यद्भूतं वारणावते ॥ ४३

द्रौपदी च परिकृष्टा संभामध्ये रजस्वला ।
यूने यद्विजितो राजा शकुनेर्बुद्धिनिश्चयात् ॥
यानि चान्यानि दुष्टात्मन्पापानि कृतवानसि

अनागःसु च पार्थेषु तस्य पश्य महत्फलम् ॥
त्वत्कृते निहतः शते शरतल्पे महायशाः ।
गङ्गायो भरतश्रेष्ठः सर्वेषां नः पितामहः ४६

हतो द्रोणश्च कर्णश्च हतः शल्यः प्रतापवान् ।
वैरस्य चादिकर्तोऽसौ शकुनिर्निहतो रणे ॥
भ्रातरस्ते हताः शूराः पुत्राश्च सहसैनिकाः ।

राजानश्च हताः शूराः समरेष्वनिवर्तिनः ४८
पते चान्ये च निहता बहवः क्षत्रियवर्माः ।
प्रातिकामी तथा पापो द्रौपद्याः क्लेशकृद्धतः

अवशिष्टस्त्वमेवैकः कुलघ्नोऽधमपूरुषः ।
त्वामप्यद्य हनिष्यामि गदया नात्र संशयः ॥
अद्य तेऽहं रणे दर्पं

सर्वं नाशयिता नृप ।

राज्याशां विपुलां राजन्

पाण्डवेषु च दुष्कृतम् ॥ ५१

दुर्योधन उवाच ।

किं कथितेन बहुना युद्धस्वाद्य मया सह
अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धश्चां वृकोदर ५२
किं न पश्यसि मां पाप

गदायुद्धे व्यथस्थितम् ।

हिमवच्छिन्नराकारां

प्रशृङ्गा महतीं गदाम् ॥ ५६

गविनं कोऽद्य मां पाप हन्तुमुत्सहते रिपुः ।
न्यायतो युद्धमानस्य देवेष्वपि पुरन्दरः ५४
मा वृथा गर्ज कौन्तेय शारदाग्रमिवाजलम् ।
दर्शयस्व बलं युद्धे यावत्सत्तेऽद्य विद्यते ५५

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पाण्डवाः सहस्रजयाः ।
सर्वे संपूजयामासुस्तद्वचो विजिगीषवः ५६
उन्मत्तमिव मातङ्गं तलशब्देन मानवाः ।
भूयः संहर्षयामासु राजन् दुर्योधनं नृपम् ५७

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि भीमसेनदुर्योधनसंवादे
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

सज्य उवाच ।

तस्मिन् युद्धे महाराज सुसंवृत्ते सुदारुणे ।
उपविष्टेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १
ततस्तालध्वजो रामस्तथायुद्ध उपस्थितः ।
श्रुत्वा तच्छिष्ययो राजन्नाजगाम हलायुधः
तं दृष्ट्वा परमप्रीताः पाण्डवाः सहकेशवाः ।
हृपगम्योपसंगृह्य विधिवत्प्रत्यपूजयन् ॥ ३
पूजयित्वा ततः पश्चाद्विदं वचनमब्रुवन् ।
शिष्ययोः कौशलं युद्धे पश्य रामेति पार्थिव
अब्रवीच्च तदा रामो दृष्ट्वा कृष्णं सपाण्डवम्
दुर्योधनं च कौरव्यं गदापाणिमवस्थितम् ५
चत्वारिंशदहान्यथ द्वे च मे निःसृतस्य वै ।
पुष्पेण संप्रयातोऽस्मि श्रवणे पुनरागतः ॥ ६
शिष्ययोर्वै गदायुद्धं द्रष्टुकामोऽस्मि माधव ।
ततस्तदा गदाहस्तौ दुर्योधनवृकोदरौ ॥ ७
युद्धभूमिं गतौ वीराबुभावैव रराजतुः ।
ततो युधिष्ठिरो राजा परिष्वज्य हलायुधम् ॥
स्वागतं कुशलं चास्मै पर्यपृच्छद्यथातथम् ।

कृष्णौ चापि महेष्वासावभिवाद्य हलायुधम्
सस्वजाते परिप्रीतौ प्रियमाणौ यशस्विनौ ।
माद्रीपुत्री तथा शूरी द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः
अभिवाद्य स्थिता राजन् रौहिणेयं महाबलम्
भीमसेनोऽथ बलवान्पुत्रस्तव जनधिप ॥११
तथैव चोद्यतगदौ पूजयामासतुर्बलम् ।
स्वागतेन च ते तत्र प्रतिपूज्य समन्ततः ॥१२
पश्य युद्धं महाबाहो इति ते राममब्रुवन् ।
एवमुचुर्महार्मानं रौहिणेयं नराधिपाः ॥ १३
परिष्वज्य तदा रामः पाण्डवान् सहस्रजयान्
अपृच्छत्कुशलं सर्वान् पार्थिवान्प्रामितौजसः
तथैव ते समासाद्य पप्रच्छत्समनामयम् ।
प्रत्यभ्यर्च्य हली सर्वान् क्षत्रियांश्च महार्त्मनः
कृत्वा कुशलसंयुक्तौ संविदं च यथावयः ।
जनार्दनं सात्यकिं च प्रेम्णा स परिष्वजे ॥
सृष्टिं चैतानुपाध्नाय कुशलं पर्यपृच्छत ।
तौ च तं विधिवद्वाजन् पूजयामासतुर्बलम् ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये
भारतमावर्द्धीये त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

तस्मिन् युद्धे इति ॥ १ ॥

चत्वारिंशदहान्यथ द्वे च मे निःसृतस्य वै
पुष्पेण संप्रयातोऽस्मि श्रवणे पुनरागतः इति ॥

ननु श्रवणेऽत्र युद्धसमाप्तिर्दृश्यते तदनुपातेन युद्धारंभो
मृगशीर्षे भविष्यति कुर्व्यते । अथादशहाभिः युद्धमभूदिति
वचनात् । एवं च युद्धारं प्रकृत्य भीष्मपर्वणि सज्य-
वाक्यम्—

मघाविषयगः सोमदादिर्न संप्रपद्यत ।

इति मघायां युद्धारंभप्रदर्शकं विवक्ष्यते । तथाचैव रेवत्यां
युद्धसमाप्त्यपत्तेरित्युक्तमोपसंहारयोर्विरोधो दुःसमाधेय
इति चेत् । सत्यम् । उपसंहारास्य निर्णायकत्वात्तद्विरोधेनो-
पक्रमस्य नेयत्वान्मघाविषयग इत्यस्यायमर्थः—अत्र
मघाशब्देन तत्सहचराः पितरौ लक्ष्यन्ते 'मघानक्षत्रं पितरौ
देवता' इति श्रुतिरिति मघायां पितृसंबन्धित्वावधारणात् । तेन
युद्धे स्तानां उत्तमदेहप्रदानार्थं वनप्रत्यागः । पितृलोकं सन्नि-
हितोऽभूदिति । स्वर्णिनां दिव्यदेहलामश्वन्नाशना इति
वाजप्रसिद्धम् । युद्धारंभसु मृगशीर्षे इति भीष्मपर्वणि
निपुणतरमुपपादितं । तत्र विस्मृत्यम् ॥ ६ ॥
रराजतुः रेजतुः ॥ ७ ॥

ब्रह्माणामिव देवेशमिन्द्रोपेन्द्री मुदान्विता ।
ततोऽब्रवीद्धर्मसुतो रौहिणेयमरिदमम् ॥ १८
इदं भ्रात्रोर्महायुद्धं पश्य रामेति भारत ।
तेषां मध्ये महाबाहुः श्रीमान्केशवपूर्वजः ॥
न्यविशत्परमप्रीतः पूज्यमानो महारथैः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवागमने
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

जनमेजय उवाच ।

पूर्वमेव यदा रामस्तस्मिन्मुद्ग उपस्थिते ।
आमन्त्र्य केशवं यातो वृष्णिभिः सहितः प्रभुः
साहाय्यं धार्तराष्ट्रस्य न च कर्ताऽस्मि केशव
न चैव पाण्डुपुत्राणां गमिष्यामि यथागतम्
एवमुक्त्वा तदा रामो यातः क्षत्रनिवर्हणः ।
तस्य चागमनं भूयो ब्रह्मशंसितुमर्हसि ॥ ३
आख्याहि मे विस्तरशः कथं राम उपस्थितः
कथं च दृष्टवान् युद्धं कुशलो ह्यसि सत्तम ४
वैशंपायन उवाच ।

उपप्लव्य निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
प्रेषितो धृतराष्ट्रस्य समीपं मधुसूदनः ॥ ५
शमं प्रति महाबाहो हितार्थं सर्वदेहिनाम् ।
स गत्वा हास्तिनपुरं धृतराष्ट्रं समेत्य च ॥ ६
उक्तवान्वचनं तथ्यं हितं चैव विशेषतः ।
न च तत्कृतवान् राजा यथा ख्यातं हि तत्पुरा
अनवाप्य शमं तत्र कृष्णः पुरुषसत्तमः ।
आगच्छत महाबाहुर्पुण्ड्रं जनाधिप ॥ ८
ततः प्रत्यागतः कृष्णो धार्तराष्ट्रविसर्जितः ।
अक्रियायां नरव्याघ्र पाण्डवानिदमब्रवीत् ॥
न कुर्वन्ति वचो मह्यं कुरवः कालनोदिताः
निर्गच्छन्तं पाण्डवेयाः पुष्येण सहिता मया
ततो विभज्यमानेषु बलेषु बलिनां वरः ।
प्रोवाच भ्रातरं कृष्णं रौहिणेयो महामनाः ॥
तेषामपि महाबाहो साहाय्यं मधुसूदन ।

स बभौ राजमध्यस्थो नीलवासाः सितप्रभः
दिवीव नक्षत्रगणैः परिकीर्णो निशाकरः ।
ततस्तयोः संनिपातस्तुमुलो लोमहर्षणः ॥ २१
आसीदन्तकरो राजन् वैरस्य तव पुत्रयोः ॥

क्रियतामिति तत्कृष्णो नास्य चक्रे वचस्तदा
ततो मन्थुपरीतात्मा जगाम यदुनन्दनः ।
तीर्थयात्रां हलधरः सरस्वत्यां महायशाः ॥
मैत्रनक्षत्रयोगे स्म सहितः सर्वयादधैः ।
आश्रयामास भोजस्तु दुर्योधनमरिदमः ॥
युयुधानेन सहितो वासुदेवस्तु पाण्डवान् ।
रौहिणेये गते शूरे पुष्येण मधुसूदनः ॥ १५
पाण्डवेयान्पुनरुत्कृत्य ययावमिमुखः कुरुन् ।
गच्छन्नेव पथिष्वस्तु रामः प्रेष्यानुवाच ह ॥
संभारांस्तीर्थयात्रायां सर्वोपकरणानि च ।
आनयध्वं द्वारकायामग्नीन्ध्रे याजकास्तथा ॥
सुवर्णरजतं चैव धेनूवांसोऽपि बाजिनः ।
कुजरांश्च रथांश्चैव खरोष्ट्रं वाहनानि च ॥ १८
क्षिप्रमानीयतां सर्वं तीर्थहेतोः परिच्छदम् ।
प्रतिस्त्रोतः सरस्वत्या गच्छध्वं शीघ्रगामिनः
ऋत्विजश्चानयध्वं वै शतशश्च द्विजधाम् ।
एवं संदिश्य तु प्रेष्यान् बलदेवो महाबलः ॥
तीर्थयात्रां ययौ राजन्कुरुणां वैद्यसे तदा ।
सरस्वतीं प्रतिस्त्रोतः समन्ताद्भिजग्मिवान्
ऋत्विग्भिश्च सुहृद्भिश्च तथाऽन्यैर्द्विजसत्तमैः ।
रथैर्गजैस्तथाध्वैश्च प्रेष्यैश्च भरतवर्मन ॥ २२
गो-खरोष्ट्रपुत्रकैश्च यानैश्च बहुभिर्वृतः ।
श्रान्तानां क्लान्तवपुषां शिशूनां विपुलायुषां
देशे देशे तु देवानि दानानि विविधानि च ।
अर्चायै चार्थिनां राजन् कलत्रानि बहुशस्तथा

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये
भारतमावदीपे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

पूर्वमेवेति ॥ १ ॥ अक्रियायां सन्धिकायां निष्पत्तौ

॥ ९ ॥ मैत्रनक्षत्रयोगे अनुराधायाम् । भोजः कृतवर्मा १४
पुष्येण हि पाण्डवेभ्यः प्रयाणमनुराधातस्तीर्थयात्रार्थमिति
विवेकः ॥ १५ ॥

तानि यानीह देशेषु प्रतीक्षन्ति स्म भारत ।
 बुभुक्षितानामर्थाय क्लृप्तमन्नं समन्ततः ॥२५॥
 यो यो यत्र द्विजो भोज्यं भोक्तुं कामयते तदा
 तस्य तस्य तु तत्रैवमुपजन्तुस्तदा नृप ॥ २६॥
 तत्र तत्र स्थिता राजन् रौहिणेयस्य शासनात्
 मध्यपेयस्य कुर्वन्ति राशींस्तत्र समन्ततः ॥
 वासांसि च महाहोणि पर्यकास्तरणानि च ।
 पूजार्थं तत्र क्लृप्तानि विप्राणां सुखमिच्छतां
 यत्र यः स्वदत्ते विप्रः क्षत्रियो वाऽपि भारत ।
 तत्र तत्र तु तस्यैव सर्वं क्लृप्तमददयत् ॥ २९॥
 यथासुखं जनः सर्वो याति तिष्ठति वै तदा
 यातुकामस्य यानानि पानानि वृषितस्य च
 बुभुक्षितस्य चान्नानि स्वादानि भरतर्वरम् ।
 उपजन्तुर्नरास्तत्र वस्त्राण्याभरणानि च ॥३२॥
 स पन्थाः प्रवभौ राजन् सर्वस्यैव सुखावहः
 स्वर्गोपमस्तदा वीर नराणां तत्र गच्छताम्
 नित्यप्रमुदितोपेतः स्वादुमक्ष्यः शुभान्वितः
 विपण्यापणपण्यानां नानाजनशतैर्वृतः ।
 नानाद्रुमलतोपेतो नानारत्नविभूषितः ॥ ३३॥
 ततो महात्मा नियमे स्थितात्मा
 पुण्येषु तीर्थेषु वसुनि राजन् ।
 वदौ द्विजेभ्यः कलुषक्षिणाश्च
 यदुप्रधीरो हलभूव प्रतीतः ॥ ३४॥
 दोग्ध्रीश्च धेनूश्च सहस्रशो वै
 सुवाससः काञ्चनबद्धशृङ्गो ।
 ह्यर्थाश्च नानाविधदेशजाताश्च
 यानानि दासांश्च शुभान् द्विजेभ्यः ॥
 रत्नानि मुक्तामणिविद्रुमं चा-
 प्यग्र्यं सुवर्णं रजतं सुशुद्धम् ।
 अयमर्थं ताम्रमर्थं च भाण्डं
 वदौ द्विजातिप्रवरेषु रामः ॥ ३६॥
 एवं स वित्तं प्रददौ महात्मा
 सरस्वतीतीर्थवरं भूरि ।
 ययौ क्रमेणाप्रतिमप्रभाव-
 स्ततः कुरुक्षेत्रमुदारवृत्तिः ॥ ३७॥
 जनमेजय उवाच ।
 सारस्वतानां तीर्थानां गुणोत्पत्तिं वदस्व मे

फलं च द्विपदां श्रेष्ठ कर्मनिर्वृत्तिमेव च ३८
 यथाक्रमेण भगवंस्तीर्थानामनुपूर्वशः ।
 ब्रह्मन् ब्रह्मविदां श्रेष्ठ परं कौतूहलं हि मे ३९
 वैशम्पायन उवाच ।
 तीर्थानां च फलं राजन् गुणोत्पत्तिं च सर्वशः
 मयोच्यमानं वै पुण्यं शृणु राजेन्द्र कृत्स्नशः ४०
 पूर्वं महाराज यदुप्रवीर
 ऋत्विग्सुहृद्विप्रगणैश्च सार्धम् ।
 पुण्यं प्रभासं समुपाजगाम
 यत्रोदुराख्यवधमणा क्षिप्रयमानः ४१
 विमुक्तशापः पुनराप्य तेजः
 सर्वं जगद्भासयते नरेन्द्र ।
 एवं तु तीर्थप्रवरं पृथिव्यां
 प्रभासनास्यस्य ततः प्रभासः ॥ ४२॥
 जनमेजय उवाच ।
 कथं तु भगवान्तोमो यक्षमणा समगृह्यत ।
 कथं च तीर्थप्रवरं तस्मिन्मन्त्रो न्यमज्जत ४३
 कथमाप्लुत्य तस्मिन्स्तु पुनराप्यायितः शरी ।
 एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महामुने ॥ ४४॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 दक्षस्य तनयास्तात प्रादुरासन्निवशांपते ।
 स सतीर्विशतिं कन्या दक्षः सोमाय वै ददौ
 नक्षत्रयोगनिरताः सङ्ख्यानार्थं च ताऽअध्व-
 पत्न्यो वै तस्य राजेन्द्र सोमस्य शुभकर्मणः
 तास्तु सर्वा विशालाक्ष्यो
 रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
 अत्यरिच्यत तासां तु
 रोहिणी रूपसंपदा ॥ ४७॥
 ततस्तस्यां स भगवान्प्रीतिं चक्रे निशाकरः
 साऽस्य हृद्या बभूवाय तस्मात्तां बुभुजे सदा
 पुरा हि सोमो राजेन्द्र रोहिण्यामवसत्परम्
 ततस्ताः कुपिताः सर्वा नक्षत्राख्या महात्मनः
 ता गत्वा पितरं प्राहुः प्रजापतिमतन्द्रिताः ।
 सोमो वसति नास्मासु रोहिणीं भजते सदा
 ता वयं संहिताः सर्वोस्त्वत्सकाशो प्रजेश्वर
 वत्स्यामो नियताहारास्तपश्चरणतत्पराः ४९

विपणिः पण्यविविका आपणाः ह्यः पण्यानि विक्रयद्रव्याणि ॥ ३३ ॥ गुणान् रमणीयत्वादीन् उत्पत्तिं संभवं कर्म-
 निर्वृत्तिं तीर्थमात्राविधिः साक्षिम् ॥ ३८ ॥ यथाक्रमेण तीर्थकामपेक्षया अनुपूर्वशः गुणोत्पत्त्यादिकामपेक्षया ॥ ३९ ॥
 प्रभासः प्रभासत्वम् ॥ ४२ ॥

श्रुत्वा तासां तु वचनं

दक्षः सोममथाब्रवीत् ।

समं वर्तस्व भार्यासु

मा त्वाऽधर्मो महान् स्पृशेत् ॥ ५२

तास्तु सर्वाऽब्रवीद्दक्षो

गच्छध्वं शशिनोऽन्तिकम् ।

समं वत्स्यति सर्वासु

चन्द्रमा मम शासनात् ॥ ५३

विस्मृष्टास्तास्तथा जग्मुः शीतोऽभुवनं तदा

तथापि सोमो भगवान्पुनरेव महीपते ॥ ५४

रोहिणीं निवसत्येव प्रीयमाणो मुहुर्मुहुः ।

ततस्ताः सहिताः सर्वा भूयः पितरमब्रुवन्

तव श्रुषणे युक्ता वत्स्यामो हि तवान्तिके

सोमो वसति नास्मासु नाकरोद्ब्रुवनं तव ५६

तासां तद्ब्रुवनं श्रुत्वा दक्षः सोममथाब्रवीत् ।

समं वर्तस्व भार्यासु मा त्वां शप्स्ये विरोचन

अनादृत्य तु तद्वाक्यं दक्षस्य भगवाञ्शशी ।

रोहिण्या सार्धमवसत्ततस्ताः कुपिताः पुनः

गत्वा च पितरं प्राहुः प्रणम्य शिरसा तदा

सोमो वसति नास्मासु तस्मान्नः शरणं भव

रोहिण्यामेव भगवान्सदा वसति चन्द्रमाः

न त्वद्ब्रुवो गणयति नास्मासु स्नेहमिच्छति

तस्मान्नस्त्राहि सर्वा वै

यथा नः सोम आविशेत् ।

तच्छ्रुत्वा भगवान् कुञ्जो

यक्षमाणं पृथिवीपते ॥ ६१

ससर्ज रोषात्सोमाय स चोडुपतिमाविशत्

स यक्ष्मणाऽभिभूतात्माक्षीयताहरहः शशी ॥

यत्नं चाप्यकरोद्वाजन् मोक्षार्थं तस्य यक्ष्मणः

इष्टेष्टिर्महाराज विविधाभिर्निशाकरः ६३

न त्वामुच्यत शापाद्वै क्षयं चैवाभ्यगच्छत ।

क्षीयमाणे ततः सोमे ओषधयो न प्रजश्निर ॥

निरास्वादरसाः सर्वा हृतवीर्याश्च सर्वशः ।

ओषधीनां क्षये जाते प्राणिनामपि संक्षयः ॥

कृशाश्चासन्प्रजाः सर्वाः क्षीयमाणे निशाकरे

ततो देवाः समागम्य सोममृचुर्महीपते ६६

किमिदं भवतो रूपमीदृशं न प्रकाशते ।

कारणं ब्रूहि नः सर्वं येनेदं ते महद्भयम् ॥ ६७

श्रुत्वा तु वचनं त्वत्तो विधास्यामस्ततो वयम्

एवमुक्तः प्रत्युवाच सर्वास्ताञ्जशलक्षणः ॥

शापस्य लक्षणं क्षेप यक्ष्माणं च तथाऽऽत्मनः

देवास्तथा वचः श्रुत्वा गत्वा दक्षमथाब्रुवन्

प्रसीद भगवन् सोमे

शापोऽयं विनिवर्त्यताम् ।

असौ हि चन्द्रमाः क्षीणः

किञ्चिच्छेषो हि लक्ष्यते ॥ ७०

क्षयाच्चैवास्य देवेश प्रजाश्चैव गताः क्षयम्

वीरुदोषधयश्चैव बीजानि विविधानि च ७१

तेषां क्षये क्षयोऽस्माकं

विनाऽस्माभिर्जगच्च किम् ।

इति ज्ञात्वा लोकगुरो

प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ७२

एवमुक्तस्ततो देवान्प्राह वाक्यं प्रजापतिः ।

नैतच्छक्यं मम वचो व्यावर्तयितुमन्यथा ७३

हेतुना तु महाभागा निवर्तिष्यति केनचित् ।

समं वर्ततु सर्वासु शशी भार्यासु नित्यशः ७४

सरस्वत्या वरे तीर्थे उन्मज्जश्शशलक्षणः ।

पुनर्वर्धिष्यते देवास्तद्वै सत्यं वचो मम ॥ ७५

मासार्धे च क्षयं सोमो नित्यमेव गमिष्यति

मासार्धे तु सदा वृद्धिं सत्यमेतद्ब्रुवो मम ७६

समुद्रं पश्चिमं गत्वा सरस्वत्याधिपसङ्गमम् ।

आराधयतु देवेशं ततः कान्तिमवाप्स्यति ॥

सरस्वतीं ततः सोमः स जगामर्षिशासनात्

प्रभासं प्रथमं तीर्थं सरस्वत्या जगाम ह ७८

अमावास्यां महातेजास्तत्रोन्मज्जन्महाद्युतिः

लोकांश्च भासयामास शीतोऽभुत्वमवाप च

देवास्तु सर्वे राजेन्द्र प्रभासं प्राप्य पुष्कलम्

सोमेन सहिता भूत्वा दक्षस्य प्रमुखेऽभवन् ८०

ततः प्रजापतिः सर्वा विसृज्यैव देवताः ।

सोमं च भगवान्प्रीतो भूयो वचनमब्रवीत् ॥

माऽवमंस्थाः स्त्रियः पुत्रं कदाचन ।

मा च विप्रान् कदाचन ।

गच्छ युक्तः सदा भूत्वा

कुरु वै शासनं मम ॥ ८२

स विस्मृष्टो महाराज जगामाय स्वमालयम् ।

प्रजाश्च मुदिता भूत्वा पुनस्तस्युच्यथा पुरा ८३

त्वा त्वां अधर्मः मा स्पृशेत् ॥ ५२ ॥ विरोचन । हे विशेषेण

रोचमान । त्वां मा शप्स्ये तव रोचनां यथाऽहं शापेन न

हरामि तथा यतस्तेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ शापस्य लक्षणं कारणम्

॥ ६९ ॥

पर्वं ते सर्वमाख्यातं यथा शप्तो निशाकरः ।
प्रभासं च यथा तीर्थं तीर्थानां प्रवरं महत् ८४
अमावास्यां महाराज
नित्यशः शशलक्षणः ।
स्नात्वा ह्याभ्यायते श्रीमान्
प्रभासे तीर्थं उत्तमे ८५
अतश्चैतत्प्रजानन्ति प्रभासमिति भूमिप ।
प्रभां हि परमां लेभे तस्मिन्नुन्मज्ज्य चन्द्रमाः
ततस्तु चमसोद्भेदमच्युतस्तथगमद्वली ।

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां प्रभासोत्पत्तिकथने
पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

वैशम्पायन उवाच ।
तस्मान्नदीगतं चापि ह्युदपानं यशस्विनः ।
त्रितस्थ च महाराज जगामाथ हलायुधः १
तत्र दत्त्वा बहु द्रव्यं पूजयित्वा तथा द्विजान्
उपस्पृश्य च तत्रैव प्रष्टो मुसलायुधः ॥ २
तत्र धर्मपरो भूत्वा त्रितः सुमहातपाः ।
कूपे च वसता तेन सोमः पीतो महात्मना ३
तत्र चैनं समुत्सृज्य भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् ।
ततस्तौ वै शशापाय त्रितो ब्राह्मणसत्तमः ४
जनमेजय उवाच ।

उदपानं कथं ब्रह्मन् कथं च सुमहातपाः ।
पतितः किं च संत्यक्तो भ्रातृभ्यां द्विजसत्तम
कूपे कथं च हित्वैनं भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् ।
कथं च याज्यामास पर्णं सोमं च व कथम्
एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मन् श्रोतव्यं यदि मन्यसे ।

वैशम्पायन उवाच ।
आसन् पूर्वयुगे राजस्मृतयो भ्रातरस्त्रयः ॥ ७
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः ।
सर्वे प्रजापतिसमाः प्रजावन्तस्तथैव च ॥ ८
ब्रह्मलोकजिताः सर्वे तपसा ब्रह्मवादिनः ।
तेषां तु तपसा पीतो नियमेन दमेन च ॥ ९

चमसोद्भेद इत्येवं यं जनाः कथयन्त्युत ८७
तत्र दत्त्वा च दानानि विशिष्टानि हलायुधः
उषित्वा रजनीमेकां स्नात्वा च विधिवत्तदा
उदपानमथागच्छत्स्वरावान् केशवाग्रजः ।
आद्यं स्वस्त्ययनं चैव यत्रावाप्य महत्फलम् ॥
क्षिप्रत्वावोपधीनां च
भूमेश्च जनमेजय ।
जानन्ति सिद्धा राजेन्द्र
नष्टामपि सरस्वतीम् ॥ ९०

अभयद्वौतमो नित्यं पिता भर्मेरतः सदा ।
स तु दीर्घेण कालेन तेषां प्रीतिमवाप्य च ९०
जगाम भगवान् स्थानमनुरूपमिवारमनः ॥
राजानस्तस्य ये ह्यासन्त्याज्या राजन्महात्मनः
ते सर्वे स्वर्गते तस्मिन्तस्य पुत्रानपूजयन् ।
तेषां तु कर्मणा राजस्तथा चाध्ययनेन च ९१
त्रितः स श्रेष्ठतां प्राप यथैवास्य पिता तथा ।
तथा सर्वे महाभागा मुनयः पुण्यलक्षणाः ९२
अपूजयन्महाभागं यथास्य पितरं तथा ।
कदाचिद्धि ततो राजन् भ्रातरावेकतद्वितौ
यहार्थं चक्रतुश्चिन्तां तथा वित्तार्थमेव च ।
तयोर्बुद्धिः समभवन्नितं गृह्य परन्तप ॥ ९५
याज्यान्सर्वानुपादाय प्रतिगृह्य पशूस्ततः ।
सोमं पास्यामहे हृष्टाः प्राप्य यज्ञं महाफलम्
चक्रुश्चैवं तथा राजन् भ्रातरस्त्रय पथ च ।
तथा ते तु परिक्रम्य याज्यान्सर्वान्पशून्मति
याजयित्वा ततो याज्यान्
लब्ध्वा तु सुवहून्पशून् ।
याज्येन कर्मणा तेन
प्रतिगृह्य विधानतः ॥ ९८

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये
भारतभावदीपे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

तस्मादिति ॥ ९॥ याज्यामास स्वार्थे णिच् । यागं
कृतवान् ॥ ६ ॥ पशून् प्रति पशून् दक्षिणार्थाः प्राः प्राप्नु-
मित्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रार्चीं दिशं महात्मान आजगमुस्ते महर्षयः ।
त्रितस्तेषां महाराज पुरस्ताद्याति दृष्टवत् १९
एकतश्च द्वितश्चैव पृष्ठतः कालयन्पशून् ।
तयोश्चिन्ता समभवद्दृष्ट्वा पशुगणं महत् ॥ २०

कथं च स्युरिमा गाव
आवाभ्यां हि विना त्रितम् ।
तावन्योन्यं समाभाष्य

एकतश्च द्वितश्च ह ॥ २१

यद्वचतुर्मिथः पापी तन्निबोध जनेश्वर ।
त्रितो यद्बेषु कुशलस्त्रितो वेदेषु निष्ठितः २२
अन्यास्तु बहुला गावस्त्रितः समुपलप्स्यते ।
तदावां सहितौ भूत्वा गाः प्रकाल्य व्रजावहे

त्रितोऽपि गच्छतां काम-

मावाभ्यां वै विना कृतः ।

तेषामागच्छतां रात्री

पथिस्थानां वृकोऽभवत् ॥ २३

तत्र कूपो विदूरेऽभूत्सरस्वत्यास्तटे महान् ।

अथ त्रितो वृकं दृष्ट्वा पथि तिष्ठन्तमग्रतः २५

तद्भयादपसर्पन्वै तस्मिन्कूपे पपात ह ।

अगाधे समहाधोरे सर्वभूतभयङ्करे ॥ २६

त्रितस्ततो महाराज कूपस्थो मुनिसत्तमः ।

आर्तनादं ततश्चक्रे तौ तु शुश्रूषवतुर्मुनी ॥ २७

तं ज्ञात्वा पतितं कूपे भ्रातराबेकतद्वितौ ।

वृकत्रासाद्य लोभाच्च समुत्सृज्य प्रजग्मतुः ॥

भ्रातृभ्यां पशुलब्धाभ्यामुत्सृष्टः स महातपाः

उद्वपाने तदा राजभिर्जले पांसुसंवृते ॥ २९

त्रित आत्मानमालक्ष्य कूपे वीरुत्तूणावृते ।

निमग्नं भरतश्रेष्ठ नरके दुष्कृती यथा ॥ ३०

स बुद्ध्याऽगणयत्प्राज्ञो मृत्योर्मीतो ह्यसोमपः

सोमः कथं तु पातव्य इहस्थेन मया भवेत् ३१

स एवमभिनिश्चित्य तस्मिन्कूपे महातपाः ।

दृढं वीरुधं तत्र लम्बमानां यदृच्छया ३२

पांशुग्रस्ते ततः कूपे विचिन्त्य सलिलं मुनिः

अग्नीन्सङ्कल्पयामास होत्रे चात्मानमेव च ॥

ततस्तां वीरुधं सोमं सङ्कल्प्य समहातपाः ।

ऋचो यत्पि सामानि मनसा चिन्तयन्मुनिः

प्रावाणः शर्कराः कृत्वा

प्रचक्रेऽभिषवं नृप ।

आज्यं च सलिलं चक्रे

भागांश्च त्रिविवीकसाम् ॥ ३५

सोमस्याभिषवं कृत्वा चकार विपुलं ध्वनिम्

स चाविशद्विषं राजन्पुनः शब्दस्त्रितस्य वै ॥

समवाप्य च तं यज्ञं यथाक्तं ब्रह्मवादिभिः ।

वर्तमाने महायज्ञे त्रितस्य समहात्मनः ॥ ३७

आविशं त्रिदिवं सर्वं कारणं च न बुध्यते ।

ततः सुतुमुलं शब्दं शुश्रावाथ बृहस्पतिः ३८

श्रुत्वा चैवाब्रवीत्सर्वान्

देवान् देवपुरोहितः ।

त्रितस्य वर्तते यज्ञ-

स्तत्र गच्छामहे सुराः ॥ ३९

स हि क्रुद्धः खेजद्वन्यान्देवानपि महातपाः ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सहिताः सर्वदेवताः ॥

प्रययुस्तत्र यत्रासौ त्रितयज्ञः प्रवर्तते ।

ते तत्र गत्वा विबुधास्तं कूपं यत्र स त्रितः

दृष्टुस्तं महात्मानं दीक्षितं यज्ञकर्मसु ।

दृष्ट्वा चैनं महात्मानं श्रिया परमया युतम् ॥

ऊचुर्ध्वेनं महाभागं प्राप्ता भागार्थिनो वयम् ।

अथाब्रवीदपिदेवान्पश्यध्वं मां दिवौकसः

अस्मिन्प्रतिभये कूपे निमग्नं नष्टचेतसम् ।

ततस्त्रितो महाराज भागांल्लेषां यथाविधि ॥

मन्त्रयुक्तान्समदद-

त्ते च प्रीतास्तदाऽभवन् ।

ततो यथाविधि प्राप्तान्

भागान्प्राप्य दिवौकसः ॥ ४५

प्रीतात्मानो ददुस्तस्मै वरान्यान्मनसेच्छति

स तु वने वरं देवांस्त्रातुमर्हथ मामिति ॥ ४६

यश्चेहोपस्पृशेत्कूपे स सोमपगतिं लभेत् ।

तत्र चोर्मिमती राजवृत्तपपात सरस्वती ॥

तयोत्क्षिप्तः समुत्सृज्य पूजयत्त्रिदिवौकसः ।

तथेति चोक्ता विबुधा जग्मू राजन् यथागताः

त्रितश्चाभ्यागमत्प्रीतः स्वमेव निलयं तदा ॥

कुञ्जस्तु स समासाय तावृषी भ्रातरौ तदा ॥

उवाच परुषं वाक्यं शशाप स महातपाः ।

पशुलब्धौ युवां यस्मान्मासुत्सृज्य प्राधावितौ

तस्मादृकाकृती रौद्री दंष्ट्रिणावभितश्चरौ ।

भवितारौ मया शशौ पापेनानेन कर्मणा ॥

प्रसवश्चैव युवयोगौलाङ्गलक्ष्मणनराः ।

इत्युक्तेन तदा तेन क्षणोदेव विशांपते ॥ ५२

तथाभूतावदृश्येतां वचनात्सत्यवादिनः ।

तत्राप्यभितविक्रान्तः स्पृष्ट्वा तोयं हलायुधः ॥

दत्त्वा च विविधान् दायान्
पूजयित्वा च वै द्विजान् ।
उदपानं च तं वीक्ष्य

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतर्थाश्रया त्रितास्थाने
पद्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

प्रशस्य च पुनः पुनः ।
नदीगतमदीनारम्भा
प्राप्तो विनशानं तदा ॥

५४

३७

वैशम्पायन उवाच ।

ततो विनशानं राजञ्जगामाय हलायुधः ।
शूद्राभीराग्नप्रतिषेधाद्यत्र नष्टा सरस्वती ॥ १ ॥
तस्मान्नु ऋषयो नित्यं प्राहुर्विनशनेति च ।
यथाप्युपस्पृश्य बलः सरस्वत्या महाबलः ॥ २ ॥
सुभूमिकं ततोऽगच्छत्सरस्वत्यास्तटे वरे ।
तत्र चाप्सरसः शुभ्रा नित्यकालमतन्द्रिताः
क्रीडाभिर्धिमलामिश्र क्रीडन्ति विमलाननाः
तत्र देवाः सगन्धर्वा मासि मासि जनेश्वर
अभिगच्छन्ति तत्तीर्थं पुण्यं ब्राह्मणसेवितम्
तत्रादृश्यन्त गन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ॥
समेत्य सहिता राजन्यथा प्राप्तं यथासुखम् ।
तत्र मोदन्ति देवाश्च पितरश्च सर्वरुचः ॥ ६ ॥
पुण्यैः पुण्यैः सदा दिव्यैः कीर्यमाणाः पुनः पुनः
आक्रीडभूमिः सा राजस्तासामप्सरसां शुभा
सुभूमिकेति विख्याता सरस्वत्यास्तटे वरे ।
तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च वसु विप्राय माधवः
श्रुत्वा गीतं च तद्विद्यं
वादित्राणां च निःस्वनम् ।
छायाश्च विपुला दृष्ट्वा
देव-गन्धर्व-रक्षसाम् ॥

गन्धर्वाणां ततस्तीर्थमागच्छद्द्रोहिणीसुतः ।
विश्वावसुमुखास्तत्र गन्धर्वास्तपसान्विताः
नृत्यवादित्रगीतं च कुर्वन्ति सुमनोरमम् ।
तत्र दत्त्वा हलधरो विप्रेभ्यो विविधं वसु ॥
अजादिकं गो-खरोष्ट्रं सुवर्णं रजतं तथा ।
भोजयित्वा द्विजान्कामैः संतर्प्य च महाधनैः

प्रययौ सहितो विप्रेस्तूयमानश्च माधवः ।
तस्माद्गन्धर्वतीर्थाच्च महाबाहुररिन्दमः ॥ १३ ॥
गर्गंश्चोतो महातीर्थमाजगामैककुण्डली ।
तत्र गर्गेण वृद्धेन तपसा भाषितात्मना ॥ १४ ॥
कालज्ञानगतिश्चैव उद्योतिषां च व्यतिक्रमः ।
उत्पाता दारुणाश्चैव शुभाश्च जनमेजय ॥ १५ ॥
सरस्वत्याः शुभे तीर्थे विदिता वै महात्मना ।
तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं गर्गंश्चोत इति स्मृतम्
तत्र गर्गं महाभागं ऋषयः सुवता नृप ।
उपासांचक्रिरे नित्यं कालज्ञानं प्रति प्रभो
तत्र गत्वा महाराज बलः श्वेतानुलेपनः ।
विविधवद्विधनं दत्त्वा सुनीनां भावितात्मनां
उच्चावचांस्तथा भक्ष्यान्विप्रेभ्यो विप्रदाय सः
नीलवासास्तदाऽगच्छच्छैलतीर्थं महायशः
तत्रापश्यन्महाशंखं महामरुमिवोच्छ्रितम् ।
श्वेतपर्वतसंकाशं ऋषिसंघैर्निषेवितम् ॥ २० ॥
सरस्वत्यास्तटे जातं नगं तालध्वजो बली ।
यक्षा विद्याधराश्चैव राक्षसाश्चामितौजसः ॥
पिशाचाश्चामितबला यत्र सिद्धाः सहस्रशः ।
ते सर्वे ह्यशानं त्यक्त्वा फलं तस्य वनस्पतेः
व्रतैश्च नियमैश्चैव काले काले स्म भुजते ।
प्राप्तैश्च नियमैस्तैस्त्वैर्विचरन्तः पुण्यं पुण्यम् ॥
अदृश्यमाना मनुजैर्व्यचरन्पुरुषपर्वम् ।
एवं ख्यातो नरव्याघ्र लोकेस्मिन्स वनस्पतिः
ततस्तीर्थं सरस्वत्याः पावनं लोकविश्रुतम् ।
तस्मिंश्च यदुशपदुलो दत्त्वा तीर्थं पर्यसिनी ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतर्थाश्रया
भारतभावदीपे पद्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

तत इति ॥ १ ॥ शुभ्राः श्रवणः ॥ ३ ॥ कालज्ञानं
प्रति कालज्ञानार्थम् ॥ १३ ॥ शंखं शंखनासाम् ॥ १० ॥
नये वृक्षम् ॥ २५ ॥

ताम्रायसानि भाण्डानि
वस्त्राणि विविधानि च ।

पूजयित्वा द्विजश्चैव
पूजितश्च तपोधनैः ॥

२६

पुण्यं द्वैतवनं राजन्नाजगाम हलायुधः ।
तत्र गत्वा मुनीन् दृष्ट्वा नानावेषधरान्बलः ॥
आमृत्य सहिले चापि पूजयामास वै द्विजान्
तथैव दत्वा विप्रेभ्यः परिभोगान् सुपुष्कलान्
ततः प्रायाद्वलो राजन् दक्षिणेन सरस्वतीम्
गत्वा चैवं महाबाहुनीतिदूरे महायशाः ॥ २९
धर्मात्मा नागधन्वानं तीर्थमागमदच्युतः ।
यत्र पन्नगराजस्य वासुकेः सन्निवेशनम् ॥ ३०
महायुतेर्महाराज बहुभिः पन्नगेर्वृतम् ।
ऋषीणां हि सहस्राणि तत्र नित्यं चतुर्दश ॥
यत्र देवाः समागम्य वासुके पन्नगोत्तमम् ।
सर्वपन्नगराजानमभ्यथिञ्चन् यथाविधि ॥ ३२
पन्नगेभ्यो भयं तत्र विद्यते न स्म पौरव ।
तत्रापि विविधदत्त्वा विप्रेभ्यो रत्नसञ्चयान्
प्राप्यात्प्रार्च्य दिशं तत्र तत्र तीर्थान्यनेकशः ।
सहस्रशतसंख्यानि प्रथितानि पदे पदे ॥ ३४
आमृत्य तत्र तीर्थेषु यथोक्तं तत्र चर्षिभिः ।
कृत्वोपवासनियमं दत्वा दानानि सर्वशः ॥
अभिवाद्य मुनींस्तान् तत्र तीर्थनिवासिनः ।
उद्दिष्टमार्गः प्रययौ यत्र भूयः सरस्वती ॥ ३६
प्राङ्मुखं वै निववृते वृष्टिर्वातहतया यथा ।
ऋषीणां नैमिष्याणामवेक्षार्थं महात्मनाम् ॥
निवृत्तां तां सरिच्छ्रेष्ठां तत्र दृष्ट्वा तु लाङ्गली
बभूव विस्मितो राजन् बलः श्वेतानुलेपनः
जनमेजय उवाच ।

कस्मात्सरस्वतीं ब्रह्मनिवृत्ता प्राङ्मुखीभवत्
व्याख्यातमेतदिच्छामि सर्वमध्वयुसत्तम ॥
कार्स्मिन्कारणं तत्र विस्मितो यदुत्तमन्दनः ।
निवृत्ता हेतुना केन कथमेव सरिद्धरा ॥ ४०

वैशम्पायन उवाच ।

पूर्वं कृतयुगे राजन्नैमिषेयास्तपस्विनः ।
वर्तमाने सुविपुले सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ ४१
ऋषयो बहवो राजस्तत्सत्रमभिषेदिरे ।

उपित्वा च महाभागास्तस्मिन्सत्रे यथाविधि
निवृत्ते नैमिषेयै वै सत्रे द्वादशवार्षिके ।

आजगमुर्ऋषयस्तत्र बहवस्तीर्थकारणात् ४३
ऋषीणां बहुलत्वात् सरस्वत्या विशापते ।
तीर्थानि नगरायन्ते कूले वै दक्षिणे तदा ॥
समन्तपञ्चकं यावत्तावत्ते द्विजसत्तमाः ।
तीर्थलोभाग्रदयाग्र नद्यास्तीरं समाश्रिताः
जुहुतां तत्र तेषां तु मुनीनां भावितात्मनाम्
स्वाध्यायेनातिमहता बभूवुः पूरिता दिशः ॥
अग्निहोत्रिस्ततस्तेषां क्रियमाणैर्महात्मनाम् ।
अशोभत सरिच्छ्रेष्ठा दीप्यमानैः समन्ततः ॥
बालभिल्या महाराज अश्मकुट्टाश्च तापसाः
दन्तोत्खलिनश्चान्ये प्रसंख्यानास्तथा परे ।
वायुभक्षा जलाहाराः पर्णभक्षाश्च तापसाः ।
नानानियमयुक्ताश्च तथा खण्डिलशांयिनः ॥
आसन्वै मुनयस्तत्र सरस्वत्याः समीपतः ।
शोभयन्तः सरिच्छ्रेष्ठा गङ्गाभिव दिवीकसः
शतशश्च समापेतुर्ऋषयः सत्रयाजिनः ।
तेऽवकाशं न दृष्ट्वाः सरस्वत्या महाव्रताः ५१
ततो यज्ञोपवीतेन तत्तीर्थं निर्दिमाय वै ।
जुहुवुश्चाग्निहोत्राश्च चक्रुश्च विविधाः क्रियाः
ततस्तमृषिसंघातं निराशं खिन्तयान्वितम् ।
दर्शयामास राजेन्द्र तेषामर्थं सरस्वती ॥ ५३
ततः कुञ्जान् बहून्कृत्वा सन्निवृत्ता सरस्वती
ऋषीणां पुण्यतपसां कारुण्याज्जनमेजय ५४
ततो निवृत्त्य राजेन्द्र तेषामर्थं सरस्वती ।
भूयः प्रतीच्यमिच्छां प्रसून्नाव सरिद्धरा ॥
अमोघा गमनं कृत्वा तेषां भूयो व्रजाम्यहम् ।
इत्यद्भुतं महद्भक्तं तदा राजन्महानदी ॥ ५६
एवं स कुञ्जो राजन् वै नैमिषीय इति स्मृतः
कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं महतीं क्रियाम् ॥ ५७
तत्र कुञ्जान्बहून् दृष्ट्वा निवृत्तां च सरस्वतीम्
बभूव विस्मयस्तत्र रामस्याय महात्मनः ५८

उपस्पृश्य तु तत्रापि

विविधवदुत्तमन्दनः ।

दत्वा दायान् द्विजातिभ्यो

भाण्डानि विविधानि च ॥ ५९

अपेक्षार्थं दृष्टसिद्धयर्थम् ॥ ३७ ॥ इच्छामि श्रोतुमिति शेषः ॥ ३९ ॥ यज्ञोपवीतैः यज्ञसूत्रैः । तीर्थं त्रेतामोनामुत्तरमार्गं
तीर्थत्वेन श्रौते प्रसिद्धं निर्दिमाय निर्मायेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ निराशं सरस्वतीजललामे इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ कुञ्जान् आत्मनो
चासंस्थानानि तीर्थविशेषानित्यर्थः ॥ ५४ ॥

मक्ष्यं भोज्यं च विविधं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय च
ततः प्रायाद्वलो राजन्पूज्यमानो द्विजातिभिः
सरस्वतीतीर्थवरं नानाद्विजगणायुतम् ।
वदरेऽङ्गुदकाश्मर्यं मृक्षाम्बुध्याविमीतकैः ६१
कङ्कोलिश्च पलाशैश्च करारैः पोलुमिस्तथा ।
सरस्वतीतीर्थरुहैस्त रुभिर्विधैस्तथा ॥ ६२
करूपकवरैश्चैव विल्वैराम्रातैस्तथा ।
अतिमुक्तकषण्डैश्च पारिजातैश्च शोभितम् ॥

इति श्रीमहाभारते शक्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यानं
सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

जनमेजय उवाच ।
सप्तसारस्वतं कस्मात्-
कश्च मङ्गणको मुनिः ।
कथं सिद्धः स भगवान्
कश्चास्य नियमोऽभवत् ॥ १
कस्य बन्धो समुत्पन्नः किं वाधीतं द्विजोत्तम
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विधिवद्विजसत्तम ॥ २
वैशम्पायन उवाच ।
राजन्सप्त सरस्वत्यो यामिद्व्याप्तमिदं जगत्
आहूता बलवद्भिर्हि तत्र तत्र सरस्वती ॥ ३
सुप्रभां काञ्चनाक्षीं च विशाला च मनोरमा
सरस्वती चौघवती सुरेणुर्विमलोदका ॥ ४
पितामहस्य महतो वर्तमाने महामखे ।
वितते यज्ञवादे च संसिद्धेऽपु द्विजातिषु ॥ ५
पुण्याहघोषैर्विमलैर्वेदानां निनदैस्तथा ।
देवेषु चैव व्यग्रेषु तस्मिन्त्यज्ञविधौ तदा ॥ ६
तत्र चैव महाराज दीक्षिते प्रपितामहे ।
यजतस्तस्य सन्नेन सर्वकामसमृद्धिना ॥ ७
मनसा चिन्तित्वा ह्यर्था धर्मार्यकुशलैस्तदा ।
उपतिष्ठन्ति राजेन्द्र द्विजातीस्तत्र तत्र ह ॥ ८
जगुश्च तत्र गन्धर्वा ननुतश्चाप्ससरोगणाः ।
वादित्राणि च दिव्यानि वादयामासुरजसा
तस्य यज्ञस्य संपत्त्या तुतुषुर्देवता अपि ।

विस्मयं परमं जग्मुः किमु मानुषयो नयः १०
वर्तमाने तथा यज्ञे पुष्करस्थे पितामहे ।
अनुववृण्वथो राजन्नाथं यज्ञो महागुणः ॥ ११
न दृश्यते सरिच्छ्रेष्ठा यस्मादिह सरस्वती ।
तच्छ्रुत्वा भगवान्प्रीतः सस्माराथ सरस्वतीम्
पितामहेन यजता आहूता पुष्करेषु वै ।
सुप्रभा नाम राजेन्द्र नान्ना तत्र सरस्वती ॥
तां दृष्ट्वा मुनयस्तुष्टास्त्वरायुक्तां सरस्वतीम्
पितामहं मानयन्तीं कर्तुं ते बहु मेनिरे ॥ १४
एवमेषा सरिच्छ्रेष्ठा पुष्करेषु सरस्वती ।
पितामहार्थं संभूता तुष्टयर्थं च मनीषिणाम् ॥
नैमिषे मुनयो राजन्समागम्य समासते ।
तत्र चित्राः कथा ह्यासन् वेदं प्रति जनेश्वर
यत्र ते मुनयो ह्यासन्ना नास्वाध्यायवेदिनः ।
ते समागम्य मुनयः सस्मरुर्वै सरस्वतीम् ॥
सा तु ध्याता महाराज
ऋषिभिः सत्रयाजिभिः ।
समागतानां राजेन्द्र
सहायार्थं महात्मनाम् ॥ १८
आजगाम महाभागा तत्र पुण्या सरस्वती ।
नैमिषे काञ्चनाक्षी तु मुनीनां सत्रयाजिनाम्
आगता सरितां श्रेष्ठा तत्र भारत पूजिता ।
गयस्य यजमानस्य गयेष्वेव महाकृतम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शक्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठे
भारतभावदीपे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८
समेति ॥ १ ॥ सस्मरुः स्मृतवन्तः ॥ १७ ॥ गयेषु
गयदेशेषु ॥ २० ॥

आहूता सरितां श्रेष्ठा गययज्ञे सरस्वती ।
 विशालां तु गयस्याहुर्ऋषयः संशितव्रताः २१
 सारित्सा हिमवत्पार्श्वोत्प्लुता शीघ्रगामिनी
 ओद्वालकेस्तथा यज्ञे यजतस्तस्य भारत २२
 समेते सर्वतः स्फूर्तः सुनीनां मण्डले तदा ।
 उत्तरे कोसला भागे पुण्ये राजन्महात्मनः ॥
 उद्वालकेन यजता पूर्वं ध्याता सरस्वती ।
 आजगाम सारिच्छ्रेष्ठा तं देशं मुनिकारणात् ॥
 पूज्यमाना मुनिगणैर्वत्कलाजिनसंवृतैः ।
 मनोरमेति विख्याता सा हि तैर्मनसा कृता
 सुरेणुऋषभे द्वीपे पुण्ये राजपिंसिविते ।
 कुरोश्च यजमानस्य कुरुक्षेत्रे महात्मनः ॥ २६
 आजगाम महाभागा सारिच्छ्रेष्ठा सरस्वती ।
 ओघवत्यपि राजेन्द्र वसिष्ठेन महात्मना २७
 समाहूता कुरुक्षेत्रे विद्यतोया सरस्वती ।
 दक्षेण यजता चापि गङ्गाद्वारे सरस्वती २८
 सुरेणुरिति विख्याता प्रप्लुता शीघ्रगामिनी ।
 विमलोदा भगवती ब्रह्मणा यजता पुनः २९
 समाहूता ययौ तत्र पुण्ये हैमवते गिरौ ।
 एकीभूतास्ततस्तास्तु तस्मिन्स्तीर्थे समागताः
 सप्तसारस्वतं तीर्थं ततस्तु प्रथितं भुवि ।
 इति सप्तसरस्वत्यो नामतः परिकीर्तिताः ॥
 सप्त सारस्वतं चैव तीर्थं पुण्यं तथा स्मृतम् ।
 शृणु मङ्गणकस्यापि कौमारब्रह्मचारिणः ॥
 आपगामवगाढस्य राजन् प्रकीडितं महत् ।
 दृष्ट्वा यदच्छया तत्र स्त्रियममंसि भारत ॥
 स्नायन्तीं रुचिरापाङ्गीं
 दिग्वाससमनिन्दिताम् ।
 सरस्वत्यां महाराज
 चरकन्दे वीर्यममंसि ॥ ३४
 तद्रेतः स तु जग्राह कलशो वै महातपाः ।
 सप्तधा प्रविभागं तु कलशस्थं जगाम ह ३५
 तत्रर्षयः सप्त जाता जज्ञिरे मरुतां गणाः ।
 वायुवेगो वायुबलो वायुहा वायुमण्डलः ३६
 वायुच्चालो वायुरेता वायुचक्रश्च वीर्यवान्

सुरेणुर्ऋषेः षष्ठी यद्यपि तथापि पञ्चमे स्थाने
 कीर्त्यते श्लोकानां षोडशपर्यं वा विज्ञेयम् ॥ २६ ॥
 स्नायन्तीं स्नातीम् ॥ ३४ ॥ मरुतां प्राणवायूनां एकोन-
 पञ्चाशतां एतेषां तपसा मरुतोऽदित्यामुत्पन्ना इति कल्या-
 न्तरविषयोऽयमर्थः ॥ ३७ ॥ इदमत्यद्भुतं राजानित्यस्य

एवमेते समुत्पन्ना मरुतां जनयिष्णवः ॥ ३७
 इदमत्यद्भुतं राजन् शृणुवाश्चर्यतरं भुवि ।
 महर्षेश्चरितं यादव् कृषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
 पुरा मङ्गणकः सिद्धः कुशाग्रेणेति नः श्रुतम्
 शतः किल करे राजस्तस्य शाकरसोऽस्त्रवत्
 स वै शाकरस्य दृष्ट्वा हर्षोविष्टः प्रनुत्तवान् ।
 ततस्तस्मिन्प्रनुत्ते वै स्वावरं जङ्गमं च यत् ॥
 प्रनुत्तमुमय वीर तेजसा तस्य मोहितम् ।
 ब्रह्मादिभिः सुरै राजन् ऋषिभिश्च तपोधनैः
 विह्वलौ वै महादेव ऋषेरर्थं नराधिप ।
 नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्तुमर्हसि ४२
 ततो देवो मुनिं दृष्ट्वा हर्षोविष्टमतीव ह ।
 सुराणां हितकामार्थं महादेवोऽभ्यभाषत ॥
 भो भो ब्राह्मण धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् ।
 हर्षस्थानं किमर्थं च तवेदमधिकं मुने ॥ ४४
 तपस्विनां धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ।
 ऋषिरुवाच ।

किं न पश्यसि मे ब्रह्मन् कराच्छाकरसंभुतम्
 यं दृष्ट्वा संप्रनुत्तो वै हर्षेण महता विभो ।
 तं प्रहस्याब्रवीद्देवो मुनिं रागेण मोहितम् ४६

अहं न विस्मयं विप्र
 गच्छामीति प्रपश्य माम् ।

एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठे

महादेवेन धीमता ॥

४७

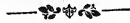
अनृत्यग्रेण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्ताडितोऽभवत्
 ततो भस्म क्षताद्राजजिर्गतं हिमसन्निभम् ॥
 तद्दृष्ट्वा व्रीडितो राजन् सं मुनिः पादयोगतः
 मेने देवं महादेवमिदं चोवाच विस्मितः ४९
 नान्यं देवादहं मन्ये रुद्रात्परतरं महत् ।
 सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृत् ॥
 त्वया सृष्टमिदं धिर्वधं वदन्तीह मनीषिणः ।
 त्वामेव सर्वं विशति पुनरेव युगक्षये ॥ ५१
 देवैरपि न शक्यस्त्वं परिहृत्वा कुतो मया ।
 त्वयि सर्वं स्म दृश्यन्ते भावा ये जगति स्थिताः

तात्पर्यं योगेन सिद्धस्य कायस्य परिणामान्तरं दृष्ट्वा-
 दृष्ट्यादिकं न जायतेऽतस्तत्र प्रविष्टोऽभरक्षीऽपरिणममाण-
 एव देहाभिः सरति तं दृष्ट्वा आत्मनः सिद्धकायत्वं मत्वा
 मङ्गणको गवेषेण श्रुत्यति तदेव लयशून्यत्वं देहस्य महती
 योगसिद्धिः देहस्य भस्मभूतत्वं तु महोयसो सिद्धिरित्ये-
 तद्भूतो दर्शयत्स्य गर्वं परिहृत्वाति ॥ ३८ ॥

स्वामुपासन्त वरदं देवा ब्रह्मादयोऽनघ ।
सर्वस्त्वमसि देवानां कर्ता कारयिता च ह ॥
द्वत्प्रसादात्सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ।
एवं स्तुत्वा महादेवं स ऋषिः प्रणतोऽभवत् ।
यदिदं चापलं देव कृतमेतत्स्मयादिकम् ।
ततः प्रसादयामि त्वां तपो मे न क्षरेदिति
ततो देवः प्रीतमनास्तमुषि पुनरब्रवीत् ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वेणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

वैशम्पायन उवाच ।

उषित्वा तत्र रामस्तु संपूज्याश्रमवासिनः
तथा मङ्गणके प्रीतिं शुभां चक्रे हलायुधः ॥ १
दत्त्वा दानं द्विजातिभ्यो रजनीं तामुपोष्य च
युजितो मुनिसहस्रैश्च प्रातरुत्थाय लाङ्गली ॥ २
अनुज्ञाप्य मुनीन्सर्वां स्फुट्वा तोयं च भारत ।
प्रययौ त्वरितो रामस्तीर्थहेतोर्महाबलः ॥ ३
ततस्त्वौशनसं तीर्थमाजगाम हलायुधः ।
कपालमोचनं नाम यत्र मुक्तो महामुनिः ॥ ४
महता शिरसा राजन् प्रस्तज्जुषो महोदरः ॥
राक्षसस्य महाराज रामक्षितस्य वै पुरा ॥ ५
तत्र पूर्वं तपस्तप्तं काश्येन सुमहात्मना ।
यत्रास्य नीतिरखिला प्रादुर्भूता महात्मनः ६
यत्रस्थान्तयामास दैत्यदानवविग्रहम् ।
तत्प्राप्य च बलीं राजस्तीर्थप्रवरमुत्तमम् ॥ ७
विधिवद्वै ददौ विचित्रं ब्राह्मणानां महात्मनाम्
जनमेजय उवाच ।

कपालमोचनं ब्रह्मन् कथं यत्र महामुनिः ॥ ८
मुक्तः कथं चास्य शिरो लग्नं केन च हेतुना ।

वैशम्पायन उवाच ।

पुरा वै दण्डकारण्ये राजप्रवेण महात्मना ९
वसता राजशार्दूलं राक्षसान् शमयिष्यता ।
जनस्थाने शिरदिच्छन्नं राक्षसस्य दुरात्मनः ॥
सुरेण शितधारेण उत्पपात महाबने ।

तपस्ते वर्धतां विप्र मत्प्रसादान्सहस्रधा ५६
आश्रमे चेह वत्स्थामि त्वया सार्धमहं सदा
सप्तसारस्वते चास्मिन्स्यो मामधिष्यते नरः ॥
न तस्य दुर्लभं किञ्चिद्विहितेह परत्र वा ।
सारस्वतं च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः
एतन्मङ्गणकस्यापि चरितं भूरितेजसः ।
स हि पुत्रः सुकन्यायामुत्पन्नो मातरिश्वना

महोदरस्य तल्लग्नं जंबायां वै यदृच्छया ॥ ११
वने विचरतो राजन्नास्थि भिरवाऽस्फुरत्तदा ।
स तेन लग्नेन तदा द्विजातिर्न शशाक ह ॥ १२
अभिगन्तुं महाप्राज्ञस्तीर्थान्यायतनानि च ।
स पूतिना विस्मयता वेदनातौ महामुनिः ॥ १३
जगाम सर्वतीर्थानि पृथिव्यां चेति नः श्रुतम्
स गत्वा सरितः सर्वाः समुद्राश्च महातपाः
कथयामास तत्सर्वमृषीणां भाषितात्मनाम् ॥
आप्नुत्य सर्वतीर्थेषु न च मोक्षमवाप्तवान् ॥ १५
स तु शुश्राव विप्रेन्द्र मुनीनां वचनं महत् ।
सरस्वत्यास्तीर्थवरं ख्यातमौशनसं तदा ॥ १६
सर्वपापप्रशमनं सिद्धिक्षेत्रमुत्तमम् ।
स तु गत्वा ततस्तत्र तीर्थमौशनसं द्विजः ॥ १७
तत औशनसे तीर्थे तस्योपस्पृशतस्तदा ।
तच्छिरश्चरणं मुक्त्वा पपातात्तर्जले तदा ॥
विमुक्तस्तेन शिरसा परं सुखमवाप ह ।
स व्याप्यन्तर्जले मूर्ध्ना जगामादर्शनं विभो ॥
ततः स विशिरा राजन्पूतात्मा वीतकलमः
आजगामाश्रमं प्रीतः कृतकृत्यो महोदरः ॥ २०
सोऽय गत्वाऽऽश्रमं पुण्यं विप्रमुक्तो महातपाः
कथयामास तत्सर्वमृषीणां भाषितात्मनाम् ॥
ते श्रुत्वा वचनं तस्य ततस्तीर्थस्य मानद ।
कपालमोचनमिति नाम चक्रुः समागताः २२

सत्यादिकं गर्वादिकम् ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते शल्या-
न्तर्गतगदापर्वेणि नैलकण्ठीये भारतभावार्थे अष्टत्रिंशोऽ-
ध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

उषित्वेति ॥ १ ॥

स चापि तीर्थप्रवरं पुनर्गत्वा महानुषिः ।
पीत्वा पयः सुविपुलं सिद्धिमायात्तदा मुनिः
तत्र दत्त्वा बहून् दायान्विप्रान् संपूज्य माधवः
जगाम वृष्णिप्रवरो रुक्मोराध्रमं तदा ॥ २४
यत्र तप्तं तपो घोरमाहिंसेनेन भारत ।
ब्राह्मण्यं लब्धवांस्तत्र विश्वामित्रो महामुनिः
सर्वकामसमुद्भं च तदाश्रमपदं महत् ।
मुनिभिर्ब्राह्मणैश्च सेवितं सर्वदा विभो ॥ २६
ततो हलधरः श्रीमान् ब्राह्मणैः परिवारितः ।
जगाम तत्र राजेन्द्र रुक्मस्तनुमन्यजत् ॥ २७
रुक्मब्राह्मणो वृद्धस्तपोनित्यश्च भारत ।
देहन्त्यासे कृतमना विचिन्त्य बहुधा तदा ॥
ततः सर्वानुपादाय तनयान्वै महातपाः ।
रुक्मरुद्रबीक्ष्य नयध्वं मां पृथुदकम् ॥ २९
विज्ञायातीतवयसं रुक्मं ते तपोधनाः ।
तं च तीर्थमुपानिन्दुः सरस्वत्यास्तपोधनम् ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने
ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

जनमेजय उवाच ।

कथमाहिंसेणो भगवान् विपुलं तप्तवांस्तपः
सिधुद्वीपः कथं चापि ब्राह्मण्यं लब्धवांस्तदा
देवापिश्च कथं ब्रह्मन् विश्वामित्रश्च सत्तम ।
तन्ममाचक्ष्व भगवन्परं कौतूहलं हि मे ॥ २
वैशम्पायन उवाच ।

पुरा कृतयुगे राजन्नाहिंसेणो द्विजोत्तमः ।
वसन् गुरुकुले नित्यं नित्यमध्ययने रतः ॥ ३
तस्य राजन् गुरुकुले वसतो नित्यमेव च ।
समाप्तिं नागमद्विधा नापि वेदा विशांपते ॥ ४
स निर्विण्णस्ततो राजंस्तपस्तेपे महातपाः ।
ततो वै तपसा तेन प्राप्य वेदानुत्तमान् ॥ ५
स विद्वान् वेदयुक्तश्च सिद्धश्चाप्यविसत्तमः ।

तत्र तीर्थं वरान्प्रादात्रीनेव सुमहातपाः ॥ ६
अस्मिंस्तीर्थे महानद्या अद्यप्रभृति मानवः ।
आलुतो वाजिमेधस्य फलं प्राप्स्यति पुष्कलं
अद्यप्रभृति नैवात्र भयं व्यालाद्भविष्यति ।
अपि चाल्येन कालेन फलं प्राप्स्यति पुष्कलं
एवमुक्त्वा महातेजा जगाम त्रिदिवं मुनिः ।
एवं सिद्धः स भगवानाहिंसेणः प्रतापवान् ९
तस्मिन्नेव तदा तीर्थे सिन्धुद्वीपः प्रतापवान्
देवापिश्च महाराज ब्राह्मण्यं प्रापतुमर्हत् ॥ १०
तथा च कौशिकस्तात तपोनित्यो जितेंद्रियः
तपसा वै सुतसेन ब्राह्मण्यं त्वमवाप्तवान् ॥ ११
गाधिनीम महानासीत्क्षत्रियः प्रथितो मुनिः
तस्य पुत्रोऽभवद्राजन् विश्वामित्रः प्रतापवान्

श्रोमरणं तपेत् अक्षयं स्वर्गमाप्नोतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ब्राह्मणं
ब्रह्मसंघातो वेदसमुद्भ इति यावत् । ततः स्वार्थं ध्वं
'ब्राह्मणं ब्रह्मसंघाते' इति मेदिनी ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहा-
भारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्ये

ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

कथमिति ॥ १ ॥

स राजा कौशिकस्तात महायोग्यभवत्किल
स पुत्रमभिषिच्यथ विश्वामित्रं महातपाः॥१३॥
देहण्यासे मनश्चक्रे तमूचुः प्रणताः प्रजाः ।
न गन्तव्यं महाप्राज्ञाहि चास्मान्महामयात्
एवमुक्तः प्रत्युवाच ततो गाधिः प्रजास्ततः ॥
विश्वस्य जगतो गोप्ता भविष्यति सुतो मम

इत्युक्त्वा तु ततो गाधि-
विश्वामित्रं निवेद्य च

जगाम त्रिविधं राजन्
विश्वामित्रोऽभवत्तपः

न स शक्नोति पृथिवीं यत्नवानपि रक्षितुम् ।
ततः शुश्राव राजा स राक्षसेभ्यो महामयम्
निर्धेयो नगराभ्यापि चतुरङ्गबलान्वितः ।
स गत्वा दूरमध्वानं वसिष्ठाश्रममभ्ययात् ॥१८॥
तस्य ते सैनिका राजश्चक्रुस्तत्रानयान्वहन् ।
ततस्तु भगवान्विप्रो वसिष्ठोऽऽश्रममभ्ययात्
दृढरोऽथ ततः सर्वं भज्यमानं महावनम् ।
तस्य कुड्यो महाराज वसिष्ठो मुनिसत्तमः ॥
सुजस्य शबरान् घोरानिति स्वां गामुवाच हा
तथोक्ता साऽसुजङ्गेयः पुरुषान् घोरदर्शनान्
ते तु तद्वलमासाद्य बभञ्जुः सर्वतोदिशम् ।
तच्छ्रुत्वा विद्वतं सैन्यं विश्वामित्रस्तु गाधिजः
तपः परं मन्यमान-
स्तेतपस्येव मनो दधे ।

इति श्रीमहामारते शल्यपर्वान्तरर्गतगद्यापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायाम् सारस्वतोपाख्याने
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

वैशम्पायन उवाच ।

ब्रह्मयोनेरवाकीर्णं जगाम यदुनन्दनः ।
यत्र दाहभ्यो बको राजन्नाश्रमस्यो महातपाः
जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं वैचित्रवीर्यिणः ।

इति श्रीमहामारते शल्यान्तर्गतगद्यापर्वणि नैलकण्ठ्ये
भारतमावदीपे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

ब्रह्मोति । ब्रह्मयोनेः ब्राह्मण्योत्पादकातीर्थोदवाकीर्णं
नाम दाहभ्यसेवितं तीर्थं जगाम ॥१॥ तस्यापाकीर्णत्वमाह-

सोऽस्मिंस्तीर्थवरे राजन्
सरस्वत्याः समाहितः ॥ २३
नियमैश्चोपवासैश्च
कर्षयन् देहमात्मनः ।
जलाहारो बायुभक्षः
पर्णहारश्च सोऽभवत् ॥ २४
तथा स्थाण्डिलशापी च
ये चान्ये नियमाः पृथक् ।

असकृत्तस्व देवास्तु
व्रतविघ्नं प्रचक्रिरे ॥ २५

न चास्य नियमादुत्तरिपयाति महात्मनः ।
ततः परेण यत्नेन तप्त्वा बहुविधं तपः ॥ २६
तेजसा भास्कराकारो गाधिजः समपद्यत ।
तपसा तु तथा पुक्तं विश्वामित्रं पितामहः ॥२७॥
अमन्यत महातेजा वरदो वरमस्य ततः ।
स तु वने वरं राजन् स्यामहं ब्राह्मणस्त्विति
तथेति चाब्रवीद्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
स लब्ध्वा तपसोभ्रेण ब्राह्मणत्वं महायशः ॥
विचचार महीं कृत्स्नां कृतकामः सुरोपमः ।
तस्मिंस्तीर्थवरे रामः प्रदाय विविधं वस्तु ३०
पयस्विनीस्तथा धेनूयोनानि शयनानि च ।
अथ वस्त्राण्यलङ्कारं भक्ष्यं पेयं च शोभनम् ॥
अद्वन्द्वमुदितो राजन् पूजयित्वा द्विजोत्तमान्
ययौ राजस्ततो रामो बक्रस्याश्रममन्तिकात्
यत्र तेपे तपस्तीव्रं दाहभ्यो बक इति श्रुतिः ॥

तपसा घोररूपेण कर्षयन् देहमात्मनः ॥ २
क्रोधेन महताऽऽविष्टो धर्मात्मा वै प्रतापवान्
पुरा हि नैमिषीयाणां सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ ३

जुहावेत्यादिना । अवाकीर्णन्ते नीचैरुपयान्ते शत्र-
वोऽसिंहिलवाकीर्णमिच्छन्ते । वैचित्रवीर्यिणः विचित्रवीर्य
एव वैचित्रवीर्यः स पितृत्वेनास्यस्य तस्थेवैर्यः ॥ २ ॥
प्रतापवान् राष्ट्रं जुहोति संबंधः । सत्रे इति निश्चते सतीत्यु-
त्तरेण संबंधः ॥ ३ ॥

वृत्ते विश्वजितोऽन्ते वै पञ्चालानुषयोऽगमन्
 तत्रेश्वरमयाचनत् दक्षिणार्थं मनस्विनः ॥ ४
 बलान्वितान्धत्सतरान्निहयोऽधीनेकार्षिणार्ति
 तानव्रवीद्वक्तो दालभ्यो विभजध्वं पशुनिति
 पशुनेतानहं त्यक्त्वा
 भिक्षिष्ये राजसत्तमम्
 एवमुक्त्वा ततो राजन्
 ऋषीन्सर्वान् प्रतापवान् ॥ ६
 जगाम धृतराष्ट्रस्य भवनं ब्राह्मणोत्तमः ।
 स समीपगतो भूत्वा धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ७
 अयाचत पशून् दालभ्यः
 स चैनं रुषितोऽब्रवीत् ।
 यदृच्छया मृता दृष्ट्वा
 गास्तदा नृपसत्तमः ॥ ८
 एतान्पशून्त्य क्षिप्रं
 ब्रह्मबन्धो यदीच्छसि ।
 ऋषिस्तथा वचः श्रुत्वा
 चिन्तयामास धर्मेधित् ॥ ९
 अहो बत नृशंसं वै वाक्यमुक्तोऽस्मि संसदि
 चिन्तयित्वा मुहूर्तेन रोषाविष्टो द्विजोत्तमः
 मति चक्रे विनाशाय धृतराष्ट्रस्य भूपतेः ।
 सत्तृकृत्य मृतानां वै मांसानि मुनिसत्तमः ॥
 जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं नरपतेः पुरा ।
 अथाकीर्णं सरस्वत्यास्तीर्थं प्रज्वाल्य पावकं
 बर्को दालभ्यो महाराज नियमं परमं स्थितः
 स तेरेव जुहावास्य राष्ट्रं मांसैर्महातपाः ॥ १३
 तस्मिन्सु विधिवत्सत्रे संप्रवृत्ते सुदारुणे ।
 अक्षीयत ततो राष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पार्थिव ॥ १४
 ततः प्रक्षीयमाणं तद्राज्यं तस्य महीपतेः ।
 लिङ्गमानं ययानन्तं वनं परशुना विभो ॥ १५
 बभूवापहतं तच्च द्यवकीर्णमचेतनम् ।
 दृष्ट्वा तथाऽवकीर्णं तु राष्ट्रं स मनुजाधिपः १६
 बभूव दुर्मना राज्ञिन्तयामास च प्रभुः ।
 मोक्षार्थमकरोद्यत् ब्राह्मणैः सहितः पुरा ॥ १७
 न च श्रेयोऽध्यमच्छतु क्षीयते राष्ट्रमेव च ।
 यदा स पार्थिवः खिन्नस्ते च विप्रास्तदानव
 यदा चापि न शक्नोति राष्ट्रं मोक्षयितुं नृप ।

अथ वैप्राश्निकास्तत्र पप्रच्छ जनमेजय ॥ १९
 ततो वैप्राश्निकाः प्राहुः पशुं विप्रकृतस्त्वया
 मांसैरभिजुहोतीति तव राष्ट्रं मुनिर्बकः ॥ २०
 तेन ते ह्यमानस्य राष्ट्रस्यास्य क्षयो महान्
 तस्थेतत्तपसः कर्म येन तेऽद्य लभ्यो महान् ॥
 अपां कुञ्जे सरस्वत्यास्तं प्रसादय पार्थिव ॥
 सरस्वतीं ततो गत्वा स राजा वकमब्रवीत् ॥
 निपत्य शिरसा भूमौ प्राञ्जलिर्मरतपथम् ।
 प्रसादये त्वां भगवन्नपराधं क्षमस्व मे ॥ २३
 मम दीनस्य लुब्धस्य मौढ्येण हतचेतसः ।
 त्वं गतिसत्त्वं च मे नाथः प्रसादं कर्तुमर्हसि
 तं तथा विलपन्तं तु शोकोपहतचेतसम् ।
 दृष्ट्वा तस्य कृपा जज्ञे राष्ट्रं तस्य व्यमोचयत् ॥
 ऋषिः प्रसन्नस्तस्याभूत्संरंभं च विहायसः ।
 मोक्षार्थं तस्य राज्यस्य जुहाव पुनराहुतिम् ॥
 मोक्षयित्वा ततो राष्ट्रं प्रतिगृह्य पशून्बहून् ।
 दृष्ट्वात्मा नैमिषारण्यं जगाम पुनरेव सः २७
 धृतराष्ट्रोऽपि धर्मोत्मा स्वस्थचेता महामनाः
 स्वमेव नगरं राजन्प्रतिपेदे महर्द्धिमत् ॥ २८
 तत्र तीर्थं महाराज बृहस्पतिरुदारधीः ।
 असुराणामभावाय भवाय च दिवौकसाम् ॥
 मांसैरभिजुहावैष्टिमक्षीयन्त ततोऽसुराः ।
 दैवतैरपि संभ्रमा जितकाशिमिराहव ॥ ३०
 तत्रापि विधिवद्गत्वा ब्राह्मणेभ्यो महायज्ञाः
 वाजिनः कुञ्जराश्चैव रथाश्चाश्वतरीयुतान् ॥
 रत्नानि च महार्हाणि धनं धान्यं च पुष्कलम्
 ययौ तीर्थं महाबाहुर्योयातं पृथिवीपते ॥ ३२
 तत्र यज्ञे ययातेश्व महाराज सरस्वती ।
 सर्पिः पयश्च सुस्नाव नाहुषस्य महात्मनः ३३
 तत्रेष्ट्वा पुरुषव्याघ्रो ययातिः पृथिवीपतिः ।
 अक्रामदुध्वं मुदितो लेभे लोकांश्च पुष्कलान्
 पुनस्तत्र च राष्ट्रं ययातेर्यजतः प्रभोः ।
 औदार्यं परमं कृत्वा मत्तिं चात्मानि शाश्वतार्थम्
 ददौ कामान् ब्राह्मणेभ्यो
 यान् यान् यो मनसेच्छति ।
 यो यत्र स्थित एवेह
 आहूतो यज्ञसंस्तरे ॥ ३६

पञ्चालान् विश्वजितो यज्ञस्यान्ते अगमन् । पञ्चालराजानं
 ययुर्लियर्थः । ईश्वरं पञ्चालराजम् ॥ ४ ॥ एतान् पञ्चाल-
 राजदानं स्वयं तत्र भार्गव न गृहीतवान् इत्यर्थः ॥ ६ ॥

यदृच्छयेति गोपाः बलीवर्दान् धेनुष्व ॥ ८ ॥ तत्र तीर्थं
 इति । शत्रुनाशकामैस्तत्र होमजपादिकं कर्तव्यमित्या-
 ख्यानतात्पर्यम् ॥ १९ ॥

तस्य तस्य सरिच्छ्रेष्ठा गुहादिशयनादिकम् ।
पङ्क्तं भोजनं चैव दानं नानाविधं तथा ३७
ते मन्यमाना राजस्तु संप्रदानमनुत्तमम् ।
राजानं तुष्टुः प्रीता दत्त्वा वैवाशियः शुभाः
तत्र देवाः सगन्धर्वाः प्रीता यज्ञस्य संपदा ।

विस्मिता मानुषाश्चान् दृष्ट्वा तां यज्ञसंपदम्
ततस्तालकेतुर्महाधर्मकेतु-
र्महात्मा कृतात्मा महादाननित्यः ।
वसिष्ठापचाहं महाभीमवैद्यं
धृतात्मा जितात्मा समभ्याजगाम ॥

इति श्रीमहामारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाध्याये
एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

जनमेजय उवाच ।

वसिष्ठस्यापचाहोऽस्ती भीमवेगः कथं नु सः
किमर्थं च सरिच्छ्रेष्ठा तमुपि प्रत्यवाहयत १
कथमस्याभवद्वैरं कारणं किं च तत्प्रभो ।
शंस पृष्टो महाप्राज्ञ न हि तुभ्यामि कथ्यति
वैशम्पायन उवाच ।

विश्वामित्रस्य विप्रवैर्वसिष्ठस्य च भारत ।
भृशं वैरमभूद्राजंस्तपःस्पर्धाकृतं महत् ॥ ३
आश्रमो वै वसिष्ठस्य स्थाणुतीर्थेऽभवन्महान्
पूर्वतः पार्श्वतश्चासीद्विश्वामित्रस्य धीमतः ४
यत्र स्थाणुर्महाराज तप्तवान्परमं तपः ।
तत्रास्य कर्म तद्धोरं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ५
यत्रेष्टा भगवान् स्थाणुः पूजयित्वा सरस्वतीम्
स्थापयामास तत्तीर्थं स्थाणुतीर्थमिति प्रभो ६
तत्र तीर्थं सुराः स्कन्दमभ्यषिञ्चन्पराधिप ।
सैनापत्येन महता सुरारिक्तिनिवर्हेणम् ॥ ७
तस्मिन्सारस्वते तीर्थं विश्वामित्रो महामुनिः
वसिष्ठं चालयामास तपसोप्रेण तच्छृणु ८
विश्वामित्रवसिष्ठौ तावदहन्यहनि भारत ।
स्पर्धां तपःकुतां तीर्त्वा चक्रतुस्तौ तपोधनौ ९
तत्राप्यधिकसन्तापो विश्वामित्रो महामुनिः
दृष्ट्वा तेजो वसिष्ठस्य चिन्तामभिजगाम ह ॥
तस्य बुद्धिरियं ह्यासीद्वर्मेनित्यस्य भारत ।
इयं सरस्वती तूर्णं मत्समीपं तपोधनम् ॥ ११

आनयिष्यति वेगेन वसिष्ठं तपतां वरम् ।
इहागतं द्विजश्रेष्ठं हनिष्यामि न संशयः ॥ १२
एवं निश्चित्य भगवान्विश्वामित्रो महामुनिः
सस्मार सरितां श्रेष्ठां क्रोधसंरक्तलोचनः ॥
सा ध्याता मुनिना तेन व्याकुललवं जगाम ह
जले चैनं महावीर्यं महाक्रोधं च भाषिनी ॥
तत एनं वेपमाना विवर्णां प्राञ्जलिस्तदा ।
उपतस्थे मुनिवरं विश्वामित्रं सरस्वती ॥ १०
हतवीरा यथा नारीः
साऽभवद्दुःखिता भृशम् ।
ब्रूहि किं कुराणाति
प्रोवाच मुनिसत्तमम् ॥ १६
तामुवाच मुनिः क्रुद्धो वसिष्ठं शीघ्रमानय ।
यावदेनं निहन्म्यद्य तच्छुत्वा व्यथिता नदी
प्राञ्जलिं तु ततः कृत्वा पुण्डरीकनिभेक्षणा ।
प्राकम्पत भृशं भीता वायुनेवाहता लता ॥
तथारूपां तु तां दृष्ट्वा मुनिराह महानदीम् ।
अविचारं वसिष्ठं त्वमानयस्वर्वाङ्गितकं मम १२
सा तस्य वचनं श्रुत्वा
क्वावा पापं चिकीर्षितम् ।
वसिष्ठस्य प्रभावं च
जानन्त्यप्रतिमं भुवि ॥ १३
साऽभिगम्य वसिष्ठं च इदमर्थमबोद्धत् ।
यदुक्ता सरितां श्रेष्ठा विश्वामित्रेण धीमता

इति श्रीमहामारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलकण्ठीये
भारतमावर्षि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

वसिष्ठस्येति । अपोयते तरे प्रास्वतेऽनेनैवप-
नाहृतीर्थविशेषः ॥ १ ॥ कथ्यति त्वयि कथयति सति
॥ २ ॥

उभयोः शापयोर्भाता
 धेपमाना पुनः पुनः ।
 चिन्तयित्वा महाशाप-
 मृषिवित्रासिता भुशम् ॥ २२
 तां कृशां च विवर्णां च
 दृष्ट्वा चिन्तासमन्विताम् ।
 उवाच राजन् धर्मात्मा
 वसिष्ठो द्विपदां वरः ॥ २३
 वसिष्ठ उवाच ।
 पाह्यात्मानं सरिच्छ्रेष्ठे
 बहू मां शीघ्रगामिनी ।
 विश्वामित्रः शपेद्धि त्वां
 मा कृथास्त्वं विचारणाम् ॥ २४
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा
 कृपाशीलस्य सा सरित् ।
 चिन्तयामास कौरव्य
 किं कृत्वा सुकृतं भवेत् ॥ २५
 तस्याश्चिन्ता समुत्पन्ना
 वसिष्ठो मन्यतीव हि ।
 कृतवान् हि दयां नित्यं
 तस्य कार्यं हितं मया ॥ २६
 अथ कूले स्वके राजन्
 जपन्तमृषिसत्तमम् ।
 जुह्वानं कौशिकं प्रेक्ष्य
 सरस्वत्यभ्यनिन्तयत् ॥ २७
 इदमन्तरमित्येवं ततः सा सरितां वरा ।
 कूलापहारमकरोत्स्वेन वेगेन सा सरित् ॥
 तेन कूलापहारेण मैत्रावरुणिरौह्यत ।

उह्यमानः स तुष्टाव तदा राजन् सरस्वतीम्
 पितामहस्य सरसः प्रवृत्ताऽसि सरस्वति ।
 व्याप्तं चेदं जगत्सर्वं तवैवांभोभिरुत्तमैः ३०
 त्वमेवाकाशगा देवि मेघेषु सृजसे पयः ।
 सर्वाश्चापस्त्वमेवेति त्वत्तो वयमधीमहि ३१
 पुष्टिर्द्युतिस्तथा कीर्तिः सिद्धिर्बुद्धिर्कृमा तथा
 त्वमेव वाणी स्वाहा त्वं तवायत्तमिदं जगत्
 त्वमेव सर्वभूतेषु वससीह चतुर्विधा ।
 एवं सरस्वती राजंस्तुयमाना महर्षिणा ॥ ३३
 वेगेनोवाह तं विप्रं विश्वामित्राश्रमं प्रति ।
 न्यवेदयत चाभीक्ष्णं विश्वामित्राय तं मुनिम्
 तमानीतं सरस्वत्या दृष्ट्वा कोपसमन्वितः ।
 अथान्वेषत्प्रहरणं वसिष्ठान्तकरं तदा ॥ ३५
 तं तु क्रुद्धमभिप्रेक्ष्य ब्रह्मवध्याभयान्वदी ।
 अपोवाह वसिष्ठं तु प्रार्चयं दिशमतन्द्रिता ॥
 उभयोः कुर्वती वाक्यं
 वञ्चयित्वा च गाधिजम् ।
 ततोपवाहितं दृष्ट्वा
 वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ ३७
 अब्रवीदुःखसंकुद्धो विश्वामित्रो ह्यमर्षणः ।
 यस्मान्मां त्वं सरिच्छ्रेष्ठे वञ्चयित्वा पुनर्गता
 शोणितं बहू कल्याणि रक्षोप्राणसंमतम् ।
 ततः सरस्वती शप्ता विश्वामित्रेण धीमता ॥
 अवहच्छोणितोन्मिश्रं तोयं संवत्सरं तदा ।
 अथर्षयश्च देवाश्च गन्धर्वाः सरसस्तदा ॥ ४०
 सरस्वतीं तथा दृष्ट्वा बभूवुर्भृशदुःखिताः ।
 एवं वसिष्ठापवाहो लोके ख्यातो जनाधिप ॥
 आगच्छच्च पुनर्मार्गं स्वमेव सरितां वरा ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने
 द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

वैशम्पायन उवाच ।

सा शप्ता तेन कुजेन विश्वामित्रेण धीमता । तस्मिंस्तीर्थवरे शुभ्रे शोणितं समुपावहत ॥ १

वयं ऋषयः त्वतोऽधीमहि वेदान् कदाचिदनावृष्ट्या
 स्तेषु ऋषिषु संप्रदायोच्छेदे सतीति भावः ॥ ३१ ॥
 रक्षोप्राणसंमतमित्यत्र हस्वत्वमार्षम् ॥ ३९ ॥ इति
 श्रीमहाभारते शन्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठे भारत-
 शल्य ० ६

मावदीपे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

सा शप्तेति ॥ १ ॥

अथाजग्मुस्ततो राजन् राक्षसास्तत्र भारत
तत्र ते शोणितं सर्वं पिबन्तः सुखमासते ॥ २
तृताश्च सुभृतां तेन सुखिता विगतज्वराः ॥
नृत्यन्तश्च हसन्तश्च यथा सर्वाजितस्तथा ॥ ३
कस्यचित्स्वथ कालस्य ऋषयः सुतपोधनाः
तीर्थयात्रां समाजग्मुः सरस्वत्यां महीपते ॥ ४
तेषु सर्वेषु तीर्थेषु स्वाभ्युत्थ मुनिपुङ्गवाः ।

प्राप्य प्रीतिं परांचापि तपोलुब्धा विशारदाः
प्रययुर्हि ततो राजन् येन तीर्थमसुग्वहम् ।
अथागम्य महामायास्ततीर्थं दारुणं तदा ॥ ६
दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्याः शोणितेन परिप्लुतम् ।

पीयमानं च रक्षोभिर्वहुभिर्नृपसत्तम ॥ ७
तान्दृष्ट्वा राक्षसान् राजन्मुनयः संशितव्रताः
परित्राणे सरस्वत्याः परं यत्नं प्रचक्रिरे ॥ ८
ते तु सर्वे महाभागाः समागम्य महावताः ।

आहूय सरितां श्रेष्ठामिदं वचनमब्रुवन् ॥ ९
कारणं ब्रूहि कल्याणि किमर्थं ते ह्रदो ह्ययम्
एवमाकुलतां यातः श्रुत्वाऽध्यास्यामहे वयम्
ततः सा सर्वमाचष्ट यथावृत्तं प्रवेपती ।

दुःखितामथ तां दृष्ट्वा ऊचुस्ते वै तपोधनाः ॥
कारणं श्रुतमस्माभिः शापश्चैव श्रुतोऽनघे ।

करिष्यन्ति तु यत्प्राप्तं सर्वं एव तपोधनाः ॥ १२
एवमुक्त्वा सरिच्छ्रेष्ठाम्बुजस्तेऽथ परस्परम् ।
विमोचयामहे सर्वे शापादेतां सरस्वतीम् ॥ १३
ते सर्वे ब्राह्मणा राजंस्तपोभिर्नियमैस्तथा ।

उपवासैश्च विविधैर्यमैः कष्टवतैस्तथा ॥ १४
आराध्य पशुमतीरं महादेवं जगत्पतिम् ।
मोक्षयामासुस्तां देवीं सरिच्छ्रेष्ठां सरस्वतीम्

तेषां तु सा प्रमायेण प्रकृतिस्वा सरस्वती ।
प्रसन्नसलिला जज्ञे यथापूर्वं तथैव हि ॥ १६
निमुक्ता च सरिच्छ्रेष्ठा विवर्षी सा यथापुरा
दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्या मुनिभिस्तैस्तथा कृतम्

तानेव शरणं जग्मु
राक्षसाः क्षुधितास्तथा ।

कृत्वाञ्जलिं ततो राजन्
राक्षसाः क्षुधयाऽर्दिताः ॥ १८

ऊचुस्ताम्वै मुनीन्सर्वान् कृपायुक्तान्पुनः पुनः
वयं च क्षुधिताश्चैव धर्माद्धीनाश्च शाश्वतात्
न च नः कामकारोऽयं यद्ययं पापकारिणः ।

अथास्यामहे अधवसायं करिष्यामहे ॥ १० ॥

युष्माकं चाप्रसादेन दुष्कृतेन च कर्मणा २०
यत्पापं वर्धतेऽस्माकं यतः स्मो ब्रह्मराक्षसाः
योषितां चैव पापेन योनिदोषकृतेन च ॥ २१
एवं हि वैश्यशूद्राणां क्षत्रियाणां तथैव च ।
ये ब्राह्मणान्प्रद्विषन्ति ते भवन्तीह राक्षसाः
आचार्यमुत्विजं चैव गुरुं वृद्धजनं तथा ।

प्राणिनो येऽवमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसाः
तत्कुरुष्वमिहास्माकं तारणं द्विजसत्तमाः ।

शक्ता भवन्तः सर्वेषां लोकानामपि तारणे ॥
तेषां तु वचनं श्रुत्वा तृपुबुस्तां महानदीम् ।
मोक्षार्थं रक्षसां तेषाम्बुजः प्रयतमानसः २५
क्षतं कीटावपन्नं च यच्चोच्छिष्टाचितं भवेत् ।

सकेशमवधूतं च रुदितोपहतं च यत् ॥ २६
एभिः संसृष्टमन्नं च
भागोऽसौ रक्षसामिह ।

तस्माज्ज्ञात्वा सदा विद्वा-
नेतान्यन्नाद्विवर्जयेत् ॥ २७

राक्षसान्नमसौ भुंक्ते यो भुंक्ते ह्यन्नमीदृशम् ।
शोधयित्वा ततस्तीर्थमुपयस्ते तपोधनाः २८
मोक्षार्थं राक्षसानां च नदीं तां प्रत्यचोदयन्
महर्षीणां मतं हात्वा ततः सा सरितां वरा

अरुणामानयामास
स्नां तन्तुं पुरुषर्षभ ।

तस्यां ते राक्षसाः स्नात्वा
तनूस्त्यक्त्वा दिवं गताः ॥ ३०

अरुणयां महाराज ब्रह्मवध्यापहा हि सा ।
एतमर्थमभिज्ञाय देवराजः शतक्रतुः ॥ ३१
तस्मिंस्तीर्थे वरे स्नात्वा
विमुक्तः पाप्मना किल

जनमेजय उवाच ।
किमर्थं भगवान् शक्नो
ब्रह्मवध्यामवाप्तवान् ॥ ३२

कथमस्मिंश्च तीर्थे वै
आमुत्याकलमपोऽभवत् ।

वैशम्पायन उवाच ।
शृणुष्वैतदुपाख्यानं
यथा वृत्तं जनेश्वर ॥ ३३

यथा विभेदं समयं नमुचेर्वासवः पुरा ।
नमुचिर्वासवाङ्गीतः सूर्यरश्मि समाविशत् ॥

तेनेन्द्रः सख्यमकरोत्समयं चेदमब्रवीत् ।
 न चाद्रेण न शुक्लेण न रात्रौ नापि चाहनि
 वधिष्याम्यसुरश्रेष्ठ सखे सत्येन ते शपे ।
 एवं स कृत्वा समयं दृष्ट्वा नीहारमीश्वरः ३६
 चिच्छेदास्य शिरो राजक्षपां केनेन वासवः
 तच्छिरो नमुचेद्विच्छन्नं पृष्ठतः शकमन्विष्यात्
 भो भो मित्रहन्पापेति बुवाणं शकमन्तिकात्
 एवं स शिरसा तेन चोद्यमानः पुनः पुनः ३८
 पितामहाय सन्तप्त एतमर्थं न्यवेदयत् ।
 तमब्रवील्लोकगुरुरुणायां यथाविधि ॥ ३९
 इष्टोपस्पृश देवेन्द्र तीर्थं पापभयापहे ।
 एषा पुण्यजला शक कृता मुनिभिरेव तु ॥ ४०
 निगूढमस्यागमनमिहासीत्पूर्वमेव तु ।
 ततोऽभ्येत्यारुणं देवीं प्लावयामास वारिणा
 सरस्वत्यारुणायाश्च पुण्योऽयं संगमो महान्
 इह त्वं यज देवेन्द्र वद दानान्यनेकशः ॥ ४२
 अत्राप्लुत्य सुघोरास्वपातकाद्विप्रमोक्ष्यसे ।
 इत्युक्तः स सरस्वत्याः कुजे वै जनमेजय ॥ ४३
 इष्ट्वा यथावद्वलमिदरुणायामुपास्पृशत् ।
 स मुक्तः पापघना तेन ब्रह्मवध्याकृतेन च ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायाम् सारस्वतोपाख्याने
 त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

जनमेजय उवाच ।

सरस्वत्याः प्रभावोऽयमुक्तस्ते द्विजसत्तम ।
 कुमारस्याभिषेकं तु ब्रह्मन् व्याख्यातुमर्हसि ॥
 यस्मिन्देशे च काले च यथा च वदतां वर ।
 यैश्चाभिषिक्तो भगवान्विधिना येन च प्रभुः २
 स्कन्दो यथा च दैत्यानामकरोत्कदनं महता
 तथा मे सर्वमाचक्ष्व परं कौतूहलं हि मे ॥ ३
 वैशांपायन उवाच ।

कुरुवंशस्य सदृशं कौतूहलमिदं तव ।
 हर्षमुत्पादयत्येव वचो मे जनमेजय ॥ ४
 हन्त ते कथयिष्यामि शृण्वानस्य नराधिप ।
 अभिषेकं कुमारस्य प्रभावं च महात्मनः ॥ ५

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये
 भातभावदीपे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

जगाम संहृष्टमनास्त्रिविधं त्रिदशेश्वरः ।
 शिरस्तच्छाप नमुचेस्तत्रैवाप्लुत्य भारत ।
 लोकान्कामदुघान्प्राप्तमक्षयान् राजसत्तम
 वैशम्पायन उवाच ।

तत्राप्युपस्पृश्य बल्लो महात्मा
 दत्त्वा च दानानि पृथग्विधानि ।
 अवाप्य धर्मं परमार्थकर्म
 जगाम सोमस्य महत्सुतीर्थम् ॥ ४६
 यत्रायजद्राजसूयेन सोमः
 साक्षात्पुरा विधिवत्पार्ष्णिवेन्द्रः ।
 अत्रिधीमान्विप्रमुख्यो बभूव
 होता यस्मिन् कतुसुख्ये महात्मा ॥ ४७
 यस्यान्तेऽभूत्सुमहद्दानवानां
 दैतेयानां राक्षसानां च देवैः ।
 यस्मिन् युद्धं तारकाख्यं सुतीर्थं
 यत्र स्कन्दस्तारकाख्यं जघान ॥ ४८
 सैनोपत्यं लब्धवान् देवतानां
 महासेनो यत्र दैत्यान्तकर्ता ।
 साक्षाच्चैवं न्यवसत्कार्तिकेयः
 सदा कुमारी यत्र स भूश्वराजः ॥ ४९

तेजो माहेश्वरं स्कन्धमशौ प्रपतितं पुरा ।
 तत्सर्वभक्षो भगवान्नाशकहृद्गुमक्षयम् ॥ ६
 तेनासीदतितेजस्वी दीप्तिमान् हृष्यवाहनः ।
 न चैव धारयामास गर्भं तेजोमयं तदा ॥ ७
 स गङ्गामभिसंगम्य नियोगाद्ब्रह्मणः प्रभुः ।
 गर्भमाहितवान् दिव्यं भास्करोपमतेजसम् ८
 अथ गङ्गापि तं गर्भमसहन्ती विधारणे ।
 उत्सर्जं गिरौ रम्ये हिमवत्यमराचि ते ॥ ९
 स तत्र वृषधे लोकानाद्युत्थं ज्वलनात्मजः ।
 ददृशुर्ज्वलनाकारं तं गर्भमथ कृत्तिकाः ॥ १०
 शरस्तम्बे महात्मानमनलात्मजमीश्वरम् ।
 ममायमिति ताः सर्वाः पुत्रार्थिन्योऽभिक्षुक्षुः

४४

सरस्वत्या इति ॥ १ ॥

तासां विदित्वा भावं तं मातृणां भगवान्प्रभुः
 प्रभुतानां पयः पशुमिर्वदनैरपि वसत् ॥ १२
 तं प्रभावं समालक्ष्य तस्य बालस्य कृत्तिकाः
 परं विस्मयमापन्ना देव्यो दिव्यवपुर्वराः ॥
 यत्रोत्सृष्टः स भगवान् गङ्गाया गिरिशूर्ध्वनि ।
 स शैलकाञ्चनः सर्वः संवभौ कुरुसत्तम ॥ १४
 वर्धता चैव गर्भेण पृथिवी तेन रञ्जिता ।
 अतश्च सर्वं संवृत्ता गिरयः काञ्चनाकराः ॥
 कुमारः सुमहावीर्यः कार्तिकेय इति स्तुतः ।
 गाङ्गेयः पूर्वमभवन्महायोगबलान्वितः ॥ १६
 शमेन तपसा चैव वीर्येण च समन्वितः ।
 ववृधेऽतीव राजेन्द्र चन्द्रवत्प्रियदर्शनः ॥ १७
 स तस्मिन्काञ्चने दिव्ये शरस्तम्बे श्रिया वृतः
 स्तूयमानः सदा शोते गन्धर्वैर्मुनिभिस्तथा ॥
 तथैतन्मन्वन्तुत्यस्त देवकन्याः सहस्रशः ।
 दिव्यवादित्रनृत्यज्ञाः स्तुवन्त्यश्चारुदर्शनाः ॥
 अन्वास्ते च नदी देवं गङ्गा वै सरितां वरा ।
 दधार पृथिवी चैनं विप्रती रूपमुत्तमम् ॥ २०
 जातकंमदिकास्तत्र क्रियाश्रको बृहस्पतिः ।
 वेदज्ञेन चतुर्भूतैः सपतस्ते कृताञ्जलिः ॥ २१
 धनुर्वेदश्चतुष्पादः शस्त्रप्रामः ससंग्रहः ।
 तत्रैनं समुपातिष्ठत्ताश्चाद्वाणी च केबला ॥
 स दर्शो महावीर्यं देवदेवसुमापतिम् ।
 शैलपुत्र्या समासीनं भूतसंघशैवृतम् ॥ २३
 निकाया भूतसंघानां परमाद्भुतदर्शनाः ।
 विकृता विकृताकारा विकृताभरणध्वजाः
 व्याघ्रसिंहश्ववदना विडालमकराननाः ।
 वृषदंशमुखाश्चान्ये गजोद्वदनास्तथा ॥ २५
 उल्लूकवदनाः केचिद्गुणगोमाण्डुदर्शनाः ।
 कौञ्चपारावतनिर्भैर्वदनैः राक्षसैरपि ॥ २६
 श्वाविच्छल्यकर्मोधानामजैडकगवां तथा ।
 सद्यशानि वपुर्नन्ये तत्र तत्र व्यधारयन् ॥
 केचिच्छैलाम्बुदप्रख्याश्चक्रोद्यतगदायुधाः ।
 केचिद्वज्रपुजाभाः केचिन्मृताचलप्रभाः ॥
 सप्त मातृगणाश्चैव समाजमुर्विशांपते ।
 साध्या विश्वेऽथ मरुतो वसवः पितरस्तथा ॥
 रुद्रादित्यास्तथा सिद्धा
 भुजगा दानवाः खगाः ।

विडालवृषदंशौ मार्जारजातिभेदौ तत्संज्ञानौ ॥ २५ ॥
 तस्य स्कन्दस्य पृष्ठतः पश्चात् शाखाविशाखनैगमियाः आसन्

ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान्

सपुत्रः सह विष्णुना ॥

३०

शक्रस्तथाभ्ययाद्भुङ्क्ते कुमारवरमच्युतम् ।
 नारदप्रमुखाश्चापि देवगन्धर्वसत्तमाः ॥ ३१
 देवर्षयश्च सिद्धाश्च बृहस्पतिपुरोगमाः ।
 पितरो जगतः श्रेष्ठा देवानामपि देवताः ॥
 तेऽपि तत्र समाजमुपयौमा धामाश्च सर्वेशाः
 स तु बालोऽपि बलवान्महायोगबलान्वितः
 अभ्याजगाम देवेशं शूलहस्तं पिनाकिनम् ।
 तमात्रजन्तमालक्ष्य शिवस्यासीन्मनोगतम् ॥
 युगपच्छैलपुत्र्याश्च गङ्गायाः पावकस्थ च ।
 कं तु पूर्वमयं बालो गौरवाद्भुपुष्यति ॥
 अपि मामिति सर्वेषां तेषामासीन्मनोगतम्
 तेषामेतमभिप्रायं चतुर्णामुपलक्ष्य सः ॥ ३६
 युगपद्योगमाख्याय ससर्ज विविधास्तनूः ।
 ततोऽभवच्चतुर्भूतैः क्षणेन भगवान्प्रभुः ॥ ३७
 तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठतः ।
 एवं स कृत्वा ह्यात्मानं चतुर्धा भगवान्प्रभुः
 यतो रुद्रस्ततः स्कन्दो जगामाद्भुतदर्शनः ।
 विशाखस्तु ययौ येन देवी गिरिवरात्मजा ॥
 शाखो ययौ स भगवान् वायुमूर्तिर्विभावसु
 नैगमेयोऽगमद्रङ्गो कुमारः पावकप्रभः ॥ ४०
 सर्वे भास्वरदेहास्ते चत्वारः समरूपिणः ।
 तान्समभ्ययुरव्यप्रास्तवद्भुतमिवाभवत् ॥ ४१
 हाहाकारो महानासीदेवदानवरक्षसाम् ।
 तद्भृष्टा महदाश्चर्यमद्भुतं लोमहर्षणम् ॥ ४२
 ततो रुद्रश्च देवी च पावकश्च पितामहम् ।
 गङ्गाया सहिताः सर्वे प्रणिपेतुर्जैगत्पतिम् ॥ ४३
 प्रणिपत्य ततस्ते तु विधिवद्वाजपुङ्गव ।
 इदमूचुर्वचो राजन् कार्तिकेयप्रियेऽस्यया ॥ ४४
 अस्य बालस्य भगवन्नाधिपत्यं यथेष्टितम् ।
 अस्मत्प्रियार्थं देवेश सदृशं दातुमर्हसि ॥ ४५
 ततः स भगवान् धीमान् सर्वलोकापितामहः
 मनसा चिन्तयामास किमयं लभतामिति ॥
 ऐश्वर्याणि च सर्वानि देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
 भूतयक्षविहङ्गानां पक्षगानां च सर्वशः ॥ ४७
 पूर्वमेवादिदेशासौ निकायेषु महात्मनाम् ।
 समर्थं च तमैश्वर्यं महामतिरमन्यत ॥ ४८

ते स्कन्देन सह चत्वारः ॥ ३८ ॥ अद्भुतमहत्प्रभम् ॥ ४२ ॥

ततो मुहूर्तं स ध्यात्वा देवानां श्रेयसि स्थितः
सेनापत्यं ददौ तस्मै सर्वभूतेषु भारत ॥ ४९
सर्वदेवनिकायानां ये राजानः परिश्रुताः ।
तान् सर्वान्ग्यादिदेशस्मै सर्वभूतपितामहः ॥
ततः कुमारमादाय देवा ब्रह्मपुरोगमाः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यानं
कुमारामिषेकोपक्रमे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

वैशम्पायन उवाच ।

ततोऽमिषेकसंभारान्सर्वान् संभृत्य शास्वतः
बृहस्पतिः समिद्धेऽग्नौ जुहावाग्निं यथाविधि
ततो हिमवता दत्ते मणिप्रवरशोभिते ।
दिव्यरत्नाञ्चिते पुण्ये निषण्णे परमासने ॥ २
सर्वमङ्गलसंभारैर्विधिमंत्रपुरस्कृतम् ।
आमिषेचनिकं द्रव्यं गृहीत्वा देवतागणाः ३
इन्द्राविष्णु महावीर्यौ सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।
धाता धैव विधाता च तथा धैवानिलानलौ
पूष्णा भगेनार्यम्णा च अंशेन च विवस्वता ।
रुद्रश्च सहितो धीमान् मित्रेण वरुणेन च ॥ ५
रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यां च वृतः प्रभुः ।
विश्वेदेवैर्मरुद्भिश्च साध्यैश्च पितृभिः सह ॥ ६
गन्धर्वैरप्सरामिश्च यक्षराक्षसपन्नगैः ।
देवर्षिभिरसंख्यातैस्तथा ब्रह्मर्षिभिस्तथा ॥ ७
वैखानसेष्वोल्बिलेधैर्वाहुरिमेरीचिपैः ।
भृगुमित्राङ्गिरोमिश्च यतिभिश्च महात्मभिः ८
सर्पैर्विद्याधरैः पुण्यैर्योगसिद्धैस्तथा वृतः ।
पितामहः पुलस्त्यश्च पुलहश्च महातपाः ॥ ९
आङ्गिराः कश्यपोऽमिश्च मरीचिर्भृगुरेव च ।
क्रतुर्हरः प्रचेताश्च मनुर्वैश्वस्त्यैव च ॥ १०
ऋतवश्च ग्रहाश्चैव ज्योतीषि च विशांपते ।
मूर्तिमत्यश्च सरितो वेदाश्चैव सनातनाः ११
ससुद्राश्च नृवाश्चैव तीर्थानि विविधानि च
पृथिवी द्यौर्दिशश्चैव पादपाश्च जनाधिप १२

अदितिर्देवमाता च

न्हीः श्रीः स्वाहा सरस्वती ।

उमा शची सिनीवाली

तथा चानुमतिः कुङ्कुः ॥ १३

राका च धियणा धैव

पत्न्यश्चान्या दिवौकसम् ।

हिमवांश्चैव विन्ध्यश्च

मेरुश्चानेकशृङ्गवान् ॥ १४

परावतः सानुचरः कलाः काष्ठास्तथैव च ।

मासार्धमासा ऋतवस्तथा राश्यहनी नृप १५

उच्चैःश्रवा ह्यश्वेष्टो नागराजश्च वासुकिः ।

अरुणो गरुडश्चैव वृक्षाश्चौषधिभिः सह ॥ १६

धर्मश्च भगवान्देवः समाजग्मुर्हि सङ्गताः ।

कालो यमश्च मृत्युश्च यमस्यानुचराश्च ये १७

बहुलत्वाच्च नोक्ता ये विविधा देवतागणाः ।

ते कुमारामिषेकार्यं समाजग्मुस्ततस्ततः १८

जगृहुस्ते तदा राजन् सर्वे एव दिवौकसः ।

आमिषेचनिकं भाण्डं मङ्गलानि च सर्वदाः ॥

दिव्यसम्भारसंयुक्तैः कलशैः काञ्चनैर्नृप ।

सरस्वतीभिः पुण्यामिर्दिव्यतोयाभिरेव तु ॥

अभ्यपिञ्चन् कुमारं वै संप्रहृष्टा दिवौकसः ।

सेनापतिं महात्मानमसुराणां भयङ्करम् २१

पुरा यथा महाराज वरुणं वै जलेध्वरम् ।

तथाऽभ्यपिञ्चद्भगवान्सर्वलोकपितामहः २२

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये सारत-
म्भावदीपे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

तत इति ॥ १ ॥ आमिषेचनिकं भाण्डं अभिषेकोप-
करणम् ॥ १९ ॥ सरस्वतीभिरुदकवतीभिर्नदीभिः ताभि-
रेव वा सप्तभिः ॥ २० ॥

कश्यपश्च महातेजा ये चान्ये लोककीर्तिताः
 तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो बलिनो वातरंहसः
 कामवीर्यधरान् सिद्धान्महापारिषदान्प्रभुः ।
 नन्दिसेनं लोहिताक्षं घण्टाकर्णं च संमतम्
 चतुर्थमस्यानुचरं ख्यातं कुमुदमालिनम् ।
 तत्र स्थाणुर्महातेजा महापारिषदं प्रभुः ॥ २५
 मायाशतधरं कामं कामवीर्यबलान्वितम् ।
 ददौ स्कन्दाय राजेन्द्र सुरारिविनिबर्हणम्
 स हि देवासुरे युद्धे दैत्यानां भीमकर्मणाम् ।
 जघान दोभ्यां संकुद्धः प्रयुतानि चतुर्दश २७
 तथा देवा द्रुस्तस्मै सेनां नैर्ऋतसंकुलाम् ।
 देवशत्रुक्षयकरीमजन्त्यां विष्णुरुपिणीम् २८
 जयशब्दं तथा चक्रुर्देवाः सर्वे सवासवाः ।
 गन्धर्वा यक्षरक्षांसि मुनयः पितरस्तथा २९
 ततः प्रादावनुचरै र्यमकालोपमावुभौ ।
 उन्माथश्च प्रमाथश्च महाबायौ महाद्युतौ ॥ ३०
 सुभ्राजो भास्वरश्चैव यौ तौ सूर्यानुयायिनौ ।
 तौ सूर्यः कार्तिकेयाय ददौ प्रीतः प्रतापवान्
 कैलासशृङ्गसङ्काशौ श्वेतमाल्यानुलेपनौ ।
 सोमोऽप्यनुचरौ प्रादान्मार्णि सुमणिमेव च ॥
 ज्वालाजिह्वं तथा ज्योतिरात्मजाय हुताशनः
 ददावनुचरौ शूरा परसैन्यप्रमायिनौ ॥ ३३
 परिर्व च वटं चैव भीमं च सुमहाबलम् ।
 दहति दहनं चैव प्रचण्डौ वीर्यसंमती ॥ ३४
 अंशोऽप्यनुचरान्पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते ।
 उत्क्रोशं पञ्चकं चैव वज्रदण्डधरावुभौ ३५
 ददावनलपुत्राय वासवः परवीरहा ।
 तौ हि शत्रून्महेन्द्रस्य जघ्नतुः समरे बहून् ३६
 चक्रं विक्रमकं चैव संक्रमं च महाबलम् ।
 स्कन्दाय त्रीननुचरान् ददौ विष्णुर्महायशाः
 वर्धनं नन्दनं चैव सर्वविद्याविशारदौ ।
 स्कन्दाय ददतुः प्रीतावध्विनौ मिषजां वरौ
 कुन्दं च कुसुमं चैव कुमुदं च महायशाः ।
 डम्बराडम्बरौ चैव ददौ धाता महात्मने ३९
 चक्रानुचक्रौ बलिनौ मेघचक्रौ बलोत्कटौ ।
 ददौ त्वष्टा महामार्यौ स्कन्दायानुचरावुभौ
 सुव्रतं सत्यसन्धं च ददौ मित्रो महात्मने ।
 कुमाराय महात्मानौ तपोविद्याधरौ प्रभुः ४१
 सुदर्शनौ वरदौ विष्णु लोकेषु विश्रुतौ ।
 सुव्रतं च महात्मानं शुभकर्मणमेव च ॥ ४२
 कार्तिकेयाय संप्रादाद्विधाता लोकविश्रुतौ ।

पाणीतकं कालिकं च महामायाविनावुभौ ॥
 पूषा च पार्षदी प्रादात्कार्तिकेयाय भारत ।
 बलं चातिबलं चैव महावक्त्रौ महाबलौ ॥ ४४
 प्रददौ कार्तिकेयाय वायुर्भरतसत्तम ।
 यमं चातिर्यमं चैव तिभिचक्रौ महाबलौ ४५
 प्रददौ कार्तिकेयाय वरुणः सत्यसङ्करः ।
 सुवर्चसं महात्मानं तथैवाप्यतिवर्चसम् ४६
 हिमवान्प्रददौ राजन् हुताशनसुताय वै ।
 काञ्चनं च महात्मानं मेघमालिनमेव च ४७
 ददावनुचरौ मेरुशिपुत्राय भारत ।
 स्थिरं चातिस्थिरं चैव मेरुरेवापरी ददौ ४८
 महात्मा त्वशिपुत्राय महाबलपराक्रमौ ।
 उरुहृङ्गं चातिशृङ्गं च महापाषाणयोधिनौ ॥
 प्रददावशिपुत्राय विन्ध्यः पारिषदावुभौ ।
 संग्रहं विग्रहं चैव समुद्रोऽपि गदाधरी ॥ ५०
 प्रददावशिपुत्राय महापारिषदावुभौ ।
 उन्मादं शंकुकर्णं च पुष्पदन्तं तथैव च ॥ ५१
 प्रददावशिपुत्राय पार्वती शुभदर्शना ।
 जयं महाजयं चैव नागौ ज्वलनसुतवे ॥ ५२
 प्रददौ पुरुषव्याघ्र वासुकिः पक्षोश्वरः ।
 एवं साध्याश्च रुद्राश्च वसवः पितरस्तथा ५३
 सागराः सरितश्चैव गिरयश्च महाबलाः ।
 ददुः सेनागणाध्यक्षान् शूलपट्टिशधारिणः
 दिव्यप्रहरणपेता-
 शानावेधभिभूषितान् ।
 शृणु नामानि चाप्येवां
 येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः ॥ ५५
 विधिषा धूलपक्षाश्चित्राभरणभूषिताः ।
 शंकुकर्णा निकुम्भश्च पद्माः कुमुद एव च ५६
 अनन्तो द्वादशभुज-
 स्तथा कुष्णोपकुण्णकौ ।
 प्राणश्रवाः कपिस्कन्धः
 काञ्चनाक्षौ जलन्धमः ॥ ५७
 अक्षः सन्तर्जनी राजन् कुतवीकस्तमोन्तकुव
 पकाक्षो द्वादशाक्षश्च तथैवैकजटः प्रभुः ५८
 सहस्रबाहुर्विकटो व्याघ्राक्षः क्षितिकम्पनः ।
 पुण्यनामा सुनामा च सुचक्रः प्रियदर्शनः ५९
 परिश्रुतः कोकनदः प्रियमाल्यानुलेपनः ।
 अजोदरो गजशिराः स्कन्धाक्षः शतलोचनः

ज्वालाजिह्वः करालाक्षः

शितिकेशो जटी हरिः ।

परिश्रुतः कोकनदः

कृष्णकेशो जटाधरः ॥ ६१

चतुर्दंष्ट्रोऽजिह्वश्च मेघनादः पृथुश्रवाः ।
विद्युताक्षो धनुर्वक्त्रो जाठरो मारुताशनः ६२
ज्वालाक्षो रथाक्षश्च वज्रनाभो वसुप्रभः ।
समुद्रवेगो राजेन्द्र शैलकम्पी तथैव च ६३
वृषो मेघः प्रवाहश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ।
धूमः श्वेतः कलिङ्गश्च सिद्धार्थो वरदस्तथा ॥
प्रियकश्चैव नन्दश्च गोनन्दश्च प्रतापवान् ।
आनन्दश्च प्रमोदश्च स्वस्तिको ध्रुवकस्तथा ६५
श्वेमवाहः सुवाहश्च सिद्धपात्रश्च भारत ।
गोव्रजः कनकापीडो महापारिपदेश्वरः ६६
गायनो हसनश्चैव बाणः खड्गश्च वीर्यवान् ।
वैताली गतिताली च तथा कथकवातिकौ
हंसजः पङ्कदिग्धाङ्गः समुद्रोन्मादनश्च ह ।
रणोत्कटः प्रहासश्च श्वेतसिद्धश्च नन्दनः ६८
कालकण्ठः प्रभासश्च तथा कुम्भाण्डकोदरः ।
कालकक्षः सितश्चैव भूतानां मथनस्तथा ६९
यज्ञवाहः सुवाहश्च देवयाजी च सोमपः ।
मञ्जनश्च महातेजाः कथकायौ च भारत ७०
तुहरश्च तुहारश्च चित्रदेवश्च वीर्यवान् ।
मधुरः प्रसादश्च किरीटी च महाबलः ७१
वत्सलो मधुवर्णश्च कलशोदर एव च ।
धर्मदो मन्मथकरः सूचीवक्त्रश्च वीर्यवान् ७२
श्वेतवक्त्रः सुवक्त्रश्च चारुवक्त्रश्च पाण्डुरः ।
दण्डबाहुः सुबाहुश्च रजः कोकिलकस्तथा ॥
अचलः कनकाक्षश्च बालानामपि यः प्रभुः ।
सञ्चारकः कोकनदो गृध्रपत्रश्च जम्बुकः ७४
लोहाजवक्त्रो जवनः कुम्भवक्त्रश्च कुम्भकः ।
खण्डीवक्त्रश्च कृष्णोजा हंसवक्त्रश्च चन्द्रमः ७५
पाणिकूर्वाश्च शम्बुकः पञ्चवक्त्रश्च शिक्षकः ।
चापवक्त्रश्च जम्बुकः शाकवक्त्रश्च कुञ्जलः ७६
योगयुक्ता महात्मानः सततं ब्राह्मणप्रियाः ।
पैतामहा महात्मानो महापारिषदाश्च ये ७७
वीर्यवान्श्च बालाश्च वृद्धाश्च जनमेजय ।
सहस्रशः पारिषदाः कुमारमवतस्थिरे ७८
वक्त्रैर्नानाविधैर्ये तु शृणु ताञ्जनमेजय ।
कूर्मकुण्डलवक्त्राश्च शशीलकमुखास्तथा ७९
खरोद्भवदनाश्चान्ये वराहवदनास्तथा ।

मार्जारशशवक्त्राश्च दीर्घवक्त्राश्च भारत ८०
नकुलोत्कवक्त्राश्च काकवक्त्रास्तथा परे ।
आसुवज्जुक्वक्त्राश्च मयूरवदनास्तथा ८१
मत्स्यमेपाननाश्चान्ये अजाविमहिषाननाः ।
ऋक्षशार्ङ्गलवक्त्राश्च द्वीपिसिंहाननास्तथा ८२
भीमा गजाननाश्चैव तथा नक्रमुखाश्च ये ।
गरुडाननाः कङ्कमुखा वृककाकमुखास्तथा
गोखरोद्भ्रमुखाश्चान्ये वृषदंशमुखास्तथा ।
महाजठरादाङ्गास्तारकाक्षाश्च भारत ८४
पारावतमुखाश्चान्ये
तथा वृषमुखाः परे ।

कोकिलामाननाश्चान्ये

श्येनतिसिरिकाननाः ॥ ८५

कृकलासमुखाश्चैव विरजोन्मरधारिणः ।
व्यालवक्त्राः शूलमुखाश्चण्डवक्त्राः शुमाननाः
आशीविषाश्चीरधरा गोनासावदनास्तथा ।
स्थूलोदराः कुशाङ्गाश्च स्थूलाङ्गाश्च कुशोदराः
ऋक्षश्रीवा महाकर्णौ नानाव्यालविभूषणाः
गजेन्द्रचर्मवसनास्तथा कृष्णाजिनाम्बराः ॥
स्कन्धेमुखा महाराज तथाप्युदरतोमुखाः ।
पृष्ठेमुखा हनुमुखास्तथा जहासुखा अपि ॥ ८९
पाश्वाननाश्च बहवो नानादेशमुखास्तथा ।
तथा कीटपतङ्गानां सदृशस्या गणेश्वराः ॥
नानाव्यालमुखाश्चान्ये बहुबाहुशिरोधराः ।
नानावृक्षभुजाः केचित्कटिशर्पास्तथा परे ॥
भुजङ्गभोगवदना नानाशुल्मनिवासिनः ।
चीरसंवृतगात्राश्च नानाकनकवाससः ॥ ९२
नानावेषधराश्चैव नानामाल्यानुलेपनाः ।
नानावस्त्रधराश्चैव चर्मवासस एव च ॥ ९३
उष्णीषिणो मुकुटिनः सुग्रीवाश्च सुवर्चसः ।
किरीटिनः पञ्चशिखास्तथा काञ्चनमूर्धजाः
त्रिशिखा द्विशिखाश्चैव तथा सप्तशिखाः परे
शिखोद्भिन्नी मुकुटिनो मुण्डाश्च जटिलास्तथा
चित्रमालाधराः केचित् केचिद्गोमाननास्तथा
विग्रहैकरसा नित्यमजेयाः सुरसत्तमैः ॥ ९६
कृष्णा निर्मासवक्त्राश्च दीर्घपृष्ठास्तत्पराः ।
स्थूलपृष्ठा ऋक्षपृष्ठाः प्रलम्बोदरमेहनाः ॥ ९७
महाभुजा ऋक्षभुजा ऋक्षगात्राश्च वामनाः
कुञ्जाश्च ऋक्षजहाश्च हस्तिकर्णशिरोधराः ॥
हस्तिनासाः कूर्मेनासा वृकनासास्तथा परे ।
दीर्घोच्छ्वासा दीर्घजिह्वा विकराला ह्यधोमुखाः

महावद्ग्राह्यहस्तद्वष्टास्तथा परे ।
 वारणेन्द्रनिभाश्चान्ये भीमा राजन्सहस्रशः ॥
 सुविभक्तशरीराश्च दीप्तिमन्तः खलंकृताः ।
 पिगाक्षाः शंकुकर्णाश्च रक्तनासाश्च भारत ॥
 पृथुदंष्ट्रा महादंष्ट्राः स्थूलौघा हरिमुखजाः ।
 नानापादौघदंष्ट्राश्च नानाहस्तशिरोधराः ॥
 नानाचर्मभिराच्छन्ना नानाभाषाश्च भारत ।
 कुशला देशभाषासु जल्पन्तोऽन्योन्यमीश्वराः ॥
 हृष्टाः परिपतन्ति स्म महापारिषदास्तथा ।
 दीर्घग्रीवा दीर्घनखा दीर्घपादशिरोभुजाः ॥
 पिगाक्षा नीलकण्ठाश्च लम्बकर्णाश्च भारत ।
 वृकोदरनिभाश्चैव केचिदञ्जनसन्निभाः ॥ १०५ ॥
 श्वेताक्षा लोहितग्रीवाः पिङ्गाक्षाश्च तथा परे
 कल्माषा बहवो राज्ञश्चित्रवर्णाश्च भारत ॥
 चामरापीडकनिभाः श्वेतलोहितराजयः ।
 नानावर्णाः सवर्णाश्च मथुरसदृशप्रभाः ॥
 पुनः प्रहरणान्येषां कीर्त्यमानानि मे शृणु ।
 शेषैः कृतः पारिषदैरायुधानां परिग्रहः ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलरामतोय्याश्रयां सारस्वतोपाध्याये
 स्कन्दाभिषेके पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

धैर्यम्पायन उवाच ।

शृणु मातृगणान् राजन्कुमारानुचरानिमान्
 कीर्त्यमानान्मया वीर सपत्नगणसुदनान् ॥

यशस्विनीनां मातृणां

शृणु नामानि भारत ।

यामिदृयांसास्त्रयो लोकाः

कल्याणीभिश्च भागशः ॥ २

प्रभावती विशालाक्षी पालिता गोस्तनी तथा
 श्रीमती बहुला चैव तथैव बहुपुत्रिका ॥ ३

अप्सु जाता च गोपाला बृहदम्बालिका तथा
 जयावती मालतिका ध्रुवरत्ना भयंकरा ॥ ४ ॥
 वंसुदामा च दामा च विशोका नान्दिनी तथा
 एकचूडा महाचूडा चकनेभिश्च भारत ॥ ५ ॥

उत्तेजनी जयसेना कमलाक्ष्य शोभना ।
 शत्रुञ्जया तथा चैव क्रोधनां शलभी क्षरी ॥
 माधवी शुभमक्त्रा च तीर्थसेनिश्च भारत ।
 गीतप्रिया च कल्याणी रुद्रपौमाऽमिताशनां
 मेघसूना भोगवती सुहृश्च कनकावती ।
 अलाताक्षी धीर्यवती विजुजिह्वा च भारत ।
 पद्मावती सुनक्षत्रा कन्दरा बहुयोजना ।
 संतानिका च कौरव्य कमला च महाबला
 सुदामा बहुदामा च सुप्रभा च यशस्विनी ।
 नृत्यप्रिया च राजेन्द्र शतोत्खलमेखला ॥
 शतघण्टा शतानन्दा भगनन्दा च भाविनी
 वपुष्मती चन्द्रशीता भद्रकाली च भारत ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये
 भारतभावदीपे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

शृण्वति ॥ १ ॥

ऋक्षाम्बिका निष्कुटिका

चामा चत्वरवासिनी ।

सुमङ्गला स्वस्तिमती

बुद्धिकामा जयप्रिया ॥

१२

धनदा सुप्रसादा च भवदा च जलेश्वरी ।

पङ्की भेडी समेडी च वेतालजननी तथा ॥

कण्डूतिः कालिका चैव देवमित्रा च भारत

चसुश्रीः कोटरा चैव चित्रसेना तथाऽचला

कुकुटिका शंखलिका

तथा शकुनिका नृप ।

कुण्डारिका कौकुलिका

कुम्भिकाऽथ शतोदरी ॥

१५

उत्क्राथिनी जलेला च महावेगा च कङ्कणा

मनोजवा कण्टकिनी प्रघसा पूतना तथा ॥

केशयन्त्री वृष्टिर्वामा क्रोशनाऽथ तडित्प्रभा

मन्दोदरी च मुण्डी च कोटरा मेघवाहिनी ॥

सुभगा लम्बिनी लम्बा

ताम्रचूडा विकशिनी ।

उर्ध्ववेणीधरा चैव

पिंगाक्षी लोहमेखला

॥ १८

पृथुवला मधुलिका मधुकुमा तथैव च ।

पक्षालिका मत्कुलिका जरायुर्जैरानना ॥

ख्याता दृढदहा चैव तथा धमधमा नृप ।

खण्डखण्डा च राजेन्द्र पूषणा मणिकुट्टिका ॥

अमोघा चैव कौरव्य तथा लम्बपयोधरा ।

धेनुवीणाधरा चैव पिंगाक्षी लोहमेखला ॥

शशोलूकमुखी कृष्णा खरजङ्घा महाजवा

शिगुमारमुखी श्वेता लोहिताक्षी विभीषणा ॥

जदालिका कामवरी दीर्घजिह्वा बलोत्कटा

कालेहिका धामनिका मुकुटा चैव भारत ॥

लोहिताक्षी महाकाया हरिषिण्डा च भूमिप ।

एकदंवा सुकुसुमा कृष्णकर्णी च भारत ॥ २४

क्षुरकर्णी चतुर्कर्णी कर्णाधरणा तथा ।

चतुष्पथनिकेता च शोकर्णी महिषानना ॥ २५

खरकर्णी महाकर्णी भेरीस्वनमहास्वना ।

शंखकुम्भवाश्चैव भगदा च महाबला ॥ २६

गणा च सुगणा चैव तथाऽमीत्यथ कामदा ।

चतुष्पथरता चैव भूतितीर्थान्यगोचरी ॥ २७

पशुदा वित्तादा चैव सुखदा च महायशाः ।

पयोदा गोमहिषदा सुविशाला च भारत ॥ २८

प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठा च रोचमाना सुरोचना ।

नौकर्णी सुखकर्णी च विशिरा मंथिनी तथा ॥

एकचन्द्रा मेघकर्णी मेघमाला विरोचना ।

एताश्चान्याश्च बहवो मातरो भरतर्षभ ॥ ३०

कार्तिकेयायुयायिन्यो नानारूपाः सहस्रशः ।

दीर्घनख्यो दीर्घदन्त्यो दीर्घतुण्ड्यश्च भारत ॥

सबला मधुराश्चैव यौवनस्थाः स्वलङ्कृताः ।

माहात्म्येन च संयुक्ताः कामरूपधरास्तथा ॥

निर्मासगात्र्यः श्वेताश्च तथा काञ्चनसन्निभाः ।

कृष्णमेघनिमाश्चान्या शूद्राश्च भरतर्षभ ॥ ३३

अरुणाभा महाभोगा दीर्घकेश्यः सिताम्बराः ।

उर्ध्ववेणीधराश्चैव पिंगाक्ष्यो लम्बमेखलाः ॥

लम्बोदर्यो लम्बकर्णीस्तथा लम्बपयोधराः ।

ताम्राक्ष्यस्ताम्रवर्णाश्च हर्यक्षश्च तथा पराः ॥

वरदाः कामचारिण्यो

नित्यं प्रमुदितास्तथा ।

याम्या रौद्रास्तथा सौम्याः

कौबेर्योऽथ महाबलाः ॥

३६

वारुण्योऽथ च माहिन्द्रश्च

स्तथाऽऽग्नेयः परेतप ।

वायव्यश्चाथ कौमार्यो

ब्राह्म्यश्च भरतर्षभ

॥ ३७

वैष्णव्यश्च तथा सौर्यो वाराह्यश्च महाबलाः

रूपेणाप्सरसां तुल्या मनोहार्यो मनोरमाः

परपुष्टोपमावाक्ये तथर्ज्या धनदोपमाः ।

शक्रवीर्योपमा गुह्ये दीप्त्या बह्विहसमास्तथा

शङ्खानां विग्रहे नित्यं भयदास्ता भवन्त्युत ।

कामरूपधराश्चैव जवे वायुसमास्तथा ॥ ४०

अचिन्त्यबलवीर्याश्च तथाऽचिन्त्यपराक्रमाः ।

वृक्षचत्वरवासिन्यश्च पुण्यनिकेतनाः ॥ ४२

गुहाश्मशानवासिन्यः

शैलप्रखण्डालयाः ।

नानाभरणधारिण्यो

नानामालयाम्बरास्तथा

॥ ४२

नानाविचित्रवेवाश्च नानाभाषास्त्वथैव च ।

एते चान्ये च बहवो गणाः शत्रुसंहरकाः ४३

अनुजगमुर्महात्मानं विद्वशेन्द्रस्य समते ।

ततः शक्त्यस्त्रमदद्भगवान्पाकशासनः ॥ ४४

गुहाय राजशार्दूल विनाशाय सुराद्विषाम् ।

महास्वनां महाघण्टां द्योतमानां सितप्रभाम्

अरुणादित्यवर्णां च पताकां भरतर्षभ ।

ददौ पशुपतिस्तस्मै सर्वभूतमहाचमूम् ॥ ४६

उग्रां नानाप्रहरणां तपोवीर्यबलान्विताम् ॥
अजेयां स्वर्गैर्भुक्तां नान्नां सेनां धनञ्जयाम् ।

रुद्रतुल्यबलैर्युक्तां

योधानामयुतैस्त्रिभिः ।

न सा विजानाति रणा-

त्कदाचिद्विनिवर्तितुम् ॥ ४८

विष्णुर्ददौ वैजयन्तीं मालां बलविवर्धिनीम् ।

उमा ददौ विरजसी वाससी रविसप्रभे ॥ ४९

गङ्गा कमण्डलुं दिव्यममृतोद्भवमुत्तमम् ।

ददौ प्रीत्या कुमाराय दण्डं चैव बृहस्पतिः ॥ ५०

गरुडो दयितं पुत्रं मयूरं चित्रवीहणम् ।

अरुणस्ताम्रचूडं च प्रददौ चरणायुधम् ॥ ५१

नागं तु वरुणो राजा बलवीर्यसमन्वितम् ।

कृष्णाजिनं ततो ब्रह्मा ब्रह्मण्याय ददौ प्रभुः ॥

समरेषु जयं चैव प्रददौ लोकभावनः ।

सैनापत्यमनुप्राप्य स्कन्दो देवराण्यस्य ह ॥

शुश्रुभे ज्वलितो विष्णुर्मान् द्वितीय इव पावकः ।

ततः पारिषदैश्चैव मातृभिश्च समन्वितः ॥ ५४

यथी दैत्यविनाशाय

ब्रह्माद्यन्तसुरपुङ्गवान् ।

सा सेना नैर्ऋती भीमा

सधर्पोऽच्छिन्नकतना ॥ ५५

समेरीशं च सुरजा

सायुधा सपताकिर्नी ।

शारदो धीरिवाभाति

ज्योतिर्धिरिव शोभिता ॥ ५६

ततो देवनिकायास्ते नानाभूतगणास्तथा ।

बादयामासुरव्यग्रा मेरीः शंखाश्च पुष्कलान् ॥

पटहान् च्छरैरांश्चैव

क्रकचान् गोविषाणिकान् ।

बाडम्बरान् गोमुखान्

डिण्डिमान् महास्वनान् ॥ ५८

तृष्टुवस्ते कुमारं तु सर्वे देवाः सवासवाः ।

जगुश्च देवगन्धर्वा ननुत्ताप्ससरोगणाः ॥ ५९

ततः प्रीतो महासेनस्त्रिदशभ्यो वरं ददौ ।

रिपून् हन्तास्मि समरे ये वो वधचिकीर्षवः ॥

प्रतिगृह्णा वरं देवा-

स्तस्माद्विबुधसत्तमात् ।

प्रीतात्मानो मह्यात्मानो

मेनिरे निहतान् रिपून् ॥ ६१

सर्वेषां भूतसंघानां हर्षोद्वादः समुत्थितः ।

अपुरयत लोकांस्त्रीन् वरे दत्ते महात्मना ॥

स निर्ययौ महासेनो महत्या सेनया वृतः ।

वधाय युधि दैत्यानां रक्षार्थं च दिवौकसाम्

व्यवसायो जयो धर्मः

सिद्धिर्लक्ष्मीर्भूतिः स्मृतिः ।

महासेनस्य सैन्याना-

मग्रे जग्मुर्नराधिप ॥ ६४

स तथा भीमया देवः शूलसूत्ररहस्तया ।

ज्वलितालातधारिण्या चित्राभरणवर्मया ॥

गदामुसलनाराचशक्तितोमरहस्तया ।

हस्तसिहनिनादिन्या विनद्य प्रययौ गुहः ॥ ६६

तं दृष्ट्वा सर्वदैतेया राक्षसा दानवास्तथा ।

व्यद्रवन्त दिशः सर्वा भयोद्भिन्नाः समन्ततः

अभ्यद्रवन्त देवास्तान् विविधायुधपाणयः ।

दृष्ट्वा च स ततः क्रुद्धः स्कन्दस्तेजोबलान्वितः

शक्त्यस्त्रं भगवान् भीमं पुनः पुनरवाकिरत् ।

आदधञ्चात्मनस्तेजो हविषेक्ष इवानलः ६९

अभ्यस्यमाने शक्त्यस्त्रे स्कन्देनाभिततेजसा ।

उल्काज्वाला महाराज पपात वसुधातले ॥

संघादयन्तश्च तथा निर्घाताश्चापतन् क्षितौ ।

यथान्तकालसमये सुघोराः स्युस्तथा नृप ७१

क्षिता ह्येका यदा शक्तिः सुघोराऽनलस्रुता

ततः कोट्यो विनिष्पेतुः शक्तीनां भरतर्षभ ।

ततः प्रीतो महासेनो जघान भगवान्प्रभुः ।

दैत्येन्द्रं तारकं नाम महाबलपराक्रमम् ॥ ७३

वृतं दैत्यायुतैर्धैर्यैर्बलिभिर्दशभिर्नृप ।

महिषं चाष्टमिः पथैर्वृतं संख्ये निजघ्निवान् ॥

त्रिपादं चायुतशतैर्जघान दशभिर्वृतम् ।

न्हृदोदरं निखर्वैश्च वृतं दशभिरीश्वरः ॥ ७५

जघानानुचरैः सार्धं विविधायुधपाणिभिः ।

तथाऽकुर्वन्त विपुलं नादं बध्यत्सु शत्रुषु ७६

कुमारानुचरा राजन्पूरयन्तो दिशो दश ।

ननुत्तश्च बबलुश्च जहसुश्च मुदान्विताः ७७

शक्त्यस्त्रस्य तु राजेन्द्र

ततोऽर्चिर्भिः समन्ततः ।

त्रैलोक्यं घासितं सर्वं

जृम्भमाणामिरेव च ॥ ७८

दग्धाः सहस्रशो दैत्या नादैः स्कन्दस्य चापरे

पताकयाऽवधूताश्च हताः केचित् सुरद्विषः ॥

केचिद्वण्टारवधस्ता निषेदुर्बसुधातले ।

केचित्प्रहरणैश्छिन्ना विनिष्पेतुर्गतायुषः ८०

एवं सुरद्विपोऽनेकान् बलवानाततायिनः ।
जघान समरे वीरः कार्तिकेयो महाबलः ८१
बाणो नामाथ दैतेयो बलेः पुत्रो महाबलः
कौञ्चं पर्वतमाश्रित्य देवसंघानवाधत ॥ ८२
तमभ्ययान्महासेनः सुरशत्रुमुदारधीः ।
स कार्तिकेयस्य भयार्कौञ्चं शरणमीयिवान्
ततः कौञ्चं महामन्युः

कौञ्चनादभिनादितम् ।

शक्त्या बिभेद भगवान्

कार्तिकेयोऽश्विदत्तया ॥ ८३

स शालस्कन्धशबलं व्रतवानरवारणम् ।
प्रोङ्गानोन्म्रान्तविहगं विनिष्पतितपन्नगम् ८५
गोलाङ्गुलक्षसंघैश्च द्रवद्भिरनुनादितम् ।
कुरङ्गमविनिर्घोषनिनादितवनान्तरम् ८६
विनिष्पतद्भिः शरमैः सिंहैश्च सहसा द्रुतैः ।
शोच्यामपि दशां प्राप्नो रराजेव स पर्वतः
विद्याधराः समुत्पेतुस्तस्य शृङ्गनिवासिनः ।
किन्नराश्च समुद्रिमाः शक्तिपातरवोद्धताः ॥
ततो दैत्या विनिष्पेतुः शतशोऽथ सहस्रशः ।
प्रदीप्तात्पर्वतश्रेष्ठाद्विचित्राभरणस्त्रजः ॥ ८९
ताक्षिजधुरतिक्रम्य कुमारानुचरा मृधे ।
स चैव भगवान् कुड्यो दैत्येन्द्रस्य सुतं तदा ॥
सहानुजं जवानाश्रु घृत्रं देवपतिर्यथा ।
बिभेद कौञ्चं शक्त्या च पावकिः परवीरहा
बहुधा कैका चैव कृत्वाऽऽत्मानं महाबलः
शक्तिः क्षिता रणे तस्य पाणिमेति पुनः पुनः
एवंप्रभाषो भगवांस्ततो भूयश्च पावकिः ।
शौर्याद्दिगुणयोगेन तेजसा यशसा श्रिया ॥
कौञ्चस्तेन विनिर्भिको दैत्याश्च शतशो हताः
ततः स भगवान्देवो निहत्य विबुधद्विपः ९४
स भज्यमानो विबुधैः परं हर्षमवाप ह ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने
तारकवधे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

‘तस्मै श्रुदितकथायाय तमसस्परं दर्शयति भगवान् सनत्कु-
मारस्तत्स्कन्द इत्याचक्षते’ इति छांदोग्ये श्रुतं स्कन्दस्य
पूर्वपरिग्रहमाह-केचिदिति ॥९८॥ इति श्रीमहाभारते

ततो दुन्दुभयो राजन्नेदुः शङ्काश्च भारत १५
सुमुचुर्देवयोथाश्च पुण्यवर्षमनुत्तमम् ।
योगिनामीश्वरं देवं शतशोऽथ सहस्रशः ॥
दिव्यगन्धमुपादाय बभौ पुण्यश्च मारुतः ।
गन्धर्वास्तुपुत्रश्चैनं यज्वानश्च महर्षयः ॥ ९७
केचिदेनं द्यवस्यन्ति पितामहसुतं प्रभुम् ।
सनत्कुमारं सर्वेषां ब्रह्मयोनं तमग्रजम् ९८
केचिन्महेश्वरसुतं केचित्पुत्रं विभावसोः ।
उमायाः कृत्तिकानां च गङ्गायाश्च वदन्त्युत
एकधा च द्विधा चैव चतुर्धा च महाबलम् ।
योगिनामीश्वरं देवं शतशोऽथ सहस्रशः ॥
एतत्ते कथितं राजन् कार्तिकेयाभिषेचनम्
शृणु चैव सरस्वत्यास्तार्थीयैर्यस्यपुण्यताम् ॥
बभूव तीर्थप्रवरं हतेषु सुरशत्रुषु ।
कुमारेण महाराज त्रिविष्टपमिवापरम् १०२
ऐश्वर्याणि च तत्रस्थो ददावीशः पृथक् पृथक्
ददौ नैर्ऋतमुख्येभ्यस्त्रैलोक्यं पावकात्मजः ॥
एवं स भगवांस्तस्मिंस्तीर्थे दैत्यकुलान्तकः ।
अभिषिक्तो महाराज देवसेनापतिः सुरैः
तैजसं नाम तत्तीर्थं यत्र पूर्वमपां पतिः ।
अभिषिक्तः सुरगणैर्वरुणो भरतर्षभ ॥ १०५

अस्मिन्तीर्थवरे स्नात्वा

स्कन्दं चाभ्यर्च्य लाङ्गुली ।

ब्राह्मणेभ्यो ददौ रुक्मं

वासंस्याभरणानि च ॥ १०६

उषित्वा रजनीं तत्र माधवः परवीरहा ।

पूज्य तीर्थवरं तच्च स्पृष्ट्वा तोयं च लाङ्गुली ॥

हृष्टः प्रीतमनाश्चैव ह्यमवन्माधवोत्तमः ।

एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

यथाऽभिषिक्तो भगवान्स्कन्दो देवैः समागतैः

शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठ्ये भारतभावदीपे षट्चत्वारि-
ंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

जनमेजय उवाच ।

अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् श्रुतवानस्मि तत्त्वतः ।
अभिषेकं कुमारस्य विस्तरेण यथाविधि ॥ १

यच्छ्रुत्वा पृतमात्मानं

विजानामि तपोधन ।

प्रहृष्टानि च रोमाणि

प्रसन्नं च मनो मम ॥ २

अभिषेकं कुमारस्य दैत्यानां च वधं तथा ।
श्रुत्वा मे परमा प्रीतिर्भूयः कौतूहलं हि मे ॥
अपां पतिः कथं ह्यस्मिन्नभिषिक्तः पुरा सुरैः ।
तन्मे ब्रूहि महाप्रह्म कुशलो ह्यसि सत्तम ॥ ४
वैशम्पायन उवाच ।शृणु राजसिद्धं चित्रं पूर्वकल्पे यथातथम् ।
आदौ कृतयुगे राजन् वर्तमाने यथाविधि ॥ ५
वरुणं देवताः सर्वाः समेत्येदमथाब्रुवन् ।
यथास्मान् सुरराट् शक्रो भयेभ्यः पाति सर्वदा
तथा त्वमपि सर्वासां सरितां वै पतिर्भव ।
वासश्च ते सदा देव सागरे मकरालये ॥ ७
समुद्रोऽयं तव वरो भविष्यति नदीपतिः ।
सोमेन सार्धं च तव हानिवृद्धी भविष्यतः ॥
एवमस्तिवति तान्दैवान्वरुणो वाक्यमब्रवीत्
समागम्य ततः सर्वे वरुण सागरालयम् ॥ ९
अपां पतिं प्रचकुर्हि विधिदृष्टेन कर्मणा ।
अभिषिच्य ततो देवा वरुणं यादसां पतिम् ॥

जग्मुः स्वान्येव स्थानानि

पूजयित्वा जलेश्वरम् ।

अभिषिक्तस्ततो देवै-

वरुणोऽपि महायशः ॥ ११

सरितः सागरांश्चैव नदांश्चापि सरांसि च ।
पालयामास विधिना यथा देवाञ्ज्जतक्रतुः ॥
ततस्तत्राष्ट्युपस्पृश्य दत्त्वा च विविधं वसु ।
अग्नितीर्थं महाप्राप्तो जगामाथ प्रलंबहा ॥ १३
नष्टो न दृश्यते यत्र शर्मागमं हुताशनः ।
लोकालोकविनाशो च प्रादुर्भूतः तदाऽनघ ॥
उपतस्थुः सुप यत्र सर्वलोकापितामहम् ।
आग्निः प्रनष्टो भगवान् कारणं च न विदधे ॥

सर्वभूतक्षयो राजन् संपादय विभोऽनलम् ।

जनमेजय उवाच

किमर्थं भगवानाग्निः प्रनष्टो लोकभावनाः १६
विज्ञातश्च कथं देवैस्तन्ममाचक्ष्व तत्त्वतः ।

वैशम्पायन उवाच

भृगोः शापाद्भृशं भीतो जातवेदाः प्रतापवान्
शमीगर्ममथासाद्य ननाश भगवांस्ततः ॥
प्रनष्टे तु तदा वन्ही देवाः सर्वे सवासवाः ॥
अन्वैषन्त तदा नष्टं ज्वलनं भृशदुःखिताः ।
ततोऽग्नितीर्थमासाद्य शमीगर्मस्थमेव हि १९
दृष्टुर्ज्वलनं तत्र वसमानं यथाविधि ।
देवाः सर्वे नरक्यान् बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ २०
ज्वलनं ते समासाद्य प्रीताऽभूवन्सवासवाः ।
पुनर्यथागतं जग्मुः सर्वमक्षयं सोऽभवत् ॥
भृगोः शापान्महाभाग यदुक्तं ब्रह्मवादिना ।
तत्राप्यालुत्य मतिमान् ब्रह्मयोनिं जनाम ह ॥
ससज्जं भगवान् यत्र सर्वलोकापितामहः ।
तत्राप्लुत्य ततो ब्रह्मा सह देवैः प्रभुः पुरा ॥ २३
ससज्जं तीर्थानि तथा देवतानां यथाविधि ।
तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च वसुनि विविधानि च
कौबेरं प्रययौ तीर्थे तत्र तत्त्वा महत्तपः ।
धनाधिपत्यं संप्राप्तो राजन्नैलधिलः प्रभुः ॥
तत्रस्थमेव तं राजन् धनानि तिथयस्तथा ।
उपतस्थुर्नरश्रेष्ठ तत्तीर्थं लाङ्गली बलः ॥ २६
गत्वा दत्त्वा च विधिवद्ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ
दृष्टो तत्र तत् स्थानं कौबेरं काननोत्तमे ॥
पुरा यत्र तपस्तप्तं विपुलं सुमहात्मना ।
यक्षराक्षा कुबेरेण चरा लब्ध्वाश्च पुष्कलाः ॥
धनाधिपत्यं सख्यं च रुद्रेणामितेतजसा ।
सुरत्वं लोकपालत्वं पुत्रं च नलकूबरम् ॥ २९
यत्र लेभे महाबाहो धनाधिपातरञ्जसा ।
अभिषिक्तश्च तत्रैव समागम्य मरुद्गणैः ॥ ३०
वाहनं चास्य तद्वत्तं हंसयुक्तं मनोजवम् ।
विमानं पुष्पकं दिव्यं नैर्ऋतैश्चर्यमेव च ॥ ३१
तत्राप्लुत्य बलो राजन् दत्त्वा दार्याश्च पुष्कलान्
जगाम त्वरितो रामस्तीर्थं श्वेतानुलेपनः ॥

४७

अत्यद्भुतमिति ॥ १ ॥ ऐलविलः कुबेरः ॥ २५ ॥

निषेधितं सर्वस्त्वैनीक्षा बदरपाचनम् । नानर्तुकवनोपेतं सदा पुष्पफलं शुभम् ॥ ३३ ॥
इति श्रीमहाभारते शाल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशांपायन उवाच ।

ततस्तीर्थवरं रामो ययौ बदरपाचनम् ।
तपसिसिद्धचरितं यत्र कन्या धृतव्रता ॥ १ ॥
भरद्वाजस्य दुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
श्रुतावती नाम विभो कुमारी ब्रह्मचारिणी ॥
तपश्चचार साऽत्युग्रं नियमैर्वहुभिर्दृता ।
भर्ता मे देवराजः स्यादिति निश्चित्य भाभिनी

समास्तस्या व्यतिक्रान्ता

बह्व्यः कुरुकुलोद्भवा ।

चरन्त्या नियमांस्तांस्तान्

स्त्रीमस्तीव्रान् सुदुश्चरान् ॥ ४ ॥

तस्यास्तु तेन वृत्तेन तपसा च विशांपते ।
भक्त्या च भगवान्प्रीतः परया पाकशासनः
आजगामाश्रमं तस्यास्त्रिदशाधिपतिः प्रभुः ।
आस्थाय रूपं विप्रैर्वैलिष्टस्य महात्मनः ॥ ६ ॥
सा तं दृष्ट्वाप्रतपसं वसिष्ठं तपतां वरम् ।
आचारैर्मुनिभिर्दृष्टैः पूजयामास भारत ॥ ७ ॥

उवाच नियमज्ञा च कल्याणी सा प्रियंवदा
भगवन्मुनिशार्दूल किमाज्ञापयसि प्रभो

सर्वमद्य यथाशक्ति तव दास्यामि सुव्रत ।
शक्रभक्त्या च ते पाणिं न दास्यामि कथञ्चन

व्रतैश्च नियमैश्चैव तपसा च तपोधन ।
शक्रस्तोषयितव्यो वै मया त्रिभुवनेश्वरः ॥

इत्युक्तो भगवान्देवः स्मयन्निव निरीक्ष्य ताम्
उवाच नियमं ज्ञात्वा सार्तव्यमिव भारत ॥

उग्रं तपश्चरसि वै विदिता मेऽसि सुव्रत ।
यदर्थमयमारंभस्तव कल्याणि हृत्ततः ॥ १२ ॥

तच्च सर्वं यथाभूतं भविष्यति वरानने ।
तपसा लभ्यते सर्वं यथाभूतं भविष्यति ॥

यथा स्थानानि दिव्यानि विबुधानां शुभानने

तपसा तानि प्राप्याणि तपोमूलं महत्सुखम्
इति कृत्वा तपो धोरं देहं संन्यस्य मानवाः
देवत्वं यान्ति कल्याणि शृणुष्वैकं वचो मम
पञ्च चैतानि सुभगे बदराणि शुभव्रते ।

पञ्चेत्युक्त्वा तु भगवान्जगाम बलसुदनः ॥
आमन्त्र्यतां तु कल्याणीं ततो जय्यं जजाप सः

अविदुरे ततस्तस्मादाश्रमास्तीर्थमुत्तमम् ॥ १७ ॥
इन्द्रतीर्थेऽतिविख्यातं त्रिषु लोकेषु मानद ।

तस्य जिज्ञासनार्थं स भगवान्पाकशासनः ॥
बदराणामपचनं चकार विबुधाधिपः ।

ततः प्रतप्ता सा राजन् वाग्यता विगतक्लमा
तत्परा शुचिसंवीता पावके समधिश्रयत् ।

अपचद्राजशार्दूलं बदराणि महाव्रता ॥ २० ॥
तस्याः पचन्त्याः सुमहान् कालोऽग्रात्युत्पर्वभ

न च स्म तान्यपच्यन्त दिनं च क्षयमभ्यगात्
हुताशनेन दग्धश्च यस्तस्याः काष्ठसञ्चयः ।

अकाष्ठमग्निं सा दृष्ट्वा स्वशरीरमथादहत् ॥ २२ ॥
पादौ प्रक्षिप्य सा पूर्वं पावके चारुदर्शना ॥

दग्धौ दग्धौ पुनः पादावुपावर्तयतानघ ॥ २३ ॥
चरणौ दह्यमानौ च नाचिन्त्यदनिन्दिता ।

कुर्वाणा दुष्करं कर्म महर्षिप्रियकाम्यया २४ ॥
न वैमनस्यं तस्यास्तु मुखभेदोऽथवाऽभवत् ।

शरीरमग्निना दीप्य जलमप्येवैवहर्षिता ॥ २५ ॥
तच्चास्या वचनं नित्यमवर्तद्वि भारत ।

सर्वथा बदराण्येव पक्तव्यानीति कन्यका २६ ॥
सा तन्मनसि कृत्स्नैव महर्षेर्वचनं शुभा ।

अपचद्बदराण्येव न चापच्यन्त भारत ॥ २७ ॥
तस्यास्तु चरणौ बहिर्देवाह भगवान्स्वयम् ।

न च तस्या मनो दुःखं स्वल्पमप्यभवत्तदा ॥

इति श्रीमहाभारते शाल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलकण्ठीये
भारतमावर्तये सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

तत इति ॥ १ ॥ दग्धाधिति । उपावर्तयताग्नेऽग्ने

प्रसारितवती ॥ २३ ॥ यतोऽनिन्दिता योगवर्षेण निर्दोषा
अतो नाचिन्त्यदिति स्वपादस्तवर्धनश्रमापि दाहपात्रं सेहे

इति वैयक्तिः ॥ २४ ॥

अथ तत् कर्म दृष्ट्वाऽस्याः प्रीतस्त्रिभुवनेश्वरः
ततः संदर्शयामास कन्यायै रूपमात्मनः २९
उवाच च सुरश्रेष्ठस्तां कन्यां सुददव्रताम् ।

प्रीतोऽस्मि ते शुभे भक्त्या तपसा नियमेन च
तस्माद्योऽभिमतः कामः
स ते सम्पत्स्यते शुभे ।

देहं त्यक्त्वा महाभाग

त्रिदिवे मायि वत्स्यसि ॥ ३१

इदं च ते तीर्थवरं स्थिरं लोके भविष्यति ।
सर्वपापापहं सुभु नास्त्रा वदरपाचनम् ॥ ३२

विख्यातं त्रिषु लोकेषु ब्रह्मर्षिभिरभिप्लुतम्
अस्मिन् खलु महाभागे शुभे तीर्थवरेऽनघे ॥

त्यक्त्वा सप्तर्षयो जग्मुर्हिमवन्तमरुन्धतीम् ।
ततस्ते वै महाभागा गत्वा तत्र सुसंशिताः

वृत्त्यर्थं फलमूलानि समाहृत्य ययुः किल ।
तेषां वृत्त्यर्थिनां तत्र वसतो हिमवद्भवे ॥ ३५

अनावृष्टिरनुप्राप्ता तदा द्वादशवार्षिकी ।
ते कृत्वा चाश्रमं तत्र म्यधसन्त तपस्विनः ॥

अरुन्धत्यपि कल्याणी तपोनित्याऽभवत्तदा
अरुन्धती ततो द्वाहं तीर्थं नियममाश्रिताम् ॥

अथागमन्निययनः सुप्रीतो वरदस्तदा ।
ब्राह्मं रूपं ततः कृत्वा महादेवो महायशः ३८

तामभ्येत्यावर्षादेवो भिक्षामिच्छाम्यहं शुभे
प्रत्युवाच ततः सा तं ब्राह्मणं चारुदर्शना ३९

स्त्रीणोऽन्नसञ्चयो विप्र वदराणीह भक्षय ।
ततोऽब्रवीन्महादेवः पचस्वैतानि सुव्रते ४०

इत्युक्त्वा साऽपचत्तानि ब्राह्मणभियकाम्यया ।
अधिष्ठित्य समिद्धेऽग्नी बदराणि यशस्विनी

दिष्ट्या मनोरमाः पुण्याः
कथाः शुश्राव सा तदा ।

अतीता सा त्वनावृष्टि-
घोरा द्वादशवार्षिकी ॥ ४३

अनश्नन्त्याः पचन्त्याश्च
भृणवन्त्याश्च कथाः शुभाः ।

दिनोपमः स तस्याय
कालोऽतीतः सुदारुणः ॥ ४३

ततस्तु मुनयः प्राप्ताः फलान्यादाय पर्वतात्
ततः स भगवान्प्रीतः प्रोवाचाऽरुन्धतीं ततः

उपसर्पस्व धर्मज्ञे यथापूर्वमिमान्पृथक् ।

प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञे तपसा नियमेन च ४५
ततः संदर्शयामास

स्वरूपं भगवान् हरः ।

ततोऽब्रवीत्तदा तेभ्य-

स्तस्याश्च चरितं महत् ॥ ४६

भवद्भिर्हिमवत्पृष्ठे यत्तपः समुपाजितम् ।

अस्याश्च यत्तपो विप्रा न समं तन्मतं मम ४७

अनया हि तपस्विन्या तपस्तप्तं सुदुश्करम् ।

अनश्नन्त्या पचन्त्या च समा द्वादश पारिताः

ततः प्रोवाच भगवांस्तामेवाऽरुन्धतीं पुनः ।

वरे वृणीष्व कल्याणि यत्तेऽभिलषितं हृदि

साऽब्रवीत्पृथुताप्राक्षी देवं सप्तर्षिसंसदि ।

भगवान्यादि मे प्रीतस्तीर्थं स्यादिदमद्भुतम् ॥

सिद्धदेवर्षिदयितं नास्त्रा वदरपाचनम् ।

तथाऽस्मिन्देवदेवेश त्रिरात्रमुषितः शुचिः ५१

प्राप्नुयादुपवासेन फलं द्वादशवार्षिकम् ।

एवमवस्थिति तां देवः प्रत्युवाच तपस्विनीम्

सप्तर्षिभिः स्तुतो देवस्ततो लोकं ययौ तदा

ऋषयो विश्वमयं जग्मुस्तां दृष्ट्वा चाप्यरुन्धतीम्

अश्रान्तां चाविषर्णां च

धृतिपपासासमायुताम् ।

एवं सिद्धिः परा प्राप्ता

अरुन्धत्या विशुद्धया ॥ ५४

यथा त्वया महाभागे मय्यर्थं संशितव्रते ।

विशेषो हि त्वया भद्रे व्रते ह्यस्मिन्समर्पितः

तथा चेदं ददाम्यद्य नियमेन सुतोषितः ।

विशेषं तव कल्याणि प्रयच्छामि वरे वरे ॥

अरुन्धत्या वरस्तस्या यो दत्तो वै महात्मना

तस्य चाहं प्रभावेन तव कल्याणि तेजसा ॥

प्रवक्ष्यामि परं भूयो वरमत्र यथाविधि ।

यस्त्वेकां रजनीं तीर्थं वत्स्यते सुसमाहितः

स क्षात्वा प्राप्स्यते लोकान्

देहन्त्यासात्सुदुर्लभान् ।

इत्युक्त्वा भगवान् देवः

सहस्राक्षः प्रतापवान् ॥ ५९

श्रुतावतीं ततः पुण्यां जगाम त्रिदिवं पुनः ।

गते वज्रधरे राजस्तत्र वर्षं पपात ह ॥ ६०

पुष्पाणां भरतश्रेष्ठ दिव्यानां पुण्यगन्धिनाम्

देवदुन्दुभयश्चापि नेदुस्तत्र महास्वनाः ६१

विशेषः समर्पितः बन्धौ देहोऽपि न्यस्तः पादयोः समर्पणादिति भावः ॥ ५५ ॥

मारुतश्च वचौ पुण्यः पुण्यगन्धो विशांपते ।
उत्सृज्य तु शुभा देहं जगामास्य च भार्यताम्
तपसोऽग्रेण ते लब्ध्वा तेन रेमे सहाच्युत ।

जनमेजय उवाच ।

का तस्या भगवन्माता क संवृद्धा च शोभना
श्रोतुमिच्छाम्यहं विप्र परं कौतुहलं हि मे ।
वैशम्पायन उवाच ।

भरद्वाजस्य विप्रैः स्कन्धं रेतो महात्मनः
दृष्ट्वाऽप्सरसमायान्तीं ध्रुतार्वा पृथलोचनाम्
स तु जग्राह तद्रेतः करेण जपतां वरः ॥ ६५
तदाऽपतत्पर्णपुटे तत्र सा संभवत्सुता ।

इति श्रीमहाभारते शाल्यपर्वान्तर्गन्तगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायाम् सारस्वतोपाख्याने
वदरपाचनतीर्थकथने अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

वैशम्पायन उवाच ।

इन्द्रतीर्थं ततो गत्वा यदूनां प्रवरो बलः ।
विप्रेभ्यो धनरत्नानि ददौ ज्ञात्वा यथाविधि
तत्र ह्यमरराजोऽसावीजे क्रतुशतेन च ।
बृहस्पतेश्च देवेशः प्रददौ विपुलं धनम् ॥ १
निरगेलान्सजारुध्या-
न्सर्वाग्नविधदक्षिणान् ।

आजहार क्रतुस्तत्र

यथोक्तान्वेदपारगैः ॥ २

तान् क्रतून् भरतश्रेष्ठ शतक्रत्वो महाद्युतिः ।
पूरयामास विधिवत्ततः ख्यातः शतक्रतुः ४
तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं शिवं पुण्यं सनातनम्
इन्द्रतीर्थमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ५
उपस्पृश्य च तत्रापि विधिवन्मुसलायुधः ॥
ब्राह्मणान् पूजयित्वा च सदाच्छादनभोजनैः
शुभं तीर्थवरे तस्माद्रामतीर्थं जगाम ह ।
यत्र रामो महाभागो भार्गवः सुमहातपाः ७
असकृत्पृथिवीं जित्वा हतक्षत्रियपुङ्गवान् ॥
उपाध्यायं पुरस्कृत्य कश्यपं मुनिसत्तमम् ॥

तस्यास्तु जातकर्मादि कृत्वा सर्वं तपोधनः

नाम चास्याः स कुतवान्

भरद्वाजो महाशुनिः ।

श्रुतावतीति धर्मात्मा

देवर्षिगणसंसदि ॥

स्वे च तामाश्रमे न्यस्य जगाम हिमवद्भनम् ॥

तत्राप्युपस्पृश्य महानुभावो

वसूनि दत्त्वा च महाद्विजेभ्यः ।

जगाम तीर्थं सुसमाहितात्मा

शक्रस्य वृष्णिप्रवरस्तदानीम् ॥ ६८

अयजद्वाजपेथेन सोऽश्वमेधशतेन च ।

प्रददौ दक्षिणां चैव पृथिवीं वै ससागराम् ॥

दत्त्वा च दानं विविधं नानारत्नसमन्वितम्
सगोहस्तिकदासीकं साजावि गतवान्वनम्

पुण्ये तीर्थवरे तत्र देवब्रह्मर्षिसेविते ।

शुनींश्चैवामिवाधाय यमुनातीर्थमागमत् ११

यत्रानयामास तदा राजसूयं महीपते ।

पुत्रोऽदितेमहाभागो वरुणो वै सितप्रभः ॥

तत्र निजित्य संप्रामे मानुषान् देवतास्तथा ।

वंरं क्रतुं समाजन्हे वरुणः परवीरहा ॥ १३

तस्मिन् क्रतुवरे वृत्ते संग्रामः समजायत ।

देवानां दानवानां च त्रैलोक्यस्य भयावहः ॥

राजसूये क्रतुश्रेष्ठे निवृत्ते जनमेजय ।

जायते सुमहाधोरः संप्रामः क्षत्रियान्प्रति ॥

तत्रापि लाङ्गली देव ऋषीनभ्यर्च्य पूजया ।

इतरेभ्योऽप्यदातानमर्थिभ्यः कामदो विभुः

वनमाली ततो बृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः ।

तस्मादादित्यतीर्थं च जगाम कमलेश्वरः ॥

इति श्रीमहाभारते शाल्यपर्वान्तर्गन्तगदापर्वणि नैलकण्ठीये
भारतभावदीपे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

इन्द्रतीर्थमिति ॥ १ ॥ जाह्नव्यान् पुत्रान् ॥ ३ ॥

साजावि अजाभिरविभिश्च द्वादितं दानम् ॥ १० ॥ आनयान्-
मास मुनीनित्यलुब्धयते, राजसूयं कर्हमिति शेषः ॥ १२ ॥

यत्रेष्टा भगवाञ्ज्योतिर्भास्करो राजसत्तम ।
ज्योतिषामाधिपत्यं च प्रभावं चाभ्यपद्यत
तस्या नद्यास्तु तीरे वै सर्वे देवाः सवासवाः
विश्वेदेवाः समरुतो गन्धर्वाप्सरसश्च ह ॥
द्वैपायनः शुक्रश्चैव कृष्णश्च मधुसूदनः ।
यक्षाश्च राक्षसाश्चैव पिशाचाश्च विशांपते ॥
एते चान्ये च बहवो योगसिद्धाः सहस्रशः ।
इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वेणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने
एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

वैशम्पायन उवाच ।

तस्मिन्नेव तु धर्मात्मा वसति स्म तपोधनः
गार्हस्थ्यं धर्ममास्थाय ह्यसितो देवलः पुरा १
धर्मेनित्यः शुचिर्दान्तो न्यस्तदण्डो महातपाः
कर्मणा मनसा वाचा समः सर्वेषु जन्तुषु २
अक्रोधनो महाराज तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः
प्रियाप्रिये तुल्यवृत्तिर्मघत्समदर्शनः ॥ ३
काञ्चने लोष्टभावे च समदर्शो महातपाः ।
देवानपूजयिष्यतिमतिर्थाश्च द्विजैः सह ॥ ४
ब्रह्मचर्यरतो नित्यं सदा धर्मपरायणः ।
ततोऽभ्येत्य महाभान योगमास्थाय भिक्षुकः
जैगीपठ्योमुनिर्धर्मास्तस्मिन्स्तीर्थे समाहितः
देवलस्याश्रमे राजन्यवसत्स महाद्युतिः ६
योगनित्यो महाराज सिद्धिं प्राप्नो महातपाः
तं तत्र वसमानं तु जैगीपठ्यं महासुनिम् ७
देवलो दर्शयन्नेव नैवायुज्जत धर्मतः ।
एवं तयोर्महाराज दीर्घकालो व्यतिक्रमत ॥
जैगीपठ्यं मुनिवरं न ददर्शात् देवलः ।
आहारकाले मतिमान्परिव्राज्जनमेजय ॥ ९
उपातिष्ठत धर्मज्ञो भैक्षकाले स देवलम् ।
स दृष्ट्वा भिक्षुरूपेण प्राप्तं तत्र महासुनिम् १०
गौरवं परमं चक्रे प्रीतिं च विपुलां तथा ।
देवलस्तु यथाशक्ति पूजयामास भारत ॥ ११
ऋषिदष्टेन विधिना समा बह्वीः समाहितः ।
कदाचित्सस्य नृपते देवलस्य महात्मनः १२

चिन्ता समहती जाता मुनि दृष्ट्वा महाद्युतिम्
समास्तु समतिक्रान्ता बह्व्यः पूजयतो मम ॥
न चायमलसो भिक्षुरभ्यभाषत किञ्चन ।
एवं विगणयन्नेव स जगाम महोदधिम् ॥ १४
अन्तरिक्षचरः श्रीमान् कलशं गृह्य देवलः ।
गच्छन्नेव स धर्मात्मा समुद्रे सरितां पतिम्
जैगीपठ्यं ततोऽपश्यद्भूतं प्रागेव भारत ॥
ततः सविस्मयश्चिन्तां जगामाथामितप्रभः ॥
कथं भिक्षुरयं प्राप्तः समुद्रे स्नात एव च ।
इत्थेवं चिन्तयामास महर्षिरसितस्तदा ॥ १७
स्नात्वा समुद्रे विश्वचक्रुचिर्जैयं जजाप सः
कृतजप्याम्हिकः श्रीमानाश्रमं च जगाम ह ।
कलशं जलपूर्णं वै गृहीत्वा जनमेजय ।
ततः स प्राविशन्नेव स्वमाश्रमपदं मुनिः १५
आसीनमाश्रमे तत्र जैगीपठ्यमपश्यत ।
न व्याहरति चैवैनं जैगीपठ्यः कथञ्चन ॥ २०
काष्ठभूतोऽऽश्रमपदे वसति स्म महातपाः ।
तं दृष्ट्वा चाप्लुतं तोये सागरे सागरोपमम् २१
प्रविष्टमाश्रमं चापि पृथमेव ददर्श सः ।
असितो देवलो राज्ञश्चिन्तयामास बुद्धिमान्
दृष्ट्वा प्रभावं तपसो जैगीपठ्यस्य योगजम् ।
चिन्तयामास राजेन्द्र तदा स मुनिसत्तमः ॥
मया दृष्टः समुद्रे च आश्रमे च कथं त्वयम् ।
एवं विगणयन्नेव स मुनिर्मन्त्रपारगः ॥ २४

५०

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वेणि नैलकण्ठीये
भारतभाष्येणि एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ व्यतिक्रमत् व्यत्यक्रामत् ॥ १८ ॥

उत्पपाताश्रमात्तस्मान्तरिक्षं विशांपते ।
जिज्ञासार्थं तदा भिक्षोर्जैगीषव्यस्य देवलः ॥

सोऽन्तरिक्षचरान् सिद्धान्

समपश्यत्समाहितान् ।

जैगीषव्यं च तैः सिद्धैः

पूज्यमानमपश्यत् ॥

२६

ततोऽसितः सुसंरब्धो व्यवसायी दृढव्रतः ।

अपश्यद्वै दिवं यान्तं जैगीषव्यं स देवलः २७

तस्मात्तु पितृलोकं तं व्रजन्तं सोऽन्वपश्यत्

पितृलोकाच्च तं यातं याम्यं लोकमपश्यत् ॥

तस्मादपि समुत्पत्य सोमलोकमभिप्लुतम् ।

व्रजन्तमन्वपश्यत्स जैगीषव्यं महाशुनिम् ॥

लोकान्समुत्पतन्तं तु शुभानेकान्तयाजिनां

ततोऽग्निहोत्रिणां लोकान्स्तत्राप्नुत्पपात ह

दृशी च पीर्णमांसं च ये यजन्ति तपोधनाः ।

तेभ्यः स ददो धीर्माँल्लोकैभ्यः पशुयाजिनां

व्रजन्तं लोकममलमपश्यदेवपूजितम् ।

चातुर्माँस्थैर्बुधैर्धैर्यजन्ते ये तपोधनाः ॥३२

तेषां स्थानं ततो यातं तथाऽग्निधोमयाजिनां

अग्निपुतेन च तथा ये यजन्ति तपोधनाः ॥

तत्स्थानमनुसंप्राप्तमन्वपश्यत् देवलः ।

वाजपेयं क्रतुवरं तथा बहुसुषण्यकम् ॥ ३४

आहर्न्ति महाप्राज्ञास्तेषां लोकैष्वपश्यत् ।

यजन्ते राजसूयेन पुण्डरीकेण धैव ये ॥ ३५

तेषां लोकैष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः ।

अश्वमेधं क्रतुवरं नरमेधं तथैव च ॥ ३६

आहर्न्ति नरधेष्टास्तेषां लोकैष्वपश्यत् ।

सर्वमेधं च दुष्प्रार्थं तथा सौत्रामणिं च ये ॥

तेषां लोकैष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः ।

द्व्यद्विंशद्वैश्वस्यैश्च यजन्ते विधिधैर्यैः ॥ ३८

तेषां लोकैष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः ।

सैत्रावरुणयोर्लोकानां दिव्यानां तथैव च ॥

सलोकतामनुप्राप्तमपश्यत् ततोऽसितः ।

रुद्राणां च वसूनां च स्थानं यच्च बृहस्पतेः

तानि सर्वाण्यतीतानि समपश्यत्ततोऽसितः

आरुह्य च गवां लोकं प्रयातो ब्रह्मसन्निभम्

लोकानपश्यद्गच्छन्तं जैगीषव्यं ततोऽसितः ।

ब्रह्मलोकानपरां धिप्रमुत्पतन्तं स्वतेजसा ॥

पतिव्रतानां लोकान्श्च व्रजन्तं सोऽन्वपश्यत् ।

ततो मुनिवरं भूयो जैगीषव्यमयासितः ॥ ४३

नान्वपश्यत् लोकस्यमन्तर्हितमर्दिम् ।

सोऽचिन्तयन्महाभागो जैगीषव्यस्य देवलः

प्रभावं सुव्रतत्वं च सिद्धिं योगस्य चातुलाम्

असितोऽपृच्छत् तदा सिद्धौल्लोकेषु सत्तमान्

प्रयतः प्राञ्जलिभूत्वा धीरस्तान्ब्रह्मसन्निभः ।

जैगीषव्यं न पश्यामि तं शंसध्वं महौजसम्

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कीदृहलं हि मे ।

सिद्धा ऊचुः

शृणु देवल भूतार्थं शंसतां नो दृढव्रत ४७

जैगीषव्यः स ये लोकं शाश्वतं ब्रह्मणो गतः ।

वैशम्पायन उवाच ।

स श्रुत्वा वचनं तेषां सिद्धानां ब्रह्मसन्निभम्

असितो देवलस्तूर्णमुत्पपात पपात च ।

ततः सिद्धास्त ऊचुर्हि देवलं पुनरेव ह ॥ ४९

न देवल गतिस्तत्र तव गन्तुं तपोधन ।

ब्रह्मणः सद्ने विप्र जैगीषव्यो यदातवान् ५०

वैशम्पायन उवाच ।

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सिद्धानां देवलः पुनः

भानुपूर्व्येण लोकास्तान्सर्वानवततार ह ५१

स्वमाश्रमपदं पुण्यमाजगाम पतिव्रत ।

प्रविशन्नेव चापश्यजैगीषव्यं स देवलः ५२

ततो बुद्ध्या व्यगणयदेवलो धर्ममुक्तया ।

दृष्ट्वा प्रभावं तपसो जैगीषव्यस्य योगजम् ५३

ततोऽब्रवीन्महात्मानं जैगीषव्यं स देवलः ।

विनयावनतो राजसूयसर्पं महाशुनिम् ५४

मोक्षधर्मं समाख्यातुमिच्छेयं भगवन्नहम् ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा उपदेशं चकार सः ५५

त्रिभिः च योगस्य परं कार्याकार्यस्य शास्त्रतः

संन्यासकृतबुद्धिं तं ततो दृष्ट्वा महातपाः ५६

सर्वाश्चास्य क्रियाश्चक्रे विधिद्वयेन कर्मणा ।

संन्यासकृतबुद्धिं तं भूतानि पितृभिः सह ५७

ततो दृष्ट्वा प्ररुदुः कोऽस्मान्संविभाजिष्यति

देवलस्तु वचनः श्रुत्वा भूतानां करुणं तथा ५८

भूतार्थं यथाभूतार्थम् ॥ ४७ ॥ उत्पपात ब्रह्मलोकं गन्तुमिति शेषः । पपात च गगनात् ॥ ४९ ॥ संन्याते कृत्वा-

बुद्धिर्धैर्यं तम् ॥ ५३ ॥ सर्वाः क्रियाः उत्तर्गेष्ट्यादयः ॥ ५७ ॥

शल्य० ७

दिशो दश व्याहरतां मोक्षं त्यक्तुं मनो दधे ।
ततस्तु फलमूलानि पवित्राणि च भारत ५९
पुष्पाण्योषधयश्चैव रोक्ष्यन्ति सहस्रशः ।
पुनर्नो देवलः क्षुद्रो नूनं छेत्स्यति दुर्मतिः ६०
अभयं सर्वभूतेभ्यो यो दत्त्वा नावबुध्यते ।
ततो भूयो व्यगणयत्स्वबुद्ध्या मुनिसत्तमः ६१
मोक्षे गार्हस्थ्यधर्मे वा किं नु श्रेयस्करं भवेत् ।
इति निश्चित्य मनसा देवलो राजसत्तम ६२
त्यक्त्वा गार्हस्थ्यधर्मं स मोक्षधर्ममरोचयत् ।
एवमादीनि सञ्चिन्त्य देवलो निश्चयात्ततः
प्राप्तवान्परमां सिद्धिं परं योगं च भारत ।
ततो देवाः समागम्य बृहस्पतिपुरोगमाः ६४
जैगीषव्ये तपश्चास्य प्रशंसन्ति तपस्विनः ।
अथाब्रवीदपिबरो देवान्यै नारदस्तथा ६५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने
पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

वैशम्पायन उवाच ।
यत्रेजिवातुपती राजसूयेन भारत ।
तस्मिंस्तीर्थे महानासीत्संग्रामस्तारकामयः
तत्राप्युपस्पृश्य बलो
दत्त्वा दानानि चात्मवान् ।
सारस्वतस्य धर्मात्मा
मुनेस्तीर्थं जगाम ह ॥ २
तत्र द्वादशवार्षिक्या-
मनावृष्ट्या द्विजोत्तमान् ।
वेदानध्यापयामास
पुरा सारस्वतो मुनिः ॥ ३
जनमेजय उवाच ।
कथं द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्या द्विजोत्तमान्
ऋषीन्ध्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनिः ॥

मोक्षं संन्यासं त्यक्तुं मनो दधे उत्सृशनामग्नीनां पुनरा-
धानं कर्तुमेच्छत् ॥ ५९ ॥ जैगीषव्ये तत्पवित्रे तपो
नास्ति पूर्वस्य तपसो दग्धत्वात् किममाणस्य चाख्यात् ।
तथा च श्रुती भवतः ' तव्येषीकतुलमग्री प्रोतं प्रदूयेतैव
हास्य सर्वं पाप्मानः प्रदूयन्ते तद्यथा पुष्करपलाशे आपो न
स्थिर्यन्ते एवमेवासुभिर्न पापं कर्म नास्थिर्यत ' इति ॥ ६६

जैगीषव्ये तपो नास्ति
विस्मापयति योऽसितम् ।
तमेवंवादिनं धीरं
प्रत्यूहुस्तु दिवौकसः ॥ ६६
नैवमित्येव शंसन्तो जैगीषव्यं महाशुनिम् ।
नातः परतरं किञ्चित्तुल्यमस्ति प्रभावतः ६७
तेजसस्तपसश्चास्य योगस्य च महात्मनः ।
एवं प्रभावो धर्मात्मा जैगीषव्यस्तथाऽसितः
तयोरिदं स्नानवरं तीर्थं चैव महात्मनोः ६८
तत्राप्युपस्पृश्य ततो महात्मा
दत्त्वा च वित्तं हलभृद्भिज्जभ्यः ।
अत्राप्य धर्मं परमार्थकर्मा
जगाम सोमस्य महत्सुतीर्थम् ॥ ६९

वैशम्पायन उवाच ।
आसीत्पूर्वं महाराज मुनिर्धाम्नामहातपाः
दधीच इति विख्यातो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः
तस्यातितपसः शक्तो विभेति सततं विभो ।
न स लोभयितुं शक्यः फलैर्बहुविधैरपि ॥ ६
प्रलोभनार्थं तस्याथ प्राहिणोतः पाकशासनं
दिद्यामप्सरसं पुण्यां दर्शनीयामलम्बुपायम् ॥
तस्य तर्पयतो देवान् सरस्वत्यां महात्मनः ।
समीपतो महाराज सोऽपातिष्ठतः भाविनी
तां दिव्यवपुषं दृष्ट्वा तस्यर्षेर्भावितात्मनः ।
रेतः स्फुल्लं सरस्वत्यां तत्सा जग्राह निष्पगा
कुक्षौ चाप्यधधृष्टा तत्रैतः पुरुषर्षभ ।
सा दधार च तं गर्भं पुत्रहेतोर्महानदी ॥ १०

असितः देवलः ॥ ६८ ॥ इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व-
ान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीये पञ्चाशत्तमोऽ-
ध्यायः ॥ ५० ॥

५१
यत्रेति ॥ १ ॥

सुपुत्रे चापि समये पुत्रं सा सरितां वरा ।
जगाम पुत्रमादाय तस्यै प्रति च प्रभो ॥ ११
ऋषिर्सेसदि तं दृष्ट्वा सा नदी मुनिसत्तमम् ।
ततः प्रोवाच राजेन्द्र ददती पुत्रमस्य तम् ॥
ब्रह्मर्षे तव पुत्रोऽयं त्वद्भक्त्या धारितो मया
दृष्ट्वा तेऽप्सरसं रेतो यत्स्कन्धं प्रागलंबुषाम् ॥
तत्कुक्षिणा वै ब्रह्मर्षे त्वद्भक्त्या धृतवत्यहम्
न विनाशमिदं गच्छेत्स्वत्सेज इति निश्चयात्
प्रतिगृहीष्व पुत्रं स्वं मया दत्तमनिन्दितम् ।
इत्युक्तः प्रतिजग्राह प्रीतिं चावाप पुष्कलाम्
स्वसुतं चाप्यजिघ्रसं सृष्टिं प्रेम्णा द्विजोत्तमः
परिष्वज्य चिरं कालं तदा भरतसत्तम ॥ १६
सरस्वत्यै वरं प्रादात्प्रीयमाणो महामुनिः ।
विश्वेदेवाः सपितरो गन्धर्वाप्सरसां गणाः
तृप्तिं यास्यन्ति सुभगे तर्प्यमाणास्तवांभसा
इत्युक्त्वा स तु तुष्टाव वचोभिर्वै महानदीम्
प्रीतः परमहृष्टात्मा यथावच्छृणु पार्थिव ।
प्रभुतासि महाभागे सरसो ब्रह्मणः पुरा ॥ १९
जानन्ति त्वां सरिच्छ्रेष्ठे मुनयः संशितव्रताः
मम प्रियकरी चापि सततं प्रियदर्शने ॥ २०
तस्मात्सारस्वतः पुत्रो महांस्ते वरवर्णिनि ।
तवैव नास्मा प्रथितः पुत्रस्ते लोकभावनः ॥
सारस्वत इति ख्यातो भविष्यति महातपाः
एव द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजर्षिभान् ॥
सारस्वतो महाभागे वेदानध्यापयिष्यति ।
पुण्याभ्यश्च सरिस्वस्त्वं सदा पुण्यतमा शुभे
भविष्यसि महाभागे मत्प्रसादात्सरस्वति ।
एवं सा संस्तुताऽनेन वरं लब्ध्वा महानदी
पुत्रमादाय मुदिता जगाम भरतर्षभ ।
एतस्मिन्नेव काले तु विरोधे देवदानवैः ॥
शक्रः प्रहरणान्वेषी लोकांस्त्रीन्विचचार ह ।
न चोपलेभे भगवांश्शक्रः प्रहरणं तदा ॥ २६
यद्वैतेषां भवैद्योग्यं वधाय विबुधाद्विषाम् ।
ततोऽब्रवीत्सुरांश्शक्रो न मे शक्या महासुराः
ऋतेऽस्मिन्निर्दधीचस्य निहन्तुं त्रिदशद्विषः ॥
तस्माद्भत्वा ऋषिश्रेष्ठो याच्यतां सुरसत्तमाः
दधीचास्त्रीनि देहीति तैर्वैधिष्यामहे रिपून् ।
स च तैर्याचितोऽस्त्रीनि यत्नादपिवरस्तदा ॥

प्राणत्यागं कुरुश्रेष्ठ चकारैवाविचारयन् ।
स लोकानक्षयान्प्राप्तो देवप्रियकरस्तदा ॥ ३०
तस्यास्त्रिमिरयो शक्रः संप्रहृष्टमनास्तदा ।
कारंयमास दिव्यानि नानाप्रहरणानि च ॥
गदा वज्राणि चक्राणि गुरुन्दण्डांश्च पुष्कलान्
स हि तीव्रेण तपसा संभूतः परमर्षिणा ॥ ३२
प्रजापतिस्तेनानाथ भृगुणा लोकभावनः ।
अतिकायः स तेजस्वी लोकसारो विनिर्मितः
जज्ञे शैलमुगुः प्रांशुर्महिम्ना प्रथितः प्रभुः ।
नित्यमुद्विजते चास्य तेजसः पाकशासनः ॥
तेन वज्रेण भगवान् मन्त्रयुक्तेन भारत ।
भृशं क्रोधविसृष्टेन ब्रह्मेतेजोद्भवेन च ॥ ३५
दैत्यदानववीराणां जघान नवतीर्नव ।
अथ काले द्युतिक्रान्ते महत्यतिभयंकरे ३६
अनावृष्टिरनुप्राप्ता राजन् द्वादशवार्षिकी ।
तस्यां द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां महर्षयः ॥
वृत्तरथं प्रादवन् राजन् क्षुधाताः सर्वतोदिशं
दिग्भ्यस्तान् प्रदुतान् दृष्ट्वा मुनिः सारस्वतस्तदा
गमनाय मार्तं चक्रे तं प्रोवाच सरस्वती ।
न गन्तव्यमितः पुत्र तवाहारमहं सदा ॥ ३९
दास्यामि मत्स्यप्रवरात्पुष्यतामिह भारत ।
इत्युक्तस्तर्पयामास स पितृन् देवतास्तथा ॥
आहारमकरोन्नित्यं प्राणान्वेदांश्च धारयन् ।
अथ तस्यामनावृष्ट्यामतीतायां महर्षयः ॥ ४१
अन्योन्यं परिप्रच्छुः पुनः स्वाध्यायकारणात्
तेषां क्षुधापरीतानां नष्टा वेदाऽभिधावताम्
सर्वेषामेवं राजेन्द्र न कश्चिदतिमानवान् ।
अथ कश्चिदपिस्तेषां सारस्वतमुपेयिवान् ॥
कुर्वाणं संशितात्मानं स्वाध्यायमुपि सत्तमम्
स गत्वाऽऽचष्ट तेष्वथ सारस्वतमतिप्रभम्
स्वाध्यायममरप्रख्यं कुर्वाणं विजने वने ।
ततः सर्वे समाजग्मुस्तत्र राजन्महर्षयः ॥
सारस्वतं मुनिश्रेष्ठमिदं नृपुः समागताः ॥ ४७
अस्मानध्यापयस्वोति तातुवाच ततो मुनिः ॥
शिष्यत्वमुपगच्छध्वं विधिवद्वि ममेत्युत ।
तत्राब्रुवन्मुनिगणा ब्रालस्त्वमसि पुत्रकं ॥ ४७
स तानाह न मे धर्मो न द्येय इति पुनर्मुनीन् ।
यो ह्यधर्मेण वै ब्रूयाद्ब्रह्मीयाद्योऽप्यधर्मतः ॥

परमर्षिणा दधीचिना स देहस्तपसा संभूतः ॥ ३२ अस्य मुनेः ॥ ३४ ॥ तेन तदस्थिजेन वज्रेण ॥ ३५ ॥ नवतीर्न-
व दशाधिकामश्वतीम् ॥ ३६ ॥

हीयेतां तावुमौ क्षिप्रं स्यातां वा वैरिणावुमौ
न हायनैर्न पालितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ॥ ४९

ऋषयश्चाकिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान्
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य मुनयस्तं विधानतः ॥ ५०

तस्माद्विद्वाननुप्राप्य पुनर्धर्मं प्रचकिरे ।
पश्चिमुनिसहस्राणि शिष्यत्वं प्रतिपेदिरे ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने
एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

जनमेजय उवाच ।

कथं कुमारी भगवन्-

स्तपोयुक्ता ह्यभूत्पुरा ।

किमर्थं च तपस्तेषु

को वाऽस्या नियमोऽभवत् ॥ १

सुदुष्करमिदं ब्रह्म-

स्त्वत्तः श्रुतमनुत्तमम् ।

आख्याहि तत्त्वमखिलं

यथा तपसि सा स्थिता ॥ २

वैशम्पायन उवाच ।

ऋषिरासीन्महावीर्यः कुर्णिर्गर्भो महायशः

स तपत्वा विपुलं राजंस्तपो वै तपतां वरः ३

*मनसाऽथ सुतां सुहृन् समुत्पादितवान् विभुः

तां च दृष्ट्वा मुनिः प्रीतः कुर्णिर्गर्भो महायशः

जगाम त्रिदिशं राजन्संस्तप्येह कलेवरम् ।

सुभूः सा ह्यथ कल्याणी पुण्डरीकनिभेक्षणा

महता तपसोग्रेण कृत्वाऽऽश्रममनिन्दिता ।

उपवासैः पूजयन्ती पितृन्देवांश्च सा पुरा ६

तस्यास्तु तपसोग्रेण महान्कालोऽत्यगान्नृप ।

सा पित्रा वीर्यमानापि तत्र नैच्छन्निन्दिता

आत्मनाः सदृशं सा तु भर्तारं नान्वपश्यत ।

ततः सा तपसोग्रेण पीडयित्वाऽऽत्मनस्तनुम्

पितृदेवार्चनरता बभूव विजने वने ।

सात्मानं मन्यमानापि कृतकृत्यं श्रमान्विता

वार्धकेन च राजेन्द्र तपसा चैव कश्चिता ।

सारस्वतस्य विप्रपैर्वैदस्वाध्यायकारणात् ।

मुष्टिं मुष्टिं ततः सर्वे दर्शनांते ह्यपाहरन् ।

तस्यासन्नार्थं विप्रपैर्बालस्यापि वशे स्थिताः ॥

तत्रापि दत्त्वा वसु रौहिणेयो

महाबलः केशवपूर्वजोऽथ ।

जगाम तीर्थं मुदितः क्रमेण

ख्यातं महद्बृद्धकन्या स्म यत्र ॥ ५३

सा नाशकश्चदा गन्तुं पदात्पदमपि स्वयम् १०

चकार गमने बुद्धिं परलोकाय वै तदा ।

मोक्तुकामां तु तां दृष्ट्वा शरीरं नारदोऽब्रवीत्

असंस्कृतायाः कन्यायाः

कृतो लोकास्तवानघे ।

एवं तु श्रुतमस्माभि-

र्देवलोकं महाव्रते ॥ १२

तपः परमं प्राप्तं न तु लोकास्त्वया जिताः

तन्नाशद्वचः श्रुत्वा साऽब्रवीदृषिसंसदि १३

तपसोऽर्थं प्रयच्छामि पाणिग्राहस्य सत्तम ।

इत्युक्ते चास्या जग्राह पाणिं गालवसंभवः ॥

ऋषिः प्राक् शुद्धबालाच्चाम समयं चममब्रवीत् ।

समयेन तवाद्याहं पाणिं स्पृश्यामि शोभने १५

यथेकरात्रं वस्तस्यं त्वया सह मयेति ह ।

तथेति सा प्रतिश्रुत्य तस्मै पाणिं ददौ तदा

यथादृष्टेन विधिना हुत्वा चाग्निं विधानतः

चके च पाणिग्रहणं तस्योद्वाहं च गालविः

सा रात्रावभवद्राजंस्तदणीं वरवर्णिनी ।

दिव्याभरणवस्त्रा च दिव्यगन्धानुलेपना १८

तां दृष्ट्वा गालविः प्रीतो दीपयन्तीमिव श्रिया

उवास च क्षपामेकां प्रभाते साऽब्रवीच्च तम्

यस्त्वया समयो विप्र

कृतो मे तपतां वर ।

तेनोषिताऽस्मि भद्रं ते

स्वस्ति तेऽस्तु व्रजास्थहम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठेन भारत
भाष्येनैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ * तपसोति पाठः

५२

कथमिति ॥ १ ॥

सा निर्गताऽब्रवीद्भयो
योऽस्मिंस्तीर्थं समाहितः ।
वसते रजनीमेकां
तर्पयित्वा दिवौकसः ॥ २१
चत्वारिंशत्तमष्टौ च द्वौ चाष्टौ सम्यगाचरेत्
यो ब्रह्मचर्यं वर्षाणि फलं तस्य लभेत सः २२
एवमुक्त्वा ततः साध्वी
देहं त्यक्त्वा दिवं गता ।
ऋषिरभ्यभवद्दीन-
स्तस्या रूपं विचिन्तयन् ॥ २३
समयेन तपोऽर्थं च
कृच्छ्रात्प्रतिगृहीतवान् ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यानं
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

ऋषय ऊचुः ।
प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते
सनातनं राम समन्तपञ्चकम् ।
समीजिरे यत्र पुरा दिवौकसो
वरेण सन्नेन महावरप्रदाः ॥ १
पुरा च राजर्षिवरेण धीमता
बहूनि वर्षाण्यमितेन तेजसा ।
प्रकृष्टमेतत्कुरुणा महात्मना
ततः कुरुक्षेत्रमितीह पप्रथे ॥ २
राम उवाच ।

किमर्थं कुरुणा कृष्टे क्षेत्रमेतन्महात्मना ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कथ्यमानं तपोधनाः ३
ऋषय ऊचुः ।
पुरा किल कुरु राम कर्षन् सततोत्थितम् ।
अभ्येत्य शस्त्रिदिवात्पर्यपृच्छत कारणम् ४
इन्द्र उवाच ।
किमिदं वर्तते राजप्रथलेन परेण च ।

चत्वारिंशत्तमष्टौ चेति प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणीति वेदचतु-
ष्टयाभ्ययनायाष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि ततो द्वौ वत्सरी क्रात-
केन शुरोरात्र्यायै सेवा कार्या ततोऽष्टवर्षाणि कन्यां
परिणीय तस्या सौवनावभ्यष्टवर्षाणीति षष्ट्यष्टावर्षाणि
ब्रह्मचर्यं सर्वस्येष्टम् ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते शल्यान्त-

साधयित्वा तदाऽऽत्मानं
तस्याः स गतिमन्विधात् ॥ २४
दुःखितो भरतश्चेष्ट तस्या रूपबलात्कृतः ।
एतत्ते वृद्धकन्याया व्याख्यातं चरितं महत्
तथैव ब्रह्मचर्यं च स्वर्गस्य च गतिः शुभा ।
तत्रस्थश्चापि शुश्राव हृतं शल्यं हलायुधः २५
तत्रापि दत्त्वा दानानि द्विजातिभ्यः परंतपः
शुश्राव शल्यं संग्रामे निहतं पाण्डवैस्तदा २७
समन्तपञ्चकद्वारात्ततो निष्क्रम्य माधवः ।
पप्रच्छार्षिगणान् रामः कुरुक्षेत्रस्य यत्फलम्
ते पृष्ट्वा यदुत्सिहेन कुरुक्षेत्रफलं विभो ।
समाचक्षुर्महात्मानस्तस्मै सर्वं यथातथम् २९

राजर्षे किमभिप्रेत्य येनेयं कृष्यते क्षितिः ५
कुरुववाच ।
इह ये पुरुषाः क्षेत्रे मरिष्यन्ति शतक्रतो ।
ते गमिष्यन्ति सुकृतौल्लोकान्पापविवाजितान्
अवहस्य ततः शको जगाम विदिवं पुनः ।
राजर्षिरप्यनिर्विण्णः कर्षत्येव वसुंधराम् ७
आगम्यागम्य चैषैनं भूयोभूवोऽवहस्य च ।
शतक्रतुरनिर्विण्णं पृष्ट्वा पृष्ट्वा जगाम ह ॥ ८
यदा तु तपसोऽग्रेण चकर्षं वसुधां नृपः ।
ततः शकोऽब्रवीद्देवान् राजर्षेर्धिवकीर्षितम्
एतच्छ्रुत्वाऽब्रुवन् देवाः सहस्राक्षमिदं वचनम् ।
वरेण च्छन्दतां शक्र राजर्षिर्षिदि शक्यते १०
यदि ह्यत्र प्रमीता वै स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः
अस्माननिष्ठा कृष्टमिभोगो नो न भविष्यति
आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिमब्रवीत् ।
अलं खेदेन भवतः क्रियतां वचनं मम ॥ १२

गंतगदापर्वणि नैलकण्ठ्ये भारतभाष्ये द्विपञ्चाशत्तमोऽ-
ध्यायः ॥ ५३ ॥

५३

प्रजापतेरिति ॥ १ ॥

मानवा ये निराहारा देहं त्यस्यन्त्यतन्द्रिताः
 युधि वा निहताः सम्यगपि तिर्यग्गता नृपाः
 ते स्वर्गभाजो राजेन्द्र भविष्यन्ति महामते
 तथास्तिवति ततो राजा कुरुः शकमुवाच ह ॥
 ततस्तमभ्यनुज्ञाप्य प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 जगाम त्रिदिवं भूयः क्षिप्रं बलनिपुदनः ॥१५॥
 एवमेतद्यदुश्रेष्ठ कृष्टं राजर्षिणा पुरा ।
 शक्येण चाभ्यनुज्ञातं ब्रह्माद्यैश्च सुरैस्तथा ॥
 नातः परतरं पुण्यं भूमेः स्थानं भविष्यति ।
 इह तस्यन्ति ये केचित्तपः परमकं नराः ॥
 देहत्यागेन ते सर्वे यास्यन्ति ब्रह्मणः क्षयम् ।
 ये पुनः पुण्यभाजो वै दानं दास्यन्ति मानवाः
 तेषां सहस्रगुणितं भविष्यत्यचिरेण वै ।
 ये चेह नित्यं मनुजा निवत्स्यन्ति शुभैषिणः ॥
 यमस्य विषयं ते तु न द्रश्यन्ति कदाचन ।
 यस्यन्ति ये च क्रतुभिर्महद्भिर्मनुजेश्वराः ॥
 तेषां त्रिविष्टपे वासो यावद्भूमिर्धरिष्यति ।
 अपि चात्र स्वयं शक्तो जगौ गायान् सुराधिपः

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवतीर्थयां सारस्वतोपाख्याने
 कुरुक्षेत्रकथने त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

वैशम्पायन उवाच ।

कुरुक्षेत्रं ततो दृष्ट्वा दत्त्वा दार्यांश्च सात्वतः
 आश्रमं सुमहद्विषयमगमज्जनमेजय ॥ १ ॥
 मधूकाग्रवणोपेतं मूक्षम्यप्रोधसंकुलम् ।
 चिरबिल्वयुतं पुण्यं पनसाजुनसंकुलम् ॥ २ ॥
 ते दृष्ट्वा यादवश्रेष्ठः प्रवरं पुण्यलक्षणम् ।
 पप्रच्छ तानुवीन्सर्वांस्त्वयाश्रमवरस्त्वयम् ॥
 ते तु सर्वे महात्मानमूचु राजन् हलायुधम् ।
 शृणु विस्तरशो राम यस्यायं पूर्वमाश्रमः ॥
 अत्र विष्णुः पुरा देवस्तसर्वांस्तप उत्तमम् ।
 अत्रास्य विधिवद्यज्ञाः सर्वे वृत्ताः सनातनाः
 अत्रैव ब्राह्मणी सिद्धा कौमारब्रह्मचारिणी ।

कुरुक्षेत्रनिबन्दां वै तां शृणुष्व हलायुध ।
 पांसवोऽपि कुरुक्षेत्राद्रायुना समुदीरिताः ।
 अपि दुष्कृतकर्माणां नयन्ति परमां गतिम् ॥

सुरर्षमा ब्राह्मणसत्तमाश्च
 तथा नृगाद्या नरदेवमुख्याः ।
 दृष्ट्वा महाहैः क्रतुभिर्नुसिंह
 सन्त्यज्य देहान् सुगतिं प्रपन्नाः ॥२३॥
 तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं
 रामहृदानां च मन्तुकस्य च ।

एतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
 प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते ॥ २४ ॥

शिवं महापुण्यमिदं दिव्यैकसां
 सुसंमतं सर्वगुणैः समन्वितम् ।

अतश्च सर्वे निहता नृपा रणे
 यास्यन्ति पुण्यां गतिमश्न्यां सदा ॥

इत्युवाच स्वयं शकः सह ब्रह्मादिभित्तदा ।
 तच्चानुमोदितं सर्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः ॥ २६ ॥

योगयुक्ता दिवं याता तपःसिद्धा तपस्विनी ।
 बभूव श्रीमती राजञ्छाण्डिल्यस्य महात्मनः
 सुता धृतव्रता साध्वी नियता ब्रह्मचारिणी
 सा तु तपत्त्वा तपो घोरं दुश्चरं स्त्रीजनेन ह ।
 गता स्वर्गं महाभागा देवब्राह्मणपूजिता ॥ ८ ॥
 श्रुत्वा ऋषीणां वचनमाश्रमं तं जगाम ह ।
 ऋषींस्तानभिवाद्या पाश्वे हिमवतोऽञ्जयुतः
 संध्याकार्याणि सर्वाणि निर्वर्त्यारुरुहेऽचलं
 नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली
 पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
 प्रभावं च सरस्वत्याः मूक्षप्रलवणं बलः ॥

ब्रह्मणः क्षयं निवासम् ॥ १८ ॥ सारस्वतानां तीर्थानां
 वर्णनं कुरुक्षेत्रमाहृत्यहापनार्थम् । तदपि तत्र सृष्टानाम-
 न्येषामपि स्वर्गतिप्रदं किमुत क्षत्रधर्मेण सृष्टानामित्येतदर्थं
 तदेवोपसंहरन् दर्शयति-अतश्चेति ॥ २५ ॥ इति श्रीम-

हाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठेयः भारत-
 दपि त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

कुरुक्षेत्रमिति ॥ १ ॥

संप्राप्तः कारपवनं प्रवरं तीर्थमुत्तमम् ।
हलायुधस्तत्र चापि दत्त्वा दानं महाबलः ॥
आमृतः सलिले पुण्ये सुशीते विमले शुचौ ।
संतप्यैयामास पितृन् देवांश्च रणदुर्मदः ॥ १३
तत्रोपैकां तु रजनीं यतिभिर्ब्राह्मणैः सह ।
मित्रावरुणयोः पुण्यं जगामाश्रममच्युतः ॥
इन्द्रोऽग्निरर्यमा चैव
यत्र प्राक् प्रीतिमाप्नुवन् ।
तं देशं कारपवना-

द्यमुनायां जगाम ह ॥ १५

स्नात्वा तत्र च धर्मात्मा परां प्रीतिमवाप्स्य च
ऋषिभिश्चैव सिद्धैश्च सहितो वै महाबलः ॥
उपविष्टः कथाः शुभ्राः शुश्राव यदुपुङ्गवः ।
तथा तु तिष्ठतां तेषां नारदो भगवानुपि ॥
आजगामाथ तं देशं यत्र रामो व्यवस्थितः ।
जटामण्डलसंवीतः स्वर्णचीरो महातपाः ॥
हेमदण्डधरो राजन् कसण्डलुधरस्तथा ।
कच्छर्पां सुखशब्दां तां गृह्य वीणां मनोरमां
नृत्यं गीते च कुशलो देवब्राह्मणपूजितः ।
प्रकर्ता कलहानां च नित्यं च कलहप्रियः ॥
तं देशमगमद्यत्र श्रीमान् रामो व्यवस्थितः ।
प्रत्युत्थाय च तं सम्यक् पूजयित्वा यतव्रतम्
देवार्षिं पर्यपुच्छत्स यथा वृत्तं कुरुप्रति ।
ततोऽस्याकथयद्राजन् नारदः सर्वधर्मवित्
सर्वमेतद्यथावृत्तमतीव कुरुसंक्षयम् ।
ततोऽब्रवीद्रौहिणेयो नारदं दीनया गिरा ॥
किमवस्थं तु तत्क्षेत्रं ये तु तत्राभवन्पुपाः ।
श्रुतमेतन्मया पूर्वं सर्वमेव तपोधन ॥ २४
विस्तरध्वजो जातं कौतुहलमतीव मे ।

नारद उवाच ।

पूर्वमेव हतो भीष्मो द्रोणः सिन्धुपतिस्तथा
हतो वैकर्तनः कर्णः पुत्राश्चास्य महारथाः ।
भृशश्चाथ रौहिणेय मद्राजश्च वीर्यवान् ॥ २६
एते चान्ये च बहवस्तत्र तत्र महाबलाः ।
मित्रान्प्राणान्परित्यज्य जयार्थं कौरवस्य वै

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने
चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

राजानो राजपुत्राश्च समरेष्वनिवर्तिनः ।
अहतांस्तु महाबाहो शृणु मे तत्र माधव ॥
धार्तराष्ट्रबले शोषास्त्रयः समितिमर्दनाः ।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ २९
तेऽपि वै विद्रुता राम दिशो दश भयात्तदा
दुर्योधनो हते शल्ये विद्रुतेषु कृपाक्षिपु ॥ ३०
ऋदं द्वैपायनं नाम विवेश भृशदुःखितः ।
शयानं धार्तराष्ट्रं तु सलिले स्तंभिते तदा ॥
पाण्डवाः सह कृष्णेन वाग्भिर्मप्राभिरार्दयन्
स तुद्यमानो बलवान् वाग्भी रामसमन्ततः ॥ ३२
उत्थितः स ऋदाद्रीरः प्रगृह्य महतीं गदां
स चाप्युपगतो योद्धुं भीमेन सह सांप्रतम् ॥
मविष्यति तयोरथ युद्धं राम सुदारुणम् ।
यदि कौतुहलं तेऽस्ति ब्रज माधव माचिरं
पश्य युद्धं महाघोरं शिष्ययोर्वदि मन्यसे ।

वैशम्पायन उवाच ।

नारदस्य वचः श्रुत्वा तानभ्यर्च्य द्विजवर्मान्
सर्वांस्त्रिजयैयामास ये तेनाभ्यागताः सह ।
गम्यतां द्वारकां चेति सोम्वशादनुयायिनः ॥
सोऽवतीर्याचलश्रेष्ठात्सुखप्रसवणाच्छुभात् ।
ततः प्रीतमना रामः श्रुत्वा तीर्थफलं महत् ।
विप्राणां सन्निधौ श्लोकमगायद्विमच्युतम् ॥

‘सरस्वती वाससमा कुतो रतिः

सरस्वतीवाससमाः कुतो गुणाः ।

सरस्वतीं प्राप्य दिवं गता जनाः

सदा स्मरिष्यन्ति नदीं सरस्वतीम् ॥

सरस्वती सर्वनदीषु पुण्या

सरस्वती लोकशुभावहा सदा ।

सरस्वतीं प्राप्य जनाः सुदुष्कृतं

सदान् शोचन्ति परत्र वेह च ॥ ३९

ततो मुहुर्मुहुः प्रीत्या प्रेक्षमाणः सरस्वतीम् ।

हर्षयुक्तं रथं शुभ्रमातिष्ठत परंतपः ॥ ४०

स शीघ्रगामिना तेन रथेन यदुपुङ्गवः ।

दिदृक्षुरभिसंप्राप्तः शिष्ययुद्धं सुपथितम् ॥ ४१

वैशम्पायन उवाच ।

एवं तदभवद्युद्धं तुमुलं जनमेजय ।

यत्र दुःखान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिवं
धृतराष्ट्र उवाच ।

रामं संनिहितं दृष्ट्वा गदायुद्ध उपस्थिते ।

मम पुत्रः कथं भीमं प्रत्ययुष्यत सञ्जय ॥ २
सञ्जय उवाच ।

रामसाध्विध्वमासाद्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ।

युद्धकामो महाबाहुः समहृष्यत वीर्यवान् ॥ ३

दृष्ट्वा लाङ्गलिनं राजा प्रयुःस्थाय च भारत ।

प्रीत्या परमया युक्तः समभ्यर्च्य यथाविधि ॥

आसनं च ददौ तस्मै पर्यपृच्छदनामयम् ।

ततो युधिष्ठिरं रामो वाक्यमेतदुवाच ह ॥

मधुरं धर्मसंयुक्तं शूराणां हितमेव च ।

मया श्रुतं कथयतामृषीणां राजसत्तम ॥ ६

कुरुक्षेत्रं परं पुण्यं पावनं स्वर्गमेव च ।

दैवतैर्ऋषिभिर्जुष्टं ब्राह्मणैश्च महात्मभिः ॥ ७

तत्र वै योऽस्यमाना ये देहं त्यक्ष्यन्ति मानवाः

तेषां स्वर्गे भुवो वासः शक्रेण सह मारिष ॥

तस्मात्समन्तपञ्चकमितो याम हुतं नृप ।

प्रथितोत्तरवेदी सा देवलोके प्रजापतेः ॥ ९

तस्मिन्महापुण्यतमे त्रैलोक्यस्य सनातने ।

संप्रामे निधनं प्राप्य भुवं स्वर्गे भविष्यति ॥

तथेत्युक्त्वा महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः

समन्तपञ्चकं धीरः प्रायादभिमुखः प्रभुः ॥

ततो दुर्योधनो राजा प्रगृह्य महर्तौ गदाय

पद्मधाममर्षी द्युतिमानगच्छत्पाण्डवैः सह ॥

तथाऽऽयान्तं गदाहस्तं वर्मणा चापि दंशितं

अन्तरिक्षचरा देवाः साधु साध्वित्यपूजयन्
वातिकाश्चौरणा ये तु दृष्ट्वा ते हर्षमागताः ।

स पाण्डवैः परिवृतः कुरुराजस्तवात्मजः

प्रसस्येव गजेन्द्रस्य गतिमास्थाय सौऽम्रजत्

ततः शङ्खनिनादेन भेरीणां च महास्वनैः ॥

सिंहनादैश्च शूराणां दिशः सर्वाः प्रपूरिताः

ततस्ते तु कुरुक्षेत्रं प्राप्ता नरवरोत्तमाः ॥ १६

प्रतीच्यभिमुखं देशं यथोद्दिष्टं सुतेन ते ।

दक्षिणेन सरस्वत्याः स्वयने तीर्थमुत्तमम् ॥

तस्मिन्देशे त्वनिरिणे ते तु युद्धमरोचयन् ।

ततो भीमो महाकोटिं गदां गृह्णाथ वर्मभृत्

विभ्रद्रूपं महाराज सदृशं हि गच्छततः ।

अथबद्धशिरस्त्राणः संख्ये काञ्चनवर्मभृत् ॥

रराज राजन्पुत्रस्ते काञ्चनः शूलराडिष ।

वर्मभ्यां संयतौ वीरौ भीमदुर्योधनावुभौ ॥

संयुगे च प्रकाशते संरङ्धाविव कुञ्जरौ ।

रणमण्डलमध्यस्थौ आतरी तौ नरर्षभौ ॥ २१

अशोभितां महाराज चन्द्रसूर्याविवोदितौ ।

तावन्योन्यं निरीक्षतां कुन्दाविव महाद्विपौ ॥

दहन्तौ लोचनै राजन्परस्परवधैषिणौ ।

संप्रहृष्टमना राजन् गदामादाय कौरवाः ॥ २३

सृक्किणीं संहिन्त्राजन्कोधरकेश्वाःश्वसन्

ततो दुर्योधनो राजन्गदामादाय वीर्यवान् ॥

भीमसेनमभिप्रेक्ष्य गजो गजमिवाह्वयत् ।

अद्रिसारमयीं भीमस्तथैवादाय वीर्यवान् ॥

आह्वयामास नृपतिं सिंहं सिंहो यथा वने ।

तावद्युद्यतगदापाणी दुर्योधनवृकोदरौ ॥ २६

गदापर्व

(उपपर्व)

संयुगे च प्रकाशेतां गिरी सशिखराविच ।
 तावुभौ समतिकुङ्कवावुभौ भीमपराक्रमौ ॥
 उभौ शिष्यौ गदायुद्धे रौहिणेयस्य धीमतः ।
 उभौ सदृशकर्माणी यमवासचयोरिव ॥ २८
 तथा सदृशकर्माणी वरुणस्य महाबली ।
 वासुदेवस्य रामस्य तथा वैश्रवणस्य च ॥
 सदृशौ तौ महाराज मधुकैटभयोर्धुभि ।
 उभौ सदृशकर्माणी तथा सुन्दोपसुन्दयोः ॥
 रामरावणयोश्चैव वालिसुग्रीवयोस्तथा ।
 तथैव कालस्य समौ भृत्योश्चैव परंतपौ ॥
 अन्योन्यमभिधावन्तौ मत्ताविच महाद्विपौ ।
 वासितासंगमे हतौ शरदीव मदोत्कटौ ॥
 उभौ क्रोधविषं दीप्तं वमन्तावुरगाविच ।
 अन्योन्यमभिसंरब्धौ प्रेक्षमाणावर्दिदमौ ।
 उभौ भरतशार्दूलौ विक्रमेण समन्वितौ ।
 सिंहाविच दुराधर्षौ गदायुद्धविशारदौ ॥
 नखद्वंष्ट्रायुधौ वीरौ व्याघ्राविच दुरुत्सहौ ।
 प्रजासंहरणे क्षुब्धौ समुद्राविच दुस्तरौ ॥
 लोहिताङ्गगाविच कुक्षौ प्रतपन्तौ महारथौ ।
 पूर्वपश्चिमजौ मेधौ प्रेक्षमाणावर्दिदमौ ॥ ३६
 गर्जमानौ सुविषमं क्षरन्तौ प्राचुषीव हि ॥
 रश्मियुक्तौ महात्मानौ दीप्तिमन्तौ महाबली
 ददृशाते कुरुश्रेष्ठौ कालसूर्याविवोदितौ ।
 व्याघ्राविच सुसंरब्धौ गर्जन्ताविच तोयदौ
 जहृषाते महाबाहू सिंहकेसरिणाविच ।
 गजाविच सुसंरब्धौ उच्चलिताविच पावकौ
 ददृशाते महात्मानौ सशृङ्गाविच पर्वतौ ।

रोषात्प्रस्फुरमाणोष्ठौ निरीक्षन्तौ परस्परम्
 तौ समेतौ महात्मानौ गदाहस्तौ नरोत्तमौ ।
 उभौ परमसंहृष्टावुभौ परमसंमती ॥ ४१
 सदृश्वविच हेपन्तौ बृहन्ताविच कुञ्जरौ ।
 वृषभाविच गर्जन्तौ दुर्योधनवृकोदरौ ॥ ४२
 दैत्याविच बलोनमत्तौ रेजतुस्तौ नरोत्तमौ ।
 ततो दुर्योधनो राजसिद्धमाह युधिष्ठिरम् ॥
 भ्रातृभिः सहितं चैव कृष्णेन च महात्मना ।
 रामेणामितवीर्येण वाक्यं शौटीर्यसंमतम् ॥
 केकयैः सुजयैर्दत्तं पञ्चालैश्च महात्मभिः ।
 इदं व्यवसितं युद्धं मम भीमस्य चोभयोः ॥
 उपोपविष्टाः पश्यध्वं सहितैर्नृपपुङ्गवैः ।
 श्रुत्वा दुर्योधनवचः प्रत्यपद्यन्त तत्तथा ॥ ४६
 ततः समुपविष्टं तत्सुमहद्राजमण्डलम् ।
 विराजमानं ददृशे दिवीवादिभ्यमण्डलम् ॥
 तेषां मध्ये महाबाहुः श्रीमान् केशवपूर्वजः ।
 उपविष्टो महाराज पूज्यमानः समन्ततः ॥ ४८
 शुश्रुभे राजमध्यस्थो नीलवासाः सितप्रभः ।
 नक्षत्रैरिव संपूर्णो वृतो निशि भिशाकरः ॥
 तौ तथा तु महाराज
 गदाहस्तौ सुदुःसहौ ।
 अन्योऽन्यं वाग्विरुप्राभि-
 स्तक्षमाणी व्यवस्थितौ ॥ ५०
 अत्रियाणि ततोऽन्योन्य-
 मुक्त्वा तौ कुरुसत्तमौ ।
 उदीक्षन्तौ स्थितौ तत्र
 वृत्रशक्ती यथाऽऽहवे ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते शाल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि युद्धारम्भे

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

वैशम्पायन उवाच ।

ततो वायुद्धमभवत्सुलु जन्मेजय ।
 यत्र दुःस्त्वान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिवम्

धिगस्तु खलु मानुष्यं यस्य निष्ठेयमीदृशी ।
 एकादश चसुभर्ता यत्र पुत्रो ममानघ ॥ २

वासितासंगमे एककरिणिसंगमाथं हतौ शोहितौ ॥ ३२ ॥
 लोहिताङ्गौ द्वौ कृजाविवेयभूतोपमा ॥ ३६ ॥ जहृषाते
 हर्षं प्रापतुः ॥ ३९ ॥ शौटीर्यसंमतं गर्वयुक्तम् ॥ ४४ ॥
 इति श्रीमहाभारते शाल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये

भारतभावद्विपे पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

तत इति ॥ १ ॥

आज्ञाप्य सर्वावृत्तीन्
भुक्त्वा चेमां वसुधराम् ।
गदामादाय वेगेन
पदातिः प्रसितो रणे ।
भूत्वा हि जगतो नाथो ह्यनाथ इव मे सुतः ।
गदामुद्यम्य यो याति किमन्यद्भागधेयतः ४
अहो दुःखं महत्प्राप्तं पुत्रेण मम सज्जय ।
एवमुक्त्वा स दुःखार्तो विरराम जनाधिपः
सज्जय उवाच ।
स मेघनिनदो हर्षाञ्जिनदाशिव गोवृषः ।
आजुहाव तदा पार्यं युद्धाय युधि वीर्यवान्
भीममाह्वयमाने तु कुरुराजे महात्मनि ।
प्रादुरासन्सुधोराणि रूपाणि विविधान्वृत ॥
ववुर्वाताः सनिघाताः पांशुवर्षं पपात च ।
बभूवुश्च दिशः सर्वास्तिमिरेण समावृताः ८
महास्वनाः सुनिर्वाता-
स्तुमुला लोमहर्षणाः ।
पेतुस्तथोदकाः शतशः
स्फोटयन्त्यो नमस्तलान् ॥ ९
राहुश्चाग्रसदादित्यमर्षणि विशांपते ।
चक्रम्पे च महाकम्पं पृथिवीं खनन्नुमा १०
दीप्ताश्च वाताः प्रववुर्नीचैः शर्करकापिणः ।
गिरिणां शिखराण्येव न्यपतन्त महीतले ११
मुगा बहुविधाकाराः संपतन्ति दिशो दश ।
दीप्ताः शिवाश्चाप्यनन्दन् घोररूपाः सुदारुणाः
निर्घाताश्च महाघोरा बभूवुर्लोमहर्षणाः ।
दीप्तायां दिशि राजेन्द्र मुगाश्चाशुभवेदिनः ॥
उदपानगताश्चापो व्ययधन्त समन्ततः
अशरीरा महानादाः श्रूयन्ते स्म तदा नृप ॥
एवमादीनि दृष्ट्वाऽऽथ निमित्तानि वृकोदरः ।
उवाच भ्रातरं ज्येष्ठं धर्मराजं युधिष्ठिरम् १५
नैष शक्तो रणे जेतुं मन्दार्था मां सुयोधनः ।
अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि विगूढं हृदये विरम्
सुयोधने कौरवेन्द्रे खाण्डवे पावको यथा ।
शल्यमद्योद्धरिष्यामि तव पाण्डव हृच्छयम्
निहत्य गदया पापमिमं कुरुकुलाधमम् ।
अद्य कीर्तिमयीं मालां प्रतिमोक्ष्याम्यहं त्वयि
हत्वेमं पापकर्माणं गदया रणमूर्धनि ।
अद्यास्य शतधा देहं मिनक्षि गदयाऽनया ॥
नायं प्रवेष्टा नगरं पुनर्वारणसाह्वयम् ।
सर्पोत्सर्गस्य शयने विषदानस्य भोजने २०

प्रमाणकोट्यां पातस्य दाहस्य जनुवैश्मनि ।
सभायामवहासस्य सर्वस्वहरणस्य च ॥ २१
वर्षमज्ञातवासस्य वनवासस्य चानघ ।
अद्यान्तमेवां दुःखानां गन्ताहं भरतर्षभ २२
एकाह्वा विनिहत्येवं भविष्याम्यात्मनोऽनुजः
अद्यायुर्घातेराष्टस्य दुर्मतेरकृतात्मनः २३
समाप्तं भरतश्रेष्ठ मातापित्रोश्च दर्शनम् ।
अद्य सौख्यं तु राजेन्द्र कुरुराजस्य दुर्मतेः ॥
समाप्तं च महाराज नारीणां दर्शनं पुनः ।
अद्यायं कुरुराजस्य शान्तनोः कुलपांसनः ॥
प्राणान् श्रियं च राज्यं च
त्यक्त्वा शेष्यति भूतले ।
राजा च धृतराष्ट्रोऽथ
श्रुत्वा पुत्रं निपातितम् ॥ २६
स्मरिष्यत्यशुभं कर्म यत्सच्छकुनिबुद्धिजम् ।
इत्युक्त्वा राजशार्दूल गदामादाय वीर्यवान्
अभ्यतिष्ठत युद्धाय शक्रो वृषमिवाह्वयन् ।
तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिमम् २८
भीमसेनः पुनः क्रुद्धो दुर्योधनमुवाच ह ।
राक्षश्च धृतराष्ट्रस्य तथा त्वमपि चात्मनः ॥
स्मर तदुक्कृतं कर्म यद्वृत्तं वारणावते ।
द्रौपदी च परिहृष्टा सभामध्ये रजस्वला ॥
भूते च बञ्चितो राजा यस्त्वया सौबलेन च
वने दुःखं च यत्प्राप्तमस्माभिस्त्वत्कृतं महत्
विराटनगरे धैव योभ्यस्तरगतैरिव ।
तत्सर्वं पातयाम्यद्य दिष्ट्वा दृष्टोऽसि दुर्मते
त्वत्कृतेऽसौ हतः शोते शरतल्पे प्रतापवान् ।
गाङ्गियो रथिनां श्रेष्ठो निहतो यावत्सेनिना ॥
हतो द्रोणश्च कर्णश्च तथा शल्यः प्रतापवान् ।
वैराग्येरादिकर्ताऽसौ शकुनिः सौबलो हतः ॥
प्रातिकामी ततः पापो द्रौपद्याः क्लेशकुञ्जतः
भ्रातरस्ते हताः सर्वे शूरा विक्रान्तयोधिनः ॥
पते चान्ये च बहवो निहतास्त्वत्कृते नृपाः
त्वामद्य निहनिष्यामि गदया नात्र संशयः ॥
इत्येवमुच्चैः राजेन्द्र भाषमाणं वृकोदरम् ।
उवाच गतमी राजन् पुत्रस्ते सत्यविक्रमः ।
किं कथ्यनेन बहुना युध्यस्व त्वं वृकोदर ।
अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धभङ्गां कुलाधम ३९
न हि दुर्योधनः क्षुद्र केनचित्स्थिद्विजेन वै ।
शक्यस्त्वासायितुं वाचा यथाऽन्यः प्राकृतो नरः

चिरकालेप्सितं दिष्टया हृदयस्थमिदं मम ।
त्वया सह गदायुद्धं त्रिदशैरुपपादितम् ॥४०॥
किं वाचा बहुनोक्तेन कल्पितेन च दुर्मते ।
वाणी संपद्यतामेषा कर्मणा मा चिरं कृथाः
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्व एवाभ्यपूजयन् ।
राजानः सोमकाश्चैव ये तवासन् समागताः
ततः संपूजितः सर्वैः संप्रहृष्टतनूकहः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि गदायुद्धारंभे

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

सञ्जय उवाच ।

ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा भीमसेनं तथागतम् ।
प्रत्युद्यथावदीनात्मा वेगेन महता नदन् ॥ १ ॥
समापेततुरन्धोन्यं शृङ्गिणीं वृषभाविच ।
महानिर्घातघोषश्च प्रहाराणामजायत ॥ २ ॥
अभवच्च तयोरुद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
जिगीषतोर्वैथाऽन्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥
रुधिरोक्षितसर्पाङ्गी गदाहस्तौ मनसिनी ।
दृढशक्ते महात्मानौ पुष्टिताविच किशुकौ ॥
तथा तस्मिन्महायुद्धे वर्तमाने सुदारुणे ।
खद्योतसंघैरिव खं दर्शनीयं द्यरोचत ॥ ५ ॥
तथा तस्मिन्वर्तमाने संकुले तुमुले भृशम् ।
उभावपि परिभ्रान्तौ युध्यमानावर्दिदम् ॥ ६ ॥
तौ मुहूर्तं समाश्वस्य पुनरेव परंतपौ ।
अभ्यहारयतान्योन्यं संप्रगृह्य गदे शुभे ॥ ७ ॥
तौ तु दृष्ट्वा महावीर्यौ समाश्वस्तौ नरर्षभौ ।
बलिनीं वारणौ यद्द्व्यसितायै मदोत्कटौ ॥
समानवीर्यौ संप्रेक्ष्य प्रगृहीतगदावुभौ ।
विरमयं परमं जग्मुर्देवगन्धर्वमानवाः ॥ ९ ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि षैलकण्ठीये
भारतमावदीपे षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

तत इति ॥ १ ॥ अभ्यहारयतान्योन्यं परस्पर-
मभ्यहारयतां गदे अजिग्रहीषताम् सान्निध्यात् ॥ ७ ॥
अन्तरं गतिविशेषम् ॥ ११ ॥ मण्डलानि-शत्रोः परिवेष्ट-

भूयो धीरां मतिं चक्रे युद्धाय कुरुनन्दनः ॥
उन्मत्तमिव मातङ्गं तलशब्दैर्नराधिपाः ।
भूयः संहर्षयांचक्रुर्दुर्योधनममर्षणम् ॥ ४४ ॥
तं महात्मा महात्मानं गदायुद्धम्य पाण्डवः ।
अभिवुद्धाव वेगेन धार्तराष्ट्रे वृकोदरः ॥ ४५ ॥
बृंहन्ति कुञ्जरास्तत्र हया ष्हेपन्ति चासङ्कत ।
शस्त्राणि चाप्यदीप्यन्त पाण्डवानां जयैषिणां

प्रगृहीतगदौ दृष्ट्वा दुर्योधनवृकोदरौ ।
संशयः सर्वभूतानां विजये समपद्यत ॥ १० ॥
समागम्य ततो भूयो भ्रातरौ बलिनां वरौ ।
अन्योन्यस्यान्तरप्रेक्षुं प्रचक्रातेऽन्तरं प्रति ॥
यमदण्डोपमां सुर्वीमिन्द्राशनिमिवोद्यताम् ।
ददृशुः प्रेक्षका राजन् रौद्रीं विशसनीं गदां
आविर्भूततो गदां तस्य भीमसेनस्य संयुगे ।
शब्दः सुतमुले घोरो मुहूर्तं समपद्यत ॥ १३ ॥
आविर्भूतमरिं प्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रोऽय पाण्डवं
गदामतुलवेगां तां विस्मितः संवभूव ह ॥
चरंश्च विविधान्मार्गान्मण्डलानि च भारत
अशोभत तदा धीरो भूय एव वृकोदरः ॥ १५ ॥
तौ परस्परमासाद्य यत्तावन्त्योन्यरक्षणम् ।
मार्जोरिविव भक्षार्थं ततश्चाते मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥
अचरंभीमसेनस्तु मार्गान्वहुविधांस्तथा ।
मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च
अख्यं चानि विचित्राणि स्थानानि विविधानि च
परिमोक्षं प्रहाराणां वर्जनं परिधावनम् ॥ १८ ॥

नानि परितो भ्रमणानि ॥ १५ ॥ गतं-शत्रोः संसृज्यमानं
प्रत्यागतं-आभिसुख्यमत्यजत एवापसरणम् ॥ १७ ॥ अख्य-
यन्त्राणि-कंविन्मर्मदेशमाक्षिप्य येन शत्रोः हस्तेष्वमपक्षेपणं
च कियते तदख्ययन्त्रम् । अस्यते-क्षिप्यतेऽनेनैत्यर्थं तच्च
तद्वन्धं निग्रहणं चाख्ययन्त्रमिति समासः । स्थानानि-
तेषामेवोपयोगीनि मर्मदेशादीनि । परिधावनं-वेगेन
सम्यापसम्भरणम् ॥ १८ ॥

अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थाने सविग्रहम् ।
 परिवर्तनसंवर्तमवमुतमुपप्लुतम् ॥ १९ ॥
 उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविशारदौ ।
 एवं तौ विचरन्तौ तु न्यग्रन्तौ वै परस्परम्
 वञ्चयानौ पुनश्चैव चरतुः कुरुसत्तमौ ।
 विक्रीडन्तौ सुबलिनौ मण्डलानि विचरतुः
 तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धक्रीडां समन्ततः ।
 गदाभ्यां सहसाऽन्योन्यमाजघ्नतुरर्दिमौ ॥
 परस्परं समासाय दंष्ट्राभ्यां हिरदौ यथा ।
 अशोभेतां महाराज शोणितेन परिप्लुतौ ॥
 एवं तदभवमुद्धं घोररूपं परंतप ।
 परिवृत्तेऽहनि क्रूरं वृत्रवासवयोरिव ॥ २४ ॥
 गदाहस्तौ ततस्तौ तु मण्डलावस्थितौ बली
 दक्षिणं मण्डलं राजन् धार्तराष्ट्रोऽभ्यवर्तत
 सव्यं तु मण्डलं तत्र भीमसेनोऽभ्यवर्तत ।
 तथा तु चरतस्तस्य भीमस्य रणमूर्धनि ॥ २६ ॥
 दुर्योधनो महाराज पार्श्वदेशेऽभ्यताडयत् ।
 आहतस्तु ततो भीमः पुत्रेण तव भारत ॥ २७ ॥
 आविद्धत गदां गुर्वी प्रहारं तमचिन्तयन् ।
 इन्द्राशनिसमां घोरां यमदण्डमिवोद्यताम् ॥
 दृष्टुस्ते महाराज भीमसेनस्य तां गदाम् ।
 आविध्यन्ते गदां दृष्ट्वा भीमसेनं तवात्मजः ॥
 समुद्यम्य गदां घोरां प्रत्यविध्यत्परंतपः ।
 गदामारुतवेगेन तव पुत्रस्य भारत ॥ ३० ॥
 शब्द आसीत्सुतमुल-
 स्तेजश्च समजायत ।
 स चरन्विधान्मार्गान्
 मण्डलानि च भागशः ॥ ३१ ॥
 समशोभत तेजस्वी भूयो भीमात्सुयोधनः ।
 आविद्धा सर्ववेगेन भीमेन महती गदा ॥ ३२ ॥
 सधूमं साधिपं चाग्निं मुमोचोग्रमहाखना ।
 आधूतां भीमसेनेन गदां दृष्ट्वा सुयोधनः ॥ ३३ ॥
 अद्रिसारमयीं गुर्वीमाविध्यन् बह्वशोभत ।
 गदामारुतवेगं हि दृष्ट्वा तस्य महात्मनः ॥ ३४ ॥
 भयं विवेश पाण्डुस्तु सर्वानेव ससोमकान् ।

तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धक्रीडां समन्ततः ॥
 गदाभ्यां सहसाऽन्योन्यमाजघ्नतुरर्दिमौ ।
 तौ परस्परमासाय दंष्ट्राभ्यां हिरदौ यथा ॥
 अशोभेतां महाराज शोणितेन परिप्लुतौ ।
 एवं तदभवमुद्धं घोररूपसंवृतम् ॥ ३७ ॥
 परिवृत्तेऽहनि क्रूरं वृत्रवासवयोरिव ।
 दृष्ट्वा द्यवस्थितं भीमं तव पुत्रो महाबलः ३८ ॥
 चरंश्चित्रतरान्मार्गान्कौन्तेयमभिदुद्रुवे ।
 तस्य भीमो महावेगां जाम्बूनदपरिष्कृताम्
 अतिकुद्धस्य कुद्धस्तु ताडयामास तां गदाम्
 सविस्फुलिङ्गा निःस्फोटस्तयोस्तत्राभिघातजः
 प्रादुरासीन्महाराज सृष्ट्योर्वर्जयोरिव ।
 वेगवत्या तथा तत्र भीमसेनप्रमुक्तया ॥ ४१ ॥
 निपतन्त्या महाराज पृथिवी समकम्पत ।
 तां नामृष्यत कौरव्यो गदां प्रतिहतां रणे ॥
 मत्तो द्विप इव कुद्धः प्रतिकुञ्जरदर्शनात् ॥
 स सव्यं मण्डलं राजा उद्धाम्य कुतनिश्चयः
 आजग्मे भूमिं कौन्तेयं गदया भीमवेगया ।
 तथा त्वमिहतो भीमः पुत्रेण तव पाण्डवः ४४ ॥
 नाकम्पत महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ।
 आश्चर्यं चापि तत्राजस्तवसैन्यान्पूजयन् ॥
 यद्गदाभिहतो भीमो नाकम्पत पदात्पदम् ।
 ततो गुरुतरां दीप्तां गदां हेमपरिष्कृताम् ४६ ॥
 दुर्योधनाय व्यसृजद्भीमो भीमपराक्रमः ।
 तं प्रहारमसंभ्रान्तो लाघवेन महाबलः ४७ ॥
 मोघं दुर्योधनश्चक्रे तत्राभूद्विस्मयो महान् ।
 सा तु मोघा गदा राजन्पतन्ती भीमचोदिता
 चालयामास पृथिवीं महानिर्घातनिःखना ।
 आस्थाय कीदृशक्रीमार्गोत्पतत्स पुनः पुनः
 गदानिपातं प्रक्षाय भीमसेनं च वञ्चितम् ।
 वञ्चयित्वा तदा भीमं गदया कुरुसत्तमः ५० ॥
 ताडयामास संकुम्भो वक्षोदेशे महाबलः ।
 गदया निहतो भीमो मुह्यमानो महारणे ५१ ॥
 नाभ्यमन्यत कर्तव्यं पुत्रेणाभ्याहतस्तव ।
 तस्मिन्स्थथा वर्तमाने राजन्सोमकपाण्डवाः

अभिद्रवणम्-वेगेनाभ्यागमनम् । आक्षेपं-पर्यन्तस्य
 तत्पातनेहेतुतासेवादनम् । अवस्थानम्-अवावस्थम् ।
 सविग्रहम्-व्यापुषिते । पुनस्तेन सह युद्धकरणम् ।
 परिवर्तनम्-शत्रुं प्रवृत्तं परितः परसरणम् ।
 संवर्तनम्-शत्रुपरसरणस्यावरोधनम् । अवप्लुतम्-प्रहार-

वचनार्थं नम्रीभूय निःसरणम् । उपप्लुतम्-तदेवार्वा-
 गमनयुक्तम् ॥ १९ ॥ उपन्यस्तम्-उपेत्यायुषप्रक्षेपः ।
 अपन्यस्तम्-परावृत्त्य उद्यते । कृतेन हस्तेन शस्त्रोत्पादनम् ॥
 २० ॥ आस्थायेति । कौशिकान् कुरा उन्मत्तस्तदाच-
 रितान् मार्गान् आस्थाय पुनः पुनरुत्पत्तेन वचनेन च भीमं
 उन्मत्तोद्धृत्य गदया ताडयामासेति द्वयोः सम्मन्थः ॥ ४९ ॥

भृशोपहतसङ्कल्पा न हृष्टमनसोऽभवन् ।
 स तु तेन प्रहारेण मातङ्ग इव रोहितः ॥ ५३
 हस्तिवद्वस्तिस्त्राशमभिवुद्राव ते सुतम् ।
 ततस्तु तरसा भीमो गद्या तनयं तथ ॥ ५४
 अभिवुद्राव वेगेन सिंहो वनगजं यथा ।
 उपसृत्य तु राजानं गदामोक्षविशारदः ॥ ५५
 आविध्यत गदां राजन्समुद्दिश्य सुतं तव ।
 अताडयद्भीमसेनः पार्श्वं दुर्योधनं तदा ॥ ५६
 स विह्वलः प्रहारेण जानुभ्यामगमन्महीम् ।
 तस्मिन्कुरुकुलश्रेष्ठे जानुभ्यामवनीं गते ॥ ५७
 उदतिष्ठत्ततो नादः सुञ्जयानां जगत्पते ।
 तेषां तु निनदं श्रुत्वा सुञ्जयानां नरर्षभः ॥ ५८
 अमर्षोद्भूतश्रेष्ठ पुत्रस्ते समकुप्यत ।
 उत्थाय तु महाबाहुर्महानाग इव श्वसन् ॥ ५९
 दिधक्षन्निव नेत्राभ्यां भीमसेनमवैक्षत ।
 ततः स भरतश्रेष्ठो गदापाणिर्मिद्रवन् ॥ ६०
 प्रमथिष्यन्निव शिरो भीमसेनस्य संयुगे ।
 स महात्मा महात्मानं भीमं भीमपराक्रमः ॥
 अताडयच्छङ्खदेशे न सञ्चालांचलोपमः ।
 स भूयः शुश्रुभे पार्थस्ताडितो गद्या रणे ।
 उद्भिन्नशशिरो राजन्प्रभिन्न इव कुजः ॥ ६२
 ततो गदां वीरद्वणीमयोमयीं
 प्रगृह्य वज्राशनिवृत्त्यनिःस्वनाम् ।
 अताडयच्छुभ्रमित्रकर्षणे
 बलेन विक्रम्य धनञ्जयाग्रजः ॥ ६३
 स भीमसेनाभिहतस्तवांभजः
 पपात संकम्पितदेहबन्धनः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि गदायुद्धे
 सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

सञ्जय उवाच ।

समुदीर्णं ततो दृष्ट्वा संप्रभ्रमं कुरुमुख्ययोः ।
 अथाग्रवीर्जुनस्तु वासुदेवं यशस्विनम् ॥ १

सुपुष्पितो मारुतवेगताडितो
 वने यथा शाल इवावधुर्णितः ॥ ६४
 ततः प्रणेदुर्जहृषुश्च पाण्डवाः
 समीक्ष्य पुत्रं पतितं क्षितौ तव ।
 ततः सुतस्ते प्रतिलभ्य चेतनां
 समुत्पपात क्षिरदो यथा नृहदात् ॥ ६५
 स पार्थिवो नित्यममर्षितस्तदा
 महारथः शिक्षितवत्परिभ्रमन् ।
 अताडयत्पाण्डवमग्रतः स्थितं
 स विह्वलाङ्गो जगतीमुपास्पृशत् ॥ ६६
 स सिंहनादं विननादं कौरवो
 निपात्य भूमौ युधि भीममोजसा ।
 विभेदं धिवाशनिवृत्त्यमोजसा
 गदानिपातेन शरीररक्षणम् ॥ ६७
 ततोऽन्तरिक्षे निनदो महानभू-
 दिवौकसामप्सरसां च नेदुवाप् ।
 पपात चोच्चैरमरप्रवेरितं
 विचित्रपुष्पोत्करवर्षमुत्तमम् ॥ ६८
 ततः परानाविशदुत्तमं भयं
 समीक्ष्य भूमौ पतितं नरोत्तमम् ।
 अहीयमानं च बलेन कौरवं
 निशाम्य भेदं सुदृढस्य वर्मणः ॥ ६९
 ततो मुहूर्तादुपलभ्य चेतनां
 प्रभुज्य वक्त्रं रुधिराक्तमात्मनः ।
 धृतिं समालम्ब्य विवृत्य लोचने
 बलेन संस्तभ्य वृकोदरः स्थितः ॥ ७०

नृहृष्टमनसः खिन्नचेतसः ॥ ५३ ॥ शंखदेशे ललाटप्रांते
 ॥ ६२ ॥ नेदुवां नादं कृतवतीनाम् ॥ ६८ ॥ इति श्रीमहा-
 भास्ते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भावतभावदीपे

सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

समुदीर्णमिति ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।

उपदेशोऽनयोस्तु दयो भीमस्तु बलवत्तरः ।
 कृती यत्नपरस्त्वेव धार्तराष्ट्रो वृकोदरात् ॥ ३ ॥
 भीमसेनस्तु धर्मेण युध्यमानो न जेष्यति ।
 अन्ध्यायेन तु युध्यन्वै हन्यादेव सुयोधनम् ॥
 मायया निर्जिता दैवैरसुरा इति नः श्रुतम् ।
 विरोचनस्तु शक्रेण मायया निर्जितः स वै ॥
 मायया चाक्षिपत्तेजो वृत्रस्य बलसूदनः ।
 तस्मान्मायामयं भीम आतिष्ठतु पराक्रमम् ॥
 प्रतिज्ञातं च भीमेन घृतकाले धनञ्जय ।
 ऊरु मेत्स्यामि ते संख्ये गदयेति सुयोधनम्
 सोऽयं प्रतिज्ञां तां चापि पालयत्वरिकर्षणः ।
 मायाविनं तु राजानं मायैव निरुन्ततु ॥
 यद्येष बलमास्थाय न्यायेन प्रहरिष्यति ।
 विषमस्थस्ततो राजा भविष्यति युधिष्ठिरः ॥
 पुनरेव तु वक्ष्यामि पाण्डवेय निबोध मे ।
 धर्मराजापराधेन भयं नः पुनरागतम् ॥ १० ॥
 कृत्वा हि सुमहत्कर्म हत्वा भीष्ममुन्मत्तकुर्व
 जयः प्राप्तो यशः प्राप्यं वैरं च प्रतियाति तत्
 तदेवं विजयः प्राप्तः पुनः संशयितः कृतः ।
 अङ्गक्षिरेणा महती धर्मराजस्य पाण्डव १२
 यदेकविजये युद्धं पाणितं घोरमीदृशम् ।
 सुयोधनः कृती वीर एकायनगतस्तथा १३
 अपि चोशनसा गीतः श्रूयतेऽयं पुरातनः ।
 श्लोकस्तस्वार्थैः सहितस्तस्मै निगदतः शृणु १४
 पुनरावर्तमानानां भद्रानां जीवितैविणाम् ।
 भेतव्यमरिशेषाणामेकायनगता हि ते ॥ १५ ॥
 साहसोत्पतितानां च निराशानां च जीविते
 न शक्यमग्रतः स्थातुं शक्रेणापि धनञ्जय १६
 सुयोधनमिमं मयं हतसैन्यं नृहं गतम् ।
 पराजितं वनप्रैस्तु निराशं राज्यलभने १७
 को न्वेष संयुगे प्राङ्गः पुनर्हन्धे समाह्वयेत् ।
 अपि नो निर्जितं राज्यं न हरेत् सुयोधनः
 यत्नयोद्दशवर्षाणि गदया कृतनिश्चमः ।
 चरत्पृथ्वं च तिर्यक् च भीमसेनजिघांसया
 पतं चेन्न महाबाहुरन्ध्यायेन हनिष्यति ।
 एष चः कौरवो राजा धार्तराष्ट्रो भविष्यति
 धनञ्जयस्तु श्रुत्वैतत्केशवस्य महात्मनः ।
 प्रेक्षतो भीमसेनस्य सव्यमुरुमताडयत् २१
 गुह्य संज्ञां ततो भीमो गदया द्यवचरद्रणे ।
 मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च

दक्षिणं मण्डलं सव्यं गोमूत्रकमथापि च ।
 द्यवचरत्पाण्डवो राजक्षरि संमोहयन्निव २३
 तथैव तव पुत्रोऽपि गदामार्गैविशारदः ।
 द्यवचरल्लघु चित्रं च भीमसेनजिघांसया २४
 आपुन्वन्तौ गदे घोरे चन्दनागरूपिते ।
 वैरस्यान्तं परीप्सन्तौ रणे कुह्वाविधान्तकौ
 अन्योन्यं तौ जिघांसन्तौ प्रवीरी पुरुषर्षभौ ।
 युयुधाते गरुत्मन्तौ यथा नागामिवैषिणौ ।
 मण्डलानि विचित्राणि चरतोनृपभीमयोः ।
 गदासंपातजास्तत्र प्रजङ्घः पावकाधिपः २७
 समं प्रहरतोस्तत्र शूरयोर्वैलिनोर्मुधे ।
 क्षुब्धयोर्वायुना राजन् द्वयोरिव समुद्रयोः
 तयोः प्रहरतोस्तस्य मत्तकुञ्जरयोरिव ।
 गदानिघातसंन्हादः प्रहाराणामजायत २९
 तस्मिंस्तदा संप्रहारे दारुणे संकुले भृशम् ।
 उभावपि परिश्रान्तौ युध्यमानावचरिन्दमी ॥
 तौ मुहूर्तं समाश्वस्य पुनरेव परंतप ।
 अभ्यहारयतां कुक्षौ प्रगुह्य महती गदे ॥ ३१ ॥
 तयोः समभवयुद्धं घोररूपमसंवृतम् ।
 गदानिपातौ राजेन्द्र तक्षतोवै परस्परम् ३२
 समरे प्रभृतौ तौ तु वृषभाक्षौ तरलिनौ ।
 अन्योन्यं जम्रतुर्वीरौ पङ्कक्षौ माहिषाधिप ३३
 जर्जरीकृतसर्वाङ्गौ रुधिरणाभिसंयुतौ ।
 ददृशाते हिमवति पुष्पिताविष किंशुकौ ३४
 दुर्योधनस्तु पाथेन विषरे संप्रदर्शिते ।
 ईषदुग्मिषमाणस्तु सहसा प्रससार ह ॥ ३५ ॥
 तमभ्याशगतं प्राक्षो रणे प्रेक्ष्य वृकोदरः ।
 अचाक्षिपद्गदां तस्मिन्वेगेन महता बली ३६
 आक्षिपन्तं तु तं दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशांपते ।
 अवासरपत्ततः स्थानात्सा मोघा न्यपतद्गुह्यं ।
 मोक्षयित्वा प्रहारं तं सुतस्तव सुसंभ्रमात् ।
 भीमसेनं च गदया प्राहरत्कुसुसत्तम ॥ ३८ ॥
 तस्य विष्यन्दमानेन रुधिरेणामितौजसः ।
 प्रहारगुरुपाताच्च मूर्छैव समजायत ॥ ३९ ॥
 दुर्योधनो न तं वेद पीडितं पाण्डवं रणे ।
 धारयामास भीमोऽपि शरीरमतिपीडितम् ॥
 अमन्यत स्थितं ह्येनं प्रहरिष्यन्तमाहवे ।
 अतो न प्राहरत्तस्मै पुनरेव तवात्मजः ॥ ४१ ॥
 ततो मुहूर्तमाश्वस्य दुर्योधनमुपस्थितम् ।
 वेगेनाभ्यपतद्राजन् भीमसेनः प्रतापवान् ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संरञ्ध्रमभितौजसम् ।
 मोघमस्य प्रहारं तं चिकीर्षुर्मरतर्षभ ॥ ४३
 अवस्थाने मतिं कृत्वा पुत्रस्तव महामनाः ।
 इयेषोत्पतितुं राजञ्छलयिष्यन् वृकोदरम् ॥
 अबुल्यद्भीमसेनस्तु राज्ञस्तस्य चिकीर्षितम् ।
 अथास्य समभिद्रुत्य समुत्कुक्ष्य च सिंहवत्
 स्रुत्या वञ्चयतो राजन्पुनरेवात्पतिष्यतः ।
 ऊरुभ्यां प्राहिणोद्राजन् गदां वेगेन पाण्डवः
 सा वज्रनिष्पेषसमा प्रहिता भीमकर्मणा ।
 ऊरुं दुर्योधनस्याथ बभञ्ज प्रियदर्शनी ॥ ४७
 स पपात नरद्वयाग्नौ वसुधामनुनादयन् ।
 भग्नोरुभीमसेनेन पुत्रस्तव महीपते ॥ ४८
 ववुर्वाताः सनिर्घाताः पांशुवर्षं पपात च ।
 चच्चाल पृथिवी चापि सवृक्ष-क्षुप-पर्वता ४९
 तस्मिन्निपतिते वीरे पत्न्यौ सर्वमहीक्षिताम् ।
 महास्वना पुनर्दीप्ता सनिर्घाता भयङ्करी ॥ ५०
 पपात चोल्का महती पतिते पृथिवीपतौ ।
 तथा क्षोणितवर्षं च पांशुवर्षं च भारत ॥ ५१
 वषर्षं मघवांस्तत्र तव पुत्रे निपातिते ।
 यक्षाणां राज्ञसानां च पिशाचानां तथैव च
 अन्तरिक्षे महानादः भूयते भरतर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि दुर्योधनवधे

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

सञ्जय उवाच ।

तं पातितं ततो दृष्ट्वा महाशालभिबोद्धतम्
 प्रहृष्टमनसः सर्वे दृष्टुस्तत्र पाण्डवाः ॥ १
 उन्मत्तमिव मातङ्गं सिंहेन विनिपातितम् ।
 दृष्टुर्हृष्टरोमाणः सर्वे ते चापि सोमकाः ॥ २
 ततो दुर्योधनं हत्वा भीमसेनः प्रतापवान् ।
 पातितं कौरवेन्द्रं तमुपगम्येदमब्रवीत् ॥ ३
 गौर्गौरिति पुरा मन्दं द्रौपदीमेकवाससम् ।
 यत्समायां हसन्नस्मास्तदा वदसि दुर्मते ॥ ४

तेन शब्देन घोरेण मृगणामथ पाक्षिणाम् ॥
 जङ्घे घोरतरः शब्दो बहूनां सर्वतोदिशम् ।
 ये तत्र वाजिनः शोषा गजाश्च मनुजैः सह ॥
 मुमुक्षुस्ते महानादं तव पुत्रे निपातिते ।
 भेरीशेखमुदङ्गानामभवच्च खनो महान् ॥ ५५
 अन्तर्भूमिगतश्चैव तव पुत्रे निपातिते ।
 बहुपादैर्वहुभुजैः कवन्धैर्घोरदर्शनैः ॥ ५६
 नृत्यद्भिर्मयैर्दव्यातां दिशस्तत्राभवन्पु ।
 ध्वजवन्तोऽस्त्रवन्तश्च शस्त्रवन्तस्तथैव च ॥
 प्राक्पन्त ततो राज्ञस्तव पुत्रे निपातिते ।
 न्हदाः कूपाश्च रुधिरमुद्रेमुर्नृपसत्तम ॥ ५८
 नद्यश्च सुमहावेगाः प्रतिक्षोतोवहाऽभवन् ।
 पुल्लिङ्गा इव नार्यस्तु स्त्रीलिङ्गाः पुरुषाऽभवन्
 दुर्योधने तदा राजन्पतिते तनये तव ।
 दृष्ट्वा तानद्भुतोत्पातान् पञ्चालाः पाण्डवैः सह
 आविष्टमनसः सर्वे बभूवुर्मरतर्षभ ।
 ययुर्देवा यथाकामं गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥
 कथयन्तोऽद्भुतं युद्धं सुतयोस्तव भारत ।
 तथैव सिद्धा राजेन्द्र तथा वातिकचारणाः
 नरसिंहौ प्रशंसन्तौ विप्रजमुर्वयागतम् ॥

तस्यावहासस्य फलमद्य त्वं समवाप्नुहि ।
 एवमुक्त्वा स वामेन पदा मौलिमुपास्पृशत्
 शिरश्च राजसिंहस्य पादेन समलोडयत् ।
 तथैव क्रोधसंरक्तो भीमः परबलादेन ॥ ६
 पुनरेवाश्रवीद्वयं यत्तच्छृणु नराधिप ।
 येऽस्मान्पुरोपनृत्यन्त मूढा गौरिति गौरिति
 तान् वयं प्रतिनृत्यामः पुनर्गौरिति गौरिति
 नारामाकं निकृतिर्वह्निनीक्ष्यूतं न वञ्चना ।
 स्वबाहुबलमाश्रित्य प्रवाधामो वयं रिपून् ॥

क्षुपः क्षुप्रवृक्षः ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्ग-
 तगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावर्षीये अष्टपञ्चाशत्तमोऽ-
 ध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

तत इति ॥ १ ॥

सोऽवाप्य वैरस्य परस्य पारं
 वृकोदरः प्राह शनैः प्रहस्य ।
 युधिष्ठिरं केशवसृज्याश्च
 धनक्षयं माद्रवतीसुतौ च ॥ ९
 रंजस्त्रं द्रौपदीमानयन्ने
 ये चाप्यकुर्वन्त सदस्यवस्त्रात् ।
 तान् पदयध्वं पाण्डवैर्घातराष्ट्रान्
 रणे हतस्तपसा याज्ञसेन्याः ॥ १०
 ये नः पुरा पण्डतिलानवोचन्
 क्रूरा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्राः ।
 ते नो हताः सगणाः सानुबन्धाः
 कामं स्वर्गं नरकं वा पतामः ॥ ११
 पुनश्च राज्ञः पतितस्य भूमौ
 स तां गदां स्कन्धगतं प्रगृह्य ।
 वामेन पादेन शिरः प्रमुद्य
 दुर्योधनं नैकृतिकं न्यवोचत् ॥ १२
 हृष्टेन राजन्कुरुसत्तमस्य
 क्षुद्रात्मना भीमसेनेन पादम् ।
 दृष्ट्वा कृतं मूर्धनि नाभ्यनन्दन्
 धर्मोत्तमानः सोमकानां प्रवर्हाः ॥ १३
 तव पुत्रं तथा हत्वा कथ्यमानं वृकोदरम् ।
 नृत्यमानं च बहुशो धर्मराजोऽब्रवीद्विदम् ॥ १४
 गतोऽसि वैरस्यानुष्यं प्रतिष्ठा पूरिता त्वया
 शुभेनाथाशुभेनैव कर्मणा विरमायुना ॥ १५
 मा शिरोऽस्य पदा मर्दा-
 मां धर्मस्तेऽतिगो भवेत् ।
 राजा ज्ञातिहेतश्चायं
 नैतच्छाय्यं तवानघ ॥ १६
 एकादशचमूनायं कुरुणामधिपं तथा ।
 मा स्माक्षीर्मीमं पादेन राजानं ज्ञातिमेव च ॥
 हतवन्पुहतामात्यो भ्रष्टसैन्यो हतो नृपे ।
 सर्वाकारेण शोच्योयं नावहास्योऽयमीश्वरः
 विध्वस्तोऽयं हतामात्यो हतभ्राता हतप्रजः

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि युधिष्ठिरविलापे
 एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

उत्सन्नपिडो भ्राता च नैतन्न्याय्यं कृतं त्वया
 धार्मिको भीमसेनोऽसा-
 वित्याहुस्त्वां पुरा जनाः ।
 स कस्मान्भीमसेनं त्वं
 राजानमधितिष्ठसि ॥ २० ॥
 इत्युक्त्वा भीमसेनं तु साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः
 उपसृत्याब्रवीद्दीनो दुर्योधनमरिदमम् ॥ २१
 तात मम्युनं ते कार्यो
 नात्मा शोच्यस्त्ववया तथा ।
 नूनं पूर्वकृतं कर्म
 सुघोरमनुभूयते ॥ २२
 भ्रात्रोपदिष्टं विषमं नूनं फलमसंस्कृतम् ।
 यद्वयं त्वां जिघांसामस्त्वं चास्मान्कुरुसत्तम
 आत्मनो ह्यपराधेन
 महद्यसनमीदृशम्
 प्राप्तवानसि यल्लोभा-
 न्मदाह्लाद्याच्च भारत ॥ २४
 घातयित्वा वयस्यांश्च भ्रातृभ्यः पितृभ्यः ।
 पुत्रान्पौत्रांस्तथा चान्यांस्ततोऽसि निघ्नं गतः
 तथापराधादस्माभिर्भ्रातरस्ते निपातितः
 निहता ज्ञातयश्चापि दिष्टं मन्ये दुरत्ययम् ॥
 आत्मा न शोचनीयस्ते श्लाघ्यो मृत्युस्तवानघ
 वयमेवायुना शोच्याः सर्वावस्थायु कौरवाः ।
 कृपणं वर्तयिष्यामस्तेहोना वन्धुभिः प्रियैः ।
 भ्रातृणां धैव पुत्राणां तथा वै शोकविह्वलाः ॥
 कथं द्रक्ष्यामि विधवा बभूवः शोकपरिप्लुताः
 त्वमेकः सुस्थितो राजन्स्वर्गे ते निलयो ध्रुवः
 वयं नरकसंज्ञं वै दुःखं प्राप्स्याम दारुणम्
 स्नुषाश्च प्रस्नुषाश्चैव धृतराष्ट्रस्य विह्वलाः ।
 गह्वरिष्यन्ति नो ननु विधवाः शोककशिताः
 सञ्जय उवाच
 पवमुक्त्वा सुदुःखार्तो निराश्वास स पार्थिवः
 विललाप चिरं चापि धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥

६०

धृतराष्ट्र उवाच

अश्रमेण हतं दृष्ट्वा राजानं माधवोत्तमः ।
किमब्रवीत्तदा सूत बलदेवो महाबलः ॥ १
गदायुद्धविशेषो गदायुद्धविशारदः ।
कृतवान् रौहिणेयो यत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ।

सञ्जय उवाच

शिरस्यभिहतं दृष्ट्वा भीमसेनेन ते सुतम् ।
रामः प्रहरतां श्रेष्ठशुक्रो बलवद्बली ॥ ३
ततो मध्ये नरेन्द्राणामूर्ध्वबाहुर्हलायुधः ।
कुर्वन्नातंस्वरं घोरं धिग्भिग्भीमेत्युवाच ह
अहो धिग्यद्वो नाभेः प्रहतं धर्मविग्रहे
नैतद्दृष्टं गदायुद्धे कृतवान्यद्वृकोदरः ॥ ५
अथो नाभ्या न हस्तद्वयमिति शास्त्रस्य निश्चयः
अयं त्वशास्त्रविन्मूढः स्वच्छन्दात्संप्रवर्तते ॥
तस्य तत्तद्वाचनस्य रोषः समभवम्महान् ।
ततो राजानमालोक्य रोषसंरक्तलोचनः ॥
बलदेवो महाराज ततो वचनमब्रवीत् ।

न वैष पतितः कृष्ण कैवलं मत्समोऽसमः
आश्रितस्य तु दौर्बल्यादाश्रयः परितस्स्यते ।
ततो लाङ्गलमुच्यम्य भीममभ्यद्रवद्बली ॥ ८
तस्योर्ध्वबाहोः सदृशं रूपमास्तीन्महात्मनः
बहुधा तु विचित्रस्य श्वेतस्येव महागिरिः ॥ १०
तमुत्पतन्तं जग्राह केशवो विनयान्वितः
बाहुभ्यां पीनवृत्ताभ्यां प्रयत्नाद्बलवद्बली ११
सितासितौ यदुबरीं घृष्टुभातेऽधिकं तदा ।
नमोगतौ यथा राजंश्चन्द्रसूर्यौ दिनक्षये ॥ १२
उवाच चैनं संरुद्धं धामर्यान्वितं केशवः ।
आत्मवृद्धिर्मित्रवृद्धिर्मित्रमिवोदयस्थथा ॥ १३

६०

अधर्मेणोति ॥ १ ॥ आत्मेति । १ आत्मवृद्धिः
२ शत्रुक्षयः ३ स्वमित्रस्य वृद्धिः ४ शत्रुमित्रस्य क्षयः
५ स्वमित्रमित्रस्य वृद्धिः ६ शत्रुमित्रमित्रस्य क्षयः
एवं षड्विधा आत्मनो वृद्धिः ॥ १३ ॥ विपरीतं आत्मक्षय-
शत्रुवृद्ध्यादिकं इदमेव पदम् ॥ १४ ॥ प्रकृते मित्रवृद्धि-
रेवात्मवृद्धिरित्याह-अस्माकमिति ॥ १५ ॥ भक्ता
भक्ष्ये इति प्रतिज्ञापालनरूपत्वाद्यधोनाभिप्रहारो नाधर्म
इत्यर्थः ॥ १७ ॥ यौनः योनिनिमित्तः संबन्धः । अस्माकं
शतय ० ८

विपरीतं द्विपत्स्वेतत्

पद्धविधा वृद्धिरात्मनः ।

आत्मन्यपि च मित्रे च

विपरीतं यदा भवेत् ॥

१४

तदा विद्यान्मनोऽग्लानि-

माशु शान्तिकरो भवेत्

अस्माकं सहजं मित्रं

पाण्डवाः शुद्धपीडनाः ॥

१५

सकाः पितृष्वसुः पुत्रास्ते परैर्निकृता भृशम्

प्रतिज्ञापालनं धर्मः क्षत्रियस्येह वेदम्यहम् ॥

सुयोधनस्य गद्या भक्तास्स्यूक महाहवे ।

इति पूर्वं प्रतिज्ञातं भीमेन हि सभातले ॥ १७

भैत्रेयणाभिशातश्च पूर्वमेव महर्षिणा ।

ऊरु ते मेत्स्यते भीमो गद्येति परंतप ॥ १८

अतो दोषं न पश्यामि मा कुङ्कुलस्य प्रलेखहन्

यौनः स्यः सुखहादश्च संबन्धः सह पाण्डवैः

तेषां वृद्ध्या हि वृद्धिर्ना मा कृषः पुरुषर्षभ ।

वासुदेववचः श्रुत्वा सीरभृष्टाह धर्मवित् ।

धर्मः सुचारितः सद्भिः स च द्वाभ्यां नियच्छति

अर्थस्यात्यर्थलुब्धस्य कामश्चातिप्रसङ्गिणः ॥

धर्माथौ धर्मकामौ च कामाथौ चाप्यपीडयन्

धर्मार्थकामान्योऽभ्येति सोऽत्यन्तं सुखमश्नुते

तदिदं व्याकुलं सर्वं कृतं धर्मस्य पीडनात् ।

भीमसेनेन गोविन्द कामं त्वं तु यथाऽऽत्य मां

कृष्ण उवाच ।

अरोषणो हि धर्मात्मा

सततं धर्मवत्सलः ।

मथान्प्रख्यायते लोके

तस्मात्संशान्त्य मा क्रुधः ॥

२४

पितामहः पाण्डवानां मातामहश्चैक इति यौनसंबन्धः ।

एवमर्जुने जामातृवादिपि पुत्रहादैः अन्योन्यसुखप्रदः

दोहादैः स्नेहेन चेत्यर्थः ॥ १५ ॥ योरिच्छतु रामः ॥ २० ॥

धर्मं इति । नियच्छति नियममेति अर्थकामाभ्यां धर्मः

संकोचमेतित्यर्थः ॥ २१ ॥ धर्माथौ कामेनापीडयन् धर्म-

कामावर्षेनापीडयन् कामार्थौ धर्मेण चापीडयन्नित्यर्थः

॥ २२ ॥ कामं यथेष्टं त्वं मां प्रति उक्तवानसि न तु धर्म्यं

नतोऽर्थलुब्धेन भीमेन धर्मस्य पीडनात्पूर्वोक्तो मार्गो

व्याकुलीकृत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्राप्तं कलिदुर्गं विद्धि प्रतिज्ञां पाण्डवस्य च
आनुष्यं यातु वैरस्य प्रतिज्ञायाश्च पाण्डवः
सञ्जय उवाच ।

धर्मच्छलमपि श्रुत्वा केशवात्स विज्ञापते
नैव प्रीतमना रामो वचनं ग्राह संसदि ॥ २६ ॥
हत्वाऽधर्मेण राजानं

धर्मात्मानं सुयोधनम् ।

जिह्वायोधीति लोकेऽस्मिन्

ख्यातिं यास्यति पाण्डवः ॥ २७ ॥

दुर्योधनोऽपि धर्मात्मा
गतिं यास्यति शाश्वतीम् ।

ऋजुयोधी हतो राजा

धार्तराष्ट्रो नराधिपः ॥ २८ ॥

युद्धदीक्षां प्रविश्याजौ रणयज्ञं वितत्य च ।
हृत्वाऽऽत्मानमभिप्रायौ प्राप चावभृथं यशः
इत्युक्त्वा रथमास्थाय रौहिणेयः प्रतापवान्
भेताभ्रशिखराकारः प्रययौ द्वारकां प्रति ॥
पंचालाश्च सवाण्णैयाः पाण्डवाश्च विज्ञापते
रामे द्वाराध्वनीं याते नातिप्रमनसोऽभवन् ॥
ततो युधिष्ठिरं दीनं चिन्ता परमधोमुखम् ।
शोकोपहतसंकल्पं वासुदेवोऽब्रवीदिवद् ॥

वासुदेव उवाच ।

धर्मराज किमर्थं त्वमधर्ममनुमन्यसे ।

हृतबन्धोर्यदेतस्य पतितस्य विचेतसः ॥ ३१ ॥

दुर्योधनस्य भीमेन मृद्यमानं शिरः पदा ।

उपप्रेक्षसि कस्मात्त्वं धर्महः सज्जराधिप ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

न ममैतत्प्रियं कृष्ण यद्राजानं वृकोदरः ।

पदा मूर्ध्न्यस्त्वृशाक्रोधाच्च हृष्टं कुलक्षये ॥

निकृता न निकृता नित्यं श्रुतराष्ट्रसुतेर्वचम् ।

इति श्रीमहाभारते शस्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि बलदेवसाम्बने
षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

श्रुतराष्ट्र उवाच ।

हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे ।

पाण्डवाः सञ्जयाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥

प्राप्तमिति । कलियुगारंभे एतावत्पार्ष्णी नातीव खेदावह-
मिति भावः ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतपदा-
पर्वणि नेलकण्ठीये भारतमावदपि षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

बहूनि परुषाण्युक्त्वा वनं प्रस्थापिताः स्म ह
भीमसेनस्य तदुःखमतीव हृदि वर्तते ।
इति सञ्जिन्य वाण्ण्यं मयैतत्समुपेक्षितम् ॥
तस्माद्धत्वाऽकृतप्रज्ञं लुब्धं कामवशानुगम् ।
लभतां पाण्डवः कामं धर्मोऽधर्मं च वा कृते ॥
सञ्जय उवाच ।

इत्युक्ते धर्मराजेन वासुदेवोऽब्रवीदिवद् ।

काममस्त्वेतदिति वै कृच्छ्राद्यदुकुलोद्ग्रहः ॥

इत्युक्तो वासुदेवेन भीमप्रियहितेयिणा ।

अन्वमोदत तत्त्वर्वं यद्भीमेन कृतं युधि ॥ ४० ॥

भीमसेनोऽपि हत्वाऽऽजौ तव पुत्रममर्षणः ।

अभिवाद्याग्रतः स्थित्वा संप्रहृष्टः कृताञ्जलिः

प्रोवाच सुमहातेजा धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

हर्षोदुत्फुल्लनयनो जितकाशी विशांपते ॥

तवाद्य पृथिवी सर्वा क्षेमा निहतकण्टका ।

तां प्रशाधि महाराज स्वधर्ममनुपालय ॥ ४१ ॥

यस्तु कर्तोऽस्य वैरस्य निकृत्या निकृतिप्रियः

सोऽयं विनिहतः शोते पृथिव्यां पृथिवीपते ॥

दुःशासनप्रभृतयः सर्वे ते चोपवादिनः ।

राधेयः शकुनिश्चैव हताश्च तव शत्रवः ॥ ४२ ॥

सर्वे रत्नसमाकीर्णा मही सवनपर्वता ।

उपावृत्ता महाराज त्वामद्य निहतद्विषम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

गतो वैरस्व मिथनं हतो राजा सुयोधनः ।

कृष्णस्य मतमास्थाय विजितेयं वसुंधरा ॥

दिष्टया गतस्त्वमानुष्यं

मातुः कोपस्य चोमयोः ।

दिष्टया जयसि दुर्धर्षं

दिष्टया शत्रुर्नैपतितः ॥ ४८ ॥

६१

सञ्जय उवाच ।

हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे ।

सिंहनेव महाराज मत्तं वनगजं यथा ॥ २ ॥

६१

हतमिति ॥ १ ॥

प्रहृष्टमनस्तत्र कृष्णेन सह पाण्डवाः ।
 पञ्चालाः सुजयाश्चैव निहते कुरुनन्दने ॥ ३
 आविड्मृषुत्तरोयाणि सिंहनादांश्च नेदिरे ।
 नैतान्हृषसमाविष्टानियं सेहे वसुंधरा ॥ ४
 धनुष्यन्त्ये दयाक्षिपन्त
 ज्याश्चाप्यन्त्ये तथाऽक्षिपन् ।
 दधुरन्ये महाशंखा-
 नन्ये जघ्रश्च दुन्दुभीन् ॥ ५
 चिक्रीडुश्च तथैवान्ये जहसुश्च तवाहिताः ।
 अमृवश्चासकृद्वीरा भीमसेनमिदं वचः ॥ ६
 दुष्करं भवता कर्म रणेऽद्य सुमहत्कृतम् ।
 कौरवेन्द्रं रणे हत्वा गदयाऽतिकृतश्रमम् ॥ ७
 इन्द्रेणेव हि वृत्रस्य वधं परमसंयुगे ।
 त्वया कृतममन्यन्त शत्रोर्वधमिमं जनाः ॥ ८
 चरन्तं विविधान्मार्गान्मण्डलानि च सर्वशः
 दुर्योधनमिमं शरं कोऽन्यो हन्याद्भूकोदरात्
 वैरस्य च गतः पारं त्वमिहान्यैः सुदुर्गमम् ।
 अशक्यमेतद्व्येन संपादयितुमीदृशम् ॥ १०
 कुञ्जरेणेव मत्सेन वीर संप्राप्तमूर्धनि ।
 दुर्योधनशिरो दिष्टया पादेन सूचितं त्वया ।
 सिंहेन महिषस्येव कृत्वा सङ्गरक्षुत्तमम् ।
 दुःशासनस्य बहिरे दिष्टया पीतं त्वयाऽनघ
 ये विप्रकुर्वन् राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम्
 सुद्धितेषां कृतः पादो दिष्टया ते स्नेन कर्मणा
 अमित्राणामधिष्ठानाद्वधादुर्योधनस्य च ।
 भीम दिष्टया पृथिव्यां ते प्रथितं सुमहद्यशः
 पर्वं नूनं हते वृत्रे शकं नन्दन्ति बान्दिनः ।
 तथा त्वां निहतामित्रं वयं नन्दाम भारतर ॥ १५
 दुर्योधनवधे यानि रोमाणि हवितानि नः ।
 अद्यापि न विकृष्यन्ते तानि तद्विद्धि भारत
 इत्युबुवन भीमसेनं
 वातिकास्तव सङ्गताः ।
 तान् हृष्टान्पुरुषद्वयाप्रान्
 पञ्चालान्पाण्डवैः सह ॥ १७
 ब्रुवतोऽसदृशं तत्र प्रोवाच मधुसूदनः ।
 न न्याय्यं निहतं शत्रुं भूयो हन्तुं नराधिपाः
 असकृद्वाग्भिन्नाभिर्निहतो ह्येव मन्दधीः ।
 तदैवैव हतः पापो यदैव निरपन्नपः ॥ १९
 लुब्धः पापसहायश्च सुहृदां शासनातिगः ।

बहुशो विदुर-द्रोण-कृप-गाङ्गेय-सुजयैः ॥ २०
 पाण्डुभ्यः प्रार्थयमानोऽपि
 पित्र्यमंशं न वृत्तवान् ।
 नैव योग्योऽद्य मित्रं वा
 शत्रुर्वा पुरुषाग्रमः ॥ २१
 किमनेनातिमुञ्चेन वाग्भिः काष्ठसधर्मणा ।
 रथेष्वारोहत क्षिप्रं गच्छामो वसुधाधिपाः
 दिष्टया हतोऽयं पापात्मा
 सामात्यज्ञातिबान्धवः ।
 इति श्रुत्वा त्वधिक्षेपं
 कृष्णानुर्योधनो नृपः ॥ २३
 अमर्षवशमापन्न
 उदतिष्ठद्दिशंपते ।
 स्फिग्भेदो नोपविष्टः स
 दोर्म्यां विष्टभ्य मेदिनीम् ॥ २४
 दार्ष्टिं भूसकुटां कृत्वा वासुदेवं न्यपातयत् ।
 अर्धोन्नतशरीरस्य रूपमासीन्नृपस्य तु ॥ २५
 कुक्षस्याशीविषस्येव चिह्नन्नपुच्छस्व भारत ।
 प्राणान्तकरणिणं घोरां वेदनामप्यचिन्तयन्
 दुर्योधनो वासुदेवं वाग्भिन्नाभिरादैवत् ।
 कंसदासस्य दयाद न ते लज्जाऽस्त्यनेन वै
 अग्रमेण गदायुद्धे
 यदहं विनिपातितः ।
 ऊरू मिन्धोति भीमस्य
 स्मृतिं मिथ्या प्रयच्छता ॥ २८
 किं न विज्ञातमेतन्मे यदजुनमचोचथाः ।
 घातयित्वा महीपालान्नुजुह्वान्सहस्रशः २९
 जिह्वैरुपायैर्वैदुभिर्न ते लज्जा न ते घृणा ।
 अहन्यहनि शराणां कुर्वाणः कदवं महत् ३०
 शिखाण्डिनं पुरस्कृत्य घातितस्ते पितामहः ।
 अश्वत्थान्नः सनामानं हत्वा नार्गं सुदुर्मते ३१
 आचार्या न्यासितः शकं
 किं तन्न चिदितं मया ।
 स चानेन नृशेन
 भृष्टयुञ्जेन वीर्यवान् ॥ ३२
 पात्यमानस्त्वया दष्टो न धैनं त्वमवारयः ।
 वधार्थं पाण्डुपुत्रस्य याचितो शक्तिमेव च ३३
 घटोत्कचे व्यंसयतः कस्त्वत्तः पापकृतमः ।
 छिन्नहस्तः प्रायगतस्तथा भूरिश्रवा बली ३४

त्वयाऽभिरुद्धेन हतः शैनेयेन महात्मना ।
 कुवीणश्चोत्तमं कर्म कर्णः पार्थजिगीषया ३५
 दयस्सनेनाश्वसेनस्य पद्मगेन्द्रस्य वै पुनः ।
 पुनश्च पतिते चक्रे व्यसन्नतर्षाः पराजितः ३६
 पातितः समरे कर्णे-
 अकल्प्यग्रोऽग्रणीर्गुणाम् ।
 यदि मां चापि कर्णं च
 भीष्मद्रोणी च संयुतौ ॥ ३७
 ऋजुना प्रतियुध्येया न ते स्याद्विजयो ध्रुवम्
 त्वया पुनरनार्येण जिह्मामार्गेण पार्थिवाः ३८
 स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो वयं चान्ये च घातिताः ।
 वासुदेव उवाच ।
 हतस्त्वमसि गांधारे सन्नातुस्तुतवान्धवः
 सगणः ससुहृच्चैव पापं मार्गमनुष्ठितः ।
 तथैव दुष्कृतैर्धौरी भीष्मद्रोणी निपातितौ ॥
 कर्णश्च निहतः संख्ये तव शीलानुवर्तकाः ।
 याच्यमानं मया मृद पितृवर्मशं न दिस्ससि
 पाण्डवेभ्यः खराज्यं च
 लोभाच्छकुनिनिश्चयात् ।
 विषं ते भीमसेनाय
 दत्तं सर्वं च पाण्डवाः ॥ ४२
 प्रदीपिता जतुग्रहे माता सह सुदुर्मते ।
 सभायां याज्ञसेनी च कुष्ट्रा द्यूते रजस्वला ४३
 तदैव तावद्दृष्टात्मन् वध्यस्त्वं निरपन्नप ।
 अनक्षत्रं च धर्मज्ञं सौवलेनाक्षयेदिना ॥ ४४
 निकृत्या यत्पराजिगीस्तस्मादसि हतो रणे ।
 जयद्रथेन पापेन यत्कृष्णा क्लेशिता वने ४५
 या तेषु मृगयां चैव तृणविन्दोरथाश्रमम् ।
 अभिमन्युश्च यद्वाल्मीकी बहुभिराह्वय ॥ ४६
 त्वहोपैनिहतः पाप तस्मादसि हतो रणे ।
 यात्यकार्याणि चास्माकं कृतानीति प्रभाषसे
 वैगुण्येन तवात्यर्थं सर्वं हि तदनुष्ठितम् ।
 दृष्टस्पर्तेकशनसो नोपदेशः श्रुतस्त्वया ॥ ४८
 बुद्धा नोपासिताश्चैव हितं वाक्यं न ते श्रुतम्
 लोभेनातिबलेन त्वं तृष्णया च वशीकृतः ४९
 कृतवानस्य कार्याणि
 विपाकस्तस्य भुज्यताम् ।
 दुर्योधन उवाच ।

अभीतं बिधिवद्दत्तं भूः प्रशास्ता ससागरा
 भूमिं स्थितमभिप्राणं को नु खन्ततरो मया

यदिष्टं क्षत्रवन्धूनां स्वधर्ममनुपश्यताम् ॥ ५१
 तदिदं निधनं प्राप्तं को नु खन्ततरो मया ।
 देवाहां मानुषा मोगाः प्राप्ता असुलभा नृपैः
 ऐश्वर्यं चोत्तमं प्राप्तं को नु खन्ततरो मया ।
 ससुहृत्सानुगश्चैव स्वर्गं गन्ताहमच्युत ॥ ५३
 द्यूयं निहतसङ्कल्पाः शोचन्तो वर्तयिष्यथ ॥
 संख्य उवाच ।

अस्य वाक्यस्य निधने कुराजस्य धीमतः
 अपतत्सुमहद्वर्षं पुष्पाणां पुण्यगन्धिनाम् ।
 अवाद्यन्त गन्धर्वा वादित्रं सुमनोहरम् ५५
 जगुश्चाप्सरसो राक्षो यशः संबद्धमेव च ।
 सिद्धाश्च सुमुखर्वाचः साधु साध्विति पार्थिव
 वधौ च सुरभिर्वायुः पुण्यगन्धो मृदुः सुखः
 द्यराजश्च विशः सर्वा नभो वैदुर्यतस्मिन्
 अत्यद्भुतानि ते दृष्ट्वा वासुदेवपुरोगमाः ।
 दुर्योधनस्य पूजां तु दृष्ट्वा भीष्मासुपागमन् ५८
 हतांश्चाध्वमतः श्रुत्वा शोकार्ताः शुशुभुर्हिते ।
 भीष्मं द्रोणं तथा कर्णं भूतिश्रवसमेव च ५९
 तांस्तु चिन्तापरान् दृष्ट्वा
 पाण्डवान् दीनचेतसः ।

प्रोवाचेद् वचः कृष्णो
 भेषदुन्दुभिनिःस्वनः ॥ ६०

नैव शक्योऽतिशयिष्ठास्ते च सर्वे महारथाः
 ऋजुयुद्धेन विक्रान्ता हन्तुं पुष्पाभिराहवेदः
 नैव शक्यः कदाचित् हन्तुं धर्मेण पार्थिवः ।
 ते वा भीष्ममुखाः सर्वे महेश्वासा महारथाः
 मयाऽनैकैरुपायैस्तु मायायोगेन ज्ञासकृत् ।
 हतास्ते सर्वे पञ्चाजौ भवतां हितमिच्छता ॥
 यदि नैवविधिं ज्ञातुं कुर्यां जिह्ममहं रणे ।
 कुतो यो विजयो भूयः कुतो राज्यं कुतो धनम्
 ते हि सर्वे महात्मानश्चत्वारोऽतिरथा सुविः ।
 न शक्या धर्मतो हन्तुं लोकापलैरपि स्वयम् ॥
 तथैवायं गदापाणिर्भीतराष्ट्रो गतक्लमः ।
 न शक्यो धर्मतो हन्तुं कालेनापीह दृष्टिना ॥
 न च वो हृदि कर्तव्यं यदयं घातितो रिपुः ।
 मिथ्यावध्यास्तयोपार्थिवैर्हवः शत्रवोऽधिकाः
 पूर्वैर्नुरगतो मागौ देवैरसुरघातिभिः ।
 सद्भिश्चागुगतः पन्थाः स सर्वैरनुगम्यते ॥ ६८
 कृतकृत्याश्च सायाहं निवासं रोचयामहे ।
 साश्वनाराधयाः सर्वे विश्वमामो नराधिपाः ।

५१ न मे विषादो मीनेन पादेन शिर आहतम् ॥ कथा वाः कङ्कषा वा निषास्यन्ति पदं कणात् ॥ इत्यधिकः श्लोकः ॥

वासुदेववचः श्रुत्वा तदानीं पाण्डवैः सह । ततः प्राध्मापयन्ऽश्वान्पाञ्चजन्यं च माधवः
पञ्चाला भृशसंहृष्टा विनेदुः सिंहसहवत् ॥ ७० ॥ दृष्ट्वा दुर्योधनं दृष्ट्वा निहतं पुंरुषर्षभ ॥ ७१ ॥
इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि कृष्णपाण्डवदुर्योधनसंवादे
एकपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

सञ्जय उवाच
ततस्ते प्रययुः सर्वे
निवासाय महोक्षितः ।
शंखान् प्रध्मापयन्तो वै
दृष्ट्वा परिघवाहवः ॥ १ ॥
पाण्डवान् गच्छतश्चापि
शिविरं नो विशांपते ।
महेष्वासोऽम्बगात्पश्चा-
द्युयुत्सुः सत्यकिस्तथा ॥ २ ॥
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
सर्वे चान्ये महेष्वासा ययुः स्वशिविराण्युत ॥
ततस्ते प्राविशन्पाथो हतस्त्रिभुक् हतेभ्यस्म ।
दुर्योधनस्य शिविरं रङ्गवद्विस्तृते जने ॥ ४ ॥
गतोत्सवं पुरमिव हतनागमिव च्छदम् ।
स्त्रीवर्षैरभूथिष्ठं वृद्धामात्यैरधिष्ठितम् ॥ ५ ॥
तथैतान्पथुपातिष्ठन् दुर्योधनपुरःसराः ।
कृताञ्जलिपुटो राजन्काषायमलिनाम्बराः ॥ ६ ॥
शिविरं समनुप्राप्य कुरुराजस्य पाण्डवाः ।
अवतेरुर्भृहाराज रथेभ्यो रथसत्तमाः ॥ ७ ॥
ततो गाण्डीवधन्वानमभ्यभाषत केशवः ।
स्थितः प्रियहिते नित्यमतीव भरतर्षभ ॥ ८ ॥
अवरोपय गाण्डीवमश्वौ च महेधुधी ।
अथाहमवरोक्ष्यामि पश्चाद्भरतसत्तम ॥ ९ ॥
स्वयं वैवावरोह त्वमेतच्छ्रेयस्तवानघ ।
तथाकरोत्स्या वीरः पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः ॥ १० ॥
अथ पश्चात्ततः कृष्णो
रश्मीनुत्सृज्य बाजिनाम्
अवारोहत मेधावी
रथाङ्गाण्डीवधन्वनः ॥ ११ ॥
अथावतीर्णं भूतानामीश्वरे सुमहात्मनि ।

कपिरन्तर्द्धे दिव्यो ध्वजो गाण्डीवधन्वनः ॥
स दग्धो द्रोणकर्णार्भ्यां दिव्यैरस्त्रैर्महारथः ।
अथादीप्तोऽग्निना ह्याशु प्रजज्वाल महोपते
सोपासङ्गः सरश्मिश्च साश्वः सयुगवन्धुरः ।
भस्मीभूतोऽपतन्ममौ रथो गाण्डीवधन्वनः ॥
तं तथा भस्मभूतं तु दृष्ट्वा पाण्डुसुताः प्रभो ।
अभवन् विस्मिता राजन्नर्जुनश्चेदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
कृताञ्जलिः सप्रणयं प्रणिपत्याभिवाच ह ।
गोविन्द कस्माद्भगवन् रथो दग्धोऽयमग्निना
किमेतन्महदाश्चर्यमभवद्यदुतन्दन ।
तन्मे ब्रूहि महाबाहो श्रोतव्यं यदि मन्यसे ॥
वासुदेव उवाच
अस्त्रैर्बहुविधैर्दग्धः पूर्वमेवायमर्जुन ।
मदधिष्ठितत्वात्समरे न विशीर्णः परंतप ॥
इदानीं तु विशीर्णोऽयं दग्धो ब्रह्मास्त्रतेजसा
मया विमुक्तः कौन्तेय त्वच्चय कृतकर्मणि ॥
ईषदुत्समयमानस्तु भगवान्केशवोऽरिहा ।
परिष्वज्य च राजानं युधिष्ठिरमभाषत ॥ २० ॥
दिष्ट्या जयसि कौन्तेय
दिष्ट्या ते शत्रवो जिताः ।
दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च
भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ २१ ॥
त्वं चापि कुशली राज-
न्माद्रीपुत्रो च पाण्डवौ ।
मुक्ता वीरक्षयाद्स्मा-
त्संग्रामाच्चिहतद्विषः ॥ २२ ॥
क्षिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्याणि भारत ।
उपायातमुपप्लव्यं सह गाण्डीवधन्वान ॥ २३ ॥
आनीय मधुपर्कं मां यत्पुरा त्वमबोचथाः ।
एष भ्राता सखा वैध तव कृष्ण धनञ्जयः ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठी
भारतभावदाये एकपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२
तत इति ॥ १ ॥ वर्षवरः वंदः ॥ ५ ॥

रक्षितव्यो महाबाहो सर्वांस्वापत्तिस्वति प्रभो
तव चैव द्रुवाणस्य तथेत्येवाहमब्रुवम् ॥ २५
स सव्यसाची गुप्तस्ते विजयी च जनेश्वर ।
भ्रातुभिः सह राजेन्द्र शूरः सत्यपराक्रमः ॥
मुक्तो वीरक्षयादस्मात्संप्रामाहोमहर्षणात् ।
पवसुक्तस्तु कृष्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २७
दृष्टरोमा महाराज प्रत्युवाच जनार्दनम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।

प्रसुक्तं द्रोणकणौभ्यां ब्रह्मास्त्रमरिमर्देन २८
कस्त्वदन्यः सहेत्साक्षादपि वज्री पुरंदरः ।
भवतस्तु प्रसादेन संशतकगणा जिताः ॥ २९
महारणगतः पार्थो यच्च नासीत्पराङ्मुखः ।
तथैव च महाबाहो पर्यायैर्बहुभिर्मया ॥ ३०
कर्मणामनुसन्तानं तेजसश्च गतीः शुभाः ।
उपप्लव्ये महर्षिर्मे कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ३१
'यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः'
इत्येवमुक्ते ते वीराः शिविरं तव भारत ॥ ३२
प्रविश्य प्रत्यपद्यन्त कोशरत्नधिसञ्चयात् ।
रजतं जातरूपं च मणीनथ च मौक्तिकान् ॥
भूषणान्यथ मुख्यानि कम्बलान्यजिनानि च ।
दासीदासमसंख्येयं राज्योपकरणानि च ॥
ते प्राप्य धनमश्वर्यं त्वदीयं भरतर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि वासुदेवप्रेषणे
द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

जनमेजय उवाच ।

किमर्थं द्विजशार्दूल धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
गान्धारीः प्रेषयामास वासुदेवं परंतपम् ॥ १
यदा पूर्वं गतः कृष्णः शमार्थं कौरवान्प्रति ।
न च तं लब्धवान्कामं ततो युद्धमभूदिदम्
निहतेषु तु योषेषु हते दुर्योधने तदा ।
पृथिव्यां पाण्डवेयस्य निःसपत्ने कृते युधि ॥
विद्वृते शिविरे शून्ये प्राप्ते यशसि चोत्तमे ।
किं नु तत्कारणं ब्रह्मन् येन कृष्णो गतः पुनः
न चैतत्कारणं ब्रह्मन् रूपं विप्रतिभाति मे ।
यन्नागमदमेयात्मा स्वयमेव जनार्दनः ॥ ५

इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये
भास्तभावदीपे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

उदक्रोशन्महाभागा नरेन्द्र विजितारयः ॥ ३५
ते तु वीराः समाश्वस्य बाहूनाभ्यवमुच्य च ।
अतिष्ठन्त मुहुः सर्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा
अथाब्रवीन्महाराज वासुदेवो महायशः ।
अस्माभिर्मङ्गलार्थाय वस्तव्यं शिविराद्वहिः ॥
तथेत्युक्त्वा हि ते सर्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा
वासुदेवेन सहिता मङ्गलार्थं बहिर्गच्छुः ॥ ३८
ते समासाद्य सरितं पुण्यामोघवतीं नृप ।
न्यवसन्नथ तां रात्रिं पाण्डवा हतशत्रवः ॥ ३९
युधिष्ठिरस्ततो राजा प्रातःकालमचिन्तयत् ।
तत्र ते गमनं प्रातः रोचते तव माधव ॥ ४०
गान्धारीः क्रोधदीप्तायाः प्रशमार्थमरिदम् ।
हेतुकारणयुक्तेष्व वाक्यैः कालसमीरितैः ॥ ४१
क्षिप्रमेव महाभाग गान्धारीं प्रशमिष्यसि ।
पितामहश्च भगवान् व्यासस्तत्र भविष्यति ॥
ततः संप्रेषयामासुर्योद्धवं नागसाह्वयम् ।
स च प्रायाज्जवेनाशु वासुदेवः प्रतापवान् ॥
दारुणं रथमारोप्य येन राजाऽम्बिकासुतः ।
तमुच्चः संप्रयास्यन्तं शैत्यसुग्रीववाहनम् ॥
प्रत्याश्वासय गान्धारीं हतपुत्रां यशस्विनीम्
स प्रायात्पाण्डवैरुक्तस्तत्पुरं सात्वतां वरः ॥
आससाद ततः क्षिप्रं गान्धारीं निहतात्मजां

६३

तत्त्वतो वै समाचक्ष्व सर्वमध्वर्युसत्तम ।
यच्चात्र कारणं ब्रह्मन् कार्यस्यास्य विनिश्चये
वैशम्पायन उवाच ।
त्वयुक्तोऽयमनुप्रभो यन्मां पृच्छसि पार्थिव ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावद्भरतर्षभ ॥ ७
हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे ।
व्युत्क्रम्य समर्थं राजन् धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥
अन्यायेन हतं दृष्ट्वा गदायुद्धेन भारत ।
युधिष्ठिरं महाराज महद्भयमथाविशत् ॥ ९
चित्तयानो महाभागां गान्धारीं तपसा निवृत्तां
घोरेण तपसा युक्तां त्रैलोक्यमपि सा दहेत्

६३
किमर्थमिति ॥ १ ॥

तस्य चिन्तयमानस्य बुद्धिः समभवत्तदा ।
 गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः पूर्वं प्रशमनं भवेत्
 सा हि पुत्रवधं श्रुत्वा कृतमस्माभिरीदृशम् ।
 मानसेनाशिना क्रुद्धा भस्मसाजः करिष्यति
 कथं दुःखमिदं तौ मे गान्धारी संप्रशस्यति ।
 श्रुत्वा विनिहते पुत्रं छलेनाजिह्मयोधिनम् ॥
 एवं विचिन्त्य बहुधा भयशोकसमन्वितः ।
 वासुदेवमिदं वाक्यं धर्मराजोऽभ्यभाषत ॥
 तव प्रसादाद्भोविद् राज्यं निहतकण्टकम् ।
 अप्राप्यं मनसापीदं प्राप्तमस्माभिरच्युत ॥१५॥
 प्रत्यक्षं मे महाबाहो संप्रामे लोमहर्षणे ।
 विमर्दः समहान्प्राप्तस्त्वया यादवनन्दन ॥१६॥
 त्वया देवासुरे युद्धे वधार्थममरद्विषाम् ।
 यथा साह्यं पुरा दत्तं हताश्च विबुधद्विषः ॥
 साह्यं तथा महाबाहो दत्तमस्माकमच्युत ।
 सारथ्येन च वाष्पेय भवता हि धृता वयम्
 यदि न त्वं भवेन्नाथः फाल्गुनस्य महारणे ।
 कथं शक्यो रणे जेतुं भवेदेष बलार्णवः ॥ १९ ॥
 गदाप्रहारा विपुलाः परिधेश्चापि ताडनम् ।
 शक्तिभिर्मिन्दिपालैश्च तौमरैः सपरश्वधैः ॥
 अस्मत्कृते त्वया कृष्ण वाचः सुपुङ्खाः श्रुताः
 शस्त्राणां च निपाता वै वज्रस्पशोपमारेण
 ते च ते सफला जाता हते दुर्योधनेऽच्युत ।
 तत्सर्वं न यथा नश्येत्पुनः कृष्ण तथा कुरु
 संदेहदोलां प्राप्तं नश्येत् कृष्ण जये सति ॥
 गान्धार्या हि महाबाहो क्रोधं बुद्धयश्च माधव
 सा हि नित्यं महामागा तपसोऽग्रेण कशिता ।
 पुत्रपौत्रवधं श्रुत्वा ध्रुवं नः संप्रवक्ष्यति ॥ २४ ॥
 तस्मात् प्रसादनं वीर प्राप्तकालं मतं मम ।
 कश्च तां क्रोधताम्राक्षीं पुत्रव्यसनकशिताम्
 वीक्षितुं पुरुषः शक्तस्त्वामुते पुरुषोत्तम ।
 तत्र मे गमनं प्राप्तं रोचते तव माधव ॥ २६ ॥
 गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः प्रशमार्थमिदं मम ।
 त्वं हि कर्ता विकर्ता च लोकानां प्रभवाव्ययः
 हेतुकारणसंयुक्तौवाक्यैः कालसमीरितैः ।
 क्षिप्रमेव महाबाहो गान्धार्यां शमयिष्यसि
 पितामहश्च भगवान् कृष्णस्तत्र भविष्यति ।
 सर्वथा ते महाबाहो गान्धार्याः क्रोधनाशनं

कर्तव्यं सात्वतां श्रेष्ठ पाण्डवानां हितार्थिना
 धर्मराजस्य वचनं श्रुत्वा यदुकुलोद्भवः ३०
 आमंज्य दारुकं प्राह रथः सज्जो विधीयताम्
 केशवस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाणोऽथ दारुकः
 न्यवेद्यद्रथं सज्जं केशवाय महात्मने ।
 तं रथं यादवश्रेष्ठः समारुह्य परंतपः ॥ ३२ ॥
 जगाम हास्तिनपुरं त्वरितः केशवो विभुः ।
 ततः प्रायान्महाराज माधवो भगवान् रथी
 नागसाह्वयमासाद्य प्रविवेश च वीर्यवान् ।
 प्रविश्य नगरं वीरो रथघोषेण नादयन् ॥ ३४ ॥
 विदितं धृतराष्ट्रस्य सोऽवतीर्य रथोत्तमात् ।
 अभ्यगच्छददीनात्मा धृतराष्ट्रनिवेशनम् ॥
 पूर्वं चाभिगतं तत्र सोऽपश्यदृषिसत्तमम् ।
 पादौ प्रपीड्य कृष्णस्य राक्षश्चापि जनार्दनः
 अभ्यवादयद्व्यग्रो गान्धार्यां चापि केशवः ।
 ततस्तु यादवश्रेष्ठो धृतराष्ट्रमघोक्षजः ॥ ३७ ॥
 पाणिमालम्ब्य राजेन्द्र सुस्वरं प्रहरोद ह ।
 स मुहूर्तादिवोत्सृज्य बाष्पं शोकसमुद्भवम्
 प्रक्षाल्य चारिणा नेत्रे ह्याचम्य च यथाविधि
 उवाच प्रस्तुतं वाक्यं धृतराष्ट्रमरिदमः ॥ ३९ ॥
 न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्वृद्धस्य तव भारत
 कालस्य च यथावृत्तं तत्ते सुविदितं प्रभो ॥
 यदिदं पांडवैः सर्वैस्तव विसानुरोधिमिभिः ।
 कथं कुलक्षयो न स्यात्तथा क्षत्रस्य भारत ॥
 भ्रातृभिः समयं कृत्वा क्षान्तवान् धर्मवत्सलः
 दूतच्छलजितैः शुद्धैर्नवासो ह्युपागतः ॥ ४२ ॥
 अज्ञातवासचर्यां च नानाधेयसमावृतैः ।
 अन्ये च बहवः क्लेशास्त्वशक्तीरिव सर्वदा ॥
 मया च स्वयमागम्य
 युद्धकाल उपस्थिते ।
 सर्वलोकस्य साजिभ्ये
 ग्रामास्तं पञ्च याचितः ॥ ४५ ॥
 त्वया कालोपसृष्टेन लोभतो नापवर्जिताः ।
 तवापराधावृत्ते सर्वे क्षत्रं क्षयं गतम् ॥ ४५ ॥
 भीष्मेण सोमदत्तेन बालहीकेन कृपेण च ।
 द्रोणेन च सपुत्रेण विदुरेण च भीमता ॥ ४६ ॥
 याचितस्त्वं शमं नित्यं न च तत्कृतवानसि
 कालोपहतचित्ता हि सर्वे मुह्यन्ति भारत ४७

हेतुकारणसंयुक्तैः हेतवो दृष्टा अपराधाः कारणानि अदृष्टान्यवश्यंभावानि तैर्दुष्कृतानि तैः ॥ २८ ॥ प्रायादगच्छत् ॥ ३३ ॥
 कृष्णस्य व्यासस्य ॥ ३६ ॥

यथा मूढो भवान्पूर्वमस्मिन्नर्थे समुद्यते ।
किमन्यत्कालयोगादि दिष्टमेव परायणम् ॥

मा च दोषामहाप्राह

पाण्डवेषु निवेशय ।

अल्पाऽप्यतिक्रमो नास्ति

पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ४९

धर्मतो न्यायतश्चैव

क्षेहन्तश्च परंतप ।

एतत्सर्वं तु विज्ञाय

ह्यात्मदोषकृतं फलम् ॥ ५०

असूयां पाण्डुपुत्रेषु न भवान्कर्तुमर्हति ।

कुलं वंशश्च पिण्डाश्च यच्च पुत्रकृतं फलम् ५१

गान्धार्यास्तव कै नाथ पाण्डवेषु प्रतिष्ठिताम्

त्वं चैव कुरुशार्दूल गान्धारी च यशस्विनी ॥

मा शुचो नरशार्दूल पाण्डवान्प्रति किलिष्यस्य

एतत्सर्वमनुध्याय आत्मनश्च व्यतिक्रमम् ॥ ५३

शिवेन पाण्डवान्प्राहि नमस्ते भरतर्षभ ।

जानासि च महाबाहो धर्मराजस्य या त्वयि

भक्तिर्भरतशार्दूल क्षेहश्चापि स्वभावतः ।

एतच्च कदनं कृत्वा शत्रूणामपकारिणाम् ॥ ५५

दहते स दिवा रात्रौ न च शमोधिगच्छति ।

त्वां चैव नरशार्दूल गान्धारी च यशस्विनीं

स शोचन्नरशार्दूलः शान्तिं नैवाधिगच्छति ।

स्थिया च परयाऽऽविष्टो भवतं नाधिगच्छति

पुत्रशोकाभिसन्तप्तं बुद्धिर्व्याकुलितेन्द्रियम् ।

एवमुक्त्वा महाराज धृतराष्ट्रं यदुत्तमः ॥ ५८

उवाच परमं वाक्यं गान्धारीं शोककशितां

सौबलेयि निबोध त्वं यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु

त्वत्समानाऽस्ति लोकेऽस्मि-

न्नद्य सीमन्तिनी शुभे ।

जानासि च यथा राज्ञे

सभायां मम सन्निधौ ॥ ६०

धर्मार्थसहितं वाक्यमुभयोः पक्षयोर्हितम् ।

उक्तवत्यासि कल्याणि न च ते तनयैः कृतम् ॥

दुयोधनस्त्वया बोको जयार्थं परुषं वचः ।

शृणु मूढ वचो मह्यं यतो धर्मस्ततो जयः

तदिदं समनुप्राप्तं

तच्च वाक्यं नृपात्मजे ।

पर्वं विदित्वा कल्याणि

मो स्म शोके मनः कृथाः ॥ ६३

इति श्रीमहामा० शल्यपर्वोन्तर्गतगदाप० धृतराष्ट्रगान्धारीसमाश्वासने त्रिषष्टितमोऽध्यायः ६३

इति श्रीमहामारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदपि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

पाण्डवानां विनाशाय

मा ते बुद्धिः कदाचन ।

शका चासि महाभागे

पृथिवीं सचराचराम् ॥ ६४

चक्षुषा क्रोधदीप्तेन निर्दग्धुं तपसो बलात् ।

वासुदेववचः श्रुत्वा गान्धारी वाक्यमब्रवीत्

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि केशव ।

आधिभिर्दह्यमानाया मतिः सञ्चलिता मम ॥

सा मे व्यवस्थिता श्रुत्वा तव वाक्यं जनार्दन

राक्षस्त्वन्धस्य वृद्धस्य हतपुत्रस्य केशवा ॥ ६७

त्वं गतिः सहितैर्वीरैः पाण्डवैर्द्विपदां वरः ।

एतावदुक्त्वा वचनं मुखं प्रच्छाद्य वासला ॥

पुत्रशोकाभिसन्तप्ता गान्धारी प्रहरोद ह ।

तत एनां महाबाहुः केशवः शोककशिताम् ॥

हेतुकारणसंयुक्तैर्वाक्यैराश्वासयत्प्रभुः ।

समाश्वास्य च गान्धारीं धृतराष्ट्रं च माधवः

द्रौणिसंकलितं भावमवबुध्यत केशवः ।

ततस्त्वरित उवाच पादौ मूर्धा प्रणम्य च ॥

द्वैपायनस्य राजेन्द्र ततः कौरवमब्रवीत् ।

आपृच्छे त्वां कुरुश्रेष्ठ मा च शोके मनः कृथाः

द्रौणेः पापोऽस्त्वभिप्राय-

स्तेनास्मि सहसोत्थितः ।

पाण्डवानां वधे राज्ञौ

बुद्धिस्तेन प्रदर्शिता ॥ ७३

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं गान्धार्यां सहितोऽब्रवीत्

धृतराष्ट्रो महाबाहुः केशवं केशिदुनम् ॥ ७४

शीघ्रं गच्छ महाबाहो पाण्डवान्परिपालय ।

भूयस्त्वया समेष्यामि क्षिप्रमेव जनार्दन ॥ ७५

प्रायात्तत्तस्तु त्वरितो दारुकेण सहाच्युतः ।

वासुदेवे गते राजन् धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ७६

आश्वासयद्मेयात्मा व्यासो लोकनमस्कृतः ।

वासुदेवोऽपि धर्मोत्सा कृतकृत्यो जगाम ह ॥

शिविरे हास्तिनपुरा-

दिदृष्टुः पाण्डवाग्रूप ।

आगम्य शिविरे राज्ञौ

सोऽभ्यगच्छत पाण्डवान् ।

तच्च तैश्चः समाख्याय

सहितस्तैः समाहितः ॥ ७८

इति श्रीमहामारते शल्यान्तर्गतगदापर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदपि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

भूतराष्ट्र उवाच ।

अधिष्ठितः पदा मूर्ध्नि भग्नसक्थो महीं गतः
शौटीर्यमानी पुत्रो मे किमभाषत सञ्जय ॥ १
अत्यर्थं कोपनो राजा जातवैरश्च पाण्डुषु ।
व्यसनं परमं प्राप्तः किमाह परमाहवे ॥ २

सञ्जय उवाच ।

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तं नराधिप ।
राज्ञा यदुक्तं भग्नेन तस्मिन्व्यसन आगते ॥ ३
भग्नसक्थो नृपो राजन्पांसुना सोऽवशुण्ठितः
यमयन्मूर्ध्निस्तत्र वीक्ष्य चैव दिशो दश ॥ ४
केशाञ्जियस्य यत्नेन निःश्वसन्नुरगो यथा ।
संरंभाश्रुपरीताभ्यां नेत्राभ्यामभिबीक्ष्य माम्
बाहू धरण्यां निष्पिष्य सुदुर्मत्त इव द्विपः ।
प्रकीर्णमूर्धजान्धुन्वन् दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन्
गर्हयन्पाण्डवं ज्येष्ठं निःश्वस्येदमथाब्रवीत् ।

भीष्मे शान्तनवे नाथे कर्णे शस्त्रभृतां वरे
गौतमे शकुनौ चापि द्रोणे चाखभृतां वरे ।
अश्वत्थान्नि तथा शल्ये शूरे च कृतवर्मणि ॥ ८
इमामवसां प्राप्नोऽस्मि कालो हि दुरतिक्रमः
एकादशचमूर्मतां सोऽहमेतां दशां गतः ॥ ९
कालं प्राप्य महाबाहो न कश्चिदतिवर्तते ।
आख्यातव्यं मदीयानां येऽस्मिज्जीवन्ति संयुगे
यथाहं भीमसेनेन व्युत्क्रम्य समयं हतः ।
बहूनि सुनुशंसानि कृतानि खलु पाण्डवैः ॥
भूरिश्रवांसि कर्णे च भीष्मे द्रोणे च श्रीमति ।
इदं चाकीर्तिजं कर्म नृशंसैः पाण्डवैः कृतम् ॥
येन ते सत्सु निर्वेदं गमिष्यान्ति हि मे मतिः
का प्रीतिः सत्त्वयुक्तस्य कृत्वोपाधिकृतं जयम्
को वा समयभेत्तारं बुधः संमनुमर्हति ।
अधर्मेण जयं लब्ध्वा को नु हृष्येत परिहृतः
यथा संहृष्यते पापः पाण्डुपुत्रो वृकोदरः ।
किन्तु चित्रमतिस्त्वच भग्नसक्थस्य यन्मम ॥
कुन्धेन भीमसेनेन पादेन मृदितं शिरः ।
प्रतपन्तं श्रिया जुष्टं वर्तमानं च बन्धुषु ॥ १६
एवं कुर्यान्नरो यो हि स वै संजय पुजितः ।
अभिज्ञौ युद्धधर्मस्य मम माता पिता च मे ॥

तौ हि संजय दुःखातौ
विज्ञाप्यौ वचनाद्वि मे ।

इष्टं भृत्या भूताः सम्पक्

भूः प्रशस्ता ससागरा

॥ १८

मूर्ध्नि स्थितमभिज्ञाणां जीवतामेव संजय ।

दत्ता दाया यथाशक्ति मित्राणां च प्रियं कृतम्

अभिज्ञा बाधिताः सर्वे

को नु स्वन्ततरो मया ।

मानिता बान्धवाः सर्वे

वश्यः संपूजितो जनः

॥ २०

त्रितयं सेवितं सर्वं को नु स्वन्ततरो मया ।

आह्वसं नृपमुख्येषु मानः प्राप्तः सुदुर्लभः ॥ २१

आजानेयैस्तथा यातं को नु स्वन्ततरो मया ।

यातानि परराष्ट्राणि नृपा मुक्ताश्च दासवत् ॥

प्रियेभ्यः प्रकृतं साधु को नु स्वन्ततरो मया

अधीतं विधिवद्दत्तं प्राप्तमायुर्निरामयम् ॥ २३

स्वधर्मेण जिता लोकाः

को नु स्वन्ततरो मया ।

दिष्टया नाहं जितः संख्ये

परान्प्रेष्यवदाश्रितः

॥ २४

दिष्टया मे विपुला लक्ष्मी-

मृते त्वन्यगता विभो ।

यदिष्टं क्षत्रवन्धूनां

स्वधर्मेणुतिष्ठताम्

॥ २५

निधनं तन्मया प्राप्तं को नु स्वन्ततरो मया ।

दिष्टया नाहं परावृत्तो वैराग्याकृतवञ्जितः ॥

दिष्टया न विमर्ति काश्चि-

द्भजित्वा तु पराजितः ।

सुप्तं वाऽथ प्रमत्तं वा

यथा हन्याद्विषेण वा

॥ २७

एवं व्युत्क्रान्तधर्मेण व्युत्क्रम्य समयं हतः ।

अश्वत्थामा महाभागः कृतवर्मा च सात्वतः ॥

कृपाः शारद्वतश्चैव वक्रव्या वचनाम्भसः ॥

अधर्मेण प्रवृत्तानां पाण्डवानामनेकशः ॥ २९

विश्वासं समयग्नानां न शूयं शन्तुमर्ह्य ।

वार्तिकांश्चाब्रवीद्राजा पुनस्तत् सत्यविक्रमः ॥

३०८*

६४

अधिष्ठित इति । शौटीरः शूरः स एव शौटीर्यमा-
श ० ८*

स्मान्नं मन्वते शौटीर्यमानी ॥ १ ॥ मया मत्तः ॥ २० ॥

वार्तिकांश्च वार्ताहारिणः ॥ ३० ॥

अधर्माग्नीमसेनेन निहतोऽहं यथा रणे ।
 सोऽहं द्रोणं स्वर्गगतं कर्णशल्याबुधौ तथा ॥
 वृषसेनं महावीर्यं शकुनिं चापि सौबलम् ।
 जलसन्धं महावीर्यं भगदत्तं च पार्थिवम् ॥
 सोमदत्तं महेष्वासं सैन्धवं च जयद्रथम् ।
 दुःशासनपुरोगांश्च भ्रातृनात्मसमांस्तथा ॥३३॥
 द्रोणासनि च विक्रान्तं
 लक्ष्मणं चात्मजाबुधौ ।
 एतांश्चान्यांश्च सुबहून्
 मदीयांश्च सहस्रशः ॥ ३४ ॥
 पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि
 सार्धहीनो यथाऽध्वगः
 कथं भ्रातृन् हताश्रुत्वा
 भर्तारं च स्वसा मम ॥ ३५ ॥
 रोरुयमाणा दुःखार्ता
 दुःशला सा भविष्यति ।
 कृपाभिः प्रलुपामिश्च
 वृद्धो राजा पिता मम ॥ ३६ ॥
 गान्धारीसहितश्चैव कां गतिं प्रतिपत्स्यति ।
 नूनं लक्ष्मणमातापि हतपुत्रा हतेश्वरा ॥ ३७ ॥

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वेणि दुर्योधनविलापे
 चतुःषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

सञ्जय उवाच
 चार्तिकणां सकाशात्तु
 श्रुत्वा दुर्योधनं हतम् ।
 हतशिष्टास्ततो राजन्
 कौरवाणां महारथाः ॥ १ ॥
 विनिर्मिन्नाः शितैर्बाणैर्गदा-तोमर-शक्तिभिः ।
 अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥२॥
 द्रवरिता जयवैरश्वेराथोधनमुपागमन् ।
 तत्रापश्यन्महात्मानं धार्तराष्ट्रं निपातितम् ॥
 प्रभञ्जं बाधुवेगेन महाशालं यथा वने ।
 भूमौ विचेष्टमानं तं रुधिरेण सञ्जुक्षितम् ॥ ४ ॥

चार्वाकः ब्राह्मणवेषधारी राजसः ॥३८॥ अपचर्चितं प्रती-
 कारम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते शल्यान्तर्गतगदापर्वेणि
 नैलकण्ठीये भारतभाष्ये चतुःषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

विनाशं यास्यति क्षिप्रं
 कल्याणी पृथुलोचना ।
 यदि जानाति चार्वाकः
 परित्राङ्गाग्विशारदः ॥ ३८ ॥
 करिष्यति महाभागो ध्रुवं चापचितं मम ।
 समन्तपञ्चके पुण्ये त्रिषु लोकेषु विश्रुते ॥ ३९ ॥
 अहं निधनमासाद्य
 लोकान्प्राप्स्यामि शाश्वतान् ।
 ततो जनसहस्राणि
 बाष्पपूर्णानि मारिष ॥ ४० ॥
 प्रलापं नृपतेः श्रुत्वा व्यद्रवन्त दिशो दश ।
 ससागरवना घोरा पृथिवी सचराचरा ॥४१॥
 चंचालाथ सनिर्हार्दा दिशश्चैवाविलाऽभवन्
 ते द्रोणपुत्रमासाद्य यथावृत्तं न्यवेदयन् ॥ ४२ ॥
 व्यवहारं गदायुद्धे
 पार्थिवस्य च पातनम् ।
 तदाख्याय ततः सर्वे
 द्रोणपुत्रस्य भारत ।
 ध्यात्वा च सुचिरं कालं
 जम्बुरातां यथागतम् ॥ ४३ ॥

महागजमिवारण्ये व्याधेन विनिपातितम् ।
 विचर्तमानं बहुशो रुधिरौघपरिप्लुतम् ॥ ५ ॥
 यदृच्छया निपतितं चक्रमादित्यगोचरम् ।
 महावातसमुत्थेन संशुष्कमिव सागरम् ॥ ६ ॥
 पूर्णचन्द्रमिव द्योस्त्रिं तृषारावृतमण्डलम् ।
 रेणुध्वस्तं दीर्घमुजं मातङ्गमिव विक्रमे ॥ ७ ॥
 घृतं भूतगणैर्घोरैः क्रव्यादैश्च समन्ततः ।
 यथा घनं लिप्समानैर्भृशैर्नृपतिसत्तमम् ॥
 मुकुटीकृतवक्त्रान्तं क्रोधादुद्धतचक्षुषम् ।
 सामर्थ्यं तं नरद्वयात्रं व्यात्रं *निपतितं यथा ॥९॥

६५

चार्तिकणामिति ॥ १ ॥ चक्रमादित्यगोचरं
 सूर्यमण्डलमिवेति छतोपमा ॥ ६ ॥ *भौममिति पाठः ॥

ते तं दृष्ट्वा महेष्वासं भूतले पतितं नृपम् ।
 मोहमभ्यागमन्सर्वे कृपप्रभृतयो रथाः ॥ १०
 अवतीर्य रथेभ्यश्च प्राद्रवन् राजसन्धिनी ।
 दुर्योधनं च संप्रेक्ष्य सर्वे भूमावुपाविशन् ॥ ११
 ततो द्रौणिर्महाराज बाष्पपूर्णक्षणः श्वसन
 उवाच भरतश्रेष्ठं सर्वलोकेश्वरेश्वरम् ॥ १२
 न नूनं विद्यते सत्यं मानुषे किञ्चिदेव हि ।
 यत्र त्वं पुरुषदयाग्र शोषे पांसुषु रूषितः ॥ १३
 भूत्वा हि नृपतिः पूर्वं समाहाप्य च मेदिनीं
 कथमेकोऽद्य राजेन्द्र तिष्ठसे निर्जने वने ॥ १४
 दुःशासनं न पश्यामि नापि कर्णे महारथम् ।
 नापि तान् सुहृदः सर्वान् किमिदं भरतर्षभ ॥
 दुःखं नूनं कृतान्तस्य गतिं ज्ञातुं कथञ्चन ।
 लोकानां च भवान्यत्र शोषे पांसुषु रूषितः ॥
 एष मूर्धाभिषिक्तानामग्रे गत्वा परंतपः ।
 सत्पुत्रं ग्रसते पांसुं पश्य कालस्य पर्येयम् ॥ १७
 क ते तदमलं छत्रं व्यजनं क च पार्थिव ।
 सा च ते महती सेना क्व गता पार्थिवोत्तम
 दुर्विक्षेया गतिनूनं कार्याणां कारणान्तरे ।
 यद्वै लोकगुरुर्भूत्वा भवानेतां दशां गतः ॥ १९
 अमुवा सर्वमर्त्येषु श्रीरूपालक्ष्यते भृशम् ।
 भवतो व्यसनं दृष्ट्वा शक्रविस्पर्धिनां भृशम् ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दुःखितस्य विशेषतः
 उवाच राजन्पुत्रस्ते प्राप्तकालमिदं वचः ॥
 विमुज्य नेत्रे पाणिभ्यां शोकजं बाष्पमुत्सृजन्
 कृपादानं तदा वीरान् सर्वानेव नराधिपः ॥
 ईदृशो लोकधर्मोऽयं धात्रा निर्दिष्ट उच्यते ।
 विनाशः सर्वभूतानां कालपर्यायमागतः ॥
 सोऽयं मां समनुप्राप्तः प्रत्यक्षं भवतां हि यः
 पृथिवीं पालयित्वाऽहमेतां निष्ठामुपागतः ॥
 दिष्ट्या नाहं परावृत्तो युद्धे कस्याञ्चिदापि
 दिष्ट्याऽहं निहतः पापैश्छलेनैव विशेषतः ।
 उत्साहश्च कृतो नित्यं मया दिष्ट्या युयुत्सता
 दिष्ट्या चास्मिन्हतो युद्धे निहतश्चातिबांधवः
 दिष्ट्या च वोऽहं पश्यामि
 मुकानस्माज्जनक्षयात् ।

स्वस्तियुक्तांश्च कलयांश्च
 तन्मे प्रियमनुत्तमम् ॥ २७
 मा भवन्तोऽत्र तप्यन्तां सौहृदास्त्रिभूतेन मे ।
 यदि वेदाः प्रमाणं वो जिता लोका मयाक्षयाः
 मन्यमानः प्रभावं च कृष्णस्यामिततेजसः
 तेन न च्यावितश्चाहं क्षत्रधर्मात्स्वचुष्टितात् ॥
 स मया समनुप्राप्तो नास्मि शोच्यः कथंचन
 कृतं भवद्भिः सदृशमनुरूपमिवात्मनः ॥ ३०
 यतितं विजये नित्यं 'दैवं तु दुरतिक्रमम्' ।
 एतावदुक्त्वा वचनं बाष्पव्याकुललोचनः ॥
 तूष्णीं बभूव राजेन्द्र रजाली विह्वलो भृशम्
 तथा दृष्ट्वा तु राजानं बाष्पशोकसमन्वितम् ।
 द्रौणिःकोपेन जज्वाल यथा वह्निर्जिगत्क्षयं ।
 स च क्रोधसमाविष्टः पाणी पाणी निपीड्य च
 बाष्पविह्वलया वाचा राजानमिदमब्रवीत् ।
 पिता मे निहतः भूद्वैः सुनुशंसेन कर्मणा ॥
 न तथा तेन तप्यामि यथा राजस्त्वयाऽद्य वै
 शृणु चेदं वचो मह्यं सत्येन वदतः प्रभो ॥ ३५
 दृष्ट्वापूतेन दानेन धर्मेण सुकृतेन च ।
 अद्याहं सर्वपञ्चालान्वासुदेवस्य पश्यतः ॥ ३६
 सर्वोपायैर्हि नेष्यामि प्रेतराजनिवेशनम् ।
 अनुज्ञां तु महाराज भवान्मे दातुमर्हति ॥ ३७
 इति श्रुत्वा तु वचनं द्रोणपुत्रस्य कौरवः ।
 मनसः प्रीतिजननं कृपं वचनमब्रवीत् ॥ ३८
 आचार्यं श्रीर्षं कलशं जलपूर्णं समानय ।
 स तद्वचनमाह्वय राज्ञो ब्राह्मणसत्तमः ॥ ३९
 कलशं पूर्णमादाय राज्ञोऽस्मिन्कमुपागमत् ।
 तमब्रवीन्महाराज पुत्रस्तव विशोपते ॥ ४०
 ममाह्वया द्विजश्रेष्ठ द्रोणपुत्रोऽभिषिच्यताम् ।
 सेनापत्येन भद्रं ते मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥
 राज्ञो नियोगाद्योद्धव्यं ब्राह्मणेन विशेषतः ।
 वर्तता क्षत्रधर्मेण ह्येवं धर्मविदो विदुः ॥ ४२
 राजस्तु वचनं श्रुत्वा कृपः शारद्वतस्था ।
 द्रौणिं राज्ञो नियोगेन सेनापत्येऽभ्यषेचयत् ॥
 सोऽभिषिक्तो महाराज परिष्वज्य नृपोत्तमम्
 प्रययौ सिंहनादेन दिशः सर्वां विनादयन् ॥ ४४
 दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र शोणितेन परिप्लुतः ।
 तां निशां प्रतिपेदेऽथ सर्वभूतमयावहानम् ॥ ४५

अपक्रम्य तु ते तूर्णं तस्मादायोधनानृप । शोकसंविग्रमनसश्चिन्ताध्यानपराऽभवन् ४६
इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वान्तर्गतगदापर्वणि अश्वत्थामसैन्यापत्याभिषेके
पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

अस्यानन्तरं सौप्तिकपर्वं भविष्यति ।

तस्यायमाद्यः श्लोकः—

सञ्जय उवाच —

ततस्ते सहिता वीराः प्रयाता दक्षिणामुखाः ॥

उपास्तमनवेलायां शिविराभ्याशमागताः ॥

॥ इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व समाप्तम् ॥

इति श्रीमत्पद्माक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीमोविन्दसुरिसुनु-
श्रीनीलकण्ठविरचिते भारतभावदीपे शल्यपर्वार्थप्रकाशे पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

* शशप्यादिपर्वणि पर्वसंग्रहकथनासवरे—‘नवमं पर्वं
निदिष्टमेतद्भुतमर्थवत् । एकोनषष्टिरध्यायाः पूर्वपञ्च
प्रकीर्तिताः ॥...’श्रीणि श्लोकसहस्राणि द्वे शते विंशति-

स्तथा’ इत्युक्तम् । तथापि संप्रत्यध्यायसंख्या ६५-श्लोकसंख्या
च ३६३८ नयनसराणिमायाति । तदेतद्विषयं पूर्वपूर्वलेख-
कादिप्रमादजामेति ध्यायामेति शम् ।

इति श्रीकिञ्जवडेकरकुलकमलविद्याकरसोमयाजिदत्तात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डितरामचन्द्र-
शास्त्रिकृतौ महाभारतलघुटिप्पण्यां शल्यपर्व समाप्तम् । मारुती जयतु । शके १८५३ ।

Shrīman MAHĀBHĀRATAM

Part IV

X Sāptikaparvan

WITH

Bharata Bhawadeepa By Nīlkantha.

Edited by

Pandit Ramehandrashastri Kīnjawadekar

PRINTED & PUBLISHED

BY

SHANKAR NARHAR JOSHI

Chitrashala Press, 1026 Sadashiv Peth, Poona City.

Shaks 1853.]

First Edition.

[A. D. 1931.

(All rights reserved by the publisher.)

श्रीमन्महाभारतम् ।

चतुर्थभागे—सौप्तिकपर्व ।

चतुर्धरवंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचित-
भारतभावदीपाख्यटीकया समेतम् ।

पण्डित रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतैः पाठान्तर-
टिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम् ।

तच्च

पुण्याख्यपत्तने

१०२६ सदाशिववीथ्यां चित्रशालाख्ये मुद्रणालये 'शंकर नरहर जोशी'
इत्येतैः संशुद्ध्य प्रकाशितम् ।

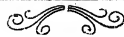
शालिवाहनशकाब्दाः १८५३]

प्रथमं संस्करणम् ।

[ख्रिस्ताब्दाः १९३१

[अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशयित्रा स्वायत्तीकृताः]

॥ भारती जयतु ॥

॥ महाभारतम् ॥

सौप्तिकपर्व ।

-१०-

विषयानुक्रमणिका ।

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
	(१)	सौप्तिकपर्व १-२०				धर्मावलम्बितमात्मानं विनिन्द- न्सुतापञ्चालादीन्हनिष्यामीत्या- ह स्म ६	
१	६९	अश्वत्थामादीनां शिविराभ्या- शगमनादिकं शशंस सञ्जयः । विलपन्धृतराष्ट्रोऽधर्मेण हते दुर्यो- धने कृतवर्मादयः किमकुर्वन्ति पप्रच्छ । पाण्डवेभ्यो भीताः कृत- वर्मादयो वनं गत्वा न्यग्रोधमूल उपविष्टाः सन्तो वृत्तं कुरुपाण्ड- वक्ष्यं चिन्तयामासुः । कृपकृतवर्म- णोर्निद्रितयोर्जागरितोऽश्वत्थामा तस्मिन्नेव वने बहुघायसावृते न्यग्रोधे वायसेषु सुप्तैवेकेनो- त्तुकेनागत्य कृतं बहुघायसनाश- दिकं ददर्श । उत्तुककृतं सोपधं कर्म दृष्ट्वा चिन्तयन्नश्वत्थामा रात्रौ सुप्तानां पाण्डवानां नाशकरणं निश्चित्य कृपकृतवर्मणी प्रबोध्य तौ प्रति 'हन्तुं दुर्योधनो राजा' इत्याद्युवाच ... ३		४	३४	अथ रात्रौ विश्रमस्व' इत्या- द्युक्त्वा प्रशंसति कृपेऽश्वत्था- मा कुडः सन्दुर्योधनोरुभयम् नृधात्मानं विकथयामास ... ८	
		अश्वत्थामानं प्रत्युपदेशवा- क्यानि कथयन्कृपो दुर्योधनं विनिन्दन् 'धृतराष्ट्रादीन्प्रति गत्वा ते यथा कथयिष्यन्ति तथा' कुर्मि' इत्याद्याह ... ५		५	४०	सुप्तानां विश्वस्तानां पञ्चाला- दीनां वधनिवारणायोपदिशति कृपेऽश्वत्थामा पाण्डवकृतान्या- य्यवधमनूय तेषां नाशार्थं निर्गतः सन्स्वाभिप्रायं कथ- यामास । कृपकृतवर्मभ्यामनु- गतोऽश्वत्थामा पाण्डवशिविर- द्वारि तस्थौ ... ९	
		कृपकृतवर्मणी प्रति 'पुरुषे पुरुषे बुद्धिः' इत्याद्युक्त्वा क्षव-		६	३४	द्रौणिमवास्थितं दृष्ट्वा कृपकृत- वर्मणी किमकुर्वतामिति धृत- राष्ट्रप्रश्ने कृपकृतवर्मणावामन्य मच्छन्दोणिः शिविरद्वारमाश्रित्य तत्र स्थितः स्वान्तरघोरिणं महादेवं वदन् 'अश्वत्थामा स्वप्नरितेष्व- स्त्रेषु महादेवेन व्रतस्थे निरायुधः कृपवाक्यमेतुस्मृत्य' ध्रुवतामप्रियं पश्यस' इत्याद्युक्त्वा महादेवं शरणं गन्तुं चिन्तयामास ... १०	
				७	६८	महादेवं स्तुव- त्यश्वत्थासि तत्समीपे काञ्चनव-	

अ० श्लोकाः

विषयः

पृष्ठम्

विः प्रादुरभूत्तस्याओत्पन्ना महा-
भूतगणास्तं प्रत्यभाषन्त । धावतो
भूतगणान्दृष्ट्वाऽप्यव्यथमानोऽश्व-
त्थामा स्वदेहमेवोपहारत्वेन
दास्यामि इति नाथेत्य 'इममा-
त्मानमद्याहम्' इत्याद्युवाच महा-
देवं प्रति । ततो महादेवोऽश्वत्था-
मानं प्रति 'सत्यशीचार्जवत्यागैः'
इत्याद्युक्त्वा तच्छरीरं आविश्य
तस्मै खड्गं च ददौ ... १३

८ १५९

अश्वत्थामि प्रयाते कृपकृतव-
र्माणौ भयातौ न व्यवर्ततां कश्चि-
दित्यादिकं धृतराष्ट्रप्रश्ने सञ्जय-
स्तथोः शिबिरद्वारस्थितिं कथ-
यति स्म । द्वारस्थितौ कृपकृत-
वर्माणौ प्रति 'शिबिरात्पलाय-
मानो न कश्चिन्मोचनीयः' इत्या-
दिश्य शिबिरं प्रविष्टोऽश्वत्थामा
प्रथमं धृष्टद्युम्नशिबिरं प्रविश्य
पादताडनेन तमबोधयत् । उत्ति-
ष्ठन्तं धृष्टद्युम्नं पाणिभ्यां पिपञ्च-
खेण मां जहि इति तेनः प्रार्थि-
तोऽप्यश्वत्थामा 'आचार्यपा-
तिनां लोकान् सन्ति शुभाः'
इत्याद्युक्त्वा तं पशुवन्मारयित्वा
शिबिरान्तरं जगाम । एवमुत्त-
मौजसं, युधामन्युं च हत्वा सुता-
न्योधान्प्रति धावन्नश्वत्थामा द्रौ-
पदीपुत्रान्दृष्ट्वा बाणान्वर्षतस्ता-
नपि हत्वा शिखण्डिनं जघान ।
सञ्जयोऽश्वत्थामकृतं पाण्डवीय-
बहुसैन्यानां नाशनं निद्रान्धानां
तेषां व्याकुलत्वं दास्यादीनां प-
लायनाविकं चावष्टा । द्वारि स्थि-
तौ कृपकृतवर्माणौ पलायमानान्
हत्वा शिबिरस्य प्रदेशत्रयेऽग्निं
ददत्तुस्तस्मिन्नेव प्रकाशेऽश्वत्था-
मा खड्गेन बहून् वीराकाशया-
मास । सञ्जयो हतैर्वीरैः पृथिव्या-
चरणं भयार्तानामाक्रोशादिकं,

अ० श्लोकाः

विषयः

पृष्ठम्

रुधिरं धरित्रीरजःशान्तं,
नरमांसभोजनार्थं रक्षः पिशाचा-
नामागमनं चाब्रवीत् । अश्व-
त्थामा शिबिरस्थान्सर्वान्हत्वा
बहिरागत्य कृपकृतवर्माणौ प्रति
तत्सर्वं कथयामास । द्रौणिः
पूर्वमेवैतत् कुतो नाकरोदिति
धृतराष्ट्रप्रश्ने भयात्पाण्डवानां
मम सानिध्ये कृतवानेतदित्या-
द्याह सञ्जयः । कृपादीनां परस्पर-
लिङ्गनानन्तरमश्वत्थामा स्वकीयं
कातोर्ध्वं कथयति स्म ... १८

९ १६३

सञ्जयो दुर्योधनसमीपे कृपा-
दीनामागमनं तात्कालिकौ दुर्यो-
धनस्यावस्थां चाकथयत् । दुर्यो-
धननिकटे कृपविलापानन्तरम-
श्वत्थामा विलापपूर्वकमर्जुनं
निन्दन् दुर्योधनं प्रशस्यात्मानमपि
निन्दन्सौप्तिके धृष्टद्युम्नादीनां ना-
शवृत्तान्तं कथयति स्म । द्रौणि-
वाक्यश्रवणानन्तरं तत्प्रशंसा-
वाक्यं श्रुत्वा दुर्योधनस्य प्राण-
त्यागादिकं तत्समकालं स्वस्य
दिव्यदर्शित्वनाशं च जगाद्
सञ्जयः । पुत्रवधं श्रुत्वा धृतरा-
ष्ट्रस्य चिन्तां चागदद्वैशम्पा-
यनः ... २०

(२) ऐषीकपर्व २०-३२

२० ३१

दुधिष्ठिरः सौप्तिकवृत्तान्तं क-
थयतो धृष्टद्युम्नस्यारथेः सकाशा-
द्रौपदेयादीनां नाशं श्रुत्वा पति-
तः पुनर्लब्धसंज्ञो विलपन्द्रौपदी-
मानेतुं नकुलमाज्ञाप्य शिबिरमा-
गत्य हतान्पुत्रादीन्दृष्ट्वा पुनर्बु-
द्धितः सन्पपात ... २२

२१ ३१

शोकाकुले दुधिष्ठिरं दृष्ट्वा सुहृत्सु
सान्त्वयत्सु नकुलेनानीता द्रौ-
पदी पुत्रादिनाशं श्रुत्वा शोकात्
सती भूमौ न्यपतत् । भीमेना-
श्वसितायां द्रौपद्या अश्वत्था

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
		मनाशार्थकं वाक्यं श्रुत्वा 'दूर- गतमश्वत्थामानं हतं त्वं कथं ज्ञास्यसि' इति युधिष्ठिरेणातु- युक्ता सा 'द्रौणि हत्वा प्रत्यभि- ज्ञार्थं तस्य मणिमाहर' इत्याह स्म । 'चातुमर्हसि मां भीम' इत्यादिकं द्रौपदीवाक्यं श्रुत्वा भीमोऽश्वत्थामानं हन्तुं जगाम२३				युक्त्वा स्वास्त्रमुपसज्जहार । अस्त्रं संहर्तुमसमर्थं द्रौणिना 'उत्तम- व्यसनात्तेन' इत्याद्युक्तो व्यास 'अस्त्रं ब्रह्मशिरस्तात' इत्यारभ्य 'मणिं चैव प्रयच्छाद्य' इत्या- द्यन्तमुवाच । पुनरश्वत्थामो मणिप्रशंसापूर्वकं तदानमङ्गी- कृतवतोऽमोघमेतदस्त्रं पाण्डव- गर्भे विस्तृजामीति वाक्यमनुज- ज्ञे व्यासस्ततः स तदस्त्रमुत्तरा- गर्भे व्यस्तुजत् ... २७	
१२	४१	भीमनिवारणार्थं युधिष्ठिरं प्रति वदन् श्रीकृष्णोऽश्वत्थामो ब्रह्मशिरोऽस्त्रमाप्तिवृत्तान्तं स्वनि- कटे चकथाचनवृत्तान्तं चाकथ- यत् ... २४		१६	३७	श्रीकृष्णाश्वत्थामोरुक्तिप्रत्यु- क्त्यनन्तरं श्रीकृष्णोऽश्वत्थामो शापं दत्त्वोत्तरागर्भरक्षणं प्रति- जज्ञे, व्यासश्च तदम्बमोदत् । मणिं दत्त्वाऽश्वत्थासि वनं गते शिविरमागतेषु पाण्डवेषु भीत- द्रौपद्योक्तिप्रत्युक्ती ... २८	
१३	५२	निर्गतं भीमं चारयितुं रथ- मारुह्य पृष्ठतो धावत्स्वपि कृष्णा- दिषु तं चारयितुमशक्तुवत्सु वेग- चद्भिरश्वैर्गच्छन्स गङ्गातीरे व्या- सेन सहितं स्थितमश्वत्थामानं दृष्ट्वा तं प्रति सशरं धनुर्गृ- हीत्वाऽधावत् । आगच्छन्तं भीमं तत्पृष्ठत आगच्छन्तौ कृष्णार्जुनौ च दृष्ट्वापायान्तरमनालोचयन्नश्व- त्थामा पाण्डवाभावायेषीकामा- दाय तस्यां ब्रह्मशिरोऽस्त्रमुदीरय- न्निक्षेप ... २५		१७	२६	सौप्तिके हतेषु सैन्येषु शोच- न्युधिष्ठिरः श्रीकृष्णं प्रति मम पुत्रा द्रौणिना कथं हता इत्यादि पप्रच्छ । श्रीकृष्णोऽपि महादेव- स्य प्रसादं कथयन्तं प्रशं- सन् सृष्टिकारणार्थं ब्राह्मकुत- तत्प्रेरणादिवृत्तान्तं कथया- मास ... ३०	
१४	१६	अश्वत्थामोऽभिप्रायं ज्ञातवता कृष्णेन प्रेरितोऽर्जुनोऽपि तदेव दित्यास्त्रं प्राक्षिपत् । उभयोरस्त्र- तेजसा व्रस्ते त्रैलोक्ये तत्रागतौ व्यासनारदावश्वत्थामार्जुनौ प्रति 'नानाशस्त्रविदः पूर्वं' इत्याहू- चतुः ... २६		१८	२६	पुनर्महादेवप्रभावं कथयन्श्री- कृष्णो देवानां यज्ञकल्पनं, तत्र स्वभागमदृष्टवतो रुद्रस्य कोपं, तद्भयाद्यज्ञस्य सृगरूपेण पला- यनं, देववाक्येन महाप्रसा- दादिकं चाह स्म । भविष्य- त्पर्ववृत्तनपूर्विका सौप्तिकपर्व- समाप्तिः ... ३२	
१५	३५	व्यासनारदयोर्वाक्यं श्रुत्वाऽ- र्जुनः 'प्रमुक्तमस्त्रमस्त्रेण' इत्या-					

॥ समाप्तं सौप्तिकपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

॥ शुभं भवतु ॥

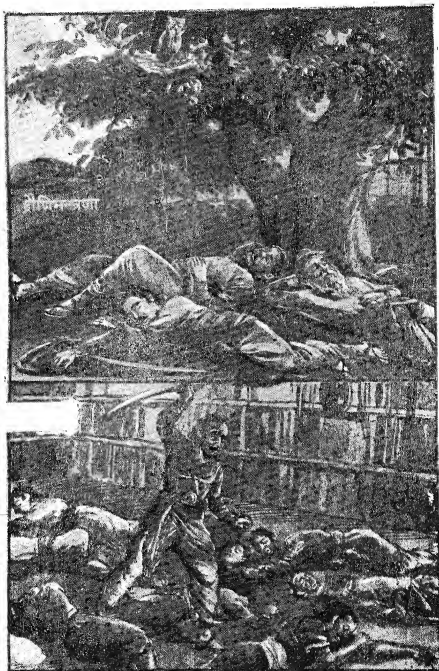
॥ सौप्तिकपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

॥ महाभारतस्य सौप्तिकपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

॥ महाभारत ॥

सोत्तिकपर्व-१०

॥ महाभारतम् ॥

सौप्तिकपर्व ।

—१०—

सौप्तिकपर्वः ?

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

सञ्जय उवाच ।

ततस्ते सहिता वीराः प्रयाता दक्षिणामुखाः

उपास्तमनवैलासां शिविराभ्याशमागताः ॥ १

विमुच्य बाह्यांस्त्वरिता भीता सममवस्तदा ।

गहनं देशमासाद्य प्रच्छन्ना न्यविशन्त ते ॥ २

सेनानिवेशमभितो भाति दूरमवस्थिताः ।

निकृत्ता निशितैः शस्त्रैः समन्तात्क्षतविक्षताः

श्रीधर्ममुष्णं च निःश्वस्य

पाण्डवानेव चिन्तयन् ।

श्रुत्वा च चिन्तयन् घोरं

प्राण्डवानां जयविणाम् ॥ ४

अनुसारमभ्याहरीताः प्राङ्मुखाः प्राद्वत्सुतः

ते मुहूर्तात्ततो गत्वा आस्तवाहः पिपासिताः

नामृष्यन्त महैवासाः क्रोधात्सर्ववशीरताः ॥

राज्ञो वधेन संतप्ता मुहूर्तं समवस्थिताः ॥ ४

धृतराष्ट्र उवाच ।

अश्रद्धेयमिदं कर्म कृतं भीमेन सञ्जय ।

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

यत्स नागायुतप्राणः पुत्रो मम निपातितः ७

अवध्यः सर्वभूतानां वज्रसंहननो युवा ।

पाण्डवैः समरे पुत्रो निहतो मम सञ्जय ॥ ८

न विष्टमभ्यतिक्रान्तं शक्यं गावलग्ने नरैः ।

यत्समेत्य रणे पार्थैः पुत्रो मम निपातितः ९

अद्रिसारमयं नूनं हृदयं मम सञ्जय ।

हतं पुत्रशतं श्रुत्वा यन्न दीर्णं सहस्रधा ॥ १०

कथं हि वृद्धमिधुनं हतपुत्रं भविष्यति ।

न ह्यहं पाण्डवेयस्य विषये वस्तुमुत्सहे ॥ ११

कथं राज्ञः पिता भूत्वा स्वयं राजा च सञ्जय

प्रेत्यभूतः प्रवर्तय पाण्डवेयस्य शासनात् ॥ १२

आहाप्य पृथिवीं स्वर्गं

स्थित्वा सूर्येण सञ्जय

येन पुत्रशतं पूर्णं

मेकेन निहतं मम ॥ १३

कृतं सत्यं वचस्तस्य विदुरस्य महात्मना ।

अकुर्वता वचस्तेन मम पुणेन सञ्जय ॥ १४

॥ १४ ॥

॥ १४ ॥

॥ १४ ॥

॥ १४ ॥

॥ १४ ॥

॥ १४ ॥

॥ १४ ॥

॥ १४ ॥

॥ १४ ॥

॥ १४ ॥

॥ १४ ॥

॥ १४ ॥

॥ १४ ॥

नीलकण्ठी टीका

पूर्वाणिपर्वणि अर्थार्थं कुटुम्बनाशमनु स्वयमपि

नश्यतीत्युक्तम् । इदानीं प्रथमानुगो बाह्यः तद्धर्म-

ध्वपि निन्दितम् कर्म करोतीत्युच्यते ततस्ते सहिता

वीरा इत्यादिना सौप्तिकपर्वणि । ततः दुर्योधनेन

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

सेनापत्येऽवत्यागोऽभिषेकान्तरं । तेऽवस्थांमरुपाचार्य-

कृतवर्माणः शिविराभ्यां शिविरनिकटस्थं देशं आसाद्य

बाह्यान्विमुच्य न्यविशन्तेति योजना ॥ १ ॥ अनु-

सारः पृष्ठमग्नम् । प्राद्वत्सुतः पुनर्बाह्यान्व्यवस्येति गम्यते

॥ ५ ॥ नावृष्यन्तः पिपासामपि न परामृष्यन्तः राज्ञो

दुर्योधनस्य ॥ ६ ॥

॥ ६ ॥

॥ ६ ॥

॥ ६ ॥

॥ ६ ॥

॥ ६ ॥

॥ ६ ॥

कथमस्य भविष्यामि प्रेक्ष्यभूतो दुरन्तकृत ।
कथं भीमस्य वाक्यानि श्रोतुं शक्यामि सञ्जय
अधर्मेण हते तात पुत्रे दुर्योधने मम ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणिः किमकुर्वत सञ्जय ॥ १६

सञ्जय उवाच ।

गत्वा तु तावका राज्ञातिदूरमवसिताः
अपश्यन्त वनं घोरं नानाद्रुमलतावृतम् ॥ १७
ते सुहृत् तं विश्रभ्य लब्धतैर्येह्योत्तमैः ।
सूर्यास्तमनवेलायां समासेदुर्महद्वनम् ॥ १८
नानासृगणैर्जुष्टं नानापाक्षिगणावृतम् ।
नानाद्रुमलताच्छन्नं नानाश्यालनिषेधितम् ॥

नानातोयैः समाकीर्णं

नानापुष्पोपशोभितम् ।

पक्षिनीशतसंछन्नं

बीलोत्पलसमायुतम् ॥ २०

अविद्य तद्वनं घोरं वीक्षमाणाः समन्ततः ।
शाखासहस्रसंछन्नं न्यधोऽर्धं दृष्ट्युस्ततः ॥ २१
उपेत्य तु तदा राजन् न्यग्रोधं ते महारथाः ।
दृष्ट्युत्पिपादां श्रेष्ठाः श्रेष्ठं तं वै वनस्पतिम् ॥ २२
तेऽवतीर्य स्येभ्यश्च विप्रमुच्य च वाजिनः ।
उपस्पृश्य यथान्यायं सन्ध्यामन्वासात् प्रभो
ततोऽस्तं पर्वतश्रेष्ठमनुप्राप्ते दिवाकरे ।
सर्वस्य जगतो धात्री शर्वरी समपद्यत ॥ २४
ग्रहनक्षत्रताराभिः संपूर्णाभिरलंकृतम् ।
नभोऽंशुकमिवामाति प्रेक्षणीयं समन्ततः ॥ २५

इच्छया ते प्रवदन्ति

ये सत्त्वा रात्रिचारिणः ।

दिवाचराश्च ये सत्त्वा-

स्ते निद्रावशमागताः ॥ २६

रात्रिचराणां सत्त्वानां

निर्घोषोऽभूत्सुधाकणः ।

कठ्यादाश्च प्रमुदिता

घोरा प्राप्ता च शर्वरी ॥ २७

तस्मिन् रात्रिमुखे घोरे

दुःखशोकसमन्वितः ।

कृतवर्मा कृपो द्रौणि-

रूपोपविष्टः समम् ॥ २८

तत्रोपविष्टाः शोचन्तो न्यग्रोधस्य समीपतः

तमेवार्थमतिक्रान्तं कुरुपाण्डवयोः क्षयम् ॥ २९

निद्रया च परीताङ्गा निषेधुर्धरणीतले ।

श्रमेण सुदृढं युक्ता विविक्षता विविधैः शरैः ॥

ततो निद्रावशं प्राप्तौ रूपभोजी महारथी ।

सुखोचितावदुःखाहो निषण्णी धरणीतले ॥

तौ तु सुप्ता महाराज श्रमशोकसमन्वितौ ।

महार्हशयनोपेतौ भूमावेव ह्यनाथवत् ॥ ३२

क्रोधामर्षशतं प्राप्तौ द्रोणपुत्रस्तु भारत ।

न वै स्म स जगामाथ निद्रां सर्प इव श्वसन्

न लेभे स तु निद्रां वै दृष्टमानो हि मनुजान् ।

वीक्षां चक्रे महाबाहुस्तद्वनं घोरदर्शनम् ॥

वीक्षमाणां वनोद्देशं नानासत्त्वैर्निषेधितम् ।

अपश्यत् महाबाहुर्न्यग्रोधं वायसैर्युतम् ॥ ३५

तत्र काकसहस्राणि तां निद्रां पर्यणामयन् ।

सुखं स्वपन्ति कौरव्य पृथक् पृथगुपाश्रयाः ॥

सुतेषु तेषु काकेषु विश्रब्धेषु समन्ततः ।

सोऽपश्यत्सहस्रा यान्तमुत्तकं घोरदर्शनम् ॥

महास्त्रं महाकार्यं हर्यश्च वज्रपिङ्गलम् ।

सुदीर्घघोणानखरं सुपर्णमिव धगितम् ॥ ३८

सोऽथ शब्दं सृष्टुं कृत्वा लीयमान इवाण्डजः

न्यग्रोधस्य ततः शाखां प्राप्यथामास भारत ॥

सन्निपत्य तु शाखायां न्यग्रोधस्य विहङ्गमः ।

सुप्ताजघान सुबह्व्यायसान्वायसान्तकः ४०

केपाञ्चिदचिन्नरूपश्चाशिरासि च चकत् ह

चरणांश्चैव केपाञ्चिद्भ्रमज्ज चरणायुधः ॥ ४१

अश्वेनाहनद्वलवान्येऽस्य दृष्टिपथे स्थिताः ।

तेषां शरीरावयवैः शरीरैश्च विशोषिते ॥ ४२

न्यग्रोधमण्डले सर्वे

संछन्नं सर्वतोऽभ्यवृत्तः ।

तास्तु हत्वा तस्य काकान्

कौशिको मुदितोऽभवत् ॥ ४३

प्रतिकृत्य यथाकामं शत्रूणां शत्रुषुदनः ।

तददृष्ट्वा सोपधं कर्म कौशिकेन कृतं निद्रा ॥

अन्वासात् उपासितवन्तः ॥ २३ ॥ अलंकृतं जलविदुर्चित्रितं अंशुक वनम् ॥ २५ ॥ शयनोपेतौ प्रागिति शेषः ॥ ३२ ॥
पर्यणामयन् परिणीतवन्त आसन् ॥ ३६ ॥ दृष्टेः इत्थिमाणिनिमलोचनम् । घोषा नासां नखरः तीक्ष्णलखः ॥ ३८ ॥
सोपधं तत्कथम् ॥ ४४ ॥ + 'क्षणेनाहस्य बलवान्' इति पाठान्तरम् ।

तद्भावे कृतसंकल्पो द्रौणिरेकोऽन्वचिन्तयत् ।
 उपदेशः कृतोऽनेन पक्षिणा मम संयुगे ॥ ४५
 शङ्खणां क्षपणे युक्तः प्राप्तः कालश्च मे मतः ।
 नाद्य शक्या मया हन्तुं पाण्डवा जितकाशिनः
 बलवन्तः कृतोत्साहाः प्राप्तलक्षाः प्रहारिणः
 राक्षः सकाशात्तेषां तु प्रतिज्ञातो बधो मया ॥
 पतङ्गाग्रिसमां वृत्तिमास्यायास्मविनाशिनीम्
 न्यायतो युध्यमानस्य प्राणत्यागो न संशयः ॥
 छत्रना च भवेत्सिद्धिः शङ्खणां च श्रयो महान्
 ततः संशयितादर्थार्थोऽर्थो निःसंशयो भवेत्
 तं जना बहु मन्यन्ते ये च शास्त्रविशारदाः ।
 यथाप्यत्र भवेद्वाक्यं गर्हितं लोकनिन्दितम् ॥
 कर्तव्यं तन्मनुष्येण क्षत्रधर्मेण वर्तता ।
 निन्दितानि च सर्वाणि कुत्सितानि पदे पदे
 सोपधानि कृतान्येव पाण्डवैरकृतात्मभिः ।
 अस्मिन्नर्थे पुरा गीताः श्रूयन्ते धर्मचिन्तकैः ॥
 श्लोका न्यायमवक्ष्यि-
 स्तत्त्वाधीस्तत्त्वदर्शिभिः ।
 परिधान्ते विदीर्षे वा
 भुजाने वापि शत्रुभिः ॥ ५३
 प्रस्थाने वा प्रवेशे वा प्रहर्तव्यं रिपोर्बलम् ।
 निद्रार्तसर्धरात्रे च तथा नष्टप्रणायकम् ॥ ५४
 भिक्षार्थं बलं यथा विधा युक्तं च यन्त्रवेत् ।
 इत्येवं निश्चयं चक्रे सुमानां निशि मारणे ॥ ५५
 पाण्डूनां सह पाञ्चालद्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
 स कुरां मतिमास्थाय विनिश्चित्य सुहृदुः ५६
 सुतो प्राबोधयत्तौ तु मातुलं भोजमेव च ।
 तौ प्रबुद्धौ महात्मानौ कृपभोजौ महाबलौ ॥

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि द्रौणिमन्त्रणायां

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

कृप उवाच ।

श्रुतं ते सचनं सर्वं यद्यदुक्तं त्वया विभो । ममापि तु वचः किञ्चिच्छृणुस्वाद्य महाभुज १

तद्भावे कपटभावे । उपदेश इति ।

दुर्जनाचरितं मार्गं प्रमाणं कुर्वते खलाः ।

विश्वस्तान्निहिसिद्धं द्रौणिकलुकमरोदुरूपम् ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावे-

नोत्तरं प्रतिपद्येतां तत्र युक्तं न्हिया वृत्तौ ।
 स मुहूर्तमिव ध्यात्वा बाष्पविह्वलमब्रवीत् ॥
 हतो दुर्योधनो राजा एकवीरो महाबलः ।
 यस्यार्थे वैरमस्माभिरासक्तं पाण्डवैः सह ५९
 एकाकी बहुभिः क्षुद्रैराहवे शुद्धधिक्रमः ।
 पातितो भीमसेनेन एकादशचमूपतिः ॥ ६०
 वृकोदरेण क्षुद्रेण सुनुशंसमिदं कृतम् ।
 मूर्धाभिषिक्तस्य शिरः पादेन परिसृद्नता ॥

विनर्देति च पाञ्चालाः

क्ष्वेलन्ति च हसन्ति च ।

धमन्ति शङ्खाञ्जतयो

हृष्टा प्रन्ति च दुन्दुभीन् ॥ ६२

वादित्रघोषस्तुमुलो विमिश्रः शङ्खनिःखनैः ।
 अनिलेनेरितो घोरो दिशः पूर्यतीव ह ६३
 अश्वानां हेममाणानां गजानां चैव बृहताम् ।
 तिहताश्च शूराणां श्रूयते सुमहानयम् ॥ ६४
 दिशं प्राचीं समाश्रित्य

हृष्टानां गच्छतां भृशम् ।

रथनेमिसन्निधौ च

श्रूयन्ते लोमहर्षणाः ॥ ६५

पाण्डवैर्घातैराष्ट्राणां यदिदं कदनं कृतम् ।
 वयमेव त्रयः शिष्टा अस्मिन्महति वैशसे ६६
 केचिन्नागशतप्राणाः केचित्सर्वास्त्रकोविदाः
 तिहताः पाण्डवैर्येस्ते मन्ये कालस्य पर्ययम्
 एवमेतेन भाव्यं हि नूनं कार्येण तत्त्वतः ।
 यथा हस्येदृशी निष्टा कृतकार्येऽपि दुष्करे ॥
 भवतोऽस्तु यदि प्रज्ञा न मोहादपनीयते ।
 द्यापन्नेऽस्मिन्महत्यये यज्ञः श्रेयस्तदुच्यताम्

दीपे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ 'तत्र' इति पाठः ।

२

श्रुतं त इति ॥ १ ॥

आवद्धा मातुषाः सर्वे निवद्धाः कर्मणोर्द्वयोः।
दैवे पुरुषकारे च परं ताभ्यां न विद्यते ॥ २ ॥
न हि दैवेन सिध्यन्ति कार्याण्येकेन सत्तम।
न चापि कर्मण्येकेन द्वाभ्यां सिद्धिस्तु योगतः
ताभ्यामुभाभ्यां सर्वाभ्यां
निवद्धा अधमोत्तमाः ।
प्रवृत्ताश्चैव दृश्यन्ते

निवृत्ताश्चैव सर्वदाः ॥ ४ ॥
पञ्चन्यः पर्वते वर्षेनिकन्तु साधयते फलम् ।
कृष्टे क्षेत्रे तथा वर्षेनिकस्य साधयते फलम् ॥ ५ ॥
उत्थानं चापि दैवस्य ह्यनुत्थानं च दैवतम् ।
व्यर्थं भवति सर्वत्र पूर्वस्तत्र विनिश्चयः ॥ ६ ॥
सुवृष्टे च यथा देवे सम्यक् क्षेत्रे च कर्षिते ।
बीजं महागुणं भूयात्तथा सिद्धिर्हि मातुषी ॥ ७ ॥
तयोर्द्वे विनिश्चित्य स्वयं चैव प्रवर्तते ।
प्राज्ञाः पुरुषकारेषु वर्तन्ते दाक्ष्यमाश्रिताः ॥ ८ ॥
ताभ्यां सर्वे हि कार्यौघा मनुष्याणां नरर्षभ ।
विचेष्टन्तः स्म दृश्यन्ते निवृत्तास्तु तथैव च ॥ ९ ॥
कृतः पुरुषकारश्च सोऽपि दैवेन सिध्यति ।
उत्थास्य कर्मणः कर्तुरभिनिर्वर्तते फलम् ॥ १० ॥
उत्थानं च मनुष्याणां दक्षाणां दैववर्जितम् ।
अफलं दृश्यते लोके सम्यगप्युपपादितम् ॥ ११ ॥
तत्रालसा मनुष्याणां ये मयस्यमनस्विनः ।
उत्थानं ते विगर्हन्ति प्राज्ञानां तत्र रोचते ॥ १२ ॥
प्रायशो हि कृतं कर्म नाफलं दृश्यते भुवि ।
अकृत्वा च पुनर्दुःखं कर्म पश्येन्महाफलम् ॥ १३ ॥
वेष्टामकुर्वन्लभते यदि किञ्चिदच्छ्रया ।

दैवे । आत्मन्तात् । बद्धाः पुरुषकारे निहीनतया
बद्धाः । तेन दैवं प्रदानं पुरुषकार उपसर्जनमि-
त्युक्तं भवति ॥ २ ॥ वर्षेन किं फलं न साधयतेऽपि
तु साध्यत्वेन । कृषिं विनापि वनेचराः केवलं पर्वन्नेन
जीवन्ति न तु कृषिबलाः केवलया कृष्या जीवन्ति । एवं
पुरुषकारे दैवमपेक्षते दैवं तु नातीव पुरुषकारोपेक्षमिति
भावः ॥ ५ ॥ एतदेवाह-उत्थानमिति । दैवस्य
प्रधानस्य उत्थानं पुरुषकारो व्यर्थं भवति तथाऽनुत्थानं
उत्थानहीनं दैवमपि व्यर्थमिति पक्षेऽपि सर्वत्र व्यवस्थाति
तत्र पूर्वं एव पक्षः श्रेयानित्यर्थः ॥ ६ ॥ द्वयोराजुर्द्वयं
श्रेष्ठतरमित्याह-सुवृष्ट इति ॥ ७ ॥ दैवं जलवदिति शेषः
यतः स्वयमपि पुरुषकारं विनापि प्रवर्तते फलं दातुमिति
शेषः । तर्हि किं पुरुषकारेण्याराधयद्-प्राज्ञा इति ।

यो वा न लभते कृत्वा दुर्वशीं तावुभावापि ॥
शक्नोति जीवितुं दक्षो
नालसः सुखमेधते ।
दृश्यन्ते जीवलोकेऽस्मिन्
दक्षः प्रायो हितैषिणः ॥ १५ ॥
यदि दक्षः समारम्भात्
कर्मणो नाश्रुते फलम् ।
नास्य वाच्यं भवतिकञ्चि-
ल्लघ्वद्वयं वाऽधिगच्छति ॥ १६ ॥
अकृत्वा कर्म यो लोके फलं विन्दति धिष्टितः
स तु वक्तव्यतां याति द्वेष्यो भवति भूयशः
पथमेतदनादस्य वर्तते यस्त्वतोऽन्यथा ।
स करोत्यात्मनोऽनर्थानेव बुद्धिमतां नयः ॥
हीनं पुरुषकारेण यदि दैवेन वा पुनः ।
कारणाभ्यामथैताभ्यामुत्थानमफलं भवेत् ॥
हीनं पुरुषकारेण कर्म तिवह न सिद्ध्यति ।
दैवतैभ्यो नमस्कृत्य यस्त्वर्थान्सम्यगीहते ॥
दक्षो दाक्षिण्यसंपन्नो न स मोर्धेर्विहस्यते ।
सम्यगीहा पुनरियं यो वृद्धानुपसेवते ॥ २१ ॥
आपृच्छति च यच्छ्रेयः करोति च हितं वचः
उत्थायोत्थाय हि सदा प्रष्टव्या बुद्धसंमताः
ते स्म योगे परं सूलं तस्माला सिद्धिरुच्यते ।
द्युद्धानां वचनं श्रुत्वा योऽभ्युत्थानं प्रयोजयेत्
उत्थानस्य फलं सम्यक्त्वदा स लभतेऽस्मिन्
रागात्क्रोधाद्भयाद्धोमाद्योर्धनीहति मानवः
अनीशश्चावमानी च स शीघ्रं प्रपश्यते श्रियः
सोऽयं दुर्योधनेनार्थो लुब्धेनादीर्घदर्शना ॥

पुरुषापरपथनिवृत्तिमात्रं तत्फलमित्यर्थः ॥ ८ ॥ विचेष्टन्तः
प्रवृत्ताः दृश्यन्ते लोकदृष्टयेत्यर्थः ॥ ९ ॥ कर्म अकृत्वा
दुःखं पश्येदित्यपि प्रायोऽपि ॥ १३ ॥ दुर्वशीं दुर्लभां
वेष्टायां लभते निषेधो न लभत इत्युपमेयान्नमित्यर्थः
॥ १४ ॥ यदिति । दक्षो गिहतां न यातीति भावः ॥ १५ ॥
अदभ्यस्तु परप्रयत्नाजितेन जीवन्नापि सोममेवायं समर्थो
नाजिषितुमिति निषेध इत्याह-ल्लघ्वेति ॥ १७ ॥ एतत् दैवदा-
क्ष्ययोः साहित्यं अन्यथा तयोर्न्यतरालम्बने ॥ १८ ॥
एतदेव स्पष्टयति-हीनमिति । पुरुषकारेण हीनं दैवो-
त्थानमफलं एव दैवीनं पुरुषकारस्योत्थानमपि तस्मात्
द्वाभ्यामप्युत्थातव्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥ कर्म दैवम् । फलित-
माह-दैवतैरेव इति ॥ २० ॥ इति विवृणोति-
सम्यगिति ॥ २१ ॥ योति अलं कलमिति ॥ २२ ॥
अनीशो अजितचित्तः मानवो परमवजानन् ॥ २३ ॥

असमर्थः समारब्धो मूढत्वादविचिन्तितः ।
 हितबुद्धीननादित्य संमंथ्यासाधुभिः सह ॥
 वार्यमाणोऽकरोद्धैर पाण्डवैर्गुणवत्तरैः ।
 पूर्वमप्यतिदुःशीलो न धैर्यं कर्तुमर्हति ॥ २७
 तपस्यर्थे विपन्ने हि मित्राणां न कृते वचः ।
 अनुवर्तामहे यत्तु तं वर्यं पापपूरुषम् ॥ २८
 अस्मानप्यनयस्तस्मात्प्राप्तोयं दारुणो महान्
 अनेन तु ममाद्यापि व्यसनेनोपतापिता ॥
 बुद्धिश्चिन्तयते किञ्चित्स्वं श्रेयो नावबुध्यते
 मुह्यता तु मनुष्येण प्रष्टव्याः सुहृदो जनाः ॥

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि द्रौणिक्पुत्रसंवादे

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

सञ्जय उवाच ।
 कृपस्य वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं शुभम् ।
 अश्वत्थामा महाराज दुःखशोकसमन्वितः १
 दह्यमानस्तु शोकेन प्रदीप्तेनाग्निना यथा ।
 कूरं मनस्ततः कृत्वा तादृशौ प्रत्यभाषत ॥ २
 पुरुषे पुरुषे बुद्धिर्या या भवति शोभना ।
 तुष्यन्ति च पृथक् सर्वे प्रक्षया ते स्वया स्वया
 सर्वो हि मन्यते लोक आत्मानं बुद्धिमत्तरम्
 सर्वस्यात्मा बहुमतः सर्वोत्मानं प्रशंसति ४
 सर्वस्य हि स्वका प्रशंसा साधुवादे प्रतिष्ठिता ।
 परबुद्धिं च निन्दन्ति स्वा प्रशंसन्ति चासकृत्
 कारणान्तरयोगेन योगे येषां समागतिः ।
 अन्योन्येन च तुष्यन्ति बहु मन्यन्ति चासकृत्
 तस्यैव तु मनुष्यस्य सा सा बुद्धिस्तदा तदा ।
 कालयोगे विपर्यासं प्राप्यान्योन्यं विपद्यते
 विचित्रत्वात्तु चित्तानां मनुष्याणां विशेषतः
 चित्तवैकल्यमासाद्य सा सा बुद्धिः प्रजायते
 यथा हि वैद्यः कुशलो
 ज्ञात्वा व्याधिं यथाविधि ।

तपति संतापं प्राप्नोति भीमेन मग्नोऽः सन् ॥ २८ ॥
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठेय भारतेर्मा-
 वीये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

कृपस्येति ॥ १ ॥ सर्वोत्मानमित्यत्र सर्वः आत्मान-

तत्रास्य बुद्धिर्विनयस्तत्र श्रेयश्च पश्यति ।
 ततोस्य मूलं कार्याणां बुद्ध्या निश्चित्य वै बुद्ध्या-
 तेऽत्र पृष्टा यथा ह्युस्तत्कर्तव्यं तथा भवेत् ।
 ते वर्यं धृतराष्ट्रं च गान्धार्यं च समेत्य ह ॥
 उपपृच्छामहे गत्वा विदुरं च महामतिम् ।
 ते पृष्टास्तु वदेयुश्चक्रेयो नः समनन्तरम् ॥
 तदस्माभिः पुनः कार्यमिति मे नैष्ठिकी मतिः
 अनारंभान्तु कार्याणां नार्थः संपद्यते काचित्
 कृते पुरुषकारे तु येषां कार्यं न सिद्ध्यति ।
 देवेनोपहतास्ते तु नात्र कार्या विचारणाश्च

भैषज्यं कुरुते योगा-
 त्प्रशमार्थमिति प्रभो ॥ १
 एवं कार्यस्य योगार्थं बुद्धिं कुर्वन्ति मानवाः
 प्रक्षया हि स्वयां युक्तास्तां च निदन्ति मानवाः
 अन्यथा यौचने मर्त्यां
 बुद्ध्या भवति मोहितः ।
 मध्येऽन्यथा जरायां तु
 सोऽन्यां रोचयते मतिम् ॥ १२
 व्यसनं वा महाघोरं
 समुद्धिं चापि तादृशीम् ।
 अवाप्य पुरुषो भोज
 कुरुते बुद्धिवैकृतम् ॥ १२
 एकस्मिन्नेव पुरुषे सा सा बुद्धिस्तदा तदा ।
 भवत्यकृतधर्मत्वात्सा तस्यैव न रोचते ॥ १३
 निश्चित्य तु यथाप्रभं यां मतिं साधु पश्यति
 तथा प्रकुरुते भावं सा तस्योद्योगकारिका ॥
 सर्वो हि पुरुषो भोज साध्वेतादिति निश्चितः
 कर्तुमारभते प्रीतो मरणादिषु कर्मसु ॥ १५

मिति च्छेदः । सन्धिरारवः ॥ ४ ॥ योगे समुद्यते ॥ ६ ॥
 हे भोज हे कृतवर्मन् एकमेव संबोधयन् कृतस्य मनसि
 अनादरे सूचयति ॥ १२ ॥ अकृतवर्मत्वात् अवसरानुरो-
 धात् इदानीं मम शांतिबुद्धिर्न रोचते इत्यर्थः ॥ १३ ॥

सर्वे हि बुद्धिमाहाय प्रज्ञां वापि स्वकर्मा नराः
चेष्टन्ते विविधां चेष्टां हितमित्येव जानते ॥
उपजाता व्यसनजा येयमद्य मतिर्मम ।
युवयोस्तां प्रवक्ष्यामि मम शोकविनाशिनीम्
प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा कर्म तासु विधाय च
वर्णं वर्णं समाधत्ते होकैकं गुणभाग्युणम् १८
ब्राह्मणे वेदमर्थं तु क्षत्रिये तेज उत्तमम् ।
दाक्ष्यं वैश्ये च शूद्रे च सर्ववर्णासुकूलताम् ॥

अदान्तो ब्राह्मणोऽसाधु-
निस्तेजाः क्षत्रियोऽधमः ।

अदक्षो निन्दते वैश्यः

शूद्रश्च प्रसिद्धलवान् ॥ २०

सोऽस्मि जातः कुले श्रेष्ठे

ब्राह्मणानां सुपूजिते ।

मन्दभाग्यतयाऽस्म्येत-
क्षत्रधर्ममनुष्ठितः ॥ २१

क्षत्रधर्मं विदित्वाहं यदि ब्राह्मण्यमाश्रितः ।

प्रकुर्यां सुमहत्कर्म न मे तत्साधुसंमतम् २२

धार्यश्च धनुर्विद्यं विद्वान्यत्नाणि चाहवे ।

पितरं निहतं दद्या किं नु वक्ष्यामि संसदि ॥

सोऽहमद्य यथाकामं क्षत्रधर्ममुपास्य तम् ।

गन्ताऽस्मि पदवीं राक्षः पितृश्चापि महात्मनः

अद्य स्वप्स्यन्ति पाञ्चाला

विश्वस्ता जितकाशिनः ।

विमुक्तयुग्यकवचा

हर्षेण च समन्विताः ॥ २५

जयं मत्वाऽऽत्मनश्चैव

आन्ता व्यायामकशिताः ।

तेषां निशि प्रसुप्तानां

सुप्तानां शिविरे स्वेके ॥ २६

अवस्कन्दं करिष्यामि

शिविरस्याद्य दुष्करम् ।

तानवस्कन्ध शिविरे

प्रेतभूतविचेतसः ॥ २७

सुदधिष्यामि विक्रम्य मधवानिव दानवान् ।

अद्य तान्सहितान्सर्वान् धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ॥

सुदधिष्यामि विक्रम्य

कक्षं दीप्त इवानलः ।

निहत्य चैव पाञ्चालान्

शान्तिं लब्ध्वाऽस्मि सत्तम ॥ २९

पाञ्चालेषु भविष्यामि सुदयन्नद्य संयुगे ।

पिनाकपाणिः संकुलः स्वयं रुद्रः पशुष्विव ॥

अद्याहं सर्वपाञ्चालाग्निहत्य च निकृष्य च

अदैयिष्यामि सिंहघ्नो रणे पाण्डुसुतास्तथा ३१

अद्याहं सर्वपाञ्चालैः कृत्वा भूमिं शरीरिणीं

प्रहृत्यैकैकशस्तेषु भविष्याम्यनुजः पितुः ३२

दुर्योधनस्य कर्णेस्य भीष्मसैन्यवयोरपि ।

गमयिष्यामि पाञ्चालान्पदवीमद्य दुर्योमां ॥

अद्य पाञ्चालराजस्य

धृष्टद्युम्नस्य वै निशि ।

न चिरात्प्रमथिष्यामि

पशोरिव शिरो बलात् ॥ ३५

अद्य पाञ्चालपाण्डूनां

शयितानात्मजाभिः ।

खड्गेन निशितैर्नाजौ

प्रमथिष्यामि गौतम ॥ ३६

अद्य पाञ्चालसेनां तां

निहत्य निशि सौप्तिके ।

कृतकृत्यः सुखी चैव

भविष्यामि महामते ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि द्रौणिमन्त्रणायां

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

विदित्वा आश्रित्य यदि ब्राह्मण्यं संश्रितः सन् शमादिष्वपि
सुमहत्कर्मं प्रकुर्यात् तत् न मे साधु संमतं न अवलम्बितस्य च
क्षत्रधर्माविर्वाहोऽप्यन्यं कर्तव्यं इत्यर्थः ॥ २२ ॥ गन्तासि
॥ २३ ॥

गमिष्यामि पदवीमावृण्म्य ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते
सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदोषे तृतीयोऽ-
ध्यायः ॥ ३ ॥

४

कृप उवाच ।

दिष्टथा ते प्रतिकर्तव्ये मतिर्जातेयमच्युत ।
न त्वां वारयितुं शक्तो वज्रपाणिरपि स्वयम् ॥
अनुयास्यावहे त्वां तु प्रभाते सहितावुभौ ।
अथ राज्ञी विश्रमस्व विमुक्तकवचध्वजः ॥ २
अहं त्वामनुयास्यामि कृतवर्मा च सात्वतः ।
परानभिमुखं यान्तं रथावास्थाय दंशितौ ॥ ३

आवाभ्यां सहितः शत्रून्
भ्यो निहन्ता समागमे ।

विक्रम्य रथिनां श्रेष्ठ

पाञ्चालान्सपदानुगान् ॥ ४

शक्तस्त्वमसि विक्रम्य विश्रमस्व निशामिमां
चिरं ते जाग्रतस्तात स्वप तावन्निशामिमां
विश्रान्तश्च विनिद्रश्च स्वस्वचित्तश्च मानद ।
समेत्य समरे शत्रून्वाधिष्यसि न संशयः ॥ ६
न हि त्वां रथिनां श्रेष्ठ प्रगृहीतवरायुधम् ।
जेतुमुत्सहते शश्वदपि देवेषु वासवः ॥ ७
कृपेण सहितं यान्तं गुप्तं न कृतवर्मणा ।
को द्रौणि युधि संरब्धं योधयेदपि देवराट्
ते वयं निशि विश्रान्ता
विनिद्रा विगतज्वराः ।

प्रभातायां रजस्रां वै

निहनिष्याम शत्रवान् ॥ ९

तव ह्यस्त्राणि दिव्यानि मम जैव न संशयः ।
सात्वताऽपि महेश्वासो नित्यं युद्धेषु कोविदः
ते वयं सहितास्तात सर्वोऽश्वाशून्समागतान्
प्रसह्य समरे हत्वा प्रीतिं प्राप्स्याम पुष्कलां
विश्रमस्व त्वमव्यग्रः स्वप चेमां निशां सुखम् ।
अहं च कृतवर्मा च त्वां प्रयान्तं नरोत्तमम् ॥
अनुयास्याव सहितौ धनिवनी प्ररतापनौ ।
रथिनं त्वस्या यान्तं रथमास्थाय दंशितौ ॥ ३
स गत्वा शिविरं तेषां नाम विश्राज्य चाहवे
ततः कर्तासि शत्रूणां युध्यतां कदन्तं महत् ॥
कृत्वा च कदन्तं तेषां प्रभाते विमलेऽहनि ।
विहरस्व यथा शकः सद्यस्त्वा महासुरान् ॥

त्वं हि शक्तो रणे जेतुं पाञ्चालानां वरुथिनीम्
दैत्यसेनामिव क्रुद्धः सर्वदानवसूदनः ॥ १६
मया त्वां सहितं संख्ये गुप्तं च कृतवर्मणा
न सहेत विभुः साक्षाद्वज्रपाणिरपि स्वयम् ॥ ७
न चाहं समरे तात
कृतवर्मा न जैव हि ।

अनिर्जित्य रणे पाण्डू-

श्च च यास्यामि कर्हिचित् ॥ १८

हत्वा च समरे क्रुद्धान्

पाञ्चालान् पाण्डुभिः सह ।

निवर्तिष्यामहे सर्वं

हता वा खर्गंगा वयम् ॥ १९

सर्वोपायैः सहायास्ते प्रभाते वयमाहवे ।
सत्यमेतन्महाबाहो प्रवधीमि तवानघ ॥ २०
एवमुक्तस्ततो द्रौणिर्मातुलेन हितं वचः ।
अब्रवीन्मातुलं राजन् क्रोधसंरक्तलोचनः २१
आतुरस्य कुतो निद्रा नरस्यामर्षितस्य च
अर्थाश्चिन्तयतश्चापि कामयन्त्य वा पुनः ।
तद्विदं समनुप्राते पश्य मेऽद्य चतुष्टयम् ॥ २२
पश्य भागश्चतुर्थो मे स्वप्नमहाय नाशयेत् ।
किं नाम दुःखं लोकैऽस्मिन्पितृवधमनुस्मरन्
हृदयं निर्दहन्मेऽद्य राज्यहानि न शास्यति ।
यथा च निहतः पापैः पिता मम विशेषतः ॥
प्रत्यक्षमपि ते सर्वं तन्मे मर्माणि कुन्तति ।
कथं हि मादृशो लोकं सुहृत्तमपि जीवति २५
द्रोणो हतेति यद्वाचः पञ्चालानां शृणोम्यहं
वृष्टयुत्तमहत्त्वा तु नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ २६
स मे पितृवधाद्वध्याः पाञ्चाला ये च सङ्गताः
विलापां भग्नसकथस्य यस्तु राज्ञा मया श्रुतः
स पुनर्हृदयं कस्य क्रूरस्यापि न निर्देहत ।
कस्य ह्यकरुणस्यापि नेत्राभ्यामश्रु नाव्रजेत् ॥
नृपतेर्मग्नसकथस्य श्रुत्वा तादृग्वचः पुनः ।
यश्चायं मित्रपक्षो मे मयि जीवति निर्जितः ॥
शोकं मे वर्धयत्येष वारिवेग इवार्णवम् ।
एकाग्रमनसो मेऽद्य कुतो निद्रा कुतः सुखम् ॥

दिष्टयेति ॥ १ ॥ निहन्ता निहनिष्यसि ॥ ४ ॥

चतुर्थं आतुरादीनां चतुर्णां मध्ये एको भागः अमर्षः मे

मम स्वप्नं अह्नाय इदिति नाशयेत् तस्मात् स्वपेत्युक्तं तव
युज्यते अनुस्मरन् अनुस्मरतः न शास्यति अमर्ष इत्यर्थः ।
सार्धः लोकः ॥ २३ ॥

वासुदेवाजुनाभ्यां च तानहं परिरक्षितान् ।
अविषह्यतामभ्यन्ये महेन्द्रेणापि सत्तम ॥ ३१
न चापि शक्तः संयन्तुं
कोपमेतं संयुज्यतम् ।
तं न पश्यामि लोकेऽस्मिन्
यो मां कोपाज्जिघर्षयेत् ॥ ३२

इति श्रीमहामारते सौप्तिके पर्वणि द्रौषिमन्त्रणायां
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

कूप उवाच ।
शुश्रूषुरपि दुर्मैत्राः पुरुषोऽनियतेन्द्रियः ।
नालं वेदयितुं कृत्स्नौ धर्मार्थाविति मे मतिः
तथैव तावन्मेघाघावी विनयं यो न शिक्षते ।
न च किञ्चन जानाति सोऽपि धर्मार्थनिश्चयम्
चिरं ह्यपि जडः शूरः पण्डितं पशुपास्य हि ।
न स धर्मोन्विजानाति दूर्वां सुपरसानिव ३
सुहृत्तमपि तं प्राज्ञः पण्डितं पशुपास्य हि ।
क्षिप्रं धर्मोन्विजानाति जिह्वा सुपरसानिव ४
शुश्रूषुस्त्वैव मेघाघावी पुरुषो नियतेन्द्रियः ।
जानीयादागमान्सर्वान्प्राह्यं च न विरोधयेत्
अनेयस्त्वधमानी यो दुरात्मा पापपुरुषः ।
दिष्टमुत्प्रेष्य कल्याणं करोति बहुपापकम् ५
नाश्वस्तं तु सुहृदः प्रतिषेधन्ति पातकात् ।
निवर्तते तु लक्ष्मीवाद्यालक्ष्मीवाञ्छिवर्तते ।
यथा शुचावचैवोक्त्यैः क्षिप्रचित्तो नियम्यते ।
तथैव सुहृदा शक्यो न शक्यस्तथ्यसीदति ॥
तथैव सुहृदं प्राह्यं कुर्वाणं कर्म पापकम् ।
प्राज्ञाः संप्रतिषेधन्ति यथाशक्ति पुनः पुनः ६
स कल्याणे मनः कृत्वा
नियम्यात्मानमात्मना ।

कुरु मे वचनं तात
येन पश्चात् तप्यसे ॥ १०
न वधाः पूज्यते लोके सुतानामिह धर्मतः ॥
तथैवाप्राप्तशस्त्राणां विमुक्तस्थवाजिनानाम् ११

तथैव निश्चिता बुद्धिरेषा साधुमता मम ।
वार्तिकैः कथ्यमानस्तु मित्राणां मे परामर्शः
पाण्डवानां च विजयो हृदयं दृढीभव मे ।
अहं तु कद्वन् कृत्वा शङ्खामाद्य सौप्तिके ।
ततो विश्रमिता चैव स्वता च धिगतज्वरः ३३

ये च वृयुस्तवास्मीति ये च स्युः शरणा गताः
विमुक्तमूर्धजा ये च ये चापि हतबाह्वनाः १२
अद्य खल्वस्यन्ति पञ्चाला विमुक्तकवचा विभो
विश्वस्ता रजनीं सर्वे प्रेता इव विचेतसः १३
यस्तेषां तदवस्थानां दुहोत पुरुषोऽनुजुः ।
व्यक्तं स नरकं मजेदगाधे विपुलेऽप्लवे ॥ १४
सर्वास्त्रविदुषां लोके

श्रेष्ठस्त्वमसि विश्रुतः ।
न च ते जातु लोकेऽस्मिन्
सुसुक्ष्ममपि किल्बिषम् ॥ १५
त्वं पुनः सूर्यसङ्काशः श्वोभूत उदिते रवी ।
प्रकाशे सर्वभूतानां विजेता दुग्धि शाश्ववान्
असंभावितरूपे हि त्वयि कर्म विगर्हितम् ।
शुक्ले रक्तमिव न्यस्तं भवेदिति मतिर्मेमै ॥ १७
अवस्थांमोवाच ।

एवमेव यथाऽस्त्य एवं मातुलेह न संशयः ।
तैस्तु पूर्वमयं सेतुः शतधा विदलीकृतः ॥ १८
प्रत्यक्षं भूमिपालानां भवता चापि सन्निधौ ।
न्यस्तशस्त्रो मम पिता दृष्टपुत्रेण पोषितः १९
कर्णश्च पतिते चक्रे रथस्थं रथिनीं चरन्
उत्तमं व्यसने मद्रो हतो गाण्डीवधन्वना २०
तथा शान्तिनवा भीष्मो
न्यस्तशस्त्रो निरायुधः ।
शिखाण्डनं परस्मैकृत्य
हता गाण्डीवधन्वना ॥ २१

स्वमा स्वेषामि ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहामारते सौप्तिके
पर्वणि तेजकण्ठविंशत्यध्यायः ॥ ३५ ॥

५

शुश्रूषुरिति । दुर्मैत्राः मूढः अनियतेति छेदः ॥ ११ ॥

अनेयः सन्मार्गे नेतुशक्यः दिष्टं उपदिष्टम् ॥ ६ ॥ आग्ने
इति छेदः ॥ १२ ॥ विदलीकृतः दलितः ॥ १८ ॥
प्रत्यक्षमिति । दुग्धि दौष्ट्येन जेतव्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

भूरिश्रवा महेष्वासस्तथा प्रायगतो रणे ।
क्रोशतां भूमिपालानां युयुधानेन पातितः २२
दुर्योधनश्च भीमेन समेत्य गदया रणे ।
पश्यतां भूमिपालानामधर्मेण निपातितः २३
एकाकी बहुभिस्तत्र परिचार्य महारथैः ।
अधर्मेण नरव्याघ्रो भीमसेनेन पातितः ॥ २४
विलापो भग्नसङ्घस्य यो मे राज्ञः परिश्रुतः ।
वार्तिकाणां कथयतां स मे मर्माणि कृन्तति
एवं चाधार्मिकाः पापाः

पञ्चाला भिक्षसेतवः ।

तानेवं भिक्षमर्यादात्

किं भवान्न विगर्हति ॥ २६

पितृहन्तंहं हत्वा पाञ्चालाग्निरिह सौप्तिके ।
कामं कीदः पतङ्गो वा जन्म प्राप्य भवामि वै
त्वरं चाहमनेनाद्य यदिदं मे चिकीर्षितम् ।
तस्य मे त्वरमाणस्य कुतो निद्रा कुतः सुखम्
न स जातः पुमँल्लोके कश्चिन्न स भविष्यति ।
यो मे ह्यावर्तयेद्देतां वधे तेषां कृतां मातम् ॥
सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
एकान्ते योजयित्वा श्वाभ्यामादाभिमुखः परान्
तमब्रूतां महात्मानो भोजशास्त्रतावुभौ ।

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि द्रौणिगमने

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

द्वारदेशे ततो द्रौणिमेवस्थितमेवेश्य ती ।
अकुर्वतां भोजकुपी किं सञ्जय वदस्व मे ॥ १
सञ्जय उवाच ।

कृतवर्मणमामन्त्र्य कृपं च स महारथः ।
द्रौणिमेन्युपरीतात्मा शिविरद्वारमगमत् ॥ २
तत्र भूतं महाकार्यं चन्द्रार्कसदृशद्युतिम् ।

अधर्मेण नाभिरधस्तात्प्रहारेण ॥ २३ ॥ वार्तिकाणां वार्ता-
हराणाम् ॥ २५ ॥ एकसार्यप्रयातो स्वः एकसाहस्येन
प्रयत्नवन्तो स्वः अस्तेलट उत्तमस्य दिव्यचनम् ॥ २५ ॥ इति
श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि तैलकण्डवि भारतमावदोप
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

किमर्थं स्यन्दनो युक्तः किञ्च कार्यं चिकीर्षितम्
एकसार्यप्रयातो स्वस्त्वया सह नरपते ।
समदुःखसुखौ चापि नावां शङ्कितुमर्हसि २२

अश्वत्थामा तु संकुडः

पितृवधमनुस्मरन् ।

ताभ्यां तथ्यं तथाऽऽचख्यौ

यदस्यात्मचिकीर्षितम् ॥ ३३

हत्वा शतसहस्राणि योधानां निशितैः शरैः
न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ३४
तं तथैव हनिष्यामि न्यस्तधर्मोणमद्य वै ।
पुत्रं पाञ्चालराजस्य पापं पापेन कर्मणा ३५
कथं च निहतः पापः पाञ्चाल्यः पशुवन्मया
शस्त्रेण विजितल्लोकान्नामुयादिति मे मतिः
क्षिप्रं सन्नद्धकवचौ सखद्वावात्कामुर्कौ ।
मांमात्स्याय प्रतीक्षेतां रथवयौ परंतपौ ॥ ३७
इत्युक्त्वा रथमात्स्याय प्रायादभिमुखः परान्
तमन्वगात्कृपो राजन् कृपवर्मा च सात्वतः
ते प्रयाता द्युरोचन्त परानमिमुखाख्यः ।
हूयमाना यथा यज्ञे समिद्धा हव्यवाहनाः ३९
ययुश्च शिविरं तेषां संप्रसुप्तजनं विभो ।
द्वारदेशं तु संप्राप्य द्रौणिस्तस्यो महारथः ४०

सोऽपश्यद्दरिमाश्रित्य तिष्ठन्तं लोमहृषणम् ॥
वसानं चर्म व्रीयात्र महाशिराविस्त्रजम् ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं नागयज्ञोपवीतिनम् ॥ ४
बाहुभिः स्वायते पीनैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ।
बद्धाङ्गदमहासर्प उवालामालाकुलाननम् ॥ ५
दंष्ट्राकरालवदनं व्यादितास्यं भयानकम् ।
नयनानां सहस्रेष्व विविचैरभिभूषितम् ॥ ६

६
द्वारदेश इति ॥ १ ॥ बद्धाः महातपाः अङ्गदरूपा
येन तम् अमिञ्जालाभ्याममुखं कुड्ममित्यर्थः ॥ ५ ॥ नय-
नानां सहस्रेष्वननालौकिकत्वं दर्शितम् ॥ ६ ॥ रथार्थं

नैव तस्य वपुः शक्यं प्रवक्तुं वेप एव च ।
 सर्वथा तु तदालक्ष्य स्फुटेयुरपि पर्वताः ॥ ७
 तस्यास्य नासिकाभ्यां च
 श्रवणाभ्यां च सर्वशः ।
 तेभ्यश्चाक्षिशहस्रेभ्यः
 प्रादुरासन्महाचक्षिः ॥ ८
 तथा तेजोमरीचिभ्यः शंखचक्रगदाधराः ।
 प्रादुरासन् हृषीकेशाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥
 तदस्य द्रुतमालोच्य भूतं लोकमयं करम् ।
 द्रौणिरेवय्यितो दिव्यैरस्त्रवर्षैरवाकिरत् ॥ १०
 द्रौणिमुकाञ्छरास्तांस्तु तद्भूतं महदग्रसत् ।
 उद्धरेत्तव वायोघान्पावको बडवामुखः ॥ ११

अग्रसत्तांस्तयाभूतं
 द्रौणिना प्रहिताञ्छरान् ।

अश्वत्थामा तु संप्रेक्ष्य
 शरीरांस्तान्निरर्थकान् ॥ १२

रथशक्तिं सुमोचासौ दीप्तामग्निशिखामिव ।
 सा तमाहत्य दीप्ताग्रा रथशक्तिरदीर्यत ॥ १३
 युग्मान्ते सूर्यमाहत्य महोलकेव दिवऋयुता ।
 अथ हेमत्सर्पं दिव्यं खड्गमाकाशचर्चसम् ॥ १४
 कोशात्समुद्भवहोशु विलाहीतिमिवोरगम् ।
 ततः खड्गवरं धीमान् भूताय प्राहिणोक्तदा ॥
 स तदासाह भूतं वै विलं नकुलवद्ययी ।
 ततः स कुपितो द्रौणिरेन्द्रकेतुनिभां गदाम्
 ज्वलन्तां प्राहिणोक्तस्मै भूतं तामपि चाग्रसत्
 ततः सर्वायुधभावे वीक्षमाणस्ततस्ततः ॥ १७
 अपश्यत्कृतमाकाशमनाकाशं जनादैर्नैः ।
 तदद्भुततमं दृष्ट्वा द्रोणपुत्रो निरायुधः ॥ १८
 अग्रवीदितसंततः कृपवाक्यमनुसरन् ।
 ब्रुवतामभिर्यं पथ्यं सुहृदां न शृणोति यः ॥ १९
 स शोचत्यापदं प्राप्य यथाऽहमतिवर्त्य ती

रति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि द्रौणिचिन्तायां

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

शास्त्रदृष्टानविद्वान्यः समतीत्य जिघांसति ॥
 स पथः प्रच्युतो धर्मात्कुप्ये प्रतिहन्त्यते ।
 गो-ब्राह्मण-नृप-स्त्रीषु सख्युर्मातुर्गुरोस्तथा ॥ १
 हीनप्राणजडान्धेषु सुप्तमीतोत्थितेषु च ।
 मत्तोन्मत्तप्रमत्तेषु न शस्त्राणि च पातयेत् ॥ २
 इत्येवं गुरुभिः पूर्वमुपदिष्टं नृणां सदा ।
 सोऽहमुत्कम्य पन्थानं शास्त्रदृष्टं सनातनम् ॥
 अमार्गेणैवमारभ्य घोरामापदमागतः ।
 तां चापदं धारतरां प्रवदन्ति मनोविणः ॥ ३
 यदुद्यम्य महत्कृत्यं भयादपि निवर्तते ।
 अशकश्चैव तत्कर्तुं कर्म शक्तिबलादिह ॥ ४
 न हि दैवाद्रूपीयो वै मानुषं कर्म कथ्यते ।
 मानुष्यं कुर्वतः कर्म यदि दैवान्न सिध्यति ॥
 स पथः प्रच्युतो धर्मोद्विपदं प्रतिपद्यते ।
 प्रतिज्ञानं ह्यविज्ञानं प्रवदन्ति मनोविणः ॥ ५
 यदारभ्य क्रियां काञ्चिद्भयादिह निवर्तते ।
 तदिदं दुष्प्रणीतेन भयं मां समुपस्थितम् ॥ ६
 न हि द्रोणसुतः संख्ये निवर्तते कथञ्चन ।
 इदं च सुमहद्भूतं दैवदण्डमिवोद्यतम् ॥ ७
 न चैतद्भिजानामि चिन्तयन्नापि सर्वथा ।
 ध्रुवं येयमधर्मं मे प्रवृत्ता कलुषा मतिः ॥ ८
 तस्याः फलमिदं घोरं प्रतिघाताय कल्पते ।
 तदिदं दैवविहितं मम संख्ये निवर्तनम् ॥ ९
 नान्यत्र दैवाद्युद्यन्तमिह शक्यं कथञ्चन ।
 सोऽहमद्य महादेवं प्रपद्ये शरणं विभुम् ॥ १०
 दैवदण्डमिमं घोरं स हि मे नाशयिष्यति ।
 कपदिनं देवदेवमुपापतिमनामयम् ॥ ११
 कपालमालिनं रुद्रं भगनेत्रह्रदं हरम् ।
 स हि देवोऽत्यगादैवास्तपसा विक्रमेण च ।
 तस्माच्छरणमभ्येभि गिरिशं शूलपाणिनम् ॥

चकम् ॥ १३ ॥ युग्मान्ते मिथुनराशेरन्ते अतिदीप्तम् १४
 अनाकाशं निवृत्तायाम् ॥ १८ ॥ अतिवर्त्य अतिक्रियं तो
 तयोः कृपलवर्मणोवाक्यमिति शयः । शास्त्रदृष्टान् अपथ्य-

त्वेन चात्र शतान् समतीत्य शास्त्रमुच्यते ॥ २० ॥ दैवा
 अलङ्गातं तेभ्योऽधिकः ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते
 सौप्तिके पर्वणि तल्लक्षणायां भारतमावदाय षष्ठोऽध्यायः ॥ ६

७

सञ्जय उवाच

एवं संचिन्तयित्वा तु द्रोणपुत्रो विशांपते।
अवतीर्य रथोपस्थाद्देवेशं प्रणतः स्थितः ॥ १

द्रौणिशुवाच

उग्रं स्थाणुं शिवं रुद्रं शर्वमीशानमीश्वरम्

गिरिशं वरदं देवं भवभावनमीश्वरम् ॥ २

शितिकण्ठमजं शुक्रं दक्षकतुहरं हरम् ।

विश्वरूपं विरूपाक्षं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ३

श्मशानवासिनं रुद्रं जटिलं ब्रह्मचारिणम् ।

खट्वाङ्गधारिणं रुद्रं जटिलं ब्रह्मचारिणम् ॥ ४

मनसा सुविशुद्धेन दुष्करेणाल्पचेतसा ।

सोऽहमात्मोपहारेण यक्ष्ये त्रिपुरघातिनम् ॥

स्तुतं स्तुत्यं स्तुयमानममोघं कृत्तिवाससम् ।

विलोहितं नीलकण्ठमसह्यं दुर्निवारणम् ॥

शक्रं ब्रह्मसृजं ब्रह्म ब्रह्मचारिणमेव च ।

व्रतवन्तं तपोनिष्ठमनन्तं तपतां गतिम् ॥ ७

बहुरूपं गणाध्यक्षं ज्यक्षं पारिपदप्रियम् ।

धनाध्यक्षं क्षितिमुखं गौरीहृदयबलम् ॥ ८

कुमारपितरं पिङ्गं गोवृषोत्तमबाहनम् ।

तनुवाससमत्युग्रमुमाभूषणतत्परम् ॥ ९

परं परेभ्यः परमं परं यस्मान्न विद्यते ।

इष्वस्रोत्तमभर्तारं दिगन्तं देशरक्षिणम् ॥ १०

हिरण्यकवचं देवं चन्द्रमौलिबिभूषणम् ।

प्रपद्ये शरणं देवं परमेण सन्नाधिना ॥ ११

इमां वेदापदं धीरां तत्राभ्येद्य सुदुष्कराम् ।

सर्वभूतोपहारेण यक्ष्येऽहं शुचिना शुचिभिरु

रति तस्य व्यवसितं ब्राह्मणा योगात्सुकर्मैः ॥

पुरस्तात्काञ्चनी वेदी प्रादुरासीन्महात्मनः ॥

तस्यां वेद्यां तदा राज्ञः

शिवभानुरजायत ।

स दिशो विदिशः स्रजं च

ज्वालाभिरिव पूरयन् ॥ १४

दीप्तास्थनयनाश्चात्र नैकपादशिरोभुजाः ।

रत्नचित्राङ्गदधराः समुद्यतकरास्तथा ॥ १५

द्वीपशैलप्रतीकाशाः प्रादुरासन्महागणाः ।

श्ववराहोद्वरूपाश्च ह्यगोमायुगोमुखाः ॥ १६

ऋक्षमाजोरवदना व्याघ्रद्वीपिमुखास्तथा ।

काकवक्त्राः मूवमुखाः शुक्रवक्त्रास्तथैव च

महाजगरवक्त्राश्च हंसवक्त्राः शितप्रभाः ।

दावाघाटमुखाश्चापि चापवक्त्राश्च भारतः ॥ १८

कूर्मनक्रमुखाश्चैव शिशुमारमुखास्तथा ।

महामकरवक्त्राश्च तिमिवक्त्रास्तथैव च ॥ १९

हारिवक्त्राः कौश्लमुखाः कपोतेममुखास्तथा ।

पारावतमुखाश्चैव मदुवक्त्रास्तथैव च ॥ २०

पाणिकर्णाः सहस्राक्षास्तथैव च महोदराः ।

निर्मासाः काकवक्त्राश्च श्येनवक्त्राश्च भारत

तथैवाशिरसो राजान् ऋक्षवक्त्राश्च भारत ॥

प्रदीप्तनेत्राजिह्वाश्च ज्वालावर्णास्तथैव च ॥ २२

ज्वालाकेशाश्च राजेन्द्र ज्वलद्रोमचतुर्भुजाः

मेषवक्त्रास्तथैवान्ये तथा छागमुखा नृप ॥ २३

शङ्खाभाः शङ्खवक्त्राश्च शङ्खवर्णास्तथैव च ।

शङ्खमालापरिकराः शङ्खध्वनिसमस्वनाः ॥ २४

जटाधराः पञ्चशिखाः

स्तथा मुण्डाः कुशोदराः ।

चतुर्वैद्राश्चतुर्जिह्वाः

शङ्कुकर्णाः किरीटिनः ॥ २५

मौलीधराश्च राजेन्द्र तथा कुञ्चितमूर्धजाः ।

उष्णीषिणो मुकुटिनश्चास्ववक्त्राः स्वलङ्कृताः

पद्मोत्पलापीडधरास्तथा मुकुटधारिणः ।

माहात्म्येन च संयुक्ताः शतशोऽथ सहस्रशः

शतग्रीवब्रह्मताश्च तथा मुसलपाणयः ।

भुशुण्डीपाशहस्ताश्च दण्डहस्ताश्च भारत ॥

पृष्ठेषु बज्रेषुध्वजिन्त्रबाणोत्कटास्तथा ।

सध्वजाः सपताकाश्च सघण्टाः सपरश्वधाः

सहापशोद्यतकरास्तथा लघुदण्डपाणयः

स्थूणाहस्ताः खड्गहस्ताः सर्पौकितकिरीटिनः

महासर्पाङ्गदधराश्चित्राभरणधारिणः ।

रजोध्वजाः पङ्कद्विधाः सर्वे शुक्लाभरजजः

नीलाङ्गाः पिङ्गलाङ्गाश्च मुण्डवक्त्रास्तथैव च

मेरीशङ्खमृदङ्गाश्च झङ्गोरानकगोमुखाः ॥ ३२

अवाद्यन्यपारिषदाः प्रहृष्टाः कनकप्रभाः ।

गायमानास्तथैवान्ये नृत्यमानास्तथा परे ॥ ३३

७

एवमिति ॥ १ ॥ स्वमुखाः सङ्खवक्त्राः ॥ १७ ॥ दावाघाटः पक्षिविषेयः ॥ १८ ॥

कुर्वता तातसंमानं त्वां च जिह्वास्तता मया।
पाञ्चालाः सहसा गुता मायाश्च बहुशः कृताः।
कृतस्तस्यैव संमानः पाञ्चालान् रक्षता मया।
अभिभूतास्तु कालेन नैषामयास्ति जीवितम्।
पञ्चमुक्ता महात्मानं भगवानात्मनस्तनुम्।

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि द्रौणिकृतशिवार्चने
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

धृतराष्ट्र उवाच ।

तथा प्रयाते शिविरं द्रोणपुत्रे महारथे ।
कश्चित्कृपश्च भोजश्च भवार्ता न व्यवर्तताम् ।
कश्चिन्न वारितौ धुद्रै रक्षिभिर्नोपलक्षितौ ।
असह्यमिति मन्वानो न निवृत्तौ महारथौ ॥

कश्चिदुन्मथ्य शिविरं

हत्वा सोमकपाण्डवान् ।

दुर्योधनस्य पदवीं गतौ परमिकां रणे ।
पञ्चालैर्निहतौ वीरौ कश्चित् स्वपतां क्षितौ ।
कश्चित्ताभ्यां कृतं कर्म तस्मैमाचक्ष्व सञ्जय ।

तस्मिन्प्रयाते शिविरं द्रोणपुत्रे महात्मनि ।

कृपश्च कृतवर्मा च शिविरद्वारं तिष्ठताम् ॥ ५ ॥
अश्वात्थामां तु तौ दृष्ट्वा यत्नवन्तौ महारथौ ।

प्रहृष्टः शनकै राजसिंहं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥
यत्तौ भवन्तौ पर्याप्तौ सर्वशत्रूनां नाशने ।

किं पुनर्योगशेषस्य प्रसूतस्य विशेषतः ॥ ७ ॥
अहं प्रवेक्ष्ये शिविरं चरिष्यामि च कालवत् ।

यथा न कश्चिदपि कां जीवन्मुच्येत मातृवत् ॥ ८ ॥
तथा भवद्भ्यां कार्यं समं

विति मे निश्चिता मतिः ।
इत्युक्त्वा प्राविशद्रौणिः ।

पार्थोनां शिविरं महत् ॥ ९ ॥

अद्वारेणाभ्यवस्कन्द्य विहाय भयमात्मनः ।
स प्रविश्य महाबाहुर्दृष्ट्वा शनकं तस्य ह ॥ १० ॥

धृष्टद्युम्नस्य निलयं शनकैरभ्युपागमत् ।
ते तु कृत्वा महत्कर्म श्रान्ताश्च बलवद्गणे ॥ ११ ॥

प्रसृताश्चैव विध्वस्ताः समेत्य परिधाविताः ।
अथ प्रविश्य तद्देशं धृष्टद्युम्नस्य भारत ॥ १२ ॥

पाञ्चाल्यं शयने द्रौणिरपश्यत्सुप्तमन्त्रिकात् ।
क्षौमावदाते महति स्पर्ध्यास्तरणसंयुते ॥ १३ ॥

मादयप्रवरसंयुक्ते धूपैश्चैव वासिते ।
तं शयानं महात्मानं विस्त्रम्भकुतोभयम् ॥ १४ ॥

प्राञ्चोदयत् पादेन शयनस्य महीपते ।
संयुज्य चरणस्पर्शोदुत्थाय रणदुर्मदः ॥ १५ ॥

अभ्यजानादमेयात्मा द्रोणपुत्रं महारथम् ।
तमुत्पतन्तं शयनादश्वत्थामा महाबलः ॥ १६ ॥

केशवालभ्य पाणिभ्यां निष्पिपेष मही तले
सबलं तेन निष्पिपृष्टः साध्वसेन च भारत ॥ १७ ॥

निद्रया चैव पाञ्चाल्यो नान्द्राकचेष्टितुं तदा ।
तमाक्रम्य पदराजन् कण्ठे चोपसि चोभयोः ॥ १८ ॥

अदन्तं विस्फुरन्तं चापशूरांश्चमारयत् ।
तदक्षस्यैव स द्रौणिर्नातिदयकमुदाहरत् ॥ १९ ॥

आचार्यपुत्र शलेण जहि मां न निरकृथा ।
जहि मां न निरकृथा ।

हृवकृते सुकृताङ्गिकान् गच्छेयं दिपकां वर ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि त्रैलोक्ये मातृमाह-
र्षि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

तथोति ॥ १ ॥ कश्चित्कृपश्च भोजश्च भवार्ता न व्यवर्तताम्-
कश्चिन्न वारितौ धुद्रै रक्षिभिर्नोपलक्षितौ-

वर्तते ॥ २ ॥ पाशकैः पूर्वं निहतौ सन्तौ स्वपतां कश्चित्
कोपात् स्वपतां पञ्चालानां कर्म वशाख्यं ताभ्यां कश्चि-

कृतमिति संबन्धः ॥ ४ ॥ वां युवां प्राप्येति शेषः ॥ ८ ॥
उद्देशः धृष्टद्युम्नस्य ॥ १० ॥

पञ्चमुक्ता तु वचनं
विराराम परंतपः ।

सुतः पञ्चालराजस्य
आक्रान्तो बलिना भृशम् ॥२१॥
तस्याद्वयकां तु तां वाचं
संश्रुत्य द्रौणिरब्रवीत् ।
आचार्यस्वातिनां लोका
न सन्ति कुलपांसव ॥ २२

तस्माच्छलेण मिथनं न त्वमर्हसि दुर्मते ।
एवं ब्रुवाणस्तं वीरं सिंहा मत्तमिव द्विपम् ॥
मर्मस्वभ्यवधीत क्रुद्धः पादाष्टीलैः सुदारुणैः ॥
तस्य वीरस्य शब्देन मार्यमाणस्य वदमति ॥
अबुध्यन्त महाराज क्षिप्रौ ये चास्य रक्षिणः ।
ते दृष्ट्वा धर्मयन्तं तमतिमानुपविक्रमम् ॥ २५
भूतमेवाध्यवस्यन्तो न स्म प्रस्थाहरन् भयात्
तं तु तेनाभ्युपायेन गमयित्वा यमक्षयम् ॥ २६
अध्यतिष्ठत तेजसी रथं प्राप्य सुदर्शनम् ।
स तस्य भवनाद्राजक्षिप्रकन्यानाद्यन्विशः ॥
रथेन शिबिरं प्राप्याजिघांसुर्द्विपतो बली ।
अपक्रान्ते ततस्तस्मिन्द्रोणपुत्रे महारथे ॥ २८
सहितै रक्षिभिः सर्वैः प्राणैर्युयैषितस्तादा ।
राजानं निहतं दृष्ट्वा भृशं शोकपरायणम् ॥ २९
दयाकोशन् क्षत्रियाः सर्वे धृष्टद्युम्नस्य भारता
तासां तु तेन शब्देन समीपे क्षत्रियर्षभाः ॥

क्षिप्रं च समनहन्त
किमेतदिति चाब्रुवन् ।

क्षिप्रस्तु राजन्निवस्ता
भारद्वाजं निरीक्ष्य ताः ॥ ३१

अब्रुवन् दीनकण्ठेन क्षिप्रमाद्रवतेति हि ।
राक्षसो वा मनुष्यो वा नैनं जानीमहे वयम्
हत्वा पाञ्चालराजानं रथमारुह्य क्षिप्रं
ततस्ते योद्युष्याम्य सहसा पर्यवारयन् ॥
स तानापततः सर्वान् रुद्राक्षेण व्यपोथयत् ।
धृष्टद्युम्नं च हत्वा स तान्निवास्य पन्नालुगान् ॥
अपश्यच्छयने सुप्तमुत्तमीजसमन्तिके ।
तमप्याक्रम्य पादेन कण्ठे चोरसि तेजसा ॥
तथैव मारयामास विनदन्तमरिदमम् ॥ ३३

युधामन्युश्च संप्राप्तो मत्वा तं रक्षसा हतम् ॥
गदामुद्यम्य वेगेन हृदि द्रौणिमताडयत् ।
तमभिद्रुत्य जग्राह क्षितौ चैनमपातयत् ॥ ३७
विस्फुरन्तं च पशुवत्तथैवैनममारयत् ।
तथा स वीरो हत्वा तं ततोऽन्यान्समुपाद्रवत्
संसृजानेव राजेन्द्र तत्र तत्र महारथान् ।
स्फुरतो वेपमानांश्च शमितेव पशून्मुखे ॥ ३९

ततो निःक्षिपामादाय
जघानान्यान् पृथक् पृथक् ।

भागशो विचरन्मार्गा-
नसियुद्धविशारदः ॥ ४०

तथैव गुह्ये संप्रेक्ष्य
शयानान्मध्यगौलिकान् ।

धान्तान् व्यस्तायुधान्सर्वान्
क्षणेनैव व्यपोथयत् ॥ ४१

योधान्भ्रान्निपौञ्चैव प्राच्छिन्नस्तं वरासिना
रुधिरोक्षितसर्वाङ्गं कालसृष्ट इवान्तकः ॥ ४२
विस्फुरद्भिश्च तैर्द्रौणिर्निःक्षिप्तस्योद्यमेन च ।
आक्षेपणेन वैवासेक्षिधा रक्तोक्षितोऽभवत् ॥
तस्य लोहितरक्तस्य दीप्तखड्गस्य युध्यतः ।
अमानुष इवाकारो बभौ परमभीषणः ॥ ४४
ये त्वजाम्रन्त कौरव्य तेऽपि शब्देन मोहिताः
निरीक्ष्यमाणा अन्योऽन्यं दृष्ट्वा दृष्ट्वा प्रविश्युः
तदपुं तस्य ते दृष्ट्वा क्षत्रियाः शत्रुकर्षिणः ।
राक्षसं मन्यमानास्तं नयनानि न्यमीलयन् ॥
स घोररूपो व्यचरत्कालवच्छिबिरे ततः ।
अपश्यत् द्रौपदीपुत्रानवशिष्टांश्च सोमकान् ॥
तेन शब्देन विवस्ता धनुर्हस्ता महारथाः ।
धृष्टद्युम्नं हतं श्रुत्वा द्रौपदेया विशांपते ॥ ४८
अवाकिरन् शरमातैर्भारद्वाजमभीतवत् ।
ततस्तेन निनादेन संप्रबुद्धाः प्रमदकाः ॥ ४९
शिलीमुखैः शिखण्डौ च द्रोणपुत्रं समार्थयन्
भारद्वाजः सं तोनं दृष्ट्वा शरचर्षणिं वर्षतः ॥
ननाद् बलवन्नादं जिघांसुस्ताममारथान् ।
ततः परमसंकुञ्जः पितृवधमनुक्रमन् ॥ ५१
अवरुह्य रथोपस्थात्वरमाणोऽभिदुङ्ग्वे ।
सहस्रचन्द्रविमलं गृहीत्वा चर्म संयुगे ॥ ५२

पादाष्टीलैः पादपिभिः पाणिष्यतैरित्यर्थः ॥ २४ ॥ तैश्चि-
गात्रैः विस्फुरद्भिः तेषां शरीरमुच्छलद्भि रक्तविभुमि-
त्यर्थः । असेः घोषितादस्य अथवनात् मुखद्वारा लोहित-

धारा बाहुनलमायाति यत्रासिः क्षिप्यते ततोऽपि स्थानात्
रक्तविन्दवः उच्छलन्ति तैस्त्रिभिः प्रकारैव रक्तोक्षितो न तु
स्वदेहस्याग्न्येन प्रहारादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

खड्गं च विमलं दिव्यं जातरूपपरिष्कृतम् ।
द्रौपदेयानभिद्रुत्य खड्गेन द्यधमद्वली ॥ ५३
ततः स नरशार्दूलः प्रतिविन्ध्यं महाहवे ।
कुक्षिदेशेऽवधीद्राजन् स हतो न्यपतद्भुवि ॥
प्रासेन विद्ध्वा द्रौणिं तु
सुतसोमः प्रतापवान् ।

पुनश्चासिं समुद्यम्य

द्रोणपुत्रमुपाद्रवत ॥

५५

सुतसोमस्य सार्सिं तं बाहुं छित्त्वा नरर्षभ ।
पुनरप्याहन्तपाश्वै स सिञ्जद्वयोऽपतत ५६
नाकुलिस्तु शतानीको रथचक्रेण वीर्यवान् ।
दोर्भ्यामुत्क्षिप्य वेगेन वक्षस्येनमताडयत् ५७
अताडयच्छतानीकं मुक्तचक्र द्विजस्तु सः ।
स विह्वलो ययौ भूमिं ततोऽस्यापाहरच्छिरः
श्रुतकर्मा तु परिधं गृहीत्वा समताडयत् ।
अभिद्रुत्य ययौ द्रौणिं सद्यै सफलके भृशम्
स तु तं श्रुतकर्माणमास्ये जग्मे वरासिना ।
स हतो न्यपतद्भूमौ विमूढो विकृताननः ६०
तेन शब्देन वीरस्तु श्रुतकीर्तिर्महारथः ।
अश्वत्थामानमासाद्य शरवर्षैरवाकिरत् ६१
तस्यापि शरवर्षाणि चर्मणा प्रतिवर्षयै सः ।
सकुण्डलं शिरः कायात् आजमानमुपाहरत्
ततो भीष्मनिहतारं सह सर्वैः प्रभद्रकैः ।
अहन्तस्सर्वतो वीरं नानाप्रहरणैर्बली ॥ ६३
शिलीमुखेन चान्येन प्रवामध्ये समार्पयत् ।
स तु क्रोधसमाविष्टो द्रोणपुत्रो महाबलः ६४

शिक्षिण्डनं समासाद्य

द्विधा चिच्छेद सांसिना ॥

शिक्षिण्डनं ततो हत्वा

क्रोधाविष्टः परेतपः ॥

६५

प्रभद्रकगणान्सर्चनमिन्द्राद्य वेगवान् ।
यश्च शिष्टं विराटस्य बलं तु भृशमाद्रवत् ६६
बुपदस्य च पुत्राणां पौत्राणां सुहृदामपि ।
चकार कदनं घोरं दृष्ट्वा दृष्ट्वा महाबलः ॥ ६७
अन्यान्त्यांश्च पुत्रानमिसुत्यामिसुत्य च ।
न्यकुन्तदसिना द्रौणिरासिमागंविशारदः ६८
कालीं रक्तास्थनयनां रक्तमाल्यालुलेपनाम् ।
रक्ताम्बरधराभेकां पाशहस्तां कुटुम्बिनीम् ॥

ददृशुः कालरात्रिं त

गायमानामवस्थिताम् ।

नराश्वकुजराग्पाशै-

र्वद्ध्वा घोरैः प्रतस्युपीम् ॥

७०

वहन्तीं विविधान्प्रेतान्

पाशवद्भान्विमूर्धजान् ।

तथैव च सदा राजन्

न्यस्तशस्त्रान्महारथान् ॥

७१

स्वप्ने सुप्ताग्रयन्तीं तां रात्रिष्वन्यासु मारिष ।
ददृशुर्गोधमुल्यास्ते घ्नन्तं द्रौणिं च सर्वदा ॥
यतः प्रभृति संग्रामः कुरुपाण्डवसेनयोः ।
ततः प्रभृति तां कन्यामपश्यन् द्रौणिमेव च
तांस्तु दैवहतान्पूर्वं पश्चाद्रौणिर्जिघातयत् ।
आसयन्सर्भृतानि विनदन् भैरवान् रवान्
तदनुस्मृत्य ते वीरा दर्शनं पूर्वकालिकम् ।
इदं तदित्यमन्यन्त दैवेनोपनिपीडिताः ॥ ७५
ततस्तेन निनादेन प्रत्यबुध्यन्त धन्विनः ।
शिविरे पाण्डवेयानां शतशोऽप्य सहस्रशः ॥
सोऽच्छिनत्कस्यचित्पादौ
जघनं चैव कस्यचित् ।

कांश्चिद्विमेद पाश्वैषु

कालसृष्ट इवान्तकः ॥

७७

अत्युग्रप्रतिपिष्टैश्च नदद्भिश्च भृशोत्कदैः ।

गजाश्वमयितैश्चान्यैर्महो कीर्णाऽभवत्प्रभो ॥

कोशतां किमिदं कोऽयं

कः शब्दः किं तु किं कृतम् ।

एवं तेषां तथा द्रौणि-

रन्तकः समपद्यत ॥

७९

अपेतशस्त्रसन्नाहान्सर्भजान्पाण्डुसृजयान् ।

प्राहिणोन्मुमुक्षुलोकाय द्रौणिः प्रहरतां वरः ॥

ततस्तच्छस्त्रावित्रस्ता उत्पतन्तो भयातुराः ।

निद्राग्धा नष्टसंज्ञाश्च तत्र तत्र निलिल्यिरे ८१

ऊरुस्तम्भगृहीताश्च कश्मलाभिहतौजसः ।

विनदन्तो भृशं प्रस्ताः समासीदन्परस्परम्

ततो रथं पुनर्द्रौणिरास्त्रितो भीमनिःस्त्रनम्

घनुष्पाणिः शरैरन्यान्प्रेषयद्वै यमक्षयम् ८३

पुनरुत्पततश्चापि दूरादपि नरोत्तमान् ।

शूरान्संपततश्चान्यान्कालरात्र्यै न्यवेदयत् ॥

तथैव स्यन्दनाप्रेण प्रमथन्स विधावति ।
 शरवपैश्च विविधैरवर्षच्छात्रावन्ततः ॥ ८५
 पुनश्च सुविचित्रेण शतचन्द्रेण चर्मणा ।
 तेन चाकाशवर्णेन तथाऽचरत सौऽसिना ॥
 तथा च शिविरं तेषां द्रौणिराहवदुर्मदः ।
 व्यक्षोभयत राजेन्द्र महाहृदमिव द्विपः ८७
 उत्पेतुस्तेन शब्देन योधा राजन्विचेतसः ।
 निद्रातांश्च भयातांश्च व्यधावन्त ततस्ततः
 विस्वरं चुकुशुशान्ये बह्वर्चैः तथा घट्टन् ।
 न च स्म प्रत्यपद्यन्त शस्त्राणि वसनानि च ॥

विमुक्तकेशाश्चाप्यन्ये

नाभ्यजानन् परस्परम् ।

उत्पतन्तोऽपतन् आन्ताः

केचिच्चब्रान्नमस्तदा ॥ ९०

पुरीषमसृजन्केचित्केचिन्मूत्रं प्रसृतुवुः ।
 बन्धनानि च राजेन्द्र संचिच्छ तु रणा द्विपाः
 समं पर्यपतन्थान्ये कुर्वन्तो महदाकुलम् ।
 तत्र केचिन्नरा भीता व्यलीयन्त महीतल ९२
 तथैव ताक्षिपतितानपिभग्नाजवाजिनः ।
 तस्मिन्स्था वर्तमाने रक्षांसि पुरुषर्षभ ॥ ९३
 हृष्टानि व्यनद्बहुचैर्मृदा भरतसत्तम ।
 स शब्दः पुरितो राजन्भूतसंघैर्मृदायुतैः ९४
 अपूरयद्दिशः सर्वा दिवं चातिमहान्स्वनः ।
 तेषामातर्ध्वं श्रुत्वा वित्रस्ता गजवाजिनः ॥
 मुक्ताः पर्यपतन् राजन्मुद्गन्तः शिविरे जनम्
 तैस्तत्र परिधावद्भिन्नरणादीरितं रजः ॥
 अकरोच्छिबिरे तेषां रजस्यां द्विगुणं तमः ।
 तस्मिन्स्तमासि संजाते प्रमृढाः सर्वतो जनाः
 नाजानन्पितरः पुत्रान् भ्रातृन् भ्रातर एव च
 गजो गजानानि क्रम्य निर्मलुप्या हया हयान्
 अताडयस्तथाऽमजस्तथाऽमुद्गन्तश्च भारत ॥
 ते भद्राः प्रपतन्ति स्म निम्नस्तथा परस्परम् ॥

न्यपातयन्तथा सान्धान्

पातयित्वा तदाऽपिपन् ।

विचेतसः सतिद्राक्षु

तमसा चावृता नराः ॥ १००

जघ्नः स्वानव तत्राय

कालेनैव प्रवीदितः ।

त्यक्त्वा द्वाराणि च द्वास्था-
 स्तथा गुलमानि गौलिमकाः ॥ १
 प्राद्रवन्त यथाशक्ति कादिशीका विचेतसः
 विप्रनष्टाश्च तेऽन्योन्यं नाजानन्त तथा विभो ॥
 क्रोशन्तस्तात पुत्रेति
 दैवोपहतचेतसः ।
 पलायतां दिशस्तेषां
 स्वान्पुत्सृज्य बान्धवान् ॥ ३
 गोत्रनामभिरन्योन्यमाक्रन्दन्त ततो जनाः ।
 हाहाकारं च कुर्वाणाः पृथिव्यां शेरते परे ॥
 तान्बुद्ध्वा रणमध्येऽसी
 द्रोणपुत्रो न्यवारयत् ।
 तत्रापरे बध्यमाना
 मुहुर्मुहुरचेतसः ॥ ५
 शिविरास्त्रिपतन्ति स्म
 स्रजिया भयपीडिताः ।
 तांस्तु निष्पतितान्स्वस्ताम्
 शिविराज्जीवैरिषिणः ॥ ६
 कृतवर्मा कृपश्चैव द्वारद्वेरो निजघ्नतुः ।
 विस्त्रस्तयन्त्रकघ्वान्मुक्तकेशान्कृताञ्जलीन् ७
 वेपमानान् क्षिती भीतान्
 नैव कांश्चिदमुच्यताम् ।
 नासुच्यत तयोः काश्चि-
 श्चिक्कान्तः शिविरादहिः ॥ ८
 कृपश्चैव महाराज हार्दिक्यश्चैव दुर्मतिः ।
 भूयश्चैव चिकीर्षन्तो द्रोणपुत्रस्य ती प्रियम् ॥
 त्रिषु देशेषु ददतुः शिविरस्य हुताशनम् ।
 ततः प्रकाशे शिविरे खड्गेन पितुनन्दनः ११०
 अश्वत्थामां महाराज व्यचरन्कृतहस्तवत् ।
 कांश्चिदापततो वीरानपराश्चैव धावतः ११
 व्ययोजयत खड्गेन प्राणीर्द्विजवसोत्तमः ।
 कांश्चिद्योधान्स खड्गेन मध्ये संचिच्छ धीर्बलवान्
 अपातयद्द्रोणपुत्रः सैरश्वसिद्धकाण्डवतः ॥ १२
 निनदद्भिर्भ्रातरैर्नैव साभिरदोत्तमैः ॥ १३
 एतैर्भवत्कीर्णं मेदिनी भरतर्षभ ॥ १४
 मातृषाणां सहस्रेषु हतेषु पतिवेषु च ॥ १५
 उदतिप्रवृत्तवन्थानि बहुभूत्याय आपतन् ।
 सायुधान्साङ्गान्बाह्विचकते शिरांसि च
 सान्निध्यं तेषां तदाऽपि न भवति ॥ ११६

अमजन् गात्राभ्यनमरन् अमुद्गन् परस्परं मदितवन्तः ॥ ९९ ॥ अपिपन् अपिपन् ॥ १०० ॥ कान्दिशीकाः
 मयधुताः ॥ ९ ॥

हस्तिहस्तोपमानूरुन्
हस्तापादांश्च भारत ।
पृष्ठच्छिन्नान्पार्श्वच्छिन्ना-
ङ्गिरादिल्लङ्घ्यस्तथा परान् ॥ १६
स महात्माऽकरोद्भौगिः
काञ्चिच्चापि पराङ्मुखान् ।
मध्यदेशे नरानन्यान्
विच्छेदान्यांश्च कर्णतः ॥ १७

असंदेशे निहत्यान्यान्काये प्रावेशयच्छिरः ।
एवं विचरतस्तस्य निघ्नतः सुवह्वन्नरान् ॥ १८
तमसा रजनी घोरा बभौ दारुणदर्शना ।
किञ्चित्प्राणैश्च पुरुषैर्हृत्तैश्चान्यैः सहस्रशः १९
बहुना च गजाश्वेन भूरभूद्भीमदर्शना ।
यक्षरक्षःसमाकीर्णं रथाश्वद्विपदारुणे १२०
कुह्नेन द्रोणपुत्रेण संचञ्चन्नाः प्रापतन् भुवि ।
भातूनन्ये पितूनन्ये पुत्रानन्ये विचुक्रुशुः २१
केचिद्वचुर्न तत्कुह्वैर्घातैराट्टैः कृतं रणे ।
यत्कृतं नः प्रसूतानां रक्षोभिः क्रूरकर्मभिः ॥
असाञ्चिध्यादि पार्थोनामिदं वः कदनं कृतम्
न चासुरैर्न गन्धर्वैर्न यक्षैर्न च राक्षसैः ॥ २३
शक्यो विजेतुं कौन्तेयो
गोप्ता यस्य जनार्दनः ।
ब्रह्मण्यः सत्यवादान्तः
सर्वभूतानुकम्पकः ॥ २४

न च सुप्तं प्रमत्तं वा न्यस्तशस्त्रं कुतञ्जलिम् ।
धावन्तं मुक्तकेशं वा हन्ति पार्थो धनञ्जयः ॥
तदिदं नः कृतं घोरं रक्षोभिः क्रूरकर्मभिः ।
इति लालप्यमानाः स्म शेरते बहवो जनाः ॥
स्तनतां च मनुष्याणामपरेषां च कूजताम् ।
ततो मुहूर्तात्प्राशाम्यन्तः शब्दस्तुमुलो महान्
शोणितव्यतिविकायां वसुधायां च भूमिप ।
तद्रजस्तुमुलं घोरं क्षणेनान्तरधीयत ॥ २८
स चेष्टमानानुद्धिन्नाग्निहस्ताहान्सहस्रशः ।
न्यपातयन्नरान् कुह्नाः पशून्पशुपतिर्यथा २९
अन्योन्यं संपरिष्वज्य शयानान्द्रवतो परान्
संलीनान्युद्धयमानांश्च सर्वाङ्गैर्निरपोथयत्
दह्यमाना हुताशेन बध्यमानाश्च तेन ते ।

परस्परं तदा योधाननयद्यमसादनम् ॥ २१
तस्या रजन्यास्त्वध्वेन पाण्डवानां महद्वलम्
गमयामास राजेन्द्र द्रौणिर्गमनिवेशनम् ३२
निशाचराणां सत्त्वानां
रात्रिः सा हर्षवर्धनी ।
आसीन्नरगजाश्वानां
रौद्री क्षयकरी भृशम् ॥ ३३

तत्रादृश्यन्त रक्षांसि पिशाचाश्च पृथग्विधाः
खादन्तो नरमांसानि पिबन्तः शोणितानि च
करालाः पिङ्गलाश्चैव शैलदन्ता रजस्वलाः ।
जटिला दीर्घशङ्खाश्च पञ्चपादा महोदराः ॥
पञ्चादङ्गुलेश्च रूक्षा विरूपा भैरवसनाः ।
घण्टाजालावसक्ताश्च नीलकण्ठा विभीषणाः
सपुत्रदाराः सकूराः सुदुर्दशाः सुनिवृणाः ।
विविधानि च रूपाणि तत्रादृश्यन्त रक्षसां
पीत्वा च शोणितं हृष्टाः प्रानृत्यन्गणशोऽपरे
इदं परमिदं मेध्यमिदं स्वाद्विति चाब्रुवन् ॥
मेदोमज्जास्थिरक्तानां

वसानां च भृशाशिताः ।

परं मांसानि खादन्तः

कठ्यादा मांसजीविनः ॥ ३९

वसाश्चैवापरे पीत्वा

पर्यधावन्विकुक्षिकाः ।

नानावक्त्रास्तथा रौद्राः

कठ्यादाः पिशिताशनाः ॥ ४०

अयुतानि च तत्रासन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
रक्षसां घोररूपाणां महतां क्रूरकर्मणाम् ॥ ४१
मुदितानां वितृप्तानां तस्मिन्महति वैशसे ।
समेतानि बहून्यासन् भूतानि च जनाधिप
प्रत्युषकाले शिविरात्प्रतिगन्तुमियेष सः ।
नृशोणितावसिकस्य द्रौणेरासीदस्तिस्रः ॥
पाणिना सह संश्लिष्ट एकीभूत इव प्रभो ।
दुर्गमां पदवीं गत्वा विरराज जनक्षये ॥ ४३
युगान्ते सर्वभूतानि भस्म कृत्वेव पावकः ।
यथाप्रतिष्ठं तत् कर्म कृत्वा द्रौणायनिः प्रभो
दुर्गमां पदवीं गच्छन्पितुरासीद्व्रतज्वरः ।
यथैव संसृजने शिविरे प्राविशन्निशि ॥ ४६

भृशाशिताः स्वं संतर्पिताः दंत्यपाठे अस गतिदीप्यदानोचित्यस्य वा रूपं भृशं उद्दीपिता इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ विकुक्षिकाः
विपुलकुक्षयः ॥ १४० ॥

सौप्तिक २

तथैव हत्वा निःशब्दे
निश्चक्राम नरपंथः ।
निष्क्रम्य शिविरात्तस्मा-
त्ताभ्यां संगम्य वीर्यावान् ॥ ७७
आचरयौ कर्म तत्सर्वं हृष्टः संहर्षयन्विभो ।
तावथाचख्यतुस्तस्मै प्रियं प्रियकरी तदा ।
पाञ्चालान्पुत्र्याश्चैव विनिकृत्तान्सहस्रशः ।
प्रीत्या चोद्बैरुदक्रोशंस्तथैवास्फोटयंस्तलान्
प्रवांविधा हि सा रात्रिः सोमकानां जनक्षये
प्रसूतानां प्रमत्तानामासीत्सुभृशदारुणा ॥
असंशयं हि कालस्य पर्यायो दुरतिक्रमः ।
तादृशा निहता यत्र कृत्वाऽऽस्माकं जनक्षयम्
धृतराष्ट्र उवाच ।

प्रागेव सुमहत्कर्म द्रौणिरेतन्महारथः ।
नाकरोदीदृशं कस्मान्मत्पुत्रविजये धृतः ॥
अथ कस्माद्धते *क्षुद्रं कर्मैदं कृतवानसी ।

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि रात्रियुद्धे
पाञ्चालादिवधेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

सञ्जय उवाच ।

ते हत्वा सर्वपाञ्चालान्द्रौपदेयांश्च सर्वशः
आगच्छन्सहितास्तत्र यत्र दुर्योधनो हतः १
गत्वा चैनमपश्यन्त किञ्चित्प्राणं जनाधिपं
ततो रथेभ्यः प्रस्कन्ध परिववृत्तवात्मजम् ॥ २
तं मग्नसकथं राजेन्द्र कृच्छ्रप्राणमचेतसम् ।
वमन्तं रुधिरं वक्त्रादपश्यन्वसुधातले ॥ ३
वृत्तं समन्ताद्बहुभिः श्वापदैर्धोरुदर्शनैः ।
शालावुकगणैश्चैव भक्षयिष्यन्निरन्तिकात् ॥

निवारयन्तं कृच्छ्रात्तान्

श्वापदांश्च जिह्वादिपून् ।

विचेष्टमानं महान् च

सुभृशं गाढवेदनम् ॥

तं शयानं तथा दृष्ट्वा भूमौ सुरुधिरोक्षितम् ।
हृतशिष्टास्त्रयो वीराः शोकाताः पर्यवारयन्
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।

द्रोणपुत्रो महात्मा स तन्मे शंसितुमर्हसि ॥
सञ्जय उवाच ।

तेषां नूनं भयाच्चासी कृतवान्कुरुनन्दन ।
असान्निध्याद्धि पार्थानां केशवस्य च धीमतः
सात्यकेश्यापि कर्मदं द्रोणपुत्रेण साधितम् ।
को हि तेषां समक्षं तान् हन्यादपि मरुत्पतिः
पतद्दीदृशकं वृत्तं राजन्सुतजने विभो ।
ततो जनक्षयं कृत्वा पाण्डवानां महात्ययम्
दिष्ट्वादिष्ट्यैव चान्योन्यं

समेत्योर्बुर्म्हारथाः

पर्यन्वजस्ततो द्रौणिस्ताभ्यां संप्रतिनन्दितः
इदं हर्षानु सुमहदाददे वाक्यमुत्तमम् ।
पाञ्चाला निहताः सर्वे द्रौपदेयाश्च सर्वशः ॥
सोमका मत्स्यरोपाश्च सर्वे विनिहता मया ।
इदानीं कृतकृत्याः स्म याम तत्रैव मा जिरम्
यदि जीवति नो राजा तस्मै शंसामहे वयम्

तैस्त्रिभिः शोणितादिभ्यैर्निःश्वसान्निर्महारथैः
शुशुमे स वृत्तो राजा वेदीभिर्भिरवाग्निभिः
ते तं शयानं संप्रेष्य राजानमतथोचितम् ॥
अविपद्येन दुःखेन ततस्ते कुरुदुःख्यः ।
ततस्तु रुधिरं हस्तेर्षुज्जातिर्मुञ्ज्य तस्य हि ।
रणे राज्ञः शयानस्य कृपणं पर्यदेवयन् ॥ ९

कृप उवाच ।

न दैवस्यातिभारोऽस्ति यदयं रुधिरोक्षितः
एकादशचमूभृतो शोते दुर्योधनो हतः ॥ १०
पश्य चामीकराभस्य चामीकरविभूषिताम्
गदां गदाप्रियस्येमां समीपे पतितां भुवि ॥
इयमेनं गदा शूरं न जहाति रणे रणे ।
स्वर्गायापि व्रजन्तं हि न जहाति यशस्विनम्
पश्येमां सह वीरेण जाम्बूनद्विभूषिताम् ।
शयानां शयने हर्म्ये भार्या प्रीतिमतीमिव ॥

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकेठ्ये भास्वभाव-
दीपे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ * क्षत्रे इति पाठः ।

९

ते हत्वेति ॥ ११ ॥ जिह्वादिपून् भक्षयितुमिच्छन् ॥ १५ ॥

योऽयं मूर्धाभिषिक्तानामग्रे जातः परंतपः ।
 स हतो ग्रसते पांसुन्पश्य कालस्य पर्ययम् ॥
 येनाजी निहता भूमावशेरत हतद्विषः* ।
 स भूमौ निहतः शते कुरुराजः परैरयम् ॥१५
 भयाच्चमन्ति राजानो यस्य स्म शतसंघशः
 स वीरशयने शोते ऋध्याद्भिः परिवारितः ॥
 उपासत द्विजाः पूर्वमर्थहेतोर्धमीश्वरम् ।
 उपासते च तं ह्यद्य ऋध्यादा मांसहेतवः ॥
 सञ्जय उवाच ।

तं शयानं कुरुश्रेष्ठ ततो भरतसत्तम ।
 अश्वत्थामा समालोक्य करुणं पर्यदेवयत् ॥
 आहुस्त्वां राजशार्दूल मुखं सर्वधनुष्मताम्
 धनाध्यक्षोपमं युद्धे शिष्यं संकर्षणस्य च ॥
 कथं विवरमद्राक्षीज्जीमसेनस्तवानघ ।
 बलिनं कृतिनं नित्यं स च पापात्मवानृप ॥
 कालो नूनं महाराज लोकेऽस्मिन्बलवत्तरः ।
 पश्यामो निहतं त्वां च भीमसेनेन संयुगे ॥
 कथं त्वां सर्वधर्मज्ञं क्षुद्रः पापो वृकोदरः ।
 निकृत्या हतवान्मन्दो नूनं कालो दुरत्ययः ॥
 नित्यं युद्धे ह्यधर्मेण समाह्वयीजसा मृधे ।
 गदया भीमसेनेन निर्भये सक्थिनी तव ॥२३

अधर्मेण हतस्याजी
 मृधमानं पदा शिरः ।

य उपेक्षितवान् क्षुद्रं
 धिक् कृष्णं धिग्युधिष्ठिरम् ॥ २४

युद्धेष्वपवदिष्यन्ति
 योधा नूनं वृकोदरम् ।

यावत्स्थास्यन्ति भूतानि
 निकृत्या ह्यसि पातितः ॥ २५

ननु रामोऽब्रवीद्राजंस्त्वां सदा यदुत्तन्दनः ।
 दुर्योधनसमो नास्ति गदया इति वीर्यवान् ॥

श्लाघते त्वां हि वार्ष्णेयो
 राजसंसत्सु भारत ।

स शिष्यो मम कौरव्यो
 गदायुद्ध इति प्रभो ॥ २७

यां गतिं क्षत्रिस्याहुः
 प्रशस्तां परमर्षयः ।

हतस्याभिमुखस्याजी
 प्राप्सस्त्वमसि तां गतिम् ॥ २८

दुर्योधन न शोचामि त्वामहं पुरुषपर्वम् ।
 हतपुत्रौ तु शोचामि गान्धारीं पितरं च ते ॥

मिथुकौ विचरिष्येते
 शोचन्तौ पृथिवीमिमाम् ।

धिगस्तु कृष्णं वार्ष्णेय-
 मजुनं चापि दुर्मतिम् ॥ ३०

धर्मज्ञमानिनौ यौ त्वां वध्यमानमुपेक्षताम् ।
 पाण्डवाश्चापि ते सर्वे किं वक्ष्यन्ति नराधिप
 कथं दुर्योधनोऽस्माभिर्हत इत्यनपन्नपाः ।
 धन्यस्त्वमसि गान्धारे यस्त्वमायोघ्रने हतः
 प्रायशोऽभिमुखः शत्रून्धर्मेण पुरुषपर्वम् ।
 हतपुत्रा हि गान्धारी निहतज्ञातिवान्धवा ॥
 प्रज्ञाचक्षुश्च दुर्धर्षः कां गतिं प्रतिपत्स्यते ।
 धिगस्तु कृतवर्माणं मां कृपं च महारथम् ॥३४

ये वयं न गताः स्वर्गं
 त्वां पुरस्कृत्य पार्थिवम् ।

दातारं सर्वकामानां
 रक्षितारं प्रजाहितम् ॥ ३५

यद्वयं नानुगच्छाम त्वां धिगस्मान्नराधमान् ।
 कृपस्य तव वीर्येण मम चैव पितुश्च मे ॥ ३६
 सभृत्यानां नरव्याघ्र रत्नवन्ति मृहाणि च ।
 तव प्रसादाद्स्माभिः समिधैः सह बान्धवैः ॥
 अवाप्ताः क्रतवो मुख्या बहवो भूरिदक्षिणाः ।
 कुतश्चापीदृशं पापाः प्रवर्तिष्यामहे वयम् ॥३८
 यादृशेन पुरस्कृत्य त्वं गतः सर्वपार्थिवान् ।
 वयमेव त्रयो राजन् गच्छन्तं परमां गतिम् ॥
 यद्वै त्वां नानुगच्छामस्तेन धक्ष्यामहे वयम् ।
 तत्स्वर्गहीना हीनार्थाः स्मरन्तः सुकृतस्य ते
 किं नाम तद्भवेत्कर्म येन त्वां न व्रजाम धै ।
 दुःखं नूनं कुरुश्रेष्ठ चरिष्याम महीमिमाम् ॥४१

हीनानां नस्तवया राज-

न्कुतः शान्तिः कुतः सुखम् ।

गत्वैव तु महाराज
 समेत्य च महारथान् ॥ ४२

यथाज्येष्ठं यथाश्रेष्ठं पूजयेर्वचनान्मम ।
 आचार्यं पूजयित्वा च केतुं सर्वधनुष्मताम् ॥
 हतं मयाऽद्य शंसेथा भृष्टदुस्त्रं नराधिप ।
 परिष्वजेथा राजानं बाल्हिकं सुमहारथम् ॥

सैन्धवं सोमदत्तं च भूरिश्रवसमेव च ।
तथा पूर्वगतानन्यान् स्वर्गं पार्थिवसत्तमान् ॥
अस्मद्वाक्यात्परिष्वज्य
संपृच्छेत्स्वमनामयम् ॥ ४६

सञ्जय उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा राजानं भक्षसक्यमचेतनम् ।
अश्वत्थामा समुद्रीक्ष्य पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ ४७
दुर्योधन जीवस्ति त्वं वाक्यं श्रोत्रमुखं शृणु ।
सप्त पाण्डवतः शेषा धार्तराष्ट्रास्त्यो वयम् ॥
ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽप्य सात्यकिः ।
अहं च कृतधर्मां च कृपः शारद्वतस्तथा ॥ ४८
द्रौपदेया हताः सर्वे धृष्टसुघ्नस्य चात्मजाः ।
पाञ्चाला निहताः सर्वे मत्स्यशेषं च भारत ॥
कृते प्रतिकृतं पश्य हतपुत्रा हि पाण्डवाः ।
सौप्तिके शिबिरे तेषां हतं सनरवाहनम् ॥ ४९
मया च पापकर्मास्सौ धृष्टद्युम्नो महीपते ।
प्रविश्य शिबिरे रात्रौ पशुमारणे मारितः ॥
दुर्योधनस्तु तां वाचं
निशम्य मनसः प्रियाम् ।

प्रतिलभ्य पुनश्चेत्

इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५१

न मेऽकरोत्तद्वाङ्मेयो न कर्णो न च ते पिता ।

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि दुर्योधनप्राणत्यागे
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथैषीकपर्व २

१०

वैशम्पायन उवाच ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतार्यां धृष्टसुघ्नस्य सारथिः
शशंस धर्मराजाय सौप्तिके कदनं कृतम् ॥ १
सुत उवाच ।

द्रौपदेया हता राजन् दुपदस्यात्मजैः सह
प्रमत्ता निशि विश्वस्ताः स्वपन्तः शिबिरे स्त्रके

न मेऽकरोदिति—

पापः कण्ठगतप्राणोऽप्यभिनन्दति पापिनम्
द्रौणिं प्रसूतबालकं पांडुमुकुराडिव ॥ ५४ ॥
इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावं-

यत्त्वया कृपमोजाभ्यां सहितेनाद्य मे कृतम् ॥
स च सेनापतिः शूद्रो
हृतः सार्धं शिखण्डिना ।
तेन मन्ये मघवता
सममात्मानमद्य वै ॥ ५५

सस्ति प्रामुत भद्रं वः स्वर्गे नः संगमः पुनः ।
इत्येवमुक्त्वा तूष्णीं स कुरुराजो महामनाः ॥
प्राणानुपासुजद्वारः सुहृदां दुःखमुत्सृजन् ।
अपाकामहिवं पुण्यां शरीरं क्षितिमाविशत् ॥
एवं ते निधनं यातः पुत्रो दुर्योधनो नृप ।
अग्रे यात्वा रणे शूरः पञ्चाङ्गनिहतः परैः ॥ ५८
तथैव ते परिष्वक्ताः परिष्वज्य च ते नृपम् ।
पुनः पुनः प्रेक्षमाणाः स्त्रकानारुह्य स्थान् ॥
इत्येवं द्रोणपुत्रस्य निशम्य करुणां गिरम् ।
प्रत्युषकाले शोकात्ताः प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ ६०
पश्यमेव क्षयो वृत्तः कुरुपाण्डवसेनयोः ।
घोरो विशसनो रौद्रो राजन् दुर्मन्त्रिते तव
तव पुत्रे गते स्वर्गे शोकात्तस्य ममानघ ।
ऋषिदत्तं प्रनष्टं तद्विद्यदशित्वमद्य वै ॥ ६२
वैशम्पायन उवाच ।

इति श्रुत्वा स नृपतिः पुत्रस्य निधनं तदा ।
निःश्वस्य दीर्घमुष्णं च ततश्चिन्तापरोऽभवत्

कृतधर्मणा नृशंसेन गौतमेन कृपेण च ।
अश्वत्थाम्ना च पापेन हतं वः शिबिरे निशि
पतनैरगजाभ्यां प्रासशक्तिपरश्वधैः ।
सहस्राणि निकृन्तद्भिर्निःशेषं ते बलं कृतम्
छिद्यमानस्य महतो वनस्येव परश्वधैः ।
शुश्रुवे सुमहाश्वदो बलस्य तव भारत ॥ ५

दीपे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

जयेन हर्षतामनुपदमेव शोकमेव प्रवर्तते इति दर्शयन्
ऐषीकमारभते—तस्यामिति ॥ १ ॥

अहमेकोऽवशिष्टस्तु तस्मात्सैन्यान्महामते ।
 मुक्तः कथञ्चिद्धर्मात्मन् व्यप्राञ्च कृतचर्मणः ॥
 तच्छ्रुत्वा वाक्यमशिवं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः
 पपात मद्यां दुर्धर्षः पुत्रशोकसमन्वितः ॥ ७
 पतस्तं तमतिक्रम्य परिजग्राह सात्यकिः ।
 भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥
 लब्धचेतास्तु कौन्तेयः शोकविह्वलया गिरा
 जित्वा शङ्खजितः पश्चात्पर्यदेवयदार्तेवत् ॥ ९
 दुर्विदा गतिरर्थानामपि ये दिव्यचक्षुषः ।
 जीयमाना जयन्त्यन्ये जयमाना वयं जिताः
 हत्वा भ्रातृन्वयस्यांश्च
 पितृन्पुत्रान्सुहृद्गणान् ।
 बन्धून्माल्यान्पौत्रांश्च
 जित्वा सर्वाजिता वयम् ॥ ११
 अनर्थो ह्यर्थसंकाशस्तथाऽनर्थोऽर्थदर्शनः ।
 जयोऽयमजयाकारो जयस्तस्मात्पराजयः ॥
 यज्जित्वा तप्यते पश्चादापन्न इव दुर्मतिः ।
 कथं मन्येत विजयं ततो जिततरः परैः ॥ १३
 येषामर्थाय पापं स्याद्विजयस्य सुहृद्बन्धुभिः ।
 निर्जितैरप्रमत्तैर्हि विजिता जितकाशिनः ॥
 कर्णिनालीकदंष्ट्रस्य खड्गजिह्वस्य संयुगे ।
 चापठ्यास्तस्य रौद्रस्य ज्यातलखननादिनः ॥
 कुक्षस्य नरसिंहस्य संग्रामेष्वपलायिनः ।
 ये ह्यमुश्चन्त कर्णस्य प्रमादात्त इमे हताः ॥
 रथहृद् शरवर्षाभिमनन्तं
 रत्नाचितं बाहनवाजियुक्तम् ।
 शक्यं दृष्टिमीनध्वजनागनकं
 शरासनावर्तमहेषुफेनम् ॥ १७
 संग्रामचन्द्रोदयवेगवेलं
 द्रोणार्णवं ज्यातलनेमिघोषम् ।
 ये तेरुरुद्धावचशखनौभि-
 स्ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ॥ १८
 न हि प्रमादात्परमस्ति कश्चि-
 द्ब्रधो नराणामिह जीवलोके ।
 प्रमत्तमर्या हि नरं समन्ता-
 स्त्यजन्त्यनर्थाश्च समाविशन्ति ॥ १९

अतिक्रम्य वैधर्म्यार्द्रं त्यक्त्वा पतन्तम् ॥ ८ ॥ अन्ये शत्रवः
 जयमानाः जयन्तः जिताश्च जयो जयतां पराजयः फलतोऽ-
 भूदिति महदाश्चर्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ व्यसृजन्त मुक्ताः कर्णस्य
 कर्णात् प्रमादात् अस्मत्कृतात् अवाभिध्यात् ॥ १६ ॥

ध्वजोत्तमाग्नोच्छ्रितधूमकेतुं
 शराभिषं कोपमहासमीरम् ।
 महाधनुर्ज्यातलनेमिघोषं
 तनुव्रनानाविधशखहोमम् ॥ २०
 महाचमूकक्षदवाभिपन्नं
 महाहवे भीष्ममयाग्निदाहम् ।
 ये सेहुरात्तायुधतीक्ष्णवेगं
 ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ॥ २१
 न हि प्रमत्तेन नरेण शक्यं
 विद्या तपः श्रीर्धिपुलं यशो वा ।
 पश्याप्रमादेन निहत्य शत्रू-
 न्सर्वान्महेंद्रं सुखमेधमानम् ॥ २२
 इन्द्रोपमान् पार्थिव पुत्रपौत्रा-
 न्पश्याविशेषेण हतान्प्रमादात् ।
 तीर्त्वा समुद्रं वणिजः समृद्धा
 मग्नाः कुनद्यामिव हेलमानाः ॥ २३
 अमर्षितैर्ये निहताः शयाना
 निःसंशयं ते त्रिदिवं प्रपन्नाः ।
 कृष्णां तु शोचामि कथं नु साध्वी
 शोकार्णवं साऽद्य विशल्यभीता ॥ २४
 भानुंश्च पुत्रांश्च हताग्निशम्य
 पाञ्चालराजं पितरं च वृद्धम् ।
 ध्रुवं विसंज्ञा पतिता पृथिव्यां
 सा शोष्यते शोककृशाङ्गयष्टिः ॥ २५
 तच्छोकजं दुःखमपारयन्ती
 कथं भविष्यत्युजिता सुखानाम् ।
 पुत्रक्षयभ्रातृवधप्रणुत्ता
 प्रदह्यमानेन हुताशनेन ॥ २६
 इत्येवमार्तैः परिदेवयन्स
 राजा कुरूणां नकुलं बभाषे ।
 गच्छानर्देतामिह मन्दभाग्यां
 समातृपक्षामिति राजपुत्रीम् ॥ २७
 माद्रीसुतस्तत्परिगृह्य वाक्यं
 धर्मेण धर्मप्रतिमस्य राक्षः ।
 ययौ रथेनालंयमाश्रु देव्याः
 पाञ्चालराजस्य च यत्र दाराः ॥ २८

तनुव्रानि नानाविधानि शखाणि च तेषां होमः प्रक्षेपो
 यत्र तं तनुव्रनानाविधशखहोमम् ॥ २० ॥ भीष्मवयं
 भीष्मप्रधानं अग्निदाहम् भीष्मरूपेण अग्निना दाहमित्यर्थः
 ते सेहुरे सोढवन्तः ॥ २१ ॥ † भीष्ममहाद्वाग्निमिति पा०

प्रस्थाप्य माद्रीसुतमाजमीढः
शोकार्दितस्त्वैः सहितः सुहृद्भिः ।
रोक्ष्यमाणः प्रययी सुताना-
मायोधनं भूतगणानुकीर्णम् ॥ २९
स तत्प्रविश्याशिवमुग्ररूपं
ददर्श पुत्रासुहृदः सखींश्च ।

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि देवीके पर्वणि युधिष्ठिरशिबिरप्रवेशो
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

वैशम्पायन उवाच ।

स दृष्ट्वा निहतासंख्ये पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा
महादुःखपरीतात्मा बभूव जनमेजय ॥ १
ततस्तस्य महाशोकः प्रादुरासीन्महात्मनः
स्मरतः पुत्रपौत्राणां प्रातुणां खजनस्य ह ॥ २
तमश्रुपरिपूर्णाक्षं वेपमानमचेतसम् ।
सुहृदो भृशसंविश्राः सांत्वयांचक्रिरे तदा ॥
ततस्तस्मिन् क्षणे कदपो रथेनादित्यवर्चसा
नकुलः कृष्णया सार्धमुपायात्परमार्तया ॥
उपप्लव्यं गता सा तु श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
तदा विनाशं सर्वेषां पुत्राणां व्यथिताऽभवत्
कम्पमानेनैव कदली वातेनाभिसमीरिता ।
कृष्णा राजानमासाद्य शोकार्ता न्यपतद्भुवि
बभूव वदनं तस्याः सहसा शोककर्षितम् ।
कुलपक्षपलाशाक्ष्यास्तमोप्रस्त इवांशुमान् ॥
ततस्तां पतितान् दृष्ट्वा संरंभी सत्याविक्रमः ।
बाहुभ्यां परिजग्राह समुत्पत्य वृकोदरः ॥ ८
सा समाश्वसिता तेन भीमसेनेन भामिनी
रुदती पाण्डवं कृष्णा सा हि भारतमब्रवीत्
दिष्टया राजसत्वाप्येमा-
मखिलां मोक्षसे महीम् ।
आत्मजान् क्षत्रधर्मेण
संप्रदाय यमाय वै ॥ १०

दिष्टया त्वं कुशली पार्थ
मत्समातङ्गगामिनीम् ।
अवाप्य पृथिवीं कुत्सां
सौमद्रं न स्मरिष्यसि ॥ ११
आत्मजान् क्षत्रधर्मेण
श्रुत्वा शूराभिपतितान् ।
उपप्लव्ये मया सार्धं
दिष्टया त्वं न स्मरिष्यसि ॥ १२

प्रसूतानां वधं श्रुत्वा द्रौणिता पापकर्मणा ।
शोकस्तपति मां पार्थ हुताशन इवाश्रयम् ॥ १३
तस्य पापकृतो द्रौणेनैवैद्य त्वया रणे ।
ह्रियते साजुबन्धस्य युधि विक्रम्य जीवितम्
इहैव प्रायमासिष्ये तन्निबोधत पाण्डवाः ।
न चेत्फलमवामोति द्रौणिः पापस्य कर्मणः

एवमुक्त्वा ततः कृष्णा
पाण्डवं प्रत्युपाविशत् ।
युधिष्ठिरं याज्ञसेनी
धर्मराजं यशस्विनी ॥ १६
दृष्ट्वापविष्टां राजर्षिः
पाण्डवो महिषीं प्रियाम् ।
प्रत्युवाच स धर्मात्मा
द्रौपदीं चारुदर्शनाम् ॥ १७

११

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष-
न्ते दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

स दृष्ट्वेति ॥ १ ॥ दिष्टयेति । पुत्रनाशपेक्षया
राज्यप्राप्तिमुखं तव महदित्यभिधेयः ॥ १० ॥

धर्म्यं धर्मेण धर्मज्ञे प्राप्तास्ते निधनं शुभे ।
पुत्रास्ते भ्रातरश्चैव ताञ्च शोचिष्यमहंसि ॥ १८
स कल्याणि धनं दुर्गं दूरं द्रौणिारितो गतः ।
तस्य त्वं पातनं संख्ये कथं ज्ञास्यसि शोभने
द्रौपद्युवाच ।

द्रोणपुत्रस्य सहजो मणिः शिरसि मे श्रुतः
निहत्य संख्ये तं पापं पश्येयं मणिमाहृतम् ॥

राजजिह्वारसि ते कृत्वा

जीवेयमिति मे मतिः ।

इत्युक्त्वा पाण्डवं कृष्णा

राजानं चारुदर्शना ॥ २१

भीमसेनमथागत्य परमं वाक्यमब्रवीत् ।
ब्रातुमहंसि मां भीम क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ २२
जहि तं पापकर्माणं शंवरं मघवानिव ।
न हि ते विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ॥
श्रुतं तत्सर्वलोकेषु परमदयसने यथा ।

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि ऐषीके पर्वणि द्रौणिवधार्थं भीमसेनगमने
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

वैशम्पायन उवाच ।

तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्मे यदूनामुपभस्ततः ।
अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् १
एष पाण्डव ते भ्राता पुत्रशोकपरायणः ।
जिघांसुर्द्रौणिमाक्रन्दे एक एवामिधावति २
भीमः प्रियस्ते सर्वेभ्यो ब्रातृभ्यो भरतर्षभ ।
तं कृच्छ्रगतमद्य त्वं कस्माज्जाभ्युपपद्यसे ॥ ३
यत्तदाचष्ट पुत्राय द्रोणः परपुरज्ययः ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम दहेत् पृथिवीमपि ॥ ४
तन्महात्मा महाभावाः केतुः सर्वधनुष्प्रताम्
प्रत्यपादयदाचार्यः प्रीयमाणो धनज्ययम् ॥ ५
तं पुत्रोऽप्येक एधैनमन्वयाचक्षदमर्षणः ।
ततः प्रोवाच पुत्राय नातिहृष्टमना इव ॥ ६
विदितं चापलं ह्यासी-
दात्मजस्य दुरात्मनः ।

सर्वधर्मविदाचार्यः

सोऽन्वशात्स्वसुतं ततः ॥ ७

परमापद्रतेनापि न स्म तात त्वया रणे ।
इदमस्त्रं प्रयोक्तव्यं मानुषेषु विशेषतः ॥ ८
इत्युक्तवान्गुरुः पुत्रं द्रोणः पञ्चादथोक्तवान् ।
न त्वं जातु सतां मार्गं स्थातेति पुरुषर्षभ ९
स तदाज्ञाय दुष्टात्मा पितृवचनमप्रियम् ।
निराशः सर्वकल्याणैः शोकात्पर्यन्तचरन्महीम्
ततस्तदा कुरुश्रेष्ठ वनस्थं त्वयि भारत ।
अवसह्यारकामेत्य वृष्णिभिः परमावितः ११
स कदाचित्समुद्रान्ते वसन् द्वारवतीमनु ।
एक एकं समागम्य मामुवाच हसन्निव १२
यत्तुदुर्गं तपः कृष्ण चरन्सत्यपराक्रमः ।
अगस्त्याङ्गारताचार्यः प्रत्यपद्यत मे पिता १३

पदं गमनमार्गचिन्हं गृहीत्वाऽऽलक्ष्य ॥ ३१ ॥ इति
श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठ्ये भारतभावदीपे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ आकन्दे संग्रामे ॥ २ ॥ स्याता
स्यात्स्यसि ॥ ९ ॥

अखं ब्रह्मशिरो नाम देवगन्धर्वपूजितम् ।
 तद्य मयि दाशार्हं यथा पितारे मे तथा १४
 अस्मत्तत्तदुपादाय दिव्यमखं यदुत्तम ।
 ममाप्यखं प्रयच्छ त्वं चकं रिपुहर्णं रणे ॥ १५ ॥
 स राजन्मीयमाणेन मयाऽप्युक्तः कृताञ्जलिः
 याचमानः प्रयत्नेन मत्तोऽखं भरतर्षभ ॥ १६ ॥
 देव-दानव-गन्धर्व-मनुष्य-पतंगोरगाः ।
 न समा मम वीर्यस्य शतांशेनापि पिण्डताः
 इदं धनुरियं शक्तिरिदं चक्रमियं गदा ।
 यद्यदिच्छसि चेदखं मत्तस्तत्तद्दामि ते ॥ १८ ॥
 यच्छक्तोपि समुद्यन्तुं प्रयोक्तुमपि वा रणे ।
 तद्गृहाण विनाऽऽखेण यस्मे दातुमभीप्ससि १९
 स सुनामं सहस्रारं वज्रनाभमयस्मयम् ।
 वमे चकं महाभागो मत्तः स्पर्धन्मया सह २०
 गृहाण चक्रमित्युक्तो मया तु तदनन्तरम् ।
 जग्राहोरपत्य सहसा चकं सख्येन पाणिना
 न चैनमशक्तस्यानात्सञ्जालयितुमप्युत ।
 अथैनं दक्षिणेनापि गृहीतुमुपचक्रमे ॥ २२ ॥
 सर्वयत्नबलेनापि गृह्णेत्रेवमिदं ततः ।
 ततः सर्वबलेनापि यदैनं न शशाक ह ॥ २३ ॥
 उद्यन्तुं वा चालयितुं द्रौणिः परमदुर्मनाः ।
 कृत्वा यत्नं परिश्रान्तः स न्यवर्तत भारत ॥
 निवृत्तमनसं तस्मादभिप्रायाद्विचेतसम् ।
 अहमामान्यं संविशमश्वत्थामानमनुवम् ॥ २५ ॥
 यः सदैव मनुष्येषु प्रमाणं परमं गतः ।
 गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वः कपिप्रवरकेतनः २६
 यः साक्षाद्देवदेवेशं शितिकण्ठमुमापतिम् ।
 द्वंद्वयुद्धे पराजिष्णुस्तोषयामास शंकरम् २७
 यस्मात्प्रियतरो नास्ति ममान्यः पुरुषो भुवि
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि ऐषीके पर्वणि युधिष्ठिरकृष्णसंवादे

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्त्वा युष्मां श्रेष्ठः सर्वयादवनन्दनः ।
 सर्वायुधधरोपेतमाहुरोह रथोत्तमम् ॥ १ ॥

मे मखं दातुमिच्छसि तेन विनापि गृहाण त्वद्यिच्छे
 मम इच्छा नास्तौति भावः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते
 सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतखाण्ड्ये द्वादशोऽ-

नादेयं यस्य मे किञ्चिदपि दाराः सुतास्तथा
 तेनापि सहदा ब्रह्मन्पार्येनाङ्गिष्टकर्मणा ।
 नोक्तपूर्वमिदं वाक्यं यस्त्वं मामभिभाषसे ॥
 ब्रह्मचर्यं महद्घोरं तीर्त्वा द्वादशवार्षिकम् ।
 हिमवत्पार्श्वमास्थाय यो मया तपसाऽऽर्जितः
 समानव्रतचारिण्यां रुक्मिण्यां योऽन्वजायत
 सनत्कुमारस्तेजस्वी प्रयुक्तो नाम मे सुतः २१
 तेनाप्येतन्महद्दिव्यं चक्रमप्रतिमं रणे ॥
 न प्रार्थितमभून्मूढ यदिदं प्रार्थितं त्वया २२
 रामेणातिबलेनैतन्नोक्तपूर्वं कदाचन ।
 न गदेन न साम्बेन यदिदं प्रार्थितं त्वया २३
 द्वारकावासिमिश्रान्यैर्वृष्ण्यन्धकमहारथैः ।
 नोक्तपूर्वमिदं जातु यदिदं प्रार्थितं त्वया २४
 भारताचार्यपुत्रस्त्वं मानितः सर्वयाद्वैः ।
 चक्रेण रथिनां श्रेष्ठं कं तु तात युयुत्ससे २५
 एवमुक्तो मया द्रौणिर्मांमिदं प्रत्युवाच ह ।
 प्रयुज्य भवते पूजां योस्यै कृष्ण त्वया सह
 प्रार्थितं ते मया चकं देवदानवपूजितम् ।
 अजेयः स्यामिति विमो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते
 त्वत्तोऽहं दुर्लभं काममनवाप्यैव केशव ।
 प्रतियास्यामि गोविन्द शिवेनाभिवदस्व माम्
 एतत्सुभीमं भीमानामृपभेण त्वया धृतम् ।
 चक्रमप्रतिचक्रेण भुवि नान्योऽभिपद्यते २९
 एतावदुक्त्वा द्रौणिर्मर्मां
 युग्यानश्वान् धनानि च ।
 आदायोपययौ काले
 रत्नानि विविधानि च ॥ ३० ॥
 स संरंभां दुरात्मा च चपलः क्रूर एव च ।
 वेद चाखं ब्रह्मशिरस्तस्माद्रक्ष्यो वृकोदरः ४१

युक्तं परमकास्त्रोजैस्तुरगैर्हममालिभिः ।
 आदित्योदयवर्णस्य धुरं रथवरस्य तु ॥ २ ॥

ध्यायः १२ ॥

१३

एवमिति ॥ १ ॥

दक्षिणामवहच्छैल्यः सुग्रीवः सद्यतोऽभवत्
 पार्ष्णिवाहौ तु तस्यास्तां मेघपुष्पबलाहकौ॥
 विश्वकर्मकृता दिव्या रत्नधातुविभूयिता ।
 उच्छिन्नैव रथे माया ध्वजयष्टिरद्वयत् ॥ ४
 वैनतेयः स्थितस्तस्यां प्रमामण्डलराक्षिभान् ।
 तस्य सत्यवतः केतुर्भुजगारिरद्वयत् ॥ ५
 अथारोहदृष्टीकेशः केतुः सर्वधनुष्मताम् ।
 अर्जुनः सत्यकर्मा च कुरुराजो युधिष्ठिरः ६
 अशोभेतां महात्मानौ दाशार्हमभितः स्थितौ
 रथस्थं शार्ङ्गधन्वानमश्विनाविव वासवम् ७
 तावुपारोप्य दाशार्हः स्यन्दनं लोकपूजितम्
 प्रतोदेन जवोपेतान्परमाश्वानचोदयत् ॥ ८
 ते हयाः सहस्रोपेतुर्गृहीत्वा स्यन्दनोत्तमम् ।
 आस्थितं पाण्डवेयाभ्यां यदुनामुपमेण च ९
 वहतां शार्ङ्गधन्वानमश्वानां शीघ्रगामिनाम् ।
 प्रादुरासीन्महाज्ज्ञास्वः पक्षिणां पततामिव
 ते समाच्छेन्नरव्याघ्राः क्षणेन भरतर्षभ ।
 भीमसेनं महोत्थासं समनुद्रव्य वेगिताः ॥ ११
 क्रोधदीप्तं तु कौन्तेयं द्विपदर्थं समुद्यतम् ।
 नाशानुवन्वारयितुं समेत्यापि महारथाः १२
 स तेषां प्रेक्षतामेव भीमतां दृढधन्विनाम् ।
 ययौ मागीर्यधीतीरं हरिभिर्भुशवेगितैः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि ऐषीके पर्वणि ब्रह्माशिरोस्त्रत्यागे
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वैशम्पायन उवाच ।

इक्षितेनैव दाशार्हस्तमभिप्रायमादितः ।
 द्रौणेर्बुद्ध्वा महाबाहुरर्जुनं प्रत्यभाषत ॥ १
 अर्जुनार्जुनं यद्विद्यमस्त्रं ते हृदि वर्तते ।
 द्रोणोपदिष्टं तस्यायं कालः संप्रति पाण्डव ।
 भ्रातृणामात्मनश्चैव परिज्जाणाय भारत ।
 विद्युजैतत्त्वमप्याजावस्त्रमस्त्रनिवारणम् ॥ ३
 केशवेनैवमुक्तोऽथ पाण्डवः परवीरहा ।

यत्र स्म श्रूयते द्रौणिः पुत्रहन्ता महात्मानम् ।
 स ददर्श महात्मानमुद्रकान्ते यशस्विनम् १४
 कृष्णद्वैपायनं व्यासमासीनमृषिभिः सह ।
 तं धैव क्रूरकर्मोणं घृताक्तं कुशवीरिणम् १५
 रजसा ध्वस्तमासीनं ददर्श द्रौणिमन्तके ।
 तमभ्यधावत्कौन्तेयः प्रगृह्य सशरं धनुः १६
 भीमसेनो महाबाहुस्तित्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
 स दृष्ट्वा भीमधन्वानं प्रगृहीतशरासनम् १७
 भ्रातरौ पृष्ठतश्चास्य जनार्दनरथे स्थितौ ।
 व्यथितात्माऽभवद्द्रौणिः प्राप्तं चेदममन्यत १८
 स तद्विषमदीनात्मा परमास्त्रमचिन्तयत् ।
 जग्राह च स धैषीकां द्रौणिः सद्येन पाणिना
 स तामापदमासाद्य
 दिव्यमस्त्रमुद्वेयत् ।
 अमुष्यमाणस्ताञ्जलूरा-
 न्दिव्यायुधवरान् स्थितान् ॥ ५०

अपाण्डवायेति रुपा व्यसुजडागुणं वचः ।
 इत्युक्त्वा राजशार्ङ्गं द्रोणपुत्रः प्रतापवान्
 सर्वलोकप्रमोहार्यं तदस्त्रं प्रमुमोच ह ।
 ततस्तस्याभिषीकायां पावकः समजायत ।
 प्रधस्यन्निव लोकांस्त्रीन्कालान्तकयमोपमः ॥

अवातरद्रथानूर्णं प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ ४
 पूर्वमाचार्यपुत्राय ततोऽनन्तरमात्मने ।
 भ्रातृभ्यश्चैव सर्वेभ्यः स्वस्तीत्युक्त्वा परंतपः
 देवताभ्यो नमस्कृत्य गुरुभ्यश्चैव सर्वशः ।
 उत्संसर्ज शिवं ध्यायन्नस्त्रमस्त्रेण शाम्यताम्
 ततस्तदस्त्रं सहसा सृष्टं गाण्डीवधन्वना ।
 प्रजज्ज्वाल महाधिष्ण्यमुगन्तानलसन्निभम् ॥

अपाण्डवाय पाण्डवानामभावाय ॥२१॥ इति श्रीमहाभारते
 सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठेऽपि भारतमावर्दीपे त्रयोदशो
 अध्यायः ॥ १३ ॥

१४

इक्षितेनेति ॥ १ ॥

तथैव द्रोणपुत्रस्य तद्वत् तिग्मतेजसः ।
 प्रजज्वाल महाज्वालं तेजोमण्डलसंवृतम् ॥
 निघांता बहवश्चासन्पेतुवल्काः सहस्रशः ।
 महद्भयं च भूतानां सर्वेषां समजायत ॥ ९
 सशब्दमभवत्तमो ज्वालामालाकुलं भृशम् ।
 चञ्चाल च मही कुत्सा सपर्वतवनद्रुमा ॥ १०
 ते त्वस्त्रतेजसी लोकांस्तापयन्ती व्यवस्थिते
 महर्षौ सहितौ तत्र दर्शयामासुस्तदा ॥ ११
 नारदः सर्वभूतात्मा भरतानां पितामहः ।
 उभौ शमयितुं वीरौ भारद्वाजघनञ्जयौ ॥ १२

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि ऐषांके पर्वणि अर्जुनाख्ययोगे
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

वैशम्पायन उवाच ।

दृष्ट्वैव नरशार्दूल तावन्निसमतेजसौ ।
 संजहार शरं दिव्यं त्वरमाणो धनञ्जयः ॥ १
 उवाच भरतश्चेष्ट तावृषी प्राञ्जलिस्तदा ।
 प्रयुक्तमस्त्रमखेण शान्त्यामिति वै मया ॥ २
 संहते परमास्त्रेऽस्मिन्सर्वानस्मान्शेषतः ।
 पापकर्मा ध्रुवं द्रौणिः प्रधश्यत्यस्त्रतेजसा ॥ ३
 यदत्र हितमस्माकं लोकानां चैव सर्वथा ।
 भवन्ती देवसंकाशौ तथा संमन्तुमर्हतः ॥ ४
 इत्युक्त्वा संजहारान् पुनरेवं धनञ्जयः ।
 संहारो दुष्करस्तस्य देवैरपि हि संयुगे ॥ ५
 विस्फुरस्य रणे तस्य परमास्त्रस्य संग्रहे ।
 अशक्तः पाण्डवादस्यः साक्षादपि शतकतुः
 ब्रह्मतेजोद्भवं तद्वि विस्फुरमकृतात्मना ।
 न शक्यमावर्तयितुं ब्रह्मचारिव्रतादृते ॥ ७
 अचीर्णब्रह्मचर्यो यः सुहृद् वर्तयते पुनः ।
 तद्वत् सानुबन्धस्य मूर्धानं तस्य कृन्तति ॥
 ब्रह्मचारी व्रती चापि दुरवापमवाप्य तत् ।
 परमव्यसनातीर्षि नाशुनोऽस्त्रं व्यमुञ्चत ॥
 सत्यव्रतधरः शूरो ब्रह्मचारी च पाण्डवः ।

शुश्रूवतं च तेनास्त्रं सज्जहारार्जुनः पुनः ॥ १०
 द्रौणिरप्यथ संप्रेक्ष्य तावृषी पुरतः स्थितौ ।
 न शशाक पुनर्घोरमस्त्रं संहतुंभोजसा ॥ ११
 अशक्तः प्रतिसंहारे परमास्त्रस्य संयुगे ।
 द्रौणिर्दीनमना राजन् द्वैपायनमभाषत ॥ १२
 उत्तमव्यसनातेन प्राणत्राणमभीप्सुना ।
 मयैतदस्त्रमुत्सृष्टं भीमसेनभयान्मुने ॥ १३
 अधर्मश्च कृतोऽनेन धार्तराष्ट्रं जिघांसेता ।
 मिथ्याचारेण भगवन् भीमसेनेन संयुगे ॥ १४
 अतः सृष्टमिदं ब्रह्मन्मयाऽस्त्रमकृतात्मना ।
 तस्य भूयोऽद्य संहारं कर्तुं नाहमिहोत्सहे ॥
 विस्फुर हि मया दिव्यमेतद्वत् दुरासदम् ।
 अपाण्डवायेति मुने ब्रह्मिन्मनुमन्य वै ॥
 तदिदं पाण्डवेयानामन्तकायाभिसंहितम् ।
 अद्य पाण्डुसुतान्सर्वान् जीविताङ्गशायिष्यति
 कृतं पापमिदं ब्रह्मन् रोषाविष्टेन चेतसा ।
 वधमाशास्य पाथीनां मयाऽस्त्रं सृजता रणे
 ह्यास उवाच ।

अस्त्रं ब्रह्माशिरस्तात विद्वाङ्पार्थो धनञ्जयः ।
 उत्सृष्टवाक्च रोषेण न नाशाय तवाहवे ॥ १५

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावर्तपि
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

दृष्ट्वैति ॥ १ ॥ आवर्तयते उपसंहारति-एतेनार्जुनस्याह-
 मुपसंहारतवीर्णब्रह्मचर्यत्वं ख्याप्यते ॥ ८ ॥ अन्तकाया-
 न्ताय स्वायं कः ॥ १७ ॥

अस्त्रमस्त्रेण तु रणे तव संशमयिष्यता ।
 विस्मृष्टमर्जुनेनेदं पुनश्च प्रतिसिद्धतम् ॥ २०
 ब्रह्मास्त्रमप्यवाप्यैतदुपदेशात्पितृस्त्व ।
 क्षत्रधर्मान्महाबाहुनाकम्पत धनञ्जयः ॥ २१
 एवं धृतिमतः साधोः सर्वोत्थितुपः सतः ।
 सभ्रातृवन्धोः कस्मात्त्वं वधमस्य चिकीर्षसि
 अस्त्रं ब्रह्माशिरो यत्र परमास्त्रेण वध्यते ।
 समा द्वादश पर्जन्यस्तद्राष्ट्रं नाभिवर्षति ॥ २३
 एतदर्थं महाबाहुः शक्तिमानपि पाण्डवः ।
 न विहन्यात्तदस्त्रं तु प्रजाहितचिकीर्षया ॥
 पाण्डवास्त्वं च राष्ट्रे च सदा संरक्ष्यमेव हि
 तस्मात्संहार दिव्यं त्वमस्त्रमेतन्महाभुज ॥ २५
 अरोषस्तव सैवास्तु पार्थाः सन्तु निरामयाः ।
 न ह्यधर्मेण राजर्षिः पाण्डवो जेतुमिच्छति ॥
 मणिं चैव प्रयच्छाद्य यस्ते शिरसि तिष्ठति
 एतदादाय ते प्राणान्प्रतिदास्यन्ति पाण्डवाः
 द्रौणिशुवाच ।
 पाण्डवैर्यानि रत्नानि यच्चाप्यत्कौरवैर्धनम् ।

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके० पर्वणि ब्रह्माशिरोस्त्रस्य पाण्डवेयगर्भप्रवेशने
 पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वैशम्पायन उवाच ।

तदाज्ञाय हृषीकेशो विस्मृष्टं पापकर्मणा ।
 हृष्यमाण इदं वाक्यं द्रौणिं प्रत्यब्रवीत्तदा १
 विराटस्य सुतां पूर्वं क्षुणं गाण्डीवधन्वनः ।
 उपप्लव्यगतां दृष्ट्वा व्रतवान्ब्राह्मणोऽब्रवीत् २
 परिक्षीणेपु कुरुषु पुत्रस्तव भविष्यति ।
 एतदस्य परिक्षित्वं गर्भस्यस्य भविष्यति ३
 तस्य तद्वचनं साधोः सत्यमेतद्भविष्यति ।
 परिक्षिद्भविता ह्येषां पुनर्वैशकरः सुतः ॥ ४
 एवं बुवारणं गोविन्दं सात्वतां प्रवरं तदा ।
 द्रौणिः परमसंरब्धः प्रत्युवाचेदमुच्यते ॥ ५
 नैतदेवं यथाऽऽस्य त्वं पक्षपातेन केशव ।
 वचनं पुण्डरीकाक्ष न च मद्वाक्यमन्यथा ६

अवाप्तमिह तेभ्योऽयं मणिर्मम विशिष्यते ॥
 यमावध्य भयं नास्ति शस्त्रव्याधिधुधाधयम्
 देवेभ्यो दानवेभ्यो वा नागेभ्यो वा कथञ्चन
 न च रक्षोगणभयं न तस्करभयं तथा ।
 एवंवीर्यो मणिरयं न मे त्याज्यः कथञ्चन ॥
 यत्तु मे भगवानाह तस्मे कार्यमनन्तरम् ।
 अयं मणिरयं चाहमीषिका तु पतिष्यति ॥
 गर्भेषु पाण्डवेयानाममोघं चैतदुत्तमम् ।
 न च शक्तोऽस्मि भगवन्संहर्तुं पुनरुद्यतम् ॥
 एतदस्त्रमतश्चैव गर्भेषु विस्मृजाम्यहम् ।
 न च वाक्यं भगवतो न करिष्ये महामुने ॥
 व्यास उवाच ।
 एवं कुरुन चान्या तु बुद्धिः कार्या त्वयाऽनघ
 गर्भेषु पाण्डवेयानां विस्मृज्यैतदुपारम् ॥ ३४
 वैशम्पायन उवाच ।
 ततः परममस्त्रं तु द्रौणिरुद्यतमाहवे ।
 द्वैपायनवचः श्रुत्वा गर्भेषु प्रसुप्तो ह ॥ ३५

पतिष्यति तदस्त्रं हि गर्भे तस्या मयोद्यतम् ।
 विराटदुहितुः कृष्ण यं त्वं रक्षितुमिच्छसि
 श्रीभगवानुवाच ।
 अमोघः परमास्त्रस्य पातस्तस्य भविष्यति
 स तु गर्भो मृतो जातो दीर्घमायुरवाप्स्यति
 त्वां तु कापुरुषं पापं विदुः सर्वे मनीषिणः ।
 असकृत्पापकर्माणं बालजीवितघातकम् १
 तस्मात्त्वमस्य पापस्य कर्मणः फलमाप्नुहि ।
 त्रीणि वर्षसहस्राणि चरिष्यसि महीमिमाम्
 अप्राप्नुवन्कचित्काश्चित्संविदं जातु केनचित्
 निर्जनानसहायस्त्वं देशान्प्रविचरिष्यसि ११
 भवित्री न हि ते क्षुद्रजनमध्येषु संस्थितिः ।
 पूयशोणितगन्धी च दुर्गकान्तारसंश्रयः १२

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि नैलकर्ण्डीये भारतमाव-
 दीये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

तदेति ॥ १ ॥ संविदं संलापम् ॥ ११ ॥

विचरिष्यसि पापात्मा सर्वव्याधिसमन्वितः
वयः प्राण्य परिक्षिप्तु वेदव्रतमवाप्य च ॥१३॥
कृपाच्छारद्वताच्छूरः सर्वास्त्राण्युपपत्स्यते ।
विदित्वा परमास्त्राणि क्षत्रधर्मव्रते स्थितः १४
पठि वर्षाणि धर्मात्मा वसुधां पालयिष्यति ।
इतश्चोर्ध्वं महाबाहुः कुराजो भाविष्यति १५
परिक्षिप्ताम नृपतिमिषतस्ते सुदुर्मते ।
अहं तं जीवायिष्यामि दग्धं शस्त्राग्निजेजसा
पश्य मे तपसो धीर्यं सत्यस्य च नराधम १६
व्यास उवाच ।

यस्मादनादृत्य कृतं त्वयाऽस्मान्कर्म दारुणम्
ब्राह्मणस्य सतश्चैव यस्मात्ते वृत्तमीदृशम् १७
तस्माद्यदेवकीपुत्र उक्तवानुत्तमं वचः ।
असंशयं ते तद्भावि क्षत्रधर्मस्त्वयाऽऽश्रितः
अश्वत्थामोवाच ।

सहैव भवता ब्रह्मस्थास्यामि पुरुषेष्विह ।
सत्यवागस्तु भगवानर्थं च पुरुषोत्तमः ॥ १९
वैशम्पायन उवाच ।

प्रदायाथ मणिं द्रौणिः
पाण्डवानां महात्मनाम् ।

जगाम धिमनास्तेषां

सर्वेषां पश्यतां वनम् ॥ २०

पाण्डवश्चापि गोविन्दं पुरस्कृत्य हतद्विपः ।
कृष्णद्वैपायनं चैव नारदं च महासुनिम् ॥ २१
द्रोणपुत्रस्य सहजं मणिमादाय सत्वरः ।
द्रौपदीमभ्यधावन्त प्रायोपेतां मनस्विनीम् २२
वैशम्पायन उवाच ।

ततस्ते पुरुषव्याघ्राः सव्यैरनिलोपमैः ।
अभ्ययुः सहदाशार्हाः शिविरं पुनरेव हि २३
अवतीर्य रथेभ्यस्तु त्वरमाणा महारथाः ।
वदशुद्रौपदीं दृष्टामातामार्ततराः स्वयम् २४

इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि ऐषीके पर्वणि द्रौपदीसाम्बनायां
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

तामुपेत्य निरानन्दां दुःखशोकसमन्विताम्
परिवार्य द्यतिष्ठन्त पाण्डवाः सहकेशवाः २५
ततो राज्ञाऽभ्यनुज्ञातो भीमसेनो महाबलः ।
प्रददौ तं मणिं दिव्यं वचनं चेदमब्रवीत् २६
अयं भद्रे तव मणिः पुत्रहन्तुर्जितः स ते ।
उत्तिष्ठ शोकमुत्सृज्य क्षात्रधर्ममनुस्मर २७

प्रयाणे वासुदेवस्य

शमार्थमासितेक्षणे ।

यान्युक्तानि त्वया भीरु

वाक्यानि मधुघातिनि ॥ २८

नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा भ्रातरो न च ।
न वै त्वमिति गोविन्द शममिच्छति राजनि
उक्तवत्यसि तीव्राणि वाक्यानि पुरुषोत्तमम्
क्षत्रधर्मात्कृपाणि तानि संस्मर्तुमर्हसि ॥ ३०
हतो दुर्योधनः पापो राज्यस्य परिपत्निकः
दुःशासनस्य रुधिरं पीतं विस्फुरतो मया ३१
वैरस्य गतमानुष्यं

न स्म वाक्या विवक्षताम् ।

जित्वा मुक्तो द्रोणपुत्रो

ब्राह्मण्याद्वीरवेण च ॥ ३२

यशोऽस्य पतितं देवि शरीरं त्ववशेषितम् ।
वियोजितश्च मणिना संशितश्चापुधं भुवि ३३
द्रौपद्युवाच ।

केवलानुपयमाप्तास्मि गुरुपुत्रो गुरुर्मन ।
शिरस्येतं मणिं राजा प्रतिब्रूयात् भारत ३४
तं गृहीत्वा ततो राजा शिरस्येवाकरोत्तदा
गुरोरुच्छिष्टमित्येव द्रौपद्या वचनादपि ३५
ततो दिव्यं मणिवरं शिरसा धारयन्प्रभुः ।
शुश्रूमे स तदा राजा सचन्द्र इव पर्वतः ३६
उत्तस्थौ पुत्रशोकातौ ततः कृष्णा मनस्विनी ।
कृष्णं चापि महाबाहुः परिप्रच्छ धर्मराट् ॥

प्रायोपेतां मरणार्थं यो नियमस्तेनोपेताम् ॥ २२ ॥
दृष्टमश्वत्थानः पराभवेन धातौ पुत्रादेः शोकेन ॥ २४ ॥
मधुघातिनि मधुदैत्यहन्तरि ॥ २८ ॥ विवक्षतां वक्तुमिच्छतां

वाक्याः निन्द्याः नैव स्म ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिके
पर्वणि नैलकण्ठेय्ये भारतभावदीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वैशम्पायन उवाच ।

हतेषु सर्वसैन्येषु सौप्तिके तै रथैस्त्रिभिः ।
शोचन्पुत्रिष्ठिरो राजा दाशार्हमिदमब्रवीत्
कथं नु कृष्ण पापेन क्षुद्रेणाकृतकर्मणा ।
द्रौणिना निहताः सर्वे मम पुत्रा महारथाः २
तथा कृतास्त्रविक्रान्ताः सहस्रशतयोधिनः ।
द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रोणपुत्रेण पातिताः ॥ ३
यस्य द्रोणी महेष्वासो न प्रादादाहवे मुखम्
निजघ्ने रथिनां श्रेष्ठं ध्रुष्टद्युम्नं कथं नु सः ॥ ४
किं नु तेन कृतं कर्म तथायुक्तं नरर्षभ ।
यदेकः समरे सर्वानवधीनो गुरोः सुतः ॥ ५
श्रीभगवानुवाच ।

नूनं स देवदेवानामीश्वरेश्वरमव्ययम् ।
जगाम शरणं द्रौणिरेकस्तेनावधीद्वह्व ॥ ६
प्रसन्नो हि महादेवो दद्यादमरतामपि ।
वीर्यं च गिरिशो दद्याद्येनन्द्रमपि शातयेत् ७
वेदाहं हि महादेवं
तत्त्वेन भरतर्षभ ।
यानि चास्य पुराणानि
कर्माणि विविधानि च ॥ ८
आदिरेष हि भूतानां मध्यमन्तश्च भारत ।
विचेष्टते जगच्चेदं सर्वमस्यैव कर्मणा ॥ ९
एवं सिद्धुर्भूतानि ददर्श प्रथमं विभुः ।
पितामहोऽब्रवीच्चैनं भूतानि सृज मा चिरम्
हरिकेशशतथेत्युक्त्वा भूतानां दोषदर्शिवान् ।
दीर्घकालं तपस्तेषु मग्नोऽसि महातपाः ॥ ११
सुमहान्तं ततः कालं प्रतीक्ष्यैनं पितामहः ।
स्नष्टारं सर्वभूतानां ससर्ज मनसा परम् ॥ १२
सोऽब्रवीत्पितरं दृष्ट्वा गिरिशं सुप्रममसि ।
यदि मे नाप्रजोऽस्त्यन्यस्ततः क्षश्याम्यहं प्रजाः

१७

हतेष्विति ॥ १॥ 'तपति शोकमात्मवित्' इति श्रुते-
र्दुष्टिष्ठिरो राजा शोकमपनिनीपुरातमज्ञानमाह—आदि-
रिति । यथा कनकं कुण्डलादेरादिर्मथ्यं अन्तर्ध्वं स्तोऽपि
जगत इत्यर्थः । तर्हि साक्ष्यामिमत्प्रधानवद्वेतेनः स्यादित्या-
शङ्क्याह—विचेष्टते इति । 'को होवान्यात्कः प्राप्यात्
अदेव आकाश आनन्दो न स्यात्' इति श्रुतेः । प्राणापान-
चेष्टापि ईश्वराधीना किमुत मरणमरणादिरिति सर्वस्ये-

तमब्रवीत्पिता नास्ति त्वदन्यः पुरुषोऽग्रजः ।
स्थाणुरेष जले मग्नो विस्मयः कुरु वैकुण्ठम् ॥
भूतान्यन्वसृजस्वत दक्षादींस्तु प्रजापतीन् ।
यैरिमं व्यकरोत्सर्वं भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ १६
ताः सृष्टमात्राः क्षुधिताः
प्रजाः सर्वाः प्रजापतिम् ।
विभक्षयिषवो राज-
न्सहसा प्राद्ववंस्तदा ॥ १६
स भक्ष्यमाणस्त्राणार्थी
पितामहमुपाद्रवत् ।
आभ्यो मां भगवांस्त्रातु
वृत्तिरासां विधीयताम् ॥ १७
ततस्ताभ्यो द्वावन्नमोषधीः स्थावराणि च ।
जङ्गमानि च भूतानि दुर्बलानि बलीयसाम् ॥
विहितान्नाः प्रजास्तास्तु
जम्बुः सृष्टा यथागतम् ।
ततो बभूधिरै राज-
न्प्रीतिमत्यः स्योनिषु ॥ १९
भूतग्रामे विवृद्धे तु तृष्टे लोकगुरावपि ।
उदतिष्ठज्जलाज्ज्येष्ठः प्रजाश्रेमा ददर्श सः ॥ २०
बहुरूपाः प्रजाः सृष्टा
विबुद्धाश्च स्वतेजसा ।
बुक्रोध भगवान् रुद्रो
लिङ्गं स्वं चाप्यविध्यत ॥ २१
तत्प्रविद्धं तथा भूमौ
तथैव प्रत्यतिष्ठत् ।
तमुवाचाव्ययो ब्रह्मा
वचोभिः शमयन्निव ॥ २२
किं कृतं खलिले शर्वं चिरकालस्थितेन ते ।
किमर्थं चेदमुत्पाद्य लिङ्गं भूमौ प्रवेशितम् ॥

श्वराधीनत्वात् । न कृताकृतान्मां पुरुषेण संतापः कार्य इति
भावः ॥ १॥ न केवलं वयमेवात्य क्रमेणा चेष्टां कुर्मोऽपि तु
ब्रह्मादयोऽप्येत्याह—एवमित्यादिना । प्रथमं ह्ये तमो-
मयम् विभुस्त्रिगुणमय ईश्वरः ॥ १०॥ अपरं चतुर्मुखं रजो-
मयम् ॥ ११॥ वैकृतं विकारम् ॥ १२॥ त्रातु स्मृतु ॥ १३॥
लिङ्गं प्रसवसामर्थ्यं मेरुलूपेण अविच्यत भूमौ पातितवान् ।
एतदेव पुजितं सत्सर्वसिद्धिप्रदं आस्तिकानां भविष्यतीत्य-
मिप्रायेण ॥ २१ ॥

सोऽन्नवीजातसंरम्भस्था लोकगुरुर्गुरुम् ।
प्रजाः सृष्टाः परेणमाः किं करिष्याम्यनेन वै ॥
तपसाऽधिगतं चाग्रं प्रजायै मे पितामह ।

इति श्रीमहामारते सौप्तिके पर्वणि ऐषीके पर्वणि बुधिष्ठिरकृष्णसंवादे

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

श्रीभगवानुवाच

ततो देवयुगेऽतीते देवा वै समकल्पयन् ।
यज्ञं वेदप्रमाणेन विश्विचयद्युमीप्सवः ॥ १
कल्पयामासुरथं ते साधनानि हवींषि च ।
भारगार्हा देवताश्चैव यज्ञियं द्रव्यमेव च ॥ २
ता वै रुद्रमजानन्त्यो याथातथ्येन देवताः ।
नाकल्पयन्त देवस्त्र स्थाणोभोगं नराधिप ॥
सोऽकल्प्यमाने भागे तु कृतिवासा मखेऽमरैः
ततः साधनमन्विच्छन्धनुरादौ ससर्ज ह ॥ ४
लोकयज्ञः क्रियायज्ञो गृहयज्ञः सनातनः ।
पञ्चभूतयुग्यज्ञश्च जज्ञे सधर्मिदं जगत् ॥ ५
लोकयज्ञैर्नृयज्ञैश्च कपर्दी विदधे धनुः ।
धनुः सृष्टमभूत्तस्य पञ्चकिंकुप्रमाणतः ॥ ६

तपसेति । मे मम तपसा जलवासरूपेण प्रजार्थं अर्थं
जातम् । अवांश्चामिमेव रूपेण ओषध्यां बीजाङ्कुरसन्तान-
कमेण परिवर्तन्ते एवमेवाङ्कुरितोद्गारा प्रजाश्च परिवर्तन्तेऽतः
अवाहकूपेण सृष्टिस्थितिकार्येषोर्निर्वाहे सातत्येन प्रवृत्ते किमी-
श्वरेणेत्यभिप्रायेण लिंगेऽनाहते सति ईश्वरस्तिरोधानं प्राप्त-
वानित्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिके पर्वणि
नैलकण्ठेय्ये भारतमावदीपे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

तत इति । ईश्वरतिशयानानन्तरं देवयुगे कृतयुगे
विनायीश्वराध्वनं प्रजाः स्वभाविक्कैव क्षमदमादिभिः
कृतकृत्या अभवन् अतीते तु देवयुगे निरीश्वरास्ताः केव-
लेन कर्मणैव फलसिद्धिं इच्छन्त्यो यज्ञमकल्पयन् ॥ १ ॥
रुद्र ईश्वरं यज्ञस्य फलदातारम् ॥ ३ ॥ 'यो वा एतदक्षरं
गार्ग्यविदित्वाऽस्मिन्नेके यजति लुहोति ददाति तपस्तप्य-
तेऽन्तवदेवात्म्यं तद्वदति' इति श्रुतेरीश्वराध्वनहीनो यज्ञो
ऽन्तवानित्येतद्वदतीति आख्यायिकासुखेनैव सोऽकल्प्य-
माने इत्यादिना साधनं यज्ञनाशकम् ॥ ४ ॥ लोकयज्ञो

ओषधयः परिवर्तैरनु यथैवं सततं प्रजाः ॥ २५
एवमुक्त्या स सन्नोद्यो जगाम विमना भवः ।
गिरैर्मुञ्चतः पादं तपस्तप्तुं महातपाः ॥ २६
वषट्कारोऽभवज्ज्या तु धनुषस्तस्य भारत ।
यज्ञाङ्गानि च चत्वारि तस्य संहननेऽभवन् ॥
ततः क्रुद्धो महादेवस्तदुपादाय कार्मुकम् ।
आजगामाथ तथैव यत्र देवाः समीजिरे ॥ ८
तमात्तकार्मुकं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमव्ययम् ।
विट्यये पृथिवी देवी पर्वताश्च चकम्पिरे ॥ ९
न वधौ पवनश्चैव नाग्निर्ज्वाल वैधितः ।
व्यन्नमन्वापि संविशं दिवि नक्षत्रमण्डलम् ॥
न वमौ भास्करश्चापि सोमः श्रीमुक्तमण्डलः ।
तिमिरेणाकुलं सर्वमाकाशं चाभवद्भुतम् ॥ ११
अभिभूतास्ततो देवा विपयान्न प्रजङ्गिरे ।
न प्रत्यभाञ्च यज्ञः स देवतास्त्रेसिरे तथा ॥ १२
ततः स यज्ञं विट्याथ रौद्रेण हृदि पत्रिणा ।
अपक्रान्तस्ततो यज्ञो मृगो भूत्वा स पावकः ॥

लोकेषणा सर्वो मां साधुमेव जानाति विवासनाः ।
क्रियायज्ञः गर्भाधानादित्संस्काररूपः । गृहयज्ञः पत्नीसाध्या-
मिहोप्रादिः । पञ्चभूतयुग्यज्ञः पञ्चभूतानां यज्ञः शब्दादि-
भिर्यां कृणां प्रतिस्तद्वयः । विषयज्ञं सुखमित्यर्थः । एतैरेव
चतुर्भिर्यज्ञैः सर्वं जगत्सृष्टम् ॥ ५ ॥ तत्र मध्यमयोः ब्राह्मे-
कयोर्धर्मयोर्नार्थार्थं प्रथमचरमशब्दाभ्यां ईश्वरो धनुः कृत-
वान् किञ्चुस्तः । पञ्चहस्तं पञ्चविषयप्रमाणम् । लोकवासना
देववासना च शब्दादिविषयपवकात्परतो नास्तौतस्यर्थः
॥ ६ ॥ वषट्कारसंज्ञेन गृहयज्ञेन ते उभे वास्ते किंचित्संक्रां-
चच्छत इति स तस्य वासनद्रव्यस्य चतुषो व्याप्यानीयः
यानि तु यज्ञाङ्गानि चत्वारि अधिलं समर्थत्वं विद्वत्त्वं
ब्राह्मेण पर्युदस्तत्वं च तानि तस्य धनुषः लोकदेशवासना-
रूपस्य संहनने दाह्याय अभवन् ॥ ७ ॥ यतः यज्ञाङ्गानि
लोकेषणादौ विनियुक्तावि गृहेस्ततो हेतोः महादेवः क्रुद्धो
यज्ञं अधानिर्वादि स्पर्धायम् ॥ ८ ॥ रौद्रेण अहंकारेण रूपेण
वाऽहमेव यज्ञा दाता विनातिरिच्येल्लेण यज्ञो यज्ञात्पूर्वं अप-
क्रान्तं मुक्यादिविधिपन्ति यज्ञेनैवादिवाङ्मोक्षाशम्भवि-
विदिषात्वात् फलात् भद्रः ॥ १३ ॥

स तु तेनैव रूपेण दिव्यं प्राप्य व्यराजत ।
अन्वीयमानो रुद्रेण युधिष्ठिर नमस्तले ॥ १४
अपक्रान्ते ततो यज्ञे संज्ञा न प्रत्यभात्सुरान् ।
नष्टसंज्ञेषु देवेषु न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ १५

उयंवकः सवितुर्वाह
भगस्य नयने तथा ।

पूष्णश्च दशानान् कुड्डो

धनुष्कोट्या व्यशातयत् ॥ १६

प्राद्रवन्त ततो देवा यज्ञाङ्गानि च सर्वशः ।
केचित्तत्रैव घूर्णन्तो गतासव इवाभवन् ॥ १७
स तु विद्राव्य तत्सर्वं शितिकण्ठोऽबहस्य च
अवष्टभ्य धनुष्कोटिं सरोध विबुधास्ततः ॥ १८
ततो वागमरैरुक्ता ज्यां तस्य धनुषोऽच्छिनत्
अथ तत्सहसा राजंश्छिन्नज्यं विस्फुरद्धनुः

ततो विधनुषं देवा देवश्रेष्ठमुपागमन् ।
शरणं सह यज्ञेन प्रसादं चाकरोत्प्रभुः ॥ २०
ततः प्रसन्नो भगवान् स्थाप्य कोपं जलाशये ।
स जलं पावको भूत्वा शोषयत्यनिशं प्रभो ॥
भगस्य नयने चैव बाहू च सवितुस्तथा ।
प्रादात्पूष्णश्च दशानान्पुनर्यज्ञांश्च पाण्डव २२
ततः सुस्यमिदं सर्वं बभूव पुनरेव हि ।
सर्वाणि च हवींष्यस्य देवा भागमकल्पयन्
तस्मिन् कुड्डोऽभवत्सर्वमसुखं भुवनं प्रभो ।
प्रसन्ने च पुनः सुख्यं प्रसन्नोऽस्य च वीर्यवान्
ततस्ते निहताः सर्वे तव पुत्रा महारथाः ।
अन्ये च बहवः शूराः पाञ्चालस्य पदातुगाः
न तन्मनसि कर्तव्यं न च तद्व्रीणिना कृतम्
महादेवप्रसादेन कुरु कार्यमनन्तरम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकैषीकपर्वेणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ ऐषीकं पर्व समाप्तम् ॥

॥ सौप्तिकपर्व समाप्तम् ॥

किञ्चित्कालं फलं भुञ्जानो दिवि यजमानरूपेण व्यराजत ।
तथापि तेन कालात्मना क्षेत्रं अन्वीयमानः सन् ततोऽ-
प्यपक्रान्तः स्वर्गात् द्युतोऽभूदित्यर्थः ॥ १४ ॥ अपक्रान्ते यज्ञे
यज्ञफले मुक्ते सति मीढादौ गर्भवासादौ च जाते यज्ञपतौ
सुरान् इन्द्रियाणि संज्ञा न प्रत्यभात् मूढान्यभूवन् हेयोपादेय-
विवेकशून्यान्यभूवन् इत्यर्थः ॥ १५ ॥ उयंवक इति । त्रीणि
श्रवणमनननिदिध्यासनानि अम्बकानि गमकानि यस्य स
परमेश्वरः । सवितुर्वाहप्रसोतुर्देहस्य । बाहू कर्मकरणद्वौ ।
तथा भगस्य नेत्रे मनसः सैकल्यौ अहामिदं करिष्ये
इत्येवंलप्यौ विहितप्रतिषिद्धलप्यौ पूष्णो दशाना-
न्वाग्नित्रयस्थानानि मंत्राश्चेत्यर्थः । एतानि सर्वाणि धनु-
ष्कोट्या पूर्वोक्त्या लोकेषणया व्यशातयत् ॥ १६ ॥

एवं यज्ञे नष्टेऽपि धनुष्कोटिमपि पुण्याभावात् पूर्वोक्तौ
सरोध ततो लोकदेहयोरपि रज्जनं कुण्ठितमभूदित्यर्थः १८
ततोऽमरैरुक्ता वाक् विनिविदयन्ति यज्ञेनेति पूर्वोक्ता देव-
वाणी ज्यां श्रौतयज्ञरूपां धनुषः पूर्वोक्तवासनाद्व्यात्मकात्
अच्छिनत् दूरीचकार निष्काम ईश्वरप्रीत्यर्थं यज्ञं कारित-
वतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ विधनुषं काम्यकर्महीनं देवं आत्मानं
देवा इन्द्रियाणि उपागमन् चित्तशुद्धयतिशयात् आत्मवद्व्या-
न्यभूवन् । ततश्च ईश्वरस्ते शरणीकृतः प्रसन्नोऽभूत् ॥ २० ॥
कोपं रजस्तमोलपं जलाशये मूढचित्ते ॥ २१ ॥ ततः
सात्त्विको यज्ञः प्रवृत्त इत्याह-भगस्येति । पूर्ववदित्यर्थः
२२ सर्वाणि हवींषि सर्वाणि कर्माणि ईश्वरार्पितान्येवाकुर्व-
न् इत्यर्थः ॥ २३ ॥ फलितमाह-न तदिदं । ईश्वरस्य यज्ञे
सर्वमिति ज्ञात्वा लोकं मा कार्षीदिति भावः ॥ २६ ॥

इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणमर्यादा पुरंधरचतुर्धरवंशावतंस श्रीगोविन्दसुरिसु-
श्रीनीलकण्ठीवरचिते भारतभावद्विपे सौप्तिकपर्वार्थप्रकाशे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अस्यान्तरं स्त्रीपर्व भविष्यति

तस्याय माघः श्लोकः—

जनमेजय उवाच —

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।

धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ॥

॥ इति श्रीमहाभारते *सौप्तिकपर्व समाप्तम् ॥

* यद्यप्यादिपर्वाणि पर्वसंग्रहकथनावसरे—‘ एतद्वै
दशमं पर्व सौप्तिकं समुदाहृतम् । अष्टादशास्मिन्-
ध्यायाः पूर्वेष्वुक्ता महारम्भा । श्लोकानां कथितान्यत्र
शतान्यष्टौ प्रसूयन्त्या ॥ श्लोकाश्च सप्ततिः प्रोक्ता मुनिना ।

ब्राह्मणादिना । ’ इत्याहुः तत्रापि संग्रहसिम्पन्पर्वाणि
श्लोकसंख्या ८०३ इत्यते । अध्यायसंख्या विषये तु नैव
भेदः । अयं श्लोकसंख्याभ्युपगमास्तु पूर्वपूर्वेल्लेखकप्रमादजः
स्यादिति भाति शम् ।

इति श्रीकिञ्चवडेकरकुलकमलदिवाकरसोमयाजिदत्तात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डितरामचन्द्र-
शास्त्रिकृतौ महाभारतलघुटिप्पण्यां सौप्तिकं पर्व समाप्तम् । भारती जयतु ॥ शके १८५३ ॥

Shriman MAHĀBHĀRATAM

Part IV

XI Streeparvan

WITH

Bharata Bhawadeepa By Nīlkantha.

Edited by

Pandit Ramehandrashastri Kinjawadekar

PRINTED & PUBLISHED

BY

SHANKAR NARHAR JOSHI

Chitrashala Press, 1026 Sadashiv Peth, Poona City.

Shake 1853.]

First Edition.

[A. D. 1931.

(All rights reserved by the publisher.)

श्रीमन्महाभारतम् ।

चतुर्थभागे—स्त्रीपर्व ।

चतुर्धरवंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचित-
भारतभावदीपाख्यटीकया समेतम् ।

पण्डित रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतैः पाठान्तर-
टिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम् ।

तच्च

पुण्याख्यपत्तने

१०२६ सदाशिववीथ्यां चित्रशालाख्ये मुद्रणालये 'शंकर नरहर जोशी'
इत्येतैः संमुख्य प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५३]

प्रथमं संस्करणम् ।

[ख्रिस्ताब्दाः १९३१

[अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशयित्रा स्वायत्तीकृताः]

॥ श्रीभारती जयतु ॥

॥ महाभारतम् ॥

स्त्री-पर्व ।

-११-

विषयानुक्रमणिका ।

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
	(१)	जलप्रदानिकपर्व १-१८				चयन्नाह विदुरः ७	
१	४४	दुर्योधने हते धृतराष्ट्रः किम- करोदिति जनमेजयप्रश्ने धृतराष्ट्र- स्य सन्तापादिकं सञ्जयकृतं त- त्सान्त्वनं पुनः शोकार्द्रितस्य तस्य पतनं चाह स्म वैशम्पाय- नः । विलपतो धृतराष्ट्रस्य शोकं निवारयन्सञ्जयो दुर्योधनं तं च विनिन्दन्नाश्वासयति स्म ... ३		६	१४	अहो खलु महदुःखमित्यादिके धृतराष्ट्रप्रश्ने विदुरो मोक्षवि- त्कल्पितो पमानभूतकान्तारादि- शब्दानामर्थं विवृणोति स्म ... ८	
२	२७	विदुरस्य धृतराष्ट्रं प्रति 'उ- त्तिष्ठ राजन् किं शेषे' इत्यादिकं प्रबोधवाक्यम् ४		७	२९	पुनर्धृतराष्ट्रप्रश्ने विदुरः संसारगहनवृत्तये तत्त्वमुपदि- देश ९	
३	२०	विदुरवाक्येन विशोको धृतराष्ट्रः 'कथं नु मानसैर्दुःखैः प्रमु- च्यन्ते तु पण्डिताः' इति पप्रच्छ । विदुरो 'यतो यतो मनो- दुःखात्' इत्यादिना तत्त्वमुप- दिदेश ५		८	५३	पुनः शोकसंतप्तो धृतराष्ट्रः पतित्वा पुनर्लब्धसंज्ञो यदा विललाप तदा व्यासस्तं प्रति दैवकृतेरपरिहार्यत्वं कथयित्वा प्रत्यक्षतः श्रुतं देवानां कार्यं कथयितुं प्रतिजज्ञे । इन्द्रसभायां भारसंहारं प्रार्थयन्ती पृथ्वी प्रति 'धृतराष्ट्रस्य ज्येष्ठः पुत्रस्ते कार्यं करिष्यति' इत्यादिकं विष्णु- वाक्यं कलेरंशेन दुर्योधनजन्मा- दिकं राजसूये नारदोक्तं चाभि- धाय धृतराष्ट्रं सान्त्वयामास व्यासः । एतदुपदेशेन समाश्व- स्तं धृतराष्ट्रमालक्ष्य व्यासोऽ- न्तर्दधे ११	
४	२४	कथं संसारगहनमित्यादिके धृतराष्ट्रप्रश्ने विदुरस्तदुत्तरत्वेन भूतानां जन्मप्रभृतिमरणपर्यन्तं वृत्तान्तं कथयित्वा धर्मपालनेन परमगतिप्राप्तिमाह स्म ... ६		९	२३	व्यासे गते धृतराष्ट्रः किम- करोदिति जनमेजयप्रश्ने वैशम्पा- यनस्योत्तरम् । आगतस्य सञ्जय- स्य प्रेतकार्यकरणविषयकं वाक्यं	
५	२४	'यदिदं धर्मगहनम्' इत्यादि- के धृतराष्ट्रप्रश्ने संसारगहनकथनं प्रतिज्ञाय वनोपमानकथनेन तत्सु-					

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
		श्रुत्वा पतितं धृतराष्ट्रं प्रति विदुरः पुनरुपदिदेश १२	
१०	२०	विदुरवाक्यं श्रुत्वा गान्धार्- यादीनामानयनार्थमाज्ञाप्य धृत- राष्ट्रो यानमाकरोह । आह्वानुरो- धेन कुन्त्यादिभिः सहागतायां गान्धार्या रुदतीभिः स्त्रीभिः परि- वृतो धृतराष्ट्रो युद्धस्थानं गन्तुं निर्जगाम १३	
११	२४	नगराद्वहिः क्रोशमात्रे प्रदेसो मिलिताः कृपाश्वत्थामकृतवर्मा- णो धृतराष्ट्राय वृत्तान्तं निवेद्य गान्धार्यै च पुत्राणां निधनं स्त्री- सिकवृत्तान्तं चावेद्य पाण्डव- भयात्स्वस्थानानि जग्मुः ... १३	
१२	३०	नगराभिर्गतं धृतराष्ट्रं श्रुत्वा भ्रातृ सहिता युधिष्ठिरः स्त्रीभिः सहिता द्रौपदी च प्रत्युद्गम्य धृतराष्ट्र- बन्धनादि चक्रतुः । युधिष्ठिरमा- लिङ्ग्यालिङ्गनच्छलेन भीमनाशे- च्छया तमालिङ्गितं प्रवृत्तो धृत- राष्ट्रस्तदभिप्रायज्ञेन श्रीकृष्णेन भीममाक्षिप्य पुरस्कृतां लौह्यौ भीमप्रतिमामालिङ्ग्य तां चूर्णी- कृत्य मेदिन्यां पपात । ततो गत- क्रोधं धृतराष्ट्रं प्रति 'मा शुचो धृतराष्ट्र त्वम्' इत्याद्युवाच श्री- कृष्णः १४	
१३	१७	कृतशौचो धृतराष्ट्रो 'राजज- धीता वेदास्ते' इत्यादिकं श्री- कृष्णवाक्यं श्रुत्वा तदनुमान्य भीमादीन्स्वगात्रैः स्पृष्ट्वा तत्तत्क- ल्याणमुवाच १५	
१४	२१	ततो गान्धारीं प्रति गतेषु पाण्डवेषु तस्याः पाण्डवशाप- दानाभिप्रायं ज्ञात्वा तत्काल- मागतेन व्यासेन सान्निवृता सा 'भगवन्नाम्यसुयोगिभिः' इत्याद्युवाच तं प्रति १६	
१५	४४	गान्धार्या वाक्यं श्रुत्वा तां	

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
		सान्त्वयतो भीमस्य तस्याश्चो- क्तिप्रत्युक्ती । युधिष्ठिरमन्विष्य- न्तीं गान्धारीं प्रति शापभीतः स आत्मानं विनिन्दन्नुवाच । अङ्गुल्यग्रे गान्धारीदृष्टपातेन कुनखित्वं प्रातो युधिष्ठिरस्तदनु- ज्ञया कुन्तीसमीपमाजगाम । वि- लपन्तीं द्रौपदीमाश्वस्य तथा सहागतां कुन्तीं प्रति 'मेवं पुत्री- ति शोकातां' इत्याद्युवाच गा- न्धारी १८	
		(२) स्त्रीविलापपर्व १८-३०	
१६	६१	व्यासप्रसादलब्धया दिव्य- दृष्ट्या गान्धारी युद्धस्थानं ददृशी धृतराष्ट्रादिष्वप्यायोधनं द्रष्टुमा- गतेषु विलपन्ती गान्धारी कृष्णं प्रति 'पश्यताः पुण्डरीकाक्ष' इत्याद्युवाच २०	
१७	३२	हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा पतिता गा- न्धारी पुनर्लैव्यसंज्ञा सती दुर्यो- धनमालिङ्ग्य विलपन्ती श्रीकृष्णं प्रति 'उपीत्यतेऽस्मिन् संग्रामे' इत्याद्युक्त्वा दुर्योधनपत्नीं दृष्ट्वा पुनर्विललाप २१	
१८	२८	निहतान्पुत्रान्दृष्ट्वा गान्धारी श्रीकृष्णं प्रति 'पश्य माधव पुत्रान्मे' इत्याद्युक्त्वा विलपन्तीः स्त्रियो दुःशासनं च दृष्ट्वा पुनर्वि- ललाप २२	
१९	२१	विकर्णं दुर्मुखादींश्च दृष्टवत्या गान्धार्या विलापः २३	
२०	३५	अभिमन्युं दृष्ट्वा विलपन्ती गा- न्धारी श्रीकृष्णं प्रति, विलपन्ती- मुत्तरो विराटे हते विलपन्ती- स्ताः स्त्रियश्च दर्शयामास ... २४	
२१	१४	कर्णं दृष्टवत्या गान्धार्या विलापः २५	
२२	१८	आवर्ण्यं जयद्रथं च दृष्टवत्या गान्धार्या विलापः २६	

अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
२३	४२	शल्य-भगदत्त-भीष्म-द्रोणानां दर्शनेन गान्धारीविलापः ... २७	
२४	३०	भूरिश्रवसं दृष्ट्वा विलपन्ती गान्धारी सोमदत्तोद्देशेन विलपन्तीस्तत्पत्नीयूपध्वजमुद्दिश्य च विलपन्तीस्तत्स्त्रियश्च श्रीकृष्णं प्रति दर्शयित्वा शकुनिदर्शनेन विलपति स्म ... २८	
२५	५०	काम्बोजं मार्गधं धृष्टद्युम्नपुत्रादीन्विन्दानुविन्दादींश्च सर्वान् हतान् दृष्ट्वा विलापवाक्यानि वदन्ती गान्धारी शोकेन मूर्छिता सती भूम्यां पपात । पुनर्लब्धसंज्ञा गान्धारी मरणोन्मुखानामेषां समर्थेनापि त्वयोपेक्षा कृतेत्यादिना सर्वं दोषं श्रीकृष्ण आरोप्य 'त्वमपि सर्वान्स्वज्ञातीन् हत्वा कुत्सितं मरणं प्राप्स्यसि' इति तं शशाप । श्रीकृष्णो 'जानेऽहमेतदप्येवम्' इत्यादिना गान्धारी-दत्तं शापमनुमनुते स्म ... ३०	
		(३) आद्धपर्व ३०-३२	
२६	४४	कृष्णेन प्रबोधिता गान्धारी	

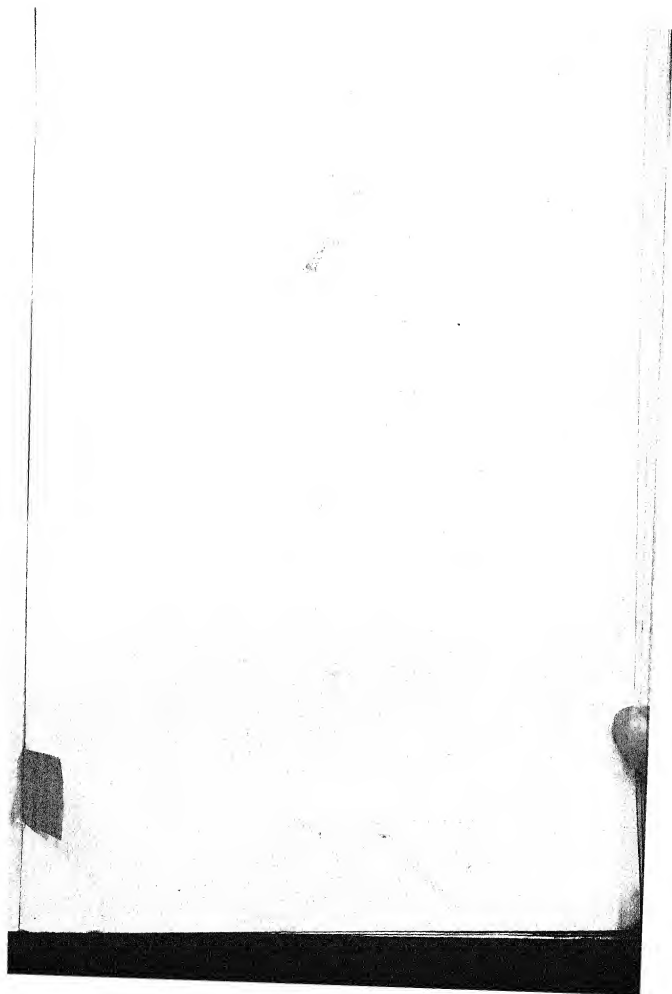
अ०	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
		तूष्णीं बभूव । धृतराष्ट्रेण, हतानां वीराणां संख्यायां पृष्ट्वायां युधिष्ठिरस्तां कथयित्वा मृतानां गतीश्च कथयति स्म । पुनः 'केन ज्ञानबलेनैवं पुत्रं पश्यसि सिद्धवत्' इति धृतराष्ट्रेण पृष्टो युधिष्ठिरो वनवासे लोमशालुब्धाया अनुस्मृतिविध्याया बलेनेत्याद्याह स्म । हतानां प्रेतकार्यकरणार्थमाज्ञप्तो धृतराष्ट्रेण युधिष्ठिरस्तदर्थं धौम्यादीनादिश्य दुर्योधनादीनां तानि कारयति स्म ... ३१	
२७	३०	धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गङ्गातीरे आगत्य युधिष्ठिरादयः सर्वेषामुदकदानं चक्रुः । उदकदानसमये कुन्त्या 'सूर्यात्सकाशान्मन्युत्पन्नस्तव ज्येष्ठो भ्राता कर्ण इति तस्मै त्वमेवोदकदानं कुरु' इत्यादिष्टो युधिष्ठिरो भ्रातरं कर्णं ज्ञात्वा विलपन्तस्मा उदकदानं चकार । भविष्यत्पर्वसूचनपूर्विका स्त्रीपर्वसमाप्तिः ... ३४	

॥ समाप्तेयं स्त्रीपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

॥ शुभं भवतु ॥

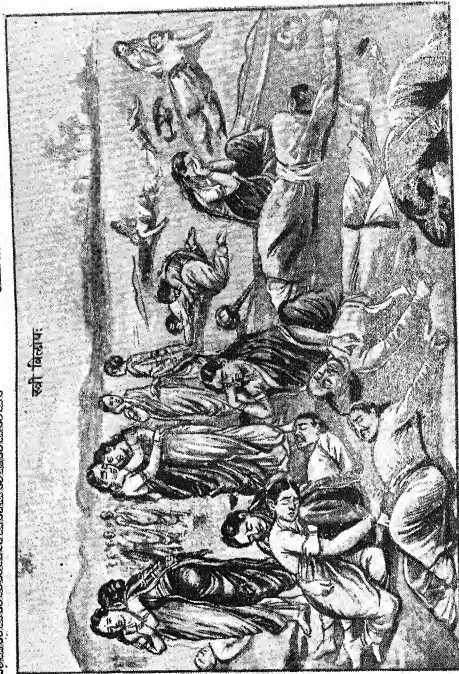
ॐ

॥ स्त्रीपर्वविषयानुक्रमणिका ॥

स्त्रीविवेक-११

स्त्रीविवेकः

॥ महाभारतम् ॥

स्त्री-पर्व ।

-११-

जलप्रदानिकपर्व १

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ॥
तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।
कूपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रयः ॥ २

अश्वत्थाम्नः श्रुतं कर्म शापादन्योन्यकारितात्
वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभाषत सञ्जयः ॥ ३
वैशम्पायन उवाच ।

हते पुत्रशते दीनं छिन्नशास्त्रमिव द्रुमम् ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तं धृतराष्ट्रं महीपतिम् ॥ ४

ध्यानमूकत्वमापन्नं चिन्तया समभिप्लुतम् ।
अभिगम्य महाराज सञ्जयो वाक्यमब्रवीत्
किं शोचसि महाराज नास्ति शोके सहायता
अश्वीहिण्यो हताश्चाष्टौ दश चैव विशापते ॥

निर्जनेथ वसुमती

शून्या संप्रति केवला ।

नानादिग्भ्यः समागम्य

नानादेश्या नराधिपाः ॥ ७

सहैव तव पुत्रेण सर्वे वै निधनं गताः ।
पितृणां पुत्रपौत्राणां ज्ञातीनां सुहृदां तथा ।
गुरुणां चानुपुढ्यैर्न प्रेतकार्याणि कारय ॥ ८

वैशम्पायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं पुत्रपौत्रवधादितः ।
पपात भुवि दुर्धर्षो चांताहत इव द्रुमः ॥ ९
धृतराष्ट्र उवाच ।

हृतपुत्रो हतामात्यो हतसर्वसुहृज्जनः ।
दुःखं नूनं भविष्यामि विचरन्पृथिवीमिमाम्
किं नु वन्धुविहीनस्य जीवितेन ममाद्य वै ।
लूनपक्षस्य इव मे जराजीर्णस्य पक्षिणः ॥ ११

नीलकण्ठी-टीका-

१

एवं तत्त्वदृष्ट्या शोको न कर्तव्य इत्युक्तम् । लोक-
दृष्ट्यापि स न कार्य इत्याह-हते दुर्योधने चैवेत्या-
दिनाऽऽध्यायेनैकेन ॥ १ ॥ अन्योन्यकारितात्पाण्ड-
वानां गर्भे ब्रह्मादिरोऽन्नं पतस्त्विति अश्वत्थाम्नः शापो दत्तः

सहस्रवर्षाणि गलत्कुलो भविष्यतीत्यश्वत्थाम्नः कृष्णेन शापो
दत्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥ शून्या राजभिर्हीना केवला उपरतो-
त्तवा ॥ ७ ॥ आनुपुढ्यैणेति । आदौ हतानां आदा-
वैव पश्चादहतानां पश्चादेवेति पौर्वापर्येण प्रेतानां परेतानां
कार्याणि पारलौकिकानि कर्माणि ॥ ८ ॥ दुःखं मया
स्तात्तया भविष्यामि ॥ १० ॥

हृतराज्यो हृतवन्धुर्हृतचक्षुश्च वै तथा ।
न भ्राजिष्ये महाप्राज्ञ क्षीणरक्षिरिवांशुमान्
न कृतं सुहृदां वाक्यं जामदग्न्यस्य जल्पतः
नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ १३
सभामध्ये तु कृष्णेन यच्छ्रेयोऽभिहितं मम ।
अलं वैरेण ते राजन्पुत्रः संगृह्यतामिति ॥ १४
तच्च वाक्यमकृत्वाऽहं भृशं तप्यामि दुर्मतिः
न हि श्रोतास्मि भीष्मस्य धर्मयुक्तं प्रभाषितं
दुर्योधनस्य च तथा वृषमस्येव नवतः ।
दुःशासनवधं श्रुत्वा कर्णस्य च विपर्ययम् ॥
द्रोणसूयोपरागं च हृदयं मे विदीर्यते ।
न स्मराभ्यात्मनः किञ्चित्सुरा सख्यय दुष्कृतं
यस्येवं फलमद्येह मया मूढेन भुज्यते ।
नूनं व्यपकृतं किञ्चिन्मया पूर्वेषु जन्मसु ॥ १८
येन मां दुःखभागेषु धाता कर्मसु युक्तवान् ।
परिणामश्च वयसः सर्ववन्धुल्लयश्च मे ॥ १९

सुहृन्मित्रविनाशश्च

दैवयोगादुपगतः ।

कोऽन्योऽस्ति दुःखिततरौ

मत्तोऽन्यो हि पुमान् भुवि ॥ २०

तन्ममाद्यैव पश्यन्तु पापद्वयाः संशितव्रताः ।

विवृतं ब्रह्मलोकस्य दीर्घमध्वानमास्त्रितम् ॥

दैवशपायन उवाच ।

तस्य लालप्यमानस्य बहुशोकं वितन्वतः ।

शोकापहं नरेन्द्रस्य सख्यो वाक्यमब्रवीत् ॥

शोकं राजन् व्यपनुद श्रुतास्ते वेदनिश्चयाः ॥

शास्त्रागमाश्च विविधा वृद्धेभ्यो नृपसत्तम ॥

सृज्ये पुत्रशोकातं यदुत्तुर्धनयः पुरा ।

यथा यौवनजं दर्पमासिते ते सुते नृप ॥ २४

न त्वया सुहृदां वाक्यं ब्रुवतामवधारितम् ।

स्वार्थश्च न कृतः कश्चिल्लुब्धेन फलगृहिना

असिमैवैकधारेण स्वनुज्ञा तु विचेष्टितम् ॥

प्रायशोऽवृत्तसंपन्नाः सततं पयुं पासिताः ॥

यस्य दुःशासनो मन्त्री राघेयश्च दुरात्मवान्

शकुनिश्चैव दुष्टात्मा चित्रसेनश्च दुर्मतिः ॥

शल्यश्च येन वै सर्वं शल्यभूतं कृतं जगत ।

कुर्वुदस्य भीष्मस्य गान्धार्यां विदुरस्य च

द्रोणस्य च महाराज कृपस्य च शरद्वतः ।

कृष्णस्य च महाबाहो नारदस्य च धीमतः

ऋषीणां च तथाऽन्येषां व्यासस्यामिततेजसः

न कृतं तेन वचनं तव पुत्रेण भारत ।

न धर्मः सत्कृतः कश्चिन्नित्यं युद्धमभीप्सता

अल्पबुद्धिरहंकारी नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् ।

क्रूरो दुर्मर्षणो नित्यमसंतुष्टश्च वीर्यवान् ॥ ३१

श्रुतवानसि मेधावी सत्यवांश्चैव नित्यदा ।

न सुहृन्तीदृशाः सन्तो बुद्धिमन्तो भवादृशाः

न धर्मः सत्कृतः कश्चित्तव पुत्रेण मारिष ।

क्षपिताः क्षत्रियाः सर्वे शत्रूणां वधितं यशः

मध्यस्थो हि त्वमप्यासी-

नै क्षमं किञ्चिदुक्तवान् ।

दुर्धरेण त्वया भार-

सुलया न समं धृतः ॥ ३४

आदावेव मनुष्येण वर्तितव्यं यथाक्षमम् ।

यथा नातीतमर्थं वै पश्चात्तापेन भुज्यते ॥ ३५

पुत्रगृह्या त्वया राजन् प्रियं तस्य चिकीर्षितं

पश्चात्तापमिमं प्राप्तो न त्वं शोचितुमर्हसि ॥

मधु यः केवलं दद्या प्रपातं नानुपययति ।

स भ्रष्टो मधुलोभेन शोचत्येवं यथा भवान्

अर्थाच्च शोचन्माप्नोति न शोचन्निवृद्धते फलम्

न शोचन्निश्चयमाप्नोति न शोचन्निवृद्धते परम्

स्वयमुत्पादयित्वाऽग्निं वस्त्रेण परिवेष्टयन् ।

दह्यमानो मनस्तापं भजते न स पण्डितः ॥

त्वयैव ससुतेनायं वाक्यवायुसमीरितः ।

लोभाज्येन च संसिक्तो ज्वलितः पार्थपावकः

तस्मिन् समिद्धे पतितः शलभा इव ते सुताः

तान्वै शराग्निनिर्दग्धान् त्वं शोचितुमर्हसि

यथाश्रुपातात्कलिलं वदनं बहसे नृप ।

अशास्त्रदृष्टमेतद्धि न प्रशंसन्ति पण्डिताः ॥

विस्फुलिगा इव ह्येतान्दहन्ति किल मानवान्

जह्नीह मम्युं बुद्ध्या वै धारयात्मानमात्मना

श्रोतास्मि कृतवानस्मि ॥ १५ ॥ विपर्ययं विनाशम्

॥ १६ ॥ तन्ममामिति । अथैव प्राणत्वानं करिष्यामीत्यर्थः

॥ २१ ॥ वितन्वतः विरचयतः ॥ २२ ॥ अश्रुतेति च्छेदः ॥ २६ ॥

शल्यश्च मन्त्रीति पूर्वणान्वयः ॥ २८ ॥ ब्रुवन् दुर्वोधनं

आसीदिति शोकः ॥ ३१ ॥ प्रपातं पर्वताग्रादं भ्रंशम् ॥ ३० ॥

परं मोक्षम् ॥ ३८ ॥ दहति शोका इत्यर्थात् । मम्युं दैन्यं मम्यु-

र्हन्त्ये क्तो कृषि' इत्यमरः । आत्मानं चित्तम् । आत्मना धैर्येण

धारय प्राणान्मात्मा धीरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

एवमाश्वासितस्तेन सञ्जयेन महात्मना । विदुरो भूय एवाह बुद्धिपूर्वं परंतप ॥

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोककरणे

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

वैशम्पायन उवाच ।

ततोऽमृतसमैर्वाक्यैर्हार्दयस्फुरपर्वभम् ।

वैचित्रवीर्यं विदुरो यदुवाच निबोध तत् १

विदुर उवाच ।

उत्तिष्ठ राजन् किं शेषे धारयात्मानमात्मना
एषा वै सर्वस्वरानां लोकेऽथ परा गतिः २

सर्वे क्षयान्ता निचयाः

पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।

संयोगा विप्रयोगान्ता

मरणान्तं च जीवितम् ॥ ३

यदा शूरं च भीरुं च

यमः कर्षति भारत ।

तर्किकं न योत्स्यन्ति हि ते

क्षत्रियाः क्षत्रियपर्वम् ॥ ४

अयुध्यमानो भ्रियते युध्यमानश्च जीवति ।

कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदातिवर्तते ॥ ५

अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत ।

अभावनिघनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ ६

न शोचन्मृतमन्वेति न शोचन् भ्रियते नरः

एवं सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुशोचसि ७

कालः कर्षति भूतानि सर्वाणि विधिधान्युत

न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम ८

यथा वायुस्तृणाप्राणि संवर्तयति सर्वशः ।

तथा कालवशं याति भूतानि भरतर्षभ ॥ ९

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

तत इति ॥ १ ॥ एषा मरणान्ता अत उत्तिष्ठ शोकं
त्यज ॥ २ ॥ 'भावान्तरमभावो हि कयाचित् व्यपेक्षया'

इति न्यायेन कृत्स्नप्रपञ्चस्याभावो ब्रह्मा तदादीनि । भावो

नामरूपात्मकता तन्मध्यानि तथाऽभावनिघनानीति तथा

च 'आदावन्ते च यत्रास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इति न्यायेन

एकसार्थप्रयातानां सर्वेषां तत्र गामिनाम् ।

यस्य कालः प्रयात्यग्रे तत्र का परिदेवना १०

न चाप्येतान्हृताभ्युदे राजञ्शोचितुमर्हसि

प्रमाणं यवि शास्त्राणि गतास्ते परमां गतिम्

सर्वे स्वाध्यायवन्तो हि सर्वे च चरितव्रताः

सर्वे चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिदेवना

अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गताः ।

नैते तव न तेषां त्वं तत्र का परिदेवना १३

हतोऽपि लभते स्वर्गं हत्वा च लभते यशः ।

उभयं नो बहुगुणं नास्ति निष्फलता रणे १४

तेषां कामदुर्घांशोका-

निन्दः सङ्कल्पयिष्यति ।

इन्द्रस्यातिथयो ह्येते

भवन्ति भरतर्षभ ॥ १५

न यद्वैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया ।

स्वर्गं याति तथा मर्त्या यथा शूरा रणे हताः

शरीराग्निषु शूराणां जुहुवस्ते शराहुताः ।

द्वयमानाञ्जशरांश्चैव सेहुस्तेजस्विनो मिथः ॥

एवं राजंस्तवाचक्षे स्वर्ग्यं पन्थानमुत्तमम् ।

न युद्धादधिकं किञ्चित्क्षत्रियस्येह विद्यते १८

क्षत्रियास्ते महात्मनः शूराः समितिशोभनाः

आशिषः परमाः प्राप्ता न शोच्याः सर्वे एव हि

आत्मानमात्मानाऽऽश्वास्य मा शुचः पुरुषर्षभ

नाद्य शोकाभिभूतस्त्वं कायमुत्सृष्टुमर्हसि २०

मध्येऽप्यभावभूतानां तेषां स्वप्नेषु प्रतीयमानानामिव नाशे

व्यर्थः शोक इत्यर्थः ॥ ६ ॥ सांसिद्धिके स्वभावसिद्धे ॥ ७ ॥

संवर्तयति स्ववशं नयति ॥ ८ ॥ तत्र गामिनां परत्र गमन-

शीलानां यस्य काल उपस्थितः सोऽग्रे प्रयाति ॥ १० ॥

अदर्शनादर्शनात् ॥ १३ ॥ नोऽस्माकं क्षत्रियाणाम् ॥ १४

आचक्षे कथयामि ॥ १८ ॥ दीपिमन्वानमास्थितं मां

पाण्डवा अथैव पश्यन्तु इत्युक्तं तत्राह-आत्मानमिति

कायं देहं कार्यमित्यपि पाठः ॥ २० ॥

मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
 संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयम्
 शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
 दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम्
 न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम ।
 न मध्यस्थः कश्चित्कालः सर्वं कालः प्रकषति
 कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः
 कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः
 अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसञ्चयः ।
 आरोग्यं प्रियसंवासो युद्धेयेषु न पण्डितः
 न जानपदिकं दुःखमेकः शोचिषुमर्हसि ।
 अशोचन्प्रतिकुर्यात् यदि पश्येत्पराक्रमम् ।
 भैवज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ॥ २७
 चिन्त्यमानं हि न द्योति भूयश्चापि प्रवर्धते ।
 अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च २८
 मानुषा मानसैर्दुःखैर्देहान्ते चाल्पबुद्धयः ।
 नार्यां न धर्मा न सुखं यदेतदनुशोचसि २९
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोककरणे
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

न च नापैति कार्यार्थान्निवर्णाच्चैव हीयते ।
 अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः
 अस्तुष्ट्याः प्रमुहान्ति संतोषं यान्ति पण्डिताः
 प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
 एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ३१
 शयानं चातुशोते हि तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति ।
 अनुभावति भावन्तं कर्म पूर्वकृतं नरम् ३२
 यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम्
 तस्यां तस्यामवस्थायां तत्फलं समुपाश्रुते ३३
 येन येन शरीरेण यद्यत् कर्म करोति यः ।
 तेन तेन शरीरेण तत्फलं समुपाश्रुते ॥ ३४
 आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।
 आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी कृतस्यापकृतस्य च
 शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा ।
 कृतं भवति सर्वत्र नाकृतं विद्यते कश्चित् ३६
 न हि ज्ञानविरुद्धेषु बह्मपायेषु कर्मसु ।
 मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ३७

३

धृतराष्ट्र उवाच ।
 सुभाषितैर्महाप्राज्ञ शोकोऽयं विगतो मम ।
 भूय एव तु वाक्यानि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः
 अनिष्टानां च संसर्गादिष्टानां च विसर्जनात्
 कथं हि मानसैर्दुःखैः प्रमुच्यन्ते तु पण्डिताः
 विदुर उवाच ।
 यतो यतो मनो दुःखात्सुखाद्वा विप्रमुच्यते

तत्तत्ततो नियम्येतच्छान्तिं विन्देत वै बुधः
 अशाश्वतमिदं सर्वं चिन्त्यमानं नरर्षभ ।
 कदलीसन्निभो लोकः सारो ह्यस्य न विद्यते
 यदा प्राज्ञाश्च मूढाश्च धनवन्तोऽपि निर्धनाः
 सर्वे पितृव्रतं प्राप्य स्वपन्ति विगतज्वराः ॥
 निर्मासैरस्त्रिभूयिष्ठैर्नात्रैः क्षायुनिबन्धभिः ॥
 किं विशेषं प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जनाः ॥

जानपदिकं सवैसाधारणं अभावेन मरणेन तच्च दुःखं च
 ॥ २६ ॥ कार्यार्थान्नापैति न अपि त्वपैत्येव ॥ ३० ॥ अव-
 स्थायां यौवनादिस्वपायाम् ॥ ३३ ॥ येनेति । स्थूलेन देहेन
 कृतं तत्तेनैव मुच्यते मनःकृतं चेतनेन मुच्यते स्वप्राप्तौ
 ॥ ३४ ॥ अपकृतस्यावर्थास्य ॥ ३५ ॥ मूलं शरीरम् ॥ ३७ ॥
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठे भारतभावदर्पि
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

सुभाषितैरिति ॥ १ ॥ शान्तिं चित्तस्वोपरितम्
 ॥ ३ ॥ शान्तौ हेतुलोकस्य अशाश्वतवज्ञानमित्याह—
 अशाश्वतमिति ॥ ४ ॥ यदेति । पितृव्रतं सत्यम्
 ॥ ५ ॥ यदि मरणमात्रादिसुच्यते तर्हि देहशोषणं किमर्थं
 क्रियत इत्याह—निर्मासैरिति । तत्र परलोके तेषां
 मृतानां परे तपस्विनः तस्मान्मरणानन्तरमापि विषमगति-
 रस्येवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

येन प्रत्यवगच्छेयुः

कुलरूपविशेषणम् ।

कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति

विप्रलब्धधियो नराः ॥

७

गृहाणीव हि मर्त्यानामाहुर्देहानि पण्डिताः
कालेन विनियुज्यन्ते सत्त्वमेकं तु शाश्वतम्
यथा जीर्णमजीर्णं वा वस्त्रं त्यक्त्वा तु पुरुषः
अन्यद्रोच्यते वस्त्रमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥
वैचित्रवीर्यं साध्यं हि दुःखं वा यदि वा सुखं
प्राप्नुवन्तीह भूतानि स्वकृतेनैव कर्मणा ॥ १०
कर्मणा प्राप्यते स्वर्गः सुखं दुःखं च भारत ।
ततो वहति तं भारमवशः स्ववशोऽपि वा ॥
यथा च मृन्मयं भाण्डं चक्रारूढं विपद्यते ।
किञ्चित्प्रक्रियमाणं वा कृतमात्रमथापि वा
छन्नं वाप्यवरोप्यन्तमवतीर्णमथापि वा ।
आर्द्रं वाप्यथवा शुष्कं पच्यमानमथापि वा

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोककरणे

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं संसारगहनं विज्ञेयं वदतां वर ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः
विदुर उवाच ।

जन्मप्रभृति भूतानां क्रिया सर्वोपलक्ष्यते ।
पूर्वमेवेह कलिले वसते किञ्चिदन्तरम् ॥ २
ततः स पञ्चमेऽतीते मासे वा समकल्पयत् ।
ततः सर्वाङ्गसंपूर्णा गर्भो वै स तु जायते ॥ ३

अमेध्यमध्ये वसति मांसशोणितलेपने ।

ततस्तु वायुवेगेन ऊर्ध्वपादो ह्यधःशिराः ॥

योनिद्वारमुपागम्य बहून् क्लेशान्समुच्छति
योनिसंपीडनाच्चैव पूर्वकर्मभिरान्वितः ॥ ५

तस्मान्मुक्तः स संसारादन्यान्पद्यत्युपद्रवान्
ग्रहास्तमनुगच्छन्ति सारमेया इवामिषम् ॥

ततः प्रातोत्तरे काले द्याधयश्चापि तं तथा
उपसर्पन्ति जीवन्तं बध्यमानं स्वकर्मभिः ॥

येन हेतुना अदृष्टत्वेन कुलेन रूपेण च विशेषणं प्राप्नोति
सोऽदृष्टरूपो हेतुः सर्वत्र कार्योऽस्तीति पूर्वकर्माधीनेषु पुत्रादि-
संयोगविद्योगेषु न शोकादिकं युक्तमिति भावः ॥ ७ ॥ सत्त्वं
लिंगशरीरं शाश्वतं मोक्षपर्यन्तं स्यादित्यात् ॥ ८ ॥ अवरो-
प्यन्तं अवरोप्यमाणम् ॥ १३ ॥ आपांकात् कुलालकृतात्
पात्रपाककृतात् ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि
नैलकण्ठे भारतमावदपि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

कथमिति ॥ १ ॥ जन्मप्रभृति शुक्रशोणितसंयोगा-

दारभ्य क्रिया गर्भवृद्धिमा उपलक्ष्यते कलिलं शुक्रशोणित-
संयोगः । ' एकाग्रोक्तिं कलिलं भवति पञ्चरात्राद्बुद्धः '

इत्यादि शास्त्रादभ्यस्यते । तत्र कलिले वसते जीव इति शेषः ।
किञ्चिदन्तरं पूर्वदिनापेक्षया वृद्धयवस्थाभिदेन अलेन परि-

माणान्तरं ॥ २ ॥ पञ्चमे मासे अतीते अवयवामिषकृदे
पिण्डे वासं चैतन्यस्याविर्भावं अकल्पयत् । पूर्वं चैतन्य-

सत्तामात्रं पञ्चमेऽतीते तु षष्ठे आविर्भाव इति विशेषः ।
ततः स दशमासामन्तरे संपूर्णा गर्भो जायते ॥ ३ ॥

तस्माद्योनिद्वारात् संसारात् संसारं प्राप्य ॥ ६ ॥ संगः

तं बद्धमिन्द्रियैः पादौः संगस्वाहुभिरावृतम्
 व्यसनाभ्यपि वर्तन्ते विविधानि नराधिप
 बध्यमानश्च तैर्भूयो नैव तृप्तिमुपैति सः ।
 तदा नावैति वैद्यार्थं प्रकुर्वन्साध्वसाधु वा
 तथैव परिरक्षन्ति ये ध्यानपरिनिष्ठिताः ।
 अयं न बुध्यते तावद्यमलोकमथागतम् ॥ ९
 यमदूतैर्विकृष्यंश्च मृत्युं कालेन गच्छति ।
 वाग्धीनस्य च यन्मात्रमिष्टानिष्टं कृतं मुखे ।
 भूय एवात्मनाऽऽत्मानं बध्यमानमुपेक्षते ॥
 अहो विनिष्कृतो लोको लोभेन च वशीकृतः
 लोभक्रोधभयोन्मत्तो नात्मानमवबुध्यते ॥ १२
 कुलीनत्वे च रमते दुष्कुलीनान्विकुत्सयन् ।
 धनदर्पेण दत्तश्च दरिद्राभ्यर्पिकुत्सयन् ।
 मूर्खानिति परानाह
 नात्मानं समवेक्षते ।

इति श्रीमहाभारते खीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोककरणे
 चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

दोषान्निक्षपाति चान्येषां

नात्मानं शास्तुमिच्छति ॥ १४

यदा प्राज्ञाश्च मूर्खाश्च धनवन्तश्च निर्धनाः ॥
 कुलीनाश्चाकुलीनाश्च मानिनोऽथाप्यमानिनः
 सर्वे पितृवन् प्राप्ताः स्वपन्ति विगतत्वचः ।
 निर्मासैरस्त्रिभूयिष्ठैर्गात्रैः स्नायुनिबन्धनैः ॥
 विशेषं न प्रपद्यन्ति तत्र तेषां परे जनाः ।
 येन प्रत्यवगच्छेयुः कुलरूपविशेषणम् ॥ १७
 यदा सर्वे समं न्यस्ताः स्वपन्ति धरणीतले ।
 कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति प्रलब्धुमिह दुर्बुधाः
 प्रत्यक्षं च परोक्षं च
 यो निशम्य श्रुतौ त्विमां ॥ १८
 अध्रुवे जीवलोकेऽस्मिन्
 यो धर्ममनुपालयन् ॥
 जन्मप्रभृति वर्तते प्रामुयात्परमां गतिम् ॥ १९
 एवं सर्वे विदिद्वा वै यस्तस्त्वमनुवर्तते ।
 स प्रमोक्षयते सर्वान्पन्थानो मनुजेश्वर ॥ २०

धृतराष्ट्र उवाच ।

यदिदं धर्मगहनं बुद्ध्या समनुगम्यते ।
 तद्वि विस्तरतः सर्वं बुद्धिमार्गं प्रशंस मे ॥ १

विषयसंगः स्वादुर्गेषां तैः ८ यद्यपि मूढः पापं नावैति तथापि
 ध्यानपरिनिष्ठितास्ततस्तथैव यथाशक्तं आत्मानं परिरक्षन्त्येव
 ॥ १० तत्त्वैर्द्वै यमदूतैर्नयिमानस्य वाग्धीनस्य सर्वेन्द्रिय-
 विकलस्य यन्मात्रं यद्विकिष्टानिष्टं पुण्यं पापं तन्मुखे
 प्रथमं कृतं भवति । तत्रापि पुण्यफले भुञ्जानो विषयेषु
 योगात् आत्मानं बध्यमानं गर्भवासादिना पात्यमानं उपे-
 क्षते न तु स्वादितं कामयते ॥ ११ ॥ विगतत्वचः आच्छा-
 द्यहीनाः ॥ १६ ॥ तस्य नास्ति क्वयमनुवर्तते-येनैत्या-
 दिना ॥ १७ ॥ यदेति वार्थाः परमतात्त्वाद् । प्रत्यक्षा-
 दितः सर्वे सर्वाणि भूतानि समं तुल्यं स्वपन्ति कुमिविद-
 भस्मभावं गच्छन्ति तदाऽन्योन्यं प्रलब्धुं विप्रलब्धुं ऋषिभ्य-

विदुर उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वर्गमुवे ।
 यथा संसारगहनं वदन्ति परमर्षयः ॥ २

जमानं देहि अतुं लोके प्राप्स्यसीति प्रतारयितुं दुर्बुधाः
 दुष्प्रेक्षिता इच्छन्ति देहकृपस्यात्मनो नष्टत्वात् । आमुष्मि-
 कफलवचनमर्थकं स्यादिति भावः ॥ १८ ॥ वर्तते पर-
 मार्थलाघनव्यापारं कुर्यात् ॥ १९ ॥ पन्थानो मार्गान्
 द्वितीयाथं प्रथमा । अन्यथा, गतिमार्गान् मोक्षयते किं तु
 लक्ष्यमार्गमेव प्रापयति ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते
 खीपर्वणि नैलकण्ठेय्ये भारतभावार्थे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

यदिदं धर्मगहनमित्यध्यायस्य विवरणं उत्तराध्या-
 येन अहो क्रियते खलु महद्दुःखमित्यादिना ॥ १ ॥

कश्चिन्महति कान्तारे वर्तमानो द्विजः किल
महदुर्गमनुप्राप्तो वनं कथ्यादसंकुलम् ॥ ३
सिंह-दयाग्र-गजश्रौंघरिधिधोरं महास्वनैः ।
पिशिताद्वैरतिभयैर्महोप्राकृतिभिस्तथा ॥ ४
समन्तात्संपरिक्षितं यत् स्म दृष्ट्वा त्रसेद्यमः ।
तदस्य दृष्ट्वा हृदयमुद्वेगमगमत्परम् ॥ ५
अभ्युच्छ्रयं च रोम्णां वै विक्रियाश्च परन्तप
स तद्वनं व्यनुसरन्संप्रधावन्नितस्ततः ॥ ६
वीक्षमाणो दिशः सर्वाः शरणं क भवेदिति ।
स तेषां छिद्रमन्विच्छन्प्रदुतो भयपीडितः ७
न च निर्याति वै दूरं न वातैर्विप्रमोच्यते ।
अथापश्यद्वनं घोरं समन्ताद्वागुरावृतम् ॥ ८
बाहुभ्यां संपरिक्षितं स्त्रिया परमघोरया ।
पञ्चशार्पधरैर्नागैः शैलेरिव समुन्नतैः ॥ ९
नभःस्पृशैर्महावृक्षैः परिक्षितं महावनम् ।
वनमध्ये च तत्राभ्युदुपानः समावृतः ॥ १०
वल्लीभिस्तृणच्छन्नाभिर्दृढाभिरभिसंवृतः ।
पपात स द्विजस्तत्र निगूढे सलिलाशये ॥ ११
विलम्बश्चाभवत्तस्मिन्लतासंतानसंकुले ।
पनसस्य यथा जातं वृन्तबद्धं महाफलम् ॥ १२
स तथा लम्बते तत्र ह्यूर्ध्वपादो ह्यधःशिराः
अथ तत्रापि चान्योऽस्य भूयो जात उपद्रवः

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोककरणे
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

द्राभ्यामविद्याकर्मभ्यां आयत इति द्विजः जन्तुः वनं
संसारः । कथ्यादा व्याधयः ॥ ३ ॥ महान् स्वनो दुःखराजो
यैस्तैः सिंहादिभिर्भीषिभिः ॥ ४ ॥ बाहुराः विषयतृष्णादि-
वासनाः ॥ ८ ॥ विलम्बः तत्रैवाभिमनवान् ॥ १२ ॥
ऊर्ध्वपादो ह्यधःशिराः स्वर्गच्युतः संसारमनुसृतः ॥ १३ ॥
नागं कालसर्पं वीनाहो मुखबंधनं तस्य स्वदेहकूपप्रच्छाद-
कस्य मरणकारणस्य क्रोधलोभादेर्वेलायां संवत्सराख्यः
कालगजः परिवर्तते तं तिरोधातुं सहायो भवति ॥ १४ ॥
पद्मस्तवः वक्त्राणि यस्य तमाकुण्ठशृङ्गं कुण्ठशृङ्गसमयम्
द्विपदकाः द्वादश पादा मासा यस्य वर्षा जीविताशा वृक्ष
आयुर्जावितकालः ॥ १५ ॥ प्रशाखांश्च बाल्ययौवनपा-

कूपमध्ये महानागमपश्यत महाबलम् ।
कूपवीनाहवेलायामपश्यत महागजम् ॥ १४
पद्मकं कुण्ठशृङ्गं च द्विपदकपदचारिणम् ।
कमेण परिसर्पन्तं वल्लीवृक्षसमावृतम् ॥ १५
तस्य चापि प्रशाखांश्च वृक्षशाखावलम्बिनः
नानारूपा मधुकरा घोररूपा भयावहाः ॥ १६
आसते मधु संवृत्य पूर्वमेव निकेतजाः ।
भूयो भूयः समीहन्ते मधूनि भरतर्षभ ॥ १७
स्वादनीयानि भूतानां यैर्बालो विप्रकुप्यते ।
तेषां मधूनां बहुधा धारा प्रस्रवते तदा ॥ १८
आलम्बमानः स पुमान् धारां पिबति सर्वदा
न चास्य तृष्णा विरता पिबमानस्य सङ्कोटे ॥
अमीप्सति तदा नित्यमनुसः स पुनः पुनः ।
न चास्य जीविते राज्ञिर्बैदः समजायत २०
तत्रैव च मनुष्यस्य जीविताशा प्रतिष्ठिता ।
कुण्ठाः श्वेताश्च तं वृक्षं कुट्टयन्ति च मूषिकाः
व्यालैश्च वनदुर्गान्ते स्त्रिया च परमोग्रया ।
कूपाधस्ताच्च नागेन वीनाहो कुजरेण च २२
वृक्षप्रपाताच्च भयं मूषिकेभ्यश्च पञ्चमम् ।
मधुलोभान्मधुकरैः पृष्ठमाहुर्महद्भयम् ॥ २३
एवं स वसते तत्र क्षिप्तः संसारसागरे ।
न चैव जीविताशायां निर्वेदमुपगच्छति २४

वस्थासु मधुकराः कामरसार्थिन इन्द्रियगणाः ॥ १६ ॥
मधुकामान्संवृत्य संकुलं निकेताः सन्निवृष्टास्त्रजाः समी-
हन्ते इन्द्रियमधुकराः ॥ १७ ॥ इन्द्रियतृष्णायां जीनोऽपि
न हृष्यतीत्याह-तेषामिति ॥ १८ ॥ तत्रैव काममुखे
कुण्ठाः श्वेताश्च मूषिकाः रान्यहानिं वृक्षं कुट्टयन्ति आयुः
क्षिण्यन्ति ॥ १९ ॥ व्यालैः दुष्टमत्तज्ञादितुल्यैर्भीषिभिः
स्त्रिया जरया नागेन मृत्युसर्पेण कुजरेण संवत्सराख्येन
कालेन ॥ २० ॥ वृक्षप्रपातो मरणम् । मधुलोभाद्विषयसुखासक्तेः
॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारते-
भावदीपे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

अहो खलु महदुःखं कृच्छ्रवासश्च तस्य ह ।
कथं तस्य रतितत्त्वतः पुष्टिर्वा वदतां वर ॥ १
स देशः कः नु यत्रासौ वसते धर्मसङ्कटे ।
कथं वा स विमुच्येत नरस्तस्मान्महामयात्
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व साधु चेष्टामहे तदा ।
कृपा मे महती जाता तस्याभ्युद्धरणेन हि ३
विदुर उवाच ।

उपमानमिदं राजन्मोक्षविज्ञिरुदाहृतम् ।
सुकृते विन्दते येन परलोकेषु मानवः ॥ ४
उच्यते यत्तु कान्तां महासंसार एव सः ।
वनं दुर्गं हि यच्चैतत्संसारगहनं हि तत् ॥ ५
ये च ते कथिता व्याला व्याधयस्ते प्रकीर्तिताः
या सा नारी बृहत्काया अघ्यतिष्ठत तत्र वै
तामाहुस्तु जरां प्राप्ता रूप-वर्णविनाशिनीम्
यस्तत्र क्लृपो नृपते स तु देहः शरीरिणाम् ७
यस्तत्र वसतेऽधस्तात्तमहाहिः काल एव सः

इति श्रीमहामारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोककरणे
पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

६

अन्तकः सर्वभूतानां देहिनां सर्वहार्थसी ८
कूपमध्ये च या जाता बह्वी यत्र स मानवः
प्रताने लब्धते लभो जीविताशा शरीरिणाम्
स यस्तु कूपवीनाहे तं वृक्षं परिसर्पति ।
पट्टकः कुजरी राजन्स तु संवत्सरः स्मृतः ॥

मुखानि ऋतवो मासाः
पादा द्वादश कीर्तिताः ।
ये तु वृक्षं निकृन्तन्ति
सुषिकाः पद्मगास्तथा ॥ ११
राज्यहानि तु तान्याहुर्भूतानां परिचिन्तकाः
ये ते मधुकरास्तत्र कामास्ते परिकीर्तिताः ॥
यास्तु ता बहुशो धाराः
स्रवन्ति मधुनिःस्रवम् ।
तास्तु कामरसाविद्या-
द्यत्र मज्जन्ति मानवाः ॥ १३
एवं संसारचक्रस्य परिवृत्तिं विदुर्बुधाः
येन संसारचक्रस्य पाशादिहन्वन्ति वै बुधाः

७

धृतराष्ट्र उवाच ।

अहोऽभिहितमाख्यानं भवता तत्त्वदर्शिना
भूय एव तु मे हर्षः श्रुत्वा वागमृतं तव ॥ १
विदुर उवाच ।

भृशु भूयः प्रवक्ष्यामि मार्गस्यैतस्य विस्तरम्
यच्छ्रुत्वा विप्रमुच्यन्ते संसारभ्यो विचक्षणाः
यथा तु पुरुषो राजन् दीर्घमध्वानमास्थितः ।
कचित्कचिच्छ्रमाच्छ्रान्तः कुरुते वासमेव वा
एवं संसारपर्याये गर्भवासेषु भारत ।
कुर्वन्ति दुर्बुधा वासं मुच्यन्ते तत्र पण्डिताः
तस्मादध्वानमेवैतमाहुः शास्त्रविदो जनाः
यत्तु संसारगहनं वनमाहुर्मनीषिणः ॥ ५
सोऽयं लोकसमावर्तो मर्त्यानां भरतर्षभ ।

चराणां स्थावराणां च न गृध्येत्तत्र पण्डितः
शारीरा मानसाश्चैव मर्त्यानां ये तु व्याधयः
प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च ते व्यालाः कथिता बुधैः
क्लिश्यमानाश्च तैर्नित्यं वार्यमाणाश्च भारत ।
स्वकर्मभिर्महाव्यालैर्नोद्विजन्त्यल्पबुद्धयः ८
अथापि तैर्विमुच्येत व्याधिभिः पुरुषो नृप ।
आवृणोत्येव तं पञ्चाज्जरा रूपविनाशिनी ९
शब्द-रूप-रस-स्पर्शान्मेघैश्च विविचैरपि ।
मज्जन्मांसमहापट्के निरालम्बे समन्ततः १०
संवत्सराश्च मासाश्च पञ्चाहोरात्रसन्धयः ।
कर्मणास्योपपुञ्जन्ति रूपमायुस्तथैव च ॥ ११
एते कालस्य निधयो नैताज्ज्ञानन्ति दुर्बुधाः ।
आत्रामिलिखितान्याहुः सर्वभूतानि कर्मणां

६

अहो खल्विति । स्पर्शः ॥ १ ॥ येनेति । येन
निवेदेन पावांश्चिन्वन्ति ॥ १४ ॥ इति श्रीमहामारते
स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

अहोऽभिहितमिति ॥ १ ॥ निधयः कालस्य
कर्मण्यर्थाधकाः अभिलिखितानि सर्वतः वयसा आयुषा
सुखदुःखजराव्याधिभिः कर्मणा अहस्तेन न्यस्तानि १२

रथः शरीरं भूतानां सत्त्वमाहुस्तु सारथिम् ।
इन्द्रियाणि हयानाहुः कर्मबुद्धिस्तु रश्मयः ॥
तेषां हयानां यो वेगं धावतामनुधावति ।
स तु संसारचक्रेऽस्मिन्श्चक्रवत् परिवर्तते ॥ १४
यस्तां संयमते बुद्ध्या संयतो न निवर्तते ।
ये तु संसारचक्रेऽस्मिन्श्चक्रवत्परिवर्तते ॥ १५
भ्रममाणा न मुह्यन्ति संसारे न भ्रमन्ति ते ।
संसारे भ्रमतां राजन् दुःखमेतद्वि जायते ॥
तस्मादस्य निवृत्त्यर्थं यत्नमेवाचरेदबुधः ।
उपेक्षा नात्र कर्तव्या शतशाखः प्रवर्धते ॥ १७
यतेन्द्रियो नरो राजन्क्रोधलोमनिराकृतः ।
संतुष्टः सत्यवादी यः स शान्तिमधिगच्छति
याम्यमाह रथं ह्येनं मुह्यन्ते येन दुर्बुधाः ।
स चैतस्माप्नुयाद्राजन्त्यर्थं प्राप्तो नराधिप ॥ १९
अनुतर्पुलमेवैतद्दुःखं भवति मारिष ।
राज्यनाशं सुहृन्नाशं सुतनाशं च भारत ॥
साधुः परमदुःखानां दुःखमैवज्यमाचरेत् २०
शान्तीपथमवाप्येह दूरपारं महौषधम् ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोककरणे

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

वैशम्पायन उवाच ।

विदुरस्य तु तत्राकथं निश्चयं कुरुसत्तमः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तः पपात भुवि मूर्छितः ॥ १
तं तथा पतितं भूमौ निःसंशं प्रेक्ष्य बान्धवाः
कृष्णद्वैपायनश्चैव क्षत्ता च विदुरस्तथा ॥ २
सज्जयः सुहृदश्चान्ये द्वाःस्था ये चास्य संमताः
जलेन सुखशीतेन तालवृन्तैश्च भारत ॥ ३
परपुरुषं करैर्नात्रं वीज्यमानश्च यत्नतः ।

सत्त्वं बुद्धिः कर्मबुद्धिर्मेनः मनः प्रहमेव च इति श्रुतः
॥ १३ ॥ यः संघातामिमानां भोक्ता वेगं अनुधावति
कर्ममार्गप्रवृत्तिं अनुसरति ॥ १४ ॥ यः संयतः संयमी
तान् इन्द्रियाधान् संयमते संयच्छते स न निवर्तते संसारे
मृतः सन्न पुनरावर्तते ॥ १५ ॥ जीवन्तोऽपि तादृशा न
मुह्यन्ति न भ्रमन्ति योनिचक्रे ॥ १६ ॥ शतशाखः
संसारश्चक्रः ॥ १७ ॥ क्रोधलोभी निराकृतौ येन सः १८ याम्यं
यमलोकाप्रापकं संसारग्रहणम् ॥ १९ ॥ अनुतर्पुलं तृष्णा-

छिन्धाहुः खमहाव्याधिं नरः संयतमानसः ॥
न चिक्रमो न चाप्यथो न मित्रं न सुहृज्जनः
तथोन्मोचयते दुःखाद्यथाऽऽत्मा स्थिरसंयमः
तस्मान्मैत्रं समास्थाय शीलमापद्य भारत ।
दमस्त्यागोऽप्रमादश्च ते त्रयो ब्रह्मणो हयाः ।
शीलराक्षिमसमायुक्तः स्थितो यो मानसे रथे ।
त्यक्त्वा मृत्युभयं राजन्ब्रह्मलोकं स गच्छति
अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति महीपते ।
स गच्छति परं स्थानं विष्णोः पद्मनाभयम्
न तत् क्रतुसहस्रेण नोपवासैश्च नित्यशः ।
अभयस्य च दानेन यत्फलं प्राप्नुयाच्चरः २६
न ह्यात्मनः प्रियतरं किञ्चिद्भूतेषु निश्चितम् ।
अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत ।
तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दया कार्या विपश्चिता ।
नानामोहसमायुक्ता बुद्धिजालेन संवृताः २८
असुहृददृष्टो मन्दा भ्राम्यन्ते तत्र तत्र ह ।
सुसुहृददृष्टो राजन्वजन्ति ब्रह्म शाश्वतम् ॥

आश्वास्य तु चिरं कालं धृतराष्ट्रं तथागतम् ॥
अथ दीर्घस्य कालस्य लब्धसंज्ञो महीपतिः ।
विललाप चिरं कालं पुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥ ५
धिगस्तु खलु मानुष्यं मानुषेषु परिग्रहे ।
यतोमूलानि दुःखानि संभवन्ति सुहृद्विह्वलः ६
पुत्रनाशोऽर्थनाशो च ज्ञातिसंबन्धनामथ ।
प्राप्यते सुमहद्दुःखं विषाक्षिप्रतिमं विमो ७

शीलं लक्ष्मीकृतम् ॥ २० ॥ दूरपारं ब्रह्मज्ञानम् ॥ २१ ॥
स्थिरः पुनर्विवर्तितुमसमर्थः संयमस्तुच्छविषयेभ्य इन्द्रिय-
पराधर्तियस्य तादृशः आत्मा स्वयम् ॥ २२ ॥ ब्रह्मणः ब्रह्म-
लोकस्य प्रापका इति शेषः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते
स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

विदुरस्येति ॥ १ ॥

येन दहान्ति गात्राणि येन प्रज्ञा विनश्यति ।
येनाभिभूतः पुरुषो मरणं बहु मन्यते ॥ ८

तदिदं व्यसनं प्राप्तं

मया भाग्यविपर्ययात् ।

तस्यान्तं नाधिगच्छामि

श्रुते प्राणविमोक्षणात् ॥ ९

तथैवाहं करिष्यामि अथैव द्विजसत्तम ।

इत्युक्त्वा तु महात्मानं पितरं ब्रह्मविस्तमम् ॥

धृतराष्ट्रोऽभवन्मूढः स शोकं परमं गतः ।

अभूच्च तूष्णीं राजाऽसौ ध्यायमानो महोपते

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।

पुत्रशोकाभिसंतप्तं पुत्रं वचनमब्रवीत् ॥ १२

व्यास उवाच ।

धृतराष्ट्र महाबाहो यस्त्वं वक्ष्यामि तच्छृणु

श्रुत्वानासि मेधावी धर्मयुक्तुशलः प्रभो ॥ १३

न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्वेदितव्यं परंतप ।

अनित्यतां हि मर्त्यानां विजानासि न संशयः

अभूवे जीवलोकं च स्थाने वा शाश्वते सति

जीविते मरणात्ते च कस्माच्छोचसि भारत

प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र यैरस्यास्य समुद्भवः ।

पुत्रं ते कारणं कृत्वा कालयोगेन कारितः ॥ १६

अवश्यं भवितव्ये च

कुरुणां वैशसे नृप ।

कस्माच्छोचसि ताञ्शूरान्

गतान्परमिकां गतिम् ॥ १७

जानता च महाबाहो विदुरेण महात्माना ।

यतितं सर्वयज्ञेन शर्मं प्रति जनेश्वर ॥ १८

न च दैवकृतो मार्गः शक्यो भूतेन केनचित्

घटतापि चिरं कालं नियन्तुमिति मे मतिः ॥

देवतानां हि यत्कार्यं मया प्रत्यक्षतः श्रुतम् ।

तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथा स्वैर्यं भवेत्तव ॥ २०

पुराहं त्वरितो यातः सभामैन्द्रां जितकृमः

अपश्यं तत्र च तदा समवेतान्देवौकसः ॥ २१

नारदप्रमुखाश्चापि सर्वे देवर्षयोऽनघ ।

तत्र चापि मया दृष्टा पृथिवी पृथिवीपते ॥ २२

कार्यार्थमुपसम्प्राप्ता देवतानां समीपतः ।

उपगम्य तदा धात्रीं देवानाहं समागतान् ॥

यत्कार्यं मम युष्माभिर्ब्रह्मणः सद्ने तदा ।

प्रतिज्ञातं महाभागास्तच्छ्रीं संविधीयताम्

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विष्णुलोकमस्क्रुतः ।

उवाच वाक्यं प्रहसनं पृथिवीं देवसंसदि ॥ २५

धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां यस्तु ज्येष्ठः शतस्य वै ।

दुर्योधन इति ख्यातः स ते कार्यं करिष्याति

तं च प्राप्य महीपालं कृतकृत्या भविष्यसि

तस्यार्थं पृथिवीपालाः कुक्षेत्रं समागताः ॥ २७

अन्योन्यं घातयिष्यन्ति दंडैः शस्त्रैः प्रहारिणः

ततस्ते भविता देवि भारतस्य युधि नाशनम्

गच्छ शीघ्रं सकं स्थानं लोकान्धारय शोभने

य एष ते सुतो राजहो कसंहारकारणात् ॥

कलेरंशः समुत्पन्नो गान्धार्या जटरे नृप ।

अमर्षी चपलश्चापि क्रोधनो दुष्प्रसाधनः ॥ ३०

दैवयोगात्समुत्पन्ना भ्रातरश्चास्य तादृशाः ।

शकुनिर्मातुल्यश्चैव कर्णश्च परमः सखा ॥ ३१

समुत्पन्ना विनाशार्थं पृथिव्यां सहिता नृपाः

यादृशो जायते राजा तादृशोऽस्य जनो भवेत्

अधर्मां धर्मतां याति

स्वामी चेज्जार्मिको भवेत् ।

स्वामिनो गुणदोषाभ्यां

भृत्याः स्युर्नैव संशयः ॥ ३३

दुष्टं राजानमासाद्य गतास्ते तनया नृप ।

एतमर्थं महाबाहो नारदो वेदं तत्त्वचित् ॥ ३४

आत्मापराधात्पुत्रास्ते

विनष्टाः पृथिवीपते ।

मा ताञ्शोचस्व राजेन्द्र

न हि शोकोऽस्ति कारणम् ॥ ३५

न हि ते पाण्डवाः स्वल्पमपराध्यन्ति भारत

पुत्रास्तव दुरात्मानो यैरियं घातिता मही ॥

नारदेन च भद्रं ते पूर्वमेव न संशयः ।

युधिष्ठिरस्य समितौ राजस्यै निवेदितम् ॥ ३७

पाण्डवाः कौरवाः सर्वे समासाद्य परस्परम्

न भविष्यन्ति कौन्तेय यत्ते कृत्यं तदाक्षर ॥

नारदस्य वचः श्रुत्वा तदाऽशोचन्तपाण्डवाः

एवं ते सर्वमाख्यातं देवगुह्यं सनातनम् ॥ ३९

कथं ते शोकनाशः स्यात्प्राणिषु च दया प्रभो

कोदह्य पाण्डुपुत्रेषु क्षात्वा दैवकृतं विधिम् ॥ ४०

एष चार्थो महाबाहो पूर्वमेव मया श्रुतः ।

कथितो धर्मराजस्य राजस्यै कर्तुमर्थः ॥ ४१

यतितं धर्मपुत्रेण मया गुह्ये निवेदिते ।

अविग्रहे कौरवाणां दैवं तु बलवत्तरम् ॥ ४२

अनतिक्रमणीयो हि विधिः राजकथञ्चन ।

कृतान्तस्य तु भूतेन स्थावरेण स्वरेण च ॥ ४३

भवान्धर्मपरो यत्र बुद्धिश्रेष्ठश्च भारत ।
मुह्यते प्राणिनां ज्ञात्वा गतिं चागतिमेव च
त्वां तु शोकेन संतप्तं मुह्यमानं मुहुर्मुहुः ।
ज्ञात्वा युधिष्ठिरो राजा प्राणानपि परित्यजेत्
कृपालुर्नित्यशो वीरस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि ।
स कथं त्वयि राजेन्द्र कृपां नैव करिष्यति
मम चैव नियोगेन विधेश्चाप्यनिवर्तनात् ।
पाण्डवानां च कारुण्यात्प्राणान्धारय भारत
एवं ते वर्तमानस्य लोके कीर्तिर्मविष्यति ।
धर्मार्थः सुमहांस्तात तप्तं स्याच्च तपाश्चिरात् ॥
पुत्रशोकं समुत्पन्नं हुताशं ज्वलितं यथा ।
प्रज्ञांमत्ता महाभाग निर्वापय सदा सदा* ॥

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोककरणे

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

जनमेजय उवाच ।

गते भगवति ह्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
किमचेष्टत विप्रर्षे तन्मे ह्याख्यातुमर्हसि ॥ १
तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।
कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते जयः ॥ २
अश्वत्थाम्नः श्रुतं कर्म शापश्चांन्योन्यकारितः
वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभाषतं सञ्जयः ॥ ३
वैशम्पायन उवाच ।

हृते दुर्योधने चैव हृते सैन्ये च सर्वशः ।
सञ्जयो विगतप्रज्ञो धृतराष्ट्रमुपस्थितः ॥ ४
सञ्जय उवाच ।

आगम्य नानादेशीभ्यो नानाजनपदेष्वराः
पितृलोकं गता राजन् सर्वे तव सुतैः सह ॥
याच्यमानेन सततं तव पुत्रेण भारत ।
घातिता पृथिवी सर्वा वैरस्यान्तं विधित्सता
पुत्राणामय पौत्राणां पितृणां च महीपते ।
आनुपूर्व्येण सर्वेषां प्रेतकार्याणि कारय ।
वैशम्पायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं घोरं सञ्जयस्य महीपतिः ।

वैशम्पायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा तस्य वचनं ह्यासस्यामिततेजसः
मुह्यते समनुध्यायन्धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ ५०
महता शोकजालेन प्रणुज्ञोऽस्मि द्विजोत्तम ।
नात्मानमवबुध्यामि मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ॥ ५१

इदं तु वचनं श्रुत्वा

तव देवनियोगजम् ।

धारयिष्याम्यहं प्राणान्

घटिष्ये न तु शोचिष्ये ॥ ५२

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं ह्यासः सत्यवतीसुतः

धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५३

गतासुरिष निश्चेष्टो न्यपतत पृथिवीतले ॥ ८

तं शयानमुपागम्य पृथिव्यां पृथिवीपतिम् ।

विदुरः सर्वधर्मज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ९

उत्तिष्ठ राजन् किं शेषे मा शुचो भरतर्षभ

एषा वै सर्वसत्त्वानां लोकेश्वर परा गतिः ॥

अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत ।

अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ ११

न शोचन् मृतमन्वेति न शोचन् म्रियते नरः

एवं सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुशोचासि ॥ १२

अयुध्यमानो म्रियते युध्यमानस्तु जीवति ।

कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्तते ॥

कालः कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधानि च

न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम

यथा वायुस्तृणाप्राणि संवर्तयति सर्वतः ।

तथा कालवशं यान्ति भूतानि भरतर्षभ ॥

एकसार्धप्रयातानां सर्वेषां तत्र गामिनाम् ।

यस्य कालः प्रयात्यग्रे तत्र का परिदेवना ॥

याश्चापि निहतान्युद्धे राजस्त्वमनुशोचासि

न शोच्या हि महात्मानः सर्वे ते त्रिदिवं गताः

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठ्ये भारतभावदीपे
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ * मम इति पाठः ।

९

गत इति ॥ १ ॥ विगता प्रज्ञा ह्यासदत्तं दिग्भ्रान्तं

यस्य स विगतप्रज्ञः ॥ ४ ॥ शोकस्यातिगाढत्वात्पुनर्विदुरे-

णोक्तम्-अभावादीनीत्यादि ॥ ११ ॥ संवर्तयति

वर्तुलयति कंपयति वा ॥ १५ ॥

न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया ।
तथा स्वर्गमुपायान्ति यथा शूरास्तनुत्यजः ॥
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
सर्वे चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिदेवना
शरीराक्षिप्तु शूराणां जुष्टुवस्ते शराहुतीः ।
ह्ययमानान् शरांश्चैव सेतुरुक्षमपुरुषाः ॥ २०
एवं राजस्तवाचक्षे स्वर्ग्यं पन्थानमुत्तमम् ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि विदुरवाक्ये
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

वैशम्पायन उवाच ।
विदुरस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तु पुरुषर्षभः ।
युज्यतां यानमिच्छुक्त्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ॥
धृतराष्ट्र उवाच ।
शीघ्रमानय गान्धारीं सर्वोश्च भरतस्त्रियः ।
चङ्गं कुन्तीमुपादाय याश्चान्यास्तत्र योषितः
एवमुक्त्वा स धर्मोत्मा विदुरं धर्मवित्तमम् ।
शोकविप्रहतज्ञानो यानमेवान्वपद्यत ॥ ३
गान्धारी पुत्रशोकातां महूर्वचननोदिता ।
सह कुन्त्या यतो राजा सह स्त्रीमिरुपाद्रवत् ॥
ताः समासाद्य राजानं भृशं शोकसमन्विताः
आमन्थाम्योन्योन्यमीयुः स्म भृशमुक्कुक्षुस्ततः
ताः समाश्वसायत् क्षत्ता
ताभ्यश्चातैतारः स्वयम् ।
अभ्युक्कण्ठीः समारोप्य
ततोऽसौ निर्ययौ पुरात् ॥ ६
ततः प्रणादः सज्जने सर्वेषु कुरुवैश्वसु ।
आकुमारं पुरं सर्वममवच्छोककर्मितम् ॥ ७
अदृष्टपूर्वा या नार्यः पुरा देवगणैरपि ।
पृथग्जनेन दृश्यन्ते तास्तदा निहतेश्वराः ॥ ८
प्रकीर्यं केशान् सुशुभान् भूषणान्यवमुच्य च
एकचस्त्रधरा नार्यः परिपेतुरनायधत् ॥ ९

न युद्धादधिकं किञ्चित्क्षत्रियस्येह विद्यते ॥
क्षत्रियास्ते महात्मानः
शूराः समितिशोभनाः ।
आशिर्षं परमां प्राप्ता
न शोच्याः सर्वे एव हि ॥ २२
आत्मनात्मानमाश्वस्य मां शुक्यं पुरुषर्षभ ।
नाद्य शोकाभिभूतस्त्वं कार्यमुत्सष्टुमर्हसि ॥

श्वेतपर्वतरूपेभ्यो गृहेभ्यस्तास्त्वपाक्रमन् ।
गृहाभ्य इव शैलानां पृषत्यो हतयूथपाः ॥ १०
ताभ्युदीर्णानि नारीणां तदा वृत्ताम्यनेकशः ।
शोकातांन्यद्रवन् राजन्किशोरीणामिवाङ्गने
प्रगृह्य बाहून् कोशस्थः
पुत्रान् भ्रातृन्पितृनपि ।
दर्शयन्तीव ता इ स्म
युगान्ते लोकसंक्षयम् ॥ १२
विलपन्त्यो रुदन्यश्च धावमानास्ततस्ततः ।
शोकेनोपहतज्ञानाः कर्तव्यं न प्रजङ्घिरे ॥ १३
वीडाङ्गमुः पुरा याः स्म सखीनामपि योषितः
ता एकवस्त्रा निर्लज्जाः श्वभ्रूणां पुरतोऽभयन्
परस्परं सुस्रस्तेषु शोकेष्वाश्वसायन्स्तदा ।
ताः शोकविह्वला राजन्नवैक्षन्त परस्परम् ॥
ताभिः परिवृत्तो राजा रुदतीभिः सहस्रशः ।
निर्ययौ नगराद्दीनस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥ १६
शिल्पिनो वणिजो वैश्याः सर्वकर्मोपजीविनः
ते पार्थिवं पुरस्कृत्य निर्ययुर्नगराद्बहिः ॥ १७
तासां विक्रीशमानानामात्मानां कुरुसंक्षयः ।
प्रादुरासीन्महाह्रशब्दो द्यथयन् भुवनान्धुत
युगान्तकाले संप्राप्ते भूतानां दह्यतामिव ।
अभावः स्यादर्थं प्रात इति भूतानि मेनिरे ॥

आचक्षे कथयामि ॥ ११ ॥ कार्यं अवश्यकर्तव्यमुदकदानादि
॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये
भारतभावदीपे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

विदुरस्येति ॥ १ ॥ समारोप्य बाह्वेविति शेषः
॥ ६ ॥ पृषत्यभिहरिण्यः ॥ १० ॥ किशोरीणां अश्व-
शावकीनाम् किशोरोऽश्वस्य शावकः इति मेदिनी। अंगने
वृत्ताशिक्षामसौ ॥ ११ ॥

भृशमुद्विग्नमनसस्ते पौराः कुरुसंक्षये । प्राक्रोशन्त महाराज खनुरक्तास्तदा भृशम् ॥
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रनिर्गमने
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

वैशम्पायन उवाच ।

क्रोशमात्रं ततो गत्वा ददृशुस्तामहारथान्
शारद्वतं कृपं द्रौणिं कृतवर्माणमेव च ॥ १
ते तु दृष्ट्वैव राजानं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
अश्रुकण्ठा विनिःश्वस्य रुदन्तमिदमब्रुवन् ॥ २
पुत्रस्तव महाराज कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
गतः सानुचरो राजञ्जशकलोकं महीपते ॥
दुर्योधनबलान्मुक्ता वयमेव त्रयो रथाः ।
सर्वमन्यत्परिक्षीणं सैन्यं ते भरतर्षभ ॥ ४
इत्येवमुक्त्वा राजानं कृपः शारद्वतस्ततः ।
गान्धारीं पुत्रशोकार्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
अभीता युज्यमानास्ते घ्नन्तः शत्रुगणान्वहन्
वीरकर्माणि कुर्वाणाः पुत्रास्ते निधनं गताः
ध्रुवं संप्राप्य लोकांस्ते
निर्मलाञ्छास्त्रनिर्जिताम् ।
भास्वरं देहमास्थाय
विहरन्त्यमरा इव ॥ ७
न हि कश्चिद्दि शूराणां
युज्यमानः पराङ्मुखः ।
शस्त्रेण निधनं प्राप्नो
न च कश्चित्कृताञ्जलिः ॥ ८
एवं तां क्षत्रियस्याहुः पुराणाः परमां गतिम्
शस्त्रेण निधनं संख्ये तंनः शोचितुमर्हसि ॥ ९
न चापि शत्रवस्तेषामुज्यन्ते राक्षि पाण्डवाः
शृणु यत्कृतमस्माभिरश्वत्थामपुरोगमैः ॥ १०
अधर्मेण हतं श्रुत्वा भीमसेनेन ते सुतम् ।
सुप्तं शिविरमासाद्य पाण्डूनां कदनं कृतम् ॥

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि कृपद्रौणिभोजदर्शने
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठ्ये भारतभावदीपे
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

क्रोशमात्रमिति ॥ १ ॥ दिष्टान्तं मरणम् ॥ १० ॥

पञ्चाला निहताः सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रौपदेयाश्च पातिताः ॥ १२
तथा विशसन् कृत्वा पुत्रशत्रुगणस्य ते ।
प्राद्रवाम रणे स्थातुं न हि शक्यामहे त्रयः ॥ १३
तेहि शूरा महेष्वासाः क्षिप्रमेव्यन्ति पाण्डवाः
अमर्षवशमापन्ना धैरं प्रतिजिहीर्षवः ॥ १४
ते हतानात्मजाश्चुत्वा प्रमत्ताः पुरुषर्षभाः ॥
निरीक्षन्तः पदं शूराः क्षिप्रमेव यशस्विनि
तेषां तु कदनं कृत्वा संस्थातुं नोत्सहामहे ।
अनुजानीहि नो राक्षि मा च शोके मनः कुथाः
राजस्त्वमनुजानीहि धैर्यमातिष्ठ चोत्तमम् ।
दिष्टान्तं पश्य चापि त्वं क्षात्रं धर्मं च केवलम्
इत्येवमुक्त्वा राजानं कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम्
कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणपुत्रश्च भारत ॥ १८
अवेक्षमाणा राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
गङ्गामनु महाराज तूर्णमश्वानचोदयन् ॥ १९
अपक्रम्य तु ते राजन् सर्वे एव महारथाः ।
आमन्यान्धोन्यमुद्विग्नास्त्रिधा ते प्रययुस्तदा
जगाम हस्तिनपुरं कृपः शारद्वतस्तदा ।
स्वमेव राष्ट्रं हार्दिक्यो द्रौणिर्द्वयोसाध्रमं ययौ
एवं ते प्रययुर्धरा वीक्षमाणाः परस्परम् ॥
मयातः पाण्डुपुत्राणामागस्कृत्वा महात्मनाम्
समेत्य वीरा राजानं तदा त्वनुदिते रवौ ।
विप्रजमुर्महात्मानो व्यथेकलकमरिन्दुमाः ॥ २३
समासासाद्य वै द्रौणिं पाण्डुपुत्रा महारथाः ।
व्यजयंस्ते रणे राजन् विक्रम्य तदनन्तरम् ॥

तदनन्तरं कृपाचार्यकृतवर्म्यां विद्योगानन्तरम् ॥ २४ ॥
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठ्ये भारतभावदीपे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

वैशम्पायन उवाच ।

हतेषु सर्वसैन्येषु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 शुश्रूषे पितरं वृद्धं नियान्तं गजसाह्वयात् ॥ १ ॥
 सोऽभ्ययात्पुत्रशोकार्तः पुत्रशोकपरिप्लुतम् ।
 शोचमानं महाराजं भ्रातृभिः सहितस्तदा २ ॥
 अन्वीयमानो वीरेण दाशार्हणेन महात्मना ।
 युयुधानेन च तथा तथैव च युयुत्सुना ॥ ३ ॥
 तमन्वगात्सुदुःखार्तां द्रौपदी शोककक्षिता ।
 सह पाञ्चालयोषिर्ज्ञियास्तत्रासन्समागताः ४ ॥
 स गङ्गामनु वृन्दानि स्त्रीणां भरतसत्तम ।
 कुररीणामिवातानां क्रोशन्तीनां ददर्श ह ५ ॥
 ताभिः परिवृतो राजा क्रोशन्तीभिः सहस्रशः
 ऊर्ध्वबाहुभिरातीर्षी रुदतीभिः प्रियाप्रियैः ६ ॥
 क नु धर्मज्ञता राक्षः क नु साधा नृशंसता ।
 यथावधीर्षितृन् भ्रातृन् सुपुत्रान् सखीनपि
 घातयित्वा कथं द्रोणं भीष्मं चापि पितामहम्
 मनस्तेऽभून्महाबाहो हृत्वा चापि जयद्रथम्
 किं नु राज्येन ते कार्यं पितृन् भ्रातृन् पश्यतः
 अभिमन्युं च दुर्धर्षं द्रौपदेयंश्च भारत ॥ ९ ॥
 अतीत्य ता महाबाहुः क्रोशन्तीः कुररीरिव
 वचन्दे पितरं ज्येष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः १० ॥
 ततोऽभिवाद्य पितरं धर्मेणामित्रकर्षणा ।
 न्यवेदयन्त नामानि पाण्डवास्तेऽपि सर्वशः
 तमात्मजान्तकरणं पिता पुत्रवधार्दितः ।
 अग्रयमाणः शोकार्तः पाण्डवं परिषस्वजे ॥
 धर्मराजं परिष्वज्य सान्त्वयित्वा च भारत
 दुष्टात्मा भीममन्वैच्छद्विषमुरिव पावकः ॥
 स कोपपावकस्तस्य शोकबायुसमीरितः ।
 भीमसेनमयं दार्वं दिधक्षुरिव दृश्यते ॥ १४ ॥
 तस्य संकल्पमाज्ञाय भीमं प्रत्यश्रुप्तं हरिः ।
 भीममाक्षिप्य पाणिभ्यां प्रवदौ भीममायसम्
 प्रागेव तु महाशुद्धिर्दृष्ट्वा तस्येक्षितं हरिः ।
 संविधानं महाप्राज्ञस्तत्र चक्रे जनादेनः ॥ १६ ॥

इति श्रीमहामारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि आयसमीममञ्जु द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१२

हतेष्विति ॥ १ ॥ प्रियाप्रियैः पाण्डवानां प्रियाः
 अभिमन्युप्रसूतयः अप्रियाः दुर्गोचनादयः तैर्दुःखैः
 क्रोशन्तीमिरिति संबन्धः ॥ १५ ॥ आक्षिप्य निवार्य भाग्यं
 कोहमयम् ॥ १५ ॥ संविधानं आयसस्य भीमस्य निमोषम् ॥ १६ ॥

तं गृहीत्वैव पाणिभ्यां भीमसेनमयस्यम् ।
 बभञ्ज बलवान् राजा मन्यमानो वृकोदरम्
 नागायुतबलप्राणः स राजा भीममायसम् ।
 भक्त्या विमथितोरस्कः सुखाव रुधिरं सुखात्
 ततः पपात मेदिन्यां तथैव रुधिराक्षितः ।
 प्रपुष्पिताग्रशिखरः पारिजात इव कुम्भः १९
 प्रत्यगृह्णाच्च तं विद्वान्सुतो गावलगाणिस्तदा
 मैवमित्यब्रवीच्चैनं शमयन्सान्त्वयञ्चिव ॥ २० ॥
 स तु कोपं समुत्सृज्य गतमन्युर्महामनाः ।
 हा हा भीमेति वृकोशो नृपः शोकसमन्वितः
 तं विदित्वा गतक्रोधं भीमसेनवचार्दितम्
 वासुदेवो वरः पुंसामिव वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 मा शुचो घृतराष्ट्र त्वं
 नैष भीमस्त्वया हतः ।

आयसी प्रतिमा ह्येषा

त्वया निष्पातित्वा विभो ॥ २३ ॥

त्वां क्रोधवशमापन्नं विदित्वा भरतर्षभ ।
 मयाऽपकुष्ठः क्रोन्तेयो मृत्योर्द्विभ्रातरं गतः ॥
 न हि ते राजशार्दूल बले तुल्योऽस्ति कश्चन
 कः सहेतु महाबाहो बाह्योर्विग्रहणं नरः २५
 यथाऽन्तकमनुप्राप्य जीवन्कश्चिन्नं सुच्यते ।
 एवं बाह्वन्तरं प्राप्य तव जीवेन्न कश्चन २६

तस्मात्पुत्रेण या तेऽसौ

प्रतिमा कारिताऽयसी ।

भीमस्य सेयं कौरव्य

तथैवोपहता मया ॥ २७ ॥

पुत्रशोकाभिर्सन्तप्तं धर्मादपकृतं मनः ।
 तव राजेन्द्र तेन त्वं भीमसेनं जिघांससि २८
 न त्वेतत्ते क्षमं राजन् हन्यास्त्वं यद्वृकोदरम्
 न हि पुत्रा महाराज जीवेयुस्ते कथञ्चन २९
 तस्मात्पकृतमस्माभिर्मन्यमानैः शमं प्रति ।
 अनुमन्यस्व तत्सर्वं मा च शोकं मनः कृथाः ३०

पुत्रेति । बर्मादपकृतं आर्जुनच्छलेन भीमवधः कर्तव्य
 इत्याशया ॥ २८ ॥ वृकोदरेण अहता अपि न जीवेयुः । गता-
 युषां तेषां निमित्तान्तरेणापि नाशवश्यमावादिता
 भावः ॥ २९ ॥ इति श्रीमहामारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि
 भारतभावदीपे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

वैशम्पायन उवाच ।

तत एनमुपातिष्ठञ्छीचार्थं परिचाराकाः ।
 कृतशीर्षं पुनश्चैनं प्रोवाच मधुसूदनः ॥ १
 राजञ्चधीता वेदास्ते शास्त्राणि विविधानि च
 श्रुतानि च पुराणानि राजधर्माश्च केवलाः २
 एवं विद्वान्महाप्राज्ञः समर्थः सन् बलाबले ।
 आत्मापराधात्कस्मात्त्वं कुरुष्व कोपमीदृशम्
 उक्तवांस्त्वां तदैवाहं भीष्मद्रोणौ च भारत
 विदुरः सञ्जयश्चैव चाक्यं राजञ्च तत्कथाः ४
 स धार्थमाणो नास्माकमकार्षीर्वचनं तदा ।
 पाण्डवानधिकाज्ञानन्वले शीर्षं च कौरव
 राजा हि यः स्थिरप्रज्ञः स्वयं दोषानवेक्षते ।
 देशकालविभागं च परं श्रेयः स विन्दति ६
 उच्यमानस्तु यः श्रेयो गृह्णीते नो हिताहिते
 आपदः समनुप्राप्य स शोचत्यनये स्थितः ७
 ततोऽन्यवृत्तमात्मानं समवेक्षस्व भारत ।
 राजंस्त्वं ह्यविधेयात्मा दुर्योधनवशे स्थितः
 आत्मापराधादापन्न-
 स्तार्त्तिकं भीमं जिघांससि ।
 तस्मात् संयच्छ कोपं त्वं
 स्वमनुस्मर दुष्कृतम् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकप० धृतराष्ट्रकोपविमोचने पाण्डवपरिष्वङ्गो नाम
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वैशम्पायन उवाच ।

धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातास्ततस्ते कुरुपाण्डवाः ।
 अभ्ययुस्मार्तरः सर्वे गान्धारी सहकेशवाः १
 ततो ज्ञात्वा हतामित्रं युधिष्ठिरमुपागतम् ।
 गान्धारी पुत्रशोकार्ता शत्रुमेच्छदनिन्दितार-
 तस्याः पापममिप्रायं विदित्वा पाण्डवान्प्रति-
 ऋषिः सत्यवतीपुत्रः प्रागेव समबुध्यत ॥ ३

यस्तु तां स्पर्धया क्षुद्रः पाञ्चालीमानयत्सभाम्
 स हतो भीमसेनेन वैरं प्रतिजिहीर्षिता ॥ १०
 आत्मनोऽतिक्रमं पश्य पुत्रस्य च दुरात्मनः ।
 यदनागसि पाण्डूनां परित्यागस्त्वया कृतः ॥

वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्तः स कृष्णेन सर्वं सत्यं जनाधिप ।
 उवाच देवकीपुत्रं धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ १२
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ।
 पुत्रक्षेहस्तु बलवान्धैर्यान्मां समचालयत १३
 दिष्ट्या तु पुरुषव्याघ्रो बलवान्सत्यधिक्रमः ।
 त्वदुक्तो नागमत्कृष्ण भीमो बाह्वन्तरं मम १४
 इदानीं त्वहमव्यग्रो गतमन्युर्गतज्वरः ।
 मध्यमं पाण्डवं धीरं द्रष्टुमिच्छामि माधव १५
 हतेषु पार्थिवेन्द्रेषु पुत्रेषु निहतेषु च ।
 पाण्डुपुत्रेषु धै शर्मं प्रीतिश्चाप्यवतिष्ठते ॥ १६

ततः स भीमं च धनञ्जयं च
 माध्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।

परुषर्षा गात्रैः प्रसूदन् सुगात्रा-
 नाश्वस्य कल्याणमुवाच चैतान् १७

स गङ्गायामुपस्पृश्य पुण्यगन्धिं पथः शुचि-
 तं देशमुपसंस्पृष्टं परमर्षिर्मनोजवः ॥ ४
 दिव्येन चक्षुषा पश्यन् मनसा तद्भूतेन च ।
 सधैराप्राणभृतां भावं स तत्र समबुध्यत ॥ ५
 स क्षुधामन्नधीतकाले कल्यवादी महातपाः ।
 शापकालमवाक्षिप्य शमकालमुदीरयन् ॥ ६

१३

तत इति ॥ १ ॥ न तत्कथाः तत्र कृतवानसि अह-
 माव आर्षः ॥ ४ ॥ श्रेयो हिताहिते उच्यमानो न गृह्णीत
 इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ अनागसि अपराधमावे परित्यागो
 राज्याप्रदानेन तिरस्कारः ॥ ११ ॥ इति श्रीमहाभारते

स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोदशोऽ-
 ध्यायः ॥ १३ ॥

१४

धृतराष्ट्रेति ॥ १ ॥ कल्यवादी हितवादी ॥ ६ ॥

न कोपः पाण्डवे कार्यो गान्धारि शममाप्नुहि
वचो निगृह्यतामेतच्छृणु चेदं वचो मम ॥ ७
उक्ताऽस्यष्टादशाहानि पुत्रेण जयमिच्छता ।
शिवमाशास्त्र मे मातर्दुःस्वमानस्य शत्रुभिः
सा तथा याच्यमाना त्वं काले काले जयैषिणा
उक्तवत्यसि गान्धारि 'यतो धर्मस्ततो जयः'

न चाप्यतीतां गान्धारि
वाचं ते वितथामहम् ।

स्मरामि तोषमाणाया-
स्तथा प्रणिहिता ह्यसि ॥ १०

विग्रहे तुमुले राज्ञां गत्वा पारमसंशयम् ।
जितं पाण्डुसुतैर्दुन्दे नूनं धर्मस्ततोऽधिकः ॥ ११
क्षमाशीला पुरा भूत्वा साऽद्य न क्षमसे कथम्
अधर्मं जहि धर्मं 'यतो धर्मस्ततो जयः' ॥ १२

स्वं च धर्मं परिसृज्य
वाचं चोक्तां मनस्विनि ।

कोपं संयच्छ गान्धारि
मैवं भूः सत्यवादिनि ॥ १३

इति श्रीमहामारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि गान्धारीसान्धवनायां
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

वैशम्पायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भीमसेनोऽथ भीतवत्
गान्धारीं प्रत्युवाचेदं वचः सा सुनयं तदा ॥
अधर्मा यदि वा धर्मस्तासात्तत्र मया कृतः ।
आत्मानं त्रातुकामेन तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि
न हि युद्धेन पुत्रस्ते धर्म्येण स महाबलः ।
न शक्यः केनचिद्धन्तुमतो विषममाचरम् ॥
अधर्मेण जितः पूर्वं तेन त्वामि युधिष्ठिरः ।
निकृताश्च सर्वे स्म ततो विषममाचरम् ॥ ४
सैन्यस्यैकोऽवशिष्टोऽयं गदायुद्धेन वीर्यवान्

एतत् वचः पाण्डवान् वदुमुद्यतं वाक्यम् ॥ ७ ॥ न
वाक्यं तां तामिति पाठे अस्य एतं दुरोधनं तोषमाणाया
आशीर्षवनेन तोषयन्त्यास्ते तव तां तां वाचं वितथां न
स्मरामीत्यन्वयः ॥ १० ॥ कृतमानाः कृताहंकाराः ॥ १८
इति श्रीमहामारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि गान्धारीसान्धवनायां

गान्धार्युवाच ।

भगवन्नाभ्यसुयामि नैतानिच्छामि नश्यतः ।
पुत्रशोकेन तु बलान्मनो विह्वलतीव मे ॥ १४
यथैव कुन्त्या कौन्तेया रक्षितव्यास्तथा मया
तथैव धृतराष्ट्रेण रक्षितव्या यथा त्वया ॥ १५
दुर्योधनापराधेन शत्रुनेः सौबलस्य च ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च कृतोऽयं क्रूरसंशयः
नापराध्यति बीभत्सुर्न च पार्थो वृकोदरः ।
नकुलः सहदेवश्च नैव जातु युधिष्ठिरः ॥ १७

युध्यमाना हि कौरव्याः
कृतमानाः परस्परम् ।

निहताः सहिताश्चान्यै-

स्तच्च नास्त्यप्रियं मम ॥ १८

किं तु कर्माकरोद्भीमो बासुदेवस्य पश्यतः ।
दुर्योधनं समाह्वय गदायुद्धे महामनाः ॥ १९
शिक्षयाभ्यधिकं ज्ञात्वा चरन्तं बहुधा रणे ।
अथो नाभ्याः प्रहृतवांस्तन्मे कोपमवधेयत २०
कथं तु धर्मं धर्मैक्षेः समुद्दिष्टं महात्मभिः ।
त्यजेयुराहवे शूराः प्राणहेतोः कथञ्चन २१

मां हत्वा न हरेद्राज्यमिति वै तत्कृतं मया
राजपुत्रीं च पश्चादलीमेकवत्सां रजस्रलाम् ।
भवत्या विदितं सर्वमुक्तवान्यस्तुतस्तव ॥ ६
सुर्योधनमसंगृह्य न शक्या मूः ससागरा ।
केवला भोकुमस्माभिरतश्चैतत्कृतं मया ॥ ७
तथाप्यप्रियमस्माकं पुत्रस्ते संयुपाचरत् ।
द्रौपद्या यत्सनामभ्ये सत्यमुरुमदशौयत ॥ ८
तदैव बभूवः सोऽस्माकं दुराचारश्च ते सुतः ।
धमेराजाहया चैव क्षिताः स्म समये तदा

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

तदिति ॥ १ ॥ उक्तावान् न हि ते पतयः स्तौ-
त्यादि ॥ ६ ॥ असेष्टा अतुपसहृत्य ॥ ७ ॥

वैरमुदीपितं रात्रि पुत्रेण तव तन्महत् ।
 ह्येतिताश्च वने नित्यं तत एतत् कृतं मया ॥
 वैरस्यास्य गताः पारं हत्वा दुर्योधनं रणे ।
 राज्यं युधिष्ठिरः प्राप्तो वयं च गतमन्यवः ॥
 गान्धार्जुनवाच ।

न तस्यैव वधस्तात यत्प्रशंसासे मे सुतम् ।
 कृतवाञ्छापि तत्सर्वं यदिद् भाषसे मयि ॥१२
 हताश्वे नकुले यत्तु वृषसेनेन भारत ।
 अपिबः शोणितं संख्ये दुःशासनशरीरजम्
 सद्भिर्विगाहितं घोरमनायजनसेवितम् ।
 क्रूरं कर्माकृतास्तस्मात्तदयुक्तं वृकोदर ॥ १४
 भीमसेन उवाच ।

अन्यस्यापि न पातव्यं रुधिरं किं पुनः स्वकम्
 यथैवात्मा तथा भ्राता विशेषो नास्ति कश्चन
 रुधिरं न व्यतिक्रामदन्तोष्ठादम्ब मा शुचः ।
 वैवस्वतस्तु तद्वेद हस्तौ मे रुधिरौक्षितौ ॥१६
 हताश्वं नकुलं दृष्ट्वा वृषसेनेन संयुगे ।
 भ्रातॄणां संप्रहृष्टानां त्रासः संजनितो मया ॥
 केशपक्षपरामर्शं द्रौपद्या वृत्तकारिते ।
 क्रोधाद्यदमुषं चाहं तव मे हृदि वर्तते ॥ १८
 क्षत्रधर्माच्च्युतो रात्रि भवेयं शाश्वतीः समाः
 प्रतिज्ञां तामनिस्तीर्य ततस्तत्कृतवानहम् ॥
 न मामर्हसि गान्धारि दोषेण परिशंकितुम्
 अनिगृह्य पुरा पुत्रानस्मात्स्वनपकारिषु ।
 अधुना किं तु दोषेण परिशंकिमर्हसि ॥२०
 गान्धार्जुनवाच ।

वृद्धस्यास्य शतं पुत्राभिर्द्रष्टव्यमपराजितम् ।
 कस्मान्न शोष्येः किञ्चिदेनाल्पमपराधितम् ।
 सन्तानमावयोस्तात वृद्धयोर्हतराज्ययोः ।
 कथमन्यद्वृद्धस्यास्य यष्टिरका न वर्जिता ॥
 शोषे ह्यवस्थितं तात पुत्राणामन्तकं त्वयि ।
 न मे दुःखं भवेदेतद्यत्र त्वं धर्ममाचरे ॥ २३
 वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु गान्धारी युधिष्ठिरमपृच्छता
 क स राजेति सक्रोधा पुत्रपौत्रवधादिता ॥
 तमभ्यगच्छद्राजन्द्रो वेपमानः कृताञ्जलिः ।
 युधिष्ठिरस्त्विदं तव मयुरं वाक्यमब्रवीत् ॥
 पुत्रहन्ता नृशंशोऽहं तव देवि युधिष्ठिरः ।

शापार्हः पृथिवीनाशो हेतुभूतः शपस्व माम् ॥
 न हि मे जीवितेनार्थो न राज्येन धनेन वा ।
 तादृशान् सुहृदो हत्वा मृदस्यास्य सुहृद्गुहः ॥
 तमेवंवादिनं भीतं संनिकर्षगतं तदा ।
 नोवाच किञ्चिद्गान्धारी निःश्वासपरमा भृशं
 तस्यावनतदेहस्य पादयोर्निपतिष्यतः ।
 युधिष्ठिरस्य नृपतेर्धर्मज्ञा दीर्घदर्शिनी ॥ २५
 अंगुल्यग्राणि दृष्ट्वा देवी पद्मान्तरेण सा ।
 ततः स कुनखीभूतो दर्शनीयनखो नृपः ॥ २७
 तं दृष्ट्वा चार्जुनोऽगच्छाद्वासेवस्य पृष्ठतः ।
 एवं संवेष्टमानस्तानितश्चेतश्च भारत ॥ ३२
 गान्धारी विगतक्रोधा

सान्त्वयामास मातृवत् ।

तथा ते समनुज्ञाता

मातरं वीरमातरम् ॥

३३

अभ्यगच्छन्त सहिताः पृथा पृथुलवक्षसः ।
 चिरस्य दृष्ट्वा पुत्रान् सा पुत्राधिभिरभिमुता ॥
 बाष्पमाहारयदेवी वक्ष्णेना वृत्त्य वै मुखम् ।
 ततो बाष्पं समुत्सृज्य सह पुत्रैस्तदा पृथा ॥
 अपश्यदेताच्छशौघैर्वहुधा क्षतविक्षतान् ।
 सा तानेकैकशः पुत्रान् संस्पृशन्ती पुनः पुनः
 अन्वशोचत दुःखार्ता द्रौपदी च हतात्मजा
 रुदतीमथ पाञ्चाली ददर्श पतितान् भुवि ॥३६
 द्रौपद्युवाच ।

आर्ये पुत्राः क ते सर्वे सौमद्रसहिता गताः
 न त्वां तेऽद्याभिगच्छन्ति चिरं दृष्ट्वा तपस्विनीं
 किं तु राज्येन वै कार्यं विहीनायाः सुतेर्मम
 तां समाश्वासयामास पृथा पृथुलोचना ॥
 उत्थाप्य याज्ञसेनीं तु रुदतीं शोककार्षिताम्
 तथैव सहिता चापि पुत्रैरनुगता नृप ॥ ३९
 अभ्यगच्छत गान्धारीमातामातृतरा स्वयम् ।

वैशम्पायन उवाच ।

तामुवाचाथ गान्धारी सह वध्वा यशस्विनीं
 मैवं पुत्रांति शोकार्तां पश्य मामपि दुःखितां
 मन्ये लोकविनाशोऽयं कालपर्यायनोदितः ॥
 अवश्यमाधी संप्राप्तः स्वमावाहोमहर्षणः ।
 इदं तत्समनुप्राप्तं विदुरस्य वचो महत् ॥ ४२

अन्तोष्ठात् अथरोष्ठात् उपरि न गतमित्यर्थः । दंतोष्ठादित्यप-
 वादः ॥ १६ ॥ वृषसेनेन कर्णपुत्रेण ॥ १७ ॥ किञ्चित् कमपि न
 स्त्री ० २

शोष्येः शोषनेकमपि न रक्षितवानसि ॥ २१ ॥ न वर्जिता वध-
 काले न त्यक्ता ॥ २२ ॥ कुनखीभूतो हस्तदेशादिति शेषः ॥ ३० ॥

असिद्धानुनये कृष्णे यदुवाच महामतिः ।
तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे व्यतीतिं च विशेषतः ॥
मा शुचो न हि शौच्यास्ते
संग्रामे निधनं गताः ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि पृथापुत्रदर्शने
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
समाप्तं जलप्रदानिकं पर्वं ।

यथैवाहं तथैव त्वं
को वा माश्वासयिष्यति ।
ममैव ह्यपराधेन
कुलमध्यं धिनाशितम् ॥ ४४

स्त्रीविलापपर्व २

१६

वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु गान्धारी कुरुणामवकर्तनम्
अपश्यत्तत्र तिष्ठन्ती सर्वं दिव्येन चक्षुषा ॥ १
पतिव्रता महामागा समानव्रतचारिणी ।
उग्रेण तपसा युक्ता सततं सत्यवादिनी ॥ २
वरदानेन कृष्णस्य महर्षेः पुण्यकर्मणः ।
दिव्यज्ञानबलोपेता विविधं पर्यदेवयत् ॥ ३
वदन्ती सा बुद्धिमती दूरादपि यथान्तिके ।
रणाजिरं नृवीराणामद्भुतं लोमहर्षणम् ॥ ४
अश्विकेशवसाकीर्णं शोणितौघपरिप्लुतम् ।
शरीरैर्बहुसाहस्रैर्विनिकीर्णं समन्ततः ॥ ५
गजाश्वरययोधानामावृतं रुधिराविलैः ।
शरीरैरशिरस्कैश्च विदेहैश्च शिरोगणैः ॥ ६
गजाश्वनरनारीणां निःस्वनैरभिसंवृतम् ।
सुगाल-वक-काकाल-कंक-काकनिषेवितम् ॥
रक्षसां पुरुषादानां मोदनं कुरुराकुलम् ।
अशिवाभिः शिवाभिश्च नादितं गृध्रसेवितम्
ततो व्यासाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रो महीपतिः
पाण्डुपुत्राश्च ते सर्वे बुध्दिष्ठिपुरोगमाः ॥ ९
वासुदेवं पुरस्कृत्य हतवन्धुं च पार्थिवम् ।
कुरुख्यिः समासाद्य जग्मुराथोधनं प्रति १०
समासाद्य कुरुक्षेत्रं ताः स्त्रियो निहतेश्वराः ।
अपश्यन्त हतांस्तत्र पुत्रान् भ्रातॄन् पितॄन्पतीन्

कथ्यादैर्मक्ष्यमाणान्धै गोमायुबलवायसैः ।
भूतैः पिशाचै रक्षोभिर्विविधैश्च निशाचरैः
रुद्राक्षीडनिभं दृष्ट्वा तदा विशसनं स्त्रियः ।
महाहंभ्योऽथ यानेभ्यो विक्रोशन्त्यो निपेतिरे
अदृष्टपूर्वं पश्यन्त्यो दुःखार्ता भरतस्त्रियः ।
शरीरेष्वस्खलन्नभ्याः पतन्त्यश्चापरा भुवि ॥
श्रान्तानां चाप्यनाथानां
नास्तीत्काचन चेतना ।
पाञ्चालकुरयोषाणां
कृपणं तदभूमहत् ॥ १५
दुःखोपहतचित्ताभिः समन्तादनुनादितम् ।
दृष्ट्वा योधनमत्सुग्रं धर्मज्ञा सुवलात्मजा ॥ १६
ततः सा पुण्डरीकाक्षमामन्त्र्य पुरुषोत्तमम् ।
कुरुणां वैशसं दृष्ट्वा इदं वचनमब्रवीत् ॥ १७
पश्येताः पुण्डरीकाक्ष स्त्रुषा मे निहतेश्वराः
प्रकीर्णकेशाः क्रोशन्तीः कुरुरीरिव माधव
अमृत्त्वमिस्ममागम्य
स्मरन्त्यो भर्तृजान् गुणान् ।
पृथगेवाभ्यधावन्यः
पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄन्पतीन् ॥ १९
वीरसुभिमहाराज हतपुत्राभिरावृतम् ।
कचिच्च वीरपत्नीभिर्हतेवीरामिरावृतम् २०

वाम् आवाप्तम् ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जल-
प्रदाने भारतेभावदीपे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

एवमिति । अवकर्तनं युद्धस्थानम् ॥ १ ॥ पंचानां

शोभितं पुरुषव्याघ्रैः कर्णभीष्माभिमन्युभिः ।
 द्रोण-द्रुपद-शल्यैश्च ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥
 काञ्चनैः कवचैर्निष्कैर्मणिभिश्च महात्मनाम् ।
 अङ्गदैर्हस्तकेयूरैः स्रग्भिश्च समलङ्कृतम् ॥ २२
 वीरबाहुविस्तृष्टाभिः शक्तिभिः परिघैरपि ।
 खड्गैश्च विविधैस्तीक्ष्णैः सशरैश्च शरासनैः ॥
 कट्यादसंघैर्मुदितैस्तिष्ठद्भिः सहितैः क्वचित् ।
 क्वचिदाक्रीडमानैश्च शयानैश्चापरैः क्वचित् ॥ २४
 एतदेवंविधं वीर संपदयायोधनं विभो ।
 पश्यमाना हि दृष्ट्वाभि शोकेनाहं जनार्दन ॥
 पञ्चालानां कुरुणां च विनाशे मधुसूदन ।
 पञ्चानामपि भूतानामहं वधमचिन्तयम् ॥ २६
 तान्मुपपानांश्च गुप्ताश्च कर्षयन्त्यसृग्मुक्षिताः ।
 विगृह्य चरणैर्गुप्ता भक्षयन्ति सहस्रशः ॥ २७
 जयद्रथस्य कर्णस्य तथैव द्रोण-भीष्मयोः ।
 अभिमन्योर्विनाशं च कश्चिन्त्यतितुमर्हति ॥
 अवध्यकल्पपानिहृतान् गतसत्त्वानचेतसः ।
 गृध्र-कङ्क-वट-श्येन-श्व-सुगालादनीकृतान् ॥
 अमर्षवैशमापन्नान् दुर्योधनवशे स्थितान् ।
 पश्येमान्पुरुषव्याघ्रान् संशान्तान्पावकानिव
 शयाना ये पुरा सर्वे मृदुनि शयनानि च ।
 विपन्नास्तेऽद्य वसुधां विवृतामधिरोरते ॥ ३१
 बन्दिभिः सततं काले
 स्तुवद्भिरभिनन्दिताः ।
 शिवानामशिवा घोराः
 शृण्वन्ति विविधा गिरः ॥ ३२
 ये पुरा शेरते वीराः शयनेषु यशस्विनः ।
 चन्दनागुरुदिग्धाङ्गास्तेऽद्य पांसुषु शेरते ॥ ३३
 तेषामामरणान्येते गृध्र-गोमायु-वायसाः ।
 आक्षिपन्ति शिवा घोरा विनिदन्त्यः पुनःपुनः
 बाणान्निविशितान्पीता-
 क्षिर्लिशान् विमला गदाः ।
 युद्धाभिमानिनः सर्वे
 जीवन्त इव विभ्रति ॥ ३५
 सुरूपवर्णा बहवः क्रव्यादैरवघटिताः ।
 ऋषभप्रतिरूपाश्च शेरते हरितस्त्रजः ॥ ३६
 अपरे पुनरालिङ्ग्य गदाः परिघवाहवः ।
 शेरतेऽभिमुखाः शूरा दयिता इव योषितः ॥

विभ्रतः कवचान्यन्ये विमलान्यायुधानि च ।
 न धर्षयन्ति क्रव्यादा जीवन्तीति जनार्दन
 क्रव्यादैः कृष्यमाणाना-
 मपरेषां महात्मनाम् ।
 शातकौम्भ्यः स्रजश्चित्रा
 विप्रकीर्णाः समन्ततः ॥ ३९
 एते गोमायवो भीमा निहतानां यशस्विनाम्
 कण्ठान्तरगतान्हारानाक्षिपन्ति सहस्रशः ॥
 सर्वेष्वपररात्रेषु याननन्दन्त बन्दिनः ।
 स्तुतिभिश्च परार्थ्योभिरुपचारैश्च शिक्षिताः
 तानिमाः परिदेवन्ति दुःखार्ताः परमाङ्गनाः ।
 कृपणं वृष्णिशार्दूलं दुःखशोकार्दिता भृशम्
 रक्तोत्पलवनानीव विभ्रान्ति रुचिराणि च ।
 मुखानि परमस्त्रीणां परिशुष्काणि केशव ॥
 रुदिताद्विरता ह्येता ध्यायन्त्यः सपरिच्छदाः
 कुरुस्त्रियोऽभिगच्छन्ति तेन तेनैव दुःखिताः
 एतान्यादित्यवर्णानि तपनीयभिमानि च ।
 रोषरोदनताम्राणि वक्त्राणि कुरुयोषिताम्
 शयमानां वरवर्णानां गौरीणामेकवाससाम्
 दुर्योधनवरस्त्रीणां पश्य वृन्दानि केशव ॥ ४६
 आसामपरिपूर्णार्थं निशम्य परिदेवितम् ।
 इतरेतरसंप्रैकाकीर्णा विजानन्ति योषितः ॥ ४७
 एता दीर्घमिवोच्छ्रयं विकुक्ष्य च धिलप्य च
 विस्पन्दमाना दुःखेन वीरा जहति जीवितम्
 बह्व्यो हृष्टा शरीराणि
 क्रोशन्ति धिलपन्ति च ।
 पाणिभिश्चापरा प्रान्ति
 शिरांसि मृदुपाणयः ॥ ४९
 शिरोभिः पतितैर्हस्तैः सर्वाङ्गैर्यथशः कृतैः ।
 इतरेतरसंप्रैकाकीर्णा भाति मेदिनी ॥ ५०
 विशिरस्कानथो कायान्
 हृष्टा ह्येताननिन्दितान् ।
 मुह्यन्त्यनुगता नाथो
 विदेहानि शिरांसि च ॥ ५१
 शिरः कायेन सन्धाय प्रेक्षमाणा विचेतसः ।
 अपश्यन्त्यो परं तत्र नेदमस्येति दुःखिताः ॥
 बाह्वरुचरणानन्यान् विशिखान्मथितान्पृथक्
 संदधन्त्योऽसुखाविष्टा मूर्छन्त्येताः पुनः पुनः

भूतानां वृषिभ्यादीनां कुरुषुचालवचात् कृत्स्नं पाञ्चभौतिकं जगज्जमिति भावः ॥ २९ ॥ शयनानि आसीर्येति शेषः
 ॥ ३१ ॥ एताः शोचन्तीरभिलक्ष्येति शेषः ॥ ४८ ॥

उत्कृत्यशिरसश्चान्यान्विजग्धान्मृगपाक्षिभिः
 दृष्ट्वा काश्चिन्न जानन्ति भर्तृन् भरतयोषितः ॥
 पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मधुसूदन ।
 प्रेक्ष्य भ्रातृन्पितृन्पुत्रान्पतींश्च निहतान्परैः ॥
 बाहुभिश्च सखैश्च शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
 अगम्यकल्पा पृथिवी मांसशोणितकदेमा ॥
 बभूव भरतश्रेष्ठ पाणिभिर्गतजीवितैः ।
 न दुःखेषुचिताः पूर्वं दुःखं गाहन्यनिन्दिताः
 भातुभिः पतिभिः पुत्रैरुपाकीर्णो वसुंधरा ।
 यूथानीव किशोरीणां सुकेशीनां जनार्दन ॥

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि आयोधनदर्शने
 षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वैशम्पायन उवाच ।
 दुर्योधनं हतं दृष्ट्वा गान्धारी शोककर्शिता
 सहसा न्यपतद्भूमौ छिन्नेव कदली वने ॥ १
 सा तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां
 विकुट्टय च विलप्य च ।
 दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य
 शयानं रुधिरश्लिप्तम् ॥ २
 परिष्वज्य च गान्धारी कृपणं पर्यदेवयत् ।
 हाहा पुत्रेति शोकात्तां विललापाकुलेन्द्रिया
 सुगूढजश्रुविपुलं हारनिष्कविभूषितम् ।
 वारिणा नेत्रजनोरः सिचन्ती शोकतापिता
 समीपस्थं हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् ।
 उपस्थितेऽस्मिन्संग्रामे ज्ञातीनां संक्षये विभो
 मामयं प्राह वार्णेय प्राजलिर्नृपसत्तमः ।
 अस्मिन् ज्ञातिसमुद्भवं जयमम्बा ब्रवीतु मे ॥
 इत्युक्ते जानती सर्वमहं स्वयसनागमम् ।
 अमुवं पुरुषव्याघ्र यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ७
 यथा च युध्यमानस्त्वं
 न वै मुह्यसि पुत्रक ।
 भुवं शस्त्रजितांलोकान्
 प्राप्स्यस्यमरवत्प्रभो ॥

इत्येवममुवं पूर्वं नैनं शोचामि वै प्रभो ।
 धृतराष्ट्रे तु शोचामि कृपणं हतबान्धवम् ॥ ९
 अमर्षणं युधां श्रेष्ठं कृतास्त्रं युद्धदुर्मदम् ।
 शयानं वीरशयने पश्य माधव मे सुतम् ॥
 योऽयं मूर्खोवसिकानामग्रे याति परंतपः ।
 सोऽयं पतिषु शोतेऽद्य पश्य कालस्य पर्ययम्
 ध्रुवं दुर्योधनो वीरो गतिं सुलभतां गतः ।
 तथा ह्यभिमुखः शोते शयने वीरसेविते ॥ १२
 यं पुरा पथुपासीना रमयन्ति वरस्त्रियः ।
 तं वीरशयने सुतं रमयन्त्यशिवाः शिवाः ॥
 यं पुरा पथुपासीना रमयन्ति महीक्षितः ।
 महीतलस्थं निहतं गृध्रास्तं पथुपासते ॥ १५
 यं पुरा द्यजन्तै रभ्यैरुपवीजन्ति योषितः ।
 तमद्य पक्षव्यजनैरुपवीजन्ति पक्षिणः ॥ १८
 एष शोते महाबाहुर्बलवान् सत्याविक्रमः ।
 सिंहेनेव द्विपः संख्ये श्रीमसेनेन पातितः ॥
 पश्य दुर्योधनं कृपणं शयानं रुधिरश्लिप्तम् ।
 निहतं भीमसेनेन गदां संमुज्य भारत ॥ १९
 अशौहिणीर्महाबाहुर्दश चक्रां च केशव ।
 आनयद्यः पुरा संख्ये सोऽनयसिधिनं गतः ॥

विजग्धान् भक्षितान् ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते
 स्त्रीपर्वणि तैलकण्ठ्यां भारतमावलीषु षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७
 दुर्योधनमिति ॥ १ ॥

पृष दुर्योधनः शेते महेष्वासो महाबलः ।
 शार्ङ्गल इव सिंहेन भीमसेनेन पातितः ॥ १९
 विदुरं ह्यवमन्यैष पितरं चैव मन्दभाक् ।
 बालो वृद्धावमानेन मन्दो मृत्युवशं गतः ॥
 निःसपत्ना मही यस्य त्रयोदश समाः स्थिता
 स शेते निहतो भूमौ पुत्रो मे पृथिवीपतिः ॥
 अपश्यं कृष्ण पृथिवीं धार्तराष्ट्रानुशासिताम्
 पूर्णां हस्तिगवाश्चैव वाष्ण्यं न तु तच्चिरम्
 तामेवाय महाबाहो पश्याम्यन्यानुशासितां
 ह्रीनां हस्तिगवाभ्येन किं तु जीवामि माधव
 इदं कष्टतरं पश्य पुत्रस्यापि वधान्मम ।
 यदिमाः पशुपासन्ते हताश्वरान् रणे स्त्रियः
 प्रकीर्णकेशां सुश्रोणीं दुर्योधनशुभाङ्गगाम् ।
 रुक्मवेदीनिभां पश्य कृष्ण लक्ष्मणमातरम् ॥

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि दुर्योधनदर्शने

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

गान्धार्युवाच ।

पश्य माधव पुत्रान्मे शतसंख्याजितकुमान्
 गदया भीमसेनेन भूयिष्ठं निहतान् रणे ॥ १
 इदं दुःखतरं मेऽद्य यदिमा मुक्तमूर्धजाः ।
 हतपुत्रा रणे बालाः परिधावन्ति मे क्लृपाः ॥ २
 प्रासादतलचारीण्यश्चरैर्भूषणान्वितैः ।
 आपत्ता यत्पृशन्तीमां रुधिरार्द्रां वसुन्धरां
 कृच्छ्रादुत्सारयन्ति स्म गृध्रगोमायुवायसान्
 दुःखेनातां विवृण्वन्त्यो मत्ता इव चरन्त्युत ४
 पृषाऽन्या त्वनवद्याङ्गी करसंमितमध्यमा ।
 घोरमायोधनं दृष्ट्वा निपतत्यतिदुःखिता ॥ ५
 दृष्ट्वा मे पार्थिवसुतामेतां लक्ष्मणमातरम् ।
 राजपुत्रां महाबाहो मनो न ह्युपशाम्यति ६
 भ्रातृश्रान्याः पितृश्रान्याः
 पुत्रांश्च निहतान् भुवि ।

दृष्ट्वा परिपतन्त्येताः

प्रगृह्य सुमहाभुजान् ॥ ७

मध्यमानां तु नारीणां वृद्धानां चापराजित
 आकन्दं हतबन्धूनां दारुणे वैशसे शृणु ॥ ८
 रथनीडानि देहांश्च हतानां गजवाजिनाम् ।
 आश्रित्य श्रममोहार्ताः स्थिताः पश्य महाभुज

अन्यां चापहतं काया-

चारुकुण्डलमुक्त्रसम् ।

स्वस्य बन्धोः शिरः कृष्ण
 गृहीत्वा पश्य तिष्ठतीम् ॥ १०

पूर्वजातिकृतं पापं मन्ये नालपमिधानव ।
 एताभिर्निरवधामिमैवा चैवालपमेधया ११

पंचशाखाभ्यां पंचकुलिभ्यां पाणिभ्याम् ॥ १० ॥ इति
 श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
 सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

पश्येति ॥ १ ॥ करसंमितमध्यमा मुष्टिप्रमितमथा
 ॥ ५ ॥

यदिव धर्मराजेन
पातितं नो जनार्दन ।
न हि नाशोऽस्ति वार्ष्णेय
कर्मणोः शुभपापयोः ।
प्रत्यग्रवयसः पश्य

दर्शनीयकुचाननाः ॥ १२

कुलेषु जाता ह्रीमत्यः कृष्णपद्माक्षिमूर्धजाः
हंसगद्गद्भाषिण्यो दुःखशोकप्रमोहिताः ।
सारस्य इव वाशस्यः पतिताः पश्य माधव
कुलपद्मप्रकाशानि पुण्डरीकाक्षयोषिताम् ।
अनवधानि वक्त्राणि तापयत्येष रश्मिवान्
ईर्ष्यां मम पुत्राणां वासुदेवावरोधनम् ।
मत्समातङ्गदोषाणां पश्यन्त्यद्य पृथग्जनाः ॥ १६

शतचन्द्राणि चर्माणि

ध्वजांश्चादित्यवर्षसः ।

रौक्माणि चैव वर्माणि

निष्कानपि च काञ्चनान् ॥ १७

शीर्षत्राणानि चैतानि पुत्राणां मे महीतले ।
पश्य वीरानि गोविन्द पावकान्सुदुतानिव
एष दुःशासनः शोते शूरेणामित्रघातिना ।
पीतशोणितसर्वोङ्गो दुग्धि भीमेन पातितः ॥

इति श्रीमहाभारते श्रीपर्वणि श्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

गान्धार्युवाच ।

एष माधव पुत्रो मे विकर्णः प्राज्ञसंमतः ।
भूमौ विनिहतः शोते भीमेन शतघातकृतः ॥ १
गजमध्ये हतः शोते विकर्णो मधुसूदन ।
नीलमेघपरिक्षितः शरदीव निशाकरः ॥ २
अस्य चापग्रहेणैव पाणिः कृतकिणो महान् ।
कथाञ्जलिद्यते युगैरसृकामैस्तलत्रवान् ॥ ३
अस्य भार्योऽऽमिषप्रेम्सृग्प्रकाकास्तपस्विनी
वारयत्यनिशं बाला न च शक्नोति माधव ॥ ४
युवा वृन्दारकः शूरो विकर्णः पुरुषर्षभ ।
सुखोषितः सुखाहंश्च शोते पांसुषु माधव ॥ ५

कर्णिलालीकनाराचीर्मिस्रमर्माणमाहवे ।
अद्यापि न जहात्येनं लक्ष्मीभैरतस्तत्तमम् ॥ ६
एष संग्रामशूरेण प्रतिज्ञां पालयिष्यता ।
दुर्मुखोऽमिषुखः शोते हतोऽरिगणहाराणे ॥ ७
तस्यैतद्वृद्धं कृष्ण श्वापदैर्यमश्नितम् ।
विभात्यभ्यधिकं तात सप्तम्यामिव चन्द्रमाः
शूरस्य हि रणे कृष्ण पद्याननमयेदृशम् ।
स कथं निहतोऽमित्रैः पांसुर्ग्रसति मे सुतः
यस्याहवमुखे सौम्यं स्याता नैवोपपद्यते ।
स कथं दुर्मुखोऽमित्रैर्हतो विबुधलोकजित् ॥

इति श्रीमहाभारते श्रीपर्वणि नैलकण्ठीये भास्वतमावदीये
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

एष माधवोति । स्मृत्यर्थः ॥ १ ॥

चित्रसेनं हतं भूमौ शयानं मधुसूदन ।
धार्तराष्ट्रमिमं पश्य प्रतिमानं धनुष्मताम् ११
तं चित्रमात्म्याभरणं युवत्यः शोककक्षिताः ।
कल्यादसंधैः सहिता रुदत्यः पयुपासते १२
स्त्रीणां रुदितनिर्घोषः श्वापदानां च गर्जितम्
चित्ररूपमिदं कृष्ण विचित्रं प्रतिभाति मे १३
युवा वृन्दारको नित्यं प्रवरस्त्रीनिषेधितः ।
विविधशतिरसौ शोते ध्वस्तः पांसुषु माधव ॥
शरसंकुत्तचर्मणं वीरं विशसने हतम् ।
परिवार्यासते युष्माः पश्य कृष्ण विविशतिम्
प्रविश्य समरे शूरः पाण्डवानामनीकिनीम् ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

गान्धार्थुवाच ।

अध्यर्धगुणमाहुर्न बले शौर्यं च केशव ।
पित्रा त्वया च दाशार्हं दत्तं सिंहमिवोत्कटम्
यो विभेदं चमूमेको मम पुत्रस्य दुर्मिदाम् ।
स भूत्वा मृत्युरन्येषां स्वयं मृत्युवशं गतः २
तस्योपलक्ष्ये कृष्ण काष्णैरमिततेजसः ।
अभिमन्योर्हृतस्यापि प्रभा नैवोपशाम्यति ३
एषा विराटदुहिता स्नुषा गाण्डीवधन्वनः ।
आतो बालं पतिं वीरं दृष्ट्वा शोचत्यनिदिता
तमेवा हि समागम्य भार्या भर्तोरमन्तिके ।
विराटदुहिता कृष्ण पाणिना परिमार्जति ५
तस्य वक्त्रमुपाग्राय सौमद्रस्य मनस्विनी ।
विबुद्धकमलाकारं कम्बुवृत्तशिरोधरम् ६
काम्यरूपवती त्रैषा परिष्वजति भामिनी ।
लज्जमाना पुरा चेन्न माध्वीकमदमुच्छिता ॥
तस्य क्षतजस्रं दिग्धं जातरूपपरिष्कृतम् ।
विमुच्य कवचं कृष्ण शरीरमभिवीक्षते ८
अवेक्षमाणा तं बाला कृष्ण त्वामभिभाषते
अयं ते पुण्डरीकाक्ष सदृशाक्षो निपातितः ९
बले वीर्ये च सदृशस्तेजसा चैव तेऽनघ ।
रूपेण च तथाऽत्यर्थं शोते भुवि निपातितः ॥

स वीरशयने शोते परः सत्यरुषोचिते ॥ १६
स्मितोपपन्नं सुनसं सुनु ताराधिपोपमम् ।
अतीव शुभ्रं वदनं कृष्ण पश्य विविशतेः १७
एनं हि पयुपासन्ते बहुधा वरयोषिताः ।
क्रीडन्तमिव गन्धर्वं देवकन्याः सहस्रशः १८
हन्तारं परसैन्यानां शरं समितिशोभनम् ।
निबर्हणमभिप्राणां दुःसहं विपहेत कः ॥ १९
दुःसहस्यैतवानि शरीरं संवृतं शरीरं ।
गिरिरात्मगतैः फुल्लैः कर्णिकारैरिवाचिताः
शातकौश्या कृजा भाति कवचेन च भास्वता
अग्निनेव गिरिः श्वेतो गतासुरपि दुःसहः २१

अत्यन्तं सुकुमारस्य राज्ञवाजिनशायिनः ।
कश्चिदद्य शरीरं ते भूमौ न परितप्यते ॥ २१
मातङ्गभुजवर्ष्माणौ ज्याक्षेपकठिनत्वचौ ।
काञ्चनाङ्गिदिनौ शोते निक्षिप्य विपुलौ भुजौ
व्यायम्य बहुधा नूनं सुखसुतः भ्रमादिव ।
एवं विलपतीमार्ता न हि मामभिभाषसे १३
न स्मराम्यपराधं ते किं मां न प्रतिभाषसे ।
ननु मां त्वं पुरा दुरादभिवीक्ष्याभिभाषसे ॥
न स्मराम्यपराधं मे किं मां न प्रतिभाषसे ।
आर्योमार्थं सुभद्रां त्वमिमांश्च त्रिदशोपमान्
पितृन्मां चैव दुःखार्तां विहाय क्व गमिष्यसि
तस्य शोणितादिग्धान्वै केशानुद्यम्य पाणिना
उत्सङ्गे वक्त्रमाधाय जीवन्तमिव पृच्छति ।
स्वस्त्रीयं वासुदेवस्य पुत्रं गाण्डीवधन्वनः ॥
'कथं त्वां रणमध्यस्थं जगृहेते महारथाः ।
धिगस्तु क्रूरकर्तृस्तान् कूप-कर्ण-जयद्रथान्
द्रोणद्रौणायनी चोभौ धैरहं विधवा कृता ।
रथर्षभाणां सर्वेषां कथमासीत्तदा मनः १९
बालं त्वां परिवार्यैकं मम दुःखाय त्रमुषाम् ।
कथं तु पाण्डवानां च पञ्चालानां तु पश्यताम्

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठ्ये भारतमावदीपे
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०
अध्यर्धगुणं सार्धगुणम् ॥ १ ॥

त्वं वीर निधनं प्राप्तो नाथवान् सन्ननाथवत् ।
दृष्ट्वा बहुभिराक्रन्दे निहतं त्वां पिता तव २१
वीरः पुरुषशार्दूलः कथं जीवति पाण्डवः ।
न राज्यलामो विपुलः शत्रूणां च पराभवः
प्रीतिं चास्यति पार्थोनां
त्वामृते पुष्करेक्षण ।
तव शस्त्रजितांल्लोकान् ।
धर्मेण च दमेन च ॥ २३

क्षिप्रमन्वागमिष्यामि तत्र मां प्रतिपालय ।
दुर्मरं पुनरप्राप्ते काले भवति केनचित् ॥ २४
यदहं त्वां रणे दृष्ट्वा हतं जीवामि दुर्मगा ।
कामिदानीं नरव्याघ्र रुद्धेन्यास्मितया गिरा
पितृलोके समेत्यास्यां मामिवामन्त्रयिष्यसि
नूनमप्सरसां स्वर्गे मनांसि प्रमथिष्यसि २६
परमेण च रूपेण गिरा च स्मितपूर्वया ।
प्राप्य पुण्यकूर्तांल्लोकानप्सरारोभिः समेधिवान्
सौमद्र विहरन् काले
स्मरथाः सुकृतानि मे ।

इति श्रीमहामारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये
विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

पतावानिह संवासो
विहितस्ते मया सह ॥ २८
षण्मासान्सप्तमे मासि त्वं वीर निधनं गतः
इत्युक्तवचनामेतामपकर्षन्ति दुःखिताम् २९
उत्तरां मोघसंकल्पां मत्स्यराजकुलस्त्रियः ।
उत्तरामपकृष्यैतामार्तामार्ततराः स्वयम् ३०
विराटं निहतं दृष्ट्वा क्रोशन्ति विलपन्ति च
द्रोणास्त्रशरसंकुप्तं शयानं रुधिरोक्षितम् ३१
विराटं वितुदन्त्येते गुह्य-गोमायु-वायसाः ।
वितुद्यमानं विहगैर्विराटमसितेक्षणाः ॥ ३२
न शक्नुवन्ति विहगाग्निवारयितुमातुराः ।
आसामातपतप्तानामायासेन च योषिताम् ॥
श्रमेण च विघर्णानां वक्राणां विप्लुतं वपुः ।
उत्तरं चाभिमन्थुं च काम्बोजं च सुदक्षिणम्
शिश्नूतान् हतान्पश्य लक्ष्मणं च सुदर्शनम्
आयोधनशिरोमध्ये शयानं पश्य माधव ३५

२१

गान्धार्द्युवाच ।
एष वैकर्तनः शोते
महेष्वासो महारथः ।
ज्वलितानलवत्संख्ये
संशान्तः पार्थतेजसा ॥ १
पश्य वैकर्तनं कर्णं निहत्यातिरथान् बहून् ।
शोणितौघपरीताङ्गं शयानं पतितं भुवि ॥ २
अमर्षा दीर्घरोषश्च महेष्वासो महाबलः ।
रणे विनिहतः शोते शूरो गाण्डीवधन्वना ३
यं स्म पाण्डवसन्नासास्नम पुत्रा महारथाः ।
प्रादुध्यन्त पुरुष्कृत्य मातङ्गा इव यूथपम् । ४
शार्दूलमिव सिंहेन समरे सद्यसाचिना ।

मातङ्गमिव मत्तेन मातङ्गेन निपातितम् ॥ ५
समेताः पुरुषव्याघ्र निहतं शूरमाहवे ।
प्रकीर्णमूर्धजैः पत्न्यो रुदत्यः पर्युपासते ॥
उत्क्षिप्तः सततं यस्माद्धर्मराजो बुधिष्ठिरः ।
त्रयोदश समा निद्रां चिन्तयन्नाध्यगच्छत ७
अनाधृष्यः परैर्युद्धे
शत्रुभिर्मघवानिव ।
युगान्ताग्निरिवाक्षिप्तान्
हिमवानिव निश्चलः ॥ ८
स भूत्वा शरणं वीरो धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
भूमौ विनिहतः शोते घातभङ्ग इव द्रुमः ॥ ९

वपुः शस्ताकृतिः 'वपुः क्रीने तनौ शस्ताकृतावपि' इति
मेदिनी ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहामारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठे
भारतमावदोपे विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

एष वैकर्तन इति । धावत्यं भीमसेनेति च स्वशार्थो
एकविंशद्वितीयः ॥ १ ॥

पश्य कर्णस्य पत्नीं त्वं वृषसेनस्य मातरम् ।
लालप्यमानां करुणं रुदतीं पतितां भुवि ॥
आचार्यशापोऽनुगतो भुवं त्वां
यदग्रसच्चक्रमिदं धरित्री ।
ततः शरेणापहतं शिरस्ते
धनञ्जयेनाहवशोभिना युधि ॥ ११
हाहा भ्रिगेवा पतिता विसंज्ञा
समीक्ष्य जाम्बूनवचक्रकक्षम् ॥
कर्णं महाबाहुमदीनसत्त्वं
सुषेणमाता रुदती भृशार्ता ॥ १२

अल्पावशेषोऽपि कृतो महात्मा
शरीरभक्षः परिभक्षयज्ञिः ।
द्रष्टुं न नः प्रीतिकरः शशीव
कृष्णस्य पक्षस्य चतुर्दशाहे ॥ १३
सा वर्तमाना पतिता पृथिव्या-
मुत्थाय दीना पुनरेव चैषा ।
कर्णस्य वक्त्रं परिजिघ्रमाणा
रोक्ष्यते पुत्रवधाभितप्ता ॥ १४

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि कर्णदर्शने
नामैकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

गान्धादुवाच ।

आवन्त्यं भिमसेनेन भक्षयन्ति निपातितम्
गृध्रगोमायवः शूरं बहुबन्धुमबन्धुवत् ॥ १
तं पश्य कदंनं कृत्वा शूराणां मधुसूदन ।
शयानं वीरशयने रुधिरेण समुक्षितम् ॥ २
तं सुगालाश्च कङ्काश्च कड्यादाश्च पृथग्विधाः
तेन तेन विकर्षन्ति पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ३
शयानं वीरशयने शूरमाक्रन्दकारिणम् ।
आवन्त्यमभितो नार्यो रुदत्यः पथुपासने ॥
प्रातिपेयं महेश्वासं हतं मल्लेन बाहिकम् ।
प्रसुप्तमिव शार्दूलं पश्य कृष्ण मनस्विनम् ॥
अतीव सुखवर्णोऽस्य निहृतस्यापि शोभते ।
सोमस्थेवाभिपूर्णेस्य पौर्णमास्यां समुद्यतः ॥
पुत्रशोकाभितप्तेन प्रतिज्ञां चाभिरक्षता ।
पाकशासनना संख्ये वार्धक्षत्रिर्निपातितः
एकादश चतुर्भिस्त्वा रक्ष्यमाणं महात्मान् ।
सत्यं चिकीर्षता पश्य हतमेतं जयद्रथम् ॥ ८
सिन्धु-सौवीरभर्तारं दर्पपूर्णं मनस्विनम् ।
भक्षयन्ति शिवा गृध्रा जनार्दनं जयद्रथम् ॥ ९

संरक्ष्यमाणं भार्याभिरनुरक्ताभिरप्युत ।
सीष्यन्त्यो विकर्षन्ति गह्वरं निस्त्रमन्तिकात्
तमेताः पथुपासन्ते रक्ष्यमाणं महाभुजम् ।
सिन्धु-सौवीरभर्तारं काम्बोजयवनस्त्रियः ॥
यदा कृष्णासुपादाय प्राद्रवत्केकयैः सह ।
तदैव वध्यः पाण्डूनां जनार्दनं जयद्रथः ॥ १२
दुःशलां मानयन्तिस्तु तदा मुक्तो जयद्रथः ।
कथमयं न तां कृष्ण मानयन्ति स्म ते पुनः ॥

सैषा मम सुता बाला

विलपन्ती च दुःखिता ।

आत्मना हन्ति चात्मान-

माक्रोशन्ती च पाण्डवान् ॥ १४

किं तु दुःखतरं कृष्ण परं मम भविष्यति ।
यत्सुता विधवा बाला लुपाश्च निहृतेश्वराः
हा हा धिरदुःशलां पश्य वीतशोकभयामिव
शिरो भर्तुरनासाद्य धावमानामितस्ततः ॥
वारयामास यः सर्वान् पाण्डवान्पुत्रगृह्णिनः
स हत्वा विपुलाः सेनाः स्वयं मृत्युवशं गतः

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठेय भारतमावदीपे
एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

आवन्त्यमिति ॥ १ ॥ वार्धक्षत्रिर्जयद्रथः ॥ ७ ॥

तं मत्तमिव मातङ्गं वीरं परमदुर्जयम् । परिवार्यं रुदन्त्येताः स्त्रियश्चन्द्रोपमाननाः ॥
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापे गान्धारीवाक्ये
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

गान्धार्युवाच ।

एष शल्यो हतः शोते साक्षान्कुलमातुलः ।
धर्महेन हतस्तात धर्मराजेन संयुगे ॥ १
यस्त्वया स्पर्धते नित्यं सर्वत्र पुरुषर्षभ ।
स एष निहतः शोते मद्राजो महाबलः ॥ २
येन संगृह्यता तात रथमाधिरथेर्धुधि ।
जयाथ पाण्डुपुत्राणां यदा तेजोवधः कृतः ॥
अहो धिक्पदय शल्यस्य पूर्णचन्द्रसुदर्शनम् ।
सुखं पद्मपलाशाक्षं काकैरादष्टमव्रणम् ॥ ४
अस्य चामीकराभस्य
ततकाञ्चनसप्रभा ।
आस्याद्विनिःसृता जिह्वा
भक्ष्यते कृष्णपक्षिभिः ॥ ५
युधिष्ठिरेण निहतं शल्यं समितिशोभनम् ।
रुदत्यः पशुपासन्ते मद्राजं कुलाङ्गनाः ॥ ६
पताः सुसूक्ष्मवसना मद्राजं नरर्षभम् ।
क्रोशन्त्योऽथ समासाद्य क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभं
शल्यं निपतितं नार्यः परिवार्याभितः स्थिताः
वासिता रुष्टयः पङ्के परिमग्नमिव द्विपम् ॥ ८
शल्यं शरणं शूरं पश्येमं वृष्णिनन्दन ।
शयानं वीरशयने शतैर्विशकलीकृतम् ॥ ९
एष शैलालयो राजा भगदत्तः प्रतापवान् ।
गजाङ्कुशधरः श्रीमाङ्गशोते भुवि निपातितः
यस्य रुक्ममयी माला शिरस्येषा विराजते
आपदैर्भक्ष्यमाणस्य शोभयन्तीव सूर्यजान्
एतेन किल पार्थस्य युद्धमासीत्सुवारुणम् ।
रोमहर्षणमस्तु मे शक्रस्य त्वहिना यथा ॥ १२
यो धायित्वा महाबाहुरेषं पार्थं धनञ्जयम् ।
संशयं गमयित्वा च कुन्तीपुत्रेण पातितः ॥

यस्य नास्ति समो लोके शौर्यं वीर्यं च कश्चन
स एष निहतः शोते भीष्मो भीष्मकुदाहवे ॥
पश्य शान्तनवं कृष्णशयानं सूर्यवर्चसम् ।
युगान्त इव कालनपतितं सूर्यमम्बरात् ॥ १५
एष तप्तवा रणे शत्रुशस्त्रतापेन वीर्यवान् ।
नरसूर्यास्तमभ्येति सूर्यास्तमिव केशव ॥
शरतल्पगते भीष्मसूचरेतसमच्युतम् ।
शयानं वीरशयने पश्य शूरनिषेविते ॥ १७
कर्णिनालीकनाराचैरास्तीर्य शयनोत्तमम् ।
आविश्य शोते भगवान् रुक्मः शरवर्णं यथा
अतूलपूर्णं गाङ्गेयस्त्रिबोधिः समन्वितम् ।
उपधायोपाधानार्थं दत्तं पाण्डवीवधन्वना ॥
पालयानः पितुः शास्त्रसूचरेता महायशाः ।
एष शान्तनवः शोते माधवाप्रतिमो युधि ॥
धर्मात्मा तात सर्वज्ञः पारावर्षेण निर्णये ।
अमर्त्य इव मर्त्यः सम्रेष प्राणानधारयत् ॥ २१
नास्ति युद्धे कृती काश्चिन्न विद्यान् पराक्रमी ।
यत्र शान्तनवो भीष्मः शतेऽथ निहतः शरैः
स्वयमेतेन शूरेण पृच्छमानेन पाण्डवैः ।
धर्महेनाहवे स्तुत्युरादिष्टः सत्यवादिना ॥ २३
प्रनष्टः कुरुवंशश्च पुनर्येन समुद्भूतः ।
स गतः कुरुभिः सार्धं महाबुद्धिः पराभवम्
धर्मेषु कुरवः कं तु परिप्रक्ष्यन्ति माधव ।
गते देवव्रते स्वर्गे देवकल्पे नरर्षभे ॥ २५
अर्जुनस्य विनेतारमाचार्यं सात्यकेस्तथा ।
तं पश्य पतितं द्रोणं कुरुणां गुरुमुत्तमम् ॥ २६
अखं चतुर्विधं वेदं यथैव त्रिविधं श्वरः ।
मार्गधो वा महावीर्यस्तथा द्रोणोऽपि माधव

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठ्ये भारतभावदीपे
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

एष इति ॥ १ ॥ वासिताः करिष्यः रुष्टयः सकृत्

सृताः ॥ ८ ॥ अहिना द्वापुष्टे ॥ १२ ॥ भीष्मकृतं
मयं करकर्मकृतं ॥ १४ ॥ शास्त्रमाहात्म्यं ॥ २० ॥ निर्णये
पारावर्षेण परावरो परलोकिकलोको तद्विषयेण ज्ञानेन
तत्त्वज्ञानबलेन प्राणानधारयदित्यर्थः ॥ २१ ॥

यस्य प्रसादाद्दीप्तसुः पाण्डवः कर्म दुष्कर्म
चकार स हतः शेते नैनमस्त्राप्यपालयन् २८
यं पुरोधाय कुरव आह्वयन्ति स्म पाण्डवान्
सोऽयं शस्त्रभृतां श्रेष्ठो द्रोणः शस्त्रैः परिक्षितः
यस्य निर्दहतः सेनां गतिरग्रेरिवामवत् ।
स भूमौ निहतः शेते शान्ताच्चिरिव पावकः
धनुर्मुष्टिरशीर्णश्च हस्तावापश्च माधव ।
द्रोणस्य निहतस्याजौ दृश्यते जीवतो यथा
वेदा यस्माच्च चत्वारः सर्वाण्यस्त्राणि केशव
अनपेतानि वै शूराद्यथैवादौ प्रजापतेः ॥ ३२
वन्दनार्हा विमौ तस्य बन्दिभिर्वन्दितौ शुभौ
गोमाययो विकर्षन्ति पादौ शिष्यशताचिती
द्रोणं द्रुपदपुत्रेण निहतं मधुसूदन ।
कृपी कृपणमन्वास्ते दुःखोपहतचेतना ॥ ३४
तां पश्य रुदतीमार्ता मुक्तकेशीमयोमुखीम् ।
हतं पतिमुपासन्तीं द्रोणं शस्त्रभृतां वरम् ३५

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवचने
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

गान्धार्युवाच ।

सोमदत्तसुतं पश्य युयुधानेन पातितम् ।
वितुद्यमानं विहृषैवैहुभिर्माधवान्तिके ॥ १
पुत्रशोकाभिसंतप्तः सोमदत्तो जनार्दन ।
युयुधानं महेष्वासं गर्हयन्निष दृश्यते ॥ २
असौ हि भूरिश्रवसो माता शोकपरिप्लुता
आश्वासयति भर्तारं सोमदत्तमनिन्दिता ३
दिष्टया नैनं महाराज दारुणं भरतक्षयम् ।
कुरुसंकन्दनं धोरं युगान्तमनुपश्यसि ॥ ४
दिष्टया यूपध्वजं पुत्रं वीरं भूरिसहस्रदम् ।
अनेकक्रतुयज्वानं निहतं नानुपश्यसि ॥ ५
दिष्टया कृपाणामाक्रन्दे धोरं विलपितं बहु ।
न शृणोषि महाराज सारस्तीनामिवाणवे ६
पक्वस्त्रार्थसंवीताः प्रकीर्णाः सितमूर्धजाः ।
कृपास्ते परिधावन्ति हतापत्या हतेश्वराः ७

श्वापदैर्मक्ष्यमाणं त्व-

महो दिष्टया न पश्यसि ।

छिन्नबाहुं नरदयाग्र-

मर्जुनेन निपातितम् ॥ ८

शलं विनिहतं संख्ये

भूरिश्रवसमेव च ।

कृपाश्च विविधाः सर्वा

दिष्टया नाचेह पश्यसि ॥ ९

दिष्टया तत्काञ्चनं छत्रं यूपकेतोर्महात्मनः ।

विनिर्कीर्णं रथोपख्ये सौमदत्तेन पश्यसि १०

अमृस्तु भूरिश्रवसो भार्याः सात्यकिना हतम्

परिवार्यानुशोचन्ति भर्तारमस्तिक्ष्णताः ११

एता विलप्य करुणं मर्तृशोकेन कर्षिताः ।

पतन्त्यभिमुखा भूमौ कृपणं बत केशव १२

पश्य दग्धतां ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये
भारतमावदीपे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

सोमदत्तसुतमिति ॥ स्पष्टार्थश्चतुर्विधः ॥ १ ॥

बीभत्सुरतिबीभत्सं कर्मदमकरोत्कथम् ।
 प्रमत्तस्य यद्वच्छैत्सीद्वाहुं शूरस्य यज्वनः १३
 ततः पापतरं कर्म कृतवानपि सात्यकिः ।
 यस्मात्प्रायोपविष्टस्य प्राहार्पीत्संशितात्मनः
 एको द्वाभ्यां हतः शोथे
 त्वमधमैष धार्मिक ।
 किं तु वक्ष्यति वै सत्सु

गोष्ठीषु च समासु च ॥ १५
 अपुण्यमयशस्यं च कर्मैदं सात्यकिः स्वयम् ।
 इति सूपध्वजस्यैताः स्त्रियः क्रोशन्ति माधव
 भार्या सूपध्वजस्यैषा करसंभितमध्यमा ।
 कृतवोत्सङ्गे भुजं भर्तुः कृपणं परिदेवति ॥ १७
 अयं स हन्ता शूराणां मित्राणामभयप्रदः ।
 प्रदाता गोसहस्राणां क्षत्रियान्तकरः करः ॥ १८
 अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दकः ।
 नाभ्युरुजघनस्पृशी नीवीविघ्नसनः करः ॥ १९
 बासुदेवस्य साक्षिभ्ये पार्थेनाह्लिष्टकर्मणा ।
 युध्यतः समरेऽन्येन प्रमत्तस्य निपातितः २०
 किं तु वक्ष्यसि संसत्सु कथासु च जनार्दन
 अर्जुनस्य महत्कर्म स्वयं वा स किरीटभूतः १९

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये
 चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

गान्धार्युवाच ।
 काम्बोजं पश्य दुर्धर्षं
 काम्बोजास्तरणोचितम् ।
 शयानमृषमस्कन्धं
 हतं पांसुषु माधव ॥

यस्य क्षतजसंदिग्धौ बाहू चन्दनभूषितौ ।
 अबेक्ष्य करणं भार्या विलपत्यतिदुःखिता २
 इमौ तौ परिघप्रख्यौ बाहू शुभतलाङ्गुली ।
 यथाविवरमापन्नां न रतिमां पुराऽजहात् ॥
 कां गतिं तु गमिष्यामि त्वया हीना जनेश्वर
 हतबन्धुरनाथा च बेपन्ती मधुरस्वरा ॥ ४

बोमत्सुरातिमैलकर्मा अतिबीभत्सं अतिगहिं दम् ॥ १३ ॥
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि वैष्णव्यादि भारतभावादिपे
 चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

इत्येवं गर्हयित्वा तूष्णीमास्ते वराङ्गना ।
 तामेतामनुशोचन्ति सपरन्त्यः स्वामिव क्षुषाम्
 गान्धारराजः शकुनिर्बलवान् सत्यविक्रमः ।
 निहतः सहदेवेन भागिनेयेन मातुलः ॥ २३
 यः पुरा हेमदण्डाभ्यां व्यजनाभ्यां स्म वीज्यते
 स एष पक्षिभिः पक्षैः शयान उपवीज्यते २४
 यः खरुपाणि कुरुते शतशोऽथ सहस्रशः ।
 तस्य मायाविनो माया दग्धाः पाण्डवतेजसा
 मायया निकृतिप्रज्ञो
 जितवायु यो दुष्टिष्टिरम् ।
 सभायां विपुलं राज्यं
 स पुनर्जीवितं जितः ॥ २६
 शकुन्ताः शकुनिं कृष्ण समन्तापयुपासते ।
 कृतवन्मम पुत्राणां विनाशायोपशिक्षितम् २७
 एतेनैतन्महर्षेण प्रसक्तं पाण्डवैः सह ।
 वधाय मम पुत्राणामात्मनः सगणस्य च २८
 यथैव मम पुत्राणां लोकाः शस्त्रजिताः प्रभो ।
 एवमस्यापि दुर्बुद्धेलोकाः शस्त्रेण वै जिताः
 कथं च नायं तत्रापि पुत्रान्मे भ्रातृभिः सह ।
 विरोधयेदनुप्रज्ञाननुमन्नुद्युद न ॥ ३०

२५

आतपे क्लास्यमानानां विविधानामिव स्रजाम्
 क्लान्तानामपि नारीणां न श्रीर्जहति वै तनूः
 शयानमभितः शूरं कालिङ्गं मधुसूदन ।
 पश्य दीप्ताङ्गवयुगप्रतिनद्धमहाभुजम् ॥ ४
 मागधानामधिपतिं जयस्तेन जनार्दन ।
 आचार्यं सर्वतः पत्न्यः प्रदन्त्यः सुविह्वलाः
 आसामायतनव्राणां सुखराणां जनार्दन ।
 मनःश्रुतिहरो नादो मनो मोहयतिव मे ८
 प्रकीर्णवस्त्राभरणा रुदन्त्यः शोककर्षिताः ।
 स्वास्तीर्णशयनोपेता मागध्यः शेरते भुवि ९

२५

काम्बोजमिति । काम्बोजास्तरणं कन्वलविशेषः
 ॥ १ ॥

कोसलानामधिपति राजपुत्रं बृहद्वलम् ।
मर्तारं परिवार्यैताः पृथक् प्ररुदिताः स्त्रियः
अस्य गात्रगतान् बाणान्
कार्णिणबाहुबलार्पितान् ।

उद्धरन्त्यसुखाविष्टा

मूर्छमानाः पुनः पुनः ॥ ११

आसां सर्वानवधानामातपेन परिश्रमात् ।
प्रम्लाननलिनानि भांति वक्त्राणि माधव
द्रोणेन निहताः शूराः शेरते रुचिराङ्गदाः ।
धृष्टद्युम्नसुताः सर्वे शिशवो हेममालिनः ॥ १३
रथान्गन्धगारं चापाचर्चा शरशक्तिगदेन्धनम् ।
द्रोणमासाद्य निर्दग्धाः शलभा इव पावकम्
तथैव निहताः शूराः शेरते रुचिराङ्गदाः ।
द्रोणेनाभिमुखाः सर्वे भ्रातरः पञ्च कैकयाः ॥
तप्तकाञ्चनवर्माणस्तालध्वजयत्रजाः ।
भासयन्ति महीं भासा ज्वलिता इव पावकाः
द्रोणेन द्रुपदं संख्ये पश्य माधव पातितम् ।
महाद्विपमिवारण्ये सिंहैर्न महता हतम् ॥ १७
पाञ्चालराज्ञो विमलं पुण्डरीकाक्षपाण्डुरम् ।
आतपत्रं समाभाति शरदीव निशाकरः ॥ १८
पतास्तु द्रुपदं वृद्धं स्नुषा भार्याश्च दुःखिताः
दग्ध्वा गच्छन्ति पाञ्चाल्यं राजानमपसव्यतः
धृष्टकेतुं महात्मानं चेदिपुङ्गवमङ्गनाः ।
द्रोणेन निहतं शूरं हरन्ति हतचेतसः ॥ २०
द्रोणाख्यमभिहृत्यैव विमर्दे मधुसूदन ॥
महेष्वासो हतः शेते नद्या हत इव द्रुमः ॥ २१
एष चेदिपतिः शूरो धृष्टकेतुर्महारथः ।
शेते धिनिहतः संख्ये हत्वा शत्रून् सहस्रशः
धितुघमानं विहृगैस्तं भार्याः पशुपासिताः ।
चेदिराजं हृषीकेश हतं सबलवान्धवम् ॥ २३
दाशार्हपुत्रजं वीरं शयानं सत्यविक्रमम् ।
आरोप्याङ्गे रुदन्त्येताश्चेदिराजवराङ्गनाः ॥
अस्य पुत्रं हृषीकेश सुवक्त्रं चारुकुण्डलम् ।
द्रोणेन समरे पश्य निकृतं बहुधा शरीः ॥ २५
पितरं नूनमाजिष्यं पुध्यमानं परैः सह ।
नाजहात्पितरं वीरमद्यापि मधुसूदन ॥ २६
एवं समापि पुत्रस्य पुत्रः पितरमन्वगात् ।
दुष्योधनं महाबाहो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ २७

विदामुर्विदावावन्यौ पतितौ पश्य माधव ।
हिमान्ते पुष्पितौ शालौ मरुता गलिताविव
काञ्चनाङ्गदवर्माणौ बाणखड्गधनुर्धरी ।
ऋषभप्रतिरूपाक्षौ शयानी विमलस्रजौ ॥ २९

अवध्याः पाण्डवाः कृष्ण

सर्व एव त्वया सह ।

ये मुक्ता द्रोणभीष्माभ्यां

कर्णाद्वैकर्तनात्कृपात् ॥ ३०

दुर्योधनाद्रोणसुतात्सैन्धवाच्च जयद्रथात् ।

सोमदत्तादिकर्णाच्च शूराच्च कृतवर्मणः ॥ ३१

ये हन्तुः शस्त्रवेगेन देवानपि नरर्षभाः ।

त इमे निहताः संख्ये पश्य कालस्य पर्ययम्
नातिभारोऽस्ति दैवस्य

ध्रुवं माधव कञ्चन ।

यदिमे निहताः शूराः

क्षत्रियैः क्षत्रियर्षभाः ॥ ३३

तदैव निहताः कृष्ण मम पुत्रास्तरास्विनः ।

यदैवाकृतकामस्त्वमुपप्लव्यं गतः पुनः ॥ ३४

शान्तनोश्चैव पुत्रेण प्राज्ञेन विदुरेण च ।

तदैवोक्तास्मि मा स्नेहं कुरुष्वात्मसुतेष्विति

तयोर्हि दर्शनं नैतन्मिथ्या भवितुमर्हति ।

अचिरेणैव मे पुत्रा भस्मीभूता जनार्दन ॥ ३६

वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्त्वा न्यपततः प्रभू

गान्धारी शोकमूर्छिता ।

दुःखोपहतविज्ञाना

धैर्यमुत्सृज्य भारत ॥ ३७

ततः कोपपरीताङ्गी पुत्रशोकपरिप्लुता ।

जगाम शौरिं दोषेण गान्धारी ध्ययितेन्द्रिया

गान्धार्युवाच ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च

दग्धाः कृष्ण परस्परम् ।

उपेक्षिता विनश्यन्त-

स्त्वया कस्माज्जनार्दन ॥ ३९

शक्तेन बहुभृत्येन विपुले तिष्ठता बले ।

उभयत्र समर्थेन श्रुतवाक्येन चैव ह ।

इच्छतोपेक्षितो नाशः कुरूणां मधुसूदन ।

यस्मात्त्वया महाबाहो फलं तस्मादवाप्नुहि

दाशार्हपुत्रजमित्यत्र पुत्र्यामीपु पुत्रशब्दः ॥ २४ ॥ पितरमिति । पितृपदस्याश्रुतिः शोकाकुलत्वाच्च दोषाय ॥ २६ ॥
तयोर्भीष्मविदुरयोः दर्शनं अनागतावेक्षणम् ॥ ३६ ॥

पतिशुश्रूषया यस्मै तपः किञ्चिदुपार्जितम् ।
तेन त्वां दुरवापेन शप्ये चक्रगदाधरम् ॥
यस्मात्परस्परं प्रन्तो

शातयः कुरुपाण्डवाः ।

उपेक्षितास्ते गोविन्द

तस्माज्जातीयं वधिष्यसि ॥ ४३

त्वमप्युपस्थिते वर्षे पटुविशे मधुसूदन ।

हतज्ञातिर्हतामात्यो हतपुत्रो वनेचरः ॥ ४४

अनाथवद्विज्ञातो लोकेष्वनभिलक्षितः ।

कुत्सितेनाभ्युपायेन निधनं समवाप्स्यसि ।

तवाप्येवं हतसुता निहतज्ञातिबान्धवाः ॥

इति श्रीमहाभारते कृपर्वणि कृषिविलापपर्वणि गान्धारीशापदाने

पञ्चाविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

समाप्तं कृषिविलापपर्वम् ।

आद्धपर्व ३

२६

श्रीभगवानुवाच ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारि मा च शोके मनः कृष्याः

तवैव ह्यपराधेन कुरवो निधनं गताः ।

यत्त्वं पुत्रं दुरात्मानमीर्षुमत्यन्तमानिनम् ।

दुर्योधनं पुरस्कृत्य दुष्कृतं साधु मन्यसे ॥ २

निष्पदुरं वैरपुरुषं वृद्धानां शासनातिगम् ।

कथमात्मकृतं दोषं मन्याधातुमिहेच्छसि ॥

मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति ।

दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थो प्रपद्यते ॥ ४

तपोर्थीयं ब्राह्मणी धत्त गर्भं

गौर्वाहदारं धावितारं तुरङ्गी ।

शूद्रा दासं पशुपालं च वैद्या

वधार्थीयं क्षत्रिया राजपुत्री ॥ ५

वैशम्पायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य पुनरुक्तं वचोऽग्रियम्

तवापीति ।

अनिरस्तः परन्वसो याति शक्त्युपेक्षकम् ।

कुलवृत्तसमुत्तार्तिगान्धार्यो ह्य केशवम् ॥ ४६ ॥

अभ्युत्समवकीर्षदत्तम् ॥ ४७ ॥ चीर्णे चरसि मदुष्टितेवाहु-

तिष्ठसि स्वतनोनाशार्थमिति भावः ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते

कृपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्ये पञ्चविंशोऽध्यायः २५

स्त्रियः परिपतिष्यन्ति ययैता भरतस्त्रियः ॥
वैशम्पायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं धीरं वासुदेवो महामनाः ।

उवाच देवीं गान्धारीमीपदभ्युत्समयन्निव ॥

जानेऽहमेतदप्येवं चीर्णे चरसि क्षत्रिये ।

दैवादेव विनश्यन्ति वृषण्यो नात्र संशयः ॥

संहर्ता वृष्णिचक्रस्य नान्यो मुद्रितते शुभे ।

अवध्यास्ते नरैरन्वैरपि वा देवदानवैः ॥ ४९

परस्परकृतं नाशं यतः प्राप्स्यन्ति यादवाः ।

इत्युक्तवति दाशाहं पाण्डवास्त्रस्तचेतसः ।

बभूवुर्भृशसंधिना निराशाश्चापि जीविते ॥

तूर्णो बभूव गान्धारी शोकव्याकुललोचना

धृतराष्ट्रस्तु राजर्षिर्निगृह्णादुज्जितं तमः ।

पर्यपृच्छत धर्मज्ञो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ७

जीवतां परिमाणज्ञः सैन्यानामसि पांडव ।

हतानां यदि जानीषे परिमाणं वदस्व मे ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

दशाधुतानामयुतं

सहस्राणि च विशतिः ।

कोट्यः पष्टिश्च पटुश्च

ह्यस्मिन् राजपटुषु हेताः ॥ ९

अलक्षितानां धीराणां सहस्राणि चतुर्दश ।

दश चान्यानि राजेन्द्र शतं पष्टिश्च पञ्च च

धृतराष्ट्र उवाच ।

युधिष्ठिर गतिं कां ते गताः पुरुषसत्तम ।

आचक्ष्व मे महाबाहो सर्वेज्ञो ह्यसि मे मतः ॥

२६

उत्तिष्ठति ॥ १ ॥ दुकृते दुरवसितं स्वकीयम् ॥ २

वैरप्रियं पुरुषं वैरपुरुषम् ॥ ३ ॥ द्वौ पुरुषावहुः क्षत्रयुक्ता ॥ ४ ॥

तपोरूपायार्थं उत्सवं तपोर्थं स्वदिवा वधार्थं यमेव

गर्भं धत्ते अन्या दुःवधार्थं कीर्त्यार्थं यमपीति भावः

॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

यैर्हुतानि शरीराणि हृष्टेः परमसंयुगे ।
देवराजसमान्लोकान् गतास्ते सत्यविक्रमाः
ये त्वहृष्टेन मनसा मर्त्यमिति भारत ।
युध्यमाना हताः संख्ये गन्धर्वैः सह सङ्गताः
ये च संग्रामभूमिष्ठा याचमानाः पराङ्मुखाः
शस्त्रेण निधनं प्राप्ता गतास्ते गुह्यकान्प्रति ॥
पाल्यमानाः परैर्ये तु हीयमाना निरायुधाः ।
न्हीनिषेवा महात्मानः परानभिमुखा रणे ॥
छिद्यमानाः शितेः शस्त्रैः क्षत्रधर्मपरायणाः ।
गतास्ते ब्रह्मसदनं न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥
ये त्वत्र निहता राजन्तरायोधनं प्रति ।
यथाकथञ्चित्पुरुषास्ते गतास्तुत्तरान् कुरुन्

धृतराष्ट्र उवाच ।

केन ज्ञानबलेनैधं पुत्र पश्यसि सिद्धवत् ।
तन्मे वद महाबाहो श्रोतव्यं यदि वै मया ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

निदेशाद्भवतः पूर्वे बने विचरता मया ।
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन संग्रामोऽयमनुग्रहः ॥ १९
देवर्षिर्लोमशो वदस्ततः प्राप्तोऽस्म्यनुस्मृतिम्
दिश्यं चक्षुरपि प्राप्तं ज्ञानयोगेन वै पुरा ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

अनाथानां जनानां च सनाथानां च भारत
कश्चिसेषां शरीराणि धक्ष्यसे विधिपूर्वकम्
न येषामस्ति संस्कर्ता न च येऽप्राहिताग्नयः
वयं च कस्य कुर्यामो बहुत्वात्तात कर्मणाम् ॥
यान्मुपर्णाश्च गृध्राश्च विकर्षन्ति यतस्ततः ।
तेषां तु कर्मणा लोका भविष्यन्ति युधिष्ठिर
वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्ती महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
आदिदेश सुधर्माणं धौम्यं सुतं च सज्जयम् ॥
विदुरं च महाबुद्धिं युयुत्सुं चैव कौरवम् ।
इन्द्रसेनमुखांश्चैव भृत्यान् सुतांश्च सर्वशः ॥
भवन्तः कारयन्त्वेषां प्रेतकार्याण्यशेषतः ।
यथा चानाथवत्किञ्चिच्छरीरं न विनश्यति
शासनाद्धर्मराजस्य क्षत्ता सुतश्च सज्जयः ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि श्राद्धपर्वणि कुरुणामौर्ध्वदेहिने

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सुधर्मा धौम्यसहित इन्द्रसेनाद्यस्तथा ॥
चन्दनागुरुकाष्ठानि तथा कालीयकान्युत ।
घृतं तैलं च गन्धांश्च क्षौमाणि वसनानि च
समाहृत्य महार्हाणि दारुणां चैव सज्जयान् ।
रथांश्च सृदितास्तत्र नानाप्रहरणानि च ॥
चिताः कृत्वा प्रयत्नेन यथामुष्यान्नराधिपान्
दाहयामासुरव्यग्राः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ३०
दुर्योधनं च राजानं भ्रातृश्वस्य शताधिकान्
शल्यं शलं च राजानं भूरिश्रवसमेव च ॥
जयद्रथं च राजानमभिमन्युं च भारत ।
दौःशासर्णि लक्ष्मणं च धृष्टकेतुं च पार्थिवम्
बृहन्तं सोमदत्तं च सुजयांश्च शताधिकान् ।
राजानं क्षेमधन्वानं विराटद्रुपदौ तथा ॥
शिखण्डिनं च पाञ्चाल्य धृष्टद्युम्नं च पार्थिवम्
युधामन्युं च विकान्तमुचमौजसमेव च ॥
कौसल्यं द्रौपदेयांश्च शकुनिं चापि सौबल्यम्
अचलं वृषकं चैव भगदत्तं च पार्थिवम् ॥ ३५
कर्णं धैकर्तनं चैव सहपुत्रममर्षणम् ।
केकयांश्च महेष्वासांस्त्रिगतांश्च महारथान् ॥
घटोत्कचं राक्षसेन्द्रं बकव्रतमेव च ।
अलम्बुषं राक्षसेन्द्रं जलसन्ध्रं च पार्थिवम् ॥
एतांश्चान्यांश्च सुबह्वन्पार्थिवान् सहस्रशः ।
घृतधाराहुतैर्दाप्तिः पावकैः समदाहयन् ॥ ३८
पितृमेधाश्च केषांचित्प्रावर्तन्त महात्मनाम्
सामभिश्चाप्यगायन्त तेऽन्वशोचन्त चापरैः ।
साम्नामृचां च नादेन स्त्रीणां च रुदितस्त्रिः
कश्मलं सर्वभूतानां निशायां समपद्यत ॥ ४०
ते विभूमाः प्रदीप्ताश्च दीप्यमानाश्च पावकाः
नमसीवान्बह्व्यन्त प्रहास्तन्वन्नसंवृताः ॥
ये चाप्यनाथास्तत्रासन्नानादेशसमागताः ।
तांश्च सर्वान्समानाय्य राशीन्कृत्वा सहस्रशः
चित्त्वा दारुमिरव्यग्रैः प्रभूतैः ज्ञेहपाचितैः
दाहयामास तान्सर्वान्विदुरो राजशासनात्
कारयित्वा क्रियास्तेषां कुरराजो युधिष्ठिरः
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गङ्गामभिमुखोऽगमत् ४४

सुधर्माणं दुर्योधनपुरोहितम् ॥ २४ ॥ स्नेहपाचितैः स्नेहसंयुक्तैः ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नैलकण्ठीये
भारतमावदीपि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

वैशम्पायन उवाच ।

ते समासाद्य तु गङ्गां तु शिवां पुण्यजलोचितां
 न्हदिनीं च प्रसन्नां च महारूपां महाबलाम् ।
 भूषणान्युत्तरीयाणि वेष्टनान्यवमुच्य च ।
 ततः पितृणां भ्रातॄणां पौत्राणां सजनस्य च २
 पुत्राणामार्थकाणां च पत्नीनां च कुरुक्षियः ।
 उदकं चकिरे सर्वं रुदत्यो भृशदुःखिताः ३
 सुहृदां चापि धर्मज्ञाः प्रचकुः सलिलक्रियाः ।
 उदके क्रियमाणे तु वीराणां वीरपत्तिभिः ४
 सूपतीर्थाऽभवद्गङ्गा भूयो विप्रससार च ।
 तन्महोदधिसङ्क्राशं निरानन्दमनुत्सवम् ५
 वीरपत्नीभिराकीर्णं गङ्गातीरमशोभत ।
 ततः कुन्ती महाराज सहसा शोककर्षिता
 रुदती मन्दया वाचा पुत्रान्वचनमब्रवीत् ।
 यः स वीरो महेष्वासो रथयुधपयूषपः ७
 अर्जुनेन जितः संस्ये वीरलक्षणलक्षितः ।
 यं सूतपुत्रं मन्यध्वं राधेयमिति पाण्डवाः ८
 यो द्यराजश्चमूयमध्वे दिवाकर इव प्रभुः ।
 प्रत्ययुध्यत वः सर्वानपुरा यः सपदागुणः ९
 दुर्योधनबलं सर्वं यः प्रकर्षन् द्यरोच्चत ।
 यस्य नास्ति समो वीर्यं पृथिव्यामपि पार्थिवः
 योऽवृणीत यशः शूरः प्राणैरपि सदा भुवि ।
 कर्णस्य सत्यसन्धस्य संग्रामेष्वपलायिनः ११
 कुरुध्वमुदकं तस्य भ्रातुरङ्गिष्ठकर्मणः ।
 स हि वः पूर्वजो भ्राता मास्करान्मण्यजायत
 कुण्डली कवची शरो दिवाकरसमप्रभः ।
 श्रुत्वा तु पाण्डवाः सर्वे मातुर्वचनमप्रियम्
 कर्णमेवानुशोचन्तो भूयः क्लान्ततराऽभवन् ।
 ततः स पुरुषव्याघ्रः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः १४
 उवाच मातरं वीरो निःश्वसतिव पक्ष्मणः ।
 यः शरोर्मिध्वजवर्तो महाभुजमहाग्रहः १५

इति श्रीमहाभारते क्षीपर्वणि आद्यपर्वणि
 सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ क्षीपर्व समाप्तम् ॥

२७

ते समासायेति ॥ १ ॥ वेष्टनानि उष्णीषकटि-
 बन्धनादीनि ॥ २ ॥ सूपतीर्था योनिजलावतरणमार्गाः ॥ ५ ॥
 भवन् अवभवन् अवभाव आर्षः ॥ १४ ॥ नैह स्मृतिः ।

तलशब्दानुनदितो महारथमहान्हदः ।
 यस्येषुपातमासाद्य नान्यस्तित्प्रेक्षनजयात १६
 कथं पुत्रो भवत्याः स देवगर्भः पुराऽभवत् ।
 यस्य बाहुप्रतापेन तापिताः सर्वतो वयम् १७
 तमश्निमिव वल्लेण कथं छदितवत्यसि ।
 यस्य बाहुबलं नित्यं धातैराष्ट्रेषुपासितम् १८
 उपासितं यथाऽस्माभिर्वलं गाण्डीवधन्वनः ॥
 भूमिपानां च सर्वेषां बलं बलवतां वरः १९
 नान्यं कुन्तीसुतात्कर्णोदगुह्याद्रयिनां रथी ।
 स नः प्रथमजो भ्राता सर्वशस्त्रभृतां वरः २०
 अस्तु त भवत्यग्रे कथमद्भुतविक्रमम् ।
 अहो भवत्या मन्त्रस्य गृहनेन वयं हताः २१
 निधनेन हि कर्णस्य पीडितास्तु सवान्धवाः
 अभिमन्योर्विनाशेन द्रौपदेयवधेन च ॥ २२
 पञ्चालानां विनाशेन कुरुणां पतनेन च ।
 ततः शतगुणं दुःखमिदं मामस्पृशद्गुह्यम् २३
 कर्णमेवानुशोचामि दृष्ट्वाभ्यद्राविवाहितः ।
 नेह स्म किञ्चिद्राप्यं भवेदपि दिवि स्थितम्
 न चेदं वैशसं घोरं कौरवान्तकरं भवेत् ।
 एवं विलप्य बहुलं धर्मराजो युधिष्ठिरः २५
 द्यरुदच्छनैकं राजञ्चकारास्योदकं प्रभुः ।
 ततो विनेतुः सहसा क्षियस्ताः खलु सर्वशः
 अभितो याः स्थितास्तत्र तस्मिन्नुदककर्मणि ।
 तत आनाययामास कर्णस्य सपरिच्छदाः ॥
 क्षियः कुरुपतिर्धोमान् भ्रातुः प्रेम्णा युधिष्ठिरः
 स तामिः सह धर्मात्मा प्रेतकृत्यमनन्तरम् २८
 चकार विधिवद्धीमान्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 पापेनासौ मया श्रेष्ठो भ्राता क्षातिर्निपातितः
 अतो मनसि यद्गुह्यं क्षीणां तत्र भविष्यति
 इत्युक्त्वा स तु गङ्गाया उत्तताराकुलेन्द्रियः ।
 भ्रातृभिः सहितः सर्वैर्गङ्गातीरमुपेयिवान् ३०

कर्णं भ्रातृत्वेन ज्ञाते सति तदनुसारिणमस्माकमपि तुल्यं
 नामविष्यत्वापि कौरवाणां शत्रोऽभविष्यदित्यर्थः ॥ २४ ॥
 इति श्रीमहाभारते क्षीपर्वणि नैलकुण्ठीये भारतभावद्वि-
 सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अस्यानन्तरं शान्तिपर्व भविष्यति ।

तस्यायमाद्यः श्लोकः—

वैशम्पायन उवाच—

कृतोदकास्ते सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दनाः ।

विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रियः ॥ १

॥ इति श्रीमहाभारते *स्त्रीपर्व समाप्तम् ॥

* यद्यप्यादिपर्वणि पर्वसंग्रहकथनावसरे-सप्तविंशति-
रथायाः पर्वप्यस्मिन्प्रकीर्तिताः । श्लोकसप्तशती
चापि पञ्चसप्ततिसंयुता इत्युक्तम् । आर्यभट्टोपवाणि तु

अध्यायाः सप्तविंशतिसंख्याका एव, तथापि श्लोकसंख्या
तु ८२५ वतते, इयं श्लोकश्रुतिः मध्ये मध्ये प्रक्षिप्तश्लोकैः
संजाता वादितव्येति शम् ।

इति श्रीकिञ्चवडेकरकुलकमलदिवाकरसोमयाजिदत्तात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डितरामचन्द्र-
शास्त्रिकृतौ महाभारतलघुटिप्पण्यां स्त्रीपर्व समाप्तम् । भारती जयतु । शके १८५३ ।